

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON;
A. B. GAJENDRAGADKAR †; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;
V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA;
H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 15

*Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union
Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay,
West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Hyderabad and Mysore;
the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; the
Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms
and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors*

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1954

THE ŚĀNTIPARVAN

[Part III : Mokṣadharmā, A]

BEING THE TWELFTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

SHRIPAD KRISHNA BELVALKAR

*Honorary Fellow of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland
and of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*

Silver Jubilee Medallist, Bhandarkar Oriental Research Institute

SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA
AND BANARAS HINDU UNIVERSITY, BANARAS

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1954

 The Śāntiparvan is issued in four volumes : XIII, XIV, XV and XVI.

The present volume XV, the Mokṣadharmā Sub-section [Part A],
was published as under :

Pages 949-1264, preceded by Editorial Note [No. 3], as

Fascicule 22, on 6th September, 1951 ;

Pages 1265-1624, as Fascicule 23, on 25th August, 1952 ; and

Pages 1625-1792, included in Fascicule 24, on 13th September, 1953.

*Printed at cost of subvention donated by
The Union Government of the
Republic of India*

All rights reserved

Printed and Published by
The Bhandarkar Institute Press, Poona-4

CONTENTS OF VOLUME FIFTEEN

[Mokṣadharmā, A]

	PAGES
EDITORIAL NOTE [No. 3]	I-VIII
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	X
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF ŚĀNTIPARVAN ADHY. 168 to 317 ...	949-1792

ILLUSTRATIONS

BHĪṢMA-ŚARAŚAYYĀ (Based on a Twelfth-century Stone-carving)	FRONTISPIECE
--	--------------

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
 addl. = additional.
 adhy. = adhyāya(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamiśra.
 B. = Bombay edition of the Mbh.
 (Śaka 1799).
 BG. = Bhagavadgītā.
 C. = Calcutta ed. of the Mbh.
 chap. = chapter(s).
 comm. = commentary(taries).
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Crit. App. = Critical Apparatus.
 Dev. = Devabodha.
 ed. = edition.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 hapl. = haplographic(ally).
 illeg. = illegible.
 inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
 ins. = insert(s).
 int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
 L. = Line.
 M. = Madras edition of the Mbh. (by
 P. P. S. Sastri, 1931-1936).
 m or marg. = marginal(ly).
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 64).
 Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
 Mbh. = Mahābhārata.
 Nīl. = Nīlakaṇṭha.
 O-J. = Old-Javanese.
 om. = omit(s), omitting.
 orig. = original(ly).
 post. = posterior.

pr. m. = *propria manu* (by own hand).
 prob. = probably.
 r. = repeat(s), repeated.
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
 sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
 st. = stanza(s).
 supp. = supplementary.
 sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. = verse.
 (var.) = with variation(s).
 v. l. = varia(e) lectio(nes).

✱ ✱ (in the critical footnotes) enclose
 citations from commentators.

[] besides their normal uses, enclose
additions to MS. readings.

() besides their normal uses, enclose
 superfluous letters, which should
 be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates
 an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate
 syllables lost through injury to MS.

— printed below (or along the side-
 margin of) any part of the con-
 stituted text indicates that the
 reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed
 to the abbreviation of the name of
 a commentator ; thus, Cd = Comm.
 of Devabodha ; Ca. n.p.s.v = Comm.
 of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Para-
 mānanda, Vidyāsāgara and Vādi-
 rāja. A "p" is added on to denote
 a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp =
 a pāṭha mentioned in the Comm.
 of Nīlakaṇṭha.

Editorial Note

[No. 3]

(Śāntiparvan : Mokṣadharmā)

EDITORIAL NOTE

[No. 3]

The text of the Mokṣadharmā section of the Śāntiparvan is based upon the following MSS. —

THE CRITICAL APPARATUS

I. N(ORTHERN) RECENSION (26 MSS.)

(α) *North-western Group* (γ)

Saradā Version [Ś]

Ś₁ = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 379. Undated. Used from a photo-copy procured from the Bibliothèque. It is a unique paper MS. in Śāradā characters for the entire Śāntiparvan, having been purchased in Kashmir in 1898. It gives Arjunamiśra's comm. in the margins, although the text is often independent of, and corrected (*see. m.*) to agree with, the commentary. Several missing folios of the original have been replaced by smaller folios in Śāradā characters (*see. m.*). Last few folios missing.

Kāśmīrī Version [K], being Devanāgarī transcripts from [Ś]

K₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 198 of 1891-95. Undated: complete for the Śāntiparvan.

K₂ = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal. Undated: complete for the Śāntiparvan.

[K₃ — absent]

K₄ = Poona, BORI MSS. Collection, No. 246. Complete for the Śāntiparvan: (ca. A. D. 1771).

[K₅ — absent]

K₆ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4556. Contains the Mokṣadharmā section only. (A. D. 1776).

K₇ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4712. Undated. Contains the Mokṣadharmā section only.

Maithilī (Videha) Version [V]

V₁ = Kathmandu, Nepal Durbar Library, No. 738 (Bendall [wrongly] 1867). This was utilized from enlargements of micro film photographs of the original palm-leaf MS. taken *in situ* with the special permission of the Government of Nepal. Contains, with a few lacunae, the entire Śāntiparvan. (A. D. 1516).

(b) Central Group (Y)

Bengali Version [B]

Bo = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 20, Q. This was used from a photocopy procured from the Bibliothèque. Complete for the Śāntiparvan. Written on palm-leaves in two bundles : “ O ” and “ Q ”, the latter containing the Āpaddharma and the Mokṣadharmā sections. (A. D. 1637).

[B₁ — absent]

[B₂ — absent]

[B₃ — absent]

[B₄ — absent]

[B₅ — absent]

B₆ = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 7. On palm leaves. Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharmā section only. (A. D. 1709).

B₇ = Dacca, University Library, No. 503 : Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharmā section only. (A. D. 1737).

B₈ = Dacca, University Library, No. 587 : Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharmā section only. (A. D. 1747).

B₉ = Calcutta, University Library, No. 1386 : Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharmā section only. (A. D. 1780).

Devanāgarī Version [D], sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Arjunamīśra [Da]

[Da₁ — absent]

[Da₂ — absent]

Da₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 476 of Viśrāmbāg I. Undated : contains the Mokṣadharmā section only.

Da₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 38 of A 1879-80. Undated : contains the Mokṣadharmā section only.

(ii) Devanagari Version of Nilakaṇṭha [Dn], the “ Vulgate ”

Dn Bhor, State Library, No. 82. Undated. Complete for the Śāntiparvan, together with Nos. 80 and 81.

[Dn₂ absent]

[Dn₃ not used]

Dn₄ Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29c of A 1879-80. Contains the Mokṣadharma section only. (A. D. 1758).

(iii) Devanagari Version of Vidyāsāgara [Ds]

Ds₁ Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 39 of A. 1879-80. Undated. Contains the Mokṣadharma section only.

Ds₂ Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1141. Undated. Collated at Tanjore. Contains the Mokṣadharma section only.

(iv) Devanagari Composite Version

[D₁ absent]

D₂ Madras, Adyar Library, No. X. B. 11. Undated. Complete for the entire Śāntiparvan.

D₃ Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1117. Collated at Tanjore: complete, with Nos. 1116 and 1115, for the Śāntiparvan. (A. D. 1747).

D₄ Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 221 of 1887-91. Undated: complete, with Nos. 219 and 220, for the entire Śāntiparvan.

D₅ Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1168. Undated. Collated at Tanjore: complete, with Nos. 1167 and 1166, for the entire Śāntiparvan.

D₆ Baroda, Oriental Institute, No. 11317. Undated. Contains the Rājadharmā and the Mokṣadharma sections only.

D₇ Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1192. Undated. Collated at Tanjore: complete, with No. 1191, for the entire Śāntiparvan.

D₈ Poona, Vishalgad Collection, BORI, No. 240. Undated. Complete for the entire Śāntiparvan.

D₉ Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 65 of 1882-83. Contains the Āpaddharma and the Mokṣadharma sections only. (A. D. 1560).

Maithilī (Videha) Version [V]

V₁ = Kathmandu, Nepal Durbar Library, No. 738 (Bendall [wrongly] 867). This was utilized from enlargements of micro film photographs of the original palm-leaf MS. taken *in situ* with the special permission of the Government of Nepal. Contains, with a few lacunae, the entire Śāntiparvan. (A. D. 1516).

(b) Central Group (Y)

Bengali Version [B]

B₀ = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 20, Q. This was used from a photocopy procured from the Bibliothèque. Complete for the Śāntiparvan. Written on palm-leaves in two bundles : “ O ” and “ Q ”, the latter containing the Āpaddharma and the Mokṣadharmā sections. (A. D. 1687).

[B₁ — absent]

[B₂ — absent]

[B₃ — absent]

[B₄ — absent]

[B₅ — absent]

B₆ = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 7. On palm leaves. Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharmā section only. (A. D. 1709).

B₇ = Dacca, University Library, No. 503 : Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharmā section only. (A. D. 1737).

B₈ = Dacca, University Library, No. 587 : Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharmā section only. (A. D. 1747).

B₉ = Calcutta, University Library, No. 1386 : Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharmā section only. (A. D. 1780).

Devanāgarī Version [D], sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Arjunamiśra [Da]

[Da₁ — absent]

[Da₂ — absent]

Da₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 476 of Viśrāmbāg I. Undated : contains the Mokṣadharmā section only.

Da₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 38 of A 1879-80. Undated : contains the Mokṣadharmā section only.

(ii) Devanagari Version of Nilakanṭha [Dn], the “ Vulgate ”

Dn₁ Bhor, State Library, No. 82. Undated. Complete for the Śāntiparvan, together with Nos. 80 and 81.

[Dn₂ absent]

[Dn₃ not used]

Dn₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29c of A 1879-80. Contains the Mokṣadharmā section only. (A. D. 1758).

(iii) Devanagari Version of Vidyāsāgara [Ds]

Ds₁ Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 39 of A. 1879-80. Undated. Contains the Mokṣadharmā section only.

Ds₂ Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1141. Undated. Collated at Tanjore. Contains the Mokṣadharmā section only.

(iv) Devanagari Composite Version

[D₁ absent]

D₂ Madras, Adyar Library, No. X. B. 11. Undated. Complete for the entire Śāntiparvan.

D₃ Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1117. Collated at Tanjore: complete, with Nos. 1116 and 1115, for the Śāntiparvan. (A. D. 1747).

D₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 221 of 1887-91. Undated: complete, with Nos. 219 and 220, for the entire Śāntiparvan.

D₅ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1168. Undated. Collated at Tanjore: complete, with Nos. 1167 and 1166, for the entire Śāntiparvan.

D₆ = Baroda, Oriental Institute, No. 11317. Undated. Contains the Rājadharmā and the Mokṣadharmā sections only.

D₇ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1192. Undated. Collated at Tanjore: complete, with No. 1191, for the entire Śāntiparvan.

D₈ = Poona, Vishalgad Collection, BORI, No. 240. Undated. Complete for the entire Śāntiparvan.

D₉ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 65 of 1882-83. Contains the Āpaddharmā and the Mokṣadharmā sections only. (A. D. 1560).

II S(OUTHERN) RECENSION (10 MSS.)

Telugu Version [T]

- T₁ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11811. Undated. Collated at Tanjore: complete for the entire Śāntiparvan.
- T₂ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 3947. Undated: complete for the entire Śāntiparvan.

Grantha Version [G]

- G₁ = Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library. Not numbered. Undated: complete for the entire Śāntiparvan.
- G₂ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4082. Undated: complete for the entire Śāntiparvan.
- G₃ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11819. Undated: collated at Tanjore: contains the Rājadharmā and the Mokṣadharmā sections only.
- [G₄ — absent]
- [G₅ — absent]
- G₆ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11833. Undated. Collated at Tanjore: contains the Mokṣadharmā section only.

Malayālam Version [M]

- M₁ = Pilakkattigiri, S. Malabar. Poomulli Mana Library, No. 309. Complete for the entire Śāntiparvan. (Kollam 921 = ca. A. D. 1746).
- [M₂ — absent]
- [M₃ — absent]
- [M₄ — absent]
- M₅ = Cochin, State Library, No. 39. Undated: contains the Mokṣadharmā section only.
- M₆ = Vadakancheri, Cochin. Avanapparambu Mana Library, No. 64. Undated: contains the Mokṣadharmā section only.
- M₇ = Calicut, MS. (without number) belonging to the Paḍiññāre Kovilakam Collection. Undated: contains the Mokṣadharmā section only.

TESTIMONIA

(i) Commentaries

- Ca = Arjunamiśra's *Bhāratārthadīpikā* or *pradīpikā*, as in Da₃ and Da₄, and in Ś₁. Copies procured from Tanjore and Mysore show considerable divergencies additions and omissions. Available for the entire Śāntiparvan.

- Cn — Nilakanṭha's *Bhāratabhāvadīpa* or *ḍīpikā*, as in Dn₁ and Dn₄, and as printed in the "Vulgate" editions. Available for the entire Śāntiparvan.
- Cp — Paramananda Bhaṭṭācārya's *Mokṣadharmatīkā*, as in MS. No. 12899 of the Oriental Institute, Baroda. (A. D. 1672).
- Cs = Vidyasāgara's *Vyākhyānaratnāvalī*, as in Ds₁ and Ds₂. Available for the Mokṣadharma section only.
- Cv = Vādirāja's *Lakṣāṇikāra*, on the evidence of a transcript procured from Madras. Available for the entire Śāntiparvan.

(ii) *Epitomes*

- Mañj. — Kṣhemendra's *Bhāratamañjarī* (Kāvya-mālā, No. 64). Other epitomes not used.

(iii) *Translations*

- Āndhra — *Āndhra Mahābhāratam* by Tikkana. Other translations not used.

*	*	x	*
* x	x *	* *	x *

Like the Ādi and the Āraṇyaka parvans, the Mokṣadharma parvan contains several prose passages which are divided into paragraphs of varying lengths. But no device to demarcate the subdivisions (sentences) within the paragraph has been so far used, resulting in much inconvenience. In the present parvan for the first time, the sentences within the paragraph are consecutively numbered : see adhy. 183-185.

More than any other portion of the It̥pic, the Mokṣadharma contains a very large number of philosophical passages, particularly "Sāṅkhya" passages, the exact interpretation of which presents several difficulties. "Sāṅkhya" metaphysics, for instance, occurs, even in the chapters so far published, more than half a dozen times with crucial differences in nomenclature and details. Orthodox commentators like Nilakanṭha gloss over these differences and interpret them all in consonance with Advaita Vedānta. The critical question to settle is whether these differences belong to the inchoate or formative stage of the "Sāṅkhya", or are the result of a late inconsequential admixture of "Sāṅkhya" ideas. Scholars have advocated both these positions¹. The question will have to be dealt with in the General Introduction, but in the meanwhile and as an aid to the understanding of the different interpretations

¹ For a brief summary, cf. Belvalkar-Banade: History of Indian Philosophy, Vol. 2, *The Creative Period*, pp. 412-427.

in the field, extracts from the available commentaries are cited in the Critical Apparatus — more frequently than had been found necessary so far — to elucidate the technical terms which occur in the Śāntiparvan even outside the “Sāṅkhya” chapters. The commentators by no means agree in their interpretations. The “Critical Notes” at the end of the Mokṣaparvan will also be found to have, as a consequence, occupied more space than was found necessary so far.

The printing of the Śāntiparvan was actually commenced on the 15th of August, 1948, and in the course of the last three years more than 1350 pages have been printed off. Looking to the very technical and intricate nature of the work and the somewhat inadequate financial assistance that has been available, this progress can be regarded as not quite unsatisfactory and, for its achievement, I have to record once again my obligations to the ready assistance and loyal co-operation of the same factors that have been mentioned at the end of my Editorial Note, No. 2. It is, however, sad to have to record that the person who was mainly responsible for inducing the Bhandarkar Oriental Research Institute to shoulder the present project of the Critical Edition and who offered the project a princely donation of one lakh of rupees and undertook, besides, all responsibility for supplying the beautiful illustrations which adorn the published volumes of the edition — Shrinant Balasaheb Pant Pratinidhi, B. A., the Rajasaheb of Aundh — is no longer amongst us to see the Critical Edition completed. The Rajasaheb passed away, after a brief illness, on 12th April, 1951, at the age of 83.

Of the promised donation of Rs. 1,00,000, the Rajasaheb had paid, up to his death, the sum of Rs. 68,645-4-0. The Government of Bombay, in consequence of the merger of the Aundh State, have, by their resolution dated 26.3.1951, very kindly undertaken to pay up the balance of the promised donation in annual instalments: the first instalment of Rs. 5,500 being accordingly already received on the 31st March, 1951. While thanking the Government of Bombay for this gracious act, I cannot help expressing the hope that some other States and Governments who have made similar promises of help will see their way to liquidate their promises at an early date. If adequate help is forthcoming, it can now be confidently said that what remains of the Critical Edition can be completed in less than another ten years. I therefore take this opportunity to appeal to the old and prospective donors to come early, and without waiting for a call, to the assistance of this project of international importance.

Ṛṣipañcamī: Sept. 6th, 1951 }
B. O. R. Institute, Poona. }

S. K. BELVALKAR
General Editor.

॥ शान्तिपर्वणि मोक्षधर्माः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्माः पितामहेनोक्ता राजधर्माश्रिताः शुभाः ।
धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १

Out of the MSS. used for the Rājadharmā and the Āpaddharma sections of the Śāntiparvan, the following MSS. from the N recension: Ks. 5 B1-5 Da1. 22 (all used for the Rājadharmā as well as the Āpaddharma), Dn2 (used for the Rājadharmā only), n3 (used for the Āpaddharma only), and D1 (used for both the Rājadharmā and the Āpaddharma); and the following MSS. from the S recension: Gs (used for the Rājadharmā only), s (used for the Āpaddharma only), M1-4 (all used for the Rājadharmā as well as the Āpaddharma) are absent from the critical apparatus of the Mokṣadharmā; while the following MSS. from the N recension: Ks. 7 B5-9 Da2. 21 Dn4 Ds1. 22 (all not available for the Rājadharmā as well as the Āpaddharma) D6 (not available for the Āpaddharma only); and the following MSS. from the S recension: Gs (not available for the Āpaddharma only), s (not available for both the Rājadharmā and the Āpaddharma), M1-7 (all not available for the Rājadharmā as well as the Āpaddharma) are newly added to the critical apparatus of the Mokṣadharmā.

The introductory mantra:

455* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in Ś1 K1. 2. 4 V1 B0. 7. 8 Da2. 22 Dn1. 24 Ds D2. 2. 5. 7. 8. Ś1 K1. 2. 4 Ds read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, Ś1 ins. स्वस्ति ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । नमो गुरुभ्यो नमः । K1 ॥ ॐ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमः सरस्वत्यै । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णाय नमः । गुरुभ्यो नमः । ... श्रीगणाधिपतये नमः । श्रेयसे । K2 ॐ नमो महात्रिपुरसुन्दर्यै । श्रीगुरुनाथपादकमलेश्वर्यो नमः । ॐ नमो व्यासाय वेदविदे नमः । K4 ॐ स्वस्वस्तु

भीष्म उवाच ।

सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्ग्यः सत्यफलं तपः ।
बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ॥ २

C. 12. 6458
B. 12. 174. 2
K. 12. 173. 2

प्रजाभ्यः । ॐ नमो गणेशाय नमः । V1 B1. 8 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । Da2 ॐ नमः श्रीगोपालगौरीगणपतिभ्यः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । Da1 ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगणपतिभ्यः । Dn4 Ds2 D2. 2. 5. 7. 8 श्रीगणेशाय नमः । Ds1 श्रीकृष्णाय नमः ।

Of the MSS. which om. the introductory mantra, Ks begins with श्रीगणेशाय नमः । K1 ॐ नमः परमात्मने । B0 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । B2 ॐ नमो गणेशाय । D4. 9 ॐ नमः श्रीपरमात्मने पुरुषोत्तमाय । T2:

456* शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ।

हरिः ॐ । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु शान्तिपूर्वं मोक्षधर्मम् । G2 (marg.) शुभमस्तु । गुरवे नमः । गणपतये नमः । सरस्वत्यै नमः । १७३ वर्षं पुरट्टाश्रिमासं (भाद्रपद or कन्या) २९ तैत्ति शान्तिपूर्वं आरंभं । श्रीगुरुनाथन् लिखितं । Gs शुभमस्तु । मोक्षधर्मं । सेनजिदीतं । श्रीवेदव्यासाय नमः । M1. 9 हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । Ms हरिः । स्वस्ति । श्रीवेदव्यासाय नमः । अविघ्नमस्तु । M1 हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । व्यासाय नमः ।

1 = (var.) B. 12. 352. 1. Owing to missing first folios, the portion of the text from the beginning of the adhy. up to 47^a is lost in B0. Gs om. the ref. — *) Ks धर्माः पितामहोक्ता. — *) K4 धर्मोश्रिताः; Ds1 धर्माश्रिताः; G1 'हिताः (for 'श्रिताः). K1 प्रभो (for शुभाः). — *) Ks Ds चैव (for श्रेष्ठं). — *) K1 पांडव; Ks. 7 Da. 6. 9 तत्त्वतः; Bs (marg.) T2 भारत; Gs M1. 5. 7 मेनव (for पार्थिव).

2 = (var.) B. 12. 352. 2. B0 missing (cf. v. 1. 1). — *) Ks विहितः; Ms सद्भिस्तु (for सर्वत्र). Ks. 7 D4. 9 परमो (for विहितो). — *) B1 partly damaged. Ks B1 स्वर्गः (for स्वर्ग्यः). Ks Ds Ds. 7 T G1. 2. 5 M1. 5-7 Cnp Cs स्वर्ग्यः (M1 'नः) सत्य (G1 'तः) फलोदयः; K1 Ds स्वर्ग (Ds 'न्यै) स्वस्य फलं ततः; V1

C. 12. 6459
B. 12. 174. 3
K. 12. 173. 3

यस्मिन्यासिस्तु विनये यो यो याति विनिश्चयम् ।
स तमेवामिजानाति नान्यं भरतसत्तम ॥ ३
यथा यथा च पर्येति लोकतन्त्रमसारवत् ।
तथा तथा विरागोऽत्र जायते नात्र संशयः ॥ ४
एवं व्यवसिते लोके बहुदोषे युधिष्ठिर ।
आत्ममोक्षनिमित्तं वै यतेत मतिमान्नरः ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।

Bo. 8 Dn. 2 D. 2. 3. 5 Cap. np स्वर्ग्यः (V. 1 Cap. १०:) प्रेत्य
तपः (V. 1 यतः) फलं; B. 8 Dn. 1 Cn सत्यप्रेत्य तपःफलं;
Das. 24 स्वर्ग्यः सत्यं परं तपः; Ca as in text. ॥ Cn: सति
सद्वस्तुनि विषये तप आलोचनं श्रवणमनननिदिध्यासननात्मकं
तस्य फलं साक्षात्कारः । सः अप्रेत्य मरणप्रागेव भवति ।
ज्ञानं दृष्टफलमित्यर्थः ॥ Ca: प्रेत्य तपःफलमिति पाठः । स
चायुक्त एव । श्रेष्ठधर्मप्रभे मोक्षधर्मरूपस्यैवोचितत्वात् । प्राचीन-
टीकाकारैरपि तथा व्याख्यातत्वात् ॥ Cp: तपःशब्दो ज्ञान-
वाची । ॥ —^a) K. 4 बहुदानस्य (for 'द्वारस्य'). —^d)
Dn. 1 partly damaged. T. 2 श्रिया; M. 2 क्रियाः. K. 2
Gs M. 1. 7 नेहासि विफलाः क्रियाः.

3 = (var.) B. 12. 352. 3. B. 8 missing (of. v. l. 1).
—^a) Ds G. 1. 2 च; D. 4 तु (for तु). K. 4. 5. 7 V. 1 Bo.
7-9 Das. 24 Dn. 1. 2 Ds D. 2-3 T G. 1-3. 5 M. 1. 5-7 विषये
(for विनये). —^b) K. 4 विनिश्चयः. —^c) K. 4 सत्यम्;
M. 1. 7 तं तम् (for स तम्). —^d) K. 1. 2. 4 Gs नाव्यो;
V. 1 नूनं (for नान्यं). G. 1 पुरुषः; Cn. p भरत (as in
text). Das. 24 सत्तमं. — T. 2 reads after 5, and
Gs after 3, from B. 12. 352. 4 up to B. 12. 365. 9,
omitting the portion in its proper place.

4 B. 8 missing (of. v. l. 1). Dr T. 1 G. 1-3. 5 Ms
read 4 after 7. —^a) V. 1 Br तु; Das. तु; Ms वि-
(for च). K. 8 पश्येत; Ca. n. p पर्येति (as in text).
—^b) Ś. 1 (sup. lin. as in text) K. 1. 2. 4 असारतां; Ca.
n. p 'रवत्' (as in text). Dr लोकतन्त्र समाचरेत्.
—^c) K. 4 विरागी (for 'गो'). K. 4. 7 D. 2 M. 1 [s] स्य;
M. 1. 7 (sup. lin.) [s] य (for स्र). Dn. 4 तथातश्चाविरा-
गोत्र. —^d) K. 4 जीयते (for जा'). T. 2 जायते
अनुजायिष्य.

5 For the sequence in T. 2, cf. v. l. 3. B. 8 miss-
ing (of. v. l. 1). Gs om. 5. —^a) K. 8 V. 1 Br. 3
Gs. 5 Ms Cp np व्यवस्थिते; D. 4 'सितो; Ca. n. 5 'सिते

यया बुद्ध्या नुदेच्छोकं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६
भीष्म उवाच ।

नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
अहो दुःखमिति ध्यायच्छोकस्यापचितिं चरेत् ॥ ७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा सेनजितं विप्रः कश्चिदित्यब्रवीद्वचः ॥ ८
पुत्रशोकामिसंतप्तं राजानं शोकविह्वलम् ।
विषण्णवदनं दृष्ट्वा विप्रो वचनमब्रवीत् ॥ ९

(as in text). —^b) K. 8 बहुदुःखे; K. 7 Dn. 2 'दोषैः;
B. 8 'लोके; Cn. p. 8 'दोषे (as in text). —^c) K. 4. 7
D. 2 च; T. 2 यद्; Cp वै (as in text). —^d) K. 7
मतिवान्.

6 B. 8 missing (of. v. l. 1). 6^{ab} = 12. 26. 17^{ab}.
—^a) K. 4 च (for the first वा). —^b) Dn. 1 मृते (for
मृते). — Ds om. (hapl.) 6^c-7^b. —^c) K. 8 यथा;
Bo कया (for यया). T. 2 M. 1. 5. 7 त्यजेत्; Cn. p नुदेच्छ
(as in text). K. 8 दुःखं (for शोकं). —^d) Ś. 1 K. 1. 2
Br. 3 (marg.) D. 2. 3. 5 Ca तां (for तन्). Ś. 1 K. 1. 2
वद् (for ब्रूहि).

7 = (var.) 12. 26. 17. B. 8 missing (of. v. l. 1).
Ds om. 7^{ab} (of. v. l. 6). —^a) K. 4 च (for the first
वा). —^c) Ds G. 1 ध्यायेत्; Gs कयायम् (for ध्यायन्).
—^d) K. 7 दोषस्य (for शोकस्य). V. 1 [अ] पचितिं; (Ś.
[उ] पचितिं; Cp [अ] पचितिं; Ca. n. 5 [अ] व' (as in
text). — After 7, Dr T. 1 G. 1-3. 5 Ms read 4.

8 B. 8 missing (of. v. l. 1). —^b) Br damaged;
G. 1 पुरातरं (for 'तनम्'). —^c) Br damaged. K. 8
Dn. 1 Ds इयेनजितं; Das. सेनसितं (for 'जित'). —^d)
K. 4 V. 1 Bo. 7-9 Das. 24 Dn. 1. 2 Ds D. 2. 3. 5. 8 कश्चि-
देत्य; K. 4. 7 D. 2 'देव (for 'दिति'). K. 4. 7 V. 1 Bo.
7-9 Das. 24 Dn. 1. 2 Ds D. 2-3 T G. 1-3. 5 M. 1. 5-7 सुहृत्
(for वचः).

9 B. 8 missing (of. v. l. 1). —^a) Br स तं;
B. 8 Das. 24 सुत (for पुत्र). —^c) K. 8 विषण्ण (for
'ण्ण'). V. 1 Bo. 7-9 Das. 24 Dn. 1. 2 Ds D. 2. 3. 5. 8
-मनसं (for 'वदन्').

10 Before 10, Ms ins. विप्रः. B. 8 missing (of.
v. l. 1). —^a) K. 4 Das. Ds Gs Cp तु (for तु).
K. 4. 7 Dn. 1 Ds D. 2-3 T G. 1-3. 5 M. 1. 5-7 सुहृत् (for

किं नु खल्वसि मूढस्त्वं शोच्यः किमनुशोचसि ।
यदा त्वामपि शोचन्तः शोच्या यास्यन्ति तां गतिम् १०
त्वं चैवाहं च ये चान्ये त्वां राजन्युपासते ।
सर्वे तत्र गमिष्यामो यत एवागता वयम् ॥ ११

सेनजिदुवाच ।

का बुद्धिः किं तपो विप्र कः समाधिस्तपोधन ।

खल्वसि). K₁ सूदस (for मूढस). V₁ D₁ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 सत्र (for त्वं). —^b) M₅ शोच्यं. —^c) M₁ (sup. lin. as in text) अनु- (for अपि). D₅ शोच्यतः. —^d) B₀ D₅ शोच्यां (for 'च्या).

11 B₅ missing (of. v. l. 1). —^a) K₁ चैवासं च; D₇ T G₁. 2. 6 M₁. 5-7 चाहं चैव (T₂ G₁ चापि); D₅ damaged (for चैवाहं च). K₁ D₄ ये वान्ये. — D₅ reads 11^b twice. —^b) K₇ D₄. 5. 9 transp. त्वां and राजन्. K₅. 7 V₁ B₇. 8 D₅ (second time). a₄ D₄. 5. 9 M₁. 5 C₅ समुपासते; G₁ पर्युपासहे (for 'सते'). B₀. 9 D₅ (first time) D₁. n₄ D₅ D₁. 5. 8 स्वामुपासं (D₅ 'स') ति पार्थिव (D₄ 'व:'); C₅ पाळयानमुपासते. — 11^{cd} is damaged in B₇. —^d) D₁. n₄ एव गता; D₄. 5 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 चैवागता. D₇ यं चैवाभिगता वयं.

12 B₅ missing (of. v. l. 1). D₅. a₄ सेनजिदु; D₁. n₄ D₅ इयेन' (for सेन'). —^b) D₅. a₄ का (for कः). D₄ तपोधनं; M₁. 7 'धनः. K₅. 7 D₄. 5. 9 को धर्मः किं परावर्णं. —^c) K₅ विज्ञानं; K₇ D₄. 5 किं ज्ञानं (for किं ज्ञानं). K₄ V₁ B₀. 7-9 D₅. a₄ D₁. n₄ D₅ D₁. 5. 8 चैव; K₅ ते वा (by transp.); K₇ D₄. 5. 9 M₁. 5-7 चापि. —^d) K₁ निषीदसि; K₇ B₇. 8 (marg.) D₁ D₅. 8 (marg. as in text). 9 G₅ M₇ (inf. lin. as in text) विषीदसि; D₄ damaged (for 'दसि'). — After 12, D₅ M₁. 5-7 ins. 457*.

13 = (var.) 12. 26. 18^c-19^b. B₅ missing (of. v. l. 1). D₇ T₁ G₂. 3. 6 M₅-7 विप्र; T₂ G₁ द्विज (for ब्राह्मण). — K₅ D₇ T G₁-3. 6 ins. after the ref.: D₅ M₁. 5-7 after 12:

457* हृष्यन्तमवसीदन्तं सुखदुःखविपर्यये ।

आत्मानमनुशोचामि यो ममैव हृदि स्थितः ।

[(L. 1) G₁ पर्यतिमवसीदति (for the prior half). — (L. 2) T₁ G₂. 3. 6 अनुशोचामो (for 'शोचामि). D₅

किं ज्ञानं किं श्रुतं वा ते यत्प्राप्य न विषीदसि ॥ १२

ब्राह्मण उवाच ।

पश्य भूतानि दुःखेन व्यतिषक्तानि सर्वशः ।
आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ॥ १३
यथा मम तथान्येषामिति बुद्ध्या न मे व्यथा ।
एतां बुद्धिमहं प्राप्य न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥ १४

C. 12. 6471
B. 12. 174. 14
K. 12. 173. 15

D₇ य एषोते स्थितो हृदि; T₁ G₂. 3. 6 ममैव हृदि संस्थितः (for the post. half).]

—^a) K₁. 4 V₁ B₀. 7. 8 D₄ D₅ D₅. 5 पश्यन्; D₅ D₇ T G₁-3 M₁. 5-7 सर्व- (for पश्य). D₅ भूतानां. K₅ D₄. 5 सर्वाणि (for दुःखेन). G₅ सर्वत्र तानि दुःखेन. —^b) Ś₁ K₁. 2 C₅ व्यतिक्रान्तानि; K₄ V₁ B₅ D₅ D₄ D₅ D₂. 3. 5. 7 G₂. 3 M₁ C₅ 'विक्रान्तानि; D₅ 'सक्तानि (for 'विक्रान्तानि). D₅ D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 C₅ पश्यतः (G₁ 'त; G₂. 3 'तां; M₇ 'ता); C₅ सर्वशः (as in text). — After 13^{ab}, K₅ V₁ B₀. 8. 9 D₅. a₄ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 ins.:

458* उत्तमाधममध्यानि तेषु तेष्विह कर्मसु ।

[D₅ नोत्तमाधम- (for उत्तमा°). V₁ तिष्ठते स्मिरकर्मसु (for the post. half).]

while G₂ ins. after 13^{ab}:

459* अहमेको न मे कश्चिद्वाहमन्यस्य कस्यचित् ।

न तं पश्यामि यस्याहं तं न पश्यामि यो मम ।

13^{cd} = (var.) B. 14. 32. 11^{cd}. —^a) Ś₁ K₁. 2. 4 B₅ D₀ वायं (for चायं). C₅ oites अयमात्मा न मम. —^d) T₁ G₂ सा (for वा).

14 B₅ missing (of. v. l. 1). 14^{ab} = (var.) 12. 26. 19^{cd}; B. 14. 32. 12^{ab}. 14^{ab} is damaged in B₇. —^a) D₄ येषाम् (for [अ]न्येषाम्). —^b) V₁ B₀. 8. 9 D₅. a₄ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 विल्य; D₇ T G₂. 3. 6 M₁. 5-7 मत्वा (for बुद्ध्या). M₅ जु (for न). D₇ T₁ G₂. 3. 6 च व्यथा; T₂ हि व्यथा; M₅ विव्यये (for मे व्यथा). K₅. 7 D₄. 5. 9 इति संस्थित न व्यथेत्; G₁ इति मत्वा निविध्यथा. — D₅ om. (hapl.) 14^{cd}. —^c) G₁ पुरस्कृत्य (for महं प्राप्य). —^d) K₇ D₄. 5. 9 M₅. 7 हृष्यामि (for प्रहृष्ये). Ś₁ K₁. 2. 4 मे व्यथा (K₄ 'थे); M₅ विव्यये (for च व्यथे). K₅ न प्रहृष्यामि न व्यथे.

15 = (var.) 12. 28. 36; Rām. 2. 105. 26;

C. 12. 6471
B. 12. 174. 15
K. 12. 173. 16

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्बद्धतसमागमः ॥ १५
एवं पुत्राश्च पौत्राश्च ज्ञातयो बान्धवास्तथा ।
तेषु स्नेहो न कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ १६
अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ।

Hitopadesa IV. 73. B⁶ missing (cf. v. 1. 1). —^a) K⁶ समेयातु (for 'यातां'). ⚭ Ca: उदधिस्त्रोदकाधार-
नदी । ⚭ —^a) K² यथा यातां; Ca. p व्यपेयातां (as
in text). —^a) Śi K^{1.2.4} तथा (for तद्बद्ध). T²
समागमं.

16 B⁶ missing (cf. v. 1. 1). —^a) D¹ T G².
s. 6 M^{1.5-7} दाराश्च (for पौत्राश्च). D⁶ एवं पुत्रांश्च
पौत्रांश्च. —^a) Śi K^{1.2.4.6} सुहृदस्तथा; D¹ T G^{1-3.6}
M^{1.5-7} चाथ (G^{1.2.6} M⁶ 'वि' बांधवाः. —^a) V¹
Bo. 7-9 D^{as} D^{n1. n4} D^s D^{2.3.5.7.8} तेषां; G¹ न च
(for तेषु). — 16^d-17^d is damaged in Br. —^a)
K⁶ V¹ D^{4.6.9} ध्रुवं हि तैः (by transp.); K⁷ ध्रुवश्च
तैः; Bo. s. 6 D^{as. a4} D^{n1. n4} D^s D^{2.3.5.8} M^{1.6} ध्रुवो
हि तैः; D¹ T¹ G^{2.6} च (G^{2.6} तु) तैर्ध्रुवं; T² G^{1.2}
M^{5.7} हि (G² च) तैर्ध्रुवः.

17 B⁶ missing (cf. v. 1. 1). D^{as. a4} om. 17^{ab}.
17 is damaged in Br. —^a) K⁶ आपतितः; Ca. s
'तः (as in text). G¹ अदर्शनाच्च पतितः. —^b) K⁶
गताः. —^a) K⁶ D^{s2} D^{2.3.5-8} T¹ न त्वसौ; D⁴
नन्वासौ (for न त्वासौ). Ca cites त्वा. D⁴ तत्त्वं तं;
D¹ T¹ G^{1.2.6} न त्वं च (G¹ तत्) (for न त्वं तं).
—^a) K⁷ D^{4.6.7.9} T¹ G^{1-3.6} M^{1.5-7} त (G² क) स्मात्
(for कः सन्). K^{4.6.7} V¹ D^{as} D^{n1. n4} D^s D²⁻⁹ T¹
G^{1-3.6} M^{1.5-7} किम् (for कम्). D⁸ अथ (for अनु).

18 B⁶ missing (cf. v. 1. 1). 18^{ab} = 12. 26.
22^{ad}. —^a) K¹ D^s D⁷ T¹ G^{1-3.6} M^{1.5-7} सुखांतः;
K^{2.4} तृष्णाति (for 'ति-'). — T¹ om. (hapl.) 18^{ab}.
—^b) K¹ D^s D⁷ T² G^{1-3.6} M^{1.5-7} दुःखांतः (for
दुःखार्ति-). — After 18^{ab}, K⁷ G¹ read 19^{ab}. D⁷
om. (hapl.) 18^{ad}. —^a) V¹ D^{n1. n4} D^{s2} एवमेव;
Bo. 7-9 D^{as. a4} D^{s1} D^{2.3.5.8} दुःखमेवं (for एवमेवत्).
T¹ G^{1-3.6} M^{1.5-7} दुःखात्संजायते सुखं. — 18^{cd} = 3.
247. 45^{ab}: 12. 26. 23^{ab}. Cf. Jātaka 423, Gāthā 2^{ab}.
G¹ om. (hapl.) 18^{cd}; D^s om. (hapl.) 18^{cd}-19^a.
— After 18, K^s D^{n1. n4} D^{s2} D^{2.3.6.8} ins.:

460* सुखदुःखे मनुष्याणां चक्रवर्तिवर्ततः ।

न त्वासौ वेद न त्वं तं कः सन्कमनुशोचसि ॥ १७
तृष्णातिप्रभवं दुःखं दुःखार्तिप्रभवं सुखम् ।
सुखात्संजायते दुःखमेवमेतत्पुनः पुनः ।
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ॥ १८
सुखाच्च दुःखमापन्नः पुनरापत्स्यसे सुखम् ।

[K⁶ सुखं दुःखं. K⁶ पुनः पुनः.]

19 B⁶ missing (cf. v. 1. 1). D⁶ om. 19^{ab} (cf.
v. 1. 18). K⁷ G¹ read 19^{ab} after 18^{ab}. —^a) K⁶ D^s
सुखार्थः; D^{s1} D⁷ T¹ G^{1-3.6} M^{1.5-7} सुखाति (M^{1.7} 'सं');
D⁹ सुखाच्च (for 'त्वं'). D⁷ T¹ G^{2.6} आप्नोति; D⁹
आयंतः; T² M^{1.7} आपन्नं (for 'तः'). —^b) K⁶ T² G¹
M¹ आपत्स्यसे; D⁷ T¹ G^{2.3.6} M^{5.6} 'छते; M¹ संपत्स्यते
(for आपत्स्यसे). — D⁷ T¹ G^{1.2.6} om. (hapl.) 19^{cd}.
—^a) K² लभ्यते. —^a) K² लभ्यते. — After 19,
K^{6.7} D^{as} (line 17 only) D^{n1. n4} D^{s1} (line 17
only). s² D^s-a. s. 6 ins.:

461* शरीरमेवायतनं सुखस्य

दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् ।

यद्यच्छरीरेण करोति कर्म

तेनैव देही समुपाश्रुते तत् ।

जीवितं च शरीरं च जालैकं सह जायते । [5]

उभे सह विचर्यते उभे सह विनश्यतः ।

स्नेहपाशैर्बहुविधैराविष्टविषया जनाः ।

अकृतार्थाश्च सीदन्ते जलैः सैकतसेतवः ।

स्नेहेन तिलवत्सर्वं सर्गच्छेदो निपीडयते ।

तिलपीदैरिवाक्रम्य ह्येवैरज्ञानसंभवैः । [10]

संचिनोत्यश्रुभं कर्म कलत्रावेक्षया नरः ।

एकः ह्येकानवामोति परमेहं च मानवः ।

पुत्रदारकुटुम्बेषु प्रसक्ताः सर्वमानवाः ।

शोकपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ।

पुत्रनाशे विचिन्ताशो ज्ञातिसंबन्धिनामपि । [15]

प्राप्यते सुमहदुःखं दावाग्निप्रदिग्मं विभो ।

दैवायत्तमिदं सर्वं सुखदुःखे भवामभौ ।

असुहृत्समुहकापि सवापुर्मित्रवानपि ।

सप्रज्ञः प्रज्ञया हीनो दैवेन कर्मते सुखम् ।

[Dⁿ¹ reads line 1 twice. — (L. 1) K^s सुखस्य
च (for सुखस्य). Dⁿ¹ (first time) शरीरमेवायतनं दुःखस्य
च सुखस्य च. — (L. 5) D^s जीवितं (for 'तं च'). Dⁿ¹

न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ॥ १९
 नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः ।
 न च प्रज्ञालमर्थानां न सुखानामलं धनम् ॥ २०
 न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
 लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ २१
 बुद्धिमन्तं च मूढं च शूरं भीरुं जडं कविम् ।
 दुर्बलं बलवन्तं च भागिनं भजते सुखम् ॥ २२

शरीरेण (for 'रं च). Dn1 तेनैव (for जालैव). — (L. 6) Dn1. n1 विवर्तते (for 'धेते). — (L. 7) Ks Dn1 Ds2 Ds आलिष्टः; K7 D4. 6. 9 आसक्त (for आविष्ट). — (L. 8) K7 विपीदति; Ds2 च सीदति; D4. 6. 8. 9 [अ]वसीदति (D8 'ते) (for च सोदन्ते). Ks Dn1 Ds2 D4. 9 जले; Ds जलं (for जलैः). Ks. 1 Ds2 D2. 4. 6. 9 -सेतुवत् (for -सेतवः). — (L. 9) Ks Ds2 Ds. 8 स्नेहे तु; K7 D4. 6. 9 स्नेहत्वात् (for स्नेहेन). Ks. 1 D4. 6. 9 सर्वः (for सर्व). Ds सर्गवक्त्रे; Ds सर्ववक्त्रे. — Lines 10-11 = (var.) B. 12. 321. 89. — (L. 10) Ks तिलपिडैरिवकाय (sic) (for the prior half). — (L. 11) Ds. 8 कुड्मपेक्षया (for कलत्रा). — (L. 12) Ds2 Ds केशम् (for केशान्). — With lines 13-14, cf. Märk. P., 66. 37. — (L. 13) Ds प्रशक्ताः. — (L. 16) K7 Ds दवाग्नि- (for दा*). — (L. 17) Dn4 Ds. 8 भवा-भवे. — (L. 18) Ds. 8 च (for रा-). K7 D4. 6. 9 वापि (for चापि). ❀ Cu: सुहृद्, प्रत्युपकारमपेक्ष्य उपकारकर्ता । मित्रं, प्रत्युपकारमपेक्ष्य उपकारकर्तुं । ❀ — (L. 19) Ks सप्राज्ञः; Ds सुप्राज्ञः (for स*).]

20 = (var.) 12. 27. 31. Bs missing (cf. v. l. 1). Br om. 20^{ab}. — ^a) K7 D4. 9 न वै; Ca. 8 नालं (as in text). — ^b) Das नालं (for नालं). K7 दोषाय (for दुःखाय). K7 D4. 6. 7. 9 T1 G1-8. 6 Cv दुर्बलः (for शत्रवः). — ^c) Ś1 om. च. Gs प्रज्ञानम् (for 'लम्). Das. 24 न च प्र (Das प्रा)ज्ञालमर्थानां (sic).

21 = 5. 38. 30. Bs missing (cf. v. l. 1). — ^a) K7 बुद्धिर् (for बुद्धिर्). — ^b) D7 T G1-8. 6 M1. 5-7 मौल्यम् (for जाड्यम्). — Mr om. 21^{ad}. — ^c) K1 वृत्तानां (for वृत्तान्तं). ❀ Cu: लोको भोग्यप्रपञ्चस्य पर्यायो निर्माणं तत्र विषये वृत्तान्तम् । ❀ — ^d) Dn1 प्रज्ञो.

22 Bs missing (cf. v. l. 1). — ^{ab}) K4. 9 V1 Bo 1-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G1 transp. मूढं

धेनुर्वत्सस्य गोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च ।
 पयः पिबति यस्तस्या धेनुस्तस्येति निश्चयः ॥ २३
 ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।
 ते नराः सुखमेधन्ते क्षिप्र्यत्यन्तरितो जनः ॥ २४
 अन्त्येषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
 अन्त्यप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ २५
 ये तु बुद्धिसुखं प्राप्ता द्वंदातीता विमत्सराः ।

and शूरं. K7 D4. 9 भीरुं (for मूढं). K7 D4. 9 धी-रम्; V1 वीरं; Ds4 भीरु- (for भीरुं). K7 Br-9 D4. 6. 9 अविक्लवं; D7 T1 G1. 2. 6 M1. 5-7 कविं जलं; T2 Gs कविं जडं (by transp.). — ^a) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 Ds भाव्यर्थो (K1 Ds 'व्यर्थो; K4 'व्यते) भजते नरं (V1 सुखं); D4 भाविनं व्यथते नरं.

23 Bs missing (cf. v. l. 1). — ^a) Ds विप्रस्य (for गोपस्य). — ^b) Das स्वामित्स. — 23^{ad} 18 damaged in Br. — ^c) Das Gs तस्य (for तस्या). — ^d) Ms तस्य (for धेनुस्य). Ds [ए]व (for [ह]ति).

24 = (var.) 12. 26. 28. Bs missing (cf. v. l. 1). — ^a) Das मूढतमो. G1 येतिमूर्खतरा लोके. — ^b) K4 बुद्धिः. K1 T1 G1 (before corr.). 3 परां (for परं). — ^c) Ms. 1 त एव (for ते नराः). Das एवेते. — ^d) K7 D1. 9 T G1-8. 6 Ms. 6 क्षिप्र्यते; V1 Br-9 Ds2 Ds. 5. 8 क्षिप्र्यति; D7 क्षिप्र्यते (for क्षिप्र्यति). D7. 3 G2. 3. 6 [अ]न्तरिता (for 'रितो). K7 B8 Ds. 1. 8 G2. 3. 6 जनाः; T1 जयः (for जनः).

25 Bs missing (cf. v. l. 1). — ^a) K1. 2. 4 V1 Bo. 8 (marg. as in text). 9 Ds1 D4. 5. 7. 9 T G1-8 Ms. 6 Cv अन्तेषु (for अन्त्येषु). Ds1 [s]मूढा; G1 वीरा (for धीरा). ❀ Ca: अन्त्येषु धर्मादीनां मध्ये मोक्षेषु; विपरीतगणनया च धर्मेषु रेमिरे । न मध्येषु अर्थेषु कामेषु च । यद्वा, अन्त्येषु धर्ममोक्षसाधनेषु । मध्येषु अर्थकामसाध-नयोः । यद्वा, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिदुरीयेषु मध्ये जाग्रत्कर्मसु दुरीयकर्मसु च रेमिरे । यद्वा अन्त्येषु संसारात्प्रथमसमये ब्रह्म-क्यतात्त्वेषु प्रथमेषु, चरमेषु च ब्रह्मलयावस्थेषु मोक्षसुखेषु । अन्तयोः पुनरन्तरं संसारावस्था । तस्यां न रमन्ते ॥ Cv: बहुविधत्वाद्बहुवचनम् । ❀ — ^c) K2. 7 D4. 9 G1 अन्तः; V1 Bo. 1-9 Ds Ds. 6. 7 T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 अन्त- (for अन्त्य-). Das-प्राप्तिः; T2-प्राप्तं. K7 Bo Dn1 Ds1 Ds. 4. 6. 7. 9 T G1-8. 6 M1. 5-7 सुखं (D4. 9 'क्षां) प्राहुर् (for सुखामाहुर्). — ^d) Ś1 K1. 2. 4 अन्तरमन्तयोः;

C. 12. 6492
B. 12. 174. 35
K. 12. 173. 37

C. 12. 6493
B. 12. 174. 35
K. 12. 173. 37

तान्नैवार्था न चानर्था व्यथयन्ति कदाचन ॥ २६
अथ ये बुद्धिमप्राप्ता व्यतिक्रान्ताश्च मूढताम् ।
तेऽतिवेलं प्रहृष्यन्ति संतापमुपयान्ति च ॥ २७
नित्यप्रमुदिता मूढा दिवि देवगणा इव ।
अवलोपेन महता परिदृग्धा विचेतसः ॥ २८
सुखं दुःखान्तमालस्यं दुःखं दाक्ष्यं सुखोदयम् ।
भूतिश्चैव श्रिया सार्धं दक्षे वसति नालसे ॥ २९

Ks. 7 Ds. 9 'मेतयोः; Das. 24 Dn1. n4 Ds. 8 'मंतयोः;
(for 'मन्तयोः). — After 25, D7 T G1-3. 6 M1. 5-7
ins. :

462* सुखं स्वपिति दुर्मेधाः स्वानि कर्माण्यचिन्तयन् ।
अविज्ञानेन महता कम्बलेनेव संवृतः ।

[(L. 1) G1 सुखी स्वपिति. — (L. 2) D7 T1 G1 M1
अविज्ञानेन (for 'ज्ञानेन). D7 कंबलेनेव; T1 G8 कंबलेनेव;
T1 G1-3 M1. 5. 6 कंबलेनेव (for कम्बलेनेव).]

26 Bc missing (cf. v. l. 1). — *) Ks. 7 V1 Bo.
7-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds. 2. 8. 5. 8 च; D1 तु (for तु).
Ks. 4 बुद्धिसुखः; Das. 'तमं; Ds. 9 बुद्धेः परं; D7 T
G1-3. 6 M1. 5. 7 बुद्धिं परं; Cn. p बुद्धिसुखं (as in text).
— K1 om. (hapl.) 26^b-27^a. — *) Ks. Das. तन्नैवार्था;
Ds. तान्नैवार्था (for 'वार्था). Ks. वानर्था (for 'चा').
— *) Ds. (before corr. as in text) व्यथयन्ति; Cn. p
'वन्ति (as in text). K7 V1 Ds. 9 कथंचन; B7
damaged (for कदा').

27 Bc missing (cf. v. l. 1). K1 om. 27^a (cf.
v. l. 26). 27^a is damaged in Br. — *) V1 सुखम्;
Ca. बुद्धिम् (as in text). — *) Dn4 तेविलं च;
Ds. 9 अतिवेलं (for 'तेऽति'). K1 प्रहृष्टंति; Ds. प्रहृ-
ष्यन्ति (for 'प्रहृ').

28 Bc missing (cf. v. l. 1). — *) Ks. V1 Bo.
7-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds. 2. 8. 5. 8 T1 G1-3. 6 नित्यं
(for 'नित्य'). D7 प्रमितता (for 'प्रमुदिता). S1 K1.
2. 4 ते वै (for 'मूढा'). — *) D7 T1 G1. 3. 6 सारमेय-
(D7 'या) (for 'दिवि देव'). — *) Ks. अवलोपेन;
M1 अवलोपेन (for 'लेपेन'). — *) K1. 2. 4 परिदृष्टा;
Ks. 7 Das. Dn1 Ds. 2. 8. 5. 8 V1 Bo. 7-9 Ds.
'दृष्टा; Das. 'वर्ता; Dn4 Ds. 2. 8. 5. 8 Cn. 'भूत्या; T1
G1. 3. 6 'प्रसा; T1 G1 M1 'तृप्ता; M1. 5. 7 'इसा (for
'इसा as in S1 Ca only). M1 विचेतसा (for 'सः').

29 Bc missing (cf. v. l. 1). — *) K7 Ds1 T1

सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ ३०
शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ३१
बुद्धिमन्तं कृतप्रज्ञं शुश्रूषमनस्यकम् ।
दान्तं जितेन्द्रियं चापि शोको न स्पृशते नरम् ॥ ३२
एतां बुद्धिं समास्थाय गुप्तचित्तश्चरेद्बुधः ।

G1. 3. 6 M3. 7 सुखः; G2 दुःखं (for सुखं). Ks. दुःखा-
र्थम्; Ca. n. p 'न्तम् (as in text). S1 (sup. lin.
as in text) K2. 4 T1 आलक्ष्य; Das. Dn1 Cn आलक्ष्य;
Ds. 'क्षं; Ca. p. s 'स्य (as in text). * Ca. आलक्ष्यं
कर्मत्यागः । तदापाततः सुखमपि अनायासत्वाद्दुःखास्तम् । *
— *) D1 चापि; Ds. 8 दाक्षं; T1 दक्ष्यं; Gs. दाक्ष्यं;
Ca. p. s दाक्ष्यं (as in text). * Ca. दाक्ष्यं पुनरा-
पाततो नित्यनैमित्तिककर्मपरस्वेन दुःखमपि सुखमेव युद्धा-
श्रमिणो नियतेनापवर्गहेतुत्वात् । * — *) T1 (G1. 3
दृष्टिः; Ca. p. s भूतिः (as in text). K1 चैव; Ks. 7
V1 Bo. 7-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds. 2. 8. 5. 8 त्वेवं (for
चैव). K1 सार्धं. * Ca. भूतिरणिमादिः ॥ Cn. श्रिया -
कचः सामानि यजुषि सा हि श्रीरमृता सताम्—इति शुश्रू-
क्षया विद्यया ॥ Cp. भूतिर्लक्ष्मीः । श्रीस्तत्सहस्रादिणी
देवी । * — *) Ds. दाक्ष्ये (for दक्षे).

30 = (var.) 12. 26. 26. Bc missing (cf. v. l.
1). — *) Ks. V1 Bo. 7-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds. 2.
8. 5. 7. 8 T1 G1-3. 6 Ms. प्रियं वा यदि वाप्रियं. — *) B7
damaged. D1 corrupt. (1) प्राप्तं सुप्तमिवासीत.

31 = (var.) 3. 2. 15; 11. 2. 13; -- 12. 26.
20; (var.) B. 12. 330. 2; B. 18. 5. 61; Hitopa-
desa 1. 2. Bc missing (cf. v. l. 1). — *) Ks. 7
Bo. 7-9 Dn1. n4 Ds. 2. 8. 5-9 T1 G1. 3. 6 M1. 5. 7 अव-
नयः; Gs. सुखः (for हर्ष). — After 31, the
sequence in D7 is: 463*, 33^a, 32, 33^a.

32 For the sequence in D7, of v. l. 31. Bc
missing (cf. v. l. 1). — *) Dn4 बुद्धिमन्तं; Cn. p. s
बुद्धिमन्तं (as in text). K7 कृतप्रज्ञं; Ds. 9 'प्राज्ञं;
G1 कृतप्रज्ञं; Cn. s कृत' (as in text). — *) D7 T
Gs. 6 Ms. 6 अनर्हकृतं (for अनसूयकम्). — *) Ds. D7
T G1-3. 6 Ms. प्राप्तं (for दाक्ष्यं). Ks. 7 Ds. 2. 8.
चापि (for चापि). — *) K7 Ds. 8. 9 न शोकोः (by
transp.); B7 शोके न. G1 शोको न अभिपूजति (sic).

उदयास्तमयज्ञं हि न शोकः स्पष्टमर्हति ॥ ३३
 यन्निमित्तं भवेच्छोकस्त्रासो वा दुःखमेव वा ।
 आयासो वा यतोमूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ॥ ३४
 यद्यन्यजति कामानां तत्सुखस्याभिपूर्यते ।
 कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ॥ ३५
 यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
 तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ३६

33 For the sequence in D₇, cf. v. l. 31. B₆ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 33^a-35^b. —^b) Ś₁ K_{1.2} तत्तः; K₆ B_{6.8} (marg. as in text).^a Das (marg. as in text).^{a1} D_{6.8} Cnp युक्तः; T₁ G_{2.8.6} शुद्धः; Cn.p गुप्त (as in text). D₄ विसृष्टः; M₆ बुद्धिश्च (for विसृष्टः). Ś₁ K_{1.2} तरेद् (for चरेद्). — D₇ ins. after 31: T after 33^{ab}:

463* शुक्रकृष्णगतिज्ञं तं देवासुरविनिर्गमम् ।

—^a) K₆ D_{6.8.5.8} उदयास्तमयज्ञः; K₇ D_{6.9} 'स्तम-
 यज्ञो (for 'ज्ञ). —^d) K₇ D_{6.9} शोकं (for शोकः).
 D₆₁ अर्हसि. C₆ as in text.

34 B₆ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 34 (cf. v. l. 33). —^a) D₆₁ D₇ T G_{2.8.6} M_{1.5.7} निमित्तो;
 Ca. n. 8 'त्तं (as in text). K₆ लोकरः; B₇ damaged
 (for शोकरः). —^b) K_{4.6} B_{6.8} (marg.) Das D₆₁.
 n₄ D₆ D_{2.8.5.8} Cn तापो (for त्रासो). V₁ B_{7.9}
 D₆₁ D₇ T G_{2.8.6} M_{1.5-7} वा क्रोधः; D₄ चादुःखम्
 (for वा दुःखम्). K_{2.6} Das D₆₁ n₄ च (for वा).
 —^c) D₄ आयासो (for 'सो). K₆ V₁ B₇₋₉ D₆₁.
 n₄ D₆ D_{2.8.5.7.8} T G_{2.8.6} यतोमूलम् (for 'मूलम्).
 —^d) K₆ एकाङ्गम् (for एकाङ्गम्). K₆ V₁ B₇₋₉ Das.
 n₄ D₆₁ n₄ D₆ D_{2.8.5.8} एकाङ्गं (D₆₁ 'त)मपि तत् (V₁
 B₆ D₆ D₆ तं) त्यजेत्. — After 34, D₆₁ D₆ D_{2.8}
 M_{1.5.7} Cal. ed. read 41, the same (except D₆₁ D₆
 M₆) also repeating it after 41.

35 B₆ missing (cf. v. l. 1). 35^{ab} = 12. 171. 48.
 G₁ om. 35^{ab} (cf. v. l. 33). —^b) D₆₁ G₆ [अ]ति;
 D₆₁ [अ]ति; T₁ G_{2.8} M₆ [अ]ति; M₇ [आ]ति;
 Cn.p [अ]ति (as in text). M₇ पूर्वके (for पूर्वते).
 —^c) K₇ V₁ D_{6.9} कामानुसारी; B₇₋₉ Cp 'सारी;
 D₆ 'सारी; D₆ 'रागात् (for 'सारी). —^d) G₁ कर्मा-
 नु (for कामा').

पूर्वदेहकृतं कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 प्राज्ञं मूढं तथा शूरं भजते यादृशं कृतम् ॥ ३७
 एवमेव किलैतानि प्रियाण्येवाप्रियाणि च ।
 जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ३८
 तदेवं बुद्धिमास्थाय सुखं जीवेद्गुणान्वितः ।
 सर्वान्कामाञ्जुगुप्सेत सङ्गान्कुर्वीत पृष्ठतः ।
 वृत्त एष हृदि प्रौढो मृत्युरेष मनोमयः ॥ ३९

36 = 12. 171. 51; B. 12. 276. 6. Vāya P. II.
 31. 100. Quoted in Śaṅkara's Bhāṣya on Br. Up.
 4. 3. 33; in Yogasūtrabhāṣya on 2. 42. B₆ missing
 (cf. v. l. 1). D₄ reads 36^{ab} twice. —^a) K_{1.4}
 यश्च. —^b) K_{1.4} यश्च. —^c) T₁ -तृणा- (for -क्षय-).
 K₇ D_{4.6.9} M_{1.7} एतत्; Cp एते (as in text). —^d)
 T₂ नार्हते. K_{1.2.4} D₆₁ शोडशी. T₂ कलां. K₇ V₁
 D_{4.6.9} M_{1.7} कलां नार्ह (D₆ M₆ 'र्ह)ति षोडशीं.

37 B₆ missing (cf. v. l. 1). —^a) D₆₁ सर्व- (for
 पूर्व-). D₆ देहे (for देह-). D₄ कृते (for कृत-).
 D₇ T₁ G_{2.8.6} कर्तारमार्जितं कर्म. —^c) G₆ प्राज्ञ-; T₂
 G_{2.8} शूरं (for मूढं). D₇ T₁ G_{1.2} M_{1.5-7} च शूरं च;
 T₂ G_{2.8} च मूढं च (for तथा शूरं). —^d) Das, n₄
 तच्च ते; D₆₁ भजते. The portion from यादृशं up to
 विन्देत (in 12. 169. 11^d) is lost in K₇ on missing fol.
 B₆ (marg. as in text) D₇ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} भजते
 तादृशं नरं (B₆ M_{6.7} [sup. lin.] कृतं).

38 K₇ B₆ missing (cf. v. l. 37, 1). —^a) D_{6.9}
 [इ]ह कालेन (for किलैतानि). D₇ T₁ G_{2.8.6} स्वकर्मणां
 बलेनैव. —^b) Ś₁ K_{1.2.4} अप्रियाणि (for प्रियाण्येव).
 D₆₁ D₄ वा (for च). —^c) Ś₁ (by corr.) Ca जीवेषु
 (for जीवेषु).

39 K₇ B₆ missing (cf. v. l. 37, 1). —^a) V₁
 D_{4.6.9} M_{1.5-7} तदेसां (for 'वं). K₆ B₇₋₉ Das, n₄
 D₆₁ n₄ D₆ D_{2.8.5.7.8} T G_{1-3.6} एतां बुद्धिं समा (G₂
 'दिसव)स्थाय. —^b) K₆ B₇₋₉ Das, n₄ D₆₁ D₆ D₂.
 8-8 T G_{1-3.6} M_{1.5-7} नाव (K₆ D₆ 'जु)सीदेत्; D₆₁
 D₂ सुखमास्ते (for सुखं जीवेत्). —^c) K₆ जु सेवेत्
 (for जुगुप्सेत्). —^d) K₆ V₁ B₇₋₉ D₆₁ D₆ D₂.
 8. 5. 7. 8 T₂ G₁ M_{1.5-7} कोपं; D₆₁ कामान्; D₄.
 7. 9 Ca संगं; T₁ G_{2.8.6} क्रोधं (for सङ्गान्). D₇ T₁
 G_{2.8.6} कृत्वा तु (for कुर्वीत). — K₁ om. 39^a-40^b.
 —^c) K₄ वृत्तमेव; B₆ वृत्त एव; D_{4.6.9} वास्तव एव;

C. 12. 6507
 B. 12. 174. 50
 K. 12. 173. 51

C. 12. 6508
B. 12. 174. 51
K. 12. 173. 52

यदा संहरते कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
तदात्मज्योतिरात्मा च आत्मन्येव प्रसीदति ॥ ४०
किंचिदेव समत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
तदेव परितापार्थं सर्वं संपद्यते तदा ॥ ४१
न विभेति यदा चायं यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४२
उभे सत्यावृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ भयाभये ।

Mi. 5.7 वृत्त एवं (for वृत्त एव). G1 प्रौढे; Cv प्रौढ-
—^a) Ś1 K2.4 D1 T G2.6 M5 एव (for एव). Cv
मनोभवः (for 'मयः'). — After 39, K5 V1 Bo.7
(damaged). 8.9 Das.24 Dn1.n4 Ds D2-9 T G1-3.6
Mi. 5-7 ins.:

464* क्रोधो नाम शरीरस्थो देहिनां प्रोच्यते बुधैः ।

[K5 D2-4.6.9 कामो; G1 कोपो (for कोपो).]

40 = (var.) 12. 21. 3. 40^{ab} = (var.) 6. 24. 58^{ab}.
K1 B5 missing (of. v. l. 37, 1). —^a) Das.24
[अ]हं सुवते (for संहरते). D4.9 कर्म (for कामान्).
—^b) Das च (for [इ]व). —^c) M5.7 आत्म-
(for तदात्म). K4.6 V1 Bo.7-9 Das.24 Dn1.n4 Ds
D2-8.9.9 आत्मायम्; D1 T G1.8.6 आत्मश्रीर्; G2
आत्मानम्; Mi. 5.7 आत्मरतिर् (for आत्मा च). Cap
आत्मज्योतिरात्मरतिर्. —^d) Ds Ds प्रपद्यति; M5
(inf. lin.) प्रनद्यति (for प्रसीदति).

41 = (var.) B. 12. 276. 8. K1 B5 missing (of.
v. l. 37, 1). Dn1 Das Ds M1.7 Cal. ed. read 41
(for the first time) after 34. Ds1 Ds Ms read
41 after 34. —^a) K1 (before corr.). 2 हसत्वेन
K1 (by corr.) सुखं (for समत्वेन). —^b) Ś1 K1
T2 तथा; G1 वेदा (for यदा). —^c) B5 Das.24
D4.8.7.9 T G1-2.6 Mi. 5-7 परितापाय; Dn4 'तापा च
(for 'तापार्थ'). —^d) Dn4 पार्थ; D1 T G1-2.6
Mi. 5.6 नाशे (for सर्व). B1 Dn4 Ds1 तथा; Mi. 5-7
पुनः (for तदा).

42 = (var.) Śānti, App. I (No. 4), lines 27-28;
B. 12. 326. 33; Harivaṃśa I. 30. 41. K1 B5 miss-
ing (of. v. l. 37, 1). Ś1 reads 42-44 on marg.
—^a) D1 T G1-2.6 Mi. 5-7 यदा चायं न बिभ्ये (T G2.6
M5.7 'जे'ति). —^b) Dn4 Ds1 D4 वा (for च). K1
विभ्रति; K5 विभ्रते (for बिभ्यति). —^c) Ś1 K1 D4
कदा; V1 नैव (for यदा). K1 B1 नेच्छति; V1 द्वेष्टति.

प्रियाप्रिये परित्यज्य प्रशान्तात्मा भविष्यमि ॥ ४३
यदा न कुरुते धीरः सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४४
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां वृष्णां त्यजतः सुखम् ४५
अत्र पिङ्गलया गीता गाथाः श्रूयन्ति पार्थिव ।
यथा सा कृच्छ्रकालेऽपि लेभे धर्मं सनातनम् ॥ ४६

43 = (var.) B. 12. 276. 11. K1 B5 missing
(of. v. l. 37, 1). G1 om. (hapl.) 13 11. Ś1 reads
43 on marg. 43^a is damaged in B. —^a) G1.6
बुधे (for उभे). K5 G2: सत्यस्यापि त्याज्यता व्यवहार
हेतुत्वात् ॥ Cp: सत्यस्य त्यागः तत्कालानामवधानात् ॥ Cv:
दस्युनप्रति सत्यं त्यक्त्वा, साधु-प्रत्यनुतं त्यक्त्वा । K5
D2 T2 शोकानन्दे; D4 'नैवो. D4 भयाभयो. —^c)
Das प्रियाप्रियः. —^d) Mi. 5.7 प्रम (M1 'प') आत्मा
(for प्रशान्तात्मा). K1 B1 Das Dn1.n4 D4.7.9 T
G2.8.6 भविष्यति (for 'व्यति).

44 = (var.) Śānti, App. I (No. 4), lines 29 30;
B. 12. 326. 34; Harivaṃśa I. 30. 40. K1 B5
missing (of. v. l. 37, 1). G1 om. 11 (cf. v. l. 43).
Ś1 reads 44 on marg. —^a) K5 B5 (marg.) Dn1
Das D2-4.6.9 सारं (for धीरः). —^b) K5 पापकम्;
G5 M1 पापकं (sic) (for पापकम्). —^c) G5 कर्मणो.

45 = Adi, 840*, lines 5-6: 3. 2. 35: B. 12. 276.
12: B. 13. 7. 21; Harivaṃśa I. 30. 42; — (var.)
Bhāg. P. 9. 19. 16; Vayu P. 11. 31. 91. K1 B5
missing (of. v. l. 37, 1). —^a) Das दुर्मतिभिर (for
दुर्म). —^b) Das जायति (for जीर्यति). M1 जीर्यति.
Ds जीर्यतो वा न जीर्यति (Ds 'ते'). —^c) Das.24
यासौ. G5 दुष्टम् (for रोगम्). —^d) K5 तं (for तौ).

46 K1 B5 missing (of. v. l. 37, 1). 46^{ab} is
damaged in B. —^a) T G2.6 दिगलया. G5 नीला.
—^b) K1.2 Das Dn1 गाथा. Ś1 K1.2 श्रूयते (for
श्रूयन्ति). Das पार्थिवः. D1.8.9 गाथाः श्रूयते (D4
शुश्रुम) उत्तमाः; D1 T G1-2.6 Mi. 5-7 गाथाः (G5
'या') शृणु नराधिप. K5 G2: श्रूयते[ति] इत्यादिः । K5
—^c) K2 यथा सा; D4.8.9 यथासौ; G5 यथा वा (for
यथा सा). M5 संकेतः (for सा कृच्छ्र). —^d) D1 T1
G2.8.9 प्राप्ता ब्रह्म; M1.7 धर्मं लेभे (for लेभे धर्मं).

47 K1 B5 missing (of. v. l. 37, 1). —^a) K1

संकेते पिङ्गला वेश्या कान्तेनासीद्विनाकृता ।

अथ कृच्छ्रगता शान्तां बुद्धिमास्थापयत्तदा ॥ ४७

पिङ्गलोवाच ।

उन्मत्ताहमनुन्मत्तं कान्तमन्ववसं चिरम् ।

अन्तिके रमणं सन्तं नैनमध्यगमं पुरा ॥ ४८

एकस्थूणं नवद्वारमपिभ्रास्याम्यगारकम् ।

का हि कान्तमिहायान्तमयं कान्तेति मंस्यते ॥ ४९

अकामाः कामरूपेण धूर्ता नरकरूपिणः ।

न पुनर्वञ्चयिष्यन्ति प्रतिबुद्धास्मि जागृमि ॥ ५०

अनर्थोऽपि भवत्यर्थो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।

संबुद्धाहं निराकारा नाहमद्याजितेन्द्रिया ॥ ५१

सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखम् ।

आशामनाशां कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिङ्गला ॥ ५२

भीष्म उवाच ।

एतैश्चान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रभाषितैः ।

पर्यवस्थापितो राजा सेनजिन्मुमुदे सुखम् ॥ ५३

C. 12. 6521
B. 12. 174. 63
K. 12. 173. 65

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

संकेते; D₄ श्रूयते; D₇ T₁ G₂. 2. 6 कदाचित् (for संकेते). T₁ G₂. 2. 6 पिङ्गला. —^a) Ś₁ K₁ कृच्छ्रगता; M₁ कृच्छ्रागता. D₄ D₁ D₇. 8 T₁ G₂. 2. 6 M₅-7 शांता; D₈ शांत्या; G₁ दांता (for शान्ता). —^d) D₄ आस्थापयत् (sio); T₁ G₁-8. 6 M₅ 'य तां (G₈ 'य कां) (for आस्थापयत्). M₁. 6. 7 बुद्धि पर्यवगम्य च.

48 K₇ missing (cf. v. l. 37). —^a) M₇ अनुन्मत्त. —^b) Ś₁ K₁. 2. 4 नरं; G₂ चरं (for चिरम्). — 48^{ad} is damaged in B₆. —^c) D₄ अन्तिको. K₁ B₆. 8 (marg.).⁹ D₄ (also as in text) D₈ T₁ Cap Cup मरणं (for रमणं). D₆ नैनम्; T₂ सान्तं (for सन्तं). ☞ Cp: मरणमिवाज्ञातत्वेन संसारहेतुत्वाद् । ☞ —^d) D₆ (marg.) अहम् (for नैनम्). D₄ G₁ अभ्यगतं (for 'गमं').

49 K₇ missing (cf. v. l. 37). 49^{ad} is damaged in B₇. —^a) G₁ स्थितं (for स्थूणं). ☞ Cn: एका अविद्यैव रथूणेव विधारका यस्य ॥ Cv: एकं पृष्ठास्थूणं स्तम्भो यस्य तत् ॥ ☞ Cp: चक्षुषी अवसी वक्रं तथा नासापुटद्वयम् । अपानोपस्थमित्याहुर्नैव द्वाराणि सुरयः ॥ ☞ —^b) Ś₁ अविद्यास्यामि; K₁ अधिवा; T₁ G₈. 6 M₇ अपि पा (for अपिधा). G₁ अगाकरं (for 'रकम्'). — B₆ om. 49^a-52^d. —^c) D₄ काहं; G₈ काम्यं (for का हि). T₁ G₁. 2. 6 M₁. 5-7 [अ]कांतम् (for कान्तम्). K₆ इव (for इह). —^d) Ś₁ K₁. 2. 4 V₁ कांतोयम् (by transp.); D₇ T₁ G₈. 6 काम इति; T₂ G₁. 2 M₁. 5-7 कांत इति. D₇ T₁ G₁-8. 6 M₁. 5-7 [अ]भि (for इति). V₁ G₁ मंस्यते (for संस्यते).

50 K₇ missing (cf. v. l. 37). B₆ om. 50 (cf. v. l. 49). —^a) K₁ D₈ अकामा; K₆ D₁. n₄ M₅

'मां; M₁. 6. 7 'स्या: (for 'मा:). M₆. 7 काम्य- (for काम-). —^b) D₄ धूर्ता; G₁ धूर्त. D₇ T₁ G₁-8 M₅. 6 च नर- (for नरक-). G₈. 6 रूपिणं (G₈ 'णा). M₁. 7 धूर्ता निरयपातिनः. —^c) G₆ न दुर्वचं चरिष्यन्ति. —^d) G₈. 6 प्रतिबुद्धा (G₈ 'द्धा) च (for 'बुद्धास्मि). K₁ जागृहि; D₇ संप्रति; D₈ जागृति.

51 K₇ missing (cf. v. l. 37). B₆ om. 51 (cf. v. l. 49). —^a) M₁ अनर्थे. V₁ B₆. 6-8 D₄. 2^a D₁. n₄ D₈ D₂. 2. 5. 8 हि (for सपि). V₁ B₆. 6-8 D₄. 2^a D₁. n₄ D₈ D₂-6. 8. 0 भवेदर्थो (for भवत्यर्थो). —^b) D₈ च (for वा). —^c) D₄ संबुद्धो; D₇ G₁ 'द्धा (for 'द्धा). Ś₁ K₁. 2. 4 D₄. 0 [अ]स्मि (for [अ]हं). T₁ G₁. 8 निराकारं (for 'कारा). —^d) D₇ अति; T₁ मत्या; G₁ M₇ (sup. lin.) अन्या; G₈. 6 इति (for अथ). G₁ [अ]जितेन्द्रियां.

52 With 52, cf. Śānti. 475*, lines 1-2; Jātaka 320, Gāthā 20. K₇ missing (cf. v. l. 37). B₆ om. 52 (cf. v. l. 49). 52^{ad} is damaged in B₇. —^a) T₁ G₂ M₁. 7 निराशा. K₁ स्वपति; G₂ स्वपिमि; M₁ स्वपिचं (for 'ति). —^c) M₆ अनार्श. B₆ D₈ दु; T₂ G₁ [अ]य; G₈ [अ]भि (for हि). —^d) K₁ पिङ्गला; T₂ G₁. 2 पिङ्गला.

53 K₇ missing (cf. v. l. 37). B₆ partly damaged. —^a) M₆. 7 (sup. lin.) स (for च). K₄ विप्रश्च. —^b) K₁. 2 V₁ B₆. 1-9 D₄. 2^a D₈ D₄. 2. 6 M₇ सु- (for प्र-). —^c) D₁ पर्याय; C₈ पर्यव (as in text). —^d) K₆ D₁ D₈ इवेनजिन्. D₂. 2 सुदितः (for सुमुदे). K₆ V₁ B₆. 1-9 D₄. 2^a D₁. n₄ D₈ D₂. 2. 5. 8 सुखी (for सुखम्).

१६९

युधिष्ठिर उवाच ।

अतिक्रामति कालेऽस्मिन्सर्वभूतक्षयावहे ।

किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

पितुः पुत्रेण संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २

द्विजातेः कस्यचित्पार्थ स्वाध्यायनिरतस्य वै ।

Colophon: K₇ missing; K₈. 5 B₁-5 D₁. 2 D₂. 2 D₃. 5 M₂-4 absent. — *Sub-parvan*: Ś₁ K₁. 2. 4. 5 B₀. 5-9 D₃. 2 D₁. 2 D₂-9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁. 2. 4 B₀. 5-9 T₁ G₁. 2 M₁. 6. 7 सेनजिह्वा; K₈ V₁ B₀. 5-9 D₃. 2 D₂. 3. 5. 8 विंगलागीता; G₈. 6 सेनजिह्वितं; M₅ विप्रसेनजित्संवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B₁ D₁. 2 D₂. 3 T₁ G₁. 3. 6 M₁. 5-7 1; T₂ G₂ 15. — *Sloka no.*: D₁ 66; D₂ 65; D₃ 64.

169

☞ D₃ om. this adhy. K₈ V₁ B₀. 5-9 D₃. 2 D₂. 3. 5. 7 G₂ M₁. 5-7 repeat this adhy. (with var.) after B. 12. 276. The v. l. from the eighteen MSS. which repeat this adhy. as B. 12. 277 are included in the Crit. App. of this adhy. Cp. s. v give the adhy. here, but do not repeat it later.

1 K₇ is missing up to विन्देत (in 11^a) (cf. v. l. 12. 168. 37). B₇ (first time) damaged for 1^{ab}. — ^a) D₃. 2 (both second time) लोके (for काले). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4. 5 V₁ B₀. 5-9 D₃. 2 D₂. 3. 5. 7 G₂ M₇ (all [except Ś₁ K₁. 2. 4] second time) -भ- (D₇ -द) यावहे (for -क्षया). — ^c) K₁ पश्येत; D₇ (second time) -पश्यते (for -पद्येत). G₂ M₁. 5-7 (all second time) किं श्रेयः पुरुषस्येह. — ^d) D₄ lacuna; D₅ त्वं (for तन्).

2 K₇ missing (cf. v. l. 1). B₈ (first time) damaged for 2^{ab}. — ^a) G₂ (second time) अत्रैव (for अत्रापि). — ^b) V₁ B₀. 5-9 D₃ (all both times)

बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ॥ ३

सोऽब्रवीत्पितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणे रतम् ।

मोक्षधर्मार्थकुशलो लोकतत्त्वविचक्षणः ॥ ४

धीरः किं खित्तात् कुर्यात्प्रजान-

न्क्षिप्रं ह्यायुर्भ्रश्यते मानवानाम् ।

पितस्तदाचक्ष्व यथार्थयोगं

ममानुपूर्व्या येन धर्मं चरेयम् ॥ ५

D₁ D₂ (both times) D₃. 2. 5 (last two both times). 6. 7 (both times) T₁ G₁. 6 तं (for तन्).

3 K₇ missing (cf. v. l. 1). — ^a) V₁ G₂ M₁. 5-7 (all second time) तात् (for पार्थ). — ^b) D₃. 2 (both second time) स्वाध्याये (for 'य-'). M₇ (second time) च (for वै). — ^c) K₈ V₁ B₀. 5. 7. 9 D₃. 2 D₂. 3. 5. 7 M₁. 5. 6 (all second time) पुत्रो बभूव (B₈ भवति) मेधावी. — ^d) K₁ om. मेधावी. D₃ (marg. as in text) श्रीमान्सर्वगुणैर्युतः.

4 K₇ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₈ (second time) -धर्मेण; B₀. 5-9 D₃. 2 D₂. 3. 5. 7 M₁. 5. 6 (all second time) -धर्मेण (for -धर्मार्थ-). V₁ (second time) मोक्षधर्मैवकुशलं. — ^b) D₁ T₁ G₁ M₁. 5-7 (last four first time) लोकतत्त्व-; D₇ (first time) T₁ G₂ (first time). 6 'धर्म-; G₂ (second time) योग-तत्त्व-; G₈ लोकधर्म (for 'तत्त्व-').

5 Before 5, MSS. ins. पुत्र उवाच. K₇ missing (cf. v. l. 1). — ^a) M₆ (second time) धर्मः (for धीरः). D₃. 2 (both first time) D₄ किञ्चित् (for किं खित्). T₁ ततः (for तात्). K₂ प्रजानात्; V₁ M₇ (both second time) 'नां; D₇ (first time) T G₁. 3 (both times). 2 M₁ (second time). 3 (both times). 6 (second time) शुभार्थी; M₆. 7 (both first time) प्रजासु (for प्रजानन्). — ^b) K₁ अशते; V₁ B₈ (both first time) D₃ (second time) D₇ (first time) नश्यते; V₁ B₀ (both second time) अशते; B₇ (second time) अशयति; D₃. 7 (both second time) प्रसति; G₂ (first time) दृश्यते; G₂ (second time) गच्छते (for अशयते). — ^c) K₂ विपुलः; G₂ वीरवः; M₆ (first time) वत्स (for वित्त). K₈ V₁ B₀-9 D₃.

पितोवाच ।

वेदानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्र

पुत्रानिच्छेत्पावनार्थं पितृणाम् ।

अग्नीनाधाय विधिवच्चेष्टयज्ञो

वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूषेत् ॥ ६

पुत्र उवाच ।

एवमभ्याहते लोके समन्तात्परिवारिते ।

a4 Ds2 Ds. 5. 7 (all second time) तथा(Bs 'दा'ख्याहि (Ds 'यि'); V1 (first time) तथाचक्ष्व (for तदा). Bs. 1 (both second time). 8 (both times) Das. a4 (both second time) Cp यथातु; Bs (marg.; second time) यथोप-; Bo (second time) यथात्म- (for 'थे-). ☞ Ca: यथार्थयोगं सत्योपायम् । ☞ —^a) Ks (first time) Dn1 Dr (first time) T G2 (both times). 8. 8 -पूर्वाद्; Da4 (second time) -पूर्वा; Ds. 1 (both second time) -पूर्वा (for -पूर्वा).

6 With 6, cf. Uttarādhyayanāsūtra 14. 9; Jātaka 509, gāthā 4. K1 missing (cf. v. l. 1). D4 om. from the ref. up to the ref. in 7. Gs om. the ref. —^a) K1 (before corr.) Ms (first time) देवानदी- (Ms 'दी'त्य (sic); Ks V1 Bo. 8-9 Das. a4 Ds1 Ds. 5. 7 Gs (all second time) M1 (both times). 8. 8 (both second time). 1 (both times) अधीत्य वेदान् (by transp.). Da4 (second time) ब्रह्मचर्येण (for 'चर्येण). T1 पुत्रा. —^b) Gs (second time) इच्छन् (for इच्छेत्). Ms (first time) भावनार्थं (for पा). —^c) Bo (first time) partly damaged for 6^{ad}. —^d) M1 (first time) विविधावच्छ (for विविधवच्छ). K1. 8 (first time) चेष्टयज्ञे (Ks 'द्यो). —^e) Ms (first time) [अ]यु (for [अ]य). Ks (second time) मुमुषेत्; Bo (second time). 8 (first time) Da4 (both times) Ds1 G1 बभूषेत्; Dr (first time) बुभूषुः; Dr (second time) बभूवे; Ms (first time) बुभूषे.

7 With 7-9, cf. Uttarādhyayanāsūtra 14. 21-23. K1 missing (cf. v. l. 1). D4 om. the ref. (cf. v. l. 6). —^a) S1 K1 अभ्या (K1 'त्या)हिते; Bo (first time) अभ्याहते; Ds अभ्याहते; Dr (first time) T1 Gs M1 (first time). 1 (second time; sup. lin.) 'गते; Ds 'हते; Gs (second time) अभ्यागते (for अभ्याहते). Ds लोकः. ☞ Cn: अभ्याहते मृत्युनाभि- सखाहिते । ☞ —^b) Ks V1 Bo. 8-9 Das. a4 Ds. 5

अमोघासु पतन्तीषु किं धीर इव भाषसे ॥ ७

पितोवाच ।

कथमभ्याहतो लोकः केन वा परिवारितः ।

अमोघाः काः पतन्तीह किं नु भीषयसीव माम् ॥ ८

पुत्र उवाच ।

मृत्युनाभ्याहतो लोको जरया परिवारितः ।

अहोरात्राः पतन्त्येते ननु कस्मान्न बुध्यसे ॥ ९

C. 12. 65.30
B. 12. 175. 9
K. 12. 174. 9

M1. 5-7 (all second time) सर्वतः; Gs (second time) जरया (for समन्तात्). V1 (first time) Ds परिवारितः; Cnp परितपिते (for 'वारिते). —^a) Da4 (second time) Ds अमोघास्तु; T2 'वाः सं-; Gs (first time) 'वाः काः (for 'वासु). Da4 Ms (both first time) तपन्तीषु; Ds T2 पतन्तीह (for पतन्तीषु). ☞ Cn: अमोघासु आयुर्हरणेन सफलासु रात्रिषु । ☞ —^b) V1 (first time) reads 7^{ad}-8^{ad} on marg. —^c) Gs (second time) इह (for इव). Ds भीषसे (for मा).

8 K1 missing (cf. v. l. 1). V1 reads 7 on marg. Ks (first time) पुत्र (for पिता). —^a) Ks (first time) एवम् (for कथम्). Bs Das (both second time). a4 Ms (both first time) अभ्याहते; Bo Dr (both first time) T1 Gs अभ्याग (Bs 'व्याह)तो; Ds1 अभ्याहतो (for 'हतो). Da4 (second time) लोकैः. —^b) Ks जरया; Ks (first time) समन्तात्; Ds. 1 (first time) T G1. 8 (both times). 8. 8 M1. 5-7 (last four first time) कथं च; Dr (second time) कथं वा (for केन वा). Dr (second time) परित-
पितः (for 'वारितः). —^c) Gs (first time) om. (hapl.) 8^{ad}-9^{ad}. —^d) Ds1 अमोघः. —^e) Ds हु (for तु). K1 भीषयसे च; Ks (first time) 'सीव; Bs (first time, marg. as in text). 8 Dr M1 (all second time) 'सीह (for 'सीव). Gs (second time) किं नु भीष-यसीमहा (sic).

9 With 9, cf. B. 12. 321. 18. K1 missing (cf. v. l. 1). Gs (first time) om. 9^{ad} (cf. v. l. 8). Bs (first time) partly damaged for 9^{ad}. —^a) K1 Da4 (second time) अभ्याहते; Dr (first time) T1 Gs. 8 'गतो (for 'हतो). K1 लोकैः. —^b) Das. a4 (both first time) जरया (for 'वा). Ds. 1 (both second time) परिवाहितः (for 'वारितः). —^c) After 9^{ad}, Das. a4 (both first time) ins. 485*. Bo. 8-9 (all first time) Ds1 Ds om. 9^{ad}. —^d) T1 Gs M1. 1 (last two first

C. 12. 6531
B. 12. 175 10
K. 12. 174 10

यदाहमेतज्जानामि न मृत्युस्तिष्ठतीति ह ।

सोऽहं कथं प्रतीक्षिष्ये जालेनापिहितश्चरन् ॥ १०

रात्र्यां रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं यदा ।

time) अहोरात्र्यः (Gs M1 'त्र्याः) (for 'रात्राः). G2 (second time) पतति. Ks V1 Bo. 8-9 Das. 24 Ds2 Ds. 5. 7 (all second time) [ह]मे; D7 (first time) T1 Gs. 8 Ms (first time) [ए]ता; T2 G1 [ह]ह; G2 (second time) [अ]तात् (for [ए]ते). —^a Ks V1 (both second time) तात; Bo. 8 (marg. as in text). 7. 9 Das. 24 Ds (all second time) तत्र; Ds. 7 G2 (all second time) पितः (for ननु). D7 G2 (both first time) बुध्यते (for 'से). — Ks (first time) Dn1. 24 Ds1. 22 (first time) Ds. 2. 8 (last two first time). 6 Cn. 8 ins. after 9: Bo. 8-9 Das. 24 (all first time) after 9^{ab};

465* अमोघा रात्रयश्चापि नित्यमायान्ति यान्ति च ।

[Cnp अहो वा रात्रयश्चापि (for the prior half). Ds1 (first time) कथम् (for नित्यम्).]

10 Kr missing (cf. v. l. 1). —^a B2 (first time) तदा; D7 (first time) T1 G1. 2 (first time). 2. 6 Ms (first time) यथा (for यदा). V1 Ds. 7 M1. 5-7 (all second time) एव; Bo. 7-9 Ds2 G2 (all second time) एव; B2 Das (both second time) अव; Das (second time) इव; Ds (first time) मृत्यु; Ds (second time) अग्नि; M1. 7 (both first time) एतं (for एतज्). —^b V1 (second time) अवति (for तिष्ठति). M1. 5-7 (all second time) ना (M7 न)-मृत्युरवतिष्ठते. —^c K4 Bo (first time). 8 (second time). 7 (both times). 8 (marg.; first time) Das (first time) Dn1. 24 Ds1. 22 (both times) Ds. 2. 8 (last two both times) Ca. 2 ज्ञानेन; M1. 5. 8 (all first time). 7 (both times) जरया; Cp जालेन (as in text). D7 (first time) G1. 2 (second time). 2. 6 [ए]वावृत्तश्च (G2 'त'); T G2 (first time) [ह]वावृत्तश्च; M1. 5-7 (all first time) विवृत्तश्च; Cp [अ]पिहितश्च (as in text). D7 (first time) चरेत्; G2 (second time) चिरात् (for चरन्). ❀ Cn: ज्ञानेन अपिहितः । अपिचान्दस्य मायुरिमतेन अकारलोपं कृत्वा नमसमासः । जालेनापिहित इति पाठे तु न अकारलोपादि ॥ Ca: ज्ञानेनापिहितः ज्ञानेन [आ] सर्वतो वृत्तः । सर्वत्राहमसीत्यर्थः । ❀ — After 10, G2 (second time) Ms (first time) ins. line 3 of 466*.

11 K1 is missing up to विन्देत (cf. v. l. 1). K7 Ms (first time) transp. 11^{ab} and 11^{cd}. B2 (first

गाधोदके मत्स्य इव सुखं विन्देत कस्तदा ।

तदेव वन्ध्यं दिवसमिति विद्याद्विचक्षणः ॥ ११

अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवम् ।

time) damaged for 11^{ab}. —^a S1 K1. 2. 4 रात्रौ रात्रौ; Ks (second time) अहोरात्र्याः; K7 गस्यां रात्र्याः; Das (second time) रात्र्या रात्र्याः. G2 (first time) अतीतायाम् (for व्य). —^b B2 (first time) Ds1 अन्यतरं (for अद्वय). B2 (second time) मदा; Ds (first time) तदा; G2 (second time) यथा (for यदा). — Ks V1 Bo. 7 9 Das. 24 Dn1. 24 Ds. 2. 6 (all [except Dn1. 24 Ds1 Ds2] first time) transp. 11^{cd} and 11^{ef}. —^c V1 (second time) गाधोदके; D7 (first time) गाधो; G1 अगाधो (hypermetric). G2 (second time) गाधोदकेन मत्स्यस्य. —^d B2 (first time) lacuna; D7 (first time) T G2 (both times). 2. 6 Ms (first time) धृति (for सुखं). D7 (first time) T G1. 2 (first time). 2. 6 M1. 5-7 (last four first time) नरः; G2 (second time) परः (for तदा). — After 11^{cd}, D7 (first time) T G2 (both times). 2. 6 M1. 5-7 (last four first time) Cs ins.:

466* यामेव रात्रिं प्रथमां गर्भो भवति मातरम् ।

यामेव रात्रिं प्रस्थाति मरणाय निवर्तकः ।

यस्यां रात्र्यां व्यतीतायां न किञ्चिदुभयमाचरेत् ।

[Cs om. line 1. — (L. 1) M1. 7 प्रजा. G2 (second time) M1. 5-7 (all first time) निवर्ति (for भवति). — (L. 2) D7 प्रस्थाति; G2 (second time) पूर्वाणि (as); Cs प्रस्थाति (as above). D7 निवर्तकः; G1 'निवर्त'; M1. 5-7 [अ]निवर्तकः; Cs निव' (as above). — G2 (second time) Ms ins. line 3 after st. 10. — (L. 3) T2 G1. 2 (second time) M1. 5-7 कुरुते शुभं (for शुभमाचरेत्).]

— Ks V1 Bo. 8-9 Das. 24 Ds2 Ds. 5. 7 G2 M1. 5-7 (all second time) om. 11^{ef}. B2 (first time) damaged for 11^{ef}. —^a S1 K1. 4 V1 Bo. 7-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds. 2. 8 Ms तदेव; G2 M1. 5. 7 (sup. lin. as in text) तमेव (for तदेव). K7 Ds. 2 तपो वा विध्य दिवसम् । Ds तदेव वन्ध्यो दिवसो. —^c Das Ds. 2. 6 विद्यात् (for वि). Ds (marg.) वन्ध्या रात्रौस्तदेव च.

12 With 12, cf. Dhammapada II. 47, 48. D7 (first time) T G1. 2 (first time). 2. 6 M1. 5-7 (last four first time) om. 12^{ab}. Ks V1 Bo. 8-9 Das. 24 Ds2 Ds. 5. 7 G2 M1. 5-7 (all second time) transp. 12^{ab} and 12^{cd}. —^b K1 Das (first time) अभ्येति (for अभ्येति). B2 (second time) मायुर्ध्वं (for माय-

शष्पाणीव विचिन्वन्तमन्यत्रगतमानसम् ।
 वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ १२
 अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो मा त्वा कालोऽप्यगादयम् ।
 अकृतेष्वेव कार्येषु मृत्युर्वै संप्रकर्षति ॥ १३

श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापराह्णिकम् ।
 न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतम् ।
 को हि जानाति कस्याद्य मृत्युसेना निवेक्ष्यते ॥ १४
 युवैव धर्मशीलः स्यादनिमित्तं हि जीवितम् ।

C. 12. 67. 38
 B. 12. 175. 16
 K. 12. 174. 16

वम्). — °) K1 शष्पाणीव; K5 V1 Bo. 5-9 (all both times) D2. 24 (both first time) Dn1. n4 D2 (both times) D2. 8. 8 (last two both times). 8. 7 (both times) M1. 5 (both second time) पुष्पाणीव; D2. 24 (second time) M1 (first time) पुष्पाणि च; D2. 24 पुष्पाणां च (for शष्पाणीव). V1 (second time) T1 G1. 2 (first time). 8. 8 प्रचिन्वन्त (G2 °तीम्; Dn1 विचिन्वन्तीम् (for °न्वन्तम्). D2 (second time) पुष्पाणि विचिन्वन्ति (submetric); T2 शष्पाणि विप्रचिन्वन्तम्. — K5 V1 Bo. 5-9 D2. 24 D2. 8. 7 G2 M1. 5-7 (all second time) om. 12^{ad}. B2 (first time) is damaged in 12^{ad}-13^{ad}. — °) T1 G5 व्याघ्रीव; G1 मृगीव (for वृकीव). S1 K1. 2 आदाय (for आसाद्य). G8 वृकवारणमासाद्य (sic).

13 K1 om. 13. B2 (first time) is damaged in 13. K5 V1 Bo. 5-9 D2. 24 D2. 8. 7 G2 (all second time) transp. 13 and 14^{ad}. — °) D2 (first time) मां (for मा). K4. 5 V1 Bo. 5-8 (last six both times, but B2 second time). 9 (first time) D2. 24 (both both times) Dn1. n4 D2 (both times) D2. 8 (both times). 8. 8 (both times). 8. 7 (both times) त्वां (for त्वा). D7 (second time) कामो (for कालो). B2 (second time) [s]म्यगान्; D7 (second time) म्यगान् (for म्यगाद्). K5 V1 Bo. 5-9 D2. 24 D2. 8. 7 M1. 5-7 (all second time) महान् (for अयम्). D2. 24 मा त्वां कालोऽयमागतं. ☞ Ca: अत्यगादतिक्रामतु । छान्दसोऽङ्गमो छोटपि आर्षः । ☞ — M1. 5-7 (all second time) om. 13^{ad}. — °) K7 D2 कामेषु; B2 D2. 24 (all second time) कार्ये मे (for कार्येषु). K5 (second time) अकृतेष्वेव कार्ये सुखं (hypermetric); D2 (second time) अकृतेषु च कार्येषु. — °) D2. 24 (both second time) मृत्युर्वै संप्रकर्षति.

14 14^{ad} = B. 12. 321. 73; 329. 37; Vṛddhaśātātapa Smṛti 65. K5 V1 Bo. 5-9 D2. 24 D2. 8. 7 G2 (all second time) transp. 13 and 14^{ad}. D2. 24 (both second time) transp. 14^{ad} and 14^{ad}. — °) K5 D2 (both first time) D2 स्वःकार्यम्. D2 (second time) कार्यमद्यैव कुर्वीत. — °) K4. 5 (both times). 7 D2 (first time). 24 (both times) Dn1 D4. 5 G2

(second time) M1 (first time) पूर्वाह्ने; B2 (second time, marg. as in text) D2. 24 (first time) मध्याह्ने. K5 (second time) D2 (first time). 24 (both times) D2. 4. 6 चापराह्णिकं; M5 (first time) वापराह्णिकं. — °) G2 (first time) च (for हि). K7 V1 (second time) G1 M5 (first time) प्रतीक्षते. D2 (first time) मृत्युः; D2 (second time) जंतुः. — °) K5 (first time) V1 D2. 24 (all second time) चास्य; K7 वापि; V1 Bo. 5-9 D2. 24 (all first time) Dn1 D2. 5 (first time). 8. 7 (first time) T G1. 2 (both times). 8. 8 M1. 5. 7 (last three first time) अस्य (for वास्य). B2 (second time) G1. 8. 8 M7 (first time) चाकृतं (for वा कृतम्). M7 (second time) कृतं वा तस्य वाकृतं. — M1. 5-7 (all second time) read 13^{ad} after 14^{ad}. After 14^{ad}, K5 D4. 9 ins.:

467* नियतो देहिनां मृत्युरनिमित्तं हि जीवितम् ।

— K7 om. 14^{ad}-15^{ad}. — °) K5 (second time) यो*; D7 (first time) G2 (second time) कोभिः; M5 (first time) को वि (for को हि). — °) B2 (first time) is damaged from सेना up to द्यतः (in 16^{ad}). K1 निवेक्ष्यते; K4 निवी* (for निवे*). K5 V1 Bo. 5-9 D2. 24 (all both times; B2 [first time] damaged) Dn1. n4 D2. 24 (both times) D2. 8. 8 (last two both times). 8. 7 (both times) T G1. 2 (both times). 8 M1. 5-7 (last four both times) मृत्युकालो (D2. 7 [both second time] °लोके) निवेक्ष्यति; D2. 9 मृत्युसेना पतिष्यति (D2 °ते). — After 14, D7 (first time) T G1. 2 (first time). 8. 8 M1. 5-7 (last four first time) ins.:

468* न मृत्युरामम्रयते हर्तुकामो जगत्पुत्रः ।

अबुद्ध एवाक्रमते मीनाग्मीनग्रहो यथा ।

[(L. 1) D7 ना (for न). D7 G2 जगत्पतिः (for °पुत्रः). — (L. 2) D7 G1 मीना (for मीनाच्).]

15 K7 om. 15^{ad} (cf. v. l. 14). B2 (first time) is damaged in 15. — °) B2 (second time) यद्यैव; G2 (second time) अवैहि (for युवैव). V1 (second time) कर्म (for धर्म). — °) K5 V1 Bo. 8 (marg.) D2 (all first time) D2. 24 (first time) D2. 8. 8 (last two first time) G2 (second time) Cn अनिर्लक्षं

कृते धर्मे भवेत्कीर्तिरिह प्रेत्य च वै सुखम् ॥ १५
मोहेन हि समाविष्टः पुत्रदारार्थमुद्यतः ।
कृत्वा कार्यमकार्यं वा पुष्टिमेषां प्रयच्छति ॥ १६
तं पुत्रपशुसंमत्तं व्यासक्तमनसं नरम् ।

खलु जीवितं; B₂ (second time) दानमित्रं हि जी°.
❖ Cn: अनिमित्तमिति पाठे आयुरियत्तावधारणकारणही-
नम् । Ca: जीवितं चिरजीवनम् । ❖ —^a) D₂ (second
time) T₁ [s] भवत् (for भवेत्). K₂ V₁ Bo. 5 (marg.
as in text). 7-9 D₂. 24 D₂. 5. 7 (all second time,
but D₂ both times) प्रीतिर् (for कीर्तिर्). —^d) K₂
V₁ Bo. 5-9 D₂. 24 D₂. 5. 7 M₁ (all second time)
च शाश्वती; K₇ D₂. 5. 9 भवेत्सुखं; M₁. 5. 7 (all first
time) च यत्सुखं; M₁. 5. 8 (all second time) महत्सुखं
(for च वै सुखम्).

16 B₂ (first time) is damaged in 16^{ab}. —^a) Ś₁
K₁. 2 [ए]व; K₄ B₂ (second time) च; D₇ G₂ M₁.
5. 7 (all first time) [अ]भि- (for हि). K₂ (second
time) मोहहिंसासमाविष्टः; M₁. 5. 8 (all second time)
मोहेन नित्यमाविष्टः; M₇ (second time) मोहे नित्यं समा-
विष्टः. —^a) K₂ अकार्ये. —^d) K₂ V₁ Bo. 5-9 D₂.
24 D₂. 5 (all second time). 7 (both times) T G₁.
2 (both times). 3 M₁. 5-7 (last four first time).
पुष्टिर्; Dn₁ पुष्टिर्; Ca पुष्टिर् (as in text). D₇
(first time) T G₁. 2 (first time). 3. 5 M₁. 5-7 (last
four first time) एभ्यः (for एषां). G₂ (second
time) असांप्रतं (for प्रयच्छति). K₂ (first time)
पुष्टिं मेधां प्रयच्छति.

17 With 17-18, of. Dhammapada IV. 47-48.
D₇ (second time) om. 17-19. —^a) K₄. 8 (first
time) V₁ (second time) Bo. 5 (both both times). 7
(second time). 8 (first time, m as in text). 9 D₂.
24 (last three both times) Dn₁. n₁ D₂. 24 (both
times) D₂. 3 (both times). 4. 5 (both times). 9
-संपन्नं; K₂ (second time) -संसक्तं; D₇ -संपन्नं; T
G₁. 3. 5 M₁. 5. 7 (last three first time) -सन्मित्र- (M₁. 7
-त्रं); G₂ (first time) -सौमित्र-; G₂ (second time)
-संसिद्धं (for -संसत्तं). B₇ (first time) damaged from
संसत्तं up to महौ (in 17^a). —^b) K₇ परं (for नरम्).
V₁ Bo. 5 (marg.). 3 (all second time) व्यासक्तमनः (B₂
'ल)संसिद्धिर्; D₂ (first time) 'मलसं नरं. — D₂
(second time) reads 17^a-18^a twice. —^c) B₂ (first
time) damaged from व्याघ्रं up to कार्यं (in 19^a). K₂

सुप्तं व्याघ्रं महौघो वा मृत्युरादाय गच्छति ॥ १७
संचिन्वानकमेवैकं कामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्रः पशुमिवादाय मृत्युरादाय गच्छति ॥ १८
इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम् ।

(second time) मोहासो वा; V₁ (second time) M₂
(first time) महौघेव; Bo (first time) महाघोरा; B₇
(first time) **घोरा; Bo (first time) महौघोरा;
D₂ (second time) महाघोरं; T₁ G₁ M₁. 7 (last two
both times) इवामोघो; M₂ (first time) इवारण्ये;
Ca. np महौघो वा (as in text). K₄. 8 V₁ B₂ D₂.
24 (all [except K₂] first time) Dn₁. n₁ D₂. 24
(first time) D₂. 3. 5 (last two first time) Cn सुप्तं
व्याघ्रो मृगमि (K₄ 'स्युरि) च; B₂ (second time) सुप्तं
व्याघ्रसमो घोरो; D₂ (second time) 'व्रमहाघोरं; D₂
(second time) 'व्रो महाघोरो; D₇ T₂ G₂ (first time).
3. 5 'व्र इवामोघो; G₂ (second time) 'व्रः पशुमिव.

18 = (var.) B. 12. 321. 20; 330. 24. D₇
(second time) om. 18 (cf. v. 1. 17). D₂ (2
(second time) om. (hapl.) 18-20. Bo (first time)
is damaged in 18. —^a) Ś₁ K₁ T₁ G₁ संक्षिप्तं (K₁
'स्वा)नं कम् (G₁ तम्); K₂ संक्षिप्तानकम्; K₄. 8 D₂.
D₂ (last three first time) संक्षिप्ता (K₁ 'स्वा)नर्थम्;
D₂. 8 (first time) 'न्वानर्थम्; D₇ 'न्वान्तम्; M₁
(second time) 'न्वानं किम् (for 'न्वानकम्). K₂ (first
time) एवैतत्; K₂ (second time) V₁ (first time)
Bo (both times). 5 (second time). 7-9 D₂. 24 (last
five both times) Dn₁ D₂ (second time) D₂. 3. 5
(last two second time). 7 (first time) T G₁. 3. 5
M₁. 5-7 (last four both times) एवैनं; V₂ (second
time) एनैवं (for एवैकं). K₇ संक्षिप्तानं कामयेनं; D₂
'न्वानं काम येनं; D₂ 'न्वानं कामयेनं. ❖ Ca: संक्षिप्तानं
धनादिसंचयं कुर्वाणम् । ❖ —^b) B₂ (second time,
marg. as in text) कामानामवितृप्तकं. —^c) K₂ (first
time) व्याघ्रः; G₂ (first time) व्याघ्रं; M₇ (first
time) व्याघ्राः. K₇ V₁ Bo. 7-9 D₂. 24 (all [except
K₇] first time) D₂. 5. 9 आसाधः; D₇ (first time)
T G₁. 2 (first time). 3. 5 M₁. 5-7 (last four first
time) अरण्ये; M₂ (inf. lin., first time) अमोघो
(for आदाय). K₂ V₁ Bo. 5-9 D₂. 24 D₂. 24
M₁. 5-7 (all second time) वृकी (M₇ वरी)घोरणमासाध
(= 12^a). —^d) M₂ (inf. lin., first time) आदति
(for गच्छति). — After 18, M₁. 5. 8 (all second
time) ins. 469*.

एवमीहासुखासक्तं कृतान्तः कुरुते वशे ॥ १९

कृतानां फलमप्राप्तं कर्मणां फलसङ्गिनम् ।

क्षेत्रापणगृहासक्तं मृत्युरादाय गच्छति ॥ २०

मृत्युर्जरा च व्याधिश्व दुःखं चानेककारणम् ।

19 Ds1 Dr G2 (last two second time) om. 19 (cf. v. 1. 17, 18). B₅ damaged up to कार्य. K₅ (first time) reads 19^{ab} after 20. — * K₅ (first time) M₁ (both times). s. s (both second time). 7 (both times) एवमीहासमासक्तं; Dr (first time) T G_{1.2} (first time). s. s M₅ (first time) 'समायुक्तं; M₅ (first time) 'समासक्तः; Ca as in text. — * G₂ कृतान्तं. K₄ वशी; B₅ (marg. as in text) Das (both first time) वशी (for वशे). K₅ V₁ Bo. 6-9 Das. a4 Ds2 Ds. s M_{1.5-7} (all second time) मृत्युरादाय गच्छति.

20 Ds1 G2 om. 20 (cf. v. 1. 18). — * K₁ फलसंप्राप्तं; Ds (second time) 'निर्वृत्ति (for 'संप्राप्तं). — * M₇ (second time) कर्मिणां. K_{1.2.4} T₂ G_{1.2} (first time) M₁ (second time). 5-7 (all both times) फलसंगिनां; K₅ Bo. 7 Das (all first time) Dn_{1.2} Ds2 (first time) Ds. s. s (last two first time) कर्मसंज्ञि (K₅ 'शंसि) तं; K₇ Da4 (first time) Ds. s. s कर्मसंगिनां; V₁ Bo. 8. s (all first time) कर्मसंगिनं; G₂ सह; Ca फलसङ्गिनम् (as in text). K₅ V₁ Bo. 6-9 Das. a4 Ds2 Ds. s. 7 (all second time) कार्या (V₁ कर्मि; B₅ कर्म) कर्मसंगिनां (K₅ Bo Ds 'नं). — Dr (first time) damaged for 20^{ad}. — * V₁ (second time) क्षेत्रापण्य; Ds2 (second time) 'पणं (for 'पण-). — * K₇ कृतान्तो नीत्वापगच्छति (hypermetric); Dr (first time) T G_{1.2} (first time). s. s कृतान्तः कुरुते वशे. — After 20, K₅ (first time) reads 19^{ab}. K_{5.7} V₁ Bo. 6-9 (all [except K₇] both times). s (second time) Das. a4 (both both times) Dn_{1.2} Ds2 (both times) Ds. s (second time). 4. s (both times). s. 7 (first time). s T G_{1.2.3} M_{1.5.6} (last three first time). 7 (both times) ins. after 20: M_{1.5.6} (all second time) after 18:

469* दुर्बलं बलवन्तं च शूरं भीरुं जडं कविम् ।

अप्राप्तसर्वकामार्थं मृत्युरादाय गच्छति ।

[K₅ (first time) om. line 1. — (L. 1) K₅ V₁ Bo. 6-9 Das. a4 Ds2 Ds. s M₇ (all second time) प्राप्तं शूरं; Da4 (first time) शूरं भीरुं; M_{1.7} (both first

अनुषक्तं यदा देहे किं स्वस्थ इव तिष्ठसि ॥ २१

जातमेवान्तकोऽन्ताय जरा चान्वेति देहिनम् ।

अनुषक्ता द्रयेनैते भावाः स्थावरजङ्गमाः ॥ २२

मृत्योर्वा गृहमेवैतद्या ग्रामे वसतो रतिः ।

C. 12. 6547
B. 12. 175. 25
K. 12. 174. 25

time) शूरं शूरं (by transp.); M_{1.5} (both second time) शूरं भीरुं. Dr (first time) कवि जडं (by transp.); T₁ G_{2.3} M_{1.5-7} (last four first time) कवि जडं; T₂ रवि जडं; G₁ कवि जडं; M_{1.5.6} (all second time) कवि जडं; M₇ (second time) जडं मंदं. — (L. 2) K₅ Bo. 7 Das (all first time) Ds. s अप्राप्तं (for 'स-). K₅ V₁ Bo. 7. s Das (all first time) Dn_{1.2} Ds2 (first time) Ds. s (first time) 'कामार्थान् (for 'धं).]

Dr (first time) T G_{1.2.3} M_{1.5-7} (last four first time) cont. :

470* इदं मे स्वादिदं मे स्वादिष्वेवंमनसो नरान् ।

अनवासेषु कामेषु कृतान्तः कुरुते वशे ।

[(L. 1) Dr T₂ एव (for एवं). — (L. 2) G₁ अनुप्रासेषु कालेषु (for the prior half).]

21 Da4 (second time) reads 21 twice. — * K₁ Ds1 जराश्च. — * Dr (first time) T₁ दुःखश्च (for दुःखं). Ds1 बानेकः; G₁ च तेन (for चानेक-). — * Ds_{1.2} (first time) अनुषक्तं; G₂ (second time) अनिरुक्तं; Ca अनुषक्तं (as in text). T₂ G₁ M₅ (first time) यथा (for यदा). K₅ V₁ Bo. 6-9 Das. a4 Ds2 Ds. s. 7 M_{1.5-7} (all second time) असं-त्याष्यं य (Dr 'ज्यैर्य) वा मल्लैः. — * K₅ (second time) B₅ (first time) Ds G₂ सुस्थ; G₁ स्वस्थ (for स्वस्थ). T₁ इह (for इव). K₅ (second time) भाषसे; Da4 (first time) Dr (second time) G₁ तिष्ठति (for 'सि).

22 * D_{1.2} जातम्; G₂ (second time) जात (for जातम्). K₁ Das. a4 (both second time) [अ]तर्को-ताय; Dr (first time) T G_{1.2} (both times). s M_{1.5-7} (last four first time) 'कोन्वेति (for 'कोऽन्ताय). Dn₁ जातमेकांतर्कोताय; Ds. 7 (both second time) 'मेकांततो (Dr 'को) जाया. — * G₂ (second time) जरया; M₇ (second time) जरा वा (for जरा च). K₅ V₁ Bo. 6-9 Ds2 Ds. s (all second time). 7 (both times) T G_{1.2} (both times). s. s M₅ (first time) अन्वेति; Das. a4 (both second time) अन्वेति (for अन्वेति). S₁ K_{2.4} V₁ (both times) देहिनां. — Dr (first time) damaged in 22^{ad}. — * Bo. 7 (both

C 12. 6547
B. 12. 175, 25
K 12. 174, 25

देवानामेष वै गोष्ठो यदरण्यमिति श्रुतिः ॥ २३
निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
छिन्नैनां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ २४
न हिंसयति यः प्राणान्मनोवाक्कायहेतुभिः ।

second time) Ds₁ अनुसक्ता (Ds₁ 'क्त); Ds₁ 7 (both second time) 'व्यक्ता (for 'वक्ता). T₂ G₁ च येन (for द्वयेन). V₁ (both times) Ds₁ [ए]व (for [ए]ते). — After 22, Ks Bo. 6. 8. 9 Das. a₁ Ds₂ Ds. 5. 7 (all second time) read 26.

23 M₁. 5-7 (all second time) om. 23-24. M₁ (first time) repeats 23^{ab} after 24^{ab}. — ^a) K₇ Ds. 6. 7 (first time). 9 T G₁. 2 (first time). 6 M₁. 5-7 वै (for वा). K₇ Das (first time) Dn₄ Ds. 4. 5 (first time). 6. 9 सुखम् (for गृहम्). Ks V₁ Bo. 6. 7 (all both times). 8 (first time). 9 (both times) Das. a₁ (both first time) Dn₁. n₄ Ds₁. s₂ (first time) Ds. 5. 5 (last two both times) एतद्वै; K₇ Ds. 6. 7 (first time). 9 T G₁. 2 (first time). 8. 9 M₁. 5-7 एतद्वि (for एतैतद्). Ds₂ (second time) न मृत्योर्गृहमेतद्वै; G₂ (second time) मृत्युना गृह्यते तद्वै. — ^b) D₄ वा; G₂ (second time) यद् (for या). K₇ चरते (for वसतो). K₁ D₇ (first time) T₂ G₁. 2 (first time). 8 गतिः; Ds (second time) रति (for रतिः). ❧ Ca: ग्रामे गृहाश्रमे ॥ Cn: कथाविसंवे । ❧ — K₂. 4 om. (hapl.) 23^c-24^b. Ś₁ reads 23^c-24^d on marg. Bs (first time) partly damaged in 23^{cd}. — ^c) D₇ (second time) एव; Cp एव (as in text). Bs (second time) वै पंथा; Ds₂ (first time) गोष्ठो वै (by transp.); Ds. 7 (both second time) गोष्ठे (D₇ 'ष्ठो) वा. G₂ (second time) देवानामेष वेगो हि. — ^d) K₁ T₁ G₁. 2 (first time) यदारण्यम्; G₂ (second time) यदशक्यम् (for 'रण्यम्). B₇ (first time) स्मृतिः (for श्रुतिः). ❧ Cn: देवानामिन्द्रियाणां गवां गोष्ठमिव बन्धनस्थानम् । ❧

24 = (var.) B. 12. 321. 71; 329. 37. K₂. 4 om. 24^{ab}. M₁. 5-7 om. 24 (cf. v. 1. 23). Ś₁ reads 24 on marg. — ^a) Ś₁ V₁ Das (both first time) Ds₁ G₁. 2 (first time) Ca निबं (Ca 'बं) धिनी; K₁ निब्व *नी. T₂ तेषां (for एषा). — ^b) D₄ (also as in text) रतः; G₁ गतिः (for रतिः). — M₁ (first time) repeats 23^{ab} after 24^{ab}. — ^c) K₂. 6 (first time) V₁ Bo. 6-9 Das (all first time). a₁ (both times) Dn₁. n₄ Ds. 5 (first time). 4. 5 (first time). 6. 9 G₂

जीवितार्थापनयनैः कर्मभिर्न स बध्यते ॥ २५
न मृत्युसेनामायान्तीं जातु कश्चित्प्रबाधते ।
ऋते सत्यमसंत्याज्यं सत्ये क्षमृतमाश्रितम् ॥ २६
तस्मात्सत्यव्रताचारः सत्ययोगपरायणः ।

(first time) [ए]तां (for [ए]नां). Bs (first time) सुकृतं; Ds. 7 (both second time) सुकृतो (for सुकृतो). G₁ याति. — ^a) Ks D₇ (both first time) नैनं; Dn₄ (first time) यैनां; Dn₁ (second time) नैत (for नैनां). K₁ छिद्यातु; K₇ यद्वंति; Dn₁ (first time) छिन्दति; Ds विद्वंति (for छिन्दन्ति). Das. a₁ (both second time) D₄. 5 (second time) दुष्कृताः.

25 ^a) Ks (first time). 7 Bs Das (both first time) Dn₄ Ds. 8 (first time). 4. 6. 9 जंतून् (for प्राणान्). Ks V₁ Bo. 6-9 Das Ds. 5. 7 M₁. 5-7 (all second time) यो न हिंसति स (M₁ न) यानि; Dn₁. a₂ D₇ (last two first time) T G₁. 2 (both times). 6 M₁. 5-7 (last four first time) यो हि (Ms योभिः) मयच्छति प्राणान्. — ^b) Ks (first time) V₁ Bs (both both times). 6 (second time). 7-9 (all both times) Das Ds. 5. 7 M₇ (all second time) Cnp कर्म (for काय). K₇ Bs (first time) Ds. 6. 7 (first time). 9 कर्मभिः (for हेतुभिः). — B₇ (first time) damaged in 25^{cd}. — ^c) Ks (both times) Bs (marg.). 9 (both first time) Ds₂ (second time) Dn. a (both first time). 6 जीवितार्थापनयनैः; V₁ (second time) 'र्थापनयनैः; Das (first time). a₁ (second time) 'र्थापनयनैः; Ds₂ (first time) 'नार्थापनयनैः; Ds. 7 (both second time) 'तार्थानयनयनैः; D₇ (first time) G₁. 2 (both times). 8. 9 Ms (first time) 'तार्थापनयनैः. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4. 6 V₁ Bo. 6-8 (last six second time) Das (both times). a₁ (first time) Dn₁. n₄ Das Ds. 5. 7 (last four second time). 9 प्राणिमिद् (for कर्मभिर्). K₇ Das (first time) Dn₁ Ds. 6. 9 हिंसते; Bs (first time) क्षिप्यते; Dn₁ विक्ष्यते; G₂ (second time) विभ्यति; Gs M₁ (second time) बध्यते; Ms (second time) विन्यते (for बध्यते).

26 Ks Bo. 6. 8. 9 Das. a₁ Ds₂ Ds. 5. 7 (all second time) read 26 after 22. — ^a) K₇ Ds. 6 (first time) आयासी; D₇ (second time) आयासी; G₁ आयाति (for आयान्तीं). — ^b) Bs (first time) damaged. Bs (marg. as in text) Das. a₁ (all first time) प्रधावति; Ds₂ (second time) प्रबोधते; Ds (second time) प्रबाधति; G₁ प्रबोधते (for प्रबाधते). — ^c) K₁ न

सत्यारामः समो दान्तः सत्येनैवान्तकं जयेत् ॥ २७

अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् ।

मृत्युमापद्यते मोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतम् ॥ २८

सोऽहं हार्हिसः सत्यार्थी कामक्रोधबहिष्कृतः ।

ते (for ऋते). B₈ (marg; first time) सुसञ्चार्यः; Dn₁ असत्याद्यं; Ds₁, s₂ Ds₁, 7 (last three first time) G₁, 2 (first time), s. 6 Ms (first time) असत्याद्यं; T₁ ऋते सत्यं; Cp असत्याद्यं (as in text). K₈ (second time), 7 V₁ Bo. 6-9 Das, a₄ Ds₂ Ds (all second time), 4, 5, 7 (last two second time), 9 M₁, 5-7 (last four second time) बलात्स(D₁ बालः) सत्यमृत(K₈ 'त्यानृ'ते स्वे(K₁ D₁, 9 ह्ये)कं; G₂ (second time) मृते सत्यमसत्यार्थः. —^a) S₁ (sup. lin. as in text) K₂ अमृतम् (for अमृतम्). K₈ (second time) B₁ (first time), 9 (both times) Das D₁ (both second time) आस्थितं; K₁ D₁, 7 (first time), 9 T G₁, 2 (first time), s. 6 M₁, 5 (last two both times), 7 (first time) आहितं (for आश्रितम्). M₈ (first time) सत्ये अमृतपता हितं.

27 G₂ (first time) om. (hapl.) 27^a-28^b. —^a) Ds₁ सत्यं (for सत्य-). G₁ व्रता वाचः; G₂ (second time) व्रताचारैः (for 'चारः). —^b) G₂ सत्यं (for सत्य-). K₈ V₁ Bo. 6-9 Das, a₄ Ds₂ Ds, 5, 7 (all second time) M₁ (first time) व्रत-; G₂ (second time) योगे; Ms-7 (all second time) धर्म- (for योग-). —^c) K₄, 7 Dn₁, n₄ Ds₁, s₂ (first time) Ds, 8 (first time), 9 सत्यागमः; K₈ V₁ Bo. 6-9 Das, a₄ Ds₂ Ds, 5, 7 (all second time) सत्यकामः (for सत्यारामः). K₈ V₁ Bo. 6-9 Das, a₄ (all first time) Dn₁, n₄ Ds₁, s₂ (first time) Ds, 8, 9 (last two first time) सदा (for समो). S₁ K₁, 2 दाता; M₁ (second time) दातः (for दान्तः). —^d) K₈ (second time) [ए]कांतकं; D₁ (first time) T₂ G₁ Ms (first time) [ए]वा(D₁ 'वा'मृतं; T₁ G₂ (second time) [ए]वानृतं; G₂, 6 [ए]व मृति (for [ए]वानृतकं). K₂ यजेत्; Ds₄ (first time) व्रजेत्; Ds₂ (first time) T₁ स्रजेत् (for जयेत्).

28 G₂ (first time) om. 28^a (of. v. 1. 27). —^a) K₁ अमृतं; D₄ असृतं; G₁ नमृतं (for अमृतं). —^b) G₁ सदा; G₂ (second time) यस्मिन् (for द्वयं). K₄ देहि (for देहे). T₂ यदेहे प्रतिष्ठितः. ☞ Cn: देहे चित्ते । ☞ —^c) B₈ (second time) om. 28^a. —^d) K₄, 5, 7 V₁ Bo. 6-9 Das, a₄ (all [except K₄, 7] both times) Dn₁, n₄ Ds₁, s₂ (both times) Ds, 8, 9 (last two both times), 9, 7 (second time) M₁ (both times), s. 6 (both second time), 7 (both times)

समदुःखसुखः क्षेमी मृत्युं हास्याम्यमर्त्यवत् ॥ २९

शान्तियज्ञरतो दान्तो ब्रह्मयज्ञे स्थितो मुनिः ।

वाङ्मनःकर्मयज्ञश्च भविष्याम्युदगायने ॥ ३०

पशुयज्ञैः कथं हिंसैर्मादृशो यष्टुमर्हति ।

मृत्युर (for मृत्युम्). V₁ (second time) तस्मात् (for मोहात्). —^a) B₈, 7 (both first time) partly damaged. K₁ D₄, 6, 9 सत्येनामृतमर्त्यं (K₁ 'मृच्छ'ति).

29 ^a) K₁ हि हिंसः (for हार्हिसः). K₈ B₈ (both first time) सत्यार्थ (for 'र्थी). K₈ V₁ Bo. 6-9 Das, a₄ Ds₂ Ds, 5, 7 M₁, 5-7 (all second time) सोऽहं स(M₁, 5-7 नि)त्यमर्हिसार्थी (Das, a₄ 'र्थि'; Ds, 7 'र्थे'). —^b) V₁ (second time) Ds, 7 (first time) T G₁, 2 (both times), s. 6 M₁, 5-7 (last four first time) विवर्जितः; Das (first time) M₁ (second time) बहिष्कृते (M₁ 'तं'). —^c) K₄ Ds₁ -समः; Ds₄ (first time) G₁ -सुख-; G₂ (first time) -सुखं (for -सुखः). K₈ Bo. 6-9 Das, a₄ Ds₂ Ds, 5, 7 M₁, 5-7 (all second time) समाश्रित्य सुखं (B₈ स्वयं) क्षेमं (B₈ Ds₁ M₁, 5-7 'मी'; Ds 'म्यं'). —^d) G₈ हास्यति (for हास्यामि). Ds₄ (first time) अपूर्ववत्; Ds, 7 (both both times) अनर्थ-; M₈ (first time) अमर्त्य- (for अमर्त्य-).

30 ^a) K₁ यज्ञरथो; K₂, 7 Bo Ds (last two second time), 4, 9 रथे; B₈ (second time; marg. as in text) 'सुखं; Ds₁, s₂ (first time) G₁, 2 (second time) M₁, 5 (both first time) Cs 'परो; Ca 'रतो (as in text). K₁, 2, 6 Bo. 6 (last three second time), 7, 8 (marg. as in text), 9 (all both times) Ds (second time), 4, 7 M₁, 5, 6 (last four second time) जातो; K₁ यत्ते; Ds (Ds₂ first time) [s]दीनो; Ds यक्षो (for दान्तो). ☞ Cs: शान्तिविषयनिवृत्तिस्तां प्रति इन्द्रियाणि हवींषि । संकल्पदोमः शान्तियज्ञः । ☞ —^b) S₁ (marg. as in text) K₁, 2, 4 यज्ञो भवन्; K₈ (first time) V₁ Bo (both second time) Dn₁ Ds, 2 (second time), 5 (first time) Ca यज्ञस्थितो; D₁ (first time) T₁ G₁, 2 (second time), 6 M₁ (first time) यज्ञपरो; T₂ M₁ (first time) यज्ञे रतो; G₂ (first time) यज्ञो-परो; G₂ यज्ञपरे; Ms, 6 (both first time) यज्ञरतो (for यज्ञे स्थितो). M₁, 5-7 (all second time) प्रतिष्ठितः (for स्थितो मुनिः). —^c) Ds, 7 (both second time) वाङ्मनः; G₂ (first time) वाङ्मयः (for 'न-). G₁ (first time) यज्ञैश्च (for यज्ञश्च). —^d) K₁ भविष्यासि; Ds, 7 (both first time) G₁ 'व्यति; Ds₄

C. 12. 6555
B. 12. 175. 33
K 12 174. 34

C. 12. 6555
B. 12. 175. 33
K. 12. 174. 33

अन्तर्वद्विरुत प्राज्ञः क्षत्रयज्ञैः पिशाचवत् ॥ ३१
यस्य वाङ्मनसी स्यातां सम्यक्प्रणिहिते सदा ।
तपस्यागश्च योगश्च स वै सर्वमवाप्नुयात् ॥ ३२
नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति विद्यासमं बलम् ।

(second time) 'व्याति (for 'व्यामि). K₁ उदगायने;
V₁ (second time) उपगायने; Da₄ (second time) D₄. 9
Cp उदगा (D₄ 'मा)यते; Ds₂ (second time) 'यनैः;
G₂ (second time) अमृताशनः. ✽ Ca: उदगायने
यत्सर्वोत्कृष्टं वस्तु तदुदह, तत्र अयनं मार्गः । तस्मिन्मोक्षप्रापके
मार्गे भविष्यामि गमिष्यामीत्यर्थः ॥ Cn: उदगायने इति देव
यानपथनिमित्तम् ॥ Cp: उदगायने । आर्षं दीर्घत्वम् । ज्योति-
मार्गे मोक्षप्रापके । सर्वोत्तरपदे ब्रह्मणि वा ॥ Cs: उदगायने देव-
यानमार्गे मोक्षप्रापके । ✽

31 ^a) D₇ (second time) वसुयज्ञैः; Ca पञ्च (as
in text). — ^b) G₂ (second time) मद्विधो (for
माद्विधो). Da₁ (first time) दृष्टम्; Da₄ (second
time) द्रष्टुम् (for 'य'). — ^c) K₆. 7 Bo. 6-9 Das. 24
(all [except K₇] first time) Dn₁. 24 Ds₁. 24 (first
time) D₂. 2. 5 (last two first time) इव; V₁ (first
time) D₄. 5. 7 (first time). 9 T G₁. 2 (both times).
2. 6 M₁. 5-7 (last four first time) इह; Das. 24 (both
second time) अतः (for उत्त). K₇ D₄. 9 प्राज्ञः; Dn₁
G₁ [अ]प्राज्ञः; G₂ (first time) प्राज्ञः; G₃ प्राज्ञः (for
प्राज्ञः). K₈ (second time) विनाशिरंतरद्भिर् (sio).
— ^d) Ś₁ K₁. 2. 4. 6 (both times). 7 V₁ Bo. 6. 7. 9 (last
five first time) Dn₁. 24 Ds₂ (first time) D₂. 3 (first
time) क्षेत्रः; D₇ (first time) T G₁. 2 (both times).
2. 6 M₁ (first time) क्षुद्र (for क्षत्र). D₆ G₂ (first
time) M₇ (first time inf. lin. as in text) -यज्ञैः;
D₉ -यज्ञैः (for -यज्ञैः).

32 M₁. 5-7 (all second time) om. 32-33. K₆
Bo. 6-9 Das. 24 Ds₁ Ds₂. 5. 7 (all second time) read
32 after 34. V₁ G₂ (both second time) transp. 32
and 33. — ^a) V₁ (second time) B₈ (first time
marg.) T₁ G₈. 6 वाङ्मनसे; D₇ (first time) 'सो; T₂
'सैर् (for 'सी). Ds₇ (both second time) ह्याते;
D₇ (first time) T₁ G₁. 2 (first time). 2. 6 M₁ (first
time) गुह्ये; T₂ गुह्यैः; G₂ (second time) गुह्ये; M₁.
5. 7 (all first time) नित्यं (for स्यातां). ✽ Ca: वाङ्मनसी
समासान्तविद्यनित्यत्वात्सामुत्त्वम् । वाङ्मनसे इति वा पाठः । ✽
— ^b) K₁ प्रतिहिते; Da₄ (second time) D₆ G₁ प्राणि-
हिते (Da₄ 'तैः); T₂ प्राणिहितैः; Cp 'हिते (as in
text). T₃ क्षुभे; G₁ उभे; M₁. 7 यदि (for सदा).

नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ३३
आत्मन्येवात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजोऽपि वा ।
आत्मन्येव भविष्यामि न मां तारयति प्रजा ॥ ३४
नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति चित्तं

D₇ (first time) T₁ G₂ (both times). 2. 6 सर्वप्राणिहिते
क्षुभे (G₂ [second time] सदा). — ^a) K₆ (second
time) तप- (for तपस्). M₁. 5. 7 त्यागं (for त्यागश्च).
B₈ (first time) धर्मश्च; Da₈ (first time) Dn₄ D₂. 2
(sup. lin. first time). 5 (first time). 6 सत्यं; D₈
(second time) यागश्च; G₂ (first time) lacuna (for
योगश्च). — ^d) Ś₁ K₁ Dn₄ (first time) Dn₁ G₁ M₁
सर्वैः; Bo. 6-9 Das. 24 Ds₂ D₂. 5. 7 (all second time)
स तैः (for स वै). D₅ (first time). 6 परम् (for
सर्वम्). B₈ (first time) योगश्च समवाप्नुयान्.

33 — B. 12. 329. 6. M₁. 5-7 (all second time)
om. 33 (cf. v. 1. 32). V₁ G₂ (both second time)
transp. 32 and 33. — ^a) K₆ (second time) -सर्व
चक्षुर; V₁ (first time) Dn₁. 24 (first time) -सर्वो
बन्धुर (for -समं चक्षुर). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 चक्षुः; V₁
(second time) ज्ञान- (for विद्या). K₇ D₆ सुखं;
V₁ (first time) तपः (for बलम्). K₈ Bo. 6. 7 (all
first time). 2 (both times). 2 (first time) Das. 24
(both first time) Dn₁. 24 D₂. 2. 5 (last two first
time). 6 नास्ति सत्यसमं तपः; Dn₁. 24 (first time) नास्ति
ज्ञानसमं तपः. — K₇ D₆ om. (hapl.) 33^{ad}; Ś₁ reads
33^{ad} on marg. — ^c) D₄. 7 (both second time)
रोगः; G₁ त्याग- (for राग-). — B₈ (first time) is
damaged in 33^d.

34 M₁. 6. 7 (all first time) om. 34. — ^a) D₇
(first time) M₁ (second time) जातः; G₁ जातम् (for
जात). — ^b) K₆ Bo. 6. 7. 9 Das. 24. 5. 7 (all second
time) [s]प्रजः पितः (D₅. 7 'ता); V₁ (second time)
प्रजापतिः; Das. 24 (both second time) प्रजा (Dn₄ सदा).
पितुः; D₇ G₂ (both first time). 2 [s]प्रियोपि वा (for
अप्रजोऽपि वा). G₂ (second time) आत्मनिष्ठाप्रमोदितः;
M₁. 5-7 (all second time) 'निष्ठोऽत्मजा (M₇ 'ज) पितः
(M₇ 'ता). — ^c) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. 24. 5. 7 M₁. 5-7
(all second time) आत्मय (V₁ 'प्र)क्षो; Das. (second
time) 'यज्ञा; Da₄ (second time) 'यज्ञा (for 'यज्ञे).
Da₄ (second time) भविष्यथ (for 'व्यामि). — ^d)
Das. 24 (both first time) तारयते; M₇ (second time)
धारयति (for ता). Das. (first time) D₄. 9 M₁. 5
(last two second time) प्रजाः. Ś₁ K₁. 2. 4 V₁ Bo. 7. 9

यथैकता समता सत्यता च ।
शीले स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं
ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ ३५
किं ते धनैर्बान्धवैर्वापि किं ते
किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि ।

आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं
पितामहस्ते क गतः पिता च ॥ ३६
भीष्म उवाच ।
पुत्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा तथाकार्षीत्पिता नृप ।
तथा त्वमपि वर्तस्व सत्यधर्मपरायणः ॥ ३७

C. 12. 8561
B. 12. 175. 39
K. 12. 174. 39

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

Das. 21 D2 (last seven second time) न माता न
पिता प्रजाः; D7 (second time) न माता च पतिः प्रजाः.

35 M1. 5-7 (all second time) om. 35-36. — ^a)
V1 (second time) अति- (for अस्ति). K7 B8 (second
time) D1. 5 (second time). ^b) वृत्तं; B8 (second time)
lacuna; D7 (second time) चित्रं (for वित्तं). — ^b) K8
(second time) तथैकता; Gs. 6 यदै. M7 समयता (for
समता). B8 (second time) T2 सत्यवाक् (for सत्यता).
* Ca: एकता निःसङ्गत्वम् । * — ^c) K4 V1 B8. 6
(marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). ^d) Das (all
[except K4] first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time)
D2. 8 (first time). 6. 7 (first time) T1 G2 (both times).
8. 6 M1. 5-7 (last four first time) Cs झीलं; T2 G1
झील- (for झीले). B8 (marg. as in text). 7. 8 (marg.
as in text). ^e) Das (all first time) विचिद् (for
स्थितिर्). B7 (first time) कुङ्कः; B8 (first time)
lacuna (for दण्ड-). K1. 2. 6 (second time) B8. 9
(both first time) Das. 21 Ds2 (all second time) T1
M6 विधानम्; B7 (second time) निधायम् (for निधा-
नम्). * Ca: दण्डनिधानं दण्डस्य फलपर्यन्तस्य क्रोधस्य
निधानं धारणं त्याग इत्यर्थः ॥ Cs: वाक्यायमानसहिंसात्यागः । *
— ^d) V1 (second time) om. ततस्. B8 (first time;
marg. as in text) तपस्विताश्च; D7 (first time) तम
स्ततश्च; D7 (second time) तपस्ततश्च; G1 ततस्तपश्च
(for 'स्ततश्च'). V1 (second time) प्रजाभ्यः; D7
(second time) क्रियाभ्यां (for 'भ्यः').

36 With 36, cf. B. 12. 321. 72. M1. 5-7 (all
second time) om. 36 (cf. v. l. 35). — ^a) Ds2
(first time) किं तैर्; Ds (second time) किं सिद्; D7
(second time) किंचिद् (for किं ते). S1 (sup.
lin. as in text) K1. 2 बहुभिर्; D7 (first time) T
G1. 2 (both times). 8. 6 M1. 5-7 बहुभिर् (for बान्ध-
वैर्). S1 K1. 2. 6 (first time) G2 (second time)

चापि किं ते; Das (second time) कर्म वापि; Ds1. s2
(first time) वापि किं तैः (for वापि किं ते). — ^b)
Ds1. s2 (first time) किं तैर् (for किं ते). B8 (first
time) G2 (second time) दानैर् (for दारैर्). D7
(first time) G2 (second time) ब्राह्मणं. K1 D7 G2
(both first time) मरिष्यन् (K1 'ति). — ^c) D7
(second time) आत्मासम् (for 'नम्'). K1 D4 अन्विष्ट
(for 'च्छ'). Cs गुहाप्रविष्टं. K1. 2 प्रवेष्टुं (for प्रविष्टं).
— ^d) K6 V1 B8. 6-9 Das. 21 (all both times) Dn1.
n4 Ds2 (second time) D2. 8. 5 (last two both
times). 7 (second time) M1. 7 पितामहास्ते क गताः
(D6 [first time] 'तः) पिता च (V1 [first time]
'ताथ; B7. 9 [both first time] 'ता वा).

37 G2 (both times) M1. 5-7 (all second time)
om. the ref. — ^b) K6 (both times). 7 V1 B8. 6
(last three both times). 7 (first time). 8 (both
times). 9 (second time) Das. 21 (both first time)
Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 8 (both times). 6
(first time). 6. 7 (first time) यथा; D4 M7 (second
time) पिता (for तथा). D4. 7 (first time) M7
(second time) तथा; Ds G2 (both first time) यथा;
T1 तदा (for पिता). B8 (first time) मम; Das
(second time) M1 (first time) नृपः. Ds. 7 (both
second time) सहाकार्षीः पि (D7 तथाकार्षीत्पि) तामहः.
— ^c) Das. 21 (both second time) वर्तस्व (for वर्तस्व).
M6 (first time) तथा एवं च विवर्तस्व. — ^d) G2 (first
time) इवापरः; Cp -परायणः (as in text). S1 K1. 2. 4
सत्यमेतपरायणं.

Colophon. — Sub-parvan: S1 K1. 2. 4. 5 (both
times). 7 V1 B8. 6-9 Das. 21 (last seven both times)
Dn1. n4 Ds2 (both times) D2. 8 (both times). 4. 5
(both times). 6. 7 (both times). 9 T G1. 2 (both

१७०

C. 12. 6861
B. 12. 176. 1
K. 12. 175. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

धनिनो वाधना ये च वर्तयन्ति स्वतन्त्रिणः ।

सुखदुःखागमस्तेषां कः कथं वा पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

शम्याकेन विद्युक्तेन गीतं शान्तिगतेन ह ॥ २

times). ६ M1. ५-७ (last four both times) मोक्षधर्म.
— *Adhy. name* : Ś1 K1. २. ४. ६ (first time). ७ V1 Bo
(both both times). ६. ७ (both first time). ३. ९ (both
both times) Das. २४ (both first time) Dn1 D2. ३
(first time). ४. ५ (both times). ६. ७ (first time). ९ G2
(both times) M1 (first time). ६. ९ (both both
times). ७ (first time) पितापुत्रसंवादः; K6 B6. ७ Das.
२४ D6 (all second time) पितापुत्रसंवादो द्वितीयः.
— *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 (second
time) Dn1. २४ Ds1. २४ (first time) D2. ७ (first time)
T1 G1. ३. ६ M1. ५-७ (last four first time) 2; B7 M1
(both second time) 102; Ds2 (second time) 103;
T2 G2 (first time) 16; M1. ६. ७ (all second time)
200; M5 (second time) 400. — *Sloka no.* : Das
(first time) Dn1 40; Da4 (second time) 41; Dn4
69; Ds1 35.

170

1 °) K7 सधनो (for धनिनो). K6. ७ Das D4. ५ °
[s]प्या (K6 'प्य)धना; V1 Bo. ६-९ Das Dn1 Ds D2.
३. ९ [s]था; Dn4 T2 (sup. lin.) चा; D7 T1. २
(orig.) G1-३. ६ येधना (for वाधना). M5 येन (for
ये च). — °) K7 V1 Bo. ७-९ Das. २४ Dn4 D2. ३. ६. ९
वर्तयन्ते; B6 प्रवर्तते; Dn1 वर्तते ये; Ca 'यन्ति (as in
text). Dn1 M5 स्वयं (M5 'मं)त्रिणः (for स्वतन्त्रिणः).
— °) K1 दुःखगतिस; T1 दुःखागमां (for 'गमस). D7 T
G1-३. ६ केषां (for तेषां). — °) Ś1 K1. २. ४ कथं तत्र;
G2 कथं वापि (for कः कथं वा). K7 च (for वा).

2 °) K1 शम्याकेन; K4. ६. ७ B7-९ Das. २४ Dn1. २४
Ds D4-६. ९ शं (B6 शां)पा; V1 Bo. ६ संपा; D7 T1
G1. ३. ६ श (G1 शा)म्य (for शम्या). K4. ७ B6. ९
Dn4 Dn4 D2. ३ [इ]ह युक्तेन; K6 V1 Bo. ७. ९ Das

अब्रवीन्मां पुरा कश्चिद्वाक्षणस्त्यागमास्थितः ।

क्लिश्यमानः कुदारेण कुचैलेन बुभुक्षया ॥ ३

उत्पन्नमिह लोके वै जन्मप्रभृति मानवम् ।

विविधान्युपवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ४

तयोरेकतरे मार्गे यद्येनमभिसंनयेत् ।

न सुखं प्राप्य संहृष्येन्न दुःखं प्राप्य संज्वरेत् ॥ ५

Ds1 [इ]ह युक्तेन; Dn1 तु युक्तेन (for विमु). — °) G3 गीति (for गीतं). K4 शायगतेन (marg.); K7 D4. ९
G3 शान्ति गतेन; Das. २४ शान्तिस (Das 'श'तेन (for
'गतेन). Ś1 K1. २. ४ B8 Das. २४ M1 हि; K6 B6 Dn1.
२४ Ds D2. ३. ६. ९ च; D7 T (G1-३ वै (for ह). B6
(marg. as in text) गीतं शान्तिसमा यथा; (36 यदुक्तं
ब्रह्मवादिना.

3 °) K2 स; D7 (G1. २ M1. ६. ७ मा (for मां).
M1. ६. ७ मुनिः (for पुरा). K4 राजन् (for कश्चिद्).
— °) Ś1 K1. २. ४. ७ B7. ९ D8 भावितः; D4 भावितः
(for 'तः). — °) K4 कुचैलेन; K6 कुचै; V1 Bo. ६-९
Ds1 Ds. ७ T G1-३. ६ M1. ५-७ कुचै; Ca. ११ कुचै (as
in text). — After 3, M5 reads 6.

4 — (var.) 12. 28. 5. — °) K4 जन्मप्रभृति (for
जन्म). — °) Das. २४ विविधान्यप (Das 'मि प्र)वर्तते.
— K1 om. 4^d-5th.

5 K1 om. 5th (cf. v. 1. 4). — °) K7 Ds D4-९
T G1-३. ६ M1. ५-७ Cn तरे (Ds. ९ Cn 'रे) मार्गो; Ca
तरे मार्गे (as in text). ☞ Cn : मार्गः इति प्रथमान्त-
पाठे तु संनयेत् संप्राप्त्यात् । ☞ — °) K4. ६ V1 Bo. ६. ७
Das Dn1. २४ Ds D2. ३ यदेनम्; K7 D4. ६. ९ यदेनम्;
B8 Das सदेनम्; B6 यदेनम् (for यदेनम्). K4. ६
अभिसंनयेत्; Ds G1 उपसंनयेत्; D2. ३ अनुसं; T
G2. ३. ६ M1. ५-७ उप (G2 'त)संनयेत् (for अभिसंनयेत्).
— °) K4. ६ V1 Bo. ६-९ Das. २४ Dn1. २४ Ds D2. ३. ७ न-
सुखं (for न दुःखं). Ds संहरेत् (for संज्वरेत्). M6. ७
दुःखं प्राप्य न संज्वरेत्.

6 K4 om. 6-7. Ds1 transp. 6 and 7. M5
reads 6 after 3. — °) K6 न वैवाचरसि; D7 T1
G2. ३. ६ नैवाचरसि; Cn न वै च (as in text). — °) K6
Bo. ६. ९ (marg.) Ds D2. ३. ६ वदितुमिच्छति; K7

न वै चरसि यच्छ्रेय आत्मनो वा यदीहसे ।
अकामात्मापि हि सदा धुरमुद्यम्य चैव हि ॥ ६
अकिंचनः परिपतन्सुखमाखादयिष्यसि ।
अकिंचनः सुखं शेते समुत्तिष्ठति चैव हि ॥ ७
आकिंचन्यं सुखं लोके पथ्यं शिवमनामयम् ।
अनमित्रमथो ह्येतदुर्लभं सुलभं सताम् ॥ ८
अकिंचनस्य शुद्धस्य उपपन्नस्य सर्वशः ।
अवेक्षमाणस्त्रील्लोकान्न तुल्यमुपलक्ष्ये ॥ ९

आकिंचन्यं च राज्यं च तुलया समतोलयम् ।
अत्यरिच्यत दारिद्र्यं राज्यादपि गुणाधिकम् ॥ १०
आकिंचन्ये च राज्ये च विशेषः सुमहानयम् ।
नित्योद्विग्नो हि धनवान्मृत्योराख्यगतो यथा ॥ ११
नैवास्याग्निर्न चादित्यो न मृत्युर्न च दस्यवः ।
प्रभवन्ति धनज्यानिनिर्मुक्तस्य निराशिषः ॥ १२
तं वै सदा कामचरमनुपस्तीर्णशायिनम् ।
बाहूपधानं शाम्यन्तं प्रशंसन्ति दिवौकसः ॥ १३

G. 12. 6874
B. 12. 175. 13
K. 12. 176. 13

Das. a4 D1. 5. 9 य ईहसे; Dn1 T2 G1 M5. 6 Cn न (Dn1 य) ईशिषे; Dn4 यदीशिषे; D1 T1 G2. 3. 6 न रंससे; M1. 7 न ईशसे (for यदीहसे). — K1 om. 6^a-8^b. — ^a) T2 अजाद्यात्मा (for अकामात्मा). — ^a) K5 V1 Bo. 5-9 Das Dn1. n4 Ds Ds. 5. 8 G1 M1. 5-7 चै (Bo-9 चै)व ह; Dn1 वै सह (for चैव हि). T2 G2. 3. 8 सुतमुत्पाद्य चैव हि (G6 ह).

7 K1. 4 om. 7 (cf. v. l. 6). K2 T G1-3. 6 om. (hapl.) 7. Ds1 transp. 6 and 7. D1 reads 7 after 8^a. — ^a) K5. 7 Ds Ms परितपन्; Cn पतन् (as in text). — ^b) Ś1 Bo. 1 (marg.) Das. a4 Ds1 D4. 5. 8. 9 M1. 5-7 Ca सुखमासा (Ś1 Ds1 स्वा)दयिष्यसि (Ś1 Ds1 M1. 5-7 ति). — ^c) is partly damaged in Br. — ^d) Ds2 सुखं तिष्ठति (for समुत्ति). K5 Bo. 5-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 M1. 5-7 ह (for हि).

8 K1 om. 8^a (cf. v. l. 6). — ^a) D1 T1 G2. 6 शिवं (for सुखं). — ^b) Ś1 K2. 7 V1 D4. 6 चैतद्; T1 G2. 3. 6 सुखम् (for शिवम्). — After 8^a, D1 reads 7. — ^c) K4. 6 V1 Bo. 5-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 3. 6 M1. 5-7 अन (V1 नि)मित्र (V1 त)पथो (for मथो). K5 V1 Bo. 5-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 3. 6 M5-7 शेष; Ds शोक; G2 M1 शेषा (for शेषद्). — ^d) K1 D4. 9 मतं (for सताम्). K5 V1 Bo. 5-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 3. 6 M1. 5-7 दुर्लभः सुलभो मतः (D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 भः सतां).

9 ^a) K1 नकिंचनस्य. Ś1 K1. 3 सर्वस्य (for शुद्धस्य). — ^b) K5 Bo. 5-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5. 8 सर्वतः (for शः). ✽ Cn: उपपन्नस्य वैराग्यसंपन्नस्य । ✽ — ^c) K1 अवेक्षमाणस्य; B5 Ds1 Ds1 D4. 5. 7. 9 अवेक्षमाणस्य. Ds ताळं (for श्रीळं). — ^d) K5 Bo.

6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 इह; V1 इति (for उप-).

10 ^a) K1 सम्यं (for राज्यं). — ^b) Ś1 K1. 2 Das T2 समतोलयन्; K2. 7 Ds1 D4. 7. 9 M1. 5-7 तोल-यत् (for तोलयम्). — ^c) Ś1 K1. 2 D4 अति (D4 त्या)रिच्यत. — ^d) G2 अभि (for अपि). T G1-3. 6 M1. 5-7 गुणाधिकात् (M1. 5. 7 न्) (for धिकम्).

11 ^a) K4 आकिंचन्यं; G1 आकिंचिन्ये (for चन्ये). M1 न वा राज्ये; M1 च राज्ये वा. — ^b) D1 T2 G1. 3. 6 [s]ति- (for हि). D4 om. (hapl.) from वाम् up to घन (in 12^a).

12 D4 om. up to घन (cf. v. l. 11). — ^a) Das D2 वादित्यो; Dn1. n4 Cal. ed. Cn चारिद्र्यो; D1 T1 G2. 3. 6 चासिग्नो (for चादित्यो). ✽ Cn: न चारिद्र्य इत्यत्र न चादित्य इत्यपपाठः । अरिद्र्यश्चोराधुपलवः । ✽ — ^b) D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 शत्रवः (for दस्यवः). — ^c) K5. 7 V1 Bo. 5. 7 Das Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 घन (D4 om. घन)त्यागाद्; B5. 9 ज्यान्या; Ds1 स्वाभ्या; D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 घनं हर्षम् (for घनज्यानि). — ^d) K5 Bo. 5. 7 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 विमुक्तस्य (for निमुक्तं). D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 इतरे इत्युः (M1. 7 रस्य; M5 रस्य) कुतः पुनः.

13 ^a) K4 Ds ते (for तं). Ś1 K1. 2 D1 T काम-चारम् (for चरम्). — ^b) Das अनूपस्तीर्णः; G2 अनु-पस्तीर्णः; M1 अनुविस्तीर्णः (for अनुप). — ^c) K4 बाहुप्रधानं; G2 हूपधानं. Ds1 सामर्थ्यं; G6 शाम्यन्तं. — ^d) D1 T G1-3. 6 Ms स्पृहयति (G1 तं) (for प्रशंसन्ति).

14 ^a) G1 धनवान्कोजमोहाभ्याम्. — ^b) K4 आ-विष्टे. — ^c) K5 Ds1 तिर्यग्दक्षः; K7 Ds1 Ds-4. 5. 9

C. 12. 6575
B. 12. 176. 14
K. 12. 175. 14

धनवान्क्रोधलोभाभ्यामाविष्टो नष्टचेतनः ।

तिर्यगीक्षः शुष्कमुखः पापको भ्रुकुटीमुखः ॥ १४

निर्दशश्चाधरोष्ठं च क्रुद्धो दारुणभाषिता ।

कस्तमिच्छेत्परिद्रष्टुं दातुमिच्छति चेन्महीम् ॥ १५

श्रिया ह्यमीक्ष्यं संवासो मोहयत्यविचक्षणम् ।

सा तस्य चित्तं हरति शारदाभ्रमिवानिलः ॥ १६

अथैनं रूपमानश्च धनमानश्च विन्दति ।

अभिजातोऽसि सिद्धोऽसि नासि केवलमानुषः ।

इत्येभिः कारणैस्तस्य त्रिभिश्चित्तं प्रसिच्यते ॥ १७

'कप्रेक्षी; Dr T G1-3.6 M1.5-7 'गृष्टिः (for 'गीक्षः). D6 क्रुद्धमुखः (for शुष्क). —^d) Ds1 G1 M7 पापको; T2 कोपको; G2 प्रापको (for पापको). K4 भ्रुकुटी-मुखः; K7 D1.9 G1 भ्रुकुटी; Da4 Ds1 भ्रुकुटी; G2 भ्रुकुटीमुखः.

15 ^a) T1 G2.6 निर्दश्य; G1 निर्दयश् (for 'दर्दशंय). K1.2 चाधरोष्ठं; K6.7 V1 Bo.6-9 Das.21 Dn1.24 Ds D2-9 अधरो (Bo Ds1 Ds 'रौष्ठं; G1 चाधरोष्ठश् (for 'रोष्ठं). Ś1 K1.2.4 तु; T G2.6 स (for च). G8 निर्दश्य चाधरोष्ठस्य; M1.5-7 निर्दशश्चाधरोष्ठं. —^b) K2.6 Bo M1 -भाषितः (for -भाषिता). —^c) Ds1 कस्तम् (for कस्तम्). Da.5.7.9 इच्छति वै (for इच्छे-त्परि). T1 -पृष्ठं; T2 G2.3.6 -प्रष्टुं (for -प्रष्टुं). —^d) Ds1 चेन्महं; M7 'हीन्. K4 दातुमिच्छेन्महीमिमां.

16 ^a) K2.4.7 B9 D2-4.9 T G1-3.6 M5.6 ह्यमी-क्ष्यः; Dn1 न्वमीक्ष्यः; M1 [अ]भ्यमीक्ष्यः (for ह्यमी-क्ष्यं). Ś1 K1.2 G2 संवासं; M1 -संवादो (for संवासो). —^b) Ś1 K1.2.4 अविचक्षणः (K4 'क्षण) (for 'चक्ष-णम्). —^c) Dr T G1-3.6 M1.5-7 सोस्य चि (G2 वि) चित्तं विकि (M1.5.7 'ह)रति. —^d) K4 इवानिलः; G2 'निलं.

17 ^a) Dr T1 अथेदं (for अथैनं). Ds T1 रूप-मानं; G2.6 'मानैश् (for 'मानश्). —^b) Ds T1 धनमानं (for 'मानश्). G2 (also as in text) मुञ्चति (for विन्दति). —^c) K4 अभिजातो (for अभि). Ds.8 शुद्धो (for सिद्धो). —^d) Ms इत्येतैः (for 'भिः). —^e) Ś1 (by corr.) प्रसिच्यते; K4 'इयते; K6 Bo.6.7.8 (marg. as in text) Dn1.24 Ds D2.3.5.8 प्रमाद्यति; Das.21 T1 Ca प्रसज्यते; D6 G2 प्रसि (G2 'सा)यते (for 'च्यते). ☞ Ca: प्रसज्यते इति पाठः,

स प्रसिक्तमना भोगान्विसृज्य पितृसंचितान् ।

परिक्षीणः परस्वानामादानं साधु मन्यते ॥ १८

तमतिक्रान्तमर्यादमाददानं ततस्ततः ।

प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ १९

एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवम् ।

विविधान्युपवर्तन्ते गात्रसंस्पर्शजानि च ॥ २०

तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् ।

लोकधर्मं समाज्ञाय ध्रुवाणामध्रुवैः सह ॥ २१

नात्यक्त्वा सुखमाप्नोति नात्यक्त्वा विन्दते परम् ।

संप्रसक्तमना इत्यग्रे पाठात् । ☞

18 = 12. 28. 8. ...^a) Ś1 K6 Bo.6-9 Das.21 Dn1.24 Ds D2.3.5.8 संप्रसक्तमना; K1.2.4.7 Ds.8 स प्रसक्त; V1 M1.5-7 संप्रसिक्त; T2 न प्रसक्त; G1.2 अप्रसिक्त (for स प्र). D1 G1 भागान् (for भो). —^b) G2 असृज्य (for वि). K7 D1.9 शिरः (for पितृ). —^c) K2 स्वादु; Dr T G1.3.6 M1.5.7 बहु (for साधु).

19 = (var.) 12. 28. 9. ...^a) B9 अभिजातो (for अति). K7 मर्यादाम् (for 'दम्). —^b) Dr T G1.2.3 Ms असंप्रतं (for ततस्ततः). B9 (marg.) आश्रयानाम-स्ततः. —^c) K4 प्रतिषेधन्ति; B9 'निषेधयन्ति; B9 (marg.) निषेधयन्ति. —^d) = 3. 198. 26^d.

20 = (var.) 12. 28. 13. ...^a) B9 (marg.) एवमादीनि (for 'मेतानि). —^b) Ś1 K1.2.4 लोको-धर्मः (for 'ह). —^c) K6 V1 Bo.6-9 Das.21 Dn1.24 Ds Ds.3.5.8 Ms उपवर्तते (for 'वर्तन्ते). —^d) K7 -संस्पर्श-जानि (for 'जानि). K6 Bo.7 Das Dn1.24 Ds Ds.3.5.8 [अ]पि (for च).

21 ^b) Ś1 K1.2.4 Ca भेषज (K2 'ज्य)म्. —^c) K7 एवं सर्वं; D1-3.5.8 एवंधर्मः; D1 G1.2.3 लोको-धर्म (for लोकधर्म). Ś1 K1.4 समाख्याय; K2 V1 Bo.6-9 Das.21 Dn1.24 Ds Ds.3 अथ (V1 Ds 'धि)-ज्ञाय; K7 B9 (marg.) D1-3.5.8 समाधाय (for 'ज्ञाय). —^d) B9 लोकाणाम् (for ध्रुवाणाम्).

22 ^b) G1 M1.7 महत् (for वरम्). —^c) B9 Dr T G1-3.6 Ms निर्मयः; D2 वाचयः; D3 वाचयः (for वाचयः). —^d) Dr T G1-3.6 Ms transp. स्वकर्मा and सर्वं. K6.7 Dn1 Ds Ds.3.5.8 T G2.3.6 M1.5-7

नात्यक्त्वा चाभयः शेते त्यक्त्वा सर्वं सुखी भव ॥ २२
इत्येतद्वास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम् ।

शम्याकेन पुरा मह्यं तस्मात्त्यागः परो मतः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

युधिष्ठिर उवाच ।

ईहमानः समारम्भान्यदि नासादयेद्धनम् ।
धनतृष्णाभिभूतश्च किं कुर्वन्सुखमाप्नुयात् ॥ १
भीष्म उवाच ।

सर्वसाम्यमनायासः सत्यवाक्यं च भारत ।
निर्वेदश्चाविवित्सा च यस्य स्यात्स सुखी नरः ॥ २
एतान्येव पदान्याहुः पञ्च बृद्धाः प्रशान्तये ।

एष स्वर्गश्च धर्मश्च सुखं चानुत्तमं सताम् ॥ ३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निर्वेदान्मङ्किना गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ४
ईहमानो धनं मङ्किर्भग्रेहश्च पुनः पुनः ।
केनचिद्धनशेषेण क्रीतवान्दम्यगोयुगम् ॥ ५
सुसंबद्धौ तु तौ दम्यौ दमनायाभिनिःसृतौ ।
आसीनमुष्ट्रं मध्येन सहसैवाभ्यधावताम् ॥ ६

C 12. 6511
B. 12. 177. 6
K 12. 176. 6

भवेत् (for भव) .

23 °) T₂ (G₁ M₅ इस्तिनपुरे. — °) S₁ K₁. 2. 4
ब्राह्मणैर् (for 'णेन). S₁ K₁. 2. 4. 7 D₄. 6. 9 अनु- (for
उप-). M₁ -वर्तितुं (for -वर्णितम्). -- °) K₁. 4. 6 7
V₁ B₀. 6-9 D₂. 21 D₁. 14 D₅ D₂-6 8. 9 इति (V₁ B₀
सं)पाकेन; D₇ T₁ (G₂. 8. 6 शम्याकेन (for शम्या'). S₁
K₁. 2. 4 विमुक्तेन; D₅ पुरा गीतं (for पुरा मह्यं). — °) K₇
D₄. 6. 9 मम (for मतः) .

Colophon. — *Sub-parvan* : S₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ B₀.
6-9 D₂. 21 D₁. 14 D₅ D₂-6 T₂ (G₁. 2. 6 M₁. 5-7 मो-
क्षधर्म. — *Adhy. name* : S₁ K₂ G₂ M₁. 5-7 शम्याक-
गीता; K₁ D₅ शस्याकगीता; K₄. 6. 7 B₀. 6-9 D₂.
21 D₁ D₅ D₂-6 8. 9 संपाकगीता; V₁ संपाकगीता; D₇
(G₂. 6 शम्याकगीता. — *Adhy. no.* (figures, words or
both) : D₁. 14 D₅ D₂. 7 T₁ G₁. 8. 6 M₁. 5-7 3; D₅
2; T₂ G₂ 17. — *Sloka no.* : D₁ 23.

171

1 G₆ om. the ref. — °) K₇ D₂ D₁ इहमानः.
D₄. 6. 9 T₂ समारम्भाद्; (G₂ सदारम्भाद् (for समा').
— °) K₁ नापादयेद् (for नासा'). D₅ परं (for धनम्).
— °) T₁ कुर्यात् (for कुर्वन्). M₅ धनम् (for सुखम्).

2 °) D₇ अनायासः; C₅ अनायासः (as in text).

°) C₅ : अनायासः सर्वकाम्यकर्मत्यागः । °) S₁ (orig.;
sec. m. as in text) K₁. 6. 7 B₇. 9 D₄. 5. 7. 9 G₂. 6
M₁ विवित्सा; V₁ B₀. 6 D₂. 21 D₁. 14 D₅. 3 C₅ [अ]वि-
वित्सा; B₀ (marg.). 3 D₅ Cnp. sp विवित्सा; T₁
[अ]विवित्सा (for [अ]विवित्सा). V₁ तु (for च). °) C₂ :
विवित्सेति पाठे श्रवणादीच्छा ॥ C₅ : अविवित्सा धनप्राप्ति-
वैतृष्यम् । °) — K₁ om. 2^d-3^d.

3 K₁ om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — °) D₅ बृद्धाः
(for बृद्धाः). D₂. 21 मनीषिणः (for प्रशान्तये).
— °) M₇ एषु (for एष). D₂. om. धर्मश्च. D₄-6.
8. 9 M₅ एष धर्मश्च स्व (D₄. 9 स)र्गश्च. — °) D₄ चानु-
त्तमा. K₅ V₁ B₀. 6-9 D₂. 21 D₁. 14 D₅ D₂. 8. 5. 6. 8
मतं (for सताम्).

4 °) D₂ निर्वेदं (for 'दान्').

5 °) K₇ D₂ इहमानो; T₂ ईहमानो. D₂ T₂ G₁
मंकी (for मङ्किर्). S₁ K₁. 2. 4 सुखमिच्छंस्तदा मंकिर्
(K₁. 4 मंकिं). — °) G₁ भग्रेहश्च; C₂ 'हृष्ट' (as in
text). — °) D₂ D₇ T₁ G₂. 6 केनापि; M₇ (sup. lin.
as in text) केनचिद् (for केनचिद्). D₇ T G₁-8. 6
क्षेणेन (for क्षेणेन). — °) K₅ क्रीतवान्; G₁ कृत'
(for क्रीत'). D₂ D₁ दंपगोयुगं; D₂. 8 दम्यगोयुगं
(for 'गोयुगम्).

6 D₄ reads 6^{ab} twice. — °) K₁ संसंबद्धौ; K₂
V₁ B₀. 8 (marg. as in text). 9 D₂. 21 D₁ असंबद्धौ;

C. 12. 6592
B. 12. 177. 7
K. 12. 176. 7

तयोः संप्राप्तयोरुद्गः स्कन्धदेशममर्षणः ।
उत्थायोत्क्षिप्य तौ दम्यौ प्रससार महाजवः ॥ ७
हियमाणौ तु तौ दम्यौ तेनोष्ट्रेण प्रमाथिना ।
त्रियमाणौ च संप्रेक्ष्य मङ्गिस्तत्राब्रवीदिदम् ॥ ८
न चैवाविहितं शक्यं दक्षेणापीहितुं धनम् ।
युक्तेन श्रद्धया सम्यगीहां समनुतिष्ठता ॥ ९

Ks असंबाधौ; Ds सुसंबद्धौ; Cnp असंबद्धौ (for सुसंबद्धौ). V1 च तौ; Ds तु तौ; T2 G1 Ms कृतौ (for तु तौ). — S1 (orig.) Ks. 4 om. (hapl.) 6^b-7^a, S1 (sec. m.) supplying the om. on marg. — ^b) T2 गमनाय (for दम). Ds (second time) [अ]भिनिःसृता; D7 T1 G2 [अ]भिनिर्वृत्तौ; Gs. 6 'निष्ठितौ (for 'निःसृत्तौ). G1 दमनादंतिकाः स्मृतौ. — ^a) S1 दम्येन; K1 आस्येन (for मध्येन).

7 S1 (orig.) Ks. 4 om. 7^{ab} (cf. v. 1. 6). S1 reads 7^{ab} on marg. — ^a) Ds स प्राप्तिरुद्गः. S1 दांतः (for उद्गः). — ^b) K7 अकर्षणः; Ms अमर्षणं. — ^c) G2 [उ]त्थाय (for [उ]त्क्षिप्य). D7 T G1-2. 6 दम्यौ तौ (by transp.); Ds तौ दम्यौ. ☞ Cn: उत्क्षिप्य तुलाभाजन-द्वयवदुपरि भूमेर्नीत्वा । ☞ — S1 reads 7^a twice. — ^d) S1 (second time) शास्त्रादंतर्हितौ हि तौ.

8 ^a) Ks Ds2 Ds. 2. 5. 8 T1 Gs. 6 द्वियमाणौ; K7 हियमाणौ; G2 द्वियमाणौ (for द्विय). Br damaged from म्यौ up to त्रियमा (in 8^a). — ^b) Dn1 ततो (for तेन). K1 प्रधाविना (for प्रमाथिना). — ^c) K7 त्रियमाणौ; D7 G2 हियमाणौ; T1 Gs द्विय (for त्रिय). Bs Ds4 Ds1 Ds. 1. 8 T G1-2. 6 Ms. 6 तु (for च). — ^d) Ks तदा (for तत्र). G2 transp. अब्रवीत् and इदं.

9 ^a) D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 जातु (for चैव). K1 [अ]विहितुं. — ^b) Ds दक्षेण. D7 T G1-2. 6 M1. 5. 6 दक्षेणां धनं कवित्; Cnp दक्षेणापीहितं धनं. — ^d) Ds G1 इहां (G1 'वां) समनुतिष्ठतां.

10 ^a) Ks कृतस्य; Ds2 क्षतस्य (for कृतस्य). Ks Dn1. n4 Dn Cnp नानाचैरु; V1 Bs. 2. 9 Ds2 Ds नान-चैरु (for चा). K7 Ds. 2. 9 पूर्वमर्थैर्विमुक्तस्य; D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 पूर्वमर्थैः (D7 T1 Gs. 6 'पुण्यैः; M1 'मत्तैः)-विहीनस्य. — ^b) T1 युक्तस्य ननु (for 'स्वाप्यनु'). — ^c) S1 K1. 2. 7 Br. 3 Ds. 9 इदं (for इत्तं). G2 पश्यतु. Dn6 संगतः; D7 T1 Gs. 2. 6 संगम्य (for 'त्वा'). — ^d)

कृतस्य पूर्व चानर्थैर्मुक्तस्याप्यनुतिष्ठतः ।

इमं पश्यत संगत्या मम दैवमुपपन्नम् ॥ १०

उद्यम्योद्यम्य मे दम्यौ विपमेणेव गच्छति ।

उत्क्षिप्य काकतालीयमुन्माथेनेव जम्बुकः ॥ ११

मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरो मम ।

शुद्धं हि दैवमेवेदमतो नैवास्ति पौरुषम् ॥ १२

D7 T G1. 2. 6 M1. 5. 7 दैवम् (for दैवम्). S1 K1. 2. 4 उपपन्नं (Ks 'तः'); K7 Ds. 2 'मिषं (for 'दम्).

11 ^a) Br damaged from उद्यस्य up to तासी (in 11^a). S1 K1. 2 Ds उद्यस्य; K1 Ds. 2. 4 तद्यस्य; Ds उद्यम (for उद्यस्य). Ks [उ]द्यस्य; Ks Bs. 2. 9 Ds. 2. 4 Ds. 2. 8 [उ]त्क्षिप्य; K7 Ds. 2 करभौ; Bs (marg.) [उ]त्क्षिप्य (for [उ]द्यस्य). D7 T1 Gs. 2. 6 तौ (for मे). K1. 2 दस्यौ; Ds M1 दस्यौ. — ^b) S1 Ks. 2 विपमेणेव; S1 (sup. lin.) Ks Ds. 2 विप (Ks 'वा')मेनेव; Ks विशासेनेव (for विपमेणेव). S1 K1. 2. 4 V1 Bs Dn1. n4 Ds गच्छतः (for 'ति'). — ^c) Bs laouua; T2 G1 -तालीयम् (for -तालीयम्). — ^d) S1 उन्माथेनेव; Ks corrupt; Ks. 2. 7 Ds. 2. 4 Ds. 2. 6 Ms उन्माथेनेव; Ks V1 Br. 3 Dn1 Ds Ds. 6 T G1-2. 6 M1. 5. 7 Cnp. Cs उत्पथेनै (Cnp 'ने')व; Ms उन्माथमिव; Cs उन्माथेनेव (for उन्माथेनेव). Ks. 7 (marg.) Bs. 7 Dn1 Ds Ds धावतः; K7 (orig.) Bs Dn1 Ds. 2. 6. 8. 9 Cnp जंबु-कौ; V1 Bs. 2 Ds. 2. 4 Cnp 'क' (for 'कः'). Ks. 4 शास्त्रादेनार्वि (Ks 'दि')तौ हि तौ. ☞ Cs: उन्माथेन कूट-यष्ट्रेण यथा कश्चिजम्बुको इतः । also: यथा उन्माथमध्यप-तितो जम्बुकस्तमादायैव गच्छति ॥ Cn: मेघयोर्धुमयोः पर-स्परशिरःसंघट्ट उन्माथस्येन दैवामध्ये प्रविष्टो जम्बुकोऽति-पीडनान्मसार ॥ Cp: उन्माथेन स्फुटयष्ट्रेण जम्बुकमिषोत्क्षि-प्य ॥ Cs: ताकवृन्तासङ्गपतता काकेण यद्यन्यथा पातितं तत्काकं काकतालीयम् । तत्राधःस्थितजम्बुकोपरि पतितम् । ततो यथा जम्बुको ब्रजामेत्यर्थः । उन्माथेनेव जम्बुक इति कश्चित्पाठः । उन्माथः कूटयष्ट्रं स्वात्पादायर्षं कश्चिज्ज्वेत् । तुष्टशृगावधार्षक-ल्लिप्तयष्ट्रे जम्बुको मृतो यथेत्यर्थः । Cv: उन्माथेन, उन्माथ-मन्नातीति उन्माथो यज्ञकृतजाकविशेषः । जम्बुकमिव, जम्बुकं यथा प्राप ॥ ☞ — After 11, Dn6 Ds. 2. 8 ins.:

471* उत्पथेनेव धावन्तमुत्पथेनैव धावतः ।

12 ^a) K7 Ds वोष्ट्रस्य (for वो). Ks Ds लम्बेते; Dn6 लम्बेति; T1 'त' (for 'ते'). — ^b) Ds4 शिरौ; Ds जुभौ; Ms दम्यौ (for मियौ). G1 म्रिवावदितरो मम. — ^c) Gs. 6 इत्थं (for इत्थं). Ds हि दैवम्.

यदि वाप्युपपद्येत पौरुषं नाम कर्हिचित् ।
 अन्विष्यमाणं तदपि दैवमेवावतिष्ठते ॥ १३
 तस्मान्निर्वेद एवेह गन्तव्यः सुखमीप्सता ।
 सुखं स्वपिति निर्विण्णो निराश्रयार्थसाधने ॥ १४
 अहो सम्यक्शुकेनोक्तं सर्वतः परिमुच्यता ।
 प्रतिष्ठता महारण्यं जनकस्य निवेशनात् ॥ १५
 यः कामान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैनान्केवलांस्यजेत् ।

G1 तदैवम् (for द्वि दैवम्). B8 (marg. as in text). 9
 D1: एवेह (for एवेदम्). —^d) K6 V1 Bo. 6
 (marg.). 7-9 Das Dn1. n4 Ds Ds. 5. 8 Cn. p हठेनैवास्ति
 (D1: 'स्ति'); K7 D4. 9 M6 हठो वा नास्ति; B6 हस्ते
 नैवास्ति; M1. 7 एतेनैवास्ति (for अतो नैवास्ति). D1:
 पौरुषः. * Cn: हठेनैव सूदनिर्वन्धेनैव पौरुषमस्ति न तु
 तद्विद्वद्दृष्ट्या । नैवेति पदविभागो वा । *

13 * K7 D4 च (for वा). D7 T G1-3. 6 M1. 5
 [अ]भि- (for [अ]पि). — T2 om. 13^{ba}. —^b) D2. 8
 नैव (for नाम). —^c) K1 अन्विष्टमाणं; M1 अन्वीष्य.
 —^d) K6 [अ]वतिष्ठति; B8 (marg.) 'शिष्यते; Ds
 M1. 5-7 [अ]नुतिष्ठति.

14 * V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das.
 a4 Dn1 Ds Ds. 7. 9 T G1-3. 6 M7 Cnp निर्वेदम्.
 * Cn: निर्वेदमिति पाठे क्लीबत्वमार्षम् । * —^b) K6
 V1 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Das Ds Ds. 7 T
 G1-3. 6 M1. 5-7 गन्तव्यः; D4 'व्या (for 'व्यः). B7
 damaged from व्यः up to निराश्रया (in 14^d). K4. 6
 V1 Bo. 6. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5. 6. 8 M1 ह-
 ष्छता (for हृष्यता). —^d) G1 [अ]य (for [अ]र्थ-).
 K6 -वर्षाने; B8 -साधनं.

15 ^b) S1 K1. 2. 4 परिमुच्य; Dn4 'मुच्यत; D4
 'मुच्यता (for 'मुच्यता). — B6 om. 15^{ad}. —^c) K1
 प्रतिष्ठिता. K4 मतारण्यं (for महा'). D7 T G1-3. 6
 M1. 5-7 प्रतिष्ठमानेनारण्यं. —^d) D7 G2. 6 नियोजनात्
 (for निवेश').

16 With 16, cf. Manu. 2. 95. M5 om. 16.
 —^a) D7 T G1 यत् (for यः). K6 Bo. 7 Dn1. n4
 Ds Ds. 2. 5 आमुयात्; Ds चासु' (for प्राप्नु'). D4
 om. from यास्त up to विवि (in 17^a). —^b) T1
 यत् (for यत्). K4. 6. 7 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds
 Ds. 2. 5-8 T G2. 2. 6 चैतात् (for चैतात्). K6 केवलं;
 D4 'कात्.

प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ १६
 नान्तं सर्ववित्तसानां गतपूर्वोऽस्ति कश्चन ।
 शरीरे जीविते चैव तृष्णा मन्दस्य वर्धते ॥ १७
 निवर्तस्व विवित्साभ्यः शाम्य निर्विद्य मामक्
 असकृचासि निकृतो न च निर्विद्यसे तनो ॥ १८
 यदि नाहं विनाश्यस्ते यद्येवं रमसे मया ।
 मा मां योजय लोमेन वृथा त्वं वित्तकामुक ॥ १९

C. 12. 6604
 B. 12. 177. 19
 K. 12. 178. 19

17 D4 om. up to विवि (cf. v. 1. 16). —^a) K7
 नांत- (for नान्तं). G1 पूर्व- (for सर्व-). K6. 7 V1 Bo.
 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds-3. 8 Cn. p. 8 -विवित्सानां;
 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 -विवित्साया; C6 -विवित्साभ्यः
 (for 'त्सानां). * C6: विवित्साभ्यः वाञ्छाभ्यः ॥ Cn:
 विवित्सानां धनाद्यर्थं प्रवृत्तीनाम् ॥ Cp विवित्सा विचारणेच्छा ।
 अविधिस्तेति पाठे प्रतिकारानिच्छा । * —^d) B2 D1 गतः
 (for गत-). —^e) D4 चैव (for चैव). —^f) T2 M1.
 5-7 मन्दस्य; G1 मध्यस्य (for मन्दस्य). B6 T2 (also
 as in text) G1. 3. 8 M6 वर्धते (for वर्धते).

18 * K1 निवर्तस्व; K2 निवर्तस्व; K7 D4. 9 निवृ-
 त्तस्य; B6. 7. 9 निर्विण्णस्य (for निवर्तस्व). K4. 6 V1
 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5. 8
 T1 विवि (T1 'व'स्त्राभ्यः (for विवि'). —^b) K7 D4. 9
 शाम्येन्; D7 T1 G2. 2. 6 जातु (for शाम्य). Ds नि-
 र्विण्ण (for 'द्य). K4. 6 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9
 D1: Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5. 8 Cn. p कामुक (B6 'कं;
 Ds 'कः); K7 D4. 6. 9 G1 मानसं; T G2. 2. 6 M1. 7
 मामकं (M7 'कः); Cnp हे मनः; (also) मानस (for
 मामक). Csp न च निर्विद्यसे मनः. * C6: निर्विद्य विरजो
 भव ॥ Cn निर्विद्य वैराग्यं प्राप्य । * —^c) S1 (also
 as in text) K2 चास्य; V1 Bo. 8 (marg. as in text)
 D1: D7 T G2. 6 चापि; Ds वापि; Ds चासि (for
 चासि). B6 निकृतो. —^d) K4. 7 Dn4 ततः; K6
 नरः; Dn1 Ds2 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 मनः; D1:
 वनः; Ds. 2. 5. 8 नर (for तनो). V1 Bo. 6-9 Das. a4
 D4. 9 न च निर्विद्यसीति.

19 * B8 (marg.) Das. a4 Ca निर (Ca 'रा'स्यस्य;
 Dn4 विनाश्यं; Ds2 विनाश्यस्य; Ds विनाशस्य (for
 'इयस्य). —^b) K7 D4-6. 9 यदि वा; Dn4 यद्येवं; Ds2
 यद्येव (for 'वं). G1 मन्यसे (for रमसे). Dn4 त्वया
 (for मया). —^c) K1. 2. 4 Dn4 मा मा (for मा मां).
 —^d) G1. 2 यथा (for वृथा). K7 स्ववित्त-; D4
 स्ववित्त-; D4 स्व वित्त-; G2 त्वं वृत्त- (for त्वं वित्त-).

C. 12. 6405
B. 12. 177. 20
K. 12. 176. 20

संचितं संचितं द्रव्यं नष्टं तव पुनः पुनः ।
कदा विमोक्ष्यसे मूढ धनेहां धनकामुक ॥ २०
अहो नु मम बालिश्यं योऽहं क्रीडनकस्तव ।
किं नैव जातु पुरुषः परेषां प्रेष्यतामियात् ॥ २१
न पूर्वे नापरे जातु कामानामन्तमाप्नुवन् ।
त्यक्त्वा सर्वसमारम्भान्प्रतिबुद्धोऽसि जागृमि ॥ २२
नूनं ते हृदयं काम वज्रसारमयं दृढम् ।
यदनर्थशताविष्टं शतधा न विदीर्यते ॥ २३

K₁ G₁ -कारुणिक (G₁ 'कं'); K₇ D_{4.9} -सामक (D₄ 'कं');
Da₄ Dn₄ M_{1.6} -कामुकः (for 'क').

20 ^a) K₇ D_{4.9} सर्वतो; Da₃ lacuna (for the second संचितं). D₇ T G_{1-3.6} M_{1.6-7} वित्तं (for द्रव्यं). — ^b) Ś₁ K_{1.2} transp. नष्टं and तव. K₂ om. the second पुनः. — ^c) K₁ यदा (for कदा). K_{4.6} V₁ Bo. 6.8 ⁹ Da_{3.11} Dn_{1.14} D₈ D_{2.8.6.6.8} (G₁ कदाचि (G₁ 'दा ता') नमोक्ष (K_{1.6} Bo. 9 Da₃ Dn₄ D₈ 'ह्य') से मूढ; M_{1.6-7} न च निर्विद्यसे मूढ. — ^d) B₈ धनेहां; G₂ धनेहं. K₄ -कारुणिक; Da₄ -कामुक; M_{1.6.7} -कामुकः. — After 20, M₅ ins. 473*, followed by:

472* परिपन्थिक सर्वस्य श्रेयसः पापसंश्रय ।

21 ^a) D₇ T G_{1-3.6} M_{1.6-7} हि (for नु). — ^b) G₁ क्रीडनवत् (for 'नकस्त'). — D₇ T G_{1-3.6} ins. after 21^{ab}; M₅ after 20:

473* क्लेशैर्नानाविधैर्नित्यं संयोजयसि निर्धृण ।

— ^a) K_{4.6} Da₃ Dn_{1.14} किं नैवं; K₇ B₇ D₈ किं त्वेव; B₈ Da₄ D₈ D_{2.8.8} किं त्वेवं; B₆ G₈ किं न्वेवं; D_{4.9} किं न्वेव; D₇ T₁ G_{2.8} को न्वेव; T₂ G₆ M_{1.6-7} को न्वेवं; G₁ को वै स (for किं नैव). B₆ जाति; M₁ जात (for जातु). — ^d) K₇ प्रेष्यताम्.

22 ^a) Ś₁ K_{1.2.4} D₈ न पूर्वे न (Ś₁ K₁ पूर्वेण) परे जातु; G₁ न पूर्वो न परो जातु. — ^b) K₂ Da₄ D₈ G₁ सामुयात् (for 'वन्'). — ^c) K₂ पूर्व (for सर्व). — ^d) K_{4.7} प्रतिबुद्धासि.

23 ^a) D₇ T G_{1-3.6} M_{1.6.7} मे (for ते). V₁ D₇ T G₁ कामं (for काम). — ^b) D₈ damaged from दृढम् up to दीर्घं (in 23^d). G_{2.6} वज्रसारधारणश्रुत्वं (G₂ 'णं दृढं'). — ^c) T₁ G_{2.8} यदनर्थ (for 'र्थ-'). B₆ गताविष्टं; T₁ G_{2.8} शताविष्टं; G₂ सदाविष्टं (for

त्यजामि काम त्वां चैव यच्च किंचित्प्रियं तव ।
तवाहं सुखमन्विच्छन्नात्मन्युपलभे सुखम् ॥ २४
काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे ।
न त्वां संकल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यामि ॥ २५
ईहा धनस्य न सुखा लब्ध्वा चिन्ता च भूयसी ।
लब्धनाशो यथा मृत्युर्लब्धं भवति वा न वा ॥ २६
परेत्य यो न लभते ततो दुःखतरं नु किम् ।
न च तृष्यति लब्धेन भूय एव च मार्गति ॥ २७

-शताविष्टं). D₇ यदनर्थ शतधा दृष्टं; D_{2.8} यदनर्थनाशोना विष्टं. — ^d) (G₁ शतधारं (for 'धा न'). D₇ T₁ (G_{1.7} हि शी (T₁ जी) र्यते; T₂ निशी (for विशी').

24 ^a) K₁ त्यजामि; K₂ V₁ Bo. 6.9 Da_{3.11} Dn_{1.14} D₈ D₂ (marg. as in text) जानामि (for त्यजामि). D₇ T कामं (for काम). Da₃ स्वा. D₈ लुब्ध जानामि काम स्वां. — ^c) K₂ V₁ Bo. 6.9 Da_{3.11} Dn_{1.14} D₈ D_{2.8.6} M_{1.7} प्रियम्; M₂ प्रीतिम् (for सुखम्). — ^d) D₈ अलभते (for उपलभे).

25 With 25, cf. Vṛddhamātātapa Smṛti 61. — ^a) K₂ T₂ (G₁ M₁ कामं (for काम). — ^b) K₇ Da. 6.9 स्वं हि; Da₃ केन (for किल). K₂ B₈ (marg. as in text) Da₃ Dn₁ जायसे (for 'मे'). — ^c) G₁ M_{1.7} स्वा (for स्वो). — ^d) D₇ T₁ (G_{1.8} समो मे (for समूलो). K₇ Da (marg.). 6.8.9 विनशितव्यसि; Da₃ Dn₁ न भविष्यति.

26 ^a) D₇ T₁ (G_{1.6} सुखस्य (for धनस्य). M₂ K_{1.2.4} सुखाल; B₆ स्वका; D₇ T₁ (G_{1.6} सुखं (for सुखा). G₂ ईपा सदस्य न मुखं (sic). — ^b) K₂ Dn₁ D_{2.6} M₂ लब्धे; V₁ B₆ Da_{3.11} D₈ लब्ध; B₆ 6-8 Dn₄ D₈-6.7.8 T₁ (G_{1.8} 'लब्ध्या (for लब्ध्या). K₂ चित्ता; V₁ B₈ (marg.). 9 Da_{3.11} चिन्ता (for चिन्ता). K₂ भूयसी. — ^c) K₂ B₈ (marg.). 9 Da₃ Dn_{1.14} D₂ लब्धनाशो (for लब्धनाशो). B₇ damaged from यथा up to लभते (in 27^a). — ^d) Ś₁ K_{1.2} लब्ध्वा; K₇ Da-6.8.9 कामो; B₈ (marg.) लब्धो (for लब्धं).

27 B₇ damaged up to लभते. — ^a) K_{2.4.6.7} V₁ Bo. 6.8 Da_{3.11} D_{2.8.6.8} Cnp परेभ्यो यो; B₆ (marg.). 8 (marg.) परीतं यो; Dn_{1.14} D₈ D₇ T G_{1-3.6} M_{1.6-7} परित्यागे (M_{1.6.7} 'त'); D₂ परेभ्यो यो (for 'त्य यो as in Ś₁ K₁ B₆ D₈ only). K₂ लब्धेय (for

अनुतर्पुल एवार्थः स्वाहु गात्रमिवोदकम् ।
मद्विलापनमेतत्तु प्रतिबुद्धोऽसि संत्यज ॥ २८
य इमं मामकं देहं भूतग्रामः समाश्रितः ।
स यात्वितो यथाकामं वसतां वा यथासुखम् ॥ २९
न युष्मास्मिह मे प्रीतिः कामलोभानुसारिणु ।
तस्मादुत्सृज्य सर्वान्वः सत्यमेवाश्रयाम्यहम् ॥ ३०
सर्वभूतान्यहं देहे पश्यन्गमनसि चात्मनः ।

लभते). ॥ Cn: परित्यजित्वा ॥ Cn: परित्यज्यो यो न
लभते इति पाठे, परित्यज्यः सेव्यमानेभ्यः । ॥ - १) K4 D4
n. १ लाभेन (for लब्धेन). Bn. १ तु (for च). Ks. १ V1
Bo. १-१ Das. n1 Ds D2 १ T G1 2. १ M1 5-1 मार्गते
(for 'ति).

28 १) Ks Bn. १ Cp अनुतर्पुलम्; K7 अतितर्पुलम्;
Bn अतितर्पुलम्; Das. n1 अनुतर्पणम् (D4 १ १); D2. १
अतितर्पुलम्; D7 अनुतर्पुलम्; D8 अतितर्पुलम्; T1
G1-3. १ अनुतर्पितः; T2 अभूतपूर्वम्; Cn अनुतर्पुलम् (as
in text). Ks १ V1 D1. १. १ T G1-3. १ M1 5. १ एवार्थः;
Bo. 8 Das. n1 M7 एवार्थान्; D8 (sup. lin.). 5. 8 एवार्थ
(for 'र्थः). Cv अनुतर्पुलमेवार्थः. ॥ Cn: अनुतर्पुलः
तृष्णावृद्धिर् ॥ Cp: अनुतर्पुलं तर्पणप्रवाहानुवर्तकम् ॥ Cn
(reading अत्र तर्पुल भावार्थे [?]) हे भाव चित्त, अर्थ
प्रत्यनुभवेनागततृष्णा । ॥ - १) S1 K1 साधु; Bo शुद्धं
(for स्वाहु). Bn गंधिम्; G1 गंगाम् (for गात्रम्).
Bs (marg.) पातु काम इवोदकं. — १) Ks प्रविलाप
नम्; B7 सद्विलापनम् (for मद्वि). K1 एवं तु; K7
D1. १. १ एवं तु; Bs (marg.) एतत्से; Ms एतद्धि (for
'तु). — १) G1 प्रतिबुद्धो (for 'बुद्धो). K1 [s]ति.
S1 K2. 4 संत्यजे; K7 संप्रति; Das संत्यज्य (for 'ज).

29 १) T1 M1 इमं (for इमं). S1 (sup. lin.)
K2. 4 देवं; D2 देहे (for देहं). — G1 om. (1 hapl.)
29^b-31^a. — १) D4 सूत (for भूत). Das T1 G2. १
ग्रामं (for 'ग्रामः). — १) K1. 2 मयान्वितो; T2 M7
स याचि (M7 'स्यु)तो; Cv मयार्थितो (for स यात्वितो).
K2. 1 मया कामं (for यथाकामं). — १) Ks च (for
वा).

30 G1 om. 30 (of. v. 1. 20). — १) K7 D1. १. १
हि युष्मासु; Bs (marg.) M1. १. १ युष्मासु हि; D7 T
G2. १. १ Ms च युष्मासु (for युष्मास्मिह). Das. n1 प्रीतिं;
G2 प्रीतिं (for प्रीतिः). — 80^b is damaged in B7.
— १) K1 सर्वे; Ks १ B7 १-१ Das. n1 Dn1. n4 Ds

योगे बुद्धिं श्रुते सत्त्वं मनो ब्रह्मणि धारयन् ॥ ३१
विहरिष्याम्यनासक्तः सुखी लोकाभिरामयः ।
यथा मा त्वं पुनर्भवं दुःखेषु प्रणिधास्यसि ॥ ३२
त्यया हि मे प्रणुजस्य गतिरन्या न विद्यते ।
तृष्णाशोकश्रमाणां हि त्वं काम प्रभवः सदा ॥ ३३
धननाशोऽधिकं दुःखं मन्ये सर्वमहत्तरम् ।
ज्ञातयो यवमन्यन्ते मित्राणि च धनच्युतम् ॥ ३४

D2. 3. 5. 8 कामान्वे; P9 ज्ञातयः; D1. १. १ सर्वार्थः;
D7 सत्त्वं; Ms सर्वार्थं (for सर्वान्वः). — १) K1
शाम्यस्य; V1 Bo १-१ Das. n1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7
T2 M1. १-१ Cn सत्त्वम्; Cp धनम् (for सत्त्वम्).

31 G1 om. 31^a (of. v. 1. 29). — १) K4 अभा-
न्यते; D4 'न्ये (for 'न्ये). — १) Das D1. १
(for च). Ks पश्यत्मानमिवात्मनः. — १) K1 सत्त्वं
(for सत्त्वं). ॥ Cn: श्रुते श्रवणादौ सत्त्वमेवाप्रविचरम् । ॥
— १) K2. 1 G1 धारयेत् (for 'यन्).

32 १) K7 D1. १. १ T2 G1-3. १ M7 विहरिष्यामि;
T1 धारयि (for विहरि). M7 (sup. lin.) अनावर्तः
(for 'सक्तः). — १) D7 T2 सुखं (for सुखी). Ms
लोके (for लोकान्). G1 अनागतयाम्; M7 निरामयः.
— १) K1. 4. १ V1 Bo. १-१ Das. n1 Dn1. n4 Ds D2. 3.
१. १ मां (for मा). S1 K1. 2 [ए]व; V1 [इ]मं (for
[ए]वं). D7 T G1-3. १ M1. १-१ यथा पुनर्भवं मामेवं (G1
'व). — १) K1 D4 प्रणिधास्यसि.

33 १) Ds इमे (for हि मे). Das प्रणुजस्य; Cp
प्रणुजस्य (as in text). — १) Ds गतिरन्या (for
'रन्या). Ms दृश्यते (for विद्यते). — १) Das दृष्टा-
शोक (for तृष्णा). — १) Das D2 D7 कामः; K1
प्रभवः; Ks प्रसवः.

34 १) Ks Bo. १ Dn1. n4 Ds D2-१ T G1-3. १ Ms
धननाशे (for 'नाशे). K4 [s]धिके. — १) Ks G1
भन्ये सर्वं; D7 T G2. १ मन्यसे दुर (T1 त्वं; T2 सु-)
(for मन्ये सर्वं). — १) T1 [इ]व (for च). Ks. १
Das Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. १ M1. १. १ धना-
च्युतं; V1 ततो ब्रजेत् (for धनच्युतम्).

35 १) Das अवज्ञातः; M1 अवज्ञानः; Cp. १ अव-
(as in text). Ds सद्दृष्टे; T2 'सैश्च; G2. १ 'सैश्चैर;
Cp. १ 'सैस्तु (as in text). — १) K4 दोष- (for
दोषाः). K7 कष्टवरा; Cp. १ 'तरा (as in text). Das

G. 12. 6619
B. 12. 177. 34
K. 12. 176. 34

C. 12. 6620
B. 12. 177. 35
K. 12. 176. 35

अवज्ञानसहस्रैस्तु दोषाः कष्टतराधने ।
धने सुखकला या च सापि दुःखैर्विधीयते ॥ ३५
धनमस्येति पुरुषं पुरा निघ्नन्ति दस्यवः ।
क्लिश्यन्ति विविधैर्दण्डैर्नित्यमुद्वेजयन्ति च ॥ ३६
मन्दलोलुपता दुःखमिति बुद्धं चिरान्मया ।
यद्यदालम्बसे काम तत्तदेवानुरुध्यसे ॥ ३७
अतच्चज्ञोऽसि बालश्च दुस्तोषोऽपूरणोऽनलः ।
नैव त्वं वेत्थ सुलभं नैव त्वं वेत्थ दुर्लभम् ॥ ३८

T G1-3.6 दोषः कष्टतराधने. ❀ Cn: अधने इति छेदः ।
सन्धिरार्षः । ❀ —^a) B8 धनवेत्थ; C8 धने सुख
(as in text). K1 यां च; K1.6 V1 Bo. 6-9 Da3. 24
Dn1. n4 D8 D2. 2. 6. 8 या तु; M6 कापि; C8 -लेनः
(for या च). —^d) K1 D4-6. 8. 9 सा च; Dr T
G1-3. 6 M7 सा हि; C8 सापि (as in text). K8 V1
Bo. 6-9 Da4 Da. 5 दुःखे (for दुःखैर). K2 सा दुःखैरपि
धीयते. ❀ C8: विधीयते विशेषतो धीयते । ❀

36^a) V1 अस्तीति; Dr T G2 अभ्येति (for
अस्येति). D4 reads from पुरुषं up to मिति (in 37^b)
twice. —^b) K1. 6 Bo. 6-9 Da8 Dn1. n4 D8 D2. 2.
5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5. 6 Cp पुरो (for पुरा). T2
निंदन्ति (for निघ्नन्ति). B8 (marg.) Da4 T2 G1. 2. 6
M1. 5-7 शत्रवः; Dr T1 G2 लुब्धकाः (for दस्यवः).
❀ Cp: पुरो धनाधिगमादनन्तरमेव । ❀ —^c) B8
(marg.) D4 (both time). 8. 9 क्लिश्यन्ति; Dr T1 G2. 2. 6
राजानो (for क्लिश्यन्ति). —^d) K2 नित्यमुद्वेजयन्ति.

37^a) K8. 7 B8 (marg. as in text) Da8. 24 D8. 5
अर्थः; B8 मंदिः; D2 अर्थः; Dr T1 G2. 2. 6 धनः; G1
मदः; C8 मन्द (as in text). T2 M1. 6 लोलुपता.
—^b) Dr G2 इति दुःखं; T2 G1 इति बुद्धिः; M1. 5-7
प्रतिबुद्धं (for इति बुद्धं). B8 (marg. as in text) मम
(for मया). —^c) Ś1 K1. 2 Da. 9 आलंबते; B7 आल-
म्बते. Ś1 K1. 2 Da. 9 कामम्; K7 Da8 Dn4 D8 D2. 9
G1. 2 M1. 5. 6 कामं; Dr T1 G8. 8 मंद (for काम). —^d)
G1 तं (for तद्). K2 G1 तथैव (for तदेव). Ś1 K1. 2. 4
V1 Da. 6. 9 [अ]नुरुध्येते; B8 [अ]वरुध्यसे (for [अ]नु^a).

38^a) K1 अतस्त्वयोसि; Da M7 अतत्र (M7 'थं)-
ज्ञोसि; Dr T1 G8. 8 अतस्त्वज्ज्ञोसि (for अतस्त्वज्ज्ञोसि).
Dn1 बालस्त्वं; Da. 9 बालस्त्वं (D8 'इयं'); G1 मालम्ब;
M1. 7 बाल त्वं (for 'लम्ब'). G2 अतस्त्वज्ज्ञोसिबालम्ब.

पातालमिव दुष्पूरो मां दुःखैर्योक्तुमिच्छसि ।
नाहमद्य समावेष्टुं शक्यः काम पुनस्त्वया ॥ ३९
निर्वेदमहमासाद्य द्रव्यनाशाद्यदृच्छया ।
निर्वृतिं परमां प्राप्य नाद्य कामान्विचिन्तये ॥ ४०
अतिक्लेशान्सहामीह नाहं बुध्याम्यबुद्धिमान् ।
निकृतो धननाशेन शये सर्वाङ्गविज्वरः ॥ ४१
परित्यजामि काम त्वां हित्वा सर्वमनोगतीः ।
न त्वं मया पुनः काम नस्योतेनेव रंस्यसे ॥ ४२

—^b) K7 Da. 9 [S]पूरणा (for 'रणो'). B8 [S]लसः;
B8 (marg.) [S]मलः (for सनलः). (1) दुर्दोषो पूरणे न
च. ❀ Cn: अनलोऽग्निरिवेत्यर्थः ॥ Cp: [न] अस्यते धार्यते ।
न विद्यते अलमस्येति वा । ❀ — B8 reads 38^a on marg.
see. m.

39^a) K1. 6 Da8. 24 Dn1. n4 D4 Da. 5. 7 (1) M1.
5. 6 पातालः; T G2. 2. 6 M7 पाताल (for 'लम्ब'). —^b)
D5. 7 T1 मा (for मां). —^c) K1 अस्य (for अद्य).
—^d) K2 शक्या; K7 Da4 शक्यं; D2 शक्या (for
शक्यः). M7 कामः. Da8 G1 पुरम् (for पुनस्).

40^b) T2 G1 द्रव्यनाशाद्; G2 द्रव्यनाशानाद् (for
द्रव्यनाशाद्). —^a) K1. 2. 7 V1 Bo. 6. 8 (marg.) Da8
Dn1. n4 D8 D2. 2. 5-9 T1 G1 निकृतिः; K2. 6 Da1 T2
निर्वृति (for 'ति'). Dn1 प्राप्तं (for प्राप्य). —^d)
K2. 4 विचिन्तयेत्; T2 विचारये.

41^a) Da1 Dr T G1-3. 6 M1. 5-7 अतिक्लेशं (for
'क्लेशान्'). V1 सहामीह (for सहामीह). —^b) Ś1 K1. 2
नाहं बुद्ध्या (Ś1 'दा')पि; K7 Da. 5. 7. 8 न बुध्येहम् (for
नाहं बुध्यामि). —^c) Dr T1 G1-3. 6 Cp निकृष्टो; T2
निकृष्टो; C8 निकृतो (as in text). Da8 धननाशेव.
—^d) Ś1 (orig.) सोयं; Ś1 (sup. lin.) K2 सोहं;
Bo स वै (for शये).

42^a) Dr T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रतिबुद्धं (T2 'कृ'; G2
'ह')व्यामि; D8 परित्यजामि (for परि^a). Da8. 24 कामं
(for काम). Da8 G1 मे स्वा. —^b) V1 स्वकामा
(for हित्वा). V1 Dr T G1-3. 6 सर्वं (for सर्वं).
V1 Da8 Dn4 Dr T G1-3. 6 M1. 5. 7 -प्रयोगार्थं (Dn4 'ति';
Dn4 'ता:'); C8 'गतीः' (as in text). —^c) M8 स्वा
(for त्वं). Dr T G1-3. 6 M8. 7 transp. मया and
पुनः. M8 त्वत् (for काम). —^d) K1 चक्रान्तेनेव;
K2 **तेनेव; K4. 6 Bo. 6-9 Da8. 24 Dn1. n4 D8 D2.

क्षमिष्येऽक्षममाणानां न हिंसिष्ये च हिंसितः ।
 द्वेष्यमुक्तः प्रियं वक्ष्याम्यनादृत्य तदप्रियम् ॥ ४३
 तप्तः स्वस्थेन्द्रियो नित्यं यथालब्धेन वर्तयन् ।
 न सकामं करिष्यामि त्वामहं शत्रुमात्मनः ॥ ४४
 निर्वेदं निर्वृतिं तृप्तिं शान्तिं सत्यं दमं क्षमाम् ।
 सर्वभूतदयां चैव विद्धि मां शरणागतम् ॥ ४५
 तस्मात्कामश्च लोभश्च तृष्णा कार्पण्यमेव च ।
 त्यजन्तु मां प्रतिष्ठन्तं सत्त्वस्थो ह्यस्मि सांप्रतम् ॥ ४६

8. 5 वत्स्यसे न च; K1 D4. 6-9 कस्यचिदपि; V1 मत्स्यते
 नैव; T1 G1. 8 M1 नस्योतेनैव; G2 नस्योत इव; Cap
 प्रक्रीडनेनेव (for नस्योतेनेव). B9 Da4 D4 रस्यसे; T2
 रंस्यते; G1 रंस्यसे (for रंस्यसे).

43 43^a is damaged in B7. — ^a) K2 क्षमिष्यो
 (for 'क्ष्ये). B8. 9 Da8. 24 Dn1. n4 D8 D2. 2. 5 [s]क्षिप-
 (Da4 'क्ष्य; D8 'क्ष्य)माणानां (for 'क्षम'). — ^b)
 D4 अहिंसिष्ये. K8. 7 Bo. 7 Da8 Dn1. n4 D8 D2. 2. 5
 7. 8 T G1-2. 8 M1 5-7 विहिंसितः (K1 'तां; Da8 'तु:);
 Da1 च हिंसितुः; D4. 6. 9 च हिंसतां (D8 'त: (for
 च हिंसितः)). — ^c) K1 G8. 8 द्वेषमुक्तः; K4. 6 B9 Dn4
 D2. 2. 5. 8. 8 द्वेष्य (K8 'व)युक्तः; Da8. 24 द्वेष्यत्यक्तः;
 T2 द्वेष्ये मुक्तः (for द्वेष्यमुक्तः). B9 Da8 Dn4 D8
 वक्ष्यामि; Da1 वक्ष्यामि (for व'). — ^d) D8 om.
 from स्य up to वर्तयन् (in 44^b). G2 अनारुह्य (for
 'रुह्य). V1 M1. 5-7 तव प्रियं (M1 'य:); B7 तदा-
 प्रियं.

44 D8 om. 44^{ab} (cf. v. l. 43). — ^a) Da8. 24
 T2 G2 M1 वृत्तः (for वृत्तः). — ^b) K1 वर्तयन् (for
 'यन्). — ^c) Ś1 K1. 2 काम स्वां (for स्वामहं).

45 ^a) Da1 सर्वेदं (for नि'). K1 D4 निर्वृतिः;
 K8 निर्वृतिः; Da1 D8 निर्वृतिः (for 'ति). K7 प्राप्तिं
 (for वृत्तिं). — ^b) K1 शान्तिः; M8. 7 (inf. lin. as
 in text) क्षान्ति (for शान्ति). Dn4 M1. 7 क्षमां दमं
 (by transp.); D8 क्षमं क्षमां; D4 दमक्षमां; D8
 M8. 6 दमं क्षमं. — ^c) D8 सत्यं (for सर्व-). K7
 D4. 6 सिद्धि (for चैव). — ^d) K8 Bo. 6-8 Da8. 24
 Dn1. n4 D8 D2. 2. 5 समुपागतं; K7 V1 D4. 7. 9 T G2
 शरणं गतं (D4 'ते) (for 'णागतम्).

46 46^{ab} is damaged in B7. — ^a) K2. 4 स
 (for the first च). — ^b) Ś1 K2 Da8 सा (for मां).

प्रहाय कामं लोभं च क्रोधं पारुष्यमेव च ।
 नाद्य लोभवशं प्राप्तो दुःखं प्राप्स्याम्यनात्मवान् ॥ ४७
 यद्यत्त्यजति कामानां तत्सुखस्याभिपूर्यते ।
 कामस्य वशगो नित्यं दुःखमेव प्रपद्यते ॥ ४८
 कामान्व्युदस्य ध्रुनुते यत्किञ्चित्पुरुषो रजः ।
 कामक्रोधोद्भवं दुःखमहीररतिरेव च ॥ ४९
 एष ब्रह्मप्रविष्टोऽहं ग्रीष्मे शीतमिव हृदम् ।
 शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलम् ॥ ५०

C. 12. 6635
 B. 12. 177. 50
 K. 12. 176. 50

K8 B7-9 D8 M1. 6. 7 प्रतिष्ठन्तु (M1. 7 'तां; M8 'तु')
 (for 'ष्ठन्तं). D7 G2. 8 त्यजत प्रतिष्ठितं; T1 त्यजन्तु
 प्रतिष्ठितं. — ^a) Da1 सत्त्वं स्थो. G1 [s]स्तीह (for
 ह्यस्मि). D4 संप्रति (for सांप्रतम्).

47 B8. 9 om. 47^{ab}. Da1 M8 read 47^{ab} twice.
 — ^a) G2 प्रस्त्राय (for प्रहाय). V1 लोभं कामं (by
 transp.); D8 कामं लाभं; G1. 2. 8 कामं क्रोधं; M1
 कामलोभं. M8 (second time) प्रजहन्कामलोभौ च.
 — ^b) G1. 2. 8 लोभं (for क्रोधं). K8. 7 V1 Bo. 6. 7
 Da8. 24 Dn1. n4 D8 D2-3. 8. 9 M8 (second time) सुखं
 (M8 सर्वं) प्राप्तोस्मि सांप्रतं (K7 D4-6. 8. 9 M8 केवलं).
 — ^c) D7 T1 G2 नाद्य (for नाद्य). K8 -पयं; G2 -वनं
 (for -वशं).

48 ^a) Da8 Dn4 यत् (for the second यत्).
 — ^b) K2 तत्सत्त्वस्य (for तत्सुखस्य). Da8 Da1 [अ]तिः;
 Da4 [अ]पि (for [अ]भि). M8 -पूर्वते (for -पूर्यते).
 — ^c) Da4 कामश्च. — ^d) K1. 2 कामम् (for दुःखम्).
 B7 damaged from प्रप up to किञ्चित्पु (in 49^b).
 V1 प्रवर्तते (for प्रपद्यते).

49 With 49, of. 5. 42. 10. B7 damaged up to
 किञ्चित्पु. — ^a) K8. 7 V1 Bo. 6. 8. 8 Da8. 24 Dn1. n4
 D8 D2-3. 8. 9 कामानुबंधं; D7 T G1-2. 8 M8-7 कामा-
 नपोद्य (for 'न्युदस्य). K1. 2. 4 V1 ध्रुनुते; K8 Bo. 6
 Da8 Dn1. n4 D8 D2. 2. 5. 8 जुहते; Da8 धनुते (for
 ध्रुनुते). — ^b) K7 D4. 6. 7. 9 T G2. 2. 6 M8 -क्रोधभवं
 (G2. 5 'वं) (for -क्रोधोद्भवं). — ^c) B8 (marg. as in
 text) Da8. 24 अङ्गीररतिर्; D7 क्रोधो ह्यरतिर्; T1 G2
 लोभो ह्यरतिर्; G2. 5 लोभहीररतिर् (for अहीररतिर्).

50 ^a) D7. 8 एवं (for एष). Ś1 K1. 2. 4 Da8
 Dn1. n4 D2. 2. 8 प्रतिष्ठो (for -प्रविष्टो). — ^b) B8
 (marg. as in text) दुःखं; M7 प्रदः (for इवम्).

C. 12 6636
B. 12. 177, 51
K. 12. 176, 50

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ५१
आत्मना सप्तमं कामं हत्वा शत्रुमिवोत्तमम् ।
प्राप्यावध्यं ब्रह्मपुरं राजेव स्यामहं सुखी ॥ ५२
एतां बुद्धिं समास्थाय मङ्किर्निर्वेदमागतः ।

—^a) G₂. 6 शस्यादि. ☞ C₁: परिनिर्वागि, परि सर्वतो
विषयेभ्यो निष्कस्य यामि यामि । नाधातोर्गल्यर्थत्वात् । ☞
—^d) K₆ B₆. 6 Da₃. a₁ D₁ D₈ सुखं मामेति; K₇
सुखमामेव; V₁ D₆. 6 सुखं मासे च; B₇-0 सुखमसि
च; D₈ सुखं मासेति; D₂ सुखं मासेन; D₈ सुखं
मासेव; D₇ सुखं मासेव; G₃. 6 सुखमास्ते च (for
‘मासे च’).

51 = 12. 168, 36; B. 12. 276, 6. Vayu P. II.
31. 100. Quoted in Śaṅkara's Bhāṣya on Br. Up.
4. 3, 33; in Yogasūtrabhāṣya on 2. 42. —^a)
K₁. 4 यश्च. K₁ D₈ कामं (for काम-). Da₃ लोकं
(for लोके). —^b) K₁ यश्च. Da₁ दिव्य- (for
दिव्यं). —^c) K₇ V₁ B₆ D₁. 6. 6 M₇ सुखस्यैतत्; D₇
T₁ G₂. 3. 6 M₁ स्वेमे (for ‘स्यैते’). —^d) B₇ damaged
from तः up to प्राप्याव (in 52°). K₁ नार्हतः; K₆
नार्हति. Da₁ षोडशी. T₂ कलां. K₇ V₁ B₆ (marg.
as in text) D₁. 6. 6 M₇ कलां नार्हं (D₁ ‘हं’)ति षोडशीं.

52 B₇ damaged up to प्राप्याव. —^a) Ś₁ (by
corr.) K₁. 2 मानसं; K₆ सहजं (for सप्तमं). —^b)
Ś₁ K₁. 2. 4 Da₃. a₁ D₁. 6 Ca द्वित्वा; G₁ गत्वा (for
हत्वा). Da₁ [उ]त्तमः. ☞ Ca: आत्मना सप्तम इति कामा-
दिषडुपहितमात्मानं त्यक्त्वा केवलमात्मानमवस्थाप्य, आत्मनः
सप्तममात्मादिप्रकृतिषडुपहितं द्वित्वेवेत्युपपन्नार्थः पाठः ॥
C₂: आत्मना स्थूलदेहेन सह गणनायां सप्तमः कामः । तथाहि ।
अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाश्चत्वारः कोशाः प्रवृत्तिमत्वा-
द्भजः प्रधानाः । आनन्दमय आवरणरूपत्वात्तमः प्रधानः पञ्चमः ।
ततः शुद्धसत्त्वप्राधान्यात्सबीजसमाधिरानन्दाख्यः षष्ठः । तस्यापि
मूलमस्तीति प्रत्ययमात्रशरीरो महत्तत्त्वाख्यः सर्वानर्थबीजभूत-
श्चरमः कामः सप्तमः । ☞ —^c) Ś₁ K₁ B₆. 6 Da₃
D₁-6. 6 प्राप्याव (D₈ ‘वं’)ध्यं; K₇ प्राप्य वधं; D₇ G₂
प्राप्यावध्यं; D₈ वेध्यं (for ‘वध्यं’). G₁ ब्रह्मपुरं (for
ब्रह्मपुरं). —^d) B₆ ब्रह्मैव (for राजेव). B₆ (marg.) 8
Da₃. a₁ राजेव (Da₃. a₁ ‘जे’) वस्याम (Da₃. a₁ ‘स्य’)हं
सुखी. K₁ सुखं (for सुखी). Ś₁ K₁. 2 राजेवासा-
(K₂ स्या)म्यहं सुखं; K₆ राजवदयामहं सुखी; K₇
D₁. 6. 7. 8 T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 राजे (D₇ ततै)व च (G₁
हि) वसाम्यहं.

सर्वान्कामान्परित्यज्य प्राप्य ब्रह्म महत्सुखम् ॥ ५३
दम्यनाशकृते मङ्किरमस्त्वं फिलागमत् ।
अच्छिन्तकाममूलं स तेन प्राप महत्सुखम् ॥ ५४
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं विदेहराजेन जनकेन प्रशाम्यता ॥ ५५

53 ^b) K₆ आत्मनः (for आगतः). D₁ संकीर्तय
दत्तां गतः. —^d) K₆ 7 V₁ B₆. 6 Da₃ D₁. 2 G₁ M₁.
5-7 प्राप; Da₁ D₆ प्राप्य; T₂ प्राप्त- (for प्राप्य).

54 K₆ om. (hapl.) 51. —^a) K₆ दम्ये (for
दम्य-). K₁ D₆ G₁ नाशे कृते; K₂ नाशायते (for
नाशकृते). T₇ संकीर्तय. —^b) K₁. 1 V₁ B₆. 6 Da₃.
a₁ D₁. a₁ D₈ D₂-0 अमृतत्वं; T₁ G₁. 6 अमृतत्वं;
Cap अमृतत्वं; C₂ अमरत्वं (as in text). K₁. 4 किदा
सवान् (for ‘गमत्’). —^c) K₂. 1 Da₃. 6 अनिच्छनः;
K₁ अतिष्ठत् (for अछिन्नत्). D₇ T₁ G₂. 3. 6 निर्वृति
परमां (G₂ ‘मं’) प्राप्य. —^d) D₇ T₁ G₂. 3. 6 मङ्किः (for
तेन). K₂ Da₁ D₈ T₂ प्राप्य (for प्राप). V₁ B₆.
6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da₃ (also as in text).
a₁ D₆. 6 T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 परं गतिं (for महत्सु
खम्). — After 54, K₆ B₆ D₁. a₁ D₈ ins. an
addl. colophon [Sub parvan: K₆ B₆ D₁. a₁ D₈
मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₆ B₆ D₁. a₁ D₈ मङ्कि
गीता. — Adhy. no. (figures words or both): D₁ 3.
— Sloka no.: D₁ 51; D₁ 53; D₈ 56]. — After
54, the sequence in G₂ is: 55^{ab}, 57^{ab}, 55^{cd}, 56;
55^{ab} (r); 57^{ab} (r).

55 For the sequence in G₂, cf. v. l. 51. Before
55, Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ B₆. 6-9 Da₃. a₁ D₁. a₁ D₈
D₂-0 ins. भीष्म उवाच. T₁ G₂. 6 repeat 55^{ab} after
56. 55^{ab} is partly damaged in B₇. —^b) M₇
इतिहासः. D₁. 6. 6 M₁ श्लोकं मोक्षोपसंहितं. — For 55^{ab},
T₂ subst.:

474* अस्मिन्नर्थे पुरा गीतं शृणु राजन्महाभारता ।

— D₇ om. 55°-56°. —^c) T₂ श्लोकं (for गीतं).
G₁ जनक- (for विदेह-). —^d) B₇ (marg.) जनकेनेह
(for ‘केन प्र-). D₁ प्रशाम्यत.

56 = 12. 17, 18; B. 12. 219, 50; (var.) B. 12.
276, 4. Cf. Jātaka 339, gāthā 125; Dhamma-
pada 200; Uttarādhyaṇa 8, 9, 14. For the
sequence in G₂, cf. v. l. 51. D₇ om. 56 (cf. v. l.

अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किंचन ।
 मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दहति किंचन ॥ ५६
 अत्रैवोदाहरन्तीमं बोध्यस्य पदसंचयम् ।
 निर्वेदं प्रति विन्यस्तं प्रतिबोध युधिष्ठिर ॥ ५७
 बोध्यं दान्तमृषिं राजा नहुषः पर्यपृच्छत ।
 निर्वेदाच्छान्तिमापन्नं शान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥ ५८
 उपदेशं महाप्राज्ञ शमस्योपदिशस्व मे ।

कां बुद्धिं समनुध्याय शान्तश्चरति निर्वृतः ॥ ५९

बोध्य उवाच ।

उपदेशेन वर्तामि नानुशास्मीह कंचन ।
 लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहं तत्स्वयं प्रविमृश्यताम् ॥ ६०
 पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गान्वेषणं वने ।
 इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम ॥ ६१

C. 12. 6646
 B. 12. 178. 7
 K. 12. 176 61

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

55). -- ") Das. 24 Dn1 इव (for बत). K1 चित्तं
 (for वित्तं). — ") Ds प्रदीप्तायां (for प्रदीप्तायां).
 — ") G1 दहति; G2 दहति. — After 56, T1 Gs. 6
 repeat 55^{ab}.

57 For the sequence in G2, cf. v. 1. 51. — ")
 D1. 6. 9 अत्रापि (for अत्रैव). Dr T1 G2 (both
 times) नहुषस्यापि राजर्षेः. — ") K1. 2. 4 Dr G2
 (first time) बोध्यस्य; G1 बोध्यस्य; G2 (second
 time) बोध्यस्य (for बोध्यस्य). K6 इतिहासं पुरातनं.
 — ") Das विन्यस्तं; Dr T1 G1. 2 संन्यस्तं (for वि).
 — ") S1 K1. 2 तं निबोध (for प्रतिबोध).

58 B1 partly damaged. — ") G1 बोध्यः. K1. 6
 Bs (marg.) Dn1. n1 Ds Ds. 3. 5. 7. 3 T G1-3. 6 शांतिम्
 (for दान्तम्). B1 ऋषेः. — ") Ds2 Ds. 8 नहुषः;
 Ds नहुषः. G1 परिपृच्छत. — ") K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9
 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5. 8. 9 T2 G1 शास्त्रः; D1
 Gs. 6 शांतिः; Ds शांतिः (for शान्तं). Ds विज्ञान-
 (for प्रज्ञान). M1. 6 कल्पितं (for तर्पितम्).

59 ") T1 महाप्राज्ञः. — ") K1 शमश्च; V1 समस्य;
 G2 शमो हि (for शमस्य). K1 M1. 6 [उ]पदिशस्व (K1
 'श्च); Dr G2 [उ]पादिशस्व (for [उ]प'). — ") Dr T
 G1-3. 6 M1. 5-7 विद्यां (for बुद्धिं). S1 K1. 2 समनुध्या-
 यम्; K1 D1. 6. 9 समुप (K1 'पा')स्थाय; V1 समनुधाय;
 Dn1 समनुप्राय; Dr T G1-3. 6 M1. 5-7 स (Dr स्व)मनु-
 प्राप्य (for 'ध्याय'). — ") K4 शांतिश्च; T G1-3. 6 M1
 छद्मश्च (for शान्तश्च). K1 D1. 6 चरति (for 'सि').
 Dr छिन्नश्वासि निवृत्तयः.

60 ") Dr T G1-3. 6 M1 नानुशास्ति (for 'शास्ति').
 K1 Ds Ds M1. 6 किंचन; Dr T G1-3. 6 Ms कश्चन

(for कंचन). — ") V1 Dn1 वक्ष्येयं; Das वक्ष्येहं;
 T2 वक्षेहं. ☞ Cv : लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहम् इत्यत्र... लक्षणं
 ज्ञापकं वस्तु, उपदेशकर्तृगुरुनिति यावत्. ☞ — ") S1
 K1. 2. 4. 7 प्रविमृश्यतां; K6 V1 Bo. 7-9 Das. 24 Dn1.
 n1 Ds परिमृष्य (B1 Dn1 Ds 'न्य')तां; B6 Ds Ds. 6-8
 M6 परिमृश्यतां (for प्रवि').

61 ") T1 G1. 2 पिङ्गला. Ds कुररः. — ") K4. 7 G1
 सारङ्गा (K1 'गो')न्वेषणे (K1 'णं; G1 'णो'); K6 Bo-9
 Das. 24 सारङ्गान्वेषणं. K1 मम; Ds च मे (for वने).
 ☞ Ca : अस्य इदं तात्पर्यम् । पिङ्गलाया उपजीव्यम् । कुर-
 रादामिषत्यागे सुखम् । सर्पाद्ब्रूहायनवष्टम्भः । सारङ्गो हरिण-
 सदर्धे मूलोनिर्वेदसुखम्, सारङ्गानामिव भूताद्गोहेन जीवनं वा ।
 इषुकारादेकचित्तता । कुमारीशब्देन तद्भूषणशङ्कानां बहूनां नाशे
 एकस्य शङ्कस्य कोलाहलनाशादेकाकिन उपजीवनमिति ॥ Cs :
 पिङ्गला नाम नैराशयेन गुरुः । कुररः आमिषत्यागेन गुरुः । अनि-
 केतनत्वेन सर्पः । सारं प्रति गच्छन्तीति सारङ्गा भ्रमराः । तेषां
 प्रतिपुष्पं मकरन्दान्वेषणे सर्वशास्त्रेभ्यः सारमहे गुरुः । इषुकार-
 श्रितैकाग्र्ये । कुमारी स्वशङ्करीवलयप्रकोष्ठान्बाह्ववाते क्रियमाणे
 शङ्कानामितरेतरसंघर्षरवेण वरविषयिणीं वार्तां श्रोतुमनुत्साह-
 माना वलयमेकैकमभिनत् । सा मम एकाकितायां गुरुः । तदाह
 वररुचिः । आशा हि ... सुखमेधते — (var. 475*, lines
 1-6). अल्पेभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यो मतिमाहरः । सर्वतः
 सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥ इषुकारो ... यथा = (var.
 475*, lines 9-12) ॥ Cu : काचित्कुमारी पित्रादिपरवशा
 गृहागतानतिथीप्रच्छन्नं भोजयितुमिच्छन्ती ब्रूहीववहन्तुं प्रच-
 क्रमे । तस्याः प्रकोष्ठस्थाः शङ्काश्चुकुः । सा परेषां सूचना मा
 भूदिति शङ्कान्भङ्गत्वा एकैकमवशेषितवती । ☞ — After
 61, K1 Bo. 5-8 Das. 24 Ds Ds-5. 9 ins. an addl.
 colophon [Sub-parvan: K1 Bo. 5-8 Das Ds-5. 9
 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1 Bo. 5-8 Das Ds-5. 9

१७२

युधिष्ठिर उवाच ।

केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वीतशोकश्चरेन्महीम् ।

किं च कुर्वन्नरो लोके प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

संकिगीता]. On the other hand, K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9
Da₃. 24 Dn₁. 24 D₂. 3. 5-8 ins. after 61 :

भीष्म उवाच ।

475* आशा बलवती कष्टा नैराश्यं परमं सुखम् ।

आशां निराशां कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला ।

सामिषं कुररं दृष्ट्वा वध्यमानं निरामिषैः ।

आमिषस्य परित्यागात्कुररः सुखमेधते ।

गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन । [5]

सर्पः परकृतं वेदम प्रविश्य सुखमेधते ।

सुखं जीवन्ति मुनयो भैक्ष्यवृत्तिं समाश्रिताः ।

अद्रोहेणैव भूतानां सारङ्गा इव पक्षिणः ।

इषुकारो नरः कश्चिद्विषावाहितमानसः ।

समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान् । [10]

बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः संघर्षणं ध्रुवम् ।

एकाकी विचरिष्यामि कुमारीशङ्कको यथा ।

[K₄. 7 V₁ Dn₁ D₇. 3 om. the ref. Bo. 6-9 Da₃. 24
D₂. 3. 5. 6 बोध्य (for भीष्म). With lines 1-2, cf. 12.
168. 52; Bhāgavata 11. 8. 43; Jātaka 330, gāthā
2. — (L. 1) K₄ Dn₁ राजन्; D₂. 3. 5. 6. 8 कष्टं (for
कष्टा). Cs आशा हि परमं दुःखं (for the prior half).
Da₄ दौराज्यं (for नैराश्यं). — Lines 2-3 = (var.)
Sāṃkhyaspravaṇanabhāṣya IV. 5. — (L. 2) K₄
निराशं; K₅ Da₄ निराशा; B₅ अनाशा. Cs हि (for तु).
— (L. 3) Cs बाध्यमानं (for वध्यमानं). B₅ (marg. as
in text) निरामिषः. — (L. 4) Da₄ परित्यागान्. Cs
तदामिषं परित्यज्य (for the prior half). — With lines
5-6, cf. Bhāgavata 11. 9. 15. — (L. 7) K₅ Bo.
3. 5 Da₃ भैक्ष- (for भैक्ष्य-). K₇ समाश्रिताः (for 'श्रिताः').
— (L. 8) Dn₄ अद्रोहेणैव. K₄ Da₃ Dn₄ D₂ सारंग; V₁
शारंगा. — (L. 9) K₄ Da₃ Dn₁. 24 D₂. 3. 5. 6 आसक्त-
(for आश्रित-). D₇ इष्वारोपितमानसः; Cs इवौ हि गतमानसः
(for the post. half). — (L. 10) Cs समीपेनापि (for
समीपेनापि). D₇ नापि (for नाव-). — (L. 11) K₄

प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च ॥ २

चरन्तं ब्राह्मणं कंचित्कल्यचित्तमनामयम् ।

पप्रच्छ राजप्रह्लादो बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ॥ ३

स्वस्थः शक्तो मृदुर्दान्तो निर्विद्वित्सोऽनघ्नयकः ।

सुवाग्बहुमतो लोके प्राज्ञश्चरसि बालवत् ॥ ४

कलहं. B₅ D₇ क्षायां; Cs [क्षायं] (for क्षय). Cs क्षाया
(for क्षयो). Da₃ संघर्षणं; Dn₁ D₂. 3 राजानं; Dn₄
संघर्षणं. Cs तथा (for ध्रुवम्). — (L. 13) K₇ D₇ विचरि-
ष्यामि (for विन-). Cs एक एव विचरमान्कुमारी इव कक्ष्णः.]

Colophon om. in K₄. 6 D₂. 3. 5; K₄. 6 B₁-8 Dn₁.
24 Dn₂. 24 D₁ G₁. 5 M₁-4 absent. — Sub parvan :
Ś₁ K₁. 2. 7 V₁ Bo. 6-9 Dn₁. 24 D₂ D₃. 5. 6 T₁ G₁-3. 6
M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name : Ś₁ K₁. 2. 7 V₁
D₂ D₃. 5. 7. 9 T₂ G₁ 2. 6 M₁. 5-7 संकिगीता (K₇ 'सं');
Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁ D₂ बोध्यगीता. — Adhy. no.
(figures, words or both) : Dn₁. 24 5; D₂ D₃. 5 T₁
G₁. 5. 6 M₁. 5-7 4; T₂ G₁ 18.

172

1 *) K₇ D₆. 9 वृत्तज्ञो; D₂ 'ज्ञा'; D₃ 'ज्ञे' (for
'ज्ञ'). — 1^b is damaged in K₁. — 2 *) Ś₁ K₁. 4
केन (Ś₁ [before corr. | कथं] वा सुखमभुते. — 3 *) M₁
किंचित् (for किं च). D₂ नरा (for नरो). K₇ किं
कुर्वन्नरोलोकिन्. — 4 *) K₅ V₁ Bo. 6-9 Dn₁. 24 D₂ D₃.
3. 5. 8 प्राप्नोति गतिमुत्तमां (D₂ D₃ 'सं').

2 *) Ś₁ K₁. 3 Da₃ Dn₄ D₇. 3 T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7
प्रह्लादस्य (for प्रह्ला). K₅ तु (for च). — 3 *) V₁
D₂. 4. 7. 9 T₁ G₁. 3. 6 M₁. 5-7 अजगरस्य (for आज).
K₅ तु (for च).

3 *) V₁ G₁ 2 M₁ किंचित् (for कंचित्). — 4 *)
K₁. 2. 4 Bo. 7 Da₃. 24 Dn₁. 24 D₂ D₃. 3. 5. 6. 8 M₁ Cn
कल्पचित्तम्; K₅ D₇ Cs कल्पचित् (D₇ 'क' लम्; K₇ D₂
स्वस्थ (D₂ 'क' लम्) चित्तम्; B₅ (marg. as in text) स्थिर-;
D₄ कल्पं चित्तम् (for कल्पचित्तम्). Dn₄ D₂ अनामर्षं
(D₂ 'गर्षं'); D₃ अनामर्षं (for अना). ❀ Cn : कल्पचित्
इवचित्तम् ॥ C₇ : कल्पं समर्थं चित्तं यस्य सः । ❀ — 5 *)
K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. 24 D₂ D₃. 3. 5. 7. 8
G₁ राजा (for राजन्). Ś₁ K₁. 3 Da₃ Dn₄ D₂. 3. 7 T₁
G₁-3. 6 M₁. 5-7 प्रह्लादो; K₅ राजेन्द्र. — 6 *) K₅ प्रह्लादो

नैव प्रार्थयसे लाभं नालामेष्वनुशोचसि ।
 नित्यतृप्त इव ब्रह्मन् किञ्चिदवमन्यसे ॥ ५
 स्रोतसा ह्रियमाणानु प्रजास्वविमना इव ।
 धर्मकामार्थकार्येषु कूटस्थ इव लक्ष्यसे ॥ ६
 नानुतिष्ठसि धर्मार्थौ न कामे चापि वर्तसे ।
 इन्द्रियार्थाननादृत्य मुक्तश्चरसि साक्षिवत् ॥ ७
 का नु प्रज्ञा श्रुतं वा किं वृत्तिर्वा का नु ते मुने ।

(for बुद्धिमान्). Ś1 K2 प्राज्ञसंमितः; K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 21 Dn1. 24 Ds Ds. 6. 8. 9 बुद्धिसंमतः; B8 (marg.) D2 बुद्धिसंमितं (D2 'तः'); D7 T G1-3. 6 प्राज्ञसत्तमः (for 'संमतः').

4 Before 4, MSS. ins. प्रह्लाद उवाच; some MSS. प्रह्लाद उ. —^a) B8. 7 सुस्थः; B8 स्वच्छः; T2 स्वस्थ- (for स्वस्थः). K7 D4. 9 शृङ्गणो; B8 D4. 8 सक्तो; Dn1 Cn शुद्धो; Ds G1 M7 Cs शुद्धो; T2 -चित्तो (for शक्तो). T2 G8. 6 शांतो (for दान्तो). —^b) K4. 6 B8. 1. 8 (marg. as in text) Das. 21 Dn1. 24 Ds Ds. 8. 8. 8 Cn. 8 निर्विचिन्तो; D4 T1 G1. 8 'वरो (for 'वि- रसो). D4 [5] नस्यकः; D21 [5] नस्यकः. ☞ Cn: निर्विचिन्तो निरारम्भः । ☞ —^c) K2 स्ववाग्; K7 D4. 9 सतां; D4s असव् (for सुवाग्). K2 बहुशतो (for 'मतो). D4s भीरः (for लोके). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. 24 Ds Ds. 8. 8. 8 Cn सु (K4. 6 स्व) वाक्प्रगल्भो मेधावी; B8 (marg.) सुवागतद्रुमतः. —^d) D21 चरति; C2 'सि (as in text). B8 Das. 21 काकवत्; C2 बाल' (as in text).

5 ^a) K2 कामे; D7 लाभान्; T2 G2 लोभं; M7 लोभान् (for कामं). —^b) Ds अथ (for अनु). Ś1 K1. 2 नालामे (K2 'भावे') चैव शोचसि; K7 D21 'मेघ- (D21 'मे रव) नुशोचसि (D21 'ति). —^d) B8 कंचिद्; D6 किं च (for किञ्चिद्). Br damaged from द्व up to माणासु (in 6^a). K2. 6. 7 V1 Dn4 Ds. 5 इव; Dn1 इह; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 अभि; Cnp अय- (as in text). ☞ Cn: अवमन्यसे इति पाठे वीतदर्पोऽ- भीत्यर्थः । ☞

6 Ds om. (hapl.) 6^a-7^b. Br damaged up to माणासु. —^a) K6. 7 D4. 9 ओतसा. D4s ह्रियमाणानु; D2s T G1. 8 ह्रियमाणानु. —^b) K1. 2. 4 V1 Bo. 6. 7 Dn1 24 D21 Ds G2 विमना; C2 [अ]वि' (as in text). ☞ C2: अविमना इव कूटस्थ इव ॥ Cn: अविमना इति

क्षिप्रमाचक्ष्व मे ब्रह्मञ्ज्रेयो यदिह मन्यसे ॥ ८
 अनुयुक्तः स मेधावी लोकधर्मविधानवित् ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा प्रह्लादमनपार्थया ॥ ९
 पश्यन्प्रह्लाद भूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः ।
 हासं वृद्धिं विनाशं च न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥ १०
 स्वभावादेव संदृश्य वर्तमानाः प्रवृत्तयः ।
 स्वभावनिरताः सर्वाः परितप्ये न केनचित् ॥ ११

C. 12. 6663
B. 11. 179. 11
K. 12. 177. 11

पाठे तु अव्याकुलचित्तः ॥ C2: विमना इव तात्पर्येण वर्त- मानः । ☞ —^a) D4. 8. 9 लक्षसे.

7 Ds G1 om. 7^{ab} (for Ds, cf. v. l. 6). —^a) K6 नानुशिक्षसि; K7 'शोचसि (for 'तिष्ठसि). T2 धर्मार्थे; M1 'र्थौ (for 'र्थौ). —^b) K6 B8-9 Ds D2 कामे वापि; K7 D4. 9 M8 काममनु- (for कामे चापि). T2 वर्तते; M8 तिष्ठसि (for वर्तसे). —^c) D4 अना- वृत्य (for 'इत्य). —^d) K2 सक्तश्च; B8 (marg.) 9 युक्तश्च; G2 उत्तमश्च (for मुक्तश्च).

8 ^a) D7 श्रितं (for श्रुतं). K4. 7 वाक्यं; Ds T G1 M1. 5. 1 किं वा (by transp.); D7 G2. 8. 6 वापि. —^b) K2 का न; G1 किं नु (for का नु). —^d) M7 (sup. lin. as in text) ज्ञेयो (for श्रेयो). M1 यदि हि (for यदिह). Br damaged from ह up to धर्मेवि (in 9^b).

9 Before 9, Ś1 K1. 2. 4 V1 (marg.) Dn1. 24 D7 T G1-3 M8 ins. भीष्म उवाच. Br damaged up to धर्मेवि. —^b) D4s लोकधर्मः; T1 लोके धर्म- (for लोकधर्म-). ☞ Cn: लोकस्य धर्मो जन्मजरारिक्तस्य विधानं कारणं तदभिज्ञः । ☞ —^d) Ś1 K1. 2. 4 D4s Dn4 D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 प्रह्लादम्. K2 अनु**या; D7 T1 G2. 6 M1 अनपार्थया (for अनपां). Ds प्रह्लादयम- पार्थिवं.

10 Before 10, Das. 21 ins. मुनिहवाच; D7 T G2. 2. 6 M1. 5-7 ब्राह्मण उ. —^a) Ś1 (sup. lin. as in text) K1. 2. 4. 6 Das Ds Ds. 7. 8 पश्य (for पश्यन्). Some MSS. प्रह्लाद. —^b) ☞ C2: अनिमित्ततः पुरुष- कारणाभावेन ॥ Cn: करणहीनादेकाद्वितीयात् । ☞ —^c) D4 G1 वृद्धिः; D7 वृद्धं (for वृद्धि). K2 M1 च नाशं (for विनाशं). —^d) D4 प्रहृष्ये (for च व्यथे).

11 ^a) Ś1 K1. 2. 4 संपश्य; K7 V1 स दृश्य; B7 Das. 21 Dn1. 24 Ds Ds. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cn. 8 संदृष्या (for 'इव). —^b) D21 वर्तमान- (for 'मानाः).

C. 12. 6664
B. 12. 179. 12
K. 12. 177. 12

पश्यन्प्रह्लाद संयोगान्विप्रयोगपरायणान् ।

संचयांश्च विनाशान्तान् कचिद्विदधे मनः ॥ १२

अन्तवन्ति च भूतानि गुणयुक्तानि पश्यतः ।

उत्पत्तिनिधनज्ञस्य किं कार्यमवशिष्यते ॥ १३

जलजानामपि ह्यन्तं पर्यायेणोपलक्ष्ये ।

महतामपि कायानां सूक्ष्माणां च महोदधौ ॥ १४

जङ्गमस्थावराणां च भूतानामसुराधिप ।

पार्थिवानामपि व्यक्तं मृत्युं पश्यामि सर्वशः ॥ १५

अन्तरिक्षचराणां च दानवोचम पक्षिणाम् ।

G1 प्रवर्तयः. — ^a) Ś1 K1 स्वभावनिरतः सर्वः. — ^a) B1 is damaged from तप्ये up to योग (in 12^b). K2 परितप्ये; K3 V1 Bo. 6. 8. 8 Da3. 24 Ds1 Da2. 3. 5 ^a तुष्टा; Dn1 Cn ^a तुष्येन्; Dn4 ^a तुष्ये; Ds2 Dr T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रतिपाद्या; D6 परितुष्ट्या; D8 ^a तुष्य (for ^a तप्ये). D9 केनचित्.

12 With 12, cf. 11. 2. 3: 12. 27. 29; B. 12. 330. 20; B. 14. 14. 19; Rām. 2. 105. 16; 7. 52. 11; Gobhilasamṛti 3. 43; Kathāsaritsāgara 51. 26^a-27^b; Divyāvadāna (Cowell, p. 27). B1 is damaged up to योग. — ^a) K2. 4. 6 Dn1. 24 D2. 8 पश्य (for पश्यन्). Ś1 K1. 2. 4 Da3. 24 Dn4 Ds2 Ds. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रह्लाद. — ^a) K7 संचयं. Ś1 K1. 2. 4 विनाशांश्च (for ^a शान्तान्). — ^a) K6 सतः (for मनः).

13 ^a) D4 अन्तिवन्ति. G1 हि (for च). * Cn: अन्त-वत्त्वं सार्धं गुणयुक्तत्वं हेतुः । * — ^b) Ds1 पश्यतः.

14 Da3. 24 om. 14^a. — ^b) K7 पश्यन्ति. K1 [उ]पलक्ष्यते. — ^a) K7 D4. 9 T G1. 2 M1. 5-7 अति- (for अपि). Ś1 K1. 2 कार्याणां (K2 ^a नां) (for कायानां). — ^a) B1 is damaged from गां च up to सुराधिप (in 15^b).

15 B1 is damaged up to सुराधिप. — ^a) K7 D4. 6. 9 तु (for च). — ^b) D7 T G1-3. 6 भूतानामसुरो-चम.

16 ^a) K7 B6. 9 Ds1 Ds अन्तरीक्ष-; Da3. 24 ^a रिक्षे (for ^a रिक्ष). — ^a) K6 Bo. 7-9 Da3. 24 Dn1. 24 Ds Da2. 3. 5. 8 G6 उत्तिष्ठते (for ^a ति). K6 यथाकामं (for ^a कालं). — ^a) G1 मृत्युं. D4 बलवताम्.

उत्तिष्ठति यथाकालं मृत्युर्बलवतामपि ॥ १६

दिवि संचरमाणानि ह्रस्वानि च महान्ति च ।

ज्योतींषि च यथाकालं पतमानानि लक्ष्ये ॥ १७

इति भूतानि संपश्यन्नुपक्तानि मृत्युना ।

सर्वसामान्यतो विद्वान्कृतकृत्यः सुभ्यं स्वपे ॥ १८

सुमहान्तमपि प्रासं ग्रसे लब्धं यदन्त्यथा ।

शये पुनरभुञ्जानो दिवसानि बहून्धपि ॥ १९

आस्रवत्यपि मामन्नं पुनर्बहुगुणं बहु ।

पुनरल्पगुणं स्तोकं पुनर्नवोपपद्यते ॥ २०

17 ^a) V1 B1 Da1 D1 G1. 9 दिवः ; D1 (marg. as in text). 9 Da3 दिवं; D1 दिवा (for दिवि). K7 -मानानि (for -माणानि). K1 दिवि संचरमाणानि. ^a) Ś1 ह्रस्वानि; Da3. 24 ह्रस्वानि. ^a) Da1 ज्योतींषि. K6. 7 V1 Bo. 6-8 Da3. 24 Dn1. 24 Da1 Ds. 7. 8 M1. 5-7 [अ]पि (for च). D1 यथाकालं. ^a) G2 पतमानानि (for पत).

18 ^a) B1 is damaged from पक्तानि up to विद्वान् (in 18^b). K1 अनुपुक्तानि; Da1 न नु पक्तानि; Dn1 अनुपुक्तानि. — ^a) Ds Dr T G1. 3. 6 M1 सर्वः; C4 सर्व- (as in text). K1. 2. 7 V1 Bo. 8. 8 Da3. 24 Dn1. 24 Ds 6. 8. 8 Cn सामान्यतो; C4 ^a तो (as in text). Dn1 विद्वन्. * Cn: सर्वस्य सत्सत्ति सद्भेदेन प्रतीयमानस्य उपादानं सत्तासामान्यं...तच्च शुद्धं ब्रह्म । तद्वत्तः सर्वसामान्य-तः । सर्व सामान्यतो विद्वानित्युपपादः । * — ^a) Ś1 K1. 2. 4 शये; K7 D4. 9 शयेन्; G1. 6 शये; M1 स्वपेन् (for स्वपे).

19 ^a) K6 प्रासं; B6 प्रासं (for प्रासं). ^a) Ś1 K2 प्रासे; K1 (before corr.) प्रासः; K6. 7 G1 M6 प्रसेत्; D6 मम (for प्रसे). — ^a) T2 शये कदाचिद्भुञ्जानो. — ^a) Bo. 8 (marg.) दिवस्यान्तः (for ^a सानि).

20 ^a) K1 G1 अस्रवति; K6 V1 Bo. 6. 9 Da3. 24 Ds Da2. 3. 5. 8 आश्रय (Da. 8 ^a श्र)ति; K7 Da. 6 आश्र-वति; Dn1. 24 Cn आश्रयति; D1 T1 G1. 3. 6 आ (D1 T1 अ)सीदति; M1. 6 आसय (M6 ^a श्र)ति (for आश्र-वति). K7 Da. 6. 9 [प]श्च (for [अ]पि). * C4: आ-स (श्र)यति उपतिष्ठते ॥ Cn: आश्रयति भोजयति । * — ^a) D6 बहु. — ^a) K1. 2 V1 Bo. 6-8 Da3. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 3. 8 पुनरल्पं (Da3 ^a न्यत्) पुनस्तोकं. — ^a)

कणान्कदाचित्खादामि पिण्याकमपि च ग्रसे ।
 भक्ष्ये शालिमांसानि भक्षांश्चोच्चावचान्पुनः ॥ २१
 शये कदाचित्पर्यङ्के भूमावपि पुनः शये ।
 प्रासादेऽपि च मे शय्या कदाचिदुपपद्यते ॥ २२
 धारयामि च चीराणि शार्णीं क्षौमाजिनानि च ।
 महार्हाणि च वासांसि धारयाम्यहमेकदा ॥ २३
 न संनिपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया ।
 प्रत्याचक्षे न चाप्येनमनुरुच्ये सुदुर्लभम् ॥ २४
 अचलमनिधनं शिवं विशोकं

शुचिमतुलं विदुषां मते निविष्टम् ।
 अनभिमतमसेवितं च मूढै-
 व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २५
 अचलितमतिरच्युतः स्वधर्मा-
 त्परिमितसंस्तरणः परावरज्ञः ।
 विगतभयकषायलोभमोहो
 व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २६
 अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयं
 विधिपरिणामविभक्तदेशकालम् ।

C. 12. 6679
 B. 12. 179. 27
 K. 12. 177. 27

Ś1 K1. 2. 1 [उ]पलभ्यते (for 'पद्यते'). D4 corrupt.

21 D4 repeats 21^{ab} after 22. — ^a) Bom. ed. कणं (for कणान्). K7 स्वदामि; D6 विदामि; G1 खाद्याशु (for खादामि). — ^b) K6 पिण्याकम् (for पि) K4 चाग्रसे; D7 T G1-8.8 वा ग्रसे (for च ग्रसे). ☞ Ca: पिण्याकं तिलकदकम् ॥ Cn: पिण्याकं तिलख-
 लिम् । ☞ — Br is damaged in 21^{ad}. — ^c) D7 T1 G2.8 मूल- (for शालि). — ^d) K6 भैक्षांश्च; D4 Dn1 Dn1 Dn1 T G2.8.8 भक्ष्यांश्च; D8 लक्षांश्च (for भक्षांश्च). Dn1 -चचान्युत (for "पुनः"). Ś1 K1. 2 भक्ष्याण्युच्चावचान्यपि; K4 corrupt.

22 ^b) K7 शयेत्. — ^c) K2. 4 प्रासादे (for प्रा). K4. 6 Bo. 6. 8 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8. 8 चापि (by transp.); V1 D7 T G1-8.8 चापि. Ś1 K2 शय्या मे (by transp.); K1 शय्यायां. — ^d) D4 उपपद्यत. — After 22, D4 repeats 21^{ab}.

23 ^b) K4 Bo Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 7 T G1-8.8 Cv ज्ञान-; K6. 7 V1 Bs. 8. 8 Ds. 8. 8 Me ज्ञानी; B7 ज्ञानी; D4. 8 ज्ञानी; M1. 8. 7 ज्ञान (for ज्ञानी). Das. a4 क्षौमाजिनानि (for क्षौमाजिनानि). Ds2 [अ]पि (for च). ☞ Cn: क्षौमाणि क्षुमा अतस्ती तत्सुत्रमयानि ॥ Cv: ज्ञानपदेन गोणीयोन्यगुरुमस्त्वमुच्यते । ☞ — ^c) K7 V1 Bs Ds. 8. 7. 8 T G1-8.8 M1. 8-7 [अ]पि (for च). Ś1 K1. 8 वस्त्राणि (for वासांसि). — ^d) G2 धारयामि (for धार).

24 ^a) D7 T1 G2.8 न वा (for न स्वं). M1 निपा-
 तितं. V1 Ds G1 धर्मम् (for धर्म्यम्). ☞ Ca: धर्म्यम्,
 वीक्षितवादिमा श्रद्धया वस्तुमन्नादि । ☞ — ^b) K7 उपभोग्यं.
 — ^c) Ds1 D4 M7 वाप्येवम् (for वा). — ^d) K1
 Ds1 अनुरुच्ये; K7 Ds 'रुच्ये; Dn1 'रुच्य; T1 नातु-

रुच्ये; G2 अनुरुच्ये; M7 'राद्ये (for 'रुच्ये). G2. 8 न (for सु).

25 ^a) D6 अमलम्; G1 अजन्मम् (for अचलम्).
 K2 नवं; B7-8 Cp सुखं; D7 T G1-8.8 M1. 8-7 तथा
 (for शिवं). — ^b) K7 D4. 8. 8 शुचि विमलं (K7 'ले)
 (for शुचिमतुलं). K1 lacuna; K7 D6. 8 च सतां;
 B7-8 D4 M1. 8-7 सुकृतां; D4 वसतां (for विदुषां).
 M6 मतं (for मते). K6 B7 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8. 8
 प्रविष्टं (for नि). — ^c) D7 अनभिहितम् (for
 "मतम्"). K6. 7 B7 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8. 8 G2. 8 विमु-
 ळैर; V1 Bo. 6. 8. 8 Das. a4 प्र (for च मूढैर). — ^d)
 D4 व्रजम् (for व्रतम्). K6 आजगरे. ☞ Cp: आज-
 गरम्, अजगरे प्रतीतम् । तदुक्तम् — प्राप्तं तु मूढं विरलं
 महान्तं स्तोकमेव वा । यदृच्छयैवापतितं ग्रसेदजगरोऽक्रियः ॥
 शयीताहारभूरिणि [?] 'भूमीषु' निराहारोऽनुपक्रमः । यदि-
 तोत्पद्यते प्राप्तो महाहिरिय इष्टमुक्त ॥ ☞ — After 25,
 G2 reads 32 for the first time, repeating it in its
 proper place.

26 K4. 8 om. (hapl.) 26. D7 om. (hapl.) 26-28.
 Dn4 transp. 26 and 27. — ^a) T G1. 8. 8 अचल (G1
 अचलित) मतिरविच्यु (G1 'रच्यु) तः स्वधर्मात्. — ^b) K1
 B6 T1 परमित (for परि). Ś1 K1. 8 संस्तरणः; Ds1
 T G1-8.8 M7 (sup. lin.) Cs संस्तरणः (for संस्तरणः).
 B6 (marg.). 8. 8 परापरज्ञः (for 'वरज्ञः). ☞ Cp: परि-
 मितसंस्तरणः, अक्षपगतिः, परिशीलितसंसारी वा ॥ Cs: परि-
 मितसंस्तरणः, यदृच्छया प्राप्तस्य सम्यग्वरणं भक्षणं यस्य । ☞
 — ^c) T विहत (for विगत). Das. a4 व्रज (for 'व्रज').
 K1 कषायः; K2 कषाय (for 'कषाय'). Ś1 K2 V1
 मोहलोभो (for 'लोभमोहो).

27 D7 om. 27 (of. v. l. 26). D4 G1 om. (hapl.)
 27. Dn4 transp. 26 and 27. Ds transp. 27 and

C. 12. 6679
B. 12. 172. 27
K. 12. 172. 27

हृदयसुखमसेवितं कदर्यै-
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २७
इदमिदमिति तृष्णयाभिभूतं
जनमनवाप्तधनं विषीदमानम् ।
निपुणमनुनिशाम्य तत्त्वबुद्ध्या
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २८
बहुविधमनुदृश्य चार्थहेतोः
कृपणमिहार्यमनार्यमाश्रयन्तम् ।
उपशमरुचिरात्मवान्प्रशान्तो
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २९
सुखमसुखमनर्थमर्थलाभं

28. —^a) Bo -मूलभोज्यः; Bs Da4 -भोज्यभक्ष्य- (Da4 'क्ष-'); Dn1. n4 -भक्ष्यभोज्यः; Ds -लक्ष्यभोज्य- (for 'भक्ष्यभोज्य-'). —^b) Dn4 विधिपरिणामी; Gs. 8 अवि-परिणाम- (for 'विधि-'). Bo (marg.). 8 (marg. as in text). 9 Cp -विविक्तः; Ds -विलक्षः; T1 Gs. 8 -विमुक्त- (for 'विभक्त-'). V1 -कालदेशं (for 'देशकालम्'). * Cp: विधेदैवस्य परिणामेन परिपाकेन विविक्तौ देशकालौ यत्र, न तु पुरुषप्रत्ययेन । * —^c) K2 -सुखसेवितं (for 'सुखमसे-वितं'). * Cp: कदर्यैर्विषयलुब्धैः । * — After 27, Mr ins. 476*, while G2 reads 31 for the first time, repeating it in its proper place.

28 Dr T1 (hapl.) om. 28 (for Dr, cf. v. l. 26). Ds transp. 27 and 28. Ś1 reads 28 on marg. —^a) T2 अतिः; G2 lacuna (for इति). K1 Da4 तृष्णयाभिभूतं (Da4 'ति'); K7 'या*भूतं; Ds (by corr.) 'यानभिर्जं; G2 तीक्ष्णयाभिभूतं (for 'तृष्णया'). —^b) Ks सुजनमवाप्तधनं; K7 जनमनवाप्तधनं; Ds 'वाप्तधनं; G1 'वाप्तधरं (for 'वाप्तधनं'). Ks Dn4 विसीदमानं. —^c) K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-8 Da3. 44 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 Gs. 6 Cn. 8 -निशाम्य (for 'निशाम्य').

29 ^a) T2 बहुभयम् (for 'विधम्'). K2 अनुविश्य (for 'इदम्'). D4 वा (for च). —^b) Ś1 K1. 2 T1 अकार्यम्; M1 अनार्यम् (for 'इहा'). Da4 आश्रयतं; D2 'अंते; G2 'यंतं; Gs. 6 'यामि (for 'यन्तम्'). —^c) Ds -रुचिरार्थवत्; G1 -रुचिरमनात्मवान् (for 'रुचिरात्म-वान्'). Ks उपशमरुचिरात्मवान् छातो. — After 29, T1 reads 32^{ab} for the first time, repeating it in its

रतिमरतिं मरणं च जीवितं च ।
विधिनियतमवेक्ष्य तत्त्वतोऽहं
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३०
अपगतभयरागमोहदर्पो
धृतिमतिबुद्धिरामन्वितः प्रशान्तः ।
उपगतफलभोगिनो निशाम्य
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३१
अनियतशयनासनः प्रकृत्या
दमनियमव्रतसत्यशौचयुक्तः ।
अपगतफलसंचयः प्रहृष्टो
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३२

proper place.

30 Ds M1 om. (hapl.) 30; V1 reads 30 on marg. —^a) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-8 Da3. 44 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 अलाभम् (for 'अनर्थम्'). K1 अर्थलाभो. —^b) Ds अरतिस्मरणं; G1 'तिममरं (for 'ति मरणं'). K4. 7 Bo om. the first च. —^c) Dn4 -नियमम् (for 'तम्'). Dr T G1-8. 6 Ms. 7 तत्त्वबुद्ध्या (for 'तत्त्वतोऽहं'). Ms विनियतमनवेक्ष्य तत्त्वबुद्ध्या.

31 Ks om. (hapl.) 31-32. G2 reads 31 for the first time after 27. —^a) G2 (second time) अपगीत- (for 'गत-'). T2 -भग- (for 'भय-'). D4 मोहदुष्टो; Gs. 8 -मोहदुष्टो (for 'दुष्टो'). —^b) K1 -समन्वितः; G2 (both times) -समन्वितः. G1 (first time) प्रशान्तः. —^c) Da3 अपगतः; Dn1 उपरतः (for 'गत-'). Dr T G1. 2 (second time). 8. 9 M1. 6. 7 -सुख- (for 'फल-'). K7 Da. 9 -भोगिनो (for 'भोगिनो'). K1 निशाम्य; K2 V1 Bo. 6-8 Da3. 44 Dn1. n4 Ds D2. 8. 9. 6. 8 G2 (both times) Cn निशाम्य (for 'निशाम्य'). * Cn: उपगतं समीपगतं फलं प्रियं येषां तात् । भोगिनः स्वर्पाश्च अजगरान् निशाम्य दृष्ट्वा । फलभोगिन इति शाकपाथिवादिबन्धमपदलोपः ॥ Gs: उपगतफलभोगिनः सुखदुःखफल-भोक्ता, अस्वतन्त्रान्तर्धानित्यर्थः । *

32 Ks om. 32 (cf. v. l. 31). G2 reads 32, for the first time after 29. T1 reads 32^{ab} for the first time after 29. —^a) Bs (marg.) Da3. 44 Dn1. n4 Ds M1 -शयनासनः. —^b) Ś1 K1. 2 Da. 8. 9 G2. 2 (first time) दम- (for 'दम-'). Bo -सत्यः; Da4 -नस-

अभिगतमसुखार्थमीहनार्थै-

रूपगतबुद्धिरवेक्ष्य चात्मसंस्थः ।

तृपितमनियतं मनो नियन्तुं

व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३३

न हृदयमनुरुध्यते मनो वा

प्रियसुखदुर्लभतामनित्यतां च ।

तदुभयमुपलक्ष्यन्निवाहं

व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३४

(for -व्रत-). V1 B8 (marg. as in text). १ -सस्वशौच-; Bo -व्रतशौच-; D2. 24 -सिद्धशौच-; D7. 9 T1 (both times). 2 G1. 2 (second time). 3. 6 M1. 5-7 -शौचसत्य-; G2 (first time) -शौचसिद्धि- (for -सत्यशौच-). — १) D7 T1 G3. 6 -धन-; G2 (second time) -अय- (for -फल-). G3 प्रकृष्टो (for प्रकृष्टो).

33 D2. 7 om. (hapl.) 33; S1 reads 33 on marg. — १) K6 Bo. 8 (marg.) D2 D2. 8. 5. 8 अनभि (D21 "निधि") गतसुखार्थम्; V1 Bo. 7. 8 (orig.). 9 D2. 24 D21. 24 D6 अप (Bo "नु") गतमसुखार्थम् (for अभिगत). K7 ईदितार्थैरु; B8 (marg.) ईदमानार्थैरु; D22 C9 ईदमानैरु (for "नार्थैरु"). * Cnp: अभिहतमसुखैरिदार्थनाशैरु (described as आद्यः पाठः) ॥ Cv: ईदनार्थैरुच्छानुकूलप्रयत्नैः असुखार्थं दुःखमभिगतं पुरुषमवेक्ष्य । * — १) K6 B8 D2 D2. 8. 5. 8 उपशम- (for "गत-"). B8 (marg. as in text) D22 T2 G1 M1. 5. 6 Cv बुद्धिम् (for -बुद्धिर्). D22 om. from क्य up to सुखदु (in 34^b). K1 G2 आत्मसंस्थाः; K6 V1 Bo. 6-9 D22 D21. 24 D2. 8. 5. 6. 8 T1 G6 M1. 7 "संस्थं; G1 "निष्ठः (for "संस्थः"). * Cn: आत्मसंस्थम्, आत्मनि संस्था समाप्तिर्यस्य तत् । * — १) G1 मृष*म्; G2. 6 मृषयद्; M6 मुषितम् (for "तु"). K1 निर्यतं; G2 निहतं.

34 D22 om. up to सुखदु (of. v. l. 33). — १) D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 Cv मे (for वा). K4. 6 V1 Bo. 6-9 D22 D21 D2 D2. 8. 5. 6 Cn न हृदयमनु (K6 Bo D2 D2. 8. 5. 8 "मव") रुध्य वाञ्छा (V1 चात्म) नो वा; D22 हृदयमनुरुध्य वाञ्छानो वा. * Cn: हृदयं तात्स्थ्या-दुद्धिर्मेनश्च । ताभ्यां तद्धर्माः कर्तृत्वभोक्तृत्वकामसंस्कारादयो लक्ष्यन्ते । ताननुरुध्य, उपेक्ष्य ॥ Cv: मे मनः हृदयं हृदय-भास्परमात्मानमनु न रुध्यते, न विषयभोगादिना प्रतिक्रियते । * — १) T2 प्रियमसुखं लभताम्; G1 प्रियसुखदुर्लभताम्. D4. 7 T G1-2 M1. 5-7 वा (for च). — १) S1 K1

बहु कथितमिदं हि बुद्धिमद्भिः

कविमिरमिप्रथयद्भिरात्मकीर्तिम् ।

इदमिदमिति तत्र तत्र तत्त-

त्स्वपरमतैर्गहनं प्रतर्कयद्भिः ॥ ३५

तदहमनुनिशाम्य विप्रयातं

पृथगभिपन्नमिहाबुधैर्मनुष्यैः ।

अनवसितमनन्तदोषपारं

नृषु विहरामि विनीतरोषतृष्णः ॥ ३६

G. 12. 659B
B. 12. 179. 36
K. 12. 177. 36

इदार्थः; K1 निरीहं; D22 इवाहः (for इवाहं). K6 तदुभयमुपलक्षयति वाहं. — D7 T G1-2. 6 ins. after 34: M7 after 27:

476* असुखमसुखलभ्य चार्थलाभं
द्यतिमतिबुद्धिपराक्रमैरुपेतम् ।
बुधमनुजनिषेवितं समर्थै-
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ।

[(J. 3) G6 -निषेवितं (for -निषे°).]

35 १) G1 प्र- (for हि). — १) K2 D22 D2. 7 T1 G2. 2. 6 M6 अपि; V1 इह; D22 D2 T2 G1 M1. 6. 7 अति; D22 lacuna (for अभि). D2 -प्रयत्नद्विर्; D4 अभिप्रयत्नद्विर्; G1 -प्रियवद्विर् (for -प्रथयद्विर्). K1 आत्मकीर्तितं; D22 D2. 6 "कीर्ति"; D22 "वद्विः (for "कीर्तिम्). — १) D7 इतरत्र (for इति तत्र). D22 D22 D4 हंत; D22 lacuna (for तत्तत्). — १) S1 K1. 2. 4 स्व (K1 सु) परमतग्रहणं; D4 स्वपरमते गहनं (for स्वपरमतैर्गहनं). D4 (also as in text) प्रतर्कयामि; D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 वितर्कय (G1 "व") द्विः (for प्रत°).

36 १) D22 तमहम्; D22 D21 D6 तदिहम्; G1 तदिहम् (for तद्). S1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 D22. 24 D21. 24 D2 D2-6. 8. 9 G2 -निशाम्य (for -निशाम्य). K6 B7. 8 (orig.). 9 D22. 24 D21. 24 D6 Cn विप्रयातं; K7 "गीतं; Cv "यातः (for "यातं"). * Cn: विप्रयातं विशिष्टः प्रयातो मृगुलद्विज्ञाशकरम् ॥ Cp: विप्रयातं मिथो विरुद्धतां यातम् । * — १) G1 अपिपन्नम् (for अभि°). K1 इहावपैद्; G2 "गतैद् (for "बुधैद्). B8 (marg.) विदुषां (for मनुष्यैः). — १) D7 अनवहितम् (for "सितम्). B8 (marg.) -दोषपारं (for "पारं). — १) K6 V1 Bo. 6-9 D22 D2 D2. 8 विचरामि (for विह°). K4. 6 V1 Bo. 6-9 D22. 24 D21. 24 D2 D2. 8. 5 T2 G1 -दोषतृष्णः; B8 -दोषद्विः; D7 T1 G2. 2. 6 M1. 5-7 -दृष्ण-

C. 12. 6679
B. 12. 179. 27
K. 12. 177. 27

हृदयसुखमसेवितं कदर्यै-
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २७
इदमिदमिति तृष्णयाभिभूतं
जनमनवाप्तधनं विषीदमानम् ।
निपुणमनुनिशाम्य तत्त्वबुद्ध्या
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २८
बहुविधमनुदृश्य चार्थहेतोः
कृपणमिहार्यमनार्यमाश्रयन्तम् ।
उपशमरुचिरात्मवान्प्रशान्तो
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २९
सुखमसुखमनर्थमर्थलाभं

28. — ^a) Bo -मूलभोज्य-; B₂ Da₄ -भोज्यभक्ष्य- (Da₄ 'क्ष-); Dn₁. n₄ -भक्षभोज्य-; D₈ -लक्ष्यभोज्य- (for -भक्ष्यभोज्य-). — ^b) Dn₄ विधिपरिणामी; G₂. 8 अवि-
परिणाम- (for विधि). Bo (marg.). 8 (marg. as in
text). 9 Cp -विविक्त-; D₈ -विलक्ष-; T₁ G₂. 8 -विमुक्त-
(for -विभक्त-). V₁ -कालदेश- (for -देशकालम्). * Cp:
विधेदैवस्य परिणामेन परिपाकेन विविक्तौ देशकालौ यत्र, न
तु पुरुषप्रत्ययेन । * — ^c) K₂ -सुखसेवितं (for -सुखमसे-
वितं). * Cp: कदर्यैर्विषयलुब्धैः । * — After 27,
M₇ ins. 476*, while G₂ reads 31 for the first
time, repeating it in its proper place.

28 D₇ T₁ (hapl.) om. 28 (for D₇, cf. v. l. 26).
D₈ transp. 27 and 28. Ś₁ reads 28 on marg.
— ^a) T₂ अति-; G₂ lacuna (for इति). K₁ Da₄
तृष्णयाभिभूतं (Da₄ 'ति); K₇ 'या*भूतं; D₆ (by
corr.) 'यानभिज्ञं; G₂ तीक्ष्णयाभिभूतं (for तृष्णया').
— ^b) K₆ सुजनमवाप्तधनं; K₇ जनमनवाप्तरूपं; D₈
'वात्पधनं; G₁ 'वाप्तधरं (for 'वाप्तधनं). K₆ Dn₄
विषीदमानं. — ^c) K₂. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₂. 24 Dn₁.
n₄ D₈ D₂-3. 8. 9 G₂. 8 Cn. 8 -निशाम्य (for -निशाम्य).

29 ^a) T₂ बहुभयम् (for 'विधम्). K₂ अनुविश्य
(for 'दृश्य). D₄ वा (for च). — ^b) Ś₁ K₁. 2 T₁
अनार्यम्; M₁ अनार्यम् (for 'इहा'). Da₄ आश्रयतं;
D₈ 'यंते; G₂ 'यंतः; G₂. 8 'यामि (for 'यन्तम्). — ^c)
D₆ -रुचिरार्थवत्; G₁ -रुचिरमनात्मवान् (for -रुचिरात्म-
वान्). K₆ उपशमरुचिरात्मवान् शांतो. — After 29, T₁
reads 32^{ab} for the first time, repeating it in its

रतिमरतिं मरणं च जीवितं च ।
विधिनियतमवेक्ष्य तत्त्वतोऽहं
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३०
अपगतभयरागमोहदोषो
धृतिमतिबुद्धिसमन्वितः प्रशान्तः ।
उपगतफलभोगिनो निशाम्य
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३१
अनियतशयनासनः प्रकृत्या
दमनियमव्रतसत्यशौचयुक्तः ।
अपगतफलसंचयः प्रहृष्टो
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३२

proper place.

30 D₅ M₁ om. (hapl.) 30; V₁ reads 30 on
marg. — ^a) K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₂. 24 Dn₁. n₄
D₈ D₂-4. 6. 8. 9 अलाभम् (for अनर्थम्). K₁ अर्थलाभो.
— ^b) D₈ अरतिस्मरणं; G₁ 'तिमरं (for 'तिं मरणं).
K₄. 7 Bo om. the first च. — ^c) Dn₁ -नियमम् (for
'तम्). D₇ T G₁-8. 8 M₆. 7 तत्त्वबुद्ध्या (for तत्त्वतोऽहं).
M₅ विनियतमनवेक्ष्य तत्त्वबुद्ध्या.

31 K₆ om. (hapl.) 31-32. G₂ reads 31 for the
first time after 27. — ^a) G₂ (second time) अपगीत-
(for 'गत-). T₂ -भग- (for -भय-). D₄ 'मोहदोषो;
G₂. 8 -मोहदुष्टो (for 'दोषो). — ^b) K₁ 'शमन्वितः;
G₂ (both times) 'समन्वितं. G₂ (first time) प्रशान्तं.
— ^c) Da₄ अपगत-; Dn₁ उपरत- (for 'गत-). D₇
T G₁. 2 (second time). 3. 8 M₁. 6. 7 -सुख- (for -फल-).
K₇ D₄. 9 -भोगिनो (for -भोगिनो). K₁ निशाम्य;
K₂ V₁ Bo. 6-9 Da₂. 24 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 6. 8 G₂
(both times) Cn निशाम्य (for निशाम्य). * Cu:
उपगतं समीपगतं फलं प्रियं येषां तान् । भोगिनः सर्पान्
अजगरान् निशाम्य दह्नुः । फलभोगिन इति शाकपार्थिवादिब-
न्मध्यमपदलोपः ॥ G₂: उपगतफलभोगिनः सुखदुःखफल-
भोक्तृन्, अस्तन्त्रान्सर्वानित्यर्थः । *

32 K₆ om. 32 (cf. v. l. 31). (12 reads 32, for
the first time after 25. T₁ reads 32^{ab} for the first
time after 29. — ^a) B₂ (marg.) Da₂. 24 Dn₁. n₄
Dn₁ M₁ -शयनाशनः. — ^b) Ś₁ K₁. 2 Da₂. 8. 9 G₁. 2
(first time) यम- (for दम-). Bo -सत्य-; Da₄ -नत-

अभिगतमसुखार्थमीहनार्थै-

रूपगतबुद्धिरवेक्ष्य चात्मसंस्थः ।

तृषितमनियतं मनो नियन्तुं

व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३३

न हृदयमनुरुध्यते मनो वा

प्रियसुखदुर्लभतामनित्यतां च ।

तदुभयमुपलक्ष्यन्निवाहं

व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३४

(for -व्रत-). V1 B8 (marg. as in text). १ -सत्यशौच-; Bo -व्रतशौच-; Da3. a4 -सिद्धशौच-; Dr. १ T1 (both times). 2 G1. 2 (second time). 3. 6 M1. 5-7 -शौचसत्य-; G2 (first time) -शौचसिद्धि- (for -सत्यशौच-). —^a) Dr T1 G3. 6 -धन-; G2 (second time) -भय- (for -फल-). G3 प्रकृष्टो (for प्रहृष्टो).

33 Da. 7 om. (hapl.) 33; Ś1 reads 33 on marg. —^a) K6 Bo. 8 (marg.) Ds D2. 8. 5. 8 अनभि (Ds1 'निधि') गतसुखार्थम्; V1 B6. 7. 8 (orig.). १ Da3. a4 Dn1. n4 D6 अप (B6 'नु') गतमसुखार्थम् (for अभिगत). K1 ईदितार्थैर्; B8 (marg.) ईदमानार्थैर्; Ds2 C8 ईदमानैर् (for 'नार्थैर्'). ✽ Cnp: अभिहतमसुखैरिदार्थनाशैर् (described as आद्यः पाठः) ॥ Cv: ईदितार्थैरिच्छानुकूलप्रयत्नैः असुखार्थं दुःखमभिगतं पुरुषमवेक्ष्य । ✽ —^b) K6 B8 Ds D8. 5. 8 उपशम- (for 'गत-'). B6 (marg. as in text) Ds2 T2 G1 M1. 5. 6 Cv बुद्धिम् (for -बुद्धिर्). Da3 om. from क्षय up to सुखदु (in 34^b). K1 G2 आत्मसंस्थाः; K6 V1 Bo. 6-9 Da4 Dn1. n4 D2. 8. 5. 6. 8 T1 G8 M1. 7 'संस्थः'; G1 'निष्ठः' (for 'संस्थः'). ✽ Cn: आत्मसंस्थम्, आत्मनि संस्था समाप्तिर्यस्य तत् । ✽ —^c) G1 मृष*म्; G3. 6 तृषयद्; M6 सुषितम् (for रु*). K1 नियतं; G7 निहतं.

34 Da3 om. up to सुखदु (cf. v. l. 33). —^a) Dr T G1-3. 6 M1. 5-7 Cv मे (for वा). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da4 Dn1 Ds D2. 8. 5. 6 Cn न हृदयमनु (K6 Bo Ds D2. 8. 5. 8 'मव') रुध्य वाङ्मा (V1 चात्म) नो वा; Dn4 हृदयमनुरुध्य वाङ्मानो वा. ✽ Cn: हृदयं तात्स्थ्या-दुद्धिर्मनश्च । ताभ्यां तद्धर्माः कर्तृत्वभोक्तृत्वकामसंकरपादयो लक्ष्यन्ते । तानननुरुध्य, उपेक्ष्य ॥ Cv: मे मनः हृदयं हृदय-नात्परमात्मानमनु न रुध्यते, न विषयभोगादिना प्रतिरुध्यते । ✽ —^b) T2 प्रियमसुखं लभताम्; G1 प्रियसुखदुर्वहताम्. Da. 7 T G1-3 M1. 5-7 वा (for च). —^c) Ś1 K4

बहु कथितमिदं हि बुद्धिमद्भिः

कविभिरभिप्रथयद्भिरात्मकीर्तिम् ।

इदमिदमिति तत्र तत्र तत्त-

त्स्वपरमतैर्गहनं प्रतर्कयद्भिः ॥ ३५

तदहमनुनिशाम्य विप्रयातं

पृथगभिपन्नमिहाबुधैर्मनुष्यैः ।

अनवसितमनन्तदोषपारं

नृषु विहरामि विनीतरोषतृष्णः ॥ ३६

C. 12.
B. 12.
K. 12.

इदार्थः; K1 निरीहं; Da4 इवाहः (for इवाहं). K6 तदुभयमुपलक्ष्यति वाहं. — Dr T G1-3. 6 ins. after 34: Mr after 27:

476* असुलभमुपलभ्य चार्थलाभं
धृतिमतिबुद्धिपराक्रमैरुपेतम् ।
बुधमनुजनिषेवितं समर्थं
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ।

[(L. 3) G6 -निसेवितं (for -निपे°).]

35 ^a) G1 प्र- (for हि). —^b) K4 Da3 D5. 7 T1 G2. 8. 6 M5 अपि; V1 इह; Da4 D6 T2 G1 M1. 6. 7 अति; Dn4 lacuna (for अभि-). Ds -प्रयत्तद्भिर्; D4 अभिप्रथयद्भिर्; G1 -प्रियवद्भिर् (for -प्रथयद्भिर्). K1 आत्मकीर्तितं; Da4 D4. 9 'कीर्ति'; Dn4 'वद्भिः' (for 'कीर्तिम्'). —^c) Dr इतरत्र (for इति तत्र). Da3 Dn4 D4 हंत; Da4 lacuna (for तत्तत्). —^d) Ś1 K1. 2. 4 स्व (K1 सु) परमतप्रहर्णं; D4 स्वपरमते गहनं (for स्वपरमतैर्ग°). D4 (also as in text) प्रतर्कयामि; Dr T G1-3. 6 M1. 5-7 वितर्कय (G1 'व' द्भिः (for प्रत°).

36 ^a) Da4 तमहम्; Dn1 Ds1 D6 तदिदम्; G1 तदिहम् (for तद्°). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 G2 -निशाम्य (for -निशाम्य). K6 B7. 8 (orig.). १ Da3. a4 Dn1. n4 D6 Cn विप्रपातं; K1 'गीतं'; Cv 'यातः' (for 'यातं'). ✽ Cn: विप्रपातं विशिष्टः प्रपातो भृगुस्तद्व्याश्रयकरम् ॥ Cp: विप्रयातं मिथो विरुद्धतां यातम् । ✽ —^b) G1 अरिपन्नम् (for अभि°). K1 इहावधैर्; G2 'गतैर्' (for 'बुधैर्'). B8 (marg.) विदुषां (for मनुष्यैः). —^c) Dr अनवहितम् (for 'सितम्'). B8 (marg.) -दोषपाशं (for 'पारं'). —^d) K6 V1 Bo. 6-9 Da4 Ds D5. 8 विचरामि (for विह°). K4. 6 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5 T2 G1 -दोषतृष्णः; B9 -दोषरहः; Dr T1 G2. 8. 6 M1. 5-7 -तृष्ण-

C. 12. 6699
B. 12. 172. 37
K. 12. 177. 37

भीष्म उवाच ।
अजगरचरितं व्रतं महात्मा
य इह नरोऽनुचरेद्विनीतरागः ।

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

१७३

युधिष्ठिर उवाच ।
बान्धवाः कर्म वित्तं वा प्रज्ञा वेह पितामह ।
नरस्य का प्रतिष्ठा स्यादेतत्पृष्टो वदस्व मे ॥ १
भीष्म उवाच ।
प्रज्ञा प्रतिष्ठा भूतानां प्रज्ञा लाभः परो मतः ।
प्रज्ञा नैःश्रेयसी लोके प्रज्ञा स्वर्गो मतः सताम् ॥ २

दोषः; Ds दोषतृप्तः (for रोषतृप्तः).

37 Ś1 K1. 2. 4 om. the ref. — ^a) B3. 9 Da1 Ds1
-चरित- (for चरितं). M1 महत्तं (for महात्मा). — ^b)
K2 lacuna; D7 विचरेद् (for सु). K1 विचीत-
रागः (sio); M3 विनीतरागदोषः (for विनीतरागः).
— ^c) K2 -मन्युमोहलोभः; K4. 6 Bo. 7 Da3 Dn1. n3
Ds1 D2. 3. 5. 8 लोभमोहमन्युः; Ds2 मोहलोभमन्युः;
G1 -मोह ** लोभः (for -मन्युलोभमोहः). — ^d) D7 T1
G2 परम- (for स खलु). D6. 7 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 सुखं
(for सुखी). K4. 6. 7 V1 Bo. 6-8 Da3. a1 Ds D2. 3.
5. 8 विचरेद् (for विह). Ś1 K1. 2. 4 इदं (for इमं).
M1 विहारः. ☞ Cn: विहारम्, अजगरव्रतरूपां क्रीडाम् । ☞

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1
Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n3 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5. 7
मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4 Da3 Ds2 D6. 7
G2. 6 M1. 5. 7 प्रह्लादाजगरसंवादः; K6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9
Da4 Dn1 Ds1 D2-2. 3. 3. 9 प्रह्लादा; B7 damaged.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn1. n4 6;
Ds D7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 5; T2 G2 19. — Sloka
no.: Dn1. n4 Ds 37.

173

1 ^a) V1 कर्म वृत्तः; Dn4 धर्मवित्तं; D6 सर्व- (for
कर्म वित्तं). — ^b) K2 B3 D7 T1 G2 वेह; Da3 वेद

अपगतभयमन्युलोभमोहः
स खलु सुखी विहरेदिमं विहारम् ॥ ३७

प्रज्ञया प्रापितार्थो हि बलिरैश्वर्यसंक्षये ।
प्रह्लादो नमुचिर्मङ्गिस्तस्याः किं विद्यते परम् ॥ ३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रकाश्यपसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ४
वैश्यः कश्चिदपि तात काश्यपं संशितव्रतम् ।
रथेन पातयामास श्रीमान्दत्तपत्स्विनम् ॥ ५

(for वेह). T2 प्रज्ञाने वा पितामह. — ^d) K7 Da. 6. 9
ब्रवीहि (for वदस्व).

2 ^a) Da3 प्राज्ञा. — After 2^{ab}, K7 reads 3^{ab}.
K2. 4 om. 2^{ab}. Ś1 reads 2^a-3^a on marg. — ^e)
K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n3 Ds
D2-6. 8. 9 M1. 5. 7 निःश्रेयसी; T2 नैःश्रेयसं (for नैः-
श्रेयसी). — ^d) D2. 6. 9 transp. मतः and सताम्. B3
Da3. a1 मता (for मतः). D7 T1 (G1. 3. 6 M1. 5. 7 प्रज्ञा
स्वर्गं (D7 T2 (G1. 3. 6 'रथं) मनुत्तमं.

3 B7 damaged. Ś1 reads 3^a on marg. K7 reads
3^{ab} after 2^{ab}. — ^a) G1 प्रापितोर्थैः; M1 प्रापितोर्थो
(for 'तार्थो'). Ś1 K1 प्रज्ञया प्रापितः सिद्धिः; K2. 6
प्रज्ञया प्राप्यते सर्वः; K7 Da. 6. 9 प्रज्ञयाप्यायि (D6 'या
प्रार्थि' तार्थो (D4 'र्या' भूद्. ☞ C6: प्रापितार्थैः । अद्विबलि-
रिति पाठे वृत्रासुरोर्षिः । ☞ — ^b) Ś1 K1 महद्; K2. 6
अपि (for बलिद्). K2. 4 शैश्वर्यः; G1 अर्थस्य (for
ऐश्वर्यः). Ds संक्षयैः. G2 बलिनैश्वर्यसंक्षये. — ^c) Ś1
K1. 2. 4. 6 Da4 Ds2 D6. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रह्लादो
(for प्रह्लादो). Ś1 K1. 2 कंकिस्; Da3. a4 मांकिस्;
Dn4 मांकि; D4 मंकि; T1 G1 मंकी (for मंकिस्).
— ^d) K2 तस्य; K6 अस्याः (for तस्याः).

4 ^a) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 D6. 9 -काश्यप- (for 'का').

5 ^a) Da3. a4 वैश्यः; D6 वैश्यः (for वैश्यः).
K6 Bo. 6. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 ऋषिसुतं (for ऋषि

आर्तः स पतितः क्रुद्धस्त्यक्त्वात्मानमथाब्रवीत् ।
 मरिष्याम्यधनस्येह जीवितार्थो न विद्यते ॥ ६
 तथा मुमूर्षुमासीनमकूजन्तमचेतसम् ।
 इन्द्रः सृगालरूपेण बभाषे क्रुद्धमानसम् ॥ ७
 मनुष्ययोनिमिच्छन्ति सर्वभूतानि सर्वशः ।
 मनुष्यत्वे च विप्रत्वं सर्व एवाभिनन्दति ॥ ८
 मनुष्यो ब्राह्मणश्चासि श्रोत्रियश्चासि काश्यप ।

तात). — ^b) Ś1 K1.2.1 D4 कश्यपं (for काश्यपं).
 Ś1 K1 संश्रितव्रतं; K6.7 D4.8.4 Dn1.4 Ds2 D2.3.
 5.6.8.9 शं (Dn1 सं)सितं (for संश्रितं). — ^d) K1
 D4.6.9 transp. श्रीमान् and इत्सु. B6 (marg.; orig
 as in text) D4.8.4 G4 श्रिया (for श्रीमान्). Ś1 K1
 तरस्विना; K2.1 तरस्विनः; B6 तपोवने (for तपस्विनम्).

6 B7 partly damaged. — ^a) K1 क्रुद्धं; D4
 क्रुद्धा (for क्रुद्धम्). — ^b) Cn: आत्मानं धैर्यं
 त्यक्त्वा । Cn: — ^c) K1 धनस्येह (for [अ]धनं). — ^d)
 K1 D4.9 जीवितार्थो (D4 'र्थ'); T1 G2.3.5 जीव (G2
 'वि)तार्थो (for जीवितार्थो).

7 ^a) K6 तं वा; T1 अथ (for तथा). — ^b) K1.2
 G4 आकूजन्तम्; D4 Cnp. Csp प्रोक्कूजन्तम्. — ^c) K6.7
 V1 B6-9 D4.8.4 D4.9 सृगालः (for सृगालः). — ^d)
 K6 V1 B6.6.7.8 (marg.; orig. as in text). D4.8.
 4 Dn1.4 Ds D2.3.5 क्रुद्धमानसं; K1 D4.9 क्रुद्ध-
 मानसः; D6 क्रुद्धमात्मनि; D1 T G1-3.6 M1.5-7 द्विज-
 सत्तमं (for क्रुद्धमानसम्).

8 Before 8, D1 T G1-3.6 M6 इन्द्र उवाच. — ^b)
 Ś1 K1.2.1 V1 D4.6.9 सर्वदा (for 'शः'). — ^c) Ś1
 K1.2 [s]वि (for च).

9 ^a) Ś1 K1.2.4 चापि (for चासि). — ^b) K1.2
 D4.4 चापि (for चासि). Ś1 K1.2.4.1 V1 D4.6.9 कश्यप
 (for कः). — ^c) ^d) is damaged in B7. — ^d) K4.6 V1
 B6.6.7.8 (marg. as in text). D4.8.4 Dn1.4 Ds
 D2.3.5.8 M7 नदोषान्; T2 M5 अतोषान् (for अतो-
 षान्). B6.8 (marg.) D4.4 लक्ष्मः; D4.8 वल्लुम्; Ds1
 सत्तमं (for सत्तम्). V1 B6-9 Dn1.4 Ds D2.3.5
 अर्हसि; M6 इच्छति (for इच्छसि). D1 T1 G2.3.6
 अहो मर्तुं त्वमिच्छसि.

10 ^a) B1 Cp लोकाः; D6 G2 लोभाः (for लाभाः).
 G2.6 दीयमाना (for लाभि). — ^b) K4 V1 Dn1 सत्य-

सुदुर्लभमवाप्यैतददोषान्मर्तुमिच्छसि ॥ ९
 सर्वे लाभाः साभिमाना इति सत्या वृत श्रुतिः ।
 संतोषणीयरूपोऽसि लोभाद्यदभिमन्यसे ॥ १०
 अहो सिद्ध्यर्थता तेषां येषां सन्तीह पाणयः ।
 पाणिमद्भ्यः स्पृहास्माकं यथा तव धनस्य वै ॥ ११
 न पाणिलाभादधिको लाभः कश्चन विद्यते ।
 अपाणित्वाद्वयं ब्रह्मन्कण्टकान्नोद्धरामहे ॥ १२

वती; B6 सत्या वचः; Ds2 T1 G1.2 M1.5-7 C9
 सत्या परा (Ds2 M5 C9 सत्या पुरा); D2.5.8 सत्या च
 ते; D3 सत्या जने; D7 तस्यापरा; T2 सत्यपरा; G2.6
 सत्यं परा (for सत्या वृत). — ^c) G2 संतोषणीय- (for
 संतोष). D4 M1 -रूपोपि; M6 -रूपेण (for -रूपोऽसि).
 — ^d) Dn1 Cpp लोभा; M1 लाभाद् (for लोभाद्).
 Ś1 K2.4.1 D4.6.9 G1 अवमन्यसे (for अभि). K1
 लोभाद्यसर्वमन्यसे (sic); G2 शीलोभ्युद्य हि मं (sic).
 Cn: अभिमन्यसे, अवमन्यसे । मरिष्यामीति निर्बन्धेन
 नाशयसे इति वा । अभिपूर्वस्य मन्यतेहिंसार्थत्वदर्शनात् । Cn

11 V1 B6.7 D4.8.4 Dn1.4 Ds D2.3.5.6.8.9
 M1.5-7 read 11^{ab} twice. — ^a) B6 (first time;
 (marg. as in text) सिद्धात्मता; G1 [s]सि सार्थता
 (for सिद्धार्थता). G2.6 चैषां (for तेषां). V1 B6
 D4.8.4 Dn1.4 Ds D2.3.5.6.8.9 (all second time)
 अतीव स्पृहये (Dn1 'ते' तेषां; Ds M1.5-7 (all second
 time) अतीव स्पृहयाम्येषां. — ^b) D2 (second time)
 om. येषां. T2 येषां (for तेषां). — ^c) Ś1 K1.2.4
 धनस्पृहा (for 'स्य वै'). D4.6.7.9 T G1-3.6 M1.5-7
 धनवन्त्यो यथा तव.

12 T1 G1.3.6 om. 12^{ab}. D1 repeats 12^{ab} after
 12. — ^a) D4.5.9 विप्र (for ब्रह्मन्). — ^d) K4 B1
 Dn1.4 Ds D2.3.5 M6 कंटकं (for 'कान्'). — After
 12, K6.7 V1 B6.6-9 D4.8.4 Dn1.4 Ds D2-9 T
 G1.3.6 M1.5-7 ins.:

477* जन्तुञ्चावचानङ्गे दशतो न कषाम च ।

[D4.9 अंगाद्; G1 अंग; M1.6.7 दंशान् (for अङ्गे).
 K1 जन्तुञ्चावचादंगान् (for the prior half). G2 दधतो
 (for दशतो). K6 Dn1.4 Ds1 Ds.5.8 कषाम वा;
 V1 B6 (marg.; orig. as in text) D4.8.4 D6 T1
 कषामहे (for कषाम च). B6 (marg.; orig. as in text)
 ह (for च). K1 D4.9 दशतो नोक्त्वामहे (for the post.
 half.]

C. 12. 7002
 B. 12. 180. 13
 K. 12. 178. 13

C. 12. 6703
B. 12. 180. 14
K. 12. 178. 14

अथ येषां पुनः पाणी देवदत्तौ दशाङ्गुली ।
उद्धरन्ति कृमीनङ्गादशमानान्कषन्ति च ॥ १३
हिमवर्षातपानां च परित्राणानि कुर्वते ।
चेलमन्नं सुखं शय्यां निवातं चोपभुञ्जते ॥ १४
अधिष्ठाय च गां लोके भुञ्जते वाहयन्ति च ।
उपायैर्बहुभिश्चैव वश्यानात्मनि कुर्वते ॥ १५
ये खल्वजिह्वाः कृपणा अल्पप्राणा अपाणयः ।
सहन्ते तानि दुःखानि दिष्ट्या त्वं न तथा मुने ॥ १६

13 ^a) G₂ पृषां (for येषां). G₂ पाणिर् (for पाणी).
— ^b) K_{2.7} M₅ देवदत्तौ; G₁ 'दत्त' (for 'दत्तौ'). D₂
D₈ T₂ दशाङ्गुली (D₈ 'ली:'); (for 'ङ्गुली'). — ^c) M₇
उद्धरन्ती (for 'रन्ति'). K_{1.2.4} B_{8.9} D₄ कृमीन् (for
कृमीन्). K_{1.4} अंगान्; D₂ अंगी; M₅ अंगे (for
अङ्गाद्). — ^d) D₇ T G_{1.3.6} M_{1.5-7} दशमानान्
(M_{1.5-7} 'माना:'); (for दशमानान्). K₄ कथंति; D₇
कृषन्ति (for कषन्ति). K₅ V₁ B_{9.6-9} D_{2.3.4} D_{1.1}
n₄ D₈ D_{2.3.5.8} द (D₂ इ) शतो निकर्षति च; K₇ D₄
6.9 दशतश्चोत्कृ (D₈ 'त्क') षन्ति च.

14 ^a) K₅ B_{9.6-9} D_{2.3.4} D_{1.1} n₄ D₈ D_{2.3.5.8}
वर्षाहिमातपानां च; K₇ D_{4.6.9} M_{1.5-7} वर्षातपहिमानां
हि (M_{1.6.7} 'मेभ्यश्च'; M₅ 'मानां च'); D₇ T G_{1-3.6}
हिम (D₇ T₁ G₈ भीम) वर्षातपेभ्यश्च. — ^b) Ś₁ K_{1.2}
परित्राणाय (for 'णानि'). — Ś₁ K_{1.2.4} om. (hapl.)
14^a-15^d. — ^c) K₇ B₇ D_{1.1} n₄ D_{2.1} D_{2.4-3.8.9} चेलम्
(for चेलम्). M_{1.5-7} सुखां (for सुखं). G₂ शय्या-
G₁ सुखाशय्यान् (for सुखं शय्यां). — ^d) K₇ निवातं;
B₈ (marg.; orig. as in text) वितने; D₄ निवाते;
D₈ निवातं; D₇ निवासं; D₈ विलासं; G₂ नीरा*;
G_{8.6} निवापं (for निवातं). D_{2.3.4} चापः; D₇ T₁ G₂
3.6 चैव (for चोप-).

15 Ś₁ K_{1.2.4} om. 15 (cf. v. l. 14). — ^a) T₁ om.
(hapl.) from अधिष्ठाय up to भुञ्जते (in 15^b). T₂
G_{1-3.6} M_{1.5.7} गां (for गां). ☞ Cn: गां पृथिवीं बली-
वर्दादि वा । ☞ — ^b) B₈ (marg. as in text) D₄
भुञ्जते; D_{2.3} lacuna (for भुञ्जते). G₁ ह्यविषन्ति;
G_{8.6} वा भजन्ति (for वाहयन्ति). — D₈ reads 15^a-16^b
on marg. — ^c) B₉ बहुभिश्च (for बहुभिश्च). V₁ D₇
T G_{1-3.6} M_{1.5-7} चापि (for चैव).

16 D₈ reads 16^{ab} on marg. — ^a) K₂ D₈ अ-
जिह्वा: (for 'जिह्वा:'). — ^b) Ś₁ K_{1.2} खल्वप्राणा; T₂

दिष्ट्या त्वं न सृगालो वै न कृमिर्न च मूषकः ।
न सर्पो न च मण्डूको न चान्यः पापयोनिजः १७
एतावतापि लाभेन तोष्टुमर्हसि काश्यप ।
किं पुनर्योऽसि सत्त्वानां सर्वेषां ब्राह्मणोत्तमः ॥ १८
इमे मां कृमयोऽदन्ति तेषामुद्धरणाय मे ।
नास्ति शक्तिरपाणित्वात्पश्यावस्थामिमां मम ॥ १९
अकार्यमिति चैवेमं नात्मानं संत्यजाम्यहम् ।
नेतः पापीयसीं योनिं पतेयमपरामिति ॥ २०

अल्पप्राणिः; M₁ अल्पप्राणानि (for अल्पप्राणा). D₈
अपाणयः; M_{5.7} ह्यपाणयः (for अपा^a). — ^a) K_{2.1}
सहते; T₂ वहते (for सहन्ते). D₅ चाति- (for तानि).
D_{4.9} सहत्येतानि दुःखानि. — ^d) K₁ om. from दिष्ट्या
up to कृमि (in 17^b). M₅ नु (for न).

17 K₄ om. up to कृमि (cf. v. l. 16). — ^a)
B₈ न त्वं (by transp.); B₇ त्वं नो. K_{6.7} V₁ B₉
6-9 D_{2.3.4} D_{1.1} D₈ D₂₋₉ सृगालो (for सृ^a). D_{9.7}
T G_{1-3.6} M_{1.6.7} वा; M₅ [s]सि (for वै). — ^b)
K_{1.2} B₉ D_{2.1} T₂ क्रिमिर्; (D₂ कृमिं (for कृमिर्).
K₄ त्वं न च (hypermetric) (for न च). Some
MSS. मूषिकः; K₇ मूषकः (for मूषकः). — ^d) M₇
चान्या: (for 'न्य:'). D₇ T₁ G_{2.3.6} पापयोनिषु; D₈
'योनिनः; M₇ 'योनिजा: (for 'योनिज:).

18 ^a) D₄ [अ]ति-; D₇ T₂ G_{2.3.6} M₅ हि (for
[अ]पि). — ^b) G₁ M₇ तोषम् (for तोष्टुम्). K₇
अर्हति (for 'सि). K_{1.2.7} V₁ D_{4.9} काश्यपः; K₄
काश्यपः; G₁ काश्यपि (for काश्यप). — ^c) D₇ T₁
G_{1.3.6} M_{1.7} चासि; G₂ M₅ चापि (for योऽसि).
— ^d) K₇ D_{4.6.9} भूतानां (for सर्वेषां). D_{2.1} ब्राह्मणो-
त्तमः; T₂ M₅₋₇ ब्राह्मणोत्तम.

19 ^a) Ś₁ K_{1.2} D_{2.3.4} D_{1.1} T₂ G₁ क्रिमयो; K₄
G₂ क्रिमियो (for कृमयो). — ^b) K₆ V₁ B_{9.6-9} D_{2.3}
n₄ D₈ D_{2.3.5.7.8} येषाम् (for तेषाम्). K₄
6.7 V₁ B_{9.6-9} D_{2.3.4} D_{1.1} n₄ D₈ D_{2-9.3.9} M_{1.5.7}
वै (for मे). — ^d) G₁ पर्यवस्थाम् (for पर्यावस्थाम्).

20 ^a) K₇ D₈ अपि (for इति). D_{6.7} T₁ G_{2.3.6}
चैवेह; G₁ चैवेनं (for चैवेमं). — ^b) Ś₁ K_{1.2.4.7} D₈
आत्मानं (for नां). — ^c) K_{4.6.7} D_{1.1} n₄ D_{2.1} D₂₋₉
T G_{2.3.6} M_{1.5-7} नातः; G₁ नातः. D_{2.1} पापीयसी;
T₁ 'यसी (for 'यसी). — ^d) D_{2.1} इतराम्; D₄ अपराम्

मध्ये वै पापयोनीनां सार्गाली यामहं गतः ।
पापीयसो बहुतरा इतोऽन्याः पापयोनयः ॥ २१
जात्यैवैके सुखतराः सन्त्यन्ये भृशदुःखिताः ।
नैकान्तसुखमेवेह क्वचित्पश्यामि कस्यचित् ॥ २२
मनुष्या ह्याढ्यतां प्राप्य राज्यमिच्छन्त्यनन्तरम् ।
राज्यादेवत्वमिच्छन्ति देवत्वादिन्द्रतामपि ॥ २३
भवेत्त्वं यद्यपि त्वाढ्यो न राजा न च दैवतम् ।
देवत्वं प्राप्य चेन्द्रत्वं नैव तुष्येस्तथा सति ॥ २४

(for अपराम्). Ds G1 अपि; Gs. 6 इमां (for इति).

21 °) K4 पश्ये वै; B6 M1 मध्येयं; D7 T G1. 3. 6 Ms. 6 मध्ये वै; G2 मध्ये मे; M7 मध्येषु (for मध्ये वै). D2 सर्व (for पाप-). D7 T1 -योनीयां; T2 G1-3. 6 M6 -योनिं तां (for -योनीनां). — °) K2. 4 M7 स (M7 सा) गली; K6. 7 B8. 9 D6 शार्गा (K6. 7 °ग) ली; V1 Bo. 6. 7 Dn1 D2-3. 3. 9 शार्गालीं; Ds3 शार्गालीं; Ds4 शार्गालीं; Dn1 T2 Gs. 6 Ms सार्गालीं; Ds1 G2 शु- (G2 सु) गालीं; Ds2 सुगाली (for सार्गाली). G2 गतं (for गतः). — °) Ds4 पापीयस्या; G2 'यस्ये (for 'यस्यो). — °) S1 K1. 2 4. 1 D1. 6. 9 संत्यन्य; G1 इत्यन्याः (for इतोऽन्याः).

22 °) S1 K1. 4. 6 V1 B6 Ds3 Dn1. n4 Ds1 D2. 5. 8 जात्यैवैके; K7 D4. 6. 9 संत्ये (D6 'त्यै) वैके; D7 T G2. 3. 6 M1. 5-7 जात्या चैके; G1 आत्यादैके; Ca जात्यैवैके (as in text). K6 V1 Bo. 6. 9 Ds3. 44 Dn4 Ds D5. 8 सुखितराः (for सुखं). — °) K7 V1 Ds3. 44 Dn1. n4 Ds1 D4. 6. 9 नैकांतं; T1 नैकांते (for नैकान्त-).

23 °) B8 D7 T1 G2. 3. 6 आढ्यतां; D4 T2 ह्याढ्यतां; Ds corrupt; G1 ह्याढ्यतां (for ह्याढ्यतां). — °) D7 T G1-3. 6 अतः परं (for अनन्तरम्).

24 °) D1. 6. 7 G8 भवे त्वं (for भवेस्त्वं). G8 यस्त्वपि (for यद्यपि). Ds1 D4. 3. 9 त्वाढ्यो (for 'ढ्यो). Cup परिच्छिद्यैव कामान्वै (of. 27°). — °) D4 न च राजा न दैवतं. — °) G2 दैवत्वं (for दे°). B6. 8 T1 (G1-3. 6 Ms-7 नैवत्वं; D6 देवेन्द्रं (for चेन्द्रत्वं). — °) D6. 7 G8 तुष्येत् (for तुष्येत्).

25 With 25, of. Manu. 2. 94; Adi. 693*, lines 6-7; 840*, lines 1-2. — °) K7 D4. 6. 9 न तृतिर्ध- नलाभेन. — °) K6 नातः; B6 नातिः; Ds3 नाभिः; Ds. 5. 8 नातः; D4. 6 नापि (for नाभिः). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 तृष्णा ह्याभैर् न शाम्यति.

न तृप्तिः प्रियलामेऽस्ति तृष्णा नाद्भिः प्रशाम्यति ।
संप्रज्वलति सा भूयः समिद्धिरिव पावकः ॥ २५
अस्त्येव त्वयि शोको वै हर्षश्चास्ति तथा त्वयि ।
सुखदुःखे तथा चोमे तत्र का परिदेवना ॥ २६
परिच्छिद्यैव कामानां सर्वेषां चैव कर्मणाम् ।
मूलं रुन्धीन्द्रियग्रामं शकुन्तानिव पञ्जरे ॥ २७
न खल्वप्यरसज्ञस्य कामः क्वचन जायते ।
संस्पर्शादर्शनाद्वापि श्रवणाद्वापि जायते ॥ २८

C. 12. 6719
E. 12. 180. 30
K. 12. 178. 30

26 °) D6 तव; G3 अति- (for त्वयि). Ds4 शोके; G2 लोको (for शोको). K6 Bo. 6. 7 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 [5] पि; Ds3 Ds2 हि (for वै). — °) K4 चास्ते; K6. 7 Bo. 7 Ds3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 चापि; Ds lacuna (for चास्ति). — °) K7 D4. 6. 7. 9 G1-3. 6 Ms तथैवोमे; Ds3 तथो*मे; Ds1 तथा चेमे; M6 तथा लामे (for तथा चोमे). — °) D7 परिदेवना.

27 °) D7 T1 G1. 2 Ms परिभिद्यैव; G3 'खिद्यैव; G6 'खिद्यैव; M1. 6. 7 'निर्विद्य (for 'खिद्यैव). ☞ Ca: परिच्छिद्य विचार्य । ☞ — G1 om. (hapl.) 27°-29°. B7 damaged for 27°d. — °) K7 Ds. 6 रुन्धीन्द्रिय-; B8 Dn1. n4 Ds1 Ds बुद्धीन्द्रिय-; D7 रुद्धीन्द्रिय- (for रुन्धीन्द्रिय-). Ds1 -ग्रामे (for -ग्रामं). — After 27, K7 Dn1. n4 Ds1 D2. 4. 6. 9 Cn ins.:

478* न द्वितीयस्य शिरसच्छेदनं विद्यते क्वचित् ।

न च पाणेस्तृतीयस्य यश्चास्ति न ततो भयम् ।

[(L. 1) K7 D9 छेदनं नाम (D6 जातु) जायते; Ds2 D4. 6 छेदनं जातु विद्यते (for the post. half). — (L. 2) Ds2 बाणैस् (for पाणैस्).]

28 G1 om. 28 (of. v. l. 27). — °) Gs. 6 न हि खलु (for न खल्वपि). K1 **लस्य रसज्ञस्य; B7 न खलु परसंज्ञस्य. — °) V1 B8 Ds3. 44 स्पर्शनाद् (for संस्पर्शाद्). D7 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 संस्पर्शनादर्शनाद्वा.

29 G1 om. 29°b (of. v. l. 27). K1 om. 29. — °) K7 D9 भारंडालै; D7 तारुण्यात्; T1 वारुण्यात्; Gs. 6 M6 वारुण्यां (for वारुण्या). — °) K1. 4 न का- कानां; K6 लङ्काकां; K7 D4. 6 लङ्काकां; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 6 Ds लङ्काकां; Ds4 लङ्काकां; Ds1 लङ्का; D6 लङ्का; Ds लङ्का; T2 Gs. 6 M1. 5. 6 Cv ख (M1 क) द्वाङ्गानां; M7 कर्दाङ्गानां

C 12 6720
B. 12 180 31
K 12. 178. 31

न त्वं स्मरसि वारुण्या लङ्काकानां च पक्षिणाम् ।
ताभ्यां चाभ्यधिको भक्ष्यो न कश्चिद्विद्यते क्वचित् २९
यानि चान्यानि दूरेषु भक्ष्यभोज्यानि काश्यप ।
येषामभुक्तपूर्वं ते तेषामस्मृतिरेव च ॥ ३०
अप्राशनमसंस्पर्शमसंदर्शनमेव च ।
पुरुषस्यैष नियमो मन्ये श्रेयो न संशयः ॥ ३१
पाणिमन्तो धनैर्युक्ता बलवन्तो न संशयः ।
मनुष्या मानुषैरेव दासत्वमुपपादिताः ॥ ३२

(for लङ्काकानां). T1 G2 खगा (T1 'ङ्गा'नां च न पक्षिणां.
ॐ Ca: लङ्काकः पक्षिविशेषो द्विजैरभक्ष्यः ॥ C7: खङ्गाङ्गाः
पक्षिविशेषास्तेषाम् । 'होरसिनदकी'त्यपभ्रंशभाषा । ॐ —^a)
D7 T G1-8.8 M1.5-7 तेभ्यश्च (for ताभ्यां). K7 D0
अभ्यधिको; B7 चाप्य; D4 अप्य (for चाभ्य). V1
D7 T G2.8 M1.5-7 भक्षो; G1 भक्षे; G3 पक्षा (for
भक्ष्यो). —^a) D81 क्वचिद् (for कश्चिद्). G1 यतते
(for विद्यते).

30 B7 partly damaged. —^a) K8 V1 Bo. 6.7.8
(marg.; orig. as in text).9 Dn1. n4 D8 D2.8.8
G2 भूतेषु (for दूरेषु). —^b) V1 D8 पक्ष (D8 लक्ष)-
जातानि; Bo. 6-9 Das. 84 Dn1. n4 D8 D2.8.8 भक्ष्य-
(B9 'क्ष')जातानि (for भक्ष्यभोज्यानि). K1.2 V1 D1
कश्यप; K4 Dn1. n4 कस्यचित् (for काश्यप). —^c)
Da1 तेषाम्; T2 एषाम् (for तेषाम्). D4.9 अभुक्त्वा
पूर्वं (for अभुक्त). K8 त्वं; K7 D4.8.9 वै (for ते).
Dn4 तेषामभुक्तपूर्वाणि. —^d) Ś1 K1.2.4.7 V1 B0
Dn4 D4.9 M7 ते; M8 हि (for च). G1 न तेषां
स्मृतिरेव च.

31 Da4 om. (hapl.) 31^{ab}. —^a) D7 T G1-2.6
M1.5-7 असंस्पर्शो (for 'स्पर्शम्'). —^b) D8 om.
मसंदर्शन. D7 T1 G1.8 M1.5-7 ह्यसंदर्शनम्; G8 ह्यसं-
स्मरणम् (for असंदर्शनम्). —^c) K2 [ए]व; D6.7 T1
G2 M1.7 [इ]ह (for [ए]ष).

32 K7 D7.9 om. (hapl.) 32^{ab}. —^a) Ś1 K1.2.4
Da4 Da3 G1 पाणिवंतो; G2 प्राणिमन्तो (for पाणि
मन्तो). K6 V1 Bo. 6-9 Das. 84 Dn1. n4 D8 D2.8.8
G1 बलवंतो; T1 G2.8.8 हि धनिनो; T2 M1.5-7 धन-
वंतो (for धनैर्युक्ता). —^b) K6 Bo. 6-9 Das. 84 Dn1.
n4 Da1 D8-8.8 G1 धनवंतो; V1 'मन्तो; Da3 पादवंतो
(for बलवन्तो). —^c) K7 D4.8.9 M8 मानुषा; G2

वधबन्धपरिक्लेशैः क्लिश्यन्ते च पुनः पुनः ।
ते खल्वपि रमन्ते च मोदन्ते च हसन्ति च ॥ ३३
अपरे बाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः ।
जुगुप्सितां सुकृपणां पापां वृत्तिमुपासते ॥ ३४
उत्सहन्ते च ते वृत्तिमन्यामप्युपसेवितुम् ।
स्वकर्मणा तु नियतं भवितव्यं तु तत्तथा ॥ ३५
न पुल्कसो न चण्डाल आत्मानं त्यक्तुमिच्छति ।
असंतुष्टः स्वया योन्या मायां पश्यस्व यादृशीम् ३६

मनुष्य- (for मनुष्या). K2 मनुषैर (for मा'). —^a)
Ś1 K1.2.4 उपनामिताः G3 'पादितः (for 'पादिताः).

33 ^a) K1.2 क्लेश्यन्ते; D4 क्लिष्यन्ति; D0 क्लिश्यन्ति
(for क्लिश्यन्ते). M1 [स]पि (for च). —^b) Ś1 K1.2.4
om. (hapl.) 33^a-34^b. —^c) D4.9 न (for ते). K7
D4.9 हसन्ते; Da4 तरन्ते (for रमन्ते). —^d) K7 Dn1
D8 G1 मोदन्ति; D4 रोदति; G2 मोदते (for मोदन्ते).
G2 स (for the first च). K7 D8 रमन्ति; (Da. 8 यदन्ति
(for हसन्ति).

34 Ś1 K1.2.4 om. 34^{ab} (of. v. 1. 33). —^b) D7
कृतकृत्या (for 'विद्या). —^c) K6 च (for सु). Dn
जुगुप्सितानां कृपणां. —^d) M8 पापं. K4.6 Bn-8 Dn8.
84 Dn1. n4 D8 D2.8.8.8.8 G2 पापयुक्तिम्; B0 पापां
बुद्धिम्.

35 ^a) Da4 om. च ते. D8 तां; G1 ये (for ते).
—^b) K1 वापि (for अपि). K2 उपसेवितां; K4
'वितं; G1 'त्रिरे (for 'वितुम्). —^c) K1 स्वकर्मणां;
K2 सुकर्मणा (for स्वकर्मणा). K7 D4.9 सु- (for तु).
—^d) K7 D6.7 T G1-2.6 M1.5-7 हि (for तु). (G1
तं (for तत्).

36 ^a) K1 पुल्कसो; K6.7 Das. 84 Dn1 D1.8.8.8
पुल्कसो; V1 Bo. 6-9 पुल्कशो; G1 पुल्कलो; Cp पुल्कशो
(for पुल्कसो). K4.6.7 V1 Bo. 6-9 Das. 84 Dn1. n4
D8 D2.8.8.8 चाण्डाल; G1.8.8 चाण्डाल (for चण्डाल).
ॐ Ca: पुल्कसो म्लेच्छविशेषः, कापालिक इत्यन्ये ॥ G3:
क्षत्रियायां शूद्रादुत्पन्नः पुल्कसः । तथा च स्मृतिः । शूद्रा-
जातः क्षत्रियायां पुल्कसः परिकीर्तितः । तस्मादेव तु ब्राह्मण्यो
चाण्डालः परिकीर्तितः ॥ ॐ —^b) Da4 आत्मानं (for
आ'). D4.9 G1 इच्छति (for 'ति). —^c) V1 read 36^{ab}
on marg. —^d) Ś1 K1.2.4 om. (hapl.) from
तुष्टः up to असं (in 37^a). K7 Bo. 6-9 Das. 84 Dn1. n4

दृष्ट्वा कुणीन्पक्षहतान्मनुष्यानामयाविनः ।
 सुसंपूर्णः स्वया योन्या लब्धलाभोऽसि काश्यप ॥ ३७
 यदि ब्राह्मण देहस्ते निरातङ्को निरामयः ।
 अङ्गानि च समग्राणि न च लोकेषु धिक्कृतः ॥ ३८
 न केनचित्प्रवादेन सत्येनैवापहारिणा ।
 धर्मायोत्तिष्ठ विप्रर्षे नात्मानं त्यक्तुमर्हसि ॥ ३९
 यदि ब्रह्मज्ज्ञोऽप्येतच्छ्रद्धासि च मे वचः ।

Da Da. s. 5. 8 तथा तुष्टः (for असं). D7 T G1-3. 6
 M1. 5-7 वृष्या (for योन्या). —^a) K6. 7 D4. 9 पश्य
 स्वम्; B6 (marg. as in text) पश्येह; D6 पश्य स्वम्;
 D7 T (12. 5. 6 M1. 5-7 प्रेक्षस्व (for पश्यस्व). K6. 7
 D4. 9 ईदृशी; B6 D6 यादृशी; T1 G1. 3 मारदृशी;
 G6 तादृशी (for यादृशीम्).

37 Ś1 K1. 2. 4 om. up to सुसं (cf. v. 1. 36). V1
 om. 37^{ab}. —^a) K6 कृमीन्; B6. 8 (marg.; orig.
 as in text) कुंडान्; G1 Cv कुणान् (for कुणीन्).
 K6 B6 (marg. as in text) D6 पक्षहतान्; K7 पक्ष-
 हता; T2 पंगुकांश्च; G1 lacuna; G2 पक्षिगता; G3. 6
 पङ्ककांश्च (G6 काश्च) (for पक्षहतान्). ❀ Cn: कुणी-
 न्हस्तविकलान् ॥ Cs: कुणीक्षिरकुलान् ॥ Cv: कुणान्मणादि-
 पुष्पमान् कृमीन्। ❀ —^b) D6 आमयाविना; D7 'या-
 विनः (for 'याविनः). G1 मनुष्या*मायाविनः; M1. 5-7
 नरानामयिनस्तथा. —^c) D7 T G2. 8 M5-7 सुसंतुष्टः; G1
 असंतुष्टः; G6 M1 स्वसंतुष्टः (for सुसंपूर्णः). K7 D4. 6. 9
 संतोषणीयरूपश्च. —^d) K2. 7 लाभोपि; B6 (marg.;
 orig. as in text) लाभो हि; D61 भावोसि (for
 लाभोऽसि). Ś1 K1. 2. 7 V1 D4. 9 कश्यप (for का').

38 ^a) T2 देहेस्ति; G1 देहं ते (for देहस्ते). —^b)
 M7 कलान्वितः (for निरामयः). —^d) Dn1 निष्कृतः (for
 धिक्कृतः).

39 ^a) K2. 4 प्रसादेन (for प्रवा'). D7 T G1-3. 6
 M5 केनचित्प्रवादेन. —^b) K2 सत्ये चैव; K6 शतेनैव;
 T1 G2. 6 M1. 7 स (G2. 6 [अ]स) ह्येनात्मा (for सत्येनैव).
 D6 [उ]पहारिणा (for [अ]प'). ❀ Cn: अपहारिणा जाति-
 भ्रंशकरेण। ❀ —^c) B6 (marg. as in text) धर्मेण
 (for धर्माय).

40 ^a) K7 शृणोत्येतद्; T2 'ज्यैतद् (for 'ज्यैतद्).
 —^b) G2 श्रद्धासि (for 'सि). —^c) K4. 6 V1 B6. 6
 (marg.). 7-9 Das. 24 Dn1. 24 D5 D2. 8. 5. 8 [ए]व (for
 च). K6 V1 D44 कर्मणः; B6. 8 (orig.). 9 Das D6

वेदोक्तस्य च धर्मस्य फलं मुख्यमवाप्स्यसि ॥ ४०

स्वाध्यायमग्निसंस्कारमप्रमत्तोऽनुपालय ।

सत्यं दमं च दानं च स्पर्धिष्ठा मा च केनचित् ॥ ४१

ये केचन स्वध्ययनाः प्राप्ता यजनयाजनम् ।

कथं ते जातु शोचैयुर्ध्यायेयुर्वाप्यशोभनम् ॥ ४२

इच्छन्तस्ते विहाराय सुखं महद्वाप्नुयुः ।

उत जाताः सुनक्षत्रे सुतीर्थाः सुमुहूर्तजाः ॥ ४३

C. 12. 6734
 B. 12. 180. 45
 K 12. 178. 45

(marg. sec. m.). 5 कर्मणः; B6 (marg.; also as in text)
 कार्यस्य; D6 वर्मेणः (for धर्मस्य). K7 D4. 6. 7. 9 T G1-3. 6
 M1. 5-7 मुख्यं फलमवाप्नोषि (K7 'मोति; D7 G2 'मोसि;
 T1 M6 'मोसि); B6 (marg. as in text) वेदोक्तकर्मण-
 स्त्वेव. —^a) K1 B6. 8 (marg.; orig. as in text) सुखम्
 (for मुख्यम्). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 वेदोक्तस्यैव (M1.
 5-7 'स्य च) कर्मणः.

41 ^a) K7 D4. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 संस्कारम्; D7
 संस्कारो (for संस्कारम्). —^b) K4 अप्रमत्ता (for
 'मत्तो). Ś1 K1. 2. 4 निशामयेः (K2. 4 'ये); K6 [स]नुपा-
 लयन् (for अनुपालय). —^c) D7 दमश्च (for दमं). D7
 दानश्च (for दानं). K2 सत्ये दमे च दाने च. —^d) K2
 D6 न; T2 G1 स (for च).

42 ^a) Da4 स्वध्ययनः; T G2. 8. 6 M1. 5-7 ह्यध्य-
 यनं; G1 ह्यर्च्यं धनं (for स्वध्ययनाः). D4. 6. 7 ये के
 चा (D7 ये चाप्य) ध्ययनं प्राप्ताः. —^b) G1 याजन- (for
 य'). D61 याजनाः (for 'नम्). —^c) K6 B7 Das
 Dn1. 24 D2. 8. 8 चातुः; D7 T2 G1-3. 6 M1. 6 तात (for
 जातु). —^d) Ś1 K1. 2 नयेयुर् (for ध्या'). Da4 नापि
 (for वापि). T1 शोभनं (for [अ]शो').

43 ^a) K7 D4. 9 [स]त्र (for ते). Ś1 K1. 2 D7
 विहाराय (K1 'यां) (for विहाराय). ❀ Cn: विहाराय
 यथोचितेन यज्ञादिना विहर्तुम् ॥ Cp: स्वक्रियाप्रवर्तनाय ॥
 Cs: यज्ञादिकर्मानुष्ठानाय। ❀ —^b) D7 G2 आमुयाव
 (for अवाप्नुयुः). K2 सुखं सुमहद्वाप्नुयुः; K7 D4. 6. 9
 T2 G1. 8. 6 M6 सुसुखं महद्वा. —^c) K7 D6 केचिज्;
 D7 यायुः; T G1-3. 6 M1. 5. 7 ये तु; Kumbh. and Mad.
 ed. येऽनु. (for उत). K6 उत्पन्ना ये सुनक्षत्रे. —^d)
 K4. 6 B6 (marg.; orig. as in text). 8 (marg. as in
 text) Das. 24 Dn1. 24 D5 D2. 8 T2 G1. 2 M1. 5-7
 सुतीर्थाः; Cp सुतीर्थाः (as in text). G1 सुमुहूर्तके
 (for 'जाः). — After 43, K6 Dn1. 24 D5 D2-6. 8
 ins.:

C. 12. 6738
B. 12. 180. 46
K. 12. 178. 46

नक्षत्रेष्वसुरेष्वन्ये दुस्तीर्था दुर्मुहूर्तजाः ।
संपतन्त्यासुरीं योनिं यज्ञप्रसववर्जिताम् ॥ ४४
अहमासं पण्डितको हैतुको वेदनिन्दकः ।
आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥ ४५
हेतुवादान्प्रवदिता वक्ता संसत्सु हेतुमत् ।
आक्रोष्टा चाभिवक्ता च ब्रह्मयज्ञेषु वै द्विजान् ॥ ४६
नास्तिकः सर्वशङ्की च मूर्खः पण्डितमानिकः ।

479* यज्ञदानप्रजेहायां यतन्ते चाक्तिपूर्वकम् ।

[Ds1 यतते (for 'न्ते').]

44 K1.7 Ds om. (hapl.) 44^{ab}. —^a) Ś1 K1.2 [इ]तरेषु; V1 Bo. 6.7.9 [आ]तरेषु; B3 Da4 [आ]तरेषु; Ds [इ]तरेषु (for [आ]सुरेषु). ✽ Cs: आसुरेष्वशोभनेषु । आनन्तरेष्विति पाठे प्राप्तदशकेषु ज्योतिःशास्त्रे जन्मविरुद्धफल-दर्शितु । ✽ —^b) Ks V1 B1-9 Dn1. n4 Ds D2. 5-8 T1 Gs. 6 M1. 5. 6 दुस्तिथौ; Bo T2 G1 दुःस्थिता; G2 दुःस्थितौ; M7 दुस्तिथा; Cp दुस्तीर्था (as in text). ✽ Cp: दुस्तीर्थाः दुष्टोपदिष्टा इत्यर्थः । ✽ —^c) D4 [अ]नुमी; Ds [अ]नुमां (for [आ]सुरीं). —^d) Ks Bo. 6 Dn1. n4 Ds D2. 5. 6. 8 M1. 5-7 वर्जिताः (for 'ताम्'). D7 T G1-8. 8 यज्ञप्रतविर्वर्जिताः (D7 'तः').

45 With 45^a-47^b, cf. B. 13. 37. 12^a-14^b. —^a) G2 अहमासं (for अह). G1 पण्डितस्वे (for 'को'). —^b) Ś1 K1.7 Da4 G1 हेतुको (for है). K2.4 वाद-निन्दकः; G1 देव (for वेद). — After 45^{ab}, K7 reads 47^a-48^b for the first time, repeating it in its proper place. —^c) K1 आन्वीक्षिकीं; K7 B3 Da4 Ds1 आन्वीक्षिकीं (K7 'की'); Ds2 D7 T1 Gs. 6 आन्वीक्षिकीं; G2 'क्षयिकि (for 'क्षिकीं). —^d) K1 अनुरयो; D7 अनिरयो (for अनुरक्तो). K1.2.4.7 D4. 6.7.9 T G2. 3. 6 M1.7 निरर्थकां (G2 'काः') (for 'र्थिकाम्').

46 ^a) Da4 प्र*तिता; Ds2 प्रवदिता (for प्रवदिता). —^b) ✽ Cn: हेतुमदेव वक्ता न श्रुतिमत् । ✽ —^c) K1 आक्रोष्टा; K2 आर्थोष्टा; Da4 आक्रोष्टा (for आक्रोष्टा). K1.7 V1 Bo. 7-9 Da3. a4 D7 T G1.2 M1. 5-7 चाति (K1 'वि')वक्ता च; D4 च द्विजातीनां; Ds चातिवक्तानां (for चाभिवक्ता च). G2 अतिक्रोष्टातिवक्ता च. —^d) K7 Da. 9 ब्रह्मण्या ये तु; Dn1. n4 Ds D2 M1 Cn 'वन्त्येषु; D7 T1 G2. 3. 6 M6.7 'वाच्येषु; T2

तस्येयं फलनिर्वृत्तिः सृगालत्वं मम द्विज ॥ ४७
अपि जातु तथा तत्स्यादहोरात्रशतैरपि ।
यदहं मानुषीं योनिं सृगालः प्राप्नुयां पुनः ॥ ४८
संतुष्टश्चाप्रमत्तश्च यज्ञदानतपोरतिः ।
ज्ञेयज्ञाता भवेयं वै वर्ज्यवर्जयिता तथा ॥ ४९
ततः स मुनिरुत्थाय काश्यपस्तमुवाच ह ।
अहो बतासि कुशलो बुद्धिमानिति विस्मितः ॥ ५०

M5 'वाच्येषु; G1 'विद्येषु (for 'यज्ञेषु). Dn4 Ds च (for वै). K7 Ds1 G1 M1. 6 द्विजः; Da. 9 द्विजाः; D7 T G2. 3. 6 M5.7 द्विज (for द्विजान्). ✽ Cn (reading ब्रह्मज्ञेयेषु): ब्रह्म ज्ञेयं येषां तेषु । ✽

47 For the sequence in K7, cf. v. l. 45. —^a) M1 नास्तिकः (for 'कः'). G1 परिशंकी (for सर्व). —^b) D4 मूर्खः; D7 T Gs. 6 मूढः; G2 मूढं (for मूर्खः). Gs. 6 M1 -मानितः (for 'कः'). —^c) Bo. 6-9 Da4 Ds1 M7 यत्वेयं; T2 तर्ह्येवं; G1 न शोचं; Gs. 6 तस्यैवं (for तस्येयं). K1.4.6 फलनिर्वृत्तिः. —^d) Ks. 7 V1 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn4 Da1 Da. 9 सृगालत्वं (for सृ-गा). Ś1 K1.2.4 हि मे द्विज (K1 'जः'); K7 Da. 8. 9 यतो मम; Da3. a4 मम द्विजः.

48 For the sequence in K7, cf. v. l. 45. —^a) K4. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 5. 6. 8 तस्याद्; D7 T1 G2. 8 न स्याद् (for तस्याद्). K2 अपि तस्मात्तप-स्तप्तम्; M1. 6. 7 अपि जातु स कालः स्याद्. —^b) Da4 अहोरात्रेण तैरपि. —^c) K7 Da. 9 यदहं (for यदहं). Da4 G1 मानुषं (for 'षीं'). —^d) K4. 6 V1 Bo. 8. 9 Da3. a4 Ds1 Ds. 2. 9 सृगालः; G2 सृगालं (for सृगालः). G1 प्राप्नुयात् (for 'यां'). Da1 नरः (for पुनः).

49 ^a) Ks Ms प्रमत्तश्च (for [अ]प्र). —^b) Ś1 K1.2 दानयज्ञ- (for यज्ञदान). Ś1 K1.2.4 तपोरतिः; K7 Ds D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 तपोरतिः (for 'रतिः'). —^c) Ds1 D7 T G1-2. 6 ज्ञेयं ज्ञाता (Da1 'ता') (for ज्ञेयज्ञाता). —^d) Ds1 Ds. 7. 9 T G1. 3. 6 M1 वर्ज्यं; Ds lacuna; G2 वर्जं; M7 वर्जं (for वर्ज्ये).

50 Before 50, Ś1 K1.2.4 Bo Ds T2 G1.2 M1. 5-7 ins. भीष्म उवाच. —^a) V1 पुनर् (for पुनर्). —^b) Ś1 K1.2.7 V1 Ds कश्यपस् (for का). K7 Ds ससुवाच ह. D4 कश्यपः क्षितिमवतः. — Da3. a4 om.

समवैक्षत तं विप्रो ज्ञानदीर्घेण चक्षुषा ।

ददर्श चैनं देवानामिन्द्रं देवं शचीपतिम् ॥ ५१

ततः संपूजयामास काश्यपो हरिवाहनम् ।

अनुज्ञातश्च तेनाथ प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

१७४

युधिष्ठिर उवाच ।

यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च ।

गुरुणां चापि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः ।

स कर्म कलुषं कृत्वा क्लेशे महति धीयते ॥ २

C. 12. 6746
B. 12. 101. 2
K. 12. 179. 3

174

50^{ad}. — ^a) Gs. 6 [s]वभासि (for वतासि). — ^d) Ks बुद्धिवान् (for 'मान्'). Ks V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5. 8 चेति; Ds. 7 न च (for इति). Ds सुस्मितः (for वि').

51 ^a) Ks Ds. 7. 9 T1 Gs. 3. 6 समवेक्ष्य ततो (Ks Ds. 9 च तं) विप्रो. — ^b) Ks ज्ञानदीपेन; Ds T1 Gs. 3. 6 'दीप्तेन; T2 'दिव्येन; Cs ध्यानदीर्घेण (for ज्ञान'). — ^c) Ks Ds चैवं; Ks चैवं; Ds नैवं; Ds देवं; Ds चैव; T1 Gs. 6 देवं; Gs देव (for चैनं). — ^d) Ks V1 Bo. 6-8 Ds4 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5. 8 देवमिन्द्रं (by transp.); Bs देवमंत्रं; Ds Gs इन्द्रं देवं. Ks Ds. 6. 7. 9 T1 Gs. 3. 6 शतक्रतुं (for शचीपतिम्).

52 ^a) Ks Gs M1. 7 ततः स पूजयामास. — ^b) S1 Ks. 2. 4. 7 V1 Ds. 9 काश्यपो (for का'). — ^c) S1 Ks. 3 V1 स; Ks. 6 Bo. 6. 7. 9 Ds4 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5. 8 तु (for च). — ^d) Ks. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Ds. 34 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5. 7. 8 T Gs. 3. 6 M1. 5-7 आलयं (for आश्रमम्).

Colophon. — Sub-parvan: S1 Ks. 2. 4. 5. 7 V1 Bo. 6-9 Ds. 34 Dn1. n4 Ds Ds. 2-9 T Gs. 3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: S1 Ks. 4 काश्यपसुगालसंवादः. Ks इन्द्रकाश्यपसुगालसंवादः; Ks. 7 V1 Bo. 8 Ds. 34 Ds Ds. 2-6. 3. 5 M1. 5-7 सु (Ds. 3 M1. 5-7 सु) गालका (Ks V1 Ds4 Ds. 9 'क' इत्यपसंवादः; Bo. 9 Dn1 Ds Gs. 3. 6 इन्द्रका (Bo 'क' इत्यपसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1. n4 7; Ds. 7. 8 T1 Gs. 3. 6 M1. 5-7 6; T2 Gs 20. — Śloka no.: Dn1. n4 Ds 54.

All N MSS. (except Ds; Ks. 6 B1-5 Ds1. a2 Dn2. n8 D1 absent) and Gs alone (Gs. 5 M2-4 absent) of the S MSS. used for the constitution of the text of this parvan, repeat this adhy. (with var.) after B. 12. 321. The v. l. from the repeating MSS. are included in the present adhy.

1 Gs (also as in text) भीष्म (for युधिष्ठिर). — ^a) Ks Gs (both second time) यद्यस्ति; Ds1 (before corr.; first time) यद्यपि (for 'स्ति'). — ^b) Ds (first time) T Gs. 2 (first time). 3. 6 कृतं तथा (for तथैव च). — ^c) Bo (first time) देवानां (for गुरुणां). S1 Ks. 2 (all second time). 4 (both times) Bo. 6. 7. 8 (all second time; Bs marg. as in text) Ds4 (both times). 34 (second time) Dn1. n4 Ds. 3. 5. 7. 8 (all both times) T Gs (both times). 3. 6 M1. 5-7 वापि; Ks Bs (both first time) चैव; Gs वाथ (for चापि). — After 2, Kumbh. ed. ins.:

480* यथास्मिन् तथा तत्र जानीयां नृपसत्तम ।

दुष्कर्तारो यथा लोके यत्कुर्वन्ति तथा शृणु ।

2 ^a) Ds (second time) [अ]निष्टः; Gs. 6 [अ]नर्थः (for [अ]नर्थः). Cn: आत्मना बुद्ध्या । — ^b) Ds4 (second time) पापं (for पापे). Ks Ds4 (both second time) निविशते; Bo. 9 (both second time) न विज्ञाते; Dn4 (second time) [s]तिविज्ञाते; Ds. 7 (both second time) निवसते; Gs (second time) निवसते (for निवि'). Ks Bs. 9 Ds4 (all second time) नरः; Ks (first time) जनः; Ds. 7 (both second

G. 12. 6747
B. 12. 181. 3
K. 12. 179. 4

दुर्मिक्षादेव दुर्मिक्षं क्लेशात्क्लेशं भयाद्भयम् ।
मृतेभ्यः प्रमृतं यान्ति दरिद्राः पापकारिणः ॥ ३
उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात्स्वर्गं सुखात्सुखम् ।
श्रद्धानाथ दान्ताश्च धनाढ्याः शुभकारिणः ॥ ४

time) मतिः (for मनः). —^a) Ś1 K1. 2 (all second time).⁶ V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 6. 8 (all [except D6] first time).⁹ G2 (both second time) स्वः; G2 (first time) सु- (for स). M1 धर्म- (for कर्म). —^d) K7 D4. 7. 9 (all first time) लोके; K7 D4. 9 (all second time) पापे; Da3. a4 (both second time) देशे; T G1. 3. 6 M1. 5. 6 (inf. lin.). 7 दुःखे (for क्लेशे). Da1 (second time) महती. D7 (first time) हीयते; G2 (second time) लीयते (for श्री). Ś1 K1. 2. 4 (all first time) लोके महति हीयते; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 (all [except D6] first time) कृच्छ्रे लोके विधीयते; V1 (first time) हीनयो नौ प्रजायते; G2 (first time) M6 (orig.) लोके कृच्छ्रं (M6 'च्छ्रे) विधीयते.

3 = (var.) Mārkaṇḍeya P. 14. 18^a-19^b. —^a) Ds. 7 (both second time) चैव (for एव). Da4 (second time) दुर्मिक्षे. —^b) Da4 (second time) भये (for भयम्). —^c) Ś1 (first time) Ds1 (second time) M1 प्रमृतं; Ś1 (second time) K1. 2 (both both times).⁴ (second time).⁷ V1 (last two both times) Bo (first time). 6-9 Da3. a4 (all both times) Dn1 (second time). n4 (both times) Ds2 (second time) D2-9 (all [except D6] both times) T2 G1. 2 (second time) M6 Ca प्रमृता; K6 (first time) अमृता; K6 (second time) प्रमिता; Bo (second time) प्रमृता; B8 (marg.; first time) प्रतीया; G8. 6 M7 प्रमृति (for 'तं). ☞ Ca: प्रकर्षेण तत्त्वज्ञानाभाव-हेतुकेन भावेनाक्रान्ता ये मृतास्ते प्रमृताः ॥ Cn (reading प्रमृतं): मृतेभ्यः मरणेभ्यः प्रमृतं मरणान्तरम् । अविलम्बेन पुनः पुनर्जियन्त इत्यर्थः ॥ Cs: मृतेभ्यः शरीरेभ्यः प्रमृतं मर्तुमुपक्रान्तं शरीरं यान्ति । मृत्वा सद्यो जायन्ते, जनिस्वा सद्यो त्रियन्त इत्यर्थः । ☞ —^d) Dn1 (first time) दरिद्राः; G2 (first time) दरिद्रः. K2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 (all second time).⁴. 6 (both first time).⁷. 8 (both second time) पापकर्म्मि- (K2 V1 D2. 3 'मे)णः (for 'कारिणः). — After 3, D6 (first time) reads 5 for the first time, repeating it in its proper place.

4 = (var.) Mārkaṇḍeya P. 14. 20. K7 D6

व्यालकुञ्जरदुर्गेषु सर्पचोरभयेषु च ।

हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः परम् ॥ ५

प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधवः ।

क्षेम्यमात्मवतां मार्गमास्थिता हस्तदक्षिणम् ॥ ६

(both first time) read 4 after 6. —^a) G1 उत्सवं दुर्बलं यांति. —^c) K1 (first time) V1 (second time) G1 ज्ञाताश्च (for दान्ताश्च). —^d) K6. 7 V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7-9 G2 (all second time) M6-7 धनस्थाः; B6 (second time) धर्मस्थाः; B8 (marg. as in text; second time) वनस्थाः; D7 (first time) T G1. 3. 6 सत्त्वस्थाः (for धनाढ्याः).

5 With 5, cf. Mārkaṇḍeya P. 14. 21. D6 (first time) reads 5 for the first time after 3. —^a) Ś1 (both times) K1 (second time).² (first time).⁴ (both times) व्याह-; T G1. 2 (both times).³. 6 M1. 5-7 व्याह- (for व्याल-). K1 (second time) -मार्गेषु (for 'दु'). K1 (first time) व्यानुक्तंजरदुर्गेषु (sic); K2 (second time) यादुक्तंजरमार्गेषु (sic); Dn4 (second time) व्याकुलं जरदु- (sic). —^b) K6 (second time) सर्पे (for सर्प-). Ś1 K1. 2 (all both times).¹ (second time).⁶ (both times).⁷ V1 (both second time) Bo. 6-9 (all both times) Da3 (second time). a4 Dn1 (both both times). n4 (second time) Ds1 (both times). s2 (by corr. as in text; second time) D2. 3 (before corr.).⁵ (all both times).⁸. 8 (second time).⁹ (first time) -चौर- (for 'चोर-). —^c) K1 Dn1 (both second time) हस्तावापेन; K2. 4 (both second time) हस्तावापे न; K7 Da4 (both first time) हस्तावापेन; B6 (marg.; second time) हस्तरा-मेन; B8 (marg.).⁹ (both second time) हस्ता (B8 'स्त)वामेन; Ds1 (first time) 'वापाने; M6 हस्तपाप्मेन (for हस्तावापेन). K7 (second time) गच्छन्तो. ☞ Ca: हस्तावापेन हस्ताहस्तिकया । हस्तावामेनेति वा पादः । हस्ता-द्रामपथेनेत्यर्थः ॥ Cn: हस्तौ अवाप्येते प्रवेष्टयेते यस्मिन्निति हस्तावापो हस्तनिगडः । निगडितहस्तावाप्यास्त्रादीन्धारयितुम-शक्ताः । हस्तावामेनेति वा पादः । हस्ताद्रामपथेनेत्यर्थः ॥ Cs: हस्तावापेन हस्तव्यापारेण हस्तपक्षेण वा । हस्तावापं तु पाथे-यमात्मरक्षा च कीर्तिता ॥ Cv: हस्तावामेन गच्छन्तीत्यत्र । वामो हस्तो हस्तवामः । तेन गच्छन्ति । ☞ —^d) K1 (second time) नास्तिकाः; K6 (first time) नास्ति कः (for नास्तिकाः). G1 किमतः (for किमतः).

6 ^a) Ś1 K1. 2. 4 (all second time) प्रिय- (for प्रिय-). K1 (first time) देवातिथीयाश्च. —^b) Ś1

पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिषु ।
तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥ ७
सुशीघ्रमपि धावन्तं विधानमनुधावति ।
शेते सह शयानेन येन येन यथा कृतम् ॥ ८

उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति ।
करोति कुर्वतः कर्म छायेवानुविधीयते ॥ ९
येन येन यथा यद्यत्पुरा कर्म समाचितम् ।
तत्तदेव नरो भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ॥ १०

C. 12. 6754
B. 12. 181. 10
K. 12. 179. 11

(first time) K1. 2 (both both times) वदन्त्याः. K7
D4. 9 (all first time) -वादिनः (for -साधवः). — °)
Dn1 (first time) श्लेमम् (for श्लेम्नम्). D6 चात्मवतां
(for आत्म). — °) K1 (first time) हस्तिः; K6 D2
(both first time). 3. 8 (both both times) दत्तः; B8
(marg. as in text; first time) मार्गः; G2 (second
time) सह (for हस्तः). K7 (first time) Dn1 (second
time). n4 (both times) D8 (both second time) D2. 3
(both both times). 5 (first time). 6. 8 (both times)
G2 (second time) -दक्षिणाः; G8 -दक्षिणां; Cn 'गम्
(as in text). * Cn: हस्तदक्षिणं हस्तोपलक्षितेन तत्कर्त-
व्येन दानादिना कर्मणा दक्षिणमनुकूलम् ॥ Cs: हस्तेन दक्षिणा
यस्मिन्मार्गे तं भोगयुक्तमित्यर्थः । यद्वा हस्तदक्षिणं हस्तप्रास-
मिव ब्रह्मलोकमित्यर्थः । यद्वा हस्तदक्षिणं, दक्षिणहस्तेन दत्तं
दक्षिणम् ॥ * — After 6, K7 D6 (both first time)
read 4.

7 With 7, cf. Pañcatantra III. 98. — °)
B6. 9 D41 (all second time) Dn1 (both times). n4
D8 D2. 8. 8 (all second time). 6. 7 (second time)
T2 G2 (second time) पुलका; G1 पुलका; M6 पुका-
ला (for पुलका). * Cn: पुलकाः गर्तोष्मणा भक्त-
सिन्धववज्रद्वीजभावाः । प्रतिधान्यमिति यावत् ॥ Cs: पुल-
काः पललाः, तुच्छधान्यानि निर्बीजानीति यावत् ॥ * — °)
K6 (both times) पुत्तिका; V1 Dn4 D2 (all first
time) पुत्तिका; B6. 8 (both second time) पुत्तिका;
B6 (marg.; first time). 7 (both times). 8 (marg. as
in text). 9 (both first time) D43. n4 Dn1. n4 D8
D2. 8. 8 (all second time) T2 G1. 2 (both times). 8. 8
M1. 8. 8 पुत्तिका; D41 (first time) ह्यंका; D7 (first
time) T1 पुत्तिका; D8 (first time) पुत्तिका (for
पुत्तिका). K7 (second time) पक्षसु. * Cs: पुत्तिकाः
जमेव्यपिपक्षकविणः । यद्वा मशकादप्यतिसूक्ष्मकीटाः । *
— °) K7 D4. 8. 7. 9 (all second time) तादृशास् (for
तद्विधास्). K6 (first time) V1 B6 (both both
times). 7 (first time). 8 (both times). 9 (first time)
D43. n4 (both both times) Dn1. n4 D8 D2. 8. 8. 6. 8
M6 (all [except D6 M6] second time) मनुष्याणां
(for 'व्येषु). — °) T2. 8. 8 (for येषां).

8 With 8, cf. Ait. Br. 7. 15. — °) D8 (first

time) सुशीघ्रम्; G1 सुशीघ्रम्. K6 D48 (both second
time) अभिः; D41 (both times) M6 इव; D8
(second time). 6 G1 अनु- (for अपि). D41 (second
time) धावन्ते. — K1 (first time) om. (hapl.) 8^b-9^a.
— °) D7 (first time) विधानम् (for विधानम्).
* Ca: विधानं प्राग्भवीयं कर्म ॥ Cs: फलसंपादकं कर्म । *
— °) Ś1 K1. 2. 4 (all second time) आसी (K4 'स)-
नेन (for शेते सह). K6 (first time) शेते सहस्रधा
तेन. — After 8^a, M6 reads 9^{ab} for the first time,
repeating it in its proper place. — °) Dn1
(second time) तेन (for the first येन). K4 (first
time) केन; M6 कर्म (for the second येन).

9 K1 (first time) om. 9^a (cf. v. 1. 8). M6
reads 9^{ab} for the first time after 8^a. — °) Ś1
K1 (both first time) अनुतिष्ठति; Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1
B6. 6. 9 D43. n4 Dn1. n4 D8 D2-4. 8. 8 G2 (all second
time) पापं ति; D6. 7 (both second time) योवति
(for उपति). M6 तिष्ठन्तमुपतिष्ठति. — °) M1 अनु-
धावति (for 'गच्छति). M6 अनुगच्छति गच्छन्तं. — °)
D6. 7 (both second time) [आ]नु (for [अ]नु).

10 °) Ś1 K1. 2. 4 (all second time) पुरा; K7
D4. 9 (all second time) यदा; G1 यथा (for यथा).
K1 (second time) पश्यत् (for यद्यत्). — °) Ś1 K1.
2. 4 (all second time) पापं (for पुरा). Ś1 K1. 2. 4
V1 B6-9 Dn1. n4 D8 D2-5. 7-9 (all second time)
सु (K1 स्व) निश्चितं; K6 B8 D8 D2. 8. 8. 8 (all first
time) समीहितं; K6. 7 D43. n4 (all second time)
स्व (K7 सु) निश्चितं; B6. 7. 9 D43. n4 (all first time)
समाहितं; B6 G2 (both second time) सुनिश्चयं; D1
(first time) T G1. 2 (first time). 8. 6 M6 समाहितं;
M6 'स्थितं (for 'चितम्). — °) Ś1 K1. 2 (all second
time) तदेवेतरो; K4. 6 Dn4 D2. 8 (before corr. as in
text) (all first time) तदेकतरो; K6 V1 B6. 6-9 D43.
n4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 (all second time) 'वोत्तरं;
D6. 7 (both second time) 'वापरं (for 'व नरो). K1
(first time) भुङ्क्ते; K1 (second time). 6 D41 D4
(last three first time) G1 भुङ्क्ते (for भुङ्क्ते). — °)
K7 D4. 9 (all first time) यथा (for नित्यं). K6
(second time) निहितम्. D43. n4 (both first time)

C. 12. 6755
B. 12. 181 11
K. 12. 179 12

स्वकर्मफलविक्षिप्तं विधानपरिरक्षितम् ।
भूतग्राममिमं कालः समन्तात्परिकर्षति ॥ ११
अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।
स्वकालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् ॥ १२
समानश्चावमानश्च लाभालाभौ क्षयोदयौ ।

G₁ आत्मनः. G₂ (second time) नित्यं विहितात्मना
(submetric).

11 " K₈ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn₁. n₄
Ds D₂-s (all first time) T G₁. 2 (first time) M₁. 5-7
Cn. 5 -निक्षेपं; K₇ (first time) -निक्षेपं; B₈ (first
time) -निक्षेपं; G₃. 6 -विक्षेपं; Csp -विक्षेपं (for -विक्षिप्तं).
Ś₁ K₁. 2. 4 B₈ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 (all second time)
समान (K₂. 4 "नः" कर्मविक्षेप- (Ś₁ K₁. 2. 4 "पं"); K₈. 7
V₁ Bo. 6. 7. 8 Das. 24 D₁. 5. 7. 9 G₂ (all second time)
समानकर्मनिक्षेपं (K₈ Bo. 9 G₂ "पं"). — ^b) K₂. 4 B₇
(all second time) विधानं; K₈ (first time) M₈
निधान- (for वि-). K₈. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁.
n₄ Ds D₂. 3. 8 G₂ (all second time) -परिरक्षणं; D₈
(first time) "रक्षितुं" (for "रक्षितम्"). — ^c) K₈ (first
time) इदं; M₈ इमां. Dn₄ (first time) कालं. — ^d)
Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂-s
G₂ (all [except D₈] second time) अप (K₇ "पि")-
कर्षति; G₁ परिरक्षति (for "कर्षति").

12 = (var.) B. 13. 7. 23. — ^a) K₈ (second
time) अचोद्यमानानि (for अचोद्य-). K₈ D₇ (both
second time) तथा (for यथा). — ^c) Ś₁ K₁. 4. 6 V₁
Bo. 6-9 Das (all first time). 24 (second time) Ds₂
D₂-s (all first time). 8 (second time). 9 (first time)
स्वं (for स्व-). K₂ (first time) परि-; K₇ (first time)
नाभि- (for नाभि-). — G₂ (first time) om. (hapl.)
12^a-13^a. D₈ (first time) reads 12^a-13^a on marg.
— ^d) B₈ (second time) यथा (for तथा). D₂₄ D₈
(both second time) कर्म. Ś₁ K₁. 2. 4 (all first time)
B₇ (second time) Dn₄ (first time) पुरातनं (for
"कृतम्").

13 G₂ (first time) om. 13^{ab} (cf. v. 1. 12).
D₈ reads 13^{ab} on marg. — ^a) K₇ D₁ (both
both times). 6. 9 (both times) सम्मानश्च; Das. 24
Dn₄ D₈ D₂. 3 (all second time) समा (for समा).
— ^b) Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 B₈. 9 Das. 24 D₁. 5. 7. 9 G₂ (all
second time) चक्रात्मनः; V₁ Bo. 7. 8 Dn₁. n₄ Ds D₂.
3 (all second time) लाभालाभः (for लाभालाभौ).

प्रवृत्ता विनिवर्तन्ते विधानान्ते पुनः पुनः ॥ १३
आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् ।
गर्भशय्यामुपादाय भुज्यते पौर्वदेहिकम् ॥ १४
बालो युवा च वृद्धश्च यत्करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥ १५

Ś₁ K₁. 2. 4 (all second time) क्षयोदयः; K₈ V₁
Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 7. 8 (all second
time) क्षयाव्ययौ; K₈ (first time) जयाजयौ; K₇ D₁. 9
(all second time) क्षयाव्ययौ; D₂₄ (first time) D₂₄
(by corr.; second time) M₁. 5 क्षयाक्षयौ; G₂ (second
time) क्षयव्ययाः (for क्षयोदयौ). — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 V₁
Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds (all second time) D₂. 3
(both both times). 5. 7. 8 G₂ (all second time) प्रवृत्ता
न; K₈ (both times). 7 V₁ Bo. 6-9 Dn₁. n₄ Ds. 3 (all
first time) T₂ M₁. 7 "त्तानि" (for "त्ता वि-). K₄ B₈
(both first time) प्रवृत्तानि विवर्तते. — ^d) Ś₁ K₁. 3
(all second time) विधानान्ताः; K₄. 7 V₁ Bo. 6-9 Das.
24 Dn₁. n₄ Ds D₂-s. 7-9 G₂ (all second time) निज-
नान्ताः; K₈ (second time) निधानान्ताः; B₈ (marg. as
in text) Das. 24 (all first time) विधानानि; D₇
(first time) T₁ G₈. 6 "नास्ते" (for "नास्ते"). Ś₁ K₁. 3.
4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂-s. 7-9 (G₂
(all second time) पदे पदे (for पुनः पुनः).

14 G₂ (first time) om. 14^{ab}. — ^a) D₁ (second
time) विहित- (for "तं"). — ^c) G₂ (first time)
गन्धशय्याम् (for गर्भ-). — ^d) B₈ (first time) dam-
aged. Ś₁ K₁. 2. 4 (all first time) भुज्यते; B₈ (second
time) T₂ G₂ (first time) भुज्यते; B₈ Dn₁. n₄ Ds
D₂. 3. 8 (all second time) भजते (for भुज्यते). Ś₁
K₁. 2 (all both times). 6 D₇. 9 (last three first time)
पौर्वदेहिकं; K₄. 6. 7 V₁ Bo. 9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds
D₂-s. 8 (all second time) पूर्वदेहिकं; B₈. 7 D₇. 9 (all
second time) T₂ पूर्वदेहिकं (for पौर्वदेहिकम्).

15 With 15, cf. B. 13. 7. 4. — ^a) Dn₄ (first
time) युवाश्च. K₄ Bo. 6-8 Das Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 7. 8
(all second time) वा (for च). K₂ (second time)
वृद्धाश्च. K₁ (first time) बालो यो वा च वृद्धश्च; T₂
G₈. 6 यस्यां यस्यामवस्थायां. — ^b) K₇ (second time)
B₈ D₂₄ (both first time) D₄ (both times). 8 (second
time). 6. 7 (second time). 9 (both times) च; (for
यत्). — ^d) K₁ (first time) भुङ्क्ते. K₈ V₁ Bo. 6-9
Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 (all first time) सत्कर्म
प्रतिपद्यते; K₈ (second time) भुङ्क्ते कर्मणि कर्मणि;

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।

तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १६

समुन्नमग्रतो वस्त्रं पश्चाच्छुध्यति कर्मणा ।

उपवासैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखमनन्तकम् ॥ १७

G₁ मुज्यते जन्मजन्मनि.

16 = (var.) B. 13. 7. 22. — ^a) K_{2.4} (both second time) -सहस्राणि (for "स्रेषु"). — ^b) D_{as} (second time) मातरः. — ^c) Ś₁ K_{1.2} (all second time) एवं (for तथा). K₇ D_{4.9} (all second time) पुराकृतं; D_{s1} (first time) पूर्व कृतं (for पूर्वकृतं). — ^d) K₇ D_{4.9.9} (all first time) -धावति (for -गच्छति).

17 ^a) K₁ B₉ D_{s1} (all first time) समुन्नमग्रतो; V₁ B₇ (both first time) संपन्नं; B₈ (marg. first time) संक्षिप्तं; D_{s2} (first time) समलं स्वग्रतो; D₇ (first time) T G_{1.2} (first time). s. c M_{1.5-7} संस्त्रिप्तं; D₈ (first time) संबन्धसमग्रतो (sic) (for समुन्नमग्रतो). D₉ (first time) वासं (for वस्त्रं). Ś₁ K_{1.2.4.9.7} V₁ B_{9.9-9} D_{as.41} D_{n1.44} D_s D_{2-5.7-9} G₂ (all second time) मलिनं हि (K₂ च) यथा वस्त्रं. Cn cites समुन्नं, giving संयुक्तं and संस्त्रिप्तं as variants. C₂: यथा वस्त्रं क्षारजलादिना प्रथमं समुन्नं क्षिप्तं तेन कर्मणा शुध्यति ॥ C₂ — ^b) K₇ (second time) D_{as} (first time) शुध्यति (for शु). K₆ (first time) B₉ D_{n1} (both second time). n₄ (both times) D_{s1} (marg.; orig. as in text) D₇ (both first time) T G_{1.2} (both times). s. c M_{1.5-7} वारिणा (for कर्मणा). — After 17^{ab}, D₇ (first time) T G_{1.2} (first time). s. c M₅ ins.:

481* दुष्कर्माणि तथा पश्चात्पूयते पुण्यकर्मणा ।

तपसा तप्यते देहस्तपसा विन्दते महत् ।

[(L. 2) D₇ T₁ तप्यते; G_{8.9} विन्दते (for तप्यते). C₈ cites महत् and glosses it by: राज्यम् । महद्राज्य-विशालयोरिति निषण्डः ।]

— ^a) Ś₁ K_{1.2} (all second time) तपसैवं; T₂ G_{1.3.6} M₅ उपवास- (for "वासैः"). K₆ B₉ D_{as.44} (all second time) प्रदीप्तानां; B₈ (marg. as in text; second time) G₁ सु (G₁ -वि) तप्तानां (for प्रत). — ^d) K₂ (first time). s. (second time) D_{as1} (first time) दीर्घ- (for दीर्घं). K₁ D_{4.9} (all second time) सुखम् (for सुखम्). Ś₁ (first time) K₁ (both times). s. s V₁ B_{7.8} (marg.). s D₈ (all first time). 7 (both times) T G_{1.2} (first time). s. c M₅ अनन्तरं; K₇ D_{as} (both second time)

दीर्घकालेन तपसा सेवितेन तपोवने ।

धर्मनिर्धूतपापानां संसिध्यन्ते मनोरथाः ॥ १८

शकुनीनामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके ।

पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ॥ १९

C. 12. 6763
B. 12. 181. 19
K. 12. 179. 21

अनुत्तमं; D₄ (second time) अनुत्तरं; Cn. s अनन्तकम् (as in text).

18 K_{2.4} (both first time) om. 18^a-19^b. — ^a) G₂ (second time) -कालं हि (for -कालेन). — ^b) V₁ (second time) संचितेन; D₇ (first time) सेविता च (for "तेन"). Ś₁ K_{1.2.4.7} B_{6.7.9} D_{as} (all second time) D_{2.8} (both first time). 4.5 (both second time). s. 7.9 (last two second time) महावने; K₆ (first time) G₁ तपोधनैः; K₆ V₁ B_{9.9} (marg.). s D_{as} D_{n1.44} D_s D_{2.3.8} (all second time) महामते; D_{as.44} (both first time) तपोधन (for "वने"). — ^c) M_{1.7} कर्म- (for धर्म-). G₁ पाप्मानां. — D_{as.44} (both second time) om. 18^a-19^a. — ^d) Ś₁ K_{1.2} (all second time). s V₁ B_{9.9-9} D_{as.44} D_{n1.44} D_s D_{2.3.5.6.8} (all [except D₈] first time) संपद्यते; V₁ B_{6.8.9} (all second time) M_{1.5.7} संसिध्यन्ति; G₂ (second time) संमृज्यते (for संसि). M₁ मनोरथः.

19 K_{2.4} (both first time) om. 19^{ab}; D_{as.44} (both second time) om. 19^a (cf. v. l. 18). — ^a) K₆ (both times). 7 (second time) V₁ B_{9.9.7} (all both times). 8 (first time). 9 (both times) D_{as.44} (both first time) D_{n1} (both times). n₄ D_{s1} (both second time). s₂ D_{2.8.8} (all both times). 7 (second time). 8 (both times) G₂ (second time) शकुनीनाम्; B₈ (second time) D_{s1} (first time) शकुनीनाम् (for शकुनीनाम्). — ^b) D_{as} (second time) चोदके; D₄ (second time) चोदके. K₇ (first time) मत्स्यानामि-चोदके (submetric). — ^c) G₁ पदं (for पदं). D_{as} (second time) यदा (for यथा). K₁ (first time) G₁ दृश्यते; D₇ (first time) मृश्येत; T₁ मृश्येत (for दृश्येत). — ^d) B₉ (first time) यदा; T₂ तदा (for तथा). Ś₁ K_{1.2.4.9.7} V₁ B_{9.9-9} D_{as.44} D_{n1.44} D_s D_{2-5.7-9} G₂ (all second time) पुण्यकर्ता; D₇ (first time) T G_{1.2} (first time). s. c M_{1.5.6} धर्मविदां (for ज्ञान). K₇ D_{4.9} (all second time) G₂ (first time) गति (for गतिः).

20 ^a) K₂ (second time) अल्पम्; K₄ (second time) अल्पम् (for अल्पम्). K₄ (second time). s

C. 12. 6754
B. 12. 181. 20
K. 12. 179. 20

अलमन्यैरुपालम्भैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः ।

पेशलं चानुरूपं च कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

युधिष्ठिर उवाच ।

कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

प्रलये च कमभ्येति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

ससागरः सगगनः सशैलः सबलाहकः ।

सभूमिः साश्विपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ॥ २

कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ।

शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मावथो कथम् ॥ ३

कीदृशो जीवितां जीवः क्व वा गच्छन्ति ये मृताः ।

V₁ Bo. 6-9 (all both times) Das (second time). a₁ (both times) Dn₁. n₄ Ds D₂ (all second time). s (both times). s (first time). s G₂ (both second time) M₁. 7 उपालम्भैः (for 'लम्भैः'). — ^b) G₂ (second time) कीर्तितश्च. Ś₁ K₁. 2 (all first time) [अ] व्यतिक्रमैः; M₁. 7 (sup. lin. as in text) [अ]प्यनु (for व्यति). — ^c) D₇ (first time) पेशलश्च. K₇ D₄. 9 (all second time) चानुरूपं; D₄. 7 (both first time) रूपश्च. Dn₁ (first time) पर्याप्तं चानुरूपं च. — ^d) K₇ (second time) कर्तव्यं हि महात्मनः.

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 5. 6. 7-9 (all [except D₆] both times) T G₁. 2 (both times). s. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4 (all first time) कर्मास्तिक्यं; Ś₁ K₁. 2. 4 (all second time) मूलिकः; K₆ Bo Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 3 (all second time) कालमुनिकं; K₇ (second time) तुलिकः; V₁ (second time) कर्ममूलकं; B₇-9 Das. a₁ (all second time) कालमूलिकः; B₈ (second time) कर्ममूलिकं; D₄. 9 (both second time) कर्मतूलिकः; D₇ G₂ (both first time). 6 धर्म-कथनं; D₇ (second time) स्वकर्ममूलिकः; G₂ (second time) मूलयोगः; M₁ स्वकर्मानुविधानं; M₆ धर्मास्ति-स्वकथनं; M₆ स्वधर्मानुविधानं; M₇ अनुविधानं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ (second time) 48; B₇ (second time) 145; B₈ (second time) 246; Dn₁. n₄ (both first time) 8; Dn₁ (second time) 148; Dn₂ (second time) 146; Ds D₂. 7. 8 (all first time) T₁ G₁. 2. 6 M₁. 5-7 7; Ds₁ D₂ (both second time) 143; Ds₂ (second time) 140; T₂ G₂ (first time) 21. — Śloka no.: Dn₁ (both times). n₄ (second time) D₂ (both times) 20.

175

12. 175-187 are substantially the same as the Nārada-Saṁhitā-Saṁhitā given in the Bṛhannāradiya Purāṇa, adhy. 42-43. The variants from the Purāṇa are listed in Appendix II (No. 1).

1 D₇ T G₁-s. 6 Ms repeat 1 after 6. D₇ T G₁-s. 6 (all second time) भरद्वाज (for युधिष्ठिर). — ^a) K₇ सृष्टिम्. G₂ (second time) transp. इदं and जगत्. D₇ T G₁-s. 6 (all both times) M₁. 6 (both times). 7 सर्व (for विश्व). — ^c) T₁ (first time). 2 G₁. 2 (last three both times). s. 6 (both both times) M₁. 5 (both times). 7 प्रलये. B₈ (marg.; orig. as in text) Ca कमभ्येति; Dn₁ T₂ (second time) G₁ (both times). 2 Ms (both second time). 7 किमभ्येति; D₇ T₁ (both both times) G₂ (first time). 6 (both times) Cn किमभ्येति (for कम-भ्येति). — ^d) D₇ T G₁-s. 6 Ms (all second time) द्विजोत्तम (for पितामह). "

2 = 7. — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 सपवनः; D₄ G₁ सग-हनः (for सगगनः). — K₇ om. 2^b. — ^b) K₁ सशैलः. G₁ सशैलः सहकाननः. — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 सगगनो (for सपवनो). — ^d) T₂ कोयं केन विनिर्मितः.

3 = 8. G₁ om. 3^a-4^b. — ^b) T₂ वर्णा (for वर्णः) G₂ विपत्तयः (for विभक्तयः). — ^c) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 5. 6. 7. 8 धर्माधर्मविधिः (D₇ कथा) कथं.

4 G₁ om. 4^a (cf. v. 1. 3). — ^a) K₆ T₂ M₁ जीवितां; D₇ T₁ G₂ जीविता; G₂ जीवता (for जीव-

असाह्योकादमुं लोकं सर्वं शंसतु नो भवान् ॥ ४

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

भृगुणामिहितं श्रेष्ठं भरद्वाजाय पृच्छते ॥ ५

कैलासशिखरे दृष्ट्वा दीप्यमानमिवौजसा ।

भृगुं महर्षिमासीनं भरद्वाजोऽन्वपृच्छत ॥ ६

ससागरः सगगनः सशैलः सबलाहकः ।

सभूमिः साश्रिपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ॥ ७

कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ।

शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मावथो कथम् ॥ ८

कीदृशो जीवतां जीवः क्व वा गच्छन्ति ये मृताः ।

परलोकमिमं चापि सर्वं शंसतु नो भवान् ॥ ९

एवं स भगवान्पृष्टो भरद्वाजेन संशयम् ।

महर्षिर्ब्रह्मसंकाशः सर्वं तस्मै ततोऽब्रवीत् ॥ १०

C. 12. 677A
B 12. 182. 10
K. 12. 180. 10

तां). Ś1 K1 D7 T1 जीवाः (for जीवः). —^b) K6 Da4 D5 च (for वा). Da4 [आ]गच्छन्ति (for गं). —^a) D7 T G1-3.6 M5.6 अमुं लोकमिमं चापि. —^d) K6.7 शंसतु (for शंसतु). T2 M1.7 मे (for नो).

5 ^a) G1 सहितं (for [अ]मिहितं). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 शास्त्रं; K7 D4. 9 प्रश्नं (for श्रेष्ठं). —^d) K6 D7 T2 G1.2 भारद्वाजाय (for भर). Ś1 K1. 2. 6 Br. 9 धीमते (for पृच्छते).

6 ^a) B9 D9 कैलाशः (for कैलासः). D4 शिखरो (for रे). —^b) K2 दीप्यमानम् (for दीप्य). K2. 4. 7 इवौजसा; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 महौजसं; D4 इवौजसां; D7 T1 इहौजसा; G2. 6 दिवौकसां; M1. 7 इव श्रिया (for इवौजसा). —^a) Ds2 ब्रह्मर्षिम् (for मह). —^d) K6 T2 G1 भारद्वाजो (for भर). K2 [S]नुपृच्छत (for ऽन्व). — After 6, D7 T G1-3.6 M5 repeat 1.

7 = 2. Before 7, B8 Da3. a4 M1. 6. 7 ins. भरद्वाजः. —^a) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 सपवनः (for सगगनः). —^b) K1 स्वबलाहकः; G2 M7 सबला (for सबला). —^a) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 गगनो (for पवनो).

8 = 3. G2 om. 8^b-9^b. —^b) K2 विभूतयः; G6 विपत्तयः (for विभक्तयः). —^d) K4 धर्माधर्ममथो कथं; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 धर्माधर्मविधिः (D7 कथा) कथं; M6 धर्माधर्मावथोदकं.

9 = (var.) 4. G2 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). —^a) Ds2 गच्छतां; D7 T G1. 3. 6 जीवितां (for जीवतां). —^a) D7 T G1-3. 6 अमुं (for पर). Ds1 चापि (for चापि). —^d) M1. 5. 6 शंसितु (for शंसतु). M1. 7 मे (for नो). K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 सर्वं शंसितुमर्हसि (K6 'ति).

10 Before 10, D6 T G1. 2 M6 ins. भीष्मः.

—^a) G1 जीवो (for पृष्टो). K7 D4. 5. 9 एवं पृष्टस्तु भगवान्. —^b) Most MSS. भारद्वाजेन (for भर). G2 संशयः (for 'यम्'). —^a) K4. 6 V1 Bo. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 ब्रह्मर्षिर् (for मह). G2. 6 संकाशं (for 'शः'). —^d) D7 T G1-3. 6 M5-7 transp. सर्वं and तस्मै. — After 10, Ds D2 ins.:

482*

भृगुरुवाच ।

नारायणामिधानस्य कूटस्थस्याक्षरात्मनः ।

अव्यक्तस्याप्रमेयस्य प्रकृतोपरतस्य च ।

एवंभूतः स वै देवः पुरुषं चासृजद्विधा ।

[(L. 1) Ds2 (orig. as in text; *sup. lin.*) कूटस्थश्च (for 'स्य'). Ds2 (*sup. lin.* as above) [अ]क्षरात्मकः; D2 [आ]दरात्मनः (for [अ]क्षरा). — (L. 2) Ds2 (orig. as above; *sup. lin.*) अव्यक्तस्याप्रमेयश्च (for the prior half). D2 प्रकृतोपरतस्य च (for the post. half). — (L. 3) D2 वासृजद् (for चासृज).]

On the other hand, D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 ins. after 10:

483*

भृगुरुवाच ।

नारायणो जगन्मूर्तिरन्तरात्मा सनातनः ।

कूटस्थोऽक्षर अव्यक्तो निर्लेपो व्यापकः प्रभुः ।

प्रकृतेः परतो नित्यमिन्द्रियैरप्यगोचरः ।

स सिसृक्षुः सहस्रांशावसृजत्पुरुषं प्रभुः ।

[M1. 7 om. the ref. — (L. 1) D7 G1. 3. 6 अनन्तात्मा (for अन्तरात्मा). — (L. 2) T1 निर्लेको; M7 निर्लेपो (for निर्लेपो). — (L. 3) T2 G2 M7 नित्य (for नित्यम्). G1 मदीयैर् (for इन्द्रियैर्). — (L. 4) G1 हि सृक्षुः (for सिसृ). D7 T G1-3. 6 M7 द्विधा (for प्रभुः). M1. 5. 6 असृजत्परमोजसा (for the post. half).]

11 Before 11, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4

C. 12. 6775
B. 12. 182. 11
K. 12. 180. 13

मानसो नाम विख्यातः श्रुतपूर्वो महर्षिभिः ।
अनादिनिधनो देवस्तथाभेद्योऽजरामरः ॥ ११
अव्यक्त इति विख्यातः शाश्वतोऽथाक्षरोऽव्ययः ।
यतः सृष्टानि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ति च ॥ १२
सोऽसृजत्प्रथमं देवो महान्तं नाम नामतः ।
आकाशमिति विख्यातं सर्वभूतधरः प्रभुः ॥ १३
आकाशादभवद्भारि सलिलादग्निमारुतौ ।
अग्निमारुतसंयोगात्ततः समभवन्मही ॥ १४
ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वयंभुवा ।

तस्मात्पद्मात्समभवद्ब्रह्मा वेदमयो निधिः ॥ १५
अहंकार इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतकृत् ।
ब्रह्मा वै सुमहातेजा य एते पञ्च धातवः ॥ १६
शैलास्तस्यास्थिसंज्ञास्तु मेदो मांसं च मेदिनी ।
समुद्रास्तस्य रुधिरमाकाशमुदरं तथा ॥ १७
पवनश्चैव निःश्वासस्तेजोऽग्निर्निम्नगाः सिराः ।
अग्नीपोमौ तु चन्द्राकौ नयने तस्य विश्रुते ॥ १८
नभश्चोर्ध्वं शिरस्तस्य क्षितिः पादौ दिशो भुजौ ।
दुर्विज्ञेयो ह्यनन्तत्वात्सिद्धैरपि न संशयः ॥ १९

Dn1. n4 D3-s. s. 9 ins. शृगुरुवाच. — ^a) K4 मानसी (for 'सो'). K5 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. s. 8 यः पूर्वो (for विख्यातः). ☞ Ca: मानसो मनसा योगानुगृहीतेन ब्राह्मः परमात्मा ॥ Cn: अज्ञानान्मन उत्पन्नं तद्धितप्रतिबिम्बविशिष्टं मानसो नाम ॥ Cp: भगवत्संकल्पत्वा-न्मानसः । ☞ — ^b) K2. 4 श्रुतपूर्वः; K5 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. s. 8 विश्रुतो वै (for श्रुतपूर्वो). G2 मनीषिभिः (for महर्षिभिः). — G2 om. (hapl.) 11^a. — ^d) K3 तथाभेदो; M1 स्वप्नभेद्यो; M6. 7 त्वप्रभेद्यो (for तथाभेद्यो).

12 ^a) B8 (marg. as in text) इव (for इति). B9 व्याख्यातः (for वि). — ^b) D2 शाश्वता (for 'तो'). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-s T G1 M5 [s]थाक्षयो; G2 [s]थाक्षरा; G3 M1. 7 [s]था-व्ययो; G6 [s]थाप्ययो; M6 वाप्ययो (for थाक्षरो). G8 M6. 7 [s]क्षयः (for सव्ययः). — ^c) K7 D9 ततः (for यतः). — ^d) D7 T G1-s. 6 M1. 5-7 तिष्ठति (for जायन्ते). S1 K1. 2. 4 D4 विर्यति; K7 D9 विशन्ति (for म्रियन्ति).

13 ^b) ☞ Cn: महान्तं समष्टिजीवं हैरण्यगर्भं बुद्धि-वा । ☞ — After 13^{ab}, K5. 7 Das Dn1. n4 Ds (Dn1 marg.) D2-s. s. 9 ins.:

484* महान्ससर्जार्हंकारं स चापि भगवानथ ।

[D4 अहंकारान् (for 'र').]

— B9 om. (hapl.) 13^{cd}. — ^a) Dn1 D7 T G1-s. 6 M5. 6 आकाश (for 'शम्'). G2 इव (for इति). Ds1 T G1. s. 6 M5. 6 विख्यातः (for 'त'). — ^d) K4 भूत-धरा; K7 D4. 9 भूतवरः (for 'धर'). — After 13, M1. 7 read 16^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

14 M7 reads 14-15 twice. ... ^b) K7 शलिलाद् (for स). M7 (second time) -मारुतः. — ^c) G2 -संयोगस् (for 'गात्'). — ^d) D7 G2. 9 तद्भूत् (for ततः).

15 For the repetition of 15 in M7, cf. v. l. 14. — ^a) K7 D4. 9 तेन तदा (for तेजोमयं). — ^c) K7 ततः (for तस्मात्). — ^d) T1 विधिः; M7 (first time) मुनिः (for निधिः).

16 M1. 7 read 16^{ab} for the first time after 13. — ^a) K1 ख्यातेः (for 'तः'). — ^b) K1. 2. 4 सर्वभूतात्स- (for 'भूतात्म-'). — ^c) K5. 7 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-s. s. 9 स (for सु). — ^d) B8 (marg.; orig. as in text) यत्रैते (for य एते).

17 ^a) K7 D4. 9 स्युर्; G2. 6 तन् (for तु). — ^b) D7 मांसश्च; G1 मांसादि (for मांसं च). K6 मेदसंभवमेदिनी.

18 ^a) K7 पवनाश्च (for 'नश्च'). Bo. 6-9 Das Dn4 Ds1 D2. s. 8 T2 G1. 2 M7 निश्वासस् (for निःश्वा'). — ^b) K2. 4. 5. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. s. s. 8 M1 शिराः; D4. 9 शिराः (for सिराः). — ^c) K7 V1 Das. a4 D4. 6. 9 च (for तु). D7 T G1-s. 6 M1. 5. 7 दिवाकरश्च सोमश्च. — G2 om. 18^d-19^e.

19 G2 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^a) Dn4 नभ-स्योर्ध्वं (for 'श्चोर्ध्वं'). G1 नभश्चोर्ध्वगतिस्तस्य. — ^b) K5. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. s. 8 M1. 6. 7 भुजा दिशः; Ds Ms भुजौ दिशः (by transp.). — ^c) K7 D4. 9 दुर्विज्ञानो; G1 दुर्विज्ञेयो (for दुर्वि-ज्ञेयो). K4 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. s. 8 आशिरात्मा; K5 [s]स्थिरात्मा;

स एव भगवान्विष्णुरनन्त इति विश्रुतः ।
 सर्वभूतात्मभूतस्यो दुर्विज्ञेयोऽकृतात्ममिः ॥ २०
 अहंकारस्य यः स्रष्टा सर्वभूतभवाय वै ।
 यतः समभवद्विश्वं पृष्टोऽहं यदिह त्वया ॥ २१
 भरद्वाज उवाच ।
 गगनस्य दिशां चैव भूतलस्यानिलस्य च ।
 कान्यत्र परिमाणानि संशयं छिन्धि मेऽर्थतः ॥ २२
 भृगुरुवाच ।
 अनन्तमेतदाकाशं सिद्धचारणसेवितम् ।
 रम्यं नानाश्रयाकीर्णं यस्यान्तो नाधिगम्यते ॥ २३

ऊर्ध्वं गतेरधस्तात्तु चन्द्रादित्यौ न दृश्यतः ।
 तत्र देवाः स्वयं दीप्ता भास्वराश्चाग्निवर्चसः ॥ २४
 ते चाप्यन्तं न पश्यन्ति नभसः प्रथितौजसः ।
 दुर्गमत्वादनन्तत्वादिति मे विद्धि मानद ॥ २५
 उपरिष्टोपरिष्टात्तु प्रज्वलद्भिः स्वयंप्रभैः ।
 निरुद्धमेतदाकाशमप्रमेयं सुरैरपि ॥ २६
 पृथिव्यन्ते समुद्रास्तु समुद्रान्ते तमः स्मृतम् ।
 तमसोऽन्ते जलं प्राहुर्जलस्यान्तेऽग्निरेव च ॥ २७
 रसातलान्ते सलिलं जलान्ते पद्मगाधिपः ।
 तदन्ते पुनराकाशमाकाशान्ते पुनर्जलम् ॥ २८

C. 12. 678a
 B. 12. 152. 28
 K. 12. 150. 30

D₁ T G₁. 6 छानंतात्मा; G₃ ह्य*रात्मा (for छानन्त-
 त्वात्).

20 Ś₁ K₁ om. (hapl.) 20^{ab}. — ^a) B₉ य (for
 स). K₆. 7 V₁ B₀. 6-9 D₃ D₁. 14 D₃ D₃-8. 8. 9
 M₁. 5. 7 एष (for एव). — ^c) D₁ G₂. 8. 9 सर्वभूतादि-
 (for 'तात्म').

21 ^a) K₇ स्रष्टा (for स्रष्टा). K₈ अहंकारमयः श्रष्टा.
 — ^b) Ś₁ K₁. 3. 4 च (for वै). B₀ D₃ D₃. 7 T G₁-8. 6
 M₁. 5. 7 सर्वभूतोद्भवाय (B₀ D₃ D₃ 'तभयाय') वै. — ^c)
 D₁ T G₁-8. 6 M₅-7 ततः (for यतः). — ^d) T₃ दृष्टो;
 G₈ स्पृष्टो (for पृष्टो). K₁ D₄. 6. 9 यदिहं (for यदिह).

22 K₈ D₈ T₂ G₁ भारद्वाज (for भर*). — ^a)
 D₃. 24 T G₁-8. 6 M₅ दिशाश्च; G₃ (inf. lin.) दिशं
 (for दिशां). D₁ सर्व- (for चैव). — ^b) D₁ T G₁-8. 6
 M₅ भूतलस्य (for भूतलस्य). Ś₁ lacuna; K₆ B₀. 7-9
 D₃. 24 D₁. 14 D₂. 8 वा (for च). — ^c) M₅ कान्यस्य
 (for कान्यत्र). — 22^d is damaged in B₇. — ^d)
 K₄. 6 B₀. 6 D₁. 14 D₃ D₂. 8. 8. 8 तत्त्वतः; D₃. 24
 मद्यतः; G₃ मे स्थितः; G₆ मे धृतः (for मेऽर्थतः).

23 ^b) K₄. 6. 7 V₁ B₀. 6-9 D₃. 24 D₁. 14 D₃
 D₂-8. 8. 9 सिद्धदैवत- (for 'चारण-'). — ^c) B₈. 8 (both
 marg.; orig. as in text). D₃ नानाश्रमाकीर्ण. — ^d)
 D₁ [अ]धिगच्छति (for 'गम्यते').

24 ^a) K₈ B₈ (marg.; orig. as in text). D₃. 8. 8 T G₁-8 M₇ ऊर्ध्वं गतेर्; D₁ और्ध्वं गतेर्; Cpp
 ऊर्ध्वगतेर्. — ^b) D₁ T G₁-8. 6 M₁. 5. 7 दृश्ये (G₁ 'इय-')
 ते नैदु (G₁ चंद्र) भास्करी. — ^d) K₄ V₁ D₃ D₁ D₃

D₂. 8 M₅ भास्वराभा[:]; K₆. 7 D₁ D₄. 5. 8. 9 भास्क-
 राभा[:]; D₃ भासुराश्च; D₁ T G₂. 8. 6 M₁. 7 सूर्य-
 भासो; M₅ भास्वरा (submetric) (for भास्वराश्च). G₂
 सूर्यभाः स्वग्निवर्चसः.

25 ^a) D₈ चाप्यन्तं (for चाप्यन्तं). T₃ गच्छन्ति (for
 पश्यन्ति). — ^b) K₈ प्रथितायशः; K₇ D₄. 9 [S]प्रति-
 मौजसः; G₁ प्रस्थितौजसः; M₁. 7 प्रहि (M₇ sup. lin.
 'थि)तौजसा (for प्रस्थितौजसः). — ^d) K₇ D₄. 6. 7. 9 T
 G₁-8. 6 M₁. 5-7 वै; V₁ B₈ (marg. as in text) [इ]हं
 (for मे). B₈ om. विद्धि.

26 ^a) K₃ उपविष्टोपरिष्टात्तु; B₈ (marg.; orig.
 as in text) उपरिष्टैरुपरिष्टात्तु; D₁ T G₁-8. 6 M₁. 5-7
 उपर्युपरि तैर्देवैः. ☞ C₁: उपरिष्टोपरिष्टाद्—आर्षो वर्ण-
 लोपः ॥ C₂: नैरुक्तो वर्णनाशः । ☞ — ^d) D₄. 7 M₁. 6
 (also as in text) अप्रवेक्ष्यं (for 'भेयं').

27 V₁ reads 27-29 on marg. — ^a) B₇. 9 च
 (for तु). — ^b) D₃ G₁ ततः; D₈ नभः (for तमः).
 D₃ तमः (स्मृतम्). — ^c) K₁ तमसोस्ते; D₈ नभ-
 सोंते (for तमसोऽन्ते). — ^d) B₈ जलस्यान्तो (for 'स्या-
 न्ते'). K₁ om. (hapl.) from शिरेव up to आकाशान्ते
 (in 28^d). D₁ T G₁-8. 6 M₁. 5-7 [S]शिमेव (for
 'रेव').

28 K₁ om. up to आकाशान्ते (cf. v. l. 27). G₂
 om. (hapl.) 28^a-29^b. V₁ reads 28 on marg.
 — ^b) K₄. 6 V₁ B₀. 6-9 D₃. 24 D₁. 14 D₃ D₂-8. 8. 8
 T₂ G₁ M₁. 5-7 पद्मगाधिपाः. — ^d) D₈ आकाशांतं (for
 'न्ते').

C. 12. 6789
B. 12. 182. 29
K. 12. 180. 31

एवमन्तं भगवतः प्रमाणं सलिलस्य च ।
अग्निमारुततोयेभ्यो दुर्ज्ञेयं दैवतैरपि ॥ २९
अग्निमारुततोयानां वर्णाः क्षितितलस्य च ।
आकाशसदृशा ह्येते मिथ्यन्ते तत्त्वदर्शनात् ॥ ३०
पठन्ति चैव मुनयः शास्त्रेषु विविधेषु च ।
त्रैलोक्ये सागरे चैव प्रमाणं विहितं यथा ।
अदृश्याय त्वगम्याय कः प्रमाणमुदाहरेत् ॥ ३१
सिद्धानां देवतानां च यदा परिमिता गतिः ।
तदा गौणमनन्तस्य नामानन्तेति विश्रुतम् ।
नामधेयानुरूपस्य मानसस्य महात्मनः ॥ ३२

यदा तु दिव्यं तद्रूपं हसते वर्धते पुनः ।
कोऽन्यस्तद्वेदितुं शक्तो योऽपि स्यात्तद्विधोऽपरः ॥ ३३
ततः पुष्करतः सृष्टः सर्वज्ञो मूर्तिमान्प्रभुः ।
ब्रह्मा धर्ममयः पूर्वः प्रजापतिरनुत्तमः ॥ ३४
भरद्वाज उवाच ।
पुष्कराद्यदि संभूतो ज्येष्ठं भवति पुष्करम् ।
ब्रह्माणं पूर्वजं चाह भवान्संदेह एव मे ॥ ३५
भृगुरुवाच ।
मानसस्येह या मूर्तिर्ब्रह्मत्वं समुपागता ।
तस्यासनविधानार्थं पृथिवी पद्ममुच्यते ॥ ३६

29 G₂ om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). V₁ reads 29 on marg. — *) Ś₁ K₁. 2. 4. 7 D₄. 9 एवमन्तो (K₄ 'तौ'); B₈ (marg.; orig. as in text) एवमाद्दुर्; D₈ एतमन्तं (for एवमन्तं). G₁ M₁. 5-7 हि नभसः; T G₈. 6 हि न भुवः (for भगवतः). — K₈ om. (hapl.) 29^c-30^b. D₈ om. (hapl.) 29^{cd}. — *) M₈ -तोयानां (for -तोयेभ्यो). D₇ T G₁-8. 6 M₁. 5. 7 अग्निमारुतयोश्चैव. ✽ Cn: 'तोयेभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ✽ — *) Ś₁ K₁. 2. 7 D₄. 9 दुर्ज्ञेयो (for 'यं'). D₇ देवतैर् (for 'दैव').

30 K₈ om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). B₈ partly damaged. — *) D₇ T₁ G₈ दृश्यन्ते (for मिथ्यन्ते). K₁ -दर्शनम् (for -दर्शनात्).

31 *) B₈ तत्त्वं (for चैव). — *) K₇ D₄. 6. 9 [अ]पि; T₂ वै (for च). — *) K₄. 7 V₁ Bo. 6-8 Das. 24 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 5-8 T₂ G₁ M₇ त्रैलोक्य-; Cp 'क्ये (as in text). — *) B₇. 9 Das. 24 पुनः (for यथा). — *) T₁ अगम्याय (for त्वं). K₇ अदृश्यायत्वगम्योश्च (sic); G₁ अदृश्यात्वादगम्यत्वात्. ✽ Cn. p: अदृश्यायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ✽ — *) G₂ कं (for कः). D₇ उदाहरत् (for 'हरेत्').

32 *) G₂ दैवतानां (for देव'). G₂. 6 सिद्धानां देवमूतानां. — *) D₅ च तदा (hypermetric); D₇ T G₁-8. 6 M₁. 5-7 अतो (for तदा). K₁. 2. 4 गौरम् (for गौणम्). — *) B₈ वै कृतं; Dn₄ विश्रुते (for विश्रुतम्). K₇ D₈ नमनं चेति विश्रुतं. — *) D₄ माधवस्य (for मानसस्य).

33 *) K₁ तदा (for यदा). Das. 24 [अ]त्र; D₈ च (for तु). K₄. 6 V₁ Bo. 6. 7 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8

तद्रूपं (for तद्रूपं). D₇ T G₁-8. 6 M₁. 5-7 यस्य दिव्यं हि तद्रूपं. — *) D₇ हीयते; T G₁-8. 6 M₈ हीयते; M₈ प्रसते (for हसते). D₇ [s]पि च; T G₁. 8. 6 M₁. 5-7 न च; G₁ यथा (for पुनः). — *) B₇. 9 Das. 1 D₇ T G₂. 8. 6 M₇ तं; G₁ तु (for तद्). K₈ Das. Dn₄ D₈ D₅. 8 शक्यो (for शक्तो). — *) D₈ यो यः; D₇. 9 T G₁-8. 6 M₁. 7 यो न (for योऽपि).

34 *) Dn₁ तत्ततः (hypermetric) (for ततः). D₄ सृष्टा; D₈ सृष्टा (for सृष्टः). ✽ Cp: तत इति सार्वविभक्तिकः तसिः । पुष्करत इति सप्तम्यर्थे । ✽ — *) Das. सर्वतो (for 'ज्ञो'). — *) Ś₁ K₁. 4 G₁ ब्रह्म (for ब्रह्मा). D₄ reads from पूर्वः up to ततः twice. K₇ V₁ D₄. 6. 7. 9 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 पूर्वः; Das. 24 पूर्णः (for पूर्वः).

35 D₄ om. 35 with the ref. G₁. 2 भारद्वाज (for भर'). — *) G₈ नरवद् (for पुष्कराद्). B₈ संभूतं (for 'तो'). — *) D₇ T₁ G₈. 6 ज्येष्ठो भवति पुष्करः. — *) B₈ ब्रह्माहं (for 'जं'). Das. M₈ प्राह (for चाह). — *) Ś₁ K₁. 2. 4 एव (for एव). B₈ हि (for मे). G₁ भगवान्संज्ञाय एव मे (hypermetric).

36 *) D₇ T₁ M₈ समुपागतः (for 'गता'). — Dn₄ reads 36^c-37^d after 12. 176. 8^{ab}. — *) G₂ तस्यानन- (for 'सन-'). — *) D₄ उच्यते (for उच्यते).

37 For the sequence in Dn₄, cf. v. l. 36. — *) K₄ Das. Dn₄ D₂. 4. 6-8 T₁ G₈. 6 कर्णिकारस्य; T₂ 'कारस्य (for 'का तस्य). — *) G₂ उच्यते; G₈ उच्यते; G₈ उच्यते (for उच्यते). — *) B₈ (marg.; orig. as in text) तत्र (for तत्र). D₈

कर्णिका तस्य पद्मस्य मेरुगगनमुच्छ्रितः ।

तस्य मध्ये स्थितो लोकान्सृजते जगतः प्रभुः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

भरद्वाज उवाच ।

प्रजाविसर्गे विविधं कथं स सृजते प्रभुः ।

मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ १

भृगुरुवाच ।

प्रजाविसर्गे विविधं मानसो मनसासृजत् ।

संघुक्षणार्थं भूतानां सृष्टं प्रथमतो जलम् ॥ २

यत्प्राणाः सर्वभूतानां वर्धन्ते येन च प्रजाः ।

परित्यक्ताश्च नश्यन्ति तेनेदं सर्वमावृतम् ॥ ३

पृथिवी पर्वता मेघा मूर्तिमन्तश्च ये परे ।

सर्वं तद्वारुणं ज्ञेयमापस्तस्तम्भिरे पुनः ॥ ४

भरद्वाज उवाच ।

कथं सलिलमुत्पन्नं कथं चैवाग्निमारुतौ ।

C. 12. 6808
B. 12. 183. 5
K. 12. 181. 5

मध्य- (for मध्ये). — ^a Ś1 K1. 2 ससृजे (for सृजते).
T1 जगतां (for 'तः').

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-6 T G1-8. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1 Ds D2-6. 8. 9 M1. 7 भृगु (Ds1 om. भृगु). भरद्वाजसंवादः; Dr G2. 8. 6 Ms भृगुभारद्वाज (Gs om. भृगुभारद्वाज)संवादे जगदुत्पत्तिः; Ms भृगुभरद्वाजसंवादे जगत्सृष्टिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n4 9; Ds Dr. 8 T1 G1. 8. 6 M1. 5-7 8; T2 G2 22. — *Sloka no.*: Dn1 Ds 39; Dn4 38.

176

1 Ś1 V1 read 1 with the ref. on marg. The sequence in Dr is: 1^a, 1^b, 1^a, 1^d. — ^a) K4 विसर्गे (for -विसर्ग). — ^b) K7 D4. 6 कथं सं; B9 स कथं (by transp.). K6. 7 Dr -ससृजे (for सृजते). Ś1 K1 विभुः (for प्रभुः). — ^d) Dr तं (for तद्). — Dr ins. after 1: T G1-8. 6 M1. 5-7 subst. for 1:

485* मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा कथं स ससृजे प्रजाः ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व याथातथ्येन पृच्छतः ।

[Dr om. line 1. — (L. 1) T1 असृजत्; G2. 6 सृजते (for ससृजे). G1 M1 कथं सृजति वै प्रजाः (for the

post. half). — (L. 2) T2 G1 M1 याथातथ्येन; Ms याथातत्त्वेन (for 'तथ्येन'). Ms. 7 पृच्छते.]

2 ^a) K7 (*inf. lin.*) D4. 6. 9 M1. 5-7 पूर्व स (M1 नु); Dr T1 G1-8. 6 पू (G1 स)वं हि (for विविधं). — ^b) D4 [अ]सृजन्. B9 स कथं सृजते प्रभुः. — ^c) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 6-8 T G1-8. 6 Ms Gn. p संरक्षणार्थं; Cpp. संघुक्षणार्थं (as in text). — V1 om. (hapl.) 2^d-3^a, and reads the same on marg. sec. m. — ^d) K6 प्राग्रमतो (for प्रथ^a). G1 सृष्टः प्रथमतोमयः.

3 V1 reads 3^a on marg. — ^a) Dr T G2. 6 यः; M7 यं (for यत्). K4. 6. 7 V1 D44 Dn1. n4 D2. 8 G2 M1. 5. 6 प्राणः (for प्राणाः). G1 ब्राह्मणाः सर्वभूतानि. — ^b) K2. 7 Ms वर्धते; B9 वर्तते (for वर्धन्ते). — 3rd is damaged in B6. — ^c) K1 परित्यक्तांश्च. Ms स्म (for च). T2 नश्यन्ते. — ^d) K6 येन (for तेन). D4. 6 सर्वतो दृढं; M1 द्वादृतं; Ms द्वादृतं (for 'मावृतम्').

4 ^a) G1 पृथिवी पर्वतायेव (sic). — ^b) D6 अर्चि-मंतश्च (for मूर्ति^a). — ^d) B6 Dn1 Ds यतः; Dr T G2. 8. 6 M1. 5-7 हि ताः (for पुनः). G1 अपास्तमहिरे हि ताः (sic).

5 K6 Dn4 Dr G1-8. 6 भारद्वाज. — ^a) D44 om. from कथं up to the ref. in 6. — ^b) Ds1 वैव; G1 वा च (for चैव). — ^c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8 Das Dn1. n4 Ds D2-9 वा (for च). — ^d) V1 B9-9 तत्र

C. 12. 6808
B. 12. 183. 5
K. 12. 181. 5

कथं च मेदिनी सृष्टेत्यत्र मे संशयो महान् ॥ ५

भृगुरुवाच ।

ब्रह्मकल्पे पुरा ब्रह्मन्ब्रह्मर्षीणां समागमे ।

लोकसंभवसंदेहः समुत्पन्नो महात्मनाम् ॥ ६

तेऽतिष्ठन्ध्यानमालम्ब्य मौनमास्थाय निश्चलाः ।

त्यक्ताहाराः पवनपा दिव्यं वर्षशतं द्विजाः ॥ ७

तेषां धर्ममयी वाणी सर्वेषां श्रोत्रमागमत् ।

दिव्या सरस्वती तत्र संबभूव नभस्तलात् ॥ ८

पुरा स्तिमितनिःशब्दमाकाशमचलोपमम् ।

नष्टचन्द्रार्कपवनं प्रसुप्तमिव संबभौ ॥ ९

ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरं तमः ।

तस्माच्च सलिलोत्पीडादुदतिष्ठत मारुतः ॥ १०

यथा भाजनमच्छिद्रं निःशब्दमिव लक्ष्यते ।

तच्चाग्मसा पूर्यमाणं सशब्दं कुरुतेऽनिलः ॥ ११

तथा सलिलसंरुद्धे नभसोऽन्ते निरन्तरे ।

मित्रिवर्णवतलं वायुः समुत्पतति घोषवान् ॥ १२

स एष चरते वायुरर्णवोत्पीडसंभवः ।

आकाशस्थानमासाद्य प्रशान्तिं नाधिगच्छति ॥ १३

तस्मिन्वाय्वम्बुसंघर्षे दीप्ततेजा महाबलः ।

प्रादुर्भवत्यूर्ध्वशिखः कृत्वा वितिमिरं नभः ॥ १४

अग्निः पवनसंयुक्तः स्वात्समुत्पतते जलम् ।

सोऽग्निर्मारुतसंयोगाद्नत्वमुपपद्यते ॥ १५

(for [इ]त्यत्र). D₁ T₁ G₁. 5. 6 वै (for मे).

6 Da₁ om. the ref. (cf. v. 1. 5). — ^a) K₇ D₄. 9 राजन्; D₅ lacuna (for ब्रह्मन्). ☞ Ca: ब्रह्मकल्पे ब्रह्मप्रथमदिने। ☞ — ^b) B₆ महर्षीणां (for ब्रह्म^a). V₁ समागमः.

7 ^b) K₁ मानम्; D₅ ध्यानम् (for मौनम्). M₇ अस्थाय. Ś₁ K₁. 2 तस्थिरे; B₀ निश्चलं. — ^a) K₁ D₅ त्यक्ताहारः. K₆ V₁ B₀. 6-8 Da₃. 24 Dn₄ D₅ D₂. 8 (also as in text). 8 स्पर्धमाना; D₈ वायुपाना (for पवनपा).

8 ^a) Ś₁ (sup. lin.) K₆. 7 B₀. 3 (marg.) Da₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂-5. 8 ब्रह्ममयी; Cp धर्ममयी (as in text). ☞ Ca. 8: ब्रह्ममयी अशरीरा ॥ Cp: धर्ममयी वेदमयी, कारणे कार्योपचारात्। ☞ — ^b) K₄ आगतं; B₆ 'ता (for 'मत्). — After 8^{ab}, Dn₄ reads 12. 175. 36^a-37^d. — ^d) Ś₁ K₁. 2 T₂ G₁. 2 नभःस्थलात्.

9 ^a) K₆. 7 B₀. 7. 8 (marg.) Dn₁. n₄ D₅ D₂-5. 8. 9 पुरा स्तिमितमाकाशम्. — ^b) K₆ B₀. 7. 8 (marg.) Dn₁ D₅ D₂. 8. 8. 8 अनंतम्; K₇ D₄. 6. 9 निःशब्दम्; Dn₄ lacuna (for आकाशम्). — ^a) V₁ B₆-8 Da₃ नष्टार्क-चन्द्रपवनं. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 निर्वभौ; B₆. 8 (both marg. as in text). 9 Da₄ खं बभौ; G₂ चाबभौ (for संबभौ).

10 ^b) Ś₁ K₁. 2 परं (for [अ]परं). — ^a) K₁. 3 सलिलात्पीताद्; K₇ D₄. 6. 9 'लापीडाद् (for 'लोत्पी-डाद्). — ^d) D₇ T G₁-2. 8 M₁. 5-7 समजायत मारुतः.

11 ^b) D₇ T G₂. 9 इह (for इव). B₇ Dn₄ लक्ष्यते.

— ^a) B₆. 8. 9 Da₃. 24 D₄. 6. 9 [अ]भिपर्यस्तं (for पूर्य-माणं). — After 11, T₁ reads 14^a for the first time, repeating it in its proper place.

12 ^a) B₇ damaged. K₂. 4 B₀ D₅ यथा (for तथा). G₂ संरुद्धो; M₆ संरुद्धे (for संरुद्धे). — ^b) K₁ नभसोन्वो; D₄. 9 तमसोन्ते (for नभसोऽन्ते). Dn₁ D₄ निरंतरं (D₄ 'रा). — ^a) M₁. 5. 8 द्विषा (for भिषा). Dn₁ [अ]र्णवतले. — ^d) D₇ T₁ G₂ वेगवान्; M₆ घोषवत् (for 'वान्). D₆ उत्पपात स घोषवान्.

13 ^a) Ś₁ K₁. 2. 7 D₄. 6. 9 T₂ M₇ एव (for एष). D₅ (before corr.) D₇ G₂. 8 चर (G₂ 'रि)तो (for चरते). — ^b) K₇ D₄. 9 अर्णवापी (D₄ 'रपी)डसंभवः. — ^a) K₇ V₁ B₀. 8 Da₄ D₄. 9 T₂ G₁ M₁. 5-7 आकाशं (for 'श-). Ś₁ K₁. 2. 4 आश्रित्य; K₇ आस्थाय (for आसाद्य). — ^d) K₁. 4. 7 D₄ प्रशान्तिर्; K₆ प्रशान्तं (for 'शान्ति).

14 ^a) K₆ नाद्यं तु; Da₃ वाद्यं तु (for वाद्यवस्तु). K₇ संघोषे (for संघर्षे). — ^b) K₇ दीप्ततेजो; Dn₄ दित्ततेजा. T₂ G₂ महाज्वलः; G₂ 'जलाः; M₁. 7 (sup. lin. as in text) विभावस्तु. — T₁ reads 14^a for the first time after 11. — ^a) K₄. 6 B₀. 7 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8. 8 प्रादुरभूद्; B₆ 'बभूव; T₁ (both times) 'अवति (for 'अवति). K₆ तूर्ध्वशिखः; D₄ ऊर्ध्वशिखे. — ^d) M₁. 7 कुर्वन् (for कृत्वा). K₄ B₀. 7 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8. 8 निस्तिमिरं (for विति). V₁ जगत् (for जमः).

15 ^a) K₄ अग्निः. — ^b) K₆ V₁ B₀. 8-8 Da₃. 24

तस्याकाशे निपतितः स्नेहस्तिष्ठति योऽपरः ।

स संघातत्वमापन्नो भूमित्वमुपगच्छति ॥ १६

रसानां सर्वगन्धानां स्नेहानां प्राणिनां तथा ।

भूमिर्योनिरिह ज्ञेया यस्यां सर्वं प्रसूयते ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

भरद्वाज उवाच ।

एते ते धातवः पञ्च ब्रह्मा यानसृजत्पुरा ।

आवृता यैरिमे लोका महाभूताभिसंज्ञितैः ॥ १

यदासृजत्सहस्राणि भूतानां स महामतिः ।

पञ्चानामेव भूतत्वं कथं समुपपद्यते ॥ २

भृगुरुवाच ।

अमितानां महाशब्दो यान्ति भूतानि संभवम् ।

ततस्तेषां महाभूतशब्दोऽयमुपपद्यते ॥ ३

चेष्टा वायुः खमाकाशमूष्माग्निः सलिलं द्रवः ।

पृथिवी चात्र संघातः शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥ ४

C. 12, 6824
B. 12, 184. 4
K. 12, 182. 4

Dn1. n1 Ds D2. 8. 5. 8 खं समाक्षिपते जलं; K7 D4. 6. 9 T G1-8. 6 M1. 5-7 खात्स (D8 Ms खं स) सुस्थि. —^a) K1 सोमि; K2. 4 B8 (marg.) Ds2 Ds Ms सोमि; V1 अग्नि; D7 T G1-8. 6 M1. 5. 7 अग्नि (for सोमि). —^a) M1 केनत्वम् (for घन). S1 K1. 2. 4 प्रतिपद्यते; K7 D9 उपगच्छति (for 'पद्यते').

16 ^a) K4. 6 V1 Bo. 8 Das. 24 Ds D2. 2. 5. 6. 8 G1 आकाशं; K7 B8. 7 9 D4. 7. 9 T G1. 8. 6 M1. 5-7 'शान्' (for 'ज्ञे'). K6 V1 Bo. 9 Dn4 Ds1 Ds. 8 निपततः. —^b) G1 [s]परं. —^c) K7 असंघातत्वम्. —^d) K5 Bo. 6 Das Dn4 Ds. 8 अनु; Dn1 अधि (for उप). Ds पद्यते (for गच्छति). K1. 3 भूमि समुपगच्छति.

17 ^a) S1 K1. 3 स्नेह (for सर्व). —^b) S1 K1. 2. 4 अहो ज्ञेया; D7 अविज्ञेया; G1. 8 हि विज्ञेया (for इह ज्ञेया). —^d) D4. 6. 9 यस्याः (for यस्यां). V1 B7-9 Das G8 प्रतिष्ठितं (for प्रसूयते).

Colophon. — Sub-parvan: S1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-5. 7. 8 T G1-8. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: S1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Ds D2-6. 8. 9 G1 भृगुम (K6 'भा' रद्वाजसंवादः; D7 G6 भृगुभरद्वाजसंवादे सर्गक्रमः; M1. 7 भृगुभरद्वाजसंवादे प्रजासर्गः; Ms 'संवादे भूतसृष्टिः; Ms प्रजासर्गक्रमः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1. n4 10; Ds D7. 8 T G1. 8. 6 M1. 5-7 9; Ds 8; Ts G2 23. — Sloka no.: Dn1 Ds 17; Dn4 19.

177

1 K6 Ds2 D7 G1. 6 भारद्वाज (for भर). —^a) K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 4-6. 9 G1-8. 6 M1. 5-7 य एते; B8 Ds. 8 त एते (for एते ते). —^b) G2 ब्रह्म. Dn4 ब्रह्माद्यायसृजत्पुरा. —^d) K6. 7 Ds महाभूतानि (for 'भूताभि'). Bo. 6-9 Das. 24 Dn1 Ds संज्ञिताः; Ds1 संज्ञितैः; D7 T1 G2 संज्ञिकैः; G2. 6 संज्ञिकैः (for संज्ञितैः).

2 ^b) D6 सु (for स). K6 महान्प्रभुः; K7 महाद्युतिः; M1. 7 प्रजापतिः (for महामतिः). —^c) Ds1 (sup. lin. as in text) अपि (for एव). S1 K1. 3 भूतानां (for भूतत्वं). —^d) B8 (marg. as in text) समुपलभ्यते (for 'पद्यते'). — After 2, D4 reads 4^a, 5^a and 3.

3 For the sequence in D4, cf. v. l. 2. K7 reads 3 twice. —^a) S1 K1. 3 अमितानि; K4 असितानि; K6 असितानां (for अमि). S1 K1. 2. 4 महाशब्दे (S1 'ब्द'); Ds. 7 'शब्दा (for 'शब्दो). —^b) K2 D4 यानि (for यान्ति). T G1-8. 6 M1. 5. 7 भूतानां याति संभवं (M7 'वः'). —^c) K7 Ds D4. 7 अतस् (for ततस्). G2 समाभूतः; G3 महाभूतः (for महाभूत).

4 For the sequence in D4, cf. v. l. 2. —^a) M7 वायु. —^b) G1 ऊष्माग्नि (for 'ग्नि'). K7 शलिलं (for सलिलं). S1 K2. 4 B8 Ds M7 द्रवः; K1 Ds द्रवन्;

C. 12. 6825
B. 12. 184. 5
K. 12. 182. 5

इत्येतैः पञ्चभिर्भूतैर्युक्तं स्थावरजङ्गमम् ।

श्रोत्रं घ्राणं रसः स्पर्शो दृष्टिश्चेन्द्रियसंज्ञिताः ॥ ५

भरद्वाज उवाच ।

पञ्चभिर्यदि भूतैस्तु युक्ताः स्थावरजङ्गमाः ।

स्थावराणां न दृश्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥ ६

अनूष्मणामचेष्टानां घनानां चैव तत्त्वतः ।

वृक्षाणां नोपलभ्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥ ७

न शृण्वन्ति न पश्यन्ति न गन्धरसवेदिनः ।

न च स्पर्शं विजानन्ति ते कथं पाञ्चभौतिकाः ॥ ८

अद्रवत्वादनग्नित्वादभौमत्वादवायुतः ।

आकाशस्याप्रमेयत्वाद्वृक्षाणां नास्ति भौतिकम् ॥ ९

भृगुरुवाच ।

घनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः ।

तेषां पुष्पफले व्यक्तिर्नित्यं समुपलभ्यते ॥ १०

ऊष्मतो ग्लानपर्णानां त्वक्फलं पुष्पमेव च ।

म्लायते चैव शीतेन स्पर्शस्तेनात्र विद्यते ॥ ११

Kr नृप (for द्रवः). — °) V1 B6 (marg. as in text) Da4 धातु- (for चात्र). Ś1 K1 संघाता; K2 संघात्र; K4 संघत्र; G2 संघातिः (for संघातः). — °) Ś1 K2 पंचभौतिकं; D6 पांचभूतिकं (for पाञ्चभौ). — °)

5 For the sequence in D4, cf. v. l. 2. T1 om. 5^a-6^b. — °) G2 इत्येतत् (for 'तैः'). — °) K7 युक्ति- (for युक्तं). Da4 स्थावरं (for 'र-'). — °) G2 श्रोत्रा- घ्राणं. K6 घ्राणो; D5 D2.8 घ्राणो (for घ्राणं). D6 रसं (for रसः). K7 स्पर्शा (for स्पर्शो). — °) Ś1 K1.2.4 -संज्ञितं; K7 Da4 D4.8.9 M1 -संज्ञिता; Dn1 -संज्ञितः; D7 -संज्ञकः; G2 -संज्ञिकाः; M1.6 -संज्ञतः (for -संज्ञिताः).

6 T1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). V1 reads from the ref. up to 9^a on marg. K5 T2 G1 भारद्वाज (for भर-). — °) G1 उत (for यदि). K7 D4.6.9 च (for तु). — °) K7 जगत्; Da4 प्रजाः; D4.9 मुक्ताः (for युक्ताः). — °) K2 शरीरं (for 'रे').

7 K6 G1 om. (hapl.) 7. Da4 om. 7^a-8^b. V1 reads 7 on marg. D6 transp. 7 and 8. — °) V1 अनुष्माणाम्; D6.8 अनुष्माणाम्; G2 अनुष्माणाम् (for अनुष्म). — °) G2 गंधानां; G3 घटानां; G6 जडानां (for घनानां). Ś1 K1 V1 सर्वतः; K2 D7 T G2.8.9 सर्वतः; K4 सर्वदा; D2.8 सत्त्वतः (for तत्त्वतः). — °) K2 नोपलभ्यते; B6.6 नोपपद्यते; D2.8 नैव लभ्यते; M7 नोपलभ्यते (for नोपलभ्यन्ते). — °) K2 शरीरं (for 'रे').

8 Da4.24 om. 8^{ab} (for Da4, cf. v. l. 7). V1 reads 8 on marg. — °) Da. पश्यति (for 'न्ति'). — °) Da. वेदिनः; G1 वेदनं (for वेदिनः). — °) D7 स्पर्शः; M6 शब्दः (for स्पर्शः). K4 न जानति (for

विजा'). — °) K1.2 पंचभौतिकः (K2 'काः'); D6 पांचभूतिकाः (for पाञ्चभौतिकाः).

9 V1 reads 9^a on marg. — °) K7 (marg. as in text) अनस्थित्वाद् (for अनग्निः). — °) K4.6.7 B7 Da8 Dn1.24 D8 D2.8.9.9 G8 अभ्युत्थित्वाद्; D4 G1 अभौति (for अभौमं). — °) G1 आकाशत्वाद्; G2 आकाशत्वाद् (sic) (for 'स्य'). Da4 प्रमेयत्वाद्; M1.7 [अ]प्रसंगत्वाद् (for [अ]प्रमेयत्वाद्).

10 After the ref., the sequence in D7 T G1-2.6 is: 17, 11-16 (G1 om. 13-14), 18, 10, 19. — °) Ca: घनानामपि, अदृश्यमानवृक्षाणामपि वृक्षाणां तद्वातुप्रभवफलपुष्पदर्शनादन्तः संचारोऽस्ति वायोः । तस्य चावकाशं विना न संभव इत्यनुमितानुमानमाकाशप्रकाश- कम् । — °) K5.6 V1 B6.8 Da8 Dn1.24 D8 D2.8.9 पुष्पफल-; K7 D4-7.9 T G1-2.6 M1.5-7 पुष्पफल- (K7 'प'लैर् (for 'फले). K2 वृत्तिर; (D1 वृत्ति (for व्य- क्तिर). — °) K6 V1 B6.6.7.8 (marg.; orig. as in text). Da8.24 Dn1.24 D8 D2.8.9 समुपपद्यते; K7 D4.9 T2 'लक्ष्यते (for 'लभ्यते).

11 For the sequence in D7 T G1-2.6, cf. v. l. 10. — °) K1 ऊष्मतो; K7 उष्मतो; M1.6.7 ऊष्मतो (for ऊष्मतो). K6 V1 B6.6-9 Da8 Dn1 D8 D2.8 ऊ (Dn4 उ)ष्मतो म्लायते पर्णं (D8 'र्ण'); Da4 उष्मतो ज्ञायते पर्णं; Dn1 T G2.8.9 ऊष्मतो म्लायते पर्णः (Dn1 T2 G6 'र्ण'); D5 corrupt; D6-8 कु (D7 औ)ष्मतो म्ला (D7 'म्ला)यते पर्णः. — °) K1 स्वत् (for स्वत्). Dn1 पुष्पं फलम् (by transp.). Dn1 पत्रं (for फलं). D7 T1 G2.6 वा (for च). — °) K7 D4.9 म्लायते; D7 वर्धते; T1 G2.6 जायते; M1.5-7 म्लायते (for म्लायते). G1 नैव (for चैव). M7 जीते च (for जीतेन). K4.6 B6.7 Dn1.24 D8 D2.8.9 Ca म्लायते जीतेन

वाय्वम्यशनिनिष्पेषैः फलपुष्पं विशीर्यते ।

श्रोत्रेण गृह्यते शब्दस्तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः ॥ १२

वल्ली वेष्टयते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति ।

न ह्यदृष्टेश्च मार्गोऽस्ति तस्मात्पश्यन्ति पादपाः ॥ १३

पुण्यापुण्यैस्तथा गन्धैर्धूपैश्च विविधैरपि ।

अरोगाः पुष्पिताः सन्ति तस्माज्जिघ्रन्ति पादपाः ॥ १४

पादैः सलिलपानं च व्याधीनामपि दर्शनम् ।

चापि (K₆ D₂ चापि). — ^a) D₇ स्वर्गस्थेन (for स्पर्श-
स्थेन). D₆ संशयः (for विद्यते).

12 For the sequence in T G₁-3.6, cf. v. l. 10.
— ^a) K₆ B₆-8 Dn₁.n₄ Ds D₂.3.8 M₁.5-7 -निष्पेषैः
(B₇ 'ज्ञैः'); D₆ -निःशेषैः; G₆ -निष्पेषैः (for -निष्पेषैः).
D₂.3.4 वायुः सलिलनि (D₂ lacuna for 'लनि') शेषैः; D₆
वायवमिसलिलस्पर्शैः. ❀ C₂ : निष्पेषैः कठोरैः शब्दैः. ❀
— ^b) K₁ फले; K₄.7 V₁ B₆.6-9 D₂.3.4 Dn₁.n₄
Ds D₂-6.8.9 T G₁-3.6 M₁ फलं (for फल-). D₇ T₁
-पुष्पैर् (for -पुष्पं). — After 12, T₁ reads 15.

13 For the sequence in T G₁-3.6, cf. v. l. 10.
Ś₁ K₁.2.4 7 om. (hapl.) 13; G₁ om. (hapl.)
13-14. — ^a) V₁ B₇-9 वनं; B₈ (marg.) वल्लिर;
D₂.3.4 वल्लीर; Dn₁ विल्लं; D₂.9 वलं; D₆ फलं (for
वल्ली). V₁ B₆.8 (marg. as in text).⁹ D₆ चेष्टयते;
D₂ विष्ट (for वेष्ट). V₁ B₆.7.8 (marg. as in
text).⁹ D₂ D₂.9 वृक्षः (for वृक्षं). — ^a) D₂ न स;
D₂.9 नास्ति; D₇ T G₂.3.6 M₁.5-7 जापि (for न
हि). D₂ दृष्टेः; D₇ [अ]दृष्टेः (for [अ]दृष्टेः). D₆
D₂.9 तु (for च). D₂.9 चै; D₆ [S]त्र; G₂ [S]स्ति
(for ऽस्ति). B₆ नष्टदृष्टेश्च मार्गोऽस्ति; D₆ नात्रास्त्यदृष्टेश्च
मार्गोऽत्र.

14 For the sequence in T G₁-3.6, cf. v. l. 10.
G₁ om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) K₂ धूमैश्च; K₄
भूपैश्च (for धूपैश्च). ❀ C₂ : पुण्यागन्धाः कर्पूरचन्दनादि-
रसगन्धाः । अपुण्या मत्स्यादिगन्धाः । बीजं सुगन्धरसेनाभ्य-
ज्यान्वितं सुगन्धमङ्कुरं जनयति । विविधैर्धूपैरोगिणो भवन्ति ।
अत्र वृक्षायुर्वेदविदां वचनम् — प्रापयेत्कदलीपत्रैः सर्षपेण घृतेन
च । सर्वतु पुष्पफलदा भवन्त्येते चिकित्सितैः । इति । ❀
— ^a) Ś₁ K₁.2 संतः (for सन्ति). K₇ D₂-7.9 T G₂.
3.6 M₁.5-7 भवन्त्यरोगाः पुष्पाख्यासः.

15 For the sequence in T G₁-3.6, cf. v. l. 10.
T₁ reads 15 after 12. — ^a) K₂.4 V₁ B₈ (marg. ;

व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसनं द्रुमे ॥ १५

वक्त्रेणोत्पलनालेन यथोर्ध्वं जलमाददेत् ।

तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिबति पादपः ॥ १६

ग्रहणात्सुखदुःखस्य छिन्नस्य च विरोहणात् ।

जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥ १७

तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यग्निमास्तौ ।

आहारपरिणामाच्च स्नेहो वृद्धिश्च जायते ॥ १८

C. 12. 6839
B. 12. 184. 18
K. 12. 182. 18

orig. as in text) Dn₁.n₄ Ds₂ D₂.3.6.7 T₁ G₁-3.6
M₁.5-7 -पानाच्च; D₂.4 -पादं; T₂ -पानाच्च (for -पानं).
— ^b) T₂ पृथिव्यां (for व्याधीनाम्). K₆.7 V₁ B₆.7-9
D₂.3.4 Dn₁ Ds D₂.3.7.8 T G₁-3.6 M₁.5-7 चापि;
B₆ Dn₁ D₂-6.9 चैव (for अपि). K₂.6 V₁ B₆.8-9
D₂.3.4 Dn₁.n₄ Ds D₂.3.5-8 T G₁-3.6 M₁.5-7 दर्श-
नात् (for 'नम्'). ❀ C₂ : व्याधीनां नरमूत्रेण मूलदत्तेन
जनितानां दर्शनात् । । अत्रापि वृक्षायुर्वेदविदो
वदन्ति । अमलं मधु मांसं च संविद्यासिद्धेर्दुग्धोदकमिति । ❀
— ^a) Ś₁ K₂ -क्रियातश्च; K₁.4 -क्रियतश्च; M₁.6 क्रिया-
त्वाच्च (for -क्रियत्वाच्च). ❀ C₇ : अतिपानाद्व्याधीनाम् ।
व्याधीनां प्रतिक्रिया मूले लवणरसादिदानेन । ❀ — ^a) Ś₁
K₁.2 वर्तते (for विद्यते). K₂ lacuna; T₂ M₇
रसना; M₁ रसनान् (for 'नं').

16 For the sequence in T G₁-3.6, cf. v. l. 10.
— ^a) K₁.2.4 D₂ T₂ वक्त्रेण (for वक्त्रेण). D₇ G₂
-वर्णेन; T G₁.3.6 M₁.5-7 -नालेन (for -नालेन). — ^b)
G₂ यतोर्ध्वं (for यथोर्ध्वं). K₇ V₁ D₂-6.9 आपिबेत्;
T₁ G₂.3.6 M₆ आददे (for आददेत्). — ^a) K₇ यथा
(for तथा). — ^a) G₁ पादपाः (for 'पः').

17 For the sequence in T G₁-3.6, cf. v. l. 10.
— ^a) K₆ V₁ B₆.6-9 D₂.3.4 Dn₁.n₄ Ds D₂.3.5.6.8
T G₁-3.6 M₁.5-7 सुखदुःखयोश्च ग्रहणाच्च (hypermetrio);
K₇ D₂.9 ग्रहणाच्चसुखयोश्च. — ^b) Ś₁ K₁ विरोहणात्;
T₂ M₁.6.7 विरोहणात् (for विरोहणात्). — ^a) Ś₁
K₁ D₇ T₁ G₂.6 आचैतन्यं; D₂.4 न चै (for अचै).

18 For the sequence in T G₁-3.6, cf. v. l. 10.
— ^a) Ś₁ K₁.2 येन (for तेन). Ś₁ K₂ आदत्ते; K₇
D₂-6.9 आपीतं; T₂ G₁ आत्तं हि; M₅ आत्तं च (for
आदत्तं). — ^b) Ś₁ K₁.2 B₈ (marg. ; orig. as in
text) D₂.4 Cpp जनयति; D₆ तं जरति; D₇ T G₁.
3.6 M₁.5-7 जरयेते (M₇ 'चैने'); G₂ जरयेद् (for
जरयति). K₇ D₂.9 अग्निरतरा; D₆ 'माकृतं' (for 'मा-

C. 12. 6829
B. 12. 184. 19
K. 12. 182. 19

जङ्गमानां च सर्वेषां शरीरे पञ्च धातवः ।
प्रत्येकशः प्रभिद्यन्ते यैः शरीरं विचेष्टते ॥ १९
त्वक्च मांसं तथास्थीनि मज्जा स्नायु च पञ्चमम् ।
इत्येतदिह संख्यातं शरीरे पृथिवीमयम् ॥ २०
तेजोऽग्निश्च तथा क्रोधश्चक्षुरुष्मा तथैव च ।
अग्निर्जरयते चापि पञ्चाग्नेयाः शरीरिणः ॥ २१
श्रोत्रं प्राणमथासं च हृदयं कोष्ठमेव च ।

आकाशात्प्राणिनामेते शरीरे पञ्च धातवः ॥ २२
श्लेष्मा पित्तमथ स्वेदो वसा शोणितमेव च ।
इत्यापः पञ्चधा देहे भवन्ति प्राणिनां सदा ॥ २३
प्राणात्प्रणीयते प्राणी व्यानाद्व्यायच्छते तथा ।
गच्छत्यपानोऽवाक्चैव समानो हृद्यवस्थितः ॥ २४
उदानादुच्छसिति च प्रतिभेदाच्च भापते ।
इत्येते वायवः पञ्च चेष्टयन्तीह देहिनम् ॥ २५

रुतौ). — °) K1.2 परिणामाश्; G2 'माणाश् (for 'णामाश्). — °) T2 स्नेहे (for स्नेहो). K2 बुद्धिश् (for वृ°).

19 For the sequence in T G1-8.8, cf. v. 1 16. — °) T1 इत्येकशः (for प्र°). K7 D4.9 G6 प्रपद्यन्ते (for प्रभिद्यन्ते). D5 प्रत्यक्षेण प्रभेद्यन्ते. — °) G1 शरीरे (for 'रं). K7 विचेष्टिते (for 'ष्टते).

20 °) V1 B3 Da4 Ds2 D4 त्वच्चासं च; D5 त्वच्चा मांसं (for त्वक्च मांसं). K7 D8 om. च. — °) Ś1 K1.2.4.7 V1 B8 Dn1 Ds (marg.; orig. as in text) D2.4.6.9 G1 स्नायुश्च (for स्नायु). Ś1 K1.2.7 D4.6.9 पंचमः (for 'मम्). — °) G2.8 मन्ये तद् (for इत्येतद्). K4.6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Das.24 Dn1. n4 Ds D2.2.6-8 G2.2.6 Cpp संघातं (D7 'तः); G1 संघातं (for संख्यातं). — °) K2 शरीरं (for 'रे).

21 °) K2.7 D4.9 T2 M1.5-7 तेजोऽग्नितः; K4.6 V1 Dn1. n4 Ds D2.2.6-8 T1 G2.2.6 तेजोऽग्निस (for तेजोऽग्निश्च). D5 तेजोऽग्निसिगमता क्रोधश्च. ✽ Ca: क्रोधः मानसो विकारोऽपि तेजोबहुलैश्च देहेषु भवति नान्यत्रेति तस्यापि तेजसत्वं मुनिनोक्तम् । ✽ — °) K1 चक्षु (for चक्षुर्). K6 ऊष्माश्; Da4 ऊष्मा (for ऊष्मा). — °) Ds1 (sup lin.; orig. as in text) जनयते (for जर°). K6.7 Bo.6-9 Das.24 Dn1. n4 Ds D2.2.5.8 यच्च; D4.9 चैव; D8 यश्च (for चापि). — °) K2 पंचाग्नेयः (for 'याः). K7 B8 (marg.; orig. as in text) D4.9 M1.5 (sup. lin.) शरीरिणां; D7 T G1-2.6 M5 'रतः (for 'रिणः).

22 °) K6 V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1. n4 Ds1 D2.2. 5.8.8 तथासं (for ख°). D7 T G1-2.6 अवर्णं प्राण- मासं च. — °) K7 D4.9 transp. हृदयं and कोष्ठम्. K1 कौष्ठम्; K2.4 कंठम्; M1 क्रोष्टम् (for कोष्ठम्). D6 हृदं. कोद्यमेव च (sic). — D6 om. (hapl.) 22°-23°. V1 reads 22°-23° on marg. — °) K2

शरीरं (for 'रे).

23 D6 om. 23° (cf. v. 1. 22). V1 reads 23° on marg — °) D7 श्लेष्म- (for 'ष्मा). K2 M1 अथो (for अथ). B8 D6 स्नेहो (for स्नेहो). — °) Ds D7 T1 वसति (for भवन्ति).

24 °) Ś1 K1.2 M7 प्राणीयते; K6 D8 Dn.5 प्रीण- यते; K7 D4.9 प्राणा°; V1 Bo.6.8.9 D7 T G1.2.6 प्राण°; B7 Dn4 G2 M5.7 (sup. lin.) प्रण°; Dn8 प्रमा- णयते; Das (also).21 प्रमीयते (for प्रणी°). G1 प्राणि; M1.7 देही (for प्राणी). — °) D7 T1 G1.2 व्यानयते (for व्यायच्छते). D5 तदा; D6 यथा; D7 T G1-2.6 सदा (for तथा). — 24° is damaged in B7. — °) K1 गच्छति (for गच्छति). K6 V1 Bo.6.8 (marg. as in text).9 Dn1 Dn D2.2.6.8 [s]धमश्चैव; Dn4 [s]धमश्चैव (hypermetric); Dn [s]वाक्चैव (for स्वाक्चैव). T G1-2.6 गच्छत्यपानेनावाक्च. — °) B8 हृद्यवस्थितः; D5 हृदय° (for हृद्यव°). D7 T G1-2.6 M5 समानेन समा (T2 M5 सम; G2 स हि)स्थितः. ✽ Cp: अवस्थितः, अनियतक्रियः । ✽

25 °) Das.21 D7 T G1-2.6 M5.6 उच्छसिति. — °) K1.4 D4 प्रतिभेदाश्; D7 T G2.2.6 M5 वृत्ति- भेदाश्; G1 वृत्त° (for प्रति°). B8 भारते (for भापते). — °) B8 M1.7 धातवः (for वायवः). — °) G1 चेष्टा- यन्ति (for चेष्ट°). Ś1 K1.2.4 हि; D7 T G1-2.6 च (for [ह]ह). B6.8 (marg.; orig. as in text) G1.2.6 Cpp देहिनां; D7 T1 G2 M5 'नः (for 'नम्).

26 °) D5-7 T G1-2.6 M1.5-7 गुणं (for गुणान्). G6 om. from वेत्ति up to विस्तरः (in 28°). — °) G1 रसश्च (for रसं). K4 G1 चक्षुः (sic); Das G2 चान्यः; Dn4 D8 चाद्यः (for चाक्षयः). — K6 V1 Dn1. n4 Ds D2.2.6 M7 repeat, and Bo.6-9 Das.24 M1.5 read, 26° after 28. V1 (first time) reads 26° on marg. — °) T2 G1 M7 (first time) व्यापते (for

भूमेर्गन्धगुणान्वेत्ति रसं चाद्ध्यः शरीरवान् ।
 ज्योतिः पश्यति चक्षुर्म्यां स्पर्शं वेत्ति च वायुना ॥ २६
 तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तराभिहितान्गुणान् ।
 इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरः कदुरेव च ॥ २७
 निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ।
 एवं नवविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्धविस्तरः ॥ २८
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापां गुणाः स्मृताः ।
 रसज्ञानं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ २९

रसो बहुविधः प्रोक्तः स्वरिभिः प्रथितात्मभिः ।
 मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा ।
 एष षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः ॥ ३०
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ।
 ज्योतिः पश्यति रूपाणि रूपं च बहुधा स्मृतम् ॥ ३१
 ह्रस्वो दीर्घस्तथा स्थूलश्चतुरस्रोऽणु वृत्तवान् ।
 शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतोऽरुणस्तथा ।
 एवं द्वादशविस्तारो ज्योतीरूपगुणः स्मृतः ॥ ३२

C. 12. 6855
 B. 12. 184. 35
 K. 12. 182. 33

ज्योतिः). G1 पश्यति. Dr T G1 2.6 Mr (first time)
 रूपाणि (for चक्षुर्म्यां). Ks (first time). 7 Dn1. n4
 Ds (last four first time) Ds (both times). 8 (first
 time). 4. 5. 6 (first time). 8 ज्योतिषा चक्षुषा रूपं. —^a)
 V1 (first time) वाहिना; Dn1 (first time) वा पुनः;
 Ds. 7 T G1. 2. 6 Ms. 7 (first time) वायुतः (for वायुना).
 — After 26, Ks. 7 Dn1. n4 Ds Ds-6. 8. 9 ins. :

486* गन्धः स्पर्शो रसो रूपं शब्दश्चात्र गुणाः स्मृताः ।

[Ds. 6 गन्धस्पर्शौ. Ds दिशो (for रसो). Kr Ds. 6. 8
 चापि (for नात्र). Ks गुणः स्मृतः (for गुणाः स्मृताः).]
 On the other hand, Dr T G1. 2. 6 Ms. 7 ins. after 26 :

487* शब्दं शृणोति च तथा आकाशान्तु शरीरवान् ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च भूगुणः ।

[(L. 1) T1 Mr तथैव (for च तथा). Dr आकाशस्य;
 Gs आकाशं तु (for "शांतु"). — Mr om. line 2.
 — (L. 2) T1 Gs शब्दस्पर्श (for शब्दः स्पर्शश्च). Gs
 बंधुश्च (for गन्ध"). T G1. 6 Ms भूगुणाः (for "णः").]

27 Gs om. 27 (of. v. l. 26). G1 om. 27^{ab}.
 —^a) Ś1 K1. 2. 4 V1^a Dr T Gs. 6 तत्र (for तस्य).
 —^b) Ś1 Das M1 विस्तराभिहितान्; Kr Ds विस्तरा-
 (Ds "रान्)विहितान् (for विस्तराभि). —^c) G1 तुष्टाश्च
 (for इष्टश्च). —^d) Dr T G1. 2. 6 मधुरः कटुकस्तथा.

28 Gs om. 28 (of. v. l. 26). —^a) Kr Ds. 9
 निर्हारी; Das निर्हारी; G1 M1. 6 नीहारी (for निर्हारी).
 Ks संहतः; Das. 24 संहतः; Ds संहतं (for संहतः).
 —^b) Ś1 K1. 2. 4 विशद; Ds विखद (for विशद).
 Ds वा (for च). —^c) Gs पार्थिवे (for "वो"). Ds
 विस्तरात् (for "रः"). — After 28, Ks V1 Dn1. n4
 Ds Ds. 8. 6 Mr repeat, while Bo. 6-9 Das. 24 M1. 6
 read, 26^{ad}.

29 Kr Ds. 5. 8. 9 om. 29^{ab}. —^a) Da+ Ds Gs
 M1 स्पर्श (for स्पर्शः). Gs om. च. —^b) Da+
 रसं (for रसश्च). Ks. 6 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4
 Ds Cp चापि (for चापां). Ks गुणः स्मृतः. —^c)
 Kr Ds. 7. 9 T1 Gs. 2. 6 च (for तु). Ds संतानं च
 प्रवक्ष्यामि. —^d) Ks निगदितः (for "दतः").

30^b) Ks. 6 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8
 ऋषिभिः (for सूत्रिभिः). Kr पृथितात्मभिः; M1 प्रस्थि-
 ता^a (for प्रथिता^a). —^c) Dn1 स्निग्धः (for तिक्तः).
 —^d) Bs (marg. as in text) तदा (for तथा).
 —^e) Kr Bs (marg.; orig. as in text) Ds. 6. 7. 9
 T G1-3. 6 M1. 6-7 एवं (for एष).

31 Kr om. 31^{ab}. —^a) Ds स्पर्श (for स्पर्शश्च).
 Dr Ts रूपश्च (for रूपं). —^b) Ds om. ज्योतिः.
 Ks एव च (for उच्यते). —^c) Ts G1 ज्योतेः
 (for ज्योतिः). Dr पश्यति (for पश्यति). —^d)
 Br 9 श्रुतं (for स्मृतम्). Ś1 K1. 2. 4 रूपं बहुविधं
 स्मृतं; Ts रूपं बहुविधात्मकं.

32^a) K1 तथा स्थूलः; Dr T G1-8. 6 Ms कृशः
 (G1 "श." स्थूलश्च (for तथा स्थूलश्च). —^b) V1 Bs. 8
 (marg. as in text). 9 [s]य; Dr T G1-8. 6 Ms च;
 M2 सु (for णु). Ś1 K1. 2. 4 [s]नुवर्तुलः; Dr
 [s]नुवृत्तवान् (for णु वृत्त^a). Bs अतुलः (for वृत्तवान्).
 — For the sequence of st. 32^{ad}-38^{ab} in Ks Bs-9
 Das. 24 Ds Ds. 2. 6. 8 M1. 6. 7, of. the tabular state-
 ment on p. 1012. —^c) Ds पीतो (for रक्तो).
 —^d) Ds रक्तो नीलः (for नीलः पीतो). Kr स्मृतः
 (for तथा). Ds नीलपीतारुणस्तथा. — After 32^{ad},
 V1 Bo Dn1. n4 Ds. 9 read 34^{ab}. Kr om. 32^{ad}. Dr
 om. 32^a-34^d. V1 reads 32^a-33^d on marg. —^e)
 Ks Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds-6. 8. 8 शोकाः (for

C. 12. 6857
B. 12. 184. 35
K. 12. 182. 34

शब्दस्पर्शौ तु विज्ञेयौ द्विगुणौ वायुरुच्यते ।

वायव्यस्तु गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ॥ ३३

कठिनश्चिकणः श्लक्ष्णः पिच्छलो मृदुदारुणः ।

उष्णः शीतः सुखो दुःखः स्निग्धो विशद एव च ।

द्वादशः). — G₁ om. (hapl.) 32^{ed}-34^e. — ^r Da₄
D₄. s. s ज्योती (Da₄ °ति) रूपो; T G₂. s. s M₁. s-7

ज्योतिषोपि (G₂ °षापि) (for ज्योतीरूपः). K₁ s -गणः;
D₅ -गुणाः (for -गुणः).

Tabular Statement

showing sequence of st. 32^{ed}-38^{ab} in K₆ B₆₋₉ Da₃. a₄ D₅ D₂. s. s. s M₁. s. 7

K ₆	32 ^{ed}	34 ^{ab}	32 ^{er}	35	—	36	37	490*	33 ^{ed}	34 ^{ed}	—	33 ^{ab}	—	34 ^{er}	38 ^{ab}
								lines 1, 4							
B ₆₋₉	32 ^{ed}	34 ^{ab}	32 ^{er}	35	—	36	37	490*	33 ^{ed}	34 ^{ed}	488*	33 ^{ab}	—	34 ^{er}	38 ^{ab}
Da ₃	32 ^{ed}	34 ^{ab}	32 ^{er}	35	—	36	37	490*	33 ^{ed}	34 ^{ed}	—	33 ^{ab}	—	34 ^{er}	38 ^{ab}
								lines 1, 4							
Da ₄	32 ^{ed}	34 ^{ab}	32 ^{er}	35	—	36	37	490*	33 ^{ed}	34 ^{ed}	488*	33 ^{ab}	—	34 ^{er}	38 ^{ab}
D ₅	32 ^{ed}	34 ^{ab}	32 ^{er}	35	—	36	37	490*	33 ^{ed}	34 ^{ed}	488*	33 ^{ab}	—	34 ^{er}	38 ^{ab}
D ₂	32 ^{ed}	34 ^{ab}	32 ^{er}	35	—	36	37	490*	33 ^{ed}	34 ^{ed}	—	33 ^{ab}	—	34 ^{er}	38 ^{ab}
								lines 1, 4							
D ₃	32 ^{ed}	34 ^{ab}	32 ^{er}	35	—	36	37	490*	33 ^{ed}	34 ^{ed}	488*	33 ^{ab}	—	34 ^{er}	38 ^{ab}
D ₂ . s	32 ^{ed}	34 ^{ab}	32 ^{er}	35	—	36	37	490*	33 ^{ed}	34 ^{ed}	488*	33 ^{ab}	—	34 ^{er}	38 ^{ab}
								lines 1, 4							
M ₁	32 ^{ed}	—	32 ^{er}	35	489*	36	—	—	33 ^{ed}	34 ^{ed}	—	—	34 ^{ab}	34 ^{er}	38 ^{ab}
M ₆	32 ^{ed}	—	32 ^{er}	35	489*	36	—	—	33 ^{ed}	34 ^{ed}	—	—	34 ^{ab}	34 ^{er}	38 ^{ab}
M ₇	32 ^{ed}	—	32 ^{er}	35	—	36	—	—	33 ^{ed}	34 ^{ed}	—	—	34 ^{ab}	34 ^{er}	38 ^{ab}

33 For the sequence in K₆ B₆₋₉ Da₃. a₄ D₅ D₂. s. s. s M₁. s. 7, cf. the tabular statement above. D₇ G₁ om. 33 (cf. v. l. 32). T₂ M₁. s-7 om. 33^{ab}. V₁ reads 33 on marg. Bo Dn₄ read 33^{ab} after 488*. — ^a) B₆ शब्द (for शब्द). K₄ V₁ Dn₁. n₄ D₂. s. s. s च (for दु). K₆ वायव्यस्तु गुणः स्पर्शौ; K₇ Da₃ शब्द (D₅ °दः) स्पर्शौत्र विज्ञेयो; T₁ G₂. s. s शब्दः स्पर्शश्च वायव्यो. — T₁ G₂. s. s om. 33^{ed}. — ^b) Dn₄ द्विगुणौ. K₆ V₁ Bo. s. s Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. s. s. s इत्युत (for उच्यते). — Bo om. 33^{ed}. — ^c) Ś₁ K₁. 2 गणः स्पर्शः; K₇ M₆ गुणस्पर्शः (M₆ °र्श) (for गुणः स्पर्शः). T₂ शब्दस्पर्शश्च वायव्यौ; M₆ शब्दस्पर्शौ तु वायव्यौ. — ^d) K₁ स्पर्शाश्च; M₆ स्पर्श (for स्पर्शाश्च). K₇ D₅ D₄-s. s तु (for च). D₅ बहुविस्तरः (for बहुधा स्मृतः). K₁ G₂ स्मृताः; M₆ स्मृत (for स्मृतः).

34 For the sequence in K₆ B₆₋₉ Da₃. a₄ D₅

D₂. s. s. s M₁. s. 7, cf. the tabular statement above. K₄. 7 om. 34^{ab}; D₇ om. 34^{ab}; G₁ om. 34^{ab} (cf. v. l. 32). V₁ Bo Dn₁. n₄ D₄. s read 34^{ab} after 32^{ed}. T G₂. s. s transp. 34^{ab} and 34^{ed}. — ^a) K₁ श्लक्ष्णाः; V₁ स्निग्धः; Bo चक्षुः (for श्लक्ष्णः). — ^b) Ś₁ K₁ पिच्छलो; K₆ V₁ Bo. s-9 Da₃ Dn₁. n₄ D₅ D₂. s. s. s T G₂. s M₁. s. s पिच्छलो; Da₃ पिच्छलो; G₂ पिच्छलो (for पिच्छलो). K₁ lacuna; K₄. 7 D₇ T₁ G₁-s. s मृदुदारुणौ; D₄. s. s दारुणौ मृदुः; T₂ मृदुलारुणौ (for मृदुदारुणः). — Bo om. 34^{ed}. — ^c) G₂ उष्ण (for उष्णः). Da₃. a₄ शीतः; D₅ शीतं; D₂ शीतः (for शीतः). D₅ T₁ सुखं दुःखं; T₂ सुखस्निग्धो; G₂ सुखो दुःखं (for सुखो दुःखः). — ^d) T₂ दुःखो (for स्निग्धो). Ś₁ K₂. 4 D₂. s विशद (for विशदः). — After 34^{ed}, K₆. 7 Bo. s-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. s. s. s ins.;

एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण उच्यते ॥ ३४
तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव तस्मृतम् ।
तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरं विविधात्मकम् ॥ ३५
षड्ज ऋषभगान्धारौ मध्यमः पञ्चमस्तथा ।

धैवतश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादकः ॥ ३६
एष सप्तविधः प्रोक्तो गुण आकाशलक्षणः ।
त्रैस्वर्येण तु सर्वत्र स्थितोऽपि पटहादिषु ॥ ३७
आकाशजं शब्दमाहुरेभिर्वायुगुणैः सह ।

C. 12. 6863
B. 12. 184. 42
K. 12. 182. 40

488* तथा खरो मृदुः शृङ्गो लघुर्गुहरोऽपि च ।

[Ds यथा (for तथा). Ds तथाप्यखरो (hypermetric) (for तथा खरो). Bo. 6-9 Ds मृदुः शृङ्गो (for मृदुः शृङ्गो). Ds शृङ्गः. Ds गुण आकाशसंभवः (for the post. half).]

— After the above, Bo Dn4 read 33²⁰. K4 om. 34². — ^a) Ś1 K1.6 V1 B6-9 Das. a4 Dn4 Ds D2. 8.8 Cnp एवमेकादशविधो (Ś1 K1 V1 B6-9 Das. a4 'गुणो'); K7 D4.6.9 एवं दशैकविस्तारो; Bo Dn1 एवं द्वादशधा स्पर्शो. — ^b) K6 एव च (for उच्यते).

35 For the sequence in K6 B6-9 Das. a4 Ds D2. 8.8.8 M1.6.7, cf. the tabular statement on p. 1012. Bo. om. 35-37. — ^a) Ś1 K1.2.4.7 D4.9 तथैक- (for तत्रैक-). G1 तत्रैकगुण आकाशः. — ^b) Ś1 K2 तु स्मृतं; K7 D6.7 T2 G1-8.6 M1 संस्मृतः; Das. a4 तस्मृतिः; D4.9 M5.6 स स्मृतः; D6 तच्छ्रुतः; T1 संस्मृतं (for तस्मृतम्). — ^c) Ś1 K1.2 D6 T2 M1.6 विस्तरं; D6 स्वरूपं (for विस्तरं). Das. a4 M1 बहु- धात्मकं (for विविधा). T1 G2.8.6 विस्तरं विविधं स्मृतं. ☞ Cp: विविधात्मकं प्रतिभेदमनेकावान्तरप्रतिभे- दम् । ☞ — After 35, K7 Das D4.9 M1.6 ins.:

489* शान्तो घोरश्च मूढश्च तानसंघर्षजस्तथा ।

[K7 D4.9 असंघर्षजश्च (for असंघर्ष-).]

36 For the sequence in K6 B6-9 Das. a4 Ds D2. 8.8.8 M1.6.7, cf. the tabular statement on p. 1012. Bo om. 36 (cf. v. 1. 35). — ^a) Ds खड्गो; T2 षड्जं (for षड्ज). K6.7 V1 B8 Dn1 D4.5 T2 गान्धारो (K6 D4 'रा'; T2 'र-') (for 'रौ'). Ś1 K1.2 षड्जोऽथर्षभगान्धारौ; D7 T1 (G1-8.6 षड्जस्त्वृषभगां'; M1.5-7 षड्जर्षभौ सगां'. — ^b) T1 मध्यम (for 'म:'). K6 V1 B6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8.5.6.8 G1 धै- (G1 धै) वतस् (for पञ्चमस्). — ^c) Ś1 K1.2.4 दैव- तश्च; K6 V1 B6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds B2. 8.5.6.8 G1 पञ्चमश्च; T1 धैवतं; T2 दैवतैश्च; G2 सैवतश्च; M5 दैवतस् (for धैवतश्च). M5 तु (for च). D7 T G1-8.6 M1.5-7 निषादश्च (for [अ]पि विज्ञेयस्). K7 D4.9 अतः परं तु विज्ञेयो. — ^d) K6 निषादवत्; V1 B6-9 Dn1. n4 Ds D2. 8.5.6.8 'दवान् (for 'दकः'). K7

D4.9 निषादो धैवतस्तथा; D7 T G1-8.6 ससैते शब्दजा गुणाः; M1.5-7 द्वादशैते गुणाः स्मृताः. ☞ Cp: हृत्कण्ठ- रसनातालुदन्तनासाभ्य उच्चरन् । षड्भ्यो जायत इत्येवं स्वरः षड्भ्यो विधीयते ॥ नाभिदेशात्समुत्थाय कण्ठशीर्षसमाहतः । नदनृषभवद्यस्माद्वषभोऽयमतः स्मृतः ॥ धमन्योत्थाय गान्धार्या कण्ठशीर्षाहतः स्वरः । व्यक्तिमेति ततस्तेन गान्धार इति कथ्यते ॥ नाभिदेशात्समुत्तिष्ठन्नुरःकण्ठसमाहतः । यस्मान्नदति मध्यस्थस्त- स्मान्मध्यम उच्यते ॥ नाभिप्रदेशादाभालमयं तारतयोल्लिखतः । उद्दिभात्पुच्छरन्धीवानतो धैवत उच्यते ॥ नाभेरुदरहृत्कण्ठान- तीत्येष समुच्चरन् । सूर्धानं पञ्चमं स्थानं प्राप्तः पञ्चम उच्यते ॥ स्वरसंधिश्च शेषेषु यस्मादेष निषीदति । निषीदन्ति स्वराश्चा- स्मिन्नियुक्तोऽसौ निषादवान् ॥ मयूरो गोरजः क्रोञ्चः कोकिलो वाजिकुञ्जरो । रुन्त्यमी क्रमादेतान्सप्त षड्वादिकान्स्वरान् ॥ ☞

37 For the sequence in K6 B6-9 Das. a4 Ds D2. 8.8.8 M1.6.7, cf. the tabular statement on p. 1012. K7 Bo D4.9 M1.6.7 om. 37 (for Bo, cf. v. 1. 35). — ^a) D6 एवं (for एष). G2 एष ते धर्मराजोक्तः. — ^b) D7 T G1-8.6 शब्द (for गुण). K6 V1 B6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8.5.6.8 -संभवः; D7 T1 G8 -लक्षणं (for -लक्षणः). — ^c) K2 त्रैस्वर्येण; K4.6 V1 B6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8.5.6.8 M5 Cn ऐश्वर्येण; G1 त्रैस्वरेण (for त्रैस्वर्येण). ☞ Ca: त्रैस्वर्येणेति । उच्चार- भेदात्तु मन्द्रमध्यतारास्तु त्रयः स्वरा एव त्रैस्वर्यम् ॥ Cn: ऐश्वर्येण व्यापकत्वेन । ☞ — ^d) D7 G1.8 M5 स्थितोऽपि; T स्थितोऽपि; G6 स्थितोऽपि (for स्थितोऽपि). — After 37, Ś1 K1.2.4.6.7 V1 B6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 ins.:

490* मृदङ्गभेरीशङ्खानां स्तनयित्तो रथस्य च ।

यः कश्चिच्छ्रूयते शब्दः प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा ।

एतेषामेव सर्वेषां विषये संप्रकीर्तितः ।

एवं बहुविधाकारः शब्द आकाशसंभवः ।

[K7 D4.9 om. line 1. — (L. 1) K2 Ds1 -शब्दानां; D6.7 -संजातः (for -शङ्खानां). — Ś1 K1.2.4.6 V1 B6-9 Das. a4 Ds D2. 8.6.8 om. lines 2-3. — (L. 2) K7 D4.5.7.9 प्राणिजोऽप्राणिजोऽपि वा (for the post. half). — (L. 3) Dn1 विषयैः. D7 स प्रकीर्तितः (for संप्र). — (L. 4) K7 D4.5.7.9 एवं बहुविधो ज्ञेयः (for the prior half). K7 D4.9 आकाश- (for आ). Ś1 K1.2.4 -संस्थितः (for -संभवः).]

C. 12. 6863
B. 12. 184. 43
K. 12. 182. 41

अव्याहृतैश्चेतयते न वेत्ति विषमागतैः ॥ ३८
आप्यायन्ते च ते नित्यं धातवस्तैस्तु धातुभिः ।

आपोऽग्निर्मारुतश्चैव नित्यं जाग्रति देहिषु ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

भरद्वाज उवाच ।

पार्थिवं धातुमाश्रित्य शरीरोऽग्निः कथं भवेत् ।
अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १

भृगुरुवाच ।

वायोर्गतिमहं ब्रह्मन्कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ।

प्राणिनामनिलो देहान्यथा चेष्टयते बली ॥ २

श्रितो मूर्धानमग्निस्तु शरीरं परिपालयन् ।

प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ॥ ३

स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।

मनो बुद्धिरहंकारो भूतानि विषयाश्च सः ॥ ४

38 For the sequence in Ks Bs-9 Das. a4 Ds D2. s. s. s Mi. s. 7, cf. the tabular statement on p. 1012. T G1-3. 6 Ms om. 38^{ab}. —^a) Bs. 7. 3 (marg. as in text). 9 Das. a4 Cpp आकाशं शब्दमाहुस्तु. ☞ Cp: आकाशं शब्दमाहुरिति पाठे गुणगुणिनोस्तादात्म्यात्. ☞ —^b) Ks. 4 Bs (marg as in text) Ds. 7 शब्द- (for वायु). —^c) K7 अव्याहृतश्च; T2 अभ्याहृतैश्च; Ca. p अव्याहृतैश्च (as in text). Ms अव्यहृतं च दयते. ☞ Ca: अव्याहृतैः समतया स्थितैः ॥ Cs: भूतसाम्योपेतैः. ☞ —^d) Ks नवेति; Ds नवमिर् (for न वेत्ति). Ks Bo Ds. 8 विषमा गतीः; K7 Dn1. n4 Da. 6. 9 Cn 'मस्त्यितैः; Das. a4 विषमागतं; D2 विषमागताः; Ds 'ये क्षितः; D7 T G1-3. 6 'माहृतैः (G1 'तेः); Cnp 'मागतैः (as in text). ☞ Cn: विषमा गतीरिति गौडपाठस्तु ग्रामादिकः. ☞

39 ^a) K1 आपार्यं; K4. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn4 D2-4. 9 Ms. 7 आप्यायन्ते (Da4 'यते); M1 आप्यायन्ते (for आप्यायन्ते). K7 Dn1. n4 Da. 6. 9 तैर्; Bs वै (for ते). Ds इत्येतैः कारणैर्नित्यं. —^b) K7 Da. 5. 9 ते तु; Bs (marg. as in text) तस्य (for तैस्तु). Ds हेतुभिः; D7 T G1-3. 6 Mi. 5-7 पंचभिः (for धातुभिः). —^c) K1 आपोऽग्निः; K2 T2 आपोऽग्नि- (for आपोऽग्निर्). Dn1 चापि (for चैव). —^d) G1 जगति (for जाग्रति). — After 39, K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 Cn ins. :

491* मूलमेते शरीरस्य व्याप्य प्राणानिह स्थिताः ।

[Das Dn4 Ds. 8 प्राणा (for प्राणान्). Da4 इहास्थिता (for इह स्थिताः). D7 स्थिताः.]

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2 4. 6. 7 Bo. 6. 8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 Mi. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 Ks. 4 Bo. 9 Das D2. 5 भृगुभारद्वाजसंवादः; K1. 6. 7 V1 Bo. Dn1 Dn2 Ds. 4 भृगुभरद्वाजसंवादः; Ds1 Ds. 8. 9 अ (Da अ) रद्वाजसंवादः; M1. 7 भृगुभरद्वाजसंवादे वृक्षचैतन्यस्य संवादः; Ms भृगुभरद्वाजसंवादे वृक्षचैतन्यप्रतिपादनं; Mo 'संवादे वृक्षचैतन्यवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 11; Dn4 Ds2 D7 T1 G1. 3. 6 Mi. 6-7 10; T2 (12) 24. — *Sloka no.*: Ś1 Ds 43; Dn1. n4 44.

178

1 K1 Dn4 Ds1 Ds G1 भारद्वाज उवाच (for भर'). —^a) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. 9 Mi. 6. 7 आसाद्य (for 'श्रित्य). —^b) Ś1 Ks. 7 शरीरो; T2 G1 शरीरे (for शरीरो). Ks Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Das (also as in text). a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 प्रभो; K7 Da. 6. 9 विभो (for भवेत्). —^c) G2 अवकाशाः; Gs 'काशं (for 'काश-).

2 ^a) G1 गतिमहद् (for 'महं). Ś1 K1. 2 विद्वन् (for ब्रह्मन्). D7 वायवोतिमहद्ब्रह्मन्. —^b) K4. 6 Bs-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 कथयिष्यामि (for कीर्त'). —^c) K7 V1 Bo. 3 (marg. as in text). 9 Da. 9 Gs देहाद् (for देहान्). —^d) Ś1 K1. 2. 4 वर्तयिते (sic) (for चेष्टयते).

3 ^a) K7 Ds आत्मा (for अमिस्). Ds अग्निः स्थितो हि मूर्धानं. —^b) Ms शरीरं. ☞ Cp: शरीरः इत्यह-

एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ।
 पृष्ठतश्च समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ ५
 वस्तिमूलं गुदं चैव पावकं च समाश्रितः ।
 वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥ ६
 प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
 उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ ७
 संधिष्वपि च सर्वेषु संनिविष्टस्तथानिलः ।

शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ ८
 धातुष्वग्निस्तु विततः समानेन समीरितः ।
 रसान्धातूश्च दोषांश्च वर्तयन्नवतिष्ठति ॥ ९
 अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः ।
 समन्वितः स्वधिष्ठानः सम्यक्पचति पावकः ॥ १०
 आस्यं हि पायुसंयुक्तमन्ते स्यादुदसंज्ञितम् ।
 श्रोतस्तस्मात्प्रजायन्ते सर्वश्रोतांसि देहिनाम् ॥ ११

C. 12. 6876
B. 12. 185. 11
K. 12. 183. 11

निलयोर्विशेषणम् । ॐ — °) G1 प्राणे (for प्राणो). Ds वायौ (for चायौ). Da1 प्राणो मूर्द्धा पिशाचौ च. — °) T1 वर्धमानो (for वर्त).

4 °) M1 भूतानां (for 'रमा). — °) Da1 च (for स). G2 *नात्मनः (for सनातनः). ॐ Cv : जन्त्वादीनां वायवधीनत्वात् स जन्तुरित्याद्युक्तम् । सनातनपुरुषस्य तु वायवधीनत्वं तद्वक्तृवशाज्ज्ञेयम् । ॐ — °) D4.5 भूतानां (for 'नि). K4.6, B7 Dn4 D4.5 G1 विषयश्च; D2 'यांश्च (for 'याश्च).

5 °) K7 D4.6.9 सर्वं तु (for त्विह स). K8 च (for स). B8 (marg. as in text) समस्तं च (for स सर्वत्र). — °) Da1 प्राणिनः (for प्राणेन). K4 Dn1. n4 परिचाल्यते (for 'पाल्यते). — °) Ds D7 T2 G1-3 कोष्ठतश्च (for पृष्ठ). K4.6 V1 Bo.6-9 Da1.24 Dn1. n4 D2-5.8.9 तु (for च). K2 Da4 समासेन; K7 D4. 5.9 'नस्तु; D6 समानं* (for 'नेन). ॐ Cp : समानेन सर्वदेशसंस्कारिणा । ॐ — °) K6 V1 Bo.9 Da1.24 D2-5. 8.9 अपाश्रितः (for उपा). D7 T1 G2 स्वां गतिं समुपाश्रितः; G1 स्वांगं स्वांगमपाश्रुतः; G8.6 स्वां स्वां च गतिमाश्रितः.

6 °) K4.6.7 V1 Bo.6-9 Da1.24 Dn1. n4 Ds D2.3.5-8 T1 G8.6 M5 वस्ति; G2 वस्तिर (for वस्ति-). Da4 गतं (for गुदं). — °) B6.8 (marg. as in text) Da1.24 M5 पावकः (for 'कं). K6 V1 Bo. 6-9 Da1.24 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 समुपाश्रितः (for च समा). — °) K1.7 Ds.5.6 M1 वहन्मूत्रः; D7 T1 G2 सविष्मूत्रः (for वहन्मूत्रं). K6 Ds Cap शरीरं (for पुरीषं). — °) G2 अपानं. V1 प्रवर्तते (sub-metric); B8 संप्रवर्तते (for परिवर्तते).

7 °) Ds एष (for एकस्). — °) K7 D4.6.9 उदानश्च (for 'न). Da1 D7 संप्राहुर (for सं प्रा). — °) D7 T G1-3.6 M1.5-7 कुक्काला (for 'विदुषो).

M1.5-7 नराः (for जनाः). Ds corrupt. ॐ Cn : अध्यात्मविदुषः, सकाशाच्छ्रुतेति शेषः ॥ Cp : अध्यात्मविदुष इति प्रथमार्थे द्वितीया । ॐ

8 Ds om. 8. — °) Ś1 K1.2.4 तथानले (for 'निलः). — °) Ś1 K1.2 शरीरे यो (for 'रेषु). — °) Ds1 उपदिश्यति (for 'इयते).

9 °) Da1 च (for तु). D7 T1 G2 स धातुष्वग्नि-विततः. — °) D4 om. (hapl.) from समा up to प्राणापान (in 10°). D7 T G1-3.6 M5.7 (sup. lin.; orig. as in text) समानोष्णि (G1.2 M5 'भिः) (for 'नेन). — °) T1 रसं धातुश्च; G1 रसगंधांश्च (for रसान्धातूश्च). T1 G2 स- (for च). M1 दोषाणां (for दोषांश्च). — °) Ds अवतिष्ठते; D7 T1 G2 एव तिष्ठति (for अवति).

10 D4 om. up to प्राणापान (cf. v. 1. 9). — °) Ś1 K1.2 व्यानोदानः; G8 प्राणापानं; M5 प्राणापानः (for 'पान-). Da समाहिताः; G2 'श्रितः (for 'हितः). — °) B8 (marg.; orig. as in text) समिधितः (for समन्वितः). K4.6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da1.24 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 स्वधिष्ठानं; K7 D4.9 स्वधिष्ठाने; D7 T G1-3.6 M1.5-7 समानेन (for स्वधिष्ठानः). — °) Ś1 K1.2.4 चानलः (for पावकः). ॐ Cn : अधिष्ठानं नाभिमण्डलं समन्वितः समाश्रितः पचति । अन्नादिकमिति शेषः । यद्वा । समन्वितः एकीभावेन युक्तः समानत्वं गत इत्यर्थः । अधितिष्ठति व्यापारवान्भवत्यनेनेति जीवनमन्नमधिष्ठानम् । ॐ

11 Ds om. 11. — °) K7 D4.6 T2 G1.2 Cap आस्यदिः; Ds आस्यदि (for आस्यं हि). K2.7 D4.9 G1.2 वायुसंयुक्तम्; K4.6 V1 Bo.6-9 Da1.24 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 पायुप (K6 'पा) र्यतम् (for पायुसंयुक्तम्). — °) V1 Bo.3.9 Ds (marg. as in text) श्रोतस् (for श्रोतस्). K1.7 Ds M1.5.7 श्रो (Ds श्रो) तलो-

C. 12. 6877
B. 12. 185. 12
K. 12. 183. 12

प्राणानां संनिपाताच्च संनिपातः प्रजायते ।

ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ १२

अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।

स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ १३

पक्वाशयस्त्वधो नाभेरूर्ध्वमामाशयः स्थितः ।

नाभिमध्ये शरीरस्य सर्वे प्राणाः समाहिताः ॥ १४

प्रसृता हृदयात्सर्वे तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।

वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः ॥ १५

एष मार्गोऽथ योगानां येन गच्छन्ति तत्पदम् ।

जितक्लमासना धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ॥ १६

एवं सर्वेषु विहितः प्राणापानेषु देहिनाम् ।

तस्मिन्स्थितो नित्यमग्निः स्थान्यामिव समाहितः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

स्मात् (for स्रोतस्तस्मात्). Das प्रजायते (for 'यन्ते').
D4 श्रोतोऽस्त्वजायते (sic). —^d) D1 ६.० श्रोताग्नि
(for 'स्रो'). D1 देहिनिः (for 'नाम्').

12 K1 om. (hapl.) 12. —^a) Ś1 K1. 2. 4 G2
संनिपातश्च (Ś1 'ताश्च'); T2 G1. 8. 8 M1 'ताद्यः' (for
'ताच्च'). —^b) Ś1 K1. 2. 4 निपाता (K2. 4 'त')श्च (for
संनिपातः). B8 Das. 21 संनिपातश्च जायते. * Ca. 8:
स्वस्थानपरित्यागेन धातुवैषम्यादेकत्र मेलनं संनिपातः । *
—^c) Da4 Ds1 उष्मा; D1 औष्मा (for ऊष्मा).
K6 त्वग्निर्; D1 T G1. 8. 8 Ms सोमिर् (for चाग्निर्).
—^d) Ś1 K1. 2 Da-8 M1. 7 सोऽन्नं (for योऽन्नं). Ds1
देहिनिः; D4 'नो' (for 'नाम्').

13 ^a) T2 'सहः'; G2 M1 'वहं' (for 'वहः'). G6
प्रवहणो (for 'वहः प्राणो'). K6 D8 अग्निरेव वहिः (D8
'रेव हरत्' प्राणो). * Cs: अग्निवेगवहः । अग्निना सहितो
वेगोऽग्निवेगः, तं वहतीत्यग्निवेगवहः । * —^b) Da4
गुणांते; Da गुदांतं (for गुदान्ते). —^c) D1 और्ध्वम्
(for ऊर्ध्वम्). K1 ऊर्ध्वमागम्य च पुनः. —^d) K1
समुत्क्षिप्यति (for 'पति'). Da4 पावनं; D1 T2 पावकः
(for पावकम्). * Cp: समुत्क्षिपति संदीपयति । *

14 ^a) D1 T1 G2 ततो; G1 तथो (for त्वधो).
K1. 2 नाभे (sic); K4. 6 V1 Bo. 6 (marg. as in text).
1. 9 Das. 21 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 G1 M1 नाभ्याम्; B8
नाड्या; B8 (marg.) D1 T G2. 8. 8 Ms. 7 नाभ्या (for
नाभेर्). —^b) D6 ऊर्ध्वम्; D1 और्ध्वम् (for ऊर्ध्वम्).
K1 D2 आमाशयं (D4 'या'); Cp एकाशयः (for आमा-
शयः). D1 T G1. 8. 8 M1. 5. 5 स्मृतः (for स्थितः).
—^c) K1. 2 नाभिमध्ये; T2 नाभिमध्ये (for नाभिमध्ये).
—^d) G2 M1 सर्वे (for सर्वे). K6 V1 Bo. 6-8 Das.
21 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 च संस्थिताः; K1 D4 ६.०
प्रतिहिताः; D1 G2 तदाश्रिताः; T1 G1. 8. 8 M1. ६. 7

समाश्रिताः; T2 तदाश्रयाः; M6 तदाश्रिताः (for समा-
हिताः).

15 K1 om. (hapl.) 15. B1 partly damaged.
—^a) K6. 1 Bo. 8 Das. n1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8
प्रस्थिताः; V1 Bo. 7. 8 (marg.). 9 आश्रिताः; M1
प्रसृतो (for प्रसृता). K1 B8 D8 7 T1 G1 सर्वाः; D4
T2 G2 सर्वा (for सर्वे). —^b) D1 और्ध्वम् (for
ऊर्ध्वम्). —^c) G2 वहति (for 'जित'). Ds1 G2 अन्न-
रसो (for 'सान्'). T2 नाड्यो; G2 नाड्यं (for नाड्यो).
—^d) D1 प्राणाप्राणाः (for दश प्राण-). D6 रसः;
G2 प्राणात् (for दश). K1 D6. 9 प्रणोदिताः; D4
प्रचोदितः (for प्रचोदिताः). * Cp: मार्गोऽथ हस्तजिह्वा
च पूषा चाथ पयस्विनी । यशस्विनी तथा विश्वोदरी विश्वमुखी
कुहूः । अलम्बुपा शतहृदा च दश नाड्यो रमावहाः ॥ C4:
नाड्यो दशेति । सुपुम्नेऽपि जलागाम्बारीहस्तिजिह्वाधमनामाल-
विकायशस्विनीशङ्खिनीकुहुसंज्ञाः ॥ C5: दशप्राणैः प्राणा-
पानभ्यानोदानसमानकूर्मानन्तकृकलदेवदत्तधनंजयाद्यैः दश-
प्राणैः । *

16 ^a) Ś1 K1. 2. 4 एवं (for एव). B8 देवानां;
G2. 6 युक्तानां (for योगानां). * Cp: योगानां योगश्च-
त्तानाम् । * —^b) K6 Ds1 G2. 6 गच्छन्ति (for 'जित').
K4 तत्परं (for तत्पदम्). —^c) D6 जितक्लमासना; G1
'सनं' (for 'सना'). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in
text) Das. 21 Dn1. n4 Ds1 D2. 8 जितक्लमाः (D6 'क्ल-
शाः') समा धीरा (B8 om. धीरा); D1 T1 G2 जित-
पक्वासना धीरा. —^d) K6 V1 B8 (marg.) Das Dn1.
n4 Ds D2. 8. 7 T1 G1. 8. 8 M1 आदधन्; Bo. 7. 8 Das
T2 Ms. 7 आदधत् (for आदधुः). * Cp: आदधन्
आदधन्त । व्यत्ययादेकवचनम् । *

17 ^a) K1 विहितः; G2 विहितः; M1 विहितो;
M1 विहितो (for विहितः). —^b) M1. 7 (sup. lin.
as in text) प्राणापानौ (M1 'नो') द्वि (for 'पानेभ्यः'). M6

१७९

भरद्वाज उवाच ।

यदि प्राणायते वायुर्वायुरेव विचेष्टते ।

श्वासित्याभाषते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ १

यद्यूष्मभाव आग्नेयो वह्निना पच्यते यदि ।

अग्निर्जरयते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ २

जन्तोः प्रमीयमाणस्य जीवो नैवोपलभ्यते ।

वायुरेव जहात्येनमूष्मभावश्च नश्यति ॥ ३

यदि वातोपमो जीवः संश्लेषो यदि वायुना ।

वायुमण्डलवद्दृश्यो गच्छेत्सह मरुद्गणैः ॥ ४

श्लेषो यदि च वातेन यदि तस्मात्प्रणश्यति ।

महार्णवविमुक्तत्वादन्यत्सलिलभाजनम् ॥ ५

कूपे वा सलिलं दद्यात्प्रदीपं वा हुताशने ।

C. 12. 6688
B. 12. 186. 6
K. 12. 184. 3

om. देहिनां. — ^a) K₆ V₁ Bo. 7. 9 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 तस्मिन्समिच्यते नित्यं; K₇ Bo. 8 Da₃. a₁ D₁-5. 9 तस्मिन्यो मध्यगो (Bo. 8 Da₃. a₁ 'तो) नित्यं; D₇ T G₁. 2 M₅ त (T₁ G₂ य) स्मिन्योव (G₁ 'न्धाव) स्थितो नित्यं; G₈. 6 'न्यो (G₆ 'न्नो) व्यज्यते नित्यं; M₁. 5. 7 'न्यो बु (M₆ व) च्यते नित्यं. — ^d) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃ a₁ Dn₁. n₄ Ds D₁-9 T (G₁-8. 6 M₁. 5-7 अग्निः (K₇ Da₄ G₂ अग्नि-) स्थाल्यामिवाहितः (G₁ 'गतः).

Colophon. — *Sub purāṇa*: Ś₁ K₁. 2. 3. 6. 7 Bo. 6-9 Da₃. n₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-5. 7. 8 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. n₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 M₁. 7 भृगुभरद्वाजसंवादे प्राणादिवायुकथनं (M₆ 'वायुगतिकीर्तनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ 12; Ds₂ D₇. 8 T₁ G₁ M₁. 5-7 11; D₂ 10; T₂ G₂. 3. 6 25. — *Śloka no.*: Dn₁. n₄ Ds 17.

179

1 Dn₁ Ds G₁. 6 भारद्वाज (for भर^a). — ^a) Ś₁ (*sup. lin.* as in text) प्रमीयते; K₁. 6 Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5-8 T₂ G₁ M₁. 7 Cs प्राणयते; M₁ प्रण^o; M₆ प्रयतते; Cp प्राणायते (as in text). — ^b) Cs: प्राणयते प्राणव्यापारं कुरुते । — ^c) Ds (also as in text) यदि वायुर् (for वायुरेव). K₇ विचेष्टिते. — ^d) K₆ स्वसिति; V₁ Bo. 8. 9 Da₃. a₁ Ds M₁. 5-7 श्वसते; Ds स्वसते; D₇ T G₂. 3. 6 स्वनते; G₁ ससते (for श्वसिति). K₂ B₆ आभासते; B₇ Ds 'षिते (for 'षते). — ^e) Ś₁ K₁. 2. 4 तदा (for तस्माज्). G₂ निरर्थकः.

2 Ś₁ K₁. 2. 4 om. (hapl.) 2; M₅ reads it after

6. — ^a) K₆ V₁ Bo. 7 Dn₁ Ds D₂. 3. 5. 8 T₁ M₅ यदूष्मभाव (B₇ 'लाभ); Bo. 8 (marg.) यदूष्मा^o; G₁ यदूष्मभंग; G₂ यस्यूष्मभाव (for यदूष्म^o). G₁ आग्नेये. — ^b) K₇ D₄. 9 ह्यग्निना; G₁ मन्युना (for वह्निना). M₆ is damaged from दि up to तस्माज्जी (in 2¹). D₁. 6. 9 यदा (for यदि). — ^c) G₁ जरायते. Dn₁. n₄ चैतत् (for चैव). — ^d) G₂ तस्माज्जन्मन्निवानिरर्थकः (sic).

3 T₂ om 3^{ab}. D₄ reads 3^a-4^a twice. — ^a) Ś₁ K₁. 2. 7 V₁ प्रमी (K₂ V₁ 'णी) यमानस्य; T₁ G₈. 6 प्रम्रियमाणस्य; G₁ प्रकीर्य^o (for प्रमीय^o). — ^b) V₁ एवम् (for एनम्). Ś₁ K₁. 2 वायुश्च प्रजहात्येनम्. — ^c) K₇ D₄. 9 उष्णभावश्च; Da₁ उष्मभावस्य; G₁ ऊष्माभावस्य (for ऊष्मभावश्च). B₈ (marg. as in text) निरर्थकः; Da₁ (also as in text) न जायते (for च नश्यति).

4 For the repetition in D₄, cf. v. l. 3. — ^a) K₄ वातोपमां; K₆ Bo. 6. 7 Da₃ Dn₁. n₄ Ds D₁. 3. 8 G₁ वायुमयो; V₁ B₈ (marg. as in text), 9 Da₃ Ds वायूपमो (for वातो^o). — ^b) Ds (marg. as in text) वा पुनः (for वायुना). — ^c) D₂ वायुर् (for वायु). V₁ Bo. 6-9 Da₃ Ds D₈. 5. 7 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 दृश्येद् (for दृश्यो). — ^d) T G₁-3. 6 M₁. 5-7 गच्छेत् (for गच्छेत्).

5 ^a) B₈ T₁ G₂. 6 श्लेष्मा; D₇ G₈ औष्मो (for श्लेषो). K₇ D₄. 6. 9 च यदि (by transp.); G₈ यदि नि. K₆ Bo. 8 (marg.). 7-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₂. 3. 5. 8 संश्लेषो (Da₄ 'श्लिष्टो) यदि वातेन; T₂ श्लेष्मणेदं च वा^o. — ^b) K₇ D₄. 6. 9 स हि (for यदि). Ś₁ K₁ प्रनश्यति; Ds प्रणश्यति. — ^c) K₇ D₄-6. 9 यथार्णव- (for मद्वा^o). K₇ विमुक्तास्स; B₈ D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5. 7 विमुक्तत्वाद् (for विमुक्त^o). — ^d) Cs: यथा सलिलोत्थिप्तं जलभाजनं सलिलाप-

C. 12. 6888
B. 12. 186. 6
K. 12. 184. 6

प्रक्षिप्तं नश्यति क्षिप्रं यथा नश्यत्यसौ तथा ॥ ६
पञ्चसाधारणे ह्यस्मिञ्शरीरे जीवितं कुतः ।
येषामन्यतरत्यागाच्चतुर्णां नास्ति संग्रहः ॥ ७
नश्यन्त्यापो ह्यनाहाराद्वायुरुच्छ्वासनिग्रहात् ।
नश्यते कोष्ठभेदात्स्वमग्निर्नश्यत्यभोजनात् ॥ ८
व्याधिघ्नपरिक्षेपैर्मैदिनी चैव शीर्यते ।
पीडितेऽन्यतरे ह्येषां संघातो याति पञ्चधा ॥ ९
तस्मिन्पञ्चत्वमपक्वे जीवः किमनुधावति ।

गमे दृश्यते तद्वद्वायुसंक्षिप्तो जीवो वायोरपगमे दृश्येतेत्यर्थः । ❀

6 °) K7 D4-6.9 यद्वात् (for दद्यात्). D7 T G1-8.0 M1.5-7 Csp यस्मिन् (G8.6 M1.6 यः क्षि)पेट्सलिलं कूपे. — °) K4 प्रदीप्तं; K7 D4.9 प्रतीप्तं; D6 प्रदीपो; D7 'पे (for 'पं). Dn4 हुताशनं. — °) S1 प्रनष्टं; K2 प्रणष्टं (for प्रक्षिप्तं). K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.8 क्षिप्रं प्रविश्य नश्येत; K7 D4.6.9 क्षिप्रं प्रविष्टो नश्येद्दि. — For 6^{ed}, D7 T G1-8.6 M1.5-7 Cv subst.:

492* तद्वद्व्युत्थमयं तद्वज्जीवो वातानलात्मकः ।

[G3 वातानि°.]

— After 6, M6 reads 2.

7 °) M6 पर- (for पञ्च-). K6.7 V1 Bo. 6.7.8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2-4.8.9 -धारणके; Das -साधारणके (hypermetric); Cv -साधारणे (as in text). G1 om. ह्यस्मिन्. ❀ Cv: पञ्चसाधारणे पञ्चानां भूतानां साधारणे पञ्चभूतमये इत्यर्थः । ❀ — °) Da4 G1 जीवितः. — °) K6 V1 Dn1. n4 Ds D3.5-7 T G1-8.6 M1.5-7 तेषाम् (for ये°). K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.8.8 अन्यतरा (B6 °मा)भावाच्च; M6 Csp °तम (Csp °मा)त्यागे (for °तरत्यागाच्च). — °) S1 K1.2 चतुर्थो; Das. a4 वर्ततां (for चतुर्णां). Dn1. n4 Ds D2.8.8 Cnp संशयः; Cv संग्रहः (as in text). ❀ Cn: संग्रह इति पाठः स्वच्छः । ❀

8 °) S1 K1 Das नश्यति. Ds1 D7 T G1-8.6 M5.7 Cs ह्यनाधाराद् (for 'हाराद्). ❀ Cs: अनाधारात्, त्वद्धांसाधाराधारात् । ❀ — °) B8 Das. a4 निश्वास- (for उच्छ्वास-). — °) D4 नश्यत; G2 नश्यते. K1.2 नश्यत्ये-कोष्ठभेदात्स्वम्. ❀ Cn: कोष्ठभेदाद्वाह्यादिना कोष्ठनिरोधात् । ❀ — °) K2.4 अभाजनात्.

9 °) Da4 D7 T1 G2.6 व्याधिः (for व्याधि-).

किं वेदयति वा जीवः किं शृणोति ब्रवीति वा ॥ १०
एषा गौः परलोकस्थं तारयिष्यति मामिति ।
यो दत्त्वा म्रियते जन्तुः सा गौः कं तारयिष्यति ११
गौश्च प्रतिग्रहीता च दाता चैव समं यदा ।
इहैव विलयं यान्ति कुतस्तेषां समागमः ॥ १२
विहगैरुपयुक्तस्य शैलाग्रात्पतितस्य वा ।
अग्निना चोपयुक्तस्य कुतः संजीवनं पुनः ॥ १३
छिन्नस्य यदि वृक्षस्य न मूलं प्रतिरोहति ।

Dn1. n4 D2 -वर्णः; D7 T G1-8.6 -प्राण- (for -प्रण-). — °) D7 T G1-8.6 M1.5-7 च वि- (for चैव). Dn1 दीर्यते (for शी°). ❀ Cn: वर्णो विस्तार उच्छ्रुतता । ❀ — °) D5 पीड्यते; G1 पीडिते; G2 पीडिता; M6 वर्धते (for पीडिते). S1 हीतरे; K2.4 ह्येतरे; K7 D4.6.9 T2 G1.2.8 M1.5-7 [5]न्यतमे; B7 D7 G8 °तमो; D8 मन्यते; T1 ह्यन्यतमे (hypermetric) (for ऽन्यतरे). K7 D4-6.9 M1.6.7 तेषां (for ह्येषां). — °) V1 संघातो (for संघातो). B8 (marg.) D7 T G1.2.8 M5 पंचतां (for पञ्चधा).

10 °) T1 यस्मिन्; G1 तस्मान्; G8.6 अस्मिन् (for त°). — °) K7 कमनु-; Da.9 M6.7 कमनु- (for किमनु-). — K4 om. 10°. — °) D6 वेदयति (for वेद°). G3 किं वः (for जीवः). D7 T G1.2.8 M1.5-7 किं वा वेदयते जीवः. — °) K6 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2.8.8 च (for वा).

11 °) K1 G2 गौ (sic); K2 [अ]सौ (for गौः). S1 K2 परलोकस्था; Ds1 °लोकस्य (for °लोकस्थ°). K4 एषास्ते पारलौकिकी. — °) Da4 तारयिष्यति (for °प्यति). — °) K1 या; Da4 यां (for यो). — °) K2 [अ]सौ (for गौः). S1 K1.2.8 V1 M1.5.7 किं; G2 कान् (for कं).

12 °) S1 K1.2 Da4 D6.8.9 T2 G2 M1.7 -ग्रहीता (for -ग्रहीता). Da4 वा (for च). — °) B6 चैव (for चैव). G1 मयं (for समं). G6 यदा (for यदा). — °) G6 [प]वं (for [प]व). K7 M6 याति. — °) Dn4 समागमाः.

13 °) Dn1 Ds2 विहगैर्. K4.6.7 Dn1 Ds. 4-6.9 उपयुक्तस्य (for °युक्तस्य). — K2.4 om. (hapl.) 13th; S1 reads it on marg. — °) K6.7 Dn1 Ds Ds. 4-6.9 च (for वा). — °) B8.8 (marg.). 9 Da4 D7 T1 G2

बीजान्यस्य प्रवर्तन्ते मृतः क पुनरेष्यति ॥ १४
बीजमात्रं पुरा सृष्टं यदेतत्परिवर्तते ।

मृता मृताः प्रणश्यन्ति बीजाद्वीजं प्रवर्तते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

भृगुरुवाच ।

न प्रणाशोऽस्ति जीवानां दत्तस्य च कृतस्य च ।
याति देहान्तरं प्राणी शरीरं तु विशीर्यते ॥ १
न शरीराश्रितो जीवस्तस्मिन्नेष्टे प्रणश्यति ।
यथा समित्सु दग्धासु न प्रणश्यति पावकः ॥ २

भरद्वाज उवाच ।

अग्रेयथा तथा तस्य यदि नाशो न विद्यते ।
इन्धनस्योपयोगान्ते स चाग्निर्नोपलभ्यते ॥ ३
नश्यतीत्येव जानामि शान्तमग्निमनिन्धनम् ।
गतिर्यस्य प्रमाणं वा संस्थानं वा न दृश्यते ॥ ४

C. 12. 6901
B. 12. 187. 4
K. 12. 185. 4

३.० M7 वोपयुक्तस्य; Ds2 D4.०.० चोपयुक्तस्य (for 'युक्तस्य').

14 °) B7.३ (marg. as in text).० Das (also as in text) जीवान्यस्य; T2 बीजानस्य (for 'न्यस्य'). K7 D4.०-० T G1-३.० प्ररोहंति; V1 Ds2 D2.३ M1.५-७ प्ररोहंते; Dn1 प्रवर्तत (for 'तन्ते'). —^a) Ds2.२४ मृतः कः; D6 मृतः कः; D7 T1 G2.३.० न मृतः; G1 भूतं क (for मृतः क).

15 °) B6.३ (marg. as in text) जीव- (for बीज-). M7 -मार्ग (for -मात्रं). —^b) K6 Ds2.२४ यदि तत् (for यदेतत्). —^c) D4 lacuna; D7 T1 G6 तदा; G1 मृतान्; G3 भूताद् (for मृता). D5 मृतात्; G8.० भूताः (for मृताः). Ś1 K1 प्रनश्यति. —^d) D2.३ जीवाजीवः (for बीजाद्वीजं).

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1.२.४.०.७ Bo. ०-० Ds2.२४ Dn1.२४ Ds D2-० T G1-३.० M1.५-७ मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1.२.४.०.७ V1 Bo. ०-० Ds2.२४ Dn1 Ds D2-०.३.० भृगुभरद्वाजसंवादः; D7 T G1.२.० M1.५-७ जीवाक्षेपः. — Adhy. no. (figures, words or both): B7 Dn1 Ds D7.३ T1 G1.३.० M1.५-७ 12; Dn1 13; D2 11; T2 G2 26. — Śloka no.: Ds2 Dn1.२४ Ds1 15.

180

1 °) K6 B6 (marg. as in text) Ds2 Dn1.२४ Ds D2.३.० M1.५ जीवस्य (for जीवानां). —^b) Ds

सु- (for the first च). —^c) K7 D4-०.० M1 देही; T2 प्राणे; G3 प्राणः (for प्राणी). —^d) B6 (marg. as in text) भुवि (for तु वि-).

2 °) K1 शरीराश्रितो; B6 (marg.).७.३ (marg. as in text).० D5 'रं विना (for 'राश्रितो). —^b) Ś1 K1.२.७ D1.५.० विनश्यति; M1 प्रन'; M7 न न' (for प्रण'). —^c) G2 दग्धासु (for दग्धासु). K6 V1 Bo. ०-० Ds2.२४ Dn1.२४ Ds D2.३.५.३ समिधामिव दग्धानां. —^d) K6 V1 Bo. ०-० Ds2.२४ Dn1.२४ Ds D2.३.५.३ यथाग्निर्दृश्यते तथा; K7 प्रणश्यति च पावकः. ❀ Cv: समिधादे वायुना उज्जीतोऽग्निः सूक्ष्मरूपेणाकाशं प्रति गच्छति, न नश्यति, तद्वत् । ❀

3 D5 भारद्वाज. —^a) K7 D4-०.० यथा ह्यग्नेस्; D7 T1 अग्नेर्यदा (for 'यथा). D7 T1 G2.३.० समिद्धस्य (for तथा तस्य). —^c) G1 [उ]पयोगांते; G2 [अ]पयोगांते (for [उ]पयोगान्ते). B6 (marg.) D4-० यथे- (D4 यदि-; D5 यदे-; D6 तथे-) धनोपयोगेन.

4 °) B6 (marg.).७.३ जानाति (for 'मि). —^b) K1 D6 शान्तिम्; D5 गतम् (for शान्तम्). —^c) D5 गतिम्. Ś1 K1.२ D5 अस्य; K7 B6 (marg.) D4. ०.७.३ T G1-३.० M1.५-७ ह्यस्य (for यस्य). D5 च (for वा). —^d) K1 संस्थाने; D4 संस्थानं. K6.१ V1 Bo. ०-० Ds2.२४ Dn1.२४ Ds D2-०.३.० विद्यते (for दृश्यते). — After 4, Ds1 reads 5^a-6^b.

5 After the ref., G2 ins.:

493* जीवस्य चेन्धनाग्नेश्च सदा नाशो न विद्यते ।

C. 12. 6902
B. 12. 187. 5
K. 12. 185. 5

भृगुरुवाच ।

समिधामुपयोगान्ते सन्नेवाग्निर्न दृश्यते ।
आकाशानुगतत्वाद्धि दुर्ग्रहः स निराश्रयः ॥ ५
तथा शरीरसंत्यागे जीवो ह्याकाशवत्स्थितः ।
न गृह्यते सुसूक्ष्मत्वाद्यथा ज्योतिर्न संशयः ॥ ६
प्राणान्धारयते ह्यग्निः स जीव उपधार्यताम् ।
वायुसंधारणो ह्यग्निर्नश्यत्युच्छ्वासनिग्रहात् ॥ ७
तस्मिन्नेष्टे शरीराग्नौ शरीरं तदचेतनम् ।
पतितं याति भूमित्वमयनं तस्य हि क्षितिः ॥ ८

— ^a) V1 B8 Da3. a4 D4-6 उपयोगेन; G1 'भोगाति (for 'योगान्ते). — ^b) K8 V1 Bo. 6. 7 8 (marg. a8 in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8. 8 G2 यथा- (Da4 तथा; G2 स चा) धिनोपलभ्यते; D4 यथासिरुपलभ्यते; Cv स्वर्लिंगैरुपलभ्यते. — Da1 reads 5^a-6^b after 4. — ^c) K6 गतं ताद्धि (for -गतत्वाद्धि). — ^d) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 दुर्ग्रहो हि; D5. 6 दुर्ग्रहः स; D7 दुर्ग्रहः सन्; T2 दुर्ग्रहं न; G8. 6 दुर्ग्रहः सन् (for दुर्ग्रहः स).

6 For the sequence in Da1, cf. v. l. 4. — ^b) D5. 7 T1 G1. 8. 8 M5 [s]पि; G2 वि- (for हि). D7 -संस्थितः (for -वास्थितः). M1. 8. 7 जीवो ह्याकाशमाश्रितः. — ^c) B6 (marg.) गृह्यते; G2 गृह्यते; M1. 5 दृश्यते (for गृह्यते). B9 D8 T1 G2 स; Da3 Dn1. n4 तु (for सु). K7 D4. 9 -सूक्ष्मत्वाद् (for 'सूक्ष्म'). B6 (orig.) नोपलभ्यात्सूक्ष्मत्वाद् (submetric); D5 नोपलक्ष्यते साक्षित्वाद्. — ^d) D7 T G1-8. 8 M1. 5-7 अनिघनं (for न संशयः).

7 ^a) D7 T G1-8. 8 M5 योभिः (for ह्यग्निः). — ^b) Da1 D7 T G1-8. 8 M1. 5-7 उपधार्यते (for 'धार्यताम्). — ^c) S1 K1. 2 वायुः (for वायु). K7 D4 -संधारणा (D4 'जे) (for 'रणो). S1 K1. 2. 4 ह्यग्नेर.

8 ^a) Da3. a4 नाशे (for नष्टे). — ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 ततो देहमचेतनं (B6 'नंतरं); K7 D4-6. 9 ततो देहो विचेतनः. — ^c) K7 D4-6. 9 पतितो; Da3 पतिते; Da4 'त्वे (for 'तं). — ^d) K1 यमनं; K2 शयानं; D7 अघनं; T1 नयनं; G1 न घनं; G2 निघनं (for अयनं). S1 K1. 2 च (for हि).

9 K7 om. (hapl.) 9-10. — ^a) S1 K1. 2. 4 स्थाव-

जङ्गमानां हि सर्वेषां स्थावराणां तथैव च ।
आकाशं पवनोऽभ्येति ज्योतिस्तमनुगच्छति ।
तत्र त्रयाणामेकत्वं द्रव्यं भूमौ प्रतिष्ठितम् ॥ ९
यत्र खं तत्र पवनस्तत्राग्निर्यत्र मारुतः ।
अमूर्तयस्ते विज्ञेया आपो मूर्तास्तथा क्षितिः ॥ १०
भरद्वाज उवाच ।
यद्यग्निमारुतौ भूमिः खमापश्च शरीरिणु ।
जीवः किंलक्षणस्तत्रेत्येतदाचक्ष्व मेऽनघ ॥ ११
पञ्चात्मके पञ्चरतौ पञ्चविज्ञानसंयुते ।

राणां (for जङ्गमानां). S1 K1. 2. 4 Dn1 D7 7. 8 T G1 8. 8 च (for हि). — ^b) S1 K1. 2. 4 जंगमानां (for स्थावराणां). K7 Cv: स्थावराणामिति संबन्धवष्टी । स्थावरजङ्गमसंबन्धी पवन इत्यर्थः । K7 — ^c) K2 Dn1 आकाशे. K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8. 8 M5. 7 [s]भ्येति (for सभ्येति). — ^d) B9 तद् (for तम्). — ^e) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8. 8 M1. 6. 7 तेषां (for तत्र). S1 K1. 2 एकस्य; K1. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8. 8 'त्वाद् (for 'त्वं).

10 K7 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^a) V1 खं यत्र (by transp.); D7 तत्र खं. Dn1 पवनं. — ^b) D4. 6 G1 transp. तत्र and यत्र. — ^c) K1 अत्र भूमयस् (hypermetric) (for अमूर्तयस्). D4 अमूर्ते इव विज्ञेये. K7 Cs: अमूर्तयः, निबिडावयवस्त्वेन हीनाः । K7 — ^d) V1 आपो मूर्तिस् (for आपो मूर्तास्). S1 K1. 2. 4 M1. 6. 7 तनुः (for क्षितिः). K6 Bo. 7. 8 (marg. a8 in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8. 8 मूर्तिमंतः शरीरिणां; D4. 6 मूर्तिरापः शरीरिणां.

11 Da1 D6 G1 भारद्वाज. — ^a) S1 K4 यद्यग्निमारुतौ; K1. 6 'ग्निमारुतो; K6. 7 T1 'ग्निमारुतो; G1 यद्यग्निमारुतौ; M1. 6. 7 यद्यग्निमारुतौ (for यद्यग्निमारुतौ). K7 D4. 9 प्राणाः (for भूमिः). — ^b) K1 M1. 6 खमापं च; K7 D4. 9 तथापश्च. K7 D4-6. 9 शरीरिणां (for 'रिणु). — ^c) K6 स्वेतद्; B6 [इ]त्येवस्; Da4 D8 ह्येतद्; D5-7 T1 G2. 8. 8 एतद् (with hiatus) (for [इ]त्येतद्).

12 ^a) G8. 6 पंचरते (for 'रतौ). — ^b) K4 G1 संयुगे; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8. 8 चेतने; D4 संयुतो; Cv 'ते (as in text). — D5 om.

शरीरे प्राणिनां जीवं ज्ञातुमिच्छामि यादृशम् ॥ १२
मांसशोणितसंघाते मेदःस्नाय्वस्थिसंचये ।
भिद्यमाने शरीरे तु जीवो नैवोपलभ्यते ॥ १३
यद्यजीवं शरीरं तु पञ्चभूतसमन्वितम् ।
शरीरे मानसे दुःखे कस्तां वेदयते रुजम् ॥ १४
शृणोति कथितं जीवः कर्णाभ्यां न शृणोति तत् ।
महर्षे मनसि व्यग्रे तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ १५
सर्वं पश्यति यदृश्यं मनोयुक्तेन चक्षुषा ।
मनसि व्याकुले तद्धि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १६
न पश्यति न च ब्रूते न शृणोति न जिघ्रति ।

न च स्पर्शरसौ वेत्ति निद्रावशगतः पुनः ॥ १७
हृष्यति कुप्यति च कः शोचत्युद्विजते च कः ।
इच्छति ध्यायति द्वेष्टि वाचमीरयते च कः ॥ १८

भृगुरुवाच ।

न पञ्चसाधारणमत्र किञ्चि-

च्छरीरमेको वहतेऽन्तरात्मा ।

स वेत्ति गन्धांश्च रसांश्च्युतिं च

स्पर्शं च रूपं च गुणाश्च येऽन्ये ॥ १९

पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रदर्शी

स सर्वगात्रानुगतोऽन्तरात्मा ।

C. 12. 6918
B. 12. 187. 20
K. 12. 185. 20

12°-13°. — ^a) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 वेत्तुम्; Dn4 Ms श्रोतुम् (for ज्ञातुम्). D7 T Gs. 6 यादृशः.

13 Ds om. 13^{ab} (of. v. l. 12). — ^a) G1 -संवाधे (for -संवाते). — ^b) Bo. 6-9 Ds Ds T G1-3. 6 M1. 5-7 मेदः; D4 मेदः (for मेद-). D8 संचरे (for संचये). — ^c) Ds भिद्यमानः; Gs विद्यमाने (for निद्य). K7 D4. 6. 9 च; D7 T2 G1-3. 6 M1. 5-7 [5]त्र (for तु). — ^d) Dn4 D7 G1 जीवे; Gs जीव्यो (for जीवो). K7 वैव (for नैव).

14 Before 14, D7 T G1-3. 6 M1. 5. 7 ins. भृगुरुवाच. — ^a) Ks यदि जीवं; Ds1 यदा जीवं; Ds G2 यद्यजीवं; G1 यद्यजीवः. — ^b) Dn4 M1. 6. 7 शरीरः; Ds1 T1 शरीर- (for शरीरे). Ds दुःखैः (for दुःखे). S1 K4. 7 D4. 6. 9 Gs. 6 शरीरैर्मानसैर्दुःखैः; K1. 2 शरीरे (K2 -र-) मानसैर्दुःखैः; T2 शरीरमानसैर्दुःखैः. — ^d) Dn4 Ds कस्तं; Ds कस्तां; G1 यस्तां (for कस्तां). Ks कस्तां विदपतेषुजं (sic). — After 14, D7 T G1-3. 6 Ms read 18 for the first time, repeating it in its proper place.

15 Before 15, D7 T G1-3. 6 M1. 5. 7 ins. भू (T2 भा)रद्वाज उवाच. K1 repeats 15^{ab} after 15. — ^b) S1 K1. 2 स (for न). K1 V1 D7 T G1-3. 6 तं; K7 D4. 9 M1. 5-7 च (for तत्). — ^c) Bs मानसे. — ^d) D7 T1 तस्मिन् (for तस्मात्).

16 ^a) K7 D4-6. 9 चक्षुर्भ्यां (for यदृश्यं). — Ks om. 16^b. — ^b) Ds1 (sup. lin. as in text). s1 चेतसा (for चक्षुषा). — ^c) K4. 7 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4

Ds D2-6. 8. 9 चक्षुः; V1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 तस्मिन् (for तद्धि).

17 ^a) K1 नापश्यति. Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 न चाप्राति; G2 च न ब्रूते (for न च ब्रूते). — ^b) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 आपते (for जिघ्रति). — ^c) Ks या (for च). K7 स्पर्शरसौ; D7 T1 G2. 3. 6 मसौ; T2 corrupt (for स्पर्शरसौ). D4-6 न च स्पर्शं विजानाति. — ^d) S1 K2. 4 -रतिः पुनः; K7 D4. 6. 8. 9 -गतं मनः; D7 -गतेषु नः; T G1-3. 6 -गते पुनः; Cv -गतः पुनः (as in text). Ds याति निद्रावशं मनः.

18 D7 T G1-3. 6 Ms read 18 for the first time after 14. — ^a) V1 Bc (marg.). 7-9 Das. 24 Ds D4. 6 हृष्यते; Bc कृष्यते (for हृष्यति). Ks V1 Bo. 6. 7 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 कुप्यते (for 'ति). Ks V1 Bo. 6. 7 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 कोत्र; Bs. 9 Dn4 को नु; M1. 7 च कं (for च कः). G1 को हृष्यति कुप्यति च. — ^b) Ks शोषति; V1 त्रस्यति; Bc Ds त्रसति; Ds तस्माद् (for शोचति). G1 शोक-त्युद्विजते च कः. — ^c) V1 Bc D4-6 शोचते ध्यायते कश्च. — ^d) Ds द्वि वः (for च कः).

19 ^a) G2 पश्य (for पञ्च). Ds1 -साधारणमात्र (for 'मत्र). Dn1 कंचिच्. — ^b) G1 शरीर एको वसतैव-रात्मा. — ^c) K4. 6 V1 Bo. 7-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1 श्रुतीश्च; D7 श्रुतिश्च (for श्रुतिं च). K7 D4. 6. 9 स वेत्ति गंधं च रसं श्रुतं च; Gs स वेत्ति गंधांश्च रसात्मकं च. — ^d) B7. 8 Das. 24 Dn1. n4 Ds2 Ds. 6. 8 गुणांश्च; T1 गणाश्च (for गुणाश्च).

C. 12. 6918
B. 12. 187. 20
K. 12. 185. 20

स वेत्ति दुःखानि सुखानि चात्र
तद्विप्रयोगात् न वेत्ति देहः ॥ २०
यदा न रूपं न स्पर्शो नोष्मभावश्च पावके ।
तदा शान्ते शरीराग्रौ देहं त्यक्त्वा स नश्यति ॥ २१
अम्मयं सर्वमेवेदमापो मूर्तिः शरीरिणाम् ।
तत्रात्मा मानसो ब्रह्मा सर्वभूतेषु लोककृत् ॥ २२
आत्मानं तं विजानीहि सर्वलोकहितात्मकम् ।
तस्मिन्यः संश्रितो देहे ह्यबिन्दुरिव पुष्करे ॥ २३

क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं लोकहितात्मकम् ।
तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणानिमान् ॥ २४
सचेतनं जीवगुणं वदन्ति
स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
ततः परं क्षेत्रविदं वदन्ति
प्रावर्तयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २५
न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे
मिथ्यैतदाहुर्मृत इत्यबुद्धाः ।

20 ^a) K₄ पंचात्मकी; D₄ पंचात्मकः. K₇ T₁ G₁-s. 6 पंचगुणे (for 'गुण-'). — ^b) G₁. 3 सर्वत्र (for स सर्व-). D₂s -मात्रानु-; G₂ -गात्रानु-. K₂. 1 -मितो (for -गतो). — ^c) D₄ om. सुखानि. — ^d) D₂1 -योगेव; D₂2 -योगे च; D₇ देहात्तु; T₂ G₁ योगे तु; M₅ -योगेन (for -योगात्तु). M₅ तु (for न). D₈ D₇ T G₁. 3. 6 M₅ देही (for देहः).

21 ^a) Ś₁ K₁. 2 यथा (for यदा). K₁ D₄ G₂. 8 M₁. 5 तु; G₈ (also) तु (for न). M₁. 7 रूपो (for रूपं). — ^b) K₇ नोष्मभावश्च (for नोष्म-). D₇ T G₁-s. 6 M₁. 5-7 पंचके (for पावके). D₄ corrupt. — ^c) Ś₁ K₁ तथा (for तदा). K₁ शरीरेग्रौ. — ^d) T G₁-s. 6 न (for स). K₄. 6. 7 V₁ B₆. 6. 7. 8 (marg. as in text).⁹ D₂s. 24 D₂1. n₄ D₈ D₂-9 देहत्यागेन नश्यति.

22 ^a) K₁. 4 अस्मयं; T₁ ममयं (for अम्मयं). K₆. 7 B₆. 6-9 D₂s. 24 D₂1. n₄ D₈ D₂-9 आपोमयमिदं सर्वम्. — ^b) M₁ यत्रात्मा मनसो ब्रह्मा. — ^c) K₇ भूतकृत् (for लोक-). D₄-s. 9 सर्वलोकेषु भूतकृत्. — After 22, K₆. 7 B₇ D₂1. n₄ D₈ D₂-s. 8. 9 Cn ins.:

494* आत्मा क्षेत्रज्ञ इत्युक्तः संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।

तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मेत्युदाहृतः ।

[(L. 1) K₇ D₄. 5. 9 संश्रितो (for इत्युक्तः). D₂1 इत्युक्तः (for संयुक्तः).]

23 With 23-24, cf. 3. 203. 30-31. — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 च; K₇ D₄. 9 स; D₇ T₁ G₂ तु; T₂ G₁ M₁. 7 हि (for तं). Ś₁ K₂. 4. 7 D₄. 9 विजानाति; K₁ विजानन्ति (for 'नीहि'). — V₁ reads 23^b-24^a on marg. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4. 7 V₁ D₄. 9 स लोकस्य; B₆ D₂s. 24 सर्वभूतः; D₈ नित्यं योगः; D₈ यः स लोकः; D₇ T G₁-s. 6 तं लोकस्य; M₁. 5-7 नित्यं कर्म- (for सर्व-

लोक). K₇ V₁ D₁. 6. 9 विधायकः; D₈ D₇ T (G₁-s. 6 C_v विधायकः; D₅ M₁. 5. 7 -जितात्मकं (for 'हिता').
* Cs: लोकस्य विधायकमीश्वरमात्मानं जीवं जानाहि ॥
C_v: विधायकं नियामकम् । * — Ś₁ K₁. 2. 4 om. (hapl.) 23^c-24^b. — ^c) K₇ B₆. 9 D₇. 9 T₁ (G₁-s. 6 M₈ स (for यः). V₁ संप्रश्रितो; B₇. 8 समा; T₂ स सु (for यः सं). K₇ V₁ B₇. 8 D₁. 7. 9 T (G₁ s. 6 देवो; D₂1 देहो (for देहः).

24 Ś₁ K₁. 2. 4 om. 24^a (cf. v. 1. 23). V₁ reads 24^a on marg. — ^a) T₂ तु (for तं). — ^b) D₈ सर्व- (for नित्यं). B₆. 8 (marg.) D₅ M₁. 5. 7 नित्यं योग (M₁. 5. 7 त्याग) जितात्मकं. — ^c) D₅ (G₁ सतो (for तमो). — ^d) D₄1 D₈ जीवं (for जीव-). D₄. 6 -गुणात्मकं (for 'निमान्'). — After 24, T₂ ins.:

495* जीवमात्मगुणं विन्ध्यादात्मानं परमात्मनः ।

25 = (var.) 3. 203. 33. — ^a) V₁ B₆. 6-9 D₂s. 24 D₄ M₁. 5. 7 सचेतनं (for स-). * C_v: सचेतनं भावप्रधानो निर्देशः । सचेतनस्त्वमिति यावत् । * — ^b) K₁ (before corr. as in text) स चेष्टति; B₆ संवेष्ट*. K₆ B₆ D₂1 D₂1 D₈ (marg.) सचेष्टते; D₄1 lacuna (for चेष्ट-). — ^c) K₆ B₆. 6-9 D₂s. 24 D₂1. n₄ D₈ D₂. 8. 6. 8 अतः (for सतः). D₇ T₁ क्षेत्रविदो; T₂ (G₁ क्षेत्रमिदं; C_v क्षेत्रविदो (for 'विदं'). — ^d) G₁ प्रवर्तयद्यो; M₁. 5. 7 प्राकल्पयद्यो (for प्रावर्त-).

26 = (var.) 3. 200. 26. — ^a) Ś₁ K₁. 2 हि जीवनाशो; K₇ V₁ D₄-s. 9 M₁. 5. 7 हि देहनाशो; D₂1 हि जीवभेदे; D₇ T G₁-s. 6 M₅ शरीर- (for हि देह-). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 G₁. 3 मृत इत्यबुद्धाः (G₁. 3 'अज्ञा'); K₇ B₆ D₄. 5. 9 M₁. 5. 7 त्रियती (M₁ 'ते')ति मृदाः. B₆ (marg. as in text) अबुद्धाः (for अबुद्धाः). — ^c) Ś₁ K₁. 2 D₈ देहांतरागः; T₁ 'तरतः' (for 'हान्तरितः').

जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति

दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २६

एवं सर्वेषु भूतेषु गूढश्चरति संवृतः ।

दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः ॥ २७

तं पूर्वापररात्रेषु युज्जानः सततं बुधः ।

लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ २८

चित्तस्य हि प्रसादेन हित्वा कर्म शुभाशुभम् ।

प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २९

मानसोऽग्निः शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते ।

सृष्टिः प्रजापतेरेषा भूताध्यात्मविनिश्चये ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

भृगुरुवाच ।

असृजद्ब्रह्मणानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतिः ।

आत्मतेजोभिनिर्वृत्तान्भास्कराग्निसमप्रभान् ॥ १

ततः सत्यं च धर्मं च तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ।

आचारं चैव शौचं च स्वर्गाय विदधे प्रभुः ॥ २

देवदानवगन्धर्वदैत्यासुरमहोरगाः ।

C. 12. 6932
B. 12. 188. 3
K. 12. 186. 3

— ^a) K₄ दशार्धतैर्वाणि; K₆ Ds. 8 Ms (sup. lin. as in text). ^a 'धैतस्तस्य; K₇ V₁ Bo Dn₁ Ds D₄-8. 9 'धैता तस्य (for 'धैतैवास्य). Ś₁ K₁. 2 [अ]स्ति (for [अ]स्य). * Cn. v: दशार्धता पञ्चत्वम् । *

27 With 27, cf. 3. 203. 34; Katha Upaniṣad I. 3. 12. — ^b) Ds₁ मूढश्च (for गू^०). D₄. 8. 9 साक्षि-
वत् (for संवृतः). — ^c) B₉ Ds₁ D₅ त्वग्रया; T₂
त्वग्रिया; G₁ त्वग्रया (for त्वग्रया). — ^d) D₄
सूक्ष्मया. Ś₁ (sup. lin. as in text) K₂ सूक्ष्म- (for
तत्त्व-). Ś₁ K₁. 2 -बुद्धिभिः; D₅ वेदिभिः (for -दर्शिभिः).

28 = (var.) 3. 203. 37. — ^a) K₁ ते; Dn₁
सं- (for तं). K₄ पूरापर; D₄ पूर्वपर; Ds₁ पूर्वा-
पर- (for 'पर-). K₇ B₉ (marg.) D₄. 8. 9 पूर्वरात्रे
परार्धे च. — D₅ om. 28^a-29^b. — ^c) D₄ G₁ लघ्वाहारो;
D₇ हृद्या^०; G₂ अघ्वाहारो (for लघ्वा^०). — K₁ om.
28^a-29^b. — ^d) B₉ आत्मना.

29 = (var.) 3. 203. 35. K₁ om. 29^{ab}; D₅ om.
29^{ab} (cf. v. 1. 28). — ^a) K₆ laouna; M₅ तु (for
हि). — ^b) K₇ D₄. 8 हंति (for हित्वा). B₉ सर्व-
(for कर्म). — ^c) K₇ D₄. 8. 9 प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा;
D₇ T₁ G₅. 9 प्रसन्नमात्मनि स्थित्वा. — ^d) K₄. 6 Bo. 6-9
Das. 24 Dn₁. 24 Ds D₂. 3. 6. 8 आनंत्यम्; K₇ D₄. 5. 9
चाप्ययम्; V₁ D₇ T G₂. 8. 6 M₁. 5. 7 अन्ययम्; G₁
अप्ययम् (for अक्षयम्).

30 ^a) * C₅: मानसोऽग्निः, अग्ने नयनात्परमात्मा । *

— ^a) K₁ भूताध्यात्म-; K₂ D₇ G₂ M₁ भूताद्या (M₁
'द्या)त्म- (for 'ध्यात्म-). B₉ (marg.) D₄. 5. 7 T
G₅. 8 M₅. 7 -विनिश्चया; G₁. 2 'श्चयः; M₁. 6 'श्चयात्;
M₇ (inf. lin.) 'श्चिताः (for 'श्चये).

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 Bo. 6.
8. 9 Das. 24 Dn₁. 24 Ds D₂-5. 7-9 T G₁. 2. 6 M₁. 5-7
मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo.
6-9 Das. 24 Dn₁. 24 Ds D₂-6. 8. 9 भृगुभरद्वाजसंवादः;
D₇ T₁ G₁. 2. 6 जीवलक्षणं (G₁ 'णः); M₁. 5-7 भृगु-
भरद्वाजसंवादे जीवलक्षणं. — Adhy. no. (figures, words
or both): B₇ Dn₁ Ds D₂. 7. 8 T₁ G₁. 8. 6 M₁. 5-7
13; Dn₁ 14; T₂ G₂ 27. — Śloka no.: Dn₁. 24
31; Ds 35.

181

1 ^a) Ds₂ असृजन्. — ^b) K₄ पूर्वं योसौ; G₈
ब्रह्मा पूर्वं (by transp.). Dn₁. 24 Ds T G₅ M₅ प्रजा-
पतीन् (for 'पतिः). — ^c) D₄ -तेजोति- (for -तेजोभि-).
K₆ D₄ D₇ -निवृत्तान् (for -निर्वृ^०).

2 ^a) D₇ T तपः (for ततः). D₄. 8 धर्मश्च; D₇
शौचं (for धर्मं). — ^b) D₄ M₁ ततो (for तपो).
M₇ शाश्वतः. — ^c) D₄ आचाराश्च; D₄. 9 आहारं;
D₇ आचारान् (for 'रं). D₅. 7 पंच-; T₁ चाथ (for
चैव). — ^d) D₅ स्वर्गाय; D₇ T G₁-2. 6 M₁. 5-7
स्वर्गादौ (for स्वर्गाय). Das. 24 पुनः (for प्रभुः).

C. 12. 6935
B. 12. 188. 3
K. 12. 186. 3

यक्षराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ॥ ३
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ।
ये चान्ये भूतसंघानां संघास्तांश्चापि निर्ममे ॥ ४
ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणां तु लोहितः ।
वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥ ५

भरद्वाज उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभज्यते ।
सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसंकरः ॥ ६
कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा श्रमः ।
सर्वेषां नः प्रभवति कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥ ७

3 ^a) K₄. 6. 7 V₁ B₀. 6-9 D₃. 24 D₁. 14 D₅
D₂-6. 8. 9 T₂ G₁ M₁. 5. 6 -गंधर्वा (for -गन्धर्व-). — ^c)
G₂ -नागश्च. — ^d) D₅ पिशाच (for 'चा'). D₇ T
G₁-3. 6 M₅ मानुषास् (for मनुजास्).

4 ^a) G₂ ब्राह्मणः. — ^b) D₂ om. (hapl.) from
श्र up to शूद्रा (in 5^d). K₁ D₄ द्विजसत्तमः; B₀
D₇ 'सत्तमाः. — ^c) D₅ चापि (for चान्ये). D₃.
24 बहु- (for भूत-). K₇ -संघास्ताः; B₀. 8. 9 D₃. 24
-संघाता (for 'नां). — ^d) K₄. 6 B₀. 6-9 D₃. 24
D₁. 14 D₅ D₈. 8 वर्णास्; D₅ सर्वास् (for संघास्).
D₇ T G₂. 8. 6 M₁. 5-7 संघातास्तां (D₇ 'स्ता)श्च निर्ममे;
G₁ संघास्तांश्च विनिर्ममे.

5 D₂ om. up to शूद्रा (cf. v. l. 4). — ^a) K₁
वर्णाः. — ^b) K₇ D₄. 5. 9 G₁ च (for तु). — ^d)
K₁. 7 आसितस् (for 'अ').

6 G₁ om. 6-20. D₃ D₅ भरद्वाजः. — ^a)
K₁ D₈-3 T₁ G₂. 6 M₁. 6 चातुर्वर्ण्यस्य. — ^b) D₇ वर्णाः.
K₆. 7 B₇ D₁ D₂-4. 8. 9 विभिद्यते (for विभज्यते).
— V₁ reads 6^c-7^d on marg. — ^c) M₁. 7 अपि (for
खलु). — ^d) K₄. 6 B₈ D₈ वर्णसंकरः.

7 G₁ om. 7 (cf. v. l. 6). V₁ reads 7 on marg.
— ^a) K₆. 7 D₁ D₇ T₁ G₂. 3. 6 कामक्रोधौ. D₁. 2
लोभः; D₅ तत्र (for लोभः). — ^b) K₄ शोकाश्च;
M₁ लोकश्च (for शोकाश्च). Ś₁ K₁. 2. 4 [अ]क्षमा (for
क्षुधा). D₅ श्रयः (for श्रमः). — ^c) B₀. 9 D₃ D₂
M₆ न प्रः; D₇ T₁ चैव; D₈ तु प्र- (for नः प्र-).
— ^d) K₇ D₄. 9 वर्णो (for वर्णो). K₆. 7 D₄. 8. 9
विभिद्यते (for विभज्यते).

स्वेदमूत्रपुरीषाणि श्लेष्मा पित्तं सशोणितम् ।
तनुः क्षरति सर्वेषां कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥ ८
जङ्गमानामसंख्येयाः स्थावराणां च जातयः ।
तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ॥ ९
भृगुरुवाच ।

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥ १०
कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः क्रोधनाः प्रियसाहसाः ।
त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां गताः ॥ ११
गोषु वृत्तिं समाधाय पीताः कृष्युपजीविनः ।

8 T₂ G₁ om. 8 (for G₁, cf. v. l. 6); D₇ reads
8 on marg. — ^b) Ś₁ K₁. 2 च (for स्-). M₁. 7
-लोहितं (for -शोणितम्). D₇ T₁ G₂. 8. 6 श्लेष्मणा पित्त-
शोणिते. — ^c) K₁ B₈ (marg.) तक्षः; K₇ D₁. 9
ननु; B₀ (marg. as in text) D₁. 14 D₅ समं;
D₇ T₁ G₂. 8. 6 तनोः (for तनुः). V₁ D₃. 24 स्वदति;
B₀ D₅ स्यनति; D₄ रक्षति (for क्षरति). — ^d) K₆
विभज्यते; D₄. 9 विभिद्यते (for विभज्यते).

9 G₁ om. 9 (cf. v. l. 6). — ^a) K₃ जंगमाणास्.
K₆ D₄. 6. 9 च सर्वेषां; D₅ च संख्येयाः (for असंख्ये-
याः). — ^b) D₁. 2 जायतः; T₂ जायते (for जातयः).
— ^d) D₅ (before corr.)₂ वर्णे (for वर्ण-). D₄. 8
-विभक्तयः (for -विनिश्चयः).

10 G₁ om. 10 (cf. v. l. 6). K₁. 2. 4 transp.
10^{ab} and 10^{cd}. Ś₁ reads 10^{ab} on marg. — ^a)
K₂. 4 तेषां विविधवर्णानां (= 9^a); D₇ T₁ G₂. 8. 6 M₁. 5-7
विशेषो नास्ति व'. — ^b) D₄ D₈ सर्व- (for सर्व-). K₆
V₁ B₀. 6-9 D₈. 5-8 T₁ G₂. 8. 6 ब्रह्ममयं; K₇ T₂ ब्रह्म-
मिदं (for ब्राह्म-). — ^c) D₄ D₅. 7 T₁ G₂. 8. 6
ब्राह्मणाः (for ब्रह्मणा). K₇ D₄. 9 -संसृष्टं; B₀. 8 (marg.)
D₄ D₇ T₁ G₂. 8. 6 -सृष्टा हि; D₅ -संसृष्टः (for -सृष्टं
हि). — ^d) K₁ B₈ गताः; B₀. 8 (marg.) D₄ D₅. 7
T₁ G₂. 8. 6 गताः (for गतम्).

11 G₁ om. 11 (cf. v. l. 6). — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4. 6
D₅ -लोभः; M₇ -भोगा- (for -भोग-). K₁ तीक्ष्णाः.
— ^c) D₇ T₁ G₆ -स्वधर्म- (for 'र्मा'). Ś₁ K₁. 2 रक्ताङ्गा
(for रक्ताङ्गास्). — ^d) Ś₁ K₁. 2 द्विजाश्च (for ते
द्विजाः).

स्वधर्मं नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥ १२
 हिंसानृतप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः ।
 कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां गताः ॥ १३
 इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।
 धर्मो यज्ञक्रिया चैषां नित्यं न प्रतिषिध्यते ॥ १४
 वर्णाश्रित्वार एते हि येषां ब्राह्मी सरस्वती ।
 विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभाच्चज्ञानतां गताः ॥ १५

ब्राह्मणा धर्मतन्त्रस्थास्तपस्तेषां न नश्यति ।
 ब्रह्म धारयतां नित्यं व्रतानि नियमांस्तथा ॥ १६
 ब्रह्म चैतत्पुरा सृष्टं ये न जानन्त्यतद्विदः ।
 तेषां बहुविधास्त्वन्यास्तत्र तत्र हि जातयः ॥ १७
 पिशाचा राक्षसाः प्रेता बहुधा म्लेच्छजातयः ।
 प्रणष्टज्ञानविज्ञानाः स्वच्छन्दाचारचेष्टिताः ॥ १८
 प्रजा ब्राह्मणसंस्काराः स्वधर्मकृतनिश्चयाः ।

C. 12. 6948
B. 12. 188. 19
K. 12. 185. 19

12 G₁ om. 12 (cf. v. 1. 6). — ^a) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. 24 Ds D₂-6. 8. 9 गोभ्योः; G₃. 6 वैश्य- (for गोपु). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. 24 Ds D₂. 8. 8. 8 समास्थाय; G₃. 6 दाय (for धाय). — ^b) K₇ D₄. 9 कृच्छ्रोप-; D₆ कृश्युप- (for कृष्युप-). G₂ जीवनाः (for जीविनः). — ^c) K₄ स्वधर्मेण (hyper-metric); K₆ V₁ Bo. 7-9 Da₃. 24 Dn₁. 24 Ds D₂. 8 G₂ स्वधर्मान्; D₂ lacuna; D₇ स्वधर्मे (for मर्म). Ś₁ K₁. 2. 4. 7 D₄. 9 नानुतिष्ठन्ति; B₆ नाधितिष्ठन्ति; M₆ नानुवर्तते (for तिष्ठन्ति). M₁. 7 स्वकर्मं न करिष्यति.

13 G₁ om. 13 (cf. v. 1. 6). Ś₁ reads 13 on marg. — ^a) D₄-6 हिंसारति-; G₂ हिंसन्त- (for हिंसा). — ^b) K₁ सेवा- (for सर्व-). B₆ (marg. as in text) वर्णोप-; D₆ G₂ M₇ कामोप- (for कर्मोप-).

14 G₁ om. 14 (cf. v. 1. 6). — ^a) G₂ व्यक्ता (for व्यस्ता). — Da₃. 24 om. 14^{ad}. — ^c) G₂ धर्मे (for धर्मो). Ś₁ K₁. 2. 4 यज्ञः क्रिया. K₄. 6 Bo. 7-9 Dn₁. 24 Ds D₂. 8. 8 तेषां; K₇ D₄ G₂ वैषां (for चैषां). — ^d) Dn₁ प्रतिविध्यते; D₇ T₁ G₂. 8. 6 पद्यते (for विध्यते).

15 G₁ om. 15 (cf. v. 1. 6). — ^a) K₇ D₄-6. 9 इत्येते (for एते हि). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. 24 Ds D₂. 8. 8 इत्येते चतुरो वर्णाः. — ^b) D₈ (sup. lin. as in text). 82 तेषां; T G₂ एषां (for येषां). — ^c) M₆ विहितं. K₁ B₆ Da₄ D₇ T₁ G₂. 8. 6 ब्राह्मणाः (for ब्रह्मणा). K₇ D₄. 6. 9 ब्रह्मणा विहिता पूर्व. — ^d) K₇ D₄-7 अज्ञानतां (for दवज्ञा). ☞ C₇: ब्राह्मी परब्रह्म-संबन्धिनी सरस्वती वेदपुराणादिरूपा विद्या । ☞

16 G₁ om. 16 (cf. v. 1. 6). — ^a) B₆ D₆ ब्रह्मणा (for ब्रा). Ś₁ (sup. lin.) K₁. 7 V₁ B₆. 7. 3 (marg.) Dn₁ D₈ (sup. lin. as in text). 82 D₄. 7. 9 T G₂. 8. 6 M₆ ब्रह्म-; D₄ ब्रह्म-; D₆. 6 ये स्व- (for धर्म-). Ś₁

(sup. lin. as in text) -तस्थस्तासु; K₁ -तद्विश्वसु; K₂ -तन्त्रस्तासु; K₄ -तत्रस्तासु; Da₃. 24 -तन्त्रज्ञासु; D₄-6 -कर्मस्थासु (for -तन्त्रस्थासु). — ^b) Ś₁ K₁ V₁ Bo. 6. 8. 9 Da₃ D₄. 9 T₂ ततसु (for तपसु). K₂ नु (for न). — B₆ om. (hapl.) 16^{ad}. — ^c) D₆ धारयते (for यतां). — ^d) D₆ G₂. 8 नियमासु; D₇ तांसु (for मांसु).

17 G₁ om. 17 (cf. v. 1. 6). — ^a) Da₃. 24 ब्राह्मी (for ब्रह्म). K₆ Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. 24 Ds D₂. 8. 8 T₂ चैव (for चैतत्). K₆. 7 Bo. 6-9 Dn₁. 24 Ds D₂-8. 8. 9 परं; Da₃. 24 परां (for पुरा). Da₃. 24 सृष्टिं; D₆ श्रेष्ठं (for सृष्टं). — ^b) D₇ T₁ G₂. 8. 6 ये तु; M₁. 5-7 ये च (for ये न). K₆ V₁ Bo. 6-9 D₂-8. 8 तद्विदः; Da₃ Dn₁. 24 Ds D₇ T G₂. 8. 6 M₁. 5-7 ते- (G₂ न)द्विजाः; Da₄ तद्विदाः (for [अ]तद्विदः). — ^d) K₆ Bo. 6. 9 Da₃. 24 D₅. 7. 8 T G₂. 8. 6 M₆. 6 द्विजातयः; K₇ Ds D₂-4. 8. 9 M₁. 7 विजां; Dn₄ विजायत (for हि जातयः).

18 G₁ om. 18 (cf. v. 1. 6). K₇ D₄. 9 om. (hapl.) 18^{ad}. — ^a) K₆ राक्षस- (for साः). D₇ T G₂. 8. 6 M₆. 7 पिशाच- (G₂ M₆ चा)राक्षसप्राया. — ^c) Ś₁ K₁. 2 G₂ प्रणष्टज्ञान-; D₄. 9 प्रणष्टा (for प्रणष्ट). — ^d) D₇ T G₂. 8. 6 स्वच्छन्दाहार- (for चार-). B₆ चेष्टिकाः (for ताः).

19 G₁ om. 19 (cf. v. 1. 6). — ^a) B₆. 8 (marg.) Da₃ तु ब्रह्म- (for ब्राह्मण-). — ^b) K₁. 4. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. 24 Ds D₂. 8. 5. 7. 8 T G₂. 8. 6 M₆ स्वकर्म- (for स्वधर्म-). Ś₁ K₁. 2 -निरताः सदा; K₇ D₄. 9 M₆ (inf. lin.) -कृ (M₆ -ग)तनिश्चयाः (for निश्चयाः). — ^d) T₂ सृज्यते. K₆ चापरे; K₇ D₄. 5. 7. 9 T₁ G₂ चापरा; T₂ M₁. 5. 6 च परा; G₂ स परा; M₇ च परे (for चापरे). D₇ T₁ G₆ M₁. 5. 6 चरैः; T₂ चरे (for परैः).

G. 12. 1948
B. 12. 188. 19
K. 12. 186. 19

क्रौञ्चिभिः स्वेन तपसा सृज्यन्ते चापरे परैः ॥ १९
आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाक्षयान्वया ।

सा सृष्टिर्मानसी नाम धर्मतत्त्वापरायणा ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

१८२

भरद्वाज उवाच ।

ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम ।
वैश्यः शूद्रश्च विप्रर्षे तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १

भृगुरुवाच ।

जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
वेदाध्ययनसंपन्नः षट्सु कर्मस्ववस्थितः ॥ २

शौचाचारस्थितः सम्यग्विधसाशी गुरुप्रियः ।

नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥ ३

सत्यं दानं दमोऽद्रोह आनृशंसं क्षमा घृणा ।

तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ४

क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंमतः ।

दानादानरतिर्यश्च स वै क्षत्रिय उच्यते ॥ ५

20 G1 om 20 (cf. v. l. 6). —^a) Ds D7 T G2. 8. 6 M1. 5-7 आदावेव (for आदिदेव). G2 समुद्भूता (for 'ता'). —^b) Ks Bo. 7 Ds Da. 5. 7 Ms. 7 ब्रह्म-मूलाक्षयान्वयाः; G2 'मूलाः क्षयान्वयाः'. —^c) D4 मनसा (for सा सृष्टिः). —^d) Ś1 K1 2. 4 लोक- (for धर्म-). K7 Ms परायणाः. Ds अत धर्म परायणं.

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1 2. 6 M1. 5-7 मोक्ष-धर्म. — *Adhy name*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1 Ds D2-6. 8. 9 भृगुभ (K1 'भा') भरद्वाजसंवादे; D7 T G6 वर्णविभागः; M1. 5 भृगुभरद्वाजसंवादे वर्णवि-भागः; Ms. 7 'संवादे वर्णविभागवचनं (M1 'कथनं'). — *Adhy no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds D7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 14; Dn1 15; Ds 13; T2 G2 28. — *Sloka no.*: Dn1. n4 Ds 20.

182

1 Dn4 Ds भारद्वाज. —^a) Da4 ब्राह्मणं. T1 G2. 6 केन भवति ब्राह्मणः. —^b) D7 T1 G2 6 द्विजोत्तम (for वा द्विजं). —^c) Da8 वैशः. K1 शूद्राश्च; Ks Dn4 शूद्रस्य. —^d) G2. 6 तन्मे ब्रूहि विदां वर.

2 Dr om, the ref. —^b) K1 G2 संस्कृतः; K7

संस्कृतैः. —^a) Dn4 अवस्थिताः.

3 ^a) Dn1 शौचाचारैः (for 'चार-'). D7 T G1-2. 6 Ms -रतः (for -स्थितः). —^b) M1. 6. 7 विप्रिमा (M1 'ता') क्षी (for विप्र-). ☞ Cn: विप्रमं ब्राह्मणादिभिरुक्तशेषम् ॥ Cv: यज्ञशेषमतिथ्यादिभिर्भुक्तशेषं वा । ☞ ...^c) K7 Ds नित्यं (for नित्य-). Dn1 ब्रह्मप्रियः; Ds सत्य-पक्षः; G2 'परा' (for 'पर-'). —^d) Ś1 K1. 2. 4 -सत्तमः (for उच्यते).

4 = 3. 177. 16. Gs om. (hapl.) 4-5. —^a) K4 M1. 5-7 तपोद्रोहः; Ks Bo. 9 Ds अथोद्रोहः; K7 D4-6. 9 तपोक्रोधः; Bc-8 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8 अथाद्रोहः; D7 G6 दमोद्रोहम् (for दमोऽद्रोह). —^b) Ks Bo. 6 (marg.). 7-9 Da4 Ds Ds. 8 कृपा घृणा; K7 D4. 6. 9 घृणा क्षमा (by transp.); Da3 Dn1. n4 Ds अर्पा घृणा; M1. 5-7 कृतज्ञता. —^c) K7 D4-6. 9 M1. 5-7 दमश्च (for तपश्च). K1 (sup. lin. as in text) तत्र; B2. 9 यस्य (for यत्र). —^d) V1 transp. स and ब्राह्मण. Ds स्थितः (for स्मृतः).

5 Gs om. 5 (cf. v. l. 4). —^a) K2. 7 Da. 9 T1 G2. 6 M1. 5. 7 क्षत्रजं; D7 क्षमजं (for क्षत्रजं). G1 सेवके (for 'से'). D7 T1 G2. 6 यस्तु (for कर्म). —^b) K4. 6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6 -संगतः; K7 -कर्मसु; Bc G1 -संमितः (for -संमतः). —^c) D7 T1 G2. 6 -रतश्च

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं यो विशत्यनिशं शुचिः ।
वेदाध्ययनसंपन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥ ६
सर्वभक्षरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः ।
त्यक्तवेदस्त्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥ ७
शूद्रे चैतद्भवेच्छुभं द्विजे चैतन्न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ ८
सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।

एतत्पवित्रं ज्ञातव्यं तथा चैवात्मसंयमः ॥ ९
नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ १०
यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्वन्धनास्त्वह ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ११
अहिंसः सर्वभूतानां मैत्रायणगतश्चरेत् ।
अविस्रम्भे न गन्तव्यं विस्रम्भे धारयेन्मनः ॥ १२

G. 12. 6965
B. 12. 189. 16
K. 12. 187. 16

(for -रतिर्). Ks V1 Bo. 6-9 Da. 1. 14 Dn1. 14 Ds D2. 3. 8 यस्तु; Dr T G1. 2. 6 चैव (for यश्च). * Ca. 3: आदानं करभागादिग्रहणम् । *

6 *) K7 V1 D1. 7. 9 T (G1-3. 6 Ms -गोरक्ष- (for -गोरक्ष्य-). Ks Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. 1. 14 Dn1 D2. 3. 8 विशत्याशु पशुभ्यः (Bs 'शून्य'श्च; Dn1 Ds वाणिज्या पशुरक्षा च; Ds वित्तार्जनपरश्चैव. —^b) Ks Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da1 Dn1. 14 Ds D2. 3. 8 कृपादानरतिः (Ds 'रुचिः') शुचिः (Da1 कचित्); Da3 कृपासंस्कारैः संस्कृतशुचि (sic).

7 *) Ś1 K1. 2. 4 -भक्षकरो; K7 D1-3. 9 -भक्ष (D4. 9 'क्ष्य')रतो; Bo -भक्ष्यरतिर्; Das. 1. 14 D2 -भक्ष्या (D2 'क्षा')रतिर् (for 'भक्ष'). Dr T1 सर्वं भक्षति नित्यं यः; G2 सर्वभक्षयति नित्यं (sic). —^c) K7 D4-5. 9 त्यक्तवेदसमाचारः. —^d) Br-9 Da4 शुचिः (for स्मृतः).

8 = 3. 177. 20. —^a) Bo. 8 (marg. as in text). 9 Da1 चैव (for चैतद्). Ś1 K1 Bs (marg.) Das Ds. 6 लक्ष्म; V1 Bs (orig.) D1 लक्ष्म; Da1 लक्ष्य; Dn1 लक्षे (for लक्ष्य). —^b) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 1. 14 Dn1. 14 Ds D2. 3. 8 लक्ष न; D4 Gs वैतल्ल (for 'चै'). Ś1 K1. 2 हृदयते; K4 लक्ष्यते (for विद्यते). —^d) Ds नैव (for न च). Ś1 K1. 2. 4 V1 Br-9 Das. 1. 14 Ms ब्राह्मणो ब्राह्मणो न च.

9 = (var.) 3. 203. 39. —^a) K7 सर्वोपायस्य (for 'पायैस्तु'). G1 transp. लोभस्य and क्रोधस्य. K7 om. च. —^c) Ks. 7 Bo. 6-9 Dn1. 14 Ds D2-3. 8. 9 ज्ञानानां; Das. 1. 14 ज्ञातानां; M7 ज्ञातव्यं (for ज्ञा'). —^d) Ds [आ]त्मसंयमः (for 'संयमः'). — After 9, Ks V1 Bo. 6-9 Das. 1. 14 Dn1. 14 Ds D2. 3. 8. 8 ins.:

496* यायौ सर्वात्मना तौ हि श्रेयोघातार्थमुत्थितौ ।

[Ks त्याज्यौ; Bs (marg. as in text). 7. 1 (marg. as in text). 9 Das कार्याः (for यायौ). Ds च (for

हि). Br Da4 Dn4 उत्कृतौ (for उत्थितौ).]

10 = (var.) 3. 203. 40. —^a) T2 नित्य- (for नित्यं). G1 यमाच् (for क्रोधात्). Ks V1 Bo. 6-9 Das. 1. 14 Ds D2 3. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 श्रियं (G2 'या') (for तपो). K7 D4. 5. 9 रक्ष्यं; Ds1 रक्ष्येच्. —^b) Ks V1 Bo. 6-8 Das. 1. 14 Dn1. 14 Ds D2 3. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 तपो; K7 D4. 9 श्रियो; Bs lacuna; Ds श्रेयो (for श्रियं). Ks Bo-8 Das. 1. 14 Dn1. 14 Ds D2. 3. 8 रक्षेच्च; Bs lacuna (for रक्षेत). Ś1 K1. 2. 4 श्रियं रक्षेदमत्सरात्. —^c) T2 विद्या. K4. 6 Bo. 6-9 Das. 1. 14 Dn1. 14 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1 मानापमानाभ्याम् (for मानावमानाभ्याम्). —^d) After आत्मानं, Das. 1. 14 read 12^b for the first time, repeating it in its proper place. K7 D4. 1 च (for तु). Ks प्रसादतः (for प्रमा').

11 = 3. 203. 43: cf. 6. 26. 19. —^a) Das lacuna for यस्य सर्वे. Das परिग्रहा (for समारम्भा). —^b) Dr T1 Gs निराशा; T2 G1 निराशी- (for 'शीर्-'). Ks द्विजाः; K7 V1 Bo. 6-9 Dn1. 14 Ds D2-3. 8. 9 Ms (sup. lin. as in text). 6. 7 द्विज; M1 द्विजः (for त्विह). Das. 1. 14 निराशीर्वन्धनादिषु. * Ca: निराशीर्वन्धनाः आशंसारूपबन्धनहीनाः, अफलेच्छयारूपाः । * —^c) Ds कृतं; Dr हुतं (for हुतं). —^d) Br. 8 Ds Ds. 3 G1 transp. स and च. Ds स च त्यागी च बुद्धिमान्.

12 With 12^{ab}, cf. 3. 203. 45^{ab}: 12. 154. 27^{cd}; B. 12. 278. 5^{ab}; 329. 18^{ab}. —^a) G1 अक्रोधः (for अहिंसः). — Das. 1. 14 read 12^b for the first time after आत्मानं (in 10^d). —^b) Ks मैत्रायण- Ś1 K1. 2. 4. 1 Ds. 1. 6. 7. 9 T1 Gs. 6 -गतिः; Ds -गति (for -गतश्च). Ś1 K1. 2. 4 भवेत् (for चरेत्). — Ks V1 Bo. 6-8 Das. 1. 14 Dn1. 14 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 read 12^{cd} after 15. —^c) Ks. 7 V1 D4. 9 अविवर्धनेन; Bo. 6. 9 Ds Ds

C. 12. 6962
B. 12. 189. 13
K. 12. 187. 13

परिग्रहान्परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या जितेन्द्रियः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठेदिह चामुत्र चाभयम् ॥ १३
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ १४
इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ १५

मनः प्राणे निगृहीयात्प्राणं ब्रह्मणि धारयेत् ।
निर्वाणादेव निर्वाणो न च किञ्चिद्विचिन्तयेत् ।
सुखं वै ब्राह्मणो ब्रह्म स वै तेनाधिगच्छति ॥ १६
शौचेन सततं युक्तस्तथाचारसमन्वितः ।
सानुक्रोशश्च भूतेषु तद्विजातिषु लक्षणम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

(by corr.), 7 T G1-3.6 M1.5-7 Cnp 'स्वमेण; B1 'स्वस्ते
न; Das. a4 Dn1 D8 'श्रमे न (for 'स्वमे न). —^d)
K6.7 Bo Das. a4 Dn1 Ds1 D4.8.9 विभ्रमे (for वि
स्वमे). ॐ Cn: विस्वमे गुरुवेदवाक्येषु याथाव्यतिशये। ॐ

13 = (var.) 3. 203. 47. —^a) Da4 D7 M1.5.6
परिग्रहात्; D5 'ग्रहं (for 'ग्रहान्). —^b) Dn4 वध्य;
D5 बुद्ध्या (for बुद्ध्या). —^c) Ś1 K1.2.4 D4.9 अ-
शक्यं; K7 असंख्यं; D7 T G2.3.6 M1.5-7 अचलं (T1
M6 'ल-') (for अशोकं). D6 आचष्टेद् (for आतिष्ठेद्).
—^d) K6 इष्टा (for इह). D7 T G1-3.6 M5 चोभयोः
(for चाभयम्).

14 = 3. 203. 48. —^a) Da3. a4 Ds1 D5 तपो-
नित्येन (for 'नित्येन). K6 D5 दानेन; Dn4 दांत्येन
(for दान्तेन). —^d) Ds1 संगैश्च (for सङ्गेषु). K6
[अ]संगिनां; Bo Ds1 संगिना.

15 = (var.) 3. 202. 11: B. 12. 329. 49. —^a)
K6 तद् (for यद्). —^b) Ś1 K3 M6 स्थितः; K1
स्थिताः; K7 D4.6.9 श्रुतिः; M1 स्मृतिः; M5 स्मृतं;
M7 स्थितं (for स्थितिः). D8 तद्व्यक्तं स्यामिति स्थितिः.
—^c) K7 D4.9 तज्ज्ञेयं; D6 तत्प्राहुर् (for विज्ञेयं).
—^d) Da1 लिङ्गं (for लिङ्ग-). — After 15, K6 V1
Bo.6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1.3.6
read 12^{ed}.

16 ^a) K6 V1 Bo.6-8 Das. a4 Dn1 Ds1 Ds.5.7
T2 G2.3.6 M1.6 न (M6 वि-) गृहीयात् (for निगृ-).
—^b) K6 प्राणात्. ॐ Ca. 3: ब्रह्मणि ब्रह्मरन्ध्रसमीपे

शून्ये तेजोमये एव धारयेत्.....यावन्निर्वाणं परमाभयोभयजं
लोकोत्तरं सुखम् । ॐ —^a) K7 V1 Bo.6.9 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 M5 (inf. lin.) निर्देशात्; Dn
निर्वादात्; M1 निर्वाणात् (for निर्वा-). K6.7 V1
Bo.6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 निर्वाणं, D4.9
M1.5-7 निर्वा (M1 'या') येन; D7 T G1.3.6 'या-त् (for
'णो). K2.4 निर्वादेर्निगृहीयान्. —^d) Ba विचारयेत्
(for विचिन्त-). D7 T G1-3.6 न किञ्चिदपि विचिन्तयेत्.
—^e) D7 G2.8 सुखे; T2 सुखं (for सुखं). Ś1 K3
D5 T1 G2 ब्रह्मणो (for ब्रा-). K6 ब्रह्मन्.^f) K1
सर्वे तेन; K4.6 V1 Bo.6-8 Da1 Dn1. n4 Ds Ds.3.5.8
निर्वेदेन (K6 'ण); D7 स चेतो न; T G1.3 M1.5.7
स चैतेन (for स वै तेन). K7 Da.9 [अ]विचिन्तयेत्; V1
T2 G2 [अ]भिगच्छति (for [अ]धि-).

17 ^a) G1 युक्तं. —^b) K1.6 V1 Bo.6.9 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 T2 सदाचार- (for तथा-). G1
समन्वितं. —^c) Da1 सानुक्रोशस्य; M1 'क्रोशं च.
—^d) G1 तद्विजा इति लक्षणं.

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo
6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-3.7.8 T G1.3.6 M1.5.7
मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6.9
Das. a4 Dn1 Ds D2-3.8.9 M5.6 शृगुभ (Da.5 'आ-)
रद्वाजसंवादः; D7 T1 G6 M1.7 ब्राह्मणादिलक्षणं; G1
चणलक्षणं; G2 ब्राह्मणलक्षणं. — Adhy. no. (figures,
words or both): B7 Dn4 Ds D7 T1 G1.3.6 M1.5-7
15; Dn1 16; Ds.3 14; T2 G2 29. — Śloka
no.: Dn1 17; Dn4 19; Ds 18.

१८३

भृगुस्वाच ।

सत्यं ब्रह्म तपः सत्यं सत्यं सृजति च प्रजाः ।
 सत्येन धार्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥ १
 अनृतं तमसो रूपं तमसा नीयते ह्यधः ।
 तमोग्रस्ता न पश्यन्ति प्रकाशं तमसावृतम् ॥ २
 स्वर्गः प्रकाश इत्याहुर्नरकं तम एव च ।
 सत्यानृतात्तदुभयं प्राप्यते जगतीचरैः ॥ ३
 तत्र त्वेवंविधा वृत्तिलोके सत्यानृता भवेत् ।
 धर्माधर्मौ प्रकाशश्च तमो दुःखं सुखं तथा ॥ ४

तत्र यत्सत्यं स धर्मो यो धर्मः स प्रकाशो यः प्र-
 काशस्तत्सुखमिति । १ । तत्र यदनृतं सोऽधर्मो योऽध-
 र्मस्तत्तमो यत्तमस्तदुःखमिति । २ ॥ ५

अत्रोच्यते ।

शारीरैर्मानसैर्दुःखैः सुखैश्चाप्यसुखोदयैः ।
 लोकसृष्टिं प्रपश्यन्तो न मुह्यन्ति विचक्षणाः ॥ ६
 तत्र दुःखविमोक्षार्थं प्रयतेत विचक्षणः ।
 सुखं ह्यनित्यं भूतानामिहलोके परत्र च ॥ ७
 राहुग्रस्तस्य सोमस्य यथा ज्योत्स्ना न भासते ।

C. 12. 6975
B. 12. 190. 8
K. 12. 188. 8

183

1 ^a) M1. 5-7 transp. सत्यं and ब्रह्म. — ^b) K4
 विसृजति; K6 Bo. 7. 8 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 विसृ-
 जते; Kr D1-5. 9 च सृजति (by transp.); V1 Bo. 9
 Das च सृजते; D1 T1 G2. 8. 8 धर्म (T1 ब्रह्म) इति; T2
 G1 M1. 5-7 सृजति वै. — ^d) Ds सत्ये स्वर्गेन गच्छति.

2 ^a) K1. 2 तपसो (for तमसो). Ś1 K1. 2 मूलं
 (for रूपं). — ^b) K6 [s]त्यधः; M1. 7 [s]त्यधः
 (for ह्यधः). B8 (marg. as in text). 9 Da4 तमस्तु
 ग्रसते ह्यधः; D1. 6 तमसा ग्रसते बुधः. — ^d) Kr V1
 Bo. 6-9 Das. n4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 प्रकाशं तम-
 सावृ (Ds 'सा जि)ताः.

3 ^a) Kr V1 B6 D4. 7. 9 T G2. 8. 8 M1. 5-7 स्वर्गं
 (for स्वर्गः). V1 B6 प्रकाशम्. — ^b) B8 (marg. as
 in text) नरकस् (for 'कं). — ^c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6.
 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. n4 Dn1. n4 Ds D2-9
 सत्यानृतं; Cpp 'नृतात् (as in text). G2 सत्यानृताभ्या-
 मुभयं.

4 ^a) T1 अत्र (for तत्र). K6 V1 Bo. 6-9 Das.
 n4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 [अ]त्येवंविधा (Das. n4 'धे);
 Ds ह्येवंविधा (for ह्येवं). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9
 Das. n4 Dn1. n4 Ds D2-8. 8. 8 transp. वृत्तिः and
 लोके. K4 सत्यानृताः; K6 V1 Bo. 6-9 Das. n4 Dn1.
 n4 Ds2 D2. 8. 8. 8 'नृते; Ds1 D1 T G1-8. 8 M1. 5-7
 'नृताद् (for 'नृता). — ^c) D4 G1 धर्माधर्मौ (G1
 'मे-). K1 प्रकतश्च (sic); Kr D4. 9 प्रकाशाय; Ds

'शं च (for 'शश्च). — ^d) G1 M6 दुःख- (for दुःखं).
 Kr D4-8. 9 तथा सुखं (by transp.); B6 M1 (inf.
 lin. as in text) सुखं तदा; Da4 सुखस्तथा.

5 Da4 G1 om. 5. — ¹) Dn1 M1 lacuna; M6
 यद्यत् (for यत्). G1 om. स. D1 om. यो धर्मः.
 Gs. 8 om. यः प्रकाशस्तत्. G2 यद्यश्च (for यः प्रका').
 — After प्रकाशः, M6 ins. स स्वर्गं यः स्वर्गस्. — ²)
 T1 यत्र (for तत्र). M6 यद्यनृतं (for यद्). K1
 सोधर्मा; Kr D4. 6. 9 तदधर्मो (for सोऽध'). K1
 तुत्तमो (sic). — After यत्तमस्तद्, M6 ins. नरकं
 यन्नरकं.

6 Ś1 K1 अत्र चोच्यते; Da4 G1 lacuna; T1 G2.
 8. 8 उच्यते (for अत्रोच्यते). — ^a) K1. 7 B6 शरीर-;
 K2 V1 B7. 8 Das. n4 D4. 6. 9 M1. 6. 7 शारीर-; D1
 शरीरै (for शा'). G2 मनसैर्. — ^b) K1 V1 B6. 9
 D4. 7 T G2. 8. 8 M1. 5-7 सुखोदयैः (for [अ]सुखो').
 — ^c) K1 लोकः (for लोक). D1 कष्टं; T1 G1 'सृष्टं
 (for 'सृष्टि). Ś1 K1. 2 B6 D5. 7 G1 प्रपश्यन्ति (D1
 'तां) (for 'इयन्तो).

7 Kr reads 7^{ab} twice. — ^a) G1 अत्र (for तत्र).
 Da4 विमोक्षाय (for 'क्षार्थ). — ^b) T1 G1 प्रयते तद्;
 T2 'ते च (for 'तेत). — ^c) K6 Ds त्वनित्यं; D1 T
 G1-8. 8 हि नित्यं (for ह्यनित्यं).

8 ^a) K1 बाहु- (for राहु-). — ^b) G1 हार्यते (for
 भासते). — ^c) G1 तमो हि (for तमोभि-). — ^d) B6
 नराणां; Da4 lacuna (for भूतानां). K1 अज्ञते; K4. 6
 V1 Bo. 6-9 Das. n4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 नश्यते; Kr

G. 12. 1975
B. 12. 190. 8
K. 12. 186. 8

तथा तमोभिभूतानां भूतानां भ्रश्यते सुखम् ॥ ८

तत्खलु द्विविधं सुखमुच्यते शारीरं मानसं च । १ ।
इह खल्वमुष्मिन्श्च लोके सर्वारम्भप्रवृत्तयः सुखार्था अभिधीयन्ते । २ । न ह्यतस्त्रिवर्गफलं विशिष्टतरमस्ति । ३ ।
स एष काम्यो गुणविशेषो धर्मार्थयोरारम्भस्तद्वेतु-
रस्योत्पत्तिः सुखप्रयोजना । ४ ॥ ९

भरद्वाज उवाच ।

यदेतद्भवतामिहितं सुखानां परमाः स्त्रिय इति

अस्यते; Dr T1 दृश्यते; Ds अस्यते; Gs. ० मृश्यते (for अस्यते).

9 1) After खलु, G1 ins. तद्विधा लोके. G1 सौख्यम्; G2 दुःखम् (for सुखम्). Bo तत्खलु सुखमुच्यते द्विविधं. After उच्यते, G2 ins. सुखमेव च. After शारीरं, V1 ins. उच्यते. S1 K1.2 चेति (for च). Kr D4. 6. 9 शारीरं मानसं चै (D4 वै) तत्खलु द्विविधं सुखं (Kr Ds स्मृतं). — 2) Kr transp. इह and खलु. Dn1 Dr T G1-3 अमुष्मिन् (for 'स्मिन्श्च'). K4 6 Bo. 7 Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 वस्तुप्रवृत्तयः; Da4 G1 सर्वारम्भप्रवृत्तयः; G2 'वृत्ताः' (for 'प्रवृत्तयः'). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8 G1 M1. 6. 7 सुखार्थम् (for 'र्थी'). K1. 7 D4. 9 ह्यभिधीयं (K1 'य'ते); T1 G2. 3 अभिधीयते. — 3) After ह्यतः, K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M1. 6-7 ins. परं. — S1 K1. 2 द्विवर्गः; Dr T1 G1. 3. 6 त्रिवर्गं (for 'र्ग'). Ks Ds -फलाद्; Bs (marg.) फलेषु (for -फलं). Dr T G1-3. 6 M1. 6. 7 अस्ति विशिष्टतरं (by transp.). — 4) K1 एषु; K4 Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 एव (for एष). G1. 3. 6 काम्यो (for काम्यो). S1 K1 T2 धर्मार्थयोरारम्भसु; K4. 6 Bo 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 'अंगुणारम्भसु' (for 'योरारम्भसु'). K4. 6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1 Ds D2-6. 8 Ms सुखप्रयोजनार्थी; Kr V1 Dn4 Dr. 9 T G1-3. 6 M1. 5. 7 'जनार्थ' (for 'जना'). — After प्रयोजना, K4. 6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8. 8 ins. आ (D4 चा) रंभः; Ms इति

तत्र गृहीमः । १ । न खेपामृषीणां महति स्थितानाम-
प्राप्य एष गुणविशेषो न चैनमभिलपन्ति । २ ।
श्रूयते च भगवांस्त्रिलोककृद्ब्रह्मा प्रभुरेकाकी ति-
ष्ठति । ३ । ब्रह्मचारी न काममुखेष्वात्मानमवद-
धाति । ४ । अपि च भगवान्विश्वेश्वर उमापतिः काम-
मभिवर्तमानमनङ्गत्वेन शममनयत् । ५ । तस्माद्भूमो
न महात्मभिरयं प्रतिगृहीतो न त्वेष तावद्विशिष्टो
गुण इति नैतद्भगवतः प्रत्येभि । ६ । भगवता तूक्तं

स्थितिर; Csp 'मा. स्त्रिय (as in text). Csp सुखाच्च परमस्तीति. Ds तद्विधं (for इति). S1 K1.2 तत्र गृहीयान्; Ks V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 न तदुपगृहीमो; Br. 8 Das तत्र तदुपगृहीमो; D4. 9 तत्र निगृहीमो (for तत्र गृहीमः). — 2) Dn1 ह्येषाम्. Dr Gs. 6 M1. 6. 7 (also as in text) तपसि; T1 G1 (before corr.) तममि (for मटति). T2 G1. 2 Ms तपः स्थितानां. Ds आप्राप्य. Dn1 एव; Dn1 एव; T2 Gs. 6 lacuna (for एष). — After एष, Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 ins. काम्यो while Ds ins. कामे. Before -विशेषो, Ds ins. गण. Das चैतम्; Dn1. a4 (before corr.) चैतम् (for चैनम्). V1 Bo-9 Das M1. 6. 7 अभिलपन्ति; Bo 'लपन्ति'; D4. 6 'लपन्ति'; Dr T1 'लक्षयन्ति'; T2 G1 'लपन्ति'; G1 'लपयन्ति' (for 'लपन्ति'). — After 'लपन्ति'; V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 ins. च while Ds. 6 ins. इति. — 3) Before श्रूयते, S1 K1. 2. 4. 5. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-3. 6 ins. तपसि, while Ds ins. तमसि. S1 K1. 2. 4. 6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 om. च. K4. 6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 Ms om. भगवांसु. Ms प्रभुर्यमनु (for प्रभुरेकाकी). — 4) Ks T G1-3. 6 Ms न च; V1 lacuna; Dr च; M1. 6. 7 न तु (for न). — S1 K1. 2. 4 Bo om. काम. Dr T1 G1. 3. 6 तद्विधाति; Ms आदं (for अवदं). — 5) Kr विश्वेश्वरम्; M1. 7 शंकर. Dr T G1-3. 6 M1. 5-7 om. उमापतिः. Bs Dr T G1. 3. 6 M1. 5-7 अति; G2 इति (for अभि-). S1 K1. 2. 4 क्रोधेन (for अनङ्गत्वेन). Kr V1 D1. 2. 7. 9 T G1-3. 6 नाशम्; Bo. 6-9 Ds D2. 5 शमनम् (for शमम्). M1. 7 आरमानमनङ्गत्वमनयत्; Ms अनङ्गत्वमनयत्; Ms 'स्वमवगमन्'. — 6) Kr D1. 9 भूमो; Ds भूमो (for भूमो). — After भूमो, Kr D4. 9 ins. न रत्नानां परमाः स्त्रियः. S1 K1. 2. 6 om. from the first

सुखानां परमाः स्त्रिय इति । ७ । लोकप्रवादोऽपि च
भवति द्विविधः फलोदयः सुकृतात्सुखमवाप्यते
दुष्कृताद्दुःखमिति । ८ । अत्रोच्यताम् । ९ ॥ १०

भृगुरुवाच ।

अनृतात्खलु तमः प्रादुर्भूतं तमोग्रस्ता अधर्ममेवा-

नुवर्तन्ते न धर्मम् । १ । क्रोधलोभमोहमानानृतादिभि-
रवच्छन्ना न खल्वस्मिँल्लोके न चासुत्र सुखमाप्नु-
वन्ति । २ । विविधव्याधिगणोपतापैरवकीर्यन्ते । ३ ।
वधबन्धरोगपरिक्लेशादिभिश्च क्षुत्पिपासाश्रमकृतरूप-
तापैरुपतप्यन्ते । ४ । चण्डवातात्युष्णातिशीतकृतैश्च

C. 12. 697a
B. 12. 190. 11
K. 12. 188. 11

न up to तूक्तं (in 10⁷). Ks V1 Bo. 6.7 Das Dn1.
n4 Ds D2. 8.7 T G1-8.6 Ms. 6 न तु; K7 D4. 5.8.9
M1.7 ननु; B8.9 Das Ds न च (for न). K7 D4. 9
अपगृहीतो; V1 M1. 6.7 अप्रतिगृ^०; Ds अप्रगृ^०; Ds
अयं गृ^०; D7 G1. 8.6 Ms प्रतिगृहीतोयम् (by transp.);
T G2 परिगृहीतोयम्. — Before न, D7 T G1-8.6 Ms
ins. अर्थो. V1 न वा; B7 8 (marg.). 9 न नु (for न
तु). Ks एषा; K7 D4. 6.9 अयं; B8 Das Dn1 एषा;
B8.9 T Ms एच; M1 एषु (for एष). Ds om. तावद्.
— After गुण, Ks V1 Bo. 6-9 Das. 84 Dn1. n4 Ds
D2. 8.8 ins. विशेष; D7 T1 G1. 8.6 गण. K7 नैता-
वद्; D7 T G1-8.6 M1. 5-7 न चैतद् (for नैतद्). K7
D4. 7.9 T G1-8.6 भगवान्; V1 M1. 6 भवतः; Ds
भगवन्तं; M1 (also). 5 भवान्; M7 भवता (for भगवतः).
K1 Ds. 7.9 T G1-8.6 M1. 5-7 प्रत्येति (for 'मि). — 7)
V1 B8 M1. 5-7 भवता तू (B8 ह्युक्त; B8 भवदूक्तं; B8
भवतस्तूक्तं; Ds भगवताप्युक्तं; D7 T Gs भवतोक्तं;
Ds भगवताञ्जुक्तं (sic); G1-8 भगवतोक्तं (for भग-
वता तूक्तं). S1 K1. 2.4 न रत्नानां; K7 Das Dn1. n4
D2. 8 (marg. as in text). 5. 5.9 सुखान् (for 'नां').
K7 Das Dn1. n4 D2. 8 (marg. as in text). 4.9 पर-
मस्ति; Ds. 6 परमस्ती (Ds 'स्त्रि)य; D7 T1 G1-8.6 Ms
(sup. lin. as in text). 7 परमार्थ (Gs M7 'र्थ.) स्थितिर्
(M7 'स्त्रिय); T2 परमा स्थितिर् (for 'माः स्त्रिय). — D7
T2 G1. 2 read, and T1 Gs. 6 repeat 10⁸ after 11.
— 8) Ks B7. 8 Das Dn1. n4 Ds D2. 8.8 Gs (second
time) द्वि; V1 Bo Das [5]पि द्वि; B8.9 T1 Gs. 6
(last three first time) [5]पि; D7 T1 (second
time) G1. 2 lacuna; Gs (second time) [5]मि- (for
5पि च). Ks V1 Bo. 6-9 Das. 84 Dn1. n4 Ds D2. 8.8
T1 Gs. 6 (last three first time) M1. 5-7 om. भवति.
— After सुकृतात्, T1 Gs. 6 (all first time) ins.
फलं. Ms सुकृतम् (for सुखम्). Ks अवाप्यते. T1
Gs दुष्कृतम् (for दुःखम्). V1 एवेत्यपि; B8 एवेति
(for इति). — 9) Ks. 6 V1 Bo 6-9 Das. 84 Dn1. n4
Ds D2. 8. 5-8 T G1-8.6 M1. 5-7 read अत्रोच्यते (for
'च्यताम्) after the ref. in 11. K7 D4. 9 om.
अत्रोच्यताम्.

11 1) D7 T1 Gs. 6 अनृतं; G1 अनृतः; G2 अनृता
(for अनृतात्). — Before तमोग्रस्ता, Ks V1 Bo. 6-9
Das. 84 Dn1. n4 Ds D2. 8.6.8 M1. 5.6 ins. ततः; T1
खलु; M7 अतः. K1. 4 अधर्म (for 'र्मम्). Das T2
om. एव. K1. 2 अनुवर्तते. M1. 5-7 om. न धर्मम्. T2
न धर्मः. — 2) Ks V1 Bo. 6-9 Das Ds Ds (marg.). 8
क्रोधलोभमोहमानानृतादिभिर्; K7 D4. 9 'मदानृतादिभिर्;
Das Dn1. n4 D2. 8 M1. 6.7 लोभहिंसानृतादिर्; D7 T G1. 2
Ms 'लोभमोहमदानृतादिभिर्; Gs. 6 'लोभमादानृतादिभिर् (for
'लोभमोहमानानृतादिभिर्). — Ds om. (hapl.) from
अव up to क्लेशादिभि (in 11⁴). Ks D4. 6 T2 Gs अव-
च्छिन्ना; T1 G1-8 अविच्छिन्ना (for अवच्छिन्ना). S1 K1. 2
असुप्तिर्लू (for अस्मिँल्लू). Das. 84 नासुत्र लोके (for लोके
न चासुत्र). K2. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 8.9
T2 M1. 6.7 नासुत्र; D7 T1 G1-8.6 Ms नासुत्र च (for
न चासुत्र). K7 D4. 7.9 T G2 M1. 5-7 अवामुवन्ति (for
आमुवन्ति). — 3) Ks B7 Dn1. n4 Ds D2. 8 'रुजोपता-
पैर्; K7 D4. 6.9 'गणरुजोप^०; V1 Bo. 6.8.9 Das. 84
Ds 'गहनरुजो (Das. 84 'जा)प^०; D7 G1-8.6 'व्रणरुजोप^०;
T M1. 5-7 'व्रणरुजोप^० (for 'गणोपतापैर्). K7 Ds
om. (hapl.) from अव up to तापै (in 11⁴). Ds
अवकीर्यता. — Gs om. 11⁴. K7 Ds om. up to तापै.
— 4) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 84 Dn1. n4 Ds D2. 8 'बन्धन-
परिक्लेशादिभिश्च; Ds 'नपरिक्लेशैश्च; D4. 7 T G1 M1.
5-7 'बन्धन (T2 Ms 'नि)रोधपरिक्लेशादिभिश्च; Gs. 6 'बन्ध-
नरोधनपार^० (for 'बन्धरोगपर^०). M7 क्षुद्भिलाश्रम-
(sic) (for क्षुत्पिपासा). B1 उपपत्तेर्; D4 'ताप्यैर्;
Ds M1. 7 lacuna (for 'ताप्यैर्). K7 D4. 7.9 T2 M1.
6.7 उपपत्त्यते; T1 Gs. 6 'प (T1 'पा)थ्यते; G1 अप-
पत्त्यते (for उपपत्त्यन्ते). — 5) Ks Bo. 6.7.9 Das. 84
Dn1. n4 Ds D2. 8.8 चण्डवातात्युष्णाति; K7 D4. 6.9
चण्डवनां; B8 चण्डवातात्युष्णाति (for 'तात्युष्णाति).
Ds पवनातिधर्मचण्डवातात्युष्णातिशीतकृतैः; Gs. 6 चण्डवातात्यु-
ष्णातिशीतकृतैश्च; M1. 5-7 चण्डवातात्युष्णातिशीत^०. D7 om. प्रति.
Das. 84 transp. च and प्रातिभये. — After प्रातिभये;
B7 ins. च. S1 K1. 2 प्रहेर् (for दुःखैर्). — After
दुःखैर्, Ms ins. अति and M7 न. K7 D4. 6.7.9 T
G1 M1. 6.7 उपपत्त्यते; Das परितप्यते (for 'प^०).

C. 12. 697a
B. 12. 190. 11
K. 12. 188. 11

प्रतिभयैः शारीरैर्दुःखैरुपत्यन्ते । ५ । बन्धुधनवि-
नाशविप्रयोगकृतैश्च मानसैः शोकैरभिभूयन्ते जरा-
मृत्युकृतैश्चान्यैरिति । ६ ॥ ११

यस्त्वेतैः शारीरैर्मानसैर्दुःखैर्न स्पृश्यते स सुखं
वेद । १ । न चैते दोषाः स्वर्गे प्रादुर्भवन्ति । २ । तत्र
भवति खलु । ३ ॥ १२

सुसुखः पवनः स्वर्गे गन्धश्च सुरभिस्तथा ।

क्षुत्पिपासाश्रमो नास्ति न जरा न च पापकम् ॥ १३
नित्यमेव सुखं स्वर्गे सुखं दुःखमिहोभयम् ।
नरके दुःखमेवाहुः समं तु परमं पदम् ॥ १४
पृथिवी सर्वभूतानां जनित्री तद्विधाः स्त्रियः ।
पुमान्प्रजापतिस्तत्र शुक्रं तेजोमयं विदुः ॥ १५
इत्येतल्लोकनिर्माणं ब्रह्मणा विहितं पुरा ।
प्रजा विपरिवर्तन्ते स्वैः स्वैः कर्मभिरावृताः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि ज्योतीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

— ⁶) Ś1 K2 बन्धुधन- (for 'धन-'). Ś1 K1. 2. 7 D4. 9
Gs. 6 -विप्रयोगैश्च; D5 -विप्रयोगयुक्तैश्च (for -विप्रयो-
गकृतैश्च). K1 अभिभूयते; D4 'भूयंत. Das om.
इति. T2 अति (for इति). — After 11, D1 T2
G1. 2 read while T1 Gs. 6 repeat 10⁸.

12 ¹) D1 T G1-3. 6 M1. 6. 7 यदेतैः; M5 यत्पुनरेतैः
(for यस्त्वेतैः). K4. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds2
Ds-6. 8. 9 G1 M6 शारीरमानसैर्; M1. 7 मानसैः शारीरैर्
(by transp.). — After मानसैर्, M5 ins. च. K1
स्पृश्यते; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 8.
6. 8 G1 संस्पृश्यते (K6 'इयं'ते; D5 संस्पृश्यते; M6 स्पृ-
श्यते (for स्पृश्यते). Bo Ds D6 न; D7 T G1-3. 6
M1. 6-7 तत् (for स). — After सुखं, G2 ins. स.
V1 Ds1 D5 वेदयति; D7 T G2. 8. 6 M1. 5. 7 वेद्यं; G1
वेद्य (for वेद). After वेद, M5 ins. इति. — ²) B8
D4 न वै ते; G1 न च ते (for न चैते). Das दोषः.
K1 प्रादुर्भवति. — Das reads 12⁸ twice. — ³)
Ds. 7 lacuna; M1 ततः (for तत्र). Ś1 भवति खलु;
K6. 7 V1 Bo. 6-9 Ds D2. 8. 6. 9 T G1. 2. 6 M1. 5 खलु
भवति (by transp.); Das (both times). 24 Dn1.
24 D4. 8 G2 M6. 7 खलु भवति; D5. 7 lacuna.

13 ^a) Das om. सु. Ś1 K1. 2 B7. 9 D5 T2 ससुखः
(for सु'). Das सुखदुःखः पवनः स्वर्गे; D1 T1 G1-3. 6
सुखदुःखे च न (T1 G2. 8 न च; G1 च नः) स्वर्गे. — ^b)
D1 G1 गंधाश्च. T1 Gs. 6 [अ]सुरभिश्च (for सुर').
— ^d) Gs. 8 जरा च (for न जरा). K2 T1 (sup. lin.)

पावकं; K7 V1 D6 M6 पातकं; M1 पापकः (for 'कम्').

14 ^a) Gs. 6 एवं (for एव). Bo om. सुखं. Bo
स्वर्गे. — ^b) K7 D6. 7 T Gs M1. 5. 7 सुख- (for
सुखं). — ^c) K6 नरकं (for 'के'). — ^d) K6 Bo. 7
Das Dn1. 24 Ds D2. 8. 8 सुखं तत्; V1 शर्मे तु; Bo.
8. 9 Das D5. 7 T G1-3. 6 M1. 6-7 सुखं तु; D6 M6
(also) सुखं च (for समं तु).

15 ^b) D7 T1 G1. 2 जनित्री (for जनित्री). G1 त्रयः
(for स्त्रियः). — ^d) D1 शुक्रं; D7 T G1. 3. 6 M1. 6
शुक्रं (for शुक्रं).

16 ^a) D7 G1 एते; T2 एतं (for एतत्). — ^b)
M6 [अ]विहितं; M7 विहितः (for 'तं'). — ^c) K6
V1 Bo. 6-9 Das Dn1. 24 Ds D2. 8. 8 समन्तः; Dn4 स-
मभिः; D5 स्वमभिः; D6 सिसृक्षुरः; Gs. 6 हि परि-
(for विपरि-). — ^d) D6 तैः (for the first स्वैः).
Das G1 आवृताः; T2 M1. 5. 7 अश्विताः.

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 6. 6. 7 Bo. 6-9
Das. 24 Dn1. 24 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 6-7 मोक्ष-
धर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9
Das. 24 Dn1 Ds2 D2-6. 8. 9 भृगुभरद्वाजसंवादः; Das
भृगुभरद्वाजोपाख्यानं; D1 T1 G1. 2. 6 M1. 6. 7 सत्यस्तुतिः;
M5 सत्यप्रशंसा. — Adhy. no. (figures, words or
both): B8 Dn4 Ds D7. 8 T1 G1. 2. 6 M1. 6-7 16;
Dn1 17; T2 G2 30. — Śloka no.: Dn1. 24 16;
Das 18; Ds 13.

१८४

भरद्वाज उवाच ।

दानस्य किं फलं प्राहुर्धर्मस्य चरितस्य च ।

तपसश्च सुतप्तस्य स्वाध्यायस्य हुतस्य च ॥ १

भृगुरुवाच ।

हुतेन शाम्यते पापं स्वाध्याये शान्तिरुत्तमा ।

दानेन भोग इत्याहुस्तपसा सर्वमाप्नुयात् ॥ २

दानं तु द्विविधं प्राहुः परत्रार्थमिहैव च ।

सञ्चो यदीयते किञ्चित्त्परत्रोपतिष्ठति ॥ ३

असत्सु दीयते यत्तु तद्दानमिह भुज्यते ।

184

1 Ds भारद्वाजः. —^a) Dr T G1-2.6 M1.5-7 प्रोक्तं (for प्राहुः). —^b) Ds om. च. — K1 Ds om. (hapl.) 1^{ad}. —^c) K1 स्वतप्तस्य; G1 सुतप्तस्य (for सुतप्तस्य). —^d) Bo.7.9 Dns D2.8.8 वा; Ds lacuna (for च).

2 ^a) Bs हुतेषु (for हुतेन). —^b) Ks B6.8 Dn1. n4 Ds2 D2.8.5.7.8 T1 G1-2.6 M1 स्वाध्यायैः; K7 'यं' (for 'ये'). Ś1 (by corr. as in text) K2 शक्तिर (for शान्तिर). —^c) Ds1 दाने च (for दानेन). K1 B7-9 Ds4 D5.6 भोगा; K1.6.7 Ds4 Dn1. n4 Ds D2.8.8.9 भोगान्; G2.6 भोगम् (for भोग). —^d) Ks.7 V1 Bo.6-9 Ds2. n4 Dn1. n4 Ds D2.8.5.6.8 स्वर्गम् (for सर्वम्). K7 D4.9 आप्नुते (for 'यात्').

3 ^a) Ś1 K1.2.4 Ds4 च; D4-6.9 द्वि (for तु). Ds4 Ds2 विविधं (for द्वि). —^b) G1 परमार्थम् (for 'त्रार्थम्'). —^c) K2.6 V1 Bo.7-9 Ds2. n4 Dn1. n4 Ds D2.8.8 -तिष्ठते (for -तिष्ठति).

4 ^a) Ks V1 Bo.6-9 Ds2. n4 Dn1. n4 Ds D2.8.7.8 T G1-2.6 M1.5-7 असञ्चो (for 'सु'). G1 यदीयते (for दीयते). K1 Ds2. n4 M1 यत्तु; V1 किञ्चित् (for यत्तु). —^d) Ks V1 Bo.6.7.9 Ds2. n4 Dn1. n4 Ds D2.8.5.6.8 अष्टुते; Dr T G1-2.6 M1.5-7 उच्यते (for आप्यते).

5 Dr T G2.8.6 Ms transp. 5 and 6. Ds2 reads

यादृशं दीयते दानं तादृशं फलमाप्यते ॥ ४

भरद्वाज उवाच ।

किं कस्य धर्मचरणं किं वा धर्मस्य लक्षणम् ।

धर्मः कतिविधो वापि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५

भृगुरुवाच ।

स्वधर्मचरणे युक्ता ये भवन्ति मनीषिणः ।

तेषां धर्मफलावाप्तियोऽन्यथा स विमुह्यति ॥ ६

भरद्वाज उवाच ।

यदेतच्चातुराश्रम्यं ब्रह्मर्षिविहितं पुरा ।

C. 12. 6990
B. 12. 191. 7
K. 12. 189. 7

5 on marg. Ds T2 भारद्वाजः. —^a) K2.4.7 B9 Dn1 Ds T2 धर्माचरणं; M1 कर्मचरणं (for धर्म). —^b) Ds च (for वा). —^c) K7 D4.9 T1 G2.8.6 अर्हसि (for 'ति').

6 G1 om. (hapl.) 6. Dr T G2.8.6 Ms transp. 5 and 6 and om. the ref. —^a) Ds om. (hapl.) from युक्ता up to य आचारा (in 7^a). Ks.7 Bo.7.8 Dn1. n4 Ds D2.8.5.8 T2 स्वधर्माचरणे (Ds 'जं') युक्ता; Ds4 T1 'मंचरणायु' (T1 'जैयु') क्तो. —^b) K2.4 भजति (for भवन्ति). —^c) Ks.7 V1 Bo.6-9 Ds4 Dn1. n4 Ds D2-4.6.8.9 M1.5-7 स्वर्ग- (for धर्म). G2 फलावाप्ति. —^d) K7 D4.6.7.9 T1 G2.8.6 Ms स तु; T2 न तु; M1.6.7 वै स (for स वि). Ks Bo-9 Dns Ds D2.8.8 T2 Ms-1 मुह्यते; Ds2. n4 -युज्यते (for -मुह्यति).

7 T2 G2.2 Ms om. the ref. —^a) T1 G1-2.6 तद् (for यद्). —^b) Ś1 K1.2 ब्रह्मणा; D4.6.9 महर्षि- (for ब्रह्मर्षि). —^c) B6 ये स्वे; B7 के स; B8 (marg. as in text).9 के स्वे; Ds2 केसु; Ds4 केन (for स्वे स्वे). Ks Bo.6-9 Ds2. n4 Dn1. n4 D2.8.8 समाचारात्; K7 V1 B8 (marg.) यथाचारात्; Ds सदाचारात् (for य आचारात्). Dr T1 G1.8.8 तस्य च स्वं (T1 स्व) स्वमाचारं; T2 G2 M1.5-7 तस्य स्वं (G2 च) स्वं समाचारं. —^d) Bo तन्मे; Dr T1 G2.6 यथावद् (hypermetrio); G2 यथा (for तन्मे). K7 D4.9 तांस्तान्मे वक्तुमर्हसि (D4 'ति'); B8 Ds2. n4 तन्मे ब्रूहि तपोधन; T2 G1 M1.5-7 यथावद् वक्तुमर्हसि (M1 'ति').

C. 12. 6890
B. 12. 191. 7
K. 12. 119. 7

तेषां स्वे स्वे य आचारास्तान्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ ७

भृगुरुवाच ।

पूर्वमेव भगवता लोकहितमनुतिष्ठता धर्मसंरक्ष-
णार्थमाश्रमाश्चत्वारोऽभिनिर्दिष्टाः । १ । तत्र गुरुकुल-
वासमेव तावत्प्रथममाश्रममुदाहरन्ति । २ । सम्यगत्र
शौचसंस्कारविनयनियमप्रणीतो विनीतात्मा उभे सं-
ध्ये भास्कराग्निदैवतान्युपस्थाय विहाय तन्द्रालये गु-
रोरभिवादनवेदाभ्यासश्रवणपवित्रीकृतान्तरात्मा त्रि-
षवणमुपस्पृश्य ब्रह्मचर्याग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानि-

S 1) Das Ds Ms एवं; T2 lacuna (for एव).
After भगवता, K4.6 V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1.24
Ds D2-9 T G1-3.6 M1.5-7 ins. ब्रह्मणा. K4 लोके
(for लोक). Dr T G1.2 दितार्थम् (for दितम्).
Das Gs अनुतिष्ठता; (Gs 'तः'). S1 K1.2 चाश्रमाश्च;
K7 आश्रमश्च (for 'माश्च'). V1 Bs.8.9 Dr T G1-3.6
M1.5 om. अभि-. — 2) Das अत्र (for तत्र). K6.7
V1 Bo.7-9 Das.24 Dn1.24 Ds D2.2.8 om. तावत्.
— 3) Bom. ed. and Madras ed. सम्यगत्र (for 'गत्र').
Das.24 [आ]शौच- (for शौच-). K2.4 संस्कार- (for
संस्कार-). K4 om. विनय. K7 Ds प्रणीतो; D4
अतां- (for प्रणीतो). K6 V1 Bo.6 Das Dn1.24 Ds
D2.2.8 नियमव्रतविनयतात्मा; Br Ds.7 T2 G1-3.6
M1.5-7 विनयनियमव्रत (Dr G1-3.6 'वृत्ति') विनी (M1
'हि') तात्मा; Bs.9 Ds नियमव्रतविनीतात्मा; Das
विनयनियमव्रतयतात्मा; T1 नियमवृत्तिविनीतात्मा; Gs
विनयनियमवृत्तिविनीतात्मना (for 'नियमप्रणीतो विनी-
तात्मा'). Ds संस्काराग्नि- (for भास्क'). Bo Ds देव-
तानि; Dr देवता; T1 G1.2 दे (G1 दै) वतादि; Gs
देवतादीन् (for देवतानि). K7 Bs.8.9 Das D4.5.9
M1.5-7 चोपस्थाय; Ds वोप' (for उप'). S1 K1.2.4
तन्द्रा (K2.4 तन्द्रा) लये विहाय (by transp.). Bo.6-9
Das.24 Dn1.24 Ds1 D2.2.8 G2 तन्द्रालये; Dr T
G1-3.6 M1.5-7 तन्द्रा' (for तन्द्रा'). K7 D4.5.9
गुर्वभिवादन-; Ds गुर्वभिवादानाय (for गुरोरभिवा-
दन-). Before वेदाभ्यास, M1.7 ins. वेदाध्ययन-.
K4 वेदाभ्यासन-; Ds ऋग्वेदाभ्यास- (for वेदाभ्यास-).
Das.24 श्रवण- (for श्रवण-). Ds पवित्रीकृतात्मा;
Dr G1 पवित्रि (G1 'त्र') तांवरितात्मा; T1 G2.2.8 पवि-
त्रि (G2 'त्र') तांवरितात्मा (for 'त्रीकृतान्तरात्मा'). K6 त्रिष-
वण-; Bo त्रिषवनम्. Dr G1.3.6 M1.6 ब्रह्मचर्याग्नि-

त्यो भैक्षादिसर्वनिवेदितान्तरात्मा गुरुवचननिर्दे-
शानुष्ठानाप्रतिकूलो गुरुप्रसादलब्धस्वाध्यायतत्परः
स्यात् । ३ ॥ ८

भवति चात्र श्लोकः ।

गुरुं यस्तु समाराध्य द्विजो वेदमवाप्नुयात् ।

तस्य स्वर्गफलावाप्तिः सिध्यते चास्य मानसम् ॥ ९

गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति । १ । तस्य
समुदाचारलक्षणं सर्वमनुव्याख्यास्यामः । २ । समा-
वृत्तानां सदाराणां सहधर्मचर्याफलार्थिनां गृहाश्रमो

(for 'वर्चाग्नि-'). S1 K1.2.7 D4.5.9 om. परि. Dr T1
G1-3.6 चरणं (for 'ण-'). K2 om. गुरु. Das शुश्रू-
षादि- (for 'शुश्रूषा-'). K6 Bo.6.7.9 Das.24 Dn1.24
Ds D2.2.5.6.8.9 Gs.6 -नित्य- (for -नित्यो). After
-नित्यो, K6 Bo.7 Das.24 Dn1.24 Ds D2.2.5.8 ins.
भिक्षा-. K6.7 Dn1 Ds1 D4.5.9 Gs भैक्ष्यादि-; Bs.9
Das.24 भिक्षादि- (for भै'). K6 om. सर्व. Das.24
सकल-; Dr T G1-3.6 M1.5.7 सर्व- (for 'सर्व-').
After सर्व-, Dr T G1-3.6 M1.5.7 ins. -गुरवे निवेद्य-.
K4 Ds-6.9 -निवेदितात्मा; Dr T G1-3.6 -विदितांतरात्मा
(for 'निवेदि-'). D4 गुरुचरण- (for 'वचन-'). K1.7 Ds
निर्देशानुष्ठाने; D4 निर्देशानुष्ठान-; Ds निर्देशानुष्ठानो;
G2 'नुष्ठाना; Gs.6 'नुष्ठानाद् (for 'नुष्ठान-'). S1 K1.2
[अ]प्रतिलोम-; K7 Gs 'कुले (for 'कुलो). Dn1
लब्ध- (for 'लब्ध-'). Gs स्वाध्यायफल- (for 'तत्पर-').
Dr T1 G1.3.6 गुरुप्रसादलब्धतत्परफल- (Gs 'ल' स्यात्).

9 M1.7 श्लोको भवति चात्र हि. — 1) G1 गुरुं स तु
समाराध्य. — 2) Das Ms वेदान् (for वेदम्). — 3) G1
स्वर्ग- (for स्वर्ग-). K1 फलवाप्ति- (for 'फला-').
— 4) Ds चापि (for चास्य). S1 K1.2.4 V1 C मानसं
चास्य (V1 'पि) सिध्यति; Dr T1 G1-3.6 शुश्रूष्यते तस्य
मानसं. ❀ C6: मानसं मनो नियतं भवति, मानसं ब्रह्मैव
वास्य सिध्यति । ❀

10 1) Das Ds गार्हस्थ्यं. K7 Ds.9 प्रवर्द्धति; Dr
T G1.3.6 M1.5-7 उदाहरन्ति (for वदन्ति). — 2) K1
Dr T1 G1-3.6 समाचार-; K7 समुदाचारे; T2 सम्यगा-
चार- (for समुदा'). T2 om. सर्वम्. Ds-7.9 T1 Gs om.
अनु-. Dn1.24 व्याख्यामः (for व्याख्यास्यामः). — 3)
K4 Das.24 Dn1.24 Ds1 Ds समावृत्तानां (for 'वृत्तानां').
S1 K1.2 दाराणां; K4.6 V1 Bo.6 Das.24 Dn1.24
Ds D2.2.5.7.8 T1 G1.2.8 Ms सदाचारानां (for सदा-

विधीयते । ३ । धर्मार्थकामावासिर्ह्यत्र त्रिवर्गसाधनम-
वेक्ष्यागर्हितेन कर्मणा धनान्यादाय स्वाध्यायप्रकर्षो-
पलब्धेन ब्रह्मर्षिनिर्मितेन वा अद्रिसारगतेन वा हव्य-
नियमाभ्यासदैवतप्रसादोपलब्धेन वा धनेन गृहस्थो
गार्हस्थ्यं प्रवर्तयेत् । ४ । तद्धि सर्वाश्रमाणां मूलमुदा-
हरन्ति । ५ । गुरुकुलवासिनः परिव्राजका ये चान्ये

संकल्पितव्रतनियमधर्मानुष्ठायिनस्तेषामप्यत एव भि-
क्षाबलिसंविभागाः प्रवर्तन्ते । ६ ॥ १०

वानप्रस्थानां द्रव्योपस्कार इति प्रायशः खल्वेते
साधवः साधुपथ्यदर्शनाः स्वाध्यायप्रसङ्गिनस्तीर्था-
भिगमनदेशदर्शनार्थं पृथिवीं पर्यटन्ति । १ । तेषां
प्रत्युत्थानाभिवादनानसूयावाक्प्रदानसौम्यस्य शक्त्या-

C 12. 6994
B. 12. 191. 11
K. 12. 199. 11

राणां). K₂ om. सह. K₆ Das Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8
-चर्मचर्य; Ds₂ (before corr.) "चर्य (for "चर्या). Da₁
महाश्रमो (for "गृहा"). —⁴) B₈ धर्मार्थ; D₄ धर्मार्थ-
(for धर्मार्थ). K₇ D₄. 9 -कामावात्यर्थं तत्र; B₆ "वासै-
ह्यत्र; Dn₁ D₈ "वासिर्ह्येव; D₅. 7 T G₁-3. 6 M₁. 5-7
कामावात्य (M₁. 4 "ह्य)र्थ; D₆ corrupt (for "कामा-
वासिर्ह्यत्र). Before साधनम्, G₂ ins. फल-. Ś₁ K₁.
2. 4 समवेक्ष्य; K₆ अपेक्षो; V₁ B₉ Da₁ अपेक्ष; B₇. 11
Da₂ Dn₁. n₄ Ds. 4. 9 अपेक्ष्य; D₂. 3 अवेक्ष; G₁ योक्ष्यो
(for अवेक्ष्य). K₂ [अ]गर्वितेन; D₆. 7 T₂ G₁. 3. 6
M₁. 7 [अ]वि (D₇ G₁ "व)गर्हितेन; G₂ [अ]भिहितेन (for
[अ]गर्हितेन). M₁. 6 कर्मणा च (for कर्मणा). D₇ T
(4. 3. 6 om. धनान्यादाय. K₄ स्वाध्यायप्रकर्षोप्रकर्षेण वा;
K₆ "योपलब्धे कर्षेण वा; V₁ B₆. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄
D₂. 3. 8 "योपलब्धप्रकर्षे (V₁ "कोरे)ण वा (for "यप्रकर्षो-
पलब्धेन). After "लब्धेन, K₁. 7 Ds D₄. 5. 7. 9 T
(4. 3. 6 ins. वा; M₅ ins. वा धनेन. K₇ D₄. 9 om
from ब्रह्मर्षि up to लब्धेन वा. D₅. 6 ब्रह्मर्षिविहितेन;
G₁ ब्रह्मनिर्मितेन (for ब्रह्मर्षिनि). K₁ वा अद्रिसान्वग-
तेन; K₂ V₁ B₆ Da₄ D₂. 3 (marg.). 6. 8 T₂ G₆ M₇
वा (D₆ च) अद्रिसारग (D₈ "श)तेन; B₉ D₃ (before
corr.) वा अद्रिसारगतेन; D₅ वा अभियाजनेन; D₇ T₁
(4. 3 विविधासारकृ (T₁ "भू)तेन; G₈ वा विविधाद्रिसार-
भूतेन (for वा अद्रिसारगतेन). ☞ Ca (reading अभ्य-
सारगतेन): भ्रगतं धनं प्रतिग्रहयाजनाध्यापनलब्धमिति
स्मृतिप्रसिद्धम् । असारगतेन युक्त्या परमारणादिना ॥ Cn:
अद्रिसाराः, मणिदिव्यौषधिस्वर्णाद्याकाराः, तेभ्यो गतेन
प्राप्तेन ॥ Cp (reading अद्रिसारगतेन): खन्यादिभ्यो
लब्धेन कनकादिना सागरगतेन मुक्ताप्ररागादिना ॥ Cs:
अद्रिसारो लोहः तद्धतेन, रसवादिनिर्मितधनेन ॥ Cv: अत्रे:
सारे हेमाद्रिस्थले गतेन प्राप्तेन । ☞ Before हव्य, B₆
ins. अहव्यहनि. After हव्य, Da₂ Dn₁. n₄ Ds D₂.
2. 6. 8 ins. -कव्य. M₁. 6 नियमदैवताभ्यास- (for -नियमा-
भ्यास-). Ś₁ K₁. 2. 4 देव-; G₁ -देवता- (for -दैवत-).
After -दैवत-, D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 ins. पूजा-
समाधि-. D₅ -प्रसादलब्धेन; D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7

-प्रसादसिद्धयु (T₂ M₁. 5-7 "विध्यु)पलब्धेन (for -प्रसादोप-
लब्धेन). D₇ T G₁. 2. 6 धनेन वा (by transp.); G₂
च धनेन. G₂ गृहस्थो. Da₁ गार्हस्थ्यं. K₄. 6 V₁
B₆. 6-9 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 M₇ वर्तयेत्; K₇ D₄.
6. 9 आविश्येत्; Da₃. a₄ वर्जयेत्; D₅ आवर्तयेत् (for
प्रव). —⁵) After तद्धि, G₂ ins. स. G₂ मूल्यम्
(for मूलम्). —⁶) Ś₁ K₁ कुलगुरु; K₂ Da₃ कुरु-
कुल- (for गुरु). K₆. 7 V₁ B₆. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄
Ds₂ D₂. 3 (marg.). 5. 8 -निवासिनः (for -वासिनः).
After -वासिनः, Ś₁ K₁. 2. 4 ins. कुल-. D₅ चान्ये (for
चान्ये). D₇ T₁ G₁. 2 व्रतनियमसंकल्प- (for संकल्पित-
व्रतनियम-). K₇ D₄. 1. 9 T₁ -नियमानुष्ठायिनस् (for
-नियमधर्मानु). D₅ संकल्पितनियमव्रतनियमधर्मानुष्ठायि-
नस्. D₁ भिक्षां (for भिक्षा-). Dn₁ M₁. 5-7 -संवि-
भागाः (for "भागाः). Da₁ M₁. 5-7 प्रवर्तते (for "वर्तन्ते).
☞ Cn: संविभागाः पुत्रादिभ्यो विभजनम् । ☞

11 ¹) Before वानप्रस्थानां, B₆ D₇ T G₁. 2. 6
ins. न. B₈ वनस्थानां (for वानप्रस्थानां). After
"प्रस्थानां, Ś₁ (sup. lin.) K₆ V₁ B₆. 8 Dn₁. n₄ D₂. 3.
6. 8 ins. च. K₇ B₆. 8. 9 D₄. 5. 9 T₂ G₁. 2 M₁. 7 Cnp
द्रव्योपस्कर; V₁ "पसंस्कार; Ds₂ G₃ "पकार; M₁. 6
"पस्करण (for "पस्कार). T₂ M₅ इत्तः (for इति).
☞ Ca: द्रव्योपस्का (v. l. "स्क)रः लोहपात्रादिरूपः ॥ Cn:
द्रव्योपस्कारः धनवर्जनम् ॥ Cp: द्रव्योपस्कर इति पाठे
द्रव्याणां फलमूलनीवारादीनां उपस्करः संपादनम् ॥ Cs:
द्रव्योपस्कारो द्रव्योपकरणं जीवनार्थद्रव्यसंपादनम् । ☞
Before खलु, G₈ ins. तत्र. K₁ ते; T₂ ये ते (for
एते). After साधवः, D₇ T₁ G₁-3. 6 ins. सुवृत्ति-.
K₁ साधुपथ्यदर्शनाः (sic); K₆ B₆. 7. 8 Da₃ Dn₁. n₄ Ds₂.
3. 8 साधुपथ्यौदनाः; K₇ Da₃ D₄. 9 M₁. 5-7 "पथ्यादनाः
(M₁. 5-7 "क्षिन्); V₁ B₆ Dn₁. n₄ D₅ "पथ्यौदनाः; B₈
"पथ्याकुलाः; Ds₁ "पथ्यौदनाः; D₅ "पद्वीदर्शनाः; D₇
T₁ G₁-3. 6 विनयसंपर्ययिनः (D₇ "धीनः; G₁ "र्थ न);
T₂ साधूनां पथ्यार्थिनः (for साधुपथ्यदर्शनाः). G₁ -संनि-
नस् (for -प्रसङ्गिनस्). K₆ lacuna; K₇ D₄. 6. 9 -देव-;
B₆ -वेद- (for -दैव-). K₇ Da₄ पृथिवी; M₁. 6

C. 12. 6994
B. 12. 191. 11
K. 12. 189. 11

सनशयनाभ्यवहारसत्क्रियाश्चेति । २ ॥ ११

भवति चात्र श्लोकः ।

अतिरिच्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।

स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ १२

अपि चात्र यज्ञक्रियाभिर्देवताः प्रीयन्ते निवापेन
पितरो वेदाभ्यासश्रवणधारणेन ऋषयः । २ । अपत्यो-
त्पादनेन प्रजापतिरिति । २ ॥ १३

lacuna. K₁ पर्यटंती; G₁. 8 'टन्. After पर्यटन्ति,
V₁ ins. इति. —²) K₁ प्रत्युत्थानवादनसूयावाक्प्रसादन;
K₂ 'नाभिवादनानसूयवाक्यसदनो (sic); K₃ 'भिगमना-
भिवादनसूयै वासादन-; K₆ D₅ 'भिगमनाभिवादनानसूया-
वाक्प्रदान-; K₇ D₄. 6. 9 'भिवादनानसूयासौम्यवाक्प्रदान-;
V₁ Bo. 7 D₈₁ 'भिगमनमन (D₈₁ 'तु'सूयावाक्प्र-; B₈
'भिगमनाभिवादनमनसूयावस्तु'; B₈ 'भिगमनागमनमन-
सूयावाक्प्र-; B₉ 'भिवादनमनसूयवाक्प्र-; D₈₃. 81 'नाभि-
गमनमनसूयाराष्ट्रदान-; D₈₁ 'भिगमनमनसूयावाक्प्र-; D₈₄
D₈₂ D₂. 3. 8 'भिगमनाभिवादनानसूयवाक्प्र-; D₇ T₁
G₂. 3. 8 'भिगमनानुनयवाक्प्र-; T₂ 'भिदमनानुसूयावाक्प्र-;
G₁ 'भिगमनानयनवाक्प्र-; M₁. 5-7 'भिगमनानसूयावाक्प्र-.
K₆ Bo D₈₁. 81 D₈ D₂. 3. 8 Cn -सुख-; V₁ -सौख्य-;
Bo. 7. 8 (marg.). 9 D₈₁ D₅ -सौमुख्य-; B₈ -सौख्य-;
D₈₃ -सौमुख- (for 'ख्य-). V₁ -शक्त्याशन-; D₈. 7
T G₁-2. 8 M₁. 5-7 -शक्त्यासन-; D₅ lacuna; D₆
-भक्त्यासन- (for 'शक्त्या-). After -शक्त्यासन, K₄.
6. 7 B₈ D₈₁. 81 D₂. 3. 8 ins. -सुख-. D₇ T G₁-2. 8
M₁. 5-7 -शरणाभ्यवहार- (for 'शयना-). K₆ V₁ Bo.
6-9 D₈₃. 81 D₈₁. 81 D₈ D₂. 3. 8. 8 M₇ -सत्क्रिया (for
'सत्क्रियाश्चेति). D₇ T G₁. 8. 8 चेत इति (for 'चेति).
॥ Cn: सुखशक्त्या सुखवत्या शक्त्या, न तु देहपीडया । ॥

12 = (var.) Brahma P. 114. 36. G₂ भवन्ति;
M₇ भवति हि. K₁ G₂ श्लोकाः. —^a) K₄ यास्य (for
यस्य). —^b) M₁ गृहं (for 'गृहात्'). K₁ -निवर्तते.
—^c) K₁ सा दत्त्वा; K₇ D₄. 6. 9 दत्त्वा स (D₆ सु-)
(by transp.); D₇ T G₁-2. 8 M₆ स तस्य (T₂ 'सौ').
B₈ (marg. as in text) तस्य; D₇ T G₁-2. 8 M₅ दत्त्वा;
M₁ तस्यै (for तस्यै). —^d) G₂ आदाति (for आदाय).

13 ¹) B₈ अथापि; D₇ T₁ G₁. 2 अपि च (for
अपि चात्र). K₇ D₆ यज्ञक्रियादिभिर् (for 'क्रियाभिर्').
D₈₃ D₈₁ प्रीयते; D₄. 7 G₁. 8 प्रियन्ते. S₁ K₁. 2. 4
निवापाप्नेन (for निवापेन). After पितरो, D₇ T
G₁-2. 8 M₅. 7 ins. वेद-. K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 D₈₃. 81

श्लोकौ चात्र भवतः ।

वत्सलाः सर्वभूतानां वाच्याः श्रोत्रसुखा गिरः ।

परिवादोपघातौ च पारुष्यं चात्र गर्हितम् ॥ १४

अवज्ञानमहंकारो दम्भश्चैव विगर्हितः ।

अहिंसा सत्यमक्रोधः सर्वाश्रमगतं तपः ॥ १५

अपि चात्र माल्याभरणवस्त्राभ्यङ्गगन्धोपभोग-
नृत्तगीतवादित्रश्रुतिमुखनयनाभिरामसंदर्शनानां प्रा-

D₈₁. 81 D₈ D₂-9 T G₁-2. 8 M₁. 5-7 विशाभ्यास- (for
वेदा'). G₃. 8 -श्रवणावधारणेन (for 'श्रवणधारणेन').
—²) D₈₃. 81 स्वपत्योत्पादनेन.

14 V₁ B₆-9 D₈₃. 81 भवतश्चात्र श्लोकौ. —^a) K₆
D₈₁ D₈₂ D₈ वत्सल्याः; K₇ D₄-9 वात्सल्य-; B₈
(marg.). 7-9 D₈₃. 81 D₂. 8 वात्सल्याश्च; D₈₄ D₈₁
वात्सल्याः; D₇ T₁ (G₁. 8. 8 वत्सलः (for 'लाः)). K₆
V₁ Bo. 6-9 D₈₃. 81 D₈₁. 81 D₈ D₂. 3. 8. 8 M₁. 5-7
सर्वभूतेभ्यो; K₇ D₁. 9 'भूतेषु (for 'भूतानां). —^b)
K₇ D₄. 6. 9 हृद्याः; D₈₁ वाक्यः (for 'वाक्याः'). —^c)
K₄. 6 Bo D₈₁. 81 D₂. 3. 8 परिवादोपघातश्च (K₄ 'तौ
च; Bo 'तं च); V₁ परिवादो विघातश्च; B₈ परिता-
पोपतापौ च; B₆ (marg.). 7-9 D₈₃. 81 'वादोपघातं च
(B₇. 8 'तश्च); D₈ D₆ M₁. 5-7 Cn परिवादोपतापौ च
(D₈ M₅ Cn 'वादश्च); D₇ T (G₁. 2. 8 'वादोपघातौ च;
Cp as in text. ॥ Cn: परिवादो विघमानानां दोषाणां
कीर्तनम् । अपवादोऽविघमानानां दोषाणां कीर्तनम् । ॥ —^d)
D₈₃. 81 चापि (for चात्र). V₁ गर्हितः.

15 ^a) T G₁-2. 8 M₁. 5-7 दम्भश्च. V₁ चापि (for
चैव). K₇ D₂. 5. 9 T G₁-2. 8 M₁. 5-7 [अ]त्र (for वि-).
K₁ D₈₄ M₇ विगर्हितं (K₁ 'ताः). D₇ संभवश्चात्र
गर्हितः.

16 B₈. 9 D₈₃. 81 माल्याभरण- (for माल्याभरण-).
K₆. 7 V₁ Bo. 6. 7 D₈₁. 81 D₂-6. 8. 9 M₁. 5-7 -वस्त्राभ्यङ्ग-
नित्योपभोग-; B₈. 9 -वस्त्राभरणगंधो-; D₈₃. 81 * * * * *
धोपभोग-; D₈ -वस्त्राभ्यङ्गनित्योपभोग-; D₇ T G₁. 2. 8
-वस्त्राभ्यङ्गोपभोग-; G₂ -वस्त्राभरणोप- (for 'वस्त्राभ्यङ्ग-
नित्योप-). K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 D₈₃. 81 D₈₁. 81 D₈
D₂-6. 8. 9 M₇ -नृत्य- (for 'नृत्त-). D₇ G₁. 2 om. गीत-.
D₈₄ -नयनाभिराम-; D₆ 'नोभिराम- (for 'नाभिराम-).
K₄. 6 V₁ Bo. 7-9 D₈₃ D₈₁. 81 D₈ D₂. 3. 5. 7. 8 T
G₁-2. 8 -दर्शनानां (for 'संदर्शनानां). B₆ lacuna; B₈
भक्ष- (for 'भक्ष्य-). B₆ -भोक्ष्य- (for 'भोक्ष्य-).

स्तिर्भक्ष्यभोज्यपेयलेह्यचोष्याणामभ्यवहार्याणां विवि-
धानामुपभोगः स्वदारविहारसंतोषः कामसुखावाप्ति-
रिति ॥ १६

त्रिवर्गगुणनिर्वृत्तिर्यस्य नित्यं गृहाश्रमे ।

स सुखान्यनुभूयेह शिष्टानां गतिमाप्नुयात् ॥ १७

उच्छृत्तिर्गृहस्थो यः स्वधर्मचरणे रतः ।

त्यक्तकामसुखारम्भस्तस्य स्वर्गो न दुर्लभः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

भृगुरुवाच ।

वानप्रस्थाः खलु ऋषिधर्ममनुसरन्तः पुण्यानि
तीर्थानि नदीप्रस्रवणानि सुविविक्तेष्वरण्येषु मृगमहि-

K4 -भोज्यपेयः; K6.7 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2.
8. 5. 8 -लेह्यपेयः (for -पेयलेह्यः). K1 -चोष्याणाम्;
G1. 2 -शोष्याणाम् (for -चो). K1 अवहार्याणां; B9
अभ्यवहार्याणां; Ds1 अभ्यवहार्याणां; T G1-2. 6 M6. 7
अभ्यवहार्याणां; M1 अप्युपहार्याणां (for अभ्यवहार्याणां).
Ś1 K2 स्वव्यवहारसंतोषः; K1 स्वभ्यवहारः; K4. 6. 7
B7. 8 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 स्व(K7 D9 स)वि-
हारसं; V1 D7 T G1-2. 6 स्वदारसं; Bo. 6. 9 Das
सुविहारसं (for स्वदारविहारसं). Ś1 K1 कामावाप्तिर्
(for कामसुखावाप्तिर्). — After 16, Ds1 D7 T
G1-2. 6 M7 ins.: श्लोकौ चात्र भवतः.

17 ") K1 -निवृत्ति (for -निर्वृत्तिर्). ✽ Cn: त्रि-
वर्गो धर्मार्थकामास्तैः सहिता गुणानां सत्त्वरजस्तमसां निवृत्तिः
कृतार्थता, सर्वपुरुषान्यताख्यातेर्जननाश्रयाधिकारितेत्यर्थः । ✽
— ^a) T2 नित्य (for नित्यं). — ") K1 सु- (for स).
— ^d) G2 शिष्टां गतिमाप्नुयात्.

18 ") T2 वृच्छ- (for उच्छृ-). — ^a) V1 स्वधर्म-
चरणे रतः; Dn1 Ds D6 T2 स्वधर्माचरणे रतः; G8
(marg. as in text) 'धर्मनिरतः सदा. — ") K7 त्यक्त-
कामा; B8 (marg.) Ds त्यक्तकर्मः; T1 'कामः (for
'काम-). K7 B8-9 Das D2-6. 8. 9 -गुणारंभसु (for -सुखा').
— ^d) K6.7 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9
स्वधर्मस्तस्य (by transp.).

Colophon om. in Ds (K2: 5 B1-5 Da1. a1 Dn2. n8
D1 G4. 5 M2-4 absent). — Sub-parvan: Ś1 K1. 2.
4. 6. 7 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-4. 5. 7. 9 T

ष्वराहसुमरगजाकीर्णेषु तपस्यन्तोऽनुसंचरन्ति । १ ।

त्यक्तग्राम्यवस्त्राहारोपभोगा वन्यौषधिमूलफलपर्णप-
रिमितविचित्रनियताहाराः स्थानासनिनो भूमिपाषाण-

C. 12. 7003
B. 12. 192. 1
K. 12. 190. 1

G1-2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्मः. — Adhy. name: Ś1 K1. 2.
4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1 Ds1 D2-4. 5. 9 M5 भृगु-
भ (D2 'भा) रद्वाजसंवादः; M1 चातुराश्रमधर्मः; M6
भृगुभरद्वाजसंवादे ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यधर्मः; M6 ब्रह्मचर्यगार्ह-
स्थ्यधर्मः; M7 भृगुभरद्वाजसंवादे चातुराश्रमधर्मः. — Adhy.
no. (figures, words or both): B7 Dn4 Ds D7. 8 T1
G1. 2. 6 M1. 5-7 17; Dn1 18; D2 16; T2 G2 31.
— Śloka no.: Dn1. n4 18; Ds1. 14; Ds 13.

185

1 ¹) Ś1 K1. 2. 4 वानप्रस्थ (for 'प्रस्था:). K6 Bo.
6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 अपि; V1 T1 ऋषि-
योर; G1 ऋषिर् (for ऋषि-). D2 स्वधर्मसु; Ds
laouna (for -धर्मसु). K1 अनुसर इतः; B8 'सरंते;
D6 'सरंतः; D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 'वर्तते (for 'स-
रन्तः). K7 D2-6. 9 पुण्य- (for पुण्यानि). Das प्रसृ-
वनानि; Ds1 प्रस्रवणादीनि; D4. 6 प्रस्रवणानि (for
'प्रस्र'). After प्रस्रवणानि, Das D2-6. 9 ins. च;
D7 T1 G1 ins. अनुचरंति; T2 M1. 6. 7 अनुविचरंति;
G2 अनुवर्तति; G3. 6 अनुसरंति; M5 अपि चरंति. B8
om. सु. B8 (marg.) 9 Ds1 T1 G2 M1. 5-7 सुविभ-
क्तेषु (for सुविवि). Before -सुमरः, G2 ins. -चमर-
K1 -सुम- (sic); K6.7 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4
Ds D2-6. 8. 9 M1. 5-7 -वन- (for -सुमर-). D5 गजाव-
कीर्णः; M1. 6 गजकीर्णेषु. Before तपस्यन्तो, D7 T1
G1-2. 6 ins. च. Ds [s]नुपश्यन्तो (for तपस्यन्तो).
Ś1 K1. 2. 4 B7-9 Das. a1 Ds [s]नुसंचरमाणा; B8

C. 12. 7003
B. 12. 192. 1
A. 12. 190. 1

सिकताशर्करावालुकाभस्मशायिनः काशकुशचर्मवल्क-
लसंवृताङ्गाः केशश्मश्रुनखरोमधारिणो नियतकालो-
पस्पर्शना अस्कन्नहोमबलिकालानुष्ठायिनः समित्कुश-
कुसुमोपहारहोमार्जनलब्धविश्रामाः शीतोष्णपवननि-
ष्टमविभिन्नसर्वत्वचो विविधनियमयोगचर्याविहित-

धर्मानुष्ठानहृतमांसशोणितास्त्वगस्थिभूता धृतिपराः
सत्त्वयोगाच्छरीराण्युद्ब्रहन्ति । २ ॥ १

यस्त्वेतां नियतचर्यां ब्रह्मर्षिविहितां चरेत् ।

स दहेदशिवदोषाञ्जयेल्लोकांश्च दुर्जयान् ॥ २

परिव्राजकानां पुनराचारस्तद्यथा । ३ । विमुच्या-

[८]नुसरन्ति; D4.7 'व' (Dr 'च')रन्ति (for ५नुसंचरन्ति).
— 2) Before त्यक्तग्राम्यः, Ś1 K1.2.4 B7-9 Da3.41
D6 ins. ऋषयो भवन्ति. V1 M1.6 ग्राम- (for -ग्राम्य-).
K4.6 V1 Bo.6-9 Da3.44 Dn1.44 Ds D2.3.8 -वस्त्राभ्य-
(Bo 'व्य')वहारोपभोगा; K7 D1 M1.6.7 'हारोपभोग-
(M1.7 'योग-; M6 'योग); D5 -वस्त्राद्याहारोपभोग-
भोगान् (for -वस्त्राहारोपभोगा). D5.7.9 T1 G1.3
वन्योषधि- (D5 'ध'); D6 G2 वन्योषध (G2 'धी-')
(for 'वधि-). K6 V1 Bo.6-9 Da3.44 Dn1.44 Ds
D2-4.3.9 -फलमूलपर्ण-; K7 D6.7 G1.2 -मूलपर्ण- (for
-मूलफलपर्ण-). G8 परमित- (for -परमित-). B6 om.
-विचित्र- B3 (marg. as in text) Da3.44 -विचित्रनिय-
ताहार-; D5 'विहिताहाराः; M7 -विचित्राहाराः (for
-विचित्रनियताहाराः). Da4 स्थानासनितो; D5.6 M1.6
स्थानासन- (for स्थानासनिने). D6 -शर्करासिकता-; D7
T G1 M1.6.7 -सिकता (M1.6.7 'त')शर्कर-; G2 -शित-
शर्करा- (for -सिकता-). G8 -वालुक- (for -वालुका-).
Before काशः, M1.6-7 ins. च. V1 reads from
काश- up to -होमबलि- on marg. After काशकुशः, K7
D4.9 ins. -चर- K7 B6 Da3 D4.9 -संवीताङ्गाः; D6
-संवीतात्मानः (for -संवृताङ्गाः). D6 केशश्मश्रु- (for
केशश्मश्रु-). Da4 -नखलोम-; D7 T G1-3.6 -रोम-
नख- (for -नखरोम-). K6 D6 शुष्कबलिहोमकालानुष्ठा-
यिनः; K7 D4.5.9 M1.6 अस्कन्न (D5 'स्कंदित')बलिहोम-
कालाः; V1 Bo.6-9 स्कंदबलिहोमकालाः; Da3 D7 T
G1-3.6 M1.7 अ (Da3 आ)स्कन्नकाल (Da3 'कंद')बलिहो-
मानुष्ठायिनः; Da4 अस्कन्नकंदबलिहोमकालानुष्ठायिनः; Dn1.
44 Ds अस्कंदितकालबलिहोमानुष्ठायिनः; D2.3 बलिहोम-
कालानुष्ठायिनः; D6 शुष्काबलिहोमकालाः. K4 -कुसु-
मोपहार-; Bo Dn1.44 Ds2 D2.3.7 T1 G1 -कुसुमापहार-
(for 'मोपहार-). K6 Bo.6-9 Dn1.44 Ds D2.3.8 T2
M1 -संमार्जन-; K7 B6 (marg.) D4.9 -होमसंमार्जन-;
Da4 -होमार्जन-; D6 -होममार्जन-; D6 -होमार्चन-; D7
T1 G1-3 -मार्गणहोमांत-; G8 -संमार्गणहोमांत- (for
-होमार्चन-). After -होमार्जन- T2 ins. -होमांते-;
M1 -होमांत- Ś1 K1.2.4 -लब्धविश्रामाः (K1.4 'ल-');
D7 T1 G1 -विश्रामाः; T2 G2.8 M1 -विश्रामाः (for 'वि-
श्रामाः). M1.6 -कुसुमोपहाराहोमार्जनहोमांतरलब्धविश्रामा (M1

'अ')माः; M7 'पहारमूलसंमार्जनहोमांतरलब्धविश्रामाः.
After शीतोष्ण-; K6.6.7 B7.8 Da3 Dn1.44 Ds
D2-3.8.9 ins. वर्ष- K1 Da4 -पवननिष्ट-; K2 'नि-
ष्टास-; K6 Bo.8 (marg. as in text) Dn1.44 Ds
D2.3.8 Cn 'विष्टम-; B6 -पवनाविष्ट-; D7 -पवनवि-
भिन्न-; T2 'विनिष्ट-; G1.3 'विनिष्ट (for 'निष्ट-).
D6 lacuna for निष्ट- * Cn : विष्टमः हेरुनया मह
नम् । * Ś1 K1.2.4 Da3 भिन्न-; K1 Da4 प्रभिन्न-;
D7 -विविध-; G2 -विहिन्न-; M1 -विभिन्न- (for 'क-).
Ś1 K1.2.4 M1.6.7 -नियमयोगाचार्यविहि (M1.6 'ह')त-;
K7 B6.7.9 Da3.44 D1.9 -नियमयोगचर्यानुष्ठानविहित-
(K7 Da.9 'निर्हृत-); D6 -नियमभोगचर्यानुपविहित (for
'योगचर्याविहित-). V1 -धर्मानुष्ठायिनः (for 'नुष्ठान-).
V1 B6 -परिशुष्क- (for हृत-). K7 D4.6.9 lacuna
for -धर्मानुष्ठानहृत- K6 Bo Dn1.44 Ds D2.3.8.8
-नियमोपयोगचर्यानुष्ठानविहितपरिशुष्क- K6.7 V1 Bo.6-9
Da3.44 Dn1.44 Ds D2.3.8.8 M1.6-7 -मांसशोणित-
(for 'शोणितास-). K1 धृतिपर-; K6 D6 धृतिपराः. K1
सत्त्वयोग-; D7 सत्त्वयोगाच्. K6 V1 Bo.6 Dn1.44 Ds
D2.3.8.8 उद्ब्रहंते; K7 D4.6.9 उद्ब्रहंति (K7 'रति)
(for उद्ब्रहन्ति). — After 1, Da4 Ds D7 T (G1-3.6
M1.6-7 ins. भवति चा (Da4 विहितश्चा)प्र श्लोकः; while
Ds ins. श्लोकश्चात्र भवति.

2 ") Dr T G1-3.6 M1.6-7 चैतां (for त्वेतां). Ś1
(before corr. as in text) K1 नियताः; K7 D4.6.9
विधिना; Da4 D6 नियमश्च (for 'तश्च). — 3) Da1
-विहितशः; D6 -विहितश्च. — 4) Ś1 K1.3 स दहेति
(for स दहेद्). Ś1 K1.3 Bo.7 क्रोधाज् (Bo.7 'म्)
(for दोषाज्). B6 सदा दग्गशिवक्रोधाज्. — 4) V1
दुर्जयान्; B6 (marg. as in text) शाश्वताज् (for
दुर्जयान्).

3 Dn1 reads 3 on marg. — 1) K1 आचारायः;
D7 T1 G1-3.6 आचारं (for 'रश्च). D7 T1 G1-3.6 प्रव-
दामः; T2 lacuna (for तद्यथा). — 2) K4 विमु-
खाग्निः; D4.9 विप्र (D6 प्रवि)मुच्याग्निः; D7 T2 G1-3.6
lacuna; T2 विप्रमोक्ष्य; M1.7 विमुच्याक् (for 'ग्नि-).
T G1-3.6 M1.3.7 -कलत्र- (for -कलत्र-). K6 Dn1.44

मिधनकलत्रपरिबर्हसङ्गानात्मनः स्नेहपाशानवधूय
परिव्रजन्ति समलोष्टाश्मकाश्चनास्त्रिवर्णप्रवृत्तेष्वार-
म्भेष्वसक्तबुद्धयोऽरिमित्रोदासीनेषु तुल्यवृत्तयः
स्थावरजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानां भूतानां वाञ्छ-
नःकर्मभिरनभिद्रोहिणोऽनिकेताः पर्वतपुलिनवृक्षमूल-
देवतायतनान्यनुचरन्तो वासार्थमुपेयुर्नगरं ग्रामं वा
नगरे पञ्चरात्रिका ग्रामैकरात्रिकाः । २ । प्रविश्य च
प्राणधारणमात्रार्थं द्विजातीनां भवनान्यसंकीर्णकर्म-

णामुपतिष्ठेयुः पात्रपतितायाचितमैक्षाः कामक्रोधद-
र्पमोहलोभकार्पण्यदम्भपरिवादाभिमानहिंसानिवृत्ता
इति । ३ ॥ ३

भवति चात्र श्लोकः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः ।

न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥ ४

कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं

शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति ।

C. 12. 7007
B. 12. 192. 5
K. 12. 190. 5

Ds. 3 Ms Cn परिबर्हणं (Ks 'णे') संगेषु; Kt Ds-6. 9
'बर्हसंगेभ्यः'; V1 Bo. 6-8 Ds1 D7 T G1-3. 6 M1. 5. 7
'बर्हसंगेषु'; Ds1 'बर्ह संगेषु'; Ds 'वर्हणं संगेषु (for
'बर्हसङ्गान्)'. ☞ Ca: परिवर्हः परिच्छदः शय्यादिः । ☞
Kt V1 Bo. 6. 8. 9 Ds3. 24 Dn1 Ds. 4. 6. 8. 9 T2 M1. 5. 7
आत्मानं; Ds2 आत्मानः (for आत्मनः). Bs. 7 D7 परि-
व्रजन्ते; Ds 'व्रजन्ते (for 'व्रजन्ति). Ś1 K1. 2. 4 सम-
लोष्ट- (for समलोष्टाश्म-). Ks त्रिवर्ण- (for त्रिवर्णा-).
Ks Bo. 6 Ds4 (last two on marg.) Dn1. 24 Ds Ds.
3. 3 om. आरम्भेषु. Ś1 K1. 2. 4 [S] मित्रामित्रोदासीनेषु;
Ks 7 V1 Bo. 6-9 Ds3. 24 Dn1. 24 Ds Ds-6. 8. 9 [S] रि-
मित्रोदासीनानां (for 'दासीनेषु). Ks. 7 V1 Bo. 6-9
Ds3. 24 Dn1. 24 Ds Ds-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 तुल्य-
दर्शनाः (Ms 'शिनः') (for 'वृत्तयः'). After स्थावर-
D7 T G1-3 9 M1. 5-7 ins. जंगमानां. Ś1 K1. 2
Bs. 7. 9 Ds4 स्वेदजानां; V1 Bo. 8 Ds संस्वेदजानां;
M1 स्वेदजोद्भेदजानां; Ms 'स्निधानां; Ms 'जेदानां
(for 'स्निजानां). Ks अण्डजजरायुजस्वेदजोद्भिज्जानां. Ds. 7
T G1-3. 6 M1. 6 om. भूतानां. Kt Ds. 9 अनभिद्रोहिणो
(Ds 'ण'); Ds अनभिद्रोहिणो. Ś1 K1. 2 V1 T2
[S] निकेतनाः; D7 T1 G1. 2 'केतिनः (for 'केताः). T2
Gs M1. 5-7 पर्वतपुलिन- (for 'पुलिन-). Ds4 मूले;
D7 T G1-3. 6 lacuna (for 'मूल-). Ś1 K1. 2 V1 Br. 3
Ds4 T2 Gs. 6 M7 देवायतनानि (for 'देवतायतनानि).
Ś1 K1. 2. 4 अनुचरन्ति; Kt Ds2 Ds-7. 9 T G1-3 M1. 5. 7
अनुसं (M1. 6 'वि) चरन्तो; V1 अनुसरन्तो; Ds3 अत्र
चरन्तो; Ds4 अनुचरन्तो (for 'चरन्तो). Ks वारमर्थम्;
V1 वासार्थं; D7 T G1-3 M7 निवासार्थम् (for वासा-).
V1 lacuna; Ds अनुसरेयुर्; Ds उपेत्य (for उपेयुर्).
Kt Ds-6. 9 Gs M1. 6 transp. नगरं and ग्रामं. After
वा, Bs ins. महोरात्रं बलेषुप्रामे. Kt Ds. 9 नगरं; Bs
नगरे च (for नगरे). Ś1 K1. 2 पाञ्चरात्रिका. Ks V1
Bo. 7. 9 Ds3. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 3. 3. 3. 3 G1 M1. 6 ग्रामे

चै (M1 स्वे) करात्रिकाः; Bs lacuna (for ग्रामैकरात्रिकाः).
— 3) Kt Ds-6. 9 om. च. K1 -भरणमात्रार्थं; Ks V1
Bo. 7. 9 Ds3. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 3. 3 G1 -धारणार्थं; Kt
Bs Ds-6. 9 T1 -धारणमात्रं (for -धारणमात्रार्थं). Ks
Ds असंकीर्णा; Bs. 8 अनुसंकीर्ण- (for असंकीर्ण-). D7
T1 G1-3. 6 स्थानानि (for -कर्मणाम्). Ds अनु- (for
उप-). K4 -तिष्ठेकः. Ms असंकीर्णकर्मणां भवनान्युपति-
ष्ठेयुः. ☞ Ca: असंकीर्णकर्मणां वृत्तिसंकररहितानाम् । ☞
Kt Ds. 9 पात्रे (for पात्र-). V1 Bo. 6-8 Ds4 Dn1 Ds3
Ds -मैक्ष्याः; D7 T G1-3. 6 Ms -मैक्षकाः (for -मैक्षाः).
Ks. 7 V1 Bo. 7-9 Ds3. 24 Dn1. 24 Ds1 Ds. 3. 3 T
G1. 2. 6 M1. 6 दर्पलोभमोह-; Ds2 Ms -लोभदर्पमोह-;
Ds M7 -लोभमोहदर्प- (for -दर्पमोहलोभ-). After
लोभ, Gs ins. -सदमात्सर्यं. Ś1 K1. 2 lacuna; D7
T1 G1-3. 6 M1. 6. 7 -दम्भ-; Ms -संरम्भ- (for -दम्भ-).
Ds3. 24 -परिवादोभिमान-; Ds 'वादापमान-; T2 -परी-
वादाभिमान- (for -परि-).

4 K1. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Ds3. 24 Dn1. 24 Ds Ds-9 T
G1-3. 6 Ms अ (Ds2 संभवंति चात्र श्लोकाः. With 4,
cf. 12. 154. 26 and B. 12. 220. 15. — 6) Ks
अभवं (for 'अं). — V1 reads 4th on marg. — 6)
Ks Bo. 6-8 Ds3. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 3. 3 यश्चरते; Ds
चरतीति (for 'ति यो). — 7) Ds om. from मुख up
to चर्योप (in 5').

5 Ds om. up to चर्योप (cf. v. l. 4). — 8) M7
कृत्वाग्निहोत्रं. Ds4 स्वशरीरं स्थं; Ds Gs 'रसंस्थं (for
'रसंस्थं). — 9) Ds G1 शरीरम्; Ds Gs lacuna (for
शा-). Ś1 Ks सुमुखे; K1 सुमुखे; Kt स्वमुखो; Bs
(marg. as in text) स्वमुखे; G1 सुमुखैर् (for स्व-
मुखे). — 10) Ks. 7 Bo. 6 Dn1. 24 Ds Ds. 3. 3. 3. 3
M1. 5. 7 विप्रस्तु मैक्ष्यो (Ks. 7 Dn1 Ds1 M1. 5. 7 'क्षो-
प-; V1 Br. 3 Ds4 यो मैक्ष्यचर्योप- (for यो मैक्ष-).

C. 12. 7007
B. 12. 192. 5
K. 12. 180. 5

यो मैक्षचर्योपगतैर्हविर्भि-

श्चिताग्निनां स व्यतियाति लोकान् ॥ ५

मोक्षाश्रमं यः कुरुते यथोक्तं

शुचिः सुसंकल्पितबुद्धियुक्तः ।

अनिधनं ज्योतिरिव प्रशान्तं

स ब्रह्मलोकं श्रयते द्विजातिः ॥ ६

भरद्वाज उवाच ।

अस्माह्लोकात्परो लोकः श्रूयते नोपलभ्यते ।

तमहं ज्ञातुमिच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७

Ks नतैर् (for -गतैर्). —^a) Ś1 (before corr.)
Ks. 1 Ds. 9 चिताग्निनां स; V1 Bo. 1. 8 (marg. as in
text). 9 Ds1 Ds M1. 6. 7 'ग्निना स (Ds1 प्र.); Dr T1
G1. 2 'ग्निनां (for 'ग्निनां स). Ds2 प्र. (for स).
Ks Bo. 6 Ds2 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 व्रजते हि; V1
Dr T1 G1. 2 व्यतियाति; B7-9 Ds4 व्रजति स्म; M1.
5-7 व्रजतेति (for व्यतियाति). Ds लोकं (for लोकान्).
❧ Ca: चिताग्निनां दीर्घाभाव आर्थः । ❧

6 *) Ś1 K1. 2 मोक्षाश्रमं; Dn4 Ds नै (Ds भि)क्षा-
श्रमं (for मोक्षा). K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Ds3. 24 Dn1.
n4 Ds D2-3. 5. 8 Ms. 6 चरते (for कुरुते). —^b) K7
सुकल्पितः; Dr T1 G1-3 स्वसंकल्पित (for सु). Ds4
om. from युक्तः up to द्वि (in 6^d). K1 बुद्धियुक्तः;
Ks Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सुक्तबुद्धिः; V1 Bo. 6 युक्त-
बुद्धिः (for बुद्धियुक्तः). —^c) Ds1 अनिधनं; T1 अनि-
धन. K7 B8. 9 Ds. 9 M1. 6. 7 प्रशान्तः (for 'तं').
—^d) Ś1 K1. 2 B8 Ds2 Ds श्रयति; B7. 9 जयति;
Ds Ms व्रजते (for श्रयते). Bom. ed. मनुष्यः (for
द्विजातिः). — After 6, B8-9 Ds3. 24 ins. an addl.
colophon [Sub-parvan: B8. 7 Ds3. 24 मोक्षधर्म-
— Adhy. name: B8 Ds3. 24 भृगुभरद्वाजसंवादः.]

7 *) K4 परलोकः; Ds4 परलोकः; T1 [अ]परो
लोकः. —^b) D4 corrupt. —^c) Dr तदहं. K7 D4.
5. 9 T2 श्रोतुम्; V1 B8-9 Ds3. 24 M1. 5-7 वेत्तुम् (for
ज्ञातुम्). —^d) Ś1 K1. 2 भगवान् (for तद्भवान्). Ks. 1
Ds3. 24 Dn4 Ds D2. 3 (before corr.). 6. 8 अहंसि (for
'ति).

8 Gs om. the ref. —^b) Ms सर्वपुण्य- (for पुण्ये
सर्व-). M1. 6 गुणान्वितः (for 'न्विते). —^c) Gs
काम्य- (for काम्यश्च). Dr G1 पुण्यं क्षेम्यं च काम्यं च.

भृगुरुवाच ।

उत्तरे हिमवत्पार्श्वे पुण्ये सर्वगुणान्विते ।

पुण्यः क्षेम्यश्च काम्यश्च स वरो लोक उच्यते ॥ ८

तत्र ह्यपापकर्माणः शुचयोऽत्यन्तनिर्मलाः ।

लोभमोहपरित्यक्ता मानवा निरुपद्रवाः ॥ ९

स स्वर्गसदृशो देशस्तत्र ह्युक्ताः शुभा गुणाः ।

काले मृत्युः प्रभवति स्पृशन्ति व्याधयो न च ॥ १०

न लोभः परदारेषु खदारनिरतो जनः ।

न चान्योन्यवधस्तत्र द्रव्येषु न च विस्मयः ।

—^a) K1 पुरो (for वरो).

9 *) Ds3. 24 अत्र (for तत्र). D4 (also as in
text) ह्यपार्श्वः; G1 ह्यपाप- (for ह्य). —^b) K1
[s]भ्यन्त-; K7 D4. 9 यांति; Ds4 स्वंत- (for अत्यन्त-).

10 *) B8 Dr T1 G1-3. 6 Ms लोकस् (for देशस्).
—^b) Ś1 K1. 2 तत्र ह्युक्ताः; K7 D4. 5. 9 तत्राप्युक्ताः;
B8 तत्र युक्ताः; Dr G1-3. 6 तस्मिन्पुक्ताः (for तत्र ह्युक्ताः).
—^c) Dr T G1-3. 6 Ms नात्र (for काले). —^d) Ds4
स्पृशन्ति. Ds2 (before corr.) [c]पि (for न). Ks
वा; B8 हि (for च).

11 *) M7 लोभं (for लोभः). —^b) Gs. 6 -निरता
(for 'तो). Ds1 Gs. 6 जनाः. —^c) Dr चान्यो न;
T1 चान्येन (for चान्योन्य-). K4 न चान्योन्यं वध्यते तत्र
(hypermetric); Ks Bo. 6-9 Ds3. 24 Dn1. n4 Ds
D2-3. 8 M1. 5-7 चान्योन्यं वध्यते (Ds1 Ds. 8 वध्यते; D4
स्पर्धतस्; Ds स्पर्धते; M1. 5-7 जायते) तत्र. —^d)
K1 द्यवेपु; M7 दिव्येषु (for द्रव्येषु). K4. 7 V1 Bo.
1-9 Ds3. 24 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 T2 M1. 5-7 च न
(by transp.). Ds3. 24 विद्यते (for विस्मयः). —^e)
Ks Dn1. n4 D2. 3. 8 परो ह्यधर्मो (for परोक्षधर्मो). Ms
नैवात्र (for 'स्ति). —^f) K1 सर्वोहो (for सर्वोहो). K7
D4. 7. 9 T G1-3. 6 नैव; Dn4 laouna; M7 नाभि- (for
नापि). Dn4 om. जायते. ❧ Ca: परोक्षधर्मो नैवास्ति ।
सर्वे प्रत्यक्षत एव धर्मफलदर्शिनस्तत्र जनाः । ❧

12 *) D4 तु (for तु). K7 B8-9 Ds3. 24 D4. 5. 7. 9
T G1-3. 6 M1. 5-7 इयत्तं (for तत्र). —^b) D4 उप-
भ्यत. —^c) K4 शरयायानाशानोपेताः; Ks Bo. 6-9 Ds3.
24 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8. 8 पानास (Bo. 8 'श)नाशानोपेताः;
K7 D4. 5. 9 शानशय्यासनो; V1 Ds3 D2 T G1-3. 6 M1.

लोभश्चार्थकृतो नृणां येन मुह्यन्ति पण्डिताः ॥ १५
इह चिन्ता बहुविधा धर्माधर्मस्य कर्मणः ।
यस्तद्वेदोभयं प्राज्ञः पाप्मना न स लिप्यते ॥ १६
सोपधं निवृत्तिः स्तेयं परिवादोऽभ्यस्यता ।
परोपघातो हिंसा च पैशुन्यमनृतं तथा ॥ १७
एतानासेवते यस्तु तपस्तस्य प्रहीयते ।
यस्त्वेतान्नाचरेद्विद्वांस्तपस्तस्याभिवर्धते ॥ १८
कर्मभूमिरियं लोक इह कृत्वा शुभाशुभम् ।
शुभैः शुभमवाप्नोति कृत्वाशुभमतोऽन्यथा ॥ १९

उपधा; Ds1 Ds.6 सोपधिं; Ds2 सोपधिर; D7 सोपाधि
(for सोपधं). Ks Dn1 Ds1 Ds.6 निकृतिं; D7 नि-
कृतिः (for निकृतिः). K4 स्तेये; K1 D4 स्तेन्यं; D5
दैत्यं; D7.9 T G1-8.6 M1.5-7 स्तेन्यं (for स्तेयं).
❀ Cn : सोपधं सदृग्भम् । ❀ —^b) K7 परवादो (for
परिं). K1 V1 B0.6-9 Ds D9 [s]भ्यसूयि (K1 'यु)ता;
K0 Das.24 Dn1.24 D2.3.8 ह्यसूयिता; D4 [s]त्यसू-
यता; D5 नसूयिता; D6 G2 M1.5.6 ह्यसूयता (for
सूय^c). —^c) Da1 परोपवातो; D5 परापवादो; T1
परोपवातो; T2 M7 'वाता (for 'वातो). —^d) Ks.7
D4.9 M8 पैशून्यम्. B6-9 Da1 ह्यनृतं; D4 अमृतं
(for अनृतं).

18 ^a) M1. 6. 7 एतद् (for एतान्). D₄¹ [s]यं तु (for यस्तु). S₁ K1. 2. 4 ह्येतान्सेवते यस्तु; K₁ D₄. 5. 9 एतदाचरते यस्तु; D₇ T₁ G₁-3. 8 एतानि सेवते यस्तु. — ^b) K₁ प्रलीयते; D₅ प्रजा¹; D₇ T¹ G₁-3. 8 M₅ मिता¹ (for प्रही¹). — ^c) K₁ D₅. 9 M₅. 7 यश्चेतान्; D₄. 7 M₁ यश्चेतान्; T₁ G₁ यस्वेतान्; M₅ यश्चैव (for यस्वेतान्). — ^d) K₅ Bo D₄¹ Dn₁ Ds₂ D₂. 2. 6. 8 विवर्धते; D₄ Dn₄ Ds₁ प्रव¹; D₅ [अ]प्रहीयते; M₇ [अ]पि वर्धते (for [अ]भिवर्धते). — After 18, K₅ Br Dn₁. n₄ Ds₂ D₂. 3. 5. 3 repeat 16^{ab}.

19 ") D₇ T₁ G₅ अयं (for इयं). K₄, 5 V₁ Bo.
 7, 8 (marg. as in text) D_{as}, 22 Dn₁, n₄ D_s D₂, 2, 5.
 6, 8 T₃ M₁, 6, 7 लोके (for लोक). —^d) D_{as} D₅
 तथा; D₇ T G₁₋₂, 6 M₅ कर्ता (for कृत्वा). M₁, 7
 अथोन्यथा (for अतोऽन्यथा). K₅ Bo. 5 Dn₁, n₄ D_s
 D₂, 2, 5, 8 तथाऽन्यथा (D_s D₅ "थो")न्यथा.

20 ") D₅ सर्वे; G_{1,2} पूर्व- (for पूर्व). — ")
K₇ D₄ हृष्टेह; V₁ B_{0,5} D_{2,3,4} हृष्टेह-; B₃ हृष्ट तु;

C. 12. 7023
B. 12. 192. 19
K 12. 190. 20

17 °) $S_1 K_{1,2,4}$ સોપથે (K_1 'ઢે'): $K_7 D_{4,9}$

C. 12. 7023
S. 12. 192. 20
K. 12. 190 20

इह प्रजापतिः पूर्वं देवाः सर्विगणास्तथा ।
इष्टेष्टतपसः पूता ब्रह्मलोकमुपाश्रिताः ॥ २०
उत्तरः पृथिवीभागः सर्वपुण्यतमः शुभः ।
इहत्यास्तत्र जायन्ते ये वै पुण्यकृतो जनाः ॥ २१
असत्कर्माणि कुर्वन्तस्तिर्यग्योनिषु चापरे ।
क्षीणायुषस्तथैवान्ये नश्यन्ति पृथिवीतले ॥ २२
अन्योन्यभक्षणे सक्ता लोभमोहसमन्विताः ।
इहैव परिवर्तन्ते न ते यान्त्युत्तरां दिशम् ॥ २३
ये गुरून्पुसेवन्ते नियता ब्रह्मचारिणः ।

इति भीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

Dn1 इष्टेष्ट-; Ds1 Ds इष्टेष्ट-; Ds इष्टेष्ट-; D7 T1 G1
M1. 5. 7 इष्टेष्ट-; Ds इष्टेष्ट-; Gs. 6 इष्टेष्ट- (for इष्टेष्ट-).
Ks. 7 Ds. 7. 9 T G1-8. 8 M1. 5-7 तपसा (for तपसः).
K1 पूर्वा; Ds1 पूजा (for पूता). —^a) B1 ब्रह्म-
लोक- (for 'लोकम्'). K1 Ds. 9 समागताः; V1 Bs-9
Dss Ds समाश्रिताः (for उपा').

21 ") Ks -सर्गः (for -भागः). —^a) Ks. 7 T1
सर्वः (for सर्व-). Ds. 7 -पुण्यतरः; G1 कृता (for
'तमः'). B1 स्मृतः; Ds1 Gs शुभाः; T1 शुचिः; G1
lacuna (for शुभः). —^a) K1. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das.
as Dn1. n1 Ds Ds-6. 8. 9 M1. 5-7 इहत्यास् (for 'त्यास्').
D4 जायन्त. —^a) Dss D1 यो (for ये). Ś1 K1. 2. 4
नराः (for जनाः).

22 Ks reads 22^{ab} twice. —^a) K4 -कर्माणिः
(for 'णि'). Ks (first time) Bs (marg.) Das. as
Ds कुर्वन्ति; D7 T G1-8. 8 M1. 5-7 कुर्वाणास् (for कुर्व-
न्तस्). Ks (second time) Bo. 6 Dn1. n1 Ds Ds. 2.
8 यदि सत्कारम (Ks Dn1 Ds Ds 'मृ-; Ds 'मि)च्छन्ति.
—^a) Dn1 चापरे; Gs भारत (for चापरे). — Bs
reads 22^{ad} for the first time after 14. —^a) K4. 6
Bo. 7-9 Das. as Dn1. n1 Ds Ds. 2. 8 तथा वा (Dss
वा)न्ये; Bs तथान्ये च (for तथैवान्ये). —^a) T2
पृथिवीतले (for 'तले).

23 ") Ks Bo Das Dn1. n1 Ds Ds. 2. 8 Gs -अ-
(Ds -क)क्षणासक्ताः; V1 -भक्षणे सक्ताः; D1 T1 G1 -अय-
संसक्ताः; Gs. 6 -भक्षणासक्ताः (hypermetric) (for 'जे
सक्ता'). —^a) V1 -वर्षं गताः (for -समन्विताः).

पन्थानं सर्वलोकानां ते जानन्ति मनीषिणः ॥ २४
इत्युक्तोऽयं मया धर्मः संक्षेपाद्ब्रह्मनिर्मितः ।
धर्माधर्मौ हि लोकस्य यो वै वेत्ति स बुद्धिमान् ॥ २५
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तो भृगुणा राजन्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
भृगुं परमधर्मात्मा विस्मितः प्रत्यपूजयत् ॥ २६
एष ते प्रभवो राजज्ञगतः संप्रकीर्तितः ।
निखिलेन महाप्राज्ञ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २७

24 ") K1 D1. 9 गुरुं (for गुरून्). Ks. 6. 7 V1
Bo. 6 9 Das. as Dn1. n1 Ds Ds-6. 8. 9 पशुपासते; Gs. 6
उपतिष्ठन्ते (for 'सेवन्ते). —^a) K1 पन्थानो. —^a)
K4. 6 V1 Bo Das. as Dn1 Ds Ds. 2. 8 विजानन्तिः
Dn1 जानन्ति च (for ते जानन्ति).

25 ") K1 सर्वः; Bs Ds. 9 Ms सर्वः; Bs (marg.)
सप्त; M1 सर्गः (for धर्मः). —^a) K4. 6 Bo. 7 9
Das. as Dn1. n1 Ds Ds. 2. 8 संक्षेपो; K1 Bs Ds. 2. 8
M1. 6 संक्षेपो (for 'पाव्). K1 ब्रह्मनिर्मितः. — After
25^{ab}, K1 reads 27^a for the first time, repeating
it in its proper place. —^a) K1 Ds धर्माधर्मो (Dv
'न्यो) हि; Bs. 2. 8 Das Ds 'धर्मं हि; Ds 'धर्मस्य;
M1 सम्यग्धर्मं हि. —^a) Ś1 K1. 2 वेत्ति (for वेत्ति).
Bs यो वेत्ति स च बुद्धिमान्.

26 ") Bs. 9 Das इत्युक्ते (for 'क्ते). Ś1 K1 भृ-
गुना; Ks ब्रह्मणा; Ds1 भृगुणः. — Das om. (hapl.)
26^b-27^a. —^a) Das भारद्वाजः. —^a) Ds प्रतिपूज-
यत्. Ś1 K1. 2. 4 भरद्वाजोभ्यपूजयत्.

27 Das om. 27^a (cf. v. 1. 26). —^a) Ks Bo. 6
(marg. as in text). 7-9 Das Dn1. n1 Ds Ds. 2. 8. 8
T2 प्रभवो; Gs जगतो (for प्रभवो). —^a) Gs ग-
भवः (for जगतः). Ds परि- (for संप्र-). — K1
reads 27^a for the first time after 25^{ab}. —^a) Ds
निखिलो न; D1 T1 G1-8. 8 अखिलेन. K1 Bs Ds
महाप्राज्ञः; Dss 'प्राज्ञः. —^a) Ds (marg. as in text)
इच्छति.

१८६

युधिष्ठिर उवाच ।

आचारस्य विधिं तात प्रोच्यमानं त्वयानघ ।

श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ १

भीष्म उवाच ।

दुराचारा दुर्विचेष्टा दुष्प्रज्ञाः प्रियसाहसाः ।

असन्तो ह्यभिविख्याताः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ २

पुरीषं यदि वा मूर्खं ये न कुर्वन्ति मानवाः ।

राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च ते शुभाः ॥ ३

(Colophon. — *Sub-parvan* : Ś1 K1. 2. 1. 6. 7 V1 Bo. 6. 9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2-3 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्ष-धर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2-3. 8. 9 T2 भृगुभरद्वाजसंवादः; M1. 6. 7 भृगुभरद्वाजसंवादे वानप्रस्थधर्मः; M5 भृगुभरद्वाजसंवादे पर-लोकस्वरूपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn1 19; Ds D2-3 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 18; Ds 17; T2 G2 32. — *Śloka no.* : Dn1. 24 27; Ds1 28; Ds 34.

186

With this adhy., cf. B. 13. 162. 33-63.

1 Ds1 om. 1. — ^a) G1 आचार्यस्य (for 'रस्य'). D1 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 तावत् (for तात). — ^b) M1. 6 प्रोच्यमानस् (for 'मानं'). — ^c) G2 मतिः (for मतः).

2 Ds om. 2^a-3^b. — ^a) Ś1 K1. 2. 4 दुर्विचेष्टा दुरा-चारा (by transp.). — ^b) K4. 6 V1 B1. 3 Das. 24 Dn1. 24 Ds2 D4. 5. 8 स्थितिः; K7 Bo. 6. 9 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 त्वमिः; Ds1 Ds इति (for ह्यभिः). T1 -विज्ञाताः. — ^c) K7 Bo. 6 Dn1 Ds D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 स्वाचारः (for चाचारः).

3 With 3, cf. B. 13. 162. 35. Ds om. 3^{ab} (cf. 7. 1. 2). — ^a) D1 पुरीषं वाय वा मूर्खं; T1 G1-3. 6 'वं वाय मूर्खं वा. — ^b) D1 T1 G1-3. 6 तु (for न). — ^c) Ds lacuna for गवां. — ^d) Dn1 M5 च ये शुभाः; Ds Ds. 6 शिवालये; G2 च ये जुजाः (for च ते शुभाः). — After 3, Ds Ds ins. :

शौचमावश्यकं कृत्वा देवतानां च तर्पणम् ।

धर्ममाहुर्मनुष्याणामुपस्पृश्य नदीं तरेत् ॥ ४

सूर्यं सदोपतिष्ठेत् न स्वप्याङ्गास्करोदये ।

सायं प्रातर्जपन्संध्यां तिष्ठेत्पूर्वां तथापराम् ॥ ५

पश्चाद्रौ भोजनं कुर्यात्प्राञ्चुखो मौनमास्थितः ।

न निन्देदन्नभक्ष्यांश्च खाद्वखादु च भक्षयेत् ॥ ६

नार्द्रपाणिः समुत्तिष्ठेन्नार्द्रपादः स्वपेन्निशि ।

देवर्षिनारदप्रोक्तमेतदाचारलक्षणम् ॥ ७

C. 12. 7058
B. 12. 193. 7
K. 12. 191. 7

497* अस्यागारे तथा तीरे ये न कुर्वन्ति ते शुभाः ।

4 ^a) K7 Ds अभिवंशः; Ds नोपस्पृश्य (for उप^a).
* Ca. 5 : उपस्पृश्य, स्नात्वाचम्य वा पित्रादीन्तर्पयित्वा च ॥
Cn : शौचं कृत्वा उपस्पृश्य आचम्य नदीं तरेद्वगादिस्तत्तर्प-णमिति संबन्धः । *

5 ^b) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 स्वपेद् (for स्वप्याद्).
K6 Bo Das Dn1. 24 Ds D2. 3. 5. 6. 8 न च सूर्योदये
स्वपेत्; K7 V1 B6-9 Da4 D4. 9 न सूर्यस्योदये स्वपेत्.
— ^c) B3 समं (for सायं). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24
Dn1. 24 Ds D2-3. 8. 9 G6 M1. 5-7 जपेत् (for जपन्).
— ^d) K6 Bo. 7-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 5. 6. 8
तिष्ठत् (for तिष्ठेत्). K6 सर्वाः; Da4 पूर्व. K4. 6 V1
Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तथेतरां; D7
T1 G1-3. 6 परंतप (for तथापराम्).

6 ^a) Da4 पांचाद्रौ. K1 भोजने. K6 Bo. 7. 8
(marg. as in text) Das. 24 Dn1. 24 Ds2 Ds. 5
मुंज्यात्; B6 युंज्यात्; Ds1 D2. 4. 5. 8 मुंज्यात् (for
कुर्यात्). * Ca : पश्चाद्रौ हस्तत्रयचरणद्वयमुखानि पञ्च
प्रक्षालनादीचमनाद्वाद्राणि यस्य । * — ^b) K2. 7 (also
as in text) मानम् (for मौनम्). — ^c) K4. 7 V1
Bo. 6-9 Das Dn1. 24 Ds D2-3 M1. 5. 7 निश्वाद् (M5
'न' (for निन्देद्). Bo. 6. 8 (marg. as in text). 6
अन्नं (for अन्न). K3 -भक्ष्याश्च; K7 B3. 6 D4 M1.
5. 6 -भक्ष्याश्च (for -भक्ष्यांश्च). — ^d) K1. 2. 4. 6 V1
Bo. 6-9 Das Dn1. 24 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G2 M7 स्वाद्
स्वादुः; K7 G1 स्वाद्वास्वादु (sic) (for स्वाद्स्वादु).

7 ^a) K4. 7 Das. 24 D7 नार्द्रपाणिः; V1 Bo. 6-9
Ds. 8 M5 C7 नार्द्रपादः (for 'पाणिः'). * Ca : भोज-

C. 12. 7039
B. 12. 193. 8
K. 12. 191. 8

शुचिकाममनङ्गाहं देवगोष्ठं चतुष्पथम् ।

ब्राह्मणं धार्मिकं चैव नित्यं कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥ ८

अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च ।

सामान्यं भोजनं भृत्यैः पुरुषस्य प्रशस्यते ॥ ९

सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।

नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासी तथा भवेत् ॥ १०

नान्ताचमनादादौ पाणी यावज्जवतस्त्वावदुपविष्टः शयनस्थो वा तिष्ठेत् । कार्यास्थये वस्त्रेणापकृत्यार्द्रतां गच्छेत् ॥ Cn : आर्द्र-पाणिः कृतोत्तरापोशनः । नार्द्रपाणिरित्यपपाठः ॥ Cv (reading नार्द्रपादः) : केनचित्सुसुप्तस्य पादयोः उदके दत्ते सति नोत्तिष्ठेदित्यर्थः । ☞ — With 7^b, cf. B. 13. 162. 36^b. — ^b) Ś1 K1. 2. 7 D1. 5. 7 T G1-3 8 M7 नार्द्रपाणिः (for 'पादः'). — ^c) K1. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n1 D8 D2-9 T G1. 3. 8 M1. 5-7 देवविर्नारदः प्राह.

8 With 8, cf. B. 13. 162. 37; Brahma P. 113. 40^c-41^b; Vāmana P. 14. 52^c; Gautama Dharma S., 9. 66; Manu. 4. 39; Yājñavalkya I. 133. — ^a) K8 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text).^o Das. 24 Dn1. n1 D2. 3. 8 Cap. Cp शुचि (Br Da4 Dn1 Cp 'चि') देशम्; K7 D8 शुचिः कामम्; D8 D6. 7 T G1-3. 8 M1. 5-7 Cs शोचिष्केशम्; D4 शान्तिः कामम्; D8 शुचिष्केशम् (for शुचिकामम्). ☞ Ca: शुचिकामं शुचित्वे सर्वदा निरुद्धम् ॥ Cp (reading शुचिदेशं): सर्वदा शुद्धत्वेन निरुपितं चैतन्यं (चैत्यं) प्रामदेवतावृक्षम् । ☞ — ^b) K1 देवगोष्ठः; Bo. 6. 8 Da4 Dn1 D8 8 देवं गोष्ठं; B8 गवां गोष्ठं; D8 देवगोष्ठे (for 'गोष्ठं'). Dn1 D8 चतुष्पदं. — ^c) K8 Bo. 6. 8 Das. 24 Dn1. n1 D2. 3. 8 चैत्यं (for चैव). G8. 6 ब्राह्मणान्धार्मिकांश्चैव.

9 ^b) D8 शिष्याणां (for प्रे). — ^c) D7 T1 G1-3. 8 पूर्व (for भृत्यैः).

10 = (var.) B. 13. 162. 40. — ^b) Dn1. n1 G2 M7 वेद- (for देव). — ^c) Da4 नांतरं. T2 दुष्टम्; G1. 2 दिष्टम् (for इष्टम्). — ^d) Ś1 K1. 2. 4 तदा (for तथा). Da4 D4 [अ]भवत् (for भवेत्).

11 With 11, cf. B. 13. 162. 41^a-42^b. — ^a) M8 सत्यं (for होम-). K1 तदा; K7 Dn1 D4-5. 9 T3 यथा (for तथा). K7. B8. 9 Das. 24 G1. 2 M7 शुद्धः; D4-5 होमम् (for शुद्धम्). — ^b) K1 यथा (for तथा). D8 G2. 3. 8 M1 व्रजेत्; G1 भवेत् (for व्रजेत्). — ^c) K7 D4. 6. 9 जनन्यः; B8 Dn1 T1 न्यः

होमकाले तथा जुह्वन्तुकाले तथा व्रजन् ।

अनन्यस्त्रीजनः प्राज्ञो ब्रह्मचारी तथा भवेत् ॥ ११

अमृतं ब्राह्मणोच्छिष्टं जनन्या हृदयं कृतम् ।

उपासीत जनः सत्यं सत्यं सन्त उपासते ॥ १२

यजुषा संस्कृतं मांसं निवृत्तो मांसभक्षणात् ।

न भक्षयेद्दुधामांसं पृष्ठमांसं च वर्जयेत् ॥ १३

(for 'न्य-'). K7 D1-6. 9 G8. 6 स्त्रीजनः; G2 स्त्रीजन- (for 'न-'). — ^a) M8 सदा (for तथा).

12 ^a) Ś1 (sup. lin.) B8 (marg.) Das. 24 Ca वा (B8 Da4 Ca व) ब्रह्मणोत्सृष्टं; K7 D1. 6. 9 ब्रह्मणा सृष्टं (for ब्राह्मणोच्छिष्टं). — ^b) D8 हृदये. K7 D8 तथा; D7 (4-3. 8 गतं; T1 -गमं (for कृतम्). ☞ Ca: यद्ब्रह्मणा वेदेनोत्सृष्टं परार्थं प्रकाशितममृतं मोक्षः । तद्यथा जनन्या मात्रा हृदयं निःसृज्य कृतं तद्वत्प्रामाणिकमेव ॥ Cn: ब्राह्मणभुक्तावशिष्टं मातुर्हृदयमिव हितकरम् ॥ Cs: जनन्या मातुः हृदयं कृतम् अभिप्रायकृतम् अमृतं देवत्वप्राप्तिकम् । ☞ — Dn1 reads 12^d on marg. — ^c) K8. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n1 D8 D2-9 T G1. 3. 8 M1. 5-7 तज्ज- (K8 सज्ज-; D7 T G1-3. 8 M1. 5-7 तं ज) नाः पर्यु (Dn1 समु)पासते. — ^d) G8 सत्त्वं; G8. 6 नित्यं; M8 सद्यः (for सत्त्वं). K8 V1 Bo. 8 (marg.) Das. 24 Dn1. n1 D8 D2. 3. 8-9 T G1-3. 8 M1. 5-7 समास (G2 'द')ते; K7 उपास्यते; B8 (marg. as in text). 7. 8 (orig.).^o समासतः; D8 समागताः (for उपासते). — After 12, K8 Dn1. n1 Dn2 D2. 3. 8 Cn ins. (cf. Manu. 4. 71):

498* लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी शु यो नरः ।

निलोच्छिष्टः शङ्कुशुको नेहायुर्विन्दते महत् ।

[(L. 2) Da1 D8 शङ्कुशुको; D8 'रुको; Cnp शङ्कुशुको and शङ्कुशुको (for शङ्कुशुको). ☞ Cn: शङ्कुशुकाः क्रीलवृक्ष-कवसराधीनो वृथापण्डितो वा । दन्त्यादिपाठे संक्षेपकः कामलोभादि-वशः । दन्त्यद्वयवानेव मुख्यः पाठः । शङ्कु(व)शुको विकुशुक इति मन्त्रवर्णात् (cf. 12. 105. 35; Av. 12. 2. 14^a).] असिरः पापो वा । ☞]

13 With 13, cf. B. 13. 162. 43. — ^a) T3 यजुषां. — ^b) K1 निवृत्तो. — D8 reads 13^{ad} twice. — ^c) K1. 2 V1 T G1-3. 8 भक्षयेन्न (by transp.). G1 वृथा (sic) (for वृथा). — ^d) K7 सृष्टं; G8 पिष्टं (for पृष्टं). K1. 2. 4 न भक्षयेत् (for च वर्जयेत्). D8 (second time) निवृत्तो मांसभक्षणात् (= 13^b). ☞ Cn: पृष्ठमांसं चरममांसं आहशेषमित्यर्थः ॥ Cp: पृष्ठमांसं पश्चादे-शमांसम् । ☞

स्वदेशे परदेशे वा अतिथिं नोपवासयेत् ।
 काम्यं कर्मफलं लब्ध्वा गुरुणामुपपादयेत् ॥ १४
 गुरुभ्य आसनं देयं कर्तव्यं चाभिवादनम् ।
 गुरुनभ्यर्च्य युज्यन्ते आयुषा यशसा श्रिया ॥ १५
 नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं न च नशां परस्त्रियम् ।
 मैथुनं समये धर्म्यं गुह्यं चैव समाचरेत् ॥ १६
 तीर्थानां हृदयं तीर्थं शुचीनां हृदयं शुचिः ।

सर्वमार्यकृतं शौचं बालसंस्पर्शनानि च ॥ १७
 दर्शने दर्शने नित्यं सुखप्रभमुदाहरेत् ।
 सायं प्रातश्च विप्राणां प्रदिष्टमभिवादनम् ॥ १८
 देवगोष्ठे गवां मध्ये ब्राह्मणानां क्रियापथे ।
 स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ १९
 पण्यानां शोभनं पण्यं कृषीणां बाध्यते कृषिः ।
 बहुकारं च सस्यानां बाह्ये बाह्यं तथा गवाम् ॥ २०

C. 12. 7053
B. 12. 193. 21
K. 12. 191. 21

14 = (var.) B. 13. 162. 44. —^b) Ś1 K1. 2 Ds. 6 M1. 6 [अ]प्यतिथिं (M⁶ 'थीन्'); T1 G6 M1 अतिथीन्; M5 ह्यतिथिं (for अ⁶). —^c) K4 Dn1. n4 D2. 4. 8. 7 G6 काम्य- (for काम्यं). M1 काम- (for कर्म). D5-7 कृत्वा (for लब्ध्वा). —^d) D7 T G1-3. 6 M5. 7 उपवेदयेत्; Kumbh. ed. प्रतिपादयेत् (for उप⁶).

15 = (var.) B. 13. 162. 45. —^a) K7 D4-7. 1 T G1-3. 6 M1. 5-7 गुरुणाम् (for गुरुभ्य). —^b) K7 D4-6. 9 तथैवापि (for कर्तव्यं च). D6 [अ]भिवादयेत् (for 'वादनम्'). —^c) Dn1 पूज्यते; D7 T G1-3 युज्येत; G6 भुंजीत; M5 वर्धते (for युज्यन्ते). —^d) Ś1 K1. 2 ह्यायुषा (for आ⁶).

16 With 16, cf. B. 13. 162. 47. —^a) = (var.) Manu. 4. 37*. Ś1 K1 नैक्षेतादित्यम्; K7 V1 D4. 5. 9 G1 ने (D5 नै)क्षेदा⁶. —^b) K6 न वा नशां; K7 D4-5. 9 तथा नशां; T1 G1-3. 6 न नशां च (for न च नशां). T1 [अ]परां (for पर⁶). —^c) T2 मैथुने. K4. 6 B1. 8 (marg. as in text). Ds. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G6 सत्ततं (for समये). K7 V1 D5 धर्मं; D7 T G1-3. 6 गुह्यं (for धर्म्यं). —^d) K4 Bo. 6-9 Ds. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 गुह्ये; D7 T G1-3. 6 तपश्च (for गुह्यं).

17 With 17^{ab}, cf. B. 13. 162. 48^{ab}. —^a) ❀ Cn: तीर्थम्, गुरुः । ❀ —^b) Ś1 K1. 2. 4 V1 Ds D4. 5. 7. 9 T1 G1 शुचिः. ❀ Cn: शुचिः अग्निः । ❀ —^c) B6 (marg. as in text) आर्यकृतं; Ds T2 कार्यं (T2 'ये' कृतं; G2 आयुःकृतं (for आर्यकृतं). K4 B6. 7 Ds. 24 Dn1 Ds Ds. 2 G8 Cn. 8 चौदये; K6 Bo. 8. 9 Dn4 चोक्षं; K7 D4. 6. 9 Cp चोष्यं; D5 शस्त्रं; D7 G1 M6. 7 धर्म्यं; T G2. 6 M1. 5 धर्मं (for शौचं). —^d) K1 D4. 9 T2 G1. 2 M1 बालः; K2 बालः; D4 पाणिं (for बालः). K4 संस्पर्शानां शुचिः; Ds1 'नाविव; D5 संस्पर्शनादिव; M1. 5-7 संस्पर्शनादिव

(for 'नानि च). ❀ Cn: बालं गोपुच्छम् ॥ C6: बाला-
नामात्मनः स्पर्शनालिङ्गनचुम्बनादिकम् । ❀

18 ^a) B7 damaged from दर्शने up to प्रभमु (in 18^b). —^b) D5 सुखं (for सुख⁶). B6 (marg. as in text) स्पर्शम् (for प्रभम्). —^c) K4 प्रविष्टम्; K7 D4-6. 9 विशि⁶; D4 प्रतिष्टम् (for प्रदि⁶).

19 With 19, cf. Manu. 4. 58. —^a) K1 देवगुष्टे; K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds. 3. 5. 8 देवागारे; Ds. 24 Ca देवगोष्ठे (for 'गोष्ठे). —^b) D4 क्रियापरे (for 'पथे). — 19^d = B. 13. 162. 50^{ab}. —^c) K7 Ds1 स्वाध्याय- (for 'ये). —^d) Dn4 दक्षिणां; G1 दक्षणे. T G1-3. 6 बाहुम् (for पाणिम्). ❀ Cn: दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्, यज्ञोपवीती भवेत् ॥ C7: दक्षिणेन पाणिना भूमिं स्पृष्ट्वा तत्रत्यपुण्यरेणुः मूर्ध्ना धर्तुं दक्षिणं पाणिं शिरःपर्यन्तमुद्धरेत् ॥ ❀ — After 19, K6 V1 Bo. 6-9 Ds. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5. 8 ins. :

499* सायंप्रातश्च विप्राणां पूजनं च यथाविधि ।

[K6 तथाविधि.]

20 ^a) K1 B6 (marg. as in text). 7 D4 Dn4 Ds. 7 T G1 M1. 1. 6 पुण्यानां; G2. 6 पशूनां (for पण्यानां). K4. 6. 7 Bo. 7. 8 (marg.) Ds Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 शोभते (for 'नं). K1 Ds. 24 Ds पुण्यं; D7 T G1-3. 6 कुर्यात्; M1. 5-7 कुर्यात् (for पण्यं). —^b) D7 कृषीनाम्; M1. 6 कृष्याणाम्. Ś1 K1. 2. 4 Ds2 Ds Ca. 8 कृष्यतां; K6 Bo. 6-9 Ds1 Ds Cnp बाध्यते; K7 B6 (marg.) D4. 7. 9 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 ऋध्यतां; V1 Ds. 24 ऋध्यते; D5 उत्तमा; Ds कृष्यते; T2 उद्यतां; C7 ऋध्यतु (for बाध्यते as in Dn1. n4 Ds Cn only). D7 T1 G1. 3. 6 कृषिः. ❀ Ca: कृष्यतामिति बहुप्रकारं वर्धताम् ॥ Cn: बाध्यते स्थिरीक्रियते । बद्धस्यैव इति धातुः । सधकारः पाठः प्रामादिकः ॥ Cp: बाद्धतां कृष्यताम् । ❀ —^c) K7 Ds बहुप्रकारं; B6 (marg.) 'कारे च; T2 'कालं च (for

C. 12. 7083
B. 12. 193. 22
K. 12. 191. 22

संपन्नं भोजने नित्यं पानीये तर्पणं तथा ।
सुशृतं पायसे ब्रूयाद्यवाग्वां कृसरे तथा ॥ २१
श्मश्रुकर्मणि संप्राप्ते क्षुते स्नानेऽथ भोजने ।
व्याधितानां च सर्वेषामायुष्यमभिनन्दनम् ॥ २२
प्रत्यादित्यं न मेहेतु न पश्येदात्मनः शकृत् ।
सुतस्त्रिया च शयनं सहभोज्यं च वर्जयेत् ॥ २३
त्वंकारं नामधेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ।

'कारं च). V1 वस्त्रानां. — ^a) Ks Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 वाद्ये वाहो; Das. a4 D2 वाद्ये वाह्यं; D5 वाद्ये वाह्यस्; D6 वद्ये वद्ये; D7 वाह्यं वाह्यं (for वाद्ये वाह्यं). K6 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 D2. 3. 3 transp. तथा and गवाम्. Dr T G1-3. 6 M1. 5-7 सुवाह्यं वहतां (G2 'कां' गवां).

21 ^a) Ks भोजनं; Ds1 'येन् (for 'ने). — ^b) M1 पानीयं. Ds2 T2 तर्पणे. — ^c) K7 D4. 6. 9 T1 G1 सुश्रितं; B9 सुश्रितं; Das सुशुभं; Ds1 Dr G2. 6 सुश्रुतं; T2 सुश्रुतं; Cv सुश्रुतं (for सुश्रुतं). T2 वचनाद् (for पायसे). — ^d) K2. 4 यवागूं (K4 'गं'); Das यवाग्यां; M7 (inf. lin. as in text) क्षुते वा (for यवाग्यां). Ś1 K6. 7 Das. a4 Dn4 D4-6. 8. 9 कृसरे; K4 G1 कृसरं; V1 Bo. 6. 7. 8 Ds1 कृसरे (for कृसरे). ✽ Cn: भोजने दीयमाने संपन्नमिति ब्रूयादाता सुसंपन्नमिति प्रतिग्रहीता ... एवमुत्तरत्र । ... यवाग्यां दुबौदने । कृसरे द्विदलेन सह पाचिते भौदने । ✽

22 With 22, cf. B. 13. 162. 52. — ^a) K7 D4. 9 स्मश्रु- (for श्मश्रु-). — ^b) Bo क्षुते (for क्षुते). V1 Bo Ds1 D4. 6. 7. 9 Ms क्षाते (for स्नाने). K6 Bo D2. 3 T G1-3 M7 च (for सथ). D5 भोजिते; G2 शोभने. — K1 om. 22^a-23^a. — ^d) Dr T1 G1. 6 Ms अभिवर्द्धनं; T2 'नंदति; G2. 3 'वादनं (for 'नन्दनम्).

23 K1 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — ^a) K2 सेहेत; K4 मेहेति; Ds1 मेहेत; Dr T G1. 2. 6 M1. 5-7 मेहेत; G2 मेहेत (for मेहेत). — ^b) K6 Bo D6 सकृत् (for श'). — ^c) K6. 7 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 सह; V1 Dr T G1-3. 6 सुतैः (for सुत). Ś1 T2 स्त्रियाश्च; K2. 4 स्त्रियाश्च; D4. 9 स्त्रियो- (for स्त्रिया). K6 Bo-8 Das Dn1. n4 D2-3. 5. 8 [अ]थ (for च). — ^d) Ś1 K1. 2. 4 D2 वि- (for च).

24 With 24, cf. B. 13. 162. 53^a-54^b; Manu. 11. 204. — ^a) D6 त्वंकारं नामधेयानां. — ^b) Dr T

अवराणां समानानामुभयेषां न दुष्यति ॥ २४
हृदयं पापवृत्तानां पापमाख्याति वैकृतम् ।
ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने ॥ २५
ज्ञानपूर्वं कृतं पापं छादयन्त्यबहुश्रुताः ।
नैनं मनुष्याः पश्यन्ति पश्यन्ति त्रिदिवौकसः ॥ २६
पापेन हि कृतं पापं पापमेवानुवर्तते ।
धार्मिकेण कृतो धर्मः कर्तारमनुवर्तते ॥ २७

G1-3. 6 M1. 5-7 गुरुणां (for ज्येष्ठानां). — ^a) Ś1 K1. 2 अ (K1 आ)वराणां; D4-6 अपरेषां (for अवराणां). — ^d) K6 उभयेषु न; Dr T (G1-3. 6 'यं नैव (for 'येषां न). D6 दुष्यते; G1 मृष्यति.

25 With 25^{ab}, cf. B. 13. 162. 54^{ad}. — ^a) V1 पापवृत्तीनां. — ^b) Ds1 T1 वैकृति. ✽ Cn: वैकृतं नेत्रादिविकारः पापं हृदयमाख्याति । ✽ — 25^{ad} B. 13. 162. 55^{ad}. Bo om. (hapl.) 25^{ad}. — ^c) B6 (marg.) T1 G1 न पश्यन्ति (for विनश्यन्ति). — ^d) G1. 6 गूहमानं (G6 'नां); G8 M1. 5 गूहमानं (G8 'नां) (for 'माना). Bo (marg.) D6. 7 T1 G6 महाजनः (for 'जने).

26 With 26^{ab}, cf. B. 13. 162. 55^{ab}. — ^a) K1. 4. 6. 7 Bo. 7. 8 Das Dn1. n4 D2-4. 6-8 T1 G6 पूर्व- (for पूर्व). G2 कर्म (for पापं). — ^b) Das Dn4 (38 छादयति (for 'यन्ति). K7 D6 अत्रदुश्रिताः; Das Dn4 'श्रुतः; Dr T G1-3 बहुश्रुतः (G1-3 'ताः) (for अत्रदुश्रुताः). — ^c) T1 G1-3 नैव (for नैनं). — ^d) K4. 6 Br Das Dn1. n4 D2. 3. 8 [ए]व; K7 Bo. 6. 8. 8 Das Ds D4. 6. 9 [ए]नं; D6 [ए]नं; M1. 5-7 नु (for नि-).

27 ^a) K6 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [अ]पिहितं; D6 [अ]पिहितं (for हि कृतं). Dr T1 G1-3. 6 पापेन रमतां बुद्धिः. — After 27^{ab}, K6 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 ins.:

500* धर्मेणापिहितो धर्मो धर्मेमेवानुवर्तते ।

[Das. a4 धर्मेन. V1 [अ]पि कृतो (for [अ]पिहितो). B4-6 Das. a4 D6. 8 धर्मेणापिहितं धर्मं (for the prior half).]

— Das. a4 Dn1 om. (hapl.) 27^{ad}. — ^c) Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Ds1 M1. 5 धार्मिकेन. — ^d) Dn4 Ds3 G6 धर्मेमेव; D6 कस्यकुम् (for कर्तारम्). — After 27, D4. 5. 9 ins. (= [var.] 28^{ab}):

501* पापं कृतं न स्फुरते यथाचै-

र्विपाक्यमानं पुनरेति कर्तुः ।

पापं कृतं न स्मरतीह मूढो
विवर्तमानस्य तदेति कर्तुः ।
राहुर्ग्रथा चन्द्रमुपैति चापि
तथाबुधं पापमुपैति कर्म ॥ २८
आशया संचितं द्रव्यं यत्काले नेह भुज्यते ।
तद्बुधा न प्रशंसन्ति मरणं न प्रतीक्षते ॥ २९

मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
तस्मात्सर्वेषु भूतेषु मनसा शिवमाचरेत् ॥ ३०
एक एव चरेद्धर्मं नास्ति धर्मे सहायता ।
केवलं विधिमासाद्य सहायः किं करिष्यति ॥ ३१
देवा यो निर्मनुष्याणां देवानाममृतं दिवि ।
प्रेत्यभावे सुखं धर्माच्छ्वत्तैरुपभुज्यते ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

युधिष्ठिर उवाच ।

अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह चिन्त्यते ।
यदध्यात्मं यतश्चैतत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अध्यात्ममिति मां पार्थ यदेतदनुपृच्छसि ।
तद्व्याख्यास्यामि ते तात श्रेयस्करतरं सुखम् ॥ २

C. 12. 708
B. 12. 194. 3
K. 12. 192. 3

[(L. 1) D₄ यथार्थैर्; D₅ यथान्यो (for 'वै'). — (L. 2) D₅ विपश्यमानः (for विपाच्यमानं).]

28 *) V₁ कृत्वा (for कृतं). D₅₁ स्मरन्ति. D₄ तमःकृता न स्य तथैव मूढो; D₅ कृतेन तेन स्य तथैव मूढो. — ^b) T₂ निवर्तमानस्य. K₂ उदेति; V₁ तथेति; D₅ च हेतुः; M₁ तमेति (for तदेति). B₅ विपश्यमानं पुनरेति कर्तुः. — ^c) K₅ D₄ वापि; B₅ 7. 8 (marg.), D₅ काले; D₇ G₁-3 पापी (for चापि). — ^d) D₅ तथा ध्रुवं; D₅ M₇ तथाबुधः; G₁-3. 6 'विधं' (for 'बुधं'). B₇ तथाबुधं कर्म उपैति पार्थ.

29 With 29^{ab}, cf. B. 13. 162. 60^{ab}. — ^a) S₁ K₁ 2. 4 कर्म; K₇ D₅ धर्म (for द्रव्यं). — ^b) K₅ 7 B₅-9 D₅ 2. 24 D₅₁ 1. 24 D₅ D₂-3. 8. 6 M₁ 5. 7 दुःखेनैवोप; V₁ D₇ T₁ G₁-3. 6 यत्कालं नोप; D₅ येन नैवोप (for यत्काले नेह). — ^c) D₅ तदन्वे; D₅ तमन्वे; T₁ तद्विधा (for तद्बुधा). — ^d) D₅ मरणे. K₇ D₅ प्रतीक्ष्यते. M₁ 5. 7 म (M₇ [sup. lin.] स्य) रणे न प्रदीयते.

30 With 30, cf. B. 13. 162. 61. — ^a) B₅ 3 समानं (for मानसं). — ^b) D₅ प्राहुर् (for आहुर्). — ^c) D₅ तस्मात्सर्वणि भूतानि. — ^d) D₇ T₁ G₁-3. 6 M₁ 5-7 शीकम् (for शिवम्). D₅ धर्ममेव समाचरेत्.

31 With 31^{ab}, cf. B. 13. 162. 62^{ab}. — ^a) K₂ धर्मे. — ^b) D₅₁ D₇ T₁ G₁ धर्म (for धर्मे). — ^c) D₅ धर्मम् (for विधिम्). S₁ K₁ 2. 4 आख्याय (for आलाय). — ^d) M₁ सहाय.

32 *) K₅ V₁ B₅ 9 D₅ 2. 24 D₅₁ 1. 24 D₅ D₁ 2. 2. 3 धर्मो; K₇ B₅-9 D₅ 2. 24 G₂ M₁ 5. 6 Ca देव; D₇ T₁ G₁ 3. 6 देवं (for देवा). S₁ K₁ 2 मनुष्येषु (for 'न्याणां'). — ^a) K₇ B₅ (marg. as in text) सुखो धर्मः; D₄-6 सुखोदकः; D₇ T₁ G₁-3. 6 M₁ 5-7 सुखं धर्मः (for सुखं धर्माच्च). — ^d) K₇ B₅ D₅ शाश्वतो; V₁ B₅ (marg.) D₇ T₁ G₁-3. 6 M₁ 5-7 शाश्वतैर् (for शाश्वतैर्). K₇ B₅ D₅ ह्युपभुज्यते; G₂ उपभुज्यते; G₅ उपपद्यते (for 'भुज्यते'). D₄-6 उपभुज्यते हि शाश्वतः (D₄ 'त').

Colophon. — Sub-parvan : S₁ K₁ 2. 4. 6. 7 V₁ B₅ 6-9 D₅ 2. 24 D₅₁ 1. 24 D₅ D₂-9 T₁ G₁ 2. 6 M₁ 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name : S₁ K₁ 2. 4. 6. 7 V₁ B₅ 6-9 D₅ 2. 24 D₅₁ 1. 24 D₅ D₂-9 G₁ 2. 6 M₁ 5. 6 आ (K₅ D₅ स्वा) चारविधिः. — Adhy. no. (figures, words or both) : B₇ 16; D₅₁ M₁ 5. 6 20; D₅ 2. 24 D₇ 3 T₁ G₁ 3. 6 19; D₅ 28; T₂ G₂ 23. — Śloka no. : D₅ 2. 24 D₅₁ 1. 24 33; D₅ 34.

187

With 187, cf. B. 12. 285, the variants from which are included in Appendix II (no. 1), Brhan-Nār. P., 44. 21-82.

1 M₇ om. the ref. — ^a) S₁ K₁ 2. 4. 7 अध्यात्म (for 'त्म'). ☞ Cn : आत्मानं चित्तमधिकृत्य प्रवृत्तो योगधर्मोऽध्यात्मम् । ☞ — ^b) K₅ G₂ चित्तते. — ^c) D₅ 2

C. 12. 7068
B. 12. 194. 4
K. 12. 192. 4

यज्ज्ञात्वा पुरुषो लोके प्रीतिं सौख्यं च विन्दति ।
फललाभश्च सद्यः स्यात्सर्वभूतहितं च तत् ॥ ३
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ ४
ततः सृष्टानि तत्रैव तानि यान्ति पुनः पुनः ।
महाभूतानि भूतेषु सागरस्योर्मयो यथा ॥ ५

तद् (for यद्). Ks V1 Bo. 6. 7. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 3 यथा (Ks यदा; Da4 तथा) चैतत्; K1 Ds. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5. 7 यतश्चैव; Bs यथा चैव; Ms हितं चैव (for यतश्चैतत्). — After 1, Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 2 M1. 5-7 Gn. p. 8 ins. [= (var.) 12. 175. 1]:

502* कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कसम्येति तन्मे वक्तुमिहार्हसि ।

[(L. 1) D1 T G1. 2 M1. 5-7 सर्वं (for विश्वं). Ks Br Dn4 Ds D2. 2. 3 ब्रह्मन्; Dn1 सर्वं (for जगत्). — (L. 2) K1 Ds च समस्येति; D2. 3 कथम्; D4 वयम्; D1 T G1. 2 Ms च किमप्ये (Ms 'प्ये')ति. V1 T2 तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि; Ds M1. 7 एतन्मे वक्तुमर्हसि; D1 T1 G1. 2 तन्मे ब्रूहि पितामह (for the post. half).]

2 *) K1 मा. — *) Ś1 K1 Bs पार्थ (for तात). — *) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9. 2. 3 Ms तमं (for तत्रं). D1 T G1-3. 6 Ms-7 शुभं (for सुखम्). — After 2, Ks Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6. 8 Ca. n ins.:

503* सृष्टिप्रलयसंयुक्तमाचार्यैः परिदर्शितम् ।

3 *) Dn1 प्रीतिः. Bs विन्दते. — *) Ś1 K1. 2. 4 सद्यः; Ks Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 2. 3 T1 तस्य; Bs (marg.) सद्यः (for सद्यः). — *) K1 Ds. 6. 7 T G1-3. 6 च यद्; Bs चरेत् (for च तत्). — After 3, Kumbh. ed. and C7 ins.:

504* आत्मानममलं राज्ञावृत्त्यैव व्यवस्थितम् ।

तस्मिन्प्रकाशते निर्यं तमः सोमो यथैव तत् ।

तद्विद्वाज्जगत्पाप्मैव ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

अण्डावरणभूतानां पर्यन्तं हि यथा तमः ।

[ॐ C7: अमलमात्मानं परमात्मानम् । आवृत्य मयीदीकृत्य । अत्र तमःप्रदेन दुर्गारूपं नीलवर्णं प्रलयसमुद्रजलं गृह्णाते । ॐ]

4 *) Dn4 Ms आकाश (for 'शम्'). — *) G1 पञ्चमः. — K1 V1 om. (hapl.) 4-5. — *) Da3 om. भूतानि. Ds transp. भूतानां and सर्वेषां. K1 T2

प्रसार्य च यथाज्ञानि कूर्मः संहरते पुनः ।

तद्वद्भूतानि भूतात्मा सृष्ट्वा संहरते पुनः ॥ ६

महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ।

अकरोत्तेषु वैषम्यं तत्तु जीवोऽनु पश्यति ॥ ७

शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशयोनिजम् ।

वायोस्त्वक्स्पर्शचेष्टाश्च वागित्येतच्चतुष्टयम् ॥ ८

G1. 2 पञ्चैव (for भूतानां). K1 Bs (marg.) M1 Cpp. sp प्रभवान्ययौ; D1. 9 'स्ययौ' (for 'प्ययौ').

5 K1 V1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — *) Ks Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 7. 8 T1 Gs यतः (for ततः). — *) Dn4 यातु; Ds1 याति (for यान्ति). D2. 3 ततः; Ms [अ]प्ययं (for the first पुनः). — Ds reads 5^c-6^d twice. — *) M1 भूतेषु (for भूतानि). K4. 6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5-8 M1. 5. 6 Cp. v भूतेभ्यः (for 'षु'). T1 G1-3. 6 महाभूते (Gs 'त्ये')षु भूतानि. ॐ Cp. v: भूतेभ्यः प्रकृत्यात्मकतत्त्वसूक्ष्मरूपपञ्चभूतेभ्यः । ॐ — *) T2 (D1-2. 6 Ms सागरेषु (for 'रस्य').

6 For the repetition of Ds, cf. v. l. 5. — *) Das कूर्मैः; Da4 कूर्मैः; G2 कूर्माः. — V1 om. 6^c-8^b; Da4 G1 om. (hapl.) 6^d. — *) T2 G1. 2 महाभूतानि; M1. 6 तद्वद्भूतेषु (for 'तानि'). ॐ Ca: भूतात्मा भूतानां जगद् ईश्वरः ॥ Cs: पञ्चमहाभूतात्मा, अनुप्रविष्टः परमात्मा । ॐ — *) K4. 6 Br Dn1. n4 D2. 2. 3 सृष्टानि (for सृष्ट्वा सं). Ds सृष्टानि असते पुनः. — After 6, Kumbh. ed. ins.:

505* स तेषां गुणसंघातः शरीरे भरतर्षभ ।

सततं प्रविकीयन्ते गुणास्ते प्रभवन्ति च ।

यद्विना नैव सृणुते न पश्यति न वीक्ष्यते ।

यदधीनं यतस्तस्माद्व्याप्तमिति कथ्यते ।

ज्ञानं तदेकरूपाख्यं नानाप्रज्ञाश्रितं तदा । [5]

न ते वाचानुरूपं स्याद्यथा[था] रा[र]सविभर्जितम् ।

आकाशाखलु चाप्येषु भवन्ति सुमहागुणाः ।

इति तन्मयमेवैतत्सर्वं स्याद्वरजङ्गमम् ।

प्रलये च तमस्येति तस्मादुत्सृज्यते पुनः ।

महाभूतेषु भूतात्मा सृष्ट्वा संहरते पुनः । [10]

7 V1 om. 7 (cf. v. l. 6). G2 transp. 7 and 8. — *) T2 पञ्चैव. — *) K1 वैश्वस्य; K4 वैश्वस्य; Bs-9 Ms वै सस्यक; Cp वैश्वस्य (for वैश्वस्य). — *) Bo Das D2. 2. 2. 9 Ms. 8 तत्र; Bs Gs तं तु (for सत्तु).

रूपं चक्षुस्तथा पक्षिस्त्रिविधं तेज उच्यते ।
रसः क्लेशश्च जिह्वा च त्रयो जलगुणाः स्मृताः ॥ ९
ग्रेयं घ्राणं शरीरं च ते तु भूमिगुणास्त्रयः ।
महाभूतानि पञ्चैव षष्ठं तु मन उच्यते ॥ १०
इन्द्रियाणि मनश्चैव विज्ञानान्यस्य भारत ।

Ks. 7 Bo. 7. 8 (marg.). 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 T
G1-3. 6 M1. 5-7 Cap. Cpp. Cs न (for स्नु). K7 D4. 9
नश्यति (for प').

8 V1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). G2 transp. 7 and
8. —^a) Ks. 7 Da1 Dn4 M1. 6 शब्दः; Ds G1-3
शब्दं (for शब्दः). G2 कानि (for खानि). —^b)
Da4 यत्र (for त्रयम्). Dr T G1-3. 6 M1. 5-7 संभवं
(for योनिजम्). —^c) K4. 8. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24
Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 M1. 6. 7 वायोः स्पर्शस्तथा चेष्टा;
Dr T1 G1-3. 6 वायोस्त्वक्स्पर्शनं चेष्टा. —^d) Ks. 7 V1
Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 M1. 6. 7 त्वक्चैव
(K7 D4. 9 त्वक्चेति; Da4 वाक्चैव; Ds त्वक्चैवं)
त्रितयं स्मृतं; Dr T1 G1-3. 6 तदेतन्त्रितयं स्मृतं. * Ca:
वाक्, वाग्निन्द्रियं वर्णोच्चारकस्वादायोरित्युक्तम् । त्वगिति पाठे
स्पष्ट एवार्थः । * — After 8, G2 reads 17, followed
by 15 for the first time, repeating the latter in
its proper place.

9 G2 om. 9^a-10^b. —^a) K1. 4 B2 (marg.) T2
Ms पक्षिस्; Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds
D2-5. 8. 9 Cp. 8 पाकस्; Dr T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 व्यक्ति-
स्; Ca पक्षिस् (as in text). —^b) Da4 त्रिविधस्.
— Ks om. (hapl.) 9^a-10^b. —^c) Dr G2 M1. 7 रसं
(for रसः). K2 T2 क्लेशस्; Dn4 क्लेशश्च; Dr क्लेशं
(for क्लेशश्च). K1. 2 जिह्वाश्च. —^d) Ś1 K1 रसगुणाः
(for जल').

10 Ks om. 10 (cf. v. l. 9). Dr G1. 3 om. 10^{ab}
(for G2, cf. v. l. 9). —^a) K7 D4-5. 9 तु (for
च). —^b) K1 ते तद्; V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4
Ds D2. 8. 8 T2 एते; T1 G2. 8 त्रयो (for ते तु).
Ś1 K1. 2. 4 T1 G2 स्मृताः (for त्रयः). — After 10^{ab},
T reads 17 followed by 15, while the sequence
in Ms after 10^{ab} is: 17, 15, 10^{ad}, 11^{ad}, 11^{ab}, 12,
13, 14^{ab}, 16, 19^{ad}, 18, 19^{ab}, 20, 21^{ab}, 14^{ad}, 21^{ad}, 22.
—^d) V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 च
(for तु). — After 10, Das reads 18^a-19^d.

11 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. G1 om.

सप्तमी बुद्धिरित्याहुः क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः ॥ ११
चक्षुरालोकनायैव संशयं कुरुते मनः ।
बुद्धिरभ्यवसायाय क्षेत्रज्ञः साक्षिवत्स्थितः ॥ १२
ऊर्ध्वं पादतलाभ्यां यदवर्गोर्ध्वं च पश्यति ।
एतेन सर्वमेवेदं विद्वद्भिव्याप्तमन्तरम् ॥ १३

C. 12. 7080
B. 12. 194. 14
K. 12. 192. 23

11-12. Dr G2. 8 om. 11^{ab}. T G2 transp. 11^{ab} and
11^{ad}. —^a) K7 चेति; T Ms. 7 बुद्धिर् (for चैव).
—^b) K2 Ds T1 विज्ञानाद्य (T1 'रस्य'स्य भारत. * Cs:
विज्ञानानि विविधज्ञानसाधनानि ॥ Cv: विज्ञायन्ते पृथि-
रिति विज्ञानानि ज्ञानकरणानि । * —^c) Ds1 सप्तमं.
—^d) T2 अष्टमं. — After 11, Da1 reads 18^a-19^d
for the first time, repeating it in its proper place.

12 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. Dr
G1 om. 12 (for G1, cf. v. l. 11). —^a) K4
Dn4 D2. 4 T2 M1. 5-7 आलोचनाय; Ca. 8 आलोक' (as
in text). * Cs: आलोचनाय निर्विकल्पकज्ञानाय । *
—^c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9
Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 T G2. 8 M1. 5-7 अद्य-
चसानाय (for 'सायाय'). —^d) Ds क्षेत्रज्ञः साक्षिर-
च्यते; T G2. 8. 6 M1. 5-7 साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते. — After
12, Kumbh. ed. and Cv ins.:

506* चिच्छक्त्याविहिता बुद्धिश्चेतनेत्यभिहितता ।
चेतनानन्तरो जीवस्तदावेति च लक्ष्यते ।
नोत्सृजन्विस्तृजंश्चैव शरीरं दृश्यते यदा ।
तस्मिंश्चेतोपलब्धिः स्वात्मनो वाच्छादयत्युत ।

[(L. 2) * Cv: चेतनाया अनन्तरः चेतनायाः समीपे
विद्यमान इति यावत् । आवेति स्वसाक्षिणा पश्यति स्वयं च तेन
लक्ष्यते । * — (L. 3) Kumbh. ed. तमः (for यदा).
— (L. 4) Kumbh. ed. वा सारयन्त्युत (for वाच्छादय-
त्युत).]

13 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. —^a)
Dr और्ध्वं. K7 D4-5. 9 T2 G1 M1. 6. 7 यत् (T2 M1. 6. 7
य ऊर्ध्वं पादतलयोर्ध्वं. —^b) Ś1 K1. 2 B2 (marg. as
in text) Das. 24 Ms अवर्गः; T2 G1. 2. 8 M1. 6. 7
अवर्गः (for अवर्गम्). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1.
n4 Ds D2. 2. 8. 8 और्ध्वं; K7 ऊर्ध्वश्च; D4. 6. 7. 9 T
G1-3. 6 M1. 5-7 मूर्ध्वश्च (for ऊर्ध्वं). —^d) D4 अति-
व्याप्तम्; Dr G1. 3 अतिव्याप्तम् (for अभिव्या'). Ds
व्यापितं विविधांतरं; G2 सर्वं हि व्याप्तमंतरं.

14 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. —^a)

C. 12. 7080
B. 12. 194. 15
K. 12. 192. 24

पुरुषे चेन्द्रियाणीह वेदितव्यानि कृत्स्नशः ।
तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि भावांस्तदाश्रयान् ॥ १४
एतां बुद्ध्या नरो बुद्ध्या भूतानामागतिं गतिम् ।
समवेक्ष्य शनैश्चैव लभते शममुत्तमम् ॥ १५
गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि ।
मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्याभावे कुतो गुणाः ॥ १६

Ks V1 Bo. 9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Gs Kumbh. ed. पुरुषैर्; Bs-8 Das D1 T G1. 2. 6 M1. 5-7 'वेण (for 'वे च). Ks इव (for इह). —^b) D1 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. विज्ञेतव्यानि (for वेदि). Ds कृत्स्नशः (for कृत्स्नशः). Ds चेतव्यानि इ कृत्स्नशः. — D1 T G1. 3. 6 read and G2 repeats 14^{ad}, after 21^{ab}. —^d) Ks 6. 7 Bo. 7-9 Dn1. n4 Ds D2-8. 8. 9 G2 (first time) M1. 6. 7 Kumbh. ed. ते (G2 ये)पि भावास् (for विद्धि भावांस्). Ks Bo. 7-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 Kumbh. ed. तदाश्रिताः; K1 D4-8. 9 G2 (first time) M1. 6. 7 'श्रयाः; Bs तथाश्रितान्; Bs (marg.) तदाश्रयात्; Cs 'श्रयान् (as in text). G2 (second time) विद्धि भावेऽवधिष्ठितं.

15 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. D1 G1. 3. 6 om. 15. T G1 (first time) read 15 after 17. —^a) D4-8. 9 T2 एवं (for एतां). K4 Das Ds T2 Ms. 7 Kumbh. ed. बुद्ध्या (for बुद्ध्या). S1 K1. 2. 4 Ms परा; M1. 6 गुरोर् (for नरो). D1 om. (hapl.) from ज्ञा up to बु (in 16^d). T2 Ms. 7 Kumbh. ed. बुद्ध्या (for बुद्ध्या). G2 (second time) एवं बुद्ध्या वरां बुद्ध्या. —^b) Ks अगतिं. —^c) G2 (first time) चनैश्; G2 (second time) [अ]वनैश् (for शनैश्). T2 Ms सम्यग्; G2 (first time) चैवं (for चैव).

16 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. Ds om. up to बु (cf. v. l. 15). —^a) K1. 2. 4. 7 Bs (marg.) Das D4. 6. 7. 9 G1 Ms Ca. v गुणानि नीयते; Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (also). 9 Dn1. n4 Ds D2. 5. 3 Kumbh. ed. गुणैर्ने (Bo. 7. 9 'र्वि)नी; T1 गुणान्वि; Gs गुणा हि नी; Gs गुणार्थं नीयते; Cs 'ज्ञेनीयते (as in text). Bs Das. 4. 4 स्वार्थ; D4 lacuna; G2 चैव (for बुद्धिर्). * Ca: गुणानां शब्दादीनामन्ते संनिधाने प्रकाशकस्याबुद्धिर्नीयते रूपाद्युपरजिता भावीत्यर्थः ॥ Cn: तमभादिभिर्गुणैर्बुद्धिर्नेनीयते, पुनः पुनरतिशयेन विषयात्मतां नीयते ॥ Cp (reading विकीयते): गुणैः शब्दादिभिः । विकीयते शब्दाद्युपरजिता नश्यति । आत्मग्रहणात्मनो भव-

इति तन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलीयते चोद्भवति तस्मान्निर्दिश्यते तथा ॥ १७
येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ।
जिघ्रति घ्राणमित्याह रसं जानाति जिह्वया ॥ १८
त्वचा स्पृशति च स्पर्शान्बुद्धिर्विक्रियतेऽसकृत् ।
येन संकल्पयत्यर्थं किञ्चिद्भवति तन्मनः ॥ १९

तीत्यर्थः । गुणान्नेनीयत इति पाठे शब्दादीन् श्रवणादीनि पुनः पुनर्नयति भोगार्थमीश्वरायोपहरति । गुणान्त इति पाठे शब्दादीनां संनिधौ ॥ Cs: नेनीयते पुनः पुनः प्रवर्तयति, अत्यर्थं संकल्पयति ॥ Cv: (reading गुणान्ते नीयते): रूपरसादिगुणसमीपे रागवशाज्जीवेन नीयते । * —^b) S1 K1 B1. 9 M1 बुद्धेर् (for बुद्धिर्). Bs चैव (for एव). Bs (marg.) T2 च (for अपि). * Cv: बुद्धिरेव बुद्ध्या धीनान्येव । * —^c) Ks Bs (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 5. 3. 3 भूतानि (for सर्वाणि). —^d) Ds1 T2 G2 बुद्ध्याभावे; Ds2 D2. 7 तद् (for बुद्ध्या). Ks M1. 6 गुणः; * Cv: बुद्ध्याभावे बुद्धिजये सतीति यावत् । * — After 16, G1 reads 19^{ad}, while D1 T1 ins.:

507* येन संकल्पयत्यर्थं किञ्चिद्भवति तन्मनः ।

17 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. D1 G1 om. 17. T reads 17 after 10^{ab}, while G1 reads it after 8. —^a) T1 अतस् (for इति). S1 K2. 4 एवेदं (for एवैतत्). —^b) T (is भूतं (for सर्वं). —^c) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 4. 4 Ds [च]थ (for च). —^d) D1 [s]सकृत् (for तथा). — After 17, T2 reads 19^{ad}.

18 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. Ds om. 18^a-20^b. —^a) K1 पश्यति. —^b) K1 D4. 6. 9 शृणुते (for शृणोति). — Das reads 18^c-19^d after 10. Das reads 18^c-19^d for the first time after 11. —^c) Bs जिघ्रते; M1. 6 जिघ्रति. M1 आह (for आहू). —

19 For the sequence in Das, as Ms, cf. v. l. 10, 11. Ds om. 19 (cf. v. l. 18). —^a) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 4. 4 Dn1. n4 Ds D2. 5. 3 Gs स्पर्शयते; M1. 6. 7 च स्पृशति (by transp.). Ks 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 4. 4 Dn1. n4 Ds D2-4. 5. 3. 9 Gs M1. 6. 7 स्पर्श (for स्पर्शान्). D1 T G1-3 Ms त्वचा स्पर्शं विजानाति. —^b) G1 विक्रीयते. K1 D4. 9 बुद्धिर्विक्रियते 'कचित्. * Cn: सकृदिति योगपञ्चमुच्यते कर्त्रादिभावस्य । आहू-

अधिष्ठानानि बुद्धेर्हि पृथगर्थानि पञ्चधा ।
 पञ्चेन्द्रियाणि यान्याहुस्तान्यदृश्योऽधितिष्ठति ॥ २०
 पुरुषाधिष्ठिता बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ।
 कदाचिह्लभते प्रीतिं कदाचिदनुशोचति ॥ २१
 न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते ।
 एवं नराणां मनसि त्रिषु भावेष्ववस्थिता ॥ २२
 सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतान्नातिवर्तते ।

आगच्छेयानां सदैवोत्पत्तिरित्यर्थः । ☞ — Dr T1 G1.6 om. 19^{ad}; T2 reads it after 17 and G1 after 16. —^c) Kr D4.9 यदा (for येन). V1 संरुध्यति (sic) (for संकल्प^o). Ks Bo.6-9 Das.44 Dn1.44 Ds D2.8.6.3 येन (T^o यदा) प्रार्थयते किञ्चित्. —^d) Kr Bo.6-9 Das.44 Dn1.44 Ds D2.8.6.3 तदा; T2 कश्चिद्; Mr कंचिद् (for किं).

20 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. Ds om. 20^{ab} (cf. v. l. 18). D2 om. 20^a-24^a. —^a) Kr बुद्धिः. —^c) Kr यानाहुः; Dr T1 G1-8.8 तान्याहुः (for या^o). Ks Bo.6-9 Das.44 Dn1.44 Ds D3.8 इन्द्रियाणीति या (Bo.6-9 Das.44 Ds1 ता)-न्याहुः. —^d) Kr D4.9 M1.5-7 तेष्वदृश्यो; Dr G1 नातिदृश्यो; T1 Gs तानदृश्यो (for तान्यदृश्यो). Gs M1.6.1 [s]नु- (for सधि-).

21 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. D2 om. 21 (cf. v. l. 20). —^a) Ks Bo.6.7.8 (marg. as in text). Das Dn1.44 Ds Ds.8 पुरुषे तिष्ठती बुद्धिर; Ds.8 तिष्ठती पुरुषे बुद्धिः. —^b) B1.9 भावे मनसि वर्तते. ☞ Ca: त्रिषु सुखदुःखमोहेषु भावेषु ॥ Cp: त्रिषु भावेषु सारिकादिषु । ☞ — After 21^{ab}, Dr T G1.8.8 read and G2 repeats 14^{ad}. K1 om. (hapl.) 21^a-22^b. G2 om. 21^a-22^d. —^c) G1 लभ्यते. S1 K2.4 बुद्धिः; Ks वृत्ति (for प्रीति).

22 Ds Gs om. 22 (cf. v. l. 20, 21). K1 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). —^a) Dn1 च (for the second न). —^b) Ds Ms अनु- (for अपि). — T1 om. (hapl.) 22^a-24^b. —^c) M1.5-7 या वै (for एवं). Ds सन्-सत्. —^d) Das Ds1 [अ]वस्थितः; Das Gs स्थिताः; Ms वर्तते.

23 Ds T1 om. 23 (cf. v. l. 20, 22). —^a) Ds येयं (for सेयं). G1 भवात्मिका. Ks भावात्. ☞ Cs: भावात्मिका भावत्रयरूपा बुद्धेः स्वीयावस्था । ☞ —^b) Bo.8 (marg. as in text) Dn1.44 Ds Ds.8.8 T2

सरितां सागरो भर्ता महाबेलामिवोर्मिमान् ॥ २३
 अतिभावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ।
 प्रवर्तमानं हि रजस्तद्भावमनुवर्तते ॥ २४
 इन्द्रियाणि हि सर्वाणि प्रदर्शयति सा सदा ।
 प्रीतिः सत्त्वं रजः शोकस्तमो मोहश्च ते त्रयः ॥ २५
 ये ये च भावा लोकेऽस्मिन्सर्वेष्वेतेषु ते त्रिषु ।
 इति बुद्धिगतिः सर्वा व्याख्याता तव भारत ॥ २६

Gs.8 अतिवर्तते (for नाति^o). — Ds om. (hapl.) 23^a-24^b. —^d) T2 G1.8 महान् (for महा^o). Kr D4.9 M1.6 महाबेलो महोर्मिमान्.

24 D2 om. 24^a (cf. v. l. 20); Ds T1 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23, 22). —^a) Ks.4 अतिभावगता; Bs अतिभावगता: Ds1 T2 G1.8.8 Ms-7 Cv अवि- (Ms.7 'पि)भाव(Ts Ms.7 Cv 'ग)गता; M1 अवि-मानं (for अतिभाव^o). ☞ Cp: अतिभावगता भावा-नतिक्रम्य स्थिता ॥ Cv: पञ्चेन्द्रियद्वारा विभागेन पञ्चधा न गता अविभावगता । ☞ —^b) Ks Ds भावो; Dr जीवे (for भावे). —^c) Ks.7 V1 Bo.6-9 Das.44 Dn1.44 Ds D3.8.6.3.9 तु; Ds lacuna; D4 तु (for हि). —^d) G1 तद्भावान्; Gs.8 तान्भावान् (for तद्भावम्). — After 24, Dr T G1-8.8 read 36.

25 The sequence in Dr T G1-8.8 is: 26^{ab}, 508*, 25^{ab}, 27^{ab}, 26^{ad}, 27^{ad}, 25^{ad}. Dr om. 25^{ab}. —^a) Das T1 G1.2 च; Ds तु; Ds.6.3 T2 M1.5-7 [ह]ह (for हि). —^b) Ks.6 V1 Bo.6-9 Das.44 Dn1.44 Ds D2.8.8 T1 प्रवर्तयति (for प्रदर्श^o). Ks Dn1.44 Mr सा तदा; Kr D4.9 T1 G1-8.8 सर्वदा; V1 B1 Das Ds1 सा यदा (for सा सदा). — After 25^{ab}, Ds ins. 508*. The sequence in Ms after 25^{ab} is: 36, 27^{ab}, 26^{ad}, 27^{ad}, 35, 26^{ab}, 508*. —^c) G1 प्रीतः. Ds1 सत्त्वा. G1 दमः (for रजः). —^d) Ks.4.6.7 V1 Bo.6-9 Das.44 Dn1.44 Ds D2.8.8.8 M1.6.7 तु; Ds lacuna (for च). — After 25, M1.6.7 ins. 508*.

26 For the sequence in Dr T G1-8.8 Ms, cf. v. l. 25. —^a) S1 K1.2.4 D4.5.9 भावा हि; V1 भावाश्च (by transp.). S1 K1.2.4 लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्). —^b) Kr D4.5.9 सर्वेष्वेव च; Dr T G1-8.8 M1.5-7 सर्वे तेष्वेव (for सर्वेष्वेतेषु). Ks V1 Bo.6-9 Das.44 Dn1.44 Ds D2.8.8 वै (for ते). — Ds ins. after 25^{ab}; Dr T G1-8.8 Ms after 26^{ab};

C. 12. 709A
B. 12. 194 28
K. 12. 192. 37

C. 12. 7093
B. 12. 194. 28
K 12. 192. 37

इन्द्रियाणि च सर्वाणि विजेतव्यानि धीमता ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्राणिनां संश्रिताः सदा ॥ २७
त्रिविधा वेदना चैव सर्वसत्त्वेषु दृश्यते ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत ॥ २८
सुखस्पर्शः सत्त्वगुणो दुःखस्पर्शो रजोगुणः ।
तमोगुणेन संयुक्तौ भवतोऽव्यावहारिकौ ॥ २९
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
वर्तते सात्त्विको भाव इत्यवेक्षेत तत्तदा ॥ ३०
अथ यदुःखसंयुक्तमतुष्टिकरमात्मनः ।

M1. c. 7 after 25:

508* सत्त्वं बुद्धिस्त्वमोभावः प्रीतियोगाद्यवर्तते ।

[Dr G1. 2 सत्त्वं (for सत्त्वं). Dr T G1-3. 6 ततो (for तमो).]

—^a) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 गतीः; G1 गतः (for गतिः).

—^d) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 व्याख्यातस्.

27 For the sequence in Dr T G1-3. 6 Ms, of. v. l. 25. —^a) Ks om. च. —^b) Mr विचेतव्यानि (for विजे). D4 धीमताः. —^d) Ms प्राणिनः. Mr संश्रिताः (for सं). Dn1 तथा; D4 तदा (for सदा). Dr T G1-3. 6 प्राणिनः संश्रि (G2 'श्रु'; G3. 6 'शि') सदा.

28 For the sequence in Ms, of. v. l. 25. M1. 5. 6 om. 28^{ab}. —^a) V1 चेति (for चैव). —^d) T1 G1. 3 M1. 5-7 चैव (for चेति).

29 For the sequence in Ms, of. v. l. 25. —^b) Mr रजोगुणः. —^a) D4 तमोगुणो न; T1 ततो गुणेन. T2 Mr संयुक्तो. —^d) B6 भवेतां (for भवतो). V1 व्यावहारिकः; B8 (marg. as in text) [s]व्यावहारिकौ (for 'व्याव'). ☞ Cv: व्यावहारिकौ स्वस्वफलभूतव्यावहारासाधकौ भवतः । निद्रया संधीकृत्य किमपि ब्रह्म न मुञ्चतीत्यर्थः । ☞

30 With 30-32, cf. Manu. 12. 27-29. For the sequence in Ms, of. v. l. 25. —^a) Ks तत् (for यत्). —^d) K1 अवैक्षेत; Ks Dn1 Ds D2. 2. 3 आचक्षेत; K7 अवैक्षत; B8 (marg.) आचक्षीत; Dr T G1-3. 6 M1. 5-7 Cs उपेक्षेत (for अवे). Br. 8 Das. 24 Dr T1 G1-3. 6 Ms. 7 तं (for तत्). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तथा (for तदा). ☞ Cs: उपेक्षेत, अयमात्मन इति न मन्येत । ☞

31 For the sequence in Ms, of. v. l. 25. —^a)

प्रवृत्तं रज इत्येव तन्नसंरभ्य चिन्तयेत् ॥ ३१

अथ यन्मोहसंयुक्तमव्यक्तमिव यद्भवेत् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ३२

प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ।

कथंचिदभिवर्तन्त इत्येते सात्त्विका गुणाः ॥ ३३

अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाक्षमा ।

लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुभिः ॥ ३४

अभिमानस्तथा मोहः प्रमादः स्वमतन्द्रिता ।

कथंचिदभिवर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः ॥ ३५

Ms अत्र (for अथ). D1 lacuna for यत्. D6 अथ वा प्रीतिसंयुक्तम्. —^b) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1 n4 Ds D2. 3. 6. 8 अप्रीतिः (for अतुष्टिः). (G2 'तरम्' (for 'करम्'). — Ds1 reads 31^a-32^b twice. —^d) Ks Ds1 Ds तत्र संरभ्य; Dr तत्तत्सं' (for तन्नसंरभ्य). ☞ Cn: संरभ्य भीत्या । दुःखानुसंधानादुःखमेव वर्धियत इति भीत्या दुःखं न चिन्तयेत्त गणयेदित्यर्थः ॥ Cs: संरभ्य यत्नं कृत्वा । ☞

32 For the sequence in Ms, of. v. l. 25. For the repetition in Ds1, of. v. l. 31. V1 reads 32^{ab} on marg. —^a) G2 अथ भर्मो ह संयुक्तम्. —^b) Ks 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 अव्यक्तविषयं भवेत्; Dr काये मनसि वा भवेत्. —^a) G2. 6 अप्रत्यक्षम् (for 'तर्क्यम्').

33 For the sequence in Ms, of. v. l. 25. —^b) K4 संशान्तिः; Ks सुशान्तः (for संशान्त-). Ks Ds1 Gr चित्तता (Ds1 'ना); D4 चित्तना; Ds चित्ततः (for 'ता). ☞ Cs: संशान्तचित्तता मनस ऊर्मिपङ्कजिरासः । ☞ —^a) Ds1 D4 कथंचिद्. B6 इह; Br Das. 24 अति; G1-3. 6 अपि (for अभि-). — After 33, K1 reads 36^a for the first time, repeating it in its proper place.

34 For the sequence in Ms, of. v. l. 25. Ś1 K2. 4 Dr om. (hapl.) 34-35. —^a) Ks Ds. 8 पर-तापश्च (for परि). —^b) V1 मोहस्य (for लोभस्य). Gs तथाक्षमः. —^a) Ds om. from स्थानि up to यत् (in 36^a). —^d) K1 V1 हेतुहेतुभिः; K7 D4 दितहे; Ds1 M1. 5. 7 हेत्वहेतुतः (M1 'काः') (for 'हेतुभिः').

35 For the sequence in Ms, of. v. l. 25. Ś1 K2. 4 Dr. 8 om. 35 (of. v. l. 34). —^a) K1. 8 V1

दूरं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् ।
 मनः सुनियतं यस्य स सुखी प्रेत्य चेह च ॥ ३६
 सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः ।
 सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥ ३७
 मशकोदुम्बरौ चापि संप्रयुक्तौ यथा सदा ।
 अन्योन्यमन्यौ च यथा संप्रयोगस्तथा तयोः ॥ ३८
 पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ।
 यथा मत्स्यो जलं चैव संप्रयुक्तौ तथैव तौ ॥ ३९

Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text).⁹ Da⁴ Dn¹. n⁴ D⁵ D².
 3. 5 M¹. 6 Cs अवमानसः; Csp अभि (as in text).
 —^b) K¹ D⁵ प्रसादः; G¹. 2 M⁷ प्रमाद (for 'दः').
 K⁷ D⁴. 9 -तंद्रता (for -तन्द्रिता). ☞ Cs: स्वप्रतन्द्रिता
 स्वप्रवत्ता तन्द्रावत्ता वेत्यर्थः । ☞ — D⁴ om. 35st. —^c)
 B⁹ T¹ G¹. 2. 5 अपि; Da⁴ अति- (for अभि-).

36 For the sequence in M⁵, cf. v. l. 25. D⁸
 om. up to यतं (cf. v. l. 34). D⁷ T G¹-3. 6 read 36
 after 24. K¹ reads 36^a for the first time after
 33. —^a) Ś¹ K¹ चापि; K¹ वापि; D⁷ T¹ G¹. 3. 6
 M¹. 6 -गामी (for गामि). —^b) K⁴ प्रार्थनाः (for
 प्रार्थना-). —^c) Da⁴ सुनियताः; D⁷ T¹ G¹-3. 6 संयमितं.
 Ś¹ (sup. line. as in text) तस्य (for यस्य).

37 ^b) K⁶ तस्य (for पश्य). —^c) Ś¹ K¹. 2 च;
 K⁷ D⁴-6. 9 T² G² [s]त्र; D⁷ T¹ G¹ M¹. 5-7 त्रि-
 (for तु). T² एकम्.

38 ^a) K¹ मशकोदुम्बरौ; K⁴ मशकयोदुम्बरौ; K⁷
 D⁴-7. 9 T G¹-3. 6 'कोदुम्बरे; Da⁴ 'कोदुम्बरौ. K⁷ D⁴-6. 9
 चैव; Bo. 7 D⁴ Dn¹. n⁴ D⁵ D². 3. 7. 8 T¹ G¹. 3. 6 चापि
 (for चापि). ☞ Cs: मशकः उदुम्बरफलान्तर्जन्तुः । ☞
 —^b) K⁷ D⁴-7. 9 T G¹-3. 6 संप्रयुक्ते (for 'युक्तौ').
 — V¹ om. (hapl.) 38^a-39^b. —^c) Ś¹ K¹ अन्यश्च;
 D⁷ T G¹-3. 6 अन्ये (for अन्यौ). Bo. 3. 6 Da⁴. 4 D⁵
 स्यातां च; B⁹ च तथा (for च यथा). K⁶ B⁷ Dn¹. n⁴
 D⁵ D². 3 अन्योन्यमेतौ स्यातां च; M¹. 5-7 अन्योन्यत्वाच्च
 तावन्तौ. —^d) T G¹-3. 6 M⁵ [प]तयोः (for तयोः).

39 V¹ om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). —^a) G¹ वृथा
 (for पृथग्-). B⁹. 9 Da⁴ D⁵ M¹. 6. 7 -कृतौ; D⁵ च
 तौ (for -भूतौ). Ś¹ K¹. 3 B⁹ प्रकृत्यैव; K⁴ 'तौ च
 (for 'स्या तौ). —^b) T¹ संप्रयुक्ते. K³ संयुक्ते चैव
 सर्वदा. —^c) D⁸ मत्स्यौ. K⁷ D⁴. 5. 9 यथा मत्स्यो जि-
 रम्यः सन्. —^d) D⁴. 6. 9 संप्रयुक्तस्य (for 'युक्तौ'). Ś¹

न गुणा विदुरात्मानं स गुणान्वेत्ति सर्वशः ।
 परिदृष्टा गुणानां च संस्रष्टा मन्यते सदा ॥ ४०
 इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं कुरुते बुद्धिसप्तमैः ।
 निर्विचैष्टैरजानद्भिः परमात्मा प्रदीपवत् ॥ ४१
 सृजते हि गुणान्सत्त्वं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ।
 संप्रयोगस्तयोरेव सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुवः ॥ ४२
 आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य क्षेत्रज्ञस्य च कश्चन ।
 सत्त्वं मनः संसृजति न गुणान्वै कदाचन ॥ ४३

C. 12. 711.
 B. 12. 184. 44
 K. 12. 192. 53

K¹. 2. च तौ तथा (for तथैव तौ).

40 ^a) Da⁴ गुणान्. —^b) B⁹ D⁵ न (for स).
 K⁷ D⁴. 6. 9 गुणान्वेत्ति स सर्वशः. —^c) K⁷ परिदृष्टा;
 D⁷ 'दृष्टा; T¹ 'सृष्टा (for 'द्रष्टा). K⁴. 6. 7 V¹ Bo.
 6. 7. 9 Dn¹. n⁴ D⁵ D². 3. 6. 8. 9 G⁶ तु; D⁴ तु; D⁵ यः;
 D⁷ T² G¹. 2 M⁵ सन्; T¹ G⁸ M¹. 6. 7 स (for च).
 ☞ Cs: परिदृष्टेति पाठे स्वसंनिधिमात्रेण परितः सकलभाव-
 कर्ता । ☞ —^d) K² B⁹. 7 M⁵ स स्रष्टा; K⁴ Da⁴ M¹. 6
 Cn संस्रष्टा; K⁸ V¹ Bo. 9 Da⁴ Dn¹. n⁴ D². 3. 7. 8 T¹
 संस्रष्टान्; K⁷ स्रष्टा; B⁹ (marg. as in text) D⁵
 स द्रष्टा; D² संस्रष्टान्; D⁴. 9 स्रष्टा; Cnप संस्रष्टा
 (as in text). K⁸. 7 Dn¹. n⁴ D⁵ D²-4. 6. 8. 9 G⁶ M⁵. 7
 तथा; V¹ Bo. 9-9 Da⁴. 4 D⁷ T G¹-3 M¹. 6 तदा (for
 सदा). ☞ Cn: संस्रष्टेति पाठे समित्येकीभावे इति यास्क-
 वचनान् (Nir. I. i. 3) आत्मन्येकीभावेन तादात्म्येन गुणानां
 स्रष्टा कल्पकः संस्रष्टा । ☞

41 ^b) K¹ कुर्वते. Ś¹ (before corr.) K¹. 2. 4. 5 V¹
 Bo. 6. 7 D⁴ D². 3-3 T G¹. 2 M¹. 5-7 बुद्धिसप्तमैः; K⁷
 D⁴. 9 'रंतरा (for 'सप्तमैः). —^c) ☞ C⁷ अजानद्भिः रूपा-
 दिविषयानजानद्भिरिन्द्रियैः । अन्तर्णीतो णिच् । जज्ञापयद्भिरि-
 न्द्रियैः । ☞ —^d) D⁸ पदमात्मा (for पर).

42 ^a) D⁴ सृजते (for सृ). M⁵ त्रि (for द्वि).
 —^b) K¹ परिपश्यते. —^c) K⁷ स प्रयोगस्य. K⁷ Da⁴
 D¹. 9 M¹ एव; G² पृथु (for पृथ). —^d) G² सत्त्व-
 (for सत्त्व-). K⁶ V¹ Bo. 9-8 Da⁴. 4 Dn¹ D⁵ D². 3. 8
 M¹. 7 ध्रुवं; D⁵ ध्रुवः (for ध्रुवः).

43 ^a) D⁴ आश्रया; D⁵ आश्रमो. ☞ Ca: आश्रयः
 उपादानकारणत्वम् । ☞ —^b) D⁴. 9 च कश्च नः; D⁷ T¹
 G¹-3. 6 कदाचन (for च कश्चन). B⁹ (marg.) D⁵ T²
 Ca गुणाः (T² 'णः) सत्त्वस्य चेतना (Ca 'नः); M⁵. 7
 क्षेत्रज्ञस्य (M⁷ 'स्त्व) चेतना. — D⁷ G¹ om. (hapl.)
 43^{ad}. —^c) G⁸ रजः (for मनः); K⁶ V¹ Bo. 9. 7

C. 12. 7110
B. 12. 194. 45
K. 12. 192. 54

रश्मींस्तेषां स मनसा यदा सम्यङ्प्रियच्छति ।
तदा प्रकाशतेऽस्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ॥ ४४
त्यक्त्वा यः प्राकृतं कर्म नित्यमात्मारतिर्मुनिः ।
सर्वभूतात्मभूतः स्यात्स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ४५
यथा वारिचरः पक्षी लिप्यमानो न लिप्यते ।
एवमेव कृतप्रज्ञो भूतेषु परिवर्तते ॥ ४६
एवंस्वभावमेवैतत्स्वबुद्ध्या विहरेन्नरः ।

Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 Cn संसृजते; T1 संसृति च (for संसृजति). * Cn: संसृजते निर्दिशति प्रकाशयतीत्यर्थः । * —^a) S1 K1. 2. 4 गुणान्वै तु कदा च न; Ca as in text.

44 *) Da4 G2 रश्मिस्; T2 रश्मिस्. T2 G1. 2 त्वेषां; M1. 5-7 एषां (for तेषां). B6 समादाय; Ds. 7 T1 सुमनसां (Ds 'सा'); T2 G1. 6 M5-7 स मनसां (for 'नसा'). * Ca: रश्मीन् इन्द्रियवृत्तिः ॥ Cs: रश्मीन् विषयप्रकाशनप्रकारान् । ...रश्मिनैवामिति पाठे बुद्ध्यादिगुणानामेषां रश्मिना तेजसा । * —^b) G6 यथा (for यदा). —^c) K7 Ds स्वात्मा; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 ब्राह्मणा (for सस्यात्मा). Dn1 तदप्रकाशे तस्यात्मा. —^d) K7 D4. 6. 9 दीपः कुंसे ज्वलन्निव.

45 45^{ab} is damaged is B7. —^a) K4 D4 याः; G1 [अ]यः (for यः). Ds om. from कृतं up to the second लिप्य (in 46^b). S1 K1. 2 प्राकृतं (for प्रा). Ds M1. 5. 1 त्यक्त्वा पूर्वकृतं कर्म. * Cs: प्राकृतमिति । प्रकृत्या फलरागस्वभावेन प्रयुक्तं प्राकृतं काम्यं कर्म । * —^b) Ds आत्मारतो (for 'रतिर्'). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 यदा नित्यं (T1 G1-3 'त्यं') रतो मुनिः. —^c) K6 Dn1. n4 Ds D2. 3 भूतस्यात्; K7 भूतं स्यात्; D7 T1 भूतस्यात् (for 'भूतः स्यात्'). —^d) B8 प्र- (for स). K6 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-7 T G1-3. 6 M1. 5-7 उत्तमां (for परमां).

46 Ds om. up to लिप्य (cf. v. l. 45). —^a) G2 वारिचरं; G6 [आ]काशचरः (for वारि'). Da4 पक्षि. —^b) K6 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-7 सलिलेन; K7 D4. 5 T G1. 3. 6 M1. 5-7 न लिप्य (K7 'प्य') ति; G2 न लंपत (sic) (for लिप्यमानो). Ds. 7 [अ]वल्लिप्यते; T1 G1 न लिप्यति (for 'प्यते'). —^c) D7 T1 G1. 3 एष (for एव).

47 B6 om. 47^{ab}. —^a) K3 एव (for एव). —^b) K7 D4. 5. 9 ननु ब्रह्मा; D7 T G1-3. 6 संबुध्य (for स्वबुद्ध्या). D7 T2 G6 M5-7 विहरन् (for 'रेन्'). M5

अशोचन्नप्रहृष्यंश्च चरेद्विगतमत्सरः ॥ ४७
स्वभावसिद्ध्या संसिद्धान्स नित्यं सृजते गुणान् ।
ऊर्णनाभिर्यथा स्रष्टा विज्ञेयास्तन्तुवद्गुणाः ॥ ४८
प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते निवृत्तिर्नोपलभ्यते ।
प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति ॥ ४९
एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ।
उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्येद्यथामति ॥ ५०

मुनिः (for नरः). —^a) S1 K1. 2 चाप्रहृष्यंश्च (for अप्र^a). M5 अप्रहृष्यन्नशोचंश्च. —^d) K6 Bo. 6. 9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 समो (for चरेन्). K7 D4-6. 9 सहेतु गतमत्सरः.

48 *) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 युक्त्या; D4. 9 बुद्ध्या; T2 शक्या (for 'सिद्ध्या'). K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da7 Dn1. n4 Ds D2-3. 3. 9 (12 M5. 6 युक्तस्तु (Ds 'श्च'); D7 T G1. 3. 6 M7 युक्तं तु (for संसिद्धान्). M1 स्वातन्त्र्यभावयुक्तस्तु. —^b) S1 K1. 2 द्रष्टा हि; K7 D4. 6. 9 स्रष्टा हि; Da4 स नित्यान्; D7 T (11. 3. 6 M1. 5-7 नित्यं सं- (for स नित्यं). D4 सृजते. —^c) K1 तूर्णः; D7 और्णे- (for ऊर्णः). K4. 6. 7 V1 Bo. 7-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2-3. 3. 9 सूत्रं; D7 T G1-3. 6 M5 सरवं; M1. 6. 7 स्रष्टा (for स्रष्टा). —^d) B6 जंतुवद् (for तन्तु).

49 *) B8 (marg.) वै; M5 वि- (for न). B7 विवर्तते (for निव^a). * Cs: प्रध्वस्ता इति । विवेकज्ञानप्रणष्टा गुणाः । * —^b) V1 प्रवृत्तिर् (for नि^a). K4 नोपलभ्येत्; B8 (marg. as in text) Das. 44 'पक्षेण' (for 'लभ्यते'). * Ca: यथा ऊर्णनाभिः मकुट इव तन्तुवद्गुणाः । न ये प्रध्वस्तास्ते निवर्तन्ते । न स्रष्टु विनष्टा यद्व्याकिरीधरेण उन्मज्जयितुं शक्यते । एवं सिद्धे, उत्तरकारकं तज्जातीयोत्पत्तिमाह — निवृत्तिर्नोपलभ्यते । * —^c) K1 प्रत्यक्षे च (for 'क्षेण'). —^d) D6 सिध्यते. * Cp: अनुमीयते क्षुतिरनेनेत्यनुमानं स्पष्टति । तथा तस्मिन्निवृत्तिः । *

50 *) K1 एकमेकः; T2 इति केषिद्. K1 व्यवस्यन्ति; K4. 6 B7 Das Dn1 Ds D2. 3. 7. 8 [s]व्यवस्यति (for व्यव^a). —^b) Ds T G1. 2 निवृत्तिम्; D7 निवृत्तिम्; G6 निवृत्तम् (for 'तिर्'). V1 अपि; D7 इव (for इति). —^c) K1 संप्रधार्यैतद्; D2 T2 G1 'धार्यैतद्' (for 'धार्यैतद्'). —^d) S1 K1. 2 अज्यवसेद्; K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ज्यवसे (V1 'से') त (for अज्यवसेद्). K1 D4. 5. 9 यथाविधि; B6 Ds1 M6 यथा सतिः (for यथामति).

इतीमं हृदयग्रन्थि बुद्धिभेदमयं दृढम् ।
विमुच्य सुखमासीत न शोचेच्छिन्नसंशयः ॥ ५१
मलिनाः प्राप्नुयुः शुद्धिं यथा पूर्णां नदीं नराः ।
अवगाह्य सुविद्रांसो विद्धि ज्ञानमिदं तथा ॥ ५२
महानदीं हि पारङ्गस्तप्यते न तरन्यथा ।
एवं ये विदुरध्यात्मं कैवल्यं ज्ञानमुत्तमम् ॥ ५३
एतां बुद्ध्या नरः सर्वा भूतानामागतिं गतिम् ।

51 *) Ds1 हृदयं (for 'य-'). —^b) Ks -चित्तमयं; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text).^c Ds. 8 -चित्ता; Ds -स्त्व'; Gs -मेध' (for -भेद'). * Cp: हृदयग्रन्थिम्, अहंकारं, अज्ञानं वा जाड्यं वा ॥ Cs: हृदयग्रन्थिम्, अतस्त्व मिथ्याज्ञानरूपं बुद्धिभेदमयम् । * —^c) Gs विमुच. K7 V1 Bo Ds. 9 आसीनो (for आसीत).

52 *) Ks. 4 मलिनः; Ms (before corr.). 6. 7 (sup. lin.) प्रसूताः. Ks. 7 Ds. 4-7. 9 Ms-7 सिद्धि (for शुद्धि). —^b) Ś1 K1 तथा (for यथा). Ds. 4 Ms पूर्णा. K1 नदी; Ds. 4 नदी. Gs. 6 नरः. * Cs: पूर्णा सततप्रवाहिनीम् । * —^c) Ś1 K1. 2 D7 Gs अविगाह्य; Ds अवगाह्य (for 'गाह्य'). Ds च (for सु-). —^d) Ds. 7. 8 विधि (for विद्धि). Ds लोकम् (for ज्ञानम्). Ds. 8 इमं (for इदं). — After 52, K7 Bo Ds. 9 ins. 509*.

53 K7 om. 53. Bo Ds. 9 om. (hapl.) 53^{ab}; V1 reads it on marg. —^a) K1 महानदी; Ks. 6 Bo. 8 (marg.) Ds. 4. 4 Dn1. n4 Ds Ds. 6. 8 'नद्या; Bo-8 Ds 'नद्या' (for 'नदी'). Bo तत्तज्ज्ञस्; Ds. 4 तत्त्वज्ञस्; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 पारङ्गास् (for 'ज्ञस्'). —^b) V1 तीर्यते; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 तरति (for तप्यते). Ks. 6 V1 Bo Dn1. n4 Ds Ds. 8. 6-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 तद (Ms 'दा') न्यथा (for तरन्यथा). — Ks V1 Bo. 6-8 Ds. 4. 4 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 5. 6. 8 ins. after 53^{ab}; K7 Bo Ds. 9 after 52:

509* न तु तप्यति तत्त्वज्ञः फले ज्ञाते तत्पुनः ।

[V1 न हि; Ds. 4 न तु (for न तु). K7 Ds. 6. 8 तप्यते न तु तत्त्वज्ञः (for the prior half). V1 Dn1 Ds. 9 फल- (for फले). K7 Ds. 4 Dn1 Ds. 9 ज्ञाने; Dn1 -जाते (for ज्ञाते).]

—^c) V1 Bo. 7. 9 Ds. 4 Ds. 2. 5. 7 T1 G1. 3. 6 आध्यात्मं; Bs (marg. as in text) M1. 6. 7 आत्मानं (for अध्यात्मं). —^d) Ś1 K1 Ds. 4 कैवल्य-; Ks. 6 वैकल्य-;

अवेक्ष्य च शनैर्बुद्ध्या लभते शं परं ततः ॥ ५४
त्रिवर्गो यस्य विदितः प्राग्ज्योतिः स विमुच्यते ।
अन्विष्य मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ॥ ५५
न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियेषु विभागशः ।
तत्र तत्र विसृष्टेषु दुर्जयेष्वकृतात्मभिः ॥ ५६
एतद्बुद्ध्या भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।
विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ५७

Ks कैवल्यं; Bs-9 Dn1 Ds. 4-7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 केवलं (Ms. 7 'ल-') (for कैवल्यं).

54 *) Ks Ds. 2 Ds M1. 5-7 एवं; Bs एतद् (for एतां). K7 Ds. 8. 9 Gs बुद्ध्या (for बुद्ध्या). Bs. 7. 9 नरः सर्व-; Ds. 4. 4 नरः सर्व-; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 नराः सर्व- (D7 'वा') (for नरः सर्वा). —^b) Ds om. गतिम्. T2 भूतानामागतिं सति. —^c) D7 T G1-3. 6 Ms सम्यग् (for बुद्ध्या). —^d) Ds. 4 लभ्यते (for लभते). Ks. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Ds. 4 Dn1 Ds Ds. 4. 8. 9 Cp: शम-मन्ततः; Ds. 4 Dn1 Ds. 5. 6 शमनं ततः (for शं परं ततः). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 लभते (G2 M7 लभन्ते; M1. 6 ब्रह्मते) शममुत्तमं. * Cn: शं सुखम्, अनन्ततः अनन्तम् । शममन्तत इति पाठः स्पष्टार्थः । *

55 *) Ks त्रिविधो; Ds त्रिवर्गो (for 'र्गो'). K7 Ds. 9 शास्त्रेण; G1. 2 विदितः (for विदितः). —^b) V1 D7 T2 G1. 2 M1. 5-7 प्रेक्ष्य तं; T1 प्रेक्ष्यतां; Gs. 6 प्रेक्ष्य (Gs 'क्ष्य') तः (for प्राग्ज्योतिः). Ks. 7 Bo. 6-9 Ds. 4. 4 Dn1. n4 Ds Ds. 6. 8. 9 प्रेक्ष्य यश्च विमुच (Ds 'मोक्ष') ति. —^c) Ds. 4 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 अन्वीक्ष्य (Ds. 4 'व्य') (for अन्विष्य). Ks. 4 अन्विष्यमाणमायुश्च. —^d) K7 Ds. 6. 9 सौतर्दशी; T2 तद्दर्शी (for तत्त्व'). K2 निरुत्सुकः; Ds. 4 'रुसुकैः; G2 'रुसुखः. * Cp: निरुत्सुकोऽतरलचित्तः । *

56 *) M1. 7 ज्ञातुम् (for द्रष्टुम्). —^b) Ks. 7 Dn1. n4 Ds. 2. 5. 9 इन्द्रियैश्च (Ds 'वैः सु-'); D7 T1 G1 इन्द्रियेण (for 'येषु'). — Ds. 4. 4 om. 56^{ad}. —^c) V1 निरुत्सुकः; Dn1. n4 Ds. 2 विसृष्टैश्च; D7 T G1-3. 6 M7 विसृष्टेषु (for विसृ'). —^d) Ś1 K1. 2. 4 दुर्धरेषु; Ks Dn1. n4 Ds. 2. 8 दुर्धरैश्च; K7 V1 Bo. 6-9 Ds Gs दुर्धरैषु; Ds. 9 दुर्धरैषु; Ds. 6 दुर्धरैर (for दुर्धरेषु). D7 T G1. 2. 6 अजितात्मभिः (for अकृता').

57 *) Ds M1. 6. 7 एवं (for एतद्). K1 Ds. 2 बुद्ध्या (for बुद्ध्या). Dn1 बुद्धिः (for बुद्धः). —^b) Ds G1. 3

C. 12. 7124
B. 12. 194 59
K. 12. 192. 71

C. 12. 7125
B. 12. 194. 60
K. 12. 192. 72

न भवति विदुषां ततो भयं
यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् ।
न हि गतिरधिकास्ति कस्यचि-
त्सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यताम् ॥ ५८
यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकं
तच्च निर्णुदति यत्पुरा कृतम् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

नाप्रियं तदुभयं कुतः प्रियं
तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ ५९
लोक आतुरजनान्विराविण-
स्तत्तदेव बहु पश्य शोचतः ।
तत्र पश्य कुशलानशोचतो
ये विदुस्तदुभयं पदं सदा ॥ ६०

Mi. 6. 7 बुद्धि- (for बुद्ध-). — After 57^{ab}, Kumbh. ed.
Cv ins. :

510* प्रतिगृह्य च निहोति ह्यन्यथा च प्रदृश्यते ।
न सर्पति च यं प्राहुः सर्वत्र प्रतिहन्यते ।
भूमेन चाप्रसन्नोऽभिर्यथार्कं न प्रवर्तयेत् ।
धिष्ण्याधिपे प्रसन्ने तु स्थितिमेतां निरीक्षते ।
अतिदूराच्च सूक्ष्मत्वात्प्रस्थानं न प्रकाशते । [5]
प्रपद्य तच्छ्रुताह्वानि चिन्मयं स्वीकृतं विना ।

[(L. 1) * Cv : अन्यथा तूष्णीमेव निराकरणं प्रदृश्यते । *
— (L. 3) * Cv : अप्रसन्नः आच्छादितः । * — (L. 4)
* Cv : धिष्ण्याधिपे वैकुण्ठलोकयानाधिपे । * — (L. 5)
* Cv : प्रस्थानं मुक्तिमार्गः । * — (L. 6) * Cv : प्रपद्य
ज्ञात्वा । यत्तत्पर्यन्तं कालं वृथैवायुर्गतमिति वैराग्यं प्राप्येत्यर्थः । *]
— *) Ds. 7 T G1. 3. 6 [एतद् (for तद्). K7 मन्येत
(for मन्यन्ते). — ^a) K3 कृत्यकृत्या; G1. 2 कृत(G2
'तं'कृत्यं (for 'कृत्या).

58 *) Da4 G2 भवति; Dn4 भवती. Da5 विदुष्यां;
T2 विमर्शं (for विदुषां). Ś1 K1. 2 V1 महद्भयं; K7
Da. 9 तथा भयं; B6 यतो भयं (for ततो भयं). — ^b)
K7 G2 तद्यद् (for यद्). — ^a) D5 गुणैः (for गुणे).
K6 प्रवदति; G6 प्रभवति. B6. 9 D5 T2 G1. 2. 6 M1.
5-7 तुल्यतां; Da5 [अ]ति तुल्यतां; Ds2 अनल्पतां (for
अतुल्यताम्).

59 *) K6 V1 B6-9 Da5. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 6-8
T G1-2. 6 M1. 5. 6 Cv यः (for यत्). Da4 अनधि-
(for अनभि-). — ^b) K1 [अ]नुर्णदति; K6. 7 B6. 6. 3
Da5. 24 Dn4 Ds D4-9 T G1. 2 निर्णुदति; V1 विनिर्दति
(for निर्णु-). — *) Da4 प्रियं (for [अ]प्रियं). Ds
lacuna for दुभयं कुतः प्रि. — ^a) D1 G1. 2. 6 M1 तं
(for तज्). K1. 2. 4 G6 सर्वतः (for कु-). — After

59, K6 B7-9 Da5 Dn1. 24 Ds D2. 2. 8 Cp ins. :

511* लोकमातुरमसूयते जन-

स्तस्य तज्जनयतीह सर्वतः ।

[(L. 2) B7-9 Da5 कुर्वतः (for य-).]

60 B7. 9 Ds1 om. 60^{ab}. — *) K7 पश्य; Ds
यश्च (for लोक). K6 जनाद् (for जनान्). K1 B6
विराविशास् (B6 'शस्'); V1 B6 Ds निराविशं (V1
'श')स्; Ds2 Ds. 8 निराविशस् (for विराविणस्). K2. 4
लोक आतुरजनान्विराविणस्; B6 D4. 7 T G1-2. 6 M1. 5-7
Cs लोकमात(Ds T2 G2 Ms. 6 Cs 'तु'रमसूयते जनस्;
Da5 (also as in text) ** आतुरजनास्तदुभयं पदं. *) Ca:
विराविण इति । बुद्धिद्वयापेक्षसंदेहादुभयशब्दभारिणः, अस्ति
मोक्षो नास्ति मोक्ष इति दोषायमानसंदेहस्य अकशश्चान् ॥ Cn
(reading निराविशन्?): लोके निराविशन् सम्यग्गभिनि-
वेशं कुर्वन् ॥ Cv : विराविणः विशेषेण शोदनञ्चनियुक्तानातुर-
जनान् । * — ^a) K4 D4. 9 तत्र देव (for तत्तदेव).
K2 योगतः; K4 शोचतः; B6 D7 T G1-2. 6 शोचति
(for 'तः). Ds तस्य वै जनयतीह पश्यतः. — *) D6
तत्र वीक्ष्य कुशलो न शोचते; T2 M7 तत्र पश्य कुशलं
(M7 'लो') न शोचतो. Cap as in text. — ^a) K7
Da. 9 तदुभयं (for तद्). Ś1 K1. 2. 4 सदैव ह; Dn1
सतां पदं; Ds D7. 8 T G1-2 M1. 5-7 पदं सतां; G6
प्रियाप्रियं (for पदं सदा). Da5. 24 ये विदुर्भयविरागिणः
सदा; D5 शोचतोभयविभागिनः सदा.

Colophon. — Sub-parvan : Ś1 K1. 2. 4. 6. 1 V1
B6. 6-9 Da5. 24 Dn1. 24 Ds D2. 4-9 T G1-2. 6 M1. 5-7
मोक्षधर्म. — Adhy. name : K1. 2. 4 V1 B6. 6. 2. 9
Da5. 24 अद्यात्मं; B7 अद्यात्मकधर्मं; Ds अद्यात्मनिक-
पणं; T2 गुणाचारं; M1. 5-7 अद्यात्मोपदेशः. — Adhy.
no. (figures, words or both): B6 Dn4 Ds D7. 8 T1
G1. 2. 6 M1. 5-7 20; Dn1 21; Ds 19; T2 G2 34.
— Śloka no.: K4 62; Da5 Dn1. 24 63; Ds1 61.

१८८

भीष्म उवाच ।

हन्त वक्ष्यामि ते पार्थ ध्यानयोगं चतुर्विधम् ।
 यं ज्ञात्वा शाश्वतीं सिद्धिं गच्छन्ति परमर्षयः ॥ १
 यथा खनुष्ठितं ध्यानं तथा कुर्वन्ति योगिनः ।
 महर्षयो ज्ञानतृप्ता निर्वाणगतमानसाः ॥ २
 नावर्तन्ते पुनः पार्थ मुक्ताः संसारदोषतः ।
 जन्मदोषपरिक्षीणाः स्वभावे पर्यवस्थिताः ॥ ३
 निर्द्वन्द्वा नित्यसत्त्वस्था विमुक्ता नित्यमाश्रिताः ।
 असङ्गीन्यविवादीनि मनःशान्तिकराणि च ॥ ४

तत्र स्वाध्यायसंश्लिष्टमेकाग्रं धारयेन्मनः ।
 पिण्डीकृत्येन्द्रियग्राममासीनः काष्ठवन्मुनिः ॥ ५
 शब्दं न विन्देच्छ्रोत्रेण स्पर्शं त्वचा न वेदयेत् ।
 रूपं न चक्षुषा विद्याजिह्वया न रसांस्तथा ॥ ६
 ग्रेयाण्यपि च सर्वाणि जह्याद्धानेन योगवित् ।
 पञ्चवर्गप्रमाथीनि नेच्छेच्चैतानि वीर्यवान् ॥ ७
 ततो मनसि संसज्य पञ्चवर्गं विचक्षणः ।
 समादध्यान्मनो भ्रान्तमिन्द्रियैः सह पञ्चभिः ॥ ८
 विसंचारि निरालम्बं पञ्चद्वारं चलाचलम् ।

C. 12. 7137
 B. 12. 195. 9
 K. 12. 193. 10

188

With 188, cf. Brhan-Nār. P. 44 83-105, the variants from which are included in Appendix II (no. 1).

1 ^a) D_{as}. n₁ तात (for पार्थ). — ^b) D_r ध्यान-योगश्च; G₆ ध्यानं योगं. — ^c) K₇ तज्ज; D_{as} ये; D₁. 7. 9 T M₁ 5-7 यज्ज (for यं). — ^d) B₆-9 D_{n1}. n₄ D_s D₂. 8. 8 [ह]ह महर्षयः (for परमं). ❀ C_a: चतुर्विधम् । महाभूतलयः पूर्वमहंकारात्मकस्तथा । बौद्ध आध्यात्मिकश्चेति ध्यानयोगश्चतुर्विधः ॥ G₈ (adds): यद्वा ध्यानस्य चतुर्विधत्वं विषयेभ्य इन्द्रियनिवर्तनं, ततो मनसीन्द्रियलयः, ततो मनसो बुद्धौ लयः, बुद्धेरारम्भतीति । ❀

2 ^a) K₇ D₄. 9 सुनियतं; B₈ (marg. as in text) D_{as} सुनिष्ठितं; D_{as} M₁ स्वनि (for खनु). Ś₁ K₁. 2 कार्यं (for ध्यानं). — ^b) D_{as} यथा (for तथा).

3 ^a) D_r T₁ G₁. 8. 6 वर्तते च (for नावर्तन्ते). — ^c) D₆. 6 सर्वं (for जन्म). K₁. 4 परिक्षीणः (for 'क्षीणाः). — ^d) Ś₁ K₂. 4 पर्यवस्थितः; D_r T₁ G₁. 8. 6 पर्युपस्थिताः.

4 D₅ om. (hapl) 4^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4. 7 D₁. 9 निर्द्वन्द्वा (K₄ 'द्वा) नित्यस (K₇ D₁. 9 'त'स्वस्थो. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 5. 7 D₄. 6. 9 विमुक्ता; B₆-9 D_{as}. a₄ निर्मुक्ता; D_s T₂ M₁. 5-7 विमुक्ति; D_r T₁ G₁. 8 विमुक्तिर (for 'क्ता). Ś₁ K₂. 4 D₄. 7 नित्यमाश्रितः; K₆ V₁ B₆. 6-9 D_{as}. a₄ D_{n1} D₂. 8. 8 Cnp निष्परिग्रहाः; D_{n1} नित्यमस्थिताः; D₆ नित्यमास्थिताः (for 'माश्रिताः). — ^c) K₄. 6 B₆. 6. 7 D_{as} D_{n1}. n₄ D₂. 8. 8 G₈ असंगानि (for

असङ्गीनि). V₁ D_s D₅. 7 T G₁ 8 M₁ 8. 7 अविषादीनि; G₂ अपकारीणि (for अविवादीनि).

5 ^a) V₁ D₄. 5. 9 G₂ M₆. 7 Cnp [अ]ध्ययनसंश्लिष्टम्; B₆ 6-9 D_{as}. a₄ D_{n1}. n₄ D_s D₂. 8. 8. 8 T₂ ध्यानेन सं; D_r T₁ G₁. 8 ध्यायेत्सुसं; M₁. 5 ध्यायन्नसं (for स्वाध्यायसं). ❀ C_n: [ध्याना]ध्ययनसंश्लिष्टमिति प्राचीनपाठे प्रणवेन घण्टानादवदतिदीर्घोच्चारितेन एकीभूतम् । ❀ — ^b) D_r T G₁-8. 6 M₁. 5-7 एकाग्रो. — ^c) ❀ C_n: इन्द्रियाणां मनोमात्रावस्थितिः पिण्डीकारः । ❀ — ^d) Ś₁ K₂. 4 आसीनं (for 'नः). D₆ (before corr.) मुक्ति (for मुनिः).

6 ^b) Ś₁ K₁. 2 स्पर्शं चापि; K₇ D_{as}. a₄ D_{n1} D_s D₄-6. 9 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 त्वचा स्पर्शं (by transp.). V₁ B₆. 6-9 नापि च (for त्वचा न). D₄ वेदयेत्; D₆ विदयेत्. — ^c) K₇ चक्षुषां. K₇ D_{as} D_{n1} D_s D₄. 6. 9 विद्याज् (for विद्याज्). — ^d) D₄ (before corr. as in text) G₂ जिह्वाया. D₅. 7 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 च (for न). K₆ D_r T G₁. 8. 6 M₁ रसं (for रसांस).

7 ^a) B₆ D_{as}. a₄ प्रियाणि; D_s प्रेयाणि; G₂ ग्रेयानि. — ^b) D₆ ज्ञानेन; D_r T G₁. 8. 8 M₅ च ध्यान (for ध्यानेन). — ^c) K₆ पंचधर्म्यः; B₆. 6. 8 'धर्म' (for 'वर्ग'). — ^d) Ś₁ K₇ B₆ D_s G₈ नेच्छेच्च; G₁. 8 T₁ नेच्छत (for नेच्छेच्च). K₇ D₆ (before corr.) वीर्यवान् (for वीर्यं). K₁. 2 नै (K₂ ने)च्छेच्च तानि वीर्यवान्.

8 ^a) K₄ संसज्य; K₆ V₁ B₆ 7-9 D_{as}. a₄ D_{n1}. n₄ D_s D₂. 8. 8 संसृष्ट; D₄. 8. 9 संसृष्टं (for संसज्य). — ^b) T₂ पंचवर्गः. K₄ विलक्षणः; K₇ विचक्षणैः;

C. 12. 7187
B. 12. 195. 9
K. 12. 193. 10

पूर्वे ध्यानपथे धीरः समादध्यान्मनोऽन्तरम् ॥ ९
इन्द्रियाणि मनश्चैव यदा पिण्डीकरोत्ययम् ।
एष ध्यानपथः पूर्वो मया समनुवर्णितः ॥ १०
तस्य तत्पूर्वसंरुद्धं मनःषष्ठमनन्तरम् ।
स्फुरिष्यति सप्रुद्धान्तं विद्युदम्बुधरे यथा ॥ ११
जलबिन्दुर्यथा लोलः पर्णस्थः सर्वतश्चलः ।
एवमेवास्य तच्चित्तं भवति ध्यानवर्त्मनि ॥ १२
समाहितं क्षणं किञ्चिद्ध्यानवर्त्मनि तिष्ठति ।

D₈₁ विवक्षणः. — °) T₂ समां दद्यान्; G₂ समादध्यान्.
K₁ समादध्यात्मनो आंताम्.

9 °) Ś₁ K₁. 2. 4 निःसंशयं; K₇ D₄. 9 विसंवादि;
D₅. 8 निःसंचारि; D₇ T₁ G₁ विसंचारं; G₈ M₇ चारी.
K₇ निराख्यं (for 'लम्बं'). ☞ C₈: विसंचारि बहिःसंचार-
रहितम् । निराख्यं विषयस्मरणरहितम् । ☞ — °) G₁
पंचचारं (for 'द्वारं'). — °) K₄ V₁ B₀ 0-3 D₈₃. 24
D₈₁. 24 D₈ D₂. 5-8 T₂ G₂. 6 M₁. 5-7 पूर्व; B₉ D₄
T₁ G₁. 2 पूर्व (for 'पूर्व'). D₈₂ ध्याने यत्नेद्; D₇ ध्यान-
पथं; T₁ G₁. 8 पदे (for 'पथे'). K₇ धीराः; B₀ T₁
धीरः (for 'धीरः'). — °) B₈ समादध्यान्; D₈₄ सदा
दध्यान्; T₁ समादध्यान्. V₁ B₀. 6-9 D₈₃ D₈₁. 24 D₈
D₂. 5. 7. 8 M₆. 7 (sup. line.) मनोतरा (D₈₃ 'रः'); T₁
G₁. 8 M₁. 5. 7 मनो नरः (for 'मनोऽन्तरम्').

10 °) D₈₄ पिंडि; T₂ पिंडः. Ś₁ K₁. 2. 4 [अ]सौ
(for [अ]यम्). — °) T₁ एव (for 'एष'). D₈₃. 24
स्थानपथः (for 'ध्यान'). D₈₄ पूर्व; D₅ नित्यं; T₂
पूर्व. — °) K₈ यथा (for 'मया'). K₁ समनुवर्णिताः.

11 °) G₂ तच्च (for 'तस्य'). K₈ संशुद्धम् (for
'संरुद्धं'). ☞ C₈: पूर्वसंरुद्धमिति प्रथमरोधोपक्रमे ध्याने
स्थितमपि । ☞ — °) K₈ B₀. 7. 8 (marg.) D₈₁. 24
D₈ D₂. 2. 3 आत्मनः षष्ठमां (K₈ D₂ 'मं') तरं; K₇ D₈₃.
24 D₄ आत्मषष्ठमनंतरं; V₁ B₀. 8 D₅-7 M₁ आत्मषष्ठं
मनोतरं; T₁ G₁. 2. 6 M₅-7 आत्मषष्ठं (G₈ 'ष्ट') मनोतरा.
— °) K₁ B₈ (marg. as in text) समुद्भातः; V₁ B₀. 8
(marg.) 'द्भाते; B₈ (marg.) 'द्भाता; D₈₃. 24 D₈₁
D₈ D₂. 5. 7. 8 G₂. 6 M₇ 'द्भाता; D₄ 'द्भातं (for 'द्धान्तं').
— °) D₇ अंबुधरो (for 'रे'). ☞ C₈: यथाग्भोधरादन्यत्र
सती अपि विद्युदम्बोधरमध्य एव स्थाने स्थाने विचलन्ती
लक्ष्यते, एवं समाधौ नाभ्यादिमूर्धनंतरधारणास्थाने क्रमेण
स्थाप्यमानं मनस्स चक्षत्वं न जहातीत्यर्थः । ☞

पुनर्वायुपथं आन्तं मनो भवति वायुवत् ॥ १३
अनिर्वेदो गतक्लेशो गततन्त्रीरमत्सरः ।
समादध्यात्पुनश्चेतो ध्यानेन ध्यानयोगवित् ॥ १४
विचारश्च वितर्कश्च विवेकश्चोपजायते ।
मुनेः समादधानस्य प्रथमं ध्यानमादितः ॥ १५
मनसा क्लिश्यमानस्तु समाधानं च कारयेत् ।
न निर्वेदं मुनिर्गच्छेत्कुर्यादेवात्मनो हितम् ॥ १६
पांसुभस्मकरीषाणां यथा वै राशयश्चिताः ।

12 °) D₈ लोभः; M₁ लोलं. — °) (G₂ पथस्थः
(for 'पणस्थ.'). D₆ च मः; M₇ चरः (for 'चलः').
— °) B₀. 7-9 D₈₃. 24 D₈₁ D₈ D₂. 3. 8 (G₈ चित्तं
(D₈₄ 'त्रं') च; B₀ चित्तं वै (for 'तच्चित्तं'). — °)
D₈ D₇ T₁ G₁. 8. 6 M₁. 6. 7 अमति (for 'भवति'). D₇
T₁ G₁ M₆ ज्ञानवर्त्मनि; T₂ ध्यानवर्त्मनि (sic).

13 °) D₈ समादितः; M₇ 'हितः. B₈ (marg. as
in text) D₈₁ मनः (for 'क्षणं'). Ś₁ K₁. 4. 6 कंचिद्.
T₁ G₁. 8. 6 समाधिलक्षणं किञ्चिद्. — °) T₁ (G₁. 8. 6
ज्ञान (for 'ध्यान'). — °) D₇ T₁ (G₁. 8 पूर्व (for
पुनर्). K₁. 6 B₀ वायुपथः; D₈₄ D₈₁ M₁. 6 पथे.
K₇ D₂. 5. 9 M₅. 7 प्राप्य; D₇ T₁ (G₁. 8. 6 M₁ 8 प्राप्तं
(T₁ 'सा') (for 'आन्तं'). — °) M₁. 6. 7 अमति (for
भवति).

14 °) B₀ ततस्तन्त्रीरः; D₆. 7 (G₁. 8 M₇ गततन्त्रीरः.
K₄. 6. 7 B₀. 6-9 D₈₃. 24 D₈₁. 24 D₈ D₂-5 (G₂ M₁. 6-7
अमत्सरी. D₈ गततन्त्रीरप्यमत्सरी. — °) B₈ ध्यान-
योगतः.

15 °) K₇ D₄. 6. 9 वितर्कश्च विचारश्च (by transp.);
G₈ हताशश्च वितर्कश्च (for °). K₈ D₈₁. 24 D₂. 3. 8
transp. वितर्कश्च and विवेकश्च. (G₈ [अ]विपद्दश्च (for
विवेकश्च). — K₈ om. 15^a-16^b. — °) D₇ प्रथमः.
D₈ आदितः (for 'आदितः'). D₈₄ प्रमथ्यानवमादितः
(sic). ☞ C₈: आलोचनमात्ररूपा विषयेन्द्रियसदृष्टिर्विचारः ।
संदेहरूपा मनोवृत्तिर्वितर्कः । निर्णयरूपा बुद्धिर्बुद्धिर्विवेकः । ☞

16 K₈ om. 16^a (of. v. l. 15). — °) K₄ D₄ 9
सहसा (for 'मनसा'). Ś₁ K₁. 2. 4 क्लेशमानस्य; K₇ D₄.
5. 9 M₅ क्लिश्यमानश्च; B₈ 'मानं तु; D₄ 'मानोपि; G₁
'मानस्य. — °) D₅ तु (for 'च'). Ś₁ K₁. 2. 4. 7 D₄. 6. 9
G₂ तत्समाधानकांक्ष (K₇ D₂. 6. 9 (G₂ 'कांक्ष') या. — °)
D₈ T₁ G₁ M₁ अनिर्वेदं. D₈₂ D₈ पुनर् (for 'मुनिर्').
D₄. 7 T₁ G₁ M₅. 7 गच्छन् (for 'गच्छेद्').

सहसा वारिणा सिक्ता न यान्ति परिभावनाम् ॥ १७
 किञ्चित्क्षिगधं यथा च स्याच्छुष्कचूर्णमभावितम् ।
 क्रमशस्तु शनैर्गच्छेत्सर्वं तत्परिभावनम् ॥ १८
 एवमेवेन्द्रियग्रामं शनैः संपरिभावयेत् ।
 संहरेत्क्रमशश्चैव स सम्यक्प्रशमिष्यति ॥ १९
 स्वयमेव मनश्चैव पञ्चवर्गश्च भारत ।

पूर्वं ध्यानपथं प्राप्य नित्ययोगेन शाम्यति ॥ २०
 न तत्पुरुषकारेण न च दैवेन केनचित् ।
 सुखमेष्यति तत्तस्य यदेवं संयतात्मनः ॥ २१
 सुखेन तेन संयुक्तो रंस्थते ध्यानकर्मणि ।
 गच्छन्ति योगिनो ह्येवं निर्वाणं तन्निरामयम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

१८९

युधिष्ठिर उवाच ।

चातुराश्रम्यमुक्तं ते राजधर्मास्तथैव च ।

नानाश्रयाश्च बहव इतिहासाः पृथग्विधाः ॥ १

श्रुतास्त्वत्तः कथाश्चैव धर्मयुक्ता महामते ।

C. 12. 7152
B. 12. 196. 2
K. 12. 194. 2

17 *) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das a4 Ds1 D2. 4-6. 8. 9
 पांशु- (for पांसु-). D9 (before corr.) -कारीषाणां.
 ✽ Cn. 7: करीषं शुष्कगोमयचूर्णम् । ✽ — *) Da4 M6
 (inf. lin.) राक्षयः श्रिताः; D5. 7 M1. 6 'य स्थिताः. — *)
 B7-9 Da4 D6 प्रयांति (for न यान्ति). S1 K1. 2. 4 परि-
 (K1 'र)भावनात्; K6 Bo. 6-9 Das a4 Dn1. n4 D2.
 8. 5. 8 'भावनं. ✽ C11: परिभावनं मूर्त्याद्याकारेण कल्प-
 नम् ॥ Cs: परिभावनम् अन्योन्यसंश्लेषम् । ✽

18 *) B7 damaged. K6 D7 T G2 M1. 5-7 सिक्तं;
 K7 D9 स्निग्धे. S1 K1 यथा दद्यात् (for यथा च स्यात्).
 K6 यत् (for च). — *) K7 D4. 7. 9 G1. 8 शुष्क(G8
 'ष्कं)पूर्वम् (for शुष्कचूर्णम्). K4 D4. 9 तथा परं;
 M1. 5 अभाविकं (for 'वितम्). Da4 शुक्चूर्णमभाषितं.
 ✽ Cs: अभावितं स्यात्, अन्योन्यसंश्लिष्टं न स्यादित्यर्थः । ✽
 — *) D7 T G1. 8 M1. 7 च (for तु). — *) K7 Dn1
 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5. 7 परिभावनां; Ds2 'भावना;
 M6 'भावनात्.

19 *) T1 एकम् (for एवम्). K7 D4-6. 9 एव-
 मिन्द्रियसंज्ञानं (D5. 6 'घातं). — *) Da4 स (for सं).
 B9 शनैः संपरिवर्तयेत्. — *) K7 D4. 6. 9 T1 G1-3. 6
 M1. 5. 7 [ए]नं (for [ए]व). S1 K1. 2. 4 क्रमशः संहरेच्चैव
 (K4. 4 'र्व); B6-8 Das a4 D5 ततः प्रसाद्य क्रमशः; B8
 (marg.) संहारं क्रमशश्चैव. — *) S1 K1. 2 सं (K1 स)-
 पश्यन्; G1 सम्यक्च (for स सम्यक्). Dn4 प्रशमिष्यते.
 B6 स सम्यक्त्वं गमिष्यति; D5 सम्यक्त्वं च प्रपश्यति.

20 *) K6 Dn1 Ds Ds एवं (for एव). Bo. 8 Das
 Dn1. n4 D1. 8. 5. 8 चैवं; G2 चैनां (for चैव). — *)
 K6 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 6. 8 M1. 6. 7

(sup. lin. as in text) पंचवर्ग. — *) K6 B7 D4 G1
 पूर्व-; Da4 पुनर्; Dn1 पूर्वं (for पूर्व). K6 Bo. 6-9
 Dn1. n4 D2. 8. 8 ध्यानपथे; Das a4 ज्ञानपथं; T2
 ध्यानपदं (for 'पथं). K6 Bo. 6-9 Das Dn1. n4
 D2. 8. 8 स्थाप्य (for प्राप्य). — *) T2 M1. 7 नित्यं (for
 नित्य-). D5. 6 ध्यानयोगेन गच्छति.

21 *) K7 D9 तद्; D6 [ए]तद् (for च). D9
 देवेन. M1. 6 न दै (M1 दे)वेन न केनचित्. — *) K2
 अभ्येति (for एष्यति). D5. 6 तत्रास्य; D7 T G1. 8. 6
 M1. 5-7 यत्रास्य; G2 यत्तस्य. — *) K7 D4. 9 आन्येन
 च विपत्तयः; D5. 7 T G1. 8 M1. 5-7 भवन्ति न विपत्तयः.

22 *) G2 संयुक्ता. — *) G2 रंस्थते. — *) K7
 D4. 9 T G1. 2 ह्येव; Das a4 नित्यं; D5 M1. 5-7 युक्ता;
 G6 [स]प्येवं (for ह्येवं). — *) ✽ Cn: निर्वाणं
 कैवल्यम् । निरामयं निर्द्वैतम् । ✽

Colophon. — Sub-parvan: S1 K1. 2. 4 V1 Bo. 7. 8
 Das a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्ष-
 धर्म. — Adhy. name: D6. 9 अध्यात्मयोगः; D7 T2
 G1. 6 ध्यानयोगः; M1. 5-7 ध्यानयोगविधिः. — Adhy.
 no. (figures, words or both): Dn1 22; Dn4 Ds2
 D7. 8 T1 G1. 8 M1. 5-7 21; D2 20; T2 G2. 6 35.
 — Śloka no.: Da4 Dn1. n4 Ds 22.

189

1 *) K6 चतुराश्रमम्. S1 K1 D6 'श्रम्ययुक्तात् (for
 'श्रम्यमुक्तं). ✽ Cn: चतुर्णामाश्रमाणां हितं चातुरा-
 श्रम्यम् । ✽ — *) K1 V1 Dn1 राजधर्मस्. K7 lacuna;
 D5 ते (for च). — *) B6 D9 नानाश्रमाश्च. D7 T1 G1. 8

C. 12. 7152
B. 12. 196 2
K. 12. 194. 2

संदेहोऽस्ति तु कश्चिन्मे तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २
जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
किं फलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठन्ति जापकाः ॥ ३
जपस्य च विधिं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि मेऽनघ ।
जापका इति किं चैतत्सांख्ययोगक्रियाविधिः ॥ ४
किं यज्ञविधिरेवैष किमेतज्जप्यमुच्यते ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ५

भगवन् (for बहव). —^d) G1 पुरातनाः (for पृथ-
विधाः).

2 ^a) K1 Da4 श्रुत्वा (for श्रुतात्). —^b) D7 T1
G1 ब्रह्मयुक्ता (for धर्म). Ga. 6 महामखाः (for 'मते').
—^c) D5 हि; D7 G1 s. 6 [इ]ति (for तु). D7
T G1 s. 6 M1. 5-7 मे कश्चित् (by transp.). —^d)
S1 K1. 2 Ga. 6 M7 तं (for तद्). K6. 7 Da3. a4
Da. 6 G3 अर्हसि (for अर्हति).

3 ^a) Ds1 फलावाप्तिः; D7 T G1-3. 6 फलप्राप्ति (B2
'तिः). —^c) V1 B7 जपता युक्तं. —^d) D7 T G1-3. 6
M1. 5-7 गच्छन्ति (for तिष्ठन्ति).

4 Da3 a4 om. (?hapl.) 4^{ab}. —^a) K6. 7 V1
Bo. 6. 9 Dn1 n4 Ds D2-5. 1-9 G2. 3. 6 M1. 7 ज (K7
Da. 9 जा)प्यस्य (for जपस्य). M7 तु (for च). Ds
कृत्स्नं (for कृत्स्न). —^b) G2 अर्हति. K2 om. मेऽनघ.
—^c) K2 कं (for किं). —^d) S1 K2 Ds2 सांख्यं
योगः; Ds सांख्ययोगः. K6 क्रियादिभिः (for 'विधिः').
G2 सांख्ययोगं क्रियाविधिं. ☞ Ca: सांख्ययोगक्रियाविधि-
रिति । किं सांख्यक्रियाया विधिर्जाप्यमुत योगक्रियायाः ॥
Cn: किं जापकशब्देन विचारकृत्, योगकृत्, कर्मणो वा
उच्यत इत्यर्थः । ☞

5 ^b) B9 अन्यज्; G2 एतं (for एतज्). K6
जपम्; K7 Da. 9 जाप्यम् (for जप्यम्).

6 ^a) K7 Da. 6. 9 अत्रैव (for अत्रापि). —^c) T2
Ga. 3 च (for यत्). D7 G1 यमस्य पुनरावृत्तं. —^d)
B8 (marg.) Da4 मूलोर् (submetric) (for कालस्य).
K1 ब्रह्मणस्य. —K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds.
2. 3. 6. 8 Cn ins. after 6 (K6 B8-9 Da3. a4 Dn1. n4
Ds. 2. 3. 6. 8 Cn Cal. ed. repeating the same [with
var.] after 7^{ad}); K7 Ds ins. after 7^{ad};

511* सांख्ययोगौ तु यावुक्तौ मुनिभिर्मोक्षदर्शिभिः ।

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यमस्य यत्पुरा वृत्तं कालस्य ब्राह्मणस्य च ॥ ६

संन्यास एव वेदान्ते वर्तते जपनं प्रति ।

वेदवादाभिनिर्वृत्ता शान्तिर्ब्रह्मण्यवस्थितौ ।

मार्गौ तावप्युभावेतौ संश्रितौ न च संश्रितौ ॥ ७

यथा संश्रूयते राजन्कारणं चात्र वक्ष्यते ।

[B8 (marg.), 7. 8 Das Ds (all first time) सांख्य-
योगस्य या भक्तिर्; Ds सांख्ययोगस्य या युक्तौ (for the prior
half). K6 (second time) B8. 7. 9 (all both times)
Dn1. n4 Ds. 3 Cal. ed. (all second time) शुभदर्शिभिः;
K7 Da3 D2 (last two second time) सम^o; V1 वेद-
वेदिभिः; B8 Da1 (both second time) उत्तमदर्शिभिः;
Ds धर्म^o (for मोक्ष^o).]

On the other hand, D7 T G1. 3. 6 Ms Kumbh. ed.
ins. after 6:

512* इक्ष्वाकोश्चैव मृत्योश्च विवादो धर्मकारणात् ।

7 Bo om. 7^{abed}. —^a) S1 K1. 2 Da. 9 एव; Ds
इव; T1 एवं (for एव). —^b) K7 जपते (for जपनं).
—^c) K6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds Da. 2. 3 Cn वेदवादाश्च;
Ds 'वेदांगः; D7 T G1. 3. 6 Ms-7 वेदादेवाभिः (for
वेदवादाभिः). S1 K1-निर्वृत्तः; K2-निर्वृत्तिः; K4. 6. 7
V1 B8-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds Da. 2. 3. 6. 8 M1 Cn
-निर्वृत्ताः; D4-निर्वृत्ती (for -निर्वृत्ता). —^d) K4. 6
V1 B8-9 Das Dn1. n4 Ds Da. 2. 3. 6. 8 Cn शान्ता ब्र-
(Ds1 ब्रा)ह्मण्यवस्थिताः; K7 शान्ते ब्राह्मण्यवस्थिताः; B8
(marg.) D7. 9 T G2 M7 शान्तिर्ब्रह्मण्यवस्थिताः; G1. 3. 6
Ms. 6 शान्तिर्ब्र (Ms 'ति ब्र)ह्मण्यवस्थिताः; M1. 7 (inf.
lin.) श्रुतिर्ब्रह्मण्यवस्थिताः. — After 7^{ad}, K6. 7 B8-9
Da3. a4 Dn1. n4 Ds Da. 2. 3. 6. 8 (all [except K7 Ds]
second time). ins. (with var.) 511*. —^c) D7 T1
G1. 3. 6 हि तावुभावा (for तावप्यु^o). S1 K1. 2. 4 एव;
B8 (marg.) उक्तौ (for एतौ). —^d) Ds संश्रितौ (for
the first संश्रितौ). B7 Ds संश्रिताः; Dn1 Ds1 Ds.
2. 3 संश्रितौ (for the second संश्रितौ). K7 D4 संश्रिता
(D4 'तौ) न च संश्रितः; V1 Bo. 6. 3. 8 Da3 Ds Cv
संश्रिता न च संश्रिताः; Das संश्रिता न च संश्रिताः; Ds
संश्रितौ न च संश्रितौ. ☞ Cn: संश्रितौ जपमिति शेषः ॥
Cv: वैदिकसाङ्ख्ययोगौ संश्रिताः । अवैदिकौ न च संश्रिता
इति विभागः । ☞

मनःसमाधिरत्रापि तथेन्द्रियजयः स्मृतः ॥ ८
 सत्यमग्निपरीचारो विविक्तानां च सेवनम् ।
 ध्यानं तपो दमः शान्तिरनसूया मिताननम् ॥ ९
 विषयप्रतिसंहारो मितजल्पस्तथा शमः ।
 एष प्रवृत्तको धर्मो निवृत्तकमथो गृणु ॥ १०
 यथा निवर्तते कर्म जपतो ब्रह्मचारिणः ।

एतत्सर्वमशेषेण यथोक्तं परिवर्जयेत् ।
 त्रिविधं मार्गमासाद्य व्यक्ताव्यक्तमनाश्रयम् ॥ ११
 कुशोच्चयनिषण्णः सन्कुशहस्तः कुशैः शिखी ।
 वीरैः परिवृतस्तस्मिन्मध्ये छन्नः कुशैस्तथा ॥ १२
 विषयेभ्यो नमस्कुर्याद्विषयान्न च भावयेत् ।
 साम्यमुत्पाद्य मनसो मनस्येव मनो दधत् ॥ १३

C 12. 7/95
 B. 12. 196. 15
 K. 12. 194. 18

8 Dn⁴ om. 8. — ^a) K₇ D_{4.0} T₂ M₁ संश्रयते (T₂ M₁ 'तो); B₆ तु श्रूयते; B₇ D_{as} च संश्रि (D_{as} 'श्रु)तो; D_{as} च संश्रुतौ; G₁ तत्र श्रुतौ (for संश्रूयते). D₇ T₁ G₈ यथा तत्र श्रितो (T₁ 'तौ) राजन्; M₆ तौ यथा संश्रितौ रा. — ^b) K₆ यत्र (for चात्र). S₁ K₁ विद्यते; K₂ वर्तते (for वक्ष्यते). — After 8^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

513* क्रमेण चैष विहितो जपयज्ञविधिर्नृप ।

सालम्बनमिति ज्ञेयं जपयज्ञात्मकं शुभम् ।

— ^a) K₇ D₉ T G_{1.3.0} M_{1.5-7} एवात्र (for अत्रापि). — ^d) D_{as} T₁ स्मृताः; G₂ स्मृतं. D₈₁ तथेन्द्रियो जपः स्मृतः.

9 ^a) S₁ K_{6.7} D₄ सत्यमग्निपरीचारो; K₄ 'अग्निधी-चारो. Cp oites परिचारः. — ^b) K_{2.4} विविक्तानां; D₈₁ विभं. ☞ Cn: विविक्तानां शुद्धानामाहारादीनामेकान्तदेशानां वा ॥ C₈: विविक्तानां कालदेशानां वा । ☞ — ^c) S₁ K₁ B₈ (marg.) Cp (also cites as in text) दानं (for ध्यानं). G₁ M_{1.5-7} शान्तिर् (for शान्तिर्).

10 ^a) D_{as.24} विषयः; Dn⁴ T₂ M₆ विषयं. ☞ Cn: प्रतिसंहारो जयः । ☞ — ^b) T₁ G₂ मितजल्पं. S₁ K₁. 2.4 C_{as} मिताननः; B_{0.6-8} तथासनं (B₀ 'नः); G_{1.8} तथाशनः; G₂ तथागमः; G₈ तथा यमः (for तथा शमः). — ^c) D_{4.9} एवं (for एष). K_{2.4.6} V₁ B_{0.6.7.8} (marg.). D_{as.24} Dn_{1.24} D₈ D_{2-4.6-8} T G₈ G₁ M_{1.5.7} (sup. lin.) प्रवर्तको. K_{4.6} V₁ B_{0.7-9} D_{as.24} Dn_{1.24} D₈ D_{2.3.5-8} G_{2.6} M_{1.6} यज्ञो (for धर्मो). — ^d) K₆ B_{0.7.8} (marg.). D_{as.24} Dn_{1.24} D₈ D_{2.3.5.7.8} T G_{1.3.0} M_{1.5.7} निवर्तकम्; Cp निवृत्तं (as in text).

11 ^a) D₇ यदा (for यथा). D₈ निवर्तते. T₁ G_{1.3.0} यदा (G₆ 'था) निवर्तको धर्मो. — ^b) K₆ जायते (for जपतो). — After 11^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

514* न जपो न च वै ध्यानं नेच्छा न द्वेषहर्षणौ ।

युज्यते नृपशार्दूल सुसंवेद्यं हि तत्किञ्च ।

अपमावर्तयन्नित्यं जपन्वै ब्रह्मचारिकम् ।

तदर्थबुद्ध्या संयाति मनसा जापकः परम् ।

यथा संश्रूयते जापो येन वै जापको भवेत् । [5]

संहिताप्रणवेनैव सावित्री च परा मता ।

यदन्यदुचितं शुद्धं वेदस्मृत्युपपादितम् ।

— Dn⁴ reads 11^{ed} twice. — ^a) Dn⁴ (second time) कोपयज्ञो निवर्तकम्. — ^d) Dn⁴ (second time) अथोक्तं. K₆ D_{as.24} Dn_{1.24} (both times) D₈ D_{2.3.5.7.8} परिवर्तयेत्. — ^c) K₂ त्रिविधे; K₆ B_{0.6.7.8} (marg. as in text) D_{as.24} G₈ Cnp विरतं; K₇ Dn_{1.24} D_{2-4.6} T₁ Cn निवृत्तं; B₀ D₈₁ D_{7.8} T₂ G_{1.3} M₆ Cpp द्विविधं; M₁ विविधं; M_{6.7} निवृत्ति- (for त्रिविधं). S₁ K_{1.2} आस्थाय (for आसाद्य). — ^e) K₆ अनाश्रमं; D₈ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} अनाम (G₂ 'स्म)यं (for 'श्रयम्). ☞ Cp: यद्वा व्यक्तं सूर्यादिध्यानम् । अव्यक्तं विषयानालम्बनम् । ☞

12 ^a) S₁ K_{1.2.4} कुशेषु यो; T₁ G_{1.3.0} कुशद्वय- (for कुशोच्चय-). T G_{1.3.0} स्यात् (for सन्). K₆ कुशोच्चयनिषण्णः सन् (sic). — ^b) K₁ कुशः (for कुश-). D_{8.6} कुशेशयः; D₇ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} कुश (D₇ 'शैः) स्थली (for कुशैः शिखी). K₇ D₄ कुशहस्तकुशैः स्तुतः. — ^c) B₀ चरैः; D_{as} Dn_{1.24} D_{2.3.5.6} कुशैः; D_{as} भीरैः; D₈ वीरैः; D₇ चिरैः. K₁ परिवृतासु; D₆ 'वृते. M₆ त्वस्मिन् (for तस्मिन्). — ^d) T₂ G₁ छिन्नः; G₈ छिन्नं. ☞ C_{as}: मध्ये छन्नः, मध्यभागे कटिप्रदेशे कृतकौपीनादिः । ☞

13 ^a) S₁ K_{1.2} B₈ (marg. as in text) मनः कुर्याद् (sic); G₂ समं कु' (for नमस्कृ'). D_{6.6} विषयाणां नमस्कृत्वा. ☞ C_{as}: नमस्कुर्यादिति पाठे तु त्यजेद्हरत इति लोकोक्तिः । ☞ — ^b) S₁ (by corr.) K_{2.4} नैव; C_{as} न तु (for न च). — ^c) D₇ स्वाम्यम्; G₂ ध्यात्वेयम् (for साम्यम्). K₄ om. (hapl.) from य मनसो up to ध्यानमुत्पा (in 15^a). K₆ V₁ B_{0.6-9} D_{as.24} Dn_{1.24} D₈ D_{2.3.5-8} T₂ G_{8.6} मनसा. ☞ Cn: साम्यं जीवब्रह्मणोरैक्यम् । ☞ — ^d) D₆ दधे; T₂ G_{1.3.0} M_{1.5-7} दधेत्.

C. 12. 7178
B. 12. 197. 5
K. 12. 195. 5

अहंकारकृतश्चैव सर्वे निरयगामिनः ।

परावमानी पुरुषो भविता निरयोपगः ॥ ५

अभिध्यापूर्वकं जप्यं कुरुते यश्च मोहितः ।

यत्राभिध्यां स कुरुते तं वै निरयमृच्छति ॥ ६

अथैश्वर्यप्रवृत्तः सञ्जापकस्तत्र रज्यते ।

स एव निरयस्तस्य नासौ तस्मात्प्रमुच्यते ॥ ७

रागेण जापको जप्यं कुरुते तत्र मोहितः ।

D₄ om. (hapl.) from निरयगामिनः up to भविता (in 5^d). — ^{ed}) G₂ transp. पुरुषो and भविता.

6 ^a) K₆ (marg.) 7 B₉ D₈₁ अविध्यापूर्वकं; D₅ अविद्या; T₁ (inf. lin.) अबुद्ध्या; G₂ अपिध्यं (sic) (for अभिध्या). K₇ D₈₁ D₄. 6. 9 जाप्यं. ☞ Ca: अभिध्या फलानुष्ठानम् ॥ Cs: अभिध्या फलसंकल्पः ॥ C₇: अभिध्या, अभितो विषयध्यानम् । ☞ — ^b) Ś₁ K₁. 2 तत्र; B₉ D₇ T G₁. 8 M₅ यस्तु; D₄ यस्य (for यश्च). — ^c) K₁ यात्राभिध्या (sic); M₁. 6 यच्चाभिध्यां. K₆ B₉ 7. 8 (marg.) D₄. 8. 4 D₈₁. 8. 4 D₈ D₂. 8. 8 यत्रास्य रागः पतति; D₅. 7 योत्र (D₇ यत्रा-) मिथ्यां च कुरुते; T₁ G₁. 8. 8 यत्राभिध्याय कु°. — ^d) B₉ अहंति; B₉ अच्छति; G₂ इच्छति (for कच्छति). K₆ V₁ B₉. 7. 8 (marg.) D₄. 8. 4 D₈₁. 8. 4 D₈ D₂. 8. 8 तत्र तत्रोपपद्यते (V₁ 'गच्छति'); K₇ D₄. 6. 9 निरयं तं नि (D₆ स) गच्छति; D₅. 7 T₁ G₁. 8. 6 स वै निरयमिच्छ (D₅ 'महं' ति).

7 D₈ om. (hapl.) 7-8. D₇ T G₁. 8. 6 read 7-8 after 11. — ^a) K₇ अथैश्वर्यं. K₆ V₁ B₉. 6. 7 8 (marg. as in text) D₄. 8. 4 D₈₁. 8. 4 D₈ D₂. 8. 5. 7 प्रवृत्तेषु; T₂ G₁ M₇ प्रसक्तः सञ् (for प्रवृत्तः सञ्). K₄ om. सञ्. — ^b) T G₁. 8. 6 M₅ यत्र (for तत्र). K₇ D₄. 9 रज्यते; V₁ B₉. 7. 9 रज्यति. Ś₁ K₁. 2. 4 जीव-स्तस्य तु रज्यति. — D₈ om. 7^e-8^d. — ^c) M₇ तत्र (for तस्य). — ^d) K₇ प्रवर्तते; D₄ प्रमुच्यते (for 'च्यते').

8 D₈ D₈ om. 8 (cf. v. l. 7). For the sequence in D₇ T G₁. 8. 6, cf. v. l. 7. — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 रागेण. D₄ जापका. D₈₁ D₅ G₂ जाप्यं. — ^b) V₁ T G₁. 8. 6 M₁. 5-7 यश्च; B₉ यदि; G₂ यस्तु (for तत्र). — ^c) G₂ तत्र (for यत्र). T₂ पतितः (for पतति). — ^d) K₆ V₁ B₉. 6-9 D₄. 8. 4 D₈₁. 8. 4 D₈ D₂. 8. 7 G₂ [उ]पपद्यते (for 'जायते').

9 ^b) M₁. 6. 7 स्थूले (for चले). — D₄ om. 9^{ed}.

यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपजायते ॥ ८

दुर्बुद्धिरकृतप्रज्ञश्चले मनसि तिष्ठति ।

चलामेव गतिं याति निरयं वाधिगच्छति ॥ ९

अकृतप्रज्ञको बालो मोहं गच्छति जापकः ।

स मोहान्निरयं याति तत्र गत्वानुशोचति ॥ १०

दृढग्राही करोमीति जप्यं जपति जापकः ।

न संपूर्णो न वा युक्तो निरयं सोऽधिगच्छति ॥ ११

— ^a) D₇ G₁. 8. 6 फलस्यापचितिं याति. ☞ Ca: चलां निकटपाताम् । ☞ — ^d) K₁ T₁ G₁. 8. 6 वाधिगच्छति; K₆ B₉ 6-9 D₄ D₈₁. 8. 4 D₈ D₂ G₂ M₇ वा नियं; K₇ D₆ चाभिगं; V₁ चापि यं; D₈ T₂ वाधियं; D₅ वाभियं; D₈ चाधियं; D₉ वाभिगं; M₁. 6 वा निगं (for वाधिगं). D₇ निरयश्चानियच्छति.

10 ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 B₉ बालकः; D₄ जापका: (for जापकः). — K₇ D₁. 9 om. (hapl.) 10^a-11^b. — ^c) K₂. 6 संमोहान्; B₈ (marg.) D₆ स मोहं. — ^d) T₂ G₁ M₁. 7 यत्र (for तत्र). Ś₁ K₁. 2 G₁ न (for [न]-नु).

11 For the sequence in D₇ T G₁. 8. 6, cf. v. l. 7. K₇ D₄. 9 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^b) K₄. 6 B₇ D₄ D₈₁. 8. 4 D₈ D₂. 8. 7. 8 T G₁. 8 जाप्यं; G₂ जप्यं. D₈₁ मानवः (for जापकः). — ^c) T G₁. 8. 6 M₁. 5-7 स पूर्णो (for संपूर्णो). K₆ B₉. 7. 8 D₄. 8. 4 D₈₁. 8. 4 D₈ D₂. 8. 8 संयुक्तो; K₇ V₁ B₈ (marg.) D₅. 6. 9 M₁. 5. 6 चायुक्तो (for वा यु°). — ^d) D₄ सा (for सो). K₆ B₉. 6-9 D₄. 8. 4 D₈₁. 8. 4 D₈ D₂. 8. 8 [स]नु- (for सधि-).

12 D₇ T G₁. 8. 6 om. the ref. — ^a) K₄. 6 B₉. 6. 7. 8 (marg.) D₄ D₈₁. 8. 4 D₈ D₂. 8. 8 Cn अनिवृत्तं (for 'मितं'). B₉. 6 यच्च; D₄ यत्र (for यत्तद्). ☞ Cn: अनिवृत्तम् स्वाभाविकम् । अनागन्तुकत्वात् । अभिमितमिति पाठे स एवार्थः । ☞ — ^b) T₂ स्थितः; M₇ हितं (for स्थितम्). ☞ Ca: अस्यक्तम्, असदाद्यनालोचितत्वा-दस्यक्तम् ॥ Cp: ब्रह्मणि उपनिषदि स्थितं निर्णीतम् ॥ ☞ — ^c) K₆ V₁ B₉. 6-9 D₈₁. 8. 4 D₈ D₂. 8. 5. 7. 8 T G₁. 8. 6 M₁. 5-7 Cp तद्भूतो; K₇ D₄. 6. 9 G₂ संभूतो; D₄. 8. 4 उद्भूतो (for सद्भूतो). G₂ जापकं. K₇ D₄. 9 तस्मात्; D₅ T₂ G₈ (also as in text). 6 M₇ तत्र (for कस्मात्). ☞ Cp: सद्भूतः तस्मात्स्वरूपतः । ☞ — ^d) K₄. 6. 7 V₁

युधिष्ठिर उवाच ।

अनिमित्तं परं यत्तदव्यक्तं ब्रह्मणि स्थितम् ।

सद्भूतो जापकः कस्मात्स शरीरमथाविशेत् ॥ १२

भीष्म उवाच ।

दुष्प्रज्ञानेन निरया बहवः समुदाहृताः ।

प्रशस्तं जापकत्वं च दोषाश्चैते तदात्मकाः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

१९१

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशो जापको याति निरयं वर्णयस्व मे ।

कौतूहलं हि मे जातं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १

भीष्म उवाच ।

धर्मस्यांशः प्रसूतोऽसि धर्मिष्ठोऽसि स्वभावतः ।

धर्ममूलाश्रयं वाक्यं शृणुष्वान्वहितोऽनघ ॥ २

अमूनि यानि स्थानानि देवानां परमात्मनाम् ।

नानासंस्थानवर्णानि नानारूपफलानि च ॥ ३

दिव्यानि कामचारीणि विमानानि सभास्तथा ।

आक्रीडा विविधा राजन्पद्मिन्यश्रामलोदकाः ॥ ४

चतुर्णां लोकपालानां शुक्रस्याथ बृहस्पतेः ।

मरुतां विश्वदेवानां साध्यानामश्विनोरपि ॥ ५

C. 12. 7191
B. 12. 198. 5
K. 12. 198. 5Bo. 7-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2-9 T1 G1. 2 M1. 5. 6
इह (for अथ). B8 T2 (4. 8 M7 शरीरमिव (B8 'मपि;
M7 'मिह) चाविशेत्.13 D7 T G1. 3. 6 om. the ref. — ^a) Ś1 K1. 2. 4
Bo Das Ga निष्प्रज्ञा (K1 'ज्ञानेन; K7 Ds D4. 9 G2
M5. 6. 7 (marg as in text) दुष्प्रस्थानेन. — ^b) K1
समुदाहृताः; D9 (sup lin. as in text) 'हृताः; T2
'हृतः. — ^c) B7 प्रशस्त. G1 प्रशस्तजापकं चैव. — ^d)
M5 [ए]व (for [ए]ते). Das. 24 Ds1 तदात्मकः; T2
तथात्मकाः; M7 (sup lin.) तदाश्रयाः.Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 5. 7 Bo.
6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्ष
धर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 5. 7 V1 Bo. 6-9 Dn1
Ds D2-9. 8. 9 जापकोपाख्यानं; T2 जापकदोषकथनं; M1. 6
जापकोपाख्याने जापकदोषोपदेशः; M5 जापकानां निरय-
कथनं; M7 जापकदोषोपदेशः. — Adhy. no. (figures,
words or both): B7 Dn1 Ds2 D7. 8 T1 G2. 6 M1. 5. 6
23; Dn1 24; Ds1 13; Ds 22; G2 37. — Śloka
no.: Da4 Dn1. 24 13; Ds 11.

191

1 T1 om. the ref. — ^a) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9
Dn1. 24 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 G2. 3. 6 M1. 5-7 कीदृशं(for 'ज्ञो). K6 V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. 24 Ds
D2. 3. 8 G2 M5 निरयं; B9 Ds नरकं (for जापको).
Da4 याति. — ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24
Ds D2. 3. 8 M5 जापको; D4. 6 G2 M1. 6. 7 नरकं (for
निरयं). — ^c) D7 T1 G1. 3. 6 कौतूहलं (for कौतू).
K6 V1 Bo. 7-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 राजन्मे;
K7 मे ब्रह्मस; B8 D4-6 मे राजन्स (for मे जातं).
— ^d) K6 Ds2 Ds T1 अहंसि (for 'ति).2 ^a) K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 5.
7. 8 G2. 6 धर्मस्यांशः; D6 'स्यांशात्; G1 'स्यांशं (for
'स्यांशः). D6 प्रसूतश्च (for प्रसूतोऽसि). — ^b) D7 T
G2. 6 धर्मज्ञो (for धर्मिष्ठो). K7 D4. 6. 9 च (for
सि). — ^d) G2. 6 शृणु च (for शृणुस्व). Ś1 K1.
2. 4 B8 (marg.) Ds. 6 मम (for अनघ).3 ^a) K4 अमूनि स्थानि यानानि (sic). — ^b) D7 T
G1. 3. 6 देवानाममरा (T2 'ला)त्मनां. — ^c) D6 स्थानानि
(for 'संस्थान').4 ^a) B8 Ds कामरूपाणि; Dn4 'कारीणि; G1. 2
'चारीणि (for 'चारीणि). — ^d) K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.
as in text). 9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 5. 6. 8. 9 पद्मि-
न्यश्चैव कांचनाः.5 ^a) ❀ Cp: चतुर्णामिन्द्रियमवरूपकुबेराणाम् । ❀
— ^b) K1 शक्रस्य (for शु). — ^c) Dn1 Ds1 Ds

C. 12. 7192
S. 12. 198. 6
K. 12. 196. 6

रुद्रादित्यवसनां च तथान्येषां दिवौकसाम् ।
एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ॥ ६
अभयं चानिमित्तं च न च क्लेशभयावृतम् ।
द्राभ्यां मुक्तं त्रिभिर्मुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेव च ॥ ७
चतुर्लक्षणवर्जं तु चतुष्कारणवर्जितम् ।
अप्रहर्षमनानन्दमशोकं विगतक्लमम् ॥ ८

कालः संपच्यते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः ।
स कालस्य प्रभू राजन्स्वर्गस्यापि तथेश्वरः ॥ ९
आत्मकेवलतां प्राप्तस्तत्र गत्वा न शोचति ।
ईदृशं परमं स्थानं निरयास्ते च तादृशाः ॥ १०
एते ते निरयाः प्रोक्ताः सर्वे एव यथातथम् ।
तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयसंज्ञिताः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

विश्वदेवानां (for विश्वदे°). — ^a) D₇ T G_{1.3.6} तथा (for अपि).

6 ^a) D_{33.24} चंद्रादित्य- (for रुद्रा°). T₂ रुद्रा-
दित्यावसानां च. — ^a) D₈ निरयात्मनः (for परमा°).

7 ^a) D₈ T₁ G_{8.6} M₈ C₈ अभवं; G₁ अवभं; M₈
नभयं (for अभयं). D₇ वा (for the first च).
* C₈: यत्र प्रविष्टानां भवः संसारो न विद्यते तदभवम् ।
तत्र हेतुमाह । अनिमित्तं संसारकारणरहितम् । * — ^b)
K_{4.6} B₇ D₃₃ D_{11.14} D_{2.3.6.8} न तत्र; D₃₄
lacuna; D₈₁ तव (for न च). K_{4.6} B_{0.6-9} D_{33.24}
D_{11.14} D₈ D_{2.3.5.8} Cpp -समावृतं; M₈ -जरावृतं
(for -भया°). * Cp: क्लेशा अविद्यादिपञ्चकरूपाः । *
— ^c) K₇ (before corr. as in text) B_{0.9} D₃₄ D₈₁
D₈ M_{1.6.7} युक्तं; T₂ M₈ युक्तस्य; G_{1-3.6} उक्तं (for
मुक्तं). K₇ B_{0.6.8.9} D₃₄ D₈₁ D_{4.5.9} G_{2.6} M_{1.6.7}
युक्तम्; C₁₁ मुक्तम् (as in text). — ^d) K₇ D_{3.9}
वा (for च). D₃₄ युक्तमष्टाभिरेव च.

8 ^a) D₄ चतुर्लक्षणं (for 'ण-). S₁ K_{1.2} D₇ T₁
G₁ M_{1.6.7} -वर्ज्यं (for -वर्जं). S₁ K_{1.2.7} D_{4.9} G₂
M_{1.6} तच्च; D₈ D₇ T G_{1.3.6} M_{1.7} च (for तु).
— ^b) D₈₁ अमानन्दम्; M₇ (sup. lin. as in text) अना-
द्यंतं (for 'नन्दम्). D₇ T G_{1.3.6} M₈ अप्रतर्क्यं (T₂ M₈
'कर्ष'मनार्द्यतम् (M₈ 'नंद'). * Ca. p. 8: हर्षो बाह्यवि-
षयसमुत्थः, आन्तर आनन्दः । * — ^d) M_{1.7} विशोकं
(for अ°). V₁ B₈₋₉ विगतज्वरं (for 'क्लमम्). * C₁₁:
शोक आन्तरं दुःखम्, क्लमो बाह्यं दुःखम् ॥ C₈: विशोकं
मानसपीडाहितम् । विगतक्लमं कायक्लेशरहितम् । *

9 ^a) V₁ B_{8.9} D_{33.24} D_{4.6.9} G₂ M₈ कालं (for
कालः). S₁ K_{1.2.4} समृच्यते; K₈ D_{11.14} D₈
D_{2.3.5.8} संपच्यते; B₇ स पच्यते; B₈ D_{33.24} D_{4.6.9}

M₈ स पचते; D₇ T₂ G_{3.6} M_{1.8} स पच्यते; M₇
संपच्यते; C₇ संवहते (for संपच्यते). — ^b) D₇ T₁
G_{8.6} तस्य (for तत्र). K₈ D₃₃ D_{11.14} D₈ D_{2.3.6}
6.8 कालस्तत्र न वै प्रभुः. — ^c) S₁ K_{1.2} स कलस्य
(for स कालस्य). B₈ (marg. as in text) प्रभू (for
प्रभू). — ^d) K₁ स्वर्गस्यापि; K₇ D₇ T G_{1.2} M₁
सर्वस्यापि; D_{3.9} सर्गं; G_{2.6} सर्वव्यापी (for स्वर्ग-
स्यापि). — After 9, Kumbh. ed. C₇ mss.:

517* एतद्वै ब्रह्मणः स्थानं आपकस्य महात्मनः ।
तत्रस्थं परमात्मानं ध्यायन्वै सुममाहितः ।
हिरण्यगर्भसायुज्यं प्राप्नुवाद्वा नृपोत्तम ।

[(L. 3) Kumbh. ed. हिरण्यगर्भः.]

10 ^a) K₈ D₃₄ D_{11.14} D₈ D_{2.3.5.6.8} T G_{1.2.6}
M_{1.5.7} आत्मा (for आत्म-). * C₈: आत्मकेवलतां
प्रकृतिसंपर्कैराहित्यम् । * — ^b) K₁ ईदृशे. G_{1.3.6} परम-
(for परमं). — ^d) K₇ तस्य; D_{4-6.9} तत्र (for
ते च). K₇ तादृशः; B₀ यादृशाः.

11 ^a) K₇ V₁ B₈₋₉ D_{33.24} D_{4.6.7.9} T G_{1.3.6}
M_{1.5.6.7} (sup. lin. as in text) दे (for से). — ^b)
V₁ B₈₋₉ यथाक्रमं; D₈₁ यथा तथा (for यथातथम्).
— ^c) (G₁ स्थानपरस्य; G₂ स्थानं पुरस्य. — ^d) K₁ D₈
'संज्ञताः (D₈ 'ता'); D₃₃ D₈₁ संज्ञिताः.

Colophon. — Sub-parvan: S₁ K_{1.2.4.6.7} B_{0.6-9}
D_{33.24} D_{11.14} D₈ D₂₋₉ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} मोक्षधर्म-
— Adhy. name: S₁ K_{1.2.4.6.7} V₁ B_{0.6-9} D_{33.24}
D_{11.14} D₈ D₂₋₉ जापकोपाख्यानं; T₁ जापकनिरय-
गमनं; M_{1.5.7} जापकोपाख्याने ईश्वरप्रशंसा. — Adhy.
no. (figures, words or both): B₇ D₃₄ D₈ D₇ T₁
G_{1.3.6} M_{1.5-7} 24; D₁₁ 25; D_{2.3} 23; T₂ G₂
38. — Sloka no.: D₃₄ D_{11.14} D₈ 11.

१९२

युधिष्ठिर उवाच ।

कालमृत्युयमानां च ब्राह्मणस्य च सत्तम ।

विवादो व्याहृतः पूर्वं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

इक्ष्वाकोः सूर्यपुत्रस्य यद्वृत्तं ब्राह्मणस्य च ॥ २

कालस्य मृत्योश्च तथा यद्वृत्तं तन्निबोध मे ।

यथा स तेषां संवादो यस्मिन्स्थानेऽपि चाभवत् ॥ ३

ब्राह्मणो जापकः कश्चिद्रमं वृत्तो महायशः ।

षडङ्गविन्महाप्राज्ञः पैप्पलादिः स कौशिकः ॥ ४

तस्यापरोक्षं विज्ञानं षडङ्गेषु तथैव च ।

वेदेषु चैव निष्णातो हिमवत्पादसंश्रयः ॥ ५

सोऽन्त्यं ब्राह्मं तपस्तेपे संहितां संयतो जपन् ।

तस्य वर्षसहस्रं तु नियमेन तथा गतम् ॥ ६

स देव्या दर्शितः साक्षात्प्रीतास्मीति तदा किल ।

जप्यमावर्तयंस्तूष्णीं न च तां किञ्चिदब्रवीत् ॥ ७

तस्यानुकम्पया देवी प्रीता समभवत्तदा ।

वेदमाता ततस्तस्य तज्जप्यं समपूजयत् ॥ ८

C. 12 7205
B. 12. 199. 8
K. 12. 197. 8

192

1 ^a) K₆ 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂-9 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 ते (for च). — ^b) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃ a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 5. 8 इक्ष्वाकोब्राह्मणस्य च. — ^c) D₇ T₁ G₁ 8. 6 संवादो (for वि). D₉ damaged from व्याहृतः up to न्वक्तु. T₂ G₁ व्याहृतं (for तः). — ^d) M₇ तं (for तद्). K₁ D₄. 9 G₁ अर्हसि (for ति).

2 ^a) D₆ सूर्यवंश्यस्य (for पुत्रस्य). — ^d) K₁ ब्रह्मणस्य.

3 ^a) B₉ यथा (for तथा). D₈ विवादो व्याहृतश्च तथा (hypermetric); M₆ तथा कालस्य मृत्योश्च. — ^b) K₁ निबोधसे (for ध मे). — ^c) K₇ D₄-6. 9 च (for स). — ^d) D₄ वा (for सपि). Ś₁ K₂ D₅ वा (for च). V₁ च भारत; D₄ [अ]पि भवेत् (for चाभवत्). K₁ G₂ यस्मिन्स्थाने पिताभवत् (sic). — After 3, Kumbh. ed. ins.:

518* येनैव कारणेनात्र धर्मवादसमन्वितः ।

4 ^a) D₅ ब्रह्मणो; G₁ ब्राह्मणे (for 'जो). — ^b) D₅ धर्मचित्तो (for 'वृत्तो). K₄ महायशः; D₇ T G₁. 8. 6 तपाः. — ^c) B₆. 9 महाप्राज्ञः (for 'प्राज्ञः). — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 पैप (K₄ पिप्प)लादिकः; D₄. 9 वे (D₉ पै)पलादिः स; D₅ पैपलादिः स; D₇ T₂ G₁. 8. 6 पैप्प (G₁ 'पिप)लादः स (for 'लादिः स). G₂ काशिकः (for कौ). ✽ C₆: शाखया पैप्पलादिः, गोत्रतः कौशिकः ॥ Cp. 8: पिप्पलादस्यापत्यं पैप्पलादिः, कौशिको गोत्रेण (C₅:

कौशिकः विश्वामित्रगोत्रः) । ✽

5 ^a) D₅ 2 [अ]परोक्ष (for 'रोक्षं). — ^b) K₇ D₄. 7. 9 T G₁-8. 6 M₅. 7 षट्स्वंगेषु (for षडङ्गेषु). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 3 बभूव ह (for तथैव च). — ^c) D₄ देवेषु (for वेदेषु). — ^d) D₅ संश्रितः; D₆ संसृतः (for संश्रयः).

6 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 सत्यः; K₆ सोमं; K₇ सांख्यं; Dn₁. n₄ D₂. 8 Cn सोमं; D₅ 2 D₃. 8 सोम्यं; D₄ सोम्यं; D₇ T G₁-8. 6 M₁. 5-7 सोमं; Cp सोऽन्त्यं (as in text). Ś₁ ब्राह्मस्य; K₁ ब्रह्मस्य; K₂ व्रतस्य; K₄. 7 D₄. 8. 9 G₂ ब्रह्म; D₅ ब्राह्म्यं (for ब्राह्मं). ✽ Cn: सोमं, वादोऽर्थज्ञानं, तेन सह सोमम् । ✽ — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 संश्रितो; V₁ D₅ T₂ संहितो; M₇ संहतो (for संयतो). G₉ [s]जपत् (for जपन्). — K₇ om. 6^a-8^a.

7 K₇ om. 7 (cf. v. 1. 6). — ^a) ✽ Cn: दर्शितः दर्शनेन अनुगृहीतः । ✽ — ^b) K₆ प्रीत्या (for प्रीता). B₆. 7. 9 D₄ तया (for तदा). — ^c) D₅ जाप्यम् (for जप्यम्). D₇ T₂ G₁. 8. 6 आवर्तयत् (for 'तयंस्). — ^d) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 5. 7. 8 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 स (for च). G₁ तं (for तां).

8 K₇ om. 8 (cf. v. 1. 6). — ^a) K₁ अस्य (for तस्य). — ^c) D₅ देव (for वेद). C₅ सावित्री वेदमातास्य. — ^d) D₄-8. 9 तज्जाप्यं. D₇ T G₁. 8. 6 जप्यं समभिपूजयत्. — After 8, Kumbh. ed. Cv ins.:

519* चतुर्भिरक्षरैर्युक्ता सोमपानेऽक्षराष्टका ।

जगद्बीजसमायुक्ता चतुर्विंशाक्षराभिक्ता ।

C. 12. 7206
B. 12. 199. 9
K. 12. 197. 10

समाप्तजप्यस्तुत्थाय शिरसा पादयोस्तथा ।
पपात देव्या धर्मात्मा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ९
दिष्ट्वा देवि प्रसन्ना त्वं दर्शनं चागता मम ।
यदि वापि प्रसन्नासि जप्ये मे रमतां मनः ॥ १०
सावित्र्युवाच ।
किं प्रार्थयसि विप्रर्षे किं चेष्टं करवाणि ते ।
प्रब्रूहि जपतां श्रेष्ठ सर्वं तत्ते भविष्यति ॥ ११
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः स तदा देव्या विप्रः प्रोवाच धर्मवित् ।
जप्यं प्रति ममेच्छेयं वर्धत्विति पुनः पुनः ॥ १२

9 ^a) K₂ समाप्तं; Dn₁ D₈. 1 T G₁-3. 6 M₁. 6. 7 समाप्त्य (for 'स-'). K₁. 2 D₇ T G₁-3. 6 M₁. 6. 7 जप्यं; D₅ -जप्यं (for -जप्यस्). K₁. 2 उत्थाय; D₅ स्तुत्वा च (for तुत्थाय). — ^b) K₆. 1 Bo. 8 D₃. 3 Dn₁. n₄ D₈ D₂-4. 6. 8. 9 T₂ M₁. 5-7 तदा (for तथा). — ^d) K₂ वंदनं (for वचनं).

10 ^a) G₂ दृष्ट्वा (for दिष्ट्वा). D₄ च (for त्वं). — ^b) G₂ च गता (for चागता). D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 [अ]सि मे (for मम). — ^c) K₆ V₁ Bo D₃ Dn₁ D₅ D₂. 8. 5. 8 M₁. 5. 6 चापि; D₅ त्वं मे (for वापि). — ^d) K₇ जाप्ये (for जप्ये). D₄ ते (for मे). K₁ मम; G₂ मतिः (for मनः). T₂ जप्यमेव सर्वां मनः.

11 K₄ reads 11-48 after 65. — ^a) K₇ D₄-8. 9 प्रयच्छामि (for प्रार्थयसि). D₇ T G₁. 3. 6 विप्र त्वं (for विप्रं). — ^b) B₅. 9 D₄ किं चेष्टं; D₉ (by corr. as in text) कं चेष्टं. — ^d) D₄ तत्ते (for तत्ते).

12 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. Most MSS. om. the ref. — ^a) B₅ तथा; M₁. 6. 7 ततो (for तदा). — ^b) K₁ (before corr.) विप्राः. — ^c) Dn₁ जपं (for जप्यं). — ^d) Ś₁ K₁. 2 वर्धत्विति; D₇ T₁ G₁. 3. 6 'ते हि; T₂ G₂ M₁. 5-7 'तेति (for 'त्विति).

13 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. — ^a) B₅-9 D₃ Cp मानसश्च (for मं). D₇ T₁ G₁. 3. 6 तु (for च). — ^b) K₁ वरेत; D₅ M₇ वर्धत (for वर्धेत). D₈ मुने (for शुभे). — ^c) K₇ Bo. 8-9 D₄. 5. 9 T₂ G₁. 2 M₁ तं (for तत्). M₅ तं तथैवेति सा देवी.

मनसश्च समाधिर्मे वर्धेताहरहः शुभे ।
तत्तथेति ततो देवी मधुरं प्रत्यभाषत ॥ १३
इदं चैवापरं प्राह देवी तत्प्रियकाम्यया ।
निरयं नैव यातासि यत्र याता द्विजर्षभाः ॥ १४
यास्यसि ब्रह्मणः स्थानमनिमित्तमनिन्दितम् ।
साधये भविता चैतद्यच्चयाहमिहार्थिता ॥ १५
नियतो जप चैकाग्रो धर्मस्त्वां समुपैष्यति ।
कालो मृत्युर्यमश्चैव समायास्यन्ति तेऽन्तिकम् ।
भविता च विवादोऽत्र तव तेषां च धर्मतः ॥ १६
एवमुक्त्वा भगवती जगाम भवनं स्वकम् ।

14 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. — ^a) D₄ G₂ चैव परं; Dn₁ चैवापरं (for चैवापरं). — ^c) D₄ D₅ निरयान्; D₇ (G₁ 3. 6 M₇ निरये (for 'यं'). K₆ V₁ Bo. 8-9 D₃ at Dn₁. n₄ D₈ D₂. 6. 8 (G₂ याता त्वं; D₄ (als)) T₂ यानोमि; G₁ यातामि (for यातासि). — ^d) D₆ यानि (for याता).

15 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. — ^a) D₇ T₁ ब्रजमि; G₁ यजेहे; (G₂. 6 गंतामि (for यास्यसि). K₇ B₅ D₄ D₄ G₂. 6 ब्राह्मणः (for ब्र'). — ^b) K₂. 4 D₁. 6 मस्त्रिमित्तम्; D₅ सस्त्रिमित्तम् (for अनि'). Ś₁ K₂ D₄ अनिन्दित (D₄ 'तं'); K₁ अनिर्दिता; D₈ अनामयं; D₇ T₁ G₁ अनिन्दितः; T₂ (G₂. 6 अनिन्दितः (for 'दितम्). — ^c) D₇ T (G₁. 3. 6 M₅ साधु ते (for साधये). Bo D₅ चैव (for चैतत्). — ^d) V₁ B₇. 8 (marg.) 9 Cp [अ]र्चिता; D₇ T₁ (G₂. 6 [आ]र्चिता; Cpp [अ]र्चिता (as in text).

16 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. — ^a) D₈ D₄ G₁ चैकाग्रो (for चै'). — ^b) Dn₁ D₇ (G₂. 2 M₁. 6 त्वा (for त्वां). K₇ D₄. 6. 9 T₁ (G₁-2 M₁. 5. 6 समुपैष्यति; D₅ वैश्यति; D₇ 'वैश्यति (for 'वैश्यति). — ^c) M₁. 6. 7 चैते (for चैव). ☞ Cn: आयुःपरिच्छेदिका देवता कालः । प्राणवियोजिका मृत्युः । पुण्यापुण्यफलदायिका यमः । ☞ — ^d) D₄ न (for ते).

17 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. Before 17, K₆ V₁ Bo. 8-9 D₃. 3. 3 Dn₁ D₅ D₂. 8. 8 ins. भीष्म उवाच. — ^a) K₁ भगवती; D₇ (by corr. as in text) भगवति. — ^d) K₁. 4 D₃ Dn₁. n₄ D₅ दिव्य (for दिव्यं). K₂. 5 1 Bo. 8 (marg. as in text) D₃. 3. 3 Dn₁. n₄ D₅. 8 G₂ M₇ तथा (for तदा).

ब्राह्मणोऽपि जपन्नास्ते दिव्यं वर्षशतं तदा ॥ १७
समाप्ते नियमे तस्मिन्नथ विप्रस्य धीमतः ।

साक्षात्प्रीतस्तदा धर्मो दर्शयामास तं द्विजम् ॥ १८
धर्म उवाच ।

द्विजाते पश्य मां धर्ममहं त्वां द्रष्टुमागतः ।
जप्यस्य च फलं यत्ते संप्राप्तं तच्च मे शृणु ॥ १९
जिता लोकास्त्वया सर्वे ये दिव्या ये च मानुषाः ।
देवानां निरयान्साधो सर्वानुत्क्रम्य यास्यसि ॥ २०
प्राणत्यागं कुरु मुने गच्छ लोकान्यथेप्सितान् ।

त्यक्त्वात्मनः शरीरं च ततो लोकानवाप्स्यसि ॥ २१

ब्राह्मण उवाच ।

कृतं लोकैर्हि मे धर्मं गच्छ च त्वं यथासुखम् ।

बहुदुःखसुखं देहं नोत्सृजेयमहं विभो ॥ २२

धर्म उवाच ।

अवश्यं भोः शरीरं ते त्यक्तव्यं मुनिपुंगव ।

स्वर्ग आरोहतां विप्र किं वा ते रोचतेऽनघ ॥ २३

ब्राह्मण उवाच ।

न रोचये स्वर्गवासं विना देहादहं विभो ।

C. 12. 7223
B. 12. 199. 25
K. 12. 197. 28

— After 17, K4.6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds 5.8 Kumbh. ed. ins.:

520* सदा दान्तो जितक्रोधः सत्यसंधोऽनसूयकः ।

18 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. —^a) Das समाप्ते (for 'ते'). M1 नियते (for 'मे'). —^b) G2 तथा (for अथ). G1 विप्रः स (for विप्रस्य). —^c) T1 प्रियस् (for प्रीतस्). K1 D4-6.9 M1. 6.7 ततो; D4: D1 T1 G1. 3.6 तथा (for तदा). —^d) K1 मर्ध-यामास (for दर्श').

19 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. T2 G8 om the ref.; V1 reads it on the marg. —^a) D4: तां (for मां). —^b) B9 त्वामहं (by transp.); D1 T1 G1. 8 अहं त्वा. —^c) K6 G1 M5.6 जप्यस्य; D5 जपेन (for जप्यस्य). K4.6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8.7.8 T G1-3.6 M1. 5-7 [अ]ल्य (for च). K4.6 Bo. 6-8 Das Dn1. n4 Ds1 D2. 8.8 यत्तत्; B9 यत्तु; D4: यत्र (for यत्ते). —^d) Ds1 संप्राप्यं. Ds1 D5 तव; T1 तत्स (for तच्च).

20 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. —^a) K1 जिह्वा; G1 lacuna (for जिता). D1 T1 G1. 3.6 जिता: (for त्वया). G1 स्वर्गे (for सर्वे). —^b) Ś1 (sup. lin. as in text) K1 D2 विनयात् (D2 'नृ'); K4.6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 5-8 T1 G1-3.6 M1. 5-7 निलयान् (D4: 'वात्') (for निर'). D5 सद्यः (for साधो). —^d) Ś1 K1.2 M1 उत्क्राम्य.

21 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. —^a) K7 D4. 6.0 त्यज्य (for त्यक्त्वा). D4: M1 [आ]त्मानः.

. 22 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. —^a) K4.6 V1 Bo. 6-9 Das Ds D4. 8.6.8 किं तु; D4: Dn1

किं तु; Dn4 किं च (for कृतं). D1 T1 G1. 3.6 लोकेन; M1 लोके हि (for लोकैर्हि). —^b) K6.7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8.5.6.8 त्वं च (by transp.); D4.9 तत्त्वं. —^c) B9 दुःखं (for दुःख). D1 T G1-3.6 सद्यं (for सुखं). Bo देहान् (for देहं). —^d) K2 प्रभो (for विभो). — After 22, M1 reads 24^{ad} for the first time, repeating it in its proper place, while Kumbh. ed. ins. after 22;

521* अचलं ते मनः कृत्वा त्यज देहं महामते ।

अनेन किं ते संयोगः कथं मोहं गमिष्यसि ।

23 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. G1 om. the ref. G2 यम (for धर्म). —^a) B9 om. ते. —^b) D4: पुंगवं. —^c) K4.6.7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T2 G2 स्वर्गम्. K4 B9 आरोहतां; K6 Bo. 7-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8.8 आरोह भो; K7 V1 D4-7.9 T G1-3.6 M1. 5-7 आरोहतां (for आरो'). D4: विप्रः; D1 देव. —^d) Das Dn1. n4 वै (for ते). G1 किं वा देहेन तेनघ.

24 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. —^a) G1 om. न. D4 रोचत (for रोचये). —^b) K6.7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-8.8 G1.2 M1.7 देहम् (for देहात्). D5 अयं (for अहं). M5 प्रभो (for विभो). — M1 reads 24^{ad} for the first time after 22. —^d) ❀ Ca: विनात्मनेत्यात्मशब्दो देहवचनः ॥ Cs: आत्मना शरीरेण । ❀

25 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. —^a) K1 अहं (for अलं). D5 अलं हि धर्मं कृत्वा वै; G8 असंदेहमनाः कृत्वा. —^d) K1 शोचति; B9 'ते (for 'सि).

C. 12. 7224
s. 12. 199. 25
K. 12. 197. 28

गच्छ धर्म न मे श्रद्धा स्वर्गं गन्तुं विनात्मना ॥ २४

धर्म उवाच ।

अलं देहे मनः कृत्वा त्यक्त्वा देहं सुखी भव ।

गच्छ लोकानरजसो यत्र गत्वा न शोचसि ॥ २५

ब्राह्मण उवाच ।

रमे जपन्महाभाग कृतं लोकैः सनातनैः ।

सशरीरेण गन्तव्यो मया स्वर्गो न वा विभो ॥ २६

धर्म उवाच ।

यदि त्वं नेच्छसि त्यक्तुं शरीरं पश्य वै द्विज ।

26 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. —^a) Ś1 K₁. 2. 4 V₁ Dn₁ D₁ T₁ G₁ न मे; D₅ रमे (for रमे). Ś1 जयो; K₁. 2 Dn₁ G₁ जप; D₅ तपन् (for जपन्). —^b) K₈ Bo. 6-9 D₃ D₈ D₂. 3. 8 किं तु; D₂. 4 Dn₁. n₄ किं तु (for कृतं). —^c) K₇ D₄. 9 स्व- (for स-). K₈. 7 V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) D₃. 24 Dn₁. n₄ D₅ D₂-9 T G₁-8. 6 M₁. 6. 7 गन्तव्यं (for 'व्यो). —^d) K₈ V₁ Bo. 6. 7 8 (marg. as in text) D₃. 24 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3 5-8 G₁. 3. 6 M₁. 6. 7 स्वर्गं न; K₇ स्वर्गेण; D₉ स्वर्गे न (for स्वर्गो न). K₄ हि; D₇ T G₁. 3. 6 M₅ चेद् (for वा). D₄ विभो; T₂ प्रभो. G₂ मया स्वर्गं तदा विभो. — After 26, Kumbh. ed. ins. :

522* एवं ते कार्यसंप्रीतिर्वर्तते मुनिसत्तम ।

27 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. —^a) D₇ G₁ यदिच्छन् (for यदि त्वं). K₈ V₁ Bo. 6-9 D₃. 24 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 नेच्छसे (for 'सि). Ś1 K₁. 2. 4 यदि त्वमिच्छसि किं तु. —^c) D₇ T₁ G₁. 3. 6 च वै (for तथा). —^d) G₂ चायम् (for च त्वाम्). K₂. 4 D₅ D₈ T₁ G₁. 3. 6 उपागतः (for 'गताः).

28 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. —^b) T₁ G₁ यमश्च (for मृत्युश्च). —^c) G₈ तु (for तं). —^d) K₂ V₁ Bo. 6-9 D₃. 24 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 7. 8 T G₁-3. 6 M₁. 6. 7 उपगम्य; K₇ D₄-6. 9 अमि' (for उपा'). V₁ B₈ (marg.) D₅. 7 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 अन्न-वीर (for अन्नवन्).

29 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. Before 29, MSS. ins. यम उवाच. V₁ reads 29-31 on marg. —^a) K₁ G₁ तपस्यो; D₄ तपसोः. K₇ om. (hapl.) सुतस्य. —^c) D₇ T G₁. 3. 6 स्वर्गः (for

एष कालस्तथा मृत्युर्यमश्च त्वामुपागताः ॥ २७

भीष्म उवाच ।

अथ वैवस्वतः कालो मृत्युश्च त्रितयं विभो ।

ब्राह्मणं तं महाभागमुपागम्येदमब्रुवन् ॥ २८

तपसोऽस्य सुतस्य तथा सुचरितस्य च ।

फलप्राप्तिस्तव श्रेष्ठा यमोऽहं त्वामुपब्रुवे ॥ २९

यथावदस्य जप्यस्य फलं प्राप्तस्त्वमुत्तमम् ।

कालस्ते स्वर्गमारोढुं कालोऽहं त्वामुपागतः ॥ ३०

मृत्युं मा विद्धि धर्मज्ञ रूपिणं स्वयमागतम् ।

फल-). K₄. 6 D₈. 7 T₁ G₁-3. 6 तव श्रेष्ठ; K₇ तवासृष्टा (for तव श्रेष्ठा). —^d) K₁ यामोहं; D₃. 24 यामहं (for यमोऽहं). K₁ om. (hapl.) from त्वा up to कालोऽहं (in 30^d). D₄ उपब्रुव; D₈ उपागताः; M₁ उपब्रुवेत् (for 'ब्रुवे). ❀ C₈: उपब्रुवे उपवर्ष ब्रुवे । ❀

30 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. Before 30, MSS. ins. काल उवाच. K₁ om. up to कालोऽहं (of. v. l. 29). V₁ reads 30 on marg. 30^{ab} is damaged in K₇. —^a) K₂ यथा वक्षस्य; D₈ D₅ यथा वेदस्य; G₂ यथावदिह (for 'वदस्य). B₈ (marg. as in text). 9 D₂. 1 जापस्य (for जप्यस्य). —^b) D₇ प्राप्तिस्; G₁ M₇ प्राप्तं (for प्राप्तस्). K₂. 6 Bo. 6-9 D₃. 24 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 8 T₂ फलं प्राप्तमनुत्तमं; G₂ फलावाप्तिरनुत्तमा. —^d) K₄ कामो (for कालो). D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 स्वाहम् (for संह स्वाहम्). M₁. 5. 6 इहागतः (for उपा'). D₈ कालोहं समुपागतः.

31 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. Before 31, MSS. ins. मृत्युरुवाच. V₁ reads 31 on marg. —^a) K₇ D₂. 4 Dn₁. 4 मृत्युर्. D₅ विप्रर्षे (for धर्मज्ञ). —^c) Ś1 K₁. 2. 4. 6 V₁ D₃ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 G₁ चोदितो; D₅ नोदितो (for चोदितं). —^d) K₁ त्वामितो नेत्त सद्यै (sic).

32 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. D₄ om. 32. V₁ reads the ref. on marg. —^b) D₇ यमात्मने (for महात्मने). —^c) M₁. 6 वाथ; M₁ [s]पि च (for चाथ). —^d) K₁ om. कार्य.

33 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. D₄. 7 om. the ref. —^a) Ś1 K₁. 2. 4 स (for च). Ś1 K₁

कालेन चोदितं विप्र त्वामितो नेतुमद्य वै ॥ ३१

ब्राह्मण उवाच ।

स्वागतं सूर्यपुत्राय कालाय च महात्मने ।

मृत्यवे चाथ धर्माय किं कार्यं करवाणि वः ॥ ३२

भीष्म उवाच ।

अर्घ्यं पाद्यं च दत्त्वा स तेभ्यस्तत्र समागमे ।

अब्रवीत्परमप्रीतः स्वशक्त्या किं करोमि वः ॥ ३३

तस्मिन्नेवाथ काले तु तीर्थयात्रामुपागतः ।

इक्ष्वाकुरगमत्तत्र समेता यत्र ते विभो ॥ ३४

सर्वानेव तु राजर्षिः संपूज्याभिप्रणम्य च ।

कुशलप्रश्नमकरोत्सर्वेषां राजसत्तमः ॥ ३५

तस्मै सोऽथासनं दत्त्वा पाद्यमर्घ्यं तथैव च ।

अब्रवीद्ब्राह्मणो वाक्यं कृत्वा कुशलसंविदम् ॥ ३६

स्वागतं ते महाराज ब्रूहि यद्यदिहेच्छसि ।

स्वशक्त्या किं करोमीह तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३७

राजोवाच ।

राजाहं ब्राह्मणश्च त्वं यदि षट्मसंस्थितः ।

ददामि वसु किञ्चित्ते प्रार्थितं तद्वदस्व मे ॥ ३८

ब्राह्मण उवाच ।

द्विविधा ब्राह्मणा राजन्धर्मश्च द्विविधः स्मृतः ।

प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च निवृत्तोऽसि प्रतिग्रहात् ॥ ३९

तेभ्यः प्रयच्छ दानानि ये प्रवृत्ता नराधिप ।

C. 12. 7239
B. 12. 199. 41
K. 12. 197. 46

2. 4 B₉ G₈, 6 च; D₈₁ (also as in text) यस्य; D₇ T₁ G₁ [अ]थ (for स). — °) S₁ M₁ परमः; K₁ परमाः (for परम-). K₁ प्रीताः. — After 33, D₇ T G₁. 8. 6 Kumbh. ed. ins.:

523* स्वकार्यनिर्भरा यूयं परोपद्रवहेतवः ।

भवन्तो लोकसामान्याः किमर्थं ब्रूत सत्तमाः ।

धर्म उवाच ।

वयमप्येवमव्यग्रैर्धातुराज्ञापुरःसरैः ।

चोदिता धावमाना वै कर्मभागमनुव्रताः ।

भीष्म उवाच ।

[(L. 1) T₂ -निर्भरा (for -निर्भरा). — (L. 2) G₁ लोकसामान्यः (for °सामान्याः). G₁ om. the ref. G₈, 6 Kumbh. ed. यम (for धर्म). — (L. 3) Kumbh. ed. अत्युग्रा (for अव्यग्रैर्). Kumbh. ed. -पुरःसरैः (for °सरैः). — (L. 4) T₂ बोधिता (for चोदिता). T₂ कर्मभावम् (for °भागम्).]

34 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. — °) G₈ उपागताः.

35 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. — °) Bo [अ]ह; G₈ स (for तु). — °) K₆ V₁ Bo. 6. 1. 9 D₈₈, 24 D₈₁, n₄ D₈ D₂, 8. 5. 8 [अ]थ (for [अ]भि-). — °) K₇ V₁ D₄-6. 9 T₁ G₁ M₇ राजसत्तम.

36 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. — °) K₆, 7 D₈₈ D₄, 6. 8 सोऽथासनं; D₈₈, 24 स आसनं (for सोऽथासनं). — °) T₂ ब्रह्मविद् (for अब्रवीद्). D₈₈

ब्रह्मणो (for ब्रा°). M₅ प्रीतः (for वाक्यं). — °) D₇ T₁ G₁, 3. 6 -संमितं (for -संविदम्).

37 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. Before 37, D₈ ins. ब्राह्मण उवाच. D₈₁ reads 37-38 twice. — °) D₄ स्वशक्त्या. B₉ G₈ [इ]ति (for [इ]ह). — °) D₈₈ यद् (for तद्). K₆ V₁ Bo. 6-9 D₈₁, n₄ D₈ D₂, 8. 8 मां (for मे).

38 For the sequence in K₄ and repetition in D₈₁, cf. v. l. 11, 37. M₅ इक्ष्वाकुः (for राजा). — °) K₆ V₁ Bo. 6-8 D₈₈, 24 D₈₁, n₄ D₈ D₂, 8. 8 यदा; B₉ D₈₁ सदा (for यदि). D₄ -संस्थिताः; T₂ -संज्ञितः. ✽ G₈ षट्मसंस्थितः अध्ययनाध्यापनयजनयाजनदानप्रतिग्रहाधिकारः । ✽ — °) S₁ K₁, 2. 4. 6 Bo. 6-9 D₈₈, 24 D₈₁, n₄ D₈ D₂, 8. 5. 8. 8 T₁ G₁-8. 6 ददानि; T₂ तद्वासे (for ददामि). D₇ T G₁, 3. 8 M₁, 5-7 किं तेद्य (for किञ्चित्ते). — °) K₆ B₇ D₈₁, n₄ D₂, 8. 8 प्रार्थितं; D₈₁ पार्थिवं; G₁ प्रार्थ्यं तं (for प्रार्थितं). D₇ T G₁, 3. 8 M₁, 6 अब्रवीतु; G₂ M₅, 7 अब्रूहि (for वदस्व).

39 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. — °) D₇ T G₁, 3. 6 द्विविधो ब्राह्मणो राजन्. — °) D₈₈ त्रिविधः; G₁ विविधः (for द्वि°). D₈ मतः (for स्मृतः). D₈₁ कर्म च त्रिविधं स्मृतं. — °) D₈₈ प्रवृत्तस्य (for °श्च). G₁ निवृत्तिश्च (for °तश्च). S₁ K₁, 2. 4 Bo. 6 D₈₈ D₈₁, n₄ D₈ D₂-4. 8. 8 T₂ प्रवृत्ता (B₉ T₂ °त्ति)श्च निवृत्ता (B₉ T₂ °त्ति)श्च. — °) D₈ निवृत्तो (for निवृत्तो). K₆ V₁ Bo. 6-9 D₈₈, 24 D₈₁, n₄ D₈ D₂, 8. 8

C. 12. 7239
B. 12. 199 41
K. 12. 197. 47

अहं न प्रतिगृह्णामि किमिष्टं किं ददानि ते ।
ब्रूहि त्वं नृपतिश्रेष्ठ तपसा साधयामि किम् ॥ ४०

राजोवाच ।

क्षत्रियोऽहं न जानामि देहीति वचनं क्वचित् ।
प्रयच्छ युद्धमित्येवं वादिनः स्मो द्विजोत्तम ॥ ४१

ब्राह्मण उवाच ।

तुप्यसि त्वं स्वधर्मेण तथा तुष्टा वयं नृप ।
अन्योन्यस्योत्तरं नास्ति यदिष्टं तत्समाचर ॥ ४२

राजोवाच ।

स्वशक्त्याहं ददानीति त्वया पूर्वं प्रभाषितम् ।
याचे त्वां दीयतां मह्यं जप्यस्यास्य फलं द्विज ॥ ४३

[5]हं; K₁ lacuna (for सस्मि).

40 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. — ^a) B₆. 7. 8 (marg. as in text). १ तेषां (for तेभ्यः). K₂ दानानि (for दानानि). — ^b) K₇ येः (for ये). D₈ ब्रूता (for प्रवृत्ता). — ^c) T₂ अहं (for अहं). — ^d) K₄. 6 V₁ B₀ D₂₈. 24 D₂₁. 24 D₅ D₂. 2. 5-8 T₁ G₁. 8. 6 M₁. 5. 7 किं ददामि; K₇ D₄. 9 करवाणि (for किं ददामि). — T₂ om. 40er. — ^e) Ś₁ K₁. 2 तन् (for त्वं). D₄ नृपतिश्रेष्ठ. — ^f) D₄. 9 धारयामि (for साधयामि).

41 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. T₁ om. 41. — ^b) D₂₄ देहामि (for देहीति). — ^c) B₆ ब्रूता; D₂ G₂ ब्रूता (for ब्रूता). D₃ इत्येव (for 'वं'). — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 G₂ वादिनो मे (G₂ 'नोस्मि'); V₁ D₆ 'नः स्म; D₇ T₂ G₁. 8. 6 M₁. 5-7 वादी चास्मि (for वादिनः स्मो). D₄ M₁ द्विजोत्तमः.

42 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. D₇ T₁ G₁. 8. 6 read 42-43 after 45. — ^a) T₂ तुप्यसि; G₂ अनुष्टुप् (for तुप्यसि). — ^b) G₂ यथा (for तथा). T₂ पुनः (for नृप). — ^c) K₄. 6. 7 V₁ B₀ D₂₈. 24 D₂₁. 24 D₅ D₂. 2. 4. 6 [अ]तरं (for [उ]त्तरं).

43 For the sequence in K₄, D₇ T₁ G₁. 8. 6, cf. v. l. 11, 42. — ^a) D₂₄ अशक्तोहं (for स्वशक्त्याहं). T₁ सं- (for [अ]हं). K₇ D₂₁ D₂. 5. 7. 9 ददामि (for 'मि). — ^b) K₆ V₁ B₀. 6-9 D₂₈. 24 D₂₁. 24 D₅ D₂. 2. 3 ददाहं; M₁ प्रतिश्रुतं (for प्रभाषितम्).

ब्राह्मण उवाच ।

युद्धं मम सदा वाणी याचतीति विकथ्यसे ।
न च युद्धं मया सार्धं किमर्थं याचसे पुनः ॥ ४४

राजोवाच ।

वाग्वज्रा ब्राह्मणाः प्रोक्ताः क्षत्रिया बाहुजीविनः ।
वाग्युद्धं तदिदं तीव्रं मम विप्र त्वया सह ॥ ४५

ब्राह्मण उवाच ।

सैवाद्यापि प्रतिज्ञा मे स्वशक्त्या किं प्रदीयताम् ।
ब्रूहि दास्यामि राजेन्द्र विभवे सति माचिरम् ॥ ४६

राजोवाच ।

यत्तद्वर्षशतं पूर्णं जप्यं वै जपता त्वया ।

— ^a) K₁. 2 G₃ M₁. 6 त्वा. K₂ नीयतां (for दीयतां).
— ^d) D₆ [अ]र्थ- (for [अ]स्य).

44 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. T₁ om. 44. — ^a) K₇ D₄ यदा; D₀ सदा (for मम). Ś₁ K₁. 2. 4 ददानीति; K₇ D₄. 9 काम्यसे (for सदा वाणी). — ^b) Ś₁ (orig.) K₂ वाचसे त्वं; Ś₁ (sup. lin.) K₁ याचसे त्वं; K₄ वाचमेवं (sic); K₆ याचसी *; K₇ D₄. 9 याचसेन्यद्; M₆. 7 याचे (M₇ 'च' तेति (for याचतीति). D₆ विकथ्यसे; G₂. 6 पुनः पुनः (for विकथ्यसे). — ^c) Ś₁ K₁. 2 D₆ न च युक्तं (D₆ युद्धं); (M₂ तच्च युद्धं; G₂. 6 विकथ्यसे (for न च युद्धं). T₂ सार्धं (for सार्धं). — ^d) K₆ याचते (for 'से).

45 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. M₆ om. 45. D₂ om. the ref. — ^a) G₂ पार्श्वज्ञा (for वाग्वज्रा). K₇ D₆ ज्ञेयाः (for प्रोक्ताः). — ^b) K₁ D₂₁ बहु (for बाहु). — ^c) D₀ नन्विदं (for तदिदं). — After 45, D₇ T₁ G₁. 8. 6 read 42-43.

46 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. M₆ om. the ref. — ^a) D₇ T₁ G₁. 8. 6 सेयमद्य (for सैवाद्यापि). G₂ प्रतीका (for प्रतिज्ञा). — ^b) D₇ T₁ G₁ सं- (for किं).

47 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. — ^a) D₇ G₁ यद्यद् (for यत्तद्). G₂. 6 पुण्यं; M₇ पूजां (for पूर्णं). — ^b) K₂. 4 D₆ जपितं (for जप्यं वै). D₂₄ स्वया (for त्वया). G₁ अप्याजप्यं जित्वा स्वया. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 अपि (for यदि).

फलं प्राप्तं तत्प्रयच्छ मम दित्सुर्भवान्यदि ॥ ४७

ब्राह्मण उवाच ।

परमं गृह्यतां तस्य फलं यजपितं मया ।

अर्धं त्वमविचारेण फलं तस्य समाप्नुहि ॥ ४८

अथ वा सर्वमेवेह जप्यकं मामकं फलम् ।

राजन्प्राप्नुहि कामं त्वं यदि सर्वमिहेच्छसि ॥ ४९

राजोवाच ।

कृतं सर्वेण भद्रं ते जप्यं यद्याचितं मया ।

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि किं च तस्य फलं वद ॥ ५०

48 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. — ^a) K₁ Da₃ गुह्यतां (for गृ). K₇ D₄-s. 9 तात (for तस्य). — ^b) K₇ D₄ s. 9 यजप्यं; D₅ यत्फलं (by transp.). D₅ जपता (for जपितं). — ^c) D₅ तम्; T₂ G₁ M₅ तद् (for त्वम्). Ś₁ K₂ अपि चारेण; K₁ अपि चार्वेण (for अविचारेण). — ^d) K₄ Da₃ a₄ Dn₄ फलं तस्य द्यावाप्नुहि; K₆ 7 D₄ s. 9 'स्वमवाप्नुहि; D₇ G₁ फलं तस्यामवाप्नुहि.

49 ^a) K₇ D₅ 7 T G₁ s. 6 M₁ s-7 एवेदं (for 'ह'). — ^b) K₄ 6 V₁ Bo. s-9 Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂ s. 7. 8 T G₁-s. 6 M₁ s. 6 मामकं; K₇ D₄ 6 जपजं; D₅ जाप्यकं; D₅ जप्यस्य; M₇ जापकं (for जप्यकं). K₄ 6 V₁ Bo. s-9 Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂ s. 7. 8 T G₁-s. 6 M₁ s. 6 जाप(B₇ Da₄ 'प्य)कं (for मामकं). — ^c) K₆ कामं त्वां; K₇ Da₄ D₄ काम त्वं (for कामं त्वं). — ^d) K₇ D₄ 9 यद्यभिप्रेतमिच्छसि.

50 ^a) D₄ कृतं (for कृतं). D₅ सर्वं हि (for सर्वेण). K₇ D₅ वै (for ते). — ^b) K₇ D₄ 9 लब्धं; B₅ 9 Da₄ जाप्यं; T G₂ s. 6 M₁ s-7 दत्तं (for जप्यं). Ś₁ K₁ s. 4 जप्यं यजपितं त्व(K₄ म)या. — ^c) D₅ नमिष्यामि (for गमि'). — ^d) B₅ (marg. as in text) किं चैतस्य; D₅ किं चेतस्य; D₇ T G₁ s. 6 M₁ s-7 किं तस्य च; G₂ किंचिदस्य (for किं च तस्य).

51 ^a) G₁ om. (hapl.) from फल up to the ref. in 53. K₄ 7 'फलं प्राप्तिं (for फलप्राप्तिं). — ^b) D₇ T G₂ 6 यद्दत्तं (by transp.); M₇ यदेतज्. D₅ चापि तत् (for जपितं).

52 G₁ om. 52 (cf. v. l. 51). Da₁ om. 52-53. — ^b) K₆ 7 V₁ Bo. s-9 Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂ s. 7-9

ब्राह्मण उवाच ।

फलप्राप्तिं न जानामि दत्तं यजपितं मया ।

अयं धर्मश्च कालश्च यमो मृत्युश्च साक्षिणः ॥ ५१

राजोवाच ।

अज्ञातमस्य धर्मस्य फलं मे किं करिष्यति ।

प्राप्नोतु तत्फलं विप्रो नाहमिच्छे ससंशयम् ॥ ५२

ब्राह्मण उवाच ।

नाददेऽपरवक्तव्यं दत्तं वाचा फलं मया ।

वाक्यं प्रमाणं राजर्षे ममापि तव चैव हि ॥ ५३

C. 12. 7254
B. 12. 199. 54
K. 12. 197. 59

T G₂ s. 6 M₁ s. 6 किं मे (by transp.). — After 52^a, Ś₁ K₁ s. 4. 6 V₁ (marg.) Bo. s-9 Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂ s. 7-8 T G₂ s. 6 Kumbh. ed. ins.:

524* फलं ब्रवीषि धर्मस्य न चेज्जप्यकृतस्य माम् ।

[D₇ G₂ भवेज् (for न चेज्). D₇ T₁ G₂ -कृतं न (for -कृतस्य).]

— ^a) Ś₁ (sup. lin.) K₁ G₂ प्राप्नोमि (G₂ 'ति) तत्; K₇ D₄ s. 9 प्राप्तं स्वतः (for प्राप्नोतु तत्). Ś₁ K₁ कथं विप्र; K₇ D₄ s. 7. 9 T फलं विप्रं (for फलं विप्रो). — ^d) G₂ 6 इच्छामि (for इच्छे स). T₂ द्वांसंशयः; M₁ ससंशयः (for 'यम्).

53 Da₁ om. 53 (cf. v. l. 52). G₁ om. the ref. (cf. v. l. 51). V₁ reads 53^a-56^b on marg. — ^a) K₁ [s]परम्; D₅ [s]हं पर; G₂ न च (for .सपर). K₁ अस्यक्तं; D₇ T G₁ s. 6 M₁ s-7 -वित्तं वै; C₇ Kumbh. ed. -दत्तं वै (for -वक्तव्यं). — ^b) K₁ वृत्तं; K₇ दत्त- (for दत्तं). Ś₁ K₁ s. 4 वास्य; V₁ Bo. s-9 Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂ s. 8 चास्य; D₅ तस्य (for वाचा). K₇ B₅ (marg.) D₄-s. 9 कृ(D₄ क्ष)तं (for फलं). Da₂ यथा; G₁ मम (for मया). — G₂ om. (hapl.) 53^c-55^b. — ^c) Ś₁ K₁ 2 वाक्य; D₄ वाक्य- (for वाक्यं). — ^d) K₆ 7 V₁ Bo. s-9 Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂ s. 8. 9 ममाद्य (for ममापि). D₇ T G₁ s. 6 M₁ तवाद्य (M₅ 'पि) मम चैव ह (D₇ हि); M₁ s. 7 मम दुभ्यं च आचितं. — After 53, Kumbh. ed. ins.:

525* सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदेव दशानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ।

[= var. 3, 278, 25; Manu, 9. 47.]

C. 12. 7255
B. 12. 199. 55
K. 12. 197. 61

नाभिसंधिर्मया जप्ये कृतपूर्वः कथंचन ।
जप्यस्य राजशार्दूल कथं ज्ञास्याम्यहं फलम् ॥ ५४
ददस्वेति त्वया चोक्तं ददामीति तथा मया ।
न वाचं दूषयिष्यामि सत्यं रक्ष स्थिरो भव ॥ ५५
अथैवं वदतो मेऽद्य वचनं न करिष्यसि ।
महानधर्मो भविता तव राजन्मृषाकृतः ॥ ५६
न युक्तं तु मृषा वाणी त्वया वक्तुमरिंदम ।
तथा मयाप्यभ्यधिकं मृषा वक्तुं न शक्यते ॥ ५७
संश्रुतं च मया पूर्वं ददानीत्यविचारितम् ।

54 G₂ om. 54 (cf. v. l. 53). V₁ reads 54 on marg. — ^a) K₁ T₂ कृतपूर्वः (for 'पूर्वः'). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁ (marg.). n₄ Ds D₂-8. 8. 9 M₁. 5-7 कदाचन (for कथं). — ^a) D₆. 7 T₁ G₁. 8. 8 जप्यस्य; M₁. 6. 7 जपता (for जप्यस्य). — ^a) K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂-8. 8. 9 वेत्स्यामि (for ज्ञास्यामि).

55 G₂ om. 55^{ab} (cf. v. l. 53). V₁ reads 55 on marg. — ^a) Ś₁ K₁. 2 चोक्तं (for चोक्तं). — ^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8. 9 T₂ G₁ M₁. 5-7 ददानि (for 'मि'). K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₂. 8. 8 Ms transp. तथा and मया. — ^a) D₆ वाचा (for वाचं). Da₄ दूषयिष्यामि; D₆ पूजं (for दूषं). — ^a) G₃. 6 स्थितो (for स्थिरो). G₂ [s]भवत् (for भव).

56 V₁ reads 56^{ab} on marg. — ^a) K₆. 7 अथैव; Dn₁ तथैव (for अं). K₇ D₆. 7 ददतो; Da₄ वदतो (for वदतो). — ^b) G₂ किं (for न). K₄ Dn₁ करिष्यसि (for 'प्यसि'). — ^a) D₆ स हीनधर्मो (for महानं).

57 ^a) V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Ds D₂. 8. 8 G₂ मृषावाणी; D₇ T₁ G₁. 8. 8 M₁. 5-7 'वाक्यं (for मृषावाणी). — ^b) G₃ अरिंदमः. — ^a) D₇ त्वया (for तथा). T₂ च; G₆ जा (for [अ]पि). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8. 9 अभिहितं; D₇ T₁ G₁. 8 अधिकं (for 'अभ्यधिकं'). — ^a) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8. 9 T₁ G₁. 8. 8 M₁. 5-7 मिथ्या (for मृषा). V₁ Da₃ Dn₁. n₄ कर्तुं (for वक्तुं).

58 ^a) K₄. 6. 7 संश्रुतं (for सं). K₇ lacuna; Ms तु (for च). — ^b) K₇ Da₄ D₄. 7. 9 T₁ G₁-8. 8

बहुहीष्वाविचारेण यदि सत्ये स्थितो भवान् ॥ ५८
इहागम्य हि मां राजञ्जाप्यं फलमयाचिथाः ।
तन्मन्त्रिसृष्टं गृहीष्व भव सत्ये स्थिरोऽपि च ॥ ५९
नायं लोकोऽस्ति न परो न च पूर्वान्स तारयेत् ।
कुत एवावरात्राजन्मृषावादपरायणः ॥ ६०
न यज्ञाध्ययने दानं नियमास्तारयन्ति हि ।
तथा सत्यं परे लोके यथा वै पुरुषर्षभ ॥ ६१
तपांसि यानि चीर्णानि चरिष्यसि च यत्तपः ।
समाः शतैः सहस्रैश्च तत्सत्यान्न विशिष्यते ॥ ६२

ददामि (for 'नि'). Ds₁ अविवारितं. — ^a) D₆ सद्यो (for सत्ये). K₂. 4 M₁ स्थिरो (for स्थितो).

59 ^a) B₆ (marg. as in text) इत्यागम्य; T₂ इहागम्य; G₁ यथागम्य (for इहागम्य). Ś₁ K₁. 2 हि मा राजन्; D₇ T₁ G₁-8. 8 M₁. 7 महाराज. — ^b) Ś₁ K₁. 2 जप्ये; V₁ Bo D₆ T₂ जप्यं (for जाप्यं). Ś₁ K₁. 2 अयाचि वा; K₇ Ds₁ D₇ T₁ G₁. 8. 8 M₁. 5-7 अयाचथाः (K₇ 'चिता; Ds₁ 'विथाः) (for 'विथाः'). — ^a) K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6. 8. 9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂-8. 8. 9 G₂. 6 तन्मे; B₇ तस्यै; T₂ तस्मिन् (for तन्मन्). — ^a) D₄ स्थिरा; D₇ T₁ G₁. 8. 8 स्थितो (for स्थिरो). D₆ वै (for च). B₇. 9 भव सत्यः स्थिरो भव.

60 ^a) Ś₁ K₁. 2 [s]त्य (for सति). — ^a) V₁ D₇ T₁ G₁-8. 8 M₁. 5-7 [अ]परान् (for [अ]व). K₆. 7 Bo. 6-9 Da₃ Dn₁. n₄ Ds D₂-8. 8. 9 कुत एव जनिष्यास्युः.

61 ^a) D₇ यज्ञाध्ययनं (for 'ध्ययने'). Da₃ om. from दानं up to तथा (in 61^a). K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8. 8 M₁. 5-7 न यज्ञफल (Ms 'जप'दानानि. — ^b) K₇ D₆ न चर्मास (for नियमास). K₇ B₆ D₄-6. 9 M₁. 5-7 तं (for हि). — ^a) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8. 8 G₂ M₁. 5-7 यथा (for तथा). Ś₁ K₁. 2 परं; K₄ D₄ पर; D₂. 8 परो (for परे). — ^a) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8. 8 M₁. 6 तथेह; K₇ D₄. 9 यथेह; G₂ M₁. 7 तथा वै (for यं). Ś₁ (sup. lin. as in text) भरतर्षभ (for पुरुषं).

62 ^a) V₁ Cp अचारीश्व (for चीर्णानि). — ^b) K₄. 6 Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8. 8 चरिष्यसि (B₆ 'ते'); Cp करिष्यसि (for चरिष्यसि). K₂ om. च. — Da₃ repeats 62^{ad} after 67^a. — ^a) K₆ Bo. 6. 7.

सत्यमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यमेकाक्षरं तपः ।
 सत्यमेकाक्षरो यज्ञः सत्यमेकाक्षरं श्रुतम् ॥ ६३
 सत्यं वेदेषु जागर्ति फलं सत्ये परं स्मृतम् ।
 सत्याद्धर्मो दमश्चैव सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ६४
 सत्यं वेदास्तथाङ्गानि सत्यं यज्ञस्तथा विधिः ।
 व्रतचर्यास्तथा सत्यमोकारः सत्यमेव च ॥ ६५
 प्राणिनां जननं सत्यं सत्यं संततिरेव च ।

सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रविः ॥ ६६
 सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 सत्यं यज्ञस्तपो वेदाः स्तोभा मन्त्राः सरस्वती ॥ ६७
 तुलामारोपितो धर्मः सत्यं चैवेति नः श्रुतम् ।
 समां कक्षां धारयतो यतः सत्यं ततोऽधिकम् ॥ ६८
 यतो धर्मस्ततः सत्यं सर्वं सत्येन वर्धते ।
 किमर्थमनृतं कर्म कर्तुं राजंस्त्वमिच्छसि ॥ ६९

C. 12. 7270
 B. 12. 199. 70
 K. 12. 197. 76

s (marg. as in text).⁹ Das (first time).¹⁰ Dn1. n4
 Ds2. D1. 3. 5. 8 शतैः (Da4 'रैः) शतः; Ds1 Ds समां
 शतः; M1 समशतैः (for समाः शतैः). Bs (marg. as
 in text) Das (second time).¹¹ a4 तु (for च). — S1
 K1 om. 62²-64². — ²) K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as
 in text).⁹ Das (first time).¹⁰ a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8
 तैः (for तत्). Bs (marg. as in text) सत्यं (for
 सत्यान्).

63 S1 K1 om. 63 (cf. v. l. 62). K2. 4 om.
 (hapl.) 63^{ab}. — ^a) D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh.
 ed. एकं परं (for एकाक्षरं). — ^b) D1 T G1-3. 6 M1.
 5-7 Kumbh. ed. एकं परं (for एकाक्षरं). — ^c) K2. 4
 Das D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. एकं परो (for
 एकाक्षरो). — ^d) K1 Das D1 T G1-3. 6 M1. 5-7
 Kumbh. ed. एकं परं (for एकाक्षरं).

64 S1 K1 om. 64^{ab} (cf. v. l. 62). — ^a) V1
 Bs (marg.).⁷ 8 D1 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 देवेषु (for
 वेदेषु). — ^b) Ks सत्यं (for सत्ये). Gs श्रुतं (for
 स्मृतम्). — ^c) K2. 4 V1 D1. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7
 तपो धर्मो (for सत्याद्धर्मो). Ds तपो धर्माश्रमाश्चैव.
 — ^d) Ds सत्ये सर्वं (by transp.); Ds M1 सत्यं सत्ये.
 Ds च तिष्ठति.

65 Kr Da. 9 transp. 65^{ab} and 65^{cd}. — ^a) Das
 सत्ये; G1 सत्यं (for सत्यं). — ^b) K2. 4 D1 T G1-3. 6
 यज्ञासु; Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds. 3. 5. 8
 M1. 3. 6 विद्यासु (for यज्ञासु). V1 Ds. तथाविधि;
 D1 T1 G1 तथाविधाः. — ^c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9
 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5. 8 M1. 3. 7 व्रतचर्या (for
 'वर्तचर्या'). Ds सर्वम् (for सत्यम्). — ^d) S1 K1. 2. 4
 एवं हि; Ds उच्यते (for एवं च). Kr Da. 6. 9
 ओकारश्च तथाविधः; Ds 'रस्य तथा विधिः. — After
 65, Ks reads 12-48.

66 ^b) D1 om. सत्यं; Bs (marg. as in text)

Gs संनतिर (for संततिर).

67 ^a) S1 K1. 2. 4 सत्येनाग्निर्दहति च; K1 D1. 6. 9
 'नाग्निर्विदहति. — After 67^a, Das repeats 62^{ab}.
 — ^b) D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 सत्ये स्वर्गः (G1 M1 'र्गं')
 (by transp.). Da4 M1. 6 प्रतिष्ठितं. — ^c) D1 T
 G1-3. 6 M1. 5-7 दानं (for सत्यं). K4. 7 V1 Bs (marg.)
 D2-4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 6 यज्ञासु (for यज्ञासु). S1
 K1. 2. 4 V1 तपो योगः (V1 देवाः); Ks Bo. 6-9 Das
 Ds तथा चैव; Ds-3 T G1-3. 6 M1. 5-7 तथा वेदाः
 (for तपो वेदाः). — ^d) K1. 2. 7 Dn4 Csp (glossed
 as सामवेदः) स्तोत्रा; Da4 Ds स्तोत्रा; Ds स्तोत्रं; Ds
 Gs. 6 स्तोमा; D1 T G1. 3 स्तोमा; Cv स्तोम (for
 स्तोभा). ☞ Ca: स्तोमाः श्रुतौ निरर्थका गीतिपूरणार्थाः
 शब्दाः द्वाहाद्वाह इत्येवमादयः । ☞ ☞ Cs: सरस्वतीशब्देन
 वेदातिरिक्तविद्यास्थानानि लक्ष्यन्ते । ☞

68 ^a) Ms तुल्यम् (for तुलाम्). Dn4 धर्मे (for
 धर्मः). — ^b) K1 D1 T Gs. 6 Ms-7 समां क (K1 का)-
 क्ष्यां; Ks समक्षां; Ks Das. a4 Cp समक्षां; K1
 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5. 8 Cpp समक्षां; Da. 9
 समं कक्षां; G1 समं कक्ष्यां; Gs समं कक्ष्यं (for समां
 कक्षां). Ks Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5. 8
 तु (Ds तो) लयतो; T1 G1. 3. 6 M1. 5 धारयतो (for
 यतो). ☞ Cp: समक्षामिति पाठे तुलामित्यस्य विशेष-
 णम् । ☞

69 ^a) Gs ततो (for यतो). — ^b) M1 वर्तते
 (for वर्धते). — ^c) K1 reads the portion from कर्म
 up to नृतं (in 70^a) twice. — ^d) V1 'वर्धसि (for
 इच्छसि).

70 For repetition in K1, cf. v. l. 69. — ^a) B1
 स्थिरः; G1 स्वयं (for स्थिरं). Ds भावे (for भावं). Ds
 सत्ये भवं स्थितमिति. — ^b) D1 T G1-3. 6 Ms अनृते (for
 'नृते'). K1 Da. 6. 9 वद (Ds 'कः'); Ds वदी (for
 कृथाः). — ^c) S1 Ks (both times). D1 T1 Gs-3. 6

G. 12. 7271
B. 12. 199. 71
K. 12. 197. 77

सत्ये कुरु स्थिरं भावं मा राजन्नृतं कृथाः ।

कस्माच्चमनृतं वाक्यं देहीति कुरुषेऽशुभम् ॥ ७०

यदि जप्यफलं दत्तं मया नेषिष्यसे नृप ।

स्वधर्मेभ्यः परिभ्रष्टो लोकाननुचरिष्यसि ॥ ७१

संश्रुत्य यो न दिस्सेत याचित्वा यश्च नेच्छति ।

उभावानृतिकावेतौ न मृषा कर्तुमर्हसि ॥ ७२

राजोवाच ।

योद्धव्यं रक्षितव्यं च क्षत्रधर्मः किल द्विज ।

दातारः क्षत्रियाः प्रोक्ता गृहीयां भवतः कथम् ॥ ७३

ब्राह्मण उवाच ।

न छन्दयामि ते राजन्नापि ते गृहमात्रजम् ।

इहागम्य तु याचित्वा न गृहीषे पुनः कथम् ॥ ७४

तस्मात्त्वम्; K1 D4.9 अस्मात्त्वम्; D5.6 त(D6 अ)धैतद्
(for कस्मात्त्वम्). K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds Ds. 8
भावं (for वाक्यं). —^d) Ds1 कुरुते (for 'वे').
K6 [s]श्रुतं; Ds [s]श्रुतं; D6 [s]श्रुते (for सशुभम्).

71 ^a) D44 G8 जप्यं फलं; D7 T G1 जाप्यफलं
(for जप्यं). G2 ज्यर्थं (for दत्तं). —^b) Ds Ds
यदा; D6 सदा (for मया). K6 नेषिष्यसे; K7
D4-7. 9 T G1. 2 M1. 5-7 नेच्छसि चेन् (K1 D4. 9 भो;
D6 मे; T2 M1. 5-7 वै); V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn4
नेषि (Da4 'च्छि'व्यसे; Dn1 Ds नेषिष्यसे (for नेषि').
—^c) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 धर्मेभ्यः
सं (for स्वधर्मेभ्यः).

72 ^a) K7 Ds संश्रुतं; G1 संश्रित्य; G8 संश्रुत्य
(for संश्रुत्य). K6 [अ]दिस्सेत; D7 T1 G1-3. 6 दिस्सेतु
(for 'त'). —^b) Ds1 D7 नेच्छसि (for 'ति'). —^c)
S1 G1 अनृतकाव्; K2. 7 D4. 6. 7. 9 T1 G2. 8. 6 M1. 6
मनृति; Ds अनृतकाव् (for आनृतिकाव्). —^d)
V1 D4. 5. 7. 9 M1. 6. 1 वक्तुम् (for कर्तुम्).

73 ^d) M7 गृहीयाद् (for 'यां').

74 ^a) * Cn: न छन्दयामि प्रतिगृहीष्वेति न प्रार्थि-
तवानसि । * —^b) K1. 2 G8 [अ]पि (for नापि).
S1 K1. 2. 4 आत्रजन्; V1 आगमं; B9 Ds (marg.)
आगतं (for आत्रजम्). —^c) Ds. 6 उप(Ds 'पा')गम्य;
D7 T G1-3. 6 इहागम्य (for 'गम्य'). D4 जु (for तु).
—^d) D7 G1 गृहीते (for 'वे').

धर्म उवाच ।

अविवादोऽस्तु युवयोर्वित्तं मां धर्ममागतम् ।

द्विजो दानफलैर्युक्तो राजा सत्यफलेन च ॥ ७५

स्वर्ग उवाच ।

स्वर्गं मा विद्धि राजेन्द्र रूपिणं स्वयमागतम् ।

अविवादोऽस्तु युवयोरुभौ तुल्यफलौ युवाम् ॥ ७६

राजोवाच ।

कृतं स्वर्गेण मे कार्यं गच्छ स्वर्गं यथासुखम् ।

विप्रो यदीच्छते दातुं प्रतीच्छतु च मे धनम् ॥ ७७

ब्राह्मण उवाच ।

बाल्ये यदि स्यादज्ञानान्मया हस्तः प्रसारितः ।

निवृत्तिलक्षणं धर्ममुपासे संहितां जपन् ॥ ७८

75 ^a) D4. 8 अविवादस्तु; G2 'देवस्तु (for 'दोऽस्तु).
* Cn: अविवाद इति । राष्ट्रपरागादौ प्रतिग्रहमनिच्छति
ब्राह्मणे यत्प्रकारान्तरेण दानं तद्दानुः फलावहं प्रतिग्रहीतुश्च न
दोषकरमिति भावः । तथा च स्मृतिः — मनसा पात्रमुद्दिश्य
जलमध्ये जलं क्षिपेत् । दाता तत्फलमाप्नोति प्रतिग्रही न
दोषभाक् । इति । * —^b) K1. 2 Dn1 वित्तं; V1
Bo विद्धि (for वित्तं). K7 D4-7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7
धर्मं मां (K7 मा) वित्तमा (D6 'द्धि आ)गतं. —^c)
V1 reads from द्विजो up to वादोऽस्तु (in 76^a) on
marg. —^d) K7 D4. 9 दत्तफलेन (for सत्य').

76 V1 reads up to वादोऽस्तु on marg. D7 T
G1-3. 6 om. the ref. —^a) T1 om. स्तु. —^d) S1
K1. 2 सत्यफलौ (for तुल्य').

77 ^b) B9 स्वर्गं गच्छ (by transp.); D7 T1 G1.
3. 6 गच्छ स्वर्गं. K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.
3. 6. 8 G2 यथागतं (for 'सुखम्). —^c) K7 V1 D7
T2 G1. 2 यदीच्छते (K7 'ति); D4. 6. 9 यदीच्छति (for
'च्छते). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 Cp गंतुं; K7 D4. 6. 9 प्राप्तुं;
Cpp दातुं (as in text). —^d) V1 प्रतीगृह्य (for
'च्छतु). K4 स (for च). G6 धनं; M6 फलं (for
धनम्). K6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 चीर्णं
गृह्णातु मे फलं.

78 ^a) T1 बाले; T2 बाल्ये (for बाल्ये). V2
बाल्यो ना यदि वाज्ञानान्. —^b) D7 G1 हस्तं (for

निवृत्तं मां चिरं राजन्विप्रं लोभयसे कथम् ।
स्वेन कार्यं करिष्यामि त्वत्तो नेच्छे फलं नृप ।
तपःस्वाध्यायशीलोऽहं निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ॥ ७९
राजोवाच ।

यदि विप्र निवृत्तं ते जप्यस्य फलमुत्तमम् ।
आवयोर्यत्फलं किञ्चित्सहितं नौ तदस्त्वह ॥ ८०
द्विजाः प्रतिग्रहे युक्ता दातारो राजवंशजाः ।
यदि धर्मः श्रुतो विप्र सहैव फलमस्तु नौ ॥ ८१
मा वा भूत्सहभोज्यं नौ मदीयं फलमाप्नुहि ।

हस्तः). — °) K1 निवृत्तिः; K6.7 V1 Bo. 6.7.9 Das.
a1 Dn1. n4 Ds D2-3. 8.9 निवृत्तः (for 'त्ति'). — °)
Ś1 K1. 2. 4 उपाख्ये; K6 Ds1 'स्ते' (for 'से').

79 °) K1 निवृत्तः; K7 निवृत्त (for 'त्त'). Da4
M1 मा (for मां). K6.7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4
Ds D2-3. 8.9 चिराद् (for चिरं). — °) K7 V1 Bo.
6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6-8 T G1-3. 6 M1. 5-7
Cp विप्र (for विप्रं). ☞ Cp: विप्रेत्युपसर्गौ । ☞ — °)
M1. 7 (sup. lin. as in text) येन (for स्वेन). K7
Ds हरिष्यामि (for करि'). — °) Ś1 K1. 2. 4 ततो
(for त्वत्तो). Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 8. 9 Da4 धनं (for
फलं). K4 Da4 नृपं (for नृप). — °) Ds1 ततः
(for तपः). D4 corrupt; D7 T1 G1-3. 6 तपःस्वाध्या-
यकुशलो. — °) K1 निवृत्तश्च; K7 D1. 6. 9 T G1-3. 6
M1. 5-7 विरतश्च; D7 विनीतश्च (for निवृत्तश्च). Da4
परिग्रहात् (for प्रति').

80 V1 reads the ref. on marg. — °) K6.7
Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 6. 8 M1 विसृष्टं;
M5 [अ]तिवृष्टं (for निवृष्टं). K7 D4. 6. 9 मे (for
ते). — °) K7 D4. 6. 9 जपस्येह (Ds 'स्य च') फलं त्वया.
— °) K1 सहितां; G1. 2 संहितं (for स'). K1. 2. 4
तदस्त्विति; D7 तदास्त्वह (for तद').

81 °) Bo D7 द्विजः. — °) Da4 G1 धर्मश्रु (G1
'श्रु')तो; D4. 9 धर्मः स्मृतो (for धर्मः श्रुतो). D7 T2
G1-3. 6 चापि; T1 चापि (for विप्र). — °) K1 D4
M1 सहैव; G1 तथैव; M1. 6 सहैवं (for 'व').

82 V1 reads 82 on marg. — °) V1 च (for
वा). Bo दुर्लभं; Da4 -मौज्ये (for -मौज्यं). K7
D1. 9 मया सहै (D1 'दे')व भयतु; D5 मा वा सहायं

प्रतीच्छ मत्कृतं धर्मं यदि ते मय्यनुग्रहः ॥ ८२
भीष्म उवाच ।

ततो विकृतचेष्टौ द्वौ पुरुषौ समुपस्थितौ ।
गृहीत्वान्योन्यमावेष्ट्य कुचेलावूचतुर्वचः ॥ ८३
न मे धारयसीत्येको धारयामीति चापरः ।
इहास्ति नौ विवादोऽयमयं राजानुशासकः ॥ ८४
सत्यं ब्रवीम्यहमिदं न मे धारयते भवान् ।
अनृतं वदसीह त्वमृणं ते धारयाम्यहम् ॥ ८५
तावुभौ भृशसंतप्तौ राजानमिदमूचतुः ।

C. 12. 7296
B. 11. 199. 87
K. 12. 197. 93

भवतु. — °) K1. 4. 6 Ds प्रतीक्ष (for 'च्छ'). D7 T
G1-3. 6 कर्म (for धर्म). — °) D7 T G1-3. 6 चेन्
(for ते). K7 D4. 9 M6 अपहवः (M6 'वं'); Dn1
अनुग्रहं.

83 °) Ś1 K1. 2. 4 निकृतः (for विकृतः). K6 Bo.
6-9 D6. 8 वेष्टौ; V1 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 T
G1-3. 6 M1. 5-7 वेष्टौ (for चेष्टौ). — °) K7 D4. 9
आवेष्टं (for 'ष्ट्य'). — °) K1. 2. 4. 6 Das Dn1. n4 Ds1
D2. 5 कुचेलावू; Da4 D4 कुवे' (for कुचे').

84 °) ☞ Cn: प्रार्थना हि राजोऽनुरूपेति तस्य कामो
विकृतसंज्ञः । शान्तिस्वभावस्यापि जापकस्य याचित्वापि दीय-
मानं न गृह्णातीति राजानं प्रति यः क्रोधः स विरूपसंज्ञः । ☞
— °) D4 वा (for च). — °) K7 V1 Bo-9 Da4
D2. 4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 इहास्तु (for 'त्ति').
— °) K1 यो (for अयं). T2 राजानुशासनः (for
'शासकः').

85 °) D4 सत्यं (for सत्यं). B8 Da4 T G2. 3. 6
M1. 5-7 ब्रवीम्यहमृणं (B8 Da4 'मिति'); G1 'मि' ह्यनृणं
(for 'म्यहमिदं'). — °) G2 त्वाम् (for त्वम्).

86 °) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9
Das Dn1. n4 D2. 8. 5. 6. 8 समुत्तं तप्तौ (for भृशसंतप्तौ).
— °) K4. 6 Bo. 7 Da3 Dn4 Ds1 D2. 3. 5 परीक्ष्य त्वं;
K7 D4. 9 'क्ष्यस्व'; V1 Bo. 8. 9 Da4 Dn1 Ds2 D6. 8
'क्ष त्वं'; D7 T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 'क्ष्यौ तु; T2 'क्ष्य तु
(for 'क्ष्यतां'). K4 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2-4. 6. 8. 9 Ga. 6 स्यावो; D5 स्याता; D7 स्याताम्;
T1 स्यावां (for स्याव). G1 परीक्ष्यौ यथा स्यात् (sub-
metrio). — °) V1 नावाविह; D7 आवाविह; T1 न
वा' (for नावा').

C. 12. 7268
B. 12. 199. 87
K. 12. 197. 93

परीक्ष्यतां यथा स्याव नावामिह विगर्हितौ ॥ ८६
विरूप उवाच ।

धारयामि नरव्याघ्र विकृतस्येह गोः फलम् ।
ददतश्च न गृह्णाति विकृतो मे महीपते ॥ ८७
विकृत उवाच ।

न मे धारयते किञ्चिद्विरूपोऽयं नराधिप ।
मिथ्या ब्रवीत्ययं हि त्वा मिथ्याभासं नराधिप ॥ ८८
राजोवाच ।

विरूप किं धारयते भवानस्य वदस्व मे ।
श्रुत्वा तथा करिष्यामीत्येवं मे धीयते मतिः ॥ ८९
विरूप उवाच ।

शृणुष्ववहितो राजन्यथैतद्धारयाम्यहम् ।

87 B₂ om. (hapl.) 87-89. — ^b) K₄, s. 1 V₁
Bo. 8 Da₄ Dn₄ D₂/s. 8 T₁ G₁-3, 6 M₁ गौफलं; Da₃
D₅ गौफलं; D₄ गौफलं; D₆ नौफलं (for गोः फलम्).

88 B₂ om. 88 (cf. v. l. 87). Ś₁ (sup. lin. as
in text) विरूप (for विकृत). — ^b) M₆ विकृतो (for
विरूपो). Ś₁ K₁, 2, 4 महीपते (for नराधिप). — ^c)
M₆ ब्रवीतु (for 'ति). K₆, 1 V₁ Bo. 6-8 Dn₁, n₄ Dn₁
D₂-4, 6, 8 M₆ त्वां (for त्वा). — ^d) K₁ D₄ सत्या-
भासः; G₃ सत्त्वात्त्वासं (for मिथ्याभासं). K₁ B₂-8
Da₃, n₄ D₄, 9 नराधमः; D₇ T G₁-3, 6 M₁, 5-1 जना-
धिप (for नरा').

89 B₂ om. 89 (cf. v. l. 87). — ^a) K₁ विरूपं;
M₆ 'पः. T₂ धारयसे; G₂ 'यते (for 'यते). — ^b)
D₇ T G₁-3, 6 जय (for जस्य). K₆, 1 V₁ Bo. 1, 8
(marg.) Dn₁, n₄ D₅ D₂, 2, 6, 8 ब्रवीतु; B₂, 9 Da₃, n₄
ब्रवीहि (for वदस्व). — ^c) D₅ तस्य (for तथा).
K₆, 1 V₁ Bo. 6-8 Da₃, n₄ Dn₁, n₄ D₅ D₂-6, 8, 9 करि-
ष्येहम् (for 'ष्यामि). — ^d) M₁, 5-1 मनः (for मतिः).
K₆, 1 V₁ Bo. 6-8 Da₃, n₄ Dn₁, n₄ D₅ D₂-6, 8, 9 इति
मे धीयते मनः.

90 Da₄ विरूपः; T₁ (also as in text) विकृत
(for विरूप). — ^a) D₅ अदेतद् (for यथै'). — ^b)
D₅ [इ]ह (for [अ]स्य). Dn₁ D₇ राजर्षे (for 'र्षे').
— ^c) K₁ om. (hapl.) 90^a-91^a. — ^d) K₁ नरर्षेभ्यः; K₆
V₁ Bo. 6-8 Da₃, n₄ Dn₁, n₄ D₅ D₂, 2, 6, 8, 9 M₆ नराधिप.

विकृतस्यास्य राजर्षे निखिलेन नरर्षभ ॥ ९०
अनेन धर्मप्राप्त्यर्थं शुभा दत्ता पुरानघ ।

धेनुर्विप्राय राजर्षे तपःसाध्यायशीलिने ॥ ९१
तस्याश्चायं मया राजन्फलमभ्येत्य याचितः ।
विकृतेन च मे दत्तं विशुद्धेनान्तरात्मना ॥ ९२

ततो मे सुकृतं कर्म कृतमात्मविशुद्धये ।
गावौ हि कपिले क्रीत्वा वत्सले बहुदोहने ॥ ९३
ते चोच्छ्रवृतये राजन्मया समपवर्जिते ।

यथाविधि यथाश्रद्धं तदस्याहं पुनः प्रभो ॥ ९४

इहाद्य वै गृहीत्वा तत्प्रयच्छे द्विगुणं फलम् ।

एकस्याः पुरुषव्याघ्र कः शुद्धः कोऽत्र दोषवान् ॥ ९५
एवं विवदमानौ स्वस्त्वामिहाभ्यागतौ नृप ।

91 K₁ om. 91^{ab} (cf. v. l. 90). — ^b) D₇ T₁
G₁, 2 पुरा दत्ता शुभानघ. — ^d) B₁-9 D₇ T₁ (G₁, 2, 6
'शीलिने (for 'शीलिने).

92 ^a) T₂ महाराजन् (for मया राजन्). — ^b) Ś₁
K₁, 2 अभ्येति; D₅ अध्येति (for अभ्येत्य). V₁ याचितं.

93 ^a) B₂ Da₃, n₄ D₅ M₆ तेन (for ततो). — ^b)
G₂ damaged from गावौ up to व (in 93^d). T₂ G₁
M₁ गावो (for गावौ). K₆, 1 V₁ Bo. 6-9 Da₃, n₄
Dn₁, n₄ D₅ D₂-6, 8, 9 Cv च (for हि). Ś₁ K₁, 1
कपिलौ (K₁ 'लो) (for कपिले). K₂, 6 Dn₃ D₅ कृत्वा
(for क्रीत्वा). — ^d) M₁ सहदोहने (for बहुदो').
❧ G₃: वत्सले वत्सवत्यौ । ❧

94 ^a) Da₄ ते नोच्छ्रः; Dn₁ तत्रोच्छ्रः; G₁ ते वोच्छ्रः
(for ते चोच्छ्रः). Dn₁ वृत्तया; D₇ वृत्तयो (for 'ये).
— ^b) Ś₁ K₁, 2, 6, 1 Dn₁ समपवर्जिते (K₁ 'तौ); K₄
Bo सपरि'; D₅ M₁ समुप'; M₁, 6 समवि' (M₆ 'व')
(for समप'). — ^c) Dn₂ G₃ यथाश्रद्धं; D₇, 9 T₁
G₁, 2 'शुद्धं (for 'श्रद्धं). — ^d) K₁ तदद्याहं; K₂, 4
तद्यथाहं; T₁ तदास्याहं; G₁ तदस्याहं; M₁, 6 'स्याहः
(for 'स्याहं).

95 ^a) K₆, 9 V₁ Bo. 6-9 Da₃, n₄ Dn₁, n₄ D₅ D₂,
2, 6-8 T G₁-3, 6 [इ]व (for 'वै). D₇ T G₁-3, 6 M₁,
5-1 गृहीत्वामि (for गृहीत्वा तत्). K₄, 8, 1 V₁ Bo. 6-9
Da₃, n₄ Dn₁, n₄ D₅ D₂-6, 8, 9 तु (for तत्). — ^b)

कुरु धर्ममधर्मं वा विनये नौ समाधय ॥ ९६
यदि नेच्छति मे दानं यथा दत्तमनेन वै ।
भवानत्र स्थिरो भूत्वा मार्गे स्थापयतु प्रभुः ॥ ९७
राजोवाच ।

दीयमानं न गृह्णासि ऋणं कस्माच्चमद्य वै ।
यथैव तेऽभ्यनुज्ञातं तथा गृह्णीष्व माचिरम् ॥ ९८
विकृत उवाच ।

दीयतामित्यनेनोक्तं ददानीति तथा मया ।
नार्यं मे धारयत्यत्र गम्यतां यत्र वाञ्छति ॥ ९९

Ds प्रयच्छ; D7 T G1-3.6 M1.5-7 गृहीत्वा (for प्र-
यच्छे). —^a) K4.6 V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1.24 Ds
D2.3.5-8 T G1-3.6 M5.7 एवं स्यात्; M1.8 एतस्य
(for एकस्याः). —^d) K2 कः श्रद्धः; Ds2 विशुद्धः
(for कः शुद्धः).

96 ^a) K1 D4 T2 विवदमानो (T2 'ना'); Ds2 विद-
दमानौ (for विवद'). K6 च; Da4 lacuna; D7
T1 G1-3.6 तु (for स्वस्). —^b) K2 त्वम्; M7 ताम्
(for त्वाम्). —^c) K1 धर्मसधर्म (for 'मधर्म'). K4
Ds च (for वा). —^d) K1 Ds समये; D3 [अ]वि-
नये (for विनये). K6 B6-9 Dn1.24 Ds D2-3.8.9
समादध; K7 'दधौ'; V1 D7 T G1-3.6 M1.5-7 'दधाः
(V1 'धः'); Bo Da3.24 'दधे (for 'धय).

97 ^a) Ś1 K1.2 नेच्छसे; K4 B6.9 Ds1 Ds (before
corr.).5.6.8 नेच्छसि (for 'ति). D7 T G1-3.6 M1.
5-7 वादातुं (for मे दानं). —^b) Ds1 दत्तम् (for
दत्तम्). —^c) Ds तत्र (for अत्र). Ds2 Ds T1 G1.2
स्थितो (for स्थिरो). —^d) D7 स्थापयितुं; G1 'यति;
M6 'यिता (for 'यतु). M7 प्रभुं (for प्रभुः). K6.7
V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1.24 Ds D2.3.5.6.8 मार्गे (Dn1
'गः) स्थापयिताद्य नौ (D6 नौ:).

98 ^a) Dn4 दीपदानं (for दीयमानं). K1.4 गृ-
ह्णामि; K6 'ति (for 'सि). —^b) K1 धणं; K4 रणं
(for ऋणं). —^c) G1 तथैव (for य'). T2 G2.6
इतुः (for अभ्यतुः). Da4 ज्ञानं (for ज्ञातं).

99 M7 विकृतं (for 'त). —^a) K6 Bo.6-9 Das.
24 Dn1.24 Ds D2.3.5.6.8 M1.6.7 धारयामीति (for
दीयतामिति). —^b) K1 Ds2 Da.9 ददामि (for ददा-
नि). Bo (orig.).7-9 Das.24 तथैव च; B6 (marg.)

राजोवाच ।

ददतोऽस्य न गृह्णासि विषमं प्रतिभाति मे ।
दण्ड्यो हि त्वं मम मतो नास्त्यत्र खलु संशयः ॥ १००

विकृत उवाच ।

मयास्य दत्तं राजर्षे गृह्णीयां तत्कथं पुनः ।
काममत्रापराधो मे दण्डमाज्ञापय प्रभो ॥ १०१

विरूप उवाच ।

दीयमानं यदि मया नेषिष्यसि कथंचन ।
नियंस्सति त्वा नृपतिरयं धर्मानुशासकः ॥ १०२

C 12 7304
B. 12 199. 103
K 12. 197. 105

तदा मया (for तथा मया). —^a) G2 नार्यं (for नार्यं).
Ś1 K1.2 M1.7 वै (for मे). Ś1 K1.2 धारयामि (for
'यति). K4.6 Bo.6-9 Das.24 Dn1.24 Ds D2.3.5.6.8
अद्य (for अत्र). —^d) K4.6.7 Bo.6-9 Das.24 Dn1.
24 Ds D2-3.8.9 गच्छतां (for गम्यतां). Ś1 K1.2
वाञ्छसि (for 'ति).

100 ^a) G2 (also as in text) M1.6 गृह्णाति (for
'सि). —^b) Ds विषयं (for 'मं). D6 T2 प्रतिभाति
(T2 'मि) (for 'भाति). T2 ते; M1.5-7 मा (for
मे). —^c) Dn4 दंभो; D7 T G2.3.6 दम्भो; G1
दंभो (for दण्ड्यो). G2 स्वा (for त्वं).

101 T1 om. (hapl.) 101-102. —^b) D7 G1 M1.
5.6 गृह्णीयात् (for 'यां). B6 (marg. as in text) ते
(for तत्). —^c) K2.7 Ds1 D4.7.9 T2 G1-3.6 M5
को (K2 का) ममात्र. K7 D4.9 वै (for मे).

102 T1 om. 102 (cf. v. 1. 101). —^a) Dn4
दीपमानं; T2 दीय' (for दीय'). —^b) K7 D4.9
T2 G2.6 M1.5-7 न गृह्णासि; B6 Da4 Ds नैषिष्यसि;
Dn1 Ds2 नैषिष्यसि; Ds1 नैषिष्यसि; Ds त्वं नेच्छसि;
D7 G1.2 गृह्णासि त्वं (for नैषिष्यसि). —^c) K1.7
नियंस् (K1 'स्य)ति; Ds1 नियम्यति; D7 T2 G1-3.6
नियच्छति (for नियंस्सति). K4.6.7 V1 Bo.6-9 Das.24
Dn1.24 Ds D2-3 G1-3.6 M5 त्वां (for स्वा).

103 ^a) T2 G1 त्वं; G2 स्वयं (hypermetric) (for
स्वं). K7 D4.9 T1 G2.6 स्वयं मया याचितेन; Ds
यन्मया याचितेनैतद्; D7 स्वधर्मया याचितेन. ✽ C7:
अयाचितेनेति पदच्छेदः । ✽ —^b) G1.2 इव (for इह).
K4 तं (for तत्). —^c) G1 M7 गृह्णीयात् (for 'यां).
—^d) K4.6.7 V1 B7.8 Da4 Ds D2-7.9 T G1-3.6

C. 12 7905
B. 12. 139, 104
K. 12. 197, 110

विकृत उवाच ।

स्वं मया याचितेनेह दत्तं कथमिहाद्य तत् ।
गृहीयां गच्छतु भवानभ्यनुज्ञां ददानि ते ॥ १०३

ब्राह्मण उवाच ।

श्रुतमेतच्चया राजन्ननयोः कथितं द्वयोः ।
प्रतिज्ञातं मया यत्ते तद्गृहाणाविचारितम् ॥ १०४

राजोवाच ।

प्रस्तुतं सुमहत्कार्यमावयोर्योर्गह्वरं यथा ।
जापकस्य द्दहीकारः कथमेतद्भविष्यति ॥ १०५
यदि तावन्न गृह्णामि ब्राह्मणेनापवर्जितम् ।
कथं न लिप्येयमहं दोषेण महताद्य वै ॥ १०६

Ms ददामि (for 'नि).

104 * K₁ श्रुत्वा (for श्रुतम्). T₁ श्रुत्वैव तत् (for श्रुतमेतत्). V₁ मया (for त्वया). —^b) B₈ एतयोः (for अनयोः). G₂ स्वया (for द्वयोः). —^c) K₁ प्रतिज्ञा तु; D₈ 'ज्ञानं (for 'ज्ञातं). K₂ यत्तं; K₁ तत्ते; D₁ T G₁-3.6 दत्तं (for यत्ते). —^d) M₈ तं (for तद्). K₁ अविचारितां.

105 * K₁ D₄ न प्रस्तुतं; D₈ G₈ प्रस्तुतस्तु (G₈ 'तः सु.); G₂ प्रस्थितं सु (for प्रस्तुतं सु). —^b) K₈ V₁ Bo. 6-9 Das. 44 Dn₁ n₄ D₈ D₂ 2. 5-8 T G₁-3. 6 M₁ 5-7 अनयोर् (for आव). Da₄ दुष्करं; T₂ गहरं (for गह्वरं). D₈ तथा (for यथा). —^c) D₈ D₄ 9 द्दहीकारः; G₂ 6 M₁ द्दहीकारं (for 'कारः).

106 * B₉ नु (for न). K₂ D₈ गृह्णामि (for 'मि). —^b) D₁ T G₁-3. 6 M₁ 5-7 जापकेन (for ब्राह्मणेन). B₉ [अ]पि (for [अ]प). Ś₁ K₁ 2. 4 ब्राह्मणस्य तपोर्जितं; K₁ ब्राह्मणे जपवर्जितं. —^c) G₂ 6 कथं न लिप्यते योहं; M₈ कथं कथं न लिप्येत. —^d) Das. 44 Dn₁ n₄ D₂ 5 पापेन (for दोषेण).

107 * G₁ तव (for तौ च). B₉ च (for स). K₁ 3 राजर्षि- (for 'र्षिः). —^b) K₁ कृतकार्यैः; K₂ 4 व्रतकार्यैः; Da₄ D₈ कृतकार्यो (for 'कार्यौ). Ś₁ K₁ 2. 4 भविष्यथः; Da₄ D₈ M₁ 5. 7 गमिष्यथ (for 'प्यथः). — Before 107^{ad}, M₈ ins. राजा. —^d) Da₄ lacuna for राजधर्मो.

108 * K₄ परिपालाद्य (for 'पालाद्य). K₈ V₁

भीष्म उवाच ।

तौ चोवाच स राजर्षिः कृतकार्यौ गमिष्यथः ।
नेदानीं मामिहासाद्य राजधर्मो भवेन्मृषा ॥ १०७
स्वधर्मः परिपाल्यश्च राज्ञामेष विनिश्चयः ।
विप्रधर्मश्च सुगुरुर्मानात्मानमाविशत् ॥ १०८

ब्राह्मण उवाच ।

गृहाण धारयेऽहं ते याचितं ते श्रुतं मया ।
न चेद्गृहीष्यसे राजञ्शपिष्ये त्वां न संशयः ॥ १०९
राजोवाच ।

धिग्राजधर्मं यस्यायं कार्यस्येह विनिश्चयः ।
इत्यर्थं मे ग्रहीतव्यं कथं तुल्यं भवेदिति ॥ ११०

Bo. 6. 7. 9 Dn₁ n₄ D₈ D₂ 2. 5. 8 तु (for च). —^b) K₈ रक्षामि (for राज्ञाम्). K₈ V₁ Bo. 6-9 Das. 44 Dn₁ n₄ D₈ D₂ 2. 5-8 T G₁-3. 6 M₁ 5-7 इति (for एष). —^c) D₁ T₁ G₁ 3 विप्रबंधुश्च (for 'धर्मेश्च). K₈ Bo. 6-9 Das. 44 Dn₁ n₄ D₈ D₂ 2. 8 गहनो; D₈ स पुरुर; D₁ G₁ 3 M₈ स गुरुर (for सुगुरुर). —^d) Ś₁ K₁ 2. 4 न ममात्मानम् (for मामना). Ś₁ K₁ 2. 7 D₁ 5. 9 T₂ M₁ 5. 6 आविशोत् (for 'शत्).

109 * D₁ T₁ G₁-3. 6 M₈ यत्; T₂ यं (for सः). K₈ Bo. 6 (marg. as in text). 7-9 Das. 44 Dn₁ n₄ D₈ D₂ 2. 5. 8 च (for ते). —^b) T₂ याचितः (for 'तं). K₁ तं श्रुतं; K₈ V₁ Bo. 6-9 Das. 44 Dn₁ n₄ D₈ D₂-9 T₂ G₂ 6 M₁ 5-7 संश्रुतं; K₁ T₁ स श्रुतं; G₁ 2 संश्रितं (for ते श्रुतं). —^c) Ś₁ K₁ 2. 4 V₁ Bo. 6-9 D₈ 9 T₂ M₁ गृहीष्यसे; Das D₈ D₈ ग्र (D₈ D₈ गृ) हिष्यसे; G₁ ग्रहीष्यते (for 'प्यसे). —^d) K₁ D₄ 5. 9 शपस्यामि; Das. 44 शपेयं; D₈ शपेय्यं; D₈ शपिष्ये (for 'श'). K₈ त्वं; T₂ G₂ 6 त्वा (for त्वां). V₁ D₈ असंशयः (D₈ 'यं) (for न संशयः).

110 K₁ om. the ref. —^a) D₈ यस्याहं; D₈ पश्यायं (for यस्यायं). —^b) D₁ T G₁-3. 6 M₈ [अ]स्य; M₁ 6 [ए]ष (for [इ]ह). G₂ विनिश्चयं. —^c) K₁ V₁ Bo. 6. 7. 9 Da₄ Dn₁ D₈ D₈-5. 7 T G₂ 2. 6 M₁ गृहीतव्यं (for ग्रही). —^d) D₁ T G₂ 2. 6 तस्यं; G₁ तस्य; M₈ तत्सं- (for तुल्यं).

111 * Ś₁ K₂ न पूर्व; K₁ अपूर्वतो; K₄ 6 V₁ Bo. 7-9 Das. 44 Dn₁ n₄ D₈ D₂ 2. 5. 8 अपूर्वं मे; D₁ T G₁

एष पाणिरपूर्वं भो निक्षेपार्थं प्रसारितः ।

यन्मे धारयसे विप्र तदिदानीं प्रदीयताम् ॥ १११

ब्राह्मण उवाच ।

संहितां जपता यावान्मया कश्चिद्गुणः कृतः ।

तत्सर्वं प्रतिगृह्णीष्व यदि किञ्चिदिहास्ति मे ॥ ११२

राजोवाच ।

जलमेतन्निपतितं मम पाणौ द्विजोत्तम ।

सममस्तु सहैवास्तु प्रतिगृह्णातु वै भवान् ॥ ११३

विरूप उवाच ।

कामक्रोधौ विद्धि नौ त्वमावाभ्यां कारितो भवान् ।

समेति च यदुक्तं ते समा लोकास्तवाद्य च ॥ ११४

नायं धारयते किञ्चिज्जिज्ञासा त्वत्कृते कृता ।

कालो धर्मस्तथा मृत्युः कामक्रोधौ तथा युवाम् ॥ ११५

सर्वमन्योन्यनिरूपे निघृष्टं पश्यतस्तव ।

गच्छ लोकाञ्जितान्स्वेन कर्मणा यत्र वाञ्छसि ॥ ११६

भीष्म उवाच ।

जापकानां फलावाप्तिर्मया ते संप्रकीर्तिता ।

गतिः स्थानं च लोकाश्च जापकेन यथा जिताः ॥ ११७

प्रयाति संहिताध्यायी ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।

अथ वाग्निं समायाति सूर्यमाविशतेऽपि वा ॥ ११८

C. 12. 7820
B. 12. 199. 119
K. 12. 197. 129

8.6 अपूर्वां भो; G₂ 'वां गो; Cp 'वं भो (as in text).
* Cp: अपूर्वमिति नञर्थेऽङ्कारः । * — ^b) G₂ प्रसारितं.
* Cn: निक्षेपार्थं प्रतिगृह्य प्रदानार्थम् ॥ C₃: निक्षेपार्थं
फलभोगं विना स्थापनार्थम् । * — ^c) K₁ यं (for यन्).
— ^d) M₁ तम् (for तद्).

112 ^a) K₁ संहितां (for संहितां). K₁. 2. 4 5. 7 D₈
G₃. 6 जपतां; T₂ जपतो; G₁ जापता (for ज') K₁
D₄. 7. 9 M₁ यावत् (for यावान्). — ^b) K₆ V₁ Bo.
6-9 D₂. 2. 4 D₁. 1. 4 D₅ D₂ 3. 6. 8 T G₁-3. 6 M₅. 7
गुणः कश्चिद्गुणो मया; K₇ D₄. 9 पुण्यं किञ्चिन्मया कृतं;
D₅. 7 M₁. 6 गुणः कश्चिन्मया कृतः. — ^c) D₇ G₁ -गृह्णी-
याद्; T₁ G₂ 2. 6 'या (for 'व). — ^d) G₁ इति (for
यदि). G₁ M₅ कश्चिद् (for किञ्चिद्).

113 K₇ om. (hapl.) from 113^a up to the ref.
in 114. — ^a) K₂. 4 जपम्; K₆ जलम् (for जलम्).
K₁ निपतति (for 'तितं). — ^b) K₁ सम- (for मम).
— ^c) K₁. 2 समयस्तु (for सममस्तु). B₆ 9 सहैवावां
(for 'वास्तु). — ^d) D₁. 5. 7. 9 T G₁-2. 6 M₁. 5-7 मे
(for वै).

114 K₇ om. the ref. (of. v. l. 113). — ^b) K₇
om. आवाभ्यां. K₇ [आ]कारितो; D₂ कारितौ. — After
114^a, C₇ Kumbh. ed. ins.:

526* जिज्ञासमानौ युवयोर्मनोऽर्थं तु द्विजोत्तम ।

[C₇ मनोच्छं (for 'र्थ).]

— ^a) K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 D₂. 2. 4 D₁. 1. 4 D₅ D₂. 3 5-8
T G₁-2. 6 M₁. 5-7 सहेति (for समेति). — ^d) Ś₁ K₂
D₄ समालोकस्; D₇ T G₁-2 M₁. 5-7 समो लोकस्; G₆
सतो लोकस् (for समा लोकाय). Ś₁ K₁. 2. 4 तवापि

(for तवाय).

115 ^b) K₂ मया; K₆ कृतां; D₅ कृतं (for कृता).
— ^d) D₂ कालक्रोधा; D₇ T₁ G₁. 2 कामक्रोधस् (for
'क्रोधौ).

116 ^a) K₄. 6 Bo 6-9 D₂. 2. 4 D₁ D₅ D₂. 3. 5-8
T₂ G₃ 6 Cp -निष्कर्षे; K₇ -निकषे; V₁ T₁ -निष्कर्षे;
D₂ -विप्रर्षे; T₂ (sup. lin.) -निष्कर्षे; Cpp -निकषे
(as in text). — ^b) D₂ निघृन्; D₅ निघृष्टं; T₂
निघृष्टं; G₁. 2 M₁. 5-7 Kumbh. ed. निघृष्टं; Cn. p
निघृष्टं (as in text). * Cn: निघृष्टं परीक्षितम् । *
— After 116^a, Kumbh. ed. ins.:

527* सर्वेषामुपरि स्थानं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्ममः ।

युवयोः स्थानमतुलं निद्वंद्वममलात्मकम् ।

सर्वे गच्छाम यत्र स्वान्स्वालोकांश्च तथा वयम् ।

— ^d) G₁ वाञ्छति. — After 116, Kumbh. ed. ins.:

528* ततो धर्मयमाद्यास्ते वाक्यमूर्चुर्नृपद्विजौ ।

अस्माकं यः स्मृतो मूर्धा ब्रह्मलोकमिति स्मृतम् ।

तत्रस्थौ हि भवन्तौ हि युवाभ्यां निर्जिता वयम् ।

युवयोः काम आपन्नस्तत्काम्यमविशङ्कया ।

117 ^b) D₂ मीयते (for मया ते). K₆ V₁ Bo. 6-9
D₂. 2. 4 D₁. 1. 4 D₅ D₂. 3 5-8 T G₁-2. 6 M₅. 7 संप्र-
क्षिता (for 'कीर्तिता). — ^c) K₁ G₁ गति- (for गति:).
D₂ D₅ D₈ लोकेस्मिन् (for लोकाश्च). — ^d) K₁. 2. 4
T₂ M₆ यथार्जिता; D₅ यथा जिता.

118 ^a) K₁ संहिताध्यायी; G₁ 'तां ध्यायन् (for
'ताध्यायी). — ^b) D₅ ब्रह्मणं; D₆ T₁ (before corr.)

C. 12. 7321
B. 12. 199. 120
K. 12. 197. 130

स तैजसेन भावेन यदि तत्राश्रुते रतिम् ।
गुणांस्तेषां समादत्ते रागेण प्रतिमोहितः ॥ ११९
एवं सोमे तथा वायौ भूम्याकाशशरीरगः ।
सरागस्तत्र वसति गुणांस्तेषां समाचरन् ॥ १२०
अथ तत्र विरागी स गच्छति त्वथ संशयम् ।
परमव्ययमिच्छन्स तमेवाविशते पुनः ॥ १२१
अमृताच्चामृतं प्राप्तः शीतीभूतो निरात्मवान् ।

ब्रह्मभूतः स निर्द्वन्द्वः सुखी शान्तो निरामयः ॥ १२२
ब्रह्मस्थानमनावर्तमेकमक्षरसंज्ञकम् ।
अदुःखमजरं शान्तं स्थानं तत्प्रतिपद्यते ॥ १२३
चतुर्भिर्लक्षणैर्हीनं तथा पद्भिः सपोडशैः ।
पुरुषं समतिक्रम्य आकाशं प्रतिपद्यते ॥ १२४
अथ वेच्छति रागात्मा सर्वं तदधितिष्ठति ।
यच्च प्रार्थयते तच्च मनसा प्रतिपद्यते ॥ १२५

ब्राह्मणं (for ब्रह्माणं). —^a) M1 चाग्निः (for वाग्निः).
Dr G1.2 समाधाय (for समायाति). —^a) M1 पूर्वम्
(for सूर्यम्) Ś1 K2.4 [s]पि च; K1 lacuna; T2
[s]थ वा; M1.6 [s]ति वा (for सपि वा). K1 Dr.
5.9 सूर्यमभ्येति वा नृप.

119 ^a) B1 D1 तेजसेन (for तै^a). —^b) Ś1 K1 7.4
रतिः; G3 6 रतिः (for रतिम्). K8 V1 Bo.6 7 8
(marg as in text) 9 Das. 21 Dn1 n1 Ds D2. 2. 6. 3
यदि तत्र रम (V1 भव)युत. —^a) K1 Dn1 D4 गुणास्
(for गुणाम्). K6 Bo.6 (marg; orig as in text) 7.9
Das. 21 Dn1 n1 Ds D2 8 5.6 8.9 G1 समाधत्ते (for
'दत्ते'). —^a) K2.1 प्रतिमोहिताः.

120 ^b) K1 भूमाकाश- (for भूम्या^a). K2 4 -शरी-
रगाः. —^a) G1 सगरम् (for सरागम्). —^a) K1
Bs-9 Ds समाचरन्; K1 Dr. 7.9 T G1-2.6 M1. 5-7
समादद (T 'ध')त् (for 'चरन्').

121 ^a) Ds विरागः (for 'गी'). Ds2 सन्; Dr
T G1-3 6 च; Ds lacuna (for स). —^b) M1. 5. 6
संशयं (for संशयम्). K6 गच्छति स्वयमंशयं; Ds. 3
परं गच्छत्य (Ds 'ति') संशयं; M1 गच्छेत्तत्त्वमयं. —^a)
K6 Da1 यदमव्ययम्; Bo 3 Ds1 Ds 6 8 पदम^a (for
परम^a). Ś1 K1.2.4 हृच्छेत्स; Bs. 9 हृच्छत्यस् (for
हृच्छन्स).

122 ^a) K1 T2 अमृताश्च; K2.1 'तश्च' (for 'ताच्')
Ds स्वमृतं; M1 च मृतः (for चामृतं). —^b) K1. 6
Bs Dn1. n1 Ds D2 3 5 6 शान्तीभूतो; K1 Ds शान्तिः;
Das G3 शानिं; Dr शान्तं; G1 शीतं (for शीती^a).
॥ Cs: निरात्मवान् शरीरहीनः । ॥ —^a) K6 प्रत्य-
रभूतः; Da1 ब्रह्मभूताः. —^a) ॥ Cn: निरामयः द्रुत-
दर्शन हीनः । ॥

123 ^a) K6.1 V1 Bo 6-9 Das Ds Ds. 4. 7-9 T
G1. 2. 6 M1-1 ब्राह्मं; Ds ब्रह्मं (for ब्रह्म-). K1 Da. 9
अनावर्त्यम्; G1 'वृत्तम्' (for 'वर्तम्'). —^b) T2 G1

-संज्ञिकं; M6 -संज्ञितं (for -संज्ञकम्). B6 (marg as
in text) एकाक्षरमसंज्ञितं. —^a) T1 G2 अजरं (for
अजरं). —^a) K1 स्थाने तत्; K1 Dr. 9 भावेन; T1
G1-3 6 M1. 5 शीतं तत्; T2 शीतं ता; M6. 7 शिवं
तत् (for स्थानं तत्). B1 प्रतिपाद्यते (for 'पद्यते').

124 K1 Ds om (hapl) 124; Ds om (hapl.)
124-125. V1 reads 124 on marg. —^a) Ś1 K3
हीनस्; M1 6 भिन्नं (for हीनं) ॥ Cn: चतुर्भिः प्रत्य-
क्षागमानुमानचेतोर्मिर्हीनं रूपागमसंभवाद्यव्याप्तिभावविहितम् ।
Cs: चतुर्भिर्लक्षणैरिति । उत्पत्तिश्चतुर्भिर्लक्षणैः । तत्रायुजा-
पडजस्वेदजोद्भजैरित्यपरे । यद्वा सकल्पालोचनप्रयत्नपेक्षारू-
पैर्वा ॥ Cv: चतुर्भिरेव तत्तत्तद्विज्ञाजगद्युत्तरैः । ॥
—^b) Dr G1 2 सद्भिः (for पद्भिः). V1 Ds स (for
स). K1 -शोडशैः (for शोडशैः). ॥ Cn: पद्भिर्लु-
र्मिभिः । अशनापिपायामभ्यां प्राणधर्माभ्यां शोकमोहाभ्या चित्त-
धर्माभ्यां जरामृत्युभ्यां देहवर्माभ्यां च होतम् । अत एव
प्राणाद्यात्मकपोडशकणैरेव तेऽशनादयः सहिताः ॥ Cs:
सपोडशैः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च त्रिपया इति पोडश विद्या-
रात्मपोडेन । स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मवद्विचित्ररूपातीतानामनवर्तमा-
नाभावालोचनसंकल्पाभेदानाध्यवसायसृष्ट्यनुग्रहप्रलयविषयस्य
सहितैरित्यर्थः ॥ Cv: शोडशैः, एकादशेन्द्रियपञ्चभूतात्मक-
षोडशकलावहितैः । पद्भिः कामक्रोधादिभिः । ॥ —^a)
K1 Das Dn1. n1 Ds1 Ds. 3. 6 तमति (Ds 'धि' क्रम्य
(for सम^a). —^a) Ś1 K3 आकाशं; T2 M6 आकाशं
(for आ^a). ॥ Cn: आकाशं परिच्छिन्नानामवकाशदानात्
आकाशं परमात्मानम् ॥ Cv: आ समन्तात् काशनादाकाशं
पदवाच्य परमात्मानम् । ॥

125 Ds om 125 (cf. v. 1. 124). —^a) K1. 2.
4 6 V1 Bo 6-9 Das 21 Dn1. n1 Ds D2 3. 5. 6 M1
नेच्छति; K1 G3 6 वेच्छमि; D4. 9 M5 वेच्छति; Dr
T1 G1. 2 वेच्छमि; M1 नेच्छमि (for वेच्छति). —^a)
K1 यश्च; Ds यस्तत् (for यश्च).

126 ^a) K1. 6 Bo. 5 Das Dn4 Ds. 2. 3. 4. 5 वेच्छते;

अथ वा वीक्षते लोकान्सर्वान्निरयसंस्थितान् ।

निःस्पृहः सर्वतो मुक्तस्तत्रैव रमते सुखी ॥ १२६

एवमेवा महाराज जापकस्य गतिर्यथा ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

युधिष्ठिर उवाच ।

किमुत्तरं तदा तौ स्म चक्रतुस्तेन भाषिते ।

ब्राह्मणो वाथ वा राजा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

अथ वा तौ गतौ तत्र यदेतत्कीर्तितं त्वया ।

संवादो वा तयोः कोऽभूत्किं वा तौ तत्र चक्रतुः ॥ २

भीष्म उवाच ।

तथेत्येवं प्रतिश्रुत्य धर्मं संपूज्य चामिभो ।

यमं कालं च मृत्युं च स्वर्गं संपूज्य चार्हतः ॥ ३

पूर्वं ये चापरे तत्र समेता ब्राह्मणर्षभाः ।

सर्वान्संपूज्य शिरसा राजानं सोऽब्रवीद्वचः ॥ ४

C. 12 7333
B. 17. 200. 4
K. 12. 196. 4

K₇ D₁. 9 [अ]वेक्षते; V₁ B₁-9 D_{as} D_s [अ]वेक्षते; D_{ni} चक्षते; D₁ T G₁-3. 6 M₁ 5-7 [उ]वेक्ष(D₁ T₁ 'क्ष्य'ते (for वीक्षते). Ś₁ K₁. 2 transp. लोकान् and सर्वान्. Ś₁ K₁. 2 नियम- (for निरय-). K₄ 6 V₁ B_o. 6-9 D_{as} a₁ D_{ni} n₁ D_s D₂ 3. 6-8 T G₁-3. 6 M₁. 6 संस्थितान्; D_o M₁. 7 संज्ञकान् (for -संस्थितान्). — °) B_o D_{as} युक्तस् (for मुक्तस्). — °) K₄ 6 V₁ B_o. 6-9 D_{as}. a₁ D_{ni} n₁ D_s D₂ 3. 6. 8 वै (for [ए]व). K₆ B_o D_{ni}. n₁ D_s D₂ 3. 6-8 T₂ सुखं (for सुखी).

127 Before 126, M_s ins. भीष्मः. — °) V₁ B_o (marg.). 8. 9 D_s एव; B_o (orig) एवन्; D_{as}. a₁ एव; G₂ एषां (for एषा). D₁ T₁ G₁. 2 महाभाग (for 'राज'). — °) T₂ जापकानां (for 'कस्य'). B_o. 1. 8 (marg. as in text). 9 D_{as} (marg.). a₁ जापको वदते य(D_{as}. a₁ त)था; D_o यथा भवति जापकः. — °) K₇ V₁ B_o. 6-9 D_{as} D_s D₁. 9 T₂ G₁ M₁. 5-7 तत्ते सर्वं समाख्यातं; D_o तत्सर्वं ते समां; D₁ T₁ G₁. 3. 6 तत्तत्सर्वं समां. — °) K₆ D_{as}. a₁ D_{ni} D_s D₂ 3. 6. 8 अर्हसि (K₆ 'ति) (for इच्छसि).

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ B_o. 6-9 D_{as}. a₁ D_{ni}. n₁ D_s D₂-9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 गोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 B_o. 6-9 D_{as}. a₁ D_{ni} D_s D₂-8. 9 जापकोपाख्यातं; V₁ जापकमाहात्म्यं; M₁ 6 जापकोपाख्याने इक्ष्वाकुब्राह्मणसंवादः; M_s जापकोपाख्याने कालमुत्थयमादिसंवादः; M₁ इक्ष्वाकुब्राह्मणसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ D_{ni} D_s D₁ T₁ G₁. 2. 6 M₁. 5-7 25; D_{ni} 26; D₂. 8 26;

T₂ G₁ 39. — Sloka no.: D_{as} 130; D_{ni} 29; D_{ni} 129; D_s 127.

193

1 °) D_s सदा; M_s ततस् (for तदा). G_s 6 तस्मिन् (for तौ स्म). — °) K₆ B_o 6 1. 8 (marg.) 9 D_{as}. a₁ D_{ni} n₁ D_s D₂ 3. 5. 6. 8 तस्य (for तेन). Ś₁ K₁. 2. 6. 7 D₁ 9 भाषितं; D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 भाषितौ. — °) K₆ B_o 6-9 D_{as}. a₁ D_s D₂-9 T₁ G₁. 2. 6 M₁. 7 transp. the second वा and राजा.

2 °) M_s वैतौ (for वा तौ). G₂. 6 यत्र (for तत्र). — °) G_s तद् (for यद्).

3 °) D_{as} अथ (for तथा). Ś₁ K₁. 2. 7 M_s [ह]त्येव; D₁ T₁ G₁-3. 6 [ह]ति च; T₂ [ह]त्येतत् (for [ह]त्येव). — °) K₁ संपूज्यतामिमौ. K₄ च विभो; K₆ वै प्रभो; K₇ D₁. 9 जापकः; V₁ B_o 6-9 D_{as} a₁ D_{ni}. n₁ D_s D₂. 3. 5. 6. 8 च प्रभो; D₁ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 तावुभौ (for चामिभो). — °) K₁ [अ]र्हताः; K₇ D₁. 9 [अ]ग्रतः; D₁ T G₁-3. 6 M_s [आ]र्हतः (for [अ]र्हतः). ❧ Cn. 7: अर्हतः पूज्यान् । ❧

4 Before 4, G_s. 6 ins. ब्राह्मणः. — °) Ś₁ K₁. 2 सर्वे; K₄ सर्वं (for पूर्वं). K₆ वापरे; K₇ च परे; M₁ चामरे (for चापरे). — °) K₁ D₁. 7 ब्राह्मणर्षभाः (K₇ 'अ'). — °) G₁ पूर्वान् (for सर्वान्). B_s मनसा (for शिरसा). — °) K₆ V₁ B_o 6-9 D_{as}. a₁ D_{ni}. n₁ D_s D₂. 3. 5. 6. 8 M₁. 6 द्विजः (for वचः).

C. 12. 7334
B. 12. 200. 5
K. 12. 198. 5

फलेनानेन संयुक्तो राजर्षे गच्छ पुण्यताम् ।
भवता चाभ्यनुज्ञातो जपेयं भूय एव हि ॥ ५
वस्थ मम पूर्वं हि देव्या दत्तो महाबल ।
श्रद्धा ते जपतो नित्यं भवितेति विशां पते ॥ ६
राजोवाच ।

यद्येवमफला सिद्धिः श्रद्धा च जपितुं तव ।
गच्छ विप्र मया सार्धं जापकं फलमाप्नुहि ॥ ७
ब्राह्मण उवाच ।

कृतः प्रयत्नः सुमहान्मर्षेषां संनिधाविह ।
सह तुल्यफलौ चावां गच्छावो यत्र नौ गतिः ॥ ८

5 Before 5, T ins. ब्राह्मणः. — ^b) M5 राजन्मे (for राजर्षे). K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5-8 T G1-8 6 M1. 5-7 मुख्यतां; K7 पुण्यवान् (for 'ताम्'). — ^c) D2 lacuna; D3 वा; D5 तु (for च). S1 K1. 2 4 [अ]भ्यनुज्ञातो. — ^d) K6 Br. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ह; D7 T G1-8. 6 M1. 6. 1 च (for for हि).

6 ^a) K1 समपूर्वं (for मम पूर्व). — ^b) K6 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5-8 T G1-8. 6 M1 5-7 transp. देव्या and दत्तो. K6 M1 महाबलः; K7 D2. 1. 9 T1 G1-8. 6 M5. 7 'फलः; T2 'फलं (for 'बल'). — ^c) K7 जायते (for जपतो). — ^d) K2. 4 भवता; K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6. 8 भवतु; K7 D2. 1. 9 T G1-8 6 M1 6 7 भवित्री; M5 भवति (for भविता as in S1 K1 only).

7 ^a) K1. 4 Das यद्येव; D4 यदेवम्. K1. 4 Das D7 T1 G1. 3-6 M1. 5-7 सफला (for अफला). ☞ Ca: अफला अनाकाङ्क्षितफला। ☞ — ^b) M1. 6 1 वा (for च). D7 जपितं; T2 जपितुस्. K7 स च (for तव). — ^d) D7 T G1-8. 6 M6. 7 सामकं (for जापकं).

8 S1 K1. 2 om. the ref. — ^a) K6 D7 T1 G2 कृतः; T2 कृतं. S1 K1. 2 सुमते; D7 T1 स महान् (for सुम). — ^b) G2 lacuna for सर्वेषां. D7 T G2. 2. 6 अपि (for इह). — ^c) K1 सत्यः; V1 सम- (for सह). K6. 1 V1 Das Dn1. n4 Ds D2. 2 M5 आवां (for चावां). — ^d) K7 गच्छे भो (for गच्छावो).

9 S1 K1 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6 om. the ref. — ^a) G2 न योस् (for तयोस्).

भीष्म उवाच ।

व्यवसायं तयोस्तत्र विदित्वा त्रिदशेश्वरः ।
सह देवैरुपययौ लोकपालैस्तथैव च ॥ ९
साध्या विश्वेऽथ मरुतो ज्योतींषि सुमहान्ति च ।
नद्यः शैलाः समुद्राश्च तीर्थानि विविधानि च ॥ १०
तपांसि संयोगविधिर्वेदाः स्तोभाः सरस्वती ।
नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहा हुहूः ॥ ११
गन्धर्वश्चित्रसेनश्च परिवारगणैर्धृतः ।
नागाः सिद्धाश्च मुनयो देवदेवः प्रजापतिः ।
विष्णुः सहस्रशीर्षश्च देवोऽचिन्त्यः समागमत् ॥ १२

— ^b) S1 K1 त्रिदशेश्वरः; K1 D8 त्रिदशेश्वरं. — ^d) Das Ds1 लोकपालौ; G1. 2 सह देवैस्.

10 ^a) T1 साध्ये. K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2 6. 8 च विश्वे (for विश्वेऽथ). D5 स-; D7 G8. 6 M1. 5-7 च (for स्थ). S1 K1. 2 4 साध्यविश्वेश-मरुतो. — ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D2. 2. 6. 8 वाद्यानि. K7 B8 (marg) D1. 5. 9 वाक्यानि (for ज्योतींषि). D7 T G1-8 6 M1. 5-7 वाक्यानि विविधानि च. — ^c) Ds1 नद्याः. K7 D2 5. 9 नद्यः समुद्राः शैलाश्च.

11 ^a) ☞ Cs: संयोगविधिर्योगशास्त्रम् । ☞ — ^b) Das देवाः (for वेदाः). S1 K1. 2 4 स्तोताः; D6 स्तोमाः. — ^c) S1 K1. 2 हहा हुहूः; K7 हाहा हुहुः; Bo हीहा हुहुः; Das D8. 8. 9 M7 हहाहुहुः; Das हहाहुहुः; D5 हाहाहुहुः. D7 T1 G1-8. 6 विश्वावसुपरावस्; T2 M1. 5. 6 'वसुहहा-हु T2 'हु हु. — After 11, D7 T1 G1-8. 6 ins.:

529* तुम्बुरुप्रमुखाश्चैव हाहा हुहूस्तथैव च ।

12 ^b) K7 D4. 9 परिवार- (for 'वार'). S1 K1. 2 Ds M1. 7 -गुणैर् (for -गणैर्). K1 M7 युताः; K7 D4. 1. 9 T1 G1-8. 6 सह (for युतः). — ^c) T1 नागाः (for नागाः). — ^d) Das देवदेव. — After 12nd, Kumbh. ed. ins.:

530* आजगाम च देवेशो ब्रह्मा वेदमयोऽव्ययः ।

— ^c) K7 D4. 9 T G1-8 6 M1. 5 सहस्रशीर्षा च. — ^d) K7 दिवो; G2 देवा. Das T2 समागमन्.

13 ^a) Dn1 अत्राद्यतः; M1 अवद्यतः. B8. 2. 9 M1 [अ]तरीक्षे च; D5 'रिक्षेपु. V1 तु (for च). — ^b) S1 K1. 2 मेरीस् (for मेर्वस्). G1 सूर्याणि (for सूर्या

अवाद्यन्तान्तरिक्षे च मेर्यस्तूर्याणि चाभिभो ।
 पुष्पवर्षाणि दिव्यानि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
 ननृतुश्चाप्सरःसंघास्तत्र तत्र समन्ततः ॥ १३
 अथ स्वर्गस्तथा रूपी ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ।
 संसिद्धस्त्वं महाभाग त्वं च सिद्धस्तथा नृप ॥ १४
 अथ तौ सहितौ राजन्नन्योन्येन विधानतः ।
 विषयप्रतिसंहारमुभावेव प्रचक्रतुः ॥ १५
 प्राणापानौ तथोदानं समानं व्यानमेव च ।

एवं तान्मनसि स्थाप्य दधतुः प्राणयोर्मनः ॥ १६
 उपस्थितकृतौ तत्र नासिकाग्रमधो भ्रुवौ ।
 कुङ्कुप्यां चैव मनसा शनैर्धारयतः स्म तौ ॥ १७
 निश्चेष्टाभ्यां शरीराभ्यां स्थिरदृष्टी समाहितौ ।
 जितासनौ तथाधाय मूर्धन्यात्मानमेव च ॥ १८
 तालुदेशमथोदात्तं ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
 ज्योतिर्ज्वाला सुमहती जगाम त्रिदिवं तदा ॥ १९
 हाहाकारस्ततो दिक्षु सर्वासु सुमहानभूत् ।

C. 12. 7350
 B. 12. 200 21
 K. 12. 98-21

णि). K4 D6 चाभिभो; K6 7 V1 Bo 6-9 Das 24
 Dn1 n4 Ds D2-5.8 वा विभो; D7 T G1-3.6 M1.5-7
 च प्रभो (for चाभिभो). —^a) S1 K1.2.4 पेतुस्
 (for तत्र). D6 पेतुस् (for तेषां). K7 D4 9 तत्र
 पेतुर्महात्मनोः. —^c) S1 K1.2.4.7 D4.9 विज्ञां पते (for
 समन्ततः).

14 ^a) Das. 24 सुख- (for अथ). —^b) Das
 ब्रह्मणं. —^c) T1 (before corr.) संसिद्धिस्. K4.6
 V1 B6 7 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2.8.6.8 G1.2 M5.7
 महाभागस्.

15 Before 15, D7 T1 G8.8 M5 Kumbh. ed. ins.
 भीष्म उवाच. —^a) B6 lacuna; M1 संहितौ. —^b)
 D7 T1 G1-3.6 Kumbh. ed. अन्योन्यस् (for 'न्येन').
 K4.6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D2.8.6.8 अन्यो-
 न्य (B6 'न्ये; Das. 24 D5 'न्यं) विधिना त (D6 ग) तः.
 —^c) K7 विषयः; M6 विषय. ☞ Cn: विषयप्रति-
 संहारम्, विषयादीनां प्रतीपं संहारं, विषयकारणीभूतेन्द्रिय-
 संहारेणैव संहारम् ॥ C8: विषयप्रतिसंहारम्, इन्द्रियाणां
 परिवर्तनम् । ☞ —^d) Dn4 इव (for एव).

16 V1 reads 16^a-22^b on marg. —^a) Das प्राणा-
 पानौ. Dn1 अथ (for तथा). K7 प्राणोपानौ तथो-
 व्यानं. —^b) K7 समानो; D4 समानां. K4.6 M1
 व्यान; K7 दानम् (for व्यानम्). —^c) K4.6 V1
 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2.8.6.8 M6 एवं तौ; Bo 6-9
 M1.6.7 एकस्थान्; D7 T G1-3.6 पुनास्ती (for एवं
 ताम्). S1 K1.2 न्यस् (for स्थाप्य). K7 D4.9
 एताम्मनस्यवस्थाप्य. —^d) K1 दधतः. K7 D4.9 प्राणयो-
 र्दधतुर्मनः.

17 V1 reads 17 on marg. —^a) K7 D4.9 उप-
 स्थानकृतौ; V1 'स्थितं कृतं; Bo 'स्थितौ कृतौ; D7 T
 G1.2 'स्थितकृती. B6 Das Dn1 D2 तौ च; B8 च तौ
 (for तत्र). K6 Dn4 Ds. 6.8 Cap उपस्थाप्योदरे तौ

(glossed, प्राणापानौ) च; B7.8 (marg.).^a Das (marg.)
 'स्थाप्योदरे तौ च. ☞ Ca. 8: उपस्थितकृतौ । उपस्थितमय-
 र्नासिद्ध कृतं कर्तुमिष्टं यथोक्तौ ॥ Cu: उपस्थिते उपस्थं कुरु-
 तस्तौ उपस्थितकृतौ, बद्धपञ्चासनावल्यर्थः ॥ C7: उपस्थित-
 कृतौ उपस्थानकारणौ । ☞ —^c) K7 D4.9 अथ; B6.8
 Das. 24 Ds2 T2 G2 M1.6.7 Cp अथो (for अथो).
 Dn1. n4 D2.8.6 भ्रुवोः. V1 D6 नासिकाग्रं तथा भ्रुवोः.
 ☞ Cn: भ्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे धारयतः । ☞ —^d) D6 om.
 17^c-18^d. G1 om. 17^c-18^d. —^e) K1 कुङ्कुप्यं; K4
 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn4 Ds D2.8.8 भ्रुकुट्या; K6
 भ्रुकुट्या; K7 D4.9 कुङ्कुप्योश्; B6 (marg.) Dn1 Ds. 7
 भ्रुकुट्यां; T1 G8 कारुप्यं; T2 भ्रुकुट्याश्; G2 कारुप्यौ;
 G6 नेत्रे (sic); M1.2.6 कुङ्कुप्यो; M7 भ्रूमध्ये (for
 कुङ्कुप्या). K7 D4.5.7.9 इह मनस् (for मनसा).
 ☞ Ca: कुङ्कुपी ब्रह्मनाडी यामाहुः सुषुम्नेति । ☞ —^a)
 K1 स्मृतौ; B6 Bo. 7-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2.8.8
 T G2.8 M1.5-7 तदा; V1 च तौ; B6 G6 तथा (for
 स्म तौ). K7 D4.6.7.9 तदा धार (D6 'र्यं) यतां शनैः.

18 D6 om. 18^a; G1 om. 18 (cf. v. 1. 17).
 V1 reads 18 on marg. —^b) K1 स्थिरदृष्टिः; T1
 स्थिरा दृष्टिः; G8.6 M7 स्थिर (M7 'रं) दृष्टि-. —^c)
 K1.6 Bo. 7.8 (marg. as in text) Das. 24 Dn1. n4 Ds
 T2 जितात्मानौ; G2 'सिनौ (for 'सनौ). B6.9 D7
 तथा वीरौ; B6 (marg.) Das Ds M7 तथा वीरौ;
 D4.9 T G2.8.8 M6 समाधाय. —^d) K2.4.7 D4.9
 एव तु; B6.7.8 (marg.) Das. 24 आदधुः (for एव च).
 D4.7 मूर्धन्या (D7 'न्य) दधतुर्मनः.

19 V1 reads 19 on marg. —^a) D7 [उ]दात्तः;
 G1.2 [उ]दात्तं. G8.6 तौ स्थितावथ चोत्थाय. ☞ Cn:
 तालुदेशं ब्रह्मरन्ध्रम् । ☞ —^d) M1.6.7 त्रिदिवेश्वरं (for
 'वं तदा). B6 Ds तथा; B8 दिवा (for तदा).

C. 12. 7350
B. 12. 200. 21
K. 12. 198. 21

तज्योतिः स्तूयमानं स्म ब्रह्माणं प्राविशत्तदा ॥ २०
ततः स्वागतमित्याह तत्तेजः स पितामहः ।
प्रादेशमात्रं पुरुषं प्रत्युद्गम्य विशां पते ॥ २१
भूयश्चैवापरं प्राह वचनं मधुरं स्म सः ।
जापकैस्तुल्यफलता योगानां नात्र संशयः ॥ २२
योगस्य तावदेतेभ्यः फलं प्रत्यक्षदर्शनम् ।
जापकानां विशिष्टं तु प्रत्युत्थानं समाधिकम् ॥ २३
उच्यतां मयि चेत्युक्त्वाचेतयत्स ततः पुनः ।

अथास्य प्रविवेशास्यं ब्राह्मणो विगतज्वरः ॥ २४
राजाप्येतेन विधिना भगवन्तं पितामहम् ।
यथैव द्विजशार्दूलस्तथैव प्राविशत्तदा ॥ २५
स्वयंभुवमथो देवा अभिवाद्य ततोऽब्रुवन् ।
जापकार्थमयं यत्तत्तदर्थं वयमागताः ॥ २६
कृतपूजाविमौ तुल्यं त्वया तुल्यफलाविमौ ।
योगजापकयोर्दृष्टं फलं सुमहदय वै ।
सर्वाल्लोकानतीत्येतौ गच्छेतां यत्र वाञ्छितम् ॥ २७

20 V₁ reads 20 on marg. — ^a) K₈ V₁ Bo. 7. 8 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 8-8 G₂ तथा; B₆ 9 Ds1 T₁ G₂ (sup lin) तदा (for ततो). — ^b) K₆ B₁ Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8-8 सर्वेषां (for सर्वा सु). — ^c) Ś₁ K₁ 2 स्म (K₂ स्मा) यमानं स्म; K₇ स्तूयमानस्य. D₁ T G₁-8. 8 M₅ तु (for स्म). Ś₁ K₁ T₁ M₅ ब्रह्माणं. K₇ D₂ प्राविशतः; D₂ संवि. V₁ स्तूयमानं स्म ब्रह्माणं तज्योतिः प्राविशत्तदा.

21 V₁ reads 21 on marg. — ^b) K₆ Das Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 8-8 प्रपितामहः; K₇ M₇ स पितामह. — ^c) ☞ C₆: प्रादेशमात्रं साङ्गुष्टा प्रसारिता तर्जनी प्रादेशः । प्रादेशतालुगोर्कर्णवितस्यः स्युयथाक्रमम् । तर्जनीयादिकनिष्ठा-न्ताः साङ्गुष्टाः स्युः प्रसारिताः ॥ इति वैजयन्ती । ☞ — ^d) T₂ प्रत्युद्गम्य.

22 V₁ reads 22^{ab} on marg. — ^b) T₂ G₂ M₅ transp. वचनं and मधुरं. K₁. 6. 7 Bo. 7-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 8 तदा; V₁ समः; B₆ तथा; D₇ T₂ G₁. 8-8 वृजः (for स्म सः). — ^c) Ś₁ K₁ lacuna; K₂ महिषैस् (for जापकैस्). — ^d) K₁ योगिनां; K₇ D₄ योगिनां.

23 ^a) G₂ दर्शितं (for दर्शनम्). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8-8 प्रत्यक्षं फलदर्शनं. — K₆ V₁ Bo. 6. 8-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 8-8 repeat 23^{ab} after 26^{ab}. D₅ reads 23^a-26^b twice. — ^c) D₁ T G₁-8. 8 वरिष्ठं (for विशिष्टं). — ^d) T₁ प्रत्यस्थानम्. K₆ (both times) V₁ (second time) Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 8-8 (all [except B₇] both times) समाहितं; K₇ V₁ (first time) D₁. 9 समाधिकं; D₁ T G₁-8. 8 M₁. 5-7 इहाधिकं (M₇ 'कः') (for समाधिकम्).

24 For the repetition in D₅, cf. v. l. 23. — ^a)

K₇ B₉ उच्यतां; G₂ इत्यतां. D₂. a4 Dn4 अपि (for मयि). D₅ (both times) उच्यतामिति चैवोक्तं. — ^b) Ś₁ K₁. 2 B₆. 8-9 चेतयन्; K₇ चितयन्; D₁ 9 [अ]. चितयत् (for [अ] चि). K₆ V₁ Bo. Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8-8 सततं; K₇ D₄ 5 (both times) 9 स पुनः (for स ततः). K₂ पुमान् (for पुनः). D₁ T G₁-8. 8 M₁ 5-7 व्याददे (G₆ 'ये') स ततो मुखं. — ^c) K₂ V₁ [अ] स्यं (for [अ] स्य). K₁. 6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 (both times). 6. 8 अथास्यं प्रविवेशास्य. — ^d) D₅ ब्राह्मणे; D₃ ब्रह्मणो.

25 For the repetition in D₅, cf. v. l. 23. — ^a) Ś₁ K₁ तेन; T₂ G₁. 2 अनेन (for एतेन). — ^c) K₂ अथैव. — ^d) K₆ प्राविशस्.

26 For the repetition in D₅, cf. v. l. 23. — ^a) D₅ (both times) स्वयंभुवम्. — ^b) B₆ तम्; D₁ M₁. 5-7 [इ] दम्; T₁ G₁-8. 8 वचो (for ततो). — After 26^{ab}, K₆ V₁ Bo. 6. 8-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 8-8 repeat 23^{ab}. — ^c) V₁ जापकानाम् (for 'यम्'). G₁. 2 अहं (for अर्थ). — ^d) K₆ V₁ Bo. 6. 7-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8-8 यदर्थं (D₅ 'र्थ'); B₆ तदर्थं; G₁. 2 ततस्तं (for तदर्थं). K₆ D₂. 8. 8 स्वयम् (for वयम्).

27 ^a) D₅. 7 कृतपूजाविमौ; T₂ पूजाविधौ; G₂ 'पूर्वाविमौ. K₂. 6 V₁ Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8-8 G₂. 6 तुल्यौ. — ^b) V₁ D₅ M₁. 5-7 तथा (for स्वया). D₁ T₁ G₁-8. 8 तुल्यफलान्वितौ. Ś₁ K₁. 2. 4 -बलाव् (for -फलाव्). K₇ D₄. 5. 9 इति; Dn1 विमौ (for इमौ). — ^c) K₆. 7 D₅ योगि. K₁ मृष्टं; K₁ D₁. 7 9 T G₁-8. 8 तुल्यं (for रष्टं). — ^d) K₁ अस्य (for अद्य). — ^e) K₆ सर्वत्र- (hypermetric); K₁ D₁. 9 सर्व- (for सर्वाल्लो). K₄. 6. 7 Bo. 7-9 Das. a4 Dn1.

ब्रह्मोवाच ।

महास्मृतिं पठेद्यस्तु तथैवानुस्मृतिं शुभाम् ।
तावप्येतेन विधिना गच्छेतां मत्सलोकताम् ॥ २८
यश्च योगे भवेद्भक्तः सोऽपि नास्त्यत्र संशयः ।
विधिनानेन देहान्ते मम लोकानवाप्नुयात् ।
गम्यतां साधयिष्यामि यथास्थानानि सिद्धये ॥ २९
भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा स तदा देवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
आमन्त्र्य तं ततो देवा ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ ३०
ते च सर्वे महात्मानो धर्मं सत्कृत्य तत्र वै ।
पृष्ठतोऽनुययू राजन्सर्वे सुप्रीतमानसाः ॥ ३१
एतत्फलं जापकानां गतिश्चैव प्रकीर्तिता ।
यथाश्रुतं महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३२

C. 12. 7364
B. 12. 200. 34
K. 12. 193. 34

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

n: Ds D2-8 १.९ अतिक्रम्य; V1 B8 T2 M1.६ अतिल्यंतौ
(for अती-यंतौ). —^१) Ds Ms वाञ्छितः.

23 Ds 82 (before corr) ब्रह्मणः (for ब्रह्मा).
—^२) B: (marg) १ C1p महाश्रुतिं (for 'स्मृतिं). K7
Ds ९ जपेद् (for पठेद्). —^३) S1 (before corr.) K2
D9 [अ]तः; K7 T2 G3 ६ M1.६ १ [अ]न; D7 T1 G1.३
[ए]तां (for [न]नु). * Ca: महास्मृतिर्गीतादिः, अनु-
स्मृतिर्विष्णुस्तोत्रादिः । यद्वा...महास्मृतिरन्यश्रवणयोग्यो जपः,
अनुस्मृतिरुपाशुर्मानसो वा जपः । महाश्रुतिमनुश्रुतिमिति पाठे
महाश्रुतिशब्देन गायत्र्युच्यते, अनुश्रुतिशब्देन चात्र अकार-
पूर्विकांस्तिस्त्रो व्याहृतयः । C9: महास्मृतिमेकमेकं वेदम् ।
अनुस्मृतिरुपनिषदावर्तनम् । इदं तु अर्थमवधारयमानस्य फलम् ॥
Cv: महास्मृतिर्जापकवाङ्मणवरिष्वस्मृतिर्महास्मृतिः । अनु-
स्मृतिः अनुकूलतया स्थितराजवरितस्य स्तुतिः । * —^४)
D4 [अ]द्य (for [अ]पि). D7 T G1-3.६ मार्गेण (for
विधिना). —^५) S1 K1.२.४ तत् (for मत्). D2
गच्छेतां यत्र वाञ्छित (sic).

29 ^a) K6 यद्ययोगे (for यश्च योगे). D4 G6 लोके;
M1.५-१ योगाद् (for योगे). D7 T1 G1-3.६ युक्तः (for
भक्तः). —^२) D7 T G1-3.६ लोकम् (for लोकान्).
—^३) S1 K1 साधयिष्याम. K6 १ V1 Bo. ६-९ Da3. 24
Dn1. 24 Ds D2-8.३ ९ साधये (Ds शिवाय) गम्यतां
चैव. —^४) K2 स्वर्ग- (for यथा). S1 K1 lacuna
for यथास्था.

30 Gs. ६ om. the ref. —^५) D4 इत्युक्त्वा. S1

K1 2.4 M7 ततो (for तदा). T1 reads from तदा
up to ततो (in 30°) twice. K1 Ds ९ Gs ६ देवांसु.
—^६) Ds -धीयतं; Ds -धीयते. —^७) K1.६ १ V1
Bo ६-९ Da3. 24 Dn1 n4 Ds D2 ३ ६-८ T1 (both ti-
mes) ३ G1-३ ६ M1 च (for तं). Ds तदा; Gs ६
तथा for ततो). G1 देव. —^८) K1 निकेतनं (for
निवेशनम्).

31 ^a) Ds तं (for ते). Ds महात्मानौ. —^२)
T1 सर्वे (for धर्म). K6 संस्कृत्य; D7 T1 Gs ६ सं-
स्तुय; G1 संस्तुय. —^३) Ds पृष्ठतोऽनु तदा; G1.३
'तोनुययौ; G3.६ 'तोनुययू. —^४) S1 K1 2.4 संप्रीत-
मानसाः; K6 Bo. १-९ Da3. 24 Dn1. 24 Ds ३.६ ३ सु-
प्रीत (K6 'ति)चेतसः (for 'मानसाः).

32 ^b) K6. १ Bo. ६-९ Da3. 24 Dn1. 24 Ds D2-4.
६.३ ९ [ए]षा; Ds [ए]षा (for [ए]व). K6 Da4
प्रकीर्तितं (Da4 'तां); K7 D4. ५.९ प्रदर्शिता (K7 Ds
'ताः).

Colophon. — *Sub-parvan*: S1 K1. 2.4.६.१ V1 Bo.
६-९ Da3. 24 Dn1. 24 Ds D2-९ T G1-३ ६ M1. ५-१ मोक्ष-
धर्म. — *Adhy. name*: S1 K1. 2.4.६.१ V1 Bo. ६-९
Da3. 24 Dn1 D2-९ T1 G1 ३.६ M1. ५-१ जापकोपाख्यानं;
M1. ५-१ (also) देवाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures,
words or both): B7 Dn4 D7 T1 G1. 2.६ M1. ५-१ 26;
Dn1 27; Ds ३ 25; T2 G2 40. — *Sloka no.*:
Da4 Dn1. 24 Ds 35.

१९४

C. 12. 7365
B. 12. 201. 1
K. 12. 199. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च ।
भूतात्मा वा कथं ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मनोः प्रजापतेर्वादं महर्षेश्च बृहस्पतेः ॥ २
प्रजापतिं श्रेष्ठतमं पृथिव्यां
देवर्षिसंघप्रवरो महर्षिः ।
बृहस्पतिः प्रश्नमिमं पुराणं
पप्रच्छ शिष्योऽथ गुरुं प्रणम्य ॥ ३

यत्कारणं मन्त्रविधिः प्रवृत्तो

ज्ञाने फलं यत्प्रवदन्ति विप्राः ।
यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं
तदुच्यतां मे भगवन्पथावत् ॥ ४
यदर्थशास्त्रागममन्त्रविद्धि-
र्यज्ञैरनेकैर्वरगोप्रदानैः ।
फलं महद्भिर्यदुपास्यते च
तत्किं कथं वा भविता क्व वा तत् ॥ ५
मही महीजाः पवनोऽन्तरिक्षं
जलौकसश्चैव जलं दिवं च ।

194

1 K1 om. 1. —^a) Ca ज्ञानयोगस्य (glossed by नष्टाभ्यासस्य). ☞ Cn : ज्ञानं विचारस्तत्सहितो योगो ज्ञान-योगः । ☞ —^b) M1 देवानां (for वेदानां). K6 वा (for च). —^c) M1 श्रुतात्मा ; M7 श्रुत्वात्मा (for भूतात्मा). K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 च ; M7 स (for वा).

2 ^a) D7 T G3. 6 अत्रैव (for अत्रापि). —^c) D6 मनोः प्रजापतिर्वेदं.

3 ^a) Ś1 K1. 2. 4 प्रजापतेः ; D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 'पतिः' (T2 G1 M1 6. 7 'ति-') (for 'पति'). T G3. 6 M1. 5-7 श्रेष्ठतमः (for 'तम'). K6 1 V1 Bo 7. 8 (marg.), 9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रजानां (for पृथिव्यां). —^b) T2 G1. 8 M1. 5-7 'प्रवरं ; G2 'प्रवरं' (for 'प्रवरो'). D6. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 महर्षि (for 'र्षिः'). —^c) B6 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 बृहस्पतिं (for 'हरति'). Br. 8 (marg. as in text) Das. 24 Dn1 प्रश्नमिदं ; G1 अश्नमिमं ; M7 प्राज्ञतमं (for प्रश्नमिमं). —^d) Da4 यत्प्रच्छ (for पप्रच्छ). B6 (marg. as in text) मनुं ; D5 मुनिं (for गुरुं).

4 ^a) M7 यं (for यत्). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1 n4 Ds D2. 8. 6. 8 यत्र विधिः (Ds2 'धि-'); K7 D5. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 मन्त्रविधिः (for 'विधिः'). Ds1 D7 T G1-2. 8 M1. 5-7 यदुक्तं (for प्रवृत्तो). —^b) Ds1

D6 ज्ञानं ; G2 जाने (for ज्ञाने). D7 T1 G1. 2 यच्च (for यत्प्र). D7 विदन्ति (for -वदन्ति). —^c) B6 तन् (for यन्). D7 'प्रकारं ; T1 G1. 2 'प्रज्ञातं (for 'प्रकाशं'). —^d) V1 Bo Dn1 भगवान् (for भगवन्).

5 K1 om. (hapl.) 5. —^a) K4. 6 Bo. 7-9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 यच्चार्थः ; D6 यत्स्वर्थः ; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 यत्स्तोत्र- (for यदर्थः). V1 'शास्त्रागत- ; D7 (before corr.) 'शास्त्रागत- ; T G1. 3. 6 M1. 7 'शास्त्रग्रह- ; G2 'शास्त्रग्रह- ; M1. 6 'शास्त्रग्रह- (for 'शास्त्रागत-). G3 M7 'मन्त्रवज्रि- ; G2. 6 'वाग्भिर् (for 'विज्रि'). ☞ Ca. n 8 : अर्थशास्त्र त्रिवर्गशास्त्रम् । ☞ —^b) K6 Bo-9 Das. 24 Dn1 n4 Ds D2. 8. 6. 8 अथ ; V1 Bo D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 घन- (for वर-). —^c) Ś1 K1. 2. 4 महर्षिर् (for महर्षिर्). D7 T G1-3. 6 यदवाच्यते (for यदुपास्यते). D4. 9 तत् (for च). —^d) K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 किं तत् (by transp.); D4. 9 किं वा ; G2 तं किं. B6 फलं (for कथं). Ś1 K1. 2. 4. 6 भवति (for भविता). D2 यथावत् ; D6 क तावत् (for क्व वा तत्).

6 ^a) D3 om. मही. D6 (marg.) महीधराः (for 'जा'). K7 V1 Bo. 6-9 D7 M1. 7 पवनोऽन्तरिक्षं. —^b) K7 जलौकशश्च ; D8 नभौकशश्च (for जलौ). K3 transp. जलं and दिवं. D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 जलौकसोऽग्निश्च जलं तथा द्यौः. —^c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M1. 5-7 चापि (for चैव). B6 (marg.) यदुक्ताश्च ; Dn1 प्रवृत्ताश्च (for प्रवृत्तः). —^d)

दिवौकसश्चैव यतः प्रसूता-

स्तदुच्यतां मे भगवन्पुराणम् ॥ ६

ज्ञानं यतः प्रार्थयते नरो वै

ततस्तदर्थं भवति प्रवृत्तिः ।

न चाप्यहं वेद परं पुराणं

मिथ्याप्रवृत्तिं च कथं नु कुर्याम् ॥ ७

ऋक्सामसंघांश्च यजुषि चाहं

छन्दांसि नक्षत्रगतिं निरुक्तम् ।

अधीत्य च व्याकरणं सकल्पं

शिक्षां च भूतप्रकृतिं न वेत्ति ॥ ८

स मे भवान्ज्ञांसतु सर्वमेत-

ज्ज्ञाने फलं कर्मणि वा यदस्ति ।

यथा च देहाज्यवते शरीरी

पुनः शरीरं च यथाम्युपैति ॥ ९

मनुरुवाच ।

यद्यत्प्रियं यस्य सुखं तदाहु-

स्तदेव दुःखं प्रवदन्त्यनिष्टम् ।

इष्टं च मे स्यादितरच्च न स्या-

देतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः ।

इष्टं त्वनिष्टं च न मां भजेते-

C. 12. 7376
B. 12. 201. 11
K. 12. 199. 11

K₂ om. मे. K₁ V₁ M₅ भगवान्.

7 °) T₂ ज्ञातुं (for ज्ञानं). K₅ च यत्; V₁ B₅ (marg. as in text). s (marg.) ततः; B₅ (also marg.) D₅ a₁ D₅ C₅ तु यत्; D₁ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} महत् (for यतः). D₅ नराणां (for नरो वै). K₄ ज्ञानायते प्रार्थयते नरैव (sic). — °) D₁ तदा समर्था भवति. K_{1.2} यतस् (for ततस्). G_{1.3} तदा सा; G_{3.6} M₁ तदार्था (for तदर्थं). K₂ भवति; K₄ °ती. — °) D₁ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} चेदहं (for चाप्यहं). D₁ T G_{1-3.6} वेत्ति (for वेद). — °) V₁ reads from मिथ्या up to व्याकरणं (in 8°) on marg. G₁ -प्रवृत्तिश्च. D₅ न; D₁ तु (for च). Ś₁ K_{1.2.4} वि (K₄ हि) कुर्यात्; K₇ B_{7.8} (marg.) D₅ a₁ D_{4.7.9} T G_{1-3.6} M₇ न कुर्या; B₅ प्रकुर्या; D₁ D₅ न (D₅ च) कुर्यात्; M_{1.5} नु कुर्यात् (for नु कुर्याम्).

8 V₁ reads up to व्याकरणं on marg. — °) K₅ ऋक्साम- (for ऋक्साम-). Ś₁ K_{1.2} -संघांश्च; K₇ D₅ T₂ G_{1.2} -संघाश्च (for -संघांश्च). K₄ B_{5.6-9} D₅ a₁ D_{1.14} D₅ D_{2.3.5.6.8} चापि; D₄ चाहं (for चाहं). — °) V₁ न क्षेत्रं (for नक्षत्र-). K₅ D₅ G_{3.6} T₂ G₅ -गतिर्; T₁ -गतीर् (for -गतिं). ☞ C₅: छन्दांसि छन्दोविचितिम् । ☞ — °) K₂ lacuna; D₅ (before corr.) स; M_{1.5.6} चेद् (for च). — °) K₇ D_{4.9} शिक्षांश्च; D₁ G₁ M₇ शिक्षां च (for शिक्षां च). Ś₁ (sup. lin.) K₁ B₅ (marg.) वेद्- (for भूत-). K₄ वेत्ति (for वेत्ति).

9 °) K₁ भावं; K₂ आवाञ्च. K₄ D₅ a₁ तावद् (for सर्वम्). — K₅ B_{5.6-9} D₅ D_{1.14} D₅ D_{2.3.5}.

6.8 C₅ ins. after 9°: K₇ D_{4.9} after 9:

531* सामान्यशब्दैश्च विशेषणैश्च ।

स मे भवान्ज्ञांसतु तावदेतत्.

[(L. 1) D₅ विशेषणश्च. — D₅ om. line 2. — (L. 2) B₅ D₁ सर्वम्; D₁ यावद् (for ता°). K₇ D_{4.9} सर्वं च मे क (K₇ त्वमेतत्क) थय त्वं यथावत्.]

— °) D₄ ज्ञान; M₇ स्वज्ञाने (for ज्ञाने). D₁ T₁ G_{1-3.6} फले (for फलं). B₅ यावदस्ति; D₁ G_{1.3} वा यदेति; T₁ G_{3.6} वा वदेति; T₂ वारयति (for वा यदस्ति). — °) D₁ तथा च; G_{3.6} यथा हि (for यथा च). D₅ om. च. Ś₁ देहांस; K₁ देहास् (for देहाच्). Ś₁ K_{1.2.4} लज्ज (K₁ °ज्य) ते (for ज्यवते). — °) Ś₁ K_{1.2} मुने: (for पुनः). D₄ तु (for च). D₄ G_{3.6} तथा (for यथा). B₅ G_{3.6} [अ]प्युपैति; D₅ ह्युपैति (for [अ]भ्यु°). — After 9, B₅ D₅ read 11°d for the first time, repeating it in its proper place.

10 M₇ om. the ref. D₁ T G_{1-3.6} बृहस्पति: (for मनु:). — °) M₇ प्रियो (for प्रियं). K₇ तस्य; B₅ यस्य (for यस्य). D₅ D₅ यदाहुस्; D₁ lacuna (for त°). — °) B₅ (marg.) द्वेष्यं तदेव (for तदेव दुःखं). — °) Ś₁ (orig.) K_{2.4} D₄ D_{4.9} इदं (for इष्टं). G₁ om. च. K_{1.2} T इतरश्च; V₁ B_{5.6.8} (marg. as in text). D₄ D_{4.7} G_{3.6} °रं च (for °रश्च). — °) K₇ -कृतं; G₃ च मे (for -कृते). K₇ G₃ -विधि: (for -विधि:). G₅ -प्रवृत्ति: . — After 10°d, B₅₋₉ D₁ T G_{1-3.6} M_{1.5.7} ins. 532*, while D₅ a₁ ins. lines 1-4 of 532*. The sequence of M₅ after

C. 12. 737
B. 12. 201. 11
K. 12. 199. 11

त्येतत्कृते ज्ञानविधिः प्रवृत्तः ॥ १०
कामात्मकाश्छन्दसि कर्मयोगा
एभिर्विमुक्तः परमशुचीत ।

10^{ed} is: 11^{ed}, lines 5-6 of 532*, 11^{ed}, lines 1-4 of 532*, 11^{ed}, 11^{ed} (r), 11^{ed} (r), 532* (r). B₆. 7. 9 M₁. 5-7 om. 10^{ed}; D₇ T G₁-8. 6 om. 10^{ed}-11^d. B₈ reads 10^{ed}-11^d after line 4 of 532*. —^a) K₁ तु निष्टं. Ś₁ K₁ मा; K₂ सा (for मां). —^c) K₆ त्वेतत्; D₅ एतत्.

11 For the sequence in M₅, cf. v. l. 10. D₇ T G₁-8. 6 om. 11^{ed} (cf. v. l. 10). B₆. 9 read 11^{ed} and B₇. 8 M₇ read 11^{ed} after line 4 of 532*. D₃ D₁. n₄ D₂ repeat 11^{ed} after line 4 of 532*. M₁. 5. 6 read 11^{ed} (repeating 11^{ed}) after line 4 of 532*. —^a) B₆. 9 D₅ M₁. 5. 6 कामात्मकं; B₇ 'र्थकं; D₃ (both times) 'त्मकश्च; M₇ 'स्मत्तश्च (for 'त्मकाश्च). B₆. 7. 9 D₄ D₁. n₄ D₂ (last three second time) M₇ Cap छंदति (for 'सि). Ś₁ K₁. 2. 7 V₁ कामयोगाद्; B₆. 7. 9 D₁. n₄ D₂ (last three second time) कर्मयोग; D₃ (both times) lacuna; D₅ सृष्ट्युयोगा; D₄. 9 कामं; M₁. 5-7 कर्मयोगाद् (for 'योगा). —^b) Ś₁ K₁. 2 D₄ वियुक्ताः; M₁. 5-7 वियुक्तः (for विमुक्तः). Ś₁ K₁. 2. 4 अश्रुवन्ति; K₇ 'वतः; B₆. 7. 9 D₃ (both times). a₄ D₁. n₄ D₂ (last three second time). 5' आददीत; D₄. 9 अस्म (D₆ 'स्व) वेदः; M₇ आविशेत (for अश्रु-वीत). — After 11^{ed}, D₃. a₄ D₅ ins. lines 5-6 of 532*. B₆ om. 11^{ed}. B₆ D₅ read 11^{ed} for the first time after 9. B₇. 8 read 11^{ed} for the first time after line 4 of 532*. —^c) B₇ (first time) damaged. K₇ B₆ (first time). 7. 8 (last two second time) D₃. a₄ D₄. 5 (first time). 9 नानाविधैः; M₁. 5-7 (all both times) नानापथे (for 'विधे). Ś₁ K₁. 2 B₈ (first time) कर्मफले; K₄ 'फली; K₇ B₆ (first time). 7. 8 (last two second time) D₅ (first time) 'फलैः (for 'पथे). M₇ (both times) सुखं हि (for सुखार्थी). —^d) K₆ B₆. 7. 8 (last two first time) निरयं (for न परं). B₇. 8 (both second time) प्रपश्येत् (for प्रयाति). — K₆. 7 V₁ B₆ D₁. n₄ D₅ D₂-a. 6-9 C₁. 8 ins. after 11^{ed}; B₆-9 T G₁-8. 6 ins. after 10^{ed}; D₃. a₄ ins. lines 1-4 after 10^{ed}; D₃. a₄ D₅ ins. lines 5-6 after 11^{ed}; M₁. 5. 7 ins. lines 1-4 after 10^{ed} and repeat the same with lines 5-6 after 11^{ed}; M₅ ins. lines 5-6 after 11^{ed} and lines 1-4 after 11^{ed} and repeats after the repetition of 11^{ed};

नानाविधे कर्मपथे सुखार्थी
नरः प्रवृत्तो न परं प्रयाति ।
परं हि तत्कर्मपथादपेतं

532*

वृद्धस्पतिरुवाच ।

इष्टं त्वनिष्टं च सुखसुखे च
साशीस्त्ववच्छन्दति कर्मभिश्च ।

मनुरुवाच ।

एभिर्विमुक्तः परमाविवेश

एतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः ।

आत्मादिभिः कर्मभिरिच्छमानो

[5]

धर्मे प्रवृत्तो द्युतिमान्सुखार्थी ।

[K₆. 7 B₆. 7 D₃. a₄ D₁. 5. 7. 9 T G₁-8. 6 M₇ (both times) om. the ref. V₁ D₅ om. lines 1-4. — (L. 1) K₇ D₄. 9 प्रजा; D₃. a₄ इष्टं (for इष्ट). D₄ त्वनिष्टं; D₇ G₁. 8 चानिष्टं; T₁ G₂ च निष्टं; M₁. 5-7 (all second time) च इष्टं (for त्वनिष्ट). D₇ T G₁-8. 6 M₁ 5-7 (last four both times) शुभाशुभं (for सुखसुखे). — After line 1, K₇ D₄. 9 read for the first time 11^{ed}, repeating it in its proper place. — (L. 2) K₇ D₄. 9 त्ववकर्मभिश्च; B₆. 6. 8 D₆ त्वत (B₆ 'व) इच्छंदति; B₆ D₃. a₄ तत्तच्छंदति; D₅ तपश्छंदति; D₇ T G₁. 8. 6 तपश्छंदति; D₈ त्वरच्छंदति; G₂ M₅. 7 (last two both times) तपश्छंद-दसि; M₁. 6 (both both times) तपश्छंदति (for तपश्च). K₇ सन्धद*; D₄. 9 छंदसश्च; D₇ T₁ G₃. 6 कर्मवशा; T₂ कर्मयश्च (for 'भिश्च). — Some MSS. om. the ref. — (L. 3) B₆ D₇ T₁ G₁-8. 6 एतैर् (for एभिर्). B₆-8 D₃. a₄ D₁. n₄ D₅ D₂. 8. 6-8 T₁ G₂ विमुक्तः; M₇ (first time) विपुक्तः (for विमुक्तः). K₇ D₄. 9 आविशेत्तश्च; D₃. a₄ आद-दीत; D₅ T G₁-8. 6 M₁. 5. 6 (last three both times). 7 (first time) आविशेत; M₇ (second time) आविशेत (for आविवेश). — (L. 4) D₃. a₄ यत्तत्; D₇ T G₁-8. 6 M₇ (first time) नैतत्; M₁. 5. 6 (all both times) इत्ये-तत्; M₇ (second time) नैतत् (for एतत्). B₆ ज्ञान- (for कर्म). T₂ G₃. 6 विधिप्रयुक्तं; M₇ (first time) विधि प्रवृत्तं (for विधिः प्रवृत्तः). — B₆-9 M₁. 5-7 read 11^{ed} (B₇ M₇ 11^{ed}; B₈ 10^{ed}-11^d) after line 4; while D₃ D₁. n₄ D₂ repeat 11^{ed} after line 4. — (L. 5) B₆ (marg.). 1-9 D₃. a₄ नानाविधैः (for आत्मादिभिः). V₁ वध्यमानो; B₆ अद्य; D₇ T₁ G₃. 6 Csp इच्छं; T₂ इच्छं; G₁. 8 इच्छमाना; M₁. 5 (both times). 6 वध्यमानो; M₇ उच्छं; C₁ अद्य (for इद्य). — (L. 6) B₆ धर्मे-प्रवृत्तो; D₇ T₁ G₁ M₅ (both times). 7 धर्मेण वृत्तो; T₂ G₃. 6 धर्मेण युक्तो; G₂ धर्मेण युक्तो (for धर्मे प्रवृत्तो). K₇

निराशिषं ब्रह्मपरं ह्यवश्यम् ॥ ११
 प्रजाः सृष्टा मनसा कर्मणा च
 द्वावप्येतौ सत्पथौ लोकजुष्टौ ।
 दृष्ट्वा कर्म शाश्वतं चान्तवच्च
 मनस्त्यागः कारणं नान्यदस्ति ॥ १२
 स्वेनात्मना चक्षुरिव प्रणेता
 निशात्यये तमसा संवृतात्मा ।
 ज्ञानं तु विज्ञानगुणेन युक्तं
 कर्माशुभं पश्यति वर्जनीयम् ॥ १३
 सर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानं
 ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति ।
 अज्ञानतस्तत्र पतन्ति मूढा

ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम् ॥ १४
 कृत्स्नस्तु मन्त्रो विधिवत्प्रयुक्तो
 यज्ञा यथोक्तास्त्वथ दक्षिणाश्च ।
 अन्नप्रदानं मनसः समाधिः
 पञ्चात्मकं कर्मफलं वदन्ति ॥ १५
 गुणात्मकं कर्म वदन्ति वेदा-
 स्तस्मान्मन्त्रा मन्त्रमूलं हि कर्म ।
 विधिर्विधेयं मनसोपपत्तिः
 फलस्य भोक्ता तु यथा शरीरी ॥ १६
 शब्दाश्च रूपाणि रसाश्च पुण्याः
 स्पर्शाश्च गन्धाश्च शुभास्तथैव ।
 नरो नसंस्थानगतः प्रभुः स्या-

C. 12. 7385
B. 12. 201. 20
K. 12. 199. 21

D₂. 2. 8 सुखायैः; D₆ सुखायैः.]

— Kr D₁. 9 read for the first time 11th after line 1 of 532^x. —¹) G₁ परा; G₃. 6 पदं (for परं). D₄ D₅ यत् (for तत्). Kr D₁. 9 (all first time) M₁ (second time) कर्मफलाद्; B₀ पदाद्; B₇ सुखाद्; D₅ पथान् (for पथाद्). Kr D₁. 5. 9 (all [except D₅] second time) G₁ अपेतौ (G₁ ता); D₂. 2. 4 अपेतान्; T₃ अपेति (for तं). —²) M₁ ब्रह्मपरा. K₄ ह्यपश्यं; K₆ सुवेद्यं; Kr (second time) B₆-9 Dn₁. n₄ D₂ (second time). 5. 9 (second time) M₁ (first time) ह्युपैति; Kr (first time) V₁ B₀. 8 (marg.) D₂. 2. 4 D₅ D₂. 3. 4 (first time). 8 8. 9 (first time) ह्यवेद्यं (for ह्यवश्यम्). Dr T G₁-3. 6 M₁. 5. 6. 7 (second time) निराशिषो (T₃ शिरो; G₂ शिषं) यत्पदमाशुर्वन्ति.

12 ^a) K₂ Dn₁ सृष्टा (for सृष्टा). Ś₁ K₁. 2 वा (for च). ☞ Ca: मनसा मनोव्यापारप्रधानतया सृष्टाः सनत्कु-
 मारादयः.... ध्यानादौ रताः । यास्तु कर्मव्यापारप्राधान्येन....
 सृष्टास्ताः कर्मणि यागादौ रताः । ☞ —^b) K₆ B₀ D₁. 6
 द्वावेतौ; Kr B₆. 7 9 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8. 9 M₁. 5-7
 द्वावेतौ (for द्वावप्येतौ). K₁ (sup. lin. as in text)
 लोकजुष्टौ; K₆ दृष्टौ (for जुष्टौ). —^c) K₆ V₁ B₀. 6
 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 D₂. 2. 4
 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 6. 8 दृष्टं; Dr T G₁. 2 दृष्टं (for
 दृष्ट्वा). Dr T G₁-3. 6 [अ]शाश्वतं (for शा). Ś₁ K₁.
 3. 4 चांतकं च; D₄ चांतवच्च. —^d) Dr T G₁-3. 6 M₁.
 5-7 मनस्त्यागे (for स्त्यागः). T₃ G₃. 6 नात्र वेधि (for

नान्यदस्ति). ☞ Ca: मनस्त्यागो मनसा कर्मणस्त्यागो न तु
 मनस एव त्यागः । ☞

13 ^a) T₁ स्वेनात्मा (for स्मना). Ś₁ K₁ प्रणीता;
 Kr D₁. 9 [अ]प्रणेता (for प्र). —^b) D₄ तु (for तु).
 Dr T₁ G₁-3. 6 -गुणोपपन्नं (G₁ ज्ञः); M₁ -गुणोपयुक्तं
 (for -गुणेन युक्तं).

14 ^a) Ś₁ K₂. 4 सर्पाः; Dr T G₁. 3. 6 सर्वान् (for
 सर्पान्). Kr तथोदपानं; B₀ तथोदपानं (for तथोद-
 पानं). ☞ Cs: कुशाग्राणि कुशाग्रप्रभृतीनि तीक्ष्णधाराणि । ☞
 —^b) D₅ अविज्ञातस् (for अज्ञानतस्). K₄. 6 V₁ B₀.
 6-9 D₂. 2. 4 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 केचिज् (for मूढा).
 —^c) D₅ ज्ञानं (for ज्ञाने). D₅ तथा (for यथा).
 G₁ [अ]विशिष्टं; G₃ विशिष्टः.

15 ^a) G₃. 6 कृत्स्नश्च; M₁ कृत्स्नं तु. M₁ मन्त्रे. Dr
 T₁ G₁. 2 कृत्स्नाश्च मन्त्रा विधिवत्प्रयुक्ता. —^b) D₄. 5 यज्ञो;
 Dr G₁. 2 यथा (for यज्ञा). K₄. 6. 7 V₁ B₀. 6-9 D₂.
 2. 4 Dn₁. n₄ D₅ D₂-6. 8. 9 M₁. 5-7 त्विह; Dr T G₁-3. 6
 सह (for त्वथ). —^c) K₁ M₁ मनसाः; T₁ च मनः.
 D₅ समाधेः. ☞ Ca: पञ्चात्मकम् मन्त्रविधिद्वयविरहितं
 मानेति पञ्चकारणसमुत्थम् । ☞

16 ^a) D₅ Dr T G₁-3. 6 M₁. 5-7 गुणागुणं (for
 'रमकं). B₆. 3. 9 D₂. 2. 4 -फलं वदन्ति; D₅ विदन्ति वेदास्
 (for वदन्ति वे). —^b) Dr T₁ G₁-3 तेष्व्यो (for
 तस्मान्). K₄. 6. 7 V₁ B₀ Dn₁. n₄ D₅ D₂-6. 8. 9 G₆
 M₁. 5-7 मन्त्रो; B₇ lacuna; G₁ वेदा (for मन्त्रा).

C. 12. 7388
B. 12. 201. 20
K. 12. 199. 21

देतत्फलं सिध्यति कर्मलोके ॥ १७
यद्यच्छरीरेण करोति कर्म
शरीरयुक्तः समुपाश्रुते तत् ।
शरीरमेवायतनं सुखस्य
दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् ॥ १८
वाचा तु यत्कर्म करोति किञ्चि-
द्वाचैव सर्वं समुपाश्रुते तत् ।
मनस्तु यत्कर्म करोति किञ्चि-
न्मनःस्थ एवायमुपाश्रुते तत् ॥ १९
यथागुणं कर्मगणं फलार्थी
करोत्ययं कर्मफले निविष्टः ।

Ks. 7 V1 B7 Dn1. n4 Ds D2-8. 8. 9 T2 M1. 5-7 मंत्रपूर्वं
for 'मूलं'. R6. 8. 9 Da3. a4 वेदास्तस्मान्मंत्रपूर्वं हि कर्म.
—^a) Ś1 K1. 2 विधेयो (for 'यं'). K7 [उ]त्पत्तिः (sic);
[उ]त्पन्नं (for 'पत्तिः'). —^d) G1. 2 फलोपभोक्ता (for
फलस्य भोक्ता). D4 G8 जु; D7 T G1. 2 च (for तु).
Ka. 6 V1 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D1. 3. 5-8 T
J1-3. 6 M1. 7 तथा (for यथा).

17 ^a) Ds1 शब्दश्च. —^b) G8 स्वर्गाश्च (for स्व-
र्गाश्च). —^c) Ś1 K1. 2 रसो (for नरो). Ś1 K1. 2. 4. 7
B6 Da3. a4 D4. 9 [S]रसः; V1 [S]रसं; Ds T2 M5. 7
[ह]; Ds laouna; D7 G1. 2 गतः; T1 रये; Gs. 6
यः (for नरः). Ś1 (sup. lin.) वतः; Ds -मतः
(for -गतः). ✽ Ca: रसस्थानगतः रागाधिष्ठितः ॥ Cn:
रसस्थानगत इत्येकं पदम् । मरणमप्राप्तो जीवश्चेव स्यात् । ✽
—^d) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9 कर्मणि स्यात्; B6 (marg.)
D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 'जोस्य; Ds 'णा ध्रुवं (for कर्म-
लोके).

18 ^b) Ds -युक्तः (for -युक्तः). Ds समुपाश्रुते (for
'श्रुते'). — 18^d = 12 461*, lines 1-2. Ms om.
(hapl.) 18^e-19^b. —^d) K1 दाप्यायतनं; D4 वाप्या;
M7 चास्या.

19 Ms om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). —^a) Da4 D4
जु; Ds. 1 T1 G1-3. 6 च (for तु). Ms तत् (for
यत्). — K2 om (hapl.) 19^b. —^b) Ś1 K1. 4. 7
D4. 9 वागेव; Ds तदेव (for वाचैव). —^c) Ds
तत् (for यत्). K7 om. (hapl.) from करोति up to
कर्म. (in 20^a). —^d) D7 T1 G1-3. 6 M7 मनःस्थम्;

तथा तथायं गुणसंप्रयुक्तः
शुभाशुभं कर्मफलं मुनक्ति ॥ २०
मत्स्यो यथा स्रोत इवामिपाती
तथा कृतं पूर्वमुपैति कर्म ।
शुभे त्वसौ तुष्यति दुष्कृते तु
न तुष्यते वै परमः शरीरी ॥ २१
यतो जगत्सर्वमिदं प्रसृतं
ज्ञात्वात्मवन्तो व्यतियान्ति यत्तत् ।
यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं
तदुच्यमानं शृणु मे परं यत् ॥ २२
रसैर्वियुक्तं विविधैश्च गन्धै-

T2 'सद् (for मनःस्थ). D7 T G1-3. 6 एवेदम् (for
एवायम्).

20 K7 om. up to कर्म (cf. v. l. 19). —^a) K6
V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 3. 5. 6. 8 यथा यथा (for यथागुणं). Ka. 7 V1 Bo.
6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cn. 8
-गुणं; K6 -गुणान् (for -गणं). B6 फलार्थः; Da1
फलार्थि. —^b) K4 यत् (for अयं). K7 D4. 9 कर्म-
गुणे; T G1-3. 6 M7 'पये (for 'फले). Ś1 K1. 2
विविष्टः (for निविष्टः). —^c) Ds T2 तथा यद् (for
तथायं). Ds गुणसंप्रयुक्तः; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7
'वत्प्रयुक्तः (M7 'क्त). —^d) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 स
मुक्ते (for मुनक्ति).

21 ^a) K6. 7 Ds1 D4. 6. 9 श्रोत (for स्रोत). K1
Ms. 6 [अ]तिपाती; K7 D4. 6. 9 T G1-3. 6 [अ]भियाति;
Da3 ** पाती (for [अ]भिपाती). —^b) Gs. 6 पुष्यन्
(for पूर्वम्). ✽ Ca: कृतं कर्तारम् । ✽ —^c) G1
[S]ति (for तु). Ś1 K1. 2 D4. 9 निष्ठति (for तुष्य-
ति). K6 दुष्कृतेषु; K7 Ds. 4. 9 'ते च (for 'ते तु).
—^d) M1. 5. 6 दुष्यते (for तु'). K7 D4. 9 [S]सौ
(for वै). K4 शरीरे. ✽ Ca: परमः शरीरी क्षेत्रज्ञ
ईश्वरः । ✽

22 ^a) Ś1 K1. 2. 4 ततो; M7 यथो (for यतो).
K1 पूर्वम् (for सर्वम्). —^b) K2 ज्ञानात्मवन्तो; K7
D4. 9 ज्ञानात्मना (D6 'जा)तो (for ज्ञात्वात्मवन्तो). Ś1
K1. 2 व्यधियान्ति; K4 व्यधि; B6 (marg.) Da3. a4
Da1 ह्य (Da1 व्य)धियति; Dn1 व्यभियाति; Ds2

रशब्दमस्पर्शमरूपवच्च ।
अग्राह्यमन्यक्तमवर्णमेकं
पञ्चप्रकारं ससृजे प्रजानाम् ॥ २३
न स्त्री पुमान्वापि नपुंसकं च

न सन्न चासत्सदसच्च तन्न ।
पश्यन्ति यद्वद्विदो मनुष्या-
स्तदक्षरं न क्षरतीति विद्धि ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

मनुरुवाच ।
अक्षरात्खं ततो वायुर्वायोज्योतिस्ततो जलम् ।
जलात्प्रसृता जगती जगत्यां जायते जगत् ॥ १
इमे शरीरैर्जलमेव गत्वा

जलाच्च तेजः पवनोऽन्तरिक्षम् ।
खाद्वै निवर्तन्ति नभाविनस्ते
ये भाविनस्ते परमाप्नुवन्ति ॥ २
नोष्णं न शीतं मृदु नापि तीक्ष्णं

C. 12 7396
B. 12 202.3
K. 12. 200.3

[s]व्यधियंति; D4.9 [s]व्यधि(D9 'भि)यांति; D5
[s]व्यधयंति; D5 व्यतिर्यंति; D7 T G1-3.6 M1.5-7
[s]व्यु(M1.5-7 'भ्यु)पयांति (for व्यति). S1 K1.2
D4.9 यांति; K7 यांति; D5 यस्नात्; D7 T G1-3.6
M1.5-7 यांति (for यत्तत्). —*) D7 T1 G1.2
-प्रकारं (for प्रकाशं).

23 *) K6 Bo.6-8 Das.24 Dn1.n4 Ds D3.8.5.6 8
विमुक्तं; D7 T1 G1 विविकैर; G2 विमुक्तैर (for विमु-
क्तं). —*) S1 K1.2 अरूपदं च (for 'वच्च). —*)
G3 अगृह्यम् (for अग्रा). Da4 अनतम् (for अवर्णम्).
—*) K6 V1 Bo.6.7.9 Dn1.n4 D2.8.5.8 -प्रकाशम्;
D6 -प्रकाशं (for 'रं). K7 V1 B6 8 (marg. as in
text) D5.6 M5.7 सृजते; D7 T G1-3.6 सृजति (for
ससृजे). ❀ G8: पञ्चप्रकारं पञ्चभूतात्मकम् । ❀

24 *) S1 K1.2.4.7 B6.8.9 Da4 D4.9 T2 G8 M1.
5-7 वा न; K6 V1 Bo.7 Das Dn4 Ds D2.8.6.8 ना-
पि; Dn1 नाति- (for वापि). V1 Ds1 D4 7 T G1-8 6
M1.5-7 वा (for च). —*) K6 V1 D5 M1.5.6
वासत्; G1.2 चामन् (for चासन्). K1.2.6 Da4
Dn4 Ds1 D4 तन्न; D6 तत्तत्; G2 तं च (for तन्न).
—*) K4 Das.24 Ds1 D2.6.8 क्षरंति.

Colophon. —Sub-parvan: S1 K1.2.4.5.7 V1 Bo.
6-9 Das.24 Dn1.n4 Ds D2-9 T G1-8.6 M1.5-7 मोक्ष-
धर्म. —Adhy. name: S1 K1.2.4.5.7 V1 Bo.6-9
Das.24 Dn1 Ds1 D2-4.6.8.9 मनुबृहस्पतिसंवादः; Ds1
D5 बृहस्पतिसंवादः; M1.5-7 मनुबृहस्पतिसंवादे शरीर-

फल(M7 om. फल)भोक्तृत्वविधिः. —Adhy. no.
(figures, words or both): Dn1 28; Dn4 Ds D7 T1
G1.8.6 M1.5-7 27; D2.8 26; T2 G2 41. —Śloka
no.: Da4 Dn4 Ds 27; Dn1 29.

195

1 D7.8 T G1-8.6 M1.5-7 बृहस्पतिर् (for मनुर्).
—*) K1 om. ततो. —*) K1 वायुर; Dn1.n4
D2 ततो (for वायोर). D7 T1 G1-8 6 तथा (for
ततो). —*) Da4 (before corr.) D4.9 G1 जगत्या.

2 *) K6.7 Bo.6.7.8 (marg as in text) Das.24
Dn1.n4 D2.8.6 8 एतैः; D5 इदं (for इमे). K2
शरीरा; D4 'रे; D5 'रं (for 'रैर). S1 K1 2.4
गंधा (sic); D5 मत्वा (for गत्वा). ❀ C7: शरीरैः
भस्मीभूतशरीरैः । ❀ —*) K1.4 जलाश्च. D4 तेजाः.
K7 V1 Bo 6 7.9 पवनोत्तरीक्षं; D6.7 'नं य (D7 'नाद्य)-
था खं; T G1-8.6 'नांतरिक्षं (T2 G2.6 'क्षे). —*)
D6 स्याद् (for खाद्). D6 न च; M1.7 C7 च (for
न). K1 -भाविनास्; D9 -भावितस् (for 'नस्).
❀ Cn: भाविनः, भावोऽक्षरं तद्येषामात्मस्वेनास्ति ते । ❀
—*) K6 Bo.7.8 (marg. as in text) 9 Dn1.n4 Ds
D2.8.6 8 मोक्षं च ते वै; D7 यथाविनस्ते (sic); Cnp
ये भाविनस्ते (as in text). D9 आप्नुवन्ति (for आप्नु-
वन्ति). G6 तद्वै पदां मुख्यमवामुवन्ति. ❀ Cp: परं मोक्षमनावृत्ति-
लक्षणम् ॥ C8: परमस्वभावं परमात्मप्रकृतिम् ॥ C7 (read-
ing [s]भाविनः): अभाविनः मुक्ताः । ❀

C 12. 7396
B 12. 202. 3
K. 12. .00. 3

नाम्लं कषायं मधुरं न तिक्तम् ।
न शब्दवन्नापि च गन्धवत्-
न्न रूपवत्तत्परमस्वभावम् ॥ ३
स्पर्शं तनुर्वेद रसं तु जिह्वा
घ्राणं च गन्धाच्छ्रवणे च शब्दान् ।
रूपाणि चक्षुर्न च तत्परं य-
द्दृष्ट्वाननध्यात्मविदो मनुष्याः ॥ ४
निवर्तयित्वा रसनं रसेभ्यो
घ्राणं च गन्धाच्छ्रवणे च शब्दात् ।

3 °) Dn1 तीक्ष्णं; Ds1 ज्ञातं (for ज्ञीतं). M1. 5-7 नोत (for नापि). — °) T1 G1-2.6 न सं- (for नाम्लं). Da1 तिक्ष्णं (for तिक्तम्). — °) K1 शब्द-
वान्. K6 D1.5.9 T2 चापि न; B6 नापि हि; D6
G6 M1 नापि न (for नापि च). Ś1 K2.4 B6 (marg.
as in text) गंधवंतं (for 'वत्तन्'). K6 D1.5.7.9 T
G1-2.6 M1.5-7 च (for तत्). — °) Ś1 K1.2 न रूपं
तत्; K4 न स्पर्शवत्तत् (for न रूपवत्तत्). Ś1 K1.2
V1 D5 G6 परमं (for 'म').

4 °) Da1 स्पर्शसु; M5.7 स्पर्शसु (for स्पर्शं).
M1.5.7 रससु (for रसं). K6.7 V1 Bo.6.7 Da3
Dn1. n4 Ds D2.3.8 T G1-2.6 M1.5 च; D7 न
(for तु). — °) K6 D1 घ्राणं; V1 घ्राणौ (for
घ्राणं). K7 D6.9 तु; D4 नु (for च). D7 T G1-2.6
गंधं (for गन्धात्). K6 V1 Bo.6-9 Da3. a1 Dn1. n4
Ds1 D2.8 श्रवणौ; K7 Ds2 D1.5.7.9 T G1-2.6 M1.
5-7 श्रवणं (for 'णे'). K7 D6.9 तु; D4 नु (for
च). D7 T1 G1-2.6 शब्दं (for शब्दान्). — °) V1
यत्परं; D6 तत्फलं (for तत्परं). Ś1 K1.2 तद् (for
यद्). — °) T2 गृह्णाति. B6 अनाध्यात्म; G2 अन-
द्यात्म- (for 'ध्यात्म-'). D1.7 मनुष्यः.

5 °) K6 Bo.6-9 Da3 a1 Dn1. n4 Ds D1.3.8
T1 M1.5-7 रसनां (for 'नं'). — °) K7 घ्राणे (for घ्राणं).
D4 गन्धात्; D7 गंधः (for गन्धात्). K6 V1 Bo.
6-9 Da3 a1 Dn1 n4 Ds D2.3.5.8 श्रवणौ; K7 D6.7.9
T G1-2.6 M1.5-7 श्रवणं (for 'णे'). Da1 शब्दान्.
— °) K6 V1 Bo.6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8
M1.5-7 त्वचं (for तनुं). D6 रूपगुणां. K7 B6 D4.
5.7 T G1-2.6 M1.5-7 च (for तु). — °) K1.4.7
D4.9 स्पर्शः; D7 T G1-2.6 M1.5-7 तं (for स्वं).

स्पर्शान्तुं रूपगुणान्तु चक्षु-
स्ततः परं पश्यति स्वं स्वभावम् ॥ ५
यतो गृहीत्वा हि करोति यच्च
यस्मिंश्च तामारभते प्रवृत्तिम् ।
यस्मिंश्च यद्येन च यश्च कर्ता
तत्कारणं तं समुपायमाहुः ॥ ६
यच्चाभिभूः साधकं व्यापकं च
यन्मन्त्रवच्छंस्यते चैव लोके ।
यः सर्वहेतुः परमार्थकारी

ॐ Cv (reading तत्स्वभावं): तेषां दिव्यगन्धरसादीनां
स्वभावो यस्य । ॐ

6 °) Ś1 K1.2 V1 Bo.6-9 Da3. a1 D6 M6 ततो
(for यतो). G1 ग्रहीत्वा. Ś1 K1.2.4 यश्च; D7 T1
G1.2 M1.5-7 यद्यद्; T2 G2.6 सर्वं (for यच्च). — °)
V1 तस्मिंश्च; D7 T1 अं (for यं). D7 T G1-2.6
M1.5-7 याम् (for ताम्). G1.8 प्रवृत्तिः. — °) Ds1
D7 T1 G2.3.8 यस्मै च; D4 यस्मिंश्च; G1 यस्मै* (for
यस्मिंश्च). K4 येभ्यो न; B6 (marg.) यत्नेन; D6
यद्येन; D6 यद्येन; D7 T1 G1.2.6 तद्येन (for यं).
G2.6 यच्च तच्च (for यश्च कर्ता). — °) K1.6 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2.3.8 G2 यत् (for तत्). K6 कारणम्
(for 'णं'). K2 Dn1 lacuna; K6 Bo Dn1 Ds D2.
3.8 ते; V1 B6 8 (marg.).9 Ds-7 T1 G1-2.6 तत्
(for तं). K4 6 Bo Dn1. n4 Ds D2.3.8.8 समुदायम्;
V1 B6-9 Da3. a1 D5 समवायम्; D7 T G1-2.6 समु-
पेयम्; M1.5-7 समुपायम् (for समुं). D4.9 तत्कार-
णांतं तत्समुपायमाहुः. ॐ Cs (reading समुपेयम्): स्वं
उपेयं लयस्थानं स्वभावमाहुः । अयमर्थः । लोके यान्युपादान-
त्वेनाधिकरणत्वेन कारणत्वेन कर्तृत्वेन च कारणानि दृष्टानि
तेषाममाधारणमुत्पत्तिस्थानं परमात्मानमाहुरिति । ॐ

7 °) Ś1 (orig.) यश्चाभिभूः; Ś1 (sup. lin.) यश्चा-
भिभूः; K1 यश्च विभिः; K2.4 यश्च विभुः; K6 Dn1.
n4 यद्वाप्यभूद्; K7 D1.9 यच्च ब्रह्म; V1 D2.3.8
यच्चाभिभूद्; Bo.6-9 D6.8 यद्वाप्यभूद्; B6 (marg.)
यच्चाभिभूद् (for 'भिभूः'). K6.7 V1 Bo.6-9 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2-3.8.9 T2 G2.6 M1.7 Cs व्यापकं (D4
'नं; D6 M1 'क-') साधकं (by transp.). M1.7 यत्
(for च). D7 T1 G1.2 यच्चापि पूर्वापरसाधकं च; M5.6
यच्चाभिभूव्यापकसाधकं यत्. — °) T2 G2.6 M1 संवद्विभू

तत्कारणं कार्यमतो यदन्यत् ॥ ७
 यथा च कश्चित्सुकृतैर्मनुष्यः
 शुभाशुभं प्राप्नुतेऽथाविरोधात् ।
 एवं शरीरेषु शुभाशुभेषु
 स्वकर्मजैर्ज्ञानमिदं निबद्धम् ॥ ८
 यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीप्तः
 प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ।
 तथैह पञ्चेन्द्रियदीपवृक्षा
 ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एव ॥ ९
 यथा हि राज्ञो बहवो ह्यमात्याः

पृथक्प्रमाणं प्रवदन्ति युक्ताः ।
 तद्वच्छरीरेषु भवन्ति पञ्च
 ज्ञानैकदेशः परमः स तेभ्यः ॥ १०
 यथार्चिषोऽग्नेः पवनस्य वेगा
 मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चापः ।
 गच्छन्ति चायान्ति च तन्यमाना-
 स्तद्वच्छरीराणि शरीरिणां तु ॥ ११
 यथा च कश्चित्परशुं गृहीत्वा
 धूमं न पश्येद्वलनं च काष्ठे ।
 तद्वच्छरीरोदरपाणिपादं

C. 12. 7405
B. 12. 202. 12
K. 12. 200. 12

(for 'वच्'). K₄ छेत्यति; K₆ Bo. 6-8 Da₃ a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 5. 6. 8 स्थास्यति; K₇ D₄. 9 शस्यते; V₁ B₉ स्थाप्यते; T₂ G₈. 6 M₁. 5. 6 शि(G₆ श)स्यति; M₇ शस्यति (for शस्यते). K₆ V₁ Bo. 6 Da₃ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 5. 6. 8 T₂ M₁. 5-7 चापि; K₇ वैव; B₆ (marg.). 1-9 Da₄ जीव-; G₈. 6 सर्व (for चैव). M₇ लोकः (for लोके). D₇ T₁ G₁. 2 यन्मन्त्रमर्चिष्यति सर्वलोकः. ☞ C_v: मध्रवत् सकलवेदप्रतिपाद्यम् । ☞ —^a) D₅ D₇ T G₁-8. 6 यत् (for यः). S₁ K₁. 2 4. 6. 7 V₁ Bo. 7-9 Da₃ Dn₁ D₂. 4. 6. 9 परमात्मकारी (for 'र्थकारी'). —^a) B₉ यदा-
न्यत्.

8 ^a) K₆. 7 V₁ Bo. 6. 8. 9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂-6^a 8. 9 हि (for च). B₆. 8 D₄. 7. 9 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 स्वकृतेर्; Dn₁ सुकृतो (for 'तैर्'). —^b) T₂ चाप्नुते (for प्रा^a). D₆ तथा; T G₁-8. 6 M₁. 5-7 च (for सथ). —^c) D₆ शरीरेण (for 'रेषु'). —^d) D₄. 7. 9 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 स्वकर्मभिर् (G₂ 'क') (for 'जैर्'). G₈. 6 निबंधनं (for निबद्धम्).

9 ^a) D₆ यदा (for यथा). K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 5. 6. 8 प्रदीप्तः (for 'पः'). D₅ D₇ T₁ परतः (for पु^a). K₆ प्रकाशः; V₁ Bo. 6-8 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 5. 6. 8 प्रदीपः; G₂ 'सं' (for 'सः'). ☞ C₈: अत्र प्रदीपशब्देन प्रदीपाधारो वर्तिकादिविवक्षितः । ☞ —^b) Dn₁ प्रकाशमानस्य; D₇ T₁ G₁-8. 6 'मर्थस्य' (for 'मन्यस्य'). S₁ K₁ दीप्यं; K₂ दीप्यं; K₇ D₄. 9 दीप्तः; D₁ T G₁-8. 6 M₁. 5-7 विद्व (T₁ G₁. 2 'द्वा'न् (for दी-
प्यन्). —^c) K₇ यथैह; Da₃ a₁ तथेति; D₅. 7 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 तथैव (for तथेह). S₁ K₁. 2 दीपवृक्षा;
C₈ 'वृक्षा' (as in text). ☞ C_v: पञ्चेन्द्रियाद्यदीपैः स-

हिता वृक्षाः, देहाद्यवृक्षाः । ☞ —^d) G₁ ज्ञानः. S₁ K₁. 2 B₇. 9 -प्रदीपाः; G₁. 2 -प्रदीप्तः (for 'स्ताः'). K₇ परमं त एव; D₇ परमं तदेव (for 'वन्त एव').

10 ^a) B₇ Dn₁ D₂-4 राज्ञा (for राज्ञो). G₈ बहु-
भुत्यमात्याः (for बहवो ह्यमात्याः). —^b) B₇ सम्यक्;
D₆ प्रत्यक्; G₁ प्रथक् (for पृ^a). S₁ K₁. 2. 7 D₄. 9
प्रवादं; C₈ प्रमाणं (as in text). K₁ om. प्रवदं.
☞ C₈: प्रमाणं प्रमितमर्थम् । ☞ —^c) B₇ यद्वत् (for
तद्वत्). B₇ विश्वः; T₁ युक्ता (for पञ्च). V₁ तद्वच्छरीरे
प्रभवन्ति पञ्च. —^d) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄
D₅ D₂-4. 6-9 G₁-8. 6 ज्ञानैकदेशाः; M₇ 'देशं' (for
'देशः'). K₇ D₆ शतेभ्यः; G₁ स एभ्यः (for स तेभ्यः).

11 ^a) D₆ यथार्चिषो; G₈ यथार्चिषा. K₇ Da₄
[S]भिः. K₄. 6. 7 Bo. 9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 5. 6
वेगो; G₈ वेगान् (for वेगा). —^b) K₁ मारीचयो-
त्कस्य (sio). B₇ वेगाः; G₁ चापः (for चापः).
—^c) K₁. 2 चायंति; D₄ वायंति. S₁ (sup. lin.)
उद्यमानास्; K₄. 6 V₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 5. 6 संचरं-
त्यस्; K₇ D₄. 8. 9 संततानि; B₆ संतरंत्यस्; B₉ संच-
रन्ति; B₃ Cpp संसरंत्यस्; B₉ संति यास्य; Da₃. a₁
संतनत्यस्; D₇ T G₁-8. 6 M₁. 5-7 संततास्तु (for तन्य-
मानास्). ☞ C_p: संततंत्यः, संतन्वतः, संसरंत्यः प्रसरंत्य
इत्यपि पाठो भवति । ☞ —^d) D₄. 9 तु (for तु).

12 ^a) Da₃. a₁ lacuna; D₅ M₁. 5-7 हि; G₁. 9
स (for च). M₁ परमं (for 'हुं'). —^b) K₇ G₁. 9
च (for न). G₈ 6 न (for च). K₇ D₅ योगात्
(for काष्ठे). — S₁ K₁ 2. 4. 1 D₅ om. (hapl.) 12'-13'.
—^c) B₇ partly damaged. Dn₁ -पाणिपादे (for

C. 12. 7495
B. 12. 202. 12
K. 12. 200. 12

छित्वा न पश्यन्ति ततो यदन्यत् ॥ १२
तान्येव काष्ठानि यथा विमथ्य
धूमं च पश्येज्ज्वलनं च योगात् ।
तद्वत्सुबुद्धिः सममिन्द्रियत्वा-
द्बुधः परं पश्यति स्वं स्वभावम् ॥ १३
यथात्मनोऽङ्गं पतितं पृथिव्यां
स्वप्नान्तरे पश्यति चात्मनोऽन्यत् ।
श्रोत्रादियुक्तः सुमनाः सुबुद्धि-
लिङ्गात्तथा गच्छति लिङ्गमन्यत् ॥ १४
उत्पत्तिबुद्धिक्षयसंनिपातै-

र्न युज्यतेऽसौ परमः शरीरी ।
अनेन लिङ्गेन तु लिङ्गमन्य-
द्रच्छत्यदृष्टः प्रतिसंधियोगात् ॥ १५
न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो
न चापि संस्पर्शमुपैति किञ्चित् ।
न चापि तैः साधयतेऽथ कार्यं
ते तं न पश्यन्ति स पश्यते तान् ॥ १६
यथा प्रदीपे ज्वलतोऽनलस्य
संतापजं रूपमुपैति किञ्चित् ।
न चान्तरं रूपगुणं विभर्ति

*पादं). M1 तद्वच्छरीरादपराणि पादं. — ^a) Das. a4
ततो यदन्यः; D4. 5. 9 यत्स्ततोऽन्यत्.

13 Ś1 K1. 2. 4. 7 Ds1 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). G1
om. (hapl.) 13^a-14^b. — ^a) G2 तथा (for यथा).
— ^b) D1 T G2. 2. 6 काष्ठे; M1. 5-7 तत्र (for योगात्).
— ^c) K1 4. 6 V1 B6. 7 Dn4 Ds2 D2. 2. 8 T2 M1. 5-7
सुबुद्धिः; Ds1 D1 G8 सुबुद्धिः; D5 T1 G2. 3 सुबुद्धि
(for सुबुद्धिः). K4. 6 B6. 7 Dn1. n4 Ds1 D2. 2. 6. 8
सममिन्द्रियात्मा; K7 D9 सुसमेन्द्रियत्वाद्; B6 Ds2 D6. 7
T G2. 2. 6 M1. 5-7 सममिन्द्रियायैः (B6 'यथा'; D5 'यैः';
D1 'यैः'); D4 स समेन्द्रियत्वाद् (for सममिन्द्रियत्वाद्).
— ^d) K4 D4 बुद्धिः; D4 6 बुद्धः (for बुधः). K4. 6
V1 B6. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5-8 T G2. 2. 6 तं; K7
स्व- (for स्वं).

14 G1 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^b) K6 चा
न्यतो; D5 चात्मनो. — ^c) K7 B7 श्रोत्रादियुक्ताः (B7
'कं'); M5 'मियुक्तः'. K6 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 सुम-
हान्; K7 सुमनः; B6 (m as in text). 7. 8 (m as in
text). 9 तु महान्; D1 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 समनाः (for
सु). K6 B6. 7 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2.
6. 7 T G2. 2. 6 M1. 5-7 सुबुद्धिर्; Ds. 8 स्वबुद्धिर्; D5
सुबुद्धि (for 'द्धिर्). — ^d) Ds1 partly damaged.
B7 स्वर्गात् (for लिङ्गात्). G2 तथो (for तथा).

15 ^a) Ś1 K1. 2 बुद्धिः; Das. a4 बुद्धिः; G2 वि-
सि (sic) (for बुद्धिः). K4. 6. 7 V1 B6. 6. 7. 8 (marg.
as in text). 9 Dn1. n4 Ds2 D2-7. 9 द्यय- (for क्षय-).
D5 गच्छत्यदृष्टः फलसंनियोगैर्. ❀ Ca: क्षयो हि क्षीणता-
मात्रम्, संनिपातो मरणम् । ❀ — ^b) G8 नि- (for न).
D5 युज्यते (for युज्यते). D5 शरीरे. — ^c) Das om.

लिङ्गेन. D1. 9 तु (for तु). — ^a) K6 B7. 8 (marg.
as in text) Cpp अदृष्टैः; K7 'ष्टिः'; V1 B6. 6. 9 'ष्टे';
D5 अतुष्टः; D7 अदृष्टः; M1. 5. 6 अदृष्टं (for 'ष्टः').
K6 B6. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 2.
6. 6. 8 Cp फलसंनियोगात्; V1 B6 (marg.) Das प्रति-
संनि'; Cpp अभिसंधियोगात् (for प्रतिसंधि'). ❀ Ca:
प्रतिसंधियोगात् प्रतिबंधानुरूपेण ज्ञानेन योगात् ॥ Cp:
अदृष्टः असंनियोगदर्शनः । फलसंनियोगात् सुखदुःखाभिमानात् । ❀

16 ^a) B6 रूपमात्मने; D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 चक्षु-
रात्मा (M1. 5-7 'रमनो'). — K6 reads 16^a-17^b on
marg. — ^b) K6 V1 G8. 6 कश्चित्; B6. 8 Das कंचन;
B6 किंचन; Ds2 कंचित् (for किं). — Ds G1 om.
(hapl.) 16^a-17^b. — ^c) D1 T G2. 2. 6 तथापि (for
न चापि). K6 V1 B6. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2.
2. 6. 8 तु; K7 D4. 7. 9 T G2. 6 M1. 5-7 च; Ds1 तु;
G2 [s]पि (for स्य). — ^d) G3 तत् (for तान्).

17 D5 G1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16); K6 reads
17^{ab} on marg. — ^a) K6 V1 B6. 6-9 Das. a4 Dn1
Ds D2. 2. 6-8 T G2. 2. 6 M1. 5-7 Cs समीपे; Dn4 शरीरे
(for प्रदीपे). Ds1 ज्वलनो; D1 G2. 6 ज्वलतो (for
ज्व). — ^b) K6 तापम् (for रूपम्). K6 V1 B6.
6-9 Das a4 Dn1. n4 Ds1. 53 (before corr.) D2. 2. 5. 8
M1. 5-7 Cv कश्चित् (for किञ्चित्). ❀ Cv (reading
कश्चित्): कश्चित् अग्निसंभनशक्तिमान्गुह्यः ॥ Cs: किञ्चित्
तृणादिकं वस्तु । ❀ — ^c) D5 तं (for न). K6 B6.
6-9 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6. 8 चापरे; D1 T G1-3. 6
M1. 5-7 Cs चांतरा (for 'इ'). ❀ Cs: अन्तरा तयोर्ज्व-
लनतृणादिकार्ययोर्मध्ये । ❀ — ^d) K7 ता (for तद्).
K7 V1 B6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds-8. 2. 9 दृश्यति

तथैव तद्दृश्यते रूपमस्य ॥ १७

यथा मनुष्यः परिमुच्य काय-

मदृश्यमन्यद्विशते शरीरम् ।

विसृज्य भूतेषु महत्सु देहं

तदाश्रयं चैव विभर्ति रूपम् ॥ १८

खं वायुमग्निं सलिलं तथोर्वी

समन्ततोऽभ्याविशते शरीरी ।

नानाश्रयाः कर्मसु वर्तमानाः

श्रोत्रादयः पञ्च गुणाऽश्रयन्ते ॥ १९

श्रोत्रं खतो घ्राणमथो पृथिव्या-

स्तेजोमयं रूपमथो विपाकः ।

जलाश्रयः स्वेद उक्तो रसश्च

वाय्वात्मकः स्पर्शकृतो गुणश्च ॥ २०

महत्सु भूतेषु वसन्ति पञ्च

पञ्चेन्द्रियार्थाश्च तथेन्द्रियेषु ।

सर्वाणि चैतानि मनोनुगानि

बुद्धिं मनोऽन्वेति मनः स्वभावम् ॥ २१

शुभाशुभं कर्म कृतं यदस्य

तदेव प्रत्याददते स्वदेहे ।

मनोऽनुवर्तन्ति परावराणि

C. 12. 7415
B. 12. 202. 22
K. 12. 200. 22

(for 'ते).

18 °) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तथा; D7 T1 G1. 2 M1. 6 यदा (for यथा). D5 मनुष्याः. D7 T G1-3. 6 प्रवि (G1 'ति) मुच्य (for परि'). G1 कार्यम् (for कायम्). * Cs: मनुष्यः परकायप्रवेशनशक्तो मनुष्यः । * — °) D4 एतद् (for अन्यद्). K6 विगते (for विशते). — °) K6 विस्पष्ट- (for विसृज्य). K6 Dn4 Ds. 8 महत्स्वदेहं; G2 (before corr.) 'स्वरूपं' (for 'त्सु देहं'). * Ca: महत्सु भूतेषु समवायवृत्त्या, इन्द्रियेषु तु प्रकाश्यतया सन्ति रूपादयः । एतानि भूतेन्द्रियार्थेन्द्रियाणि मनस्यधिष्ठेयतया वसन्तीति भावः । मनस्तु बुद्धिनियतं, बुद्धिस्तु स्वभावमात्मानमन्वेति । * — °) S1 K1. 2 यथाश्रयं (for तदा').

19 °) G1 वायुर्. K7 शलिलं. K1. 6. 7 Da4 D4. 6. 9 तथोर्वी; Ds महीं च; Ds तथार्चि (for तथोर्वी). — °) T2 G1. 2 M1. 6. 7 हि (for स्मि). S1 K1. 2. 4 शरीरे; B8 (marg.) Cpp 'रं. * Cp: शरीरी शरीर-संबन्धी महाभूतगणः । * — °) K1 नानाश्रयाः; D4 मानाश्रयाः; M1 नारा' (for नाना'). * Cv (reading नान्याश्रयाः): नान्याश्रयाः देहादन्याश्रयरहिताः । * — °) Ds1 शब्द- (for पञ्च). S1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B8 (marg.) D4. 5. 7. 9 T G1-3 M7 Cpp Cs गुणाः (for गुणान्). S1 K1. 2 D4. 9 श्रयन्ति; K4 श्रयेति; K1 श्रवंति (for श्रयन्ते). * Cp: पञ्च गुणा इति पाठे श्रयन्ते शरीरमिति शेषः । *

20 °) Cs नभो (glossed by नभोमयं) (for खतो). V1 Bo. 9 Da2. a4 Ds पृथिव्या (for 'स्यात्'). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 श्रोत्रं नभो घ्राणमुक्तं पृथिव्यात्. — °)

S1 K1 रूपमयो; B9 'मतो; D7 G1-3. 6 M1. 5-7 चक्षुरथो (for रूपमथो). — °) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 जला-श्रयं (for 'श्रयः'). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5-8 तेज उक्तं; T G1-3. 6 M1. 5-7 ज्ञानमुक्तं (for स्वेद उक्तो). S1 K1 नभस्तो; K2 नवस्तो; Dn4 Ds1 D2. 6 M1. 5. 6 रसं च; D8 रजश्च; T2 G1. 2 रसाश्च (for रसश्च). — °) Ds1 वाय्वात्मकाः. D8 गुणाश्च. D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 वाय्वात्मकं स्पर्शनमा (D7 T1 G1. 2 'मथा) मनन्ति.

21 °) V1 च संति; Ds1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cs वदन्ति (for वसन्ति). — °) S1 K1. 2. 7 D4. 9 सर्वै- (K7 D4. 9 'दे')न्द्रियार्थाश्च; B9 D7 T1 G1. 2 पंचेन्द्रिया-थेषु (B9 'थैश्च' (for 'थैश्च'). K7 यथेन्द्रियेषु; D7 T1 G1-3 तथेन्द्रियाणि (for 'थेषु). — °) D4 चैतानि. B7 भूतानि गुणानि मनोनुगानि. — °) K1 रद्वि (sic); K6 Bo. 6. 8 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 5. 7 T1 G1. 3 M1. 6 बुद्धिर्; B7 बुद्धेर् (for बुद्धि). K6 B8 (marg.) D4 G2 मतिः स्वभावं; T2 G1 M1 मतिस्व'; G2 मनस्य भावं (for मनः स्वभावम्).

22 °) K6 V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 यद्-न्यत् (for यदस्य). — °) S1 K1 तदेह; G1 तदैव. S1 (before corr.) K1 प्रत्याददति; S1 (by corr.) K2. 4 V1 प्रत्याददति; K1 D4. 5. 9 चैवाददते; Ds1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रत्या' (for प्रत्या'). K7 D4. 5. 7-9 T G1-3. 6 M1 [s]न्यदेहे; B8 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Cp स्वभावं; M1. 5. 6 [s]स्य देहे (for स्वदेहे). * Cp: स्वभावमात्मानं प्रति आददते गृह्णन्ति प्रापयन्ती-त्यर्थः ॥ Cs: प्रत्यन्यदेहे आददते । * — °) K1 सम (for

C 12 7415
B 12. 202. 22
A 12 200 22

जलौकसः श्रोत इवानुकूलम् ॥ २२
चलं यथा दृष्टिपथं परैति
सूक्ष्मं महद्रूपमिवाभिपाति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

मनुरुवाच ।
यदिन्द्रियैस्तूपकृतान्पुरस्ता-
त्प्राप्तान्गुणान्संस्मरते चिराय ।
तेष्विन्द्रियेषूपहतेषु पश्चा-
त्स बुद्धिरूपः परमः स्वभावः ॥ १

मनो). — ^a) K1 जलोकसः. K6 श्रोत्र; K1 V1 Bo D4. 6 9 श्रोत (for श्रोत).

23 ^a) K6 D8 जलं; D44 चलं (for चलं). B8 दृष्टपथं. K7 परैति; D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रयाति (for परैति). ☞ Ca: चलम्, अलातचक्रमिव ॥ C7: चलं चरम् । सूक्ष्मजीवस्य रूपम् । ☞ — V1 reads 23^b on marg. — ^b) K7 D4. 9 सूक्ष्मं. D81 महारूपम्; G1. 2 M5-7 महद्भूतम् (for 'द्रूपम्'). K6. 7 B1 Dn1 D8 D2-4. 8. 9 T2 G3. 6 M1. 5. 6 [अ]भिभाति; V1 Bo. 6. 8. 9 Das. 24 'याति; B8 (marg.) D8. 7 T1 G1. 2 [अ]वभाति; D5 [आ]ददाति (for [अ]भिपाति). — ^c) B8. 9 Das स्वं (for स्व-). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 आलोक्य (M5 'यि') तां (for 'चयते'). C7 धीरः (for रूपं). — ^d) K7 D4. 9 बुद्धिपथा; B8 Dn1 T1 G1. 2 'परं; M7 (sup. lin.) 'पथ्ये (for 'पथं'). D4 T1 G1 परैति; M7 (sup. lin.) व्यवैति (for परैति).

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Das. 24 Dn1. n4 D8 D2-3 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म-
— Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 B8-9 Das. 24 Dn1 D8 D2. 3. 5. 6. 8 M5 मनुबृहस्पतिसंवादः; K7 D4. 9 बृह-
स्पतिमनुसंवादः; B8 मनुभरद्वाजसंवादः; T2 भूतव्यापारं;
M1. 5. 7 इन्द्रियोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words
or both): B1 Dn4 D8 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 28;
Dn1 29; D8 27; T2 G3 42. — Śloka no.:
D44 Dn1. n4 D81 D8 23,

स्वरूपभालोचयते च रूपं
परं तथा बुद्धिपथं परैति ॥ २३

यथेन्द्रियार्थान्युगपत्समस्ता-
न्नावेक्षते कृत्स्नमतुल्यकालम् ।
यथाबलं संचरते स विद्वां-
स्तस्मात्स एकः परमः शरीरी ॥ २
रजस्तमः सत्त्वमथो तृतीयं

196

1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 बृहस्पतिः (for मनुः).
— ^a) T2 G1 यदीन्द्रियैस्. K2 तूपहतान्; K4 D4-6. 9
'दितं; K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D8 D8 'दितं;
K7 B8 (marg.) 'दितं; D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 'गतेः
(for 'कृतान्). — ^b) Ś1 K2 प्राणान्; K1. 7 प्राणो;
D4. 9 प्राणाद् (for प्राप्तान्). Cpp संहरते (for संस्म-
रते). — ^c) Dn4 तथा (for तेषु). K1 [व]पहितेषु;
G1 'गतेषु (for 'हतेषु). — ^d) Ś1 सु-; G8 स्व- (for
स). K7 Dn4 D81 D4. 9 G1. 2 M1. 5-7 परम- (for 'मः).
Cpp सत्त्वभावः (for स्वभावः). ☞ Ca: परम उत्कृष्टः
स्वभावश्चेतनाख्य इत्यर्थः ॥ Cp: परमः स्वतन्त्रः स्वभावः
स्वमहिमप्रतिष्ठः आत्मा । ☞

2 ^a) B8 G8. 6 यदीन्द्रियार्थान् (G8 'वृ'); D7 T G1
यदीं. K6 B7-9 Das. 24 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 M5. 6
समंतान् (for समस्तान्). — ^b) K6 नोपेक्षते; K7 B8
D4. 5. 9 M1 Ca नापे (K7 'पै') क्षते; V1 Bo. 6. 7. 9 Das
Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T2 नोपेक्षते; Das D8 नोपेक्षयते; G1
अवेक्षते (for नापे). D8 अनंत- (for अनुल्य-). K1. 2. 4
काले (for कालम्). B7 damaged. D7 T G1-3. 6
M1. 5-7 कृत्स्नशस्तुल्यकालं. ☞ Ca: अनुल्यकालं क्रमेणानु-
भूयमानम् । ☞ — ^c) K4 V1 Bo. 8 (marg.) Das. 24
Dn1. n4 D8 D2. 3. 6 तथाचलं; K6 B8. 9 D4. 8 तथा-
बलं; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 यथाकर्म; Ca 'बलं (as
in text). D8 संचलते; M7 स्म चरते (for संच).

गच्छत्यसौ ज्ञानगुणान्विरूपान् ।

तथेन्द्रियाण्याविशते शरीरी

हुताशनं वायुरिवेन्धनस्थम् ॥ ३

न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो

न पश्यति स्पर्शनमिन्द्रियेन्द्रियम् ।

न श्रोत्रलिङ्गं श्रवणे निदर्शनं

तथागतं पश्यति तद्विनश्यति ॥ ४

श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना ।

सर्वज्ञः सर्वदर्शी च क्षेत्रज्ञस्तानि पश्यति ॥ ५

Da2 D6 च (for स). B6. 8. 9 विज्ञप्तिः; D6 बुध्याम् (for विद्वांस). — ^a) D6 अस्मात्; D6 तथा (for तस्मात्). S1 K1. 2. 4 वैकः; D2. 3 विद्वान् (for एकः).

3 ^a) D2 om. रजस्तमः. K7 सत्त्वतमोस (for 'मथो'). (†) त्रितीयं. — ^b) S1 K1. 2. 4 अथो (for असौ). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5-8 स्थान (for ज्ञान). K1 -गुणान्विरूपान् (sic); (†) -गुणान्विरूपान् (for 'निर्विरूपान्'). ☞ Ca: रजसा संदेहः तमसा विपर्ययः सत्त्वेन निश्चयः । ☞ — After 3^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

533* न तैर्निबद्धः स तु बध्नाति विश्वं

न चातुयातीह गुणान्परात्मा ।

— ^a) S1 K1. 2. 4 यथा (for तथा). S1 K1 D7 T G1-3. 6 M1. 5. 6 आविशति (for 'ते'). D7 T G1-3. 6 M1. 5. 6 [ह]ह देही (for शरीरी).

4 ^a) D7 G1. 2 आत्मा (for आत्मनो). — ^b) V1 पश्यते. K6 B6 Dn1 Ds D2 3. 5. 6 8 Cnp इन्द्रियाणां; V1 'येण (for 'येन्द्रियम्). ☞ Cn: इन्द्रियाणामिति पाठे निर्धारणे षष्ठी । इन्द्रियाणां मध्ये स्पर्शनं यत्तदपि न पश्यतीति योज्यम् । ☞ — ^a) B7 damaged; Ds G6 श्रोत्रलिङ्गे; D7 T G1-3 'लिङ्ग (for 'लिङ्गं). K4. 6 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 5-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 श्रवणेन (for श्रवणे नि.). ☞ Cn: श्रवणेन वेदान्तवाक्यविचारेणात्मनो दर्शनम् । ☞ — ^a) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 5. 6. 8 त (B6 य)था कृतं; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 तथा न तत् (for तथागतं). K7 तद्विनश्येत्; B8 (marg. as in text) तद्वि नश्यति; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 तद्वि पश्यति (for तद्विन्).

5 K7 repeats 5^a after 9^a. — ^a) K7 (both times)

यथा हिमवतः पार्श्वं पृष्ठं चन्द्रमसो यथा ।

न दृष्टपूर्वं मनुजैर्न च तन्नास्ति तावता ॥ ६

तद्वद्भूतेषु भूतात्मा सूक्ष्मो ज्ञानात्मवानसौ ।

अदृष्टपूर्वश्चक्षुर्मर्या न चासौ नास्ति तावता ॥ ७

पश्यन्नपि यथा लक्ष्म जगत्सोमे न विन्दति ।

एवमस्ति न वेत्येतन्न च तन्न परायणम् ॥ ८

रूपवन्तमरूपत्वादुदयास्तमये बुधाः ।

धिया समनुपश्यन्ति तद्रताः सवितुर्गतिम् ॥ ९

तथा बुद्धिप्रदीपेन दूरस्थं सुविपश्चितः ।

Da. 5. 9 न श्रोत्रादीनि पश्यन्ति. — ^b) T1 स्व- (for स्वं). D5 यम् (for स्वम्). K6 आत्मनः; G1 lacuna. — ^c) Da4 सर्वज्ञः. Da4 सर्वदर्शी; D7 T1 G1-3. 6 'देही'. — ^d) K6 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 सर्वज्ञ (Dn4 'त)स (for क्षेत्र').

6 ^a) K1 हि सर्वतः; Da4 हिमवतः. D4 पार्श्व. — ^b) Da3. a4 पृष्ठम्. D6 चन्द्रमसः. — ^c) K7 दृष्ट-पूर्वं; Da4 D4 दृष्टपूर्वं (for दृष्ट). B7-9 विप्रेन्द्र; D8 अतुलैर् (for मनुजैर्). — ^d) K7 Dn4 Ds1 च तन्न; M1. 5. 6 चैतन्न (for च तन्न). Ds1 भावना (for तावता).

7 ^a) K1 [अ]भूतात्मा. — ^b) S1 K1. 2 -रूपम्; Dn4 T G1. 2 M7 -पूर्वं (for -पूर्वम्). — ^d) D4 वा (for च). K2. 4 चास्ति (for नास्ति).

8 ^a) K2. 4 पश्य भूमिर् (for पश्यन्नपि). Ds तथा (for यथा). K2. 4 लक्ष्म्या; B6. 8 (marg. as in text). 9 सूक्ष्मं; B6 (marg.) लक्ष्यं; B7 पूर्व (for लक्ष्म). — ^b) Ds2 (before corr. as in text) D4. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5-7 जनः (for जगत्). K1. 2. 4 सोमो (for सोमे). — ^c) D7 एवं मेस्ति (for एवमस्ति). Ds2 Ds च (for न). S1 K2 वेत्येदं; K1 वेतिदं; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6 चोत्पन्नं; K7 D2. 9 वेत्यन्यन्; Ds2 Ds चैतन्यं; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 चेतन्न; D8 चैतल्प (sic) (for 'वेत्येतन्). — ^d) K1 Ds1 तन्न (for तन्न). ☞ Ca: न च तन्न परायणमिति । स एव योगिनां परमा गतिः ॥ Cv: (reading अस्ति न. वेत्यन्यः); अन्यो मध्यमजीवः । अस्ति न वेति वेत्ति । परायणं मुक्ताधारं नारायणम् । मिथ्याज्ञानी न वेत्ति । ☞

9 ^a) K1 रूपमन्तम् (for रूपवन्तम्). G6 अरूपवन्तम् (for अरूपत्वाद्). — ^b) K6. 1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D1-3. 6. 8 T2 G2. 8 उदयास्तमने (D6 'ते; T2 'यौ; G6 'यं)

C 12. 7A2A
B. 12. 208. 10
K 12. 201. 10

C. 12. 7426
B. 12. 203. 10
K. 12. 201. 10

प्रत्यासन्नं निनीषन्ति ज्ञेयं ज्ञानाभिसंहितम् ॥ १०
न हि खल्वनुपायेन कश्चिदर्थोऽभिसिध्यति ।
सूत्रजालैर्यथा मत्स्यान्वध्नन्ति जलजीविनः ॥ ११
मृगैर्मृगाणां ग्रहणं पक्षिणां पक्षिभिर्यथा ।
गजानां च गजैरेवं ज्ञेयं ज्ञानेन गृह्यते ॥ १२
अहिरेव ह्यहेः पादान्पश्यतीति निदर्शनम् ।
तद्वन्मूर्तिषु मूर्तिस्यं ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ १३
नोत्सहन्ते यथा वेत्तुमिन्द्रियैरिन्द्रियाण्यपि ।

(for 'समये'). — After 9^a, K₇ repeats 5^a. — ^a) D₆ तद्गवा; G₆ M₇ तां गताः (for तद्गताः).

10 ^a) M₆ बुद्धिः (for बुद्धि). — ^b) M_{1. 5-7} दूरस्थाः (for 'स्थ'). K₇ G₁ स; D₅₂ तु (for सु). K₁ विपश्चिताः; V₁ विनिश्चितः (for विप). — ^c) K₆ D₅₂ G_{3. 6} प्रत्यासन्ना; K₇ 'पत्त्यं'; D_{4. 9} 'पत्ति'; D₇ T₁ G_{1. 2} 'पत्ता' (for 'सन्न'). S₁ K₁ निरीक्ष्यते; K₂ V₁ B_{5. 3} (both marg.). ⁹ निरीक्षते; B₆ D_{n1} निनीषते; B_{6. 3} D_{as. a4} D₅₂ D_{6. 7} T₁ G_{1-3. 6} निषीदन्ति; B₇ न सीदन्ति; D₅₁ विषीदन्ति; D₅ जिगीषन्ति (for निनीषन्ति). — ^d) G_{1. 2} ते यं (for ज्ञेयं). D₄ ज्ञानानि; G₂ ज्ञानाभिः (for ज्ञानाभिः). B₆ G_{2. 6} संधितं; B₉ (marg. as in text) M₇ संज्ञितं; D₅₁ संहितं; D_{6. 7} संगतं (for संहितम्).

11 ^a) G₁ अनपायेन (for अनु). — ^b) S₁ K_{1. 2} किञ्चिद् (for कश्चिद्). S₁ K_{1. 2} अर्थेन; D₇ अर्थे हि (for अर्थोऽभिः). K₇ D_{4. 9} प्रसिध्यति; B₆₋₃ [s]भि-
वि'; D₅ [s]बुसि'; T₃ न सि'; G_{3. 6} [s]पि सि'; M_{1. 5-7} [s]त्र सि' (for अभिसि').

12 ^b) S₁ K_{1. 2} D₅ सथा (for यथा). — ^c) G_{2. 6} गजानां (for गजानां). K_{1. 4. 6} D_{2. 3. 5. 8} G_{1. 2} एव (for एवं). — ^d) K₇ ज्ञेयः; B_{6. 6} (marg. as in text). 7-9 D_{as. a4} G₁ ज्ञानं (for ज्ञेयं). K₇ कालेन (for ज्ञानेन). K₂ लभ्यते (for गृह्यते).

13 D₅ om. (?hapl.) 13. — ^a) K₄ D₄ ह्यहः (for ह्यहेः). M_{1. 6} पादं (for पादान्). — ^b) D_{n1} G₁ पश्यन्ति. K₆ B_{6. 6-9} D_{as. a4} D_{n1. n4} D₅ D_{2. 3. 6. 8} हि (D_{2. 3} [ह]ह) नः श्रुतं (for निदर्शनम्). — ^c) K₇ B₈ (marg. as in text) D_{as. a4} D_{4. 9} M_{1. 6} [अ]मूर्ति-
स्यं (for मूर्तिस्यं). — ^d) B₆ (marg. as in text). 7 8 (marg. as in text). 8 D_{as. a4} ज्ञानं; D_{2. 9} ज्ञाने;

तथैवेह परा बुद्धिः परं बुद्ध्या न पश्यति ॥ १४
यथा चन्द्रो ह्यमावास्यामलिङ्गत्वान्न दृश्यते ।
न च नाशोऽस्य भवति तथा विद्धि शरीरिणम् ॥ १५
क्षीणकोशो ह्यमावास्यां चन्द्रमा न प्रकाशते ।
तद्वन्मूर्तिवियुक्तः सञ्जरीरी नोपलभ्यते ॥ १६
यथा कोशान्तरं प्राप्य चन्द्रमा भ्राजते पुनः ।
तद्वल्लिङ्गान्तरं प्राप्य शरीरी भ्राजते पुनः ॥ १७
जन्मबुद्धिक्षयश्चास्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

D₈ स्यं (for ज्ञेयं). D₃ ज्ञेयेन; D₉ नैव तु (for ज्ञानेन). D₇ T₁ G_{1-3. 6} M_{5. 6} गृह्यते (for पश्यति).

14 ^a) K₄ नोत्सहेते; G_{3. 6} न सहते. K₂ वेत्तुर्. — ^b) D₆ om. (hapl.) इन्द्रियै. — ^c) K₆ तथैव ह. D₅₁ परागू; D₅ [अ]परा (for परा). — ^d) B_{7. 8} (marg.) परां; G₁ पर (for परं). K₁ बुद्ध्या; K₆ B_{6. 6. 8. 9} D_{as. a4} D_{n4} D₅₁ D_{2. 3. 5. 8} बोध्यं; B₇ बाध्यं; B₈ (marg.) बुद्धि; D_{n1} D₅₂ D₆ बोधं (for बुद्ध्या).

15 ^a) S₁ K₁ ह्यमावस्यां. — ^b) S₁ K_{1. 2. 4} रवि-
गरवा; K₇ D_{4. 9} मलिनत्वान् (for अलिङ्गत्वान्). S₁ (also
as in text) K_{2. 4} दृश्यति; D₈ गृह्यते (for दृश्यते).
— K₁ om. (hapl.) 15^a-16^b. — ^c) S₁ K₂ नष्टः स;
M₁ नाशोद्य (for नाशोऽस्य). — ^d) M₇ यथा (for
तथा). D₇ बुद्धि (for विद्धि). K₇ D_{as. a4} D₅₁
D_{2. 3. 9} M₆ शरीरिणां; D_{n4} M₇ रिणः; D₄ रिणे.

16 K₁ om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^a) K₆ B_{6. 6-9}
D_{as. a4} क्षीणकोषो; D_{n4} 'कोपो (for 'कोशो). S₁ ह्यमा-
वस्यां; M₇ ह्यमवस्थं. — ^b) D_{as} प्रकाशयते; D₄ 'ज्ञाने.
— ^c) K₆ B_{6. 6-9} D_{as. a4} D_{n1. n4} D₅ D_{2. 3. 6. 8}
विमुक्तोसौ (B_{6. 8} D_{as. a4} 'क्तः सञ्ज' (for वियुक्तः सञ्ज).
— ^d) D₇ T₃ G₁₋₃ शरीरे (for 'री).

17 D₄ om. (hapl.) 17^a-18^b. — ^a) K_{6. 7} B_{7. 9} D_{n1. n4} D_{2. 3. 6. 9} Cn [आ]काशान्तरं; B_{6. 8} (marg.) D_{as. a4} कोषान्तरं (D_{as} 'रे' (for कोशान्तरं). D_{n1} प्रासः (for प्राप्य). ☞ Ca: कोशान्तरं तेजोन्तरम् । कोशो मण्डल इत्यप्यव्याख्यानम् । मण्डलस्य सदास्थितत्वात् । ☞ — ^b) G_{1. 2} राजते (for भ्राजते). — S₁ K_{1. 2} D₅ om. (hapl.) 17^{ad}. — ^c) K₇ लिगं परं (for लिङ्गान्तरं).

18 D₄ om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^a) S₁ K_{1. 6}

सा तु चन्द्रमसो व्यक्तिर्न तु तस्य शरीरिणः ॥ १८
उत्पत्तिवृद्धिव्ययतो यथा स इति गृह्यते ।
चन्द्र एव त्वमावास्यां तथा भवति मूर्तिमान् ॥ १९
नामिसर्पद्विमुखश्च शशिनं दृश्यते तमः ।
विसृजंश्चोपसर्पश्च तद्वत्पश्य शरीरिणम् ॥ २०
यथा चन्द्रार्कसंयुक्तं तमस्तदुपलभ्यते ।

तद्वच्छरीरसंयुक्तः शरीरीत्युपलभ्यते ॥ २१
यथा चन्द्रार्कनिर्मुक्तः स राहुर्नोपलभ्यते ।
तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः शरीरी नोपलभ्यते ॥ २२
यथा चन्द्रो ह्यमावास्यां नक्षत्रैर्युज्यते गतः ।
तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः फलैर्युज्यति कर्मणः ॥ २३

C. 12. 7439
B. 12. 203. 23
K. 12. 201. 23

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5-8 T2 Gs. 6
M1 जन्मवृद्धिः; K2 'वृद्धिः; K4 'वृद्धिः (for 'वृद्धि-).
D24 क्षयस्यास्य; Dn1 D1 G1. 2 क्षयं चास्य; M5 क्षया
श्चास्य (for 'क्षय-). — ^b) Ś1 K1 प्रत्यक्षे नोप-; K2. 4
प्रत्यक्षं नोप-; V1 Bo. 6-9 Das. a1 'क्षमुप- (for 'क्षेणोप-).
— After 18^{ab}, Ds reads 22^{cd} for the first time,
repeating it in its proper place. Bo repeats 18^c
after 21^{ab}. — ^c) D1 T G1-3. 6 M1. 6 च; M1 lacuna
(for तु). K6 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8.
5-8 T1 Gs. 6 चांद्रमसी (V1 D1 T1 Gs. 6 'सो) (for
चन्द्रमसो). K1 M1 व्यक्तिः; Bo. 7. 8 (marg. as in
text). 9 Das. a1 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 वृत्तिर्; G1 व्यक्तं
(for व्यक्तिर्). — ^d) T2 तं (for तु).

19 ^a) K2. 4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8
वयसा; K1 D4. 9 वयसो; M1. 5-7 क्षयतो (for 'व्य-
यतो). D6 उत्पत्त्यभिप्रायं च (sic). — ^b) K1 गृह्यते;
D1 T1 G1. 2 दृश्यते. — ^c) Dn1 G1 एवं (for एव).
Ś1 K1. 6 स्वमावास्यां. — ^d) K1 D5 यथा (for तथा).

20 ^a) K6 Bo Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 नोपसर्पद्; Bs. 8
(both on marg.) Ds G6 अभि- (for 'नाभि-). D1 T
G1-8 नामिसर्पद्विमुखश्चन्वा. — ^b) K1 शशिनो (for 'न-).
Gs ततः (for तमः). — ^c) D1 T1 G1-8. 6 विसृजेच्छो-
(D1 'क्षा)पसर्पेच्च; M1. 5-7 'जक्षोपसर्पेच्च. — ^d) Das
तस्य (for पश्य). Das. a1 Ds G2 शरीरिणां (Das 'णा;
G2 'णः).

21 K1 D4. 9 om. (hapl.) 21. — ^a) D1 T1 G1-3. 6
संयुक्तो (for 'क्त-). — ^b) K1 तपस्तद्; D1 T G1-3. 6
राहुः सन्; M6 तमस्तम् (for 'स्तद्). — After 21^{ab},
Bo repeats 18^c. — Ś1 K1 2. 4 om. (hapl.) 21^{cd}. Ds

om. (hapl.) 21^c-22^b. — ^c) D1 T1 Gs. 6 शरीरी (D1
'रि-) (for 'शरीर-). D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 संयुक्तम्
(for 'क्त-). — ^d) V1 Bo. 6. 8. 9 Das. a1 हि (for
[ह]ति). D1 T G1-3. 6 M1 अज्ञानमुपलभ्यते; M1-7
ज्ञानं तदुप-.

22 Ds om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — ^a) D1 तथा
(for यथा). D1 T G1-3. 6 निर्मुक्तं (for 'क्त-). — ^b)
Ś1 K1. 2. 4 सत्राहुर्; D1 T Gs. 6 तमस्तं; G1 2 अज्ञानं
(for स राहुर्). — G1. 3 om. (hapl.) 22^{cd}. Ds
reads 22^{cd} for the first time after 18^{ab}. — ^c) Ds2
M1 शरीरी; D1 'रि- (for 'र-). D1 T Gs. 6 M1
'निर्मुक्तं. Ds (first time) तद्वच्छरीरिणोयुक्तः (sic).
— ^d) D1 T1 Gs अज्ञानं; G6 तज्ज्ञानं (for शरीरी).
Ds (first time) शरीरे नोपलभ्यते.

23 ^a) Ś1 K1 ह्यमावास्यां. M1. 6 [5]पि (for हि).
— ^b) V1 पुनः; Ds तमः; M1 मृतः (for गतः). — ^c)
D1 T1 Gs. 6 शरीरी (D1 'रि-) (for 'शरीर-). — ^d) B6
फलं (for फलैर्). Ś1 K1. 2. 4 युज्येत (for युज्यति).
Ds. 1 T G1-3. 6 M1. 5-7 कर्मणां (D6 'णा) (for 'णः).
K1 D4. 6. 9 युज्यते कर्मणः फलैः.

Colophon om. in Das (Ks. 5 B1-6 Das. a1 Dn1.
n3 D1 Gs. 8 M1-4 absent). — Sub-parvan : Ś1 K1. 1.
4. 6. 7 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2-4. 6-8 T G1-3. 6
M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name : Ś1 K1. 2. 4. 5. 7 V1
Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 मनुबृहस्पतिसंवादः;
M1. 5-7 मनुबृहस्पतिसंवादे आत्मव (Ms. 7 'स)चायुक्तिः.
— Adhy. no. (figures, words or both) : B1 26; Dn1
30; Dn4 Ds D1 T1 G1. 8. 6 M1. 5-7 29; Ds 28;
T2 Gs 43. — Śloka no. : Das Dn1. n4 Ds 23.

१९७

C. 12. 7440
B. 12. 204. 1
K. 12. 202. 1

मनुरुवाच ।

यथा व्यक्तमिदं शेते स्वप्ने चरति चेतनम् ।
ज्ञानमिन्द्रियसंयुक्तं तद्वत्प्रेत्य भवाभवौ ॥ १
यथाम्भसि प्रसन्ने तु रूपं पश्यति चक्षुषा ।
तद्वत्प्रसन्नेन्द्रियवाञ्छेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ २
स एव लुलिते तस्मिन्यथा रूपं न पश्यति ।
तथेन्द्रियाकुलीभावे ज्ञेयं ज्ञाने न पश्यति ॥ ३

197

1 Das om. the ref. Ds. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 बृह-
स्पतिः (for मनुः). —^a) G6 इयं (for इदं). K2
चेत्ये; G1. 2 सर्वं (for शेते). —^b) Das भवति (for
चरति). Ś1 K2. 4. 6 चेतनां; K1 चेतनात्; V1
चेतरं; B8 (marg.) Das D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 चेतनत्;
Das 'रन्; D5 चेतरे (for चेतनम्). ☞ Cn: व्यक्तं
स्थूलशरीरम्, चेतनं लिङ्गशरीरम् । ☞ --^c) Ds2 युक्तं च
(for 'संयुक्तं'). —^d) B8 प्राप्य (for प्रेक्ष).

2 ^a) K6 Bo. 7. 8 (marg. as in text), 9 Das. a4
Dn1. n4 D2. 8. 6. 8 प्रसन्नैन्द्रियत्वाच्च (for 'वाञ्छ'). —^d)
Ś1 K1. 2. 4 B8 (marg.) Das. a4 Ca श्रेयो (for ज्ञेयं).
☞ Ca: श्रेयो मोक्षसाधनम् । ☞ M7 ज्ञाने तु (for ज्ञाने-
न). ☞ Cp (reading ज्ञानं ज्ञेयेन): ज्ञानमध्यात्मज्ञानम् ।
ज्ञेयेन तत्त्वेन । ज्ञानेनेति पाठे तत्त्वज्ञानेन । ☞

3 ^a) T2 G2 M1. 5-7 लुलिते; G1 ललिते (for
लुलिते). —^b) B7 तु (for न). —^c) Ds1 यथा
(for तथा). Das 'भावा (for 'भावे). Ś1 K1. 2
तर्षं (K1 'थे)न्द्रियाकुले भावे; B8. 8 (marg. as in text)
तर्षेन्द्रियाकुलीवाञ्छ (submetric); B8 (marg.) 'लीते
ज्ञेये (sic). —^d) Ś1 K1. 2 D4 ज्ञानं; V1 B6-8 Das.
a4 D8 ज्ञाता (for ज्ञाने). ☞ Cn: ज्ञाने बुद्धौ । ☞

4 ^a) G1 अज्ञानकृता (for 'कृता). —^b) D8 दुष्यते
(for अनुद्विष्यते). K6 Das Dn1. n4 D2. 8. 6. 8 [आ]-
कृष्यते; T2 G2. 6 M1. 5-7 दूष्यते (for दु°). D6 जनः
(for मनः). —^c) D4 स प्रदुष्यति; M1. 6 संप्र-
दूष्यति. D7 T1 G1-3. 6 मानवाः (for मानसाः). ☞ Cn:
मानसाः मनःप्रधानाः । ☞

5 V1 reads 5^a-6^b on marg. —^a) V1 विज्ञानः;

अबुद्धिरज्ञानकृता अनुद्विष्यते मनः ।

दुष्टस्य मनसः पञ्च संप्रदुष्यन्ति मानसाः ॥ ४

अज्ञानवृत्तो विषयेष्ववगाढो न दृश्यते ।

अदृष्टैव तु पूतात्मा विषयेभ्यो निवर्तते ॥ ५

तर्षच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्मपात् ।

निवर्तते तथा तर्षः पापमन्तं गतं यथा ॥ ६

विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य न संश्रयात् ।

Das अज्ञान- (for अज्ञान-). Ś1 K1. 2 'दृष्टो; K7 D9
'वृद्धौ; Bo. 6-8 M7 'दृष्टो; D4 'वृत्ता; D5 'वृत्तौ (for
'वृत्तो). —^b) Ś1 K1. 2. 4 हि (for न). K6 B8
(marg. as in text) Das Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 6. 8
तृप्यते; K7 Ds1 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M5. 7 C8 पश्यति;
B8 तृप्यति; B7 दृप्यते (for दृश्यते). ☞ Ca: न
दृश्यते कैवल्येन ॥ C8: न पश्यति, आत्मानमिति शेषः । ☞
—^c) K4. 6 V1 Bo. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 Cn अदृष्ट
वच्च; B8 Das. a4 'ष्ट एव; D5. 7 T G1-3. 6 M7 स
दृष्टैव तु (D6 च); D6 अदृष्टवच्च; M1. 5. 6 तद्वृत् (M1 तं
दृष्टैव तु (for अदृष्ट). K4. 6 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1.
n4 Ds D2-8. 8 भूतात्मा; D7 तृसात्मा; T1 G1. 2
पूर्वात्मा (for पूतात्मा).

6 V1 reads 6^a on marg. —^a) K6 तमश्छेदो;
D4 तद्विच्छेदो; D5. 7 तेषां छेदो; M6 कर्षच्छेदो (for
तर्षं). —^b) Ś1 K1. 2. 4 च; K7 D4. 9 स (for [ह]-
ह). D7 T G1-3. 6 किल्बिषात्; M1 कल्मपाः. —^c)
Das निवर्तते; D5 'र्तेते. K4. 6 B6-8 Dn1. n4 Ds D2.
8. 5. 8 T G2. 8. 6 M1. 5-7 तदा; K7 यथा; Das. a4
तस्य; D7 ततः (for तथा). K7 D4. 9 तृष्णा; D8
तर्षं (for तर्षः). G1 तदा निवर्तते तर्षः; Cv निवर्तते
(glossed by पुनः पुनरावर्तते) तथा तर्षा. —^d) K4.
6. 7 V1 Bo. 6. 7 Das Ds D8-7. 9 T1 M1. 5. 7 Kumbh.
ed. अंतर्गतं; B8 (orig.) अस्तं गतं; B8 (marg.) Das
Dn1 D2. 8 T2 अंतर्गतं (for अन्तं गतं). K4. 6 B6-8
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 यदा
(for यथा). — After 6, Kumbh. ed. ins.:

534* अन्तर्गतेन पापेन दह्यमानेन चेतसा ।

शुभाशुभविकारेण न स भूयोऽभिजायते ।

7 ^a) D8 विषयेषु (for 'येषु). K4. 6 V1 Bo. 6.
8. 9 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 6 तु; Das D8 [अ]द्वु

भनसा चान्यदाकाङ्क्षन्परं न प्रतिपद्यते ॥ ७
 ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
 अथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ८
 प्रसृतैरिन्द्रियैर्दुःखी तैरेव नियतैः सुखी ।
 तस्मादिन्द्रियरूपेभ्यो यच्छेदात्मानमात्मना ॥ ९
 इन्द्रियेभ्यो मनः पूर्वं बुद्धिः परतरा ततः ।
 बुद्धेः परतरं ज्ञानं ज्ञानात्परतरं परम् ॥ १०

(for च). — ^b) Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4
 Ds D2. s. 6. 8 तु संश्र (Ds Ds. 6. 8 'श' यात्; K1 D4. 9
 च क्षर्जनात्; B8 (marg.) त्वसंश्रयात्; D5. 7 T G1-3. 6
 M1. 5-7 च संश्र' (Ds संश्र') (for न संश्र'). — ^c) D4
 वा (for च). K2. 6 Bo Dn1. n4 Ds D2. s. 6. 8 चा-
 (Dn1 Ds वा) न्यथा कांक्षन्; V1 चान्यमा' (for चा-
 न्यदा'). Br-9 Da3. n4 मनसार्थान्मुदा (Br 'न्यथा';
 Da3. a4 'न्यदा') कांक्षन्. — ^d) Cv न स भूयो हि जायते.

8 ^a) Gs. 6 उत्पाद्यते. D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 पुंसः
 (for पुंसां). — ^c) Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4
 Ds D2. s. 6. 8 Cs यथादर्श; D1 T G1-3. 6 M1. 5-7
 त (G2 य) दा' (for अथा'). Ks Da3. a4 Dn1. n4 Ds. 8
 Ms Cu -तले प्रख्ये (Ks 'ख्ये') (for -तलप्रख्ये). — ^d)
 K1. 2 पश्यति. ☞ Cu: प्रख्ये स्वच्छे। आत्मनि बुद्धौ। ☞

9 ^a) Br om. from प्रसृतै up to मनः (in 10^a).
 Bo प्रश्नितैर. — K1 om. (hapl.) 9^b. — ^b) B3. 9
 Ds नियतः (for 'तै:'). — ^c) Ds1 इन्द्रियं (for 'य-').
 D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 -चोरेभ्यो (for -रूपेभ्यो). — ^d)
 K1. 2 गच्छेद्; B6 (marg.) पश्येद्; D1 T G1-3. 6
 M1. 5-7 रक्षेद् (for यच्छेद्).

10 Br om. up to मनः (cf. v. 1. 9). — ^b) Ks
 परतरस्; Da1 'तरां; D2. 8 पूर्वतरा (for पर'). Dn4
 बुद्धिः पूर्वं परं मनः. — ^c) Ds परतनं; Cs 'तरं (as
 in text). Da3 ज्ञानाद्; Dn4 परं (for ज्ञानं).
 ☞ Cu: ज्ञानं जीवात्मा। ☞ — ^d) B6 (marg. as
 in text). 7. 8 Da3 Ds. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 सूक्ष्मतरं
 (for परतरं). Ks Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8.
 6. 8 Cu महत् (glossed by परमात्मा); K1 Ds. 9 तु
 यत् (for परम्).

11 D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 repeat 11^a after 18.
 — ^a) G1 M1. 6 (all second time) अव्यक्तं; M1 (first
 time) अव्यक्त- (for 'क्तात्'). D4 प्रसृतं; Ds प्रष्टं;
 G2 (second time) प्रसृतं (for प्रसृतं). ☞ Cu: अव्य-

अव्यक्तात्प्रसृतं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः ।
 मनः श्रोत्रादिभिर्युक्तं शब्दादीन्साधु पश्यति ॥ ११
 यस्तांस्त्यजति शब्दादीन्सर्वाश्च व्यक्तयस्तथा ।
 विमुञ्चत्याकृतिग्रामांस्तान्मुक्त्वामृतमश्नुते ॥ १२
 उद्यन्हि सविता यद्वत्सृजते रश्मिमण्डलम् ।
 स एवास्तमुपागच्छंस्तदेवात्मनि यच्छति ॥ १३
 अन्तरात्मा तथा देहमाविश्येन्द्रियरश्मिभिः ।

C. 12. 7453
 B. 12. 204. 14
 K. 12. 202. 17

क्तात् बुद्धिचिन्मात्रात् । ☞ — ^b) Gs (first time) नमः
 (for मनः). — ^c) Gs नमः (for मनः). T1 युक्तः
 (for युक्तं). Ds श्रोत्रादिभिर्मनो युक्तः.

12 ^a) K1 D4 तास्. K1 सृजति (for त्य'). K2. 4
 शब्दादीर्. — ^b) Ks सर्वांश्. K1 [अ]व्यक्तयस् (for
 व्य'). Bo Gs तदा (for तथा). S1 K1. 2. 4 व्यक्तीः
 सर्वास्यैव च. ☞ Ca: व्यक्तीरित्यर्थे व्यक्तय इति वचन-
 [विभक्ति]व्यत्ययः। व्यक्तीः शरीरादिः॥ Cu: व्यक्तयः
 व्यक्तीः शब्दाद्याश्रयभूतानि विषयादीनि कारणशरीराणि । ☞
 — After 12^a, Kumbh. ed. ins.:

535* प्रसृतानीन्द्रियाण्येव प्रतिसंहरति कूर्मवत् ।

— ^c) K1 आकृतिं (for 'ति'). K4 D1 T G1-3. 6
 Ms ग्रामं (for 'ग्रामांस्'). Ks Br Dn1. n4 Ds2 D2.
 s. 6. 8 विमुञ्चेत्प्राकृतान्ग्रामांस्; Bo. 9 Ds1 'चन्प्राकृतिग्रा-
 (Da1 'तान्ग्रा)मांस्; Ds 'चन्प्राकृतिग्रामांस्. — ^d) Da1
 तान्मुक्ता; D1 T1 G1-3. 6 तन्मुक्तो; T2 Ms तं मुक्त्वा
 (for तान्मुक्त्वा). Dn4 [अ]मुक्तम् (for [अ]मृतम्). K1
 Da. 5. 9 आमुयात् (for अश्नुते).

13 ^a) K1. 7 उद्यन्हि; K4 उद्यन् तु (for उद्यन्हि).
 — ^b) Ds. 8 सविता (for सृजते). D1 रवि- (for रश्मि-).
 Ds1 -मण्डनं (for 'लम्'). — After 13^a, Kumbh.
 ed. Cv ins.:

536* दृश्यते मण्डलं तस्य न च दृश्येत मण्डली ।

तद्वद्देहस्तु संदृश्य आत्मादृश्यः परः सदा ।

ग्रस्तं बुद्धिरते नित्यमुदीर्यं वेत्ति नित्यज्ञः ।

बाल्ये रथाभ्यां योगेन तत्त्वज्ञानं तु संमतम् ।

[(L. 4) ☞ Cv: रथाभ्यां रथस्थानीयाभ्यां स्थूलदेहलिङ्गदे-
 हाभ्याम् । यः अपेतः विकीर्णवान् प्राकृतदेहरहितः । ☞]

— ^c) M1 [अ]तम् (for [अ]स्तम्). K4 उपागच्छेस्; Da3
 Dn4 अपागच्छेस् (for उपा'). — ^d) D1 T1 G1-3. 6
 तमेव (for तदेव). — After 13, Kumbh. ed. ins.:

537* आदत्ते सर्वभूतानां रसभूतं विकासवान् ।

C. 12. 7453
B 12 204 14
K. 12 202. 17

प्राप्येन्द्रियगुणान्पञ्च सोऽस्तमावृत्य गच्छति ॥ १४
प्रणीतं कर्मणा मार्गं नीयमानः पुनः पुनः ।
प्राप्नोत्ययं कर्मफलं प्रवृद्धं धर्ममात्मवान् ॥ १५
विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनाः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ १६
बुद्धिः कर्मगुणैर्हीना यदा मनसि वर्तते ।
तदा संपद्यते ब्रह्म तत्रैव प्रलयं गतम् ॥ १७

अस्पर्शनमशृण्वानमनास्वादमदर्शनम् ।
अघ्राणमवितर्कं च सत्त्वं प्रविशते परम् ॥ १८
मनस्याकृतयो मया मनस्त्वतिगतं मतिम् ।
मतिस्त्वतिगता ज्ञानं ज्ञानं त्वभिगतं परम् ॥ १९
इन्द्रियैर्मनसः सिद्धिर्न बुद्धिं बुध्यते मनः ।
न बुद्धिर्बुध्यतेऽव्यक्तं सूक्ष्मस्त्वेतानि पश्यति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तमवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

14 * Ds यथा (for तथा). — ^b) K1. 2. 4 Ca
आश्रित्य; V1 B3 (marg.) Cap आवृत्य; T2 आविध्य;
G2 आविच्छ (for आविश्य). — ^c) B3-9 चेद (for
[इ]न्द्रिय). — ^d) K7 सोभ्यम् (sic); Ds शांतिम्
(for सोऽस्तम्). — After 14, Kumbh. ed. ins.:

538* रश्मिमण्डलहीनस्तु न चासौ नास्ति तावता ।

15 * D4 प्रणीत- (for 'तं'). K1 D4. 9 कर्मणां
(for 'णा'). — ^b) Ś1 K1. 4. 8 V1 Bo. 6. 8. 9 Das Dn4
Dn1 Ds G1 नीयमानं (Dn1 'ने') (for 'मानः'). — ^d)
K6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-8 T G1-3. 6 M1.
5. 7 Cs प्रवृत्तं (for प्रवृद्धं). Ds देहम् (for धर्मम्).
K4 Dn1 Ds D1 T G1-3. 6 आसवान्; K6 Bo.
7-9 Das Dn4 D2. 8. 6. 8 Cnp आत्मवित्; V1 'नः'
(for 'वान्').

16 = 6. 24. 59. — ^a) K1 D4 विनिवर्तते (D4
'तेते'); D1 [अ]पि निवर्तते. — ^d) D4 निवर्तते.

17 * K1 बुद्धिं. D1 भिक्षा (for हीना). — ^d)
K1 प्रलये; T2 G1. 2 M1. 5. 6 प्रलयं. B3 (marg.) Das
Dn4 गता; Das गता; D1 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 गतः
(for गतम्). Cv: प्रलयं प्रकर्षेण लयः संबन्धो यस्य तम् ।
लीन् श्लेषणे इति धातुः । ❀

18 * M7 अस्पर्शिनम्. D4 G2 अश्रु (G2 'श्रु').
'ण्वानम् (for अश्रु'). — ^b) K1 B3 D4. 9 T G1-3. 6
M1. 5-7 अवसादम् (for अनास्वादम्). Ds G2 M7
अदर्शिनं (Ds 'तं'). — ^c) G1 अवितर्कं. — ^d) K1
D4. 9 सत्त्वं (for सत्त्वं). — After 18, D1 T G1-3. 6
M1. 5-7 repeat 11^{ab}, while Kumbh. ed. Cv ins.
after 18:

539* अव्यक्तात्प्रसृतं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः ।
आत्मनः प्रसृता बुद्धिरव्यक्तं ज्ञानमुच्यते ।
तस्माद्बुद्धिः स्मृता तज्ज्ञैर्मनस्तस्मात्ततः स्मृतम् ।
तस्मादाकृतयः पञ्च मनः परममुच्यते ।
तस्मात्परतरा बुद्धिर्ज्ञानं तस्मात्परं स्मृतम् । [5]
ततः सूक्ष्मस्ततो ह्यात्मा तस्मात्परतरं न च ।
इन्द्रियाणि निरीक्षन्ते मनसैतानि सर्वशः ।

[(L. 2) ❀ Cv: आत्मानः परमात्मनः प्रसृतो प्राप्नोति । ❀
— (L. 4) ❀ Cv: आकृतयः व्यक्तासाधनान्तरान्ति पञ्चन्द्रि-
याणि । ❀]

19 * G1 मनसा. Das om. मन्ना. — ^b) Ś1 K1. 2
M6 त्विति गतं; K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 2. 5. 6. 8 त्वभिगतं (K6 D2 'ति'); D1 T1 G1-2. 6
त्वविगतं; T2 M6 अपि गतं; M1. 7 स्वतिगतिं (for 'गतं').
K2 मतं; B9 महत्; T2 मतिः (for मतिम्). — B9
om. 19^{ad}. — ^c) D1 T1 G2. 6 मनस् (for मतिस्).
K6 V1 Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6. 8 त्वभिगता;
Das. a4 त्वभिगता; D1 T1 G1-8 त्वविगतां (T1 G2 'तं');
T2 G6 M6 स्वपि गता (for स्वतिगता). — ^d) K1. 4
D4. 9 M1. 5. 7 स्वति (K4 'त') गतं; K2 अति; Dn1
आभि; D1 T1 G1-2. 6 च विगतं; T2 M6 स्वपिगतं
(for त्वभिगतं). D1 T G1-2. 6 M1. 5-7 Cs महत्;
Csp परम् (as in text).

20 * D1 T G1-3. 6 M1. 5. 7 नै (G2 सै) द्वियैर् (for
इन्द्रियैर्). B3 (marg. as in text) मनसा. K1 बुद्धिं;
K4. 7 D4. 9 G1 सिद्धिं. — ^b) Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 6-8
Das. a4 Dn1. n4 Ds बुद्धिर्. K1 D4. 9 मनो बुद्धिं न
बुध्यते. — ^c) B3 (marg.) बुद्ध्या (for बुद्धिर्). G1

१९८

मनुरुवाच ।

ज्ञानं ज्ञेयाभिनिर्वृत्तं विद्धि ज्ञानगुणं मनः ।

प्रज्ञाकरणसंयुक्तं ततो बुद्धिः प्रवर्तते ॥ १

बध्यते (for बु°). * Ch: नकारः काकाक्षिवदुभयत्र संब-
ध्यते । * —^a) Ś1 (before corr.) K2. 4 सर्वज्ञस्तानि;
Ś1 (by corr.) K1 सूक्ष्मास्तुस्तानि (sic); Ks B7 Dn1. n4
D2. 3. 6. 8 Gs M7 सूक्ष्मं त्वेतानि; K7 Da4 D4. 9 शू (Da4
सू)क्ष्मत्वे तानि; D7 T1 G1-3 सूक्ष्माण्येतानि (for
सूक्ष्मस्त्वे°).

Colophon om. in M1. 6. 7 (Ks. 5 B1-5 Da1. a2
Dn2. n8 D1 G1. 5 M2-4 absent). — *Sub-parvan*:
Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T
G1-3. 6 M5 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4.
6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2-6. 9 मनुबृहस्पति-
संवादः; T2 बुद्धिलक्षणः; M5 मनुबृहस्पतिसंवादे आत्म-
दर्शनोपायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
B7 Dn4 Ds D7 T1 G1. 3. 6 M5 30; Dn1 31; Ds 29;
T2 G2 44. — *Śloka no.*: Da4 42; Dn1. n4 Ds1 20.

198

1 M1. 6. 7 om. the ref. D7 T G1-3. 6 M5 बृह-
स्पतिः (for मनुः). Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4
Ds D2. 3. 6. 8 Gs p. 8. v ins. after the ref.: D7
after 4:

540* दुःखोपघाते शारीरे मानसे चाप्युपस्थिते ।
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नस्तं नानुचिन्तयेत् ।
भैषज्यमेतदुःखस्य यदेतन्नातुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमानं हि चाभ्येति भूयश्चापि प्रवर्तते ।
प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः । [5]
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ।
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
आरोग्यं प्रियसंवासी गुध्येत्तत्र न पण्डितः ।
न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ।
अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् । [10]
सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नास्ति संशयः ।
स्त्रिंशस्य चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ।
परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ।
अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न ते शोचन्ति पण्डिताः ।
दुःखमर्था हि गुप्यन्ते पालने न च ते सुखम् । [15]

यदा कर्मगुणोपेता बुद्धिर्मनसि वर्तते ।

तदा प्रज्ञायते ब्रह्म ध्यानयोगसमाधिना ॥ २

सेयं गुणवती बुद्धिर्गुणेष्वेवाभिवर्तते ।

C. 12. 7470
B. 12. 205. 11
K. 12. 203. 11

दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेवं न चिन्तयेत् ।

[= (var.) B. 12. 330. 11-18. — (L. 1) Ds. 7
दुःखोपघात- (for 'घाते'). Ds1 मानसो. Dn1 Ds1 वाप्यु-
पस्थिते; Ds. 7 वा ह्युप' (for चाप्युप'). — (L. 2) D7
तस्मिन् (for य°). V1 तद्; Da4 Ds D7 तत्र (for तं
न). — Ds1 om. (hapl.) line 3. D2 reads line 3
twice. — Lines 3-4 = (var.) 11. 2. 17^{der}. — (L.
3) D7 एव (for एतद्). Ds om. from न्तयेत् up to अ
(in the prior half of line 7). — (L. 4) Bo
चिन्त्यमानेन (for 'मानं हि'). V1 नाभ्येति; Bs. 9 नापैति;
Da3. a4 न व्येति; Ds चाप्येति (for चाभ्येति). Bs. 7
न (B7 अ) चिन्त्यमानं ना (B7 वा) पैति (for the prior half).
Bs. 9 Da3. a4 प्रवर्तते (for 'तेते'). — Lines 5-6 = (var.)
11. 2. 21. — (L. 5) Da4 प्रज्ञया; Ds2 प्रज्ञाय।
— Lines 7-8 = (var.) 3. 2. 45. — (L. 7) Ds * नित्यं
यौवनं नृसं (sic) (for the prior half). — (L. 8) Ds एव
(for तत्र). — Lines 9-10 = (var.) 11. 2. 16^{ab},
17^{ab}. — (L. 9) Dn1 जानन्यदिकं (for 'पदिकं'). V1
Dn4 अर्हति. — (L. 11) Ds सुखस्यानंतरं दुःखं (for the
prior half). Bs (marg.) Da3 Ds. 7 जीवतो; Bs
जीवतां; Da4 जीवितो (for 'ते'). Ks नापि; V1 Bo.
6-9 Da4 Ds1 Ds. 7 नात्र (for नास्ति). — (L. 12)
Ds. 7 पंचत्वम् (for मरणम्). — Lines 13-14 = (var.)
3. 203. 50. — (L. 13) Bs Ds-7 च (for वा). Da4
करः (for नरः). — (L. 14) Ks Bs Ds2 Ds. 6. 8 तं
(for ते). — (L. 15) V1 Bo. 6-8 त्यज्यते (for शु°).
D7 दुःखं मत्वा हि त्यजति (for the prior half). V1 Bo.
6-9 Da3. a4 D7 सुखाः. — (L. 16) Ds. 7 तु (for न).]
—^a) B7 ज्ञेयं; G1. 3 ज्ञानं; Ca ज्ञेये (for ज्ञानं).
K1 Dn4 Ds2 -निर्वृत्तं; Ds2 (before corr.) -निर्वृत्ति
(for -निर्वृत्तं). —^b) K7 ज्ञानं; Bs. 3 (both marg.
as in text) ध्यान- (for ज्ञानं). K4 मनुः (for मनः).
—^c) Ks Da1 Ds. 8 -कारण- (for -करण-). D7 T
G1-3. 6 M1. 5 -संयुक्ता (for 'क्तं').

2 *) Gs. 6 M7 बुद्धिः (for यदा). Ks Ds. 6. 8 यदा
तु (Ks तु) कर्मगुणोपेता; M1. 5 यदा कर्मगुणैर्हीना. —^b)
Gs. 6 M7 यदा (for बुद्धिः). — Ś1 reads 2^a-7^d on
marg. —^c) Dn4 प्रज्ञायते (for 'यते'). G1. 3 ब्रह्मन् (for

C. 12. 7470
B. 12. 205. 11
K. 12. 203. 11

अवताराभिनिःस्रोतं गिरेः शृङ्गादिवोदकम् ॥ ३
यदा निर्गुणमाप्नोति ध्यानं मनसि पूर्वजम् ।
तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकष्यं निकषे यथा ॥ ४
मनस्त्वपहृतं बुद्धिमिन्द्रियार्थनिदर्शनम् ।
न समक्षं गुणावेक्षि निर्गुणस्य निदर्शनम् ॥ ५
सर्वाण्येतानि संवार्य द्वाराणि मनसि स्थितः ।
मनस्येकाग्रतां कृत्वा तत्परं प्रतिपद्यते ॥ ६
यथा महान्ति भूतानि निवर्तन्ते गुणक्षये ।

ब्रह्म). —^a) D₅ M₁ 5. 7 ज्ञानयोगः; G₃ 6 ज्ञानोपाय-
(for ध्यानयोग-).

3 Ś₁ reads 3 on marg. —^a) D₄₄ D₅₂ (before
corr.) स्रोतं (for सेतं). —^b) D₅₁ गुणिव्वेव; D₅
गुणेच्छेव (for "वेव). K₇ [अ]भिधीयते (for "वर्तते).
—^c) K₁ अवधाराभिनिःस्रोतं; K₆ Bo. 6. 7. 3 (marg.) 9
D₁₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6 3 अपरादभिनिःसृत्य; K₇ D₄. 9
आपगानामभिश्चोतो; V₁ B₆ (marg.) 8 अवधाराभिनिः-
सृत्य (B₆ "निश्चोतो); D₇ T G₁-3. 6 M₁ 5-7 Cp 8
अपरादपि नि (D₇ "पिनिः; T₁ G₃ 6 Cp. 8. "भिनिः;
G₁ "भिनिः; M₁ 5. 6 "विनि)स्रौति; C₂ अवधाराभिनिः-
स्रोतं; C₇ अपरा त्वभिनिःस्रौति. ✽ C₈: परो न विद्यते
सोऽपरः परमात्मा तस्माद्विःसरति, अपसरतीत्यर्थः । ✽
—^d) D₄₄ गिरेः (for गिरेः). K₂ शृङ्गम् (for शृङ्गाद्).
K₁ गिरेः शृङ्गादिवोदकम्.

4 Ś₁ reads 4 on marg. —^a) Ś₁ K₁. 2 यदि (for
यदा). —^b) G₈ 6 ज्ञानं (for ध्यानं). —^c) T₂ तथा
(for तदा). Ś₁ K₁. 2 बुद्धिर् (for ब्रह्म). —^d) K₄. 6. 7
Bo D₁₄ D₅ D₂. 3. 5. 3 T₂ M₁ 5-7 C₁. p. s. v निकषं;
B₇-9 D₄₈. 24 निष्कष्यं; D₁₁ D₇ T₁ G₁-2. 6 निक (G₈
"ष्क)र्षः; D₄. 9 निकष्यः; D₅ निपणं (for निकष्यं). K₁
निकष्ये (for "षे). — After 4, D₇ ins. 540*.

5 Ś₁ reads 5 on marg. —^a) K₁ त्वपहृतो; B₅
(marg.) D₄₈. 24 T₂ G₈ M₁ 5-7 त्वसंहृतं; D₄. 7 T₁
स्व (D₄ स्वा)पहृतं; D₃. 9 त्वपहृतं; G₁. 2. 6 स्व (G₈ त)-
संहृतं (for त्वपहृतं). K₆ V₁ Bo. 6-9 D₄₈. 24 D₁₁. n₄
D₅ D₂. 3. 5. 6. 3 पूर्वम्; K₇ D₄. 9 बुद्धेर; D₇ T G₁-3. 6
M₁ 5-7 बुद्ध्या (for बुद्धिम्). —^b) D₇ T G₁-3. 6
M₁ 5-7 द्विद्वियार्थ (for इन्द्रि). K₆ Bo. 6 (marg.).
7-9 D₄₈. 24 D₁₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 3 T G₁-3. 6 निदर्शकं
(for "र्शनम्). — D₄₈. 24 om. (hapl.) 5^{ad}. —^c)
K₁. 8 Bo. 7. 9 D₁₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 3 G₂ समक्षः; K₇

तथेन्द्रियाण्युपादाय बुद्धिर्मनसि वर्तते ॥ ७
यदा मनसि सा बुद्धिर्वर्ततेऽन्तरचारिणी ।
व्यवसायगुणोपेता तदा संपद्यते मनः ॥ ८
गुणवद्भिर्गुणोपेतं यदा ध्यानगुणं मनः ।
तदा सर्वगुणान्दित्वा निर्गुणं प्रतिपद्यते ॥ ९
अव्यक्तस्येह विज्ञाने नास्ति तुल्यं निदर्शनम् ।
यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषयमाप्नुयात् ॥ १०
तपसा चानुमानेन गुणैर्जात्या श्रुतेन च ।

B₈ D₄. 7. 9 T₁ G₁. 3. 6 M₁ 5-7 समर्थं (for "क्षं). K₆
V₁ Bo. 6-9 D₁₁. n₄ D₅ D₂. 3. 3 गुणापेक्षि; D₇ T
G₁-3. 6 M₁ 5-7 "पेक्षं (for "वेक्षि). —^d) K₇ B₈ D₄.
7. 9 T G₁-3. 6 M₁ 5-7 निदर्शने; D₁₁ D₅ D₂. 3. 3 "र्शकं
(for "र्शनम्).

6 Ś₁ reads 6 on marg. —^a) K₁ पर्वाणि (for
सं). —^b) G₂ मनस (for "सि). D₄ स्थिताः; D₆
स्थितिः; M₇ स्थिरः (for स्थितः). —^c) D₈ मन-
स्वेकाग्रं कृत्वा.

7 K₇ D₄. 9 om. (hapl.) 7. Ś₁ reads 7 on marg.
—^a) V₁ B₆ D₅₁ D₇ T₁ G₁-3. 6 यदा (for यथा). —^b)
V₁ निवर्तति. K₂ गुणाक्षये; D₄₄ गुणक्षते (for "क्षये).
M₇ वर्तते गुणसंक्षये. —^c) V₁ D₅ D₇ T₁ (G₁. 3. 6
तदा; B₇ अथ (for तथा). D₄₄ अपादाय (for उपा).

8 ^a) G₆ M₇ यथा (for यदा). G₂ वा (for
सा). —^b) K₄ D₅₁ D₂. 3 वर्ततेतरः; D₄₄ वर्ततेतरः;
T₁ वर्ततेन्द्रिय- (for "तेऽन्तर-). —^d) G₁₀ तथा (for
तदा).

9 ^a) D₅₁ गुणापेतं (for गुणो). —^b) K₇ D₄.
5. 7. 9 T G₁. 3. 6 ध्यानगतं (for "गुणं). —^c) K₄. 6. 7
V₁ Bo. 6-9 D₄₈. 24 D₁₁. n₄ D₅ D₂-9 T G₁. 3. 6 M₁. 6. 6
सर्वान् (for सर्व-). ✽ C₂: गुणान्दित्वा गुणानुपादा-
येत्यर्थः । द्वित्वेति दधाते रूपं न तु जहाते । ✽ —^d) M₁. 6
निर्गुणः (for "णं).

10 ^a) V₁ हि (for [इ]ह). —^b) D₇ T G₁-3. 6
M₁. 6 तुल्य- (for तुल्यं). D₅₁ G₈ (before corr.)
निदर्शने. —^c) Ś₁ K₁. 2 V₁ Cp यस्य; G₂ यदा (for
यत्र). ✽ C₂. 8: पदन्यासो वाग्व्यापारः (C₈ शब्दनि-
क्षेपः) । ✽ —^d) K₂ कथं; D₆ कस्त्वं (for कस्तं).
K₈ विषयाम्.

11 ^a) Ś₁ K₁. 2 उपमा (for तपसा). Ś₁ K₁. 3

निनीषेत्तत्परं ब्रह्म विशुद्धेनान्तरात्मना ॥ ११
 गुणहीनो हि तं मार्गं बहिः समनुवर्तते ।
 गुणाभावात्प्रकृत्या च निस्तर्क्यं ज्ञेयसंमितम् ॥ १२
 नैर्गुण्याद्ब्रह्म चाप्नोति सगुणत्वान्निवर्तते ।
 गुणप्रसारिणी बुद्धिर्हुताशन इवेन्धने ॥ १३
 यथा पञ्च विमुक्तानि इन्द्रियाणि स्वकर्मभिः ।

नानुमानेन (K₁ 'नेव'); K₇ वातु^०; D₅ यातु^०; D₇ T G_{1-3.6} M_{1.7} C₉ सातु^०; C₉ चोप^० (for चातु^०).
 ❀ C₉: तपसा रजस्तमोरहितेन कर्मणा । यद्वा नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेन । ❀ — ^a) K₆ Bo. 6-9 Da_{3. a1} Dn_{1. n1} D₅ D_{2. 3. 5. 6. 8} T₁ परमं (for तत्परं). K_{4. 7} D_{1. 9} निनीषे (K₇ 'प') त परं ब्रह्म. — ^d) G₂ om. (hapl.) from विशुद्धे up to ब्रह्म (in 13^a).

12 G₂ om. 12 (cf. v. l. 11). — ^a) D₅ D₇ T G_{1. 3. 6} M₅ [S]पि (for हि). D₅ तन् (for तं).
 ❀ C₉: गुणैः सत्त्वादिभिः रूपादिभिर्वा ध्यानप्रकर्षाद्धीनो मुक्तः । एतेन गुणहीनो मूर्खादिरित्यप्याख्यायानं केषां चिदपाकृतम् । ❀ — ^a) Da₁ T₂ गुणभावात् (for गुण^०). Ś₁ K_{1. 2} M₇ [ए]व; K₄ V₁ Bo. 7 Dn_{1. n1} D₅ D_{2. 3. 6. 8} वा (for च). — ^d) K₁ B₈ (marg.) निस्तर्क्य-; D₄ corrupt; G₆ निस्तर्तुं (for 'र्क्य'). B₈ (marg.) -संज्ञितं; D₅ D₇ T G_{1. 3. 6} -संमतं (T₁ 'ति') (for -संमितम्).

13 G₂ om. up to ब्रह्म (cf. v. l. 11). — ^a) D₇ G₁ नैर्गुण्यं; M₁ निर्गुणाद्. Da₁ वा (for च). — ^b) M₇ न वर्तते (for निव^०). — ^c) G₆ M₅ गुणे (for गुण-). K₆ Bo. 6. 8. 9 Da₃ Dn_{1. n1} D_{2. 3. 5. 8} Cp -प्रचारिणी; C₉. v -प्रसा^० (as in text). — ^d) Bo. 7. 9 Cpp हुताशनम्. K₁ इवेधने; K_{2. 4} -निबन्धने; K₇ D_{4. 9} इवेधते (for 'न्धने').

14 ^a) D₇ T G_{1-3.6} M_{1. 5-7} तदा (for यथा). K₇ D_{1. 7. 9} T G_{1-3.6} M_{1. 5-7} विमुक्तानि (for विमु^०). — ^b) K_{1. 2. 4} चन्द्रियाणि (K₁ 'नि') (for इन्द्रि^०). B₈ (marg.) स्वकर्मणः; D₇ T₁ G_{8. 6} सकर्मभिः (for स्व^०). — ^c) K₇ B₇ यथा; T₂ M_{1. 7} तदा (for तथा). K₆ Bo. 7-9 Da_{3. a1} Dn_{1. n1} D₅ D_{2. 3. 5. 6. 8} हि; B₈ (marg. as in text) [अ]पि (for तत्). D₇ T₁ G_{1-3.6} तदा तु तत्परं ब्रह्म. — ^d) Ś₁ K_{1. 2. 7} D_{4. 5. 9} विमुक्तं; K₄ विमुक्त^०; D₇ T₁ G_{1-3.6} M₇ संयुक्तं; T₂ सुयुक्तं; M_{5. 6} विविक्तं (for विमुक्तं). K_{1. 4} प्रकृते परं; K₂ 'तैः परं (for 'तेः

तथा तत्परमं ब्रह्म विमुक्तं प्रकृतेः परम् ॥ १४
 एवं प्रकृतितः सर्वे प्रभवन्ति शरीरिणः ।
 निवर्तन्ते निवृत्तौ च सर्गं नैवोपयान्ति च ॥ १५
 पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिर्विशेषाश्चेन्द्रियाणि च ।
 अहंकारोऽभिमानश्च संभूतो भूतसंज्ञकः ॥ १६
 एकस्याद्या प्रवृत्तिस्तु प्रधानात्संप्रवर्तते ।

परम्).

15 ^a) Da₄ सर्वं (for सर्वे). — ^b) K_{6. 7} Dn_{1. n1} D₅ D_{2. 3. 5. 8} 9 प्रवर्तते; V₁ Bo. 6-9 Da_{3. a1} D₅ 6 प्रवर्तति; D₇ T G_{1-3.6} संभवतं (T G_{1. 2} 'तः; G_{8. 6} 'ति'); M₇ प्रभवतः; C₉ संभवन्ति (for प्र^०). — ^c) B₆₋₉ Da₁ निवर्तति; G₁ निवृत्तते. V₁ निवृत्तौ च निवर्तति. — ^d) Ś₁ K₂ Bo M₅ C₉ स्वर्गं नैव; K_{4. 6. 7} V₁ B₆₋₉ Da_{3. a1} Dn_{1. n1} D₅ D_{2. 3. 6. 8. 9} Cp स्वर्गं चैव; D₅ 1 सर्गं चैव; D₄ स्वर्गं चैव; D₇ T₁ G_{1. 2} सर्गं नैव (for सर्गं नैव). ❀ C₉: निवृत्तौ प्रकृतेः क्रियात्यागे स्वर्गमपि न यान्ति । मोक्षाप्राप्तौ स्वर्गं नैवोपयान्तीति पाठो निवृत्त्यनुकूलः । ❀

16 ^a) D₅ यत्र (for बुद्धि^०). — ^b) K_{2. 4} M_{1. 6} विशेषाच्च (M_{1. 6} 'वश्'); K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. (as in text). 9 Da_{3. a1} Dn_{1. n1} D₅ D_{2. 3. 6. 8} विश-याश्च (for विशेषाच्च). K₄ [अ]पि (for च). ❀ C₉: विशेषा महाभूतानि । ❀ — ^c) Dn₁ [S]तिमानश्च (for 'भि^०'). — ^d) K₁ सन्भूतो; K₆ V₁ Bo. 6-9 Da_{3. a1} Dn_{1. n1} D₅ D_{2. 3. 5. 6. 8} समूहो (for संभूतो). K₇ D_{4. 9} [S]ज्ञान (for भूत-). K₁ T₂ -संज्ञिकः (for -संज्ञकः).

17 ^a) K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn_{1. n1} D₅ D_{2. 6-8} T G_{1-3.6} M_{1. 5-7} Cn. p एतस्य; C₉ एकस्य (as in text). T₂ [अ]न्या; M₁ [अ]द्य; Cpp हि (for [अ]द्या). D₅ प्रकृतिस्; T₂ प्रवृत्तिः. D₅ एतस्याद्या प्रवृत्तिस्तु. ❀ C₉: एकस्य महदाख्यस्य ॥ Cn: एतस्य भूतसंघस्य ॥ Cp: एतस्य मिलितस्य गुणसर्गस्य ॥ Cv: एकस्य सकलजीवप्रधानस्य चतुर्मुखब्रह्मणः । ❀ — ^b) Dn₁ संप्रवर्तते; D₅ स प्रवर्तते. — ^c) Bo. 8 (marg.). 9 D₄ M₇ द्वितीयां; B₈ Da₁ द्वितीयान्. Ś₁ K_{1. 2} B₈ (orig.) D₅ 1 मिथुनव्यक्तिः; K₇ D_{4. 9} 'नाव्यक्तिः; D₅ 'नं व्यक्तं (for 'नाव्यक्तिम्'). — ^d) Ś₁ K_{1. 2. 4} स (K₄ अ) विशेषाधिगच्छति; K₇ D_{4. 9} T₂ M_{1. 5. 6} अ (K₇ D_{4. 9} स). विशेषाज्ञिग^०; D₅ अविशेषाणि यच्छति.

C. 12. 7487
B. 12. 205. 25
K. 12. 203. 25

द्वितीया मिथुनव्यक्तिमविशेषान्नियच्छति ॥ १७
धर्मादुत्कृष्यते श्रेयस्तथाश्रेयोऽप्यधर्मतः ।

रागवान्प्रकृतिं ह्येति विरक्तो ज्ञानवान्भवेत् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

१९९

मनुरुवाच ।

यदा ते पञ्चभिः पञ्च विमुक्ता मनसा सह ।
अथ तद्रक्ष्यसे ब्रह्म मणौ सूत्रमिवापितम् ॥ १
तदेव च यथा सूत्रं सुवर्णं वर्तते पुनः ।
मुक्तास्वथ प्रवालेषु मृन्मये राजते तथा ॥ २
तद्ब्रह्मोऽपि मनुष्येषु तद्ब्रह्मस्तिमृगादिषु ।

तद्वत्कीटपतंगेषु प्रसक्तात्मा स्वकर्मभिः ॥ ३
येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोत्ययम् ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ ४
यथा ह्येकरसा भूमिरोषध्यात्मानुसारिणी ।
तथा कर्मानुगा बुद्धिरन्तरात्मानुदर्शिनी ॥ ५
ज्ञानपूर्वोद्भवा लिप्सा लिप्सापूर्वाभिसंधिता ।

18 ^a) M1.7 ज्ञेयस् (for श्रेयस्). — ^b) D1 T G1-3.6 M1.5-7 [अ]धर्मो (for [अ]श्रेयो). — ^c) K4 भगवान् (for राग*). B3 (marg.) Da3. a4 प्राकृतं (for प्रकृतिं). — ^d) B5 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 ध्यानवान् (for ज्ञान*).

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2-4. 6. 9 मनुबृहस्पतिसंवादे; M1. 6 मनुबृहस्पतिसंवादे महदादिपरिणामक्रमः; M5 'संवादे योग-कथनं; M7 'संवादे महदादिभिक्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn1 32; Dn4 Ds2 D7 T1 G1. 3. 6 M5 31; D8 M1. 6. 7 30; T2 G2 45. — *Śloka no.*: Da4 Dn1. n4 Ds 26.

199

1 D1 T G1-3.6 M1.5-7 बृहस्पतिः (for मनुः). — After the ref., Kumbh. ed. and Cv ins. a passage given in App. I (No. 14). — ^a) K6 V1 B0.6-9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5-8 तेः (for ते). Da4 यदा ते पंच मुक्तानि. — ^b) K6 V1 B0.6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T G1-3. 6 M5. 7 युक्तानि; K7 D4. 9 यतानि; B9 M5 मुक्तानि; Da4 lacuna; M1 त्क्तानि (for विमुक्ता). ✽ Cn: युक्तानि निगृहीतानि। ✽ — ^c) K4 जयैतद्; K7 जय ते (for अथ तद्). K1 द्रक्ष्यसे; K6 B0.6-9 Da3 Dn1. n4 Ds2

(before corr. as in text) D2. 3. 7 T1 G1-3. 6 द्रक्ष्यते; K7 द्रक्ष्यसे; Da4 Ds1 D6. 8 रक्ष्यते; D4. 9 रक्षसि (for द्रक्ष्यसे). — ^d) K2 सूतम् (for सूत्रम्). D1 T G1-3. 6 M5 [आ]हितं (for [अ]पितम्).

2 ^b) K2 सुवर्णो; D1 T G1. 3. 6 सौवर्णे. — ^c) V1 B9 च (for [अ]थ). T2 (G1. 3 M1. 5-7 प्रवालेषु. — T1 om. (hapl.) 2^d-3^a. — ^d) K7 Ds1 T2 G1. 2 मृन्मये. K2. 4 G1 राजते (for राजते).

3 T1 om. 3^a (cf. v. 1. 2). — ^a) K6 V1 B0.6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 गोक्ष; B9 गो* (for गोषु). — ^b) M1. 7 वाजि- (for तद्बद्). — ^c) Da4 कीटि- (for कीट-). — ^d) Ś1 K1. 2. 4 मुक्त आत्मा; K7 D4. 9 प्रसक्तात्म; Da4 corrupt (for 'क्तात्मा). Ś1 K1. 2. 4 D4. 9 स्वकर्मसु (for 'भिः).

4 = (var.) 11. 11*, lines 1-2: B. 15. 34. 18; Manu. 12. 81. — ^a) Ds om. the first येन. — V1 reads 4^{be} on marg. B9 om. 4^{ed}. — ^d) Da4 Ds1 om. the second तत्. K2 कालम् (for फलम्).

5 ^a) D1 T1 G1. 2 यदा (for यथा). K2. 4 भूतिर् (for भूमिर्). ✽ Cv: एकरसा भिन्नभिन्नरसा, एकीभूत-नानारसा वा । एके मुख्यान्वकेवला इत्यमरः । ✽ — ^b) K6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 ओ (Dn1 औ) षध्य-यानु; Ds1 औषध्यात्मानु- (for औष*). — Ś1 K1. 2. 4. 7 om. (1 hapl.) 5^{ed}. — ^c) D7 G1. 2 धर्मानुगा; M6 कर्मांतरा (for कर्मानुगा). — ^d) B9 अंतरात्माथ- (for

अभिसंधिपूर्वकं कर्म कर्ममूलं ततः फलम् ॥ ६
 फलं कर्मात्मकं विद्यात्मकं ज्ञेयात्मकं तथा ।
 ज्ञेयं ज्ञानात्मकं विद्याज्ज्ञानं सदसदात्मकम् ॥ ७
 ज्ञानानां च फलानां च ज्ञेयानां कर्मणां तथा ।
 क्षयान्ते तत्फलं दिव्यं ज्ञानं ज्ञेयप्रतिष्ठितम् ॥ ८
 महद्भि परमं भूतं युक्ताः पश्यन्ति योगिनः ।
 अबुधास्तं न पश्यन्ति ह्यात्मस्था गुणबुद्धयः ॥ ९
 पृथिवीरूपतो रूपमपामिह महत्तरम् ।
 अद्भ्यो महत्तरं तेजस्तेजसः पवनो महान् ॥ १०

°स्मात् । Ds1 -दर्शना; D1.9 -सारिणि; D6 -दर्शनी
 (for -दर्शनी).

6 °) T1 G2.3.8 ध्यान- (for ज्ञान-). K6 B7 Dn1.
 n4 Ds D2.3.5.8 -पूर्वा भवेत्; D5 -पूर्वाद्भवेत् (for
 -पूर्वाद्भवा). D9 लिप्सा. — °) Das. a4 -पूर्वभि-; Dn4
 -पूर्वनि (for -पूर्वभि-). G1.2 -वर्धिता (for -संधिता).
 ✽ Ca: अभिसंधिता, इदं कथं साधयामीतिरूपः प्रयत्न एवा-
 भिसंधिः । ✽ — °) hypermetric. — °) D6 om.
 कर्म. K7 D4.7.9 T G1-3.8 M1.5-7 -पूर्व (for -मूलं).
 K7 D4.9 अतः (for ततः). K2 परं (for फलम्).

7 °) D4 om. फलं. K7 D4.9 विद्धि; D2.5.8 वि-
 द्यात् (for वि-). — °) T2 धर्म (for कर्म). — °)
 Das जेयं (for ज्ञेयं). — °) B9 G1.2 ज्ञेयं; D6 दानं
 (for ज्ञानं). D2 om. सद. K4 ज्ञानं ज्ञेयं सदात्मकं.
 — After 7, Kumbh. ed. Cv ins.:

541* तदेवमिष्यते ब्रह्म संख्यानाद्विनिभिद्यते ।

8 V1 om. 8ab. — °) S1 K1.2.4 क्षयं ते; Dn4
 D4 ज्ञेयान्ते; D6 देहान्ते (for क्षयान्ते). K6.7 Bo.6-8
 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 T G1-3.8 M1.5-7 यत्;
 D9 सत् (for तत्). Dn1 विद्या (for दिव्यं). ✽ Ca:
 दिवि भवं दिव्यम्, अननुभूतम् ॥ Cn: दिव्यं ज्ञानमिति पाठे
 दिवि हार्दाकाशाख्ये कारणे ब्रह्मणि भवं दिव्यम् । ✽ — °)
 K2.4 ज्ञायज्ञेय- (sic); K7 D4.9 ज्ञाने ज्ञेय- (D9 'यं');
 V1 Bo.6.8.9 Das. a4 Ds D2.3.8 ज्ञानं ज्ञेये (D6 'यं');
 G8.8 ज्ञेये ज्ञानं (for ज्ञानं ज्ञेय-).

9 °) D5 महद्भि. ✽ Cn: भूतं नित्यसिद्धम् । ✽
 — °) K6 Bo Dn1. n4 Ds D2.3.8 यत्प्र-; K7 D9
 युक्ताः (for युक्ताः). D4 पश्यति. — °) K1 आबुधास्तः;
 Das T2 G1-3.8 M1 अबुधास्तः; Dn1 Ds1 (before corr.)

पवनाच्च महद्भ्योम तस्मात्परतरं मनः ।
 मनसो महती बुद्धिर्बुद्धेः कालो महान्स्मृतः ॥ ११
 कालात्स भगवान्विष्णुर्यस्य सर्वमिदं जगत् ।
 नादिर्न मध्यं नैवान्तस्तस्य देवस्य विद्यते ॥ १२
 अनादित्वादमध्यत्वादनन्तत्वाच्च सोऽव्ययः ।
 अत्येति सर्वदुःखानि दुःखं ह्यन्तवदुच्यते ॥ १३
 तद्ब्रह्म परमं प्रोक्तं तद्धाम परमं स्मृतम् ।
 तद्रत्ना कालविषयाद्विमुक्ता मोक्षमाश्रिताः ॥ १४
 गुणैस्त्वैतैः प्रकाशन्ते निर्गुणत्वात्ततः परम् ।

C. 12. 7500
 B. 12. 206. 15
 K. 12. 204. 27

°ज्ज्ञास् (for °धास्). Das तत्र (for तं न). — °) K6
 V1 Bo.6-9 Dn1. n4 Ds D2.3.5-8 T G1-3.8 M1.5-7
 Cap ह्या (B8 आ)त्मस्थं; Das आत्मस्था (for ह्या).

10 K1 om. 10. — °) G1 प्रथिवी-. S1 K2.4 B8
 (marg.) पृथिव्यास्तु महद्भूपम्. — °) D4.9 T1 G1 इव
 (for इह). Das अपादि**मिहिरं.

11 °) K1 पृथिव्यास्तु महद्भ्योम. — °) G8 स्मृतिः
 (for स्मृतः).

12 °) K1 D5 कालात्म- (D5 °स्मा) (for कालात्स).
 Das विष्णुं (for विष्णुर्). — °) T2 सत्यम् (for
 सर्वम्). — °) K1.4 नादि. K7 D4.9 नैवान्तं. D5
 नादिमध्यं न चैवान्तं. — °) M5 यस्य (for तस्य). D7
 वेदस्य (for देवस्य).

13 °) V1 अवध्यत्वाद् (for अमध्य*). — °) T2
 अनन्दत्वाच्च. — D7 reads 13°-19° on marg. — °) S1
 K1.2.4 V1 B8.9 अन्वेति; G1 अन्वेति (for अत्येति).
 G1 सुख- (for सर्व-). S1 K1.2 D4.9 -भूतानि (for
 -दुःखानि). — °) K7 D4.9 इत्यते (for उच्यते).
 D5.7 दुःखस्यांतं स उच्यते.

14 D7 reads 14 on marg. — °) T1 परम- (for
 'मं). B8 Das. a4 व्यक्तं (for प्रोक्तं). — °) K6 V1
 Bo.8 Das Dn1. n4 Ds D2.3.8 T G1-3.8 M1.6 पदं;
 Ds M5.7 मतं (for स्मृतम्). K1 तद्धा परमसंस्मृतं (sic).
 — °) V1 G2.6 विषया (for 'याद्). — °) D5.7 विमुक्तो
 (for 'क्ता). Das lacuna; T G1.3.8 मुक्तिम् (for
 मोक्षम्). K1 D5.7 आश्रितः.

15 D7 reads 15 on marg. — °) S1 (sup. lin.)
 K1.6 V1 Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 गुणैस्त्वैते;
 K7 D4.9 गुणैस्त्वैते; D5.7 M5.8 गुणास्त्वैते; D6 गुणे

C. 12. 7500
B. 12. 206. 15
K. 12. 204. 27

निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथानन्त्याय कल्पते ॥ १५
ऋचो यजूंषि सामानि शरीराणि व्यपाश्रिताः ।
जिह्वाग्रेषु प्रवर्तन्ते यत्नसाध्या विनाशिनः ॥ १६
न चैवमिष्यते ब्रह्म शरीराश्रयसंभवम् ।
न यत्नसाध्यं तद्ब्रह्म नादिमध्यं न चान्तवत् ॥ १७
ऋचामादिस्तथा साम्नां यजुषामादिरुच्यते ।
अन्तश्चादिमतां दृष्टो न चादिर्ब्रह्मणः स्मृतः ॥ १८
अनादित्वादनन्तत्वाच्चदनन्तमथाव्ययम् ।

तेषु (sic); T₁ G₁-3 ६ गुणैस्तस्थैः; M₁ गुणास्वेताः; M₁ गुणास्वेतैः (for गुणैः); Ś₁ K₁ प्रकाशयते. —^a) K₁ धर्मास्. —^a) D₅ नांथाय; G₁-3 [अ]नंताय.

16 D₇ reads 16 on marg. —^b) D₅-7 व्यवस्थिताः (for व्यपाश्रिताः). Ś₁ K₁-2.4 शरीरं चाप्यपा (K₁ 'मा')-श्रिताः. —^c) D₄ जिह्वाग्रेषु. —^d) K₁-4 D₄ यज्ञः; K₇ D₄-9 C₇ यज्ञः; D₅ D₆-7 यत्र (for यत्न-). D₂-4 साध्या; T₂ साध्याद् (for साध्या). * Cp: यत्नसाध्याः कण्ठतालवादिष्वहनप्रयत्नजन्मानः ॥ C₇: यज्ञेन परमात्मना साध्यः अविनाशी मोक्षो यस्य तस्य जिह्वाग्रे इति संबन्धः । *

17 D₇ reads 17 on marg. —^a) D₁ न स्वे च (for न चैवम्). B₆ (marg. as in text) कल्पते (for इष्यते). —^c) K₂-4 यज्ञः; K₇ D₂-7 यत्र (for यत्न-). D₄-7 यद्; T₁ तु (for तद्). —^d) D₅ नादीमध्यं. D₄ वांतवत्; D₆ चांतवान्.

18 D₇ reads 18 on marg. —^a) K₁ संत्रां (for साम्नां). —^c) D₇ चादिमती; G₂ 'मता (for 'मतां). M₁ दृष्टो (for दृष्टो). —^d) K₁-6 V₁ B₆-9 D₄-2.4 D₅ D₂-2.5-8 तु (for च). G₁ सतः (for स्मृतः).

19 D₄ om. 19^{ab}; D₇ reads it on marg. —^a) T G₁-3.6 M₁-6 अमध्यत्वाद् (for अनन्त-). —^b) D₅-2 अनामयं (for अथाव्ययम्). T G₁-3.6 M₁-7 अनन्त- (M₁-7 'मध्य'त्वाच्च सोव्ययः. —^c) K₅ V₁ B₆-9 D₄-2.4 D₅ D₂-2.5-8 M₁-5-7 निर्दुःखं (M₇ 'खो'); D₇ T G₁-3.6 निर्दुःखो (for 'द्वं). —^d) K₆ B₆-9 D₄-2.4 D₅ D₂-2.5-8 M₁-5.6 द्वंद्वा- (M₁ 'द्वं'भाव (D₆ 'वा')स; G₂ द्वंद्वाभावाद् (for द्वंद्वा'). T₂ अतः परः.

20 ^a) Ś₁ K₁-4 B₆ (marg.) अनिष्टतो; D₇ T G₁

अव्ययत्वाच्च निर्द्वंद्वं द्वंद्वाभावात्ततः परम् ॥ १९
अदृष्टतोऽनुपायाच्चाप्यभिसंधेश्व कर्मणः ।
न तेन मर्त्याः पश्यन्ति येन गच्छन्ति तत्परम् ॥ २०
विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च दर्शनात् ।
मनसा चान्यदाकाङ्क्षन्परं न प्रतिपद्यते ॥ २१
गुणान्यदिह पश्यन्ति तदिच्छन्त्यपरे जनाः ।
परं नैवाभिकाङ्क्षन्ति निर्गुणत्वाद्गुणार्थिनः ॥ २२
गुणैर्यस्त्ववरैर्युक्तः कथं विद्याद्गुणानिमान् ।

M₇ अदृष्टतो; Cpp अज्ञानाद् (for अदृष्टतो). Ś₁ K₁-2 [5]नपेयाच्च (K₁ 'श्र); K₇ D₁-9 [5]भ्यु (K₇ 'नु)-पायस्य (for अनुपायाच्च). —^b) K₁ [अ]प्यति; K₁-6 V₁ B₆-9 D₄-2.4 D₅ D₂-2.5-8 C₇ प्रति; M₁-6 व्यभि- (for [अ]प्यभि-). D₂-1 संधिश्च; D₄-9 सत्तेश्च (for संधेश्च). B₆ (marg. as in text). 7.8 (marg.) Cpp अकर्मणः; B₆ न कं; D₆ च कर्मणा (for 'र्मणः). * Cp: प्रतिसंधेः फलाभिसंधिना कर्माचरणत्वात् । * —^c) K₂ कृतेन (for न तेन). Ś₁ K₁-2.4 पश्यन्ते. B₆-9 D₇ T G₁-3.6 M₁-5-7 न तन्मर्त्याः (B₆-9 ते मर्त्याः; D₇ तं मर्त्याः; G₁-2 तन्मर्त्याः) प्रपश्यन्ति. —^d) D₆ reads 20^a-22^a twice. —^e) Ś₁ K₁-2.4.7 D₂-1 D₄-2.4 पदं (for परम्).

21 For the repetition in D₆, cf. v. l. 20. —^a) B₆-9 D₄-2.4 संपर्काच्च (for संसर्गाच्च). —^b) K₁ न; K₇ D₄ [अ]पि; B₆ D₄ तु; D₆ [अ]थ (for च). K₇ D₄ [अ]दर्शनात्; V₁ B₆ (marg.). 7-9 संशयात्; D₅ D₇ T G₁-3.6 M₁-5-7 संशयात् (for दर्शनात्). —^c) D₄ वा (for च). B₆ D₇ मनसा चेंद्रियग्रामम्. —^d) K₁ परेण; B₆ D₇ अक्षरं; D₅ (both times) परं तत्; D₆ lacuna; G₁ परं नः (for परं न). K₁ प्रतिपश्यते.

22 For the repetition in D₅, cf. v. l. 20. —^a) Ś₁ V₁ यदि हि; D₅ हि यदि; D₅ (both times) इह न; M₁-6.7 यदीह (for यदिह). —^b) D₅-7 G₂-6 यदि- (D₅ 'दी'च्छन्ति (for यदि'). K₁ जनः. —^c) D₄ पर- (for परं). D₅ om. from नैवाभि up to सह (in 23^d). Ś₁ K₁-2.4.7 D₄-9 चैव; B₆ (marg.) एव (for नैव). K₇ D₄-9 गच्छन्ति (for काङ्क्षन्ति). —^d) D₆ निर्गु-णाच्च (for 'णत्वाद्). * Cp: गुणैर्यस्त्ववरैर्योगादीश्वरत्वम् । *

23 D₅ om. 23 (cf. v. l. 22). —^a) K₇ D₄-9 M₇ त्वपरं (for त्ववरं). D₄ T₂ युक्तं. —^b)

अनुमानाद्धि गन्तव्यं गुणैरवयवैः सह ॥ २३
 सूक्ष्मेण मनसा विप्रो वाचा वक्तुं न शक्नुमः ।
 मनो हि मनसा ग्राह्यं दर्शनेन च दर्शनम् ॥ २४
 ज्ञानेन निर्मलीकृत्य बुद्धिं बुद्ध्या तथा मनः ।
 मनसा चेन्द्रियग्राममनन्तं प्रतिपद्यते ॥ २५
 बुद्धिप्रहीणो मनसासमृद्ध-
 स्तथा निराशीर्गुणतामुपैति ।
 परं त्यजन्तीह विलोभ्यमाना

हुताशनं वायुरिवेन्धनस्थम् ॥ २६
 गुणादाने विप्रयोगे च तेषां
 मनः सदा बुद्धिपरावराभ्याम् ।
 अनेनैव विधिना संप्रवृत्तो
 गुणादाने ब्रह्मशरीरमेति ॥ २७
 अव्यक्तात्मा पुरुषोऽव्यक्तकर्मा
 सोऽव्यक्तत्वं गच्छति ह्यन्तकाले ।
 तैरेवायं चेन्द्रियैर्वर्धमानै-

C. 12. 7513
 B. 12. 206. 28
 K. 12. 204. 40

Ds विद्यात्. Ś1 K1.2.4 इमान्गुणान् (by transp.); Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3.8 परान्गुणान्; Ds परापरं. — With 23^{ed}, cf. B. 14. 48. 6^{ab}. — ^a) K7 D1.7.9 T1 G1-3.6 Cv मन्तव्यं (for गन्तव्यं). — ^d) K4.6 Bo.6 (marg. as in text). 7-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3.6-8 T G1-3.6 M1. 5-7 परं (for सह).

24 ^a) Ks Dn1 सूक्ष्मेन; D1.9 सूक्ष्मेण. Ds1 विप्रो; D1 विप्रो; Gs.6 विदेद् (for विप्रो). — ^b) T2 वाचं (for वाचा). K7 D4.9 वक्तुं (for वक्तुं). K7 Ds शक्नुमः; M7 (sup. lin.) संशयः. — Das. om. 24^{ed}. 24^{ed} is partly damaged in B7. — ^c) K1 मानो (for मनो). — ^d) K7 D1.5.9 तु (for च).

25 25^{ab} is damaged in B7. — ^a) Ds निर्मलं (for 'ली'). D1.5 कृत्वा (for 'कृत्य'). — ^b) V1 Ds M1.6 transp. बुद्धिं and बुद्ध्या. Ks V1 Bo. 6.8.9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3.6.8.8 Ms मनस्तथा (Bs 'दा') (by transp.); Gs M1.7 तथात्मनः; Gs.6 तदा मनः. — ^d) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3.6-8 T G2. 3.6 M1. 5-7 अक्षरं; G1 अरक्षं (for अनन्तं).

26 ^a) T2 Gs.6 बुद्ध्या (for बुद्धि-). Ś1 K1.2.4.7 Ds1 -प्रहीनो; V1 -प्रवीणो; Bo.9 Das. a1 -प्रणीता; Bs D4 -प्रहीणा (for -प्रहीणो). Bo.8 (marg.).9 Das Ds [अ]समृद्धा (Ds 'द्धा')स; G1 'समृत्त्यस' (for 'समृद्धस'). * Cn: बुद्ध्या चरमवृत्त्या ध्यानपरिपाकोत्थया प्रहीणः निर्वृत्तिकः । मनसा विचारात्मकेन समृद्धः पूर्वमिति शेषः । * — ^b) Ks.7 V1 Bo.6 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3.6.8 निराशिषं (K7 'षा') निर्गुणमभ्युपैति; Bs (orig.). 7-9 Das. a1 निराशिषं निर्गुणमावर्जति; Ds तथा निराशीषं वाभ्युपैति (sic). — ^c) Bs T2 परि- (for परं). Das त्यजति ह; D7 T1 G1-3.6 M5.7 त्यज (M7 'ज')त्येव (for 'न्तीह'). K4.6 V1 Bo. 6.7.9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2.

3.6.8 Gs विलोभ्यमाना; D7 T1 G1.2 M7 विलोभ्यमानो; T2 विमोह्यमाना (for विलोभ्य). — ^d) D7 T G1.2 M7 हुताशनो वायुमिवे (D7 T1 'रिवे')धनस्थः (M7 'स्थ').

27 ^a) Ks.7 Ds गुणादानं (for 'दाने'). — ^b) Bo. 6.7.8 (marg.).9 D7 T G1-3.6 M7 विद्धि; Ds सिद्धि- (for बुद्धि-). Dn1 Ds -परापराभ्यां (for 'वराभ्याम्'). * Ca: गुणादाने इति, बुद्धिपरावराभ्यामिति तादर्थ्यं चतुर्थी। तेन बुद्धेः परोऽयमात्मा तत्कृते ये ज्ञानादयो गुणास्तेषामादाने ये च बुद्धेरवरा विषयास्तेषां विप्रयोगे मनः सदा कार्यम् ॥ Cp (after giving the तादर्थ्यं चतुर्थी explanation): यद्वा पञ्चर्थे पञ्चमी । परावरयोर्विषयेन्द्रिययोर्गुणादाने गुणोच्छिन्नो मनो विद्धि बुद्धमित्यर्थः ॥ Cs: गुणादाने शरीरपरिग्रहे जनने, तेषां विप्रयोगे मरणे च, परावराभ्याम् परा बुद्धिः अवर इन्द्रियवर्गः ताभ्यां सहितं मनः सवासीति विद्धि । * — ^c) Ś1 K1.2 D7 T1 G1.2.6 [ए]वं; D4 [अ]द्य (for [ए]व). Das शं प्रवृत्तो; D4 Ds संप्रवृत्तो; D7 T1 G1.2 M1.6.7 संप्रयुक्तो (for 'वृत्तो'). — ^d) Dn1 D2.3.8 गुणापाये (for 'दाने'). Cap ब्रह्म शरीरम् (for ब्रह्मश'). * Cv: ब्रह्मशरीरं वैकुण्ठादिलोकस्थितपरब्रह्मणः शरीरम् । एति प्राप्नोति । निर्गुणनिराकारब्रह्मावासिर्माक्षो नेति सूचयितुं ब्रह्मशरीरमित्युक्तम् । *

28 ^a) D7 T1 G1-3.6 विश्वकर्मा (for 'व्यक्त'). — ^b) V1 Ds om. सो. D4 [5]वाक्तृत्वं (for 'व्यक्तत्वं'). D7 G1.2 दृश्यते (for गच्छति). G1 ह्यन्तकाले. — ^c) D4 G1 वैद्वियैर; T2 Gs वैद्वियैर. K7 Bo Ds. 4.7.9 G1 M1.7 वध्यमानैर; V1 B7.8 (marg. as in text).9 Ds1 Cp वध्यमानो; Bs Ds2 (also as in text) वर्धमानो; Das 'मानौ' (for 'मानैर'). Ds तैरेव पञ्चेन्द्रियवर्धमानो. — ^d) Bo-9 Das. a1 ग्लायन्नैव; Ds हीयन्तिर्न; D7 T G1 M6 गायन्नैव (for 'ग्लाय'). K7 D4.5 वर्धते; Bs-9 Das. a1 Ds Cp. 8 [आ]वर्तते (for

C. 12. 7573
B. 12. 206. 29
K. 12. 204. 40

ग्लायद्भिर्वा वर्तते कर्मरूपः ॥ २८
सर्वैरयं चेन्द्रियैः संप्रयुक्तो
देहः प्राप्तः पञ्चभूताश्रयः स्यात् ।
नासामर्थ्याद्गच्छति कर्मणेह
हीनस्तेन परमेणाव्ययेन ॥ २९
पृथ्व्या नरः पश्यति नान्तमस्या
ह्यन्तश्चास्या भविता चेति विद्धि ।
परं नयन्तीह विलोभ्यमानं
यथा पुत्रं वायुरिवाणवस्थम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

वर्तते). Ś1 K1. 2. 4 T2 M1. 7 कर्मरूपं (M1 'पा'); K6 B6 (marg.) Dn1 Ds D2. 3. 5. 6. 8 [S] कामरूपः (for कर्म). ☞ Ca: ग्लायद्भिः अनपेक्षितविषयसङ्गात् । चर्धमानैश्चाभिमतविषयसङ्गात् ॥ Cn: ग्लायद्भिर्वा । वाशब्द उपमानार्थे । ग्लायद्भिर्वा वर्तते लोकद्वये संचरति वटाकाशवत् । आर्षो विभक्तिव्यत्ययः ॥ Cp: [आ] वर्तते नानायोनिषु बंधमीति । ☞

29 °) Da1 इयं; G3. 6 एवं (for अयं). Ś1 K1. 2. 4 कर्मयुक्तो (for संप्र). —^b) K6 देहे; K7 Bo. 6. 8. 9 Da3. 24 D4. 3. 9 M1. 6 देहः; B7 Dn1. 24 Ds D2. 3. 5. 6 T G2. 6 M7 देहं (for देहः). K7 M7 प्राप्तिं; M1. 6 प्राप्तिः (for प्राप्तः). —^c) V1 B6. 9 D7 T G1-3 M1. 5-7 न सामर्थ्याद् (for नासा). K1. 4 कर्म नेह; K7 D4. 9 M1. 6. 7 'णो हि; Dn4 'णो ह; G6 'णीह (for 'णेह). ☞ Ca: कर्मणेहेति । कर्मणः इति प्राप्ते विसर्गलोपे पुनः संधिः पादपूरणाय । ☞ —^d) G6 विहीनचेतनः; G6 विहीनस्तेन (for हीनस्तेन). Ś1 K1 परमेन; K4 [अ] परमेण.

30 °) K1. 2 पृथ्व्या; D7 G1. 2 पृथिव्या (G1 'व्यां); M1 वृत्त्या; M7 (sup. lin. as in text) पृथ्या (for पृथ्व्या). D4 [अ] नरः (for नरः). K2 पात्यति (for पश्यति). —^b) T2 अंतश् (for ह्यन्तश्). Da3. 24 चात्मा (for चास्या). Ś1 K1. 2 B8 वेह; B8. 7 Da3. 24 चेह (for चेति). K7 D5. 9 बुद्धिः; D4 बुद्धः (for विद्धि). —^c) D6 पारं (for परं). D6 न जानाति; D7 T G1-3. 6 M5. 7 न यातीह (D7 'व) (for नयन्तीह). K1. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. 24 Dn1. 24 D2-3. 9 विलोभ्य (K1 'व्य; D4. 9 'व्य) मानं; D6 D7 T

दिवाकरो गुणमुपलभ्य निर्गुणो
यथा भवेद्वचपगतरश्मिमण्डलः ।
तथा ह्यसौ मुनिरिह निर्विशेषवा-
न्स निर्गुणं प्रविशति ब्रह्म चाव्ययम् ॥ ३१
अनागतिं सुकृतिमतां परां गतिं
स्वयंभुवं प्रभवनिधानमव्ययम् ।
सनातनं यदमृतमव्ययं पदं
विचार्य तं शमममृतत्वमश्नुते ॥ ३२

G1-3 6 M5. 7 विलोभ्य (Ds 'व्य) मानो; M1. 6 विलोभ्य-
माणा (for 'भ्यमानं). ☞ Ca: परं ब्रह्म नयन्ति प्राप्नुवन्ति,
अर्थात्कर्माणि । ☞ —^d) K1. 2 G1 वायुम् (for वायुर).

31 °) D6 रश्मिम् (for गुणम्). Ś1 K1. 2 कर्मणो;
D6 निर्मलो (for निर्गुणो). ☞ Ca: गुणं तीव्रकरस्त्वम् । ☞
—^b) K4. 6 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 5. 6. 8
G2 अपगत- (for व्यप). —^c) D7 G1. 2 ततो (for
तथा). D7 T G1-3. 6 अपि (for इह). G1 निर्विशेषात्
(for 'शेषवान्). ☞ Ca: निर्विशेषवान् विषयासङ्ग-
हीनः । ☞ —^d) M1 निर्गुणः. K7 D4. 5. 9 स निर्गुणं
पश्यति यत्तदव्ययं.

32 D7 G1 om. (hapl.) 32^{ab}. Ś1 K1. 4 transp.
32^{ab} and 32^{cd}. —^a) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. 24
Dn1. 24 Ds D2-3. 8. 9 M1. 6 अनागतं; T1 G8. 6 'गतां;
T2 M5. 7 'गतां (for 'गतिं). K3 V1 सुकृतिमतां; K4.
6. 7 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. 24 Ds D2-3. 8. 9 M5 'तवतां;
B8 (marg.) 'तिवतां (for 'तिमतां). —^b) T G8. 6
M6 स्वयंभुवः (for 'भुवं). T1 G3. 6 प्रकृति- (for
प्रभव-). D6 विधानम् (for निधानम्). —^c) K6
Bo Dn4 Ds D2. 3. 6 अनादिमध्यामृतम्; B7-9 Da3. 24
सनातनाद्यदमृतम् (for 'नं यदमृत'). K7 D9 अक्षयं;
D7 T G1-3. 6 Cs अक्षरं (for अक्षय्यं). K6. 7 Bo. 6-9
Da3. 24 Dn1. 24 Ds D2-3. 8. 9 T G1-3. 6 M5. 7 भुवं
(for पदं). D6 सनातनं पदममृतं भुवं व्ययं. —^d) K4
Dn1 Ds D8 T2 M5. 7 निचार्य; D7 T1 G1-3. 6 निश-
र्य (for विचार्य). K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1.
24 D2. 3. 8. 9 तत्परम्; D6 तच्छमम्; D4. 9 G8. 9 तं

२००

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।
 कर्तारमकृतं विष्णुं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ १
 नारायणं हृषीकेशं गोविन्दमपराजितम् ।
 तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि केशवम् ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 श्रुतोऽयमर्थो रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पतः ।
 नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ ३

समम्; Ds ते हतम्; Dr तं शर्मम्; G1 तं शरम्
 (for तं शमम्). K1 Ds1 अमृतमश्रुते; B2-9 Das. a4
 अमृतं समश्रुते (for अमृतस्वम्).

Colophon om. in Da4 (Ks. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2.
 ns D1 G4. 5 M1-4 absent). — *Sub-parvan*: Ś1 K1.
 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6
 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7
 V1 Bo. 6-9 Das Dn1 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मनु-
 बृहस्पतिसंवादः समाप्तः (Bs. 9 Das Dn1 Ds om. समाप्तः);
 M1. 6. 7 (also) ब्रह्मप्राप्त्युपायः; M2 (also) मनुबृहस्पति-
 संवादे भगवत्प्राप्त्युपायकथनं. Ca adds at the end:
 मनोबृहस्पतौ शिष्ये संवादः परमाद्भुतः । मया गुरुपदेशेन
 विवृतो बुधतोषकृत् ॥ — *Adhy. no.* (figures, words
 or both): B1 Dn4 Dr T1 G1. 8. 6 32; T2 G2 46;
 M1. 6. 7 31. — *Sloka no.*: Da4 30; Dn1. n4 32.
 — After 12. 199, Kumbh. ed. Cv ins. a passage
 given in App. I (No. 15).

200

☞ Ds Ms Cp. s transp. adhy. 200 and 201.

1 Da4 om. the ref. — ^a) K1 महाप्राज्ञ. — ^b)
 K1 अश्रुतं (for अच्युतम्). — ^c) K1 Ds अक्षयं; V1
 अक्षरं; D4 अक्षयं; Dr T1 G1-3. 6 Cp अमृतं (for
 अकृतं). — ^d) Ks. 7 V1 Bo. 9 Das. a4 Dn4 Ds प्रभ-
 (Da1 'भा)वाक्यं (for 'प्ययम्).

2 ^b) ☞ Cn: अपराजितं देहादिधर्मैर्जरादिभिरिति
 शेषः । ☞ — ^c) K4 भरतश्रेष्ठः; Dr T1 G1-3. 6 परमश्रेष्ठः.

असितो देवलस्तात वाल्मीकिश्च महातपाः ।

मार्कण्डेयश्च गोविन्दे कथयत्यद्भुतं महत् ॥ ४

केशवो भरतश्रेष्ठ भगवानीश्वरः प्रभुः ।

पुरुषः सर्वमित्येव श्रूयते बहुधा विभुः ॥ ५

किं तु यानि विदुर्लोके ब्राह्मणाः शार्ङ्गधन्वनः ।

माहात्म्यानि महाबाहो शृणु तानि युधिष्ठिर ॥ ६

यानि चाहुर्मनुष्येन्द्र ये पुराणविदो जनाः ।

अशेषेण हि गोविन्दे कीर्तयिष्यामि तान्यहम् ॥ ७

C. 12. 7524
 B. 12. 207. 7
 K. 12. 206. 8

3 ^b) G1 जामदग्न्यस्य.

4 ^a) K1 B9 D4. 5. 9 चैव (for तात). — ^b) T2
 धार्मिकश्च; G1. 3 वाल्मीकिश्च (for 'किश्च). Ds1 महा-
 तपः. — ^c) K1. 2 मार्कण्डेयश्च. Ks Dr T1 G1-3. 6
 गोविन्दं (for 'दे). — ^d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7 Das
 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 कथयंति (for
 'यति). — After 4, Kumbh. ed. ins.:

542* केशवस्य मया राज्ञश्च शक्या वर्णितुं गुणाः ।

इदंशोऽसौ हृषीकेशो वासुदेवः परात्परः ।

5 ^b) D4 M1 ईश्वराः (M1 'रं). M1 प्रभुः. — ^c)
 Ś1 K1. 2. 4 एषः; Ds M1. 7 एवं (for एव). — ^d)
 B3 (marg. as in text) Cp श्रवाः (for विभुः).

6 ^a) D4 Gs जु (for तु). — ^b) Ś1 K1 Da4 Ds
 ब्राह्मणः; Cp 'णाः (as in text). Ks. 7 Bo. 6-9 Dn4
 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 -धन्वनि; V1 -धन्विनः;
 Das. a4 -धन्विने; Dn1 -धन्विनि (for -धन्वनः). — ^c)
 K1 माहात्म्यानि; K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4
 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 माहात्मनि (Ds 'मति-)
 (for माहात्म्यानि). B3 (marg. as in text) Dr T1
 G1-3. 6 महाबाहौ (for 'बाहो).

7 ^a) Ds वा (for च). K1 B9 मनुष्येन्द्रे (Bo
 'द्रा). — ^b) M1. 6. 7 मां (for ये). D2 om. from
 पुराण up to शयानः (in 10^b). Ks ह्यपराणि विदो
 जनाः. — ^c) K4 गोविन्दो. Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4
 Dn1. n4 Ds Ds. 6. 8 कर्माणि त्विह गोविन्दे; K1 D4. 5.
 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 श्रुत्वा स (K1 D4. 5. 9 शृणु स;
 M1. 5-7 श्रवात्स) वर्णि गो. — ^d) K1 D4. 5. 9 तान्यपि
 (for 'हम्).

C. 12. 7525
B. 12. 207. 8
K. 12. 206. 9

महाभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।
वायुज्योतिस्तथा चापः खं गां चैवान्वकल्पयत् ॥ ८
स दृष्ट्वा पृथिवीं चैव सर्वभूतेश्वरः प्रभुः ।
अप्स्वेव शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ९
सर्वतेजोमयस्तस्मिञ्शयानः शयने शुभे ।
सोऽग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमचिन्तयत् ॥ १०
आश्रयं सर्वभूतानां मनसेति विशुश्रुम् ।
स धारयति भूतात्मा उभे भूतभविष्यती ॥ ११

8 D₂ om. 8 (cf. v. l. 7). — ^a) B₆ (marg. as in text) गोविंदे (for भूतात्मा). — ^b) D₆ परात्मा (for महात्मा). Cp पुरुषोत्तमः. — T₁ G₁ om. (hapl.) 8^a-9^a; V₁ reads the same on marg. — ^c) K₁ B₈ (marg.) D₉ ज्योतिः. — ^d) K₈. 7 Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₈-9 T₂ G₂. 3. 6 M₁. 5-7 च गां च (Da₄ गा च; D₉ गां वा; M₇ गाश्च) (for गां चैव). K₄ [अ]न्वकल्पयेत्; Bo Dn₁ G₃. 6 [अ]नुकल्पयत्; M₆ [अ]प्य (for [अ]न्व).

9 D₂ T₁ G₁ om. 9 (cf. v. l. 7, 8). V₁ reads 9 on marg. — ^a) K₄. 6 Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₈. 6. 8 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K₇ D₄. 5. 9 स द (D₉ इ) द्वा पवनादीनि; V₁ असृजद्विविधं चैव; D₇ T₂ G₂. 3. 6 M₁. 5-7 सृष्ट्वा महांति भूतानि. — ^c) K₄ अश्वेव; K₇ अप्स्रैव; Bo अप्स्रंतः. D₈ भवनं (for शयनं). — ^d) B₈. 8 (marg. as in text) पुरुषोत्तमः (for 'पुत्तमः').

10 D₂ om. up to शयानः (cf. v. l. 7). Da₁ om. 10^a. 10^a is damaged in Br. — ^a) G₃. 6 यस्मिन् (for तं). — ^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 6. 8 पुरुषोत्तमः (for शयने शुभे). — ^c) D₆ T₂ M₁. 6 सोऽग्रजः. — K₇ om. (hapl.) 10^a-11^a. — ^d) K₄. 6 V₁ Bo Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 6. 8 अकल्पयत् (for अचिन्तं). ☞ Cn: संकर्षणमहंकारम् । ☞

11 K₇ om. 11^a (cf. v. l. 10). — ^a) K₆ D₅ G₃. 6 आश्रयः (for 'यं'). — ^b) K₂. 4 मनसी (for 'सा'). K₄. 7 D₄. 5. 9 विशुश्रुम्; K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 6-8 T₂ G₁-3. 6 M₁. 5-7 [इ]ह शुश्रुम् (K₆ Da₁ D₇ T₂ G₁-3 M₁. 6. 7 'मः) (for विशु). — ^c) K₆ Da₄ धारयती (for 'यति). K₆ Bo. 6 (marg.). 7-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 भूतानि (for 'त्मा). — ^d) K₄. 7 Da₁ Dn₁ D₅. 3 T₂ G₁. 2 M₇ -भविष्यति (for 'व्यती). — After 11, D₇

ततस्तस्मिन्महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि ।
भास्करप्रतिमं दिव्यं नाभ्यां पद्ममजायत ॥ १२
स तत्र भगवान्देवः पुष्करे भासयन्दिशः ।
ब्रह्मा समभवत्तात सर्वभूतपितामहः ॥ १३
तस्मिन्नपि महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि ।
तमसः पूर्वजो जज्ञे मधुर्नाम महासुरः ॥ १४
तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् ।
ब्रह्मणोपचितिं कुर्वन्नघान पुरुषोत्तमः ॥ १५

T G₁-3. 6 M₆ Kumbh. ed. ins. :

543* प्रभुश्चमसृजत्तस्मात्सर्वतेजःप्रकाशकम् ।
अनिरुद्धस्ततो जज्ञे सर्वशक्तिर्महाश्रुतिः ।
अप्सु व्योमगमः श्रीमान्योगनिद्रासुपेयिवान् ।
तस्मात्संजज्ञिरे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
लयस्थित्यन्तकर्माणस्त्रयस्ते सुमहौजसः । [5]

[(L. 1) G₂ -प्रकाशनं (for 'शक्तिम्'). — (L. 3) G₁. 2 Kumbh. ed. व्योमगतः (for 'गगः'). — D₇ T G₁-3. 6 M₆ om. lines 4-5.]

12 ^a) D₆ तस्मिन्नपि (for ततस्तस्मिन्). B₆. 8 Das. a₁ T₁ G₃. 6 M₆. 6 महाबाहौ; T₂ 'भागे (for 'बाहो). — ^b) G₁. 2 प्रादुर्भूतो (for 'भूते). — D₆. 7 T₁ G₁-3. 6 om. (hapl.) 12^a-14^a. — ^c) T₂ पद्मं (for दिव्यं). — ^d) T₂ दिव्यं नाभ्यामजायत.

13 D₆. 7 T₁ G₁-3. 6 om. 13 (cf. v. l. 12). 13^a is partly damaged in Br. — ^a) D₅ D₆ ततः स (for स तत्र). — ^b) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ D₅. 3. 8 आजयन्; K₇ D₆ भासयद् (for 'यन्'). — ^c) Ś₁ K₁. 2 तत्र (for तात). — ^d) Ś₁ K₁. 2 सर्व-लोक (for 'भूत). Da₁ -पितामह; D₆ D₆ -हिते रतः.

14 D₆. 7 T₁ G₁-3. 6 om. 14^a (cf. v. l. 12). — ^a) K₇ अस्मिन् (for तं). K₇ Das M₆ महाबाहौ (for 'बाहो). — ^b) K₆ Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 तमसा (Dn₁ 'सां); G₂ 'सं (for 'सः). B₆ पूर्वज (for 'जो). K₁ यज्ञे (for जज्ञे). ☞ Ca: तमसः तमोरूपस्य कैट-मस्य । ☞

15 ^a) V₁ मधुं तद्; B₆. 9 Das. a₁ ततस्तद् (for तमुग्रम्). — ^b) K₆ Bo. 6 (marg. as in text). 7-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 उग्रं कर्म (for उग्रो बुद्धिं). B₆. 7. 9 Da₄ D₆ M₇ समाश्रितं (for 'स्थितम्).

तस्य तात वधात्सर्वे देवदानवमानवाः ।
 मधुसूदनमित्याहुर्वृषभं सर्वसात्वताम् ॥ १६
 ब्रह्मा तु ससृजे पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।
 मरीचिमव्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ १७
 मरीचिः कश्यपं तात पुत्रं चासृजदग्रजम् ।
 मानसं जनयामास तैजसं ब्रह्मसत्तमम् ॥ १८
 अङ्गुष्ठादसृजद्ब्रह्मा मरीचेरपि पूर्वजम् ।
 सोऽभवद्भरतश्रेष्ठ दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ १९
 तस्य पूर्वमजायन्त दश तिस्रश्च भारत ।
 प्रजापतेर्दुहितरस्तासां ज्येष्ठाभवदितिः ॥ २०

— °) K1 G1.2 ब्राह्मणोपचिन्ति (K1 'तं'); K2 D6 ब्रह्म-
 णोपचिन्ति; Cp 'चिन्ति (as in text). * Cn: अपचि-
 तिसुन्नतिम् । * — °) K4 V1 Ds1 D5 पुरुषोत्तम.
 * Cn: पुरुषोत्तमः चिदात्मा । *

16 °) Ś1 K1.2.4 M5 एव (for सर्वे). D1 T1
 G1-3.6 तदाप्रभृति तं सर्वे. — °) B1 partly damaged.
 — °) D1 T G1-3.6 M1.5-7 मधुसूदन (for 'सूदनम्').
 — °) K4.6.7 V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1.24 Ds D2-9
 T G1-3.6 M1.5-7 ऋषभं (for 'वृ'). Bo.8.9 D4 -सत्व-
 (D1 'द्व')तां (for -सां).

17 K4 om. 17^a-18^b. — °) K6.7 Dn1 D4.7-9 T1
 G1-3.6 [अ]नुः; D5 [अ]पि (for तु). V1 D1 T
 G1-3.6 सृजते; M1.6 स सृजेत् (for ससृजे). — °) G2
 मानवान् (for 'सान्'). V1 G8 मानसा (G8 मनुष्या)नुषि-
 सत्तमान्. — °) K2 मरीचम्; V1 Dn4 'चिर्' (for
 'चिम्'). K7 Bo.6-9 Das.24 Dn1.24 D2-5.8 अज्यंगि-
 रसं (K7 D4 'सः') (for 'रसौ').

18 K4 om. 18^a (cf. v. l. 17). — °) D1 T2 G1.2
 M1 मरीचि (for 'चिः'). K2 कश्यपः; B1 कश्यपः; D1
 T G1-3.6 M1.5-7 काश्यपः. — D5 om. (hapl.) 18^b-21^a.
 — °) K6.7 V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1.24 Ds D2-3.6-9 T
 G1-3.6 M1.5-7 पुत्रमग्रजमग्रजः (D1 'जं'; G1.2 'ज'),
 — °) D4 तेजसं. K8 V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1.24 Ds
 D1.3.6.8 -वित्तमं; M1 -वत्तमं (for -सत्तमम्).

19 D5 om. 19 (cf. v. l. 18). — °) K6 V1 Bo.
 6-9 Dn1.24 Ds D2.3.6.8 ससृजे; Das.24 ससृजद्;
 G1 अग्रजद् (for अस्). G1 ब्रह्म. — °) K4 मरी-
 चेर्; V1 D8 मरीचेर्. G1 पूर्वजं.

सर्वधर्मविशेषज्ञः पुण्यकीर्तिर्महायशः ।
 मारीचः कश्यपस्तात सर्वासामभवत्पतिः ॥ २१
 उत्पाद्य तु महाभागस्तासामवरजा दश ।
 ददौ धर्माय धर्मज्ञो दक्ष एव प्रजापतिः ॥ २२
 धर्मस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चामिततेजसः ।
 विश्वेदेवाश्च साध्याश्च मरुत्वन्तश्च भारत ॥ २३
 अपरास्तु यवीयस्यस्ताभ्योज्याः सप्तविंशतिः ।
 सोमस्तासां महाभागः सर्वासामभवत्पतिः ॥ २४
 इतरास्तु व्यजायन्त गन्धर्वास्तुरगान्द्विजान् ।
 गाश्च किंपुरुषान्मत्स्थानौद्धिदांश्च वनस्पतीन् ॥ २५

C. 12, 7542
 B. 12, 207, 25
 K. 12, 206, 28

20 D5 om. 20 (cf. v. l. 18). — °) K7 प्राजाप-
 तेर्. — °) G1 Cp तेषां (for तासां). D5 D6 श्रेष्ठा
 (for ज्येष्ठा). D7 भवेद् (for [अ]भवद्).

21 D5 om. 21^{ab} (cf. v. l. 18). — °) Da4 सर्वे
 (for सर्व-). B8 -विशेषज्ञा. — °) Ś1 K1.2.4 मारीचिः
 (K4 'चैः'); Dn4 मरीचः; G8 मरीचिः (for मारीचः).
 Ds1 D7.8 T G1-3.6 M1.5-7 काश्यपस् (for क').

22 °) K7 Da4 D4.9 च; D8 तु (for तु). T1
 G1-3.6 महाभाग. — °) D1 T1 G1-3.6 ततस्त्वरजसो
 दश (G8 'शी'). — °) D1 T G1-3.6 M1.7 धर्मज्ञ
 (for 'ज्ञो').

23 °) Ś1 K1.2.4 दक्षस्य (for धर्मस्य). — °) D8
 तेजसाः. — °) K2 मरुद्वन्तश्च; K4.7 'त्वंतस्य'; D1 T
 G1-3.6 M1.5-7 'तश्चैव (for 'त्वन्तश्च'). D9 भारतः.

24 °) K6.7 V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1.24 Ds D2.
 3.6.8 च (for तु). T2 यवीयस्यास्; G1 दवीयस्यास्
 (for यवी'). — °) K8 ताः; K7 [स]न्याः. — Da3
 om. 24^a. — °) K7 B9 D6 G8.6 M5 महाभाग;
 Dn4 Ds 'भागाः' (for 'भागः'). — °) Ś1 K1.2 प्रसुः
 (for पतिः).

25 °) G2 इतरांस्. B8 Das.24 च (for तु). D6
 व्यजायन्ते. — °) Ds2 G1 गन्धर्वास्. K1 G2 तुरगाद्;
 Ds1 D4.9 तुरगान्. — °) B8.9 Das.24 D1 T G1-3.6
 M1.5.6 गावः (for गाश्च). K7 D9 अश्वान् (for म-
 स्थान्). — °) K4 B6 Das Dn1.24 D2.3 उज्जिजांश्च;
 K6 Bo.7.8 Da4 Ds D8-6 M1.5 उज्जिजां (Ds1 'जा')श्च;
 K7 D7.9 T G2.3.6 द्विरवांश्च; V1 B9 M5.7 उज्जिदांश्च
 (for औजि').

C. 12. 7543
B. 12. 207. 26
K. 12. 205. 29

आदित्यानदितिर्जज्ञे देवश्रेष्ठान्महाबलान् ।
तेषां विष्णुर्वामनोऽभूद्रोविन्दश्चाभवत्प्रभुः ॥ २६
तस्य विक्रमणादेव देवानां श्रीर्व्यवर्धत ।
दानवाश्च पराभूता दैतेयी चासुरी प्रजा ॥ २७
विप्रचित्तिप्रधानांश्च दानवानसृजद्भुः ।
दितिस्तु सर्वानसुरान्महासत्त्वान्वयायत ॥ २८
अहोरात्रं च कालं च यथर्तु मधुसूदनः ।
पूर्वाह्णं चापराह्णं च सर्वमेवान्वकल्पयत् ॥ २९

26 Ms om. 26-28. —^a) Da4 आदितिर्. — Ds om. 26^c-27^d. —^d) D1 पतिः (for प्रभुः). M1. 6. 7 अजघन्योऽजघन्यजः.

27 Ds Ms om. 27 (cf. v. l. 26). —^a) K4. 6 Bo Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 चापि; K7 V1 B6-9 Da4 D9 M1. 6 चैव (for एव). —^b) K7 व्यवर्धतः; Das. a1 'स्थित'. —^c) G1 पुरा भूता (for पराभूता). —^d) Ś1 K1 दैतेयी; V1 D7 T G1-3. 6 दैतेयाश्च (for 'यी'). K7 D4. 9 वासुरी; G2 चासुरी; V1 B9 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 6 प्रजाः.

28 Ms om. 28 (cf. v. l. 26). —^a) Bo विप्रति-
पत्ति- (hypermetric); D4 विप्रवित्ति- (for 'चित्ति-').
K4 D2 प्रधानास्. Ś1 K1. 2. 4 D2. 3 तु (for च).
—^b) M1. 6. 7 प्रभुः (for दुः). —^c) V1 B7. 9 Das
D5 च (for तु). D7 दितिः सर्वान्महासत्त्वान्. —^d)
Bo D8 महासत्त्वाद्. K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4
Ds D2. 3. 5. 8 अजीजनत्; K7 D4. 5. 9 G1 M7 अजायत
(for व्यजा). D7 असुरान्सा व्यजायत. — After 28,
Kumbh. ed. ins.:

544* ततः ससर्ज भगवान्मृत्युं लोकभयंकरम् ।
हर्तारं सर्वभूतानां ससर्ज च जनार्दनः ।

29 ^a) D7 अहोरात्रश्च कालश्च. —^b) K1 ययंतु;
K2 यथा तु; K6. 7 पक्षर्तु; Da4 यथातु; Dn1 तथातु;
Ds2 अथर्तु; D4 यदनु; D5 यथावन्; D7 G8. 6 तथ-
र्तु; Ds corrupt; T1 G1. 2 तथर्तु; T2 अधर्मान् (for
ययर्तु). —^c) M1. 6. 7 तु (for the second च). Da4
Ds1 D4. 6. 7. 9 पूर्वाह्णं चा (D7 'ह्रस्वा' पराह्णं च (D7 'ह्रस्व').
—^d) V1 पूर्वम् (for सर्वम्). K4. 6 V1 Bo. 6-8 Das.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 [अ]नुकल्पयत् (Ds1 'न्')
(for [अ]न्व').

बुद्ध्यापः सोऽसृजन्मेघांस्तथा स्थावरजङ्गमान् ।
पृथिवीं सोऽसृजद्विधां सहितां भूरितेजसा ॥ ३०
ततः कृष्णो महाबाहुः पुनरेव युधिष्ठिर ।
ब्राह्मणानां शतं श्रेष्ठं मुखादसृजत प्रभुः ॥ ३१
बाहुभ्यां क्षत्रियशतं वैश्यानामूरुतः शतम् ।
पद्भ्यां शूद्रशतं चैव केशवो भरतर्षभ ॥ ३२
स एवं चतुरो वर्णान्समुत्पाद्य महायशाः ।
अध्यक्षं सर्वभूतानां धातारमकरोत्प्रभुः ॥ ३३

30 ^a) K6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text), 9 Dn1.
n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cn प्रध्याय (V1 D5 'यः'); Da3. a4
बुद्ध्या यः; D6 प्रधाव्य; D7 T1 G1. 2 लब्ध्वापः; T2
G2. 6 M1. 6 बद्धापः; M7 बुद्ध्या च (for बुद्ध्यापः).
B6-9 संवांस (for मेघांस). —^c) K7 Da4 पृथिवी.
K6 विश्वा; K7 V1 Bo. 9 Das. a4 D5. 7 विश्वान्; D4. 9
विद्धा (D9 'द्वा'न्) (for विश्वां). —^d) K7 सहिता;
V1 Bo. 9 Das. a4 D5. 7 T1 सहितान्; G1. 2 संहितां
(for स'). V1 D5 तेजसः (for तेजसा).

31 ^a) Ds1 कालो; D7 T1 G1. 2 हरिर् (for कृष्णो).
K4 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds महाभागः; K6 V1
Ds2 D2. 3. 6 भागः; Ds1 भागं (for बाहुः). —^c)
K6 Ds श्रेष्ठः; D7 T1 G1-3. 6 ज्येष्ठं (for श्रेष्ठं). —^d)
K4. 6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 एवा-
सृजत्; D7 T1 G1-3. 6 अभ्यसृजत् (for असृजत).

32 ^b) K7 वैश्यान्वाम् (for 'नाम्'). K6 शतान्;
G8 श्रुभं (for शतम्). —^c) K1 शतां (for शतं).
D4 चैव (for चैव). —^d) K4 भरतर्षभः.

33 ^a) K7 Bo D4. 6. 1. 9 G2 एव (for एवं). —^b)
K1. 7 समुत्पास्य (K7 'त्य') (for 'त्पाद्य'). K6. 7 V1 Bo.
6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 Ms महातपाः
(for 'यशाः'). —^c) K6 अध्यक्षः. — D7 om. 33^d.
—^d) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9
Ms-7 स्वयं (for प्रभुः). — K6 B6 Dn1. n4 Ds D2. 3.
5. 8 T2 G1-3. 6 Ms Kumbh. ed. ins. after 33: D7
after 33^{abc}:

545* वेदविद्याविधातारं ब्रह्माणममितद्युतिम् ।

भूतमातृगणध्यक्षं विरूपाक्षं च सोऽसृजत् ।

शासितारं च पापानां पितृणां समवर्तिनम् ।

असृजत्सर्वभूतात्मा निधिपं च भनेश्वरम् ।

यावद्यावदभूच्छ्रद्धा देहं धारयितुं नृणाम् ।
 तावत्तावदजीवंस्ते नासीद्यमकृतं भयम् ॥ ३४
 न चैषां मैथुनो धर्मो बभूव भरतर्षभ ।
 संकल्पादेव चैतेषामपत्यमुदपद्यत ॥ ३५
 तत्र त्रेतायुगे काले संकल्पाज्जायते प्रजा ।
 न ह्यभून्मैथुनो धर्मस्तेषामपि जनाधिप ॥ ३६
 द्वापरे मैथुनो धर्मः प्रजानामभवच्छुप ।

यावत्सामसृजन्नाथं वरुणं च जलेश्वरम् । [5]
 चासवं सर्वदेवानामध्यक्षमकरोत्प्रभुः ।

[B₆ om. lines 1-2. — (L. 1) D₁ om. from वेद up to पापा (in line 3). — (L. 3) T₂ G_{1-3.6} अध्यक्षं (T₂ 'क्षः') पुण्यपापानां; M₅ पापानामथ सर्वेषां (for the prior half). D₁ G₁ समवर्तिनां. — (L. 4) D₆ भूतानि (for 'त्वा'). D₁ T₂ G_{1-3.6} M₅ निधीशं (D₁ 'शः') (for निधिपं). — B₆ om. lines 5-6.]

34 K₁ om. 34. 34^{ab} is partly damaged in B₁. — ^a) K₁ वृद्धा; D₄ शुद्धो; D₆ ब्रह्मा; D₁ शुद्धा (for अद्धा). — ^b) G₃ देवान् (for देहं). — ^c) D₅ अजीयंत; D₁ शिवं तस्य (for अजीवंस्ते). — ^d) G₃ तपसैवाकुतोभयाः.

35 ^a) D₄ वैषां; D₁ T₁ G_{1.2} तेषां (for चैषां). D₅ मिथुनो; D₁ T₁ G_{1.2} मैथुनं. — D₂ om. (hapl.) 35^b-36^c. — ^c) D₅ चैव (for एव). G_{3.6} वै (G₆ चै) वैषां; M_{1.6} वै तेषाम् (for चैतेषाम्). — ^d) K₄. 6.7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a4 Dn₁. n4 D₅ D₈-6. 8. 9 M₁. 6.7 अपत्यमुपपद्य (B₆ 'जाय-; D₅ 'लभ्य'ते; D₁ T₁ G_{1-3.6} गर्भैः समुपपद्यते.

36 D₂ om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^a) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a4 Dn₁. n4 D₅ D₃. 5. 6. 8 T₂ M₁. 5-7 ततस् (for तत्र). Da₃. a4 त्रेतामुखे (for 'युगे). G_{3.6} नाभेः (for काले). — ^b) Ś₁ K₁ उच्यते; K₂. 4 उच्यते; K₇ जजिरे; D₄ जजिरे; D₅ जजिरे (for जायते). V₁ स्पर्शानुपपद्यते प्रजा. — ^c) T₂ ह्यस्यान् (for ह्यभून्). — ^d) Da₄ जनाधिपः; D₁ T₁ G_{1.2} नराधिपः; T₂ नरर्षभ.

37 K₁ om. 37-38. T₂ om. (hapl.) 37^{ab}. — ^a) K₁ Da₄ धर्मः. — ^c) D₁ T₁ G₁ ततः (for तथा). K₁ काले (for कलि-). Ś₁ K₂. 4 प्राप्ते; D₁ T₁ G_{1.2} तद्वद्; G_{3.6} चैव (for राजन्). — ^d) K₄ प्रजा (for जनाः).

तथा कलियुगे राजद्वंद्वमापेदिरे जनाः ॥ ३७
 एष भूतपतिस्तात स्वध्यक्षश्च प्रकीर्तितः ।
 निरध्यक्षांस्तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तानपि ॥ ३८
 दक्षिणापथजन्मानः सर्वे तलवरान्धकाः ।
 उत्साः पुलिन्दाः शबराश्चुपा मण्डपैः सह ॥ ३९
 उत्तरापथजन्मानः कीर्तयिष्यामि तानपि ।
 यौनकाम्बोजगान्धाराः किराता बर्वरैः सह ॥ ४०

C. 12. 7560
 B. 12. 207. 43
 K. 12. 206. 47

38 K₁ om. 38 (cf. v. l. 37). — ^a) G_{3.6} भूतप-
 तेषु. — ^b) B₉ D₅ D₁ T₂ G_{3.6} M₅ स्वा (T₁ सो)-
 ध्यक्षश्च; D₅ अव्यक्तश्च (for स्वध्यक्षश्च). K₅ V₁ Bo.
 6-9 Da₃. a4 Dn₁. n4 D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 तथो (D₅ 'तो')-
 च्यते (for प्रकीर्तितः). G₁ साध्याश्च परिकीर्तितः. — ^c)
 Ś₁ K₂ तिर्यग्यक्षांसु; K₄. 6 Bo Dn₁. n4 D₅ D₂. 3. 8
 निरपेक्षांश्च; B₉ Da₃. a4 'ध्यक्षस्' (for 'ध्यक्षांसु'). K₅. 7
 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a4 Dn₁. n4 D₅ D₂-9 T₂ G_{1-3.6} M₁.
 5-7 च (for तु). M₁ कौन्तेयान्. — ^d) K₅ V₁ Bo. 6-9
 Da₃. a4 Dn₁. n4 D₅ D₂. 3. 6. 8 तच्छृणु; Dn₁ तान्शृणु (for
 तानपि).

39 ^a) D₂ दक्षिणापथः; G₁ 'पल' (for 'पथ-').
 Dn₄ om. from जन्मानः up to कीर्तयि (in 40^b). K₁
 -जन्मनाः; K₅ Bo D₅ D₂. 3. 8 -गामिन्यः (for -जन्मानः).
 — ^b) Ś₁ K₁ ते शबरांधकाः; K₂ बलवर*काः; K₄ ते
 तुंवदारुकाः; K₅. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a4 Dn₁. n4 D₅ D₂. 3.
 5. 6. 8 नरवरांध (D₅ 'ध'काः; D₄. 9 तलचरां; D₁ नर-
 चरां; T₁ G_{1.2.6} करभृतस्त्व; T₂ M₆ कलकरंधकाः;
 G₈ जनकरंधकाः; M₇ तलकरंधकाः (for 'वरान्धकाः').
 — ^c) K₅ Dn₁. n4 D₅ D₂. 3. 8 गुहाः; K₇ अंधाः; V₁ Bo
 ओद्राः; B₆-8 ओद्राः; B₉ ओद्राः; Da₃ उद्राः; Da₄
 उद्राः; D₄. 9 जुद्राः; D₅. 7 M₅. 7 औद्राः; D₅ गुदाः;
 T₂ G_{1-2.6} औद्राः; M₁ औद्राः; M₆ औद्राः (for उद्राः).
 T₂ G_{1.2.6} पुलिन्दाः. K₁. 2 शबराश्च; D₅ शफराश्च (for
 शबराश्च). — ^d) K₅ शुबुका; K₇ चुबुपा; V₁ Bo.
 6-9 Da₃. a4 D₅ D₂. 3. 8 चूबुका; Dn₁ चुबुका; D₅
 शुबुका; D₅. 7 तनुजा; D₅ चंबुका; D₅ चुबुपा; M₇
 चूबुपा (for चूबुपा). K₅. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a4 Dn₁
 D₅ D₂. 3. 5. 8 T₂ G_{1-3.6} M₁. 5-7 मंदकैः; D₄ मंदकैः;
 D₅. 7 डमकैः; D₅ मंदुकैः (for मण्डपैः).

40 Dn₄ om. up to कीर्तयि (cf. v. l. 39). — ^a)
 K₁ -जन्मनाः (for -जन्मानः). — ^c) K₁ शयः; K₁
 D₄. 9 शकाः; V₁ B₆-9 Da₃. a4 पौरैः; D₅ पौरैः; D₅

C. 12. 7551
B. 12. 207. 44
K. 12. 206. 48

एते पापकृतस्तात चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
श्वकाकबलगृध्राणां सधर्माणो नराधिप ॥ ४१
नैते कृतयुगे तात चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
त्रेताप्रभृति वर्तन्ते ते जना भरतर्षभ ॥ ४२
ततस्तस्मिन्महाघोरे संध्याकाले युगान्तिके ।
राजानः समसञ्जन्त समासाद्येतरैरतम् ॥ ४३

एवमेष कुरुश्रेष्ठ प्रादुर्भावो महात्मनः ।
देवदेवर्षिराचष्ट नारदः सर्वलोकदृक् ॥ ४४
नारदोऽप्यथ कृष्णस्य परं मेने नराधिप ।
शाश्वतत्वं महाबाहो यथावद्भरतर्षभ ॥ ४५
एवमेष महाबाहुः केशवः सत्यविक्रमः ।
अचिन्त्यः पुण्डरीकाक्षो नैष केवलमानुषः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

नर-; D₁ T G₁-3.6 ये तु; M₁ ये न; M₅ हूण-; M₆ ये च; M₇ हूणाः (for यौन-). T₂ कांभोज-

41 ^a) K₇ गतस्; D₂, a₄ D₅ D₂ M₁.6 कृतास्; D₂ कृतैस्; D₇ T₁ G₁-3.6 रतास् (for कृतस्). — ^b) K₇ D₅ चरन्त (D₅ तः) (for चरन्ति). — K₂, 4.7 D₂, a₄ D₅, 9 om. (hapl.) 41^c-42^b; D₂ reads it on marg. — ^c) K₅ Bo. 6-9 D₂, n₄ D₅ D₂, 3.6.8 श्र (B₇ स्व)पाकबल-; D₄ T₂ M₁, 6-7 श्वकाकबल (D₄ बक-); D₇ T₁ G₁-3.6 बकश्च काक- (for श्वकाकबल-).

42 K₂, 4.7 D₂, a₄ D₅, 9 om. 42^{ab} (cf. v. l. 41). V₁ om. 42-45. D₂ reads 42^{ab} on marg. — ^a) G₁ त्रेताः (for त्रेता-). K₂, 5.7 Bo. 6-9 D₂, a₄ D₂, n₄ D₅ D₂-9 T G₁-3.6 M₅ वर्ध (D₅ र्धे)ते (for वर्तन्ते). — ^d) D₂ ये (for ते). K₄ भरतर्षभः. B₉ जना भरतसप्तम-

43 V₁ om. 43 (cf. v. l. 42). — ^b) K₅, 7 Bo. 6-9 D₂, a₄ D₂, n₄ D₅ D₂-3.6 उपस्थिते (for युगान्तिके). — ^c) B₉ D₅ समसञ्जन्ते (D₅ तां); T₂ G₂, 6 सञ्जन्त. — After 43, Kumbh. ed. ins. a passage given in App. I (No. 16).

44 V₁ om. 44 (cf. v. l. 42). — ^a) B₉ T₂ G₁-3.6 M₁, 6.6 एव (for एष). — ^b) K₅ Bo. 6-9 D₂, a₄ D₂, n₄ D₅ D₂, 3.6.6.8 प्रादुर्भावो (for भावो). K₅ Bo. 6-9 D₂, a₄ D₂, n₄ D₅ D₂, 3.6.8 महात्मवान्; K₇

D₄, 9 द्युतेः; D₂ D₂ र्मना (for र्मनः). — ^a) Ś₁ K₂, 6 Bo. 6-9 D₂, a₄ D₂, n₄ D₅ D₂, 3.6-8 देव-; K₇ D₄, 5.9 T G₁-3.6 M₁, 6-7 एवं (for देव-). D₅ आचष्टे (for दृष्ट). — ^d) B₉ लोकदृक्; D₄ कृत (for दृक्).

45 V₁ om. 45 (cf. v. l. 42). — ^a) M₅ ह्यथ; M₇ ह्येष (for इत्यथ). D₇ कृष्णश्च; T₁ G₁, 2 कृष्णं च (for कृष्णस्य). — ^b) D₂ परे (for परं). Ś₁ K₂, 2 जनाधिप (for नरा-). — ^c) B₉, 7.8 (marg. as in text), 9 D₂ शाश्वतस्य; D₅ तं तं (for तत्त्वं). T₂ G₁, 2 महाभाग (for बाहो).

46 ^a) D₇ T₁ G₁-3.6 एव (for एष). Ś₁ K₁ महाबाहो (for बाहुः). — ^d) D₄, 9 नैव (for नैष). — After 46, Kumbh. ed. ins.:

546* एवंविधोऽसौ पुरुषः को वै न वेत्ति सर्वदा ।

एतत्ते कथितं राजम्भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon. — Sub-parvan : Ś₁ K₁, 2, 4, 6, 7 V₁ Bo. 6-9 D₂, a₄ D₂, n₄ D₅ D₂-5.7-9 T G₁-3.6 M₁, 6-7 मोक्षधर्मः; D₅ आपद्धर्म. — Adhy. name : Ś₁ K₂, 4 D₂ D₂ मृतोत्पत्तिः; K₁, 6.7 V₁ Bo. 6-9 D₂ D₂ D₂-3.6 सर्वभूतोत्पत्तिः; M₁, 6.7 सर्वभूतसमुत्पत्तिः; M₅ भगवन्माहात्म्यं. — Adhy. no. (figures, words or both) : B₇ D₇ T₁ G₁, 3.6 33; D₂ D₅ M₅ 34; D₅ M₁, 6.7 32; T₂ G₂ 47. — Śloka no. : D₂ 49; D₂ 48; D₅ 50.

२०१

युधिष्ठिर उवाच ।

के पूर्वमासन्पतयः प्रजानां भरतर्षभ ।

के चर्षयो महाभागा दिक्षु प्रत्येकशः स्मृताः ॥ १

भीष्म उवाच ।

श्रूयतां भरतश्रेष्ठ यन्मा त्वं परिपृच्छसि ।

प्रजानां पतयो ये स्म दिक्षु प्रत्येकशः स्मृताः ॥ २

एकः स्वयंभूर्भगवानाद्यो ब्रह्मा सनातनः ।

ब्रह्मणः सप्त पुत्रा वै महात्मानः स्वयंभुवः ॥ ३

मरीचिरच्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।

वसिष्ठश्च महाभागः सदृशा वै स्वयंभुवा ॥ ४

सप्त ब्रह्माण इत्येष पुराणे निश्चयो गतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वानेव प्रजापतीन् ॥ ५

अत्रिवंशसमुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः ।

प्राचीनबर्हिर्भगवांस्तस्मात्प्राचेतसो दश ॥ ६

दशानां तनयस्त्वेको दक्षो नाम प्रजापतिः ।

तस्य द्वे नामनी लोके दक्षः क इति चोच्यते ॥ ७

मरीचेः कश्यपः पुत्रस्तस्य द्वे नामनी श्रुते ।

अरिष्टनेमिरित्येकं कश्यपेत्यपरं विदुः ॥ ८

C. 12. 7574
B. 12. 206. 8
K. 12. 207. 8

201

Ds Ms Cp.s transp. adhy. 200 and 201.

1 K₇ om. the ref. — After 1^{ab}, T₁ (wrongly) writes एवमेव महाबाहुः. — ^a) K₇ D₁. 7. 9 T₁ G₁-3. 6 महाभाग (for 'भागा'). — ^d) K₇ D₅ D₄. 5. 7. 9 T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 स्थिताः (G₁ 'तः') (for स्मृताः).

2 D₄ om. the ref. — ^a) K₂. 4. 6. 7 V₁ B₀. 6-9 D₄. 24 D₁. 24 D₅ D₂-9 T₁ G₁-3. 6 मां (for मा). — ^a) K₄. 5. 7 B₀. 7. 8 D₁. 24 D₅ D₂-5. 8. 9 [5]स्मिन्; B₀ D₇ T₁ G₁-3. 6 M₅ च; M₁ ते (for स्म). — ^d) K₆ B₀. 6-9 D₄. 24 D₁. 24 D₅ D₂. 2. 5. 6. 8 ये चर्षयः (for प्रत्येकशः). K₇ V₁ D₄. 9 T₂ G₂. 6 M₅ स्थिताः (for स्मृताः). D₇ T₁ G₁. 2 दिक्षु प्रत्येकमास्थिताः.

3 K₇ D₄ repeat 3^{ab} and D₄ repeats 3^{abc} after 6^{ab}. — ^a) T₂ G₁ M₇ एकः (for एकः). — ^b) K₇ D₄. 9 (all second time) वाच्यो (for आद्यो). M₁. 6 देवः (for ब्रह्मा). — ^c) K₆ V₁ B₀. 6-9 D₄. 24 D₁. 24 D₅ D₂. 2. 5. 8 transp. पुत्रा and वै. — ^d) D₄. 24 D₁. 24 D₅ D₂. 2. 5. 8 G₁ महात्मानः. K₁ om. (hapl.) from भुवः up to स्वयं (in 4^d).

4 K₁ om. up to स्वयं in 4^d (cf. v. 1. 3). — ^a) K₇ D₄. 9 अच्यङ्गिरसः. — ^b) G₂ पुलस्त्यपुलहौ. — ^c) K₄. 7 V₁ B₀. 6-9 D₄. 24 D₁. 24 D₅ D₂. 2. 5. 8 T₂ वसिष्ठश्च (D₄. 24 'स्य') (for वसि). K₆. 7 V₁ B₀. 6-9 D₄. 24 D₅. 7. 9 G₁-3. 6 महाभाग; B₀ T₂ 'भागा' (for 'भागः'). — ^d) K₄. 8

B₇ D₄ D₁. 24 D₅ D₂. 2. 5. 8 G₂. 6 सदृशो (for 'ज्ञा'). K₇ B₀. 8 D₄. 24 D₅ D₂ (by corr.). 5. 6 M₁. 5-7 स्वयंभुवः (K₇ B₀ 'वाः') (for 'भुवा').

5 ^a) K₂ D₅. 1 ब्रह्मणः; K₄ ब्रह्मेणः; K₇ G₁. 3. 6 ब्राह्मण (for ब्रह्माण). K₆. 7 V₁ B₀. 6-9 D₄. 24 D₁. 24 D₅ D₂-6. 8. 9 T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 एते; D₇ एके (for एष). — ^b) K₆. 7 V₁ B₀. 6-9 D₄. 24 D₁. 24 D₅ D₂-9 T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 पुराणे निश्चयं (M₅ 'यो') गताः (T₁ 'तः').

6 ^a) D₄. 9 अत्रिवंशे; D₅ आत्रिवंशः. — ^b) D₄. 24 ब्रह्मयोनिः (sic) (for 'योनिः'). — After 6^{ab}, K₇ D₅ repeat 3^{ab} and D₄ repeats 3^{abc}. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 प्राचेतसा; B₀. 9 प्राचेतसो (for प्राचे').

7 ^a) D₅ दशानां तपसा त्वेको. — ^b) K₄ मम (for दक्षो). — ^c) V₁ यस्य; D₇ G₁-3. 6 तस्मिन् (for तस्य). — ^d) K₁ (sup. lin. sec. m. as in text) दृक्षः (for दक्षः).

8 ^a) D₇ T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 काश्यपः (for क^a). — ^b) K₁ नामने; D₄. 24 'नि' (for 'नी'). K₆ V₁ B₀. 6-9 D₄. 24 D₁. 24 D₅ D₂. 2. 5. 8 T₁ G₁-3. 6 M₅ स्मृते; M₁. 6. 7 प्रसो (for श्रुते). — ^c) K₄. 5 B₀. 6-9 D₄. 24 D₁. 24 D₅ D₂. 2. 5. 8 T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 एके; K₇ D₄. 9 एव (for एकं). — ^d) K₁. 2 कश्यपान्ये; D₇ T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 काश्यपेति. K₆ B₀. 6-9 D₄. 24 D₁. 24 D₅ D₂. 2. 5. 8 T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 अपरे (for 'रं').

9 ^a) K₇ D₁. 24 D₅ D₂-6. 9 अत्रेशः; G₁. 2 अर्गः;

C. 12. 7575
B. 12. 208. 9
K. 12. 207. 9

अङ्गश्चैवौरसः श्रीमात्राजा भौमश्च वीर्यवान् ।
सहस्रं यश्च दिव्यानां युगानां पर्युपासिता ॥ ९
अर्यमा चैव भगवान्ये चान्ये तनया विभो ।
एते प्रदेशाः कथिता भुवनानां प्रभावनाः ॥ १०
शशबिन्दोश्च भार्याणां सहस्राणि दशाच्युत ।
एकैकस्यां सहस्रं तु तनयानामभूत्तदा ॥ ११
एवं शतसहस्राणां शतं तस्य महात्मनः ।
पुत्राणां न च ते कंचिदिच्छन्त्यन्यं प्रजापतिम् ॥ १२

Ms अंशश्च (for अङ्गश्च). Ś1 K1. 2 D4 [ए]वौरसः; D1 T G1-3. 6 M1 पौरवः (for [ए]वौरसः). —^b) V1 Bo. 6-9 Da4 Ds2 D6 राजन् (for राजा). K6. 7 Dn1. n4 Ds D2-3. 8 सोमश्च; D9 M1 सोमश्च; M1 भोजश्च; Cp भौमश्च (as in text). —^c) K2 यच्च (for यश्च). G1. 2 वीर्याणां (for दिव्यानां). —^d) G1 पर्युपासत.

10 ^a) Ś1 K1. 2 चापि; D4 वैव (for चैव). —^b) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-3. 8 चास्य (for चान्ये). V1 B1. 8 Da4 D6 विभोः (for विभो). —^c) K1 D4. 9 प्रदेशान् (D9 'तु'); V1 B8. 8 (marg. as in text). 8 Ds D5. 1 T G1-3. 6 M1 प्रजेशाः; M1. 5. 6 व्रजेशाः (for प्रदेशाः). K6 om. कथिता. Cn: प्रदेशाः प्रदिशन्ति आज्ञापयन्तीति प्रदेशाः, ईशानशीला इत्यर्थः । C —^d) K1 D9 विभावनाः; V1 प्रजेश्वराः; Ds1 प्रभावतः (for 'वनाः'). Cn: प्रभावनाः प्रकर्षणं छदारः ॥ Cs: प्रभावनाः रक्षितारः । C

11 ^a) K2 दशबिंदोश्च; D5 शशबिंदुस्; T2 शशिबिंदोस् (for शश). K1 Bo. 6. 8 Da3. a4 Ds1 D1. 5. 1. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 तु (for च). D6 भार्याणां. —^b) B8 (marg.) T2 दशाभवन्; Ds1 वशान्युत; D5 G1 दशाच्युत; G1 (also) चतुर्दश (for दशाच्युत). — 11^{ad} is partly damaged in Br. —^c) Da4 G3 एकैकस्यां. Da4 om. (hapl.) from सहस्रं up to शत (in 12^a). D4 सहस्राणि (for 'सं तु'). —^d) M5 ततः (for तदा).

12 Da4 om. up to शत (cf. v. l. 11). —^a) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6. 7 सहस्राणि (for 'स्राणां'). —^b) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 M1. 6. 7 दश (for शत). —^c) K4. 6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 transp. न and च. K2. 6. 7 B8 Da3 D6 (before corr.). 4. 1. 9 T G1-3. 6 M1. 6. 7 किंचिद् (for 'कं'). —^d) D5 इच्छति. Dn4

प्रजामाचक्षते विप्राः पौराणीं शाशबिन्दवीम् ।
स वृष्णिवंशप्रभवो महान्वंशः प्रजापतेः ॥ १३
एते प्रजानां पतयः समुद्दिष्टा यशस्विनः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् ॥ १४
भगोंऽशश्चार्यमा चैव मित्रोऽथ वरुणस्तथा ।
सविता चैव धाता च विवस्वाश्च महाबलः ॥ १५
पूषा त्वष्टा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
त एते द्वादशादित्याः कश्यपस्यात्मसंभवाः ॥ १६

D1 G1 (by corr.; *inf. lun.*) 2. 3. 6 अक्षं; D5 पूष (for अन्यं). D5 G3. 6 प्रजापतिः (for 'पतिम्'). C6: ते पुत्राः स्वपितुरन्यं कंचित्प्रजापतिं नेच्छन्ति । C

13 ^a) D4 आचक्षते (for आचक्षते). —^b) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 पुराणाः; K1 G1 M1. 6. 7 पौराणां; D1 T1 G2. 3. 6 पौराणाः (for 'णीं'). K4 Ds2 (before corr.) T1 G3 M1. 6. 7 शश- (for शाश-). B1 D1 T1 -बिंदवः; Da1 -बिंदवीः; Dn4 T2 -बिंदवीः; G1. 2 -बिंदवः (for 'वीम्'). —^c) B9 सृष्टि-वंशः; M6 सर्ववर्णः (for वृष्णिवंश-). M1 प्रतिभो (for -प्रभवो). —^d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-3 T G1-3. 6 M1. 6 महान्वंशः (Da4 G2 'श-'; D4 'शाः') (for महान्वंशः). D6 प्रजापतिः.

14 After 14^{ab}, D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh, ed. ins.:

547* शशबिन्दुस्तु राजर्षिर्महायोगी महामनाः ।

अध्यात्मवित्सहस्राणां भार्याणां दशमव्यगः ।

स योगी योगमापन्नस्ततः सायुज्यतां गतः ।

[(L. 1) T2 शशिबिंदुस्; G2 शशबिंदुस्. — (L. 3) T2 युगम् (for योगम्). M5 ततः सायुज्यमाप्तवान् (for the post. half).]

—^d) K6 देवास. K1. 6 त्रिभुवनेश्वरी (K6 'रा').

15 B9 reads 15^{ab} twice. —^a) B1 damaged. K1 भगोंऽशश्च; B9 (second time) lacuna (for भगोंऽशश्च). B9 (second time) सविता (for चार्यमा). D4 वा (for च).

16 ^a) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-3 T G1-3. 6 M1. 5-7 transp. पूषा and त्वष्टा. D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 तथा च (for तथैव). —^c) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 हस्तेते; D5 त

नासत्यश्चैव दत्तश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि ।
 मार्ताण्डस्यात्मजावेतावष्टमस्य प्रजापतेः ॥ १७
 त्वष्टुश्चैवात्मजः श्रीमान्विश्वरूपो महायशः ।
 अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ॥ १८
 हरश्च बहुरुपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ।
 सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
 पूर्वमेव महाभागा वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १९

इमे (for त एते). — ^d) D₇ T G₁-3. 8 M₁ 5-7 काश्य-
 पस्य. K₁ संभवः; D_{as} संभवः.

17 ^a) K₁ D₁ नासत्याश्. — ^b) D_{as} D_{n4} D₈
 स्मृतौ (for स्मृतौ). D₁ 9 उभौ; D₈ इति (for अपि).
 — ^c) K₂ 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 D_{as} 44 D_{n1} 4 D_{s1} 52
 (before corr.) D₂-6. 8. 9 मार्तं (K₂ 'कां') इत्य (for
 मार्ताण्डस्य). D₄ om. from जावे up to विरूपा (in 18^d).
 M₆ मार्ताण्डवंशजावेताव्. — ^d) K₆ V₁ Bo. 6-9 D_{as} 44
 D_{n1} 4 D_s D₂ 3. 6. 8 M₁ 5-7 महात्मनः (for प्रजापतेः).
 — After 17, K₆ Bo. 6-9 D_{as} 44 D_{n1} 4 D_s D₂ 3.
 6. 8 read 20^{ed} for the first time, repeating it in
 its proper place.

18 D₄ om. up to विरूपा (cf. v. l. 17). — ^a)
 K₁ स्वाष्टुश्च (for स्व). D₅ [आ]त्मनः; G₁ 2 [आ]त्मज-
 (for 'जः'). — ^b) Ś₁ K₁ 2. 4 महाबलः (for 'यशः').
 — ^c) D₈ अनैकपादः; T G₁ 3. 6 M₁ 5-7 अज एकपाद
 (hypermetric) (for अजैक). K₇ V₁ B₆ (marg.) 9
 अहिर्बुध्नो; Bo D₈ 'बुध्नो; B₈ 'बुध्नो; B₈ (marg.)
 D_{as} 'बुध्नो; D_{n4} G₂ 'बुध्नो; D₇ T G₁ 3. 6 M₁ 5-7
 'बुध्निर (for 'बुध्न्यो). — ^d) G₂ विश्वरूपो (for विरू-
 पाक्षो). D_{as} D₄ रैवतः.

19 ^b) D_{as} lacuna; D₇ T G₁-3. 6 महेश्वरः (for
 सुरे). — ^c) D_{as} (before corr.) सावित्राश्च; M₇
 'स्यश्च. D_{as} जयन्तश्च जयन्तश्च. — ^d) G₃ 6 तु (for
 च). — After 19^{ed}, D₇ T G₁-3. 6 M₆ Kumbh.
 ed. ins.:

548* एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ।;
 while, M₁ 6. 7 ins. after 19^{ed}:

549* धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः ।
 प्रत्युपश्च महाभागः सावित्रश्चाष्टमः स्मृतः ।
 — ^a) D_{as} 44 महाभागो; D₅ 'बाहो; G₃ 6 M₁ 5. 6
 'भाग (for 'भागा). — ^c) D₅ च (for प्र-).

एत एवंविधा देवा मनोरेव प्रजापतेः ।
 ते च पूर्वे सुराश्चेति द्विविधाः पितरः स्मृताः ॥ २०
 शीलरूपरतास्त्वन्ये तथान्ये सिद्धसाध्ययोः ।
 ऋभवो मरुतश्चैव देवानां चोदिता गणाः ॥ २१
 एवमेते समाम्नाता विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
 आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशस्तु मरुतस्तथा ॥ २२
 अश्विनौ तु मतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समाहितौ ।

C. 12. 7590
 B. 12. 208. 24
 K. 12. 207. 26

20 ^a) D_{n4} अत (for एत). — ^b) D₇ T G₁-3. 8
 M₁ 5 धर्मस्यैव (for मनोरेव). V₁ प्रजापतिः. — K₆
 Bo. 6-9 D_{as} 44 D_{n1} 4 D_s D₂ 3. 6. 8 read 20^{ed} for
 the first time after 17. — ^c) K₆ (both times). 7
 V₁ Bo. 7. 8 (last three both times). 9 (second time)
 D_{as} 44 D_{n1} 4 (all both times) D_s (both first
 time) D₂ 2 (both second time). 5. 6. 8 (last two
 both times) पूर्व; B₈ (both times). 9 (first time)
 पूर्व- (for पूर्वे). M₅ चैव (for चेति). — ^d) K₆ (first
 time) D_{n1} (both times). 4 (first time) D_s D₈
 (all first time). 7 T₁ G₁-3. 8 विविधाः (for द्वि).
 D₄ (also as in text) तथा (for स्मृताः).

21 ^a) K₂ 4 शूलयूपरता (K₄ 'त')स; K₆ V₁ Bo.
 6-9 D_{as} 44 D_{n1} 4 D_s D₂ 3. 6. 8 शीलयौवनतस; K₇
 D₄ 5. 9 'रूपवताम्; D₇ T G₁-3. 8 'यौवननिस; C_v
 'यौवनयोस् (for 'रूपरतास्). Ś₁ K₁ 2. 4. 6 V₁ Bo. 7. 8
 D_{as} 44 D_{n1} 4 D₂ 3. 6. 8 त्वन्यस; K₇ D₄ 5. 9 अन्ये;
 B₈ (orig.) तुल्यास; B₈ (marg.) 9 त्वन्या; M₅ 7
 चान्ये (for त्वन्ये). ✽ C_v: शीलयौवनयोस्त्वन्ये इत्यत्र
 शीलनामकः यौवननामकश्चेति द्वौ देवानां गणौ । ✽ — ^b) Ś₁
 K₁ 2. 4. 6 V₁ Bo. 8 D_{as} 44 D_{n1} 4 D₂ 3. 6. 8 तथान्यः;
 K₇ तथा*; B₈ 7. 9 तथान्याः (for 'न्ये). Ś₁ K₁ 2. 4
 'साधकः; D_{as} 'साधयोः (for 'साध्ययोः). — ^c) D_{as}
 D_{n1} G₃ 6 ऋषभो; D₇ ऋतवो (for ऋभवो). G₁
 चैवं (for चैव). — ^d) K₄ D_{n1} D₂ 3. 6. 8 M₇ चोदितो;
 K₆ Bo. 6-9 D_{as} D_{n4} D_s चादितो; K₇ D₈ तूदितो;
 V₁ आदितो; D_{as} चापितो; D₄ नादितो; D₅ नोदितो
 (for चो). K₂ B₉ D₅ गुणाः; K₄ 6 D_{as} 44 गणः;
 M₇ रणः (for गणाः).

22 ^a) Ś₁ K₁ 2. 4 एत एव (for एवमेते). K₇ D₄.
 5. 9 M₁ 6. 7 समाख्याता; D₇ T₁ G₁-3. 8 'दिष्टा (for
 'म्नाता). — ^c) D_{as} चैव (for तेषां). K₁ आदित्यः
 क्षत्रियस्तेषां. — ^d) D₈ वैद्याश्च (for विशस्). K₆ B₇
 D_{n1} 4 D_s D₂ 3. 6. 8 च (for तु). Ś₁ K₁ 2 D₅

C. 12. 7590
B. 12. 208. 24
K. 12. 207. 26

- स्मृतास्त्वङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः ।
इत्येतत्सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितम् ॥ २३
एतान्वै प्रातरुत्थाय देवान्यस्तु प्रकीर्तयेत् ।
स्वजादन्यकृताच्चैव सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥ २४
• यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च अर्वाविमुपरावसू ।
औशिजश्चैव कक्षीवान्नलश्चाङ्गिरसः सुताः ॥ २५
ऋषेर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ।
त्रैलोक्यभावनास्तात प्राच्यां सप्तर्षयस्तथा ॥ २६

स्मृताः (for तथा).

23 ^a) K4.6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 तु स्मृतौ; K7 मरुतौ; Ds2 च स्मृतौ; D4 तु मतः; G1. 2 तु मते; M6 तु श्रुतौ (for तु मतौ). D7 G1. 2 श्रुदे. — ^b) K4 तपस्यत्रे. K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M6 समास्थि (D6 'श्रि')तौ; K7 D4. 5. 9 रतावुभौ; D7 T1 G1. 2 समाहिते (for 'हितौ'). — ^c) S1 K2 श्रुतास्; K1 श्रुत्वा (for स्मृतास्). K7 D4. 5. 9 चांगिरसो (D6 'सा') (for त्वङ्गिर). G1 वेदा (for देवा). — ^d) K1 Ds1 ब्राह्मण; K6 G8 ब्रह्माण (for ब्राह्मणा). — ^e) K1 एत्येतत्; M5. 7 इत्येवं (for 'तत्'). M6 'वर्णानां' (for 'देवानां').

24 ^a) Das. a4 एतद्धि (for एतान्वै). — ^b) M1. 5-7 सं- (for तु). — ^c) B9 स्वाद् (for स्वजाद्). S1 K1 D4 T2 अन्यकृताश्; D5 'कृताच्' (for अन्यकृ). — ^d) K6 Da2 सर्वपापान्.

25 ^a) D4 रैभ्यश्. — ^c) S1 K1. 2. 4 Dn1 औषजश्; K6 औक्षीजश्; K7 Bo. 6. 8 Dn4 D6. 8 औषि'; B9 ऐषि'; Das. a4 अशि'; Ds (by corr.) अजितश्; D4. 7. 9 असिजश्; G8. 8 देवरश् (for औशिजश्). K7 V1 B9 कांक्षीवान्; B6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds. 4. 6. 9 काक्षी'; D5 कांक्षीश्च (for कक्षीवान्). — ^d) K2. 4. 6 B6. 7 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 नलश्; K7 D4-7. 9 T G2. 3. 6 नीलश्; G1 lacuna; M1. 6. 7 नलश् (for नलश्). K6. 7 B7 Das Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5. 6 स्मृतः; V1 Bo. 6. 8. 9 Da4 D4. 5. 7. 9 T1 G1-3. 6 सुतः; D6 स्मृताः (for सुताः).

26 ^a) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ऋषिर् (for ऋषेर्). Da4 मेधातिथि- (for 'तिथे:'). D4. 5 पुत्राः. — ^b) Ds1 G8. 6 तदा (for तथा). — Da4 om. 26^a-27^b. — ^c) D5. 7 भाविनस्; G1. 2 गायनाश्

- उन्मुचो विमुचश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ।
प्रमुचश्चेध्मवाहश्च भगवांश्च दृढव्रतः ॥ २७
मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ।
एते ब्रह्मर्षयो नित्यमाश्रिता दक्षिणां दिशम् ॥ २८
रुषद्भुः कवषो धौम्यः परिव्याधश्च वीर्यवान् ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ॥ २९
अत्रेः पुत्रश्च भगवांस्तथा सारस्वतः प्रभुः ।
एते नव महात्मानः पश्चिमामाश्रिता दिशम् ॥ ३०

(for भावनास्). T G1-3. 6 चाथ (for तात). — ^d) K2. 7 D4. 6. 9 G1. 2 प्राच्याः (for प्राच्यां). K7 V1 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 6 स्मृताः; D2. 3 M6 स्थिताः; D5 स्मृतः (for तथा).

27 Da4 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — ^a) K7 D4. 9 उन्मु (K7 'ह्नु')चुर; B9 उन्मुच्यो; Ds1 उन्मुवो; T2 मरीचा. S1 K1. 2 मुमुच (K1 'श्')श्; K7 D4. 9 विमुचश्च (for 'चश्'). — V1 reads 27^a-28^b on marg. — ^c) K7 D4. 9 प्रमुचश्; D7 T G1-3. 6 M7 'खश्' (for 'चश्'). V1 B6 D6 चेद्वाह (D6 'हु')श्; Ds1 चेधा-वाहश् (for चेध्म). Da4 उन्मुवो विम्लचश्चैव. — ^d) D7 T1 G1 स; T2 G3. 6 M1. 5-7 सु; G2 सा (for च). G1 स्मृतः; G2 व्रतं (for व्रतः).

28 V1 reads 28^{ab} on marg. — ^a) G2 मित्र-वरुणयोः. — ^c) D4 om. from नित्य up to श्रैव (in 29^d). D7 T G1-3. 6 इत्येते ऋषयो नित्यम्. — ^d) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 आस्थि-ता (for आश्रिता). K1 दिशि.

29 D2 om. up to श्रैव (cf. v. l. 28). G1 M1 om. (hapl.) 29-30. — ^a) K4 रुषद्भुः; K6 उपभुः; K7 D4. 9 Ca रु (K7 ऋ)षंगुः; B7 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6 Cp उषंगुः; Das. a4 उषंगुः; D7 T G2. 3. 6 इषद्भुः; D8 उपद्भुः; M5 पृषद्भुः; M7 भृशगुः (for रुषद्भुः). K1 V1 Bo. 6 (marg.) 8 कवयो; K2 कर्दमो; K7 कनको; B6. 8 Das. a4 कमठो; D4. 9 कणयो; G2 कौ*पो (for कवषो). K2. 7 B8 Das. a4 D4. 9 T2 G2. 6 M6. 7 रैभ्यः; K4 B6. 9 रैभ्यः (for धौम्यः). — K1. 2. 4 Da4 om. 29^{cd}.

30 G1 M1 om. 30 (cf. v. l. 29). — ^a) K7 D4. 9 अत्रि- (for अत्रेः). K1. 2 Ca धर्मात्मा; D7 T G2. 3. 6 M5-7 दुर्वासास् (for भगवांस्). — ^c) K4

आत्रेयश्च वसिष्ठश्च कश्यपश्च महानृपिः ।
 गौतमः सभरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ ३१
 तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
 जमदग्निश्च सप्तैते उदीचीं दिशमाश्रिताः ॥ ३२
 एते प्रतिदिशं सर्वे कीर्तितास्तिग्मतेजसः ।

साक्षिभूता महात्मानो भुवनानां प्रभावनाः ॥ ३३
 एवमेते महात्मानः स्थिताः प्रत्येकशो दिशः ।
 एतेषां कीर्तनं कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३४
 यस्यां यस्यां दिशि ह्येते तां दिशं शरणं गतः ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहान्ब्रजेत् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

युधिष्ठिर उवाच ।
 पितामह महाप्राज्ञ युधि सत्यपराक्रम ।
 श्रोतुमिच्छामि कात्स्न्येन कृष्णमन्ययमीश्वरम् ॥ १

यच्चास्य तेजः सुमहद्यच्च कर्म पुरातनम् ।
 तन्मे सर्वं यथातत्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ २
 तिर्यग्योनिगतं रूपं कथं धारितवान्हरिः ।

C. 12. 7606
B. 12. 209. 3
K. 12. 208. 3

एते न च; Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 T G2. 3. 6 M5-7 एते चैव; Ds एवमेते (for एते न च). — ^a) Da1 परश्च (for पश्चिमाम्). B6 (marg.). 9 आस्थिता (for आश्रिता).

31 Dr om. 31-32. — ^a) K7 D1. 9 T G1-3. 6 अत्रिश्चैव (for अत्रेयश्च). K7 V1 Bo. 9 Da3. a1 D2. 8 T2 G2. 8 वसिष्ठश्च. * Ca: अत्रिरेवात्रेयः । * — ^b) K1. 1. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2-5. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 काश्यपश्च. — ^c) K1 D1 गौतमाः स- (D1 'मः स); K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 6. 8 गौतमोथ; M1. 6. 7 'मश्च (for 'मः स).

32 Dr om. 32 (cf. v. 1. 31). — ^a) M1. 6 तु (for च). Da3. a1 सप्तैव. — ^d) K1. 4 उदीची. K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 T G1-8. 6 M1. 5. 6 उदीची (D2 'च्या)माश्रिता दिशं.

33 ^b) Ś1 K1. 2 कथिता (K1 'त)स (for कीर्तितास). — ^c) K7 साक्षिभूता.

34 ^b) M7 श्रिताः (for स्थिताः). K1. 6 Ms प्रत्येकतो (K1 'को); Dr T1 G1. 3. 6 प्रकथिता (for प्रत्येकशो). K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 6 Ms दिशं (for दिशः). — ^c) Ds एतासां (for एतेषां). — ^d) K6. 7 Bo. 7-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 सर्वपापात् (for 'पापैः).

35 ^a) K7 Ds. 9 ह्येते (for ह्येते). — ^b) K7

दिशां. D1 गताः. — ^a) V1 तु (for च). D1 T G1-3. 6 Ms गृहं (for गृहान्). M1. 6. 7 स्वस्तिमाना- (M1 'मांश्च)ब्रजेद्गृहं.

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4 B9 D5 दिक्स्वस्तिकं; K6. 7 V1 Bo. 7 Dn1 Ds2 D3. 6 दिशां स्वस्तिकं; B6. 8 Da3. a1 D2. 4. 9 दिशास्वस्तिकं; M1. 6. 7 ऋषिद्वयकीर्तनं; Ms जगत्परिपालककीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn1 Dr T1 G1. 3. 6 34; Dn1 35; Ds2 Ds M1. 5-7 33; T2 G2 48. — *Śloka no.*: Da1 35; Dn1. n4 Ds1 37.

202

1 ^b) Dr -पराक्रमं (for 'क्रम).

2 ^a) Ś1 K1 Da3. a4 यच्चास्य (for यच्चास्य). Ds1 कर्म (for तेजः). M1 (*inf. lin.* as in text) यच्चास्यं सुमहत्तेजो. — ^b) K6 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 पुरा कृतं (for पुरातनम्). — ^c) Ds T2 यथातत्त्वं (for 'तत्त्वं). — ^d) K6 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 G6 ब्रूहि त्वं (for प्रब्रूहि). K6 Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 6. 8 पुरुषर्षभ (for भरत').

3 ^a) K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds1. 6. 8. 9 -गतो; Dr T1 G1-3. 6 -गतं (for -गतं). Da4

C. 12. 7606
B. 12. 209. 3
K. 12. 208. 3

केन कार्यविसर्गेण तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३

भीष्म उवाच ।

पुराहं मृगयां यातो मार्कण्डेयाश्रमे स्थितः ।

तत्रापश्यं मुनिगणान्समासीनान्सहस्रशः ॥ ४

ततस्ते मधुपर्केण पूजां चक्रुरथो मयि ।

प्रतिगृह्य च तां पूजां प्रत्यनन्दमृषीनहम् ॥ ५

कथैषा कथिता तत्र कश्यपेन महर्षिणा ।

मनःप्रह्लादिनीं दिव्यां तामिहैकमनाः शृणु ॥ ६

पुरा दानवमुख्या हि क्रोधलोभसमन्विताः ।

D₁ (also as in text) नित्यं (for रूपं). — ^a) K₆ V₁ Bo. 6 (marg. as in text). 7-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₁. s. 5. 8. 8 प्रभुः (for हरिः). — ^a) B₈ (marg.) कायः; D₇ कार्यं (for कार्य-). K₄. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn₁. n₄ Ds D₂-6. 8. 9 -निसर्गेण; M₁. 6. 7 -विशेषेण (for -विसर्गेण). — ^d) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-6. 8. 9 M₅ तमा (K₇ D₄. 5. 9 'दा'ख्यादि महाबल (K₇ Da₄ D₄. 9 'बलः'; D₅ 'व्रत').

4 ^a) M₅ यात्वा (for यातो). D₄ 9 पुरा मृगयं यातोहं. — ^b) D₄. 5. 9 मार्कण्डेयाश्रमं प्रति; T₂ 'श्रम-स्थितः.

5 ^a) G₈ तथा (for ततस्). Da₄ मधुवर्षेण (for 'पर्केण). — ^a) D₃. 7 T₁ G₁. 2 तु (for च). Da₄ पूजां च (for तां पूजां).

6 ^a) K₇ V₁ D₄. 9 कथैका; B₇ तथैषा (for कथैषा). B₈. 9 Da₄ कथितैषा कथा तत्र. — ^b) Some MSS. काश्यपेन. — ^c) D₉ G₈. 8 -प्रह्लादनीं (for 'दिनीं). K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₈-8 T₂ M₁. 5-7 मनःप्रह्लादि (V₁ Bo 'ह्लादि'; B₆. 7 D₄ 'ह्लाद'नी दिव्या (B₈ [marg. as in text] Da₃. a₄ चित्रा). — After 6, M₁. 6. 7 ins. :

550* धर्मो हि भगवान्विष्णुर्वराहो यज्ञरूपधृक् ।

तन्मयं च जगत्सर्वमात्मा सर्वस्य चात्मवान् ।

7 ^b) Da₄ -मोह- (for -लोभ-). D₅ -मदान्विताः (for -समन्विताः).

8 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 तत्रैव (for तथैव). — ^a) is damaged in Br. — ^a) K₇ V₁ D₄. 9 सहति (for सहन्ते). — After 8, Kumbh. ed. ins. :

551* सरकाद्या महाचोरा हिरण्याक्षमुपाश्रिताः ।

बलेन मत्ताः शतशो नरकाद्या महासुराः ॥ ७

तथैव चान्ये बहवो दानवा युद्धदुर्मदाः ।

न सहन्ते स्म देवानां समृद्धिं तामनुत्तमाम् ॥ ८

दानवैरर्घ्यमानास्तु देवा देवर्षयस्तथा ।

न शर्म लेभिरे राजन्विशमानास्ततस्ततः ॥ ९

पृथिवीं चार्तरूपां ते समपश्यन्दिवौकसः ।

दानवैरभिसंकीर्णां घोररूपैर्महाबलैः ।

भारतामपकृष्टां च दुःखितां संनिमज्जतीम् ॥ १०

अथादितेयाः संव्रस्ता ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।

उद्योगं परमं चक्रुर्देवानां निग्रहे तदा ।

नियुतं वत्सराणां तु वायुभक्षोऽभवत्तदा ।

हिरण्याक्षो महारौद्रो लेभे देवात्पितामहात् ।

वरानचिन्त्यानुलान्शतशोऽथ सहस्रशः । [5]

9 ^a) K₁ धर्म्यमानासु; K₄ D₈ अर्थ- (for अर्थ-). — ^b) K₁ देव- (for देवा). T₁ तदा (for तथा). — ^c) Da₄ शर्म. — ^d) K₄ D₄. 5. 9 प्रविशन्तसु; B₈. 8. 9 Da₃. a₄ D₇ T G₁-8. 6 M₁. 5-7 क्षिप्यमानासु (for विश-). D₅ समंततः; D₇ T₁ G₁. 2. 6 सहस्रशः (for ततस्ततः).

10 ^a) K₁. 2. 4 चांत-; K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6. 8 आर्त- (for चार्त-). — ^a) K₆ V₁ Bo. 6 (marg.). 7-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₂. 3. 6. 8 -संस्तीर्णा (for -संकीर्णा). — ^a) K₆ V₁ Bo. 7-9 Dn₁. n₄ Ds D₂-6. 8 अप्र- (D₄ 'प'हृष्टां; B₆ Da₃. a₄ अप्रकृष्टां (for अप-). — ^c) D₇ T₁ G₁-8. 6 दुःखितां शान्तिमिच्छतीं (G₁ 'ति). — After 10, Kumbh. ed. Cv ins. :

552* गृहीत्वा पृथिवीं देवी पाताले न्यवसत्तदा ।

ततश्चैलोक्यमखिलं निरोषधिगणान्वितम् ।

निःस्वाध्यायवपदकारमभूत्सर्वं समन्ततः ।

11 ^b) K₁ Da₄ ब्र- (Da₄ ब्रा) ब्रह्मणम् (for ब्रह्मा-). — ^a) Ś₁ K₂. 7 Dn₁ Ds₁. s₂ (before corr. as in text) D₈ (marg. as in text). 4. 7. 9 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 Cp श- (G₂ वी) क्ष्यामहे (for शक्ष्या-). Ś₁ K₁. 2 विद्वन् (for ब्रह्मन्). — ^d) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6. 8 अभि-; D₅ अव- (for उप-). — After 11, Kumbh. ed. Cv ins. :

553* हिरण्याक्षेण भगवन्गृहीतये वसुंधरा ।

न शक्ष्यामो वयं तत्र प्रवेष्टुं जलदुर्गमम् ।

तानाह भगवान्ब्रह्मा मुनिरेव प्रसाधयाम् ।

कथं शक्यामहे ब्रह्मन्दानवैरुपमर्दनम् ॥ ११
 स्वयंभूस्तानुवाचेदं निसृष्टोऽत्र विधिर्मया ।
 ते वरेणाभिसंमत्ता बलेन च मदेन च ॥ १२
 नावभोत्स्यन्ति संमूढा विष्णुमव्यक्तदर्शनम् ।
 वराहरूपिणं देवमधृष्यममरैरपि ॥ १३
 एष वेगेन गत्वा हि यत्र ते दानवाधमाः ।
 अन्तर्भूमिगता घोरा निवसन्ति सहस्रशः ।
 शमयिष्यति श्रुत्वा ते जहृषुः सुरसत्तमाः ॥ १४

अगस्त्योऽसौ महातेजाः पातु तज्जलमजारा ।
 तथेति चोक्त्वा ते देवा मुनिमुचुर्मुदाम्बिताः । [5]
 त्रायस्व लोकान्विप्रर्षे जलभेतत्क्षयं नय ।
 तथेति चोक्त्वा भगवान्कालानलसममुतिः ।
 ध्यायज्जलादनिवहं स क्षणेन पपौ जलम् ।
 शोपिते तु समुद्रे च देवाः सर्पिषुरोगमाः ।
 ब्रह्माणं प्रणिपत्योचुर्मुनिना शोपितं जलम् । [10]
 इति भूयः समाचक्ष्व किं करिष्यामहे विभो ।

[(L. 8) Cv जलादनिवहानि (for 'निनां स'). Ks Cv :
 जलमदन्तीति जलादा मेधाः । Ks]

12 ^a) V1 विसृष्टो (for नि°). Ds [s]त्रि (for
 ३त्र). — ^c) Ds बलेनापि; D1 T G1-3.6 M1.5.6
 वरेणापि (for 'णाभि-'). Ks.7 V1 Bo.6-9 Das.24
 Dn1.24 Ds D2-6.8.9 संपन्ना (for 'मत्ता'). S1 K1.2.4
 दानवा घरसंमत्ता. — ^d) G1 दमेन (for मदेन).

13 ^a) K1 D4.9 नैव; Ds नैवं; D1 T G1-3.6
 M1.5.6 न च; M1 न वि- (for नाव-). Ks Bo.6-9
 Das.24 Dn1.24 Ds D2.3.6.8 -बुध्यन्ति; K1 D4.5.7.9
 T G1-3.6 M1.5.6 वेत्स्यन्ति; V1 -भेत्स्यन्ति; M1 -जानन्ति
 (for -भोत्स्यन्ति). K1 संपूर्णा (for 'मूढा'). — ^c)
 Ds वाराह- (for वराह-). — ^d) S1 (sup. lin.) K1
 अहश्यम्; K1 Dn4 अमृश्यम् (for अधृष्यम्). K1 अपरैर-
 (for अमरैर-).

14 ^a) M1.6.7 (sup. lin. as in text) येन (for
 एष). D1 T G1-3.6 M1.5-7 वै (for हि). — ^b) T
 G1-3.6 Ms [ए]ते (for ते). — ^c) Dn1 om. from
 अन्तर्भूमि up to निवस (in 14^d). Gs -गतो (for
 -गता). K1 D4.5.9 दैत्या (for घोरा). — ^d) S1 K1
 शमयिष्यति; T1 G2.3.6 M1.5-7 'यिष्यतीति (hyper-
 metric) (for 'यिष्यति). K1.6.7 Das Dn1.24 Ds

ततो विष्णुर्महातेजा वाराहं रूपमाश्रितः ।
 अन्तर्भूमिं संप्रविश्य जगाम दितिजान्प्रति ॥ १५
 दृष्ट्वा च सहिताः सर्वे दैत्याः सत्त्वममानुषम् ।
 प्रसह्य सहसा सर्वे संतस्थुः कालमोहिताः ॥ १६
 सर्वे च समभिद्रुत्य वराहं जगृहुः समम् ।
 संकुद्धाश्च वराहं तं व्यकर्षन्त समन्ततः ॥ १७
 दानवेन्द्रा महाकाया महावीर्या बलोच्छ्रिताः ।
 नाशकुबंश्च किंचित्ते तस्य कर्तुं तदा विभो ॥ १८

D2-9 तच्छ्रुत्वा (for श्रुत्वा ते). — ^c) Ds Gs.6 जहृषुः
 (for जहृषुः).

15 ^a) D1 T1 G1.2 तदा (for ततो). — ^b) K1
 D4.9 वाराहं. K2.6 V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1.24 Ds
 D2.3.6-8 T G1-3.6 M1.5-7 आस्थितः (for आश्रितः).
 — ^c) K1 D4.5.9 समाविश्य; Gs.6 स प्र° (for संप्र°).

16 ^a) Ds दृष्ट्वा च सर्वदैतेया. — ^b) K1 D4.9 दैते-
 यास्तम्; Ds अधृष्यं तम् (for दैत्याः सत्त्वम्). — ^c) B9
 M1.5.6 प्रहस्य (for 'सह्य'). Ks.7 V1 Bo.6-9 Das.24
 Dn1.24 Ds D2-6.8.9 M1.5.6 तरसा; D1 T G1-3.6
 सहिताः (for सहसा). — ^d) S1 K1.2.4 उत्तस्थुः.
 Ds काम- (for काल-). D1 T G1-3.6 -चोदिताः (for
 -मोहिताः).

17 ^a) Ks V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1.24 Ds D2.3.
 6.8 ततस्ते (for सर्वे च). K1 समभिद्रुत्य; M1 तम-
 भिद्रुत्य (for समभि°). — ^b) B9 Dn1.24 (by corr.
 as in text) Ds.7 वाराहं; Dn4 वराहे (for वाराहं).
 S1 K1.2 स तं (for समम्). — ^c) Ds T2 तु (for
 च). S1 K1.2 वराहास् (for वराहं). K1 Bo.6
 (marg. as in text). 2.9 Das.24 D4.5.9 T2 G1.2 Ms
 ते; Ds च (for तं). — ^d) Ks व्यकर्षन् (sub-
 metric); Ds विकर्षतस्; D1 T1 G1-3.6 कर्षयंतस् (for
 व्यकर्षन्त). K1 D4.5.7.9 T G1-3.6 M1 ततस्ततः (for
 समन्ततः). S1 K1.2 अपाकर्षयंतस्ततः.

18 ^a) D1 T G1-3.6 Ms महावीर्या महाकाया (by
 transp.). Ks Bo.6.8.9 Dn1.24 Ds D2.3.8 M1
 महावीर्य- (for 'वीर्या'). K1 बलाश्रिताः; B9 (marg.
 as in text) बलोत्थिताः; Ds T1 G1-3.6 'द्विताः; D1
 महोद्धताः; M1.6.7 'बयाः (for बलोच्छ्रिताः). — ^c)
 K1 D4.5.9 ते किंचित् (by transp.). — ^d) K1
 D4.9 तथा (for तदा). Bo.7.8 Das Dn1.24 Ds
 D2.6-8 T2 G1.2.6 विभोः.

C. 12. 7622
 B. 12. 209. 19
 K. 12. 208. 26

C. 12. 7623
B. 12. 209. 20
K. 12. 206. 27

ततोऽगमन्विस्सयं ते दानवेन्द्रा भयात्तदा ।
संशयं गतमात्मानं मेनिरे च सहस्रशः ॥ १९
ततो देवादिदेवः स योगात्मा योगसारथिः ।
योगमास्थाय भगवांस्तदा भरतसत्तम ॥ २०
विननाद महानादं क्षोभयन्दैत्यदानवान् ।
संनादिता येन लोकाः सर्वाश्चैव दिशो दश ॥ २१
तेन संनादशब्देन लोकाः संक्षोभमागमन् ।
संभ्रान्ताश्च दिशः सर्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ २२

19 ^a) M₁ तदा (for ततो). V₁ B₀. 6-9 Da₃. n₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 [5] गच्छन् (for अगमन्). Ś₁ K₁. 2. 4 विस्सयं वै; G₁. 2 विस्सयंतो (for 'यं ते'). K₆ ततो गच्छन्ति समयं. — ^b) K₆ B₀. 6-9 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 6. 8 भयं तथा; Da₃. a₄ D₅ भयं तदा; D₅ महा-बलाः; D₁ T₁ G₁. 2. 6 भयार्दिताः (for भयात्तदा).

20 ^a) K₆. 7 V₁ B₀. 6-9 Da₃. a₄ D₂-4. 9 देवाति-देवः; Dn₁. n₄ D₅ D₅. 6. 8 देवाधि (for देवादि). D₁ T G₁-3. 6 M₁. 6. 7 तु (for स).

21 ^b) K₁ दैत्यदानवं (for 'वान्').

22 ^a) G₂ तन्नाद (for संनाद). — ^b) M₂ क्षोभम् (submetric) (for संक्षोभम्). K₆. 6 B₀. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 6. 8 लोकानां क्षोभ आ (B₀ 'भमा') गमत्; K₁ D₄. 5. 9 लोकाः क्षोभमुपा-गमन्; D₁ T₁ G₁. 2 लेभिरे क्षोभमात्मनः; G₃. 6 लोकः संक्षोभमागमत्. — ^c) K₆ V₁ B₀. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 संभ्रान्ताश्च (for संभ्रान्ताश्च). K₆. 7 V₁ B₀. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂-4. 6. 8. 9 T₁ M₁. 5-7 भृशं; D₁ T₁ G₁. 2 [अ]भवन्; G₃. 6 तदा (for दिशः). K₆ B₀. 7 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 6. 8 लोके; K₁ V₁ B₀. 3. 9 Da₃. a₄ D₄. 7. 9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 सर्वे (for सर्वा).

23 V₁ reads 23^a-24^b on marg. — ^a) M₁ निर्वि-शेष (for 'चेष्ट'). V₁ सर्वं; M₁. 5 चालीद् (for चापि). — ^b) D₅ D₅ असुरातिभृशं तदा. — ^c) D₁ T G₁-3. 6 चापि (for चैव). — ^d) D₅ शब्देन (for नादेन).

24 V₁ reads 24^a on marg. — ^b) K₆. 6 V₁ B₀. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₂-4. 6-8 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 नादेन (for शब्देन). D₅ G₁. 2 मोहिताः (for भीषिताः). — ^c) V₁ B₁ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 पतिता (hypermetric) (for पेतुर्). B₀. 8. 9 D₅. 7 पतिता व्यसवश्चैव. — ^d)

निर्विचेष्टं जगच्चापि बभूवातिभृशं तदा ।
स्थावरं जङ्गमं चैव तेन नादेन मोहितम् ॥ २३
ततस्ते दानवाः सर्वे तेन शब्देन भीषिताः ।
पेतुर्गतासवश्चैव विष्णुतेजोविमोहिताः ॥ २४
रसातलगतांश्चैव वराहस्त्रिदशद्विपः ।
सुरैः संदारयामास मांसमेदोस्थिसंचयम् ॥ २५
नादेन तेन महता सनातन इति स्मृतः ।
पद्मनाभो महायोगी भूताचार्यः स भूतराट् ॥ २६

D₂. 3 -नाद- (for -तेजो-). K₆ B₀. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 -प्रमोहिताः (for -विमो-). M₁. 5-7 विष्णुतेजोभिषीडि (M₅ 'मोहि') ताः. — After 24, Kumbh. ed. ins.:

554* अस्तांश्च देवानालोक्य ब्रह्मा प्राह पितामहः ।

योगेश्वरोऽयं भगवान् वाराहं रूपमास्थितः ।

नर्दमानोऽत्र संयाति मा भैष्ट सुरसत्तमाः ।

एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा नमश्चक्रे पितामहः ।

देवता मुनयश्चैव विष्णुं वै मुक्तिहेतवे । [5]

ततो हरिर्महातेजा ब्रह्माणमभिनन्द्य च ।

25 G₁. 2 om. 25^a. — ^a) K₄. 6. 7 B₀. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂-9 गतश्चापि; V₁ गतानां च; M₁ गतश्चैव (for गतं). — ^b) Ś₁ K₁. 2 वराहोऽसु; D₅. 52 (by corr. as in text) वाराहसु (for वरा). K₁ V₁ B₀. 6-9 Da₃. n₄ D₂. 4. 5. 7. 9 -द्विषां (for -द्विषः). — ^c) K₄. 6 V₁ B₀. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 M₅ सुरैर्विदा (V₁ B₀ Da₃ 'निर्दा') रयामास; D₅ संदारयामास सुरैर्. — ^d) K₆ V₁ B₀. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 6. 8 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 -संचयान् (for 'चयम्').

26 ^a) D₅ नादितं (for नादेन). D₅ G₁. 2 तेन नादेन महता. — ^b) G₁ इव (for इति). ✽ Cn: सनात् सततं अनिति भक्तानुग्रहार्थं चेष्टत इति सनातनः । सनादम इत्यपेक्षिते दकारस्थाने तकारो नैरुक्तः ॥ Cv: नादेन नादेन सहितः सनादन इति निरुक्तत्वादकारस्य तकारः । ✽ — ^d) K₁ V₁ B₀. 9 Da₃. D₅. 1. 5. 6. 8 M₅ Cv योगाचार्यः (for भूता). M₁. 6. 7 भूतात्मा भूतभावनः (cf. 29^d).

27 ^a) D₁ भूत (for देव). — ^b) K₆ V₁ B₀. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5-8 T G₁-2. 6 M₁. 5-7 उपा- (G₁ 'प') द्रवन्; K₁ D₄. 9 अथाश्रवन् (for उपां).

ततो देवगणाः सर्वे पितामहमुपाब्रुवन् ।
 नादोऽयं कीदृशो देव नैनं विद्म वयं विभो ।
 कोऽसौ हि कस्य वा नादो येन विह्वलितं जगत् ॥ २७
 एतस्मिन्नन्तरे विष्णुर्वाराहं रूपमास्थितः ।
 उदतिष्ठन्महादेवः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ २८
 पितामह उवाच ।
 निहत्य दानवपतीन्महावर्ष्मा महाबलः ।
 एष देवो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ॥ २९
 सर्वभूतेश्वरो योगी योनिरात्मा तथात्मनः ।

स्थिरीभवत कृष्णोऽयं सर्वपापप्रणाशनः ॥ ३०
 कृत्वा कर्मातिसाध्वेतदशक्यममितप्रभः ।
 समायातः स्वमात्मानं महाभागो महाद्युतिः ।
 पञ्चनाभो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ॥ ३१
 न संतापो न भीः कार्या शोको वा मुरसत्तमाः ।
 विधिरेष प्रभावश्च कालः संक्षयकारकः ।
 लोकान्धारयतानेन नादो मुक्तो महात्मना ॥ ३२
 स एव हि महाभागः सर्वलोकनमस्कृतः ।
 अच्युतः पुण्डरीकाक्षः सर्वभूतसमुद्भवः ॥ ३३

C. 12. 7640
B. 12. 208. 36
K. 12. 208. 47

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

— After 27^{ab}, Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins. :

555* तत्र गत्वा महात्मानमुत्तुष्टैव जगत्पतिम् ।

[D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 रामागम्य (for तत्र गत्वा). Ks V1 Bo Dn4 महात्मान (for 'त्मानम्). D7 T G1-3. 6 M1. 5. 7 नैनं (for 'नैव').]

— ^a) Bom. ed. नैतं (for नैनं). G2 Ms विद्मो (for विद्म). Ks Br. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रभो (G2 'भोः) (for विभो). Ds नैनं विमो-चयं विभो. — ^c) Ds कोसौ कस्य वा निन्दो. — ^f) D7 T1 G1. 2 संवलितं (for विह्व). — After 27, Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1-3. 6 ins. :

556* देवाश्च दानवाश्चैव मोहितास्तस्य तेजसा ।

28 ^b) K7 M1 वराहं. Ds आश्रितः (for 'स्थितः). — ^c) K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 महाबाहो; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 तदा देवः (for महादेवः). — After 28, Kumbh. ed. ins. :

557* पितामह उवाच ।

दिव्यं ***** युद्धमासीन्महात्मनोः ।
 हिरण्याक्षस्य विष्णोश्च सर्वसंक्षोभकारणम् ।
 जघान च हिरण्याक्षमन्तर्भूमिगतं हरिः ।
 तदाकर्ण्य महातेजा ब्रह्मा मधुरमब्रवीत् ।

29 Ms ब्रह्मा (for पितामह). — ^a) T1 G1-3 पतिं (for 'पतीन्). Da4 कृतश्चाहं कृत पतिन् (sic). — ^b)

§ Cn: महावर्ष्मा महाकायः । § — ^a) M1. 5. 7 महाकायो (for 'योगी). — ^d) M1. 5. 7 योगाचार्यः स भूतराट् (cf. 26^{ad}).

30 K2. 4 Da4 om. 30^{ab}; K7 D4. 9 om. (hapl.) 30-31. — ^a) Ds नित्यो (for योगी). — M1 om. (hapl.) 30^b-31^c. — ^b) Dn1. n4 मुनिर् (for योनिर्). — ^c) K1 (by corr. as in text) Ds1 स्थिरा (for स्थिरी). Ds Ds G1. 2 भवतु (for भवत). — ^d) Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 सर्वविघ्नविनाशनः.

31 K7 D4. 9 om. 31; M1 om. 31^{abed} (for both, cf. v. l. 30). — ^a) K1 कर्माभिः; Ds. 7 T1 Gs कर्माणि; M7 कर्मेति (for कर्माति-). Gs [ए]व (for [ए]तद्). — ^b) Ks क्रमः (for प्रभः). D7 T1 G1. 2. 6 निन्दत्यमित (Gs 'ति) प्रभः. — ^c) G1. 2 समाधाय; Ms 'याता (for 'यातः). K1 समायाताः स महात्मा नो (hypermetric). — ^d) Ś1 K1. 2 महात्मा वै; Ds1 महाभोगो; Ds2 'योगो (for 'भागो). — ^f) K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 महात्मा (for भूतात्मा). D7 T G1-3. 6 सर्वात्मा (G1 'सां) सर्वलोककृत्.

32 ^a) Ds संताता (sic) (for संतापो). — ^b) Ks सत्तम; T G1-3. 6 सत्तमैः. — ^d) K4. 5. 7 Bo Da. 7. 9 T1 G1-3. 6 कालः (for कालः). Ds च (for सं-). — ^e) V1 तारयता (for धार). K1. 4. 6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तेन; Gs येन (for [अ]नेन).

33 ^a) Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5-8 T G1-3. 6 एष (for एव). Ks. 7

२०३

C. 12. 7641
B. 12. 210 1
K. 12. 2'2 1

युधिष्ठिर उवाच ।

योगं मे परमं तात मोक्षस्य वद भारत ।
तमहं तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि वदतां वर ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २
कश्चिद्वाङ्मणमासीनमाचार्यमृषिसत्तमम् ।
शिष्यः परममेधावी श्रेयोर्थी सुसमाहितः ।

V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2-6. 8. 9 महाबाहुः (for 'भागः). — ^b) D9 लोके (for 'लोक'). — ^c) D5 अनंतः (for 'अच्युतः). — ^d) K7 Da. 5. 9 कृष्णः सर्व- (for 'सर्वभूत-). D7 T1 G1. 2 -हिते रतः (for 'समुद्भवः). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 सर्वभूतादि-रीश्वरः.

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2-9 T G1. 2 M1. 5-7 मोक्ष-धर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 अंतर्भूमि-क्रीडनं; K6 V1 Bo. 8. 9 Da3 Dn1 D52 D1. 8. 6. 8 'विक्रीडितं; B6. 7 Da1 'विक्रीडनं; D5 वाराहान्तर्भूमिवि-क्रीडनं; M1. 6. 7 व (M6 वा) राहांतर्भूमिप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 D5 D7 T1 G1. 8. 6 M5 35; Dn1 36; D5 M1. 6. 7 34; T2 G2 49. — *Sloka no.*: Da4 37; Dn1. n4 D5 36; D51 35. — After 12. 202, Kumbh. ed. ins. a passage given in Appendix I (no. 17).

203

1 ^a) Ś1 K1. 2. 4 योगेशं (for योगं मे). Cnp हेतुं (for तात). G5 योगधर्मं परं तात. ☞ Cp. 8: योगम् उपायम् । ☞ — ^c) V1 Bo. 6-9 D51 Da. 5. 7 T1 M1. 6. 7 तदहं (for तमहं). — ^d) Ś1 K1. 2 D5 भरतर्षभ; Dn4 वदतां वरः. — After 1, Kumbh. ed. ins.:

558* भूयोऽपि ज्ञानसद्भावे स्थित्यर्थं त्वां ब्रवीम्यहम् ।

अचिन्त्यं वासुदेवाख्यं तस्मात्प्रब्रूहि सत्तम ।

2 ^a) K1 संवादे (for 'दं). ☞ Cs: मोक्षसंयुक्तं मोक्षोपायसहितं, मोक्षयत्नेनेति कृत्वा । ☞

चरणानुपसंगृह्य स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ३

उपासनात्प्रसन्नोऽसि यदि वै भगवन्मम ।

संशयो मे महान्कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४

कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सम्यग्ब्रूहि यत्परम् ।

कथं च सर्वभूतेषु समेषु द्विजसत्तम ।

सम्यग्ब्रूता निवर्तन्ते विपरीताः क्षयोदयाः ॥ ५

वेदेषु चापि यद्वाक्यं लौकिकं व्यापकं च यत् ।

एतद्विद्वन्मयातत्त्वं सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६

3 ^a) D7 T1 G1. 3. 6 किंचिद्; T2 G2 कंचिद् (for कश्चिद्). — ^b) K7 Da. 5. 9 -पुंगवं (for 'सत्तमम्). — After 3^{ab}, Ś1 K1. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 6. 8 Kumbh. ed. ins.:

559* तेजोराशिं महात्मानं सत्यसंघं जितेन्द्रियम् ।

— G1 reads 3'-5^b on marg. — ^c) K7 D5 पप्रच्छ; D5 प्रोवाच (for परम-). — ^d) Dn4 श्रेयोर्थसि; M1 श्रेयोर्थे (for 'र्थी). Dn4 तु (for सु). V1 'महामतिः (for 'समाहितः). D5 स श्रेयोर्थी समाहितः. — ^e) D5 चरणानुप- (for 'ब्रुप-).

4 G1 reads 4 on marg. — ^a) K1 उपसङ्गात् (for उपासनात्). — ^b) V1 D5 त्वं (for वै). D7 T1 G1-3 भगवान्. — ^d) Ś1 K1. 2 G2 तं (for तन्). B5 अर्हति.

5 G1 reads 5^{ab} on marg. — ^a) G1 कुतश्चित् (for 'श्च). — ^b) B5 (marg.) सर्वं (for सम्यग्). K6 Dn4 D3. 6. 8 T1 G1-8. 6 M5 तत्परं; M1. 6. 7 तत्त्वतः (for यत्परम्). T2 सम्यक्प्रब्रूहि तत्परं. — After 5^{ab}, D7 T G1-8. 6 (D7 T1 G3. 6 for the first time, repeating it in its proper place) read 6^{ab}. — ^d) B5 (marg.) द्विजेषु (for समेषु). — ^e) ☞ Cn: निवर्तन्ते नितरां वर्तन्ते ॥ Cs (reading सम्यग्ब्रूतानि वर्तन्ते): वृत्तान्यपि सम्यक् सामान्येन ज्ञानभोजनादीनि, तत्कथं क्षयो दयौ न समाविति प्रश्नः । ☞ — ^f) M1. 6. 7 विपरीत- (for 'रीताः). K2. 4 क्षयोदयः; T2 'दयोः (for 'दयाः).

6 6^{ab} is damaged in B7. D7 T G1-8. 6 (D7 T1 G3. 6 for the first time) read 6^{ab} after 5^{ab}. — ^a) Da3. a4 T2 देवेषु; D7 T1 G3. 6 (all first time) देवेषु (for वेदेषु). K7 D8-8. 7 T1 (last two both times),

गुरुवाच ।

शृणु शिष्य महाप्राज्ञ ब्रह्मगुह्यमिदं परम् ।
अध्यात्मं सर्वभूतानामागमानां च यद्वसु ॥ ७
वासुदेवः सर्वमिदं विश्वस्य ब्रह्मणो मुखम् ।
सत्यं दानमथो यज्ञस्तिथिक्षा दम आर्जवम् ॥ ८
पुरुषं सनातनं विष्णुं यत्तद्वेदविदो विदुः ।
सर्गप्रलयकर्तारमव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ।

G1. 2. 3. 6 (last two both times) M1. 5-7 चैव (for चापि). V1 D1 T1 (last two second time). 2 G1. 2. 3. 6 (last two second time) वाच्यं (for वाक्यं). — ^b) D3 वैदिकं (for लौकिकं). — ^c) D1 T1 G1. 2 विद्वान् (for विद्वन्). D5 यथातथ्यं (for °तत्त्वं). — ^d) K7 सर्वं (for सर्व). D3 M5. 7 आख्यातुम् (for व्या°).

7 D5 भृगुर् (for गुरुर्). — ^a) D4 गुरु- (for शृणु). — ^b) Ś1 (before corr.) K2 जगत् (for परम्). ❀ C1: ब्रह्मगुह्यं वेदगोप्यम् । ❀ — ^c) G5 अध्यात्म- (for °त्मं). D4 सर्वं (for सर्व-). K5. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 D2-5. 8. 9 विद्यानाम् (for °भूतानाम्). — ^d) D4 आगतानां (for °मानां). ❀ Ca: वसु सारभूतं धनमिव । ❀

8 ^a) K5 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 D2. 8. 5. 8 परम् (for सर्वम्). — After 8^{ab}, K7 D4. 9 ins.:

560* क्रीडते भगवान्देवो बालक्रीडनकैरिव ।

— ^a) K4. 6. 7 Dn1 D2. 8 ज्ञानम् (for दानम्). D3 (sup. lin.). 7 T2 G2. 6 M7 अतो; T1 G1. 2 तपो (for अथो). — ^d) V1 दमम्.

9 ^a) Hypermetric. Ś1 K1. 2. 1 D7 T1 G1-3. 6 परं (for पुरुषं). K7 विष्णुर्. D4. 5. 9 पुरुषं शाश्वतं विष्णुर् (D5 °ण्). — ^b) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 D2. 8. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 यं तं; K7 D5 यस्तं; D4 संतं (for यत्तद्). — ^c) D4 (before corr.) D5 G2 सर्व-; G1 सर्ग; Bom. ed. स्वर्ग- (for सर्ग-). T G2. 8. 6 M7 -प्रलय- (for °प्रलय-). — ^d) is damaged in Das. — ^e) Bo. 7 Das D7 यदिदं; D4 अव्यक्तं; M7 तमिदं (for तदिदं). G1. 2 वाष्ण्यं. ❀ C1: वाष्ण्यं कृष्णिषु कृतावतारम् । ❀

10 ^a) Ś1 K1. 2 ब्राह्मणैर्ब्राह्मणः (by transp.). G1 श्रावो (for श्राव्यो). — ^b) K5 राजानः (for राजन्यः). K7 क्षत्रियैस्; D4 D1 क्षत्रियस् (for °यैस्). Ś1

तदिदं ब्रह्म वाष्ण्यमितिहासं शृणुष्व मे ॥ ९
ब्राह्मणो ब्राह्मणैः श्राव्यो राजन्यः क्षत्रियैस्तथा ।
माहात्म्यं देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
अर्हस्त्वमसि कल्याण वाष्ण्यं शृणु यत्परम् ॥ १०
कालचक्रमनाद्यन्तं भावाभावस्त्रलक्षणम् ।
त्रैलोक्यं सर्वभूतेषु चक्रवत्परिवर्तते ॥ ११
यत्तदक्षरमव्यक्तममृतं ब्रह्म शाश्वतम् ।

C. 12. 7655
B. 12. 210. 14
K. 12. 212. 10

K1. 2 D5 अपि (for तथा). — After 10^{ab}, K6. 7 Dn1. 24 D5 D2-4. 6. 8. 9 Kumbh. ed. ins.:

561* वैश्यो वैश्यैस्तथा श्राव्यः शूद्रः शूद्रैर्महामनाः ।

[K6 वैश्यैर्वैश्यस् (by transp.). K7 शूद्रा. K6 महात्मनः; K7 D4. 9 तथात्मना.]

— ^a) M5 वासुदेवस्य (for देव°). — ^d) K1 असित- (for अमित-). — ^e) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 D5 D2. 8. 5. 6. 8 T2 M7 कल्याणं (for °ण). — ^f) K5. 7 D5. 9 तत्परं; D4 तं परं (for यत्परम्). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 वाष्ण्येधाध्यात्ममुत्तमं. — After 10, Kumbh. ed. ins.:

562* यमच्युतं परं नित्यं लिङ्गहीनं च निर्मलम् ।

निर्वाणममृतं श्रीमत्तद्विष्णोः परमं पदम् ।

भवे च भेदवद्विभं प्रदानं गुणकारकम् ।

तस्मिन् सज्जते नित्यं स एष पुरुषोऽपरः ।

पुरुषाधिष्ठितं नित्यं प्रधानं ब्रह्म कारणम् । [5]

कालस्वरूपं रूपेण विष्णुना प्रभविष्णुना ।

क्षोभ्यमाणं सज्जत्येव नानाभूतानि भागशः ।

तद्गृह्णा पुरुषोऽतत्त्वं साक्षी भूत्वा प्रवर्तते ।

तद्विषय यथायोगमभिज्ञो भिन्नलक्षणः ।

11 V1 reads 11^a-12^b on marg. D7 T G1-3. 6 M5 transp. 11 and 12. — ^a) B5 ह्वाच्यतं; G1 अनवृत्तं (for °च्यन्तं). — ^b) Bo. 7. 8 (marg. 25 in text). 9 D4 D4. 5. 9 G1 M1. 7 भावाभावस्य (D4 °सु- (for °भावस्त्र-). D5 भावस्त्रलक्षणं. — ^c) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 त्रैलोक्ये (for °क्यं). K5 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 D5 D2. 6. 8 C1 -भूतेषो (D4 D5 °श) (for °भूतेषु).

12 V1 reads 12^{ab} on marg. D7 T G1-3. 6 M5 transp. 11 and 12. — ^b) K5 B5 अनृतं; G5 अवर्लं (for अमृतं). — ^c) K5. 7 V1 Bo. 7-9 Das. 24 Dn1,

C. 12. 7656
B. 12. 210. 14
K. 12. 212. 20

वदन्ति पुरुषव्याघ्रं केशवं पुरुषर्षभम् ॥ १२
पितृन्देवानृषींश्चैव तथा वै यक्षदानवान् ।
नागासुरमनुष्यांश्च सृजते परमोऽव्ययः ॥ १३
तथैव वेदशास्त्राणि लोकधर्माश्च शाश्वतान् ।
प्रलये प्रकृतिं प्राप्य युगादौ सृजते प्रभुः ॥ १४
यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्माहरात्रिषु ॥ १५

n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 व्याघ्रः; D7 T1 G1. 2 व्याघ्राः (for व्याघ्रं). — ^d) K6 पुरुषर्षभः; D6 भरतर्षभः; D7 T G1-3. 6 M5. 7 पुरुषोत्तमः. — After 12, Kumbh. ed. C7 ins.:

563* तदक्षरमचिन्त्यं वै भिन्नरूपेण दृश्यते ।
पश्य कालाख्यमनिशं न चोष्णं नातिशीतलम् ।
न सन्त्येते गुणास्तस्मिन्स्थिता तस्मात्प्रवर्तते ।
शीतलोऽयमनुप्राप्तः कालो धीष्मस्तथैव च ।
वक्ष्यन्ति सर्वभूतानि ह्येते सूर्योदयं प्रति । [5]
आगच्छन्ति निवर्तन्ति स कालो गुणराशयः ।
न चैव प्रकृतिस्थेन कालयुक्तेन नित्यशः ।
गुणैः संभोगमरतिस्तत्त्वविज्ञानकोविदम् ।
पुरुषाधिष्ठिता नित्यं प्रकृतिः सृजते परा ।

13 ^b) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M5. 7 राक्षसान् (for दानवान्). — ^c) K1 Da4 G1 मनुष्याश्च. K7 D4. 5. 9 नागानसुरसंघाश्च. — ^d) K7 D4. 9 मनसाव्ययः; B9 Da4 परमा (Da4 'म') व्ययः; D6 'मव्ययः'; G2 'मोव्ययः'.

14 ^a) K1 T2 तदैव (for तथैव). T2 M5 वेदान् (for वेद-). D7 T1 G1-3. 6 तथैव वेदाः (G1 देव) सृज्यन्ते. — ^b) T2 लोके (for लोक-). K7 धर्मैश्च (for धर्माश्च). K1 D7 T1 G1-3. 6 लोके (K1 'क') धर्माश्च शाश्वताः (K1 'त'). — Ds repeats 14^{ad} after 16^{ab}. — ^c) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 (both times) Cn प्रलयः; Ds lacuna; T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रलये (for प्रलये). S1 K2 प्राप्तान्; K1. 4 प्राप्ता (for प्राप्य). ☞ Cn: प्रलीयतेऽस्मिन्महदादिकार्यं स प्रलयस्तम् । प्रकरोसीति प्रकृतिः । तां लयोत्पत्तिस्थानं मायाशबलमपि ससृजे । ☞ — ^d) S1 युगांते (for युगादौ). K1 सृजति. S1 K1. 2. 4 विभुः; K6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-3. 6 (both times). 9 M5 पुनः (for प्रभुः).

15 With 15, cf. Manu. 1. 30. — ^a) K1. 4 यथा

अथ यद्यद्यदा भावि कालयोगाद्युगादिषु ।
तत्तदुत्पद्यते ज्ञानं लोकयात्राविधानजम् ॥ १६
युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ १७
वेदविद्वेद भगवान्वेदाङ्गानि बृहस्पतिः ।
भार्गवो नीतिशास्त्रं च जगाद जगतो हितम् ॥ १८
गान्धर्व नारदो वेदं भरद्वाजो धनुर्ग्रहम् ।

तु वृत्तः; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 Cp यथ (K6. 7 Ds D6 'था') तद्वृत्तः; D7 T1 G1. 3. 6 यथर्तुषु तु; D8 यथर्तुवृत्तः; T2 यद्धर्तुष्वृत्तः; G2 यथातुषु तु; M1 यथा *तु (for यथर्तुष्वृत्तः). — G6 reads 15^d twice. — ^d) K6 D7 T G1-3. 6 (both times) M1. 5-7 तथा ब्रह्माह (K6 'ब्रह्म-'; D7 G8. 6 [both times] 'ह्याप-'; G1. 2 'ह्याप-'; M1 'ह्याव') रादिषु; K7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तथा भावा युगादिषु.

16 K7 G1 om (hapl.) 16^{ab}. — ^a) V1 D7 T G2. 3. 6 M1. 5-7 यथा (for यदा). K4 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-3. 6. 8 T2 भाति; D7 M1 भावी (for भावि). — 16^b is damaged in B7. After 16^{ab}, Ds repeats 14^{ad}. — ^c) Da4 तद्वद् (for तत्तद्). — ^d) K7 लोके यात्राः; G1 'कधात्रा- (for 'कयात्रा-). Ds -विधानकं (for 'जम्). — After 16, Kumbh. ed. ins.:

564* श्रुतिरेषा समाख्याता तदर्थं कारणात्मना ।
अनाम्नायविधानाद्वै वेदा ह्यन्तर्हिता यथा ।
युगान्ते ह्यस्तभूतानि शास्त्राणि विविधानि च ।
सर्वसत्त्वविना[शा]द्वै जीवात्मनित्यया स्मृताः ।
अन्यस्मिन्नण्डसंज्ञावे वर्तमानानि नित्यशः । [5]

17 ^a) K7 D4. 9 B6 (marg.) युगांता (for युगान्ते). Da4 Dn4 om. वेदा. — ^b) K1 सेतिहासं. B6 (marg. as in text) Ds सहर्षयः. — ^d) Da4 T2 G1. 2 M7 अनुज्ञाता. ☞ Cn: अनुज्ञाताः उपदिष्टाः । ☞ — After 17, Kumbh. ed. ins.:

565* नियोगाङ्गहणो विप्रा लोकतन्त्रप्रवर्तकाः ।

18 ^a) K4 वेदवद् (for 'विद्'). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 वेदविद्भगवान्ब्रह्मा. — ^c) K4 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 T G1-3. 6 M5. 7 -शास्त्रं तु; K6 -शास्त्रं; M1. 6 -शास्त्राणि (for -शास्त्रं च). — ^d) K7

देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम् ॥ १९
 न्यायतत्राप्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः ।
 हेत्वागमसदाचारैर्यदुक्तं तदुपास्यते ॥ २०
 अनाद्यं यत्परं ब्रह्म न देवा नर्पयो विदुः ।
 एकस्तद्वेद भगवान्धाता नारायणः प्रभुः ॥ २१
 नारायणादृषिगणास्तथा मुख्याः सुरासुराः ।
 राजर्षयः पुराणाश्च परमं दुःखभेषजम् ॥ २२
 पुरुषाधिष्ठितं भावं प्रकृतिः स्रयते सदा ।

Dr G1 जगाम (for 'द'). K6 जगतोर; Dr T G1-3.6
 Ms. 6.7 (before corr. as in text) 'तां' (for 'तो').

19 ") K4 गंधर्व; Da1 गांधर्व (for 'व'). K1
 वेदो; K4. 6.7 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2-9
 T G1-3.6 M1. 5-7 वेद (for वेदं). —^b) K6.7 D4. 5.9
 T2 G2 भारद्वाजो. K1 T2 गृहं; Dn1 ग्रहे. ☞ Cs:
 धनुर्गृह्यतेऽनेनेति धनुर्ग्रहो धनुर्वेदः । ☞ —^c) D4 चरितं
 (for चरितं). K1 गार्ग्यः; Da1 गार्गाः; D4. 9 गार्गीः;
 Ds. 7 T G1-3.6 Ms. 7 गार्गीः (for गार्ग्यः). —^d) B1
 Ds2 कृष्णात्रेयाश्च; Dr T G1-3.6 दत्तात्रेयश्च (for
 कृष्णा). K1 चिकित्सितां. — After 19, Kumbh.
 ed. ins.:

566* न्यायतत्रं हि कात्स्नर्येन गौतमो वेद तत्त्वतः ।
 वेदान्तकर्मयोगं च वेदविद्वद्वाविद्विभुः ।
 द्वैपायनो निजग्राह शिल्पशास्त्रं भृगुः पुनः ।

20 ") K6 Ds1 Ds न्यायतत्रानि. —^b) K1 D4 ते
 (for तैस्). Da4 वेदिभिः (for वा). —^c) K1
 Dn1 D4.9 T2 हि (Dn1 हे) त्वागमसमाचारैर्. —^d)
 B8 (marg.) यद्युक्तं; Ds युक्तं तत् (for यद्युक्तं). K6
 Bo Dn1. n4 D2. 3.6.8 उपास्यतां (for 'स्यते').

21 ") K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2-3.8
 तत्परं (for यत्परं). Ds T G1-3.6 M1. 5-7 अनाद्यं परं
 ब्रह्म. —^b) Ś1 K1 M1 वेदा (for देवा). K6 ब्रह्म-
 र्चयो (hypermetrio) (for नर्पयो). —^c) Dr M1 एतत्
 (for एकस्). —^d) Ś1 K1 दाता; G6 नरो (for
 धाता).

22 ") G8. 6 इंद्रगणास् (for ऋषि). —^b) K6
 Da1 मुख्या. —^c) K1 पुराणश्च. — After 22,
 Kumbh. ed. ins.:

567* वक्ष्येऽहं तव यत्प्राप्तमृषेर्द्वैपायनान्मया ।

हेतुयुक्तमतः सर्वं जगत्संपरिवर्तते ॥ २३
 दीपादन्ये यथा दीपाः प्रवर्तन्ते सहस्रशः ।
 प्रकृतिः सृजते तद्वदानन्त्यान्नापचीयते ॥ २४
 अन्यक्तकर्मजा बुद्धिरहंकारं प्रस्रयते ।
 आकाशं चाप्यहंकाराद्वायुराकाशसंभवः ॥ २५
 वायोस्तेजस्तत्क्षापस्त्वद्भ्यो हि वसुधोद्भूता ।
 मूलप्रकृतयोऽष्टौ ता जगदेतास्वस्थितम् ॥ २६
 ज्ञानेन्द्रियाण्यतः पञ्च पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ।

C. 12. 7670
 B. 12. 210 29
 K. 12. 212. 42

23 ") K1 Dn1. n4 Ds D4. 7 9 T G1-3 Ms पुरुषा-
 धिष्ठितान् (K1 D4. 9 T2 G8 'ता' (for 'हितं'). Dn1.
 n4 Ds Dr T1 G1. 2 Ms भावान् (for भावं). —^b)
 B1 सृजते; Dr श्रूयते (for सू). K6 Dn1. n4 Ds2
 D2. 3. 6. 8 यदा; K1 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 D4. 5. 9 तदा;
 Dr T1 G1. 2 परान्; T2 G8. 6 M1. 5-7 परा (Ms 'रां')
 (for सदा). —^c) Da4 युक्तम् (for युक्तम्). Ds
 हृदं; T2 ततः (for अतः). K4. 6 V1 Bo. 7 Dn1. n4
 Ds D2. 3. 6. 8 पूर्वं (for सर्वं).

24 ") G1 दीप्य (for दीपाः). —^b) D4 प्रवर्तते.
 D2 [s]थ सर्वशः (for सहस्रशः). —^c) V1 Bo. 6-9
 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 G1-3.6 M1 स्रयते
 (for सृजते). —^d) Dr T1 G2. 3. 6 Ms. 6 अनंतान्
 (for आनन्त्यान्). Ś1 K1. 3 D4 आनन्त्यायोपचीयते; Ds
 दानं पात्राय दीयते; T2 G1 M1. 7 अनंतानपचीयते.

25 ") K1 अन्यं कु; K6 Bo. 7. 8 (marg. as in
 text) Dn1. n4 D2. 3. 8 Cn. p अन्यक्तात्; K1 Ds
 (before corr.). 4. 9 'क्ता (for 'क्त). ☞ Ca: अन्यक्त-
 कर्मजा प्रकृतिक्षोभजा । ☞ —^c) M1. 6. 7 आकाशश्च (for
 'शं). K6 D4 वापि; G2 याति (for चापि). V1 Dr
 T G1-3 अहंकारो (for 'काराद्).

26 ") Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Ds तथा (for ततश्च). K6. 7
 D4. 5. 1. 9 T G1-3. 6 M1. 7 त्वापस् (for चा). —^b)
 K1 D4. 9 ताभ्यो; V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2.
 3. 5. 6. 8 T G8. 6 M1. 5. 6 अभ्यो (for त्वभ्यो). K6 Bo
 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [s]थ (for हि). Da4 G2 वसु-
 धोद्भूताः. —^c) K6 B8 (marg.) ह्येता; Bo D2. 3 ह्येता;
 Ds चैता; Dr T1 G1-3. 6 [s]ष्टौ तु (for सष्टौ ता).

27 Ś1 K1. 2. 4 om. 27^{ab}. —^c) T2 विकाराः (for
 विषयाः). Ś1 K2. 7 चैकत्वं; D4 वैकत्वं; Ds पंचैकं;
 Ds चैकं त्वं (for चैकं च). K1 विषयाः पंचकत्वं च; Dr

C. 12 7671
B. 12. 210. 29
K. 12. 212. 42

विषयाः पञ्च चैकं च विकारे षोडशं मनः ॥ २७
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं पञ्चेन्द्रियाण्यपि ।
पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाक्कर्मणामपि ॥ २८
शब्दः स्पर्शोऽथ रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
विज्ञेयं व्यापकं चित्तं तेषु सर्वगतं मनः ॥ २९
रसज्ञाने तु जिह्वेयं व्याहृते वाक्तथैव च ।
इन्द्रियैर्विविधैर्युक्तं सर्वं व्यस्तं मनस्तथा ॥ ३०
विद्यात्तु षोडशैतानि दैवतानि विभागशः ।

T₁ G₁-3. 6 शब्दादिविषयाः पंच. — ^d) K₆ विकारं;
K₇ D₄. 7. 9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 विकाराः; Das. a₄ 'रः
(for 'रे').

28 With 28, cf. Manu. 2. 90. — ^a) D₂ D₁
श्रोत्रं (for श्रोत्रं). G₁ तक् (for त्वक्). — ^b) K₆
घ्राणं (for घ्राणं). V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ D₁. n₄ D₅
D₂. 3. 5-8 T G₁-3. 6 M₅ ज्ञानेन्द्रियाणि (for पञ्चे).
K₆. 7 Bo. 6. 7 Das D₁. n₄ D₅ D₂-3. 5. 9 T G₂. 3. 6
M₁. 5-7 अथ (for अपि). — ^c) S₁ K₁ पायूर. D₁
T G₁-3. 6 M₁. 5. 7 उपस्थं. — ^d) K₆ laouna; V₁
Bo. 7 Das. a₄ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 6. 8 कर्मणी (for
'णाम्').

29 ^a) D₂ शब्दः. K₇ D₅ स्पर्शः. K₄. 6. 7 V₁ Bo.
6-9 Das. a₄ D₁. n₄ D₅ D₂-3. 5. 9 M₁. 5-7 च (for स्य).
— K₁ om. (hapl.) 29^c-30^b. K₇ repeats 29^{ad}
after 30^{ab}. — ^c) K₇ जिज्ञेयं; D₁ विज्ञेयः; T₂
इन्द्रिय- (for विज्ञेयं). — After 29, Kumbh. ed.
ins.:

568* बुद्धीन्द्रियार्था इत्युक्ता दश संसर्गयोनयः ।
सदसद्भावयोगे च मन इत्यभिधीयते ।
व्यवसायगुणा बुद्धिरहंकारोऽभिमानकः ।
न बीजं देहयोगे च कर्मबीजप्रवर्तनात् ।

30 K₁ om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — ^a) K₆ रस-
ज्ञानं. D₄ तु (for तु). — ^b) K₆ व्याहृतं (for 'ते').
V₁ Bo. 6-9 D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 6. 8 [उ]च्यते (for [ए]व
च). Das. a₄ व्याहृते व्यक्तयोच्यते. — After 30^{ab}, K₇
repeats 29^{ad}. — ^c) D₁ T₁ G₂. 6 M₅. 6 द्विविधैर् (for
वि). D₁ T₁ G₁. 2 उक्तं (for युक्तं). — ^d) D₅. 6
सर्वः; D₁ T G₁. 2 M₇ सर्वैर्; G₂. 6 व्यस्तं (for सर्वं).
K₄. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ D₁. n₄ D₅ D₂-3. 5. 9 M₁.
5-7 व्यक्तं (for व्यस्तं). G₂ (sup. lin.) तदा (for

देहेषु ज्ञानकर्तारमुपासीनमुपासते ॥ ३१

तद्वत्सोमगुणा जिह्वा गन्धस्तु पृथिवीगुणः ।

श्रोत्रं शब्दगुणं चैव चक्षुरग्रेर्गुणस्तथा ।

स्पर्श वायुगुणं विद्यात्सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ ३२

मनः सत्त्वगुणं प्राहुः सत्त्वमव्यक्तजं तथा ।

सर्वभूतात्मभूतस्थं तस्माद्बुध्येत बुद्धिमान् ॥ ३३

एते भावा जगत्सर्वं वहन्ति सचराचरम् ।

श्रिता विरजसं देवं यमाहुः परमं पदम् ॥ ३४

तथा).

31 ^a) K₁. 4 Das D₆ G₁ विद्या; M₁. 6 विद्यां (for
विद्यान्). D₄ तु (for तु). ☞ Cv: एतानि मनसा सह
दशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राश्चेति षोडश । ☞ — ^b) S₁ K₁
चैवं तानि; K₂ सैवं तानि (for दैवतानि). — ^c) K₆
Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das D₅. 6 देह- (for
ज्ञान-). ☞ Cn: ज्ञानकर्तारं विज्ञानात्मानम् । ☞ — ^d)
S₁ K₁. 2 Cp उदासीनम्; Cn. Cpp उपां. ☞ Cn:
उपासीनम्, अर्थात्परमात्मानम् ॥ Cp: संनिधिमात्रेण ज्ञान
कर्तारम् । ☞

32 D₁ T G₁-3. 6 M₅. 7 transp. 32^{ab} and 32^{cd}.
— ^a) K₁ सौमगुणा; K₂ साप'; K₆ रस'; D₁ T₁
G₁-3. 6 वारिगुणा (G₁. 2 'जं'); T₂ सौम्य' (for सोम').
☞ Ca: सोमगुणा जलमयी । ☞ — ^b) D₁ T G₁-3. 6 M₅
घ्राणं (for गन्धस्). K₁. 7 पृथिवीगुणाः. — M₇ repeats
32^{ad} after 32^{cd}. — ^c) K₇ D₄. 9 M₁. 5. 7 (second
time) श्रोत्रे; G₁ श्रोत्र- (for श्रोत्रं). K₆ V₁ Bo. 6-9
Das. a₄ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 नभोगुणं; K₇ D₄. 9
Gs. 6 M₇ (first time) शब्दगुणे (Gs. 6 'णाश्; M₇ 'णो);
M₁. 6. 7 (second time) वायुगुणे (for शब्दगुणं). M₇
(first time) विद्यान् (for चैव). — ^d) T₂ गुणं (for
गुणस्). — M₁. 6 om. 32^{cd}.

33 ^b) K₇ D₄. 9 T G₁-3. 6 अव्यक्तकं (for 'जं').
— ^c) K₆ भूतस्थे; T₂ भूतस्थस् (for 'स्थं'). — ^d) B₇
बुध्यत; B₉ D₁ D₅ D₂. 3. 8 बुध्यति (for बुध्येत).

34 ^a) V₁ एतद्भावं. — ^b) K₇ V₁ D₄. 9 वहन्ति
(for वहन्ति). — ^c) D₁ T₁ G₁. 2 श्रिता (for श्रिता).
D₁ दैवं; M₆ देहे (for देवं). ☞ Cn: विरजसं
सर्वप्रवृत्तिशून्यं कूटस्थम् । ☞ — ^d) M₇ तस् (for
यस्). Bo. 6-9 Das. a₄ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 यमाहुः
प्रकृतेः परं.

नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम् ।
 व्याप्य शेते महानात्मा तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ ३५
 अजरः सोऽमरश्चैव व्यक्ताव्यक्तोपदेशवान् ।
 व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्वभूतगुणाश्रयः ॥ ३६
 यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् ।
 ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥ ३७
 सोऽत्र वेदयते वेद्यं स शृणोति स पश्यति ।
 कारणं तस्य देहोऽयं स कर्ता सर्वकर्मणाम् ॥ ३८

35 Ś1 K1. 2. 4 om. 35^{ab}. — ^a) D5 T2 नवद्वार-
 (for 'द्वारं'). ❧ C4: विपयैः पूर्यते दुःखायास्यत इति पुरं
 शरीरम् । देवाधिष्ठितत्वात्पुण्यम् । ❧ — ^b) D4 T2 सम-
 न्वितं (T2 'तः'). — ^c) Ś1 K1. 2 पुमानात्मा; D1 महा-
 त्मासौ; G3. 6 महांस्तात (for महानात्मा).

36 ^a) K7 V1 B7. 9 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 चाम-
 रश् (for सोऽमरं). — ^b) K6. 7 D9 G2 व्यक्ताव्यक्ताप-
 (for 'व्यक्तोप-'). ❧ C1: व्यक्ताव्यक्तयोः कार्यकारणयोः,
 उपदेशः तत्प्रेरणम्, तद्वान् । ❧ — ^c) K1 सगुणे; K2.
 4. 7 V1 Bo Dn1. n4 D5 D2-1. 6-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 स
 गुणी; B5. 7. 8 (marg. as in text) 'णैः' (for सगुणः).
 S1 K1. 6 B6. 8 (both marg.) D2. 3. 4 D5 [s]सूक्ष्मः
 (for सूक्ष्मः). — ^d) B6-9 D2. 3. 4 Dn1 D3. 6 द्रव्य-
 भूत- (B6. 9 Dn1 'भूतो; D2. 3 'सूतो') (for सर्वभूत-).

37 ^a) G2 दीपं. — ^b) D4 ह्रस्वौ (for ह्रस्वो).
 — ^c) D2. 3. 4 ज्ञात्वात्मानं (for ज्ञानां).

38 ^a) K4 स्तोत्रं; K6 V1 Bo. 6-9 D2. 3. 4 Dn1. n4
 D5 D2. 3. 5. 6. 8 श्रोत्रं; K7 D4. 9 स तु (for सोऽत्र).
 D4 वेदयते (for वेदं). — ^c) T1 G2. 6 M5. 6 करणं
 (for कां). K6 यस्य. — ^d) K7 सर्वकर्तृषु कर्मणां.

39 ^a) G3. 6 तरुगतो (for दारुं). — ^b) K6. 7 D4.
 5. 9 दारुमेदे; G2 भिक्षो दारौ (for भिक्षे दारौ). — D5
 om. (hapl.) 39^{ad}. — ^d) V1 B8 (marg.) D4. 9 M7
 कृते योगाश्च; Bo. 6 (marg.) 8. 9 D2. 3. 4 Dn1 D5. 2
 (by corr.) D2. 3. 6. 8 भिक्षे देहे न; T G1. 3. 6 M5 भेदे
 वैवात्र (for योगेनैव). K6 तु; K7 B6 Dn1 D5
 (before corr.) D5 [अ]नु (for [अ]त्र). — After 39,
 K6. 7 V1 Bo. 6-9 D2. 3. 4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 6. 8. 9 T
 G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins.:

569* अग्निर्यथा ह्युपायेन मथित्वा दारु दृश्यते ।

अग्निर्दारुगतो यद्वद्भिन्ने दारौ न दृश्यते ।
 तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र दृश्यते ॥ ३९
 नदीष्वापो यथा युक्ता यथा सूर्ये मरीचयः ।
 संतन्वाना यथा यान्ति तथा देहाः शरीरिणाम् ॥ ४०
 स्वप्नयोगे यथैवात्मा पञ्चेन्द्रियसमागतः ।
 देहमुत्सृज्य वै याति तथैवात्रोपलभ्यते ॥ ४१
 कर्मणा व्याप्यते पूर्वं कर्मणा चोपपद्यते ।
 कर्मणा नीयतेऽन्यत्र स्वकृतेन बलीयसा ॥ ४२

C. 12. 7687
 S. 12. 210 45
 K. 12. 212. 60

तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र दृश्यते ।

[K7 D4 G1 om. (hapl.) line 1. — (L. 1) K6 B8
 G2 [अ]भिः; T1 G2. 6 [अ]पि (for हि). T1 G2. 3. 6 [अ]त्रैव
 (for दारु). — M1 om. (hapl.) line 2. — (L. 2)
 K7 शतयोगात्र दृश्यते (for the post. half).]

40 D4 om. 40^a. — ^c) K1 संतन्वाना; K4. 6 Bo.
 7. 8 (marg.). 9 D2. 3. 4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 6. 8 संत-
 त्वाद्; K7 स तन्वानां (for संतन्वाना). D7 T G1-3. 6
 M7 सदा; M1. 5. 6 पथा (for यथा). D2 याति;
 G2. 6 यातास् (for यान्ति). — ^d) B6 D5 शरीरिणः
 (D5 'णी).

41 ^a) Ś1 (also as in text) D4 D5 स्वप्नयोगे; T1
 स्वप्ने योगे (for स्वप्नयोगे). Bo G1 तथैव. — ^b) K6
 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 D2. 3. 4 Dn1. n4 D2. 3. 6 समा-
 युतः; B8 हतः; D5 समन्वितः; D7 T1 G1. 2 समा-
 गमः (for 'गतः'). D8 शरीरस्थः समायुतः. — ^c) K7
 जाति (for याति). — ^d) Ś1 K1 [अ]त्रैव (by transp.);
 K4. 6. 7 D2. 4. 5. 8. 9 [ए]वात्मा. D6 M7 [उ]पलभ्यते
 (for 'लभ्यते').

42 K7 om. (hapl.) 42^{ab}. — ^a) K6 Dn1 D2. 3
 चा (K6 च) ध्यते; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9
 Dn4 D5 D2. 3. 6 चोद्यते; D2 M1 Cpp व्यान्यते; D4
 व्यान्यते; D7 T1 G1. 2 वाच्यते; T2 G2. 6 व्याप्यते (for
 व्यां). K6 B7 Dn1. n4 D2. 3. 5 रूपं; G1 lacuna (for
 पूर्व). ❧ C1: व्यान्यते इति पाठे त्याज्यते । ❧ — ^b)
 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 [ए]व (for च). K4. 6 Bo. 9 Dn1.
 n4 D5 D2-3. 6. 8 [उ]पलभ्यते; Cpp [उ]पपाद्यते (gloss :
 देहान्तरं प्राप्यते) (for 'पद्यते'). ❧ C2: व्याप्यते पूर्व-
 देहं त्याज्यते । उपपद्यते देहान्तरं नीयते । ❧ — 42^{ed} is
 damaged in B7. — ^c) D2. 3. 4 M7 तत्र; D2 यत्र
 (for अन्यत्र). — ^d) D4 D5 स्वकृतेन (for स्व').

C. 12. 7688
B. 12. 210. 46
K. 12. 212. 61

स तु देहाद्यथा देहं त्यक्त्वान्यं प्रतिपद्यते ।

तथा तं संप्रवक्ष्यामि भूतग्रामं स्वकर्मजम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

२०४

गुरुवाच ।

चतुर्विधानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

अव्यक्तप्रभवान्याहुरव्यक्तनिधनानि च ।

अव्यक्तनिधनं विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मनः ॥ १

यथाश्वत्थकणीकायामन्तर्भूतो महाद्रुमः ।

निष्पन्नो दृश्यते व्यक्तमव्यक्तात्संभवस्तथा ॥ २

43 ^a) Da₁ D₁ तु (for तु). D₈ देवो; D₇ T G₁-8. 6 M₅ देही (for देहाद्). — ^b) M₁. 6. 7 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). K₆ [अ]न्यत् (for [अ]न्यं). D₈ त्यक्त्वा संप्रतिपद्यते. — ^c) K₆ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8 [अ]न्यं; D₈ ते (for तं). — ^d) G₈ ग्राम- (for ग्रामं). K₁. 6 D₈ स्वकर्मभिः (K₁ 'ण').

Colophon. — *Sub-parvan* : Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-9 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 मोक्ष-धर्म. — *Adhy. name* : Ś₁ K₁. 2. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁ D₈ D₂-6. 8. 9 G₂ M₇ वाष्ण्याध्यात्मं; K₄ वाष्ण्याध्यात्मनः; M₁. 6 वाष्ण्याध्यात्मे इन्द्रियोत्पत्तिः; M₅ 'याध्यात्मे शरीरात्मविवेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn₁ D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₅ 37; Dn₄ D₈ D₈ 36; D₈ M₁. 6. 7 35; T₂ G₂ 51. — *Sloka no.* : Da₄ D₈ 48; Dn₁ 47; Dn₄ 46.

204

1 K₅. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-6. 8. 9 G₂ M₁. 6. 7 भीष्म (for गुरुर्). — ^a) B₉ चतुर्भू-तानि (for 'विधानि). K₇ om. भूतानि. — ^c) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 7. 8 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 C₇ लक्षणं; D₆ मक्षयं (for 'निधनं). — ^e) B₇ om. कं मनः. T₁ G₁. 2 अव्यक्तात्मकृतं मनः; G₃. 6 'त्मात्मकमेणं (sic). ☞ Cn : अव्यक्तात्मात्मकं, अव्यक्तो य आत्मा तदात्मकं, द्वितीयेन्द्रवत्तत्रैव कल्पितम् । ☞

2 ^a) B₇ om. श्वत्थकणीकाया. K₆ स्वल्पः; T₂

अभिद्रवत्ययस्कान्तमयो निश्चेतनावुभौ ।

स्वभावहेतुजा भावा यद्वदन्यदपीदृशम् ॥ ३

तद्वदव्यक्तजा भावाः कर्तुः कारणलक्षणाः ।

अचेतनाश्चेतयितुः कारणादभिसंहिताः ॥ ४

न भूः खं द्यौर्न भूतानि नर्षयो न सुरासुराः ।

नान्यदासीदृते जीवमासेदुर्न तु संहितम् ॥ ५

M₁. 6 [अ]श्वत्थः (for [अ]श्वत्थ-). T₂ कर्णिकायाम् (for 'कणी'). — ^b) D₇ (by corr. as in text) महात्मनः (for 'द्रुमः). — ^d) Ś₁ K₁ अध्यात्मात् (for अव्यक्तात्). — After 2, Kumbh. ed. ins.:

570* आत्मानमनुसंयाति बुद्धिरव्यक्तजा तथा ।

तामन्वेति मनो यद्वल्लोहवर्मणि संनिधौ ।

3 ^b) K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 6-8 अयो निश्चेतनं यथा. — ^c) K₁ D₈ हेतुजाज्ञावात्. — ^d) Ś₁ K₁. 2 तद्वद्; Bo. 9 Da₃. a₄ D₈ T₁ M₇ यद्यद् (for यद्वद्). D₈ अन्यम् (for अन्यद्).

4 ^a) D₈ यद्वद् (for तद्वद्). — ^b) K₂ V₁ Bo. 6. 8. 9 Da₃. a₄ D₆. 7 T₂ कर्तुः; D₆ कथं (for कर्तुः). Ś₁ K₂ D₇ (marg.) T G₁-8. 6 करणलक्षणाः (for कारण'). — Ś₁ reads 4^a-6^d on marg. — ^c) K₁ corrupt; D₈ D₂. 5. 6 चेतयितुं (for चेतयितुः). — ^d) K₆ अभि-संमताः; V₁ Bo. 6-9 Dn₁ D₆. 7 G₁-8. 6 M₁. 5-7 'संगताः; Bo. Da₃. a₄ Dn₄ D₈ D₂. 6. 8 T अभि (D₈ 'ति) संहिताः (T₂ 'हताः) (for 'संहिताः).

5 Ś₁ reads 5 on marg. — ^a) Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 6-8 T₁ transp. खं द्यौर् and न. — ^b) V₁ ऋषयो (for नर्षयो). T₁ नासुरासुराः. — ^c) M₅ अन्यद् (for नान्यद्). Da₃. a₄ जीवाद् (for जीवम्). ☞ C₇ : जीवं, जीवयतीति जीवो नारायणः । ☞ — ^d) K₆ D₄ नु; V₁ D₈ M₅ च; G₂ हि (for तु). M₅ संहतिं (for . Ś₁ हेतुमत्संहितं. ☞ Cn :

सर्वनीत्या सर्वगतं मनोहेतु सलक्षणम् ।
 अज्ञानकर्म निर्दिष्टमेतत्कारणलक्षणम् ॥ ६
 तत्कारणैर्हि संयुक्तं कार्यसंग्रहकारकम् ।
 येनैतद्वर्तते चक्रमनादिनिधनं महत् ॥ ७
 अव्यक्तनामं व्यक्तारं विकारपरिमण्डलम् ।
 क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चक्रं स्निग्धाक्षं वर्तते ध्रुवम् ॥ ८

संहतं अज्ञानोपाधिं जीवम् । एते राजानं भृत्या इव नाप्या-
 सेदुः, पश्चादपि नासादितवन्तः । ❀

6 Ś1 reads 6 on marg. — ^a) K4 सर्वनीत्या; K5 पूर्वनित्यं; V1 Bo. 6-9 (Bo. 8 marg. as in text) Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5-8 Cv पूर्व नि (D6 पूर्वाक्षि)त्यं; Ds3. n1 सर्वनीत्या; T G1-3. 6 Ms. 6 Cs सर्व नित्यं (for सर्वनीत्या). ❀ Cs: सर्व नित्यमिति । सर्वेण प्रमाणेन सर्वैर्ज्ञा-
 तम् ॥ Cv: पूर्व नित्यमित्यत्र नित्यं प्रवादतो नित्यम् । ❀ — ^b) K2. 4. 6 Bo. 6 Dn1. n4 Ds. 5. 8 मनोहेतुमलक्षणं; G1-3. 6 हेतु स्वलक्षणं; Mr हेतुः सलक्षणः. — D6 om. (hapl.) 6^{ed}.

7 ^a) Ds1 D6. 8 तं (for तत्). Dr T G2. 8 Mr न कारणेना (Mr 'न' संयुक्तं; G1 नारायणेन संयुक्तं; M1. 5. 6 न कारणैरसंयुक्तं (Ms 'रसंयुष्टं'). — ^b) Ds4 Dr T1 G1. 2 Ms. 7 कार्यं (for कार्य-). Br Das -कारणं; Ds4 -सारणं (for -कारकम्). — ^c) Dn1 Dr T G1-3. 6 M1 तद् (for [ए]तद्). ❀ Cn: येन संग्रहेण तत् तादात्म्यं वर्तते, अनुवर्तते । वासनावशात्कर्म कर्मवशाच्च वासना इति चक्रं चक्रवदनवरतप्रवाहम् । ❀ — ^d) V1 reads from अनादि up to अस्मिन् (in 9^b) on marg. — After 7, Kumbh. ed. Cv ins.:

571* येन स्वभावसद्भावं हेतुभूता सकारणा ।

एवं प्राकृतविस्तारो ह्याश्रित्य पुरुषं परम् ।

[(L. 2) ❀ Cv: प्राकृतविस्तारः । परं पुरुषमाश्रित्य हि कर्म तत्तज्जीवस्वभावाधीनम् । स च स्वभावः परमपुरुषाधीनः । अतः स एव सर्वस्यापि मूलकारणमिति भावः । ❀]

8 V1 reads 8 on marg. — ^a) K1 D4. 9 Ms अव्यक्तनाभिः; G1. 2 अव्यक्तताहं (for अव्यक्तनामं). — ^b) Ś1 K1. 2 M1. 6 विकारं (for विकार-).

9 V1 reads up to अस्मिन् on marg. — ^a) T1 G1. 2 कीलवत् (for तिलवत्). — ^b) K4 T2 तिल-
 पिदैर्; G1. 2 कीलपिदैर् (for तिलपीदैर्). — ^c) K6

स्निग्धत्वात्तिलवत्सर्वं चक्रेऽस्मिन्पीड्यते जगत् ।

तिलपीदैरिवाक्रम्य भोगैरज्ञानसंभवैः ॥ ९

कर्म तत्कुरुते तर्षादहंकारपरिग्रहम् ।

कार्यकारणसंयोगे स हेतुरुपादितः ॥ १०

नात्येति कारणं कार्यं न कार्यं कारणं तथा ।

कार्याणां तूपकरणे कालो भवति हेतुमान् ॥ ११

C 12 7709
B 12. 211 11
K. 12 213 16

भौमैर् (for भोगैर्). — After 9, Kumbh. ed. Cv ins.:

572* प्राणेनायं हि शान्ते तु विरोधात्प्रतिपालनम् ।

देहस्येष्टन्य आस्ते यः शुद्धोऽचिन्त्यः सनातनः ।

आमयन्नेषतो (sic) याति कालचक्रसमन्वितः ।

भूतानि मोहयन्निर्त्यं चक्रस्य च रयं गतः ।

स्नेहद्रव्यसमायोगे क्षेत्रपाचं न वस्तुषु । [5]

तिलवत्पीडिते चक्रे ह्याधियन्त्रनिपीडिते ।

बहिश्चाधिष्ठिते यद्वज्रज्ञानिनां कर्मसंभवम् ।

[(L. 1) ❀ Cv: प्राणो पूर्वोक्तः कालचक्रस्य प्रकृष्टचेष्टारूपः जननमरणादिहेतुर्व्यापारः । ❀ — (L. 2) ❀ Cv: देहस्य प्राकृतदेहस्य, इषुः इच्छा, तथा ऊनं न्यूनं शून्यमिति यावत्, यज्ज्ञानं तत्संबन्धि । देहस्येष्टन्यः यः आस्ते । ❀ — (L. 7) Cv बहिश्चाधिष्ठिते मांसे ज्ञानिनामिष्टसाधनम् ।]

10 ^a) V1 D6 तत्कर्म (by transp.); T1 कतरत्. Dr T G1-3. 6 Ms तेषाम् (for तर्षाद्). — ^b) K6. 7 Bs. 9 D4. 5. 9 परिग्रहात्; Bo 6. 7 Das. 44 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 परिग्रहः (for 'हम्'). — ^c) Ś1 K1. 2 कार्यकारणसंयोगः. — ^d) M1. 6. 7 उपपादकः. — After 10, Kumbh. ed. Cv ins.:

573* यथाकर्णं च तच्छिष्यस्तत्त्वज्ञानमनुत्तमम् ।

[Cv यथा चाकर्णं.]

11 ^a) K2. 4. 6 Bo. 6-9 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 नाभ्येति; K1 नान्येति; D6. 1 T1 G1. 2 नाभ्येति; Cs नाभ्येति (as in text). Dn4 कार्यं (for कार्य). ❀ Cs: नात्येति । कारणं जीवः कार्यशरीरं नात्येति, शरीरप्रवाहो न विच्छिद्यते । ❀ — ^b) Das ज्ञानसंभवैः (for कारणं तथा). — ^c) Cnp as in text. Ś1 K1. 2. 4 कार्याण्यनेन (K1. 2. 4 'नून-') करणात्; K1 D4. 9 कार्याणां मूलकरणे; V1 Dn1 कार्यव्यक्तेन करणे; Ds4 Dn4 Ds2 Ds. 5. 6. 8 कार्याणां रूपकरणे; T1 कर्म-
 ण्यननुकरणे; T2 कार्यं अनूनकरणे; G1-3. 6 M1. 6. 7 कर्मण्य (Gs. 6 M1. 6. 7 कार्यं ह्य) अनूनकरणे; Ms कार्यं ह्यनून-
 करणे. — ^d) Dr T G1-3. 6 कारणं (for हेतुमान्).

C. 12. 7700
B. 12. 211. 12
K. 12. 213. 17

हेतुयुक्ताः प्रकृतयो विकाराश्च परस्परम् ।

अन्योन्यमभिवर्तन्ते पुरुषाधिष्ठिताः सदा ॥ १२

सरजस्तामसैर्भावैश्च्युतो हेतुबलान्वितः ।

क्षेत्रज्ञमेवानुयाति पांसुर्वातेरितो यथा ।

न च तैः स्पृश्यते भावो न ते तेन महात्मना ॥ १३

सरजस्कोऽरजस्कश्च स वै वायुर्यथा भवेत् ।

तथैतदन्तरं विद्यात्क्षेत्रज्ञयोर्बुधः ।

अभ्यासात्स तथा युक्तो न गच्छेत्प्रकृतिं पुनः ॥ १४

संदेहमेतमुत्पन्नमच्छिनद्भगवानृषिः ।

तथा वार्तां समीक्षेत कृतलक्षणसंमिताम् ॥ १५

बीजान्यभ्युपदधानि न रोहन्ति यथा पुनः ।

ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संबध्यते पुनः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

12 ^a) K₄ om. (hapl.) from हेतुयुक्ताः up to हेतु (in 13^b). — ^b) K₇ D_{4.9} विकारांश्च; T₁ विकारश्च; G₂ प्रकाराश्च (for विकाराश्च). — ^c) M_{1.6.7} अभिवर्धन्ते (for 'वर्तन्ते'). — ^d) Ś₁ K_{1.2} पुरुषाधिष्ठितं. M₁ तदा (for सदा). B₉ पुरुषाधिनतिष्ठताः (sic).

13 K₄ om. up to हेतु (cf. v. l. 12). — ^a) K_{6.7} V₁ D_{1.1.4} D_{2.4.5.8.9} राजसस्तामसैर्भावैश्च; D₇ T₁ G₁ सत्त्वं रजस्तमोभावैश्च; T₂ C_v सत्त्वरजस्तामसैर्भावैश्च (hypermetric); G_{3.6} सत्त्वं रजस्तामसैश्च. — ^b) Ś₁ युतो; D₇ T₂ G_{1.8.6} युक्तो; G₂ यातो (for च्युतो). K₆ D₈ D_{2.7} T₁ G₁ M_{1.5} हेतुर् (for हेतु). D₅ बलान्विताः; G₂ M_{1.6.7} बलान्वितैः. G_{3.6} भावैर्युक्तो बलान्वितः. ☞ C₁ : च्युतः पूर्वदेहाद्विभ्रष्टो जीवः । ☞ — ^c) D₈ (before corr.) एवानुयाति; G₂ एवानुयाती; M₆ एवानुयाति. — ^d) K_{6.7} V₁ B_{6.7} D_{2.8.4} D_{1.4} D_{4.6.8} पांसुर (for पांसुर्). — ^e) D₇ T₁ G_{1-3.6} M_{1.5-7} स (for च). K_{1.6} सूच्य (K₆ इत्य)ते; V₁ G₈ स्पृश्यते; D_{2.8} स्पृश्यतो; D₄ स्पृश्यतो (for स्पृश्यते). K_{6.7} D_{4.5.9} देही; D_{1.1.4} D_{2.7} T₁ G_{1-3.6} M_{1.5-7} भावैर् (for भावो). — ^f) K₇ D_{4.9} न च तेन; D_{2.8} न तेन (submetric); D_{2.1} न त्वेतेन.

14 ^a) K₇ रजस्कोऽरजस्कश्च; D_{1.4} सरजस्कारजस्कश्च; D_{4.9} रजस्को अ (D₉ 'स्कोय'रजस्कश्च; D₆ सरजस्को रजश्चैव. — ^b) V₁ B_{6.7.8.9} D_{2.8.4} D₈ D_{2.8.6.8} M₆ सैव; B₇ [अ]सत्त्वं; D_{1.1.4} M₁ नैव; D₇ T₁ G_{1-3.6} M₆ स च (for स वै). V₁ B_{6.8-9} D_{2.8.4} भवेद्यथा (by transp.); D_{1.1.4} D_{2.8.6.8} भवेत्तथा. Ś₁ K_{1.2.4} वायुरेको यथा भवेत्. — ^c) B_{6.9} [ए]वस् (for [ए]तद्). K₇ कुर्यात् (for विद्यात्). — ^d) K_{4.6} V₁ B_{6.8-9} D_{2.8.4}

D_{1.1.4} D₈ D₂₋₉ T₁ G_{1.3.6} M_{6.6} C_v सत्त्वं (G₁ 'वै') (for क्षेत्र-). ☞ C_v : सत्त्वस्य जीवराशेः । ☞ — ^e) D₆ अभ्यासात्मतया; D₇ T₁ G_{1-3.6} अभ्यासात्सं (D₇ G₁ 'त्स'तत्तं. — ^f) B₆₋₉ D_{2.8.4} त (B₇ ग)तः (for पुनः).

15 V₁ reads 15^a-16^b on marg. — ^a) K_{6.7} V₁ B_{6.8.9} D_{2.8} D_{6.7} T₁ G_{1.3.6} M₇ एतद् (for एतम्). — ^c) K₆ D_{2.8.4} M₇ यथा वार्ता; K₇ D_{4.5.7.9} T₁ G_{1-3.6} M₆ यथा (D₄ 'या')वत्तां (D₆ 'त्तात्') (for तथा वार्ता). Ś₁ K_{1.2} परीक्षेत; D_{2.8} समीक्षे तु (for समीक्षेत). D_{2.8} lacuna for क्षेत्र. B_{7.8} तथा वार्तान्विते क्षेत्रे. — ^d) D_{2.8} lacuna for कृतल. Ś₁ K₁ D₂ संमितां; K₇ B₆ (marg.), 8 (marg. as in text) D_{4.6.8.9} संमितं; D_{2.8} संमिताः; D₈ D₇ T₁ G_{1-3.6} M_{1.5-7} संविदं; D₆ संमितान् (for संमिताम्).

16 V₁ reads 16^a on marg. — ^a) D_{2.8} D₆ -रुद्धानि (for -दग्धानि). — ^b) D₇ ज्ञानदग्धैस्. — ^c) K₆ D_{2.8.4} D_{1.1.4} D₈ D_{2.8.5.6.8.9} संपद्यते; K₇ D_{4.9} संयुज्यते; G₁ संबध्यते (for संबध्यते).

Colophon. — Sub-parvan : Ś₁ K_{1.4.6.7} B_{6.7} D_{2.8} D_{1.1.4} D₈ D_{2-4.8.9} T₁ G_{1-3.6} M_{1.5-7} मोक्षधर्म. — Adhy. name : Ś₁ K_{1.4} B_{6.7} D_{2.8} D_{2-4.8.9} वाष्णोयाध्यात्मं; M_{1.6.7} क्षेत्रज्ञाधिष्ठानोपदेशः; M₆ देहानां कर्महेतुकत्वप्रतिपादनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : D_{1.1} D₇ T₁ G_{1.3.6} M₆ 38; D_{2.8} D₂ 37; D₈ 36; T₂ G₂ 52. — Śloka no. : D_{2.8} 17; D_{1.1} D₈ 18.

२०५

गुरुवाच ।

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो यथायमुपपद्यते ।

तेषां विज्ञाननिष्ठानामन्यत्त्वं न रोचते ॥ १

दुर्लभा वेदविद्वांसो वेदोक्तेषु व्यवस्थिताः ।

प्रयोजनमतस्त्वत्र मार्गमिच्छन्ति संस्तुतम् ॥ २

सद्भिराचरितत्वात्तु वृत्तमेतदगर्हितम् ।

इयं सा बुद्धिरन्येयं यया याति परां गतिम् ॥ ३

205

1 B7 om. the ref. Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M1. 6. 7 भीष्म (for गुरुर). — ^a) T2 G2 M1. 7 निवृत्ति- (for प्रवृत्ति-). Da4 प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे. — ^b) K6 Bo Da3. a4 Dn1 Ds2 Ds. 5. 6 T2 M5 यथा समुप-; D7 T1 G1-3. 6 M1. 6. 7 येषां समुप- (for यथायमुप-). Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 लभ्यते (for -पद्यते). — ^c) Da3. a4 G8 अज्ञान- (for विज्ञान-). Ca तथाविज्ञाननिष्ठानाम् (gloss: अनध्यात्मविदां). — ^d) K1. 7 अन्य- (for अन्यत्). T2 तत्त्वान् (for तत्त्वं).

2 ^a) K2 देव-; B9 lacuna (for वेद-). — ^b) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 वेदांतेषु (for वेदोक्तेषु). G1 व्यवस्थितः. — ^c) K1 प्रयोजनसत्तास्त्र; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 जन- (Da3 Dn1. n4 Ds. 8 नं)महत्त्वात्तु; K7 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मत- (D5. 7 G1 ह)त्वं तु; B8 (marg.) परं ते तु. — ^d) M1. 5. 6 नेच्छन्ति (for हृच्छन्ति). K1 संस्तुतां; D5 संश्रुतं; D7 T G1-3. 6 M7 संस्कृतं; M6 संस्कृतं (for संस्तुतम्). — After 2, Kumbh. ed. ins.:

574* वेदस्य न विदुर्भावं ज्ञानमार्गप्रतिष्ठितम् ।

3 ^a) G2 सद्भिराचरितत्वं तु; G6 असञ्चाच्चरितत्वात्तु (sic). — ^b) K7 D9 मतम्; D4 व्रतम् (for वृत्तम्). Ds2 नगर्हितं (for अगं). — ^c) M1 स्व- (for सा). K6 Bo Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 अभ्येत्य; K7 D4. 5. 9 इत्येवं; V1 Bo-9 अप्येवं; Dn4 अत्यन्ति; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 अन्यैव (for अन्येयं). — ^d) K1. 6 B9 D6 यथा; D5 यां यां (for यथा). Ś1 K1. 2. 7 V1 Ds1 D4. 5. 8. 9 याति; D6 T2 यायात् (for याति). T2 परमां (for परां). Dn4 G1. 2 ययातिपरमां गतिं; M1. 5-7 यथेयात्परमां गतिं.

शरीरवानुपादत्ते मोहात्सर्वपरिग्रहान् ।

कामक्रोधादिभिर्भावैर्युक्तो राजसतामसैः ॥ ४

नाशुद्धमाचरेत्तस्मादभीप्सन्देहयापनम् ।

कर्मणो विवरं कुर्वन्न लोकानामुयाच्छुभान् ॥ ५

लोहयुक्तं यथा हेम विपक्वं न विराजते ।

तथापक्वकषायाख्यं विज्ञानं न प्रकाशते ॥ ६

यश्चाधर्मं चरेन्मोहात्कामलोभावानु पुवन् ।

C. 12. 7713
B. 12. 212. 7
K. 12. 214. 10

4 ^a) D6 शरीरं चानुपादत्ते. — ^b) V1 Bo 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सर्वान् (for सर्व-). T G1. 3. 6 M1. 5-7 परिग्रहं (for 'ग्रहान्). — ^c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 क्रोधलोभादिभिर्भावैर् (D4 'व-). — ^d) D6 युक्तो (for युक्ते).

5 ^b) K6. 7 D4. 9 यापनां; Bo पात्रनं; Ds1 पापनं; D5. 7 पातनं (for यापनम्). — ^c) K1 कर्माणां; K4 V1 Dn1. n4 D2. 3. 8 Cn कर्मणा (for 'जो). K2 विवरान्; T2 G3. 6 विचयं (for विवरं). — ^d) K7 D4. 5. 9 प्राप्नुयात्; Ds2 नामुं (for आमुं). B7 शुभं (for शुभान्).

6 ^a) B9 लोभयुक्तं (for लोहं). Ś1 (sup. line, as in text) K1 तथा (for यथा). K1 corrupt; M1 हेमं. — ^b) K7 D4. 5 अपक्वं (for विं). ☞ Cn: विपक्वम् पाकहीनम्, भावे निष्ठा । ☞ — ^c) G2 यथा (for तथा). — After 6, Kumbh. ed. C7 ins.:

575* केचिदात्मगुणं प्राप्तास्ते मुक्ताश्चकबन्धनात् ।

इतरे दुःखसद्वृद्धास्तथा दुःखपरायणाः ।

शुकाकर्मानुरूपं ते जायमानाः पुनः पुनः ।

क्रोधलोभमदाविष्टा मूढान्तःकरणाः सदा ।

यथा.....संज्ञाया नास्ति नित्यतया पुरा । [5]

गुणानेव तथा चिन्त्या सन्त्येति च विदुर्बुधाः ।

[(L. 1) ☞ C7: आत्मगुणं परमात्मानम् । ☞ — (L. 3) शुकाः (?).]

7 G1 om. 7^{ab}. — ^a) Ś1 K1. 4 G2 यथाधर्मं; D6 धर्मं यथा (for यश्चाधर्मं). K4. 6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 लोभात् (for मोहात्). — ^b) K6. 7 V1 Bo. 7-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 काम-क्रोधात् (B9 'दु'); B9 Da4 कामात्क्रोधात् (Da4 'व')

C. 12. 7713
B. 12. 212. 7
K. 12. 214. 10

धर्म्यं पन्थानमाक्रम्य सानुबन्धो विनश्यति ॥ ७
शब्दादीन्विषयांस्तस्मादसंरागादनुष्ठवेत् ।
क्रोधहर्षौ विषादश्च जायन्ते हि परस्परम् ॥ ८
पञ्चभूतात्मके देहे सत्त्वरजसतामसे ।
कमभिधुवते चायं कं वा क्रोशति किं वदेत् ॥ ९
स्पर्शरूपरसाद्येषु सङ्गं गच्छन्ति बालिशः ।
नावगच्छन्त्यविज्ञानादात्मजं पार्थिवं गुणम् ॥ १०

(for कामलोभाच्). S₁ K₂ अनामुवन्; B₈ उपप्लवन्
(for अद्भु प्ल^०). K₄ T₁ कामलोभानवाप्नुवन्; G₂ लोभा-
दुपप्लवन्. —^a) K_{6.7} V₁ धर्म^०; D₇ G_{1.2} धर्म^० (for
धर्म्य^०). K_{6.7} D_{9.8} T₂ G_{2.6} M_{1.5-7} Cnp उत्क्रम्य;
T₁ G_{1.2} उ कृत्स्न. Cn आक्रम्य (as in text) —^d)
Cs सातुबंधं; Csp सातुनन्धो (as in text). — After
7, Kumbh. ed. ins :

576* अचलं ज्ञानमप्राप्य चलचित्तश्चलानियात् ।

8 Dn₁ om. 8. — ^a) M₆ शब्दादि- (for °दीन्). — ^b) Śi K₁ असंरागान्; K₂ असंराग्राम्; Bo. 6. 8. 9 Dn₁ Ds D₂. 3. 8. 8 नसंरागाद्; B₁ damaged (for असं°). K₄. 6 Bo. 6. 8. 9 Das. a₁ D₁. 5. 9 अनुवजेत्; K₇ Dn₁ Ds D₂. 3. 8. 8 अयं व्रजेत्; V₁ D₇ T G₁. 3. 6 उपव्रजेत् (for अनु°). G₂ मोहलोभादुपव्रजेत्. — ^c) K₄. 6 V₁ Bo. 6. 7 Das. a₁ Dn₁ Ds D₂. 3. 5. 6. 8 M₆ क्रोधो हर्षो (for क्रोधहर्षौ). B₈ (marg. as in text). 9 विवादश्; D₇ G₁. 2 द्विपादश्; M₁. 6 विपादं. — ^d) K₆ जीर्यते; K₇ जायते. K₁ V₁ Bo. 7-9 Das. a₁ Dn₁ Ds₂ D₂. 3. 7. 8 Ca इ; K₆ B₈ G₂ च; K₇ Ds₁ lacuna (for द्वि). K₄. 6 V₁ Bo. 7. 8 (marg.) Dn₁ Ds D₂. 3. 6-8 T₁ G₁-3. 6 M₆ परस्परान् (for °रम्). — After 8, Kumbh. ed. ins.:

577* गुणाः कार्याः क्रोधदुःखे प्रियाप्रिये ।
द्वंद्वान्यथैवमादीनि विजयेच्चैव सर्ववित् ।

9 ^b) K₄ B₀-3-9 D₃ D₁. n₄ D₂ D₂. 3. 6. 3 सत्वे
(for सत्त्व-). K₀. 1 D₄. 5. 9 रजःसत्त्वतमोमये. — ^c)
B₈ (marg.) D₁ D₂ M₁ किम्; M₁ तम् (for कम्).
K₁. 2. 1 वायं (for चायं). D₈ कर्मभिष्टुवते चायं; D₇
T₁ G₁-3. 6 कर्मभिर्व्यथते चायं. — ^d) B₀. 7. 9 D₃. 4. 6-9
T₁ G₁-3. 6 किं वा; D₁ D₅ किं च; M₆ को मा;
M₁ कस्मात् (for कं वा). D₁ D₅ [आ]क्रोशति (for
क्रो°). Ś₁ K₁. 2 कं वदेत्; K₁ V₁ B₀-9 D₃. 24 D₁.
n₄ D₈ D₂. 4. 6. 8. 9 T₂ M₁. 5-7 किं वदन् (for किं वदेत्).

मृन्मयं शरणं यद्वन्मृदवै परिलिप्यते ।
 पार्थिवोऽयं तथा देहो मृद्विकारैर्पिलिप्यते ॥ ११
 मधु तैलं पयः सर्पिर्मांसानि लवणं गुडः ।
 धान्यानि फलमूलानि मृद्विकाराः सहाम्भसा ॥ १२
 यद्वत्कान्तरमातिष्ठन्नैतुक्थं समनुव्रजेत् ।
 श्रमादाहारमादद्यादस्त्रादपि हि यापनम् ॥ १३
 तद्वत्संसारकान्तरमातिष्ठञ्श्रमतत्परः ।

10 ^a) Ś1 K1.2.1 Da3.a1 शब्द; D1 स्पर्श; T3
 स्पृशन् (for स्पर्श). — ^b) D5.7 गच्छति. K1 वा-
 लिशः; M1.5.6 [अ]वालिशः. — ^c) Da1 D5.6 नाव-
 गच्छति. K1 (before corr. as in text). 4 Br Dn1.n2
 D5 D 3 4 G1 G2 (जज्ञा अज) K6 [अ] (for [अ]वि).
 * G4: विज्ञानाद्वययंबुद्धः । * — ^d) Ka V1 Bo.7
 Dn1.n2 D5 D2.3.6.8 आत्मानं (for आत्मजं). B9
 आत्मानं ज्ञानमुत्तमं.

11^a) D₅₁ T₂ G₁ 2 मृण्मयं. K₇ D₁. 9 विद्वन् (for यद्वन्). — ^b) K₇ B₉ D₄ मृदेव. D_{n4} परिविप्यते; G₁ °कल्प्यते (for °लिप्यते). — K₂. 4. 7 om. (hapl.) 11^{ad}; S₁ reads it on marg. 11° is damaged in B₇. — ^c) T₂ तदा; M₁ यथा (for तथा). — ^d) K₆ V₁ B₆. 6-9 D₂₃. n₁ D_{n1}. n₁ D₈ D₂. 8. 5. 6. 8 M₁. 5. 7 मृद्विकारान् (D₅ °रो) (for °कारैर्). K₆ न लिप्यते; B₆ M₁. 8 न पश्यति; B₇. 8 D₂₃. n₁ D_{n1}. n₁ D₈ D₆. 7. 8 T G₁-3. 6 M₇ न (D_{n1} च) नश्यति; M₅ न इश्यते (for विलिप्यते).

12 *) $D_1 T_1 G_{1,2}$ तैल- (for तैलं). $K_0 D_{A_1} D_{S_1}$
 सर्पि-; G_1 सर्पि-. — $K_1 D_0$ गुरु-; $K_2 M_1$ गुणं;
 $D_1 T G_{1-3,6}$ गडं; M_{5-7} गळं (for गडः).

13 ^a) K₇ D_{4.9} आतिष्ठेन् (for 'ष्ठन्'). ☼ C₈:
कान्तरम् अन्नाद्यभावस्थलम् । ☼ — ^b) K_{1.6.7} D₉ G₈
नौत्सुक्यं; M₇ (*sup. lin.*) नौत्सुक्यात् (for 'क्यं'). M₇
व्रजन् (for व्रजेत्). ☼ C₈: औत्सुक्यं स्वाद्वाहाराभिला-
पम् । ☼ — ^c) K₈ V₁ B_{0.8} (marg.) D_{11.14} D₈
D_{2.8.5.6.8} ग्राम्यम्; K₇ D_{4.3.14} D_{1.9} ग्रामाद्; T₂
क्रमाद् (for श्र^). D₄₄ आसाद्य (for आदद्याद्). — ^d)
K₂ अमाद्वपि (sic); D₄₈ अद्याद्वपि; D₄₁ दद्याद्वपि;
G₁ नस्त्राद्वपि (for अस्त्र^). K₈ D₆ पावनं; D₇ यापयेत्;
G₁ यापयन् (for यापनम्). D₈ अस्त्राद्यमपि यापनं; G₂
अस्त्राद्वपशदे पुनः (sic). ☼ C_n: यापनम् देहनिर्वाप-
कम् । ☼

यात्रार्थमद्यादाहारं व्याधितो भेषजं यथा ॥ १४
 सत्यशौचार्जवत्यागैर्यशसा विक्रमेण च ।
 क्षान्त्या धृत्या च बुद्ध्या च मनसा तपसैव च ॥ १५
 भावान्सर्वान्यथावृत्तान्संयसेत यथाक्रमम् ।
 शान्तिमिच्छन्नदीनात्मा संयच्छेदिन्द्रियाणि च ॥ १६
 सत्त्वेन रजसा चैव तमसा चैव मोहिताः ।
 चक्रवत्परिवर्तन्ते ह्यज्ञानाज्जन्तवो भृशम् ॥ १७
 तस्मात्सम्यक्परीक्षेत दोषानज्ञानसंभवान् ।

अज्ञानप्रभवं नित्यमहंकारं परित्यजेत् ॥ १८
 महाभूतानीन्द्रियाणि गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ।
 त्रैलोक्यं सेश्वरं सर्वमहंकारे प्रतिष्ठितम् ॥ १९
 यथेह नियतं कालो दर्शयत्यार्तवान्गुणान् ।
 तद्वद्भूतेष्वहंकारं विद्याद्भूतप्रवर्तकम् ॥ २०
 संमोहकं तमो विद्यात्कृष्णमज्ञानसंभवम् ।
 प्रीतिदुःखनिबद्धांश्च समस्तांस्त्रीनथो गुणान् ।
 सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च निबोध तान् ॥ २१

C. 92. 7728
 B. 12. 212. 22
 K. 12. 214. 31

14 ^a) G₁ एवं (for तद्वत्). — ^b) D₅. 7 आतिष्ठेत् (for 'ष्ठेत्'). G₁ अतिमत्परं; M₁. 6 श्रमतः परं; M₁ श्रमतत्परं. K₁ च स; K₂ B₇ D₄ T₂ G₂ C_p शमः; B₉ सम- (for श्रम-). — ^c) K₇ यत्रार्थम् (for या^o). — ^d) K₁ व्याधितो (for व्याधितो). D₄ भेषजं. K₆ B₈ D₈ तथा (for यथा). — After 14, Kumbh. ed. ins.:

578* भक्षणे श्वापदैर्मागादिति चारं करोति चेत् ।
 एवं संसारमार्गेण यात्रार्थं विषयाणि च ।
 न गच्छेद्भोगविज्ञानादुन्मार्गे पथते तदा ।
 तस्याददुःखतो मार्गमास्थितस्तमनुस्मरेत् ।
 नानापर्णफला वृक्षा बहवः सन्ति तत्र हि । [5]
 भोक्तारो मुनयश्चैव तस्मात्परतरं वनम् ।
 अनुमानैस्तथा शास्त्रैर्यशसा विक्रमेण च ।

15 D₄ repeats 15^a after 16^{ab}. — ^a) G₂ सत्यं (for सत्य-). M₁. 6. 7 शौचार्जव- (for 'शौचा^o'). S₁ K₁. 2. 4 शौचसत्यार्जवत्यागैर; D₄ (second time) सत्या-शौचार्जवत्यागो. — G₁ om. 15^b-17^a. — ^b) K₄. 6 B₆ (marg. as in text) D₄ D₁. n₄ D₈ C_n वर्चसा; B₇. 9 वयसा; D₄ D₈ D₅. 7 T₂ G₂. 8. 6 M₁. 5-7 C₃ वचसा (for यशसा). ❀ C₃: वचसा प्रियवचनेन । ❀ — K₆ om. 15^a-16^a. — ^c) D₇ T₁ G₂. 3. 6 मत्या (for बुद्ध्या). V₁ [अ]थ (for च). S₁ K₁. 2. 4. 7 D₄. 5. 8 T₂ क्षांत्या (S₁ K₁. 2. 4 सर्वं) बुद्ध्या च धृत्या च. — ^d) M₁. 6. 7 ह (for च).

16 K₆ G₁ om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) D₅ सर्वान्भावान् (by transp.); D₈ भावान्भावान्. V₁ B₉. 6-9 D₄. 24 D₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5. 6. 8 उपावृ (V₁ D₆ 'द') तान् (for यथा^o). — ^b) K₄ संवशेत; K₇ B₈ (marg.) D₄. 9 सं (B₈ स) सेवेत; D₇ T₂ G₂. 8. 6 M₁. 5-7 संहरे (T₂ M₁. 5-7 'सहे') त (for संवसेत). V₁ B₉. 6-9 D₄. 24 D₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5. 6. 8 समीक्ष्य (D₄. 24 D₄ 'क्ष')

विषयात्मकान्. — After 16^{ab}, D₄ repeats 15^a. — ^a) S₁ K₁. 2 इच्छेद् (for इच्छन्). — ^d) K₇ संदिच्छेद् (for संय^o). M₁. 6. 7 अपि (for च).

17 G₁ om. 17^{ab} (cf. v. l. 15). — ^a) B₇ तत्त्वेन (for सत्त्वेन). — ^b) G₂ च वि- (for चैव). K₁ D₄ T₁ मोहितः. — ^d) T₂ विज्ञानाज् (for ह्यज्ञा^o).

18 ^a) D₅ D₈ परीक्ष्ये (D₈ 'क्षे') तु. — ^c) B₉. 7 D₁. n₄ D₈ D₂. 3. 6. 8 दुःखम् (for नित्यम्).

19 After 19^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

579* देहमूलं विजानीहि नैतानि भगवानतः ।

उपायतः प्रवक्ष्यामि तं च मृत्युं दुरासदम् ।

— ^c) B₉ D₁. n₄ D₈ D₂ कर्म (for सर्वम्). — ^d) D₄. 9 अहंकार (for 'कारे'). D₂ प्रतिष्ठिते.

20 ^a) D₇ T₁ G₁. 2 M₆ यथैव; G₃. 6 यथा हि (for यथेह). V₁ B₉. 6-8 D₄. 24 D₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5. 6-8 T₂ G₁-2. 6 M₁. 5-7 नियतः; B₃ (marg.) 8 (marg.) 9 D₅ निरतः; D₈ निहतः (for नियतं). — ^b) K₁ G₂ दर्शयति. — ^d) T₂ विद्याद् (for वि^o). B₉. 6-9 D₄ (also as in text). 24 D₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5. 6. 8 कर्म- (for भूत-). K₄ प्रवर्तनं (for 'तैकम्').

21 ^a) K₂ D₄ स मोहकं; T₁ संमोहनं. D₈ विद्यात्. — ^b) D₄. 24 कृष्णमज्ञानमुत्तमं. — After 21^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

580* प्रकृतेर्गुणसंजातो महानहंक्रिया ततः ।

अहंकारात्पुनः पश्चाद्भूतग्राममुदाहृतम् ।

अव्यक्तस्य गुणेष्वस्तु तद्वर्णांश्च निबोध तान् ।

— ^c) S₁ K₁. 2 D₅ G₂ निबन्धांश्च; D₄ C_p निष्-क्तांश्च (for निबन्धांश्च). — ^d) T₂ समस्तांश्च (for सम-स्तांश्च). K₇ तथा; D₇ अधो (for अयो). — ^e) K₁ राजसस् (for र^o). D₄ सत्त्वं रजस्तमश्चैव.

C. 12. 7728
B. 12. 212. 22
K. 12. 214. 32

प्रमोहो हर्षजः प्रीतिरसंदेहो धृतिः स्मृतिः ।
एतान्सत्त्वगुणान्विद्यादिमात्राजसतामसान् ॥ २२
कामक्रोधौ प्रमादश्च लोभमोहौ भयं क्रुमः ।
विषादशोकावरतिर्मानदर्पावनार्यता ॥ २३
दोषाणामेवमादीनां परीक्ष्य गुरुलाघवम् ।

22 ^a) K1 प्रमोदे; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रसादो; K7 D4. 9 प्रमोदो (for 'हो'). L6 D7 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 M1. 5-7 हर्षजा; T2 'जं'; G2 'ज' (for 'ज:'). — ^b) M1. 5-7 क्षमा (for स्मृति:). D7 T G1-3. 6 असंमोहः स्मृतिर्मे (T2 'धृति:'). — ^c) K7 D4. 9 इमान् (for एतान्). — ^d) S1 K1. 2 अन्यान्; Ds एतान्; T2 धीमान्; G2 सात्व. (for इमान्). — After 22, Kumbh. ed. ins.;

581* असंतोषोऽक्षमा धैर्यमनृसिर्विषयादिषु ।
राजसाश्च गुणा ह्येते तत्परं तामसाञ्छणु ।
मोहस्तन्द्री तथा दुःखं निद्रालस्यं प्रमादता ।
विषादी दीर्घसूत्रश्च तत्तामसमुदाहृतम् ।

23 ^a) K6 कामः क्रोधः; K7 Da4 D7 G1 कामक्रोधः; V1 Bo. 3. 9 Da3 D4. 5. 9 T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 कामः क्रोधः; T2 कामं क्रोधः (for कामक्रोधौ). Da4 G1. 2 प्रसादश्च (for प्रमा). — ^b) K1. 2. 4. 6 D4. 9 लोभो मोहो; K7 लोभो मोहः; G1 लोभमोह. (for 'मोहौ'). K4 भय. (for भयं). — ^c) Ds विषादः (for विषाद). S1 K1. 2. 4 विमान (S1 'शाद'; K1 'वाद') शोकविरतिर् (K1 'ति'); Ds Ms विषादशोकोपरतिर्. — ^d) Ms. 7 मद. (for मान-). S1 K1. 2 अमान्यता; T2 अकार्यता; Ms अनात्मता (for 'र्यता'). V1 मानं दर्पावमानिता; Da3 मानदर्प***ता; Ds (before corr. as in text) मानदर्पविमार्यता.

24 ^a) D7 दोषाणामेव दीनानां. — ^b) K1 D4. 9 विचार्य (for परीक्ष्य). K2 Da4 गुण. (for गुरु). — ^c) S1 K1. 2 V1 Bo. 6-9 Dn1 Ds. 6 विमृषेद्; K4 'व्येद्'; Da4 Ds2 'श्येद्' (for 'शेद्'). S1 K1. 2 संस्थानाद्; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 M7 संस्थानम् (for 'नाम्'). — ^d) T2 Ms एकैकाम् (for 'कम्'). S1 (before corr.) K1. 2. 4 B6 (marg.) अनुसंभवं; D7 T1 G1-3. 6 'संचितं'; T2 M1. 5 'संतति' (for 'तम्'). Ds एकैकशमनुत्तमं. — After 24, Kumbh. ed. ins.;

582* यस्मिन्प्रतिष्ठितं चेदं यस्मिन्सज्जाननिर्गतिः ।

विमृशेदात्मसंस्थानामेकैकमनुसंततम् ॥ २४

शिष्य उवाच ।

के दोषा मनसा त्यक्ताः के बुद्ध्या शिथिलीकृताः ।
के पुनः पुनरायान्ति के मोहादफला इव ॥ २५
केषां बलाबलं बुद्ध्या हेतुभिर्विमृशेदुधः ।

सर्वभूताधिकं नित्यमहंकारं विलोकयेत् ।

विलोकमानः स तदा स्वबुद्ध्या सूक्ष्मया पुनः ।

तदेव भाति तद्रूपमात्मना यत्पुनर्मिलन् ।

25 S1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2-6. 8. 9 M1. 6. 7 युधिष्ठिर (for शिष्य). — ^a) G1 के (for के). G3. 6 मानसास् (for मनसा). K7 त्यक्ताः; D2 G1. 2 युक्ताः; D7 T1 सक्ताः (for त्यक्ताः). — ^b) Bs. 8 (both marg. as in text). 9 Da4 Ds दोषाः (for बुद्ध्या). K1 om. (hapl.) from शिथिली up to बुद्ध्या (in 26^a). — D7 T G1-3. 6 repeat 25^a after 27^a. — ^c) D7 T G2. 3. 6 (all second time) ते (for के). — Da3 reads 25^a twice. — ^d) D7 (second time) T1 (both times). 2 G2. 3. 6 (last four second time) ते (for के). Da3 (second time). a4 दोषाद् (for मोहाद्). K6 V1 Da4 D7 T G1-3. 6 (last seven both times) M7 (sup. lin.) अचला; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Ds Ds. 6 अबला; Ds प्राकृता (for अफला). D7 T1 G1-3. 6 (all first time; G1 both times) इति (for इव). Da3 (first time) के महापर्वता इव.

26 K1 om. 26^a (cf. v. 1. 25). — ^a) Da3. a4 तेषां; Ds कथं (for केषां). K2 बलवतां (for बलाबलं). K2 Da4 G1. 2 बुद्ध्या; D7 T1 G3. 6 बुद्ध्या (for बुद्ध्या). — ^b) Ds1 om. from मृशे up to प्रमो (in 26^a). K1. 2. 4 V1 Bo. 6-9 D2. 3. 8 विमृषेद् (for 'शेद्'). D7 T1 G1-3. 6 पुनः (for बुधः). — ^c) K6. 7 D4. 9 सम विमो (for समाचक्ष्व). V1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 एतन्मे संशयं तात (T2 तावच्); Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 एष मे संशयस्ता (Da4 'यं ता' त. — ^d) K6. 7 D4. 9 सम्यगाख्यातुमर्हसि; V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 तन्मे ब्रूहि पितामह; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 छेतुमर्हस्यशेषतः (M1. 5-7 'संशयं'). — After 26, Kumbh. ed. C7 ins.;

583* मह्यं शुश्रूषवे विद्वन्वक्ष्येत्तद्विनिश्चितम् ।

शान्तत्वादपरान्ताच्च आरम्भादपि चैकतः ।

प्रोक्तो ह्यत्र यथा हेतुरेवमाहुर्मनीषिणः ।

एतत्सर्वं समाचक्ष्व यथा विद्यामहं प्रभो ॥ २६

गुरुस्वाच ।

दोषैर्मूलादवच्छिन्नैर्विशुद्धात्मा विशुच्यते ।

विनाशयति संभूतमयस्मयमयो यथा ।

तथाकृतात्मा सहजैर्दोषैर्नश्यति राजसैः ॥ २७

राजसं तामसं चैव शुद्धात्माकर्मसंभवम् ।

तत्सर्वं देहिनां बीजं सर्वमात्मयतः समम् ॥ २८

[(L. 1) ❀ Cv : यदि ब्रूहि । वन परिभाषणे इति धातोर्लुटि मध्यमपुरुषवचनम् । ❀ — (L. 2) ❀ Cv : अपरान्तात् अपरेषां शानिनामन्तात् समीपात् । तेषां समीपे वासादित्यर्थः । अत्र हेतुः प्रोक्तः — आरम्भात् पुण्यकर्मागारम्भाच्च । ❀]

27 Ś1 K1. 2. 4. 5. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 3. 9 M1. 6. 7 भीष्म (for गुरु). — After the ref., M1. 5-7 ins. :

584* गौरवं तु गुणानां स्यात्तद्धेतूनां बलाबलात् ।

— Br om. 27^{ab}. — ^a) Bo. 6. 3. 9 Dn4 Ds. 6 उपच्छिन्नैर; G1. 2 M1. 6. 7 अवि^o (for अव^o). — After 27^{ab}, Dr T G1-3. 6 repeat 25^{cd}. — ^c) T2 विनाशयति; G2 श इति (for शयति). Cv सद्भूतम् (for संभूतम्). — ^d) Ś1 K1. 2. 4 अयोमयम्; Da4 अयास्मयम्; M1 शय^o (for अव^o). — After 27^{cd}, Dr T G1-3. 6 Ms Kumbh. ed. ins. :

585* सहजैर्विशुद्धात्मा दोषैर्नश्यति राजसैः ।

— G2 om. (hapl.) 27^c. — ^a) M1. 6 [अ]कृतात्म. (for तात्मा). — ^b) Ds नश्यति. K4 सत्तमैः; Ks Dn1. n4 Ds. 7 T G1. 3. 6 Ms तामसैः (for राजसैः).

28 ^a) Ś1 K1. 2. 4 तामसं राजसं चैव. — ^b) Ds Dr T G1-3. 6 M1. 5-7 शुद्धात्माकाल. (for कर्म). M1 संभवः. Ks. 7 Bs Dn1. n4 D4. 5. 9 शुद्धात्मकमकर्मणः; Ds विद्धि तत्कर्मसंभवः. — After 28^{ab}, Dr T G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins. :

586* शमयेत्सर्वमास्थाय स्वबुद्ध्या केवलं द्विजः ।

[G2 स (for स्व-). T2 Ms. 7 Kumbh. ed. बुद्ध्या केवलयान्वितः (T2 Kumbh. ed. या द्विजः); M1. 6 बुद्ध्या केवल्यसक्त्या (for the post. half).]

Ms Kumbh. ed. cont. :

587* त्यजेच्च मनसा चैतौ शुद्धात्मा बुद्धिमास्थितः ।

[Kumbh. ed. चैतः (for चैतौ).]

तस्मादात्मवता वर्ज्यं रजश्च तम एव च ।

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तं सत्त्वं निर्मलतामियात् ॥ २९

अथ वा मन्त्रवद्भूयोर्मासादानां यजुष्कृतम् ।

हेतुः स एवानादाने शुद्धधर्मानुपालने ॥ ३०

रजसा धर्मयुक्तानि कार्याण्यपि समाप्नुयात् ।

अर्थयुक्तानि चात्यर्थं कामान्सर्वाश्च सेवते ॥ ३१

तमसा लोभयुक्तानि क्रोधजानि च सेवते ।

C. 12. 7739
B. 12. 212. 32
K. 12. 214. 49

— ^a) Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text).⁹ Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 सत्त्वम् (for सर्वम्). Ms क्षमं (for समम्). Ds2 Dr T G1-3. 6 M1. 5. 7 सर्वं (Ds2 त्व) मात्मवतां क्षरं (Ds2 T2 M1. 5. 7 मं).

29 ^a) K7 Ds आत्मवतां. Dr वर्ज्यं. — ^b) Ds राजसं तामसं तथा. — ^c) G2 नियुक्तं. — ^d) K7 D4. 9 सर्वं (for सत्त्वं). K1 इयत् (for ह्यात्). — After 29, Dr T G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins. :

588* आहारान्वर्जयेन्नित्यं राजसांस्तमसानपि ।

[M1 आहाराद्.]

Kumbh. ed. cont. :

589* ते ब्रह्म पुनरायान्ति न मोहादचला इव ।

30 K4 om. (hapl.) 30^a-31^b. — ^a) Dr T1 G1. 9 तत्र यद् (for मन्त्रवद्). — ^b) K7 Bs (marg.) Ds D2-3. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M7 Cs मांसादानं (for दानां). Ks Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds (marg.). 5. 6. 8 Cn. p आत्मादाना (Ds त्मदाता) य जुष्कृतं. ❀ Cn : आत्म-दानाय बुद्धिबशीकाराय ॥ Cp : आत्मादानाय आत्मनः सर्वतः शोधनाय । Cv : यजुष्कृतमित्यत्र यजुःपदेन यज्ञः कथ्यते । ❀ — ^c) Ks. 7 V1 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2-9 T1 G1-3. 6 Ms. 7 Cn स वै हेतुः; Bo. 6-9 Da4 Da1 T2 M1. 5 Cnp सैव हेतुः (for हेतुः स एव). K7 D4. 9 अनादेयं (for दाने). ❀ Ca. p : स एव वेद एव अनादाने पशुमारणपूर्वकस्य मांसस्य त्यागहेतुः । Ca (cont.) : अपवर्गादिकारिणां प्रति वेदान्तवाक्यैरेव हिंसादित्यागस्य विशुद्धधर्मरूपस्य विहितत्वात् । ❀ — ^d) K7 D4. 7. 9 T1 G1-3. 6 कर्मानुः; Ds चर्मोनुः (for धर्मानुः).

31 K4 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — ^b) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 समाम् (Ds1 Ds त्वे); Dr T1 G1. 9 M7 समश्नुयात् (for समाम्). — ^c) T2 अर्थः; G1 अथ (for अर्थ-). Bo वा (for च). — ^d) Dr T1 G1-3. 6 transp. कामान् and सर्वाश्च. Bo स (for च).

C. 12. 7740
B. 12. 212. 32
K. 12. 214. 49

हिंसाविहाराभिरतस्तन्त्रीनिद्रासमन्वितः ॥ ३२
सत्त्वस्थः सात्त्विकान्भावाञ्छुद्धान्पश्यति संश्रितः ।

स देही विमलः श्रीभाञ्छुद्घो विद्यासमन्वितः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

२०६

गुरुवाच ।

रजसा साध्यते मोहस्तमसा च नरर्षभ ।
क्रोधलोभौ भयं दर्प एतेषां साधनाच्छुचिः ॥ १
परमं परमात्मानं देवमक्षयमव्ययम् ।

विष्णुमव्यक्तस्थानं विशन्ते देवसत्तमम् ॥ २
तस्य मायाविदग्धाङ्गा ज्ञानभ्रष्टा निराशिपः ।
मानवा ज्ञानसंमोहात्ततः कामं प्रयान्ति वै ॥ ३
कामात्क्रोधमवाप्याथ लोभमोहौ च मानवाः ।

32 V1 reads 32^{ab} on marg. G2 reads 32^{ab} twice.
— ^b) D4. 5 क्रोधजानिव सेवते. — ^c) K6 -विहाराभिः;
Ds2 -विहाराभिः (for -विहाराभिः). B8 -रतं. — ^d)
K6 तंद्वा (for तन्त्री-). M1. 8. 7 तन्त्रीनिद्रावशो (M1
‘सितो’ भवेत्.

33 ^a) Ś1 K1. 2 D1 G1 सत्त्वस्थाः; D6 ‘स्थं’ (for
‘स्थः’). — ^b) Da3 पश्यन्ति. K4 Ds1 संश्रिताः; K1
B8 D4. 9 शंसितः; V1 B1. 9 Da8. 24 D5 संश्रितः; D1
T G1. 3. 6 M1. 5-7 [अ]मोहितः; G2 संश्रुतं (for संश्रितः).
Ś1 K1. 2 शुद्धाः पश्यन्ति संश्रिताः. — ^c) D6 दैव- (for
देही). G1. 2 M1 विमल- (for ‘लः’). — ^d) K6 V1
Bo. 6 (marg. as in text). 7-9 Da8. 24 Dn1. 24 Ds D2.
3. 5. 8 M1. 6 श्रद्धाविद्याः; D1 T G1-3. 6 M5. 7 योग-
(T2 M5. 1 ‘गी’ बुद्धि- (for शुद्धो विद्या-). G2 -समन्वितं.

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9
Da8. 24 Dn1. 24 Ds2 D2-4. 6-9 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्ष-
धर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9
Da8. 24 Dn1 Ds D2-6. 8. 9 M5 वाष्णोयाध्यात्मं; M1. 6
वाष्णोयाध्यात्मे रजःशमनोपदेशः; M1 ‘ध्यात्मे रजःशमो-
पदेशः. — Adhy. no. (figures, words or both): B1
Dn4 Ds2 38; Dn1 D1 T1 G1. 2. 6 M5 39; D3 M1.
6. 7 37; T2 G2 53. — Śloka no.: Da4 35; Dn1.
24 33; Ds1 Ds 34.

206

1 G2 om. the ref. Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9
Da8. 24 Dn1. 24 Ds D2-6. 8. 9 M1. 6. 7 भीष्म (for गुरु-).

— ^b) B1 damaged. Ś1 K1. 2. 4 Bo. 8 Ds1 Ds. 5-7 T1
G1-3. 6 M1. 6. 7 तमश्च; B6 (marg. as in text) Da3
तर्पसा; B9 तर्पश्च; Da3 हर्पश्च (for तमसा). Ś1 K1.
2. 4 V1 Bo. 6. 8. 9 Da8. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 5-8 T1
G1-3. 6 M1. 6. 7 भरतर्पभ (for च नर). T2 M6 तम-
श्चैव द्विर्षभ. — ^c) D6 लोभक्रोधौ; G2 क्रोधमोहौ;
M6 क्रोधो लोभो (for क्रोधलोभौ). Bo चौर्धम् (for
दर्प). — ^d) K6 D6. 7 त्यागवान्; Bo. 7. 8 (marg.) Ds2
Cs शमनाच्; Dn1. 24 Ds1 Ds. 6. 8 सादनाच्; Ca. v
साध- (as in text). Da8 शोधनापशमनाच्छुचिः.

2 ^a) D1 T1 G1. 2 परमः (for परमं). Ś1 K1. 2. 4
पदमात्मानं (for परं). Cnp परमात्मानमात्मानं. — ^b)
M1 एवम् (for देवम्). M1. 6 अक्षरम् (for अक्षयम्).
B6 M5 देवमव्ययमक्षयं; D1 T G1-3. 6 दिव्यमक्षरमव्ययं.
— ^c) Ś1 K1. 2. 7 Ds. 9 विष्णुमव्यक्तस्थानं; M1 ‘क्तमा-
त्मानं. — ^d) K6 Dn1 Ds विदुस्तं; K1 V1 Bo. 6-9
Da8. 24 Dn1 Ds D2-4. 6. 9 विभुं तं; D6 विशुद्धं (for
विशन्ते). D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 विशुद्धं देव (D1 T1
G1. 2 ‘ह’) सामुयात्.

3 ^a) Ś1 (before corr. as in text) V1 Bo. 6. 8
Da8. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 6-8 T G1-3. 6 M1. 5-7
Ca. p मायापिण्डाङ्गा; B1 ‘विषद्वाङ्गा; B9 ‘वनद्वाङ्गा
(for ‘विदग्धाङ्गा). — ^b) K6 D6 नष्टज्ञानः; B9 ज्ञान-
दष्टा (for ‘अष्टा). K6 Bo. 7 Dn1. 24 Ds D2. 3 (by
corr.). 8 विचेतसः; D6 (before corr.) निसेशिपः (for
निरा). — ^c) C7 (reading माननाज्ञानसंमोहात्):
माननं मानः अहंकारः । C7 — ^d) D1 T1 G1. 2 सत्त्व
(for तत्तः). K6 V1 Bo. 6-9 Da8. 24 Dn1. 24 Ds

मानदर्पादहंकारमहंकारात्ततः क्रियाः ॥ ४
 क्रियाभिः स्नेहसंबन्धः स्नेहाच्छोकमनन्तरम् ।
 सुखदुःखसमारम्भाजन्माजन्मकृतक्षणाः ॥ ५
 जन्मतो गर्भवासं तु शुक्रशोणितसंभवम् ।
 पुरीपमूत्रविच्छेदशोणितप्रभवविलम् ॥ ६

D2. १. ५ ०. ८ M1. ०. १ क्रोधं (for कासं). D6 च; M1. ०. १ ह (for वै).

4 ^a) K6 V1 Bo ०-१ Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. १. ५. ०. ८ M1. ०. १ क्रोधात्कामम् (for कामात्क्रोधम्). — ^b) T1 (11-३. ० मोह- (for लोभ-). K6. १ Bo D4. १ T G1-३. ० M1. ५-१ मानौ (for मोहौ). D6. १ शोकमानौ समाप्युः. — ^c) K6 V1 Bo. १ Da3. a4 Dn1. n4 Ds D4. १. ०. ८ मान दर्पाद्; K7 D4. १ मानादर्पाद्; B7 damaged; B9 D7 T G1-३. ० M1. ५-१ मानादर्पम्; D6 नानादर्पम् (for मान दर्पाद्). D6 G1 अहंकाराद्; G2 lacuna. — ^d) Dn1 D6 कारस् (for कारात्). Dn4 D7 G1. १ तमः (for ततः). K7 प्रिया (for क्रियाः).

5 ^a) B7. १ (marg. as in text) क्रियादिः; Da4 T2 G1. १ M5. १ क्रियाभिः; M1. ० क्रिया द्वि (for क्रियाभिः). V1 क्रोध- (for स्नेह-). K6 V1 Bo. १ (marg.). १. ८ Dn1. n4 Ds D2. १. ०. ८ संबन्धात्; K7 D1. १. १ T1 G1-३. ० M5 संबन्धं; B9 संबन्धाः; D6 शबलः; T2 M1. ० संबन्ध (for संबन्धः). — ^b) K6 T1 G1-३. ० M1. ०. १ अनन्तकं (for नन्तरम्). Ś1 K1. १. १ शोक (Ś1 कः; K1 का)- स्नेहादनन्तरं. — ^c) D7 T1 G1-३. ० M1. ५-१ अथ (for सुख-). K6 समारंभा; V1 Bo. ०-१ Dn1. n4 Ds1. १. २ (before corr.) D2. १. ८ क्रियारंभाज्; Da3. a4 Ds2 (by corr.) D6 क्रियारंभा; D6 क्रियावर्तौ; G1-३. ० समारंभाज् (for रंभाज्). — ^d) K7 V1 Bo. ०. १ Ds2 D3 (before corr. as in text) जन्माजन्मः; B8 (marg.) जन्माजन्मः; D7 T2 G2 M1. ५-१ जराजन्मः; G3. ० जराजन्म- (for जन्माजन्म-). Ś1 K1. १. १ D4. १ M7 कृत- (K1 ताः; K7 तं) क्षणः; B6. १ (marg.) क्षणान्; D6 लक्षणाः (hypermetric); D7 G3. ० M5 श्रमाः; T2 कृताश्रमाः; G2 कृतश्रमः (for क्षणाः). T1 जराजन्मा- कृतश्रमाः; G1 जराजन्माकृतश्रमः. ☞ Cn: जन्माजन्म- कृतक्षणाः जन्ममरणयोः कृतस्वीकाराः । ☞

6 ^a) Ś1 K1. १ जगतो; Da3. a4 Ds1 D7 T G1-३. ० Cs जन्मतो (for जन्मतो). G2 भग- (for गर्भ-). D6 वासस् (for वासं). ☞ Cs: जन्मनः इति पञ्चमी । ☞ — ^b) D7 T G3. ० M1. ५. ० शुक्र- (for शुक्र-). D6 संभवः. — ^c) Da3 Dn4 Ds G2 पुरीष- K1 मूत्र-;

तृष्णाभिभूतस्त्वैर्बद्धस्तानेवाभिपरिप्लवन् ।
 संसारतत्रवाहिन्यस्तत्र बुध्येत योषितः ॥ ७
 प्रकृत्या क्षेत्रभूतास्ता नराः क्षेत्रज्ञलक्षणाः ।
 तस्मादेता विशेषेण नरोस्तीयुर्विपश्चितः ॥ ८
 कृत्या हेता घोररूपा मोहयन्त्यविचक्षणान् ।

C. 12. 7750
 B. 12. 213. 9
 K. 12. 215. 12

T2 मात्र- (for मूत्र-). K4 विच्छेद-; K6. १ V1 Bo. ०-१ Da3. a4 Dn1. n4 D2-4. ०. ८. १ वि- (K6 सं) क्लेदं (for विच्छेद-). — ^a) D6 शोणितं. Ś1 K2 प्रभवविलं; K7 प्रभवविलं; Da4 प्रतया; D4 प्रतरा; T2 प्रभव- निलं (for विलम्).

7 ^a) Ś1 K1 Bo तृष्णाभिभूतस्; Bo दृष्टाभिभूतस् (for तृष्णाभि). Bo om. तैर्. K1 D7 बुद्धस्; V1 विद्धस् (for बद्धस्). — ^b) B6. १ Da4 Ds1 तान्येव (for तानेव). T G3. ० M1. ५-१ [अ]जु- (for [अ]भि-). Ds. ० परं- (for परि-). Ś1 K1. १ पुवन्; B6-१ Da3. a4 D6. १ पुतः; M5. १ (sup. lin. as in text) पुवं (for पुवन्). G1. १ तानेव परिप्लवन्. — After 7^{ab}, Kumbh. ed. C7 ins.:

590* तथा नरकगर्तस्थस्तृष्णारजुभिराचितः ।
 पुण्यपापप्रणुज्ञो जायते स यथा कृमिः ।
 मशकैर्मत्कुणैर्दृष्टस्तथा चित्रवधार्दितः ।
 नानाव्याधिभिराकीर्णः कथंचिद्यौवनं गतः ।
 कूर्मोत्सृजति भूयश्च रजुः स्वस्वमुखेप्सया । [5]
 योषितं नरकं गृह्य जन्मकर्मवशाज्जगः ।
 पुरक्षेत्रनिमित्तं यदुःखं वर्तु न शक्यते ।
 कस्तत्र निन्दकश्चैव नरके पच्यते भृशम् ।
 वार्धक्यमनुलङ्घेत तत्र कर्मरभेषुनः ।
 भगवान्संस्तुतः पश्चात्किं प्रवक्ष्यामि ते भृशम् । [10]

[(L. 10) ☞ C7: भगवान्संस्तुतः पश्चादित्यत्र संस्तुतः संकल-
 श्रुतिस्मृतिभिः सम्यक्स्तुतो भगवान्भारायणः येन पश्चात्पृष्ठत एव कृतः ।
 तं ते किं प्रवक्ष्यामि । मम वक्तुमपि लज्जेति भावः । *]

— ^a) D7 T1 G1. १ संसारे. V1 Bo. ०-१ (B6. १ marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. १. ०. ८ यंत्र-; D7 T1 G1. १ तत्र; M1 तन्तु-; Ca तत्र- (as in text). ☞ Cn: संसारतत्रवाहिन्यः संसारपटस्य तत्रमिव तत्रं तन्तु-
 वितानं तन्तुवायवद्बहन्ति । ☞

8 ^a) V1 Bo Da3 Dn1. n4 Da. ०. ८ G2 प्रकृत्याः; G1 प्रकृता (for प्रकृत्या). — ^b) K2 नरः (for नराः). G2 क्षेत्रज्ञ- (for ज्ञ-). — ^c) B7-१ Da4 सहस्रेण (for विशेषेण). Bo. १ (marg. as in text) Da3 Ds. १

C. 12. 7750
B. 12. 213. 9
K. 12. 215. 13

रजस्यन्तर्हिता मूर्तिरिन्द्रियाणां सनातनी ॥ ९
तस्मात्तर्षात्मकाद्रागाद्बीजाज्जायन्ति जन्तवः ।
स्वदेहजानस्वसंज्ञान्यद्दृष्ट्वात्कृमींस्त्यजेत् ।
स्वसंज्ञानस्वजांस्तद्वत्सुतसंज्ञान्कृमींस्त्यजेत् ॥ १०
शुक्रतो रसतश्चैव स्नेहाज्जायन्ति जन्तवः ।
स्वभावात्कर्मयोगाद्वा तानुपेक्षेत बुद्धिमान् ॥ ११
रजस्तमसि पर्यस्तं सत्त्वं तमसि संस्थितम् ।
ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं बुद्ध्यहंकारलक्षणम् ॥ १२

तस्मादेवाविशेषेण. — ^a) Ś1 K1. 2. 4 B8 न नातीयुर; K6 न चाभीयाद्; K7 B7 Das. 24 D5. 9 न चातीयुर; V1 Bo. 6. 9 Dn4 Ds2 Ds 6. 8 Cn न चाभी; Dn1 अतीयाच्च; Ds1 न चाभीयुर; D2 नरोतीयाद्; D4 न चातीयुर; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 नरा नेयुर (for नरोत्तीयुर). K6 D2 विशेषतः (for विपश्चितः).

9 ^a) D24 Ds1 कृता (for कृत्या). — ^b) K7 D4. 9 रमयति (for मोह). Ds D5. 7 T G1-3. 6 M5. 6 अविचक्षणं. — ^c) Ś1 K1. 2. 4 रजसां (K1 'सं') तर्हिता मूर्तिर; K7 रजोत्पं; V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn4 Ds1 D2. 3. 6 रजो हं; D7 T1 G1. 2 रजसा निहि (G2 'ह') ता मूर्तिर. — ^d) Dn1 M1 सनातना.

10 ^a) B8 (marg.) तस्यां (for तस्मात्). K6 Dn1 तदात्मकाद् (for तर्षा). — ^b) D4 om. (hapl.) 10^a-11^b. V1 reads 10^a on marg. — ^c) D5 स्वसंज्ञाय (sic); D7 T1 G1. 2 अस्वसंज्ञाद् (for 'संज्ञान्'). * C7: अस्वा इति संज्ञा येषां ते अस्वसंज्ञाः । * — ^d) K6 अन्त्यान्; K7 Ds1 अंगान्; D7 T G1-3. 6 M5. 6 दुःखात् (T2 'न्') (for अङ्गात्). K1 B8 किमींस; K7 कमींस (for कृमींस). — B8 om. (hapl.) 10^a. — ^e) K6. 7 Dn1. n4 D2. 6. 8. 9 T1 G1-3. 6 अस्वकांस (for 'जांस'). Ś1 K1. 2. 4 तावत् (for तद्वत्). V1 Bo. 7 Ds स्वसंज्ञानस्वसंज्ञांस्तत्; D7 स्वसंज्ञानः स्वकांस्तद्वत्. — ^f) K6. 7 Ds पुत्र- (for सुत). K1 B8 किमींस; K7 कमींस (for कृमींस).

11 D4 om. 11^a (cf. v. 1. 10). — ^a) Ds2 D7 T G2. 3. 6 M1. 5-7 शुक्रतो (for शुक्रतो). Ś1 K1. 2 T2 रक्ततश्च; K7 B8 रजतश्च; Ds1 Ds G1 रजसश्च; G2 रेतसश्च (for रसतश्च). — ^b) V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5 देहाज्; M5. 7 बीजाज् (for स्नेहाज्). — ^c) Ś1 K1. 2 Ds संयोगाद् (for योगाद्वा). * C8: वा शब्दः लसुष्ये । * — ^d) Ś1

तद्बीजं देहिनामाहुस्तद्बीजं जीवसंज्ञितम् ।
कर्मणा कालयुक्तेन संसारपरिवर्तकम् ॥ १३
रमत्ययं यथा स्वप्ने मनसा देहवानिव ।
कर्मगर्भैर्गुणैर्देही गर्भे तदुपपद्यते ॥ १४
कर्मणा बीजभूतेन चोद्यते यद्यदिन्द्रियम् ।
जायते तदहंकाराद्रागयुक्तेन चेतसा ॥ १५
शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ।
रूपरागात्तथा चक्षुर्ग्राणं गन्धचिकीर्षया ॥ १६

K1. 2 वा तान्मोक्षेत; D5 सानुपेक्षेत (for तानु). .

12 ^a) M7 तदपि (for तमसि). D7 T1 G1. 2 M5. 6 रजस्तमोविपर्यस्तं. — ^b) K6 V1 D5 रजसि (for तमसि). Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सत्त्वं च रज (B8 Ds तम) सि स्थितं. — ^c) K1. 4. 7 ज्ञानधिष्ठानम्; K6 Bo. 6 (marg. as in text), 7. 8 (marg. as in text), 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds1 D2. 6. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 ज्ञानाधि (G2 'दि') ष्टितम् (for 'ष्ठानम्'). V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अन्यत्तं (for अज्ञानं). D5 ज्ञानाधिष्ठानसंज्ञानं. — ^d) K4 बुद्धिहंकार; B8 (marg.) विद्ध्यहं; M1 बुद्ध्यहं (for बुद्ध्यहं). Das. 24 -दर्शनं (for लक्षणम्).

13 ^a) Das. 24 प्राहुस् (for आहुस्). — ^b) K6 M5. 6 ज्ञानं; D7 T1 G1. 2 -संस्थं; T2 G2. 6 जीवं; M7 जातं (for बीजं). K6 Cnp बीज; B7 बीजम्; Dn1. n4 देहि-; Ds. 6 G1. 2 देह- (for जीव-). B7 अव्ययं; D7 T G1-3. 6 -ब्रधनं (for -संज्ञितम्). — ^c) M5 कर्मणः. — ^d) V1 Bo. 6. 7, 8 (marg. as in text), 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 -परिवर्तनं (for 'वर्तकम्').

14 Ds1 om. 14. — ^a) K1 असत्ययं; K7 D4. 9 रमं (K7 'म') ते हि; D7 T G1-3. 6 M5. 6 रमत्ययं (for 'त्ययं'). — ^b) K2 B8 गृहवान् (for देह-). B7. 8 Ds M7 इह (for इव). — ^c) Ds कर्मजैस्तु (for 'गर्भैर'). K6. 7 D2. 9 गर्भे (for देही). — ^d) K6. 7 D2. 4. 9 तथा स (D2 सम्) (for गर्भे तद्). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 उपलभ्यते (for 'पद्यते').

15 ^a) Bo जीव-; Ds (marg. as in text) देह- (for बीज-). — ^b) Ds नोद्यते (for 'चोद्य'). — ^c) K1 जयते (for जायते). G1 यद् (for तद्).

16 M5. 6 transp. 16^b and 16^c. — ^a) Ds1 नाद्यते (for जायते). — Ś1 K1 ins. after 16^a; K2 after

स्पर्शनेभ्यस्तथा वायुः प्राणापानव्यपाश्रयः ।
 व्यानोदानौ समानश्च पञ्चधा देहयापना ॥ १७
 संजातैर्जायते गात्रैः कर्मजैर्ब्रह्मणा वृतः ।
 दुःखाद्यन्तैर्दुःखमध्यैर्नरः शरीरमानसैः ॥ १८
 दुःखं विद्यादुपादानादभिमानाच्च वर्धते ।

त्यागात्तेभ्यो निरोधः स्थानिरोधज्ञो विमुच्यते ॥ १९
 इन्द्रियाणां रजस्येव प्रभवप्रलयावुभौ ।
 परीक्ष्य संचरेद्विद्वान्यथावच्छास्त्रचक्षुषा ॥ २०
 ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान्नोपसर्पन्त्यतर्षुलम् ।
 ज्ञातैश्च कारणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥ २१

C. 12. 7763
 B. 12. 213. 21
 K. 12. 215. 25

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

592*: Ms. 6 after 16^a:

591* स्पर्शरागात्त्वगेवास्व जायते भावितात्मनः ।

[Ms. 6 त्वगिन्द्रियं (for त्वगेवास्व). K₁ जायंती (for जायते). Ms. 6 om. the post. half.]

—^a) K₇ रागस्; G₂ रागास् (for रागात्). K₇ D_{4. 9} तदा (for तथा). Ś₁ K_{1. 2} रूपरागाच्छ्रुरस्व. —^d) K₁ गंधि; T₂ गंधं (for गन्ध-). M_{1. 7} -जिघृक्षया (for -चिकीर्षया). — K₁ ins. after 16: K₂ after 16^{ab}: Ms. 6 after 16^{ab}:

592* रसरगात्तथा जिह्वा जायते भावितात्मनः ।

[Ms. 6 om. the post. half.]

17 ^a) V₁ Bo. 6-8 Da_{3. 24} Dn_{1. 24} Ds D_{2. 2. 5. 6. 8} स्पर्शने त्वक्; B₉ स्पर्शने त्वक्; D₇ T G_{1-2. 6} M_{1. 5-7} संस्पर्शेभ्यस् (for स्पर्शनेभ्यस्). —^a) Da₃ G_{2. 6} व्यानो-दानः; D_{4. 7. 9} T₁ G₂ दान- (for दानौ). D₂ om. from नश्च up to अभिमा (in 19^b). D_{4. 7. 9} T₁ G_{1. 3} समानाश्च (for समानश्च). —^d) K₆ सायनः (sic); K₇ D_{5. 7} T₂ G_{1. 2} M₆ यापनः; V₁ Bo. 6-9 Da_{3. 24} Dn_{1. 24} Ds D_{2. 2. 5. 6. 8} T₁ G_{2. 6} Cn. p यापनं; D_{4. 9} M_{5. 7} यापनाः; Ca यापना (as in text).

18 D₂ om. 18 (cf. v. l. 17). —^a) K_{1. 4} संजाते; K₇ T₂ M_{1. 5. 6. 7} (sup. lin. as in text) स जातैर्; D₇ T₁ G_{2. 6. 8} सदा तैर्; D₈ संधातैर्; G₁ सदा ते (for संजातैर्). —^b) K₄ T₁ G₁ ब्राह्मणा; K₆ कर्मणा; Bo Da_{3. 24} Dn_{1. 24} Ds D_{2. 2. 5. 6. 8} वर्ष्मणा (for ब्रह्मणा). Cn.p जायते ब्रह्मणा सह. —^c) D₇ T₁ G_{1. 2} सुखाद्यंतैर् (for दुःखा). —^d) M₁ नरं (for नरः).

19 D₂ om. up to अभिमा (cf. v. l. 17). —^a) G₂ विद्याम् (for विद्याद्). —^b) Ś₁ K_{1. 2} अभिमानश्च

(for 'मानाश्च'). D₇ व्यवर्धते; G_{1. 2} विव (for च व). —^c) K₆ त्यागं (for त्यागात्). D₈ विरोधः (for नि). —^d) D₈ निरोधाद्विप्रमुच्यते.

20 ^a) B₂ (marg.) एवं (for एव). —^b) M₁ प्रभाव- (for प्रभव-). T G_{1. 2} M_{1. 5. 6} प्रलयाव् (for 'लयाव्). K₇ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). Da_{3. 24} Dn_{1. 24} Ds D_{2. 2. 5. 6. 8} G_{2. 6} प्रलय- (Da_{3. 24} 'लयः) प्रभवावुभौ.

21 Da_{3. 24} om. 21^{ab}. —^a) D₇ T G_{1. 2. 6} M₇ ज्ञात्वेन्द्रियाणि (for ज्ञानेन्द्रि). K₆ D_{3. 6} [इन्द्रियात्मा; K₇ D_{4. 9} 'यार्था (for 'थान्). D₈ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थे च. —^b) B₂ (marg.) र-सज्जंति (for -सर्पन्ति). K₆ अतः परं; K₇ अतर्षुलं; D₂ G₂ अतर्षं (D₂ 'र्षु) जं; G₁ अतर्षुलं; G_{2. 6} उतम्मलं (sic) (for अतर्षुलम्). T₁ नोपसर्पंत तेष्वलं. ☞ Ca: अतर्षुलम्, रजस्तमोरहितं पुरुषम् ॥ Cn: अतर्षुलं तृष्णाहीनम् ॥ Cs: अतर्षुलो विषयपरतारहितः । ☞ —^c) K_{4. 6} V₁ Bo. 6-9 Da_{3. 24} Dn_{1. 24} Ds D_{2. 2. 5. 6. 8} M_{5. 6} (both before corr. as in text) C₇ हीनैश्च; K₇ D_{4. 9} गतैः स्व- (for ज्ञातैश्च). K₄ V₁ Bo. 6-9 Da_{3. 24} Dn_{1. 24} Ds D_{2. 2. 5-8} T G_{1-3. 6} M₅₋₇ C₇ करणैर् (for कार).

Colophon om. in G₁ (K_{2. 5} B₁₋₅ Da_{1. 24} Dn_{1. 24} D₁ G_{1. 5} M₁₋₄ absent). — Sub-parvan: Ś₁ K_{1. 2. 4. 6. 7} Bo. 6-9 Da_{3. 24} Dn_{1. 24} Ds D_{2-4. 6-9} T G_{2. 2. 6} M_{1. 5-7} मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K_{1. 2. 4. 6. 7} V₁ Bo. 6. 8. 9 Da_{3. 24} Dn₁ Ds D_{2-6. 8. 9} M₅ वाष्णे-याध्यात्मं; M_{1. 6. 7} 'ध्यात्मे निरोधोपदेशः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₇ Dn₄ Ds₂ 39; Dn₁ D₇ T₁ G_{2. 6} M₅ 40; D₂ 21; D₈ M_{1. 6. 7} 38; T₂ G₂ 54. — Śloka no.: Da₄ Dn_{1. 24} D_{2. 6} 21,

२०७

गुरुवाच ।

अत्रोपायं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचक्षुषा ।
तद्विज्ञानाच्चरन्प्राज्ञः प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥ १
सर्वेषामेव भूतानां पुरुषः श्रेष्ठ उच्यते ।
पुरुषेभ्यो द्विजानाहुर्द्विजेभ्यो मन्त्रवादिनः ॥ २
सर्वभूतविशिष्टास्ते सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ।
ब्राह्मणा वेदतत्त्वज्ञास्तत्त्वार्थगतिनिश्चयाः ॥ ३
नेत्रहीनो यथा ह्येकः कृच्छ्राणि लभतेऽध्वनि ।

207

1 Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 9 G2 M1. 7 भीष्म (for गुरुर्). —^a) K6 पुत्रोपायं (for अत्रो). —^b) D5 ज्ञान (for शास्त्र). K6. 7 D4. 9 यथा विज्ञानचक्षुषा. —^c) K1. 4 V1 Bo. 8 Dn1 Ds2 तद्वि ज्ञानाच्; K6 D2 तत्त्वज्ञानाच्; B6. 9 Da3. a4 D5 तद्विज्ञानाच्; D7 T1 G1-3. 6 तद्विज्ञानं (for 'नाच्). K7 D4. 9 नतो; Da4 G2 चरद्; D5 चरेद् (for चरन्). K4 राज्ञः; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 राजन् (for प्राज्ञः). —^d) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्राप्नोति (for प्राप्नुयात्).

2 ^b) G1. 2 M7 पुरुषः; M1 'वं (for 'वः). M1 श्रेष्ठम्. —^d) D4 द्विजन्वो (for द्विजेभ्यो). K1 चाचिनः; K6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 दर्शिनः; V1 चेदिनः (for चादिनः).

3 ^a) V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 सर्वभूतात्मभूतास्ते. —^{3rd} is partly damaged in Br. —^b) K4 सर्वज्ञः. G1. 2 M1 सम (for सर्व-). G8. 6 दर्शनाः. —^c) V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 शास्त्रज्ञास् (for तत्त्वज्ञास्). —^d) K6 M1 तत्त्वार्थे (M1 'र्थी); Da3. a4 शुद्धात्म (for तत्त्वार्थ-). Ś1 K2. a. 6 Dn1 Ds D2. 6. 8 M1. 5-7 गतः; K7 D5 कृतः; Dn4 गम (for गति-). Ds1 निश्चयः.

4 ^a) D7 T1 G1-3. 6 ह्येतत् (for ह्येकः). —^b) Bo [s]चक्षुषा (for ऽध्वनि). —^c) K2 ज्ञानहीनास्; G1 'भिक्खस् (for 'हीनस्). K6 B6 D4 लोकस् (for लोके). —^d) D4 [s]चिक्कः.

ज्ञानहीनस्तथा लोके तस्माज्ज्ञानविदोऽधिकाः ॥ ४
तांस्तानुपासते धर्मान्धर्मकामा यथागमम् ।
न त्वेषामर्थसामान्यमन्तरेण गुणानिमान् ॥ ५
वाग्देहमनसां शौचं क्षमा सत्यं धृतिः स्मृतिः ।
सर्वधर्मेषु धर्मज्ञा ज्ञापयन्ति गुणानिमान् ॥ ६
यदिदं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्यमिति स्मृतम् ।
परं तत्सर्वभूतेभ्यस्तेन यान्ति परां गतिम् ॥ ७
लिङ्गसंयोगहीनं यच्छरीरस्पर्शवर्जितम् ।

5 ^a) K1 ते तान्; K7 तथा (for तांस्तान्). —^b) Ś1 K1. 2 V1 धर्मकामौ (V1 'मो); K7 कर्मकामा; Da4 D5 धर्मकामाद् (D5 'न्); D6 'काय (for 'कामा). K6 यथा गम; B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 D7 G8. 6 यथागतं; D5 'गतान् (for 'गमम्). —^c) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 पार्थ; Da3. a4 अथ; D7 T1 G1. 2 तत्र (for अर्थ-). ☞ Ca: सामान्यं समानधर्माश्रयणम् । समानत्वं धर्मस्य सर्वाचरणीयत्वम् ॥ Cu: सामान्यं फलसाम्यं मोक्षाख्यं निरतिशयम् । ☞

6 ^a) K1. 2. 4 B6. 8 (marg. as in text) मानसं; D5 मानसां; G1 M1 मनसा (for मनसां). —^b) Ś1 K1 स्मृतिर्; Da1 D7 T2 G1. 2 M7 धृतिः (for धृतिः). Ś1 K1 धृतिः (for स्मृतिः). ☞ Cs: स्मृतिः देवतानुष्ठानम् । ☞ —^{6th} is partly damaged in Br. —^c) Ś1 K1. 2 धर्मज्ञः. —^d) D6 शुभान् (for गुणान्). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 शुभान्; D5 गुणान् (for इमान्).

7 ^a) G1 ब्राह्मणो (for ब्र). —^b) B9 हृद् (for हृति). Da4 स्मृतिः (for स्मृतम्). —^c) Ś1 K1. 2 परं यत्; G8 पुरतः (for परं तत्). K4 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 M1. 7 धर्मैभ्यस् (for 'भूते'). —^d) Da1 स्वेन (for तेन). G1 याति.

8 ^a) G2 लिङ्गं (for लिङ्ग-). M7 तत् (for यत्). —^b) K4. 6 D5. 7 T G1. 3 M5-7 शरीरं (for 'र-). V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 शब्दस्पर्शविवर्जितं. —^c) K7 D4. 9 om. (hapl.). 8^a-9^b. —^d) D7 T G1-3. 6 M5 [अ]श्रवणं (for श्रवणं). Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 6 G6 चैतच् (for

श्रोत्रेण श्रवणं चैव चक्षुषा चैव दर्शनम् ॥ ८
जिह्वया रसनं यच्च तदेव परिवर्जितम् ।
बुद्ध्या च व्यवसायेन ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ॥ ९
सम्यग्वृत्तिर्ब्रह्मलोके प्राप्नुयान्मध्यमः सुरान् ।
द्विजाय्यो जायते विद्वान्कन्यसीं वृत्तिमास्थितः ॥ १०
सुदुष्करं ब्रह्मचर्यमुपायं तत्र मे शृणु ।
संप्रवृत्तमुदीर्णं च निगृहीयाद्विजो मनः ॥ ११

चैव). — ^a) M₁ चापि; M₇ [अ]पि न (for चैव).
D₇ T G₁-3.6 M₅.6 चक्षुषा चाप्यदर्शनं. — After 8,
Ś₁ K₁.2.4 ins.:

593* त्वचां च स्पर्शनं यच्च नासया घ्राणमेव च ।

[K₂ त्वचा (for त्वचा). K₁ यश्च (for यच्च).]

9 K₇ D₄.9 om. 9^{ab} (cf. v. 1. 8). — ^a) K₁
जिह्वया. K₁.4 यश्च (for यच्च). V₁ Bo.6-9 Da₃.a₄
Dn₁.n₄ Ds D₂.8.5-8 T G₁-8.6 M₁.5-7 वाक्संभाषाप्र-
वृत्तं यत् (D₇ T G₁-3.6 'प्रवृत्ता च; M₇ 'निमित्तं च).
— ^b) K₆ V₁ Bo.6-9 Da₃.a₄ Dn₁.n₄ Ds D₂.3.5.6.8
M₁.5-7 तन्मनः; D₇ G₁.2 सर्वतः; T G₈.6 यन्मनः
(for तदेव). V₁ परिकीर्तितं; G₈ M₇ 'वर्जितः (M₇
'जितं). — 9^{ad} is partly damaged in Br. — ^c)
K₆ Dn₁ D₂.8.8 बुद्ध्या चाध्यवसीयीत (K₆ 'येत; D₈
'यी च); K₇ बुद्ध्या वा व्यवसायी च; V₁ Bo.6.7.8
(marg.).9 Da₃.a₄ Dn₄ D₁.5.6.9 बुद्ध्या चाध्यवसायी
च (B₈ [orig.] 'यं च); D₈ D₇ T G₁-3.6 M₁.5-7
बुद्ध्या चाध्य (D₈ M₁.5-7 'ज्ञानाध्य)वसायश्च. — ^d) Ś₁
K₁.2.4 अकल्मषत् (for 'लमषम्).

10 ^a) K₁ D₇ G₁ -वृत्तिः; Da₃.a₄ -वृत्तिर् (for
-वृत्तिर्). — ^b) K₆ जीयते; D₄ जायेत (for जायते).
— ^d) Ś₁ कनिशी; K₁.2.4 कनिष्ठां (K₁ 'ष्ठा); K₇
D₄.9 न निष्ठां; D₇ T₁ G₁-8.6 राजसीं; T₂ M₁
कन्यासीं (T₂ 'सि); M₆ संन्यासीं (for कन्यसीं). Ś₁
K₁.2 Br D₈ T₁ G₈ आश्रितः (G₈ 'ताः) (for आस्थि-
तः). ☞ C₇: (reading संन्यसीं): सम्यक्सर्वं न्यस्य-
तीति संन्यसी । तां वृत्तिमास्थित इति योजना । ☞

11 ^b) D₈ अत्र; D₈ तं च (for तत्र). V₁ तदु-
पायं च मे शृणु. — ^c) K₇ संप्रवर्तम्; B₈.7.8 (marg.).9
D₈ 'दीप्तम् (for 'वृत्तम्). K₁ संप्रवृत्ति सुदीर्णा य (sic);
D₄ संप्रवृत्तमुदीर्णव. — ^d) Bo.6-9 Da₃.a₄ Dn₁.n₄ Ds
D₂.8 द्विजो रजः; D₈ M₁.7 (inf. lin.) द्विजोत्तमः;
D₈ धियो रजः (for द्विजो मनः). Ś₁ K₁.2.4 गृहीया-

योपितां न कथाः श्राव्या न निरीक्ष्या निरम्बराः ।
कदाचिद्दर्शनादासां दुर्बलानाविशेद्रजः ॥ १२
रागोत्पत्तौ चरेत्कृच्छ्रमहस्त्रिः प्रविशेदपः ।
मग्नः स्वप्ने च मनसा त्रिजपेदधमर्षणम् ॥ १३
पाप्मानं निर्दहेदेवमन्तर्भूतं रजोमयम् ।
ज्ञानयुक्तेन मनसा संततेन विचक्षणः ॥ १४
कुण्ठामेध्यसंयुक्तं यद्वदच्छिद्रबन्धनम् ।

C. 12. 207
B. 12. 214. 15
K. 12. 216. 15

द्विचलं मनः; K₇ D₄.5.9 गृहीयाद्विजोत्तमः.

12 ^a) Bo.6-9 Da₃.a₄ Dn₁.n₄ Ds D₈.6.8 योषितो
(for 'तां). K₆.7 V₁ Bo.6.7 9 Da₃.a₄ Dn₁.n₄ Ds
D₂-9 T₁ G₁-8.6 M₁.5-7 कथा (for कथाः). K₇ D₄.9
गाथा (for श्राव्या). — ^b) K₇ निरीक्षा. D₈ निरंबरा;
G₈ दिगंबरा. — ^c) K₇ V₁ Bo.6-9 Da₃.a₄ Dn₁.n₄
Ds D₂.8.6-9 T G₁-8.6 M₁.6.7 कथंचिद् (for कदा).
M₅ कथंचिद्दर्शने तासां. — ^d) Ś₁ K₁.2.4.6.7 V₁ Bo
Da₃.a₄ Dn₄ D₂.6.8 T₂ दुर्बला (Da₄ 'लंभा)नां विशे-
द्रजः (Ś₁ K₁.2.4 'सः).

13 ^a) V₁ Bo.6-9 Da₃.a₄ Dn₄.n₄ Ds D₂.8.6.8
रागोत्पन्नश्च (for 'त्पत्तौ). D₄ वरेत् (for च). — ^b)
Bo Dn₄ अहस्त्रिः; B₈.7.8 (marg. as in text) Da₃.a₄
D₇ अह्ना त्रिः; Dn₁ D₈ महार्तिः; G₁ M₁ अहस्त्री; Cnp
'स्त्रिः (as in text). ☞ Cn: महार्तिः शुक्रवृद्ध्यात्यन्तं
पीडितः । ☞ — ^c) K₁ मग्नाः; V₁ नमः (for मग्नः).
D₈ स्वप्ने; D₇ T₁ G₈.6 स्वमेव; T₂ G₁.2 M₅ (inf.
lin. as in text).6.7 त्वप्स्वेव (for स्वप्ने च). B₈
(marg. as in text).7.8 (marg. as in text).9 तमसा
(for मनसा). — ^d) K₄ निर्वपेद्; K₆ त्रिज' (for
त्रिजं). ☞ C₈: अधमर्षणम् । अधमर्षणाख्येन ऋषिणा दष्टं,
ऋतं च सत्यं च (Rv. 10. 190) इत्यादिकम् । ☞

14 ^b) Bo.7.9 Da₃ Dn₁.n₄ D₆.8 M₁ अंतर्भूत (for
'भूतं). — K₁ om. 14^a-15^b. — ^c) Ś₁ K₂.7 D₄.9
राग- (for ज्ञान-). ☞ Cn: रागयुक्तेनेत्यपवादः । ☞
— ^d) Br D₄ विचक्षणाः.

15 K₁ om. 15^{ab} (cf. v. 1. 14). — ^b) B₈ D₇ T₁
G₁.2 यद्यद् (for यद्वद्). D₈ D₈ अच्छिद्र- (for 'द्र-).
D₈ om. बन्धनम्. Ś₁ K₁ यद्वच्छिद्रमबंधनं; D₈
'दच्छिद्रमबंधनं. — ^c) Ś₁ K₁.2.4 एव गतं; D₇ T G₁.
2.6 देहगतं; G₈ 'विधि (for 'गतं). — ^d) K₄ om.
(hapl.) from त्मानं up to विद्या (in 17^a). K₆ D₈
आत्मनो (for आत्मानं). T₂ -वर्धनं (for -बन्धनम्).

C. 12. 7778
B. 12. 214. 15
K. 12. 216. 15

तद्देहगतं विद्यादात्मानं देहबन्धनम् ॥ १५
वातपित्तकफात्रक्तं त्वङ्मांसं स्नायुमस्थि च ।
मज्जां चैव सिराजालैस्तरपयन्ति रसा नृणाम् ॥ १६
दश विद्याद्वमन्योऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणावहाः ।
याभिः सूक्ष्माः प्रतायन्ते धमन्योऽन्याः सहस्रशः ॥ १७
एवमेताः सिरानद्यो रसोदा देहसागरम् ।
तरपयन्ति यथाकालमापगा इव सागरम् ॥ १८

— After 15, Kumbh. ed. ins. :

594* अमेध्यपूर्णं यद्भाण्डं श्लेष्मान्तकलिलावृतम् ।
नेच्छते वीक्षितुं भाण्डं कुतः स्पष्टं प्रवर्तते ।
देहभाण्डं मलैः पूर्णं बहिः स्वेदजलावृतम् ।
बोभसं नरनारीणां ज्ञानिनां नरकं मतम् ।
छिद्रकुम्भो यथा स्नावं सृजते तद्वत् देहम् । [5]
अन्तःस्थं संसते तद्वज्जलं देहेषु देहिनाम् ।
श्लेष्माशुमूत्रकलिलं पुरीषं शुक्लमेव च ।
कफजालविनिर्यासः सरसश्चित्तमुज्जय ।

16 K₄ om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) V₁ वातं पित्तं. K₁ -कफात्रक्तं; K₇ V₁ -कफं रक्तं; Dn₁ Ds Ds -कफात्रक्तं; Ds -कफेद्रिक्तं; D₇ -कफासक्तं; T G₁-3.6 M₁.5-7 -कफा रक्तं (for -कफात्रक्तं). — ^b) M₁ त्वङ्मांस- K₆.7 B₇-9 Das D₂-5.7-9 T G₂.3.6 M₁.5-7 स्नायु चा- (D₂.8 वा)स्थि; V₁ B₆ Ds₂ D₆ स्नायुरस्थि; Das 'धारि' (for 'मस्थि'). — ^c) K₇ B₈ D₂.9 मज्जां च; V₁ D₇ T G₁-3.6 M₁.5-7 मज्जा चैव; B₆ D₃.6 मज्जां देह-; B₆.8 (marg.).9 मज्जामेद-; B₇ D₆ D₆ मज्जा- देह- (D₂.8 'हं'); Das.24 Dn₁.24 D₂.8 मज्जां देहं (Dn₁ 'हे') (for मज्जां चैव). K₆.7 V₁ B₆.5-9 Das.24 Dn₁.24 Ds D₂-5.8.9 सिराजालैस् (for सिरा). — ^d) D₇ T G₁-3.6 M₅-7 रसं (for रसा).

17 K₄ om. up to विद्या (cf. v. l. 15). — ^a) D₇ T₂ G₆ विद्यार्थं (T₂ 'र्थ')मन्यो. K₇ विद्याद् (for वि). — ^b) K₁ -गुणावहः; Dn₄ 'बलाः' (for 'वहा:'). — ^c) K₇ D₆ तान्याः; B₆.7.8 (marg. as in text).9 Das यत्र; D₄ तान्याः; D₅ याभ्यः (for याभिः). K₁ सूक्ष्मः; K₇ D₆ सूक्ष्मा. K₆.7 B₆ Ds₂ D₄-7 G₁ प्रजा- यन्ते; Ds₁ प्रती (for प्रता). — ^d) T₂ G₁ यमन्यो (for य). K₁ [s]न्यः.

18 ^a) K₄.6.7 V₁ B₆.5-9 Das.24 Dn₁.24 Ds D₂-4.8 सिरा; D₆ शरा- (for सिरा). K₇ G₁ -नाड्यो

मध्ये च हृदयस्यैका सिरा त्वत्र मनोवहा ।
शुक्रं संकल्पजं नृणां सर्वगात्रैर्विमुञ्चति ॥ १९
सर्वगात्रप्रतायिन्यस्तस्या ह्यनुगताः सिराः ।
नेत्रयोः प्रतिपद्यन्ते वहन्त्यस्तैजसं गुणम् ॥ २०
पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्यद्वर्णिर्मथ्यते खजैः ।
शुक्रं निर्मथ्यते तद्देहसंकल्पजैः खजैः ॥ २१
स्वप्नेऽप्येवं यथाभ्येति मनःसंकल्पजं रजः ।

(for -नद्यो). — ^b) K₇ Das D₁.9 रसादा (for रसोदा). G₁ देश- (for देह-). — B₆ om. (hapl.) 18^{ad}.

19 ^a) K₂ D₄ G₁.2 हृदयस्यैका; M₅.6 'स्यैक' (M₆ 'क'). — ^b) K₆.7 V₁ B₆.5-9 Das.24 Dn₁.24 Ds D₂-5.8 सिरा (D₅ 'रस्'); D₆ शरा (for सिरा). K₆ V₁ B₆.7 Dn₁.24 Ds D₂.3.5-8 T G₁-3.6 तत्र (for त्वत्र). S₁ K₁.2 मनोगता; B₆ 'वहाः' (for 'वहा'). — ^c) K₇ Ds₂ D₂.7 T G₁-3.6 M₁.5-7 शुक्रं (for शुक्रं). Ds om. (hapl.) from नृणां up to स्पर्शजं (in 22°). Some MSS. नृणां. — ^d) D₇ T₁ G₁-3.6 सर्वगात्रे (for 'गात्रैर्'). Das.24 विमुञ्चते; G₁ विशञ्चति (sic).

20 Ds om. 20 (cf. v. l. 19). — ^a) K₆ Das Ds D₂.6 -प्रतापिन्यस्; G₁ -प्रदायि' (for -प्रतायि'). — ^b) S₁ K₁.2 तस्य; M₅.6 तस्यां (for तस्या). G₈.6 भिन्नगताः (for ह्यनु). K₄.6.7 V₁ B₆.7-9 Das.24 Dn₁.24 Ds D₂.3.5.8 सिराः; D₂.9 शराः (for सिराः). — ^d) K₂.6 वह (K₆ 'हं')तस् (for वहन्त्यस्). D₄ तेजसं.

21 Ds om. 21 (cf. v. l. 19). — ^a) B₆ (marg. as in text) 7.9 अंतर्गतं (for 'हितं'). — ^b) G₁ यद्यन् (for यद्वन्). K₁ गुणैः (for खजैः). G₁ Ca. n. 8: खजैः मन्थनदण्डैः । G₁ — K₇ Das om. (hapl.) 21^{ad}. Ds₂ reads 21^{ad} on marg. sec. m. — ^c) D₇ T G₁-3.6 M₁.5-7 शुक्रं (for शुक्रं). — ^d) S₁ K₂ T₂ M₇ देहे; B₆ देहं (for देह-). K₄ -संकल्पतैः; M₁ -संस्पर्शजैः (for -संकल्पजैः). Das om. खजैः.

22 Ds om. up to स्पर्शजं (cf. v. l. 19). 22^{ab} is partly damaged in B₇. — ^a) K₇ [s]प्येव; B₆.6.8.9 Dn₁ Ds₂ D₂.3.6 ह्येवं; Das [s]प्येवं; Ds₁ [s]प्येवं; D₆ ह्येवं (for स्येवं). S₁ K₁.2.4 V₁ D₄.9 M₁.7 तथा; M₅.6 तदा (for यथा). G₈.6 ह्येति; M₇ (sup. lin.) [अ]प्येति (for [अ]भ्येति). — ^b) S₁ K₂.4 मनःसंकल्पपरंजकः; K₁ 'रुपं'जकः; D₇

शुक्रमस्पर्शजं देहात्सृजन्त्यस्य मनोवहा ॥ २२
महर्षिर्भगवानत्रिवेदं तच्छुक्रसंभवम् ।
त्रिवीजमिन्द्रदैवत्यं तस्मादिन्द्रियमुच्यते ॥ २३
ये वै शुक्रगतिं विद्युर्भूतसंकरकारिकाम् ।
विरागा दग्धदोषास्ते नाप्नुयुर्देहसंभवम् ॥ २४
गुणानां साम्यमागम्य मनसैव मनोवहम् ।

T G1-3.6 °ल्पजैर्द्वि(T2 °वद्वि)जः. — °) Ds2 D7 T
G1-3.6 M1.5-7 शुक्रम् (for शुक्रम्). K4.6.7 V1 Bo.
6.7.8 (marg. as in text) ° Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.
3.6 संकल्पजं; D1.5 संस्पर्शजं (for अस्प°). — °) Ś1
K2 सृजति; K1 सृजति; K4 B7 Da4 Dn1 D2.6.7
T2 G1.2.6 M1.5-7 सृजति (for सृजन्ती). Ś1 K1.2
मनोजवा; K6 V1 Bo.6.8.9 Das. a4 Ds D3.5.8 T1
Gs °वहा; D7 °वहात् (for °वहा). K7 D4.9 सृजं
त्यस्य मनोवहाः.

23 °) T1 अत्र (for अत्रिर्). — °) T1 वेदं (for
वेद). D7 T G2.3.6 M1.5-7 शुक्र- (for शुक्र-). K2
Dn4 D6 संभवः. — D6 om. (hapl.) 23°-24°. — °)
K6.7 D4.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 तृवीजम् (for त्रि°).
Da4 दैवल्यैस्; G1.2 M7 देवसं.

24 D6 om. 24 (cf. v. l. 23). — °) D7 T
G1-3.6 M1.5-7 शुक्र- (for शुक्र-). K1 गत- (for
-गतिं). K2 विद्वन् (for विद्युर्). — °) K1 रूप- (for
भूत-). K1 संकार; K2 संग्रह; K6 संस्कार; Bo.6
(marg. as in text). 7.8 (marg. as in text) Das
-संहार; D7 T G1-3.6 M1.5-7 संघात- (for संकर-).
Da4 G2 कारिकं (for कारिकाम्). — °) Ś1 K1.2 Dn4
विराग; K7 D4.9 Gs.6 विरागाद् (for °गा). Ś1
K1.2 देहास्; G2 दोषस् (for दोषास्).

25 25°b is partly damaged in B7. — °) V1
Bo.6-9 Das. a4 Dn4 Ds D2.5.8 आगत्य; D7 T Gs.6
M5.6 आपा(T1 °सा)द्य; G1.2 आपद्य; M1.7 उत्पाद्य
(for आगम्य). — °) Ds D7 T G1-3.6 M1.5-7 मन-
स्वेव (for °सैव). K6 मनोवहा; K7 B8 (marg.)
Da4 D4.9 मनो वहन्; D7 T G1-3.6 M1.5-7 मनो
दहन् (for मनोवहम्). — °) K7 D4.9 दहन् (for
देह-). K1.2.4 V1 Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.
5-8 कर्मा (for कर्म). D6 नुदत् (for नुदन्). — °)
B6 विसृजति.

26 °) B6 (marg. as in text). 7.8 (marg. as in

देहकर्म नुदन्प्राणानन्तकाले विमुच्यते ॥ २५
भविता मनसो ज्ञानं मन एव प्रतायते ।
ज्योतिष्मद्विरजो दिव्यमत्र सिद्धं महात्मनाम् ॥ २६
तस्मात्तदविघाताय कर्म कुर्यादकल्मषम् ।
रजस्तमश्च हित्वेह न तिर्यग्गतिमाप्नुयात् ॥ २७
तरुणाधिगतं ज्ञानं जरादुर्बलतां गतम् ।

C. 12. 7791
B. 12. 214. 28
K. 12. 216. 33

text). ° सविता (for भ°). D6 मनसि (for °सो).
— °) K7 D4.9 तत; M1.5-7 अत (for मन). Ś1
K1.2.4 D4.9 एतत् (for एव). K4 प्रतार्यते; K6.7
V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text). ° Das. a4 Dn1. n4
Ds2 D2-4.6-9 T1 G1-3.6 प्रजायते; Ds1 D6 प्रती
(for प्रता°). — °) K7 D4.9 ज्योतिमद् (for °मद्).
Ś1 K1 देख्यम्; K2 दे*म्; K4 देख्य; K6.7 V1
Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2.3.5.6.8 नित्यं; D7 T1 Gs.6
M7 दिव्य- (for दिव्यम्). — °) Ś1 K1.2 B8 (marg.
as in text) G1.2 M1.5.6 अत्र सिद्धिर्; K4.6.7 V1
Bo.6-8 Das Dn1. n4 Ds1 D2-4.6-9 मंत्रसिद्धं (K6 D7
°द्धि); B9 Da4 Ds2 (marg.) D6 मनःसिद्धं (B9 °द्धि);
T Gs.6 M7 मंत्रसिद्धिर् (for अत्र सिद्धं). K1 महा-
त्मनं.

27 °) B7 तु (for तद्). K6 V1 Das Dn1. n4
Ds D2.3.5.6.8 अभिघाताय; B6 उप°; B7 परि° (for
अवि°). Da4 तस्मादत्र विघाताय. — °) Ś1 K1.2.4
अकल्पनं; B6 D2.3.6 T2 अकल्मषः (T2 °षाः). — °)
Ś1 K1.2.4 D7 T1 G1.2 हित्वेव; V1 हित्वेव; G6
भित्वेह; M1 हित्वेह (for हित्वेह). — °) K6.7 Dn1
D4.5.9 यथेष्टां (for न तिर्यग्). Ś1 K1.2.4 ब्राह्मीं गति-
मवाप्तु (K1.4 °माप्तु)यात्; V1 G2 तिर्यग्गतिमवाप्तुयात्.

28 °) Ś1 K6.7 D4.9 तारुण्ये (Ś1 °णा)धिगतं (K6
°त-); K1 तारुण्याधिगतिं; D6 तारुण्ये विगत- K6
D6 ज्ञानो (for ज्ञानं). — °) M7 रजो- (for जरा-).
K6 B7 D8 गतः (for गतम्). — °) Hypermetric.
K4.6.7 Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-3.5.9 M5.6
विपक्वः; D7 G2 परिपक्वो (G2 °कं) (for परिपक्व-). K7
Da4 D7 G2 बुद्धि-; M5.6 बुद्धेः (for बुद्धिः). G1
परिपक्वाद्धि कालेन. — After 28, Kumbh. ed. ins.:

595* एवं पुत्रकलत्रेषु ज्ञातिसंबन्धिन्युषु ।
आदत्ते हृदये कामं व्याधा[ध्या]दिभिरभिहितः ।
यतस्ततः परिपतन्नविन्दन्मुखमण्वपि ।
बहुदुःखसमापन्नः पश्चाच्चिर्वेदमास्थितः ।

C. 12. 7791
P. 12. 214. 28
K. 12. 216. 33

परिपक्वबुद्धिः कालेन आदत्ते मानसं बलम् ॥ २८
सुदुर्गमिव पन्थानमतीत्य गुणबन्धनम् ।

यदा पश्येत्तदा दीपानतीत्यामृतमश्नुते ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

२०८

गुरुवाच ।

दुरन्तेष्विन्द्रियार्थेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।
ये त्वसक्ता महात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १
जन्ममृत्युजरादुःखैर्व्याधिभिर्मनसः क्लमैः ।
दृष्ट्वेमं संततं लोकं घटेन्मोक्षाय बुद्धिमान् ॥ २

ज्ञानवृक्षं समाश्रित्य पश्चान्निर्वृतिमश्नुते । [5]

29 ^a) K₇ सुदुर्गमिम् (hypermetric); B₉ सुदुर्गम् (for सु^०). Dr T G_{1-3, 6} M₆ इह (for इव). — ^b) Dr T G_{1-3, 6} आश्रित्य (for अतीत्य). B₉ (marg. as in text) D_{2, 3, 4} D₇ T G_{1-3, 6} वर्धनं (for बन्धनम्). — ^c) K₇ B₉ तथा (for तदा). D₁ लोकान् (for दोषान्). K₆ V₁ B₉ ६, १, ३ (marg. as in text) D_{2, 3, 4} D₇ T G_{1-3, 6} M_{1, 5-7} यथा पश्येत्तथा दीपान्. — ^d) M₆ अनीत्य (for अतीत्य). V₁ अश्रुयात् (for अश्नुते).

Colophon om. in K₇ D_{4, 9} (K_{8, 5} B₁₋₅ D_{2, 3} D₇ G_{1, 5} M₂₋₄ absent). — Sub-parvan: Ś₁ K_{1, 2, 4, 6} B₉ ६-९ D_{2, 3, 4} D₇ T G_{1, 2, 6} M_{1, 5-7} मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K_{1, 2, 4, 6} V₁ B₉ ६, १, ३ D_{2, 3, 4} D₇ T G_{1, 2, 6} M_{1, 5-7} मोक्षधर्म. — Adhy. no. (figures, words or both): B₇ D_{2, 3} D₇ G₁ 40; D₇ D₇ D₇ T₁ G_{3, 6} M_{5, 6} 41; D₈ M_{1, 7} 39; T₂ G₂ 55. — Śloka no.: D_{2, 3} D₇ T₁ G₁ 29; D₈ 26.

208

1 Ś₁ K_{1, 2, 4, 6, 7} V₁ B₉ ६-९ D_{2, 3, 4} D₇ T₁ G_{1, 2, 6} M_{1, 7} भीष्म (for गुरु). — ^b) D_{2, 3} सक्ताः; D₇ सताः; G₂ सक्तः (for सक्ताः). D_{2, 3} २४ ते जनाः (for जन्तवः).

वाङ्मनोभ्यां शरीरेण शुचिः स्यादनहंकृतः ।
प्रशान्तो ज्ञानवान्मिभक्षुर्निरपेक्षश्चरेत्सुखम् ॥ ३
अथ वा मनसः सङ्गं पश्येद्भूतानुकम्पया ।
अत्राप्युपेक्षां कुर्वीत ज्ञात्वा कर्मफलं जगत् ॥ ४
यत्कृतं प्राक्शुभं कर्म पापं वा तदुपाश्रुते ।

2 ^a) G₂ om. मृत्युजरा. — ^b) K_{1, 6} V₁ B₉ ६, ९ D_{2, 3, 4} D₇ T₁ G_{1, 2, 6} मनसः (for सः). D_{2, 3} D₇ T₁ G_{1, 2, 6} क्लमैः (for क्लमैः). — ^c) K₄ V₁ B₉ १-९ D_{2, 3, 4} D₇ T₁ G_{1, 2, 6} १-९ D_{2, 3, 4} T₁ दृष्ट्वैव (V₁ B₇ ३ D_{2, 3} D₇ T₁ ० वं); G₁ दृष्ट्वैतः; G₂ दृष्टैः; G_{3, 6} दृष्ट्वैमं (for दृष्ट्वैमं). Ś₁ K_{1, 2, 6} सततं (for सं). G₁ लोके (for लोकं). — ^d) D₇ वदन्; T₁ G₁ घटन् (for घटेन्).

3 ^b) D_{2, 3} G_{1, 2} M₁ शुचि (for शुचिः). B₉ अतः हंकृताः. — ^c) K₇ D₉ प्रशान्ते; D_{2, 3} पश्यन्तो (for प्रशान्तो). V₁ मानवान्; M₁ ध्यानं (for ज्ञानं). Dr T₁ G₁ चक्षुर (for मिक्षुर). — ^d) B₈ (marg. as in text) D_{2, 3} २४ महीं (for सुखम्). ☞ Ca. ६: निरपेक्षः ममतारहितः । ☞ — After 3, Kumbh. ed. Cv ins.:

596* वशा मोक्षवतां पाशास्तासां रूपं प्रदर्शकम् ।
दुर्ग्रहं पश्यमानोऽपि मन्यते मोहितस्तदा ।
एवं पश्यन्तमात्मानमनुध्यातं हि बन्धुषु ।
अयथात्वेन जानामि भेदरूपेण संस्थितम् ।

[(L. 3) Cv पश्यन्तम् (for पश्यन्तम्).]

4 ^a) ☞ Cv: मनसः सङ्गं, भूतादिकम् । ☞ — ^b) K₆ B₉ ६, १, ३ D_{2, 3, 4} D₇ T₁ G_{1, 2, 6} पश्यन् (for पश्येद्). — ^c) K_{4, 6} B₉ ६-९ D_{2, 3, 4} D₇ T₁ G_{1, 2, 6} २-३, ४ तत्र (for अत्र). D_{2, 3} उपेक्षा. D₉ कुर्वीत; M₁ कुरुते (for कुर्वीत). ☞ Ca: यावच्छिष्यावबोधमेव कृपां कृत्वा सत उपेक्षया वर्तितव्यम् । पश्चात्तन्मन्त्रप्रती-

तस्माच्छुभानि कर्माणि कुर्याद्वाग्बुद्धिकर्मभिः ॥ ५
अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
क्षमा चैवाप्रमादश्च यस्यैते स सुखी भवेत् ॥ ६
यश्चैनं परमं धर्मं सर्वभूतसुखावहम् ।
दुःखान्निःसरणं वेद स तत्त्वज्ञः सुखी भवेत् ॥ ७

तस्मात्समाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत् ।
नापध्यायेन्न स्पृहयेन्नावद्वं चिन्तयेदसत् ॥ ८
अवाग्योगप्रयोगेण मनोज्ञं संप्रवर्तते ।
विवक्षता वा सद्वाक्यं धर्मं सूक्ष्ममवेक्षता ।
सत्यां वाचमहिंसां च वदेदनपवादिनीम् ॥ ९

C. 12. 7803
B. 11. 215. 10
K. 12. 217. 14

पत्वात्कृपायाः । * — ^a) K₁ D₂. 4. 6. 9 ज्ञान- (for ज्ञात्वा). D₁ T G₁-3. 8 वशं; M₅. 6 -परं (for फलं).

5 ^a) K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. n₄ D₅ 12-6. 8. 9 स्यात् (for प्राक्). — ^b) Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6 पापं वा यदि वाश्रुते (Bo. 7. 9 Da₄ वासुते; D₅ वा कृतं); B₈ (marg.) पापं वा तदवा-
मुते. — ^d) K₇ V₁ Bo. 6-9 D₅ D₃. 5-7. 9 G₁-3. 6 M₁. 7 वा (for वाग्-).

6 With 6^{ab}, cf. 3. 198. 69^{ab}; B. 13. 141. 25^{ab}.
— ^b) K₈ आर्जवं (for चां). — ^c) K₁ क्षमां;
K₄ क्षमश्च (for क्षमा). D₁ T₁ G₁-3. 8 दया (for चैव). D₅ [अ]प्रसादश्च (for [अ]प्रमां). — After 6,
Kumbh. ed. C₇ ins.:

597* अनक्षसाध्यं तद्ब्रह्म निर्मलं जगतः परम् ।
स्वात्मप्रकाशमप्राप्तमहेतुकमचञ्चलम् ।
विवेकज्ञानवाचिस्थो ह्याशुरूपेण संस्थितः ।
वैकारिकाग्रदृश्येते गैरिके मधुधारवत् ।

[(L. 3) * C₇: विवेकज्ञानवान्मिश्रः (for the prior half). C₇: मिश्रः सर्वजगद्वयासः । आशु, आ सगन्तात् शु सुखशीलं रूपं तेन । *]

— After 6, V₁ Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 read 8^{ab} (V₁ Bo. 6-9 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 for the first time, repeating it in its proper place).

7 K₂. 2. 6 D₅ om. (hapl.) 7; Ś₁ reads it on marg. — ^a) Ś₁ K₁ B₈ (marg.) Da₃ यश्चेतं; M₁ यश्चेतं (for 'नं'). K₇ (marg.) वेद (for धर्मं). — ^c) K₁ V₁ B₇-9 Da₃. 24 Dn₄ D₅ D₃. 7. 8 दुःख- (for दुःखान्). D₁ T₁ G₁. 2 निवारणं; G₂. 6 निःसारणं (for निःसं). — ^d) V₁ Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. n₄ D₂. 3. 5. 8 सर्वज्ञः स; D₅ स सर्वज्ञः; D₁ T₁ G₁. 2 तत्त्वज्ञः स (by transp.); G₂. 6 तत्त्ववित्स.

8 Da₃. 24 D₅ read 8^{ab} after 6, while V₁ Bo. 6-9 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 read it for the first time after 6. — ^a) D₁ T₁ G₁-3. 8 तस्मात्समाहितो भूत्वा.
— ^b) B₈-9 (all second time) धारयन् (for 'येत्').

— ^c) D₁ T₁ G₁-3. 8 नावध्यायेन् (for नापं). * C₈:
नापध्यायेत् दुष्टेन मनसा भूतानि न पश्येत् । * — ^d)
K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D₅ D₃. 5. 6. 8
न (D₅. 8 ना-) बुद्ध्या; D₄ नाबलं (for नाबद्धं). D₁
T₁ G₁. 2 नाबलं (T₁ 'द्धं) चिन्तयेत् वै (D₁ G₁ 'ये तव).
* C₂: अवद्वं असंबद्धं निरर्थकम् ॥ C₁: स्वस्यायोग्यम् । *

9 K₈ Dn₁ read 9^{ab} twice. — ^a) K₁. 2. 4 अर्वा-
ग्योग-; K₈ Dn₁ (both first time) D₁ T₂ G₁-3. 8
M₁. 5-7 अध्यामोव- (T₂ G₂. 6 M₅ 'वे; M₁ 'वं); K₈
(second time). 7 Bo Dn₁ (second time). n₄ D₅
D₂. 3. 5. 8 Cnp वाचामोव-; B₇ सुरागाधा-; Da₃. 24
अवागोव-; D₄. 9 अवाज्जोव-; D₅ सद्वा योग; T₁
तथा मोधे; Cnp (also) अवागोव- (for अवाग्योग-).
Ś₁ K₂. 4 Bo. 7 D₄. 5. 8. 9 -प्रयोगेन; K₁ -प्रणेयेन; K₈
(both times) Dn₁ (second time) D₁ T G₁-3. 8 M₁.
5-7 प्रयत्नेन; Dn₄ Cnp -प्रयात्नेन (for -प्रयोगेन). V₁
B₈. 3. 9 अरागो मोघयोगेन. * C₂: वाग्योगो बहुजल्प-
नम् । तद्विपरीतेन मितवाक्यप्रयोगेन ॥मनोज्ञं निर्वाणम् ॥
C₁: अवागोवप्रयोगेणेति पाठे, वागिति वागादीन्द्रियव्या-
पारो लक्ष्यते । ओघ इति 'स्वयमेव ज्ञानाख्यावित्तपरिणामो
भविष्यति, किमुत्तमतया' इत्युपदेशे या श्रेयोबुद्धिः सा
कालाख्या बुद्धिरोचशब्दार्थः । तदुभयं यत्र नास्ति तादृशो यम-
नियमादीनां योगाङ्गानां प्रयोगस्तेन । * — ^b) K₈
(second time) V₁ Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁ (second time).
n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 तत्; K₇ स- (for सं-). K₈
Dn₁ (both first time) D₁ T G₁-3. 8 M₁. 5-7 मनो
ज्ञाने (M₁. 7 'नं) प्रवर्त- (K₈ Dn₁ M₅. 6 निवेक्ष-; T₂
प्रवर्धं)येत्. — D₁ T₂ G₁. 2 M₅. 6 read, T₁ G₂. 6
repeat, 9^{ad} after 10^{ab}. — ^c) K₈ D₅ विवक्षितं; B₈
(marg.) 'क्षितो; G₁ 'क्षिता- (for 'क्षता). K₄. 6 V₁
Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da₃. 24 Dn₁. n₄ D₅
D₂. 3. 5. 6. 8 च; D₁ T₁ (second time) G₁-3. 6
(last two second time) हि (for वा). Ś₁ K₁. 2 B₉
D₁ T₁ (second time). 2 G₁. 2 3. 6 (last two second
time) सद्वाक्यं; K₈ V₁ Bo. 6. 8 Da₃. 24 D₅ D₂. 3.
5. 8 यद्वाक्यं (for सं). T₁ G₂. 6 (all first time)
विवेचयित्वा सद्वाक्यं. — ^d) K₈. 7 B₉ Dn₁ T₁ G₂. 6

C. 12. 7803
B. 12. 215. 11
K. 12. 217. 15

कल्कापेतामपरुषामनुशंसामपैशुनाम् ।
ईदृगल्पं च वक्तव्यमविक्षिप्तेन चेतसा ॥ १०
वाक्प्रबुद्धो हि संरागाद्विरागाद्वाहरेद्यदि ।
बुद्ध्या ह्यनिगृहीतेन मनसा कर्म तामसम् ।
रजोभूतैर्हि करणैः कर्मणा प्रतिपद्यते ॥ ११

(last three both times) M1 धर्मसूक्ष्मम्; B3 धर्म्यं
सूक्ष्मम्; G1.2 परं धर्मम् (for धर्मं सूक्ष्मम्). K2
अवैक्षता; K6 B6.9 T2 अवैक्ष (K6 'क्ष्य'तां); D4 'क्षत';
D5 T1 G3.6 (last three first time) 'क्ष्य च; G1
'क्ष्यत (for 'क्षता). D7 धर्मः पुनरवेक्ष्यतां. —^a) B6.9
सत्यं (for सत्यां). Da4 वाक्यम् (for वाचम्). Ś1
K1.2.4 D4.6 अहिंसा (K2 D6 'सां) (for अहिंसां).
—^r) B6.7.8 (marg. as in text) अनुपपादि (B3 'यि-
नीं); D7 T G1-3.6 M1.5-7 अनपकारिणीं (for 'वादि-
नीम्).

10 Da1 om. 10^{ab}. —^a) B6 (marg. as in text)
T1 कल्वा (T1 'ल्पा)पेताम्; D7 कल्पो; M7 अकल्क-
काम्. K1 D7 अपुरुषाम् (for अप^r). M1 अकल्का-
मप्यपरुषाम्. ✽ Cn: कल्कापेतां शाब्देन हीनाम् । ✽
—^b) D7 G1.2 अनुशंसाम्. K1.7 अपैशुनं. —After
10^{ab}, D7 T2 G1.2 M5.6 read and T1 G3.6 repeat
9^{ad}. —^d) B8 (marg.) अविक्षिप्तेन; D4 आविक्षिप्तेन
(for अवि^r).

11 ^a) B8 (marg.) M1 Ca प्राक् (for वाक्).
K4 प्रबुद्धे हि; K6 प्रबोधोऽनु; K7 D4.9 प्रबोधस्य; B7
Das Dn1. n4 Ds2 D8 प्रबुद्धो हि; B8 (marg.) प्रबुद्धो
हि; D5.7 प्रबोधेन; T1 G1.2 प्रबोधान्ति; T2 प्रसंगं हि;
G3.6 M7 प्रबोधं हि; M1.5.8 प्रबोधे (M1 प्रबुद्धे)हि; Cp
प्रबुद्धो हि (as in text). Ś1 K1.2.4 यो रागाद्; K6 V1
Bo. 6.7.8 (marg. as in text). Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.
8.6.8 संसा (Da4 'स्का)रो; K7 संग्राहि; D7 संरागान्;
T1 G1.2.6 संरोषाद् (for संरागाद्). ✽ Ca: प्राक् प्रबुद्धः
प्रथमं प्रबुद्धः विरागो भूत्वा । वाक्प्रबुद्ध इति केचित्पठन्ति ।
व्याचक्षते च—प्रबुद्धं प्रबोधः तत्र वागेव लिङ्गमिति । तदशा-
ब्दमसंगतम् । ✽ —^b) D7 विरागान्; T1 G1.2.6
विरुद्धान् (for विरागाद्). D5 आहरेद् (for व्या^r).
Ś1 K2 हृदि; D4.5.9 अपि (for यदि). —^c) V1
Bo.9 ह्यनु; B6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.8.6.8 Cp
[अ]प्यनु- (for ह्यनि). —^d) B8 तामसं; B8 (marg.
as in text) मानसं (for तामसम्). —^e) K2.4 रजो-
चतैर (for 'भूतैर). K6 D5 तु (for हि). Das. a4
करणं; D6 करणैः. —^f) K6.7 D4.5.9 राजसं; Dn1.

स दुःखं प्राप्य लोकेऽस्मिन्नकायोपपद्यते ।
तस्मान्मनोवाक्शरीरैराचरेद्द्वैर्धमात्मनः ॥ १२
प्रकीर्णमेषभारो हि यद्वद्धार्येत दस्युभिः ।
प्रतिलोमां दिशं बुद्ध्या संसारमबुधास्तथा ॥ १३
तानेव च यथा दस्युन्निक्षिप्त्वा गच्छेच्छिवां दिशम् ।

n4 T2 G3.6 M7 (sup. lin.) कर्मणि; D7 T1 G1.2
तत्क्षणं; M5.6 कर्माणि (for कर्मणा). Ds1 प्रतिपाद्यते;
G6 प्रत्यपद्यते.

12 B6 om. (hapl.) 12^{ab}; V1 reads it on marg.
—^a) D4 अदुःखं (for स दुःखं). D7 T1 G1-3.6
दुःखं प्राप्य च लोकेऽस्मिन्. —^b) T1 नरकं वा (for
'काय). Ś1 K1.2 प्रपद्यते (for [उ]प^r). —^c) D7 T1
G1.3.6 शरीरैर (for 'श^r). —^d) D8 (marg. as
in text). T1 G1-3.6 धर्मम् (for धैर्यम्).

13 ^a) K6 प्रकीर्णमिव; V1 Ds2 D5.7 प्रकीर्ण एव;
Ca प्रकीर्णमेष- (for प्रकीर्णमेष). K6.7 V1 Bo.7 Das
Dn1. n4 Ds D2-3.8.9 T2 Cn -भारं; G2 -हारो (for
-भारो). B6.8 (both marg. as in text) Da1 T1
(marg.) Cp प्रकीर्णमेषभारं (Da4 'वं) हि; T1 G1.
3.6 प्रकीर्णमेषभा (G1 'हा)रो हि. ✽ Ca (reading
प्रकीर्णमेष^r): प्रकीर्णोऽतिबहुलो मोषस्य लोप्त्रस्य चोरितस्य
भारः ॥ Cn: प्रकीर्णमेषः आमिषमित्यर्थः । भारम्, क्लीबत्व-
मार्षम् ॥ Cp (reading प्रकीर्णमिष^r): प्रकीर्णः इतस्ततः
क्षिप्तः आमिषस्य लोभ्यस्य वस्तुनो भारो मानविशेषो यत्र ॥ ✽
—Dn4 om. (hapl.) 13^{ad}. —^e) Das प्रतिलोमी (for
'लोमां). Da4 दिशां. K2 गत्वा; D8 बद्धा (for बुद्ध्या).
✽ Ca.8: प्रतिलोमां चोरसहितामेव दिशम् । ✽ —^d)
K7 V1 D7 T G1-3.6 अबुधस्य (for 'धात्). Ś1 K1.2
Das. a4 संसारोप्य (Das. a4 'रो ह्य)बुधैस्तथा; K4 समा-
रोप्य बुधैस्तथा. —After 13, Kumbh. ed. ins.:

598* संसारमार्गमापन्नः प्रतिलोमं विवर्जयेत् ।

14 ^a) Ś1 (before corr. as in text) तेनैव; K2.6
Dn1. n4 D5.6 त (Dn4 सा)मेव (for तानेव). D4 om.
च. Ś1 (before corr. as in text) K1.2 पथा; B8
तथा (for यथा). K1.4 दस्युः; K6 V1 Bo.7.8 Dn1.
n4 Ds D2.8.5.6.8 दस्युः (for दस्यून्). —^b) K7
क्षिप्ता. Da4 *मां; D7 T1 G1-3.6 शुभां (for शिवां).
B6 दिशां. —^c) Ś1 K1.2 -कार्याणि; Da4 -कर्मां;
D7 G8 कर्मा (G3 'मै)हि; G1 -कर्मणि (for कर्माणि).
K6.7 Ds D4.5.9 शुभं; Dn1 शिवं; Dn4 D2.8 स्वयं
(for सुखम्).

तथा रजस्तमःकर्माण्युत्सृज्य प्राप्नुयात्सुखम् ॥ १४
निःसंदिग्धमनीहो वै मुक्तः सर्वपरिग्रहैः ।
विविक्तचारी लब्धाशी तपस्वी नियतेन्द्रियः ॥ १५
ज्ञानदग्धपरिक्लेशः प्रयोगरतिरात्मवान् ।
निष्प्रचारेण मनसा परं तदधिगच्छति ॥ १६
धृतिमानात्मवान्बुद्धिं निगृहीयादसंशयम् ।
मनो बुद्ध्या निगृहीयाद्विषयान्मनसात्मनः ॥ १७

15 *) Ś1 K1.2 निःसंदेहम् (for निःसंदिग्धम्). B8-9 अमोहो (for अनोहो). Ś1 K1.2.4 वा (for वै). Dr T1 G1-3.6 निःसंदिग्धमनोभावैर्. —^b) Ś1 K1.2.4 मुक्तः सर्वपरिग्रहैः (K4 'हैः'). —^c) B8 विमुक्तः (for विविक्तः). Ś1 K1.2 सेवी; Da4 -चारिः; D4 corrupt (for -चारी). Da1 लब्धाशां (for लब्धाशी). —^d) K4 तापसैर् (for तपस्वी).

16 *) K7 Da1 ज्ञानदग्धे (Da1 'ग्ध') (for 'दग्ध-'). M7 -परिक्लेशं (for 'क्लेशः'). —^b) K7 -मतिर्; B8 (marg. as in text) Da.9 Cp (also as in text) -गतिर् (for -रतिर्). Da चारुत्वान् (for आत्मन्). Ś1 K1.2 प्रयाति गतिमात्मवान्. ☞ Ca: प्रयोगरतिः प्रकृष्टयोगे अत्यर्थमासक्तः । ☞ —^d) G2.3.6 अभि- (for अधि-).

17 *) Dr T G1-3.6 Ms.6 आत्मविद् (for 'वान्'). Ś1 K1.2.4 V1 Bo.3.9 Ds Ds.6 M1 बुद्धो; B6.7 Da8. a4 बुद्धौ (for बुद्धि). —^b) Ś1 K1 न (for नि-). Dr T1 G1-3.6 Ms असंशयः (for 'यम्'). —^c) Ś1 reads 17^a-18^d on marg. —^d) Ms विषयं (for 'यान्'). T G6 मन आत्मना; M7 मानसात्मनः (for मन'). Dr G1.2 विषयात्मानमात्मनः. — After 17, Kumbh. ed. Cv ins.:

509* योजयित्वा मनसस्तत्र निश्चलं परमात्मनि ।
योगाभिसंधियुक्तस्य ब्रह्म तत्संप्रकाशते ।
ऐकान्त्यं तदिदं विद्धि सर्ववस्त्वन्तरस्थितिः ।
विशेषहीनं गृह्णन्ति विशेषां कारणात्मिकाम् ।
अथ वा न प्रभुस्तत्र परमात्मनि वर्तिषुम् । [5]
आगामितत्त्वं योगात्मा योगतन्त्रमुपक्रमेत् ।

18 Ś1 reads 18 on marg. —^b) Ś1 K1 वशं (for वशे). —^c) K6 Dn1 तत्; V1 Bo.6-9 Da8. a4 Dn4 Ds. 8.6.8 सं; Ds तु (for ताः). Ds Dr T G1-3.6 M1.5-7 प्रसीदति (for प्रकाशन्ते). ☞ Ca. p: देवताः

निगृहीतेन्द्रियस्यास्य कुर्वाणस्य मनो वशे ।
देवतास्ताः प्रकाशन्ते हृष्टा यान्ति तमीश्वरम् ॥ १८
ताभिः संसक्तमनसो ब्रह्मवत्संप्रकाशते ।
एतैश्चापगतैः सर्वैर्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १९
अथ वा न प्रवर्तेत योगतत्रैरुपक्रमेत् ।
येन तन्त्रमयं तन्त्रं वृत्तिः स्यात्तत्तदाचरेत् ॥ २०
कणपिण्याककुलमाषशाकयावकसक्तवः ।

C. 12. 7815
B. 12. 215. 22
K 12. 217. 28

इन्द्रियाणि । संप्रकाशन्ते प्रकाशयन्ति (Cp प्रकाशं यान्ति) ॥
Cs: देवताश्च ता महददंकारभूतमात्राद्यभिमानीत्यः शरीरस्थिता वेदितव्याः । ☞ —^d) K1.2 तुष्टा; Ds हृष्टा (for हृष्टा). T1 G1.2 ईश्वराः.

19 *) K1 संयुक्तः; K6 B7 Dn1 Ds. 7 T G1-3.6 M1.5-7 संयुक्तः; B9 प्रसक्तः (for संसक्त). —^b) K4 B6.8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds. 7 T G1-3.6 M1.5-7 ब्रह्म तत् (for ब्रह्मवत्). —^c) K6 Da8 Ds. 7 T G1-3.6 M7 ज्ञानैश्; B6-9 Da4 M1.5.6 स तैश् (for एतैश्). K6 Da8 Ds चापगते (K6 'तः'); K7 Ds. 7.9 T G1-3.6 M1.5-7 चोपगते (K7 Ds. 9 'तैः'); B7.9 चार्थगतैः (for चाप'). K6 B6.8 (marg.) Da3. a4 Dn1 Ds. 7 T G1-3.6 M1.5-7 सत्त्वे (for सर्वैर्). —^d) Da4 ब्रह्मभूताय (for 'भूयाय').

20 *) K4 Ds प्रवर्तत; V1 Bo.6-9 Da8. a4 Dn4 Ds Ds.6.8 प्रकाशते; Gs.6 Cnp प्रकल्पेत (for प्रवर्तत). —^b) K1 युग- (for योग-). Ś1 K1.2.4 Ds उपक्रमे; Da8 अपक्रमेत्; Ds1 उपा' (for उप'). ☞ Cv: तत्रैरुपायैः । ☞ —^c) Ds Dr T G1-3.6 M1.5-7 Ca योग- (for येन). K6 Dn1. n4 तन्त्रयतस्र; K7 Ds. 9 मंत्रमयं (for तन्त्र'). V1 Bo.9 Ds.6.8 तत्रैर्; Da8 तत्र; Ds तन्त्र- (for तन्त्र). ☞ Ca: योगतत्रैः अथात्मशास्त्रोदितैर्यमनियमादिभिः । ☞ —^d) Da8. a4 बुद्धिः; Dr T1 G1-3.6 वृत्तं (for वृत्तिः). M1 यद्वृत्तं तत्तदाचरेत्; M5-7 प्रवृत्तं स्यात्तदाचरेत्. ☞ Cv: वृत्तिः जीवनोपायः । ☞ *

21 *) Dr T1 Gs.6 -गुहमाष- (for -कुलमाष-). K6.7 V1 Bo.6-9 Da8. a4 Dn1. n4 Ds Ds.6.8.9 M1.5-7 क(Da8 च)णकुलमाषपिण्याक (Ds 'के'). — 21^{bcd} is partly damaged in B7. —^b) K4 -यावकः; Da4 -यावक- (for -यावक-). K7 Bo.6 Ds1 Ds.6 -सक्तवः (for -स'). Da8 (also) -शिथिलौदनः सक्तवः. ☞ Cs: सक्तवः इति द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ Cv: क्षेत्रे अवहननादौ पतिता ग्रीष्मादयः कणाः । कुलमाषो वनमाषः । ☞ —^c) V1

C. 12. 7815
B. 12. 215. 22
K. 12. 217. 28

तथा मूलफलं भैक्षं पर्यायेणोपयोजयेत् ॥ २१
आहारं नियतं चैव देशे काले च सात्त्विकम् ।
तत्परीक्ष्यानुवर्तेत यत्प्रवृत्त्यनुवर्तकम् ॥ २२
प्रवृत्तं नोपरुन्धेत शनैरग्निमिवेन्धयेत् ।
ज्ञानेन्धितं ततो ज्ञानमर्कवत्संप्रकाशते ॥ २३
ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं त्रील्लोकानधितिष्ठति ।

विज्ञानानुगतं ज्ञानमज्ञानादपकृष्यते ॥ २४
पृथक्त्वात्संप्रयोगाच्च नास्त्रयुर्वेदः शाश्वतम् ।
स तयोरपवर्गज्ञो वीतरागो विमुच्यते ॥ २५
वयोतीतो जरामृत्युं जित्वा ब्रह्म सनातनम् ।
अमृतं तदवाप्नोति यत्तदक्षरमव्ययम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

Bo. 9 Ds2 मूलं (for मूल-). Da4 D6 -फलैर् (for -फलं).
K6. 7 V1 Bo Da1 Dn1. n4 Ds D3-8. 8. 9 G2 भैक्षं (for
भैक्षं). —^d) Ś1 K1 -कल्पते; V1 -जायते (for -योज-
येत्). ☞ Ca: पर्यायेण यथा लाभमेवामेकतमेन । ☞

22 *) V1 B6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5. 1. 8 T
G1-3. 6 M1. 5-7 आहार- (for 'रं'). K6 V1 Bo. 6-9
Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5-7 -नियमं; D7 T
G1-3. 6 M7 (also) -नियमं (G1-3. 6 'मै')श्च (for नियतं).
—^b) V1 Bo Da3. a4 Dn4 T2 G6 देशकाले; D5 काल-
देशे; M5. 6 देशकालौ (for देशे काले). D7 T G1. 3. 6
M1. 5. 6 सात्त्विकः (M5 'कौ'). —^c) K7 Dn4 Ds2 परी-
क्षानु- (for 'क्ष्यानु-). Da4 तत्परीक्षां न कुर्वीत. —^d)
Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तत् (for यत्). B8
(marg.) Da4 D5 प्रवृत्त्यानु-; Cpp. Cs प्रवृत्त्यानु- (for
'त्यनु-). K4 V1 Bo. 6. 1. 8 (marg. as in text). 9 Da4
Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -पूर्वकं; T1 -वर्तनं (for -वर्तकम्).

23 *) Ś1 K1. 2. 4 प्रवृत्ति (for 'त्तं'). K6 Da3. a4
Ds D5. 7 T G1-3. 6 M5-7 नोपरुं (K6 'सं')धीत; K7
D4. 9 'रुन्धेत (for 'रुन्धेत). ☞ Ca: प्रवृत्तस्य ज्ञानस्य
अनुवर्तकम्, नोपरुन्ध्यात् प्रत्युत वर्धयेत् । ☞ —^b) Da4
क्षरम् (for शनैर्). V1 G1 M1 अग्निर् (for अग्निम्).
Ś1 K1. 2 इवैधयेत्. —^c) Ś1 K4. 6. 7 B6 D4. 9 M1
ज्ञानेधितं; K1 'चित्ते (sic); B7 ज्ञानं धितं; Ds
D2. 3 T2 G6. 6 ज्ञानान्वितं; D5. 7 ज्ञानाधीनं; T1 G1. 2
M5-7 ज्ञानैधि (G1 'धी')तं (for ज्ञानेन्धितं). V1 Bo. 6-9
Da3. a4 Dn1. a4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5. 6 तथा (for ततो).
—^d) D4 कर्म यत् (for अर्कवत्). M1 स्वं (for सं).

24 *) D7 T G1-3. 6 M7 ज्ञाना (G1 'न')धिष्ठितम्;
Cp 'धिष्ठानम् (as in text). D5 आज्ञानं. —^b) Da4
ज्ञी-; D7 T1 G1-3. 6 त्रि- (for त्रील्लं). B7 अति-;
D4 अनु- (for अवि-). — 24^{ad} is damaged in B7.

—^c) B6 -गता; G2 -हृतं (for -गतं). ☞ Cp: विज्ञा-
नानुगतं शास्त्रानुप्राप्तम् । अथ वा विज्ञानेन दूरदर्शनादिना
योगलब्धेनानुगतं सहितम् । ☞ —^d) K1 न ज्ञानाद्;
K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8
अज्ञानेन (for 'नाद्'). K7 D4. 9 अपकृष्यते; B6 M5. 6
अनु- (for अप-). B8 (marg.) प्रभूतमपकर्षति; Cp
अज्ञानमपकर्षति.

25 *) Ś1 K1. 2. 4 पृथक्च (for 'क्त्वात्'). K1. 4
संप्रयोगाश्च. ☞ Ca: पृथक्त्वात् भेददर्शनात् । संप्रयोगात्
संप्रयोज्ये योगे प्रकर्षात् । ☞ —^b) K7 D4. 8. 9 न चासौ;
Dn4 T2 G6. 6 नामयुर; D5 नाशयुर; D7 नाशपुर;
Cv नामयुर (as in text). Ds शाश्वतं; M7 शाश्वतः.
—^c) Da3. a4 अपवर्गार्थी; Cnp रूपवृत्तज्ञो (for अप-
वर्गज्ञो).

26 *) Ś1 K1. 2. 4 रजोतीतो; K6 D6 Cnp ततो
वीत; K7 D4. 9 ततोतीत- (for वयोतीतो). K6
जरामृत्युर; K7 D4. 9 जन्ममृत्युर (K7 'त्यु'); D5 -रजो-
मृत्युं (for जरासृत्यु). ☞ Cn: वयोतीतः जितकालः । ☞
—^b) K6. 7 D4. 9 ज्ञात्वा; D7 T1 G1-3. 6 त्यक्त्वा;
M5. 6 हित्वा (for जित्वा). —^d) B6 (marg. as in
text) शाश्वतम् (for अक्षरम्).

Colophon. V1 reads the colophon on marg.
— Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म.
— Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4
Dn1 Ds D2-6. 8. 9 वाष्ण्याद्यात्मं; M1. 7 'ध्यात्मे आहार-
नियमविधिः; M5. 6 'ध्यात्मे योगोपदेशः. — Adhy. no.
(figures, words or both): B7 Dn1 D7 T1 G1. 3. 6
M5 42; Dn4 Ds2 41; Ds1 43; T2 G2 56;
M1. 6. 7 40. — Śloka no.: Da4 Dn4 27; Dn1
29; Ds 28.

२०९

गुरुवाच ।

निष्कलमं ब्रह्मचर्यमिच्छता चरितुं सदा ।

निद्रा सर्वात्मना त्याज्या स्वप्नदोषानवेक्षता ॥ १

स्वप्ने हि रजसा देही तमसा चाभिभूयते ।

देहान्तरमिवापन्नश्चरत्यपगतस्मृतिः ॥ २

ज्ञानाभ्यासाज्जाग्रतो जिज्ञासार्थमनन्तरम् ।

विज्ञानाभिनिवेशात् जागरत्यनिशं सदा ॥ ३

209

1 D4.9 om. the ref. Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.8.5.6.8 M1.7 भीष्म (for गुरु). — ") K4 D4 निष्कलमं (D4 'ष') (for 'लमं'). ☞ Ca: निष्कलमं, अन्तरायानुपहतम् ॥ Cn: निष्कामम् ॥ Cs: रागानुपहतम् । ☞ —^b) Ks इच्छती; Ds इच्छामि (for इच्छता). K1 Ms चरितं; D4 चरितुं; D7 T1 G1.2 च परं (for चरितुं). — Gs om. 1st. —^d) K7 D4.9 G2 स्वप्ने (for स्वप्न). B9 Dn1 Ds Ds.5-7 T G1.2.6 Ms-7 दोषम् (for दोषान्). Ks अपेक्षता (for अवे).

2 ") Ś1 (before corr.; sup. lin. as in text) K2.6 [s]पि (for हि). —^b) K4 M7 वा (for च). — ") V1 Bo.6 (marg. as in text). 7.8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Ds M1.7 दे (Ds द)श्चांतरम् (for देहा). —^d) K7 चरति; Gs.6 पतति (for चरति). B9 [उ]पगत- (for [अ]प). Ś1 (before corr.) K1.2.4 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.8.6 स्पृहः (B9 'हाः') (for स्मृतिः).

3 ") B9 अनभ्यासाज् (for ज्ञाना). Ks.7 Dn1. n4 Ds (by corr.). 4.5.8.9 जागरणं; V1 Bo Das. a4 Ds D2.8 (before corr.). 6 रितो; B9.1 M1 रता; D7 T G1-3.6 Ms-7 रिता (Gs.6 ताज्) (for रतो). ☞ Ca: ज्ञानाभ्यासादिति व्यबलोपे पञ्चमी । तेन ज्ञानाभ्यासमुद्दिश्य जाग्रतः । ☞ —^b) Da4 विज्ञानार्थम् (for जिज्ञासार्थम्). D7 T1 G1-3.6 निरंतरं (for अनन्तरम्). —^c) Ds विज्ञानाधि- (for विज्ञानाभि-). K4 निवेसात् (for निवेशात्). B7.9 च (for तु). —^d) Ks.7 B7 Ds-5.9 Cv स जागति (for जागरति). K7 Da4 D4.9 तदा (for सदा). D7 T G1-3.6 Ms-7 जागत्यन्व- (T1

अत्राह को न्वयं भावः स्वप्ने विषयवानिव ।

प्रलीनैरिन्द्रियैर्देही वर्तते देहवानिव ॥ ४

अत्रोच्यते यथा ह्येतद्वेद योगेश्वरो हरिः ।

तथैतदुपपन्नार्थं वर्णयन्ति महर्षयः ॥ ५

इन्द्रियाणां श्रमात्स्वप्नमाहुः सर्वगतं बुधाः ।

मनसस्तु प्रलीनत्वात्तदाहुर्निदर्शनम् ॥ ६

कार्यव्यासक्तमनसः संकल्पो जाग्रतो ह्यपि ।

C. 12. 7826
B. 12. 216. 7
K. 12. 216. 10

Gs 'त्यं'; T2 'त्यं'; Gs Ms-7 'तिं ह्य) निशं सदा; M1 जागत्यनिशं सदा. ☞ Cv: अनिशं निशाभावो यथा भवति तथा सदा जागति । ☞

4 ") K7 अत्राहं. K7 Ds कोप्ययं; M1 को न्वहं (for 'यं'). K1.2.4 तावत्; Ds भाव- (for भावः). —^b) Gs स्वप्ने (for स्वप्ने). G1.2 इति (for इव).

5 ") B9 तथा (for यथा). Ds1 lacuna for ह्येत. —^b) Ś1 K1.2.4.7 D4.9 T2 M1.7 योगीश्वरो (for योगे). —^c) Da4 तथैव तदुपपन्नार्थं (sic).

6 ") K7 D4.9 श्रमात् (for श्रं). —^b) K1 बुधः; D7 T G1-3.6 M1.5-7 मनः (for बुधाः). — After 6th, Kumbh. ed. Cv ins.:

600* तन्मयानीन्द्रियाण्याहुस्तावद्गच्छन्ति तानि वै ।

अत्राहुस्त्रितयं नित्यमतथ्यमिति चेन्न ।

प्रथमे वर्तमानोऽसौ त्रितयं वेत्ति सर्वदा ।

नेतरानुपसंगम्य विज्ञानाति कथंचन ।

स्वप्नावस्थागतो ह्येष स्वप्न इत्येव वेत्ति च । [5]

तदप्यसदृशं युक्त्या त्रितयं मोहलक्षणम् ।

यदात्मत्रितयान्मुक्तस्तदा जानासत्कृतः ।

[(L. 2) ☞ Cv: त्रितयम् अर्थज्ञानप्रयत्नाख्यम् । सुखदुःख-तद्गोख्यं वा । ☞ — (L. 3) Kumbh. ed. चेत्ति (for वेत्ति).]

—^c) Ś1 K1.2 तत्; K7 D4.9 सं-; Ds च (for तु). V1 Bo.6-9 Dn1. n4 D7.8 T G1-3.6 M1.5-7 अप्रलीनत्वात् (for प्रली). —^d) K7 D4.9 एतद् (for तत्तद्).

7 ") K4.6 V1 Bo.6-8 Dn1. n4 Ds D2.8.5-8 T G1-3.6 M1.5-7 कार्ये (for कार्य-). D7 T G1-3.6 M1.5-7 चा (Gs M7 च) सक्त- (for व्यासक्त-). K7 D4.9

G. 12. 7825
B. 12. 216. 7
K. 12. 218. 10

यद्वन्मनोरथैश्वर्यं स्वप्ने तद्वन्मनोगतम् ॥ ७
संसारानामसंख्यानां कामात्मा तदवामुयात् ।
मनस्यन्तर्हितं सर्वं वेद सोत्तमपूरुषः ॥ ८
गुणानामपि यद्यत्तत्कर्म जानात्युपस्थितम् ।
तत्तच्छंसन्ति भूतानि मनो यद्भावितं यथा ॥ ९
ततस्तमुपवर्तन्ते गुणा राजसतामसाः ।
सात्त्विको वा यथायोगमानन्तर्यफलोदयः ॥ १०

कार्यैश्वासक्तमनसः. — ^b) K⁶ संकल्पं; T M1. 5-7 'लपे;
G2 'लपाजू (for 'लपो).

8 ^a) K⁶ D⁵. 8 संस्काराणाम् (for संसारं). Ś1
K1. 2. 4 असंख्याने; K⁶ अशेषाणां; D⁵ अनेकानां (for
असंख्यानां). — ^b) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 उपाश्रुते (for
अवामुयात्). — ^c) B⁸ (marg. as in text). 7. 9 मनसा;
D⁴ नमसि (for मनसि). — ^d) Ś1 K1. 2 तू (K1 भू-
त्तमः; T¹ M1. 5-7 सौत्तर- (for सोत्तम-). K4. 6. 7 D2.
4. 9 स वेदोत्तमपूरुषः.

9 ^a) Ś1 K1. 2. 4 एष (for अपि). K1 यश्ये तु
(sic); K7 D4. 9 यद्व (D⁹ 'द्य'स्वात्; V1 Bo. 6-9
D⁴. 8 D¹. 4 D⁵ D². 3. 5. 6. 8 यद्येतत्; D7 यद्वत्तत्;
G1 यद्वत्तं; G2 यद्यत्ते (for यद्यत्तत्). — ^b) K⁶ D¹.
n⁴ कर्मणा वा (D⁴ चा)प्युपस्थितं; K7 D4. 9 कर्मजाना-
मुप⁹; B7-9 'जानां ह्युप⁹; D2. 5 कर्मजानात्यु (D⁵ 'हु)प⁹;
D⁸ मनो जानात्युप⁹. — M⁵. 6 om. (hapl.) 9^{ad}. — ^c)
B⁸. 3. 9 D⁴ D³. 6 यद्वत्; D⁵ एतत्; D7 T1 G1. 2 न
तत् (for तत्तत्). D⁴ संसन्ति; T¹ M7 शंसन्ति. T2
M7 भूतं यन् (M7 च) (for भूतानि). G³ तदाशंसन्ति
भूतानि. — ^d) K⁶ lacuna for the first य. T2
G1-3. 6 M7 भावि तत् (for भावितं). K⁶ तदा; B⁸
(marg.) D⁵ D⁴. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 7 तथा; D⁵ यदा
(for यथा).

10 ^a) K7 D4. 9 तमनुः; D7 T G1-3. 6 M7 तमुप-
(for तमुप-). K⁶ D⁵ -सर्पति; V1 B⁸ (marg. as in
text). 7-9 D4 -वर्तन्ति (for -वर्तन्ते). — ^b) B7 -तामसः.
D⁵ गुणास्तमसराजसाः. — ^c) K4. 6 V1 Bo. 6-8 D¹.
n⁴ D⁵ D². 3-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 सात्त्विका (for 'को).
— ^d) B⁸. 3. 9 D⁴. 8 आनन्त्याय (for आनन्तर्य-). K⁶
V1 D¹ -फलोदयः; B⁸ D⁵. 7 T G1-3. 6 M1. 5. 7 'दयाः
(for 'दयः). ☞ Cn: आनन्तर्यफलोदयम्, अनन्तरमेव
सुखाद्युदयो यथा स्यात्तथा ॥ G³: आनन्तर्यफलोदयः वि-
म्बितफलोदयः । ☞

ततः पश्यत्यसंबद्धान्वातपित्तकफोत्तरान् ।
रजस्तमोभवैर्भावैस्तदप्याहुर्दुर्न्वयम् ॥ ११
प्रसन्नैरिन्द्रियैर्यद्यत्संकल्पयति मानसम् ।
तत्तत्स्वप्नेऽप्युपरते मनोदृष्टिर्निरीक्षते ॥ १२
व्यापकं सर्वभूतेषु वर्ततेऽप्रतिघं मनः ।
मनस्यन्तर्हितं द्वारं देहमास्थाय मानसम् ॥ १३
यत्तत्सदसदव्यक्तं स्वपित्यस्मिन्निदर्शनम् ।

11 D⁸ om. (hapl.) 11^a-12^b. D⁴ reads 11-15
after 12. 211. 18. — ^a) K4. 7 V1 Bo. 6-9 D⁴. 8
D¹. n⁴ D⁵ D²-7. 9 T1 G³. 6 पश्यन्ति; K⁶ पश्यतु (for
पश्यति). K4. 7 V1 Bo. 9 D¹. n⁴ D³. 4. 9 असंबुद्धा (K7
D4. 9 'द्धा); K⁶ B7 D⁵ M1. 7 'बंधाद्; D2 संबद्धा;
D⁵ असंबद्धा; D⁸ 'बाधा; Kumblh. ed. 'बंधान् (for
'बद्धान्). — ^b) K⁶ D⁵ -कफोत्तरात्; B⁸ D⁴. 8
'द्धान् (for 'त्तरान्). — ^c) G1 तेजस् (for रजस्). V1
T2 G³. 6 M1 -तमोद्भवैर्; Bo. 6-9 D⁴. 8 D¹. n⁴ D⁵
D³. 5. 6 'गतैर् (for 'भवैर्). M7 तयो रजोद्भवैर्भावैस्.
— ^d) Ś1 K1. 2 तम् (for तद्). K⁶ अस्व (for अपि).
K1 G1. 2 द्वि (K1 द्व) रन्वयं; K⁶ D⁴ D¹. n⁴ दु-
रन्वयं; D⁵ 'न्वयैः (for 'न्वयम्). ☞ Cn: दुरन्वयं विप-
रीतफलम् ॥ Cn: दुरन्वयम्, प्राग्वासनाप्राबल्याद्योगं विना
अपरिहार्यम् ॥ G³: प्रबुद्धेन कथयितुमशक्यम् । ☞

12 For the sequence in D⁴, cf. v. l. 11. D⁸
om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). — ^a) Ś1 K1. 2 यत्तत्; D⁴ D⁵
यद्वत् (for यद्यत्). — ^b) K7 (sup. lin. as in text)
D4. 9 यत्तत्; D⁴ यन्न; G³. 6 तद्वत् (for तत्तत्).
K4. 6. 7 D¹. n⁴ D². 4. 8. 9 M7 उ (D⁴ अ) पगते; D⁵
उपादत्ते; G³ उपरते (as in text). — ^d) K7 D4. 9
दृष्टं; D⁴ दृष्यन्; D⁵ बुद्धं; D⁶. 7 T1 G1-3. 6 M1.
5-7 बुद्धिर् (T1 G1-3 M1 'द्धि) (for -दृष्टिर्). K⁶ B7
D⁴ D⁵ D² T¹ M1 निरीक्ष्यते (for 'क्षते).

13 For the sequence in D⁴, cf. v. l. 11. — ^b)
K7 D⁵ यत्कृते; D4 ये कृता (for वर्तते). D4 om.
from प्रतिघं up to भूता (in 14^a). K⁶ [s]प्रतिघं;
K7 V1 D⁵. 6. 9 [s]प्रतिघं (V1 D⁵ 'मं; D⁶ 'स्वं) (for
'वं). Ś1 K1. 2. 4 D2 वर्ततेप्रतिघः स (Ś1 K1 'घस) रः;
D7 G1. 3 Kumbh. ed. 'ते दीपवन्मनः. ☞ Cn: व्यापक-
तया मूर्तत्वेऽप्यप्रतिघलक्षणया अव्याहतगतित्वात् ॥ Cn:
व्यापकं उपादानत्वात् । अप्रतिघं प्रतिघातशून्यम् । ☞
— After 13^{ab}, V1 Bo. 6-9 D⁴. 8 D¹. n⁴ D⁵ D². 3.
6. 8 G³ read 15^{ad} (V1 Bo. 8 [marg.] D⁴. 8 D¹.

सर्वभूतात्मभूतस्थं तदध्यात्मगुणं विदुः ॥ १४
लिप्सेत मनसा यश्च संकल्पादैश्वरं गुणम् ।
आत्मप्रभावात्तं विद्यात्सर्वा ह्यात्मनि देवताः ॥ १५
एवं हि तपसा युक्तमर्कवत्तमसः परम् ।
त्रैलोक्यप्रकृतिर्देही तपसा तं महेश्वरम् ॥ १६

n1 Ds D2. 3. 6. 8, all for the first time, repeating it in its proper place). G2 om. 13^a-15^b. B6. 8 repeat while B7 reads 13^{ad} after 15^{ab}. — ^c) D7 अंतर्हितः; G1 'हिते (for 'हितं). — ^d) K7 Bo. 6 (both times) Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 मानुषं (for मानसम्).

14 For the sequence in Da4, cf. v. l. 11. D4 om. up to भूता; G2 om. 14 (for both, cf. v. l. 13). D5 om. 14^a-15^b. — ^a) K4 V1 Bo. 3 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यद्यत्; M1 तत्तत् (for यत्तत्). K1 यत्तत्सदमव्यक्तव्यं (sic). — ^b) B6. 8. 9 स्वपितुः (for 'ति). B6. 8. 9 सन्; M5 एवं; M7 एतन् (for अस्मिन्). — After 14^{ab}, Kumbh. ed. Cv ins.:

601* व्यक्तभेदमतीतोऽसौ चिन्मात्रं परिदृश्यते ।

[* Cv: व्यक्तभेदं जीवात्सपटीभूतभेदं चिन्मात्रम् । *]

— ^a) K7 Bo. 6-9 Das. a4 Ds D4. 9 T2 M5 -भूतत्वं (for -भूतस्थं). Ś1 (by corr.) K1. 2 सर्वभूतात्मकं तत्त्वं. — ^d) K7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 T2 M1. 5. 6 तम् (for तद्). G8. 6 तस्मादध्यात्मकं विदुः.

15 For the sequence in Da4, cf. v. l. 11. Ds G2 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14, 13). — ^a) K6. 7 D4. 7. 9 T G1. 6 M1. 7 यच्च; V1 B6-9 Das. a4 Ds D6 M5 यद्यत्; Bo Ds M6 यद्यत्; M5 (sup. lin.) यं च (for यश्च). — ^b) B7 ईश्वरं (for ऐ°). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 मनः (for गुणम्). — After 15^{ab}, B6. 8 repeat and B7 reads 13^{ad}. V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 (V1 Bo. 3 [marg.] Das. a4 Dn1. n4 Ds D4. 3. 6. 8, all for the first time) read 15^{ad} after 13^{ab}. — ^c) K4. 6 Bo (second time). 8 (marg., both times) Das. a4 Dn4 Ds Ds (all second time). 4. 6 (second time) M5. 6 आत्मप्रसादात्; Dn1 D2. 8 (all second time) 'प्रसादं (for 'प्रभावात्). K2. 4 Ds तद् (for तं). D1 T G1. 8. 6 M5. 6 विदेत् (for विद्यात्). — ^d) M7 सर्वमात्मनि. V1 (first time) D1 T1 G2 वेदिताः (for देवताः). * Cp: देवताः इन्द्रियाणि । *

16 ^a) Ś1 K1. 2 D5. 7 G1. 3 M1 तमसा; B6 (marg.)

तपो ह्यधिष्ठितं देवैस्तपोऽन्नमसुरैस्तमः ।
एतदेवासुरैर्गुप्तं तदाहुर्ज्ञानलक्षणम् ॥ १७
सत्त्वं रजस्तमश्चेति देवासुरगुणान्विदुः ।
सत्त्वं देवगुणं विद्यादितरावासुरौ गुणौ ॥ १८
ब्रह्म तत्परमं वेद्यममृतं ज्योतिरक्षरम् ।

C. 12. 7839
B. 12. 216. 19
K. 12. 216. 27

मनसा (for तपसा). B6 (marg.) युक्त्या; D1 T G1-3. 6 M1 युज्याद् (for युक्तम्). — ^b) K7 अर्कं तत् (for अर्कवत्). — ^c) B7 partly damaged. K7 B6 (marg.) Das. a4 Ds D4. 7. 9 T G1-3. 6 M7 Cv -प्रकृति (for -प्रकृतिर्). * Cv: त्रैलोक्यप्रकृतिं त्रैलोक्यकारणम् । * — ^d) K6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 तम् (K6 तामः; Bo G2 तप)सेति (for तपसा तं). K6 Dn1 Ds महेश्वरः; C9 'श्वरम् (as in text).

17 ^a) K7 D4. 9 G1 तमो (for तपो). B6 (marg.) ह्यनुष्ठितं; G1 ह्यति (for ह्यधि). — ^b) B6 (marg. as in text) Ds D1 T G1-3. 6 तमोऽन्नम् (for तपो). Ś1 K1. 2. 4 तपः; Ds D6. 7 T1 G1. 2 तत् (for तमः). K7 D4. 9 तमो ह्यसुरोत्तमान्. — ^c) D6 G2 एतं (for एतद्). — ^d) D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 Csp ज्ञानाज्ञानस्व (T2 M1. 5-7 'नस्य)लक्षणं.

18 ^a) Ś1 K1. 2 M5. 6 चैव (for चेति). — ^b) K1. 2. 8 D4. 7 T1 G2 -गुणान् (for -गुणान्). — ^d) K1 असुरो. Ds अपि (for गुणौ). — After 18, Kumbh. ed. Cv ins.:

602* सत्त्वं मनस्तथा बुद्धिर्देवा इत्यभिधादिताः ।

तैरेव हि वृत्तस्तस्माज्ज्ञात्वैवं परमं ** ।

निद्राविकल्पेन सतां ** विशति लोकवत् ।

स्वस्थो भवति गूढात्मा कलुषैः परिवर्जितः ।

निशादिका ये कथिता लोकानां कलुषा मताः । [5]

तैर्हीनं यत्पुरं शुद्धं बाह्याभ्यन्तरवर्तिनम् ।

सदानन्दमयं नित्यं भूत्वा तत्परमन्विष्यात् ।

एवमाख्यातमत्यर्थं ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ।

सर्वसंयोगहीनं तद्विष्णवाख्यं परमं पदम् ।

अचिन्त्यमद्भुतं लोके ज्ञानेन परिवर्तते । [10]

[(L. 9) Cv सर्वस्थं योगहीनं (for सर्वसंयोग°).]

19 ^a) Ś1 K2. 4 विद्याद्; K1 विद्याम्; K6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ज्ञानम् (for वेद्यम्). — ^b) D1 T G1-3. 6 उत्तमं (for अक्षरम्). — ^c) D1 T1 G1. 2 ये विदुः सात्त्विकात्मानम्. * Cp:

C. 12. 7840
B. 12. 216. 19
K. 12. 216. 27

ये विदुर्भावितात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १९
हेतुमच्छक्यमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्षुषा ।

प्रत्याहारेण वा शक्यमव्यक्तं ब्रह्म वेदितुम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

२१०

गुरुवाच ।

न स वेद परं धर्मं यो न वेद चतुष्टयम् ।
व्यक्ताव्यक्ते च यत्तत्त्वं संप्राप्तं परमर्षिणा ॥ १
व्यक्तं मृत्युमुखं विद्यादव्यक्तममृतं पदम् ।

भावितात्मानो ध्यानसंस्कृतात्मानः ॥ Cs (also): तपसा
शुद्धबुद्धयः । ❀ —^a) Bs Das तेषां (Das या-
ति (for ते यान्ति). Bs परां (for परमां). Bs Das
तेषां (Das या)ति परां गतिं; D1 T1 तेषां यांति परां
गतिं.

20 ^a) K1 D1.9 हेतुमच्छक्तिमख्यातम्; Ds हेतु-
मक्षयमाख्यातम्; D1 T1 G1-3.6 हेतुमच्छुक्लमाख्यातम्.
—^b) Ks लक्षणं (for चक्षुषा). —^c) Ks च; T2
वै (for वा). Ks [अ]शक्यम् (for श^c). ❀ Cp: प्रत्या-
हारेण, ब्राह्मविषयादुपरतेष्विन्द्रियेषु ॥ Cs: प्रत्याहारेण योगेन ॥
Cv: प्रत्याहारेण विषयेभ्यो निवृत्त्या । ❀ —^d) Bo.7
Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अक्षरं; Bs (marg.) अक्षक्यं
(for अव्यक्तं). Ds Ds सेवितुं (for वेदितुम्). D1 T1
G1-3.6 व्य (Gs यु)क्तं ब्रह्म च वेदितुं.

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo.
6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D1-4. 6-9 T G1-3. 6 M1. 5-7
मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9
Das. a4 Dn1 Ds D2-3. 6. 9 G2 चार्णवाद्यात्मः; M1. 7
'ध्यात्मे निद्रात्यागविधिः; Ms. 6 'ध्यात्मे स्वरूपोपदेशः.
— Adhy. no. (figures, words or both): B1 Dn4
Ds2 42; Dn1 D1 T1 G1. 3. 6 Ms 43; Ds1 Ds 44;
T2 G2 57; M1. 6. 7 41. — Śloka no.: Das 15;
Dn1. n4 20; Ds 19.

210

1 Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2-3. 6. 9 M1 भीष्म (for गुरु). —^a) Ś1 (by corr.
as in text.) K1 (also as in text) V1 Bo. 6-9 Das. a4

प्रवृत्तिलक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽब्रवीत् ॥ २
अत्रैवावस्थितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
निवृत्तिलक्षणं धर्ममव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ३
प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।

Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 G1. 2 ब्रह्म (for धर्म). —^b)
❀ Ca: चतुष्टयम् सत्त्वरजस्तमांसि आत्मा चेति ॥ Cn:
चतुष्टयं पूर्वोक्तं दृष्टान्तभूतं स्वप्नसुषुप्त्याख्यं द्वयं, दार्ष्टान्तिकं
च सगुणनिर्गुणब्रह्मभावाख्यं द्वयमिति चतुष्टयम् ॥ Cp:
चतुष्टयं गुणपुरुषदेहप्रकृतिरूपम् ॥ Cv: चतुष्टयं वेदचतुष्ट-
यम् । ❀ —^c) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in
text).⁹ Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 व्यक्ताव्यक्तं (for
'व्यक्ते). M1. 5-7 प्रवृत्तं च (for च यत्तत्त्वं). G1. 2 तत्
(for यत्). Ks सत्त्वं (for तत्त्वं). —^d) Ks V1 Bo
Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1-3. 6 Cp संप्रोक्तं; Bs
(marg.) तत्प्राप्तं (for संप्राप्तं). Bo. 7-9 Das संप्रयुक्तं
महर्षिणा; M1. 5-7 निवृत्तं (M1 'ति) धर्ममुत्तमं. ❀ Cu.
n. p: परमर्षिणा नारायणेन (Ca. p add कविरूपेण) । ❀

2 ^a) Ds Ds. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 -पदं (for -मुखं).
Ds अव्यक्तममृतोपमं. ❀ Cs: व्यक्तमिन्द्रियग्रामं मृत्युपदम्,
अव्यक्तमात्मतत्त्वम् । ❀ —^b) V1 Bo. 6. 8 (marg. as in
text) Das. a4 Ds Ds (marg.). 7 T G1-3. 6 M1. 5-7
निवृत्तिः; B1 damaged; Ca प्रवृत्तिः (as in text).
Ds om. (hapl.) from धर्म up to लक्षणं (in 4^a).
❀ Cs: प्रवृत्तिलक्षणं, कार्यलक्षणामकं संसारजातम् । ❀

3 Ds om. 3 (cf. v. 1. 2). Ks om. (hapl.) 3^a-4^b.
Bs-9 D1 T G1-3. 6 read 3^a after 4^a. —^a) K1 V1
Bo. 6. 8 (last two marg. as in text) Das Dn1. n4 Ds
D2-4. 6. 8. 9 तत्र (for अत्र). Bs. 8 (both marg. as in
text).⁹ Das [उ]पस्थितं (for [अ]वस्थितं). —^b) M1. 7
प्रवृत्तिः (for निवृत्तिः). Das सर्वम्; M1. 7 व्यक्तम् (for
धर्मम्). —^d) Ds धर्मः (for ब्रह्म). M1. 7 ब्रह्म तदेव
शाश्वतं.

प्रवृत्तिः पुनरावृत्तिर्निवृत्तिः परमा गतिः ॥ ४
 तां गतिं परमामेति निवृत्तिपरमो मुनिः ।
 ज्ञानतत्त्वपरो नित्यं शुभाशुभनिदर्शकः ॥ ५
 तदेवमेतौ विज्ञेयावव्यक्तपुरुषावुभौ ।
 अव्यक्तपुरुषाभ्यां तु यत्स्यादन्यन्महत्तरम् ॥ ६
 तं विशेषमवेक्षेत विशेषेण विचक्षणः ।
 अनाद्यन्तावुभावेतावलङ्गौ चाप्युभावपि ॥ ७
 उभौ नित्यौ सूक्ष्मतरौ महद्भ्यश्च महत्तरौ ।

4 Ks om. 4^{ab}; Ds om. up to लक्षणं (cf. v. l. 3, 2). Dn⁴ om. 4^a-11^d. — ^a) K₇ M_{1.7} निवृत्ति- (for प्रवृत्ति-). — ^b) K₇ D₄ प्रजापतिम् (for 'पतिर्'). D₈ ऋषिर्नारायणोब्रवीत् (= 2^d). — After 4^{ab}, B₈₋₉ D₇ T G_{1-3.6} read 3^{ab}. — ^c) D₉ om पुनरावृत्ति. — ^d) D₄ मतिः (for गतिः).

5 Dn⁴ om. 5 (cf. v. l. 4). — ^a) G₁ परमास्मेति (for 'मामेति). — ^b) K₇ निवृत्तिः (for निवृत्ति-). — ^d) D₅ प्रदर्शकः; D₇ T₁ G_{1-3.6} निदर्शनं; T₂ M_{1.7} 'शनः (for 'शकः).

6 Dn⁴ om. 6 (cf. v. l. 4). D₇ T G_{1-3.6} M_{5.6} read 6^{ab} after 7^{ab}. — ^a) Ś₁ K_{1.2} इति (for एतौ). D₄ ततो देवमतौ विज्ञेयाव्. — ^c) K_{6.7} D₅ D₄ 5.9 च (for तु). — ^d) Ś₁ K_{1.2} अन्यत्स्यान् (by transp.).

7 Dn⁴ om. 7 (cf. v. l. 4). — ^a) K₇ निदेशम् (for विशेषम्). K₆ D₅ अवेष्येत; D₉ आचक्षेत (for अवे). — ^b) B₈ (marg.) D₅ D₇ G₂ विशेषण- (for 'वेण). D₇ G₁ विचक्षणं. — After 7^{ab}, D₇ T G_{1-3.6} M_{5.6} read 6^{ab}. — ^d) K_{6.7} वा (for च). ☞ Ca. n: अलिङ्गौ मानान्तराविषयौ ॥ Cs: अशरीरौ । ☞

8 Dn⁴ om. 8 (cf. v. l. 4). — ^a) K₆ अतिचलौ; K₇ V₁ Bo. 6 (marg.). 7-9 Dn₁ D₅ D_{2-3.6} अवचलौ; B_{5.8} (marg.) अनुतरौ; D_{8.24} अणुतरौ; D₇ T G_{1-3.6} M_{5.6} अनुचरौ; M_{1.7} वनचरौ (for सूक्ष्मतरौ). — ^c) T₂ समानम्; M₁ समासम् (for सामान्यम्). — ^d) T₂ अन्य- (for अन्यद्).

9 Dn⁴ om. 9 (cf. v. l. 4). — ^a) K₁ मार्गः; K₇ V₁ D_{4.9} सर्वः; G₁ स्वर्ग- (for सर्ग-). Ś₁ धर्मिन्या. — ^b) K_{6.7} V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 D_{8.24} Dn₁ D₅ D₂₋₉

सामान्यमेतदुभयोरेवं ह्यन्यद्विशेषणम् ॥ ८
 प्रकृत्या सर्गधर्मिन्या तथा त्रिविधसत्त्वया ।
 विपरीतमतो विद्याक्षेत्रज्ञस्य च लक्षणम् ॥ ९
 प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितम् ।
 अग्राह्यौ पुरुषावेतावलिङ्गत्वादसंहितौ ॥ १०
 संयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्मजा गृह्यते यया ।
 करणैः कर्मनिवृत्तैः कर्ता यद्यद्विचेष्टते ।
 कीर्त्यते शब्दसंज्ञाभिः कोऽहमेषोऽप्यसाविति ॥ ११

C. 12. 7853
B. 12. 217. 11
K. 12. 219. 13

T G_{1-3.6} M_{1.5-7} Cs त्रिगुणः; B₈ विगुण- (for त्रिविध-). K₆ Dn₁ D₅ D_{2.3.6.8} धर्मन्या; D₅ D₇ T₁ G_{1-3.6} सत्त्वया; T₂ शक्त्या; M_{1.5-7} सत्त्वया (for सत्त्वया). — D₂ om. 9^c-10^d. — ^c) D₄ D₇ T G_{1.3.6} अथो (for अतो). K₇ D₃ विद्यात् (for विद्यात्). — ^d) G₂ क्षेत्रज्ञस्य (for 'ज्ञस्य). K₆ [इ]ह; K₇ V₁ Bo. 6-8 D_{8.24} Dn₁ D₅ D₈₋₉ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} स्व-; B₉ सु- (for च).

10 Dn⁴ D₅ om. 10 (cf. v. l. 4, 9). — ^a) D₅ प्रकृतिश्च (for 'तेश्च). — ^b) K₄ अगुणात्मकं (for 'नितम्). — After 10^{ab}, D₇ T G_{1-3.6} M_{5.6} Kumbh. ed. ins.:

603* क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवं तु कर्तारं गुणसंवृतम् ।

Kumbh. ed. cont.:

604* अग्राह्यं येन जानन्ति तज्ज्ञानं दंशितश्च तत् ।

तेनैव दंशितो नित्यं न गुणः परिभूयते ।

— ^d) K₆ B_{7.9} Dn₁ D₅ Cn असंहितौ; B₈ (marg.) D_{8.24} च संहितौ; D₇ T G_{1-3.6} M_{5.6} असंगिनौ (for 'हितौ). ☞ Ca: अलिङ्गत्वात्, परस्परं विशेषकधर्मरहितत्वात् । असंहितौ पृथग्भूत्वा पञ्चान्मिलितौ ॥ Cn: असंहितौ अत्यन्ताविविकौ । ☞

11 Dn⁴ om. 11^{ab} (cf. v. l. 4). — ^a) T₂ G_{8.6} संग्राह्य- (for संयोग-). — ^b) Ś₁ K_{1.2.4.6.7} V₁ (sup. l.n.) B₈ (marg.). 9 Dn₁ D_{2.4.5.7-9} कर्मणा (for कर्मजा). K₇ D_{4.9} दृश्यते (for गृह्यते). Ś₁ K_{1.2.4} Bo. 6 (marg.). 7 D₄ Cpp मया; K₆ D₅ तथा; K₇ तयोः; V₁ B₈ D₈ D₉ Dn₁ D_{3.5.6.8} T₂ G₁ यथा; D_{4.9} [s]नयोः; G₂ ययौ (sic) (for यया). — ^d) Ś₁ K_{1.2.7} V₁ B_{8.7.9} D_{8.24} D₅ कारणैः (for कणैः). D₅ M₁ कर्मभिर् (for कर्मनिर्). K₆ B₇ Dn₁ D_{3.5.6.8} निवृत्तिः (for निवृत्तैः). — ^d) K_{2.7}

C. 12. 7853
B. 12. 217. 12
K. 12. 219. 14

उष्णीषवान्यथा वस्त्रैस्त्रिभिर्भवति संवृतः ।
संवृतोऽयं तथा देही सत्त्वराजसतामसैः ॥ १२
तस्माच्चतुष्टयं वेद्यमेतैर्हेतुभिराचितम् ।
यथासंज्ञो ह्ययं सम्यगन्तकाले न मुह्यति ॥ १३
श्रियं दिव्यामभिप्रेप्सुर्ब्रह्म वाङ्मनसा शुचिः ।
शारीरैर्नियमैरुग्रैश्चरेन्निष्कल्मषं तपः ॥ १४
त्रैलोक्यं तपसा व्याप्तमन्तर्भूतेन भास्वता ।

D1. 9 यद्दद्; D7 T G1. 2 यत्तद्; G3. 6 यद्धि (for यद्दद्). Ś1 K1. 2 विशो (K1 'शि')ष्यते; G2 विवेष्टेते (for 'चेष्टेते'). — ') B6 D7 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 एष हि; D5 एकोपि; T2 एषाम् (for एषोऽपि). B8 (marg.) कोयं सोयमसाविति. — After 11, Kumbh. ed. ins.:

605* ममापि कायमिति च तदज्ञो नित्यसंवृतः ।

12 *) G1 तथा (for यथा). — ^b) K4 संहृतः; G5 सुवृतः (for संवृतः). ☞ Ca: त्रिभिः परिधानाच्छादनोष्णीषैः ॥ Cn: त्रिभिः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहैः ॥ Cp: परिधेयोत्तरीयोष्णीषैः । ☞ — ^c) Da4 [5]हं; G2 यत् (for स्यं). D5 जायते (for स्यं तथा). — ^d) K7 D4. 9 सास्व- (for सत्त्व-). — After 12, Kumbh. ed. Cv. ins.:

606* भेदवस्तु स्वभेदेन जानाति स यदा पुमान् ।
तदा परं परात्मासौ भवत्येव निरञ्जनः ।
क्रियायोगे च भेदाख्ये बहु संक्षिप्यते क्वचित् ।
वसुरुद्रगणेषु स्वानुभोगेन भोगतः ।
एवमेष परः सत्त्वो नानारूपेण संस्थितः । [5]
संक्षिप्तो दृश्यते पश्चादेकरूपेण विष्ठितः ।

[(L 5) Cv: परस्तत्त्वो (for परः सत्त्वो).]

13 *) ☞ Cn: चतुष्टयं द्वे पुं प्रधानयोः साधर्म्यवैधर्म्ये द्वे जीवेश्वरयोश्च साधर्म्यवैधर्म्ये इति । ☞ — ^b) K6. 7 V1 B6. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2-6. 8. 9 M5. 6 आवृतं (for आचितम्). — ^c) Ś1 K1. 2. 4 V1 (sup. lin.) B6. 6-9 Da2. a4 D5. 6. 8 यदा; T G2. 8. 6 M5-7 तथा- (for यथा-). B8 (marg. as in text) Cpp संज्ञी (for -संज्ञो). — ^d) B6 न मुंचति; M7 (sup. lin.) विमुच्यते (for न मुह्यति). — After 13, Kumbh. ed. ins.:

607* वायुर्विधो यथा भातुर्विप्रकाशं गमिष्यति ।

14 *) B7 देव्याम्; D5 देवीम्; M1. 5. 7 दीप्तम्

सूर्यश्च चन्द्रमाश्चैव भासतस्तपसा दिवि ॥ १५
प्रतापस्तपसो ज्ञानं लोके संशब्दितं तपः ।
रजस्तमोग्नं यत्कर्म तपसस्तत्स्वलक्षणम् ॥ १६
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ।
वाङ्मनोनियमः साम्यं मानसं तप उच्यते ॥ १७
विधिज्ञेभ्यो द्विजातिभ्यो ग्राह्यमन्नं विशिष्यते ।
आहारनियमेनास्य पाप्मा नश्यति राजसः ॥ १८

(for दिव्याम्). D7 T1 G1. 6 श्रियं दिव्याश्रयां दिव्याम्. ☞ Ca: दिव्यां लक्ष्मीम्, ब्रह्मैकत्वम् ॥ Cn: दिव्यां दिवि हार्दाकाशे ब्रह्मणि भवाम् । ☞ — ^b) Ś1 (inf. lin.) K2. 4 ब्रह्मवान्; B6 Da3 Dn1. n4 D2. 8 M6 Cn (gloss: देहवान्) वर्त्मवान्; D5 D5. 6. 6 वर्त्मवाङ्; M1 कर्मवाङ्- (for ब्रह्म वाङ्-). M1. 7 मनसां (for मनसा). D7 T1 G1-3. 6 अभिप्रेप्सुमनाः (G2. 6 'प्सुः सदा) शुचिः. — ^c) B6 Dn4 शारीरैर् (for शा°). B6-9 Da4 D5 D2. 8. 6 इंद्रियैर् (for नियमैर्).

15 *) K1 चंद्रमसाश्च (for च चन्द्रमाश्च). D5 चैनं (for चैव). K7 V1 D3. 7. 9 T1 G1-3. 6 सूर्या (G1 'य')-चंद्रमसौ चैव. — ^d) Ś1 K1. 2 भासेते; V1 D7 T1 M5. 7 भास्वतस्; Da4 भासंत (for भासतस्). — After 15, Kumbh. ed. ins.:

608* अन्यच्च धर्मसाम्यं यत्तपस्तत्कीर्त्यते पुनः ।

16 *) K6 Dn1. n4 D2. 8. 8 प्रकाशस्; K7 D6 प्रभावस्; D4 प्रलासस् (sic); T2 प्रसादस्; Ca प्रतापस् (as in text). — ^b) K4 लोकं; V1 Da4 D6 लोक- (for लोके). D5 लोके शंसंति तत्त्वतः. — ^d) K6 D5. 7 T1 G1-3. 6 च; B6 Da3. a4 सु- (for स्व-). — After 16, Kumbh. ed. ins.:

609* त्रितयं ह्येतदाख्यातं यद्यस्मान्नासितुं पुनः ।

स्वभासा भासयंश्चापि चन्द्रमा ह्यत्र वर्तते ।

सूर्ययोगे तु यः संक्षिप्तः सर्वं प्रदीप्यते ।

17 17^{ab} = 6. 39. 14^{ad}. D5 om. (hapl.) 17^{ab}. V1 reads 17^{ad} on marg. — ^c) Da3. a4 -नियमैः (for -नियमः). K4 V1 B6. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 M1. 5-7 सम्यङ्; D7 T G1-3. 6 सौम्य (T2 G6 'म्यं') (for साम्यं). — ^d) Ś1 K1. 2 वाङ्मयं (for मानसं).

18 *) Ś1 K1. 2. 4 द्विजाड्ये (Ś1 K1 'द्वे')भ्यो (for 'तिभ्यो'). — ^b) M1 अन्यं (for अन्नं). Ś1 K1. 2 विशो-ष्य (K1 'ष')ते; Da4 न विद्यते; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7

वैमनस्यं च विषये यान्त्यस्य करणानि च ।
 तस्मात्तन्मात्रमादद्याद्यावदत्र प्रयोजनम् ॥ १९
 अन्तकाले वयोत्कर्षाच्छनैः कुर्यादनातुरः ।
 एवं युक्तेन मनसा ज्ञानं तदुपपद्यते ॥ २०
 रजसा चाप्ययं देही देहवाञ्छब्दवचरेत् ।
 कार्यैरव्याहतमतिर्वैराग्यात्प्रकृतौ स्थितः ।

तपस्विभिः (for विशिष्यते). — ^d) Ks. 7 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 6. 8. 9 शम्यति (for नश्यति).

19 ^b) Bs. 9 Ds1 D2 T2 M1 यान्त्यस्य; Ds (marg.) जात्यस्य; T1 G1-3. 6 यातस्य (for यान्त्यस्य). B1 कारणानि. Ś1 K1. 2. 4 [अ]पि (for च). — ^e) T2 -मन्त्रम् (for -मात्रम्). — ^d) Ks. 7 D4 अन्नः; D7 T1 Gs दद्यात्; T2 अस्य; G2 अद्यात् (for अन्न). ☞ Cs: यावदत्र प्रयोजनं, यावता शरीरधारणम् । ☞

20 ^a) Ks Ds अतः कालः (for अन्तकाले). Ś1 (marg. as in text) K1. 2. 4. 6 V1 B6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 6. 8 T2 G2 M1. 5-7 Cpp (gloss: बलाभावात्) बलोत्कर्षात् (Ds2 ^b); D7 T1 G1. 3. 6 च नोपेक्षां (for वयोत्कर्षात्). ☞ Ca: आर्षः सलोपः । नित्यत्वाच्च संधिः । ☞ — ^b) K2. 4 अनन्तरः; G1 'दरः' (for 'तुरः'). — ^d) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 T2 M1. 5-7 यदुपः; D7 T1 G1-3. 6 समुपः (for तदुपः). Ś1 K1. 2. 4 Bo -लभ्यते (for -पद्यते).

21 ^a) Ks Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 T2 M5. 6. 7 (sup. lin.) Cn (gloss: बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिशून्यः) रजोवज्र्यो (Bo Ds Ds 'जो'); D7 T1 G1-3. 6 रसवज्र्यो (G1. 2 'जो'); M1. 7 रसो वज्र्यो (for रजसा च). Ks D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 ह्ययं (for [अ]प्ययं). — ^b) Ds2 T2 देहवत् (for 'वान्'). B3 (marg.) शब्दमच्च; Ds D7 T G1-3. 6 शब्दवांश्च (for 'वच्च'). ☞ Ca: रजसेति, चकारात्तमसा चेति बोद्धव्यम् । यदि रजस उद्रेकात्तत्त्वज्ञानं नोदेत्तु लभते । शब्दवद्वेदवद्यथा विधिर्भवति तथा त्वरेत् । ☞ — ^e) Ks कार्यैषु; D7 G1-3. 6 कामैर; T1 कामैर (for कार्यैर). K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 अभ्याहतः; Cs अव्या' (as in text). — ^d) V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Ds1 Ds. 6 वैराग्य (for वैराग्यात्). Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Das. a4 Dn1. n4 Ds1 Ds. 6. 8 -प्रकृतिः; Ds2 Ds -प्रकृतिः; M1. 7 आत्मनि (for प्रकृतौ). Bo Dn4 D2. 8. 6. 8 स्थिरः (for स्थितः). — ^e) V1 Ds अव्रोहाद्; Ds. 7 T1 G1. 2 अदेः;

आ देहादप्रमादाच्च देहान्ताद्विप्रमुच्यते ॥ २१
 हेतुयुक्तः सदोत्सर्गो भूतानां प्रलयस्तथा ।
 परप्रत्ययसर्गे तु नियतं नातिवर्तते ॥ २२
 भवान्तप्रभवप्रज्ञा आसते ये विपर्ययम् ।
 धृत्या देहान्धारयन्तो बुद्धिसंक्षिप्तमानसाः ।
 स्थानेभ्यो ध्वंसमानाश्च सूक्ष्मत्वाच्चानुपासते ॥ २३

C. 12. 7956
 B. 12. 217. 24
 K. 12. 219. 31

Gs अदा' (for आ दे'). K1. 2 अप्रमादाच्च; D6 आप्रमादाच्च (for अप्रमा'). — ^e) D7 T G1-3. 6 M5. 6 देहांते (for देहान्ताद्). Ds देहांतावद्रिमुच्यते (sic).

22 M5. 6 om. 22. — ^a) Ks Dn1 D2. 3. 6. 8 सदा सर्गो; V1 B6. 7. 8 (marg. as in text) Ds1 D4 Cp सदोत्सर्गो; G1 सदोत्सर्गो (for सदो'). ☞ Cn: हेतुमूलाज्ञानं तदनाज्ञात् । Cp: सदोत्सर्गे दैनंदिनप्रलये । ☞ — ^b) B6. 8 (marg. as in text) प्रलयात्; B1 damaged; Ds2 T2 G1. 2 M1. 7 प्रलयश्च; D7. 8 प्रलयं (for प्रलयश्च). Das. a4 तदा (for तथा). — ^e) B6. 9 Das. a4 -प्रलय- (for -प्रलय-). Gs -संसर्गः (for -सर्गे तु). ☞ Cn: परप्रत्ययसर्गे शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारोदये ॥ Cv: परमात्मज्ञानोदये । ☞ — ^d) K7 V1 Bo. 6 Das Dn1. n4 Ds D4. 9 M1. 7 नियतिर; B7-9 Da4 D6 नियतिः; D7 T1 G1. 2 नियमश्च; T2 G3. 6 'तश्च' (for 'तं'). K1 (sup. lin. as in text) Ds1. s2 (by corr. as in text) नातिवर्तते; Ks नातु'; Ds वानु'; T2 M7 चाति'; G1-3. 6 च वि' (for नाति').

23 ^a) K1 भवंतु; K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1 Ds1 Ds-6. 8. 9 Ca. n. p. 8 भावांतः; Dn4 Ds2 भावांतः; Ds स्वभावांतः (hypermetric); Ds (by corr.) स्वभावात् (for भवान्तः). Ks. 7 Dn4 D4. 6. 9 -प्रभवा; V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Ds Ds -प्रभवा; Bo Da4 -प्रभवः; G1 (by corr.) -प्रभवान् (for -प्रभव-). V1 Bo. 6-8 Das. a4 Ds -प्रज्ञा (for -प्रज्ञा). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 एवं तत्प्र (M7 देहांतप्र) भवां प्रज्ञाम्. ☞ Ca. s: भावान्तेति । भावानां सुखदुःखादीनामन्ते विनाशे ॥ Cn: भावानां महदादीनां अन्तप्रभवयोर्नाशोदययोरेव प्रज्ञा बुद्धिर्धैर्याम् । ☞ — ^b) K1. 2 आसते. Ks यो; K7 lacuna (for ये). Ks M5. 6 विपर्यये; Ds 'र्ययः; Ca. s: [s]विपर्ययं (gloss: मिथ्याज्ञानविरोधिर्न तत्त्वज्ञानम्) (for विपर्ययम्). — ^e) G2 धृत्या; G3. 6 धृत्यान् (for धृत्या). Ks D7 T G1-3. 6 M5. 6 देहं (for देहान्). ☞ Cn: धृत्या आसनाद्यप्रच्युत्या । ☞ — ^d) D7 T1 G1-3. 6 -संक्षिप्त- (for -संक्षिप्त-). Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 6-8 T

C 12. 7866
B. 12. 217. 25
K 12. 219 32

यथागमं च तत्सर्वं बुद्ध्या तन्नैव बुध्यते ।
देहान्तं कश्चिदन्वास्ते भावितात्मा निराश्रयः ।
युक्तो धारणया कश्चित्सत्तां केचिदुपासते ॥ २४
अभ्यस्यन्ति परं देवं विद्युत्संशब्दिताक्षरम् ।
अन्तकाले ह्युपासन्नास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ २५
सर्व एते महात्मानो गच्छन्ति परमां गतिम् ।

G1-3.6 M1. 5-7 चेतसः (for -मानसाः). — °) Bo. 6-9
Da4 Dn4 Ds D2. 3. 5. 6 Cs हसमानाश्च (for ध्वंस°).
* Cn: ध्वंसमानाः च्युताः त्यक्ताश्चमयकोशाः ॥ Cs: हस-
माना निष्कामान्तः । * — °) K2. 6 नातुपासते; Ds2
तसु; D7 T G1-3.6 M1. 5-7 तदु° (for तातु°).

24 °) B9 यथाकामं; D7 गतश्च; G1. 3 गतं (for
गमं). K6 गतश्च; Bo. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Ds2
D2. 3. 6 मत्वा वै; B6. 9 Dn1. n4 Ds1 Ds. 8 Cpp गत्वा वै
(for तत्सर्वं). — °) D5 बुध्यं; M7 बुद्ध्या (for बुद्ध्या).
K4 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3 तन्नैव; K6 ते नैव; D6
तं नैव; D7 T1 G1-3.6 तन्नाव (for तन्नैव). M7
बुध्यति. — °) D2. 5 देहान्ते. — °) K7 Dn4 भावितात्म-
(for तात्मा). K4. 6 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds1 D2.
3. 6. 8 Cp निराश्रयं; D7 ह्यथाश्रयः; T1 G1-3.6 ह्यथाश्रयः
(for निराश्रयः). * Cp: निराश्रय इति पाठे कामार्था-
द्यानाश्रयः । * — D7 T G1-3.6 om. 24°. — °) K6
युक्त्या; V1 Dn1. n4 Ds D2. 3 युक्तं; D6 युक्त (for
युक्तो). K6 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 सम्यक् (for कश्चित्).
— °) K1 सुतां; K4 Bo Da3. a4 M1 सतां; K6 संतः;
V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3 Cp
सतः; D6 ततः; D5 अतः; T2 सत्तां (for सत्तां).
V1 Bo. 6-9 Da4 Ds D6 कश्चिद् (for केचिद्). * Cp:
सत इति पाठे सजातत्वात्सदमिन्नतया सर्वे पदार्थाः सन्त
एवेति परिणाममतमवलम्ब्योपासत इत्यर्थः । *

25 °) B6-9 अभ्यस्यन्ति; Dn4 क्रोधस्यन्ति (sic); D6
अभ्यमेह (sic); T2 अभ्यसन्ति; G2 स्यन्ति; G3. 6 अभि-
स्यन्ति; M1. 7 अभ्यसन्ति (for स्यन्ति). V1 Bo. 7. 8 Ds. 4
G2 परे; B6 परो; D4 पदं; D7 T G1 M5. 6 [अ]परे
(for परं). B6. 8 (marg. as in text). 9 देहं; B7
चैव; D7 T1 G1. 3 चैवं; M5. 6 वेदं (for देवं). — °)
K7 Ds D7 T G1. 3 M1. 5-7 विद्या; D9 विद्यात् (for
विद्युत्). G3. 6 विद्यया शब्दिताक्षर्यं. — °) D8 अत्र
(for अन्तः). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 3. 5. 6. 8 ह्युपासते; K7 D4 M6 संतः; D7 T G1-3. 6
M1. 7 [s]व्युपासन्तस् (D7 G1 तं; G2 ते; G3. 6 त);
M5 ह्युपासन्तस् (for सन्नास). — °) K6. 7 D4. 9

सूक्ष्मं विशेषणं तेषामवेक्षेच्छास्त्रचक्षुषा ॥ २६
देहं तु परमं विद्याद्विमुक्तमपरिश्रमम् ।
अन्तरिक्षादन्यतरं धारणासक्तमानसम् ॥ २७
मर्त्यलोकाद्विमुच्यन्ते विद्यासंयुक्तमानसाः ।
ब्रह्मभूता विरजसस्ततो यान्ति परां गतिम् ॥ २८
कषायवर्जितं ज्ञानं येषामुत्पद्यतेऽचलम् ।

कलमषाः (for -किल्बिषाः).

26 °) B7 एव (for एते). — V1 reads 26°-28°
on marg. — °) K7 D4. 9 सूक्ष्मं (for सूक्ष्मं). — °)
K6 corrupt; K7 अवेक्षे; Da3 अवेक्षेत्; D6 अवेक्ष्यं
(for क्षेत्र°).

27 V1 reads 27 on marg. 7^{ab} is damaged in B7.
— °) Ś1 K1. 2. 4 वेद्यं तु; Dn1. n4 Cn देहान्तं; M5. 7
देहे तु (for देहं तु). D7 T G1-3.6 Cp चरमं (for
प°). T2 विद्याद् (for विद्याद्). * Cn: देहान्तं
अव्यक्तकलाधिष्ठानम् । देहं तु इति पाठे अव्यक्तमेव ॥ Cp:
देहं...विमुक्तं जीवन्मुक्तम् । * * Cp: चरमं चरमकाल-
भवम् । । परममिति पाठे साधकतमम् । * — °)
Ds1 विरक्तम् (for विमुक्तम्). B3 (marg. as in text). 9
Da3. a4 D5 विपरिश्रमात्. — °) K7 Bo. 6-9 Da1
अन्तरिक्षाद् (for रिक्षाद्). Ś1 K1. 2. 4 अन्यतरं (for
तरं). * Ca: अन्तरिक्षादन्यतरम्, आकाशवदवस्थितम् ॥
Cn: अन्तरिक्षं हार्दिकाशः । तमारभ्यान्यतरं ईशं सूत्रात्मानं
वा । * — °) V1 -मानसः; D7 T G1-3.6 M1. 5-7
-चेतसः (M6 सा; M7 सं) (for -मानसम्).

28 V1 reads 28 on marg. — °) K6. 7 V1 Bo.
6-9 Dn1. n4 Ds D2-9 T1 G1-3.6 M6. 7 संसक्तः; Da4
-संसक्तः; T2 संसिक्त (for संयुक्त). V1 Bo. 6-9 Da3.
a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 G1 -चेतसः (Dn1 सं; G1 सा)
(for -मानसाः). — °) Ds D7 T G1-3.6 ते यान्ति
परमां गतिं. — After 28, V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1.
n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T G3. 6 M1. 5-7 Ca. n. p. 8 ins. :

610* एवमेकायनं धर्ममाहुर्वेदविदो जनाः ।

यथाज्ञानमुपासन्तः सर्वे यान्ति परां गतिम् ।

[(L. 1) G3. 6 एकान्तिकं (for एकायनं). D6 T1 एकमे-
वायनं धर्मम् (for the prior half). T G3. 6 M1. 5-7
धर्मविदो (for वेद°). * Cp: एकायनम्, अपुनरावर्तकम् । *
— (L. 2) B3 (marg.) उपासन्ता; Da4 संते (for
सन्तः).]

ते यान्ति परमाल्लोकान्विशुध्यन्तो यथाबलम् ॥ २९
 भगवन्तमजं दिव्यं विष्णुमव्यक्तसंज्ञितम् ।
 भावेन यान्ति शुद्धा ये ज्ञानतृप्ता निराशिषः ॥ ३०
 ज्ञात्वात्मस्थं हरिं चैव निवर्तन्ते न तेऽव्ययाः ।
 प्राप्य तत्परमं स्थानं मोदन्तेऽक्षरमव्ययम् ॥ ३१
 एतावदेतद्विज्ञानमेतदस्ति च नास्ति च ।
 तृष्णाबद्धं जगत्सर्वं चक्रवत्परिवर्तते ॥ ३२
 विसतन्तुर्यथैवायमन्तस्थः सर्वतो विसे ।

तृष्णातन्तुरनाद्यन्तस्तथा देहगतः सदा ॥ ३३
 सूच्या सूत्रं यथा वस्त्रे संसारयति वायकः ।
 तद्वत्संसारसूत्रं हि तृष्णासूच्या निबध्यते ॥ ३४
 विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम् ।
 यो यथावद्विजानाति स वितृष्णो विमुच्यते ॥ ३५
 प्रकाशं भगवानेतद्विपरिणारायणोऽमृतम् ।
 भूतानामनुकम्पार्थं जगाद जगतो हितम् ॥ ३६

G. 12. 7880
 B. 12. 217. 38
 K. 12. 219. 46

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

29 ^a) Gs. 6 कर्षायवर्जितज्ञानं. — ^b) T₁ एषाम् (for
 येषाम्). Ks. 7 V₁ B₆ (marg.). 8 Da₃. a₄ D₄. 7. 9 T
 G₁-3. 6 M₁. 5-7 [5]मलं (for सचलम्). — ^c) Ks. 7 B₆
 D₅ यांति तेषि (hypermetric); D₄. 9 यांति ते (by
 transp.). K₄ V₁ B₆-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-4. 6-8 T
 G₁-3. 6 M₁ 5-7 यांति तेषि (B₃ Da₃. a₄ तेषि यांति)
 पराल्लोकान्. — ^d) K₁ V₁ विशुध्यन्ते; K₄ Dn₁. n₄ Ds
 D₂. 8. 5. 6. 8 विमुच्यन्ते (K₄ 'तो) (for विशुध्यन्तो). B₆.
 6-9 (B₆. 8 marg. as in text) Cpp -फलं (for -बलम्).

30 ^a) D₁ T₁ G₁-3. 6 इमं (for अजं). Ks. 7 D₄
 5. 9 transp दिव्यं and विष्णुम्. M₁. 7 अव्यय (for
 अव्यक्त-). Ś₁ K₁. 2. 4 D₅ -संज्ञकं (for -संज्ञितम्).
 — ^c) Ś₁ K₁. 2 तृप्ता ये; K₆ D₅ सिद्धा ये; K₇ D₄. 9
 तृष्णांते; D₅ ते शुद्धा (for शुद्धा ये).

31 ^a) D₁ [आ]त्मानं (for [आ]त्मस्थं). D₁ T G₁-3. 6
 M₁. 5-7 परं (for हरिं). K₇ D₄. 9 देवं (for चैव).
 — ^b) Ks. 7 V₁ B₆. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T
 G₁-3. 6 Cs न निवर्तन्ति ते (D₅ ये) व्ययाः (K₇ D₄. 5. 9
 'यात्). — ^c) Ś₁ K₁. 2 ते (for तत्). — ^d) B₆
 ब्रह्मम् (sic) (for सक्षरम्).

32 ^a) K₇ D₅ M₇ एव (for एतद्). — ^b) V₁ D₄.
 5. 9 transp. च and न. ☞ Ca: अस्ति सत्तया निरु-
 च्यते । एतदेव च नास्ति अन्यस्यावृत्तिमुखेन अस्थूलमन-
 ग्वित्यादिना वेदान्तेषुच्यते ॥ Cn: अस्ति च नास्ति चेत्यनि-
 र्वचनीयमित्युक्तम् ॥ Cs (also Ca): ईश्वरानुगृहीतानामस्ति
 ततोऽन्येषां नास्ति । ☞ — ^c) K₇ D₅ -वशं; D₅ T₂
 M₇ -बद्धं (for -बद्धं).

33 ^a) K₄. 7 Da₃. a₄ D₅ D₄. 9 विशः; B₆ विष-
 (for विस-). — ^b) K₇ D₄. 9 अंततः (for अन्तस्थः). D₇

T G₁-3. 6 M₁. 5-7 संततो (D₇ G₁. 2 'ते) (for सर्वतो).
 K₇ V₁ Da₄ D₄. 5. 9 वि (Da₄ बि) श्रेत्; B₆ Da₃ बिसे
 (for बिसे). — ^c) K₆ अनाद्योयं (for अनाद्यन्तस्).
 — ^d) T₂ तदा (for तथा).

34 ^a) K₇ D₄. 9 सूच्या; G₂ सूर्या (for सूच्या).
 G₁ सूच्यं (for सूत्रं). Dn₁ बद्धं. — ^b) K₇ संचार-
 यति. B₆ वायकः; B₉ सायकः; T₂ यावकः; G₂
 वाचकः (for वायकः). — ^c) Ks. 7 D₄. 5. 9 च (for हि).
 K₁ तत्सर्वं सारसूत्रं हि. — ^d) K₇ शोच्या; D₄. 9
 -शूच्या (for -सूच्या). K₇ निबध्यते; M₇ (sup. line.)
 [अ]नया नयेत् (for निबध्यते). — After 34, Kumbh.
 ed. ins.:

611* इतस्ततः समाहृत्य रूपं निर्वर्तयिष्यति ।

35 ^a) D₅ प्रकृतिश्च (for 'कृति). — ^c) Dn₄ विजा-
 नीयात् (for 'नाति). — ^d) Ś₁ K₁. 2. 6. 7 D₄. 9 वितृष्णो
 (for 'तृष्णो). D₄ om. from विमुच्यते up to जगतो
 (in 36^d).

36 D₄ om. up to जगतो (cf. v. l. 35). — ^a) D₅
 प्रकाशो (for 'शं). K₇ एतम् (for एतद्). B₆. 7. 8
 (marg. as in text). 9 Da₃ प्रकाशकं तु भूतानां. — ^b)
 B₆. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da₃ विष्णुर (for ऋषिर्).
 — ^c) D₅ D₅ T G₁-3. 6 M₅-7 अनुकंपायै (for 'कम्पार्थं).
 D₇ भूतानुकंपायै तच्च. — ^d) Da₄ परमो (for जगतो).
 B₆ Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₂-4. 5. 8 गतिः (for हितम्).

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ B₆.
 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-4. 6-9 G₁. 2. 6 M₁. 5-7
 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ B₆. 6-8
 Da₃. a₄ Dn₁ Ds D₂-6. 9 बाष्पेयाध्यात्मं समाप्तं; B₆

२११

युधिष्ठिर उवाच ।

केन वृत्तेन वृत्तज्ञो जनको मिथिलाधिपः ।

जगाम मोक्षं धर्मज्ञो भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

येन वृत्तेन वृत्तज्ञः स जगाम महत्सुखम् ॥ २

जनको जनदेवस्तु मिथिलायां जनाधिपः ।

वाष्णेयाध्यात्मे; Dr T1 G1.2 सुसुक्ष्म (G2 'क्षो') पदेशः (Dr G1 adding वाष्णेयाध्यात्मं समाप्तं [G1 'सः']); Ds वाष्णेयाध्यात्मोऽध्यायः संपूर्णमस्तु; T2 सुक्त्युपदेशः; Gs वाष्णेयाध्यायः समाप्तः । वाष्णेयाध्यात्मः समाप्तः; Gs अन्यापदेशः । वाष्णेयाध्यायः समाप्तः; M1.7 वितृष्णा- (M1 'ष्ण') सुक्त्युपदेशः । वाष्णेयाध्यात्मं समाप्तः; Ms. 8 वाष्णेयाध्यात्मे तत्त्वचतुष्टयवेदनं । समाप्तं च वाष्णेयाध्यात्मं. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 Dn4 43; Dn1 Dr T1 G1.2.6 Ms 44; Ds. 3 45; Gs 58; M1. 8 42. — Sloka no.: Da4 Dn4 Ds 39; Dn1 40; Ds 45.

211

12. 211-212 are substantially the same as the Nārada-Saṇḍana dialogue given in the Bṛhannāradiya Purāṇa, adhy. 45, st. 5-87. The variants from the Purāṇa are listed in Appendix II (No. 2).

1 Ds om. the ref. — ^a) V1 Bo. 8-8 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 M1. 5-7 वृत्तज्ञ (for 'ज्ञो'). — K1 om. (hapl.) 1^{bc}. — ^b) K1 मिथिलाधिपः; Ds Ds G1 'लापतिः; Gs 'लापकः (for 'लाधिपः). — G1 om. (hapl.) 1^a-3^b. — ^c) Ms मोक्ष- (for मोक्षं). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Mr मोक्षज्ञो (for धर्मज्ञो). — ^d) K1 मानुषं; Dr T G2 3. 6 Ms-7 बुद्धिमान् (for मानुषान्).

2 G1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^e) Ks B9 Ds धर्मज्ञः (for वृत्तज्ञः). — ^f) V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Ca जगाम सु- (for स जगाम). Ks भोग- अनुत्सृज्य मानुषान् (= 1^d). ☞ Cp: सुखं मोक्षं, मोक्षस्य ब्रह्मसुखात्मकत्वात् । यो वै भूमा तत्सुखमिति श्रुतेः । ☞

3 G1 om. 3^{ab} (cf. v. l. 1). — ^a) Gs om.

और्ध्वदेहिकधर्माणामासीद्युक्तो विचिन्तने ॥ ३

तस्य स्म शतमाचार्या वसन्ति सततं गृहे ।

दर्शयन्तः पृथग्धर्मान्नानापापण्डवादिनः ॥ ४

स तेषां प्रेत्यभावे च प्रेत्यजातौ विनिश्चये ।

आगमस्थः स भूयिष्ठमात्मतत्त्वे न तुष्यति ॥ ५

तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः ।

परिधावन्महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामपि ॥ ६

(hapl.) जनको. ☞ Cn: जनकवंश्यः नाम्ना जनदेवः ॥ Cs: जनदेवनामा । ☞ — ^b) Ks G3. 8 जनाधिप. — ^c) Kr Da4 Da. 5. 7. 9 ऊर्ध्व- (for और्ध्व-). S1 K1. 2. 6 Ds -दैहिक- (for -देहिक-). S1 K1. 2. 4. 7 Dr -कर्माणाम् (for -धर्मा-). — ^d) Ds1 विचेतने; Ds विचिन्तनो (for विचिन्तने).

4 ^a) Ds शत. K4 आचार्ये. — ^d) K1. 2 -पापाण्ड- (for -पाषण्ड-). S1 K1 -वासनाः; K2. 4. 7 B9. 8 (both marg.) Das. 44 Da. 9 M1 Ca. np. Cp. sp -वासिनः; Ds Ds -वाचिनः; Cpp -वादिनः (as in text). Ks Dn1. n4 D2. 3. 8 नानाश्रमनिवासिनः. ☞ Ca. 8: पापण्डवासिनः पापण्डवानां वासना आच्छादकाः स्वस्मकाराः । वस आच्छादने वसु स्वस्मने धात्वोः । (Ca: यद्वा निःश्रेयसं प्रति विमुखत्वेन पापण्डवासनावन्तः । तथा च पञ्चशिखचार्याकथौद्धान्नाजालौ पूर्वपक्षकारिणो मन्यन्ते) ॥ Cn: पापण्डवासिन इति पाठे पापण्डान्वासयन्ति आच्छादयन्ति तिरस्कुर्वन्ति ते तथा । ☞

5 ^a) Ds1 Dr T G1-3. 6 Ms Cnp. Cs न तेषां; Ds एतेषां; Cpp स तेषां (as in text). K1 प्रेतिः; T2 पूर्व- (for प्रेत्य-). S1 K1. 2. 4 [s]पि; V1 Da Ms. 6 न (for च). — ^b) Da4 प्रेत- (for प्रेत्य-). K4 -जात्यौ; B9 -भावौ; Ds -जातौ (for -जातौ). Ks. 6. 7 B9-8 Da. 5. 9 T2 M1. 6. 7 च निश्चये; V1 विनिश्चयः; Dr T1 G1-3. 6 च निश्चयः (for विनिश्चये). — ^c) Ks Ds Mr आगमज्ञः (Ds 'मित्यः; Mr 'मस्यं); Kr Da. 9 शासनस्थः (for आगमस्थः). B9 (marg.). 9 स्म; Mr तु (for स). Ds G1. 2 भूयिष्ठा (Ds 'ष्ट'). — ^d) G1. 2 नारम- तत्त्वेन; Cnp. Cs आत्मतत्त्वेन (for 'देव न). M1. 7 Csp आत्मतत्त्वं न वक्ष्यति. ☞ Cs: आत्मतत्त्वं स्वरहस्यं । ☞

6 ^a) Das. 44 T1 G1-3. 6 अत्र; Ms ततः (for तत्र). K1 पञ्चशिखो; Ds1 'शिरो; Dr G1 'शिखा (for 'शिखो). Da om. from नाम up to तत्त्वज्ञा (in 7^b). — ^b)

सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये ।
 सुपर्यवसितार्थश्च निर्द्वन्द्वो नष्टसंशयः ॥ ७
 ऋषीणामाहुरेकं यं कामादवसितं नृषु ।
 शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्सु सुदुर्लभम् ॥ ८
 यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् ।
 स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् ॥ ९

K7 D6 कपिले (D6 'लो)यो; T1 कापिलेय. —^a) Dn4 समधावन; D7 G1.2 परिधाय (for 'धावन). V1 सर्वा (for कृत्वा). ☞ Cn: परिधावन एकत्र वासमकुर्वन्. ☞ —^a) B0 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अथ (for अपि). K6. 1 V1 B0-9 Da4 D5. 9 जगाम मिथिलाधिपं (B1 'प:).

7 D4 om. up to तत्त्वज्ञा (cf. v. l. 6). —^a) Cs स च (for सर्व-). ☞ Ca: सर्वसंन्यासाः — वेदसंन्यासाः, काम्यनिषिद्धसंन्यासाः, और्ध्वदैहिकव्यतिरिक्तकर्ममात्रसंन्यासा-श्चेति प्रकाराः । ☞ —^b) K1 तत्त्वे (for तत्त्व-). —^c) K2. 4. 7 B0 (marg. as in text) Ds D4. 9 G1. 2 अ (B0 Ds स्व; G1. 2 स) पर्यवसितार्थश्च; D7 सुपर्यवसितार्थं च.

8 ^a) T2 M1. 5-7 transp. आहुर् and एकं. D4 एकं*; D7 T1 G1-3. 6 आचार्य (for एकं यं). ☞ Cs: एकं प्रधानम् । ☞ —^b) D6 त्रिषु (for नृषु). D8 जितकामवृत्तं नृषु; Bom. ed. यं कामानावृत्तं नृषु. ☞ Ca: कामादवसितं त्यक्तकाममित्यर्थः ॥ Cn: कामादवसितमिति पाठे यद्वच्छया स्थितम् ॥ Cs: कामात्वेच्छया नृष्ववसितं मनुष्येषुषितम् । ☞ —^c) G8 इच्छन्तम् (for अत्यन्तम्). —^d) K2. 6 Das Dn1. n4 Ds D2. 7. 8 T G1. 2. 6 M5-7 अन्वि (K6 'नि)च्छन्तं; B9 अनिच्छन्स; G8 अन्विष्यन्तं; M1 'च्छन्तः (for 'च्छन्स).

9 ^a) Da4 यमाहुः (for यमाहुः). Dn4 कपिला; D5 M1 कपिलं. —^b) Da4 Dn1 D4. 9 परमर्षि-; G1 'मेष्टि (for 'मर्षि). —^c) B9 स एव; D7 T G1-3. 6 M7 समेत्य; M5. 6 स एव (for स मन्ये). Kr D4. 9 [s]नेन (for तेन). D5 समं त्वेन शरीरेण. —^d) K7 D4. 9 नः; M1. 6 वा (for हि). D7 T G1-3. 6 M5 (sup. lin. as in text) विस्मापयि (D7 'य)तवान्स्वयं.

10 ^a) B9 G1 आसुरैः; T1 'रा (for 'रे:). —^b) D4. 9 आसुर (for आसुर). S1 K1. 2 जीवितं (for जीविनम्). —^c) K6. 1 B0. 1 D4. 9 पञ्चश्रोतसि. ☞ Ca. 8: पञ्चश्रोतसि पञ्चनदीसंज्ञे संगमे ॥ Cn: पञ्चश्रो-तांसि विषयकेदारप्रणालिका यस्य तस्मिन्मनसि । Cp. 8: यद्वा अपाने प्राणं, प्राणं मनसि, मनो बुद्धौ, बुद्धिश्च प्रकृतौ, प्रकृ-तिश्च पुरुषे ॥ Cp: संत्राणलक्षणत्वात् सत्रम् । ☞ —^d)

आसुरैः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् ।
 पञ्चश्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् ॥ १०
 तं समासीनमागम्य मण्डलं कापिलं महत् ।
 पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं निबोधयत् ॥ ११
 इष्टिसन्नेन संसिद्धो भूयश्च तपसा मुनिः ।
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः ॥ १२

C. 12. 7893
B. 12. 218. 13
K. 12. 220. 13

K6. 1 Dn4 D7 T G1-3. 6 M5. 6 सहस्रिकं (for 'स्रिकम्).

11 ^a) K6 D5 M5. 6 समासीनं समागम्य (M5. 6 'मभ्येत्य); Kr D4. 9 समासीनं समागम्य; B0. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यत्र चा (Da4 D2. 8 वा)सीन-मागम्य. —^b) K6 B0. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-7 transp. मण्डलं and का (Das. a4 Ds1 D5 क)पिलं. D8 कपिलशिष्यमण्डलं. —K6 Dn1. n4 Ds Cal. Kumbh. ed. ins. after 11^{ab}: B9 D6 after 15; Das after 18: Da4 (cf. v. l. 18) after 12. 209. 15; Ds Ca after 19:

612* पञ्चश्रोतसि निष्णातः पञ्चाग्नविशारदः ।

पञ्चज्ञः पञ्चकूपपञ्चगुणः पञ्चाशिक्षः स्मृतः ।

[(L. 1) Dn4 श्रोतसि; Ds1 D6 श्रोतसि. B1 पञ्चशिक्षे विनिष्णातः (for the prior half). Ds2 Dn4 विशारद. —(L. 2) Ca पञ्चकूपः पञ्चगुणः (for the prior half). D3 स्मृताः; D5 कृतः.]

— After 612*, Das. a4 read 13^{ab} (Da4 for the first time, repeating it in its proper place).

—^c) ☞ Cn: पुरुषा अन्नमयादयः पञ्च अवसन्नतया बाधि-ततया तिष्ठन्त्यस्मिन्निति पुरुषावस्थम् ॥ Cp: पुरुषावस्थं पुरुषे अवस्था अवस्थितिर्यस्य मण्डलस्य । पुरुषाच्च परं किंचित्सा काष्ठा (Kāṭha Up. I. 3. 11) इति श्रुतेः । ☞ —^d) Kr Das. a4 पुरुषार्थः; D8 परमार्थं (for 'मार्थ). S1 K1. 2. 4 D4. 9 निबोध तं (D9 तत्); K6 D5. 1 T G1-3. 6 M1. 5-7 अबोधयत्; V1 B0. 6-9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cap: न्यवेदयत्; B3 (marg.) Das Cpp बुबोध तत् (for निबोधयत्). ☞ Ca: कपिलं कपिलप्रणीतं ज्ञानं मण्डलं तेजोमण्डलधारितया पुरुषाकृत्या.... बोधयामास । ☞

12 ^a) K1 इष्टि-; K6. 1 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1. 7 Cn इष्ट-; D7 T G1-3. 6 M5. 6 Kumbh. ed. इष्टा (for इष्टि-). K6 पुत्रेण (for सन्नेन). K6 Dn1 संपृष्टो; B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn4 Ds D2. 3. 6. 8 संयुक्तो (for संसिद्धो). ☞ Cn: इष्टसन्नेन आत्म-यज्ञेन । द्वेता तृतीया अध्ययनेन वसतीतिवत् । संपृष्टः सम्भ-वपृष्टः प्रभो यस्य संपृष्टः, आत्मज्ञानार्थं कृतप्रश्न इत्यर्थः । ☞

C. 12. 7694
B. 12. 218. 14
K. 12. 220. 14

यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते ।
आसुरिर्मण्डले तस्मिन्प्रतिपेदे तदव्ययम् ॥ १३
तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः ।
ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत्कुटुम्बिनी ॥ १४
तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ ।
ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिं च नैष्ठिकीम् ॥ १५

—^a) Ms भूयांश्च. Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4
Ds2 D2. 3. 5-7 T G1-3. 6 M1. 5. 6 [आ]सुरिः; Ds [आ]-
सुरीः; M1 [आ]सुरीं (for मुनिः). —^c) Ks D1
व्यक्तं; K1 व्यक्तिर् (for व्यक्तिः). ☞ Cs: व्यक्ति विवे-
कदर्शनमिति यावत् । ☞ —^d) Bo. 6-9 Das. a1 Ds Ds. 6
Cpp देह- (for देव-). Dn4 -दर्शनः; Ds. 7 T G1-3. 6
Ms. 6 -दर्शनात् (for -दर्शनः). B3 (marg.) बुबुधे तेन
बोधितः. ☞ Cp (reading अदेहदर्शनः): अदेहदर्शन-
असंहतात्मज्ञानवान् । अथ वा आदौ देहदर्शने तपसा भूयो
बुबुधे । ☞

13 B7 reads 13^{ab} after 18. Das a1 read 13^{ab}
(Das for the first time) after 612*. —^a) D1
तत् (for यत्). ☞ Cs: एकमवृत्तिविषयम्, अद्वयमवि-
कारम् । ☞ —^b) B6 (marg. as in text) नानाकारं
(for 'रूपं'). — B7 ins. after 13^{ab} (which follows
18): Das ins. after 13^{ab}: Das Ca after the
second occurrence of 13^{ab} following 612*:

613* तन्मे ब्रूहि द्विजश्रेष्ठ त्वं हि वेत्तास्य तत्त्वतः ।
एवं पृष्टः पञ्चशिखः संप्रहृष्टतनूरुहः ।

[B7 om. line 2.];

while Kumbh. ed. ins. after 13^{ab}:

614* बोधायनपरान्विप्रानृषिभावमुपागतः ।

— V1 reads 13^a-14^b on marg. —^a) K1 आसुरिः;
Ks. 7 Dn4 आसुरि- (K1 'री-); B6 Das. a1 Ca. 7
आसुरेद (Bo 'रेर- (for 'रिर्-). ☞ Cp: मण्डले
शास्त्रे । ☞ —^d) K1. 2. 4 D2. 3 तम् (for तद्).

14 V1 reads 14^{ab} on marg. 14^{ab} is partly
damaged in B7. —^a) K4 Das Ds1 पंचशिखः. —^b)
S1 Ks मानुष्यः; K1. 4 V1 Bo. 6. 8. 9 Das. a1 D2. 5. 8
'स्याः; K1 Dn4 D4. 9 'षीः; D1 T1 G1 मनुष्यो; G2
मानुषो; Gs. 6 Ms. 6 मनुष्य- (for मानुष्या). D1 T
G1. 3 M1. 5-7 पयसा (for पयसा). K1 D4. 7 T G1-3. 6
M1. 5-7 भृतः; Ds भृतः (for भृतः). —^c) V1 Bo
Ds1 कापिली; Ds2 Ds. 3 कापिला (for क'). —^d)

एतन्मे भगवानाह कापिलेयाय संभवम् ।
तस्य तत्कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम् ॥ १६
सामान्यं कपिलो ज्ञात्वा धर्मज्ञानामनुत्तमम् ।
उपेत्य शतमाचार्यान्मोहयामास हेतुभिः ॥ १७
जनकस्त्वभिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् ।
उत्सृज्य शतमाचार्यान्पृष्टतोऽनुजगाम तम् ॥ १८

M1. 5. 6 कुटुम्बिनी.

15^b) K4 स्त्रियः; D1 (41-3. 6 विष्णुः (for स्त्रियाः).
K2. 4 V1 B6. 8. 9 Das. a1 स्त्र (for स). —^c) S1
K1. 2. 4 यतः (for ततः). Ds1 om. स. —^d) Ks वृद्धिं
(for बुद्धिं). — After 15, B6 Ds ins. 612*.

16^a) K1 G2 एतं मे; T2 तमेव (for एतन्मे).
☞ Ca. n. p. s: भगवान् मार्कण्डेयः सनत्कुमारो वा । ☞
—^b) Ks. 7 V1 Bo. 6 (marg. as in text) 7-9 Das
Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 M1. 5-7 Cap. Cpp. Cs कापिले-
यस्य; D1 T G3. 6 'यः स्व-; G1. 2 'यस्व- (for 'याय).
☞ Ca. p: कापिलेयायेति पृष्टयर्थे चतुर्थी । ☞ —^d) Ds
सर्वसत्त्वम् (for 'वित्त्वम्). D1 T G1-3. 6 च भारत;
M1 अनुस्सरन् (for 'त्तमम्).

17^a) K1 स सामान्यं; B6 (orig.) सामान्यं; B6
(marg.) सुमहन् (for सामान्यं). Ks. 7 V1 Bo. 6-9
Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-3 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cp जनकं
(K1 V1 B6 [marg.] D4. 9 Cp 'को) (for कपिलो).
S1 K1. 2. 4 भूत्वा (for ज्ञात्वा). ☞ Cn: सामान्यं
सर्वेणाचार्येषु समबुद्धिम् । ☞ —^b) T2 G2 धर्मज्ञानम्
(for 'ज्ञानम्). S1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a1
Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 धर्म- (S1 K1. 2. 7 Ds1 D4. 9 सर्व-)
ज्ञो ज्ञानमुत्तमं; M1. 7 धर्मं जि (M1 'र्मजि) ज्ञासुर् (M1
'सु) उत्तमं. —^c) B7 Das उत्पत्य (for उपेत्य). Ds
स तम् (for शतम्). Cpp उत्पत्यस्वरया गत्वा. — After
17, Kumbh. ed. ins.:

615* निराकरिष्णुस्तान्सर्वांस्तेषां हेतुगुणान्बहून् ।

श्रावयामास मतिमान्मुनिः पञ्चशिखो नृप ।

18^a) K7 जगतस् (for जनकस्). Das त्वनु-
(for त्वभिः). K1 D4. 9 -संबद्धः; Ds -संयुक्तं (for
-संरक्तः). —^b) T2 कापिलेयस्य (for 'लेयानु-). Ks
-दर्शने; K1 D4 -ज्ञासनात् (for -दर्शनात्). —^c)
Ds उत्सर्ज्य (for उत्सृज्य). —^d) T2 तु (for तम्).
— B7 reads, after 18, 13^{ab} followed by 613*.
Das ins. after 18, 612*, followed by 13^{ab}, and

तस्मै परमकल्याय प्रणताय च धर्मतः ।
 अब्रवीत्परमं मोक्षं यत्तत्सांख्यं विधीयते ॥ १९
 जातिनिर्वेदमुक्त्वा हि कर्मनिर्वेदमब्रवीत् ।
 कर्मनिर्वेदमुक्त्वा च सर्वनिर्वेदमब्रवीत् ॥ २०
 यदर्थं कर्मसंसर्गः कर्मणां च फलोदयः ।
 तदनाश्वासिकं मोक्षं विनाशि चलमधुवम् ॥ २१
 दृश्यमाने विनाशे च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके ।
 आगमात्परमस्तीति ब्रुवन्नपि पराजितः ॥ २२

thereafter ins. 613*; Da₁ reads after 18, 12. 209. 11-15 followed by 612*, the second occurrence of 13^{ab} and then 613*.

19 ^a) K₆ Bo. 6 (marg. as in text). 7-9 Dn₁ Ds Ds. 6 कल्याणं (for कल्याय). ✽ Ca: परमकल्याय दृष्टाय ॥ Cn: समर्थाय । ✽ — ^b) K₇ D₁. 9 प्रवर्णाय; B₉ D₃. a₁ प्रयताय (for प्रण). — ^c) D₈ परमो (for 'मं'). — ^d) D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 यतः (for यत्तत्). K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 D₃. a₁ Dn₁ n₄ Ds D₂. 8. 6. 8 Cn सांख्ये (for सांख्यं). K₄ B₆ Dn₁. n₄ D₂. 8. 6 [5]भि- (for वि-). ✽ Cn (reading सांख्ये): उपनिषत्काण्डे । विधीयते अपूर्वतया ज्ञाप्यते, न तु युक्त्या उच्चीयते । ✽ — After 19, Ds Ca ins. 612*.

20 ^a) D₄ ज्ञातिः; D₅ याति- (for जाति-). K₆ तु; V₁ Bo. 6-9 D₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 6 स (for हि). D₈ वैराग्यजननकत्वा स (sio). — ^b) V₁ उक्तवान् (for अब्रवीत्). — B₉ D₅ G₂. 6 om. (hapl.) 20^d. — ^c) K₇ V₁ D₄. 7. 9 T₁ G₁. 8 M₇ हि; Da₁ D₅ स; M₁ [अ]थ (for च).

21 ^a) K₁. 7 D₄. 9 G₃. 6 M₁. 5 (sup. lin. as in text). 6. 7 सर्व-; K₁ V₁ B₆-9 Dn₁. n₄ D₂. 8. 6. 8 धर्म- (for कर्म-). K₁ -संसर्गाः; G₃ M₇ -संसर्ग. — ^b) Da₄ कर्मणा. — ^c) K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 D₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂-8. 6. 9 M₁ तम् (for तद्). K₆ अनाश्वासिकं; Ds₁ D₅ 'श्वासितं; D₇ T G₁-3 M₁. 5-7 'श्वासकं (for 'श्वासिकं). K₄. 6 Bo. 6-9 D₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 6. 8 M₁. 5-7 Ca मोहं; K₇ V₁ D₄. 9 देहं; D₇ T G₁-3. 6 मोहो (for मोक्षं). ✽ Cn: तं मोहमब्रवीदिति पूर्वोक्तान्वयः । ✽ — ^d) D₇ G₁ विनाशी. Da₄ अब्रुवन् (for अधुवम्). T₁ विनाशी च मलधुवम्.

22 ^a) M₁. 7 हि (for च). — ^d) Ds₂ C₅ न हि;

अनात्मा ह्यात्मनो मृत्युः क्लेशो मृत्युर्जरामयः ।
 आत्मानं मन्यते मोहात्तदसम्यक्परं मतम् ॥ २३
 अथ चेदेवमप्यस्ति यल्लोके नोपपद्यते ।
 अजरोऽयममृत्युश्च राजासौ मन्यते तथा ॥ २४
 अस्ति नास्तीति चाप्येतत्तस्मिन्नसति लक्षण्ये ।
 किमधिष्ठाय तद्ब्रूयाल्लोकयात्राविनिश्चयम् ॥ २५
 प्रत्यक्षं ह्येतयोर्मूलं कृतान्तैति ह्ययोरपि ।
 प्रत्यक्षो ह्यागमोऽभिन्नः कृतान्तो वा न किञ्चन ॥ २६

C. 12. 7907
B. 11. 218. 27
K. 12. 220. 28

M₇ अति- (for अपि). M₆ C_v ब्रुवन्त्यदपराजितः. ✽ C₅: न हि पराजितः साधु पश्यतीत्यर्थः । ✽

23 ^a) M₁ ह्यात्मना (for 'नो'). K₆ बंधुः; D₇ T₁ M₁. 7 क्लेशं; T₂ क्लेशो; G₁. 2 क्लेश-; G₃. 6 क्लेश्यो; M₅. 6 मृत्युं (for मृत्युः). — ^b) K₆ Dn₁ Ds मृत्यु- (for मृत्युर). Bo. 6. 8 (marg. as in text) D₃. a₁ Ds Cp (C_{pp} as in text) अना(D₃ 'था)मयः (for जरा'). D₇ T G₁-3. 6 M₁. 7 जन्ममृत्युजरामयं (T₂ G₃. 6 'यः); M₅. 6 क्लेशजन्मजरामयं. ✽ Cp (reading अनामयो): अनामयो महाव्याधिः । पञ्चमर्थे बहुव्रीहिः । पाठान्तरे, जरा वयोहानिः, आमयो रोगः । ✽ — ^d) C_{pp} असम्यक्तरम्.

24 ^a) K₇ D₉ अन्यम्; D₇ T₁ दैवम्; G₁ देवम् (for एवम्). — ^b) K₆ लोको (for लोके). — ^d) D₃. 1 राजसौ; D₇ T G₁. 3. 6 M₁ रा(G₃ र)जसो; M₇ राजसे (for राजासौ). V₁ Bo. 6-9 D₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 6. 8 यथा (for तथा). ✽ Cn: यथा राज्ञोऽजर-त्वामरत्वाद्याशीरुपचार एवं दृष्टसुखे एव स्वर्गोपचारः । ✽

25 ^a) B₃ D₃. 4 M₁. 5. 7 वा (for च). M₁. 5 एवं; M₆ एव (for एतत्). — ^b) D₅ वसति (for असति). V₁ लक्षणं; B₆. 7. 8 (marg. as in text) Da₄ Cp लक्ष्यते (for लक्षणे). ✽ Cp: अस्ति नास्तीति लक्ष्यते । काका नेत्यर्थः । ✽ — ^c) T₁ G₁ कम् (for किम्). D₇ T G₁. 2 M₁. 5. 7 तु; G₃. 6 M₆ तं (for तद्). Da₄ भूयो; D₄. 9 भूयात् (for ब्रू'). — ^d) Bo. 8 D₃. a₁ Cp लोक-त्रय-; C_{pp} 'यात्रा- (as in text).

26 ^a) Ś₁ K₁. 2 एतयोर्; D₇ T₁ G₁. 2 हि तयोर् (for ह्येतयोर्). ✽ Ca: एतयोः अस्तिनास्तिपदयोः । ✽ — ^b) K₁. 2 कृततैति ह्ययोरपि; K₆ कृतो नैति द्वयोः; K₇ D₄. 9 कृततो हि द्वयोः; V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da₄ 'तो ह्येतयोरपि; D₇ T₁ G₁-3. 6 'तश्च तयोः; M₁. 5 दृष्टतैति ह्ययोः. — ^c) K₄. 6 B₃ D₃. a₁ Dn₁. n₄

C. 12. 7908
B. 12. 218. 28
K. 12. 220. 29

यत्र तत्रानुमानेऽस्ति कृतं भावयतेऽपि वा ।

अन्यो जीवः शरीरस्य नास्तिकानां मते स्मृतः ॥ २७

रेतो वटकणीकायां घृतपाकाधिवासनम् ।

जातिस्मृतिरयस्कान्तः सूर्यकान्तोऽम्बुभक्षणम् ॥ २८

Ds2 D2. 3. 5. 8 Ms (inf. lin.). 6 प्रत्यक्षेण; D1 T G1-3. 6 'क्षस्य; M1 'क्षं हि; Ms (orig.). 7 'क्षे हि (for 'क्षो हि). Bo. 7 [5] ध्यागमो (for द्या). —^d) D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 कश्चन (for किंचन).

27 *) Ś1 K1. 2. 4 Bo-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2 G1 M1 यत्र (for तत्र). D1 T G1-3. 6 अनुमानं (for 'माने). K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 M1. 5-7 [5] सिन्; D1 T G1-3. 6 वा (for 5 स्ति). —^b) Dn4 कृतौ; D1 T G1-3. 6 Ms. 6 कथं (for कृतं). K4 Bo Das Dn1. n4 Ds2 D2 Cn भावयतो (for 'यते). K1 Ds [5] थ (for 5 पि). Ks Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 च; Da4 lacuna (for वा). M1. 7 कृतं भावयतामपि. ✽ Cn: भावयतः कृतं, अलम् । भावनयात्मित्यर्थः ॥ Cp: कृतमनित्यमचेतनं शरीरं भावयते साधयति, हेतुरिति शेषः । शरीरस्यैव वक्ष्यमाणन्यायेन चलनादि सिध्यति । तस्माच्छरीरादन्यो जीव इत्यास्तिकानामात्मास्त्ववादिनां मते यः स्मृतः स न भवति । ✽ —^c) K4 Bo Das Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 Gs. 6 M1. 5. 6 Cn नान्यो (for अन्यो). V1 Bo. 8 (marg. as in text) Da4 Ds. 7 T1 G1. 2 M1. 5-7 शरीराद्धि (Ds 'त्तु) (for 'रस्य). —^d) Bs (orig.) स्मृताः; Bs (marg.). 9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 स्थितः; D1 T G1-3. 6 Ms. 6 मतः; M1 मता (for स्मृतः). Bo Ca प्रत्यक्षं ह्येतदुच्यते; M1 नास्तिकानामतो मताः.

28 *) Ms (sup. lin. as in text). 6 धातुर् (for रेतो). Da. 9 वटः; Ca Cpp [5] वटः (gloss: योनौ) (for वटः). Dn4 कर्णिकायां; T2 Ms. 6 कर्णिका च (for कर्णिकायां). D1 T1 G1-3. 6 रेतो व (G2 वि) टस्य कर्णिका. ✽ Cv: रेतोधातुर्वटकणिका । ✽ —^b) Ś1 K1 घृतं; Ds द्यतः; D1 T1 G1. 2 कृत- (for घृत-). K1 Ds पाकेधि-; D1 T1 G1. 2 Ms (inf. lin.). 6 Cv धूमाधि-; T2 धूमाधि-; G1 धूमाति-; M1 पाकोधि- (for पाकाधि-). Ś1 K1. 2. 4. 5. 7 Ds वासितं (K1 Ds 'नां) (for वासनम्). Da क्षतपाकधिवासनो. —^c) K4. 6. 7 Das Dn1. n4 D2. 4. 5. 8. 9 Gs M1. 5. 6 जातिः; Ds1 जातिः; T2 जातः; Cpp याति (gloss: देहं प्राप्नोति) (for जाति-). ✽ Cn: स्मृतिरिति । यथा तर्कमते जडयोरप्यात्ममनसोर्योगादजडं स्मृत्यादिरूपं ज्ञानं जायते तद्द्वयापि भविष्यति । ✽ —^d) Bo Gs. 6 भक्षणः; Ds. 8

प्रेत्य भूतात्ययश्चैव देवताभ्युपयाचनम् ।

मृते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चयः ॥ २९

न त्वेते हेतवः सन्ति ये केचिन्मूर्तिसंस्थिताः ।

अमर्त्यस्य हि मर्त्येन सामान्यं नोपपद्यते ॥ ३०

लक्षणं. D1 T1 G1. 2 सूर्यकांताग्निभ (G1. 2 'मो) क्षणं. ✽ Cs: अम्बुभक्षणं वह्निः विशेषेण वडवाग्नेरिव, तस्यैवाल्पादयो वा जलं संहरन्ति । ✽

29 *) K1 प्रेतः; Ds प्रेत्य (for प्रेत्य). Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Ds Cp भूताप्रियश्च; Ds1 D1 T1 G3. 6 M1. 5. 6 Cv भूता (D1 T1 G3. 6 'त्वा) व्ययश्च; T2 भूताव्ययं; G1 भूताव्ययश्च; G2 भूत्वोव्ययश्च (for भूतात्ययश्च). Dn1 Cn प्रेतीभूतेत्ययश्चैव; M1 प्रेत्य भूतात्ययत्वाच्च. ✽ Cn (reading प्रेतीभूते): प्रेतीभूते देहे चैतन्यात्ययो देहातिरिक्तात्मास्त्विति प्रमाणमित्यध्याहृत्य योज्यम् । प्रेत्य भूतात्यय इति पाठे, मृत्वा भूतनाशः, यस्मिन्सति देहो न नश्यति असति च नश्यति स देहादन्यः इत्यर्थः ॥ Cp (reading भूताप्रियः): भूतानामप्रियो मरणक्षणः ॥ Cs: भूतात्ययः भूतस्य शरीरस्य प्रलयो भवति । ✽ —^b) K4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 M1 Cn देवताभ्युपयाचनं; Ks 'भ्युपयाचनं; K1 D4. 9 'भ्युपयाचनां; V1 Ds2 Cv 'ता भ्युपयाचनं; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Das. 24 Ds Cp (gloss: आराधनं) 'भ्युप (Bo. 7 'भ्युप) पादनं; Ds 'ता भ्युपयाचनं. —^c) Das Cpp मृते (for मृते). K1. 2. 7 T Gs. 6 M1. 5-7 Cpp कर्मणि (for कर्मणि). G1 निवृत्तिश्च (for 'त्तिश्च). ✽ Cs: पारान्तरे ऋते सत्ये भूतदयादौ कर्मणि वृत्तिः प्रवृत्तिश्च । ✽ —^d) D1 T G2. 3. 6 प्रमाणत्वे कथं भवेत्.

30 *) Ś1 K2. 4 न त्वेतद्-; K1 नन्वेतद्-; Ks V1 Bo. 7. 8 Da4 Dn1 Ds Ds. 5 नन्वेते; M1 न चैते (for न त्वेते). —^b) Ds1 Ds यत्किंचिन् (for ये के). G2 मृति- (for मूर्ति-). D1 T G1-3. 6 M1. 5 (inf. lin. as in text). 7 संस्थिताः (for संस्थिताः). —^c) Da4 मर्त्येन; Ds मर्त्येण. Ks Ds2 Ds T G1-3. 6 M1. 5-7 Cv अमूर्तं (G2 'मृत) स्य हि मूर्ते (T1 G2 तत्ते) न; B1 lacuna; D1 अमूर्तस्यादितस्तेन. —^d) V1 lacuna; Bo Dn1. n4 Ds Ds. 6 नोपलभ्यते; Ds 'लक्ष्यते (for 'पद्यते). ✽ Cs: अतो अमूर्तस्यात्मनः मूर्ते न सामान्यमित्यर्थः ॥ Cv: अमूर्तस्य देहस्यतिरिक्तादृष्टादेः मूर्तेन देहेन सामान्यं नोपपद्यते । ✽

31 *) D1 T1 G1. 3. 6 Ms. 6 Cs अविद्यां (for 'द्या-). Ś1 (sup. lin.) K2. 4 कर्मणश्चेष्टा; K1. 7 V1 Bo. 7-9

अविद्याकर्मचेष्टानां केचिदाहुः पुनर्भवम् ।
कारणं लोभमोहौ तु दोषाणां च निषेवणम् ॥ ३१
अविद्यां क्षेत्रमाहुर्हि कर्म बीजं तथा कृतम् ।
तृष्णासंजननं स्नेह एष तेषां पुनर्भवः ॥ ३२
तस्मिन्व्यूढे च दग्धे च चित्ते मरणधर्मिणि ।
अन्योऽन्याज्जायते देहस्तमाहुः सत्त्वसंक्षयम् ॥ ३३

Da4 Ds2 D4, 5, 9 Mr 'चेष्टा (V1 D4, 9 'ष्टा) च; B6 'चिता च; B8 (marg.) Ds1 D7 T1 G1-3, 6 M1, 5, 6 'तृष्णां (B8 Ds1 M1 'ष्णा) च; Dn1, n4 D2, 3, 6, 8 'तृष्णानां (for 'चेष्टानां). —^b) Da3, a4 किंचिद् (for के). Da3 Dn1, n4 Ds1 D5, 7 T1 G1-3, 6 M5-7 पुनर्भवे; Ds2 Csp 'र्भवेत् (for 'र्भवम्). —^c) K4 ते; K6, 7 D4, 5, 7, 9 T G1-3, 6 M1, 5-7 च (for तु). —^d) Bom. ed. तु (for च). K2 निषेवनं; K4 Ds1 D6 'वनं.

32 ^a) K1 B7 Dn1 D4, 5, 9 T2 अविद्या (for 'द्या). Ds वै (for हि). —^b) M1 यथा- (for तथा). —^c) K1 'संजननं; D7 T1 G2, 3, 6 'संजनित- (for 'ननं). B6, 7, 8 (marg.) शोकम्; B8 (orig.) D7 T G1-3, 6 स्नेहम् (for स्नेह).

33 ^a) B6 (marg. as in text) अस्मिन् (for तं). K4, 6 B7 Dn1 D2, 3 गृहे; V1 Bo. 6 (marg. as in text), 8 (marg. as in text), 9 Dn4 Ds1 D5, 7 T2 G1 गृहे; T1 G2, 6 ऊढे; G2 ऊढं (for व्यूढे). Ś1 K1 D5 दिग्धे (for दग्धे). —^b) K6 B7 Dn1, n4 D2, 3, 8 भिक्षे; Ds1 D4 वित्ते; D7 T G1-3, 6 M1, 5-7 देहे (for चित्ते). Da4 'धर्मिणि. —^c) K1 अन्योऽन्या; V1 Bo. 6 (marg.), 8, 9 Da3, a4 Dn4 Ds2 D2, 3, 8 अन्योऽन्या; B6 (orig.) D5, 6 अन्यस्माज्; B7 damaged; D7 T G1-3, 6 M1, 5-7 अन्योऽसौ (for अन्योऽन्याज्). K1 ज्ञायते; T1 G2, 3, 6 त्रियते (for जा). D7 T1 G1-3, 6 M5-7 प्रेतसु; T2 प्रेत्य; M1 स्नेहसु (for देहसु). —^d) G1 तदाहुः (for तमाहुः). B8 D7 T1 G1, 2, 6 M1, 5, 6 त (B8 M1 स) त्वसंक्षयं; D4 सर्वसंक्षयं; D5 सत्त्वलक्षणं; T2 G2 सत्त्वसंष्टवं (for 'संक्षयम्). ✽ Cn: सत्त्वसंक्षयं मोक्षम् । सत्त्वस्य धीघातोः संक्षयः सम्यगैश्वर्यं निर्दिष्यप्रवाहित्वं कैवल्यमित्याहुः । ✽

34 ^a) Ś1 K1, 2, 4, 6 C7 यतः; Da3, a4 सदा; T2 यथा (for यदा). K6 V1 Da3 Dn4 D2, 4-6, 8 G2, 6 M1, 5, 6 C7 स्व- (for स). Mr रूपकम् (for 'तश्). Dn1 स्वान्यो; D7 T1 G2 चान्ये (for चान्यो). ✽ C7:

यदा स रूपतश्चान्यो जातितः श्रुतितोऽर्थतः ।
कथमस्मिन्स इत्येव संबन्धः स्यादसंहितः ॥ ३४
एवं सति च का प्रीतिर्दानविद्यातपोबलैः ।
यदन्याचरितं कर्म सर्वमन्यः प्रपद्यते ॥ ३५
यदा ह्ययमिहैवान्यैः प्राकृतैर्दुःखितो भवेत् ।
सुखितैर्दुःखितैर्वापि हृदयोऽप्यस्य विनिर्णयः ॥ ३६

C. 12. 7917
B. 12. 218. 37
K. 12. 220. 39

रूपतः अणुरूपत्वतः, स्थूलरूपत्वतः । ✽ —^b) Da4 जातितं (for 'तः). K2, 4, 7 V1 Bo. 6, 7, 8 (marg. as in text) Dn4 D2-6, 8, 9 श्रुततो; Dn1 शुभतो (for श्रुतितो). Ś1 [5]धरः; K1 [5]धनः; K2, 4 [5]धरः; Bo. 6, 7 Da3 Mr (inf. lin.) [5]धनः; Da4 [5]ध्वजः (for 'र्थतः). ✽ Cn: जातितः आलय-विज्ञानं बाह्यविज्ञानमिति तेषामन्यत्वम् । । अर्थतः बन्ध-मोक्षतः विज्ञानानां पृथक्त्वम् ॥ C7: जातितः चेतनत्वजडत्व-जातितः । । अर्थतः सुखभोक्तृत्वतदभावाख्यप्रयोज-नाच्च । ✽ —^c) Ś1 K1, 2, 6 अस्मि (for अस्मिन्). K6 V1 Bo. 6-9 Da3, a4 D5 ह् (Da3, a4 हे)त्येवं; K7 D4 एत्येव (for ह्). —^d) D7 T G1-3, 6 M1, 5, 6 संबोधः; Bom. ed. सर्वं वा (for संबन्धः). Dn1, n4 Cn (gloss: अनभिसंहितं) असंहितं. ✽ Cs: असंहितः असंनिकृष्टः । ✽

35 ^a) B6 (marg.) Da3 transp. सति and च. —^b) Ś1 (inf. lin. as in text) K1 B2, 9 Da4 ज्ञान- (for दान-). K1 'तपोबलः; M1, 7 'तपोर्जने (for 'बलैः). —^c) K4, 6 V1 Bo. 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5, 6, 8 यदन्याचरितं; D7 T G1-3, 6 M1, 5-7 यद-दा' (for यदन्या). —^d) K4, 7 V1 Bo. 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 4-6, 8, 9 T2 G1 M1, 5-7 अन्यत्; D7 तत्र; T1 G2, 3, 6 अत्र (for अन्यः). K6 Dn1 D4, 7 T1 G2, 3, 6 M5 (inf. lin. as in text) प्रवर्तते (for प्रपद्यते).

36 ^a) B7 damaged. K4, 6, 7 Bo. 6, 8, 9 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5, 6, 8 Cn अपि; V1 B8 (marg.) Da3, a4 D4, 7, 9 T G1-3, 6 M1, 5-7 यदि (for यदा). Ś1 K1 ह्यहम् (for ह्ययम्). K6 चान्यैः; D5 [ए]वांघैः; D7 T1 G2, 3, 6 [ए]वान्यो (for 'न्यैः). —^b) Dn1 प्राक्त-नैर; D7 T G1-3, 6 M5-7 दुःखितैर् (D7 'तो) (for प्राकृतैर्). V1 दुःकृतो (for दुःखितो). —^c) G2 om. (hapl.) 36^a-37^b. —^d) T G1, 3, 6 M1, 5-7 Cn सु-खितो (for दुःखितैर्). K4, 6 V1 Bo. 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 6-8 सुखितो दुः (D7 सु)खितो वापि. —^e) K6, 7 B6 (marg.) D4, 5, 9 इदयो ह्यस्य; V1 Bo. 6-9

C. 12. 7913
B. 12. 218. 39
K. 12. 220. 39

तथा हि मुसलैर्हन्तुः शरीरं तत्पुनर्भवेत् ।
पृथग्ज्ञानं यदन्यच्च येनैतन्नोपलभ्यते ॥ ३७
ऋतुः संवत्सरस्तिथ्यः शीतोष्णे च प्रियाप्रिये ।
यथातीतानि पश्यन्ति तादृशः सत्त्वसंक्षयः ॥ ३८
जरया हि परीतस्य मृत्युना वा विनाशिना ।
दुर्बलं दुर्बलं पूर्वं गृहस्येव विनश्यति ॥ ३९

Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. s. 6. 8 दृश्यादृश्यः; D7 T G1. s. 6 M1. 5-7 दृष्टो ह्यस्य (for दृश्योऽप्यस्य). * Cn: दृश्यः स्पष्टः । *

37 G2 om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). — *) K7 V1 Bo. 7-9 Da4 Ds D4. 5. 9 M7 Cs v यथा (for तथा). K1.4 मुसुलैर्; K6.7 V1 Bo. 6. 9 Das D4-6 9 मुश (V1 Bo. 6. 9 Das 'ब'लैर्; Da1 मुदालैर् (for मुस'). D7 T Gs. 6 M1. 5. 6 यदा हि (T2 'दा ह; M1. 5. 6 'दाहं) मूलतो हन्यात्; G1 यदा हि मुसलैर्हन्यात्. — *) Ds1 तं; Ds. 7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 न (for तत्). — *) S1 K1. 2 जाति (for ज्ञानं). S1 K1 यदन्यश्च; B8 (marg.) यथान्यच्च. * Cv (reading यदन्यस्य): अन्यस्य देहादन्यस्य प्रेतयोर्नि प्राप्तस्य ज्ञानं सामयं हिंसितवानिति ज्ञानं पृथगस्ति तेन कारणेन । * — *) D7 तेन तन्; T G1-3. 6 Ms. 6 तेनैतन् (for येनै'). K6 B8 (marg.) Da1 D4. 5. 7 T G1-3. 6 Ms-7 पद्यते (for लभ्यते).

38 *) K7 D9 T2 M1. 5-7 Cv संवत्सरास् (for 'स'रस्). K1 G2 तिथ्यः; G1 तीर्थः (for 'तिथ्यः). K4. 6 ऋतुसंवत्सर (K6 'रा)स्तिथ्यः; V1 Bo. 6-9 Das a1 Dn1. n4 Ds D2. s. 6. 8 Cn. 8 ऋतुसंवत्सरौ तिथ्यः (Bo Ds. 3 तिथ्यः; B6. 8. 9 तिथ्ये; Das. a1 तिथ्ये). * Cn (reading तिथ्यः): तिथ्यः कलिरिति युगानामुपलक्षणम् । * — *) Bo. 7-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. s. 6. 8 [s]थ; B6 Ds वा (for च). — After 38^{ab}, G2 reads 42*-43* for the first time, repeating the same in its proper place. — *) Das. a1 तथा (for यथा). Ds G2 Cv नश्यति (for प'). K7 D4. 9 यथानीतानि नश्यति; T G1. 3. 6 Ms. 6 यथा हीमानि न°. * Cv: ऋतुस्वाद्यवस्था गच्छति, कालस्तु न नश्यति, तथा जीव इति भावः । * — *) B8 (marg.) Da4 तादृशं. D7 T G1-3. 6 Ms सर्व- (for सत्त्व-). * Cv: सत्त्वसंक्षयः जीवसंक्षयः । *

39 *) K1 जरया; B7 damaged (for जरया). K7 D4 9 वा; V1 Bo. 6. 8. 9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D1. 3. 6-8 T G1-3. 6 Ms-7 [ज]मि- (for हि). Da1 परितस्य;

इन्द्रियाणि मनो वायुः शोणितं मांसमस्थि च ।
आनुपूर्व्या विनश्यन्ति स्वं धातुमुपयान्ति च ॥ ४०
लोकयात्राविधानं च दानधर्मफलागमः ।
यदर्थं वेदशब्दाश्च व्यवहाराश्च लौकिकाः ॥ ४१
इति सम्यङ्ज्ञानस्येते बहवः सन्ति हेतवः ।
एतदस्तीदमस्तीति न किञ्चित्प्रतिपद्यते ॥ ४२

D7 परीतश्च. — *) K6 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 च; D6 हि (for वा). K6. 7 V1 B6-8 Ds2 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 Ms विनाशिनः (V1 D7 T1 G2 'तः) (for 'शिना). — *) K7 D4. 9 शरीरं; V1 दुर्लभं (for the first दुर्बलं). Ds om. the second दुर्बलं. — *) Ds गृहस्ये च; D7 T1 G2 गृह एव; G1 गृहस्यैव (for 'स्येव).

40 *) Ds1 ऋतुपूर्व्या; T G1-3. 6 आनुपूर्व्याद् (for 'पूर्व्या). — *) S1 K2. 6. 7 Ds1 D4. 9 G3. 6 स्वं; K1 सु- (for स्वं). * Cs: स्वं धातुमुपयान्ति स्वस्वकारणे लीयन्त इत्यर्थः । *

41 *) S1 K1. 2. 4 विधातस्य; K6 विधानस्य; K7 D4. 9 विधातः स्याद्; V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 विधात (Da1 'ता)श्च (for विधानं च). — *) Das दानधर्मः; Ds2 'कर्म' (for 'धर्म'). S1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 D2-3. 8. 9 फलागमे (for 'गमः). — *) K6 V1 Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds D2. s. 6-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 तदर्थं (for य'). S1 K1. 2. 4 शास्त्रं च; K7 Ds D4. 9 शब्दार्थः; D6 शब्दश्च (for शब्दाश्च). — *) T2 तार्किकाः (for लौकिकाः). S1 K1. 2. 4 व्यवहारश्च लौकिकः.

42 *) S1 K2 च नश्यते; K1 च एते हि; D7 G2 मतस्यैते; T1 G3 मनस्यैते; T2 'स्येति; M7 मतस्येते (for मन'). D6 इति बाङ्गानस्येते. — *) * Cs: हेतवः कर्मानुष्ठानकारणानि श्रुतिस्मृतिसदाचाररूपाणि । * — G2 reads 42*-43* for the first time after 38^{ab}. — *) G2 (first time) इदम् (for एतद्). D6 एतदस्तीतिमस्तीद् (sic); G1 एतदासीन्ममास्तीति. — *) D6 न च (for न). T2 G1. 2 (first time). 3. 6 Ms. 6 कश्चित् (for किञ्चित्). Bo Dn1. n4 Ds2 D2. s. 6. 8 प्रति (D2. 3 'त्य)दृश्यते (for 'पद्यते).

43 For the first occurrence of 43* in G2, cf. v. l. 38. — *) S1 K1. 2 विमृष्यताम्; K4 V1 Bo. 6-9 D2. s. 6 विमृषताम् (D6 'द्'); G1 निर्विशताम्;

तेषां विमृशतामेवं तत्तत्समभिधावताम् ।
 कचिन्निविशते बुद्धिस्तत्र जीर्यति वृक्षवत् ॥ ४३
 एवमर्थैरनर्थैश्च दुःखिताः सर्वजन्तवः ।
 आगमैरपकृष्यन्ते हस्तिपैर्हस्तिनो यथा ॥ ४४
 अर्थास्तथात्यन्तसुखावहांश्च
 लिप्सन्त एते बहवो विशुल्काः ।
 महत्तरं दुःखमभिप्रपन्ना
 हित्वामिषं मृत्युवशं प्रयान्ति ॥ ४५
 विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य
 किं बन्धुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च ।

विहाय यो गच्छति सर्वमेव
 क्षणेन गत्वा न निवर्तते च ॥ ४६
 भूव्योमतोयानलवायवो हि
 सदा शरीरं परिपालयन्ति ।
 इतीदमालक्ष्य कुतो रतिर्भवे-
 द्विनाशिनो ह्यस्य न शर्म विद्यते ॥ ४७
 इदमनुपधि वाक्यमच्छलं
 परमनिरामयमात्मसाक्षिकम् ।
 नरपतिरभिवीक्ष्य विस्मितः
 पुनरनुयोजुमिदं प्रचक्रमे ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

G₂ (second time) विमर्शताम् (for विमृश^०). K₁ 2. 4 Bo. 7. 8 (orig.) Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6. 8 T₂ G₁. 2 M₇ एव (for एवं). —^b) Ś₁ K₁. 2. 7 D₄. 9 तत्सर्वमभिः; D₅ T₂ यत्तत्समभिः (for तत्तत्स^०). K₁ corrupt; M₁. 7 भाषतां (for भावताम्). —^c) V₁ B₉ D₇ T₁ G₈. 6 C₅ न विशते; D₅ निवसते; D₆ G₁ निर्विशते (for निविशते). ✽ C₅: निविशते स्थिरा भवति । न विशते इति वा पाठः । ✽ —^d) B₈ (marg. as in text) तत्र (for तत्र). K₁. 7 V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da₄ Dn₄ Ds D₂-5. 9 जीर्यति (for जीर्यति). D₄ om. from वत् up to अर्थास्त (in 45^a). D₅ वृक्षवत्; M₇ काष्ठ^० (for वृक्ष^०). ✽ C₅: वृक्षवत् वातान्दोलितवृक्षवत् । ✽

44 D₄ om. 44 (cf. v. l. 43). —^a) K₇ D₉ एवमर्थेषु सर्वेषु. —^b) B₈ उप- (for अप-). B₈ (marg.) पद्यंते (for कृष्यन्ते). ✽ C₅: आगमैः काम्यकर्मविधिमिः । ✽ —^d) K₆ B₇-9 Da₃. a₄ Ds₁ D₅. 7 T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 हस्तिनो हस्तिपैर् (by transp.). — After 44, Kumbh. ed. ins.:

616* न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मनो भूय एवाभिवर्धते ।

[Cf. Manu. 2. 94; 1. 693*, lines 6-7; 840*, lines 1-2; Viṣṇu P. 4. 10. 9-10.]

45 D₄ om. अर्थास्त (cf. v. l. 43). —^a) K₇ अर्थास्त (for अर्थास्त). K₁ [अ]भ्यन्तः; B₈-9 ये तु (for [अ]त्यन्तः). B₉ दुःखावहांश्च (for सुखा^०). —^b) V₁

लिप्सन्ति; Ds₁ लप्सन्तः; G₁ ईप्सन्तः. K₆ एके; V₁ चैते; G₂ एव ते (for एते). K₁. 6 Bo. 6-9 Da₃ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5-8 T₂ G₂. 3. 6 C₅ (gloss: दुःखकृताः) विशुल्काः; K₇ D₄. 9 विमुग्धाः; V₁ विशुद्धाः; G₁ M₇ [s]पि शुल्काः (for विशुल्काः). —^c) Da₃ Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 अनुः; D₆ अति- (for अभि-). —^d) D₅ D₆. 6 M₁. 5-7 [अ]मृतं; D₇ T₁ G₁-3. 6 सुखं (for [आ]मिषं). M₇ मृत्युसुखं (for वशं). K₇ Da₄ प्रयाति.

46^a) K₆ [s]त्यध्रुवः; T₁ ह्यध्रुवं (for ह्यध्रुव-). —^b) Ś₁ K₁. 2 मृत्युः; K₄ Dn₁. n₄ D₂. 8 मित्र- (for मित्र-). —^d) K₇ D₉ विहाय (for क्षणेन). B₉ G₂ वि- (for न). K₆ वा (for च).

47^a) K₆. 7 D₄. 5. 9 खं भूमिः; B₉ T₁ G₁-3. 6 म₆ भूव्योमः; Da₄ पूव्योम- (for भूव्योम-). K₁ V₁ तोयानिल- (for तोयानल-). Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6. 8 [s]पि; D₇ T₁ G₂ वा (for हि). —^b) Ś₁ K₁. 2. 7 Da₃. a₄ D₄. 9 यदा; G₁ तदा (for सदा). V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 प्रति- (for परि-). —^c) K₁ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6-8 T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 transp. कुतो and रतिः. D₅ रतिर्भवेन्न वा. —^d) K₄. 6 Bo. 7 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 [s]प्यस्य (for ह्यस्य). G₁ om. न. V₁ D₇ T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 C₅ (C₅. p as in text) कर्म (for शर्म).

48^a) D₇ इति (for इदम्). Da₄ अनुपधिपः; D₇ G₁. 2 अनुविधि (for अनुपधि). D₈ (marg.) अक्षरं (for अच्छलं). ✽ C₅: अनुपधि, भ्रमविप्रलम्भादिरहितं

२१२

भीष्म उवाच ।

जनको जनदेवस्तु ज्ञापितः परमर्षिणा ।
पुनरेवानुपप्रच्छ सांपराये भवाभवौ ॥ १
भगवन् यदिदं प्रेत्य संज्ञा भवति कस्यचित् ।
एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं वा किं करिष्यति ॥ २
सर्वमुच्छेदनिष्ठं स्यात्पश्य चैतद्विजोत्तम ।
अप्रमत्तः प्रमत्तो वा किं विशेषं करिष्यति ॥ ३

वेदमूलकावात् । अच्छलं वैदिककर्मकाण्डवन्न मायामूलकम् ॥
Cs : अनुपधि । उपाधिरुपालम्भः, तद्वहितम् । *) Da4 आत्मसाधिकं (for 'साक्षिकम्'). — *) K6 D5 M1
अनुवीक्ष्य (for अभि). K1 विस्मिताः; B8 (marg.)
सत्वरः. — *) G1 उपयोज्यम् (for अनु). K7 D8 असुं
(for हृदं). K1 प्रचक्षमे (for 'क्रमे').

Colophon. — *Sub-parvan* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-3. 6-9 T G1-3. 6 M1. 5-7
मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9
Das. a4 Ds D2-4. 6. 8. 9 पंचशिख (K1 Das. a4 'व' वाक्यं;
M1 जात्यादिनिर्वेदः; M5. 6 जनकपंचशिखसंवादे जातिनि-
र्वेदः; M1 निर्वेदकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words
or both) : B7 48; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 45;
Dn4 Ds2 44; Ds1 46; T2 G2 59; M1. 6. 7 43.
— *Śloka no.* : Dn1 49; Dn4 48; Ds 47. — After
12. 211, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in
App. I (No. 18).

212

1 *) K6. 7 D1. 9 नरदेवस् (for जन). — *) Dn1. n4
ज्ञ (Dn4 जा) पिताः (for ज्ञापितः). — *) B8 [अ]थ (for
[अ]नु). — After 1^{ab}, G2 reads 5^{bc} for the first
time, repeating it in its proper place. — *) Ś1
K1. 2 सां (Ś1 सं) पराय (for 'राये). V1 [s] ब्रवीतु वै;
D4 कथं भवेत् (for भवाभवौ). *) Ca. 8 : सांपराये
तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धिनि संशये ॥ Cv : सांपराये मोक्षविषये ।
मोक्षसाधनाय मोक्षबाधनाय चेत्यर्थः । *

2 Before 2, MSS. ins. जनक उवाच. — *) K6. 7
V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 5. 6. 8 Gn. p. 8
यदि न (Da4 नः); D4. 8 यदियं; Ca 'दं (as in text).
D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रोक्तं (for प्रेत्य). — *) Da4
om. ज्ञानं. *) Ca : एतद्यदि कस्यचिदपि भवति तदा

असंसर्गो हि भूतेषु संसर्गो वा विनाशिषु ।

कस्मै क्रियेत कल्पेन निश्चयः कोऽत्र तत्त्वतः ॥ ४

तमसा हि प्रतिच्छन्नं विभ्रान्तमिव चातुरम् ।

पुनः प्रशमयन्वाक्यैः कविः पञ्चशिखोऽब्रवीत् ॥ ५

उच्छेदनिष्ठा नेहास्ति भावनिष्ठा न विद्यते ।

अयं ह्यपि समाहारः शरीरेन्द्रियचेतसाम् ।

वर्तते पृथगन्योन्यमप्यपाश्रित्य कर्मसु ॥ ६

शेषाणां ज्ञानमज्ञानं वा किं करिष्यति । *

3 D7 om. (hapl.) 3. 3^{ad} is partly damaged
in Br. — *) K2 सर्वमुच्छेदनिष्ठस्य. — *) K6 पश्यन्
(for पश्य). Da1 द्विजोत्तमः. — *) V1 B7. 8 T2
G1. 2 M1. 5-7 कं (for किं).

4 *) G1 वि- (for हि). — *) K1 स संसर्गो (for
संसर्गो). — *) K4 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कल्पेन;
K6 V1 B8 (marg.) Cp कल्पेत; B6 (orig.) D6. 7 T
G1-3. 6 तत्त्वेन; B6 कल्पेन; D1. 9 M1. 5. 6 कल्पेन;
D8 कल्पेत (for कल्पेन). *) Cpp : पटुना कल्पेन
शास्त्रेण । *) — *) Ds1 निश्चयाः.

5 Before 5, MSS. ins. भीष्म उवाच. — *) Ds1
तमसा (for तमसा). K6 T2 M5-7 [अ]भि-; D7 T1
G1. 2 [अ]पि (for हि). D6 प्रतिच्छन्नं (for 'च्छन्नं').
— G2 reads 5^{bc} for the first time after 1^{ab}.
— *) Da3. a1 G1 विभ्रान्तम्; G2 (first time) विभ्रान्तम्
(for विभ्रान्तम्). K1. 2 चातुरं; D4 वातुरं (for चा').
*) Cp : आतुरम् उक्तिप्रत्युक्तिन्यम् ॥ Cs : कर्तव्यता-
मूढम् । *) — V1 om. 5^c-12^d. 5^{cd} is damaged
in Br. — *) Da4 प्रशमयैर; G2 (first time) प्रथम-
चन् (for प्रशमयन्).

6 V1 om. 6 (of. v. 1. 5). — *) K7 उच्छेदनिष्ठं;
Ds1 'निष्ठो (for 'निष्ठा). G1 देहेस्ति; G8 देहस्य (for
नेहास्ति). — *) D5 त्वपि (for ह्यपि). K2 Bo. 6. 8
(marg. as in text) T1 (marg.) समाचारः; Cpp 'हारः
(as in text). *) Cp : सम्यगाचरणम् समाचारः । *)
— *) D7 T1 G2. 3. 6 जनि (D7 जानी) तैन्द्रियः; M1 शरीरं'.
— *) D7 T G1-3. 6 M1. 5 (before corr.) ह्येवम् (for
अन्योन्यम्). — *) Ś1 अश्रुपाश्रित्य; K1. 2. 7 D4. 9 G1. 2
M1 Cpp अन्यपा (K7 'पो) श्रित्य (K7 'त'); D7 अश्रुपा'
(for अश्रुपा'). G1 कः सुधीः (for कर्मसु). B6-9

[1172]

धातवः पञ्चशाखोऽयं खं वायुज्योतिरम्बु भूः ।
ते स्वभावेन तिष्ठन्ति वियुज्यन्ते स्वभावतः ॥ ७
आकाशं वायुरूष्मा च स्नेहो यच्चापि पार्थिवम् ।
एष पञ्चसमाहारः शरीरमिति नैकधा ।
ज्ञानमूष्मा च वायुश्च त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ ८

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः ।
प्राणापानौ विकारश्च धातवश्चात्र निःसृताः ॥ ९
श्रवणं स्पर्शनं जिह्वा दृष्टिर्नासा तथैव च ।
इन्द्रियाणीति पञ्चैते चित्तपूर्वगमा गुणाः ॥ १०
तत्र विज्ञानसंयुक्ता त्रिविधा वेदना ध्रुवा ।

C. 12. 7941
B. 12. 219. 11
K. 12. 222. 14

Das. a4 व्यपाश्रित्य च कर्मसु. * Cn: अन्यतरनाशेऽपि
संघातनाश इत्यन्योन्यमपाश्रित्येत्यस्यार्थः ॥ Cs: कर्मसु निमि-
त्तसप्तमी । *

7 V1 om. 7 (cf. v. 1. 5). —^a) D7 T2 G2
यावन्तः (for धातवः). K6.7 Ds2 D4.9 -भूतेषु; Bo. 6.
7 s (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 Cnp
-धा तोयं; D7 T G1-3.6 M1.5-7 तेषां तु (for -शाखोऽ-
यं). * Cn: धीयते निलीयते कायमेष्टिविति धातव उपा-
दानानि ॥ Cp: धातवः सर्वेषां कार्याणां विधारकाः । *
—^b) Ds2 ख- (for खं). S1 K1.2.7 D4.9 अम्बुवः;
Da4 अध्वराः; Ds2 Cs अध्वराः; D7 अम्बुभिः (for अम्बु
भूः). K6 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 खं
वायुज्योतिषो (Bo 'षी; Ds 'षा) धरा. —^c) K2 तेन
स्वभावेन (hypermetric); Br. 9 तेष्वभावेन (for ते
स्व'). B3 (marg.) Das. a4 Cp (Cp as in text)
युज्यन्ते (for तिष्ठन्ति). * Cn: स्वभावेन इति सांख्य-
मताभिप्रायेण, तेषामीश्वरकालयोरभावात् जीवानां चोदासी-
नत्वात् अदृष्ट्य च कार्यत्वेन कारणाप्रवर्तकत्वात् स्वभावत एव
गुणानां प्रवृत्तिरिति मतम् ॥ Cp: स्वस्मादात्मनो भाव उद्भवो
येषां ते स्वभावाः कर्माणि । कर्मभ्यः । स्वभावतः अविद्यायाः,
न स्वकर्मवशेन ॥ Cs: स्वभावेन स्वकर्मणा । *

8 V1 om. 8 (cf. v. 1. 5). —^a) K6 Dn1 D7. 3
T G1-3.6 M5.6 आकाशो (for 'ज्ञ'). —^bed is
damaged in Br. —^b) S1 K1.4 Bo. 6. 8. 9 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 यच्चापि (for यच्चापि).
K4 Bo. 6. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 G8 Cp
पार्थिवः; K6 Ds1 D4.7 T1 G2 'व (for 'वम्). —^d)
M1 शरीरम्. K6.7 Bo. 6. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 3. 5. 6. 8 M1.5-7 अपि (for इति). Da4 नैकधा;
D5 पंचधा; D7 T1 G1.3.6 नैकधा (for 'धा').
— After 8^{ed}, Kumbh. ed. Cv ins.:

617* अहंवाच्यं द्विजानां यद्विशिष्टं बुद्धिरूपवत् ।
वाचामगोचरं नित्यं ज्ञेयमेवं भविष्यति ।
ज्ञानं ज्ञेयं तथाज्ञानं त्रिविधं ज्ञानमुच्यते ।

[(L. 1) * Cv: अहंवाच्यम् अहमिति शब्देन वाच्यम् ।
विशिष्टं विशिष्टं दैवम् । * — (L. 3) * Cv: ज्ञानं सामान्य-

ज्ञानं परोक्षज्ञानं च । ज्ञेयं ज्ञानविषय ब्रह्म । असम्यग्ज्ञानं विशिष्ट-
ज्ञानमपरोक्षज्ञानं च । *]

—^a) K7 Da1 Ds1 T2 उष्मा; D6 अग्निश्च. * Ca:
उष्मा तेजः, भुक्तान्नपाकादिना शरीरपालकः । * —^c)
G1 त्रिविधाः. Bo. 6.7.8 (marg. as in text). 9 Dn1.
n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 M7 (sup. lin.) कार्य- (for कर्म-).
G1 संग्रहाः. * Ca: तस्य कर्मणां गमनागमनादीनां संग्राह-
कत्वात्कर्मसंग्रहाख्या । *

9 V1 om. 9 (cf. v. 1. 5). —^a) D6 [इ]न्द्रियार्थेषु
(for 'र्थाश्च). —^b) K6 मम (for मनः). D6 स्व-
स्वभावश्च नामतः. * Ca: स्वभावश्च स्वस्माद्भावो न त्वन्य-
स्मादिति स्वभावो नित्य आत्मा । * * Cs: चेतना निश्च-
यात्मिका बुद्धिः । * —^c) K1.7 D4.9 M2.5-7 विका-
राश्च; G1 विधानश्च (for विकारश्च). —^d) G8.6
यावन्तश्च (for धातवश्च). K1.4 निःसृताः; K7 D4.9
विस्तृताः; T2 निस्तृताः; G2 निर्धृताः; M1.7 (inf. lin.)
संभृताः; M5.6 निर्धृताः (for निःसृताः). * Cp: धा-
तवः शरीरधारका इत्यर्थः । यद्वा 'मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायु-
विण्मूत्रसंज्ञकाः' सप्त । * — After 9, Kumbh. ed.
Cv ins.:

618* प्राणादयस्तथा स्पर्शा न संवाधगतास्तथा ।

पुत्राधीनं भविष्येत् चिन्मात्रः स परः पुमान् ।

10 V1 om. 10 (cf. v. 1. 5). —^a) Ds2 श्रवण-
(for 'णं). —^b) S1 K1.3 पूर्व वै (for पञ्चैते).
—^d) Ds1 D4 चित्त- (for चित्त-). K6 Dn1 D2. 3 Cn
-पूर्वगताः; K7 D4.9 'गमाद्; D6 G1.3.6 M5.6 -पूर्व-
गमाः; D7 T G2 -पूर्वांग (T2 'स) मा (for -पूर्वगमा).
Ds2 D6 चित्तपूर्व गुणागमाः. * Ca: चित्तं पूर्व गमयति
प्रेरयति एतान् इति । गुणभूताः आत्मार्थत्वादेते गुणाः ॥ Cn
(reading चित्तपूर्वगता): चित्तं पूर्वकारणं यस्यार्थगणस्य तं
चित्तपूर्वं चित्तमात्रोपादानकं गताः प्राप्ताः गुणाः गुणकार्यभूताः ॥
Cp: चित्तं पूर्व गमयन्ते, चित्तपूर्वं गच्छन्ति वा । मनोनुगा
इत्यर्थः । आत्माधीनत्वाद्गुणाः । *

11 V1 om. 11 (cf. v. 1. 5). —^a) K4 [अ]वि-
ज्ञान- (for विज्ञान-). T1 G3.6 M7 -संयुक्तास्. —^b)
S1 K1.2.4.6 Bo. 7.9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 Kumbh.

C. 12. 7941
B. 12. 219 II
K. 12. 222. 14

सुखदुःखेति यामाहुरदुःखेत्यसुखेति च ॥ ११
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च मूर्त्यथ ।
एते ह्यामरणात्पञ्च पञ्चुणा ज्ञानसिद्धये ॥ १२
तेषु कर्मनिसर्गश्च सर्वतत्त्वार्थनिश्चयः ।
तमाहुः परमं शुक्रं बुद्धिरित्यव्ययं महत् ॥ १३
इमं गुणसमाहारमात्मभावेन पश्यतः ।

ed. Cv चेतना; G1 देवना (for वेदना). A6 ध्रुवं;
G1. 2. 6 Mr ध्रुवाः (for ध्रुवा). — °) K1 दुःखे हि
(for दुःखेति). — °) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in
text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अदुःखाम् (for 'खेति).
K4 D6 सुखेति (for असुखेति). D1 वै (for च).
Da3. a4 अदुःखा सुखमेव च; M1 तथा दुःखसुखेति च;
M7 अदुःखा चासुहेति च.

12 V1 om. 12 (cf. v. l. 5). — °) Da4 Dn1 D6
T2 G1. 2 Mr शब्दः (for शब्दः). K6. 7 Da4 Ds1 D6
M1 स्पर्श (for स्पर्शश्च). D7 G3 रूपश्च (for रूपं).
— °) K4. 6. 7 Bo. 6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2-4. 6.
8. 9 मूर्त्यथ; B7 मूर्त्यथ; B8 (orig. as in text). 9
मूर्तिमान्; D6. 7 मूर्तितः; T1 पंचमः; G2 मर्त्यथ;
G8. 6 मर्त्यथ (for मूर्त्यथ). °) Cn: मूर्त्यथ: रूपाश्चयद्रव्या-
णि, वायवाकाशयोरमूर्तत्वश्रुतेर्बाह्येन्द्रियाग्राहत्वात् । पञ्च
शब्दाद्याः मूर्तिभिः सह षड्गुणाः विषयाः । °) S1
(before corr.) ह्यात्मगुणात् (for ह्यामरणात्). D7 T
G1-2. 6 M1. 5-7 युक्ताः (for पञ्च). — °) K7 D4. 9
कर्मसिद्धये (for ज्ञानं). °) Cv (reading षड्गुणज्ञान-
सिद्धये): मनसा सह षण्णां ज्ञानेन्द्रियाणां गुणभूतं यज्ज्ञानं
तस्य सिद्धये । °)

13 °) K6 -निसर्गाश्च; Da3. a4 Dn1 Ds1 D2. 5. 8
T2 Ca. n -विसर्गश्च (for -नि). S1 K1. 2. 4 तेषु कर्म (K1
'र्मा)णि सर्व (K1 'र्ग)श्च; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9
Dn4 Ds. 6 तेषु कर्मणि सिद्ध (B3 Dn4 'द्धि)श्च. °) Ca
(reading -विसर्गश्च): विसर्गो विशिष्टा पुण्यार्था सृष्टिः ॥
Cn: कर्म स्वर्गसाधनम्, विसर्गः संन्यासो....सर्वतत्त्वार्थ-
निश्चयो मोक्षहेतुः । °) K2 तत्त्वाथ (for तत्त्वार्थ).
D7 T1 G2 दर्शनः; G3. 6 (before corr. as in text)
दर्शिनः (for -निश्चयः). — °) K6 यथाहुः; Da3. a4
D6 यमाहुः; D7 T1 G2 तत्राहुः; M7 तदाहुः (for
तमाहुः). B6 M1. 7 (inf. lin.) शुद्धं; B3. 9 Da3 Ds
Ca. 8 शुद्धं; D6 युक्तं; D7 धर्मः; T1 G2 कर्म (for
शुक्रं). °) Cn: शुक्रं मोक्षबीजम् । °) — After 13^{ab},
Kumbh. ed. Cv ins.:

असम्यग्दर्शनैर्दुःखमनन्तं नोपशाम्यति ॥ १४
अनात्मेति च यदृष्टं तेनाहं न ममेत्यपि ।
वर्तते किमधिष्ठाना प्रसक्ता दुःखसंततिः ॥ १५
तत्र सम्यग्ज्ञानो नाम त्यागशास्त्रमनुत्तमम् ।
शृणु यत्तव मोक्षाय भाष्यमाणं भविष्यति ॥ १६
त्याग एव हि सर्वेषामुक्तानामपि कर्मणाम् ।

619*

पारे च रजसः प्रभुम् ।

विरागाद्वर्तते तस्मिन्मनो रजसि नित्यगम् ।

तस्मिन्प्रसक्ते संपश्येद्.

— °) °) Ca: अव्ययत्वं अव्ययस्यात्मनो बोधहेतुत्वात् ।
महत् महदाख्या । °)

14 °) K7 D6 इदं; D6 एवं (for इमं). °) Cv:
गुणसमाहारं ज्ञानादिगुणसमाहारवन्तं परमात्मानम् । °) — °)
M7 आत्माभावेन. Ds1 पश्यता; D6 'त; G8. 6 'ति
(for 'तः). — °) K6 दर्शनं; K7 D4. 7. 9 T G1-3. 6
M7 दर्शिनो (G1 'ना); V1 Bo. 6. 9 D6 M1. 5. 6 दर्शने
(for 'नैर्). — °) K1 -शाम्यते. — After 14,
Kumbh. ed. Cv ins.:

620*

तस्मादेतेषु मेधावी न प्रसज्येत बुद्धिमान् ।

15 °) T2 अनात्मेति च; Ca अनात्मे हीति (for
'स्मेति च). K6 om. च. D6 अदृष्टं च; D7 T G1-3. 6
M1. 5-7 यदा (T2 'था) दृष्टं; Cnp ह्यनिष्टं च (for च
यदृष्टं). °) Cn: यदृष्टं तदनात्मेति संबन्धः तेन कारणेन
अहमिति ममेति च न वर्तते ॥ Cv: आत्मा जीवः स्वयं न
भवतीत्यनात्मा । यदृष्टं द्वा सुपणैस्यादिश्रुतिषु दृष्टम् । तद्व्या-
ख्यरूपमहं न । °) — °) K6 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7
Cnp नाहं न च; B6 चेतनाहं; D6 नाहं तेन; Cv तत्राहं
न (for तेनाहं न). S1 K2 च; K7 D4. 9 [अ]यं (for
[अ]पि). — °) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4
Ds D2. 8. 5-8 M1. 5. 7 किमधिष्ठानात्; T2 'ष्ठानं (for
'ष्ठाना). — °) M1 प्रतिष्ठा (for प्रसक्ता). °) Ca:
प्रसक्ता अविच्छेद्या ॥ Cn: प्रतीयमाना । °)

16 °) K6 Dn1. n4 D2. 5. 8 अत्र; D7 T G2 Ms. 6
तत्तु; G1 तं तु; M1 ततः (for तत्र). Da4 -मुखो;
Dn1 D2 Cn -वधो; D7 T G1-3. 6 Ms. 6 मतं; M7
(sup. lin.) मतो (for -मनो). Ds1 नामन् (for नाम).
K7 D6 एवं सति समाख्यातं. °) Cn: हृत्तिर्गुणनार्थे ज्यो-
तिःशास्त्रे प्रसिद्धः । सम्यग्वधो गुणनं पुनः पुनरभ्यस्यन्ते तत्त्वा-
न्यसिद्धिं सम्यग्वधो नाम सांख्यशास्त्रम् । सम्यग्ज्ञान इति
पाठे सम्यक् संदेहनिर्मुक्तं मनो येनेति । °) — °) V1 त्यागः;

नित्यं मिथ्याविनीतानां क्लेशो दुःखावहो मतः ॥ १७
 द्रव्यत्यागे तु कर्माणि भोगत्यागे व्रतान्यपि ।
 सुखत्यागे तपोयोगः सर्वत्यागे समापना ॥ १८
 तस्य मार्गोऽयमद्वैतः सर्वत्यागस्य दर्शितः ।
 विप्रहाणाय दुःखस्य दुर्गतिर्हन्यथा भवेत् ॥ १९
 पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्युक्त्वा मनःषष्ठानि चेतसि ।

मनःषष्ठानि वक्ष्यामि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि तु ॥ २०
 हस्तौ कर्मेन्द्रियं ज्ञेयमथ पादौ गतीन्द्रियम् ।
 प्रजनानन्दयोः शेषो विसर्गे पायुरिन्द्रियम् ॥ २१
 वाक्तु शब्दविशेषार्थं गतिं पञ्चान्वितां विदुः ।
 एवमेकादशैतानि बुद्ध्या त्ववसृजेन्मनः ॥ २२
 कर्णौ शब्दश्च चित्तं च त्रयः श्रवणसंग्रहे ।

C. 12. 7953
 B. 12. 219. 23
 K. 12. 222. 26

D₁ T₁ G₂ त्यागं (for त्याग-). M₆ C_v -मात्रम् (for
 -शास्त्रम्). — °) B₉ तत् (for यत्). T₂ तदमोक्षाय
 (for तव मोक्षाय). — °) K₇ माप्यमानं.

17 °) Ś₁ K₁ 2. 4 एवे (K₄ °ते) ह (for एव हि).
 — °) K₆ B₆. 7. 8 (marg. as in text) D₃. a₄ D_{n1}. n₄
 D₂. 5 M₇ C_n युक्तानाम्; D_{s1} D_s G₂ मुक्ता (for
 उक्ता). * C_n: युक्तानां मुक्त्यर्थं नित्योयुक्तानां पुंसाम् । *
 — °) D₇ T G₁₋₃. 6 M₁. 5. 6 C_s नित्यं (T₂ M₁ C_s नित्यं).
 दुःख- (for नित्यं मिथ्या-). D₄ -व्यतीयायां. — °) D₃. a₄
 क्लेशा; T₂ M₁. 6 क्लेश- (for क्लेशो). K₄. 6. 7
 V₁ B₆. 6-9 D_{n1}. n₄ D_{s2} D₂. 3. 5. 8 दुःखावहो; D₄
 दुःखावहे (for 'वहो). D₇ T₁ G₂. 3. 6 M₆. 7 क्लेशदुः-
 खावहो मतः; G₁ क्लेशदुःखोपमो हतः; Kumbh. ed.
 शेषो दुःखावहो हतः.

18 °) D₆ कार्याणि (for कर्माणि). — °) K₄. 6. 7
 V₁ B₆. 7 D₃. a₄ D_{n1}. n₄ D_s D₂. 3. 6. 8 तपोयोगं; C_{ap}
 C_{pp} °योगः (as in text). * C_p (reading मनोयोगः):
 मनोयोगो विषयान्तरनिरपेक्षेण मनसा आत्मनः संबन्धः । *
 — °) Ś₁ K₂. 4 T₂ समापनः; K₁ समः पराः; D₄
 समापनी; D₆ शमापना (for समापना). * C_a: समा-
 पना शरीरापगमात्संसारसमाप्तिः ॥ C_n: त्यागस्य समापना
 समाप्तिः ॥ C_s: समापना संसारनिवृत्तिः ॥ C_v: समापना
 सम्यगापना भगवत्प्राप्तिर्भवति । *

19 °) K₂ त्यागो; D_{n1} योगो (for मार्गो). K₁
 उद्वेगः; K₇ D₄. 6. 9 अद्वैतं; T G₁. 3. 6 अद्वैत्यः (for
 'धः). — °) G₈. 6 -त्यागश्च (for -त्यागस्य). B₆
 (marg. as in text) दर्शनः; B₇₋₉ दर्शनं; D₄ दर्शिनः
 (for 'तः). — °) K₂ D₆ विप्रह (D₆ 'ही) णाय (for
 'हाणाय). T G₁₋₃. 6 दुःखानां (for दुःखस्य). — °)
 B₆. 8 (marg.). 9 C_p (C_{pp} as in text) दुर्गतेर् (for
 'तिर्). Ś₁ K₁. 2. 4 V₁ B₆. 5. 3. 9 D₃. a₄ D₆ हि त (Ś₁
 K₂. 4 य) था; K₇ B₇ D_{n1}. n₄ D_s D₂₋₅. 9 त्वन्यथा
 (for ह्य). — After 19, Kumbh. ed. ins.:

621* शेते जरामृत्युभयैर्विमुक्तः
 क्षीणे पुण्ये विगते च पापे ।

तपोनिमित्ते विगते च निष्ठे
 फले यथाकाशमलिङ्ग एव ।

20 °) K₆ यानीन्द्रियाणि; K₇ यज्ञं (for ज्ञानं).
 K₆ आहुर; G₂ उक्तं (for उक्त्वा). K₁ T₂ पञ्च ज्ञाने-
 न्द्रिया युक्त्वा (T₂ 'या युक्त्वा). — °) T₂ चेतसा (for
 'सि). — °) K₆. 7 V₁ B₆. 6-9 D₃. a₄ D_{n1}. n₄ D_s
 D₂₋₄. 6. 8. 9 M₆-7 C_a. p. 8 बल- (for मनः-). * C_a:
 बलषष्ठानीति बलमूलत्वात्कर्मणः पष्ठं कर्मेन्द्रियैरवश्यं बलमपे-
 क्षणीयम्, मन इव बुद्धीन्द्रियैः । * — °) K₇ V₁ D₄. 9
 च; B₈ D₃. a₄ D₆. 7 T G₁₋₃. 6 M₁. 5-7 [अ]पि (for तु).

21 °) K₆ अथ पादो; K₇ पादौ चाथ. Ś₁ D₄
 गतं (D₄ 'ति) द्वियं (for गतीन्द्रियम्). — °) D₄
 repeats from शेषो up to इन्द्रियम्, after शब्दवि (in
 22°). Ś₁ शेषो; K₁ चासौ; D_{n1}. n₄ M₁. 5-7 शेषो;
 D_{s1} शेषो; D₄ शेषा (for शेषो). — °) K₆. 7 D₇
 G₈ विसर्गः; B₆ विपर्गे; B₉ D_{n4} D_{s1} D₂. 8 निसर्गे;
 D₃. a₄ विमर्दे (for विसर्गे). G₁ वायुर (for पायुर).

22 For the repetition in D₄, cf. v. 1. 21. — °)
 K₆ V₁ B₆. 6-8 D₃. a₄ D_{n1}. n₄ D_s D₂. 3. 5. 6. 8 च
 (for तु). D₇ T G₁₋₃. 6 M₅. 6 -विवेकार्था (T₁ 'र्थ-);
 M₁. 7 -विशेषार्था (for 'र्थ). — °) K₁ गतिः; K₇
 D₄. 9 मतिः; D₇ T G₁₋₃. 6 कृति (for गतिं). D₇ T
 G₁₋₃. 6 M₁. 5-7 पञ्चात्मि (T₁ 'त्म) कां (for 'न्वितां).
 K₆ V₁ B₆. 6-8 D₃. a₄ D_{n1}. n₄ D_s D₂. 3. 5. 6. 8 इति
 पञ्चान्वितं विदुः. — °) D₄ lacuna; D_{s1} D₆. 7 T₁
 G₈. 6 बुद्ध्या (for बुद्ध्या). K₁ तव सृजेन्; K₄ D_{n1}. n₄
 D₂. 3. 8 [आ]यु विसृजेन्; K₆ भुवि सृ; K₇ D₄. 9
 चैवाश्रितं; V₁ B₆. 8 D₆ तु (D₆ सु) विसृजेन्; B₆. 7. 9
 D₃. a₄ बुद्ध्या सृज (B₆ 'जे) नृ; D_s [अ]यु विसृजेन्; D_s
 त्ववसृतं; D₇ त्वपहृतं; T G₂. 3. 6 M₅. 6 [अ]नु (T₁
 नृ; G₈ 'नृ) पहृतं; G₁ *प्रहृतं; M₁. 7 (inf. lin.)
 [अ]नुपहृतं; M₇ (orig.) रूपहृतं (for त्ववसृजेन्).

23 °) D₄ कर्णैः; D₄ कर्णे; D₇ T₁ G₂. 3. 6 कर्णः
 (for कर्णौ). K₇ शब्दस्य; D₄ D_{s1} G₁ शब्दं च (for

C. 12. 7953
B. 12. 219. 23
K. 12. 222. 28

तथा स्पर्शे तथा रूपे तथैव रसगन्धयोः ॥ २३
एवं पञ्चत्रिका ह्येते गुणास्तदुपलब्धये ।
येन यस्त्रिविधो भावः पर्यायात्समुपस्थितः ॥ २४
सात्त्विको राजसत्त्वैव तामसत्त्वैव ते त्रयः ।
त्रिविधा वेदना येषु प्रसूता सर्वसाधना ॥ २५
प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ।

शब्दश्च). Da4 चित्तस्य; D7 T1 G2. 3. 6 तृप्तिश्च (for चित्तं च). —^b) D7 T G2. 3. 6 Ms त्रयं; G1 त्रिधं (for त्रयः). Da4 श्रवणं. Da4 D6 विग्रहे (for 'सं'). —^c) K6. 7 D4. 9 तथा रूपे तथा स्पर्शे. —^d) D7 T1 G2 तथा च (for तथैव). Da4 D4 -गंधयः (D4 'या:'). — For 23^{ad}, Ś1 K1. 2. 4 subst.:

622* चक्षू रूपं तथा चित्तं त्रयो दर्शनसंग्रहे ।
नासा गन्धस्तथा चित्तं त्रयो घ्राणस्य संग्रहे ।
त्वचः स्पर्शं तथा चित्तं त्रयः स्पर्शनसंग्रहे ।
जिह्वा रसस्तथा चित्तं त्रयो रसनसंग्रहे ।

[The sequence in K1 is: line 3; line 1; line 3 (r); line 4; line 2. — (L. 2) K1. 4 गंधास् (for गन्धस्). — (L. 3) K1 (both times) त्वदः (for त्वचः). — (L. 4) K4 तथो (for तथा).]

24^a) D5 पंच (for पृवं). K4 पंचत्रिको; G1 पंचात्मिकाश्च (for पञ्चत्रिका). D5 त्वेते; D7 T1 G1 चैते (for ह्येते). T2 एवं पंचत्रिकाण्येते. * Ca: यद्यपि मन एकमेव सर्वत्र तथापि उपाधिभेदाद्भिन्नमिति भावः । * —^b) Da4 M1 गुणस्. — D6 om. 24^c-25^b. —^c) V1 Bo. 6-9 Da3. 44 Dn1. 44 Ds D2. 3. 8 येनायं; D7 T G1-3. 6 तेन यस् (for ये). Dn4 Ds D2. 3 त्रिविधोपायः (for 'धो भावः'). * Cs: त्रिविधो भावः अहंकारः । * —^d) Ds1 Cs प्रत्ययात् (for पर्यां). K6 D6 समवस्थितः; B6 (marg. as in text) समुदाहृतः; G1 समुपस्थितं. Da4 पर्याया च समुच्छितः (sic). * Cs: प्रत्ययात् विषयग्रहणनिमित्तम् । *

25 D6 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). —^a) Ś1 Da4 राजसाश्च. K4 V1 Bo. 6-9 Da3. 44 Dn1. 44 Ds D2. 3. 8 चापि (for चैव). —^b) Ś1 K2 T2 चैति; K4 V1 Bo. 6-9 Da3. 44 Dn1. 44 Ds D2. 3. 8 चापि (for चैव). —^c) Ś1 K1. 2 चेतना (for वेदना). Ś1 K2 ह्येषु (for येषु). * Ca: वेदना वेद्यमानः प्रीत्यादिः । * —^d) K1 प्रसूता; K4. 6. 7 Dn1 D2. 4. 6. 8. 9 प्रसूताः; B3 T1 G1-3. 6 Ms. 6 प्रसूता; Da4 प्रसूता; T2 प्रभूता (for

अकुतश्चिकुतश्चिद्वा चित्ततः सात्त्विको गुणः ॥ २६
अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाक्षमा ।
लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुतः ॥ २७
अविवेकस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्द्रिता ।
कथंचिदपि वर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः ॥ २८
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।

प्रसूता). Ś1 K1. 2 धर्म- (for सर्व-). K4 Da4 Dn1 D2. 3. 8. 9 -साधनाः; K6 V1 Bo. 8 (marg.) Ds D3. 7 M1. 5-7 -साधनी (K6 'नी:'); Dn4 -साधनं; D6 -साधिनी; D7 T G1-3. 6 -सादिनी (for -साधना).

26^a) Ms. 6 प्रसादः (for प्रहर्षः). K7 G2 आनन्द-
* Ca: प्रहर्षः रोमाञ्छादिः । आनन्दः अन्यविषयव्यावर्तकं सुखम् । * —^b) Da4 शान्तय- (for संशान्त-). K1 D4 -चित्तता (for -चित्तता). —^d) K4. 6 Dn1. 44 D2. 3. 8 Cn (Cnp as in text) चित्तितः (K6 'तं'); Ds1 D4 चित्ततः (for चित्ततः). K1 7 V1 Da1 D6. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 सात्त्विका (K1 Da4 D6 'को') गुणाः.

27^a) Da4 अतुष्टि- K6 D6 पर- (for परि-). Dn1 अतुष्टिस्तापक्रोधश्च (sic). —^b) T2 transp. शोको and लोभस्. B6 (marg. as in text). 8. 9 Da4 क्रोधो (for शोको). K7 लोभात्; Da4 लाभस् (for लोभस्). G1 तदा (for तथा). Da1 [अ]क्षमः. —^c) K6 रजसज्ञानि (for 'स्तानि'). —^d) K2 -हेतवः; K7 Dn1 D4. 5. 9 -हेतुभिः (for 'तः').

28^a) B6 (marg. as in text). 9 अविविक्तता (hypermetric); B8 अविविक्तस्; T2 M1. 5-7 'विक्तं (for 'वेकस्). K7 M7 तथा मोहः (M7 'हं'); V1 च मोहश्च. —^b) K1 M7 प्रमादः; K6 प्रसादः. K7 D6 -तन्द्रिता; Da4 Dn1 -तन्द्रिताः. —^c) K6. 7 V1 B6-9 Da3. 44 D3. 5. 7. 9 T G1-3. 6 Ms-7 अभि- (for अपि). The portion from वर्तन्ते up to ताम (in 35^b) is lost in Ds on missing fol. D4 वर्तत. —^d) D6 त्रिविधास् (for वि'). K2. 4 त (K4 ता)मसो (for तामसा).

29 = (var.) 12. 187. 30. With 29-31, cf. Manu. 12. 27-29 as also B. 12. 248[47]. 20-22. Ds missing (cf. v. l. 28). —^a) K7 Bo. 6-9 Da3. 44 Dn1. 44 D2. 3. 6. 8 अत्र (for तत्र). G6 प्रति- (for प्रीति-). — K2. 4 D4 om. (hapl.) 29^b-30^a; D7 om. (hapl.) 29^b-31^a. Ś1 reads 29^b-30^a on marg. —^b) K1 काले (for काये). — V1 reads

वर्तते सात्त्विको भाव इत्यपेक्षेत तत्तथा ॥ २९
यत्तु संतापसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
प्रवृत्तं रज इत्येव ततस्तदभिचिन्तयेत् ॥ ३०
अथ यन्मोहसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ३१
तद्धि श्रोत्राश्रयं भूतं शब्दः श्रोत्रं समाश्रितः ।

नोभयं शब्दविज्ञाने विज्ञानस्येतरस्य वा ॥ ३२
एवं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
स्पर्शे रूपे रसे गन्धे तानि चेतो मनश्च तत् ॥ ३३
स्वकर्मयुगपद्भावो दशस्वेतेषु तिष्ठति ।
चित्तमेकादशं विद्धि बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ॥ ३४
तेषामयुगपद्भावे उच्छेदो नास्ति तामसः ।

C. 12. 7959
B. 12. 219. 35
K. 12. 222. 40

29^a-31^b twice. — ^a) K1 V1 B6 Das. a4 T G1-3. 6 M1. 5-7 उपेक्षेत (for अपे). K6 B7-9 Das. a4 T2 G1-3. 6 तं तथा; B6 वै तदा; M5. 6 तत्तदा; M7 तं त्वथ (for तत्तथा). K7 D9 तदुणस्तेन तेज (D9 चेत) सा.

30 = (var.) 12. 187. 31. For the repetition in V1, cf. v. l. 29. D5 missing (cf. v. l. 28). K2. 4 D4 om. 30^a; D7 om. 30 (for both, cf. v. l. 29). Ś1 reads 30^a on marg. — ^a) K6 यत्तु (for यत्तु). V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यत्तुसंतोषसंयुक्तम्. — ^a) M1 प्रवृत्त (for 'त्त'). K4. 6. 7 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 M1 इत्येवं; V1 B6. 8 (last two marg.) इत्येतत् (for इत्येव). — ^a) Ds D3 तमस् (for तत्तस्). Bo. 6-9 Das. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 T G1. 2 M1. 5-7 अपि; Dn4 अधि; D3 उप; G3. 6 अवि- (for अभि-). V1 B8 (marg.) Ca तत्र संरभ्य चितयेत्. ☞ Ca: न संरभ्य न यत्नं कृत्वा । ☞

31 = (var.) 12. 187. 32. For the repetition in V1, cf. v. l. 29. D5 missing (cf. v. l. 28). D7 om. 31^a (cf. v. l. 29). — ^a) M1 तत्र (for अथ). — ^b) K1 काले (for काये). T2 चाभवेत्. K6. 7 D4. 9 अव्यक्तविषयात्मकं. — ^a) Ca दुष्प्रतर्क्यम् (for अप्र). K2 अविज्ञेयस्. ☞ Cv: अविज्ञेयं ज्ञातुमनर्हम् । ☞ — ^a) M1 ततस् (for तमस्). B6 Das. a4 लक्षयेत् (for 'धार'). K6. 7 D4. 9 तमस्तदभिचिन्तयेत्.

32 D5 missing (cf. v. l. 28). — ^a) B7 partly damaged. M1. 5. 6 खं च (for तद्धि). K7 V1 D4. 9 M5. 6 श्रोत्राश्रितं (D4 'तो) (for 'श्रयं). D4 om. (hapl.) from भूतं up to श्रितः (in 32^b). Ś1 K1. 2. 4. 7 D9 भूमे: (for भूतं). K6 D7 T G1-3. 6 M7 खं श्रोत्रमाश्रितं भूतं; Bo. 6. 8. 9 Das. a4 Ds D2. 3. 6 बुद्धिश्रोत्राश्रि (Da4 'सि) तं भूतं (B6 भावं; Da4 रूपं); Dn1. n4 D8 श्रोत्रं व्योमाश्रितं भूतं. — ^b) K7 Da4 Ds1 G1 शब्द- (for शब्दः). Ś1 K1. 2. 4 शब्दः श्रोत्रसमन्वितं. — ^a) Ś1 K2 T2 विज्ञानं (for विज्ञाने). ☞ Ca: नोभयं शब्दः श्रोत्रं च.....समर्थम् । Cs: नोभयं

श्रोत्राकाशद्वयमपि । ☞ — ^a) Da4 om. विज्ञान. K7 D4. 9 विज्ञातस्य (for 'नस्य). K4. 7 B6-9 Das. a4 Dn4 Ds1 D9 च (for वा). D7 T1 G1. 2 विज्ञाने स्वेतरस्य वा. ☞ Cv: सुषुप्तिदशायामज्ञानस्य जाग्रदवस्थायां विज्ञानस्येति भावः । ☞

33 D5 missing (cf. v. l. 28). — ^a) K7 D9 श्रोत्रं (for एवं). K1. 2 (sup. lin.) 4. 6 Das. a4 वाक्; D7 G1. 2. 6 तच्; G3 तु (for त्वक्). — ^b) D4 नासिका. K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 चेति (for चैव). — ^a) M1 शब्दे (for स्पर्शे). K1 तापे (for रूपे). B9 Da4 तथा (for रसे). — ^a) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 वाचि (for तानि). K6 चित्तं (for चेतो). Ds1 चरन्; Cv च यत् (for च तत्). ☞ Cv: यच्चेतस्तदेव मनः । ☞

34 D5 missing (cf. v. l. 28). — ^a) K2. 4 स्वकर्मा- (for स्वकर्म-). — ^b) B6 (marg. as in text) दशस्वेतेषु; Da4 'मेतेषु (for 'स्वेतेषु). — B9 om. 34^a. — ^a) K1 Da4 चित्रम् (for चित्तम्). Da4 एकादशा. — ^a) K1 G1 बुद्धि-. T2 द्वादशमी (for 'शमी). T1 बुद्धिर्वा द्वादशी भवेत्. ☞ Cn: द्वादशमी, द्वादशी । आर्षो मद्प्रत्ययः । ☞

35 D5 missing up to ताम (cf. v. l. 28). — ^a) D7 T1 G1-3. 6 -भावाद्; T2 भावम्; Cn भाव[:] (gloss: पञ्चम्यर्थे प्रथमा) (for -भावे). — K6 om. (hapl.) 35^a. ☞ Ca: अयुगपद्भावेऽमेकके एषां शरीराद्यभावे उच्छेदो मोक्षः । ☞ — ^b) D9 मोक्षो वा (for उच्छेदो). Ś1 K1 नास्ति (for नास्ति). D7 T1 G1-3. 6 मानसः; M1. 7 (sup. lin. as in text) नामतः; Bom. ed. तामसे (for तामसः). ☞ Ca: तामसो नास्ति । उपलक्षणतया राजसोऽपि नास्ति । सात्त्विक एव रागाद्यपगमात् संभवतीति भावः । ☞ — ^a) K6 अस्थितो; G3. 6 अस्थिते. Ś1 K1. 4. 6 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -भावो (for -भावे). — ^a) Da4 व्यवहारि. ☞ Cn: तेषां द्वादशानां ज्ञातृज्ञेयज्ञानयौगपद्याभावः तामसः निद्रारूपतमोमयः सुषुप्तिकाळीनस्सिन्धुस्यपि आत्मन उच्छेदो

C. 12. 7859
B. 12. 219. 35
K. 12. 222. 40

आस्थितो युगपद्भावे व्यवहारः स लौकिकः ॥ ३५
इन्द्रियाण्यवसृज्यापि दृष्ट्वा पूर्वं श्रुतागमम् ।
चिन्तयन्नानुपर्येति त्रिभिरेवान्वितो गुणैः ॥ ३६
यत्तमोपहतं चित्तमाशु संचारमध्रुवम् ।

नास्ति । । अयुगपद्भावे एवात्मनो वास्तवं तत्त्वं, युग-
पद्भावस्तु स्वप्नवदज्ञानकृतः ॥ Cs : आस्थित इति । अयुग-
पद्भाव इति पदम् । तेषामयुगपद्भावे आस्थितः प्रमूढः आरो-
पितः स उच्छेदः लौकिकः लोकप्रसिद्धो व्यवहारः । ❀

36 °) Ś1 K1. 2. 4 Cpp अवसृज्यानि; K6 Bo. 6
(marg.). 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cn. 8 अपि
सूक्ष्माणि; K7 बहून्याथ (sic); B6 (orig.). 8 अपि
सृज्यानि; B8 (marg.) एव सृज्यापि; Dcs. a1 Ca अव-
सृज्यापि; D4. 9 corrupt; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 उप-
(M1 अपि) सृज्यापि (for अवसृज्यापि). — °) K4. 6 V1
Bo. 6-8 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T G3. 6 M1.
5-7 Cpp Cs पूर्व-; B9 lacuna (for पूर्व). K4. 6
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1 -श्रुतागमान्; V1 Bo. 6-9
D7 T G1-3. 6 M5-7 -श्रु (B6 -श्रि) तागमन्; Da4 'मयं;
D6 -सुताः सुमान्; Cpp -श्रुतागमः (for श्रुतागमम्).
K7 D4. 9 विषयेभ्यो वा मनः. — °) K6 चित्तवन्;
Da4 संतयन् (for चिन्तं). V1 Bo. 7-9 Das. a1 Ds
Da. 6 T1 Cs अनु-; Dn4 D7 T1 G1-3. 6 न तु (for
नानु). D6 चित्तयन्तमुपर्येति. ❀ Cn : चिन्तयन्नानुपर्येति ।
ना पुरुषः स्वप्नदर्शी त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्युक्तः अनुपर्येति
जाग्रदवस्थामनुसंचरति स्वप्ने । काये (Cn v. l. for काले
in 37°) इत्युत्तरादपकृत्यते, स्वे शरीरे ॥ Cs : अनुपर्येति
स्वकर्मफलान्यनु सततं पर्यायेण गच्छति । ❀

37 °) K4 B9 तद्; K7 D4. 9 यस् (for यत्).
V1 तमोभिहतं; Das. a4 'पहितं (for 'पहतं). D7 T
G1-3. 6 M5. 6 यस्तु मोहाग (T2 G2. 6 M5. 6 मोहग;
G1 मोहाद्) तं चित्तम्. — °) K1. 2. 4. 6 Bo. 6. 8 Da4 D2. 7. 8
T1 G1. 2 संसारम्; V1 B7 Da3 Dn1. n4 Ds2 D6. 5
M1. 7 Cn संहारम् (for संचारम्). K7 D9 आशु संचार-
संभवं; T2 'चरते ध्रुवं. — °) K7 D9 विव (D9 'व) सं;
Ds D7 T G1-3. 6 [उ] परतं (for 'रमं). K6 कार्यं; K7
V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds2 D2-3 T G1-3. 6 M5. 6
(both inf. lin.) Cn. 8 काये; B6. 8 (both marg.) Ds1
कार्यं (for काले). ❀ Cv : उपरमं रतिम् । ❀ — °) V1
D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 तमाहुस् (for तदा). V1
बुधं; Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 बुधाः;
D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 गुणं (for सुखम्). ❀ Cn :
तत्सुखं तामसमज्ञानप्रधानं शरीर एव सुषुप्तावनुभूयते ॥ Cs :

करोत्युपरमं काले तदाहुस्तामसं सुखम् ॥ ३७
यद्यदागमसंयुक्तं न कृत्स्नमुपशाम्यति ।
अथ तत्राप्युपादत्ते तमो व्यक्तमिवानृतम् ॥ ३८
एवमेष प्रसंख्यातः स्वकर्मप्रत्ययी गुणः ।

काये उपरतं कायमेवांशत्वेन निर्णीतं करोति । तमोपहतत्वा-
त्स्वरूपमात्मनो न जानातीत्यर्थः । ❀

38 °) Ds1 यत्तद्; D7 (31. 2 यद्द् (for यद्यद्).
— °) K4. 6 Dn1 Cn कृच्छ्रम्; V1 T2 G1. 2 M1. 5-7
कृच्छ्राद्; Bo. 6-9 Das. n4 Dn4 Ds D2. 3. 5. 8 T1 G3. 6
Cnp. Cs किंचिद् (for कृत्स्नम्). K6 Dn1 Cn अनु-
पश्यति; Das. a4 उपशाम्यते; Dn1 Cnp अनुशाम्यति
(for उप). ❀ Cn : यस्मिन्कृच्छ्रं द्वैतसुखं नानुप-
श्यति । ❀ — °) B7 damaged. ❀ Cs : अथ
कर्मकरणावन्तरम् । ❀ — °) K7 D9 मनो; B6. 7. 8
(marg.). 9 Da4 D6 ततो (for तमो). M7 व्यक्तम्;
Cn. v [5] व्यक्तम् (for व्यक्तम्). K6 इवाटतं; K7
D9 इवोद्धतं; V1 Bo. 6-9 Das Ds D2. 3. 5. 6. 8 इहानृ-
(B6 'मृ) तं; Da4 इवानतं; Dn1 इहागतं; D4 इया-
गृतं; M5 (inf. lin.). 6 Cv इवावृतं (for 'वृतम्).
❀ Cp : व्यक्तं कार्यशरीरम् । ❀ ❀ Cv : आवृतमव्यक्त-
मिव अन्धकारमिव तमः तमोगुणमुपादत्ते जीवः । ❀

39 °) B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in
text). 9 तदेवं (B6 'प) सं; D6 G1. 3. 6 एवमेव (for
एवमेष). K7 D7 T2 G1. 3. 6 प्रसंख्यात- (for 'ख्यातः).
— °) D7 स्वधर्म- (for स्वकर्म-). K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8
(marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2-3. 8. 9
Cn. p प्रत्ययो (for 'यी). K1 Da4 D7 गुणाः; M1
गुणं (for गुणः). ❀ Ca : एष तमोलक्षणो गुणः स्वकर्म-
प्रत्ययी, स्वकर्म व्यापारं प्रति अयी गमनशीलः ॥ Cn (read-
ing स्वकर्मप्रत्ययो) : स्वकर्मप्रत्ययः कर्महेतुकाविर्भावः ॥ Cp :
स्वकर्मप्रत्ययः । स्वकर्मणा प्रतिकूलागमनशीलः ॥ Cs : स्वकर्म-
प्रत्ययी स्वकर्मपराधीनः । ❀ — °) Ś1 K1. 2 Dn1 केषां-
चिद् (for कथंचिद्). ❀ Cp : कथंचित् नामकर्मणा श्री-
रामचरणस्मरणसौभाग्येन वा । ❀ — °) Bo. 6 Das. a4
Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 Ca निवर्तते (for न व). K6 Dn4
केषांचिद्वर्त (Dn4 'दिश) ते न हि; V1 Dn1 Ds2 'चिद्दि-
निवर्तते; Cpp केषांचिद्वा निवर्तते. ❀ Ca : वा शब्दः
पुनरर्थः । तेन केषांचित्पुनर्निवर्तते । ते सर्वं त्यजन्ति दृष्टात्मानमि-
त्यर्थः । ❀ — After 39, Kumbh. ed. Cv ins. :

623* अहमित्येष वै भावो नान्यत्र प्रतितिष्ठति ।

यस्य भावो दृढो नित्यं स वै विद्वांस्येतदः ।

देहधर्मस्तथा नित्यं सर्वभूतेषु वै दृढः ।

कथंचिद्वर्तते सम्यक्केषांचिद्वा न वर्तते ॥ ३९
 एवमाहुः समाहारं क्षेत्रमध्यात्मचिन्तकाः ।
 स्थितो मनसि यो भावः स वै क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ४०
 एवं सति क उच्छेदः शाश्वतो वा कथं भवेत् ।
 स्वभावाद्द्वर्तमानेषु सर्वभूतेषु हेतुतः ॥ ४१
 यथार्णवगता नद्यो व्यक्तीर्जहति नाम च ।
 न च स्वतां नियच्छन्ति तादृशः सत्त्वसंक्षयः ॥ ४२

एवं सति कुतः संज्ञा प्रेत्यभावे पुनर्भवेत् ।
 प्रतिसंमिश्रिते जीवे गृह्यमाणे च मध्यतः ॥ ४३
 इमां तु यो वेद विमोक्षबुद्धि-
 मात्मानमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
 न लिप्यते कर्मफलैरनिष्टैः
 पत्रं विसस्येव जलेन सिक्तम् ॥ ४४
 दृढैश्च पार्श्वैर्बहुभिर्विमुक्तः

C. 12. 7975
 B. 12. 219. 45
 K. 12. 222. 55

एतेनैवानुमानेन त्याज्यो धर्मस्तथा ह्यसौ ।
 ज्ञानेन मुच्यते जन्तुर्धर्मात्मा ज्ञानवान्भवेत् । [5]
 धर्मेण धार्यते लोकः सर्वं धर्मे प्रतिष्ठितम् ।
 सर्वार्थजनकश्चैव धर्मः सर्वस्य कारणम् ।
 सर्वो हि दृश्यते लोके न सर्वार्थः कथंचन ।
 सर्वत्यागे कृते तस्मात्परमात्मा प्रसीदति ।
 व्यक्तादव्यक्तमनुलं लोकेषु परिवर्तते । [10]

[(L. 1) * C_v : नान्यत्र स्वस्मादन्यत्र जीवान्तरे परब्रह्मणि
 च यस्याहमिति भावः न तिष्ठति । ब्रह्माहं, सर्वे जीवाश्चाहं इति यस्य
 बुद्धिर्नेत्यर्थः । * — (L. 2) C_v अक्षे (gloss : परमात्मनि) (for
 यस्य). — (L. 4) * C_v : एतेनानुमानेन सुखदुःखवैचित्र्या-
 ख्यानमानेन असौ धर्मः अभेदाख्यो धर्मः दहन्तुहिनाभेदवत्याज्यो
 हि । *]

40 *) K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da₃.
 a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 Cn एतदाहुः; D₁ T₁ G₁-3. 6
 तेषामाहुः; T₂ ते तमाहुः; M₁. 1 तमाहुस्तु; M₅. 6
 एतमाहुः (for एव). G₁ समाहारः. * Ca : समाहारम्,
 भूवादिसमुदायम् । * — ^b) Da₄ क्षेत्रे (for क्षेत्रम्).
 — ^c) D₁ T₁ G₁. 2 स्थिते (for स्थितो). D₅ (marg.
 as in text) वै (for यो). — ^d) Dn₄ सर्वः; D₁
 सर्वैः (for स वै). * Ca : यो भावः अभावस्यावृत्तः
 आत्माख्यः । एतेन चार्वाकमतमपास्तम् । नात्मनोऽभावः,
 मानसप्रत्यक्षस्योक्तत्वात् । नापि ज्ञाननिवृत्तिरूपो यथा बौद्धमत-
 तम् ॥ Cp : भावयति प्रवर्तयति इन्द्रियाणि तेषु तेषु विषये-
 ऽविति भावः स्वपरप्रकाश आत्मा ॥ C_v : भावयति सर्वं देह-
 व्यापारमिति भावः साक्षी । *

41 *) K₆ कुरुच्छेदः (sic); K₇ D₄. 9 कथं छेदः;
 Da₃ कुतोच्छेदः; Da₄ तु नोच्छेदः (for क उ). * Cp :
 अचिन्मिलने तत्त्वज्ञानमन्तरेण क उच्छेदः । * — ^b) T₂
 शाश्वते. * C_v : जीवः शाश्वतः शश्वदेकप्रकारः नारायणः
 कथं भवेत् । * — ^c) K₇ स्वभावो (for वाद्). K₇
 Da₄ वर्धमानेषु (for वर्त). — ^d) K₇ D₄. 9 कर्मतः;
 M₅ (inf. lin.). 1 हेतुपु (for तः).

42 *) D₁ T G₁-3. 6 यथार्णवं (for 'र्णव'). K₄
 -गतो; M₅ -शता (for -गता). — ^b) D₅ D₅. 1 T
 G₁-3. 6 M₅-7 C₅ व्यक्ति (for व्यक्तीर्). K₄ नाम हि
 (for नाम च). — ^c) D₁ T G₁-3. 6 तु (for च).
 B₆ (marg.). 8 स्वता; M₅. 6 स्वका (for स्वतां). K₁
 वियच्छन्ति. K₆ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn₁. n₄ D₅ D₂.
 3 6 8 Cn नदा (D₆ 'व'श्च ता निय (Bo 'न') च्छन्ति; D₅
 न च सत्त्वानि गच्छन्ति. — ^d) M₁ तस्व (for सत्त्व).
 * Ca : न पुनर्ब्रह्मैवेति प्रतिपादयितुमाह—न च स्वतां निय-
 च्छन्ति ते हि माषराशिप्रविष्टमलीगुडिकावदापाततस्तद्रूप-
 तथा पृथगनवभासमाना न माषत्वमेवापद्यन्ते । एवमात्मानो-
 ऽपि पृथग्द्रव्यभूताः कथमैक्यमासादयेयुः व्यक्तीर्देहांस्यजन्तो-
 ऽपि । *

43 *) K₂. 1 D₄. 9 प्रेत्यभावः (for 'भावे'). D₅1
 D₁ T G₁-3. 6 M₅. 6 पुनर्भवः (for 'र्भवेत्'). — ^c)
 Da₃ Ca अति- (for प्रति-). G₂ -संमिश्रिते (for -संमि-
 श्रिते). D₅ G₂ M₇ बीजे (for जीवे). — ^d) K₇
 D₄. 9 गृह्यमाणो नु (for 'माणे च'). K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8
 (marg. as in text). 9 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 Cp स-
 र्वतः (Dn₄ 'शः'); K₇ D₄. 9 मध्यगः (for 'तः').
 * Cp : सर्वतः सर्वेण कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना । *

44 *) K₆. 1 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅
 D₂. 3. 6. 8 G₁. 2 च (for तु). D₅ विमुक्ति (for
 विमोक्ष). G₁ -बुद्धिर् (for -बुद्धिम्). — ^b) D₄. 9 वा
 (for च). — ^d) D₁ G₁. 2 पूर्व (for पत्रं). K₁ भिस्-
 स्येव; Da₃ D₄. 9 विशः; Da₄ विशिस्येव; D₅1 विष-
 स्येव; T₂ विस (for विस). D₄ जहाति; G₁ जवेम
 (for जलेन). Dn₁ सक्तं; D₄ मुक्तं (for सिक्तम्).

45 *) B₆ गूढैर्; D₅ G₂ मूढैश्च (for दृढैश्च).
 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅2 D₂. 3. 6. 8 Cn हि
 (for च). K₁. 2 B₇-9 Da₃. a₄ विषक्तः (K₂ 'क्ता');
 K₇ D₅ विशस्तः; Bo विवक्तः; B₆ विसक्तः; D₄
 G₁. 2 विमुक्तं (D₄ 'क्ता') (for 'क्तः'). — ^b) B₆

C. 12. 7975
B. 12. 219. 45
K. 12. 222. 55

प्रजानिमित्तैरपि देवतैश्च ।
यदा ह्यसौ सुखदुःखे जहाति
मुक्तस्तदाभ्यां गतिमेत्यलिङ्गः ।
श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैश्च
शेते जरामृत्युभयादतीतः ॥ ४५
क्षीणे च पुण्ये विगते च पापे
ततोनिमित्ते च फले विनष्टे ।
अलेपमाकाशमलिङ्गमेव-
मास्थाय पश्यन्ति महद्भ्यसक्ताः ॥ ४६
यथोर्णनाभिः परिवर्तमान-

Ds1 देवतैश्च. ✽ Ca. p: प्रजानिमित्तैः आधिभौतिकैः । ✽ — °) T2 यथा (for यदा). Dn1 त्वसौ (for ह्यसौ). K6.7 B6.7.9 Da1 D4.9 T G1.2 M1.5-7 दुःखसुखे (M1 'त्वं') (for सुखदुःखे). M7 प्रहाति (for ज'). — °) B9 Ds2 युक्तस् (for मुक्तस्). T2 सदाभ्यां; M1 तदभ्यां. D7 T2 G8.6 M1.5-7 अलिङ्गां; T1 G1.2 लिङ्गां (for अलिङ्गः). ✽ Cn: अलिङ्गः, पञ्चप्राणमनोबुद्धिदेशेन्द्रियात्मकलिङ्गहीनः ॥ Cp: त्यक्तलिङ्गशरीराभिमानः ॥ Cs: अलिङ्गः निरुपाधिकः । ✽ — °) G8.6 -प्रमाणागतिः (for 'गम-'). T2 G1 -मङ्गलैश्च. ✽ Ca. p: मङ्गलैः यज्ञेशाच्युतगोविन्दमाधवानन्तकेशवेशोत्थादिभगवन्नामकीर्तनैः ॥ Cn: मङ्गलं साधनं शमादि ॥ Cs: मङ्गलानि निगमविशेषाः । ✽ — °) D7 T G1-2.6 M1.5-7 युक्तो (for शेते). K1 अदीनः; K6.7 V1 B6.6.8.9 Da3.24 Dn1.24 Ds2 D2-3.8.9 अभीतः (for अतीतः).

46 °) V1 [s]य (for च). G8.6 च (for वि). T2 पापे (for पापे). — °) B9 Ds D7 T1 G1-3.6 M1.5-7 तयोर्नि (D7 'थोन्नि')मित्ते; Ca स्वतोनिवृत्ते (for ततोनिमित्ते). K7 B8 G1.2 निविष्टे (for विनष्टे). ✽ Cn: निमित्ते मोहोत्थे फले सुखदुःखमोहात्मके महति बुद्धितत्त्वेऽस्मितामात्रे पश्यन्ति । तत्रैव हि सांख्यानां गुण-पुरुषान्तरज्ञानमस्याकं च प्रतीचो ब्रह्मभावागमः प्रसिद्धः । ✽ — °) K7 D4.9 एकम्; M7 (inf. lin. as in text) एतम् (for एवम्). ✽ Cp: अलिङ्गम् अहंकारममकारलिङ्गरहितमात्मानं पश्यति ॥ Cv: अलिङ्गम्, लिङ्गदेहरहितम् । ✽ — °) Ś1 (before corr. as in text) K1.7 B7.9 D4.9 महाद्वि (K1 'ह्य')सुक्ताः; K2.4 'ह्य' (K4 'य')सक्ताः; K6 'स्यसक्ताः; B9 Dn1.24 Ds D2.3.5.6.8 Cv 'त्यसक्ताः; B6 (marg.) 8.9 (marg.) Das.24 T2 G2 M1 Ca. p 'ध्वंसक्ताः; D7 'दि सक्ताः (for 'जसक्ताः). ✽ Ca:

स्तन्तुक्षये तिष्ठति पात्यमानः ।

तथा विमुक्तः प्रजहाति दुःखं

विध्वंसते लोष्ट इवाद्रिमच्छन् ॥ ४७

यथा रुहः शृङ्गमथो पुराणं

हित्वा त्वचं वाप्युरगो यथावत् ।

विहाय गच्छत्यनवेक्षमाण-

स्तथा विमुक्तो विजहाति दुःखम् ॥ ४८

द्रुमं यथा वाप्युदके पतन्त-

मुत्सृज्य पक्षी प्रपतत्यसक्तः ।

तथा ह्यसौ सुखदुःखे विहाय

महद् आत्मस्वरूपं परं ब्रह्म वा । महद्भ्यसक्ता इति पाठे महर्द्धीत्यात्मविशेषणम् । आत्मानमेव सर्वैश्वर्यभाजं सृष्टिप्रलयसमर्थं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ Cv (reading महत्सक्ताः): महति संसारे । ✽

47 °) ✽ Cs: शरीरान्तरे परिवृत्तिः शीलमस्येति परिवर्तमानः । ✽ — B9 om. (hapl.) 47°. — °) K7 पश्यमानः (for पात्य). — °) T2 विमुक्तः; M1 प्रमुक्तः. M5.6 विजहाति (for प्र). — °) K1 विध्वंसते; B6 (marg.) विश्वं; G1 विध्वंसिते (for 'सते). T2 लोष्टम्. K6 अद्रिमच्छन्; B6 अद्रिमच्छन्; Da1 अद्रिमच्छन्; Dn1.24 Ds D2.3.8.9 M1.5-7 Cn अद्रिमच्छन् (M1 'च्छेत्'); T2 अद्रिमच्छन् (for 'मच्छन्). D7 T1 G2.8.6 विध्वंसते लोष्टमिवाप्रती (D7 'ति')च्छन्.

48 °) K7 B9 रुहः (for रुहः). Da1 शृङ्गमथो (for शृङ्गमथो). — °) Ś1 K1.2 च (for वा). V1 B6.6-9 Da3 Dn1.24 Ds D2.3.5.6.8 यथा च; Da4 रथा च; D7 T G1-3.6 M1.5-7 यथैव (for यथावत्). — °) Ś1 K1.2.7 B6.6-8 Da3.24 Ds1 Ds.4.9 अनवेक्षमाणस्; T2 M7 'पेक्षमाणं (M7 'णस्') (for 'वेक्षमाणस्). — °) T2 विमुक्तः.

49 °) D7 T1 G1-3.6 द्वि (for [अ]पि). — °) K6 उत्सृज्य (for उत्सृज्य). Ś1 K1.2 V1 प्रजहाति; K4.7 Dn1.24 Ds D2.3.5.6.8 निपतति (for प्रपतति). K7 B7-9 Da3.24 D4.9 G2 असक्तः; V1 शक्तः (for असक्तः). — °) K7 यथा; T2 तदा (for तथा). K6.7 B6-9 Da1 D4.5.7.9 T1 G1.3.6 M1.5.6 दुःखसुखे (for सुखदुःखे). — °) V1 Ds D7 T1 G1.3.6 युक्तः (for मुक्तः). K1 पराभ्यां; K7 पराभ्यां; D7 'भ्यां. G2 पतु (for पति). K1 लिङ्गः; D7 T1 G1.3.6 [अ]लिङ्गां; G2

मुक्तः पराङ्मूर्त्ता गतिमेत्यलिङ्गः ॥ ४९
 अपि च भवति मैथिलेन गीतं
 नगरमुपाहितमग्निनाभिवीक्ष्य ।
 न खलु मम तुषोऽपि दह्यतेऽत्र
 स्वयमिदमाह किल स्म भूमिपालः ॥ ५०
 इदममृतपदं विदेहराजः
 स्वयमिह पञ्चशिखेन भाष्यमाणः ।

निखिलमभिसमीक्ष्य निश्चितार्थं
 परमसुखी विजहार वीतशोकः ॥ ५१
 इमं हि यः पठति विमोक्षनिश्चयं
 न हीयते सततमवेक्षते तथा ।
 उपद्रवान्नानुभवत्यदुःखितः
 प्रमुच्यते कपिलमिवैत्य मैथिलः ॥ ५२

C. 12. 7983
 B. 12. 219 52
 K. 12. 212. 63

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

लिङ्गां (for अलिङ्गः). — After 49, Kumbh. ed. Cv ins.:

624* इमान्स्वलोकाननुपश्य सर्वा-
 न्ब्रजन्यथाकाशमिवासकामः ।
 इमां हि गाथां प्रलपन्थथास्त्रि
 समस्तसंकल्पविशेषमुक्तः ।
 अहं हि सर्वं किल सर्वभावे [5]
 ह्यहं तदन्तर्हमेव भोक्ता ।

[(L. 2) Cv ब्रजति (for ब्रजन्). ❀ Cv: आकाशम्, आ समन्तात्काशनात् आकाशनामानं परमात्मानम् । ❀ — (L. 5) Cv अयं (for अहं) and सर्वभावः (for 'भावे'). ❀ Cv: अयं परमात्मा । सर्वं भावयति उत्पादयतीति सर्वभावः । ❀]

50 With 50, of. 12. 17. 18; 171. 56; B. 12. 276. 4. Jātaka 339, Gāthā 125; Dhammapada 200; Uttarādhyayana S. 9. 14. D1 T G1. 8. 6 M1. 6 transp. 50 and 51. Before 50, T2 ins. भीष्म उवाच. — ^b) D8 उपहितम्; D1 T G1 उपा(G1 'प)गतम्; D9 'हिता; M1 उपासितम् (for 'हितम्). D5 निरीक्ष्य (for [अ]भिवीक्ष्य). — ^c) K1 रुषो (for तुषो). D1 T G1. 8. 6 M1. 5-7 वि- (for ऽपि). K6 न खलु मम कोपि दह्यति; V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 6. 8 न खलु मम हि (B6 'मेह) दह्यतेत्र किञ्चित्. — ^d) D6 किं स (for किल). K1. 4 Da4 स; K6 अत्र; D1 T1 G1. 8. 6 [अ]स्य (for स्म).

51 D1 T G1. 8. 6 M5. 6 transp. 50 and 51. — ^a) B8 (marg.) अनुत; G3. 6 अमल- (for अमृत-). Bo. 6-9 Das. a4 Ds D2. 8. 6. 8 निशम्य राजा (for विदेह-राजः). Ś1 K1. 2. 4 V1 इदममृत- (K2. 4 'ति)तपनं (V1

'दं) विहाय राजा. ❀ Cp: अमृतपदं मोक्षवाचकं तत्प्राप्ति-हेतुकं वा । ❀ — ^b) K6 पंचशिखेण. K7 भाष्यमानं. Ś1 K1. 2. 4 स्वयमिह पंचशिखं सुभाषितेन; V1 'शिखस्य भाषितेन. — ^c) D1 T1 G1. 8. 6 अपि (for अभि-). K4 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 T G1-8. 6 M1. 5-7 निश्चितार्थः (Da4 'र्थः) (for 'तार्थ'). — ^d) D5 परसुखयुग; T2 परमसुखं (for 'सुखी).

52 ^a) K6 G2 इमां (G2 'मा) हि; K7 एवं हि; D5 इमं च; D1 T G1. 8. 6 इमं (T2 'दं) तु (for इमं हि). K1. 4 Da4 Dn1. n4 D2. 4. 8. 9 मोक्ष- (for वि-मोक्ष-). — ^b) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Ds2 D2. 8. 5. 6. 8 महीपते (Da4 'यते); Dn1 Ds1 महीपते; G3. 6 न हीयसे (for 'यते). K7 Bo Da4 Ds1 Ds. 7 G3 अवेक्ष्यते; G2 'क्षितं (for 'क्षते). — ^c) K7 उपद्रवो; D1 T1 G1-8. 6 'द्रवं (for 'द्रवान्). — ^d) K3. 1 Da. 9 विमुच्यते. Cp कपिलम् (for क'). K1 V1 Bo. 6. 9 Dn4 Ds D2. 8 (by corr.). 6 T G2 Cp ह्वेत्स; B1 damaged (for ह्वेत्स). Da4 मैथिलाः.

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T G1-8. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1 Ds D2-8. 8. 9 M1. 7 पंचशिखवाक्यं (K6. 7 'खावाक्यं; V1 Bo. 6-9 Das. a4 Ds D2. 8. 8. 8 'खावाक्यानि); M5. 6 जनकपंचशिखसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 Dn4 Ds2 45; Dn1 D1 T1 G1. 8. 6 M5 46; Ds 43; T2 G2 60; M1. 6. 7 44. — Śloka no.: Dn1 54; Dn4 Ds1 Ds 53. — After 12. 212, Kumbh. ed. Cv. ins. a passage given in App. I, (No. 19).

२१३

C. 12. 7964
B. 12. 220. 1
K. 12. 225. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

किं कुर्वन्सुखमाप्नोति किं कुर्वन्दुःखमाप्नुते ।

किं कुर्वन्निर्भयो लोके सिद्धश्चरति भारत ॥ १

भीष्म उवाच ।

दममेव प्रशंसन्ति वृद्धाः श्रुतिसमाधयः ।

सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ २

नादान्तस्य क्रियासिद्धिर्यथावदुपलभ्यते ।

क्रिया तपश्च वेदाश्च दमे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ३

दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उच्यते ।

विपाप्मा निर्भयो दान्तः पुरुषो विन्दते महत् ॥ ४

सुखं दान्तः प्रस्रपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ।

सुखं लोके विपर्येति मनश्चास्य प्रसीदति ॥ ५

तेजो दमेन ध्रियते न तत्तीक्ष्णोऽधिगच्छति ।

अमित्रांश्च बहून्नित्यं पृथगात्मनि पश्यति ॥ ६

कव्याञ्च इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयम् ।

तेषां विप्रतिषेधार्थं राजा सृष्टः स्वयंभुवा ॥ ७

आश्रमेषु च सर्वेषु दम एव विशिष्यते ।

यच्च तेषु फलं धर्मे भूयो दान्ते तदुच्यते ॥ ८

213

 The subject-matter of this adhy. is allied to that of 12. 154.

1 ^a) Ś1 K1. 2. 4 दुःखम् (for सुखम्). — ^b) Ś1 K1. 2. 4 सुखम् (for दुःखम्). Ś1 K1. 2. 4 T2 अश्रुते; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2-8. 8. 9 आमुयात्; M5. 6 आवसेत् (for आमुते). Das कुर्वन्दुःख-मवाप्नुयात्. — ^c) Ś1 K1 अभयो (for निर्भयो). — ^d) Das भारतः.

2 With 2, cf. 12. 154. 7. Das om. the ref. — ^a) K7 दम; Das Ds इमम्; Ds इवम् (for दमम्). — ²^{bea} is damaged in B7. — ^b) D7 T1 G1-3. 6 विप्राः (for वृद्धाः). Ś1 K1. 2. 4. 7 Ds श्रुत- (for श्रुति-). K1 -समाधयः; K6 D4. 5 'हिताः; Das 'श्रयः (for 'धयः). ☞ Cn: श्रुतिसमाधयः वेदद्रष्टारः ॥ Cp: श्रुतौ वेदान्ते समाधिश्चित्काग्र्यं येषाम् । ☞ — ^d) B9 ब्राह्मणानां (for 'णस्य).

3 3^{ab} = 12. 154. 8^{ab}. — ^a) B7 damaged; Ds नादन्तस्य; Ds नादान्तस्य (for नादान्तस्य). — ^b) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-8. 8. 9 पश्यते (for -लभ्यते). — Ds reads 3^c-4^b after 5^{ab}. — ^c) D7 T G1-3. 6 M7 क्रियास् (for क्रिया). V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 सत्यं; D7 G1. 2 देवाश्च (for वेदाश्च). K7 क्रियते यश्च वेदाश्च. — ^d) Das सर्वे (for सर्व).

4 = (var.) 12. 154. 9. For the sequence in

Ds, cf. v. 1. 3. — ^a) G1 विवर्धयति (hypermetric) (for वर्धयति). — ^b) Das D4 मद (for दम). D4 उच्यते (for उच्यते). Ds दमो वर्धयते यश्चः. — ^c) K6 D4. 9 विभयो (for निर्भयो).

5 = (var.) 12. 154. 12. — ^a) Ś1 K1. 2 प्रस्र-पति (for 'पिति). K7 D4. 9 सुखं च दांतः स्वपिति. — ^b) Das -बुध्यते; D7 T1 G1. 8. 6 पद्यते; T2 -बोध्यते (for -बुध्यते). — After 5^{ab}, Ds reads 3^c-4^b. — ^c) K7 D4 सुख- (for सुखं). K6. 7 B9 Ds. 4. 6. 9 G2 लोकं (for लोके). K1 [s]पि पर्येति; K2 [s]धिप (for विप). ☞ Ca: विपर्येति विशेषतः संचरति । ☞

6 ^a) Das मदेन (for दमेन). B7 damaged; Das ध्रियते; D4 ध्रियते; Ds ध्रियते; T2 ध्रियते (for ध्रि-). — ^b) K1 G1. 2 न तं; K4 Das. a4 Dn1 Ds D2. 5. 8. 8 तत्र; V1 Bo. 8. 8. 9 Dn1 Ds तत्र (by transp.); B7 damaged. K7 Ds दांतो (for तीक्ष्णो). K6 न गच्छति (for ऽधिग-). — ^c) Ds. 7 अमित्राश्च; T2 'तांश्च; G1 'त्रं (for 'त्रांश्च). — ^d) D4 om. from पृथगा up to राजा सृ (in 7^d). V1 इश्यते (for पश्यति).

7 D4 om. up to राजा सृ (cf. v. 1. 6). — ^b) Ds अदांतेभ्यः प्रसीदति. — ^c) K7 Ds तेषां विप्रतिषे-धाय; B6-9 Das. a4 तेषां प्रतिनिषेधार्थं. — ^d) Das सृष्टः; M7 सृष्टिः (for सृष्टः).

8 With 8^{ab}, cf. 12. 154. 14^{ab}. — ^a) Ds1 चर्मेषु (for सर्वेषु). — ^b) Ds1 दम (for दम). — After 8^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

तेषां लिङ्गानि वक्ष्यामि वेषां समुदयो दमः ।
 अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्धावानता ॥ ९
 अक्रोध आर्जवं नित्यं नातिवादो न मानिता ।
 गुरुपूजानसूया च दया भूतेष्वपैशुनम् ॥ १०
 जनवादमृषावादस्तुतिनिन्दाविवर्जनम् ।
 साधुकामश्चास्पृह्यन्नायाति प्रत्ययं नृषु ॥ ११
 अवैरकृतस्वपचारः समो निन्दाप्रशंसयोः ।

सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मवान्बुधः ।
 प्राप्य लोके च सत्कारं स्वर्गं वै प्रेत्य गच्छति ॥ १२
 सर्वभूतहिते युक्तो न स्मयाद्द्वेष्टि वै जनम् ।
 महाहृद इवाक्षोभ्य प्रज्ञावृत्तः प्रसीदति ॥ १३
 अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
 नमस्यः सर्वभूतानां दान्तो भवति ज्ञानवान् ॥ १४
 न हृष्यति महत्यर्थे व्यसने च न शोचति ।

C. 12. 7999
 B. 12. 220. 16
 K. 12. 225. 16

625* धर्मः संरक्ष्यते तैस्तु यतस्ते धर्मसेतवः ।

— °) K₁ यश्च. V₁ धर्म- (for तेषु). K₆. 1 D₄. 9 धर्म्यं; D_{n1} M₁ धर्मं; D₆ T₁ G₈. 6 धर्मो; M₇ धर्म्यो (for धर्मे). — °) K₁ D_{n1} उच्यन्ते. K₇ D₄. 9 भूयो दांतेषु चोच्य (K₇ D₄ बोध्य)ते; V₁ भूयो दांते विशिष्यते; D₆ भूयो दांतेषु लभ्यते.

9 9^{ab} = (var.) 12. 154. 14^{ad}. — °) D₇ T₁ G₁₋₃. 6 M₁ 5-7 वक्ष्यामि लिङ्गानि (by transp.). — °) K₆ समुदयेद्; T₁ G₁ 'दये (for 'दयो). — 9^{ad} = (var.) 12. 154. 16^{ab}. — °) ☞ Ca: असंरम्भोऽ-नभिनिवेशः । ☞

10 °) D₅. 7 अक्रोधम् (for 'ध). T₁ आर्जवो. V₁ चेति; M₅. 6 सत्यं (for नित्यं). — °) K₇ चातिवादो; B₈ अभिवादो; D_{n1} वाभि°; T₂ नातिमानो (for 'वादो). V₁ Bo. 6. 9 D_{n1}. n₄ D₈ D₂. 8. 6 M₁ [s]भिमानिता; D₅ [s]धि°; T G₁. 3. 6 M₅₋₇ विमा° (for न मा°). — 10^{ad} = (var.) 12. 154. 17^{ab}. — °) K₅. 4 सदा कार्या; K₆ D₅ [अ]नुसूया.

11 11^{ab} = (var.) 12. 154. 17^{ad}. T G₁₋₃. 6 om. 11^{ab}. — °) K₆ क्रूरवादो; D_{n1} M₁. 5 जनवादो (M₅ 'दे); D₇ कृतवाचो (for जनवाद-). K₁ D₈ D₅. 7 मृषावादः (for 'वाद-). ☞ Cn: जनवादो राजादिवार्ता । ☞ — °) K₂ विवर्जितः; K₄ 'जितः; B₈ (before corr.) 'जितं; D_{as}. a₄ निवर्तनं (for विवर्जनम्). — °) S₁ K₁. 2. 4 साधवाचारश्च; K₇ D₄. 9 G₁ साधुकामांश्च; B₈ (marg.) D_{as}. a₄ Ca 'कारं; Cap 'कामश्च (as in text). K₆ B₉ D_{n1}. n₄ D₂. 8. 8 च स्पृहयेन्; K₇ V₁ Bo. 6-8 D₈ D₄. 6. 9 G₁ च स्पृहयन्; D₅. 7 स्पृहा चैव (for चास्पृहयन्). G₂ साधुकामाण्यास्पृहयन् (sic). — °) K₄ V₁ Bo D_{n1}. n₄ D₂. 8. 6. 8 Cn नायति; K₆ नायत्यां; B₆₋₈ D₅. 7 नानृते; B₉ Cp आयति; D_{as} D₈ T G₁₋₃. 6 M₁. 5-7 Ca नायति; D_{n1} तापति (for नायाति).

K₆ V₁ Bo. 6-9 D_{as}. a₄ D₈ D₅-7 T G₁₋₃. 6 M₅. 6 प्रत्ययो नृषु; D_{n1}. n₄ D₂. 8. 8 प्रत्ययेषु च (for 'यं नृषु). ☞ Ca: आयतौ उत्तरकाले प्रत्ययोऽस्येति आयतिप्रत्ययः । आयतिमान्प्रत्ययोऽस्येति दीर्घदर्शी वा ॥ Cn: नायति प्रत्ययो नृषु इति पाठे फलसंवादेन विशिष्यो नृषु आदरं न कुर्यात् किंतु प्रागेवाकृतकार्येषु साधुत्वविश्वासो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ Cp: आयत्यामुत्तरकाले प्रत्ययः, तदात्वे दुःखतद्विष्णुता ॥ Cs: आयतिप्रत्ययः दीर्घदर्शी । ☞

12 °) G₂ सोपचारः (for 'सुप'). D_{n1} अवैकृतं रूप-चारः. — With 12^{ad}, cf. 12. 154. 23. — °) K₆. 7 D₄. 5. 7. 9 सुवृत्तः (K₇ 'त्त-); B₆ स्ववृत्तः; D_{n1} T₂ सुवृत्तः; M₁ सुवृत्ति- (for 'त्त-). — °) K₆. 1 Bo. 6-9 D_{as}. a₄ D_{n1}. n₄ D₈ D₂-9 प्रभुः; V₁ T G₁₋₃. 6 M₁. 5-7 शुचिः (for बुधः). — °) K₇ D₅. 9 संस्कारं; D₆ सत्कार्यं (for 'रं). M₁ प्राप्येह लोके सत्कारं. — After 12, K₆ V₁ Bo. 6-9 D_{as}. a₄ D_{n1}. n₄ D₈ D₂. 8. 5-8 Cn Kumbh. ed. ins. :

626* दुर्गमं सर्वभूतानां प्राप्य यन्मोदते सुखी ।

[V₁ D_{as} D_{n1}. n₄ D₂. 8 Cn Kumbh. ed. प्रापयन्, (Cn supplying अन्नादि as object).]

13 °) D_{as}. a₄ युक्तः (for युक्तो). — °) K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 D_{as}. a₄ D_{n1}. n₄ D₈ D₂-9 T G₁₋₃. 6 M₁. 5-7 न (T₂ G₁. 2 ना) स्म यो (for न स्मयाद्). K₄ Bo. 6-9 D_{as}. a₄ D_{n1}. n₄ D₈ D₂. 8. 6. 8 T G₁₋₃. 6 M₁. 5-7 द्विषते (D₈ 'तो) (for द्वेष्टि वै). ☞ Cn: स्म इति पृथक्पदम् । ☞ — °) D_{as}. a₄ D₆ महाहृदम् (for 'हृद'). — °) T₁ G₁₋₃. 6 प्राज्ञस् (for प्रज्ञा-). M₇ वृत्तिः (for वृत्तः). D_{n1} प्रसीदति; D₈ T G₁₋₃. 6 M₁. 5-7 प्रसि-ध्यति (for प्रसीदति).

14 With 14^{ab}, cf. 12. 154. 26^{ab}; 185. 4^{ab}. V₁ reads 14^a-15^b on marg. — °) D_{n1} प्रभयं (for अं). K₆. 7 V₁ Bo. 7. 8 (marg.) D_{n1} D₈

C. 12. 7999
B. 12. 220. 16
K. 12. 225. 16

स वै परिमितप्रज्ञः स दान्तो द्विज उच्यते ॥ १५
कर्मभिः श्रुतसंपन्नः सद्भिराचरितैः शुभैः ।
सदैव दमसंयुक्तस्तस्य शुद्धे महत्फलम् ॥ १६
अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ।

सत्यं दानमनायासो नैष मार्गो दुरात्मनाम् ॥ १७
कामक्रोधौ वशे कृत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
विक्रम्य घोरे तपसि ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
कालाकाङ्क्षी चरेल्लोकान्निरपाय इवात्मवान् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

D2-5. 7-9 M1. 7 यस्य (for सर्व). —^b) K6. 7 D4. 5. 9 भूतानाम् (for सर्वेषाम्). B9 पुनः; M7 (sup. lin. as in text) करः (for यतः). —^d) K6. 7 D4. 5. 7. 9 धर्मवित्; B0 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 बुद्धिमान्; T G1-8. 6 M1. 5-7 मानवः (for ज्ञानवान्).

15 V1 reads 15^{ab} on marg. —^a) K6 हृष्येत; T1 G1-8. 6 प्रहृष्येन् (for हृष्यति). —^b) B9 Da4 transp. च and न. K6 शोचते. —^c) K6 D4. 9 सदा; K7 तदा; Da3. a4 यो वै (for स वै). K2 परिमिता (for 'मित'). K1 प्राज्ञः (for प्रज्ञः). D1 सदा परमिदं प्राज्ञः; T G1-8. 6 M5-7 यश्चा (T2 M5-7 स चा) परिमितप्रज्ञः. —^d) Da4 प्रदातो (for स दान्तो).

16 ^a) K7 V1 B8 D4. 9 T2 G1. 2 M7 (sup. lin.) श्रुतिः; G3. 6 श्रुतिः; M1. 7 (orig.) शुभ- (for श्रुत). —^b) Da3. a4 Dn1. n4 D8 आचरितः (Da4 'रते' (for 'रितैः'). B0 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 श्रुतिः (for शुभैः). —^c) T2 स दैवे (for सदैव). Da4 मद- (for दम-). —^d) Ś1 (by corr.) K1 सोम्य (for तस्य). K4 मुंक्ष्वे; Da3. a4 तूक्तं (for मुंक्ष्वे). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2-9 महाफलं (for महत्फलम्).

17 ^a) K7 अनुसूया. —^c) Ś1 K1. 2 T1 G1-8. 6 सत्त्वं; B8 (marg. as in text) T2 M1. 5-7 सांत्वं; Cp (Cp as in text) श्रद्धा (for सत्त्वं). —^d) Ś1 (sup. lin. as in text) K2. 4 दुरात्मवान्; G3. 6 'त्मना (for 'त्मनाम्). — After 17, K6. 7 V1 B0. 8-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-8. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins.:

627* कामक्रोधौ च लोभश्च परस्वेष्या विकल्पना ।

[K6 Ds1 T G1-8. 6 कामः क्रोधश्च (K6 'धौ च) लोभश्च

(for the prior half). K6 Da3. a4 Dn1. n1 Ds1 D2. 8 M7 परस्वेष्या; T2 मोहार्तेपां; G1. 2 परस्वेष्या (for 'स्वेष्या'). K6 विकल्पना; K7 D4. 9 'त्यनं; Da3. a4 'त्यने (for 'त्यना).]

T1 G1-8. 6 M5. 6 cont.:

628* दम्भो दर्पश्च मानश्च नैष मार्गो महात्मनाम् ।

[T1 G3. 6 उम्भो (for दम्भो).]

For 628*, Kumbh. ed. subst.:

629* अतुष्टिरनृतं मोह एष मार्गो दुरात्मनाम् ।

18 ^b) K6 ब्रह्मवादी; Da4 'चारि. —^c) Dn1 D4 घोरे- (for घोरे). K4. 6 Dn1. n4 Ds1 D2. 8 (by corr.). 6. 8 तमसि (for तपसि). —^d) K7 D2. 4. 7. 9 संशित- (for संशित-). —^e) Ś1 T2 G2. 8. 6 M1. 6 कालकाङ्क्षी; Cp काला (as in text). —^f) D4 निपाय (for निरपाय). T1 G1-8. 6 M5-7 इह (for हव). Ś1 K1. 2. 4 V1 B8 (marg.) आत्मनः; B8 (marg. as in text). 7. 8 (orig.) Da3. a4 आत्मनि (for 'वान्). D6 निष्पाप इव चात्मनः. ✽ Cp: निरपायः मनोदौःस्थिरहितः । ✽

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T G1-8. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 7-9 Da3 Dn1 Ds D2-8. 8. 9 दांताध्यायः; Da4 दानाध्यायः; M1. 7 दमस्तुतिः; M5. 6 दमप्रशंसन- — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 D7 T1 G1. 8. 6 M5 47; Dn4 Ds2 Ds 46; Ds1 48; T2 G2 61; M1. 6. 7 45. — Śloka no.: Dn1. n4 Ds1 Ds 20.

२१४

युधिष्ठिर उवाच ।

द्विजातयो व्रतोपेता यदिदं भुञ्जते हविः ।

अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अवेदोक्तव्रतोपेता भुञ्जानाः कार्यकारिणः ।

वेदोक्तेषु च भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं तप इत्याहुरपवासं पृथग्जनाः ।

एतत्तपो महाराज उताहो किं तपो भवेत् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः ।

आत्मतन्त्रोपघातः स न तपस्तत्सतां मतम् ।

त्यागश्च सन्नतिश्चैव शिष्यते तप उत्तमम् ॥ ४

सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी सदैव च ।

मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो दैवतं च सदा भजेत् ॥ ५

कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्वप्नश्च भारत ।

C. 12. 8009
B. 12. 221. 6
K. 12. 226. 6

214

☞ This adhy. = (var.) B. 13. 93. 1-17, the v. l. from which are given in App. II (No. 3).

1 °) G₁ व्रतोभूता (for 'पेता). — °) B₃ (marg.) अन्न (for अन्नं). K₁ ब्राह्मण्य- (for 'ण-). G₂ -कामाश्च (for -कामाय). ☞ Ca: ब्राह्मणकामाय ब्राह्मणेच्छानुरोधात् ॥ Cs: अस्मिन् दैवे पैत्र्ये वा क्षणः कर्तव्य इति ब्राह्मणावेक्षया । ☞ — °) G₂ पितामहः.

2 °) K₆ D₃. 5-7 द्विजातयो; B₃ (marg. as in text). 8 (marg.) अवेदोक्तैर् (for 'दोक्त-). K₂ व्रतोपेता; D₃ D₉ T₂ व्रतोपेते (D₉ 'तां); M₁ 'पेते (for 'पेता). — °) B₉ भुञ्जाना; D₁ भुञ्जानः. V₁ काम्य-; B₉ D₃. 44 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 Ca. Cpp. Cs काम-; D₅. 7 कर्म- (for कार्य-). D₄ G₁ -रूपिणः; T G₂. 3. 6 M₅. 6 Cs -चारिणः (for -कारिणः). ☞ Ca. n: कार्यकारिणः कामाचरवन्तः ॥ Cp: कार्यकारिणः अभीष्टसंपादकाः । ☞ — D₅ reads 2° twice. — °) D₃ T₂ M₅-7 तु (for च). D₁ भुञ्जानो. G₃. 6 देवयुक्तेषु भुञ्जाना. — °) K₄ व्रतलुप्ते; K₆. 7 B₃ (marg.). 7. 8 (marg.) D₃ D₁ D₂-7 'लुब्धा; B₀ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 युक्ता (for 'लुप्ता). ☞ Ca: व्रतलुप्ताः लुप्तव्रता एवेत्यर्थः । व्रतमुक्ताः व्रतलुब्धा इति च पाठे पूर्वापरवाक्ययोः प्रश्नानुगतत्वमाकुलमिव ॥ Cn: व्रतलुब्धाः दीक्षोक्तफलानुरागिणः स्वर्गं प्राप्य पतिष्यन्तीत्यर्थः । ☞ — After 2, K₁ D₄. 9 ins.:

630* उपेतव्रतशौचा ये भुञ्जन्ते ब्राह्मणाः कश्चित् ।

तदन्नममृतं भूत्वा यजमानं प्रपद्यते ।

3 D₁ om. 3. T₁-G₁. 2 om. the ref. — °) D₃

तपम्. — °) T₂ उपवासं. — °) K₇ महाराज; M₅-7 'भाग (for 'राज). — °) T₁ G₁. 2 नातोव्यनु; T₂ G₃. 6 उताहोन्यत् (for 'हो किं).

4 D₅. 7 T₁ G₁-3. 6 om. the ref. — °) K₆. 7 D₄. 5. 7. 9 पक्षमासोपवासेन; D₃ वासयज्ञो. — °) D₃ मन्यते. B₀. 9 D₃ M₅. 6 ये तपो; D₅. 7. 9 यतयो (for यत्तपो). — °) K₆ आत्मा- (for आत्म-). D₇ -मन्त्रोप- (for -तन्त्रोप-). K₄. 6 B₀. 6-9 D₃. 44 D₃. 44 D₃ D₂. 3. 5. 6. 8 तु; D₁ T₁ G₃. 6 सन् (for स). ☞ Ca: आत्मतन्त्रं आत्मप्रशासकं शास्त्रं, तत्र प्रतिपादितं प्राणायामादि नित्यनैमित्तिकादि च, तन्मिव साधकत्वादात्मज्ञानस्य ॥ Cn: आत्मतन्त्रं आत्मविद्या ॥ Cp: तप्यते ज्ञायते येन तत् प्राणायामादि प्रणवजपादि वा ॥ Cs: आत्मतन्त्रोपघातः शरीराख्यधर्मपरिकरपीडनम् ॥ Cv (reading आत्मतन्त्रोपघातस्य): आत्मनस्तन्त्रेण उपायेन उपघातस्य परघातकस्य । आत्मनः परमात्मनः, तन्त्रं पूजा, तस्योपघातस्य उपघातकस्य । उपवासव्याजेन देवब्राह्मणपूजादिनित्यनैमित्तिककर्मत्यागिनः । ☞ — °) K₁ समं; D₃ lacuna (for सतां). D₄ मते (for मतम्). D₃ न त*स्वप्नां मतं; D₅. 7 न तपः संमतं सतां. — °) T G₁. 3. 6 संततिश्च (for सन्न). T G₁-3. 6 M₁. 5-7 चापि (for चैव). ☞ Ca: त्यागः मानसो विषयस्य रागत्यागः । सन्नतिर्विनीतत्वं शास्त्रोपदेशनिष्ठत्वम् ॥ Cn: भूतभयंकरकर्मसंन्यासस्त्यागः । सन्नतिः भूताराधनम् ॥ Cp: त्यागः रागादेः । सन्नतिर्विनीतत्वम् ॥ Cs: त्यागः कर्मफलत्यागः । सन्नतिरनहंकारः । ☞

5 °) K₄. 6 B₀ D₃ D₃. 44 D₃ D₂ 3. 5. 7. 8 स (for च). — °) K₆. 7 V₁ B₀. 6-9 D₃. 44 D₃. 44 D₃ D₂-9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 सदा भवेत् (for सदैव च). — B₉ om. (hapl.) 5^{ad}. — °) K₄. 6. 7 V₁ B₀. 6-9

C. 12. 8010
B. 12. 221. 7
K. 12. 226. 7

अमांसाशी सदा च स्यात्पवित्रं च सदा जपेत् ॥ ६

अमृताशी सदा च स्यान्न च स्याद्विषभोजनः ।

विषसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी कथं भवेत् ।

विषसाशी कथं च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ॥ ८

Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 भवेत्
(for भजेत्).

6 K1 D4. 9 om. (hapl.) 6. 6^{ab} is damaged in Br.
— ^a) Ś1 K1. 3 कौटुंबिको; T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 कुडुं;
T2 कुडुंबी वा; G2 कुडिं*को (for कुडुम्बिको). T G1-3. 6
M5. 6 Cs धर्मपरः; M1 (sup. lin.) करः (for कामः).
K4 कौटुंबिधर्मकामः सन्. ✽ Cs: धर्मपरः तडागायत
नादिनिर्माणयुक्तः । ✽ — ^b) K2 सदासुसश् (for स्वमश्).
Da4 भारतः. — ^c) K6 Bo. 8 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 अमां-
सादी; Das. a4 अग्रमादी (Da4 दि) (for अमांसाशी).
Ds चेत् (for च). — K2. 4 om. (hapl.) 6^d-7^e. G1
om. (hapl.) 6^d-7^e. Ś1 reads 6^d-7^e on marg.
— ^d) Dn1. n4 D2. 5. 7. 8 M1 पवित्रश्; Ds T G2. 3. 6
M5-7 Cs श्री (for त्रं). K6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as
in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G2. 3. 6 M1. 5-7 Cs
भवेत् (for जपेत्). ✽ Cp: पवित्रम्, ऋकारादि । ✽

7 K2. 4 om. 7^{ab}; G1 om. 7^a (for both, cf.
v. l. 6). Ś1 reads 7^{ab} on marg. — ^a) K6
स स्यात्; G2 वा स्यान्; G2 (also) चैव (for च
स्यान्). — V1 reads 7^b on marg. — ^b) B6 स;
T1 G1. 3 M1 तु (for च). K1 D4 विपभाजनः (for
भोजनः). K6 सदा चैवातिथिप्रियः; Bo Dn1. n4 Ds
D2. 3. 6. 8 देवतातिथिपूजकः. — ^c) Da4 G1 विषासाशी;
D1 विषसाशी (sic). K1 कथं (for सदा). — ^d) V1
Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 त्रतः (for
प्रियः). K6 देवतातिथिपूजकः. — After 7, K6 V1 Bo.
6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 Kumbh. ed. ins.:

631* श्रद्धधानः सदा च स्यादैवतद्विजपूजकः ।

[K6 सदैव (for सदा च). K6 V1 Das Dn1 Ds
D1 Kumbh. ed. देवता- (Das D1 त-); Da4 दैवतः
(for त-). D1 रक्षकः (for पूजकः).]

8 ^b) T1 om. (hapl.) from ब्रह्म up to कथं च (in
8^a). K1 ब्रह्मचारि. G2 M5 सदा (for कथं). — ^a)
D4. 9 अमांसाशी (for विष). D1 G1 सदा (for कथं).

भीष्म उवाच ।

अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।

सदोपवासी च भवेद्यो न भुङ्क्ते कथंचन ॥ ९

भार्या गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ।

ऋतवादी सदा च स्याज्ज्ञाननित्यश्च यो नरः ॥ १०

अभक्ष्यन्वृथामांसममांसाशी भवत्युत ।

G1 वा (for च). — ^a) K1 D4. 9 M1. 5. 6 कथं (for
सदा). K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8
त्रतः (for प्रियः).

9. ^a) D6 प्रातराशी; D1 T1 राशश्; T2 राशश्
(for राशं). — ^b) K6 Bo सायमासं; D6. 7 माशी;
T2 माशश् (for माशं). Ś1 K1. 2. 4 च भारत (for
तथैव च). — ^c) K6. 7 V1 Bo. 6-8 Das Dn1. n4 Ds
D2-4. 6. 8. 9 M1 स; Da4 M5. 6 न; D1 G1-3. 6 तु
(for च). — ^d) D1 T1 G1-3. 6 transp. न and भुङ्क्ते.
K6. 7 B6-9 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 कदाचन (for
कथंचन). Bo. 8 (marg.) Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3.
6. 8 न भुङ्क्तेतरा पुनः.

10 ^a) Da4 भार्या. T2 गच्छेद् (for गच्छन्). — ^b)
Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 Bo D4. 9 सदा (for ऋतौ). K6. 7
V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-3. 6. 8 Cs वै (K6. 7
D4. 9 च; D6 स; Cs वा) द्विजः (for ब्राह्मणः).
— ^c) K1 ऋतवाची (for वादी). K6. 7 B6. 8. 9 Da4
D4. 5. 7. 9 T1 G2. 3. 6 च (B6. 8. 9 D6. 7 T1 G2. 3. 6 स)
भवति; Br Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1 भवेदित्यं
(G1 न्मौनी); T2 M1 सदा भवति (hypermetrio);
M1 सदा भाति (for सदा च स्यात्). — ^d) Dn4 दान-
नित्यश्; T1 G2. 3. 6 M5 (inf. lin. as in text). 6 मौनः;
G1 नित्ययुक्तश् (for ज्ञाननित्यश्). ✽ Ca: ऋतवादि-
त्वस्यामांसाशित्वं अनुत्तवदने या परहिंसा तत्परिहाराय लाक्ष-
णिकम् । ✽

11 ^a) V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 न भक्षयेद्;
B6. 8. 9 Das. a4 D4. 9 न भक्षयन्; Ds2 न भवेच्च (for
अभक्षयन्). K6 तथा (for वृथा). ✽ Cn: वृथा देव-
पितृशेषं विना ॥ Cs: वृथामांसमयज्ञशिष्टम् । ✽ — ^b)
K6 Da4 अमांसाशी (Da4 दि); T G1-3. 6 अमृताशी
(for अमांसाशी). V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 3. 6. 8 भवत्यपि; D1 T1 G1-3. 6 भवेत्तदा (for
भवत्युत). — ^c) G2 दाननित्य- (for नित्यः). K1
Da4 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 पवित्री; B6 D6 त्रं
(for ब्रह्म). D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 स्याद् (for च).

दाननित्यः पवित्रश्च अस्वप्नश्च दिवास्वप्नः ॥ ११
 भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु सदा स ह ।
 अमृतं सकलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ १२
 अभुक्तवत्सु नाश्नानः सततं यस्तु वै द्विजः ।
 अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ १३
 देवताभ्यः पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह ।

अवशिष्टं तु योऽश्नाति तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ १४
 तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सदने ब्रह्मणा सह ।
 उपस्थिताश्चाप्सरोभिः परियान्ति दिवौकसः ॥ १५
 देवताभिश्च ये सार्धं पितृभिश्चोपभुञ्जते ।
 रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १६

C. 12. 8010
 B. 12. 221. 17
 K. 12. 228. 17

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

Das corrupt. — ^a) Ś1 K1. 2. 4 तथास्वप्नो (for अस्व-
 प्नश्च). K6 D6. 7 T1 [अ]दिवा (for दिवा). G1 अस्वप्नो
 दिवि वास्वप्नः.

12 ^a) D7 T G1. 3. 6 भृत्यादिषु च यो भुङ्क्ते. — After
 12^a, T1 ins. 632*, om. 12^b-13^b. — ^b) Ś1 K1. 2. 4
 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सदा सदा; K6 सदा मम;
 K7 समाहितः; V1 B9 D7 T2 G1-3. 6 M1. 5-7 सदा
 नरः; B6-8 Das. a4 D6 सदाशनं (for सदा स ह). — ^c)
 K4. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T2 G1-3 0
 केवलं; K6 M1. 5-7 स केवलं (hypermetric) (for
 सकलं). — ^d) K4 Das युधिष्ठिरः.

13 T1 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^a) K6. 7 Dn4
 D4. 5. 9 नास्तीयात्; D7 T2 G1-3. 6 M1. 5-7 भुञ्जानो
 (G1 'ने') (for नाश्नानः). D6 भुक्तवत्सु च नास्तीयात्.
 — ^b) K6 संभवेत्तस्य वै द्विजः; D4. 9 संभवेत्तस्य वै द्विजः;
 D7 T2 G1-3. 6 M1. 5-7 विषमश्नाति वै द्विजः. — D7 T2
 G1-3. 6 M5. 6 Kumbh. ed. ins. after 13^{ab}: T1 after
 12^a:

632* अदत्त्वा योऽतिथिभ्योऽन्नं न भुङ्क्ते सोऽतिथिप्रियः ।
 अदत्त्वान्नं दैवतेभ्यो यो न भुङ्क्ते स दैवतम् ।

[(L. 1) T1 om. the prior half. — (L. 2) T2
 M5. 6. Kumbh ed. अदत्त्वा दैवतेभ्यश्च (for the prior
 half).]

14 ^a) Ś1 K1. 2. 4 [ऽ]तिथिभ्यश्च (for पितृ). Ds1
 देवताभिः पितृभिश्च. — ^b) K1 भृत्येभ्यो; B6. 8 (both
 marg. as in text) Das T2 G1. 3 भृत्येभ्यो; Dn4

भृत्येभ्यो (for भृत्येभ्यो). T1 तथा (for सह). — ^c)
 B6 अवशिष्टस्य. V1 M6 च; G2 द्वि (for तु). — ^d)
 Ds1 D6 विघसासि (D6 'शासि')नः; T2 'शिनः; M7
 'शनं.

15 K6 om. 15-16. M5. 6 transp. 15 and 16.
 — ^a) Ś1 K1. 2. 4 Ca नां (K2. 4 अं)तवन्तः (for ह्यप-
 र्यन्ताः). ☞ Ca: नान्तवन्तः । अत्र मनुष्ययोऽतिथयेन । ☞
 — ^b) D7 T1 G1-3. 6 संदंते (for सदने). Das ब्रह्मणाः.
 K7 D4. 9 सदने ब्रह्मणः सदा. — ^c) D7 T1 उपस्थिताश्च.
 Ds transp. च and अप्सरोभिः. — ^d) Das परिपात
 (sic); D7 T1 परियाति.

16 K6 om. 16 (cf. v. l. 15). M5. 6 transp. 15
 and 16. — ^a) D7 T1 G1-3. 6 ते (for ये). — ^b)
 B9 पितृभ्यश्च (for 'भिश्च'). D4 चापः; T2 चापि;
 G1 योपः; M1. 5. 6 चैव (for चोपः). — ^c) K1 D4
 अनुत्तमं (D4 'माः').

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 5. 7 V1
 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T G1-3. 6 M1.
 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4 अमृत-
 प्राशनिकं; K6 'प्रकाशिकः; K7 D4. 5. 9 M7 'प्राशिकः;
 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1 Ds1 D2. 3. 6. 8 'प्राशिकः; M1
 'प्रकाशिकः; M5 तपोलक्षणं. — Adhy. no. (figures,
 words or both): B7 47; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5
 48; Ds 45; T2 G2 62; M1. 5. 7 46. — Śloka
 no.: Dn1. n4 Ds1 D6 17. — After 12. 214,
 Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in Appendix
 I, (No. 20).

C. 12. 2010
B. 12. 221. 7
K. 12. 225. 7

अमांसाशी सदा च स्यात्पवित्रं च सदा जपेत् ॥ ६

अमृताशी सदा च स्यान्न च स्याद्विषभोजनः ।

विषसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी कथं भवेत् ।

विषसाशी कथं च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ॥ ८

Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 भवेत्
(for भजेत्).

6 K7 D4. 9 om. (hapl.) 6. 6^{ab} is damaged in Br.
— ^a) Ś1 K1. 2 कौटुंबिको; T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 कुडुं;
T2 कुडुंबी वा; G2 कुडिं*को (for कुडुम्बिको). T G1-3. 6
M5. 6 Cs धर्मपरः; M7 (sup. lin) 'करः (for 'कामः).
K4 कौटुंबिकर्मकामः सन्. ✽ Cs: धर्मपरः तडागायत-
नादिनिर्माणयुक्तः । ✽ — ^b) K2 सदासुप्तश्च (for 'स्वप्नश्च).
Da4 भारतः. — ^c) K6 Bo. 8 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 अमां-
सादी; Da3. a4 अप्रमादी (Da2 'दि) (for अमांसाशी).
Ds चेत् (for च). — K2. 4 om. (hapl.) 6^d-7^e. G1
om. (hapl.) 6^d-7^e. Ś1 reads 6^d-7^e on marg.
— ^d) Dn1. n4 D2. 3. 7. 8 M1 पवित्रश्च; Ds T G2. 3. 6
M5-7 Cs 'त्री (for 'त्रं). K6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as
in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G2. 3. 6 M1. 5-7 Cs
भवेत् (for जपेत्). ✽ Cp: पवित्रम्, ✽कारादि । ✽

7 K2. 4 om. 7^{ab}; G1 om. 7^a (for both, cf.
v. 1. 6). Ś1 reads 7^{ab} on marg. — ^a) K6
स स्यात्; G2 वा स्यान्; G2 (also) चैव (for च
स्यान्). — V1 reads 7^b on marg. — ^b) B9 स;
T1 G1. 2 M7 तु (for च). K1 D4 विषभोजनः (for
'भोजनः). K6 सदा चैवातिथिप्रियः; Bo Dn1. n4 Ds
D2. 3. 6. 8 देवतातिथिपूजकः. — ^c) Da4 G1 विषसाशी;
D1 विषसाशी (sic). K1 कथं (for सदा). — ^d) V1
Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 त्रतः (for
'प्रियः). K6 देवतातिथिपूजकः. — After 7, K6 V1 Bo.
6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 Kumbh. ed. ins.:

631* श्रद्धधानः सदा च स्यादैवतद्विजपूजकः ।

[K6 सदैव (for सदा च). K6 V1 Da3 Dn1 Ds
D7 Kumbh. ed. देवता- (Da3 D7 'त-); Da4 दैवतः
(for 'त-). D7 'रक्षकः (for 'पूजकः).]

8 ^b) T1 om. (hapl.) from ब्रह्म up to कथं च (in
8^e). K1 ब्रह्मचारि. G2 M5 सदा (for कथं). — ^c)
D4. 9 अमांसाशी (for विष). D7 G1 सदा (for कथं).

भीष्म उवाच ।

अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।

सदोपवासी च भवेद्यो न भुङ्क्ते कथंचन ॥ ९

भार्या गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ।

ऋतवादी सदा च स्याज्ज्ञाननित्यश्च यो नरः ॥ १०

अभक्षयन्वृथामांसममांसाशी भवत्युत ।

G1 वा (for च). — ^a) K7 D4. 9 M1. 5. 6 कथं (for
सदा). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8
त्रतः (for 'प्रियः).

9 ^a) D5 प्रातराशी; D7 T1 'राशश्च; T2 'राशिश्च
(for 'राशं). — ^b) K6 Bo सायमासं; D5. 7 'माशी;
T2 'माशश्च (for 'माशं). Ś1 K1. 2. 4 च भारत (for
तथैव च). — ^c) K6. 7 V1 Bo. 6-8 Da3 Dn1. n4 Ds
D2-4. 6. 8. 9 M7 स; Da4 M5. 6 न; D7 G1-3. 6 तु
(for च). — ^d) D7 T1 G1-3. 6 transp. न and भुङ्क्ते.
K6. 7 B6-9 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 कदाचन (for
कथंचन). Bo. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3.
6. 8 न भुङ्क्तेतरा पुनः.

10 ^a) Da4 भार्या. T2 गच्छेद् (for गच्छन्). — ^b)
Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 Bo D4. 9 सदा (for ऋतौ). K6. 7
V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-3. 6. 8 Cs वै (K6. 7
D4. 9 च; D5 स; Cs वा) द्विजः (for ब्राह्मणः).
— ^c) K1 ऋतवाची (for 'वादी). K6. 7 B6. 8. 9 Da4
D4. 5. 7. 9 T1 G2. 3. 6 च (B6. 8. 9 D5. 7 T1 G2. 3. 6 स)
भवति; B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1 भवेन्नित्यं
(G1 'न्मौनी); T2 M1 सदा भवति (hypermetric);
M7 सदा भाति (for सदा च स्यात्). — ^d) Dn4 दान-
नित्यश्च; T1 G2. 3. 6 M5 (inf. lin. as in text). 6 मौनः;
G1 नित्ययुक्तश्च (for ज्ञाननित्यश्च). ✽ Ca: ऋतवादि-
त्वस्यामांसाशित्वं अनृतवदने या परहिंसा तत्परिहाराय लाक्ष-
णिकम् । ✽

11 ^a) V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 न भक्षयेद्;
B6. 8. 9 Da3. a4 D4. 9 न भक्षयन्; Ds2 न भवेच्च (for
अभक्षयन्). K6 तथा (for वृथा-). ✽ Cn: वृथा देव-
पितृशेषं विना ॥ Cs: वृथामांसमयज्ञशिष्टम् । ✽ — ^b)
K6 Da4 अमांसाशी (Da4 'दि); T G1-3. 6 अमृताशी
(for अमांसाशी). V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 3. 6. 8 भवत्यपि; D7 T1 G1-3. 6 भवेत्तदा (for
भवत्युत). — ^c) G2 दाननित्य- (for 'नित्यः). K7
Da4 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 पवित्री; B6 D5 'त्रं
(for 'त्रश्च). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 स्याद् (for च).

दाननित्यः पवित्रश्च अस्वप्नश्च दिवास्वप्न ॥ ११
 भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु सदा स ह ।
 अमृतं सकलं भुङ्क्त इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ १२
 अभुक्तवत्सु नाश्नानः सततं यस्तु वै द्विजः ।
 अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ १३
 देवताभ्यः पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह ।

अवशिष्टं तु योऽश्नाति तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ १४
 तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सदने ब्रह्मणा सह ।
 उपस्थिताश्चाप्सरोभिः परियान्ति दिवौकसः ॥ १५
 देवतामिश्च ये सार्धं पितृमिश्रोपभुञ्जते ।
 रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १६

C. 12. 8010
 B. 12. 221. 17
 K. 12. 228. 17

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

Da4 corrupt. — ^a Ś1 K1. 2. 4 तथास्वप्नो (for अस्व-
 म्पश्च). K6 D6. 7 T1 [अ]दिवा (for दिवा). G1 अस्वप्नो
 दिवि वास्वप्न.

12 ^a) D7 T G1. 3. 6 भृत्यादिषु च यो भुङ्क्ते. — After
 12^a, T1 ins. 632*, om. 12^b-13^b. — ^b) Ś1 K1. 2. 4
 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सदा सदा; K6 सदा मम;
 K7 समाहितः; V1 B9 D7 T2 G1-3. 6 M1. 5-7 सदा
 नरः; B6-8 Da3. a4 D6 सदाशनं (for सदा स ह). — ^c)
 K4. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T2 G1-3 6
 केवलं; K6 M1. 5-7 स केवलं (hypermetric) (for
 सकलं). — ^d) K4 Da4 युधिष्ठिरः.

13 T1 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^a) K6. 7 Dn4
 D4. 5. 9 नाश्नीयात्; D7 T2 G1-3. 6 M1. 5-7 भुञ्जानो
 (G1 'ने) (for नाश्नानः). D6 भुक्तवत्सु च नाश्नीयात्.
 — ^b) K6 संभवेत्तस्य वै द्विजः; D4. 9 संभवेत्तस्य वै द्विजः;
 D7 T2 G1-3. 6 M1. 5-7 विषमश्नाति वै द्विजः. — D7 T2
 G1-3. 6 M5. 6 Kumbh. ed. ins. after 13^{ab}: T1 after
 12^a:

632* अदत्त्वा योऽतिथिभ्योऽन्नं न भुङ्क्ते सोऽतिथिप्रियः ।
 अदत्त्वान्नं दैवतेभ्यो यो न भुङ्क्ते स दैवतम् ।

[(L. 1) T1 om. the prior half. — (L. 2) T2
 M5. 6. Kumbh ed. अदत्त्वा दैवतेभ्यश्च (for the prior
 half).]

14 ^a) Ś1 K1. 2. 4 [s]तिथिभ्यश्च (for पितृ). Ds1
 देवताभिः पितृमिश्र. — ^b) K1 भृत्येभ्यो; B6. 8 (both
 marg. as in text) Da3 T2 G1. 3 भूतेभ्यो; Dn4

भूतेभ्यो (for भृत्येभ्यो). T1 तथा (for सह). — ^c)
 B6 अवशिष्टम्. V1 M6 च; G2 हि (for तु). — ^d)
 Ds1 D6 विघसासि (D6 'शासि)नं; T2 'शिनः; M7
 'शनं.

15 K6 om. 15-16. M5. 6 transp. 15 and 16.
 — ^a) Ś1 K1. 2. 4 Ca नां (K2. 4 अं) तवन्तः (for ह्यप-
 र्यन्ताः). ☞ Ca: नान्तवन्तः । अत्र मनुप्रत्ययोऽतिशयेन । ☞
 — ^b) D7 T1 G1-3. 6 स्यंदते (for सदने). Dn4 ब्रह्मणाः.
 K7 D4. 9 सदने ब्रह्मणः सदा. — ^c) D7 T1 उपस्थितश्च.
 D6 transp. च and अप्सरोभिः. — ^d) Da4 परिपात
 (sic); D7 T1 परियाति.

16 K6 om. 16 (cf. v. l. 15). M5. 6 transp. 15
 and 16. — ^a) D7 T1 G1-3. 6 ते (for ये). — ^b)
 B9 पितृभ्यश्च (for 'मिश्र). D4 चापः; T2 चापि;
 G1 योपः; M1. 5. 6 चैव (for चोप). — ^d) K1 D4
 अनुत्तमं (D4 'माः).

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1
 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T G1-3. 6 M1.
 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4 अमृत-
 प्राशनिकं; K6 'प्रकाशिकः; K7 D4. 5. 9 M7 'प्राशिकः;
 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2. 3. 6. 8 'प्राशिकः; M1
 'प्रकाशकः; M5 तपोलक्षणं. — Adhy. no. (figures,
 words or both): B7 47; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5
 48; Ds 45; T2 G2 62; M1. 6. 7 46. — Śloka
 no.: Dn1. n4 Ds1 Ds 17. — After 12. 214,
 Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in Appendix
 I, (No. 20).

२१५

C. 12. 8021
B. 12. 222. 1
K. 12. 219. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं कर्म लोकेऽसिञ्शुभं वा यदि वा शुभम् ।

पुरुषं योजयत्येव फलयोगेन भारत ॥ १

कर्ता स्वित्तस्य पुरुष उताहो नेति संशयः ।

एतदिच्छामि तत्त्वेन त्वत्तः श्रोतुं पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

प्रहादस्य च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ३

असक्तं धृतपाप्मानं कुले जातं बहुश्रुतम् ।

अस्तम्भमनहंकारं सत्त्वस्थं समये रतम् ॥ ४

तुल्यनिन्दास्तुतिं दान्तं शून्यागारनिवेशनम् ।

चराचराणां भूतानां विदितप्रभवाप्ययम् ॥ ५

अकुप्यन्तमहृष्यन्तमप्रियेषु प्रियेषु च ।

काश्चने वाथ लोष्टे वा उभयोः समदर्शनम् ॥ ६

आत्मनिःश्रेयसज्ञाने धीरं निश्चितनिश्चयम् ।

परावरज्ञं भूतानां सर्वज्ञं समदर्शनम् ॥ ७

शक्रः प्रहादमासीनमेकान्ते संयतेन्द्रियम् ।

बुभुत्समानस्तत्प्रज्ञामभिगम्येदमब्रवीत् ॥ ८

215

1 °) B₉ पुरुषो (for °र्ष). Da₁ एवं (for एव).
—^d) G₂ फलं (for फल). D₆ भोगेन (for योगेन).

2 °) K₄ [अ]सि; K₆ V₁ Bo. 6-9 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3.
s-8 G₁ [अ]स्ति; K₇ D₄. 9 श्रित्; Da₃. a₄ [अ]सि;
M₁. 7 किं (for स्वित्). K₄ तुल्य- (for तस्य). —^b)
K₁. 4 तता (K₄ 'तो'हो (for उताहो). —^d) D₇ T
G₁-3. 6 M₁. 5-7 transp. त्वत्तः and श्रोतुं. D₇ T G₁-3. 6
M₁-7 वदस्व मे (for पितामह).

3 °) Ś₁ K₁. 2. 4. 7 B₇ D₈ D₁-8 T G₂. 3. 6 M₁.
5-7 प्रहादस्य. —^d) Da₁ युधिष्ठिरः.

4 °) K₇ D₇ असक्तः; D₈ अनासक्तं (hypermetric).
Ś₁ K₁. 2. 4 D₄. 9 धृतः; D₈ एत- (for धृत-). K₁
पाप्मानं (for पाप्मानं). —^b) Dn₁ कुल- (for कुले).
D₄ मनस्विनं (for बहुश्रुतम्). —^c) K₄. 7 V₁ Bo. 6-9
Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₂-6. 8. 9 M₁ अस्तग्धम् (for 'म्भम्').
—^d) T₂ G₁. 6 M₁. 5-7 संयमे रतं; Cp समये नतं
(gloss: अकालाकाङ्क्षिणं) (for समये रतम्).

5 Ś₁ K₂ repeat 5^{ab} after 6. —^b) K₁ T₁
शून्यागारं; D₇ 'कारः; G₁ शूराकारं; G₂ शून्याकारं
(for 'गार-). K₆. 7 D₄. 5. 8 समाश्रयं; D₈ D₇ T
G₁-3. 6 M₁. 5-7 Cpp. Cs समाकृतिं (for निवेशनम्).
Ś₁ K₂ (both second time) तथा शीतोष्णयोः समं.
॥ Cp: अहंताममताकर्तृत्वभोक्तृत्वादिशून्यमागारं गृहं शरीरं
तत्र निवेशनं प्रवेशो यस्य तम् । ॥ — G₁. 3 om. 5^c-7^c.
—^c) D₈ चराचरज्ञं (for 'चराणां). —^d) K₄. 6. 7 Bo.

6. 7. 9 Da₃. a₄ Dn₁ D₈ D₂. 3. 8 T₂ M₁. 5-7 प्रभवाप्ययं
(for 'प्ययम्). ॥ Cn: विदितप्रभवाप्ययम् । विदितः
प्रभवश्चासौ अप्ययश्चेत्यपरिणाम्युपादानभूतः परमात्मा येन
तम् । ॥

6 G₁. 2 om. 6 (cf. v. 1. 5). —^a) K₄ Da₁ अहं
(Da₁ 'तु'प्ययं (for अहं). —^c) Da₁ [अ]पि (for
[अ]थ). Da₁ [अ]लोष्टे वा; D₇ T G₂. 6 वा लोष्टे (by
transp.). —^d) Ś₁ K₁. 2 चोभयोः; K₇ D₄. 9 [अ]प्यु
(for 'उ'). Da₃. a₄ D₇ T₁ G₂. 6 दर्शिनं (for 'दर्श-
नम्). — After 6, Ś₁ K₂ repeat 5^{ab}.

7 G₁. 2 om. 7^{ab} (cf. v. 1. 5). V₁ reads 7 on
marg. —^a) B₆ Da₃. a₄ D₈ निःश्रेयसं (D₈ 'सि)
(for 'यस-). K₁. 4 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 6 T₁ G₂. 6
M₁. 7 Cn आत्मनि श्रेयसं (Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3 Cn 'सि)
ज्ञाने; K₆. 7 Bo D₈ D₇ T₂ M₅. 6 'नि श्रेयसज्ञाने.
—^b) B₇. 3 (marg.). 9 दर्शनं (for निश्चयम्). —^d)
Da₃ सर्वत्र (for सर्वज्ञं). K₆ B₆-9 Da₃. a₄ D₈ T₁
G₂. 6 सर्व- (for सम-). B₆. 7. 9 Da₃. a₄ D₄. 5. 7. 9 T
G₂. 3. 6 M₁. 5-7 दर्शिनं (for 'दर्शनम्). — After 7,
Kumbh. ed. ins.:

633* अथ्यक्तात्मनि गोविन्दे वासुदेवे महात्मनि ।

हृदयेन समाविष्टं सर्वभावप्रियंकरम् ।

Kumbh. ed. cont.: D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 ins.
after 7:

634* भक्तं भागवतं नित्यं नारायणपरायणम् ।

ध्यायन्तं परमात्मानं हिरण्यकशिपोः सुतम् ।

8 °) D₈ शुकः; G₁ शुक- (for शक्रः). Some

यैः क्वैश्चित्संमतो लोके गुणैः स्यात्पुरुषो नृषु ।
 भवत्यनपमानसर्वास्तान्गुणाल्लक्षयामहे ॥ ९
 अथ ते लक्ष्यते बुद्धिः समा बालजनैरिह ।
 आत्मानं मन्यमानः सञ्श्रेयः किमिह मन्यसे ॥ १०
 बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्विषतां वशमागतः ।
 श्रिया विहीनः प्रह्लाद शोचितव्ये न शोचसि ॥ ११
 प्रज्ञालाभात्तु दैतेय उताहो धृतिमत्तया ।
 प्रह्लाद स्वस्वरूपोऽसि पश्यन्व्यसनमात्मनः ॥ १२

इति संचोदितस्तेन धीरो निश्चितनिश्चयः ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा स्वां प्रज्ञामनुवर्णयन् ॥ १३
 प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च भूतानां यो न बुध्यते ।
 तस्य स्तम्भो भवेद्बाल्याच्चास्ति स्तम्भोऽनुपश्यतः ॥ १४
 स्वभावात्संप्रवर्तन्ते निवर्तन्ते तथैव च ।
 सर्वे भावास्तथाभावाः पुरुषार्थो न विद्यते ॥ १५
 पुरुषार्थस्य चाभावे नास्ति कश्चित्स्वकारकः ।
 स्वयं तु कुर्वतस्तस्य जातु मानो भवेदिह ॥ १६

C. 12. 6036
 B. 11. 212. 16
 K. 12. 229. 21

MSS. प्रह्लादम्. Ms. 6 प्रह्लादमिन्द्रस्वासीनम्. — ^a) T1 (inf. lin. as in text) अनुसमानम् (for बुद्धि). M1 तं (for तत्). K1 M1 प्राज्ञम् (for प्रज्ञाम्).

9 Before 9, Das. a4 T1 ins. इन्द्रः; T1 G2. 3. 6 शक्रः; G1 युक्रः. — ^a) Ks. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1 Ds2 D2-6. 8 T G1 M1. 5. 6 कश्चित् (for कै). K2 D4. 9 G2 स मतो; Ds सर्वतो; D1 संगतो (for संमतो). G1. 2 लोको (for लोके). — ^a) S1 K1. 2 सदैव (for भवति). V1 अनयगान् (for अनप). Das. a4 भग (Das om. ग) वत्यनपान्सर्वास. ✽ Cn. p: भवति त्वयि अनपगान् स्थिरान् । ✽ — ^a) D4 G1 om. तान्. D1 T1 G2 गुणाल्लक्षयामहे.

10 ^a) K1 V1 D4 लक्षते. — ^b) S1 बालजैरु; K1. 2. 4 T2 जडैः; T1 Gs. 6 जलैरु; G2 Ms. 6 जलैरु (for जनैरु). K2. 4 Bs (marg. as in text) सह (for हृह). M1. 7 समा बाला (M1 ल) जने (M1 के) विव. — ^a) D4 आत्मानो; G1 आत्मनं (sic). Dn1 प्रत्यमानः (for मन्य). K1 D4. 9 स (for सञ्). Ca आत्मानं मन्यमानस्य (gloss: आत्मज्ञस्य). — ^a) Ks Ds D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 ज्ञेयं; D4 श्रेयं (for श्रेयः). Das कम् (for किम्).

11 ^a) D4 शतः; T2 द्युतैः; M1 द्युतः (for द्युतः). — ^a) D4 Ds1 M1 विहीनः; D4 विहीतः; Ds हीनोति; D1 विहीनाः; G1 नं (for नः). Some MSS. प्रह्लादः; K1. 4 M1 प्रह्लादः; B2 प्रह्लादः — ^a) K2 D1 G1 शोचितव्यो (for तव्ये).

12 ^a) Ds1 (marg.) Gs. 6 M1 तु (for तु). K1. 2. 7 D4. 9 दैत्येयः; Ds दैत्येन्द्र (for दैतेय). — ^b) D4 उत्तमा (for उताहो). D1 धृतिमत्तया. — ^a) Some MSS. प्रह्लादः; K1 प्रह्लादः; D1 प्रह्लादः. Das Dn1. n4 D2. 8. 6. 8 सुखः; T1 G2 स्वस्वः; G1 सखुः (for

स्वस्व-). T1 हि (for सति). — ^a) S1 K1. 2 V1 Bo G1. 2 पश्य (for पश्यन्).

13 Before 13, Kumbh. ed. ins. भीष्म उवाच. — ^a) Ds संचोदितस् (for संचो). — ^b) T1 वीरो (for धीरो). V1 मानसः (for निश्चयः). — ^a) Ds स्व (for स्वां). K1 V1 Bo. 6 Das. a4 D4. 5. 9 वर्तयन् (for वर्णयन्).

14 Before 14, some MSS. ins. प्रह्लाद (v. l. प्रह्लाद) उवाच. — ^b) Ds तु (for न). S1 K1. 2 बुध्यति. — 14^{ad} = 26^{ad}. 14^{ad} is partly damaged in Br. — ^a) K1 ततः (for तस्य). ✽ Ca: स्तम्भः कर्तव्यतामोहः । ✽ — ^a) G1 न (for नु). K1 पश्यतः; B2 पश्यति. — After 14, Kumbh. ed. ins.:

635* गहनं सर्वभूतानां ध्येयं नित्यं सनातनम् ।
 अनिग्रहमनौपम्यं सर्वाकारं परात्परम् ।
 सर्वावरणसंभूतं तस्मादेतत्प्रवर्तते ।
 तन्मया अपि संपश्य नानालक्षणलक्षिताः ।
 स वै पाति जगत्त्रष्टा विष्णुरित्यभिनिश्चितः । [5]
 पुनर्दर्शति संप्राप्ते सुरेश्वरः (sic) ।

15 ^a) K1 संप्रवर्तते. — G1 repeats 15^{ab} after 17^{ab}. — ^b) V1 नराधिप (for तथैव च). — ^a) D4 सर्वो (for सर्वे). Ds तथालाभाः (for भावाः). — ^a) B1. 8 (marg.). 9 Cp इत्यते (for विद्यते).

16 ^a) Das या भावे; D4 वाभाषि; Ds चाभावो; D1 T1 G2 वाभावे (for चा). — ^b) D1 T1 G1-3. 6 कश्चित् (for कश्चित्). Das स कारकः; Dn1. n4 D1. 2. 3 च कारकः; Ds सुकर्मकः; D1 T G1-3. 6 स्वकारिः (T2 तः) (for स्वकारकः). — ^a) Ks स्वीयं (for स्वयं). Ks Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D4. 8. 5-8 न (for तु). V1 T1 Gs. 6 [अ] कुर्वतस् (for तस्). B2

1. 12. 8037
1. 12. 222. 17
C. 12. 229. 22

यस्तु कर्तारमात्मानं मन्यते साध्वसाधुनोः ।
तस्य दोषवती प्रज्ञा स्वमूर्त्यज्ञेति मे मतिः ॥ १७
यदि स्यात्पुरुषः कर्ता शक्रात्मश्रेयसे ध्रुवम् ।
आरम्भास्तस्य सिध्येन्न च जातु पराभवेत् ॥ १८
अनिष्टस्य हि निर्वृत्तिरनिवृत्तिः प्रियस्य च ।
लक्ष्यते यतमानानां पुरुषार्थस्ततः कुतः ॥ १९
अनिष्टस्याभिनिर्वृत्तिमिष्टसंवृत्तिमेव च ।

1. 9 Das. 24 कस्य (for तस्य). K1 स्वयं भुक्तवतस्तस्य.
—^a) T1 इति (for इह).

17^a) Dn4 यस्य (for यस्तु). —^b) K6 V1 Bo. 7
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 G1-3. 6 साध्वसाधु वा; B6.
8. 9 Das. 24 'साधुनि (B6. 9 'नी) (for 'साधुनो:).
— 17^a is damaged in B7. After 17^a, G1
repeats 15^b. —^a) K4. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Das. 24 Dn1.
n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 M1. 5-7 Cap. Cp अ(B6 Das. 24
D6 T2 Cp न) तत्त्वज्ञा; D7 T1 G1-3. 6 न तु प्रज्ञा; Cpp
स्वमूर्त्यज्ञा (as in text). ☞ Ca: स्वमूर्त्यज्ञेति स्वामेव
मूर्तिं शरीरं स्वयंकृतमजानन्ती मूढा । ☞

18^b) B6 (marg.) शक्र स्वः; D41 शक्रात्मः; Ds1
शक्रात्मा; Ds2 (before corr.) शक्त्यात्मः; G1. 2
शक्रान्ते (G2 'न्ये) (for शक्रात्म-). K7 D4. 5. 9 T2
श्रेयसि; M1. 5. 6 श्रेयसो (for 'से). —^a) K6. 7 V1
Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 सिध्ये (K6. 7 Ds1
D6 'दे) युर; T1 विध्येन्न; M1. 7 सिध्येते (for सिध्ये-
रन्). —^a) K6. 7 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9
Gs. 6 तु (for च).

19^a) K6 Ds M5. 6 अप्रियस्य; Bo D7 T1 G1. 2
अरिष्टस्य; D9 अनिष्टस्य (sic) (for 'ष्टस्य). Ś1 K1. 2. 4
T2 च; K7 Ca [अ]पि; D4. 9 M5. 6 [अ]भि; D7 T1
G1. 2 न (for हि). K6 Dn1 D4 निवृत्तिर्. — Ds om.
(hapl.) 19^b-20^a; V1 reads it on marg. ☞ Ca:
निर्वृत्तिः असिद्धिः । ☞ —^b) Ś1 K1. 2 अप्रवृत्तिः; V1
Bo Das Ds D7. 9 T2 G1 M1. 7 अनिर्वृत्तिः. K6 वा
(for च). K7 प्रियस्याप्राप्तिरेव च. ☞ Ca: अनिवृत्तिः
सिद्धिः । ☞ —^a) K1 B6 लक्ष्यते. —^a) D44 पुरु-
षार्थ. B6. 8 (both marg. as in text). 9 Das. 24 फलं
(for ततः). D2 om. कुतः.

20 Ds om. 20^a (cf. v. l. 19). V1 reads 20^a on
marg. —^a) D44 हि; Ds1 lacuna (for [अ]भि-).
K6 Dn1 निवृत्तिर् (Dn1 'म्); Ds निर्वृत्तिर्. D7 T

अप्रयत्नेन पश्यामः केषांचित्तत्त्वभावतः ॥ २०
प्रतिरूपधराः केचिद्बुद्ध्यन्ते बुद्धिसत्तमाः ।
विरूपेभ्योऽल्पबुद्धिभ्यो लिप्समाना धनागमम् ॥ २१
स्वभावप्रेरिताः सर्वे निविशन्ते गुणा यदा ।
शुभाशुभास्तदा तत्र तस्य किं मानकारणम् ॥ २२
स्वभावादेव तत्सर्वमिति मे निश्चिता मतिः ।
आत्मप्रतिष्ठिता प्रज्ञा मम नास्ति ततोऽन्यथा ॥ २३

G1-3. 6 M1 5. 6 अनिष्टस्याप्यनिर्वृत्तिः (G2 'वृत्तिः; M1
'दिष्ट)म्. —^b) K6 B6 Ds 'संवृत्तिर्; D7 T Gs. 6
M5. 6 'निर्वृत्तिम्; G1. 2 'निवृत्तिम् (for 'संवृत्तिम्). —^a)
Ś1 K1. 2 अप्रवृत्तेन; B9 अथ यत्नेन; G1 अप्रयत्ने च
(for 'त्नेन). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 पश्यामि (for 'मः).
—^a) Dn4 केषां वै (for केषांचित्). Ś1 K2 तु; D6
वै; D7 T1 न (for तत्).

21^a) K6 अतिः; B6-9 अभि- (for प्रति). K1
रूपवतः; K6 V1 Bo. 7 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8
M1. 5-7 Ca. 8 रूपतराः; K7 B6. 8. 9 D4. 5. 9 'तमाः
(for 'धराः). —^b) K1 D6. 7 T G1-3. 6 M5. 6 'मत्तमाः;
K6 V1 Bo. 6 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 9 'मत्तराः; M7
'संमताः (for 'सत्तमाः). —^a) B6 निरूपेभ्यो (for
विरू').

22^a) B6 स्वभावात् (for स्वभाव-). Ś1 K1. 4
प्रसृताः (for 'प्रेरिताः). —^b) K7 D9 निविशन्ते; V1
B6 Ds निवसन्ते; Dn1 न विशन्ते; Cp निविशन्ते (for
निवि'). D6 यदा यदा; D7 T G1. 3. 6 यथा गुणान्
(T2 'णाः); G1 यदा गुणाः (by transp.). ☞ Cn:
गुणाः सुखदुःखादयः । ☞ —^a) Ś1 K1. 2 शुभाशुभस्य;
D7 T1 G2 'शुभं; Gs. 6 'शुभांस (for 'शुभास्). B6
Das. 24 तत्र (for तत्र). —^a) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9
Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 कस्य किं; Das. 24 कस्यचिन् (for
तस्य किं). Ś1 K2 मम; K1 सम-; V1 B6 (marg.
as in text) D6. 7 T1 G1. 3. 6 नाम; T2 G1 काम- (for
मान-).

23^a) D7 T G1-3. 6 M5. 6 ते सर्व (for तत्सर्वम्).
—^b) D6 इति मे निश्चयामृतिः (sic). —^a) V1 Bo.
6-9 Das. 24 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 आत्मप्रतिष्ठा प्रज्ञा वा;
D7 T1 G2. 3. 6 'प्रतिष्ठा वि (Gs 'छप्र-; G6 'छा प्र) ज्ञानात्.
—^a) D7 T1 G2. 3. 6 परं (for मम).

24^a) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 स्वभि- (for त्विह). K6
V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 मन्यं-

कर्मजं त्विह मन्येऽहं फलयोगं शुभाशुभम् ।
 कर्मणां विषयं कृत्स्नमहं वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २४
 यथा वेदयते कश्चिदोदनं वायसो वदन् ।
 एवं सर्वाणि कर्माणि स्वभावस्यैव लक्षणम् ॥ २५
 विकारानेव यो वेद न वेद प्रकृतिं पराम् ।
 तस्य स्तम्भो भवेद्ब्राल्यान्नास्ति स्तम्भोऽनुपश्यतः ॥ २६
 स्वभावभाविनो भवान्सर्वानेवेह निश्चये ।
 बुध्यमानस्य दर्पो वा मानो वा किं करिष्यति ॥ २७

वेद धर्मविधिं कृत्स्नं भूतानां चाप्यनित्यताम् ।
 तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ॥ २८
 निर्ममो निरहंकारो निरीहो मुक्तबन्धनः ।
 स्वस्थोऽव्यपेतः पश्यामि भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ २९
 कृतप्रज्ञस्य दान्तस्य वितृष्णस्य निराशिषः ।
 नायासो विद्यते शक्र पश्यतो लोकविद्यया ॥ ३०
 प्रकृतौ च विकारे च न मे प्रीतिर्न च द्विषे ।
 द्वेष्टारं न च पश्यामि यो ममाद्य ममायते ॥ ३१

C. 12. 8051
B. 12. 222. 31
K. 12. 229. 36

(Da4 'न्य' ते (for मन्येऽहं). — ^b) K7 B6-9 Da3
 a4 D4. 5. 9 पृथग्विधं; D7 T1 G2 शुभावहं (for 'शुभम्').
 — ^c) D5 कर्मणा. Ś1 K1. 2 सर्वम्; D2 कृष्णम् (for
 कृत्स्नम्). — ^d) Ś1 K1. 2 ते (for तत्).

25 ^a) B7 यदा; D7 T1 G2 तथा (for यथा).
 T1 किञ्चिद् (for कश्चिद्). G1. 3. 6 यतः प्रमोदते कश्चिद्.
 ☞ Ca: वेदयते, ओदनं भक्तं लभ्यमधुनेति सूचयति, न तु
 स एवोदनदाने कर्ता ॥ Cs: वेदयते जिह्वादंशादिना वेदनां
 प्राप्नोति । ☞ — ^b) Ds1 D7 T G1-3. 6 M7 पायसं;
 Ms वायसं (for 'सो'). Ś1 K1. 2. 4 नवं; K6 V1 Dn1.
 n4 Ds D2 3. 5. 7 T G1-3. 6 M7 Cs. 7 ह्यदन्; K7 D4. 9
 ह्यटन्; Ms ह्यसन् (for वदन्). — ^c) D5 कर्माणि
 सर्वाणि (by transp.). K6 Ds1 भूतानि (for कर्माणि).
 — ^d) K7 D4. 9 एष (for एव). ☞ Ca: लक्षणम्
 अनुमापकम् । ☞

26 K1 om. 26. — ^a) K4 विकारादेव; Dn1 G2
 3. 6 'ज्ञैव; D5 'वेव; D7 'रंते च (for 'रानेव). — ^b)
 Da1 प्रकृति (for 'ति'). D4. 5 परा (for पराम्).
 — 26^{ca} = 14^{ca}. — ^d) K4 स्तम्भौ.

27 ^a) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 भावितान् (for -भावि-
 नो). — ^b) D7 G2 एवाह (for एवेह). K6 Bo. 6-9
 Dn1. n4 D2. 6. 8 निश्चयात्; K7 D4. 9 'यं; Da3. a4
 D5. 1 T1 'यः; Ds D3 'यान् (for 'ये). — ^c) K7
 बुध्यमानः स्व-; Da4 बुध्यमानस्य; D5 बुध्यमानश्च (for
 'मानस्य). D6 गर्वो वा; D7 T G1-3. 6 M1. 7 वा दर्पो
 (by transp.). — ^d) K4 मान्ये वा; K7 D4. 9 दर्पो
 वा; Da4 वा मानो (by transp.); D5 वा मानी.

28 ^a) D5. 1 T1 G2. 3. 6 कर्म- (for धर्म-). G2
 कुर्वन् (for कृत्स्नं). — ^b) K6 वा (for च). Da4
 भूतानां चास्य नित्यतां (sic). — ^d) Da4 सर्वे (for सर्व).
 Ś1 K1. 2 एव; B6 (marg. as in text). 1-9 Ms चैव

(for ह्येव). D5 सर्वं ह्येवेदमन्तवित् (sic).

29 Da3 om. 29^a. — ^a) D4 निरहंकारा. — ^b)
 K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1.
 n4 Ds D2-8 3. 9 निराशीर्; T1 निरीहा (for 'हो').
 — ^c) B3 स्वच्छो; Da3. a4 व्यस्थो; G2 स्वस्थो (for
 स्वस्थो). K6 Bo Ds D3. 5 T1 [s]प्यपेतः; G1 [s]प्य-
 वेदः (for सव्यपेतः). ☞ Cn: स्वस्थः, अव्यपेतः देहाद्यन-
 भिमानेन स्वरूपादप्रच्युतः । ☞ — ^d) D4 om. from
 प्रभवा up to विद्यया (in 30^d). K7 Bo प्रभवाप्ययौ.

30 D4 om. 30 (cf. v. 1. 29). — ^a) D5 दृतः;
 D6 कृत्स्नं (for कृत-). Da4 प्रज्ञास्य (for प्रज्ञस्य).
 B6 (marg.) शान्तस्य (for दान्तस्य). — ^b) K6 B6
 (marg. as in text) Dn1 Ds1 D5. 6 T G1-3. 6 M1.
 5. 6 वितृप्तस्य; Ds1 Ds 'प्यस्य (for 'प्यस्य). — ^c)
 D7 T1 G2. 3. 6 तस्य (for शक्र). — ^d) G1. 3 योग-
 (for लोक-). G1 विद्यया; M7 (inf. lin. as in text)
 -निश्चयं (for -विद्यया). K7 Dn1. n4 D2. 9 पश्यतो लोक-
 मव्ययं. ☞ Ca: लोकविद्यया, लोकस्वभावाद्यवबोधकं ज्ञानं
 लोकविद्या । [अ]लोकविद्यया ब्रह्मज्ञानेन सार्वज्ञफलनेत्यकारप्र-
 छेपो वा । ☞

31 ^a) K6 प्रकृते (for 'तौ'). Ds1 D6 प्रकृते (D6
 'तो') च विकारेव (sic). ☞ Cn: प्रकृतौ विश्वकर्मा ॥
 Cs: प्रकृतौ पुरातने, विकृते [कारे] इदानीन्तने । ☞ — ^b)
 B9 D6 बुद्धिर् (for प्रीतिर्). B9 मे (for च). B7
 द्विषो; G1 द्विषि. K7 D4. 5. 9 प्रीतिर्द्विषोपि वा न मे.
 — ^c) K6 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5. 6. 8 transp.
 न and च. B6 शोचामि (for पश्यामि). — ^d) Ś1
 K2 ममापि; K1 समाप्य; K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.
 as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 मामद्य; K7 D4. 9
 मामपि; Da3. a4 ममेत्य (for ममाद्य). Ś1 K2 [अ]स-
 (K2 'म') मायते; K7 D4. 9 [अ]वसादयेत्; B8 न
 मन्यते; D5. 1 न जायते; D6 समायते; T1 G2. 6 विह-

C. 12. 8082
B. 12. 222. 32
K. 12. 829. 37

नोर्ध्वं नावाङ्गं तिर्यक्च न कचिच्छक्र कामये ।
न विज्ञाने न विज्ञेये नाज्ञाने शर्म विद्यते ॥ ३२

शक्र उवाच ।

येनैषा लभ्यते प्रज्ञा येन शान्तिरवाप्यते ।
प्रब्रूहि तमुपायं मे सम्यक्प्रह्लाद पृच्छते ॥ ३३

प्रह्लाद उवाच ।

आर्जवेनाप्रमादेन प्रसादेनात्मवत्तया ।

बृद्धशुश्रूषया शक्र पुरुषो लभते महत् ॥ ३४

स्वभावाद्भते प्रज्ञां शान्तिमेति स्वभावतः ।

स्वभावादेव तत्सर्वं यत्किंचिदनुपश्यसि ॥ ३५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तो दैत्यपतिना शक्रो विस्मयमागमत् ।

प्रीतिमांश्च तदा राजंस्तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ३६

स तदाभ्यर्च्य दैत्येन्द्रं त्रैलोक्यपतिरीश्वरः ।

असुरेन्द्रमुपामन्य जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चदशधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

ध्यति; G₁ महाद्युते (for ममायते). T₂ यो मे माखाम-
मंथते (sic). * Ca. n. p. s; ममायते ममेवा (Cs ममत्व-
मिवा) चरति । *

32 *) K₁ नोर्वं; D₄ सोर्वं; D₅ नोर्वं. K₁. 4. 6
Bo. 6. 7. 9 Dn₁ Ds D₂. 3. 5. 6. 8 G₁ नावाङ्गं; K₁ D₂. 9
नाधो (for नावाङ्ग). K₁ D₂. 9 G₁ ति (K₁ ती) र्यवा;
D₁ तिर्यक्च; T₁ तिर्यक्च (for 'क्च'). — *) Ś₁ K₁.
2. 4 कचिच्छक्र न कामये. — *) K₆. 1 Bo. 6-8 D₂. 3. 4
Dn₁. n₄ Ds D₂-5. 7-9 T G₂. 3. 6 M₁. 5-7 हि ज्ञेये; D₆
हि ज्ञाने; G₁ हि ज्ञेन (for विज्ञाने). K₆ Bo. 6-9 D₂.
3. 4 Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 विज्ञाने (Bo
Ds 'नं') (for विज्ञेये). — *) B₆. 8 D₂. 3. 4 Dn₁ D₂.
3. 5 न ज्ञाने; D₂. 3. 5 lacuna (for नाज्ञाने). K₁ B₁
Dn₁. n₄ D₂-5. 8. 9 Cn (Cap as in text) कर्म (for शर्म).
D₁ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 नाज्ञा (G₁ ना जा; M₁ न जा) ने
विद्यतेतरं. * Cs: नाज्ञाने, आज्ञाने प्रकृतिमहदहंकारभूत-
तन्मात्राख्ये । *

33 *) B₆ D₂. 3. 4 लभते (for लभ्यते). G₁ प्राज्ञा.
— *) G₁ येनैषा शान्तिरवाप्यते. — *) Some MSS. प्रह्लाद.
K₆ V₁ Bo. 6-9 D₂. 3. 4 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6 8 पृच्छते;
(D₂ 'ताः') (for 'ते').

34 Some MSS. प्रह्लाद. B₆ reads 34-36 twice.
— *) D₂. 3. 4 [अ]प्रसादेन. — *) D₂. 3. 4 प्रसादेन (for प्रसा).
V₁ [आ]त्मवत्तया. * Cn: प्रसादेन ब्रुवैर्नैर्मल्येन । *
— *) D₁ T₁ G₂. 6 M₁. 5-7 गुरु- (for बृद्ध-). K₁ D₂.
3. 4 शुश्रूषया. — *) Ś₁ K₁. 2. 4 विदते; B₆ (both times)

लभ्यते (for लभते). K₆ D₂. 3. 4 लभते पुरुषो महत्.

35 For the repetition in B₆, cf. v. l. 34. — *)
K₁ लभ्यते. G₁ प्रज्ञा. — *) G₁ येन शान्ति- (for
शान्तिमेति). — *) K₆ B₁. 8 (marg. as in text) D₂.
3. 4 पश्यति (for 'सि'). — After 35, Kumbh. ed. Cv
ins. a passage given in App. I, (No. 21).

36 For the repetition in B₆, cf. v. l. 34. Ś₁
K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 D₂. 3. 4 Dn₁. n₄ Ds D₂-5. 8. 9
M₁. 5-7 om. the ref. — *) K₁ दैत्य- (for दैत्य). — *)
K₁ आगतं; B₆ D₂. 3. 4 आगतः (for 'मत्'). — *)
Ś₁ K₂ स्म; K₁ स (for च). D₁ T G₁-3. 6 M₁. 5-7
ततो (for तदा). — *) K₆ T₂ प्रतिपूजयत् (K₆ 'न');
D₂. 3. 4 सम (for प्रत्य).

37 D₂ reads 37^{ab} twice. — *) D₂. 3. 4 दैत्येन्द्र;
D₁ देवेन्द्र. T₁ G₂. 3. 6 स तदा सर्वदेवेन्द्रस. — *) D₂.
(first time) त्रैलोक्यं प्रत्यपूजयत्. — *) Ś₁ K₁. 2. 4 सु-
दृष्टमुपामन्य. — *) Ś₁ K₁. 4 स्वं (for स्वं).

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁
Bo. 6-9 D₂. 3. 4 Dn₁. n₄ Ds D₂-4. 6-9 T G₁. 2. 6 M₁.
5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 3. 4 शक्र-
प्रह्लादसंवादः; K₆ V₁ Bo. 6. 8. 9 D₂. 3. 4 Dn₁. n₄ Ds
D₂. 3. 6 G₁. 6 M₁. 5-7 प्रह्लादसंवादः; K₁ D₂. 3. 6 प्रह्लाद-
शक्रसंवादः; D₁ G₂ इन्द्रप्रह्लादसंवादः. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dn₁ D₁ T₁ G₂. 6 M₁.
49; D₂. 3. 4 48; D₂. 3. 4 45; T₂ G₂. 6 63; G₁. 6 62;
M₁. 6. 1 47. — Śloka no.: Dn₁. n₄ D₂. 3. 4 37.

२१६

युधिष्ठिर उवाच ।

यया बुद्ध्या महीपालो भ्रष्टश्रीर्विचरेन्महीम् ।
कालदण्डविनिष्पिष्टस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वासवस्य च संवादं बलेवैरोचनस्य च ॥ २
पितामहमुपागत्य प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
सर्वनिवासुराञ्जित्वा बलिं पप्रच्छ वासवः ॥ ३
यस्य स ददतो वित्तं न कदाचन हीयते ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ४

216

1 The ref. is damaged in B7. —^a) K4 Da4
Ds T G1.2 यथा (for यया). K1 सर्वपालो (for
मही). —^b) M7 विदते (for विचरेन्). —^c) T2
कालदण्डे (for 'दण्ड-'). Dr T1 G2 -विनिष्पिष्टं (for 'स्पि-
ष्ट'). ☞ Ca: कालो जन्मान्तरीयसुकृतदुष्कृतसङ्कारी,
तस्य दण्डो दुष्कृतफलदानम् । ☞

2 ^a) Ś1 K2 बडेर्; Ds1 D5.7 बलेर् (for बलेर्).
Da2 (before corr.) बलेवैरोचनो बली.

3 ^a) K6 Bo Dn1. n4 Ds D2.3.5-8 T G1-3.6 M1.
5-7 उपागम्य; V1 B6-9 'भ्रिय (for 'गस्य). —^{3rd} is
damaged in B7. —^d) Ś1 बडि; G8 बलं (for
बलिं). G1 राघवः (for वासवः).

4 ^a) B1 damaged. K6 पश्य (for यस्य). —^b)
B8 कदाचिद्धि; D5 G1 'चिन्न (for 'चन). Da3. a4 न
हीये (Da4 'जे)त कदाचन; T2 न कदा च महीयते.
—^c) Ś1 बडि; Da4 बलं (for बलिं). K7 D4.9
नाव- (for नाधि). —^d) D8 आचक्ष्व; G1 आगच्छ
(for आचक्ष्व). Ś1 बडि; T1 G3 बलं.

5 K4 om. (hapl.) 5. K6 T1 om. (hapl.) 5-6.
Dn1. n4 D2.3 G2 transp. 5 and 6. —^a) Ś1 K1.2
M7 एवम्; Dr T1 G2.3.6 एष (for एव). Ś1 K1.2
अस्तमयते; K7 D4.9 ह्यस्तमभ्येति (for 'मयते). —^b)
B8 न (for स). K7 च; D8 (marg. as in text)

स एव ह्यस्तमयते स स्म विद्योतते दिशः ।
स वर्षति स्म वर्षाणि यथाकालमतन्द्रितः ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ५
स वायुर्वरुणश्चैव स रविः स च चन्द्रमाः ।
सोऽग्निस्तपति भूतानि पृथिवी च भवत्युत ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

नैतत्ते साधु मधवन्यदेतदनुपृच्छसि ।
पृष्टस्तु नानृतं ब्रूयात्साद्रक्ष्यामि ते बलिम् ॥ ७
उद्रेषु यदि वा गोषु खरेष्वश्वेषु वा पुनः ।

C. 12. 20. 6
B. 12. 223. 9
K. 12. 230. 9

स (for स्म). Ś1 K1.2 G1 स विद्योतयते दिशः; Dr
T2 G2.3 6 स स्म द्योतयते रविः (T2 दिशः). —^c) G1
दि; G2 त्रि- (for स्म). M1 सर्वाणि (for वर्षाणि).
Dr G3.6 स च वर्षति वर्षाणि. —^d) Ś1 बडि (for
बलिं). —^e) Ś1 बडि; D8 बलीं.

6 K6 Ds.8 T1 M1 om. (hapl.) 6 (for K6 T1,
cf. v. 1. 5). Dn1. n4 D2.3 G2 transp. 5 and 6.
—^a) Ds1 वरुणाश्. —^b) M6 स मयः (for स रविः).
—^c) B3 पचति (for तपति). —^d) K4 V1 Bo. 6-9
Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.7 T2 G1.8 M5-7 जलं च स;
D5 G2.6 स जलं च (D5 सं-) (for पृथिवी च). K7
D4.9 स (for च). V1 वहति (for भवति). —^e)
Ś1 बडि (for बलिं). K4 om. (hapl.) from नाधि
up to बलिम् (in 6'). —^f) Ś1 बडि.

7 ^a) D6 त्वं (for ते). D2.5 G2 भगवन् (for मधवन्).
Ś1 K1.2.4 नैतत्ते म (K2.4 म) भगवन्साधु. —^b) K6
एतम्; K7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-3.8.9 T2
M1.5-7 एतम्; V1 Dr T1 G1-3.8 एवम् (for एतद्).
T2 -पृच्छति (for 'सि). —^c) B9 Da4 च (for तु).
K6 B8 (marg. as in text) D4.9 ब्रूयां; D9 (also)
ब्रह्मन् (for ब्रूयात्). —^d) K7 D4.9 तं (for ते).
Ś1 बडि; D8 बलीं; T1 बलं.

8 ^a) G2 हरेषु (for उद्रेषु). —^b) D4.5.9 यदि;
Dr T1 G2.6 श्वसु (for अश्वेषु). Dr T G1.2.3 M1.5-7
[अ]नघ (for पुनः). —^c) D6 प्रविष्टो (for वरिष्टो).
—^d) Dr T G1-3.6 M1.5-7 शून्यागारप्रतिश्रयः.

C. 12. 8065
B. 12. 223. 9
K. 12. 230. 9

वरिष्ठो भविता जन्तुः शून्यागारे शचीपते ॥ ८

शक्र उवाच ।

यदि स बलिना ब्रह्मशून्यागारे समेयिवान् ।

हन्यामेनं न वा हन्यां तद्ब्रह्मन्नुशाधि माम् ॥ ९

ब्रह्मोवाच ।

मा स शक्र बलिं हिंसीरे बलिर्वधमर्हति ।

न्यायांस्तु शक्र प्रष्टव्यस्त्वया वासव काम्यया ॥ १०

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तो भगवता महेन्द्रः पृथिवीं तदा ।

चचारैरावतस्कन्धमधिरुह्य श्रिया वृतः ॥ ११

9 D₂ om. (hapl.) 9-12. — ^a) Ś₁ K_{1.2} V₁ B₈ (marg. as in text) यद्यहं; K₇ यद्यस्मिन्; D_{4.9} यद्यस्मि (for यदि स). Ś₁ बलिना; G₁ हि बलिर् (for बलिना). — ^b) Ś₁ K_{1.2.4} D₈ समेयि (K₁ 'य') वान्; K₈ समायिवान्; V₁ शमीयी; D₄ समेयी; G₂ समाधिमाम् (for समेयिवान्). — ^c) G₂ M₁ हन्याद्. K₇ D_{4.9} चैनं; B₈ (marg.) मित्रं; D₈ (by corr. as in text). 1 G_{2.8.6} एवं; D₅ एतं (for एनं). D₅ वै (for वा). G₂ हन्यात्. — ^d) M_{5.6} विद्वन् (for ब्रह्मन्). G₈ om. अनु. K₇ अनुबोधि (for 'आधि'). D₄ G₂ मा (for माम्).

10 D₂ om. 10 (cf. v. l. 9). — ^a) K₇ ना स्म; B₈ (marg. as in text) मा त्वं (for मा स). Ś₁ बलिं (for बलिं). B₈ (marg.) हन्यान्; D₄ हिंसिर्; D₁ हंसीर् (for हिंसीर्). — ^b) Ś₁ बलिर् (for बलिर्). G₁ वयम् (for वधम्). — ^c) K_{8.7} V₁ B_{8.6-9} D_{1.1.4} D₈ D₈₋₉ T₁ G_{1-3.6} न्यायस् (for न्यायांस्). K₇ D₄ D_{4.9} M₁ प्र (K₇ पु)ष्ट्यं; T₂ द्रष्टव्यस् (for प्र').

11 D₂ om. 11 (cf. v. l. 9). M_{5.6} om. the ref. — ^b) D₄ महेंद्रं. D₄ D₄ D₄ पृथिवी (for 'वी'). B_{7.9} तथा; T₁ ततः (for तदा). — ^c) Ś₁ K_{1.2.4} ऐरावण- (for 'वत-'). K₂ स्कन्दम्. B₈ (marg.) जगाम स गजस्कन्धम्. — ^d) K_{2.4} प्रिया (for श्रिया). K₄ D₁ वृत्तः; D₄ सह; D₈ [अ]न्वितः; G_{8.6} उवलन् (for वृतः).

12 D₂ om. 12 (cf. v. l. 9). — ^a) M_{5.6} च (for स). Ś₁ बलिं (for बलिं). — ^b) Ś₁ K_{1.2.4} B_{8.6-8} D_{8.8} वेक्षेन; K₈ D₈ वेक्षेन; B₈ वेक्षेण; D₄ वेक्षेन; G₈ वेक्षेण (for वेक्षेण). G₁ संयुतं (for संवृतम्).

ततो ददर्श स बलिं खरवेषेण संवृतम् ।

यथाख्यातं भगवता शून्यागारकृतालयम् ॥ १२

शक्र उवाच ।

खरयोनिमनुप्राप्तस्तुषभक्षोऽसि दानव ।

इयं ते योनिरधमा शोचस्याहो न शोचसि ॥ १३

अदृष्टं बत पश्यामि द्विषतां वशमागतम् ।

श्रिया विहीनं मित्रैश्च अष्टवीर्यपराक्रमम् ॥ १४

यत्तद्यानसहस्रेण ज्ञातिभिः परिवारितः ।

लोकान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यसानवितर्कयन् ॥ १५

त्वन्मुखाश्चैव दैतेया व्यतिष्ठन्तव शासने ।

13 ^a) T₂ खरवेषम् (for 'योनिम्'). T₁ अनुप्राप्य (for 'प्राप्तस्'). — ^b) D₄ -भक्ष्योसि; D₈ -भक्षेपु (for -भक्षोऽसि). D₄ M₇ [s]सि दानवः; G_{8.6} सदानव. — ^c) G₂ इमं (for इयं). D₇ T₁ G_{1-3.6} असमा (for अधमा). T₂ शोच्यतामात्मनश्चात्य. — ^d) Ś₁ K_{1.2} शोच्यो (K₁ 'च्य')स्याहो; D₄ शोचस्याहो; D₇ T₁ G_{2.8.6} 'नाहो' (for 'स्याहो'). D₄ शोचति.

14 ^a) V₁ B₈ G₂ च न (for बत). — ^b) D₇ T₁ G_{8.6} द्विषतं (for द्विषतां). D₄ वश्यम् (for वशम्). K₇ आगतां. D₈ द्विषतां च समागतं. — ^c) D₄ श्रिया विहीनमंत्रैश्च. — ^d) K₇ B₈ D₈ (marg. as in text). 4. 6. 7. 9 T₁ G_{1-3.6} M₇ अष्टैश्वर्य- (for अष्टवीर्य-). T₂ प्रअष्टैर्यः पराक्रमः.

15 = 12. 217. 2. D₇ T₁ G_{1-3.6} om. 15. — ^a) Ś₁ K_{1.2.4} यनु (K₁ 'त्वं') दंति; D₄ यन्न ध्यान- (for यत्तद्यान-). K_{8.7} V₁ B_{8.6-9} D_{4.8.4} D_{1.1.4} D₈ D_{2-3.8.9} -सहस्रैस्त्वं (D₄ 'स्त्वां') (for 'स्रेण'). — ^c) B₈ (marg. as in text) लोकांस्तु (for लोकान्प्र-). D₄ प्रतारयन् (for 'पयन्'). — ^d) Ś₁ K_{1.2} न वितर्कयन् (for अवितर्कयन्).

16 ^a) D₄ T₂ तन्- (for त्वन्-). K₂ D₈ -मुखाश्च (for -मुखाश्च). V₁ B_{8.6-9} चापि; D₈ एव (for चैव). D₄ दैतेयान्. — ^b) D₁ व्यातिष्ठंस्; G₁ ह्यतिष्ठंस्. D₄ शासनैः; G₂ शासनं. — ^c) D₈ प्रदृष्ट- (for अकृष्ट-). B_{8.7.9} -सस्या; B₈ (marg. as in text) -शस्या; D₈ -शय्या (for -पश्या). K_{8.7} V₁ B_{8.6} (marg. as in text). 7. 9 D_{4.8.4} D_{1.1.4} D₈ D_{2-6.8.9} च मही; G₁ पदवी (for पृथिवी). Cn: अकृष्ट-

अकृष्टपच्या पृथिवी तवैश्वर्ये बभूव ह ।
 इदं च तेऽद्य व्यसनं शोचस्याहो न शोचसि ॥ १६
 यदातिष्ठः समुद्रस्य पूर्वकूले विलेलिहन् ।
 ज्ञातिभ्यो विभजन्वित्तं तदासीत्ते मनः कथम् ॥ १७
 यत्ते सहस्रसमिता ननुतुर्देवयोषितः ।
 बहूनि वर्षपूगानि विहारे दीप्यतः श्रिया ॥ १८
 सर्वाः पुष्करमालिन्यः सर्वाः काञ्चनसप्रभाः ।

कथमद्य तदा चैव मनस्ते दानवेश्वर ॥ १९
 छत्रं तवासीत्सुमहत्सौवर्णं मणिभूषितम् ।
 ननुतुर्यत्र गन्धर्वाः षट्सहस्राणि सप्तधा ॥ २०
 यूपस्तवासीत्सुमहान्यजतः सर्वकाञ्चनः ।
 यत्राददः सहस्राणामयुतानि गवां दश ॥ २१
 यदा तु पृथिवीं सर्वां यजमानोऽनुपर्ययाः ।
 शम्याक्षेपेण विधिना तदासीत्किं नु ते हृदि ॥ २२

C. 12. 8C81
 B. 12. 22*. 24
 K. 12. 230. 24

पच्या कर्षणं विना धान्यप्रसू. । ☞ —^a) Da. तस्य (for तव). Gs. ६ [ऐ]श्वर्याद् (for 'र्ये'). — D₁ T G₁-३.६ om. 16th. —^c) Da. २४ इमं (for इदं). V₁ तेति-; B₈ (marg.) तेत्र (for तेऽद्य). K₁ B₈ Da₁ वसनं; D₆ व्यसनस्य (hypermetric) (for 'नं'). —^f) Ś₁ K₁. २ शोचोस्याहो (sic); K₄ शोचस्याहो (for 'स्याहो').

17 ^a) Ś₁ K₁. २ यदातिष्ठः; K₆ T₂ G₃. ६ M₁. ७ यदा-तिष्ठन्; K₇ D₄. ९ यच्च तिष्ठन्; D₁ T₁ G₂ यदा (T₁ 'था') तिष्ठत् (for 'तिष्ठः'). —^b) Ś₁ K₁. २. ४ D₉ पूर्वे कूले (K₂. ४ कूपे); Da₁ पूर्वकाले; Dn₁ पूर्णकूले (for पूर्व). Ś₁ K₁. २. ४ विभूषितः; K₁ B₆ (marg. as in text) Da₃ D₄. ९ [s] विलेलिहन्; V₁ विलेखितः; Dn₁ [s] वले-लिहन्; D₁ T₁ G₁-३. ६ Cs विलेलिखन् (for 'लिहन्'). T₂ पूर्वकूले बले रिहन्. ☞ Cp: विलेलिहन् दीप्यमानः ॥ Cs: विलेलिखन् शासनानि पुनः पुनर्विलिखन् । विलेलिह-ञ्जिति पाठे तालुप्रसन्नं जगत् कुर्वञ्जित्यर्थः । ☞ —^c) K₇ D₄. ९ विसृजन्; Ds₁ वितजन् (for विभ'). Dn₁ ज्ञातीन्विभजतो वित्तं.

18 ^a) T₂ सहस्रसमिता; Ca सहस्रसंमिता (for 'समिता'). —^b) Ś₁ K₁ (before corr.). २ ननुतुर (for ननुतुर). —^c) K₇ युगानि (for 'पूगानि'). —^d) B₈ विहारे (for विहारे). Da₃. २४ G₆ M₁. ९ दीप्यते; T₂ दीर्यते; G₁. २ M₇ दी (G₁ दि) व्यतः (for दीप्यतः).

19 ^a) B₇ D₈ काञ्चन; Da₄ पुष्कल- (for पुष्कर-). —^b) Da₁ सर्व- (for सर्वाः). B₇ D₂. ३ पुष्कर- (for काञ्चन-). D₅ सुप्रभाः (for सप्रभाः). —^c) K₁ अस्य (for अद्य). Da₁ D₅. ७ T G₁-३. ६ तथा (for तदा). —^d) G₂ मनसे (for मनस्ते).

20 ^a) D₇ T₁ G₁-३. ६ चित्रं (for छत्रं). B₈ D₇ T G₁-३. ६ M₇ तदा (for तव). —^b) Da₄ सौवर्णे (for 'र्ण'). K₄. ६ V₁ Bo. ६-९ Da₃. २४ Dn₁. २४ D₅ D₂. ३. ६ रत्न- (for मणि-). D₁ T₁ G₃. ६ सौवर्णमणि-

भूषितः (T₁ 'तं'). — D₇ T G₁-३. ६ Ms. ६ transp. 20th and 21st. —^c) V₁ Bo. ६. ७. ८ (marg. as in text). ९ Da₃. २४ Dn₁. २४ Ds₂ D₂. ३. ६. ८ M₁. ७ तत्र (for यत्र). —^d) ☞ Ca सप्तधा नृत्तं नाट्यमत्र । यदाह भरतमुनिः (Nāṭyaśāstra 24 [Chaukh.] 58); quoted also by Cp—प्रत्यक्षश्च परोक्षश्च तथा कालकृताख्यः । आत्म-स्थश्च परस्थश्च प्रकाराः सप्त नाट्यगाः ॥ अन्ये तु षट् सप्तधा [द्वि] चत्वारिंशद्वैत्यर्थ इति व्याचक्षते तदतीव तुच्छं नृत्तवि-शेषावचनात् ॥ Cs: नृत्यस्य सप्तधा प्रयोगा गान्धर्ववेदिभि-रुक्ताः । शुद्धं नृत्यं करणाङ्गविहारानुगतं तालानुगतं वाद्यानुगतं ललनावर्तनात्मकं चेति । ☞

21 D₇ T G₁-३. ६ Ms. ६ transp. 20th and 21st. —^a) B₈ D₂. ५. ७ T G₁-३. ६ M₁. ५. ६ तद्व (for तव). —^b) K₆ व्यजनः; Ds₁ यजनः (for 'तः'). K₇ काञ्चनैः. —^c) K₁. ७ D₄-७. ९ T₁ G₁. ३. ६ Ms-७ यत्राददाः (for यत्राददः). K₆ Bo. ७. ८ (marg. as in text) Dn₁. २४ Ds D₂. ३. ६. ८ सहस्राणि (for 'स्राणाम्'). —^d) K₄. ६ Bo. ९ Dn₁. २४ Ds D₂. ३. ६-८ T₁ G₃. ६ अयुतानां (for 'नि'). — After 21, M₇ reads 22^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. Ś₁ K₁. २. ४. ६ V₁ Bo. ६-९ Da₃. २४ Dn₁. २४ Ds D₂. ३. ६-८ T G₁-३. ६ Kumbh. ed. ins. after 21: M₇, after the first occurrence of 22^{ab}:

636* अनन्तरं सहस्रेण तदासीदैत्य का मतिः ।

[V₁ D₅ निरन्तरं (D₅ 'र') (for अनन्तरं). K₄ गतिः (for मतिः).]

22 M₇ reads 22^{ab} for the first time after 21. —^a) K₄ यथा (for यदा). K₆. ७ V₁ Bo. ६-९ Da₃. २४ Dn₁. २४ Ds D₂-४. ६. ८. ९ M₁. ५-७ च (for तु). V₁ कृत्स्नां (for सर्वां). —^b) Ś₁ K₂ जयमानो (for यज'). D₂. ६ [s] = व- (for ङु-). Ś₁ K₁. २. ४ -पर्ययः; K₆ V₁ Bo. ६-९ Da₃. २४ Dn₁. २४ Ds D₂. ३. ६. ८ M₇ (both times) Cn -पर्ययाः; M₅. ६ -चर्यया (for -पर्ययाः).

S. 12 8982
B. 17 223. 28
K. 12. 20 25

न ते पश्यामि भृङ्गारं न छत्रं व्यजनं न च ।

ब्रह्मदत्तां च ते मालां न पश्याम्यसुराधिप ॥ २३

बलिरुवाच ।

न त्वं पश्यसि भृङ्गारं न छत्रं व्यजनं न च ।

ब्रह्मदत्तां च मे मालां न त्वं द्रक्ष्यसि वासव ॥ २४

गुहायां निहितानि त्वं मम रत्नानि पृच्छसि ।

यदा मे भविता कालस्तदा त्वं तानि द्रक्ष्यसि ॥ २५

न त्वेतदनुरूपं ते यशसो वा कुलस्य वा ।

समृद्धार्थोऽसमृद्धार्थं यन्मां कथितुमिच्छसि ॥ २६

न हि दुःखेषु शोचन्ति न प्रहृष्यन्ति चर्द्धिषु ।

कृतप्रज्ञा ज्ञानतृप्ताः क्षान्ताः सन्तो मनीषिणः ॥ २७

त्वं तु प्राकृतया बुद्ध्या पुरंदर विकथ्यसे ।

यदाहमिव भावी त्वं तदा नैवं वदिष्यसि ॥ २८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

—^a) K₂ G₂ शम्याक्षेपेन; Cal. ed. साम्याक्षेपेण. * Ca: शम्या युगकीलकनिर्भं यज्ञपात्रं तस्याक्षेपो यावति देशे यत्-
न्नावति देशे निरन्तरं यज्ञं कुर्वन्ति ॥ Cn. s: सूक्ष्माप्रः
स्थूलमूलः षट्त्रिंशदङ्गुली दण्डः शम्या । सा बलवता (Cs:
ब्रह्माख्येन ऋत्विजा) श्रिता यावदूरे पतेत्तावदेकं देवयजनम् ॥
Cv: शमी समिधा, तस्या यज्ञरक्षार्थं दशदिक्षु आक्षेपो यत्र
तेन विधिना । * —^a) D₁ कदा; T₂ वद (for तदा).
Das. a₁ न; Dn₁ D₆ तु (for तु).

23 ^a) Bo transp. न and ते. V₁ D₁. s शृंगारं
(for भृङ्गारं). —^b) K₄ B₁ Dn₁. n₄ D₂. s. s G₁ M₁. s. s
व्यज (G₁ 'जि)ने (for 'जं). B₈ [ए]व च (for न च).
—^c) D₆ ते च (by transp.); D₈ G₁ च मे. K₆
ब्रह्मदत्ता च ते माला. — After 23, D₁ T G₁-s. s
Kumbh. ed. ins.:

637* भीष्म उवाच ।

ततः प्रहस्य स बलिर्वासवेन समीरितम् ।

निशाम्य मानगम्भीरं सुरराजमथाब्रवीत् ।

अहो हि तव बालिश्चमिह देवगणाधिप ।

अयुक्तं देवराजस्य तव कष्टमिदं वचः ।

[(L. 1) D₁ प्रसह (for प्रहस्य). — G₂ om. lines
3-4; D₁ T G₃. s ins. the same after the ref. in
stanza 24.]

24 S₁ reads 24 on marg. S₁ K₁. s बडिर (for
बलिरु). After the ref., D₁ T G₃. s ins. lines
3-4 of 637*. —^a) K₄ पश्यामि; V₁ द्रक्ष्यसि
(for पश्यसि). V₁ शृंगारं (for भृङ्गारं). —^b) G₁
छत्रि (for छत्रं). K₄ Dn₁. n₄ D₂. s. s. s G₁ व्यजने
(for 'जं). G₈ तथा (for न च). —^c) G₂ तु (for
च). Das Dn₁. n₄ D₁. s G₁ ते (for मे). —^d) D₁
T G₂. s. s M₁. s न तु; G₁ अनु- (for न त्वं). S₁

K₁. 2. 4. 7 Bo. s D₄. s. s पश्यसि (for द्रक्ष्यसि). D₄
वासवः.

25 ^a) V₁ निहतानि. K₂ D₄ T₂ G₁ गुहायां (D₄
'या) निहिता नित्यं. * Cn: गुहायां मूलप्रकृतौ निहितानि
अन्तर्हितानि ॥ Cp: गुहा देवगुहा तस्यां अज्ञानकर्मजनितेश्वर-
प्रसक्तौ, अपूर्वसृष्टौ वा, परमप्रकृतौ वा । अप्रतीयमानस्यापि
नासत्त्वं, सुवि मण्डूकदेहस्येव । * —^a) K₁ (sup. lin.)
यदासी (for यदा मे). —^d) D₆ मे (for त्वं). M₁. 7
(sup. lin. as in text) तात (for तानि). K₆ D₈
पश्यसि; D₁ T₁ G₁-s. s M₁ द्रक्ष्यसे (for 'सि).
— After 25, Kumbh. ed. ins.:

638* न जानीषे भवान्सिद्धिं शुभाङ्गस्वरूपरूपिणीम् ।

कालेन भविता सर्वो नात्र गच्छति वासव ।

26 T₁ reads 26^a-28^b twice. —^a) K₁ अनु-
रूपे. D₆ च (for ते). —^b) Dn₁ यशसा (for 'सो).
K₁ D₄. s बलस्य (for कु). D₄ Dn₁. n₄ D₂. s G₈
(before corr.) च (for वा). —^c) M₁ समृद्धार्थे.
—^d) D₂ तन् (for यन्). K₁ M₁ मा (for मां).
V₁ Bo Das. a₁ D₅. 7 T G₁-s. s M₁ कथितुम्; D₈
M₁ कथितुम् (for कथि). V₁ D₄. 7. s T G₁-s. s M₁.
s-7 अर्हसि (for हृच्छसि).

27 For the repetition in T₁, cf. v. l. 26. —^a)
D₁ G₁. s दुःखेन (for 'षु). K₆ 7 Bo. s-8 Dn₁. n₄ D₈
D₂-4. s. s. s शोचन्ते (for शोचन्ति). —^b) K₄ शोचति;
K₆ D₈ M₁. s-7 वृद्धिषु; D₁ चार्थिषु (for चर्द्धिषु).
—^c) M₅. 6 ज्ञानतृप्तास्तु (for 'तृप्ताः). —^d) K₆ दाताः;
K₁ D₄. s. s समाः; B₈ (marg.) ज्ञाताः (for क्षान्ताः).

28 For the repetition in T₁, cf. v. l. 26. —^a)
B₈. 9 Das. a₁ अपि; B₈ (marg.) D₁ T G₁-s. s M₁. 7
एवं (B₆ G₁ 'व) (for हव). D₄ T₂ G₁. s M₁. 7

२१७

भीष्म उवाच ।

पुनरेव तु तं शक्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।

निःश्वसन्तं यथा नागं प्रव्याहाराय भारत ॥ १

यत्तद्धानसहस्रेण ज्ञातिभिः परिवारितः ।

लोकान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यस्नानवितर्कयन् ॥ २

दृष्ट्वा सुकृपणां चेमामवस्थामात्मनो बले ।

ज्ञातिमित्रपरित्यक्तः शोचस्याहो न शोचसि ॥ ३

प्रीतिं प्राप्यातुलां पूर्वं लोकांश्चात्मवशे स्थितान् ।

विनिपातमिमं चाद्य शोचस्याहो न शोचसि ॥ ४

बलिर्बुवाच ।

अनित्यमुपलक्ष्येदं कालपर्यायमात्मनः ।

तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ॥ ५

C. 12. 2092
B. 12. 224. 3
K 12 221. 7

भावि; Dr भासि (for भावी). Ks Bo. 7 Das Dn1. n. Ds D2. 3. 5. 6. 8 स्यात् (for त्वं). —^d) M1 नैव (for नैवं). Bo Dr T G1-3. 6 अवितर्कयति; Ds वदित्यति — After 28, Dr T G1-3 6 Kumbh ed. ins.:

639* ऐश्वर्यमदमोहेन स त्वं किं नानुबुध्यसे ।

कालेन बुध्यसे राजन्विनिपातेन योजितः ।

[(L. 1) T2 Kumbh. ed. -मत्तो मां (for -मोहेन). Dr किं नाव-; T2 किं च न; Kumbh. ed. किंचिन्न (for किं नानु-). — (L. 2) Dr G1. 2 विनीता तं (Dr त्वं) तु नादितः (Dr 'तं') (for the post. half). Kumbh. ed. राज्यादिनिपातानेन सोहं न त्वपराजितः (sic).]

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 7-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-8 T G1-3. 6 M1. 5. 7 मौक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 G1-3. 6 M1. 6 बलि (Ś1 'डि')-वासवसंवादः; M1. 7 'संवादे ऐश्वर्यानिश्चिता. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Bt Ds 46; Dn1 Dr T1 G1. 3. 6 M5 50; Dn4 Ds2 49; T2 G2 64; M1. 6. 7 48. — *Śloka no.*: Dn1. n4 30; Ds 28.

217

1 Ds om. the ref. —^a) Ks शक्रः स (for तं शक्रः). —^e) Some MSS. निश्चसंतं. —^d) K1. 2. 4. 7 Da4 D4-6. 9 Ca. p. v. प्रत्याहाराय; Ds1 Cs अस्या; Dr T1 G1. 2 प्रत्याहरत (T1 G1 'य') (for 'हाराय'). Da4 भारतः. ☞ Ca. p. v. प्रत्याहाराय कथायोगाय (Cp: प्रकृष्टकथायोगाय; Cv: पुनःसंस्मरणाय) ॥ Cn: प्रत्याहाराय प्रकृष्टोक्तये ॥ Cs: अस्याहाराय अवचनप्रदानाय । ☞

2 = 12. 216. 15. Before 2, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 7-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 T M1 6. 7 ins.

शक्र उवाच. 2^{ab} is damaged in Br. —^a) Ks Ds1 यद्यद्; Dr T1 G1-3. 6 उद्यद् (for यत्तद्). —^b) Ds वाजिभिः (for ज्ञातिभिः). —^d) Da4 अवितर्कयेत्; Dr T1 G1-3. 6 अव (T1 'वि') सातयन् (for अवितर्कयन्).

3 Da4 repeats 3 after 4^{ab}. —^a) Ks तु; K1 च (for सु). Da4 -कृपणा; Dn1 -कृपणं (for 'णां'). D4 च माम् (for चेमाम्). —^b) Ś1 K1 (before corr.) बडे; K4 बलि (for बले). —^d) K1 शोच-स्यहो; K2 शोच्योस्याहो; Da4 शोच्य हाहो; G2 शोच-नाहो (for 'स्याहो').

4 K1. 2. 6. 7 Dr. 9 G1-3. 6 om. (hapl.) 4; Ś1 reads it on marg. —^a) T2 [अ]मलां (for [अ]तुलां). Ds प्राप्यातुलां श्रियं पूर्वं. — After 4^{ab}, Da1 repeats 3. Da1 om. (hapl.) 4^{ed}. —^e) Bs इदं (for इमं). K4 Bs Das Dn1. n4 Ds. 8 बाह्यं; B8 वाद्य; D4 प्राप्य (for चाद्य).

5 Ś1 K2 बडिर्; G2 बल (for बलिर्). — After the ref., Kumbh. ed. ins.:

640* गर्वं हित्वा तथा मानं देवराज शृणुष्व मे ।

मया च त्वानु सद्भावं पूर्वमाचरितं महत् ।

अवश्यकालपर्यायमात्मनः परिवर्तनम् ।

अविदल्लोकमाहात्म्य ***** ।

—^a) K1 Ds बत (for उप-). Ś1 (before corr. as in text) Ks Bo Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -लक्ष्ये- (Dn4 'भ्ये')ह; K1. 4 -लक्ष्येह; K1 Ds -वीक्ष्येमं; V1 Bs. 8 T1 G2. 3. 6 M5. 6 -लक्ष्येमं; Dr -लक्ष्येयं; T2 लक्ष्येदं; G1 -चक्षेमं (for -लक्ष्येदं). M1. 7 अनित्यतां च दृष्ट्वाहं. —^b) G1. 2 आत्मनि (for 'नः'). Ks Bo. 6. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 कालपर्यायधर्मतः. — 5^{ed} is damaged in Br. —^e) Ds om. (hapl.) from न शोचामि up to शक्र (in 6^e). —^d) Ś1 K2. 4

C. 12. 8093
B. 12. 224. 6
K. 12. 231. 8

अन्तवन्त इमे देहा भूतानाममराधिप ।
तेन शक्र न शोचामि नापराधादिदं मम ॥ ६
जीवितं च शरीरं च प्रेत्य वै सह जायते ।
उभे सह विवर्धते उभे सह विनश्यतः ॥ ७
तदीदृशमिदं भावमवशः प्राप्य केवलम् ।
यद्येवमभिजानामि का व्यथा मे विजानतः ॥ ८
भूतानां निधनं निष्ठा स्रोतसामिव सागरः ।
नैतत्सम्यग्विजानन्तो नरा मुह्यन्ति वज्रभृत् ॥ ९
ये त्वेवं नाभिजानन्ति रजोमोहपरायणाः ।

एव (for ह्येव). Da अंतकृत्; Da. ५ अन्नवत् (for अन्तवत्).

6 Ds om. up to शक्र (cf. v. 1. 5). V1 reads 6 on marg. — ^b) Ks वसुधाधिप; V1 Bo. १-९ Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2 ३. ६. ३ च सुरा (for अमरा). — ^c) G1. २ नैव (for तेन).

7 = (var.) 461*, lines 5-6. — ^a) Da3 जीवति (for जीवितं). Bs D2 om. च. — ^b) Ks V1 Bo. ६-९ Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. ३. ६. ३ G1 जात्यैव; K7 Da. ९ जातानां; Ds जात्या च; D7 T G2. ३. ६ M1. ५-१ जात्या वै (for प्रेत्य वै). — ^d) V1 सहैवोभे (for उभे सह). K4 विनश्यति; Da3 विपश्यतः; G1 विना (for विन). — After 7, K7 reads 9^{ab}.

8 ^a) Ks Da3 Dn1. n4 Ds D2. ३. ६-३ T G1-३. ६ M1. ५-१ न हीदृशम्; Da4 तदादृशम् (for तदीदृ). Ks. १ V1 Bo. ६-९ Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-३. ६. ३ M7 अहं; D7 T G1-३. ६ M1. ५. ६ इमं (for इदं). Bs. १ Da3. a4 Ds तावद् (for भावम्). — ^b) Bo. ६. १. ९ Da3. a4 Ds. ६ प्राप (for प्राप्य). Da4 केवले. — ^c) K4. ६ Bo Dn1 Ds D2. ३. ५. ६. ३ T2 M5-१ यदैवम्; K7 Bs. ३. ९ Da3. a4 Dn4 D4. ९ G2 M1 यदैवम्; V1 D7 सदैवम्; B7 damaged; T1 G1. ३. ६ सदैवम् (for यद्ये). Ks अव (for अभि).

9 K7 reads 9^{ab} after 7. — ^a) D4. ३ (before corr.) हृदयं (for निधनं). ☞ Cn: निष्ठा परा गतिः । ☞ — ^b) Ks. १ Bo D4. ९ श्रोतसाम्. — ^c) K4 व्यजानतः; Da3. a4 G1 विजानते. — ^d) S1 K1. २. ४ परा (for नरा). Ks. १ V1 Bo. ६-९ Dn1. n4 Ds D2-४. ६-९ T1 G2. ६ वज्रधृक्; Da3. a4 वज्रिवत्; Ds वासव; T2 वज्रधृत् (for भृत्).

ते कृच्छ्रं प्राप्य सीदन्ति बुद्धिर्येषां प्रणश्यति ॥ १०
बुद्धिलामे हि पुरुषः सर्वं नुदति किल्बिषम् ।
विषाप्मा लभते सत्त्वं सत्त्वस्थः संप्रसीदति ॥ ११
ततस्तु ये निवर्तन्ते जायन्ते वा पुनः पुनः ।
कृपणाः परितप्यन्ते तेऽनर्थैः परिचोदिताः ॥ १२
अर्थसिद्धिमनर्थं च जीवितं मरणं तथा ।
सुखदुःखफलं चैव न द्वेष्मि न च कामये ॥ १३
हतं हन्ति हतो ह्येव यो नरो हन्ति कंचन ।
उभौ तौ न विजानीतौ यश्च हन्ति हतश्च यः ॥ १४

10 ^a) Ds1 यत् (for ये). Da4 जानाति; D7 T1 G1-३. ६ जानतो (for नन्ति). — ^b) Da3 परायणः. — ^c) K7 D4. ५. ९ तेषां; D7 T G1-३. ६ M5. ६ ह्येषां (for येषां). Ds विनश्यति (for प्रण). —

11 ^a) Ks Dn1. n4 Ds D2. ३. ६-३ T G1-३. ६ M1. ५-१ लाभात्तु; V1 Bo. ६-९ Da3. a4 Ds लाभाद्धि (for लाभे हि). — ^b) K4 सर्वे (for सर्व). Ks. १ Bs (marg.) Da4 Dn4 D2. ३ नुदति (for नु). — ^c) K2 D4 स (for सं).

12 ^a) B7 ते (for तु). K7 D4. ९ ते (for ये). K7 D4 M1 विवर्तते. — ^b) D7 T G1-३. ६ च (for वा). — ^c) K7 D4. ९ परिवर्तते; Ds पच्यते (for तप्यन्ते). — ^d) K1 Bs (marg. as in text). ९ Da4 M1. ५-१ ते नाथैर्; Ks. १ B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2-५. ३. ९ तैर्. थैर्; Bs ते चार्थैर्; Ds ते लुब्धैर् (for तेऽनर्थैः). Ks. १ V1 Bo. ६-९ Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-९ T G1-३. ६ M1. ५-१ अभि- (for परि-). K4 चोदितः; Ds नोदिताः.

13 ^a) K2 अर्थसिद्धिर्; Ks सिद्धम्. — ^c) Ds T2 सुखदुःखं; Ds दुःखे (for दुःख-). V1 Da3 Dn4 फले; Dn1 मूलं; Ds फलां; G1 अभयं (for फलं). — ^d) K2. ४. ६ T2 M7 द्वेष्टि; K7 D4. ९ द्विषेन्; Da4 corrupt (for द्वेष्मि). K7 D4. ५. ९ कामयेत्.

14 ^a) K2 हते; Ds हतं; M7 न तं (for हतं). Ds नरो (for हतो). S1 K1. २. ४ Bs [S]न्येवं; K7 D4. ९ ह्येनं; Ds1 [S]ह्येव; Ds2 [S]न्येव; Ds ह्येषां (for ह्येव). ☞ Cn: हतं निर्जीवं देहम्... । एतेन देहस्यात्मत्वं निरस्तम् । ☞ — ^b) K7 D4. ९ नरं (for नरो). K4 Bs T1 G2 कश्चन; M1 किंचन. — ^c) K1. १ Da4 D7 T1 Gs M7 विजानीतौ (for नीतो). — ^d) D4 om. हन्ति. Da4 न हन्ति च (for हतश्च यः).

हत्वा जित्वा च मघवन्यः कश्चित्पुरुषायते ।
 अकर्ता ह्येव भवति कर्ता त्वेव करोति तत् ॥ १५
 को हि लोकस्य कुरुते विनाशप्रभवानुभौ ।
 कृतं हि तत्कृतेनैव कर्ता तस्यापि चापरः ॥ १६
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
 एतद्योनीनि भूतानि तत्र का परिदेवना ॥ १७
 महाविद्योऽल्पविद्यश्च बलवान्दुर्बलश्च यः ।
 दर्शनीयो विरूपश्च सुभगो दुर्भगश्च यः ॥ १८
 सर्वं कालः समादत्ते गम्भीरः स्वेन तेजसा ।

तस्मिन्कालवशं प्राप्ते का व्यथा मे विजानतः ॥ १९
 दग्धमेवानुदहति हतमेवानुहन्ति च ।
 नश्यते नष्टमेवाग्रे लब्धव्यं लभते नरः ॥ २०
 नास्य द्वीपः कुतः पारं नावारः संप्रदृश्यते ।
 नान्तमस्य प्रपश्यामि विधेर्दिव्यस्य चिन्तयन् ॥ २१
 यदि मे पश्यतः कालो भूतानि न विनाशयेत् ।
 स्यान्मे हर्षश्च दर्पश्च क्रोधश्चैव शचीपते ॥ २२
 तुषभश्च तु मां ज्ञात्वा प्रविविक्तजने गृहे ।
 विभ्रतं गार्दभं रूपमादिश्य परिगर्हसे ॥ २३

C. 12. 8110
 B. 12. 224. 23
 K. 12. 231. 25

15 °) G1. 2 हित्वा (for हत्वा). V1 भगवन्; Da4 Ds2 मयवन्; D6 मघवान्. — °) Cp: पुरुषायते परिपूर्णोऽहमित्याचरति । Cp: — °) Bo पुरुषः (for भवति). — °) K6 V1 Bo. 6. 1. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5-8 ह्येव; K7 D4. 9 त्वेव; B3 ह्येव; Ds1 ह्येकः (for त्वेव). K1 तं; K7 D4. 9 यत् (for तत्).

16 °) M5 (sup. lin. as in text). 6. 1 कृतं हि योभिः मभ्येत. Cp: कृतेन प्राकृतेन कर्मणैव कृतम् । Cp: — °) T2 चापरं (for "र").

17 °) Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 ज्योतिर् (for वायुर). Dn4 आकाश. — °) Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 वायुश्च (for ज्योतिश्च). M7 पञ्चमः. — °) D7. 9 T2 G1. 6 वेदना (for देवना).

18 °) K4 विद्यस्य; M1 विद्यो वा (for विद्यश्च). — °) K4 सुबलश्च (for दुर्बल). K7 D4. 5. 9 तथा (for च यः). — Da4 D7 om. (hapl.) 18^{ed}. V1 reads 18^{ed} on marg. — °) G1. 2 दुर्बलश्च (for दुर्भगश्च).

19 °) Da4 सर्वकाल (sic); D7 T1 G1. 2 साहंकारः. S1 K1 समाधत्ते (for दत्ते). — °) D4 गम्भीरः. K2. 4 सर्व (for स्वेन). K4 तेजसः. — °) M1. 5-7 तस्मात् (for तस्मिन्). K6 Bo. 6. 1. 9 Ds D2. 3. 5. 6. 8 काले च सं (Ds2 Ds. 5 शं); V1 Dn1 T1 G2 काले वशं; Da3. a4 कालेय सं (for कालवशं). — °) K4 का व्यथा; Da4 काम्यका (for का व्यथा). K2 विजानतः (for विजा).

20 Ds reads 20^a twice. — °) D5 (second time) हतम् (for दग्धम्). D7 T1 G1-3. 6 जड (T1 Gs. 6 'श्च')मेवानुभवति. — °) D7 T1 G2. 3. 6 मतम्; T2 हत; G1 मितम् (for हतम्). K6. 7 V1 Bo. 6-9

Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 T2 M1. 5-7 दृश्यते; D7 T1 G1-3. 6 मन्यते (for हन्ति च). — °) Dn4 om. नश्यते. K6 Ds [अ]द्य (for [अ]ग्रे).

21 °) K1 Da4 तस्य; D7 T1 G1-3. 6 नाधैर (for नास्य). B9 M1 द्वीपः; G1 द्वीपः (for द्वीपः). Dn1. n4 D2 पारो (for पारं). Cp: द्वीपः त्राता ॥ Cs: मध्ये विश्रामस्थानम् । Cp: — °) S1 K1. 2. 4 नागाधं; K6 Ds Ds नापारः; K7 D7. 9 T1 Gs. 6 नापारं; V1 Bo. 3. 9 Cpp नावारः; B7 Da3 Ds Cp नाधारः; Da4 धातारः; D4 नो परं; T2 न पारं; G1. 2 M7 नापरं; M1. 5. 6 न परं (for नावारः). K1 अभ्यते; D6 दर्शितं (for दृश्यते). — °) S1 K1. 2. 4 विधिः; Da3. a4 विधिर् (for विधेर्). S1 K1. 2. 4 दिष्टस्य; T2 दैवस्य (for दिव्यस्य).

22 °) Da4 Ds ते (for मे). Dn1 काले (for कालो). — °) D7 G1-3. 6 च (for न). — °) D7 T1 G1-3. 6 न (for स्यान्). Ds om. दर्पश्च. B9 स्यान्मे दर्पश्च हर्षश्च. — °) Da4 क्रोधस्यैव (for 'श्चैव'). K7 D4. 5. 9 सुराधिप (for शचीपते).

23 °) Da4 D4 तुषः; Ds हष- (for तुष-). K2. 4 भक्षे; M1. 6 भक्तं (for भक्षं). D7 T G1-3. 6 हि (for तु). T2 ते (for मां). — °) K7 D4. 9 विविक्ते विजने गृहे; Da4 प्रतिविक्रजने ग्रहे (sic); Ds M7 प्रविष्टं (M7 'वं') विजने गृहे. — °) Ds1 D4. 9 T2 M1 विभ्रतं; G1 बलि तं; Gs M7 विभ्रतं (for बि). K7 गार्दभं (for गार्दभं). — °) K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1 M1. 7 Cp आगत्य; K7 Da3. a4 D4. 5. 9 आदित्य; D7 T G2. 3. 6 M5. 6 आगम्य (for आदिश्य). K4 V1 B7 Da4 Ds D7 T G1-3. 6 M7 गार्हसि; K6 गार्हसि (for गार्हसे).

C. 12. 611
B. 12. 224. 24
K. 12. 231. 25

इच्छन्नहं विकुर्यां हि रूपाणि बहुधात्मनः ।

विभीषणानि यानीक्ष्य पलायेथास्त्वमेव मे ॥ २४

कालः सर्वं समादत्ते कालः सर्वं प्रयच्छति ।

कालेन विधृतं सर्वं मा कृथाः शक्र पौरुषम् ॥ २५

पुरा सर्वं प्रव्यथते मयि क्रुद्धे पुरंदर ।

अवैमि त्वस्य लोकस्य धर्मं शक्र सनातनम् ॥ २६

त्वमप्येवमपेक्षस्व मात्मना विस्मयं गमः ।

प्रभवश्च प्रभावश्च नात्मसंस्थः कदाचन ॥ २७

24 °) Ks न हि (for अहं). — °) K1 विविधा-
त्मनः; Ds बहुधा पुनः. — °) G1.2 विभीषणानि (for
विभी). K7 Ds. 7.9 यानीक्ष्य; B9 जानाहि; T1 G1.2
यान्येक्ष्य; M1 येनेह (for यानीक्ष्य). — °) K1 पलाये-
यासु; K2.4 Gs पालयेथा (K4 'षा)सु; Ds पलाये-
तासु. — After 24, Ms. 6 read 26^{ab}.

25 °) K1 सर्वे (for सर्व). S1 K1 समाधत्ते (for
'दत्ते). — °) K1 विधृतं; Ks V1 B9-9 Das. a4 Dn1.
n4 Ds Ds. 2. 6. 8 विहितं; G1 विकृतं (for विधृतं).
— °) Da4 शक्रं (for शक्र).

26 Ms. 6 read 26^{ab} after 24. — °) Dr T G1-3. 6
M7 सर्वे (for सर्व). K4 च पृथक्ते; Ks V1 B9. 6-9
Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 प्रव्यथितं; K7 D4. 5. 9
'थति; Da4 इयवसितं; D1 G1-3. 6 प्रद्वचते; T1 प्र-
इयते; T2 प्रतप्यते; M1. 5-7 प्रव्यथते (for 'थते).
— °) Da4 अपि (for मयि). K7 Da4 Dn4 पुरंदरः.
— After 26^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

641* विद्वन्ति त्वया सार्धं सर्वं एव दिवौकसः ।

— °) Ks Ds अवैमि; K7 अद्वैमि (for अवैमि). K7
D4. 9 तस्य; Da4 त्वस्य (for त्वस्य). — °) G1 शक्रं
(for शक्र).

27 °) K4. 6. 7 V1 B9. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2-6. 8. 9 T G2. 3. 6 M1. 5. 6 अवैक्ष (B8 Da4 'क्ष्य)स्व
(for अपे). — °) Ds om. (hapl.) from मात्मना
up to वेक्षस्व (in 28°). Ks Ds1 मात्मनो (for
मात्मना). K4 Dr G1 M7 गतः (for गमः). — °) B7
is partly damaged. Ms. 6 प्रभावश्च (for प्रभ°).
K2 प्रणाशश्च; Ds [अ]प्यव्ययश्च (for प्रभावश्च). V1
B9 (marg.). 9 Das. a4 Cp प्रभवश्चाव्य (B9 [orig.] Cp
'आप्य'; Da4 'स्याव्य)यश्चैव; D1 T G1-3. 6 M1. 7

कौमारमेव ते चित्तं तथैवाद्य यथा पुरा ।

समवेक्षस्व मधवन्बुद्धिं विन्दस्व नैष्ठिकीम् ॥ २८

देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वोरगराक्षसाः ।

आसन्सर्वे मम वशे तत्सर्वं वेत्थ वासव ॥ २९

नमस्तस्यै दिशेऽप्यस्तु यस्यां वैरोचनो बलिः ।

इति मामभ्यपद्यन्त बुद्धिमात्सर्यमोहिताः ॥ ३०

नाहं तदनुशोचामि नात्मभ्रंशं शचीपते ।

एवं मे निश्चिता बुद्धिः शास्तुस्तिष्ठाम्यहं वशे ॥ ३१

प्रभावश्चा (M1. 7 'वं चा) प्रभावश्च (M1. 7 'वं च). ☞ Cn :
प्रभवः ऐश्वर्यं प्रभावस्तदाविष्करणम् । ☞ — °) K1 नात्म-
संस्थान्; Da4 M1 'संस्थं (for 'संस्थः).

28 Ds om. up to समवेक्षस्व (cf. v. 1. 27). — °) D4 G2 कौमारम् (for कौ°). B9. 8 इव (for एव).
D8 तच्च; D7 मे (for ते). Da4 कौरमेव च ते चित्रं.
— °) V1 B8 यथैवाद्य तथा पुरा. — °) K1 समवेक्षश्च;
V1 'क्ष्यस्व; B9 (marg.) समपेक्षस्व; G2 समावे (for
समवे°). Ds समवेक्षस्वमप्येव. — °) ☞ Cp : नैष्ठिकीं
बुद्धिमात्मविद्याम् । ☞

29 °) B9. 9 Das. a4 Ds आसीत्सर्वं; D8 आसन्सर्वं
(for 'न्सर्वं). B8 यथापूर्वं (for मम वशे). — °) Ds1
वेत्ति (for वेत्थ). Ds तत्सर्वं हि सुराधिप.

30 °) D4 मनसु (for नमसु). K7 D4. 9 M1 हि
(for सपि). D1 T G1-3. 6 Ms-7 नमस्तस्यै दिशायै तु.
— °) S1 K4 G1 वैरोचनिर् (for 'चनो). S1 बलिः (for
बलिः). — °) K7 D4. 9 ये तु (for इति). K2. 4 अश्य-
(K4 'भि)पद्यते; K7 D4. 5. 9 अवमन्यते (D8 'त);
B9. 9 Das. a4 अनु (B9 'न्व)मन्यते; B7 अश्य***; D7
G1. 2 अश्य (G2 'भि)नंदति; T Ms 'नंदत; G2. 6
'नंदतो; M1. 6. 7 'मन्यत (for 'पद्यन्त). — °) B7
damaged. Ds om. from बुद्धि up to दृश्यते (in 32°).
B8 -पर्याय- (for -मात्सर्य-). K1 बुद्धिमात्मावमोहिताः;
K6 'मान्सर्वमो'; D8 'मान्स विमो'.

31 Ds om. 31 (cf. v. 1. 30). — °) D7 T1 G1. 2
ताननु; M1 तथानु (for तदनु). — °) D7 T1 G1-3. 6
न सरामि; M1. 7 चात्मभ्रंशं (for नात्म°). — °) B9
इति (for एवं). Ms. 6 भाविता (for निश्चिता). — °) K1
ज्ञस्तसु; K7 B9 D9 सास्तुसु; V1 सा तु; Das.
a4 शंभोसु; Ds सम्यक्; D7 T1 G1-3. 6 विधेसु (for
शास्तुसु).

दृश्यते हि कुले जातो दर्शनीयः प्रतापवान् ।
 दुःखं जीवन्सहामाल्यो भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ३२
 दौकुलेयस्तथा मूढो दुर्जातः शक्र दृश्यते ।
 सुखं जीवन्सहामाल्यो भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ३३
 कल्याणी रूपसंपन्ना दुर्भगा शक्र दृश्यते ।
 अलक्षणा विरूपा च सुभगा शक्र दृश्यते ॥ ३४
 नैतदसत्कृतं शक्र नैतच्छक्र त्वया कृतम् ।
 यत्त्वमेवंगतो वज्रिन्यद्वाप्येवंगता वयम् ॥ ३५
 न कर्म तव नान्येषां कुतो मम शतक्रतो ।

ऋद्धिर्वाप्यथ वा नद्धिः पर्यायकृतमेव तत् ॥ ३६
 पश्यामि त्वा विराजन्तं देवराजमवस्थितम् ।
 श्रीमन्तं द्युतिमन्तं च गर्जन्तं च ममोपरि ॥ ३७
 एतच्चैवं न चेत्कालो मामाक्रम्य स्थितो भवेत् ।
 पातयेयमहं त्वाद्य सवज्रमपि मुष्टिना ॥ ३८
 न तु विक्रमकालोऽयं क्षमाकालोऽयमागतः ।
 कालः स्थापयते सर्वं कालः पचति वै तथा ॥ ३९
 मां चेदभ्यागतः कालो दानवेश्वरमूर्जितम् ।
 गर्जन्तं प्रतपन्तं च कमन्यं नागमिष्यति ॥ ४०

C. 12. 8127
B. 12. 224. 40
K. 12. 231. 42

32 D₄ om. दृश्यते (cf. v. l. 30). — ^a) G₁ दृश्यते.
 Dr ज्ञातो (for जातो). — ^b) B₈ दशग्रीवः; Da₄ दर्श-
 नीय- (for 'नीयः'). — ^c) D₅ जीवेत् (for जीवन्). Da₄
 D₄ महामाल्यो; Dr T₁ G₁ 2 सहामालैर् (for 'माल्यो').
 — ^d) K₁ V₁ B₆₋₉ Da₃ 24 D₄ 5. 9 transp. हि तत्
 and तथा.

33 Dr T G₁₋₃ 6 om. (hapl.) 33. V₁ reads 33
 on marg. — ^a) Ś₁ K₁ 2. 4 D₄ दुःकुलेयस्; Da₄
 दौकुलेयस्; Ds₁ दौकुले°. — ^b) K₁ दुःकृतः; K₁
 D₄ 9 M₁ 5-7 दुर्जनः; B₈ दुर्जानः; Da₄ दुर्जातः (for
 दुर्जातः). — K₁ om. (hapl.) 33°-34°. Ś₁ reads
 33°-34° on marg. — ^c) D₄ दुःखं (for सुखं). D₅
 जीवेत् (for जीवन्). Da₄ D₄ महामाल्यो (for सह°).
 — ^d) K₁ महत्तथा; B₆ 9 Da₃ 24 तथा तु तत्; D₄
 5. 9 तथा हि तत् (by transp.); D₈ हि तं तथा.

34 K₁ om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). Ś₁ reads 34 on
 marg. — ^a) Da₄ कल्याणरूपसंपन्नो. — ^b) Ds₁ दुर्भगां.
 — ^c) Da₄ निरूपा (for वि°). — ^d) K₆ 7 V₁ B₆
 6-9 Da₃ 24 Dn₁ 24 D₈ D₂-6. 8. 9 सुभगा दृश्यते परा
 (K₆ Ds₁ तथा; B₈ Da₄ पुरा; D₅ पुनः).

35 ^a) B₆ कृते (for कृतं). — ^b) D₄ om.
 (hapl.) from क त्वया up to ज्ञत (in 36^b). B₈ नेदं
 (for नैतत्). G₁ अस्मत् (for शक्र). Ds₁ कृतां. — ^c)
 G₂ न त्वम्; M₁ तत्त्वम् (for यत्त्वम्). K₁ एव गतो;
 Da₄ एवं कृतो. — ^d) K₄ 6 Bo Da₃ Dn₁ 24 Ds₂ D₂
 3. 6. 8 G₁ च (for वा). Da₄ एवं कृता (for एवंगता).

36 D₄ om. up to ज्ञत (cf. v. l. 35). — ^a) D₅
 तावन् (for तव). M₁ 7 च (for न). K₆ Bo Dn₁
 24 D₈ D₂ 3. 6. 8 न कर्म भव (D₈ 'वि')ताप्येतत्. — ^b)
 K₆ Bo Dn₁ 24 D₈ D₂ 3. 6. 8 कृतं; Dr कृतो (for

कुतो). — ^c) T₂ G₂ बुद्धिर्; G₁ ऋद्धिर् (for 'द्धिर्').
 Dr T G₁₋₃ 6 M₁ 7 अप्यथ वा; M₅ 6 अप्यन्यथा (for
 वाप्यथ वा). K₁ B₆ (marg. as in text). ^d) D₄ 7. 9 T₁
 G₁₋₃ 6 M₁ 5-7 [अ]नृद्धिः; T₂ [अ]बुद्धिः (for नद्धिः).
 D₅ ऋषेर्वाक्याद्यथा वज्रिन्. — ^e) Dr T G₁₋₃ 6 -गतम्
 (for -कृतम्).

37 ^a) K₁ 4. 6. 7 V₁ B₆ 6-9 Da₃ 24 Dn₁ 24 D₈
 D₂-6. 8. 9 T₂ G₁ M₅ 6 त्वां (for त्वा). Dr T₁ G₁ 2
 चिरात्तात; M₁ विराजते. — ^b) G₂ इव (for अव-).
 — ^c) Da₄ श्रीमन्तं. D₅ द्युतिमन्तं; G₁ द्विति' (for
 द्युति'). — ^d) K₆ Bo. 6-9 Da₃ 24 Dn₁ 24 D₈ D₂ 3.
 6. 8 गर्जमानं (for 'न्तं च').

38 D₅ om. 38. — ^a) K₆ 7 V₁ B₆ 6-9 Da₃ 24
 Dn₁ 24 D₈ D₂-4. 6-9 T G₁₋₃ 6 M₅-7 एवं (for एत-
 च्). K₄ Da₄ G₂ चैव; K₆ 7 V₁ B₆ 6-9 Da₃ D₈
 T₂ M₅-7 चैतन्; Dn₁ 24 Ds₂ D₂ 3. 8 नैव; Ds₁ D₄
 वैतन्; D₈ एवं (for चैवं). K₆ Ds₁ मे (for चेत्).
 — ^b) V₁ Da₃ Dn₁ Ds₁ 22 (before corr.) D₈ T₂ G₂
 3. 6 ममाक्रम्य; M₁ मा मा शक्र (for मामाक्रम्य). D₄
 स्थिता; T₁ G₁₋₃ 6 [आ]स्थितो (for स्थितो). K₆ भवा-
 न्; Da₄ [स]भवत् (for भवेत्). — ^c) Da₄ यातये-
 यम्; G₁ पातयेहम्. — ^d) K₆ सर्वज्ञम् (for सवज्रम्).
 T₂ इव (for अपि).

39 ^a) K₁ D₄ न तु (for न तुं). K₁ विक्राम- (for
 विक्रम-). D₄ om. 5यं. — ^b) Dn₁ 24 शान्तिः; D₂
 3. 8 क्षय- (for क्षमा-). — ^c) D₅ ताप्यते (for स्थाप-).
 K₁ सर्वा. — ^d) T₂ G₂ कालं (for कालः). D₈
 कर्षति; M₁ चलति (for पचति). K₆ प्रजां; Da₄
 D₅ यथा; T₁ M₁ (also as in text) तदा (for तथा).

40 ^b) K₄ 6 Dn₁ 24 D₈ D₂ 3. 6. 8 दानवेश्वरमूर्जितं.

C. 12. 8118
B. 12. 224. 41
K. 12. 231. 43

द्वादशानां हि भवतामादित्यानां महात्मनाम् ।
तेजांस्येकेन सर्वेषां देवराज हृतानि मे ॥ ४१
अहमेवोद्ग्रहाम्यापो विसृजामि च वासव ।
तपामि चैव त्रैलोक्यं विद्योताम्यहमेव च ॥ ४२
संरक्षामि विलुम्पामि ददाम्यहमथाददे ।
संयच्छामि नियच्छामि लोकेषु प्रभुरीश्वरः ॥ ४३
तदद्य विनिवृत्तं मे प्रभुत्वममराधिप ।

— °) Ds1 गर्वतः; D2 गर्जतः. K1 Bs D2. 7 T प्रपततः;
D4 damaged (for प्रपतन्तः). — °) T2 किम् (for
कम्). S1 K1. 2 नाधिगच्छति (for नागमिष्यति).

41 °) K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M6 तु भव-
ताम्; K7 D4. 9 हि तपता (K1 'सा')म्; B6 भगवताम्
(for हि भव'). — °) M1 महामनाः (for 'त्मनाम्').
— °) D7 T G1-3. 6 एतानि (for एकेन). K7 Bs
D4. 9 सर्वाणि (for सर्वेषां). — °) K7 D4. 6. 9 हृतानि;
V1 Bo. 6-9 Ds2. 44 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M1. 6
धृतानि (for ह').

42 °) T2 M1 एक (for एव). M1 वहामि (for
[उ]द्ध'). S1 K1. 2. 4 उद्ग्रहाम्यहमेवापो. — °) S1 K1.
2. 4 मानदः; Ds4 वासवः. — °) D4 om. from चैव
up to नियच्छामि (in 43°). — °) D6 विद्योताम्
(for 'तामि').

43 D4 om. 43^{ab} (cf. v. l. 42). — °) K6 V1
Bo. 6. 7. 9 Ds4 Dn1 Ds1 Ds. 5. 6 संरक्षामि (for 'क्षामि').
Ds2 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 विमुञ्चामि (for विलुम्पामि).
— Bs om. (hapl.) 43^{bc}. — °) K7 तथाम्यहम्; T2
अदामहम्; M1 ददाम्यहम् (for ददा'). Ds [अ]ददं
(for 'दे'). Ds4 लोकेषु प्रभुरीश्वरः. — °) S1 K1. 2. 4
विमुञ्चामि; Ds4 corrupt (for नियच्छामि).

44 °) D6 अन्यः; D7 G1. 2 अन्यद् (for अद्य).
Ds4 इति वृत्तः; D5 विनिवृत्तिः. — °) S1 K1. 2. 4 अमरे-
श्वरः; Ds4 अमराधिपः. — °) G2 काले (for कालः).
K7 D4. 9 गूढस्य (for गाढस्य). — °) K1 सर्वं न
प्रतिभाति ते.

45 °) K6 न हि; K7 नाह (for नाहं). Ds1 न
वा; D5 च न (by transp.). — °) K7 नान्यत् (for
नान्यः). — °) T1 [अ]पि; T1 (also) [अ]भि. (for
हि). Ds4 भुज्यते; Ds1 भुञ्जते; Ds2 G2 भुञ्जते.

46 °) K1 मासानवासः; Dn1. n4 मासमासार्धः;

कालसैन्यावगाढस्य सर्वं न प्रतिभाति मे ॥ ४४
नाहं कर्ता न चैव त्वं नान्यः कर्ता शचीपते ।
पर्यायेण हि भुज्यन्ते लोकाः शक्र यदृच्छया ॥ ४५
मासार्धमासवेश्मानमहोरात्राभिसंवृतम् ।
ऋतुद्वारं वर्षमुखमाहुर्वेदविदो जनाः ॥ ४६
आहुः सर्वमिदं चिन्त्यं जनाः केचिन्मनीषया ।
अस्याः पञ्चैव चिन्तायाः पर्येष्यामि च पञ्चधा ॥ ४७

D2. 3 मासार्ध मास- (for 'धर्मास-'). Bo. 6 (marg.). 9
Cp -वर्ष्माणम् (for -वेश्मानम्). K7 मासार्धमासमेवा-
श्मान्. — °) S1 K1. 2. 4 अहोरात्रादिः; K6 Ds4 'रात्रीभि-
(for 'रात्राभि-'). T2 संवृतः; G1. 2 संवृतां. — °) K1
वृत्तद्वारं; B6 ऋतुद्वारं; G2 ऋतुद्वारां (for 'द्वारं'). V1
B6. 7 Ds4 Dn1 Ds D4. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cn. p
वायु- (for वर्ष-). K6 -सुखम्; T1 -मुख्यम्; G2 -सुखम्
(for -सुखम्). Cp वर्ष्माणं वर्षमुखं. ☞ Ca: वायुसुख-
मित्यपपाठः कालोपाधित्वाभावात् ॥ Cn: वायुः सूत्रात्मा
'वायुवै गौतम तत्सूत्रम्' (Br. Up. 3. 7. 2) इति श्रुतिप्रसिद्धः ।
वर्षमुखमिति पाठे, वर्षतीति वर्षो धर्ममेवाख्यं ध्यानं तदेव
मुखं यस्य ॥ Cp: वायुः सप्तस्कन्ध आहवप्रवहादिरूपो सुखमा-
दिर्यस्य समीधरमाहुः ॥ Cs: वायुमुखं वायुशब्दात्संवत्सर
उच्यते, वायुवत्सततगामित्वात् । संवत्सरो हि कालस्य
प्रधानोऽवयवः, तेन तस्य मुखत्वेन निरूपणम् । ☞ — °)
K6 Dn1 Ds1 आयुर् (for आहुर). D7 G1 वेद कदा-
चन; G2 वेद न कश्चन.

47 °) K6 प्राहुः (for आहुः). Ds4 D5 चिन्त्यं (for
चिन्त्यं). — °) K7 D6 यदृच्छया; D7 T G1-3. 6 M1.
5-7 मनीषिणः (T2 'णं') (for 'षया'). — After 47^{ab},
Kumbh. ed. Cv ins.:

642* अनित्यं पञ्चवर्षाणि षष्ठो दृश्यति देहिनाम् ।

[Kumbh. ed. अनित्य- (for 'लं').]

— °) G2 अस्यां (for अस्याः). G2 चिन्तायां. B6 आस्पदं
चैव चिन्तायाः. — °) K7 D7. 9 T2 G1. 3 M5-7 पर्येष्या-
(G2 'क्ष्या')णि; Ds4 T1 'षामि (T1 'णि') (for 'ष्यामि').
☞ Cn: अस्याश्चिन्तायाः पञ्चैव चिन्त्यान्विषयान् अन्नमय-
प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् कोशान् पञ्चधा प्रत्येकं
पञ्चप्रकारान् पञ्चद्वयशिरोमध्यदेशपुच्छाख्यपञ्चावयवविशिष्टान्
पर्येषामि श्रुतावगच्छामि । ☞ — After 47, T2 reads
53⁹, while Kumbh. ed. Cv ins. after 47:

643* ततस्तानि न पश्यामि काले तमपि वृत्रहन् ।

गम्भीरं गहनं ब्रह्म महत्तोयार्णवं यथा ।
 अनादिनिधनं चाहुरक्षरं परमेव च ॥ ४८
 सत्त्वेषु लिङ्गमावेश्य नलिङ्गमपि तत्स्वयम् ।
 मन्यन्ते ध्रुवमेवैनं ये नरास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ४९
 भूतानां तु विपर्यासं मन्यन्ते गतवानिति ।
 न ह्येतावद्भवेद्भ्रम्यं न यस्मात्प्रकृतेः परः ॥ ५०
 गतिं हि सर्वभूतानामगत्वा क गमिष्यसि ।

यो धावता न हातव्यस्तिष्ठन्नपि न हीयते ।
 तमिन्द्रियाणि सर्वाणि नानुपश्यन्ति पञ्चधा ॥ ५१
 आहुश्चैनं केचिदग्निं केचिदाहुः प्रजापतिम् ।
 ऋतुमासार्धमासांश्च दिवसांस्तु क्षणास्तथा ॥ ५२
 पूर्वाह्नमपराह्णं च मध्याह्नमपि चापरे ।
 मुहूर्तमपि चैवाहुरेकं सन्तमनेकधा ।
 तं कालमवजानीहि यस्य सर्वमिदं वशे ॥ ५३

C 12 8141
 B. 12 224. 54
 K. 12. 231. 58

48 T₂ om. 48-49. — ^a) B₈ गंभीरः; D₅ ग-
 भीरं. Ś₁ K₁. 2. 4 गंभीरं गहनासहं. — ^b) Da₄ तोयार्णवे.
 ☞ Cn: महत्तोयार्णवं पारावारश्चून्यार्णवतुल्यम्, सलिल एको
 द्रष्टा भवति (Br. Up 4. 3. 32) इति श्रुत्या ॥ Cs: मह-
 द्भवेति मूलप्रकृतिरुक्ता । । अक्षरशब्दः पुरुषवचनः । पुरुष-
 व्यष्टिभूतो जीवात्मा । प्रकृतिः व्यष्टिभूतः प्रपञ्चः । ☞ — ^c)
 Da₄ बाहुरः; D₇ T₁ G₁-3. 6 M₅. 6 प्राहुरः (for चाहुरः).
 — ^d) Da₄ अक्षरः; M₇ अक्षर्ये (for 'रं'). K₅. 1 Bo.
 6. 1. 9 Da₃ a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂-9 T₁ G₁. 2 क्षरम् (for
 परम्).

49 T₂ om. 49 (cf. v. 1. 48). — ^a) V₁ तत्त्वेषु (for
 स^a). K₅ V₁ Bo. 6. 9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8.
 6. 8 M₁. 5-7 आविश्यः; D₇ T₁ G₁-3. 6 आविद्य (G₃ 6
 'पञ्च'म् (for आवेश्य). K₇ सत्त्वेषु लिङ्गमानेष. — ^b)
 K₄. 6. 1 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂-8. 8. 9 M₁.
 5-7 नलिङ्गम्; D₇ T₁ G₁-3. 6 अलिङ्गम् (for नलिङ्गम्).
 V₁ B₈ इह (for अपि). — ^c) Da₁ D₅ मन्यन्ते. D₇
 T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 [ए]तद् (for [ए]नं). ☞ Cv: मन्यन्तेऽ-
 ध्रुवमेवैनमित्यत्र, एनं जीवं अध्रुवं मन्यन्ते । ☞ — ^d) K₅
 Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8. 8 M₅ जनासः;
 Cp [s]जनास (gloss: भागवताः) (for नरासः). G₃
 सत्त्व- (for तत्त्व-). — After 49, D₇ T₁ G₁. 3 M₅
 Kumbh. ed. (for the first time, repeating it in its
 proper place) read 51er, while G₃. 6 read 51^a-53^r.

50 ^a) K₁ भूः; K₇ D₄. 9 च (for तु). K₇ D₄. 9
 विपर्यासे; B₇ 'र्ययं (for 'र्यासं). D₅ भूतानां शुचि
 पर्यायं. — ^b) K₁. 2. 4. 7 D₄. 9 मन्यन्ते (for मन्यते). K₅
 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8. 8 कुरुते भगवा-
 निति; D₇ T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 मन्यन्ते गति (G₃ तत्त्व-;
 M₁. 5. 6 गत) निश्चयात् (M₁. 5. 6 'या:'). — ^c) D₇ T₁
 G₁. 2. 6 M₁. 5-7 Cv ग्राह्यं; G₃ कार्यं (for गम्यं).
 — ^d) D₇ T₁ G₁-3. 6 Cv (gloss: प्रकृतेः) यस्याः; T₂
 यस्यां (for यस्मात्). K₇ D₄. 9 प्रव्रजेत्; Dn₁ प्रभवत्;
 T₂ प्रकृतः (for 'ते:'). K₁ पुरः; K₅. 1 V₁ B₈-9

Dn₁. n₄ D₅ D₂-4. 6. 7 (marg. as in text). 8. 9 T
 G₁-3. 6 M₁. 5-7 पुनः; B₈ (marg.) D₅ परं (for परः).

51 ^a) K₁. 7 D₄. 5 गतिर्; K₅ B₈ (marg. as in
 text). 7 Da₃. a₁ D₅ D₂. 8. 8 गतं (for गतिं). — ^b)
 Ś₁ K₁. 2. 4 आगताः; K₅ आगत्वा (for अ^a). Da₄
 [अ]पि; G₁ त्वं (for क). K₇ B₇. 9 Da₃. a₁ D₄. 8. 9 T₂
 गमिष्यति (for 'व्यसि). D₇ T₁ अ (D₇ त्व) गत्वा त्वग-
 मिष्यसि (sic). — ^c) G₃ यावता (for था^a). D₅
 हातव्यं; G₁ हातव्यासः. — ^d) V₁ B₈ तिष्ठतापि (for
 'न्नपि). G₃ हन्यते; Cpp. तिष्ठति (for हीयते). — T₂
 om. 51er. D₇ T₁ G₁. 3 M₅ Kumbh. ed. (for the
 first time) read 51er after 49. G₃. 6 read 51^a-53^r
 after 49. — ^e) B₈. 7 Da₃. a₁ तर्दीन्द्रियाणि; B₈ न
 हीन्द्रिः; D₇ T₁ G₁-3. 6 M₅. 6 Kumbh. ed. (first
 time) यमिन्द्रि (for तमिन्द्रि^a). — ^f) D₅ पंडिताः (for
 पञ्चधा). ☞ Cn: पञ्चधा पञ्चभिः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रा-
 स्मृत्याद्यैः प्रकारैः । ☞ — After 51, D₇ T₁ G₁. 3 M₅
 Kumbh. ed. (for the first time, repeating it in its
 proper place) read 53er.

52 For the sequence in G₃. 6, cf. v. 1. 49. — ^b)
 K₇ D₄. 9 एनं (for आहुः). Da₁ प्रजापतिः. — ^c) K₅
 Dn₁ D₅ T₁ G₃ M₅ ऋतुः; Bo D₅. 5. 7. 9 G₁. 2 ऋतुं;
 D₅ ऋतुं (for ऋतुः). D₄. 5 -मासाश्च (for -मासांश्च).
 Ś₁ K₁. 2. 4 तु (for च). — ^d) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃.
 a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8. 8 दिवसांश्च; K₇ D₄. 9 'सास्तु;
 D₇ T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 'सानि (for 'सांस्तु). K₇ क्षपासः;
 Da₄ गणासः; D₅ क्षपाः; D₄. 9 क्षिपासः (for क्षणांश्च).

53 For the sequence in G₃. 6, cf. v. 1. 49. Da₃.
 a₁ om. 53^a. — ^a) G₁ चापराह्णं. K₅. 1 D₅ पूर्वाह्न-
 मपराह्णं च. — ^b) K₅ D₅ M₇ इति (for अपि). — ^c)
 K₇ V₁ Da₄ D₄. 9 एव; D₅ एके (for अपि). — ^d)
 K₅ एके (for एकं). D₅ D₇ T₁ G₁ अनेकधा (for
 'कधा). — D₇ T₁ G₁. 3 M₅ Kumbh. ed. (for the

C. 12. 8142
B. 12. 224. 55
K. 12. 231. 59

बहूनीन्द्रसहस्राणि समतीतानि वासव ।
बलवीर्योपपन्नानि यथैव त्वं शचीपते ॥ ५४
त्वामप्यतिबलं शक्रं देवराजं बलोत्कटम् ।
प्राप्ते काले महावीर्यः कालः संशमयिष्यति ॥ ५५
य इदं सर्वमादत्ते तस्माच्छक्र स्थिरो भव ।
मया त्वया च पूर्वैश्च न स शक्योऽतिवर्तितुम् ॥ ५६

यामेतां प्राप्य जानीषे राजश्रियमनुत्तमाम् ।
स्थिता मयीति तन्मिथ्या नैषा ह्येकत्र तिष्ठति ॥ ५७
स्थिता हीन्द्रसहस्रेषु तद्विशिष्टतमेष्वियम् ।
मां च लोला परित्यज्य त्वामगाद्विबुधाधिप ॥ ५८
मैवं शक्र पुनः कार्षीः शान्तो भवितुमर्हसि ।
त्वामप्येवंगतं त्यक्त्वा क्षिप्रमन्यं गमिष्यति ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

first time) read 53er after 51. T₂ reads 53er after 47. —^a) K₆ V₁ Bo. 6. 7. 1 Da₃ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 5. 6. 8 T₂ G₁ M₁. 6. 7 Kumbh. ed. (both times) इति; K₇ एव; B₅. 9 D₇ T₁ G₂. 8. 8 M₅ अभि. (for अव-).

54 ^b) K₇ वासवः. —^d) K₇ तथैव. Ś₁ K₁. 2. 4 शतक्रतो (for शचीपते).

55 ^a) Da₄ त्वम् (for त्वाम्). K₆. 7 V₁ Bo. 6. 7. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂-4. 6. 3. 9 T₂ G₂. 6 M₁. 5-7 शक्र (for शक्रं). —^b) Da₃. a₄ D₂. 7. 8 T₁ G₁-3. 6 M₁. 6 देवराज; D₅ 'राज्यं' (for 'राजं'). V₁ महाद्युति (for बलोत्कटम्). —^c) B₃ Da₄ T₂ महावीर्य; D₇ T₁ G₁-3. 6 'वीर्ये'; M₁. 7 'वीर्य' (for 'वीर्यः'). —^d) G₂ काले (for कालः). K₆ D₅ D₃ स शमयिष्यति; K₇ संदम; G₁ स्वकम; M₁. 6 संशमयिष्यते (for 'यिष्यति').

56 ^a) V₁ Da₄ यदिदं; D₅ स इमं; D₇ T₁ G₁ य इमं (for य इदं). —^b) D₅ स्थितो (for स्थिरो). Da₄ भवः. —^d) M₁. 7 च (for स). D₅ शक्ये (for शक्यो). B₃ D₅ D₇ T₁ G₁-3. 6 ति. (for स्ति-). K₇ V₁ D₄-6. 9 न शक्यो विनिवर्तितुं.

57 B₇ damaged. —^a) T₂ यम् (for याम्). D₅ चेमां; T₁ एताम् (for एतां). D₇ T₁ G₂. 8. 6 अपि; G₁ अनु. (for प्राप्य). —^b) B₅ (marg. as in text) Dn₁ T₂ राज्यश्रियम् (for राजं). K₁ अनुत्तमं; B₃ इहोद्यतां. —^c) T₂ M₁ स्थिरा (for स्थिता). K₇ D₅ यन् (for तन्). —^d) M₁ नैका (for नैषा). K₁ (before corr. as in text) कापीह; D₅ नैकत्र; D₇ T₁ G₁-3. 6 M₅ [अ]प्ये (for ह्ये).

58 ^a) D₇ T₁ G₁-3. 6 तु (for हि). —^b) D₅ इह (for इयम्). —^c) K₁ मा (for मां). K₇ D₄. 9 मां लोला संपरित्यज्य. —^d) G₁ माम् (for त्वाम्). Ś₁ K₂. 7 D₄. 9 T₁ G₁. 3. 6 आगाद् (for अं). K₄ Da₄ विबुधाधिपः.

59 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 मनः (for पुनः). K₆ कार्य; D₅ कार्यः (for कार्षीः). —^b) D₅ भवतुम्. K₆ M₇ (also as in text) अर्हति (for 'सि'). —^c) G₂ त्वम्. V₁ Bo Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 6. 8 T₂ एवंविधं; B₅. 7 D₅ 'गता' (for 'गतं'). K₆ Bo Da₃ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 6. 8 ज्ञात्वा; D₇ T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 हित्वा (for त्यक्त्वा). —^d) Da₄ गमिष्यसि. — After 59, Kumbh. ed. ins.:

644* कालेन चोदिता शक्र मा ते गर्वः शतक्रतो ।

क्षमस्व कालयोगं तमागतं विद्धि देवप ।

निलज्जश्चैव कस्मात्त्वं देवराज विकल्पसे ।

सर्वासुराणामधिपः सर्वदेवभयंकरः ।

जितवान्ब्रह्मणो लोकं को विद्यादागतं गतिम् । [5]

Colophon. — Sub-parvan : Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 7-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂-4. 6-9 T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name : Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 7-9 Da₃. a₄ Dn₁ D₅ D₂-6. 8. 9 M₅ बलिवासवसंवादः; M₁. 6. 7 बलिवासवसंवादे लक्ष्मीचापलोक्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both) : B₇ Dn₄ D₅ 50; Dn₁ D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₅ 51; D₅ 52; T₂ G₂ 65; M₁. 6. 7 49. — Śloka no. : Dn₁ D₅ 60; Dn₄ D₅ 59.

भीष्म उवाच ।

शतक्रतुरथापश्यद्वलेदीप्तां महात्मनः ।

स्वरूपिणीं शरीराद्धि तदा निष्क्रामतीं श्रियम् ॥ १

तां दीप्तां प्रभया दृष्ट्वा भगवान्पाकशासनः ।

विस्मयोत्फुल्लनयनो बलिं पप्रच्छ वासवः ॥ २

बले केयमपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी ।

त्वत्तः स्थिता सकेयूरा दीप्यमाना स्वतेजसा ॥ ३

बलिरुवाच ।

न हीमामासुरीं वेद्मि न दैवीं न च मानुषीम् ।

त्वमेवैनां पृच्छ मा वा यथेष्टं कुरु वासव ॥ ४

शक्र उवाच ।

का त्वं बलेरपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी ।

अजानतो ममाचक्ष्व नामधेयं शुचिस्मिते ॥ ५

का त्वं तिष्ठसि माधेव दीप्यमाना स्वतेजसा ।

हित्वा दैत्येश्वरं सुभ्रु तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ ६

श्रीरुवाच ।

न मा विरोचनो वेद न मा वैरोचनो बलिः ।

आहुर्मा दुःसहेत्येवं विधित्सेति च मां विदुः ॥ ७

C. 12. 8154
B. 12. 225 7
K. 12. 232. 7

218

1 ^a) T₂ तथा (for अथ). — ^b) D₄ बलदीप्तां; G₁ बले दीप्ति. — ^c) Da₄ स्वरूपिणां; M₇ सुरूपिणी. — ^d) Ś₁ निष्क्रामतीं; K₄ निष्क्रामतीं (for 'मतीं'). Da₄ प्रियं (for श्रियम्). K₆. 7 Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 निष्क्रामं (Ds₁ 'स्काम'; D₅. 6 'स्कम'); तीं तदा (D₇ T G₁-3. 6 M₅. 7 'तः') श्रियं.

2 ^a) Ś₁ K₁. 2 सभयं (K₂ 'यां'); K₄ सभया (for प्र). K₄ दीप्तां (for दृष्ट्वा). K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-3. 8. 9 तां दृष्ट्वा प्रभया दीप्तां. — ^d) Ś₁ K₁ (before corr.). 4 बडिं (for बलिं).

3 Before 3, K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 7. 8 T G₁-3. 6 M₁. 6. 7 ins. शक्र उवाच; K₇ D₄. 6. 9 शतक्रतुर. — ^a) Ś₁ K₁ (before corr.). 4 बडे (for बले). M₆. 7 अपाक्रांता (for अप). — D₇ G₂ om. (hapl.) 3^c-5^b. G₁ reads 3^c on marg. M₁. 6. 7 repeat 3^c after 5^a. — ^c) T₁ G₃. 6 त्वयि (for त्वत्तः). Ś₁ K₁ सु- (for स).

4 D₆. 7 G₂ om. 4 (for D₇ G₂, cf. v. l. 3). T₁ om. (hapl.) 4^a-6^b. G₁ om. 4^a-5^b. K₂ बडिर् (for बलिर्). — ^a) D₈ om. from मासुरीं up to तथा (in 31^c). D₅ मानुषीं (for आसुरीं). — ^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 4 देवीं (K₆ Da₄ 'वी') (for दैवीं). K₆. 7 Dn₁ T₂ G₃. 6 M₇ च न (by transp.); V₁ मैव. — ^c) Da₄ D₅ [ए]तां (for [ए]नां). Ś₁ K₁. 2. 4 पृच्छमानो (for पृच्छ मा वा). K₆. 7 Da₃ Dn₁. n₄

Ds D₂-4. 9 M₁. 6 त्वमेनां पृच्छ मा वा.

5 D₇ G₁. 2 om. 5^a (cf. v. l. 3, 4). D₈ T₁ om. 5 (cf. v. l. 4). D₈ reads 5^a twice. — ^a) Ś₁ बडेर्. D₈ (first time) उपाक्रांता; D₈ (second time) अपा (for अप). — ^b) V₁ Bs (marg.). 9 राजमाना (for रोच). D₈ (first time) [अ]नु मानुषीं; D₈ (second time) शिखण्डिनी. ☞ Ca: शिखण्डिनी तनु-तरकेशवती ॥ Cp: उन्नतकेशबन्धवती ॥ Cv: रम्यचूडावती ॥ ☞ — After 5^a, M₁. 6. 7 repeat 3^c. — ^d) K₁ om. from शु up to चक्ष्व (in 6^d).

6 K₁ om. up to चक्ष्व (cf. v. l. 5). D₈ om. 6; T₁ om. 6^a (for both, cf. v. l. 4). — ^a) D₇ T₂ G₁. 2 नानु; G₃. 6 M₁. 5-7 का नु (for का त्वं). Dn₁ D₈ मामेव; Dn₄ D₂. 5 मामेवं (for मायेव). — ^b) G₁ स्वचेतसा (for स्वतेजसा). — ^c) Bom., Kumbh. ed. दैत्यवरं (for दैत्येश्वरं). T₁ तत्र; G₂ सुभ्रु (for सुभ्रु). — ^d) D₇ T₁ G₁-3. 6 त्वं (for तन्). K₆. 7 Dn₁. n₄ D₂. 7 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 पृच्छतः (for तत्त्वतः).

7 D₈ om. 7 (cf. v. l. 4). K₄ श्रीरुद्र (for श्रीर्). — ^a) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-7. 9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 मां (for मा). G₁ विरोचने. — ^b) K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-7. 9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 नायं (for न मा). G₁ वैरोचने. Ś₁ K₁ (before corr.) बडिः; D₇ G₃. 6 बली. — After 7^a, M₅ reads 8^a. — ^c) Ś₁ K₁. 2 Ds₁ मा (for मां). T₁ G₁-3. 6 M₅-7 दुःसहा (G₂ 'हं') (for दुःसहा). K₇ D₄. 6. 7. 9 T₁ G₁. 3. 6 M₁. 5. 6 [ह]लेव; G₂ चेति (for

C. 12. 8155
B. 12. 225. 8
K. 12. 232. 8

भूतिर्लक्ष्मीति मामाहुः श्रीरित्येवं च वासव ।

त्वं मां शक्र न जानीषे सर्वे देवा न मां विदुः ॥ ८

शक्र उवाच ।

किमिदं त्वं मम कृते उताहो बलिनः कृते ।

दुःसहे विजहास्येनं चिरसंवासिनी सती ॥ ९

श्रीरुवाच ।

न धाता न विधाता मां विदधाति कथंचन ।

कालस्तु शक्र पर्यायान्मैनं शक्रावमन्यथाः ॥ १०

[ह]त्येवं). * Cp: दुःसहा, यस्या योगात् शत्रूणां दुःसहो भवति, अथ वा सर्वैर्दुःखेन सहाते । * — ^a) Ś1 K1. 2. 4. 7 Dr. 9 T G1. 3. 6 विविस्ते (K1 'स्ति'ति); Ds विविस्तेति; M1. 5-7 वि (M5 श्री)क्तेति (for विधि). Ds न (for च). V1 Bo पुनः (for विदुः). Da1 विविसेवितमां विदुः. * Cp: विविस्तेति च यस्या योगात् कर्तुमिच्छायां सत्यां दक्षः स्यात् ॥ Cs: लघुमिष्यत इति विधिरसा । *

8 Ds om. 8 (cf. v. l. 4). — ^a) M1. 6 भूति- (for भूतिर्). Ś1 K1. 2. 4 श्रीरिति (for लक्ष्मीति). — ^b) Ś1 K1. 2. 4 विविस्तेति; Ds श्रीर्विचेति (for श्री- रित्येवं). K1 Da2. 24 Da. 6. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 एव (for एवं). K4 Da1 वासवः; Dr T1 G1-3. 6 Ms वासवः; T2 M1. 6. 7 मानद (for वासव). — Ś1 K1. 2. 4 om. 8^{ab}; Ms reads it after 7^{ab}. — ^c) Ds2 transp. एवं and मां.

9 Ds om. 9 (cf. v. l. 4). — ^b) Ś1 K1 (before corr.). 2. 4 वै बडेः (for बलिनः). — For 9^{ab}, K1 Da. 6. 9 subst.:

645* यद्गुणेषु च लुब्धासि बलेरपनयस्तु कः ।

— ^a) T G1-3. 6 M1. 5-7 दुःसहे (for दुःसहे). Ds यजहासि; G1. 2 विजहाति (for 'हासि). — ^d) Ks T2 चिरं; G1 M7 चीर- (for चिर). K1 संवासिनी; Da2. 24 संवादिनी (for 'सिनी). G1 सति.

10 Ds om. 10 (cf. v. l. 4). T2 om (hapl.) 10-11. K4 श्रीरुद्र (for श्रीर). — ^a) Dn1 नो (for the first न). K1 Da. 9 च; Dr T1 G1-3. 6 M1. 5-7 वा (for मां). — ^b) Da4 कथं च नः. — ^c) Ds कामस् (for कालस्). K2. 4. 6 V1 Bo. 7-9 Dn1. 24 Ds D2. 8 M1. 5-7 पर्यागान्; K1 Da. 9 'यं (for 'यान्). Dr T1 G1-3. 6 काले दु पर्यागामेवं. — ^d) Dr T1 G2. 3. 6 मैव (for मैवं). K1 Da. 6. 9 मा मन्ये-

शक्र उवाच ।

कथं त्वया बलिस्त्यक्तः किमर्थं वा शिखण्डिनि ।

कथं च मां न जह्यास्त्वं तन्मे ब्रूहि शुचिसिते ॥ ११

श्रीरुवाच ।

सत्ये स्थितासि दाने च व्रते तपसि चैव हि ।

पराक्रमे च धर्मे च पराचीनस्ततो बलिः ॥ १२

ब्रह्मण्योऽयं सदा भूत्वा सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

अभ्यस्य द्वाह्वाणान्वै उच्छिष्टश्चास्पृशद्दृतम् ॥ १३

शास्त्रमन्यथा.

11 Ds T2 om. 11 (cf. v. l. 4, 10). G2 om. the ref. — ^a) Ś1 K1 (before corr.) बडिस्त्यक्तः; Dr T1 G1-3. 6 परित्यक्तः. — ^b) K2. 4 B6. 7. 9 Da2. 24 Dn2 G1 M7 शिखण्डिनी. — ^c) V1 Dr T1 G1-3 न (for च). K1. 2 M1. 6. 7 मा (for मां). V1 च (for न).

12 Ds om. 12 (cf. v. l. 4). T2 G2 om. the ref. K4 श्रीरुद्र (for श्रीर). — ^a) K7 Da. 9 वचसि (for स्थितासि). D4 दामे (for दाने). — ^b) Da4 व्रजे (for व्रते). Da4 Ds1 वा (for च). K6. 7 V1 Bo. 7. 8 Da4 Ds D2-3. 9 G6 द्व (for द्वि). — ^d) V1 B8 परिहीनस्; Bo Ds पराचीनस्; Da4 परालीवस् (sic) (for 'चीनस्). Ś1 K1. 2 त्वत्तो (for ततो). Ś1 K1 (before corr.) बडिः (for बलिः).

13 Ds om. 13 (cf. v. l. 4). Da2. 24 om. 13^{ab}. — ^a) Ds1 [s]हं (for सयं). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. 24 Ds D2. 3. 5 Ms पुरा; K1 Da. 9 यदा (for सदा). — ^b) D4 यत्तेन्द्रियः (for जितेन्द्रियः). — ^c) K6 Ds1 T2 M1. 5-7 अभ्यस्यन्; K1 Da. 9 अभ्या (K1 'भ्य)- स्या (Ds 'य)द्; Dr T1 G1-3. 6 अभिप्रयं. Ś1 K1. 2 ब्राह्मणेभ्यः; K4. 6 B6. 7. 9 Da2. 24 Dn1. 24 Ds1 D2. 8 'णानाम् (for 'णान्वै). Dr यैर् (for वै). — ^d) D6 उच्छिष्टं च; Dr T1 G1-3. 6 उपासि (G1 'य)त्वा (for उच्छिष्टश्च). Ds1 [अ]स्पृशन्. K6 T1 G2. 3 व्रतं; G1 दिवं (for दृतम्).

14 Ds om. 14 (cf. v. l. 4). — ^a) K1 गत- (for यज-). K1 परो; K6 V1 Bo. 7. 9 Da2 Dn1. 24 Ds D2. 3. 5 सदा; Da4 यदा (for पुरा). — ^b) K6 B6 Ds G1 M1. 5-7 स्वयं; K1 Da2. 24 Ds. 7. 9 (also as in text) G1 ह्ययं; T1 G2. 6 [s]न्वहं; T2 स्वयं (for [ह]त्ययम्). K1 मामेव जयतेभ्ययं. — ^c) K6 लोकः;

यज्ञशीलः पुरा भूत्वा मामेव यजतेत्ययम् ।
 प्रोवाच लोकान्मूढात्मा कालेनोपनिपीडितः ॥ १४
 अपाकृता ततः शक्र त्वयि वत्स्यामि वासव ।
 अप्रमत्तेन धार्यास्मि तपसा विक्रमेण च ॥ १५

शक्र उवाच ।

अस्ति देवमनुष्येषु सर्वभूतेषु वा पुमान् ।
 यस्त्वामेको विषहितुं शक्नुयात्कमलालये ॥ १६

श्रीरुवाच ।

नैव देवो न गन्धर्वो नासुरो न च राक्षसः ।
 यो मामेको विषहितुं शक्तः कश्चित्पुरंदर ॥ १७

शक्र उवाच ।

तिष्ठेथा मयि नित्यं त्वं यथा तद्ब्रूहि मे शुभे ।
 तत्करिष्यामि ते वाक्यमृतं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १८

श्रीरुवाच ।

स्थास्यामि नित्यं देवेन्द्र यथा त्वयि निबोध तत् ।
 विधिना वेददृष्टेन चतुर्धा विभजस्व माम् ॥ १९

शक्र उवाच ।

अहं वै त्वा निधास्यामि यथाशक्ति यथाबलम् ।
 न तु मेऽतिक्रमः स्याद्वै सदा लक्ष्मि तवान्तिके ॥ २०
 भूमिरेव मनुष्येषु धारणी भूतभाविनी ।

C. 12. 8168
B. 12. 225. 21
K. 12. 232. 21

T₁ लोभान् (for लोकान्). B₉ मूलात्मा (for मूढात्मा).
 M₁ 5-7 ततः प्रहाय मूढात्मा. —^a) D₅ काले च (for
 कालेन). K₂ [उ]परि (for [उ]पनि). B₉ -पीडिताः.

15 D₈ om. 15 (cf. v. l. 4). —^a) K₄ अपाकृतां;
 Da₄ अपराकृता (sic); D₅ अपाहृता; D₇ T G₁-3. 6
 अपकांता (D₇ 'तस्' (for अपाकृता). Da₉ शक्रस्.
 —^c) K₇ V₁ B₆-8 Da₄ D₄-7. 9 T G₁-3. 6 M₁ 5-7
 अप्रमादेन (for 'मत्तेन).

16 D₈ om. 16 (cf. v. l. 4). —^a) Ś₁ K₁ 2. 4 6
 V₁ B₈ Dn₁, n₄ D₈ D₂, 3. 5. 6 नास्ति; D₇ T G₁-3. 6
 M₁ 5-7 कोस्ति (for अस्ति). —^b) D₅ पूर्व (for सर्व).
 —^c) G₈ कस् (for यस्). Da₃ त्वम् (for त्वाम्).
 K₆ B₆-8 Dn₁, n₄ D₈ D₈ विसहितुं (for विष). —^d)
 K₇ कमलालया.

17 D₈ om. 17 (cf. v. l. 4). K₄ श्रीरुद्र (for
 श्रीर्). —^a) K₇ D₈ 9 न स (for नैव). Ś₁ K₄ दैवो
 (for देवो). —^b) K₇ D₈ सुरो; Da₄ [अ]सुरो. Da₄
 transp. न and च. G₈ राक्षसी. B₈ नासुरोरगराक्षसाः.
 —^c) K₆ B₆, 7 Dn₁ D₈ D₂ विसहितुं. —^d) B₆-9
 Da₃, a₄ D₇ T G₁-3. 6 M₁ 5-7 transp. श (B₈ यु)क्तः
 and कश्चित्. Da₄ पुरंदरः.

18 D₈ om. 18 (cf. v. l. 4). —^a) Ś₁ (sup. lin.
 as in text) K₂, 4 मम (for मयि). Da₄ D₄ G₁ नि-
 त्यत्वं; D₈ त्वं नित्यं (by transp.). —^b) K₁ यथा
 वा; V₁ B₆ यथावद्; G₈, 6 यथा हि (for यथा तद्).
 —^c) K₄, 6. 7 V₁ B₆, 6-9 Da₃, a₄ Dn₁, n₄ D₈ D₂-3. 6
 M₁ ऋतं तद् (M₁ तं); D₇ T₁ G₁-3. 6 नानृतं (for
 ऋतं त्वं). Ś₁ K₁, 2 B₆ (marg. as in text) कर्तुम् (for

वक्तुम्).

19 D₈ om. 19 (cf. v. l. 4). K₄ श्रीरुद्र (for
 श्रीर्). —^a) D₅ दैत्येन्द्र (for देवेन्द्र). —^b) M₁ निबो-
 धत (for 'ध तत्). —^c) Ś₁ K₁ 2 T₂ M₁ 6 देव (for
 वेद). —^d) Ś₁ K₁, 2 मा; Da₄ corrupt (for माम्).

20 D₈ om. 20 (cf. v. l. 4). V₁ reads the ref.
 on marg. —^a) K₆, 7 V₁ B₆, 6-9 Da₃, a₄ Dn₁, n₄
 D₈ D₂-7. 9 T G₁-3. 6 M₁, 5. 6 त्वां (for त्वा). K₇ V₁
 B₆ (marg.), 8 D₈ (before corr.) Da₄, 5. 6 M₁, 6. 7 Ca
 विधास्या (D₈ 'स्या)मि; Da₄ विधास्यंति (for निधास्यामि).
 ☞ Ca: विधास्यामि साधयिष्यामि। ☞ —^b) Da₄ विधा-
 स्यंति; D₇ T₁ G₁-3 6 यथातत्त्वं (for 'शक्ति). K₁ यथा-
 फलं; D₅ बलाबलं (for यथाबलम्). —^c) Da₄ न तु
 (for न तु). —^d) D₇ T G₁-3. 6 तथा (for सदा).
 D₇ T₁ G₁-3. 6 M₁, 6 लक्ष्मीस् (for लक्ष्मि). K₂, 4
 G₁, 2 तथा (for तव).

21 D₈ om. 21 (cf. v. l. 4). —^a) Da₄ भूमेर्.
 B₆ (marg.) एषा; T₂ एषु; G₁, 2 एष (for एव). —^b)
 K₄, 6 V₁ B₆, 9 Da₃ Dn₁, n₄ D₈ D₂ G₁, 3 धारिणी;
 K₇ D₄, 5. 9 M₁, 7 धरणी (for धा). D₇ T G₁-3. 6
 सर्व (for भूत-). K₁ भाविनी; K₇ D₄, 6. 9 T G₂, 3. 6
 M₁-7 भावनी (for भाविनी). M₁ द्रवंसपरिधारिणी.
 —^c) M₁ तास् (for सा). K₆ पादे; G₁ पदं. Da₄
 तितिक्षेत; M₁ तितिक्षंताम्; M₇ तितिक्षेते. — M₁ om.
 (hapl.) 21^d-23^c. —^d) Da₃ इति (for हीति). T₂
 नुति (for मति:).

22 D₈ M₁ om. 22 (cf. v. l. 4, 21). K₄ श्रीरुद्र
 (for श्रीर्). —^a) K₄ D₈ G₁, 2 निहतः (G₁ 'ता');

C. 12 8168
B. 12. 225. 21
K. 12. 232. 21

सा ते पादं तितिक्षेत समर्था हीति मे मतिः ॥ २१

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयं भूमौ प्रतिष्ठितः ।

द्वितीयं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ २२

शक्र उवाच ।

आप एव मनुष्येषु द्रवन्त्यः परिचारिकाः ।

तास्ते पादं तितिक्षन्तामलमापस्तिक्षितुम् ॥ २३

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयमप्सु प्रतिष्ठितः ।

तृतीयं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ २४

शक्र उवाच ।

यस्मिन्देवाश्च यज्ञाश्च यस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः ।

तृतीयं पादमग्निस्ते सुधृतं धारयिष्यति ॥ २५

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयमग्नौ प्रतिष्ठितः ।

चतुर्थं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ २६

शक्र उवाच ।

ये वै सन्तो मनुष्येषु ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।

ते ते पादं तितिक्षन्तामलं सन्तस्तिक्षितुम् ॥ २७

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयं सत्सु प्रतिष्ठितः ।

एवं विनिहितां शक्र भूतेषु परिधत्स्व माम् ॥ २८

शक्र उवाच ।

भूतानामिह वै यस्त्वा मया विनिहितां सतीम् ।

Ms विहितः (for नि°). — ^b) Bo सत्सु (for भूमौ).
G₂ प्रतिष्ठितं. — ^c) Bo तृतीयं (for द्वि°). V₁ transp.
पादं and मे. — ^d) K₁ ७ सं- (for सु-).

23 D₈ om. 23 (cf. v. l. 4). M₁ om. 23^{ab} (cf.
v. l. 21). — ^b) K₇ D₄ ७ द्रवन्त्यः; D₇ T G₁-३.३
द्रवन्ति. K₈ V₁ B₈ (marg as in text). ३ D₈ D₁, n₄
D₈ D₂, ३.३ Cp -चारिणीः; Bo. ७.७ -चारिणीः; D₇ T
G₁-३.३ M₅, ७ -धारणे; M₈ -धारिणी (for -चारिकाः).
— ^c) K₁ तितिक्षन्तम्; D₈ तितिक्षन्ताम्. — ^d) D₇
तितिक्षितुं.

24 D₈ om. 24 (cf. v. l. 4). D₄ om. the ref.
— ^a) D₄ om. from हितः up to यस्मिन् (in 25^a).
D₈ G₂ निहतः (for निहितः). K₇ पादौ (for पादो).
— ^b) K₄ प्रतिष्ठिताः. — ^c) M₁ द्वितीयः (for तृतीयं).
K₄ चक्र- (for शक्र). V₁ transp. पादं and मे.

25 D₈ om. 25 (cf. v. l. 4). D₄ om. up to
यस्मिन् (cf. v. l. 24). — ^a) K₄, ६ V₁ Bo. ६-७ D₈,
a₄ D₁, n₄ D₈ D₂, ३.३ T₂ M₅ वेदाश्च; D₇ T₁ G₁-३.३
यज्ञाश्च (for देवाश्च). K₇ D₄, ६. ७. ७ T₁ G₁-३.३ वेदाश्च
(for यज्ञाश्च). — ^b) K₈ Bo. ६-७ D₈, a₄ D₁, n₄ D₈
D₂, ३. ३. ७ T G₂, ३.३ M₅ देवाः; K₇ D₄, ६. ७ G₁ यज्ञाः
(for वेदाः). — ^c) K₇ तृतीय- (for 'यं'). B₈ om.
पाद. Ś₁ K₁, २ च (for ते). — ^d) B₈ सुधृतं; D₇
T₁ G₁-३.३ सुधृतं; T₂ सुधृतं (for सुधृतं).

26 D₈ om. 26 (cf. v. l. 4). — ^a) D₄ ते (for

मे). K₄ निहितः; D₈ G₂ निहतः. — ^c) G₂ चक्र-
(for शक्र). K₈ यदि मे; V₁ मे पादं (by transp.).
— ^d) K₇ सं- (for सु-).

27 D₈ om. 27 (cf. v. l. 4). — ^b) Ś₁ K₁, २ D₈
D₈ ब्राह्मणाः (D₄ णः; D₈ ण्याः) (for ब्रह्मण्याः).
— ^c) D₈ ते वै; D₇ ये ते; T₁ G₁-३.३ एते; M₈ ततो
(for ते ते). M₈ वादं (for पादं). K₈ तितिक्षन्तीम्.
— ^d) K₈ तितिक्षितुं.

28 K₁ D₈ om. 28 (for D₈, cf. v. l. 4). — ^a)
D₄ निर्मितः; D₈ निहतः; M₇ निहितं (for 'तः').
— ^b) G₁ प्रतिष्ठितं. — ^c) K₄, ६ Bo D₈ D₁, n₄ D₈
D₂, ३ M₁, ७ द्विः; D₇ T G₁-३.३ सु- (for वि-). K₈
T₂ निहितं; D₇ T₁ G₂ M₁, ६ -निहिताः (M₈ 'तः');
G₁ -निहिताः (for -निहितां). — ^d) Ś₁ K₁ विनिधत्स्व;
D₄ G₁ परिधत्स्व (G₁ 'स्व') (for 'धत्स्व').

29 D₈ om. 29 (cf. v. l. 4). K₁ om. the ref.
— After the ref., Kumbh. ed. C₇ ins. :

646* भूमिशुद्धिं ततः कृत्वा अग्निः संतर्पयन्ति ये ।
भूतानि च यजन्यग्नौ तेषां त्वमनपायिनी ।
ये क्रियाभिः सुरक्ताभिर्हेतुयुक्ताः समाहिताः ।
ज्ञानवन्तो विवत्सायां लब्ध्वा मायन्ति योगिनः ।

[(L. 4) ❀ C₇ : मायन्ति संतोषं कुर्वन्ति । ❀]

— ^a) K₈ V₁ Bo. ६-७ D₈, a₄ D₁, n₄ D₈ D₂, ३ transp.
वै and यस्. K₁, ४ V₁ Bo. ६-७ D₈, a₄ D₁, n₄ D₈

उपहन्त्यात्स मे द्विष्यात्तथा शृण्वन्तु मे वचः ॥ २९
भीष्म उवाच ।

ततस्त्यक्तः श्रिया राजा दैत्यानां बलिरब्रवीत् ।
यावत्पुरस्तात्प्रतपेत्तावद्वै दक्षिणां दिशम् ॥ ३०
पश्चिमां तावदेवापि तथोदीचीं दिवाकरः ।
तथा मध्यंदिने सूर्यो *अस्तमेति यदा तदा ।
पुनर्देवासुरं युद्धं भावि जेतास्मि वस्तदा ॥ ३१
सर्वल्लोकान्यदादित्य एकस्थस्तापयिष्यति ।

D2. s. १ T G1-8. 6 M1. 5-7 त्वां (for त्वा). K1 D4-6. 9
भूतेषु तु मया यस्त्वाम्. —^b) K1 D4-6. 9 एवं (for
मया). D6 सु. (for वि). K4. 7 निहतां (for निहि-
तां). —^c) B8 ते (for मे). K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da8.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 ध्वस्य; K1 D4. 6. 7. 9 T G1-8. 6
M1. 5-7 द्वेष्ट्यस्य; V1 B8 द्विष्यस्य; B8 (marg.) D6
वधस्य (for द्विष्यात्). —^d) K1 D4-6. 9 तस्मात् (for
तथा).

30 D8 om. 30 (cf. v. l. 4). K6. 7 Bo. 6. 7. 9 Dn1.
n4 Ds D2-8. 9 M6 om. the ref. — After the ref.,
Kumbh. ed. C7 ins.:

647* तथेति चोक्त्वा सा भ्रष्टा सर्वलोकनमस्कृता ।
वासवं पालयामास सा देवी कमलालया ।

[(L. 1) C7 वत्सा (gloss: कुमारी श्रीवत्सरूपा वा) (for
भ्रष्टा).]

—^a) K1 D4. 6. 9 राजन् (for राजा). —^b) K1 D4.
6. 9 पतिर् (for बलिर्). — Before 30th, K4. 6. 7 V1
Bo. 6-9 Da8. a4 Dn1. n4 Ds D2-8. 9 T2 M1. 6. 7 ins.
बलिरुवाच. —^c) D6 प्रतिपत् (for प्रतपेत्).

31 D8 om. up to तथा (cf. v. l. 4). —^a) Da4
पश्चिमा. —^b) Da4 तथो दिवि (for तथोदीचीं). —^c)
D8 मध्य- (for मध्यं-). Da1 -दिन- (for -दिने).
—^d) Ś1 K1. 2 चास्तम्; K4 B8 (orig.) Da4 T G1. 8
M1. 5-7 C7 [s]थास्तम्; K6. 7 V1 Bo. 6 (marg.). 7-9
Da8 Dn1. n4 Ds D2-8. 9 Ca. p नास्तम्; D7 G6 [s]-
चास्तम्; G2 यथा (for *अस्तम्). T G1 यथा (for
यदा). D8 om. तदा. ✽ Ca. p: मध्यंदिने नास्तमेति,
न शान्तकिरणो भविष्यति, अत्यन्ततेजोमाली लोकदाहाय
भावी ॥ C7: सूर्योऽथास्तम्, उदयमारभ्यास्तमयपर्यन्तं चतु-
र्विधु तपस्सूर्यो यदा मध्यंदिने अस्तं, प्रभाया अल्पतामेति

तदा देवासुरे युद्धे जेताहं त्वां शतक्रतो ॥ ३२
शक्र उवाच ।

ब्रह्मणास्मि समादिष्टो न हन्तव्यो भवानिति ।
तेन तेऽहं बले वज्रं न विमुञ्चामि मूर्धनि ॥ ३३
यथेष्टं गच्छ दैत्येन्द्र स्वस्ति तेऽस्तु महासुर ।
आदित्यो नावतपिता कदाचिन्मध्यतः स्थितः ॥ ३४
स्थापितो ह्यस्य समयः पूर्वमेव स्वयंभुवा ।
अजस्रं परियात्येष सत्येनावतपन्नजाः ॥ ३५

C. 12. 8183
B. 12. 225. 35
K. 12. 232. 40

तदा काले । स कालो विपरीतत्वादसुरजयकाल इति भावः । ✽
—^a) Ś1 K1. 2. 4 पुरा (for पुनर्). K1 देवासुरे. B9
om. युद्धं. —^b) M1 (sup. lin. as in text) भवेज्
(for भावि). K1 D4. 7. 9 T G1-8. 6 M1. 5-7 वै; B8
ते (for वस्).

32^a) K6. 7 Bo. 6-9 Da8. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T
G1-8. 6 M1. 5-7 सर्व- (for सर्वोद्ध-). D6 T2 M1. 6 यथा
(for यदा). —^b) K4 एकतः; D7 T G1-8. 6 M1. 5-7
मध्यस्थः (for एकस्थस्य). K4. 6. 7 Da4 T G1. 2. 6 M6
स्थापयिष्यति (for ताप-). —^c) D1 T1 G1-8. 6 तस्मिन्
(for तदा). B8 देवासुरैर्. —^d) Ś1 K1. 2. 4 V1 वि-
जेताहं; B8-9 M1. 6 जेताहं वै (B8 ते; M1. 6 त्वा); D1
T G1-8. 6 जेता त्वाहं (for जेताहं त्वां).

33^a) K1 ब्राह्मणोस्मि (for ब्रह्मणास्मि). G2 सदा-
दिष्टो (for समादिष्टो). —^b) Ś1 K1 (before corr.)
बले (for बले). —^c) K1 D4. 6. 9 मुंचाम्यद्य; D1 T1
G1-8. 6 मुंचामि वु (for विमुञ्चामि).

34^a) Ś1 K1. 2 यथेच्छं; Da4 यथेष्टं (for यथेष्टं).
Da4 दैत्येन्द्र. —^b) Ś1 K1. 2. 4 तिष्ठ वा त्वं (for स्वस्ति
तेऽस्तु). Da4 D4 महासुरः (D4 ईं). —^c) Dn1 नैव;
D1 T G1. 8. 6 M5 (sup. lin.). 7 नाति; G2 M1. 6
(orig.). 8 नाभि; Ca नाव- (as in text). —^d)
Ś1 K1. 2 मध्यगः; T2 वत् (for तः). K1 D4. 7. 9 T1
G1. 8. 6 कदाचिन्मध्यमास्थितः.

35^a) Dn1 Ds1 परिपाति (for परियाति). T G8
M5. 7 अर्कस्य; G1 एकस् (for एष). Ś1 K1. 2. 4 अ-
जस्रं परियायाद्धि; D1 G8 स्वमपयादकस्य; G2 M1. 6
*जं पर्यट (G2 *या)लकस्य. —^d) Bo [अ]वतपत्; B8
वितपन्; D6. 6 [अ]त (D6 ता)पयन् (for [अ]वतपन्). Ś1
K1. 2. 4 इत्यंते नातपन्नजाः; K1 D4. 9 एति वा तापयन्न-
जाः; D1 T G1-8. 6 M1. 5-7 तेजसा प्रतपन्नजाः.

C. 12. 8184
B. 12. 225. 36
K. 12. 232. 40

अयनं तस्य षण्मासा उत्तरं दक्षिणं तथा ।
येन संयाति लोकेषु शीतोष्णे विसृजन्नविः ॥ ३६
भीष्म उवाच ।
एवमुक्तस्तु दैत्येन्द्रो बलिरिन्द्रेण भारत ।

जगाम दक्षिणामाशामुदीचीं तु पुरंदरः ॥ ३७
इत्येतद्बलिना गीतमनहंकारसंज्ञितम् ।
वाक्यं श्रुत्वा सहस्राक्षः खमेवारुरुहे तदा ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

भीष्म उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शतक्रतोश्च संवादं नमुचेश्च युधिष्ठिर ॥ १
श्रिया विहीनमासीनमक्षोभ्यमिव सागरम् ।
भवाभवज्ञं भूतानामित्युवाच पुरंदरः ॥ २

बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्विषतां वशमागतः ।
श्रिया विहीनो नमुचे शोचस्याहो न शोचसि ॥ ३
नमुचिरुवाच ।
अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
अमित्राश्च ग्रह्णन्ति नास्ति शोके सहायता ॥ ४

36 ^a) K₂ अनयं; B_{6.9} अयने (for 'नं'). Ś₁ K_{1.2} षण्मास; K₄ V₁ B_{0.6.7.9} D_{3.2.4} D_{1.1.4} D₅ D_{2.3} 5.8 षण्मासान्; K₇ D_{4.6.9} T₂ M₇ षण्मासम्; G₁ 'साद्' (for 'सा'). — ^b) B₆ तदा (for तथा). — ^c) D₇ T₁ G_{1-3.8} M₇ तेन (for येन). K₇ संयाति. — ^d) K_{2.4} शीतोष्णे; D_{3.2} शितोष्णे. K₇ B_{0.7.9} D_{3.2.4} D_{4.6.9} M_{1.5.6} विभजन् (for विसृ').

37 ^b) D_{4.1} भारतः. — ^c) D₅ आसम् (for आशाम्). — ^d) K₇ D_{4.1} उदिची (D_{4.1} 'चि'). D₄ पुरंदरः. ☞ C₅: दक्षिणामाशां पातालं ... उदीचीं स्वर्गम् । ☞

38 ^a) K₆ D₅ D₅ एवं (for एतद्). Ś₁ बलिना (for बलिना). — ^b) Ś₁ K₁ संयुतं; K₂ (*sup. lin.*) संयुतं; B_{6.9} D_{3.2.4} G₁ संज्ञकं (G₁ 'तं'); D_{3.1} संज्ञिते; D₅ संज्ञिकं (for 'तम्'). — ^d) K₇ तथा; D₅ ततः (for तदा). K₆ V₁ B₀ D₅ D₅ स्वर्गमारुरुहे तदा.

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś₁ K_{1.2.4.6.7} V₁ B_{0.6-9} D_{3.2.4} D_{1.1.4} D₅ D_{2-4.6-9} T₁ G_{1.3.6} M_{1.5-7} मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś₁ K_{1.2.4} V₁ B_{0.6.9} D_{1.1.4} D₅ D_{2.3.8} M₇ श्रीसंनिधानं; K₇ शक्रबलिसंवादः; B₆ D_{3.2.4} बलिवासवसंवादे श्रीसंनिधानं; D_{4.6} बलिवासवसंवादे श्रीसंनिवेशः; D_{5.6} श्रीवासवसंवादः; D₇ G_{2.3.8} बलिवासवसंवादः समाप्तः; M_{1.6} बलिवासवसंवादे श्रीनिधानं; M₅ बलिवासवसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B₇ D_{1.1} D₇ T₁ G_{1.3.6} M₅ 52;

D_{1.1} D_{3.2} 51; D_{3.1} 53; T₂ G₂ 66; M_{1.6.7} 50. — *Śloka no.*: D_{1.1} 38; D_{1.4} 37.

219

Before 1, Kumbh. ed. ins.:

648*

युधिष्ठिर उवाच ।

व्यसनेषु निमग्नस्य किं श्रेयस्तद्विहि मे ।
भूय एव महाबाहो स्थित्यर्थं तं ब्रवीहि मे ।

1 ^a) V₁ B₀₋₉ D_{4.1} [अ]पि (for [ए]व). — ^d) D_{4.1} युधिष्ठिरः.

2 K₇ D_{4.9} om. (hapl.) 2^a-3^b. D_{4.1} repeats 2^{ab} after 3^{ab}. — ^a) D_{4.1} (second time) आश्रीनम् (for आसीन्). — ^c) ☞ C_{5.1}: भवाभवज्ञं उत्पत्तिप्रलयज्ञम् । ☞ — ^d) B₇ पुरंदरः.

3 K₇ D_{4.9} om. 3^{ab} (cf. v. 1. 2). Before 3, D_{5.6} T₂ M_{1.6.7} ins. शक्र उवाच. — ^a) T₂ बद्धः; G₃ बद्धः (for बद्धः). K₆ परैश्च (for पाशैश्च). K₄ श्रुतः; M₁ च तत् (for च्युतः). — After 3^{ab}, D_{4.1} repeats 3^{ab} and om. 3^{ad}. — ^c) K₆ विहीन (for 'नो'). — ^d) K₂ D₇ T₁ G_{3.6} शोच्योस्याहो; G₁ शोचोस्यहो (for शोचस्याहो).

4 D₅ नमुचिर (for नमु). — ^a) K₇ अनिवार्यः; D_{4.1} D₅ G₆ अनवाप्यः; M_{1.6.7} (*sup. lin.* as in text)

तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ।
 संतापाद्भ्रश्यते रूपं धर्मश्चैव सुरेश्वर ॥ ५
 विनीय खलु तदुःखमागतं वैमनस्यजम् ।
 ध्यातव्यं मनसा हृद्यं कल्याणं संविजानता ॥ ६
 यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
 तदैवास्य प्रसीदन्ति सर्वार्था नात्र संशयः ॥ ७

एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता
 गर्भे शयानं पुरुषं शास्ति शास्ता ।

तेनानुशिष्टः प्रवणादिचोदकं
 यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ८
 भावाभाववभिजानन्गरीयो
 जानामि श्रेयो न तु तत्करोमि ।
 आशासु धर्म्याः सुहृदां सुकुर्व-
 न्यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ९

यथा यथास्य प्राप्तव्यं प्राप्नोत्येव तथा तथा ।
 भवितव्यं यथा यच्च भवत्येव तथा तथा ॥ १०

C. 12. 8197
B. 12. 728, 10
K. 12. 233, 11

°वाप्यश् (for °वाप्यं). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9
 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 अनिवायेण (B6. 9 °वाप्येन)
 शोकेन. — °) K6 B7. 8 (marg.) पद्यते; K7 D4. 9
 ताप्यते; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 शुष्यति (for तप्यते).
 — °) Ś1 K2. 4 प्रतुष्यति (for प्रहृ°). — °) K6 V1 Bo.
 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 transp. नास्ति and
 शोके. D4. 9 सहायिता (for °यता). ✽ Cn: सहायता
 शोकस्य दुःखापनोदे हेतुत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ Cs: नष्टस्यैश्वर्यादेः
 प्राप्ता न शोकः सहकारी । ✽

5 °) B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 Ds
 तस्मिन् (for तस्मात्). — °) Ś1 K1. 2 एव (for ह्येव).
 — °) K7 भ्रंश्यते. — After 5°°, K6 V1 Bo. 6-9
 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 ins.:

649* संतापाद्भ्रश्यते श्रियः ।

संतापाद्भ्रश्यते चायुरः ।

[(L. 1) Bo श्रियं.]

— °) G2 धर्मं. K7 D4. 6. 9 सुरोत्तम (for सुरेश्वर).

6 °) Da4 T2 तं; Ds1 तु (for तद्). Ds विभो
 कथं नु ते दुःखम्. ✽ Cn. p. 8: विनीय निरस्य (Cp:
 खण्डयित्वा) । ✽ — °) Ś1 K2. 4 वै मनः स्वर्कं; K1 D7
 T G1-3. 6 M1. 5-7 वै मनःसुखं; Da3. a4 वैमनःस्वर्जं (for
 °स्यजम्). — °) T2 यतव्यं (for घ्या°). V1 Bo. 7 Da3
 कृत्यं; Da4 नृत्यं; Dn4 दृत्यं (for हृद्यं). — °) V1
 B6 सु-; D7 T1 G1-3. 6 वै (for सं-). D6 विधानता.

7 °) K6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यदा यदा
 (for यथा यथा). — °) K1 D4. 6. 9 तदेवास्य; K6
 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तदा तस्य; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7
 तथैवास्य (for तदै°). K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T
 G1-3. 6 M1. 5-7 प्रसिध्यन्ति (for प्रसीदन्ति). V1 B6-9
 Da3. a4 Ds तथा तथा हि (V1 B6 [marg.]. 7-9 °थास्य)
 सिध्यन्ति; Bo तदा तदास्य सि°. — °) Ś1 (sup. lin.

as in text) K2. 4 यथार्था; B6 सर्वथा (for सर्वार्था).

8 = (var.) 2. 57. 8. — °) D6 शयनं (for श-
 यानं). Da4 गर्भे शयानाच्छ्रेयो न तु तद्वै करोमि आशा
 (sic). — °) D4 om. from शिष्टः up to न तु (in
 9°). K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4
 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. 9 युक्तः (for शिष्टः). Ś1
 K1. 2. 4 प्रवहाद्; D6 ब्रह्मणाद्; G1 प्रणवाद् (for प्रव-
 णाद्). ✽ Ca: प्रवणात् निम्नात् निम्नमुद्दिश्येत्यर्थः ।
 त्यङ्लोपे पञ्चमी । ✽ — °) B7 damaged; D6 [s]स्ति
 (for ऽस्मि). K7 M5 करोमि; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7
 भवामि (for वहामि).

9 D4 om. up to न तु (cf. v. l. 8). K7 Da4
 Ds. 7 om. (hapl.) 9; V1 reads it on marg.
 — °) K4 D6 भवाभवः; Bo Da3 Ds2 Ds Cn भवाभवौ;
 D6 भवाभवैश्च; Cnp भावाभावाद् (as in text).
 K4. 6 V1 Bo. 6-8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 9 त्व (D6
 त्वा)भिजानन्; B6 (marg.). 9 स्वजति जानन् (B6 जनो);
 D6 चाभिजा° (for अभिजा°). Ś1 K1. 2 भावा भवत्वाभि-
 ज्ञन्यं गरीयो. — °) D6 ज्ञानाद्वै; M1. 5. 6 ज्ञानात् (for
 जानामि). K1 श्रियो. K4 Cs तद्वै (for तत्).
 K6 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ज्ञानाच्छ्रेयो न तु
 तद्वै करोमि. — °) Ś1 K2 आशाः सुधर्म्याः; K1 आशाः
 सुशंघः; K4 B6 (marg.). 9 आशासु धर्म्याः; D4. 9 °सु
 सर्वा; D6 M5 °सु धर्मा; T1 G8. 6 आशां सुधर्म्याः;
 T2 आशास्तु धर्म्याः; G1. 2 आशाः सुधर्म्या (G2 °र्मा);
 M6 आशासु धर्म्या (for °सु धर्म्याः). K6 Bo. 6-8 Da3
 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 सुप (B7 °क)रा; B6 T2 M1.
 5-7 सुहृदा (for °दां). K1 उक्तं कुर्वन् (sic); B6
 [भा]सु कु°; T1 G8. 6 स कु° (for सुकु°). — °) D4. 6. 9
 M5 करोमि; T2 G1. 2 M1. 6. 7 भवामि (for वहामि).

10 V1 om. (hapl.) 10°°. — °) Da4 एवं (for
 एव). D6 यथा यथा. — K6. 7 Ds1 om. (hapl.) 10°°.

C. 12. 8198
B. 12. 226. 11
K. 12. 233. 12

यत्र यत्रैव संयुक्ते धाता गर्भं पुनः पुनः ।
तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छति ॥ ११
भावो योऽयमनुप्राप्तो भवितव्यमिदं मम ।
इति यस्य सदा भावो न स मुह्येत्कदाचन ॥ १२
पर्यायैर्हन्यमानानामभियोक्ता न विद्यते ।
दुःखमेतत्तु यद्वेश कर्ताहमिति मन्यते ॥ १३
ऋषींश्च देवांश्च महासुरांश्च
त्रैविद्यवृद्धांश्च वने मुनींश्च ।
कान्नापदो नोपनमन्ति लोके
परावरज्ञास्तु न संभ्रमन्ति ॥ १४

V1 Ds2 read 10^{ad} on marg. — ^a) M7 एवं (for एव).

11 ^a) K2.4 संयुक्ते; K6 V1 Bo. 7.8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T G1-3. 6 'क्तो; B6 Da4 तं युक्ते (for संयुक्ते). — ^b) K6 V1 Bo. 7.8 Ds3 Dn1. n4 Ds D2-4. 8 धात्रा गर्भे; B6. 9 Da4 D5 धाता गर्भे; D7 T G1-3. 6 धात्रा गर्भे; (D7 T1 'भं') (for धाता गर्भे). K1 om. from the first पुनः up to भवितव्य (in 12^b). — ^c) B7. 9 Ds3 वसते (for वसति). — ^d) B7 partly damaged. Ds2 D7 T1 G1-3. 6 तत्र (for यत्र).

12 K1 om. up to भवितव्य (cf. v. l. 11). — ^a) K7 D4. 9 सोहमेवम् (for भावो योऽयम्). — ^b) D7 T G1-3. 6 M1. 1 मया; M1. 6 मयि (for मम). — ^c) V1 तस्य (for यस्य). — ^d) K1 transp. न and स. K7 V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da8. a4 D4. 6. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 6. 7 शोचेत् (for मुह्येत्). D6 कदा मम (for कदाचन).

13 With 13, cf. 12. 220. 33. — ^a) D4 पर्यायौ (for पर्यायैर्). — ^b) Ś1 K1. 2. 4 अभिशक्ता; K6 V1 Ds D7 T G2. 3. 6 M1. 5-7 Cs 'वर्गो; K7 D4. 9 परि-
ज्ज्ञाता; Da4 अभिप्रोक्ता; D2 'युक्ता (for 'योक्ता). K2 नमन्ति वै (for न विद्यते). ✽ Ca (reading अभिषक्ता): अभिषक्ता अपकर्ता ॥ Cs. 7 अभिषङ्गः पराभवः (Cv: अभि-
षङ्ग एकस्थान एव संबन्धः)। ✽ — ^c) M1. 6. 7 सुखम् (for दुःखम्). B6 (marg.) Dn4 D5 एव (for एतत्). K1. 2 Ds यो; B6 तद् (for यद्). B6 Ds द्वेषात् (for द्वेष). — ^d) T2 मन्वसे.

14 ^b) G2 त्रैविद्या- (for त्रैविद्य-). D7 T G1-3. 6 महा- (for वने). — ^c) Ś1 K1. 2. 4 Da4 T2 G2. 6 M7

न पण्डितः कुध्यति नापि सज्जते
न चापि संसीदति न प्रहृष्यति ।
न चार्थकृच्छ्रव्यसनेषु शोचति
स्थितः प्रकृत्या हिमवानिवाचलः ॥ १५
यमर्थसिद्धिः परमा न हर्षये-
त्तथैव काले व्यसनं न मोहयेत् ।
सुखं च दुःखं च तथैव मध्यमं
निषेवते यः स धुरंधरो नरः ॥ १६
यां यामवस्थां पुरुषोऽधिगच्छे-
त्तस्यां रमेतापरितप्यमानः ।

कानापदो; D7 T1 G1. 2 ताना' (for कान्ना'). V1 नो-
पपतति; B6 नो (marg. वो) पनयति; D7 T1 G1-3. 6
नाभिभवति (for नोपनमन्ति). K7 D4. 6. 9 काले (for
लोके). — ^a) V1 च (for तु). K1 न नमसति; Dn4
न संभ्रमन्ति. ✽ Cn: परावरज्ञाः सदसद्वस्तुविदः ॥ Cs:
सुरनरादिकर्मपराधीनभूताः। ✽

15 ^a) Da4 तं (for न). D6 कुध्यति; G2 कुप्यति
(for कुध्यति). Ś1 K1. 2. 4 नाभियुज्यते; K6 V1 ना-
भिषज्जते; K7 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 नाभिषज्यते;
Da4 corrupt; Dn1 D6 नाभिषद्यते; Ds1 नाभिषज्जते;
Ds2 नाभिषज्जते; D2. 8 नोपसज्जते; D8 नापि पद्यते
(for नापि सज्जते). — ^c) B6 (orig.) वापि; B6
(marg.) चार्थः; Dn1 चाति- (for चार्थ-). D6 'पृच्छः;
T2 'कृच्छे (for 'कृच्छ-). Da4 'व्यसनेषु; T2 'व्यसनेन
(for 'व्यसनेषु). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Ds3. a4 Dn1. n4
Ds D2. 8. 5. 8 M1. 6. 7 शोचते; D6 शोचिते (for शोच-
ति). — ^d) Ś1 K1. 2 V1 B6 T2 G1. 2 स्थिरः; D7
G6. 6 स्थिर- (for स्थितः). K1. 2 हि सर्वान् (for हिम-
वान्). B6 (marg. as in text) स्थिरः (for [अ]चलः).

16 ^a) K4 यमार्थः; B6 (marg. as in text) यदर्थः;
Ds1 यमर्थे (for 'र्थ-). G1. 2 परमं (for 'मा). Da8
Dn1. n4 मोहयेत् (for हर्ष-). — ^b) Ds. 5 काल- (for
काले). Da8 व्यसने. G1 मे भवेत् (for मोहयेत्).
— ^c) K7 D4. 9 मध्यगं (for 'मं). — ^d) Da4 निषेव्य-
ते. K4 सु- (for स). B6 transp. धुरंधरो and नरः.

17 ^a) K2. 7 D4. 9 या; D7 T G1-3. 6 यो (for यां).
— ^b) T2 त्वमेता (for रमेत). V1 चर्तमानः (for -तप्य-
मानः). — ^c) K7 D4-6. 9 T G1. 2 प्रवृत्तं; G8. 6 M7

एवं प्रवृद्धं प्रणुदेन्मनोजं

संतापमायासकरं शरीरात् ॥ १७

तत्सदः स परिषत्सभासदः

प्राप्य यो न कुरुते संभाभयम् ।

धर्मतत्त्वमवगाह्य बुद्धिमा-

न्योऽभ्युपैति स पुमान्धुरंधरः ॥ १८

प्राज्ञस्य कर्माणि दुरन्वयानि

न वै प्राज्ञो मुह्यति मोहकाले ।

स्थानाच्युतश्चेन्न मुमोह गौतम-

स्तावत्कृच्छ्रामापदं प्राप्य वृद्धः ॥ १९

न मन्त्रबलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण वा ।

अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥ २०

यदेवमनुजातस्य धातारो विदधुः पुरा ।

तदेवानुभविष्यामि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥ २१

लब्धव्यान्येव लभते गन्तव्यान्येव गच्छति ।

प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति दुःखानि च सुखानि च ॥ २२

C. 12. 219
B. 12. 226. 22
K. 12. 239. 23

प्रवृत्तः (for प्रवृद्धं). Ś1 K1 प्रनुदेन्; K4 प्रणुदेर; K6 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M6 'दन्' (for 'देन्'). Ds D6. 7 G1 Cs मनोजवं; M1. 5 'ज्ञं' (for 'जं'). ✽ Cs (reading मनोजवम्): अविवेकम्। ✽ —^a) K2. 4. 6. 7 B6. 8 (marg. as in text) Das Dn1. n4 Ds1 D2. 6. 8 T2 M1 5-7 संतापयामास (for 'मायास-'). K6 Ds D2 शरीरं, D6 'रवान्' (for 'रात्'). D7 T1 G1. 2 संतापनीयं सकलं शरीरात् (D7 T1 'रवान्').

18 ^a) K4. 6. 7 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G8. 6 M1. 5 न तत्सदः; D6 सत्सदः; D7 सुत्सदः; T1 संतत्सदः; T2 सवरत्सदः; G1 स्वत्सदः; G2 सुत्सदः; M6 स तत्सदः; M7 सत्सदः (for तत्सदः). K4 Das Dn1. n4 D2. 6. 8 सत्परिषत्; K6 B6 Ds D3 संपरि^०; K7 Da4 D2. 5. 9 सुपरि^०; B6 परि^०; D7 T G1-3. 6 M5 प (M5 पा) रिषदः; M7 स परिषदः (for स परिषत्). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 सभा च सा (K7 यां); Da4 स्वभावसा (for सभासदः). —^b) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 प्राप्य यां न (Ds2 नः); D7 T G1-3. 6 संप्राप्य यो न (D7 T1 G1. 3 नु) (for प्राप्य यो न). K1 सतां भयं; K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 सदा भयं; K7 D4. 9 महाभयं (for संभाभयम्). —^c) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 सद्ध (D7 M1. 6 स घ) मे (for घर्म-). —^d) T2 यो हि; G1 नो; G8. 6 योपि; M5 सद्यो; M6 सद्यो हि; M7 ज्ञेयो (for यो). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 धुरंधरो नरः; Bom. ed. धुरंधरः पुमान् (by transp.).

19 ^a) D7 T1 G1-3. 6 प्रज्ञाय; T2 प्राज्ञस्व- (for 'स्व'). K1 दुरंधयानि; Da4 दुरत्त्वयानि; Ds1 'न्वयानि; D6. 7 T1 G1-3. 6 'स्वयानि (for 'न्वयानि). —^b) M7 नैव (for न वै). Ś1 K1. 2. 4 मुंचति (for मुह्यति). —^c) B6 स्थाने (for स्थानाच्). Da4 च्युतस्य (for

'श्चेन्'). B7 corrupt; B8 (marg. as in text) तेन; D7 T1 G1-3. 6 च न (for चेन्न). Da4 गौतमे; D6 चोत्तमस्; Ca. np. s गौ^० (as in text). —^d) Ś1 K2. 4 T2 तदा; K7 D4. 9 तां तां; D7 T1 G1-3. 6 M6 तथा (for तावत्). ✽ Cn: गौतम इति पाठे, अहल्याजारस्य इन्द्रस्य त्रपाजननार्थं मर्मोद्धाटनम्। गौतमस्य च दारापहारेऽपि धैर्यवर्णनम्। ✽

20 ^a) D7 G1-3. 6 न शौर्येण न वीर्येण. —^b) V1 Bo. 6. 7. 8 (orig.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च (for वा). B8 (marg.) पौरुषेणौषधेन च. — After 20^{ab}, K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. 9 Kumbh. ed. ins.:

650* न शीलेन न वृत्तेन तथा नैवार्थसंपदा ।

—^c) K6 अवश्यं (for अलभ्यं). —^d) Ś1 (sup. lin. as in text) B7. 8 D4. 7. 9 परिदेवना (for 'देवना).

21 G1 om. 21-22. —^a) K1 ये देवम् (for यदेवम्). K7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 D4-7. 9 T2 G2. 3. 6 M1. 5-7 यदेव मम जा (K7 D6 'वं मम जा; B7 'व मम जा; D6 'वमथ जा) तस्य; T1 ययैवं मम जा. —^b) M1. 6 फलं (for पुरा). Ś1 K1. 2. 4 धाता वै मे व्यधात्पुरा. ✽ Cs: धातार इति बहुवचनं पूजयाम्। ✽ —^c) B7 partly damaged. K6 V1 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 'चरिष्यामि (for 'भवि'). —^d) D6 किं मे मृत्युं; D7 T1 G2. 3. 6 मृत्युः किं नु; T2 किं मे मृत्युः (for किं मे मृत्युः).

22 G1 om. 22 (cf. v. l. 21). —^a) Da4 लब्ध-वान् च (sic); T2 'न्यानेव. —^b) Ś1 K1 गंतव्यानीव; Da4 Ds1 'न्यानेव (for 'न्यान्येव). —^c) Ś1 K1 प्राप्त-न्यानीव; K6 Da4 'न्यानेव (for 'न्यान्येव). K4. 6 V1 Bo. 6. 9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 चाप्नोति (for प्रा'), D7 T1 G2. 3. 6 प्राप्तव्यं च (T1 'सं चैव) प्रापयते; T2 M1. 6. 7 'न्यानि प्रापयते; M6 प्राप्यान्येव प्रापयते. —^d)

C. 12. 8210
B. 12. 226. 23
K. 12. 233. 24

एतद्विदित्वा कात्स्न्येन यो न मुह्यति मानवः ।

कुशलः सुखदुःखेषु स वै सर्वधनेश्वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

युधिष्ठिर उवाच ।

मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे किं श्रेयः पुरुषस्य हि ।
बन्धुनाशे महीपाल राज्यनाशेऽपि वा पुनः ॥ १
त्वं हि नः परमो वक्ता लोकेऽस्मिन्भरतर्षभ ।
एतद्भवन्तं पृच्छामि तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ २

भीष्म उवाच ।

पुत्रदारैः सुखैश्चैव विमुक्तस्य धनेन च ।
मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे धृतिः श्रेयस्करी नृप ॥ ३
धैर्येण युक्तस्य सतः शरीरं न विशीर्यते ।
आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्विन्दते श्रियम् ॥ ४

Ś1 K1. २ सुखानि च दुःखानि च.

23 °) Ks V1 Bo. 8 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 कुशली (for 'लः'). Ks. 7 Bs. 7. 8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8-8 सर्व (for सुख). — °) K1 Ds1 सर्वैः (for स वै). K1 सर्व; K2 D4 सर्वैः; Ks Ds D5. 8 धर्म (for सर्व). K4. 8 Bo Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 धनो नरः; K1 V1 B6-9 Das. a4 D4. 6. 7. 9 G1-3. 6 M1. 6. 7 धनी नरः; T1 धनीश्वरः; T2 Ms सुखी नरः (for धनेश्वरः).

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1 Ds D2-8. 8. 9 Gs Ms शक्रनमुचिसंवादः; M1. 6. 7 शक्रनमुचिसंवादे मोहननिंदा. — Adhy. no. (figures, words or both): Br Dn1 D7 T1 G1. 8. 6 Ms 53; Dn4 52; Ds1 54; Ds 48; T2 G2 67; M1. 6. 7 51. — Śloka no.: Dn1. n4 23; Ds 25.

220

1 The ref. is damaged in Br. — °) V1 D7 T G1-8. 6 M1. 6. 7 ह (for हि). — Bs Das. a4 repeat 1^{ed} after 3^{ab}. — °) K1 महाबाहो; Bs. 7. 9 Das. a4 (last two both times) महाभाग (for महीपाल). — °) Ds1 नाशो (for नाशे). Dn4 [s]श्च (for सपि).

2 °) Ks कुले (for लोके). Ś1 K2. 2. 4 D4. 9 पुरुषर्षभ (for भरत). Das लोकेषु भरतर्षभः. — °) M1. 6 एवं (for इतद्). — °) K1 Ms. 7 त्वं (K1 तं) मे; Br त्वं तद् (for तन्मे). Ks Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 7. 8 T1 G1-3. 6 तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि; Bs. 9

Das. a4 तद्वक्तुं त्वमिहा.

3 °) K2 पुत्रैर (for पुत्र). T2 सुतैश्च (for सुखैश्च). — °) Bs (marg. as in text) Das. a4 विमुक्तस्य (Da4 'श्च'); M1. 6 विमुक्तश्च (for 'क्तस्य). K1 V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 वा (for च). — After 3^{ab}, Bs Das. a4 repeat 1^{ed}. — °) Br damaged from मग्नस्य up to शरीरं (in 4^b). Bs (marg.) घोरे (for कृच्छ्रे). — °) Ds भवेत् (for नृप). ☞ Ca: धृतिर्विवेकज्ञानम् । ☞

4 Br is damaged up to शरीरं. — °) Bo. 6. 9 Das. a4 सदा; Ds ततः (for सतः). Ks Bs Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 धैर्येण युक्तं सततं. — °) Ks न विपर्यये; V1 नाविशीर्यते; Bs नाशु (for न वि). — Ks Bo. 6. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 Kumbh. ed. ins. after 4^{ab}: Br. 8 after 652*:

651* विशोकता सुखं धत्ते धत्ते चारोग्यमुत्तमम् ।

[Das lacuna; Da4 मम (for the second धत्ते).]

— Br. 8, on the other hand, ins. after 4^{ab}:

652* वदया भवन्ति धैर्येण न वा राज्ञो न संशयः ।

धैर्यवान्श्रियमाप्नोति धैर्याद्धर्मो विवर्धते ।

— After the above, Br. 8 ins. 651*. — °) K1. 4 D4 आरोग्याश्च; K1 Ds 'ग्यश्च; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 'ग्यात्तु (for 'ग्याच्च). K1 Ds शरीरेण (for 'रस्य). — °) D7 T1 G1 विद्यते (for विन्दते). Ds2 (by corr. as in text) पुनर्विन्दति मे श्रियं.

5 °) K1 Bo. 9 Ds नरस्य (for नरास्य). K4. 6. 7 Das Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1-3. 6 M1. 7 यश्च प्राज्ञो नरस्तात. — °) K1 Bo Ds2 सात्त्विकी; D2 सात्त्विका; D3 सात्त्विको (for सात्त्विकी). Ks. 7 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 7-9 T G1-3. 6 M1. 7 आस्थितः; V1 B6-9 D4. 6 आश्रिताः

यस्य राज्ञो नरास्तात सात्त्विकीं वृत्तिमास्थिताः ।
 तस्य स्थैर्यं च धैर्यं च व्यवसायश्च कर्मसु ॥ ५
 अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 बलिवासवसंवादं पुनरेव युधिष्ठिर ॥ ६
 वृत्ते देवासुरे युद्धे दैत्यदानवसंक्षये ।
 विष्णुक्रान्तेषु लोकेषु देवराजे शतक्रतौ ॥ ७
 इज्यमानेषु देवेषु चातुर्वर्ण्ये व्यवस्थिते ।
 समृद्ध्यमाने त्रैलोक्ये प्रीतियुक्ते स्वयंभुवि ॥ ८
 रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विन्यामपि चर्षिभिः ।
 गन्धर्वैर्भुजगेन्द्रैश्च सिद्धैश्चान्यैर्वृतः प्रभुः ॥ ९
 चतुर्दन्तं सुदान्तं च वारणेन्द्रं श्रिया वृतम् ।
 आरुह्यैरावतं शक्रस्त्रैलोक्यमनुसंययौ ॥ १०

स कदाचित्समुद्रान्ते कस्मिंश्चिद्विरिगह्वरे ।
 बलिं वैरोचनिं वज्री ददर्शोपसर्प च ॥ ११
 तमैरावतमूर्धस्थं प्रेक्ष्य देवगणैर्वृतम् ।
 सुरेन्द्रमिन्द्रं दैत्येन्द्रो न शुशोच न विव्यथे ॥ १२
 दृष्ट्वा तमविकारस्थं तिष्ठन्तं निर्भयं बलिम् ।
 अधिरूढो द्विपश्रेष्ठमित्युवाच शतक्रतुः ॥ १३
 दैत्य न व्यथसे शौर्यादथ वा वृद्धसेवया ।
 तपसा भावितत्वाद्वा सर्वथैतत्सुदुष्करम् ॥ १४
 शत्रुभिर्वशमानीतो हीनः स्थानादनुत्तमात् ।
 वैरोचने किमाश्रित्य शोचितव्ये न शोचसि ॥ १५
 श्रेष्ठ्यं प्राप्य स्वजातीनां भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ।
 हतस्वबलराज्यस्त्वं ब्रूहि कस्मान्न शोचसि ॥ १६

C. 12. 2218
B. 12. 227. 16
K. 12. 234. 16

(for आस्थिताः). —^a) M1. 8 तत्र (for तस्य). K6 V1 Bo. 8 (marg. as in text). 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 [ऐ]श्वर्यं (for स्थैर्यं). B7 damaged; B8 (marg.) धर्म; Da4 दार्यं (sic) (for धैर्यं). —^d) T2 G1 व्यवसायं (for 'सायश्'). C3: व्यवसायो निर्णयः । C

6 ^a) G2 अत्रापि (for अत्रैव). —^c) Ś1 K1 (by corr. as in text) बलि- (for बलि-). T2 बलेः शक्रस्य संवादं.

7 ^a) K7 वृत्ते (for वृत्ते). M5 देवासुरे. —^d) K1 देवराज- (for 'राजे').

8 ^a) Da3 D4. 9 इज्यमानेषु (for इज्य). —^b) Da4 Ds1 M1. 6 चातुर्वर्ण्ये (for 'वर्ण्ये'). — Dn1 om. 8^c-9^d. —^c) Ś1 K2. 4. 6 Bo. 6 Da4 G2 समृद्धमाने; Da8 Dn4 'द्धमात्रे; D6 संवृद्धमाने (for समृद्ध्य). —^d) T2 स्वयंभुवे; G1 'भुवः (for 'भुवि).

9 Dn1 om. 9 (cf. v. 1. 8). —^b) K6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Ds D2. 8. 8 च सुरर्षिभिः; G2 इव च (for अपि च). —^c) B8 (marg. as in text) भुजगैश्चान्यैः; Dn4 भुजगेन्द्रेण; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 'नैः सिद्धैर् (for 'गेन्द्रैश्च). —^d) D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 दिव्यैश्च (for सिद्धैश्च).

10 ^a) Ś1 K1. 2. 4 च दांतं (for सुदान्तं). —^c) Some MSS. [ऐ]रावणं.

11 ^c) Ś1 बलिं; Da4 बलि- (for बलिं). B9 Dn1

T2 वैरोचनं. —^d) D7 G1. 2 [अ]पसर्प (for [उ]पस').

12 ^a) Some MSS. ऐरावण. D7 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 'मूर्धस्थं (for 'मूर्धस्थं). —^b) Ds1 प्रेक्ष्य (for प्रेक्ष्य). —^c) D7 T G1-3. 6 अपि (for इन्द्रं).

13 ^a) Da4 अविकारेस्थं (for 'रस्थं). —^b) Ś1 बलिं. —^c) B6. 9 Da3. a4 अभिरूढ; Dn4 अभिरूढो (for अधि). —^d) V1 पुरंदरः (for शतक्रतुः).

14 ^a) K2. 4 विव्यथे; Da4 च्यवसे; G1 व्यथते (for 'से). B8 (marg. as in text) Ds धैर्याद्; Da4 सूर्याद् (for शौर्याद्). —^c) Dn4 भावितत्वाय; G2 'ताद्वापि (for 'तत्वाद्वा). T1 च (for वा). —^d) K1 D4. 9 सर्वमेतत् (for सर्वथैतत्).

15 ^b) Ds महा- (for हीनः). —^c) K1 वैरोचन. —^d) Da4 शोचितत्वे; Ds 'तव्यं; D7 T2 G8 'तव्यो (for 'तव्ये).

16 ^a) K1. 4 श्रेष्ठं; D2 श्रेष्ठ्यं; D4 श्रेष्ठे (for श्रेष्ठ्यं). —^b) K6 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 महा; V1 भुक्त्वा (for भुक्त्वा). —^c) K6 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 9 'रत्न- (for 'बल-); D4 'राज्यं (for 'राज्यस्'). Ś1 K2 स; K1 सन्; B6 (marg.) D2 च; D4 स्वं (for त्वं). B8 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 कृ (B6. 9 ह) तं च स्वं (Da4 स्व-) बले राज्यं; G1. 2 हतस्वश्चल राज्यस्त्वं.

17 B9 Ds G1 M1 om. (hapl.) 17-18. K1 transp.

C. 12. 8228
B. 12. 227. 17
K. 12. 234. 17

ईश्वरो हि पुरा भूत्वा पितृपैतामहे पदे ।
तत्त्वमद्य हतं दृष्ट्वा सपत्नैः किं न शोचसि ॥ १७
बद्धश्च वारुणैः पाशैर्वज्रेण च समाहतः ।
हतदारो हतधनो ब्रूहि कस्मान्न शोचसि ॥ १८
अष्टश्रीर्विभवभ्रष्टो यन्न शोचसि दुष्करम् ।
त्रैलोक्यराज्यनाशे हि कोऽन्यो जीवितुमुत्सहेत् ॥ १९
एतच्चान्यच्च परुषं ब्रुवन्तं परिभूय तम् ।
श्रुत्वा सुखमसंभ्रान्तो बलिवैरोचनोऽब्रवीत् ॥ २०
निगृहीते मयि भृशं शक्र किं कथितेन ते ।
वज्रमुद्यम्य तिष्ठन्तं पश्यामि त्वां पुरंदर ॥ २१

17 and 18. —^a) Ds तं; Gs न (for तत्). Ds अत्यद्भुतं (for अद्य हतं). —^d) Bom. ed. जु (for न).

18 Bs Ds G1 M1 om. 18 (cf. v. 1. 17). S1 K2. 4 om. (hapl.) 18. K1 transp. 17 and 18. V1 reads 18 on marg. —^a) Ks Bs (marg.) Ds बद्धैव (for बद्धश्च). —^b) Gs समाहतः. ☞ Ga (reading रुद्रेण for वज्रेण) : च शब्द इवार्थे । तेन निर्जीव इवेत्यर्थः ॥ ☞ —^c) Ds हतधनो (for हत). Ds1 Ds हतदारो हतधनो.

19 ^a) Ks Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5 (marg.). 8 नष्टश्रीर् (for अष्ट). Dn4 -श्रेष्ठो (for -भ्रष्टो). —^b) Da4 यत्र (for यन्न). Ds2 दुस्वरं (for दुष्करम्). —^c) K1 Da4 G1 -नाशो (for -नाशे). Ds [s]पि (for हि). —^d) K1. 2 Bo D1 M1 उत्सहे; Da4 उत्सृजेत् (for उत्सहेत्).

20 Before 20, S1 K1. 2. 4 T1 ins. भीष्मः. —^a) K1 Da4 [अ]न्यं (for [अ]न्यच्). K1 (by corr. as in text) Bs Da4 Dn4 Ds2 D3. 6. 9 (by corr. as in text) G1 M1. 6 पुरुषं (for परुषं). —^b) K1 परिभूरि तं; Da4 भूयतां (for भूय तम्). —^d) S1 बद्धिः. K4 बलिवैरोचनं भवेत् (sic).

21 Before 21, Ks. 7 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T Gs. 6 ins. बलिः. —^a) G1 अंशं (for भृशं). —^b) S1 K2. 4 Bs. 9 Ds1 Ds M1. 7 कथितेन; K1 कथ तेन (sic); Ds T G2 कथनेन; D1 G1. 3. 6 कथनेन (for कथितेन). D1 T1 G2 च (for ते). —^d) T1 Gs. 6 M1 त्वा (for त्वां).

22 ^b) D4. 9 M5 शक्रतां; D1 G1-3. 6 शक्तितां (for

अशक्तः पूर्वमासीस्त्वं कथंचिच्छक्ततां गतः ।
कस्तदन्य इमा वाचः सुकूरा वक्तुमर्हति ॥ २२
यस्तु शत्रोर्वशस्थस्य शक्तोऽपि कुरुते दयाम् ।
हस्तप्राप्तस्य वीरस्य तं चैव पुरुषं विदुः ॥ २३
अनिश्रयो हि युद्धेषु द्वयोर्विवदमानयोः ।
एकः प्राप्नोति विजयमेकश्चैव पराभवम् ॥ २४
मा च ते भूत्स्वभावोऽयं मया दैवतपुंगव ।
ईश्वरः सर्वभूतानां विक्रमेण जितो बलात् ॥ २५
नैतदस्मात्कृतं शक्र नैतच्छक्र त्वया कृतम् ।
यच्चमेवंगतो वज्रिन्यद्वाप्येवंगता वयम् ॥ २६

शक्ततां). —^a) S1 K1. 2. 4 त्वदन्या (for त्वदन्य). K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1-3. 6 M1. 5. 6 इमां वाचं (for इमा वाचः). —^d) K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5. 6 सुकूरां; D1 T1 G1-3. 6 सुस्थिरो; T2 संकूरा (for सु). Da4 Dn4 T2 अहंसि.

23 ^a) S1 K1. 2. 4 यस्य शत्रुर (K1 also 'क्र; K4 'बु') (for यस्तु शत्रोर). K1 वधस्थस्य; Bs (marg. as in text) वशस्थस्य; D1 T1 G1-3. 6 वधं कर्तुं (for वशस्थस्य). —^b) M5 विकुरुते (for सपि कुं). —^c) Ds हस्तं (for हस्त). Ks Ds1 Ds प्राप्यस्य (for प्राप्स्य). Bs. 9 Das. a4 नीचस्य; M6 धीरस्य (for वीरस्य). —^d) D4. 6. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 तमेव (for तं चैव). Bs (marg. as in text). 9 Ds सुकरं; G1 परुषं (for पुरुषं).

24 ^a) Das. a4 अनिश्रये. M1 [s]पि (for हि).

25 ^b) Ks V1 Bs-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 इति; Bo अति- (for मया). Bom. ed. ते देव- (for दैवत-). K1 Da. 9 मया दानवपुंगवः; D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 मयि दानवपुंगवे (G2 'वः'). —^c) D1 T G1-3. 6 ईश्वरे. —^d) D1 T1 G1. 3. 6 जिते बलात्; T2 जितेच्छया (for जितो बलात्).

26 ^a) Ds न तद् (for नैतद्). Ds1 अस्मत्करं; M1 'स्कृतः (for 'स्कृतं). Ds M5 कर्म (for शक्र). —^b) D1 T1 G1-3. 6 कृच्छं (for शक्र). Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 कृतं त्वया (by transp.). —^c) Ks. 7 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds Da-6. 9 T2 M1 यस् (for यत्). Da4 कृतो (for

अहमासं यथाद्य त्वं भविता त्वं यथा वयम् ।
मावमंस्था मया कर्म दुष्कृतं कृतमित्युत ॥ २७
सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणाधिगच्छति ।
पर्यायेणासि शकृत्वं प्राप्तः शक्र न कर्मणा ॥ २८
कालः काले नयति मां त्वां च कालो नयत्ययम् ।
तेनाहं त्वं यथा नाद्य त्वं चापि न यथा वयम् ॥ २९
न. मावपितृशुश्रूषा न च दैवतपूजनम् ।
नान्यो गुणसमाचारः पुरुषस्य सुखावहः ॥ ३०
न विद्या न तपो दानं न मित्राणि न बान्धवाः ।

-गतो). Da₁ वज्री (for वज्रिन्). — ^a) G₂ एव हता (for एवंगता).

27 ^b) Bo तथा (for यथा). B₆ (marg. as in text) द्वाहं (for वयम्). B₉ भविता त्वं च वासव. — ^c) D₄ om. from स्था मया up to पर्यायेणासि (in 28^a). D₅ G₁ यथा (for मया). G₂ मावमास्था यथाकामं. — ^d) K₆. 7 V₁ Bo. 6. 8 Ds₂ Ds. 5. 6 T₂ G₁. 2 M₁. 5-7 दुष्करं; B₇ damaged (for दुष्कृतं).

28 D₄ om. up to पर्यायेणासि (cf. v. l. 27). — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 -दुःखौ हि; T₂ -दुःखेषु (for -दुःखे हि). — ^c) D₅ Ds. 5 T₁ G₁. 3 शक्रस्त्वं (for शक्रत्वं). — K₇ om. 28^d-29^c.

29 K₇ om. 29^{abc} (cf. v. l. 28). — ^{ab}) M₅ कालान्; Ca काले (as in text: glossed as विनाश-काले). D₇ T G₁-3. 6 M₁. 6. 7 कालो नयति मां त्वां (G₂ त्वं) च कालं. Ś₁ K₂ काले (for कालो). B₇ (marg. as in text) अपि; T₂ अधः; G₂ अमुं (for अयम्). — ^c) D₅ तेन हि (for तेनाहं). B₃ (marg. as in text) तेनाद्य त्वं यथा नाहं; D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 तेनाहं च (M₅ न; M₇ त्वं) यथाद्य त्वं. — ^d) K₆ त्वं चापि न; K₇ भविता त्वं; Da₁ त्वं न चापि; D₇ T₁ G₁-3. 6 त्वं च वीर; T₂ तत्त्वं चापि (for त्वं चापि न). D₅ तथा (for यथा).

30 ^c) B₉ मान्यो (for नान्यो). M₁. 6 -समाहारः (for 'चारः).

31 ^b) M₁. 5. 6 मित्राणि न च बान्धवाः. — ^c) B₇ शक्नुवंते; Da₁ न शक्नुवंति (for शक्नु). — G₂ reads 31^d-32^a twice. — ^d) K₆ Bo नरः; D₅ नराः (for नरं). B₈ (marg. as in text) कालप्रपीडितं; T₂ कालोपपी

शक्नुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितम् ॥ ३१
नागामिनमनर्थं हि प्रतिघातशतैरपि ।

शक्नुवन्ति प्रतिव्योदुमृते बुद्धिबलान्नराः ॥ ३२
पर्यायैर्हन्यमानानां परित्राता न विद्यते ।

इदं तु दुःखं यच्छक्र कर्ताहमिति मन्यते ॥ ३३
यदि कर्ता भवेत्कर्ता न क्रियेत कदाचन ।

यस्मात्तु क्रियते कर्ता तस्मात्कर्षप्यनीश्वरः ॥ ३४
कालेन त्वाहमजयं कालेनाहं जितस्त्वया ।

गन्ता गतिमतां कालः कालः कलयति प्रजाः ॥ ३५

C. 12. 8247
S. 12. 227. 35
R. 12. 234. 35

(for कालेन पी°).

32 For the repetition in G₂, cf. v. l. 31. — ^a) K₂ Bo न गामिनम्; Ds₂ (by corr. as in text) अगा°; D₅ न यामितम् (for नागामिनम्). — ^c) B₇ शक्नुवंते (for 'वन्ति). Ś₁ K₁. 2. 4 प्रतिव्यूढम्; K₇ Da₁ प्रति-वोदुम्; B₆ G₃. 6 परिव्यूढम्; B₆ (marg.) परिव्यूढम्; B₇ परिप्राप्तुम्; B₈ (marg. as in text) परित्यक्तुम्; T₂ प्रतिच्छेत्तुम्; G₂ (both times) परित्रातुम् (for प्रति-व्यूढम्). ✽ Ca: प्रतिव्यूढमिति वोदुमिति वा छान्दसं प्रतिन्यूहितमित्यर्थः। ✽ — ^d) K₆ बुद्धिवतां; K₇ V₁ Bo. 6. 8. 9 Da₃. a₁ Dn₄ D₄-6. 9 M₅ 'वलं (for 'बलान्). K₇ D₁. 5. 9 नरं; T₂ M₇ नरः (for नराः). D₃ नरं कालेन पीडितं (= 31^d).

33 ^a) K₇ V₁ B₆. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da₄ D₄. 6. 9 M₁. 6 वध्यमानानां (for हन्य°). — ^b) Ś₁ K₁ (by corr. as in text) विद्यति. — ^c) K₇ दुःखं तु (by transp.); D₇ T₁ G₁-3. 6 हि दुःखं. Ś₁ K₁. 2. 4 शत्रुः (for शक्र). — ^d) K₇ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₄ Ds₂ D₂-6. 8. 9 M₇ मन्यसे.

34 ^a) K₇ D₄. 9 न हि (for यदि). M₁ (inf. lin. as in text). 7 मतां (for the first कर्ता). D₇ T G₁-3. 6 यदि स्यात्पुरुषः कर्ता. — ^b) Da₁ क्रियते; Cs क्रियेत (as in text: gloss विक्रियेत). — ^c) D₇ G₁. 2 तस्मात् (for कर्ता). ✽ Ca: क्रियते, ईश्वरेण कर्मणे प्रेर्यते। ✽ — ^d) D₇ सर्वं; G₁ चरः; G₂ न च (for तस्मात्). Da₃. a₁ ह्यनीश्वरः; Dn₄ [अ]प्यनीश्वरः; D₇ T G₁-3. 6 M₅. 1 न हीश्वरः (for [अ]प्यनी°).

35 ^a) Bom. ed. [अ]हं त्वाम् (for त्वाहम्). — ^c) B₉ D₅ G₂ मतिमतां (for गति°). B₈ (marg. as in text) नित्यं (for कालः). ✽ Ca. v: गन्ता गमयिता। ✽

C. 12 8248
B. 12. 227. 36
K. 12. 234. 36

इन्द्र प्राकृतया बुद्ध्या प्रलपन्नावबुध्यसे ।
केचित्त्वां बहु मन्यन्ते श्रेष्ठ्यं प्राप्तं स्वकर्मणा ॥ ३६
कथमसद्विधो नाम जानल्लोकप्रवृत्तयः ।
कालेनाभ्याहतः शोचेन्मुखेद्राप्यर्थसंभ्रमे ॥ ३७
नित्यं कालपरीतस्य मम वा मद्विधस्य वा ।
बुद्धिर्व्यसनमासाद्य भिन्ना नौरिव सीदति ॥ ३८
अहं च त्वं च ये चान्ये भविष्यन्ति सुराधिपाः ।
ते सर्वे शक्र यास्यन्ति मार्गमिन्द्रशतैर्गतम् ॥ ३९
त्वामप्येवं सुदुर्धर्षं ज्वलन्तं परया श्रिया ।

—^d) Da3. a4 D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 कालयति (for कल').

36 Ds1 om. 36. —^b) Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6 प्रलयं; Dn1 प्रलापं; G1 प्रलापन् (for प्रल'). S1 K1. 2. 4 न च; K7 D4. 6. 9 नातु (for नाव'). —^c) S1 K1. 2. 4 यदि; D8 कश्चित् (for केचित्). S1 K1. 2 M1 त्वा (for त्वां). —^d) K7 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 D4-6. 9 यदच्छया (for स्वकर्मणा).

37 ^a) D7 T1 G1-3. 6 त्वसद्विधो (for अस्य'). Bo लोको (for नाम). —^b) K1 जाने (for जानल्ल). D5 -प्रवर्तनं; D7 T1 G1-3. 6 -प्रवृत्तिजान् (for 'त्तय:'). Da4 जानतोमकवृत्तयः (sic). ☞ Ca: लोकप्रवृत्तय इति विभक्तिव्यत्ययदृष्टान्दसः । ☞ —^c) B8 (marg. as in text) [अ]भ्यागतः (for 'हत:'). K1. 7 शोचे; Da4 Dn1 शोचन्; D8 शौचेन् (for शोचेन्). —^d) S1 K2. 4 -विभ्रमे (for -संभ्रमे). Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 मुखेद्राप्यथ विभ्रमेत्.

38 ^a) K7 कले; D7. 9 T G1-3. 6 M5. 7 कथं (for नित्यं). Da4 D2. 3 -परीतस्य (for -परी'). —^b) Gs त्वद्विधस्य (for मद्वि'). Da3 च (for वा). —^c) S1 (sup. lin. as in text) K2 विसयम् (for व्यसनम्). —^d) K7 भित्वा; M1 लिङ्गा (for भिन्ना). D2 अव (for इव).

39 ^b) B8 (marg. as in text) करिष्यन्ति (for भवि'). K7 D4. 9 सुराधिप (for 'धिपा:'). —^c) M5 सर्वे ते (by transp.). M1. 6. 7 शक्र सर्वे (by transp.). B8 (marg. as in text) संयाति (for यास्यन्ति). —^d) K4 गतिं; M1. 6 कृतं (for गतम्).

काले परिणते कालः कालयिष्यति मामिव ॥ ४०
बहूनीन्द्रसहस्राणि दैतेयानां युगे युगे ।
अभ्यतीतानि कालेन कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ४१
इदं तु लब्ध्वा त्वं स्थानमात्मानं बहु मन्यसे ।
सर्वभूतभवं देवं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ॥ ४२
न चेदमचलं स्थानमनन्तं वापि कस्यचित् ।
त्वं तु बालिशया बुद्ध्या ममेदमिति मन्यसे ॥ ४३
अविश्वास्ये विश्वसिषि मन्यसे चाध्रुवं ध्रुवम् ।
ममेयमिति मोहाच्च राजश्रियमभीप्ससि ॥ ४४

40 ^a) S1 K2 सुदुर्दशं (for 'धर्व'). —^c) D5. 6 कालः (for काले). B8 परिणतः. D6. 9 (by corr. as in text) काले (for कालः). —^d) B7. 9 Da4 Ds2 (before corr. as in text) D8. 7 G3. 6 कलयिष्यति.

41 ^a) Da4 D6 बहूनिन्द्र (for 'नीन्द्र'). —^b) K4 B8 (marg.) D6 दैत्येयानां; Ks Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दैवतानां (for दैतेयानां). —^c) B8 (marg.) Da3 अत्यतीतानि; Da4 D4 अन्य'; D7 अभ्यतीता हि (for 'तीतानि').

42 ^a) T2 इमं (for इदं). S1 K1. 2. 4 स्थानं त्वम् (by transp.); Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 संस्थानम्; M1. 6 त्वस्थानम्. —^b) Da4 मन्यते. —^c) K2 दैवं (for देवं). —^d) Ks ब्रह्माणम-मितौजसं.

43 ^a) K7 G3. 6 वेदम् (for चेदम्). K1 Da4 G3. 6 अचल (for अचलं). —^b) S1 K1. 2 अपि; V1 चापि (for वापि).

44 ^a) S1 K1. 2 G1 अविश्वासे; K4 'द्वासे; Ks V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 'श्वस्ते; Da4 अनिश्वासे (sic); D7 अविश्वासे (for 'श्वासे). Bo विश्वसिति; M1. 5. 6 'ससि (for 'सिषि). —^b) K4 V1 Bo. 6. 8. 9 D1-4. 6. 7 T G1-3. 6 चाध्रुवे; Ks वाध्रुवं; K7 B7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D5. 8 वाध्रुवे (for चाध्रुवं). — After 44^{ab}, S1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M5 Kumbh. ed. ins.:

653* नित्यं कालपरीतामा भवत्येवं सुरेश्वर ।

[B7 Da4 -परितात्मा (for -परी'). M5 भवत्येव (for 'त्येवं').]

—^a) B8 (marg. as in text) ममेदम् (for 'यम्').

नेयं तव न चास्माकं न चान्येषां स्थिरा मता ।
 अतिक्रम्य बहूनन्यांस्त्वयि तावदियं स्थिता ॥ ४५
 कंचित्कालमियं स्थित्वा त्वयि वासव चञ्चला ।
 गौर्निपानमिवोत्सृज्य पुनरन्यं गमिष्यति ॥ ४६
 राजलोका ह्यतिक्रान्ता यान्न संख्यातुमुत्सहे ।
 त्वत्तो बहुतराश्चान्ये भविष्यन्ति पुरंदर ॥ ४७
 सवृक्षौषधिरत्नेयं ससरित्पर्वताकरा ।

तानिदानीं न पश्यामि यैर्युक्तेयं पुरा मही ॥ ४८
 पृथुरैलो मयो भौमो नरकः शम्बरस्तथा ।
 अश्वग्रीवः पुलोमा च स्वर्भानुरमितध्वजः ॥ ४९
 प्रह्लादो नमुचिर्दक्षो विप्रचित्तिर्विरोचनः ।
 हीनिषेधः सुहोत्रश्च भूरिहा पुष्पवान्वृषः ॥ ५०
 सत्येषुर्ऋषभो राहुः कपिलाश्वो विरूपकः ।
 बाणः कार्तस्वरो वह्निर्विश्वदंष्ट्रोऽथ नैर्ऋतः ॥ ५१

C. 12. 822. 4
 B. 12. 227. 52
 K. 12. 234. 52

Da4 ममेयमितिहासत्वं (sic). — ^a) Ks V1 B8 (marg. as in text) D7 T G1.3.8 M1.5-7 राज्य- (for राज-). D7 अवाप्स्यसि (for अभीप्ससि).

45 ^a) Ms च नास्माकं (for न चा). B8 (marg. as in text) सा नेयं तव नास्माकं. — ^b) Bo.8 (marg. as in text) Ms स्थिता (for स्थिरा). Ks Bo.8 Dn1. n4 Ds D2.3.8 सदा (for मता). — Da4 (hapl.) om. 45^{ad}. — ^d) D7 T1 G1.3.8 इह (for इयं). Ks Bo.8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2.3.8 गता (for स्थिता).

46 ^a) K7 V1 Da1 Dn1 Ds किंचित् (for कंचित्). K7 Ds अयं (for इयं). — ^e) Ks Bo.8.7.8 (marg.). Dn1. n4 Ds D2.3.8 T2 M1.5-7 गौर्निवासम्; D7 T1 G1-3.8 जी (G1 की) णं वासम् (for गौर्निपानम्). — ^d) Da.1 (by corr. as in text) गमिष्यसि.

47 K7 D4.9 om. 47. — ^a) D5.9 राजानो ये (for राजलोका). D7 T G1-3.8 Ms.7 सुरेशा ये त्वति (T2 ह्यति; M7 ह्यप)क्रांता; M1.9 राजानो ह्यभ्यति. — G2 repeats 47^b-54^d, followed by the repetition of 12. 221. 63^a-71^c, after 12. 222. 18. — ^b) K4 यन्; D5-7 T G2 (first time).8.8 Ms.7 तान्; M1 तन् (for यान्). — ^c) G2 (second time) तं त्वो बहुतराश्चास्ये (sic). — ^d) S1 K1.4 पुरंदरा; B8 Ms सुरेशराः (for पुरंदर).

48 For the repetition in G2, cf. v. l. 47. — ^a) B8 सु- (for स). K7 D4-6.9 रत्नौघा; D7 T G1.2 (both times).8.8 M1.5-7 गुल्मेयं (for रत्नेयं). — ^b) D4.8 (before corr. as in text) पर्वतांतरा; Ds ता धरा (for ताकरा). Dn1. n4 सहसत्त्व (Dn4 'त्य)वनाकरा; D7 T1 G1.2 (first time).8.8 ससरित्पर्वतानना. — ^c) K7 T2 M1.5-7 तानीदानीं; D7 T1 G1.2 (first time).8.8 नेदानीं तां; G2 (second time) तानि तानि (for तानिदानीं). — ^d) S1 K2 T3 (also as in text) वसुंधरा; S1 (sup. lin.) K1 G2 (second time) मही पुरा (by transp.).

49 For the repetition in G2, cf. v. l. 47. — ^a) S1 K2 पृथुरैलो; K1 'रिलो; K7 D3.9 पुरेस्वल्लो; V1 पृथुरिल्लो; D5 'वैण्यो; D6 'रीस्वो; D7 T1 G1.3.8 'वैलो; T2 G2 (first time) Ms.7 'रिल्लो (hyper-metric); M1.9 'ल्लो (for 'रैलो). B7.8 Dn1 गयो (for मयो). Ks Bo.8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D1.3.8 भीमो; M1 भौमो (for भौमो). G2 (second time) पृथुलिल्लवरो लोमयौता (sic). ❀ Cs: पृथुर्नाम कश्चिदसुरो, न वैन्यः । ❀ — ^b) V1 Bo.7 संवरस्. — Ds om. 49^e-50^b. — ^c) G2 (second time) प्रलोमा; M1 सुलोमा (for पु). — ^d) D7 T G1.2 (first time).8.8 Ms.7 प्रभः (for ध्वजः).

50 For the repetition in G2, cf. v. l. 47. Ds om. 50^{ab} (of v. l. 49). — ^a) Some MSS. प्रह्लादो. S1 K1.2.4 वृत्रो (for दक्षो). — ^e) K4 हीनिषेधः; V1 Bo.8 (marg. as in text).7-8 Da3. a4 Dn1. n4 D2.3.8.8 M1 Cap 'षेवः; G2 (second time) श्रीनिषेधः (for ही). K7 D4.6.7.9 T G1.2 (both times).8.8 M1.5-7 च होत्रश्च; B8 च हेतिश्च; Da4 सहोत्रश्च (for सुहो). — ^d) D5.7 भूरिदः; T1 G2.6 'पा; G1.2 'पाः (for 'हा). D5.7 पुण्यवान्; M5 वृषावान् (for पुष्प). B8 (marg. as in text) नृपः; T1 नृपः; G1.2 (second time) ऋषिः (for वृषः).

51 For the repetition in G2, cf. v. l. 47. — ^a) K1.6 Da1 D7 T G1.3.8 सत्येषु; M1 शम्भेषु (for सत्ये). S1 K1.2 Ds T G1.2 (first time) वृषभो (for ऋषभो). K4.6 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2.3.8 बाहुः (for राहुः). — ^b) D5.7 कपिलाश्वो; T1 G1.2 (first time).8.8 Mr 'लोश्वो; G2 (second time) कपलाको (for कपिलाश्वो). G2 (second time) om. विरूपकः. — ^c) K1 कार्तस्वरो; T2 G2 (first time) का (T2 क)तो (for कार्त). K7 D4.9 बहिर (for वहिर). — ^d) K1.2.4 नै (K1 नो)नृतः; Ks V1 Bo.6.8.9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 नैर्ऋतिः;

C. 12. ६२६४
B. 12. 227. 52
K. 12. 234 52

रित्थाहुत्यौ वीरताम्रौ वराहाक्षौ रुचिः प्रभुः ।
विश्वजित्प्रतिशौरिश्च वृषाण्डो विष्करो मधुः ॥ ५२
हिरण्यकृशिपुश्चैव कैटभश्चैव दानवः ।
दैत्याश्च कालखञ्जाश्च सर्वे ते नैर्ऋतैः सह ॥ ५३
एते चान्ये च बहवः पूर्वे पूर्वतराश्च ये ।
दैत्येन्द्रा दानवेन्द्राश्च यांश्चान्याननुशुभ्रम् ॥ ५४
बहवः पूर्वदैत्येन्द्राः संत्यज्य पृथिवीं गताः ।
कालेनाभ्याहताः सर्वे कालो हि बलवत्तरः ॥ ५५

सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं न त्वमेकः शतक्रतुः ।
सर्वे धर्मपराश्चासन्सर्वे सततसत्रिणः ॥ ५६
अन्तरिक्षचराः सर्वे सर्वेऽभिमुखयोधिनः ।
सर्वे संहननोपेताः सर्वे परिघबाहवः ॥ ५७
सर्वे मायाशतधराः सर्वे ते कामचारिणः ।
सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः ॥ ५८
सर्वे सत्यव्रतपराः सर्वे कामविहारिणः ।
सर्वे वेदव्रतपराः सर्वे चासन्बहुश्रुताः ॥ ५९

B₁ damaged, T₂ नैर्ऋतः; G₂ (first time) नैऋतः;
G₂ (second time) नेत्रत (for नैर्ऋतः).

52 For the repetition in G₂, cf. v. l. 47. — ^a)
K₂ रित्थाहुत्यौ वीरताम्रौ; K₆ B₃. 9 Das. a₁ Dn₁. n₄
Ds D₂. 3. 8 संकोचोय च (K₆ प)रीताक्षो (B₉ 'रुयो');
K₇ हत्वाहृत्यो परीताम्रा; V₁ विश्वोत्थीतो वीरताम्रो;
Bo ऋकेधागांशौ (sic) वीरताम्रौ; B₈ कृत्याकृत्यौ परीताक्षौ
(marg. 'क्षो'); B₇ ***** रीतारुयो; B₈ (marg.)
ऋच्छोद्गाथौ वीरताम्रौ; D₄. 9 हत्वाहृत्यो परीताम्रा; D₆
ऋक्षदुक्ताश्च वीरताम्रौ; D₈ हुत्वाहुत्वौ वीरताम्रौ; D₇
T₁ G₁. 2 (first time). 3. 6 भृत्योद्भुतो हरिदाहो (T₁
G₃. 6 'भावो'); T₂ ह्योद्भुतो हरिदाहो; G₂ (second
time) भृत्याभृत्यौ परीताम्रौ; M₁. 6 हत्वाहुको (M₆
'हत्वा') हरिदाहो; M₅ हुत्वाहुत्यौ परीताम्रो; M₇ भृत्या-
हुको हरिदाहो. — ^b) K₄ वराहाक्षो; K₇ D₄. 9 T₂
M₁. 6. 7 वराहोश्च; V₁ Bo. 6 (marg.). 7. 9 Das. a₁ Dn₄
Ds. 6 च (Da₄ वा) राहोश्चो; D₇ T₁ G₁. 2 (first time).
3. 6 वराहोश्च; M₅ मारवाश्चो (for वराहःश्चो). Ś₁
K₁. 2. 4 रुचिस्तथा; K₆ Bo Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 3 'प्रभः;
B₇ Ds₂ D₃ रुचिः प्रभः; Das. a₁ रुचिः शुचिः; D₆ M₆
रुचिप्रभुः (for रुचिः प्रभुः). G₂ (second time) वराहो
यारुचः प्रभुः. — ^c) B₉ अश्वजित् (for विश्व). Ś₁ K₁.
2. 4 प्रतिसौरिश्च; K₆ V₁ Bo. 8 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8
M₁. 6 'रूपश्च; K₇ D₄. 9 'सारश्च; D₆ 'सौरश्च (for
'सौरिश्च). — ^d) K₂. 4 वृषाण्डो; K₇ D₄. 5. 9 विभाण्डो;
Bs. 7. 9 (orig.) T₂ विपाण्डो; Das. a₁ विवासो; D₆
वृभाण्डो; D₇ T₁ G₁. 2 (first time). 3. 6 वृषाण्डो; G₂
(second time) M₁. 5-7 पाण्डो (for वृषाण्डो). Ś₁ K₁
वृक्षरो; K₂. 4 वृक्षवो; K₆ Bo. 9 (both marg.) Dn₁
Ds₁ विष्करो; K₇ Bo (orig.). 8 (marg. as in text). 9
(orig.) Das. a₁ D₄-5. 9 G₂ (second time) M₁. 5-7
विक्षरो; Dn₄ विक्षरो; D₇ T₁ G₃. 6 वृक्षरो; G₁. 2
(first time) पुष्करो (for विष्करो). K₄ मधुः (for मधुः).

53 For the repetition in G₂, cf. v. l. 47. — ^b)
Ś₁ K₁. 2 टीटिभश्च; K₄ lacuna (for कैट'). K₄
lacuna; K₇ D₉ चापि; D₅ नाम (for चैव). G₂
(second time) कैट*****. — ^c) Ś₁ K₁ काल-
खञ्जश्च; V₁ B₈-9 Das. a₁ 'कंजाश्च; D₄ 'पंजाश्च; D₇
T G₁. 2 (both times). 3. 6 M₁. 5-7 'केया हि (T₂ G₂
[second time] M₁. 5-7 'याश्च) (for 'खञ्जाश्च). K₆. 7
Bo. 8 (marg.) Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 दैतेया (Bo 'त्याश्च)
दानवाश्चैव.

54 For the repetition in G₂, cf. v. l. 47. — ^a)
T₂ ये ते (for एते). — ^b) Das. a₁ पूर्व (for पूर्वे).
K₇ D₄. 9 पूर्वतरे (for पूर्वतराश्च). — ^d) B₈ (marg.
as in text) प्रति; Das. a₁ नानु (for अनु-). K₇ D₈
D₄. 6. 7. 9 T G₁. 2 (both times). 3. 6 M₁. 5-7 -शुश्रुमः
(for -शुश्रुम).

55 ^a) M₅. 7 -दैत्येन्द्राः (for -दैत्येन्द्राः). B₇. 9 Das. a₁
बहवो दैत्यपूर्वेन्द्राः; G₂ ऐश्वर्यं बहवः पूर्व. — ^d) B₈
कालोति (marg. कालो हि) दुरतिक्रमः.

56 ^b) K₇ Da₁ D₄. 9 तत्त्वम् (for न त्वम्). G₁
एवं; G₂ एव (for एकः). D₇ T₁ G₁. 3. 6 शतक्रतो.
— ^c) G₁ धर्मचराश्च (for 'पराश्च). — ^d) M₁. 5. 6 संतत-
(for सतत).

57 ^a) K₇ V₁ Bo. 8-9 Ds₁ अंतरीक्ष- (for 'रिक्ष-).
— ^b) Ś₁ (by corr. as in text) K₂. 4 [s]भिमतः; D₇
T G₁-3. 6 सतत (for अभिमुख-). — Da₄ om. (hapl.)
57^d-58^a.

58 Da₄ om. 58^a (cf. v. l. 57). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4
वै (for ते). K₆. 7 Bo. 8-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂-6.
3. 9 M₁. 5-7 -रूपिणः; V₁ -योधिनः (for -चारिणः).

59 ^a) B₈ (marg. as in text). 7. 9 Da₄ G₁ M₁. 5-7
-व्रतधराः; T₁ G₃. 6 'चराः; G₂ -व्रताचाराः (for -व्रत-

सर्वे संहतमैश्वर्यमीश्वराः प्रतिपेदिरे ।

न चैश्वर्यमदस्तेषां भूतपूर्वो महात्मनाम् ॥ ६०

सर्वे यथार्थदातारः सर्वे विगतमत्सराः ।

सर्वे सर्वेषु भूतेषु यथावत्प्रतिपेदिरे ॥ ६१

सर्वे दाक्षायणीपुत्राः प्राजापत्या महाबलाः ।

ज्वलन्तः प्रतपन्तश्च कालेन प्रतिसंहताः ॥ ६२

त्वं चैवमां यदा भुक्त्वा पृथिवीं त्यक्ष्यसे पुनः ।

न शक्यसि तदा शक्रं नियन्तुं शोकमात्मनः ॥ ६३

मुञ्चेच्छां कामभोगेषु मुञ्चेमं श्रीभवं मदम् ।

एवं स्वराज्यनाशे त्वं शोकं संप्रसहिष्यसि ॥ ६४

पराः). Ds. 7 अंतरिक्षचराः सर्वे (= 57^a). — ^b) Ds. 8 परायणाः (for विहारिणः). B₈ (marg. as in text) सर्वे चासन्बहुश्रुताः (= 59^d). — ^c) G₈ देव (for वेद). B₈ श्रुतपराः; B₉ Da₁ T₂ ब्रतधराः; G₁. 2 ब्रताः सर्वे; M₁. 5-7 ब्रतच्छाताः (for पराः). — ^d) K₈ Bo Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 चैव (for चासन्). B₈ सर्वे च जनसंमताः; B₈ सर्वे शिष्टानुवर्तिनः.

60 Ds om. (hapl.) 60. — ^a) K₈ संवृतम्; K₇ V₁ Bo. 6-9 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ Ds₂ D₂-4. 6. 8. 9 संमं; G₁ संहस्तम्; M₁ संगतम् (for संह). — ^b) D₇ T₁ G₁-3. 6 ईश्वरात् (for ईश्वराः). V₁ Br. 8 (marg. as in text). 9 Da₈. a₄ संप्रपेदिरे (for प्रति). — D₇ T₁ G₂ om. (hapl.) 60^a-61^d. — ^c) M₁. 6 न चैश्वर्यमदस्तेषां. — ^d) M₁. 5. 6 भूतपूर्व (for पूर्वो).

61 D₇ T₁ G₂ om. 61 (cf. v. l. 60). — ^a) K₈ V₁ Bo. 6-9 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 T₂ G₁. 8. 6 M₁. 5-7 यथार्ह (for यथार्थ).

62 ^a) B₈ (marg.) च तपंतश्च; D₂ प्रतपंतस्य (for पन्तश्च). — ^d) Da₄ संस्कृताः (for हृताः).

63 ^a) B₈ शक्रः; B₈ (marg. also as in text) चै च (for चैव). Ds₁ D₇. 9 T₁ G₂. 8. 6 यथा (for यदा). G₁. 8 भुक्त्वा; M₅. 7 शक्र (for भुक्त्वा). — ^b) K₁ Da₄ पृथिवी त्यक्षसे पुनः. — ^c) V₁ शक्यते (for शक्यसि). — ^d) K₈ D₅ लोकम् (for शोकम्).

64 ^a) K₂. 4 B₈ मुंचेमां (for मुञ्चेच्छां). — ^b) D₅ सुमुच्य (for मुञ्चेमं). M₇ मुंचेदं श्रीमदं भवं. — ^c) B₈. 8 (both marg. as in text) स्वराज्यः; D₅ स्वाराज्य (for स्व). — ^d) Bo संप्रहयिष्यति; Da₄ ह्रियिष्यति;

शोककाले शुचो मा त्वं हर्षकाले च मा हृषः ।

अतीतानागते हित्वा प्रत्युत्पन्नेन वर्तय ॥ ६५

मां चेदभ्यागतः कालः सदायुक्तमतन्द्रितम् ।

क्षमस्व नचिरादिन्द्र त्वामप्युपगमिष्यति ॥ ६६

त्रासयन्निव देवेन्द्र वाग्भिस्तक्षसि मामिह ।

संयते मयि नूनं त्वमात्मानं बहु मन्यसे ॥ ६७

कालः प्रथममायान्मां पश्चाच्चा मनुधावति ।

तेन गर्जसि देवेन्द्र पूर्वं कालहते मयि ॥ ६८

को हि स्यातुमलं लोके कुद्वस्य मम संयुगे ।

कालस्तु बलवान्प्राप्तस्तेन तिष्ठसि वासव ॥ ६९

C. 12. 8282
B. 12. 227. 70
K. 12. 234. 69

G₂ भविष्यसि (for सहिष्यसि).

65 ^b) K₇ D₄. 9 हृष (for हृषः). — ^c) K₈ Bo. 6. 7. 9 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 अतीतानागतं; D₅ व्यतीतानागते (for अती). — ^d) G₂ reads from वर्तय up to बहु (in 67^d) twice. S₁ K₁ वर्तये; K₂. 4 वर्तये; Da₄ वृत्तयः; D₄ वर्तयां; D₅ वर्तयन् (for वर्तय).

66 G₂ reads 66 twice (cf. v. l. 65). — ^a) T₂ मां चेदभ्यागतं काले. — ^b) Da₈. a₄ सदायुक्ताम्; Dn₁ युक्तम् (for युक्तम्). K₈. 7 Bo Dn₁ Ds D₂. 3. 8 अतन्द्रितः. — ^c) Da₄ यमस्व (for क्षमस्व). — ^d) M₁ अपगमिष्यति; M₈ अव (for उप).

67 G₂ reads up to बहु twice (cf. v. l. 65). — ^a) D₇ T₁ G₂. 6 त्रासयन्तिव; M₅ यन्निव (for यन्निव). Da₄ देवेन्द्रो. — G₁ om. (hapl.) 67^b-68^c. — ^b) Da₄ वाग्भिस् (for वाग्भिस्). M₁. 6 तक्षसि. D₇ T₁ G₂. 3. 8 वाक्संतक्ष्य (D₇ तर्ष; G₂ [both times] तक्ष; G₂. 6 तक्ष)ति मामिह. — ^c) K₇ D₄. 9 संगते (K₇ तं) (for संयते).

68 G₁ om. 68^{ab} (cf. v. l. 67). — ^a) K₇ M₈. 7 आयान्मां; T₁ आत्मानं (for आयान्मां). — ^c) M₁ गर्जति (for गर्जसि). D₅ दैत्येन्द्र. — ^d) K₁ (before oorr. as in text). 7 Dn₁ पूर्वं (for पूर्व).

69 ^b) K₈. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-3. 8 मम कुद्वस्य संयुगे. — ^c) K₇ च (for तु). Da₄ तेन (for प्राप्तस्). — ^d) M₁. 6 तिष्ठति. Da₄ तिष्ठ तिष्ठति वा पुनः.

70 ^a) K₄ Dn₁ सहस्रंति (for स्रान्तं). — ^b) V₁ Bo. 8 Ds₂ D₂. 3. 5 तूर्ण (for पूर्ण). Da₄ D₄. 9 अर्हसि.

C. 12. 222
3. 12. 227. 70
4. 12. 234 73

यत्तद्वर्षसहस्रान्तं पूर्णं भवितुमर्हति ।
यथा मे सर्वगात्राणि नस्वस्थानि हतौजसः ॥ ७०
अहमैन्द्राव्युतः स्थानाच्चमिन्द्रः प्रकृतो दिवि ।
सुचित्रे जीवलोकेऽस्मिन्नुपास्यः कालपर्ययात् ॥ ७१
किं हि कृत्वा त्वमिन्द्रोऽद्य किं हि कृत्वा व्युता वयम् ।
कालः कर्ता विकर्ता च सर्वमन्यदकारणम् ॥ ७२
नाशं विनाशमैश्वर्यं सुखदुःखे भवामवौ ।
विद्वान्प्राप्यैवमत्यर्थं न प्रहृष्येन्न च व्यथेत् ॥ ७३
त्वमेव हीन्द्र वेत्थास्मान्वेदाहं त्वां च वासव ।
विकथसे मां किं बद्धं कालेन निरपत्रप ॥ ७४

—^c) Da₁ -गात्राणि (for -गात्राणि). —^d) V₁ Bo Dn₁. n₄ Ds₂ D₂. 3. 8 -सुस्थानि (for -स्वस्थानि). K₆ V₁ Bo. 6 (marg). 7-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 महौजसः (for हतौजसः).

71 71^{ab} is damaged in B₇. —^b) Ś₁ K₁. 2 Ds₁ T₂ इंद्र (for इन्द्र). K₂ Bo. 3. 9 Da₃ a₄ D₂. 5 प्राकृतो; K₄ प्रार्थतो; D₇ G₁-3. 6 प्रकृतौ (for प्रकृतो). — After 71^{ab}, K₇ reads for the first time 72^{cd}, repeating it in its proper place. —^c) K₆ सुचिते; Bo सुचिते; D₇ T G₂. 3. 6 सुचित्रो; M₇ विचित्रे (for सुचित्रे). B₉ G₁ देव (for जीव). —^d) Ś₁ K₁. 2. 4 अपायः; V₁ Bo. 6 (marg. as in text). 9 D₅ उपायः (for उपास्यः). K₇ B₆-9 Da₃. a₄ D₄-7. 9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 पर्ययः (Da₄ 'याः') (for पर्ययात्).

72 ^a) K₇ D₄. 9 नु (for हि). B₈ T₂ इंद्र. —^b) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T₁ G₂. 6 किं वा; T₂ G₂ M₁. 6. 7 किं च; G₁ किंचित् (for किं हि). K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 वयं व्युताः (by transp.). — K₇ reads 72^{cd} for the first time after 71^{ab}.

73 ^a) ✽ Ca. 5: नाशमदर्शनम्, विनाशं निधनम् (Cs: अत्यन्तोच्छेदो विनाशः) । ✽ —^b) K₆ Bo. 7. 8 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6. 8 G₁. 2 सुखं दुःखं (for सुखदुःखे). —^c) Ś₁ K₁. 2 M₇ प्राप्यैव; D₅ प्राप्येह; M₁. 6 प्राप्नोति (for प्राप्यैवम्). Ś₁ K₁. 2 D₅ M₁. 6. 7 मर्यत्वं; B₇ damaged; D₄. 9 अन्यत्वं; D₇ T G₁-3. 6 M₅ अत्यंतं. —^d) D₇ T G₁-3. 6 न च हृष्येत् (for न प्रहृ). Da₃. a₄ न प्रहृष्येत न व्यथेत्.

74 ^a) Ś₁ K₁. 2 त्वमेवेद्रेह; K₆ Ds₁ G₂ त्वमेव इंद्र

त्वमेव हि पुरा वेत्थ यत्तदा पौरुषं मम ।
समरेषु च विक्रान्तं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ७५
आदित्याश्चैव रुद्राश्च साध्याश्च वसुभिः सह ।
मया विनिर्जिताः सर्वे मरुतश्च शचीपते ॥ ७६
त्वमेव शक्र जानासि देवासुरसमागमे ।
समेता विबुधा भग्नास्तरसा समरे मया ॥ ७७
पर्वताश्वासकृत्क्षिप्ताः सवनाः सवनौकसः ।
सटङ्कशिखरा घोराः समरे मूर्ध्नि ते मया ॥ ७८
किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्कालो दुरतिक्रमः ।
न हि त्वां नोत्सहे हन्तुं सवज्रमपि मुष्टिना ॥ ७९

(G₂ 'ह इंद्र') (for 'व हीन्द्र'). D₇ T G₁-3. 6 M₅. 7 (also as in text) मां वेत्थ (for वेत्थास्मान्). —^b) Ś₁ K₁ (by corr. as in text). 2 त्वं (for त्वां). Ś₁ K₁ 2. 4 वासवं; B₇ भारत; Da₄ वासवः (for वासव). —^c) K₆ V₁ Bo. 7 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 किं कथसे (for विकं). K₆ V₁ Bo. 6. 8 Dn₁. n₄ Ds D₂-4. 8 मं किं च त्वं; G₁ मां किं बंधं; M₇ किमाबद्धः (for मां किं बद्धं). —^d) Da₄ T G₂. 3. 6 निरपत्रपः.

75 ^a) G₁ एवं च (for एव हि). Ś₁ K₁. 2 तदा; G₁. 2 यथा; M₇ परं (for पुरा). —^b) G₁ तथा; G₂ तावत् (for तदा). —^c) G₂. 6 निष्क्रान्तं (for विक्रान्तं). —^d) G₁ पर्यंतं (for पर्याप्तं).

76 ^b) Ś₁ K₁. 2 ऋषिभिः (for वसुभिः). D₅ वसुभिः सह गुह्यकाः. —^c) G₂ [अ]पि (for वि-). K₇ Bo. 8 Dn₁. n₄ D₂-9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 पूर्व (for सर्वे). —^d) Da₄ सयुतस्य (for मरुतश्च). V₁ विशां पते (for शचीपते).

77 ^a) D₄ जानामि. —^d) D₅ ध्वस्तास् (for भग्नास्). D₇ T G₁-3. 6 समेता हींद्र विबुधा भग्नास्ते दिरणे मया.

78 K₇ om. (hapl.) 78. —^a) Da₄ G₁ सकृत् (for [अ]सकृत्). —^c) Ś₁ K₂ सपट्टः; K₁ सपट्टः; Da₄ कंटकः; Dn₄ सकंटः; D₇ T G₁. 3. 6 सशृंगः; G₂ सटीकः (for सटङ्कः). K₆ Bo. 8 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 भग्नाः (for घोराः). ✽ Ca: सटङ्कशिखराः टङ्कच्छिखरावदगन्धशिखरवन्तः । ✽

79 ^b) K₁. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂.

न तु विक्रमकालोऽयं क्षमाकालोऽयमागतः ।
 तेन त्वा मर्षये शक्र दुर्मर्षणतरस्त्वया ॥ ८०
 त्वं मा परिणते काले परीतं कालवह्निना ।
 नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र विकत्थसे ॥ ८१
 अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य दुरतिक्रमः ।
 बद्धा तिष्ठति मां रौद्रः पशुं रशनया यथा ॥ ८२
 लाभालाभौ सुखं दुःखं कामक्रोधौ भवामवौ ।
 वधो बन्धः प्रमोक्षश्च सर्वं कालेन लभ्यते ॥ ८३
 नाहं कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुः ।
 सोऽयं पचति कालो मां वृक्षे फलमिवागतम् ॥ ८४

यान्येव पुरुषः कुर्वन्सुखैः कालेन युज्यते ।
 पुनस्तान्येव कुर्वाणो दुःखैः कालेन युज्यते ॥ ८५
 न च कालेन कालज्ञः स्पृष्टः शोचितुमर्हति ।
 तेन शक्र न शोचामि नास्ति शोके सहायता ॥ ८६
 यदा हि शोचतां शोको व्यसनं नापकर्षति ।
 सामर्थ्यं शोचतो नास्ति नाद्य शोचाम्यहं ततः ॥ ८७
 एवमुक्तः सहस्राक्षो भगवान्पाकशासनः ।
 प्रतिसंहृत्य संरम्भमित्युवाच शतक्रतुः ॥ ८८
 सवज्रमुद्यतं बाहुं दृष्ट्वा पाशांश्च वारुणान् ।
 कस्येह न व्यथेद्बुद्धिर्मृत्योरपि जिघांसतः ॥ ८९

C. 12. 8302
B. 12. 227. 90
K. 12. 234. 89

8. 8 कालो हि (for यत्कालो). —^o) K₂ D₄. 9 T₂ M₁.
8. 7 त्वा (for त्वां).

80 ^b) Dn₁ क्षमाकोपसमागतः. —^o) K₄. 6 V₁
Bo. 6-8 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₂. 8. 6-8 त्वां; G₂ ते (for
त्वा). Da₄ शर्मये (for मर्षये). —^d) Ś₁ K₁. 2 दुर्मर्षण-;
T₂ सुदुर्धर्ष- (for दुर्मर्षण-). D₇ T₁ G₁. 8. 6 सुदुर्धर्षतरो
मया.

81 ^a) K₄ B₉ Dn₁. n₄ Ds₂ D₂. 8. 8 तं मां; K₆
Ds₁ तन्मां; K₇ D₄. 9 T₂ G₂ M₁. 5-7 तं मा; V₁
Bo. 6-8 Da₃. a₄ D₅ त्वं मां; D₆ *मां; D₇ T₁ G₁. 8. 6
एवं (for त्वं मा). D₄. 9 परिणते; D₅ कृते (for
णते). —^b) Da₃ G₁ परितं; M₆ चरितं (for परीतं).
D₅. 7 वज्रिणा (for -वह्निना). —^d) D₅ बद्धः; T₂
बंधं (for बद्धं).

82 ^a) K₁ अये (for अयं). Ś₁ K₁ (before corr.).
2. 4 मे; K₁ (by corr.) मां; V₁ हि (for स).
❧ Ca: कालस्य श्यामत्वं बन्धनसामर्थ्यादुग्रत्वद्योतकम्, न
तु वर्णः श्यामस्तस्य । ❧ —^b) M₁. 6. 7 लोके संहरति प्रजाः
(M₇ क्रमः). —^o) G₁ तिष्ठसि. T₂ G₁-3. 6 मा (for
मां). K₆ Da₄ रौद्र. —^d) Some MSS. रशनया.

83 ^a) Ś₁ K₁. 2 लाभालाभं; B₉. 7 Da₃. a₄ भावा-
भावौ (for लाभालाभौ). —^o) K₂. 6 Bo Dn₁. n₄ Ds
D₂. 8. 8 वधबंध-; Da₄ बद्धो बंध-; D₆ M₇ वधो बंध-;
D₇ वधो बद्धः (for वधो बन्ध-). K₃ -प्रमोक्षश्च; K₆
Dn₁ Ds₁. 82 (by corr.) 'क्षाश्च; K₇ D₄. 5. 6. 9 G₂ प्रमो-
क्षश्च; Da₃ Dn₄ Ds₁ (before corr.) M₇ प्रमोक्षं च
(for प्रमोक्षश्च). —^d) K₃ सर्वे; K₇ सर्व- (for सर्व-).
D₂ लभते.

84 ^b) Ś₁ K₁. 2 यस्तु कर्ता (by transp.). V₁ विभुः
(for प्रभुः). —^o) Ś₁ K₁. 2 मां कालो (by transp.).
—^d) Ds₁ वदये (for वृक्षे). K₇ D₄. 6. 7. 9 T G₁-3. 6
M₁. 5-7 आहितं; B₆ (marg. as in text). 9 आनतं (for
आगतम्).

85 ^a) Ds₁ यान्येव (for यान्येव). —^b) V₁ मुह्यते
(for युज्यते). —^c) K₄ om. (hapl.) 85^{ed}. —^d) T₂
दुःखः (for दुःखैः). V₁ मुह्यते; B₇ युज्यति (for 'ते).

86 ^a) Ds₁ D₉ (by corr. as in text) कालज्ञा (for
'ज्ञः). —^d) K₂ लोके (for शोके).

87 ^a) D₇ यदासि (for यदा हि). K₆ V₁ Bo. 6-9
Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8 शोचतः; D₇ T₁ G₁. 8. 6
शोचता (for शोचतां). K₆ D₅ कालो (for शोको).
K₇ यदा हि शोचतोऽशोच्य (sic). —^b) B₇ M₇
व्यसनान् (for व्यसनं). Da₃. a₄ नापकर्षते. D₇ T₁
G₁-3. 6 व्यसने नापकृत्यते. —^c) Ś₁ K₂ शोचिते; K₁
शोचते; K₇ D₄. 9 M₅ शोचतां; D₆ शोचता (for शो-
चतो). —^d) T₂ M₁. 5-7 नैव; G₁ [इ]त्यप- (for
नाद्य). K₁ हतः (for ततः). K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄
Dn₁. n₄ Ds D₂-4. 6. 8. 9 G₂ [इ]त्यतोहं (B₆ D₄. 9 G₂
ततोहं; B₈ तेनाहं) नाद्य (V₁ नास्ति; B₉ माद्य) शोचि-
मि (K₇ D₄. 9 'ता; G₂ 'तुं); D₅ ततोहं नास्ति शोचिता;
D₇ T₁ G₃. 6 देव शोचाम्यहं न च.

88 Before 88, B₉ D₅ T₂ M₅ ins. भीष्मः. —^o)
D₇ T₁ G₁. 8. 6 प्रतिसंहृत्वा (for 'संहृत्य). —^d) T₂
प्रत्युवाच (for इत्यु').

89 ^a) B₉ सवज्रमुद्यतं त्वाहुं (sic); D₇ T₁ G₁. 8. 6
वज्रमुद्यम्य चायांतं. —^b) K₇ D₄. 6. 9 प्रचेतसः; D₇ T

C. 12. 230C2
B. 12. 227. 90
K. 12. 234. 90

सा ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी ।
बुवन्न व्यथसे स त्वं वाक्यं सत्यपराक्रम ॥ ९०
को हि विश्वासमर्थेषु शरीरे वा शरीरभृत् ।
कर्तुमुत्सहते लोके दृष्ट्वा संप्रस्थितं जगत् ॥ ९१
अहमप्येवमेवैनं लोकं जानाम्यशाश्वतम् ।
कालाग्नावाहितं घोरे गुह्ये सततगेऽक्षरे ॥ ९२
न चात्र परिहारोऽस्ति कालस्पृष्टस्य कस्यचित् ।
सूक्ष्माणां महतां चैव भूतानां परिपच्यताम् ॥ ९३
अनीशस्याप्रमत्तस्य भूतानि पचतः सदा ।
अनिवृत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्नो न मुच्यते ॥ ९४

G₁ सुदारुणान्; G₂ M₁. 5. 6 च दां; G₃. 6 दुरासदान्
(for च वारुणान्). — °) G₂ कस्याद्य (for कस्येह). B₁
बुद्धिः. — °) K₁ मन्योर् (for मृत्योर्). G₁ जिघांसता.

90 °) D₅ नु (for न). — °) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9
Das. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂-9 T₁ G₃. 6 ध्रुवं (for बुवन्).
G₁ व्यथते. K₆ Das Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8 [s] च त्वं;
B₈ त्वं वै; D₇ T₁ G₁-3. 6 M₅ सत्त्वाद्; T₂ M₆ सत्यं
(for स त्वं). — °) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄
D₅ D₂. 8. 8 धैर्यात्; K₇ D₄. 6. 9 सत्यं (for वाक्यं).
K₄. 6. 7 D₄. 6. 9 पराक्रमः (for 'क्रम).

91 °) D₇ दृष्ट्वा (for लोके). — °) D₇ (marg.) तथा
(for दृष्ट्वा). ✽ Ca: संप्रस्थितं विनश्वरम् । ✽

92 °) G₁ एनम् (for एवम्). K₇ D₄. 6. 9 [ह]मं;
V₁ [ह]ह; D₅ [ए]तं; D₇ T₁ G₁-3. 6 [ए]तल्ल (for
[ए]नं). — °) K₂ G₁ शाश्वतं (for अशाश्वतम्). — °)
D₅ कालाग्न्यवहिते घोरे; G₁. 2 शिवाहितं घोरे. — °)
Dn₄ मुह्ये सततगे क्षुरे (sic); D₅ गुह्ये तनुगगह्वरे.

93 °) B₇ कालः; D₄ काले (for काल-). K₆ D₅.
a₂ (by corr. as in text) D₅ M₅ -सृष्टस्य; M₁. 6 -दृष्टस्य
(for -सृष्टस्य). K₁ (marg.) D₄-6. 9 कर्हिचित् (for
कस्य). — Da₄ om. 93°^a. — °) K₇ D₄. 9 सूक्ष्माणां.
— °) K₁. 2. 4 परिप (K₁ 'व' इयतां; K₇ D₄-6. 9 'पालनं'
(D₅ 'ने'); D₅ 1 'व्यव्यतां' (sic) (for 'पच्यताम्).

94 °) K₇ D₄. 9 ईश्वरस्य; B₇ damaged (for अनी-
श्वरस्य). G₂ M₁. 6. 7 अनिशं ह्य (G₂ स्था) प्रमत्तस्य. — °)
K₁ पदतः; B₇ damaged; D₅ (sup. lin. as in text)
सचतः; T₂ परतः (for पचतः). — °) K₁ अतिवृत्तस्य;
T₂ अनिवृत्तस्य (for 'वृत्तस्य). D₄ कम्मस्य (for कालस्य).

अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो जागर्ति देहिषु ।
प्रयत्नेनाप्यतिक्रान्तो दृष्टपूर्वो न केनचित् ॥ ९५
पुराणः शाश्वतो धर्मः सर्वप्राणभृतां समः ।
कालो न परिहार्यश्च न चास्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ९६
अहोरात्रांश्च मासांश्च क्षणान्काष्ठाः कला लवान् ।
संपिण्डयति नः कालो वृद्धिं वार्धुषिको यथा ॥ ९७
इदमद्य करिष्यामि श्वः कर्तासीति वादिनम् ।
कालो हरति संप्राप्तो नदीवेग इवोडुपम् ॥ ९८
इदानीं तावदेवासौ मया दृष्टः कथं मृतः ।
इति कालेन हियतां प्रलापः श्रूयते नृणाम् ॥ ९९

— °) Ś₁ K₁. 2. 4 वशं; K₇ D₄. 6. 9 सु (K₇ सु) खं (for
क्षयं). Da₄ D₅ मुह्यते (Da₄ °ति) (for मुच्यते).

95 °) G₁ लोके (for कालो). — °) K₆ V₁ Bo
Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8 अपक्रांतो (for अति). B₆. 7 Das.
a₄ यत्नेनाप्यनुपक्रांतो. — °) G₁ दृष्टपूर्वेण (for 'पूर्वो न).

96 °) K₇ सर्वे (for सर्व-). D₅ धर्म- (for प्राण-).
B₇. 8 (marg. as in text). 9 Das. a₄ वरः (for समः).
— °) K₇ D₄ वा (for च). K₂ Da₄ [अ]पि (for
[अ]स्य).

97 °) K₇ D₄. 6. 7. 9 T G₃. 6 अहोरात्राणि (for 'रा-
त्रांश्च). G₂ अहोरात्रान्क्षणान्काष्ठाः. — °) K₄. 6 Dn₁. n₄
क्षणाः; T₂ क्षणं (for क्षणान्). G₁. 3 काष्ठान् (for
काष्ठाः). K₆ Dn₁. n₄ लवाः कलाः; K₇ Bo. 6-9 Das
D₂-6. 8. 9 लवान्कलाः (by transp.). V₁ कलाः काष्ठा-
स्तथा लवान्; D₇ T₁ G₃ क्षणान्काष्ठान्कलान्लवान्; G₂
कलाः संवत्सरानपि. — °) K₆ Das Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8
T₂ G₂ संपीडयति; K₇ Da₁ D₂ स पिंडं; D₇ T₁
G₁. 3. 6 स वर्धं (for संपिण्डं). K₆ B₈ (marg.) Dn₁.
n₄ D₅ D₂. 8. 8 यः (for नः). — °) Da₁ बुद्धिर् (for
वृद्धिः). G₁ वार्धुषिको; M₁ वार्धुं (for वार्धुं).

98 °) M₁ इदमन्यत्करिष्यामः. — °) G₁ यः (for
श्वः). K₆. 7 D₄-6. 9 वादिनः; Dn₄ वादिनां (for वादि-
नम्). — °) B₈ हसति (for हरति). — °) K₇ D₄. 9
[उ]लुपान्; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a₄
Dn₁. n₄ D₂. 8. 8 द्रुमं; D₅. 6 द्रुमान् (for [उ]डुपम्).

99 °) D₇ इदं तु (for इदानीं). Ś₁ K₁ इदानीमेव
संजातो; K₂. 4 'नीमपि यातोसौ. — °) K₁. 2. 4 हियते
(K₁ 'तौ'); V₁ D₅ हियतां; B₆. 7 Da₄ क्रियतां; D₇

नश्यन्त्यर्थास्तथा भोगाः स्थानमैश्वर्यमेव च ।
 अनित्यमध्रुवं सर्वं व्यवसायो हि दुष्करः ।
 उच्छ्रया विनिपातान्ता भावोऽभावश्च एव च ॥ १००
 सा ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी ।
 अहमासं पुरा चेति मनसापि न बुध्यसे ॥ १०१
 कालेनाक्रम्य लोकेऽस्मिन्पच्यमाने बलीयसा ।
 अज्येष्ठमकनिष्ठं च क्षिप्यमाणो न बुध्यसे ॥ १०२
 ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामक्रोधभयेषु च ।

स्पृहामोहाभिमानेषु लोकः सक्तो विमुह्यति ॥ १०३
 भवांस्तु भावतत्त्वज्ञो विद्वाञ्ज्ञानतपोन्वितः ।
 कालं पश्यति सुच्यक्तं पाणावामलकं यथा ॥ १०४
 कालचारित्रतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 वैरोचने कृतात्मासि स्पृहणीयो विज्ञानताम् ॥ १०५
 सर्वलोको ह्ययं मन्ये बुद्ध्या परिगतस्त्वया ।
 विहरन्सर्वतोमुक्तो न क्वचित्परिषज्जसे ॥ १०६
 रजश्च हि तमश्च त्वा स्पृशतो न जितेन्द्रियम् ।

C. 12. 220
 B. 12. 227. 108
 K. 12. 234. 109

T G1-3.6 M1.5 त्रियतां (G2 'ता'); M1 हियता (for हियतां). K7 D4.5.9 कालेन हियमाणानां. —^a) G1. 3.6 प्रतापः; M1 विलापः (for प्रलापः).

100 ^a) K7 नृलंति; B6.9 न संति (for नश्यन्ति). Dn4 तात; D7 T1 G1.3.6 च ते (for तथा). G1 भागाः. —^b) K6 Dn1 n4 Ds Ds वा (for च). —K6 V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1. n4 Ds Ds-3.8 transp. 100^{ad} and 100^{af}. G2 M1 read 100^{ad} twice. —^c) D4 corrupt. —After 100^{ad}, K6 V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1. n4 Ds Ds.2.5.5.8 Kumbh. ed. ins.:

654* जीवितं जीवलोकस्य कालेनागम्य नीयते ।

[D4 लोकनाथस्य (for जीवलोकस्य).]

while K7 Ds ins.:

655* अहं सुखीति नित्यं च मनसापि न चिन्तयेत् ।

[Cf. 101^{ad}. K7 च (for [अ]पि).]

—^a) K6 Dn1 Ds Ds.7 T G2 M1.7 उच्छ्रया; K7 उत्थाया (for उच्छ्रया). —^b) K6 Bo.6.7.8 (marg.).9 Das.24 Dn1. n4 Ds Ds.2.8.8 G2 [5]भावः स (for सभावश्च). Ds भावाभावः स एव च; T2 भावोभावस्तथैव च.

101 ^b) G2.6 सत्त्व- (for तत्त्व-). —^c) G1 अयम् (for अहम्). B6 (marg. as in text).9 D4 वेति (for चेति). —^d) B6 (marg.) न तु (for [अ]पि न). K6 बुध्यते; K7 V1 B6.7.8 (marg. as in text).9 Das.24 D4.6.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 मन्यसे; D6 मन्यते (for बुध्यसे).

102 ^a) D5 [आ]गम्य (for [आ]क्रम्य). K7 D6.9 लोकोयं (for लोकेऽस्मिन्). —^b) K1.2 पश्यमाने; K7 Ds2 (by corr. as in text) D4.6.9 G2 M1.7 पच्यमानो (for 'माने'). —^c) K7 Ds वा (for च). D4 ज्येष्ठं वापि कनिष्ठं वा; T1 G1.3.6 अतो ज्येष्ठं कनिष्ठं च. —^d)

K7 Dn1 D4.6.8.9 T1 G1.3.6 क्षिप्यमानो; T2 'माणे' (for 'माणो'). K7 Dn1 Ds2 D4.7.9 T G1.3.6 M5.7 बुध्यते.

103 ^a) G2 M1.7 ईर्ष्याभिमान-; G2.6 ईर्ष्या (G2 'र्ष्य')मानेषु (for 'भिमान-'). Das-लाभेषु; Dn4-लोकेषु (for 'लोभेषु'). —^b) K7 V1 B6 (marg. as in text) D4-6.9 मोहातिवादेषु; B6-लोभाभिमानेषु; D7 T G1.3.6 M1.6.7-मोहातिमानेषु (for 'मोहाभि-'). —^c) B7-9 शक्तो (for सक्तो). K7 D4.6.7.9 T G1.3.6 M1.5-7 न बुध्यते (M5 'से'); B6 G2 विमुह्यते; D6 न मुह्यति; D6 न मुच्यते (for विमुह्यति).

104 ^a) K2 B6 भावां (B6 'वा')स्तु; B6 भवांश्च; D7 T G1.3.6 M5.7 स भवान् (for भवांस्तु). K7 D4.6.9 M1.5 भव-; T2 M7 भूत- (for भाव-). —^b) B6 (marg. as in text) विमुह्यताम् (for विद्वाञ्ज्ञान-). Dn4-तपोव्रतः (for 'तपोन्वितः'). —^c) Ś1 K1 कालः (for कालं). D4 वत्स्यति; G2.6 पश्यति (for पश्यति). K1 स व्यक्तं. —^d) Ś1 अमलकं (for आम').

105 ^a) K6 Ds1 चरित-; K7 D4.9-चेष्टित- (for 'चारित्र-'). —^b) G1 M7-विशारद. M5 सर्वशास्त्रार्थ-कोविदः. —^c) K6 Ds1 विरोचने; Ds2.24 वैरोचन; Dn1. n4 विवेचने (for वैरो'). D4 D7 T G1.3.6 M1.5-7 कृतार्थो (for कृतात्मा). —^d) Dn4 D6.7 T1 विज्ञानता.

106 ^a) Ds2 ह्यहं; D4 ह्यहं (for ह्ययं). —^b) K2.4 परिणतस् (for 'गतस्'). —^c) B6 सर्वदा (for सर्वतो). —^d) K4 परिषज्जते; K6 B6 Ds1 'सज्जते'; V1 'मुह्यसे'; Bo.7 Das.24 Dn1. n4 Ds2 Ds.2.8 'सज्जसे'; D6 'षज्जते'; D7 T2 G1.3.6 M5.7 च (D7 त्वं) विषीदसि; M1.6 परिषज्जसे (for 'षज्जसे').

107 ^a) Ś1 K1.2.4 चापि (for च हि). K4.6 V1

C. 12. 8321
B. 12. 227. 108
K. 12. 224. 108

निष्प्रीतिं नष्टसंतापं त्वमात्मानमुपाससे ॥ १०७

सुहृदं सर्वभूतानां निर्वैरं शान्तमानसम् ।

दृष्ट्वा त्वां मम संजाता त्वय्यनुक्रोशिनी मतिः ॥ १०८

नाहमेतादृशं बुद्धं हन्तुमिच्छामि बन्धने ।

आनृशंसं परो धर्मो अनुक्रोशस्तथा त्वयि ॥ १०९

मोक्षयन्ते वारुणाः पाशास्तवेमे कालपर्ययात् ।

प्रजानामपचारेण स्वस्ति तेऽस्तु महासुर ॥ ११०

Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5. 5. 7. 8 G2. 6 M5 त्वां;
G2 [अ]पि (for त्वा). K7 D4. 5. 9 रजस्तमश्च शूरं त्वां.
—^b) K7 स्पृशते. K6 M5 जितेन्द्रियः; K7 D4. 9 यत्ते-
न्द्रियं (for जिते). —^c) K6 न प्रीतिः; Da3 निष्प्रीष्टं
(sic); D6 T2 M1. 5-7 निष्प्रीतिरु; D7 T1 G1. 3. 6
सुप्रीतो (for निष्प्रीति). K6 D6 न च (for नष्ट-).
—^d) K6 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 आत्मानं त्व (V1
स)म् (by transp.). S1 K1. 2. 4 निषेवसे; Ds1 G1
M1 उपासते (for 'ससे).

108 ^a) D6 हृदयं (for सुहृदं). —^b) B6 D7 T
G1-3. 8 M1. 5-7 -चेतसं (for -मानसम्). —^c) T2 G1. 8
M1. 5. 7 त्वा (for त्वां). G1 अनु- (for मम). T2
संजाता; G1 -संजाता (sic) (for संजाता). —^d) K7
Da4 D4 -क्रोशानो; M7 -क्रोशने (for -क्रोशिनी).

109 D6 om. 109-110. —^a) T2 सोहम् (for
नाहम्). S1 K1. 2 B8 (marg.) बुद्धं; Da3 बुद्धिः;
Dn1 D6. 7 T2 G1. 3. 6 बद्धं; Dn4 बुद्धिः; G2 बंधुं;
M1. 7 बंधं (for बुद्धं). —^b) G1 अहम् (for हन्तुम्).
D7 T2 G1. 3. 6 M7 बंधनैः. ☞ Ca: बुद्धम्, उत्पन्नतरव-
ज्ञानम् । बन्धने, स्थितमिति शेषः । ☞ —^c) K6. 7 Da4
आ (Da3 अ) नृशंस- (for 'शंसं'). G2 धर्मे (for धर्मो).
—^d) S1 K1. 2. 4 त्वनुक्रोशसु; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3.
a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 5. 8. 9 M5 हानु (for अनु). K6
Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च मे; K7 D7 T
G1. 3. 6 M5. 7 [s]स्ति मे; V1 B6. 9 Da4 G2 M1. 6 हि
मे; D4. 6. 9 [s]पि मे (for तथा).

110 D6 om. 110 (cf. v. 1. 109). —^a) K4. 7 V1
Bo. 7 Da4 मोक्षते (for मोक्षयन्ते). K7 वारुणे; Da4
वारुणाः. —^b) K6 Ds1 कार्य- (for काल-). —^c) B6
(marg.) अविचारेण; B8 (marg.) अपचारेण; Bom. ed.
अपचारेण (for अप). —^d) K7 Da4 G1 महासुरः; Da3
(by corr. as in text) 'तमसु (for 'सुर).

111 ^a) K7 D6 अश्रुः; Ds1 D7 अश्रु (for अश्रुं).

यदा श्वश्रूं स्तुषा वृद्धां परिचारेण योक्षयते ।

पुत्रश्च पितरं मोहात्प्रेषयिष्यति कर्मसु ॥ १११

ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषलाः पादधावनम् ।

शूद्राश्च ब्राह्मणीं भार्यामुपयास्यन्ति निर्भयाः ॥ ११२

वियोनिषु च बीजानि मोक्षयन्ते पुरुषा यदा ।

संकरं कांस्यभाण्डैश्च बलिं चापि कुपात्रकैः ॥ ११३

चातुर्वर्ण्यं यदा कृत्स्नमुन्मर्यादं भविष्यति ।

S1 K1 (by corr. as in text). 4. 6 B7 Da3 Dn1 Ds1.
s2 (by corr. as in text) D2. 3 (by corr. as in text). 5.
6. 8 T2 G1 M1. 5. 6 स्तुषां (for स्तुषा). K7 D5. 9 T2
वृद्धा. —^b) M1. 6 अविचारेण (for परि). K7 D4. 9
मोक्षयते; B6 योक्षयति; B9 मोक्षते; D2 योक्षते; M1.
6. 7 (sup. lin. as in text) मोक्षयसे (for योक्षयते). S1
K1. 2. 4 परिचारे नि (K1 न) योक्षयते. —^d) G1 प्रेषयि-
ष्यति.

112 ^b) T2 वृषलान्; G2 वृषलः (for वृषलाः). G1
पद- (for पाद-). —^c) K1 शूद्राश्च; B8 (marg.)
शूद्रश्च (for शूद्राश्च). Bo Da4 Ds ब्राह्मणीः; G1
ब्राह्मणं (for ब्राह्मणीं). —^d) D7 निर्भयात्. B8 (marg.)
उपयास्यति निर्भयः. — After 112, T2 ins.:

656* ब्राह्मणाश्चापि शूद्राश्च भोगार्थं कल्पयन्त्युत ।

113 ^a) K6 B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 5. 6. 8 विमो-
क्षयति (D6 'ते); K7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da4 D4. 9 G2 M1.
5-7 च मोक्षयति (K7 D4. 9 'क्षयते; B9 'क्षति) (for च
बीजानि). —^b) S1 K4 मोक्षते; K6. 7 V1 B6-9 Da3.
a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 5. 8. 9 G2 M1. 5-7 बीजानि; Bo
Ds वीर्याणि (for मोक्षयन्ते). S1 K1. 2. 4 पुरुषाधमाः
(for 'षा यदा). —^c) Ds1 कांस्य- (for कांस्य-).
☞ Ca: कांस्यैः पानपात्रैः । भाण्डैः मृत्पात्रैः ॥ C7: कांस्य-
भाण्डैर्भोजनपात्रादिकांस्यभाण्डैः । संकरं नानावर्णानामन्नदाना-
दिकम् । ☞ —^d) K6. 7 V1 Bo. 8 (marg.). 9 Da3
Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 चैव (for चापि). K6. 7 D4. 7. 9
T1 G1-3. 6 कुपात्र (K6 'त्रि)कैः; Dn4 Ds D2. 3. 8 'त्रिकैः
(for 'त्रकैः). ☞ Ca: कुपात्रैः भोजनपात्राद्यपवित्रपात्रैः,
बलिं देवपूजाम् । ☞

114 ^a) B9 Ds कृत्स्नम् (for कृत्स्नम्). —^b) Dn1.
n4 D7 T G1-3. 6 अमर्यादं (for उन्म). —^c) B8 एकै-
कस्तु; T2 G2 'कशसु; M7 'कास्ते (for 'कस्ते). D7
महा- (for तदा). T2 पाशं; M7 पाशाः (for पाशः).
—^d) K6 Bo. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6-8 T G1-3. 6 M1.

एकैकस्ते तदा पाशः क्रमशः प्रतिमोक्ष्यते ॥ ११४

अस्मत्तस्ते भयं नास्ति समयं प्रतिपालय ।

सुखी भव निराबाधः स्वस्थचेता निरामयः ॥ ११५

तमेवमुक्त्वा भगवान्शतक्रतुः

प्रतिप्रयातो गजराजवाहनः ।

विजित्य सर्वानसुरान्सुराधिपो

ननन्द हर्षेण बभूव चैकराट् ॥ ११६

महर्षयस्तुष्टुवुरञ्जसा च तं

वृषाकपिं सर्वचराचरेश्वरम् ।

हिमापहो हव्यमुदावहंस्त्वरं-

स्तथामृतं चार्पितमीश्वराय ह ॥ ११७

द्विजोत्तमैः सर्वगतैरभिष्टुतो

विदीप्ततेजा गतमन्युरीश्वरः ।

प्रशान्तचेता मुदितः स्वमालयं

त्रिविष्टपं प्राप्य मुमोद वासवः ॥ ११८

C. 12. 8332
B. 12. 227. 119
K. 12. 234. 119

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

5.6 परिमोक्ष्य (D2.8 G1 'क्ष')ते; B7 Da3 प्रतिमोक्ष्यति; B8 (marg.) प्रविमोक्ष्यते; Da1 परिमोक्ष्यति; Ds1 परिमोक्ष्यसे (for प्रतिमोक्ष्यते).

115 ^a) D7 T1 G1.8.6 अस्मात्तत्र; T2 अस्मत्तोत्र (for 'तस्ते'). — ^b) D5.7 T G1-3.6 M1 परिपालय. — ^d) K6 B6 Ds1 सुस्थचेता; K7 D1.6.9 स्वस्थो भव (for स्वस्थचेता). S1 K2.4 निराश्रयः; K1 'सवः' (sic); M6 'मयं' (for 'मयः').

116 Before 116, Dn1 D6 M6 ins. भीष्मः. — ^a) G2 अमरान् (for असु). D7 असुरान्बहुस्तदा; T1 असुराधिपान्बहुन्; T2 'धिपान्बली; G1 सुरास्त्ररान्बहुन् (sic); G3.6 असुराधिपान्बलान् (for असुरान्सुराधिपो). — ^d) D7 T1 G1.8.6 ननाद; M7 ननर्द (for ननन्द). D7 T1 G1.8.6 देवराट् (for चैक').

117 ^a) D2 om. (? hapl.) from षुष्टुवुरञ्जसा up to सर्वगतैरभिष्टु (in 118^a). — ^b) D6 वृषाकपिः. — ^c) V1 B6 (marg.). 8 (marg. as in text) हुताशनो (for हिमापहो). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 3 उवाह (Bo 'च) चाध्वरे (K6 'रं'); K7 D4.9 G2 M7 उदावहद्व- (K7 'द्व)रं; D5 उदारद्वत्परं; D6 उवाह चाध्वस्; D7 T1 G3.6 उपावहस्त्वं; G1 उपावहत्पुरस्; M1 उदावहं चरं; M6 'हद्वरं' (sic) (for 'हंस्त्वरं'). — ^d) G1 तथा चरं; G3.6 त्वं चामृतं (for तथामृतं). S1 K1.2 B6 D5.7 G2

M7 चापि तम्; T G1.8.6 M6 चामृतम्; M1.6 चापि तद् (for चार्पितम्). K6 V1 Bo. 6.7.9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds Da. 3 ईश्वरोपि हि; B6 (marg.) 'राय च; B8 'रो नृप; D5.7 'रं महत्; T1 G1.8.6 'रावहः (for 'राय ह). G2 हि; M6 lacuna (for ह). K7 D4.6.9 तथा-मृतं चा (K1 वा)प्यमि (K7 'मृ)तं तदीश्वरः.

118 D2 om. up to रभिष्टु (cf. v. l. 117). — ^a) K7 D4-6.9 तत्र गतैर्; V1 T2 G2 M1.5 सत्रगतैर्; Bo. 3 M6.7 सत्रगतैर्; D7 T1 G1.8.6 मंत्रिगणैर् (for सर्वगतैर्). — ^b) S1 K1.2 प्रदीप्त- (for वि'). D7 T G1.8.6 शत- (for गत-). — ^c) G2 तेजा (for चेता). B6 सुरालयं (for स्वमा'). — ^d) K4 निविष्टपं; K7 B7 त्रिपि' (for त्रिवि').

Colophon. — *Sub-parvan*: S1 K1.2.4.6.7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1.2.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: S1 K1.2.4 बलि (S1 K1 'दि). नमुषि (K1 'दि)संवादः; K7 V1 Bo. 7.8 Da3. a4 Dn1 D2-9 G6 बलिवासवसंवादः; B6.9 M6 पुनर्बलिवासवसंवादः; T2 इंद्रबलिसंवादः; M6.7 द्वितीयबलिसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds1 53; Dn1 D7 T1 G1.8.6 M6 54; T2 G2 64; M1.6.7 52. — *Sloka no.*: Dn1 119; Dn4 118; Ds 121.

२२९

C. 12. 6333
B. 12. 229(8). 1
K. 12. 235. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

पूर्वरूपाणि मे राजन्पुरुषस्य भविष्यतः ।
पराभविष्यतश्चैव त्वं मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति ।
भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव नभविष्यतः ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

श्रिया शक्रस्य संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ३
महतस्तपसो व्युष्ट्या पश्यल्लोकौ परावरौ ।
सामान्यमृषिभिर्गत्वा ब्रह्मलोकनिवासिभिः ॥ ४
ब्रह्मैवामितदीप्तौजाः शान्तपाप्मा महातपाः ।
विचचार यथाकामं त्रिषु लोकेषु नारदः ॥ ५
कदाचित्प्रातरुत्थाय पिस्पृशुः सलिलं शुचि ।
ध्रुवद्वारभवां गङ्गां जगामावततार च ॥ ६

221

The Bom. (GK) ed. wrongly omits No. 228 in counting its adhyāyas, so that its adhy. 229 is really 228. The mistake continues to the end of the Śāntiparvan. In the marginal C-B-K references, the correct adhy. number (given in the Chitrashala edition) is, from this adhy. onwards, enclosed within square brackets.

1 °) Ks Ds1 पूर्व; Dn4 पूर्व (for पूर्व). G2 ब्रह्मन् (for राजन्). — °) K7 D4 भविष्यता (D4 'ता:'). — B9 om. (hapl.) 1°-2°. V1 reads 1°-2° on marg. — °) ☞ Ca: भविष्यतः कल्याणफलभाजः । पराभविष्यतः दुःखभाजः । ☞ — °) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 G2 M1. 6. 7 तन् (for त्वं).

2 B9 om. 2 (cf. v. 1. 1). V1 reads 2 on marg. D6 om. the ref. — °) D7 T1 G1. 8. 9 तप (for मन). — °) Ś1 (before corr.) K2 भविष्यति च; K1 'व्यंतश्च'. Ś1 K2 भद्रं ते (for भद्रं ते). — °) Ś1 K1. 2. 4 वि(K4 च) करिष्यतः; V1 विभवि (for नभवि).

3 °) Das संवादः; Das संवादसु. — °) K1 Dn1 D6 T2 G1. 2 M1 तं (for तन्).

4 °) K1 महतासु. K6 बुद्ध्या; Dn4 व्युष्ट्या; Ds व्युष्य (for व्युष्ट्या). Das महतास्तपसो बुद्ध्या. ☞ Ca: व्युष्ट्या फलेन ॥ Cs: व्युष्ट्या क्रियया, प्रकाशनेन । ☞ — °) K1 पुरावरौ; B9 Das परावरौ (for 'वरौ'). T G1. 8. 9 पश्यल्लोकान्स्सनातनान्; G2 M1. 6-7 'कान्प' (M6 'न्व' राव- (M1 'न्व-; M6 'न्व' रावन्. — °) K1 मासान्यम्; D4 सोमां (for सामां). M7 मुनिभिर् (for ऋषिभिर्). Das. a4 श्रुत्वा (for गत्वा). K7 D6. 8. 9 सार्धं ब्रह्मर्षि-

भिर्ग (D6 'र्षां') त्वा. ☞ Ca: सामान्यं समत्वम् ॥ Cv: समं सहेत्यर्थः । ☞

5 °) Ks. 7 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 ब्रह्मैव (for ब्रह्मैव). K1 Da4 (before corr.) D4 [अ]सितः; G1 [अ]भूतः (for [अ]मितः). Da4 'दीप्त्यौजाः; D4 'दीप्तौजाः. — °) K4. 6 महातपा (K6 'प:'). — °) D6 विचारयन् (for विचचार). D7 T G1. 8. 9 यथाकालं (for 'कामं').

6 K1 om. 6. — °) Ś1 K2. 7 D4. 9 पिस्पृशुः; B9 [अ]पस्पृशुः; Das पिस्पृशुः; Da4 पिष्कुष्टु (sic); Ds T1 सिस्पृशुः; D7 G1 विस्पृशुः; G2 विविषुः; M6 पस्पृशुः; M7 विस्पृशुः (for पिस्पृशुः). K7 शलिलं. K4. 7 Das. a4 D4. 8. 7. 9 G1. 8. 9 M1. 5. 6 शुचिः (for शुचि). — °) Das (before corr.; marg. as in text) शुभः; M1. 5. 6 ध्रुवं (for ध्रुव-). K6 Ds1 Cs 'वहां; G2. 8 'पथां (for 'भवां). D4 तुवस्वारिचरो गंगां (sic). ☞ Ca: ध्रुवद्वारभवां [ध्रु]वस्थनारायणपद्मध्रुवप्रभवाम् ॥ Cp: श्रीविष्णु-पदात् ध्रुवद्वारात् प्राप्ताम् ॥ Cs: ध्रुवद्वारवहां ध्रुवनक्षत्र-मार्गगामिनीमाकाशगङ्गाम् । ☞ — °) Das. a4 विततारः; T2 च ततार (for [अ]वत-). G2 जगाम वदतां वरः. — After 6, Kumbh. ed. Cv ins.:

657* मेरुपादोद्भवां गङ्गां नारायणपदच्युताम् ।
स वीक्षमाणो हृष्टात्मा तं देशमभिजग्मिवान् ।
यं * देवजवा[? ना]कीर्णं सूक्ष्मकाञ्चनवालुकम् ।
गङ्गाद्वीपं समालाद्य नानावृक्षैरलंकृतम् ।
सालतालाश्वकर्णानां चन्दनानां च राजभिः । [5]
मण्डितं विविधैः पुष्पैर्हंसकारण्डवायुतम् ।
नदीपुलिनमासाद्य स्नात्वा संतप्य देवताः ।
जजाप जप्यं धर्मात्मा तन्मयत्वेन भास्वता ।

सहस्रनयनश्चापि वज्री शम्बरपाकहा ।
तस्या देवर्षिजुष्टायास्तीरमभ्याजगाम ह ॥ ७
तावाप्लुत्य यतात्मानौ कृतजप्यौ समासतुः ।
नद्याः पुलिनमासाद्य सूक्ष्मकाञ्चनवालुकम् ॥ ८
पुण्यकर्मभिराख्याता देवर्षिकथिताः कथाः ।
चक्रतुस्तौ कथाशीलौ शुचिसंहृष्टमानसौ ।
पूर्ववृत्तव्यपेतानि कथयन्तौ समाहितौ ॥ ९

[(L. 8) ❀ C7 : तन्मयत्वेन तत्प्रधानत्वेन भास्वता मनसा । ❀]

7 ^b) V1 Da8 संबर-; D4 शबर- (for शम्बर-).
D7 T G1. 3. 8 M1. 5-7 वृत्रहा (for -पाकहा). — ^c)
Bo युष्टायास् (for -जु-). M1. 6 तस्यां देवर्षिजुष्टायां.

8 ^a) K7 D4. 9 तावाप्लुतौ; Da4 Dn4 तावप्लुत्य (for
तावा-). K7 D9 यथान्यार्थ-; D5. 1 T1 G1. 3. 8 महात्मानौ
(for यता-). — ^b) B6 D5 कृतकृत्यौ; Da4 भूतकृतौ;
Dn4 कृततप्यौ (for -जप्यौ). Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6
Dn1. n4 D2. 8. 8 समासतः; Ds1 वृतः; Ds2 वृतौ (for
सतुः). — ^c) T2 नद्याः. D7 T G2. 3. 8 पुलिनम्. — ^d)
K7 D4. 9 सूक्ष्म-; D7 T1 G1 मुक्ता-; M6 सूक्ष्म- (for
सूक्ष्म-). G1 कंचन- (for -काञ्चन-).

9 ^a) M1 पुण्यं (for पुण्य-). K7 D4. 9 कर्मभिर्
(for -कर्मभिर्). ❀ Cs : पुण्यकर्मभिः भरतभगीरथादिभिः
कथानायकैर्हेतुभिराख्याताः प्रवर्तिताः । ❀ — ^b) V1 B6. 7. 8
(marg. as in text). 9 चरिताः; Da4 कथिता (for
ताः). Da8 तथा; Da4 कथा. — ^c) Da4 चक्रतुस्तौ
(sic) (for तुस्तौ). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da8.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 तथा (Da4 D5 दा)सीनौ;
K7 यथाशीलौ; B8 (orig.) तथाशीलौ; D6 कथाशीनौ
(for शीलौ). — ^d) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1.
n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 महर्षि- (K7 V1 B3
[orig.]. D4. 5. 9 G2 M1. 5 [inf. lin.]. 6. 7 ब्रह्मर्षि-कथिता-
स्तथा (D5 ताः कथाः; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 1 तास्तदा).
— ^e) K1. 2 पूर्ववृत्तव्यपेतानि; Bo. 9 Da3. a4 चान्य-
(Da4 ण्य)पेतानि; B6 D7 T1 G1. 3. 6 चान्यतीतानि;
T2 M1. 5-7 चान्यतीतानि.

10 ^b) Ś1 K1. 2 G2. 6 परिष्कृतं; K7 D4. 6. 9 सभा-
वृतं (for -पुरस्कृतम्). B7 रश्मिजालमुपस्कृतं. — ^c)
Da4 पूर्व- (for पूर्ण-). K7 D4. 9 आवृत्य (for आलोक्य-).
— After 10, Kumbh. ed. ins.:

658* विविक्ते पुण्यदेशे तु रममाणौ मुदा युतौ ।
ददृशातेऽन्तरिक्षे तौ सूर्यस्वोदयनं प्रति ।

अथ भास्करमुद्यन्तं रश्मिजालपुरस्कृतम् ।
पूर्णमण्डलमालोक्य तावुत्थायोपतस्थतुः ॥ १०
अभितस्तूदयन्तं तमर्कमर्कमिवापरम् ।
आकाशे ददृशे ज्योतिरुद्यताचिःसमप्रभम् ॥ ११
तयोः समीपं संप्राप्तं प्रत्यदृश्यत भारत ।
तत्सुपर्णार्कचरितमास्थितं वैष्णवं पदम् ।
भाभिरप्रतिमं भाति त्रैलोक्यमवभासयत् ॥ १२

C. 12. 8345
B. 12. 229[e] 13
K. 12. 235. 18

ज्योतिर्जालसमाकीर्णं ज्योतिषां गणमण्डितम् ।

11 ^a) Da4 Dn4 Ds1 तुदयन्तं. K7 D4. 9 तदर्काद्
(for तमर्कम्). K4 अर्थम्; G2 अर्क- (for अर्कम्).
G1 [अ]परः (for 'रम्'). D7 T G2. 6 अर्कमर्क इवापरः.
— ^c) K1 सदृश-; D6 सदृशः; T1 G1 सदृशो (for
ददृशे). Bo. 6-9 आकाशे तौ ददृशतुर्; Da8 'शे तौ
ददृशतुर्; Da4 'शे तौ ददृशतुर् (sic). — ^d) Ś1 K1. 2. 4
उद्यदर्क-; K6 Da4 Ds1 उद्यताचिः; K7 D6 M1. 6 उद्य-
दर्चिः; D4. 9 'दर्चिः-; D7 T1 G1. 3. 6 'तार्क- (for
'तार्चिः-). Ś1 K1. 2. 4 महाप्रभं (for -सम-). — After
11, K7 B6-9 Da4 D4. 6. 7. 9 T G1-3 6 M1. 5-7 Kumbh.
ed. ins.:

659* अर्कस्य तेजसा तुल्यं तद्भास्करसमप्रभम् ।

[K7 D4. 9 G2 M1. 5. 7 ज्वलद्भास्करसंनिभं (M1. 6. 7
'सप्रभं') (for the post. half).]

12 ^a) D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 संप्राप्य (for 'र्ष-').
— ^b) D9 ददृशत (for -दृश्यत). K7 D4 भास्वरं; B6
Da4 भारतः; D6 भासुरं. — ^c) K6 D6 सुवर्णार्क-
(for सुपर्ण-). B8 (marg.) रचितम् (for -चरि-). — ^d)
D6 आस्थितैर् (for 'तं'). ❀ Ca. p. 7 : वैष्णवं पदम्,
आकाशम् । ❀ — ^e) K1 अप्रतिमां (for 'मं'). T2
ताभिस् (for भाति). K7 D4. 6. 9 M7 भाभिरप्रतिरूपा-
भिस्; B6. 7. 9 Da4 Ds2 (before corr.) भास्कर- (B6
marg. as in text) रप्रतिमं भाति (Da4 भिस्); D7
T1 G1. 3. 6 भाभिरप्रतिमां ताभिस्; M1. 5. 6 मा भाभिस्.
— ^f) D5 इव; T2 अथ (for अव-). K4 भासयेत्;
K7 V1 D8 M7 भासयन् (for 'यत्'). K1 त्रैलोक्यम-
भवामयन् (sic). — After 12, Kumbh. ed. ins.:

660* तं दृष्ट्वा तौ तु विक्रान्तौ प्राजली समुपस्थितौ ।
क्रमात्संप्रेक्षमाणौ तौ विमानं दिव्यमद्भुतम् ।
तस्मिन्सदा सर्वो कान्तां लोककान्तां परां शुभाम् ।
धार्त्रीं लोकस्य रमणीं लोकमातरमच्युताम् ।

८. 12. 8346
B. 12. 229[8]. 14
K. 12. 235. 21

दिव्याभिरूपशोभाभिरप्सरोग्भिः पुरस्कृताम् ।

बृहतीमंशुमत्प्रख्यां बृहद्भानोरिवाचिषम् ॥ १३

नक्षत्रकल्पाभरणां ताराभक्तिसमस्रजम् ।

श्रियं ददशतुः पद्मां साक्षात्पद्मतलस्थिताम् ॥ १४

सावरुह्य विमानाग्रादङ्गनानामनुत्तमा ।

अभ्यगच्छत्रिलोकेशं शक्रं चर्षिं च नारदम् ॥ १५

नारदानुगतः साक्षान्मघवांस्तामुपागमत् ।

कृताञ्जलिपुटो देवीं निवेद्यात्मानमात्मना ॥ १६

13 ^a) K₆ D₄. 9 तत्रातिः; K₇ V₁ Bo. 6. 8 (last two marg. as in text) Da₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8 तत्राभिः; B₇. 9 Da₅ D₅ तत्रापि (for दिव्याभिः). D₇ T G₁-2. 6 दिव्याभिरभिरूपाभिर्. — ^b) Ś₁ K₁ 2 तिरस्कृतं; K₄ V₁ G₂ M₁. 6. 7 पुरस्कृतं; K₇ D₄. 6. 9 अलं कृतां (K₇ 'तं') (for पुरस्कृताम्). — ^c) K₁ Da₄ बृहस्पती (Da₄ 'ति'म् (hypermetric) (for बृहतीम्). K₁ G₁ प्रख्यं; D₆ प्रक्षां (for प्रख्यां). — ^d) Dn₄ [आ]र्षिकं; D₆ [अ]र्षिषां.

14 ^a) G₂ कल्पाभरणं (for 'भरणां'). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 Dn₁ ताराकल्पः; K₇ V₁ D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 तारापंक्तिः (for 'भक्तिः'). K₁ D₄ 'समस्रजं'; T₂ 'समुत्स्रजं'; M₁ 'सहस्रजं' (for 'सम'). — ^c) K₁ ददशतः (for 'शतः'). G₁ प्राप्तां (for पद्मां). D₇ T₁ G₂. 6 श्रियं ददशतुः प्राप्तां. — ^d) V₁ Bo. 6-9 Da₅. a₄ Dn₄ Ds D₂. 8. 5. 6. 8 'दल-'; D₇ G₁ M₅ 'दले'; T G₂. 8. 6 'दले'; M₁. 6 'तले' (for 'तल-'). K₁ सत्पद्मतलसंस्थितां; K₆ साक्षात्पदमवस्थितां; Dn₁ 'त्पद्मदलास्थितां'.

15 ^a) D₆ सावरुह्य (for साव^०). B₉ Dn₁ M₅ विमानाग्रादः; G₂ 'नाग्राम्' (for 'नाग्राद्'). — ^b) Da₄ तर्दगानाम् (for अङ्गनानाम्). K₆ D₄ अनुत्तमं (D₄ 'म'). — ^c) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₅. a₄ Dn₁. n₄ Ds₁ D₂-3. 8 T₁ G₂ M₅ अभ्यगच्छत् (for अभ्य^०). Dn₄ त्रिलोकेशं (for 'केशं'). — ^d) K₇ D₄. 9 देवर्षिः; D₇ G₁. 3. 6 च ऋषिः (for चर्षिं च). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₅. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 5. 6. 8 देवर्षिं चापि नारदं.

16 Da₅ reads 16 on marg. — ^a) B₉ नारदानुगतः; D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5. 6 'गतं' (for 'गतः'). — ^b) K₆ Ds₁ मघवा ताम्; D₇ T G₁. 3. 6 M₅. 7 मघवंतम् (for 'वांस्ताम्'). D₅ तान् (for ताम्). Da₄ उपागमन्. — ^c) Dn₁ कृताञ्जलिः (for कृताञ्जलिः). Ś₁ K₁ D₇ T₂

चक्रे चानुपमां पूजां तस्याश्चापि स सर्ववित् ।

देवराजः श्रियं राजन्वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ १७

का त्वं केन च कार्येण संप्राप्ता चारुहासिनि ।

कुतश्चागम्यते सुभ्रु गन्तव्यं क्व च ते शुभे ॥ १८

श्रीरुवाच ।

पुण्येषु त्रिषु लोकेषु सर्वे स्थावरजङ्गमाः ।

ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मना ॥ १९

साहं वै पङ्कजे जाता सूर्यरश्मिविवोधिते ।

G₁ M₇ -पुटा (for -पुटो). Ś₁ K₂. 6 D₇ T₂ G₁ M₇ देवीः; G₂ भूत्वा; G₃. 6 देवो (for देवीं). — G₁ om. 16^d-18^e.

17 G₁ om. 17 (cf. v. l. 16). T₁ om. (hapl.) 17-19. — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 चानुपमां; K₆ V₁ Ds₁ चानुत्तमां; K₇ Da₄ चानूपमां; M₁ च परमां (for चानुपमां). Dn₄ पूजा. — ^b) B₉ (marg. as in text) भूत्वापि; Da₄ [अ]पि सर्वं; G₂ सत्कृत्य (for चापि स). D₇ G₃. 6 सर्वजित् (for 'वित्'). M₁. 5-7 देव्याः सत्कृत्य सर्ववित्. — ^c) Da₄ श्रिया (for श्रियं). D₇ G₃. 6 देवीः; T₂ चेदं (for राजन्). — ^d) Da₄ तेदम्; D₇ T₂ G₃. 6 राजन् (for चेदम्).

18 G₁ om. 18^a (cf. v. l. 16). T₁ om. 18 (cf. v. l. 17). Before 18, MSS. ins. शक्र उवाच. — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 कालि (for का त्वं). K₆ om. च. — ^b) K₆. 7 Da₄ Ds₁ D₅. 7 (before corr.) T₂ G₂ M₁. 7 चारुहासिनी. — ^c) Ś₁ K₁. 2 Da₄ चागमनं (Da₄ 'ने') (for 'म्यते'). D₇ कुतश्चागता देवि. — ^d) D₇ G₁ कार्यं वा किं (for गन्तव्यं क्व). K₁ शुचे; D₆ शुभं.

19 T₁ om. 19 (cf. v. l. 17). — ^a) D₇ G₁. 3. 6 पुण्येन (for पुण्येषु). Ś₁ K₁. 4 तत्र (for त्रिषु). — ^b) K₄. 7 D₄. 9 मामात्मः; B₉ समार्थः; B₉ मयात्मः; D₅ ममातुः (for मामात्मः). Ds₁ नावम्; D₇ G₁. 3. 6 'भवम्' (for 'भावम्'). Da₅. a₄ इच्छन्ति. — ^d) K₆ यजन्ते (for यतन्ते). D₇ G₃. 6 चिरम्; G₁ चितम् (for परम्). ☞ C_v (reading परमात्मना as one word): परमात्मना परमप्रयत्नेन । ☞

20 ^b) Da₄ सूर्ये (for सूर्य-). Ś₁ K₁. 2. 4 -निबोधिते; B₉ (marg.) -विराजिते; D₄. 9 -विबोधिता; D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 -प्रबोधिते (M₁ 'ता') (for -विबो^०). — ^d) K₆ Da₄ Ds₁ पद्मा श्रीः; K₇ D₄. 6. 9 पद्माक्षी (K₇

भूत्यर्थं सर्वभूतानां पद्मा श्रीः पद्ममालिनी ॥ २०
 अहं लक्ष्मीरहं भूतिः श्रीश्चाहं बलसूदन ।
 अहं श्रद्धा च मेधा च सन्नतिर्विजितिः स्थितिः ॥ २१
 अहं धृतिरहं सिद्धिरहं त्विद्भूतिरेव च ।
 अहं स्वाहा स्वधा चैव संस्तुतिर्नियतिः कृतिः ॥ २२
 राज्ञां विजयमानानां सेनाग्रेषु ध्वजेषु च ।
 निवासे धर्मशीलानां विषयेषु पुरेषु च ॥ २३
 जितकाशिनि शूरे च संग्रामेष्वनिवर्तिनि ।
 निवसामि मनुष्येन्द्रे सदैव बलसूदन ॥ २४

धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि ।
 प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहम् ॥ २५
 असुरेष्ववसं पूर्वं सत्यधर्मनिबन्धना ।
 विपरीतांस्तु तान्बुद्ध्या त्वयि वासमरोचयम् ॥ २६
 शक्र उवाच ।
 कथं वृत्तेषु दैत्येषु त्वमवात्सीर्विरानने ।
 दृष्ट्वा च किमिहागास्त्वं हित्वा दैत्यदानवान् ॥ २७
 श्रीरुवाच ।
 स्वधर्ममनुतिष्ठत्सु धैर्यादचलितेषु च ।

C. 12. 8361
 E. 12. 229(a). 29
 K. 12. 235. 36

क्षी) (for पद्मा श्रीः). K१ पद्ममालिनी.

21 °) K१ D१.९ भूमिः; Ds१ भूतिः. — °) D५ अहं श्रीरु; M१ श्रीरहं (for श्रीश्चाहं). B९ मधु; D१ बलिः; T१ G२.३.६ M१.५-१ वल- (for बल-). K६ Da१-सूदनः. — °) K२.१ D१.६.१.९ T१ G१.२ M१.६ संततिरु; Da१ सन्नतिरु; T२ संस्तुतिरु (for सन्नतिरु). Da१ विजितिः. D१ T१ G१.३.६ स्मृतिः; T२ धृतिः (for स्थितिः). K१ ४ विजितिस्थिति.

22 °) K१ D३ वृत्तिरु; D१ T१ G३.६ रतिरु; G१ कृतिरु (for धृतिरु). G१ बुद्धिरु (for सिद्धिरु). — °) K४ त्वद्; K६ V१ Bo.६.१.९ Da३ Dn१.५ Ds D२.३.६ त्वद्; K१ D१.६.९ वागु; B९ भूरु; Da१ त्वं; D१ T१ G१.३.६ सं; M१ तीगु (sic) (for त्विद्). — °) G३ वसा (for स्वाहा). K२ G२ सुधा (for स्वधा). S१ K१.२ चाहं (for चैव). — °) K२ (sup. lin.) G२ संस्थितिरु; K६ Da३ Dn१.५ Ds D२.३.६ T१ G१ संनतिरु; B१ T२ संस्तु; Da१ संभू; D१ G३.६ M१.५-१ संतं (for संस्तु). K१.२.४ स्थितिः; K६ V१ Bo.६-९ Da३.२ Dn१.५ Ds D२.३.६ स्मृतिः (for कृतिः).

23 °) K१ यद्वा; D१.९ येषां (for राज्ञां). — °) S१ M१.६ संग्रामेषु (for सेनाग्रेषु). — °) B९ Ca (Cap as in text) निवासी; D१.१ T१ G२.३.६ M१.६.१ निवसे; G१ निवसेद् (for निवासे). ☞ Ca: निवासी निवासिनी । ☞ — °) K२.४ D१ G१.३.६ परेषु (for पुरेषु).

24 V१ reads 24^{ab} on marg. — °) K१ D१.९ जितकाशिनि; Da१ काशीनि; Ds१ M१ काशिनी. — °) K१ Da१ Dn१ [अ]नि (Dn१ नि)वर्तिनी; B९ [अ]वकायिनि; D३ [अ]निवर्तिनि; M१.६ वर्तिषु (for वर्तिनि). — °) K१.६ Ds१.२ (before corr.) Ds. ६ G२ मनुष्येन्द्र; M६.१ ष्येषु (for ष्येन्द्रे). — °) D३ सदैव. K१ T

G२.३.६ M१.६.१ वल-; K१ (sup. lin.) सुलिः; D१ बलि- (for बल-). K६ Da१-सूदनः.

25 °) K६ Ds१ D३ धर्मनिष्ठे (for नित्ये). T२ युद्धे (for बुद्धौ). — °) Da१ ब्रह्मणे. Da१ G१ M१-वादिनी (for नि). — °) K१ D१-६.९ प्रसृते; D१ T१ G१ प्रणते (for प्रश्रिते). — After 25, K१ D१-६.९ ins.:

661* अहिंसानिरते नित्यं सत्यवाक्ये यतेन्द्रिये ।

[D५.६ जितेन्द्रिये.]

26 °) B९ च वसं (for अवसं). — °) G१ सत्यबन्ध- (for धर्म-). K४ निबन्धनः; Da१ धनी; D५ G१ M६ धनं; D१ T G१.३.६ M१ धनात् (for धना). — °) B९ च (for तु). V१ B९ ज्ञात्वा; B९.१.९ Da१ D५.१ T G१.३.६ M१.६.१ दृष्ट्वा; M६ (inf. lin. as in text) त्यक्त्वा (for बुद्ध्या). — °) B९ वाचम् (for वासम्). K१ अरोचयत्; D३ जयं (for चयम्). M१ त्वयि वासव रोचयं.

27 K१ D१.६.९ इन्द्र (for शक्र). — °) S१ K२ अवासीरु; K१.४ अवासी; Da१ अवाशीरु; Dn१ M१.६ ए (Dn१ अ)वासीद्; Ds१ अवाप्सीरु (for स्त्रीरु). — °) S१ K१.२ ४ ध्रुत्वा (for दृष्ट्वा). D१ (before corr.) T१ दृष्ट्वागु. — °) K२ दैत्येय. B१ Da१ दानव (Da१ वा).

28 °) S१ [अ]धैर्याद्. K१ D१.६.९ धैर्यवत्स्वाहिता-ग्निषु; D१ T G१-३.६ M१.६.६ धैर्यादुद्धारि (T२ G१ द्धारि; G२ द्धार्य)वाग्नि (T२ G३.६ रि)षु. — °) K१ D१.६.९ सत्य- (for स्वर्ग-). M६ कामेषु (for रामेषु). — °) V१ B१-३ Da१ D५ M१.६ Cp सत्येषु; B९ सत्त्वे हि; D१ T१ M१ दैत्येषु (for सत्त्वेषु). S१ K१.२.४ D१ T१ M१.१ [अ]भिरता; V१ B९.९ Da१ [अ]नुरता; B९ नितरा; M६

C. 12. 8381
B. 12. 229(8). 29
K. 12. 235. 36

स्वर्गमार्गाभिरामेषु सत्त्वेषु निरता ह्यहम् ॥ २८

दानाध्ययनयज्ञेज्या गुरुदैवतपूजनम् ।

विप्राणामतिथीनां च तेषां नित्यमवर्तत ॥ २९

सुसंमृष्टगृहाश्वासञ्जितस्त्रीका हुताग्रयः ।

गुरुशुश्रूषवो दान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ३०

श्रद्धावाना जितक्रोधा दानशीलानस्रयकाः ।

भृतपुत्रा भृतामात्या भृतदारा ह्यनीर्षवः ॥ ३१

अमर्षणा न चान्योन्यं स्पृहयन्ति कदाचन ।

न च जातूपतप्यन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ॥ ३२

दातारः संगृहीतार आर्याः करुणवेदिनः ।

महाप्रसादा ऋजवो दृढभक्ता जितेन्द्रियाः ॥ ३३

संतुष्टभृत्यसचिवाः कृतज्ञाः प्रियवादिनः ।

यथार्थमानार्थकरा ह्रीनिषेधा यतव्रताः ॥ ३४

नित्यं पर्वसु सुखाताः खनुलिप्ताः खलंकृताः ।

उपवासतपःशीलाः प्रतीता ब्रह्मवादिनः ॥ ३५

नैनानभ्युदियात्स्वर्यो न चाप्यासन्प्रगेनिशाः ।

हि रता (for निरता). Ks ह्यं (for ह्यहम्). K7 D4. 6. 9 दैत्ये (D4 देत्ये; Ds सत्त्वे) ष्वभिरमाभ्यर्ह; T2 G1-3. 6 Ms दैत्येष्वभिरतास्म्यर्ह.

29 ^a) Ś1 K2 -यज्ञेच्छा; Bo. 8 -यज्ञेषु; D7 T G1. 8. 6 Ms -यज्ञाख्या (T2 'द्या'); M7 -यज्ञेभ्यो (for 'ज्या'). — ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 -पितृ; Ds -पैतृ- (for गुरु-). D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 -पूजकाः (T2 'कां') (for 'नम्'). — ^c) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 G2 M1. 6. 7 गुरुणाम् (for विप्राणाम्). D4 तु (for च). — ^d) Dn1. n4 D2. 3 सत्यम् (for नित्यम्). Da4 अवर्ततां. K7 D4. 9 तेषां नित्यप्रवर्तनं; B6 (marg.). 8 येषां नित्यानुवर्तनं; D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 तेषां नित्यानुवर्तकाः (M7 'तां').

30 ^a) Ds1 स- (for सु-). G2 -गताश् (for -गृहाश्). — ^b) K6 जितहीका (for 'स्त्रीका'). ☞ Cs: जितस्त्रीकाः अनुगुणकलत्राः । ☞ — ^c) K1 -शुश्रूषया; K4. 6 Bo. 7. 8 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 'षका; G1 'षवे (for 'षवो). — ^d) K1 B6 Da4 D4 ब्राह्मण्याः (for ब्र').

31 ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 -स्त्रीलानस्रय (M7 'यै') वः (for 'यकाः). — ^c) D6 भृताः; G1 घृत- (for भृत-). Da4 मता- मात्या; Dn1 भृतापत्या (for 'मात्या). Ś1 K1. 2. 4 भृत्यपुत्रा भृत्यामात्या. — ^d) Ś1 K1. 2. 4 भृत्यदारा (for भृत-). K1 ह्यनीर्षयः (sic); Das. 24 D4. 9 T G1 Ms. 7 ह्यनी (Da4 'नि') र्षयः; Ds1 ह्यनीर्षवः; G2 ह्यदीप्सवः.

32 ^a) Ś1 K1. 2. 4 स्वमर्षणा; Dn1 Ds अमर्षणः; Ds 'षन्मा; D7 G1 नामर्षवो; T1 Gs. 6 नामर्षिणो; T2 Ms नामर्षणा (for अम). Dn1 च न (by transp.); D4 न द्या. — ^b) K6 Bo. 6. 7. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 स्पृह (Bo 'ह') यंते; G1 'यंती (for 'यन्ति).

— ^c) K2. 4 D4. 8 न वै (for न च). K6 Dn1. n4 Ds1 Ds -तप्यन्ति (for -तप्यन्ते). Da4 न च जाभूय तप्यन्ते (sic); D7 T1 G1. 3. 6 न जातु परितप्यन्ते. — ^d) K7 D4-6. 9 धीराः (for धीराः).

33 ^a) B6-8 संग्रहीतार; Das सङ्गृहीतार; Da4 स- गृहीतार; Ds1 संगृहीतारः; M7 संगृभीतारं. — ^b) K6 Ds1 D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 Cs कार्यकारणवेदिनः. ☞ Ca. p: करुणवेदिनः सकरुणचित्ताः । ☞ — Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 33^a-34^b. — ^c) Da4 ऋतवो (for ऋजवो). — ^d) D6 दृष्ट- (for दृढ-). K7 -भक्त्या (for -भक्ता). K7 D6 यतेंद्रियाः; Dn4 जितेंद्रियः.

34 Ś1 K1. 2. 4 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). Ds om. (hapl.) 34^a-35^d. — ^c) K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 Cs यथाहं (for यथार्थ-). Ś1 K1. 2. 4 -नामार्थकरा; Da4 G2 -माता (for -माना). — ^d) K6 V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 Ca. p ह्रीनि- षेवा; K7 विनिषेधा; Cpp ह्रीनि (as in text). K7 D4. 6. 9 जितव्रताः; D7 T1 G1. 3. 6 जितेंद्रियाः; M1. 6 घृतव्रताः (for यत-). ☞ Ca. p: ह्रीरकार्याभिपुत्तिः सैव निषेवो येषां ते ह्रीनिषेवाः । ☞.

35 Ds om. 35 (cf. v. l. 34). — ^a) K4 स्व-; G2 च (for सु-). — ^d) D7 T1 G1. 3. 6 व्रतिनो (for प्रतीता). M1. 6 -चारिणः (for -वादिनः).

36 V1 reads 36^a-37^b on marg.; D7 T1 G1. 3. 6 repeat 36^a after 37^{ab}. — ^a) K4 नैनाम्; K6 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 (last five first time) M1. 6. 7 नैतान्; D7 T1 G1. 3. 6 (all second time) तैर्न च (for नैतान्). Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 B6 Da4 Ds1 (before corr.) D4. 7 (both times). 9 T1 (both times). 9 Gs. 6 (both both times) अभ्यु (K1 'त्यु') दयात्; G1 (first time) उन्नयुदियात्; Ms अत्यु (for अभ्यु). — ^c) K7 चाभिः

रात्रौ दधि च सक्तंश्च नित्यमेव व्यवर्जयन् ॥ ३६
काल्यं घृतं चान्ववेक्षन्प्रयता ब्रह्मचारिणः ।
मङ्गलानपि चापश्यन्ब्राह्मणांश्चाप्यपूजयन् ॥ ३७
सदा हि ददतां धर्मः सदा चाप्रतिगृह्णताम् ।
अर्धं च रात्र्याः स्वपतां दिवा चास्वपतां तथा ॥ ३८
कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलानुरयोषिताम् ।

दायं च संविभागं च नित्यमेवानुमोदताम् ॥ ३९
विषण्णं त्रस्तमुद्विग्नं भयार्तं व्याधिपीडितम् ।
हृत्स्वं व्यसनार्तं च नित्यमाश्वासयन्ति ते ॥ ४०
धर्ममेवान्ववर्तन्त न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुकूलश्च कार्येषु गुरुवृद्धोपसेविनः ॥ ४१
पितृदेवातिथींश्चैव यथावत्तेऽभ्यपूजयन् ।

C. 12. 8375
B. 12. 229 (61. 43)
K. 12. 238. 50

D₁ चापि; T₂ चाति (for चापि). K₆ B₇ Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 5. 7 8 T₁ G₁. s. 6 Cs प्रगोशयाः; G₂ प्रगोनिशाः (for प्रगो). Das. a₁ न चाप्यनिद्रणे निशाः. ☞ Ca. p: प्रगोनिशाः प्रातर्दिने निशाः। ☞ —^a) G₂ M₁. 6 transp. दधि and च. K₇ Bo. s. 9 शक्तंश्च; Da₄ Dn₁ G₁ सक्तंश्च (for सक्तंश्च). G₂ M₁. 6 ते (for च). M₇ ते रात्रौ दधि सक्तंश्च. —^a) Ś₁ K₁. 2 D₅ विवर्जयन् (D₅ 'येत्'); K₇ Bo. s. 9 D₄. 7. 9 T₁ G₁ व्यसं; D₅ M₁ च (M₁ व्य-) वर्जयेत्; G₂ [उ]पवर्जयन् (for व्यव^a).

37 V₁ reads 37^{ab} on marg. —^a) K₆ Ds D₅. 6 कल्ये; K₇ Bo. s. (marg.). 7. 8 Das. a₁ Dn₁. n₄ D₂. 3 कल्यं; D₄ काल्यं (for काल्यं). Da₄ घृते (for घृतं). Ś₁ K₂. 4 B₈-8 चान्ववेक्षन्; K₆ Da₁ वा (Da₁ चा) न्ववेक्षयन्; K₇ D₄. 5. 7. 9 T₁ G₁-s. 6 M₅. 7 चान्ववेक्षयन्; Ds₁ T₂ M₁. 6 'वेक्षयन् (for 'वेक्षन्). —^b) Ś₁ K₁. 2 G₁ प्रयाता (for प्रयता). K₆. 7 V₁ Bo. s. 9 Das. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T₁ G₁. s. 6 M₅. 6 चादिनः (for 'चारिणः). — After 37^{ab}, D₇ T₁ G₁. s. 6 repeat 36^a. D₇ T₁ G₁. s. 6 read 37^a twice. —^c) Ś₁ K₁. 2. 4 D₅ G₂ मंगलान्यपि; K₆ V₁ Bo. s. 9 Das. Dn₁. n₄ Ds D₂-4. s. 9 G₁ (first time) M₁. 5. 6 मं (K₆ Ds₁ मां) गल्यान्यपि; K₇ T₂ M₇ 'ल्यानपि; D₅ 'लामपि; D₇ T₁ G₃. 6 (all first time) 'लान्यपि (for 'लानपि). D₇ T₁ G₁. s. 6 (all first time) वापठन् (for चापश्यन्). D₇ T₁ G₁. s. 6 (all second time) देवानुषीन्पितृंश्चैव. —^d) M₁. 6. 7 चाभि- (for चापि). K₇ D₄. 9 ब्राह्मणांश्चापि पूजिताम्.

38 ^a) K₆ Bo. s. 9 Das. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 5. 6. 8 हि वदतां; K₇ D₄. 9 विदधतां; D₇ T₁ G₁. s. 6 हि ददते (T₂ 'तो) (for 'दतां). K₄. 6. 7 V₁ Bo. s. (marg.). 7-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂-s. 8. 9 G₂ M₅ धर्मः; B₆ (orig.) सत्यं; D₇ T₁ G₁. s. 6 दानं; T₂ धर्म्यं (for धर्मः). —^b) Da₄ चाप्रति; T₂ [अ]प्यप्रति; G₂ च प्रति- (for चाप्रति). K₆. 7 D₅ -गृह्णतां; D₅ corrupt (for -गृह्णताम्). D₇ T₁ G₁. s. 6 य (D₇ G₁ स) दा न प्रति (G₁ 'त्य) गृह्णत. —^c) B₇ अर्ध- (for अर्धं). B₇ Ds₁ om.

च. K₁ रात्र्यः; Bo. s. (marg. as in text). 7. 9 T₂ M₁. 6 रात्र्याः; G₁ रात्रौ (for रात्र्याः). K₇ D₄. 9 अर्ध- रात्रे च स्वपतां. ☞ Ca: अर्धं च रात्र्याः स्वपतां, प्रथमपश्चिम-यामयोः जाग्रतां, स्वाध्यायावश्यकार्थम्। ☞ —^a) D₄ वा; G₂ तु (for च). D₇ T₁ G₁. s. 6 M₁. 6. 7 सदा; M₅ तदा (for तथा).

39 = (var.) 12. 78. 18; 87. 24. 39^{ab} = 12. 87. 34^{ab}. Cf. Agni Purāṇa 225. 25^{ab}; Matsya P. 214. 61^{ab}. —^a) B₆ (marg.). 7 -भृत्यानां (for -वृद्धानां). K₇ कृपणानाप्यवृद्धानां; Das. a₁ 'नां च भृत्यानां; G₁ 'नथ वृद्धानां. — After 39^{ab}, K₇ reads 40^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. —^c) K₆ Bo. s. 9 Das. Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 5. 6. 8 T₂ G₂ M₇ दयां; Da₄ दानं (for दायं). D₇ T₁ G₁. s. 6 सतां च संवि-भज्यान्. —^d) B₆ अनमोदताः (sic); Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. s. 8 अन्वमोदतां (for अनु^a). B₈ कुर्वतामनुमोदतां. — After 39, T₂ G₂ M₁. s. 7 Kumbh. ed. ins.:

662* कालो यातः सुखे चैव धर्ममार्गे च वर्तताम् ।

[G₂ M₇ Kumbh. ed. सुखेनैव (for सुखे चैव).]

40 ^a) B₆ om. from विषण्णं up to हृत्स्वं (in 40^a). K₆ V₁ Bo. s. 8 Das. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 5. 8 त्रस्तं (Das. a₁ अष्टं) विषण्णम् (by transp.); G₂ M₇ विषण्ण-त्रस्तम्. —^b) K₆ Bo. s. 7 Das. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 5. 8 भयार्तं व्याधितं कृशं (Ds₁ 'तं कृशं). — K₇ reads 40^{ab} for the first time after 39^{ab}. —^c) K₇ (both times) D₄. s. 9 दुर्बलं; Dn₁ हृत्स्वं (for हृ^a). K₄ व्यसनार्ते (for 'नार्ते). —^d) V₁ ये; B₆ (marg.) [उ]त (for ते). K₇ (first time) D₄. s. 9 नित्यमाश्वास-यंश्च ते; D₇ T₁ G₁. s. 6 'मेवाभिरक्षतां (G₁ 'क्षितं; G₂. 6 'क्षत).

41 ^a) K₂. 7 Bo. s. 9 Das. a₁ D₄-7. 9 T₁ G₁. s. 6 M₁. s. 7 एवानु- (for 'न्व-). K₆ Bo. s. 7 T₁ G₁. s. 6 M₁. s. 7 -वर्तते; K₇ D₄. 9 -वर्ततो (for -वर्तन्त). —^b) Ś₁ K₁. 2 नार्हिसंत; K₇ D₄. s. 9 न हिंसंत; D₇ T₁ G₁ नासे-

C. 12. 8375
B. 12. 229[6]. 43
K. 12. 235. 50

अवशेषाणि चाश्नन्ति नित्यं सत्यतपोरताः ॥ ४२
नैकेऽश्नन्ति सुसंपन्नं न गच्छन्ति परस्त्रियम् ।
सर्वभूतेष्ववर्तन्त यथात्मनि दयां प्रति ॥ ४३
नैवाकाशे न पशुषु नायोनौ न च पर्वसु ।
इन्द्रियस्य विसर्गं तेऽरोचयन्तु कदाचन ॥ ४४
नित्यं दानं तथा दाक्ष्यमार्जवं चैव नित्यदा ।
उत्साहश्चानहंकारः परमं सौहृदं क्षमा ॥ ४५

श्रुति (for न हिंसन्ति). — ^a) Dn⁴ om. from गुरु up to श्रुति सु (in 43^a). Da¹ सेविनाः; M¹ सेविनं.

42 Dn⁴ om. 42 (cf. v. 1. 41). — ^a) K⁶ Bo Dn¹ Ds. 6. 8 पितृन्; D¹ T G¹. 3. 6 गुरु (for पितृ-). K¹ Da³ देवातिथीश्च; T² तिथि (for तिथीश्च). K⁷ V¹ Bo. 6-9 Da³. 24 D¹-5 9 G² M¹. 5-7 चापि (for चैव). — ^b) K¹ तेन्व-; V¹ चान्व-; B⁹ चानु- (for तेऽभ्य-). M¹. 6 ब्राह्मणानभिपूज्य च; M⁵. 7 यथावत्तेभिपूज्य च. — ^c) T² G¹ अवशेषाणि; M¹ अवशेषाणि (for 'शेषाणि). Ds¹ D⁴ वा (for च). — ^d) B⁹ G² नित्य- (for नित्यं). K¹ G² तपोव्रताः; K⁶ Bo. 6. 8 Dn¹ Ds D². 3. 8 धृताः; K⁷ D⁴. 6. 8 युताः; V¹ B⁹ D⁶ वृताः; B⁶ (marg.). 7 Da³. 24 भृताः; D¹ T¹ G¹. 3. 6 पथोद्य (G¹ स्थि) ताः; T² M¹. 5-7 तपोन्विताः (for रताः).

43 Dn⁴ om. up to श्रुति सु (cf. v. 1. 41). — ^a) B⁹ om. from नैके up to नैवाका (in 44^a). K¹ नैकेच्छन्ति; M¹. 5. 6 नैकोश्रन्ति (for नैकेऽश्नन्ति). S¹ K¹. 2 च; B⁶ (marg.) M¹. 5. 7 सु (for सु-). D¹ T G¹. 3. 6 नैते ह्य (G¹ तैर्ह्य) श्रत्यसं (T² ति सं) पन्नं. — ^b) K⁶ B⁹ Da³ Dn¹ न गच्छन्त (Da³ तः); Da⁴ Dn⁴ Ds¹ नागच्छन्त (Dn⁴ ति) (for न गच्छन्ति). — ^c) K¹ Da⁴ T² वर्तन्त (T² ते) (for [अ]वर्तन्त). — ^d) K⁷ D⁹ तथा (for प्रति).

44 B⁹ om. up to नैवाका (cf. v. 1. 43). — ^a) K¹ G² नैव काशे (for नैवाकाशे). V¹ B⁶ (marg.) तथा नाप्यु; D¹ T¹ G¹. 3. 6 न च पशौ (for न पशुषु). G² नैवाकाशे पशुषु. — ^b) K⁴. 7 B⁹ Da³ Dn¹. 24 D². 4. 6. 8 वियोनौ; D¹ T¹ G¹. 3. 6 न चायौ (for नायोनौ). K⁶ Dn¹ Ds² G² च न (by transp.); K⁷ D⁴-5. 9 नैव. B⁶ (marg.) न वियोनौ न पर्वसु. — ^c) K⁶ B⁹ विसर्गन्ति (for 'र्गं ते). Da⁴ इन्द्रियाण्यविसर्गं ते; G¹ इति यस्य विसर्गस्ते. — ^d) K⁴. 6 V¹ Bo. 5-8 Da³. 24 Dn¹. 24 Ds D². 3. 5. 7. 8 T G¹-3. 6 M¹. 5-7 रोचयन्ति

सत्यं दानं तपः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्रेषु चानभिद्रोहः सर्वं तेष्वभवत्प्रभो ॥ ४६
निद्रा तन्द्रीरसंप्रीतिरस्रया चानवेक्षिता ।
अरतिश्च विषादश्च न स्पृहा चाविशन्त तान् ॥ ४७
साहमेवंगुणेष्वेव दानवेष्ववसं पुरा ।
प्रजासर्गमुपादाय नैकं युगविपर्ययम् ॥ ४८
ततः कालविपर्यासे तेषां गुणविपर्ययात् ।

(Da³. 24 'तु); K⁷ D⁹ 'यज्ञ (for 'यन्त). Da³ कदा च नः.

45 ^a) D⁷ नित्य- (for नित्यं). K⁷ दाक्ष्यम्; Da³ दाक्ष्यम्; Dn⁴ दीक्ष्यम्; D¹ दाक्ष्यम् (for दाक्ष्यम्). — ^b) Da¹ आर्जनं (for 'वं). — Ds reads 45^a-46^d on marg. — ^c) K⁷ उत्साहे; G² M¹. 6 'हं (for 'हश्च). K⁶ Bo. 6. 7. 9 Da³. 24 Dn¹ n⁴ Ds D². 3. 8 [S]थ (for च). — ^d) K⁶ क्षमाः.

46 Ds reads 46 on marg. — ^a) D¹ T G¹. 3. 6 M⁵ नित्यज्ञानं (for सत्यं दानं). K¹ शौच-; D⁴ शौचं; Ds चैव (for शौचं). — ^b) G¹ अभवन्. K⁷ D⁴-6. 9 पुरा; M¹ प्रभोः (for प्रभो).

47 ^a) Da⁴ D² तंद्रीर. D⁴. 9 असंप्रीतिर (for असं). K⁷ निद्रा तंद्रीरसंप्रीतिर; Ds. 7 निद्रा तंद्रीरसं; T G¹. 2 'द्री च सं (G² ह्यसं) प्रीतिर. — 47^b is damaged in B⁷. — ^b) K⁶ V¹ Bo. 9 Da³. 24 Dn¹. 24 Ds D². 3. 8 असूयाश्च; K⁷ B⁹ D⁴-5. 9 अभ्य (B⁹ Ds 'न). सूया (for असूया च). Da⁴ [अ]नवेक्षिताः; G² M¹. 5-7 [अ]नवेक्षता (for 'क्षिता). — ^c) Ds G¹ [अ]विषादश्च (for विषा). — ^d) V¹ चाविशन्त; B⁹ चाविशश्च; D¹ T G¹ M⁵ च विशन्ति; G² M¹. 6. 7 चाविशन्ति; G². 8 ते विशन्ति (for चाविशन्त). K⁴. 6 Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da³. 24 Dn¹. 24 Ds D². 3. 5. 8 स्पृहा चाप्यविशन्त तान् (K⁶ शस्त्र तान्; Ds 'वृण्णता); K⁷ D⁴. 6. 9 न स्पृहा वा (D⁶ चा) भवत्तदा.

48 ^a) V¹ सोहम्; Dn⁴ G¹ सहम् (for साहम्). Dn⁴ एव (for एवं). S¹ K¹ विषेषु; K⁷ गुणापि (for गुणेषु). K¹ एवं; D¹ T G¹. 3. 6 एषु (for एव). — ^b) Da⁴ अवर् (for अवसं). — ^c) Da⁴ सर्वम् (for 'सर्गम्). ❀ Ca: प्रजासर्गमुपादाय प्रजासृष्टिमारभ्याथ नावत् । ❀ — ^d) B⁶ (marg. as in text) नैवान्; Ds¹ D⁴ नैकं; M¹. 6 नैवं (for नैकं). B⁶ (marg. as

अपश्यं विगतं धर्मं कामक्रोधवशात्मनाम् ॥ ४९
 सभासदां ते वृद्धानां सत्याः कथयतां कथाः ।
 प्राहसन्नभ्यस्यंश्च सर्ववृद्धान्गुणावराः ॥ ५०
 यूनाः सहसमासीनान्वृद्धानभिगतान्सतः ।
 नाभ्युत्थानाभिवादाभ्यां यथापूर्वमपूजयन् ॥ ५१

in text) विपर्यये; G₂ विपर्ययः. D₇ T G₁. 3. 8 M₅
 एवं गुणविपर्यये.

49 ^a) M₇ तत्र (for ततः). Ś₁ K₁ कालं (for
 कालः). K₇ D₄. 6. 9 विपर्यये (for 'यासे'). B₉ ततः
 सर्गविपर्ययस्. — ^b) B₈ (marg.) G₂ M₁. 6. 7 गुणो (G₂
 'गै'; M₁. 6 'णा') तेषां (for तेषां गुण). K₇ D₄. 9
 विपर्यये; V₁ 'ययं'; B₆ (marg. as in text) 'ययान्';
 B₉ 'ययन्' (for 'ययान्'). — ^c) K₆ D₈ अपश्यन्
 (for अपश्यं). K₄. 6 D₃ D₁. n₄ D₅ D₈ निर्गतं (for
 विगतं). V₁ B₆. 6-9 D₄ D₂. 3 अ (D₄ आ) पश्यन्नि-
 र्गतान्सर्वान्.

50 ^a) K₆ V₁ B₆. 6-9 D₃. a₁ D₁. n₄ D₅ D₂. 3.
 5. 8 च; G₂ M₅. 6 वै (for ते). K₇ D₄. 6. 9 सभास-
 दानां वृद्धानां; D₇ T G₁. 3. 8 सदा (D₇ 'तां') सभां वै
 वृ. — 50^b is damaged in B₇. — ^b) K₆ B₆. 6. 8
 (marg.) D₃ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 सतां; V₁
 सत्यां; B₈ D₇ सभ्यां; T G₁-3. 8 M₅-7 सभ्याः (for
 सत्याः). — ^c) D₁ T₂ M₇ प्रहसन्; G₂ प्राहसन् (for
 'सन्'). D₄ प्रहस्यंश्च; G₁ अभ्यसूयाश्. — ^d) D₃
 M₅ सर्वे (for सर्व-). B₈ (marg. as in text) भूतान्
 (for वृद्धान्). K₇ D₄. 6. 9 गुणाकरान् (D₆ 'राः');
 B₉ G₂ 'वरः'. D₇ T G₁. 3. 8 M₁. 6. 7 सर्वान्वृद्धान्गुरुम्
 (M₅ 'न्व') रान्.

51 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 यूना (for यूनः). K₄ G₂ M₅
 समासीना (for 'सीनान्'). K₆. 7 B₆. 8 (marg.) D₁
 n₄ D₅ D₂-6. 8. 9 युवानश्च समा (B₆ 'हा') सीना (D₆
 'नान्'); B₆. 7. 9 D₃ यूनश्चैव सहासीनान्; D₄ कतश्चैव
 सहा. — ^b) K₁ आभिः; D₄ D₂. 3 अपि; D₅ अभिः;
 M₁. 6. 7 अनु- (for अभि-). B₈ (marg. as in text)
 गतांस्तथा; B₉ गतान्सदा; D₃. a₁ गतानतः; G₂
 गतासतः (for गतान्सतः). — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 प्रसूत्या-
 नाभिः; B₇ G₂ अभ्युत्थानाभिः; D₄ नाभ्युत्थानाभि-
 (for 'नाभि-'). M₁ वाद्याभ्यां (for वादाभ्यां). G₁
 तानभ्युत्थानाभिवादां. — ^d) G₂ यथापुरम् (for 'पूर्वम्').
 K₂ अभ्यपूजयन्; M₁. 6 अपूजयन्.

52 ^a) K₂. 4 V₁ B₆. 6-9 D₁. n₄ D₃ D₂. 3. 6. 7. 8

वर्तयन्त्येव पितरि पुत्राः प्रभवताः स्मनः ।
 अमित्रभृत्यतां प्राप्य ख्यापयन्तोऽनपत्रपाः ॥ ५२
 तथा धर्मादपेतेन कर्मणा गर्हितेन ये ।
 महतः प्राप्नुवन्त्यर्थास्तेष्वेषामभवत्स्पृहा ॥ ५३
 उच्चैश्चाप्यवदन्नात्रौ नीचैस्तत्राग्निरज्वलत् ।

C. 12. 8387
 B. 12. 229(8). 55
 K. 12. 235. 62

T G₁-3. 8 M₁. 5-7 वर्तयति; K₆ 'यिति' (for 'यन्ति').
 K₄ एष; D₂ अपि (for एव). D₃ repeats from पितरि
 up to स्मनः after 53^a. — ^b) Ś₁ K₁. 2 पुत्राः प्रभव
 आत्मनः; K₄. 6 B₆. 6. 7. 9 D₁. n₄ D₅ D₂. 3 5. 8 पुत्रः
 प्रभवते तथा; K₇ D₄ (both times). 6. 9 पुत्राः] प्रभुव-
 दात्मना; V₁ B₈ G₂ M₁. 5-7 पुत्रः प्रभवतेऽत्मनि (G₂ M₇
 'नः'; M₁. 5. 6 'ना'); D₇ T G₁. 3. 8 पुत्रः प्रभवतात्मना;
 text as in D₃. a₁ Ca. ✽ Ca : यथा आत्मनः प्रभवः
 [वन्तः] केचित्कांश्चिद्व्यादीन्प्रति आचरन्ति. एवं पुत्राः शास्त्र
 दशा अभभवो[वन्तो]ऽपि वर्तयन्ति । प्रभव[तः] इति नलोप-
 भ्रान्दसः. एवमाकारेऽपि तत्त्वम् । ✽ — ^c) K₄ 6 B₆. 6-9
 D₃. a₁ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 अभृत्या भृत्यतां प्राप्य;
 V₁ D₇ T₁ G₁ 3. 8 M₁. 6. 7 अमित्रा ह्य (M₁. 6. 7 आत्).
 तां प्राप्य; T₂ पुत्रा भृत्यतरं प्राप्य; M₅ अमित्रा भृत्यतां
 प्राप्य. — ^d) K₆. 7 V₁ B₆. 6-9 D₃. a₁ D₁. n₄ D₅
 D₂-6. 8. 9 G₂ ख्यापयन्ति; D₇ व्यापयन्ते; T G₁. 3. 8 M₅
 ख्यापयन्ते (for 'यन्तो'). ✽ Ca : ख्यापयन्तो, वयमेतस्ते-
 वया समृद्धाः स्मेति । ✽

53 For the repetition in D₂, cf. v. l. 52. — ^a)
 D₁ G₂. 6 यथा; G₂ तेषां (for तथा). D₄ अपेतेन.
 K₁ तथा धर्मादपेतेन. — ^b) G₁ गर्हितेन. D₅ ते (for ये).
 — ^c) G₂ प्राप्नुवति. M₁. 6. 7 महतः प्राप्नुयुर्थास्. — ^d)
 K₄. 6 V₁ B₆. 8 D₃ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 तेषां तत्र;
 B₆ (marg. as in text). 7. 9 D₆ तथैषाम्; D₄ तथैवम्
 (for तेष्वेषाम्). M₁. 6 तेष्वेवात्मभवं स्पृहा.

54 ^a) D₃. a₁ Ca चाति; D₁. n₄ D₂. 8 M₇ चाभि-
 (for चापि). D₅ अभवन् (for अवदन्). B₈ (marg.)
 चरत्सार्यश्चाभ्यचरन्; G₁ उच्चैश्च न्यवदन्नात्रौ; G₂ 'आप्य-
 वदक्रांतौ. — ^b) K₁ नीचस् (for नीचैस्). T₂ [अ]ग्निम्.
 D₄ D₁ अज्वलन्; D₅ T₂ G₂ उज्ज्वलन् (for अज्व-
 लत्). D₇ T₁ G₁. 3. 8 नीचैस्तत्रापि (T₁ 'द्धि') संलप-
 (G₁ 'ध्रुव') न्. — D₇ om. (? hapl.) 54^c-55^d. — ^c)
 K₆ B₆. 7. 8 (marg.) D₃ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 6. 8
 अत्यचरन्; B₈ T G₂. 3. 8 M₁. 6. 7 अत्यवदन्; D₁ अत्य-
 वरन्; D₅ अभ्यचरन्; M₅ चाभ्यवदन् (for अभ्य').
 D₄ पुत्राः पितृषु नृत्यं चरन् (hypermetric); G₁ पुत्रा
 आता नत्यवदन्. — ^d) B₈ T G₂. 3. 8 M₅-7 चात्यवदन्;

C. 12 8397
B. 12. 229(a). 55
K. 12. 235. 62

पुत्राः पितृनभ्यवदन्भार्याश्चाभ्यवदन्पतीन् ॥ ५४
मातरं पितरं बृद्धमाचार्यमतिथिं गुरुम् ।
गुरुवन्नाभ्यनन्दन्त कुमारान्नान्वपालयन् ॥ ५५
भिक्षां बलिमदत्त्वा च स्वयमन्नानि भुञ्जते ।
अनिष्टा संविभज्याथ पितृदेवातिथीन्गुरुन् ॥ ५६
न शौचमनुरुध्यन्त तेषां हृदयनास्तथा ।
मनसा कर्मणा वाचा भक्तमासीदनावृतम् ॥ ५७

Bs (marg.) चात्यचरन्; Ds चात्य चरन् (for चाभ्य-
वदन्). Ks Ds1 नार्यश्च व्यचरन्पतीन्; V1 Bo M1 नार्य-
श्चात्यवदन्; Bs. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8
नार्यश्चात्य (Ds 'भ्य'चरन्).

55 D7 om. 55 (cf. v. 1. 54). —^b) K7 Ds 9
अतिथीन्. K7 D4. 6. 9 G2 गुरुन्. —^d) D1 om. (hapl.)
55^c-56^d. —^e) K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 गुरुवान् (for 'वन्). K7 Ds. 9
-वदन्त; V1 Bs (marg.) -वर्तन्त; T1 Gs. 6 -वादन्त; G1
-वाचन्त (for -नन्दन्त). —^d) K1 वान्व; V1 Bo. 9
Da4 Ds M1. 6 नानु; T2 नाभ्य (for नान्व).

56 K1 D4 om. 56 (for D4, cf. v. 1. 55). —^a)
Ś1 K2. 7 Ds भिक्षा. Ś1 K2. 4 अकृत्वा; G1 अतत्त्वाच;
G2 कृत्वा (for अदत्त्वा). ✽ Cs: बलिमदत्त्वा श्वशुरकरच-
ण्डालादीनां बलिमदत्त्वा । ✽ —^b) D7 T1 G1. 3. 6 अन्नं च
(for अन्नानि). T2 M7 [अ]भुञ्जते (for भुञ्जते). —^c)
Bs अन्नं; Ds1 [अ]र्थ (for [अ]थ). —^d) Ś1 K2. 6. 7
D9 T2 पिदन् (for पितृ).

57 ^a) K7 D4 शोचन् (for शौचम्). Ś1 K1. 4 अनु-
रुहन्ते; K7 Bs (marg. as in text) Da1 D4-7. 9 T
G1-3. 6 M1. 5. 7 अनुरुह्यं (Da4 M1 'रुहं')त; B9 Ms
अनुरुहन्त (for 'रुह्यन्त). —^b) Ks Ds1 शूद; K7
D4. 9 सुत; Ds शूद (for सूद). M1 -जनांस. K7
D4-6. 9 तदा (for तथा). —^d) Ks V1 Bo. 6-9 Da3.
a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 भक्ष्यम्; K7 D4. 9 भोज्यम्;
G1 भुक्तम् (for भक्तम्). ✽ Ca: मनसा वाचेति द्वयो-
पादनमनाचरणे भक्तस्य प्रत्यवायशङ्कापि तेषां नास्तीति ज्ञाप-
नार्थम् । ✽ — After 57, Kumbh. ed. C7 ins. a
passage given in App. I, (No. 22).

58 ^a) G2 सं (for वि). —^b) Some MSS. -मु-
षिक. — Dn4 om. (hapl.) 58^c-59^b. —^c) B9 अपा-
मृतं; D4 'इतं; T2 अनावृतं (for अपा). Ś1 K1. 2
Da1 [s]तिष्ठन्; Ds. 7 तिष्ठेद्; G1 [s]धिष्ठाद् (for स्तिष्ठद्).

विप्रकीर्णानि धान्यानि काकमूषकभोजनम् ।
अपावृतं पयोऽतिष्ठदुच्छिष्टाश्चास्पृशन्घृतम् ॥ ५८
कुहालपाटीपटकं प्रकीर्णं कांस्यभाजनम् ।
द्रव्योपकरणं सर्वं नान्ववैक्षत्कुटुम्बिनी ॥ ५९
प्राकारागारविध्वंसान्न स्म ते प्रतिकुर्वते ।
नाद्रियन्ते पशून्बद्धा यवसेनोदकेन च ॥ ६०
बालानां प्रेक्षमाणानां स्वयं भक्षानभक्षयन् ।

Da1 अपरेक्षमयोतिष्ठ (sic); G2 अपावृतं पयोनिष्ठम्. —^d)
T2 उच्छिष्टैश्; G2 'ष्टांश्. V1 Bo. 6. 9 T2 M7 [अ]स्पृ-
शद्; Ds. 9 स्पृशन् (for [अ]स्पृ). T2 कृतं (for घृतम्).

59 Dn4 om. 59^{ab} (cf. v. 1. 58). —^a) K1. 6
Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1 Ds D2-5 8 9 M1 कुहालं (for
'ल). Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2-6. 3. 9 T2
G2 M1 5-7 दात्र (K7 V1 Bs. 8 Ds T2 G2 Ms-7 -दात्र;
Da4 D2. 3 दातृ)पिटकं (Ds1 M1. 6 'ठकं; T2 'टकान्;
Ms 'ठरं; M7 'टरं); D7 G1. 3. 6 -मात्रवि (G1 'वि)-
टकान्; T1 -मातृपिटकान् (for -पाटीपटकं). ✽ Cs (read-
ing -पिटकं): पिटकं भोजनपात्राधारं मृन्मयं पात्रम् । ✽
—^b) Ds प्राकीर्ण. K7 कांस्य (for कांस्य). K2. 4
Da4 D2. 7 T Gs. 6 M1 -भोजनं; Ds. 6 -दोहनं (for -भा-
जनम्). —^c) Da4 M7 -कारणं (for -करणं). —^d)
K1 नानुवैक्षत्; Ks Ds1 G1 नान्ववैक्षत्; K7 D4. 9 नावे-
क्षेत; Da4 नान्ववैक्ष्य; Ds नैवेक्षेत; Ds नावैक्षत; D7
T G2 3. 6 M1. 6. 7 नान्ववैक्षत् (M1 'न्) (for 'वैक्षत्).
T1 Gs. 6 M1. 5-7 कुटुम्बिनी.

60 ^a) K1 Da1 प्रकरागार; K7 D4. 9 प्रा (D4 प्र).
कारं द्वार; T1 प्राकारकार (for प्राकारागार). G1
-विध्वस्तान् (for -विध्वंसान्). ✽ Ca (reading विध्वंसं):
विध्वंसं वृष्ट्यादिना पतनम् । ✽ —^b) Ś1 K1. 2. 4 Ds च;
T2 ते (for स्म). K7 D4. 9 तत्; T2 स्म (for ते).
Ś1 K1. 2. 4 प्रत्यकुर्वते (K1 'त). — After 60^{ab},
Kumbh. ed. C7 ins.:

663* क्षुद्राः संस्कारहीनाश्च नार्यो ह्युदरपोषणाः ।
शौचाचारपरिभ्रष्टा निर्लज्जा भोगवञ्चिताः ।
उभाभ्यामेव पाणिभ्यां शिरःकण्ठद्वयनान्विताः ।
गृहजालाभिसंस्थाना ह्यासंस्तत्र स्त्रियः पुनः ।
श्वशुरशुरयोर्मध्ये भर्तारं कृतकं यथा । [5]
प्रेक्षयन्ति च निर्लज्जा नार्यः कुलजलक्षणाः ।

—^c) Ś1 K1. 2 Da3 नाद्रियन्त (Da3 'ति); K7 D4. 9

तथा भृत्यजनं सर्वं पर्यश्नन्ति च दानवाः ॥ ६१
पायसं कृसरं मांसमपूपानथ शङ्कुलीः ।
अपाचयन्नात्मनोऽर्थे वृथामांसान्यभक्षयन् ॥ ६२
उत्सूर्यशायिनश्चासन्सर्वे चासन्प्रगेनिशाः ।
अवर्तन्कलहाश्चात्र दिवारात्रं गृहे गृहे ॥ ६३

नादयन्तं (D₄ 'ते') (for नाद्रियन्ते). K₇ D₄ १ बह्वान्
(for बह्वी). — ^d) B₀ यवसेनोक्तदाचन (sic).

61 ^a) K₆. 7 Da₄ Dn₁ D₅ प्रेक्ष्य- (for प्रेक्ष-).
K₆. 7 D₅ 1-मानानां (for -माणानां). D₅ 2 बालानां प्रेक्ष-
माणं च; G₁ बालकानां प्रेक्षमाणं. ✽ Cp: बालानामि-
त्यनादरे षष्ठी । ✽ — ^b) K₄. 6 Bo. 8 (marg.) Da₃
Dn₁. n₄ D₅ 1 D₂. 5. 8 भक्षयम्; B₆-8 D₅ G₂ भक्षयान्;
D₅ 2 D₃ भक्षम् (for भक्षान्). Ś₁ K₁. 2 B₉ Da₁ स्वयं
भक्ष्याण्य (Da₁ 'नि') भक्षयन्. — K₇ D₉ om. (hapl.)
61^a-62^d; Ś₁ reads the same on marg. — ^c) G₂
M₁. 6 सदा (for तथा). Da₁ भृत्यं; D₇ हृद्यं; T₁
G₁. 3. 6 हृद्य- (for भृत्य-). — ^d) K₄. 6 V₁ Bo. 6. 7 १
Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ 2. 3. 5. 6. 8 असंतर्प्य; D₇ T₁ G₁.
3. 6 पर्यंतीत्य; T₂ 'दंति' (for 'शान्ति'). Ś₁ K₁. 2 T₂
M₅ स्म (for च). Da₄ मानवाः; D₅ 1 दानवः. B₈
पर्यस्याशन्ति दानवाः; D₄ 'अंश्चैव दा'; G₂ M₁. 6. 7 उप-
र्यश्नन्ति (M₆ 'त' दा'.

62 K₇ D₉ om. 62 (cf. v. l. 61). Ś₁ reads 62 on
marg. — ^a) K₆ B₇ D₅ 1 कृषरं; V₁ Bo. 6 Da₃. a₄
D₄. 5. 8 कृसरं (for कृसरं). Ś₁ K₁. 2. 4 मांसानि (for
मांसम्). ✽ Ca: कृसरं तिलमिश्रं भक्तम् ॥ G₅: कृष[स]रं
तिलतण्डुलमिश्रं शङ्कुपक्वान्नम् । ✽ — ^b) D₅ अपूपमपि;
G₁ 'पान्यथ' (for 'पानथ'). K₆ T₂ M₁. 7 शङ्कु (T₂
शुष्क)लीन्; Da₄ शङ्कुली; Dn₄ G₁ शङ्कुलिः; D₅ 1
शङ्कुलां; G₂ शङ्कुलि (for 'ली:'). — ^c) V₁ अपाचन्;
G₂ अवापयन् (for अपाच'). D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₅ अपच-
न्नात्मनोर्याय. — ^d) T₁ G₈. 6 वृद्धा; G₂ तथा (for
वृथा-). Da₁ अभक्षयत्. V₁ B₈ वृथामांसम (B₆ 'सानि')-
भक्षयन्.

63 D₅ om. 63^{ab}. G₂, after 12. 222. 18, repeats
63^a-71^c, which follows the repetition of 12. 220.
47^b-54^d. — ^a) K₁. 2 तस्सूर्य; K₇ D₄. १ उत्सूर- (for
उत्सूर्य-). B₈ त्वासन्; Da₄ स्वा' (for चा'). — ^b)
D₅ सर्वश्. G₂ (both times) शौचाः; M₅ चापि (for
चासन्). Dn₁ D₇ T₁ G₁. 3. 6 प्रगेनिशाः; T₂ तथा
निशाः; G₂ (second time) M₇ प्रगेनिशा (for 'निशा:').

अनार्याश्चार्यमासीनं पर्युपासन् तत्र ह ।
आश्रमस्थान्विकर्मस्थाः प्रद्विषन्ति परस्परम् ।
संकराश्चाप्यवर्तन्त न च शौचमवर्तत ॥ ६४
ये च वेदविदो विप्रा विस्पष्टमनुचक्ष्व ये ।
निरन्तरविशेषास्ते बहुमानावमानयोः ॥ ६५

✽ G₅: प्रगेनिशाः प्रातःकाले निशिकृत्यं कृतवन्तः । ✽ — ^a)
K₄. 6 D₅ M₁. 6 आवर्तन्; D₇ T₁ G₁. 3. 6 आ (T₁ अ)-
वृत्तः; M₇ अनुत्त (for अवर्तन्). B₉ D₅ T₂ G₂
(second time) कलहश्. K₇ D₄. १ कलहाश्चाप्यवर्तन्त;
Ca आवर्तयन्कलहान्. — ^d) G₁ दिवारात्रौ (for 'रात्रं').

64 For the repetition in G₂, cf. v. l. 63. — ^a)
K₁ अनार्यश्. D₂ om. (hapl.) from श्रार्य up to श्र ये
(in 65^b). B₆ D₇ T₁ G₁. 2 (first time). 3. 6 M₁. 5. 6
आर्या (T₂ 'र्य') श्रानार्यमासीनं; G₂ (second time) आर्य-
श्रार्यमा'; M₇ अनार्यमार्याश्चा'. — ^b) B₀. 6 (marg. as
in text). 7 D₅ 1 D₅. 7 T₁ G₁. 2 (both times). 3. 6 M₁ 5-7
पर्युपासन्त (T₂ M₅ 'सन्त; M₇ 'सन्ति') (for 'सन्त'). B₆
(marg. as in text) Da₃. a₄ वृद्धवत्; B₇ वृद्धवत् (sic);
B₉ बंधवत्; G₁ मंत्रहा (for तत्र ह). — ^c) K₆ Da₄
आश्रमस्थं; Da₃ Dn₄ D₅ 'स्थाः' (for 'स्थान्'). K₆ V₁
B₆ (marg.). 3 Da₃ Dn₁. n₄ D₅ D₈-6. 3. १ विधर्मस्थाः;
B₀. 6 (orig.). 7. १ Da₄ अधर्मज्ञाः (for विकर्मस्थाः). — ^d)
K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-8 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₈-6. 3. १ M₇
प्राद्विषन्त; D₇ T₁ G₁. 2 (both times). 3. 6 M₁. 6 प्रद्वि-
षन्त; M₅ प्राद्विषन्वै (for प्रद्विषन्ति). — ^e) K₇ संक-
राश्. K₆ Bo. 7. १ Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₈. 8 G₂ (both
times) M₁. 6 चाप्यवर्त (G₂ [second time] 'वर्त');
B₆ सम' (for चाप्य'). — Da₄ om. (hapl.) 64'.
— ^f) K₆ D₅ 1 अकुर्वन्त (for अवर्तन्त). K₇ न चाशौच-
मवर्तन्तः.

65 For the repetition in G₂, cf. v. l. 63. — ^a)
K₇ येन (for ये च). G₁ विप्र (for विप्रा). — ^b)
Da₄ T₂ विस्पष्टम् (for विस्पष्टम्). B₇ D₇ T₁ G₁. 3
(second time). 6 अनुत्ता (B₇ G₂ 'त')श् (for 'चश्').
G₂ (second time) om. च. Ś₁ K₁. 2 D₅ विस्प (K₁
'स्पृष्टमत्यश्च ये; G₈ दोषस्पृष्टानुत्ताश्च ये. — ^c) M₁.
6. 7 निरन्तरविशेषास्ते. ✽ G₅: निरन्तरविशेषाः वेदविदा-
मवेदविदां बहुमानावमाने च भेदरहितप्रकारा इत्यर्थः । ✽

66 For the repetition in G₂, cf. v. l. 63. — ^a)
K₄ V₁ Bo. 6. 7. १ Da₃ Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 द्वारम्; K₆. 7
D₅ D₄. 5. 7. १ T₁ G₁. 2 (both times). 3. 6 M₁. 6. 7 आवस्य;

C. 12. 8399
P. 12. 229[3]. 67
K. 12. 135. 89

हावमाभरणं वेषं गतिं स्थितिमवेक्षितुम् ।
असेवन्त भुजिष्या वै दुर्जनाचरितं विधिम् ॥ ६६
स्त्रियः पुरुषवेष्टेण पुंसः स्त्रीवेषधारिणः ।
क्रीडारतिविहारेषु परां मुदमवाप्नुवन् ॥ ६७
प्रभवद्भिः पुरा दायानर्हेभ्यः प्रतिपादितान् ।
नाभ्यवर्तन्त नास्तिक्याद्वर्तन्तः संभवेष्वापि ॥ ६८

Bs एवम् (for हावम्). Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Ds1
Ds वेषः; Ms चेष्टं (for वेषं). Da4 द्वारमावरणे वंशः;
Ds द्वाराभरणवंशं च. —^b) K1 G2 (first time) अवे-
क्षितं; Ds 'क्षय च; D1 T2 Ms 'क्षयते; G2 (second
time) अवेक्षितं; M1. 6 'क्षणं (for 'क्षितुम्). K6 7 V1
Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 गतं (K7 'त-)
स्थितमवेक्षितं; T1 G1. 3. 6 गतिं मतिमवेक्षयते; M7 गोव-
चानवेक्षणं (sic). —^c) Ś1 K1. 2. 4 आसेवन्ते; K7 V1
D4. 8. 9 आसेवन्त (for असेवन्त). —^d) Ds1 दुर्जना-
चरिते विधिः.

67 For the repetition in G2, cf. v. 1. 63. —^a)
Ś1 K1. 2. 4 Bo. 6-9 Dn4 -वेष्टेन; Da4 -वेष्टेन (for -वेष्टेण).
—^b) Ś1 K1. 2. 4. 7 Bs D4-6. 9 नराः (for पुंसः). Ś1
K1. 2. 6 V1 Bo. 6-9 Ds1 Ds -वेष्ट- (for -वेष्ट-). Da4
-धारिणा; Ds -चादिनि. —^c) G1. 3. 6 रत- (for -रति-).
T1 G1 -विहारे तु (for 'रेषु). —^d) V1 B7 Ds. 7 T1
G1. 3. 6 अवाप्नुयुः; Da4 G2 (second time) 'मुयात् (for
'मुवन्). T2 परमाप्नुदमाप्नुवन्.

68 For the repetition in G2, cf. v. 1. 63. —^a)
Bs (marg.). 8 प्रभवद्भिः; T1 प्रभवद्भ्यः (for प्रभवद्भिः).
G2 (second time) [आ]दाय (for दायान्). K7 D4. 9
प्राभवन्त पुरा दाया; G1. 3. 6 भवद्भ्यः परमा दायान्. —^b)
T2 अहोभ्यः; G2 (second time). 3. 6 न ह्योभ्यः (for
अर्हेभ्यः). K7 V1 D4. 6 प्रतिपादितः. —^c) K7 D4. 9
अभ्यवर्तन्त; V1 D7 T1 G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5-7
नान्व; T2 तान्; G2 (second time) नान्यवर्तन् (for
नाभ्यवर्तन्त). Ś1 K1. 2 न चाभ्यवर्तन्तास्तिक्याद्. ✽ Ca
(reading नात्यवर्तन्त): पूर्वजदत्तानाच्छिद्य जगद्गुः । ✽
—^d) K1 उत्तन्त; K6. 7 D4. 9 वर्तन्त; G2 (both times)
M1 'ते (for 'न्तः). Ds संभवैरपि (for 'वेष्वापि).
✽ Ca: संभवेष्वापि सति वित्तादौ निर्वहयोग्येऽपि ॥ Cp:
संभवेषु सम्भोगैश्चैषु वर्तन्तो वर्तमाना अपि । ✽

69 For the repetition in G2, cf. v. 1. 63. —^a)
Ś1 K1. 2 मित्रेषु; G1 मित्रेण (for मित्रेण). D7 T G1. 2

मित्रेणाभ्यर्थितं मित्रमर्थे संशयिते क्वचित् ।
बालकोद्यग्रमात्रेण स्वार्थेनापन्नत तदसु ॥ ६९
परस्वादानरुचयो विपण्यव्यवहारिणः ।
अदृश्यन्तार्यवर्णेषु शूद्राश्चापि तपोधनाः ॥ ७०
अधीयन्तेऽव्रताः केचिद्बृथाव्रतमथापरे ।
अशुश्रूषुर्गुरोः शिष्यः कश्चिच्छिष्यसखो गुरुः ॥ ७१

(both times). 3. 6 M1. 5-7 द्रव्यम् (for मित्रम्). —^b)
K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 G2
(first time) अर्थ-; Da4 अर्थ (for अर्थे). K1. 7 D1.
6 9 संशयते; K6 -संशयिते (for संश-). Ds1 अर्था
संश्रयते क्वचित्; D7 T G1. 2 (second time). 3. 6 Ms-7
अर्थी (T2 G1 Ms 'र्थि-) संश्र (G2 सुश्रु)यते क्; M1
अर्थिसंश्रयितः क्. —^c) Some MSS. बाल-; Bs. 9
बाण (for बाल). T1 G1. 3 6 -मात्रेपि (for -मात्रेण).
K6 बालकोद्योगमात्रेण; Da4 बालक्रीडाग्र; Dn4 बाल-
कोपाग्र; D7 बालको व्यग्रमात्रेपि; T2 बालकोक्षिप्रमात्रेण
(sic). —^d) K1 Ds1 [अ]न्नत; K6 [आ]स्तं च; D6
[अ]न्नतु (for [अ]न्नत). Bs ते (for तद्). K7 D1. 9
नार्थे नोपचरेच्च तं; D6 स्वार्थेन न्नतु तदसु; D7 T G1.
3. 6 Ms अ (T2 Ms स्वा)र्थेनापि (Ms 'वा)तयदसु.

70 For the repetition in G2, cf. v. 1. 63. —^a)
G2 (second time) निधयो (for -रुचयो). —^b) K4
V1 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 G1 विपण-; Ds
विपन्न- (for विपण्य). K6 विपण्यव्यवहारिणः. ✽ Cs:
विपण्यं प्रतिषिद्धं लवणपक्वाणादि विक्रयिणः । ✽ —^c) B7
damaged. D7 अदृश्यतो (for 'क्षयन्त). D6 [अ]य-; T2
[आ]य- (for [आ]र्जे). Ds D3 अदृश्यन्तार्यवर्णेषु. —^d)
T2 चालपं; M1. 6. 1 चाति- (for चापि).

71 For the repetition in G2, cf. v. 1. 63. —^a)
Ś1 K1. 2. 6 Bo अधीयते; Bs. 8. 9 Da3. a4 Ds. 6 G2 (first
time) M1. 6 7 'यन्ता; G2 (second time) आधीयता (for
अधीयन्ते). T2 Gs. 6 om. (hapl.) व्रताः केचि. Ś1
K1. 2 [ऽ]व्रतान्; Da4 क्वचित्; D7 T1 G1 [ऽ]पि वा;
G2 (second time) प्रातः (for सव्रताः). —^b) K6 Ds1
अथाचरन्; D7 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5-7 उपा-
सते (for अथापरे). K7 D4-6. 9 बृथाव्रतपरास्तथा; V1
Bs-9 Da3. a4 'ध (V1 'प)राः परे. —^c) Ds1 शिष्याः.
— G2 reads 71^d-78^a twice. —^d) V1 D4. 6 शिष्यः
(for शिष्य). Ś1 K1 -मुखो; K2 -मुखं; K6 Ds. 9
-सखा; D4 तथा; G1. 2 (second time) -मुखो (for
-सखो).

पिता चैव जनित्री च श्रान्तौ वृत्तोत्सवाविव ।
अप्रभुत्वे स्थितौ वृद्धावनं प्रार्थयतः सुतान् ॥ ७२
तत्र वेदविदः प्राज्ञा गाम्भीर्ये सागरोपमाः ।
कृष्यादिष्वभवन्सक्ता मूर्खाः श्राद्धान्यभुञ्जत ॥ ७३
प्रातः प्रातश्च सुप्रश्नं कल्पनं प्रेषणक्रियाः ।
शिष्यानुग्रहितास्तस्मिन्कुर्वन्गुरवश्च ह ॥ ७४

72 For the repetition in G₂, cf. v. l. 71. —^a) G₂ (second time) चैव (for चैव). Da₁ पिताश्चैव जनित्रि च (sic). —^b) K₆ D₈₁ श्रान्तौ; D₇ श्रान्तौ (for श्रान्तौ). K₇ D₉ नृत्तो (D₉ 'त्तो')त्सवाव; G₂ (first time) युद्धौ (for वृत्तौ). —^c) K₁ अप्रभुत्वे; K₇ B₉ D_{1. 8. 9} अप्रभुत्वे (for 'भुत्वे'). G₂ (second time) अप्रभुक्ते स्थिता वृद्धाव (sic). —^d) D₇ T₁ G_{3. 8} वनं (for अन्नं). D₆ प्रार्थयते; M₇ प्राक्षयतः (for प्रार्थं). B₈ (marg.) सुतं; G₁ सुरान् (for सुतान्).

73 For the repetition in G₂, cf. v. l. 71. —^a) G₂ (first time) वेदे (for वेद-). K_{2. 4} प्राज्ञा; D₆ विप्रा (for प्राज्ञा). —^b) K₁ G₂ (first time) न (G₂ नं)भीरे; G₁ गाम्भीर्ये. K₁ सागरोपमाः. —^c) M₇ अभवत्. B₈ शक्ता; D₆ शक्त्या (for सक्ता). G₂ (second time) कृष्यादिष्वभावन्सक्ता (sic). —^d) K₇ D_{1. 8. 9} मूर्खाः श्राद्धं च भुञ्जते; D_{8. 7} T₁ G₁ 2 (both times). 8. 8 'द्धानि (G₁ 'द्धानि वि-) भुञ्जते (D₆ 'त).

74 For the repetition in G₂, cf. v. l. 71. —^a) D₇ T₁ G_{1. 8. 8} M₇ सायं (for the first प्रातः). T₂ M₅ सायं (for प्रातश्च). B₈ T₁ च संप्रश्नं; B₈ (marg.) च सुस्वप्नं; D₈₂ D₉ च सुप्रश्नं; D₁ सुप्रश्नस्तः; D₅ G₂ (both times) सुखप्रश्नं; T₂ च सुप्रश्न (for 'प्रश्नं). ❀ Ca सुप्रश्नं, सुखा रात्रिर्भवतामिति । ❀ —^b) M_{1. 8. 8} कल्पनां (for 'नं). K₆ प्रेषता; K₇ D₈₂ D_{1-8. 9} G₁ प्रेषणं; Da₁ प्रेषणां; T₁ प्रेषणं (for प्रेषण-). K₇ यथा; Da₁ श्रिया; D_{1. 8. 9} तथा; G₂ (both times) क्रिया; M_{1. 5-7} क्रियां (for -क्रियाः). ❀ Ca: कल्पनम् केशप्रसाधनादि । ❀ —^c) K₆ B₉ 7. 9 Da₈ D₈₁ D₅ तेषाम् (for तस्मिन्). S₁ K₁ D₆ G₂ (both times) शिष्यानुग्रहिता (D₆ 'नग्रहितः; G₂ [first time] 'नुग्रहिता; G₂ [second time] 'नुग्रहित-). तस्मिन्; B₆ Da₁ D₈₁ D_{2. 8. 8} शिष्यानग्रहितास्तेषाम्; B₈ (marg. as in text) शिष्याः प्रहिष्वतां तेषाम्. —^d) K₆ B₉ 8. 7. 9 Da₈ 24 D₈₁ 24 D₈ D_{2. 8. 8} स्वर्षं; B₈ (marg.) च ये (for च ह). B₈ (orig.) नाकुर्वत

श्वश्रूश्चशुरयोरग्रे वधूः प्रेष्यानशासत ।
अन्वशासच्च भर्तारं समाहूयामिजल्पती ॥ ७५
प्रयत्नेनापि चारक्षच्चित्तं पुत्रस्य वै पिता ।
व्यभजंश्चापि संरम्भादुःखवासं तथावसन् ॥ ७६
अग्निदाहेन चौरैर्वा राजभिर्वा हृतं धनम् ।
दृष्ट्वा द्वेषात्प्राहसन्त सुहृत्संभाविता ह्यपि ॥ ७७

C. 12. 2411
B. 12. 229(8). 79
K. 12. 225. 100

वचः क्षमाः.

75 For the repetition in G₂, cf. v. l. 71. —^a) D₈₁ श्वश्रू- (for श्वश्रू-). S₁ K₁ 2. 4 मध्ये (for अग्रे). Da₁ corrupt. —^b) Da₁ D₈₁ वधूः. K₇ D_{1. 9} अज्ञास्ति (D₁ 'स्त) वै (for 'सत). —^c) K_{1. 1} अन्व-शासश्च; K₆ D₇ T₁ G_{1. 8. 8} 'शासत; K₇ D_{1. 8. 9} 'शा-चैव; G₂ (first time) 'शास्य च; G₂ (second time) 'शास्य च (for 'शासच्च). —^d) K₆ B_{8. 7} Da₈ D₈₁ 24 D₈ D_{2. 8. 8} समाहूय (for 'हूय). K₇ V₁ D₈₁ D_{1-7. 9} T₁ G_{3. 8} M_{1. 5-7} [अ]ति; B_{8. 9} Da₁ [ह]ति; G₁ [अ]नु- (for [अ]भि-). K₇ जल्पते; D₈₁ जल्पता; D₈ D_{2. 8. 7. 8} G_{1. 2} (both times) M_{1. 7} जल्पति (for 'ती).

76 For the repetition in G₂, cf. v. l. 71. —^a) D₈ प्रयत्नाद् (for 'त्नेन). S₁ K₁ 2. 4 D₈₁ [अ]भि; T₂ वि; M₅ हि (for [अ]पि). S₁ K₁ D₆ G₂ (both times) चारक्षंश्च; D₇ T₁ G_{3. 8} न (T₁ नो)वे-क्षेक्ष; T₂ M_{1. 5-7} नारक्षच्च; G₁ नापेक्षे (for चारक्षच्च). —^b) B₈ (marg.) D₈₂ D₈ चित्तं (for चित्तं). —^c) K_{1. 8} V₁ B₉ 6. 8 Da₈ 24 D₈₁ 24 D₈ D_{2. 8. 7. 8} G₁ 8. 8 M₅ व्यभजच्च; K₇ विलज्जंश्च; B₇ T₂ व्यभजश्च; D_{1. 9} विभजंश्च; T₁ विजयश्च; G₂ (second time) सभ-जंश्च (for व्यभ-). G₂ (second time) चैव (for चापि). B₈ (marg. as in text). 9 D₈ Cp संसारं; D₈₁ संरंभो (for संरम्भाद्). G₂ (first time) सहजुष्टापि संरंभाद्. ❀ Cp: पाठान्तरे संरम्भात् क्रोधात् ॥ Ca: संरम्भात् पुत्र-स्थापराधात् । ❀ —^d) K₁ दुःखवासं; K₇ V₁ Da₁ D_{1. 9} दुःखावासं; D₈₁ दुःखावासीस; D₈₂ दुःखावासात्; D₈ दुष्टवासं; T₂ M₅ दुःखावासांस; G₂ (second time) दुःखं वासं; M₁ दुःखभावं (for दुःखवासं). K₆ V₁ B₈ Da₈ D₈₁ 24 D₈ D_{2-4. 8. 8. 9} G₂ (second time) M₁ 8. 8 तथावसत्; Da₁ G₂ (first time) तथाभवत् (for तथावसत्). D₇ T₁ G_{1. 8. 8} दुःखं वा (T₁ 'खावा; G₁ 'खवा)सानथावसन्.

77 For the repetition in G₂, cf. v. l. 71. —^a)

C. 12. 8411
B. 12. 229[8]. 79
K. 12. 235. 101

कृतज्ञा नास्तिकाः पापा गुरुदाराभिमर्शिनः ।
अभक्ष्यभक्षणरता निर्मर्यादा हतत्विषः ॥ ७८
तेष्वेवमादीनाचारानाचरत्सु विपर्यये ।
नाहं देवेन्द्र वत्स्यामि दानवेष्मिति मे मतिः ॥ ७९
तां मां स्वयमनुप्राप्तमभिनन्द शचीपते ।
त्वयार्चितां मां देवेश पुरोधास्यन्ति देवताः ॥ ८०
यत्राहं तत्र मत्कान्ता मद्विशिष्टा मदर्पणाः ।

Ś1 K1.2 Da4 Ds D1.6.9 चौरैर्वा; Ds चौरैण (for चौरैर्वा). —^b) K2 व्याहृतं; Dn4 वाहृतद् (for वा हृतं). G2 (second time) राजभिर्वा सूहितं धनं (hypermetric). —^c) Ś1 K2 द्वेषान्; K1.6 द्वेषान्; Dn1 दोषात् (for द्वे). B6 प्राहसत; D6 व्याहसत; D7 T1 प्राहस(T1 'सं)तः; G1 प्रहसतः; G2 (first time) प्राहसतं; G2 (second time) 'स्य तं; G3.6 'रतः; M1.5 प्रहासतं (for प्राह). T2 इष्टा पृष्टा प्रहास्यं च. —^d) Ś1 K1.2.4 अपि (for ह्यपि).

78 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. —^b) K4 गुरुदाराभिमर्शिनः; K6 'मर्षिणा; V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2.3.5 'मर्षिणः; D7 T1 G1.3.6 'मर्शनाः; M1 'मर्शनः. —^c) K7 V1 Bo.7.8 Da4 Ds1 D6.9 अभक्षः; D2 अ** (for अभक्ष्य). T1 (inf. lin. as in text).2 G3.6 M5.7 'परा; G1 'तरा (for 'रता). —^d) K4 नमर्यादा (for निर्मर्यादा). V1 Bo.6.9 Da3 D7.7 T G1 हतद्विषः (for 'त्विषः). —After 78, Kumbh. ed. ins.:

664* श्वशुरानुगताः सर्वे ह्युत्सृज्य पितरौ सुताः ।
स्वकर्मणा च जातोऽहमित्येवंवादिनस्तथा ।

79 ^a) K6 एवमाद्यन् (for 'मादीन्). Da4 G2 corrupt. —^b) K7 विचार्यये (for विप). K6 अचरद्भविपर्यये. —^c) D7 T1 G1.3.6 न हि (for नाहं). Da4 वत्स्यामि. —^d) T1 मानवेषु (for दा). K6 ये (for मे).

80 ^a) K2.4 तासां; K6 Bo.6.7.9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 G2 तन्मां; V1 B8 M7 त्वं मां (for तां मां). —^b) B8 (marg.) अभिवंद (for 'नन्द). —^c) Da4 D4 त्वयार्चिता (D4 'तं); D7 त्वं याचितां; G1 त्वं यापि कां (sic); G2 त्वयार्चितां (for त्वयार्चितां). K4 G1.2 मा (for मां). —^d) G1.2 पुरा (for पुरो). K1 'धीस्यति; B9 'वास्यति; Da4 'धास्यस्व; G1 यास्यति (for 'धा').

सप्त देव्यो मयाष्टम्यो वासं चेष्यन्ति मेऽष्टधा ॥ ८१
आशा श्रद्धा धृतिः कान्तिर्विजितिः सन्नतिः क्षमा ।
अष्टमी वृत्तिरेतासां पुरोगा पाकशासन ॥ ८२
ताश्चाहं चासुरांस्त्यक्त्वा युष्मद्विषयमागता ।
त्रिदशेषु निवत्स्यामो धर्मनिष्ठान्तरात्मसु ॥ ८३
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तवचनां देवीमत्यर्थं तौ ननन्दतुः ।

81 ^a) D4 om. तत्र. Ś1 K1.2.4 स(K1 म)त्कान्ता; K7 D6.7.9 मे कान्ता (for मत्कान्ता). —^b) Da4 Ds1 मदर्पणा. —^c) D6 देव्या (for देव्यो). Ś1 K1.2.4.6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 जयाष्टम्यो; D4 मया शून्यो; D7 T2 G1.3.6 मये(D7 G1 'मे)ष्टव्या; T1 मतिमष्टव्या; G2 M1.5-7 मयाष्टव्या (for 'ष्टव्यो). —^d) K6.7 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T1 G1.3.6 M5 पृथ्यति; M7 चैष्यति (for चेष्यन्ति). K6 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 ते; D7 T G1.3.6 M1.5-7 च (for मे).

82 ^a) Da4 धृतिः (for धृतिः). K4 काष्ठा; K6.7 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G3.6 M6.7 क्षातिर; B8 (marg.) क्षातिर (for कान्तिर). —^b) Ś1 K1.2.4 अजितिः; B6 विजितिः; Da4 G2 M1 विजितः; T2 M5 विभृतिः (for विजितिः). B9 Da4 सन्नितिः; Ds2 G1 सन्नतिः (for 'तिः). K6 Da4 D7 क्षमाः; K7 D4.9 कृतिः; G2 क्षया (for क्षमा). —^c) Dn4 अष्टमा. K7 D4-9.9 कीर्तिर (for वृत्तिर). D7 T G1-3.6 M1.5-7 अष्टमी (T2 M1.6 'मां; G2 'मी) विद्धि मां तासां (G2 'भ्यां). —^d) K6 पुरोगात्; Da3 Ds 'गाः; D7 T G1.3.6 M1.5-7 'गां (for 'गा). Da3. a4 पाकशासने (Da1 'नः).

83 ^a) Ś1 K1.2 Ds M7 तांश; T2 तच् (for ताश्). Ś1 K1.2 असुरांस; K6 चासुरींस; D7 T1 G1.3.6 'रैस; G2 च सुरा (for चासुरांस). —^b) K1.4.7 Bo.6-8 Da3 Dn1 Ds2 D2-4.6-9 T1 G1.3.6 M1.5.6 आगताः; B9 G2 'तं (for 'ता). Da4 युद्धद्विषयतागजाः (corrupt). —^c) K2 त्रिदशेषु (for त्रिदशेषु). K1 V1 G2 नि- (G2 नृ)वत्स्यामि (for 'त्स्यामो). —^d) D7 G3.6 धर्मे (for धर्म).

84 Ś1 K1.2.4.6 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 T1 G1-3.6 M1.6.7 om. the ref. —^a) K6 G1 'वचना; Ds1 'वचनी; G2 'वचनं; M7 'वचनान् (for

नारदश्च त्रिलोकर्विर्बृहन्ता च वासवः ॥ ८४
ततोऽनलसखो वायुः प्रववौ देववेष्मसु ।
इष्टगन्धः सुखस्पर्शः सर्वेन्द्रियसुखावहः ॥ ८५
शुचौ चाभ्यर्चिते देशे त्रिदशः प्रायशः स्थिताः ।
लक्ष्म्या सहितमासीनं मधवन्तं दिदक्षवः ॥ ८६

ततो दिवं प्राप्य सहस्रलोचनः

श्रियोपपन्नः सुहृदा सुरर्षिणा ।

रथेन हर्यश्चयुजा सुरर्षभः

सदः सुराणामभिसत्कृतो ययौ ॥ ८७

अथेङ्गितं वज्रधरस्य नारदः

श्रियाश्च देव्या मनसा विचारयन् ।

श्रियं शशंसामरदृष्टपौरुषः

शिवेन तत्रागमनं महर्द्धिमत् ॥ ८८

ततोऽमृतं द्यौः प्रववर्ष भास्वती

पितामहस्यायतने स्वयंभुवः ।

अनाहता दुन्दुभयश्च नेदिरे

तथा प्रसन्नाश्च दिशश्चकाशिरे ॥ ८९

यथर्तुं सस्येषु ववर्ष वासवो

न धर्ममार्गाद्विचचाल कश्चन ।

अनेकरत्नाकरभूषणा च भूः

सुघोषघोषा भुवनौकसां जये ॥ ९०

क्रियाभिरामा मनुजा यशस्विनो

C. 12. 8485
B. 12. 229f. 91. 93
K. 12. 235. 115

नां). Da4 देवी. —^b) K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रीत्यर्थं (for अत्यर्थं). K4. 6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च; V1 B6-9 Da4 D4-7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 वै (for तौ). B9 ववंदतुः (for ननन्द). —^c) G2 नारदस्य (for 'श्च'). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [अ]त्र (B3. 9 Da4 'थ' देवर्षिर् (for त्रिलोकर्विर्). —^d) B9 [अ]थ (for च). D7 T G1. 8. 6 वृत्रहा चापि वासवः.

85 ^a) G1 -सुखो (for -सखो). —^b) Da4 प्रववौ (for 'वौ'). Bom. ed. -वर्ष्मसु (for -वेष्मसु). —^c) Da4 D7 इष्टगन्धः (for 'गन्धः'). —^d) K7 Dn4 G8 सुखावहः; Da4 'वहाः'; G2 'वहं'.

86 ^a) Ś1 K1. 2. 4 आदौ; K7 शुभौ (for शुचौ). K6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1 M1. 5-7 वा- (Da4 Dn1 Ds G1 M1. 5-7 चा)भ्यर्चिते; T1 वाभ्यर्चितो; T2 च हृचिते (sic) (for चाभ्यर्चिते). K4 देवो (for देशे). —^b) Da4 त्रिदशः. Da4 प्रायतः; D4. 9 प्रायसः. —^c) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 लक्ष्मी- (for लक्ष्म्या). Ś1 K1. 2. 4 लक्ष्म्या सह समासीनं. —^d) Ś1 K1. 2. 4 दिदक्षया; Dn4 हि दक्षवः (sic).

87 ^a) G2 प्राप (for प्राप्य). —^b) Ś1 K1. 2. 4 श्रियोपपन्नः; Da3 Dn4 Ds G1 स्त्रियो; Da4 श्रियोपपन्नाः; T2 श्रियोपपन्नः (for श्रियो). G2 om. सुहृदा. K1. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 G3. 6 महर्षिणा; D7 T1 G1 सह (for सुर). Ds श्रियोपपन्नं सुहृदोप्यहर्षयन्. —^c) Da4 हर्षश्च (for हर्यश्च). T1 युषा (for -युजा). Ś1 K1. 2 M1. 6 रथर्षभः; K6 सुर-

र्षभाः. —^d) Ds1 -सत्कथो (for -सत्कृतो).

88 ^a) Dn4 वज्रभरस्य (for 'वरस्य'). —^b) Ś1 K1. 2. 4. 6 Da3. a4 Ds D2. 5. 8 श्रिया; V1 B7 Dn4 Ds G1 M1. 5. 7 श्रियश्च; D7 T1 G1. 8. 6 मनश्च (for श्रियाश्च). M1. 6 विचिंतयन् (for विचार). —^c) K6 B8 श्रिये; K7 D4. 6. 9 श्रियः (for श्रियै). Da4 शसंस. Ds [अ]मह- (for [अ]मर). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 -राजपौरुषं (for -इष्टपौरुषः). —^d) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Ds D2. 3. 8 महर्षिः; V1 Dn1. n4 महर्षिभिः (for 'र्द्धिमत्').

89 ^a) K7 D4. 9 भास्वतः (for 'ती'). —^b) K1 G2 स्वयंभुवा. —^c) B7 अनाहतां; G1 गता; G2 हुना- हुता (sic) (for अना). K6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [अ]थ (for च). —^d) Ds प्रसन्नाथः; Ds G2 'ज्ञाथ' (for 'ज्ञाश्च'). G2 दिशं. B8 (marg.) प्रकाशिरे; Da3. a4 Ds1 D4. 6. 9 चकासि (Da1 'रि')रे.

90 ^a) K4 अथर्तुः; Da4 यथर्तुं (for यथर्तुं). V1 B8 सस्येषु; B6 सस्येषु; G2 सस्येषु (for सस्येषु). —^b) D7 नाधर्म- (for न धर्म-). Ś1 K1 न चचाल; D7 विचचार (for 'चाल'). —^c) Da4 अनेन (for अनेक). M1. 6 om. च. K6 सुः; Da1 सू. —^d) M1. 6 सुघोष- (for सुघोष-). K7 Da4 -घोषा; T2 -घोषा; G1 lacuna (for -घोषा). K7 D4. 6. 9 च दिवौकसां; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 त्रिदिवौ (for भुवनौ). ❀ Ca: सुघोषघोषाः शोभनगिरादीनां घोषो येषु गोकुलेषु सा सुघो- षघोषा । ❀

91 ^a) Da4 क्रियाभिरामो; T2 G2 श्रियाभिरामा (for

समृद्धमन्तः सुखना यशस्विनः ॥ ९१
न जात्वकाले कुसुमं कुतः फलं
पपात वृक्षात्पवनेरितादपि ।
रसप्रदाः कामदुघाश्च धेनवो
न दारुणा वाग्विचचार कस्यचित् ॥ ९२
इमां सपर्यां सह सर्वकामदैः

समृद्धकामाः । त्रयमाशुवान्त त ॥ ९२
त्वया कुरुणां वर यत्प्रचोदितं
भवाभवस्येह परं निदर्शनम् ।
तदद्य सर्वं परिकीर्तितं मया
परीक्ष्य तत्त्वं परिगन्तुमर्हसि ॥ ९४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

क्रिया'). Ks. १ V1 Bo. ६. १. ३ (marg.). २ Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-६. ३. ९ मनस्विनो (for यश'). —^b) B1 partly damaged. Da4 बभूः; Dn4 वधुः; G2 बहुः (for बभूः). M1 बभूविरे (for बभूः शुभे). B8 (marg.). ३ शुभाः; D1 T G1. ३. ६ M1. ५. ६ शुभैः (for शुभे). D1 T1 G1. ३. ६ पुण्यकृतः (for 'कृत'). Ś1 K1. २. ४ बभूः शुभाः पुण्यकृतो निरामयाः. —^c) K1 वरामराः; Ds lacuna (for नरामराः). —^d) M6 सुखिता (for 'नो'). V1 B8 (marg.) G2 M1. ५. ६ मनस्विनः; T2 M1 तपस्विनः (for यश'). Ks. १ Bo. ६. १. ३ (orig.). २ Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-६. ३. ९ समृद्धिमन्तः सुमनस्विनोभवन्; D1 T1 G1. ३. ६ 'मन्तः सुखितास्तपस्विनः.

92 ^a) D1 T G1. ३. ६ M6 transp. कुतः and फलं. —^b) Ds1 वृक्षान्. G1 पतनेरिवाद् (sic) (for पवनेरिताद्). —^c) Ks Da4 M1 रसप्रदाः; Ds वृत्तप्रदाः (for रस'). Ks Bo Da4 Dn1 Ds D6 कामदुहश्च; B9 'दुहं; T2 M6. ६ 'दुहाश्च (for 'दुघाश्च).

93 ^a) M1 कामैः (for कामदैः). —^b) K1 Da. ६. १. ९ T G2. ३. ६ M1 श्रिया; V1 श्रियश्च (for श्रियाश्च). Ś1 K1. २. ४ V1 शकस्य च सर्वं (for शकप्रमुखैश्च). V1 Bo. १ Ds2 Da. १ T1 G2 M1 देवतैः. —^c) Da4 विप्रश्वदः; D1 T G1. ३. ६ M1. ५-१ ब्रह्मसदः (for विप्र').

Ks V1 Bo. ६-९ Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. ३. ३ समा (D1 'मा) गताः (for 'गमे). —^d) K1 Da. ६. ९ समृद्धिकामां V1 M1. ५-१ समृद्धिकामाः. K1 Da4 lacuna; T2 (for ते).

94 ^a) Ś1 K1. २. ४ गुरुणाम् (for कु'). Ds1 वयत्; D4 वरयन्; T2 M1. ६. १ ऋषभः; G2 प्रवर (for वर यत्). —^b) D1 T1 G1 [ए]व; Gs. ६ [इ]व (for [इ]व). Da4 om. निदर्शनम्. —^c) D1 T1 G1. ३ तदद्य; T2 तदस्य (for तदद्य). —^d) Dn4 परीक्ष; I परीक्ष्य; M1 समीक्ष्य (for परीक्ष्य). Da4 परिकृतत्वं. I G1 अर्हति. — After 94, Kumbh. ed. ins. a passage given in App. I, (No. 23).

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. २. ४. ६. १ V1 E ६-९ Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-९ T G1-३. ६ M1. ५-१ मोक्षमै. — *Adhy. name*: Ś1 K1. २. ४ Bo D8 श्रीवाससंवादः समाप्तः; K1 V1 B8-९ Das. a4 Dn1 D2-१. ९ G2 M1 श्रीवासवसंवादः; M6 श्रीशक्रवासवसंवादः; M6 श्रीवासवसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words both): B1 Dn4 Ds2 54; Dn1 D1 T1 G1. ३. ६ M6 51 Ds 50; T2 69; G2 67; M1. ६. १ 53. — *Ślo. no.*: Dn1 Ds 96; Dn4 95.

२२२

युधिष्ठिर उवाच ।

किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपरायणः ।

ग्रामोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतैर्ध्रुवम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

मोक्षधर्मेण नियतो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।

ग्रामोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतैर्ध्रुवम् ॥ २

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

जैगीषव्यस्य संवादमसितस्य च भारत ॥ ३

जैगीषव्यं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।

अकुप्यन्तमहप्यन्तमसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४

न प्रीयसे बन्धमानो निन्दमानो न कुप्यसि ।

का ते प्रज्ञा कुतश्चैषा किं चैतस्याः परायणम् ॥ ५

इति तेनानुयुक्तः स तमुवाच महातपाः ।

महद्वाक्यमसंदिग्धं पुष्कलार्थपदं शुचि ॥ ६

या गतिर्या परा निष्ठा या शान्तिः पुण्यकर्मणाम् ।

तां तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि वै द्विज ॥ ७

निन्दत्सु च समो नित्यं प्रशंसत्सु च देवल ।

निहुवन्ति च ये तेषां समयं सुकृतं च ये ॥ ८

C. 12. 8438
B. 12. 230[29].8
K. 12. 236. 9

222

1 ^a) K1 किंशीलः (for 'लः'). — ^b) Dn1. n4 D8 किंपराक्रमः; G2 'रायणं' (for 'रायणः'). — ^c) K1 D4 ब्राह्मणः (for ब्रह्मणः). — ^d) B8 transp. यत् and परं.

2 K6 D4 om. (hapl.) 2. — ^a) M7 धर्मेण (for 'धर्मेण'). V1 B6 (marg.) 8 D6. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 निरतः; D8 निष्ठातो (for निवतो). — ^b) Dn1 लब्धाहारो; D7 T G1. 3. 6 सदाचारो (for लब्धाहारो). — G2 om. 2^{ed}. — ^d) K4 Bo. 6 (marg.) Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 तत्परं (for य').

3 ^a) G2. 8 om. from प्युदा up to पु (in 3^b). — Dn1 om. (hapl.) 3^{ed}. — ^c) K7 जैगीषव्य च; Bo 'सव्यस्य'; G1 जैगीषव्यैव. — ^d) K1 D44 अक्षि (D44 'सी' तस्य (for अक्षि'). G1 सितस्य च (for च भारत). — After 3, Kumbh. ed. C7 ins.:

665* महादेवान्तरे वृत्तं देव्याश्चैवान्तरे तथा ।

यथावच्छृणु राजेन्द्र ज्ञानदं पापनाशनम् ।

[✽ C7 : अन्तरे अवकाशे ... उभाभ्यामप्यवकाशं कृत्वा कचिद्व्यतिरेकं सति । ✽]

4 ^a) G2 om. from. जैगीषव्यं up to किं चै (in 5^d). K1 जैगीषव्य-; B7 'सव्य'. K4 V1 B8 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 8 T2 G1 M7 महाप्राज्ञं; K7 B6 (marg. as in text) D4. 6. 9 'स्मानं' (for 'प्राज्ञं'). — ^b) D44 आगतागमं; D6 T2 'तागतं' (for 'गमम्'). ✽ Ca. p : आगतागमम्, आगतो ज्ञातः आगतो ज्ञापकं वेदादिः [Ca 'चरितादिः] येन । ✽ — ^d) Ds1 देवलो.

5 G2 om. up to किं चै (cf. v. 1. 4). Before 5, S1 K1. 2. 4. 6 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 3. 6 M5 7 ins. देवल उवाच. — ^a) K7 Ds1 प्रायसे; D44 G1 M5 प्रियसे. S1 K2 बन्धमानो (for बन्धमानो). — ^b) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 कुप्यसे (Ds 'ते') (for 'सि'). — ^c) D44 काले प्राज्ञा; D7 G1 का प्रतिज्ञा (for का ते प्रज्ञा). D5 तपश्च (for कुतश्च). — ^d) K1 D4 M1. 6 वै तस्याः; K6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn4 Ds D2. 3. 5. 8 ते तस्याः; V1 हि तस्याः; D7 T G1. 3. 6 च तस्याः (for चैतस्याः).

6 Before 6, MSS. ins. भीष्म उवाच. — ^a) D44 D4 [अनुयुक्ताः; G2 'युक्तं'. — ^c) D7 T1 G1-3. 6 एतद् (for महद्). K6 असंदिग्धः. — ^d) K2 पुष्करार्थः; D8 'कार्यं' (for 'लार्थं'). K7 V1 B6 D4. 9 शुचिः; M1 शुचि. D7 T1 G1. 3. 6 पुष्कलार्थमिदं वचः.

7 Before 7, MSS. ins. जैगीषव्य उवाच. — ^a) Dn1. n4 D8 काष्ठा (for निष्ठा). — ^b) V1 B8 (marg.) Das. a4 सतिः; B6 गतिः (for शान्तिः). B6 (marg.) 'कर्मिणां'. — ^c) S1 K1. 2. 4 तासु (for तां). K6 अहं (for तेऽहं). Ds1 प्रसंवक्ष्यामि (for संप्र'). — ^d) D7 T1 G2. 6 यां (for यन्). K6 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 महती (Dn4 'ता') मृषिसत्तम (D44 'रः'); K7 D4. 6. 9 महती (K7 'तां') मुनिसत्तम; G1 यां प्रयच्छसि वै द्विज; G2 M1. 6. 7 य (G2 स) त्परं प्रति सत्तम.

8 ^a) K7 निन्दत्सु; B6 निन्दत्सु (for निन्दत्सु). K6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 T G2. 6 समा; Ds1 समा; D4 स नो; D6 सदा; D7 G1 समं (for

C. 12. 6437
B. 12. 230(29). 9
K. 12. 236. 10

उक्ताश्च न विवक्षन्ति वक्तारमहिते रतम् ।
प्रतिहन्तुं न चेच्छन्ति हन्तारं वै मनीषिणः ॥ ९
नाप्राप्तमनुशोचन्ति प्राप्तकालानि कुर्वते ।
न चातीतानि शोचन्ति न चैनान्प्रतिजानते ॥ १०
संप्राप्तानां च पूज्यानां कामादर्थेषु देवल ।
यथोपपत्तिं कुर्वन्ति शक्तिमन्तः कृतव्रताः ॥ ११
पक्वविद्या महाप्राज्ञा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।

समो). — ^b) D₄ देवलः; D₅ देवत. — ^c) K₅ विद्वन्ति; K₇ B₇. 6 D₁ n₄ D₂. 3. 5. 8 T₂ निह्वन्ति; G₂ निनावावन्ति (sic) (for निह्वन्ति). D₅ स्वेषां; D₇ T₁ G₁ दोषं; T₂ न्वेषां; G₃. 6 दोषान् (for तेषां). — ^d) D₄ स च यं; G₂ M₁. 5-7 समोहं (for समर्थं). K₅ दुःकृतं; B₅ D₅ a₄ स्वकृतं; G₂ M₁. 5. 6 सुकृतश्च (for 'तं'). Ś₁ K₁. 2. 4 B₅ च मे; K₅ B₇ D₁ n₄ D₅ D₂. 3. 7. 8 T₁ G₁. 3. 6 च यत्; D₅ समे; G₂ च ते (for च ये).

9 ^a) K₅ V₁ B₀. 6. 7. 8 (marg.). 9 D₅ a₄ D₁ n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 वदित्यन्ति; B₅ (orig.) D₅ M₇ विवक्षन्ति; D₇ T₁ G₁. 3. 6 च वक्षन्ति (for विवक्षन्ति). — ^b) V₁ B₅ (marg.) D₁ अहितं. K₅ हतं; V₁ B₅ (marg.) नरं; B₇ D₁ D₅ D₂. 3. 7. 8 T₁ G₃. 6 हितं; D₄ lacuna; D₅ रजं (for रतम्). — ^c) D₄ om. (hapl.) from न्तुं up to च्छन्ति ह. D₄ न चेप्सन्ति; G₂ निवेच्छन्ति (for न चेच्छन्ति). — ^d) D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₅ ते; T₂ तैर् (for वै).

10 ^a) B₆. 7. 9 D₅ D₂. 5. 6 T₁ G₁-3. 6 न प्राप्त (G₁ 'सि')स्; D₇ प्राप्तस् (for नाप्राप्तस्). G₂ अन्ति (for अनु). M₅ नाप्राप्तमनुशोचन्ति. — K₂. 4 om. (hapl.) 10⁶⁶; Ś₁ reads it on marg. — ^b) D₅ कालानु- (for कालानि). D₅ कुर्वन्ति. — ^c) D₄ चानीतानि (for चाती). — ^d) K₁ चैतां; K₅ V₁ B₀. 6-9 D₅ a₄ D₁ n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 चैव; K₇ D₄. 9 प्राप्तान्; D₅ चेष्वां; D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₅ तानि; G₂ M₁. 6. 7 चैतान् (for चैतान्).

11 ^a) D₄ ते प्राप्तानां; D₇ T₁ G₁ संप्रदानं; G₂. 6 संप्राथनं (for संप्राप्तानां). K₇ D₅ तु; D₄ तु (for च). K₅ V₁ B₀. 6-9 D₅ a₄ D₁ n₄ D₅ D₂. 3. 8 संप्राप्तायां च पूजायां. — ^b) K₇ D₄. 5. 9 कामान् (for 'द'). B₅. 8 (marg. as in text). 9 D₅ a₄ G₂. 6 कामार्थे (D₅ a₄ 'रि')षु च देवल (D₄ 'क:'); D₅ कामितार्थेषु दे'. — ^c)

मनसा कर्मणा वाचा नापराध्यन्ति कस्यचित् ॥ १२
अनीर्षवो न चान्योन्यं विहिंसन्ति कदाचन ।
न च जातूपतप्यन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ॥ १३
निन्दाप्रशंसे चात्यर्थं न वदन्ति परस्य वे ।
न च निन्दाप्रशंसाभ्यां विक्रियन्ते कदाचन ॥ १४
सर्वतश्च प्रशान्ता ये सर्वभूतहिते रताः ।
न कुप्यन्ति न हृष्यन्ति नापराध्यन्ति कस्यचित् ।

D₄ G₃. 6 यथोपपत्ति; D₅ 'यांति (for 'पत्ति'). — D₄ reads 11^d (second time) after reading 12^{ab} twice. — ^d) D₄ कृतिमन्तः (for शक्ति'). D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₅. 7 धृतव्रताः (for कृत').

12 D₄ reads 12^{ab} twice and reads 11^d (second time) after it. — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 सर्वः (for पक्व). K₂. 6. 7 V₁ B₅. 8 D₅ a₄ D₁ n₄ D₄ (both times). 8. 9 M₅ महाप्राज्ञा; D₇ 'प्राज्ञ (for 'प्राज्ञा). — ^b) K₇ D₄. 9 यतेंद्रियाः. — ^d) G₁ न पराध्यन्ति. K₅ D₁ n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 कर्हिचित् (for कस्य').

13 D₅ a₄ om. (hapl.) 13^a-15^d; D₅ reads the same after कुर्वते (in 17^a). — ^a) K₂ D₅. 4. 9 T₁ G₂. 3. 6 M₁. 5. 6 अनीर्षवो (G₂ 'यो') (for 'र्षवो). — ^b) K₁ D₅ विहिंसन्ति; K₂. 6 विहं; D₇ T₁ G₁. 3. 6 न हिं (for विहिं). — ^c) D₅ तु (for च). G₁ न जातु तपयन्ते (sic).

14 For the sequence in D₅, cf. v. l. 13. D₅ a₄ om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) B₀ वाप्यर्थ; D₅ D₄ वात्यर्थ; G₂ चात्मार्य (for चात्यर्थ). — ^b) D₅ परस्परे; D₇ T₁ G₁. 3. 6 परस्य च (for 'स्य ये). — ^c) T₂ पर (for न च). — ^d) D₄ विक्रीयन्ते.

15 For the sequence in D₅, cf. v. l. 13. K₇ D₅ a₄ D₄. 9 om. 15^{abed} (for D₅ a₄, cf. v. l. 13). — ^a) K₄ प्रशान्तार्था; K₅ प्रशंसा ये (for प्रशान्ता ये). — ^c) D₅ न कुप्यन्ति; G₂ न न कुप्य (for न कुप्यन्ति). — ^d) D₁ n₄ कर्हिचित् (for कस्य'). — ^e) K₇ D₄. 9 विमुक्त; D₇ T₁ G₁. 3. 6 विमुज्य (for विमुच्य). K₅ V₁ B₀. 8. 9 D₄ D₁ n₄ D₅ D₂. 3. 5-7 T₁ G₁. 3. 6 M₅. 7 ग्रन्थि (for ग्रन्थिश्च). G₂ corrupt. — ^f) K₄ चक्र-न्यते; K₅ D₅ D₂. 8 चक्रमन्ति; K₇ V₁ B₀. 6-9 D₅ a₄ D₁ n₄ D₄-3. 8. 9 चक्रमन्ति; G₂ M₅ चक्रमन्ते (for चक्रमन्ते). V₁ यथाक्रमं (for 'सुखम्').

विमुच्य हृदयग्रन्थीश्चङ्क्रम्यन्ते यथासुखम् ॥ १५
 न येषां बान्धवाः सन्ति ये चान्येषां न बान्धवाः ।
 अमित्राश्च न सन्त्येषां ये चामित्रा न कस्यचित् ॥ १६
 य एवं कुर्वते मर्त्याः सुखं जीवन्ति सर्वदा ।
 धर्ममेवानुवर्तन्ते धर्मज्ञा द्विजसत्तम ।
 ये ह्यतो विच्युता मार्गात्ते हृष्यन्त्युद्विजन्ति च ॥ १७
 आस्थितस्तमहं मार्गमसूयिष्यामि कं कथम् ।

16 Ds1 om. 16^a-17^b. — ^a) Da4 तेषां; D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 तेषां (for येषां). Ds om. सन्ति. — ^b) D1 T G1. 3. 6 M1. 5-7 ते (for ये). Ds येषां चान्ये न बान्धवाः; G2 तेषां नैवान्यवाः. — Ds repeats 16^{cd} after 19^{ab}. — ^c) Ds (second time) मित्राणि (for अमित्राश्च). Ś1 K1. 2. 4 येषां न संत्यमित्राणि (K4 'श्च'). — ^d) K1 D1 न; B3 Ds (first time). 6. 9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 ते; G2 lacuna (for ये). K4 चामित्रे; B3 मित्राणि (for चामित्रा). Da4 येषां मित्रा न कस्यचित्; Ds (second time) ते न मित्राणि कस्यचित्.

17 Ds1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^a) D1 स; T1 G1 त (for य). Da4 कुर्वते; Ds कुरुते; G2 वरतना; M1. 6. 7 वरते (for कुर्वते). After कुर्वते, Ds reads 13^a-15^d. G2 M1. 6. 7 मर्त्यः (for मर्त्याः). Ś1 K1. 2. 4 यतंत एव ये मर्त्याः. — ^b) B3 स्वयं (for सुखं). V1 ते सदा (for सर्वदा). M1. 6. 7 स वै जीवन्ति सर्वदा. — ^c) K1 Dn1. n4 Ds ये धर्मं च; D1 यं ममेव (for धर्ममेव). Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 [अ]नुस् (G1 'ङ्') र्छते (M5 'तो'); G2 [अ]नु नित्यं ते (for [अ]नुवर्तन्ते). — ^d) Da4 D4. 9 M1. 6. 7 सत्तमाः. — D4. 5. 9 repeat 17^{cd} after 20. — ^e) K1 D4 (both times) ह्यते (for ह्यतो). G1 [स]पि (for वि). T2 मार्गात् (for मार्गात्). — ^f) B3 (marg.) D1 T1 G1. 2. 6 द्विषं (G2 'जं') ति (for [उ]द्विजन्ति).

18 ^a) T G1. 3. 6 M1 आस्थितस्तं (T1 'स्ते') महामार्गम्. — ^b) Ś1 K1. 2 तत्; Ds M1 तं (for कं). T2 असूयिष्यति कः कथं. — ^c) B3 Da4 G2 निन्दमानः. Ds [स]हं (for वा). — ^d) Ks B1 Da3 Dn1. n4 Ds D2 3. 8. 8 T1 G1. 3. 6 M1 ह (Dn1 द्वे) ज्येहं (for 'यं') — After 18, G2 repeats 12. 220. 47^b-54^d, followed by the repetition of 12. 221. 63^a-71^a.

19 The portion from 19^a up to the end of 12. 233 is lost in G2 on missing fol. — ^a) K1. 7

निन्दमानः प्रशस्तो वा हृष्येयं केन हेतुना ॥ १८
 यद्यदिच्छन्ति तन्मार्गमभिगच्छन्ति मानवाः ।
 न मे निन्दाप्रशंसाभ्यां हासवृद्धी भविष्यतः ॥ १९
 अमृतस्येव संतृप्येदवमानस्य तत्त्ववित् ।
 विषयेबोद्विजेन्नित्यं संमानस्य विचक्षणः ॥ २०
 अवज्ञातः सुखं शेते इह चामुत्र चोभयोः ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो योऽवमन्ता स बध्यते ॥ २१

C. 12. 9460
 B. 12. 23c[23d. 22]
 K. 12. 236. 23

D4. 9 तं मार्गम्; Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Ms तत्तस्माद्; Ds तत्पार्श्वम्; D1 T G1. 2. 6 Ms ते तत् (T1 'द्') द्; M1. 7 तत्तन्मार्गम् (for तन्मार्गम्). — ^b) B3 इति; Da3 Dn1 Ds अपि; T G1. 3. 6 Ms अधि- (for अमि-). Ks. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 T Gs. 6 M1. 5. 6 गच्छन्तु (for गच्छन्ति). D1 असूयिष्यामि तं कथं (cf. 18^b). — After 19^{ab}, Ds repeats 16^{cd}. — ^d) Ds हानि (for हास-). Da4 G1 वृद्धि (for वृद्धी). B3 (marg. as in text) कदाचन (for भविष्यतः).

20 With 20, cf. Manu. 2. 162. G2 missing (cf. v. l. 19). — ^a) K1 संतृसाद्; K4 'लो; Da4 संतृप्येद्; M1. 6. 7 संतृप्येद् (for संतृप्येद्). — ^b) Ds निन्दमानस्य; G1 एव मानस्य (for अवमानस्य). — K1 om. 20^{cd}. — ^c) V1 om. from विष up to संमा (in 20^d). Ds च (for [ए]व). K1 B3. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D4-7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 चैव (for नित्यं). — ^d) Ks. 7 Ds D4. 9 सन्मानस्य (for संमा). K1 D4. 9 विचारकः (for विचक्षणः). — After 20, D4. 5. 9 repeat 17^{cd}.

21 With 21, cf. Manu. 2. 163. G2 missing (cf. v. l. 19). — ^a) Ds प्रावज्ञातः; Gs अवि (for अव). — 21^{bd} is damaged in B7. — ^b) Ks V1 Bo. 6. 8. 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 चोभयः; M1 बोभयोः (for चो). — ^c) K1 अमुक्ताः; D4. 9 विमुक्तः; D1 T1 G1. 3. 6 अमुक्तः (for वि). K4. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 -दोषेभ्यो (for -पापेभ्यो). — ^d) Ś1 K2. 4. 7 Da4 Ds स बाध्यते; Bo Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6 T2 स वध्यते; G1 स बुः; M1 [अ]न्वडु (for स व). K1 योवमंतमवाध्यते.

22 G2 missing (cf. v. l. 19). — ^a) Ds परी गतं; D1 T G1. 3. 6 M1. 5-7 गतिं परी (by transp.). D1 T1 G1. 3. 6 तु (for च). — ^b) K1 D4. 6. 9 M1 प्राथेय-

C. 12. 8461
B. 12. 230(29). 23
K. 12. 236. 24

परां गतिं च ये केचित्प्रार्थयन्ति मनीषिणः ।
एतद्भ्रतं समाश्रित्य सुखमेधन्ति ते जनाः ॥ २२
सर्वतश्च समाहृत्य क्रतून्सर्वाञ्जितेन्द्रियः ।

प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २३
नास्य देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
पदमन्ववरोहन्ति प्राप्तस्य परमां गतिम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

२२३

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रियः सर्वस्य लोकस्य सर्वसत्त्वाभिनन्दिता ।
गुणैः सर्वैरुपेतश्च को न्वस्ति भुवि मानवः ॥ १
भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि पृच्छतो भरतर्षभ ।
उग्रसेनस्य संवादं नारदे केशवस्य च ॥ २

उग्रसेन उवाच ।

पश्य संकल्पते लोको नारदस्य प्रकीर्तने ।
मन्ये स गुणसंपन्नो ब्रूहि तन्मम पृच्छतः ॥ ३
वासुदेव उवाच ।
कुकुराधिप यान्मन्ये शृणु तान्मे विवक्षतः ।
नारदस्य गुणान्साधून्संक्षेपेण नराधिप ॥ ४

(M₁ 'य'ते (for 'यन्ति'). —^a) K₆ श्रुतं; T G₁ s. 6
M₁ 5-7 वृत्तं (for व्रतं). K₁ उपाश्रित्य; K₆ Bo. 7. 8
(marg.) s. Das. 24 Dn₁ n₄ Ds D₂ s. 8 समाहृत्य; B₆
(orig.) 'सुत्य; B₆ (marg.) 'कृत्य; G₁ 'श्रुत्य (for
'श्रित्य). —^d) D₄ एधन्ति.

23 G₂ missing (cf. v. l. 19). —^b) T₂ क्रमान्
(for क्रतून्). D₇ G₁ ब्रह्म; T G₂ s. 6 M₁ 5. 7 ब्रह्मन्
(for सर्वाङ्). D₄ यत्तेन्द्रियः. —^c) B₆ (marg. as in
text) परमं (for ब्रह्मणः). —^d) B₆ (marg.) तत्
(for यत्). K₆ प्रकृतिर्. K₁ ध्रुवं (for ध्रुवम्).

24 G₂ missing (cf. v. l. 19). —^a) M₁ नु (for
the second न). —^c) K₇ अन्वाद्य; B₆ अन्वधि (for
अन्वव). —^d) G₁ परमं. — After 24, Kumbh. ed.
G₇ ins. a passage given in App. I, (No. 24).

Colophon: G₂ missing; K₆ s. B₁-s Da₁ 24 Dn₂
n₈ D₁ G₁ s. M₂-4 absent. — Sub-parvan: Ś₁ K₁ 2
4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁ n₄ Ds D₄ 6-9 T G₁
s. 6 M₁ 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁ 2. 4. 6. 7
V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁ n₄ Ds₁ D₂-9 T₁ G₆ M₁ 5-7
जैगीषण्यासितसंवादः. — Adhy. no. (figures, words
or both): B₇ Dn₄ Ds 55; Dn₁ D₇ T₁ G₁ s. 6 M₁
56; T₂ 70; M₁ 6. 7 54. — Śloka no.: Dn₁ 24;
Dn₄ Ds 25.

223

☞ This adhy. is missing in G₂ (cf. v. l. 12, 222, 19).

1 Da₁ om. the ref. —^a) D₆ 7 T₁ G₁ s. 6 प्रायः
(for प्रियः). —^b) B₆ लोकाभि- (for सत्त्वाभि-).
K₆ Ds D₄ 6. 7. 9 T G₁ s. 6 M₁ 5-7 नन्दितः; B₆ Ds
नन्दिताः; Da₁ नन्दिताः (for नन्दिता).

2 ^a) Ś₁ K₁ 2. 4 वर्णयिष्यामि; K₇ D₄ 9 कीर्तं
(for वर्तं). —^b) K₄ पृच्छति; K₇ D₄ 5. 7. 9 T G₁
s. 6 M₁ 5-7 ते (for तो). Da₁ भरतर्षभः.

3 ^a) K₂ s. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁ n₄ Ds D₂-6.
s. 9 Cs यस्य; D₇ T₁ G₂ s. 6 M₇ वृहयः; T₂ M₁ s. 6
पश्यः; G₁ पृच्छे (for पश्य). K₁ 2. 4. 7 D₆ संकपतो;
Ds₂ D₇ T₁ G₂ s. 6 M₁ Cs संकल्पतो; D₄ s. 6 संश्रियते;
T₂ G₁ संकल्पतो; M₇ लप्यते (for लपते). Dn₄
लोके; D₄ लोका (for लोको). —^b) Da₄ प्रकीर्तते;
D₇ तैसे; G₁ ल्यैसे (for तैने). —^c) D₆ मन्ये सर्व-
गुणोपन्नो; D₇ T G₁ s. 6 मन्यसे गुणसंपन्नं. —^d) K₁
V₁ B₆ (marg. as in text) D₇ T G₂ तं; K₄ तान्
(for तन्).

4 T₂ श्रीकृष्ण (for वासुदेव). —^a) Ś₁ K₁ Ds₁ 53

न चारित्रनिमित्तोऽस्याहंकारो देहपातनः ।
अभिन्नश्रुतचारित्रस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ५
तपस्वी नारदो बाढं वाचि नास्य व्यतिक्रमः ।
कामाद्वा यदि वा लोभात्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ६
अध्यात्मविधितत्त्वज्ञः क्षान्तः शक्तो जितेन्द्रियः ।
ऋजुश्च सत्यवादी च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ७

तेजसा यशसा बुद्ध्या नयेन विनयेन च ।
जन्मना तपसा वृद्धस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ८
सुखशीलः सुसंभोगः सुभोज्यः स्वादरः शुचिः ।
सुवाक्यश्चाप्यनीर्ष्यश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ९
कल्याणं कुरुते बाढं पापमस्मिन् विद्यते ।
न प्रीयते परानर्थैस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १०

L. 12. 246A
B. 12. 231 (C). 11
K. 12. 237. 11

(before corr.) T₂ M₁. 7 कुक्कु (T₂ M₁ °रु) राधिपः; K₂ कुक्कुरान्विषः; B₆ कुक्कुरेश्वर (for °राधिप). K₆. 7 D₄-6. 9 M₁ यन् (for यान्). —^b) K₆. 7 Dn₄ D₈-5. 8. 9 तन्मे; B₆. 9 D₈ तान्वै; M₁. 6. 7 मे तान् (by transp.). D₈ विचक्षतः; D₇ विवक्षिताः (for °क्षतः). G₁ श्रूयतां मे विचक्षणः. — After 4^{ab}, B₉ ins.:

666* यच्छ्रुत्वा पारमेष्ठ्येन भवेच्चाप्यमल मतिः ।

—^a) M₁. 7 साधो (for साधून्). —^d) K₇ D₈ नराधिपः.

5^a) D₇ G₈. 6 न च मित्रममित्रोऽस्य; G₁ न चामित्रममित्रे स्वाद्. —^b) G₁ [अ]हंकारे. K₆ V₁ Bo. 6-9 Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 देहपातनः; D₈ D₅ D₄ °यातनः; D₅ देव कश्चन; D₆ देहमानतः; T₁ देवपातनः; G₈ (gloss: आयुःक्षयकरः) देहयापनः (for देहपातनः). — D₄ om. (hapl.) 5^a-6^d. —^c) D₅ अगूढः; D₇ T₁ G₆ न हि न; T₂ M₅ अदीनः; G₁. 8 न हीनः (for अभिन्नः). K₇ D₉ शुचिः; B₈ D₅ श्रुतिः (for श्रुतः). —^d) D₅ lacuna; D₇ T₁ G₁ भवति (for सर्वत्र). — After 5, D₇ T G₁. 8. 6 M₅ read 8. K₆ ins. after 6^{ab}: K₇ V₁ Bo. 6-9 D₈. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8. 9 Kumbh. ed. after 5: D₇ T G₁. 8. 6 M₅ after 8:

667* अरतिः क्रोधचापल्ये भयं नैतानि नारदे ।

अदीर्घसूत्रः शूरश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ।

[(L. 1) D₈ D₈ कोपः (for क्रोधः). K₇ D₉ नैवास्ति; D₈ ते नास्ति; D₅ नैवास्ति; D₅ चैतानि (for नै). Bo नारदः; D₈. a₄ नारदः; T₂ नाददे (for नारदे). — (L. 2) D₈ अदीर्घः सूत्रश्च (for the prior half).]

6 D₈ D₂ G₁ M₅. 7 om. (hapl.) 6 (for D₄, cf. v. l. 5). M₁ om. (hapl.) 6-8. V₁ reads 6 on marg. —^a) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 D₈ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5-9 T G₈. 6 M₅ उपास्यो (K₇ °स्ये) (for तपस्वी). —^b) V₁ यतो (for वाचि). — After 6^{ab}, K₆ ins. 667*. —^c) K₄. 6 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 6. 8 कामतो (for कामाद्वा).

7 K₇ M₁ om. (hapl.) 7 (for M₁, cf. v. l. 6). V₁ om. 7^{ab}. —^a) K₆ निधिः (for विधिः). —^b) D₈ क्षांताः; D₈ ज्ञातः; D₅ ज्ञातः; T₂ कांतः (for क्षान्तः). K₁. 2. 4 Bo. 8 (marg. as in text) D₈. 7 T₁ G₁. 8. 6 ज्ञातो; B₈ (marg. also) 9 T₂ Cpp (gloss: विगतरागादिमलः) शुद्धो; D₅ क्षांतो; Cpp (also) सक्तो (for शक्तो). ❀ G₈: शक्तो मधुरवाक्! ❀ — V₁ reads 7^a-8^d on marg. — After 7, D₇ T G₁. 8. 6 read 15.

8 D₅ M₁ om. (hapl.) 8 (for M₁, cf. v. l. 6). D₇ T G₁. 8. 6 M₅ read 8 after 5. V₁ reads 8 on marg. —^a) B₈ (marg.) वृद्धः (for बुद्ध्या). —^b) K₆ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 D₈. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 ज्ञानेन (for नयेन). —^d) D₂ पूजिताः. — After 8, D₇ T G₁. 8. 6 M₅ ins. 667*.

9^a) K₇ D₉ सुसंवेपः; D₄ सुखंवेपः (for सुसंभोगः). K₆ V₁ Bo. 6-9 D₈. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 सुशीलः सुखसंवेशः (B₇ °पन्नः; D₆ °वेपः); D₇ T G₁. 8. 6 M₁. 5-7 सुसंशीलः सुसंवेपः (M₅ °कः; M₅ °ज्ञः). —^b) K₁ स्वभोज्यः; K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 D₈. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂-6. 8. 9 सुभोजः (D₈ °गः); D₇ T G₈. 6 M₁. 5-7 सुतेजाः; G₁ सुवेपा (for सुभोज्यः). K₇ V₁ Bo. 9 D₈. a₄ D₄. 9 M₇ स्वाचरः; D₅ स्थावरः; D₇ स्वातरः; G₁ स्वादनः; M₁. 6 सुचरः (for स्वादरः). —^c) B₆ स्ववाक्यश्च (for सु). K₆ चापनीर्ष्यश्च; K₇ D₄. 6. 7. 9 च सुचक्षुश्च; V₁ D₈ चाप्यनीर्ष्यश्च; B₆. 7. 9 Cp (gloss: परिभाषणानभिज्ञः) चाविब (B₆ °वि)क्षुश्च; B₈ (marg. as in text) च विवक्षुश्च; D₈ चाविबुक्षश्च; D₈ च विविक्षुश्च; D₅ चासुचक्षश्च (for चाप्यनीर्ष्यश्च). M₁. 6 अमात्ययोप्यनीर्ष्यश्च; M₇ अमारत्यै तु व्यनीर्ष्यश्च. — After 9, T₁ reads 12.

10 Śi K₁ om. (hapl.) 10; D₇ om. (hapl.) 10-11; G₁ om. (hapl.) 10-14. —^a) Dn₁ कुरुतो. M₁. 6 गूढं (for बाढं). —^b) D₅ यस्मान्; M₁. 6. 7 अन्न (for अस्मिन्). —^c) D₄. 9 प्रीयेत (for प्रीयते). M₁ च तानर्थैस् (for परा). — After 10, D₅ reads 21.

C. 12. 84/5
B. 12. 231(0). 12
K. 12. 237. 11

वेदश्रुतिभिराख्यानैरर्थानभिजिगीषते ।

तितिक्षुरनवज्ञश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ११

समत्वाद्धि प्रियो नास्ति नाप्रियश्च कथंचन ।

मनोनुकूलवादी च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १२

बहुश्रुतश्चित्रकथः पण्डितोऽनलसोऽश्लथः ।

अदीनोऽक्रोधनोऽलुब्धस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १३

नार्थे न धर्मे कामे वा भूतपूर्वोऽस्य विग्रहः ।

दोषाश्चास्य समुच्छिन्नास्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १४

11 Dr G1 om. 11 (cf. v. l. 10). —^a) G6 देव-
(for वेद). —^b) K6.7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4
Ds D2-4. 6. 8. 9 Cp -जिगीषति (for 'षते'). D5 अन्या-
स्मात् जिगीषति. ☞ Cp: अभिजिगीषति तिरश्चिक्वीषति । ☞
—^c) B6. 8. 9 Ds2 Ds. 6 T1 Gs. 6 तितिक्षुर् (for तिति').
K6 V1 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Ds1 D5 M1.
6. 7 अनव(Ds1 'भि'ज्ञाता; K7 Br Das Dn1. n4 Ds2
D2-4. 8. 9 Cp 'ज्ञातसू (for 'ज्ञश्च).

12 K1 G1 om. (hapl.) 12 (for G1, cf. v. l. 10).
T1 reads 12 after 9. —^a) K4 सुमत्वाच्च; D4 सम-
त्वान् (for समत्वाद्). K4. 6 Bo. 7 Das Dn1. n4 Ds
D1. 8. 8 च; K7 V1 Bo. 8. 9 Da4 D1-6. 9 M1. 6. 7 न
(for हि). K7 B6. 8. 9 Das. a4 D1. 6. 9 M1. 6. 7 नस्य
(for नास्ति). —^b) B3 नाप्रियस्य; D3 च प्रियश्च; Dr
T1 नास्ति कश्चित् (for नाप्रियश्च). B6-9 Das. a4 कदा-
चन (for कथं').

13 G1 om. 13 (cf. v. l. 10). —^a) K4 बहुश्रु-
तिश्च (for 'श्रुतश्च). —^b) K6 V1 Bo. 6-8 Das Dn1. n4
Ds D2. 8. 8 [s]लालसो; K7 B6 Da4 D1-6. 9 [s]ना-
लसो (K7 'शो; Da4 'को) (for 'न'). K4 [s]श्वच;
K6 Ds1 [s]सठ (for 'ज्ञातः). —^c) K7 D4. 5. 9 न
दीनो; Da4 आदित्यो; Dr T1 Gs. 6 अधनो (for अदीनो).

14 Dr T G1. 8. 6 om. (hapl.) 14 (for G1, cf.
v. l. 10). —^a) Da4 धर्मे (for नार्थे). K4. 6 V1
Bo. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 Mr धने वा
(Mr धनेय); K7 न धने वा (hypermetric); B6. 8
धर्मे (B6 [marg.] 'ने) वा; D5 धर्मे च; M1 ह धर्मे
(for न धर्मे). M3 transp. कामे and वा. ☞ G6
(reading धने च): अर्थपदं प्रयोजनपरं, धने चेति पृथगु-
पाह्वानात् । ☞ —^b) Ś1 K1 निग्रहः; V1 सं' (for वि').
☞ G6: विग्रहो विशिष्टो ग्रहः । ☞ —^c) Ś1 K1. 2 चत्र
(for चास्य). K7 D4. 9 सुविच्छिन्नास्य; D6 समुच्छिन्नास्य

इष्टभक्तिरनिन्द्यात्मा श्रुतबापनृशंसवान् ।

वीतसंमोहदोषश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १५

असक्तः सर्वसङ्गेषु सक्तात्मेव च लक्ष्यते ।

अदीर्घसंशयो वाग्मी तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १६

समाधिर्नास्ति मानार्थे नात्मानं स्तौति कर्हिचित् ।

अनीर्ष्युर्दृढसंभाषस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १७

लोकस्य विविधं वृत्तं प्रकृतेऽप्यकुत्सयन् ।

संसर्गविद्याकुशलस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १८

(for 'च्छिन्नास्य). — After 14, Br reads 17.

15 Dr T G1. 8. 6 read 15 after 7. —^a) B6
अनिंदात्मा; Dr T1 G1 8. 6 अदीनान्मा; M1. 6. 7 अचि-
त्कात्मा (for अनिन्द्यात्मा). —^b) D6 छिन्नशंसवान्; Dr
T G1 8. 6 M6 आनृशंस्य (G1 'स)वान्.

16 K1. 2 D6 om. (hapl.) 16. Dr T Gs. 6 read
16 after 18. T1 repeats 16^{ab} after 19. —^a) Br. 9
Ds1 अशक्तः. Dr T G1. 8. 6 -भूतेषु (for 'सङ्गेषु').
—^b) B6 सक्तार्थेव; Ds1 'न्येव; Dr T G1. 8. 6 सर्वा-
त्मेव; G6 शक्तात्मेव (for सक्ता'). Da4 D6 लक्ष्यते.
V1 प्रसक्तात्मेव लक्ष्यते. —^c) B6 -संचयश्च; Da4 -संशयं.
B6. 9 Das. a4 चैव (for वाग्मी).

17 B6 om. 17^{ab}. D2 G1 om. (hapl.) 17-18. Br
reads 17 after 14. —^a) T Gs. 6 समाधि. Dr T1
Gs. 6 चास्य (for नास्य). K4. 6 V1 Bo. 6-8 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 कामार्थे; Dr T1 Gs. 6 मानार्थं
(for 'र्थे). —^b) K4 कस्यचित्; K7 B6 (marg.) D4.
6. 9 केनचित् (for कर्हि'). —^c) K1. 4. 7 Bo. 6. 7. 9
Dn1 Ds D6. 8 अनीर्ष्युर्; K6 अनीर्ष्यो (for अनीर्ष्युर्).
K2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D8. 7. 8 T1
Gs. 6 सृष्टुः; K7 B6 (marg.) D4. 5. 9 M1. 5-7 मितः;
B6 प्रियः; T2 सृष्टु- (for इष्ट-). K6 Dn1. n4 Ds
D2. 8 -संवादस्य (for -संभाषस्य).

18 D2 G1 om. 18 (cf. v. l. 17). K1 reads 18 on
marg. —^a) K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9
Das. a4 Dn1 Ds D8. 5. 8 चित्तं; Dn4 चित्ते (for वृत्तं).
—^b) K6. 7 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds2 D8-5. 7-9 T Gs. 6 M1.
5-7 प्रेक्षते; V1 Das. a4 Ds1 D6 प्रेक्ष्यते (for प्रकृतेश्च).
K7 Da4 D4. 9 वापि; Ds1 चाथ (for चापि). Ds1
कुत्सयन्. —^c) K7 स संर्गः; B6 (marg.) D6 गंधर्वः;
Dn1. n4 Ds1 संवर्गः; Ds2 संपर्गः; D6 स सर्वः; T2
स संर्ग- (for संसर्ग-). B6 (marg. as in text) मंत्रविद्यासु

नासूयत्यागमं कंचित्स्वं तपो नोपजीवति ।

अवन्ध्यकालो वश्यात्मा तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १९

कृतश्रमः कृतप्रज्ञो न च तृप्तः समाधितः ।

नियमस्थोऽप्रमत्तश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २०

सापन्नपथ युक्तश्च सुनेयः श्रेयसे परैः ।

अभेत्ता परगुह्यानां तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २१

न हृष्यत्यर्थलभेषु नालाभेषु व्यथन्यपि ।

स्थिरबुद्धिरसक्तात्मा तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २२

तं सर्वगुणसंपन्नं दक्षं शुचिमक्तातरम् ।

कालज्ञं च नयज्ञं च कः प्रियं न करिष्यति ॥ २३

C 12. 8477
B 12 23:[0].24
K 12 237.27

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

कुशलम्. * Ca: संसर्गविद्या गीतादिविद्या, तत्र हि संसृ-
ज्यन्ते प्रायो जनाः ॥ Cs: प्राणविद्याकुशलः, सर्वेषामनुप्रवेश-
कुशलो वा । * — After 18, Dr T Gs, s read 16.

19 Dr om. (hapl.) 19-20. — *) Das. a4 नासू-
याति. Ks आश्रमं; Ds आत्मना (for आगमं). K7
Bo Da4 G1 M1. s किंचित्; Ds कश्चित् (for कंचित्).
— *) Ks corrupt; K7 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. s. s. s. s
स्वनयेन; V1 Bs. s. s Da2. a4 Ds स्व (Bs सु) तपो न;
D4 स्वतापो न; M7 स्वातपो न (for स्व तपो न). — *)
K1 अवन्ध्यः; D4 अवध्य (for अवन्ध्य). Gs काले
(for कालो). Ś1 K1. 2 व (K1 वं) ध्यश्च; G1 वध्यात्मा
(for वश्यात्मा). * Cs: अवन्ध्यकालः सदा कल्याणकारी । *
— After 19, Ś1 K1. 2. 4 read 22. T1 repeats 16^{ab}
after 19.

20 Ds. 7 om. (hapl.) 20 (for Dr, cf. v. l. 19).
K7 Da. s. s transp. 20 and 21. — *) K7 कृतः (for
the second कृत). Da4 कृतप्रज्ञो न च प्रख्यो. — *)
Bs (marg. as in text) T1 G1. s. s Ms. 7 ज्ञान (for न
च). Bs (marg.) दृष्टः (for तृप्तः). Bs (marg. as in
text) T G1. s. s M1. s. 7 समाधितः (for धितः). — *)
K4. s V1 Bo. s-9 Da2. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. s. s T2
Ms नित्ययुक्तो; K7 Da. 9 G1 नित्यप्रज्ञो; T1 Gs. s M1.
s. 7 नित्ययत्नो (for नियमस्थो). Da4 [s] प्रसन्नश्च; G1
[s] प्रयत्नश्च (for प्रमत्तश्च).

21 T1 om. (hapl.) 21. K7 Da. s. s transp. 20 and
21. Ds reads 21 after 10. — *) Ks. 7 Bo. s. 7. s
(marg. as in text). s Da2. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. s M1.
s. s सापन्नपथ (Da4 "य"श्च (for साप)). — *) Ks. 7 V1
Bo. s-9 Da2. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. s. 7. s नित्य (Bs "यु")-

क्तः; Ds सुनेयः; T2 Gs. s M1 s-7 विनेयः; G1 विनयः
(for सुनेयः). Da4 श्रेयसः. Dn1 परः; Ds1 परैः;
D4 परैः. — *) K1 आवेत्ता (for अभेत्ता). Ś1 K1 सर्व-
(for पर).

22 Ś1 K1. 2. 4 read 22 after 19. — *) Ś1 K1
अर्थैः; T1 अत्र (for अर्थः). V1 -लाभेपि; Dn1 -लाभे
तु (for -लाभेषु). — *) Ks B7 Dn1 Ds D2. s. s-8 T1
Gs. s नालाभे तु; D4 lacuna (for 'भेषु). Dr T1
व्यथति (for व्यथति). — *) Ds D5 अशक्तात्मा (for
अस).

23 *) Ds -संयुक्तं (for -संपन्नं). — *) Da4 दक्ष्यं.
K2 अकारकं; K4 अकर्तारं; Ks V1 Bo. s-9 Da2. a4
Dn1. n4 Ds D2. s. 7. s अनामयं; Ds M1. 7 अनातुरं;
T G1. s. s अनाकुलं; Ms. s अनादरं (for अकातरम्).
— *) K4. s Bo Dn1. n4 Ds D2. s. s. s प्रियज्ञं (for
नयज्ञं). — After 23, Kumbh. ed. ins. a passage
given in App. I, (No. 25).

Colophon: G2 missing; Ks. s B1-s Da1. a4 Dn2. s
D1 G4. s Ms-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4.
s. 7 V1 Bo. s-9 Da2. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T1 G1. s. s
M1. s-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4 वासु-
देवोऽग्रसेनसंवादः समाप्तः; Ks B7 Dn1. n4 Ds D2. s. s
M1. s. 7 वासुदेवोऽग्रसेनसंवादः; K7 V1 Bo. s. 9 Da2. a4
D1-s. 9 केशवोऽग्रसेनसंवादः; Bs नारदकेशवोऽग्रसेनसंवादः;
D7 Gs उग्रसेनकृष्णसंवादः; Ms उग्रसेनवासुदेवसंवादः.
— Adhy. no. (figures, words or both): K7 B7
Dn4 Ds Ds. s 56; Dn1 Dr T1 G1. s. s Ms 57; Ds
52; T2 71; M1. s. 7 55. — Śloka no.: Dn1. n4
Ds 24.

२२४

युधिष्ठिर उवाच ।

आद्यन्तं सर्वभूतानां श्रोतुमिच्छामि कौरव ।
 ध्यानं कर्म च कालं च तथैवायुयुगे युगे ॥ १
 लोकतत्त्वं च कात्स्न्येन भूतानामागतिं गतिम् ।
 सर्गश्च निधनं चैव कुत एतत्प्रवर्तते ॥ २
 यदि तेऽनुग्रहे बुद्धिरस्मास्विह सतां वर ।
 एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३
 पूर्वं हि कथितं श्रुत्वा भृगुभाषितमुत्तमम् ।
 भरद्वाजस्य विप्रर्षेस्ततो मे बुद्धिरुत्तमा ॥ ४

224

 This adhy. is missing in G₂ (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 ^a) K₇ आद्यन्तः; B₈ (marg. as in text) अद्यन्तः; D₂. 8 G₁. 8 अद्य तं (for आद्यन्तं). [॥] Cn. p: आदि संसारहेतुं (Cp: कर्तारं), अन्तं लयस्थानं (Cp: अन्तस्थानं, यद्वा भूतानामादिरन्तश्च यस्मात्तमुपादानकारणमित्यर्थः) । [॥] —^b) K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). [॥] Das. 24 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 2. 5 6. 8 M₇ ज्ञातुम् (for श्रो°). [॥] S₁ K₁. 2. 4 V₁ भारत; D₅ D₅ केशव (D₅ 'वं' (for कौरव). —^c) B₇ damaged. [॥] S₁ K₁ B₈ (marg.) D₇ T G₁. 3. 6 च कर्म (by transp.); D₄. 9 धर्मं च. —^d) K₇ D₄. 9 [आ]दौ (for [आ]युः). D₂ युगायुगे.

2 ^a) K₆ Das कात्स्न्येन. —^b) K₂ अगतिं; Bo. 6. 9 चागतिं (for आगतिं). —^c) K₇ D₆ सर्गस्य; Bo. 6 (marg. as in text). 8. 9 D₇ T G₂. 6 M₅-7 सर्गं च; D₂ सर्वं च; G₁ स्वर्गं च (for सर्गश्च). — After 2, Kumbh. ed. ins.:

668* भेदकं भेदतरवं च तथान्येषां मतं तथा ।
 अवस्थान्नितयं चैव यादृशं च पितामह ।

3 ^a) D₂ तु ग्रहे (for अनुग्रहे). —^b) B₈ (marg. as in text) वद (for इह). D₂ वरः; D₄ वरं. —^c) S₁ K₁. 2. 4 एवं (for एतद्). — T₁ om. (hapl.) 3^d-5^e. —^d) S₁ K₁. 2. 4 तद्यथावद्ब्रवीतु मे.

4 T₁ om. 4 (cf. v. l. 3). —^c) K₂. 7 D₄. 5. 7. 9 G₈ ६ भारद्वाजस्य. D₂ देवर्षेस् (for विप्र°). —^d)

जाता परमधर्मिष्ठा दिव्यसंस्थानसंस्थिता ।

ततो भूयस्तु पृच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।

जगौ यद्भगवान्व्यासः पुत्राय परिपृच्छते ॥ ६

अधीत्य वेदानखिलान्साङ्गोपनिषदस्तथा ।

अन्विच्छन्नैष्ठिकं कर्म धर्मनैपुणदर्शनात् ॥ ७

कृष्णद्वैपायनं व्यासं पुत्रो वैयासकिः शुक्रः ।

पप्रच्छ संदेहमिमं छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ८

B₈ (marg.) [s]भूद् (for मे).

5 T₁ om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). —^a) S₁ K₁. 2. 4 संतुष्टा (for धर्मिष्ठा). —^b) S₁ K₁. 2. 4 दिव्यं (K₂. 4 'व्य-') संस्थानमास्थिता (K₄ 'तः'). [॥] Cn: दिव्यसंस्थान-संस्थिता अलौकिकस्वरूपनिष्ठावती ॥ C₈: दिव्यरूपा । [॥] —^c) S₁ K₁. 2 अतो (for ततो). [॥] S₁ K₁. 2 B₈ D₄-5. 9 च (for तु). —^d) K₆. 7 D₂. 4 Dn₁. n₄ D₅ (before corr.) D₅ G₁ अर्हसि (for 'ति). D₅ तद्भवान्प्रब्रवीतु मे.

6 ^a) G₈ om. from ते up to पुरात (in 6^b). S₁ K₁. 2 वर्णयिष्ये (for वर्त°). D₇ T G₁. 6 M₅ अत्राप्यु-दाहरंतीमम्. —^c) G₁ भवतां (for भगवान्).

7 ^a) K₇ अधीत्य; D₂ अधित्य. S₁ K₁. 2 D₅ निखिलान्; Bo Das M₅. 6 सखि°; G₁ अधिकान् (for अखिलान्). —^b) K₂ संगोप (for साङ्गोप°). K₆ V₁ B₈-8 Das. 24 D₅ D₂. 3. 5 T₂ M₁. 6. 7 -निषदां (K₆ 'दा')स्; K₇ निषधस् (for निषदस्). G₂. 6 तदा (for तथा). —^c) B₈ (marg. as in text) अन्वेच्छन्; Dn₄ अवि° (for अन्वि°). S₁ K₁. 2. 4 V₁ B₈ D₂ धर्मं (for कर्म). —^d) V₁ D₇ T G₈. 6 M₅ कर्म; G₁ lacuna (for धर्म-). Das. 24 Dn₄ D₅ D₆. 7 G₁ नैपुण्य- (for नैपुण-). K₇ D₄. 6. 9 दर्शनः; D₅ दर्शनं (for दर्शनात्). B₈ (marg.) नैपुणं च निदर्शनात्.

8 ^a) Das व्यासः (for व्यासं). —^b) K₂ M₁. 6 वैयासकः; D₅ T₁ G₁. 8. 6 'सिकिः; D₇ 'सिकिः; G₁ 'सकीः (for 'सिकिः). G₈. 6 शिशुः; M₁ शुभः (for शुक्रः). [॥] Ca: व्यास एव व्यासकः, संज्ञायां कन् । तस्य अपत्यं वैयासकिः (cf. Vār. to Pāṇini 4. 1. 97 and the

भूतग्रामस्य कर्तारं कालज्ञाने च निश्चयम् ।
ब्राह्मणस्य च यत्कृत्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ९
तस्मै प्रोवाच तत्सर्वं पिता पुत्राय पृच्छते ।
अतीतानागते विद्वान्सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १०
अनाद्यन्तमजं दिव्यमजरं ध्रुवमव्ययम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥ ११

काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव

त्रिंशत्तु काष्ठा गणयेत्कलां ताम् ।

त्रिंशत्कलाश्चापि भवेन्मुहूर्तो

Mahābhāṣya on the same) ॥ Cp: व्यासस्यापत्यं वैवा-
सकिः । ॐ — °) D₁ T G₁. ३. ६ संशयम्; M₁ संदेशम्
(for 'दम्'). — °) G₁ छत्रः; M₅ भिन्नः (for छिन्नः).
K₇ D₄. ६. ९ -संशयः (D₄ 'याः') (for -संशयम्).

9 Before 9, MSS. ins. शुक्र उवाच. — °) T₂
कालज्ञाने. K₆ B₆ ३ (last two marg.) D₁. n₄ D₅
D₆. ३ -ज्ञानेन; G₁ -ज्ञानवि- (for -ज्ञाने च). K₆ D₅
निश्चितं; K₇ D₄. ९ M₁ ६ नैष्ठिकं; B₆ D₁. n₄ D₅
D₂. ३. ३ Cn. ३ निश्चितं (for निश्चयम्). — After 9th,
Kumbh. ed. ins.:

669* ज्ञानं ब्रह्म च योगं च गवात्मकमिदं जगत् ।
त्रितये त्वेनमायाति तथा ह्येषोऽपि वा पुनः ।
केनैव च विभागः स्यात्तुरीयो लक्षणैर्विना ।
ज्ञानज्ञेयान्तरे कोऽसौ कोऽयं भावस्तु भेदवत् ।
यज्ज्ञानं लक्षणं चैव तेषां कर्तारमेव च । [5]

— °) D₄ D₅ ब्रह्मण्य (for ब्रा°). — °) K₇ D₄
D₄. ६. ९ T₂ अर्हसि (for 'ति'). B₉ भगवान्वक्तुमर्हति.

10 Before 10, MSS. ins. भीष्म उवाच. — °) M₁. ६
पुत्राय परिपृच्छते. — °) D₄. a₁ अतीतानागतो. — °) B₉
धर्मज्ञः (for सर्वज्ञः). D₅ -तत्त्ववित् (for -धर्म°).
— After 10, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given
in App. I, (No. 26).

11 Before 11, MSS. ins. व्यास उवाच. — °) V₁
B₆-९ D₄. a₁ D₅ M₁. ६. ७ अव्यं (B₆ 'स') कर्मजरं ध्रुवं.
— °) D₄ अति- (for अवि-). — °) D₄ ब्रह्मज्ञे (for
ब्रह्माग्रे). K₄ समवर्तते; K₆ B₆. ३ (marg.) D₁. n₄ D₅
D₂. ३. ३ M₁. ५-७ संप्रवर्तते; K₇ V₁ B₆-९ D₄. a₁ D₄-६. ९
संप्रकाशते; D₇ T₁ G₃. ६ अप्रवर्तत (for सम°).

12 °) B₆. ९ D₄. a₁ च (for तु). K₆ D₅ काष्ठां

भागः कलाया दशमश्च यः स्यात् ॥ १२
त्रिंशन्मुहूर्तश्च भवेदहश्च

रात्रिश्च संख्या मुनिभिः प्रणीता ।

मासः स्मृतो राज्यहनी च त्रिंश-

त्संवत्सरो द्वादशमास उक्तः ।

संवत्सरं द्वे अयने वदन्ति

संख्याविदो दक्षिणमुत्तरं च ॥ १३

अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषलौकिके ।

रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ १४

C. 12. 8492
B. 12. 225(1). 15
K 12. 238 48

(for काष्ठा). B₆-९ D₅. ७ T₁ G₃. ६ गणयेत्; M₁
गुण° (for गण°). D₄ कला; D₅ D₆ कला; T₂
कलां (for कलां). Ś₁ K₁. २. ४ D₁ तं; D₇ T₁ G₁. ३. ६
M₅ ताः (for ताम्). — °) K₂. ४. ६. ७ B₆ D₄ D₁. n₄
D₂-६. ९. ९ M₁. ५. ६ -कलश्च; T₂ -कलाश्च (for -कलाश्च).
D₇ मुहूर्ता (for 'तौ'). — °) K₂ भागाः. D₄ कला
(for कलाया). D₄ दशमस्य या; D₁ 'मं च यः;
D₅ दशमो यः; D₇ T₁ G₁. ३. ६ दश पंच च (for दश-
मश्च यः). M₁ न (for यः). ॐ Cn: भागः, भगः
सूर्यस्तत्संबन्धी कलाया दशमोऽंशः, तेन सहितः त्रिंशत्कलो
मुहूर्तः । स च सूर्यस्य उदयाहुदयान्तरपर्यन्तं यावान्कालस्तस्य
षोडशोऽंशः पादोननाडीचतुष्टयात्मकः । तस्यापि दशमांशः
सार्धद्वाविंशतिपलात्मकः । ॐ

13 °) K₄. ६ V₁ B₆. ९. ९ D₁. n₄ D₅ D₂. ३. ६. ६. ३ T₂
M₁. ५-७ त्रिंशन्मुहूर्तः; B₇ D₄. a₁ 'तांश्च (for 'तंश्च).
K₄. ६ B₆. ९ D₁. n₄ D₅ D₂. ३. ६-३ T₁ G₁. ३. ६ M₁. ५-७ तु
(for the first च). — °) K₇ B₉ D₄ D₆. ९ रात्रेश्च;
G₁ राज्यश्च (for रात्रिश्च). D₂ संख्यं (for संख्या). K₁.
६. ७ D₄ D₄. ७. ९ प्रणीताः (for 'ता'). — °) K₇ D₄.
६. ९ त्रिंशत् (for मासः). K₂ स्मृतौ. M₆ राज्यहानि.
K₇ D₄. ९ ह; D₇ T₁ G₁. ३. ६ तु; M₆ lacuna (for
च). K₇ D₄. ६. ९ मासः (for त्रिंशत्). — °) V₁ D₁
D₅ D₄. ९ T₁ संवत्सरे (T₁ 'रो') (for 'त्सरं'). Ś₁ K₁.
२. ४ V₁ B₆. ९-९ D₄. a₁ D₁. n₄ D₅ D₂. ३. ६-३ T₁
G₃. ६ M₁. ५-७ त्वयने (for अ°). — °) D₄ सांख्यो-
विदो (sic); T₂ संख्याविधौ. D₇ दक्षिण (for 'णम्').

14 = Manu, 1. 65. — °) K₁ आहोरात्रे. T₂
विभजिते (for 'जते'). — °) D₄ सूर्ये (for सूर्यो).
D₄ मनुषः; D₅ दैविकः; G₁ मानसः (for मानुषः).
Ś₁ K₁. २. ४. ७ B₆ D₄. ६. ९ दैविके; D₁ लौकिकं; D₅

C. 12, 8-193
B. 12, 222[1], 16
K. 12, 238 49

विष्ये राज्यहनी मासः प्रविभाजस्तयोः पुनः ।
कृष्णोऽहः कर्मचेष्टायां शुक्लः संखाय वर्षेरी ॥ १५
दैवं राज्यहनी वर्षं प्रविभाजस्तयोः पुनः ।
अहस्तयोदचयनं रात्रिः स्यादक्षिणाननम् ॥ १६
ये ते राज्यहनी पूर्वं कीर्तिते दैवलौकिके ।
तयोः संख्याय वर्षाग्रं ब्राह्मे वक्ष्याम्यहःक्षपे ॥ १७
तेषां संवत्सराग्राणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
कृते त्रेतायुगे चैव द्वापरे च कलौ तथा ॥ १८

मानुषं (for लौकिकं). ❀ Cp: मानुषलौकिकं मानुष-
लोकव्यवहारे । अनुसज्जितत्वाद्भुवः । दैविक इति प्रमादः ।
दैव इति (st 17) वक्ष्यमाणत्वात् । ❀ —^a) Da4 रात्रौ
(for रात्रिः). Dr T G1. 8. 8 M1. 5-7 संयाति (for
भूतानां). —^a) B9 चेष्टाये. K4 कर्मणा सह.

15 = (var.) Manu. 1. 66. —^a) K4 सिद्धौ (for
पित्र्ये). Da4 राज्यहनि; Dn4 राज्यहनी. T2 मासं (for
मासः). —^b) Da4 ततः (for तयोः). — B9 Da om.
(hapl.) 15^c-16^b. —^c) Ś1 K1. 7 शुक्लोहः; K2. 4. 8
Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8. 9 शुक्लोहः (for कृष्णोऽहः).
K2 कृष्णः (for कर्म). Bo. 6. 7 Das. a4 Ds -चेष्टायाः;
B8 (marg.) Dr T G1. 8. 8 M5-7 -चेष्टायै; Ds -चेष्टाया
(for 'या'). V1 B8 कर्मचेष्टा अहः शुक्लः (B8 कृष्णः);
M1 (also) कर्मचेष्टाहः कर्मचेष्टायै (sic). —^d) Ś1 K1. 2.
4. 6. 7 V1 B1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8. 9 कृष्णः; Dr G1
कर्म (for शुक्लः). Da4 कृष्णाय (for स्तब्धाय).

16 = Manu. 1. 67. Ś1 K1. 2. 4 B9 D4 om. 16^{ab}
(for B9 D4, cf. v. l. 15). —^a) T1 देव- (for दैवे).
Da4 राज्यहनि. V1 वर्षः; Dr T G1. 8. 8 M1. 5-7 ह्यब्दः
(for वर्ष). —^b) Da4 प्रतिभागसः; G1 विप्रभागसः
(for प्रवि). Da4 ततः (for तयोः). —^c) Ś1 K1. 2
तस्य (for तत्र).

17 ^a) Ś1 K1. 2. 4. 6 Dn4 T2 G1 M5 पुरे (for ये ते).
Da4 राज्यहनि. K7 D4. 8. 9 M5 पूर्वः; B6. 7 Das. a4 पार्थः;
B6 (marg.) पुरे; T2 पूर्वैः (for पूर्व). —^b) Ś1 K1. 4
कथिते (for कीर्तिते). Ś1 K1. 4 देवः; K8. 7 Bo. 6-9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 M1. 6 जीवः (for दैव-).
Da om. from बलौ up to संयाति (in 20^a). K2
कथिते लौकिके च ते. —^c) D6 रात्रिः (for तयोः). K7
संख्यायः; Dr संख्या च (for संख्याय). K8 वर्गाग्रं;
K7 B8 D4. 6. 9 वर्षाग्रं. —^d) Bo Dn4 Ds1 G8. 6
ब्राह्मे; Da4 ब्राह्मे; D6 ब्राह्मं (for ब्राह्मे). Dn4 वक्ष्या-

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती संख्या संख्यांश्च तथाविधः ॥ १९
इतरेषु ससंध्येषु ससंख्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन संयान्ति सहस्राणि शतानि च ॥ २०
एतानि शाश्वताल्लोकान्धारयन्ति सनातनान् ।
एतद्ब्रह्मविदां तात विदितं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ २१
चतुष्पात्सकलौ धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।
नाधर्मेणागमः कश्चित्परस्तस्य प्रवर्तते ॥ २२

मि. Ś1 K1. 2 अहः (K2 'हं')क्षये; K6 V1 Da4 Dn4 D6
अहःक्षये; D4. 9 अहःक्षिपे; D5 अक्षेपतः (for अहःक्षपे).

18 D2 om. 18 (cf. v. l. 17). —^a) K4. 6 V1
Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 6. 8 पृथक् (for तेषां).
B8 D6 संवत्सराग्राणि. —^d) K7 D4. 6. 9 M1 6. 7 [5]थ
(for च). D5 युगे (for तथा).

19 = Manu. 1. 69. D2 om. 19 (cf. v. l. 17).
—^c) Dn4 तावच्छता (for 'ती'). Das संख्यां. —^d)
M1. 6. 7 (sup. lin. as in text) ततः परं (for तथाविधः).
❀ Cn: संख्यांशः युगान्तरयोरन्तरम् ॥ Cs: संख्यांशः युगा-
वसानकालः । ❀

20 = (var.) Manu. 1. 70. D2 om. 20^{ab} (cf.
v. l. 17). K4 om. 20^{ab}. —^a) K1. 2 Dn4 G8 च
(for स). —^b) Da4 सु- (for स). Bo ततस् (for
च). K6 Br. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds Ds. 8 संख्यांशेषु
तत्सिद्धि (B8 'था त्रि')षु. — 20^d is damaged in Br.
—^c) K4 D6. 9 संयाति; Ds2 हीयंते; D4 वर्तते (for
संयान्ति). K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 Ds
8 8 एकापादेन ही (Da4 हि)यंते. ❀ Cs: एकापायेन एक-
सहस्रलोपेन । ❀

21 ^a) Ds1 गतानि (for ए^o). K7 शाश्वतो (for
'ताल्ल'). —^b) D9 सनातनात् (for 'तनान्'). —^c) Ś1
K1. 2. 4 तत्र (for तात). Br एतद्ब्रह्म विदां ब्रह्म तात; Dr
G1 इति तु ब्रह्म विद्यातं; T1 G2. 6 इति तत्त्वविदा स (T1
त)त्त्वं. —^d) G1 विदित्वा (for 'तं').

22 = (var.) Manu. 1. 81. —^a) Da4 सकुलो
(for सकलो). —^c) Da4 [वा]गतः; D4 'मत्' (for
'मः'). Dr T1 G3. 6 नाधर्मो नागमः कश्चित्. —^d) V1
B6-9 Das. a4 D6 मनुष्याणां; Dr T G1. 8. 6 M1. 5-7
युगे तस्मिन् (for परस्तस्य). Ś1 K1. 2. 4 मनस्तस्यातिवर्तते.

23 = (var.) Manu. 1. 82. —^a) Dr T1 G1. 8. 6

इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोप्यते ।

चौरिकानृतमायाभिरधर्मश्चोपचीयते ॥ २३

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।

कृते त्रेतादिष्वेतेषां पादशो हसते वयः ॥ २४

वेदवादाश्चानुयुगं हसन्तीति च नः श्रुतम् ।

आयुंषि चाशिषश्चैव वेदस्यैव च यत्फलम् ॥ २५

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।

अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्तिकृता इव ॥ २६

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुत्तमम् ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे ॥ २७

एतां द्वादशसाहस्रीं युगाख्यां कवयो विदुः ।

सहस्रं परिवृत्तं तद्ब्राह्मं दिवसमुच्यते ॥ २८

रात्रिस्तावत्तिथी ब्राह्मी तदादौ विश्वमीश्वरः ।

प्रलयेऽध्यात्ममाविश्य सुप्ता सोऽन्ते विबुध्यते ॥ २९

C. 12 8507
S. 12. 232[1]. 30
K. 17. 238. 63

क्रमाद् (for आगमाद्). —^b) Da₁ Dn₁ यादशस्; M₁ पादांशस् (for पादशस्). V₁ B₈ (marg. as in text). १ -रोपितः; T₂ -रोच्यते; M₁. ६ -रोह्यते (for -रोच्यते). — After 23^{ab}, D₇ T G₁. ३. ६ M₁. ५-७ Kumbh. ed. ins :

670* सत्यं शौचं तथायुश्च धर्मश्चापैति पादशः ।

—^c) K₄. ६ Dn₁. n₄ D₈ D₈ चौरिकानृतः; D₈ चौरिका-वृतः; D₇ T G₁. ३. ६ चौरिकानृत- (for चौरिका). ❀ G₁ (reading चौरिकानृतः): चौर्यं च कानृतं च कुस्मितमनु-तम् ॥ C₈ : चौरस्य भावश्चौर्यकम् । ❀ —^d) G₁ अधर्मेऽंश (for 'मंश'). D₈ चाव- (for चोप-).

24 = (var.) Manu. 1. 83. —^a) K₂ अरोगः. G₁ सिद्धाश्च (for सिद्धार्थांश्च). —^c) D₈ कृत- (for कृते). K₄. ७ B₈ Da₈. a₄ D₄. ५. ९ त्वेषां; D₈ तथा (for [ए]तेषां). K₆ V₁ Bo. ७-९ Dn₁. n₄ D₈ D₂. ३. ७. ८ T G₁. ३. ६ M₁. ५-७ कृते (D₇ T₁ G₁. ३. ६ 'त-') त्रेतायुगे त्वेषां (K₆ 'नेष्वेवं; V₁ D₇ T G₁. ३. ६ 'ने तेषां; D₈ 'ने त्वेवं; M₁. ६ 'ने चैषां). —^d) K₇ D₄. ६. ९ पादतो; Dn₄ यादशो (for पादशो). T₂ वश- (for वयः). M₅ वयो हसति पादशः.

25 25^{ab} = B. 12. 261[60]. 7^{cd}. With 25, cf. Manu. 1. 84. —^a) K₁. 4 वेदाश्च; B₈ (marg.) विद्याश्च; B₈ वादांश्च (for वादाश्च). —^b) K₄ Ds₁ D₂. ५. ८ M₁. ६ [इ]ह; K₆ B₇ Dn₄ Ds₂ D₃ ह; K₇ V₁ Bo. ६. ९ Da₈. a₄ Dn₁ D₄. ६. ९ M₅ हि; T₁ न (for च). T₁ च (for नः). —^c) K₇ Da₁ D₂ आयु (K₇ 'युं)षि. D₄ वाशिषाश्च. —^d) Da₄ om. वेदस्यैव. Ś₁ K₁ चैव (by transp.); D₅ [अ]पि च.

26 = B. 12. 261[60]. 8. = (var.) Manu. 1. 85; (var.) Parāśarasamhitā 1. 22. —^a) Da₈ धर्मस्. —^c) Ds₁ कलियुगं. K₆ V₁ Bo. ६-९ Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. ३. ८ M₅ दृणां (for धर्मा). —^d) K₆ V₁ Bo. ६-९ Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. ३. ८ युग (K₆ om. युग)हासानुरूपतः.

27 = (vai.) Manu. 1. 86, (var.) Parāśara 1. 23; Vāyu P. 8. 64. —^a) D₁ तपपरे (for तपः परं). —^b) B₆-९ Da₈. a₄ उच्यते (for उत्तमम्). — V₁ reads 27^{cd} on marg. —^c) M₁. ६ दानम् (for यज्ञम्). T₂ इति (for एव). —^d) M₁. ६ शौचम् (for दानम्). K₄. ६. ७ V₁ Bo. ६-९ Da₈. a₄ Dn₁ D₈ D₂-६. ३. ९ एकं (for एव). Da₁ कलि- (for कलौ). Da₈ युगं; D₇ T G₁. ३. ६ M₇ परं (for युगे).

28 With 28^{ab}, cf. Manu. 1. 71^{cd}. —^a) Ś₁ K₁. 2. 4 B₈ (marg.). ९ D₄. ६. ९ एवं; G₁ M₆ एतद्- (for एतां). K₇ Da₁ D₇ साहस्री; Dn₄ साहस्री; T₂ साहस्रं (for 'ली'). — With 28^{cd}, cf. Manu. 1. 73^{ab}. —^c) K₄. ६. ७ V₁ Bo. ७-९ Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. ३. ६. ८ T₂ M₅ सहस्र- (for 'सं'). K₆ Bo Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. ३. ८ परिवर्त- (for 'वृत्तं'). K₆ D₈ तं; K₇ B₈ (marg. as in text) D₄-६ ९ तु (for तद्). M₁. ६. ७ सहस्रपरिवर्तैषा. —^d) K₇ B₈ D₄-७. ९ T₁ G₁. ३. ६ M₁. ६. ७ ब्राह्मो दिवस उच्यते (D₄ 'द्य')ते.

29 ^a) V₁ B₈ (orig.) D₇ T G₁. ३. ६ M₁. ५-७ तु (V₁ B₈ M₅ च) तावती (for तावत्तिथी). K₆ Bo. ६. ७. ८ (marg.). ९ Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. ३. ५. ८ रात्रिमे (B₆. ८ 'रे)तावती (Da₄ Ds₁ 'ती) चैव; K₇ D₄. ६. ९ रात्रिश्च तावती चैव. —^b) D₇ तदादन्; T₁ तदा तद्; G₈. ६ तदाद्यौ (for तदादौ). K₇ D₄. ९ देवम् (for विश्वम्). K₆ ईदशः (for ईश्वरः). —^c) K₂ प्रलयी; T G₂. ६ M₁. ७ प्रलये. K₆ V₁ Bo. ६-९ Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. ३. ५. ८ ध्यानम्; M₅ [५]ध्यात्मानम् (for सध्यात्मम्). B₇ T₂ M₁. ५-७ आवेद्य; D₇ T₁ G₁. ३. ६ एवास्ते (for आविश्य). —^d) Da₄ सुप्ता. K₂ सुप्ते; Ds₁ यौते (for सोऽन्ते). T₁ न बुध्यते (for विबुं).

30 = 6. 30. 17. With 30, cf. Manu. 1. 73. —^b) Ś₁ K₁. ३ B₈ ये; K₇ D₄. ६. ९ वै (for यद्). —^c) K₂ Da₁ रात्रिः; D₇ T₁ रात्रिः (for रात्रि). Ś₁

C. 12. 8508
B. 12. 232[17]. 31
K. 12. 238. 64

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षिब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ३०

प्रतिबुद्धो विकुरुते ब्रह्माक्षयं क्षपाक्षये ।

सृजते च महद्भूतं तस्माद्व्यक्तात्मकं मनः ॥ ३१

ब्रह्म तेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं जगत् ।

एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ३२

अहर्मुखे विबुद्धः सन्सृजते विद्यया जगत् ।

Gs सहस्रांतं; K1 D1 T1 'स्रांता; Ds 'स्रांते (for 'स्रान्तां). — ^a) M7 अहोरात्र (for तेऽहोरात्र). Das गेहे रात्रविदो जनाः; D1 T1 G1. 8. 6 तेहोरात्रं विदुर्जनाः.

31 With 31, cf. Manu. 1. 74^{ed}. — ^a) D1 T1 Gs. 6 स प्रबुद्धो; M1 प्रतिबुद्धो (for 'बुद्धो). — ^b) Ks. 6 ब्रह्माक्षयः; K1 ब्रह्मा चैव; Ds ब्रह्माक्षयौ; M1 6. 1 ब्रह्माव्यक्तं (for ब्रह्माक्षयं). K1 क्षमाक्षये; Ks Ds क्षयाक्षये; Ds. 9 क्षिपां (for क्षपां). — ^c) K1 Ds. 9 ज्ञानं; Das तत्त्वं (for भूतं). — ^d) S1 K1. 2 सर्वात्मकं (for व्यक्तां). K1 Ds. 9 व्यक्ताव्यक्तात्मकं मनः. — After 31, Ks. 6. 1 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 8. 6 M1. 5-7 ins. an addl. colophon [Sub-parvan: Ks. 6. 1 Dn1. n4 Ds D4-7. 9 T G1. 8. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ks Dn1. n4 Ds Ms शुक्रानुप्रश्नः; Ks Ds व्यासशुक्रसंवादः; M1. 6. 1 शुक्रानुप्रश्ने कालविभागः. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 Dn1 Ds2 57, Dn1 D1 T1 G1. 8. 6 Ms 58; Ds 53; T2 72; M1 6. 7 56. — Sloka no.: Dn1. n4 Ds 32.]; while M1. 6. 1 Kumbh. ed. read 35-38 for the first time after 31, repeating the same in the proper place.

32 S1 K1. 2 V1 Bo. 7-9 Das Kumbh. ed. om. the ref. — ^a) Bs D1 T1 शुक्रं (for शुक्रं). S1 Cn: ब्रह्म महत्तत्त्वम् ॥ Cp: ब्रह्म व्यापकम् ॥ Cs: ब्रह्म चैतन्याधिष्ठितमज्ञानम् । S1 — ^b) K1 Ds. 6. 1. 9 T1 G1. 8. 6 M1. 5-7 रसः; T2 रसं (for जगत्). — Ks om. (hapl.) 32^a-33^b. — ^c) S1 K1. 2 एकरवः; Bs (marg. as in text). 1. 8 Cp एतस्य (for एकस्य). Ds D1 T G1. 8. 6 Cs ब्रह्म (for भूतं). S1 Ca: एकस्य भूतम्, एकस्माज्जातम् । S1 S1 Cs: ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मचैतन्याधिष्ठितस्य । S1

33 Ks om. 33^{ab} (cf. v. l. 32). D1 om. 33-34. — ^a) K1. 4 अहर्मुखे (for 'मुखे). S1 K1. 3 Das विबुद्धः; K1 Ds. 6. 9 T Gs. 6 M1. 6. 1 विबुद्धं (Ds 'धं) (for 'हः). K1 Ds. 9 T Gs. 6 Ms. 1 तत्; Ds सत्;

अग्र एव महाभूतमाशु व्यक्तात्मकं मनः ॥ ३३

अभिभूयेह चार्चिष्मद्व्यसृजत्सप्त मानसान् ।

दूरगं बहुधागामिं प्रार्थनासंशयात्मकम् ॥ ३४

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ।

आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दो गुणो मतः ॥ ३५

आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः ।

बलवाञ्जायते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥ ३६

Ms स (for सन्). — ^b) Ca. n. p [S] विद्यया (for विद्यया). S1 Ca: अविद्यया गुणत्रयमय्या प्रकृतीत्यादिवाच्यया ॥ Cn: अविद्ययेति महत्तत्त्वस्यापि कारणमुक्तम् । S1 — ^c) Ks 6 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 T G1. 8. 6 Ms महद् (for महा-). S1 Ca: महाभूतं महतो जातं मनस्तत्त्वरूपं विराडाख्यम् ॥ Cn (reading महद्भूतं): महत् महत्तत्त्वम्, भूतं उद्भूतम् ॥ Cs: महद्भूतम्, महदहं कारात्मकाव्यक्तात्मकं प्रपञ्चतन्मात्रात्मकम् । S1 — ^d) Bs आत्मः; Ds. 9 आशु; Ds महा-; Gs आहुरः; Cs (gloss: शीघ्रगामि) आशु (as in text). Bo व्यक्तात्मनः; Das व्यक्तात्मकं (for व्यक्तां). S1 Cn: व्यक्तात्मकं विद्यदादिरूपम् । आशु इति सांख्याभिमतः सृष्टिक्रमो निरस्तः । युगपत्सृष्टिरेव हि शास्त्रतत्त्वमिति दृष्टिसृष्टिवादिनां घण्टाघोषः । S1

34 D1 om. 34 (cf. v. l. 33). — ^a) Ks ह (for [ह]ह). Ks Bo. 6 (marg. as in text). 7-9 Das. a4 Dn1 Ds D2. 8. 6 T2 Ms Cup Cpp (gloss: ईश्वरः) चार्चिष्मान् (Dn1 'द्); Ds. 6 चार्चिष्मन् (for 'ष्मद्). T1 अभिभूते भवार्चिष्मान्; Gs. 6 अथ भूयोपि चार्चिष्मान्. S1 Cp: अभिभूय, अविद्यया सह आत्मवशं विधाय ॥ Cs: अभिभूय क्षोभयित्वा । S1 — ^b) T Gs. 6 Ms असृजत् (for व्यसृत्). Das व्यसृजत स मानसान्. S1 Ca: सप्त बुद्ध्याहंकारपञ्चमहाभूताख्यान् ॥ Cs: सप्त महदहंकारपञ्चतन्मात्रसंज्ञान् । S1 — ^c) Ks दूरगं; Ds. 9 दूरगं (for दू). Dn1 बहुधागामी. — ^d) Dn1 प्रार्थया (for प्रार्थना). Ks -संशयात्मकं (for -संशयां).

35 = (var.) Manu. 1. 75. M1. 6. 7 Kumbh. ed. read 35-38 for the first time after 31. — ^a) D1 T1 Gs. 6 सृष्टं; T2 सृष्टं; G1 सृष्ट्या (for सृष्टि). — ^b) Ds नोद्यमानं (for चोद्य). — ^c) D1 T G1. 8. 6 Ms आकाशो (for 'शं). — ^d) K1 Ds. 6. 9 transp. गुणो and मतः. Bs स्मृतः (for मतः). Ks V1 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 तस्य शब्दं (Ks 'ब्द-) गुणं विदुः.

36 = (var.) Manu. 1. 76. For the repetition

वायोरपि विकुर्वाणाज्ज्योतिर्भूतं तमोनुदम् ।
 रोचिष्णु जायते तत्र तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ३७
 ज्योतिषोऽपि विकुर्वाणाद्भवन्त्यापो रसात्मिकाः ।
 अज्ज्ञो गन्धगुणा भूमिः पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ॥ ३८
 गुणाः पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् ।
 तेषां यावत्तिथं यद्यत्तत्तावद्गुणं स्मृतम् ॥ ३९

in M1. 6. 7 Kumbh. ed., cf. v. l. 35. K2 om. (hapl.) 36. —^a) D7 T G1. 2. 6 M1 (second time). 5. 6 (second time). 7 (first time) तस्य स्पर्शं (M1. 6 'शं') गुणं विदुः.

37 = (var.) Manu. 1. 77. For the repetition in M1. 6. 7 Kumbh. ed., cf. v. l. 35. —^a) Da4 विकुर्वाणो; D3 'र्वाणान्' (for 'र्वाणाज्'). —^b) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 6 (both first time). 7 (second time) ज्योतिर्भवति भास्वरं (Da4 Ds1 भास्करः; Ds शाश्वतः; M1. 6 भास्वरः); M1. 6 (both second time). 7 (first time) ज्योतिर्भूतस्तमोनुदः. —^c) Ś1 K1. 2 ज्योतिः सं; V1 B8 (marg. as in text) Ds प्रकाशो (B8 'शं'); B7 Dn1 Ds1 T2 G3. 6 M8 (second time). 7 (first time) रोचिष्णुर; Da1 'ष्णुं; D7 ज्योतिष्णुर् (for रोचिष्णु). K4. 6 Bo. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1 (second time) शुक्रं; V1 B8 (orig.) Ds तस्मात्; B6. 8 (marg.) शुक्रं (for तत्र). K7 D4. 6. 9 M1. 6 (last two first time). 7 (second time) रोचनं ज (D1. 9 'जनं ज'; M1. 6. 7 [second time, *inj. lin.*] 'चयज्') नयच्छुक्रं. —^d) K7 Da4 D4. 6. 9 G1. 2. 6 रूपं (for रूप). G1 M1. 6 (last two second time) गुण.

38 = (var.) Manu. 1. 78. For the repetition in M1. 6. 7 Kumbh. ed., cf. v. l. 35. —^a) K7 ज्योतिषापि विकुर्वाणो. —^b) M1. 6 (both second time). 7 (first time) संभवति (for भवन्त्यापो). K2. 7 रसात्मकः; Ds T2 M1. 6. 7 (last three both times) 'त्मकाः (for 'त्मिकाः). —^c) M7 (first time) om. गन्ध. K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 गंधस्तथा; T2 M1. 6 (last two second time) 'वहा (for 'गुणा). —^d) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1 Ds D2. 3 T2 M1 (first time). 5. 6. 7 (last two first time) पूर्वेषां; K7 Dn4 D4-6. 8. 9 M1. 6 (last two second time) सर्वेषां (for पूर्वेषां). K2 सृष्टिम्; K6 सृष्टम्.

39 Before 39, K7 ins. व्यास उवाच. With 39, cf. Manu. 1. 20. —^a) B8 गुणान्; B8 (marg.)

उपलभ्याप्सु चेद्गन्धं केचिद्भूयुर्नैपुणात् ।
 पृथिव्यामेव तं विद्यादापो वायुं च संश्रितम् ॥ ४०
 एते तु सप्त पुरुषा नानावीर्याः पृथक्पृथक् ।
 नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य सर्वतः ॥ ४१
 ते समेत्य महात्मानमन्योन्यमभिसंश्रिताः ।
 शरीराश्रयणं प्राप्तास्ततः पुरुष उच्यते ॥ ४२

C. 12. 8520
B. 12. 233(2). 11
K. 12. 238. 79

गुणं (for गुणाः). K7 D4-6. 9 सर्वस्य (for the first 'व'). —^b) K2 नामुवंति. V1 B8 (marg. as in text) उत्तरोत्तराः (B8 'रः'); Dn4 D9 'त्तमं. —^c) K7 D4. 9 एषां (for तेषां). K1. 7 D4. 9 यावति यं; V1 यावद्गुणं; Bo. 6. 9 Das D6 'द्यथा; D7 T1 G1. 3. 6 'द्विधं (for 'त्तिधं). K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 8 M1. 5-7 ते (D6 ए) षां यावद्यथा य (Dn1 Ds1 D2. 6. 8 'थाव) च. —^d) Ds तावत्तत्तद् (for तत्तत्तावद्).

40 ^a) K6 D4 वै; B9 ते; D6 तं (for चेद्). —^b) K2. 6. 7 B8 Dn1 अनैपुणान् (B8 'र्ण'); D7 T G1. 3. 6 M7 'पुणाः (for 'पुणात्). —^c) M1. 5. 6 पृथिव्या. Ś1 K1. 2 इव (for एव). M7 तद् (for तं). T2 विद्याद् (for वि'). —^d) K6 V1 Bo. 6 (marg.). 7. 8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 अपां वायोश्च; D4 अपो वायुं; D7 G1. 3. 6 M1. 7 आपो वायुश्च (for 'युं). K6 संश्रितः; V1 B8 (marg. as in text) संश्रयं; B6 (marg.) संश्रयः; B7 संसृतं; M5 संश्रयात् (for संश्रितम्).

41 ^a) K7 D4. 6. 9 त एते; B8 (marg.) तत्र ते; D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 एते वै (for एते तु). K2 transp. सप्त and पुरुषा. K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 एते (Da4 ततः) सप्तविधात्मानौ. —^b) G3. 6 बुद्धिः (for नाना). Das om. the second पृथक्. —^c) B6 (marg. as in text). 9 अशक्नुवन् (for नाश'). K7 Da4 स्रष्टुम् (for स्रष्टुम्). —^d) Ś1 K1. 2 सममागम्य (for असमा'). K6 Bo. 3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 2. 6 कृत्स्नशः; K7 V1 Bo. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 D4. 6. 9 M1. 5-7 सर्वशः (for 'तः).

42 ^a) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 Da. 3. 5. 8 महात्मानो (for 'त्मानम्). —^b) K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अन्योन्यम्; V1 B8 त्वन्यो' (for अन्यो'). Ś1 K1. 2 संवृताः (for 'संश्रिताः). ❀ Cp (reading अभिसंसृताः): संसर्गिणः शरीररूपमाश्रयं संप्राप्ताः । ❀ —^c) K2 प्राप्सु (for प्राप्तासु). Bo. 6. 8 (marg.) शरीराश्रयसंप्राप्तासु; Das. a4 Ca 'तां प्राप्तासु.

C. 12. 8521
B. 12. 239[2]. 12
K. 12. 238. 81

श्रयणाच्छरीरं भवति मूर्तिमत्पोडशात्मकम् ।

तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मणा ॥ ४३

सर्वभूतानि चादाय तपसश्चरणाय च ।

आदिकर्ता महाभूतं तमेवाहुः प्रजापतिम् ॥ ४४

स वै सृजति भूतानि स एव पुरुषः परः ।

अजो जनयते ब्रह्मा देवर्षिपितृमानवान् ॥ ४५

लोकान्नदीः समुद्रांश्च दिशः शैलान्वनस्पतीन् ।

—^d) D₄ उच्यते (for उच्यते). * Cs: पुत्रत्वेन शरीर-
त्वेन शयितुं शक्ता इति पुरुषाः । *

43 ^a) K₆ B₆ (marg. as in text),⁹ Da₃, a₄ Dn₁
Da₂ शरीरा (K₆ B₆ 'र') श्रयणाद्; Bo Dn₄ Ds₁ D₂. 3.
6. 8 शरीरं श्रयणाद् (by transp.). D₅. 7 अवोक्तः; M₇
श्रवणात् (for श्रयं). G₁ अभवत् (for भवति). —^b)
D₆ भूतिमत्; M₁. 6 मूर्तिमान् (for 'मत्'). D₅ T G₁.
8. 6 मूर्तिमान्पोडशात्मकः. * Cn: षोडश, पञ्च स्थूलभूतानि
समनस्कान्येकादशेन्द्रियाणि । * — 43^{ad} = (var.) Manu.
1. 18^{ad}. —^c) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds
D₂. 3. 5-8 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 तम् (for तद्). K₇ D₄. 9
आविशति; T₂ आदिशन्ति (for आवि). * Cp: तं
पुरुषम् । तदिति पाठे लिङ्गशरीरम् । * —^d) K₇ D₄. 9
कर्मभिः; Dn₄ कर्मणां. * Cn: भूतानि सूक्ष्माणि, महान्ति
महत्तत्त्वानि भुक्तावशिष्टकर्मसहितानि । बहुत्वं प्रतिपुरुषं मह-
दादीनां भिन्नत्वप्रतिपादनार्थम् । *

44 ^a) Bom. Kumbh. ed. [उ]पादाय (for चादाय).
* Cs: सर्वभूतानि चतुर्विंशतितत्त्वानि । आदाय शरीरत्वेन स्वी-
कृत्य । * —^b) Ś₁ K₁. 2 शरणाय; D₆ तरं (for चरं).
K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6. 8 ह; M₁ वै;
Bom. ed. हि (for च). —^c) M₇ आदिकर्तुः. K₄. 7
Bo. 6. 7. 8 (marg.).⁹ Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6. 8 स
भूतानां; M₁. 6. 7 महद्भूतं (for महाभूतं). —^d) Da₄
प्रजापतिः.

45 ^a) K₇ D₄. 9 भूतात्मा (for 'नि'). —^b) T₂ G₁
M₁ एष (for एव). D₄ पुरुषाः. K₁ M₁ पुरः; D₇
T₁ G₁. 3. 6 M₇ वरः (for परः). K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₄
Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 स्थावराणि च (D₅ क) राणि च (K₆
वा); B₃ (marg.) त्रसानि स्थावराणि च. —^c) K₇
D₄-6. 9 जनयति (for 'यते'). K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₄
Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 ततः स सृजति (B₃ Da₃. a₄ 'ते')
ब्रह्मा; B₃ (marg.) ततः संसृजते ब्रह्मा. —^d) K₄ 'मा-
नवं; B₆ (marg.) Da₃. a₄ D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 6 (inf.
lin.). 7 'दानवान् (for 'मानं').

नरकिंनररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ।

अव्ययं च व्ययं चैव द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४६

तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।

तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ४७

हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्माधर्मे ऋतानृते ।

अतो यन्मन्यते धाता तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ४८

महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्तिषु ।

46 ^a) Da₄ नदाः. —^c) Da₄ नरः (for नर-). D₆
यक्षांश्च (for -रक्षांसि). —^d) D₆ पक्षिपशु-; T₂ पशुपक्षि-
(for वयःपशु). M₇ -गणोरगान् (for -मृगोरगान्). —^e)
T₂ आयं चैव (for अव्ययं च). Da₃ om. (hapl.) च
व्ययं. * Cs: यावत्कल्पावस्थायि गगनादिकमन्ययम् । व्ययं
दंशमशकादि । * —^f) B₇ lacuna; D₆ जगत्; D₇
T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 सर्वं (for द्वयं).

47 With 47, cf. Manu. 1. 28. —^a) D₅ (marg.)
च; D₆ ते (for ये). —^b) K₆ प्राक्सृष्ट्या; D₄. 6. 9
'सृष्टाः; D₇ T₂ G₁. 3. 6 'सृष्टौ; M₁. 5-7 'सृष्टेः (for
'सृष्ट्यां). Ś₁ K₁. 2. 7 V₁ B₃ (marg. as in text) प्राक्सृ-
ष्ट्यानि प्रपेदिरे. * Ca: प्राक्सृष्ट्यां प्रागजन्मनि ॥ Cs:
प्राक्सृष्ट्यां पूर्वकल्पे ॥ Cn: प्रतिकल्पं सृष्टिवैरूप्ये कृतहाना-
कृतान्यागमौ प्रसज्येताम् । * —^c) M₁. 6 तान्येते (for
'व). K₄ -पद्यते; B₆. 7 Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 -पाद्यते (for
-पद्यन्ते). D₇ T G₁. 3. 6 तान्येव ते प्रपद्यन्ते. —^d) K₁. 7
सृज्य (K₁ 'ज') मानः; Da₄ सृजमानाः. D₅ om. the
second पुनः.

48 48^{ad} = (var.) Manu. 1. 29. —^a) D₄ हिंसा-
हिंसा (for 'हिंसे). V₁ Da₃ मृदुः (for मृदु-). Dn₁
-खरे (for -कूरे). —^b) K₆ धर्माधर्मान्; K₇ V₁ Bo.
7. 8 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 6. 8. 9 T₂ M₅-7 'धर्मा-
व्; D₄ 'धर्मो (for 'धर्मे). K₇ ऋतेनृते; D₆ G₁ ऋ-
(G₁ वृ) तावृते; D₇ व्रतावृते; T₁ रतानृते (for ऋतां).
— M₁. 6. 7 read 48^{ad} twice. —^c) K₇ D₄. 9 यतो;
M₁ (both times). 6. 7 (both second time) ततो (for
अतो). K₁ T₂ G₁ यं; D₆ नु (for यन्). K₆ V₁
Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 M₅. 6. 7 (last two
first time) तद्भाविताः प्रपद्यन्ते. —^d) K₇ D₄-6. 9 यस्मात्
(for तं). V₁ तस्य च (for तत्तस्य). Da₃ रोच्यते.
M₁. 6. 7 (all second time) यस्मिन्तत्तस्य जायते.

49 ^a) K₇ भूतत्वम्; D₆ नान्यं (for नानां).
* Cp: महाभूतेषु महाभूतकार्येषु देहेषु । * —^b) Da₄
मुक्तिषु (for मूर्तिषु). —^c) B₇ partly damaged. Da₄

विनियोगं च भूतानां धातैव विदधात्युत ॥ ४९
 केचित्पुरुषकारं तु प्राहुः कर्मविदो जनाः ।
 दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं भूतचिन्तकाः ॥ ५०
 पौरुषं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्वभावतः ।
 त्रय एतेऽपृथग्भूता नविवेकं तु केचन ॥ ५१
 एवमेतच्च नैवं च यद्भूतं सृजते जगत् ।
 कर्मस्था विषमं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ५२

तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं दमः शमः ।
 तेन सर्वानवाप्नोति यान्कामान्मनसेच्छति ॥ ५३
 तपसा तदवाप्नोति यद्भूतं सृजते जगत् ।
 स तद्भूतश्च सर्वेषां भूतानां भवति प्रभुः ॥ ५४
 ऋषयस्तपसा वेदानध्यैषन्त दिवानिशम् ।
 अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ॥ ५५
 ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु सृष्टयः ।

C. 12. 8535
 B. 12. 233[2]. 25
 K. 12. 238. 94

विधियोगं; T₂ विनियोगश्च. * Cn: विनियोगं भोक्तृभोग्य-
 भावेन संबन्धम्. * —^a) D₅ M_{1.7} वै; T₂ [ए]वं (for
 [ए]व). S₁ K_{1.2.4} धातैव इयव (K₁ 'ध') धात्वर्थः; K₆
 Da₄ 'व विदधात्युत'.

50 With 50, cf. 12. 230. 4. —^a) V₁ च; B₈
 (marg.) तं (for तु). —^b) D₅ om. (hapl.) from विदो
 up to कर्म (in 51^a). K₁ जनः. K₆ Bo. 6. 7. 9 Da_{3.44}
 Dn_{1.44} D₅ D_{2.3.5.8} M_{1.6.7} प्राहुः कर्मसु मानवाः.
 —^c) K₂ विप्राः; V₁ B₈ (marg. as in text) प्राहुः (for
 विप्राः). —^d) S₁ K_{1.2.4} स्व (K₂ सु) भावमिति चापरे.
 * Ca: न हि पुरुषकारदैवसहस्रेणापि शिलास्वङ्कुप्रसवः ।
 तस्मात्स्वभावोऽपि कारणं पृथक् । * * Cs: भूतचिन्तकाः
 लोकायतिकाः । *

51 = (var.) 12. 230. 5. D₅ om. up to कर्म
 (cf. v. l. 50). B₇ damaged. —^a) K₁ चैवं; G₁
 रूपं (for दैवं). K₇ D_{4-6.9} M_{1.6.7} तु (for च).
 —^b) S₁ K_{1.2.4} फलवृत्तिः; K₆ D_{5.7} T₂ G₁ 'वृत्तिः';
 B₈ 'वचः'; Dn₁ 'वृत्तिः'; G_{2.6} फलं वृत्ति (for फल-
 वृत्ति). —^c) G₁ यत्र (for त्रय). D₅ एता (for
 एते). D₅ त्रयमेते पृथग्भूतम्. * Cn: अपृथग्भूता इति
 पदच्छेदः । * —^d) K₆ D₅₁ D_{5.6} T₂ M₇ नविवेकं
 (D₅₁ T₂ 'कस्'; D₅ 'कात्'); D₅₂ M₅ नविवेकस् (for
 'वेकं'). K₂ om. तु. V₁ M_{1.6} किंचन; Da₄ कं च नः;
 Dn₄ के च नः; D₅ T₂ [अ]किंचनः (D₅₁ 'न'); D₆
 केन च; M₁ कश्चन (for केचन). K₇ D_{4.9} न विशेष-
 षस्तु कश्चन; D₇ T₁ G_{1.3.6} अपि लोकोऽपि किंचन.

52 = (var.) 12. 230. 6. —^a) K₄ D₅₂ D_{5.7}
 T₁ G_{2.6} Cs एतमेतच्च; K₇ Da_{3.44} D_{4.6.9} एवमेवं;
 B_{6.7.9} D₅ एतदेवं; Dn_{1.44} एतमेवं; D_{2.3} एतमेव;
 Cs एवमेव (for एवमेतच्च). K₇ D_{4.9} तु (for च).
 K₇ D_{4.6.9} नै (K₇ चै) वं तु; Da₄ चैनं च; D₇ T₂ G_{2.3.6}
 M₅ दैवं च (for नै). —^b) K₆ Bo. 6-9 Da_{3.44}
 Dn_{1.44} D₅ D_{2.3.8} Cs न चोभे नाजुभे (Da_{3.44} 'भूते')
 न च (B₈ तथा). — K_{2.4} D₄ om. (hapl.) 52^a-54^b;

S₁ reads the same on marg. —^c) K_{1.6} Bo. 6-9
 Dn_{1.44} D₅₂ D_{2.3.5-8} T₂ G_{1.3.6} M_{1.5.6} Cp (gloss:
 विषयत्वावच्छिन्नं कर्म) (Cp as in text) विषयं; K₇ D₅
 'यान् (for 'मं). Da_{3.44} प्राहुः; D₅ कुर्युः (for ब्रूयुः).
 * Ca: ये कर्मस्था ऐहिकपारलौकिककर्मप्रधानास्ते विषमं नाना-
 रूपं जगत्कारणं ... प्राहुः ॥ Cn: कर्मस्था इत्याहृतानां यौगिकं
 नाम । ते हि कर्माष्टकवशादेव जीवानां बन्धः, तस्य शिलारोह-
 णादिना निर्जराख्येन च धर्मेण मोक्ष इति वदन्ति । * —^d)
 Da_{3.44} स्वस्थाश्च (for सत्त्वस्थाः). V₁ 'दर्शनाः (for
 'दर्शिनः).

53 K_{2.4} D₄ om. 53 (cf. v. l. 52). S₁ reads
 53 on marg. 53^{ab} is damaged in B₇. —^a) K₆
 Da₃ Dn₄ ततो (for तपो). Some MSS. निश्रेयसं.
 Da_{3.44} जंतो; G₁ तेजो. —^b) K₆ V₁ Bo. 8. 9 Da_{3.44}
 Dn_{1.44} D₅ D_{2.3.5.7.8} T₂ G_{1.3.6} M_{1.5-7} transp.
 दमः and शमः. — 53^{cd} = (var.) 12. 230. 9^{cd}. K₇
 D_{5.9} om. (hapl.) 53^d-54^a. —^d) D₇ T₂ G_{1.3.6} M_{1.5-7}
 transp. यान् and कामान्.

54 = (var.) 12. 230. 10. K_{2.4} D₄ om. 54^{ab}
 (cf. v. l. 52). K₇ D_{5.9} om. 54^a (cf. v. l. 53). S₁
 reads 54^{ab} on marg. —^a) M_{1.6} तपसः (for 'सा').
 S₁ K₁ तपसा च तदवाप्नोति. —^b) * Cs: यद्भूतं परमा-
 त्मा । * —^c) D₅ समुद्भूतश्च; T₂ सर्वभूतं (for स
 तद्भूतश्च). —^d) K₇ D_{4.9} भवति (for भवति).

55^b) S₁ K_{1.2} G₁ M₇ अध्येषत; K₆ B₈ (marg.)
 D₅₁ 'व्यंत; V₁ B_{6.7.9} Da_{3.44} D₅ T₂ अध्येष्यति;
 B₈ अधीयते (for अध्येषन्त). * Cn: अध्येषन्त, प्राग्ज-
 न्मन्यधीतान्योगबलेनैव स्मृतवन्तः । * —^c) S₁ K_{1.2.4}
 'निधनान्. S₁ K_{1.2} नित्यान्; K₆ Bo. 7 Da₃ Dn_{1.44}
 D₅ D_{2.3.5.8} विद्या; K₇ V₁ B₈ (marg.) 8 D_{4.6.9}
 M_{1.7} दिव्या (for नित्या). —^d) S₁ K_{1.2} वागुत्सृष्टान्.
 * Cs: उत्सृष्टा स्मृत्योच्चारिता । * — After 55, M_{1.5-7}
 ins.:

671* आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ।

C. 12. 8537
B. 12. 224. 26
K. 12. 224. 95

शर्वर्यन्तेषु जातानां तान्येवैभ्यो ददाति सः ॥ ५६
नामभेदस्तपःकर्मयज्ञाख्या लोकसिद्धयः ।
आत्मसिद्धिस्तु वेदेषु प्रोच्यते दशभिः क्रमैः ॥ ५७
यदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददृष्टिभिः ।

[Ms नित्या (for दिव्या). — Cn refers to the above line as उत्तरार्ध of 55^{ed}; quoted as such by Śaṅkara in Brahmasūtrabhāṣya on 1. 3. 28.]

56 56^{ab} is partly damaged in B₁. — ^b) B₉ Cp (Cpp as in text) देवेषु; D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 लोकेषु (for वेदेषु). Ś₁ (sup. lin.) K₁. 2 Bo Da₈. 24 Cp दृष्टयः; K₁ D₁. 6. 9 वृत्तयः (for सृष्टयः). ☞ Cp: देवेषु देवसर्गरूपाः । ☞ — After 56^{ab}, K₂. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₈. 24 Dn₁. 24 D₅ D₂. 2 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 Cn. p. 8 Kumbh. ed. ins.:

672* नानारूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्मिमीते स ईश्वरः ।
नामधेयानि चर्षीणां याश्च वेदेषु सृष्टयः ।

[(L. 1) V₁ B₈ नानारूपाणि; B₈ (marg.) T₂ G₁ M₇ Kumbh. ed. नाम रूपं च (for नानारूपं च). Dn₄ प्रवर्तिता; D₄ 'तने (for 'तनम्). — D₅ om. from the post. half of line 1 up to the post. half of line 3. — (L. 2) K₂ वेदशब्देव एव स (for the prior half). K₂. 4 निर्मिमे तन्; Da₄ Dn₄ निर्मिमि (Dn₄ 'मा'ते; Dn₁ निर्मिमीते (for निर्मि). K₂. 4. 7 V₁ D₂. 2. 6. 7. 9 T G₁. 3. 6 M₅ महेश्वरः (for स ईश्वरः). — (L. 3) K₂. 4 वेदानां; Dn₁. 24 D₈. 1 वर्षाणां; D₁ T G₂. 6 M₅ (inf. line). 7 वर्षानि; G₁ सर्वाणि; M₁. 5. 6 चर्षाणि (for चर्षीणां). K₂ यज्ञ; K₆ D₈ C₈ वर्णा (for याश्च). B₆. 9 देवेषु; T G₁. 3. 6 लोकेषु (for वेदेषु). K₂. 4 Da₈. 24 D₉ Cp. 8 दृष्टयः; D₄ वृत्तयः (for सृष्टयः). ☞ Cp: पाठान्तरे वेदेषु दृष्टयः, वेदप्रोक्तानि ज्ञानानि । ☞]

— D₅ om. 56^c. — ^c) Dn₁. 24 D₂. 2. 8 T₁ G₅ शर्व-
र्यन्ते सु; D₁ G₁ ज्ञा (D₁ स)र्वस्य तेषु (for शर्वर्यन्तेषु).
K₁ D₁ जातानि; B₈ भूतानां; T₂ सृष्टानां (for
जातानां). V₁ शर्वर्यन्ते प्रसूतानाम्. ☞ Cn: शर्वर्यन्ते
सर्गादौ ॥ C₈: शर्वर्यन्तेषु पूर्वकल्पेषु । ☞ — ^d) K₁ D₁. 9
तानि तेभ्यो (for तान्येवैभ्यो). M₁. 6 ददाति. D₁ T
G₁. 3. 6 M₁ [अ]जः (for सः). K₆ V₁ Bo. 6-9 Dn₁.
24 D₅ D₂. 2. 5. 8 M₅ अ (B₆. 3. 6 D₅ D₅ M₅ ता)न्येभ्यो
विदधात्यजः (B₈ 'ति सः; D₅ 'तुनः); Da₈. 24 नान्य-
था विदधात्यजः; D₅ तान्येभ्यो ददाति स ह.

57 ^a) V₁ B₆. 8 Da₈. 24 D₅ नामभेदः; Bo. 7 Dn₁.

तदन्तेषु यथायुक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ॥ ५८
कर्मजोऽयं पृथग्भावो द्वंद्वयुक्तो वियोगिनः ।
आत्मसिद्धिस्तु विज्ञाता जहाति प्रायशो बलम् ॥ ५९
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।

n₁ D₉ D₂. 2. 5. 8 'भेदः; B₈ (marg.) 9 'धेयः; Dn₁
D₁ T G₁. 3. 6 'भेदास् (for 'भेदस्). K₇ D₄. 9 तु यः;
T₁ ततः (for तपः). — ^b) K₇ D₉ -यज्ञाख्यो; M₅
-यज्ञाद्या (for 'ख्या). K₂ कर्म (for लोक). K₆. 7
D₅ D₄. 5. 7. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 -सिद्धये (for 'यः). Cn
-यज्ञाख्यालोकसिद्धयः. — ^c) K₆ D₅ D₇ T G₁. 3. 6 M₅
C₈ -सिद्धैस्; B₉ -सिद्धस्; Da₈ -सिद्धीस् (for -सिद्धिस्).
G₁ देवेषु; M₁. 6. 7 लोकेषु (for वेदेषु). ☞ Cn: आत्म-
सिद्धिः आत्मनो मुक्तिः ॥ Cp: आत्मसिद्धिः शरीरादिवैलक्षण्ये-
नावस्थानम् ॥ C₈ (reading 'सिद्धैः): आत्मसिद्धैः वेदेषु
सिद्धस्वरूपैः । ☞ — ^d) T₂ प्रोच्यन्ते. ☞ Cp: दशभिः
क्रमैः मण्डलैः । ☞

58 = (var.) 12. 230. 11. — ^b) K₆ V₁ Bo. 6-9
Da₈. 24 Dn₁. 24 D₅ D₂. 2. 5. 8 -दर्शिभिः; G₁ M₁ -सृ-
ष्टिभिः (for -दाष्टिभिः). — ^c) M₁ तदन्ते च (for तद-
न्तेषु). K₆ D₅ यदुक्तं च (D₅ यत्); K₇ D₉ यथा-
योगः; B₈ D₁ T G₁. 3. 6 M₅. 6 (inf. lin. as in text). 7
'द्वंद्वं; B₉ lacuna; D₅ च यदुक्तं (for यथायुक्तं). ☞ Ca.
n. p: अन्तेषु वेदान्तेषु, उपनिषत्सु । ☞ — ^d) G₁ कर्म-
(for क्रम). K₂ -योगो न; D₅ M₁. 6 -योगेषु (for
-योगेन). Dn₄ लक्ष्यते; M₁ लभ्यते. ☞ Cn: क्रमयो-
गेन पूर्वोक्तेन नामादिदशकेन ॥ Cp: अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा-
पादनेन ॥ C₈: संप्रदायसंबन्धेन । ☞

59 = Maitrā. Up. 6. 22. — ^a) ☞ Cn: पृथ-
ग्भावः पृथक्त्वं, द्वैतदर्शनमिति यावत् । ☞ — ^b) K₂ तन्म-
युक्तो (for द्वंद्वं). K₆ Bo. 6. 7 Dn₁. 24 D₅ D₂. 2. 8
Cn. p (gloss: देहाभिमानवतः). 8 [s]पि देहिनिः; V₁ B₈
D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 हि देहिनां (V₁ B₈ 'नः) (for
वियोगिनः). ☞ Ca: वियोगिनः योगाप्राप्तिमतः । ☞
— ^c) K₄. 6 Bo. 6-9 Da₄ Dn₄ D₅ D₂. 2. 5. 8 T₂ M₁. 5-7
विज्ञानाज् (for 'ता). Dn₁ तमात्मसिद्धिर्विज्ञानाज्. — ^d)
B₆ (marg. as in text). 9 Da₈. 24 Cn बलात्; Cp [अ]-
बलात्; Cpp [अ]बलम् (for बलम्). K₆ Bo. 7. 8 Dn₁.
24 D₅ D₂. 2. 8 जहाति पुरुषो बलात्. ☞ Ca: आत्म-
सिद्धिः शरीरादिवैलक्षण्येनावस्थानम् । सा विज्ञाता सती बलं
कर्मबलं शबलितात्मदर्शनफलं जहाति त्यजति । प्रायोग्रहणात्
जीवन्मुक्तावस्थायां भोक्तव्यं कर्मफलमनुजानीते । भाविकर्म-
फलं विलीयते, ऊपर इव बीजवपनमिति ॥ Cp: अबलात्,
अनिर्वाच्यादेरज्ञानात् । ☞

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६०
आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशस्तथा ।
परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु तपोयज्ञा द्विजातयः ॥ ६१
त्रेतायुगे विधिस्त्वेषां यज्ञानां न कृते युगे ।
द्वापरे विप्लवं यान्ति यज्ञाः कलियुगे तथा ॥ ६२
अपृथग्धर्मिणो मर्त्या ऋक्सामानि यजूंषि च ।

काम्यां पुष्टिं पृथग्दृष्ट्वा तपोमिस्तप एव च ॥ ६३
त्रेतायां तु समस्तास्ते प्रादुरासन्महाबलाः ।
संयन्तारः स्थावराणां जङ्गमानां च सर्वशः ॥ ६४
त्रेतायां संहता ह्येते यज्ञा वर्णास्तथैव च ।
संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे ॥ ६५
दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः ।

C. 12. 224. 66
B. 12. 224. 66
K. 12. 224. 108

60 ^a) D4 द्वि (for द्वे). K1 ब्रह्मणे; K4 ब्राह्म*; G1 ब्रह्मणि. — ^a) K2 निष्क्रांतः; K7 D4. 9 M1. 6. 7 तत्त्वज्ञः (M1. 6. 7 'ज्ञाः') (for निष्णातः). — ^a) S1 K1. 4 पर- (for परं). M1. 6. 7 परं ब्रह्माभियांति ते.

61 = (var.) 12. 230. 12. — ^a) K6 Das Dn1. n4 Ds M6 Cn (gloss: पशुर्हिंसा) आलंभ- (for आरम्भ-). S1 K1. 2. 4 -यज्ञः (for -यज्ञाः). K6 Bo. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 क्षत्राश्च; V1 B6. 8 क्षत्राः स्युर; D7 T G1. 3. 6 M6 राजानो (for क्षत्रस्य). — ^b) S1 K1. 2. 4 हविर्यज्ञो (for 'यज्ञा'). K4 विधास; Ds M1. 6 विशां (for विशस्). K6 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 7. 8 T G1. 3. 6 स्मृताः; K7 D4. 6. 9 तदा; Da4 स्मृतः (for तथा). ☞ Cp: हविरिति पाकयज्ञोपलक्षणम् ॥ Cs: हविर्यज्ञाः कृषिगोरक्षादिना हविरुपादकाः । ☞ — ^a) Hypermetric. K2 -यज्ञः (for -यज्ञाः). K1 अद्वास्तु; K6. 7 B6 Da4 Ds1 D4. 6. 7. 9 T. G1. 3. 6 शूद्राश्च; Ds शूद्राणां (for 'स्तु'). — ^a) K2 तपोयज्ञ- (for 'यज्ञा').

62 ^a) S1 K1. 2. 4 त्रेतायुग- (for 'युगे'). K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 स्वेष्ट; Ds-7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 तेषां (for त्वेषां). ☞ Ca: त्रेतायुगे कामप्रवणे मनसि विधिरधिकारिभावात् । न तु कृते निष्कामत्वात् ॥ Cn: विधिरप्रवृत्तप्रवर्तनम् । तच्च त्रेतायामेव न तु कृते । स्वत एव तत्र तत्सिद्धेः ॥ Cs (reading [अ]विधिस्): अनुष्ठानविलयम्, यथावदनुष्ठानाभावः । ☞ — ^b) Da4 corrupt. — 62^{ad} = 12. 230. 15^{ab}. — ^a) V1 B6 (marg.) संप्लवं; Dn4 विस्तवं (for विप्लवं). — ^a) Ds कृत- (for कलि-).

63 = (var.) 12. 224. 8. — ^a) K1 अप्रथग्-. Dr T1 G1. 3. 6 -कर्मिणो (for -ध°). S1 K1 विप्रा; Ds यज्ञा (for मर्त्या). ☞ Cn: अपृथग्धर्मिणोऽद्वैतनिष्ठाः । ☞ — ^a) K6. 7 Ds1 D4. 9 काम्या पुष्टिः (K6 'ष्टी'; Ds1 'ष्टा'); Dn1 काम्यामिष्टिः; Ds2 Dr T G1. 3. 6 M6 काम्या इष्टिः (Ds2 T2 'ष्टी'); M1 काम्या व्युष्टिः; M6. 7 काम्या व्युष्टिं (for काम्यां पुष्टिं). K2 Ds1 T G1. 6 दृष्टास; K7 D4. 9 दृष्टा; G8 दृष्टास (for दृष्ट्वा). ☞ Cn: पृथ-

ग्दृष्ट्वा तत्फलं अनात्मभूतस्वर्गादिरूपं दृष्ट्वा । ☞ — ^a) D7 T G1. 3. 6 Cs तपस्त्रिस् (for तपोमिस्). M1. 5-7 तपः कृत उपसते.

64 = (var.) 12. 230. 14. — ^a) T2 कृतायां (for त्रे°). K6 lacuna; B6. 9 Das. a4 वै; D4 तु (for तु). M1. 6. 7 सुयज्ञास (for समस्तास). Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 8. 5. 8 वे; M1. 6 तु (for ते). ☞ Ca: समस्ताः सर्वे ते यज्ञादयः । ☞ — ^b) M1. 5-7 महाबलाः (for 'बलाः'). ☞ Ca: महाबलत्वं यज्ञादीनां मूलस्य कामस्य दाढ्यात् । अत एव स्थावरजङ्गमानां संयन्तारः । ☞ — ^a) K6 Ds1 स संतारः; B6 (marg.) संयन्तारः; D6 नियन्तारः (for संयन्तारः). B6 Ds M1. 6. 7 Cp (Cpp as in text) संयुक्ताः (M1 'यन्ताः') स्थावराणां च. ☞ Cn: संयन्तारो धर्मशास्त्रारः । ☞ — ^a) M1. 6. 7 सृष्टयः (for सर्वशः).

65 = (var.) 12. 230. 14. — ^a) K7 D4 M1 स हता; V1 संयता; Dn4 संहिता; T2 स हिता (for संहता). K6 V1 Bo. 7-9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T1 G2. 6 M1. 5-7 वेदा; Das. a4 यज्ञा; D6 श्रमा; T2 G1 वर्णा (for ह्येते). — ^b) K1 यज्ञो वर्णास; Das. a4 ह्येते यज्ञास; Ds वर्णयज्ञास; Dr T1 G1. 3. 6 वेदा यज्ञास (for यज्ञा वर्णास). K6 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 यज्ञा वर्णाश्रमा (Ds om. श्रमा)स्तथा. — ^a) K2 संरोधाधू; K7 स रोधाद्. K1 ते ते (for त्वेते). Ds1 आत्मवत्सु तपोवत्सु. ☞ Cs: संरोधाद् हासात् । ☞ — ^a) K1 व्यसंते; K4. 6 Br Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 अश्यन्ते; Das अश्यन्ते (for व्यस्यन्ते). V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das पुनः; Da4 युतः (for युगे).

66 = (var.) 12. 230. 15^c-16^b. — ^a) D4 दृश्यन्त-. K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 न च; M7 न वि (for नापि). — 66^b is partly damaged in Br. — ^b) K7 D4. 6. 9 किल; T2 G1. 3. 6 M6 तथा (for अखिलाः). — ^a) K2 Dn4 उत्सादन्ते; B6. 8. 9 Das. a4 M1. 6 उत्सी (B6 'च्छी')दन्ति (for 'दन्ते'). B6 न (for स-). — ^a) K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D2-6. 8 M1. 6. 7 पीडिताः (for -सेतवः). ☞ Cp (reading

C. 12. 8547
B. 12. 233[2]. 36
K. 12. 230. 105

उत्सीदन्ते सयज्ञाश्च केवला धर्मसेतवः ॥ ६६

कृते युगे यस्तु धर्मो ब्राह्मणेषु प्रदृश्यते ।

आत्मवत्सु तपोवत्सु श्रुतवत्सु प्रतिष्ठितः ॥ ६७

अधर्मव्रतसंयोगं यथाधर्मं युगे युगे ।

विक्रियन्ते स्वधर्मस्था वेदवादा यथायुगम् ॥ ६८

यथा विश्वानि भूतानि वृष्ट्या भूयांसि प्रावृषि ।

सृज्यन्ते जङ्गमस्थानि तथा धर्मा युगे युगे ॥ ६९

यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।

केवलाधर्मपीडिताः) : केवलेन संपूर्णेनाधर्मेण पीडिताः । ❀

67 ^a) Ś1 K1. 2. 4 transp. यः and तु. Da1 धर्म्यो (for धर्मो). — Das repeats 67^b-68^a after 68^{ab}. — ^d) D7 T G1. 3. 6 श्रुतिमत्सु; M1. 5-7 धृतिमत्सु (for श्रुतवत्सु). Dn4 प्रतिष्ठिते; Ds1 'ष्ठिताः.

68 With 68, cf. 12. 230. 17. For the repetition in Das, cf. v. l. 67. — ^a) Ks Ds G1 Ms Cs सधर्मः; K7 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 T Gs. 6 M7 Cp सधर्मः (T2 'र्म); V1 M1. 6 स्वधर्मः (for अ'). K4 -श्रुतः; K6 प्रति; V1 -धर्मः; Ds D7 T G1. 3. 6 Ms -प्रैति (for -व्रत). Ś1 -संयोगो; K1 B6 (marg.) Das (both times). 24 -संयोगो; K2. 4. 7 D4. 6. 9 -संयोगो; M1. 6. 7 -संयोगाद् (for 'गं). ❀ Cp: सधर्मव्रतसंयोगं यथा स्यात्तथा । ❀ — ^b) Ds तथाधर्मः; G1 यथाकर्म. — ^c) Ks V1 Dn1. n4 D2. 3. 7 T Gs. 6 विक्रियन्ते; Bo. 2. 9 Ds विक्रि(Ds 'क्री)यते; Ds Cs विक्रियन्ते (for विक्रियन्ते). Ds स्वधर्मस्य; Ms स्वभावस्था (for स्वधर्मस्था). ❀ Cs: विक्रियन्ते, बहुला भवन्ति । ❀ — Das om. 68^d-69^c. — ^d) K7 D4. 6. 9 सर्वे वर्णा; Da4 वेदवादः; Ds 'धर्मा; M1 'पाठा (for 'वादा). K4 om. यथा. Ks Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यथागमं (for 'युगम्).

69 With 69, cf. 12. 230. 18. Das om. 69^{ab} (cf. v. l. 68). B7 partly damaged. — ^b) K2 न्यष्टा; Ks Ds दृष्टा; Da4 देष्टा; D2-4 G1 दृष्टा; T2 सृष्टा (for वृष्टा). K2 भूतांसि (for भूयांसि). — ^c) M1. 6 जगति- (for जङ्गम-). ❀ Cs: जङ्गमस्थानि मत्स्यमण्डूक-खद्योतादीनि, तृणवीरुधौषधादीनि । ❀ — ^d) Ks Ds धर्मः; Bo. 8 धर्मो (for धर्मा).

70 With 70, cf. Manu. 1. 30. — ^a) K1 corrupt; K2 यथा तुष्टयुः; K4 यथातावत् (sio); Ks Bo. 8

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्माहरात्रिषु ॥ ७०

विहितं कालनानात्वमनादिनिधनं तथा ।

कीर्तितं यत्पुरस्तात्ते तत्सूते चात्ति च प्रजाः ॥ ७१

दधाति प्रभवे स्थानं भूतानां संयमो यमः ।

स्वभावेनैव वर्तन्ते द्वंद्वयुक्तानि भूरिशः ॥ ७२

सर्गः कालः क्रिया वेदाः कर्ता कार्यं क्रिया फलम् ।

प्रोक्तं ते पुत्र सर्वं वै यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७३

प्रत्याहारं तु वक्ष्यामि शर्वर्यादौ गतेऽहनि ।

(marg.). 9 Das. 24 Ds यथ(Ks 'था)तावत्तु; V1 Bo. 7 यथर्ता(Bo 'र्तु)वृत्तः; Ds यथर्तुषु च; Gs अथर्तुष्वृत्तु- (for यथ'). D7 T1 G1 -लिङ्गेषु (for -लिङ्गानि). — ^d) K7 D4-6. 9 तथा भावा युगादिषु; V1 B6. 7 D2. 7 G1 M1. 5-7 Cv तथा ब्रह्माहरादिषु; Das. 24 तथा ब्रह्म दिने- (Da4 हि ते)पु च; Dn1. n4 Ds T Gs. 6 तथा ब्रह्माहरा-दिषु. ❀ Cv: ब्रह्माहरादिषु ब्रह्मणः अहानि, दिनानि तेषा-मादिषु । ❀

71 = (var.) 12. 230. 19. — ^b) Ds -निधने. M1. 6 यथा (for तथा). — ^c) K4. 6 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तत्; G1 यः (for यत्). — ^d) Ds यत् (for तत्). K2 चार्ति; K6 चात्ति; Da4 चात्ति; D4 चात्ति; M7 चात्ति (for चात्ति).

72 = (var.) 12. 230. 20. — ^a) Ś1 K1. 2. 4 ददाति; Ks Ds D7 T G1. 3. 6 Ms. 7 Cs एतद्धि (for दधाति). Ks. 7 B7. 9 Das. 24 Ds D4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 Ms. 7 Cs प्रभवः; Bo Dn1. n4 D2. 3. 8 भवति; B6. 8 (marg.) Ds प्रभवं (for प्रभवे). B8 यदा प्रभवते स्थानं. ❀ Cs: एतद्धि एतत्कालनानात्वम् । । कालपर्यायेण जायन्ते वर्धन्ते त्रियन्ते च । ❀ — ^b) K7 D4. 9 दमः; Ds यमं (for यमः). Ks Bo Dn1. n4 D2. 3. 8 भूतानां समये (Dn1 D2 'यो)मत्तं. — 72^{cd} is partly damaged in B7. — ^c) Ks om. व. ❀ Cp: स्वभावोऽविद्या । तेनैव भगवद्दीक्षितेन । ❀ — ^d) D7 T1 G1 सर्वशः (for भूरिशः).

73 = (var.) 12. 230. 21. — ^a) K4. 6. 7 Bo Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 M1. 6 सर्गः (for सर्गः). Ś1 K1. 2. 4. 6 Bo Da4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 कालः (for कालः). — ^b) Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 कार्यः (for कार्यं). Ds कृतं (for फलम्). — ^c) K7 D4-6. 9 च; V1 ते (for वै). — ^d) K2 M7 मा (for मां). Ś1 K1. 2. 7 D4-6. 9 अनु- (for परि-).

यथेदं कुरुतेऽध्यात्मं सुसूक्ष्मं विश्वमीश्वरः ॥ ७४
दिवि सूर्यास्तथा सप्त दहन्ति शिखिनोऽर्चिषा ।

सर्वमेतत्तदार्चिभिः पूर्णं जाज्वल्यते जगत् ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

२२५

व्यास उवाच ।

पृथिव्यां यानि भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च ।
तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥ १
ततः प्रलीने सर्वसिन्स्थावरे जङ्गमे तथा ।

अकाष्ठा निस्तृणा भूमिर्दृश्यते कूर्मपृष्ठवत् ॥ २
भूमेरपि गुणं गन्धमाप आददते यदा ।
आत्तगन्धा तदा भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ॥ ३
आपस्ततः प्रतिष्ठन्ति ऊर्मिमल्यो महास्रनाः ।

C. 12 8560
B. 12 234(3). 8
K 12. 233. 6

225

74 K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 5. 6. 8 Kumbh. ed. Ca. n. p. s read 74-75 after the ref. in 12. 225. 1. V₁ reads 74-75 on marg. —^a) G₁ प्रत्याहारे (for "हारं"). D₅ प्र (for तु). Dn₄ वक्षामि. —^b) K₁ गतेन द्वि (for गतेऽद्विनि). —^c) Ś₁ K₁. 2. 4 यथैनं; Da₃. a₄ G₃. 6 यथेष्टं (for "दं"). —^d) K₇ D₄. 9 सुसूक्ष्मं. Dn₄ आचर; T₂ ईश्वरं.

75 For the sequence in K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 5. 6. 8 Kumbh. ed. Ca. n. p. s, cf. v. 1. 74. V₁ reads 75 on marg. —^a) Ś₁ K₁ Br. 3 Ds₂ D₂. 3 (before corr.). 5. 8 सूर्यस (for सूर्यास). —^b) K₄. 6. 7 V₁ Bo. 7. 8 (marg.) Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-6. 8. 9 [s]र्चिषः. —^c) K₇ D₄. 6. 9 एव (for एतद्). K₂ D₂. 3 T₂ G₁ M₁ तथार्चिभिः; V₁ Bo. 8. 9 Da₃. a₄ Ds₁ D₅ M₁ तद् (for तदा). K₆ सर्वमेवेदमर्चिभिः. —^d) K₇ D₄. 6. 9 तूर्णं; D₅. 7 T₁ G₁. 8. 6 पूर्व (for पूर्ण). K₄. 7 D₄ जाज्वलते. V₁ इमं (for जगत्).

Colophon om. in K₇ D₄. 9; G₂ missing; K₃. 5 B₁-5 Da₁. a₂ Dn₂. n₃ D₁ G₄. 5 M₂-4 absent. — *Subparvan*: Ś₁ K₁. 2. 4. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 5-8 T₁ G₁. 8. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁. 2. 4 शुक्रप्रश्नः; K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 5. 7. 8 T₁ G₁ M₅ शुकानुप्रश्नः; M₅. 7 शुकानुप्रश्ने सर्गकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Br M₁. 6. 7 57; Dn₁ D₇ T₁ G₁. 8. 6 M₅ 59; Dn₄ D₈ 58; D₈ 54; T₂ 73. — *Sloka no.*: Dn₁ 43; Dn₄ 45.

This adhy. is missing in G₂ (cf. v. 1. 12. 222. 19).

1 K₇ Ds₁ D₄. 9 om. the ref. After the ref., K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 5. 6. 8 Kumbh. ed. Ca. n. p. s read 12. 224. 74-75. —^b) K₇ D₄. 6. 9 [अ]चराणि; B₃ M₁ स्थिराणि; Da₃ ध्रुवानि. M₁. 6. 7 स्थावराणि चराणि च. —^c) B₁ अन्ये; D₇ T G₁. 8. 6 M₅. 7 आदौ (for अग्रे). K₇ प्रलीयते. —^d) Dn₄ ते (for च). ☞ Ca: भूमित्वमुपयान्ति, प्रलयानल दग्धानि भूम्येकशेषाणि भूमौ लीनानि भवन्ति । ☞

2 ^a) K₂ प्रलीन (for "ने"). Da₄ सर्वसिन्. —^b) V₁ reads from मे तथा up to र्चिषः (in 6^b) on marg. — K₁ om. 2^a-3^b. —^c) K₆ Bo. 6-9 Da₃ Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 5. 8 निवृत् (K₆ 'वृ')क्षा; Da₄ निवृत्ता (for अकाष्ठा). —^d) K₂ सृश्यते (for 'ह'). K₆ पृष्ठिवत् (for 'पृष्ठ').

3 K₁ om. 3^{ab} (cf. v. 1. 2). V₁ reads 3 on marg. —^b) Ś₁ K₂. 4 T₂ यथा (for यदा). — D₇ om. (hapl.) 3^a-5^b. —^c) Ś₁ K₁ T₂ यदा; K₂ यथा; Ds₂ तथा (for तदा). —^d) T G₃. 6 M₁ प्रलयत्वाय. K₇ D₄. 6. 9 प्रलयायोपकल्पते.

4 D₇ om. 4 (cf. v. 1. 3). V₁ reads 4 on marg. —^a) Ś₁ K₁. 2. 4 तात; K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 5. 6. 8 तत्र (for ततः). Ś₁ K₁. 2. 4 M₅ प्रति-

C. 12. 8560
B. 12. 234(3). 6
K. 12. 239. 6

सर्वमेवेदमापूर्य तिष्ठन्ति च चरन्ति च ॥ ४

अपामपि गुणांस्तात ज्योतिराददते यदा ।

आपस्तदा *आत्तगुणा ज्योतिष्युपरमन्ति च ॥ ५

यदादित्यं स्थितं मध्ये गृह्णन्ति शिखिनोऽर्चिषः ।

सर्वमेवेदमर्चिभिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ॥ ६

ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुराददते यदा ।

ष्टते; D6 प्रतप्यति (for प्रतिष्ठन्ति). — ^b) Ś1 K1. 2. 4 V1 ऊर्मिमंतो (K1 'ती'); Da4 'मत्ये; Dn1 'मंतो; Dn4 'मतो (for 'मत्यो). Dn1 Ds1 महास्वनः. — ^d) K1 V1 Da. 6. 9 T2 M1. 5-7 वि- (for the first च).

5 D1 om. 5^{ab} (cf. v. 1. 3). V1 reads 5 on marg. — ^a) K2. 4 B9 M1. 6 गुणास्; K6. 7 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 T2 M5. 7 गुणं (for गुणास्). — ^b) Da4 तदा (for यदा). — D4 T1 om. (hapl.) 5^c-7^b. — ^c) M6. 7 तथा (for तदा). Ś1 K1 [अ]थात्त; K2. 4. 6 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 5. 6. 8 M1 स्वात्त; K7 M7 वात्त; V1 [उ]पात्त; Ds1 [अ]त्त (submetric); D9 M5. 8 चात्त (for *आत्त). Da4 corrupt; D7 T2 G1. 3. 6 आपस्तथा (T2 'दा) चात्तरसा. — ^d) K6 V1 Bo. 9 Da4 Dn1. n4 Ds2 D2 (before corr.). 5 ज्योतिःषु; Da3 ज्योतींषि; Ds1 D3 (by corr.) ज्योतिःषु; D2. 8 ज्योतिस्तु (for ज्योतिषि). K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5. 6. 8 T2 M1. 5-7 वै (for च). K2 ज्योतिरप्सु रमन्ति च; D7 G1. 3. 6 ज्योतिस्तु (G3. 6 'तींषि) प्रचरन्ति वै.

6 D4 T1 om. 6 (cf. v. 1. 5). V1 reads 6^{ab} on marg. — ^a) Ś1 K1. 2. 4 Da3. a4 M6 यदा नित्यं (for यदादित्यं). K2 मध्यं (for मध्ये). D7 T2 G1. 3. 6 M5 यदा रसगुणांस्ता (T2 M5 'णं ता)सां. — ^b) K2 गृह्णति; K7 गृह्णति; D7 T2 G1. 3. 6 M5 प्रसन्ति; M1. 6. 7 दृहति (for गृह्णन्ति). Ds1 D7 G1 [5]र्चिषा. — ^c) G3 सर्वं (for सर्वम्). V1 तद् (for [ह]दम्). K1 Da4 G1 अर्चिभिः (for अर्चिभिः). — ^d) Ś1 K1. 2 सर्वं प्रज्वाल्यते नभः (K2 जगत्).

7 D4 T1 om. 7^{ab} (cf. v. 1. 5). — ^a) Ds1 ज्योतिषा. D5 गुणो (for गुणं). — ^b) K1 प्रशास्यति (for 'म्यति). K4. 6 V1 Bo. 5-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8 ततो (for तदा).

8 ^a) Ś1 K1. 4 Da3 D6 T2 M1. 5-7 तुमुलम्; K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 तु स्वनम्; K7 Da. 9 तु गुणम् (for तु सुलम्). D7 T1 G1. 3. 6 ततस्तौ मू (G1 मु).

प्रशाम्यति तदा ज्योतिर्वायुर्दोध्यते महान् ॥ ७

ततस्तु मूलमासाद्य वायुः संभवमात्मनः ।

अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक्च दोधवीति दिशो दश ॥ ८

वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते यदा ।

प्रशाम्यति तदा वायुः खं तु तिष्ठति नानदत् ॥ ९

आकाशस्य गुणं शब्दमभिव्यक्तात्मकं मनः ।

ल्यमापाद्य. — ^b) Da4 वायु- (for वायुः). — ^d) B7. 9 Da3 दोधू (B7 'धु)यति; T2 दोधवीति (for दोध°). K7 Da4 दशः; Da3 दशं (for दश).

9 ^a) Ś1 K1. 2. 4 M1. 7 गुण- (for गुणं). K1 स्पर्शम् D7 स्पर्श. — ^b) B9 यथा (for यदा). — ^c) K1 प्रशास्यति (for 'म्यति). B9 ततो (for तदा). — ^d) V1 च (for तु). K6. 7 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 Cn. p. s नादवत्; T2 नाददत् (for नान°). D5 खं तिष्ठति निना दवत्. — After 9, K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 Cp. s Kumbh. ed. ins.:

673* अरूपमरसस्पर्शमगन्धं न च मूर्तिमत् ।

सर्वलोकप्रणदितं खं तु तिष्ठति नानदत् ।

[(L. 1.) G1 अगंधं च अमूर्तिमत् (for the post. half). — (L. 2) B8 Ds G1 M7 Cs -प्रणुदितं; D5 -प्रसु° (for -प्रण°). D4. 9 तु; M1 lacuna (for तु). K6. 7 Bo. 6 (marg.). 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 T2 G1 M7 नादवत्; V1 B7 नाददत् (for नान°).]

10 ^a) Da4 om. (hapl.) शस्य गुणं. G1 स्पर्शम् (for शब्दम्). T1 आकाशस्य गुणः शब्दः. — ^b) K7 Da. 9 अति (for अभि-). ☞ Cn: अभिव्यक्तात्मकं शब्दादिस्थूलसर्व-दृश्यरूपम् ॥ Cs: अभिव्यक्तात्मकं, अभिव्यक्तं महत्त्वमात्मस्वरूपं यस्य तत् मनः, अहंकारशब्दं, प्रसतीत्यनुषङ्गः । ☞ — After 10^{ab}, Kumbh. ed. Cv. ins.:

674* ग्रसते च यदा सोऽपि शाम्यति प्रतिसंचरे ।

— ^a) D5 ब्रह्माणो (for मनसो). ☞ Ca: मनसो यद्व्यक्त-मपि रूपं तदव्यक्तं हृन्दित्रयाग्राह्यम् । ☞ — ^d) Ś1 K1. 2 ब्रह्मा; K6 बाह्यः; D7 T1 G1. 3. 6 ब्रह्म (for ब्राह्मः). Ś1 K2. 4. 7 Bo. 6. 8 Da3 Dn1 Ds1. s2 (before corr.) D2-4. 8. 9 T G1. 3. 6 M1 संप्रति (for स प्रति-). ☞ Ca (reading स प्रतिसंचरः): स एव भूतानां तदुणानां च मनसि लयरूपः प्रतिसंचरः प्रलयः, ब्राह्मः ब्रह्मनैमित्तिकः ब्रह्म-शयनसमयभावित्वात् ॥ Cp: ब्राह्मो ब्रह्मदिनान्ते भवः ॥ Cs: ब्राह्मः हैरण्यगर्भः । ☞

मनसो व्यक्तमव्यक्तं ब्राह्मः स प्रतिसंचरः ॥ १०
तदात्मगुणमाविश्य मनो ग्रसति चन्द्रमाः ।
मनस्युपरतेऽध्यात्मा चन्द्रमस्यवतिष्ठते ॥ ११
तं तु कालेन महता संकल्पः कुरुते वशे ।
चित्तं ग्रसति संकल्पस्तच्च ज्ञानमनुत्तमम् ॥ १२
कालो गिरति विज्ञानं कालो बलमिति श्रुतिः ।
बलं कालो ग्रसति तु तं विद्वान्कुरुते वशे ॥ १३

आकाशस्य तदा घोषं तं विद्वान्कुरुतेऽऽत्मनि ।
तदव्यक्तं परं ब्रह्म तच्छाश्वतमनुत्तमम् ।
एवं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मैव प्रतिसंचरः ॥ १४
यथावत्कीर्तितं सम्यगेवमेतदसंशयम् ।
बोध्यं विद्यामयं दृष्ट्वा योगिभिः परमात्मभिः ॥ १५
एवं विस्तारसंक्षेपौ ब्रह्माव्यक्ते पुनः पुनः ।
युगसाहस्रयोरादावहो रात्र्यास्तथैव च ॥ १६

C. 12. 8574
B. 12. 234[3]. 19
K. 12. 239. 19

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चविंशत्तृचिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

11 ^a) K₇ D₅. 6 T₂ M₁. 6. 7 यदात्मः; D₄. 9 यदा मे (for तदात्मः). — ^b) D₄. 1 तनो (for मनो). D₅ ग्रसति. K₇ चंद्रमा. ☞ C₅: मनो महत्तत्त्वम् — मनो महा-
न्मतिर्ब्रह्मा पृथुर्द्धिः ख्यातिरीश्वर इति स्मृतेः — चन्द्रमा मूलप्रकृ-
तिः, आत्मगुणं स्वस्मिन्नाकारभूतं महत्तत्त्वं आविश्य ग्रसति । ☞
— ^c) K₄ B₀ D₁. n₄ D₂. 3. 8 चापि; K₆ D₅ D₆. 7 T G₁.
8. 6 M₅. 1 चात्मा; K₇ V₁ B₆-9 D₄. 2. 4 D₄. 6. 9 M₁. 6
[ss]ःमापि (for सध्यात्मा). — ^d) K₄. 6 B₀. 6-9 D₄. 2. 4
D₁ n₄ D₅ D₂. 3. 6-8 M₁. 5-7 उप- (for अव-). B₇. 9
D₄. 2. 4 M₁. 5-7 -तिष्ठति (for 'ते'). S₁ K₁. 2 चंद्रम-
ध्येवतिष्ठते. ☞ C₅: मनसि महत्तत्त्वे उपरते मूलप्रकृतिप्रसे-
सति, आत्मा हिरण्यगर्भः क्षेत्रज्ञः चन्द्रमसि मूलप्रकृताववति-
ष्ठते । ☞

12 ^a) S₁ K₁. 2 B₉ D₇ M₅ तनुः; K₄ ततः; D₅
तत्र (for तं तु). ☞ C₅: तं चन्द्रमसम् । प्रकृतिसंहारः
परमात्मज्ञानादेवेति ध्वनयति महता कालेनेति । ☞ — ^b)
K₄ D₄. 1 संकल्पः; B₀. 7. 8 D₁. n₄ D₅. 2. 3. 5. 7. 8
G₁ 'ल्प' (for 'ल्पः'). — ^c) B₆ (marg.). 9 D₇ T G₁
8. 6 M₁. 5-7 संकल्पं (for 'ल्पस्'). ☞ C₅: चित्तं
प्रद्युम्नः । ☞ — ^d) S₁ K₁. 2 D₄. 2. 4 D₆ तत्त्वज्ञानम्;
B₀. 8 T₂ तद्धिः; B₆. 7 तं वि' (for तच्च ज्ञा').

13 ^a) K₆ ग्रसति; G₁ M₇ हरति (for गि'). G₁
विज्ञानः. — ^b) K₄. 6. 7 V₁ B₆ (orig.). 7. 9 D₄. 2. 4
D₁. n₄ D₅ D₂. 4. 6-9 T G₁. 8 M₁. 5-7 कालं (for
कालो). — ^b) D₇ T G₁. 8. 6 बल (for बलम्). S₁
K₁. 2. 3 स्मृतः; B₆ (marg.) श्रुतं (for श्रुतिः). ☞ C₅:
बलं संकल्पः । ☞ — ^c) D₇ T₁ G₁. 8. 6 कालं बले; M₁.
5-7 बले कालं (for बलं कालो). B₆ तं; D₄. 9 तु

(for तु). D₅ बलं च ग्रसत कालस्; T₂ कालं बलं च
ग्रसते. ☞ C₄: बले च धर्माधर्मयोर्जनकत्वं काल एव
ग्रसति । ☞ — ^d) G₁. 6 तद् (for तं). K₇ B₀. 6-9
D₄. 2. 4 D₁. n₄ D₅ (also as in text). 6 M₁. 5. 6. 7
(inf. lin.) C₄ विद्या; V₁ D₅ विश्वं (for विद्वान्). K₇
D₄. 9 वशं (for वशे).

14 D₇ T G₁. 8. 6 M₅ om. 14^a. — ^a) K₇ D₄. 8. 9
M₅. 7 यदा; D₅ यथा (for तदा). B₆ घोरं (for घोषं).
— ^b) B₆. 9 D₄ M₁. 7 विद्या; D₅ विधत् (for विद्वान्).
D₂ मनः (for सऽऽत्मनि). D₅ इति व्यक्तात्मकं मनः. — ^c)
D₅ तदाव्यक्तं (for तद्). — ^d) D₅ ब्रह्मणः; D₆ ब्रा-
ह्मण्यं (for ब्रह्मैव). D₇ T G₁. 8. 6 M₁. 5-7 -संहरेत् (for
-संचरः).

15 ^a) D₅ यथावत्कथितं सद्यः. — ^b) D₅ सारम्; D₇
G₁ M₅-7 एतद् (for एवम्). M₅-7 एवम् (for एतद्).
K₆ D₅. 1 D₇ (by corr.) T₂ असंशयः. — ^c) S₁ तेजो;
K₁. 4 तेज्यो; K₇ बोध्यं; B₇ बोध्यां; D₁. 4 बोध्य-
(for बोध्यं). B₆ विद्वानयं (for विद्यामयं). D₁. 4 इदम्
(for दृष्ट्वा). ☞ C₅: विद्यामयं परमात्मानम् । ☞ — ^d)
D₄. 2 परमात्मनि (for 'त्मभिः').

16 ^a) K₇ D₄. 9 G₁ विस्तर- (for विस्तर-). K₂ D₄
-संक्षेपो. — ^b) S₁ K₁. 2 ब्रह्माव्यक्तः; K₇ V₁ B₆ D₄. 9
'ध्यास्ते; B₆. 7. 9 'द्यते; D₄. 2. 4 'द्यतो; D₅ 'यस्ते;
D₇ T₁ G₁. 8. 6 'व्यक्तं (for 'व्यक्ते). — ^d) K₂ B₇ T
G₁. 8. 6 M₅ अहोरात्र्यास्; K₆ B₀ D₄. 2. 4 D₅. 1 D₅
अहोरात्रास्; K₇ D₅ अहोरात्रे; B₆ अहो रात्रे; B₉ अहो
रात्रास्; D₁. n₄ D₅. 2. 3. 6 M₇ अहोरात्रस्; D₅ अहो-
रात्र्यस्; M₁. 6 अहोरात्री (M₆ 'त्रि)स् (for अहो रात्र्यास्).

२२६

G. 12. 8575
B. 12. 239(41). 1
K. 12. 240. 1

व्यास उवाच ।

भूतग्रामे नियुक्तं यत्तदेतत्कीर्तितं मया ।
ब्राह्मणस्य तु यत्कृत्यं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छते ॥ १
जातकर्मप्रभृत्यस्य कर्मणां दक्षिणावताम् ।
क्रिया स्यादा समावृत्तेराचार्ये वेदपारणे ॥ २
अधीत्य वेदानखिलान्गुरुशुश्रूषणे रतः ।
गुरुणामनृणो भूत्वा समावर्तेत यज्ञवित् ॥ ३
आचार्येणाभ्यमुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् ।

Colophon: G₂ missing; K₃. 8 B₁-8 D₈₁. a₂ D_{ne}.
n₈ D₁ G₄. 8 M₂-4 absent. — *Sub-parvan*: Ś₁ K₁. 2.
4. 6. 7 V₁ B₀. 6-9 D₈₃. a₄ D_{n1}. n₄ D₈ D₂-4. 6-9 T G₁.
3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁. 2. 4. 6
D₈₁ शुक्रप्रश्नः; K₇ D₄. 6 शुक्रानुप्रश्ने संहारवर्तेनः; V₁ B₀.
6-9 D₈₃. a₄ D_{n1}. n₄ D₈₂ D₂. 8. 8. 8 शुक्रानुप्रश्नः; M₅
शुक्रानुप्रश्ने संहारकथनं; M₆. 7 शुक्रानुप्रश्ने प्रत्याहारकथनं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): K₇ D_{n4} D₈₃
59; B₇ M₁. 6. 7 58; D_{n1} D₈₁ D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₅
60; T₂ 74. — *Sloka no.*: D_{n1} 20; D_{n4} D₈ 19.

226

☞ This adhy. is missing in G₂ (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 *) M₁. 5-7 भूतग्राम- (for 'ग्रामे). D₇ T G₂. 6
[s]नियुक्तं; G₁ न युक्तं (for नियुक्तं). K₃ यं; B₉. 9
D₈₃. a₄ D₈ वै (for यत्). ☞ G₂: भूतग्रामे नियुक्तं
संबद्धं; भूतकर्तृकालनिश्चयरूपम् ॥ G₃: नियुक्तं पृष्टम् । ☞
— ^b) B₉. 9 D₈₃ D₈ यदेतत् (for तदे). — ^c) D₄. 9
तु; T₁ G₂. 6 च (for तु). — ^d) D_{n4} वक्ष्यामि. K₆
V₁ B₀. 6-9 D₈₃. a₄ D_{n1}. n₄ D₈ D₂. 8. 8. 8 सच्छृणु;
D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 सांप्रतं (for पृच्छते).

2 *) D₈₄ corrupt. — ^b) K₃. 7 B₉ D₈₃. a₄ D₄.
1. 9 कर्मणा (for 'णां). B₉ D₈₃. a₄ D₄. 9 दक्षिणावता.
— ^c) G₃ आसमावृत्तेर; G₆ 'वृत्तेर (for आ समावृत्तेर).
K₁ क्रिया स्याच्च समावृत्तेर. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 ब्राह्मणे;
K₁ D₉ आचार्यैर; B₀ नाचार्ये (for आ). K₇ D₉
-पारणैः (for -पारणे).

आ विमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥ ४
प्रजासर्गेण दारैश्च ब्रह्मचर्येण वा पुनः ।
वने गुरुसकाशे वा यतिधर्मेण वा पुनः ॥ ५
गृहस्थस्त्वेव सर्वेषां चतुर्णां मूलमुच्यते ।
तत्र पक्ककषायो हि दान्तः सर्वत्र सिध्यति ॥ ६
प्रजावाञ्छ्रोत्रियो यज्वा मुक्तो दिव्यैस्त्रिभिर्ऋणैः ।
अथान्यानानाश्रमान्पश्चात्पूतो गच्छति कर्मभिः ॥ ७
यत्पृथिव्यां पुण्यतमं विद्यास्थानं तदावसेत् ।

3 ^b) T₁ ततः (for रतः). — ^a) K₇ D₄. 9 समा-
वर्तेन (for 'वर्तेत).

4 ^b) T₂ आश्रयं (for 'मम्). — ^c) K₁ D₆ अवि-
मोक्षात्; D₈ आ विमोक्षे. — ^d) D_{n1}. n₄ D₈ (marg.)
सोऽनुतिष्ठेद्; D₂. 8 (by corr.) सर्वमेतद् (for सोऽनुति-
ष्ठेद्). K₁ D₉ यथा विधिः.

5 ^a) M₁. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) दानैश्च (for
दारैश्च). — ^c) D₈ (also as in text) -प्रकाशे (for
-सकाशे).

6 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 B₀. 8 D_{n4} त्वेव; D₇ T G₁. 3. 6
चैव (for त्वेव). K₆ V₁ B₀. 6-9 D₈₃. a₄ D_{n1}. n₄ D₈
D₂. 8. 8. 8 धर्माणां; K₇ D₉ वर्णानां (for सर्वेषां).
— ^b) K₆ D₈₁ पूर्वेषां; K₇ V₁ B₀. 6-9 D₈₃. a₄ D_{n1}.
n₄ D₈₂ D₂. 8. 8. 9 सर्वेषां; D₄ वर्णानां (for चतुर्णां).
D₆ सर्वेषां भूतिरिष्यते. — ^c) K₄. 7 V₁ B₀. 8 D_{n1}. n₄
D₈₂ D₂-4. 6. 8. 9 M₁. 5. 8 यत्र; D₈ ततः (for तत्र).
K₂ तत्र कषायो हि धातुर्. — ^d) K₂ दातुः (for दान्तः).
D₇ T₁ G₁. 3. 6 तिष्ठति (for सिध्यति).

7 7^a = 12. 231. 2^a. — ^b) K₇ V₁ D₄. 9 युक्तो (for
मुक्तो). K₆ V₁ B₀. 6-9 D₈₃. a₄ D_{n1}. n₄ D₈ D₂. 8. 8
एव; D₇ यज्ञैश्च (for दिव्यैश्च). K₆. 7 V₁ B₀. 6-9 D₈₃.
a₄ D_{n1}. n₄ D₈ D₂-8. 8. 9 T₂ M₁. 5-7 ऋणैस्त्रिभिः (by
transp.). — ^c) Ś₁ K₁. 2 D₈₁ यथा; V₁ तथा (for
अथ). K₇ अथान्यानानासमान्पश्चात् (sic); D₇ T G₁.
3. 6 अथान्यमाश्रमं प (T₂ 'मात्प)श्चात्. — ^d) D₆ पूजां
(for पूतो). K₄. 6 V₁ B₀. 7. 8 D_{n1}. n₄ D₈ D₂. 8. 8
M₅ गच्छेत् (for गच्छति). B₉. 9 D₈₃. a₄ पूतो गच्छे-
त्स्वकर्मभिः.

यतेत तस्मिन्प्रामाण्यं गन्तुं यशसि चोत्तमे ॥ ८
तपसा वा सुमहता विद्यानां पारणेन वा ।
इज्यया वा प्रदानैर्वा विप्राणां वर्धते यशः ॥ ९
यावदस्य भवत्यसिल्लोके कीर्तिर्यशस्करी ।
तावत्पुण्यकृताल्लोकाननन्तान्पुरुषोऽश्नुते ॥ १०
अध्यापयेदधीयीत याजयेत यजेत च ।
न वृथा प्रतिगृहीयान्न च दद्यात्कथंचन ॥ ११

8 ^b) K4. 6. 7 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7 Das Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 Ms Ca (Cap as in text) विद्यात् (for विद्या-). B9 G1 तथावसेत्; D5 तदभ्य; M1. 6 तमाव (for तदाव). — ^c) K6 Bo. 6 (marg.) Dn4 Ds1 गते तु; K7 D4. 9 यजेत (for यतेत). Ś1 K1. 2. 4 B6 (marg. as in text). 9 Das. a4 D5 प्रामाण्ये (for 'ण्यं'). D7 T1 G1. 3. 6 यदे (G1 'ते' तदस्मिन्प्रामाण्यं. — ^d) K1 lacuna for गन्तुं यशसि. Ś1 K1. 4 धर्मे चैव सदोत्तमे.

9 ^a) Da4 om. वा. T2 सुमहतां. — ^b) B9 D5. 7 पारणेन (for 'णेन). Ś1 K1. 2 च (for वा). Da4 विद्यानां पारमेणमः (sic). — ^c) K6 इज्यया. — ^d) V1 B6 (marg. as in text) विद्यानां (for विप्राणां).

10 ^a) D4 भवसि; D5 भवेद् (for भवति). — ^b) K5. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 transp. लोके and कीर्तिर्. K1 यशंकरी; D5 यशस्विनी (for 'स्करी). — ^d) K1 आनंतान्; Das अनंतः; M1. 6 अनंत्यान्; M7 आनंत्यान् (for अनन्तान्). V1 D6 पुरुषोत्तमे (for 'षोऽश्नुते).

11 ^a) Ś1 K1. 2 अधीयेत. — ^b) K2 याजयेय; K7 D4. 9 याजजीत; Dn4 योजयेत (for याज). K7 B6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 3. 6 M1. 5-7 वा (for च). — ^c) Das. a4 परि- (for प्रति-). K6. 7 Ds1 गृहीयान्. — ^d) D5 प्र- (for च). Das यद्यत्; Da4 सद्यत् (for दद्यात्).

12 K2. 4 om. (hapl.) 12. Ś1 reads 12 on marg. — ^a) Da4 व्याज्यतः (for याज्यतः). D7 चापि (for वापि). — ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 कन्याया (for कन्यया). K7 Das. a4 D4. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 सह; D5 यथा (for महत्). ✽ C9: याज्यतः यागार्हाद्यजमानात् । (C7 adds: यज्ञ-दक्षिणारूपेण, शिष्यतः गुरुदक्षिणारूपेण, कन्यया सह वर-दक्षिणारूपेण) । ✽ — ^c) K1 यस्यागच्छेद्; K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 यदा (V1 Ds 'आ-)

याज्यतः शिष्यतो वापि कन्यया वा धनं महत् ।
यद्यागच्छेद्यजेद्दद्यान्नैकोऽश्रीयात्कथंचन ॥ १२
गृहमावसतो ह्यस्य नान्यत्तीर्थं प्रतिग्रहात् ।
देवर्षिपितृगुर्वर्थं बृद्धातुरबुभुक्षताम् ॥ १३
अन्तर्हिताभितप्तानां यथाशक्ति बुभूषताम् ।
द्रव्याणामतिशक्त्यापि देयमेषां कृतादपि ॥ १४
अर्हतामनुरूपाणां नादेयं ह्यस्ति किंचन ।

गच्छेद्; D6 यद्यग (for यद्याग). D4 अजेद् (for य). — ^d) D4 नैका; M1 नैते (for नैको).

13 ^a) D5. 7 गृहान् (for गृहम्). Bo आवसते. Da4 D7 T1 G1. 3. 6 यस्य (for ह्यस्य). — ^b) Da4 G1 M1. 6 नान्य- (for नान्यत्). Ś1 K1. 2 B8 (marg.) D4 परिग्रहे (D4 'हात्); K7 Da4 प्रतिग्रहान्; D6 'ग्रहे; D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 उदाहृतं (for प्रतिग्रहात्). — ^c) K2 पित्र्य- (for -पितृ-). Ś1 K1 गुर्वर्थ- (for 'र्थ'). D7 T1 G1. 3. 6 देवर्षिगुरुपित्र (D7 'तृप्त्य-; G1 'पित्र्य-; G2 'पित्रा)र्थ- — ^d) K7 D4. 9 बुभुक्षितान्; B7 M1. 6 बुभू (B7 'भु)षतां; Das बुभुक्षता.

14 M1. 6. 7 om. (hapl.) 14^{ab}. — ^a) Ś1 K1. 4. 7 D6. 9 अंतर्हिताभितप्तानां; K2. 6 Dn4 Ds D2. 4. 9 'रित- (K2 'न्य-; D4 'तृ)प्तानां; V1 B6 (marg.) अंतर्हितां वितृप्तानां; Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Ds. 5 अनर्हतां वितृष्टा (Bo Ds वितृष्टा; B7 विशिष्टा; D5 च तृप्ता)नां; Dn1 अंतर्हिताभितप्तानां. ✽ C9: अन्तर्हिताभितप्तानां वैरिभिरपहतद्रव्याणाम् । ✽ — ^b) K7 D4. 7. 9 T1 बुभुक्षतां (for बुभूषताम्). — ^c) D5. 7 (before corr. as in text) देवानाम् (for द्रव्याणाम्). Ś1 K1. 2 V1 अग्निः; B7. 8 Da4 Dn4 Ds. 7 अपि; D8 अथ (for अति-). K2 [अ]भि-; K7 D4. 6. 9 च; M1. 6. 1 द्वि (for [अ]पि). — ^d) K7 Das पृषा. V1 कृतावपि; M1. 5-7 कृतः (M5. 7 'ते) सदा (for कृतादपि). ✽ Cn: कृतावपि कृतादपि । ✽

15 ^a) K2 अर्थताम्; T2 असताम् (for अर्हताम्). M1. 6. 7 अग्नि (M7 'बु)ष्टानां (for अनुरूपाणां). — ^b) B6 (marg.) न देयं (for नादेयं). — ^d) Ds1 प्रापनीयं. Das सता. D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 काश्यपाय महात्मने. — After 15, D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins.:

674* दत्त्वा जगाम ब्रह्मादौ लोकान्दैवैरभिष्टुतान् ।

[Kumbh. ed. प्रह्लादो (for ब्रह्मादौ). M1. 6 अभिष्टुतः (for 'ष्टुतान्).]

C. 12. 2589
B. 12. 235[4]. 15
K. 12. 240. 15

C. 12. 8589
B. 12. 235[4]. 15
K. 12. 240. 15

उच्चैःश्रवसमप्यश्वं प्रापणीयं सतां विदुः ॥ १५

अनुनीय तथा काव्यः सत्यसंधो महाव्रतः ।

स्वैः प्राणैर्ब्राह्मणप्राणान्परित्राय दिवं गतः ॥ १६

रन्तिदेवश्च सांकृत्यो वसिष्ठाय महात्मने ।

अपः प्रदाय शीतोष्णा नाकपृष्ठे महीयते ॥ १७

आत्रेयश्चन्द्रदमयोर्हृतोर्विविधं धनम् ।

दत्त्वा लोकान्ययौ धीमाननन्तान्स महीपतिः ॥ १८

शिविरौशीनरोऽङ्गानि सुतं च प्रियमौरसम् ।

ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ॥ १९

प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय नयने स्वके ।

ब्राह्मणायातुलां कीर्तिमिह चामुत्र चाश्रुते ॥ २०

दिव्यं मृष्टशलाकं तु सौवर्णं परमर्द्धिमत् ।

छत्रं देवावृधो दत्त्वा सराष्ट्रोऽभ्यपतद्विवम् ॥ २१

सांकृतिश्च तथात्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् ।

उपदिश्य महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २२

अम्बरीषो गवां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् ।

अर्बुदानि दशैकं च सराष्ट्रोऽभ्यपतद्विवम् ॥ २३

सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीरं जनमेजयः ।

16 ^a) B₆ अर्थनीयः; T₂ अनुनीय (for 'नीय'). S₁ K_{1.2.4} यथा काव्यः; K₆ यथा काव्यः; K₇ V₁ Bo. 6-9 Da₄ Dn_{1.2.4} D_{2-6.8.9} यथाकामं; Da₈ D₈ यथा काव्यः; M_{1.6} महाकाव्यः; Ca. s. v तथा काव्यः (as in text). ☞ Ca. s. काव्यः शुक्रवंशप्रभवः (Cs: शुक्रः)। ☞ —^b) K₇ D_{4.6.9} धृतव्रतः; B₈ महाव्रतः; D₅ दृढव्रतः; M₆ जितेन्द्रियः (for महाव्रतः). —^c) V₁ B₉ G₁ M_{1.6} ब्रह्मणः; Da₄ ब्रह्मणाः (for ब्राह्मणः). ☞ C₇: ब्राह्मण-प्राणान् स्वोदरगतकचाख्यबृहस्पतिपुत्रप्राणान्। ☞ —^d) V₁ B₆₋₉ Da_{8.24} परित्रायः; Bo D_{8.5} 'त्राय (for 'त्राय). D₈ परं (for दिवं).

17 With 17, cf. B. 13. 137. 6. —^a) D₈₁ इति देवश्च; D₈₂ (marg. as in text) रन्तिदेवस्वः; G₁ रन्ति-वेदश्च. V₁ Bo संकृत्यो. —^b) K₇ V₁ B₇₋₉ वसिष्ठाय. —^c) K₂ आपः; B₉ तपः (for अपः). —^d) K₂ नाकपृष्ठी; B₆ 'पृष्ठो (for 'पृष्ठे).

18 With 18, cf. B. 13. 137. 3. —^a) T G_{1.2.6} अत्रेयः; M₆ आत्रेये (for 'यश्च). K₁ चंद्रमयोर्; K₂ 'द्यमोर्; K₆ Bo. 6-9 Da_{8.24} Dn_{1.2.4} D₈ D_{2.3.5.7.8} T₂ M₆ चं (K₆ D₈ D₈ T₂ M₆ चं) द्रदमनः (D_{8.7} 'ने); V₁ चंद्रमनोः; T₁ G_{1.2.6} इन्द्रदमनस् (for चन्द्रदमयोर्). K₇ D_{4.6.9} आत्रेयायेन्द्रदमनो. ☞ Ca: चन्द्रदमनौ विप्रौ। ☞ —^b) K_{6.7} V₁ Bo. 6-9 Dn_{1.2.4} D₈ D_{2.3.5.7.8} इहते; Da_{8.24} इहते; D_{4.6.9} M_{1.6} अर्हते; T G_{1.2.6} M₆ त्वर्हते (for अर्हते). S₁ K_{1.2} विधि-बंधनं; Da₈ विधिवर्धनं; Da₄ M₇ विधिवर्धनं (for विविधं धनम्). —^c) D₇ T G_{1.2.6} दत्त्वा धीमान्ययौ लोकान्.

19 = (var.) B. 13. 137. 4. For the incident, cf. 3. 131. —^a) Da_{8.24} शिविरौशीनरौगानि; D₈₂ शिविरौशि. —^b) S₁ K_{1.2.4} पुत्रं; Da₄ श्रुतं (for

सुतं). —^c) Da₄ ब्रह्मण्यर्थम् (for ब्राह्मणा). K₆ Bo. 7-9 Da_{8.24} Dn_{1.2.4} D₈ D_{2.3.5} उपाहृत्य; B₈ (marg.) समुत्सृज्य; M₁ अपाकृत्य (for उपा). —^d) V₁ B₈ उपागतः; D₆ इवागतः (for इतो गतः).

20 = (var.) B. 13. 137. 5. —^a) K₂ Da₄ प्रातर्दनः. K_{1.4} काशिपतिः; K₂ काश. —^b) K₂ प्रादाय. Da₄ स्वकं; T₂ उभे (for स्वके). — V₁ om. 20^a-22^a. D₈₂ reads 20^a on marg. —^d) K₆ चामुत्र; Da₄ त्वामुत्र (for चा). K₇ इह चामुत्रमश्रुते (sic).

21 = (var.) B. 13. 137. 7. V₁ om. 21 (cf. v. l. 20). —^a) S₁ K_{1.2.4} पृष्ठः; K_{6.7} Bo. 6-9 Dn_{1.2.4} D₈ D_{2-6.8.9} अष्टः; T₂ मृष्टः; G₁ मृष्टि (for मृष्ट). ☞ Ca: मृष्टशलाकं सुवर्णैरसलितशतशलाकम्। ☞ —^b) S₁ K₁ M₆ परमर्द्धिमत्; K₂ परिमर्द्धिमत्; T₂ परमर्द्धिवत् (for 'मत्). —^c) D₇ G₁ चित्रं (for छत्रं). S₁ देववृधो; K_{1.2} देववृधो (K₂ 'दो); D_{2.3} देवा-वृधो; D₇ T₁ G₁ देवप्रियो; G_{8.6} देवावृधे; M_{1.5-7} 'वृधो (for 'वृधो). —^d) D₈₁ सराष्ट्रे. D₇ व्यगमद्; T₁ G_{1.2.6} M_{1.5-7} [S]व्यगमद्; T₂ ह्यगमद् (for अभ्यपतद्).

22 = (var.) B. 13. 137. 3. V₁ om. 22^a (cf. v. l. 20). —^a) S₁ K_{1.2.4} T G_{1.2.6} संकृतिश्च; Da₄ Dn₄ सांकृतिश्च; D₇ सकृतिश्च (for सां). G₁ तथात्रेयः (for 'त्रेयः). —^d) K₇ D_{4.6.9} गतो लोक-मनुत्तमं; V₁ 'कादनुत्तमात्.

23 With 23, cf. B. 13. 137. 8. —^a) S₁ K_{1.2.4} [S]पि गा (K₄ गां) (for गवां). —^c) K₁ अनु-दानि; K_{2.4} अर्बुधानि. Da_{8.24} तु (for च). —^d) D₇ T₁ G_{1.2.6} M_{1.5-7} [S]व्यगमद्; T₂ ह्यगमद् (for

ब्राह्मणार्थे परित्यज्य जग्मतुर्लोकमुत्तमम् ॥ २४
 सर्वरत्नं वृषादर्भो युवनाश्वः प्रियाः स्त्रियः ।
 रम्यमावसथं चैव दत्त्वा मुं लोकमास्थितः ॥ २५
 निमी राष्ट्रं च वैदेहो जामदग्न्यो वसुंधराम् ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयश्चोर्वी सपत्न्याम् ॥ २६
 अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि चासकृत् ।
 वसिष्ठो जीवयामास प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ २७
 करंधमस्य पुत्रस्तु मरुतो नृपतिस्तथा ।
 कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम ह ॥ २८

ब्रह्मदत्तश्च पाञ्चाल्यो राजा बुद्धिमतां वरः ।
 निधिं शङ्खं द्विजाग्रेभ्यो दत्त्वा लोकानवाप्तवान् २९
 राजा मित्रसहस्रापि वसिष्ठाय महात्मने ।
 मदयन्तीं प्रियां दत्त्वा तया सह दिवं गतः ॥ ३०
 सहस्रजिच्च राजर्षिः प्राणानिष्टान्महायज्ञाः ।
 ब्राह्मणार्थे परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३१
 सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वेश्म हिरण्यम् ।
 मुद्गलाय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महीपतिः ॥ ३२
 नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजः प्रतापवान् ।

C. 12. 8607
B. 12. 205[4]. 33
K. 12. 240. 33

२४ वृषादर्भः ।

24 With 24, cf. B. 13. 137. 9. —^a) Da₄ सावित्रि;
Da₄ ६.९ 'त्रः (for 'त्री). T₂ मंडले (for कुण्डले). —^b)
Da₃, a₄ ब्राह्मणाय (for 'णार्थे). —^c) K₇ Da₄-६.९ गतो
(Da₄ ९ 'तौ) लोकाननुत्तमान्; B₉ Da₄ जग्मतुर्लोकमुत्तमं.

25 With 25, cf. B. 13. 137. 10. —^a) K₇ Da₄ ६.९
सर्वराष्ट्रं (for 'रत्नं). K₁ वृषादर्भो; K₈ V₁ Bo. ६-९
Da₃, a₄ Dn₁, n₄ Ds₁ D₂ ३. ५. ३ Mr 'दर्भिर'; Ds₁ T₂
'दर्भो'; G₁ 'दर्भो (for 'दर्भो). —^b) Ś₁ K₁, 4 Ds₁
यवना (Ds₁ 'मा)श्वः; D₆ यौवः; G₁ युवानश्वो; Mr
युवनाश्व (for 'नाश्वः). D₇ T₁ G₁ वरः; T₂ G₃, ६
वराः (for प्रियाः). K₂ स्त्रियाः. —^c) K₁ तस्य (for
रम्यम्). Da₄ आवसथं; Dn₄ 'शथं; D₇ 'सधं. —^d)
K₄ B₉ Da₃, a₄ स्वं; K₈ Bo. ७. ३ Dn₁, n₄ Ds₁ D₂ ३.
६. ३ स्वरः; B₉ (orig.) [अर्थे; B₉ (marg.) [अ]इये
(for [अ]हुं). D₅ दत्त्वा स्वर्लोकसंस्थितः.

26 With 26^a, cf. B. 13. 137. 11. —^a) K₁ निमे.
D₂ corrupt; M₅ वैदर्भो (for वैदेहो). — With 26^b,
cf. B. 13. 137. 12^a. —^b) Da₄ ग्रामदस्त्रो वसुधारां (sic).
—^c) D₇ गयश्च (for ददौ). K₈ चापि; K₇ Da₄-६.९
राजा; D₆ (marg.) कन्या (for चापि). —^d) D₇ ददौ
(for गयश्च). D₇ T₂ Mr सपत्न्यां (D₇ Mr 'नां).

27 = (var.) B. 13. 137. 13. —^b) K₈ Bo. ६. ३
(marg.) Da₃, a₄ Dn₁, n₄ Ds₁ D₂ ३. ५. ३ M₁, ५-७ भूत-
कृत्; V₁ B₉ (marg.) ७. ३ (orig.) भूतभृत् (for चास-
कृत्). K₇ सर्वभूतनिवासकृत्; D₆ 'भूताभिरामकृत्.
—^c) K₇ V₁ B₉, ६.९ वसिष्ठो; D₉ प्रसिद्धो. ☞ Ca:
जीवयामास प्रजापतिरिव वृष्ट्या ॥ Cp: मेघो भूत्वा वृष्ट्या ॥ ☞

28 = (var.) B. 13. 137. 16. —^a) Da₄ Dn

करंधमस्य; L₂ करधमस्य; D₇ कारंडमस्य; T₁ G₃, ६
करंधम (G₃ 'मं)स्य (for करं). D₅ च (for तु). —^b)
K₆ Dn₄ D₂ कृतात्मा; Dn₁ Ds₁ D₂, ३ कृतात्मा (for
मरुतो). Dn₁, n₄ मरुतस् (for नृपतिस्). —^c) K₁
अभिरसे; D₇ अंगिरसो.

29 With 29, cf. B. 13. 137. 17. —^a) Da₃ ब्राह्म-
दत्तश्च; D₇ ब्रह्मदत्तं. Ś₁ K₂, 4 पंचाल्यो. —^b) K₈
विधिः; K₇ Da₄ D₉ निधिः (for निधिं). D₇ शंखो.
Ś₁ K₁, २. ५. ७ Da₄ Ds₁, ३ (before corr.) T₂ M₁ द्विजा-
ग्रेभ्यो; B₉ Da₄, ६ 'त्रिभ्यो (for 'इभ्यो). —^c) D₆
अवाप्तुयान् (for अवाप्तवान्).

30 = (var.) B. 13. 137. 18. For the incident,
cf. 1. 173; 113. 21-22. —^a) K₂ चैव (for चापि).
—^b) K₈, ७ V₁ B₉, ७. ९ वसिष्ठाय. —^c) Ś₁ K₁, २. ५
Bo. ६ Da₄ T₂ G₁ M₁, ६ Cal. ed. मदयन्तीं (for मदयन्तीं).
V₁ द्वित्वा; Da₄ दृष्ट्वा (for दत्त्वा). —^d) V₁ वनं
(for दिवं).

31 = (var.) B. 13. 137. 20. —^a) Ds₁ lacuna;
D₆ तु (for च). —^b) Da₄ प्राणदिष्टान् (for प्राणा-
निष्टान्). —^c) Da₃, a₄ ब्राह्मणाय; Dn₁ D₇ T₁ G₁, ६. ६
M₁, ५-७ 'णार्थं (for 'णार्थे). —^d) B₉ गंत्य (for गतो).
K₁ अनुत्तमां; K₈ Ds₁ 'क्रमान् (Ds₁ 'त्).

32 = (var.) B. 13. 137. 21. D₇ G₁ om. (hapl.)
32-33. —^a) D₆ संपन्नं (for संपूर्णं). —^b) Dn₄ मुद्ग-
लाय (for मुद्गं).

33 = (var.) B. 13. 137. 23. Dn₄ D₇ G₁ om. 33
(for D₇ G₁, cf. v. 1. 32). —^a) D₂ नाम्ना; D₅ राजा
(for नाम्ना). Da₄ नामा (for नाम). —^b) Ś₁ K₁,
२. ५. ७ Da₄, ६. ९ T₂ M₁, ५-७ शाल्वराजः (for शाल्वं). Da₄

C. 12. 9607
B. 12. 235[4]. 33
K. 12. 240. 33

दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३३
मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् ।
हिरण्यहस्ताय गतो लोकान्देवैरभिष्टुतान् ॥ ३४
लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः ।
ऋश्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वकामैरयुज्यत ॥ ३५
दत्त्वा शतसहस्रं तु गवां राजा प्रसेनजित् ।

सवत्सानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३६
एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च ह ।
महात्मानो गताः स्वर्गं शिष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ३७
तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी ।
दानयज्ञप्रजासर्गैरेते हि दिवमाप्नुवन् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

२२७

व्यास उवाच ।

त्रयीविद्यामवेक्षेत वेदेषूक्तामथाङ्गतः ।

ऋक्सामवर्णाक्षरतो यजुषोऽथर्वणस्तथा ॥ १

वेदवादेषु कुशला ह्यध्यात्मकुशलाश्च ये ।

प्रतापतः (for 'वान्'). —^d) K₁ रति (for गतो). K₆ Ds₁ अनुक्रमात् (for 'त्तमान्').

34 = (var.) B. 13. 137. 24. K₇ om. 34. Editions transp. 34 and 35. —^b) K₂ दत्त्वा कन्या स्वमध्यमान् (sic). —^d) B₈ transp. लोकान् and देवैर. B₀ अनुत्तमान्; D₁. 6. 9 अभिष्टुतः (for 'ष्टुतान्').

35 = (var.) B. 13. 137. 25. Editions transp. 34 and 35. —^a) K₇ मदिराश्वश्च; D₇ T G₁. 8. 6 M₅ रोमपादस् (for लोम). B₈ D₇ T G₁. 8. 6 M₇ तु (for च). —^b) K₂ शतां; K₇ D₃ शान्ता (for शान्तां). —^c) Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ B₀. 6-9 D₃ Dn₁. n₄ Ds₂ D₂-5. 7-9 T₁ G₂. 6 ऋश्यशृङ्गाय. —^d) K₇ D₄ अयुज्यतः.

36 = (var.) B. 13. 137. 27. —^a) T₂ तद्वा (for दत्त्वा). D₇ T₁ G₁. 8. 6 सहस्रे (for सहस्रं). —^b) D₄ गवा. —^c) K₂ सवत्सानां; D₅ सवत्साला; G₆ उत्सवानां.

37 = (var.) B. 13. 137. 28. —^a) K₁ चान्यं (for चान्ये). —^b) K₄ सह; K₆ B₀. 6. 7. 9 D₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 [ए]व च; V₁ B₈ [ए]व ह (for च ह). K₇ D₄-6. 9 राजानो भूरिदक्षिणाः. —^c) K₁ महात्मनो. D₄ गतः. —^d) K₇ D₁. 6. 9 जितात्मनो; G₅. 9 निष्ठा (for शिष्टा).

38 38^{ab} = B. 13. 137. 29^{ab}. —^b) Ś₁ K₁ मीदिनी (for मे). —38^{cd} = (var.) B. 13. 137. 30^{cd}. —^c) K₇ D₄-6. 9 क्रियासर्गैः (D₅ 'वै'इ; V₁ क्रियासर्गैः (for

'प्रजा'). —^d) Ds₂ एतैर् (for एते). M₇ च (for हि). D₄ Ds₂ आप्नुयात् (for 'वन्). G₁ एते दिवसमाप्नुवन्; M₁. 6 एते दिवमवाप्नुवन्.

Colophon: G₂ missing; K₃. 6 B₁-5 D₁. a₂ Dn₂. n₈ D₁ G₁. 5 M₂-4 absent. —Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ B₀. 6-9 D₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 7-9 T₁ G₁. 8. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. —Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4 शुक्रप्रश्नः; K₆ V₁ B₀. 6-9 D₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 शुकानुप्रश्नः; K₇ दानप्रशंसा; D₄. 6. 9 शुकानुप्रश्ने दानप्रशंसा; M₅. 6 शुकानुप्रश्ने ब्राह्मणसत्कृत्यं (M₆ 'णकृत्यं); M₇ शुकानुप्रश्ने ब्राह्मणकृत्यकथनं. —Adhy. no. (figures, words or both): K₇ 70; B₇ 56; Dn₁ D₇ T₁ G₁. 8. 6 M₅ 61; Dn₄ Ds₂ 60; Ds₁ 62; T₂ 75; M₁. 6. 7 59. —Śloka no.: Dn₁ 38; Dn₄ D₅ 37.

227

☞ This adhy. is missing in G₂ (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 ^a) K₆. 7 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 4. 6. 8. 9 T₂ M₁. 5. 7 त्रयी (for त्रयी). K₇ Ds₁ अवेक्षेत्. ☞ C₃: त्रयीविद्यां, अकारादिवर्णत्रयात्मिकां प्रणवविद्याम् । ☞ —^b) D₄ देवेषु (for वेदेषु). B₈ यथागतः; D₃ अथागतः; D₅ सतां मता (for अथाङ्गतः). K₆ D₅ D₇ T₁ G₁. 8. 6 M₇ C₅ वेदेषूक्त (K₆ 'शक्त'; G₁ 'वृक्त')मतां गतः; Dn₄ 'वृक्तार्थतां गतः; M₁. 5. 6 'वृक्ता (M₅ 'क्तं'; M₆ 'क्तां') तथागतः. —^c) ☞ C₆: वर्णात् स्वरतः, अक्षरात् व्यञ-

सत्त्ववन्तो महाभागाः पश्यन्ति प्रभवाप्ययौ ॥ २
 एवं धर्मेण वर्तेत क्रियाः शिष्टवदाचरेत् ।
 असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत वै द्विजः ॥ ३
 सद्भ्यः आगतविज्ञानः शिष्टः शास्त्रविचक्षणः ।
 स्वधर्मेण क्रिया लोके कुर्वाणः सत्यसंगरः ॥ ४
 तिष्ठत्येतेषु गृहवान्पदसु कर्मसु स द्विजः ।
 पञ्चभिः सततं यज्ञैः श्रद्धानो यजेत च ॥ ५
 धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान् ।

वीतहर्षभयक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ६
 दानमध्ययनं यज्ञस्तपो हीरार्जवं दमः ।
 एतैर्वर्धयते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ॥ ७
 धृतपाप्मा तु मेधावी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
 कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीपेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ ८
 अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चयेद्देवताः प्रणमेत च ।
 वर्जयेद्दुष्टीं वाचं हिंसां चाधर्मसंहिताम् ॥ ९
 एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।

C. 12. 8522
 B. 12. 236[5]. 10
 K. 12. 241. 10

नात् । ॐ — ^a) D₁ T G₁. 3. 6 M₅ [S] वर्णत (M₅ 'क'म्
 (for 'धर्वणस्'). — After 1, K₆ V₁ B₀. 6-9 D₂. 3. 6. 8
 D₁. 1. 4 D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 ins. :

675* तिष्ठत्येतेषु भगवान्पदसु कर्मसु संस्थितः ।

[B₅ D₂. 3. 4 D₅ तिष्ठते तेषु; B₉ 'ति तेषु (for 'त्ये-
 तेषु). D₂. 3 [अ]वस्थितः (for 'सं').]

2 ^a) D₁ T G₁. 3. 6 M₅ -वेद्येषु (for -वादेषु). — ^b)
 D₅ अध्यात्म-; M₁ आध्यात्म- (for 'द्य'). S₁ K₁. 4 ते;
 D₅ वै (for 'ये'). — ^a) B₅ (marg. as in text). 7. 9
 D₂. 3. 7. 8 T₁ G₁. 3. 6 M₁ -मद-; B₉ -दम-; D₂ -मद-
 (for -भय-).

3 ^a) K₁ D₅ वर्तते (for वर्तेत). — ^b) K₆ V₁
 B₀. 6. 7. 8 (orig.). 9 D₂. 3. 6. 8 D₁. 1. 4 D₅ D₂. 3. 6. 8
 क्रियां (for क्रियाः). D₅ आचरन् (for 'रेत्'). — ^a)
 G₁ वृद्धिं (for वृत्तिं). K₁. 2 D₅ लिप्सेत. K₂ द्विजाः.

4 D₅ om. (hapl.). 4^a-5^b. — ^a) D₁ T G₁. 6 सस्य
 (for सद्भ्यः). — ^b) K₆ D₂ T₂ शिष्ट- (for शिष्टः).
 V₁ -विचारणः; D₂ D₄ -विवक्षणाः (D₂ 'णः') (for
 -विचक्षणः). — ^a) K₆ D₅ M₅ क्रियां लोके; M₁ क्रिया-
 वांश्च (for क्रिया लोके). — ^a) K₄ कुर्वाणाः; B₅
 (marg.). 8 कर्मस्थः; D₂. 3. 4 धर्मस्थः; M₁. 6. 7 कुर्वाणां
 (for 'णः'). K₁ सत्यसंगतः; B₈ T₂ M₁. 5-7 सोप्य-
 (B₈ सत्य)संगरः; D₁ T₁ G₁. 3. 6 सोप्युपायतः (for सत्य-
 संगरः). K₆. 7 V₁ B₀. 6. 7. 8 (marg.). 9 D₁. 1. 4 D₅
 D₂-4. 8. 9 कर्मसत्त्वस्थसंगरः (K₁ D₄. 9 'चरं; D₅ 'करः);
 D₅ कर्मदुस्तरतपरः.

5 D₅ om. 5^a (cf. v. 1 4). — ^a) K₄ V₁ B₀.
 6. 7. 8 D₂. 3. 4 D₁. 1. 4 D₅ D₂. 3. 5. 8 तिष्ठते तेषु; K₆
 तिष्ठत्येतेषु; K₇ D₄. 9 तिष्ठेदे; D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7
 निष्ठि (M₁ तिष्ठ)तस्तेषु (for तिष्ठत्येतेषु). — ^b) K₂
 [अ]कर्मसु (for 'क'). K₇ D₂. 4. 9 T G₁. 3. 6 वै;

B₅ D₅ च (for स). ॐ C₅. पदसु कर्मसु, अध्ययना-
 ध्यापनादिषु । ॐ — ^a) K₇ समतं (for सततं). — ^a)
 B₇ यजेति; D₅ यतेति (for यजेत). K₇ यः (for च).

6 ^b) D₂. 3. 4 शांतो (for दान्तो). K₂ धर्मविदात्म-
 वान्. — ^a) K₆ B₀. 6. 7. 8 (marg.) D₂ D₁. 1. 4 D₅
 D₂. 3. 7. 8 T₁ G₁. 3. 6 M₁ -मद-; B₉ -दम-; D₂ -मद-
 (for -भय-).

7 7^a = (var.) 12. 232. 11^a. S₁ reads 7^a on
 marg. — ^a) D₂. 4 ववर्धते; D₅. 7 T G₁. 3. 6 M₅. 7
 विवर्धते (for वर्धयते). — ^a) K₁ पाप्मानो. K₁ चाप-
 कर्षति; D₁ प्रापकर्षति; G₁ च प्रकर्षति (for चाप).

8 = (var.) 12. 232. 12. — ^a) K₂ D₂ धृतः;
 V₁ B₈ धृत- (for धृत-). K₄. 6 V₁ B₀. 7. 8 D₂. 1. 4
 D₅ D₂. 3. 5. 8 च (for तु). — ^b) K₆. 7 G₁ लघ्वा-
 हारो (for लघ्वा). K₂ जितेन्द्रियाः. — ^a) D₂ निषिद्धे;
 D₁ निनिषेद्. K₂ ब्रह्मणा. D₂ परं (for पदम्).

9 = (var.) 12. 232. 8. — ^a) K₂ अग्नींश्च; D₂. 4
 D₁ अग्निं. D₂ ब्राह्मणश्च. D₂ चर्चै; D₄-6. 9 चैव;
 G₁ चान्ये (for चार्चैद्). — ^b) K₇ D₂ D₁ देवता-
 D₁ प्रणमेन (for 'मेत'). — ^a) K₆ B₀. 8 D₁. 1. 4 D₅
 D₂. 3. 8 T₁ G₁. 3. 6 उद्यती (D₂ 'तां'); K₇ D₂ D₄.
 7. 9 T₂ M₁. 5-7 रुशं (K₇ 'शि')तां; V₁ B₀. 7. 9 D₂. 3. 4
 उषती; D₅ उष्यती; D₅ असती (for रुषती). ॐ C₅ :
 उषती, अकल्याणी । ॐ — ^a) K₁. 4. 7 D₁. 4. 9 हिंसां
 (for हिंसां). K₁ -संहितं; K₆ D₂ -संहितां; K₁ B₅
 (marg.) D₄-6. 9 -संयुतां (for -संहिताम्).

10 ^a) K₆ V₁ B₀. 6-9 D₂. 3. 4 D₁. 1. 4 D₅ D₂. 3. 8
 पूर्वगता; K₇ D₉ हार्थतरा; D₄-6 पुरातनी; D₁ T₁
 G₁. 3. 6 हि पूर्व (G₅. 6 'वि')का (for पूर्वतरा). ॐ C₅ :
 पूर्वतरा अतिमुक्त्या । ॐ — ^a) D₂. 3. 4 ज्ञानागमन-;
 D₂ -ज्ञमेन; M₁ 'गमेण; M₁ 'गमे च (for 'गमेन).

C. 12. 8623
B. 12. 236(5). 11
K. 12. 241. 10

ज्ञानागमेन कर्माणि कुर्वन्कर्मसु सिध्यति ॥ १०

पञ्चेन्द्रियजलां घोरां लोभकूलां सुदुस्तराम् ।

मन्युपङ्कामनाधृष्यां नदीं तरति बुद्धिमान् ॥ ११

काममन्युद्धतं यत्स्यान्नित्यमत्यन्तमोहितम् ।

महता विधिदृष्टेन बलेनाप्रतिघातिना ।

स्वभावस्रोतसा वृत्तमुद्यते सततं जगत् ॥ १२

कालोदकेन महता वर्षावर्तेन संततम् ।

मासोर्मिणर्तुवेगेन पक्षोलपट्टणेन च ॥ १३

Ds धर्माणि (for कं). — ^a) Ds कर्माणि (for कर्मसु).
Da4 विध्यति (for सिं). Ds कुर्वन्सिद्धिर्वाप्स्यति.

11 ^b) T2 लोभकूलां; M1.6.7 लोभावर्ता (for लोभकूलां). Ds दुरासदां (for सुदुस्तराम्). D4 लोभ-
कूलो सुदुस्तरः. — ^c) Ś1 K1.2.4 M1.6 मय्यु- (for मन्यु-). K2 अनाधृष्यां; K6 'धृष्यां (for 'धृष्यां).

12 ^a) Ks Bo.7 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 कल (Da1
'म)मन्युद्धतं; K7 Ds कर्म चात्युद्धतं; Bs कालमन्युद्धतं;
D1 T1 G1.3.6 M7 काममन्युद्धतां (for 'द्धतं). Ks V1
Bo.6.7.9 Ds D3.5.8 M1.5-7 पश्य; K7 B8 D4.6.9
यस्य; Da3. a4 यस्यां; Dn1. n4 D2 G1 पश्येन्; D1
T G8.6 पश्यन् (for यस्यान्). — ^b) Ks.7 D4.9
नित्यमलं तमाहितं; Dn1. n4 Ds1 'मोह (Da1 'दि)नं; D1
T1 G1.3.6 'कोविदः. — ^d) D1 T G1.3.6 M1.5-7
बलिना (for बलेन). — ^e) Da4 स्वभावे (for 'व-).
Ks.7 D4.9 'श्रोतसा. D1 T G1.3.6 नित्यम्; M1.5-7
सर्वम् (for वृत्तम्). ☞ Ca: स्वभावस्रोतसा स्वीयप्राग्भ-
वीयवासनया स्रोतसेव । ☞ — ^f) K1.2 D1 T1 G3.6
उद्यते; K6 उद्यसे (for 'ते). Dn1 सकलं (for सततं).

13 Da4 reads 13^a-14^b after 15^{ab}. — ^b) K1
वर्षावर्तेन (for 'वर्तेन). Ds वर्षावर्तेन वृद्धतं. — ^c) Ś1
K1.2 D1 T G1.3.6 मासोर्मिणा (Ś1 K2 D1 'णं; K1
'णां) तु वेगेन; Ds 'मिन्ऋतुवेगेन. — ^d) Ś1 K1.2.6.7
D4.6.9 पक्षोद्धुप; B8.9 Ds.7 Cp (Cpp as in text)
पक्षावर्तः; Da4 पक्षोलप; Dn1 Ds2 T2 M7 पक्षोपलः;
Dn4 यज्ञोत्थय; G1 पक्षोलव; M1.6 क्षपोद्धुप (for
पक्षोलप). Ks वा (for च). B8. (marg. as in
text) कलाकाशमृतेन च. ☞ Ca: उलपं हरितं, तृणं
सामान्यम् । ☞

14 For the sequence in Da4, cf. v. l. 13. Ds
om. 14^{ab}. K7 D4.9 read 14^{ab} after 15^{ab}. — ^a)

निमेषोन्मेषफेनेन अहोरात्रजवेन च ।

कामग्राहेण घोरेण वेदयज्ञपुवेन च ॥ १४

धर्मद्वीपेन भूतानां चार्थकामरवेण च ।

ऋतसोपानतीरेण विहिंसातरुवाहिना ॥ १५

युगहृदौधमध्येन ब्रह्मप्रायभवेन च ।

धात्रा सृष्टानि भूतानि कृष्यन्ते यमसादनम् ॥ १६

एतत्प्रज्ञामयैर्धीरा निस्तरन्ति मनीषिणः ।

पुवैरप्लवन्तो हि किं करिष्यन्त्यचेतसः ॥ १७

Bo.7.9 Ds T2 निमेषोन्मेष- (for निमेषो). K1.6 B8
Ds1 Ds -फेनेन; Da4 -केतेन (for -फेनेन). — ^b) B7
अहोरात्र- (for 'रात्र-). Ś1 K1.2.4 Bo Da3. a4 Dn1. n4
Ds D2.3.7.8 T1 G1.3.6 -जलेन; B7 -द्वेणेन (for -जवेन).
— Ds reads 14^c after 15^{ab}. — ^c) Ds1 -ग्राहेन. K2
घोषेण (for घोरेण). — ^d) K7 देव- (for वेद-).

15 For the sequence in Da4, cf. v. l. 13. — ^b)
Ś1 K1.2.4 कामकर्म; Ks.7 V1 B8-9 Da3. a4 Ds
D4-6.9 M1.6.7 अर्थकाम; D1 T G1.3.6 Ms घन- (for
चार्थ-). Ś1 K1.2.4 V1 Da3. a4 -जवेन; Ks.7 Bo.6.
7.9 Dn1. n4 Ds D2-6.8.9 M1.6.7 Ca -जलेन (for
-रवेण). Ks वा (for च). ☞ Ca: जलेन, अतिशी-
तत्वादुस्तरेण । ☞ — After 15^{ab}, K7 D4.9 read 14^{ab};
while Ds reads 14^c. K1 om. 15^c-16^b. — ^c) Dn1
सत- (for ऋत-). Ks.7 V1 Bo.6-9 Dn1. n4 Ds
D2-4.6.8.9 T G1.3.6 M1.5-7 -वाङ्मोक्ष- (for -सोपान-).
Da3. a4 ऋतवो मोक्षतीरेण; Ds.7 ऋतुपक्षोर्मिती. — ^d)
Gs.6 विविस्ता- (for विहिंसा-). Ks Ds -तनु- (for
-तरु-). D1 T1 G1 विवसातरुवाहिना.

16 K1 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^a) D1 T G1.
3.6 M1.5-7 स्रोतसा युगभूतेन. — ^b) K2 ब्रह्मपाय; B8
(marg. as in text). 7.8 ब्रह्मोपाय; Da3. a4 ब्रह्मापा-
(Da4 'प्रा)य; Ds ब्रह्मप्राणि- (for ब्रह्मप्राय-). Ks वा
(for च). ☞ Ca.8: ब्रह्मप्रायभवेन ब्रह्मकार्यभूतेन । ☞
— ^c) K2 Da4 सृष्टानि (for सृ-). — ^d) Ks धृष्यन्ते;
K7 Ds नीयन्ते (for कृष्यन्ते). K2 D4 -साधनं; M7
-सादने (for -सादनम्).

17 ^a) Ś1 K1.2.4 एतैः; M1.6.7 एनं (for एतत्).
Ds1 प्राज्ञमयैर्; M1.6 प्रज्ञाप्लवैर् (for 'मयैर्). Ks
धीमन्; Da4 धीरो (for धीरा). — D4 om. (hapl.)
17^b-18^a. — ^b) K7 निस्तरन्ती. — ^c) K7 Ds.9 अनु-
प्लवन्तो; Da4 अप्लवन्तो; D1 T G1.3.6 'यन्तो (for

उपपन्नं हि वत्प्राज्ञो निस्तरेत्नेतरो जनः ।
 दूरतो गुणदोषौ हि प्राज्ञः सर्वत्र पश्यति ॥ १८
 संशयात्मा स कामात्मा चलचित्तोऽल्पचेतनः ।
 अप्राज्ञो न तरत्येव यो ह्यास्ते न स गच्छति ॥ १९
 अप्लवो हि महादोषमुद्ब्रमानोऽधिगच्छति ।
 कामग्राहगृहीतस्य ज्ञानमप्यस्य न प्लवः ॥ २०
 तस्मादुन्मज्जनस्यार्थे प्रयतेत विचक्षणः ।

एतदुन्मज्जनं तस्य यदयं ब्राह्मणो भवेत् ॥ २१
 ज्यवदाते कुले जातस्त्रिसंदेहस्त्रिकर्मकृत् ।
 तस्मादुन्मज्जनस्तिष्ठेन्नितरेत्प्रज्ञया यथा ॥ २२
 संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य कृतात्मनः ।
 प्राज्ञस्यानन्तरा सिद्धिरिह लोके परत्र च ॥ २३
 वर्तते तेषु गृहवानकुध्यन्ननस्यकः ।
 पञ्चभिः सततं यज्ञैर्विघसाशी यजेत च ॥ २४

C. 12. 8637
 B. 12. 23[5]. 25
 K. 12. 241. 25

वन्तो). Ks ये (for हि). Ds ल्वैरपि ल्वंतो वै.
 —^d) K1.4 अचेतसा (K4 'सं'); Ks अल्पचेतसः
 (hypermetric).

18 D4 om. 18^a (cf. v. l. 17). —^a) Ds उप-
 पन्नो (for 'पन्नं'). Ds तत् (for यत्). —^b) M1
 नेतरो (for ने). K1 जनाः. Ks निस्तरेत्नेतरो जनः;
 Da4 निरस्ते ते नरो जनाः (sic). —^c) Da4 -दोषं; D4
 M1.6 -दोषो (for -दोषौ). B8 च (for हि). —^d)
 T2 तत्रैव (for सर्वत्र).

19 ^a) K2.4 T G1.3.6 M5.7 संशयात्तु; Ks Dn1.
 n4 Ds D2.3.8 संशयं स (Ks Ds तु) (for 'यात्मा').
 V1 Bo.6.7.9 Da3.24 Dn1.24 D2.3.6.8 M1.6 तु;
 B8 D5.7 च (for स). T2 कालात्मा; M7 कामो वा
 (for कामात्मा). —^b) Da4 चलः; Dn1 चलच् (for
 चल). Ds1 D4 -चित्तो (for -चित्तौ). Da3 -चेतना;
 Da4 Ds1 -चे (Ds1 -वे)तसः; D4.8 -वेतवः (for -वे').
 —^c) S1 K1 G3 अप्राज्ञो. K1 D4 तरंति. K4.6 V1
 Bo.6-9 Da3 Dn1.24 Ds D2.3.6.8 M1.6 एवं; K7
 D5.7 एवं; Da4 एतं (for एव). —^d) G1 यो-
 भ्यासस्तेन गच्छति.

20 V1 Ds1 read 20^{ab} on marg. —^a) D5.7
 अप्लवे. K7 Ds महानेषः; D4 T2 G1 महान्दोषो (D4
 'षं'); D5.7 T1 G3.6 महान्दोषो; Ds 'नद्यां; M1.5-7
 'दोषैर्' (for 'दोषम्'). —^b) S1 K2 T2 M1.6 उद्ब्रमानो;
 K4 Dn1.24 Ds D2-3 मुद्ब' (for उद्ब'). K1 [s]धिग-
 च्छति; K4 V1 Bo.6-9 Da3.24 Dn1 D2.3.5-8 T2 Ca
 निय (Bo Ds Ca 'ग')च्छति; Ks Dn4 Ds [s]पि य (Ds
 ग)च्छति; K7 D4.6 M1.5.6 हि ग (K7 हि य-; M1.5.6
 न ग)च्छति; M7 न यच्छति (for सधिग'). T1 G1.3.6
 मोहमात्मनि य (G3.6 ग)च्छति. —^c) Ks -प्राज्ञी; D5.7
 -ग्रहः; Ds -प्राज्ञः; M1.5-7 -क्रोध- (for -प्राह-). Da4
 -गृहीतस्य (for -गृ'). —^d) T1 G1.3.6 मतिर् (for
 ज्ञानम्).

21 ^a) K1 उन्मज्जनस्य (sic); K7 उन्मज्जतस्य; D5.7
 उत्सृज्य तस्य. —^b) Dn4 G1 प्रयते च (for 'तेत').
 —^c) K7 D4.5.7.9 ह्यस्य; Ds यस्य (for तस्य). —^d)
 K4 यदायं (for यदयं). G1.3.6 [s]भवत् (for भवेत्).
 D4-7 ब्राह्मणो यदयं भवेत्.

22 ^a) K1.2.4.6.7 V1 Bo.6.8 Da3.24 Dn4 Ds
 D2-9 Gs अवदाते; G1 ज्यवजाते (for 'दाते'). Dn1
 अवदातेषु संजाते. ☞ Ca: त्रीण्यवदातानि विद्यायोनिकर्म-
 रूपाणि यस्य ॥ Cp: ब्राह्मणस्त्रौवमौखैरमले। ☞ —^b) T
 G1 निःसंदेहस्य. D5.7 निःस्नेहस्त्रिकर्मकृत्. ☞ Ca:
 त्रिसंदेहः काहं, कथं दुःखी, केन बद्धः, इति मुमुक्षोः संदेह-
 त्रयम् ॥ Cn: त्रिषु अध्यापनयाजनप्रतिग्रहेषु संदेहवान्; तत्रा-
 प्रवृत्तः। त्रिकर्मकृत् स्वाध्याययजनदानकृत् ॥ Cp: नित्यनैमि-
 त्तिककाम्येषु संदेहः। ☞ —^c) K5.7 Dn1.24 Ds D4-4.
 6.9 उन्मज्जने; Bo D5.7 M1.5-7 'जितस्; T1 G1.3.6
 'ज्जनं; T2 'जतस् (for 'जनस्). Ds तस्मादुन्मज्जन-
 स्यार्थे. —^d) K2 प्राज्ञया. K7 D5.9 M1.6 स्वया; T1
 G1.3.6 तथा; T2 M7 यया (for यथा). Ks V1 Bo.
 6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2.3.5.7 प्रज्ञया निस्त (Ds1
 निःस)रेद्यथा (Da4 'या); Ds प्रयतेत विचक्षणः.

23 ^a) K4 संस्कृतः; T1 स तु तस्य; G1 संस्कृतः*
 (for 'तस्य). B8 च (for हि). —^b) K2 निवतस्य;
 V1 निह'; D7 नियमस्य (for 'तस्य). Ks V1 Bo.6-9
 Da3 Dn1.24 Ds D2.3.5.7.8 यतात्मनः (for कृता').
 Da4 corrupt. —^c) K2 प्रज्ञस्य; D5.7 प्रज्ञया.

24 Da1 om. 24. —^a) Dn1 T2 G1.3.6 M1.5.6
 वर्तेत; M7 वर्तते (for वर्तते). G1 ग्रहवान्. D5.7
 एवं वर्तेत गृहवान्. —^b) K2.7 Ds D4.7.9 T2 Gs M1.
 5.6 न कुध्यन् (for अकु). Ks Ds D4 अनु; D5.7
 नानु; T2 नान (for अन). —^c) M1 om. (hapl.) 24*-27*.
 —^d) Ks यतेत (for यजेत). D5-7 यः (for च).

25 M1 om. 25 (cf. v. l. 24). —^a) Dn4 स्तुतं
 (for सतं). Ks.7 V1 Bo.5.7 Da3.24 Dn1.24 Ds

C. 12. 8638
B. 12. 236[5]. 25
K. 12. 141. 25

सतां वृत्तेन वर्तेत क्रियाः शिष्टवदाचरेत् ।
असंरोधेन धर्मस्य वृत्तिं लिप्सेदगर्हिताम् ॥ २५
श्रुतिविज्ञानतत्त्वज्ञः शिष्टाचारो विचक्षणः ।
स्वधर्मेण क्रियावांश्च कर्मणा सोऽप्यसंकरः ॥ २६
क्रियावाञ्छ्रद्धानश्च दाता प्राज्ञोऽनसूयकः ।
धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुस्तरम् ॥ २७
धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान् ।
वीतहर्षभयक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ २८

एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
ज्ञानविच्छेन कर्माणि कुर्वन्सर्वत्र सिध्यति ॥ २९
अधर्मं धर्मकामो हि करोतीहाविचक्षणः ।
धर्मं चाधर्मसंकाशं शोचन्निव करोति सः ॥ ३०
धर्मं करोमीति करोत्यधर्म-
मधर्मकामश्च करोति धर्मम् ।
उभे बालः कर्मणी न प्रजान-
न्स जायते भ्रियते चापि देही ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

D2. 2. 5. 7. 8 धर्मेण (for वृत्तेन). T G1. 2. 6 M5. 7 धर्मेण (for वर्तेत). —^b) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds2 D2. 2. 5. 7. 8 क्रियां; K7 Ds1 D6 क्रिया (for क्रियाः). —^c) K7 D9 असंरोधेन; T1 G1. 2. 6 अनु-रोधेन (for असं). K6. 7 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 7. 8 T G1. 2. 6 M5-7 लोकस्य (for धर्मस्य). —^d) K7 D4. 9 नगर्हितां; D6 अगर्हितं. K1 Da4 D6 वृत्तिं लिप्सेत गर्हितां (Da4 'तं').

26 M1 om. 26 (cf. v. l. 24). —^a) K4 श्रुति; K6 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 T1 G1. 2. 6 M5. 6 श्रुत- (for श्रुति-). K2 तत्त्वज्ञो; Da3 तत्त्वज्ञा; Da4 'ज्ञ-'. —^b) K7 D4. 9 M6. 7 शिष्टाचार-; T1 G1. 6 शिष्टः शास्त्र-; T2 G8 शिष्टशास्त्र- (for शिष्टाचारो). —^c) B9 om. (hapl.) 26^c-30^b. —^d) T G1. 2. 6 M6 क्रियालोके (for क्रियावांश्च). —^e) K7 D4. 5. 7. 9 M7 कर्मणां; T G1. 2. 6 M6 कुर्वाणः (for कर्मणा). K2 सोपि संकरः; K7 Da4 D4-7. 9 नास्त्र (Da4 प्रोष्य) संकरः.

27 M1 om. 27^{ab} (cf. v. l. 24). B9 om. 27 (cf. v. l. 26). —^a) K6 V1 Bo. 6. 7 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 हि (for च). —^b) K7 दांत-; Dn1. n4 D2. 4-9 दांत-; G1 तदा (for दाता). —^c) Da4 -विशेषज्ञा. —^d) Da3. 24 दुस्तरं (for दुस्तरम्).

28 B9 om. 28 (cf. v. l. 26). —^a) M7 प्रीति-मान् (for धृति-). —^b) Da3. 24 धर्मभृद् (for 'विद्'). —^c) K6. 7 V1 Bo. 6-8 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 M1. 6. 7 -भृद् (for -भय-).

29 B9 om. 29 (cf. v. l. 26). —^a) K6 V1 Bo.

6-8 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 7. 8 T1 पुरातनी (for पूर्वतरा). K1 वृत्ति- —^c) K2. 6 V1 Bo Dn4 D2. 2. 6. 8 ज्ञान-विच्छे (V1 'हे')व; K7 D4. 5. 9 'विच्छेव; B6-8 M1 'वानेव; Dn1 'वस्वे च; D7 T G1. 2. 6 M1. 5. 6 'वृच्छेव (for 'विच्छेन). —^d) T2 सिध्यते. K6 कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि. ☞ Ca: उत्पन्नतत्त्वज्ञानेन किं हेयं कर्म। नेत्याह। ☞

30 B9 om. 30^{ab} (cf. v. l. 26). —^a) Da3 अधर्म- (for 'र्म'). —^b) Dn1 D7 T G1. 2. 6 M6 हि; Da4 स (for [इ]ह). K6 Dn4 विचक्षणः (for [अ]वि-). —^c) K4. 6 Br Da1 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6. 8 वाधर्म-; K7 D9 च धर्म- (for चाधर्म-). D7 -संकाशः (for 'ज्ञ'). —^d) K7 D6. 9 स वेत्ति च; D6 बुध्यस्त्रिव; G1 मोच- (for शोच-).

31 ^a) D7 T1 करोति (for 'मि). —^b) D6 न धर्म- (for अधर्म-). D7 -कामे. Da4 lacuna; Dn4 तु (for च). K2 D7 [अ]धर्म (for धर्मम्). —^c) K4 बालाः; K6 Ds1 D8 बालः; B9 भालः; D7 बलः; M1 बालं (for बालः). K7 D6 कर्मणा; D7 'णि (for 'णी). K2 प्रकुर्वन् (for प्रजानन्). —^d) K7 Dn4 D4. 6. 9 M1. 5-7 सं-; Da3. 24 प्र- (for स). Bo Ds वापि देही; D7 T1 G1. 8 चापदेति (G8 'देही); G6 जायते हि (for चापि देही).

Colophon: G2 missing; K2. 5 B1-5 Da1. 24 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 7. 8 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 6 Ds1 शुक्रप्रश्नः; K7 D4. 6. 9 शुक्रानुप्रश्ने प्रज्ञालब्धतुर्थः;

२२८

व्यास उवाच ।

अथ चेद्वोचयेदेतद्ब्रूयेत मनसा तथा ।

उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानवान्पुनवान्भवेत् ॥ १

प्रज्ञया निर्मितैर्धीरास्तारयन्त्यबुधान्पुनैः ।

नावुधास्तारयन्त्यन्यानात्मानं वा कथंचन ॥ २

छिन्नदोषो मुनिर्योगान्युक्तो युज्जीत द्वादश ।

दश कर्मसुखानर्थानुपायापायनिर्भयः ॥ ३

चक्षुराचारवित्प्राज्ञो मनसा दर्शनेन च ।

यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या य इच्छेज्ज्ञानमुत्तमम् ।

ज्ञानेन यच्छेदात्मानं य इच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥ ४

एतेषां चेदनुद्रष्टा पुरुषोऽपि सुदारुणः ।

यदि वा सर्ववेदज्ञो यदि वाप्यनृचोऽजपः ॥ ५

C. 12. 8550
B. '2. 237[6]. 5
K. '2. 242. 6

V₁ Bo. 6. 8. 9 Das Dn₁. n₄ Ds₂ D₂. 8. 5. 8 शुक्रानुप्रश्नः;
B₇ शुक्रानुप्रश्नशासनं; M₅ शुक्रानुप्रश्ने ज्ञानकर्मसमुच्चयो-
द्देशः; M₆. 7 शुक्रानुप्रश्ने शिष्टाचारकथनं. — *Adhy no*
(figures, words or both): Dn₁ Ds₁ D₇ T₁ G₁. 3. 6
M₅ 62; Dn₄ Ds₂ 61; D₃ M₁. 6. 7 60; T₂ 76.
— *Śloka no.*: Dn₁. n₄ 32.

228

 This adhy. is missing in G₂ (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 *) Ś₁ K₁ Ca द्रोहयेद्; K₆ रोचये हि; Bo. 8
(marg.). 8 रोहयेद् (for रोचयेद्). — *) K₁ द्रुहेत;
K₄ M₇ Cp उह्येत; K₇ D₄. 9 बुह्येत; D₅. 7 G₆ द्रुह्यते;
D₆ मुह्येत; T₁ G₈ ऊह्यते; T₂ M₆ जह्यते; G₁ मुह्यते;
M₁. 5 उह्यते (for द्रुह्येत). T₂ सह; G₈ तदा (for
तथा). K₆ V₁ Bo. 8 (marg. as in text). 7. 9 Dn₁. n₄
Ds D₂. 8. 8 उ (Bo. 8 द्रु-; Dn₁ Ds D₈ ऊ) ह्येत स्रोतसा
यथा; Das a₄ द्रु (Da₄ ऊ) ह्येत स्वयमेव वा. — *) K₄
निर्मज्जंश्च (for उन्मज्जं). — *) Da₄ दान- (for ज्ञान-).
Ś₁ K₁. 2. 4. 7 Das a₄ D₄. 8. 9 Ca लाभवान्; D₅ लोभं
(for ह्रवं).

2 *) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 5. 8
निश्चि (B₃ 'ष्ठि) ता (for निर्मितैर्). — *) B₃ एतान्
(for अन्यान्). — *) Bo. 6. 9 Das a₄ Dn₁. n₄ Ds₂
Ds. 6. 7 T₁ G₁ नात्मानं (for जा°). B₆ (marg. as in
text) Dn₁ M₅ कदाचन; Da₄ कथं च नः.

3 *) D₇ T G₁. 3. 6 M₅ हीनः; M₇ भिन्न- (for
छिन्न-). K₆ Ds₁ -रोषो; B₇ M₇ -योगो (for -दोषो).
D₆ मुनेर्. K₇ B₈ D₄. 9 योगं; B₇ दोषान्; D₇ T₁
G₁. 3. 6 योगाद् (for 'न्). — *) K₆ Bo. 6. 7. 9 Das a₄
Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 5. 8 T₂ मुक्तो (for युक्तो). D₇ T₁

G₁. 3. 6 वा दश (for द्वादश). B₈ युज्जीत द्वादशीं कलां.
❧ Ca p: द्वादश योगान् मनोनिग्रमनप्रकारान् (Cp: दशो-
न्निग्रमनोबुद्धिनिग्रमलक्षणान्) ॥ Cn: द्वादश देशादीन् ॥
Cs: शरीरस्य नवद्वारे आकाशं, त्वक्पाणयोः वायुं, जठराग्नौ
चक्षुषि अग्निं, रुधिरादिद्रवे जलं, बाह्यादादिषु (sic) भूमिं,
मनसि चन्द्रं, श्रोत्रे दिशः, पादयोः उपेन्द्रं, वाचि अग्निम्,
गुदे पितरं, मेण्डे प्रजापतिं ध्यायेत्—एते द्वादश योगाः ।
तथा च मनुः (12. 120-121, with v. l. बले हरिम्,
which Cs omits in counting) ॥ Cv: द्वादश—यजना-
दिषट्कर्माणि कामादिषड्वर्गनिग्रहाख्यषट्कर्माणि, स्नानशौच-
तपःसत्यद्यातिविक्षाख्यानि वा षट्कर्माणि । ❧ — K₆ om.
3rd. — *) K₇ B₈-9 Das Ds D₅ M₁ देश- (for दश).
V₁ B₈ -स्वकान्; B₆ -स्वथान्; D₄. 5 -गुणान्; G₈
-सुतान् (for सुखान्). Dn₁. n₄ D₂. 8. 8 देशकर्मानुरागा-
(D₂. 8 'गान'र्थान्; Cs (also as in text) दश कर्मा-
नुरागार्थान्. — *) B₉ Das a₄ अपायापाय-. K₄ -निर्भरः;
V₁ Bo. 6-9 Das a₄ Ds D₆. 7 T₁ G₁. 3. 6 M₁. 5-7 Cs
-निष्क्रियः; Dn₁. n₄ -निश्चयैः; D₂. 8. 5. 8 T₂ -निश्चयः
(for -निर्भयः). ❧ Cs: उपायापायनिष्क्रियः, आदानत्याग-
योरविशेषः । ❧

4 *) Ś₁ K₁. 4 चक्षुराचरः; K₇ Dn₁. n₄ Ds D₂-5 8. 9
Cs 'राहार- (for 'राचार-). K₆. 7 V₁ Bo 6-9 Das a₄
Dn₁. n₄ Ds D₂-6. 8. 9 -संहारैर्; D₇ T G₁. 3. 6 M₁.
5-7 Cv -संग्राहै (T₁ 'ह्यै; G₁ Cv 'हे) र (for -वित्प्राज्ञो).
— *) K₇ D₆. 9 मनसो (for 'सा). — With 4th, cf.
Katha Up. 1. 3. 13. — *) Da₄ बाह्यानसि; D₇ T₁ G₁
वाचं मनो; T₂ G₈. 6 बाह्यानसे (for 'सी). — Bo om.
(hapl.) 4th. — *) M₁. 5-7 तां यच्छेज् (for य इ°).
— *) K₄ इच्छेद् (for य°). ❧ Cn. s. v: आत्मानं
बुद्धिम् । ❧ — *) Ś₁ K₁. 2 G₁ (marg. as in text)
ज्ञानम् (for शान्तिम्).

5 *) K₁ ये तेषां; D₅-7 इत्येषां (for एतेषां). Dn₁

G. 12. 8:50
B. 12. 237[6]. 6
K. 12. 242. 6

यदि वा धार्मिको यज्वा यदि वा पापकृत्तमः ।
यदि वा पुरुषव्याघ्रो यदि वा क्लैब्यधारिता ॥ ६
तरत्येव महादुर्गं जरामरणसागरम् ।
एवं ह्येतेन योगेन युञ्जानोऽप्येकमन्ततः ।
अपि जिज्ञासमानो हि शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ७
धर्मोपस्थो ह्रीवरूथ उपायापायकूबरः ।

D₄ वेद् (for चेद्). K₁ अनुद्वद्वा; D₄ 'द्वद्वा; D₅ 1 M₁ 5-7 'द्याता (for 'द्वद्वा). —^b) G₁ om. from सुदा-
रुणः up to एवं ह्ये (in 7°). M₁ [ह]ह (for सु).
—^d) K₄ अनुतौ (for 'चौ). K₅ V₁ Bo. 6-9 D₄ 3, 4
D₁ 1, 2 D₅ D₂ 3, 5, 8 द्विजः; K₇ D₄ 9 भवेत्; D₅
स्थितः (for सजपः).

6 G₁ om. 6 (cf. v. 1. 5). The portion from 6^a
up to 31^r is lost in K₇ on missing fol. —^a)
D₄ जित्वा; D₄ 5, 9 विद्वान्; D₅ वत्स (for यज्वा).
—^c) D₅ पुरुषो (for 'ष-). —^d) K₂ क्लैव-; Bo.
6 (marg. as in text), 7, 9 D₄ 3, 4 D₁ 1, 2 D₅ D₂ 3, 5
क्लैव- (for क्लैब्य-). K₄ Bo. 7, 9 D₁ 1, 2 D₅ -धारितः;
K₅ -धारकः; B₅ (marg. as in text) D₂ 3 वारितः;
D₄ -धारिताः; D₅ D₇ T G₁ 6 M₁ 5-7 -धार (D₅ D₇
'रि)णः; D₅ -वादिना (for -धारिता).

7 K₇ missing (cf. v. 1. 6). G₁ om. up to एवं
ह्ये (cf. v. 1. 5). —^a) K₄ 6 Bo. 6, 7, 9 D₄ 3, 4 D₁
1, 2 D₅ D₂ 3, 5 एवं (for एव). Ś₁ K₁ 2 महदुःखं; D₁
गुहादुर्गं; M₅ 7 महादुःखं (for 'दुर्गं). —^b) D₅ -साग-
रात् (for -सागरम्). —^d) K₅ V₁ Bo. 6, 8, 9 D₄ 3, 4
D₁ 1, 2 D₅ D₂ D₃ (before corr.), 4, 6, 9 ह्येकम्; B₇ D₅
D₂ 3 (by corr.), 8 C_n ह्येकम्; D₇ T G₁ 3, 6 M₁ 5, 7
[s]प्येवम् (for 'कम्). ☞ C_v : एकम्, मनः हरौ युञ्जा-
नः । ☞ —^c) K₅ B₇ D₁ 1, 2 D₅ D₂ 3, 5, 7, 8 T G₁
3, 6 M₁ 5-7 [s]पि (for हि). —^d) K₅ D₄ -ब्रह्मा नि-;
D₄ M₁ -ब्रह्मापि; M₅ -ब्रह्माभि- (for 'ति-).

8 K₇ missing (cf. v. 1. 6). —^a) D₅ धर्मोपस्थो.
K₁ ह्रीवरूथः; K₄ 'रूथः; D₄ जीवरूप्यम्; D₇ ह्रीव-
रूथः; C_a ह्रीनिषेधः (gloss: रथगुप्तिः; Cap as in text)
(for ह्रीवरूथ). ☞ C_a : उपस्थो रथमध्यम् ॥ C_n : उपस्थं
सारथेरुपवेशनस्थानम् । ☞ —^b) M₁ 5-7 दानव्यान्
(submetric) (for उपायापाय-). Ś₁ K₁ 3 D₅ D₄
-कूबरः; D₄ -कूरवः; D₇ -कूडरः (for -कूबरः). ☞ C_n :
कूवरौ धूर्वण्डौ । ☞ —^c) D₂ 3 पान- (for प्राण-).
☞ C_a : अक्षश्चक्रधारकं काष्ठम् । ☞ —^d) K₁ 6 G₅

अपानाक्षः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीवबन्धनः ॥ ८
चेतनाबन्धुरश्चारुचारग्रहनेमिवान् ।
दर्शनस्पर्शनवहो घ्राणश्रवणवाहनः ॥ ९
प्रज्ञानाभिः सर्वतत्रप्रतोदो ज्ञानसारथिः ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितो धीरः श्रद्धादमपुरःसरः ॥ १०
त्यागवर्तमानुगः क्षेम्यः शौचगो ध्यानगोचरः ।

प्रज्ञायुः; V₁ B₅ D₄ 3, 4 D₇ T₁ G₅ M₁ प्रज्ञायुग् (for
'युग्). D₅ प्रज्ञारज्जुनिर्बन्धनः. ☞ C_a : प्रज्ञायुक् प्रज्ञा
योक्तः । ☞

9 K₇ missing (cf. v. 1. 6). —^a) D₄ D₅ T₂
G₁ 3 M₅ -बन्धनम् (for -बन्धुरम्). K₅ D₅ 1 चानुर (for
चारु). ☞ C_a : बन्धुरं सारथिस्थानम् ॥ C_n : बन्धुरः
फलकद्वयसंश्लेषः । ☞ —^b) D₅ om. आचा. Ś₁ K₁ 2
चारुविग्रहः; D₄ C_a खविनिग्रहः; D₄ खमितिग्रहः;
D₁ स्वाचारग्रहः; D₂ 3 M₁ चाचारग्रहः; D₇ T₁ G₁
आचारग्रह- (for 'ग्रह-). K₂ -नेविमान्; K₅ B₅ 9
D₄ D₁ 1, 2 D₅ D₂ 3, 5 T₂ G₁ M₁ 5, 6 -नेमिमान्;
M₁ -मेदिवान् (for -नेमिवान्). ☞ C_a (reading खवि-
निग्रहः) : खनिग्रहा इन्द्रियसंयमा एव नेमिश्चक्रप्रान्तो यस्य । ☞
—^c) D₄ om. स्पर्शन. K₅ -वाहो (for -वहो).

10 K₇ missing (cf. v. 1. 6). —^a) D₇ T G₁
3, 6 M₅ धर्म- (for सर्व-). Ś₁ K₁ 2, 4, 6 B₇ D₂ 3, 5, 6
T₁ G₁ M₁ 5, 6 -तन्त्रः; Bo. 6 (marg. as in text), 9
-तन्तुः; D₅ (marg.) -तस्व- (for -तन्त्र-). ☞ C_n : नाभि-
मध्यभागः, रथिन उपवेशनस्थानम् । ☞ —^b) Ś₁ K₁ 2, 4
प्रबोधः; M₅ प्रतोद- (for -प्रतोदो). —^c) Ś₁ K₁ 3 V₁
धीरः; D₇ T G₁ 3, 6 M₅ 7 धैर्यः (for धीरः). —^d)
B₅ D₅ -पुरस्कृतः (for -पुरःसरः).

11 K₇ missing (cf. v. 1. 6). —^a) D₁ गत्या;
D₄ त्यागः (for त्याग-). K₅ Bo. 6-9 D₄ 3, 4 D₁
1, 2 D₅ D₂ 3, 5 -सूक्ष्मानुगः; V₁ D₇ T G₁ 3, 6 M₅
-रक्ष्यः; B₅ 3 (both marg.) -धर्माः; D₄ 6, 9 -श्रेष्ठाः;
M₁ 6, 7 -रोषा (for -वर्त्मा). D₄ M₁ क्षेम्य- (for
क्षेम्यः). D₅ योगधर्मानुगक्षेमः. —^b) D₄ D₄ 9 शौच-
गो. M₅ ध्वानु- (for ध्यान-). D₄ 6, 9 -तत्परः; M₁
-गोचरं (for -गोचरः). ☞ C_v (reading शौचगाध्वा-
नगोचरः) : शौचगाः शौचरता मुनयः, तेषामध्वा गोचरो विषयो
यस्य । ☞ —^c) D₄ दिव्ययुक्तो; D₅ जीवन्मुक्तो; D₇
T₁ G₁ 3, 6 जययुक्तो; T₂ M₅ जव- (for जीव-). K₅
G₁ रथे (for रथो). —^d) K₁ D₇ G₁ ब्रह्मलोको; D₅
'युक्तो (for 'लोके). T₂ विराजिते.

जीवयुक्तो रथो दिव्यो ब्रह्मलोके विराजते ॥ ११
अथ संत्वरमाणस्य रथमेतं युयुक्षतः ।
अक्षरं गन्तुमनसो विधिं वक्ष्यामि शीघ्रगम् ॥ १२
सप्त यो धारणाः कृत्वा वाग्यतः प्रतिपद्यते ।
पृष्ठतः पार्श्वतश्चान्या यावत्स्यस्ताः प्रधारणाः ॥ १३
क्रमशः पार्थिवं यच्च वायव्यं खं तथा पयः ।
ज्योतिषो यत्तदैश्वर्यमहंकारस्य बुद्धितः ॥ १४
अव्यक्तस्य तथैश्वर्यं क्रमशः प्रतिपद्यते ।

12 K₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) Ś₁ K₁. 2. 4 [अ]स्य; B₆ (marg. as in text) च; Da₄ D₆ स (for सं). Ś₁ K₁ स्वरमानस्य. Dn₄ अश्वसाध्यरपारस्तु (sic); D₁ T₁ G₁ अथ सत्त्वं समासाद्य. —^b) K₆ Dn₄ D₈ D₈ एवं; Bo. 8 Dn₁ D₂. 8 M₁. 6 एवं; D₁ T₁ G₁. 8. 6 M₅ एनं (for एतं). M₁ युयंक्षतः. —^d) D₅ बुद्धि (for विधि). D₁ शीघ्रगां; T₂ 'गः.

13 K₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) Ś₁ K₁. 2. 4 D₆ ये; Dn₁ D₄ M₅-7 या; D₂ lacuna; M₁ सा (for यो). K₂ Dn₄ D₆ धारणा; Ds₁ 'णां; T₁ 'णे; M₁ 'णं (for 'णाः). K₆ सूक्ष्मा; Ds₁ सूक्ष्मां; D₄. 9 ज्ञात्वा; D₅ कृत्वा (for कृत्स्ना). —^b) Ś₁ K₁. 2 वाग्यताः; K₆ वास्तवतः; D₁ T₁ G₁. 8 बाह्यतः (for वाग्यतः). Ś₁ K₁. 2. 4 -पेदिरे; T₁ -पाद्यते (for -पद्यते). — K₆ D₄ om. (hapl.) 13^c-15^b. —^c) G₈. 6 प्राणवांश्च; M₁. 6. 7 प्राश्नि (M₁ 'णि)कांश्च (for पार्श्वतश्च). D₁ G₁ चान्ये. ☞ Ca: पृष्ठतः पार्श्वतः इति । एताः सप्त प्रधानभूताः; शेषास्तु पृष्ठत इव पार्श्वत इव गौण्यो मनोनियमनात्रफलाः । ☞ —^d) Da₃. a₄ D₆. 7 T₁ G₁ यावत्स्यसु; Dn₁. n₄ D₂. 8 M₅ तावत्स्यसु (for या^a). D₅ प्राणः; D₆. 9 ताश्च (for ताः प्रः). K₄ Dn₄ -धारणा. ☞ Ca: मोक्षस्याहस्य साधिकाः सप्तेति भावः । अत एव शेषाः प्रधारणाः । ☞

14 K₁ missing (cf. v. l. 6). K₆ D₄ om. 14 (cf. v. l. 13). —^a) Ś₁ K₁. 2. 4 यश्च (for यच्च). —^b) ☞ Cn: पयः पयसः जलस्य । पृथगर्थे प्रथमा । ☞ —^c) V₁ तथैश्वर्यम्.

15 K₁ missing (cf. v. l. 6). K₆ D₄ om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). —^a) Da₄ तव; D₁ G₁. 8. 6 M₁. 5. 7 यथा (for तथा). —^c) K₆ D₈ D₁ T₁ G₁. 8. 6 Cs (gloss: पूर्वोक्तस्य क्रमस्य विपरीतक्रमेण) व्युत्क्रमाच्च (for

विक्रमाश्चापि यस्यैते तथा युक्ते स योगतः ॥ १५
अथास्य योगयुक्तस्य सिद्धिमात्मनि पश्यतः ।
निर्मध्यमानः सूक्ष्मत्वादूपाणीमानि दर्शयेत् ॥ १६
शैशिरस्तु यथा धूमः सूक्ष्मः संश्रयते नभः ।
तथा देहाद्विमुक्तस्य पूर्वरूपं भवत्युत ॥ १७
अथ धूमस्य विरमे द्वितीयं रूपदर्शनम् ।
जलरूपमिवाकाशे तत्रैवात्मनि पश्यति ॥ १८
अपां व्यतिक्रमे चापि वह्निरूपं प्रकाशते ।

C. 12. 8564
B. 12. 23761. 18
K. 12. 242. 18

विक्रमाश्च). B₆ (marg.) D₅ वापि (for चापि). B₆. 7. 9 Da₃. a₄ M₁. 5-7 विक्र (M₅. 7 व्युत्क्र)माद्वा यथा ह्येते (B₁ 'था ह्येत्; M₁. 5-7 'थाभ्येति). ☞ Ca: विक्रमाः उद्यमविशेषाः ॥ Cn: अनुभवक्रमाः । ☞ —^d) K₆ Dn₁. n₄ D₈ D₈ यथा (for तथा). K₁ V₁ T₂ G₁. 8. 6 M₁. 5 युक्ते स; K₄. 6 Bo. 6. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8 M₅. 7 युक्तेषु; D₁ युक्ते स्व; T₁ युक्तः स (for युक्ते स). B₁ तथा युक्ते युगो गतः (sic).

16 K₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) V₁ D₁ T₁ G₁. 8. 6 तथास्य (for अ^a). K₆ Bo. 6-9 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8 त (B₈ अ)था योगस्य युक्तस्य. —^b) Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn₁. n₄ D₂-8. 8. 9 M₁. 5-7 Cn निर्मु (D₆ 'रु)च्यमानः (for निर्मध्य^a). K₆ सूक्ष्मः सन्; D₈ सूक्ष्मं स; D₄. 9 सूक्ष्मत्वाद; T₁ G₈. 6 सूक्ष्मात्मा (for सूक्ष्मत्वाद). —^d) D₁ T₁ G₁. 8. 6 [ए]तानि (for [इ]मानि). K₄ शर्मयेत्; K₆ Bo. 6. 7. 9 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8 पश्यतः; D₄. 6. 9 निर्दिशेत्; D₅ दर्शयन् (for 'येत्).

17 K₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) K₆ शैशिरसु; Da₃. a₄ शैशिरं. —^b) Da₄ सूक्ष्मः; D₄. 9 सूक्ष्मः. D₁ संश्रियते. Ś₁ K₁. 2. 4 सूक्ष्म (K₁ 'क्ष्म)संश्रयणे (K₂ 'ने) रतः. —^c) B₈ D₈ यथा; C₇ तस्य (for तथा). K₁ चेद्वाद् (for दे^a). M₁. 6 विभक्तस्य; M₅ विद्यु^a (for विमु^a). —^d) K₁. 2 पूर्वं (for पूर्व^a). V₁ Da₄ भवेत्युतः (for भवत्युत).

18 K₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) T₂ देहस्य (for धूमस्य). M₁. 6 अथ धूमव्युपरमे. —^b) Ś₁ K₁. 2 V₁ B₈ D₈ धूम (for रूप^a). —^c) K₄ जालरूपम्; D₁ T₁ G₁. 8. 6 ज्वाला^a (for जल^a). —^d) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8. 8 तथैव (for तत्रैव).

19 K₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) D₁ T₁ G₁. 8. 6 परं (for अपां). M₁ ह्यतिक्रमे (for व्यति^a). K₆

C. 12. 8:64
E. 12. 237[6]. 20
K. 12. 242. 27

तस्मिन्नुपरते चास्य पीतवस्त्रवदिष्यते ।

ऊर्णारूपसवर्णं च तस्य रूपं प्रकाशते ॥ १९

अथ श्वेतां गतिं गत्वा वायव्यं सूक्ष्ममप्यजः ।

अशुद्धं चेतसः सौक्ष्म्यमव्यक्तं ब्रह्मणोऽस्य वै ॥ २०

एतेष्वपि हि जातेषु फलजातानि मे शृणु ।

V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 M5 चास्य;
D4 चापि; D5 चैव (for चापि). —^b) K6 Da3 पूर्व-;
Ds1 पूर्व (for वह्नि). ❀ Cs: वह्निरूपं पिङ्गलो वर्णः । ❀
—^c) B8 यस्मिन् (for तं). K6 Dn1 [5] जोस्य; Da4
चापि; Ds1 चास्य (for चास्य). — After 19^{ab}, D7
T G1. 3. 6 M5 ins :

676* वायव्यं सूक्ष्ममप्यथ ।

रूपं प्रकाशते तत्र.

—^a) D7 T1 G1. 3. 6 -वर्णवद् (for -वस्त्रं). K6 Bo.
6-9 Da3 Ds D8 M6 अप्यजः (B8. 9 Da3 'जं'); D4. 9
अप्युत; D6 अच्युतः; D7 T G1. 3. 6 M5 अप्यजे (for
इष्यते). Da4 तं शस्त्रवद्व्यंजनं; Dn1. n4 D2. 3 Cn
पीतशस्त्रः (Dn4 D2. 3 'वर्णः) प्रकाशते; M1. 7 पीतवस्त्रप-
(M7 'व') द्यजः (M7 'द'). ❀ Cn: पीतशस्त्रवत् —
पीतानि मिलितानि शस्त्रवद्विच्छेदकत्वाद्बुद्धागारपर्वतादीनि
शस्त्राणि येन तद्वत् । ❀ — After 19^a, D7 T G1. 3. 6
M5 ins.:

677* तस्मिन्नुपरते रूपमाकाशस्य प्रकाशते ।

— T2 om. (hapl.) 19^{af}. —^c) K1. 4 तू (K4 ऊ) र्णा-
रूपम्; K6 वर्णरूपः; B6 (marg. as in text). 3. 9 D5
उल्का; M1. 6 ऊर्णरूप- (M6 'पं') (for ऊर्णारूप-).
K1. 4 सवर्णं च; K6 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds
D2. 4. 3. 9 M1. 7 -सवर्णस्य; Da4 D6 Mc -सुवर्णस्य; D5
-सुवर्णं स; M5 -सवर्णं तत् (for 'र्णं च). D3 ऊर्णास-
रूपवर्णस्य; D7 T1 G1. 3. 6 ऊ (D7 औ) र्णास (T1 G1 'सु)-
वर्णरूपं तत्. D4 om. (hapl.) from च up to सवर्णं
(in 23^d). —^f) V1 रूपं तस्य (by transp.); Dn4
न स्वरूपं; D5 तथा रूपं.

20 K7 missing (cf. v. l. 6). D4 om. 20 (cf. v. l.
19). —^a) K4 Dn4 अथ श्वेतां (sic); D7 T1 G1. 3. 6
तत्तत्रै (G8. 6 'श्वे') तां; T2 ततः श्वेतां (for अथ श्वेतां).
B9 ज्ञात्वा (for गत्वा). ❀ Ca: श्वेतामुपाधिभूत्या रूप-
मात्रप्रतिनिर्माकामिति वा । ❀ —^b) S1 K1. 2. 4 अप्यजं;
K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अप्युत (for अप्यजः). D7 T
G1. 3. 6 M5 सोढंकारे प्रकाशते. — After 20^{ab}, D7 T
G1. 6 M5 ins.;

जातस्य पार्थिवैश्वर्ये सृष्टिरिष्टा विधीयते ॥ २१

प्रजापतिरिवाक्षोभ्यः शरीरात्सृजति प्रजाः ।

अङ्गुल्यङ्गुष्ठमात्रेण हस्तपादेन वा तथा ॥ २२

पृथिवीं कम्पयत्येको गुणो वायोरिति स्मृतः ।

आकाशभूतश्चाकाशे सवर्णत्वात्प्रणश्यति ॥ २३

678* तस्मिन्नुपरते चास्य बुद्धिरूपं प्रकाशते ।

[G1 बुध- (for बुद्धि-).]

— G3 om. 20^e-21^d. —^e) S1 K1. 2 B9 Da3. a4 अशुद्धः;
D9 T G6 M1. 6-7 सुशुद्धं (M1. 6. 7 'छ-'); G1 सुशप्यं
(for अशुद्धं). B6 (marg.). 8 (marg. as in text)
तेजसः; D5 चेतसं (for चेतसः). — S1 K1. 2 M1. 6. 7
सूक्ष्मम्; K6 Bo. 9 Da3. a4 Ds D6 Cnp (gloss: प्रसा-
दकरं) सौख्यम्; D5. 7. 9 T G1. 6 सौम्यम् (for सौक्ष्म्यम्).
—^d) K6 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अप्युक्तं; T1 G1. 6
अव्यक्तो; T2 'क्ते' (for 'क्तं'). K4 ब्राह्मणोस्य; K6
V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 8 G1. 6 M1. 6. 7
ब्राह्मणस्य; Da4 D7 T1 ब्रह्मणस्य (for 'णोऽस्य'). M1. 6
हि (for वै). Cpp अव्यक्तं प्रतिपाद्यते.

21 K7 missing (cf. v. l. 6). D4 G3 om. 21 (cf.
v. l. 19, 20). —^a) M7 तातेषु (for जा^a). —^c)
V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-9 T1 G1. 6
M1. 5 Cp पार्थिवैश्वर्यै; B3 पटमैश्वर्ये (for पार्थिवै^a).
—^d) S1 K1. 2. 4 यष्टिर् (for सृष्टिर्). B3 एपा; Da3
Dn1 अत्र (for इष्टा).

22 K7 missing (cf. v. l. 6). D4 om. 22 (cf.
v. l. 19). —^b) D7 T1 G1. 3. 6 शरीराः (for शरीरात्).
K6 ससृजे; V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6.
3. 9 M1. 6. 7 सृजते (for 'ति). — After 22^{ab}, D7 T
G1. 3. 6 M5 read 24. —^c) D7 T G1. 3. 6 M5 अङ्गुल्यां-
(T2 'ळयं) गुष्ठमात्रेण. —^d) D7 T1 G1. 3. 6 स हि (for
हस्त). S1 K1. 2 पुनः; G6 तथा (for तथा).

23 K7 missing (cf. v. l. 6). D4 om. up to
सवर्णं (cf. v. l. 19). —^a) T2 पृथिवीं क्षपयत्येते. —^b)
S1 K1. 2 गुणा (for गुणो). S1 K1. 2. 4 D6 इव (for
इति). S1 K1. 2. 4 स्मृताः; K6 V1 Bo. 3 Dn1. n4
Ds D2. 3. 8 M5 श्रुतिः; B5. 7. 9 Da3. a4 श्रुतः; D6
स्थितः; D9 स्थितिः (for स्मृतः). —^c) K1 -भूताश्च;
K6 Ds G1 M1 -भूतं (for -भूतश्च). —^d) K6 Bo. 6.
7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M6 प्रकाशते; D7
T G1. 3. 6 M1. 6. 7 न दृश्यते (for प्रणश्यति).

वर्णतो गृह्यते चापि कामात्पिबति चाशयान् ।
 न चास्य तेजसा रूपं दृश्यते शाम्यते तथा ॥ २४
 अहंकारस्य विजितेः पञ्चैते स्युर्वशानुगाः ।
 षण्णामात्मानि बुद्धौ च जित्वायां प्रभवत्यथ ॥ २५
 निर्दोषा प्रतिभा ह्येनं कृत्स्ना समभिवर्तते ।
 तथैव व्यक्तात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते ॥ २६
 यतो निःसरते लोको भवति व्यक्तसंज्ञकः ।
 तत्राव्यक्तमयीं व्याख्यां शृणु त्वं विस्तरेण मे ।

तथा व्यक्तमयीं चैव संख्यां पूर्वं निबोध मे ॥ २७
 पञ्चविंशतितत्त्वानि तुल्यान्युभयतः समम् ।
 योगे सांख्येऽपि च तथा विशेषांस्तत्र मे शृणु ॥ २८
 प्रोक्तं तद्व्यक्तमित्येव जायते वर्धते च यत् ।
 जीर्यते म्रियते चैव चतुर्भिर्लक्षणैर्युतम् ॥ २९
 विपरीतमतो यत्तु तदव्यक्तमुदाहृतम् ।
 द्वावात्मानौ च वेदेषु सिद्धान्तेष्वप्युदाहृतौ ॥ ३०
 चतुर्लक्षणजं त्वन्यं चतुर्वर्गं प्रचक्षते ।

C. 12. 8877
B. 12. 237[6]. 32
K. 12. 242. 33

24 K₇ missing (cf. v. l. 6). D₇ T G₁. 3. 6 M₆ read 24 after 22^{ab}. — ^a) K₆ D₈₁ वर्णता (for 'तो'). Bo. 6-8 D₈₁. n₄ D₈₂ D₂. 3. 8 गृह्यते (for 'गृ'). V₁ Bo. 6-9 D₈₃. a₄ नापि; B₈ D₅ चापि; D₆ सोपि; D₇ T G₁. 3. 6 M₇ चाप्सु; M₁. 5. 6 नाप्सु (for चापि). — ^b) Ś₁ K₁. 2 B₃ (marg. as in text) D₈ D₄. 6. 9 कामान्; D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 नापः (for कामान्). Ś₁ K₁. 2 D₇ T G₁. 3. 6 M₅ C₈ (gloss: पिपासया) चाशया; V₁ Bo. 7. 8 (marg.). 9 D₈₃. a₄ D₅ वापयः; Bo. 8 चाश्रयात्; D₈₁. n₄ D₂-4. 3. 9 Ca (gloss: समुद्रादीन्) चाश्रयान्; D₈ M₁. 5. 7 वा (M₆. 7 चा) शयात् (for चाशयान्). — ^c) D₄. 9 वास्य (for चास्य). D₈₃. a₄ तेजसो; D₈₁ D₈. 3 'सां (for 'सा). Ś₁ K₁. 2. 4 न चास्य तेजो रूपं च. — ^d) V₁ Bo. 6-9 D₈₃. a₄ D₄-7. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 दृश्यते (for दृश्यते). Ś₁ K₁ चाप्यते; K₂ चाप्यते (for शाम्यते). V₁ च वा; D₆ [S]पि वा; M₆ [S]थ वा (for तथा).

25 K₇ missing (cf. v. l. 6). — ^a) K₄. 6 B₈. 8 D₈₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 8 अहंकारस्य; D₄. 6. 9 'रे तु (for 'रस्य). K₂. 4. 6 Bo. 6-9 D₈₃. a₄ D₈₁. n₄ D₈ D₂-6. 3. 9 विजिते; V₁ D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 विजये (for विजिते). — ^b) B₈. 9 D₈₃. a₄ [S]स्य (for स्युर्). — ^c) T₁ बुद्ध्या. D₄-7. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 तु (for च). — ^d) D₈₃ जित्वाया; D₄. 9 जितानां (for 'यां). B₈ प्रभवन्ति. K₂ अपि; D₈₄ अपः; D₄. 7. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 उत (for अथ).

26 K₇ missing (cf. v. l. 6). — ^a) K₄. 6 Bo. 8 D₈₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 निर्दोषः; D₅ 'षात्; M₁. 6 'षः (for 'षा). K₆ प्रतिभा; M₁. 6 प्रातिभा (for प्र). D₆ T₂ ह्येनां; M₁. 5-7 ह्येषा (for ह्येनं). — ^b) C₈ कृत्स्ना सर्वस्यापिनी । ❀

27 K₇ missing (cf. v. l. 6). — ^a) K₄. 6 D₈₄

D₈₂ D₈ निःसरतो; D₈₁. n₄ विस्सरते (D₈₄ 'तो); D₅ G₃. 6 निःसा (D₅ 'स) रितो (for निःसरते). D₇ T₁ G₁ सतो निःसारितो लोके (G₁ 'को). — ^b) M₁ व्यक्त- (for व्यक्त-). Ś₁ K₁. 2. 4 'संज्ञितः (K₂ 'ता); D₄. 6. 9 (before corr.) T₂ 'संज्ञिकः (for 'संज्ञकः). — After 27^{ab}, M₁. 5-7 read 32^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — ^c) D₅ अत्र (for तत्र). K₆ B₈ D₈₁ व्यक्तमयीं; V₁ Bo. 6. 7. 9 D₈₃ D₈₄ D₈. 3 G₃. 6 M₁. 5-7 व्यक्तमयीं; D₂. 3 [अ]-व्यक्तमयीं (for 'क्तमयीं). K₆ दिव्यां; Bo. 7. 8 D₈₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 विद्यां; B₈ (marg.) D₈₃. a₄ संख्यां (for व्याख्यां). — ^d) G₁ तं (for त्वं). K₄ ते; V₁ Bo. 6-9 D₈₃. a₄ D₄. 6. 7. 9 T G₁. 3. 6 M₅. 7 वै (for मे). — ^e) D₈₁ यथा; D₅. 6 अथ (for तथा). K₄ Bo. 6. 9 D₈₄ D₂. 3. 8 व्यक्तमयं (for 'मयीं). — ^f) K₆ V₁ Bo. 6-9 D₈₁ D₈. 7. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 संख्याः; D₈₁. n₄ D₈₂ D₂. 3. 5. 8 सांख्ये (for संख्यां). D₈₁ ते; D₆ वै (for मे).

28 K₇ missing (cf. v. l. 6). — ^a) D₈ तत्त्वेन (for तत्त्वानि). — ^b) G₃ योगः (for योगे). G₁ तदा (for तथा). — ^c) K₄. 6 Bo. 9 D₈₄ D₈₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 M₁. 6. 7 विशेषं (for 'षां). B₇ विशेषं शृणु तत्र मे.

29 K₇ missing (cf. v. l. 6). — ^a) D₄-6. 9 यद् (for तद्). Ś₁ K₁ इतीव; D₈₄ D₈₄ इत्येवं (for 'व). — ^b) D₆ जायते (for जा'). D₆ [S]पि (for च). D₄-6. 9 तत् (for यत्). — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 द्वी-यते; K₆ D₈ D₈ (by corr.) जायते; D₈₄ जीयते (for जीर्यते). K₁ प्रियते; D₈₄ द्वीयते (sic) (for म्रियते). D₄ ह्येव (for चैव). — ^d) D₈₄ G₁ युगं (for युतम्).

30 K₇ missing (cf. v. l. 6). — ^a) D₆. 7 G₁ यस्तु; G₃. 6 वस्तु (for यत्तु). — ^b) K₂ देवेषु (for

C. 12. 8677
B. 12. 237[6]. 32
K. 12. 242. 33

व्यक्तमव्यक्तजं चैव तथा बुद्धमथेतर्त्त ।

सत्त्वं क्षेत्रज्ञ इत्येतद्व्यमप्यनुदर्शितम् ॥ ३१

द्वावात्मानौ च वेदेषु विषयेषु च रज्यतः ।

विषयात्प्रतिसंहारः सांख्यानां सिद्धिलक्षणम् ॥ ३२

निर्ममश्चानहंकारो निर्द्वन्द्वश्छिन्नसंशयः ।

नैव कुप्यति न द्वेष्टि नानृता भाषते गिरः ॥ ३३

आकुष्टस्ताडितश्चैव मैत्रेण ध्याति नाशुभम् ।

वेदेषु). —^a) Dn₁ उदाहृतं. B₉ सिद्धांते चाप्युदाहृतौ.

31 K₇ missing (cf. v. l. 6). —^a) Ś₁ K_{1.2} त्वन्यश्; K₈ V₁ Bo. 6. 7. 9 Das Dn_{1. n4} D₈ D_{2. 3. 6. 8} त्वाद्यं; B₈ त्वन्ये; Da₄ ह्याद्यं; D₇ T G_{1. 6} M_{1. 5-7} त्वन्यच् (for त्वन्यं). D₅ चतुर्लक्षणसंख्यायां. —^b) Ś₁ K_{1. 2. 4} चतुर्वेगं; D₇ 'लक्षं' (for 'वैगं'). D₈₁ प्रचक्षते; D₅ प्रशस्यते (for प्रचक्षते). —^c) M_{1. 6} च व्यक्तजं; M₇ चाव्य' (for अव्य'). Das. a₄ चान्ये (for चैव). —^d) T₂ तदा (for तथा). D₇ T G_{1. 6} M_{1. 5-7} बुद्धिर् (for बुद्धम्). K_{1. 4} D_{1. 6. 9} अथेतर्त्त; K₈ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn_{1. n4} D₈ D_{2. 3. 6. 8} अचेतनं (for अथेतर्त्त). —^e) D₅ सत्त्वं (for सत्त्वं). B₈ D₆ एव (for एतद्). —^f) Ś₁ K_{1. 2} B₈ D_{4-6. 9} अप्यत्र; V₁ अन्यत्र (for अप्यनु). B₆ 'दर्शनं' (for 'दर्शितम्'). D₇ T G_{1. 6} M_{1. 5-7} द्व्यमन्यक्तदर्शनं (M₅ 'शितं').

32 ^a) D₆ अप्यात्मानौ (hypermetric) (for आत्मानौ). T₂ वेदेषु (for वेदेषु). —^b) K₈ Das Dn_{1. n4} D₈ D_{2. 3. 8} [अ]नु; B₈ (marg. as in text). 7. 9 तु (for च). D₅ विषयेषु दुरत्यतः. —^c) M_{1. 5-7} read 32^{ad} for the first time after 27^{ab}. —^d) K₈ विषयात्; K₇ विषयः; Das. a₄ D_{4-6. 9} M_{1. 5. 6} (last three first time). 7 (both times) विषयः; D₇ T G_{1. 6} M₆ (second time) विषयान् (for 'यात्'). —^e) K₄ संख्यानां; D₅ पंचानां; D₆ संख्यानां (for सांख्यानां). Ś₁ K_{1. 2. 4} V₁ Bo. 6-9 Dn_{1. n4} D_{2. 3. 8} विद्धि (for सिद्धि). T₂ लक्षणः; M₇ (first time) कारणं (for लक्षणम्).

33 ^b) D₆ निर्द्वन्द्वं (for निर्द्वन्द्वश्). —^a) K₇ D_{4. 6. 9} नानृता; M_{1. 5-7} 'तं' (for 'ता'). K₇ गिरां; D_{4. 6. 9} गिरं; M_{1. 5-7} गिरा (for गिरः).

34 ^a) K₁ आकुष्टः; D₈₁ T₂ आकु'; D₅ अकुप्यं; D₇ G₁ अकुष्टः (for आ'). K₇ स्ताडितश् (sic); V₁ तानितश्; D₇ M₁ ताधि (D₇ 'सि') तश् (for ताडितश्). D₇ T G_{1. 6} M_{1. 5-7} चापि (for चैव). —^b) Das. a₄

वाग्दण्डकर्ममनसां त्रयाणां च निवर्तकः ॥ ३४

समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माणमभिवर्तते ।

नैवेच्छति न चानिच्छो यात्रामात्रव्यवस्थितः ॥ ३५

अलोलुपोऽव्यथो दान्तो न कृती न निराकृतिः ।

नास्येन्द्रियमनेकाग्रं नातिक्षिप्तमनोरथः ।

अहिंसः सर्वभूतानामीदृक्सांख्यो विमुच्यते ॥ ३६

अथ योगाद्विमुच्यन्ते कारणैर्यैर्निबोध मे ।

मित्रेण (for मै'). D₄ om. from ध्याति up to ब्रह्माण (in 35^b). Ś₁ K_{1. 2. 4} व्येति; K₈ [आ]ध्याति (for ध्याति). K₇ नाधुवं (for नाशुभम्). D_{6. 7} T G_{1. 6} M_{1. 5-7} मैत्री (D₆ 'त्रो; G₈ 'त्रं') ध्यायति नाशुभं. —^c) K₈ D₈₁ वाग्दण्डः (for वाग्दण्डः). K₈ 'मनसा' (for 'सां'). D₇ T G_{1. 6} M₅ वाङ्मनःकायदंडानां. —^d) M_{1. 6. 7} वि- (for नि-).

35 D₄ om. up to ब्रह्माण (cf. v. l. 34). —^a) K₄ समः; D₈₁ समाः (for समः). —^b) K_{2. 6} D₈₁ ब्राह्मणम् (for ब्रह्मा'). K_{8. 7} Bo. 7-9 Das D₈ D_{4. 6. 7. 9} T G_{1. 6} M_{5. 7} अति-; Da₄ इति; G₈ lacuna (for अभि-). G₈ lacuna for वर्तते. —^c) K₁ इच्छति. K₈ वाविष्टो; D₅ चानिच्छो; D₆ चानिच्छे; G_{8. 6} 'च्छा (for 'च्छो).

36 ^b) K₁ न कृती (sic); K₈ न कृतीर्; Da₄ न कृतिर्; D₈ D_{5. 7} T G_{1. 6} M_{1. 5-7} नाकृतिर् (for न कृती). B_{1. 9} निराकृतः (for 'कृतिः'). —^c) D₈ T₂ अनेकाग्रं; D₇ T₁ G₁ अनेकाग्रं (for 'काग्रं'). K₇ D_{4-6. 9} नास्येन्द्रियमनोव्यग्रं. —^d) K₈ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn_{1. n4} D₈ D_{2. 3. 8} M_{1. 6} नातिक्षिप्त- (M_{1. 6} 'सो'); D₅ न विक्षिप्तः; D₇ T G₁ नातिक्षिप्तो; M₇ नावक्षिप्त- (for नाति'). Das. a₄ 'मनोरथाः'. G_{8. 6} नाक्षिप्तो नामनोरथः. — After 36^{ad}, K₇ D₈₂ D_{4-6. 9} Kumbh. ed. ins.:

679* सर्वभूतहितो मैत्रः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।

अस्पृहः सर्वकामेभ्यो ब्रह्मचर्ये दृढश्च यः ।

[Lines 1-2 = (var.) 6. 36. 24. — (L. 1) D₈ 'समो; Kumbh. ed. 'सदृक्' (for 'हितो'). — (L. 2) K₇ तुल्या- (for तुल्य-). — (L. 3) K₇ D₈₂ D₈ Kumbh. ed. ब्रह्मचर्य- (for 'चर्ये'). D₈ Kumbh. ed. 'दृढव्रतः' (for दृढश्च यः).]

—^c) K₄ Das अहिंसः; Da₄ 'सा; D₇ 'सुः (for 'सः'). —^d) Ś₁ K_{1. 2} एष (for ईदृक्). Das. a₄ संख्या; Dn₄ संख्यो; D₈ सांख्ये D₇ G₁ सां (G₁ सं) ख्याद्

योगैश्वर्यमतिक्रान्तो योऽतिक्रामति मुच्यते ॥ ३७ । एवं भवति निर्द्वन्द्वो ब्रह्माणं चाधिगच्छति ॥ ३८
इत्येषा भावजा बुद्धिः कथिता ते न संशयः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

२२९

व्यास उवाच ।

अथ ज्ञानप्लवं धीरो गृहीत्वा शान्तिमास्थितः ।
उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् ॥ १

शुक उवाच ।

किं तज्ज्ञानमथो विद्या यया निस्तरति द्वयम् ।

(for सांख्यो). K₁ यमुच्यते (for विमु^०).

37 T₁ om. (hapl.) 37. —^a) K₆ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 6. 8 यथा (for अथ). Ds₂ योगैर् (for योगाद्). K₁ D₄. 9 विमुच्येत (for 'च्यन्ते'). —^b) D₁ G₁ करणैर् (for का^०). K₁ Da₄ निबोधसे (Da₄ नात्) (for 'ध मे). K₆ Bo. 6-9 Das Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 तत् (for मे). —^d) Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 निष्कामति (for 'तिक्राम^०'). Dn₁. n₄ स मुच्यते (for मुच्यते).

38 ^a) K₁ Ds D₄. 7. 9 T G₂. 6 M₆. 7 Cs (gloss: सांख्ययोगजा) [उभयजा; Da₄ भावना; G₁ M₁. 5 भयजा (for भावजा). Ś₁ K₁. 2. 4 बुद्धिः; K₁ D₄. 5. 9 सिद्धिः (for बुद्धिः). Ds इत्येषामात्मजा सिद्धिः. —^b) M₁. 6 कथिता. — Ds reads 38^{ad} twice. —^c) Ds (second time) कर्मणा मनसा युक्तो. —^d) K₁ D₄. 9 ब्रह्माणं (for ब्रह्माणं). B₆ (marg.). 8 (marg. as in text) Ds (second time) T₂ M₁. 6. 7 ब्रह्माणं चातिवर्तते; D₁ T₁ G₁. 8. 6 ब्रह्म (G₁ ब्रह्मा; G₂. 6 ब्रह्म) नश्चातिवर्तते.

Colophon: G₂ missing; K₈. 5 B₁-5 Da₁. a₂ Dn₂. n₈ D₁ G₁. 5 M₂-4 absent. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-4. 5. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4 शुकप्रश्नः; K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 M₅ शुकानुप्रश्नः; K₁ D₄. 5. 9 शुकानुप्रश्ने योगोपदेशः; M₁. 6. 7 मोक्षोपायविधिः. — Adhy. no. (figures, words

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिरिति चैव हि ॥ २

व्यास उवाच ।

यस्तु पश्येत्स्वभावेन विना भावमचेतनः ।
पुष्यते च पुनः सर्वान्प्रज्ञया मुक्तहेतुकः ॥ ३
येषां चैकान्तभावेन स्वभावः कारणं मतम् ।

C 12. 8691
B. 12. 23477. 4
K. 12. 243. 4

or both): K₁ 5; Dn₁ Ds₁ D₁ T₁ G₁. 3. 6 M₅ 63; Dn₄ Ds₂ 62; Ds M₁. 6. 7 61; Ds 58. — Śloka no.: Dn₁ 39; Dn₄ 40.

229

☞ This adhy. is missing in G₂ (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 Ds om. the ref. —^a) G₁ धीमान् (for धीरो). Ds अथ ज्ञानप्लवं कर्तुं. —^b) K₆ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 आत्मनः (for आस्थितः). Ds गृही शान्तिमवस्थितः. —^d) D₁ T G₁. 3. 6 M₅ विद्यान् (for ज्ञानम्).

2 Da₄ व्यास (for शुक). —^a) K₁ D₄. 6. 9 नु (for तज्). M₅ अहो; Cap अथो (as in text). Ś₁ K₁. 2 V₁ Ca (Cap as in text) विद्याद्; Da₄ विप्र; Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 3. 8 Cs विद्यां (for विद्या). ☞ Ca: ज्ञानं ज्ञानकारणं, ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या । ☞ —^b) Ś₁ K₁. 2 V₁ येन; K₄ तेन; Bo Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 3 G₁. 6 यथा (for यथा). K₂. 4 विस्तरति; K₆ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6. 8 M₁. 6. 7 निस्तरते (for 'रति'). —^c) Ds₁ प्रवृत्तिः (for प्रवृत्तिः). —^d) K₁ निवृत्तिरि; G₁ निवृत्तिम् (for 'त्तिर'). G₃ इह; M₁ अथ (for इति). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 वा चद्; K₁ D₄. 5. 9 चोच्यते; Da₄ नाहवः (sic); M₁. 5-7 चैव ह (for चैव हि). — After 2, G₁ reads 10.

3 After the ref., D₁ T G₂. 6 read 10. —^a)

C. 12. 8691
B. 12. 258[7]. 4
K. 12. 243. 4

पूत्वा तृणबुसीकां वै ते लभन्ते न किञ्चन ॥ ४

ये चैनं पक्षमाश्रित्य वर्तयन्त्यल्पचेतसः ।

स्वभावं कारणं ज्ञात्वा न श्रेयः प्राप्नुवन्ति ते ॥ ५

स्वभावो हि विनाशाय मोहकर्ममनोभवः ।

निरुक्तमेतयोरेतस्वभावपरभावयोः ॥ ६

कृष्यादीनि हि कर्माणि सस्यसंहरणानि च ।

Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पश्यन् (for पश्येत्).
Ds यः पश्येत्स्वस्वभावेन. —^b) K7 B8 (marg. as in
text) D4-8. 9 T2 G3 अचेतनं (for 'नः'). B8 (marg.
as in text) स विना भावचेतनः; Da4 corrupt. —^c)
Ś1 K1. 2 B8 पश्यते; K7 V1 D4. 5. 9 T2 G3 6 M1. 5-7
पुष्पाति; Da4 उच्यते; D6. 7 T1 G1 मुष्पाति (for
पुष्पते). K7 न; D7 T G1. 3. 6 M1 5. 6 स (for च).
K7 D4-8. 9 M1 6 भावं (for सर्वान्). —^d) K1 प्रज्ञाया.
K8 Bo. 7. 8 Ds युक्तः; K7 B8 (orig.) D1. 9 मुक्तिः;
B8 (marg.) युक्तिः; Ca लक्त (for मुक्त). K8 Bo.
6. 7. 8 (marg.) 9 Da8 Dn1. n4 D2. 3. 8 हेतुकान्; B8
T2 M1 -हे (M1 -है)तुकं; Da4 हेतुमान् (for हेतुकः).

4 ^a) D7 T G1. 3. 6 M1 एषां (for येषां). D4 वा
(for च). —^b) Bo. 7. 8 (marg.) 9 Dn1. n4 Ds D2.
3. 8 स्वभावात्; M7 'वं (for 'वः). K8 मनः; V1
B8 9 Da8. a4 मतः; D7 T G1. 3. 6 महन् (for मतम्).
—^c) K2. 4 पूत्वा (K1 'र्वा) तृणबुसीकां वै; K8. 7
(marg.) Bo. 8 (marg.) 9 Dn1 Ds श्रु (Bo पू)त्वा
तृ (B8. 9 Dn1 Ds तृ)णामृषीणां वा; K1 दूर्वातृणांबुषी-
कान्वै; V1 B7 Da8. a4 Dn1 D2. 5. 8 Ca पूत्वा तृणमि-
षीकां वा (B7 'काया); B8 8 बुद्धा (B8 [marg.] पूत्वा)
तृणमिषीकां वा (B8 'काणां); Ds दूर्वातृणबुषीका वा;
D8 श्रुत्वा तृणमृषीणां वै; D7 T G1. 3. 6 Cv दूर्वातृणब्र-
(T2 'वृ)सीका वै; M1. 5-7 भूत्वा तृणबुसीका वै. ✽ Cv
(reading दूर्वातृणबुसीका ये): परवञ्चनार्थं दूर्वातृणादिकृतं
बुसीकमासनं येषां ते । ✽ —^d) K4 च किञ्चन; D7
T1 G1 कथंचन.

5 ^a) B8 (marg.) 8 (marg. as in text) चैवं (for
चैनं). —^b) K4 B7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8
निवर्तति; B8 D7 T1 G1. 3. 6 वर्तयन्ते; Da4 corrupt;
Ds वर्णयन्ति (for वर्तं). Dn1. n4 D2. 3. 8 G1 -नेघसः
(for -चेतसः). —^c) K7 D4. 9 स्वभावे (for 'वं).
—^d) T1 नि- (for न). K7 D4. 9 च (for ते).

6 ^b) D8 मोहकर्मा (for 'कर्म'). K7 D4. 8. 9 -समु-
ञ्जवः; D7 T G1. 3. 6 -मनोभवं (for 'भवः). ✽ Ca:

प्रज्ञावद्भिः प्रकृतानि यानासनगृहाणि च ॥ ७

आक्रीडानां गृहाणां च गदानामगदस्य च ।

प्रज्ञावन्तः प्रवक्तारो ज्ञानवद्भिरनुष्ठिताः ॥ ८

प्रज्ञा संयोजयत्यर्थैः प्रज्ञा श्रेयोऽधिगच्छति ।

राजानो भुञ्जते राज्यं प्रज्ञया तुल्यलक्षणाः ॥ ९

पारावर्यं तु भूतानां ज्ञानेनैवोपलभ्यते ।

मोहकर्ममनोभवः, मोहेनाज्ञानेन, कर्माणां पुण्यपापलक्षणेन मन-
सा चार्हकारादिमता जन्यते इति । ✽ —^c) Ś1 K1. 2 Da8.
a4 G8. 6 एव; D7 T G1 M5 एवं (for एतत्). —^d)
Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 M5 -परि; M7 -वर- (for पर-).

7 ^a) K2 कृष्टादीनि (for कृष्यां). K8 Bo. 6-8
Da8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 6 [इ]द;
B8 Da4 ह (for हि). Dn1 कर्मा च (for कर्माणि).
—^b) K8 वस्य; V1 ज्ञस्य (for सस्य-). K4 -संहारणा-
नि; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6 -संग्रह (G1 'र)गानि; T2
M7 -संधार- (for संहार-). —^c) Ds1 प्राज्ञावद्भिः; G1
प्रज्ञा (for प्रज्ञां). K8 Dn1 D4 प्रकृतानि; B8 प्रकृ-
ष्टानि; B8 (marg.) प्रकृतानि; Da4 प्रकृतानिभिर (for
प्रकृतानि). —^d) B8 पानापन- (for यानासन-). Ś1
K1. 4 D8 -गृहानि; Da4 -ग्रहाणि (for -गृ-).

8 ^a) K1 आक्रीडानां; K7 आक्रीडाणां; Da4 आक्री-
डतां (for 'डानां). Ś1 K1. 2 D5 गृहानां; Da4 ग्रहाणां
(for गृ-). —^b) K8 पदानाम् (for ग-). D7 T1
G1. 3. 6 गतानामागतस्य च. —^c) Da1 प्रज्ञावन्तं (for
'वन्तः). K4. 6. 7 Bo. 6-9 Da8. a4 Dn1. n4 Ds D2-6.
8 9 प्रयोक्तारो (for प्रव-). —^d) D3 ज्ञानवद्भिर (for
'वद्भिर). G8. 6 M7 अनुष्ठितं (M7 'तां).

9 ^a) D5 प्राज्ञा; D8 प्रज्ञाः. Ś1 K1. 2. 4 संचोद-
यति; Da8 संयोजयन्ति; D8 संयोजयति; M7 संयोज-
(for संयोज-). Dn1 D4 अर्थैः; D8 अर्थे (for अर्थैः).
Da1 प्रज्ञानं योजयत्यर्थैः. —^b) K7 प्रज्ञा; M7 प्राज्ञः
(for प्रज्ञा). —^c) K2 भुञ्जते; M1 भुञ्जितो. —^d)
Da8 -लक्षणः; D7 T1 G1 -लक्षणं.

10 D7 T G3. 8 read 10 after the ref. of stanza
3; G1 after st. 2. —^a) K1. 2. 1. 7 V1 Bo. 8 D1. 9
पारावर्यं; B8. 7. 9 Da8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प (Da8 पा)-
रावरं; Ca. v पारावर्यं (as in text). K2 च (for तु).
—^b) K7 D4. 8. 9 -मन्यते (for -लभ्यते). K2 प्रज्ञा-
नेनैव लभ्यते. —^c) B8 (marg.) चानु- (for तात). K7
सृष्टानां; B8 (marg. as in text) सृष्टानि; D7 G1. 3. 6

विद्यया तात सृष्टानां विद्यैव परमा गतिः ॥ १०
 भूतानां जन्म सर्वेषां विविधानां चतुर्विधम् ।
 जराय्वण्डमथोज्जेदं स्वेदं चाप्युपलक्षयेत् ॥ ११
 स्थावरभ्यो विशिष्टानि जङ्गमान्युपलक्षयेत् ।
 उपपन्नं हि यच्चेष्टा विशिष्येत *विशेष्ययोः ॥ १२
 आहुर्द्विबहुपादानि जङ्गमानि द्वयानि च ।
 बहुपात्र्यो विशिष्टानि द्विपादानि बहून्यपि ॥ १३

द्विपदानि द्वयान्याहुः पार्थिवानीतराणि च ।
 पार्थिवानि विशिष्टानि तानि ह्यन्नानि भुञ्जते ॥ १४
 पार्थिवानि द्वयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानि च ।
 मध्यमानि विशिष्टानि जातिधर्मोपधारणात् ॥ १५
 मध्यमानि द्वयान्याहुर्धर्मज्ञानीतराणि च ।
 धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योपधारणात् ॥ १६
 धर्मज्ञानि द्वयान्याहुर्वेदज्ञानीतराणि च ।

C. 12. 8704
 B 12. 238[7]. 17
 K. 12. 243. 17

दृष्टानां; T₁ घृ (for सु). — ^a) D₇ T₁ G₁ द्वि (for [प]व). K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-6. 8. 9 विद्यैवेद (K₇ D₄. 6. 9 'व हि' परा (Da₄ 'रा') गतिः.

11 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 चैव (for जन्म). — ^b) Da₄ चतुर्विधां. — ^c) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-6. 8. 9 जरायुजांडजोद्भिज्ज. (K₆. 7 B₉ D₄-6. 9 'जेद'); D₇ T₁ G₁. 8. 6 जरा चांडमथोज्जेद. — ^d) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8 'स्वेदजं' (K₆ 'पं') च; K₇ D₄. 5. 9 'स्वेदजेति'; B₈ (marg.) 'स्वेदजांश्च'; D₆ 'स्वेदजानि'; D₇ T₁ G₁. 8. 6 M₁. 5-7 स्वेद इति (for स्वेदं चापि).

12 K₂ om. 12^a. — ^a) B₉ विसृष्टानि (for विशि'). — K₂ reads 12^b after द्व (in 13^b) and repeats thereafter from उपपन्नं (in 12^c) up to द्व (in 13^b). — ^b) K₆. 7 V₁ B₈ Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-4. 6. 8. 9 M₁. 6. 7 'धारयेत्'; Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 D₅ 'लक्षय' (D₅ 'ये') (for 'लक्षयेत्'). — ^c) K₇ D₄. 6. 9 तु (for हि). Ś₁ K₁. 2 (first time). 4 M₇ यच्चेष्टा; D₇ T₁ G₁. 8. 6 यच्चेष्टे; T₂ 'ष्ट' (for 'ष्टा'). — ^d) K₂ (first time) विशिष्येत (sic); K₂ (second time) विशेषित-; Dn₁ D₂. 8 विशेष्येत; T₂ विशिष्टेन (for 'ष्येत'). Ś₁ K₁. 2 (both times). 4 B₈ (marg.) विशेषयोः; K₆ V₁ विशिष्ययोः; Bo. 6. 7. 9 Da₃. a₄ D₅. 6 M₅ विचेष्टया; B₈ (orig.) विचितया; Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8 M₁ विशेष्य या (M₁ 'ष्यतः'); D₇ T₁ G₁. 8. 6 M₅ विचेष्टकः (M₅ 'तः'); T₂ विशेषतः (for *विशेष्ययोः). K₇ D₄. 9 M₇ विशेष्ये (M₇ 'शिष्यै') ताविचेष्टया (M₇ 'तः').

13 For the repetition in K₂, cf. v. l. 12. — ^a) B₆. 7. 9 Da₃ D₅ चतुर (for आहुर). Ś₁ K₂ (both times) द्विविधः; K₄. 6. 7 Bo Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8 चै बहु; B₈ (marg.) Da₃ हि बहु; D₇. 9 T₁ G₁. 8. 6 द्विबाहु (for द्विबहु). D₄. 9 'पादीनि' (for 'पादानि'). M₇ आहुर्द्विबहुपादीनि. — ^b) K₆ Da₃. a₄ तु यानि;

B₈ M₁ च यानि (for द्वयानि). K₆. 7 Bo. 6-8 Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T₁ G₁. 8. 6 M₁. 5-7 तु (for च). — K₂ om. (hapl.) 13^c-14^b. — ^c) Ś₁ K₁ D₅ M₇ बहुपद्मयोः; D₇ T₁ G₁. 8. 6 द्विपा (G₁. 8. 6 'प') दानि (for बहुपाद्मयो). — ^d) Ś₁ K₁ B₉ Da₄ D₅ द्विपदानि; Da₃ lacuna; D₄. 9 M₁ 6. 7 द्विपादीनि (for 'दानि'). D₇ T₁ G₁. 8. 6 M₅ जातिधर्माव (M₅ 'र्मोप') धारणात्.

14 K₂ om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^a) K₇ D₄. 9 M₁. 6. 7 द्विपादीनि; D₅ D₂. 6. 7 T₁ G₁. 8. 6 M₅ द्विपादानि (for द्विपदानि). Ś₁ K₁ D₅ बहूनि; Da₄ द्वयानि; T₂ च यानि. — ^b) D₅ मध्यमान्युत्तराणि च. — K₁. 2 om. (hapl.) 14^d-15^c; Ś₁ reads the same on marg. D₄ repeats 14^d-15^c after 16^{ab}. — ^d) D₅ यानि (for तानि). B₈ (marg. as in text) कृत्स्नानि; M₁ चान्नानि (for ह्य').

15 For the repetition in D₄, cf. v. l. 14. K₁. 9 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). Ś₁ reads 15^{ab} on marg. — ^a) D₅ पार्थिवानि. — ^b) K₇ D₄. 6. 9 अधमानि; D₅ उत्तराणि (for 'मानि'). K₄ B₈ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8 तु (for च). — ^c) Ś₁ V₁ D₇ T₁ G₁. 8. 6 उत्तमानि; D₅ मध्यस्थाने (for 'मानि'). — ^d) B₈ (marg.) जातिधर्माव (for 'धर्मोप').

16 D₅ om. (hapl.) 16. — ^a) D₇ T₁ G₁. 8. 6 M₅ उत्तमानि (for मध्य'). V₁ B₇ D₈. 7 T₁ G₁. 8. 6 द्वयानाहुर (for 'न्याहुर'). — D₄ repeats 16^c after the repetition of 14^d-15^c. — ^b) D₅ reads from तराणि up to ज्ञानि (in 16^c) on marg. — Ś₁ K₁. 2. 4 om. (hapl.) 16^c-17^b. D₄ om. (hapl.) 16^d-17^c. — ^d) T₂ कार्याकार्याव (for 'कार्योप'). G₁ कारणात् (for 'धारणात्').

17 Ś₁ K₁. 2. 4 om. 17^{ab}; D₄ om. 17^{ab} (for both, cf. v. l. 16). — ^b) M₇ वेदज्ञान्यपराणि च. — K₂ om. (hapl.) 17^d-18^c; K₁ reads the same

C. 12. 8794
B. 12. 238[7]. 17
K. 12. 243. 17

वेदज्ञानि विशिष्टानि वेदो ह्येषु प्रतिष्ठितः ॥ १७

वेदज्ञानि द्वयान्याहुः प्रवक्तृणीतराणि च ।

प्रवक्तृणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात् ॥ १८

विज्ञायन्ते हि यैवेदाः सर्वधर्मक्रियाफलाः ।

सयज्ञाः सखिला वेदाः प्रवक्तृभ्यो विनिःसृताः ॥ १९

प्रवक्तृणि द्वयान्याहुरात्मज्ञानीतराणि च ।

आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्माजन्मोपधारणात् ॥ २०

twice. — ^a) K7 (orig.) देवो; K7 (marg.) वेदाः;
T2 G1 वेदे (for वेदो). S1 K1 (both times). ⁴ येषु;
Das. a4 D5 ह्येष (for ह्येषु).

18 For the repetition in K1 and om. of 18^{ab} in
K2, cf. v. 1. 17. — ^a) B9 वेदज्ञान- (for 'ज्ञानि').
T2 [ज्ञा]तराणि (for द्वयानि). — ^b) K7 D9 प्रवक्ष्णाणि;
B9 'हूणि; D4 'कृणि (for 'क्तृणि). — ^c) K7 प्रव-
क्ष्णीणि; B9 'हूणि; Dn4 प्रवक्ष्णीर्; Ds1 D9 प्रवक्तृनि;
D4 प्रवक्ष्णि (for 'क्तृणि). — ^d) K2. 6 ज्ञा (K6 जा) ति-
धर्मोप-; K7 D4. 6. 9 वेदज्ञानोप-; Da4 सर्वे धर्मोप-;
M1. 6. 7 धर्माधर्मोप- (for सर्व-). G1 -कारणात् (for -धा').

19 ^a) K2 ह; M1. 6 [s]पि (for हि). K7 D4.
6. 9 तैर् (for यैर्). — ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 सधर्माः स-; K7 D4. 6. 9 स-
यज्ञाः स-; M1. 6 सर्वधर्माः; M5 सहधर्म- (for सर्व-).
Bo -फलक्रियाः (for -क्रियाफलाः). D7 T G1. 3. 6 सह-
धर्मफलक्रियाः. — ^c) K2 D5. 7 सर्वज्ञाः; Das lacuna;
Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सधर्माः (for सयज्ञाः). S1 K1. 4
चाखिला; K2 च खिला; K7 D4-7. 9 सफला; Dn1.
n4 D2 निखिला; Ds2 त्व- (for स-). T2 प्रज्ञायंते
हि यैवेदाः. — ^d) Ds1 प्रवेक्तृभ्यो. K1. 4 विनिःसृताः;
K2 'गताः; D5 विनिःसृताः (for विनिःसृताः). K7
D4. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 प्रवक्तृष्वभिनिःसृताः (D7 G1
'तान्').

20 ^a) K7 Dn4 प्रवक्ष्णाणि (for 'क्तृणि). K1 द्वया-
नाहुर् (for 'न्याहुर्). — ^b) K1 आत्मज्ञानेतराणि च;
Da4 'जातीतराणि च. — ^d) S1 K1. 2. 4 धर्माधर्मोप-;
B9 जन्मजन्मोप-; D6 जन्मकर्मोप-; D7 T1 G1. 3. 6 जन्म-
मोक्षोप- (for जन्माजन्मोप-). G1 -कारणात् (for -धा').

21 ^b) B9 M1. 5 धर्मज्ञः; D7 T1 G1. 3. 6 सर्वज्ञः
(for स सर्व-). K6 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D4 M5. 7 स धर्मज्ञः स सर्व- (Bo. 7 M5. 7 धर्म-)
विद्; K7 D4-6. 9 T2 स सर्वज्ञः स धर्मविद्; D2. 3 स सर्वज्ञः स

धर्मद्वयं हि यो वेद स सर्वः सर्वधर्मविद् ।

स त्यागी सत्यसंकल्पः स तु क्षान्तः स ईश्वरः ॥ २१

धर्मज्ञानप्रतिष्ठं हि तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातं परे च कृतनिश्चयम् ॥ २२

अन्तःस्थं च बहिष्ठं च येऽऽधियज्ञाधिदैवतम् ।

जानन्ति तान्नमस्यामस्ते देवास्तात ते द्विजाः ॥ २३

तेषु विश्वमिदं भूतं साग्रं च जगदाहितम् ।

सर्वविद्. — ^a) K7 D9 संत्यागी; D7 T G1. 3. 6 M1.
5-7 सत्याशीः (for स त्यागी). — ^d) K6. 7 V1 B6. 7. 8
(marg.). ⁹ Das. a4 D4-7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 सत्य-
क्षातिर् (V1 B8 'तः); Bo. 8 (orig.) Dn1. n4 D2. 3. 8
सत्यः शुचिर् (for स तु क्षान्तः). K6 Bo. 6-9 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [अ]थ (for स).

22 ^a) K6 B6-9 Das Dn1. n4 D2. 3. 8 ब्रह्म-; D5
सर्व- (for धर्म-). Dn4 -विशिष्टं; D7 T1 G1. 3. 6
-प्रतिष्ठा; T2 -प्रतिष्ठां (for 'ष्ठं). — ^b) Da4 ब्रह्मणं;
M1 ब्राह्मणो (for 'णं). — ^c) K2 निष्क्रांतं; Dn4
निस्नातं; M1. 6. 7 निष्णाताः (for 'तं). — ^d) M1. 6 तु
(for च). G1 M1. 6 -निश्चयाः (G1 'यः).

23 ^a) G1 अंतस्थश्च (for अन्तःस्थं). S1 K1. 2. 6
Bo Das Dn1 D9 T1 बहिःस्थं; G1 बहिष्ठश्च (for बहिष्ठं).
— ^b) K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). ⁹ Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2-9 साधि-; B8 पंच-; T1 ये च (for येऽऽधि-).
M7 -यज्ञाति- (for -यज्ञाधि-). — ^c) S1 K1. 2. 4 न
पश्यामस्; V1 नमस्यंति (for नमस्यामस्). K6 Bo. 6. 7.
8 (marg.). ⁹ Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ज्ञानान्विता
हि पश्यंति; B8 (orig.) जानंति ते नमस्याश्च; D5 ज्ञाना-
न्वितान्नमस्यामस्. — ^d) K6 transp. देवाः and ते. K7
D4. 9 ते च वै; D6 तात न (for तात ते).

24 ^a) D5 येषु; M1. 6. 7 तेषां (for तेषु). — ^b)
K3 साग्रजं; K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 3.
5. 8 सर्व- (for साग्रं). — ^c) T G1. 3. 6 महात्म्य- (T2
G6 'त्म-; G1 'त्मा-) (for माहात्म्य-).

25 ^a) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.
3. 6. 8 आद्यं ते; K7 D4. 9 अर्हते; B8 आद्यंतौ; D5
विज्ञेय-; D7 T1 G1. 3. 6 आद्यंत-; T2 आद्यं तं (for
आदिं ते). — ^b) D7 T1 G1. 3. 6 धर्म- (for कर्म-).
Da4 चातिल्य-; Ds1 D7 T1 G3. 6 M1. 6 चाधी (Ds1
'धि)त्य (for चातील्य). K7 D4. 6. 9 सर्वतः (for 'ज्ञाः).
— ^d) Da4 सर्वदेवाः; D7 M1. 6 सर्वस्वेषाः; G1 धर्म-

तेषां माहात्म्यभावस्य सदृशं नास्ति किंचन ॥ २४ चतुर्विधस्य भूतस्य सर्वस्वेषाः स्वयंभुवः ॥ २५
आदिं ते निधनं चैव कर्म चातीत्य सर्वशः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

२३०

व्यास उवाच ।

एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।

ज्ञानवानेव कर्माणि कुर्वन्सर्वत्र सिध्यति ॥ १

तत्र चेन्न भवेदेवं संशयः कर्मनिश्चये ।

किं नु कर्म स्वभावोऽयं ज्ञानं कर्मेति वा पुनः ॥ २

तत्र चेह विविक्ता स्याज्ज्ञानं चेत्पुरुषं प्रति ।

उपपत्त्युपलब्धिभ्यां वर्णयिष्यामि तच्छृणु ॥ ३

पौरुषं कारणं केचिदाहुः कर्मसु मानवाः ।

दैवमेके प्रशंसन्ति स्वभावं चापरे जनाः ॥ ४

पौरुषं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्वभावतः ।

C. 12. 2717
B. 12. 239[a], 5
K. 12. 244. 5

स्वेषाः. D₇ G₁ स्वयंभुः (for 'भुवः'). ❀ C₇: स्वयं-
भुवः, स्वयं स्वतन्त्रः परमात्मा, भूः स्थानमेषां ते तथोक्ताः । ❀

Colophon: G₂ missing; K₃, 5 B₁-5 Da₁, a₂ Dn₂.
n₃ D₁ G₄, 5 M₂-4 absent. — *Sub-parvan*: Ś₁ K₁.
2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃, a₁ Dn₁, n₄ D₅ D₂-4, 6-9 T
G₁, 3. 6 M₁, 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁, 2. 4
शुक्रप्रश्नः; K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃, a₁ Dn₁, n₄ D₅ D₂, 3.
5. 8 M₁, 6 शुकानुप्रश्नः; K₇ D₄, 6. 9 शुकानुप्रश्ने ज्ञान-
प्राधान्यं; M₆ शुकानुप्रश्ने ज्ञानप्रशंसा; M₇ शुकानुप्रश्ने आत्म-
ज्ञानप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
K₆ D₅ M₁, 6. 7 62; K₇ D₄, 6. 9 6 (sic); Dn₁
D₇ T₁ G₁, 3. 6 M₅ 64; Dn₄ Ds₂ 63; D₈ 59; T₂
78. — *Sloka no.*: Dn₁, n₄ D₈ 25.

230

❀ This adhy. is missing in G₂ (cf. v. l. 12.
222. 19).

1 Da₁ om. the ref. — ^a) K₇ D₄, 9 पूर्वकृता (for
'तरा'). — ^b) ❀ Ca: ब्राह्मणस्य ब्रह्मज्ञानाय प्रवृत्तस्य । ❀
— ^c) B₃ (marg.) ज्ञानवानिव; D₅ 'न्येव. — ^d) T₂
सिध्यते.

2 ^a) K₆ Bo न चेत्तत्र (for तत्र चेन्न). Ś₁ K₁, 2
दैवः; B₃ एतं; D₄, 7. 9 T G₁ एव (for एवं). — ^b)
B₆ (marg. as in text) सर्व- (for कर्म-). K₇ Dn₁, n₄

D₂-3. 8. 9 -सिद्धये (for -निश्चये). — ^c) K₄, 7 B₃
(marg.) Da₃ Dn₁, n₄ D₂, 5-8 T₂ G₁ तु (for नु).
D₇ T G₁, 3. 6 M₇ वा; M₅ वो (for सं). — ^d) Ś₁
K₁, 2 M₁, 6 ज्ञान-; D₇ T G₁, 3. 6 M₅ दैवं (for ज्ञानं).

3 Ds₁ om. 3^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁, 2. 4 देह- (for चेह).
K₆ Bo चेज् (for स्याज्). V₁ B₃ D₅ तत्र वे (V₁ चे-
दविधित्सा स्याज्; B₆, 7. 9 त (B₇ अ) त्र चेदविधित्सा स्याज्;
Dn₁, n₄ Ds₂ D₂, 3. 8 तत्र वेदविधिः स स्याज्; D₇ T₁
G₁, 3. 6 M₁, 6. 7 तत्र वेदविधि (M₁, 6 'दि'त्सार्थं (M₁, 6. 7
'ह्यं'); T₂ किं तत्र वेदवित्साध्यं. — ^b) Da₃, a₁ कृत्या
(for ज्ञानं). Ś₁ K₁, 2. 6 Bo Da₃, a₁ सत्-; V₁
तत्-; D₇ T G₁, 3. 6 M₅ यत्- (for चेत्). D₄, 6. 9
पुरुषं.

4 With 4, cf. 12. 224. 50. D₈ repeats 4^{ab} after
4. — ^a) K₇ D₄, 6. 7. 9 T₂ G₁, 3. 6 M₁, 5-7 पुरुषं (for
पौ'). — ^b) T₂ G₃ केचित् (for आहुः). K₆, 7 V₁
D₄, 5. 9 कर्म च; T₂ G₃, 6 कर्मेति (for कर्मसु). — ^c)
G₁ देवम् (for दैवम्). K₇ D₄, 9 एकं; D₆, 7 T₁ G₁
एव (for एके). — ^d) K₇ D₄, 9 स्वभाव. K₂ Bo, 9
Da₁ Dn₁, n₄ D₅ D₂, 3. 7. 8 T₁ G₁, 6 अपरे; K₆, 7 V₁
B₆-8 Da₃ D₄, 6. 9 इतरे (for चापरे). D₅ स्वभावं भूत-
चितकाः.

5 = (var.) 12. 224. 51. — ^a) Da₁ पुरुषं; M₇
पौरुषः. Ś₁ K₁, 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da₃, a₁ D₅ D₂-3. 8, 9
M₁, 7 तु (for च). — ^b) Ś₁ K₁, 2 Ds₁ फलवृत्तिः;

C. 12. 8717
B. 12. 239[6]. 5
K. 12. 244. 5

त्रयमेतत्पृथग्भूतमविवेकं तु केचन ॥ ५
एवमेतन्न चाप्येवमुभे चापि न चाप्युभे ।
कर्मस्था विषमं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ६
त्रेतायां द्वापरे चैव कलिजाश्च संशयाः ।
तपस्विनः प्रशान्ताश्च सत्त्वस्थाश्च कृते युगे ॥ ७
अपृथग्दर्शिनः सर्वे ऋक्सामसु यजुःषु च ।
कामद्वेषौ पृथग्दृष्ट्वा तपः कृत उपासते ॥ ८

K1 D4 8. 9 फलं वृत्तिः; B7. 8 Dn1. n4 Ds2 D2. 2. 8 कालवृत्तिः (Dn1 'तिः); D1 T1 G1 फलवृत्तिः; T2 G6 फलवृत्तिः (for 'वृत्तिः). — °) B8 द्वयम्; D3 वयम् (for त्रयम्). D4 पृथग्भूते. — °) V1 D1 T G1 3. 6 M5 च (for तु). K6 केन च; G1 M5 किंचन (for केचन). ❀ Cn: अविवेकं समुच्चयम् ॥ C5: अविवेकं विवेकरहितं सूदभाषितमित्यर्थः । ❀

6 = (var.) 12. 224. 52. — °) K1 D1. 9 एव; D4. 1 T1 G1. 6 एवं; T2 एतं (for एतन्). — K1 om. (hapl.) 6^b-7^a. — °) K1 D4. 9 चैव; T2 M5 एवं (M5 'व') (for चापि). V1 उभे वापि न चाप्युभौ; D5 उभे चैव न चाप्युभे; D1 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 उभावेव (T1 G1. 3. 6 'व') न चाप्युभौ (M1 'भे'). K6 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 एतदेवं च नैवं (Da4 च दैवं; D5 न चैवं) च न चोभे नानुभे (D5 चाप्युभे) तथा (B8 न च). — °) K1 D4. 9 कर्मस्थः; D5 एकस्था (for कर्मस्था). K4. 6. 7 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds2 D2-6. 3. 9 M6 Cn विषयं (for 'मं'). Da3. 24 प्राह (for ब्रूयुः). ❀ Cn: कर्मस्थाः आर्हताः । ❀ — °) K1 Da1 सत्त्वस्था. S1 K2. 4 -दर्शनाः (for -दर्शिनः).

7 K1 om. 7^a (of. v. 1. 6). K7 om. 7. — °) K6 कलिजावः; Bo 'जश्च. S1 K1. 2. 4 कलौ (K1 उभे) चापि न संशयः; D5 T2 कलिजाश्च न संशयः; D1 G1 'जाताश्च संशयाः (G1 'यः). — For 7^{ab}, K6 (also) B6-9 Da3. 24 subst.:

680* त्रेतायुगे विधिस्त्वेष धर्माणां न कृते युगे ।

— Da1 om. (hapl.) 7^{ab}. — °) K4 प्रशान्त्यश्च (for प्रशान्ताश्च). D4-6 हि (for च). ❀ Cn: प्रशान्ताः निःसंशयाः । ❀ — °) K1 कृते (for युगे).

8 = (var.) 12. 224. 63. — °) K6 Bo Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 3 -दर्शनाः; Da1 -दर्शनात् (for -दर्शिनः). — K1 reads 8^b twice. — °) K1 (first time) D5 om. सु. K6 V1 Bo. 1. 8 Ds D2. 3. 5 G2. 6 यजुःसु

तपोधर्मेण संयुक्तस्तपोनित्यः सुसंशितः ।
तेन सर्वानयामोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ९
तपसा तदवामोति यद्भूत्वा सृजते जगत् ।
तद्भूतश्च ततः सर्वो भूतानां भवति प्रभुः ॥ १०
तदुक्तं वेदवादिषु गहनं वेददर्शिभिः ।
वेदान्तेषु पुनर्व्यक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ॥ ११
आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशः स्मृताः ।

(for यजुःषु). D1 T1 G1 अपि (for च). K2 ऋक्सामस्वयजुःस्व च; K1 (second time) ऋक्सामयजूंषि च. — °) B8 कामक्रोधौ (for 'द्वेषौ'). K1 D4. 9 वशे (for पृथग्). K2 सृष्टा; K1 Dn1. n4 D2. 4. 3. 9 कृत्वा; Da4 दृष्टा; Ds1 दृष्ट्या (for दृष्ट्वा). — °) M1. 6 कृतम्.

9 °) K1 D4. 6. 9 M1 संयुक्तास्; G2. 6 'क्तं (for 'क्तस्). — °) K1 ततो नित्यः; K4 D2. 8 तपोनित्यं; Ds 'निष्ठः (for 'नित्यः). K6 Da3 Ds2 D5 सुसंशितः; V1 सुसंयतः; B8 'स्कृतः; Da1 'सति; D1 T1 G1. 3. 6 'हितः (D1 T1 'तं') (for सुसंशितः). K1 D4. 9 तपो-यज्ञसुसंशिनः; D6 'नित्याः सुसंशिताः. — 9^{ad} = (var.) 12. 224. 53^{ad}. — °) S1 K1. 2 सर्वम् (for सर्वान्). — °) Bo कामान्यान्; Da1 कामं यान्; D1 T1 G1 यान्कामान् (by transp.).

10 = (var.) 12. 224. 54. — °) Ds D1 T G1. 3. 6 M1. 5-7 यद्भूतं (for 'त्वा). K1 D4. 6. 9 भूतं सृजति यज्जगत्. — °) K6 B8 (marg.) Da1 D5 उद्भूतश्च. Ds2 तपः (for ततः). K4 Da4 Dn4 सर्वे; Dn1 सर्व- (for सर्वौ). D1 T1 G1. 3. 6 सत्यं तपश्च भूतानां; T2 M1. 6. 7 स तद्भू (M1. 6 तु भू) तश्च भूतानां; M5 स तद्भूतं च सर्वेषां. — °) D1 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 सर्वेषां (for भूतानां).

11 = (var.) 12. 224. 58. — °) K1 D4. 6. 9 यदुक्तं; B8 तमुक्तं (for तदुक्तं). K1 -पादिषु (for -वादिषु). — °) K1 D4-6. 9 तत्त्व- (for वेद-). Ds -वादिभिः (for -दर्शिभिः). ❀ Ca: गहनं, गहनमिव लेखतः दर्शितम् । ❀ — °) S1 K1. 2. 4 पदादिषु; D5 वेदादिषु (for वेदान्तेषु). K6 [अ] पुनर्. S1 K1. 2 व्यस्तं (for व्यक्तं). — °) K6 Bo. 6. 7. 3 (marg. as in text). 9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 3 Cn कर्म- (for क्रम-). Da3 -योगं न; D5 -योगे च (for -योगेन). K6 B8 (marg. as in text). 1 Da3. 24 युज्यते; Dn4 लक्ष्यते; D5. 6 T2 G1. 3. 6 M1. 6. 7 लभ्यते (for लक्ष्यते).

परिचारयज्ञाः शूद्राश्च जपयज्ञा द्विजातयः ॥ १२
परिनिष्ठितकार्यो हि स्वाध्यायेन द्विजो भवेत् ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ १३
त्रेतादौ सकला वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा ।
संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे ॥ १४
द्वापरे विप्लवं यान्ति वेदाः कलियुगे तथा ।
दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते कलेरन्ते पुनः पुनः ॥ १५
उत्सीदन्ति स्वधर्माश्च तत्राधर्मेण पीडिताः ।

गवां भूमेश्व ये चापानोषधीनां च ये रसाः ॥ १६
अन्नर्जान्तर्हिता वेदा वेदधर्मास्तथाश्रमाः ।
विक्रियन्ते स्वधर्मस्थाः स्थावराणि चराणि च ॥ १७
यथा सर्वाणि भूतानि वृष्टिर्भौमानि वर्षति ।
सृजते सर्वतोऽङ्गानि तथा वेदा युगे युगे ॥ १८
विसृत्तं कालनानात्वमनादिनिधनं च यत् ।
कीर्तितं तत्पुरस्तान्मे यतः संयान्ति यान्ति च ॥ १९
धातेदं प्रभवस्थानं भूतानां संयमो यमः ।

C. 12. 8732
B. 12. 239(a). 20
K. 12. 244. 20

12 = (var.) 12. 224. 61. —^a) Dn1 Ds Ds
आलम्भ- (for आरम्भ-). Ś1 K1.2 -यज्ञ- (for -यज्ञाः).
Ks Bo. 6.8 (marg.).⁹ Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8.8
क्षत्राश्च; Br. 8 T2 क्षत्राः स्युर; Ds क्षत्रा हि; G1 कंत्रस्य
(for क्षत्रस्य). K4 आरंभक्षत्रयज्ञश्च. ✽ Cs: आलम्भः
पश्चालम्भः । यद्वा पाठान्तरे रक्षाहेतुषु युद्धादिषु आरम्भ-
यज्ञाः । ✽ —^b) Ś1 K1.2 Mr -यज्ञो (for -यज्ञाः). M1.
6.7 विशां (for विशः). Ś1 K1.2.4 स्मृतः (for स्मृताः).
—^c) Hypermetric. Ks -यज्ञः (for -यज्ञाः). K7
D4. 6.7.9 T G1. 8.6 M1. 6.7 तु (for च). —^d) Ds
तपोयज्ञा (for जप°).

13 ^a) Br Das. a1 -निश्चित- (for -निष्ठित-). —^b)
Dn1 स्वाध्यायो न; Ms 'ये यो (for 'येन). Bs (marg.)
द्विजोत्तमः (for द्विजो भवेत्). K7 D4-6.9 स्वाध्यायेनैव
ब्राह्मणः. — 13^{ca} = Manu. 2. 87^{ca}. —^c) K2.6 अन्यं
न; Da1 Dn1 अन्यत्र (for 'त्र).

14 = (var.) 12. 224. 65. With 14^{ab}, cf. 1. 209.
5^{ab}; 5. App. I (No. 3), line 28. —^a) Ds
त्रेतादेः; Dr T G1. 8.6 त्रेतायां (for 'दौ). Ks V1
Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8.6.8 केवला; Dr
T1 G1. 8.6 संहिता; Ms सखिला (for सकला). —^b)
Ks यज्ञ- (for यज्ञा). Ds1 वर्णश्रमास्. K7 D4. 6.9
वेदधर्मास्तथाश्रमाः; Ds यज्ञा वर्णास्तथाश्रमाः. —^c) K1
सरोधाद्. Ś1 K2.4 त्वेद; K1 त्वेद (for त्वेते). M1
संरोधास्त्वायुषस्त्वेते. —^d) K7 D4. 6.9 तथा (for युगे).

15 15^{ab} = (var.) 12. 224. 62^{ca}. —^a) Da1
विप्लवं; Ds विप्लवं (for विप्लवं). —^b) Dr देवाः (for
वेदाः). — 15^{ca} = (var.) 12. 224. 66^{ab}. —^c) Mr
दृश्यते. Ks चापि (for नापि). Ds1 दृश्यते. —^d)
Da1 कलेरन्तः (for कलेरन्ते). Bo Dn1. n4 Ds D2. 8.8
किल (for the second पुनः).

10 16^{ca} = (var.) 12. 224. 60^{ca}. —^a) G1 स्वक-
र्माश्च (for स्वध°). — Ds om. (hapl.) 16^b-17^c. —^b)
D1 नात्र (for तत्र). Dr G1 धर्मेण (for [अ]धर्मेण).
—^c) Da1 भूतेषु (for भूमेश्व). K7 D4.9 हीयन्ते; Ds
पयसाम्; Dr ये पापा (for ये चापाम्). —^d) Ds1
M1. 6.7 औषधीनां (for ओ°).

17 With 17, cf. 12. 224. 68. Ds om. 17^{ab}
(cf. v. l. 16). 17^{ab} is partly damaged in Br.
—^a) Ś1 K1.2.4 अधर्मांतरिता; Da1 'तर्हितो; D1 अ-
धर्मांतरितो. —^b) D1 वेदधर्मस्तथाश्रमाः. —^c) Bs Dn1.
n4 Ds Ds T1 G1. 8.6 विक्रीयन्ते. K7 D4.9 स्वधर्माद्वै;
Dr T G1. 8.6 M1. 6-7 'माश्च (Ms 'क्ष) (for 'मस्थाः).
—^d) M1. 6.6 त्रसानि (for चराणि).

18 With 18, cf. 12. 224. 69. —^a) Ks यथा
भूतानि सर्वाणि. —^b) Bs यच्छति (for वर्षति). Dr
T G1. 8.6 M1. 6-7 वृष्ट्या सृज्यन्ति प्रावृषि. —^c) Ś1 K1.2
सृजन्ति; Dr T1 G1. 8.6 Ms सृज्यन्ते; T2 Mr सृजन्ते
(for सृजते). Dr T G1. 8.6 वेदतो (for सर्वतो).
—^d) Da1 यथा; Ds यतो (for तथा). Das. a4 भा-
वा; D4.9 वेदाद् (for वेदा). Mr कृते (for the first
युगे). Da1 Ds om. the second युगे.

19 = (var.) 12. 224. 71. —^a) K1.4 विसृत्तं;
Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. a4 Ds D2. 8.5.8 निश्चितं;
K7 D4. 6.9 विसृत्तं; Dr T G1. 8.6 Ms विहितं (for
विसृत्तं). —^c) K4. 6.7 Bo. 7 Da1 Dn1. n4 Ds D2-4.
6.8.9 यत् (for तत्). Bs (marg. as in text) Ds. 7
T G1. 8.6 M1. 6-7 ते (for मे). —^d) Mr यत्र (for
यतः). K7 Dr T1 G2. 6 संयान्ति (for संयान्ति). K7
D4. 6.7.9 T G1. 8.6 M1. 6-7 च प्रजाः (for यान्ति च).
Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8.5.8 सृते
यजान्ति (Ks यजान्ति; V1 यजान्ति) च प्रजाः.

G. 12. 8732
B. 12. 239[6]. 20
K. 12. 244. 20

स्वभावेन प्रवर्तन्ते द्वंद्वसृष्टानि भूरिशः ॥ २०
सर्गः कालो धृतिर्वेदाः कर्ता कार्यं क्रियाफलम् ।

एतच्चे कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

२३१

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तोऽभिप्रशस्यैतत्परमर्षेस्तु शासनम् ।
मोक्षधर्मार्थसंयुक्तमिदं प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १

शुक उवाच ।

प्रजावाञ्छ्रोत्रियो यज्वा वृद्धः प्रज्ञोऽनसूयकः ।

अनागतमनैतिह्यं कथं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २

तपसा ब्रह्मचर्येण सर्वत्यागेन मेधया ।

सांख्ये वा यदि वा योगे एतत्पृष्टोऽभिधत्स्व मे ॥ ३

मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं समवाप्यते ।

येनोपायेन पुरुषैस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४

20 = (var.) 12. 224. 72. — ^a) K₆ V₁ Bo.
6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8 यच्चैदं; D₇ T₁ G₁. 6
यातेदं (G₁ 'तं'); G₃ सा तेदं (for यातेदं). Da₃. a₄
प्रभवः; Dn₁ 'वः' (for 'व-'). — ^a) B₇. 8 (marg.)
Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8 स्वभावेनैव वर्तते. — ^a) K₆ Bo. 6
(marg. as in text). 9 Da₃. a₄ Ds ब्रह्म (for द्वंद्व-).
Ś₁ K₁. 2 शस्त्रानि; K₇ D₄-6. 9 युक्तानि (for सृष्टानि).
B₈ (marg.) सर्वशः (for भूरिशः).

21 = (var.) 12. 224. 73. — ^a) K₇ सर्गः; B₈
(marg.) G₃ स्वर्गः; Da₁ D₈ सर्गाः (for सर्गः). B₈
(marg.) कामो (for कालो). D₆ धृतिर्; D₇ T G₁. 8. 6
M₅ क्रिया (for धृतिर्). — ^b) K₂ कर्ता (for कर्ता).
K₇ कार्य- (for कार्य). — ^a) B₈ (marg.). 8 (marg.
as in text) सर्व (for तात). — ^a) M₁. 6. 7 मा (for
मां). G₃ पृच्छति.

Colophon: G₂ missing; K₈. 5 B₁-5 Da₁. a₂ Dn₂.
n₈ D₁ G₄. 5 M₂-4 absent. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2.
4. 6. 7 Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-4. 6-9 T G₁. 8. 6
M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4 शुक-
प्रश्नः; K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8. 8
M₅ शुकानुप्रश्नः; K₇ D₄. 6. 9 शुकानुप्रश्ने धर्मानुख्यापनः;
M₁. 6 क्रियाफलप्रतिपादनः; M₇ क्रियाफलविपाकः. — Adhy.
no. (figures, words or both): K₆ M₁. 6. 7 63; K₇
7; Dn₁ D₇ T₁ G₁. 8. 6 M₅ 65; Dn₄ Ds₂ 64; Ds
60; T₂ 79. — Śloka no.: Dn₁. n₄ Ds 21.

231

☞ This adhy. is missing in G₂ (cf. v. l. 12.
222. 19).

1 Da₄ व्यास (for भीष्म). — ^a) K₇ D₄. 6. 9
[5]थ; B₉ तु; D₇ T₁ G₁. 3. 6 हि (for अभि-).
— ^b) B₉ च (for तु). — ^a) K₆ चयार्थ- (for ध-
मार्थ-). M₁ सहितम् (for संयुक्तम्). — ^a) B₆ इमं;
B₇ इति (for इदं). B₈ (marg. as in text). 7. 9 प्रश्नः;
B₈ (marg.) वक्तुं (for प्रष्टुं). D₆ इदं वचनमब्रवीत्.

2 ^a) K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9
T₁ G₃ प्रजावान् (for प्रजा). — ^b) K₆ V₁ Bo. 6-9
Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 5. 6. 8 कृतः; T₂ M₅ वृद्धः;
M₇ वृद्धं (for वृद्धः). K₁. 2. 4. 7 D₄. 7. 9 T₁ G₁. 3. 6 M₁.
5-7 प्राज्ञो (for प्रज्ञो). — ^a) D₆ अनागतमते तिष्ठन्.
☞ Ca: अनागतं, प्रत्यक्षादिप्रमाणानवधृतम् । अनैतिह्यं, इति
हासादावधृतम् । ☞

3 ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 संग- (for सर्व-). D₇ मे यथा
(for मेधया). — ^a) K₇ D₄. 6. 9 सांख्यो; D₇ T₁ G₁.
3. 6 सांख्यं (for सांख्ये). D₄. 6. 9 योगी; D₇ T₁ G₁.
3. 6 योगं (for योगे). — ^a) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄
Dn₁. n₄ Ds D₂-6. 8. 9 वदस्व; D₇ T G₁. 8. 6 M₁. 5-7
ब्रवीहि (for अभिधत्स्व).

4 ^a) K₇ D₅ वा (for च). — ^b) K₄ एकाग्रं.
K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 5. 8 यथैका-

न्यास उवाच ।

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र सर्वसंत्यागात्सिद्धिं विन्दति कश्चन ॥ ५
महाभूतानि सर्वाणि पूर्वसृष्टिः स्वयंभुवः ।
भूयिष्ठं प्राणभृद्रामे निविष्टानि शरीरिषु ॥ ६
भूमेर्देहो जलात्सारो ज्योतिषश्चक्षुषी स्मृते ।
प्राणापानाश्रयो वायुः खेष्वाकाशं शरीरिणाम् ॥ ७
क्रान्ते विष्णुर्बले शक्रः कौष्ठेऽग्निर्भुक्तमर्हति ।

कर्णयोः प्रदिशः श्रोत्रे जिह्वायां वाक्सरस्वती ॥ ८
कर्णौ त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
दर्शनानीन्द्रियोक्तानि द्वाराण्याहारसिद्धये ॥ ९
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं रसं गन्धं च पञ्चमम् ।
इन्द्रियाणि पृथक्त्वर्थान्मनसो दर्शयन्त्युत ॥ १०
इन्द्रियाणि मनो युक्ते वक्ष्यान्यन्तेव वाजिनः ।
मनश्चापि सदा युक्ते भूतात्मा हृदयाश्रितः ॥ ११
इन्द्रियाणां तथैवेषां सर्वेषामीश्वरं मनः ।

C. 12. 8745
B. 12. 240(39).12
K 12. 245. 12

इयम् (Da4 'ग्रम-'; D5 'इयाद्') वाप्यते; K7 D4. 6. 7. 9 T G1. 8. 6 M1. 5-7 ऐ (K7 D4. 9 [अ]यै) काश्यं यदि वा (D4. 9 'दि चा-'; M1. 5. 6 'द्वा') प्यते; B8 (marg.) यथैकाश्यं समभ्युते. — °) D6 केन (for येन). B8 (marg.) पुरुषसु; Da4 'षौ (for 'वैस). — °) Ś1 K1. 2 तं च; K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 तत्त्वं; V1 तन्मे (for तच्च). Da4 Dn4 अर्हति.

5 °) ✽ Cs: तपः सात्त्विको निवृत्तिधर्मः । ✽ — °) Ś1 K1 -विग्रहात् (for -नि). — °) D7 T G1. 8. 6 M1. 6. 7 लोभ- (for सर्व-). Ś1 K1 -संन्यासात्; K2 -संन्यासात् (for -संन्यागात्). — °) D5 सर्व (for सिद्धिं). V1 B8 (marg.) D5 मानवः; Da4 कश्च नः.

6 °) B8 (marg. as in text) महान्येतानि (for महाभू-). — °) K2 B7 पूर्वा सृष्टिः; K6 पूर्वसृष्टिः; K7 पूर्व सृष्टिः; Bo पृथक्सृष्टिः; B8 (orig.; marg. as in text) भूतसृष्टिः; B8 (also marg.) Dn4 Ds D2. 8 पृथक्सिद्धिः; D5 सर्वसृष्टिः; D7 T1 G1. 8. 6 पूर्वसृष्टौ (for 'सृष्टिः). — °) D7 T G1. 8. 6 M7 काये (for -ग्रामे). K2 भूयिष्ठं प्राणभृद्रामे (sic); K7 D4. 6. 9 'ष्ठं भूत (D6 प्राण) संघाते; D6 'ष्ठं प्राणभिद्वाहैर्. — °) K1 निर्विष्टानि; K2 विनि; Bo विवि (for निवि).

7 G8 om. 7^a-8^b. — °) Ds2 D7 T G1. 8 देहा (for देहो). K4. 7 D4. 6. 9 स्वेदो; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 स्नेहो; D5. 7 T G1. 6 M1. 5-7 स्रोतो (for सारो). — °) D7 T1 G8 सूते (for स्मृते). — °) D9 वायुः. V1 Da4 Ds प्राणापानाश्रितो (Da4 'समो) वायुः. — °) Ds1 खं च; D4. 6. 9 खानि (for खेषु). D7 T G1. 6 M7 आकाशः (for 'शं).

8 G8 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — °) D7 G1 कान्ते (for क्रान्ते). K2 Da3 विष्णुर्बले; Da4 Dn4 M5 विष्णुबले (Da4 'ले:). — °) K1 कौष्ठे; K2. 4 V1 Ds2

काष्ठे (for कौष्ठे). K6 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 भोक्तुम्; B8 (marg.) भुजम्; D7 T1 G1. 6 भुक्तिम् (for भुक्तम्). K1. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 T1 G1. 6 M1 इच्छति (Dn4 'सि); B8 (marg.) T1 M5-7 ऋच्छति (for अर्हति). — °) Dn1 M5. 7 च (for प्र). Ś1 K1. 2. 4 Dn1 Ds D2. 8. 8 श्रोत्रं (for श्रोत्रे). K7 D4. 9 कर्णमूले दिशः श्रोत्रे. — °) K7 D4. 9 च (for वाक्). Ds1 शरीरिणी (for सरस्वती).

9 °) D6 दर्शेतानि; D7 T G1. 8. 6 M1. 5. 6 दशतानि (for दर्शनानि). K6 Bo. 6 (marg.). 7. 8 (marg.) Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 दर्शनीयेन्द्रियोक्तानि. — °) K1 आवारः; D7 T G1. 8. 6 आहार्य (for आहार).

10 °) K1. 4. 7 T1 शब्दस्पर्शः; K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 शब्दः स्पर्शसु; B9 Da4 शब्दस्पर्शसु; M1. 5-7 शब्दः स्पर्श (for शब्दं स्पर्श). — °) K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 M7 रसो गंधश्च पंचमः (K4 'सं). — °) V1 Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 इन्द्रियार्थान् (V1 'र्थ) (for 'याणि). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 विद्याद्; K7 D4. 6. 9 चार्थान्; D7 T G1. 8. 6 M1. 5-7 स्वार्थान् (for स्वार्थान्). — °) K6 V1 B8. 7 Da3 D7 T G1. 8. 6 M1. 5-7 मनसा (for 'सो). Bo. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 इन्द्रियेभ्यस्तु (B9 'श्च) नित्यदा; Da4 मनसादर्शयत्पुनः.

11 °) K1 Da4 Dn4 युक्ते. — °) B6. 8 वक्षमीन् (for वक्ष्यान्). Da3. 24 D7 यन्ते च (for यन्तेव). — °) K4. 6 Da4 Dn4 सदा युक्ते; B7 समायुक्ते. — °) M1 भूतानां (for 'रमा). Ś1 K1. 2 हृदयस्थितः; K4 'यसंस्थितः (hypermetric); D7 T1 G1. 8. 6 'ये स्थितः (for 'याश्रितः).

12 °) K4. 6 B9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 8 तथैवेषां;

C. 12. 8746
B. 12. 240[39].12
K. 12. 245. 12

नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मनसस्तथा ॥ १२
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः ।
प्राणापानौ च जीवश्च नित्यं देहेषु देहिनाम् ॥ १३
आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणशब्दो न चेतना ।
सत्त्वं हि तेजः सृजति न गुणान्वै कदाचन ॥ १४
एवं समदशं देहे वृत्तं षोडशभिर्गुणैः ।
मनीषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १५
न ह्ययं चक्षुषा दृश्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः ।

K7 V1 D4. 6. 9 M5 य(V1 अ)यैतेषां; D7 T G1. 3. 6
यथा तेषां; M1. 6 तयैतेषां; M7 तथा तेषां (for तयैतेषां).
—^b) B8 (marg. as in text) ईश्वरो. —¹ Ś1 K1. 2. 4
om. (hapl.) 12^c-13^b. —^d) Das Dn1. n4 D2. 8 मा-
नसस् (for मं). D5 तदा (for तथा). ✽ Ca: भूता-
त्मा अहंकारः ॥ Cn: बुद्ध्याधिर्जीवः । ✽

13 Ś1 K1. 2. 4 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). D4 reads
13 twice. —^a) D5 om. from जीव up to देहेषु (in
13^d). K6 जीवस्तु; K7 D4 (both times). 6. 9 देही
च; Das. a4 जीवस्य (for 'श्च'). —^d) M7 नित्य- (for
नित्यं). M1. 6. 1 भूतानि (for देहेषु).

14 ^a) K6 आश्रयो; T2 G1 (before corr.) आश्रये
(for 'यो'). D4 M1. 5. 6 नाति- (for नास्ति). Ś1 K1
2. 4 शब्दस्य; T1 देहस्य; G1 तत्त्वस्य (for सत्त्वस्य).
✽ Ca: आश्रयः उपादानकारणम् । सत्त्वस्य आत्मनः ॥ Cn:
सत्त्वस्य बुद्धेराश्रयः प्रागुक्तो देहः ॥ Cv: सत्त्वस्य प्राणिसम्-
हस्य । ✽ —^b) K4 Da4 गुणशब्दे; B7-9 Dn1. n4 Ds
D2. 8 Cs: गुणाः शब्दो (Ds 'ब्दे'); D8 गुणः शब्दो (for
गुणशब्दो). K6 Bo Das. a4 चेतनः (for 'ना'). D7 T
G1. 3. 6 M1. 5-7 गुणः सत्त्वस्य चेतना. ✽ Ca: गुणत्वेन कार्य-
त्वादिना शब्दयत इति गुणशब्दो बुद्ध्यादिविषयान्तः । ✽ —^c)
Dn4 सत्त्वे (for सत्त्वं). M7 चेतः (for तेजः). ✽ Ca:
सत्त्वमात्मा तेजो बुद्धिं सृजति ॥ Cn: तेजः वासना सत्त्वं सृजति,
न तु गुणान् ॥ Cs: तेजः दर्शनस्पर्शनादिसामर्थ्यम् । ✽ —^d)
K4 [अ]गुणान्; Cap गुणाः (for गुणान्). K7 V1 Bo.
6. 8 Dn1. n4 D2-6. 8. 9 कथंचन (for कदा).

15 ^a) Dn4 समदशे. V1 B6. 7. 8 (marg. as in
text). 9 Das D7 T G1. 3. 6 देहं; Da4 स्नेहं (for देहे).
—^b) K6 वृत्तं; K7 Da4 D4. 9 वृत्तं (for वृत्तं).
✽ Ca: समदशमात्मानं षोडशभिर्विकारैर्भूतैरेकादशेन्द्रियैः ॥
Cn: समदशं चिदात्मानं, षोडशभिः पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चेन्द्रि-
यार्थाः स्वभावादयश्च षट् तैः ॥ Cs: षोडशभिः एकादशेन्द्रि-

मनसा संप्रदीप्तेन महानात्मा प्रकाशते ॥ १६
अशब्दस्पर्शरूपं तदरसागन्धमव्ययम् ।
अशरीरं शरीरे स्वे निरीक्षेत निरिन्द्रियम् ॥ १७
अव्यक्तं व्यक्तदेहेषु मर्त्येष्वमरमाश्रितम् ।
योऽनुपश्यति स प्रेत्य कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ १८
विद्याभिजनसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १९
स हि सर्वेषु भूतेषु जङ्गमेषु ध्रुवेषु च ।

यपञ्चमहाभूतैः । ✽ —^a) D5 मनीषा (for की). K7
विप्रः; D6 व्यग्रः. —^d) Ś1 K1. 2 Bo D5 Cp (gloss:
स्वरूपेण) आत्मना (for 'नि').

16 ^a) Das. a4 चक्षुषो; T2 पां. K1 दृश्येन्; M5
प्राहो (for दृश्यो). —^b) D8 हि (for च). —^c)
K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 मनसा
तु प्रदीपेन; D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 'सा दीपभूतेन. —^d)
Da4 महात्मा न (for 'नात्मा').

17 With 17, cf. Katha Up. 1. 3. 15; 2. 22.
—^a) Ś1 K1. 2 -रूपस्पर्शं (for -स्पर्शरूपं). D7 च; T
G1. 3. 6 M1. 6. 7 तम् (for तद्). —^b) D7 मनसा गन्ध-
मव्ययं. —^c) B8 (marg.) अशरीरी (for 'रीरं'). K2.
4. 6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 8.
7. 8 T G1. 3. 6 M5 शरीरेषु; K7 D4-6. 9 'रस्थं; B6. 9
'रे स्वं (for 'रे स्वे'). —^d) K6. 7 Dn1 D8 T1 M1
निरिन्द्रियं (M1 'यः'); M6. 7 निरिन्द्रियः.

18 ^a) K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4
Ds D2-9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 सर्व- (for व्यक्त-). T1
G3. 6 -देवेषु; M5 -भूतेषु (for -देहेषु). —^b) B8 (marg.)
सत्त्वेषु (for मर्त्येषु). K1. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 परम्; K2 अपरम्; D7
T G1. 3. 6 M7 अमृतम् (for अमरम्). D7 T G1. 3. 6
आहितं (for आश्रितम्). V1 मर्त्येषु शरणाश्रितं. —^c)
Da4 यो न. Da4 Ds M6 सं- (for स). —^d) Ś1 K1. 2
D5 -भूतये; Da3 -भूयते (for -भूयसे).

19 = (var.) 6. 27. 18. —^a) K7 D4. 6. 7. 9 T
G1. 3. 6 M5 (inf. lin. as in text) विद्याविनयसंपन्ने;
Ds2 Ds. 5 'विजनसंपन्ने. —^d) ✽ Cv: समदर्शिनः समं
नारायणं पश्यतीति समदर्शिनः । ✽ — After 19, K7
reads 22^a followed by 20^d-21^d for the first time,
repeating the same in the proper place.

20 For the repetition in K7, cf. v. l. 19. K7

वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम् ॥ २०
 सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
 यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २१
 यावानात्मनि वेदात्मा तावानात्मा परात्मनि ।
 य एवं सततं वेद सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ २२
 सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च ।
 देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ २३
 शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य वा ।
 यथा गतिर्न दृश्येत तथैव सुमहात्मनः ॥ २४

कालः पचति भूतानि सर्वाण्येवात्मनात्मनि ।
 यस्मिंस्तु पच्यते कालस्तं न वेदेह कश्चन ॥ २५
 न तदूर्ध्वं न तिर्यक्च नाधो न च तिरः पुनः ।
 न मध्ये प्रतिगृह्णीते नैव कश्चित्कुतश्चन ॥ २६
 सर्वेऽन्तःस्था इमे लोका बाह्यमेषां न किंचन ।
 यः सहस्रं समागच्छेद्यथा बाणो गुणच्युतः ॥ २७
 नैवान्तं कारणस्येयाद्यद्यपि स्यान्मनोजवः ।
 तस्मात्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नास्ति स्थूलतरं ततः ॥ २८
 सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

C. 12. 6762
B. 12. 240[59]. 28
K. 12. 245. 28

reads 20 on marg. — ^a) Dr T1 G1. s. 8 च (for हि). D2 om. भूतेषु. — ^a) Dr T1 G1. s. 8 महात्मा तु (for 'नात्मा). — ^a) G1 ततः (for ततम्).

21 With 21, cf. 6. 28. 29. For the repetition in Kr, cf. v. l. 19. — ^a) Dn4 भूते हि (for भूतेषु). — Ś1 K1. s. 4 om. (hapl.) 21^a-22^b.

22 Ś1 K1. s. 4 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — ^a) Dr T G1. s. 8 M1. s. 7 मे ह्यात्मा (for वेदात्मा). ☞ Cs: वेदात्मा वेदपुरुषः । आत्मा जीवात्मा । परमात्मनीति विवेकः स्यादिति योग्यपदाध्याहारः । यावद्यावद्देदाभ्यासो भवति तावत्तावदात्मविवेकबुद्धिर्भवतीति भावः । ☞ — ^a) Ks D4 एव (for एवं). — ^a) Ks सो (for सो).

23 With 23, cf. B. 12. 262. 32; 269. 22; B. 13. 113. 7. Quoted in Br. Sūtra. Bhāṣya under iv. 2. 14. — ^a) Ds भूतात्मा; D4 lacuna. — ^b) Bom. ed. विभोर् (for सर्व-). D4 वा (for च). — ^a) Ś1 K1. s. 2 M1. s. 7 (sup. lin. as in text) च; G1 वि- (for [अ]वि). T2 मुह्यन्ते. V1 देवा अपि विमुह्यन्ति. — ^a) Ś1 K1. s. 2 चापदस्य; K4 ज्ञापा°; M1. s. 6 ह्यप° (for अप°). ☞ Cs: अपदस्य पदन्यासरहितस्य, पदन्यासलक्षणरहिते ब्रह्मणि वर्तमानस्य. मार्गागम्ये परमात्मनि पदैषिणः पदन्यासं कर्तुमिच्छन्तः ॥ Cv: अपदस्य, पद्यते ज्ञायते अनेनेति पदं प्राकृतदेहः तद्गहितस्य । ☞

24 With 24, cf. 12. 174. 19; B. 12. 323[2]. 19. — ^a) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 3 श (Dn4 स) कुतानाम्; K7 D4-5. 9 शकुनानाम् (for 'नीनाम्). — ^b) K7 D4-5. 9 T G1. s. 8 च (for वा). Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 3 मत्स्यानामिव चोदके. — ^a) K7 तथा (for यथा). V1 दृश्यते (for दृश्येत). — ^a) Ds [अ]स्य (for सु-). Ks V1

Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 3 तथा ज्ञानविदां गतिः.

25 ^a) ☞ Cn: कालः उत्कृष्टो जीवः । ☞ — ^a) K1. s. 4 पश्यते (for पच्यते). — ^a) Dn4 ते (for तं). Ks Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 3. 8 transp. न and वेदेह. D4 कश्च नः.

26 Ds om. (hapl.) 26^a-27^b. — ^a) Dr T G1. s. 8 Ms नात; M1. s. 7 न चैव (for न तद्). — ^b) Ks Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 3 पुनः; Bs (marg.) पुरः (for तिरः). Kr D4. 9 तु नः (for पुनः). Ds नाधस्ताद्यापि पार्श्वतः; Dr T G1. s. 8 Ms. 7 नाधश्चरति वा पु (M1 यत्पु) नः; M1. 6 नाधस्ताच्च कुतश्चन. — After 26^{ab}, M1. s. 7 ins.:

681* इन्द्रियैरपि बुद्ध्या वा गृह्यते न कदाचन ।
 — ^a) D4. 6. 9 परि- (for प्रति-). Ks गृह्यते; Kr Das D4. 6. 9 गृह्णीत (Kr ता); Dr T G1. s. 8 M1. s. 7 गृह्णाति (for गृह्णीते). — ^a) Ks Bs Das. a4 नैव; Dr T1 G1. s. 8 न तु (for नैव). Ks Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. s. 3 किंचित्; D4 किं स्त्रित् (for कश्चित्). D4 कुतश्च नः.

27 Ds om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — ^a) Dr सर्वे-तर्था. D4 हीमे (for इमे). — ^a) Ks. 7 V1 Bo. 6. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. s. 3 यद्यजस्रं (for यः सहस्रं). — ^a) Dn1 बाणोद्. Ks Das T G1. s. 6 गुणाच्युतः; D4 गुणोच्युतः (for गुण°).

28 ^a) Ds [ए]व (for [इ]याद्). — ^b) Br. s (marg. as in text) यद्यदि; Dr T1 G1. s. 8 यदि च (for यद्यपि). Ds1 मनोजवाः. — ^a) Ks. 6. 7 D4. 6. 7. 9 T G1. s. 8 M1. s. 7 तस्मात्सूक्ष्मतरं नास्ति. — ^a) Ks सूक्ष्मात् (for नास्ति). Dr T1 G1. s. 8 स्थूलतमं (for 'तरं). Ks यथा; Bs. 9 D4 तथा; G1 ततः (for ततः).

C. 12 8762
B. 12 240[39] 29
K. 12. 245 29

सर्वतःश्रुतिमहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ २९
तदेवाणोरणुतरं तन्महद्भयो महत्तरम् ।
तदन्तः सर्वभूतानां ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ॥ ३०
अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः ।
क्षरः सर्वेषु भूतेषु दिव्यं ह्यमृतमक्षरम् ॥ ३१
नवद्वारं पुरं गत्वा हंसो हि नियतो वशी ।

ईशः सर्वस्य भूतस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ ३२
हानिभङ्गविकल्पानां नवानां संश्रयेण च ।
शरीरागामजस्याहुर्हंसत्वं पारदर्शिनः ॥ ३३
हंसोक्तं चाक्षरं चैव कूटस्थं यत्तदक्षरम् ।
तद्विद्वानक्षरं प्राप्य जहाति प्राणजन्मनी ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

29 = (var.) 6. 35. 13. —^a) Da₁ Dn₁ -पादं तं ;
D₁ T G_{1. 3. 6} M_{1. 5-7} -पादं तत् (for -पादान्तं). ☞ Cs :
सर्वत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः सर्वेषां पाणयः पादाश्च यस्य । ☞
—^a) D₈ लोके (for लोके).

30 ^a) K₆ अपवतरं ; K₇ (also as in text) D₈
अनुतरं. —^b) D₁ T G_{1. 3. 6} महद्भयश्च महत्तरं. —^c)
Da₄ तदांतः. —^d) T₂ ध्रुवस् (for ध्रुवं). Ś₁ K_{1. 2. 4}
सर्वं (for तिष्ठन्). G₁ दृश्य च (for दृश्यते).

31 ^a) D₅ चाक्षरं (for च क्षरं). D₁ T G_{1. 3. 6}
अक्षरश्च क्षरश्चैव. —^b) Da₄ द्वैधि- (for द्वैधी-). —^c)
Ś₁ K_{1. 3} M₅ क्षरं (for क्षरः). —^d) D₁ T G_{1. 3. 6}
M₅ दिवि (for दिव्यं). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da_{3. a4} Dn₁
D₈ D_{8. 6. 8} त्वमृतम् ; K₇ Dn₄ D_{2. 4. 9} तमृतम् (for
ह्यमृतं). Ś₁ K_{1. 2. 4} अन्ययं ; K₇ D_{4. 6. 9} अक्षयं (for
रम्). D₅ दिव्यं त्वक्षरमव्ययं.

32 ^a) D₈ om. (hapl.) रं पु. — V₁ reads 32^b-34^c
on marg. —^b) K₇ D₈ D_{4-6. 9} T M_{5. 6} C₈ वि- ;
D₁ G_{1. 3. 6} M_{1. 7} [s]पि (for हि). D₄ नियता ; M₇
नयते (for नियतो). ☞ Cs : विनियतो बद्धः । ☞ —^c)
Da₈ om. सर्वं. K₇ D_{4-6. 9} य ईशः सर्वभूतस्य ; V₁
Bo. 8 (marg.) Dn₄ D₇ T₁ G_{1. 3. 6} M₇ ईश्वरः (B₃
ईदृशः) सर्वभूतस्य.

33 V₁ reads 33 on marg. —^a) K₇ D₉ ह्री (D₉
ह्री) नानांगः ; Bo. 8 (marg. as in text) D_{4. 6} हानेनांगः ;
B₇ हानिर्भगः ; T₂ एतेनांग- (for हानिभङ्ग-). D₁ T₁

G_{1. 3. 6} M_{1. 5-7} भावे (M_{1. 5-7} हाने) न ग (M₅ ह) त-
कालानां ; C₈ पातेनाजं विकल्पानां. —^b) Da₄ नराणां
(for नवानां). K_{4. 6} B₆₋₉ Dn_{1. n4} D₈ D_{8. 5. 7. 8} T
G_{1. 3. 6} M_{1. 5-7} संचयेन ; V₁ Bo संश्रयेन (for 'येण).
—^a) Ś₁ K₁ M₆ पर- ; Dn₄ पाद- (for पार-).

34 V₁ reads 34^{ab} on marg. —^a) K₆ Da₃
हंसोक्ते (for 'क्तं). Bo. 7-9 Da₄ Dn₄ D₈ M₇ च क्षरं ;
Da₈ त्वक्षरं ; D₁ T G_{1. 3. 6} M_{1. 5. 6} C₈ यत्क्षरं (for चा-
क्षरं). —^b) D₉ कूटकं (for 'स्थं). B₃ (marg.) कूट-
स्थत्वात्तदक्षरं. —^c) K₄ प्राप्नो ; B₃ (marg.) ब्रह्म (for
प्राप्य). —^d) Ś₁ K_{1. 2. 4} मृत- (for प्राण-). K₆ -क-
र्मणी ; B₇ -जन्मनां ; Da₄ Dn₄ D₈ -जन्मनि (for
'नी). D₁ T G_{1. 3. 6} M_{1. 5-7} जह्यान्मरणजन्मनी (D₁ T₁
G₁ 'नि). — After 34, D₁ T G_{1. 3. 6} M_{1. 5-7}
read 12. 232. 2^{oder} for the first time, repeating the
same in the proper place.

Colophon: G₂ missing ; K_{3. 5} B₁₋₅ Da_{1. a2} Dn_{2. n3}
D₁ G_{4. 5} M₂₋₄ absent. — Sub-parvan : Ś₁ K_{1. 2. 4}
6. 7 V₁ Bo. 6. 8. 9 Da_{3. a4} Dn_{1. n4} D₈ D₂₋₉ T G_{1. 3. 6}
M_{1. 5-7} मोक्षधर्म. — Adhy. name : Ś₁ K_{1. 2. 4} शुक्र-
प्रश्नः ; K_{6. 7} V₁ Bo. 8. 9 Da_{3. a4} Dn_{1. n4} D₈ D₂₋₆.
8. 9 M₅ शुकानुप्रश्नः ; M_{1. 6} ब्रह्माभिगमनाभ्युपायनं (M₆
'पायं) ; M₇ ब्रह्माभिगमाभ्युपायकथनं. — Adhy. no.
(figures, words or both) : K₆ D₈ M_{1. 6. 7} 64 ; K₇
8 ; Dn₁ D₇ T₁ G_{1. 3. 6} M₅ 66 ; Dn₄ D₈ 65 ; D₈
61 ; T₂ 80. — Śloka no. : Dn₁ 34 ; Dn₄ D₈ 33 ,

२३२

व्यास उवाच ।

पृच्छतस्तव सत्पुत्र यथावदिह तत्त्वतः ।

सांख्यन्यायेन संयुक्तं यदेतत्कीर्तितं मया ॥ १

योगकृत्यं तु ते कृत्स्नं वर्तयिष्यामि तच्छृणु ।

एकत्वं बुद्धिमानसोरिन्द्रियाणां च सर्वशः ।

आत्मनो ध्यायिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम् ॥ २

तदेतदुपशान्तेन दान्तेनाध्यात्मशीलिना ।

आत्मारामेण बुद्धेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ॥ ३

योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्क्वयो विदुः ।

कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् ॥ ४

क्रोधं शमेन जयति कामं संकल्पवर्जनात् ।

सत्त्वसंसेवनाद्रीरो निद्रासुच्छेतुमर्हति ॥ ५

धृत्या शिश्रोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।

चक्षुः श्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ ६

अप्रमादाद्भयं जह्याल्लोभं प्राज्ञोपसेवनात् ।

एवमेतान्योगदोषाञ्जयेन्नित्यमतन्द्रितः ॥ ७

अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्धदेवताः प्रणमेत च ।

वर्जयेद्दुषितां वाचं हिंसायुक्तां मनोनुगाम् ॥ ८

C. 12. 8776
B. 12. 241[40]. 9
K. 12. 246. 9

232

☞ This adhy. is missing in G₂ (cf. v. l. 12. 222. 19). — With this adhy., cf. Brahmapurāṇa (Ānandāśram) 235, 36-68.

1 ^a) K₁. 2. 4 मत्पुत्र (for सत्पुत्र). — ^b) D₂ D₃. 5. 7 सत्त्वतः; T₂ तत्परं (for तत्त्वतः). — ^c) K₄ G₁ सांख्यं (for सांख्य-). K₆ Bo. 6-9 D₂. 24 D₁. 14 D₅ D₂. 8. 8 ज्ञानेन (for न्यायेन). Ś₁ K₁. 2 M₅ युक्तं यत्; K₇ D₄. 6. 9 युक्तं च (for संयुक्तं). — ^d) Ś₁ K₁. 2 V₁ B₉ D₅ M₅ तदेतद् (for यदे). —

2 ^a) D₂ -कृतं (for -कृत्यं). K₆ च; D₄ तु (for तु). D₇ G₁. 8. 6 तत्; T₁ यत् (for ते). — ^b) K₁. 2. 4. 6 D₅ वर्णयिष्यामि; M₅ कीर्तं (for वर्तं). — D₇ T G₁. 8. 6 M₁. 5-7 read 2nd for the first time after 12. 231. 34. — ^c) K₆ एकस्त्वं (for 'त्वं'). K₁ मानसोर् (for -मं). ☞ Cn: एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानम्, बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत् । ☞ — ^d) K₂ ध्यायनस्; K₆ V₁ Bo. 6-9 D₂. 24 D₁. 14 D₅ D₂. 8. 5. 8 व्यापिनस्; D₇ T₁ G₁. 8 (all second time) व्यधि; D₇ T₁ (both first time). 2 (both times) G₁. 8 (both first time). 6 (both times) M₁ (second time). 5-7 (all both times) [s]व्यधि; M₁ (first time) [s]व्ययिनस् (for ध्यायि). — ^e) T₂ ज्ञानमेव तदुत्तमं.

3 ^b) D₂ -शालिना (for -शी'). T₂ दांतेनाध्यात्मनि स्थितं. ☞ Cs: अध्यात्मशीलिना देहात्मविवेकतत्परेण । ☞ — ^c) D₅ D₇ T G₁. 8. 6 M₁. 5-7 बुद्धेन (for

बु⁰). ☞ Ca: बुद्धेन अविचलता तत्त्वज्ञानात् । ☞ — ^d) K₇ श्रुति; D₇ T₁ G₁. 8. 6 शुद्ध (for शुचि).

4 ^a) K₂ समुच्छिद्य; K₇ D₄. 9 'त्स्य; D₇ T G₁. 8. 6 M₇ समुच्छिद्यात् (for 'च्छिद्य). — ^b) is damaged in B₇. — ^c) D₇ T₁ G₁ पञ्चधा (for पञ्च यात्). — ^d) B₉ D₂ काम (for कामं). — ^e) D₅ om. (hapl.) from पञ्चमम् up to पादं च (in 6^b).

5 D₅ om. 5 (cf. v. l. 4). — ^a) K₇ D₄. 9 शमेन (for शमेन). — ^b) K₆ सत्त्व; D₂ G₂ सत्त्वं (for सत्त्व). ☞ Cn: सत्त्वसंसेवनात् सत्त्वेन बुद्ध्या संसेवनं परिशीलनमर्थानां तेन । ☞ — After 5, D₇ T G₁. 8. 6 M₅ read 7.

6 D₅ om. up to पादं च (cf. v. l. 4). — ^a) V₁ रक्षेत्. — ^b) D₂ पादस्य; T₂ पादौ च; M₁. 6 पादश्च (for पादं च). — ^c) D₇ T₁ G₁. 8. 6 श्रोत्रं (for श्रोत्रे). — ^d) M₁. 6 वाचश्च (for वाचं). D₅ बुद्धिमान्; D₇ T G₁. 8. 6 M₁. 5-7 विद्यया (for कर्मणा). D₄. 6. 8. 9 मनोबुद्धिसमाधिना. ☞ Cn: कर्मणा यज्ञादिना । ☞

7 D₇ T G₁. 8. 6 M₅ read 7 after 5. — ^a) K₁ अप्रसादाद् (for अप्रमा). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4. 6 V₁ Bo. 6-9 D₂. 24 D₁. 14 D₅ D₂. 8. 5. 8 दंभं; D₅ दमं (for लोभं). D₇ T₁ G₁. 8. 6 M₁ प्रज्ञोप (for प्राज्ञोप).

8 = (var.) 12. 227. 9. — ^a) Ś₁ K₁. 2 D₂ D₅ अग्निं च (for अग्नींश्च). D₅. 7 T G₁. 8. 6 अर्चेद् (for चा'). — ^b) D₂ M₁. 6 प्रणमेन (for 'मेत). G₂. 8

C. 12. 8776
B. 12. 241[48]. 9
K. 12. 246. 9

ब्रह्म तेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं रसः ।

एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ९

ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं हीरार्जवं क्षमा ।

शौचमाहारसंशुद्धिरिन्द्रियाणां च निग्रहः ॥ १०

एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ।

सिध्यन्ति चास्य सर्वार्था विज्ञानं च प्रवर्तते ॥ ११

समः सर्वेषु भूतेषु लब्धालब्धेन वर्तयन् ।

वा (for च). — °) K₂ रूपितां; K₆ V₁ Bo. 6. 8 (marg. as in text). ° Da₃. a₄ Ds₁ D₅ Cp (gloss: दाहिकां, परोपतापिनीं) उषतीं; K₇ Ds₂ D₃. 4. 7. ° T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 रुशतीं; B₇ Dn₄ उशतीं; Dn₁ D₂. 8 Ca (Cap कृषतीं) Cn (gloss: कामप्रधानां, विटगोष्ठी-रित्यर्थः) उशतीं; D₆ असतीं (for रुषितां). — °) Da₁ D₅ हिंसायुक्तं; Ds₁ युक्तो; D₄. 9 युक्ता (for युक्तां). K₆ मनोनुगः; K₇ D₄. 6. 9 मनस्तुदां; Bo. 8 Dn₁. n₄ Ds₂ D₂. 3. 8 Cn (gloss: मनोभङ्गकारिणीं) मनोनुदां; D₅ मनस्तथा; G₁ मनोयुगलं; M₁. 6. 7 अनर्थिकां (for मनो-नुगाम्).

9 °) D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₁. 6. 7 शुक्रं (for शुक्रं). — °) D₇ T G₁. 3. 6 यस्मिन् (for यस्य). D₅ T₂ (sup. lin.) M₁. 7 रसं; D₇ T₂ (orig.) G₂. 6 ततं; G₁ ततः (for रसः). — °) V₁ Bo. 8 (marg.) Da₃ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5-8 एतस्य (for एकस्य). K₆. 7 D₄. 9 नूनं; T₁ सर्व-; M₁. 3. 6 भूत- (for भूतं). Dn₁ D₂ भव्यस्य (for भूतस्य). * Ca: भूतं सत्यं न तु विवर्तवादिनामिवासत्यम् । भूतस्य सिद्धस्याकल्पितस्य । * — °) K₄. 6 B₆-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6. 8 इष्टं (for द्वयं).

10 °) Ś₁ K₁. 2 दानम् (for ध्यानम्). Ś₁ K₁ ध्यानं; D₅ lacuna (for दानं). — °) Da₄ सन्नक्तिर् (for सत्यं हीर्). — °) K₆ Bo. 6. 7. 8 (marg.). ° Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 आचार- (for आहार-). Ś₁ K₁. 2. 4 Ds (marg. as in text). ° -संसिद्धिर् (for -संशुद्धिर्). — °) K₆ संग्रहः; Dn₁ वि- (for लि-).

11 11^{ab} = (var.) 12. 227. 7^{cd}. — °) K₇ D₄. 9 विवर्धयस् (for 'वर्धते'). D₄ om. from तेजः up to वर्त-यम् (in 12^b). — °) D₇ पापानां (for पाप्मानं). D₅ चाति- (for चाप-). — K₇ M₁. 6. 7 om. 11^{cd}. — °) Bo सर्वात्मा (for 'र्या'). — °) G₁ प्रज्ञानं (for वि-). B₆ (marg.) प्रवर्धते; D₇ T G₁. 3. 6 प्रकाशते (for प्रवर्तते). * Ca: विज्ञानं साक्षात्कारलक्षणम् । *

12 D₄ om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). — °) D₅ स्थितः

धुतपाप्मा तु तेजसी लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।

कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ १२

मनसश्चेन्द्रियाणां च कृत्वैकाग्र्यं समाहितः ।

प्राग्रात्रापररात्रेषु धारयेन्मन आत्मना ॥ १३

जन्तोः पञ्चेन्द्रियस्यास्य यदेकं छिद्रमिन्द्रियम् ।

ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा द्यतेः पादादिवोदकम् ॥ १४

मनस्तु पूर्वमादधात्कुमीनानिव मत्स्यहा ।

(for समः). — °) K₆. 7 D₆. 9 यथालब्धेन (for ल-ब्धाल-). K₂ M₁. 7 वर्धय (M₁ 'ये'त्); K₆ Bo Dn₄ Ds D₇ T G₁. 3. 6 M₅. 6 वर्तयेत् (for 'यन्'). — °) V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 6. 8 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 धुतपाप्मा; D₇ धृत- (for धुत-). Ds₁ lacuna; Ds₂ T₂ च (for तु). — °) G₁ M₁ लब्धाहारो (for लब्धा-). D₄ यतेन्द्रियः (for जितेन्द्रियः). — D₇ G₁ om. 12^e-13^d; G₂ om. (? hapl.) 12^e-14^b. Ds₁ reads 12^e-13^b on marg. — °) K₁. 2 Da₄ D₄ कामक्रोधो (K₁ 'धा') (for 'क्रोधौ'). — °) * Ca: निनीषेत्, निदिध्यासनेनेच्छेत् ॥ Cn: निनीषेद् वशीकर्तुमिच्छेत् । Cs: निनीषेद् आत्मानमिति शेषः । *

13 13^{ab} = (var.) B. 12. 251[50]. 4^{ab}. D₇ G₁. 3 om. 13 (cf. v. l. 12). Ds₁ reads 13^{ab} on marg. — °) K₂ Da₄ Ds T₂ कृत्वैकाग्रं (for 'अग्रं'). K₇ समाहितं. — °) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Dn₁. n₄ Ds D₂-3. 5. 8 Cp पूर्व-रात्रापरारत्रे (K₇ D₄. 9 'त्रे') च; Da₃. a₄ प्राग्रात्रेपररात्रे च; T पूर्वरात्रेपररात्रे च; G₆ M₁. 5. 7 पूर्वरात्रेपररात्रे च; M₆ पूर्वरात्रेपररात्रे; Cpp प्राग्रात्रापररात्रे च. Ca cites प्राग्रात्रे. — °) Ś₁ K₁. 2. 4 Bo धारयन् (for 'येन्'). Ś₁ K₁. 2. 4 आत्मवान्; K₆. 7 V₁ Bo. 8 Dn₁. n₄ Ds D₂-3. 5. 8 G₆ आत्मनि (G₆ 'नः') (for 'ना').

14 = (var.) 5. 33. 65; (var.) Manu. 2. 99. G₂ om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). T₁ reads 14^{ab} twice. — °) D₇ T₁ (second time) G₁. 6 ततः (for जन्तोः). — °) B₆ यदेकं (for यदेकं). K₄ इन्द्रियः. * Ca: छिद्रं विषयासङ्गि । * — °) K₄ [s]सि (for अस्य). K₆. 7 D₆ श्रवति (K₆ 'ते'); V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 M₁. 6. 7 स्रवते (for 'ति'). — °) D₅ गिरेः; D₇ T₁ G₂. 6 द्युतेः; G₁ सृतेः (for द्युतेः). K₂. 4 पात्राद् (for पादाद्). K₆ इवोधकं (sic). * Cn: द्युतेः चर्मकोशस्य । *

15 °) Ś₁ K₁. 2. 4 विषयान् (for मनस्तु). . K₇ D₄-6. 9 तत् (for तु). D₅ सर्वम् (for पूर्वम्). — °)

ततः श्रोत्रं ततश्चक्षुर्जिह्वां घ्राणं च योगवित् ॥ १५
 तत एतानि संयम्य मनसि स्थापयेद्यतिः ।
 तथैवापोह्य संकल्पान्मनो ह्यात्मनि धारयेत् ॥ १६
 पञ्च ज्ञानेन संधाय मनसि स्थापयेद्यतिः ।
 यदैतान्यवतिष्ठन्ते मनःषष्ठानि चात्मनि ।
 प्रसीदन्ति च संस्थाय तदा ब्रह्म प्रकाशते ॥ १७
 विभूम इव दीप्ताचिरादित्य इव दीप्तिमान् ।

वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे पश्यत्यात्मानमात्मना ।
 सर्वं च तत्र सर्वत्र व्यापकत्वाच्च दृश्यते ॥ १८
 तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
 श्रुतिमन्तो महाप्राज्ञाः सर्वभूतहिते रताः ॥ १९
 एवं परिमितं कालमाचरन्संशितव्रतः ।
 आसीनो हि रहस्येको गच्छेदक्षरसात्म्यताम् ॥ २०
 प्रमोहो भ्रम आवर्तो घ्राणश्रवणदर्शने ।

१२. ८७९०
 १२. २४[४०].२३
 १२. २४६. २३

K६ के मीनम्; V१ Dn१. n४ Ds D२. ३ ५ ३ T२ M१. ५-७
 Cn. ९ कुमीनम्; Bo. ६. ७. ९ (marg.). ९ कूर्माणाम्; D१
 T१ G१. ३. ६ कुलीरम्; D९ के मीनान् (for कुमीनान्).
 * Ca: कुमीनान् क्षुद्रमत्स्यान् ॥ Cn: कुमीनम् जालदंश-
 क्षमम् ॥ Cp (reading कुमीलान्): कुमीन् लान्ति गृह्णन्तीति
 कुमीला मत्स्याः । तान्यथा उपायेनैकचित्ततया बध्नाति । *
 —*) T२ अत्र; M१ तत्र (for ततः). D१ T G१. ३. ६
 च चक्षुश्च; M१. ५-७ त्वचं चक्षुर् (for ततश्चक्षुर्). —*)
 Da४ M१ जिह्वा- (for जिह्वां). K१ घ्राणं (for घ्राणं).

16 ^b) K१ नमसि (for मनसि). K६ ध्यापयेद् (for
 स्थाप°). Br. ९ Da३. a४ यदि; D१ T१ G१. ३. ६ व्रती
 (for यतिः). * Ca: मनसि स्थापयेद् विषयविमुक्तानि
 कुर्यादित्यर्थः । * After 16^{ab}, K१ reads 17^{cd} for
 the first time, repeating it in its proper place. K१
 G६ om. (hapl.). 16^e-17^b. —*) B३ (marg. as in
 text) [आ]योच्य (for [अ]पोह्य). T२ संकल्पं. —*)
 K६ [s]ध्यात्मनि; Da३. a४ आत्मनि; D९ [s]प्यात्मनि
 (for ह्यात्मनि). K१ धारये; M९ (sup. lin. as in
 text) सारयेत् (for धार°).

17 K१ G६ M९ om. 17^{ab} (for K१ G६, cf. v. l.
 16). —*) D१ T१ G१. ३ तं च; T२ तत्त्वं (for पञ्च).
 M१. ६. ७ स्थानानि (for ज्ञानेन). K४. ६ V१ Bo. ६-९ Da३.
 a४ Dn१. n४ Ds D२. ३. ५. ३ पञ्चैन्द्रियाणि संधाय (B९ m. ३
 [marg. as in text] 'यै'). * Ca (reading पञ्चज्ञानेन):
 पञ्चविषयनिष्ठेन ज्ञानेन । * —*) Ś१ K२ D१ T G१. ३ मनः
 सं- (for मनसि). B९ Da३. a४ Cpp यदि; D१ T१
 G१. ३ व्रती (for यतिः). —K१ reads 17^{cd} for the
 first time after 16^{ab}. —*) K१ (both times) D४. ७. ९
 T G१. ३. ६ M१ यदैतानि; V१ M१ तदै; Da३. a४ यदि
 तानि (for यदैतानि). D४. ५ एव (for अव). K१
 Dn१. n४ Ds D२. ३. ५. ३ M१. ५-७ तिष्ठन्ति (for तिष्ठन्ते).
 —*) D४ वा (for च). K६ Bo. ६-९ Da३. a४ Dn१. n४
 Ds D२. ३. ३ मनःषष्ठान्यथात्मनि. —*) D९ प्रसीदति.
 K६ B९ Ds२ Ds संस्थाप्य; B९ (marg. as in text). १. ९

(marg.). ९ 'यां (for 'य). * Ca: संस्थाय सम्यग्रूपेणा-
 त्मप्रवणतया स्थित्वा ॥ Cn: संस्थाय नाशं प्राप्य । प्रसीदन्ति
 संकल्पजं कालुष्यं त्यजन्ति । * —*) T१ G१. ३. ६ तथा
 (for तदा).

18 ^a) B९ दीप्ताचिरः; Da३. a४ D१ T G१. ३. ६ सप्ता-
 चिरः. —*) K४ दीप्तिमान्; D९. ७ T१ G१. ३. ६ मूर्ति (for
 दीप्ति). —*) Ś१ K१. ९ V१ Bo वैद्युताग्निर (for 'तो-
 ऽग्निर). —*) D१ G१. ३. ६ पश्यति (for पश्यति).
 K१ V१ D४-७. ९ T G१. ३. ६ M१. ६. ७ आत्मनि (for 'ना').
 K६ Bo. ६-९ Da३. a४ Dn१. n४ Ds D२. ३. ३ दृश्यतेत्या-
 तथात्मनि; M९ दृश्येतात्मा तदात्मनि. —*) Dn१ D२.
 ३. ३ सर्वस्व (for सर्व). K६. ७ V१ Bo. ६-९ Da३. a४
 Dn१ Ds D२-४. ६-९ T G१. ३. ६ M१. ५-७ तत्र स; D९ तत्र
 च (by transp.). Dn४ सब्रह्मत्रसमवैत्र (sic). —*)
 T२ व्यापकत्वं (for व्यापकत्वाच्). D९ M१. ६. ७ न
 (for च).

19 19^{ab} = B. 12. 231[50]. 7^{cd}. —*) D९ ते
 (for तं). G१ पश्यन्ती. —*) Dn४ Ds ब्राह्मणाय (for
 'णा ये). —*) K२ महाप्राज्ञाः; K६ Br. ९ Dn१ Ds. १
 'प्राज्ञाः; G९ 'प्राज्ञः (for 'प्राज्ञाः). —*) M१ सर्वभूते
 (for 'भूत').

20 ^b) Da४ यच्चरन् (for आचरन्). B९ संशितः;
 Br Dn४ Ds Ds-५. ९ संशितः; M१. ६ संशितः (for 'त-).
 M१. ६ सदा (for -व्रतः). —*) Ca रहस्य (for रहसि).
 —*) Dn४ रक्षेद्; Ca हृच्छेद् (for गच्छेद्). K४. ६
 V१ Bo. ६. ७. ९ Da३. a४ Dn१. n४ Ds D२. ३. ५. ३ M१
 Cn. p (Cpp as in text) -सात्म्यतां; B९ (marg.). ३ D१ T
 G१. ३. ६ M९ -सात्मतां (for -सात्म्यताम्). * Cn (read-
 ing सात्म्यतां): समतां लक्षणभेदाभावं, स्वार्थे व्यञ्ज् । *

21 ^a) Br. ९ आमोहो; Da१ D१ G३. ६ प्रमोदो; T१
 G१ प्रमोदो (for प्रमोहो). K२ भ्रम (sic); Da४
 ब्रह्म; D९ अंश (for भ्रम). D९ आवर्तः (for 'तो').
 * Ca: आवर्तो वातविकारः । उदरमहादीनामावर्तनं शरीर-

C. 12. 8790
B. 12. 241[40]. 23
K. 12. 246, 23

अद्भुतानि रसस्पर्शे शीतोष्णे मारुताकृतिः ॥ २१
प्रतिभासुपसर्गाश्चाप्युपसंगृह्य योगतः ।
तांस्तत्त्वविदनादित्य स्वात्मनैव निवर्तयेत् ॥ २२
कुर्यात्परिचयं योगे त्रैकाल्यं नियतो मुनिः ।
गिरिशृङ्गे तथा चैत्ये वृक्षाग्रेषु च योजयेत् ॥ २३
संनियम्येन्द्रियग्रामं गोष्ठे भाण्डमना इव ।
एकाग्रश्चिन्तयेन्नित्यं योगाद्भोजयेन्मनः ॥ २४
येनोपायेन शक्येत संनियन्तुं चलं मनः ।

स्यैव भ्रमणमिव वा ॥ Cp : आवर्तो विषयान्तररसास्वादः । ☞
—^b) Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo Ds1 M1 प्राणः; K1 प्राण;
Da4 प्राणः (for प्राण-). D5 -दर्शनैः. —^c) Ś1 K1. 2
V1 Bo. 8 रसस्पर्शौ; D1 T1 G1 रसैः स्पर्शैः; T2 M5
रसे स्पर्शे (for रसस्पर्शे). —^d) Da3. a4 शीतोष्णः;
D1 T1 G1 'ष्णो (D1 'ष्णौ) (for 'ष्णे). K2 मरुता-
कृतिः.

22 ^a) Ś1 K1. 1 D4. 6. 9 प्र (K1 D4. 6. 9 प्रा)तिमान्;
K2. 4 प्रतितान् (for 'भाम्). Ś1 K1. 2. 4 उपसंसर्गाद्
(for 'सर्गाश्च). D1 T1 G1. 3. 8 प्रतिहारापस (G1 'व-
र्गाश्च). ☞ Ca : प्रतिभा कवित्वोत्कर्षः ॥ Cn : सकलशास्त्रार्थ-
भानम् । ☞ —^b) Ś1 K1. 2. 4 उप- (for [अ]प्युप-).
D1 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 प्रतिसंहत्य योगतः. —^c) K5 Dn4
तात् (for तांत्). K2 अनामृत्य (sic); Ds1 D4. 7. 9
T1 G1. 3. 6 'वृत्य (for 'इत्य). —^d) K4 Da3. a4 Ds
D2. 3. 8 आत्मन्येव; K6 आत्मने च; V1 Bo. 6-9 D4
स्वात्मनेव; D1 T1 G1. 3. 6 M5 मनसैव; M1. 6. 7 सोत्म-
नैव (for स्वा). D4 [अ]भि- (for नि-). D5 -वर्धयेत्
(for -वर्त).

23 ^a) D1 आर्यात् (for कु). K1. 2 परिचरं;
Da4 'चयो (for 'चयं). Ś1 K1. 2 योगी (for योगे).
—^b) K4. 6. 7 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2-4. 3. 9 M5. 6 Cn
त्रैकाल्ये; Da3. a4 'त्य-; D5 'लो; D6 'ले; M1
'त्यो (for 'ल्यं). ☞ Cn : त्रैकाल्ये, प्रातः पूर्वरात्रे अपर-
रात्रे च ॥ Cp : त्रैकाल्ये, त्रिकालनिर्वाहे । ☞ —^d) M1
वृक्षाग्रेषु.

24 ^b) K6 कोष्ठं; K7 B6 (marg. as in text). 7. 8
(marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss : हृदय-
पुण्डरीके) Cp (gloss : गृह्णाम्यन्तरे; Cpp as in text)
G5 कोष्ठे (for गोष्ठे). D1 T1 G1. 3. 6 M5 भांडं मनाग
(for भाण्डमना). K2 गोष्ठे गोपोर्जुनीमिव; M1. 6. 7
कोष्ठे भांडं (M1 कांडे) यथापि च. ☞ Ca : गोष्ठे गो-

तं तं युक्तो निषेवेत न चैव विचलेत्ततः ॥ २५
शून्या गिरिगुहाश्चैव देवतायतनानि च ।
शून्यागाराणि चैकाग्रो निवासार्थमुपक्रमेत् ॥ २६
नाभिष्वजेत्परं वाचा कर्मणा मनसापि वा ।
उपेक्षको यताहारो लब्धालब्धे समो भवेत् ॥ २७
यश्चैनमभिनन्देत् यश्चैनमपवादयेत् ।
समस्तयोश्चाप्युभयोर्नाभिध्यायेच्छुभाशुभम् ॥ २८
न प्रहृष्येत लाभेषु नालाभेषु च चिन्तयेत् ।

समूहस्य मध्ये यथा दुग्धादिपूर्णभाण्डे अनेकेभ्यो गोभ्य एक-
मना रक्षितुं चिन्तयत्येवमनेकोपसर्गपराहतमात्मतत्त्वमेकाग्रश्चि-
न्तयेत् । ☞ —^c) K2. 4. 6 Bo. 8 Da4 Dn1. n4 Ds D2.
3. 8 T1 G1. 6 M1. 6 एकाग्रं (for 'ग्रन्). K6 विनयेन्;
G1 च जयेन् (for चिन्तयेन्). —^d) K2 उद्वेजयेन्; V1
B8 D4. 9 नोद्वेज (for नोद्वेज).

25 Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 25^{ab}; V1 reads the
same on marg. —^b) K6 संनियंतं. D6 चलेन् (for
चलं). B8 नियंतुं चंचलं मनः. —^c) K4. 6 V1 Bo. 6
7. 9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 तं च; B8 तत्त्व-; Dn4
तत्त्व-; D1 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 तत्तद् (for तं तं). K4
B1 Dn1 Ds D2. 3. 8 मुक्तो (for युक्तो). —^d) K6
निश्चलेत्; T2 विचरेत्; M7 विमलेत् (for विच).

26 ^a) M1. 6 शून्यागार- (for शून्या गिरि-). Ds
-गुहा (for -गुहाश्च). —^b) Dn1 देवतायतनानि च.
—^c) Ds om. (hapl.) 26^{cd}. —^e) Da4 चैकाग्रे; Ds1 D4
चैकाग्रो. M1. 6 क्षेत्रारण्यानि चैकाग्रो. —^d) G8 निवा-
साग्रम् (for 'सार्थम्). K7 D4. 9 उपाक्रमेत् (for उप).

27 ^a) K6 नाभिष्वजेत्; Dn1 Ds Cp (gloss : आ-
त्मीयत्वेन न गृह्णीयात्) 'स्वजेत्; Dn4 'सज्येत्; D4. 9
'व्यजेत्; M5 'वज्येत् (for 'व्वजेत्). Ś1 K1. 4 परां
(K4 'रं) वाचं (for परं वाचा). ☞ Ca : नाभिष्वजेत्
न पीडयेत् । ☞ —^b) K7 D4-6. 9 T2 M1. 5-7 तथा;
V1 गिरा; Ds1 Ds [अ]पि च (for [अ]पि वा). D1 T1
G1. 3. 6 मनसा कर्मणा तथा. —^c) K7 D4. 6. 9 जिता-
हारो (for यता). —^d) K1 लब्धालब्धे; D1 T1 G1.
3. 6 M1. 5-7 लब्धालब्ध- (for 'लब्धे).

28 ^a) Ś1 K1. 4 न (for यश्च). Ś1 K1. 2 D1 T1
G1. 3. 6 अभिनिंदेत (for 'नन्देत). —^b) B7 अति-; Da4
अपि; D1 T1 G1. 3. 6 अभि-; Ca अव- (for अप-).
K7 D6 -वाहयेत् (for -वादयेत्). ☞ Cn : अपवादयेत्

समः सर्वेषु भूतेषु सधर्मा मातरिश्वनः ॥ २९
 एवं सर्वात्मनः साधोः सर्वत्र समदर्शिनः ।
 षण्मासान्नित्ययुक्तस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ३०
 वेदनातीः प्रजा दृष्ट्वा समलोष्टाश्मकाश्चनः ।
 एतस्मिन्निरतो मार्गे विरमेन्न विमोहितः ॥ ३१
 अपि वर्णावकृष्टस्तु नारी वा धर्मकाङ्क्षिणी ।
 तावप्येतेन मार्गेण गच्छेतां परमां गतिम् ॥ ३२
 अजं पुराणमजरं सनातनं

यदिन्द्रियैरुपलभते नरोऽचलः ।
 अणोरणीयो महतो महत्तरं
 तदात्मना पश्यति युक्त आत्मवान् ॥ ३३
 इदं महर्षेर्वचनं महात्मनो
 यथावदुक्तं मनसानुद्दश्य च ।
 अवैक्ष्य चेयात्परमेष्ठिसात्म्यतां
 प्रयान्ति यां भूतगतिं मनीषिणः ॥ ३४

C. 12. 8803
B. 12. 241[40] 36
K. 12. 245-35

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

निन्देत्, स्वार्थे णिच् । * — °) B₈ (marg.) मनस्सयोश्
 (for सम'). Dn₄ चाञ्चु; D₅ चापि (for चापि).

29 °) M₁. 6. 7 प्रहृष्येत् (for 'हृष्येत्'). — °) K₄
 lacuna for नालामेषु. K₇ D₄. 8. 9 M₁. 5-7 वि-; D₇ T₁
 G₁. 3. 6 [अ]थ; T₂ [अ]व- (for च). Ś₁ K₁. 2. 4 V₁
 B₈ (marg. as in text) D₈ संज्वरेत्; B₈ (marg.) चिरं
 तपेत् (for चिन्तयेत्). — °) K₂ मातरिश्वना; D₈ 'रि-
 श्वनः. * Ca: मातरिश्वनो वायोः सधर्मा सदृशः । सर्वं
 स्पृशन्नपि शुचिः गमनशीलो वा । *

30 °) Ś₁ K₁. 2 D₅ सर्वात्मना; K₆ Bo. 9 सुस्था-
 त्मनः; V₁ B₈-3 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 3 स्वस्था-
 म; M₇ धर्मा (for सर्वा'). B₈ Da₄ Dn₄ साधो. — °) K₂
 दर्शितः (for 'नः'). — °) Da₄ Dn₄ D₈ षण्मासा
 (for 'सान्'). — °) Ś₁ K₂ V₁ ब्रह्माभिः; K₁ ब्रह्मादि-
 (for 'ति').

31 °) K₁ वेदनातीः; D₈ 'नार्तः; D₇ T₁ G₁. 3. 6
 अनंताश्च (for वेदनातीः). V₁ परान् (for प्रजा). D₈
 दृष्टाः; D₈ दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). — °) Ś₁ K₁. 2. 6 V₁ B₈.
 7. 9 Da₈ M₇ एकस्मिन् (for एत'). V₁ Bo. 7-9 Da₈
 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 3 विरतो; Da₄ विस्तरे; D₅ अंतरे;
 G₁ अंतरतो (hypermetric) (for निरतो). D₈ D₈
 मार्गो (for मार्गे). — °) Bo Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 3 च
 (for the second. वि-). K₇ D₄. 5. 9 विहरेद (D₅ 'त')-
 विमोहितः; D₈ बिहारादवमो'.

32 °) Ś₁ K₁. 2 D₈ (marg. as in text) धर्माप-
 K₆ V₁ D₇. 9 T₁ G₁. 3. 6 M₇ वर्णाव- (for वर्णाव-). Ś₁
 कृष्टस्य; Ca कृष्टा तु (for कृष्टस्तु). * Ca: वर्णाव-
 कृष्टाः शूद्राः संकीर्णजातयो वा । * — °) D₈ नाडी (sio)
 (for नारी). — °) Da₈ गच्छेते; Da₄ 'त्य (for तां).

D₄ (also as in text) पदं (for गतिम्). D₇ T₁ G₁.
 3. 6 M₁. 5-7 गच्छेतां परमं पदं.

33 °) Dn₄ अंतं (for अजं). K₁ B₈ (marg. as in
 text) D₄. 5. 7. 9 T₁ G₁. 3. 6 परमं (for अजरं). — °) K₆
 D₈ यदिन्द्रियैर; D₇ T₁ G₁. 3. 6 यतेंद्रि' (for यदि-
 न्द्रि'). K₁ B₈ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 3 उपलभेत; K₆
 V₁ 'लभ्यते; B₈. 7. 9 Da₈. a₄ लभ्यति वा; D₇ T₁ G₁. 3. 6
 M₁. 5-7 उपलभ्येत (for 'लभते'). K₆ V₁ Bo च निश्चलैः;
 B₈ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 3 T₂ G₂. 6 M₁. 5-7 निश्चलैः; Da₄
 [आ]त्मनोऽचलः; D₅ नरोवलं; D₇ T₁ G₁ निश्चये (for
 नरोऽचलः). K₇ D₄. 6. 9 यदिन्द्रियैरुपलभ्यमीश्वरैः. — °) Ś₁
 K₁. 2. 4 M₁. 6 अणोरणीयान् (for 'णीयो'). K₂ महतो
 (for महतो). Ś₁ K₁. 2. 4 महत्तरम्. — °) K₆ B₇. 9 Da₈
 D₆. 6 Cp (Cpp as in text) तमात्मना; M₇ तमात्मानं
 (for तदात्मना). K₆ Bo Da₈. a₄ Dn₁ D₈ D₂. 3. 3
 युक्तम्; B₈ D₇ T₁ G₁. 3. 6 युक्तम् (for युक्त').

34 °) Ś₁ K₁. 2. 4 Da₈. a₄ इमं (for इदं). Da₈.
 a₄ महर्षिर्. — °) M₁. 6 यथा यदुक्तं (for यथावदुक्तं).
 Ś₁ K₁. 2. 4. 7 विमृश्य (K₁. 2 'व्य'); D₄. 6. 9 [अ]नुमृश्य;
 G₂. 6 M₇ [अ]नुपश्य (for 'इश्य'). Bo. 3 (marg. as in
 text) ते (for च). Dn₄ यथावदुक्तमनुद्दश्यते च. * Cn:
 अनुद्दश्य गुरुवचनमनु शब्दतोऽर्थतश्च ज्ञात्वा । * — °) K₄. 6
 V₁ Bo. 6. 7. 9 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 3. 3
 चेमां; B₈ चैनां; B₈ (marg.) ते मां; D₇ T₁ G₁. 3. 6
 चैतत् (for चेयात्). K₂. 4 Bo. 6. 7. 9 Da₈. a₄ Dn₁. n₄
 D₈ D₂. 3. 7. 8 T₁ G₁ M₁. 6. 7 -सात्म्यतां; K₆ -सात्वतां;
 V₁ B₈ D₈ T₂ G₂. 6 -सात्मतां (for -सात्म्यतां). — °) K₄. 6
 Bo. 6-9 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 3 चाभूत-; D₈
 तां भूत-; D₄. 6 यां तत्त्व- (for यां भूत-). D₄ गतिदः

२३३

C. 12. 8833
B. 12. 242[1]. 1
K. 12. 247. 1

शुक उवाच ।

यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।

कां दिशं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥ १

एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ।

एतत्स्वन्योन्यवैरूप्ये वर्तते प्रतिकूलतः ॥ २

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं पराशरसुतः सुतम् ।

कर्मविद्यामयावेतौ व्याख्यास्यामि क्षराक्षरौ ॥ ३

Dr -मतिर; T1 -मति; G1 पति; M7 -मतीर (for -गति). Das मनीषिणाः. ☞ Ga (reading चाभूतगति): अभूतगतिं तत्त्वगतिम् । ☞

Colophon: G2 missing; K3. 5 B1-4 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 5. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a2 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4 शुक-प्रश्नः; K8. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a2 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 Ms शुकानुप्रश्नः; M1. 6 शुकानुप्रश्ने ब्रह्मप्रतिपादनं; M7 ब्रह्मप्रतिपादनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K8 Ds M1. 6. 7 65; Dn1 Ds Dr T1 G1. 2. 6 Ms 67; T2 81. — Śloka no.: Dn1. n4 35; Ds 36.

233

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19). — With this adhy., cf. Brahmapurāṇa (Ānandāshram) 236. 1-20.

1 ^a) T1 इतीदं; G1 य इदं (for यदिदं). Da4 देव (for वेद-). — After 1^{ab}, Dr T G1. 2. 6 Ms read 2^{ad}. — ^c) D4. 8 गति (for दिशं). Dr T G1. 2. 6 याति (for यान्ति). — ^d) Da4 कां वा; Dr T1 G1. 2. 6 यां च (for कां च). T2 गच्छति.

2 Dr reads 2-4 on marg. — ^a) Das वेदितुम् (for वै श्रोतुम्). — ^b) K7 D4. 5. 9 भगवा (D8 'व') न् (for तद्भवान्). — Dr T G1. 2. 6 Ms read 2^{ad} after 1^{ab}. — ^c) K4. 6 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds Ds. 5. 7. 8 चान्योन्य-; K7 V1 D4. 6. 9 T2 G1. 2. 6 M1 अन्योन्य-; B6 T2 M5-7 अन्योन्य-; B9 चान्योन्य- (for स्वन्योन्य-). Ds. 7 T G1. 2. 6 वैरूप्यं (for 'प्ये). — ^d) K4 Bo. 6-8 Dn1. n4

यां दिशं विद्यया यान्ति यां च गच्छन्ति कर्मणा ।

शृणुष्वेकमनाः पुत्र गह्वरं ह्येतदन्तरम् ॥ ४

अस्ति धर्म इति प्रोक्तं नास्तीत्यत्रैव यो वदेत् ।

तस्य पक्षस्य सदृशमिदं मम भवेदथ ॥ ५

द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च सुभाषितः ॥ ६

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया तु प्रमुच्यते ।

तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ ७

Ds2 D2. 2. 8 वर्तते (for वर्तते).

3 B9 om. 3-5. Dr reads 3 on marg. Ś1 K1. 2 T1 G1 om. the ref. — ^a) G1 इत्युक्तं. — ^b) Dr चैतौ (for एतौ).

4 B9 om. 4 (cf. v. l. 3). Dr reads 4 on marg. — ^a) T G1. 2. 6 याति (for यान्ति). — ^b) K7 Da4 D4. 6. 9 गच्छति च (by transp.); T2 G1 च गच्छति. — Before 4^{ad}, Dr T1 G1. 2. 6 ins. व्यासः. — ^c) Dr T G1. 2. 6 शृणु च (for शृणुष्व). K8 विप्र; Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 2. 2. 8 वक्ष; B8 (orig.) भूत्वा (for पुत्र). K7 D4. 5. 9 शृणु स्वमेकाग्रमना (Da 'ता). — ^d) Ś1 K1. 2. 4 गुह्यमेतदनंतरं; K7 T1 G1. 2. 6 गह्वरं ते तदनंतरं; Dr गह्वरं तदनंतरं.

5 B9 om. 5 (cf. v. l. 3). — ^a) B8 (marg.) स्व-स्ति (for अस्ति). B8 कर्म (for धर्म). K8 B6-8 Das. a2 D5. 6 हुक्तं; K7 D4. 7. 9 T G1. 2. 6 M1. 5-7 हुक्त्वा (for प्रोक्तं). — ^b) V1 B8 (marg. as in text) तत्रैव; Dr T2 G3. 6 [ह]त्यत्र च (for 'त्रैव). Da4 नास्ति-त्यत्रैव यो वदेत्; T1 नास्तीत्यत्र वचो वदेत्. — ^d) D8 इमं (for इदं). K4 T1 यथा; T2 अपि (for अथ).

6 ^a) K7 D4. 6. 9 तात; D8 अत्र; M8 अपि (for अथ). — ^d) B8 (marg.) सु-; B9 स्व- (for च). K8. 7 B6-9 D4. 5. 9 Cp (gloss: विस्पष्टतया भाषितः) विभाषितः; D8 सुभावतः; Dr T G1. 2. 6 M1. 5-7 व्यव-स्थितः (for सुभाषितः). ☞ Ga (reading स्वभावितः): स्वभावितः, स्वयं मयोक्त इत्येके पाठमर्थं च मन्वते, तच्चि-न्यम् । ☞

7 Dr G1. 2. 6 om. 7^a-8^b. — ^a) Da4 बाध्यते (for ब^a). — ^b) K8 V1 B7. 9 Das D4. 6 तु वि-; K7 B6

कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान्बोडशात्मकः ।
 विद्यया जायते नित्यमव्ययो ह्यव्ययात्मकः ॥ ८
 कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वरूपबुद्धितरा नराः ।
 तेन ते देहजालानि रमयन्त उपासते ॥ ९
 ये तु बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुण्यदर्शिनः ।
 न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नद्यां पिबन्निव ॥ १०
 कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ ।
 विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ११

यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते ।
 न जीर्यते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते ॥ १२
 यत्र तद्ब्रह्म परममव्यक्तमजरं ध्रुवम् ।
 अव्याहतमनायासमभृतं चावियोगि च ॥ १३
 द्वंद्वैर्यत्र न बाध्यन्ते मानसेन च कर्मणा ।
 समाः सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ १४
 विद्यामयोऽन्यः पुरुषस्तात कर्ममयोऽपरः ।
 विद्धि चन्द्रमसं दर्शे ब्रह्मया कलया स्थितम् ॥ १५

C. 12. 8818
B. 12. 242[1]. 15
K. 12. 247. 15

Ds. 9 T Ms च वि-; Da4 भुवि; Ds M1. 6. 7 च प्र-
 (for तु प्र-). —^a) Dn4 Ds पर- (for पार-). K2. 4
 दर्शनः; K7 Ds दृश्यनः (for दर्शिनः).

8 D7 G1. 3. 6 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). —^a) Da4
 विद्याया (for विद्यया). Ds व्यक्तम् (for नित्यम्).
 —^a) Ks Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अव्य-
 क्तं (for अव्ययो). Ks B6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Ds
 ह्यक्षरात्मकः (B6 'जं'); K7 V1 D4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M1.
 5-7 ह्य (M7 [s]प्य)क्षरात्मकः; Bo. 8 (orig.) Dn1. n4
 Ds D1. 3. 8 ह्यव्ययात्मकं (for 'त्मकः').

9 ^a) K4 त्वेकं; D7 T1 G1. 3. 6 त्वेते (for त्वेके).
 —^b) Ś1 K1. 2 चारुप-; Das. a4 अल्प- (for स्वरूप-).
 Ks Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5.
 6. 8 बुद्धिरता; B6 (orig.) बुद्धितमा; D7 T G1. 3. 6
 Ms 'तया' (for 'तरा').

10 ^a) K4. 6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 9 स्म (for
 तु). Da4 D4 बुद्धि- (for बुद्धि). —^b) K7 D4. 6. 9
 धर्मे; Da4 कर्म- (for धर्म-). K7 D4. 6. 9 निपुण-;
 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Dn4 Ds G1 M7
 नैपुण- (for 'ण्य-'). V1 दर्शनाः (for दर्शिनः).
 ☞ Cs: धर्मनैपुण्यदर्शिनः, धर्मयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपयोर्नै-
 पुण्यं संसारप्रदानमोक्षप्रदानशक्तिर्वं, तत् पश्यन्तः। ☞ —^a)
 V1 M1 transp. न and ते. D7 T G1. 3. 6 Ms-7 ते
 कर्म न प्रशंसन्ति. —^a) Ś1 K1. 2. 4 नद्यां कूपं (K1 रूपं
 (by transp.)); Ks कूपे नद्यां; D4. 9 T1 G1. 3. 6 रूपं
 नद्यां; T2 M1. 5-7 कूपं नद्याः. Bo पिबन्नपि; D2. 3
 पिबन्ति च; D5. 7 'ति ये (for पिबन्निव).

11 Ds om. 11^a-12^b. —^a) Da4 Ds1 D7 T2
 कर्मणा (T2 'णा') (for 'णः'). —^b) D4 सुखदुःख- (for
 'दुःखे). —^c) T2 विद्यायास. —^d) Da4 om. (hapl.)
 from न up to गत्वा (in 12^b).

12 Da4 om. up to गत्वा; Ds om. 12^{ab} (for
 both, cf. v. l. 11). —^a) Ś1 K1. 2. 4 म्रियेत (for
 म्रियते). —^b) Da4 वर्धते (for जायते). —^c) K4
 जीर्यते. Ks Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 न
 पुनर्जाय (Ks Bo. 9 'जीर्य')ते यत्र. —^a) M7 तत्र (for
 यत्र). Ks Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3 वर्तते; B6 वर्तयेत्
 (for वर्धते).

13 ^a) Ds तत्र (for यत्र). M1. 5. 6 तद्याति (Ms
 'द्याति') (for यत्र तद्). D7 T G1. 3. 6 M7 तद्याति
 (G1 'द्यामि; M7 'द्याति') परमं ब्रह्म. —^b) D7 T
 G1. 3. 6 पुराणम् (for अव्यक्तम्). Ks. 7 Bo. 6-9 Das.
 a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 अचलं (for अजरं). —^c)
 Ś1 K1. 2. 4 अनाहतम्; Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1.
 n4 Ds D2. 3. 5. 8 अव्याकृतम्; K7 Ds 'हतम्' (for
 'हतम्). —^a) Das. a4 अनृतं; Dn1 Ds D2. 6. 8 Cn
 (Cnp as in text) अव्यक्तं (for अमृतं). Bo च
 वियोगि; Da4 M1. 5. 8 चापि योगि; Ds Ds अवि-
 योगि; D4 वावि' (for चावि'). D7 T1 G1. 3. 6 अमृ-
 तत्वं च विदति.

14 ^a) D7 G1. 3. 6 द्वंद्वे (for द्वंद्वैर). K4. 5. 7 V1
 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2-6. 8. 9 न यत्र (by
 transp.); B6 (marg.) न नित्यं; D7 G1 यत्र नि-. B7
 वध्यन्ते; D4. 7 T2 G1. 3. 6 Ms वध्यन्ते (for वा').

15 ^a) K2 यः (for ज्ञयः). —^b) Ds [s]क्षरः
 (for स्परः). —^c) K1 चंद्रमसं (for 'मसं). K7 Da. 9
 स्पर्शे; Da4 दशे (for दर्शे). —^d) Ś1 K1. 2. 4 वृत्तं
 (for स्थितम्). — After 15, D7 T G1. 3. 6 Kumbh.
 ed. ins. :

682* विद्यामयं तं पुरुषं नित्यं ज्ञानगुणात्मकम् ।

16 ^a) Ks V1 Bo. 8 यदेतद्; Da4 तदेव; M7
 तदैतद् (for तदे'). ☞ Cs: ऋषिणा वेदेन ॥ Cn: बृह-

C. 12. 8819
B. 12. 242[1]. 16
K. 12. 247. 16

तदेतद्विषया प्रोक्तं विस्तरेणानुमीयते ।

नवजं शशिनं दृष्ट्वा वक्रं तन्तुमिवाम्बरे ॥ १६

एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।

मूर्तिमानिति तं विद्धि तात कर्मगुणात्मकम् ॥ १७

देवो यः संश्रितस्तस्मिन्निबिन्दुरिव पुष्करे ।

क्षेत्रज्ञं तं विजानीयान्नित्यं त्यागजितात्मकम् ॥ १८

तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणानिमान् ।

जीवमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः ॥ १९

सचेतनं जीवगुणं वदन्ति

स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।

ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति

प्रावर्तयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

दारण्यक (1. 5. 14) दर्शना याज्ञवल्क्येन । ❀ —^b) D7 T1 G1 -नीयते (for -मीयते). —^c) K6 न च तं; B1. 8 D7 T G1. 8. 6 M6 नवं च (B1. 8 तु); Da4 नरजं (for नवजं). K2 नवजशशिनं दृष्ट्वा (sic). —^d) K6 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 T2 M1. 5-7 वक्रतंतुम्; D7 T1 G1. 8. 6 शतकतुम् (for वक्रं तन्तुम्).

17 ^a) ❀ Ca: भूतानि पञ्च षडिन्द्रियाणि इत्येकादश विकाराः । ❀ —^b) Da4 कथा; D7 G1. 8. 6 M7 काल (for कला). K7 संभाव (for संभार). K1 संभृताः; K2 संवृतः; K7 D6 संवृतः; Da4 संस्मृतः; Ds1 संभृतः (for संभृतः). —^c) K6 V1 इव (for इति). — After 17, D7 T G1. 8. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. C7 ins.:

683* तस्मिन्संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ।

आत्मानं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकम् ।

[(L. 1) D7 T1 Gs. 6 तस्यां हि; G1 तस्यां हि (for तस्मिन्संस्थितः). G1. 8. 6 ह्यग्निः. Gs. 6 [आ]हितं; M1. 6 [अ]पितं. — (L. 2) T2 तु (for तं). T2 ज्ञान (for त्याग).]

18 ^a) K2 वः (for यः). Ś1 K1. 4 संशितसः; V1 B3 (marg. as in text) D4. 5. 9 M7 संशितसः; D6 संसृतसः (for संश्रितसः). D7 T1 G1. 8. 6 ह्यस्मिन् (for तं). Cp देवोपमः श्रितो ह्यस्मिन्. —^b) K6 बिन्दुम् (for -बिन्दु). —^c) B3 (marg.) क्षेत्रज्ञसः; Da4 क्षेत्रे ज्ञं. Dn4 सं (for तं). K7 D4. 5. 7. 9 T G1. 8. 6 विजानीहि (for 'यान्). —^d) G1 M1. 6 नित्य (for नित्यं). K4. 6 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8. 6. 8 योगः; P2 Gs M1. 5-7 ज्ञान (for त्याग). K7 Ds

-गुणात्मकं (for -जिता). D6 नित्यं त्यागजितात्मकं.

19 K7 om. (? hapl.) 19^{ab}. D4 transp. 19^{ab} and 19^{cd}. —^b) D7 T1 G1 चैव (for जीव). K6 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 8. 6 M6 -गुणात्मकं (G1 'कः) (for -गुणानिमान्). —^c) Da4 आत्मगुणे (for 'गुणं). K7 D6 विद्याद (for वि').

20 ^a) D7 T G1. 8. 6 M1. 5-7 सचेतनं (for स^o). B3. 8 (both marg.) Ca (Cap as in text) -गणं (for -गुणं). ❀ Cn: जीवगुणं जीवगुणेन चैतन्येन युक्तम् ॥ C7: जीवगुणमचेतनम् स्वनिष्ठचैतन्यस्यापि परमाधीनत्वादचेतनमिव जीवगुणं वदन्ति । ❀ — B9 om. (hapl.) 20de. —^b) Ś1 K1. 2. 4 वक्षः; T2 न (for स). K6 Bo. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 जीवयते (for चेष्ट^o). —^c) D7 T G1. 8. 6 अतः (for ततः). Ś1 K1. 2. 4 क्षेत्रविदं; D4 'विदा (for 'विदो). —^d) K6 प्रावर्तयन्; V1 Bo. 6 (marg.). 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D2. 8. 7. 8 T G1. 8. 6 M1. 7 प्राकल्पयद् (for प्रावर्तयद्).

Colophon: G2 missing; Ks. 5 B1-5 Da1. a4 Dn2. n8 D1 G1. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1. 8. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4 युक्तप्रश्नः; K6. 7 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 युक्तानुप्रश्नः; M1. 6. 7 युक्तानुप्रश्ने विद्याकर्मफलभेदः; M6 युक्तानुप्रश्ने क्षराक्षरविवेकः. — Adhy. no. (figures, words or both): K6 Ds M1. 6. 7 66; Dn1 D7 T1 G1. 8. 6 M6 68; Dn4 Ds2 67; Ds1 6 (sic); T2 82. — Śloka no.: Dn1. n4 Ds 20.

२३४

शुक उवाच ।

क्षरात्प्रभृति यः सर्गः सगुणानीन्द्रियाणि च ।
 बुद्धैश्वर्याभिसर्गार्थं यद्भ्यानं चात्मनः शुभम् ॥ १
 भूय एव तु लोकेऽस्मिन्सदृष्टिं वृत्तिहेतुकीम् ।
 यया सन्तः प्रवर्तन्ते तदिच्छाम्यनुवर्णितम् ॥ २
 वेदे वचनश्रुतं तु कुरु कर्म त्यजेति च ।
 कथमेतद्विजानीयां तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३

234

1 °) G₂ पुरा (for क्षरात्). V₁ प्रभृतयः (for 'ति यः). Ś₁ K_{1.2} यत्सर्वं (for यः सर्गः). ✽ Cn : क्षरात् प्रधानात् । ✽ — °) K₁ Dn₄ सगुणान् (for 'णानि). — °) K₆ Bo. 6. 7 Dn₁ D_{7.8} G₂ M_{1.5.7} बुद्धैश्वर्याति- (D₇ G₂ M_{5.7} 'दि') (for 'र्याभिः'). K₆ Bo. 6-8 Dn_{1. n₄} Ds D_{2.3.5.6.8} -सर्गोयं; V₁ B₉ -सर्गोयं; D₇ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} -संसर्गः (for -सर्गार्थं). Das. a₄ बुद्धै- श्वर्येति (Da₄ 'नि)सर्गार्थं. ✽ Ca : बुद्धैश्वर्यमणिमादि । ✽ — °) K₆ V₁ Bo. 6-9 Dn_{1. n₄} Ds D_{2-5.7.8} T G_{1-3.6} M_{1.5-7} प्रधानम् (D₄ T G_{1.3.6} M_{5.7} 'नं') (for यद्भ्यानं). D₇ T₁ G_{1-3.6} चात्मना (for 'नः'). K₆ V₁ Bo. 6-9 Dn_{1. n₄} Ds D₂₋₃ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} श्रुतं (for शुभम्).

2 °) K₇ भूत (for भूय). — °) Da₄ सदृष्टं (for 'त्ति'). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn_{1. n₄} Ds D_{2.3.5.8} Cp कालः; D₆ मोक्ष- (for वृत्तिः). Ś₁ K_{1.2.4.7} D₉ M₅ -हेतुकी (M₅ 'कां'); B₇ Dn₄ -हेतुकं (Dn₄ 'कां') (for -हेतुकीम्). D₇ T G_{1-3.6} सदृष्टिं है (D₇ G₁ 'त्तिं है'; G₂ 'त्तिहे'तुकी (G₂ 'की') क्रियां (G₂ 'या'). ✽ Cn : कालहेतुकीं युगानुसारिणीम् । ✽ — °) K₃ सर्वोतः (hypermetric) (for सन्तः). — °) K₃ तद्य- च्छामि; D₇ T G_{1.3.6} M_{5.7} तामि (for तदि'). K_{4.7} B_{6.8} (marg.) Dn_{1. n₄} Ds D_{2-6.8.9} G₁ -वर्तितुं; K₆ B_{7.8} (orig.) Das. a₄ D₇ T G_{2.6} M_{1.5.7} -वर्णितुं; V₁ Bo -वर्तितं (for -वर्णितम्). G₂ तामिहाद्यानुवर्णय.

3 °) K₃ वेदैर् (for वेदे). Das. a₄ तत् (for तु). — °) K₆ धर्म (for कर्म). — °) D₇ विजानीयात् (for 'यां'). — °) Ds तत्त्वं; D_{4-6.9} तन्मे (for तच्च). K₆

लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञः पूतोऽहं गुरुशासनात् ।

कृत्वा बुद्धिं विमुक्तात्मा त्यक्ष्याम्यात्मानमव्ययः ॥ ४

व्यास उवाच ।

यैषा वै विहिता वृत्तिः पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वयम् ।

एषा पूर्वतरैः सद्भिराचीर्णा परमर्षिभिः ॥ ५

ब्रह्मचर्येण वै लोकाञ्जयन्ति परमर्षयः ।

आत्मनश्च हृदि श्रेयस्त्वन्विच्छ मनसात्मनि ॥ ६

C. 12. 8629
B. 12. 243[21. 6
K 12. 248. 6

अर्हति. D₇ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} तद्भवान्वक्तुमर्हति (G₂ 'सि').

4 °) K₃ -कर्त्ताश्च (for -वृत्तान्त-). K₆ B_{6.8} Da₆. a₄ -तत्त्वज्ञः; Dn₄ -तत्त्वज्ञात्; D₇ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} -वृत्तज्ञः (for -तत्त्वज्ञः). — °) Ś₁ K_{1.2.4} तत्त्व (for गुरु). — °) K_{4.6} V₁ B₆₋₉ Dn_{1. n₄} Ds D_{2.3.5.8} T₂ G₂ M_{1.5-7} विमुक्तात्मा; K₇ D_{4.6.7.9} T₁ G_{1.3.6} विमु- (D₆ 'बु'द्धात्मा; Bo स युक्तात्मा (for विमु'). — °) V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn_{1. n₄} Ds₂ (before corr. as in text) D_{2.3.5.8} द्रक्ष्यामि; D₄ त्यक्ष्यामि (for त्यक्ष्या- मि). K₇ D_{4.9} अव्ययः; V₁ B₆ (orig.) D₇ T G_{1-3.6} M_{1.5} १ आत्मना; Bo. 6. 7. 8 (marg.) Das. a₄ Dn_{1. n₄} Ds D_{2.3.5.8} अव्ययं; B₆ (marg.) आत्मनि; D₆ अव्ययं (for 'यः'). K₆ विमुक्तात्मानमव्ययं.

5 °) K_{4.6} Bo. 6. 7. 9 Da₄ Dn_{1. n₄} Ds D_{2-3.8} यथा; V₁ M₁ येषां; Das D₇ T G_{1.3.6} M₇ एषा; G₂ एका; Ca यैषा (as in text). Ś₁ K_{1.2} बुद्धिः (for वृत्तिः). — °) Ś₁ K₃ परस्ताद्; G₂ प्रयं (for पुरं). Ś₁ K_{1.2} D₇ G_{1.2} ब्रह्मणः (K₂ 'णाः'); K₄ ब्राह्मणः (for ब्रह्मणा). — °) M_{1.5.6} सैषा (for एषा). M_{1.6} पूर्वतरा; M₇ 'परैः (for 'तरैः). K₆ G₂ सिद्धिर् (for सद्भिर्).

6 °) Ds₂ ब्रह्मचर्ये च (for 'चर्येण). — °) K_{6.7} V₁ Bo. 6 (marg.) १-9 Dn_{1. n₄} Ds D_{2-6.8.9} ततः; B₆ Das. a₄ तथा (for हृदि). K₆ Bo. 6-9 Das Dn_{1. n₄} D_{2.3.8} श्रेयांसि; Da₄ श्रेयाणि; D₆ श्रेयान् (for श्रेयस्). — °) K₄ त्वन्विच्छन्; K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn_{1. n₄} D_{2.3.5.7.8} T G_{1.3.6} M_{5.7} अन्विच्छ (Bo 'न्'न्; K₇ D_{4.6.9} हन्विच्छन्; D₆ चान्विच्छन्; M_{1.6} तन्विच्छन् (for त्वन्विच्छ). G₂ आसिञ्जमनि सत्तमनः.

C. 12. 8830
B. 12. 243[2]. 7
K. 12. 248. 7

वने मूलफलाशी च तप्यन्सुविपुलं तपः ।

पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः ॥ ७

विधूमे सन्नमुसले वानप्रस्थप्रतिश्रये ।

काले प्राप्ते चरन्मैक्षं कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ ८

निःस्तुतिर्निर्ममस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे ।

अरण्ये विचरैकाकी येन केनचिदाशितः ॥ ९

शुक उवाच ।

यदिदं वेदवचनं लोकवादे विरुध्यते ।

प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ॥ १०

7 *) G₂ तेन (for वने). — ^b) Ś1 K₁ तप्यन्सु;
K₂ तस्य सुः; K₄ तप्ये स्वः; K₇ D₄-8.9 तस्वा सुः;
B₈ D₇ T G₁-3.6 M₇ तप्यस्व (for तप्यन्सु). B₇ M₇
-विमलं; D₁ T G₁-3.6 परमं (for -विपुलं). — ^d)
D₈ अवहिंसकः (for अवि).

8 With 8, cf. 12. 9. 22; Manu. 6. 56. — ^a)
Ś1 सन्नमुसले; K₁ 2.4 सन्नमुसुले; K₈ V₁ B₈-9 Das
'मुषले; K₇ 'मूशले; Da₄ 'मुखले; D₄-6.9 'मुशले
(D₈ 'लं) (for 'मुसले). — ^b) D₈ G₁ वानप्रस्थः;
G₂ 'प्रस्थे: (for 'प्रस्थ). D₈ प्रतिश्रयेत्. — ^c) K₇
D₄ 5.7.9 T G₁-3.6 M₁ 6 चरेद् (for चरन्). K₄ 1 V₁
B₈-8 Da₄ D₈ D₂-6.8 9 G₂ मैक्षं (for मैक्षं). — ^d)
Ś1 K₄ G₈ M₇ (inf. lin.) कल्पसे; K₁ 2 कल्प मे;
Da₄ लक्ष्यसे; M₇ (orig.) कल्पने (for 'ते). Ś1 K₁
2.4 -भूतये (for -भूयसे).

9 With 9, cf. Māṇḍūkya-Kārikā 2. 37. — ^a)
K₂ 4 निःस्तुतिं (for निःस्तुतिर). G₂ निस्वयं निर्ममस्कारं.
— ^b) K₂ 4 परित्यक्तः; M₁ 'त्यज (for 'त्यज्य). Ś1
शुभाशुभः. K₁ परित्यक्तशुभाशुभः. — ^c) K₇ D₄ 9 अ-
(K₇ आ)रण्यचरणे (D₄ 9 'र ए)काकी. — ^d) K₈
अशितः; D₈ आश्रितः; D₈ आसितः (for आशितः).

10 ^a) Da₄ देव (for वेद-). — ^b) T₂ लोके वादो;
G₂ लोकवाचा (for 'वादे). K₁ निरुध्यते. — ^c) K₄
B₈ Das a₄ D₁ D₈ D₂ 3.9 वा (for the first च).
B₈ Das a₄ वा (for the second च). D₁ 4 प्रमाणे
वा विरुध्येत; D₈ अप्रमाणे प्रमाणे वा. — ^d) K₄ विरुते;
D₁ lacuna (for विरुद्धे). K₂ विरुद्धे शास्त्रतोर्थतः;
B₈-8 'द्धे शास्त्रतां गतः (B₈ 'ते); D₇ T G₂ 3.6 'द्धे
शास्त्रतः कुतं (T₂ कथं).

11 ^a) B₇ Das एतत्ते (Das 'तु) (for इत्येतत्).

इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि भगवान्प्रब्रवीतु मे ।

कर्मणामविरोधेन कथमेतत्प्रवर्तते ॥ ११

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गन्धवत्याः सुतः सुतम् ।

ऋषिस्तपूजयन्वाक्यं पुत्रस्यामिततेजसः ॥ १२

गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

यथोक्तकारिणः सर्वे गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ १३

एको य आश्रमानेताननुतिष्ठेद्यथाविधि ।

अकामद्वेषसंयुक्तः स परत्र महीयते ॥ १४

— ^b) D₇ T G₁-3.6 M₈ भगवान्; M₇ तद्भवान् (for
भगवान्). K₈ V₁ Bo. 6-9 Das a₄ D₁ n₄ D₈ D₂ 3.
6.8 प्रमाणं तू (K₈ V₁ B₈ 3.9 Das a₄ 'णमु-; D₈ 'जे
तू)भयं कथं (Das a₄ कुतः). — ^d) K₈ V₁ Bo. 6-9
Das a₄ D₁ n₄ D₈ D₂ 3.6 8 मोक्षः (for एतत्). D₇
G₁ प्रवर्धते (for 'तेते).

12 G₃ om. the ref. — ^b) Da₄ D₈ गंधवत्या.
— ^c) Da₄ हृदि (for ऋषिस्). K₇ D₈ 1. s₂ (marg. as
in text) पूजयद्; M₁ 6.7 पूजय सद् (for पूजयन्).
— ^d) D₈ पुत्राय (for पुत्रस्य). D₈ तेजसा.

13 Before 13, Ś1 K₁ 3.4.5.7 V₁ Bo. 6-9 Das
D₁ n₄ D₈ D₂-9 T G₃ 6 M₁ 5-7 ins. व्यास उवाच.
— ^a) K₈ 1 V₁ Bo. 6-9 Das a₄ D₁ n₄ D₈ D₂-6.8.9
M₈ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च (Da₄ 'स्य). — ^c) K₈ V₁ Bo.
6.7.9 Das a₄ D₁ n₄ D₈ D₂ 3.5.8 -चारिणः (for
-कारिणः). D₁ 4 सर्वं (for सर्वे). — ^d) ☞ Ga: परमां,
तत्त्वसाक्षात्कारलभ्याम्। एतेन कर्मणो ज्ञानेनाविरोधो दर्शितः।
या तु कर्मनिन्दैव सा उक्तविधया काम्यनिषिद्धपरतया
द्रष्टव्या। ☞

14 ^a) D₄ 9 [5]यम्; D₈ तथा (for य). K₄ 6
Bo. 6.7.8 (marg. as in text). 9 Das a₄ D₁ n₄ D₈
D₂ 3.8 वाप्याश्रमान् (for य आश्रं). G₁ एकान् (for
एतान्). — ^b) K₄ 6 Bo. 6-9 Das a₄ D₁ n₄ D₂ 3.8
योनतिष्ठेद्; K₇ D₄ 9 अनुतिष्ठन्; D₈ उपतिष्ठेद्; D₇
T G₁-3.6 अवि (for अनु). D₈ यथा विधिः. — ^d)
K₈ Bo D₁ n₄ D₈ D₂ 3.8 विधीयते; D₇ T₁ G₁-3.6
न हीयते (for मही).

15 15^{ab} = (var.) 12. 20. 4^{ab}. D₈ om. (hapl.)
15. — ^a) K₇ D₁ D₈ 3 चतुष्पदा; D₈ 1 D₄ 9 M₁.
5-7 'ष्पादी; D₇ T₁ G₁ 'स्पदे (for 'स्पदी). M₁ 7 ह

चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता ।
 एतामाश्रित्य निःश्रेणीं ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५
 आयुषस्तु चतुर्भागं ब्रह्मचार्यनसूयकः ।
 गुरौ वा गुरुपुत्रे वा वसेद्धर्मार्थकोविदः ॥ १६
 कर्मातिरेकेण गुरोरध्येतव्यं बुभूषता ।
 दक्षिणो नापवादी स्यादाहुतो गुरुमाश्रयेत् ॥ १७
 जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरुवेश्मनि ।

यच्च शिष्येण कर्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ॥ १८
 कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत् पार्श्वतः ।
 किंकरः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कोविदः ॥ १९
 शुचिर्दक्षो गुणोपेतो ब्रूयादिषुरिवात्वरः ।
 चक्षुषा गुरुमव्यग्रो निरीक्षेत् जितेन्द्रियः ॥ २०
 नाभुक्तवति चाश्रीयादपीतवति नो पिबेत् ।
 न तिष्ठति तथासीत् नासुप्ते प्रस्वपेत् च ॥ २१

C. 12. 224A
 B. 12. 243[2] 21
 K. 12. 248. 21

(for हि). S1 Da3 Da.6 T2 G2 M7 निःश्रेणी; D7 निःश्रेणिर्. Dn4 चतुष्पदादिनिःश्रेणी. —^b) Da4 D6 प्रतिष्ठिताः. —^c) K4.6.7 V1 Bo.6-9 Da2.44 Dn1.44 Ds D2-4.6 8.9 M1.5.6 आरुह्य (for आश्रित्य). K1 Da4 निःश्रेणी; D4.6 T2 G2 निःश्रेणी; D7 निःश्रेणि.

16 ^a) Da2.44 आयुषं (for 'षस्'). K2 D5 च (for तु). —^b) K6 Ds1.33 (before corr.) D5.6 अनुसूयकः (for अन'). S1 K1 Da4 T1 G1.3 M1.6 ब्रह्मचर्यं (Da4 T1 M6 'र्या')नसूयकः. —^d) B8 (marg.) चरेद् (for वसेद्).

17 K6.7 V1 Bo.6-9 Da3.44 Dn1.44 Ds D2-9 T G1-3.6 M1.5-7 read 17 after 19. —^a) S1 K1.2.4 धर्मातिरेकेण (K2 'केन; K4 'के च) गुरोर; K6 V1 Bo.6-9 Da3.44 Dn1.44 Ds D2.3.6.8 कर्मातिरेकेण (B8 'देशेन) गुराव् (V1 B9 'रोर); D5 कर्माविरोधेन गुरोर; D7 T G1-3.6 M1.5-7 कर्मशेषेण तु गुरोर. —^c) Ds2 D6 T2 G1 M1.5-7 दक्षिणे (for 'णो). K4 V1 Bo.1-9 Da3.44 Dn1.44 D2.3.5.6.8 [S]नप (B8 D6 'य)-वादी; Ds1 [S]नपसादी; Ds2 T G1 नोपसादी (T 'दि); D7 M1.5-7 नोपवासी; G2.6 नोपवादी (for नाप'). G2 दक्षिणेनोपसादित्वाद्. —^d) Da3.44 आहुतो; M6 आभूतो. T G1-3.6 M1.5-7 आब्रजेत् (for आश्रयेत्). — After 17, M5 reads 22^a-23^b.

18 ^a) Da4 G1 जघन्यशायि. —^b) K4.6 V1 Bo.6-9 Da3.44 Dn1.44 Ds D2.3.6.8 T2 G2 M1.5.6 उत्थाय (for 'यी). Da4 वेदमनी. D5 आहुतो गुरुमाश्रयेत् (= 17^d). —^c) K1 यश्च; D5 पूर्वं (for यश्च). —^d) Da4 दासेन (for दासेन).

19 ^a) S1 K1.4 कृतम् (for कृतम्). T1 तं (for तत्). D5 पूर्वं (for सर्व). D5 कृतकृत्यं च तत्सर्व. —^b) K7 D4.9 तिष्ठेच्च (for 'त). —^c) Da4 Dn4 सर्वकारी. K4.6 V1 Bo.6-9 Da3.44 Dn1.44 Ds D2.3.8 स्याद्; D6 lacuna (for च). — After 19, K6.7

V1 Bo.6-9 Da3.44 Dn1.44 Ds D2-9 T G1-3.6 M1.5-7 read 17.

20 G8 om. 20^a-21^b. Ds1 reads 20^a-21^b twice. —^a) K7 D4 दीक्षा (for दक्षो). —^b) S1 K1 2 भूयाद् (for ब्रू'). K6.7 V1 Bo.6-9 Dn1.44 Ds D2.3.5.8 G2 M1.5.6 Cp इष्टम्; Da3.44 D4.7.9 T G1.6 M7 इष्टम् (for इष्टु). K6.7 V1 Bo.6.7.9 Da3.44 Dn1.44 Ds D2.3.5-8 T G1.2.6 M1.6.7 Cp इवांतरा (V1 Da4 D6 'रा); B8 इवांतरः; D4.9 इवातुरः; M5 इवांतरं (for इवात्वरः). ❀ Ca: इपुरिवान्तर इति यथा ईश्वरोऽन्तर्गत एवमन्तर्मति भूत्वा ब्रूयात्, न तु बाह्यवचनं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ Cp (reading इष्टमिवांतरा; Cpp as in text): अन्तरा निकटे इष्टं प्रियं शनैर्ब्रूयात् । ❀ — Bo om. 20^a-21^b.

21 For the repetition of 21^ab in Ds1, cf. v. l. 20. Bo G8 om. 21^ab (cf. v. l. 20). —^a) D4-8.9 अभुक्तवति (for नाभु'). B8 Ds2 D5.6.9 नाश्रीयाद् (for चाश्री'). K1 नाभुक्तवति चाश्रीयाद्; Da4 नाभुक्तवती यवाश्रीयाद् (sic). —^b) D5 अपीतमपि; D7 T G1-3.6 M1.6 न (G1.2 M1.6 ना) पीतवति (for अपीत'). D7 चापिबेत्; G2 वा पि' (for नो पि'). —^c) S1 K1.2 अतिष्ठति; K4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.44 Dn1.44 Ds D2-6.8.9 M7 Cv नातिष्ठति (for न तिष्ठति). S1 K1.2.4 च नासीत्; K7 D4.5.9 तथा तिष्ठेत्; B7 D6 तथासीत्; Da4 यथासीत्; M1.6 यथासीतो (M6 'ने) (for 'सीत). ❀ Cv: अतिष्ठति, निद्रातः उत्थानमकुर्वति सति, तथा, यथा निद्राभङ्गो न भवति तथा, आसीत् । ❀ —^d) Ds2 नास्वपे (for नासुप्ते). K7 D4.9 M1.6 प्रस्वपेच्च; D5.6 पीति च; T2 पेदपि; G2 पेदुरौ (for 'पेत च).

22 With 22, cf. Manu. 2. 72. For the sequence in M5, cf. v. l. 17. —^b) D6 मृदुः (for मृदु). T2 स्पृशन् (for स्पृशेत्). —^c) D7 दक्षिणां (for 'णं). Da4 दक्षिणं दक्षिणे चैव. —^d) K6 वामं (for सव्यं). K1

C. 12. 8845
B. 12. 243(2). 22
K. 12. 248. 22

उत्तानाभ्यां च पाणिभ्यां पादावस्थ मृदु स्पृशेत् ।
दक्षिणं दक्षिणेनैव सव्यं सव्येन पीडयेत् ॥ २२
अभिवाद्य गुरुं ब्रूयादधीष्णु भगवन्निति ।
इदं करिष्ये भगवन्निदं चापि कृतं मया ॥ २३
इति सर्वमनुज्ञाप्य निवेद्य गुरवे धनम् ।
कुर्यात्कृत्वा च तत्सर्वमाख्येयं गुरवे पुनः ॥ २४
यांस्तु गन्धात्रसान्वापि ब्रह्मचारी न सेवते ।
सेवेत तान्समावृत्त इति धर्मेषु निश्चयः ॥ २५

ये केचिद्विस्तरेणोक्ता नियमा ब्रह्मचारिणः ।
तान्सर्वाननुगृहीयान्ब्रह्मवेदान्तपगो गुरोः ॥ २६
स एवं गुरवे प्रीतिमुपहृत्य यथाबलम् ।
आश्रमेष्वाश्रमेष्वेवं शिष्यो वर्तेत कर्मणा ॥ २७
वेदव्रतोपवासेन चतुर्थे चायुषो गते ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावर्तयथाविधि ॥ २८
धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य धर्मतः ।
द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधिव्रती भवेत् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

सव्येप- (for °न). M1. 5-7 पाणिना (for पीडयेत्).

23 For the sequence in M5, cf. v. l. 17. D5 om. 23^b-24^a. —^b) K1 V1 Bo. 7. 8 D4. 9 अधीये; D4. 9 अधिष्व; D5. 1 अधीस्व; D5 M1 °त्य (for °स्व). D4. 9 G2 भगवान्. K6 अपि (for इति). —^a) K1 D4 वा (for च). D5 transp. कृतं and मया. — After 23, K4. 6 V1 Bo. 5-9 D4. 9. 4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. ins.;

684* ब्रह्मसदपि कर्तास्मि यद्भवान्वक्ष्यते पुनः ।

[B5 (marg.) यदपि (for त°). K6 वक्षते; D5 वांछते. K4 यद्भवान्कर्तुमर्हति (for the post. half).]

24 D5 om. 24^a (cf. v. l. 23). K1 D4. 9 transp. 24^{ab} and 24^{cd}. —^a) D5 repeats from सर्व up to ख्येयं (in 24^d), after इति (in 25^d). D5 इदं कर्मम् (for इति सर्वम्). K1 D4. 9 अनुज्ञाप्य (for °ज्ञाप्य). —^b) V1 Bo. 3 (marg.) Dn1. n4 D5 D2-4. 3 (both times) निवेद्य च यथाविधि. —^c) V1 ततः (for च तत्). —^d) D5 M5. 7 ततः (for पुनः).

25 For the repetition in D5, cf. v. l. 24. —^a) K1 D4. 9 यस्तु (for यांस्तु). D5 त्रिवं गन्धात्रसं चापि. —^b) K6 D4. 9 D7 G8 सेवते (for सेवेत). V1 समावृत्य (for °वृत्त). —^d) D5 om. from धर्मेषु up to चास्मिन् (in 26^b). Ś1 K1. 2 सर्वेषु; D7 T1 G1. 3. 6 धर्मेषु (for धर्मेषु). T2 निश्चयं.

26 D5 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). —^a) K6 V1 Bo. 5-9 D4. 9. 4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 तान्सर्वानाचरोन्नित्यं. —^d) K1. 2. 4 भवेच्च (for भवेच्च). K1 चानापगो; Dn4 च नियमो; D8. 9 दानपगो; G1 चातु° (for चान°).

D5. 7 T1 G3. 6 भवेद्वातुपगो गुरोः (D5 °रौ; G3. 6 °हः); G2 निवेद्य चांतिके गुरुः; M1. 5-7 भवेच्चातुवशो (M5 °शे) गुरो (M5. 7 °रौ). ❀ Ca: जनपगः समीपस्थः ॥ Cp: मित्यातुवर्ती । ❀

27 °) D5 एवं च (for स एवं). —^b) K6. 7 B5 D4-6 उप (K6 °पा)कृत्य; Bo. 7-9 D4. 9. 4 Dn4 D5 D2. 3. 7. 8 T G1-3. 6 M7 उपाह (D7 °वृ)त्य (for उप°). —^c) K6 V1 B5-9 D4. 9. 4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 6. 8 आश्रमाद्; K1 D4. 5. 9 अगत्वा च; Bo अग्राम्येषु; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 अग्राम्येण (for the first आश्रमेषु). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 D5 D2-4. 6. 8. 9 एव (for एवं).

28 °) K2 T1 देव (for वेद). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 योगे (Ś1 °जे)न; D5 वासी च (for वासेन). —^b) M1 चतुर्थ्य (for °र्थे). D4. 9 D5 D7 चायुषे; D5 त्वायुषो (for चा°). —^c) T1 G1. 3. 6 दद्यात् (for दत्त्वा). —^d) Bo D4. 9 समवर्तेद् (for समा°).

29 = (var.) 12. 235. 1. D5. 7 om. 29. —^a) B5 कर्म- (for धर्म-). Ś1 K1 लुब्धो (for लुब्धैर्). K1 दाने (for दारैर्). —^b) K4 om. (hapl.) from 29^b up to 12. 235. 1°. —^c) T1 G3. 6 अग्निम् (for अग्नीन्). D5 D6 आहत्य (for उत्पाद्य). K6 Bo 5-9 D4. 9. 4 Dn1. n4 D2. 3. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 यत्नतः; D5 सुव्रतः (for धर्मतः). — V1 reads from 29^c up to 12. 235. 1^d on marg. —^e) B5 चायुषो (for आ°). K2 D4. 9 द्वितीय-मायुषो भागं. —^d) K2 मेधिव्रतो; V1 B6. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मेधी व्रती (G1 M1 °तो); B5 मेधे व्रती; D4. 9 मेधी व्रतो (for मेधिव्रती). K7 Bo Dn1. n4 D5 D2-4. 3. 9 गृहमेधी भवेद्व्रती (K7 D4. 9 °दिति); D6 °मेधी गृहे वसेत्.

२३५

व्यास उवाच ।

द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी गृहे वसेत् ।

धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य सुव्रतः ॥ १

गृहस्थवृत्तयश्चैव चतस्रः कविभिः स्मृताः ।

कुसूलधान्यः प्रथमः कुम्भीधान्यस्त्वनन्तरम् ॥ २

Colophon om. in K₁; K₂. 5 B₁-5 D₁. 2 D₂. 2 D₃. 5 G₁. 5 M₁-2 absent. V₁ reads the colophon on marg. — *Sub-parvan*: Ś₁ K₁. 2. 6. 7 V₁ Bo 6-9 D₁. 2 D₂. 2 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁. 2 शुक्रप्रश्नः; K₂. 7 V₁ Bo. 6-9 D₁. 2 D₂. 2 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₂ D₁. 2 D₂. 2 G₁. 5 M₁. 5-7 ब्रह्मचारिवृत्तं; M₂ शुक्रानुप्रश्ने ब्रह्मचर्याश्रमधर्मोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₂ D₁. 2 D₂. 2 G₁. 5 M₁. 5-7 68; D₁ D₂. 2 T₁ G₁. 5 M₁. 5-7 69; D₂ M₁. 5-7 67; T₂ 83. — *Sloka no.*: D₁ D₂. 2 30; D₃ 29.

235

1 = (var.) 12. 234. 29. With 1^{ab}, cf. Manu. 4. 1^{ed}. K₄ om. 1^{ab} (cf. v. l. 12. 234. 29). K₇ D₁. 2 om. 1. V₁ reads 1 on marg. G₂ वेदव्यासः (for व्यास). D₇ G₁ transp. 1^{ab} and 1^{ed}. — ^a) D₂ om. भार्ग. K₁. 2 द्वितीयमायुः (K₁ 'नु'षो भो (K₂ भा)गं; M₂. 7 'ये त्वा (M₇ 'येष्या)युषे भागं (M₇ 'ने). — ^b) D₂ गृही (for गृहे). D₂ भवेत्; T₁ G₁-3. 6 वसन् (for वसेत्). Ś₁ K₁. 2 गृहमेधिव्रतं चरेत्; D₇ 'मेधिव्रती भवेत्. — K₁ reads 1^{ed} twice. — ^c) Ś₁ K₁ (both times) G₂ लुब्धैर्यु (G₂ 'यु'तो (for लुब्धैर्युतो). — ^d) D₂. 7 अग्निम्. K₂ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D₁. 2 D₂. 2 D₃. 2 G₁. 5 M₁. 5-7 आहृत्य (for उत्पाद्य). Ś₁ K₁ (both times). 2. 4 चार्चयेत्; D₁ सुव्रतः; D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 यत्नतः (for सुव्रतः).

2 ^a) K₇ D₂. 5. 9 त्वेताश्च; T₂ चैताश्च; M₂ शस्त्रा (for चैव). — ^b) Ś₁ K₁ स्मृतः (for स्मृताः). G₂ प्रशस्ताश्च विहितस्तां. — With 2^{ed}, cf. Manu. 4. 7^{ab}. — ^c) K₇ V₁ Bo. 6. 7. 9 D₁. 2 D₂. 2 D₃. 2 G₁. 5 M₁. 5-7 (by corr. as in text) D₄-5. 9 Cp कुसूलः (for कुसूल). Ś₁ K₁. 2. 4 'धान्याः; G₂ 'धान्यं (for 'धान्यः). Ś₁ K₁. 2. 4 D₂ प्रथमाः; G₁-3. 6 M₇ प्रथमं (for 'मः). ☞ Cp: कुसूलः कुडलेति प्रसिद्धः। ☞ — ^d) K₄ कुम्भीरः;

अश्वस्तनोऽथ कापोतीमाश्रितो वृत्तिमाहरेत् ।

तेषां परः परो ज्यायान्धर्मतो लोकजित्तमः ॥ ३

पद्कर्म वर्तयत्येकस्त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।

द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रे व्यवस्थितः ।

गृहमेधिव्रतान्यत्र महान्तीह प्रचक्षते ॥ ४

C. 12. 235
B. 12. 244[S]. 5
K. 12. 249. 5

K₂ V₁ Br D₁. 2 D₂. 2 D₃. 2 G₁. 5 M₁. 5-7 कुम्भी; D₂ कुम्भां (for कुम्भी). D₂ त्वतः परं; D₂ T₂ M₁ त्वनंतरः (for 'रम्). Ś₁ K₁. 2 कुम्भीधान्यास्त्वनंतराः; G₂ 'न्यमनंतरं. ☞ Cp: कुम्भी क्षुद्रः कलशः। ☞

3 With 3^{ab}, cf. Manu. 4. 7^{ed}. — ^a) D₂ अश्व-
तनो; G₂ 'स्थनो (for 'स्तनो). ☞ C₂: कापोतीम्
उच्छृत्तिम्। ☞ — ^b) D₇ T G₁. 5. 6 M₁. 5-7 आश्रितो
(for आश्रितो). K₂ V₁ Br. 7. 9 D₁. 2 D₂. 2 D₃. 2 G₁. 5. 6
Cp आहरेत्; K₇ D₄-5. 9 M₁ आचरेत् (for आहरेत्).
☞ Cp: वृत्तिमाहरेत्, कालमतिवाहयन्। ☞ — With
3^{ed}, cf. Manu. 4. 8^{ed}. — ^c) D₇ T G₁-3. 6 एषां
(for तेषां). K₂ परापरो; M₂ परं परो (for परः परो).
— ^d) D₇ धर्मको; T₁ G₁ धार्मिको (for धर्मतो).
D₁. 2 D₂. 2 D₃. 2 G₁. 5 M₁. 5-7 धर्मः (for लोक). K₂ D₁. 2 D₂. 2
-विजित्तमः (for -जित्तमः).

4 With 4^{abed}, cf. Manu. 4. 9. — ^a) K₇ V₁
पद्कर्म. ☞ C₂: पद्, यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रति-
प्रदाः ॥ Cp (also): पद्कर्मणि शिला[? लोण्ड]याचित-
कृषिवाणिज्यकुसीदरूपाणि। ☞ — ^b) D₇ अन्या; T₂
अन्यं (for अन्यः). D₂ प्रवर्तयेत् (for 'र्तते). ☞ Cp:
त्रिभिः उत्थानयाचितायाचितैर्वा। ☞ — K₇ reads 4^{ed}
on marg. G₁ reads 4^{ed} twice. — ^c) K₁ एकाश्च. G₁
(first time) त्रिभिरन्यो (for चतुर्थस्तु). D₁. 2 D₂. 2 T₁
G₁ (second time). 2. 5. 9 च (for तु). ☞ C₂. n:
द्वाभ्यां यागा (C₂ दाना)ध्ययनाभ्याम्। ☞ ☞ C₂: चतुर्थः
कापोतीं वृत्तिमाश्रितो गृहस्थः। ☞ — ^d) K₂. 7 D₄. 5. 9
Cp ब्रह्मसत्रे (K₂ 'स्त्रे) (for 'सत्रे). D₂ व्यवस्थिताः.
Ś₁ K₁. 2. 4 गुरु (K₂. 4 ब्रह्म) शुश्रूषणे रतः; V₁ Br (marg.)
ब्रह्मसत्रे (B₂ 'ले) व्रते स्थितः. ☞ C₂: ब्रह्मसत्रं वेदज्ञपः,
आत्मचिन्तनमित्यन्ये ॥ Cp: पाठान्तरे ब्रह्म तत्त्वज्ञानं तदेव
सत्यं तत्र स्थितः ॥ C₂: ब्रह्मसत्रे अध्यापने ॥ C₇: ब्रह्मसत्रे
ब्राह्मणैः क्रियमाणसत्रयागे। ☞ — ^e) K₂ T₁ G₁. 6 गृह-
मेधी; B₂ 'मेधः; B₂ (marg. as in text) 'मेधे (for
'मेधि-). — ^f) Ś₁ K₁. 2. 4 सुमहान्ति (for महान्तीह).
Bo D₂ प्रचक्षते; G₂ प्रवर्तयेत्.

C. 12. 8858
B 12. 244(3). 5
K. 12. 249. 5

नात्मार्यं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।
प्राणी वा यदि वाप्राणी संस्कारं यजुषार्हति ॥ ५
न दिवा प्रस्वपेजातु न पूर्वापररात्रयोः ।
न भुञ्जीतान्तराकाले नानृतावाहयेत्स्त्रियम् ॥ ६
नास्यानश्नन्वसेद्विप्रो गृहे कश्चिदपूजितः ।
तथास्यातिथयः पूज्या हव्यकव्यवहाः सदा ॥ ७
वेदविद्याव्रतस्त्राताः श्रोत्रिया वेदपारगाः ।
स्वधर्मजीविनो दान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ।

5 *) K₂. 4 नात्मानं; K₅ Bo. 6. 7. 9 Das. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 7. 8 T G₁-3. 6 M₅. 7 ना(G₂ आ)त्मार्यं (for 'र्थ'). —^b) Ds₁ घातयेन्. K₁ फलं (for पशून्). —^c) * Ca: प्राणी विहितहविर्मध्ये पशून्, अप्राणी पुरोडाशादिः ॥ Cn: प्राणी छागादिः, अप्राणी अश्वत्थादिः ॥ C_v: प्राणी पैतृकाद्यर्थमानीतः प्राणी, अप्राणी नित्यभोजनार्थमानीतं व्रीह्यादिकम् । * —^d) B₇ partly damaged. B₈ (marg.) संघातिर् (for संस्कारं). D₇ T₁ G₁ विदुषा; M₁. 6 यजुषो (for 'षा'). D₈ संस्कारं यजुषार्हति (sic).

6 *) Ś₁ K₂ प्रसुपेज् (for प्रस्वपेज्). —^b) K₅ V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 -रात्रिषु (for -रात्रयोः). —^c) K₇ D₄. 6. 9 भुञ्ज्याद् (for भुञ्जीत). * Ca: अन्तरा सायंप्रातर्भोजनद्वयमध्ये । * —^d) T₁ नानृताम्.

7 With 7^{ab}, cf. Manu. 3. 105^{ad}; 4. 29. —^a) K₅ V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 गृहे (for वसेद्). G₂ नानानस्वपन्विप्रो (sic). —^b) K₅ V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 वसेत् (for गृहे). —^c) Ds₂ अथ (for तथा). Ś₁ K₁. 2. 4 उपास्यातिथयः पूज्या; K₇ D₄-6. 9 पूज्या ह्य(D₅ 'स्यास्त्व')तिथयस्त(D₄. 9 'स्व')स्य. —^d) M₇ कव्यं (for कव्य-).

8 With 8^{ab}, cf. Manu. 4. 31. —^a) K₇ वृत्-स्त्राताः; Dn₄ व्रतस्त्रात (for 'स्त्राताः'). —^b) K₇ V₁ D₄-7. 9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 स्वधर्मः; B₈ Da₁ स्वधर्म (for स्व). —^c) Ś₁ K₁ कव्यं (for हव्यं). K₁ हव्यं (for कव्यं). K₅ V₁ B₈ वा (for च). —^d) K₁ [अ]प्यहर्-नार्थः; T₂ [अ]भ्यर्हणार्थः; G₂ ग्रहणार्थ (for [अ]प्यहर्णार्थ).

9 *) K₁ नाखैः; G₂ ते नखैः (for न खैः). D₇ T₁ G₁ संप्रधा(T₁ 'खा')तस्य (for 'यातस्य'). * Cn: नखैः नखैः, दम्भार्थं नखलोमधरस्य । * —^b) K₁ स्वध-र्मज्ञातकस्य; K₄ V₁ Bo. 6 (marg.) Das. a₁ Dn₁. n₄

तेषां हव्यं च कव्यं चाप्यहर्णार्थं विधीयते ॥ ८
न खैरैः संप्रयातस्य स्वधर्माज्ञानकस्य च ।
अपविद्वाग्निहोत्रस्य गुरोर्वालीककारिणः ॥ ९
संविभागोऽत्र भूतानां सर्वेषामेव शिष्यते ।
तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ १०
विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः ।
अमृतं यज्ञशेषं स्याद्भोजनं हविषा समम् ।
भृत्यशेषं तु योऽश्नाति तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ ११

Ds D₂ 3. 8 Ca. Cpp स्वधर्म(K₄ 'धर्माः'; V₁ 'कर्म')ज्ञाप-कस्य; K₅ (orig.). 7 D₄. 5. 9 स्वक(K₅ [sup. lin.]. 7 D₅ 'ध')मोक्षितकस्य; K₅ (before corr.) B₈ (orig.). 9 Cp स्व(Cp अ)कर्मजनितस्य; B₈ D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 स्वक(B₈ [marg.] T₂ 'ध')मर्त्या(G₁ 'स्या')पकस्य; D₅ स्वकर्माजितस्य; G₂ स्वकर्मस्यापितस्य (for स्वधर्माज्ञान-कस्य). K₅ Bo. 6. 7. 9 Das. a₁ Ds D₈ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 वा (for च). * Ca: स्वधर्मज्ञापकस्य, समैता-वान्धर्मैः कृत इति कथकस्य ॥ Cp: अकर्मजनितस्य, अकर्म-लक्ष्यवृत्तेः । * —^d) K₅ वाफलः; T₂ G₂ M₇ वालीक (for वालीक-). D₄. 7 -धारिणः (for -कारिणः).

10 With 10, cf. Manu. 4. 32. —^b) T₁ G₁ अव- (for एव). K₇ D₄. 5. 7. 9 शस्यते; Da₄ सिष्यते (for शि). —^c) K₂ M₁. 6. 7 अथ वा (for तथैव). Da₄ G₂ पाच(G₂ पच)मानेभ्यः; D₅. 7 [अ]पच्यमा. * Cn. p. 8: अपचमानेभ्यः ब्रह्मचारिण्यस्यासिभ्यः (Cp 'मिश्रुभ्यः'; C₅ 'परिव्राजकेभ्यः') । * —^d) K₄ मेधिनाः; Dn₄ मेधिनां.

11 With 11, cf. 3. 2. 58; B. 13. 93. 8. D₅ om. 11. 11^{ab} = (var.) Manu. 3. 285^{ad}. —^a) K₅ विघ-सासो; Da₄ 'साशि (for 'साशी). —^b) K₅. 7 D₄. 6 वामृत- (for चा). Dn₄ G₁. 3. 6 -भोजनं (for 'नः'). —^c) Da₄ अनृतं (for अमृतं). Ś₁ M₇ शेषः स्याद्; T₁ G₁. 3. 6 शेषस्य (for -शेषं स्याद्). —^d) T G₁. 3. 6 भोजनं हविषः स्मृतं. —^e) G₂ भुक्त (for भृत्य-). D₄. 9 तु (for तु). M₅ [s]श्रीयात् (for सश्नाति). —^f) K₇ विघसाशिनं. —After 11, K₅ V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 7. 8 Editions ins.:

685* विघसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषमथामृतम् ।

[= (var.) Manu. 3. 285^{ad}. D₅ विघसा (for 'सं'). Das cm. (hapl.) षं तु यज्ञशे. B₈ Das. a₁ तथा (for अथ).]

स्वदारनिरतो दान्तो ह्यनस्युर्जितेन्द्रियः ।
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ॥ १२
 बृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंश्रित्वान्धवैः ।
 मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ॥ १३
 दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ।
 एतान्विमुच्य संवादान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४
 एतैर्जितैस्तु जयति सर्वाल्लोकान् संशयः ।
 आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ॥ १५

अतिथिस्तिन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ।
 जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवे तु ज्ञातयः ॥ १६
 संबन्धिवान्धवा दिक्षु पृथिव्यां मातृमातुलौ ।
 बृद्धबालातुरकृशास्त्वाकाशे प्रभविष्णवः ॥ १७
 भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ।
 छाया स्वा दासवर्गस्तु दुहिता कृपणं परम् ॥ १८
 तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेनित्यमसंज्वरः ।
 गृध्रधर्मरतो विद्वान्धर्मनित्यो जितक्लमः ॥ १९

C. 12. 827A
 B. 12. 244[3]. 21
 K. 12. 249. 21

12 *) Mr नित्यम् (for दान्तो). — ^b) K1. 2 Da1 ह्यनस्युः; D4 ह्यनुस्यूर; Mr अनस्युर (for ह्यन). K7 D4. 9 यतैन्द्रियः; G3 जितैन्द्रियं (for जितेन्द्रियः). — 12^{ed} = Manu. 4. 179^{ab}. — *) K7 -पुरोहिताचार्यैः; G2 -पुरोहिताचार्य- (for 'चार्यैः'). — ^d) D5 -संभृतैः; D7 -संसृतैः (for -संश्रितैः). Da4 मातुलाति-समन्वितैः.

13 = Manu. 4. 179^c-180^b. — *) K2 -बालातुरा. K7 वाद्यैर् (for वैद्यैर्). T G1-3. 6 M1. 5-7 बालबृद्धा-तुरैर्वैद्यैर्. — ^b) D5 G1 M1 -संबन्ध- (for -संबन्धि-). — *) D5. 7 जामात्रा; D6 जानीभिर; T1 जालीभिर; G1 जामि; G2 जानाभिर; Mr (sup. lin. as in text) जाती (for जामी). * Ca (reading यामीभिः): यामी कुलस्त्री ॥ Cn: जामीभिः सगोत्रस्त्रीभिः । * — ^d) K4 Da4 G2 आता (for आत्रा).

14 = (var.) Manu. 4. 180^c-181^b. — *) K4 दुहित्र्या; G2 'ता (for 'त्रा). T1 वास-; G2 सास- (for दास-). — ^b) D5. 7 न विवा (D5 'वा) दं तु योजयेत्; T G1-3. 6 M1. 5-7 विवादं ना (T2 'दासा) नुयोजयेत्. * Ca (reading विवादान्): संरम्भपूर्वकवादान् । * — *) Dn1 T G1-3. 6 एतैर् (for एतान्). K4 संवा-युन् (for 'दान्). * Cn: संवादान् अंशायर्थं कलहान् । * — ^d) K6 Bo. 6. 7. 9 Das Dn1. n4 D2. 3. 6. 3 Mr विमु-च्यते (for प्रभु').

15 = (var.) Manu. 4. 181^c-182^b. — *) K4. 7 V1 B6 (marg.). 3 Dn1 D5 D2. 3. 6. 3 T2 G1. 3. 6 जितस; G2 जितं (for जितैस्). — ^d) K4 D4 प्रजा-पत्ये; B7 प्राजापत्य- (for 'पत्ये). D2. 3 तथा (for पिता).

16 = (var.) Manu. 4. 182^c-183^b. — *) K1 त्विन्द्रि- (for त्विन्द्र-). K6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D5

D2. 3. 3 -लोकस्य (for -लोकेशो). — ^b) K1 चर्त्विजाः. — In S1, the portion from 16^c up to 12. 236. 19^a is written sec. m. — *) D7 यामयो; G1. 3. 6 ज्ञातयो (for जामयो). — ^d) B6 (marg.) लोक (for वैश्व-). K1 -देवं तु; D2 -दैवे तु; T1 G1-3. 6 -देवेषु; M1. 6. 7 -देवस्य (for -देवे तु). D7 G2. 6 (sup. lin.) ज्ञातयः; G3 जामयः (for ज्ञातयः).

17 17^{ab} = (var.) Manu. 4. 183^{ed}. — *) S1 समधि-; D6 संबन्ध- (for संबन्धि-). — ^b) Ds1 -मातुलैः (for -मातुलौ). G2 पृथिव्यां मातुला मताः. — ^d) S1 K1. 2 G2 आकाशे; D2. 9 स्वाकाशे; M1 स्वाकाश- (for 'शे).

18 = (var.) Manu. 4. 184^c-185^b. — *) S1 आत्रा. S1 ज्येष्ठा; G2 ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठः). B6 पिता; Ds1 पुत्रा; G2 पुत्रो (for पित्रा). — ^b) G2 आतृ- (for भार्या). K7 T2 G1. 2 M7 पुत्र- (for पुत्रः). Ms तथा (for स्वका). — With 18^{ed}, cf. Śāṅkhāyana Ś. Sūtra 15. 17. 12. — *) K7 छायां (for छाया). K7 वा; Das. a4 D2. 3 (before corr.). 3. 7 T2 G3. 6 स्व-; G2 स्वं; Ca (gloss: आत्मीयः; Cap as in text) स्व- (for स्वा). K4 -वर्गस्तु; K6 V1 Bo. 7-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 Ms -वर्गे (Ds1 'र्गा) श्र; Da4 -वर्गस्य; D5. 7 -वर्गोस्ति (for -वर्गस्तु). T1 छायासमा दासवर्गा; G1 स्वदासवर्गस्तु सदा. — ^d) K1 कृपणा; Dn4 M1 कृपणं; T1 रोपणं (for कृपणं). Da4 पुरां (for परम्). * Ca: कृपणं कृपापात्रम् । *

19 19^{ab} = (var.) Manu. 4. 185^{ed}. — *) G2 तस्मादेतैरधि (sup. lin. 'भि) तः क्षिप्ता. — ^b) T1 G1. 3. 6 अपज्वरः; Ms अस- (for असं). — *) K6 D4. 9 -कर्म- (for -धर्म-). K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 -परो; D6 -रयो (for -रतो). D5. 7 धीमान् (for विद्वान्). — ^d) K7 D6 धर्मे (for धर्म-).

C. 12. 8875
B. 12. 244[3]. 22
K. 12. 249. 22

न चार्थवद्धः कर्माणि धर्म वा कंचिदाचरेत् ।

गृहस्थवृत्तयस्तिस्रस्तासां निःश्रेयसं परम् ॥ २०

परस्परं तथैवाहुश्चातुराश्रम्यमेव तत् ।

ये चोक्ता नियमास्तेषां सर्वं कार्यं बुभूषता ॥ २१

कुम्भीधान्यैरुच्छशिलैः कापोतीं चास्थितैस्तथा ।

यस्मिंश्चैते वसन्त्यर्हास्तद्राष्ट्रमभिवर्धते ॥ २२

Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 शीलो;
K1 निले (for नित्यो).

20 °) K1 तदार्थः; Ks न चातुः; Bs (marg. as in text) न चारम- (for न चार्थः). Da4 Dn4 -वद्धः; Ds -वृद्धः; T1 G1-3. 6 -बंधः; T2 M1. 6 -बंधः; Ms -बंधं (for -वद्धः). Ds. 7 आत्मवद्धमर्कमाणि. — °) Ks. 7 Br. 8 Dn1. n4 Ds2 Ds-5. 7-9 धर्मवान् (for धर्म वा). K4. 7 V1 Das. a4 D2-4. 9 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 किंचिद्; Dn1. n4 Ds2 Ds (also). 5 कश्चिद् (for कंचिद्). — °) Ds1 गृहस्थस्य (hypermetric) (for गृहस्थः). G2 गृह-वृत्तिरनिवृत्तिस्. — °) Da4 D4 निश्रेयसं; G2 स्वस्थ-यनं. Ś1 K1. 2. 4 मतं; K7 D4. 6. 9 फलं (for परम्).

21 °) Das. a4 Dn1 Ds परं परं (for परस्परं). G2 [आ]स्यै (for [आ]हुः). ☞ Cn: परस्परमित्यपपाठः । परं परं श्रेयः ॥ Cs: परस्परं तथैवाहुः प्रत्येकं निःश्रेयसमाहुः । चातुराश्रम्यमेव तद्वृत्तिचतुष्टयम् । ☞ — °) Ds चातुराश्रम्यम्; G2 हेतुराश्रम्यम्. K7 D4. 6. 9 तु; G2 ताः (for तत्). G1 चतुराश्रम्य वै तत् (sic). — °) Ś1 अथोक्ता; K1. 2. 4 Dn1. n4 Ds Ds यथोक्ता; G2 यथोक्ता (for ये चोक्ता). K1 नियमस्. — °) K1. 4 Dn4 सर्वकार्यः; K7 D4. 9 T2 सर्वे कार्याः; Bo. 6. 7. 9 Da4 Ds. 7 T1 G1. 3. 6 सर्व-कार्यं (for सर्व कार्यः); Ks बुभूषतां; Bs. 7. 9 Da4 Ds1 Ds बुभूषतां (for 'षता).

22 °) K1 Da4 Dn1 Ds1 D2-4. 8. 9 कुम्भ- (for कुम्भी-). Ś1 K2. 4 धान्या (for धान्यैर्). Dn4 Ds उच्छ- (for उच्छः). Ś1 K2. 4 शिलाः; K1 G2 M1. 5-7 -सिलैः; V1 Bo-9 Da4 Dn4 Ds D2. 8 शीलैः; G1 -सिलैः (for -शिलैः). ☞ Cs: उच्छशी[शि]लैः उच्छः धान्यशः आदानम्, श्री[शि]लः शिलापृष्ठपतितस्यादानम् । ☞ — °) Br Das Ds कापोती (for 'ती). Ks. 7 Bo Das. a4 Ds. 7 वास्थितैस्; Bs Ds2 आस्थिः; Dn1 Ds चास्थितास् (Ds 'तिस्रः); D4. 6 'ते (for 'तैस्). Ds M1 तदा (for तथा). Ś1 K1. 2. 4 कापोतीवृ (Ś1 'पोती वृ)त्तिमाश्रिताः (K1 'स्थितैः). — °) G1 चैव (for चैते). Ds. 7 G2 भवन्ति (for वसन्ति). Ks D2. 5 Gs. 6 अर्थास्; Da4

दश पूर्वान्दश परान्पुनाति च पितामहान् ।

गृहस्थवृत्तयस्त्वेता वर्तयेद्यो गतव्यथः ॥ २३

स चक्रचरलोकानां सदृशीं प्राप्नुयाद्गतिम् ।

यतेन्द्रियाणामथ वा गतिरेषा विधीयते ॥ २४

स्वर्गलोको गृहस्थानामुदारमनसां हितः ।

स्वर्गो विमानसंयुक्तो वेददृष्टः सुपुष्पितः ॥ २५

अर्हासः; G2 आशु. — °) G2 अनु- (for अभि-). G2 Ms -वर्तते (for -वर्धते).

23 °) Ś1 K2 T1 दश पूर्वाः; K4. 6 Br Das. a4 D2. 8. 8 पू (Ks स)र्वान्दश (by transp.); Bo. 6. 9 Dn1. n4 Ds M1. 6 पूर्वापरान्. K7 परा (for परान्). Cv पूर्वा-परान्दश परान् (gloss: परान् अन्यूनान्). — °) T1 G2. 3. 6 पुनन्ति; G1 पुनन्ती (for पुनाति). G2 स्त्र- (for च). — °) Ś1 K2. 4 -वृत्तीर्यस्तु; K1 -वृत्तीभिस्तु; Ks Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -वृत्तीश्चापि (for -वृत्त-यस्तु). M1 एतान् (for एता). Bs गृहस्थवृत्तीस्त्रे-ताश्च; T G1-3. 6 'वृत्तिं चा (G1 'द्धिं चा-; G2 'त्ति यो)प्येतां; Ms 'वृत्तिश्चाप्येता; M7 'वृत्तिमेतां वै. — °) Ś1 K1. 2. 4 वर्तयेत्; G2 याति यो वै (for वर्तयेद्यो).

24 °) T2 शक्र- (for चक्र-). K1. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 -धर-; T G1-3. 6 -चार- (for -चर-). ☞ Ca: चक्रधराः सदा शकटेन चक्रवता तीर्थयात्राशीला ये चरन्ति ते । गन्धर्वादयो वा ॥ Cn: चक्र-धराश्चक्रवर्तिनो मान्धात्रादयः ॥ Cp: चक्रधरो विष्णुः । चक्र-धराः सूर्यादयो गणदेवाः ॥ Cs: चक्रधरलोकानां ग्रहनक्षत्रतार-कादिलोकानाम् । ☞ — °) K4. 7 V1 Bo. 8 Das Dn1. n4 D2-4. 6. 8. 9 T2 M1. 5-7 आमुयाद् (for प्रा'). — °) V1 Bo. 6 (marg.). 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 G2. 3. 6 जितेन्द्रियाणाम् (for यतेन्द्रि'). — °) Dn1 M1. 6 एषां; Ds1 एव (for एषा).

25 Dr om. (hapl.) 25. D4 reads 25 twice. — °) Ds स्वर्गो (for स्वर्ग-). K1 T2 G2. 3. 6 M1. 5. 6 -लोके; Ks G1 -लोक- (for -लोको). — G2 om. (hapl.) 25^b-26^a. Ds reads 25^b-26^b on marg. — °) Bo (marg.)-मनसो; M7-मनसा (for -मनसां). K1 हिताः; K2 हिताः; K7 D4-6. 9 स्मृतः; Bs (marg.) गतिः; T G1. 6 Ms इह; Gs इव (for हितः). — °) K1. 6 स्वर्गो (for स्वर्गो). — °) T2 देव- (for वेद-). Ś1 -दृष्टिषु; K1 -दृष्टिः सु-; K2 -दृष्टिः स- (for -दृष्टः सु-). K7 D4. 9 स्वयंमुवा (K7 'व-); Bs (marg. as in text) Da4 सुपुष्पितः; M1. 5 (inf. lin.). 6. 7 स (Ms. 7 स)कल्पितः

स्वर्गलोके गृहस्थानां प्रतिष्ठा नियतात्मनाम् ।
ब्रह्मणा विहिता श्रेणिरेषा यस्मात्प्रमुच्यते ।
द्वितीयं क्रमशः प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ २६
अतः परं परममुदारमाश्रमं

तृतीयमाहुस्त्यजतां कलेवरम् ।
वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं
शृणुष्वैतत्किष्टशरीरकारिणाम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

२३६

भीष्म उवाच ।
प्रोक्ता गृहस्थवृत्तिस्ते विहिता या मनीषिणाम् ।
तदनन्तरमुक्तं यत्तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १

क्रमशस्त्ववधूयैनां तृतीयां वृत्तिमुत्तमाम् ।
संयोगव्रतखिन्नानां वानप्रस्थाश्रमौकसाम् ॥ २
श्रूयतां पार्थ भद्रं ते सर्वलोकाश्रयात्मनाम् ।

C. 12. 886
B. 12. 243[4]. 3
K. 12. 250. 3

(for सुपुष्पितः). Ds वेदसृष्टः स्वयंभुवा.

26 G₂ om. 26^a (cf. v. l. 25). Ds reads 26^{ab} on marg. — ^a) B₂ स्वर्गे (for स्वर्ग-). K₂ B₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 7. 8 M₁. 5-7 लोको; G₁ लोको- (for लोके). — ^b) Ds₁ नियतात्मना. — ^c) K₂ D₄ ब्राह्मणा (for ब्र). K₇ निहिता (for वि). K₂ B₂ (marg.) Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 8 योनिर्; K₇ B₁ D₄ T₁ G₁. s. M₂. 7 श्रेणीर् (for श्रेणिर्). Ds ब्रह्मणा विहिता रेखा. — ^d) M₇ होषा (for एषा). T G₁-3. 6 यस्मिन् (for यस्मात्). K₂ B₂. 8 (marg. as in text) Dn₁. n₄ Ds D₂. s. विधीयते; K₇ D₄. s. 7. 9 प्रवर्तते; V₁ M₁. s. 6 विमुच्यते; B₂. 9 प्रमुच्यते (for प्रमुच्यते). Ds corrupt. — ^e) K₂. 4 om. 26^f. — ^f) Ds. 7 द्वितीयो (for 'यं'). — ^g) G₂ स्वर्गे (for स्वर्ग-).

27 ^b) G₁ तृतीयम्. M₁. 5 त्यजतः (for 'तां'). T₂ G₂ M₇ कलेवरं. — ^c) Ds -मतिनाम् (for -पति). K₇ D₄. 7. 9 अनन्तरं; Ds निरन्तरं; T₁ अनुत्तमां (for 'त्तमं'). ✽ Cn: गृहपतिनाम्, ह्रस्वत्वमार्षम् । ✽ — ^d) T G₁-3. 6 M₁. 5-7 शृणु त्वम् (for शृणुष्व). K₄. 6 B₂. 7. 9 D₄ तच्छिष्टः; K₇ B₂ (marg.) D₄. 9 तं छिष्टः; V₁ संछिष्टः; B₂. 8 Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 8 संछिष्टः; D₄ *छिष्टः; Ds. 7 तच्छिष्टः; Ds यच्छिष्टः; T G₂. 6 M₁. s. 6 अछिष्टः; G₁ M₇ अछिष्टः; G₂ अक्षेष्टः (for [ए]तच्छिष्टः). K₂ Ds₂ Ds. 7 T₂ G₂ -कारणं; G₁ -कारिणं; M₇ -कारिणः (for -कारिणाम्).

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K₁. 2. 4. 6. 7 B₂. 6. 7 D₄. 8. 4 Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K₂. 4 शुक्रप्रश्नः; K₁. 6. 7 V₁ B₂.

6-9 D₄. 8. 4 Dn₁. n₄ Ds D₂-9 शुक्रानुप्रश्नः; M₁. 5-7 शुक्रानुप्रश्ने गृहस्थवृत्तं (M₂ 'धर्मः; M₇ 'वृत्तिः). — Adhy. no. (figures, words or both): K₂ Dn₁ D₂ G₂ 69; Dn₁ D₄ D₇ T₁ G₁. s. 6 M₂ 70; Ds M₁. 6. 7 68; T₂ 84. — Śloka no.: Dn₁ 30; Dn₄ 31; Ds 29.

236

Ś1 is written sec. m. up to 12. 236. 19^a.

1 D₄ व्यास (for भीष्म). — ^a) D₄ प्रोक्तां. G₂ या (for ते). — ^b) D₄ विहितां; M₁ गदिता; M₂ (inf. lin.) गलिता (for विहिता). K₂. 7 V₁ B₂. 6-9 D₄. 8. 4 Dn₁. n₄ Ds D₂. s. 8 T G₁-3. 6 M₂-7 मनीषिभिः; M₁. s. 6 (last two inf. lin.) 'षिणा (for 'षिणाम्). — ^c) T₁ हि (for यत्). K₂ तदनन्तरमुक्तं यत्. — After 1, T₂ Kumbh. ed. ins.:

286* व्यासेन कथितं पूर्वं पुत्राय सुमहात्मने ।

[T₂ पुत्राय (for पुत्राय).]

2 ^a) Ś1 K₁. 2. 4. 7 D₄. 9 अवधूयते; K₂ अवधूयैनां; B₂. 8 (orig.; marg. as in text) Ds D₂. s. 'धूयैतां; Ds. 7 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 विधीयेत (for अवधूयैनां). — ^b) K₂ D₂ उत्तमं; Ds उत्तमा (for 'माम्). Ds₁ तृतीयां वृत्तिसत्तमं; D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 तृतीया वृत्तिरु (D₇ 'मु)त्तमा. — ^c) Dn₄ संयोगे (for 'ग-). Ś1 K₂. 7 D₄ -वृत्तः; T₁ G₁-3. 6 -वृत्तिः; M₁ -प्रति- (for -व्रत-). ✽ G₂: संयोगाय सम्यग्योगाय यानि व्रतानि तैः सिद्धानाम् ॥ Cn: संयोगः सहधर्मचारिणीसंयोगस्तत्र यद्वत् तेन सिद्धानाम् । ✽ — ^d) K₇ D₄ वानप्रस्थाश्रमौकसां; D₄ 'प्रस्थवनौकसां.

3 ^a) G₂ om. from श्रूयतां up to लोकाश्र (in 3^b).

C. 12. 888
B. 12. 245(4). 3
K. 12. 250. 3

प्रेक्षायूर्व प्रवृत्तानां पुण्यदेशनिवासिनाम् ॥ ३

व्यास उवाच ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं वनमेव तदाश्रयेत् ॥ ४

तृतीयमायुषो भागं वानप्रस्थाश्रमे वसेत् ।

तानेवाग्नीन्परिचरेद्यजमानो दिवौकसः ॥ ५

नियतो नियताहारः षष्ठभक्तोऽप्रमादवान् ।

तदग्निहोत्रं ता गावो यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ॥ ६

Bo. 8 Dn1 n1 Ds D2. 3. 8 पुत्रः; T2 तत्र (for पार्थ).
—^b) Ś1 K1. 2. 4 सर्वलोकाश्रमौकसां; Ks V1 Bo. 6
(marg.). 1-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 Ms (inf. lin. as
in text). 1 Cpp 'लोकाश्रमात्मनां (Ms Cpp 'श्रमात्मकं;
Mr 'श्रमात्मकं); Cs as in text. —^c) K1 Da4
प्रेक्षायूर्व; Ks प्रेक्षायूर्व; M1 'पूर्वा (for 'पूर्व). K7
प्रवृत्तानां; Ds. 7 T G1-3. 6 Ms निवृत्तानां; M1 परां
वृत्तां (for प्रवृत्तानां). —^d) Ds पुण्यं (for पुण्य-).
G2 -देहः; M1. 6. 7 -लोक- (for -देश-).

4 = (var.) Manu. 6. 2. T2 om. the ref. G2
देवा (for व्यास). —^a) Ś1 K1. 2 च (for तु). Ks
सदा; Da4 तदा (for यदा). —^b) Da4 om. वली.
—^c) Ś1 T1 om. व. K7 D4 [इ]व; T2 G1. 3. 6
[अ]पि; G2 च (for [इ]व). G2 वा (for च). —^d)
K1 नवम् (for वनम्). Ś1 K2 समाश्रयेत् (for तदा').

5 ^a) K1 तृतीयाम्; G1 तृतीयम्. Ds भागे (for
भागं). —^b) Ś1 K1. 2. 4 वनवासाश्रमे; Da4 G1 Ms
वानप्रस्थाश्रमो (for 'श्रमे). K1 (sup. lin. as in text)
Da4 भवेत् (for वसेत्). —^c) K1 स्थाने वाग्नीन् (for
तानेवा'). ❀ Cs: तानेव, न पुनराधानं कार्यमित्यर्थः । ❀

6 ^a) K1 नियतो निहताहारः. —^b) T2 M7 -भुक्तो
(for -भक्तो). Ks Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3.
5. 8 Cs [s]प्रमत्तवान्; V1 [अ]तरांतरा; D7 [s]प्रताप-
वान् (for sप्रमाद'). G2 शदभक्ते देवमानवान् (sic).
—^c) Da3. a4 तदाग्नि- (for तदग्नि-). G2 नाभावो (for
ता गावो). —^d) K2 om. च.

7 ^a) Ks. 7 V1 Bs. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-3.
8. 9 Cs अफालकृ (Ds. 6 'क'ष्टं; Bo अपच्यकृष्टं; Bs
(marg.) अकालकृष्टं; D7 अपालकृष्ट (for अकृष्टं वै).
K7 ग्रीहजिवं (for 'यवं). —^b) Da4 निवारं. M1. 6. 7
च विसानि (for विवसानि). Dn4 नीवारं विवसानिव.

अकृष्टं वै ग्रीहियवं नीवारं विवसानि च ।

हवींषि संप्रयच्छेत मखेष्वत्रापि पञ्चसु ॥ ७

वानप्रस्थाश्रमेऽप्येताश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः ।

सद्यःप्रक्षालकाः केचित्केचिन्मासिकसंचयाः ॥ ८

वार्षिकं संचयं केचित्केचिद्वादशवार्षिकम् ।

कुर्वन्त्यतिथिपूजार्थं यज्ञतन्त्रार्थसिद्धये ॥ ९

अभ्रावकाशा वर्षासु हेमन्ते जलसंश्रयाः ।

ग्रीष्मे च पञ्चतपसः शश्वच्च मितभोजनाः ॥ १०

—^a) G2 मखेषु (for मखेषु). Bs D7 दंशु (for
अत्रापि). Ds मशेषत्रीणिपंचकं (sic).

8 ^a) Ś1 वानप्रस्थाश्रमम्; K1. 2 lacuna (for
'श्रमे). Ś1 B8 (marg.) [s]ल्यैताश्च; K4. 7 D4 6. 9 T2
M1. 6. 7 ह्येताश्च; B8 (marg. as in text). 9 पृताश्च;
G2 [s]प्येकाश्च (for सप्येताश्च). —^b) K7 स्मृतः. G2
चतस्रो वृत्तसंस्कृताः. —With S^{cd}, cf. Manu. 6. 18^{ab}.
—^c) T2 G2 साद्यः- (for सद्यः-). Ms -प्रक्षालिकं; M1
'लकाः (for 'लकाः). —^d) Ś1 om. (hapl.) केचि.
Ds कचिन् (for केचिन्). Ms -संचयं.

9 ^a) K1 D4-7. 9 षण्माससंचयाः केचित्; M1. 7 वार्षि-
कसंचयाः के'. —^b) K2 om. from केचिद् up to मित
(in 10^d). K1 lacuna; K7 B8 (marg. as in text)
Ds2 D4. 6. 9 T2 G2 Ms. 6 -मासिकं; Ds. 7 T1 G1. 3. 6
M1. 7 -मासिकाः (for -वार्षिकम्). —^c) G2 पूर्व चातिथिः
पूजार्थं. —^d) K1 -तन्त्रार्थ- (for -तन्त्रार्थ-). Ks. 7 V1
Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7
यज्ञ (Dn4 यक्षः; G2 प्रजा) तन्त्रार्थमेव वा (B8 Ds Ds. 7
T G1-3. 6 Ms च).

10 With 10, cf. Manu. 6. 23. K2 om. up to
मित (cf. v. l. 9). —^a) Ś1 K1. 4 अत्या (Ś1 'भ्या-
वकाशा; B8 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 D2 G1. 2
M1. 6. 7 अत्रा (B7 'त्रा-; M1. 7 'भ्या) वकाशं (D2 G2
'शे; G1 'श- (for 'काशा). Da4 सर्वासु (for
वर्षासु). ❀ Cs: अभ्रावकाशाः अगृहवर्तिनः । ❀ —^b)
Da4 मेहन्ते (metathesis for हेमन्ते). Da4 -संचयाः (for
-संश्रयाः). —^c) Ds1 ग्रीष्मे च; G2 ग्रीष्मे तु; Ms
ग्रीष्मेषु (for ग्रीष्मे च). Ś1 -तपसा; G2 -तपसाः (for
'सः). K1 ग्रीष्मे च पर्वतमसः. —^d) K1 lacuna;
Ks. 7 B7. 9 Da3 D4-7. 9 चामृतः; B8 G2 चामित- (for
च मित-). Dn4 -भोजना; G8 -भोजनः.

भूमौ विपरिवर्तन्ते तिष्ठेद्वा प्रपदैरपि ।
स्थानासनैर्वर्तयन्ति सवनेष्वभिपिञ्चते ॥ ११
दन्तोल्खलिनः केचिदश्मकुट्टास्तथापरे ।
शुक्लपक्षे पिबन्त्येके यवागूं कथितां सकृत् ॥ १२
कृष्णपक्षे पिबन्त्येके भुञ्जते च यथाक्रमम् ।
मूलैरेके फलैरेके पुष्पैरेके दृढव्रताः ॥ १३
वर्तयन्ति यथान्यायं वैखानसमतं श्रिताः ।

11 With 11, cf. Manu. 6. 22. — ^a) * Ca: प्रपदैः, पादाप्रावस्थानैः सूर्याभिमुखं गमनैरवस्थानैर्वा । * — ^a) Ks Das. a4 Dn4 Ds1 स्थानाशनैर् (for 'सनैर्'). * Ca: स्थानाशयेन आसनतयावस्थितिभिः वर्तयन्ति । * * Cp: स्थानैः स्थाणुसदृशैः, आसनैः वीरासनादिभिः । * — ^a) Ms वसनेषु (for 'सव'). Ks अनि (for 'अभि'). S1 -लेचनैः; K1.2 Das. a4 Ds -वेचनैः; V1 Ds. 7 -विचनैः (for -पिञ्चते).

12 With 12^{ab}, cf. Manu. 6. 17^{cd}. — ^a) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 M1. 5-7 दं (M1. 6 दां) तोलु (Ds 'लुः') खलिकाः (Ks 'लकाः; K1 Da4 Ds 'लिका); G1.2 दंतोलु (G2 तत्तोलु) खलिनः (for 'दन्तोल्'). Ds om. केचि. * Cs: दन्तैरेव उल्खलकार्यं येषां ते दन्तोल्खलिनः, सतुषभोजिनः । * — ^b) S1 K1.2 अश्मकुट्टासः; Das. a4 'कुट्टासः; Dn4 'कुट्टीस (for 'कुट्टास'). — With 12^{cd}, cf. Manu. 6. 20^{cd}. Ds reads 12^{cd} twice. — ^a) K1 शुक्लपक्षे; Ds (second time) कृष्ण; D1 मुक्त (for 'शुक्ल'). K1 पिबन्ति; Da4 पिबति. — ^a) K1 यवागूं; Ks Dn4 यवागूं; Da4 यवागु; Dn1 'गूं; G2 बह्वागु (for 'यवागूं'). K1 Da4 Dn1 G2 कथितं; Dn4 कथिकां (for 'कथितां'). B1 शकृत् (!). B8 (marg. as in text) यवागूं केपि चासकृत्.

13 With 13^{ab}, cf. Manu. 6. 20^{ab}. — ^a) G2 भवन्ति (for 'पिबन्ति'). Ks Bo. 6-9 Dn1 D2. 3. 5. 7. 8 अन्ये; Das. a4 एते; Dn4 इमे (for 'एके'). — ^b) Ks भुञ्जते. Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5-7 वा (for 'च'). Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2-9 Ms यथागमं; Ds T G1. 3. 6 M1. 6 Cs 'गतं; G2 'सुखं; M1 'तथ (for 'क्रमम्'). — With 13^{cd}, cf. Manu. 6. 21^{ab}. — ^a) G2 क्रीडैरेके (for 'मूलैरेके'). S1 एक- (for 'एके'). T2 पलैर् (for 'फलैर्'). — ^a) K1 पुष्पैरेके; Da4 'रेक-; Ds lacuna (for 'रेके'). K4 दृढव्रता; Dn4 दृढव्रताः.

एताश्चान्याश्च विविधा दीक्षास्तेषां मनीषिणाम् ॥ १४
चतुर्थश्चापनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ।
वानप्रस्थो गृहस्थश्च ततोऽन्यः संप्रवर्तते ॥ १५
अस्मिन्नेव युगे तात विप्रैः सर्वार्थदर्शिभिः ।
अगस्त्यः सप्त ऋषयो मधुच्छन्दोऽघमर्षणः ॥ १६
सांक्रुतिः सुदिवा तण्डिर्यवान्नोऽथ कृतश्रमः ।
अहोवीर्यस्तथा काव्यस्ताण्ड्यो मेधातिथिर्बुधः ॥ १७

C. 12. 2360
B. 12. 245(4). 17
K. 12. 250. 17

14 ^a) K1 Ds. 6. 9 प्रवर्तते (Ds. 6 'ति) (for 'वर्तयन्ति'). S1 K2 यथा न्यायं (for 'यथान्यायं'). * Ca: यथान्यायम्, यथागमं कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतबोधकागमानतिक्रमेण । * — ^b) K1 Da4 Ds. 6. 9 वैपा (Da4 'व्या') -नस-; D1 वैश्वानर- (for 'वैखानस-'). K1. 7 Ds. 9 M1. 6 -मतिं; K2 T G1-3 6 M5 -मते; Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 -गतिं (Ks 'ति-); Ds -मिति; M1 -विधि (for -मत्तं). K2 T G1-3. 6 M5 स्थिताः; Ds स्मृताः (for 'श्रिताः'). — ^a) S1 K1. 2 वै प्रोक्ता (for 'विविधा'). Dn4 एताश्चान्या विधा दीक्षास्. — ^a) K1 Ds-7. 9 महात्मनां; Gs मनीषिणः (for 'मनीषिणाम्'). Dn4 तेषां चैव मनीषिणां.

15 ^a) K1 Da4 Ds M1. 6 चोपनि (K1 'रि) षदो; K1 Ds. 5. 7. 9 औप (for 'चौप'). — ^b) Ds. 7 मत्तः (for 'स्मृतः'). — ^a) Bs. 8 (marg. as in text) Ds वानप्रस्थाद् (Bs 'स्था') (for 'प्रस्थो'). Ks V1 Bo. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 G2 वानप्रस्थाद् (Das. a4 'स्था गु-; G2 'स्थगु) हस्थाद् (Da4 G2 'श्च'). — ^a) Da4 [s]न्ये; Ds1 [s]न्या; D4 [s]न्य (for 'सन्यः').

16 ^a) V1 Bs (marg.) Ds. 7 T1 तस्मिन् (for 'अ'). — ^b) K1 Ds विप्रैः. Ds. 7 विप्राः सर्वार्थदर्शिनः. — ^a) Ds आगस्त्यः. B1. 8 (marg.) 9 Das. a4 सर्व- (for 'सप्त'). S1 K1. 2. 4 चार्षेया; Bs. 7. 9 चार्षेयो; B8 (marg.) M1. 6. 7 चर्षेयो; Das. a4 चार्षेया; Ds. 9 चार्षेयो; Ds चर्षेयो (for 'ऋषयो'). — ^a) K1. 4 मधुच्छन्दो; Ds. 9 'वृन्दो; G2 'च्छन्दा (for 'च्छन्दो'). S1 [s]वयर्शिणः; K1. 2. 4 'वर्षिणः; G2 'मर्षणाः (for 'मर्षणः').

17 ^a) D1 G1 सांक्रुतः (for 'तिः'). Da4 सुदीना; D1 G2 सुदिवा (for 'सुदिवा'). K4 Da4 तंडी; Ds. 7 तंडी; T G1. 3. 6 तस्थिर्; G2 तस्मिन्; M1 दिव्ये (for 'तण्डिर'). — ^b) K1 यथान्नोय; Ks Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यथावासः; K1 Ds. 6. 9 यक्त्रोय- (Ds 'य-); V1 ये चान्नोय; Bs यथान्नोय; B1. 9 'न्नोय; Ds

C. 12. 236
B. 12. 245 [4]. 18
K. 12. 250. 17

श्लो वाकश्च निर्वाकः शून्यपालः कृतश्रमः ।
एवंधर्मसु विद्वांसस्ततः स्वर्गमुपागमन् ॥ १८
तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथा यायावरा गणाः ।
ऋषीणामुग्रतपसां धर्मनैपुणदर्शिनाम् ॥ १९
अवाच्यापरिमेषाश्च ब्राह्मणा वनमाश्रिताः ।

शोधः; Da3 'शोधः; Da4 'न्मोधः; D5 यवश्रोताः; D7 यवश्रोताः; T G1-3.6 M1.5-7 यवक्रीतः (G3 'ता) (for यवाक्रीतः). K1 कृतश्रमाः; K4 'कृमः; Da3. a4 कृतः (Da4 'त-') कृशः. — °) K1 काशस्; K7 D4. 6. 9 तांक्ष्यः; B6. 7. 9 Da3. a4 D5. 7 काश्यस्; Dn4 काश्ये; Ds2 कायस्; G2 कार्यः (for काश्यस्). S1 K2 अहोवी- (S1 'हो' वी) र्यश्च काश्यश्च; K4 'वीर्यस्य काश्यश्च (hyper-metric). — After 17^{ab}, M5 (inf. lin.) reads 18^b for the first time, repeating it in its proper place. — ^d) K1 तंडो; K2 तंडौ; K4 M5 (with dittography for तथा) तंड्यो; K8 त्वाद्यो; K7 D4-7. 9 T1 G1-3. 6 कण्वो (for ताण्ड्यो). D7 बुधाः; T1 G1. 3. 6 कुशः; T2 स्मृतः; G2 M7 कृशः; M1. 6 वसुः (for बुधः).

18 °) S1 शिलो; K7 D4. 6. 9 बलो; T2 M1. 5-7 चलो; G2 वहो (for शलो). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 बलवान्कर्ण (V1 'कर्ण-; B8 'कर्म-; B9 'कंद) निर्वाकः (Da4 'वर्तः; Ds1 D2 'वर्षः); B8 (marg.) उषद्भुः कर्णनिर्वातः; D5 बालोर्कः कोष्णिनिर्वाकः; D7 बालः काकोष्णिनिर्वाकः; T1 G1. 3. 6 स्मृतपालश्च निर्वाकः. — M5 (inf. lin.) reads 18^b for the first time after 17^{ab}. — ^b) S1 K1. 2. 4 V1 शून्य (K4 'न्या)- वाकः; K6 शून्यापालः; K7 Da4 शून्यपालः; B6. 3 (marg. as in text) पाणिः; G1 M5 (both times) शूलपालः (for शून्य). Dn1 कृताश्रमः; D6 कृतश्रमः; T G1-3. 6 M1. 5 (both times). 6. 7 श्रु (G2 प्र) तश्रवाः (for कृतश्रमः). — °) M1. 6 एतद्- (for एवं-). D4. 6. 9 एवंधर्म (D6 'र्म) स्तु; T एतद्धर्म सु; G1. 2 एतं धर्म सु; G3. 6 एतं धर्मसु; M5 एतद्धर्मः सु; M7 एते धर्म सु- (for एवंधर्मसु). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 एतं ध- (B6. 9 एतं ध-; B7. 3 एतद्-; Da3 श्रुतं ध-; Ds1 D2 एवं ध) र्म कृतवन्तः; V1 एतं सुधर्म विद्वांसस्. — ^d) K4 त्वतः (for ततः). K7 D4. 6. 9 M1. 5-7 अवाप्नुवन्; Da4 Dn4 Ds1 उपागमत् (for 'मन्). D5. 7 ततः स्वर्गं समाप्नुयुः; T G1-3. 6 ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन्.

19 °) K6. 7 तातः; G1 ततः (for तात). S1 K1. 2 धर्मेण; Ds. 7 T G1-3. 6 कर्माणस् (for 'धर्मो'). — The portion from 19^b up to 12. 240. 16^a is lost in S1

वैखानसा वालखिल्याः सिकताश्च तथापरे ॥ २०
कर्मभिस्ते निरानन्दा धर्मनित्या जितेन्द्रियाः ।
गताः प्रत्यक्षधर्माणस्ते सर्वे वनमाश्रिताः ।
अनक्षत्रा अनाधृष्या दृश्यन्ते ज्योतिषां गणाः ॥ २१
जरया च परिधूनो व्याधिना च प्रपीडितः ।

on missing fol. — ^b) K7 Da4 यायावरा; M1. 6 जाया- बरा (for याया). G1 गुणः (for गणाः). ☞ C3: गृहस्थसमभिधुसमवानप्रस्थाश्रमयुगले विद्येते येषां ते यायावराः, यायावरनामानः प्रत्यहं याच्य यथोपलब्धवर्तिनः। ☞ — °) K6 -तपसो (for 'सां). G1 ऋषीणामुग्रतपसां. — ^d) K2. 4 Da3. a4 Ds D2. 5-7 G1. 2 -नैपुण्य- (for -नैपुण). Da3. a4 दर्शिनः; D5. 7 -दक्षिणाः (for -दर्शिनाम्).

20 S1 missing (cf. v. l. 19). — °) K6 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 7. 8 अन्ये च; V1 B8 अन्येपि; B7 Ds2 अन्ये वा (for अवाच्या[:]). K2 ते (for च). — ^b) K1 Da3 ब्रह्मणा (for ब्रा). K1 धर्मम् (for वनम्). K6 B7. 9 Ds. 7 आश्रिताः (for आश्रिताः). K2 सर्वे वनमुपाश्रिताः. — K2. 7 om. (hapl.) 20^a-21^a. — °) K6 V1 Bo. 3 Da3. a4 Ds1 D4. 6. 9 वालखिल्याः (K6 'लाः) (for वाल). — ^d) K4 Bo. 3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सैकताश्च; D5. 7 सिकतश्च (sic); T1 G1. 3. 6 विदिताश्च (for सिक').

21 S1 missing (cf. v. l. 19). K2. 7 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — °) K1 कर्मभिस् (for कर्म). Da4 तन्; D7 तैर् (for ते). D6 निरानन्द- (for 'नन्दा). G2 कर्मभिर्जनितानन्दः। ☞ Cn: निरानन्दाः कृच्छ्रचान्द्राय- णादिपरत्वात्। ☞ — ^b) D5. 7 जितधर्मो (for धर्मनित्या). G2 (also as in text) तथा परे (for जितेन्द्रियाः). — °) M1 गणाः (for गताः). K1. 4 -धर्माणस् (for -धर्माणस्). — ^d) D5. 7 ये पूर्वं (for ते सर्वे). — °) K1 अनक्षत्रस्; Bo. 3 (marg. as in text) D7 स्वनक्षत्रा; B6. 9 अनक्षरा (for अनक्षत्रा). K1. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G2. 3. 6 M1. 5-7 त्वना- धृष्या; K2 त्वनादृष्टा; G1 स्वनाधृष्या (for अना). K7 D4. 6. 9 सुनक्षत्रास्तथाधृष्या (K7 'ष्ट्या). ☞ Cn: अनक्षत्राः नक्षत्रताराभ्योऽन्ये अपांतरतमः प्रभृतयः। अनाधृष्या निर्मेयाः। ☞ — °) Da4 गुणाः (for गणाः). M1. 6. 7 (inf. lin.) दृश्यन्ते ज्योतिषो गताः.

22 S1 missing (cf. v. l. 19). — °) K7 D4. 6. 9 मनसा; B6. 9 T1 G8 जरसा; Da4 रजया; D5. 7 क्षुधया (for जरया). K1. 2. 4 Bo Ds (also). 4-7 T G1. 3. 6 M1.

चतुर्थे चायुषः शेषे वानप्रस्थाश्रमं त्यजेत् ।
 सद्यस्कारां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ॥ २२
 आत्मयाजी सोऽऽत्तरतिरात्मक्रीडात्मसंश्रयः ।
 आत्मन्यग्नीन्समारोप्य त्यक्त्वा सर्वपरिग्रहान् ॥ २३
 सद्यस्क्रांश्च यजेद्यज्ञानिष्टीश्वैवेह सर्वदा ।

सदैव याजिनां यज्ञादात्मनीज्या निवर्तते ॥ २४
 त्रींश्वैवाग्नीन्यजेत्सम्यगात्मन्येवात्ममोक्षणात् ।
 प्राणेभ्यो यजुषा पञ्च षट् प्राश्नीयादकुत्सयन् ॥ २५
 केशलोमनखान्वाप्य वानप्रस्थो मुनिस्ततः ।
 आश्रमादाश्रमं सद्यः पूतो गच्छति कर्मभिः ॥ २६

C. 12. 2810
 B. 12. 245(4). 27
 K. 12. 250. 25

5-1 तु; K१ D० G२ [अ]पि; V१ [अ]ति- (for च).
 K१.४ B०.३ (marg.).० D२ D३ (by corr.).५.१ T१
 परिधूना; B० (orig.) धूणा; M१.० न्यूना; M१
 न्यूने (for धूने). —^b) K१.२.१ D४-०.० बापि; V१
 वा प्र-; D१ च सु-; T G१-३.० M१.५.० परि-; M१ वा*
 (for च प्र-). K१.० V१ B०.०.३.० D२ D५.१ T१ M१.०
 पीडिता; (for पीडितः). —^c) K१.२.४ T G२.३.० M१
 त्वायुषः; D० चायुषा (for वः). D२ शेषं (for शेषे).
 D४ चतुर्थमानुषः शेषे; G१ चतुर्थेवायुषः शेषे. —^d)
 D२ वानप्रस्थाश्रमे. M१ त्यजन् (for त्यजेत्). — With
 22nd, cf. Manu. 6. 38^{ab}. —^e) K१ सद्यस्कारां; K०
 सद्यस्करां; B० D२ D३ D५ सद्यस्करां; D४ स्कारो;
 D० सद्यस्कारां; T G१-३.० सद्यस्कां सं-; M१.५-१ सद्य-
 स्कां सं- (M१ च) (for स्कारां). K१ G१ निरूपेष्टिं;
 G२ निरूपेष्टिं (for निरूप्येष्टिं). ☞ Ca: सद्यस्कारामेकाह-
 निर्वर्त्यामिष्टिं प्राजापत्याख्याम् । ☞ ☞ Cp: निरूप्य
 त्यक्त्वा । ☞ —^f) K१.२.१ B०.०.१.३ (marg. as in
 text).० D२-१.० Cn (described as अपपाठ) Cpp सर्वान्वे-
 (D५.१ न्वे)दानसदक्षिणान्; D२ सर्ववेदसदक्षिणां (sic);
 C१ सर्ववेदां (gloss: सर्ववेदेषु विहिताम्) सदक्षिणां.

23 S१ missing (cf. v. l. 19). —^a) K१.२.४ D४.०
 चात्तरतिर-; K०.१ V१ B०.३.० D२.३.४ D५.१.० चात्म-;
 D२ सात्म-; T G१-३.० वसेत्कर्म (T२ र्मा); M१ सोम-
 तिर- (for सोऽऽत्म-). ☞ Cn: आत्मयाजी जीवच्छास्त्रा-
 दिहृत् । ☞ —^b) K० B० (marg. as in text).०
 D२.३.४ आत्मचार्यात्म-; D२ D३ D५ (before corr.)
 क्रीडार्थ-; D५.१ क्रीडाभि-; D० M५.१ क्रीडात्म- (for
 क्रीडात्म-). K४ D४-संशयः; D० संश्रयं (for वः).
 K१ आत्मक्रीतोत्मसंश्रयाः; T G१.३.० रति (T२ ति)क्रीडा-
 त्मसंश्रयः. — With 23rd, cf. Manu. 6. 38^{ab}. —^c) D२
 अग्रात्; M१ अग्निं (for अग्नीन्). K१.४.१ D४.०.० समा-
 धाय; K२ दाय (for रोप्य). —^d) D२ त्यक्त्वा;
 D० त्यक्ताः (for त्यक्त्वा). B० (marg. as in text)
 सर्वान् (for सर्व-). D० परिग्रहात्.

24 S१ missing (cf. v. l. 19). —^a) B० सत्य-
 स्क्रांश्च; B१.० D० T G२ साद्य (for सद्य-). D२.३.४
 त्यजेद् (for य-). K१ याजीन्; D५.१ अन्यान् (for

यज्ञान्). —^b) K१.२ इष्ट्वा; D४ इष्टिश्च; D२ D१
 T१ G१ इष्टिश्च; D० इष्टिश्च (for इष्टिश्च). K० B०
 (marg. as in text).१.० D२.३.४ T G१.३.० M१.५ (inf.
 lin. as in text).०.१ सर्वशः (for दा). G२ इष्ट्यश्चैव
 सहस्रशः. —^c) V१ B० D२ D३ D५ यदैव; G२.० M१
 सदैव (for सदैव). K१ याजिनं; D० यजिनां (for
 याजिनां). K१.२.४.०.१ B० D२ D५ यज्ञान्; D४
 M० यज्ञा; T१ याज; T२ G१-३.० M१.५.१ यज्ञ (for
 यज्ञाद्). ☞ Ca: सदैव आत्मन्येवानिष्टम् । ☞ —^d) K०
 आत्ममीज्या; V१ यज्ञा; D२ D० नाज्या; D२ निष्टा;
 M१.५.१ Cap नात्मनीज्या (for आत्म-). B१ D२.३.४ D०
 D२.३.४ प्र-; M१ हि (for नि-). K१.२.४ आत्मज्या
 विनिवर्तते; D१ आत्मनीत्यादि वर्तते; T G१.३.० M१
 तथैवात्मनि वर्तते; G२ तदैवात्मनि दृश्यते (also वर्तते).

25 S१ missing (cf. v. l. 19). —^a) K१.४ त्रींश्वैवा-
 ग्नीन्; D० त्रींश्च अग्नीन्; G१-३.० तं (G२ य)श्वैवाग्नीन्
 (for त्रींश्वैवा-). K१.२.४.०.१ V१ B०-० D२.३.४ D५.१
 T१ G१.३.० त्यजेत्; G२ त्यजे: (for त्यजेत्). ☞ Cn:
 आत्मनीज्यायाः स्वरूपमाह—त्रीनिति । 'हृदयं गार्हपत्यो मनोऽ-
 न्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' इति वैश्वानरविशोकप्रकरणे
 (Ch. Up. 5. 18. 2) । ☞ —^b) B० (marg.) आत्म-
 यज्ञ- (for न्येव). K१ B० (marg.) D४.०.० M१.५.१
 [अ]विमोक्षणात्; B० (marg.) विमो-; D५.१ [अ]विमो-
 (for [आ]त्ममो-). —^c) K१.४.० V१ B०.०-० D२.३.४
 D२.३.४ D५.३.४ M१.५ यजुषः; K१ D४.०.० T२ G१ वां
 (for वा). —^d) K१.२ D० प्राश्नीयाद्-; D५.१ अश्नी-;
 T G१.३.० M१.५-१ चाश्नी (for प्राश्नी-). G२ षड्वाश्नी-
 यादत्सयन् (sic).

26 S१ missing (cf. v. l. 19). —^a) K१ D२
 केशान् (for केश-). V१ T G१-३.० M१.५-१ रोम-;
 D२.३.४ न्याप्य (for लोम-). K१ D४.०.० कृत्वा; D०
 भूत्वा; M० वापि (for वाप्य). D१ केशलोमनखी
 भूत्वा. ☞ Ca: केशलोमनखान् वानप्रस्थाश्रमे धृतान् । ☞
 ☞ Cp: वाप्य वापयित्वा । ☞ —^b) K१ वनप्रस्थो.
 K० B० (marg. as in text) D४ स्थितः; T१ G२
 ३.० तदा; G१ तथा (for ततः). K२ वानप्रस्थमुप-
 स्थितः. —^c) B० D२.३.४ D५ D२.३.४ पुण्यं (for

C. 12. 236
B. 12. 245(41.28)
K. 12. 250. 27

अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा प्रव्रजेद्विजः ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ २७
सुशीलवृत्तो व्यपनीतकल्मषो
न चेह नासुत्र च कर्तुमीहते ।
अरोषमोहो गतसंधिविग्रहो
भवेदुदासीनवदात्मविन्नरः ॥ २८
यमेषु चैवात्मगतेषु न व्यथे-

त्स्वशास्त्रसूत्राहुतिमन्त्रविक्रमः ।
भवेद्यथेष्टा गतिरात्मयाजिनो
न संशयो धर्मपरे जितेन्द्रिये ॥ २९
ततः परं श्रेष्ठमतीव सद्गुणै-
रधिष्ठितं त्रीनधिवृत्तमुत्तमम् ।
चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शृणु
प्रकीर्त्यमानं परमं परायणम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

सद्यः). —^a) Da4 भवति; G2 यच्छति (for ग°).

27 = (var.) Manu. 6. 39. Ś1 missing (cf. v. l. 19). —^b) K1 ये दत्त्वा; K4 V1 Bo. 7 Dn1. n4 D2. 8. 8 दत्त्वा यः (by transp.); Ds दत्त्वा स; Gs यो दद्यात्. K1 प्रव्रजेद्; Ds. 7 व्रजते (for प्रव्रजेद्). T1 G1-2. 6 पुनः (for द्विजः). —^c) K1 तेजोमयात् (for 'मयात्). —^d) Gs चानन्त्यम् (for चानन्त्यम्).

28 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —^a) D4 सुशील-
तलः; T G1-2. 6 Ms सुनीत- (for सुशील-). Ks. 7
D4. 9 G1 M7 [s] व्यपनीत-; T2 ह्यप° (for व्यप°).
Dn1 किल्बिषां; G2 कल्मषं (for 'षो). —^b) D4
वेह; D7 चैव (for चेह). V1 B9 Ds. 7 T1 G1-2. 6
चासुत्र (for ना°). G1 om. च. Da1 कर्मनीहते;
Ds. 7 कर्म चेहते; T1 Gs. 6 कर्म हीहते; T2 G1 Ms
कर्म हीयते; M1. 6 स स्स हीयते; M7 सौतमृच्छति (for
कर्तुमीहते). —^c) Da3 आरोष; Ds अरोष- (for
अरोष-). G2 मोहा (for मोहो). —^d) K2 उदासीन-
(for उदासीन-). V1 Ds2 वदात्मवा (Ds2 'व' नृ; Ds
वति स्मृति; D7 वती स्मृति (for वदात्मविन्). Ds
मुनिः (for नरः).

29 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —^a) K4 Da3.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 चैवानु- (for चैवात्म-). K1
रतेषु; G2 गते च (for गतेषु). Da4 Dn4 Ds व्यथे;
D7 व्यथे; G2 स्वथेत् (for व्यथेत्). —^b) K1 सु-
शास्त्र- (for स्व°). K2 मात्राहुति-; B7. 3 (marg.
as in text) M1 सुताहुति-; T2 सूत्राहुति- (for सूत्रा-
हुति-). K1. 2. 4. 6. 1 V1 D4. 6. 9 Ca मात्र- (for

मन्त्र-). T1 G1. 3. 6 विक्रमात् (for विक्रमः). Ds. 7
स्वशांत (D7 'ति) मन्वाहुतिमन्त्रविक्रमः; G2 स्वशास्त्रताभू-
तितमन्त्रविक्रमैः. ✽ Ca: स्वशास्त्रं यतिशास्त्रं तदेव, अनु-
ष्ठानाद्यशक्यत्वात् सूत्रं, तत्र या आहुतिपदोपलक्षिता क्रिया
तन्मात्रविक्रमः आत्मा यस्येत्यर्थः ॥ Cn: स्वस्य संन्यासविधेः
शास्त्रम् तत्रस्थं सूत्रम्—इमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्वि-
च्छेदित्येवंरूपम् ॥ C7: स्वशास्त्रेषु सूत्रेषु या आहुतयः ये
मन्त्राः तेषु विक्रमः क्रमरहितः । ✽ —^c) Ds सर्वेष्वथेष्टा;
D7 भवेद्यथेष्टा (for भवेद्यथेष्टा). Da3. a4 यथेच्छा;
Ds यजेष्टा; T1 G1-2. 6 अथैषा (G2 'षि); T2 अथेष्टा
(for य°). K1 याजिनैः; Ks V1 B3 (marg.). 9 Da3. a4
Ds. 1 Cpp चेतसो; K7 B3 (marg.) D4. 6. 9 याजिनां;
Bo. 6 (orig.) चेतनो; B7 Ds Ds वेदिनो; Dn1. n4
D2. 8 वेदिनि (Dn4 'नी) (for याजिनो). —^d) K1
संश्रयो; K2 संचयो; T1 संशये (for 'यो). Ds धर्म-
परो. Ds. 7 जितेन्द्रियः. ✽ Cn: यथेष्टा चिरजीविता वा,
सद्योमुक्तिर्वा क्रममुक्तिर्वा इच्छया भवतीत्यर्थः । ✽

30 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —^a) K2. 4 Ds
T G1-2. 6 Ms अतः (for ततः). Da4 श्रेयम् (for
श्रेष्ठम्). —^b) K2 अधीष्टितं; D4 अनु°. Da4 om.
(hapl.) ष्टितं त्रीनधि. Ds1 T2 G2 Ms. 1 अति-; Ds. 7
अभि-; M1. 6 अपि (for अधि-). K4 V1 Bo. 6-9
Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 3 M1. 6 वृत्तिम् (for वृत्तम्).
Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds1 D2 M1. 6 उत्तमां; T2 G2.
3. 6 Ms आश्रमान् (for उत्तमम्). T1 G1 अधिष्ठितं
त्रीनधिवृत्तमस्तरात् (G1 'रान्). ✽ Ca: त्रीनाश्रमानधि,
त्रिभ्योऽप्याश्रमेभ्योऽधिकं वृत्तं यतिसमाचारः । ✽ —^c)
K1 परमाशु मां; G2 मात्मकं (for 'माश्रमं). —^d)
K2 प्रकीर्तिमानं; D7 G2 'वैमानं.

२३७

शुक उवाच ।

वर्तमानस्तथैवात्र वानप्रस्थाश्रमे यथा ।

योक्तव्योऽऽत्मा यथा शक्त्या परं वै काङ्क्षता पदम् ॥ १

व्यास उवाच ।

प्राप्य संस्कारमेताभ्यामाश्रमाभ्यां ततः परम् ।

यत्कार्यं परमार्थार्थं तदिहैकमनाः शृणु ॥ २

कपायं पाचयित्वा तु श्रेणिस्थानेषु च त्रिषु ।

प्रव्रजेच्च परं स्थानं परिव्रज्यामनुत्तमाम् ॥ ३

तद्भवानेवमभ्यस्य वर्ततां श्रूयतां तथा ।

एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ॥ ४

एकश्चरति यः पश्यन्न जहाति न हीयते ।

अनग्निरनिकेतः स्याद्भ्राममन्नार्थमाश्रयेत् ॥ ५

C. 12. 8919
S. 12. 24. [5]. 5
K. 12. 2. 1. 5

Colophon: Ś1 missing; Ks. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M3-4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K2. 4 शुकप्रश्नः; K6. 7 V1 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 शुकानुप्रश्नः; M1 6 7 शुकानुप्रश्ने वानप्रस्थाश्रमवृत्तिकथनं; Ms शुकानुप्रश्ने वानप्रस्थधर्मे. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ks 80; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 Ms 71; Dn4 Ds2 G2 70; D3 66; D8 65; T2 85; M1. 6. 7 69. — *Śloka no.*: Dn1 D3 31; Dn4 26.

237

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 236. 19).

1 °) K1. 7 Ds वर्तमानास्; G2 'माने (for 'मान-
स्). Ds om. वात्र. — °) K7 D4. 6. 7. 9 तथा; Ds
M1 तदा (for यथा). K2 G3 व (G3 वा) नप्रस्थाश्रमे
(G3 'मो) यथा; G2 वानप्रस्थाश्रमेण च. — °) K1. 2. 4. 7
D4. 6. 9 योज्य आत्मा; B6 Ds1 D7 G2 M1. 5. 6 योक्त-
व्यात्मा (for 'व्योऽऽत्मा). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1.
n4 Ds D2. 3. 8 T G1-3. 6 Ms Cp. 8 कथं (for यथा).
K1. 2. 4 -शक्ति; T1 G1-3. 6 शक्यः (for शक्त्या). — °)
K1. 2. 4. 6 B6. 9 दमं चेत् (K6 B6. 9 वै); V1 दमे वै;
Bo. 6 Da3. a4 पदं वै; B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Ms
वैद्यं वै; M7 वरं वै (for परं वै). K2 काङ्क्षिता; Ds1
वाङ्छता; Ds2 वृक्षता. K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4
Ds D2. 3. 8 परं (for पदम्). D5. 7 पदं काङ्क्षस्ततः परं;
D6 परं चैकस्ततः परं.

2 G1 om. 2-3. — °) B6 (marg. as in text). 3
(marg.) Da3. a4 सत्कारम् (for संस्का'). G2 एका-
श्याम् (for एता'). ☞ Cn: संस्कारं, चित्तशुद्धिम् । ☞
— °) K1 om. आश्रमाभ्यां. Bo. 3 (marg. as in text)

यथाक्रमं (for ततः परम्). — °) K6 V1 Bo. 6-9
Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 8 T1 G2. 3. 6 यत्कार्यं परमार्थं
तु (B6. 9 'र्थं तत्; B8 [marg.] 'रमार्थं; T1 'र्थं च;
G2. 3. 6 'र्थं त्वं). — °) G2. 3. 6 तम् (for तद्).

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 2). — °) Ds कपायं. G2
पालयित्वा; Ms (inf. lin.) वरं (for पाच'). K1. 6 V1
Bo. 6. 7 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3 (also). 7. 8 [जा]शु;
K7 D4. 6. 9 T G2. 3. 6 M1. 6. 7 Cv च (for तु). ☞ Cv
(reading काषायान्बरयित्वा): काषायास्वरवन्तं कृत्वा । ☞
— °) K1. 2. 6 B7. 8 Da3 a4 श्रेणि-; D7 G2 श्रेणि-
(for श्रेणि). D5. 7 वर्तिषु; T1 G2. 6 [ह]ति त्रिषु; G2
संधिषु (for च त्रिषु). Ds ब्रह्मचर्यादिषु त्रिषु. ☞ Ca:
श्रेणिस्थानेषु पङ्क्तिमेण स्थितेषु । ☞ — °) K1. 2 प्रव्रजा-
(K2 'ज)श्च; K7 Ds2 D4. 6. 9 प्रव्रजेत (for प्रव्रजेच्च).
K6 D5. 7 प्रव्रजेदपरं (D5 'रे) स्थानं. ☞ Ca (reading
परस्थानं): त्रिभ्योऽधिकफलत्वाद्यत्याश्रमस्य परत्वम् । ☞
— °) K2 परिव्रजाम्; K4 D6. 7 'व्रज्यम्; K6 V1 Bo.
6-9 Da3. a4 Ds D2. 3. 8 Cp पारिव्राज्यम्; Dn1 परि-
व्राज्यम्; Dn4 पारिव्रज्यम् (for परिव्रज्याम्). K6 V1
Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2-8 अनुत्तमं; Da3. a4 अनंतरं
(for अनुत्तमाम्). G2 प्रव्रज्यामनुत्तमां (sic).

4 °) G2 तद्भावान् (for तद्). K7 D4. 9 अभ्यस्यं;
B6. 8 (both marg.) अन्वित्य (B6 'स्य) (for अभ्यस्य).
— °) K6 वर्तता. — 4^{ad} = Manu. 6. 42^{ad}. — °) K6
V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1. 3. 6
Cp धर्मं (for नित्यं). G2 एकमेवाचरेद्धर्मं.

5 With 5^{ad}, cf. Manu. 6. 42^{ad}. — °) K1 यत्
(for यः). ☞ Cs: पश्यन् परमात्मानं ध्यायन् । ☞ — °)
G1 अजहति (for न जहाति). — 5^{ad} = Manu. 6. 43^{ad}.
V1 reads 5°-7^d after 11. — °) T1 G1-3. 6 निरग्निश्च
(for अन्). K7 इति केतः (for अनिकेतः). K4. 6 V1
Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च (for स्याद्).

C. 12 8920
B. 12. 246[8]. 6
K. 12. 251 6

अश्वस्तनविधानः स्यान्मुनिर्भावसमन्वितः ।
लघ्वाशी नियताहारः सकृदन्ननिषेविता ॥ ६
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
उपेक्षा सर्वभूतानामेतावद्विधुलक्षणम् ॥ ७
यस्मिन्वाचः प्रविशन्ति कूपे प्राप्ताः शिला इव ।
न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥ ८
नैव पश्येन्न शृणुयादवाच्यं जातु कस्यचित् ।

—^a) Da₄ आचरेत् (for आश्रयेत्). K₁ Dn₁ ग्रामस-
त्वा (Dn₁ 'मात्रा' धर्माश्रयेत्).

6 For the sequence in V₁, cf. v. l. 5. —^a)
G₂ अवस्थान- (for अश्वस्तन-). K₆ Bo. 6. 7. 9 Da₃. a₄
Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 3. 8 -विधाता; D₈ निवासः; T₁ G₁-3. 6
M₁. 5-7 -निधा (G₂ 'दा') नः (for -विधानः). * Cs:
शोभवं विधानमन्नादिसंपादनं यस्य नास्ति सोऽश्वस्तनविधानः । *
—^b) Da₄ G₁ मुनिभाव-. K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9
Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6-8 -समाहितः (for -सम-
न्वितः). * Cs: भावसमन्वितः प्रत्यगात्मनि विहितदिन-
कृत्यः । * —^c) Dn₁ लघ्वाशी; Dn₄ लघ्वाशा (for
'शी'). —^d) K₁. 2 B₈. 8 Dr T G₁-3. 6 अन्नं (for अन्न-).
Dr T₁ G₈. 6 निषेविते; T₂ G₁. 2 निषेवते; M₁. 6 -निषे-
वता (M₆ 'ताः') (for 'विता').

7 = (var.) Manu. 6. 44. For the sequence
in V₁, cf. v. l. 5. —^a) G₂ कपाले (for 'लं').
* Cp: कपालं भिक्षापात्रम् । * —^b) K₈. 7 B₈ Dn₁
D₃-7. 9 Cn कुचैलम्; V₁ B₈ (marg.) कौचेलयम्; Dn₁
(marg.) विवर्णम्; Ds₁ D₈ कुचेलम्; G₁ कचेलम्;
M₁ कुलेचम् (for कुचेलम्). K₇ D₉ असहायिता (for
'यता'). Da₄ कु*लसहसायतान्. * Cn: कुचैलम्
काषायवस्त्रम् । *

8 ^a) K₂ V₁ Da₄ प्रविश्यन्ति; K₆ Bo. 6. 7. 9 Da₃
Dn₁ D₂. 3. 8 प्राविशन्ति; K₇ D₈ D₄-7. 9 T G₁-3. 6
M₁. 5-7 प्रणश्यं (G₂ 'श्य') ति; Dn₄ प्रविशति (for
'शन्ति'). * Cv: वाचः परकृतनिन्दावाचः । * —^b) T₂
कुले (for कूपे). K₁. 2. 4 प्राप्तास्ति (K₄ 'सि') मा; V₁
प्रासद्विपा; Bo. 6 (marg.). 7-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂.
3. 8 ब्रह्मा (Ds₁ 'स्था') द्विपा; B₈ (orig.) अष्टा द्विपा;
B₈ (marg.) मग्ना द्विपा; D₅. 7 प्राप्य शिला; T₁
G₁-3. 6 M₁. 5-7 प्रास्ताः (G₂ 'स्त') शिला (for प्राप्ताः
शिला). —^c) K₁ नैव द्वारं; G₂. 8. 6 नवद्वारं (for
न वक्तारं). K₇ Dn₄ G₈. 6 पुनर्यान्ति; G₂ पुरं हन्ति.

ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयात्कथंचन ॥ ९
यद्ब्राह्मणस्य कुशलं तदेव सततं वदेत् ।
तूष्णीमासीत् निन्दायां कुर्वन्भेषजमात्मनः ॥ १०
येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा ।
शून्यं येन जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ११
येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।
यत्रकचनशायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १२

* Ca: पुनरुत्तराद्यदानेन कोषाद्यन्नावाप्तं वक्तारं यान्ति । *
—^a) M₁ वैकल्याश्रमे (for 'कैवल्या').

9 ^b) K₁. 2 नावाच्यं; T₁ G₈. 6 न वाच्यं; G₂ न
वाचं (for अवाच्यं). —^c) T₁ G₂. 3. 6 ब्राह्मणानविशेषेण.
—^d) B₈ M₁. 6 नैवं (for नैव). K₁. 2. 4 B₇. 9 कदा-
चन; Da₄ कथं च नः. G₂ नैव ज्यायान्कथंचन.

10 ^a) D₄-7. 9 ब्राह्मणानां (for 'णस्य'). —^b) D₅. 7
वचनं (for सततं). T₁ वसेत् (for वदेत्). —^c) D₅
भिक्षायां (for निन्दायां). —^d) Da₄ पूर्व- (for कुर्वन्).
K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 7. 8 M₅
भेषज्यम्; B₈ (marg.) विजयम् (for भेषजम्). * Cs:
भेषजं ब्राह्मणनिन्दाश्रवणप्रतिक्रियां ... श्रोत्रपिधानम् । *

11 ^a) T G₁-3. 6 M₅ स्वेन (for येन). Da₄ पूर्वम्
(for पूर्णम्). * Cp: आकाशं शून्यस्थानम् । यद्वा,
ब्रह्मभावापन्नेन आकाशमिव व्यापकम् । * —^b) D₅. 7
वदति; T₂ भवन्ति. D₈ एतेन (for एकेन). K₂ Da₄
भवेदेकेन सर्वदा. —^c) T G₁-3. 6 M₁. 5-7 यस्य (for
येन). K₆ जलाकीर्णं (for जना'). Da₃. a₄ सर्वभूतेष्व-
भयदस् (= 14^c). * Cs: यस्य जनाकीर्णं स्थानं शून्य-
मिव निर्जनस्थानमिव भवति । * —^d) K₁ G₁ तदेव;
G₂ तदेया (sic) (for तं देवा). K₁. 4 ब्राह्मणा (for
'णं'). * Cn: ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठम् । * — After 11,
V₁ reads 5^c-7^d.

12 K₇ D₂. 4. 9 om. (hapl.) 12. K₂ reads 12
twice. —^a) Da₃ om. केन. G₂ आच्छिन्नो (for
आच्छन्नो). —^b) K₄ आश्रिता; K₆ Bo. 3 आसितः;
Da₄ आशिनः; D₅. 7 आश्रितः; D₈ आस्थितः (for
आशितः). T₁ G₂ M₁. 5. 6 यस्य कस्यचिदाशि (M₁ 'सि')-
तः. —^c) Da₄ शायि; T₁ वासी. T G₁-3. 6 M₁. 6
स्यात् (for च). — After 12, D₄ reads 14 for the
first time, repeating it in its proper place.

13 K₄ transp. 13 and 14. K₇ reads 13 on
marg. —^a) K₁ अहीरिव K₂ अग्नी'; Da₄ अहो';

अहेरिव गणाद्भीतः सौहित्यान्नरकादिव ।
 कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १३
 न कुध्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः ।
 सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १४
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भुतको यथा ॥ १५
 अनभ्याहतचित्तः स्यादनभ्याहतवाक्कथा ।

G1 यो हरीव (for अहेरिव). K1 गुणाद्; G2 जनाद् (for गणाद्). G1 भीता (for भीतः). ✽ Cs: गणात् लोकसमूहात् । ✽ —^b) Ds.7 सुहृदो; M1 सौहित्यं (for "त्यान्). K1 Ds.8.9 G1 सम्मानान्मरणादिव. ✽ Ca: सौहित्यादत्यन्तभोजनजन्यायास्तृप्तेः । Cn: मिष्टान्न-जनिततृप्तेः ॥ Cs: सौहित्यं मैत्री, तस्याः पक्षपातो वा । ✽ —^c) B8 (marg. as in text) Ds.7 राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यस्.

14 K1 Ds om. (hapl.) 14. K4 transp. 13 and 14. D4 reads 14 for the first time after 12. —^a) Dn1 कुध्येन्; T G1-3.6 M1 कुध्येन् (for कुध्येन्). Ms च (for प्र.). B8 (marg.) भैषजच् (for प्रहृष्येच्). K2.4 न च कुध्ये (K4 "हे)न्न प्रहृष्येन्; K1 D4 (both times). 8.7.9 न प्रहृष्येन्न च कुध्येन्. —^b) Ds1 om. (hapl.) तोऽमानि. —^c) K2 भयदस्; D4 (both times) T1 G2.3.6 अभयदं (for "यदस्).

15 = (var.) Manu. 6. 45. —^a) K1.2.4 V1 Ds.9 G1-3.6 नाभिनिन्देत (for "नन्देत). K4 om. (hapl.) from मरणं up to नन्देत (in 15^b). —^b) G1.2 नाभिनिन्देत. B7 D8 जीवनं (for जीवितम्). —^c) K1 कालमेवं. B8 प्रतीक्ष्येत. —^d) K1 निवेशं; K4 T2 निर्देशं; B8.8.8 (marg. as in text) Ds1 T1 G1-3.6 Ms-7 Cap (gloss: श्रुतिः) Cs (gloss: वृत्तिकालं) निवेशं; M1 निर्वेदे; Ca. n (gloss: आज्ञां) निदेशं (as in text). K2 Dn4 भुतको (for श्रु").

16 ^a) B8 (marg.) Ds अनभ्याहत- (for अनभ्या). ✽ Ca: अनभ्याहतमप्रतिघाति, न विद्यतेऽभ्याहतमस्मादिति व्युत्पत्त्या ॥ Cn: अभ्याहतं दोषाक्रान्तम् । ✽ —^b) B8 (marg.) Ds Cs (gloss: अपराभूतं) अनभ्याहत- (for अनभ्या). K4 (also as in text) यथा; K6 V1 B8.8.9 Ds.8.4 Dn1.4 Ds Ds.8.8 G8 भवेत् (for तथा). —^c) B8 विमुक्तः (for निर्मुक्तः). — Ds.7 om. (hapl.) 16^d-17^a. —^d) T1 G8.6 निरमित्रोक्तोभयः; G2

निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो निरमित्रस्य किं भयम् ॥ १६
 अभयं सर्वभूतेभ्यो भूतानामभयं यतः ।
 तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ १७
 यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
 सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ॥ १८
 एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपिधीयते ।
 अमृतः स नित्यं वसति योऽहिंसां प्रतिपद्यते ॥ १९

C. 12. 8933
 B. 12. 245[5].19
 K. 12. 751. 18

*मित्रकथोभयः.

17 With 17, cf. Manu. 6. 40. Ds.7 om. 17^a (cf. v. l. 16). G2 om. 17^{ab}. —^a) K1.2.4.7 Ds.8.9 यस्य (for सर्व). —^b) Dn1 ततः; Ds.7 करः (for यतः). V1 न भूतानां भयं यतः. —^c) K4.6 V1 B8.6 (marg. as in text). 7.8 (marg. as in text). 9 Ds.8.4 Dn1.4 Ds Ds.8.8 मोहाद्; G2 देवाद् (for देहाद्). —^d) Ds4 कुतश्चनः.

18 ^a) B8.6 (marg.) Ds.8.4 M1 (sup. lin.) Ca (gloss: प्रसिद्धौ) नाम; M1 (orig.) नाक- (for नाग-). Ds.8.4 पदा (for पदे). —^b) B8 यामिनां (for गामिनाम्). —^c) K1.2 परी (K2 "रे)यन्ते; K4 [अ]परी; K1 [अ]प्यधीयते; Ds4 [अ]पिधीयते; D8 विधी; G1 [अ]पि ली; G2.3.6 M1 [अ]पिधी; M1.6 [अ]वही (for [अ]पिधी). —^d) K1.2 पदे (for पद-). K4 कौतरे; Ds4 कैजरे; D8 कौतरे. G2 पदका *नि**रे. ✽ Cn: कौञ्जरे, कुं पृथिवीं शरीररूपां जरयतीति कुञ्जरः समाधिस्थो योगी तस्य स्थाने कौञ्जरे पदे ॥ Cp: कुं भुवं जरयतीति कुञ्जरो गजेन्द्रः । ✽

19 ^b) B8 (marg. as in text) Ds4 Cp (Cp as in text) धर्मांगम्; Ds धर्माख्यम् (for "र्थम्). B8 अवधीयते; B8 Ds4 D8 T1 G1-3.6 M1.6 अमि; Ds.7 अपि दृश्यते (for अपिधीयते). —^c) Hypermetric. K4 T G1.8.8 Ms मृतः; Ds.5.7 M1.6.7 अमृते (for "तः). D4 lacuna; M1 न (for स). K1.2.4 Ds.9 T G1.8.6 Ms भवति; K1 भवेद् (for वसति). B8.8 (marg.) Ds.8.4 अमृतः (B8 "ते) स वसेन्नित्यं; B8 (orig.) "ते वसते नित्यं; G2 नित्यं व्रतस्थो भवति. —^b) K1 यो हि मां; Ds.8.4 योहिंसा (Ds4 "सः); Ds.7 हिंसां न (for योऽहिंसां). K6 V1 B8.6.7.9 Ds.8.4 Dn1.4 Ds Ds.8.8 न प्र- (for प्रति-). D8 यो हिंसायां प्रपद्यते.

20 ^a) K1.2 G1 M5 स स्याद्; K6 सद्यो; T2 तस्य;

C. 12. 6934
B. 12. 246[5]. 20
E. 12. 251. 20

अहिंसकः समः सत्यो धृतिमान्नियतेन्द्रियः ।
शरण्यः सर्वभूतानां गतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २०
एवं प्रज्ञानवृत्तस्य निर्भयस्य मनीषिणः ।
न मृत्युरतिगो भावः स मृत्युमधिगच्छति ॥ २१
विमुक्तं सर्वसङ्गेभ्यो मुनिमाकाशवस्थितम् ।
अस्वमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २२
जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मोऽस्त्यर्थमेव च ।

Mr च स्याद् (for सत्यो). T1 G2. 8. 6 अहिंसकः स्यान्म-
तिमान्. —^b) G2 मतिमान् (for धृति). D5. 7 विजि-
तेंद्रियः; G2 निर्जितं (for नियतेन्द्रियः). —^c) D4. 4
शरण्यः; D4 ण्या. —^d) K4 D4. 8. 9 प्राप्नोति (for
आ). D2. 9 अनुत्तमं.

21 ^a) G2 तस्य (for एवं). V1 विज्ञानः; D5. 1
वाज्ञानः; G2 प्रज्ञानु- (for 'न-). K6 -दस्य (for
वृत्तस्य). ☞ Cn: प्रज्ञानमात्मानुभवः। ☞ —^b) K4. 8. 1
V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D8 D2-9 निराशिषः (for
मनीषिणः). —^c) Dn4 M5 मृत्युम्. T G1-3. 6 M1. 6. 1
Cs अधिको (for अतिगो). K6 भावं; D7 भागः; T
G1-3. 6 भावात् (for भावः). ☞ Ca: न मृत्युरतिगो
भावः, न मृत्युलक्षणो भावोऽतिक्रम्य तं वर्तते ॥ Cn: तस्य
अतिगो अतिक्रम्य गन्ता न भवति ॥ Cs (reading न मृत्यु-
रधिको भावः): भावादभिप्रायादधिको मृत्युर्न। मनीषी स्वय-
मेव मृत्युं कामयते, संसारस्यानित्यत्वात् ॥ Cv: न मृत्युम-
तिगो, मृत्युमति देहे गच्छतीति मृत्युमतिगः, भावो यस्य
नेति योजना। ☞ —^d) Ds2 G2 M7 मृत्युरः; G1 मुक्तिम्
(for मृत्युम्). K2. 4. 1 V1 D4. 6 अव-; Dn1. n4 T2
अभि-; D5. 1 अति-; G1 उप- (for अधि-). D4. 1 वर्तते
(for -गच्छति).

22 ^a) K7 D4. 9 विमुक्तः; Ds1 M1. 6. 1 (sup. lin.
as in text) विमुक्तः (for 'क्तं). —^b) V1 M1 (sup.
lin. as in text) मुनिर् (for मुनिम्). M1. 6. 1 (sup.
lin. as in text) स्थितः (for स्थितम्). G2 मुनिमाशयः
स्थितं (submetric). ☞ Cn: आकाशवत्, निर्विषयत्वात् ॥
Cs: केवलं सङ्गरहितम्। ☞ —^c) K4 V1 B9 Dn4 D2. 8
अश्वम्; K8. 7 D4-7. 9 स्वस्थम्; G1 अलम् (for अस्वम्).
K1. 2 एव परं (for एकचरं). M1. 5-7 दान्तं (for शान्तं).
T G3. 6 आकाशशरणे शां (T2 दां)तं; G2 अस्तगे शरणं
शान्तिः। ☞ Cn: अस्वं निर्द्वयम्। अत एव एकचरं ज्ञातृज्ञेय-
सम्यग्ज्ञानमात्रम्। ☞ —^d) D8 देवानां (for तं देवा).

23 K2. 4 D5. 7 om. (hapl.) 23. G1 M1 om.

अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २३
निराशिपमनारम्भं निरनमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २४
सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते
सर्वाणि दुःखस्य भृशं त्रसन्ति ।
तेषां भयोत्पादनजातखेदः
कुर्यान्न कर्माणि हि श्रद्धानः ॥ २५

(hapl.) 23-24. K1 transp. 23 and 24. —^a) Br
जीवितुं. ☞ Cn: धर्मार्थं, धर्ममेवाक्य (Yogasūtra 4. 29)-
निर्विकल्पकसमाधिजपुण्योत्पत्त्यर्थम्। ☞ —^b) K1 ह्यन्या-
र्थम्; K7 D4. 8. 9 T G2. 8. 6 M5. 7 ज्ञानार्थम्; Br. 8
(marg. as in text) Dn1 D2 (marg. as in text) Cn
ह्यर्थः; Das. a4 Dn4 इत्य' (for सत्य'). ☞ Cn (read-
ing ह्यर्थः): हरन्ति ते हरयः, तत्समीपवर्तिनः। रत्यर्थमिति
पाठे परेषां सुखार्थम् ॥ Cp: रत्यर्थं सुखार्थं, दुःखसंभिन्नसु-
खार्थमित्यर्थः ॥ Cv: रत्यर्थं विष्णुप्रीत्यर्थम्। ☞ —^c) T
G1. 3. 6 M7 अहोरात्रं (for 'रात्राश्च'). ☞ Cn: पुण्यार्थं
लोकशिक्षार्थम्। ☞

24 G1 M1 om. 24 (cf. v. l. 23). K1 transp. 23
and 24. —^a) K1. 2 निरारंभं (for अनारम्भं). —^b) G2
आस्तिकं (for अस्तुतिम्). —^c) K6 V1 Bo. 6-9 Das.
a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 8. 3 निमुक्तं बंधनैः सर्वैस्व. ☞ Cs:
अक्षीणम्, अदीनमनसम्। ☞

25 ^a) K1 Da4 सुखे; T G1-3. 6 सुखं (for सुखे).
K6 Br. 9 रमन्ति; Da3 रज्यन्ते (for रमन्ते). —^b) K4 om.
(hapl.) 25^b-26^a. —^c) B9 दुःखेस्व; D9 दुःखे च;
G1 M1. 6. 1 दुःखानि (for दुःखस्य). B8 Dn1. n4 D8
D2. 8. 8 त्रसन्ते; D5. 7 तरन्ति (for त्रसन्ति). —^d) K1
भयोत्पादनः; Cp भयोत्पादन- (for 'त्पादन-). D7 T1 G2
जातखेदः; G6 Cp जातवेदः (for 'खेदः). —^e) Ds1
कुर्याणि (for कुर्यान्). K7 कर्माणि; B6 (marg. as in
text) रूपाणि. Dn4 D7 ह; G1 lacuna (for हि).
K6 B6. 7. 9 Da3 हि जातवेदः; Ds2 हि श्रद्धानाः; G2
बहिरश्रद्धानः (for हि श्रद्धानः). Da4 कुर्यान्नेदं कर्मणि
जातखेदः। ☞ Cv: कर्माणि देहयात्राकर्माणि। ☞

26 K4 om. 26^a (cf. v. l. 25). —^a) V1 च (for
हि). K7 D9 M1 दक्षिणा या; T G1. 8 'णाय' (for
'णायः'). —^b) K1 सर्वान्यदानानि; T1 G8. 6 दानानि
सर्वाणि (by transp.); G2 दानं हि सर्वाणि. D5. 1 अव-;
G3 अनु- (for अधि-). G1 om. तिष्ठ. K7 हि (for [इ]ह).

दानं हि भूताभयदक्षिणायाः

सर्वाणि दानान्यधितिष्ठतीह ।

तीक्ष्णां तनुं यः प्रथमं जहाति

सोऽनन्तमामोत्यभयं प्रजाभ्यः ॥ २६

उत्तान आस्येन हविर्जुहोति

लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा ।

तस्याङ्गमङ्गानि कृताकृतं च

वैश्वानरः सर्वमेव प्रपेदे ॥ २७

प्रादेशमात्रे हृदि निश्चितं य-

तस्मिन्प्राणानात्मयाजी जुहोति ।

तस्याग्निहोत्रं हुतमात्मसंस्थं

सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ॥ २८

दैवं त्रिधातुं त्रिवृतं सुपर्णं

ये विद्युरग्न्यं परमार्थतां च ।

ते सर्वलोकेषु महीयमाना

देवाः समर्थाः सुकृतं व्रजन्ति ॥ २९

वेदांश्च वेद्यं च विधिं च कृत्स्न-

मथो निरुक्तं परमार्थतां च ।

C. 12. 8944
B. 12. 246(3). 30
K. 12. 251. 30

— °) K₂ M₁ तीक्ष्णांतरं; Da₄ तीक्ष्णं तनुं; G₁ तृष्णां तनुं (for तीक्ष्णां तनुं). G₂ प्रथमां (for 'मं').
* Cn: तीक्ष्णां तनुं, हिंसामयं धर्मम् ॥ Cv: तनुमल्पामपि तीक्ष्णां कुरवाचम् । * — °) K₄ V₁ B₃ Dn₁. n₄ D₂. 3. 6. 8 G₂ M₆. 7 सोनंयम् (for सोऽनन्तम्). K₂ भयं (for [अ]भयं).

27 °) T G₂. 6 M₁. 5. 6 Cv स दत्तम्; G₁ यदत्तम्; G₂ M₇ संदत्तम् (for उत्तान). Bo आस्येति; Ds₁ हास्येन; T₁ G₂. 8. 6 आस्येन (for आस्येन). T₂ हरिर् (for हविर्). * Cp: जुहोति, प्राणाय स्वाहा, इत्यादिना । * — °) D₇ ताभिर् (for नाभिर्). K₁ जगति (for 'त:'). D₂ प्रतिष्ठां; G₂ 'ष्टा'; M₇ 'ष्टिता (for 'ष्टा').
— °) K₆ तस्याङ्गमङ्गानि; K₇ D₄. 9 तस्याङ्गसङ्गानि; D₅. 7 'यज्ञानि; G₂ तद्यागमंहासि (sic) (for तस्याङ्गमङ्गानि). K₁ कृतं कृतं च; D₅. 7 हुताहुवानि (for कृताकृतं च). K₇ D₄. 6. 9 वै (for च). * Cn: कृताकृतम्, वैकल्पिकम्, न तु समुचितम् । * — °) Ds₁ D₈ (before corr. as in text) विश्वानरः (for वैश्वा). K₇ D₉ इव; V₁ Bo. 8 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8 हृदं (for एव). K₂ प्रपेदे; D₅. 7 प्रवेद (for प्रपेदे).

28 Das. a₄ om. 28^{ab}. — °) K₁. 2. 4 V₁ B₆. 9 निश्चितं; K₇ D₄. 9 मिश्रितं; Bo. 7. 8 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8 Ca निःसृतं; D₆ धिष्ठितं; D₈ संश्रिते (for निश्चितं). D₇ आदेहमात्रं हृदि धिष्ठितं यत्; T G₁-3. 6 M₁. 5-7 प्रादेशमात्रेण हृदि स्थि (M₁. 6 श्रि) तं यत्. * Cs: अङ्गुष्ठतर्जन्योः प्रसृतयोरन्तरं प्रादेशः । * — °) G₁ स्थितं (for तस्मिन्). — °) K₁. 2 आज्यसंस्थं (for आत्म). — °) K₆ Bo. 6. 7. 9 Das. a₄ D₈ G₂ M₁. 6. 7 सदैवकेषु; Dn₁. n₄ D₂-4. 8 सदैवके (D₄ 'ते')षु (for सदैवतेषु).

29 °) K₂ B₉ D₄. 7. 9 T₁ G₂. 8 M₁. 5-7 दैवं; D₈

दैवं (for दैवं). K₁. 7 D₄. 6. 9 Ca वि (D₆ त्रि)धात्रं; K₂ V₁ B₇. 9 Da₄ D₈ (before corr.) विधातुं; Cap Cn Cpp Cs (gloss: सत्त्वादिगुणत्रयात्मकम्) Cv त्रिधातुं (as in text). K₁ Dn₄ विवृतं; K₆ त्रिवृतं; B₆. 7. 8 (marg. as in text).⁹ Das. a₄ G₁. 2 Cp (Cpp as in text) त्रिविधं (for त्रिवृतं). K₂ स्वर्णां; K₆ Bo. 6. 7. 8 (marg.).⁹ Das. a₄ D₈ D₅. 7 T₁ G₂. 6 Cap (also) सुवर्णं; D₈ (marg. as in text) सुदैवं (for सुपर्णं). * Ca (reading विधात्रं): विदधातीति विधात्रं, सर्वधातुभ्यः इणि रूपम्, (Pāṇ. 3. 2. 181; Uṇādi 608) । त्रिधातुमिति पाठे त्रिविधा धातवो वातपित्तश्लेष्माणो धारका यस्य । पक्षे साकारशुद्धत्रिविधध्यानान्येव धातवोऽभिव्यञ्जका यस्य ॥ Cp: त्रिधातुमिति पाठे तेजोवत् त्रिकारणम् । सुवर्णमिति पाठे अन्याभासत्वे सति भासमानम् ॥ Cv: सुपर्णं सम्यक्पूर्णं, दैवं नारायणम् । * — °) K₁ यो (for ये). K₂ विद्युरग्न्यं; K₄ D₆ 'रत्रं; V₁ B₇. 8 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 G₁ M₁. 6. 7 विद्युरग्न्यां (Ds₁ 'दृश्यां; G₁ 'दृश्यं); Da₄ D₅. 7 'रश्मिं; T₁ 'रन्यं; G₂ 'रेकं (for 'रत्रं). K₇ परमार्थता; B₇ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8 'स्मतां (for 'र्थतां). — °) K₁ T₁ G₂. 8. 6 सर्वेषु (for ते सर्वे). Dn₄ महोपमाना; G₂ महीयमानो (for महीयमाना). — Das. a₄ read 29^a twice. — °) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das (first time) D₂. 8. 8 समर्थाः; Dn₁ समं वै; Dn₄ समन्याः; T₁ G₂ समस्ता (for समर्थाः). K₁ स्वकृतं; V₁ D₈ D₅ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 असृतं; Das. a₄ (both second time) सुहुतं; D₄. 6. 9 अकृतं; D₇ असृतान् (for सुकृतं). K₆ B₆ M₇ वहति; V₁ Bo. 7-9 Das (first time) Dn₁ D₈ Cn (Cnp as in text) वदति; D₈ भवति; D₅. 7 सृजति; T₁ G₁. 8. 6 M₆ सजति; T₂ G₂ भजते; M₁. 6 वहति (for व्रजन्ति). Da₄ (first time) स वा देवपत्न्या सुकृतं वदति. * Cn: व्रजन्तीति पाठे सुकृतं ब्रह्मनन्दम् — 'यद्वै तत्सुकृतं रसो वै सः' इति

C. 12. 8944
B. 12. 246[5]. 30
K. 12. 251. 30

सर्वं शरीरात्मनि यः प्रवेद
तस्मै स्म देवाः स्पृहयन्ति नित्यम् ॥ ३०
भूमावसक्तं दिवि चाप्रमेयं
हिरण्यमयं योऽण्डजमण्डमध्ये ।
पतत्रिणं पक्षिणमन्तरिक्षे
यो वेद भोग्यात्मनि दीप्तरश्मिः ॥ ३१
आवर्तमानमजरं विवर्तनं

श्रुतेः (Tait. Up. 2. 7. 1) । ❀

30 " K1 Ds1 Cs (gloss: कर्मप्रकाशकमन्त्रान्) देवांश्च;
B8 (marg.) विद्यांश्च; D1 T2 G2 वेदाश्च (for वेदांश्च).
K4 V1 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 8 तु (for the second
च). D8 तु (for the third च). —^b) K1. 2. 4 अहो;
K7 Dn4 D4. 6. 9 अथो; D7 T1 G3. 6 मिथो; G1 अथो;
G2 विधि (for अथो). B8 (marg. as in text) परमा
त्मतां (for 'यतां'). ❀ Cn: निरुक्तं शब्दैकगम्यम् ॥ Cs:
शब्दवचनपूर्वकमर्थवादवाक्यम् । ❀ —^c) Dn1 सर्वे (for
सर्वं). G1 या (for यः). K1. 2. 4 तु वेद; Da4 प्रवे-
दस्; Ds T G1-3. 6 Cs प्रपेदे; M5 च वेद (for प्रवेद).
❀ Cv: शरीरात्मनि शरीरान्तर्यामिणि नारायणे । ❀ —^d)
K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8. 8 तस्यैव; K7 D4.
6. 9 तस्यै च; Ds T G1. 8. 6 M1. 5-7 तस्य स्म; G2
तस्यास्य (for तस्यै स्म). K2 देव; Dn4 चैव; G2 देहे
(for देवाः).

31 " K1 om. from वसक्तं up to यो (in 31^d).
D7 भूमावसक्ति (for 'सक्तं'). K6 D4 G2 वा (for च).
❀ Cp: भूमौ शरीराधोभागे, दिवि अद्वारगन्धे असक्तम्, हृद
याकाशगतत्वात् । ❀ —^b) K2 योजजम्; K6 (marg.) 7
B8 D4. 9 चंचलम्; B8 (marg. as in text) M6 सौंड-
जम्; Da4 घौ; D6. 7 प्रोहितम्; T G1-3. 6 M5 चांड-
जम्; M1 सौंडजम्; M7 सांडजम् (for योऽण्डजम्).
B7 तु मध्ये (for अण्डमध्ये). ❀ Cs: अण्डमध्ये
परमाकाशे, अण्डजं हिरण्यगर्भं ब्रह्मादिस्त्वर्धर्मन्वम् । ❀
—^c) K2. 7 Bo. 8 Da3. a4 D4. 6. 9 प्रदक्षिणं; G8 पत-
त्रिणां (for 'त्रिणं'). K3 पक्षिणम्; G1 पत्रिणम् (for पक्षि-
णम्). K6. 7 Bo. 6. 9 Ds1 अंतरीक्षे; G2 चांतरिक्षे (for
अन्त) । ❀ Cs: पतत्रिणं इहलोकपरलोकपतनशीलम् । ❀
❀ Cp: पक्षिणं पक्षाभ्यां शुभाशुभकर्मभ्यां युक्तम् । ❀ —^d)
B8 (marg. as in text) D4. 6. 9 भोगात्मनि; B9 भोग्य-
शुनि (sic); G2 भोग्यात्मनि; M1. 6. 7 योग्या (for
भोग्या). K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as
in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 रश्मिदीप्तः; K7 Ds

पण्णेमिकं द्वादशारं सुपर्व ।
यस्येदमास्ये परियाति विश्वं
तत्कालचक्रं निहितं गुहायाम् ॥ ३२
यः संप्रसादं जगतः शरीरं
सर्वान्स लोकानधिगच्छतीह ।
तस्मिन्हुतं तर्पयतीह देवां-
स्ते वै तृप्तास्तर्पयन्त्यास्यमस्य ॥ ३३

D4. 9 T G2. 3. 6 M5 दीप्त (T2 'स्त्रि') रश्मिः; D6 दीप्तिर-
श्मिः (for दीप्त). ❀ Cs: भोग्यात्मनि, हृदयप्रपञ्चत्या-
त्मनि, परमात्मनि । ❀ ❀ Cn (reading रश्मिदीप्तः):
रश्मिभिरिव प्रसृमरैश्चक्षुःश्रोत्रादिभिर्दीप्तः ॥ Cs: दीप्तरश्मिम्
इन्द्रियद्वारा विषयग्राहकम् । ❀

32 " K6 आवर्ते मानम्. D6-7 विरजं; T1 G3. 6
अरजं (for अजरं). B9 D6. 7 निवर्तनं (for विव).
❀ Ca: विवर्तनं, परिवर्तनधर्मकम् ॥ Cs: एकस्मिन्वत्सरे
दृष्टानां दिवसपक्षमासक्रतूनां वत्सरान्ते दर्शनमावर्तनम् । परि-
णामरहितं विवर्तनम् । ❀ —^b) K1. 2 M7 षण्णेमि च;
K4 Dn1. n4 D2. 8 Cn षण्णाभिकं; K6 षण्णोर्मिकं; D7
षष्टोर्मिकं; T G1-3. 6 M1. 6 षण्णेमिनं; M5 'मिवद् (for
'मिकं). K1 Da3 द्वादशार (for 'शारं'). K6. 7 B9
सुपर्वा; B8 (marg. as in text) सपर्व; Da4 सुपर्णः;
D6 स्म पर्वः; T1 G1-3. 6 M1. 6. 7 सुपर्व (for 'र्व'). B8
(marg.) षण्णेमिकं द्वादशं पर्वसंधिः. —^c) K4. 6 V1
Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 आ (K6 अ)-
स्योपरि; M7 आद्ये परि (for आस्ये परि). T1 G2. 8. 6
परिधा (G6 'या') य (for 'याति').

33 " B8 (marg. as in text) यज्ञः (for यः सं-).
K4 संप्रदानं; K7 D4. 6. 9 'वेद; B7 'वोदं; Ds1 D6
संप्रसादं; T1 संप्रजानां; T2 M5 संप्रजानाज्; G1. 8. 6
'जानां; G2 M1 6. 7 'जानन् (for 'सादं'). T1 सृजतः
(for जगतः). ❀ Ca: संप्रसादं, सम्यक् प्रसादकं प्रकाशकं
शरीरम् ॥ Cn: संप्रसीदयस्मिन्निति संप्रसादः सुषुप्तम् । ❀
—^b) T1 सर्वासु; T2 सर्वान् (for सर्वान्स). —^c)
K6 Bo. 7. 9 Da3 D7 Cp यस्मिन् (for त'). K1. 2. 4. 6
V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds1 D2 हि सं; B8 (marg.) Da4
हि तत्; B7 Da3 Ds2 D8. 5 द्वितं; D8 हि स; G1 न
तान् (for हुतं). D8 तर्पयति. K6 Ds2 G8 देवास्
(for देवांस). G2 यस्मान्न तत्तर्पयतीह देवांस. ❀ Ca:
देवान् इन्द्रियाणि । ❀ —^d) T2 चैव; G2 देवास् (for
ते वै). K6 देवास्; D7 नितृप्तास् (for तृप्तास्). D6. 7
अस्यमासं (D6 'स्य'); G1 आस्यमस्ये (for 'मस्य').

तेजोमयो नित्यतनुः पुराणो
लोकाननन्तानभयानुपैति ।
भूतानि यस्मान्न त्रसन्ते कदाचि-
त्स भूतेभ्यो न त्रसते कदाचित् ॥ ३४
अगर्हणीयो न च गर्हतेऽन्या-
न्स वै विप्रः परमात्मानमीक्षेत् ।

विनीतमोहो व्यपनीतकल्मषो
न चेह नामुत्र च योऽर्थमुच्छति ॥ ३५
अरोषमोहः समलोष्टकाञ्चनः
प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ।
अपेतनिन्दास्तुतिरप्रियाप्रिय-
श्चरुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

२३८

व्यास उवाच ।
प्रकृतेस्तु विकारा ये क्षेत्रज्ञस्तैः परिश्रितः ।

ते चैनं न प्रजानन्ति स तु जानाति तानपि ॥ १
तैश्चैव कुरुते कार्यं मनःषष्ठैरिहेन्द्रियैः ।

C. 12. 2852
B. 12. 2476.2
K. 12. 252. 2

34 *) Ds तेजोमयं (for 'मयो). K1.2 नित्यतनुः;
K4 नित्यमतः; Ks Bo. 6-9 Das. a4 Ds D2.8 Cs
(gloss: बद्धभावशून्यः) 'मजः; Dn1. n4 Ds 'मयः (for
'तनुः). * Cp: तेजोग्रहणे ज्ञानाद्युपलक्षणम् । * —^b)
Ms अनंत्यान्. K1.2 उत यान्; Dn1 Ds उभयान् (for
अ'). —^c) Ks. 7 D4-7. 9 नोद्विजते; G2 नेत्रसद्वै (sic)
(for न त्रसन्ते). — G2 om. (hapl.) 34^d. —^d) K4
Das. a4 सर्वः; Bo Ds. 7 सं- (for स). K1. 2. 6 V1
Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 भूतानां (for भू-
तेभ्यो). Ds1 G1 M1 त्रसं (G1 सत्रं) ते (for त्रसते).

35 *) K2 अगर्हणीयो; Das. a4 अगर्हणीया (for
'णीयो). T1 Gs गर्हतो. Bs (marg.) [s] न्यन् (for
ऽन्यान्). —^b) T G1. 8. 6 ऋच्छेत्; G2 इच्छेत् (for
ईक्षेत्). —^c) K1. 2 व्यपेतः; Ds1 निवीत (for विनीत).
Das. a4 'मोहः (for 'मोहो). K7 D4. 5. 7. 9 [s] व्यप-
नीतः; T1 G1. 3. 6 व्यपनीतः; G2 ह्यविनीतः (for व्यप').
—^d) D7 चात्र (for चेह). K4 V1 Dn1 D2 सोक्षम्;
Ks Bo. 6-8 Das. a4 सोर्थम्; Dn4 Ds2 Ds M1. 6. 7
सौतम्; T2 लोभम्; M5 यौतम् (for योऽर्थम्). K4. 7
V1 Bo. 6 Dn1. n4 D2. 8 अर्हति; Ks अर्चति; B7
अर्चति; Bs Das. a4 D5. 7 अर्हति; G2. 8. 6 इच्छति
(for ऋच्छति). B9 सोनुकर्षति; Ds1 Cs (gloss: [न]
अनुमर्हति, विनाशं गच्छति) सोनुमर्हति. * Cn: न
अन्नं अदनीयं भोग्यं लोकं अर्हति । ' न तस्य प्राणा उत्क्रा-
मन्ति ' (Bṛh. Up. 4. 4. 6) इति तस्य गत्यभावश्रुतेः । *

36 *) K1 Das. a4 D4-7. 9 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 अरो-
षो यः (for 'षमोहः). —^b) K1. 2. 4. 6. 7 Ds. 7 प्रहीनः;
Das. a4 प्रक्षीणः (for प्रहीण). Ks V1 Bo. 1-9 Das.
a4 Dn4 Ds1 D2 Cs 'कोषो; Dn1 Ds2 Ds. 8 'कोशो;
Ds 'कोषौ (for 'शोको). —^c) Dn4 अप्रियश्च च (for
'याप्रियश्च). —^d) K1. 2 T2 चरेत् (for चरन्). Ds एकः;
G2. 8. 6 [ए] व (for [ए] व). Das भिक्षुः (for भिक्षुकः).

Colophon: Ś1 missing; Ks. 6 B1-5 Da1. a2 Dn2.
n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 4.
6. 7 V1 Bo. 6. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T G1-3. 6
M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K2. 4 शुक्लप्रश्नः;
Ks. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 Ms
शुक्लानुप्रश्नः; M1. 6. 7 शुक्लानुप्रश्ने यतिवृत्तकथनं. — Adhy.
no. (figures, words or both): Ks 81; Dn1 Ds1
D7 T1 G1. 3. 6 Ms 72; Dn4 Ds2 G2 71; Ds M1.
6. 7 70; Ds 66; T2 86. — Śloka no.: Dn1. n4
Ds 36.

238

This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12.
236. 19).

1 *) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9
प्रकृत्याम् (for 'तेम्). —^b) K1 क्षेत्रज्ञोसौ; K2 'ज्ञैस्तेर;
B7. 9 Das. a4 'ज्ञास्ते (for 'ज्ञैस्ते). K1 B7 परिश्रुतः
(B7 'ताः); K2. 4 उपदुताः; Ks Bo (orig.), 9 Das. a4

C. 12. 8952
S. 12. 247(6). 2
K. 12. 252. 2

सुदान्तैरिव संयन्ता दृढैः परमवाजिभिः ॥ २
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ ३
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्परतोऽमृतम् ।
अमृतान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ४
एवं सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५

परिस्मृताः (Ks 'तः'); K1 'श्रितं'; V1 Bo. 8 (marg.). 8
Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 अधिष्ठितः (for परिश्रितः). * Ca:
परिश्रु [छु]तः; संसारनद्यां प्रवादितः । * —^a) K4 Das
Dn1. n4 D2. 8 न; B8 (orig.) ये; M1 तं (for ते).
Ds वैतन् (for चैनं). K4 Dn1 D2. 8 ते (for न).
K1. 2 B8 (marg.) ते चैनं प्रतिजानं (K1 'बाधं')ति. * Ca:
प्रतिजानन्ति, प्रतिशब्दः प्रातिकूल्ये, [प्रातिकूल्ये]न जानन्ति ।
अन्तर्गतपर्ययम् । ते चैनमेते प्राकृता महदहंकारादयः प्रतिकूलं
बोधयन्ति, अहितमेव हिततया दर्शयन्ति । * —^a) Ks स
च; V1 न स; Ds स न (for स तु). K1. 2. 7 B8
Das. a4 D1. 5. 9 Ca न (B8 प्र) जाना (Da4 'नं')ति स
तानपि (B8 'वृप'); D1 T G1. 3. 6 M1. 5-7 स विजाना-
(M1. 6 'नं')ति तानिह; G2 सविज्ञानोपि तानिह.

2 *) Ks V1 B8 D5. 7 T G1-3. 6 चैव; Bo. 7. 8
Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 चैवं; B8 Das. a4 चापि; M1. 6
च षट् (for चैष). —^b) Ds इव (for इह). —^c)
B8 स (for सु). K2 स यन्ता; K7 Das Dn4 D1. 9
सं (D4 स)यत्ता (for 'न्ता'). G2 सुदर्शनैरिव संयातो
(hypermetric). —^d) T1 G1. 3. 6 दृढैः; G2 वृद्धैः
(for दृढैः). Dn4 -वाजिनः (for 'भिः').

3 3-5 = (var.) Katha Up. 1. 2. 10-12. 3 = (var.)
6. 25. 42. —^a) K2 पुरा; K7 B7 Dn1. n4 Ds2
D2-4. 8. 9 परे; Ds1 परं (for परा). —^b) Ks. 7
Ds D4. 7. 9 T G1-3. 6 च परं (for परमं). V1 reads
मनः मनसस्तु on marg. —^c) V1 हि (for तु). —^d)
Da4 om. बुद्धे. K7 D4-6. 9 यो बुद्धेः परतस्तु सः.
* Ca: आत्मा, अहमास्पदत्वादहंकारः । ततो महान् परः
इति समुच्चयो द्रष्टव्यः । *

4 Gs reads 4^a twice. —^a) Da4 om. (hapl.)
कमस्य. —^b) Gs M1. 6 परमो (for 'तो'). Ds [S]मूर्तिः;
Ca (gloss: मरणहीनो नित्य आत्मेत्यर्थः) [S]मृतः (for
'तम्'). Da4 व्यक्ता परतरी मृते. —^c) Gs नामृतात्

अन्तरात्मनि संलीय मनःषष्ठानि मेधया ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च बहु चिन्त्यमचिन्तयन् ॥ ६
ध्यानोपरमणं कृत्वा विद्यासंपादितं मनः ।
अनीश्वरः प्रशान्तात्मा ततोऽर्ह्यमृतं पदम् ॥ ७
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां वश्यात्मा चलितस्मृतिः ।
आत्मनः संप्रदानेन मर्त्यो मृत्युमुपाश्रुते ॥ ८
हित्वा तु सर्वसंकल्पान्सत्त्वे चित्तं निवेशयेत् ।

(for अमृतान्). K1. 2 Dn4 नापरं; G3. 6 परमं (for
न परं). G2 कश्चित् (for किंचित्). —^a) K1 D4. 9
या; Da4 Ds स (for सा). K7 D1. 9 सा महा-; Ds
M1. 6 परमा (for सा परा).

5 *) K1. 2 V1 Bo. 7-9 Da4 Ds D2. 4. 9 M1. 6. 7
गूढात्मा; D1 T1 G2. 3. 6 निगूढो (for गूढोऽऽत्मा). Da4
G1 नः (for न). B8 गूढात्मनि प्रकाशते. —^a) K1
दृश्यते; D2 दृश्यते. K4 Da4 Dn1 Ds1 D2. 6. 8
त्वग्रया; T2 त्वग्रिया; G1 त्वग्रया* (for त्वग्रया).
—^a) K1 D4. 9 सूक्ष्मया; Ds श्लक्ष्णया; D1 T G1-3. 6
M1. 6. 7 महात्मा (for सूक्ष्मया). K4. 6 V1 Bo. 6-8
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 सूक्ष्म- (for तत्त्व-).
Da4 -दर्शभिः.

6 *) K1 आंतरात्मनि. D1 G3. 6 संधीय; T1 G1
संधाय; G2 संधीय (for संलीय). —^b) Ks -षष्ठीनि
(for -षष्ठानि). * Ca: मेधया तत्त्वज्ञानस्यैर्येण । * —^a)
K1 G2 [इ]न्द्रियार्थं च; Ks. 7 V1 Dn1 Ds1 Ds. 5. 7 M1. 6
'र्थाश्च; D4 हितार्थं च; Ds [इ]न्द्रियार्थेभ्यो; Ds हितार्-
थाश्च (for [इ]न्द्रियार्थाश्च). B8 (marg. as in text) Das
a4 इन्द्रियार्थाश्च सुबहून्. —^a) D4 om. (hapl.) चिन्त्यम.
Dn4 Ds T2 G2 M1. 5. 7 अचितयत् (for 'यन्').

7 *) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2-4. 8. 8. 9 G3. 6 Cs ध्यानोपरमं कृत्वा; Ds 'नोपश-
मानकृत्वा. —^b) K1 -संपादितं; G2 -संपादितो; M1
'दिनं (for 'दितं'). —^c) D1 T G1-3. 6 Ms-7 अनिश्वरन्
(D1 'रः') (for अनीश्वरः). V1 Das. a4 प्रसन्नात्मा; G2
प्रसांतात्मा (for प्रशान्तात्मा). —^d) V1 B8 (marg. as
in text) Das. a4 ततो याति; B8 ततो यांति; D4. 7
तत्त्वदस्य; D1 तातार्हति; T G1. 3. 6 M1. 5-7 तदच्छति
(for ततोऽर्हति). K2 मृतं (for अमृतं). V1 T1 Gs. 6
परं (for पदम्). G2 तादृशं च परं पदं.

8 *) K1. 2. 4 च (for तु). —^b) K2 Das Dn4
चलितः; Ks D4. 9 चकित (for चलित-). K1 -सुखिः

सत्त्वे चित्तं समावेश्य ततः कालंजरो भवेत् ॥ ९
चित्तप्रसादेन यतिर्जहाति हि शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्रुते ॥ १०
लक्षणं तु प्रसादस्य यथा वृषः सुखं स्वपेत् ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्यमानो न कम्पते ॥ ११
एवं पूर्वापरं रात्रे युञ्जन्नात्मानमात्मना ।
सत्त्वाहारविशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १२

(for -स्मृतिः). — ^a) K₂ B₈ (marg. as in text) D₅ संप्रसादेन; K₇ D_{4.9} 'मोहेन; V₁ 'काशेन (for 'दानेन). — ^d) K₆ मर्त्या. K_{1.2} मृतम् (for मृत्युम्). K₁ D_{4.3} G₃ अपाश्रुते; G₂ इहाश्रुते (for उपा'). D₅ जहातीह शुभाशुभं.

9 V₁ reads 9-10 on marg. — ^a) K₆ B₈ विहृत्य; K₇ D_{2.6.9} विहाय; B_{7.9} विहृत्य; B₈ अपेक्ष्य; D_{1.1} n₄ D₅ D_{2.3.8} G₂ M_{1.6.7} आह (D₂ M₁ [sup. lin.] 'हृत्) ल्य (for हित्वा तु). K₁ B₀ च; D_{4.3.4} हि (for तु). K₇ D_{4.6.9} सर्वान् (for सर्वं). B₈ -संस्कारान् (for -संकल्पान्). B₈ (marg.) अपाहृत्य स संकल्पान्. — B₈ om. (hapl.) 9^b. — ^b) K₁ सत्त्वं (for सत्त्वे). G₂ सत्त्वेच्छतन्त्रवेशयेत् (sic). — ^c) K₁ D_{4.3} समावेश्य; D_{4.3} संनिवेश्य (for समा'). — ^d) D_{5.7} G₃ कालंजरो; T₁ कालकरो (for कालंजरो).

10 = (var.) 12. 180. 29. With 10, cf. 3. 203. 35; Kāṭha Up. 1. 3. 12. V₁ reads 10 on marg. — ^a) D_{4.3} पतीर्; D₄ यातिर् (for यतिर्). — ^b) D_{4.3.4} जुहोति; G₂ निहति (for जहाति). K_{7.7} V₁ B_{0.6.7.8} (marg. as in text). ^c) D_{4.3.4} D_{1.1} n₄ D₅ D_{2.3.5.8} T₂ M_{1.5.6} [ह]ह; G₂ च (for हि). — ^c) D₆ प्रसन्नात्मनि स्थित्वा च. — ^d) K₂ आनंतिम्; K_{4.6} V₁ B_{0.6-9} D_{4.3.4} D_{1.1} n₄ D_{5.2} D_{2.3.7.8} T₁ G_{1.3.6} अव्यक्तम्; D_{5.1} अव्यक्तम्; M_{1.6.7} अव्ययम् (for आनन्त्यम्).

11 = (var.) 3. 203. 36. — ^a) K₆ न क्षणं; D_{4.3} आलक्ष्यं; D₆ लक्षणां (for 'णं). — ^b) K₂ M₁ सुप्तः; K_{4.6} B_{0.6-9} D_{4.3.4} D_{1.1} n₄ D₅ D_{2.3.8} स्वप्ने; M₅ स्वस्थः (for वृत्तः). — With 11^{cd}, cf. 6. 28. 19^{ab}. — ^c) K₁ D₆ निवातो (D₆ 'वाते) वा; D_{4.3.4} निवातस्थो (for 'ते वा). D₄ corrupt. — ^d) K₆ काल्यते (for कम्पते).

12 = (var.) 3. 203. 37 : 12. 180. 28. — ^a) D_{4.3}

रहस्यं सर्ववेदानामनैतिह्यमनागमम् ।
आत्मप्रत्ययिकं शास्त्रमिदं पुत्रानुशासनम् ॥ १३
धर्माख्यानेषु सर्वेषु सत्याख्यानेषु यद्वसु ।
दशैदमृक्सहस्राणि निर्मथ्यामृतमुद्धृतम् ॥ १४
नवनीतं यथा दध्नः काष्ठादग्निर्यथैव च ।
तथैव विदुषां ज्ञानं पुत्रहेतोः सदुद्धृतम् ।
स्नातकानामिदं शास्त्रं वाच्यं पुत्रानुशासनम् ॥ १५

C. 12. 6956
B. 12. 247[6]. 16
K. 12. 252. 16

पूर्वापरं; D₇ T₁ G_{1.3.6} 'परौ; ७-२ 'पर (for 'परे). K_{6.7} D₄ रात्रेर्; B_{0.8} (marg.) D_{1.1} n₄ D₅ D_{2.3.8} काले; D₇ T₁ G_{1.3.6} M_{1.5-7} रात्रौ (for रात्रे). — ^b) K₁ G₂ आत्मनः; K₆ V₁ B_{0.7.8} D_{1.1} n₄ D₅ D_{2.3.8} आत्मनि (for 'ना). — ^c) K₆ V₁ B_{0.6-9} D_{4.3.4} D_{1.1} n₄ D₅ D_{2.3.5.7.8} T₁ G_{1.3.6} M_{1.5-7} लब्ध्वा (D_{1.1} n₄ G₂ 'सन्ना). हारो (for सत्त्वाहार). K₇ विहारः; D_{5.1} विमुक्तात्मा (for -विशुद्धात्मा). — ^d) D₆ पश्यतु (for 'ति). K_{1.2} D₇ T₁ G_{1.3.6} आत्मना (for 'नि). K₆ G₂ पश्यन्नात्मानमात्मनि (G₂ 'ना).

13 ^a) D₅ M_{1.6.7} (sup. lin. as in text) -भूतानाम्; G₁ -देवानाम् (for -वेदानाम्). — ^b) G₂ नैवद्विह्यम् (for अनै). K₇ B_{0.7.9} D_{4.6.7.9} T₁ G_{1.3.6} M_{1.5-7} अनागतं; V₁ B₀ D_{5.1} D₅ 'गसं; D₅ अनागति (for अनागमम्). — After 13^{ab}, D₅ reads 16^{ab}, for the first time, repeating it in its proper place. — ^c) K_{1.2} D₇ -प्रत्यायकं; K₇ D_{5.1} D_{4.9} -प्रत्यवि (D_{5.1} 'धि) कं; T₁ G_{1.2} M₇ -प्रत्यायिकं (for -प्रत्य'). — ^d) K₇ D_{4.6.9} M_{1.6.7} वाच्यं (for इदं). M_{1.6.7} -शासनात् (for -शासनम्). K_{1.2} इदमु (K₁ 'मा) त्रानुशासनं. — After 13, K₇ D_{4.9} read 16^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

14 ^a) D₅ धर्मास्थानेषु (for 'ख्यानेषु). — ^b) V₁ B_{0.7.8} (marg.) ^c) D_{1.1} n₄ D₅ D_{2.3.6.8} सत्याख्याने च; T₁ G_{1.3.6} चित्राख्यानेषु (for सत्या'). K₂ यत्स्वस्व (sic); B₇ यज्वसु; M₇ तद्वसु (for यद्वसु). — ^c) K_{1.2.4} सर्वशास्त्रं; D_{4.3} corrupt; D_{5.2} व्यस्येदमृक्; D₇ दश चाष्टः; G₁ दशे ददत्; G₂ दर्शनानां (for दशैदमृक्). ❀ C₇ (reading दशैदमृक्सहस्राणि): दशा इतः युक्तः दशेतः। ❀ — ^d) K_{1.2} उच्चतं; D_{4.3} उद्धृतं. D_{4.3} G₂ निर्मथ्यामृतमुद्धृतम् (G₂ 'द्धृतं).

15 ^b) K₇ D_{4.3} D_{4.9} तथैव (for य'). D₇ T₁ G_{1.3.6} ह; G₂ हि (for च). D₆ तथैदं मथितं मया. — D₆

C. 12. 8965
B. 12. 247[9]. 16
K. 12. 252. 16

तदिदं नाप्रशान्ताय नादान्तायातपस्विने ।
नावेदविदुषे वाच्यं तथा नानुगताय च ॥ १६
नासूयकायानृजवे न चानिर्दिष्टकारिणे ।
न तर्कशास्त्रदग्धाय तथैव पिशुनाय च ॥ १७
श्लाघते श्लाघनीयाय प्रशान्ताय तपस्विने ।
इदं प्रियाय पुत्राय शिष्यायानुगताय च ।

रहस्यधर्मं वक्तव्यं नान्यस्मै तु कथंचन ॥ १८
यद्यप्यस्य महीं दद्याद्भूतपूर्णाभिमां नरः ।
इदमेव ततः श्रेय इति मन्येत तत्त्ववित् ॥ १९
अतो गुह्यतरार्थं तदध्यात्ममतिमानुषम् ।
यत्तन्महर्षिभिर्दृष्टं वेदान्तेषु च गीयते ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

om. 15^{ad}. — °) K1.2 D6 M7 विदुषा (for 'वां').
— °) K1 सनुध्यतां; K2 Da4 'द्वतं'; K4 'द्वतं' (for
'द्वतम्'). — °) K2 इदं; D6 वाच्यं (for वाच्यं).

16 K7 D4.9 read 16^{ab} for the first time after
13; D6 reads the same for the first time after 13^{ab}.
— °) D5 (first time) नाप्रशान्ताय (for 'शान्ताय').
— °) Das om. दान्ता. K1.8.7 D4.9 (last three
second time) तपस्विने; K2 [अ]तपस्विनी (for [अ]तप-
स्विने). D4.9 (both first time) नाधर्मज्ञाय वोद्य (D6
वोच्य)ते. — K2.4 om. (hapl.) 16^c-18^b. — °) K6
G1 -विदुषो (for -विदुषे). — °) K1 Da3.24 Ds1 G2
नानुगताय (for नानु').

17 K2.4 om. 17 (cf. v. l. 16). — °) Das ऋजवे
(for 'वे'). K6 नासूयकाननृजवे. — V1 om. 17^b.
— °) D4 वा (for च). G2 निर्दिष्ट- (for [अ]निर्दिष्ट-).
K1 न चैवानृतकारिणे. — °) K1 न हेतुवाचमुग्धाय; D7
न तत्कुशास्त्रदग्धाय; G2 न तत्कुशास्त्रदिग्धाय.

18 K2.4 om. 18^{ab} (cf. v. l. 16). K7 om. 18^{abed}.
— °) K6 Bo.6.7.9 Das Dn4 Ds D2.8.8 श्लाघिने;
Da4 श्लाघतीये (sic); Dn1 श्लाघने; D6 G2 श्लाघ्यते
(for श्लाघते). B9 श्लाघिनेयाय. — °) D4 तपस्विनं
(for 'स्विने'). — °) D5 विप्राय (for प्रियाय). D7
T1 G1-3.6 transp. पुत्राय and शिष्याय. — °) V1
-धर्म्यं (for -धर्मं). K7 D4.8.9 धर्म्यं (D4 'र्म्ये'; D6.9
'र्म') रहस्यं वक्तव्यं; D6 धर्म्यं रहस्यमव्यक्तं; M1.6 रहस्यं
धर्म्यं (M6 'र्म')मव्यक्तं. — °) Da4 तान्यस्मै (for ना').
B8 च; Ds1 तत् (for तु). K1.2.4 G2 कदाचन (for
कथं').

19 °) T2 यद्यपि (for यद्यपि). — °) D6 अन्न-
(for रश्न-). K7 D4.8.9 M7 इमां परः (M7 'रं'); D7
इवापरः (for इमां नरः). — °) T1 G1.8.6 तदा (for
ततः). — °) K4 G2 तत्कचित्; V1 B8 (marg. as in

text) M1.5-7 धर्मवित्; T1 G1 न कचित् (for तत्त्व-
वित्). D6.7 मन्य (D7 'न्यं')ते सर्वधर्मतः.

20 °) M7 गुह्याद् (for अतो). Ds1 गुह्यभरार्थं (for
'तरार्थ'). K1 T G1-3.6 यद्; K2.4 वा (for तद्).
— °) K1 तं; G1 तु (for तत्). K6 जुष्टं; G2 दिष्टं
(for दृष्टं). — °) K1 चीयते; Da4 गीयते; Dn4
गायते (for गी'). T1 G1 वेदादि च प्रगीयते. — °)
Da4 तत्रेदं (for तत्तेऽहं). K1.2 T G1-3.6 M1.6.7
तत्तेहं वर्तयि (K1.2 'र्तयि-; G2 'र्तयि')व्याप्ति. — °) K1.2
T G1-3.6 M1.5-7 यदि मां; Dn4 यन्मा त्वं (for यन्मां
त्वं). Ds1 -पृच्छति (for 'स्ति'). — After 20, K6 V1
Bo.6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2.8.5-8 T G1-3.6 M1.
5-7 Kumbh. ed. ins.:

687* यच्च ते मनसि वर्तते परं

यत्र चास्ति तव संशयः कचित् ।

श्रूयतामयमहं तवाग्रतः

पुत्र किं हि कथयामि ते पुनः ।

[(L. 1) Ds1 (also as above) मे (for ते). K6
परे (for परं). — (L. 2) D7 यच्च (for यत्र). K6
नात्र; Ds1 G2 नास्ति; D7 वास्ति (for चास्ति). — (L. 3)
K6 परमहं; V1 G1 अहमयं (by transp.). K6 वचाग्रतः
(for तवा'). — (L. 4) D6 [इ]ह; T G1.2.6 M1.5.6
प्र- (for हि). T G1-3.6 M1.5-7 [S]परं (for पुनः).]

Colophon: Ś1 missing; K2.5 B1-5 Da1.24 Dn2.
n8 D1 G4.5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1.2.4.
8.7 V1 Bo.6.7.9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2-4.6-9 T
G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1.6 V1
Bo.6.8.9 Da3.24 Dn1.24 Ds1 D2.8.5.8 M5 शुक्रानु-
प्रश्नः; K2.4 शुक्रप्रश्नः; M1.6.7 शुक्रानुप्रश्ने प्रकृतिविकार-
कथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1

२३९

शुक उवाच ।

अध्यात्मं विस्तरेणेह पुनरेव वदस्व मे ।

यदध्यात्मं यथा चेदं भगवन्नुपि सत्तम ॥ १

व्यास उवाच ।

अध्यात्मं यदिदं तात पुरुषस्येह विद्यते ।

तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तस्य व्याख्यामिमां शृणु ॥ २

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।

महाभूतानि भूतानां सागरसोर्मयो यथा ॥ ३

Dr T1 G1. 3. 6 Ms 73; Dn1 Ds2 G2 72; D3 M1. 6. 7 71; Ds 69; T2 87. — *Śloka no.*: Dn1 Ds 23; Dn4 22.

239

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 236. 19). — With adhy. 239-241, cf. 12. 137 and B. 12. 286[5].

1 = B. 12. 286[5]. 1. With 1, cf. 12. 187. 1. — ^a) Da4 एवं (for एव). — ^a) K1 G1 यदाध्यात्मं (for यद्). D2 om. from यथा up to तथा (in 3^a). K7 D4. 6. 9 यतश्च (for यथा). Ks Bs Dn1. n4 Ds2 D5. 8 T G1-3. 6 वेदः; M6 वेदं (for वेदं). Da4 यदध्यात्मं समा चेदं. — ^a) K1 Da4 Dr T G1-3. 6 M1. 5. 6 भगवान् (for 'वन्). Br Da4 T2 M1. 5. 6 सत्तमः (for सत्तम).

2 With 2, cf. 12. 187. 2; B. 12. 286[5]. 2. D2 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) Da4 यदि तं (for यदिदं). K7 D4-7. 9 अध्यात्मं नाम यदिदं. — ^b) Ks पश्यते; K7 Bo. 6-9 Das. a4 Ds Ds-9 M1. 6 पश्यते; G2 damaged (for विद्यते). — ^a) Ks Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Ds Ds तत्तेहं वर्तयिष्यामि. — ^a) K1 Da4 बाख्याम् (for व्याख्याम्). K4 इमे (for इमां). K7 D4. 6. 9 यथावदिह दर्शनं.

3 3^{ab} = 12. 187. 4^{ab}; B. 12. 286[5]. 3^{ab}. D2 om. up to तथा (cf. v. l. 1). — ^a) T G1-3. 6 M1. 6. 7 वायुर् (for ज्योतिर्). — ^b) Dn1 Ds2 Ds. 8. 8 आकाश (for 'शम्). T G1-3. 6 M1. 6. 7 आकाशं ज्योतिरेव च. — 3^{cd} = 12. 187. 5^{cd}; (var.) B. 12.

प्रसार्येह यथाज्ञानि कूर्मः संहरते पुनः ।

तद्वन्महान्ति भूतानि यवीयःसु विकुर्वते ॥ ४

इति तन्मयमेवेदं सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।

सर्गे च प्रलये चैव तस्मादिर्दिश्यते तथा ॥ ५

महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ।

अकरोत्तात वैषम्यं यस्मिन्यदनुपश्यति ॥ ६

शुक उवाच ।

अकरोद्यच्छरीरेषु कथं तदुपलक्षयेत् ।

C. 12. 2860
B. 12. 248[7]. 7
K. 12. 253. 7

286[5]. 5^{cd}. — ^a) D2 lacuna; Dr G2 M5 भूतानि; T1 G1. 3. 6 पञ्चैव (for भूतानां). — ^a) Dn4 यदा (for यथा). ☞ Cn: भूतानां जरायुजादीनां सागरोर्मिन्यायेन प्रतिजीवं भूम्यादयः पृथक् कल्पिताः सन्तीत्यर्थः । ☞

4 With 4, cf. 12. 187. 6; B. 12. 286[5]. 6. — ^a) K1 प्रसावेह; M7 प्रसार्येव (for 'वेह). — ^b) Da4 कर्म (for कूर्मः). — ^a) Bo om. भूतानि. K2 तद्वन्ति महाभूतानि; Da4 तद्वन्महन्ति भूतानां. — ^a) V1 यवीयांसो; Da4 यवीयःसु; T1 G1. 3. 6 यवीयांसि; G2 ईश्वरो वै (for यवीयःसु). K2 यवीयःसुपि कुर्वते. ☞ Cn: यवीयःसु स्वरूपेषु शरीराकारेषु महाभूतेषु स्थित्वा विकुर्वते; सृष्टिलयाख्यं विकारं जनयन्ति । ☞

5 T1 reads 5^a-7^b on marg. — ^a) Ds. 7 अकरोत्स्वयमेवेदं. — ^a) K1 Da4 सर्वं; Ks स्वर्गे (for सर्गे). T2 G2 M7 प्रलये. — Ds om. (hapl.) 5^d-6^a. — ^a) Ks Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds Ds. 8. 5. 7. 8 Gs. 6 तस्मिन् (for तस्मान्). K1 निर्दिश्यते; G2 निवृत्त्यते (for निर्दिश्यते).

6 = (var.) 12. 187. 7; B. 12. 286[5]. 9. Ds om. 6^a (cf. v. l. 5). T1 reads 6 on marg. — ^b) Bs सर्वं (for सर्व). — ^a) Dr तानि; T G1-3. 6 Ms तेषु (for तात). — ^a) K7 D4. 6. 7. 9 योस्मिस्तद्; Ds योस्मिस्तद्; T1 G1 योप्यन्यद्; T2 G2. 8. 6 M1. 5-7 योस्मिन्यद् (M1 'न्यम्) (for यस्मिन्यद्). Bs नेदं न (for यदनु).

7 T1 reads 7^{ab} on marg. — ^a) K7 Ds. 9 T1 G1-3. 6 यः (for यत्). — ^b) K7 V1 Das D4. 9 M1. 5-7 Cpp Cs लक्षये; Bs लक्षयते (for लक्षयेत्). T1 G1-3. 6 सर्वं समुपलक्ष्य (G1 'भ्य)ते; T2 कथं समुपल-

C. 12. 6980
B. 12. 248[7]. 7
K. 12. 253. 7

इन्द्रियाणि गुणाः केचित्कथं तानुपलक्षयेत् ॥ ७

व्यास उवाच ।

एतत्ते वर्तयिष्यामि यथावदिह दर्शनम् ।

शृणु तत्त्वमिहैकाग्रो यथातत्त्वं यथा च तत् ॥ ८

शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशसंभवम् ।

प्राणश्चेष्टा तथा स्पर्श एते वायुगुणास्त्रयः ॥ ९

रूपं चक्षुर्विष्णुश्च त्रिधा ज्योतिर्विधीयते ।

क्षये. — K₂ D₂₄ om. (hapl.) 7^{cd}; B₈ reads the same on marg. — ^c) K₈ 7 D₄-7. 9 M₁. 6. 7 इन्द्रियाणां (for 'यानि'). K₁ D₅-7 M₅. 6 के च (for केचित्). — ^d) D₈₁ D₈ तद्; G₁ ताम् (for तान्). K₇ D₂₄ D₉ T G₁. 3. 6 M₂. 6-7 लक्षये (for लक्षयेत्).

8 G₁ om. 8-9. — ^a) K₁. 2. 4 एतत्ते दर्शयिष्यामि. — ^b) K₈ V₁ Bo. 6-9 D₂₃. 24 D₂₁. 24 D₈₁ D₂. 3. 5. 8 M₅ अणु. (for इह). Bo. 8 D₂₁. 24 D₈₁ D₂. 3. 8 पूर्वज्ञः; D₂₃. 24 ज्ञासनं; D₅. 7 वर्धनं; G₂ दर्शितं (for दर्शनम्). — ^c) M₁ शृणुष्वेह तद्व्यग्रो. — ^d) K₈ यथातत्त्वं (for 'तत्त्वं'). K₁. 2 यथाक्रमं; B₈ तथा च यत्; D₅. 7 यथार्थवत् (for यथा च तत्).

9 With 9, cf. 12. 187. 8; B. 12. 286[5]. 10^{ab}, 12^{ab}. G₁ om. 9 (cf. v. l. 8). — ^a) K₇ शब्दः; G₂ शब्दं (for शब्दः); K₁ श्रोत्रं; D₄ श्रोत्रे (for श्रोत्रं). K₁ खानि; D₂₄ खानि; G₂ खानि (for खानि). — ^b) D₂₄ यत्र साक्षात् संभवं (sic). — ^c) D₈. 7 प्राणाश्च; G₂ प्राणः (for प्राणाश्च). K₈ D₄. 6. 7. 9 G₂ चेष्टाश्च; D₈₁ चैषां (for चेष्टा). K₁. 2 स्पर्शः; G₂ स्पर्शम् (for स्पर्श). — ^d) B₈ T G₂. 3. 6 स्मृताः; D₄ त्रयाः (for त्रयः).

10 With 10, cf. 12. 187. 9; B. 12. 286[5]. 11^{ab}, 10^{cd}. V₁ reads 10^a-11^b on marg. — ^a) G₂ रापं चतुर्विभागं च (sic). — ^b) B₈ द्विधा; D₈ D₄. 6. 9 तथा; G₂ क्रिया (for त्रिधा). — ^c) K₁. 2. 4 रसनं (for रसनं). K₇ स्नेहः (for स्नेहो). — ^d) D₂₄ ततो (for त्रयो). K₄ D₂₄ D₈ [अं]भसा; K₈ Bo D₂₁. 24 D₈ D₂. 3. 5. 7. 8 M₁. 5. 6 'सः (for सम्भसा).

11 With 11^{ab}, cf. 12. 187. 10^{ab}; B. 12. 286[5]. 11^{cd}. V₁ reads 11^{ab} on marg. — ^a) K₁; transp. घ्रेयं and घ्राणं. D₈ च शरीरं (for शरीरं च). — ^b) K₁. 2. 4 transp. गुणाश्च and त्रयः. D₂₄ गुणाश्च.

रसोऽथ रसनं स्नेहो गुणास्वेते त्रयोऽम्भसा ॥ १०

घ्रेयं घ्राणं शरीरं च भूमेरेते गुणास्त्रयः ।

एतावानिन्द्रियग्रामो व्याख्यातः पाञ्चभौतिकः ॥ ११

वायोः स्पर्शो रसोऽञ्च ज्योतिषो रूपमुच्यते ।

आकाशप्रभवः शब्दो गन्धो भूमिगुणः स्मृतः ॥ १२

मनो बुद्धिश्च भावश्च त्रय एतेऽऽत्मयोनिजाः ।

न गुणानतिवर्तन्ते गुणेभ्यः परमा मताः ॥ १३

— After 11^{ab}, T G₁-8. 6 M₅ Kumbh. ed. ins. :

688* श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

[G₁ च (for त्वक्).]

— ^c) K₁ D₂₄ इन्द्रियाग्रामो (D₂₄ 'मो); K₄ D₂₁. 24 D₈ D₂. 3. 8 'यग्रामैर्; D₈ 'ग्रामे (for 'यग्रामो). — ^d) K₁. 2. 6 G₁ पञ्चभौतिकः; D₂₃ lacuna; M₁ पाञ्चभौतिकं.

12 ^a) K₁. 2. 4 प्राणो (for स्पर्शो). — D₄ om. (hapl.) 12^b-13^a. — ^b) K₂ ज्योतिरूपविमुच्यते (sic). — D₇ om. 12^c-13^a. — ^c) Bo D₂₄ आकाशः; G₁ 'शं (for 'श). D₂₄ ग्रथमः (for प्रभवः). M₁ आकाशस्य गुणः शब्दो. — ^d) D₂₄ गणः; D₈₁ गुणाः.

13 D₄. 7 om. 13^a (cf. v. l. 12). — ^a) K₄ om. (hapl.) from the first श्र up to बुद्धि (in 14^c). D₈ बुद्धेश्. K₈ D₂₁. 24 D₂. 3 T₁ G₁. 3. 6 Cn (gloss: पूर्ववासना स्वभावश्च; K₇ भवेश्चात्र; D₂₃ lacuna (for च भावश्च). — ^b) K₈ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D₂₃. 24 D₂₁. 24 D₈ D₂. 3 एते स्व-; K₇ D₄-7. 9 G₂ एवात्म- (for एतेऽऽत्म-). K₈ -योनवः; Bo D₂₄ -योनिताः; D₄. 6. 9 -योनयः (for -योनिजाः). K₁. 2 त्रय एतेऽऽत्मजा निजाः. ☞ Cn : स्वयोनिजाः तत्तत्संस्कारसचि-वाञ्छितादाविर्भूताः । ☞ — ^c) D₂₃ ते गुणान्; M₁. 6. 7 निर्गुणान् (for न गुणान्). K₁. 7 D₈ T₂ G₆ M₁. 6. 7 अनि-; K₈ अमि-; B₇ अनु-; D₂₄ इव (for अति-). G₂ न गुणा विनिवर्तन्ते. — ^d) D₂₄ D₇ G₂ परमां (for 'मा). K₁ मतः; K₈ Bo. 6-9 D₂₃. 24 D₂₁. 24 D₂. 3. 5. 7. 8 गताः; D₈ T G₁. 3. 6 M₅ गतिः; G₂ गतिं (for मताः). — After 13, K₈ V₁ Bo. 6-9 D₂₃. 24 D₂₁. 24 D₈ D₂. 3. 8 Kumbh. ed. read 17-19.

14 With 14, cf. 12. 187. 11; B. 12. 286[5].

15. K₄ om. up to बुद्धि (cf. v. l. 13). — ^a)

इन्द्रियाणि नरे पञ्च पष्ठं तु मन उच्यते ।
 सप्तमीं बुद्धिमेवाहुः क्षेत्रज्ञं पुनरष्टमम् ॥ १४
 चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः ।
 बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ १५
 रजस्तमश्च सत्त्वं च त्रय एते स्वयोनिजाः ।
 समाः सर्वेषु भूतेषु तदुणेषूपलक्षयेत् ॥ १६
 यथा कूर्म इहाङ्गानि प्रसार्य विनियच्छति ।
 एवमेवेन्द्रियग्रामं बुद्धिः सृष्ट्वा नियच्छति ॥ १७

K1 परे; Da3 D6 [इ]तरे; T G1-3.6 M1 तथा (for नरे). Da4 शं च (for पञ्च). —^b) D4 उच्यते (for उच्यते). —^c) Da4 सप्तमी; Dn4 'मा. G3 इति (for एव). K7 D1-7.9 G2 रजस्तमो बुद्धिरित्याहुः. —^d) T G1-3.6 M1.6.7 क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः.

15 = (var.) 12. 187. 12; B. 12. 286[5]. 17. —^a) K6 वक्तुर् (for चक्षुर्). K7 B6 Da4 D6-5. 7.9 T1 G2.8 आलोकनाय (for 'चनाय). G1 चक्षुषालोचनायैव. —^c) K1.2.4.7 D1.9 बुद्धिरध्यवसानाय. —^d) Da4 साक्षिः (for साक्षी).

16 ^b) D1 T1 G1.6 M1 एतस्मिन्; G2.8 एवात्म- (for एते स्व-). D6 T2 त्रय एव [T2 'ते] स्वयोनिजाः. ☞ Cp: स्वयोनिः प्रकृतिः, तज्जाः आकाशादिगतसात्त्विकोऽश्वभ्य उत्पन्ना इत्यर्थः. ☞ —^c) K1.2.4.7 Ds1 D5.7 समः; T2 मनः (for समाः). Da4 समानसर्वो भूतेषु. —^d) T1 G1-3.6 प्र- (for [उ]प-). K6 V1 Bo. 6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2.8.6.8 तान्गु (D6 तदु) गानुपलक्षयेत्.

17 K6 V1 Bo. 6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds1 D1.8.8 Kumbh. ed. read 17-19 after 13. —^a) K1 कूर्मा. K1.8.7 V1 Ds1 D4.8.9 T2 G1 M1.6 इव; K2 यथा (for इह). M5.7 यथैव कूर्मः स्वांगानि. —^c) T1 एतम् (for एवम्). G1 ग्राम- (for -ग्रामं). —^d) K6 V1 B3.6 Da3.24 Dn4 Ds1 Ds.8 सृष्ट्वा; Dn1 सृष्ट्वा; Ds2 (before corr.) सृष्ट्वा; D6 त्रष्ट्वा; T1 G1 सृष्ट्वा; T2 G3.6 सृष्ट्वा; G2 सृष्ट्वा; M6 (sup. lin. as in text) दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). D5.7 [अ]नुय (D1 'ग)च्छति (for नियं).

18 18^{ab} = (var.) 12. 187. 13^{ab}; B. 12. 286[5] 14^{ab}. For the sequence in K6 V1 Bo. 6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds1 D2.8.8 Kumbh. ed., cf. v. l. 17. —^a) K1.2 य; K4 यथा (for यद्). D5.7 चोर्ध्वं (for ऊर्ध्वं). D6 यदूर्ध्वं पादतलाद् (submetric). —^b)

यदूर्ध्वं पादतलयोरवाङ्मूर्ध्वं पश्यति ।
 एतस्मिन्नेव कृत्ये वै वर्तते बुद्धिरुत्तमा ॥ १८
 गुणाग्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि ।
 मनःपष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः ॥ १९
 तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।
 प्रशान्तमिव संशुद्धं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २०
 यत्तु संतापसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
 रजः प्रवर्तकं तत्स्यात्सततं हारि देहिनाम् ॥ २१

K2.4 D6 अवाङ् (for अवाङ्). K1.2.4 Da3.24 Dn1 M6 ऊर्ध्वं; K6.7 V1 Bo. 7.8 (marg. as in text). 9 D4.7-9 चोर्ध्वं; G2 नामेश (for मूर्ध्वं). G2 पश्यति (for 'ति). ☞ Cp: पादतलयोरूर्ध्वं मूर्ध्वश्चाङ्गिति शरीरमुच्यते. ☞ —^c) Dn1.24 Ds1 D2.8.7.8 G3 कृत्ये तु; D6 कृत्येषु; T1 G1.2.8 कृत्ये च (for कृत्ये वै). —^d) Da4 वर्तते बुद्धिरात्मनः.

19 = 12. 187. 16; (var.) B. 12. 286[5]. 18^{ab}. For the sequence in K6 V1 Bo. 6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds1 D2.8.8 Kumbh. ed., cf. v. l. 17. —^a) T1 G1-3.6 M1 नि (M1 नै) नीयते (for ने). Cap स्वार्थं (for बुद्धिर्). K1.2.4.7 D4.8.9 Ca Cpp गुणार्थे (D6 'णार्थे) नीयते बुद्धिर्; D1 गुणार्थे वर्तते बुद्धिर्. ☞ Ca: गुणान्ते विषयसमीपे नीयते इन्द्रियादिभिर्जन्यते ॥ Cs: गुणान् सत्त्वादीन्, नेनीयते पुनः पुनः प्रवर्तयति ॥ Cv: गुणान् वैराग्यादिगुणान्. ☞ —^b) K2 M5.7 बुद्धेर्; K7 lacuna (for बुद्धिर्). G6 च (for अपि). T1 G1.8 सुदृढैर्व- (G3 'दैर्)न्द्रियाणि च; G2 स्वबुद्धिर्चेन्द्रियाणि च. —^c) D6 (marg. as in text) भूतानि; T1 G1.8.6 [इ]न्द्रियाणि (for सर्वाणि). —^d) K7 transp. कुतो and गुणाः. ☞ Ca: कुतः इति सार्वविभक्तिकः तसिः तस्यै इत्यर्थे । बुद्धिं विना निष्प्रयोजनत्वात् । ☞

20 With 20, cf. 12. 187. 30; B. 12. 286[5]. 29. K6 om. 20. —^a) D1 तत्तद् (for तत्र). G4 सत् (for यत्). —^c) Da4 काञ्चिद् (for किं). M1 पश्यति (for लक्षयेत्). —^d) Da4 प्रशान्तम् (for प्रशान्तम्). Da4 उप-; G2 अथ (for इव). —^e) B6 (marg. as in text) transp. सत्त्वं and तद्. G2 समुप- (for तदुप-).

21 K1 G3 om. 21-22. Da4 om. 21^{ab}. —^b) K1 काले; K4 कार्यं (for काये). T G1.8.6 M1 अप्रीतिकरमात्मनः. — After 21^{ab}, M1.6 (om. 21^{ab}) read

C. 12. 239. 21
 B. 12. 248[7]. 21
 K. 12. 253. 21

C. 12. 8995
B. 12. 248[7].22
K 12. 258. 22

यत्तु संमोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधार्यताम् ॥ २२

प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः साम्यं स्वस्थात्मचित्तता ।

अकस्माद्यदि वा कस्माद्रतते सात्त्विको गुणः ॥ २३

अभिमानो मृपावादो लोभो मोहस्तथाक्षमा ।

लिङ्गानि रजसस्तानि वर्तन्ते हेत्वहेतुतः ॥ २४

तथा मोहः प्रमादश्च तन्द्री निद्राप्रबोधिता ।

कथंचिदभिवर्तन्ते विज्ञेयास्तामसा गुणाः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्यणि एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

22^{ed} for the first time, repeating it in its proper place. Da4 reads 21^{ed} twice. —^c) D5.7 G3.6 तस्मात् (for तस्यात्). —^d) K1 वारि; D1-7.9 सर्व- (for द्वारि). T1 सत्त्वसंहारि देहिनां. — For 21^{ed}, K6 V1 Bo. 6-9 Da3, a4 (both times) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M7 subst.:

689* प्रवृत्तं रज इत्येवं तत्र चाप्युपलक्षयेत् ।

[K6 संबद्धं (for प्रवृत्तं). M7 इत्येव. M7 ततस्तदपि चितयेत् (for the post. half).]

22 With 22, cf. 12. 187. 32; B. 12. 286[5]. 31. K7 G2 om. 22 (cf. v. 1. 21). —^a) B8 (marg.) यत्तत्; M7 अथ (for यत्तु). D5.7 यच्च प्रकाशसंयुक्तम्. —^b) K2 Da3, a4 D5.7 अव्यक्तं (for 'क्त'). M7 कंप्पे मनसि वा भवेत्. — M1.6 read 22^{ed} for the first time after 21^{ab} (om. 21^{ed}). —^d) M1.6 (both first time) रजस् (for तमस्). K1. 2. 4 Da3, a4 D4. 9 T G1-3. 6 M1 (both times). 5. 6 (both times). 7 -धारयेत्; D8 -धार्यते (for -धार्यताम्).

23 With 23, cf. 12. 187. 33; B. 12. 286[5]. 25^e-26^b. —^b) K1 2. 4 साम्यं; V1 शान्तिः; B8 Ds D4 Cs साम्यं; T1 G1. 3. 6 साह्यं; G2 स्पाह्यं (for साम्यं). K6 सुस्थात्मः; Dn1 स्वास्थात्मः (for स्वस्थात्मः). K1 -चित्तदा; K7 D3. 6 -चित्तना; Da3 -चित्तया; Da4 -चित्तया; G1 -चित्तता (for -चित्तता). ☞ Cs: साम्यं सर्वत्र सत्तया वर्तमानत्वम् । स्वस्थात्मचित्तता, अश्रुभितान्त-करणता । ☞ —^d) K1. 4 V1 वर्तते (for वर्तते). M7 गुणाः. K6 Bo. 7. 9 Da3, a4 वर्त (K6 'त') ते सात्त्विकान्गुणाद्; K7 Bo. 8 Dn1, n4 Ds Da-9 M1. 6 वर्त (D7 'त') -ते सात्त्विका गुणाः.

24 With 24, cf. 12. 187. 34; B. 12. 286[5]. 26^e-27^b. —^c) K7 Da3, a4 Ds2 D5-7 T G1-3. 6 M5. 7 अदिमानो; D4. 9 M1. 6 अतिवादो (for अभिमानो). T1 G1. 3. 6 मृपाः हंता; G2 मृपावाचो (for 'वादो'). —^b) K7 लोभदंशस्; D1-7. 9 लोभसंभस्; G3. 6 मोहो लोभस् (by transp.). B9 तथैव च; Da4 ततः क्षमा (for तथाक्षमा). —^c) K2 तात (for तानि). —^d) K1. 2 D7 वर्तते. D5 T1 G1 हेत्वहेतुभिः (for 'हेतुतः'). G2 वर्तते गुणहेतवः. ☞ Cs: हेत्वहेतुतः दृष्टहेतोरदृष्टहेतोश्च । ☞

25 With 25, cf. 12. 187. 35; B. 12. 286[5]. 28. —^a) D6 ततो; T1 G1. 3. 6 अथ; M6 यथा (for तथा). K7 D4. 9 मोह- (for मोहः). K6 प्रमादश्च (for प्रमादश्च). G2 असंमोहः प्रमादश्च. —^b) K4 तंद्री निद्रा; Da3 D5-7 तंद्री निद्रा; Dn1, n4 Ds D2. 3 निद्रा तंद्री; D3 निद्रा तंद्री (by transp.). Da4 [अ]-बोधिता; Ds1 [अ]प्रबोधिता; Ds2 D3 'धता; D7 [अ]प्रमादित (for [अ]प्रबोधिता). —^c) Da3 D9 अति; Da4 इति (for अभि). D7 -वर्धते (for -वर्तन्ते). —^d) K2 तमसा (for ता).

Colophon: Ś1 missing; Ks. 5 B1-5 Da1, a2 Dn2, n3 D1 G1. 5 M3-4 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds1 D2-4. 6-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 4. 5. 7 V1 Bo. 6. 3. 6 Da3, a4 Dn1, n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8. 9 M5 शुकावु-प्रश्नः; K2 शुकप्रश्नः; M1. 6. 7 इंद्रियग्रामकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K6 83; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 74; Dn4 Ds2 G2 73; Ds M1. 6. 7 72; T2 88. — Śloka no.: Dn1 25; Dn4 26.

२४०

व्यास उवाच ।

मनः प्रसृजते भावं बुद्धिरध्यवसायिनी ।
हृदयं प्रियाप्रिये वेद त्रिविधा कर्मचोदना ॥ १
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा परो मतः ॥ २
बुद्धिरात्मा मनुष्यस्य बुद्धिरेवात्मनोऽऽत्मिका ।

240

1 Ś1 is missing up to 16' (cf. v. l. 12. 236. 19). —^a) Bo संसृजते; B₉ प्रसृयते; Dn1 विसृजते; D₂ प्रसृजेते; G₂ प्रसृजते; C₈ प्रसृ' (as in text). ✽ Cn (reading विसृजते): विविधमुत्पादयति । ✽ ✽ Ca: भावं भवितुधर्मं ज्ञानादि । ✽ —^b) K1 4 Ds1 M1.6 बुद्धिरध्यवसायिनी (M1.6 'की); Bo Da4 'रध्यवसायिनी (Da4 'सायिनि). —^c) Hypermetric. Dn4 एवं; Ds2 D₈ चित्तं; Ds.7 मनः (for हृदयं). K7 D₃-7.9 वेत्ति (for वेद). K1.2.4 प्रियाप्रिये च हृदयं; D₃ चित्तं प्रियाप्रियो वेत्ति; G₂ हृदयं प्रियाप्रियादेव. —^d) D₈ त्रिविधाः; G₈ 'धः (for 'धा). G₂ धर्म- (for कर्म-). D₈ D₄ T G1-3.6 M1.5-7 वेदना; D₈ नोदनाः; D₇ चोदनाः (for 'ना).

2 = (var.) Kātha Up. 1. 3. 10. Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K7 D₉ M1.6 परे (for परा). D₈ ह्यर्थाम्. —^b) K1.2 T1 G₂.8 च परं (for परमं). — D₈ reads 2^d twice. —^d) K7 D₄.6 (second time).⁹ बुद्धिर् (for बुद्धेर). K7 Da4 D₉ मनः; M1.6.7 स्मृतः (for मतः). G₂ बुद्धेरात्मा महान्परः.

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^b) B₉ D₇ बुद्धेर (for बुद्धिर्). K1.2.4.6.7 Da₈.a1 Dn1.n4 D₈ D₂-9 [आ]त्मना (for 'नो). K7 Dn1.n4 D₈ D₂-9 [आ]त्मनि; M7 'त्मनः; Ca. p ऽऽत्मिका (as in text). V1 बुद्धिरेवात्मनो निजा; T G1-3.6 'वमनात्मनि. ✽ Ca: आत्मिका आत्मीया, तथा शेषाणां व्यापारणात् । ✽ —^c) T₂ G₂ यथा (for यदा). —^d) T₂ G1.2 तथा (for तदा). K₃ transp. भवति and सा. K₈ सा पुनः; Da4 सामजः; D₈ सन्मनः; G₂ मानवः (for सा मनः).

यदा विकुरुते भावं तदा भवति सा मनः ॥ ३
इन्द्रियाणां पृथग्भावाद्बुद्धिर्विक्रियते ह्यणु ।
शृण्वती भवति श्रोत्रं स्पृशती स्पर्श उच्यते ॥ ४
पश्यन्ती भवते दृष्टी रसती रसनं भवेत् ।
जिघ्रती भवति घ्राणं बुद्धिर्विक्रियते पृथक् ॥ ५
इन्द्रियाणीति तान्याहुस्तेष्वदृश्याधितिष्ठति ।

C. 12. 2004
B. 12. 249[5]. 6
K. 12. 254. 6

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K₈ भावान्; D₅ भावा; G₂ भावं (for भावाद्). —^b) K1.2.4 विकुरुते; T1 विक्रियते (for विक्रि). K₈ Bo.7.8 Dn1.n4 D₂.8.8 हतः; V1 B₉.9 Da₈.a1 D₇.7 ह्यणु; D₈ यतः; D₄.6.9 ह्यणु; T G1-3.6 M1.5-7 [s]सकृत् (for ह्यणु). —^c) D₇ शृण्वती; G₂ शृण्वते. B₇ Da4 G1 भवती (for 'ति). Da4 श्रोत्रे; T1 G1 श्रोत्रे; G₈ श्रोत्रः (for श्रोत्रं). —^d) K1.2 Da4 Dn1 G1.2 स्पृशति; Dn1 स्पर्शती; D₅.7 M1.5.6 स्पृशती (for स्पृशती).

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K₈.7 V1 Bo.6.7.9 Dn1.n4 D₈ D₂-1.3.8.9 T₂ M1 पश्यती; Da₈ पश्यति; Da4 पश्यति (for पश्यन्ती). K₂ B₉.7.9 D₈ T G1-3.6 M1.6.7 भवती; K₇ B₈ (marg. as in text) D₄-7.9 च भवेद्; Da4 भवति (for 'ते). Da4 इष्टि; T₂ G1.2 इष्टि (for इष्टी). M₈ इष्टिर्भवति पश्यती. —^b) K1.2 D₈ T1 G1-3.6 M1.5.6 रसन्ती; Da4 रसति; (for रसती). K₁ रसतं; K₇ B₉ Da₈.a1 D₄.6.9 रसना; Bo रसनां; B₈.8 (marg.) रसता (for 'नं). D₈ रसती रसनोच्यते; D₅.7 रसं (D₇ 'स) ती रस उच्यते. —^c) K₈ जिघ्रतेर्; Da4 जिघ्रमा; D₅.7 T1 G1-3.6 M1.5.6 जिघ्रती (for जिघ्रती). K₈ B₉.9 D₈ भवते; G₂.8 'ती (for 'ति). M1.6 घ्राणे (for घ्राणं). —^d) D₇ बुद्धि (for बुद्धिर्). T1 विक्रियते.

6 With 6, cf. 12. 187. 20^a-21^b; B. 12. 286[5]. 21^a-22¹. Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K₂.6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).⁹ Da₈ Dn1.n4 D₈ D₂.8.8 T1 G1.3.6 तु (for [इ]ति). K1.2.7 V1 D₄.6.9 T G1.2 M₇ यानि (for तानि). —^b) K1.2.6 Bo इश्यो; K₈ V1 B₉-8 Da₈.a1 Dn1 D₈ D₂.8.8.8 अइश्यो; M₇ 'श्ये (for 'श्या). D₇ च (for [अ]धि). —^c) K₁ B₈ (marg. as in text) D₄.6.7.9 M₈ तिष्ठती; K₈

C. 12. 9004
B. 12. 249[a]. 6
K. 12. 254. 6

तिष्ठती पुरुषे बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ॥ ६
कदाचिच्छ्रभते प्रीतिं कदाचिदपि शोचते ।
न सुखेन न दुःखेन कदाचिदिह युज्यते ॥ ७
सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतानतिवर्तते ।
सरितां सागरो भर्ता महावेलाभिवोर्मिमान् ॥ ८
यदा प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति सा मनः ।
अधिष्ठानानि वै बुद्ध्या पृथगेतानि संस्मरेत् ।
इन्द्रियाण्येव मेध्यानि विजेतव्यानि कृत्स्नशः ॥ ९

तिष्ठते; Da+ तिष्ठति; Dn+ तिष्ठता (for तिष्ठती).

7 = (var.) 12. 187. 21^c-22^b; B. 12. 286[5]. 22^c-23^b. S₁ missing (cf. v. l. 1). —^b) M₅ अनु; M₇ अभि- (for अपि). K₁. 2. 4. 7 V₁ B₈ D₄-7. 9 T₁ G₂. 8. 8 M₁. 5-7 शोचति; G₁ रोचति (for शोचते). —^c) K₁ नु (for the second न). —^d) K₁. 2. 4. 7 D₄-7. 9 अपि (for इह). K₁ वर्तते; B₈ (marg. as in text) मुह्यते; D₅. 7 मुच्यते; G₂ सज्जते (for युज्यते).

8 = (var.) 12. 187. 23; B. 12. 286[5]. 23^c-24^b. S₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) T₁ G₁-8. 6 एवं (for सेयं). D₅. 7 भावात्मिकान्; G₂ 'त्मका (for 'त्मिका). K₂ भावं; K₆ भावास्; B₈ (marg. as in text) बुद्धिस् (for भावांस). ❀ Cp: भावात्मिका, उत्पत्तिस्व-भावा ॥ C_v: भावात्मिका भगवद्भक्त्यात्मिका । ❀ —^b) B₈. 9 तान् (for त्रीन्). D₄ om. (hapl.) from तान् up to तदा भव (in 9^b). K₂ V₁ B₈. 8 (marg. as in text) Das M₅ नाति; Da₄ नाभि; D₈ अभि; D₅. 7 T G₁-8. 6 अनु; D₈ अनि- (for अति). —^c) T₂ नदीनां; G₁ सरिता (for 'तां). —^d) D₆ [ऊ]र्मि-वान् (for 'मान्). K₇ corrupt; T G₁-8. 6 वेलाभिव महोर्मिमान्.

9 S₁ missing (cf. v. l. 1). D₄ om. up to तदा भव (cf. v. l. 8). —^a) M₇ यथा (for यदा). —^b) B₈ (marg.) साधि- (for अधि-). Da₄ अधिष्ठात्मनि (for 'नानि). K₄ D₂ बुद्ध्या; T G₁-8. 6 M₁. 5-7 बुद्धे: (for बुद्ध्या). ❀ C_n: अधिष्ठानानि इन्द्रियगोलकानि । ❀ —^c) K₁ [इ]व (for एव). K₄ [इ]व स्तव्यानि; Da₄ एव मेधानि; D₄ T G₁-8. 6 M₁. 5-7 एवमेतानि (for एव मेध्यानि). ❀ C_n: मेध्यानि, मेधा रूपादिज्ञानं, तत्र हितानि ॥ C_p: मेधायै प्रज्ञायै हितानि । ❀ —^d) K₆ B₈. 7. 9 Das. a₄ D₅. 7 विचे (D₅. 7 'जे) तव्यानि; D₄. 8 वेदि

सर्वाण्येवानुपूर्व्येण यद्यन्नानुविधीयते ।
अविभाग्यता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ।
प्रवर्तमानं तु रजः सत्त्वमप्यनुवर्तते ॥ १०
ये चैव भावा वर्तन्ते सर्वे एष्वेव ते त्रिषु ।
अन्यथाः संप्रवर्तन्ते रथनेमिपरा इव ॥ ११
प्रदीपार्थं नरः कुर्यादिन्द्रियैर्बुद्धिसत्त्वमैः ।
निश्चरद्भिर्यथायोगमुदासीनैर्यदृच्छया ॥ १२
एवंस्वभावमेवेदमिति विद्वान् मुह्यति ।

(for विजे). ❀ Ca: विजेतव्यानि, रागानपेक्षवृत्तितया । ❀

10 S₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₂. 4. 6. 7 Bo Da₄ D₈ [अ]नुपूर्व्येण (for 'पूर्व्येण). —^b) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ D_n. n₄ D₂. 3. 6. 8 Ca यद्यदानु; K₇ D₄. 9 यद्यन्नानु; D₈ यदा नानु; D₅. 7 यत्तदानु (for यद्यन्नानु). —¹⁰ ^{oder} = (var.) 12. 187. 24; B. 12. 286[5]. 24^c-25^b. —^c) B₇ अभिभाग; D₆ प्रविभाव; D₇ अधिभाग; T₁ G₁-8. 6 साविभाग; G₂ साविभाष्य- (for अधिभाग-). M₇ -गतं (for -गता). D₈ 2 अधि-भागतया बुद्धिर्. —^d) K₂ भावो (for भावे). D₈ T G₁. 2 M₅ तमसि (for मनसि). — K₄ B₈ D_n. n₄ D₈ 1 D₂. 3. 8 om. (hapl.) 10er. —^e) Da₄ प्रवर्त्यमानं; G₂ 'तैकं न (for 'तैमानं). T₁ G₁-8. 6 M₁. 5-7 मनः (for रजः). —^f) V₁ Bo. 7-9 D₈ 2 D₄-7. 9 अति; Das. a₄ अभि (for अनु-).

11 11^{ab} = (var.) 12. 187. 26^{ab}. S₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) T₂ ये वै भावाश्च वर्तते. —^b) K₁. 2. 4 सर्वतस्त्वेव ते त्रिषु; Da₄ सर्व एतेषु ते त्रिषु. —^c) Da₄ अन्यार्थ; D₈ मिलिता; T₁ G₁. 8. 6 अन्यर्थ; T₂ M₇ 'र्थान् (for 'र्थाः). G₂ ये चैनमनुवर्तते. —^d) K₂ रथा; K₆. 7 रथे; D₄ रथो (for रथ-). K₂. 4 -नेमिपरा; D₇ 'चरा (for 'मरा).

12 S₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₄ प्रदीपार्थे; B₈ 'प्तार्थ (for 'पार्थ). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ D_n. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 7. 8 T₁ G₁. 8. 6 मनः (for नरः). ❀ C_s: प्रदीपार्थं, प्रदीपमात्रप्रयोजनं, कुर्यात् । ❀ —^b) K₆ Bo. 6-9 Das. a₄ -संभवैः; D₅. 7 -सत्त्वमैः (D₇ 'दैः) (for -सत्त्वमैः). —^c) Da₄ यदा योगम्; D₈ यथायोगे (for यथायोगम्). —^d) K₁. 2. 4 उच्चरद्भिर; B₈ (marg. as in text). 9 Das. a₄ उपासीनैर्; D_n 4 उदासीन-; T G₁-8. 6 'सीनो (for 'सीनैर्).

अशोचन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ १३
 न ह्यात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैः कामगोचरैः ।
 प्रवर्तमानैरनये दुर्धरैरकृतात्मभिः ॥ १४
 तेषां तु मनसा रश्मीन्यदा सम्यङ्क्षिच्छति ।
 तदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीप इव ज्वलन् ।
 सर्वेषामेव भूतानां तमस्यपगते यथा ॥ १५
 यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् ।

एवमेव कृतप्रज्ञो न दोषैर्विषयांश्चरन् ।
 असज्जमानः सर्वेषु न कथंचन लिप्यते ॥ १६
 त्यक्त्वा पूर्वकृतं कर्म रतिर्यस्य सदात्मनि ।
 सर्वभूतात्मभूतस्य गुणमार्गेष्वसज्जतः ॥ १७
 सत्त्वमात्मा प्रसवति गुणान्वापि कदाचन ।
 न गुणा विदुरात्मानं गुणान्वेद स सर्वदा ॥ १८
 परिद्रष्टा गुणानां स स्रष्टा चैव यथातथम् ।

C. 12. 9019
 B. 12. 249[8]. 21
 K. 12. 254. 21

13 = (var.) 12. 187. 47; B. 12. 286 [5]. 39.
 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^b) M1 सुहृते (for 'ति).
 —^c) K1 अशोच्यन्; G2 नशोचन्. K2 न प्रहृष्टं (for
 अप्रहृष्यंश्च). K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हि (for च).

14 = (var.) 12. 187. 56^{ab}. Ś1 missing (cf.
 v. l. 1). —^a) K6 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 D2.
 3. 8 चात्मा (for ह्यात्मा). —^b) D4. 6. 9 कर्म- (for
 काम-). —^c) V1 Bo D6 प्रवृत्तमानैर; D7 प्रवर्ध-
 (for प्रवर्त-). K1. 4 अनिशं; K2 अचितं; K6 Bo.
 6. 7. 9 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1 अनयैर; V1 B8 Das D4. 7
 T G1-3. 6 M6. 7 अनयैर; Da4 अनयैर (for अनये).
 —^d) K7 D4. 9 T G1. 3. 6 दुर्धरैर; Dn1 D2. 3 दुष्क-
 रैर; M7 दुर्धरैर (for दुर्धरैर). D4 अक्षतात्मभिः (for
 अकृता).

15 15^{abc} = (var.) 12. 187. 44. Ś1 missing
 (cf. v. l. 1). —^a) D4 तु (for तु). —^c) K4
 V1 B7. 8 Dn1. n4 Ds1 D2-9 [S] स्वात्मा; K6 ह्यर्था;
 K7 Ds1 स्वात्मा (for ह्यात्मा). —^d) K6 Bo. 6-9
 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दीपदीप्ता यथाकृतिः; K7
 V1 D4-7. 9 G8 6 घटे दीपो ज्वलन्निव; T G1. 2 M1. 5-7
 दीपो दीप्यन्निवा G2 'प्यन्नरा; M7 'प्यानवा कृतिः.
 —^f) K6 T G1-3. 6 M1. 5-7 उपरते; B8. 9 Das. a4
 उपगते (for अपगते). V1 D6 तथा; G2 यदा (for
 यथा). — After 15, K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4
 Ds D2. 3. 5-8 Cn Kumbh. ed. ins.:

690* प्रकाशं भवते सर्वं तथेदमुपधार्यताम् ।

[Ds1 D2. 3 (by corr. as above). 5 लभते (for
 भवते). B8 तदेवम् (for तथेदम्). Dn1 धार्यते (for
 धार्यताम्).]

16 16^{abc} = (var.) 12. 187. 46. Ś1 is missing
 up to 16^{abc} (cf. v. l. 1). —^a) K1 lacuna; G2 तथा
 (for यथा). —^b) K1. 2. 7 D4-7. 9 लिप्यते न (for
 न लिप्यति). K7 तरत्; D4 वरन्; G2 चरः (for

चरन्). — After 16^{ab}, K6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4
 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Kumbh. ed. ins.:

691* विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते ।

[B6 विमुक्तात्मा (for विमु). Bo यथा (for तथा).]

—^c) K1 कृताप्रज्ञो; Da4 कृतः प्रज्ञो. —^d) G2 सज्ज-
 वैर्विषयैश्चरन्. —^e) K1 असज्जमानाः; Dn4 M7 असज्ज-
 (M7 'ज्यमानः (for असज्ज). Ś1 K1. 2. 4 सर्वत्र;
 Ds सर्वोपि; M7 संगेषु (for सर्वेषु). —^f) Bo. 7 Dn1.
 n4 Ds D2. 3. 8 कथंचन न (by transp.); T1 G2 न
 कदाचन; G6 न कंचन न. V1 reads from लिप्यते
 up to कदाचन (in 18^b) on marg.

17 With 17, cf. 12. 187. 45. V1 reads 17 on
 marg. —^b) G1 मितिर (for रतिर). B7 यदात्मनि;
 G2 परा (for सदा). —^c) Ds1 T1 G1-3. 6 M7 भूतः
 स; D5. 7 भूतेषु; T2 भूतात्मा; M5 भूतः सन् (for
 भूतस्य). —^d) M7 गुणः (for गुण-). K4. 7 Bo.
 6. 7 Dn1. n4 D2-4. 6 3. 9 वर्गेषु; K6 V1 B9 Das. a4
 D5. 7 M1. 6. 7 वर्गेषु; B8 संगेषु (for मार्गेषु). K1
 V1 Bo. 6 (marg.). 9 सज्जतः; D7 [अ]संयुतः; M1. 6. 7
 [अ]सज्जति (M7 'ति) (for [अ]सज्जतः). Ds T G1-3. 6
 M5 गुणस (T1 G1. 3. 6 'णः स) र्ने न सज्जति (Ds G2 'ते).

18 With 18^{ab}, cf. 12. 187. 43^{cd}; B. 12. 286[5].
 36^{cd}. V1 reads 18^{ab} on marg. —^a) K2 प्रवसति;
 K1. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रसरति;
 K7 D4-7. 9 प्रभवति; T G1-3. 6 M7 प्रसृजति (M7 'ते);
 M1. 6 प्रस्रवति (for प्रस). —^b) K7 D4. 6. 9 T
 G1-3. 6 M5 अपि (for वापि). Ś1 K1. 2 कथंचन; K6
 Da4 कदा च नः (for कदाचन). — 18^{cd} = (var.)
 12. 187. 40^{ab}; B. 12. 286[5]. 35^{ab}. —^c) G2 स
 (for न). M5 गुणान् (for गुणा). ❀ C7: गुणाः
 अप्रधानभूता जीवाः । ❀ —^d) D5. 7 वै वेद; G2 स्वयम्
 (for वेद स). K1 सर्वशः (for 'दा). Da4 M5. 7
 सगुणान्वेद सर्वदा.

C. 12. 9020
B 12. 249[8].21
K. 12. 244. 21

सन्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं विद्धि सूक्ष्मयोः ॥ १९
सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ।
पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ॥ २०
यथा मत्स्योऽङ्गिरन्यः सन्संप्रयुक्तौ तथैव तौ ।

मशकोदुम्बरौ चापि संप्रयुक्तौ यथा सह ॥ २१
इषीका वा यथा मुञ्जे पृथक्च सह चैव च ।
तथैव सहितावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

19 19^{ab} = (var.) 12. 187. 40^{ed}; B. 12. 286[5]. 35^{ed}. K₂. 4 Dr om. (hapl.) 19-20. Ś₁ reads 19-20 on marg. — ^a) V₁ अपि द्रष्टा; B₃ (marg. as in text) परित्पष्टा; G₂ 'पुष्ट' (for 'द्रष्टा'). K₃. 1 Bo. 6. 7. 9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-6. 8. 9 च (for स). — ^b) Ś₁ मह **; K₃ B₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 5. 8 परित्पष्टा (Dn₁ 'सु' द्रष्टा; K₇ V₁ B₃ T G₁-8. 6 स्पृष्टा (K₇ सृष्टा; V₁ B₃ द्रष्टा; T₂ स्पृष्टा) चैव; Bo. 6. 9 Das. a₄ परित्पष्टा (Das 'प्र' द्रष्टा (for 'क्षष्टा' चैव). Ś₁ यदृच्छया; T G₁-8. 6 M₅ यथा भवेत्; M₁. 6. 7 यथा तथा (for यथातथम्). — 19^{ed} = (var.) 12. 187. 37^{ab}; B. 12. 286[5]. 33^{ab}. — ^c) K₁ सर्व-; V₁ सत्त्वं; B₇. 9 Das. a₄ साक्षि; T G₁-8. 6 Cyp क्षेत्र- (for सत्त्वं). T G₁-8. 6 एवम् (for एतद्). — ^d) T₁ G₁ अनंतं (for अन्तरं). G₂ ह्येव (for विद्धि). K₇ D₄. 9 सूक्ष्मयोः; G₂ गूढयोः (for सूक्ष्मयोः).

20 = (var.) 12. 187. 37^{ed}, 39^{ab}. B. 12. 286[5]. 33^{ed}, 34^{ab}. K₂. 4 Dr om. 20 (of. v. l. 19); Ś₁ reads the same on marg. — ^a) D₅. 6 सृजति. B₁ Dn₁. n₄ Ds₂ D₈ (before corr.). 5. 6 T₂ M₁. 6 [स]त्र; Das. a₄ हि; G₂ च; M₇ त्रि (for तु). T₂ एकम् (for एक). — ^b) K₁ एके (for एको). G₁ om. न. D₂ om. from ते गुणान् up to हितौ (in 22^d). K₇ D₄-6. 9 एकः सृजति नो गुणान्. — ^c) K₇ भूतो; G₂ भूमौ (for भूतौ). Ś₁ K₁ B₃ Das M₅ [ए]तौ; K₇ [आ]रौ; D₅ [र]भौ (for तौ). Das पृथग्भूतैश्च कृतैतौ (sic). — ^d) D₂ संप्रयुक्तौ; D₉ 'युक्तस्'.

21 21^{ab} = (var.) 12. 187. 39^{ed}; B. 12. 286[5]. 34^{ed}. D₂ om. 21 (of. v. l. 20). — ^a) Ś₁ K₁ अन्यस्य; K₂ अन्योन्य-; K₄. 6. 7 Bo. 6. 9 Das. a₄ Dn₁.

n₄ Ds D₂. 5-8 अन्यः स्यात् (for अन्यः सन्). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 T G₁-8. 6 M₅ संप्रयुक्तस् (for 'युक्तौ'). D₇ तथैव ते; G₁ तथेतरो. — 21^{ed} = (var.) 12. 187. 38^{ab}. — ^c) Ś₁ K₁. 2 मशकोदुम्बरश्च; K₇ D₄. 6. 9 G₂ मश (K₇ 'स' कोदुम्बरे; Bo. 8 मश (Bo 'स' कोदुम्बरौ; B₃. 9 Das. a₄ मशकोदुं (B₃ 'कोदुं'; Das 'कौदुं' बरं; Dn₄ G₁ 'कौदुम्बरौ' (for 'कोदुम्बरौ'). K₄. 6 Bo. 7. 8 Dn₄ Ds D₈. 8 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 वापि; Dn₁ वान्यौ (for चापि). — ^d) K₁. 2 संप्रयुक्तौ; Bo संयुक्तौ च (for संप्रयुक्तौ). K₇ V₁ D₇. 9 T G₁-8. 6 M₅. 7 तथैव हि (K₇ V₁ M₇ तौ; M₅ ह); Dn₁ तथा सह; M₁. 6 तथेह तौ (for यथा सह).

22 D₂ om. 22 (of. v. l. 20). — ^a) B₃ इषिका; Das इतिका; Dn₄ इषाका (for इषीका). K₁ T₂ G₁-8. 6 या; K₇ D₄. 6. 9 च; M₅ यां (for वा). K₂ मुंजी; T₂ G₂ M₅ मुंजः; G₁. 8 मुंजा (for मुञ्जे). T₁ इषीकया यथा मुंजा. — ^b) K₇ D₂ (before corr.) D₄. 6. 9 पृथक्त्वे (for 'क्व'). G₂ हि सहैव (for सह चैव). K₃ Das. a₄ T₂ G₁. 2 M₁. 5-7 ह; T₁ G₂. 6 हि (for च). — ^d) D₆ T₂ अन्योन्यस्य (for 'न्यस्मिन्'). G₂ परिस्थितौ (for प्रतिष्ठितौ).

Colophon. — Sub-parvan : Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name : Ś₁ K₁. 6. 7 V₁ Bo. 6. 8. 9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 शुकानुप्रश्नः; K₂. 4 शुकप्रश्नः; M₁. 6 शुकानुप्रश्ने क्षेत्रक्षेत्रज्ञकथनं; M₅ शुकानुप्रश्ने अध्यात्मज्ञानोपदेशः; M₇ क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₃ 84; Dn₁ D₇ T₁ G₁. 8. 6 M₅ 75; Dn₄ Ds₂ 74; D₈ M₁. 6. 7 73; D₈ 69; T₂ 89; G₂ 77. — Śloka no.; Dn₁. n₄ D₈ 25.

२४९

व्यास उवाच ।

सृजते तु गुणान्सत्त्वं क्षेत्रज्ञस्त्वनुतिष्ठति ।
गुणान्विक्रियतः सर्वानुदासीनवदीश्वरः ॥ १
स्वभावयुक्तं तत्सर्वं यदिमान्सृजते गुणान् ।
ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं सृजते तन्तुवद्गुणान् ॥ २
प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते ।

एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ॥ ३
उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्येद्यथामति ।
अनेनैव विधानेन भवेद्गर्भशयो महान् ॥ ४
अनादिनिधनं नित्यमासाद्य विचरेन्नरः ।
अकुध्यन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ ५
इत्येवं हृदयग्रन्थि बुद्धिचिन्तामयं दृढम् ।

G. 12. 9C29
B. 12. 25c(49). 6
K. 12. 215 6

241

1 1^{ab} = (var.) 12. 187. 42^{ab}; B. 12. 286[5]. 37^{ab}. — ^a) K₂ T₂ द्वि; D₄. 9 G₂. 3. 6 तु; D₅. 7 च; D₆ [s]ति; M₁. 5 (*inf. lin.*). 3. 7 त्रि- (for तु).
✽ Cp: सत्त्वं प्रधानम् ॥ Cv: सत्त्वं जीवसमूहम् । ✽
— ^b) K₁. 2. 4. 6 Bo. 8 Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 स्वधि-; D₅. 7 तत्र (for त्वनु-). Mr क्षेत्रज्ञस्त्वानुपश्यति. — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 विकुरुते; K₇ B₂ Dn₄ विक्री (K₇ 'क' यतः; G₂ विक्रियते (for 'यतः').

2 = (var.) 12. 187. 48; B. 12. 286[5]. 40.
— ^a) K₁ सुभाव-; Dn₁ स्वाभाव; D₄ स्वभाव- (for स्वभाव-). K₇ D₄. 6. 9 T₁ G₁. 2. 6 Mr सत्त्वं; D₁ सर्वे (for सर्वे). — ^b) Ś₁ K₁. 2 G₁ यदीमान् (for यदि').
— D₅. 7 om. (*hapl.*) 2^{ad}. — ^c) K₁ तूर्णनाभिर (for ऊर्ण'). Das. a₄ सूत्रे; T G₁. 3. 6 सत्त्वं (for सूत्रं).
✽ Cn: अभिन्ननिमित्तोपादानत्वसूचनाय ऊर्णनाभिदृष्टान्तः । ✽
— ^d) G₂ Mr गुणाः (for गुणान्). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das Dn₁. n₄ D₁ D₂. 3. 8 सृजते तद्गुणास्तथा; Da₄ 'ते तु गुणास्तथा'.

3 = (var.) 12. 187. 49^{ab}, 50^{ab}; B. 12. 286[5]. 42.
— ^a) G₁ प्राध्वंस्ते; G₂ वयस्ता (for प्रध्वस्ता). Da₄ D₅. 7 न तु; G₂ न तु (for न नि). Ś₁ K₄ निवर्तत; D₄ निवर्तते (for निव'). K₂ Dn₁ D₁ प्रध्वस्तानतिवर्तते (K₂ 'तैत'). ✽ Cn: एते गुणास्तत्त्वज्ञानेनादर्शनं गताः सन्तो न निवर्तन्ते, घटादिवन्न नश्यन्ति, किं तु रज्ज्गदादिवद्वाध एवात्र प्रध्वंसपदार्थः ॥ G₃: न निवर्तन्ते, न पुनः क्षेत्रज्ञं बध्नन्ति । ✽ — ^b) K₁ प्रवृत्ति; T₁ G₁. 6 Mr निवृत्तिर; T₂ G₂. 8 M₁. 5. 6 निवृत्ति (for प्रवृत्तिर). ✽ Cn: निवृत्तस्य द्वि घटादेः कपालादिरूपेण प्रवृत्तिर्लभ्यते, अत्र घटो ध्वस्त इति । इह तु तादृक्प्रवृत्त्यदर्शनाच्चिरम्बन्धनाश एव गुणानामित्यर्थः । ✽ — After 3^{ab}, M₅ ins. (= 12. 187. 49^{ab}) :

692* प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति ।

— ^a) G₂ एकं (for एके). — ^d) D₅ M₁. 6 निवृत्तिर; T₁ न वृत्तिर (for निवृत्तिर). D₇ इव (for इति). D₁ चा (for च).

4 4^{ab} = 12. 187. 50^{ab}. — ^a) G₁. 6 संप्रथा (G₅ 'सा' यै (for 'धार्य'). — ^b) K₆ अध्यवस्यद्; B₂ व्यस्येत; Dn₄ अध्यवस्येद् (for 'वस्येद्'). B₂ Das Dn₄ G₃ M₁. 6. 7 यथामतिः (G₃ 'ति'); D₅-7 'विधि (for 'मति'). K₂ corrupt. — After 4^{ab}, D₅ T G₁-8 6 M₅ read 6. — ^c) D₆ अनेन विधिना चैव. — ^d) K₂ न तद् (for भवेद्). K₂. 4 गर्भशयो; K₇ Dn₁. n₄ D₅-6. 9 आत्माश्रयो; B₂ D₂ D₇ गर्भाश (D₇ 'श्र' यो; G₂ स्वच्छाशयो; M₁. 6 गर्तं (for गर्भ'). ✽ Ca: अनेनैवोभयपक्षकस्वीकारलक्षणेन संशयेन प्रवर्तमानस्त्वज्ञानाभावाद्गर्भशयः संसारी बाल इव महान् ... ज्ञानहीनो भवति ॥ G₃: गर्भशयः संसारी अनेन प्रकारेण महान्भवेत्, परमात्मैव स्यात् । ✽

5 ^a) M₁. 6 अनाद्य (for अनादि-). Ś₁ K₁. 2. 4 देवम् (for नित्यम्). K₆ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 अनादिनिधनो ह्यात्मा. — ^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 तं बुद्ध्या; Das. a₄ तं (Da₄ तु) बुद्ध्या (for आसाद्य). Ś₁ K₁. 2. 4 प्रचरेन्; K₆ B₇. 8 (*marg.*). 9 Das. a₄ Cp विहरेन्; D₄ विचरेन् (for 'रेन्'). T₁ नरं (for नरः). — After 5^{ab}, G₂ ins. a passage given in App. I, (No. 27). G₂ om. 5^{cd}. — ^c) K₂ अकुध्यन्; M₇ नकुध्यन्. Da₄ corrupt. — ^d) G₁ व्यगत- (for विगत-).

6 = (var.) 12. 187. 51; B. 12. 286[5]. 42.
D₅ T G₁-8. 6 M₅ read 6 after 4^{ab}. — ^a) D₅ T G₁-8. 6 M₅ इतीमं; D₄. 9 हृत्वेव (for 'वं'). K₇ D₄ हृदयं (for 'य'). — ^b) Ś₁ K₁. 4 D₅. 7 विद्धि; Da₄ बुद्धि (for बुद्धि-). Ś₁ K₁. 1. 4 -चित्तमयं (for 'चिन्ता'). ✽ Cn:

C. 12. 9029
B. 12. 250[49]. 6
K. 12. 255. 6

अतीत्य सुखमासीत् अशोचंश्छिन्नसंशयः ॥ ६
तप्येयुः प्रच्युताः पृथ्व्या यथा पूर्णा नदी नराः ।
अवगाढा हविर्द्रांसो विद्धि लोकमिमं तथा ॥ ७
न तु ताम्यति वै विद्वान्स्थले चरति तत्त्ववित् ।
एवं यो विन्दतेऽऽत्मानं केवलं ज्ञानमात्मनः ॥ ८
एवं बुद्धा नरः सर्वा भूतानामागतिं गतिम् ।
समवेक्ष्य शनैः सम्यग्लभते शममुत्तमम् ॥ ९
एतद्वै जन्मसामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

बुद्धिधर्माश्चिन्तादयस्तत्प्रधानं बुद्धिचिन्तामयम् ॥ Cs: बुद्धि-
चिन्तामयं संशयबहुलम् । इदं तर्केण दुश्छेद्यम् । ☞ —^a)
Ś1 K1. 2. 4 V1 विमुच्य (V1 'ह्य'); K6 Bo. 6-9 Das.
a1 Ds Ds. 8 अनित्यं; Dn1 अतीतः; Dn4 D2 'त-; Ds
अनीतः; D7 G2 अधीत्य (for अतीत्य). K7 Ds1 G1
आसीन (for 'त). —^d) K1. 2 ह्यशोचंश्; K7 Dn4 Ds
अशोचश्; T G1-3 6 नशोचंश् (for अशो). G2 मिद्ध-
(for छिन्न-).

7 With 7, cf. 12. 187. 52; B. 12. 286[5]. 43.
T1 G1. 3. 6 om. 7-8. G2 om. 7-14. —^a) K4
तप्येयुः; K7 B6. 8 (marg. as in text) Dn1 Ds Ds. 3
(before corr.). 3. 9 T2 M1. 5-7 Cp. 8 तान्येयुः; Da4
तान्येयुः; Dn4 तामेयुः; Ds. 7 तान्येयुः; Ca तपेयुः (for
तप्येयुः). B6 Ds प्रच्युतां. K6 Bo. 6. 3. 9 Das. a1 Ds. 3
T2 M1. 6 पृथ्व्या; K7 Ds1 पृथ्वी; B6 (marg.) बुद्ध्या;
D4. 5. 7 पृथ्वी (for पृथ्व्या). D6 तरेयुरच्युता मद्यां.
—^b) D6. 7 यथा (for यथा). D6. 7 तूर्णः; D6 M7
पूर्णा (for पूर्णा). K4 Da4 D6 नदी. —^c) Ds. 7
अवि (D7 'ति) गाढा (for अव). Dn4 अवगाढात्मवि-
द्वांसो. ☞ Cn: अविद्वांसस्तरणविद्याहीनाः ॥ Cs: गाधप्रदे-
शानभिज्ञाः । ☞ —^d) T2 तदा (for तथा).

8 With 8, cf. 12. 187. 53; B. 12. 286[5]. 44.
T1 G1-3. 6 om. 8 (cf. v. l. 7). —^a) Ś1 K1. 2. 4
तप्यति; K6 तप्यति; Ds-7 तान्यति (for ताम्यति).
K7 Ds-7 विद्वांसः; B6 विद्वान्वै (by transp.); Ds. 9
M6 विद्वांसु. —^b) Ś1 K1. 2. 4 मूले; K6 स्थाने; K7
Da. 8. 9 तथा (for स्थले). —^c) K7 विदिते; Da4
विन्दते (for विन्दते). Ś1 K1. 2. 4 एकं वि (K4 विदेद्य
आत्मानं; Ds. 7 य एवं विंदतामानं. —^d) Ds. 7 M7
केवल- (for 'लं). M7 आत्मवान् (for आत्मनः).

9 = (var.) 12. 187. 54. G2 om. 9 (cf. v. l. 7).
—^a) Ds om. from एवं up to ज्ञानं (in 10). K4

आत्मज्ञानं शमश्चैव पर्याप्तं तत्परायणम् ॥ १०

एतद्बुद्धा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।

विज्ञायैतद्भिमुच्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ११

न भवति विदुषां महद्भयं

यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् ।

न हि गतिरधिकास्ति कस्यचि-

द्भवति हि या विदुषः सनातनी ॥ १२

लोकमातुरमस्यते जन-

बुद्धा; Da4 बुधा (for बुद्धा). K7 D4. 6. 9 M1. 6. 7
नराः (for नरः). K1 Bo Dn1 Ds Ds-6. 8 M1. 6 सर्वं;
K7 Ds. 9 M7 सर्वं; Dn4 D7 सर्वं; T G1. 3. 6 M5 सर्वो
(for सर्वा). —^b) Ds1 D4 आगतां; T1 G1. 6 अभयं
(for आगति). —^c) Ś1 K1. 2. 4 शनैः सर्वं; K6 Bo.
6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds Ds. 8 च वैषम्यं (for शनैः
सम्यग). —^d) B6 भजते; Ds. 9 लभते; M1. 6 वहते
(for लभते). Ś1 K2 Das a1 Ca लभते शमनुत्तमं; T
G1. 3. 6 लभते गतिमुत्तमां.

10 G2 om. 10 (cf. v. l. 7). D2 om. up to
ज्ञानं (cf. v. l. 9). G1. 3. 6 om. 10-11. —^a) K7
Ds D4-7. 9 साफल्यं; B6 T2 M1. 5-7 Cs सामर्थ्यं (for
सामर्थ्य). Ś1 K1. 2. 4 एतदेवात्मसामर्थ्यं; T1 एतद्वै मम
सामर्थ्यं. —^c) Ds. 7 आत्मज्ञान- (for 'ज्ञानं). K6
V1 B7. 8 Ds. 7 समश्; T M7 शमं (for शमश्).
K2. 4. 6 V1 Bo. 6. 9 Ds. 7 T M1. 5-7 चेह (for चैव).
—^d) Ds-7 पर्याप्तं तन्निदर्शनं. ☞ Cs: पर्याप्तं परायणं,
पूर्णपायः परप्राप्तावित्यर्थः । ☞

11 = (var.) 12. 187. 57. 11^{ab} = B. 12. 286[5].
32^{cd}. G1-3 6 om. 11 (cf. v. l. 7, 10). —^a) K7
B6. 7 Dn1 Ds Ds. 3. 6. 8 बुद्धः (for बुद्धः). —^b)
Ds. 7 T1 बुद्धि- (for बुद्धः). —^c) K1 विज्ञायैतद् (for
'यैतद्). Dn4 विमुच्येते.

12 = (var.) 12. 187. 58; B. 12. 286[5]. 45.
G2 om. 12 (cf. v. l. 7). —^b) T1 यत्तद् (for यद्).
V1 om. सु. V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds Ds. 3. 6.
7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5-7 परत्र (for भवेत्). —^c) Ds
काचिद्; D7 काचिदेषा (for कस्यचिद्). —^d) K1 यो;
Da4 यदि; T1 यां (for या). K6 V1 B6. 8. 9 Das
Ds. 7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 विदुषां (for 'वः). K7 D4. 9
M1. 6 सनातनी (K7 M6 'नाः); Da4 'तनी; G1
'तनानि (for 'तनी).

स्तत्तदेव च निरीक्ष्य शोचते ।
तत्र पश्य कुशलानशोचतो
ये विदुस्तदुभयं कृताकृतम् ॥ १३
यत्करोत्यनमिसंधिपूर्वकं

तच्च निर्णुदति यत्पुरा कृतम् ।
न प्रियं तदुभयं न चाप्रियं
तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

२४२

शुक उवाच ।
यस्माद्धर्मात्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन ।
यो विशिष्टश्च धर्मेभ्यस्तं भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १
व्यास उवाच ।
धर्मं ते संप्रवक्ष्यामि पुराणमृषिसंस्तुतम् ।

विशिष्टं सर्वधर्मेभ्यस्तमिहैकमनाः शृणु ॥ २
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि बुद्ध्या संयम्य यत्नतः ।
सर्वतो निष्पतिष्णूनि पिता बालानिवात्मजान् ॥ ३
मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ।
तडयायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ ४

C. 12. 9041
B. 12. 251[50]. 4
K. 12. 255. 4

13 = (var.) 12. 187. 60. G₂ om 13 (cf. v. 1 7). G₁ s. 6 om. 13-14. K₁ D₄ s. 9 read 13^{ab} twice. — ^a) T₁ आकुरम्; M₁ s. 7 आतरम् (for आतुरम्). K₁ D₄ s. 9 (all second time) लोक आतुरजनां निवराविणस्. ❀ Cn : लोक्यते इति लोको भोग्यं कुर्यादि । तमातुरं दोषाकान्तं जनः असूयते दोषेण पश्यति भोग्यैकल्यात् ॥ Cv (reading लोकमातुरनु-) : लोकमातुः प्रकृतेः सकाशात् । ❀ — ^b) K₁ D₄ s. 6 (all first time) तं त (K₁ तत्त) दैव च; D₅ s. 1 तत्र चैव वि- (for तत्तदेव च). D₆ (second time) शोचतः; T M₁ s. 7 शोचति (for 'ते'). K₁ D₄ s. 9 (all second time) तत्तदेव बहु लप्य शोचतः. — ^c) K₂ असूयतो; D₂ अशोचता (for 'चतो'). D₅ s. 1 तत्र पश्य कुशलो न शोचते. — ^d) K₁ यो (for ये). T₁ विदुषस् (for विदुस्). D₂ तदुभयं (for तदु). K₆ कृताकृतिं (for कृताकृतम्).

14 = (var.) 12. 187. 59; B. 12. 286[5]. 46. G₁-s. 6 om. 14 (cf. v. 1. 7, 13). — ^a) D₅ D₅-7 T यः (for यत्). D₄ अनधि-; D₅ अभिन- (for अनभि-). — ^b) Ś₁ K₆ s. 7 V₁ Bo. 6-9 D₄ D₄ s. 1 s₂ (marg. as in text) D₂ s. 8 (by corr.). 4-9 T M₁ s. 6 Ca. p निर्णुदति; K₁ निष्ठुदति; D₄ निर्णुं (for निर्णु). V₁ B₁ D₅ s. 1 D₅ तत् (for यत्). — ^c) D₁ T M₁ नाप्रियं (for न प्रियं). D₅ om. तदुभयं. D₄ s. 7 न चाप्रियं; T कृतः प्रियं; M₁ न च प्रियं.

Colophon. — Sub-parvan : Ś₁ K₁ s. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Das. 84 D₁ s. 1 D₅ D₂-9 T G₁ s. 6 M₁ s. 7 मोक्षधर्म. — Adhy. name : Ś₁ K₁ s. 7 V₁ Bo. 6. 8. 9 Das. 84 D₁ s. 1 D₅ D₂-9 शुकानुप्रश्नः; K₂ 4 शुकप्रश्नः; M₁ s. 6 ब्राह्मणजन्मसामग्र्यं; M₅ शुकानुप्रश्ने अध्यात्मज्ञानोपदेशः; M₁ ब्राह्मणजन्मसामग्र्यकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₆ 85; D₁ D₅ s. 1 T G₁ s. 6 M₅ 76; D₄ D₅ s. 75; D₅ G₂ M₁ s. 7 71; D₅ 70; T₂ 90. — Śloka no. : D₁ s. 1 D₅ 14.

242

1 ^a) K₁ परे (for परो). — ^b) D₅ s. 1 हि न (for नेह). — ^c) Ś₁ K₁ s. 2 को; K₄ किं (for यो). Das. 84 विशेषश्च (for विशिष्टश्च). B₃ (marg. as in text) M₁ s. 7 स्व- (for च). K₆ Bo D₅ भूतेभ्यस्; D₁ सर्वेभ्यस् (for धर्मे). — ^d) K₁ s. 7 B₃ D₄ s. 7. 9 M₁ s. 7 तद् (for तं).

2 ^a) G₂ तेहं (for ते सं). — ^b) G₂ सुराणाम् (for पुराणम्). K₁ सत्तमं; T₂ संस्कृतं; G₁ संस्कृतं (for संस्तुतम्). K₆ Bo. 6-9 Das. 84 D₁ s. 1 D₅ s. 8 पुराणमृषिभिः कृतं. — ^c) M₁ s. 6 भूतेभ्यस् (for धर्मे). — ^d) D₁ s. 1 D₅ s. 2 तद्; M₁ स्वम् (for तम्). D₄ तमिहैकमिहा शृणु (sio).

C. 12. 9042
B. 12. 251[50]. 5
K. 12. 254. 5

तानि सर्वाणि संधाय मनःषष्ठानि मेधया ।

आत्मतृप्त इवासीत् बहु चिन्त्यमचिन्तयन् ॥ ५

गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्थास्यन्ति वेश्मनि ।

तदा त्वमात्मनात्मानं परं द्रक्ष्यसि शाश्वतम् ॥ ६

सर्वात्मानं महात्मानं विधूममिव पावकम् ।

तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ ७

यथा पुष्पफलोपेतो बहुशाखो महाद्रुमः ।

आत्मनो नाभिजानीते क मे पुष्पं क मे फलम् ॥ ८

3 ⁶) D₇ बुद्ध्यां (for बुद्ध्या). T G₁-3 6 M₆ संयच्छ (for संयस्य). V₁ B₈ (marg as in text) तस्वतः; G₁ यत्ततः (for यत्ततः). — ⁶) K₁ 8 निष्पतिष्णु (K₆ 'स्तु'नि; B₈ (marg.) निष्पतिष्ठश्च; T₂ निपतिष्णूनि. — ²) Ś₁ K₁ 2.4 [औ]रसान् (for [आ]त्मजान्).

4 ^a) K₆ D₈ D₃-5.7 वा (for च). — ^b) K₂ V₁ B₀ T₁ G₂ 3.6 होकाड्यं; K₄ 6.7 B₇-9 D₁ 1.4 D₈ D₁-9 [अ]प्यैकाड्यं (K₄ 'ग्रं'); B₈ D₈ 4.4 T₂ ऐकाड्यं (for हो). D₁ रमतं (sic); D₄ परम-; D₅ 7 मनसस् (for परमं). — ^c) K₂ तज्याया; D₄ तज्याज (sic); G₁ 3.6 तज्योतिः; G₂ तदेव (for तज्यायः). D₈ -कर्मैभ्यः (for -धर्मैभ्यः). — ^d) K₆ सधर्मा; D₄ स धर्म-; M₁ 6 संयोगः; M₇ यो धर्मः (for स धर्मः). D₅ 7 परम् (for पर). D₄ उद्यते (for उच्यते). G₂ तपः परममुच्यते.

5 ^a) K₄ D₈ G₂ संधाय; K₇ D₄ 6.9 संयस्य (for संधाय). — ^b) M₁ 6.7 मधु- (for आत्म-). D₅ 7 इवासीनो; T₂ इहासीत; G₂ 8 उपासीत (for इवा). K₆ V₁ B₈ 7.8 (marg.) 9 D₈ अ (B₈ स्व-). तस इव आसीत. — ^d) G₂ चिन्ताम् (for चिन्त्यम्). K₁ M₇ अचितयं (M₇ 'यत्'). G₁ बहु चिन्त्य विचितयन्.

6 ^a) D₈ 4.4 निमित्तानि (for निवृत्). — ^b) K₂ यदि (for यदा). D₄ स्थाप्यति; D₉ स्थास्यन्ति (for स्थास्यन्ति). Ś₁ K₁ 2.4 खानि ते; D₈ वेष्मनि; T G₁-2.6 वेदमसु (for 'नि'). — ^c) K₆ तदायम्; B₉ तदात्मम् (for तदा त्वम्). D₈ ज्ञानं (for [आ]त्मानं). — K₂ om. (hapl.) 6^d-7^a. — ^d) K₁ द्रक्ष्यामि; K₆ 7 द्रक्षसि; G₂ पश्यसि (for द्रक्ष्यसि).

7 K₂ om. 7^a (of. v. 1. 6). — ^a) D₈ om. (hapl.) नं महात्मा. — D₈ om. 7^b. — ^c) B₈ (marg. as in text) न; D₄ न; D₁ 4 ते (for सं). K₇ पश्यति.

एवमात्मा न जानीते क गमिष्ये कुतो न्वहम् ।

अन्यो ह्यत्रान्तरात्मास्ति यः सर्वमनुपश्यति ॥ ९

ज्ञानदीपेन दीप्तेन पश्यत्यात्मानमात्मना ।

दृष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं निरात्मा भव सर्ववित् ॥ १०

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवोरगः ।

परां बुद्धिमवाप्येह विपाप्मा विगतज्वरः ॥ ११

सर्वतःस्रोतसं घोरां नदीं लोकप्रवाहिनीम् ।

पञ्चेन्द्रियग्राहवर्ती मनःसंकल्परोधसम् ॥ १२

Ś₁ K₁ 2 महात्मानं (for 'त्मानो'). M₁ 6 पश्यति हि महात्मानो. — ^d) D₄ ब्रह्मणाय (for ब्राह्मणा ये). B₈ (marg.) ते (for ये). Ś₁ K₁ 2.4 विपश्चितः (for मनीषिणः).

8 ^a) K₄ यदा (for यथा). — ^b) K₇ D₉ यथा द्रुमः (for महाद्रुमः). — V₁ reads 8^{ad} twice. — ^c) K₆ नात्मनो; B₈ (marg.) आत्मानं (for आत्मनो). D₅ 7 नाति- (for नाभि-). — ^d) K₄ om. पुष्पं. D₈ द्रुमे पुष्पं द्रुमे फलं.

9 V₁ D₈ 1 om. 9^{ab}. — ^a) M₅ जानाति (for जानीते). — ^b) K₄ 6 कुतो (for कुतो). K₇ B₀ D₁ 1.4 D₈ D₂-4. 6. 8. 9 त्वहं; D₅ 7 T₁ ह्यहं (for न्वहम्). — ^c) K₂ T₁ G₁ अन्योन्यत्र (for अन्यो ह्यत्र). Ś₁ K₁ [अ]सि (for [अ]स्ति). G₂ अन्यो ह्यत्रान्तरात्मानस्य. — ^d) B₈ स्वप्नम् (for सर्वम्). G₂ स्त्रियः समनुपश्यति.

10 ^a) K₁ 2.4 दीपेन (for दीप्तेन). K₆ ज्ञानदीप-प्रदीपेन. — ^b) D₉ पश्यतु; M₁ 6 पश्यति. K₇ D₁ D₂ 4-9 Cn (Cnp as in text) आत्मनि (for 'ना'). D₈ 4.4 पश्यन्नात्मानमात्मना (D₈ 'नि'). ✽ C₈: आत्मना बुद्ध्या। ✽ — ^c) K₆ B₀ D₄ D₅ 7 तम् (for त्वम्). — ^d) D₄ om. भव. D₄ 6.9 तस्ववित् (for सर्व-). K₆ निरात्मानं च सर्ववित्. ✽ C₇: निरात्मा निर्गताहं-कारः। ✽

11 ^b) Ś₁ K₁ 2.4 G₁ विमुक्तत्वग् (K₁ 'त्वश्'; K₄ 'त्वम्'); D₈ 4.4 G₂ M₅ मुक्तस्त्वच (M₅ 'चम्'); T₂ M₇ त्वचं त्यक्त्वा; M₆ मुक्तस्त्वक्त्वा (for मुक्तस्त्वच). T₂ M₅ 7 यथा (for इव). — ^c) D₄ परा (for परां). — ^d) D₄ निपाप्मा (for वि').

12 ^a) K₁ B₉ D₈ -स्रोतसां; K₆ 7 B₀ D₄ 9 -स्रोतसं; D₈ corrupt; D₇ T G₁ 2 M₅ 7 -प्रवर्वां (G₁ 'व'); G₂ 6 M₁ 6 -प्रवर्वां (for -स्रोतसं). G₁ घोरं. — ^b)

लोभमोहतृणच्छन्नां कामक्रोधसरीसृपाम् ।
 सत्यतीर्थानृतक्षोभां क्रोधपङ्कां सरिद्वराम् ॥ १३
 अव्यक्तप्रभवां शीघ्रां दुस्तरामकृतात्मभिः ।
 प्रतरस्व नदीं बुद्ध्या कामग्राहसमाकुलाम् ॥ १४
 संसारसागरगमां योनिपातालदुस्तराम् ।
 आत्मजन्मोद्भवां तात जिह्मावर्ता दुरासदाम् ॥ १५
 यां तरन्ति कृतप्रज्ञा धृतिमन्तो मनीषिणः ।

तां तीर्णः सर्वतोमुक्तो विपूतात्मात्मविच्छुचिः ॥ १६
 उत्तमां बुद्धिमास्थाय ब्रह्मभूयं गमिष्यसि ।
 संतीर्णः सर्वसंक्लेशान्प्रसन्नात्मा विकल्मषः ॥ १७
 भूमिष्ठानीव भूतानि पर्वतस्थो निशामय ।
 अकुप्यन्नप्रहृष्यंश्च ननुशंसमतिस्तथा ।
 ततो द्रक्ष्यसि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ १८
 एवं वै सर्वधर्मेभ्यो विशिष्टं मेनिरे बुधाः ।

C. 12. 9056
 B. 12. 251(50). 19
 K. 12. 256. 19

Ś1 K1. 2. 4 Ds T G1-3. 6 M5 लोभ- (for लोक-). —^a)
 Da4 -ग्राहवतीम्; G1. 3 -प्रहवती. —^a) Da4 अंतः-
 (for मनः-). D4 -रोधसां.

13 ^a) K6 -तृणाच्छन्नां; Ds1 -तृणच्छन्नी. —^b)
 K2. 4 -सरीसृपं (K4 'पौ'); Bo -शरीसृपां; Da4 -सरि-
 सृपा. —^a) K1 -क्षोभं (for -क्षोभां). —^a) K1 क्रोध-
 पंक-; Da8 कामपंकां; Da4 क्रोधपंका; Dr कोपक्रोध-
 (for क्रोधपङ्कां). K1 D4-7. 9 दुरासदां (for सरिद्वराम्).

14 ^a) Da4 अव्यक्तः (for 'क्त-). G2 घोरां (for
 शीघ्रां). ✽ Ca: अव्यक्तप्रभवां, सांख्यदर्शनानुसारात्
 प्रकृतिजाताम् । ✽ — K6 V1 B6-9 Da4 transp. 14^b
 and 14^c. —^a) B8 प्रतरस्व त्वं (for प्रतरस्व). Dr बुद्ध्या.
 —^a) K6 D6. 7 कामक्रोध-; M1. 6. 7 कर्मग्राह- (for
 काम-). K4 D8 -समाकुलं.

15 ^a) Da8. a4 -सागरगमां; Dn4 -यमां (for 'गमां').
 —^b) T G1. 3. 6 -पाताल- (for -पाताल-). ✽ Cn:
 योनिः वासना ॥ Cs: योनिशब्देन गर्भप्रवेशो लक्ष्यते । ✽
 — D6 om. 15^{cd}. —^a) V1 Bo Da8. a4 -कर्मोद्भवां
 (for -जन्मोद्भवां). —^a) K2 जिह्मां वर्ता; D5 T1
 G1. 3. 6 M7 जिह्माव (G1 'म') वर्ता; Dr जुह्मावर्ता (for
 जिह्मा). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 सुदुस्तरां (for दुरासदाम्).

16 ^a) G1 तरन्ती. —^b) Ś1 K1. 2. 4 बुद्धिमन्तो (for
 धृति-). —^a) K6. 7 Ds1 D4. 9 सर्वतोयुक्तो (for 'मुक्तो').
 —^a) K6. 7 D4. 6. 9 Cp (gloss: विशेषेण धृतो वशीकृत
 आत्मा येन) विपूतात्मा; V1 Bo. 6-9 Da8. a4 Dn1. n4
 Ds D2. 3. 5. 7. 8 विपूतात्मा; T G1-3. 6 M1. 5-7 पूतात्मा
 हि (for विपूतात्मा). K6 Bo. 9 [आ]त्मवान्; B8
 (marg.) भवेत्; D4 [आ]त्मवत् (for 'वित्'). K1
 [आ]त्मविच्छविः.

17 ^a) K6 B6 Da8. a4 प्रीतिम् (for बुद्धिम्). —^b)
 K6 Bo. 6. 7. 9 Da8. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 M1. 6. 7
 ब्रह्मभूयान् (for 'भूयं'). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da8. a4

Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 भविष्यसि
 (Da8. a4 Ds1 'ति'); G2 M5 भजि' (for गमि').
 B8 (marg. as in text) ब्रह्मभूयाय वास्यसि. —^a) B6
 Ds D6. 7 स तीर्णः; D6 संतीर्णः (for संतीर्णः). K6
 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 -संसा-
 रात् (for -संक्लेशान्). K4 संतीर्णः सर्वं मे क्लेशान् (sic);
 Da4 संकीर्णवृत्तसंसारान्. —^a) B8 प्रज्ञातात्मा; Ds2
 प्रसंपन्ना; G1 सर्वज्ञात्मा (sic) (for प्रस').

18 With 18, cf. 3. 198. 93; 12. 17. 19; Yoga-
 sūtrabhāṣya on 1. 47; Ahirbudhnyasamhitā 15.
 71^a-72^b; Mahāvagga 1. 5. 7; Dhammapada 28;
 Milinda (Treckner) 387. —^a) K6 भुविस्थानि; K1
 D4. 6. 9 M1. 6. 7 भूमिस्थानि; Ds 'ष्ठानां (for 'ष्ठानि').
 Da4 द्व; Ds च (for [इ]व). —^b) K2 G1 सर्व-
 तस्थो; K1 पर्वतस्था (for 'तस्थो'). Ś1 K1 निशामये:
 (K1 'ये'); K2. 4 'मयः; K6 Bo. 7. 9 Da8. a4 विलोकय;
 T G1. 3. 6 M5 निशामयेत् (for 'मय'). G2 सर्वैरत्वानि
 कामयेत्. —^a) K2 अकुप्येन्; T1 G1. 3. 6 नकुप्यन्
 (for अकु'). K2 न प्रहृष्टं; K6. 7 V1 Bo. 6 (marg.
 as in text). 7. 8 (marg.). 9 Da8. a4 D1-6. 9 न प्रसीदंश्च
 (for अप्रहृष्यंश्च). K4 अकृष्टं न प्रहृष्टश्च; Dr अकुप्यंश्च
 प्रसीदं च. —^a) T G1-3. 6 अनृशंस- (for ननु'). K1
 D9 -गतिस् (for -मतिस्). D6 ननुशंसमभिलथा. —^a)
 D8 ततो (for ततो). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da8. a4 Dn1.
 n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 transp. भूतानां
 and सर्वेषां. K6 T G1. 3. 6 M1. 5 प्रभवाप्ययं; Bo. 7. 9
 Da8. a4 Ds1 D8 G2 M6. 7 'वा (G2 'वो) व्ययं; B8
 D4. 6 'वाप्ययौ; D6 'वालप* ; Dr प्रविकल्पकं (for
 प्रभवाप्ययौ).

19 ^a) K6 B1 M1. 5-7 एतं; K1 V1 B6 Da8. a4
 Dn1. n4 D4. 6. 8. 9 T G3. 5 एतं (for एवं). G2 om.
 वै. Dn1. n4 D2. 3. 6 M5 -भूतेभ्यो (for -धर्मेभ्यो).
 —^b) D5. 7 इतरे (for मेनिरे). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9
 जनाः (for बुधाः). —^a) K1 धर्मे; D8 धर्मे (for

C 12 9057
B. 12 251[50].19
K 12. 256. 19

धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठं गुणयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ १९
आत्मनोऽव्ययिनो ज्ञात्वा इदं पुत्रानुशासनम् ।
प्रयताय प्रवक्तव्यं हितायानुगताय च ॥ २०
आत्मज्ञानमिदं गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् ।
अब्रुवं यदहं तात आत्मसाक्षिकमञ्जसा ॥ २१
नैव स्त्री न पुमानेतन्नैव चेदं नपुंसकम् ।
अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकम् ॥ २२
नैतज्ज्ञात्वा पुमान्स्त्री वा पुनर्भवमवाप्नुयात् ।

अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्वर्त्म विधीयते ॥ २३
यथा मतानि सर्वाणि न चैतानि यथा तथा ।
कथितानि मया पुत्र भवन्ति न भवन्ति च ॥ २४
तत्प्रीतियुक्तेन गुणान्वितेन
पुत्रेण सत्पुत्रगुणान्वितेन ।
पृष्टो हीदं प्रीतिमता हितार्थं
ब्रूयात्सुतस्येह यदुक्तमेतत् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

धर्मं). Ds1 om (hapl) धर्मं. K4. 6 V1 Bo 6-9 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7 T1 Gs 6 श्रेष्ठा (for श्रेष्ठ). —^a)
K6 Bo. 7. 9 Das a4 सत्यः; Ds1 सत्त्व- (for तत्त्व-).
K6 B7 चादिनः (for दर्शिनः).

20 ^a) K2 [s]व्ययिनो; K7 Bs. 9 D4 9 व्यायिनो
(K7 'नं'); V1 Bo. 7. 8 Dn1 n4 Ds D2. 8. 8 व्यायिनो;
G1 व्ययिनो; G2 ज्ञानिनो; M1. 6. 7 [s]व्ययिनं (for
'यिनो). K4 Bo 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 T G1-8. 6
Ms ज्ञानम्; V1 Bs. 8 (marg.). 9 तात (for ज्ञात्वा).
K6 Das. a4 Ds. 7 आत्मानं व्यायिनस्तात. —^a) Das प्र-
ज्ञाय; Da4 प्रसन्नय (for प्रयताय). T G1. 3. 6 M1.
6. 7 प्रदातव्यं (for प्रवक्तव्यं). G2 यतः प्रदाय दातव्यं.
—^a) K2 [अ]नुचराय (for 'गताय).

21 ^b) M7 -धर्म- (for -गुह्य-). G2 सर्वगुह्यमहं
महत्. —^a) D6 अभ्रुवं; M1. 6. 7 अभ्रुवं (for अभ्रुवं).
G1 यदिदं (for यदहं). K1 om. तात. —^a) Da4
corrupt; G1. 8. 6 -साक्षिणम् (for -साक्षिकम्). G2
अंजहा (for अञ्जसा).

22 22^{ab} = (var.) Śvetāśvatara Up. 5. 10^{ab}.
—^a) K1 न च (for न). B3 (marg. as in text)
चैव; Da4 lacuna; Ds. 7 एते; T G1. 3. 6 Ms वापि;
G2 एष (for एतन्). Ś1 K1. 2 नैव स्त्री पुरुषो नैतन्.
—^b) Ś1 K1. 2 न च; D6 नैतच् (for नैव). Ś1 K1. 2
[ए]वेदं; K4 D2. 3. 8 वेद; K7 Ds2 Ds. 9 चैतन्; Ds1
D4 नैतन्; Ds. 7 वेदं; G2 चायं (for चेदं). G2 नपुं-
सकः. — Gs om. (hapl.) 22^{cd}. —^a) Da4 ब्रह्मन्;
T G1. 2. 6 M1. 5-7 चैव (for ब्रह्म). —^a) T G1. 2. 6
M1. 5. 6 ब्रह्मभूतं (M1. 6 'त-') (for भूतभव्य-). M7 ब्रह्म

तत्प्रभवात्मकं. ✽ Cn: भूतभव्ययोर्भवः उत्पत्तिः कारणं
तदात्मकम् । ✽

23 ^a) Ś1 K1. 2. 4 नैवं; G1 Ms नैव (for नैतच्).
T G2. 3. 6 श्रुत्वा; G1 छित्वा (for ज्ञात्वा). —^b)
Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 अवाप्नुते (for 'भूयात्). T1
पुनर्भवमवाप्नुयात्. —^c) Ś1 K2. 4 D4. 6. 7. 9 अभाव-;
K7 अभावं; T G1-8. 6 M1. 5-7 स्वभाव- (for अभव-).
✽ Ca: अभवप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्जन्मनिवृत्तये ॥ Cn: अभवः,
अनुत्पत्तिरात्मा, तस्य प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ Cs: अभवो मोक्षः, तत्प्र-
तिपत्त्यर्थम् । ✽ —^a) K4. 7 D4. 9 ब्रह्म; K6 V1 Bo.
6-9 Dn1. n4 Das a4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 2 M1. 5. 6
धर्मः; Gs. 6 धर्म्यं (for वर्त्म).

24 ^a) Da4 मनानि; Ds. 7 गतानि (for मं).
Ms धर्माणि (for सर्वाणि). G2 यथात्मा तानि सर्वाणि.
—^b) K4. 6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 तथा;
K7 D4. 9 तव; V1 Ds यथा; T1 तच्च (for न च).
K7 V1 D4. 6. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 तथा तथा (for यथा
तथा). —^a) V1 transp. भवन्ति and न.

25 Before 25, K6. 7 Ds D4-7. 9 ins. भीष्म उवाच.
—^a) Ds. 7 यत् (for तत्). Ś1 K1. 2 -युक्तात्म- (for
-युक्तेन). D4. 9 पिता महाधिया (for गुणान्वितेन). —^b)
K7 पिता महाधिया; V1 Bo 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 3. 5. 8 दमान्वितेन; D7 T1 G1-3. 6 Ms -मनोनुगेन;
T2 -मनोगतेन (for -गुणान्वितेन). —^c) Bs. 9 (also as
in text) Ds. 7 इष्टा; Da4 पृष्टा; Ds1 पृष्टे (for पृष्टो).
K4. 6 B7 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M7 हि सं-; K7
D4. 9 Ms हीमं; V1 Bo. 3 [s]स्मि सं-; Bs. 9 Da4
Ds. 7 हितं; M1 मया (for हीदं). K6 Dn1 T G1-3. 6

२४३

व्यास उवाच ।

गन्धात्रसान्नानुरुन्ध्यात्सुखं वा

नालंकारांश्चाभुयात्तस्य तस्य ।

मानं च कीर्तिं च यश्च नेच्छे-

त्स वै प्रचारः पश्यतो ब्राह्मणस्य ॥ १

सर्वान्वेदानधीयीत शुश्रूषुर्ब्रह्मचर्यवान् ।

Ms. 7 प्रीति (T₂ G₁-3 प्रीत) मना; K₁ D₁. 5. 7. 9 प्रीतियुक्तं (for 'मता'). K₁ D₁-7. 9 महार्थ; Dn₁. n₄ T G₁-3. 6 Ms यथार्थ (for हितार्थ). —^a) G₂ भूयात्; G₈. 6 ब्रूया: (for ब्रूयात्). K₁ युक्तम् (for यदुक्तम्).

Colophon : — *Sub-parvan* : Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś₁ K₁. 6. 7 V₁ Bo. 6. 8. 9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T₂ M₁. 5 शुकानुप्रश्नः; K₂. 4 शुकप्रश्नः; M₆ शुकानुप्रश्ने अग्रधर्मकथनं; M₇ शुकानुप्रश्ने धर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K₆ 86; Dn₁ D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₅ 77; Dn₄ 76; Ds G₂ M₁. 6. 7 75; D₈ 71; T₂ 90. — *Śloka no.* : Dn₁ D₈ 26; Dn₄ 29.

243

G₂ om. this adhy.

1 ^a) K₂ अनुहंयात्; K₇ B₈ (marg.) D₈ T₁ G₁. 3. 6 ना (B₈ अ) नुरुह्ये (K₇ D₈ 'व्या'त्; T₂ M₅ 'रुह्येत्; M₁. 6 'रुह्यत् (for 'रुन्ध्यात्). —^b) M₁. 6. 7 नालंकारं (for 'कारांश्च). K₂ आभुयात्; K₇ D₄-7. 9 प्राप्नु' (for चाप्नु'). D₆ कृत्स्नतश्च (for तस्य तस्य). —^c) G₁ om. the first च. B₈ (marg.) कीर्तिश्च (for कीर्ति). Ds₁ om. the second च. Ds₂ D₈ नेच्छेत्. —^d) ☞ Cn : प्रचारो व्यवहारः ॥ Cp : आचारः ॥ Cs : अनुष्ठानम् । ☞ ☞ Ca : पश्यतो विदुषः । ☞

2 ^a) Ś₁ K₁. 2 सर्ववेदानधीयेत; D₄ सर्वदा च न धीयीत. —^b) K₁ शुश्रूषु. —^c) K₇ यजुषि. K₁ मानानि; K₂ मासानि (for सामानि). —^d) K₄ B₈. 7. 9 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5-8 यो वेद न स (D₅. 7 स च; D₆ न च) वै द्विजः; K₆ V₁ Bo. 8 Das. a₄ यो न (V₁ Das. a₄ हि) वेद न वै (V₁ न स; Das. a₄ स वै) द्विजः; K₇ D₄. 9 स तेन ब्राह्मणो भवेत्; T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 वेद-

ऋचो यजुषि सामानि न तेन न स ब्राह्मणः ॥ २

ज्ञातिवत्सर्वभूतानां सर्ववित्सर्ववेदवित् ।

नाकामो म्रियते जातु न तेन न च ब्राह्मणः ॥ ३

इष्टीश्च विविधाः प्राप्य क्रतूश्चैवाप्तदक्षिणान् ।

नैव प्राप्नोति ब्राह्मण्यमभिध्यानात्कथंचन ॥ ४

यदा चायं न विभेति यदा चास्मान्न विभ्यति ।

वेदांगपारागः .

3 Ds reads 3 after 5. T G₁. 3. 6 Ms transp. 3 and 4. —^a) K₆. 7 ज्ञाति (K₇ 'न) वित्; Das. a₄ Ds D₆ T G₈ ज्ञाता यः (D₆ च); D₂. 3 G₆ ज्ञातयः; D₄ जनिजः; D₆ जानिवित्; G₁ ज्ञायतः; M₁. 5-7 ज्ञातिर्यः (for ज्ञातिवत्). D₅. 7 -भूतानि; T G₁. 3. 6 -भूतात्मा (for -भूतानां). —^b) Ś₁ K₁. 2. 4 V₁ देहवित्; T G₁. 3. 6 -भूतकृत्; M₁. 6. 7 -भूतवित् (for -वेद'). —^c) K₆ धर्मकामो (hypermetric); K₇ D₄. 9 T₂ स (T₂ न) कामो; T₁ G₁. 3. 6 नाकाले (for 'मो). D₆ प्रीयते (for 'म्रि'). T₁ जंतुर् (for जातु). ☞ Ca : नाकामः नानभिसंहितफलकर्ता म्रियते, मुक्त एव भवतीत्यर्थः । ☞ — Ds reads 3^d twice. —^d) T₁ G₁. 3. 6 देवो; T₂ दैवो; M₅ वेदे (for तेन). Ś₁ K₁. 2. 4 D₇ न स; Bo च न (by transp.). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6 (first time). 8 वै द्विजः (for ब्राह्मणः). D₂. 6 (second time). 1 न तेन ब्राह्मणो भवेत्.

4 T G₁. 3. 6 Ms transp. 3 and 4. —^a) Ds₁ D₆ इष्टीश्च. K₂ विविदाः; T₂ 'धान्. —^b) K₁ क्रतूश्च; K₇ क्रतूश्च. M₇ चापि (for चैव). K₂ [आ]त्म-; G₁ [आ]त्त- (for [आ]त्). —^c) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 transp. नैव and प्राप्नोति. G₆ नैव (for नैव). K₂ नैव प्राप्नोति ब्राह्मणस्य. —^d) K₁. 4 V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a₄ Dn₁. n₄ D₂. 3. 5. 6. 8 अविधा (K₁ 'व्या'नात्; Ds T G₁. 3. 6 Ms अविज्ञाता (M₅ 'तं); D₇ अभिवादात्; Cpp अभिधानात् (for 'ध्यानात्). ☞ Ca : अभिध्यानात् फलाभिध्यानात् ॥ Cn (reading अविधानात्) : दयानैष्कर्म्ययोरननुसरणात् ॥ Cs (reading अविज्ञाता) : परमात्मज्ञानराहितः । ☞

5 = (var.) 12. 163. 42; Śānti. App. I, (No. 4), lines 27-28; B. 12. 326. 33; Harivaṃśa I. 30. 41. 5^{ab} = (var.) 12. 21. 4^{ab}. —^a) T₂ यथा (for यदा). D₄. 7 T₁ G₁ चायं (for चायं). D₄ Ds₁ D₅. 7

C. 12. 9068
B. 12. 25211. 5
K. 12. 257. 5

C. 12. 9068
B. 12. 252[1]. 5
K. 12. 257. 5

यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५

यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।

कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ६

कामबन्धनमेवैकं नान्यदस्तीह बन्धनम् ।

कामबन्धनमुक्तो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ७

कामतो मुच्यमानस्तु धूम्राभ्रादिव चन्द्रमाः ।

विरजाः कालमाकाङ्क्षन्धीरो धैर्येण वर्तते ॥ ८

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

Gs विभेति (for विभेति). Ś1 K1. 2. 4 न विभेति यदा चार्थं. — ^b) Da1 चात्माज्ञः; D1 T1 G1 वात्माज्ञः; M1 चात्माज्ञ (for चात्माज्ञ). K1 (also as in text) विध्यते (for विभ्यति). — ^c) M1 च (for the second न). — After 5, Ds reads 3.

6 = (var.) 12. 168. 44; B. 12. 326. 34; Śānti. App. I, (No. 4), lines 29-30; Harivamśa 1. 30. 40. K1. 2. 4 D1 om. (hapl.) 6. Ds reads 6 on marg. — ^b) T2 M1 पावकं; G1 पापकः (for 'कम्). — 6^{cl} = 12. 21. 5^{cl}.

7 Bo om. (hapl.) 7^{ab}. — ^a) Ś1 K1. 2. 7 Da. 6. 9 कामो; Ds कामं (for काम-). T G1. 8. 6 M1. 5-7 [इ]दं (for [ए]कं). — ^b) G1 नाद्यद् (for नान्यद्). — ^c) Das om. (hapl.) कामबन्धन. B8 कामबन्धविमुक्तो हि.

8 ^a) M1. 6 विप्रमुक्तस्य (for मुच्यमानस्य). Da. 5. 7 हि (for तु). — ^b) K1 D4 धूम्राभ्राद्; Ks. 7 Ds T1 G1. 8. 6 M1 धूमा (for धूम्रा). K1 Da4 चन्द्रमा. — ^c) K1 B9 विराजाः (for विरजाः). Bo कामम् (for कालम्). D1 आकाङ्क्षी. ☞ Cs: कालं शरीरपतनकालम् । ☞ — ^d) M1 वीर्यो (for धीरो).

9 9^{ab} = 6. 24. 70^{ab}. — ^a) K2 आपूर्यमानम्; Dn4 अपूर्यमाणम्. Ds1 अचलं (for अचल-). Da4 -प्रविष्टं (for -प्रतिष्ठं). — ^b) Ś1 K1 [s]भिः; M1. 6. 7 [s]नु- (for प्र-). — Ks. 7 V1 B8 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 Cn ins. after (Ks. 7 D4. 9 subst. for) 9^{ab}; Ds. 7 ins. after 9^a:

693* तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे

स शान्तिमाप्नोति न कामकामः ।

[= (var.) 6. 24. 70^{ab}. Ds. 7 om. line 1. V1 B8 om. line 2. — (L. 2) K1 Ds Da-1. 9 कामकामी (for 'कामः).]

स कामकान्तो न तु कामकामः

स वै लोकात्स्वर्गमुपैति देही ॥ ९

वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्मः ।

दमस्योपनिषद्दानं दानस्योपनिषत्तपः ॥ १०

तपस्योपनिषत्त्यागस्त्यागस्योपनिषत्सुखम् ।

सुखस्योपनिषत्स्वर्गः स्वर्गस्योपनिषच्छमः ॥ ११

क्लेशदं शोकमनसोः संतापं तृष्णया सह ।

सत्त्वमिच्छसि संतोषाच्छान्तिलक्षणमुत्तमम् ॥ १२

विशोको निर्ममः शान्तः प्रसन्नात्मात्मवित्तमः ।

— V1 B8 om. (hapl.) 9^a. Ds reads 9^{ad} on marg. — ^a) Ds. 7 अकामः; M1 स काम्य- (for स काम-). Ds 5. 7 T G1. 8. 6 M1. 5-7 -कामो (for -कान्तो). K1 lacuna; M1 -कामी (for -कामः). ☞ Cn: कामैः संकल्पमात्रोपनतैः कान्तः मनोहरः । ☞ — Ds. 7 om. (hapl.) 9^d. — ^a) Ś1 K1. 2 लोकात्; K4 V1 B8-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 कामात् (Da4 Ds 'न्'); T G1. 8. 6 M1. 5-7 लोकं (for लोकात्). G1 देहि.

10 With 10-11, cf. B. 12. 300[299]. 13. — ^a) Ds. 7 सत्यः; Ds सत्ये (for सत्यं). — ^d) K1 तमः; V1 lacuna (for तपः).

11 V1 reads 11 on marg. — ^a) Ś1 K1 तप-स्युप-; K2. 4 Da. 6 तपस्योप- (for तपस्योप-). Da4 सर्गः (for त्यागस्य). — ^b) Da4 सर्गस्य (for त्यागस्य). — ^c) Ks स्पर्शः; M1. 5 स्वर्गं (for स्वर्गः). — ^d) Ks स्पर्शस्य (for स्वर्गस्य). B8 (marg.) क्लमः; Da4 शमः (for शमः). ☞ Cn: शमः निर्गुणब्रह्मभावः । ☞

12 ^a) Ds T G1. 8. 6 -तमसोः (for -मनसोः). ☞ Cv (reading क्लेशने): क्लेशने, अन्योन्यमिश्रणे निस्तीर्णे सतीति शेषः । ☞ — ^b) Ks B8. 9 Da3. 24 Ds. 7 T1 संतोषस्य; T2 G1. 8 M5 सं (G1 स)तीर्णस्य; M1. 6. 7 संतीर्ण (for संतापं). Ś1 K1. 2. 4 संतापं मर्षयाम्यहं; K7 Da. 6. 9 तदसंतापमयापहं. ☞ Cn: संतापं संताप्य क्लेशं विच्छिन्नी-काणम् । संतापमिति णमुलन्तम् । ☞ — Ds reads 12^a-18^d on marg. — ^c) Ks. 7 Ds M1. 6. 7 इच्छति; Da4 इच्छामि; Ds. 7. 9 इच्छति; T G1. 8. 6 M5 ऋच्छति (for इच्छसि). ☞ Cn: इच्छति, इच्छेत — पञ्चमलका-रोज्यम् । ☞

13 Ds reads 13 on marg. — ^a) G1 विशोको (for विशोको). Da4 M1. 6 निर्मलः (for निर्ममः)

षड्विंशक्षणावनेतैः समग्रः पुनरेष्यति ॥ १३
षड्विंशः सत्त्वगुणोपेतैः प्राज्ञैरधिकमग्निभिः ।
ये विदुः प्रेत्य चात्मानमिहस्थांस्तान्स्थाना विदुः ॥ १४
अकृत्रिममसंहार्यं प्राकृतं निरुपस्कृतम् ।
अध्यात्मं सुकृतप्रज्ञः सुखमव्ययमश्नुते ॥ १५
निष्प्रचारं मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वतः ।

यामयं लभते तृष्टिं सा न शक्यमतोऽन्यथा ॥ १६
येन तृप्यत्यभुञ्जानो येन तृप्यत्यवित्तवान् ।
येनास्नेहो बलं धत्ते यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १७
संगोप्य ह्यात्मनो द्वाराण्यपिधाय विचिन्तयन् ।
यो ह्यास्ते ब्राह्मणः शिष्टः स आत्मरतिरुच्यते ॥ १८
समाहितं परे तत्त्वे क्षीणकाममवस्थितम् ।

C. 12. 9083
B. 12. 252[1]. 20
K. 12. 257. 20

— ^b) K₆. 7 V₁ B₆. 8 (marg. as in text). 9 D₄ D₅
D₄. 6. 9 T₁ G₁ प्रज्ञात्मा (for प्रज्ञात्मा). K₄. 6. 7
V₁ B₆. 8-9 D₄. 8. 9 D₅. 8. 9. 7. 8 G₄. 6 विम-
त्सरः; T₁ G₁ M₁. 5-7 [आ]त्माविच्छुचिः (for 'वित्तमः').
— ^c) ^d) B₆ (marg.) सद्भिः (for षड्विंशः). * C₂ : षड्विंशः, संतोषसहितैर्विशोक-
त्वादितिः । * — ^d) D₅ T₁ G₁. 8. 6 M₅ समग्रं (for
'प्रः'). K₆ B₆. 8-9 D₂. 8. 6 दृश्यते (D₆ 'से'); D₄
D₅ दृश्यति; D₅. 1. 4 दृश्यते (for 'ति'). K₇ D₄. 5.
7. 9 समग्रं (D₄ 'यं'; D₅. 1 'प्रः') प्रतरिष्यति.

14 D₅ reads 14 on marg. — ^a) B₇. 8 (marg.
as in text) सद्भिः (for षड्विंशः). D₄ -गुणोपेतो (for
'पेतैः'). * C₂ : षड्विंशः पूर्वोक्तैः सत्यदमदानतपस्त्यागश-
माख्यैः । * — ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
S₁ K₁ अधिग- (for अधिक-). K₄. 6
V₁ B₆. 7-9 D₅. 1. 4 D₂. 8. 6. 8 प्राज्ञैरधि (K₆ 'पि') गतं
(K₆ 'त') त्रिभिः; B₆ D₄. 8. 9 'रधि (D₄ 'भि') दितं
त्रिभिः. — ^a) K₇ D₄. 5. 7. 9 नैव च (D₄ वा); D₅ T₁
G₁. 8. 6 M₁. 5. 7 प्रत्यग् (for प्रेत्य च). * C₂ : प्रेत्य
जीवत्यपि देहे देहाभिमानादुत्थाय । * — ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
S₁ K₁ तान्स
हाविदुः; K₇ D₄. 5. 7. 9 T₁ G₁. 8. 6 तान्मृतान्विदुः; D₅ T₁
G₁ M₁. 5-7 असृतान्विदुः (M₁. 5. 7 'तं विदुः') (for
तांस्था विदुः). K₆ V₁ B₆. 8-9 D₄. 8. 9 D₅. 1. 4 D₂.
8. 6. 8 इहस्थं तं गुणं विदुः.

15 D₅ reads 15 on marg. — ^a) K₇ आकृत्रिमः;
M₇ अकर्तृकम्. K₂ असंचार्यः; D₇ 'हार्यं (for 'हार्यं').
* C₂ : असंहार्यम्, अविनाशि ॥ C₂ : स्वभावसिद्धम् । *
— ^b) D₇ भीरुपस्कृतं (for निरुप'). * C₂ (reading
अनुपस्कृतं) : अनुपस्कृतं, विकारैरुपचयादिभिस्त्वक्तम् ॥
C₂ : निरुपस्कृतं, गुणाद्यानमलापकर्षणात्मकसंस्कारहीनम् । *
— ^c) T₁ G₁ अध्यात्म- (for 'रत्नं'). D₅ स्व- (for सु-).
K₇ -प्रज्ञः; T₁ G₁. 6 -प्रज्ञं (for -प्रज्ञः). K₆ V₁ B₆.
8-9 D₄. 8. 9 D₅. 1. 4 D₂. 8. 5. 7. 8 T₂ अध्यात्मं (D₅ 'रत्नं')
सुकृतं (V₁ 'ति') प्राज्ञः (V₁ D₅. 1 T₂ 'ज्ञः').

16 D₅ reads 16 on marg. — ^a) T₁ G₁. 8. 6 निष्प्र-
चारे (for 'चारं'). — ^b) K₄. 6 B₆. 8-9 D₄. 8. 9 D₅. 1. 4

n₄ D₅ D₂. 8. 5. 7. 8 T सर्वशः (for 'तः'). — ^c) K₂. 4
M₅ यामयं; D₆ यामियं (for यामयं). K₁ 7 तृष्टिः;
M₁ इष्टिं (for तृष्टिं). — ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
S₁ शक्यात्मनो; K₂ B₆
(orig.) D₄. 8. 9 D₅. 1. 4 M₅. 7 शक्या ह्य (D₆ त) तो; K₆. 7
B₆. 8 (marg.) D₅. 1. 4 D₂. 8. 8 शक्यात्मनो; B₇. 9
G₁ शक्यमितो; M₁ 'मनो (for 'मतो').

17 D₅ reads 17 on marg. — ^a) D₅. 7 तृप्यति
(for तृप्यति). D₄ G₁ अभुञ्जाना (G₁ 'ने'). K₄ D₄
D₄ येन तृ (K₄ त) प्यत भुञ्जानो. — ^b) K₄ B₆. 8. 7. 8
(marg.). 9 D₄ D₅. 1. 4 D₂. 8. 8 T₁ G₁. 8. 6 तृप्यति
(for तृप्यति). K₁ D₅. 7 वित्तवान्; V₁ B₆. 8 अवि-
त्तमान्; T₁ G₁. 8. 6 अपीतवान् (for अवित्त'). D₄
येन तृप्यन्नवीर्यवान्. — ^c) K₇ D₅ यो नि (D₅ नि) ज्ञेहो;
B₆ यथाज्ञेहो; D₄ D₄. 5. 7 T₂ येन ज्ञेहो (for येना-
ज्ञेहो). K₁. 7 D₄. 9 दत्ते (for धत्ते). * C₇ : येन पर-
मात्मना, अस्नेहः तैलवृत्तादिस्नेहरहितोऽपि बलं धत्ते । *
— ^d) D₅ om. स वेद.

18 D₅ reads 18 on marg. — ^a) B₆. 8 D₅. 1. 4
D₂. 8. 8 C₂ संगुप्तानि; D₅ C₂ स संगृह्य; D₅ संगु-
ह्यभिः; D₇ संगो ह्यपि; T₁ G₁. 8. 6 M₅ असंगो हि; M₇
संगोऽप्येह (for 'प्य हि'). G₁ आत्मने. D₇ T₁ G₁. 8. 6
द्वारम् (for द्वाराणि). — ^b) K₁ अधिधाय; D₄
अधि'; D₅ D₅ अभि' (for अपि'). M₇ [अ]विधि-
तयन्. — K₂. 4 om. 18^a-19^b; S₁ reads the same
on marg. — ^c) K₇ D₅ D₄. 9 T₂ M₅ ब्र (K₇ T₂ ब्रा)-
ह्यणा (for ब्राह्मणः). K₇ छिष्टः; D₅ D₄. 7. 9 T₂ M₁.
5. 6 छिष्टः (for शिष्टः). * C₂ : शिष्टस्तदेकनिष्टः । *
— ^d) M₅ सोत्मा (for स आत्म-).

19 K₂. 4 om. 19^a (cf. v. l. 18). S₁ reads 19^a
on marg. — ^a) K₁ समाहिता; D₅ 'हितः (for
'हितं'). D₄ D₅ परं (for परे). — ^b) D₄ अव-
स्थितिः. D₅ क्षीणकामो व्यवस्थितः. — ^c) K₇ D₄-7. 9
अन्येति (K₇ 'त्य') (for अन्येति). — ^d) D₅. 7 वायुश्च
(for वपुश्च). S₁ K₁. 4. 7 D₄. 5. 7. 9 M₁. 5. 6 चंद्रमसं
(for चान्द्र'). D₅ तथा (for यथा). S₁ (sup. l. 18.)

C. 12. 9013
B. 12. 252[1].20
K. 12. 157. 20

सर्वतः सुखमन्वेति दण्डान्द्रजसं यथा ॥ १९
सविशेषाणि भूतानि गुणांश्चाभजतो मुनेः ।
सुखेनापोहते दुःखं भास्करेण तसो यथा ॥ २०
तमतिक्रान्तकर्माणमतिक्रान्तगुणक्षयम् ।
ब्राह्मणं विषयाश्लिष्टं जरामृत्यु न विन्दतः ॥ २१

स यदा सर्वतो मुक्तः सः पर्यवतिष्ठते ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च शरीरस्योऽतिवर्तते ॥ २२
कारणं परमं प्राप्य अतिक्रान्तस्य कार्यताम् ।
पुनरावर्तनं नास्ति संप्राप्तस्य परात्परम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

२४४

व्यास उवाच ।

द्वंद्वानि मोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मानुष्ठितः ।

वक्त्रा गुणवता शिष्यः श्राव्यः पूर्वमिदं महत् ॥ १
आकाशं मास्तु ज्योतिरापः पृथ्वी च पञ्चमी ।

यथा चांद्रमसं पुरं.

20 °) K₂ सविशेषेण; B₀, s D₂ D₁, n₄ D₂, s, s C₂ (C₂ as in text) अविशेषाणि (for सवि). °) C₂: विशेषाः स्थूलपृथिव्यादय एकादशेन्द्रियाणि च । अविशेषः पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्च । लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वम्, अलिङ्गं प्रधानम् । तत्र पूर्वपूर्वत्यागेनोत्तरमुत्तरं प्रतिपद्यमानो योगी गुणानपि त्यजति । सविशेषाणीति पाठे भूतशब्देन पञ्चतन्मात्राण्येव स्वकार्यस्थूलभूतसहितानीत्यर्थः । °) D₂ गुणश्च; D₀ गुणाश्च. °) S₁ K₁, 2, 4 D₀ भजते (D₀ 'तो'); K₀ V₁ B₀, 6-9 D₂, a₁ D₁, n₄ D₂, s, s जहते; K₁ D₂, 9 G₀ [अ]भुंजतो (for [अ]भजते). °) S₁ K₁, 2, 4, 7 B₀ D₀, 7 T₁ G₁, s मुने; B₀ स्वने: (for मुने:). — °) K₂ सुखेनोपहृते दुःखे (sic).

21 °) S₁ K₁, 2 B₀ धर्माणम् (for कर्माणम्). — °) D₂ om. क्रान्त. K₇ D₁, 6, 9 गुणक्रियं; V₁ श्रियं; M₁ गुणं चयं (for गुणक्षयम्). — °) K₁, 2 T₁ G₁, s, 6 ब्राह्मणं विषयावि (K₁, 2 'हि')ष्टं. — °) K₁ D₂ G₁ जरामृत्यु; D₀ जरामृत्यु. G₁, 6 विद्यतः (for विन्दतः). D₄ जरामृत्युरविन्दतः.

22 °) K₁ सर्वदा; D₂ सर्व यः (for स यदा). D₁ युक्तः (for मुक्तः). — °) B₀ समः; D₀ समं; T₁ G₁, 6 समः (for समः). B₀, 7, 9 D₂ T₁ G₁, s, 6 -तिष्ठति; D₀ -तिष्ठत (for 'ते'). — °) D₁ D₁ D₄ [इन्द्रियार्थाश्च; D₀, 7 'र्थेभ्यः' (for 'र्थी'श्च). — °) M₀-7 शरीरस्थान् (for 'रस्यो'). K₀ B₀ (marg. as in text) D₂, D₀-3 G₀ M₀-7 निवर्तते (D₀ M₀ 'संयेत्'); T₁ G₁, 6 [s]नुं; T₂ न च (for अतिवर्तते).

23 °) D₁, 6, 9 प्रथमं; G₁ lacuna (for परमं). M₁, 6 प्राप्यम्. T₂ कारणं प्राप्य परमम्. — °) S₁ K₁, 2 अतिक्रान्तस्य (for अति). D₂, a₁ कार्यता; M₁, 6 कार्यवत् (for 'ताम्'). °) C₂: कार्यताम्, उपाधिवशात् जन्मसंबन्धम् ॥ C₂: कार्यताम्, अव्यक्तताम् । °) — °) K₀ आवर्तना (for 'नं'). — °) K₀, 7 B₀, 9 D₁, 6, 9 संप्राप्तः स्यात् (for 'स्य'). K₀ B₀, 7, 9 D₂ D₁, n₄ D₁ D₂, s, s परं पदं; B₀ परमं पदं (hypermetric); M₇ परं परं (for परात्परम्). D₂ प्राप्तः स्यात्परमं पदं.

Colophon: G₂ missing; K₂, 5 B₁-5 D₂, a₁ D₁, n₄ D₁ G₁, 5 M₂-4 absent. — Sub-parvan: S₁ K₁, 2, 6, 7 B₀, 6, 7, 9 D₂, a₁ D₁, n₄ D₀ D₂-9 T₁ G₁, s, 6 M₁, 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: S₁ K₁, 6, 7 V₁ B₀, 6-9 D₂, a₁ D₁, n₄ D₀ D₂-9 M₀ शुक्रानुप्रश्नः; K₂, 4 शुक्रप्रश्नः; M₀ शुक्रानुप्रश्ने सर्वनिवृत्तिप्रशंसनं; M₇ सर्वनिवृत्तिप्रशंसनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₀ D₂ D₂ 77; D₁ D₇ T₁ G₁, s, 6 M₀ 78; D₀ M₁, 6, 7 76; T₂ 92. — Śloka no.: D₁, n₄ D₀ 29.

244

1 °) K₂ दुर्मतिर्मोक्षः; K₀, 7 D₂, a₁ D₀ D₁, 6, 9 G₂ M₀, 7 C₂, s द्वंद्वनिर्मोक्षः; B₀ T₁ G₁, s, 6 M₀ द्वंद्वानि (for द्वंद्वानि मोक्षः). K₄ विज्ञासुर (for -जि). — °) D₀ कामान् (for -धर्माव्). D₁ T₁ G₁, s, 6 अधिष्ठितः; G₂ अतिष्ठतः; M₁ अनुष्ठितौ (for 'ष्ठितः'). — °) K₀ D₂ G₁ M₁, 6 वक्ता (for वक्त्रा). S₁ गुणवतः; K₀ वतां;

भावाभावौ च कालश्च सर्वभूतेषु पञ्चसु ॥ २
 अन्तरात्मकमाकाशं तन्मयं श्रोत्रमिन्द्रियम् ।
 तस्य शब्दं गुणं विद्यान्मूर्तिशास्त्रविधानवित् ॥ ३
 चरणं मारुतात्मेति प्राणापानौ च तन्मयौ ।
 स्पर्शनं चेन्द्रियं विद्यात्तथा स्पर्शं च तन्मयम् ॥ ४
 ततः पाकः प्रकाशश्च ज्योतिश्चक्षुश्च तन्मयम् ।

तस्य रूपं गुणं विद्यात्तमोऽन्ववसितात्मकम् ॥ ५
 प्रक्लेदः क्षुद्रता स्नेह इत्यापो ह्युपदिश्यते ।
 रसनं चेन्द्रियं जिह्वा रसस्थापां गुणो मतः ॥ ६
 संघातः पार्थिवो धातुरस्थिदन्तदन्तानि च ।
 इमंश्च लोम च केशश्च सिराः स्नायु च चर्म च ॥ ७
 इन्द्रियं घ्राणसंज्ञानं नासिकेत्यभिधीयते ।

C. 12. 9095
 B. 12. 253[2]. 8
 K. 12. 258. 8

G₂ 'स्तदा (for 'वता). K₂ शिष्टः; D_{5.7} M₇ शिष्याः (for शिष्यः). — ^a) D₄ आद्यः (for आद्यः). S₁ K₁ सर्वम् (for पूर्वम्). K₁ मतं; T₁ G_{1.3.6} वचः (for महत्).

2 ^a) S₁ K_{1.2.4} आकाशः (for 'शं). S₁ K₂ -मा- (K₂ -म)स्तौ; D₆ मरुतो (for मा'). M₇ वह्निर् (for ज्योतिर्). — ^b) D₂ om. from पः पृथ्वी up to न्मूर्ति (in 3^d). K₁ D_{4.6.9} तु; D_{5.7} [इ]ति (for च). D_{3.4.4} पंचमं (for 'मी). — ^c) M_{1.5-7} भावोभावश्च (for भावाभावौ). — ^d) D_{3.4.4} पूर्व (for सर्व). K₇ D_{4.6.9} सर्वदा (for पञ्चसु). S₁ K_{1.2} संयुक्तेषु पंचसु.

3 D₂ om. up to न्मूर्ति (cf. v. 1. 2). — ^a) T₁ G_{1.3.6} अंतराकाशमाकाशं. ☞ Cn: अन्तरात्मकम् अवकाशात्मकम्. ☞ — ^b) D₄ गोत्रम् (for श्रो'). — ^c) D₅ विद्यान् (for वि'). — D₇ om. (hapl.) 3^d-5^e. — ^d) S₁ K_{1.2} मोक्षः; D_n मूर्तिमान् (hypermetric); D₅ मूर्तिः; T₁ G_{8.6} M_{1.5-7} मुनिः; G₂ *नः (for मूर्ति). ☞ Cn: मूर्तिः शरीरं तस्य शास्त्रं स्वरूपप्रकाशकं विधानं यद्वेदेवाक्यं तद्विद्, मूर्तिशास्त्रविधानविद्. ☞

4 D₇ om. 4 (cf. v. 1. 3). — ^a) D_{3.4.4} मरुतात्मा (for मा'). K₆ D_n चरणं मारुतोन्वेति. — ^b) K₁ प्राणौ पानौ (sic) (for प्राणापानौ). G₂ तन्मया (for 'यौ). — ^c) D₄ T₁ G₈ विद्या; D₆ विद्यात्; G₂ विद्यास; G₆ विद्यां (for विद्यात्). S₁ K_{1.2} इन्द्रियं स्पर्शनं विद्यात्. — ^d) D₄ शब्दं (for स्पर्श). G₂ तथा स्पर्शं चरन्मयं.

5 D₇ om. 5^{ab} (cf. v. 1. 3). — ^a) V₁ तेजः; D_{n1} D₅ D_{2.3.5} T₁ G_{1.3.6} M_{1.5-7} तापः; D_n तपः; G₂ तापं (for ततः). D₃ पाक- (for पाकः). K₁ ततः पाकप्रकाशाश्च; K₇ D_{4.6.9} तेजः पाकः (K₇ 'कं; D₄ 'क-) प्रकाशं च (K₇ 'शं तु); D₄ तापः पाकप्रकाशस्य. — ^b) D₄ om. चक्षुः. K₆ Bo. 3 (marg. as in text) D_{n1.4} D₅ D_{2.3.8} पंचमं; D_{3.4.4} तन्मयः (for तन्मयम्). — ^c) D₄ तैल्यः; G₂ न च; M₅ तच्च (for तस्य). D_{3.4.4} G_{1.3} M_{1.5} रूप- (for रूपं). D₆ विद्यात्

(for वि'). — ^d) K₇ [S]त्यः; D₄ स्व- (for सन्व-). K₂ तथा स्पर्शं च तन्मयं; K₆ V₁ Bo. 6-9 D_{3.4.4} D_{n1.4} D₅ D_{2.3.5-8} M_{1.7} तान्नगौरासि (K₆ D₅₋₇ M₇ 'रसि'; M₁ 'रसु) तात्मकं; T₁ G_{1.3.6} M_{5.6} तमोनाशकमात्मवान्.

6 ^a) D₄ प्रक्लेदः; T₁ 'दे; M_{1.5} प्रस्वेदं (M₆ 'दः) (for प्रक्लेदः). D₃ T₁ G_{1.3.6} M₅ द्रवता; G₂ भवत (for क्षुद्रता). ☞ Cn: क्षुद्रता, अन्तः प्रविश्य पार्थिवावयवश्रुतीकरणेन सूक्ष्मता। ☞ — ^b) D_{5.7} इ (D₇ नि)-त्यापो (for इत्यापो). K_{6.7} V₁ Bo. 6-9 D_{3.4.4} D_{n1.4} D₅ D_{2-4.6.8.9} इत्यपामुपदिश्यते; G₂ इत्यापो न ह्युदीर्यते. — After 6^{ab}, V₁ Bo. 6-9 D_{3.4.4} D_{n1.4} D₅ D_{2.3.5-8} ins.:

694* अघृष्टाज्जा च यच्चान्यस्त्रिगुणं विद्यात्तदात्मकम् ।

[B₈ संधि (for लिग्ध). D₆ विद्यात् (for वि'). D₇ तथात्मकं.]

— G₁ om. 6^{ab}. — ^a) K₂ चापं; B₉ (marg. as in text) चापो (for चापां).

7 ^a) G₂ संघातः (for संघातः). — ^b) D₇ अक्षि- (for अस्थि-). — ^c) D₄ transp. लोम and च. K_{4.6.7} V₁ Bo. 6-9 D_{3.4.4} D_{n1.4} D₅ D_{2-4.3.9} T₁ G_{1.3.6} M_{1.5-7} रोमः; D₆ रोमं; T₂ रोमा (for लोम). M₁ 6 केशाश्च (for केशाश्च). K₂ इमंश्चलोमनखकेशाः. — ^d) K_{6.7} V₁ Bo. 6-9 D_{3.4.4} D_{n1.4} D₅ D₂₋₉ M_{1.5.6} शिराः; T₁ सिरः; T₂ G_{1-2.6} M₇ सिरा (for सिराः). K₂ D₄ D₉ T₁ G₁ स्नायुश्च. K₂ धर्मं च; D₄ सर्वशः; G₂ कर्म च (for चर्मं च).

8 ^a) K₆ V₁ Bo. 3.9 (last two marg.) D₃ D_{n1.4} D₅ D_{2.3.5.8} M_{1.6.7} संज्ञातं; B_{8.9} (both orig.) D₄ D₇ संघातं (D₇ 'तो) (for संज्ञातं). — ^b) D₄ reads from नासिके up to सर्वे (in 9^b) twice. D₄ (both times). नासिका. K₆ V₁ अपि (for अग्नि-). K₆ V₁ Bo. 6-9 D_{n1.4} D₅ D_{2.3.8} संज्ञिता; K₇ D₄ (both times). 6.9 संज्ञितं; D_{3.4.4} विद्युता; D_{5.7} T₁ M₇ शब्दिता; T₁ G_{1-2.6} M_{1.5.6} शब्दितं (for

C. 12. 8096
B. 12. 253(2) 9
K. 12. 258. 8

गन्धश्चैवेन्द्रियार्थोऽयं विज्ञेयः पृथिवीमयः ॥ ८
उत्तरेषु गुणाः सन्ति सर्वे सर्वेषु चोत्तराः ।
पञ्चानां भूतसंघानां संततिं मुनयो विदुः ॥ ९
मनो नवममेषां तु बुद्धिस्तु दशमी स्मृता ।
एकादशोऽन्तरात्मा च सर्वतः पर उच्यते ॥ १०

व्यवसायात्मिका बुद्धिर्मनोव्याकरणात्मकम् ।
कर्मानुमानादिज्ञेयः स जीवः क्षेत्रसंज्ञकः ॥ ११
एभिः कालाष्टमैर्भावैर्यः सर्वैः सर्वमन्वितम् ।
पश्यत्यकलुषं प्राज्ञः स मोहं नानुवर्तते ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

धीयते). — ^c) Ds गंधाश्. T₂ M₅ यो (for स्यं).
T₁ G_{1-3.6} गंधैश्च चन्द्रियार्थो (G_{1.2} 'र्थे') यो. — ^d) Da₁
विज्ञेयः पृथिवीमिव; M₁ 'यं' पृथिवीमयं.

9 For the repetition in D₁, cf. v. l. 8. — ^a)
G₂ उत्तरेण (for 'षु). K₆ गुणान् (for गुणाः). — ^b)
K₁ सर्वे (for सर्वे). D_{5.7} सत्त्वेषु च; T G_{1-3.6} M₁
पूर्वेषु न (for सर्वेषु च). K₈ V₁ Bo. 6-9 Da_{3.24}
Dn_{1.24} D₅ D_{2.3} सर्वस्य (K₆ 'त'स्त्वेषु चोत्तराः; D₃ पूर्वे
पूर्वे*नंतराः; M_{1.5.6} संति (M₅ पूर्वे) पूर्वेषु नोत्तराः.
— ^c) K₄ -संखानां; K₇ -संघातानां (hypermetric); D₅₁
-संज्ञानां (for संघानां). B₈ पंचानामपि भूतानां. — ^d) S₁
K_{1.2} संति ते; K₇ संततिं; Da₄ D₅ संततिरु; D_{4.6.9}
सततं; T₂ संततीं; G₁ संततं; M_{1.6} संततीर (for
संततिं). Da₄ सुमनो; D₅ सुधियो; D₇ तु धियो (for
मुनयो).

10 ^a) K₇ D_{4-7.9} एतेषां (for एषां तु). K₂ मने-
ननममेषां तु (sic); T G_{1-3.6} M_{1.6.7} मनस्तु नवमं चै-
(M_{1.6} 'मस्ते')षां. — ^b) K₇ स्मृताः; D₅ मता. — ^c)
K₆ Bo. 7.9 Da₃ Dn_{1.24} D₅ D_{2.3.8} M_{1.6} त्वनंतात्मा;
K₇ V₁ Bo. 8 Da₄ D_{4-7.9} T G_{1.3.6} M_{1.7} त्वंतरात्मा;
G₂ त्वं परात्मा (for अन्तरात्मा च). — ^d) K₇ V₁ Bo.
6-9 Da_{3.24} Dn_{1.24} D₅ D₂₋₉ T G_{2.3.6} M_{1.5-7} स
सर्वैः (K₇ D_{4.6.9} T G_{2.3.6} M₁ 'र्वै-'); G₁ न सर्व-
(for सर्वतः). D_{5.7} परम्.

11 ^a) Da₄ बुद्धीरु. — ^b) K₇ मनोव्याकरणात्मकः;
V₁ T₁ G_{1.3.6} मनो व्याहरणात्मकं. ❀ C₈: अव्याकरणात्म-

कमिति । अव्याकरणं संशयः ॥ C₇ (reading व्याकरणा-
त्मकं): व्याकरणात्मकं विकारात्मकम् । ❀ — ^c) G₁
विज्ञेयं (for 'यः'). G₂ कर्मानुगात्मा विज्ञेयो. — ^d) D₇
साक्षी च; G₂ जीवस्तु (for स जीवः). D₆ क्षेत्रि (for
क्षेत्र-). K₇ D_{4-7.9} T G_{1-3.6} M_{1.5-7} संज्ञितः (G₂
'तं') (for -संज्ञकः).

12 ^a) K₆ V₁ Bo. 6.7.8 (marg. as in text). 9 Da₃.
a₄ Dn_{1.24} D₅ D_{2.3.5-8} कालात्म (D₅₁ D₆ 'ष्ट'कैरु (for
'ष्टमैरु). S₁ K_{1.2} भागैरु (for भावैरु). — ^b) S₁ K₂
सर्वं (for सर्वैः). S₁ K_{1.2} B₈ सत्त्वम् (for सर्वम्).
V₁ D₅₂ D_{5.7} T₁ G₁ सर्वैः सर्वं (V₁ 'त्व')समन्वितं; D₆
यः सर्वैः सुसमं. — ^c) K₄ अकलुषा; K₆ V₁ D₅₋₇
M_{1.6} अकल्मषं; K₇ D_{4.9} T G_{1-3.6} M₁ 'हमषः (D_{4.9}
'ष-'); M₅ 'लुषो (for 'लुषं). K₆ सर्वं; K₇ D_{4.9}
प्राज्ञः; V₁ Bo. 6.7.8 (marg.). 9 Da_{3.24} Dn_{1.24} D₅
D_{2.3.8} कर्म; T G_{1-3.6} M_{1.5-7} बुद्ध्या (for प्राज्ञः).
— ^d) K_{1.4} शमोहं; K₂ मनोहं; B₈ संमोहं (for स
मोहं).

Colophon om. in G₂; K_{3.5} B₁₋₅ Da_{1.22} Dn₃.
n₃ D₁ G_{4.5} M₂₋₄ absent. — Sub-parvan: S₁ K₁.
2.4.6.7 Bo. 6.7.9 Da_{3.24} Dn_{1.24} D₅ D₂₋₉ T G_{1.3.6}
M_{1.5-7} मोक्षधर्म. — Adhy. name: S₁ K_{1.6.7} V₁
Bo. 6-9 Da_{3.24} Dn_{1.24} D₅ D₂₋₉ M₅ शुकानुप्रश्नः;
K_{2.4} शुकप्रश्नः; M_{6.7} शुकानुप्रश्नेतरात्मकयनं. — Adhy.
no. (figures, words or both): Dn₁ D₅₁ D₇ T₁ G₁.
3.6 M₅ 79; Dn₄ D₅₂ 78; D₃ M_{1.6.7} 77; D₆
73; T₂ 93. — Śloka no.: Dn_{1.24} D₅ 12.

२४५

व्यास उवाच ।

शरीराद्विप्रमुक्तं हि सूक्ष्मभूतं शरीरिणम् ।

कर्मभिः परिपश्यन्ति शास्त्रोक्तैः शास्त्रचेतसः ॥ १

यथा मरीच्यः सहिताश्चरन्ति

गच्छन्ति तिष्ठन्ति च दृश्यमानाः ।

देहैर्विमुक्ता विचरन्ति लोकां-

स्तथैव सत्त्वान्यतिमानुषाणि ॥ २

प्रतिरूपं यथैवाप्सु तापः सूर्यस्य लक्ष्यते ।

सत्त्ववांस्तु तथा सत्त्वं प्रतिरूपं प्रपश्यति ॥ ३

तानि सूक्ष्माणि सत्त्वस्था विमुक्तानि शरीरतः ।

स्वेन तत्त्वेन तत्त्वज्ञाः पश्यन्ति नियतेन्द्रियाः ॥ ४

स्वपतां जाग्रतां चैव सर्वेषामात्मचिन्तितम् ।

प्रधानद्वैधयुक्तानां जहतां कर्मजं रजः ॥ ५

यथाहनि तथा रात्रौ यथा रात्रौ तथाहनि ।

वशे तिष्ठति सत्त्वात्मा सततं योगयोगिनाम् ॥ ६

तेषां नित्यं सदानित्यो भूतात्मा सततं गुणैः ।

C. 12. 9107
B. 12. 254(3). 7
K. 12. 259. 7

245

1 Ds2 om. the ref. — ^a) K2. 4. 7 V1 Dn4 D2-4. 6. 8. 9 विप्रमुक्तं; Da4 'मुक्ति (for 'मुक्त). — ^b) K2 सूक्ष्मे; K7 D4. 9 सूक्ष्म (for सूक्ष्म). — ^c) G1 दृश्यति (for पश्यन्ति). — ^d) Da3. a4 सर्वे; Ds1 श्रान्त; Ds2 T G2. 8. 6 शान्त; G1 शान्ति (for शास्त्र). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 8 वेदिनः (for चेतसः).

2 ^a) G2 तथा (for यथा). K2. 4 मरीच्याः; Da4 मरीच्यः. Ś1 K1. 2. 4 सवितुश्च (for सहिताश्च). — ^b) K6 सर्वत्र; Bo 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 सर्वत्र (for गच्छन्ति). G2 गच्छन्ति (for तिष्ठन्ति). K1 D7 दृश्यमानः. K7 D4. 9 सर्वत्र गच्छन्ति च पश्यमानाः. — ^c) K7 D9 दोषैर् (for देहैर्). T2 M1. 5-7 विमुक्ता (for विमुक्ता). Ś1 K2. 7 Dn1 D2. 4. 8. 9 विमु (K7 D4. 9 'यु) क्तानि चरन्ति. K6 Da4 लोकास्. — ^d) T1 G1. 8. 6 तत्त्वानि (for सत्त्वानि). K6 अतिमानसानि (for मानुषाणि).

3 ^a) G2 इति (for प्रति). Ds1 M1. 6 सूर्य (for रूपं). K2 यथा वाप्सु; K4. 6 D7. 9 तथैवाप्सु; G2 यदे. — ^b) B8 (marg.) ताम्रः; Da4 पापः; Ds T G1-8. 6 M7 तावत्; M1. 5. 6 तावान् (for तापः). Ds कास्त्वर्येन (for सूर्यस्य). K2 लक्ष्यते; V1 लक्षणं; M1 लक्ष्यते (for ते). — ^c) Ś1 K1. 2 सत्त्वमंतस्; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सत्त्ववत्सु; Cap सत्त्ववन्तस् (for वांस्तु). K7 D4. 6. 9 तत्; Ds. 7 हि (for तु). K6 T2 G2 यथा; K7 तयोः (for तथा). T2 Cap सत्त्व- (for सत्त्वं). ☞ Cv : सत्त्ववान् ज्ञानसत्त्ववान् । सत्त्वं जीवराशिम् । ☞ — ^d) Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 स (for प्र-).

4 ^a) B8 (marg.) Da4 नाति. (for तानि). K1 Ds1 सूक्ष्मानि; K7 D4. 9 सूक्ष्माणि; G2 सर्वाणि (for सूक्ष्माणि). K6 सर्वाणि; K6 (also) Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सत्त्वानि; B8 (marg. as in text) तत्त्वानि (for सत्त्वस्था). ☞ Ca : सत्त्वस्थाः आत्मनिष्ठाः । ☞ — ^b) Da4 D5 शरीरिणः (for रतः). Da3 विमुक्ता न शरीरिणः. — ^c) T G2. 8. 6 तेन; G1 नैतत् (for स्वेन). D6 सत्त्वेन (for त). K1 तत्त्वज्ञः; G2 सत्त्वज्ञानं. K4 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 स्वेन सत्त्वेन सत्त्वज्ञाः (Ds 'स्थाः). — ^d) D4 पश्यति. K4 Ds1 नियतेन्द्रियः.

5 ^a) T1 चापि; Bom. ed. चैष (for चैव). — ^b) K2. 4. 7 D4. 6. 9 T G1-8. 6 चिन्तितं; Ds D8 चिन्तितः (for चिन्तितम्). — ^c) V1 B8. 8 (marg.). 9 प्राधान्यं (V1 B9 'न्य-); T2 प्रधानं (for न-). M7 द्वैत- (for द्वैध-). K7 B9 D4. 6. 9 Cv युक्तानां (for युक्तानां). K4 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G2. 6 प्रधाना (B7 'न्या) द्वैधसु (Bo Ds1 'यु) क्तानां; D5. 7 प्रधानाच्चैव युक्तानां; G2 'नेन विमुक्तानां. — ^d) K2 D7 महतां; Ds1 जहती; D4. 6 जयतां; T1 G1. 8 दहने; T2 G4. 6 दहते (for जहतां). K1 जहतां कर्मणं रतः (sic).

6 ^a) Ds1 यथाहानि (for 'हनि). — ^b) G1 तथा (for यथा). Ds om. या रात्रौ. — ^c) Ś1 K1. 2. 4 D4 M5 तत्त्वात्मा; T G1-8. 6 तत्रात्मा (for सत्त्वात्मा). ☞ Cn : सत्त्वात्मा लिङ्गदेहः । ☞ — ^d) ☞ Cs : योगयोगिनां ध्याननिष्ठानाम् । ☞

7 ^a) G2 ते नित्येव (for तेषां नित्यं). Ś1 K1. 2 'स चानित्यो; Da4 यदा नित्यो; T2 सतां नित्यो (for सदानित्यो). — ^c) K1. 2. 4 त्वर्चितः; Da4 त्वनितः; D7

C. 12. 9197
B. 12. 254[3].7
K. 12. 259.7

सप्तमिस्त्वन्वितः सूक्ष्मैश्वरिष्णुरजरामरः ॥ ७
मनोबुद्धिपराभूतः स्वदेहपरदेहवित् ।
स्वप्नेष्वपि भवत्येष विज्ञाता सुखदुःखयोः ॥ ८
तत्रापि लभते दुःखं तत्रापि लभते सुखम् ।
क्रोधलोभौ तु तत्रापि कृत्वा व्यसनमूर्च्छति ॥ ९
प्रीणितश्चापि भवति महतोऽर्थानवाप्य च ।

तत्त्वतः; G₂ त्वन्वितैः (for त्वन्वितः). Dn₁ सूक्ष्मश;
D₉ सूक्ष्मैश्व. * Ca: सप्तमिः पञ्चभूतगनोबुद्धिभिः । *
—^a) G₂ अजरामरः; M₅ अजरामरः. * C₃: चरिष्णुः
नानाविधयोगिषु संचरणशीलः । *

8 ^a) K₇ V₁ B₀ मनोबुद्धिः (for 'बुद्धि'). G₁ परा-
भूत- (for 'भूतः'). —^b) D₈ स्वदेहे (for 'ह'). D₈
देहवित् (for 'वित्'). * Ca: स्वदेहपरदेहवित्, न तत्त्व-
व्यतिरिक्तात्मदर्शी । * —^c) Ś₁ K_{1.2} स्वप्ने च; K₇ D₁.
6.9 स्वप्नेषि; B₈ (marg.) स्वप्ने तु (for स्वप्नेषु). Ś₁ K₁
B₈ (marg.) D₃ a₁ D_{1.8.9} [अ]भिः; K₂ वि- (for [अ]-
पि). D₇ एषा; G₁ एषु; M₁ एव (for एष). —^d) K₂
विज्ञातः; K₇ D₄₄ D₉ विज्ञाना; G₂ न- (for 'ता').

9 ^b) B₈ (marg. as in text) सुखं तत्रापि विंदति.
—^c) B₈ D₇ च (for तु). D₄ क्रोधलोभौ तु तत्रापि;
T G_{1-3.6} M_{1.5-7} कामं (T₁ M_{1.5-7} 'म' क्रोधं (M_{1.6}
'धौ) च त'. — K₁ repeats 9^d after 10^{ab}. —^d) K₁
(first time) दमनम् (for व्यसनम्). D_{5.7} अर्हति; T
G_{1.8.9} M_{1.5-7} ऋच्छति; G₂ इच्छति (for अर्हति).

10 ^a) B₈ (marg. as in text) सुप्रीतश्च; D₄₄
प्रीतितश्च; Dn₁ प्रीणितश्च; D₃ (before corr.) T₂ G₂
प्रणीतश्च (for प्रीणितश्च). V₁ B₈ (marg.) तत्रापि (for
भवति). —^b) K₆ V₁ B_{0.6-9} D_{3.8.9} Dn_{1.8.9}
D₃ (before corr. as in text). s₂ D_{2.8.9} s₂ T₂ G₂
M_{1.5-7} हि; K₇ D₄ 6.9 तु (for च). — After 10^{ab},
K₁ repeats 9^d. —^d) Ś₁ K_{1.2.4} V₁ जाग्रदेव; B₇
Dn_{1.8.9} D₅ जीवन्निव (for जाग्र°). D₇ जागर्ति च
स पश्यति. — After 10, K₆ V₁ B_{0.6-9} D_{3.8.9} Dn_{1.8.9}
D₃ D_{2.8.9} Cn. s ins. :

695* महोष्मान्तर्गतश्चापि गर्भत्वं समुपेयिवान् ।

दश मासान्वसन्कुक्षौ नैषोऽश्नमिव जीर्यते ।

[(L. 1) D_{3.8.9} Dn_{1.8.9} D₃ D_{2.8.9} Cn (gloss :
अहेति प्रसिद्धार्थमव्ययम्) C₈ अहो (D₄₄ यथो)ष्मांतर्गतश्चापि;
D₆ महोष्मांतर्गते चापि (for the prior half). B₈ (marg.

करोति पुण्यं तत्रापि जाग्रन्निव च पश्यति ॥ १०
तमेवमतितेजोऽं भूतात्मानं हृदि स्थितम् ।
तमोरजोऽभ्याभाविष्टा नानुपश्यन्ति मूर्तिषु ॥ ११
शास्त्रयोगपरा भूत्वा स्वमात्मानं परीप्सवः ।
अनुच्छासान्यमूर्तीनि यानि वज्रोपमान्यपि ॥ १२
पृथग्भूतेषु सृष्टेषु चतुर्वाश्रमकर्मसु ।

as above) गर्भस्थानमुपेयिवान् (for the post. half).]

11 ^a) K₆ B₀ 6.7.9 D₃ Dn_{1.8.9} D_{2.8} एतम्;
D₈ एतम् (for एतम्). Ś₁ K₄ तेजिष्ठं; V₁ B₈ (orig.)
तेजस्कं; D_{5.7} M_{1.5-7} तेजोऽं (for तेजोऽं). K_{1.2}
तमेवमतितेजोऽं (K₂ 'तो)ज्येष्ठं; T G_{1.3.6} तमोऽमतितेजोऽं
(T₂ 'सि); G₂ स तमोऽमतितेजोऽं (hypermetric).
—^b) T G_{1-3.6} भूतानां हृदये स्थितं. — T G_{1-3.6} M₅
repeat 11^{cd} after 12^{ab}. —^c) K₁ D_{5.7.9} G₂ (first
time) आविष्टं; T G_{1.3.6} (all first time) आविष्टो;
T G_{1-3.6} M₅ (all second time) निर्मुक्तास् (for
आविष्टा). —^d) T G_{1-3.6} M₅ (all second time)
तं प्र- (for नानु). K₂ D_{5.7} पश्यति. T G_{1-3.6}
(all first time) नान्यं पश्य (G₂ 'इयं)ति मूर्तिषु.

12 ^a) Ś₁ M₇ शास्त्रयोगं; K_{1.6.7} V₁ B_{0.6-9} D₃.
a₁ Dn_{1.8.9} D₃ D₂₋₉ Ca. s योगशास्त्र- (for शास्त्रयोग-).
K₇ T₁ G_{3.6} -परो (for -परा). —^b) K_{4.6} V₁ B₀.
6-8 Dn_{1.8.9} D₃ D_{2.8.9} तमात्मानं; B₈ D_{3.8.9} D_{5.7}
भूता° (for स्वमा°). D₄₄ परिप्सवः; T G_{1.3.6} अभी°
(for परी°). G₂ स्वात्मानमनभीप्सवः. — After 12^{ab},
T G_{1-3.6} M₅ repeat 11^{cd}. —^c) K₆ निरुच्छासानि;
M₇ अनिच्छासीनि (for अनुच्छासानि). K_{4.6.7} V₁ B₀.
6-9 D_{3.8.9} Dn_{1.8.9} D₃ D_{2.8.9} T₁ G_{3.6} Cp अमू-
र्तानि (for 'र्तानि). —^d) G₂ वज्रोपमानि (for वज्रो°).
* Cn: वज्रोपमानि ब्राह्मप्रलयेऽप्यविनाशीनि कारणशरी-
राणि ॥ C₈: वज्रोपमान्यपि हिंसात्मकतया कूराण्यपि । अनु-
च्छासो विच्छेदः तद्गहितानि सततं कर्तव्यानीत्यर्थः । अत एव
अमूर्तानि, फलरागवैकल्यात्पुनः शरीरमकुर्वन्ति । *

13 ^a) B_{7.9} (marg. as in text) -गतेषु (for -भूतेषु).
Ś₁ K_{1.2.7} V₁ D₄₄ D_{1.6.9} इष्टेषु; G₂ ह° (for स°).
—^b) K₆ V₁ B_{0.6.7.8} (marg. as in text). 9 D₃.
a₁ Dn_{1.8.9} D_{2.5-7} चतुर्थाश्रमकर्मसु; T₁ G_{1-3.6} चतुरा-
श्रम°. —^c) D₄₄ D₈ M_{1.6} [ए]तं; T G_{1.3.6} M_{5.7}
[ए]षां; G₂ [ए]ष (for [ए]तत्). —^d) D₄₄ शाण्डिल्ये (for
शाण्डिल्यः). Ś₁ K_{1.2.6} B_{7.8} D_{5.7} समम् (for शमम्).

समाधौ योगमेवैतच्छाण्डिल्यः शममब्रवीत् ॥ १३
विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम् ।

प्रधानविनियोगस्यः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

२४६

व्यास उवाच ।

हृदि कामद्रुमश्चित्रो मोहसंचयसंभवः ।

क्रोधमानमहास्कन्धो विवित्सापरिमोचनः ॥ १

तस्य चाज्ञानमाधारः प्रमादः परिषेचनम् ।

सोऽभ्यसूयापलाशो हि पुरादुष्कृतसारवान् ॥ २

संमोहचिन्ताविटपः शोकशाखो भयंकरः ।

मोहनीभिः पिपासामिर्लताभिः परिवेष्टितः ॥ ३

उपासते महावृक्षं सुलुब्धास्तं फलेप्सवः ।

G. 12. 9119
S. 12. 238/43.4
K. 12. 260.4

Ś1 आब्रवीत्. G2 शाण्डिल्योत्तममब्रवीत्.

14 *) K7 D4.9 सूक्ष्माणि; Da4 सूक्ष्मादि-. ॐ Ca: सप्त पञ्चभूतमनोबुद्ध्याख्यानि । ॐ — *) T2 प्रदान- (for प्रधान-). Ś1 K1.2 Da4 D4.6.7.9 -विधियोगस्य; K6 विनियोगं यः; K7 विधियोगस्तु; Dn1. n4 विनियोगस्य; D8 T1 G1-8.6 M5 (sup. lin.) 'ज्ञः (for विनियोगस्य). ॐ Cn: (reading 'विनियोगज्ञः): प्रधानं त्रिगुणात्मकमज्ञानं तस्य विनियोगो विपरिणाम इदं जगदिति जानन् ॥ C7: प्रधानस्यान्तःकरणस्य विनियोगः, तस्मिन् स्थः स्थिरो योगी । ॐ — *) D4 पर- (for परं). K2.7 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-8.7-9 M1.5-7 Cn. p [अ]नुपश्यति (for [अ]-धिगच्छति). ॐ Cn: अनु, गुरुवेदवाक्यमनुध्यानेन, पश्यति साक्षात्करोति । ॐ

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1.2.6.7 V1 Bo.6.7.9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-9 T G1-8.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-9 शुकानुप्रश्नः; K2 शुकप्रश्नः; M5.6 शुकानुप्रश्ने ब्रह्मदर्शनोपायकथनं; M7 ब्रह्मदर्शनोपायकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 D7 T1 G1.8.6 M5 80; Dn4 D8 79; D8 M1.6.7 78; T2 94; G2 76. — Śloka no.: Dn1. n4 D8 15.

246

1 *) Dn1 G1 -द्रुमश्च; T2 -इतश्च (for -द्रुमश्च). — *) Da4 -संशयः; G1 -संभव- (for -संचय-). D8 मोहं चयसमुद्भवः. — *) G1 -नाम- (for -मान-). K2

-महास्कंदो; K7 -महास्कंधौ; B9 -महान्स्कंधौ. — *) K6 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-8 M7 Cn. p (gloss: कर्तुमिच्छा) विधिस्ताः; K7 D9 विलिप्ताः; T1 G1.8 विवत्साः; Ca (gloss: लिप्ता) विविस्ताः (as in text). K1 -मोचनाः; K6 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2.8.6.8 M1.6.7 -षेचनः; K7 D4.9 -चारितः; B8 (marg.) -षेचकः; D5.7 -षेचनं; T G1-8.6 M5 -वेषणः (for -मोचनः). ॐ Cn.8: परिषेचनम् आलवालः । ॐ

2 *) Da4 चाज्ञातम्; M6 चात्मानम् (for चाज्ञा). Bo आचारः; G2 आधारं (for 'रः). D4 तस्य वातानमाध्यरः (sic). — *) K1.6 प्रसादः; Da4 प्रमादः; T1 G1-8.6 प्रधानं (for प्रमादः). D2 -षेचनः; D7 -षेचना. — *) K7 सा (for सो). M5 [5]भि (for हि). G2 सोमसूर्योपलाशोभिः; M1 सोमसूयापलाशो हि. ॐ C8: पलाशः रश्मीनिव परगुणानभ्यसूयति तिरस्करोति तेनाभ्यसूयापलाशवानित्युक्तम् । ॐ — *) K6 वासराः (for -सारवान्). ॐ C8: सारो बलम् । द्रुमो यथा सारेण हननं सहते तथायमपि पूर्वदुष्कृतेनेति तस्य सारता । ॐ

3 *) K4 शोकशाखिः; K7 (orig.) 'शापो; K7 (marg.) 'पापो; D8 T1 G1-8.6 'शाखा. (for 'शाखो). K4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-4.6.8.9 M7 भयंकरः (for भयंकरः). — *) Ś1 K1.2 V1 G1.2 मोहनीभिः; Da4 T2 मोहनाभिः (for 'नीभिः). — *) K2 लताभिः; B7 लताभिः; D8 लताः; G2 लताभिः (for लताभिः). K6.7 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-9 M1.5-7 अनु- (for परि-).

C. 12. 246
B. 12. 255(4). 4
K. 12. 260. 4

आयासैः संयतः पाशैः फलानि परिवेष्टयन् ॥ ४
यस्तान्पाशान्वशे कृत्वा तं वृक्षमपकर्षति ।
गतः स दुःखयोरन्तं यतमानस्तयोर्द्वयोः ॥ ५
संरोहत्यकृतप्रज्ञः संतापेन हि पादपम् ।
स तमेव ततो हन्ति विषं प्रस्तमिवातुरम् ॥ ६

4 ^a) D8 उपासंते. K1 महावृक्षः; D6 'वृक्ष'. — ^b) K2.4 D8 सुलब्धास (for सुलु). Dn1. n4 D8 G2 M1. 5-7 तत्; Ds1 स; T1 G2. 6 ते (for तं). — ^c) K2 आयसैः; K4. 6 V1 Bo. 6-8 Da4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 9 T1 G2. 6 M1. 5. 6 आयसैः; B9 आयसि; Ds T2 G1 M7 आयसैः; G2 आयस्ये (for आयसैः). K4 B8 Dn1. n4 D2. 7. 8 T1 G2. 6 संयुताः; K6 V1 Bo. 7-9 Da3. a4 Ds Ds. 5. 6 Ms संयताः (for 'तः'). D6 प्रासैः (for पाशैः). — ^d) K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cp फलदं; K7 D4. 7. 9 फलवान्; V1 B8 (orig.) Da3. a4 Cpp फलदाः (for फलानि). K4 -वेष्टयन्; K6 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn4 Ds D2. 3. 5. 8 -वेष्टय तं; Da4 -वेष्ट तां; Dn1 -वेष्ट्य ते; D7 -वेष्टवान्; D9 -वेष्टिताः; T G1. 2. 6 Ms -भक्षयन् (T3 'येत्') (for -वेष्टयन्). M1. 6. 7 फलदाभिः फलान्वितैः.

5 ^b) B8 lacuna; Da4 उपकर्षति; G2 परि (for अप). — ^c) Da4 गतं; G1. 2 ततः (for गतः). S1 (inf. lin.) K1. 2. 4 G1. 2. 6 M7 सु (for स). — ^d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2-9 लज्ज (Bo त्याज्; B9 Da4 लज्ज) मानस्; Ds1 त्यक्त (for यत). T G1. 2. 6 M1. 5-7 जरामरणयोर्द्वयोः (M1. 5. 6 'नैर'); G2 एकमासतयोर्द्वयोः.

6 ^a) D4 स रोहति (for संरोहति). Da4 G1 [अ]कृतः (for 'त'). K4 -प्रज्ञाः; Da4 -प्रज्ञ (for -प्रज्ञः). — ^b) K6. 7 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cap सदा येन; Cp स्वभावेन; Cpp (gloss: स्वपरिणामेन) स्वदायेन (for संतापेन). V1 [अ]प (for हि). D7 पादपः. T G1. 3. 6 ससत्त्वो (G2 'त्वा') हन्ति पादपं; G2 स समो हन्ति पां; M1. 6 सत्त्वेन हतपादपः; M5. 7 सत्त्वमोहनपादपः (M7 'पं'). * Ca: संतापेन संतापहेतुना रागादिना ! सदा येनेत्यपपाठः । * — ^c) K1 D8 om. स. K2 सस्यम् (for स तम्). V1 Ds M1. 6 हतो; Da2 तमो; D1. 6. 8 हतं; D7 हितो; T1 G1. 3. 6 M5. 7 [आ]हतो (for ततो). G2 स तमो वाहतं हन्ति. — ^d) K6. 7 Bo. 6-9 Dn4 Ds D2. 5-9 विषग्रथिर्; Da3. a4 Dn1 D8 विषग्रथिम्; G2 M1. 5. 6 विषग्रथम् (for विषं ग्रथम्). K4 इवांतरं.

तस्यानुशयमूलस्य मूलमुद्ध्रियते बलात् ।
त्यागाप्रमादाकृतिना साम्येन परमाशिना ॥ ७
एवं यो वेद कामस्य केवलं परिकर्षणम् ।
बंधं वै कामशास्त्रस्य स दुःखान्यतिवर्तते ॥ ८
शरीरं पुरमित्याहुः स्वामिनी बुद्धिरिष्यते ।

7 ^a) K5. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 अनुगत (for 'शय-'). — ^b) D7 फलम्; D9 lacuna (for मूलम्). K2 उद्ध्रियते; D7 उद्धि; G1 उच्छि; M1 उद्धी (for उद्धि). G2 फलानि ध्रियते बलात्. — ^c) K4 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 7. 8 योग (D5. 7 पर) प्रसादाकृतिना; K6 Da4 G2 त्यागाप्रसा (Da4 G2 'मा' दाकृ; K7 Ds2 D4. 9 त्यागप्र (K7 त्यागः प्र) सादाकृतिना; B8 (marg.) Da3 G1 त्याग (Da3 'गा' प्रमादाकृ (G1 'दाकृ') तिना; D6 त्यागाच्छमादाकृतिना. * Ca: त्यागः प्रमादश्च आकृतिः शरीरं यस्य । योगप्रसादाकृतिना इति पाठो लेखकप्रमादात् । * — ^d) S1 K2. 4 Da3. a4 D7 सौम्येन; K1 सौम्येन; K7 D4. 6. 9 शमेन; T1 G1. 3. 6 सत्येन (for साम्येन). B7 परमाशिना; Ds2 'मात्मना; G1 'मात्मसु (for 'मासिना).

8 ^b) K7 D4. 6 समग्रं (for केवलं). K7 B8 D4. 6. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 -सर्पणं (for -कर्षणम्). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 केवलस्य निवर्तनं. — ^c) K4 Bo. 6 (marg.). 8 (marg. as in text) Da3 Dn1 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: बन्धकत्वम्) बंधं वै; K6 Dn4 बलं वै; Da4 संबधैः; T G1-3. 6 Ms (orig.). 6. 7 एतच्च (G2 'तु') (for बंधं वै). S1 K1. 2. 4 V1 Bo Ca शास्त्रकामस्य; T G1-3. 6 Ms (orig.). 6. 7 शास्त्रं कामस्य (for कामशास्त्रस्य). K7 D4. 6. 9 विवेदिता तु (D6 तु) कामस्य; D5. 7 विद्धि हिंसा तु कामस्य; M1. 5 (inf. lin.) एव श (M5 वधश) र्खं च कामस्य. * Cn: वधमिति पाठे त्यागम् । * — ^d) Ms सु (for स). Da3. a4 अभि (for अति). K7 D4-7. 9 स दुःखाप्रवि (D5. 7 'ति') मुच्यते; Ds1 *दुःखाप्रतिवर्तते.

9 ^a) D9 शरीर- (for 'रं'). G1 om. from पुर up to पौरा (in 12^a). K1. 2. 4 G2 परम् (for पुरम्). — ^b) Ds1 M1 उच्यते (for इष्यते). — ^c) K6 Bo. 8 (orig.). 9 Da3. a4 तत्तु; Bo. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn तत्त्व-; G2 तस्य (for तत्र). B8 (marg. as in text) Cpp बुद्धिः; G2 बुद्धि- (for बुद्धेः). D5. 7 समीपस्थं (for शरीरस्थं). * Cn: तत्त्वबुद्धेः निश्चयाभि-

तत्र बुद्धेः शरीरस्थं मनो नामार्थचिन्तकम् ॥ ९
 इन्द्रियाणि जनाः पौरास्तदर्थं तु परा कृतिः ।
 तत्र द्वौ दारुणौ दोषौ तमो नाम रजस्तथा ॥ १०
 यदर्थमुपजीवन्ति पौराः सहपुरेश्वराः ।
 अद्वारेण तमेवार्थं द्वौ दोषावुपजीवतः ॥ ११
 तत्र बुद्धिर्हि दुर्धर्षा मनः साधर्म्यमुच्यते ।
 पौराश्चापि मनस्वस्तास्तेषामपि चला स्थितिः ॥ १२

यदर्थं बुद्धिरध्यास्ते न सोऽर्थः परिपीदति ।
 यदर्थं पृथग्ध्यास्ते मनस्तत्परिपीदति ॥ १३
 पृथग्भूतं यदा बुद्ध्या मनो भवति केवलम् ।
 तत्रैनं विवृतं शून्यं रजः पर्यवतिष्ठते ॥ १४
 तन्मनः कुरुते सख्यं रजसा सह संगतम् ।
 तं चादाय जनं पौरं रजसे संप्रयच्छति ॥ १५

C. 12. 9130
 B. 12. 25347 14
 K. 12. 260. 15

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पद्मचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

काया बुद्धेः स्वामिन्याः । * —^a) Ks Bs (marg.)
 मानार्थः; K7 D4. 6. 9 नानार्थः; Ds वामार्थः (for
 नामार्थः-).

10 G1 om. 10 (cf. v. 1. 9). —^a) Dn1 Ds
 इन्द्रियार्थं (D3 'र्थ-') (for 'याणि'). Ks Bo. 6-9 Das.
 a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6 मनः-; K7 Ds1 (also) D4. 9
 जनः (for जनाः). K1. 7 D4. 6. 7. 9 पौरस् (for पौरास्).
 * Cn (reading मनःपौराः): मनसा अमात्येन प्रवर्त्ता
 इति मनःपौरा इत्युच्यन्ते । * —^b) Ds1 तदर्थैः; M1. 6. 7
 तदर्थास् (for 'र्थ'). Ks Bs M1. 7 पुरा; Ds पुरात्
 (for परा). K7 D4. 9 तदर्थाः (Ds 'र्था') पुरस्कृतिः;
 Ds. 7 'र्थं तु पुरस्कृताः; Ds T G2. 8. 6 Ms 'र्थास्तु पुरो-
 हिताः. * Ca (reading पुराकृतिः): तदर्थमिन्द्रियार्थं
 पुरस्व शरीरस्थ आ समन्ततोभावेन कृतिः करणं ॥ Cn: परा
 कृतिः महती क्रिया प्रवृत्तिः । * —^c) K1 द्वारणो; K7
 दारुणो (for 'णौ'). —^d) Ds4 जरस्; G2 तमस् (for
 रजस्).

11 G1 om. 11 (cf. v. 1. 9). —^a) K7 D4. 7 ये
 (K7 यं) चार्थम्; Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 8. 4. 6. 8
 तदर्थम्; Ds यं चार्थम्; T G2. 8. 6 M1. 5-7 Ca (gloss:
 पुरुषार्थं, मोक्षं) यमर्थम् (T1 'र्था') (for यदर्थम्). —^b)
 K1. 2 पौरः; G2 परः (for पौराः). Ks V1 Bo. 6-9
 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 M1. 7 सह पु (D3 प-)
 रेश्वरैः; K7 Ds. 7 सहपुरःसरैः; D4 'पुरश्चरैः; Ds 'पुर-
 श्वरैः (for 'पुरेश्वराः). * Ca. n: पुरेश्वरैः मनोबुद्ध्या
 कारैः । * —^c) B7 एवान्वं; D4 'र्थे. * Ca: अद्व-
 ारेण चोरवत् । * —^d) T G2. 8. 6 तौ (for द्वौ). K1
 Ds. 7 दोषान्; T2 दोषा (for दोषाद्). Ks D7 जीवितः
 (for 'जीवतः).

12 G1 om. up to पौरा (cf. v. 1. 9). G2 om.
 12^a-13^a. —^b) K1. 3. 4 Ds साधर्म्यं; K7 'मंसु; V1
 Bs (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Das

D7 Cpp (Cp as in text) सामर्थ्यम्; Bo. Dn1. n4 Ds
 D2. 8. 5. 8 सामान्यम् (for साधर्म्यम्). Ds अश्रुते (for
 उच्यते). * Ca (reading मनःसाधर्म्यम्): मनसोऽपि
 साधर्म्यं बुद्धिसादृश्यं रजस्तमोनभिभवनीयत्वमुच्यते ॥ Cn
 (reading मनःसामान्यम्): दुर्धर्षापि दोषकलुषितेन मनसा
 सह समानत्वं भजते । * —^c) K1 (also as in text)
 तत्र; K2 तास्तास्; Bs-9 -स्मास्; Ds T G1. 8. 6
 -तृस्तास् (for -त्रस्तास्). —^d) K1 Bs Ds4 Ca अवि-;
 Ks अधि- (for अपि). Ds ददा; G1 स्थितः (for
 स्थितिः).

13 G2 om. 13^{ab} (cf. v. 1. 12). —^a) K7 समर्थं;
 Ds D4. 6. 9 T1 G1. 8. 6 M1. 5-7 यमर्थं (for यदर्थं).
 Bs (marg.) पृथग् (for बुद्धिर्). —^b) K1. 6 Bo. 6.
 7. 8 (marg.) Das. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 8. 8 सोनर्थः;
 Bs मनस्वत् (for न सोऽर्थः). Ks. 7 Bo Das. a4 Dn1.
 n4 Ds D2-9 M1. 5-7 परिसीदति (for 'पीदति). T G1.
 8. 6 सोर्थः परिविपीदति. — After 13^{ab}, T G1. 8. 6 M1.
 5-7 ins.:

696* पौरमन्त्रवियुक्तायाः सोऽर्थः संसीदति क्रमात् ।

[M1 पौरमन्त्रि- (for 'मन्त्र-). T2 पौरमन्त्रिवियुक्तोयं (for
 the prior half).]

— Ś1 K1. 2. 4. 7 Bs. 9 Das. a4 D4-7. 9 om. (hapl.)
 13^{ad}. —^c) T G1. 8. 6 M5. 7 यमर्थम् (for यदर्थम्).
 V1 Ds बुद्धिर् (for पृथग्). —^d) V1 न सोर्थः (for
 मनस्वत्). Ks Bo Dn1. n4 Ds D2. 8 M1. 5-7 परिसी-
 दति (for 'पीदति).

14 * Ks. 7 Bo. 6. 9 Ds. 7 T1 G1. 8. 6 यथा; Br Das
 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 मनो (for यदा). —^c) G1 अत्र
 (for तत्र). Ś1 K1. 7 V1 [ए]कं; K7 Bs (marg. as
 in text) D4. 9 [ए]क; Ds-7 [ए]कं; M5 [ए]कत् (for
 [ए]कं). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 8. 8 Ca

२४७

भीष्म उवाच ।

भूतानां गुणसंख्यानं भूयः पुत्र निशामय ।
द्वैपायनमुखाद्भ्रष्टं श्लाघया परयानघ ॥ १
दीप्तानलनिभः प्राह भगवान्धूम्रवर्चसे ।

Cpp विष्टतं; Ds T G1-3.6 विकृतं (for विष्टतं). Cn: एनम् आत्मानम् । विष्टतं प्रतिबिम्बरूपेण स्थापितम् । Cn: —^a) K1 B1 Ds1 D4.6.9 -तिष्ठति (for -विष्टते).

15 ^a) K4 उन्मनः (for तन्मनः). K2 साध्यं; K1 सत्यं (for सत्यं). —^b) B2 संगमं (for संगतम्). —^c) K1 ते; T2 तच् (for तं). K4 वा (for च). K6 Ds1 जनः (for जनं). Bo Ds Ds पौरो; G2 भारं (for पौरं). —^d) S1 K1 स (for सं). K6 प्रयच्छति (for च्छति). T2 रजसैनं प्रयच्छति.

Colophon. — Sub-parvan: S1 K1.2.4.5.7 Bo.6. 7.9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2-1.6-9 T G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: S1 K1.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.24 Dn1 Ds D2-1.7-9 शुक्रानुप्रश्नः; K2.4 शुक्र-प्रश्नः; M5-7 शुक्रानुप्रश्ने काम(M5 'भ्य'त्यागोपायकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 D1 T1 G1.2.6 M5 81; Dn2 Ds2 80; Ds 76; T2 95; G2 77; M1.6.7 79. — Sloka no.: Dn1.24 14; Ds 17.

247

1 S1 K1.2.4 स्यात् (for भीष्म). —^a) K4 V1 Bo.6 (marg. as in text). 7-9 Da3.24 Dn1.24 D2.3.3 परि (for गुण). K1 G1.2 संख्यानां; K2 संख्यातं; K7 Ds संस्थानं (for संख्यानं). —^b) S1 K1.2.4 चात्र (for पुत्र). K4 निशामयः. —^c) T1 G1.2.6 मुखोत्सृष्टं; G2 मुखोत्सृष्टं (for 'द्भ्रष्टं'). K6 द्रष्टुं (for भ्रष्टं). —^d) S1 K1.2.4 नृप; Da4 [अ]नघः; G2.6 तव (for [अ]नघ). Ds.7 श्लाघया मधुरयानघ. Cn: श्लाघया श्लाघया । Cn

2 ^a) K4 दीप्तानलः; K6 दीर्घानिल- (for दीप्तानल-). B2 (marg.) -समः (for -निभः). —^b) K4 Ds.7 T1 G1-3.6 धूमः; K6.7 V1 Bo.6-9 Da3 Dn1.24 Ds D2-1.6.7 Mr Cn. p धूमः; M1.8 मूर्ति- (for धूम-). T1 G1.2.6 वत्सलः; T2 G2 वर्चसः (for 'से'). Cn: धूमवर्चसे, आत्मज्ञानाभावादनतिनिर्मलतेजसे शुक्राय । Cn

ततोऽहमपि वक्ष्यामि भूयः पुत्र निदर्शनम् ॥ २
भूमेः स्थैर्यं पृथुत्वं च काठिन्यं प्रसवात्मता ।
गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः ॥ ३
अपां शैत्यं रसः क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता ।

—^a) S1 K1 इति (for अपि). —^a) S1 K1.2.4 तत्र (for पुत्र). Da.5.7 निशामय (for निदर्शनम्).

3 Before 3, Ms ins. स्वासः. —^a) G2 भूयस्त्वैक्यं (for भूमेः स्थैर्यं). K4 प्रभुत्वं; K5.7 Bo.6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2.3.5.7.8 T G1-3.6 M1.5-7 Cn गुरुत्वं (for पृथुत्वं). —^b) K7 काठिन्य- (for 'न्यं'). V1 Bo.6.3.9 Ds D2.5.7 प्रसवात्मता; B1 Dn1.24 Da.3 Cn 'वर्धता'; Da4 'वात्मना (for 'वात्मता). Cn: प्रसवात्मता तृणादिजनकता ॥ Cn (reading प्रस-वार्थता): प्रसवो धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता । Cn: —^c) D4 पुरुषः; T1 G1.2.6 भावश्च; T2 M1.5-7 भारश्च (for गुरुत्वं). B2 (marg.) सक्तश्च (for शक्तिश्च). G2 गंधा-भावं च शक्तिश्च. Cn: (reading सक्तश्च): सङ्गात्पिण्डीभावः ॥ Cn: शक्तिः गन्धग्रहणसामर्थ्यम् । Cn: —^d) S1 K1.2 Da3.24 Ds Ca (gloss: अनलदाहादिविलयः) संहारः (Da4 'र-'); K6.7 T2 G1 M1.5-7 संघातः; Ds संतापः; G2 संभूत- (for संघातः). S1 K1.2.4.7 D4.9 कृतिः; K6 मृतिः; M7 सृतिः (for धृतिः). Cn: स्थापना मनुष्याद्याश्रयत्वम् । धृतिबाधेनात्र भूतान्तरप्रवेशस्या-नस्वमुच्यते । Cn

4 ^a) S1 K1.2.4.7 V1 B2 (marg.) Da.9 अन्धः (for अपां). K6 B2 सत्यं; B7 सैत्यं; Ds1 G2 शैत्य- (for शैत्यं). K1 रसाः; G2 M7 रसं (for रसः). —^b) K1 सौम्यते; T G1-3.6 -सौम्यते (for -सौम्यता). —^c) K4 Da4 Ds1 D2 विस्वं (Da4 'स्प'दिनी; K5.7 B1.7.9 Da3 Ds2 D4-7.9 विस्वं (K5 'स्प'दिनी; V1 Bo.6 (marg.).8 Ds विस्वंदिनी; Dn1 Ds विस्वंदनं; Da4 विस्वंदिनं; T G1-3.6 M1.5.6 विस्वंदनं; M7 विस्वंद्रिनं (for विस्वन्दिनी). Dn1.24 Ds D2.3.6.8 चापि; M1.5.6 Cv (gloss: भूयस्त्वं) भूमा (for चैव). —^d) K4 Bo.6-9 Da3 Dn1.24 Ds D2.3.6.8 Cp भौमानां श्रव- (K4 Cp श्रव-; Bo.8 [marg.] Ds.8 श्रव-; B1 Dn1 Ds1 D2.3 श्रवणं तथा; K6 भौमानाश्रयणं तथा; K7 Da.9 C4 भौ (D4 भू)मान्याज (K7 'श्र'वणानि च; V1 भूमान्या-श्रवणं तथा; Da4 भूतानां श्रवणं तथा; Ds.7 भौमानां श्रवणानि च; T G1.2.6 M7 भूमावा (M7 'मा आ)श्रवणं

जिह्वा विष्यन्दिनी चैव भौमाप्यास्रवणं तथा ॥ ४
अग्नेर्दुर्धषता तेजस्तापः पाकः प्रकाशनम् ।
शौचं रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं दशमं चोर्ध्वभागिता ॥ ५
वायोरनियमः स्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
बलं शैद्यं च मोहश्च चेष्टा कर्मकृता भवः ॥ ६

आकाशश्च गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च ।
अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥ ७
अप्रतीघातता चैव भूतत्वं विकृतानि च ।
गुणाः पञ्चाशत्तं प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभाविताः ॥ ८
चलोपपत्तिर्व्यक्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा ।

C. 12. 9:39
B. 12. 256[5]. 9
K. 12. 251. 9

तथा; G₂ भूमा चाश्रवणं तथा; M₁. 6 देहेष्वा (M₆ 'हस्वा')
स्त्रापणं तथा; M₆ देहे चाश्रवणं तथा; C₈ सौम्यतास्वन्दनं
तथा (gloss: सौम्यता शान्तिः, विस्यन्दनं लालादिकम्).

5 G₂ om. 5-6. —^a) D₄ दुर्धषतां; D₅. 7 उर्ध्व-
गता. K₆. 7 B₆. 6-9 D₄. 3. 4 D₁. 1. 4 D₅ D₂-9 ज्यो-
तिस्; T G₁. 3. 6 दीप्तिस् (for तेजस्). —^b) K₆
शोकः; M₁. 6 पाक- (for पाकः). D₆ प्रकाशनः. ☞ C₈:
प्रकाशनं चक्षुरिन्द्रियम् । ☞ —^c) K₆ B₆. 6-9 D₄. 3. 4
D₁. 1. 4 D₅ D₂. 3. 5. 8 शोको; D₇ M₁ शौच- (for
शौचं). B₃ (marg. as in text).⁹ M₁ रागो (for
रागः). S₁ K₁. 2. 4 सौक्ष्म्यं; K₆. 7 तैक्ष्ण्यं; B₈ स्थैर्यं;
D₆. 9 तैक्ष्ण्यं (for तैक्ष्ण्यं). —^d) K₆ V₁ B₆. 6-9 D₄.
3. 4 D₁. 1. 4 D₅ D₂. 3. 5. 8 सततं; K₇ D₆ प्रशमश्च;
B₈ (marg.) प्रशमाश्च; D₄. 6 दशमी; D₇ सततं; T₁
G₁. 3. 6 दशमश्च (for 'मं'). K₂ चोर्ध्व-; D₄. 3. 4 चोर्ध्व-;
D₄ वद्धि- (for चोर्ध्व-). V₁ D₄ D₅ भाविता; B₆
D₁ D₅. 5. 7 भासिता; D₂. 8 (marg.) भाविता (for
भागिता).

6 G₂ om. 6 (cf. v. 1. 5). —^a) K₆. 7 B₆. 7 D₄
D₁. 1. 4 D₅ D₂. 3. 6. 8 C₁. p अनियमः; B₆ 'यतः';
T₁ G₁. 3. 6 तिर्यग्गतिः; T₂ M₁. 5-7 अनियत- (T₂ M₇
'ति') (for 'यमः'). T₂ स्पर्शा; M₁ स्पर्शो (for स्पर्शः).
☞ C₄: अनियमः अनुष्णाशीत इत्यर्थः । ☞ —^b) K₂
वादस्थानं; B₆. 9 D₆ वादः स्थानं; D₅ नादः (D₄ 'द-')
स्थानं; D₅. 7 वादस्थानं; T₁ G₁. 3. 6 पांस्थानं; M₁. 6
वातस्थानं (for वाद-). D₆ च तन्त्रता; G₆ स्वतन्त्रिता.
☞ C₁: वादस्थानं वागिन्द्रियगोलकानि । ☞ —^c) D₄
बालं; D₄ वक्षं; D₄ बले; G₁. 6 चलं (for बलं).
K₁ D₄ शैद्यं; K₂. 4 G₁ शौचं; K₆ B₆. 9 शौच्यं; D₄
स्थैर्यं (for शौच्यं). G₁ om. च मोहश्च. K₆. 7 B₆. 9
D₄ D₅ D₆ (by corr.). 4. 6. 9 T₁ मोक्षश्च; B₆ D₄
D₁. 1. 4 D₂. 8 (before corr.). 1. 8 T₂ G₆ M₁. 5-7 मोक्षं
(for मोहश्च). D₄ om. च. G₆ चलं शैद्यविमोक्षं च.
☞ C₁ (reading मोक्षं): मोक्षो मूत्रादेः । ☞ —^d) K₇
D₄-7. 9 T₂ M₁. 5-7 कर्मात्मता; T₁ G₆. 6 कर्माश्रया; G₁
कर्म तथा (for कर्मकृता). D₅. 7 भ्रमः; T G₁. 3. 6 M₆
तथा; M₁. 6 ततः; M₇ भवः (for भवः). K₆ V₁ B₆.

1-9 D₄. 3. 4 D₁. 1. 4 D₅ D₂. 3. 8 कर्मं च (B₆ धर्मं च;
D₅ कर्मं दु) द्वात्मता भवः (V₁ 'ता नव; D₅ 'ना भवः').
☞ C₁: भवो जन्ममरणे । ☞

7 ^a) D₄ गुणं (for गुणः). —^b) K₆ व्यापित्वं;
G₂ व्याप्तिश्च (for व्यापित्वं). B₆ (marg.) G₂ तथा (for
[अ]पि च). T₁ G₁. 3. 6 व्यापिताच्छिद्रि (C₁ 'च्छादि') तापि
च. —^c) M₇ अनाश्रयम् (for 'श्रयम्'). S₁ K₁ अना-
लम्बम्; D₄ अनीलं च (for अनालम्बम्). ☞ C₈:
अनालम्बनत्वं यथा शरीरे भूतान्तरं भूतान्तरस्यालम्बनं, न
तथाकाशः । ☞ —^d) D₆ (marg. as in text) अवि-
भाविता; M₁ 'कारता. ☞ C₁: अविकारिता द्रव्यान्तरा-
नारम्भकत्वम् ॥ C₈: एकस्वरूपता । ☞

8 ^a) B₆ अजाती (for अप्रती-). B₆. 8 D₄ D₁.
1. 4 D₅ D₂. 3. 5. 7. 8 T₂ -घातिता; T₁ G₁-3. 6 -काश (G₁
'शि') ता (for -घातता). —^b) K₁ भूतत्वं; T₁ श्रोतृत्वं;
T₂ G₂ M₆. 7 श्रुतत्वं; G₁ श्रोत्रत्वं; G₆. 6 श्रोत्रत्वं (for
भूतत्वं). D₅ T G₁-3. 6 M₆. 7 C₈ (gloss: भास्यादिद्वा-
राणि) दिवराणि; D₄-7. 9 वैकृतानि (for विकृ-). ☞ C₄
(reading भूतत्वविकृतानि च): भूतद्वारकृतः उत्पातः ॥
C₁: भूतत्वं श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात् । विकृतानि देहान्तर्गत-
च्छिद्राणि । ☞ —^c) V₁ G₆ पंचादश; D₄ M₆ पंचशतं;
T₁ G₆ पंचाशतः (for 'शतं'). S₁ K₁. 2. 4. 7 D₄-7. 9
गुणाः पंचाशदेवो (K₇ D₄-7. 9 'दित्यु') काः. ☞ C₁. p:
पञ्चाशतमित्यार्षम् । ☞ —^d) V₁ B₆ (marg. as in text)
D₅-7. 9 M₁ -भाविनः (for 'ताः'). T G₁-3. 6 M₇ पंचभूत-
विभाविता (G₂ 'काः; M₇ 'नः'). ☞ C₁: पञ्चभूतात्म-
भाविता; पञ्चानां भूतानामात्मा, प्रातिस्विकं स्वरूपं, तत्र
लक्षिताः । ☞

9 ^a) K₁. 4 D₄ G₂ M₇ चलोपपत्तिः; K₆ B₆. 6
(marg. as in text). 1-9 D₄ D₁. 1. 4 D₅ D₂. 3. 8 बलोपपत्तिर्द;
D₁ C₁ (gloss: उद्वापोहकौशलम्) धैर्यो (for 'चलो').
D₄ युक्तिश्च; D₄ युक्तश्च; C₁ (gloss: स्वरणम्)
व्यक्तिश्च (as in text). ☞ C₄: चला चलनम्, उपपत्तिः
युक्तिः, व्यक्तिः ज्ञानकारणत्वम् ॥ C₁. p: चलशब्दश्चलत्वे, उप-
पत्तिर्युक्तिः निश्चययोग्यता, व्यक्तिः पदार्थज्ञानम् । ☞ —^b)
K₁. 5 विमर्शः; D₄ D₅ विसर्गः (for 'तैः'). B₇ क्षमः;

C. 12. 9139
B. 12. 236[3]. 9
K. 12. 261. 9

सदसचाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥ ९

इष्टानिष्टविकल्पश्च व्यवसायः समाधिता ।

संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धौ पञ्चेह ये गुणाः ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं पञ्चगुणा बुद्धिः कथं पञ्चेन्द्रिया गुणाः ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सूक्ष्मज्ञानं पितामह ॥ ११

Da4 क्षमाः; M1 समा (for क्षमा). ✽ Ca p: विसर्गः न्यासः (Cp: त्यागः) अनपेक्षितस्य, कल्पना नामजात्यादि, क्षमा क्रोधादिशमनम् (Cp: सहनम्) ॥ Cn: विसर्गः विपरीतः सर्गो आन्तिः, कल्पना मनोरथवृत्तिः । ✽ — °) K1: M1 सदसश्च; G2 यदा सच् (for सदसच्). K1. 2. 1. 5. 7 B2 Da. 2. 7 चाशुता; B2 (marg. as in text) चाशुता; Da4 चाशुताश्च; D2 चाशुताश्च; D2 चातता. S1 K1. 2. 4 भावा (for चैव). T1 G1-2. 6 सदसत्त (G1 'त्ता') सुता चैव; M1. 7 'त्ताशुता चैव. ✽ Ca: सत् प्रकाशकत्वात् भासनं, असदप्रकाशकत्वादभासनम् ॥ Cn: सत् वैराग्यादि, असत् रागद्वेषादि, आशुता अस्थिरत्वम् । ✽ — °) D2 च (for चै).

10 Before 10, S1 K1. 2. 4 V1 ins. युधिष्ठिर उवाच. B2 om. (hapl.) 10^a-11^b. — °) K2 इष्टानिष्टा; G1 'नीष्ट' (for 'निष्ट-'). K4 -विकल्पाश्च; B2 (marg.) Dn1. n2 D2 Da. 2. 8 Cn (gloss: नाशः, निद्रारूपा वृत्तिः) -विपत्तिश्च (for -विकल्पश्च). — °) K1 व्यवसायाः; K1 V1 Da4 'सायः; G2 'सायी' (for 'सायः'). K7 D2 समाधिना; Da4 M1. 7 'धिता; Dn4 समन्विता (for समाधिता). — Before 10^a, M1. 5. 7 ins. युधिष्ठिरः. — °) K1 संशयः; D2 G1-2. 6 M1 संशयः; T2 'यं (for 'य'). — °) K4 वधौ; D2 T1 G2. 6 बुद्धे; G2 बुद्धे (for बुद्धौ). K7 Da. 6. 9 वै (for ये). K6 V1 Bo. 6-8 Da2. 24 Dn1. n2 D2 Da. 2. 5. 7. 8 बुद्धेः पंच गुणान्विदुः (V1 'श्च ये); G1 बुद्धेः पंचभये गुणा (sic).

11 B2 om. 11^a (cf. v. l. 10). K7 Da. 9 T1 G1-2. 6 om. 11. S1 K1. 2. 4 T2 om. (hapl.) 11^a. — For 11^a, M1 5-7 subst.:

697* एतेभ्य एते निर्वृत्ताः स्वगुणायामनोपि वा ।

[M1 स्युर (for स्व-).]

— °) B2 (marg.) एतन्ममाचक्ष्व परं; T2 'चे सर्वमा-
ख्यातं. — °) Da4 पितामहः; T2 मयानव. D2 सूक्ष्मं
ज्ञानं विपितामहः (sic).

12 K7 Da. 9 T G1-2. 6 om. the ref. — °) K7

भीष्म उवाच ।

आहुः षष्टिं भूतगुणान्वै

भूतविशिष्टा नित्यविषक्ताः ।

भूतविषक्ताश्चाक्षरसृष्टाः

पुत्र न नित्यं तदिह वदन्ति ॥ १२

तत्पुत्र चिन्ताकलितं यदुक्त-

Da. 9 चतुः (for आहुः). Da. 9 षष्टिः; G1 सृष्टि (for षष्टि). K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da2. 24 Dn1. n2 D2 Da. 2. 5. 7. 8 Cn. p बुद्धिः; C2 भूत- (as in text). Da. 2. 5. 7. 8 G1 -गुणा (for -गुणान्). G1 lacuna; G2 च (for चै). ✽ Ca: भूतानां पञ्चागत्य, मनसो नव, बुद्धेरेकोऽव्यवसाय एवेति षष्टिरेव गुणाः ॥ Cn (reading बुद्धिगुणान्वै): पञ्च भूतान्यपि बुद्धेरेव गुणाः, पूर्वे च पञ्चपञ्चाशदिति षष्टिं बुद्धि-
गुणानाहुः । ✽ — °) Da4 -विशक्ता; M1. 6. 7 Cp -विषक्ता (for -विशिष्टा). S1 K1 -विशक्ता; K2 lacuna (for -विषक्ता). K7 Da. 6. 7. 9 नित्य (D1 'त्यं') विषक्ता भूतविशि (D1 'स्य') ष्टाः; D2 T G1. 2. 6 M5 भूतविषक्ताः (G1 'वि*त्ता') प्रकृतिविसृष्टाः; G2 'विषक्ताः प्रीतिवि-
शिष्टाः. ✽ Ca: नित्यविषक्ताः यावद्भ्यभाविनः । ✽ — °) K2 lacuna; B2 भूतिः; D2 भूतिर; T G1-2. 6 M5 नित्यः; M1. 6 सूक्ष्मः; M7 सूक्ष्म- (for भूत). K6 -विभक्ताश्च; K7 Da4 Da. 5. 7. 9 -विभूताश्च; V1 Bo. 6-9 Da2 Dn1. n2 D2 Da. 2. 5. 8 Cn -विभूती (D2 D2 'ति') शः; T1 G1. 2. 6 -विमुक्ताश्च (for -विषक्ताश्च). K6. 7 B2 Da-7. 9 Cp (gloss: ब्रह्मसंस्थाः तस्य कारणत्वात्) चाक्षरसंस्थाः; T1 चाक्षरविसृष्टाः; G1 M5 चाक्षरवि (M5 'नि') सृष्टाः (M5 'ष्टः'); M1 चाक्षरसृष्टिः (for 'सृष्टाः'). ✽ Ca: भूतविषक्ताः सदा संबद्धाः । चकारान्मनोबुद्धोरपि एते सर्वे अक्षरेण ईश्वरेण सृष्टाः ॥ Cn (reading भूतविभूतीर): भूतानि पञ्च तद्वि-
भूतयश्च मनोबुद्धिभ्यां सह उक्ता एकषष्टिरित्येकसप्ततिं पदार्थ-
नक्षरेण ब्रह्मणा प्रज्ञासिद्धा सृष्टान्वदन्ति । ✽ — °) D1 पुनर्नित्यं; T G1-2. 6 M5 सर्वमनित्यं (for पुत्र न नित्यं). S1 K1. 2 तदपि; D1 G2 तदिदं (for तदिह). K7 Da. 9 भवन्ति; Da4 वदितं; D2 वहन्ति (for वदन्ति). ✽ Ca: न नित्यम्, तेषां प्रलये मोक्षे च विलयात् । ✽

13 °) K6 G1 यत् (for तत्). G2. 8 om. चिन्ता. K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da2. 24 Dn1. n2 D2 Da. 2. 5. 8 Ca (v. l.) Cn -कलितं; T G1. 2. 6 M5 -लयनं; G2 -पालनं; M1. 6 -कलयं (for -कलितं). B2. 7 Da2. 24 Dn1. n2 D2 Da. 2. 5. 8 M5 तदुक्तम् (for यदुक्तं). ✽ Cn: चिन्ताकलितम्, विचारतो दुष्टम् ॥ Cp: चिन्ता-

मनागतं वै तव संप्रतीह ।
भूतार्थतत्त्वं तदवाप्य सर्वं

भूतप्रभावाद्भव शान्तबुद्धिः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

२४८

युधिष्ठिर उवाच ।

य इमे पृथिवीपालाः शेरते पृथिवीतले ।
पृतनामध्य एते हि गतसत्त्वा महाबलाः ॥ १
एकैकशो भीमबला नागायुतबलास्तथा ।

एते हि निहताः संख्ये तुल्यतेजोबलैर्नरैः ॥ २
नैषां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे पुरा ।
विक्रमेणोपसंपन्नास्तेजोबलसमन्विताः ॥ ३
अथ चेमे महाप्राज्ञ शेरते हि गतासवः ।

C. 12. 9147
B. 12. 257[6]. 4
K. 12. 262. 6

कलितं चिन्तनीयम् । ❀ — ^b) K₂ अनागा; D₉ आना-
गतं; T G₁-३.६ Ms मनोगतं (for 'अनागतं'). B₈ (marg.
as in text) ते तव; B₉ स वै तव; T G₁ ३.६ M₁.
५-७ तेन च (for 'वै तव'). K₇ D₄.६.९ सांप्रतं च (for
संप्रतीह). ❀ C_n: अनागतम्, अनागतं वेदविरुद्धम् अन्यै-
र्वादिभिरुक्तम् ॥ C_v: अनागतम्, केनाप्यज्ञातम् । ❀ — ^a)
Ś₁ K₁ भूतार्थतत्त्वेव; B₈ C_a 'तत्त्वं'; D₅.७ C_a (v. l.)
'स्मव' (C_a 'त'त्त्वं); T₁ G₂.३.६ 'यत्त्वं' (for 'तत्त्वं'). G₂
तदवाप्य (for 'तद'). T₁ G₁ सत्त्वं (for 'सर्व'). K₂
भूतार्थतत्त्वेव तव व्यापि सर्वं; K₇ 'तत्त्वज्ञमवाप्य सर्वं';
V₁ B₈ (marg. as in text) D₄.९ 'तत्त्वज्ञमवाप्य सर्वं'.
— ^d) T G₁.३.६ -प्रवाहाद्; G₂ -प्रवाहं (for -प्रभावाद्).
G₂ तव (for 'भव'). K₁ D₉ शान्ति- (for 'शान्त-').
❀ C_n: भूतप्रभावात् ब्राह्मैश्वर्यात् । ❀

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś₁ K₁. २. ४. ६. ७ V₁ Bo.
६. ७. ९ Das. ३४ Dn₁. n₄ D₈ D₂-९ T G₁-३.६ M₁. ५-७
मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁. २. ४. ६. ७ V₁ Bo. ६. ७
D₄ Dn₁ D₈ D₂-५. ७. ९ T₁ G₂. ६ M₁. ५. ६ शुकानुप्रश्नः
(Ś₁ K₄. ६ B₇ D₄ Dn₁ 'ज्ञाः') समाप्तः (Ś₁ K₄. ६ B₇
D₄ Dn₁ 'ज्ञाः'); B₈. ९ Das D₈ शुकानुप्रश्नः; D₉
शुकानुगमनं समाप्तं; T₂ व्यासशुकसंवादः समाप्तः; G₂ M₇
शुकानुप्रश्नं समाप्तं; M₅. ७ (also) शुकानुप्रश्ने भूतगुणसं-
ख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₆
D₈ M₁. ६. ७ ८०; Dn₁ D₈ D₇ T₁ G₁. ३. ६ M₅ ८२;
Dn₄ D₈ ८१; D₈ ७६; T₂ ९६; G₂ ७८. — *Śloka*
no.: Dn₁ D₈ १३; Dn₄ १२.

248

Adhy. 248-250 from Śāntiparvan seem to
have been repeated (*mutatis mutandis*) in the

Dronaparvan (B. 7. 52-54) in all versions except
the ŚK. They are given as an Appendix passage
in the Critical Edition of the Dronaparvan.

1 ^a) D₈ भूतानां (for पृतना-). D₄ -मध्यपते; T
G₁-३.६ Ms -मध्यगास्ते (for -मध्य एते). D₅. ७ पृतना-
मध्यपतिता. — ^d) D₄ गता; G₂ कृत- (for गत-).
K₆. ७ V₁ Bo. ६-९ Das. ३४ Dn₁. n₄ D₈ D₂-९ M₁. ५-७
-संज्ञा (for -सत्त्वा). D₈ महाहवाः (for 'बलाः').

2 ^a) G₁ भूमिपाला (for भीमबला). — ^b) D₄
-बलस् (for -बलास्). — ^c) K₇ D₄. ९ M₇ वि- (for
हि). D₄ विगता; D₈ निहिता; G₂ नियता (for
निहता). T₁ M₁. ५. ७ संख्ये; G₂ Ms संखे (for
संख्ये).

3 ^a) K₂ तेषां (for नैषां). K₁ T₁ G₁. ३. ६ हन्तारं;
T₂ G₂ भर्तारं (for हन्तारं). — ^b) B₈ (marg.) सूतानां;
T G₁ प्राणानां (for प्राणिनां). K₆ V₁ Bo. ६-९ Das. ३४
Dn₁. n₄ D₈ D₂. ३. ६ परं (for पुरा). — ^c) K₂ विक्र-
मेन; K₇ D₄. ६. ९ पौरुषेण (for विक्रमेण). T G₁-३. ६
[ए]व संपन्नास्; M₁. ६ [उ]पपन्नास्ते (for 'संपन्नास्').
— ^d) G₁ -समन्विताः (for -समन्विताः).

4 ^a) K₇ च मे; T₂ चेमे (for चेमे). K₂. ६. ७ Bo.
६-९ Das. ३४ Dn₁. n₄ D₈ D₂-९ T G₁. ३. ६ Ms महाप्रा-
(K₆ B₉ Das. ३४ 'प्र'ज्ञा; B₈ (marg.) 'प्रज्ञ' (for 'प्राज्ञ').
— ^b) Ś₁ K₁. २. ६ B₉ D₅. ७ M₁. ७ ह; K₇ च; B₈ [उ]त्र
(for हि). D₄ शेरते गृहतासवः (sic). — ^c) Ś₁ K₁.
२. ४ भवति; Dn₄ D₆. ७ T वर्तते (for चर्तते). K₂ B₇
M₁. ६. ७ [ए]व; D₅. ७ हि; T₁ G₁. ३. ६ Ms [ए]व; T₂ च
(for [ए]व). K₁ गतासवः (sic); K₄. ७ Das D₄. ६. ९
M₁. ६. ७ गताध्वसु; K₆ 'युधुः; B₉ lacuna; D₈ 'स्मसु

G. 12. 91.47
B. 12. 257.61.4
K. 12. 252.4

मृता इति च शब्दोऽयं वर्तयेषु गतासुषु ॥ ४
इमे मृता नृपतयः प्रायशो भीमविक्रमाः ।
तत्र मे संशयो जातः कुतः संज्ञा मृता इति ॥ ५
कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः केन मृत्युरिह प्रजाः ।
हरत्यमरसंकाश तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६
भीष्म उवाच ।
पुरा कृतयुगे तात राजासीदविकम्पकः ।
स शत्रुवशमापन्नः संग्रामे क्षीणवाहनः ॥ ७
तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले ।
स शत्रुभिर्हतः संख्ये सबलः सपदानुगः ॥ ८

स राजा शत्रुवशमः पुत्रशोकसमन्वितः ।
यदृच्छयाशान्तिपरो ददर्श भुवि नारदम् ॥ ९
स तस्मै सर्वमाचष्ट यथा वृत्तं जनेश्वरः ।
शत्रुभिर्ग्रहणं संख्ये पुत्रस्य मरणं तथा ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदोऽथ तपोधनः ।
आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहं तदा ॥ ११
राजञ्छृणु समाख्यानमद्येदं बहुविस्तरम् ।
यथा वृत्तं श्रुतं चैव मयापि वसुधाधिप ॥ १२
प्रजाः सृष्ट्वा महातेजाः प्रजासर्गे पितामहः ।
अतीव वृद्धा बहुला नामृष्यत पुनः प्रजाः ॥ १३

(for 'सुषु'). Da4 corrupt.

5 *) Ms हता (for मृता). —^b) K1 प्रयासा;
Da4 Da.9 प्रायसो. —^c) K2 संशयो (for 'यो').
—^d) M1.9 संज्ञो (for संज्ञा). D6 मृताय ते (for मृता
इति).

6 Da2 reads 6 on marg. —^a) B8 कश्च; T
G1-3.6 M1 कः स (for कस्य). —^b) Ś1 K1.2.4 V1
इति; T G1.3.6 Ms इमाः (for इह). K1.2.4 प्रमो
(for प्रजाः). —^c) T1 G1-3.6 अमृत- (for अमर-).
K1.2 Da1 -संकाशं; T G1-3.6 M1 -संकाशस (for 'श').
—^d) K1 Da.9 ततो (for तन्मे). Da4 पितामहः.

7 *) Da.9 युगे कृते (for कृतयुगे). —^b) Dn1
ह्यासीद् (for [आ]सीद्). K1 अविकम्पकाः; K4 'कल्पकः;
K6 V1 Bo.6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2.3.5.7.8 M1.6
Ca अनुकम्पकः (Bo.6 [marg.].3.9 Da4 Dn1 Ds Ds.7
'नः); K1 Da.6.9 अविकम्पनः (for 'कम्पकः). T
G1-2.6 Ms.7 राजा ह्या (T2 आ)सीदकम्पनः. —^c) Ds1
आपन्नाः.

8 *) K4 हरेर् (for हरिर्). —^b) K1 बलं. Da4
नारायणसमो रणे. —^c) Ds1 om. स. G1.2 M1.6 संखे;
Ms.7 संखे (for संख्ये). V1 Da.5.7 स शत्रुनिहतः संख्ये.
—^d) Ś1 K1.2.4 सबलः सहवाहनः.

9 *) T2 पुत्रः (for पुत्र-). K1 समन्वितः; K7
Da.6.9 समाहतः; D1 वशानुगः (for समन्वितः).
—^c) ☞ C3 अशान्तिपर इति पदम् । ☞ —^d) T1
G1.2.6 दृष्टे (for ददर्श). Ds मुनि- (for भुवि).

10 *) K6 Bo.6.7.8 Da3.24 Dn1.24 Ds D2.2.2

तस्यै स (by transp.); G2 स तस्मिन्. G1 आदिष्ट;
M1.7 आचष्टे (for 'ष्ट'). —^b) G2.2.6 जनेश्वर. —^c)
Da4 हरणं (for ग्रहणं). G2 M1.6 संखे; Ms.7 संखे
(for संख्ये).

11 *) T1 G1.2.6 ततस्; G2 स तु (for तस्य).
—^b) K1 Da.9 [s]स्य; Ms स (for स्य). Dn4 परे
धनः; D6 महातपाः; G2 तपोधनाः. —^c) M1.6 एतम्
(for इदम्). T1 G1-3.6 M1.6.7 आचष्टे (for 'ष्ट').
—^d) T1 G1.2.6 -शोकहरं (T1 'तं'); T2 -लोकापहं;
G2 -शोकनतस् (for -शोकापहं). K1 Da.9 T G1-3.6
तथा (for तदा).

12 Before 12, Ś1 K1.2.4.6 V1 Bo.6-9 Da3.24
Dn1.24 Ds D2.2.5-8 ins. नारद उवाच. —^a) K2.4
V1 transp. राजञ् and शृणु. Ś1 K1 B9 समाख्यानम्;
V1 T G1-3.6 M1.6-7 महाख्यानं (for समा'). —^b)
Ś1 K1.2.4 अद्येह; K6 अद्यैव; B9 T G1-3.6 समेदं;
Ds.7 अद्येदं (for अद्येदं). —^c) Ś1 K1.2.4 च; K6
B8 Dn1.24 Ds D2.2.6.8 [इ]दं; Da4 हि (for [अ]पि).
G1 मया चैव सुराधिप.

13 *) K1 प्रजा. K6 Bo.7.9 Da3.24 इष्ट्वा; K1
सृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). K1 महातेजाः. —^b) K1 G1 प्रजाः
सर्गे; G2 पूर्वसर्गे (for प्रजा'). K1 D9 पितामह.
—^c) Da3.24 अतिप्र- (for अतीव). Da3 वृद्धिः; Ds.7
वृद्ध्या (for वृद्धा). Ś1 K1.2 बहुला; T Gs.6 बहुला
(for 'ला). G2 अभिवृद्धाश्च बहुला. —^d) K1 न
मृष्यत; Ds.7 नामृष्यत. T2 Ms ततः (for पुनः). B8
पुनः (for प्रजाः). T1 G1.2.6 न मृतास्ते ततः पुनः; G2
नामृष्यत्युक्तः प्रजाः.

न ह्यन्तरमभूर्त्किंचित्क्वचिजन्तुभिर्च्युत ।
निरुच्छासमिवोन्नद्धं त्रैलोक्यमभवन्नृप ॥ १४
तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहारं प्रति भूपते ।
चिन्तयन्नाध्यगच्छच्च संहारे हेतुकारणम् ॥ १५
तस्य रोषान्महाराज खेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत ।
तेन सर्वा दिशो राजन्ददाह स पितामहः ॥ १६
ततो दिवं भुवं खं च जगच्च सचराचरम् ।
ददाह पावको राजन्भगवत्कोपसंभवः ॥ १७

तत्रादह्यन्त भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च ।
महता कोपवेगेन कुपिते प्रपितामहे ॥ १८
ततो हरिजटः स्थाणुर्वेदाध्वरपतिः शिवः ।
जगाद शरणं देवो ब्रह्माणं परवीरहा ॥ १९
तस्मिन्नाभिगते स्थाणौ प्रजानां हितकाम्यया ।
अब्रवीद्वरदो देवो ज्वलन्निव तदा शिवम् ॥ २०
करवाण्यद्य कं कामं वराहोऽसि मतो मम ।
कर्ता ह्यसि प्रियं शंभो तव यद्धृदि वर्तते ॥ २१

C. 12. 9164
B. 121 257[6] 21
K. 12. 262. 21

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

14 *) G₂ न ह्यन्तरमगमद्भूमिः (hypermetric). — ^b)
Dn₁ किंचिज् (for क्वचिज्). K₇ Da₃ Ds. 7. 9 T₂ M₁.
5. 6 अच्युत (Da₃ 'तः'); V₁ B₇ Ds₁ Ds अच्युतः. Da₄
क्वचिज्जन्तुभिर्च्युतः; G₂ पूर्वा प्राणिभिर्च्युत. — *) B₇. 8
(marg.) इवोत्पन्नं; G₂ 'न्मन्नं' (sic) (for 'न्नद्धं').
— ^d) Ds₁ त्रैलोक्याम् (for 'क्यम्'). B₇ तदा (for नृप).

15 *) G₁. 3. 6 कस्य (for तस्य). Da₄ समुत्पन्नाः;
Ds 'लङ्का. — ^b) K₇ D₄. 6. 9 मानह (for भूपते). S₁
K₁. 2. 4 संहारायापि भूपते (K₄ 'भिभूतये'). — *) K₁. 2
G₁ नाध्यगच्छन्; Ds नाधिगच्छन्; M₁. 6 नाभ्य' (for
नाध्य'). K₇ D₄. 6. 9 T G₁-3. 6 Ms स (for च). Ds. 7
चितयन्नाभ्युपागच्छत्. — ^d) K₇ D₄-7. 9 हंत (for हेतु').

16 *) G₂ रोषं (for रोषान्). Da₃. 24 महातेजो;
Ds 'राजन्' (for 'राज'). — ^b) S₁ K₁. 2. 4 उदितस्ततः;
Da₄ उदतिष्ठतः (for 'तिष्ठत'). B₃ (marg. as in text)
मुखेभ्योऽग्निरजायत. — *) Da₃ दश; G₁ सर्वान् (for
सर्वा'). — ^d) K₁ M₇ पितामह.

17 *) B₃. 9 तदा (for ततो). — ^b) M₅ जगत्स
इ चराचरं. — *) K₇ D₄-7. 9 अदहत् (for ददाह').
— ^d) K₁. 2. 4. 7 Bo Dn₁ Ds. 4. 9 भगवान्; K₅ Da₄
Ds₁. 22 (before corr.) D₂. 6. 8 M₁. 6. 7 'वन्' (for 'वत्').
T₁ G₁. 5. 6 'क्रोध' (for 'क्रोप').

18 *) K₁ [अ]दहति; Da₃. 24 [अ]दह्यत; G₁ [अ]दै-
ह्यंत (for [अ]द'). — ^b) K₁ ध्रुवानि. — *) K₄. 6. 7
V₁ Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. 24 Ds D₂-9 M₁. 6 क्रोध-
(for क्रोप'). K₁. 2 'वेगेन. — ^d) T₁ हु (for प्र').

G₁ कुपितेन पितामह.

19 *) Da₄ मनो (for ततो). K₇ D₄. 9 हरिजटः;
Da₄ 'जरा; Dn₁ Ds D₂ Cn (Cnp as in text) [s]-
ध्वरजटः; D₇ T G₁. 3. 6 M₇ हरो जटी; G₂ हराजमि
(sic); M₁. 5. 6 हरिजटी (for हरिजटः). *) Cn : अध्वरः
'धृ' हिंसायां' अहिंसैव जटा इव शिरसि धार्यत्वेन मान्या
यस्य सोऽध्वरजटो दयालुः ॥ Cs : अध्वरा ज्योतिष्टोमादयः
सप्त, त एव जटा मूर्धन्याः केशा यस्य । अनेन यज्ञरूपत्वमुक्तं
भवति । *) — ^b) M₁. 6. 7 देवो (for वेद'). K₂ [अ]-
धन- (for [अ]ध्वर-). Ds -परिः; D₇ -परः (for -पतिः).
S₁ K₁ वेधा धनपतिः शिवः; T G₁-3. 6 Ms इमशाननि-
लयः शिवः. — *) M₁. 6. 7 देवं (for देवो'). — K₁
om. (hapl.) 19^d-20^e. — ^d) K₅ ब्राह्मणं (for ब्रह्माणं).
T G₁-3. 6 M₁. 5-7 ब्रह्माणं परमेष्ठिनं.

20 K₁ om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — *) K₂ अभ्या-
गते; K₅ अनिगते; Ds₁ अति'; Ds₂ अधि'; G₂
अंतर्हिते (for अभिगते). K₅ स्थासौ; K₇ स्थाणोः;
Ds स्थाणुं (for स्थाणौ). — *) K₅ V₁ Bo. 6-9 Da₃.
24 Dn₁. 24 Ds D₂. 3. 8 G₂ M₁. 6. 7 परमो; B₃ (marg.)
परमं (for वरदो'). K₇ D₄. 6. 9 देवं (for देवो').
— ^d) D₇ हुसाशनं; G₁ सदाशिवं (for तदा शिवम्').

21 *) Dn₁ M₁. 5. 6 किं (for कं'). Ms कार्यं (for
कामं). M₇ करवाणि कृते कामं. — ^b) K₄ Da₄ G₁ M₇
वज्रहोसि (G₁ 'स्ति') (for 'होसि'). K₂ गतो; B₃
Da₃. 24 मतिर; T₁ G₁. 6 ततो (for मतो'). — *)
B₃ [अ]स्मि च (for ह्यस्मि').

२४९

C. 12. 9168
B. 12. 2507. 1
K. 12. 253. 1

स्थाणुरुवाच ।

प्रजासर्गनिमित्तं मे कार्यवत्तामिमां प्रभो ।

विद्धि सृष्टास्त्वया हीमा मा कुप्यासां पितामह ॥ १

तव तेजोभिना देव प्रजा दहन्ति सर्वशः ।

ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं मा कुप्यासां जगत्प्रभो ॥ २

प्रजापतिरुवाच ।

न कुप्ये न च मे कामो न भवेत्प्रजा इति ।

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 5. 7 V1 Bo. 5. 7. 9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2-9 T G1. 2. 6 M1. 5 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 5. 7 V1 Bo. 5-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds1 D2-8. 8. 9 मृत्युप्रजापतिसंवादः; Gs अकंपननारदसंवादे मृत्युत्पत्तिकथनं; Ms मृत्युप्रजापतिसंवादे ब्रह्मकोपः; M1 मृत्युप्रजापतिसंवादे प्रजापतिकोपः; M1 मृत्युप्रजापतिकोपः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ks M1. 5. 7 81; Dn1 T1 G1. 2. 6 Ms 83; Dn1 Ds1 82; T2 97; G2 79. — *Sloka no.*: Dn1. n1 Ds 21.

249

1 °) K1 प्रजासर्गा; Da1 'सर्गे (for 'सर्ग'). T G1-8 'निमित्तां; Gs 'निमित्तान् (for 'त्तं). G2 हि (for मे). — °) K1 कार्यवत्तान्; Da1 'मित्रान् (for 'वत्तान्). G2 इह (for इमां). K1 प्रभोः; B6 (marg.) विभो. ☞ Cn. p: कार्यवत्ताम् अर्थित्वा (Cp 'त्वस्मिन्) ☞ — G1 om. (hapl.) 1°-2°. — °) G2 विधिं; M1 विधि- (for विद्धि). B6 (marg. as in text) Ds सृष्टां (for सृष्टास्). G2 त्रयो (for त्वया). B6 (marg. as in text) Ds M1 हीमां; M1. 5 भीमां (for हीमा). — °) K1 Da. 9 कुप्यासां; D1 कुप्यसि; T G2. 2. 6 कुप्यस्त्वं (for कुप्यासां). Ms (inf. lin.; orig. as in text) ततः स्स ह (for पितामह).

2 G1 om. 2 (cf. v. 1. 1). Ds reads 2 on marg. — °) M1. 5. 6 भवत्- (for तव). — °) Ds दहन्ति; G2 दहति; M1. 5 दहति (for दहन्ति). Ś1 K1. 2. 4 दहन्ति (K1 'तं) सर्वतः प्रजाः. — °) K1 Da-8. 9 G2. 2. 6 दृष्ट्वा; Da1 M1. 5 तां; D1 T2 तं; T1 M1 तान् (for सा). Ś1 K1. 2 T1 कारुण्यान् (for 'व्यं). — °) D1 कुप्यसि; T1 कुप्यसि; G2 कुप्यस्तु; Gs. 8 कुप्यस्त्वं (for

लाघवार्थं धरण्यास्तु ततः संहार इष्यते ॥ ३

इवं हि मां सदा देवी भारता समचोदयत् ।

संहारार्थं महादेव भारेणाप्सु निमज्जति ॥ ४

यदाहं नाधिगच्छामि बुद्ध्या बहु विचारयन् ।

संहारमासां बुद्धानां ततो मां क्रोध आविशत् ॥ ५

स्थाणुरुवाच ।

संहारान्तं प्रसीदस्व मा कुधस्त्रिदशेश्वर ।

कुप्यासां). K1 M1 जगत्प्रभोः; V1 B6 (marg.) प्रजापते; Da1 Ds जगत्पते (for 'अभो). T1 मामभ्यासवं जगत्प्रभो.

3 Ś1 K1. 2. 4 Ms ब्रह्मा (for प्रजापतिर्). — °) T1 G1-8. 6 [S] इह न (for न च). B6 कामो मे (by transp.); G1 lacuna; M1. 5 मे कामान्. — °) Ks. 7 Bo. 5. 7. 8 (marg. as in text); Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2-9 G2 भवेयुः (for भवेरन्). K2 प्रजापतिः (for प्रजा इति). — °) Da1 लाघवार्थं.

4 °) K1 om. हि. G1 हीमां; G2 हि मा. Ms धरा (for सदा). — °) K1. 2 भारता (for भारार्ता). K1 समचोदयत्; Da4 Ds1 'चोदयन्; D6 'नोदयत्. — °) Ks आवेन (for भारेण). K4. 5. 7 V1 Bo. 5-9 Dn1. n1 Ds D2-9 T1 G2. 6 Ms निमज्जती (for 'जति).

5 °) Da. 8. 9 G2 यदहं; T1 G1. 2. 6 यदहं; T2 तदहं (for यदाहं). Gs च (for न). — °) G2 बुद्ध्या बहुमिवाचरन्. — °) K1. 2 आसां; G1 एषां (for आसां). — °) Ds तात (for ततो). K2 T G1. 6 M1. 5-7 मा (for मां). Ds. 7 रोष; G1 क्रोधम्. Ms आविशं (for 'शत्).

6 K1 Da. 8. 9 देवदेव (for स्थाणुर). — °) Ks. 7 V1 Bo. 5-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2-9 M1. 5. 7 संहारार्थं (for 'रान्तं). T G1-8. 6 Ms संहारास्त्वं (G2 'र्थं) निवर्तस्व. — °) Da1 Ds1 M1. 5 क्रुद्धो; D2 क्रोधो; D1 T G1. 2. 6 कुप्यस (for कुधस्). Ks V1 Bo. 5-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2. 2. 5. 8 M1. 5-7 विबुधेश्वर (Da4 'रः) (for त्रिदशे). — °) Da4 Ds G2 प्रजा; G1 प्रजां (for प्रजाः). K1 स्थावरे; T G1. 2. 6 स्थावरांश्च; G2 स्थावरा (for 'रं). — D1 om. (hapl.) 6^d-7^e. — °) T G1-8. 6 जंगमांश्च (for जङ्गमं). K2. 4. 5. 7 Bo. 7 Da. 9

मा प्रजाः स्थावरं चैव जङ्गमं च विनीनशः ॥ ६
पल्वलानि च सर्वाणि सर्वं चैव तृणोलपम् ।
स्थावरं जङ्गमं चैव भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ ७
तदेतद्भस्मसाद्भूतं जगत्सर्वमुपप्लुतम् ।
प्रसीद भगवन्साधो वर एष वृत्तो मया ॥ ८
नष्टा न पुनरेष्यन्ति प्रजा ह्येताः कथंचन ।
तस्मान्निवर्त्यतामेतत्तेजः स्वेनैव तेजसा ॥ ९
उपायमन्यं संपश्य प्रजानां हितकाम्यया ।

यथेमे जन्तवः सर्वे निवर्तेरन्परंतप ॥ १०
अभावमभिगच्छेयुस्तत्प्रजनाः प्रजाः ।
अधिदैवनिष्कृतोऽसि त्वया लोकेष्विहेश्वर ॥ ११
त्वद्भवं हि जगन्नाथ जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रसाद्य त्वां महादेव याचाम्यावृत्तिजाः प्रजाः ॥ १२
नारद उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं देवः स्थाणोर्नियतवाङ्मनाः ।
तेजस्तत्त्वं निजग्राह्य पुनरेवान्तरात्मना ॥ १३

C. 12. 9177
B. 12. 28672. 13
K. 12. 282. 11

T G1. 6 व्यनीनशः; V1 Bo. 8. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 8 G3 व्यनीनशत् (Dn1 G3 'न्') (for विनीनशः).

7 Dr om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^a) K2 पल्व-
लाणि. — ^b) Ds चैतत् (for चैव). K1 [उ]पलोऽलपं;
K4 तृणोपमं; K7 D4. 5. 9 'लपं; V1 Dn1 Ds T2 G1. 2
'पलं; D44 Dn4 तृणो (Dn4 'णा') लयं (for 'लपम्').
❧ Cn: उलपमपि तृणविशेषः । ❧ — ^c) M5 चेद् (for
चैव). — ^d) Ds भूतं चैव (for भूतग्रामं). ❧ Cs:
ग्रामशब्दस्य नपुंसकत्वसामर्थ्यम् । ❧

8 ^a) Ds तत्तत्तद्; M5 अकाले (for तदेतद्); M1. 6
भस्मसंभूतं (for 'साद्भूतं'). — ^b) Ks. 7 D44 Ds2 Ds. 7
भगवान् (for 'वन्'). K7 Ds साधु; D4. 6 T1 G1-2. 6
साधु (for साधो). — ^d) Gs वृत्त एष वरो मया.

9 ^a) K2 एवंति. — ^b) K7 प्रजा (for प्रजा).
S1 K1. 2. 4 हीमाः (for ह्येताः). — ^c) K4. 6 Bo. 8 Das.
24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 T1 G1. 2. 6 निवर्तताम्; G2
निवृत्त्य (for निवर्त्य). — ^d) D44 तेन (for तेजः).

10 V1 reads 10-12 on marg. — ^b) K4. 6. 7 Bo.
6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 भूतानां (for प्रजानां).
— ^c) K4. 7 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds
D2-9 यथामी (for यथेमे). — ^d) K1 निवृत्तेरन्; Ds. 7
न दह्यते (for निवर्तेरन्). D44 Ds पितामह (for परं-
तप). Ks Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 8 न दह्ये (Bo. 8
both marg. as in text) न्पि (Dn4 'त पि') तामह; Das
Ca विवर्तेरन्पितामह. ❧ Ca: विवर्तेरन्; जन्ममरणप्रबन्धेन
पुनः पुनरावर्तेरन् । दह्येरन् इति पाठश्चिन्त्यः ॥ Cs (reading
निवर्तेरन्): युगपत्संहाराच्चिवर्तेरन् इत्यर्थः । ❧

11 V1 reads 11 on marg. — ^a) K7 D4. 6 अभावे;
Bs प्रभावं (for अभावम्). K2 अधि-; Ks Bo. 6-9
Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 हि न; K7 D4. 6. 9 T

G1-3 M5 नाधि-; V1 Ds. 7 Gs नाभि-; M1. 5 (inf.
lin.) न च; M6. 7 न हि (for अभि-). — ^b) K4
Dn1. n4 Ds2 D2. 8 उच्छिन्न-; Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das.
24 Ds1 Ds. 4 उच्छिन्न-; Ds-7 M1 उत्पन्न-; G1 उत्सन्न-
(for 'न्न'). K1 प्रजा; Bs (marg) नराः (for प्रजाः).
— After 11^{ab}, M5 ins.:

698* पचायेणाम्युपायेन नेया मृत्युवशां ततः ।

M5 cont.: T G1. 2. 6 ins. after 11^{ab}:

699* पुत्रत्वेनानुसंकल्प्य त्वयाहं तपसाप्यज ।

[M5 तपसा प्रजाः (for 'साप्यज').]

— Ds G2 om. (hapl.) 11^a-12^d. — ^c) K1. 6 Das.
Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 Cn (gloss: सहकाराधिष्ठातृत्वे) Cs
(gloss: अधिपतित्वे) अधिदैवे; K2 'देव-; K7 V1 Bs
D44 D4. 6 T2 G1. 2. 6 M5. 7 Cp 'दैवं; Bs 'दैवैर् (for
'दैव-). — ^d) M1. 6. 7 लोकेषु हि (for 'ष्विह). K7
D4. 6 [हं]श्वरः (for 'र'). Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1.
n4 Ds2 D2. 2. 5. 7. 8 त्वया लोकेश्वरेश्वर (V1 'का हीश्वरः;
D44 'श्वरेश्वरः; Dn4 'श्वरेति च); Ds1 त्वया लोके
सु***; T G1. 2. 6 M5 लोकानां हितकारणात्.

12 Ds G2 om. 12 (cf. v. l. 11). V1 reads 12
on marg. — ^b) Ks Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 8
एतत् (for जगत्). — ^c) S1 K1 G1 M6. 7 त्वा (for
त्वां). T G2. 6 अहं देव; M1. 5 अहो (M5 'तो) देव (for
महादेव). ❧ Ca: महादेवेति रुद्रेण ब्रह्मसंबोधनम् । ❧
— ^d) G1 वाचामि (for याचामि). V1 आवर्तिताः (for
आवृत्तिजाः). K1. 6 Das. 24 Dn4 याचाम्या (K1. 6 'त्वा-
वृत्तिजाः प्रजाः. ❧ Cn: आवृत्तिजाः, आवृत्त्या जाताः ।
मृत्वा मृत्वा पुनर्जायन्तामित्यर्थः । ❧

13 K7 D4. 6. 9 T G1-2. 6 M1. 5. 6 om. the ref. M7
मीप्स (for नारद). — ^a) Bs M5 तद् (for तु). Ds

G. 12. 9:78
B. 12. 252:72. 14
K. 12. 252. 14

ततोऽग्निमुपसंगृह्य भगवानल्लोकपूजितः ।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कल्पयामास वै प्रभुः ॥ १४

उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोषजं तदा ।

प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यः खेभ्यो नारी महात्मनः ॥ १५

कृष्णा रक्ताम्बरधरा रक्तेनेत्रतलान्तरा ।

दिव्यकुण्डलसंपन्ना दिव्याभरणभूषिता ॥ १६

सा विनिःसृत्य वै खेभ्यो दक्षिणामाश्रिता दिशम् ।

T₂ M₇ देवः; G₂ देवं (for देवः). — ^b) G₁ स्थाणुर (for स्थाणोर). K₂ B₈ (marg.) नियमः; K₇ निहत (for नियत). Da₁ G₂ वाङ्मनः. — ^c) K₆ lacuna; Bo. 6-9 Das Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 3. 3 सं- (for स्वं). D₅. 7 तेजः स्कन्धं निजग्राह. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 अंते (for एव). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 7. 8 T G₁-2. 6 M₅ [अ]न्तरात्मनि; M₁. 6. 7 [अ]त्मनात्मनि (for [अ]न्तरात्मना).

14 ^a) D₇ [S]ंस्तृप्- (for अग्निमुप-). T G₁-2. 6 M₁. 5. 6 संहृत्य (for संगृह्य). — ^b) B₈ (marg.) T G₁-2. 6 भावनः (for पूजितः). — ^c) K₆ अवृत्ति (for प्र). ☞ Ca: प्रवृत्तिं जन्म, निवृत्तिं मरणम् । अनेन नात्यन्तं प्रजानामुच्छेदो नाप्यत्यन्तं भूमेर्भार इति दर्शितम् । ☞ — ^d) D₅. 7 कल्पयामास वै पुनः.

15 ^b) K₁. 6 Das अग्निः; Da₁ अग्निः (for अग्निः). G₁ भेषजं (for रो). V₁ B₈ (marg. as in text) T₂ M₁. 5-7 तथा (for तदा). — ^c) T G₁-2. 6 M₁ विश्वे-
ज्ञान् (for "भ्यः"). ☞ Ca: विश्वेभ्यः खेभ्यः सर्वेभ्यो मुख-
नासिकादिभ्यः । ☞ — ^d) ☞ Cs: खेभ्यो नारीत्यनेन कुतो
मृत्युरत्योत्तरम् । ☞

16 ^a) K₂ V₁ Bo. 6. 7. 9 Dn₁. n₄ Ds₂ D₂. 2. 5. 7. 8 T₁ G₁. 2. 6 M₁. 6 कृष्ण (for कृष्णा). M₇ रक्ताम्बर- (for रक्ताम्बर-). K₆ कृष्णवर्णावरधरा. — ^b) K₆ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 2. 3 कृष्ण (for रक्त-). Dn₁ Dr लतांतरा; Dn₃ त्रांतरा; G₁ तला तदा (for तलान्तरा). — ^c) G₂ दीर्घ- (for दिव्य-). K₆ कुंतल- (for कुण्डल-). — ^d) T₁ G₁. 2. 6 सर्वाभरण (for दिव्या).

17 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 विनिर्गलः; T₂ G₁ विनिःसृ (G₁ 'जि')लः; M₁. 6. 7 विनिःपल (for विनिःसृत्य). B₈ (also as in text) T G₁-2. 6 M₁. 5-7 खेभ्योऽस्य; Da₁ दैतेभ्यो; D₅. 7 विश्वेभ्यो (for वै खेभ्यो). D₆ विनिःसृत्य सा खेभ्यो (submetric). — ^b) K₂ Da₁. 9 आगता; Ds₁ आश्रिता;

ददृशातेऽथ तौ कन्यां देवौ विश्वेश्वराबुभौ ॥ १७

तानाहूय तदा देवो लोकानामादिरीश्वरः ।

मृत्यो इति महीपाल जहि चेमाः प्रजा इति ॥ १८

त्वं हि संहारबुद्ध्या मे चिन्तिता रुषितेन च ।

तस्मात्संहर सर्वास्त्वं प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ १९

अविशेषेण चैव त्वं प्रजाः संहर भामिनि ।

मम त्वं हि नियोगेन श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २०

T G₁-2. 6 M₁. 6. 7 आश्रयद् (for आश्रिता). — ^a) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂-9 M₁. 5-7 च तां; T₁ G₂. 6 तथा; T₂ [S]थ तां; G₁ तदा (for सथ तौ). G₂ तादृशा ते तथादन्या (sic). — ^d) Da₁ दैवौ; G₂ देवो (for देवौ). G₁ देवौ विश्वेश्वरौ तदा.

18 ^a) K₆. 7 आहूय; D₁ T₁ G₁. 2. 6 आहाथ; T₂ M₁. 5-7 आहूयत्; G₂ आदाय (for आहूय). D₅ सर्वा (for देवो). — ^b) B₈ देवानाम् (for लोका). K₇ Da. 6. 7. 9 लोकानामीश्वरेश्वरः; D₆ लोकानापारीश्वरेश्वरः (sic); M₁. 6 लोकानामीश्वरः प्रभुः. — ^c) Ś₁ K₁. 2 व्याजहार; B₇ Da₁ D₆ G₂ मूलोरिति. G₁ महीपाल. — ^d) D₆ तर्हि (for जहि). G₂ चेमां (for चेमाः). D₁ प्रजापतिः (for प्रजा इति).

19 ^a) Da₁ संसार- (for संहार-). T G₁-2. 6 संहार-
बुद्ध्या (G₂ रसाध्या) मे (G₂ द्वे) कन्ये. — ^b) D₆ वै (for च). G₂ चित्ते रुचितेन च. — ^c) K₂ Ds₁ संहार (for संहर). M₁. 6 सर्वास (for सर्वास). — ^d) Da₁ सर्वजः; D₅. 7 मूर्खाश्च; T G₁-2. 6 M₁. 5-7 सजल- (T₂ "ल") (for सजड-).

20 ^b) K₁. 2 Da₁ D₄ प्रजा (for प्रजाः). Ds₁ संहार. K₆ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 7. 8 कामिनि; V₁ B₈ (orig.) भाविनि (for भामिनि). K₇ D₆. 9 स्वर चा (D₆. 9 स्वरस्वा)शु शुभानने. — ^d) K₆ श्रेयः (for श्रेयः).

21 ^a) Ś₁ G₁ M₁ उक्त्वा (for उक्ता). — ^b) T₁ G₁-2. 6 कनक- (for कमल-). D₅. 7 लोचना (D₇ "नी") (for भास्विनी). — ^d) Ś₁ K₁. 2 साक्षुपातम्; D₆ अशुं; T G₁-2. 6 M₇ साक्ष (for साक्षु). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 3 च; M₅ ह (for हि).

22 ^a) Ś₁ K₁ एव; B₈ (marg.) प्रति; T G₁-2. 6 साथ (for चैव). — ^b) Ś₁ K₁ अक्षुणि; K₂ अक्षुनि. K₂ V₁ Bo. 6-9 Ds₂ D₆-7. 9 T G₁-2. 6 M₅ जनेश्वर; M₁

एवमुक्ता तु सा देवी मृत्युः कमलमालिनी ।
प्रदध्यौ दुःखिता बाला साश्रुपातमतीव हि ॥ २१

पाणिभ्यां चैव जग्राह तान्यश्रूणि जनेश्वरः ।
मानवानां हितार्थाय ययाचे पुनरेव च ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।, २४९ ॥

२५०

नारद उवाच ।

विनीय दुःखमबला सा त्वतीवायतेक्षणा ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा लतेवावर्जिता तदा ॥ १
त्वया सृष्टा कथं नारी मादृशी वदतां वर ।
रौद्रकर्माभिजायेत सर्वप्राणिभयंकरी ॥ २
विभेम्यहमधर्मस्य धर्म्यमादिश कर्म मे ।

त्वं मां भीतामवेक्षस्व शिवेश्वर चक्षुषा ॥ ३
बालान्वृद्धान्वयःस्थांश्च न हरेयमनागसः ।
प्राणिनः प्राणिनामीश नमस्तेऽभिप्रसीद मे ॥ ४
प्रियान्पुत्रान्वयस्यांश्च भ्रातृन्मातृः पितृनपि ।
अपध्यास्यन्ति यदेव मृतांस्तेषां विभेम्यहम् ॥ ५
कृपणाश्रुपरिक्लेदो दहेन्मां शाश्वतीः समाः ।

C. 12. 919 2
B. 12. 254. 6
K. 12. 254. 6

६.१ महेश्वरः (for जनेश्वरः). ✽ Cn: मृत्योरश्रुपाते युग-
पत्सर्वभूतक्षयो मा भूदिति भावः । ✽ —^a) K१ B१ D१-१.९
हि; V१ Bo. ६.१ Das. २१ Dn१. ११ Ds D१. ३. ३ M१. ६.१
ह; T G१-३.६ M१ सा (for च).

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K१. २. ४. ६. १ V१ Bo.
६.१.९ Das. २१ Dn१ Ds D१-५.१-९ T G१-३.६ M१. ५-१
मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K१. २. ४. ६. १ V१ Bo. ६-९
Das. २१ Dn१. ११ Ds D१-९ M१ मृत्युप्रजापतिसंवादः; M१
कोपप्रशमनं; M१ प्रजापतिकोपप्रशमनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): K१ Ds M१. ६.१ ८२; Dn१
D१ T१ G१. ३.६ M१ ८४; Dn१ Ds१ ८३; Ds ७६; T१
९८; G१ ८०. — Śloka no.: Dn१. ११ २२; Ds २१.

250

1 K१. १ B१. १. ३ (marg. as in text) Das. २१ D१-१.९
T G१-३.६ M१. ५-१ शीष्म (for नारद). —^a) K१
विनीय; G१ द्वितीय (for विनीय). ✽ Cn: विनीय
प्रसार्ज्य । ✽ —^b) K१ Bo. ६-९ Das. २१ Dn१. ११ Ds
D१. ३. ५. १. ३ सास्मनैव; K१ D१. ६. ९ सांख्यिता च (for सा
ख्यतीव). —^d) Da१ जलेव; Dn१ तमेव (for लतेव).
T१ G१ तथा (for तदा). ✽ Ca: आवर्जिता प्रणता ॥
Cn: ऋषुभूता ॥ Cp: भूमौ पतिता । ✽

2 Before 2, G१ ins. कन्या. — Da१ om. २^{ad}.

—^a) V१ T१ M१ रौद्रं (for रौद्र-). Das रौद्रकर्माणि
जातैव; Ds. १ रौद्रं कर्म करिष्यामि. —^d) Ś1 K१. २. ४
V१ B१ (marg. as in text). १ T१ G१ -भयंकरं; M१
-भयंकरः (for 'करी).

3 ^a) K१ Da१ विभेसि (for 'मि). —^b) K१ V१
Bo Dn१. ११ Ds१ D१-१ T१ G१ धर्मम् (for धर्म्यम्).
G१ आविश (for आदिश). —^c) K१ अवेक्षस्व. —^d)
K१ Bo Dn१. ११ Ds D१. ३. ५. १. ३ T१ [ई]क्षस्व (for [ई]-
श्वर). Ś1 K१. २. ४ शिवेन स्वेन कर्मणा.

4 ^a) M१ बालान्वृद्धान्. Das. २१ Dn१ (marg.) वय-
स्यांश्च (for वयःस्थांश्च). —^b) K१. ३ अनागसः; Ds
'गसः (for 'गसः). —^d) K१ नमस्ते (for नमस्ते).
K१. ६. १ V१ Bo. ६-९ Das Dn१. ११ Ds D१-९ T G१-३. ६
स्तु; M१ हि (for स्मि). Da१ नमस्तु सुप्रसाद मे.

5 ^a) Da१ विप्रान् (for प्रियान्) Ds. १ वयस्यांश्च
(for 'स्थांश्च). —^b) V१ Ds M१. ६ आवृन्मातृ; Da१
आवृन्मातृ; T१ G१. ३. ६ आवृन्मातृ; for आवृन्मातृ;
Ds अय (for अपि). —^c) B१ अपि; B१ अयि;
T G१. ३. ६ अनु; G१ अन (for अप-). Ś1 K१. ३ T१
-ध्यायति; B१ -ध्यायति (for -ध्यास्यन्ति). K१. १ B१
(marg.) यद्येव; K१ V१ Bo. १. ३ Das Dn१. ११ Ds
D१-४. ३. ९ यद्येव; K१ B१. ९ Da१ Ds. १ यद्येव; T
G१-३. ६ M१. ५-१ ये (G१ ते) देव (for यदेव). ✽ Cn. p:

C. 12. 3 82
B. 12. 250. 6
K. 12. 254. 6

तेभ्योऽहं बलवद्भीता शरणं त्वामुपागता ॥ ६

यमस्य भवने देव यात्यन्ते पापकर्मिणः ।

प्रसादये त्वा वरद प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ७

एतमिच्छाम्यहं कामं त्वत्तो लोकपितामह ।

इच्छेयं त्वत्प्रसादाच्च तपस्तप्तुं सुरेश्वर ॥ ८

पितामह उवाच ।

मृत्यो संकल्पिता मे त्वं प्रजासंहारहेतुना ।

गच्छ संहार सर्वास्त्वं प्रजा मा च विचारय ॥ ९

एतदेवमवश्यं हि भविता नैतदन्यथा ।

अपध्यात्यन्ति शप्यन्ते । ॐ — ^a) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 5-8 M1. 5. 6 मृतास्; K7 D4. 9 मृत्वा (for मृतास्). T G1-3. 6 M1. 5-7 तेभ्यो (for तेषां). K2 बिभीमि; M7 विभेमि.

6 ^a) K1 om. from कृपणा up to सुपा (in 6^d). Ś1 K2 D4 कृपणात् (D4 'कु'); K6 Ds कृपणां (K6 'णा')स्तु (for 'णाश्च'). Ds2 G2 -परिक्षेशो; Ds -परिच्छेदो (for 'क्षेदो'). — ^b) Ś1 K1. 2 T2 G2 M1. 5-7 मा (for मां). K7 Da4 शान्धती. — ^c) Da4 हि (for संह).

7 ^a) T2 M7 भवनं (for 'ने'). D4 देवी (for देव). — ^b) Ś1 K2 यात्यन्ते; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds1 D2. 3. 5. 8 M7 पाल्यन्ते; K7 D4. 9 पीड्यन्ते; Ds यात्यन्ते; D7 पाल्यन्ते; T1 G1. 6 M7 (inf. lin.) यात्यन्ते; G2 यात्यन्ते; G3 योज्यन्ते (for यात्यन्ते). Ś1 K2 भावः; K1 भाविः; Ds पुण्य- (for पाप). Bo -कर्मिणः; B6 D7. 9 -कर्मणः; G3. 6 -कर्मणि; M1. 6 -कारिणः (for -कर्मिणः). — ^c) T2 G1. 2 M5 निवेदये (for प्रसा^a). K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2-9 त्वां (for त्वा). — ^d) K2 Da4 प्रभो; K7 Ds. 9 T G1-3. 6 M7 विभो (for प्रभो).

8 ^a) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 एतद्; K7 D4. 6. 9 एवम् (for एतम्). T1 G1-3. 6 कर्म (for कामं). — ^b) G2 om. 8^{cd}. — ^c) B8 (marg.) इच्छेहं. K1. 2 -प्रसादाश्च; Bo. 7. 8 (marg.) Das Dn1. 24 Ds D2. 3. 5. 7. 8 -दार्थ (for -दाच्च). — ^d) K6 Bo. 6. 7. 9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 महे-श्वर (Da4 'रः') (for सुरे^a).

9 Dn1 प्रजापतिर्; G2 M5 ब्रह्मा (for पितामह). — ^a) M1. 5. 6 मृत्युः (for मृत्यो). K1 मे त्वां; Da4 Ds मेवं; Ds [ज]सि त्वं (for मे त्वं). — ^b) Da4. 24

क्रियतामनवद्याङ्गि यथोक्तं मद्बचोऽनघे ॥ १०

नारद उवाच ।

एवमुक्त्वा महाबाहो मृत्युः परपुरंजय ।

न व्याजहार तस्यौ च ब्रह्मा भगवदुन्मुखी ॥ ११

पुनः पुनरथोक्ता सा गतसत्त्वेव भामिनी ।

तूष्णीमासीत्ततो देवो देवानामीश्वरेश्वरः ॥ १२

प्रससाद किल ब्रह्मा स्वयमेवात्मनात्मवान् ।

स्मयमानश्च लोकेशो लोकान्सर्वानवैक्षत ॥ १३

निवृत्तरोषे तस्मिंस्तु भगवत्यपराजिते ।

-संहार- (for -संहार-). M1. 6 -बुद्धिना (for हेतुना). — For 9^{ab}, D7 T G1-3. 6 M7 subst.:

700* त्वं हि संहारबुद्ध्या मे चिन्तिता हृषितेन च ।

— ^a) T G1-3. 6 M7 तस्मात् (for गच्छ). K2 संहार (for संहार). Da4 T1 सर्वास्. — ^b) K7 D4. 6. 9 स; Bo lacuna; B8 वै; Ds. 7 मा (for च). T2 विचारणा (for 'रय').

10 ^a) Ds. 7 एवमेवम्; T G1-3. 6 एवमेतद् (by transp.). Da4 T अपश्यं (for अवश्यं). B8 अवश्य-मेतदेवं हि. — ^b) Da4 भविता ते तदान्यथा. — ^c) Da4 G1 अनवद्याङ्गी. — ^d) B6 यथेदं (for यथोक्तं). T G1-3. 6 मम च (for मद्बचो). Da4 [S]नघ; Ds [S]नये (for सनघे).

11 MSS. om. the ref. — ^a) Ś1 K1. 2. 4 उक्ते; M7 उक्त्वा (for उक्ता). — ^b) K2 -पुरंजय; K4 Da4 -जयः; T1 G1. 3. 6 -जया (for 'जय'). — ^c) G1 तस्यस्व (sic) (for तस्यौ च). — ^d) G2 तथा (for ब्रह्मा). K6 V1 B8. 9 Ds1 ब्रह्माभवदुन्मुखी; K7 D4. 6. 9 Cp (Cp as in text) ब्रह्माभवदुन्मुखी; Ds. 7 ब्रह्माभवदुन्मुखी.

12 ^a) B8 (marg. as in text) [ए]वोक्ता (for [उ]-क्ता सा). M1. 6. 7 ततः पुनस्तदेवोक्ता. — ^b) K6 -सत्त्वे च (for -सत्त्वेव). K6 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. 24 D2. 3 भाविनी (for भामिनी). — ^c) M7 आस (for आसीत्). M1 तदा (for ततो). — ^d) T G1-3. 6 M7 लोकानाम् (for देवां). Ds देवानामादिरीश्वरः; M5 (inf. lin. as in text) 'मीश्वरः प्रभुः.

13 ^a) Ds1 आससाद (for प्रस^a). V1 B8 प्रसाद-जकरोद्ब्रह्मा. — ^b) Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 [जा]त्मनि (for 'वान्'). T1 G1. 3. 6 स्वमेवात्मानमात्मवान्. — ^c) K4. 7

सा कन्यापजगामास्व समीपादिति नः श्रुतम् ॥ १४
 अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा ।
 त्वरमाणेव राजेन्द्र मृत्युर्धेनुकमभ्ययात् ॥ १५
 सा तत्र परमं देवी तपोऽचरत दुश्चरम् ।
 समा ह्येकपदे तस्थौ दश पद्मानि पञ्च च ॥ १६
 तां तथा कुर्वतीं तत्र तपः परमदुश्चरम् ।
 पुनरेव महातेजा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ १७
 कुरुष्व मे वचो मृत्यो तदनादृत्य सत्त्वरा ।
 तथैवैकपदे तात पुनरन्यानि सप्त सा ॥ १८

अवेक्ष्यत; Da4 अवैक्षत; Dn4 D4.6 G2 M1 अवे-
 (D6 'पे')क्षत (for अवै').

14 " M7 निवृत्ति- (for निवृत्त-). — " K6 Bo.
 6.7.9 Da8.24 Dn1.24 Ds D2.2.5.7.8 [अ]थ; K7
 M1.6 [उ]प-; T G1-2.6 [अ]पि; M5 च (for [अ]प-).
 — " Bo.9 Da8.24 Ds.1 सकाशाद्; M1.6.1 (inf.
 lin.) समीपम् (for 'पाद्'). T G1-2.6 M1.6.1 श्रुतिः
 (for श्रुतम्).

15 " S1 (sup. lin. as in text) उपसृत्य (for
 अप'). G2 [अ]प्रतिश्रुत्य. — " Ds D2 -संहरणात् (for
 'रणं'). S1 K1.2.4 ततः; K7 D4-7.9 प्रभो (K1 D9
 'भो:); Bo.8 T G1.2.6 तथा (for तदा). K6 B9
 Da8.24 प्रजापहरणं तदा. — " Da4 च; G2 [s]पि
 (for [इ]व). — " S1 K1.2 धेनुवद्; K4 धेनवम्;
 K7 हेतुकम्; M6 धेनुगम् (for 'कम्'). K2.4 अत्यगात्;
 K6 V1 Bo.6-9 Da8.24 Dn1.24 Ds D2.2.3 T G2.2.6
 अभ्यगात्; G1 अप्यगात् (for अभ्ययात्). * Ca.8: धेनुकं
 धेनुकाश्रमम् ॥ Cn.p: धेनुकं गोतीर्थं माथान्तर्वर्ति । *

16 " G2 तपश्चरत. — " K1 D4.6.9 ह्येकपदा;
 G2 'पदौ' (for 'पदे'). — " V1 B8 (both marg. as
 in text) चाष्टौ च (for पद्मानि). * Ca: पद्मं त्रयो-
 दशाङ्ग एवैकसादृशगुणवृक्षा । पञ्चदशोऽङ्गः पद्म इत्यपरे । *

17 G2 M1.5-7 om. 17^a-18^b. — " K1 तं (for
 तां). K1.7 Da4 कुर्वती. K2 तात (for तत्र).

18 G2 M1.5-7 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — " G2
 तदनादृत्य. S1 K1.2.4 तद्वचः; K7 D4.9 सत्त्वतः
 (K7 'ता'); Ds.1 तत्परा (for सत्त्वरा). — " G2
 तदा (for तथा). K7 D4.6.9 [ए]कपदा (for 'पदे').
 K2 तथैव प्रपदी तात; Ds.1 तथैवैकपदेनिच्छत् (sic).

तस्थौ पद्मानि षड्वैव पञ्च द्वे चैव मानद ।
 भूयः पद्मायुतं तात मृगैः सह चचार सा ॥ १९
 पुनर्गत्वा ततो राजन्मौनमातिष्ठुत्तमम् ।
 अप्सु वर्षसहस्राणि सप्त चैकं च पार्थिव ॥ २०
 ततो जगाम सा कन्या कौशिकीं भरतर्षभ ।
 तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुनः ॥ २१
 ततो ययौ महाभागा गङ्गां मेरुं च केवलम् ।
 तस्थौ दार्विव निश्चेष्टा भूतानां हितकाम्यया ॥ २२
 ततो हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवाः समीजिरे ।

C. 12. 9209
 B. 12. 259(a). 23
 K. 12. 254. 23

— " K1.2.4 Ds1 D6.1 सप्तमा; V1 Dn4 सप्तधा (for
 सप्त सा).

19 " V1 B8 (marg.) सप्तैव (for षट्चैव). D2
 तथोपयानि षट्चैव. — " K1 षट्च (for पञ्च). D4.9
 वैव (for चैव). K7 Da4 मानदः. — " K1 पद्मायुतं;
 K2 पद्माधूतं. G2 जातं (for तात). — " T1 G1.8
 (before corr. as in text). 6 ह (for सप्त). — After
 19, K6 V1 Bo.6-9 Da8.24 Dn1.24 Ds D2.2.3-8
 ins.:

701* द्वे चायुते नरश्रेष्ठ वायवाहारा महामते ।

[Da4 D7 वा (for च). Ds.1 महाराज (for नरश्रेष्ठ).
 K6 वायवाहारा; B8 (marg. as above) D7 वायवाधारा;
 Ds2 'हारे' (for 'हारा'). D1 महीपते (for महामते).]

20 " K6 V1 Bo.6-9 Da8.24 Dn1.24 Ds D2.2.3
 एव; T2 गता (for गत्वा). Ds.1 महाराज; T G1.
 2.6 M5 ततो नन्दं (T2 'दे'); G2 ततोन्तर्व (for ततो
 राजन्). — " K4 उत्तरं (for उत्तमम्). — " Da4
 पार्थिवः; D6 'वं; M5 सावसत्.

21 " K1 कौशिकी; D7 G1.8 'कं; G2 'किं (for
 'कीं). K4.6 V1 Bo.6-9 Da8.24 Dn1.24 Ds D2.2.3
 कौशिकीं (Da4 'किं) नृपसत्तम (Da4 'म:). * Cn:
 कौशिकीं गण्डकीं नदीम् । * — " Da4 तत्र वा जङ्गला-
 हारम्. — " V1 B8 (marg. as in text) G2.6 निशुतं;
 T1 G1.2 नियतं (for 'मं).

22 " K7 transp. ततो and ययौ. Da4 D6 G1
 महाभाग (D6 'गा') (for 'भागा). — " D7 एकां (for
 मेरुं). K7 Ds D4.9 केवला. — " K6 दार्विव; G2
 सप्तैव (for दार्विव). — " K6 V1 Bo.6-9 Da8.24
 Dn1.24 Ds D2.2.3 T G1-2.6 M1.5-7 प्रजानां (for
 भूतानां).

C. 12. 9219
B. 12. 259(8). 24
K. 12. 264. 24

तत्राकुष्ठेन राजेन्द्र निखर्वमपरं ततः ।

तस्थौ पितामहं चैव तोषयामास यत्नतः ॥ २३

ततस्तामब्रवीच्चत्र लोकानां प्रभवाम्ययः ।

किमिदं वर्तते पुत्रि क्रियतां तद्वचो मम ॥ २४

ततोऽब्रवीत्पुनर्मृत्युर्मगवन्तं पितामहम् ।

न हरेयं प्रजा देव पुनस्त्वाहं प्रसादये ॥ २५

तामधर्मभयत्रस्तां पुनरेव च याचतीम् ।

तदाब्रवीद्देवो निगृह्येदं वचस्ततः ॥ २६

अधर्मो नास्ति ते मृत्यो संयच्छेमाः प्रजाः शुभे ।

23 K1 om. (hapl.) 23^a-24^b. — ^b) Dn1 समा-
जिरे; Ds. 7 M1. 6 समीधिरे; Ds समीजिरे; G2 समी-
हिरे (for 'जिरे). — ^d) Da4 निवर्षम् (for निखर्वम्).
K2 आपरं; T1 G1. 8. 6 अचरत्; T2 G2 परमं (for
अपरं). K7 D4-7. 9 पुनः; B3 T G1-3. 6 M1. 5-7 तपः
(for ततः). ❀ Ca: निखर्वं द्वादशोऽङ्कः । ❀ — ^f) K7
D4. 6 G1 यत्ततः; D7 संततः (for यत्ततः).

24 K1 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — ^a) K6 B6. 9
Da3. 24 D4. 7 राजन् (for तत्र). — ^b) K6 V1 Bo. 6-9
Da3. 24 Dn1 Ds Ds. 7 Ca (v. l.) लोकानां प्रभवाम्ययः
(Da3 Ds. 7 'वोष्ययः); K7 D4. 6. 9 लोकसंप्रभवाम्ययः
(K7 'य); T G1-2. 8 M1. 5-7 लोकानां प्रपितामहः (M6
प्रसुरव्ययः). — V1 reads 24^{ad} on marg. — ^c) B8
क्रियते; Ds. 7 वर्तते (for 'ते). Da4 पुत्री; G2 पुत्र;
M7 पुत्रं (for पुत्रि). Ś1 K1. 2 किमेवं वर्तते पुत्रि (K1
'त्र). — ^d) K6 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5.
7. 8 T G1-2. 6 M1. 5-7 क्रियतां मम तद्वचः.

25 ^a) Ś1 K1. 2 नाहरेयं (for न ह'). — ^d) K6
Bo. 6. 7. 9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M1 चाहं
(for त्वाहं). Ś1 K1. 2. 4 प्रसीद मे; T1 प्रसादय (for
'दये).

26 ^a) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3.
5. 7. 8 M1. 5-7 -भयान्नीतां; G1 -भयत्रस्ताः (for 'त्रस्तां).
— ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds Ds. 8 T2 M1.
5-7 प्रयावती; K6 प्रयावती; Da4 प्रयावती; D2 प्रजा-
वती; Ds. 7 T1 G1-2. 6 प्रजापतिः (for च याचतीम्).
— ^c) Da4 D4 ततो (for तदा). K2 देवदेवं (for
'देवो). — ^d) Ś1 K1. 2 M7 निगृह्येदं; G1 निगृह्येनं;
M6 न गृह्येदं. K6 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Ds. 7 तदा (for
ततः). M1 न गृह्येदं वचनं तव.

मया ह्युक्तं मृषा भद्रे भविता नेह किंचन ॥ २७

धर्मः सनातनश्च त्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यते ।

अहं च विबुधाश्चैव त्वद्विते निरताः सदा ॥ २८

इममन्यं च ते कामं ददामि मनसेप्सितम् ।

न त्वा दोषेण यास्यन्ति व्याधिसंपीडिताः प्रजाः ॥ २९

पुरुषेषु च रूपेण पुरुषस्त्वं भविष्यसि ।

स्त्रीषु स्त्रीरूपिणी चैव तृतीयेषु नपुंसकम् ॥ ३०

सैवमुक्ता महाराज कृताञ्जलिरुवाच ह ।

पुनरेव महात्मानं नेति देवेशमव्ययम् ॥ ३१

27 ^a) M1. 6. 7 वै (for ते). — ^b) Da3 संयच्छेमा;
G1 M5 सा (M5 नि-) यच्छेमाः; G2 संयच्छेमां (for
'च्छेमाः). K2 Da4 प्रजा; D4 प्रजां. D8 इति (for
शुभे). — D8 om. 27^a-29^d. — ^c) Ś1 K1. 2 T G1-2. 6
[अ]द्युक्तं; Bo युक्तं (for ह्युक्तं). — ^d) G2 न हि (for
नेह).

28 D8 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^a) D5 धर्मश्च
शाश्वतश्च त्वाम्. — ^b) K1 इहैव (for इहैव). Ś1 K1.
2. 4 [अ]यं; D5. 6 [अ]द्यु (for [अ]द्यु-). K6 V1 Bo.
6-9 Da3. 24 Dn1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1-2. 6 M1. 5-7
-प्रवेक्ष्य (Dn1 'क्ष)ति; Dn4 'क्षते (for 'क्ष्यते). — ^c)
K7 D9 चेमे (for चैव).

29 D8 om. 29 (cf. v. l. 27). — ^a) Ś1 K1. 2. 4
V1 M6 अहम्; B6. 9 D5. 7 G2 M7 इदम्; D4. 6. 9
स्वयम् (for इमम्). K4 अन्ये; M7 अन्यच् (for
अन्यं). — ^b) V1 Bo. 8 Dn1. n4 D2. 8 M7 ददानि (for
'मि). G2 मनसीप्सितं. — ^c) K4. 5. 7 V1 Bo. 6-9
Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2-7. 9 G2 त्वां (for त्वा). Ś1
K1 व्यास्यन्ति; K2 दास्यन्ति (for यास्यन्ति). — ^d)
Ds. 7 व्याधिना (for व्याधिसं-). K7 Da4 -संपीडिता;
G1 -सापीडिताः. K6 शुभे (for प्रजाः). ❀ Ca (read-
ing व्याधिनिष्पीडिताः): व्याधिनिष्पीडिता इति वदन् व्या-
धेरेव दूषणं दास्यन्ति न तवेति ब्रह्मा स्वाभिप्रायमाविश्वकार । ❀

30 ^a) K6 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8
स्व-; B8 (marg.) तु (for च). — ^b) K2 Da4 G2
पुरुषत्वं (for 'वस्त्वं). K4 G2 भविष्यति. — ^c) Da4
स्त्रिषु; G1 त्रिषु. — ^d) K6 B7. 9 Da3. 24 T G1-2. 6 M1.
5-7 तृतीये च; V1 'येन (for 'येषु). M1. 6 नपुंसके.

31 ^a) Ś1 D5 सैवमुक्त्वा (D5 'क्तो); D7 सैव युक्ता
(for सैवमुक्ता). — ^b) K1 कृताञ्जलिम्; M1. 6. 7

तामब्रवीत्तदा देवो मृत्यो संहर मानवान् ।
 अधर्मस्ते न भविता तथा ध्यास्याम्यहं शुभे ॥ ३२
 यानश्रुविन्दून्पतितानपश्यं
 ये पाणिभ्यां धारितास्ते पुरस्तात् ।
 ते व्याधयो मानवान्धोररूपाः
 प्राप्ते काले पीडयिष्यन्ति मृत्यो ॥ ३३
 सर्वेषां त्वं प्राणिनामन्तकाले
 कामक्रोधौ सहितौ योजयेथाः ।
 एवं धर्मस्त्वामुपैष्यत्यमेयो

न चाधर्मं लप्स्यसे तुल्यवृत्तिः ॥ ३४
 एवं धर्मं पालयिष्यस्यथोक्तं
 न चात्मानं मज्जयिष्यस्यधर्मे ।
 तस्मात्कामं रोचयाम्यागतं त्वं
 संयोज्याथो संहरस्वेह जन्तून् ॥ ३५
 सा वै तदा मृत्युसंज्ञापदेशा-
 च्छापाङ्गीता बाढमित्यब्रवीत्तम् ।
 अथो प्राणान्प्राणिनामन्तकाले
 कामक्रोधौ प्राप्य निर्माह्य हन्ति ॥ ३६

C. 12. 9223
B. 12. 255a2. 37
K. 12. 264. 28

कृत्वांजलिम्. — °) T₂ पुनरेवेदमात्मानं.

32 °) G₃ तम् (for ताम्). Ś₁ K_{1.2} M₅ ततो
 (for तदा). — °) G₁ मृत्योः (for मृत्यो). K₂
 संहार; Da₁ संहार (for संहर). — °) K₂ अधर्मस्
 (for 'र्मस्). — °) Ś₁ K₁ Ds₂ दास्यामि; V₁ B₉
 Ds₁ M₁ ध्यास्यामि (for ध्या). K₂ तथा दद्यामहं शुभे.
 — After 32, T G₁-3.6 M₅ ins.:

702* त्वं हि यत्ता च युक्ता च पूर्वोत्पन्ना च भामिनी ।

अनुशिष्टा च निर्दोषा तस्मात्त्वं कुरु मे मतम् ।

[(L. 1) T₁ om. हि. T₂ G₃.6 M₅ यत्ता; G₂ तज्ज्ञा
 (for यत्ता). — (L. 2) M₅ निर्दोषात् (for 'पा).]

33 °) Ś₁ K₁ 2.4.6 अश्रुः (for अश्रु-). Da₄ M₁
 विन्दुन् (for विन्दून्). K₆ पतिताम्. Ś₁ K_{1.2.4}
 अपश्यः (for 'श्यं). — °) Ś₁ K_{1.2.4} पाणिभ्यां ये (by
 transp.); G₂ यत्पाणिभ्यां. K₂ दारितास्; K₆ धावि°;
 Da₄ भावि° (for धारि°). — °) K_{1.2} व्याधयो (for
 व्याधयो). D₁ M₁ धोररूपां (for 'रूपाः). — °) T₁
 G_{1.6} प्राप्ताः; G₃ प्राप्तां (for प्राप्ते). K_{4.6} B₉.6
 (marg. as in text). 1.9 Da₃.a₄ Dn₁.n₄ Ds D₂.3.8
 Cn. p (gloss: मारयिष्यन्ति) कालयिष्यन्ति (for पीड°).
 D₆ मृत्योः.

34 °) D₆ lacuna; M₅ त्वां (for त्वं). Da₄
 अन्तकालः; T₁ G₁-3.6 अन्तकाले (for अन्त°). — °)
 K₆ काल- (for काम-). K_{1.2} G₁ M₁ 6.7 संहितौ (for
 स°). K_{1.2} योजयेथाः (for 'येथाः). — °) K₁ उपै-
 स्यति; K₇ Da₄ Dn₁ Ds D₄.6.9 T₁ G₃.6 M₁ उपैष्यति
 (for उपै°). T G₁-3.6 अमोघो (for अमेयो). — °)
 Ds₁.7.9 वा (for च). D₆ धर्म (for [अ]धर्म). B₉
 Da₄ लप्स्यसे (for 'से). Ś₁ K₁ तुल्यवृत्ति; V₁ धर्म-

वृत्तिः; T₂ धर्मतुल्यं; G₂ तुल्यवृत्तिः; M₁ 'वृत्तः (for
 'वृत्तिः).

35 °) K₆ B₉.7.8 (marg. as in text). 9 Da₃.a₄
 एतद्; M₁ 6 एतैर्; M₅.7 एतं (for एवं). Ś₁ K_{1.4}
 पालयिष्यन्; K₇ D₄ 9 'यतीम्; B₉ Da₄ G₂ पालयिष्य-
 (G₂ 'ष्य)ति; D₆ पालयता (for 'यिष्यसि). Ś₁ K₁.
 4.7 Da₄ D₄.6 9 यथोक्तं; K₆ B₉.6.8 (marg. as in
 text) Da₃ Dn₁.n₄ Ds D₂.3.5.8 M₁.6 अथो त्वं; B₉
 अमेयो; G₂ अनोघं (for अथोक्तं). — °) D₄ वा (for
 च). D₆ मज्जयिष्यति (for 'प्यसि). — °) M₁.6.7
 धर्म (for कामं). K₇ D₄-7.9 रोचम्; Ds₁ रोचये (for
 रोचय). Ś₁ K_{1.2} त्वागतं; K₆ [अ]द्यागतं; T₁ G₁.3.6
 [अ]भ्यागत (for 'गतं). Ds₁ M₅ त्वां; M₁.6 त्वा (for
 त्वं). ❀ Ca: काममस्सदभिमतम् । अभ्यागतः यः प्रजा-
 संहारः तम् ॥ Cp: अभ्यागतं अब्राह्मणेन प्राप्तम् । ❀ — °)
 Ś₁ K_{1.2} 4.7 D₄-7.9 संयोज्या (K₂ 'ज्य)थो; K₆ संनो-
 हाथो; T G₁-3.6 M₁.6 सत्यं साधो; M₅ सा त्वं
 सर्वान्; M₁ सा त्वं साधो (for संयोज्याथो). The
 portion from स्वेह up to निषेवेतान् (in 12. 255. 41^d)
 is lost in Ś₁ on missing fol. Da₄ Ds₁ संहरस्वेह;
 D₆ 'स्वेव; D₇ 'स्वेह; G₂ 'स्वेव (for 'स्वेह).

36 Ś₁ missing (cf. v. l. 35). — °) M₅ तद्
 (for सा). M₅ तथा; M₁ ततो (for तदा). K₁.
 2.7 D₄-7.9 -संज्ञापदेशात् (K₇ D₄.9 'न्); T G₁-3.6
 M₁ -संज्ञा कृत्वा सा (M₁ तु); M₅ -संज्ञानुशिष्टा (for
 -संज्ञापदेशात्). — °) K₄.6 V₁ B₉.6-9 Da₃.a₄ Dn₁.
 n₄ Ds D₂.8 transp. ज्ञापात् and भीता. K₁ वाचम्
 (for बाढम्). K₁.2.4 तु (for तम्). — °) K₇
 D₄.6.7.9 अथ; T G₁-3.6 M₁ तेषां (for अथो).
 K₁.4 प्राणाः (for प्राणान्). Da₄ om. (hapl.) from

C. 12. 9124
B. 12. 259(37). 38
K. 12. 2. 4. 39

मृत्योर्ये ते व्याधयश्चाश्रुपाता
मनुष्याणां रुज्यते यैः शरीरम् ।
सर्वेषां वै प्राणिनां प्राणनान्ते
तस्माच्छोकं मा कृथा बुध्य बुद्ध्या ॥ ३७
सर्वे देवाः प्राणिनां प्राणनान्ते
गत्वा वृत्ताः संनिवृत्तास्तथैव ।
एवं सर्वे मानवः प्राणनान्ते
गत्वावृत्ता देववद्राजसिंह ॥ ३८
वायुभीमो भीमनादो महौजाः
सर्वेषां च प्राणिनां प्राणभूतः ।

नानावृत्तिर्देहिनां देहमेदे
तस्माद्राधुर्देवदेवो विशिष्टः ॥ ३९
सर्वे देवा मर्त्यसंज्ञाविशिष्टाः
सर्वे मर्त्या देवसंज्ञाविशिष्टाः ।
तस्मात्पुत्रं मा शुचो राजसिंह
पुत्रः स्वर्गं प्राप्य ते मोदते ह ॥ ४०
एवं मृत्युर्देवसृष्टा प्रजानां
प्राप्ते काले संहरन्ती यथावत् ।
तस्याश्चैव व्याधयस्तेऽश्रुपाताः
प्राप्ते काले संहरन्तीह जन्तून् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

मन्तकाले up to प्राणिनां (in 37^a). Ks. 7 Bs. 8 (marg.). 9 Ds. 8. 9 Ms. 8. 7 Cp प्राणनान्ते; T1 G1-3. 6 अन्तकाले (for अन्त). Ms अथो प्राणान्प्राणनान्ते. —^d) Ks प्राप्ति (for प्राप्य). Ds. 7 निर्मोहयन्ती; T G1-3. 6 Mr नित्यं निहन्ति (for निर्मोहं हन्ति).

37 Ś1 missing (cf. v. l. 35). Ds om. up to प्राणिनां (cf. v. l. 36). —^a) Ks. 7 V1 Bo. 9 Dn1 Ds. 7. 9 T G1. 3. 6 मृत्योः; Bs (marg. as in text) M1. 5. 6 मृत्युर् (for मृत्योर). Ks Gs हे ते; Ks 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Ds. 7. 9 T G1. 3. 6 ह्येते; Bs ह्येष; M1 5-7 ह्येषा, for ये ते). K1. 2 चक्षुपाता; Ds चाश्रुपातान्. —^b) Ds मानुष्याणां. K1 2. 4 7 B1 Ds3 Ds. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 6 युज्यते; Ks Bs मुह्यते (for रुज्यते). K1 शरीरैः. —^c) Ks. 7 Bs cm. वै. Ds. 7 ते भवन्ति; Gs प्राणिनान्ति (for प्राणनान्ते). — V1 B9 om. (hapl.) 37^a-38^a. —^d) Ks सा (for मा). Gs लुब्ध (for बुध्य).

38 Ś1 missing (cf. v. l. 35). V1 B9 om. 38^a (cf. v. l. 37). —^a) Ks Ds. 6. 9 देवाः सर्वे (by transp.); Gs सर्वे वेदाः; Bom. ed. सर्वे जीवाः. Ds. 7 प्राणनान्ति (for 'नान्ते). ☞ Cn: देवाः इन्द्रियाणि ॥ Cs: देवाः आजानदेवाः कर्मदेवाश्च । ☞ — K1. 2. 4 om. (hapl.) 38^a. —^b) Mr हित्वा (for गत्वा). Ks Ds. 6. 9 जाताः; G1 वृत्ताः; M1. 6 वृद्धाः; Mr वृद्धान् (for वृत्ताः). Ds reads from स्तथैव up

to वृत्ता (in 38^a) twice. — Gs om. 38^a. —^c) Ks Ds. 6. 9 मानुषाः (for मानवाः). Ds प्राणिनान्ते; Ds प्राणनान्ते. —^d) T2 [आ]वृत्तौ (for 'वृत्ता). Ks जीववद्; T1 G1-3 देवता (for देववद्). Ds राजसिंहः; Gs 'सिंहाः; Mr 'सिंहं (for 'सिंह).

39 Ś1 missing (cf. v. l. 35). —^a) K1. 4 Ds1 Ds Mr वायु- (for वायुर). ☞ Cn: वायुः पञ्चवृत्तिः प्राणः । ☞ —^b) Bo. 6. 7 Ds3 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 8 स सर्वेषां (for सर्वेषां च). K1. 2. 4 Bs वै; Ks Bs Ds1 lacuna; Gs नः (for च). —^c) K1 नानावृत्तिः; Ks 6 T2 'वृत्तिः; Ds3. 2 मनोवृत्तिर्; Ds. 7 नानावृत्ते; G1 'वृष्टिर्; Ms अनावृत्तिर् (for नाना). —^d) Bs निविष्टः; Ds1 वसिष्टः; Ds1 विशिष्टाः.

40 Ś1 missing (cf. v. l. 35). Ds om. (hapl.) 40^a. —^b) Ds1 देवा मर्त्य (for मर्त्या देव). —^c) Dn1 पुत्रे (for पुत्रं). Ds1 Ds राजसिंहः (Ds 'हं); Ds1 पुत्रं सिंहः. —^d) K1. 2 सर्वे; Ks सोहं; Ds3 Dn1 Ds. 6. 8 M1 सर्ग (for स्वर्ग). Ds वै (for ते). K1. 2. 4 मोदतीह; Ds मोहते ह; Ds मोहदेहः (for मोदते ह). Bo तु; T G1-3. 6 हि (for ह).

41 Ś1 missing (cf. v. l. 35). —^a) K1 Ds एव (for एवं). K1. 2. 4 G1 देवसृष्टाः (Ks 'ष्टः); Dn1 'सृष्टा; Gs प्राप्य सृष्टा (for देवसृष्टा). — K1. 2 om. (hapl.) 41^b. —^b) Ks प्राप्ते (for प्राप्ते). Ks Ds. 6. 9 M1. 6 संहरित्री; T2 सहरित्रीर् (for संहरन्ती).

२५१

युधिष्ठिर उवाच ।

हमे वै मानवाः सर्वे धर्मं प्रति विशङ्किताः ।

कोऽयं धर्मः कुतो धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

धर्मो न्वयमिहार्थः किममुत्रार्थोऽपि वा भवेत् ।

उभयार्थोऽपि वा धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

सदाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम् ।

चतुर्थमर्थमित्याहुः कवयो धर्मलक्षणम् ॥ ३

अपि ह्युक्तानि कर्माणि व्यवसन्त्युत्तराचरे ।

लोकयात्रार्थमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः ।

उभयत्र सुखोदकं इह चैव परत्र च ॥ ४

अलब्ध्वा निपुणं धर्मं पापः पापे प्रमज्जति ।

न च पापकृतः पापान्मुच्यन्ते केचिदापदि ॥ ५

अपापवादी भवति यदा भवति धर्मवित् ।

C. 12. 9234
B. 12. 251. 6
K. 12. 255. 6— °) Ds. 7 चैवं (for चैव). Ds (marg. as in text) ये; Ds. 7 T G1-3. 6 M1 च (for ते). Ks [5] सुपातः (for सश्रुपातः). — D1 om. 41^d. — ^d) K1 सहरी-त्रीह (sic); K2 Ds संहारत्वे (Ds ते) ह (for न्तीह).

Colophon. S1 missing: Ks 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G1. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da3 a1 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn4 Ds D2. 3. 8 G1 M1. 5-7 मृत्युप्रजापतिसंवादः; K7 मृत्युपत्तिः समाप्तः; Dn1 D4-7. 9 T1 G2 मृत्युप्रजाप-तिसंवादः समाप्तः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks B7 83; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 Ms 85; Dn4 Ds2 84; Ds 79; T2 99; G2 81. — Sloka no.: Dn1 42; Dn4 45; Ds 32.

251

This adhy. is missing in S1 (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 °) Da4 इति वै; G1 य इमे (for हमे वै). G2 मानुषे (for मानवाः). K1. 2. 4 तात; K7 सर्वा; G2 लोके (for सर्वे). — ^d) Da4 Ds पितामहः.2 K4 Ds1 Ds om. (hapl.) 2; K7 reads the same on marg. — °) Da3 धर्मा; Ds धर्म (for धर्मो). K1 Bo [5] य यम्; Ks चायम्; K7 Da3. a4 Ds. 5. 7. 9 ह्यम्; Dn1. n4 Ds 8 T G1. 3. 6 M1. 5-7 स्वयम्; G2 इह (for न्वयम्). Da4 ह्वार्थः; G1 ह्वार्थ. — ^b) K1. 2 समुत्रार्थो; K7 सुमु; Da4 समु-त्रार्थो (for 'त्रार्थो'). V1 यो; Ds. 7 हि; G1 सा (for वा). G2 corrupt. — °) B7 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2.

3. 5-7 G2 हि (for सपि).

3 K2 भीम (for भीष्म). — °) Ks T1 G1. 3. 6 सदाचाराः; Da4 Ds1 'चार- (for 'चारः). Ks Ds1 वेदस्. — ^b) Ds लक्षणे (for 'णम्). Ks त्रिविधं लक्षणं परं. — K1 2. 4 B6 G2 om. (hapl.) 3rd. — °) V1 D7 T G1. 3 6 M1. 5. 7 अपि (for इति). ☞ Cs: अर्थमर्थशास्त्रं दण्डनीत्याख्यम् । ☞ — ^d) V1 B8 -दर्शिनः (for 'लक्षणम्).4 °) Da4 अपि युक्तानि; Ds D7 T G1-3. 6 Cs अविध्यु (G2 'द्यु) क्तानि; Ds अपीत्यु (for अपि ह्यु). Ks B8 (orig) सर्वाणि; Bo. 9 Da4 Ds1 Ca Cal. ed. धर्माणि; B6. 7. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds2 Ds. 3. 5. 7. 8 धर्म्याणि (for कर्माणि). ☞ Cs (reading अवि-ध्युक्तानि): विधिर्वेदः, तदन्यो बुद्धागमोऽविधिः, तेनोक्तानि चैत्यवन्दनादीनि । ☞ — ^b) K7 V1 B8 Da. 6. 9 उत्तरा-चरे; Ds1 उपरेवरे; Ds2 उखरेवरे; Ds उत्तरावले; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 उत्त (G1 'क्त) मूपरे; Ca उत्तरावरे (as in text). K2 व्यवस्युत न नापरे; Ks B6. 7. 9 Da3. a1 व्यवसन्त्यु (P7 Da4 'न्त्यु) क्तमाचरेत्. — °) G2 एवाह (for एवेह). — ^d) K1. 2 Ds. 7 धर्मः स; K4. 7 Ds. 3. 9 M1. 6 7 धर्मसं (for धर्मस्य). Da4 च समः; G2 नियतः (for 'मः). B8 (marg. as in text) स्मृतः (for कृतः). — °) G2 उभयस्य (for 'यत्र). Ks B6. 9 शुभोदकं; Da3. a4 श्रुतो; Ds1 सुखोदकं (for 'दकं). — ^f) Ks. 7 Ds-7 लोके (for चैव).5 °) K1 Ds1 अलब्ध्वा; Dn4 Ds अलुब्ध्वा (Ds 'लुब्ध्वा) (for अलब्ध्वा). K1. 2 निपुणो; B6 नियमः; Ds. 7 विपुलं (for निपुणं). — ^b) K4 Ds पापं; M7 पापैः (for पापे). K1. 4. 6. 7 V1 B8 7. 8 (orig.) 9 Da3. a4 D4-7. 9 प्रसज्ज (Da4 D7 'ज्य) ते; Bo. 3 (marg.)

C. 12. 9235
B. 12. 250393.7
C. 12. 2. 5. 6

धर्मस्य निष्ठा स्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोक्तव्यसे ॥ ६
यदाधर्ममनाविष्टो धनं गृह्णाति तत्स्वरः ।
रमते निर्हरन्तेनः परवित्तमराजके ॥ ७
यदास्य तद्वरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ।
तदा तेषां स्पृह्यते ये वै तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ ८
अभीतः शुचिरभ्येति राजद्वारमशङ्कितः ।
न हि दुश्चरितं किञ्चिदन्तरात्मनि पश्यति ॥ ९

प्रयुज्यते; Dn1. n4 Ds D2 s. 8 न युज्यते; M7 प्रयुज्यति
(for प्रयुज्यति). T1 G1. 8. 6 पापः (G1 'पं') पापेषु
स्वरति. —^a V1 ह्युच्यते; Dn1 ह्युच्यते; G2 मुह्यते
(for ह्युच्यते). Da1 G1 किञ्चिद् (for के').

6^b, Dn1 lacuna for यदा भवति. Ks Bo 6-9
Das. n4 Dn1 Ds D2. 8. 5. 7. 8 G2 यथा; K7 सदा (for
यदा). Das D3 धर्मकृत्; G1 कर्मवित्; Cn धर्मकृत्
(for धर्मवित्). —^a Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 D2.
s. 8. 8 Ms त्वारचारस्; Da3 n4 आचारस्; M1 सा' (for
स्वा'). T1 G1-8. 6 धर्मनिष्ठः सदाचारस् (G2 'वासस्').
Cs: निष्ठा निर्णयः । Cs — K2 om. 6^a-7^d. —^a
K1. 4 त्वम् (for तम्). K1. 4 भोक्तव्यसे; Ks. 7 D4. 5.
s. 9 भोक्तव्यमे; B2 भोक्तव्ये; Da1 'ते; Ds1 नोत्सहे;
Ds. 7 मोह्यसे; T G1. 8. 6 M1. 5-7 चावसेत्; Ca (gloss:
ज्ञात्यनि) भोक्तव्यसे (as in text). G2 तमेवाश्रित्ययावसेत्.
— After 6, T G1-8. 6 M. read 10^a-13^b.

7 Ks om 7 (cf. v. l. 6). T G1-8. 6 M1. 5-7
read 7^{ab} after 8¹. —^a K1 Dn1. n4 Ds1 Ds यथा
(for यदा). Ds. 7 [अ]धर्मः (for 'र्म'). B2 (marg. as
in text) समादिष्टो; M1 'विष्ट' (for 'विष्टो'). G2 यथा-
धर्ममवमाविष्टो. —^b T2 G2 M5-7 रौद्रं; G1 रौद्रौ;
M1 रौद्रो (for धनं). Ks गृह्णाति; Ms गृह्णन्. G2. 6
M1. 5-7 तत्स्वरं (for 'रः'). — V1 reads 7^a-8^b on marg.
—^a K1 निर्हरन्; Da1 Ds. 7 निर्हरस्; T2 Ms [s]-
पहरन्; G2 च रहस्; M1. 7 हि हरन्; Ms [s]भिभरन्
(for निर्हरन्). K1 Bo Ds. 7 T2 G2 तेन; Ms पापः
(for स्तेनः). Ks न च पापकृतस्तेनः; V1 रमते निरभि-
स्तेहः; T1 G1. 8. 6 रमते परहस्तेन. —^d K1 परिषत्तम्;
Ks परवित्तम्; Da1 परवित्तम् (sic) (for 'वित्तम्').

8 V1 reads 8^{ab} on marg. —^a B2 यदा च;
G2 यथास्या (for यदास्य). K2 तदहंति (for तद्वरन्ति).
Da1 Ds एते; Ds. 7 अन्यस्; Ca (gloss: बलवन्तरा-
जोरा:) अन्ये (as in text). —^b T2 G2 तथा (for

सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम् ।
सत्येन विष्टृतं सर्वं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १०
अपि पापकृतो रौद्राः सत्यं कृत्वा पृथक्पृथक् ।
अद्रोहमविसंवादं प्रवर्तन्ते तदाश्रयाः ।
ते चेन्मिथोऽधृतिं कुर्युर्विनश्येयुरसंशयम् ॥ ११
न हर्तव्यं परधनमिति धर्मः सनातनः ।
मन्यन्ते बलवन्तस्तं दुर्बलैः संप्रवर्तितम् ।

तदा). T1 G1. 8. 6 अच्छति (for इच्छति). — After
8^{ab}, T G1-8. 6 M1. 5-7 read 7^{ab}. —^a G2 तथा;
M1 यदा (for तदा). K7 D4. 6. 7. 9 स्पृह्यति (for
'यते). —^d D7 ते (for ये). K7 (sup. lin. as in
text) रुष्टाः; Da1 दुष्टाः (for तुष्टाः).

9^a Da1 Ds1 T1 Gs Ms 7 अभीतः (for अभीतः).
K2 अभीत्य; Da1 अपेति (for अभ्येति). Ds. 7 अभी-
(D7 'भि')तः शुभमस्येति. —^a T2 तस्य (for न हि).

10 10^{ab} = (var.) 3. 203. 42^{ab}: = 8. 49. 27^{ab}:
12. 110. 4^{ab}. T G1-8. 6 Ms read 10^a-13^b after 6.
—^a K7 च घनं (for वचनं). —^a Da1 सत्येव (for
सत्येन). B2 विहितं (for विष्टृतं). G2 साधु (for
सर्वं). —^d D4 सर्वसत्ये; Ds lacuna; D7 सत्यसर्वं
(for सर्वं सत्ये).

11 For the sequence in T G1-8. 6 Ms, cf. v. l. 10.
—^a V1 अति- (for अपि). Da1 पापः कृता; Ds1
पापकृतौ; Ds 'कृता; G2 चारकृता; Ca पापकृता: (for
पापकृतो). K4 रात्रा: (sic) (for रौद्रा:). —^b K7 D4.
6. 9 ज्ञात्वा (for कृत्वा). K1. 2. 7 B2 (marg.) D4. 6. 9
T2 G1 M1. 5-7 मिथः कृतं; V1 T1 Gs. 6 मिथः पृथक्;
G2 मितः कृतः (for पृथक्पृथक्). Das. n4 सत्येन समर्थं
तदा. —^a V1 ह्य; B7 Dn1 T G1. 2. 6 M7 अपि
(for अवि-). —^d D4. 6. 9 M1. 6 तदाश्रयात् (for
'श्रया:). —^a B2 केचिन्; Ds. 7 ते च; T1 G1. 8. 6
तेपि (for ते चेन्). Ks B2 Ds1 T2 M1. 5-7 मिथ्या धृतिं
(Ks 'ति:); K7 D4. 9 मिथ्याकृतं; T1 G1-8. 6 मिथ्या-
विधिं (for मिथोऽधृतिं). Cs: अधृतिं समर्थत्यागम् । Cs
—^a K2 असंशयं; B2 न संशयः; Da1 नसंशयं.

12 For the sequence in T G1-8. 6 Ms, cf. v. l.
10. —^a K2 हंतव्यं; Ms भर्तव्यं (for हं). —^b
K7 D4. 6. 9 एव (for इति). T G1-8. 6 Ms इति धर्म-
विदो विदुः. —^a K7 सत्यं ते; Da1 D2 मन्यते (for

यदा नियतिदौर्बल्यमथैषामेव रोचते ॥ १२
 न ह्यत्यन्तं बलयुता भवन्ति सुखिनोऽपि वा ।
 तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कथंचन ॥ १३
 असाधुभ्योऽस्य न भयं न चोरेभ्यो न राजतः ।
 न किञ्चित्कस्यचित्कुर्वन्निर्भयः शुचिरावसेत् ॥ १४
 सर्वतः शङ्कते स्तेनो मृगो ग्राममिवेषिवान् ।
 बहुधाचरितं पापमन्यत्रैवानुपश्यति ॥ १५
 मुदितः शुचिरभ्येति सर्वतो निर्भयः सदा ।

न हि दुश्चरितं किञ्चिदात्मनोऽन्येषु पश्यति ॥ १६
 दातव्यमित्ययं धर्म उक्तो भूतहिते रतैः ।
 तं मन्यन्ते धनयुताः कृपणैः संप्रवर्तितम् ॥ १७
 यदा नियतिकार्षण्यमथैषामेव रोचते ।
 न ह्यत्यन्तं धनवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा ॥ १८
 यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।
 न तत्परेषु कुर्वीत जानन्नप्रियमात्मनः ॥ १९
 योऽन्यस्य स्यादुपपत्तिः स कं किं वक्तुमर्हति ।

C. 12. 9249
B. 12. 26. [59] 2
K. 12. 255. 21

मन्यन्ते). G₂ बलवन्तः. Ds₁ D₇ T G₁ s. 6 M₅₋₇ तद्;
 G₂ सद्; M₁ तु (for तं). —^a) K₂ दुर्लभैः; G₂
 दुर्बलः (for 'लैः'). —^b) T₂ G₂ यथा (for यदा).
 D₈ (marg) कालेन; T₁ G₁ s. 6 [अ]नीयन्तः; T₂ G₂ M₃
 नियन्त- (G₂ M₃ 'ति-); M₁ नियन्तु-; M₇ नीयन्ति (for
 नियति-). * Ca: नियतिदौर्बल्यम् भाग्यहान्युपस्थानम् । *
 —^c) V₁ न तेषाम् (for अथैषाम्). D₆ s. 6 अपि; D₇
 अति (for एव). K₂ रोषते (for रोचते).

13 For the sequence in T G₁-s. 6 M₇, cf. v. 1.
 10. —^a) K₁ 2. 4 D₈ बलवतो; K₆ 'मतो; Dn₁.
 n₄ 'वंतो; Ds₁ D₂ s. 6-8 'वता; G₂ लघुं याता (for
 बलयुता). —^b) T G₁ s. 6 M₁ s. 7 अर्थार्जने (for अना-
 र्जवे). G₂ तस्मादार्थादन्नबुद्धिं (sic). —^c) K₂ कार्यं ते;
 G₂ कार्येत. K₆ Bo. s. 7. 9 Ds₃ a₄ Dn₁ n₄ Ds D₂ s. 8
 कदाचन (for कथंचन).

14 ^a) B₈ (marg. as in text) न साधुभ्यो (for
 असा^a). B₈ तु न; Da₄ च न; G₁ न हि (for स्य
 न). —^b) K₁ 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. s. 9 Ds₃ a₄ Dn₁ n₄
 Ds D₂-9 चोरेभ्यो (for चो^a). —^c) K₄ 6. 7 V₁ Bo.
 s. 8 Ds₃ a₄ Dn₁ n₄ D₂-9 अकिञ्चित्; Ds न कश्चित्
 (for न किञ्चित्). T₁ G₂ s. 6 कस्य च; G₁ कस्य वा (for
 कस्यचित्). Ds₃ a₄ सर्वं; T₁ G₂ s. 6 [अ]कुर्वन् (for
 कुर्वन्). —^d) K₁ 2. 4 निर्भयः शुचिमा (K₂ 'रा)विशेत्.

15 ^a) G₂ शङ्कतः; M₁ s. 7 शङ्कित- (for शङ्कते).
 —^b) G₁ मृगो (for मृगो). Dn₁ Ds D₈ उपेषिवान्
 (for इवेषि^a). B₈ मृगो ज्ञानमिवेषिवान्. —^c) G₂
 वापि (for पापम्). Ds T₂ M₃ s. 7 बहुला (T₂ 'ला)-
 चरितं पापम्. * Cs (reading बहुला): बहुलाचरितं
 बाहुल्येन कृतम् । * —^d) K₂ 4 अन्यश्चैव; K₇ D₄ s. 9
 मनस्ये (D₄ 'न्यस्ये; D₆ 'न्यसे)व; V₁ आत्मन्येव;
 D₅ s. 7 इह चैव; T G₁-s. 6 M₁ s. 7 अन्यस्यै (G₂ 'स्ये)व
 (for 'त्रैव). T₁ G₁ s. 6 [अ]धिगच्छति (for [अ]नु-

पश्यति).

16 K₁ 2. 4 om. (hapl.) 16. —^a) Ds₁ अन्वेति
 (for नन्वेति). —^b) T₁ G₁ s. 6 तदा; G₂ तथा
 (for सदा). —^c) T₂ दुश्चरितः. —^d) M₇ ह्येष
 (for अन्येषु). Dn₄ आत्मनेभ्येषु पश्यति.

17 ^a) K₁ यं धर्मम्; M₁ s. 6 यद्धर्मम् (for [अ]यं
 धर्म). —^b) G₂ इति (for उक्तो). D₄-7. 9 धर्म- (for
 भूत-). Ds₂ G₂ रतः (for रतैः). —^c) Da₄ M₇ तन्
 (for तं). G₁ मान्यते; G₂ मन्यते. Da₄ धनयुतं; T₁
 G₁ s. 6 धने लुब्धाः; G₂ धनयुतः (for 'युताः). —^d)
 K₆ B₈ 7. 9 Ds₃ a₄ G₂ -कीर्तितं; B₈ -कीर्तिताः; M₇
 -वर्तितः (for -वर्तितम्).

18 ^a) K₆ मियति- (sic); T G₁ s. 6 [अ]नीयन्तः;
 G₂ नियतः; M₁ s. 7 नीयन्ति (for नियति-). —^b)
 K₆ अथैषाम्; T₁ G₁-s. 6 तदे (G₂ 'दै)षाम् (for अथै^a).
 —^c) K₆ 7 ह्यलं (K₆ 'तं) तं. K₁ 2. 4 B₈ (marg.) s.
 (marg as in text) D₄ s. 9 धनयुता; B₈ s. 9 Ds₃ s. 7
 धनवतो; Da₄ 'वंति (for 'वन्तो). T G₁ s. 6 M₁ s. 7
 धनवंतो न चा (T₁ G₁ s. 6 'तोपि ना)त्यन्तं; G₂ न च्यवंते
 यथाद्यन्तं. —^d) Da₄ om. भवन्ति.

19 ^a) D₆ यदान्यैर् (for यद्). Dn₄ विततं; D₈
 नियतं (for विहितं). Ds D₈ नैतद् (for नेच्छेद्).
 —^b) Ds D₈ आत्मना (for 'नः). Da₄ पुरुषः; D₅ s.
 पूरुषं; D₆ M₁ s. 6 पौरुषं (for पूरुषः). M₇ आत्मनः
 पापकर्मकं. —^c) K₆ कुर्वति (for कुर्वीत). D₅ न तत्परे
 प्रकुर्वीत; G₂ corrupt. —^d) Da₄ न जानन्प्रियम्;
 D₈ जानतः प्रि^a (for जानन्नप्रि^a).

20 ^a) K₁ 2. 4 योऽन्यस्यः (for योऽन्यस्य). Da₄ M₁.
 s. 6 उपपत्तिः (for 'पत्तिः). T₁ G₂ s. 6 योन्यस्य स्वादु-
 वद्वाक्तिः; T₂ 'स्य स्वात्साधुपत्तिः; G₂ यो. ह्यन्यस्यामुपा-
 वृत्तिः; M₇ योस्य स्वादुपपत्तिस्तु; C₇ यो न स्वादुपरतः

C. 12. 9150
B. 12. 250. 19, 21
K. 12. 255. 2.

यदन्यस्तस्य तत्कुर्यान्न मृष्येदिति मे मतिः ॥ २०
जीवितुं यः स्वयं चेच्छेत्कथं सोऽन्यं प्रधातयेत् ।
यद्यदात्मन इच्छेत् तत्परस्यापि चिन्तयेत् ॥ २१
अतिरिक्तैः संविभजेद्भोगैरन्यानकिंचनान् ।
एतस्मात्कारणाद्वात्रा कुसीदं संप्रवर्तितम् ॥ २२
यस्मिस्तु देवाः समये संतिष्ठेरंस्तथा भवेत् ।
अथ चेष्टाभसमये स्थितिर्धर्मेऽपि शोभना ॥ २३

सर्वं प्रियाभ्युपगतं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
पश्यैतं लक्षणोद्देशं धर्माधर्मे युधिष्ठिर ॥ २४
लोकसंग्रहसंयुक्तं विधात्रा विहितं पुरा ।
सूक्ष्मधर्मार्थनियतं सतां चरितमुत्तमम् ॥ २५
धर्मलक्षणमाख्यातमेतत्ते कुरुसत्तम ।
तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कथंचन ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

(gloss: उपरमवान् शान्त इत्यर्थः). — ^b) K1. 4 B6. 7. 9 D4. 9 कं स (by transp.); K2 Das. 24 किं स; K7 M1. 5-7 कः स; D5. 1 कोसौ. D8 कंचित् (for कं किं). K1 D4 अहंति (for 'ति). V1 B3 (marg. as in text) किं कर्तुं (B3 वक्तुं)मिहाहंति (submetric); T G1-3. 6 कस्तं हिंसितुं (G2 विहितं)मिच्छति. — ^c) K2 अभ्यन्यस्; K7 D4. 9 जघन्यस्; Das. 24 D5 यदान्यस्; G2 यदस्य (for 'न्यस्). K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 यद/ B3 'दा'न्यस्य ततः कुर्यान्. — ^d) K1. 2 B8 (marg.) मृषेद्; K6 B6-9 D5. 7 हृष्येद्; D5 D8 मृष्येद् (for मृष्येद्).

21 ^a) K1. 6. 7 V1 B3 7. 9 Da4 D4. 6. 9 T1 G1. 3. 6 जीवितं (for 'तुं). D3 चेत् (for यः). K1. 6. 7 B6. 9 D4-7. 9 द्विच्छेत्; K2 Da4 इच्छेत्; M3 चेर्ये (sic) (for चेच्छेत्). G2 जीवितं ह्यन्य यं चेच्छेत्. — ^b) K2 अन्यं; G1. 2 सैन्यं (for सोऽन्यं). K6 V1 D5 प्रपातयेत् (for प्रधातं). — ^c) G1 यम्; G2 तद् (for the second यद्). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 T1 G3. 6 यद्यदात्मनि चेच्छेत् (K7 B3 [orig.] D4-7. 9 वाच्छेत्; Das. 24 यच्छेत्)त.

22 ^a) Ds1 T G1-3. 6 अतिरिक्तः (G2 'क्तं) (for 'रिक्तैः). B6 Das. 24 सुवि (Da4 तु वि)भजेद्; D7 संविभजते; G2 'विभ्यद् (for 'भजेद्). — ^b) Das. 24 D5 भोगैर्; G2 बोधैर् (for भोगैर्). K1 अकिंचनात्; Da4 अचितयन् (for अकिंचनान्). M1. 6 भोगैरन्यैर्न किंचन. — ^c) K1 एकस्माद् (for एतं). D5 धारणाद् (for कारं). D7 राजा (for धात्रा). ☞ Cs: एतस्मात्कारणात् संविभागकरणहेतोः । ☞ — ^d) K6. 7 Bo D4. 8 कुसीदं; B6. 9 कुषीदं; T1 कुसितं; M5 कुसीदः (for 'दं). K7 विः; B3 (marg.) D2-7. 9 वै (for सं). T1 G1 M1. 6 संप्रवर्तितं (for 'वर्तितम्). ☞ Cn:

कुसीदं वृद्धार्थं धनप्रयोगः । स दीनपोषणार्थमेव कार्यो न धनमात्रवृद्धार्थम् ॥ Cp: कुसीदं वृत्तिधनम् । केवललोभेन कुसीदं न प्रावर्त्यमित्यर्थः । ☞

23 ^a) K1. 2. 7 D4-7. 9 हि (for तु). ☞ Ca (reading देवमये): देवोक्तधर्मफलकल्पे । ☞ — ^b) B7 D5. 7 M5 तदा; M7 सदा (for तथा). D5. 7 वसेत्; M5 [आ]रमेत् (for भवेत्). T G1-3. 6 संपद्येरन्समा (T2 'रन्समा)रमेत्. — ^c) V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 वा (for चेत्). K7 D4-7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 लोभः (for लाभः). G2 अधरे लोकसमये. — ^d) K1. 2 D5. 7 स्थितिः (for स्थितिर्). V1 धर्मो; Da4 सर्वे; Ds1 धैर्यं (for धर्मे). B3 (marg.) M1 5-7 [S]ति- (for सपि). Dn4 [S]पि शोभनी; T1 G1. 3. 6 ह्यशोभना (G1 'नं); T2 [S]प्यशोभना; G2 स शोभिता (for सपि शोभना).

24 ^a) Bo D4. 6. 9 सर्वं (for सर्वं). K1. 2 सर्वं प्रयात्युपगतं. ☞ Cs: प्रियाभ्युपगतं परस्य प्रियत्वेनाभ्युपगतम् । ☞ — ^b) B7. 9 धर्म्यम्; T G1-3. 6 M7 पुण्यम् (for धर्मम्). — ^c) K1 M1. 6. 7 पश्यैतत्; K2 पश्येत; K7 यश्चेमं; B3 (marg. as in text) D4. 9 पश्येमं; B6 T3 पश्ये तं; D3 पश्यैनं; D6 पश्येत्सं; D7 T1 G1. 3. 6 पश्येद् (for पश्यैतं). G2 पश्येत लक्षणान्तैस्ते. — ^d) K1. 2. 4 धर्माधर्मं (for 'धर्मे). Da4 युधिष्ठिरं.

25 ^a) B3 (marg.) Ds1 M1. 5-7 लोकसंग्रहणं युक्तं. — ^b) K1. 2. 7 B3 (marg.) D4. 6 T G1-3. 6 M1. 5-7 विधात्र- (for विधात्रा). — Bo om. 25^{ad}. — ^c) K7 D4. 9 सूक्ष्म- (for सूक्ष्म). T G1. 3. 6 M1. 5-7 तत्त्वार्थ- (for 'धर्मार्थ'). — ^d) T G1-3. 6 M1. 5-7 सदा (for सतां). K1. 2. 4. 7 D4-7. 9 चा (K7 च)रित्रम् (for चरितम्).

26 ^b) T G1-3. 6 M1. 5-7 इदं (for एतत्). — ^c) K6 अन्याजैवे; G2 अनादरे (for 'जैवे). — ^d) K6 V1

२५२

युधिष्ठिर उवाच ।

स्रक्षं साधु समादिष्टं भवता धर्मलक्षणम् ।

प्रतिभा त्वस्ति मे काचित्तां ब्रूयामनुमानतः ॥ १

भूयांसो हृदये ये मे प्रश्नास्ते व्याहृतास्त्वया ।

इममन्यं प्रवक्ष्यामि न राजन्विग्रहादिव ॥ २

इमानि हि प्रापयन्ति सृजन्त्युत्तारयन्ति च ।

न धर्मः परिपाठेन शक्यो भारत वेदितुम् ॥ ३

अन्यो धर्मः समस्यस्य विषमस्यस्य चापरः ।

आपदस्तु कथं शक्याः परिपाठेन वेदितुम् ॥ ४

सदाचारो मतो धर्मः सन्तस्त्वाचारलक्षणाः ।

C. 12. 9231
B. 12 26 [40].5
K. 12 265.5

Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 ते कार्य (by transp.); D7 कार्यं ते; M1. 6 कुर्यात्ते. M1. 5-7 कदाचन (for कथंचन).

Colophon om. in Ds1; S1 missing; Ks. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Subparvan*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2-9 T G1. 8. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्मः. — *Adhy. name*: K1. 2. 4 धर्मलक्षणं समाप्तं; Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1 D2-9 Gs M5. 6 धर्मलक्षणं (M6 'ग:'); M7 धर्मलक्षणोद्देशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ks Br M1. 6. 7 84; Dn1 D7 T1 G1. 8. 6 M5 86; Dn4 Ds2 85; Ds 80; T2 100; G2 82. — *Sloka no.*: Dn1. n4 Ds 27.

252

☞ This adhy. is missing in S1 (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 B8 (marg. as in text) भीष्म (for युधिष्ठिर). — ^a) K2. 4. 7 Das D4. 6. 9 सूक्तं; Ks साक्ष्यं; Da4 युक्तं (for सूक्ष्म). K1. 2. 4 समाविष्टं; Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 समुद्दिष्टं (for समादिष्टं). — ^b) Ks V1 Bo. 6-9 Das a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 नियतं (for भवता). K1. 2. 4 धर्ममुत्तमम्; B7 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 ब्रह्मलक्षणं; B9 धर्मरक्षणं (for धर्मलक्षणम्). — ^c) Ks प्रतिभा (for 'भा'). D4 त्वस्ति; T1 G1. 8. 6 ह्यस्ति; T2 त्वस्य; G2 स्वस्ति (for त्वस्ति). — ^d) B8 (marg. as in text) त्वां; T G1-8. 6 M5 प्र- (for तां). B9 Da4 D4 ब्रूयाद् (for ब्रूयाम्). K1. 4 अनुमानितः; K2 'मागतः; D7 'मानवान् (for 'मानतः).

2 ^a) K1 भूयांसौ. G2 भूयांसो व्याहृता ये ते. — ^b) Ks तथा (for त्वया). G2 प्रश्नास्ताभ्यां हृतास्त्वया. — ^c) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 G2 इदं (for इमम्). K1. 2. 4. 7 D4-7. 9 अर्थ; Ks

V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 त्वन्यद् (for अन्यं). — ^d) K4 विग्रहाम्; Ks. 7 B8. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 Cp निग्रहाद् (for विग्रं). D4. 9 lacuna for दिव. G2 न तान्विग्रहादानी इव. ☞ Cn (reading निग्रहात्): कुतर्काग्रहेण । ☞

3 ^a) K1. 4. 7 B8 Da7. a4 D4. 9 Ca (also प्रार्थयंते) Cpp प्रार्थयंति; Ks प्रापयंति; Dn1 n4 D2. 8. 5. 8 G2 Cn (gloss: जीवयन्ति) प्राणयंति; Cp (gloss: बोधयन्ति) प्राप' (as in text). K2 इमानि प्रार्थयंते न; Ds. 7 इमानि ह प्रापयते; T1 G1. 8. 9 इमे हि पालयंतीह; T2 M1. 5-7 इमानि प्रापयंतीह. ☞ Cs: इमानि, पूर्वाध्याये सदाचारः स्मृतिर्वेदो दण्डनीतिरिति बान्युक्तानि । ☞ — ^b) Ds सृजंति; G2 सृजत (for सृजन्ति). B8 (marg. as in text) उद्धारयंति; Cn (gloss: देहाकाराख्यायन्ति) Cs (gloss: कुतर्कपङ्कादुद्धारयन्ति) उत्तार' (as in text). K1. 2 नराश्चांतरयंति च; K4. 7 Das. a4 D4. 9 सृजंत्यं (K4 सृजन्)तरयंति च; Ds. 7 सृजयंत्युत्तपयंति च (sic). ☞ Ca: सृजन्ति, विध्यर्थेन कर्मसु मज्जयन्ति । ☞ — G2 cm. 3^{cd}. — ^c) Ks न च (hypermetric) (for न). V1 B7. 9 Da1 धर्मः; Das धर्मे; Dn1 धर्म- (for धर्मः). — ^d) K1 2. 4 B9 Das. a4 शक्यं (for शक्यो). Ds. 7 भवति (for भारत). K1 वेदितं.

4 ^a) D4 T2 G1. 2 धर्म- (for धर्मः). K2 4. 7 D4. 9 समर्थस्य; Da1 G2 'स्तस्य (for 'स्थस्य). K1 अन्योन्यधर्माः समर्थस्य (hypermetric). — ^b) Ks चापरः; G1. 2 चापरं (for 'र:). K7 D4. 6. 9 धर्म आपदि चा (D4 वा)-परः. — ^c) T1 G1. 8. 6 अतस्ते (for आपदस्). K1 शक्यः; Da4 शक्या. — ^d) G2 प्रतिपाठेन (for परिपाठेन).

5 ^a) K1 धर्माः. — ^b) D4. 9 चाचारः; T1 स्वाचारः; G1 साचार- (for स्वाचार-). G2 लक्षणाः. — ^d) D2 तु; T1 G1. 8. 6 [5]पि (for हि). K1. 2 M1. 6. 7 लक्षणं; K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.) 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T2 Cv (gloss: लक्षितुमशक्यः) अलक्षणः

C 12. 9261
B. 12. 26 [60]. 5
K 12. 252. 5

साध्यासाध्यं कथं शक्यं सदाचारो ह्यलक्षणम् ॥ ५

इश्यते धर्मरूपेण अधर्मं प्राकृतश्चरन् ।

धर्मं चाधर्मरूपेण कश्चिदप्राकृतश्चरन् ॥ ६

पुनरस्य प्रमाणं हि निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः ।

वेदवादाश्चानुयुगं हसन्तीति ह नः श्रुतम् ॥ ७

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।

अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्तिकृता इव ॥ ८

(for 'क्षणम्'). Bs (orig.) G2 सदाचारोप(G2 'क्त')-
लक्षणं. ☞ Ca: अन्योन्याश्रयकवलितत्वाच्च सदाचारोऽपि
लक्षणम्। ☞

6 °) K1.2 D2 G2 इश्यते (for इश्यते). Bom.
ed. इश्यते हि धर्मरूपेण (hypermetric). — K7 om.
(hapl.) 6th; V1 reads the same twice. — °) K1.
2.4 चाधर्मं; K3 Das. a4 स्वधर्मं; Bs (marg.) M1
अधर्मं; D5-7 विधर्मं; T G1-3.6 ह्यधर्मं (for अ°).
— Ds2 D4 om. (hapl.) 6th. Bs reads 6th twice.
— °) Ds1 lacuna; D5.7 वाधर्मं- (for चाधर्मं). M1.6
धर्म्यं चाधर्म्यरूपेण. — °) T1 G1.3.6 कश्चिद् (for कश्चिद्).
K1 अप्राकृताश्च; G2 अप्रकृतश्च.

7 °) G1 वेदवेदाश्च (for 'वादाश्च'). D5.7 वेदवाद्-
स्वनुयुगं. — °) K1 प्रसंति; K7 D9 न संति; T1
G1.3.6 स्रवंति; G2 भवंति (for हसन्ति). K1.2.4.
6.7 V1 Da4 D4.6.9 T1 G1-3.6 हि; D5 lacuna; D7
[इ]ति; T2 च (for ह). K5.7 T2 न (for नः).
T2 श्रुतिः (for श्रुतम्). ☞ Cp: इमन्ति, आयुरादिवत् ।
तेन वेदमूलत्वं श्रुतीनां प्रतिभामूलत्वं वेति संशयप्रस्तत्वाद्प्र-
माणमेव । ☞

8 = (var.) Manu. 1. 85. — °) D4 धर्मसं-
— °) Ds1 D2.8 युगे (for स्परे). — °) D6 काले (for
कलि). — °) V1 B6.8 (marg. as in text).9 Das. a4
M6.7 इति; Br [अ]हति (for इव).

9 °) D5.7 आम्नानु; D6 आख्याय; G2 आसेयं
(for आम्नाय). K1 अस्त्रायवचनं सत्यम्. — °) Ds2
लोकसंग्रहः. ☞ Cn: लोकसंग्रहः । लोकरत्नमात्रम् । ☞
— Ds2 reads 9th on marg. — °) K5 V1 Bo.6-9
Das Dn1. n4 Ds D2.3.8 T G1-3.6 M1.5-7 पुनर् (for
परं). — °) Br.8 (marg. as in text).9 Das Ds1
प्रसृता; D5.7 प्रसृता (for प्रसृता). K6 V1 Bo.6-9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 T G1-3.6 M1.5-7 सर्वतो;
D7 विप्रता (for विप्रतो). ☞ Ca. p: विप्रतोमुखाः

आम्नायवचनं सत्यमित्ययं लोकसंग्रहः ।

आम्नायेभ्यः परं वेदाः प्रसृता विश्वतोमुखाः ॥ ९

ते चेत्सर्वे प्रमाणं वै प्रमाणं तन्न विद्यते ।

प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ॥ १०

धर्मस्य हियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।

या या विक्रियते संस्था ततः सापि प्रणश्यति ॥ ११

विद्य चैवं न वा विद्य शक्यं वा वेदितुं न वा ।

सर्वदर्शनानुयायिनः । Ca: यद्वा, अनेकशास्त्रत्वेन प्रायो बहु-
लोच्छिन्नप्रकीर्णशाखाः । ☞

10 °) D5.7 तदेतत् (hypermetric); G2 ते च
(for ते चेत्). K7 D5.9 M1.6 सर्वं; Bo.8 Das Dn1. n4
Ds D2.3.8-9 Cv सर्वं (for सर्वे). D2 lacuna for प्रमाणं
वै. K7 D4-7.9 हि (for वै). — °) K1.2.4 Da4 यत्र;
V1 Bo.6-9 Das Dn1. n4 Ds D2.3.8 M1.6.7 ह्यत्र; D5.7
स्वत्र; T2 M5 तत्र; G2 भूप (for तन्न). Br.9 Das.
a4 Dn4 मिद्यते. T1 G1.3.6 नाप्रमाणं तु विद्यते. — °)
D3 [s]पि; D6 वा (for the second च). K4 प्रमाणं
चाप्रमाणं च; Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Dn1. n4 Ds
D2.3.8 Cpp प्रमाणेभ्यः (Bs.7.9 °) जेपि प्र-; D6 Cpp
'जे चाप्र'माणेन; T G1-3.6 M1.5-7 °) जं चेत्प्र (M1.5.7
च प्र'माणेन. — °) K6 निरुद्धे; T2 G1.2 M1.5.7
विरुध्येत् (for 'द्धे). K2 शास्त्रतः (for 'ता).

11 °) K6 V1 Bo.6.7.9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2.
3.8 Cp क्रियमाणस्य; K7 T2 G1 ह (T2 G1 ही)यमान-
(G1 °)णस्य. G2 धर्मश्चाद्रियमाणस्य. — °) K1.2 G2
यथा; D7 T G1.3.6 M5 यदा; M1.6 यया (for या
या). T1 विक्रीयते; G1 [अ]विक्रीयते; G2 विश्रमते; Cp
[आ]विक्रीयते; Cpp विक्रियते (as in text). M6
संस्थस्य. D6 पापा विह्रियते संस्था. — °) G1.3.6 तदा;
G2 तथा (for ततः). G1.3.6 M6.7 वि- (for [अ]पि).
V1 Bs (marg.) प्रभिद्यते; D9 प्रणश्यति. T1 तदा सा
प्रविणश्यति.

12 °) K1 M5 चैतं; K2 V1 Da4 M7 Cp चैनं (for
चैवं). V1 चाविद्य; D6 M5 वा विद्यः. D5.7 विद्यश्चैनं
न वा विद्यः; T G1-3.6 विद्यो वै (T1 नै)नं न वा विद्यः
(T2 G1 °)द्य. — °) Bs (marg. as in text) स्याद्
(for वा). K1 B9 वेदितं (for 'तुं). G2 तव (for
न वा). — °) D5.7 क्ष (D7 क्षु)रधारायां (for 'राया).
K2 अजीयांक्षुरधाराया. — °) Da4 गरियान्. K6 Bo.
6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 M1.6 7 अपि पर्वतात्
(by transp.); D5.7 पर्वता इव.

अणीयान्धुरधाराया गरीयान्पर्वतादपि ॥ १२
 गन्धर्वनगराकारः प्रथमं संप्रदृश्यते ।
 अन्वीक्ष्यमाणः कविभिः पुनर्गच्छत्यदर्शनम् ॥ १३
 निपानानीव गोभ्याशे क्षेत्रे कुल्येव भारत ।
 स्मृतोऽपि शाश्वतो धर्मो विप्रहीणो न दृश्यते ॥ १४
 कामादन्ये क्षयादन्ये कारणैरपरैस्तथा ।
 असन्तो हि वृथाचारं भजन्ते बहवोऽपरे ॥ १५

धर्मो भवति स क्षिप्रं विलीनस्त्वेव साधुषु ।
 अन्ये तानाहुरुन्मत्तानपि चावहसन्त्युन ॥ १६
 महाजना ह्युपावृत्ता राजधर्मं समाश्रिताः ।
 न हि सर्वहितः कश्चिदाचारः संप्रदृश्यते ॥ १७
 तेनैवान्यः प्रभवति सोऽपरं शधते पुनः ।
 दृश्यते चैव स पुनस्तुल्यरूपो यदृच्छया ॥ १८
 येनैवान्यः प्रभवति सोऽपरानपि दृश्यते ।

C. 12 2275
 B. 12. 251. 50. 19
 K. 12. 251. 19

13 ^a) Mr नगराकारं (for 'कारः). — ^b) K1 प्रथमं स प्रदृश्यते; G2 पादमासां प्रदृश्यते. — ^c) Da4 M1.6 अन्विष्य (Da4 'क्ष्य'माणः; D4-6 G2 अन्वीक्ष' (for अन्वीक्ष्य'). — ^d) K1 गच्छति; D6 G2 गच्छतु (for गच्छति). G2 दर्शनं (for अदर्शनम्).

14 ^a) Da4 निपाग्रानि; D6 निपाग्रानि; T1 विपा-
 नानि; G1 जिता; G2 निपादानि (for निपातानि). T2
 च (for [ह]व). K1 गोत्रा ये; K2.1 D4.9 Ca गोत्राये;
 K4 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8. 6. 8 गोत्रोपि;
 D6 गौधये; G2 कोशादि; M6 (inf. lin.) शौधये
 (for गोभ्याशे). ✽ C1: यथा निपातेषु, जलाधारेषु
 प्रथमं दृष्टं जलं गोत्रायेन, गवां निश्चयेन आद्ये आगमने सति
 पीतं सञ्चोपलभ्यते ॥ Cs: गवादीनामुपभोगार्थं कृपादेरुद्धतो-
 दकं यत्र ध्रियते तन्निपातम् । ✽ — ^b) D5 lacuna; Dr
 क्षेत्र- (for क्षेत्रे). K2 कुलेव; K4.6 B5 (marg.). 1. 8
 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8. 6. 8 T2 M1. 5-7 कुल्ये च (for
 कुल्येव). Da4 भारतः. G2 क्षेत्रज्ञस्यैव भारत. ✽ Ca:
 कुल्या कृत्रिमा नदी प्रणालिकया क्षेत्रे प्रविष्टा शुष्यमाणत्वाच्च
 दृश्यते । ✽ — ^c) Bo. 8 Dn1. n4 Ds1 D2. 8. 8 स्मृतिर;
 D6 स्मृतेर (for स्मृतो). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1.
 n4 Ds1 D2. 8. 6. 8 M1. 5-7 हि (for सपि). B5 (marg.)
 सञ्चति- (sic) (for स्मृतोऽपि). K7 D4. 9 शाश्वतो
 (for शाश्वतो). — ^d) K1 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 Da3. a4
 Ds D2. 4-7. 9 विप्रहीनो (for 'हीणो). Da3. a4 [S]पि
 (for न).

15 ^a) K4 कामम् (for कामाद्). Da4 om. the
 first दन्ये. D6. 7 क्क (Dr क्ष)मादन्ये (for क्षया'). V1
 B6 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 कामादन्येच्छया चा (V1 'याद्)-
 न्ये; T G1. 8. 6 कामादपेक्षया चान्ये. ✽ Cn (reading
 अन्येच्छया): भृतकाध्यापनादिः । ✽ — ^b) G1 कारणाद्
 (for 'णैर्). K1 2. 4 अपरे (for 'रैस्). — ^c) K6
 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T
 G1-3. 6 M1. 5-7 [S]पि (for हि). D5. 7 वृथाचा (D5
 'का)रान्; T G1-3. 6 'चारा (for 'चारं). ✽ Cn:

वृथा, श्रद्धाराहित्यात् । ✽ — ^d) G2 भजति. K4 सजंतो
 बहतो जनाः (sic).

16 ^a) G2 धर्मं (for धर्मो). Da4 संक्षिप्रं; Dr
 संक्षिप्तं; T1 G1. 8. 6 M5. 7 न क्षिप्रं; T2 G2 M3 नः
 क्षिप्रं (for स क्षिप्रं). — ^b) K4 विलेपस्; K6 V1 Bo.
 6-9 Dn1 n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 Cp (gloss: जडा एने इति)
 प्रलापस्; K7 Da3 a4 D4 9 M1 5 7 विलोपश्; B6
 (marg.) D6 विलापश् (for विलीनस्). K7 D4. 6. 9
 चैव; M1. 6 7 तेषु (for त्वेव). T G1-3. 6 विलोमस्ते-
 प्वसा (G2 'पु सा)वुषु (G8 'वत्). — ^c) K6 V1 Bo.
 6-9 M1. 6. 7 अप्येतान्; Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 अथैतान्
 (for अन्ये तान्). Bo Da4 D6 उत्पन्नान्; G2 उन्मत्ता
 (for उन्मत्तान्). — ^d) K6 चापि; K7 V1 Da4 वाच-;
 B6 M5. 6 वाचा; T G1-3. 6 M1. 7 वाचं (for चाव-).
 D5 7 अपि दागहसंयुत.

17 ^a) K1. 2 वृथावृत्ता; K6 [अ]भ्युपावृत्ता; K7
 D4 9 द्व्युपावृत्तं; Da3 Dn4 Ds1 ह्युपावृत्ता; Ds2 D5. 6
 [अ]नुपावृत्ता (D6 'त्त-); Dr [अ]प्युपा' (for ह्युपा'). T
 G1-3. 6 M1. 5-7 महाजनाहु (M1. 6. 7 'ह्यु)पावृत्ता ✽ Cn:
 महाजनाः, द्रोणाचार्यादयः । ✽ — ^b) K6 B6-9 Da3. a4
 D3 G2 राजधर्म- (D2 'मै); G1 'धर्मः; M1. 6. 7 'धर्माः
 (for 'धर्म). G2 समाहताः (for समाश्रिताः). ✽ Ca. p:
 राजधर्मं, अर्थशास्त्रोक्तं, अर्थैकप्रकरणत्वात् (Cp: अर्थेषु तात्प-
 र्यात्) ॥ Cs: राजधर्मं श्रेष्ठं धर्मं, प्राकृतजनानुमतत्वाद्धर्माधि-
 वृत्तम् । ✽ — ^c) T G1. 8. 6 च (for हि). Bo धर्मः;
 D2 सर्वे (for सर्व-). T G1-3. 6 गतः (for -हितः).
 D6 कैश्चिद्. — ^d) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4
 D2. 8. 5. 7. 8 G1 वर्तते (for -दृश्यते).

18 ^a) V1 B6 (marg. as in text) D5 7 Mr येन
 (for तेन). G1. 2 [अ]न्यं (for [अ]न्यः). K6 B6 Da3. a4
 Cp (gloss: समृद्धो भवति) संभवति; Cpp प्र' (as in
 text). — ^b) K7 D4. 6 9 यो परं (for सोऽपरं). K1
 मनः (for पुनः). — ^c) K1 दृश्यते. — ^d) D5 स्थूल-

C 12. 9275
E. 12. 261[30]19
K 12. 266. 19

आचाराणामनैकाग्र्यं सर्वेषामेव लक्षयेत् ॥ १९
चिरामिपन्नः कविभिः पूर्व धर्म उदाहृतः ।

तेनाचारेण पूर्वेण संस्था भवति शाश्वती ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

२५३

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
तुलाधारस्य वाक्यानि धर्मे जाजलिना सह ॥ १
वने वनचरः कश्चिज्जाजलिनाम वै द्विजः ।
सगरोद्देशमाणस्य तपस्तेपे महातपाः ॥ २
नियतो नियताहारश्चैराजिनजटाधरः ।

मलपङ्कधरो धीमान्बहून्वर्षगणान्मुनिः ॥ ३
स कदाचिन्महातेजा जलवासो महीपते ।
चचार लोक्कान्विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ४
स चिन्तयामास मुनिर्जलमध्ये कदाचन ।
विप्रेक्ष्य सागरान्तां वै महीं सवनकाननाम् ॥ ५
न मया सदृशोऽस्तीह लोके स्थावरजङ्गमे ।

रूपो (for तुल्य).

19 ^a) Ds. 7 [क्ष]स्य (for [ज]स्य). B1 Ds2 D3 स
(for प्र-). — ^b) K4 बाध्यते. — ^c) Da4 आचाराणाम्.
K1.2 अनैकाग्र्यं; D4 G1.2 अनेकाग्र्यं (G2 'ग्रं'). — ^d)
K4.6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds
D2. 2. 5. 7. 8 उप- (for एव). K1 लक्षये; K2 T
G1-8. 6 Ms लक्षये (for लक्षयेत्).

20 Before 20, T G2. 8. 8 ins. भीष्मः. — ^a) Ds1
D4 T1 G1 8. 8 वी (Ds1 D4 वि) गमिन्नः; G2 चिरामि
(for चिरामि). T2 कविभिः (for कविभिः). ☞ G1:
चिरामिपन्नः, अविगीतानादिप्रवृत्तः ॥ Cs: दीर्घकालानु-
ष्ठितः । ☞ — ^b) K7 D4. 6 9 स वै; Ds 7 G2 पूर्व;
M1 पूर्वे (for पूर्व). B9 जन्म (for धर्म). — ^c) K7
D4. 9 शूक्ष्मेण (for पूर्वेण). — ^d) K2 शाश्वती.

Colophon om. in K1. 2; S1 missing; K3. 5 B1-5
Da2. 22 Dn1. n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-
parcan: K3. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2-3
T G1-2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. names: K4 Dn1
Ds. 7 युधिष्ठिरप्रक्षः; B6. 7. 9 Da3. 24 तुलाधारः जाजलिमंदादः;
Ms आचाराणामनैकाग्र्यं; M7 आचारानेकाग्र्यं. — Adhy.
no. (figures, words or both): K3 Ds M1. 6. 7 85;
K7 D4. 6. 9 84; Dn1 D7 T1 G1. 2. 6 Ms 87; Dn4
Ds3 86; Ds 81; T2 101; G2 83. — Śloka no.:
Dn1. n4 Ds 20.

253

☞ This adhy. is missing in S1 (cf. v. 1. 12. 250. 35).

1 ^a) Gs om. from प्युदा up to पुरात (in 1^b).
— ^b) K1 तुल्याधारस्य; D3 तुलाधारस्य. K7 D4. 5. 7. 9
M1. 5 (inf. lin.). 6 संवादं (for वाक्यानि). — ^d) K4
ज्वाजलिना; G1 जाजं.

2 ^a) K7 D4-7. 9 तु (D4. 9 तु; D5. 7 च) विचरन्;
G1 वने चरन् (for वनचरः). — ^b) G1 जाजलिन्. — ^d)
K1 2 महातपः; K7 D4-7 9 यशाः (for तपाः).

3 ^a) Da4 नीयतो नियताधारश्च (sic). — ^d) V1
B6. 9 Da4 बहु (for बहून्). K7 (marg. as in text)
-गणान्वितः (for 'न्मुनिः).

4 ^b) K1 जालावासो; K7 B6 (marg.) Da4 D5. 7. 9
जलवासान्; B8 Da3 D4. 6 G2 वासा (G2 'स-') (for
'वामो'). — ^c) G2 चकार (for चचार). — ^d) K4.
6. 7 Bo. 7 Da3 Ds D4. 5. 9 G1 प्रेक्षमाणो (K7 'नो')
(for प्रेक्षं). K1 मनोजवाः; T G1-2. 6 M1 5-7 महा-
जवः (G1 'प-') (for मनो).

5 ^a) Gs न (for स). K3 तदा (for मुनिर्).
— ^b) K4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 Cn जलवासे (for 'मध्ये').
Da4 कदाचनः. — ^c) Da4 विप्रेक्ष्य; G2 प्रवेष्ट (for
विप्रेक्ष्य). K1. 7 G2 सागरान्ता. ☞ Cn: जलवासे महीं

अप्सु वैहायसं गच्छेन्मया योऽन्यः सहेति वै ॥ ६
 स दृश्यमानो रक्षोभिर्जलमध्येऽवदत्ततः ।
 अश्रुवंश्च पिशाचास्तं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७
 तुलाधारो वणिग्धर्मा वाराणस्यां महायशाः ।
 सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ॥ ८
 इत्युक्तो जाजलिर्भूतैः प्रत्युवाच महातपाः ।
 पश्येयं तमहं प्राज्ञं तुलाधारं यशस्विनम् ॥ ९
 इति ब्रुवाणं तमृषिं रक्षांस्युद्धृत्य सागरात् ।

अबुवन्गच्छ पन्थानमास्थायेमं द्विजोत्तम ॥ १०

इत्युक्तो जाजलिर्भूतैर्जगाम विमनास्तदा ।

वाराणस्यां तुलाधारं समासाद्याव्रीडचः ॥ ११

बुधिटिर उवाच ।

किं कृतं सुकृतं कर्म तात जाजलिना पुरा ।

येन सिद्धिं परां प्राप्तस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ १२

भीष्म उवाच ।

अतीव तपसा युक्तो धोरेण स बभूव ह ।

C. 12. 5289
B. 12. 253. 13
K. 12. 257. 13

विप्रेक्ष्य, तपोबलादूरदर्शनादिसिद्धिं प्राप्य । ☞ —^d) K1. 2. 4. 7 Dn1 D4. 6 9 सनग-; B3 (marg.) सगिरि- (for सवन-). B3 (marg. as in text) -पत्तनां; Ds1 -काननं; G1 -पर्वतां (for -काननाम्).

6 ^a) G2 मनया (for न मया). —^b) G2 M1. 5. 6 सखाणु- (for स्थावर-). —^c) Dn1 अश्रु; Ds अस्तु; D7 अस्ति (for अप्सु). Das. a4 वैयायसं; T1 G1. 3. 6 वैहायसान् (for 'यसं'). T G1-3. 6 Ms गच्छन् (for गच्छेन्). ☞ Ca: वैहायसं नक्षत्रादि ॥ Cn: आकाशगतं प्रहनक्षत्रादि । गच्छेदवगच्छेत् ॥ Cs: वैहायसं, आकाशव-
 ज्ञावसाहित्यम् ॥ Cv: अप्सु वैहायसं, पवनोद्धन्धनेन जलोपरि-
 संचारम् । ☞ —^d) K2. 4 मया योन्यः; Ds1 मया योज्यः; Ms महायोग्यः (for मया योऽन्यः). K7 D9 सहेति (for सहेति). K1 मयान्योन्यसहेति वै (sic.); T G1-3. 6 महायोग्यसि ह्री (T2 है)ति वै. — After 6, Das. a4 read 42^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

7 ^a) K2. 4. 7 Dn1. n4 Ds2 Ds-3. 8. 9 G2 अ (G2 न)दृश्यमानो; D2 स दृश्यमाणो (for 'मानो'). —^b) V1 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वदंस्तथा (V1 'तः'); Ds. 7 भवत्युत; T G1-3. 6 M1. 5-7 च भारत (for सवदत्ततः). K6 B7. 9 Da4 तथा; Bc. 8 (marg.) Das तदा (for 'ततः'). — After 7^{ab}, T G1-3. 6 Ms read 41^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. —^c) K1 B7 अधुवंश्च; K6 अस्तुवंश्च. T1 G1. 3. 8 तं; G2 तु (for च). K2 पिशाचश्च. K2 Ds1 तां; D9 च; T1 G1-3. 8 तु (for तं). —^d) K1 Bo Da4 Ds M1. 5-7 नैव (for नैवं). T1 G1-3. 6 नैवं वक्तुमिहार्हसि.

8 = (var.) 43. —^a) K2 तुलाधारो; B9 'धारेण (hypermetric) (for 'धारो'). K2. 7 वनिग्- (for वणिग्-). K7 T1 G2. 3. 6 -धर्मो (for -धर्मा). —^b) K2

Bo. 6. 8 Ds2 Ds. 5. 7 T1 G2. 3. 6 M1. 5. 6 वारगत्यां (for वारा'). —^c) Da4 एतं (for एवं). G1 नार्हसे. —^d) V1 तथा (for यथा). Gs वा (for त्वं). Da4 यथा त्वं द्विजसत्तमः.

9 Before 9, K7 D4. 9 ins. भीष्म उवाच. K1. 2. 4 G2 om. (hapl.) 9-10. —^a) Ds1 इत्युक्ता. —^c) G1 तु (for तम्). B7 Ds-7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 महा- (for अहं).

10 K1. 2. 4 G2 om. 10 (cf. v. l. 9). —^b) K7 B8 D4. 9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 उत्थाय (for उद्धृत्य). —^d) Ds आस्थायेनां; T1 G1. 3. 6 आस्था चेत्ते; T2 आस्थायेति; Ms 'येमं (for 'येनं'). K7 द्विजोत्तमं; Da4 'त्तनः.

11 ^a) K2 जाज्वलिर्. —^b) T1 G1. 3. 6 तथा (for तदा). —^c) K2 M1. 5. 6 वाराणस्यां. Da4 तुलाधारे; M1 तुलाधारं (for तुला'). —^d) B3 (marg. as in text) समागत्य (for 'साद्य'). K1 वचाः; K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 इदं (for वचः). M1. 6 दिदक्षुः पांडुनंदन.

12 ^{ab}) Ds विकृतं (for किं कृतं). K6 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds2 D2-4. 6. 8. 9 T2 M1. 5. 6 दुष्करं; K7 Da4 Ds1 दुष्कृतं (for सुकृतं). K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तात कर्म (by transp.); Ds कर्मजातं; M1. 6 कर्म कृतं. K4 जाज्वलिना. K2 परा; Dn4 तदा (for पुरा). —^c) K6 Ms पुरा; D6 परा (for परां). T2 G2. 6 येन सिद्धिः पु. T2 प)रा प्राप्ता. —^d) K6 अर्हति. K1 (sup. lin. sec. m. as in text) तन्मे ब्रूहि पितामह.

13 ^a) Das तेजसा (for तपसा). —^b) Da4 सं; T1 G1-3. 6 च (for स). —^c) K2 नभ्युप; K6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तथोप; K7 Ds

C. 12. 9269
B. 12. 262[13. 13]
K. 12. 267. 13

नद्युपस्पर्शनरतः सायं प्रातर्महातपाः ॥ १३

अग्नीन्परिचरन्सम्यक्स्वाध्यायपरमो द्विजः ।

वानप्रस्थविधानज्ञो जाजलिर्ज्वलितः श्रिया ॥ १४

सत्ये तपसि तिष्ठन्स न च धर्ममवैक्षत ।

वर्षास्वाकाशशायी स हेमन्ते जलसंश्रयः ॥ १५

वातातपसहो ग्रीष्मे न च धर्ममविन्दत ।

दुःखशय्याश्च विविधा भूमौ च परिवर्तनम् ॥ १६

ततः कदाचित्स मुनिर्वर्षास्वाकाशमास्थितः ।

अन्तरिक्षाज्जलं मूर्ध्ना प्रत्यगृह्णान्मुहुर्मुहुः ॥ १७

अथ तस्य जटाः क्लिन्ना बभूवुर्ग्रथिताः प्रभो ।

अरण्यगमनान्नित्यं मलिनो मलसंयुताः ॥ १८

स कदाचिन्निराहारो वायुभक्षो महातपाः ।

तस्यौ काष्ठवदव्यग्रो न चचाल च कर्हिचित् ॥ १९

तस्य स स्थाणुभूतस्य निर्विचेष्टस्य भारत ।

कुलिङ्गशकुनौ राजनीडं शिरसि चक्रतुः ॥ २०

स तौ दयावान्विप्रर्षिरुपप्रेक्षत दंपती ।

लघू-; V1 D7 नद्युप-; D8 तस्योप-; G2 इत्युप- (for नद्युप-). D8- उत्तर-; T G1-3.6 M1 5-1 पर- (for -रत-). K4 न नद्युपस्पर्शनरतः; D4 corrupt. —^d) K4 महातपः.

14 ^a) G1.2 M5 अग्नि (for अग्नीन्). —^b) G2 मुनिः (for द्विजः). —^c) K7 D4.9 विहारज्ञो; D5 विधानेन (for 'नज्ञो'). —^d) K1 जाजलिर्; K4 जाज्वलिर्. K2.7 G1 M1.5 ज्वलित-; G2.8 ज्वलन- (for ज्वलितः). G1 क्रिया; G2.8 प्रियः (for श्रिया).

15 ^a) G1 तत्त्वे; M1.6 वन्ये (for सत्ये). K1.4.7 M1.6 [अ]तिष्ठत् (for तिष्ठन्). K6 V1 Bo.6-9 Das. 84 Dn1.24 D5 D2.8.5.7.8 M5.7 वने तपस्यतिष्ठत्स. —^b) K4 स च; D5.7 न वै (for न च). K7 D4.6.9 चाहारम्; T G1.3.6 M1.5.7 चाधर्मम् (for च धर्मम्). D5 T1 M5 अवैक्षत; G1.3.6 अपे (for अवै). G2 न वा वर्षमवेक्षत. ✽ Cn: न च धर्ममवैक्षत, धर्मवानस्तीति मानं न प्रापेत्यर्थः ॥ Cs: कामक्रोधादियुक्ते मनसि न धर्मो बभूवेत्यर्थः । ✽ —^c) K6 वर्षाणु (for 'सु'). K1 -शायी (for -शायी). —^d) D5 संश्रया (for 'यः').

16 ^a) B6 (marg.) पंचताप- (for वातातप-). G2 वातातपसहोनीहो. —^b) D5.7 वा (for च). K2 चर्मम्; D51 T G1-3.6 M1.5.6 [अ]धर्मम् (for धर्मम्). D44 अविन्दतः. ✽ Ca: धर्मानाचरन्नपि अशाश्वतं धर्मं विवेद [न शाश्वतम्] । Cs (reading [अ]धर्मम्): वाक्कायाभ्यां न किंचित्पार्प कृतवान् । ✽ —^c) K2 Bo D5 दुःखशय्या; T G1-3.6 दुःख (G1 'खं') शय्यां (for 'शय्याश्च'). D2 om. from च up to वर्तनम् (in 16^d). T2 G1-3.6 विविधां (for 'धा'). —^d) D51 M5 वि- (for च). K6 Bo.6-9 Das. 84 Dn1.24 D51 D2.8.5.7.8 वर्तते (for वर्तनम्).

17 ^a) K6.7 V1 Bo.6.7.9 अन्तरीक्षाज्. K1.2.7

D4-7.9 मूर्ध्नि (for मूर्ध्ना). —^d) K6.7 प्रत्यगृह्णाद्; D5.7 प्रपतंतं (for प्रत्यगृह्णान्). B6 (marg. as in text) मुनिर् (for मुहुर).

18 ^a) D2 om. अथ तस्य जटाः. K6.7 B7 D5 D5 M1.6 जटा. —^b) K7 D4.9 ग्रथिता (for ग्रथिताः). K1.2.4.7 D4-7.9 विभो; V1 इव; D44 M1 प्रभोः (for प्रभो). — For 18^{ab}, T G1-3.6 subst.:

703* क्लिन्ना बभूवुर्ग्रथिता आहुतस्य जटाः प्रभो ।

—^c) K1.2 वासिनो; T1 G1-3.6 -गमनो (for -गमनान्). —^d) K7 जाजलो; B6-9 D44 D5.7 M1.7 मलिना; D4.6.9 जटिलो (for मलिनो). K7 Dn1.24 D5 D2.4.6.9 T G1-3.6 -संयुतः; M1 -संयुताः (for -संयुताः).

19 ^b) K2 महातपः. —^d) D4 स (for च).

20 ^a) K6 तस्य स्व-; B9 तत्र स्म; D52 तस्य च; D5 (marg. as in text) स्थितस्य (for तस्य स्म). K7 [अ]स्थाणु- (for स्थाणु-). —^c) K2 तुलिंग-; K4 D5.9 भुलिंग-; K6 D2.8.8 G2 Cs कलिंग-; K7 D6 भूलिंग-; T2 कुलिंग-; Cp Csp कुलिङ्ग- (as in text). K1 -शकुनो; K7 D4.6.9 T2 -शकुनी; G2 'ना (for 'नौ'). —^d) D44 निडं; T2 इदं; M1.6.7 नीळं. K2 नीडं चिरस्य चक्रतुः. ✽ Ca: कलिङ्गशकुनौ धूम्यारपक्षिणौ । कुलिङ्गशकुनाविति पाठे कपोतपक्षिणौ ॥ Cs: कुलिङ्गशटकः । ✽

21 ^a) D5.7 ततो; G2 न तौ (for स तौ). D44 यथावान् (for दयावान्). K6 V1 Bo.6-9 Das. 84 Dn1.24 D5 D2.8.8 M1.5-7 ब्रह्मर्षिर्; T G1-3.6 स मुनिर् (for विप्रर्षिर्). —^b) K7 B6.9 G2 उपप्रेक्षत; V1 उदैक्षत (submetric); B6 (marg. as in text) M1.6 उदप्रे (B6 'पे') क्षत; Cs (gloss: उपप्रेक्षत) उपप्रेक्षत (as in text). —^c) D44 ताडकं; M1.5-7 निलयं (for नीडकं).

कुर्वाणं नीडकं तत्र जटासु तृणतन्तुभिः ॥ २१
 यदा स न चलत्येव स्थाणुभूतो महातपाः ।
 ततस्तौ परिविश्वस्तौ सुखं तत्रोषतुस्तदा ॥ २२
 अतीतास्वथ वर्षासु शरत्काल उपस्थिते ।
 प्राजापत्येन विधिना विश्वासात्काममोहितौ ॥ २३
 तत्रापातयतां राजञ्छिरस्यण्डानि खेचरौ ।
 तान्यबुध्यत तेजस्वी स विप्रः संशितव्रतः ॥ २४
 बुद्ध्वा च स महातेजा न चचालैव जाजलिः ।
 धर्मे धृतमना नित्यं नाधर्मं स त्वरोचयत् ॥ २५

अहन्यहनि चागम्य ततस्तौ तस्य मूर्धनि ।
 आश्वासितौ वै वसतः संप्रहृष्टौ तदा विभो ॥ २६
 अण्डेभ्यस्त्वथ पुष्टेभ्यः प्रजायन्त शकुन्तकाः ।
 व्यवर्धन्त च तत्रैव न चाकम्पत जाजलिः ॥ २७
 स रक्षमाणस्त्वण्डानि कुलिङ्गानां यतव्रतः ।
 तथैव तस्यौ धर्मात्मा निर्विचेष्टः समाहितः ॥ २८
 ततस्तु कालसमये बभूवुस्तेऽथ पक्षिणः ।
 बुबुधे तांश्च स मुनिर्जातपक्षाञ्शकुन्तकान् ॥ २९
 ततः कदाचित्तांस्तत्र पश्यन्पक्षीन्यतव्रतः ।

C. 12. 9306
 B. 2. 262[1].30
 K. 12. 267. 30

22 *) Da₄ सदा (for यदा). K₆ V₁ Bo. 6-9
 Das Dn₁. n₄ D₂. 5. 8 M₁. 6. 7 न स (by transp.).
 Bo. 8 (marg. as in text) एष (for एव). —^b) K₁
 स्थाणुभूतौ. K₁ B₁ महातपः. —^c) T₂ M₁ ततस्यौ
 (for 'स्तौ'). Bo Dn₁. n₄ D₃ D₂. 3. 8 सुख- (for परि-).
 K₆ -विश्वस्तौ; D₆ -विश्वस्तौ; G₂ -वर्तस्यौ (for
 -विश्वस्तौ).

23 *) K₆ G₁ अतीतासु; Da₄ अतीतासु. B₈ च
 (for [अ]थ). —^b) T₁ G₁-3. 6 उपस्थितः (for 'स्थिते').
 —^c) G₂ प्रजापत्येन. —^d) K₂ विश्वास्मात्; D₆ 'स्ये
 (for 'सात्'). D₆ क्षाम- (for कान-).

24 *) M₅ तस्य (for तत्र). D₇ T G₁-3. 6 M₅
 [उ]त्पादयतां; M₁. 6 पातयतां (for [अ]पात^o). —^b)
 K₂ चिरषण्डानि खेचरौ; V₁ शिरश्चां. —^c) G₂ न
 तस्य विप्रियं चक्रे. —^d) K₁. 4 संश्रितः; D₅ D₄. 6. 9
 संश्रित- (for संशित-).

25 *) K₁. 2. 4 Da₄ D₆ T₂ G₂ बुद्ध्वा; D₂ बुद्धिः;
 M₁ बुद्ध्वा (for बुद्ध्वा). K₁. 2. 4 Dn₁ T₂ G₁. 2 M₅ सु-
 (for स). —^b) Das Dn₁. n₄ D₃ (before corr.)
 च; T G₁-3. 6 स (for [ए]व). K₄ जाज्वलिः. — K₁
 reads 25^c-27^d twice. —^c) K₄. 6 Bo. 6 (marg. as
 in text). 7. 8 (marg. as in text) 9 Da₄ Dn₁. n₄ D₃
 D₂. 3. 8 कृतमना; G₂ धृतमना (for धृतमना). K₁
 (both times). 2 धृतधर्ममना नित्यं. —^d) G₁ न धर्मं.
 K₁ (both times). 2 व्यरोचयत्; K₇ D₄. 6. 9 [S]न्व^o;
 T₁ G₁. 3. 6 ह्य^o; T₂ M₁. 5-7 [S]म्यरोचयत् (M₁
 'पयेत्') (for त्वरो^o).

26 For the repetition in K₁, cf. v. l. 25. —^a)
 K₁ (both times) D₆ चागम्य (sic); K₆ चाप्यङ्गौ;

Dn₁. n₄ D₅ D₃ चागम्य (for 'म्य'). —^b) T₁ G₁-3. 6
 अस्य (for तस्य). —^c) Da₄ आश्वासितौ; T₂ विश्वा-
 सितौ (for आश्वा^o). K₄. 6. 7 Bo. 8 Dn₁. n₄ D₃ D₂. 3
 निवसतः (D₃ 'तां'); D₃ निवसितौ; D₄ वै सततं;
 D₅ परौ नित्यं; T G₁-3. 6 च सततं (for वै वसतः).
 D₅ वा; M₁. 5-7 च (for वै). —^d) Da₄ स; D₆
 सं (for सं). K₁ (both times) Da₄ तदा विभो; D₆
 स चाभिभो.

27 For the repetition in K₁, cf. v. l. 25. —^a)
 K₁ त्वाथ (for त्वथ). K₁ (both times). 2. 4 पुष्पद्भ्यः
 (for पुष्टेभ्यः). G₂ अण्डेभ्यस्तावदुष्टेभ्यः. —^b) K₂. 4. 6
 V₁ Bo. 6-9 Da₃. 2. 4 Dn₁. n₄ D₃ D₂-4. 6. 8. 9 T₂ M₇
 प्राजायन्तः; D₅. 7 प्राप्तन्तः; G₂ प्रीणयन्त (for प्रजा^o).
 — G₁ om. (hapl.) 27^c-29^d. —^c) K₇ न्यवर्धन्त (for
 व्यवर्धन्त). —^d) K₆ चाकम्पत (for 'म्पत'). K₄
 जाज्वलिः.

28 G₁ om. 28 (cf. v. l. 27). —^a) T₂ G₂ M₁.
 6. 7 सं- (for स). K₁. 2. 7 रक्षमाणसु; B₈ Da₄ D₅
 D₅. 7. 9 रक्षमाणसु (for रक्ष^o). —^b) K₁. 4. 7 D₄. 6. 9
 भु (K₁ भू) लिङ्गानां; K₂ तुलिङ्गानां; K₆ D₂. 3. 8 G₂
 कलिङ्गानां; D₃ कुलिङ्गानि; T₂ कुलिङ्गानां (for कुलि-
 ङ्गानां). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. 2. 4 Dn₁. n₄ D₃ D₂. 3. 8
 धृतव्रतः (for यत^o). — G₂ repeats 28^c after 30^{ab}.
 —^c) G₂ (second time) तदैव.

29 G₁ om. 29 (cf. v. l. 27). —^a) M₁. 6. 7
 काले (for काल-). —^b) K₆ Da₃. 2. 4 T G₂. 3. 6 त्वथ;
 K₇ D₄. 6. 9 ते तु (for तेथ). —^c) K₄. 6. 7 Dn₁. n₄
 D₃ D₂-4. 6. 8. 9 M₅ तु (for च). —^d) K₆ D₃ कलि-
 ङ्गा (D₃ 'का') नृ; V₁ Bo. 6-9 Da₃. 2. 4 Dn₁. n₄ D₃

७. 12. 9305
B. 12. 254[1]. 30
K. 12. 267. 30

बभूव परमप्रीतस्तदा मतिमतां वरः ॥ ३०

तथा तानभिसंब्रूढान्दृष्ट्वा चामुवतां मुदम् ।

शकुनौ निर्भयौ तत्र ऊषतुश्चात्मजैः सह ॥ ३१

जातपक्षांश्च सोऽपश्यदुड्डीनान्पुनरागतान् ।

सायं सायं द्विजान्विप्रो न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३२

कदाचित्पुनरभ्येत्य पुनर्गच्छन्ति संततम् ।

त्यक्ता मावृषितृभ्यां ते न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३३

D2. 8 कु(B8 [marg] क)लिंगका(Da1 °ता)न; D6 सकुंत° (for शकुन्त°).

30 K1 om. 30. — °) Da3 a4 Ca p पक्षैर्वि(Da1 कुंक्षैर्वा)पंचतस्तांस्तु. * Ca: पक्षैर्विपञ्चतः पक्षसंघोद्भूमा-
दुड्डीयमानान् ॥ Cp: पक्षैरुद्भूतैरितस्ततो गतानित्यर्थः । *
— °) K2. 7 B8 (marg.) D4-7. 9 पक्षैर; Da1 पक्षिन्;
M1. 6 विप्रो (for पश्यन्). K2 विवर्धनः; D6 यतस्ततः
(for यतव्रतः). — After 30°, G2 repeats 28°. — °) D6 -प्रीतिस् (for -प्रीतस्). — °) M5 तथा
(for तदा). K2 D6 वर (for वरः).

31 K1 reads 31 twice. — °) B8 तदा; T G1-3. 6
M1. 6. 7 ततस् (for तथा). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2. 8. 3. 7 8 अपि; D4 T2 M1. 5-7 अति;
T1 G1-3. 6 इह (for अभि-). K4 -संवृक्षान् (for °छान्).
— °) K1 (first time) सद्वा; D4 lacuna (for इद्वा).
K1 (both times). 2. 4 प्राप्सवतो; V1 B8. 9 Da3. a4
चामुवतो; D5. 7 प्रापयतां; T G1. 3. 6 M1. 6 चैवामुवन्;
G2 M7 चैवाप्तवान्; M5 प्राप परां; M5 (sup. lin.) चैवा-
मुतां (for चामुवतां). K2 सद् (for मुदन्). — °)
K7 D4. 6. 9 T G2. 8. 6 M1. 6. 7 शकुनी; G1 °निर (for
°नौ). K7 D4. 6. 9 निर्भयं; G1 निर्भयौ (for निर्भयौ).
— °) K1 (second time) तृषतुश्च; K2 ह्यु° (for ऊ°).
T2 G1. 2 चांडजैः (for चात्मजैः). K1 (first time) तदा
मतिमतां वरः (= 30°).

32 °) T2 खात- (for जात-). T1 G1-3. 6 च
तान्; M5 तथो (for च सो). T1 G1-3. 6 पश्यन् (for
अपश्यद्). — °) K1 उड्डीनान्; K2 उल्लितान्; K4
उदीनान्; K7 उदीं; D4. 9 उदीनान्; T2 G2 M1. 5-7
वि(G2 नि)ली°; M5 (sup. lin.) विनीडान् (for उड्डी-
नान्). B8 (marg.) पुरतो गतान् (for पुनरा°). — °)
T G1. 3. 6 M1. 5-7 साये साये (for सायं सायं). — °)
K4 जाजलिः. K2 न सोकंपत जाजलिः. — After 32,
M1. 5. 7 read 36 for the first time, repeating it in

अथ ते दिवसं चारीं गत्वा सायं पुनर्नृप ।

उपावर्तन्त तत्रैव निवासार्थं शकुन्तकाः ॥ ३४

कदाचिद्विवसान्पञ्च समुत्पत्य विहंगमाः ।

षष्ठेऽहनि समाजग्मुर्न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३५

क्रमेण च पुनः सर्वे दिवसानि बहून्पि ।

नोपावर्तन्त शकुना जातप्राणाः स्म ते यदा ॥ ३६

कदाचिन्मासमात्रेण समुत्पत्य विहंगमाः ।

its proper place.

33 K1. 2 D7 om. (hapl.) 33. K4 om. (hapl.)
33-37; G1 om. (hapl.) 33-35. V1 reads 33-35 on
marg. — °) K7 D4. 6. 9 आयाति; B8 (marg. as in
text) आगत्य (for अभ्येत्य). — °) Ds1 G2 गच्छति (for
गच्छन्ति). V1 सत्वरं; G2 संगति; M1. 6 संगताः (for
संततम्). — °) T2 M1. 6 त्यक्त्वा (for त्यक्ता). K7
V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 माता- (for
मावृ-). Da3. a4 तु; M1 तौ (for ते). — °) D4
वाकंपत; T1 च कंपत.

34 K4 G1 om. 34 (cf. v. l. 33). V1 reads 34
on marg. — °) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2
D2. 8. 8 तथा (for अथ). T G8. 6 दिवसे; M5 °सौ
(for °सं). K7 Dn1 D2-4. 6. 8. 9 M6 चापि; Ds2
चारी; D5. 7 वापि; T1 G2. 8. 6 M7 चारं; T2 चार्यं;
M1 चारिर; M5 चारं (for चारीं). K1 अथ ते दिवि
संचारी; Ds1 तथा दिवससंचारी. — °) V1 Bo. 6. 8
(marg.) 9 Da3. a4 T G2 6 M1. 5-7 साये (for सायं)
D6 नृपः. — °) K6 सकुंतकाः.

35 K4 G1 om. 35 (cf. v. l. 33); V1 reads the
same on marg. — °) D6 गत्वा सायं (for समुत्पत्य).
— °) T2 G2 M5 पुनर्जग्मुर् (for समाजग्मुर्). — °)
G2 तं न (for न च).

36 K4 om. 36 (cf. v. l. 33). M1. 5. 7 read 36
for the first time after 32. — °) K1 क्रमेण. — °)
K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 दिवसा-
न्नुबहून्पि (V1 °पि). — °) K2 Ds1 T1 नोपतर्त
(sic). — °) Ds1 यातप्रायाः स्म; D7 T G1-3. 6 M5
(both times) जातपक्षाश्च (M5 [both times] °स्तु) (for
°प्राणाः स्म). K6 D7 T1 G1. 3. 6 तदा (for यदा).

37 K4 om. 37 (cf. v. l. 33). — °) G2 जात-
(for मास-). T1 G1. 3. 6 कदाचिज्जातपक्षास्ते. — °)
K6 समुत्पाद्य (for °त्पत्य). — °) B8 (marg.) [अ]ति-

नैवागच्छंस्ततो राजन्प्रातिष्ठत स जाजलिः ॥ ३७
 ततस्तेषु प्रलीनेषु जाजलिर्जातविस्मयः ।
 सिद्धोऽस्मीति भर्ति चक्रे ततस्तं मान आविशत् ॥ ३८
 स तथा निर्गतान्दृष्ट्वा शकुन्तान्नियतव्रतः ।
 संभावितात्मा संभाव्य भृशं प्रीतस्तदाभवत् ॥ ३९
 स नद्यां समुपस्पृश्य तर्पयित्वा हुताशनम् ।
 उदयन्तभथादित्यमभ्यगच्छन्महातपाः ॥ ४०
 संभाव्य चटकान्मूर्ध्नि जाजलिर्जपतां वरः ।
 आस्फोटयत्तदाकाशे धर्मः प्राप्तो मयेति वै ॥ ४१
 अथान्तरिक्षे वागासीत्तां स शुश्राव जाजलिः ।
 धर्मेण न समस्त्वं वै तुलाधारस्य जाजले ॥ ४२

वाराणस्यां महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः ।
 सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं भाषसे द्विज ॥ ४३
 सोऽमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदृक्षया ।
 पृथिवीमचरद्राजन्यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ ४४
 कालेन महतागच्छत्स तु वाराणसीं पुरीम् ।
 विक्रीणन्तं च पण्यानि तुलाधारं ददर्श सः ॥ ४५
 सोऽपि दृष्ट्वैव तं विप्रमायान्तं भाण्डजीवनः ।
 समुत्थाय सुसंहृष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ४६

तुलाधार उवाच ।

आयानेवासि विदितो मम ब्रह्मन् संशयः ।
 ब्रवीमि यत्तु वचनं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥ ४७

C. 12. 9323
B. 12. 252[1]. 47
K. 12. 267. 47

ष्टस (for [अ]गच्छन्). K1. 2. 7 D4. 6. 9 तदा (for ततो).
 —^a) K1. 7 G1. 8 प्रतिष्ठत (for प्राति°).

38 ^a) K1. 2 प्रनीडेपु; K1 प्रलीडेपु; K6 प्रहीणेपु;
 V1 B8 (marg.) Dn4 D4 6. 9 M5 प्रडीनेपु; M1 प्रया-
 तेपु (for प्रलीनेपु). —^b) G2 जाजली. K4 -विस्मितः;
 K7 B8. 8 D5-7 T1 G8. 6 -विश्मयः (for -विस्मयः). —^d)
 D81 तस्मान्न (for तं मान).

39 ^a) K1. 2. 4 सर्वथा; T1 G2. 8. 6 स तु तान्; T2
 स तदा; G1 नानुगान् (for स तथा). D4 अनिर्गतान्
 (sic) (for निर्ग°). K1 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). —^b) V1
 शकुनान् (for °न्तान्). K1 -वताः. —^c) K1. 2 संभाव्ये
 (for °व्य). K7 D4. 9 साभिमानी कृतमना. ✽ Cn:
 संभाव्य, वर्धयित्वा ॥ Cs: जीवन्त्येते इति दृष्ट्वा । ✽ —^d)
 K7 D4. 9 गाढं (for भृशं). K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4
 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 प्रीत (V1 °ति)मना; D5 प्रीत्य तदा
 (for प्रीतस्तदा). K2 Bo भवेत् (for [अ]भवत्).

40 ^a) G1 स नद्यां स उपस्पृश्य. —^c) Da4 उदरं
 च (for उदयन्तम्). —^d) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4
 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 उपा (K6 Da4 °प)तिष्ठन् (for अभ्य-
 गच्छन्).

41 ^a) K1 D6 चटकां; Da1 चटकान्; M6 च जटान्
 (for चटकान्). —^b) K4 जाज्वलिर्. Da4 जयतां (for
 जपतां). — T G1-3. 6 M5 read 41^{ad} for the first time
 after 7^{ab}. —^c) Dn1. n4 D2. 8. 8 G1 (second time)
 तथा (for तदा). —^d) K6 धर्मः (for धर्मः). D5
 प्राप्ते. T G1-3. 6 (all second time) च (for वै).

42 Das a4 read 42^{ab} for the first time after 6.
 —^a) Da4 (first time) तथा (for अथ). K6. 7 V1
 Bo. 6-9 Da4 (both times) Ds1 अंतरीक्षे. —^b) K6
 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 (both both times) Dn1.
 n4 Ds2 D2. 8. 8 च (for स). Da4 (both times)
 सुश्राव. K4 जाज्वलिः. D5. 7 तां शुश्राव स जाजलिः.
 —^c) T2 तं (for त्वं). —^d) K4 जाज्वले; D6
 जाजले.

43 = (var.) 8. —^a) K2 Bo. 8 Ds. 5. 7 T G2. 6
 वाराणस्यां. B9 महाप्राज्ञस्य; G2 °भागस्य; M1. 7 °प्राज्ञ
 (for °प्राज्ञस्य). —^b) Da3 प्रतिष्ठतः. —^d) Da4
 द्विजः. B8 यथा त्वं द्विज भाषसे.

44 ^a) K1 Da4 आपन्नास्य; G1 °न्ने (for °न्नस्य).
 —^c) K6 अभवद्; Da4 अचलद् (for अचरद्). G2
 पृथिवीचंद्रमा राजन्.

45 ^a) K6. 7 Da4 T1 G1 8. 6 गच्छन् (for [अ]ग-
 च्छत्). —^b) K1 M1. 5 वाराणसीं; K7 वाराणसीं. —^c)
 K1 पुण्यानि; K2. 4 पण्यानि (for पुण्यानि). K7 Da.
 6. 9 विक्रीणानं तु पुण्यानि; Da4 निक्रीणं स च पुण्यानि;
 G2 विशीर्णतं च पुण्येन (sic). —^d) D5. 7 ह (for
 सः).

46 ^a) B7 विप्रैव (for दृष्ट्वैव). —^b) Ds आसीनं
 (for आयान्तं). B7. 8 G1. 2 -जीविनः (for -जीवनः).
 ✽ Ca: भाण्डैः नानाविधैः पण्यैः जीवनं जीविका यस्य । भाण्ड-
 शालिक इत्यर्थः ॥ Cn: भाण्डं मूलधनं, तेन जीवनं यस्य ।
 'स्यान्नाण्डमन्वाभरणेऽमन्त्रे मूलवणिग्धने' इति विश्वः (also

C. 12. 9324
B. 12. 26211.48
K. 12. 267. 48

सागरानूपमाश्रित्य तपस्तप्तं त्वया महत् ।

न च धर्मस्य संज्ञां त्वं पुरा वेत्थ कथंचन ॥ ४८

ततः सिद्धस्य तपसां तव विप्र शकुन्तकाः ।

क्षिप्रं शिरस्यजायन्त ते च संभावितास्त्वया ॥ ४९

जातपक्षा यदा ते च गताश्चारीमितस्ततः ।

मन्यमानस्ततो धर्मं चटकप्रभवं द्विज ।

खे वाचं त्वमथाश्रौषीर्मां प्रति द्विजसत्तम ॥ ५०

अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्तो भवानिह ।

करवाणि प्रियं किं ते तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

quoted in Cp) ॥ Cs: भाण्डानि चन्दनकुङ्कुमादीनि, तेषां विक्रयेण जीवनं यस्य । ❀ —^a) B₈ (marg. as in text) स्वयं; D₄ स सं- (for सुसं-). —^d) K₂ [अ]भि- (for [अ]भ्य-). K₇ Das. a₄ D₆ -पूजयन् (for 'यत्').

47 T₁ G₁-3.6 om. the ref. —^a) K_{1.2} D_{4.9} T₂ M_{1.5-7} आ (K₂ अ)यज्ञेव; K₄ D_{4.4} आयात्ते (D_{4.4} 'ते)न; K_{6.7} आयाज्ञेव; D₇ T₁ G₁-3.6 आगतेन (for आयानेव). K₆ [अ]पि; D_{4.4} [आ]स (for [अ]सि). —^b) K₁ सम- (for मम). K₂ मम ब्रह्मणसंशयः (sic). —^c) G₂ अत्रवीद् (for ब्रवीमि). —^d) D_{4.4} द्विजोत्तमः.

48 ^a) D_{4.4} सागरात्परमाश्रित्य; D₇ 'रांतरमाश्रित्य; G₁ 'रानुपमाश्रित्य. ❀ Cn: सागरानूपं, सागरसमीपस्थं सजलप्रदेशम् । ❀ —^b) K₂ तु या; G₁ मया (for त्वया). G₂ मुहुः (for महत्). —^c) K_{1.2} तु (for च). K₁ D_{4.4} संज्ञात्वं; B₈ (marg. as in text) संस्थां त्वं; D₇ T₁ G₁-3.6 संस्थानं (for संज्ञां त्वं). —^d) D_{4.4} कथं च नः. T₁ G₁. 3.6 त्वं पुरा वेत्थ किंचन.

49 ^a) G₂ तपः- (for ततः). K_{1.2.4} ततश्च तप्ततप- सस्य. —^b) D_{8.1} न च (for तव). —^c) K₂ अजायन्ते. —^d) K_{1.2.4} संतापितास्य (for संभावि'). D_{4.4} चेतसं भावितास्त्वया.

50 ^a) T₁ G₁-3.6 तथा; T₂ M_{1.6.7} तदा (for यदा). —^b) K_{1.4} गतश्च. K₇ D_{4.9} चारम् (for चातीम्). D₇ T₁ G₁-3.6 M_{1.5-7} गताश्च च (G₂ om. च)- रिक्तं ततः. —^c) K_{1.2.4} B₈ (marg.) तु तं; D_{4.4} तपो- (for ततो). G₂ मन्यमानस्त्वमेवातो. —^d) D₄ चट्क-; G₁ चट्क-; G₂ धर्मं च (for चटक-). B₉ D₄ G₂

-प्रभव- (for 'वं). K_{1.2} द्विजः. D_{4.4} corrupt. ❀ Cs: चटकप्रभवं, चटकोत्पत्तिहेतुभूतनिश्चलावस्थानप्रभवम् । ❀ —^a) K_{1.2.4} D_{8.1} D₈ वाचो (for वाचं). K_{1.2.4} अथ त्वम् (by transp.); D_{4.4} M_{1.6} तमय; D₇ T₁ G_{8.6} त्वं तदा. K_{1.2} अश्रौषीन्. V₁ B₉ खे च वाचं त्वम- श्रौषीर्; D_{8.1} खे वाचमथमश्रौ'; G₂ खे वाचं त्ववशा- श्रौष्य (sic). —^c) D_{4.4} सत्तमः.

51 K₂ om. (hapl.) 51; V₁ reads it on marg. —^a) K₄ अमर्ष- (for अमर्ष-). —^b) G₂ ततः (for ततः). K_{1.6} इति (for इह). —^c) G₂ करवाणि प्रियोहं ते. —^d) K₁ तद्ब्रूहि त्वं (hypermetric) (for तद्ब्रूहि). K_{4.6} B_{9.6} 7.8 (marg.).⁹ D_{4.4} a₁ D_{5.7} T₂ M_{5.7} त्वं द्विजोत्तम (for द्विजसत्तम). B₈ (orig.) M_{1.6} तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम; T₁ G₁. 3.6 तद्वद्ब्रूहि द्विजोत्तम; G₂ तव ब्रूहि द्विजोत्तम.

Colophon. Ś₁ missing: K_{8.6} B₁₋₅ D_{4.1} a₂ D_{2.4} n₈ D₁ G_{1.5} M₂₋₄ absent. — Sub-parvan: K_{1.2.4}. 6.7 B₈₋₉ D_{4.4} D_{8.1} n₄ D₈ D₂₋₅. 7.8 T₁ G₁-3.6 M_{1.5-7} मोक्षधर्म. — Adhy. name: K_{1.2.4} V₁ B_{9.6-9} D_{4.4} a₂ D_{8.1} n₄ D₈ D_{2.5}. 7.8 M_{5.7} तुलाधारजाज (K₄ 'ज्व)लिसंवादः; K₆ जाजलितुलाधारसंवादः; K₇ D_{4.6.9} तुलाधारजाजलिसंवादे विस्मयः; G₆ तुलाधारजाजलिः; M₆ तुलाधारजाजलिसंवादे तुलाधारसमागमः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ D₈ M_{1.6.7} 86; K₇ 85; D_{4.4} D_{8.1} D_{8.1} D₇ T₁ G_{1.2.6} M₅ 88; D_{4.4} D_{8.1} 87; D₈ 82; T₂ 102; G₂ 84. — Śloka no.: D_{8.1} D₈ 52; D_{4.4} 50.

२५४

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तदा तेन तुलाधारेण धीमता ।
 प्रोवाच वचनं धीमाञ्जाजलिर्जपतां वरः ॥ १
 विक्रीणानः सर्वरसान्सर्वगन्धांश्च बाणिज ।
 वनस्पतीनोपधीश्च तेषां मूलफलानि च ॥ २
 अध्यगा नैष्ठिकीं बुद्धिं कुतस्त्वामिदमागतम् ।
 एतदाचक्ष्व मे सर्वं निखिलेन महामते ॥ ३
 एवमुक्तस्तुलाधारो ब्राह्मणेन यशस्विना ।

254

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 B₉ om. 1-3. G₈ om. the ref. — ^a) Da₄ सदांते च (for तदा तेन). — ^b) K₁. 2. 4 वै द्विजः; K₇ D₄-7. 9 जाजलिः (for धीमता). — ^c) G₁. 2. 6 उवाच (for प्रो). — ^d) K₄ जाज्वलिर्; K₇ D₁. 6. 9 महर्षिर् (for जाजलिर्). K₁. 2. 4 B₈ (marg. as in text) वदतां; Da₈. a₄ Dn₁ D₅ जयतां (for जपतां). D₅ वर.

2 Before 2, K₁. 2. 4. 6 V₁ Bo. 6-8 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5-8 T G₁. 2. 6 M₁. 5-7 ins. जाज (K₄ 'ज्व') लिहवाच. B₉ om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) K₂ विक्रीणातान्; Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₅. 7. 8 G₂ M₇ विक्रीण (Da₄ 'णा'; G₂ 'णी'तः; M₁. 6 'णंतं' (for 'णानः'). M₁ बहु- (for सर्व-). — ^b) K₇ Da₄ D₉ G₂ M₅ बाणिजः; D₄ 'जाः' (for 'ज'). — ^c) D₅ वनस्पतीर् (for 'स्पतीन्'). K₆ D₈ D₇ T₁ G₁. 2. 6 M₁. 6 ओषधीश्च; D₆ औषधीश्च (for ओ). K₄ वनस्पती चोषधीश्च (sic). — ^d) Da₈ मूलं (for मूल-).

3 B₉ om. 3 (cf. v. l. 1). — ^a) K₇ D₉ M₁. 5-7 अध्यगान्. K₆ नैष्ठिकं; K₇ Da₄ D₇ G₂ 'की' (for 'कीं'). D₇ G₂ बुद्धिः (for बुद्धिं). B₈ (marg. as in text) D₄. 5 T₂ अध्यगा नैष्ठिकी बुद्धिः. — ^b) K₁ त्वम् (for त्वाम्). B₈ आगता (for 'तम्'). T G₁. 2. 6 M₁. 5-7 कुतस्त्वामिदमागता (M₆ 'तः'); G₂ कुतस्त्वामिजाकृता (sic). — ^c) K₁ आचक्ष्वसे (for 'ह्व मे'). G₈ मनसा (for मे सर्वं).

उवाच धर्मसूक्ष्माणि वैश्यो धर्मार्थतत्त्वचित् ।

जाजलिं कष्टतपसं ज्ञानतृप्तस्तदा नृप ॥ ४

वेदाहं जाजले धर्मं सरहस्यं सनातनम् ।

सर्वभूतहितं मैत्रं पुराणं यं जना विदुः ॥ ५

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिः स परो धर्मस्तेन जीवामि जाजले ॥ ६

परिच्छिन्नैः काष्ठतृणैर्मयेदं शरणं कृतम् ।

अलक्तं पद्मकं तुङ्गं गन्धांश्चोच्चावचांस्तथा ॥ ७

C. 12. 9345
B. 12. 26. [2]. 7
K. 12. 268. 7

4 Before 4, K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-8 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂-9 T G₁. 2. 6 M₁. 6. 7 ins. भीष्म उवाच. — ^a) Da₄ उक्तास्. — ^b) B₈ तपस्विना (for यश). — ^c) K₆ Da₄ सूक्ष्मानि; K₇ D₄. 9 सूक्ष्माणि (for 'स्'). — Bom. Kumbh. ed. om. 4th. — ^d) K₇ D₄. 9 M₁. 6. 7 काष्ठ-; T G₁-8 क्लिष्ट-; Cp कष्ट- (as in text). — ^e) K₄. 7 B₈-8 Da₈ a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂-5. 7-9 G₆ ज्ञानतृप्तं; K₆ 'इष्टं'; B₉ 'इष्टं' (for 'तृप्तस्'). Da₄ तदा नृपः; D₅. 7 तदानघ; M₁. 5. 6 महामतिः; M₇ तथा नृप (for तदा नृप).

5 Before 5, MSS. ins. तुलाधार उवाच. — ^a) K₄ जाज्वले (for जाजले). — ^b) V₁ Bo मित्रं; G₈ (gloss: मित्रस्य कर्म) मैत्रं (as in text). T₁ G₁-8. 6 सर्वभूतेषु मैत्रत्वं. — ^c) T₁ G₁ सज्जना; M₆ यज्जना (for यं जना). K₁. 2. 4 transp. जना and विदुः.

6 With 6, cf. 3. 281. 34; 12. 156. 21; Manu. 4. 2. — ^a) K₂ अद्रोहेन. — ^b) K₇ D₄. 9 सा परो; D₅ सफलो (for स परो). — ^c) K₄ जाज्वले (for जाजले).

7 ^a) K₆ Da₈ Dn₁. n₄ D₅ M₅. 6 पर- (for परि-). K₁. 2. 4 तृणकाष्ठैः परिच्छिन्नैर्. — ^b) T₁ G₁-8. 6 मम (for मया). — ^c) K₁. 2 अलका; K₇ D₄. 6. 9 बालकं; B₈ (marg.) Da₈. a₄ Ca. p अलकं; D₅ 1 अत्रकं; T₁ G₁. 2. 6 M₁. 5-7 अलतं; G₂ समितं (for अलक्तं). G₁ M₇ पद्मकं (for 'कं'). K₂ तुंग-; Da₄ तुङ्ग (sic); G₂ तुभ्यं (for तुङ्गं). ☞ Cp: अलकं लाक्षा, पद्मकं पद्मकाष्ठं, तुङ्गं रसविशेषम् ॥ G₈: अलकं उल्मुकं, पद्मकं गजमदं, तुङ्गं चन्दनमेदम् । ☞ — ^d) K₆. 7 B₈-9 Da₈. a₄ D₄. 7. 9 T G₁. 2. 6 M₁. 5-7 अपि; D₅. 7 इह (for तथा). G₂

C. 12. 9347
B. 12. 254. 8
K. 12. 258. 8

रसांश्च तांस्तान्विप्रर्षे मद्यवर्जानहं बहून् ।
क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्तादमायया ॥ ८
सर्वेषां यः सुहृन्नित्यं सर्वेषां च हिते रतः ।
कर्मणा मनसा वाचा स धर्मं वेद जाजले ॥ ९
नाहं परेषां कर्माणि प्रशंसामि शपामि वा ।
आकाशस्येव विप्रर्षे पश्यल्लोकस्य चित्रताम् ॥ १०

सदश्चोच्चावचानि च.

8 °) K1. 2. 4 च सर्वान्; V1 B8 तांस्तान् (by transp.); T2 च तानि. M1. 6 सुबहून् (for विप्रर्षे). G2 राज्ञश्च तांस्तान् विप्रर्षे. — °) K2 मद्यवर्जान्; K4 सत्यवर्जान्; K5 V1 B6. 1 Dn1 Ds2 D2. 3. 8 M5-7 मद्यवर्जान्; K7 B8. 9 Das. a4 D4-7 T1 G1. 3. 6 'वर्जम्'; D9 lacuna; G2 corrupt (for 'वर्जान्'). K6 V1 B6. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 9 बहून् (by transp.); M1. 6 अहं सदा. — °) B6. 3. 9 Da4 D5. 1 क्रीत्वाहं; D6 क्रोधा वै; T G1. 3. 6 क्रीत्वा तु; M5 क्रीत्वा च (for क्रीत्वा वै). K2 क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे (sic); G2 पीत्वापि प्रतिविक्रीणन्; M7 क्रीत्वा चैव प्रतिविक्रीणे. — °) K4 परहस्ताम्; G1 'हस्ताम्' (for 'हस्ताद्').

9 °) Cp पूर्वेषां (for सर्वेषां). K2 च; G1. 2 यत् (for यः). K1. 2 स्वहृन् (for सुहृन्). — °) D9 damaged. — °) Dn1 lacuna; G2 न (for स). D5 [अ]धर्मं (for धर्मं). K4 जाज्वले.

10 B6 om. (hapl.) 10. V1 B6. 3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 transp. 10 and 11. — °) K2 partly damaged. K6 हृद्यानि; V1 B6. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कृत्यानि (for कर्माणि). — °) K6 B6. 1 Das. a4 D5. 1 शपामि वा (Da4 D5. 1 च); V1 B6. 3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 न गर्हये; G2 वदामि न (for शपामि वा). K7 D6. 9 च (for वा). — After 10^{ab}, M5 reads 11^{ab}. T2 reads 10^{ab} twice. — °) D5. 1 T1 G1-3. 6 [ए]व (for [हृ]व). K4. 5. 1 V1 B6. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विप्रैर्द्र; T1. 2 (second time) G1-3. 6 M5 लोकस्य; M1. 6 पक्कस्य (for विप्रर्षे). T2 (first time) M7 आमकस्यै (M7 आमकस्यै) व पक्कस्य. — °) D9 damaged. B6 Das. a4 Ds1 D5 M1. 6 पश्य (for पश्यल्ले). D6 चित्रता. T1. 2 (second time) G1-3. 6 M5 जाज्वले पश्य चित्रतां; T2 (first time) आकाशस्यैव जाज्वले; M7 लोके पश्यामि चित्रतां. ☞ Ca: चित्रता गन्धर्वनगरालोकनादौ ॥ Cp: लोकस्य स्वप्रकाशस्यात्मनः । ☞

11 V1 B6. 3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 transp. 10 and

नानुरुध्ये विरुध्ये वा न द्वेष्मि न च कामये ।
समोऽस्मि सर्वभूतेषु पश्य मे जाज्वले व्रतम् ॥ ११
इष्टानिष्टविमुक्तस्य प्रीतिरागबहिष्कृतः ।
तुला मे सर्वभूतेषु समा तिष्ठति जाज्वले ॥ १२
इति मां त्वं विजानीहि सर्वलोकस्य जाज्वले ।
समं मतिमतां श्रेष्ठ समलोष्टाश्मकाश्चनम् ॥ १३

11. M5 reads 11^{ab} after 10^{ab}. — °) K4 नानुरुध्ये; B6 (marg. as in text) नानुरुध्ये; B9 कानुरुध्ये; T2 नाप' (for नानु'). K2 Ds नानुरुध्ये विरुध्ये वा; K1 D4. 9 'रुध्ये विरुद्धं वै; G2 नास्मि मध्ये विरुध्ये च. — Br reads 11^a-19^b twice. — °) K4 B8 (marg.) Dn1. n4 D2. 3 [5]हं; B6 Ds1 (also as in text) Ds G2 हि (for ऽस्मि). Da4 समः सर्वेषु भूतेषु. — °) K4 जाज्वले. — After 11, K1 reads 13^a for the first time, repeating it in its proper place.

12 For the repetition in Br, cf. v. l. 11. K4 V1 B6. 6 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 om. 12^{ab}. K1. 2. 5. 1 Br (both times). 3. 9 Da4 D4-7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 transp. 12^{ab} and 12^{cd}. — °) G2 इष्टानिष्ट- (for इष्टा). K1 -बहिःस्थस्य; K2 -बहिःस्थं च; B9 T G1-3. 6 M1. 5-7 -वियुक्तश्च (B9 T2 M1. 5. 1 'स्य'); D5. 1 -विमुक्तश्च (for 'स्य'). K6 Br (both times) इष्टानिष्टानियुक्तस्य. — °) K2 प्रीतियुक्तः; B8 (also as in text) रागद्वेष- (for प्रीतिराग-). K1. 6 Br (both times). 9 -बहिष्कृता; K2 -बहिष्कृतं (for 'तः'). T G1-3. 6 M5 प्रियद्वेषविवर्जितः (T2 'नः'); M1. 5. 1 प्रियद्वेष (M7 'व्य') -बहिष्कृताः (M7 'ता'). — D4 reads 12^{cd} twice. 12^{cd} is damaged in D9. — °) B6 Ds1 समं; G1 समस्य; M5 समां (for समा). Da4 भूतेषु (for तिष्ठति). K4 जाज्वले.

13 For the repetition in Br, cf. v. l. 11. — °) D9 M7 मा (for मां). — °) M5 -भूतस्य (for -लोकस्य). K4 जाज्वले. — K1 reads 13^a for the first time after 11. — °) K1 (both times). 2 मत्तं; D9 lacuna; T G2. 3. 6 समो; G1 समे (for समं). K2 lacuna; G1 श्रेष्ठः. — °) G1 समो (for सम-). Da4 D5. 6 T G1-3. 6 M5 -कांचनः (for 'नम्').

14 For the repetition in Br, cf. v. l. 11. — °) Da4 यथाय (for यथान्ध-). K1 यथायबहिरोर्मता (sic); G1 'बधिरे मत्ता; G2 'धो बधिरो मत्त. — °) Br (both times) Da4 Ds1 -परमा; G1 -परमः (for 'मा:'). G2

यथान्धबधिरोन्मत्ता उच्छ्वासपरमाः सदा ।
 देवैरपिहितद्वाराः सोपमा पश्यतो मम ॥ १४
 यथा वृद्धातुरकृशा निःस्पृहा विषयान्प्रति ।
 तथार्थकामभोगेषु ममापि विगता स्पृहा ॥ १५
 यदा चायं न विभेति यदा चास्मान् विभ्यति ।
 यदा नेच्छति न द्वेष्टि तदा सिध्यति वै द्विजः ॥ १६
 यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १७

इहासं परमः सदा; M₁ उच्छ्वासपरमास्पदा. ✽ Cs: उच्छ्वास-
 सपरमाः प्राणधारणमात्रपराः । ✽ — 14^{ad} is damaged
 in D₉. — °) M₁ देवैर. K₁ द्वारः; Da₄ Dn₁ D₄
 द्वारा (for द्वारः). T G₁.s.३ Ms देवैर्वि (T₂ Ms
 'न पि)हित (G₃.३ 'ता)द्वाराः; M₁ देवैस्त्रिविहितद्वाराः.
 — °) K₆ सोपमाः; K₁ B₈ सोमपा (for सोपमा).

15 For the repetition in B₇, cf. v. l. 11. — °) K₂ कृषा; M₁ कृशान् (for कृशा). — °) T₁ G₁-s.३
 विषयं (for 'यान्). — D₄ om. (hapl.) 15^a-16^b. — °) K₆ D₅.१ यथार्थ- (for तं). B₈ तथार्थभोगकामेषु (marg.
 'पि); T G₁-s.३ M₁.s-१ तथा कामा (G₂ 'ला)र्थभोगेषु.
 — °) Da₈.a₄ समापि (for ममापि). B₀ Da₄ विगतः;
 B₁ (both times) 'तः; D₅ D₈ विषय- (for विगता).
 G₂ स्पृहा; (for स्पृहा).

16 16-17 (var.) Śānti. App. I, (No. 4, lines
 27-30). For the repetition in B₇, cf. v. l. 11. D₄
 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — °) D₅.१ T₁ G₂.३ विभ्येति
 (for विभेति). K₁.३ न विभेति (K₂ 'भ्येत्य) यदा
 चायं. — °) B₇ (both times) चास्मात् (for 'व). — °) T₁ G₁.s.३ तथा (for तदा). K₁ D₄-१ T G₁-s.३ Ms-१
 द्विज (for द्विजः). K₄.३ V₁ B₀.s.१ (both times).s.३
 Da₈.a₄ Dn₁.n₄ D₈ D₂.s.३ ब्रह्म संपद्यते तदा.

17 = (var.) Nārada Parivrajaka Up. 3. 22.
 With 17, cf. Bhāgavata P. 9. 19. 15. For the
 repetition in B₇, cf. v. l. 11. — °) D₉ lacuna
 for यदा न कु. K₁ न कुतं (for कुरुते). — °) T₂
 पापकं (for पापकम्).

18 For the repetition in B₇, cf. v. l. 11. — °) D₅ भूयो;
 Cp भूते (?) (for भूतो). K₆ V₁ B₀.s.१
 (both times).s.३ Da₈.a₄ Dn₁.n₄ D₈ D₂.s.३ M₁.s.१
 भविष्योस्ति; B₈ (marg.) 'स्यंति; D₅.१ 'स्यं च; T
 G₁.s.३ Ms 'स्योत्र; Cp 'स्येति (for 'स्यश्च). — °)

न भूतो न भविष्यश्च न च धर्मोऽस्ति कश्चन ।
 योऽभयः सर्वभूतानां स प्राप्नोत्यभयं पदम् ॥ १८
 यस्मादुद्विजते लोकः सर्वो मृत्युमुखादिव ।
 वाक्कूरादण्डपारुष्यात्स प्राप्नोति महद्भयम् ॥ १९
 यथावद्वर्तमानानां वृद्धानां पुत्रपौत्रिणाम् ।
 अनुवर्तमानहे वृत्तमर्हिस्राणां महात्मनाम् ॥ २०
 प्रनष्टः शाश्वतो धर्मः सदाचारेण मोहितः ।
 तेन वैद्यस्तपस्वी वा बलवान्वा विमोह्यते ॥ २१

C. 12. 2560
 B. 12. 262[2].20
 K. 12. 268. 21

K₁ D₄.३ स (for च). D₅ १ [अ]धर्मो (for धर्मो).
 Da₁ न; G₂ [s]स्तु (for सस्ति). — °) K₁ भवः;
 Da₁ corrupt; T₁ G₁.s.३ [s]भवत्; M₁.s-१ यतः
 (for सभ्यः). — °) D₁ T G₁.s.३ M₁ s.१ संप्राप्नोति
 (T₁ G₁.s.३ 'सोस्ति) (for स प्राप्नोति). Da₁ परं (for
 पदम्). K₂ न संप्राप्तभयास्पदं (sic); K₂ स प्राप्नोत्य-
 भयास्पदं; G₂ स प्राप्नोत्याभयव्रतं.

19 19^{ab} = (var.) 25^{ab}, 30^{ab}. With 19^{ab}, cf.
 3. 29. 21^{ad}. For the repetition in B₇, cf. v. l. 11.
 — °) K₁ corrupt; K₆ B₉ M₁.३ तस्माद् (for तं).
 K₂ उद्विज्यते; T₂ उज्ज्वलिते. — °) G₂ M₁ सर्वे (for
 सर्वो). K₁ D₄.३ भयाद् (for मुखाद्). — After
 19^{ab}, B₇ reads 25^{ad}, for the first time, repeating
 it in its proper place. D₄ repeats 19^a-25^b after
 उद्विजते (in 26^a). — °) D₅ वाक्कूराद्. K₁ पुरु-
 ष्यात्; K₄ पारुष्यात्; K₆ V₁ B₀.s.३ Da₈ Dn₁ D₅
 D₂.s.३ पुरुष्यात्; B₀.१ Da₄ Dn₄ पुरुष्यात्; M₁ पुरु-
 ष्यात् (for पारु). D₁ T₁ G₁.s.३ कूरावाक्यो दंडपरः;
 T₂ G₂ कूरो वाग्दंडपरः. — °) D₁ T₁ G₁.s.३ सं-
 (for स).

20 For the repetition in D₄, cf. v. l. 19. — °)
 G₂ च (for चद्). B₉ वर्तमानानां (for 'मानानां).
 — °) K₁ वृद्धानां. — °) K₂ G₁ अनुवर्तमानहे; Da₈
 D₅ D₅.१ M₁ वृत्तमहे (for 'वर्तमानहे). K₆ वृत्तिस्
 (for वृत्तम्). — °) D₅.१ अर्हिस्राणां.

21 For the repetition in D₄, cf. v. l. 19. — °)
 K₁.३ B₈ D₅ T₂ G₁.३ प्रनष्टः (for प्रनष्टः). ✽ Cp:
 शाश्वतः, अपारमार्थिकः, अन्धपरंपरयानुष्ठीयमानः । ✽ — °)
 K₁.३ समाचारेण; D₅.१ त्वनां (for सदा). K₁ मो-
 हितः. ✽ Cp: सदाचारेण ह्युपहासे । असत्तामाचारेणे-
 त्यर्थः ॥ Cs: सदाचारेण, अद्यतनसदाचारेण । ✽ — °)
 K₁ D₄ (both times).s.३ येन (for तेन). K₁ वैद्याम्.

C. 12. 9360
B. 12. 263(2) 21
E. 12. 268. 22

आचाराज्जाजले प्राज्ञः क्षिप्रं धर्ममवाप्नुयात् ।

एवं यः साधुभिर्दान्तश्चरेदद्रोहचेतसा ॥ २२

नद्यां यथा चेह काष्ठमुद्यमानं यदृच्छया ।

यदृच्छयैव काष्ठेन संधिं गच्छेत केनचित् ॥ २३

तत्रापराणि दारुणि संसृज्यन्ते ततस्ततः ।

तृणकाष्ठकरीषाणि कदाचिन्नसमीक्षया ।

एवमेवायमाचारः प्रादुर्भूतो यतस्ततः ॥ २४

Ds च (for वा). * Ca. n. p. वैद्यः, विद्यावान् । * —^d) Ds T G1-3.8 ज्ञानवान्; Ds. 7 शील (for बल). K4 विमोक्षयते; Ks V1 Bo. 5. 7. 8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 विमुह्यते (Das. 24 'च्य'ते); K7 D1 (both times). 5. 9 [अ]पि मोह्यते; Ds. 7 विमुह्यति; T1 G1. 3. 8 [अ]पि मुह्यते (for विमो). Bs (marg.) बलवान्विप्रमुच्यते.

22 For the repetition in D4, cf. v. l. 19. T G1-3.8 transp. 22^{ab} and 22^{cd}. —^a) D4 G3.8 आचाराज् (for 'राज्). K4 जाज्वले; D1 जायते. K7 D4 D3 D2 T1 G1 प्राज्ञः; M1. 6. 1 प्राप्तः (for प्राज्ञः). —^e) Ds. 7 सः (for यः). M1. 6 साधुकृद् (for 'भिर्'). M7 युक्तश्च (for दान्तश्च). T1 G1-3.8 एवं यः साधु दान्तश्च. * Cp: साधुभिः कर्मभिः । * —^d) Ds अद्रोह (for 'ह').

23 With 23, cf. 12. 28. 36; 168. 15; Rām. 2. 105. 26; Hitopadeśa IV. 73. For the repetition in D4, cf. v. l. 19. —^a) K1 D7 नद्या. K4 यथा दहे; Ks V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 चेह यथा (by transp.); D4 (both times). 9 यथा वेह; M1. 6 इव यथा; M7 यथेह वै. T1 G1-3 नद्या वेगाद्यथा काष्ठम्. —^b) M6 ऊद्यमानं. —^c) K1 D4 (both times) G1. 2 यदृच्छयेव. —^d) T2 सिद्धिं; G2 न सं (for संधि).

24 For the repetition in D4, cf. v. l. 19. —^a) Ds तथा; G1 अत्र (for तत्र). K1. 2. 4 काष्ठानि (for दारुणि). —^b) K2 संसृज्यते; Ks Bs संगृह्यते; K7 संसृज्यते (for संसृ). Ks Bo. 5-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 परस्परं; D7 T G1. 3. 6 यतस्ततः (for तत्). —^c) K1 तृणकष्टाः; G1 'काष्ठे (for 'काष्ठ'). K1 D4 करिषाणि. —^d) D4 न ससिद्धया; G2 न विमोक्षया. * Cs: कदाचित्, कृतयुगालये । * — After 24^{cd}, Ks reads 27^{ab}, while G1 reads 27^{cd}. Ms om. 24^{ef}. Ks Bs-8 Das. 24 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 M1. 6. 1 read 24^{ef}

यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किञ्चित्कथंचन ।

अभयं सर्वभूतेभ्यः स प्राप्नोति सदा मुने ॥ २५

यस्मादुद्विजते विद्वन्सर्वलोको वृकादिव ।

क्रोशतस्तीरमासाद्य यथा सर्वे जलेचराः ॥ २६

सहायवान्द्रव्यवान्यः सुभगोऽन्योऽपरस्तथा ।

ततस्तानेव कवयः शास्त्रेषु प्रवदन्त्युत ।

कीर्त्यर्थमल्पहृल्लेखाः पटवः कृत्स्ननिर्णयाः ॥ २७

after 26; while K7 Ds D4 (both times). 5. 9 repeat the same after 26. Bo G1 read 24^{ef} after 25. —^f) V1 ततस्ततः. — After 24, T G2. 3. 8 read 27.

25 = (var.) 30. For the repetition in D4, cf. v. l. 19. Bs om. (hapl.) 25. K7 om. 25^{ab}. K1. 2. 4 V1 read 25^{ab} after 26. —^a) Ks तस्मान् (for य). — Br reads 25^{cd} for the first time after 19^{ab}. T2 G2 repeat 25^{cd} after 27. —^e) V1 Bo सोभयं; Br (first time) स; G2 (second time) न भयं (for अभयं). —^d) K7 D4-7. 9 प्राप्नोति स (by transp.); V1 Bo T1. 2 (second time) G1. 2 (second time) M1. 5-7 संप्राप्नोति; Br (first time) समाप्नोति. K1. 4. 7 V1 Bo. 7 (first time) D4-7. 9 महा-मुने; Ds D2. 8 तदा मुने; T1. 2 (both times) G1. 2 (both times). 3. 8 M1. 5-7 महामते (for सदा मुने). — After 25, Bo G1 read 24^{ef}.

26 Bo G1 om. 26. —^a) D4 तस्माद् (for य). K7 D4. 6. 9 नोद्विजते (for उद्वि). After उद्विजते, D4 repeats 19^c-25^b. K2 भूतं; K4. 6 T1 G2. 3. 8 विद्वान्; K7 D4-7. 9 चैव; V1 (also as in text) लोका (for विद्वन्). —^b) V1 सर्वे (for सर्व). —^c) K2 क्रोशतस्; D4. 9 G3. 8 क्रोशतस्. —^d) T2 जला-चराः. — K1. 2. 4 V1 read 25^{ab} after 26. Ks Bs-8 Das. 24 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 M1. 6. 1 read 24^{ef} after 26, while K7 Ds D4 (both times). 5. 9 repeat the same after 26.

27 Ms om. 27^a-28^b. V1 om. 27^{ab}. Ks reads 27^{ab} after 24^{cd}. T G2. 3. 8 read 27 after 24. —^a) Ds D2 च (for यः). —^b) K1 स्वभगो (for सु). Ks Bs-8 Das. Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [s]थ; Bo Das वा (for अन्यो). Ds. 7 सुभाग्योन्यो परंतपः. * Cn: परः परलोकहेतुः । * — G1 reads 27^{cd} after 24^{cd}. —^c) K1. 2 अतस् (for ततस्). Ds1 ताम्; Ds. 7 तम् (for तान्). —^d) Ds शास्त्रेषु; T2 'ण (for 'षु). D4 प्रभवन्त्युत (for प्रवदन्त्युत). * Cp:

तपोभिर्यज्ञदानैश्च वाक्यैः प्रज्ञाश्रितैस्तथा ।
 प्रामोत्यभयदानस्य यद्यत्फलमिहाश्रुते ॥ २८
 लोके यः सर्वभूतेभ्यो ददात्यभयदक्षिणाम् ।
 स सर्वयज्ञैरीजानः प्रामोत्यभयदक्षिणाम् ।
 न भूतानामहिंसाया ज्यायान्धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ २९
 यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किञ्चित्कथंचन ।
 सोऽभयं सर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोति महामुने ॥ ३०

तानेव अन्धपरंपरया प्रचदन्ति, प्रकृष्टान् वदन्ति । ॐ — ^a) B₁ अन्य- (for अल्प-). K₁ लेखः. T₁ G₁. 2. 8 कृत्यर्थ-
 मर्थं हृलेखा (G₁ 'खा:); T₂ कीर्त्यर्थमदहृलेखा:; G₂
 कृत्यार्थगर्थदुलेखा: (sic); M₁. 6. 7 कीर्त्यर्थमभ्य (M₁ 'अ-
 सुलेखा:). ॐ Ca. p: अल्पहृलेखा: क्षीणप्रायान्तःकरण (Cp:
 'प्रायमनो)मलाः, तत्त्वदर्शिनः ॥ Cn: अल्पं बाह्यसुखं हृदि
 लेखेन प्रतिष्ठितं येषां ते, बहिर्मुखः ॥ Cp: कीर्त्यर्थं, न तु
 परार्थम् ॥ Cs: हृदयगतलेखा: तत्र पटवः, कामितार्थप्राप्ति-
 समर्थाः । ॐ — ^f) K₁. 2. 4. 7 D₂. 4. 6. 9 [s]कृष्ण- (for
 कृत्स्न-). T₁ G₁. 3. 8 -निर्णयं (for 'या:). ॐ Ca: कृत्स्न-
 निर्णयाः निर्मलज्ञानाः ॥ Cn: कृत्स्नं ब्रह्म, तन्मूलकः निर्णयो
 येषाम् ॥ Cp: कृत्स्ननिर्णयाः भूमप्राप्तिनिश्चयाः ॥ Cs: कृत्स्न-
 निर्णयाः कालत्रयाभिज्ञाः । ॐ — After 27, T₁ G₂
 repeat 25^{ad}.

28 ^a) G₂ तपो हि (for तपोभिर्). T G₁-3. 6 M₅
 वा (for च). — ^b) K₁ G₂ वाच्यं (for वाक्यैः). B₉
 प्रज्ञास्थितैस् (for 'श्रितैस्). ॐ Cp: प्रज्ञाश्रितैः प्रतीको-
 पासनाश्रितैः । ॐ — K₄ om. 28^{ad}. — ^c) D₄. 9 T
 G₁-3. 6 M₅. 7 (sup. lin.) नाप्नोति (for प्रा'). — ^d)
 K₁. 2 यत्तत्; K₇ D₆. 9 यथा; D₅. 7 यदा (for यद्यत्).
 K₁. 2. 7 D₄-7. 9 T G₁-3. 6 उपाश्रुते (for इहा').

29 ^a) Dn₁ लोको (for लोके). K₇ D₄. 9 च (for
 यः). — ^b) G₁ ददामि (for 'ति). K₇ दक्षिणं.
 — K₂. 7 D₄. 7. 9 G₁ om. (hapl.) 29^{ad}. — ^c) K₁. 4
 B₉. 8 (marg.) T G₂. 3. 6 M₁. 5-7 सत्य- (for सर्व-).
 K₁ ईजानाः; K₆ ईजमानः. — ^d) K₁ अभय- (for
 अभय-). — ^e) T₂ जायान्; G₁ अन्यो (for ज्यायान्).
 K₄ D₄ Dn₄ कश्चन नः; B₉ किंचन. — After 29,
 M₁. 6 read 30^{ad} for the first time, repeating it in
 its proper place.

30 = (var.) 25. K₅ om. 30. B₉ om. 30^{ab}.
 — ^a) K₇ D₄. 6. 9 M₁. 6. 7 भीतो; T G₁-3. 6 M₅ दीनो
 (for भूतं). — D₆ om. 30^b-31^a. — ^b) K₇ D₄. 9

यस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्विषमतादिव ।
 न स धर्ममवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥ ३१
 सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ।
 देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ३२
 दानं भूताभयस्याहुः सर्वदानेभ्य उत्तमम् ।
 ब्रवीमि ते सत्यमिदं श्रद्धस्व च जाजले ॥ ३३
 स एव सुभगो भूत्वा पुनर्भवति दुर्भगः ।

C. 12. 9374
 B. 12. 26321-34
 K. 12. 268. 25

T G₁-3. 6 M₁. 5-7 कश्चित् (for किञ्चित्). D₄ कथं च
 न; D₅ कदाचन. — M₁. 6 read 30^{ad} for the first
 time after 29. — ^a) D₄ योभयं; D₂. 5. 7. 9 G₁ अभयं
 (for सोऽभयं). — ^d) K₂ समाप्नोति; K₇ D₄. 7. 9 स
 प्राप्नोति; D₅ प्राप्नोति स (for संप्राप्नोति). G₂ महामते
 (for 'मुने).

31 31^{ab} = (var.) 12. 123. 16^{ad}. D₆ om. 31^{ab}
 (cf. v. 1. 30). — ^a) K₁. 2 यस्माच्चोद्विजते लोकः. — ^b)
 K₁ (sup. lin. as in text) वेत्त- . — ^c) G₂ M₅ न च
 धर्मम्; M₇ अथाधर्मम् (for न स धर्मम्).

32 = (var.) 12. 231. 23; 261. 21: B. 13. 113.
 7. Quoted in Śaṅkara's Br. Sū. Bhāṣya under iv.
 2. 14. — ^b) B₉ D₄ Dn₄ T₂ सर्व- (for सम्यग्).
 ॐ Cp: सम्यक्, ब्रह्माभिपन्नतया ॥ Cs: सम्यक्, साम्येन । ॐ
 — ^c) D₆ देवो (for देवा). K₁. 2 हि; G₁ वि- (for
 [अ]पि). T₂ अस्य (for मार्गे). K₁ युज्यन्ति; D₄ मुह्यन्ते
 (for मुह्यन्ति). — ^d) K₁. 2 चापदस्य; K₇ B₉ (marg.
 as in text) D₉ M₁. 6 ह्य- (for अ'). ॐ Cp: अप-
 दस्य, अनाश्रयस्य, आत्मप्रतिष्ठस्य ॥ Cs: अपदस्य, अविद्य-
 माननामरूपस्य परमात्मनः, पदैषिणः स्थानमिच्छन्तः ॥ Cv:
 अपदस्य स्थानरहितस्य विरक्तस्य, पदैषिणः मार्गमिच्छन्तः । ॐ

33 ^a) G₂ नावां (for दानं). B₉. 8 दानं भूताभयं
 प्राहुः. — ^b) B₉ (marg. as in text). 7. 9 D₄ सत्यं
 (for सर्व-). B₉ D₄ दानस्य (for दानेभ्य). — ^c) K₁
 ब्रवीमि (for 'मि). B₉ (marg.) M₁. 6 सर्वम् (for सत्यम्).
 K₂ ब्रवीमि ते सत्यमोद (sic); G₂ 'मि ते न त्वमिदं.
 — ^d) K₁. 2. 4 तच्छ्रद्ध- (K₄ 'द्धा)स्त्व च; K₇ तच्छ्रद्ध-
 स्त्वैव; D₄. 6. 9 तद्गुह्यस्त्वैव; T₁ G₁-3. 6 श्रद्धस्त्व यत;
 T₂ M₁. 5. 6 श्रद्धस्त्वाथ च; M₇ श्रद्धस्त्वाथ (for 'स्व च).
 K₄ जाज्वले; G₂ जालये.

34 ^a) T₁ M₇ श्यावृत्तिः; G₁ श्यापत्तिः (for 'त्ति).
 K₅ क्षपवा (sic) (for दृष्ट्वा). — ^d) K₇ D₄-7. 9 T₁ जगु-

C. 12. 9374
B. 12. 268[2]. 34
K. 12. 268. 35

व्यापत्तिं कर्मणां दृष्ट्वा जुगुप्सन्ति जनाः सदा ॥ ३४
अकारणो हि नेहास्ति धर्मः सूक्ष्मोऽपि जाजले ।
भूतभव्यार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ ३५
सूक्ष्मत्वान्न स विज्ञातुं शक्यते बहुनिह्वयः ।
उपलभ्यान्तरा चान्यानाचारानवबुध्यते ॥ ३६
ये च छिन्दन्ति वृषणान्ये च भिन्दन्ति नस्तकान् ।
वहन्ति महतो भारान्वहन्ति दमयन्ति च ॥ ३७

प्सन्ते (T1 'त') (for 'प्सन्ति').

35 ^a) K1. 2. 4 सकर्मणां; G2 अकारणा (for 'रणो').
K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 M1
नैव; D4 तेन (for नेह). ☞ Cs: अकारणः फलर-
हितः । ☞ —^b) K7 D4. 9 सूक्ष्मो (for सूक्ष्मो). K7 V1
Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 T1 G1-8. 6 हि (for स्पि).
K4 जाजले. —^c) D4 om. from भूत up to उपल
(in 36^a). M1. 6 -वृक्षार्थम् (for -भयार्थम्). T2 भूत-
मप्यर्थमेवेह (sup. lin. as in text). ☞ Ca: भूतं कारणं,
प्राक्सिद्धत्वात् । भव्यमुत्पाद्यं कार्यम् । तदर्थं, यज्ञादेर्धर्मकारण-
त्वप्रदर्शनार्थमेव ॥ Cn: भूतं ब्रह्म, भव्यं स्वर्गादि । उभयार्थ-
मेव ॥ Cp: भूतार्थं ब्रह्मज्ञानार्थम्, भव्यार्थं स्वर्गार्थम् ॥
Cs: भूतानां भव्यं शोभनं, तदर्थम् । ☞ —^d) K2 धर्मः
(for धर्म).

36 D4 om. up to उपल (cf. v. l. 35). —^a) K1
D9 सूक्ष्मत्वान्. M1. 5. 6 च (for स). G2 सूक्ष्मं च
सम्यग्विज्ञातं. —^b) Da4 न शक्ये; T1 G1. 8. 6 शक्य-
स्ते; G2 'स्तु' (for शक्यते). T1 G1. 8. 6 -निर्णयः; G2
-निर्णयं (for -निह्वयः). ☞ Ca: बहुनिह्वयः, शब्दवैषम्या-
दर्थवैषम्याच्च दुर्ज्ञेयार्थः ॥ Cs: बहुभिर्धर्मान्तरार्थवदैः तिर-
स्कृतः । ☞ —^c) T G1. 8. 6 M7 [अ]तरे (for [अ]न्तरा).
K1. 2 चान्यो; D6 चान्यम्; M7 स्वन्यान् (for चा').
—^d) D6 आचारं (for आचारान्). K6 V1 Ds. 7 T
G2. 8. 6 M7 Ca नावः; K7 D6 न च (for अव). K2
-बुध्यते (for -बुध्यते). ☞ Cp: आचारानवबुध्यते,
मूलकारणानुसंधानं न बुध्यते । ☞

37 With 37, cf. 12. 15. 51. —^a) K1 ये के
(for ये च). K2 D4 छिन्दति. T1 G1. 8. 6 वृक्षाणां
(for वृषणान्). G2 ये च विंदत्युषिणान्. —^b) K1.
2. 4 B9 Ds G2. 8. 6 M1. 5-7 छिन्दति; D4 छिन्दति; T2
चिन्वति (for भिन्दन्ति). K1. 2. 4 M1. 5-7 न (M1. 6
ने) स्तकान्; K6. 7 B9 Da4 D2. 4. 5. 7-9 मस्तकान्; Ds

हत्वा सत्त्वानि खादन्ति तान्कथं न विगर्हसे ।
मानुषा मानुषानेव दासभोगेन भुञ्जते ॥ ३८
वधबन्धविरोधेन कारयन्ति दिवानिशम् ।
आत्मना चापि जानासि यदुःखं वधताडने ॥ ३९
पञ्चेन्द्रियेषु भूतेषु सर्वं वसति दैवतम् ।
आदित्यश्चन्द्रमा वायुर्ब्रह्मा प्राणः क्रतुर्यमः ॥ ४०
तानि जीवानि विक्रीय का मृतेषु विचारणा ।

नस्तकं; T1 G1-8. 6 संस्थितान्; T2 नस्तुतान् (for नस्त-
कान्). —^a) K1. 2. 4 V1 T G1-8. 6 M7 कृषन्ति (for
वहन्ति). G2. 6 (before corr.) राजन् (for भारान्).
K7 D4-7. 9 कर्षयन्ति महाभारान्. ☞ Cp: वहन्ति, वाह-
यन्ति । ☞ —^d) G2 बध्यन्ति (for बहन्ति).

38 ^a) D6 षादन्ति. K1 हत्वा खादन्ति सत्त्वानि. —^b)
G1 च (for न). —^c) K2 मानुष्या; M1. 6. 7 मनुष्या
(for मानुषा). K2 मानुष्यान्; K7 'पाद्. —^d)
K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 G2
-भावेन; D6 (also) -भागं न (for -भोगेन). K7
भुञ्जते.

39 ^a) V1 B7 Dn1. n4 Ds2 Ds T G1-8. 6 M1. 5-7
-निरोधेन; D6 -नियोगेन (for -विरोधेन). K7 D4. 9
वधबन्धनयोगेन. —^b) B6 धारयन्ति; Ds. 7 कर्षतीव (for
कारयन्ति). ☞ Cp: कारयन्ति, कर्माणीति शेषः । ☞ —^c)
K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T1
G1. 8. 6 आत्मनश्च; G2 आत्मानं (for आत्मना). K1. 2.
4. 7 D4. 6. 9 चाप्ति- (for चापि). K1. 6 V1 Bo. 6-9 Das
जानामि; K4 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 M5 जानाति;
K7 D4. 6. 9 जानन्ति; G2 तानासी (sic) (for जानासि).
—^d) K7 या (for यद्). D6 दुःखे (for दुःखं). K6 V1
Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 -बन्धने; Dn1 -बन्धजं
(for -ताडने). G2 यदुःखं हि वितायते.

40 ^a) Ds1 देवेन्द्रियेषु (for पञ्चे'). —^b) Da4
वदति; T G1. 2. 6 M5 भवति (for वसति). Da4 दैवते.
—^c) Ds ब्रह्म. K2. 6 V1 Bo. 8 प्राणाः (for प्राणः).
☞ Cp: आदित्यश्चक्षुषि, चन्द्रमा मनसि, वायुस्त्वचि, ब्रह्मा
आत्मा, वायुः प्राणः, क्रतुः प्राणाहुतिसाध्यो यज्ञः, यमः
क्रोधो मनोधर्मः ॥ Cs: आदित्यो दक्षिणभागे चरति, चन्द्रमा
वामभागे । तथा योगयाज्ञवल्क्यः—इडायां चरते चन्द्रः पिङ्ग-
लायां तु आस्करः, इति । वायुर्गर्भनादिः, ब्रह्मा आत्मा,
प्राणः प्राणवायुः । क्रतुरपानवायुः, अपानः क्रतुरिति ब्राह्मणम् ।
यमः परमात्मा । ☞

का तैले का घृते ब्रह्मन्मधुन्यप्स्वौषधेषु वा ॥ ४१
 अदंशमशके देशे सुखं संवर्धितान्पशून् ।
 तांश्च मातुः प्रियाञ्जानन्नाक्रम्य बहुधा नराः ।
 बहुदंशकुशान्देशान्नयन्ति बहुकर्दमान् ॥ ४२
 बाहसंपीडिता धुर्याः सीदन्त्यविधिनापरे ।
 न मन्ये भ्रूणहत्यापि विशिष्टा तेन कर्मणा ॥ ४३

41 °) K₇ यानि; T G_{1.8.6} तान्हि; G₂ तान्वा (for तानि). V₁ B_{0.6} M_{6.7} जीवामि; B_{3.8} (both marg.) D_{as.24} जैवानि; T G_{1-3.6} जीवंति (for जीवानि). D_{as} विक्रिय; D_{5.7} जीवंति; G₃ जीर्यते (for विक्रीय). M₅ तानि विक्रीय जीवंति. ☞ Ca: जीवानि, जीवसमूहान् । जैवानीति पाठो युक्तः । समूहार्थेण् । ☞ —^b) K_{1.2} D_{as} D_{5.7} नृतेषु (sic); K₆ च तेषु (for नृतेषु). G₃ विचारणं. — After 41^{ab}, K₇ D_{n1.24} D₅ D_{as.6.9} ins.:

704* अजोऽग्निर्वरुणो मेघः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट् ।

धेनुर्वत्सश्च सोमो वै विक्रीयैतज्ज सिध्यति ।

[(L. 2) D₉ वसुश्च (for वत्सश्च).]

— °) K₇ T₂ तैल (for तैले). D₇ नृते (for घृते). G₂ काले वै कल्पते ब्रह्मन्. —^a) K₇ मधूनि. K₇ D_{n1.24} D_{2.4.9} अपि (for अप्सु). K_{1.2.4} B₃ औषधीषु; K₇ D_{as.9} धेपि; T G_{1-3.6} M_{1.5.6} औषधीषु (for औषधेषु). K_{1.2.4} D_{s1} D₅₋₇ G₂ च (for वा).

42 °) K₂ अदंश-; K₄ अदंश-; D₂ आदेश- (for अदंश-). K_{1.4} -मशके; D_{as} -मकरे (for -मशके). —^b) K_{4.6.7} B_{0.6-9} D_{as.24} D_{n1.24} D_{2.8.8} T₂ M_{1.5} सुख- (for सुखं). T G_{1-3.6} M₅ (inf. lin. as in text). 6.7 बहुन् (for पशून्). — °) D₅₋₇ चात्मनः (for च मातुः). K₃ प्रियं (for प्रियान्). K_{1.2.4} ज्ञात्वा; K₆ V₁ B₉ D_{as.24} जातान्; D_{5.7} अज्ञान्; D₆ अन्यान्; T₁ G_{1.8.6} धुर्यान्; G₂ जातु; M_{1.6.7} ज्ञातान् (for जानन्). —^a) K_{1.2.4} प्राक्रम्य (for आ). K₁ D_{5.7} नरः. — °) K₄ -दंशकुशान्; K₆ -दंशकुशान्; K₇ D_{as.6.9} -दंशमशान्; B_{7.9} D_{n1.24} D₅ D_{as.8.5.7.8} -दंशा (B₉ D_{5.7} 'श)कुलान्; T G_{1-3.6} M_{1.5-7} -दंशक- (M₇ 'यु)तान् (for 'कुशान्).

43 G₂ om. 43-44. — °) K₆ बहु-; B₃ D_{5.7} M₇ Cp (Cp as in text) बाहु- (for बाह-). K_{6.7} धुर्याः; D_{as} सूर्याः. D_{n1} निवासं पीडिता धुर्याः. ☞ C₃: बाहसंपीडिता: बाहनसंपीडिताः । ☞ —^b) ☞ C₃: अवि-

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा च वृत्तिः सुदारुणा ।
 भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ।
 तथैवानडुहो युक्तान्समवेक्षस्व जाजले ॥ ४४
 अघ्न्या इति गवां नाम क एनान्हन्तुमर्हति ।
 महच्चकाराकुशलं पृषध्रो गालभन्निव ॥ ४५
 ऋषयो यतयो ह्येतन्नहुषे प्रत्यवेदयन् ।

C. 12. 2389
 B. 12. 253[2]. 48
 K. 12. 246. 49

धिना, विधिमतिक्रम्य, तुरुष्कबहुले देशे । ☞ — °) K₆ D_{as.24} तान् (for न). K_{1.2.4.6} D_{as.24} -हत्याया (for 'पि). —^a) K₆ D_{as} विशिष्टांश्च; D_{as} 'ष्टास् (for 'ष्टा). K_{1.2.4} विशिष्टानेव कर्मिणः (K₄ 'मैणा).

44 44^{abcd} = Manu. 10. 84. G₂ om. 44 (cf. v. l. 43). T₁ om. 44^{ab}. — °) D_{4.6} मन्यन्ति. M_{1.5-7} कृषिः साध्वी (M₇ 'ध्व)ति मन्यन्ते. —^b) D₆ वृत्ति- (for वृत्तिः). — °) D₆ M_{1.6} भूमिशयाश्च; T₁ G_{1.8.6} प्रमाथयंश्च. V₁ चापि (for चैव). ☞ C_n: भूमिशयान् सर्पादीन् । ☞ —^a) D_{n4} अयोमुखे; D₆ 'मयं (for 'मुखम्). T G_{1.8.6} M_{1.5-7} हन्ति काष्ठैरयोमुखैः. ☞ C_n: काष्ठमयोमुखं, लाङ्गलम् । ☞ — °) K_{1.2} B₃ (marg.) D_{5.7} T₁ G_{1.8.6} अनुडुहो; B₃ अर्थद्वहो; B₇ [अ]-नडुहो (for 'डुहो). — °) K₇ D_{as} D₆ समवेक्षस्व; V₁ समीक्षस्व (submetric). K₄ जाजले. T G_{1.8.6} क्षुत्तुष्णाश्रमकर्शितान्.

45 °) K₁ अघ्न्या; K₂ अघ्न्या; K₆ अघ्न्या; V₁ D_{7.9} G_{2.8.6} M_{1.5.7} अघ्न्या; B₃ D_{as} अघ्न्या; T₁ G₁ अघ्न्या; T₂ आर्या; M₅ अन्या (for अघ्न्या). K₆ भवान्; T₁ भवं (for गवां). —^b) K_{6.7} V₁ B_{3.8} D_{as.24} D_{s1} D₆ T G_{1.8.6} M_{1.5-7} एतान्; B₀ एतं; B_{7.9} D_{n1.24} D_{as} D_{2.8.5.7.8} G₂ एता (for एतान्). — °) K_{1.4} T₂ महश्च (for महच्). D_{as} T₁ G₂ कुशलं (for [अ]कु). D_{s1} महवाकाशकुशलं (sic); D_{as} 'चाचारकुशलं. — For the incident, cf. 12. 260. 6ff. —^a) K₁ पृथग्भो; K₂ पृथग्भो; K_{4.6} D_{n4} वृषभो; K₇ B₃ D_{n1} D₅ D_{2-4.6.8.9} वृषं गां; D_{as} पृषभो; D_{as} पृषभो; D₅ वृषभो; T₂ पृथग्भो; M_{1.6.7} वृषंभो; M₅ पृथग्भो; C_a पृषभो (as in text). K_{1.2.4} V₁ B_{3.8} D₅ M₇ गां लभन्निव; K₆ गां चालभन्निव (hypermetric); K₇ D_{as.6.9} चालभन्नुप; B₃ D_{n1.24} D_{2.8.8} बालभेनु यः; D₅ बालभेनु (D_{s2} 'व)यः; T₂ गां महन्निव; M_{1.6} गाश्चलन्निव; M₅ गां लभन्ति ह (for गालभन्निव). D₇ T₁ G_{1.8.6} वृथा (D₇ 'धा) यो गां निर्हति ह; G₂ वृथारोगान्महन्निह. ☞ C_a: पृषभः

C. 12. 938g
B. 12. 253[2]4g
K. 12. 258. 49

गां मातरं चाप्यवधीर्वृषभं च प्रजापतिश्च ।
अकार्यं नहुषाकार्पीर्लप्स्यामस्त्वत्कृते भयम् ॥ ४६
शतं चैकं च रोगाणां सर्वभूतेष्वपातयन् ।
ऋषयस्ते महाभागाः प्रजास्वेव हि जाजले ।
भ्रूणहं नहुषं त्वाहुर्न ते होष्यामहे हविः ॥ ४७
इत्युक्त्वा ते महात्मानः सर्वे तत्त्वार्थदर्शिनः ।

इक्ष्वाकुपुत्रः होमधेनुं हत्वा शूद्रतामागमदिति इतिहासः ॥
Cn: पृषधो गां लभन्निव इति पाठे, गां पृषधो बाणः लभन्
स्पृशन्निव, व्याघ्रभ्रान्त्या निस्पृष्टो बाणो गवि पतितो, न तु
गवि निस्पृष्टः इत्यर्थः । ☞

46 °) G₂ एष ते (for ऋषयो). D₄ ह्यतो (for
य). T₁ G₁. 3. 6 M₅. 7 ह्येते; T₂ G₂ ये ते; M₁ ह्येवं;
M₅ ह्येव (for ह्येतन्). — °) K₁ नहुषे; K₆ T₁
G₁. 3. 6 नहुषं; D₄ नहुषे; D₆ नयुषे (for नहुषे). K₂
प्रत्यवेभवन्; V₁ M₆ वेदयन्; G₁ वेगवान्. G₂ न हि
प्रेक्ष्यत्ववेदयन्. — °) G₁ गा (for गां). K₁ अप्यव-
धीर्; K₂ चापि वधीर्; K₆ च न्यवधीर्; D₅. 7 त्वम-
वधीर् (for चाप्य). G₂ मा भ्रातरं चाप्यतिथि. — °)
K₄ प्रजापतिः; D₈ पतिः. ☞ C₃: प्रजापतिम्, पितृ-
सदृशम् । ☞ — °) K₂ अकार्यं (for यं). K₁ नहुषो;
D₄. 6 नहुष; G₂ नाहुष. — °) K₇ D₄. 9 शप्स्यामस्;
D₄ लप्स्यते; G₂ लक्ष्याम्यस् (for लप्स्यामस्). K₁.
2. 7 D₄. 6. 9 तत्कृते; G₂ मत्कृते (for त्वत्कृते). K₁. 2.
6. 7 D₂. 4. 6. 9 वयं; K₄ V₁ Bo. 6-9 D₂. 2. 4 D₁. 2. 4
D₈ D₅. 5. 8 व्यथां (for भयम्).

47 °) G₂ गतं (for ज्ञतं). K₆ रोगानां. — °)
K₁ V₁ Bo T₁ G₈. 6 पातयन्; K₇ D₄. 5. 7. 9 अपातयं;
D₄ D₈ G₂ M₁. 6 तयत्. — D₈ om. (hapl.) 47°-48°.
— °) K₆ अजास्वेव; D₇ प्रजास्ते वै (for स्वेव). K₄
जाज्वलि. B₈ प्रजास्तेवेति जाजले; T G₁. 3. 6 M₅ प्रजास्ता-
स्तेन जा; G₂ प्रजास्ते तेन जा. — T₁ G₂ om. (hapl.)
47°-49°. — °) K₁ त्वाहुर् (sic); K₂ भ्रूणहं (sic); Bo
D₈ भ्रूणहा; D₇ T₂ G₁. 3. 6 M₆ (inf. lin. as in text)
भ्रूणहं (for भ्रूणहं). D₄. 6 नहुषं (for नहुषं). K₇
D₁ D₈. 4. 6. 9 M₁. 6 प्राहुर्; D₇ G₁. 3. 6 चाहुर् (for
त्वाहुर्). K₆ B₆-9 D₂. 2. 4 D₅ भ्रूणहा नहुष त्वं (B₆. 7
D₂. 2. 4 °स्त्वं) हि; M₅. 7 भ्रूणहं नहुषेत्याहुर्. — °)
K₁ होष्यामहे (sic); K₂ होषामहे; K₆ D₅. 7 T₂ G₁. 3. 6
C₃ (Cap as in text) भोक्ष्या (for होष्या). T₂ G₂. 6
M₁. 5-7 वयं (for हविः).

48 D₄ om. 48°; T₁ G₂ om. 48 (for both, cf.

ऋषयो यतयः शान्तास्तरसा प्रत्यवेदयन् ॥ ४८
ईदृशानशिवान्धोरानाचारानिह जाजले ।
केवलाचरितत्वात् निपुणान्नावबुध्यसे ॥ ४९
कारणाद्धर्ममन्विच्छेन्न लोकचरितं चरेत् ।
यो हन्याद्यश्च मां स्तौति तत्रापि शृणु जाजले ॥ ५०
समौ तावपि मे स्यातां न हि मे स्तः प्रियाप्रिये ।

v. l. 47). — °) K₄ D₅. 7 इत्युक्त्वा (for 'क्त्वा').
K₁. 2. 4 महाभागाः (for 'त्मानः'). — °) K₂ D₄ T₂
G₁. 3. 6 सर्वे (for सर्वे). K₂ दर्शनः. — °) D₄
तपयः (for यतयः). K₁. 2. 4 दांतास् (for शान्तास्).
— °) K₆ V₁ Bo. 6. 7. 9 D₂. 2. 4 D₁. 2. 4 D₅ D₂. 3. 5.
7. 8 तपसा; T₂ प्रजास्ता; M₅ सहसा (for तरसा).
T₂ G₂. 6 M₅ प्रत्यपे (T₂ 'वो') धयन् (for 'वेदयन्').
☞ Cp: प्रत्यवेदयन्, प्रतिकूलतया ज्ञापितवन्तः । ☞

49 T₁ G₂ om. 49° (cf. v. l. 47). — °) K₇
D₄ इदृशा (K₇ 'शी') न्. K₆ घोषान्; K₇ वारान् (for
वोरान्). — °) K₄ जाज्वले. K₂ आचारानि ह जाजले;
D₇ G₁. 3. 6 आचरंतीह जा. — °) D₅. 7 T₁ G₁-3. 6
केवलाचरितं त्वं तु (D₇ 'तत्त्वं तु; G₁ 'तं त्वां तु; G₂
'तं कर्म'); D₆ 'लांतरितत्वात्; T₂ केवला वीरतत्वात्.
☞ Cp: केवलाचरितत्वात्, श्रुत्याद्यप्रतिपादितत्वात् ॥ C₃:
आचरितत्वमेवात्र हेतुर्नान्य इत्यर्थः । ☞ — °) K₄ V₁ Bo.
6-9 D₂. 2. 4 D₁. 2. 4 D₅ D₂. 3. 5-8 निपुणो; K₆ D₈
निपुणो; K₇ D₄. 9 G₂ निपुणं (K₇ 'नं'); T₁ G₁. 6
M₅. 7 C₃ नैपुणान्; T₂ M₁. 6 नैपुणान्; G₃ नैपुण्यं
(for निपुणान्). D₈ G₁ नावबुध्यते; D₅. 7 न विबु-
ध्यसे; G₂ नाम बु' (for नावबु').

50 °) T₂ G₂ कारणं (for 'णाद्'). T G₁-3. 6 M₁. 7
अन्विच्छन् (for 'च्छेन्'). ☞ C₂: कारणान् श्रुते ॥ Cp:
श्रुत्यादेः । ☞ — °) K₁. 2. 6 D₅ लोकाचरितं; K₇ लोक-
चरिते; D₄ लोके चरितं; T G₁-3. 6 M₁. 5-7 लोकं वि-
(T₂ 'कं वी-; G₁ 'कान्वि-; M₁. 5. 6 'कवि') रसं (for
लोकचरितं). — °) G₁ ये (for यो). G₂ हन्यां (for
हन्याद्). — °) K₄ जाज्वले.

51 °) G₁ मेधस्यान् (for मे स्यातां). — °) K₄ V₁
Bo. 6. 7. 9 D₂. 2. 4 D₁. 2. 4 D₅ D₂. 3. 5. 8 [s]स्ति; K₆. 7
B₆ (marg.) G₁ स्त (for स्तः). Bo. 7 D₄ D₁. 2. 4 D₅
D₂-4. 6. 8 प्रियाप्रियं (for 'प्रिये'). — °) D₄. 6. 7. 9 एतम्;
T G₂. 3. 6 M₁. 6 एवम् (for एतद्). K₁. 2. 6. 7 D₅. 7
कर्म; G₂ कर्म (for धर्म). — °) K₇ प्रसंशति; D₄

एतदीदृशकं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ५१
उपपत्त्या हि संपन्नो यतिभिश्चैव सेव्यते ।

सततं धर्मशीलैश्च नैपुण्येनोपलक्षितः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

२५५

जाजलिरुवाच ।

यथा प्रवर्तितो धर्मस्तुलां धारयता त्वया ।
स्वर्गद्वारं च वृत्तिं च भूतानामवरोत्स्यते ॥ १
कृष्या ह्यन्नं प्रभवति ततस्त्वमपि जीवसि ।
पशुभिश्चौषधीभिश्च मर्त्या जीवन्ति वाणिज ॥ २

यतो यज्ञः प्रभवति नास्तिक्यमपि जल्पसि ।
न हि वर्तेदयं लोको वार्तामुत्सृज्य केवलम् ॥ ३
तुलाधार उवाच ।
वक्ष्यामि जाजले वृत्तिं नःस्मि ब्राह्मण नास्तिकः ।
न च यज्ञं विनिन्दामि यज्ञवित्तु सुदुर्लभः ॥ ४

C. 12. 9399
B. 12. 264[3]. 6
K. 12. 269. 4

शंसन्ती च.

52 ^a) Da₄ उपपत्त्या (for 'पत्त्या'). Da₃. a₁ T G₃. 6
[अ]भिः; M₁. 6 [अ]पि (for हि). D₆ संपन्नौ (for
'न्नो). — ^b) T₁ G₁-3 6 चेह (for चैव). T₁ G₃ 6
सेवते. — ^c) K₁ दलीलश्. — ^d) K₆ V₁ Bo 6-9
Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 5. 7. 8 T G₁ 8. 6 M₁. 5. 6 Cp
नि (B₅. 9 Da₃. a₁ Cp नै) पुणेन; G₂ M₇ निपुणा (M₇
'णो) न (for नैपुण्येन). B₃ T₁ G₁-3 6 [उ]पलक्ष्यते;
Da₃. a₁ 'लक्षिता.

Colophon. Ś₁ missing: K₃. 5 B₁-5 Da₁. a₁ Dn₂.
n₃ D₁ G₄. 5 M₂-4 absent. — *Sub-parvan*: K₁. 2. 4.
6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂-5. 7. 8 T G₁.
2. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K₁. 2. 4. 6 Bo.
6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂-4. 8 तुलाधारजाजलिसंवादः;
K₁ D₅-7. 9 तुलाधारजाजलिसंवादे वृत्तिविगर्हा; V₁ जाज-
लिसंवादः; M₅ जाजल्युपाख्याने हिंसारहितधर्मप्रश्नः; M₆
तुलाधारजाजलिसंवादे धर्मकथनं; M₇ तुलाधारजाजलिसंवादे
सत्कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
K₆ B₇ M₁. 6 7 87; K₇ 86; Dn₁ D₅ D₇ T₁ G₁.
3. 6 M₅ 89; Dn₄ D₅ 88; D₈ 83; T₂ 103; G₂
85. — *Śloka no.*: Dn₁. n₄ 56; D₈ 54.

255

 This adhy. is missing in Ś₁ (cf. v. 1. 12.
250. 35).

1 B₉ om. the ref. K₄ जाजलिरु. B₉ lacuna for
1^a. — ^a) K₄. 6 V₁ Bo. 6-8 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₂. 8. 5.

7. 8 अयं (for यथा). G₂ प्रवर्तते (for 'वर्तते'). — ^b)
K₄. 7 D₆ T M₁. 6. 7 तुला (for तुलां). D₄ धारयिता;
T₂ धारयथा; M₁ 'यत्सु (for 'यता). G₁ तुलाधारधृता-
स्त्वया (sic). ☞ Cs: तुलां धारयता, सर्वभूतेषु समत्वं
कुर्वाण । ☞ — ^c) B₆ सुकुमारं (for स्वर्गद्वारं). K₁
वृत्तं; T₁ G₁ M₇ वृत्तिश् (for वृत्ति). Dn₁ न (for
च). T₂ स्वर्गद्वारप्रवृत्तिश्. — ^d) G₁ वृत्तानां (for भूता-
नाम्). D₆ एव; G₁ समः; G₃ अपः; M₁. 5. 7 उप-
(for अय-). K₁ रोप्यसे; K₂ V₁ B₆. 7. 9 Da₃. a₁
D₄ 5. 7. 9 G₃ रोत्स्यसे; T₂ रोत्स्यते; G₂ रस्यते; M₁.
5-7 रोध्यते (for रोत्स्यते).

2 ^a) K₄ कृषा; Da₄ कृष्या (for कृष्या). T₂ M₁.
6. 7 च (for प्र-). T₁ G₁-3. 6 कृषि (G₂ 'ष्टे)भ्योन्नं च
(G₁ 'भ्योन्नश्च) भवति. — ^b) V₁ अभिः; Da₄ T₁
G₁-3 6 उप-; M₇ वि- (submetric) (for अपि). G₂
जि-वति. — ^c) K₁. 7 T₂ G₁ M₁. 6 चोपधीभिश्. — ^d)
V₁ T₂ G₁ वाणिजः.

3 ^a) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8.
5-8 G₃. 6 ततो (for यतो). D₆ धर्मः (for यज्ञः). T₁
G₁. 3 6 च (for प्र-). — ^b) G₂ तस्मात्त्वम् (for नास्ति-
क्यम्). K₇ V₁ B₅-9 Da₃. a₁ D₄. 9 M₁. 5-7 अभिः;
T G₁-3. 6 इह (for अपि). V₁ जल्पसे. ☞ Cn:
नास्तिक्यम्, हिंसात्मकत्वेन यज्ञनिन्दा । ☞ — ^c) K₆. 7
V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁ D₅ D₂-5. 8 T₁ M₁. 5-7 केवलां;
D₇ 'लीं (for 'लम्). ☞ Cs: वार्ता, कृषिगोरक्षवाणिज्या-
दिरुपाय । ☞

4 ^a) K₄ जाजलरे. T₂ M₁. 6. 7 वृत्तं; G₂ तुभ्यं

C. 12. 94C
B. 12. 264[3].5
L. 12. 269.5

नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः ।

स्वयज्ञं ब्राह्मणा हित्वा क्षात्रं यज्ञमिहास्थिताः ॥ ५

लुब्धैर्वित्तपरैर्ब्रह्मनास्तिकैः संप्रवर्तितम् ।

वेदवादानविज्ञाय सत्याभासमिवानृतम् ॥ ६

इदं देयमिदं देयमिति नान्तं चिकीर्षति ।

अतः स्तैन्यं प्रभवति विकर्माणि च जाजले ।

तदेव सुकृतं हव्यं येन तुष्यन्ति देवताः ॥ ७

नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथा ।

पूजा स्याद्देवतानां हि यथा शास्त्रनिर्दर्शनम् ॥ ८

इष्टापूर्तादसाधूनां विषमा जायते प्रजा ।

(for वृत्ति). — ^b) K₁ नास्मिन्; D₄₄ T₂ G_{1.2} M₁ नास्ति (for नास्मि). K₁ B₉ नास्तिकाः; G₁ 'कं' (for 'कः'). — ^c) K₄ 6 Bo. 6-9 D₄₃ D₄₁. n₄ D₅ D₂ 3 8 transp. च and यज्ञं. D₄₄ न यज्ञं न च विदामि; G₂ न च वृत्तिं च निर्विदामि (hypermetric). — ^d) D₃. 1 यज्ञवृत्तिः सुदुर्लभा. ✽ C_n: यज्ञवित्, 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेर्यो यज्ञभोक्तारं परमात्मानं वेद स दुर्लभः । ✽

5 ^a) T₂ न मे (for नमो). ✽ C_a: ब्रह्मणोऽयं ब्राह्मणो यज्ञः, आत्मज्ञानसाध्यः ॥ C_n: ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां यज्ञः, ब्रह्मात्मौ जीवहविषस्त्यागः ॥ C_p: ब्रह्मण इदं ब्राह्मणं, तत्त्वज्ञानं, तदेव यज्ञः ॥ C_s: ब्राह्मणानां मैत्राणां, 'मैत्रो ब्राह्मण उच्यते' इति स्मृतेः (Manu. 2. 87, 11. 35) । ✽ — ^b) K₁ यज्ञाविदो. — ^c) K₂ M₁. 6. 1 स्वं यज्ञं; B₉ सुयज्ञं; D₄. 1 स्वयं हि (for स्वयज्ञं). T₁ G₁. 8. 6 ब्राह्मणो (for 'णा'). — ^d) K₂ V₁ D₅. 1 क्षात्र-; B₉ 6 D₄₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 T G₁-3. 6 M₁. 5-1 क्षात्र- (for क्षात्रं). D₆ इहास्थितः; T G₁-3. 6 M₁. 5 (inf. lin.). 6. 1 अनुष्ठितः; M₅ (orig.) समास्थिताः (for इहा). K₁ क्षात्रं यज्ञं हि मा स्थितः (sic). ✽ C_a: क्षात्रं, हिंसाप्रधानत्वात् । ✽

6 K₄ om. 6^{ab}. — ^a) D₇ बुद्धैर् (for लुब्धैर्). M₆ वृत्त- (for वित्त-). — ^b) K₈ च; D₅. 1 तु (for सं). D₅₁ संप्रवर्तितः; G₁. 2 'कीर्तितं. — ^c) V₁ B₉ वेद वेदान् (for वेदवादान्). K₁ वेदो देवान्परिज्ञाय; K₂ विधीन्वेदान्परि; K₄ वेदो वेदान्परि; K₇ वेदवादापरि; D₅ वेदवादं न वि; D₄. 9 वेदा देवा परि; T₂ वेद-भासमिव ज्ञानं; G₁ वेदवेदा सविज्ञानं (sic); G₂ वेदा-वेदपरिज्ञानं; M₁. 5. 1 वेदादेवाव (M₁ 'प' विज्ञानं; M₆ वेदवादावविज्ञानं. ✽ C_n: वेदवादान् अर्थवादान् । तेषां स्तुतिमात्रे तात्पर्यमित्यविज्ञाय । ✽ — ^d) D₄ संस्था-भासम्; M₆ सत्याभावम् (for 'भासम्'). K₁. 2. 4 अना वृतः; M₇ इवाहृतं (for 'वृतम्'). ✽ C_s: हिंसायुक्तो यज्ञो वेदविहितोऽपि कृतयुगे पुरुषैर्नानुष्ठितः । त्रेतायुगेषु पुनर्लुब्धैः प्रवर्तित इत्यभिप्रायः । ✽

7 ^a) D₃ om (hapl.) मिदं देय. — ^b) G₁ इदं (for इति). V₁ T G₁. 2 M₁. 5-1 नास्त्यच्; D₅ चायं (for नान्तं). K₇ B₉ (marg) D₄. 9 T₁ G₂ M₇ चिकीर्षं (M₁ 'स्य' ते; T₂ G₁ च कीर्त्यं (G₁ 'स्य' ते (for

चिकीर्षति). K₈ Bo. 6 (orig.). 1 8 (orig; marg. as in text). 9 D₄₃. a₄ D₄₁. n₄ D₂ 3. 5 1. 8 G₈. 6 इति चायं (K₈ चायं; D₇ वाचं) प्रशस्यते (D₂ 'ति). — After 7^{ab}, K₇ D₄ D₅ D₄. 6. 9 C₉ ins.:

705* देवैः प्रवर्तितं ह्येतं विद्धि धर्मं च जाजले ।

अपरा ह्यनवस्थेषा नास्माकं बुद्धिरीदृशी ।

[(L. 1) D₄ देवैः (for देवैः).]

— ^c) V₁ ततः (for अतः). K₁. 2 4 स्तेयं; G₂ तेभ्यः (for स्तैन्यं). K₈ om प्र. T₁ भवति हि (for प्रभवति). ✽ C_n: स्तैन्यं, लुब्धस्य यजमानस्य, सामर्थ्यं सति यथोक्तदक्षिणामददतः । ✽ — ^d) K₄ जाज्वले; D₄₄ जायते; D₆ जाजले. M₁ 5-1 कर्मणा च हि (M₁ 'णामिह' जाजले. — ^e) K₈ Bo 6-9 D₄₃. a₄ D₄₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 T₁ G₈. 6 C_p यदेव; D₄. 9 तदेवं; D₇ यदैवं (for तदेव). B₈ (marg. as in text) सुकृतं (for सुकृतं). G₂ भव्यं (for हव्यं). — ^f) K₄ 6 Bo. 6-9 D₄₃ a₄ D₄₁. n₄ D₅ D₂ 3. 5. 1. 8 तेन (for येन). G₈. 6 दुष्यन्ति (for तुष्यन्ति).

8 ^a) ✽ C_s: हविषा गोघृतादिना । ✽ — ^b) K₁ औषधैस्; K₂ औषधैस्; K₈ चौष' (for औष'). K₇ D₄ 6 9 M₁ 5 8 स्वाध्यायेनाङ्गिरौपधैः; G₁ M₇ 'येनौषधिस्तथा. ✽ C_p: औषधैः औषधिभर्त्रेर्निर्जीवैरित्यर्थः । ✽ — ^c) K₁ पूज्या (for पूजा). B₉ D₄₃. a₄ D₅. 1 दैवतानां (for दे). — ^d) B₈ (marg. as in text) निबन्धनं; D₆ निदर्शनात् (for 'र्शनम्'). G₁ यथा शास्त्रं हि दर्शिनं.

9 K₁ 2 read 9^{ab} twice. — ^a) K₁ (second time). 2 (both times). 4 V₁ B₉ (marg as in text) 1. 8 (marg. as in text). 9 D₄₃. a₄ D₅₁ D₅. 1 T G₁-3. 6 M₁. 5 (inf. lin. as in text). 6. 1 इष्टापूर्ताच्च (T G₁-3. 6 M₁. 5-1 'तु' साधू (M₆ धातू) नां; K₁ (first time) इष्टाः पूर्ताश्च सा'. ✽ C_v: असाधूनां, केवलं स्वर्गकाम्यया कीर्तिकाम्यया वा प्रवृत्तिकर्मनिरतानाम् । ✽ — ^b) K₈ विषमा; K₇ V₁ विषमाज्; B₉. 6-9 D₄₃ D₄₁. n₄ D₂. 3 8 विगुणा; B₈ (marg) विषयाज्; D₄₄ विषया; D₅ मगुणा; T G₁-3. 6 M₁. 5-1 विदुषां (for विषमा). K₄. 1 D₄₄ D₅₁ D₄ T₁ G₁ M₁. 5-1 प्रजाः. — ^c) M₁. 5-1 लुब्धाः (for

लुब्धेभ्यो जायते लुब्धः समेभ्यो जायते समः ॥ ९
 यजमानो यथात्मानमृत्विजश्च तथा प्रजाः ।
 यज्ञात्प्रजा प्रभवति नभसोऽम्भ इवामलम् ॥ १०
 अग्नौ प्रास्ताहुतिर्ब्रह्मन्नादित्यमुपतिष्ठति ।
 आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ११
 तस्मात्स्वनुष्ठितात्पूर्वं सर्वान्कामांश्च लेभिरे ।
 अकृष्टपच्या पृथिवी आशीर्भिर्वीरुधोऽभवन् ।

न ते यज्ञेष्वात्मसु वा फलं पश्यन्ति किञ्चन ॥ १२
 शङ्कमानाः फलं यज्ञे ये यजेरन्कथञ्चन ।
 जायन्तेऽसाधवो धूर्ता लुब्धा वित्तप्रयोजनाः ॥ १३
 स स पापकृतां लोकान्गच्छेदशुभकर्मणा ।
 प्रमाणमप्रमाणेन यः कुर्यादशुभं नरः ।
 पापात्मा सोऽकृतप्रज्ञः सदैवह द्विजोत्तम ॥ १४
 कर्तव्यमितिकर्तव्यं वेत्ति यो ब्राह्मणोभयम् ।

C. 12. 94/1
 B. 12. 264[3]. 16
 K. 12. 269. 16

लुब्धः). — ^d) M1. 5-7 समाः (for समः).

10 ^a) K6 V1 Dn1 n4 D2. 8 M5 यजमानासु; T1 G1. 3. 6 M1. 6 7 मानं; T2 यजमानां (for यजमानो). K1 V1 यथात्मा वै; K2 त्मैव; K3 Bo. 8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 M1. 5-7 Cv तथा (Da4 'दा'). त्मानन्; T G1. 3. 6 यथा चाहुर्; G2 यथापोहम् (for यथात्मानम्). — ^b) K1 ऋत्विजाश्च; M1 'जं. K6 Bo. 6-9 D4 (also as in text) G2 M1. 6 यथा (for तथा). K1 D4 प्रजा. — ^c) K1. 2 V1 सर्वं (for प्रजा). Bo यज्ञा यस्मिन्प्रभवति; Da1 यज्ञात्मजा प्र; G1 यज्ञाः प्रजार्था भवति; G2 यज्ञः प्राज्ञात्प्रभवति; M1. 6 7 यज्ञात्प्रजाः संभवन्ति. ☞ Cp: यथा आत्मानं प्रति यजमानो यज्ञोपाधिरेव, यथा ऋत्विजश्च ऋतुयजनोपाधिकास्तथा प्रजननोपाधिका प्रजा यज्ञात्प्रभवति । ☞ — ^d) Da4 नभसोस्त; M5. 6 'सोभा (for 'सोऽम्भ). K2 4 V1 इवामलात्; T G1-3. 6 M1. 5-7 यथामलं (for इवामलम्).

11 = (var.) Manu. 3. 76. — ^a) D4. 6. 9 अग्निं (for अग्नौ). K1. 2. 7 D4. 6. 9 T2 M1 (before corr.). 5 सम्यग् (for ब्रह्मन्). — ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1 गच्छति; M1. 5 तिष्ठते (for तिष्ठति). — ^d) G1 वृष्टेनान्नं (for वृष्टेरन्नं).

12 ^a) T G1-3. 6 M1. 5-7 यज्ञात् (for तस्मात्). K1 2. 4 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 Cn (gloss: यज्ञमात्रनिष्ठाः, न तु कामपराः) सुनिष्ठिताः (B8 [orig.] Das 'तात्'); K6 V1 B9 Da4 D5 स्वनुष्ठिताः (for 'ष्ठितात्). K2 सर्वान्; D6 पूर्व; T1 सर्वे (for पूर्वे). ☞ Ca: पूर्वं वसिष्ठादयः कृतयुगभवा ब्राह्मणाः । ☞ — ^b) K7 कामाश्च. K2 कामान्पूर्वं च लेभिरे. — ^c) K1. 2 अकृष्टपच्या; G2 अकृष्टपच्या. ☞ Cn: अकृष्टपच्या, यथा च कर्षणाभावाच्च गवां, भुवो, भूमिशयानां वा हिंसा भवति । ☞ — ^d) K2 आशीर्भिर्; G1 आशाभिर् (for आशीर्भिर्). K3 वीरुधो; K4 Da4 Ds1 विरुधो

(K4 'धे') (for वीरुधो). K4 G2 भवेत्; K7 Da4 [s]-भवत्. ☞ Cn: आशीर्भिः, जगतः शुभानुष्ठानेन । ☞ — ^e) G1 om. न. B8 अतो (for न ते). V1 च; T G1. 3. 6 यत् (for वा). K2. 7 B6 न ते यज्ञे स्वात्मसु वा; G2 एते यज्ञेष्वात्मसु यत् (sic).

13 ^a) K1 शङ्कमानः; T2 G1-3. 6 शंसमानाः (G2 'नां). — ^b) Das. 24 प्रजेरन् (for यज्ञे). K7 D4. 9 कदाचन (for कथं). K1. 2. 4 योजयेरन्कथञ्चन (K4 'थं च न:); D5. 7 यजंते ये कथञ्चन. — ^c) Ds1 जानंते (for जायन्ते). B6 [s]वृत्ता (for धूर्ता). K1. 2. 4 V1 B8 (marg. as in text) Cs जानंतः (K1 'ताः) साधवथा (K2 'धुथाः; V1 'धवथो) साधु; K7 D4. 6. 9 ये जा- (D4 जा) नंतोऽध्वरं कुर्युर्; T G1. 3. 6 जानंतश्च य (T2 'तः स तथा साधु; G2 ज्ञानार्हस्त्वद्विजो लुब्धो; M1. 5-7 जानंतः सर्वथासाधु (M1. 6 'धुर). — ^f) K1. 4 D7 G1 लब्धा; Da1 लुब्धवा (for लुब्धा).

14 ^a) K1. 2. 4 समाः; K7 D4. 6. 9 तस्मात्; D5. 7 T1 G2. 3. 6 M6 7 ते स्म; T2 ते तु; G1 ये स्म; M1. 5 ते च (for स स्म). K2 पापकृतं; K7 B8 (marg. as in text) Ds1 D4. 6. 9 T2 M1. 6. 7 'कृतालं; G2 'क्षयालं (for 'कृतां). D4 om. लोका. — ^b) K1 'कर्मणां. K7 D4-7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 गच्छेयुः पापकारिणः (D6 G2 'कर्मणः; T G8. 6 M5 'कर्मिणः; G1 'कर्मणा; M1. 6 'कर्मिणां). — ^c) K7 Dn4 Ds. 4. 6. 9 प्रमाणे नप्र (Dn4 Ds 'णमप्र) माणं च. ☞ Ca: अप्रमाणेन, अनुगतेन विपर्ययज्ञानेन, प्रमाणं वेदादिकं अन्यथा व्याख्याय अशुभमिति मन्वानः ॥ Cn: प्रमाणं वेदः, अप्रमाणेन कुतर्केण । ☞ — ^d) K2 नराः. — Das. 24 om. 14⁹. — ^e) T G1-3. 6 स पापात्मा (by transp.). — ^f) K2 G1 द्विजोत्तमः.

15 ^a) K1 G2 M7 इत्यकर्तव्यं (for इतिकर्तव्यं). — ^b) K1. 2 यो वेत्ति (by transp.); Bo. 7. 8 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5. 6 वेत्ति वै. K1. 2. 4 ब्राह्मणो द्वयं;

C. 12. 9412
S. 12. 234[3]. 16
K. 12. 259. 16

ब्रह्मैव वर्तते लोके नैति कर्तव्यतां पुनः ॥ १५
विगुणं च पुनः कर्म ज्याय इत्यनुशुश्रुम् ।
सर्वभूतोपघातश्च फलभावे च संयमः ॥ १६
सत्ययज्ञा दमयज्ञा अलुब्धाश्चात्मतृप्तयः ।
उत्पन्नत्यागिनः सर्वे जना आसन्नमत्सराः ॥ १७

K० 'णं भयं; G१ 'णोदयं; G२ 'णा वयं; Cn 'णो भयं (कर्माकरणे इति शेषः) (for 'णोभयम्). — °) K२ D१.७ ब्रह्मैव; D१ T G१-३.७ M६ ब्राह्मे स (G१.३.७ सं-) (for ब्रह्मैव). — °) K१.२ G२ नेति; K६ Bo.७-९ Das. २४ Dn१. n४ Ds१ D२.३.५.७.८ T१ G१ M६ नैव (for नैति). K१.२ V१ B६ D६.७ G३.७ कर्तव्यता (for 'व्यतां). ❀ Cn (reading नैव कर्तव्यतां): कर्तुं नैव इति मतानि, दर्पा घ्यासपूर्वकं कर्तुं नैव वेत्ति । ❀

16 °) D६ विगुणः; D१ 'जे; M१.७ Cp (also as in text) द्विगुणं; Ca निर्गुणं (for विगुणं). D६.७ स (for च). — °) B६ (marg. as in text) पापः; G१ जाय (for ज्याय). K४.७ Das Ds१ D४-७.९ T G१ ३.७ M१.७ ७ 'शुश्रुम्: (for 'म). — °) K१ 'घाताश्च; Ds१ T G१-३.७ M६ 'कारश्च (for 'घातश्च). K१ D४.७ ९ सर्व-भूता (D४ 'त) विघातश्च. — °) K१.२ ७ B६ D४.७ ९ G२ Cpp फलभावे; K६ Br.७ Cp लाभालाभे; B६ (marg. as in text; orig.) भावाभावे; Cn (gloss: उपघातफलस्य इदं कर्म मे अनेनोपघातेन नष्टमिति बुद्धिरुत्तरे) फलभावे (as in text). K१.२ 'भक्षयः; K२ संचयः; B१ संयमे (for 'मः). Da४ फलभावेन संयमः.

17 °) K१ सत्ययज्ञः; G६ 'यज्ञाज् (for 'यज्ञा). K१ दमो यज्ञा; D६.७ त्वलुब्धाश्च; T G१-३.७ M१.५-७ जप (G६.७ 'पा) यज्ञा (for दम). — °) K२ ४ अलु-ब्धश्च. K१ Bo D४.७.९ T G२.३.७ M६.७ Cs 'वृत्तयः (for 'वृत्तयः). B६.७ Dn१. n४ Ds D२.३.७ अर्थलुब्धार्थवृत्त (Ds 'त्मवृत्त) यः; D६.७ सर्वे चैवात्मवृत्तयः; G१ अलुब्धात्म-प्रवृत्तयः. ❀ Cp: अलुब्धाः स्वर्गनिःस्पृहाः ॥ Cs (reading आत्मवृत्तयः): परमात्मन्येव तत्त्वभावतया वर्तनशीलाः । ❀ — °) M६ पूर्वे (for सर्वे). ❀ Cn: उत्पन्नत्यागिनः, अस्तन-संग्रहमकुर्वन्तः । अमत्सराः, इति पदच्छेदः ॥ Cp: उत्पन्न-त्यागिनः, परोपस्थापितविषयविवृण्णाः । ❀ — °) Da४ [५] जराः (for जना). Das २४ स्वासन्नमत्सराः; D६.७ स्वासन्नं (for आसन्नं). ❀ Cp: अमत्सराः, परोत्कर्ष-प्रीतिमन्तः । ❀

18 °) K२ क्षेत्रे; D१ क्षिप्रः (for क्षेत्र-). K२ 'तत्त्वज्ञः. M६ क्षेत्रज्ञाः क्षेत्रतत्त्वज्ञाः. — °) Da२. २४ सु-यज्ञाः; T G२.३.७ M१.५-७ स्वयज्ञे; G१ यज्ञे स्व- (for

क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञाः स्वयज्ञपरिनिष्ठिताः ।
ब्राह्मं वेदमधीयन्तस्तोषयन्त्यमरानपि ॥ १८
अखिलं देवतं सर्वं ब्रह्म ब्राह्मणसंश्रितम् ।
तृप्यन्ति तृप्यतो देवास्तृप्तास्तृप्तस्य जाजले ॥ १९
यथा सर्वरसैस्तृप्तो नाभिनन्दति किंचन ।

स्वयज्ञ-). ❀ Ca: स्वयज्ञो आत्मयज्ञे निरताः ॥ Cn: स्व-यज्ञो, योगः ॥ Cp: 'मयि सर्वमहं सर्वं मद्भिन्नं नास्ति किंचन' इति ज्ञानवन्तः । ❀ — °) K१ ब्राह्मः; D६.७ ब्रह्म (for ब्राह्मं). K२ देवम् (for वेदम्). K१.२ Dn४ अश्रीयानासः; T१ 'यन्ते; G१.३.७ 'यन्ते (for 'यन्तस्). ❀ Cp: ब्राह्मं वेदम्, आण्यकादि ॥ Cs: ब्राह्मं वेदं, प्रणवम् । ❀ — °) G२ दोषयन्ति (for तो). K१.७ V१ Bo ७ (marg. as in text). ७ ९ Das Dn१ n४ Ds२ D२.३.५.७.८ T२ G१ २ अपरान् (for अमं). B६ (marg. as in text) तोषयन्तः परानाप.

19 °) K१ २ आसुरं (for अखिलं). M१ देवतं. B९ स्वर्गं (for सर्वं). K४ असुरं देवते सर्वे. — °) K४ ब्रह्मा; D१ T G१-३.७ M६.७ ब्रह्मन् (for ब्रह्म). K६ V१ Bo.७-९ Das. २४ Dn१. n४ Ds D२.३.५-८ T G१-३.७ M६.७ Cn (gloss: ब्रह्मविदि) ब्रह्मणि (for ब्राह्मण). K१ Dn१ D४.७.७.९ 'संस्थितं; V१ 'संवृतं; B६ (marg. as in text). ९ Das. २४ Cp (gloss: गतं) 'संसृतं; G१ 'संश्रुतं (for 'संश्रितम्). — °) K६ V१ Bo.७-९ Dn१. n४ Ds D२.३.५.७.८ Cp तृप्यन्ति; T२ तृप्यन्ति; Ca तृप्यन्ति (as in text). V१ B१.३ (marg.) तृप्यतो; B६ (orig.) तर्पिता (for तृप्यतो). Das. २४ देवास् (for देवास). — °) Ds१ तृप्तान्; D६.७ तृप्यास्; G२ तृप्तस्. B६.७ (marg. as in text) ९ Das. २४ D६.७ तृप्यति (for तृ-प्तस्य). K१ जायते; Da४ जाजले (for 'ले). K१ ७ Dn४ D२.७.८ तृप्तान् तृप्तस्य जाजले (K४ 'ज्वले; D६ 'यने). ❀ Cn: तृप्तस्य, सप्तम्यर्थे षष्ठी — ब्रह्मविदि तृप्ते सति । ❀

20 °) D६ सर्वे (for सर्व-). G१ 'सुरैस् (for 'रसैस्). T१ G२ तृप्ता; G१.३.७ तृप्तान् (for तृप्ता). — °) Das. २४ नाति; G१.३.७ अभि- (for नाभि-). K२ Dn४ T१ G२.३.७ 'नन्दति; K६ Ds 'निन्दति; Das. २४ 'विन्दति; G१ 'निन्दति (for 'नन्दति). — °) G२ यथा (for तथा). — °) K४ Bo.७-८ Dn१. n४ Ds D२.३.५.७.८ T२ G२ M६.७ नित्यः; K१ नित्ये (for निर्ण). K२ Das Ds१ D६ तृप्ति- (for तृप्तिः). K६.७ Da४ D६ M१.७ सुखोदयाः; G१ सुखोदयाः (sio). ❀ Cp: सुखोदया, सुखानामिन्द्रियजन्यानामुदयो यस्याः — एतत्सैवानन्दस्य मात्रा-मन्यानि भूतानि जीवन्ति (Br. Up. ४. ३. ३२) इति श्रुतेः ॥ Cs: सुखोदया, परमानन्दजननी । ❀

तथा प्रज्ञानवृत्तस्य नित्यं वृत्तिः सुखोदया ॥ २०
धर्मारामा धर्मसुखाः कृत्स्नव्यवसितास्तथा ।
अस्ति नस्तत्त्वतो भूय इति प्रज्ञागवेपिणः ॥ २१
ज्ञानविज्ञानिनः केचित्परं पारं त्रितीर्षवः ।
अतीव तत्सदा पुण्यं पुण्याभिजनसंहितम् ॥ २२
यत्र गत्वा न शोचन्ति न च्यवन्ति व्यथन्ति च ।

ते तु तद्ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः ॥ २३
नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति यशोधनैः ।
सतां वर्तमानुवर्तन्ते यथाबलमहिंसया ॥ २४
वनस्पतीनोषधीश्च फलमूलं च ते विदुः ।
न चैतानृत्विजो लुब्धा याजयन्ति धनार्थिनः ॥ २५
स्वमेव चार्थं कुर्वाणा यज्ञं चक्रुः पुनर्द्विजाः ।

G. 12, 9422
B. 12, 264[3] 27
K. 12, 269, 27

21 *) K1 G2 धर्मरामा (G2 'जो'); Bo 8 (marg.)
Dn1. n4 D2. 8 8 Cn (gloss : धर्मैकाग्रयाः) धर्माधारा;
Ds T G1 3. 6 M5 धर्मारा (G1 'ध') मरा (for 'रामा').
Ds धर्ममुखः; T G1 2 M5 'परः; Mr 'पर' (for
'सुखाः'). — ^b) K2 D7 वृष्टः; Ds T M5. 7 कृत्स्नः;
Ds कृच्छ्रं (for कृत्स्न-). Ds T G1-3. 6 M5 व्यवि-
तसः; D9 'सिनस्; Mr 'सिजं (for 'सितास्'). Cn:
कृत्स्नं कार्याकार्यं व्यवसितं निश्चिनं यैः ईदृशाः वयं स्मः ॥
Cp: कृत्स्नव्यवसिताः, सर्वतः सुतोदकस्थानीयभागवतधर्म-
प्राप्तिनश्चया ॥ Cs: कृत्स्नं परिपूर्णं सुखं प्राप्नुं व्यवसिताः । Cn:
— ^c) D6 आस्थिता; G1 असत्स (for अस्ति नस्).
D4. 9 अस्ति नास्ति त्वतो भूय; G2 अस्ति नास्ति त्वतो भूय
(sic). — ^d) K1 इति प्रज्ञागवेपिणः (sic); K6 V1 Bo.
6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7
इति प्राज्ञस्त्व (Da4 प्राज्ञास्त्व-; G1 प्रज्ञा त्व) वेक्षते (Da4
'वेक्ष्यते; D5 'वैक्षत; G2 'पेक्षते); K7 D4. 6. 9 इति
प्राज्ञोन्वैक्षत (K7 'तः). Cn: इदं समामनन्ति, भूमा
त्येव विजिज्ञासितव्यः (Chh. Up. 7. 23) इति । Cn:

22 *) G8 विज्ञानिनं (for 'निनः'). Cn: ज्ञानमेव
विज्ञानं शिरुषं येषां ते, ज्ञानविज्ञानैकरसिकाः । Cn: ज्ञानं
शास्त्रजं, विज्ञानमनुभवस्तद्वन्तः ॥ Cp: ज्ञानं परोक्षं, विज्ञान
मपरोक्षम् ॥ Cs: ज्ञानं परमात्मविषयं, विज्ञानं तदभ्यसना-
न्वितम् । Cn: — ^b) K7 D2. 8 पर- (for परं). Das. a4
om. पारं. T1 G8. 6 निनीषवः; G2 त्रितीर्षते (for
'षवः'). Cn: परं पारं, मूलप्रकृतिम् । Cn: — ^c) K6
Bo Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 पुण्यदं; K7 V1 Bo-9 Das.
a4 D4-7. 9 G8. 6 तत्पदं; T2 M1. 5-7 तत्सदः (for 'दा').
D4 om. पुण्यं. K1 अतीवत्सदः पुण्यं; K4 अतीवत्सदां
तदा पुण्यं; G2 अपेतमत्सदः पुण्यः. — ^d) K7 om. जन.
Ds -शोभिनः; T G1-3 6 M5 -शोभितं (for -संहितम्).

23 *) K4 अत्र; D7 तत्र (for यत्र). — ^b) B8
(marg. as in text) T2 G2 M1. 5-7 न च्यवन्ते; Das. a4
व्यवस्यति; G1 न व्ययन्ते (for न च्यवन्ति). D7 G1
व्ययन्ति (for व्यथन्ति). K2 न; K6 V1 Bo. 6. 7. 9
Dn1 Ds D2. 8 वा (for च). — ^c) B8 (marg. as in

text) ते तत्र; G2 ते तुल्यो (for ते तु तद्). T2 G1
ब्राह्मण (for ब्रह्मण). — ^d) G1 स (for [इ]ह).
Cn: Cp: इह, न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति, इहैव समवलीयन्ते
(Br. Up. 4. 4. 6) इति श्रुतेः । Cn:

24 ^b) V1 जनयन्ति; T1 न जनयन्ति; G1 न नयन्ति (for
न यजन्ति). Ds1 D6. 7 T2 G2 M5. 7 Cs यशोधनाः (G2
'ना'); T1 G1. 3. 6 तपोधनाः (T1 'न') (for यशोधनैः).
Cn (reading यशो धनैः) : यशो ब्रह्म, धनैर्धनमाद्यैः
कर्मभिः । Cn: — ^c) D6 सत्य- (for मतां). V1 वर्त्मनि;
B3 (marg as in text) धर्मेनु-; B9 D6 धर्मानु- (for
वर्तमानु-). K6 Bo. 6. 8 (marg). 9 Da4 Ds. 5 -वर्ततो
(for -वर्तन्ते). Cn: सतां मदेकरूपाणां जन्ममरणप्रव-
न्धहीनानां यतीनां । Cn: — ^d) Ca (gloss : ज्ञानानुसारेण)
यथावर्णम् (for 'बलम्'). K2 यथाबलविहिंसया; K4. 6
Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 यजन्ते त्व (K4
D2 8 'ते चा-; K6 B8. 7 Da4 'ति त्व) विहिंसया.

25 *) K1. 6 Das. a4 G1 औषधीश्च; Ds D8 4. 6. 9
औषधी (Ds1 'धी') च (for ओ'). — ^b) K4. 6 V1 Bo. 6-9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5 6. 8 फलं (for फल-). T
G1-3. 6 मूलानि (for 'मूलं च'). K2 तते; K6 वने
(for च ते). Cn: विदुः इविद्वेन ॥ Cp: ते छागादि
न जानन्ति । Cn: — ^c) K2 Bo. 6-9 Das D3 M5. 7 चैतान्
(for चैतान्). G2 न चैवान्यद्विजानन्ति. — ^d) Das. a4
योजयन्ति; G2 अजं (for याज'). K6 Bo. 6-9 Das.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 T2 फलार्थिनः; G2 धनादिना
(for 'र्थिनः').

26 *) Dn1 वार्थ (for चार्थ'). K7 विकुर्वाणा
(hypermetrio) (for कु'). V1 स्वयमेवार्थं विकुर्वाणा
(hypermetrio); Ds T G1-3. 6 M1. 5-7 Cs स्वमेवार्थं
विकु'. Cn: स्वमात्मानमेव अर्थं यज्ञोपकरणसामग्रीं सक-
ल्पसमकालोत्थितां कुर्वाणाः मानसिकं यज्ञं चक्रुः ॥ Cs: स्वमे-
वार्थं स्वभोक्तृणामेव विषयं विकुर्वाणाः, जतुपुरोडाशादिरूपेण
भावयन्तः । Cn: — ^b) K1. 2. 4 Bo. 9 पुनर्द्विज (K4 Bo
'जः); Ds पुरा द्विजाः; M1. 5-7 पुरविजः (for पुनर्द्वि-

C 12. 9423
B. 12. 2. A[3]. 27
F. 12. 2. 9. 27

परिनिष्ठितकर्माणः प्रज्ञानुग्रहकाम्यया ॥ २६

प्रापयेयुः प्रजाः स्वर्गं स्वधर्मचरणेन वै ।

इति मे वर्तते बुद्धिः समा सर्वत्र जाजले ॥ २७

प्रयुज्यते यानि यज्ञे सदा प्राज्ञा द्विजर्षभ ।

तेन ते देवयानेन पथा यान्ति महामुने ॥ २८

आवृत्तिस्तत्र चैकस्य नास्त्यावृत्तिर्मनीषिणाम् ।

उभौ तौ देवयानेन गच्छतो जाजले पथा ॥ २९

स्वयं चैषामनङ्गुहो युज्यन्ति च वहन्ति च ।

स्वयमुस्त्राश्च दुहन्ते मनःसंकल्पसिद्धिभिः ॥ ३०

स्वयं यूपानुपादाय यजन्ते स्वाप्तदक्षिणैः ।

यस्तथाभावितात्मा स्यात्स गामालब्धुमर्हति ॥ ३१

ओषधीभिस्तथा ब्रह्मन्यजेरंस्ते नतादृशाः ।

जाः). T G1 3.6 यज्ञांश्चकुरन्त्विजः; G2 यज्ञांश्चकुः पुन-
क्षिजः (sic). — °) Das. a4 Ca परिनिष्ठितकर्माणः (Das
Ca 'कर्माणः); G1 'निष्ठिविकर्माणः. — °) K7 D1. 6. 9
परानुग्रहः; G2 प्रज्ञा (for प्रजा). K6 V1 B8. 9 Das.
a4 -काक्षया; T1 G1-3.6 M5 7 -काक्षिणः; T2 कर्मणा;
M1.6 -कारिणः (for काम्यया). — After 26, K6 V1
Bo 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2 3. 5-8 ins.:

706* तस्मात्तानृत्विजो लुब्धा याजयन्त्यशुभाञ्जरान् ।

[V1 Bo. 6-9 Das. a4 Ds2 D8 लुब्धान् (for लुब्धा).
Das. a4 याजयन्ति शु (Das 'लशु) भाव्यरान् (sic); Ds. 7
'यत्यशुभाः शुभान्; D8 'यत्यशुभाद्विजान् (for the post.
half).]

27 °) G1 प्रजायेयुः (for प्राप°). K1 G1 प्रजा (for
प्रजाः). Dn1. n4 Ds2 Ds. 8 स्वर्गे (for स्वर्ग). — °) G3. 6 स- (for स्व-). K4. 7 B7. 3 Dn1. n4 Ds D2-9
T2 स्वधर्मा (K4 Ds1 'मे) चरणेन वै; G1 'मंचरेण वै (sub-
metric). — °) M7 वै (for मे). K2 इति वर्तते ते
बुद्धिः. — °) K6 Ds1 M1 समाः (for समा). K4
जाज्वले; D6 G2 जायते (for जाजले).

28 °) G2 प्रयुज्यन्ते. T1 G1. 3. 6 येन (for यानि).
K1. 2. 4 सदा; M1. 6 यज्ञैः (for यज्ञे). K6 B8 (marg.)
युज्यते यानि यज्ञेषु; Bo. 6 (marg.). 8 (orig.) यानि यज्ञेषु
हो (Bo 'स्वहो) द्यन्ति; B6 (orig.). 7. 9 Das. a4 Dn1.
n4 Ds D2. 3. 8 यानि यज्ञेष्विहेज्यन्ति (Das. a4 'ते).
° Cp: यानि यज्ञेषु, यज्ञो वै विष्णुरिति विष्ण्वर्थम् । °
— °) K1. 2. 4 महाप्राज्ञा (K2 'ज्ञ); K6 सदा प्राज्ञो;
K7 B8 (marg. as in text) Ds. 5. 7. 9 सदा ब्रह्मन् (B8
'ह्य); B9 G3. 6 सदा प्रज्ञा; D6 सदा ब्राह्मं; T1 G1
सदा (G1 'मा) प्राप्ता; G2 सर्वप्रज्ञा; M1. 6 सदा प्रज्ञान्;
M7 यथाप्रज्ञं (for सदा प्राज्ञा). K6. 7 Bo. 8 Das Dn1.
n4 Ds D2-9 द्विजर्षभाः (for 'र्षभ). ° Cn: प्राज्ञाः
कर्मदा उपासका वा । ° — °) D7 तेनैव तेन पापेन.
— °) G2 सदा; M6 यथा (for पथा). T2 मुने सदा
(for महामुने).

29 °) V1 Ds D2 6. 8 तस्य (for तत्र). K2 D1
चैकस्य; T G1-3. 6 चैते (T2 'के) पां; M1. 6 चैकपां; M5
केपांचिद्; M7 चैतेपां (for चैकस्य). — °) T1 G1. 3. 6
नास्ति वृत्तिर् (for नास्त्यावृत्तिर्). K4. 7 V1 Bo. 8 Dn1.
n4 D2-9 G2 Cn मनीषिणः (for 'विणाम्). ° Cn: मनी-
षिणः मनोरोधशीलस्योपासकस्य । ° — °) K2 गच्छते;
D6. 7 गच्छेतां; M7 गच्छेते (for गच्छतो). K4 जाज्वले.
K4 6. 7 V1 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 G1-3. 6
यथा; B8 तथा (for पथा). ° Cn: देवैः धूमाद्या-
दिभिरातिवाहिकैः सह यान्त्यस्मिन्निति देवयानः, तेन दिव्येन
मार्गेण । ° — After 29, K1 reads 31^{ab} for the
first time, repeating it in its proper place.

30 °) K1 D7 T G1-3. 6 M1. 6. 7 अनङ्गाहो (G1
'स्वाहो; M1 6 'ङ्गाहौ); K2 अनुङ्गाहो; B8 D6 अनु-
ङ्गहो (for अन°). — °) K1. 2 युज्यन्ते; K6 युज्यन्ति;
D6 युजन्ति; T G3. 6 M5 युजन्ति (for युज्यन्ति). G2
जयन्ति (for वहन्ति). G1 यं जयन्ति वहन्ति च. — °)
K1. 2 उक्ताः सः; K7 उक्तास्व; V1 Bo. 6. 8 (marg.
as in text). 9 D4 9 M1. 6. 7 उक्ताः सः; D4. 3 (before
corr.) उमाश्च; D6 उणाश्च; G2 उद्राश्च (for उक्ताश्च).
K7 M6 दुहन्ते; V1 Bo दुहन्ति; B8 (marg.) युज्यन्ति;
Ds2 दहन्ते; T G1-3. 6 M1. 5-7 दुहते (for दुहन्ते).
D5 7 स्वयमेव च मुहन्ते. — °) T1 G1-3. 6 मनः संकल्प्य
सिध्यति.

31 K1 reads 31^{ab} for the first time after 29.
— °) D6 स्वयं यूपाम्; G2 स्वयंभुवो (for स्वयं यूपान्).
— °) D4 यजन्तः; M1 यजते. Bo आपः; D6. 7 स्वाप्तः;
G1 M7 स्वाप्तः (for स्वाप्तः). T G1. 3. 6 M1. 5-7
-दक्षिणाः (for 'जैः). G2 यजस्वावाप्तदक्षिणाः. — °) T1 G1
-भावितात्मा; C9 [अ]भावितात्मा (for 'भावि°). ° Cn:
भावितात्मा योगाभ्यासशोधितचित्तः ॥ C9: अभावितात्मेति
पदम् । ° — °) B6 (marg. as in text). 9 Das. a4
स ताम्; D6. 7 स तान् (for स गाम्). K1. 2 आलुब्धुम्
(K2 'ब्दम्); K6 आरब्धम्; B8 (marg. as in text). 9
Das M1. 6. 7 आरब्धुम् (for आल°). T1 G1-3. 6 स
कामाल्लब्धुमर्हति.

बुद्धित्यागं पुरस्कृत्य तादृशं प्रब्रवीमि ते ॥ ३२
 निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
 अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३
 नाश्रावयन्न च यजन्न ददद्ब्राह्मणेषु च ।
 ग्राम्यां वृत्तिं लिप्समानः कां गतिं याति जाजले ।
 इदं तु दैवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् ॥ ३४

जाजलिरुवाच ।

न वै मुनीनां शृणुमः स तत्त्वं
 पृच्छासि त्वा वाणिज कष्टमेतत् ।
 पूर्वं पूर्वं चास्य नावेक्षमाणा
 नातः परं तमृषयः स्थापयन्ति ॥ ३५
 अस्मिन्नेवात्मतीर्थे न पशवः प्राप्नुयुः सुखम् ।

C. 12. 2414
 B. 12. 264[3] 57
 K. 12. 269. 37

32 °) K₂ D_{5.7} औषधीभिस्; D₈ तूष; T₁ औषधीषु T₁ G₂ तदा (for तथा). — °) B₀ न दादृशः; D₉ च तादृशः (for नतादृशः). — °) K₂ 8 V₁ B₀ 6-9 D₂ 2.1 D_{2.1.14} D₅ D₂ 3. 4. 7. 8 Ca इति त्यागं; T₁ G₁-3 6 M₁ 5.6 श्रद्धयाहं (M₁ 5 6 'या गां'); T₂ श्रद्धयागं; M₁ श्रद्धयागं (for बुद्धित्यागं). — °) K₁ 2 त (K₂ उ) दत्तं तद्; K₇ D₄ तच्च तत्त्वं; V₁ B₃ (marg.) तादृशं तद्; D₅ 1 यादृशं यद्; D₇ तदतत्त्वं; D₉ तद तत्त्वं; T₂ M₇ तदत्तं प्र; G₁ तादृशः प्र- (for 'शं प्र-).

33 With 33, cf. 12. 234 9; 237. 24: 261 2. — °) V₁ B₃ 9 निराशिषम्; C₅ (gloss: फलाभिर्निरहितम्) 'शिषम् (as in text). D₂ अनारम्भं (for 'रम्भं). — °) B₃ निर्नमस्कारसं (marg. as in text स्तुति. * C₅: परमात्मव्यतिरिक्तं कांचिद्देवतां नमस्कारेण स्तुत्या वाप्ययजन्तम् । * — °) D₃ अक्षीणं तीक्ष्णकर्माणं. * C₅: अक्षीणं, पशुर्हि साया इव क्षीणफलमभावयन्तम् । क्षीणकर्माणं, क्षीणसंसारम् । *

34 °) K₁ 2 4 B₀ नाप्ययजन्; K₇ D₁ 9 न चा- K₇ वा यजन्; V₁ D₂ 2.1 नापयजन्; B₀ नापवदन्; B₃ अप्ययजन्; B₉ नापि यजन्; D₂ न च वदन्; D₇ न च जपन्; G₁ न यजद्दे (sic); M₁ 5-7 न तु यज (M₀ 'च्छन् (for न च यजन्). D₆ नाश्रावयेन्न चायजेन्; G₂ नाश्रूयन्न च यज्ञैश्च. * Cp: नाश्रावयन्, नाश्रापितवान् । * — °) K₁ 6.7 V₁ B₀ 6.8 9 D₂ 2.1 D₅ 7.9 वाददद् (K₁ B₃ [marg.] D₅ 7 'न्); K₂ नाजपन्; D₂ 1 न ददन्; D₆ नाददद्; T₂ G₂ 6 M₁ न नदन्; G₁ दिवेषु; G₂ न दानं (for न ददद्). K₂ ब्रह्मणेषु (for ब्रा'). M₁ 6 गां; M₅ गाः; M₇ [ह]ह (for च). — °) K₄ D₂ 3 ग्राम्यं; D₂ 1.14 D₂ 3 D₂ 3 C₂ काम्यां; D₅ 6 ग्राम्यां; T₂ ग्राम्य; G₂ कामां (for ग्राम्यां). K₁ 2.4 7 D₂ 6.9 M₇ लिप्समानाः (M₇ 'नं); K₆ लिप्समानः; V₁ लिप्समानाः (for लिप्समानः). * Cp: ग्राम्यां, आहारमैथुनादिरूपाः । * — °) K₂ किं (for कां). K₁ 2.4 7 B₃ D₄ 6.9 याति (for याति). K₄ जाज्वले. — K₁ 2.4 read and K₆ 7 V₁ B₀ 6-9 D₂.

a₁ D₂ 1 n₁ D₅ D₂-4. 6 8 9 M₀ repeat 31st after 38^{ab}. — °) T G₁ 2 M₁ 5 (first time) 6 7 इष्टं (for इष्टं). — °) G₂ यदा: M₅ (second time) पशु- (for यथा). B₀ (second time) यज्ञन्. K₆ B₃ 7 9 (all second time) समामुवन्: V₁ (second time) समामुयात् (for अवा'). * C₂: यज्ञं परमात्मानम् । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । * — After 34, T G₁-3.6 M₁ 5-7 read 38^{ed}.

35 D₇ M₅ C₇ Kumbh ed. repeat and T G₁-3.6 read 35^a-36^b, followed by the repetition of 38^{ab}, after 12. 256. 16^{ab}; M₇ repeats 35, followed by the repetition of 38^{ab}, after 12. 256 16^{ed}. — °) D₇ (second time) T₁ G₁ 3 6 चेन् (for वै). K₂ D₄ D₄ T₂ G₂ M₇ (second time) शृणुमः; B₃ (marg.) शृणोमि; D₉ शृणु नः (for शृणुमः). D₄ 7 (first time) स्वतत्त्वं; D₇ (second time) T₁ G₁ 3.6 च तत्त्वं; M₁ स्वतत्त्वं; M₅ (first time) समत्त्वं; M₅ (second time) स्म सत्त्वं; M₅ समत्त्वं (for स्म तत्त्वं). * Ca (reading अशृणवः): शृणुम इति पाठे आत्मनि गौरवाधानात् । * — °) K₂ 6 7 B₀ 6-9 D₂ 2.1 D₂ 2.1 D₅ D₂ 2.7 (second time). 8 T G₁-3.6 M₅ 7 (last two second time) ते; D₄-6.7 (first time). 9 स्वां (for त्वा). D₇ (second time) T G₁-3.6 M₅ (both times). 7 (second time) तत्त्वम् (for कष्टम्). — °) D₂ 1 पूर्वः (for the first पूर्व). K₁ 2 नास्य; B₃ (marg. as in text) D₄ वास्य (for चास्य). K₁ 2.4 नोलेक्षमाणा; K₇ B₃ (marg.). 8 (marg.) D₂ 2.1 D₄-6.7 (first time). 9 नोपेक्ष (B₃ D₄ 9 'इय) माणा (K₇ 'ना); B₀ 8 (orig) D₂ 1 D₅ नावेक्ष्य (for नावेक्ष'). D₇ (second time) T₁ G₁ 3.6 पूर्वं हि पूर्वप्यनवेक्ष D₇ G₁ 'इय) माणा; T₂ G₂ M₅ (both times) पूर्वं पूर्वप्यनवेक्ष (M₅ [both times] 'इय) माणा; M₇ (second time) पूर्वं पूर्वं चाप्यनवेक्षमाणो. — °) G₂ नास्मत्- (for नातः). D₅ 7 (first time) पूर्व (for परं). K₁ 2.1 V₁ D₅ 6.7 (first time). 9 ते शृषा; B₃ (marg.). 8 (marg. as in text) न शृषा; D₄ ऋषयः; D₇ (second time) T G₁-3.6 ते ऋषयः; M₁ 5 (first

C. 12. 9434
B. 12. 26 : [3] 37
K. 12. 269. 37

अथ स्वकर्मणा केन वाणिज प्राप्नुयात्सुखम् ।

शंस मे तन्महाप्राज्ञ भृशं वै श्रद्धामि ते ॥ ३६

तुलाधार उवाच ।

उत यज्ञा उतायज्ञा मखं नार्हन्ति ते क्वचित् ।

time). ६. १ (both times) तद्वत्, Mr [first time] °ष्ट)यः;
Ms (second time) तेष्वृषयः (for तस्यृषयः).

36 For the repetition in Dr Ms Cv Kumbh. ed. and the sequence in T G1-3. ६, cf. v 1 35. M1 ६ om. 36^{ab}. Mr reads 36^{ab} after the repetition of 35. — °) Ks Bo. ६. १. ८ (marg.) ९ Da1 Dn1. n4 Ds D1. ८. ६. १ (both times). ८ T G1-3 ६ Ms (both times). १ यस्मिन् (for अ°). K1. २ एवानुतीर्थे च; K7 D4. ६. ९ एव सुतीर्थे ते (Ds °र्थे न); V1 T2 G2 Ms (both times) एव तु तीर्थे न; Bs. ८ ९ Das. a4 Ds. १ (first time) ए- (Bs. ८. ९ दे)वानुतीर्थे न (Da1 °र्थे च); Dr (second time) T1 G1. ८. ६ एव तु तस्वेन; Mr एवात्मतीर्थे वै (for °तीर्थे न). ☞ Cn (reading यस्मिन्): यस्मिन् इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्यय यद्यर्थे । आत्मतीर्थे — आत्मैव तीर्थं यज्ञ-भूमिः । ☞ — °) K4 Bo १. ८ (marg.) Dn1. n4 Ds D2 ८ १ (first time). ८ मखं (for सुखम्). V1 प्राप्तव्यः पशवः सुख (sic). ☞ Cn: पशवः पशुप्रायाः मन्दमतयो, मखं मानसिकं क्रतुं न प्राप्नुयुः । तत्प्राप्तेः बहुपुण्यमाव्यत्वात् । ☞ — Before 36^{cd}, T1 G1-3. ६ ins जाजलिरुवाच. V1 reads 36^{cd} on marg. — °) K4. ६ Bo. ६-९ Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. ८. ८ T1 G1. ८. ६ Mr अथ स्म; T2 अधर्मः; G2 lacuna (for अथ स्म). K7 Bs (marg. as in text) D4-7. ९ Ms तेन (for केन). — °) K1. २. ६. १ Br. ९ D4 G2 वा (K1 G2 व)णिजः; T1 Gs. ६ वाणिज; G1 वाणिजं; M1. ६. ६ पशवः; Mr जंतवः (for वाणिज). K2. १ D4-7. ९ M1. ६-१ प्राप्नुयुः (for °यात्). Bs मखं (for सुखम्). ☞ Cn: प्राप्नुयात् प्राप्नुयुः । वचनव्यत्यय आर्षः । ☞ — °) K2 यंस; K7 संश (for शंस). V1 त्वं (for तन्). Bs (marg. as in text) महाभाग; B9 Da4 °प्राज्ञ. T G1-3 ६ M1. ६-१ महाप्राज्ञ वदस्वैतद्. — °) K1 श्रद्धामि; G1. २ श्रद्धामि (for °चामि).

37 = (var.) 12. 260. 27^{abcd}. — °) K1 उत यज्ञं न वा यज्ञं; K2 Das. a4 D4. ६. १. ९ Cap उभ (K2 तल)-यज्ञानुपायज्ञा; K7 उभयतुपाये यज्ञा (sic); Ds उत यज्ञानुपायज्ञा; T Gs. ६ Ms. १ उभयस्यानुपायज्ञो; G1 उभयं स्यादुपायज्ञो; G2 उभावस्यानुपायज्ञो; M1. ६ उता- (M1 °पा)यज्ञोनुपायज्ञो; Cpp (gloss: उभयं द्वयं आत्म-नोऽकर्तृत्वं कर्मणामाविद्यत्वं) उभयज्ञा उतायज्ञा; Csp (gloss:

आज्येन पयसा दध्ना पूर्णाहुत्या विशेषतः ।

वालैः शृङ्गेण पादेन संभवत्येव गौर्मखम् ॥ ३७

पत्नीं चानेन विधिना प्रकरोति नियोजयन् ।

पुरोडाशो हि सर्वेषां पशूनां मेध्य उच्यते ॥ ३८

यज्ञो भवेन्न भवेदिति संदिधानः) उत यज्ञो न यज्ञो वा. ☞ Ca: उत पक्षव्यावृत्तौ । यज्ञस्य उपायं हितं ये न जानन्ति । यत्र उभयज्ञा इति तत्कारस्थाने भ्रमात् भकारं द्रष्ट्वा केचि-त्पठन्ति, व्याचक्षते च, उभयं कर्म ब्रह्म चेति । तत्प्रकृताननु-गुणमशास्त्रं चेति हेयम् । ☞ — °) K1 मुखं; K2 Ds. १ Cp (Cvp सृपा) Cv (Cvp as in text) सुखं; B9 मखा; D9 मखे; Ca अर्थ (for मखं). K1 नार्हति. T G1-3. ६ M1. ६-१ नैव यज्ञमथार्हति. — °) K4 मूढा हत्या (sic); Ds. १ पूर्णाहुत्य (for °हुत्या). T Gs. ६ M1. ६. १ शकृता-मिक्ष (T2 Ms. १ °मीक्ष)या त्वचा; G1 कृशतामीक्षया त्वचा; G2 शकृतामिक्षया त्वचा; Cv Kumbh. ed. सत्कृत्यामिक्षया त्वचा. — °) K1. २. ४ शृगेण. B9 पाशेण; B8 (marg.) पादैश्च (for पादेन). Ks V1 B9-९ Das. a4 Dr T G1-3 ६ Mr वालैः (G2 पादैः) पादैश्च (Ks B9-९ Das. a4 Dr °देन) शृगेण. — °) K4 V1 Bo ६ (marg. as in text) १. ० Das a4 Dn1. n4 D2-4. ८. ९ T2 M1. ६. १ संभर- (T2 °रं)ति; K7 संरंभ्येति (for संभवति). Ks Ds1 गोर्मखं; K7 V1 Ds2 Ds. १ G2 गोमुखं; B8 (marg. as in text). १. ९ Das. a4 Dn1. n4 D9 T1 G1. ८. ६ M1. ६-१ गौमुखं; T2 गोमुखं (for गौर्मखम्). ☞ Ca: न हि पशवो यज्ञे [न] उपकुर्वन्तीति ब्रूमः, किं तु न मांसद्वारेण भावः । वालैः यज्ञोपवीतादि, शृङ्गेण कृष्णविपाणाभेन कण्डू-यनं, पादेन श्वाभ्यगण्याः 'पदे जुहाति', 'सप्तमं पदं गृह्णाति' इति, यज्ञमुपकरोति ॥ Cn: वालैः गोपुच्छे पितृनर्पणादिना, शृङ्गेण गोशृङ्गेणाभिषेकादिना, पादेन पादश्रजसा ॥ Cv: मरणा-नन्तरं त्वचा वालैः पादैः शृङ्गैश्च यद्धनं संभवति । ☞

38 For the repetition in Dr T G1-3. ६ Ms. १, cf. v. 1. 35. — °) Ks वालेन (for चानेन). K7 D4-६. १ T1 (last two both times). २ G1 (both first time). २. ८. ६ (all both times) M1. ६. १ (both times) पत्नीव्रतेन विधिना; T2 G1 Ms (all second time) पतिव्रतेन वि'; Ms (first time) पत्नीं व्रतेन वि°. — °) K1 प्रकारोति; K2 Dn1 प्रकारोति; G2 (second time) प्रकरोति (for °रोति). Ks नियोजनं; K7 Dn1 D4-६. १ T1 (last two both times) G2 (first time). ८. ६ (both both times) नि (D9 वि)योजयेन् (for नियो-जयन्). G1 (first time) उपकारो वियोजयत्. ☞ Ca: पत्न्यपि यज्ञे सहायं... हविरवेक्षणादिना, न तु मांसद्वारा ॥ Cn: पत्नीं च मानसीमेव करोति । श्रद्धामिति शेषः । ☞

सर्वा नद्यः सरस्वत्याः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ।
जाजले तीर्थमात्मैव मा स्म देशातिथिर्भव ॥ ३९
एतानीदृशकान्धर्मानाचरन्निह जाजले ।
कारणैर्धर्ममन्विच्छन्न लोकानामुते शुभान् ॥ ४०

भीष्म उवाच ।

एतानीदृशकान्धर्मास्तुलाधारः प्रशंसति ।
उपपत्त्या हि संपन्नान्नित्यं सद्भिर्निषेवितान् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

२५६

तुलाधार उवाच ।

सद्भिर्वा यदि वासद्भिरयं पन्थाः समाश्रितः ।

प्रत्यक्षं क्रियतां साधु ततो ज्ञास्यसि तद्यथा ॥ १

एते शकुन्ता बहवः समन्ताद्विचरन्ति हि ।

C. 12. 9443
B. 12. 26 [41. 2
K. 12. 270. 2

— After 38^{ab}, K1.2 read and K6.7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6 8. 9 Ms repeat 34^{ef}. T G1-2. 6 M1 5-7 read 38^{cd} after 34. — °) Some MSS. पुराडाशो. — °) ☞ Ca: एवं गौरपि घृतादिभिः, न च पशुना, [इति] पुरोडाशसामर्थ्यादवगन्तव्यम् । तस्मादेकेनाज्यादिना यज्ञसिद्धावले बहुगवेष्टयेति । ☞

39 °) K1.2 4 नद्याः. K2.4 G1 M7 सरस्वत्याः. — °) K2 पुण्यः (for पुण्याः). K1.4 शिलोश्च (K4 'श्र)याः; Da1 'स्वयाः (for 'क्षयाः). — °) K4 जाज्वले. ☞ Cv: आत्मा, परमात्मा । ☞ — °) Da4 मात्म-; Ds.7 मा मा (for मा स्म). K1.2 4 तीर्थातिथिर्; G2 देशाविधिर् (for 'तिथिर्). T G1-3. 6 भवेत् (for भव).

40 B9 om. 40^{ab}. — °) Ds.7 एतादृशानि धर्माणि; G1 एतानि दृशिकर्माणि; G2 एतादृशाश्च धर्मास्तु. — K4 om. (hapl.) 40^b-41^a. — °) K1.2 D4.7 Cpp आचरन्ति हि; K7 Ds. 6. 9 T1 G1-2. 6 M1. 5-7 'रन्तीह; T2 'रन्ति ह (for 'रन्तिह). — °) ☞ Ca: कारणैः स्वर्ग-पुत्रधनकामनादिभिः अन्तर्बन्धैः ॥ Cs: फलरागैः ॥ Cv: पुत्रपञ्चादिप्रापकैः । ☞ — °) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 स (for न). K6 आश्रुते; Ds.7 आमुयात्; T2 G1 M1. 5-7 प्राप्नुते; G2 प्रामुयात् (for आमुते).

41 K4 om. 41^a (cf. v. l. 40). Ds om. 41. — °) D7 एतानीदृशधर्मास्तु; G1 एतानिदृशकान्धर्मास्तु (sic). — °) K6 B6. 7. 9 D7 प्रशंसते. — °) D6 उप-यन्त्या (for 'पत्त्या). K6 [अ]पि; V1 B6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 7. 8 T1 G1-2. 6 Ms [अ]भि- (for हि). K1.2 4 M1. 6 संपन्नो; G1 'क्षं (for 'क्षान्). — °) K1.2 M1. 6 निषेवितः.

Colophon. Ś1 missing: Ks. 5 B1-3 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7. 8 T G1-2. 6 M1 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6. 8 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4 7. 8 Ms. 6 तुलाधार-जाज (K4 'ज्व)लिसंवादः; K7 D6 तुलाधारजाजलिसंवादे संन्यासयोगः; D6 तुलाधारजाजलिसंवादे सत्यात्मयोगः; M7 तुलाधारजाजलिसंवादे बुद्धिसाम्यप्रशंसनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K6 B7 M1. 6. 7 88; K7 87, Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 Ms 90; Dn4 Ds2 89; Ds 84; T2 104; G2 86. — Śloka no.: Dn1 Ds 46; Dn4 45.

256

1 Ś1 resumes after the lacuna, but is partly damaged for the first few lines. — °) V1 Bo. 6. 7 वयं (for अयं). K1.2 4. 7 D4. 6. 9 G2 समाहितः; V1 Bo. 3. 9 Das. a4 'श्रिताः; T2 G2. 6 Ms 'स्थितः; G1 'श्रुतः (for 'श्रितः). B3 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6. 7 पंथानभिप्रमास्थितं (M1. 6. 7 'श्रिताः). — °) Ds.7 प्रत्यक्षी-; D6 'क्षं (for 'क्षं). K7 D4. 9 प्रत्यक्षः क्रियया साधुर्. — °) K7 D4. 9 अतो (for ततो). Dn4 G2 ज्ञास्यति; Ds ज्ञास्यामि (for ज्ञास्यसि). K6 B6. 9 Das. a4 T G1. 8 6 M1. 5-7 यद्यथा; B7 यद्यदा; Ds तच्छृणु (for तद्यथा).

2 Ś1 partly damaged. — °) D6 इते (for एते). — °) K6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1. 6. 7 ह (for हि). — °) M1. 5-7 उत्तमांगात् (M7 'न्) (for 'माङ्गे). K1 सद्भूताः. — °) D4 सेनाश्च; D6. 9 सर्वाश्च

C. 12. 9443
B. 12. 263(4) 2
K. 12. 270. 2

तवोत्तमाङ्गे संभूताः श्येनाश्चान्याश्च जातयः ॥ २
आहूयैनान्महाब्रह्मन्विशमानांस्ततस्ततः ।
पश्येमान्हस्तपादेषु श्लिष्टान्देहे च सर्वशः ॥ ३
संभावयन्ति पितरं त्वया संभाविताः खगाः ।
असंशयं पिता च त्वं पुत्रानाहूय जाजले ॥ ४
भीष्म उवाच ।
ततो जाजलिना तेन समाहूताः पतत्रिणः ।

वाचमुच्चारयन्दिव्यां धर्मस्य वचनात्किल ॥ ५
अहिंसादिकृतं कर्म इह चैव परत्र च ।
स्पर्धा निहन्ति वै ब्रह्मन्सा हता हन्ति तं नरम् ॥ ६
श्रद्धावृद्धं वाञ्छनसी न यज्ञस्त्रातुमर्हति ।
अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ ७
शुचेश्रद्धधानस्य श्रद्धधानस्य चाशुचेः ।
देवाश्चित्तमन्यन्त सदृशं यज्ञकर्मणि ॥ ८

(for श्येनाश्च). Ds. 1 चान्ये (for चान्याश्च).

3 Ś1 partly damaged. —^a) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 आहूय; Ds1 आहूय (for आहूय). Ś1 K1. 2. 4. 7 Da1 Dn1 Ds D1. 1 T2 [ए]तान्; Ks G1 M1 [ए]नां; G2 [इ]मान् (for [ए]नान्). K1 महान् (for महा-). T G1-2. 6 M1. 5-7 -प्राज्ञ (for ब्रह्मन्). —^b) Dn4 विषमानांस; G1 विश्व (sic) (for विशमानांस). ✽ Cp: विषमानान्, निविश्यमानान् । ✽ —^c) K1. 2 पश्येमा; K7 V1 B3 D4. 6. 9 पश्ये (V1 D4 'श्ये)-तान्; B3 (marg.) यश्चैमान्; M1 पश्यैमान् (for पश्येमान्). Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 Cp. 5 -पादैश्च; T G1-2. 6 M1. 5-7 -पादेन (for -पादेषु). Ds. 1 पश्येमा दुष्टपादैश्च. ✽ Cs: हस्तपादैः, पक्षिणां हि पक्षा एव हस्तपादाः । ✽ —^d) Ks B3 T1 G1. 8. 6 शिष्टान्; K7 श्लिष्टान्; D2 श्रिष्टान्; Ds. 1 दृष्टा; G2 शीष्णां (for श्लिष्टान्). Ks 1 V1 B3 Das Dn1 n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 देहेषु; T G1-2. 6 M1. 5-7 देहेन (for देहे च). V1 नित्यशः; Da1 Ds1 G2 सर्वतः (for 'शः). ✽ Cp: हस्तैः पादैश्च देहे सर्वशः श्लिष्टान् आकुञ्चितान् । त्वद्दर्शनसंकुचित-हस्तपादत्वं गुरुत्वमवगमयति । ✽

4 Ś1 partly damaged. —^a) T2 पितरस् (for 'रं). —^b) K1 सजाविताः (for संभा-). —^c) B1 सिता (for पिता). K4. 6 Bo. 5. 7. 9 Das. a1 Dn1 n4 Ds D2. 3 वै; K7 Ds. 4. 6. 9 [इ]व; V1 त्वं (for च). V1 च; M5 [अ]लि (for त्वं). —^d) K4. 6. 7 V1 Bo. 7-9 Dn1 Ds2 D2. 3. 5. 7-9 Cp (Cp as in text) आहूय; Das आहूय (for आहूय). K4 जाजले; Da1 जाजले; D6 जाजले.

5 Ś1 partly damaged. —^a) K4 जाजलिना. K7 V1 B3 (marg.) D4. 9 ते तु; T G1-2. 6 M1. 5-7 तत्र (for तेन). —^b) Ds. 1 om. 5^{ad}. —^c) D6 प्रत्या-हरन् (for उच्चारयन्). Ks. 1 V1 Bo. 5. 7. 8 (marg.; orig. as in text). 9 Das. a1 Dn1 n4 Ds D2-4. 8. 9

Cp वाचमुच्चारयन्ति स्म; G1 'रणं दिव्यं. —^d) ✽ Cs: धर्मस्य, तुलाधारस्यानुष्ठितस्याहिंसालक्षणस्य धर्मस्य साधनात् ॥ Cv: धर्मस्य वचनात्, धर्मशास्त्रात् । ✽

6 Ś1 partly damaged. —^a) K7 D4. 6. 9 धर्मम् (for कर्म). T2 अहिंसादीनि सर्वाणि. —^b) K1 Dn1 T2 M1 इहैव च; K4 इव चैव; K7 D4-7. 9 इह लोके (for इह चैव). G2 श्रद्धा वै सार्विकी क्रिया. ✽ Cn: इह परत्र च, प्रत्यक्षफलमिति शेषः । ✽ —^c) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da1 Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 Cv श्रद्धा; Das Cpp (gloss: अहमेवैतत्करोमीत्यहंकारः) श्रद्धा; T1 G1. 8. 6 हिंसा; M5 स्पर्धा (for स्पर्धा). D1 T G1. 8. 6 M1. 6. 7 वै धर्म; M5 धर्मं वै (for वै ब्रह्मन्). K7 D4. 6. 9 श्रद्धा वै वर्धते धर्म; G2 कृतं सर्वं सद्भावे (submetric). ✽ Cn: हिंसा श्रद्धा निहन्ति इत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ Cp (reading श्रद्धां): श्रद्धां हन्ति, सस्वशुद्धिं जनयित्वा कर्मण्यनधिकारता-मावहति । ✽ —^d) G2 om. 6^d. —^e) K1 सा हतौ; K2 सा हता; D7 T G3. 6 M1. 5-7 स हतो (D7 'ता); G1 स ततो (for सा हता). M5 (sup. lin.) वै (for तं). Cv साहंकारस्य वा पुनः. ✽ Cp (reading न हरन्ति): तमश्रद्धानं न हरन्ति, न पीडयन्ति, श्रद्धारहित-कर्मणो निष्फलत्वात् । ✽ —^f) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1 n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 read 20^a-22^b after 6; Ds reads 20^a-22^b for the first time after 6, repeating it in its proper place. T G1. 8. 6 M1. 5-7 read st. 20 for the first time after 6, repeating it in its proper place, followed by 21^a-22^b.

7 7^{ab} is partly damaged in Ś1. —^a) Ś1 K1. 2. 4 श्रद्धावृद्धं; B3 'वृते; D2. 3. 7. 9 'हीनं; Ds M6 'अर्द्धं; G2 श्रद्धापिदं (for श्रद्धावृद्धं). K1. 2 Ca वाञ्छनसे; D7 'नसं; T G1-2. 6 'नसि (for 'नसी). —^b) K2 यज्ञास; G2 यज्ञैस्; Bom. ed. कर्म (for यज्ञस्). K4 अर्हसि. —^c) K7 D4. 9 तथात्र (hypermetric); G2 अथ (for अत्र). Da1 M6 ब्रह्मगीता. —^d) Da4 पुराविदं; Da1 G2 'विदाः; G3 पुरा विदुः. ✽ Cs: ब्रह्मगीताः, वेदप्रोक्ताः । ✽

श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः ।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ ९
प्रजापतिस्तानुवाच विषमं कृतमित्युत ।
श्रद्धापूर्तं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ।
भोज्यमन्नं वदान्यस्य कदर्यस्य न वार्धुषेः ॥ १०
अश्रद्धान्न एवैको देवानां नार्हते हविः ।
तस्यैवान्नं न भोक्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ ११
अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रमोचनी ।

जहाति पापं श्रद्धावान्सर्पो जीर्णामिव त्वचम् ॥ १२
ज्यायसी यापवित्राणां निवृत्तिः श्रद्धया सह ।
निवृत्तशीलदोषो यः श्रद्धावान्पूत एव सः ॥ १३
किं तस्य तपसा कार्यं किं वृत्तेन किमात्मना ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ १४
इति धर्मः समाख्यातः सद्भिर्वर्मार्थदर्शिभिः ।
वयं जिज्ञासमानास्त्वा संप्राप्ता धर्मदर्शनात् ॥ १५
स्पर्धां जहि महाप्राज्ञ ततः प्राप्स्यसि यत्परम् ।

C. 12. 2450
B. 12. 265(4). 19
K. 12. 270. 16

8 ^b) K₁ lacuna for श्रद्धावानस्य. K₂. 7 वायुषे;
K₈ V₁ D₂ D₄ T₁ G₁. 8. 6 वायुषे; B₇ चायुषे.
— ^c) K₁ पित्तम्. K₈ D₅. 7 चित्रम्; K₇ B₈. 8 D₂
D₁. 1. 4 D₅ D₂ 8. 8. 9 M₇ Cp (Cp as in text) वित्तम्;
B₈ (marg.) चान्नम्; D₄ 6 T G₁-3. 6 वृत्तम् (for
वित्तम्). D₈ अमन्यते; G₂ अनन्यस्य (for अमन्यन्त).
— ^d) D₅. 7 -कर्मणः (for °णि).

9 = Manu. 4. 224 — ^b) Ś₁ K₁. 2 वदन्यस्य.
K₁ वायुषे; K₂ वायुषे; K₄ वाचसै; B₇ D₄ वार्धुषे.
— ^c) K₁ मेमांसित्वोभयं देवाः (sic). — ^d) K₇ D₅. 9
G₂ अन्यम्; D₅ 1 अन्नम् (for अन्नम्). K₈ D₅. 1 अकं
पयन्; K₇ D₂ M₇ अकल्पयत्. D₈ सममन्नं व्यकल्प-
येत्.

10 With 10, cf Manu. 4. 225. — ^a) D₈ तान्
(for तान्). — ^b) K₈ विषयं (for विषमं). D₂.
a₄ क च (for कृतम्). — ^c) K₁ श्रद्धापूर्वं (for 'पूर्तं').
K₁. 3. 4 वदन्यस्य; B₈ (marg. as in text) वदानस्य.
— D₄. 6 om. (hapl.) 10^{ad}. — ^d) D₅. 1 हतमश्रद्धयेतरत्.
— K₇ D₈ om. 10^{ad}. — ^e) G₁. 3 भोज्यमानं (for 'मन्नं').
Ś₁ K₁. 2 वदन्यस्य. — ^f) K₁ कचर्यस्य न; D₅. 1 T
G₁-3 6 M₅ न कदर्यस्य (by transp.). K₄ 6 B₇-9 D₂
M₁ 6 C_v च (for न). K₁. 4 वायुषे; K₂ वायुषे;
D₁. 4 च द्विषः; D₄ वार्धुषः (for वार्धुषे:).

11 ^a) K₁. 2 D₂ 1 अश्रद्धान्न. K₂ वै एको (for
एवैको). — ^b) Ś₁ K₁. 2 नास्त्यैवान्नं; T₁ G₁-3. 7 तस्य
चान्नं (for तस्यैवान्नं). K₂ हि भोक्तव्यम्; D₂ D₈
अन्नो (for न भो').

12 ^a) T₂ M₁. 5-7 परमः (for 'मं'). T₂ G₁-3 M₁.
5-7 पापमा (for पापं). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 -विशोधि (K₄
'ध')नी; V₁ D₅. 1 G₂. 6 -प्रमोचिनी; D₂ 'चनि. — ^d)
D₂ 1 जीर्णम् (for जीर्णम्).

13 ^a) K₂ D₂ 1 वा; B₇ D₇ T G₁-3 6 M₅ सा
(for या). K₈ या परिणामान्; M₁. 6. 7 चापवित्राणां
(for चापवि'). — ^b) K₁. 2 T₂ निवृत्तिः; G₁ निवृत्त-
(for निवृत्ति:). T G₁-3 6 M₇ हि सा (for सह).
✽ C_v: श्रद्धया सहिता या निवृत्तिः, निवृत्तिमार्गः, सा
पवित्राणां प्रथमे ज्यायसी । ✽ — ^c) K₁ निवृत्तं; K₂
निवृत्तः; D₄ M₇ निवृत्ति (for निवृत्त-). V₁ reads
from यः up to पुरुषो यो (in 14^a) on marg. D₅. 1
निवृत्तिश्चनदोषो यः; T G₁ निवृत्तदोषशी (G₁ 'षः शी)-
लो नः; G₂ अनिवृत्तिर्दोषशीलः. ✽ C_v: शीलदोषः,
स्वभावदोषः, आशारूपो दोषः । ✽ — ^d) K₄ पूर्वः; B₈
(marg.) युक्त (for पूत).

14 D₈ transp. 14 and 15. V₁ reads up to पुरुषो
यो on marg. — ^b) M₁ 6 किमात्मनः (for 'त्मना').
✽ C₈: आत्मना, आत्मज्ञानेन । ✽ — 14^{ad} = 6. 39. 3^{ad}.
— ^d) Ś₁ K₁. 6. 7 T₂ यः (for यत्). D₂. a₄ च
(for सः).

15 D₈ transp 14 and 15. — ^a) D₅. 1 इति
सद्भिः समाख्यातं. — ^b) D₄. 6 वेदिभिः. — After 15^{ab},
M₁. 5-7 read 22^{ad}. Before 15^{ad}, B₈ ins. तुलाधार
उवाच. — ^c) Ś₁ K₁. 2 T G₁-3. 6 एवं (for वयं). T₁
G₁ 2. 6 जिज्ञासमानस्. K₄. 6. 7 V₁ B₂. 6-9 D₂. a₄
D₄-7. 9 M₅. 1 स्वां; D₁. 1. 4 D₅ D₂. 2. 3 तु; T G₁.
8. 6 त्वं; G₂ तं (for स्वा). ✽ Cp: वयं इति पक्षि-
वाक्यम् । ✽ — ^d) T₁ G₁-3. 6 संप्राप्तो (for 'सा').
M₇ शायनान् (for -दर्शनात्). M₁. 6 धर्मोक्ता इहा-
गताः. ✽ C_n: धर्मदर्शनाख्यान्मुनेः । ✽

16 ^a) K₈ B₂. 6-9 D₂. a₄ D₁. 1. 4 D₅ D₂. 2. 5. 7. 8
Cp श्रद्धां कुरु; C_vप स्पर्धां जहि (as in text). K₂ महा-
प्राज्ञा; B₈ D₂ D₉ 'प्रज्ञ (for 'प्राज्ञ). — ^b) D₇ यतः
(for ततः). K₈ प्राप्स्यति. V₁ G₂ तत् (for यत्).
— D₇ M₅ C_v Kumbh. ed. repeat, while T G₁-3. 6

C. 12. 9450
B 12. 281 [A]. 19
K. 12. 270 16

श्रद्धावाञ्छद्धानश्च धर्माश्चैवेह वाणिजः ।
स्ववर्त्मनि स्थितश्चैव गरीयानेष जाजले ॥ १६
एवं बहुमतार्थं च तुलाधारेण भाषितम् ।
सम्यक्चैवमुपालब्धो धर्मश्चोक्तः सनातनः ॥ १७
तस्य विख्यातवीर्यस्य श्रुत्वा वाक्यानि स द्विजः ।

read, 12. 255. 35-36^b, followed by the repetition of 12. 255 38^{ab} after 16^{ab}. M1.6 om. 16^{ad}. M7 repeats 16^{ad} after the repetition of 12. 255 35-36^b and 38^{ab} after 16^{ad}. — ^a) D44 D5 श्रद्धाधानस्य (for 'नश्च'). — ^d) K2 वाणिज. M7 (second time) धर्मश्च. K3.7 D3.6 G2 M5 धर्मश्चैव (M5 'मै' चैवेह वाणिज; K3 V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1.24 Ds D2.3.5.7.8 धर्मश्चैव हि (Ds.7 'वेह' जाजले (V1 वाणिजः; D8 जाजले); T G1.3.6 याम्यहं याहि वाणिज (G1 'जं'); M7 (first time) धर्मश्चैव विवर्षति. — B9 Dn3 om. (hapl.) 16^{ad}; Ds3 reads it on marg. — ^e) Ś1 K1.2.4 स्वधर्मेव; B8 सुवर्त्मनि (for स्व). Das.24 स्थिताश्च (for स्थितश्च). K7 D4-7.9 चैव (for चैव). — ^f) K1.2 T G1-3.6 M1.6 Ca वरीयान् (for ग). K8 इव; V1 Bo.7.9 Das.24 Dn1 Ds D2.3.5.7.8 M5 एव (for एष). K4 जाजले; D6 जाजले; T G1-3.6 M5 भूतले (for जाजले). M7 गरीयानिति मे मतिः. ✽ Ca: वरीयान् वरतरः । ✽ — After 16, K7 V1 Bo Dn1.24 Ds D2-3.6.8.9 T G1-3.6 M1.6.7 read 19.

17 Before 17, K6 Das.24 M5 ins. भीष्मः. K6 Bo 7-9 Das.24 Dn1.24 Ds D2.2.5.7.8 repeat 17^{ab} after 18. — ^a) Ś1 K1 महार्थ; K2 समर्थ; K3.6 (first time).7 Bo (first time) 6.7-9 (last three first time) Das (both times) Dn1.24 Ds D2.3.5.7.8 (all first time) विधार्थ; D7 (second time) मतार्थ (for मतार्थ). D5 7 तु (for च). — V1 om. 17^c-18^d. — ^e) K6.7 Ds1 D4.9 वेदम्; Bo.7.8 Das Dn1.24 D2.3.5-8 M1.6.7 चेदम्; B8.9 Das त्विदम्; T1 G1.3.6 चैनम्; G2 क्षेमम् (for चैवम्). K6 B9 Das D5.7 उपालब्ध; B8 उवाचेदं.

18 V1 om. 18 (cf. v.1. 17). — ^a) K7 D3.9 M1.6 व्याख्यात; T G1-3.6 M5.7 प्रख्यात (for विख्यात). K6 B9 Das.24 D5.7 शब्दस्य (for वीर्यस्य). — ^b) Das.24 D5 7 श्रद्धा (for श्रुत्वा). K2.4 वीर्याणि; D5.7 वाक्येन (for वाक्यानि). T G1-3.6 M1.5-7 जाजलिः (for स द्विजः). — ^d) K2 B8 D7 [अ]नु- (for [अ]न्व). — After 18, K6 Bo.7-9 Das.24 Dn1.24

तुलाधारस्य कौन्तेय शान्तिमेवान्वपद्यत ॥ १८
ततोऽचिरेण कालेन तुलाधारः स एव च ।
दिवं गत्वा महाप्राज्ञौ विहरेतां यथासुखम् ।
स्वं स्वं स्थानमुपागम्य स्वकर्मफलनिर्जितम् ॥ १९
समानां श्रद्धाधानानां संयतानां सुचेतसाम् ।

Ds D2.3.5.7.8 repeat 17^{ab}.

19 Before 19, V1 Bo.6.9 Dn1.24 Ds D2.3.5.7.8 T G1-3.6 M1.5-7 ins. भीष्म उवाच. B9 om. 19^{ab}. K7 V1 Bo Dn1.24 Ds D2-3.6.8.9 T G1-3.6 M1.6.7 read 19 after 16. — ^b) Ś1 K1.4 चैव हि; K2 V1 एव हि; K6 एव वा; D7 एव तु. — ^c) K7 Ds 7.9 M1.6.7 महाप्राज्ञौ; Ds 'प्राज्ञैः; D4 'प्रज्ञौ; T2 'प्राज्ञ; G3 'प्राज्ञा (for 'प्राज्ञौ). — ^d) Ś1 K1.2 T1 G1.3.6 M5 व्या (M5 व्य) हरेतां; B8 (marg. as in text) विचरेतां; D5.7 विजहार; M1.6 विहरेत (for 'रेतां). — ^e) K7 D4.9 उपागम्य (for 'गम्य). — ^f) K6 यत्कर्म (for स्वकर्म). Das.24 G1 निर्मितं (for -निर्जितम्). K2 Bo Dn1.24 Ds D2.3.8 स्वकर्मपरिव- (Bo 'नि)र्जितं.

20 K4 om. 20^a-22^b. K6 V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1.24 Ds D2.3.5.7.8 read 20^a-22^b after 6; D6 reads 20^a-22^b for the first time after 6; while T G1.3.6 M1.5-7 read 20 for the first time, after 6, followed by 21^a-22^b. — ^a) D7 समाना; G8 'नं (for 'नां). — ^b) V1 Bo.6-9 Das.24 Ds D5.7 T1 G3.6 M1.5-7 (last seven first time) Cp s संमतानां; T2 (first time) संमतानां; Cn (gloss: दान्तानां) संयतानां (as in text). K6 स्वचेतसां; Dn4 Ds1 सु (Ds1 स्व) चेतसा. Ś1 K1.2.7 D4.8 (second time).9 तन्मता (D4 तन्मती; D6.9 संमती) नां यथाबलं; T G1 (all second time).2.3.6 M1.5-7 (last six second time) युक्तानां च यथाबलं. — ^c) K1 Das कुर्वतां. Ś1 K1.2.7 D4.8 (second time).9 यज्ञम् (for यज्ञ). K6 V1 Bo.8 Dn1.24 Ds D2.3.8 (first time) इत्येवं (for 'व). ✽ Cv: यज्ञ इत्येव कुर्वतां, न तु कीर्त्यं कुर्वतामित्यर्थः । ✽ — ^d) G1 (second time) M5 (first time) नायज्ञो; M1.6 (both first time) न यज्ञे (for न यज्ञो). K7 यातु (for जातु). Ś1 K1.2 नेच्छति; D7 T1 (first time).2 (second time) G1 (first time).2.3.6 (last two first time) चेद्यते; M1 (first time) हेद्यते; M5 (second time) जे* (for ने*). V1 यज्ञो जातु न नेष्यते. ✽ Cs: नयज्ञो यज्ञाभावः । अकारानुबन्ध-

कुर्वतां यज्ञ इत्येव न यज्ञो जातु नेष्यते ॥ २०
श्रद्धा वै सात्त्विकी देवी सूर्यस्य दुहिता नृप ।
सावित्री प्रसवित्री च जीवविश्वासिनी तथा ॥ २१

वागवृद्धं त्रायते श्रद्धा मनोवृद्धं च भारत ।
यथौपम्योपदेशेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्षाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

२५७

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

प्रजानामनुकम्पार्थं गीतं राज्ञा विचख्नुना ॥ १
छिन्नस्थूणं वृषं दृष्ट्वा विरावं च गवां भृशम् ।

C. 12. 9468
B. 12. 266 [5]. 2
K. 12. 271. 4

रहितसमस्तत्वाग्रयज्ञ इत्यत्र लोपाभावः ॥ C१: यज्ञः नेष्यत
इति न, किं तु इष्यत एव । ❀

21 For the sequence in Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 3. 6 M1 5-7, cf. v. 1. 20.
K4 om. 21 (cf. v. 1. 20). — *) Br. 8 Ds वैवस्वती
(for वै सात्त्विकी). Ks Bo. 6 s Da3. a4 Dn1. n4 D2.
s. 5 s (first time). 7 s श्रद्धा (D2. 3 श्रुत्वा) वैवस्वती
सेर्यं (Ds. 7 चेर्यं); Gs सात्त्विकी क्रिया देवी (sub-
metric). ❀ Cn (reading वैवस्वती): विवस्वान् प्रका-
शरूपश्चिदात्मा तत्संबन्धिनी, ब्रह्मविषयिणीति यावत् । ❀
— *) Bs दयिता (for दुहिता). Ks Bo 6 (marg as
in text). 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 (first time). 7. 8
द्विज; T G1-3 s Ms (sup. lin.). 7 नृपु (for नृप).
❀ Cn: सूर्यस्य, सूर्यवत्प्रकाशधर्मिणः सत्त्वस्य दुहितेव दुहिता,
सात्त्विकीत्यर्थः । ❀ — *) T1 G1-3. 6 सवित्री; Ms पवित्री
(for सा°). Cpp गङ्गादिरूपा सावित्री. ❀ Ca: सावित्री,
सूर्यस्य ब्रह्मतेजोमयस्य दुहिता, तदनुग्रहप्रभवान् । प्रसवित्री,
तत्त्वोपाधिवशात् स्वर्गादिजनिका ॥ Cn (reading सा+स-
वित्री): पालयित्री । प्रसवित्री, विशुद्धजन्मप्रदा । ❀ — *)
K7 D4. 6 (second time). 8 -विश्वापनी (for 'सिनी').
Ks V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 (first
time). 8 M1. 5-7 बहिः (M1. 5-7 हविर्वाङ्मनसी (Ds 'सां')
ततः; B9 बहिर्मा मनसा ततः; T G1. 3. 6 हविर्मानमयी
ततः (T2 'यीति च; G1 'वी ततः); G2 हविर्वा शमसे
ततः.

22 For the sequence in Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2 3. 5-8 T G1. 3. 6 M1. 5-7, cf. v. 1. 20.
K4 om. 22^{ab} (cf. v. 1. 20). — *) ❀ Cn: वागवृद्धं,
वाचा स्वरवर्णविपर्ययेन यद्वृद्धं, छिन्नं नष्टं मन्त्राद्युच्चारणे ॥
Cp: वागितीन्द्रिणीपलक्षकम्, मन इति बुद्ध्याद्युपलक्षकम् ॥

C१: वागवृद्धं, विद्यावृद्धम् । ❀ — *) S1 K1. 2 तथैव च;
Ds 7 च भावतः; T G1-3. 6 Ms 7 च जाजले (for च
भारत). ❀ Cn: मनोवृद्धं, मनसा व्यग्रेण यज्ञष्टं देवताध्या-
नादि । ❀ — T G1-3. 6 om. 22^{ab}; M1. 5-7 read it
after 15^{ab}. — *) Ks तथा (for यथा). Bs (marg.
as in text) यथातथ्योपदेशेन; Ds1 ययौ यस्योप°;
Ds. 4 यथौपम्योप°; Ds. 7 'पम्येन देशेन. ❀ Ca:
यथौपम्योपदेशेन, इयं यथोपदिश्यते तथैषा साधयति । ❀
— *) Bo Ds1 Ds इच्छति.

Colophon. — Sub-parvan: S1 K1. 2. 4. 6. 7 V1
Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4 7-9 T G1-3. 6 M1.
5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: S1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo.
6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 3 G1-3. 6 M1. 5. 6 तुलाधार-
जाज (K4 'ज्व') लिखितवादः समाप्तः (Ks. 6 V1 Bo. 7-9 Da3.
a4 Dn1 om. समाप्तः); K7 D4-7. 9 तुलाधारजाजलि-
संवादे श्रद्धाप्रशंसा; Ms (also). 7 श्रद्धाप्रशंसा. — Adhy.
no. (figures, words or both): Ks M1. 6. 7 89; K7
88; Br 86; Dn1 Dr T1 G1. 3. 6 Ms 91; Dn1 Ds2
90; Ds 85; T2 105; G2 87. — Sloka no.: Da4
25; Dn1. n4 Ds 24.

257

1 Before 1, T1 G2. 6 read 12-13 and Dr G1
read 13 for the first time, repeating the same in
proper place. K4. 7 Da3 Dn1. n4 Dr. 8 T1 G1. 3. 6
om. the ref. — *) S1 K1. 2 [ए]व (for [अ]पि).
Gs om. from द्युदा up to पुरा (in 1^b). — *) T
G1-3. 6 प्रजानामुपकारार्थं. — *) Da4 गीतां; Ms गीता
(for गीतं). G1 प्राज्ञा (for राज्ञा). K4 Ds विव-
क्षुना; Ks Bs Dn1 D2. 3 (marg). 8 T G1-3. 6 M1.

८. 12. 9458
९. 12. 206(57). 2
K. 12. 271. 4

गोग्रहे यज्ञवाटस्य प्रेक्षमाणः स पार्थिवः ॥ २
स्वस्ति गोभ्योऽस्तु लोकेषु ततो निर्वचनं कृतम् ।
हिंसायां हि प्रवृत्तायामाशीरेषानुकल्पिता ॥ ३
अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः ।
संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुकीर्तिता ॥ ४

5-7 विचक्षुना; K1 V1 Bo Ds1 विचक्षुणा; B8 विच-
क्षु (marg 'क्षु) ना; Das चरक्षुना; Da4 विचरक्षुना;
Ds2 विचक्षुणा; D2 विचक्षुना; D4.6 विचक्षुना; D5
विचक्षुना; D7 विचक्षुणा (for 'क्षुना).

2 ^a) K1 छिन्नस्थूणः; K2 'स्थूणः; K7 'स्थूणां;
Ds1 छिन्नस्थूणः; D4.9 छिन्नस्थूणः; D5.7 T1 G1.8.6
भि (D5.7 छि) न्न स्थूणः; T2 G2 भिन्न स्थूलः; M1.5-7
छिन्नस्थूरः; Cpp छिन्नज्ञानं (for 'स्थूणः). K1 वृषे;
K2 विषं; D5 वृकं (for वृषं). ^b) Ca: स्थूणा कण्ठ-
देशः, तत्र छिन्नम्, स्थूणीकृतकण्ठमित्यर्थः । अथ वा स्थूणायां
यूपमयी छिन्नमित्यर्थः ॥ Cn: छिन्ना, विशस्ता स्थूणा,
प्रतिमा शरीरं यस्य ॥ Cp: छिन्ना स्थूणा यूपो यस्यै सः ॥
Cs: मलकायार्थं शिलादिना ताडितम् ॥ Cv: छिन्नस्थूणं
छिन्नशृङ्गम् । ^c) — ^b) K4 विरावे; K8 V1 Bo.6-9
Das.84 Dn1.4 Ds2 D2.2.5.7.8 T1 विलापं (for
विरावं). D5 गवा. Ds1 वृषं (for शृङ्गम्). — ^d) K2
M1 गोमुहे; T G1.8.6 जगर्हः; G2 जगर्हः (for गोमुहे).
K2 यज्ञ (for यज्ञः). K1 वाक्यस्य; K7 Ds2 D4.6.9
T G1.8.6 वाटस्यः; Ds1 वाटस्ये; D5.7 M1.5-7 वाटे
च (for वाटस्य). ^e) Ca: गोग्रहे पशुनिग्रहे । ^f) — ^d)
K7 B7.8 Da4 D4-7.9 प्रेक्षमाणः (K7 'नः); Ds1
प्रेक्ष्य (for प्रेक्ष). G2 प्रेक्षमाणस्य पार्थिवः.

3 3^{ab} is damaged in Ś1. — ^a) K8 B8.8.9 Das.
84 [5]थ; V1 B7 D8 G1 [5]स्ति; G2 च (for स्तु).
D5 लोकभ्यः (for 'बु). — ^b) B8 om. कृतम्. ^c) Ca.n:
निर्वचनं, निश्चितं वचनम् । ^d) — ^e) Ś1 K1.2 च; Das.
84 T G1.8.6 तु (for हि). K2 प्रवृत्तां वा; T1 G2.6
प्रवृत्ते (G2 'त्तो) च; G1 प्रवर्ते च (for प्रवृत्तायाम्)
G2 हिंसया तु प्रवर्ते च. — ^d) K7 D4.9 आशीद् (for
आशीर्). K1 2 T2 [अ]नुकंपि (T2 'प) ता; K4.6 Bo.6
(marg.; orig. as in text). 7.8 (marg.) Das. 84 Dn1
Ds D2.8.8 तु कल्पिता; K7 D4.6.9 [अ]नु (D6 सु)-
वर्णिता; V1 B8 प्रकल्पिता; B8 तु कंपिता (for [अ]नु-
कल्पिता). D5.7 पशूनां यज्ञकर्मणि; T1 G1-8.6 आशिषो
(G2 'वे) मानवकंपत.

4 4^{ab} is damaged in Ś1. — ^a) B8 (marg.) अव्य-

सर्वकर्मस्वहिंसा हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत् ।
कामरागाद्विहिंसन्ति बहिर्वेद्यां पशून्तराः ॥ ५
तस्मात्प्रमाणतः कार्यो धर्मः सूक्ष्मो विजानता ।
अहिंसैव हि सर्वेभ्यो धर्मेभ्यो ज्यायसी मता ॥ ६
उपोष्य संशितो भूत्वा हित्वा वेदकृताः श्रुतीः ।

कल्पितः; D5 7 अनव (for अव्यव). — ^b) B7 नास्ति
किं (for 'नितिकैर्). — ^c) B8 (marg) उद्युक्तैर्; D6.7
T G1 M1.6 अव्यग्रैर् (for अव्यक्तैर्). G2 संशयाद्विकर-
व्यक्तैर्. ^d) Cn: अव्यक्तैर्व्यादिद्वारैव ख्यातिमिच्छद्भिः ॥
Cs: अप्रसिद्धैः । ^e) — ^d) K7 Bo.8 (marg.) Dn1.4
Ds D2-4.6.8.9 M1.6.7 वर्णिता; B8 (orig.; marg.
as in text) कल्पिता; D5.7 M5 वर्णिता; T G1-8.6
वर्णिता (G2 'ताः) (for -कीर्तिता).

5 Ś1 is partly damaged. — ^a) B8 (marg. as in
text) D8 कर्मणि (for 'सु). K1 2 अहिंसा (K2 'सां)
च; K7 V1 Das D4.9 T1 G6 M7 अहिंसां हि; D5
हिंसा हि; D5.7 हिंसायां (for अहिंसा हि). Dn1 G2
सर्वकर्मस्व (G2 'र्म स्व) हिंसा (G2 'सां) हि. — ^b) B8
(marg. as in text) धर्मज्ञो; G1.2 धर्मार्थो (G2 'थां)
(for 'रमा). — ^c) K4.7 Bo.6 7.8 (marg. as in
text) Dn1.4 Ds D2-8 T G1-8.6 M5 कामकाराद् (for
'रागाद्). K8 विहंसति. — ^d) D5 बहुन् (for बहिर-).
Ś1 K2.4 वेदि; K1 वेद; V1 B8 (marg. as in text)
D7 T G1-8.6 वेद्याः; Dn1 वेद्यां; D4.9 वेद्यान्; D5
वेद्याः (for वेद्यां). D4 पशून्तराः; G2 पशुस्वरान्.

6 Ś1 is partly damaged. — ^b) K7 T1 G1.2 M7
धर्म (for धर्मः). K7 D4.9 सूक्ष्मो; G2 सूक्ष्मः; M7
सूक्ष्माद् (for सूक्ष्मो). — ^c) K8 7 V1 B8.8.9 Das.
84 D4-7 9 T G1-8.6 M1.5-7 transp. एव and हि. B8
G2 धर्मेभ्यः (for सर्वेभ्यो). Bo.7.8 (marg.) Dn1.4
Ds D2.8.8 अहिंसा सर्वभूतेभ्यो. — ^d) B8 G2 सर्वेभ्यो
(for धर्मेभ्यो). M5 तथा (for मता).

7 Ś1 is partly damaged. — ^a) M1 उपोषी
(for 'स्य). K1 संशितो; K2 B7 संश्रितो; K7
संशितो; B8 Ds D2 4.9 संशितो; Da4 [अ]संशितो (for
सं). ^b) Cn: उगोष्य, उप समीपे ग्रामस्य वामं कृत्वा ।
संशितः, तीक्ष्णव्रतः । ^c) — ^b) K7 D4.6.9 M5 -कृता;
Ds -कृतां (for -कृताः). Ds M5 शुचिः; D5 शुचोः;
Cn (gloss: फलश्रुतीः) श्रुतीः (as in text). D7 T
G1-8.6 देव (T2 वेदः; G2 देव) कृताशुचिः; M1.6.7
देव (M7 वेद) कृता (M7 'तां) श्रुतिः. — ^d) T1 G6 M7

आचार इत्यनाचाराः कृपणाः फलहेतवः ॥ ७
यदि यज्ञांश्च वृक्षांश्च यूपांश्चोद्दिश्य मानवाः ।
वृथा मांसानि खादन्ति नैष धर्मः प्रशस्यते ॥ ८
मांसं मधु सुरा मत्स्या आसवं कृसरौदनम् ।
धूतैः प्रवर्तितं ह्येतन्नैतद्वेदेषु कल्पितम् ॥ ९
कामान्मोहाच्च लोभाच्च लौल्यमेतत्प्रवर्तितम् ।
विष्णुमेवामिजानन्ति सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणाः ।

पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतम् ॥ १०
यज्ञियाश्चैव ये वृक्षा वेदेषु परिकल्पिताः ।
यच्चापि किञ्चित्कर्तव्यमन्यच्चोक्षैः सुसंस्कृतम् ।
महासत्त्वैः शुद्धभावैः सर्वं देवार्हमेव तत् ॥ ११
युधिष्ठिर उवाच ।
शरीरमापदश्चापि विवदन्त्यविहिंसतः ।
कथं यात्रा शरीरस्य निरारम्भस्य सेत्स्यति ॥ १२

C. 12. 9 79
B 12. 266(5). 12
K. 12. 271. 1, 14

आचाराः K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das a4 Dn1 n4 Ds
D2-9 T2 G1 M1. 5. 6 अनाचारः; M1 'रं. —^a) ☞ Cs:
कृपणाः प्रार्थनाबहुत्वात् कृपणाः । ☞

8 Ś1 is partly damaged. —^a) D1 T G1. 3 6
छिंदति (for यज्ञांश्च). K1 वृक्षांश्च; B6. 8 वेदांश्च
—^b) ☞ Cv: उद्दिश्य, वाङ्मात्रेणोक्त्वा । ☞ —^c) K4
Das Dn4 Ds2 D2. 8. 8 मांसं न (for मांसानि). —^d)
K1 धर्माः. K7 प्रशस्यते; G1 प्रशस्यते.

9 Ś1 is partly damaged. —^a) K6 V1 Bo. 3. 9
Da4 M1. 5 सुरा (B8 'रां) मत्स्या मधु मां (M5 'धुमां)सम्;
K7 B7 Das Dn1. n4 Ds D2-3. 6. 8 9 M7 सुरां (K7
Ds1 Da. 6. 9 'रा) मत्स्यान्मधु मांसम्; B6 T G1-3. 6 सुरा
मत्स्यो मधुमां (B6 G2. 6 'धु मां)सम्; D5. 7 मधु मत्स्याः
सुरा मांसम्; M1. 6 सुरा मत्स्याः मधु मांसाः. ☞ Cs:
सुरा पैष्टी, आसवो गौडी । ☞ —^b) K7 Bo Da. 6. 9 T
G1-3. 6 M6 आसवः; M1. 6 सक्तवः (for आसवं). K1
कृसरौचनं; K2 'रोधनं; K7 V1 Bo. 7 Das. a4 D2. 4.
6. 9 कृसरौ (K7 Da. 6. 9 'रो)दनं; B8. 9 Ds2 कृसरौ;
Ds1 कृसरौ; T2 G1. 2 M1. 5-7 कृसरौ (for कृसरौ).
☞ Cn: कृसरौदनम्, तिलमिश्रौदनम् ॥ Cv: सुपतिलमुद्गा-
दिमिश्रौदनम् । ☞ —^c) K2 धूतैः प्रवृत्तितमत्तम् (sic);
T1 G1-3 6 धूतैः प्रवर्तिता ह्येते. —^d) Ds2 D5. 7 न तद्
(for नैतद्).

10 Ś1 is partly damaged. Bo reads 10^{ab} twice.
—^a) K6 Bo (first time). 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 8. 8 मानात् (for कामात्). K2. 4. 7 B6. 8 D4-7. 9
transp. मोहाच्च and लोभाच्च. —^b) K6. 7 Bo (second
time). 6. 8 (marg. as in text). 9 Da4 D4-7. 9 T G2.
8. 6 M1. 5-7 Ca (v. l., gloss: स्वर्गादिलोकप्रापकं) लौ-
(Bo T1 G2. 6 लो)क्यम्; Ds1 लौप्यम्; G1 लोकम्
(for लौल्यम्). K7 B8 D4-7. 9 प्रकीर्तितं; Bo (first
time) Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 प्रकल्पितं (for प्रवर्ति-
तम्). —^c) T G1-3. 6 M1. 5-7 यज्ञंतीह (for [अ]भि-

जानन्ति). —^c) Ś1 K1. 2 [अ]भि-; T2 G1. 2 M1. 5. 7
एव; M6 [ए]वं (for [अ]पि). T G1-3. 6 M1. 6 कृतं
(for स्मृतम्).

11 Ś1 is partly damaged. —^a) V1 T G1 M5. 7
याज्ञियाश्च; D7 G3. 6 M1. 6 याज्ञी; G2 याज्ञं (for
यज्ञि). K1 वृक्षा (for वृक्षा). —^b) V1 देवेषु परिर-
क्षिताः. —^c) K1 यश्चापि; D5. 7 जह्वापि. —^d) Ś1
K1. 2 अन्यश्च; B8 (marg. as in text) अन्यैश्च; D8
अन्नं; G2 अनु- (for अन्यच्). Ś1 K1. 2 चाक्षैः;
K6. 7 B6 (the last two marg. as in text). 8 (marg.) 9
D7 चोक्तैः; Da4 चेक्षैः; Ds1 चोद्देः; Ds2 M5. 7
Ca. 8 चौक्षैः; G2 वृक्षैः (for चोक्षैः). D5. 7 सुसंस्कृतैः
(for 'स्कृतम्). ☞ Ca: चौक्षैः शुद्धैः, हिंसाशून्यैः ॥ Cv
(splitting into च उक्षैः): उक्षैः प्रोक्षणैः । ☞ —^c)
K4 Bo. 7 Da4 Dn1. n4 D2. 8. 8 महत् (for महा). V1
सर्व-; D5 7 T1 महा- (for शुद्ध-). —^c) K7 G2
सर्व-; D4 सर्वे (for सर्व). B8 (marg. as in text)
G2 वेदार्हम्; Das lacuna; G1 देवार्हम् (for देवां).

12 T1 G2. 6 read 12-13 for the first time before
1. Ds1 om. the ref. G2. 6 (both second time)
भीष्म (for युधिष्ठिर). —^a) B8 T1 (first time). 2
G1. 2. 8. 6 (last two both times) M1. 7 चैव (for
चापि). —^b) Ś1 K1. 2. 6 Das. a4 Ca वित्त (Ś1 Ca
'तु)दंति; D5. 7 विरदंति (for विवदन्ति). K2 विहिं-
सतः; K7 D4 अविहिंसिनः; D6 'हंसतः; D9 'हिंसनाः;
G3 'हिंसितः; G3 (both times). 6 (second time)
'हिंसकाः; M1. 6 'हिंसकः; M7 'हिंसिकः (for 'हिंसतः).
☞ Cs: शरीरमापदो नाशयितुमुत्सहन्ते । ताश्च नाशयितुं
शरीरं यतते । अतो विवादो भवति । ☞ —^d) K6 निरा-
हारस्य; T1 (first time) G1. 8. 6 (last two first time)
M5 निरालंभस्य (for 'रम्भस्य). K4. 6 V1 Das Dn1. n4
Ds D2. 8. 5. 7. 8 T2 G2. 8. 6 (last two second time)
M7 सेत्स्यते (for 'ति).

C. 12. 9480
B. 12. 266[5]. 13
K 12. 271. 2. 15

भीष्म उवाच ।

यथा शरीरं न ग्लायन्नेयान्मृत्युवशं यथा ।

तथा कर्मसु वर्तेत समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

२५८

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं कार्यं परीक्षेत शीघ्रं वाथ चिरेण वा ।

सर्वथा कार्यदुर्गेऽसिन्भवान्नः परमो गुरुः ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

चिरकारेस्तु यत्पूर्वं वृत्तमाङ्गिरसे कुले ॥ २

चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ।

चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्मसु ॥ ३

चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत्सुतः ।

चिरं हि सर्वकार्याणि समेक्षावान्प्रपद्यते ॥ ४

चिरं संचिन्तयन्नर्थान्श्चिरं जाग्रच्चिरं स्वप्न ।

चिरकार्याभिसंपत्तेश्चिरकारी तथोच्यते ॥ ५

13 For the repetition in T₁ G₂. 6, cf. v. l. 12. Dr G₁ read 13 for the first time before st. 1. G₂ 6 (both second time) om. the ref. — ^a) K₁. 6 लघ्नायेन्; Dr T₁ G₁. 8. 6 (all second time) न ग्लायन्; G₁ (first time) न ग्रीयेन्; G₂ न श्रेयो (for न ग्लायन्). — ^b) Dr T₁ G₁. 8. 6 (all second time) नैव मृत्युवशं भवेत्. — ^c) Ś₁ K₁. 2 धर्मः प्रः; G₁ (first time) कामसु (for कर्मसु).

Colophon om. in T₂ G₂: K₂. 5 B₁-5 Da₁. 23 Dn₂. ns D₁ G₂. 5 M₂-4 absent. — *Sub-parvan*: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₂. 24 Dn₁. n₄ D₂ D₂-9 T₁ G₁. 8. 6 M₁ 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁. 2. 4 विचरन्तु (K₁ विदरन्तु; K₂ निवर्जुं; K₃ विविक्षु) गीताः समाप्ताः; K₂. 7 B₂ Da₄ D₂ D₂ विचक्षु (D₂ 'क्ष) गीताः; V₁ Bo. 8 Dn₁ D₂. 8 विचरन्तुगीता; B₁. 9 विचरन्तुगीता; Da₂ D₂ विचरन्तुगीता; D₂. 6. 9 विवर्जुगीता; G₂ हिंसा निन्दनं; M₂. 6 विचरन्तुगीतं; M₁ विचारन्तुगीतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₂ M₁. 6. 7 90; K₁ 89; B₁ 60; Dn₁ D₁ T₁ G₁. 8. 6 M₂ 92; Dn₂ D₂ 91; D₂ 86. — *Sloka no.*: Da₄ Dn₁. n₄ D₂ 14.

258

With this adhy., of. Skānda Purāṇa, Māheśvara khaṇḍa, adhy. 266, the variants from which are included in Appendix II, (No. 2).

1 ^a) T₂ कार्यः; M₁. 6 कार्ये (for कार्य). — ^b) K₁

D₂. 6. 9 T₁ G₂ शी (K₁ D₂ शै) ब्रेण (for शीघ्रं वा). V₁ च (for वा). D₂ शीघ्रं वाप्यचिरेण वा. — ^c) D₁ सर्वथा (for 'था).

2 B₁ om. the ref. — ^a) G₂ om. from प्युदा up to पुरा (in 2^b). — ^c) B₁ Dn₂ चिरकालेस्तु; D₂. 7 'कालेन; D₂ 'कारस्य (for 'कारेस्तु). K₂. 7 पूर्व- (for पूर्व). — ^d) C₂ वृत्तस्य (for वृत्तम्). D₁ T G₁-2. 6 M₁. 5-7 अं (T₂ G₂ M₁. 5-7 अं) गिरसां.

3 3^{ab} = 51^{ab}. T₁ om. (hapl.) 3^{ab}. — ^a) K₁ D₂. 9 चिरकारक; G₁ चिचकारीह (sic). — ^b) K₁ D₂. 9 चिरकारक; G₁ 'कारिकाः. B₂ (marg as in text) चिरकारिककारिका. — ^c) K₂ चिरकारो (for 'कारी). K₂ [इति; K₁ इ (for हि). K₂ महाप्राज्ञो (for हि मेधावी). — ^d) K₁ नापराध्यति; Da₂ 'राध्यतु; M₁ 'राध्यसि (for 'राध्यति). K₂ धर्मसु (for कर्मसु).

4 Dr om. (hapl.) 4^{ab}. — ^a) K₂ हि मेधावी; G₂ महाप्राज्ञा (for 'प्राज्ञो). — ^b) K₁ B₁ गौतमस्य; G₂ शुक्रमस्य. M₁ भवेत् (for [अ]भवत्). — ^d) K₁ समीक्षायान्; K₂ V₁ Bo. 6-9 Da₂. 24 Dn₁. n₄ D₂. 8. 8 विमृष्या (Da₄ Dn₁ D₂ D₂. 8 'इया) र्थान् (for समेक्षावान्). K₂. 7 D₂-7. 9 M₂ विमृश्य प्र (K₂ 'मर्शनप्र-; D₂. 7 'मर्शात्प्र) तिपद्यते; T G₁. 8. 6 M₂. 7 विमर्शात्प्रत्य- पद्यत (T₁ G₂ 'ते); G₂ विमृशन्प्रत्यपद्यत; M₁ विमार्गा- न्प्रतिपद्यते.

5 D₂ om. (hapl.) 5^a-6^b. — ^a) M₂ स (for सं). D₂ अर्थ. K₂. 5 V₁ Bo. 6. 9 Da₂. 24 Dn₁. n₄ D₂ D₂

अलसग्रहणं प्राप्तो दुर्मेधावी तथोच्यते ।
 बुद्धिलाघवयुक्तेन जनेनादीर्घदर्शिना ॥ ६
 व्यभिचारे तु कस्मिंश्चिद्व्यतिक्रम्यापरान्सुतान् ।
 पित्रोक्तः कुपितेनाथ जहीमां जननीमिति ॥ ७
 स तथेति चिरेणोक्त्वा स्वभावाच्चिरकारिकः ।
 विमृश्य चिरकारित्वाच्चिन्तयामास वै चिरम् ॥ ८
 पितुराज्ञां कथं कुर्यां न हन्यां मातरं कथम् ।

कथं धर्मच्छले नास्मिन्निमज्जेयमसाधुवत् ॥ ९
 पितुराज्ञा परो धर्मः स्वधर्मो मातरक्षणम् ।
 अस्वतंत्रं च पुत्रत्वं किं नु मां नात्र पीडयेत् ॥ १०
 स्त्रियं हत्वा मातरं च को हि जातु सुखी भवेत् ।
 पितरं चाप्यवज्ञाय कः प्रतिष्ठामवाप्नुयात् ॥ ११
 अनवज्ञा पितुर्युक्ता धारणं मातरक्षणम् ।
 युक्तक्षमाबुभावेतौ नातिवर्तेतमां कथम् ॥ १२

C. 12. 9493
B. 12. 257 (61. 13)
K. 12. 272. 13

M₁. ६. १ चिरं संक्षि (K₁ Das a₁ Dn₁ n₁ D₂. ५ M₁. ६ स
 चि) तयत्यर्थः (K₆ Da₄ 'र्थः'; G₁ 'त्यत्तं'); D₈ 'चय-
 यत्यर्थः'; D₁ T₁ G₁. ३. ६ 'जनयत्यर्थः'. — ^b) K₇ चिरा
 (for चिरं). K₁. २ जाग्रश्चिरं; Dn₁ Ds₁. ५ (before
 corr.) D₂. १ T₁ G₁. ३. ६ जाग्रश्चिरं; G₂ जाग्रश्चिरं; M₁. ६
 जाग्रं चिरं (for जाग्रश्चिरं). ✽ C₉: चिरं जाग्रत्. चिरेण
 निरूपकः । चिरेणार्थेभ्यश्च निवर्तकः । ✽ — ^c) K₄ Bo. ३. ९
 Das Dn₄ Ds D₂. ३. १. ३ T₁ G₁. ३. ६ चिरं (for चिर-).
 K₄ V₁ -संपत्तिश्च; K₆ Bo. ६-९ Das a₁ Ds D₂. १ T₁
 G₁. ३. ६ M₁. ६ -पत्तिश्च; Dn₁. n₁ D₂. ३ -पत्ति च; M₆
 -पत्तिश्च; M₇ पत्या च (for -संपत्तिश्च). — ^d) K₆ चिरं
 कार्यार्थं उच्यते; B₆. १. ९ चिरकार्यार्थं (B₆ 'र्थतः') उच्यते;
 Das a₁ 'कार्यं तदुच्यते.

6 D₆ om. 6^{ab} (cf. v. 1. 5). — ^a) K₄ D₈ अलं
 स; Bo ३ (orig.) ९ (marg.) D₂. ३ अलं सं; B₃
 (marg.) Dn₄ Ds₁ G₁ M₁ अलसं; G₂ अथ सं (for
 अलस-). K₄ प्राप्ते; V₁ प्राप्तो; Ds₁ प्राप्तौ (for प्राप्तो).
 ✽ C₁: गृह्यते उपादीयते लोकेऽनेनेति ग्रहणं नामधेयम् । ✽
 — ^b) M₁. ६ यथा (for तथा). K₇ B₆. ९ Dn₁. n₁ Ds₁
 D₂. ३. ९ दुर्मेधावीत्यथोच्यते; D₇ T₁ G₁. ३. ६ M₅. १ 'वा
 इति सो (T₁ M₅. १ चो; G₂ शो) उच्यते. — ^c) Das a₁
 वृद्धि- (for बुद्धि-). — ^d) K₂ जनेन (for जनेन).

7 ^a) Ś₁ K₁ वृथिताता (sic); K₂ व्यथितेन; D₄
 व्यनिचारे; D₆ व्यतिचारे (for व्यभि^०). D₄ तु (for तु).
 — ^b) K₄ व्यतिक्रम्य (for 'क्रम्य'). D₅. १ G₁ M₁. ६
 परान् (for [अ]परान्). — ^c) D₇ पित्रोस्ति (sic); T₁ G₁
 पित्राति (for पित्रोक्तः). G₂ पित्रोक्तमखिलेनाथ. — ^d)
 K₂ Da₄ जहि मां (for जहीमां). Das अतः; Dn₄
 इव (for इति). — After 7, D₆. १ editions ins.:

707* हयुक्त्वा स तदा विप्रो गौतमस्तपतां वरः ।

अविमृश्य महाभागो वनमेव जगाम ह ।

[(L. 1) Editions जपतां (for तपतां). — (L. 2)
 Editions सः (for ह).]

8 ^a) D₄ तथेति D₅. १ M₁. ६ [उ]क्तः (for [उ]क्त्वा).
 — ^b) K₁. २ स्वभावा (K₂ 'व')श्च (for 'वाच्'). K₇ D₄. ९
 चिरकारकः (D₄ 'का:'); M₇ 'कारिका:'. — ^c) Ś₁ K₁. ६
 V₁ Bo. ६. १. ९ Da₄ Ds₁ विमृश्य; K₂ विमृष्ट (sic) (for
 विमृश्य).

9 ^a) Ś₁ K₁. २. ४ T₁ G₁. ३. ६ अहं; V₁ तथा (for
 कथं). — ^b) K₇ T₁ G₁. ३. ६ नि (for न). — D₈ om.
 9^c-10^b. — ^c) D₂. ३ धर्मबले (for 'च्छले'). K₂ हस्मिन्
 (for ना^०). — ^d) Ds₁ न (for नि). M₇ असाधु-
 वान्.

10 D₈ om. 10^{ab} (cf. v. 1. 9). — ^a) Das om.
 (hapl.) धर्मः स्व. K₂ -रक्षिणं; G₁ -लक्षणं (for -रक्ष-
 णम्). — M₇ repeats 10^c-12^b after 13. — ^d)
 K₁. २. ४. १ Das a₁ Dn₁. n₁ Ds₁ D₂. ३. ९ T₂ G₁ तु (for
 नु). K₆ Bo. ६. १. ३ (marg.) ९ Dn₁ n₁ Ds D₂. ३.
 ५. ९ ३ मां नातुः; Das a₁ मां नाव-; D₇ T₁ G₁. ३. ६
 मामत्र; M₁. ५. ६. १ (first time) नामात्र (for मां नात्र).

11 For the repetition in M₇, cf. v. 1. 10. K₄
 om. 11. — ^b) Ś₁ K₁. २ G₂ नु; G₁ न; M₇ (second
 time) [स]पि (for हि). — ^c) B₃ (marg. as in
 text) D₄. ९ वा (for च). T₂ चाभि- (for चापि).
 — ^d) M₇ (second time) कं (for कः).

12 For the repetition in M₇, cf. v. 1. 10. — ^a)
 K₆ मुक्ता (for युक्ता). — ^b) K₇ D₄. ६. ९ कारणं; T₁
 G₁. २. ६ M₅ स्वधर्मो (for धारणं). K₁ -रक्षनं; M₆
 -लक्षणं (for -रक्षणम्). — ^c) K₆ B₃ Dn₁ युक्तक्षमाव्;
 D₄ युक्तक्षमाव् (for युक्त^०). K₇ D₆ अनुष्ठेयौ गुणा-
 वेतौ; D₅. १ युक्तं क्षमं द्वयं (D₇ द्वयं क्षमं) ह्येतन्; T₂
 G₁ ३ युक्तक्षमाप्र (T₂ 'स्व')भावौ (G₂ 'वे') तौ. — ^d)
 Ś₁ K₁. २. ४ चा (K₄ ना)तिवर्तेय वा कथं; K₆ D₄. ९
 नातिवर्तेत मा (D₄. ९ वै) कथं; D₅. १ नातिवर्तेतमां कथं;
 T₁ G₁. ३. ६ M₅ नानुवर्त्यौ कथं मया. ✽ C₁: कथमहमेतौ
 नातिवर्तेतमाम्, अतिशयेन नातिवर्ते (Pāṇini 5. 4. 11) । ✽

C. 12. 949A
B. 12. 297(c). 1A
K. 12. 272. 14

पिता ह्यात्मानमाधत्ते जायायां जज्ञियामिति ।

शीलचारित्रगोत्रस्य धारणार्थं कुलस्य च ॥ १३

सोऽहमात्मा स्वयं पित्रा पुत्रत्वे प्रकृतः पुनः ।

विज्ञानं मे कथं न स्याद्वुबुधे चात्मसंभवम् ॥ १४

जानकर्मणि यत्प्राह पिता यच्चोपकर्मणि ।

पर्याप्तः स दृढीकारः पितुर्गौरवनिश्चये ॥ १५

गुरुरग्न्यः परो धर्मः पोषणाध्ययनाद्धितः ।

13 *) K1. 6 B9 Da4 आदत्ते (for आधत्ते). — *) K1 जज्ञुषाम्; K2 जज्ञयाम्; K3. 7 Bo 8-9 Dn1. n4 Ds D2. 9 जज्ञिवान्; V1 जज्ञवान्; B3 (marg) Ca (gloss: उत्पत्तिमताम्) जज्ञुषाम्; Da3. a4 जज्ञुषाम्; M1. 5-7 जायताम् (for जज्ञियाम् as in S1 K4 only). T G1-3. 6 माता भक्षा ह्य (G3 'त्री स) निदिता. — *) G2 चिर (for शील-). D4 चरित्र (for चारित्र-). G2 योत्रस्य (for -गो'). — After 13, M7 repeats 10^a-12^b.

14 *) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 G2. 6 M5 सोहं मात्रा; G2 सो महात्मा (for 'सोऽहमात्मा'). Da3. a4 पित्र्य (for पित्रा). — *) Ds G2 पुत्रत्वेन कृतः; T1 G1. 3. 6 'त्वे च कृतः; M1. 7 (sup. lin. as in text) 'त्वे प्रकृते (for 'त्वे प्रकृतः). M7 (sup. lin. as in text) पुरा (for पुनः). — *) V1 G1-3. 6 एतत्किं (for मे कथं). K3 नु (for न). ✽ Cv (reading विज्ञानं मे यथा): विज्ञानं विरुद्धं ज्ञानम् । ✽ — *) K1 बोधुधे; V1 Bo. 6 (marg.) Da3. a4 Ds Ca (gloss: अतिज्ञयेन बुधे) बोधुधे; Dn1. n4 D2. 3 बोधुधे; M1. 6 स्वबुधे; Kumbh. ed. द्वौ बुधे (for बुधे). M1. 6 संभवः (for संभवम्). K7 D4. 6. 9 बुधे चैवात्मसंभवः.

15 *) M1. 6 कर्मणि (for -कर्मणि). K7 यत् (for यत्). D2 प्रोद् (for प्राह). — *) K1. 2 Ds यश्च (for यश्च). ✽ Ca: उपकर्मणि, जातकर्मणः कर्मान्तर-कर्मणि । ✽ — *) G1 पर्याप्ता (for 'सः'). K3. 7 Da4 सुदृढीकारः; Dn4 D6 स दृढीकारः; G2 M1 सदृशीकारः (G2 'लः') (for स दृढी'). — *) K3 D4. 6. 9 लिप्स-या (for -निश्चये).

16 *) T G1-3. 6 M1. 5. 6 गुरोर (for गुरुर). G1 अग्न्यः; G2 उग्रः; M6 अग्न्ये (for अग्न्यः). — *) K4. 6. 7 V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2-3. 3. 9 M1 पोषणा-ध्याप (D4 M1 'य) नान्वि (K7 B3 [marg. as in text]

पिता यदाह धर्मः स वेदेष्वपि सुनिश्चितः ॥ १६

प्रीतिमात्रं पितुः पुत्रः सर्वं पुत्रस्य वै पिता ।

शरीरादीनि देयानि पिता त्वेकः प्रयच्छति ॥ १७

तस्मात्पितुर्वचः कार्यं न विचार्य कथंचन ।

पातकान्यपि पूयन्ते पितुर्वचनकारिणः ॥ १८

भोगे भाग्ये प्रसवने सर्वलोकनिदर्शने ।

भर्त्रा चैव समायोगे सीमन्तोन्नयने तथा ॥ १९

D4. 6. 9 M1 'द्धितः; B9 9 Da3. a4 D7 T G2. 3. 6 M5-7 'णाध्यय (T G2. 6 M5-7 'णाप्याय-; G3 'णोप्याय-). नान्वितं (M6 'द्धितः; M7 'द्धितः). — *) M5 यमाह (for यदाह). V1 Bo M1. 6 धर्मस्य; D4. 7 धर्मं वै (for धर्मः स). — *) Ds वेदेष्वपि (for वेदेष्वपि). K6 B9 Da3. a4 सुनिश्चितः; K7 Bo D4. 6. 7. 9 विनिश्चितं (Bo D7 'तः); B7 स्वबुद्धितः; D6 द्वि निश्चितः; G3 सुनिश्चयः (for 'श्चितः).

17 *) Ds1 मात्र (for मात्रं). — *) K1 सर्वं (for सर्वं). — *) S1 K1. 2 सर्वाणि (for देयानि).

18 *) K3 विकार्य (for विचार्य). K3. 7 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 T G1-3. 6 M1. 5-7 कदाचन (for कथंचन). — *) Ds पातकामपि; G1 पात-कान्यपि; G2 पतंगा (for पातका). Da4 युज्यते; Ds1 पूयते; T1 G1. 3. 6 दूयते (for पूयन्ते). — *) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 T G1-3. 6 M1. 5-7 शासन (for वचन). V1 कारकाः; D7 कारणात्; M1. 6. 7 कारिणि (for 'णः). — After 18, M5 reads 21^a.

19 Ms om. 19. — *) K4. 6 भोग्ये (K6 'ज्ये) भाग्ये; K7 Dn1. n4 Ds1 D4. 8. 9 भोग्ये भोज्ये; V1 Bo. 8 Ds भोज्ये भोग्ये; B6. 7. 9 Da3. a4 Ds2 भोज्य-भोगः; D5 भागे भोग्ये; D6 भाग्यभोज्ये; D7 T1 G1 भाग्यभोगः; T2 G2 भो (G2 भा) ग्यभोगे; G3. 6 भाग्य-भोग्यः; M1. 6. 7 भाग्याभोग्ये (for भोगे भाग्ये as in S1 K1. 2). K4 G2 प्रवसने; K3. 7 V1 Bo. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-3. 3. 9 प्रवचने; M1. 6. 7 प्रसवने (for 'वने). D2 भोग्ये प्रवचने चैव. — G1 om. (hapl.) 19^b-20^a. — *) K1 सर्वलोकनिदर्शने; D2 'लोकनिदर्शने. — *) S1 K1. 2 B7 कर्त्रा; K7 V1 D4. 6. 7. 9 T भर्ता; G2 हत्वा (for भर्ता). M1. 6 समायोगे (for 'योगे). — *) K7 [3] पि च; Dn4 D2. 3. 8 तदा (for तथा). — After 19, T G2. 3. 6 read 21^a.

पिता स्वर्गः पिता धर्मः पिता परमकं तपः ।
 पितरि प्रीतिमापन्ने सर्वाः प्रीयन्ति देवताः ॥ २०
 आशिषस्ता भजन्त्येनं पुरुषं प्राह याः पिता ।
 निष्कृतिः सर्वपापानां पिता यदभिनन्दति ॥ २१
 मुच्यते बन्धनात्पुष्पं फलं वृन्तात्प्रमुच्यते ।
 क्लिश्यन्नपि सुतस्नेहैः पिता स्नेहं न मुञ्चति ॥ २२

एतद्विचिन्तितं तावत्पुत्रस्य पितृगौरवम् ।
 पिता ह्यल्पतरं स्थानं चिन्तयिष्यामि मातरम् ॥ २३
 यो ह्ययं मयि संघातो मर्त्यत्वे पाञ्चभौतिकः ।
 अस्य मे जननी हेतुः पावकस्य यथारणिः ।
 माता देहारणिः पुंसां सर्वस्यार्तस्य निर्वृतिः ॥ २४
 न च शोचति नाप्येनं स्याद्विर्यमपकर्षति ।

C. 12. 9507
 B. 12. 267[6]. 27
 K. 12. 274. 27

20 G1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^a) K^o चैव;
 M^r स्वर्गं (for स्वर्गः). K⁴ Bo. 7 Das. a⁴ Dn1. n⁴ Ds
 D2. s. 8 T1 G2. s. 6 पिता धर्मः पिता स्वर्गः (Da⁴ om.
 स्वर्गः; G² स्वर्गं). — Bo om. (hapl.) 20^b-22^a.
 — ^b) K^o B^o. 7. 8 (marg. as in text).⁹ Da⁴ Dn1. n⁴
 Ds D2. s. 5. 7. 8 हि परमं; Da³ हि वचनं (for परमकं).
 — ^d) K^r Da⁴ प्रियति; T² G1 प्रीणति. K^o B^r. 8
 (marg.) M^o प्रीयते सर्वदेवताः.

21 Bo om. 21 (cf. v. l. 20). G1 M^o om. 21^{ab}.
 T G2. s. 6 read 21^{ab} after 19. — ^a) Da⁴ आशिषं.
 Ds-1 तु (for ता). K¹ भवति (for भजन्ति). G²
 आशिषोस्तं भजत्येनं. — ^b) Ds1 Ds पुरुषं (for पुं).
 Ś1 K1 V1 G3. 6 M1. 6 यः; K^o B^o-3 Das. a⁴ Dn1. n⁴
 Ds D2. s. 6-8 यत्; G² मा (for याः). — M^o reads
 21^{ab} after 18. — ^c) Da⁴ निष्कृतिः; Ds G1. s. 6
 निष्कृतिः; D^r निष्कृतिः; M1. 6 निष्कृतः (for निष्कृतिः).
 M1. 6 पापमानां (for पापानां). — ^d) K^o V1 B^o-3
 Das. a⁴ Dn1. n⁴ Ds D2. s. 8 चाभिः; B^o चापि (for
 अभिः).

22 Bo om. 22^{ab} (cf. v. l. 20). — ^b) G1 फल-
 (for फलं). K1. 2 वृक्षाद्यः; K^o कृतात्; B^o बृन्दात्;
 Da⁴ Dn1. n⁴ Ds वृक्षात्; G1. 2 वृक्षात् (for वृन्तात्).
 Ś1 K1. 2. 7 D^o. 9 T G1-3. 6 M^o-7 च; D⁴. 5. 7 वि- (for
 प्र-). Ds मुञ्चति (for मुच्यते). — ^c) K^r Ds1 कृ-
 (Ds1 क्लि)ष्यन्नपि; D^o क्लेश्यं; M1. 6. 7 क्लिश्यतोपि
 (for क्लिश्यन्नपि). K⁴ B^o (marg.) Dn1. n⁴ D2. 8
 सुतं; B^o (orig.) पिता; Ds1 सुतः; T G1. 2. 6 M^o. 7
 पितुः (for सुत-). K^o T G1. 2. 6 M1. 5. 6 स्नेहः; D^r
 M^r स्नेहात्; G² स्नेहं (for स्नेहैः). — ^d) B^o पुत्रं;
 T1 पितृ-; T2 G1-3. 6 M1. 5-7 पुत्र- (for पिता). K⁴. 6
 V1 Bo Dn1. n⁴ Ds D2. s. 8 पुत्रं; B^o (marg. as in
 text). 7. 9 पुत्रान्; B^o स्नेहान्; Da³. a⁴ पुत्रा; D^o
 lacuna; M1. 6. 7 स्नेहो (for स्नेहं). K². 7 G² मुच्यति
 (for मुञ्चति).

23 ^a) M1. 6. 7 हि (for वि-). Ś1 K1. 2. 4 तात;

V1 राजन् (for तावत्). — ^b) Ds. 7 -गौरवात् (for
 -गौरवम्). — ^c) Ds. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 पितुर् (for
 पिता). K² ह्यल्पतर-; K⁴. 7 Dn1. n⁴ D2-3. 6. 8. 9
 नाल्पतरं; V1 B^o (marg. as in text).⁹ D^o. 7 ह्यनुत्तरं
 (V1 D^r 'मं'); Ds² ह्यल्पांतरं; T1 G1-3. 6 M^r अल्पांतरं
 (G^o 'र-'); T² अल्पतर-; M1. 5. 6 अल्पतर-; G^o
 (gloss: पितृकल्पाम्) अल्पांतरी- (for ह्यल्पतरं). B^o
 स्थाणुं (for स्थानं).

24 ^a) Da⁴ संघातो. G² यो ह्यधर्मविसंघातो. — ^b)
 K² पंच-; G¹ गां च (for पाञ्च-). Da⁴ D^o -भौतिकं
 (for 'क'). — ^c) Ds. 7 M1 तस्य (for अस्य). K¹
 जनने; M^o जीवनी (for जननी). — ^d) D^o पापकस्य
 (for पाव-). K¹ यथारणिः; M^o रणीः. — ^e) M^o
 देहारणीः. Ds² D⁴. 5. 9 पुंसः (for पुंसां). — ^f) K1. 4
 [अ]तस्य; K² G1 [आ]तस्य; K^o [आ]वृत्तिः; B^o
 (marg. as in text) [अ]वेत्य (for [आ]वेत्य). K1. 4
 निवृत्तिः. — After 24, K⁴. 7 Dn1. n⁴ Ds Ds-7. 9
 editions ins.:

708* मातृलाभे सनाथत्वमनाथत्वं विपर्यये ।

[D^o मातृत्वात् (for 'लाभे).]

25 ^a) M1 स (for न). K⁴ V1 Bo. 6-9 Da⁴ D⁴. 6. 9
 T G1-3. 6 M^o. 7 स; M1 न (for च). Ds1 शौचामि;
 M^r शोचति. K^o नान्येनं; K^r Ds1 D^o. 7 M^r नाप्येवं;
 D⁴. 9 चाप्येवं; T G1-3. 6 नाप्येष (G² 'व') (for 'नं').
 M^o स शोचति समाप्येवं. — ^b) K1. 2 स्थावर्यम्; Ds. 7 न
 वीर्यम्; T G1-3. 6 M1. 5-7 स्तवीर्यम् (for स्थावर्यम्).
 B^o अपि (for अप-). — ^c) B^r. 8 (marg. as in
 text) M1 प्रिया; M^o स्त्रिया (for श्रिया). D^o
 योगेपि (for हीनोऽपि). B^o (marg. as in text) M^o
 हि; M1. 6 वि- (for सपि). K^o Bo. 6-9 Das. a⁴ Dn1.
 n⁴ Ds D2. s. 8 T² M1. 5-7 नेहम् (for नेहे). G²
 श्रिया हीनो वियोगेन. — ^d) Ś1 K1. 2. 4 त्ववेति; V1
 तन्वेति; B^o अन्वेति; G² धर्मे ह (for अन्वेति). Da³.
 a⁴ प्रतिपाद्यते. ☞ Cp: प्रतिपाद्यते, गृहं गच्छति । ☞
 — After 25, Ds. 7 ins.:

C. 12. 9507
B. 12. 267[6]. 27
K. 12. 172 27

श्रिया हीनोऽपि यो गेहे अम्बेति प्रतिपद्यते ॥ २५
पुत्रपौत्रसमाकीर्णो जननीं यः समाश्रितः ।
अपि वर्षशतस्यान्ते स द्विहायनवच्चरेत् ॥ २६
समर्थं वासमर्थं वा कृशं वाप्यकृशं तथा ।
रक्षत्येव सुतं माता नान्यः पोष्टा विधानतः ॥ २७
तदा स वृद्धो भवति यदा भवति दुःखितः ।
तदा शून्यं जगत्स्य यदा मात्रा वियुज्यते ॥ २८

नास्ति मातृसमा छाया नास्ति मातृसमा गतिः ।
नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति मातृसमा प्रपा ॥ २९
कुक्षिसंधारणाद्धात्री जननाजननी स्मृता ।
अङ्गानां वर्धनादम्बा वीरसूत्वेन वीरसुः ॥ ३०
शिशोः शुश्रूषणाच्छुश्रूमाता देहमनन्तरम् ।
चेतनावान्नरो हन्याद्यस्य नासुषिरं शिरः ॥ ३१
दंपत्योः प्राणसंश्लेषे योऽभिसंधिः कृतः किल ।

709* प्राप्नुयादेव हर्षं स चिन्तात्मा मानुषः स्वयम् ।

[Ds नित्या * (for चिन्तात्मा).]

26 *) K₁ V₁ D₄-7.9 T G₁-3.6 M₁. 5-7 समापन्नो
(M₁ 6 'त्रां') (for 'कीर्णो'). K₆ B₆. 6-9 D₃. 24 D₁.
n₄ D₅ D₂. 3.8 पुत्रपौत्रोपपन्नोपि (B₈ D₅ 'न्नो हि').
—^b) K₁. 4.6 G₁ जननी (for 'नी'). G₁ समाश्रितः
(for 'श्रितः'). —^c) K₁. 4 T₂ सहस्रांते (for 'शत-
स्यान्ते'). —^d) K₁. 2.6 द्विहायनव (K₆ 'र'श्च (for
'वच्'). K₁ चयेत्; D₁ भवेत् (for 'चरेत्'). B₆. 9
द्विहायनः स वर्तते; B₇ स द्विहायनमाचरेत्; D₅. 7
पुत्रत्वेनाभिवर्तते; T G₁-3.6 M₁. 5-7 हायनत्वे स वर्तते.

27 *) B₈ (marg.) च (for the first वा). K₇
B₈ (marg.) D₄. 9 च (for वा). —^b) K₇ D₅ च
(for वा). K₁ कृतं वाप्यकृतं तथा; V₁ B₆ (marg.).
7-9 D₃. 24 कृशं (B₆ [orig.]. 9 स्थूलं) वाकृशमेव च (B₆. 7
D₃. 24 वा). —^c) D₅ D₅. 7 एवं (for एव). —^d)
K₂ पौष्टा (for पोष्टा). T G₁-3.6 M₁. 5-7 तथाविधः
(G₂ 'दः') (for विधानतः).

28 *) G₂ ततः (for तदा). K₆ M₁. 6.1 (sup.
lin. as in text) समृद्धो; T₁ (also as in text) प्रवृद्धो
(for स वृद्धो). —^c) B₈ (marg.) Dr यदा (for
तदा). S₁ K₁. 2.4 तदा तस्य जगच्छून्यं. —^d) D₄
माता. V₁ [अ]पि (for वि). B₇ विमुच्यते (for
वियुज्यते).

29 K₁ reads 29 twice. —^a) K₁ (first time)
कुक्षि (for नास्ति). D₉ मात्रा (for मातृ). T₁ G₁. 3.6
-सम-; G₂ -समः (for -समा). G₂ प्रेया (for छाया).
* Cp: छाया आह्लादहेतुः । * —^b) D₉ G₁ मात्रा;
G₂ पितृ- (for मातृ-). * Cp: गतिः आश्रयः । * —^c)
B₆ -समा तुल्या (for -समं त्राणं). —^d) K₁ -सम-;
D₅. 7 -समः; D₃ -समं (for -समा). K₄. 6.1 V₁ B₆.
6-9 D₃. 24 D₁. n₄ D₅ D₂. 3.6. 8. 9 प्रिया; D₅. 7

प्रिया; G₁ प्रभा; G₂ हिता (for प्रपा).

30 *) D₁ T G₁-3.6 M₁. 5-7 कुक्षौ (for कुक्षि-).
G₁ संभरणाद् (for 'संघा'). —^b) D₄. 6.9 तथा (for
स्मृता). —^d) K₄ D₄ वीरसू ते (D₄ 'सूक्ते')न; M₁.
6.1 'सूस्वेव' (for 'सूत्वेन'). * Cs: वीरो गर्भः । *

31 *) S₁ K₁ शशूर; K₆ स्वशूर; V₁ B₆. 6-9
D₃. 7 T G₂. 3.6 M₁. 5-7 Cp शशूर; D₅ स्वशूर (for
शुशूर). —^b) K₂ गता; T G₁-3.6 M₅ मातृ (for
माता). —^c) S₁ (orig. as in text; by corr.) Ca तु
नो; K₁ ततो; T G₁. 3.6 M₆ स को; G₂ स ते (for
नरो). —^d) G₂ तस्या; M₁. 7 यस्या (for यस्य).
K₁. 4 नासुषिरं; K₂ नासुषिरं; K₆ B₆. 8 D₅ D₂. 8
नासुषिरं; K₇ V₁ B₆. 7.9 D₃. 24 D₅ D₄. 6.9 नासु-
षिरं; D₄ D₃ नासु स्थिरं; D₅ नासुस्तिरं; G₂ तु सुषिरं
(for नासु). K₆ शिवः; D₄ D₃ मनः (for शिरः).
* Ca: नासुषिरं, अपि तु ससुषिरं, चक्षुरादिवत् दर्शनश्रवणा-
दिकारीत्यर्थः ॥ C₆: यस्य शिरः, सुषिरं मेदोमज्जादिना रिक्तं,
शुष्कालाबुवन् पथि पतितम् । तद्विपरीतमसुषिरं स्यात् ॥
Cp: नासुषिरं श्रोतृच्छिद्रयुक्तम् ॥ C₃: नासुषिरं, कर्णनासा-
दिसुषिरहीनमसुषिरम्, तथा यस्य शिरो न भवति, यः शृणोति,
पश्यति, जिघ्रति, भक्षयति ॥ C₇: यस्य शिरः असुषिरं न,
किं तु सुषिरमेव, यस्य शिरः सहस्रधा भिद्यते स एव मातरं
हन्यादिति भावः । *

32 *) G₂ दंपत्यौ (for 'त्यो:'). B₆ (marg. as in
text). 7.8 (marg. as in text). 9 D₅ D₅. 7 T G₂. 6
M₁. 5-7 प्राणि; G₁. 2 प्राणि (for प्राण-). S₁ K₂.
4.1 B₆ D₄. 9 -संश्लेषो (K₄ 'शो'); T₁ G₁ -संश्लेषो;
G₂ 'शो' (for 'वे'). —^b) G₂ M₁. 6 द्वि (for द्वि-).
G₂ -संधी- (for -संधि-). K₆ T₁ G₂. 6 कृता (for
कृतः). —^c) K₄ ते; D₅ T₂ G₁ तन् (for तं).
K₄ B₆ (marg. as in text) D₃ D₁. n₄ D₂. 3.6. 9
G₂ च; D₄ lacuna (for वा). D₄ lacuna; D₉ G₂
[अ]पिता (for पिता). K₆ V₁ B₆. 6.1. 8 (marg.). 9

तं माता वा पिता वेद भूतार्थो मातरि स्थितः ॥ ३२
माता जानाति यद्गोत्रं माता जानाति यस्य सः ।
मातुर्भरणमात्रेण प्रीतिः स्नेहः पितुः प्रजाः ॥ ३३
पाणिबन्धं स्वयं कृत्वा सहधर्ममुपेत्य च ।
यदि याप्यन्ति पुरुषाः स्त्रियो नार्हन्ति याप्यताम् ३४
भरणाद्धि स्त्रियो भर्ता पात्याच्चैव स्त्रियाः पतिः ।

Da3 Ds3 M1. 5-7 वेति; K7 Ds1 D4. 6. 9 T G1. 3. 6 वेति; Bo (also). 3 (orig.) D1 चा(Bo वा)पि; Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 G2 चेति (for वेद). —^a) K1 भूताक्तो; Da3. a4 'रमा; D5. 7 भूतंते (for भूतार्थो). G1 स्थितिः (for स्थितः). G2 भूतार्थो मातरस्थिताः.

33 ^a) G2 गात्रं (for गोत्रं). —^b) K4 यश्च; B3 तस्य (for यस्य). K5 V1 B7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D5. 7 यः; K6 च (for सः). —^c) T1 G1-3. 6 मरण- (for भ'). —^d) Ś1 K1. 2 Da4 D4 G1 प्रीतिः (for प्रीतिः). K4 प्रजा.

34 ^b) Ds स च (for सह-). —^c) B9 यदा (for यदि). Ś1 K1 याच्यन्ति; K2 वाच्यन्ति; K6 B6. 7. 9 Da3 D7. 8 M6. 7 याच्यन्ति; K7 D4. 9 वाच्यन्ति; V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds Ds. 5 T2 M1 याच्यन्ति; Da4 वाच्यन्ति; D2 वाच्यन्ति; Ca (gloss: याच्यं निन्दामाचरन्ति) याप्यन्ति (as in text). —^d) Ś1 K1. 2. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da4 D1-7. 9 [5]पि; G2 वा (for न). M5 [अ]-च्यन्ति (for [अ]र्हन्ति). Ś1 K1 याच्यतां; K2 वाच्यतां; K4 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 M1. 6. 7 याच्यतां; K6 पात्यतां; K7 D4. 9 वाच्यतां; B6 (marg.) याचनां; D6 वध्यतां; D5. 7 [अ]याच्यतां (for याप्यताम्).

35 ^a) Ś1 K1. 2. 4 भरणाद्धि (K1. 2 'श्च) (for 'णाद्धि) K6. 7 V1 Bo. 8. 9 Da1 D4. 6. 9 T G1-3. 6 स्त्रिया (for स्त्रियो). —^b) K1 पत्यौश्चैव; K2. 4 पत्याश्चै (K4 'चै)-व; K7 V1 B3 (orig.) T G1-3. 6 M1. 5-7 पाल(M1 'व)नाद्ध (M7 'द्धि); Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da3 D2. 4 पात्या चैव; Ds1 D9 पत्या चै (D9 'त्यश्चै)व; D5. 7 पात्याच्चैव (for पात्या'). K2 Dn4 D2 स्त्रियः पतिः; B7 Ds D3 स्त्रिया पतिः; D5. 7 प्रियः पतिः; T G1-3. 6 M1. 6. 6 पतिस्तथा; M7 पतिः स्त्रियाः (by transp.). ✽ Cn: पत्युर्भावः कर्म वा पत्यं, पालयितृत्वं, तस्मात् । ✽ —^c) K6. 7 V1 B6. 8 (marg. as in text). 9 D4. 6. 8 च (for तु). —^d) K6. 7 V1 B6-9 Da3. a4 D4-7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 पतिस्तथा; Bo Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 पुनः पतिः (for पतिः पतिः).

गुणस्यास्य निवृत्तौ तु न भर्ता न पतिः पतिः ॥ ३५
एवं स्त्री नापराधोति नर एवापराध्यति ।
व्युच्चरंश्च महादोषं नर एवापराध्यति ॥ ३६
स्त्रिया हि परमो भर्ता देवतं परमं स्मृतम् ।
तस्यात्मना तु सदृशमात्मानं परमं ददौ ।
सर्वकार्यपराध्यत्वान्नापराध्यन्ति चाङ्गनाः ॥ ३७

C. 12. 9520
B. 12. 267[61]. 40
K. 12. 272. 40

36 K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T2 G1-3. 6 M1. 5-7 repeat 36^{ab} after 37^{cd}. —^a) M1. 6. 7 (all first time) नापराधनाति. K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 (all second time) नापराधोस्ति नारीणां; D5. 7 (both second time) न चापरोस्ति नारीणां. —^b) D5. 7 (both second time) न च; G2 (first time) पर (for नर). G2 (second time) नारीणां ध्यापराध्यति (sic). —^c) Da3. a4 om. (hapl.) 36^{cd}. T1 om. 36'-37^d. —^d) K1 न्युच्चरंश्च; K2 corrupt; K4 व्युच्चरंश्च; D9 व्युच्चरंश्च; G2 व्युच्चरंश्च (for व्युच्च'). K3 महादेशो; K7 D4. 9 सदा योषा (D9 'षां) (for महादोषं). —^e) G2 नरा एवाभिराध्यति (sic). ✽ Cn: व्युच्चरन् आचरन्, महा-दोषं पारदार्यम् । यदि प्रार्थयिष्ये न स्यात्तर्हि नायं दोषः प्रसज्येत । अतः प्रथमप्रवृत्ते पुंस्त्वेवायं दोष इत्यर्थः । ✽

37 T1 om. 37^{ab} (cf. v. 1. 36). —^a) Ś1 K1. 2. 4 G1. 3 स्त्रियो (for स्त्रिया). —^b) Ś1 K1. 2. 4 transp. देवतं and परमं. K6 V1 B6. 9 Da3. a4 M5. 7 च परं (for परमं). —^c) B6 (marg. as in text) [अ]र्थेलाभः; M1. 6. 7 [आ]त्मनात्म- (M7 'ना स्म) (for 'ना तु). K2 तस्यात्मना सदृशत्वम्. —^d) M5 अपरं (for परमं). T2 आदत्तः; G1 ददेत्; G2 दधौ (for ददौ). — After 37^{cd}, K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T2 G1-3. 6 M1. 5-7 repeat 36^{ab}. —^e) Ś1 K1. 2. 4 सर्वा (K4 'र्व) एवापराध्यवान्; T G1-3. 6 M5 सर्वकार्यपराधीनाः; M1. 6. 7 'कार्योप (M7 [sup. lin.] 'र्यानु)रोधत्वान्. —^f) B6. 9 Da4 नापरा-ध्यति. K7 B6. 7. 9 D5. 7 चांगना; Da4 D4 चांगना. ✽ Ca: आत्मानं देहं, तस्य आत्मानुरूपं यः समर्पणम् । स्वस्व-रीरप्रभृति तदधीनं कुर्वाणाः अङ्गनाः नापराध्यन्तीत्यन्वयः । ✽

38 ^a) K4 V1 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8. T G2. 3. 6 M1. 6 Cv Kumbh. ed. यश्चनोक्तो (D1 'क्ते)यः; K6 B6. 7. 9 Da4 M7 यश्चनोक्तोयः; G1 यश्चनोक्तो न (for 'नोक्तो हि). B6 (marg. as in text) निर्दोषः; T G1-3. 6 M5 निर्दोशं (for निर्देशः). K7 D4. 6. 9 यश्च

C. 12. 9521
B. 12. 29 f. 1. 41
K 12. 272. 41

यश्चनोक्तो हि निर्देशः स्त्रिया मैथुनतृप्तये ।
तस्य स्मारयतो व्यक्तमधर्मो नात्र संशयः ॥ ३८
यावन्नारीं मातरं च गौरवे चाधिके स्थिताम् ।
अवध्यां तु विजानीयुः पशवोऽप्यविचक्षणाः ॥ ३९
देवतानां समावायमेकस्थं पितरं विदुः ।
मर्त्यानां देवतानां च स्नेहादभ्येति मातरम् ॥ ४०
एवं विमृशतस्तस्य चिरकारितया बहु ।

भोगार्थनिर्देशः. ✽ Cn: यश्चनेति, चनशब्दोऽप्यर्थे । ✽ —^b) K^o क्रिया; M_{1.6} स्त्रियो; M₇ स्त्रियां (for स्त्रिया). B₈ (marg. as in text) T₁ G_{1.6} मिथुन- (for मै). D₈₁ T G_{1-3.8} M_{1.5-7} Cv -वृत्तये; Kumbh. ed. वृद्धये (for तृप्तये). ✽ Ca: मैथुनतृप्तये नोक्तो निर्देशः, प्रत्युत याथाकाम्यमेवासां विहितम् । तेन कामप्रवणत्वमपि नास्य दोषः । ✽ —^c) S₁ K_{1.2.6} तस्या (for तस्य). K₇ D_{4.9} चारुमरतो; D₈ T₂ G₂ मार(G₂ 'न')यतो (for स्मार'). —^e) K₁ स धर्मो (for अधर्मो). K^o Bo. 6-9 Das. 21 D_{81. n1} D₈ D_{2-1.8} नास्ति; M₅ [s]सि न (for नात्र).

39 ^a) K^o या च; Das D_{81. n1} D₈₁ D_{2.8.8} एवं (for यावन्). K_{1.1.4} D₄₄ D₈ G₂ M₁ नारी (for नारीं). D_{8.7} वा (for च). ✽ Cn: यावन्नारीं, कृत्स्नां नारीम् । ✽ —^b) K₇ वाधिके; D₄₁ ना'. K₄ स्थितः; D₅ स्थितं. K₂ गौरवी चाधिकी स्थिता. —^c) S₁ K_{1.2} प्रति; K₇ D_{4.9} भुवि (for तु वि-). —^d) G₁ [अ]वि- लक्षणाः.

40 ^a) K₂ देवतानां. S₁ K₇ T G_{1-3.8} M₅ समा- वापम्; K^o वायम्; Bo D₈ D_{2.8} (marg.) 'वाय; D₈ M_{1.6.7} 'वासम्; D_{8.7} 'धानम्; Ca (gloss: संघातं) 'वायम् (as in text). —^b) G₂ सा न सा (for एकस्थं). —^c) K₂ देवतानां. K^o वा (for च). —^d) G₂ M₅ ज्ञयेति; Cv (gloss: अधिकमेति) ज्ञयेति (for अभ्येति). K^o स्नेहादभ्येति मातरं; K₇ D_{4.6.9} पूगो नात्येति मा'.

41 ^a) S₁ K_{1.2.6} Bo. 8.8.9 D₈ विमृशतस्य; K₄ D_{8.7} 'व्यतस्य; G₁ विमर्शितस्य; G₂ विमर्शतस्य (for विमृशतस्य). —^b) K₇ चिरकारितया; G₂ 'कारी*. K_{2.7} बहु; K^o सह (for बहु). —^c) K₇ V₁ Bo. 8.9 D₄₄ D_{2.5.7.9} T G_{2.3.8} M_{5.7} दीर्घ- (for दीर्घः). G₁ [s]व्यतिक्रान्तस्य; M_{1.6.7} व्यतिक्रामत् (for 'क्रान्तस्य). —^d) K^o V₁ Bo. 6-9 Das. 21 D_{81. n1} D₈ D_{2.8.8} ततोऽस्मान्मातृगमत्पिता; K₇ D_{4.9} ततोऽथा (K₇ 'व्या'स्यागम';

दीर्घः कालो व्यतिक्रान्तस्ततस्तस्यागमत्पिता ॥ ४१
मेधातिथिर्महाप्राज्ञो गौतमस्तपसि स्थितः ।
विमृश्य तेन कालेन पत्न्याः संस्थाव्यतिक्रमम् ४२
सोऽब्रवीदुःखसंतप्तो भृशमश्रूणि वर्तयन् ।
श्रुतधैर्यप्रसादेन पश्चात्तापमुपागतः ॥ ४३
आश्रमं मम संप्राप्तस्त्रिलोकेशः पुरंदरः ।
अतिथिव्रतमास्थाय ब्राह्मणं रूपमास्थितः ॥ ४४

D₈ ततोऽप्यभ्यागमत्पथि; T G_{1-3.8} M_{5.7} तथास्योप (G_{1.2} M₅ 'पा'गमत्पिता; M_{1.6} ततोऽप्यस्या (M₅ 'तोऽस्याप्या')- गम'.

42 ^a) D₈₁ D₄ मेधातिथिर्. B₈ -प्राज्ञो (for -प्राज्ञो). —^b) K_{1.2} गौतमस्य. B₇ स्मृतः (for स्थितः). D₈ गौतमश्च तपःस्थितिः. ✽ Cp: मेधातिथिर्नामा, गौतमो गोत्रतः । ✽ — G₂ om. (hapl.) 42°-44°. T₁ reads 42°-43° twice. —^c) S₁ K_{1.2.4.6.7} Bo. 6.7.9 Das. 21 D_{81. n1} D₈ (before corr.) D_{2.8} विमृश्य (K₁ 'त्ये'); T₁ (both times) G_{1.3.8} सं (G₁ स)मृश्य (for 'त्रि'). K₁ काल्येन. —^d) K₁ D₄₁ पत्न्या; K₇ D_{4-7.9} पत्न्या; M_{1.7} (inf. lin.) पत्या (for पत्न्याः). T₁ (both times) G_{2.6} तस्या; T₂ G₁ तस्य (for संस्था-). D_{8.7} संस्थाव्यतिक्रमः (for 'क्रमम्'). ✽ Cn: संस्थाव्यतिक्रमं मरणानौचित्यम् ॥ Cv: संस्था, मरणं तस्य व्यतिक्रमः, अभावः । ✽

43 For the repetition in T₁, cf. v. l. 42. G₂ om. 43 (cf. v. l. 42). —^a) K^o V₁ Bo. 6-9 Das. 21 D_{81. n1} D₈ D_{2.8.8.7.9} भृश- (for दुःख-). K₇ D_{4.9} -संप्राप्तो; M₅ -संस्तो (for -संतप्तो). —^b) K^o V₁ Bo. 6-9 Das. 21 D_{81. n1} D₈ D_{2.8.8.7.9} दुःखेनाश्रूणि (for भृशम्). B₈ D_{8.7} T₂ M₁ अवर्तयन् (T₂ 'यत्'); D₈ वर्तयत् (for 'यन्'). M₇ भृशमश्रू ह्य (sup. lin. 'श्रु हि)वर्तयन्. —^c) D_{8.7} सुतः; T₁ G_{1.2.6} भूत- (for श्रुत-). T₁ -धैर्यः (for -धैर्य-). K^o V₁ Bo. 6-9 Das. 21 D_{8.7} -प्रभावेन; T₁ G_{1.3.8} -प्रसादश्च (for 'देन'). —^d) B₇ उपागताः. ✽ Cv: पश्चात्तापमुपागतः इत्यत्र पश्चात्तापं, तापस्य पश्चाद्भागं, तापाभावमित्यर्थः । ✽

44 G₂ om. 44 (cf. v. l. 42). —^a) S₁ K_{1.2} M₇ (sup. lin. as in text) समनुः; V₁ मे हि सं-; B₈ (marg. as in text) परमं; D₇ T₁ G_{1.3.8} प्रति सं- (for मम सं-). D₄ -प्राप्ता; M_{1.7} (sup. lin. as in text) -प्राप्य (for -प्राप्तस्य). —^c) B₈ (marg. as in

समया सान्त्वितो वाग्भिः स्वागतेनाभिपूजितः ।

अर्घ्यं पाद्यं च न्यायेन तयाभिप्रतिपादितः ॥ ४५

परवत्यसि चाप्युक्तः प्रणयिष्ये नयेन च ।

अत्र चाकुशले जाते स्त्रियो नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४६

एवं न स्त्री न चैवाहं नाध्वगास्त्रिदशेश्वरः ।

अपराध्यति धर्मस्य प्रमादस्त्वपराध्यति ॥ ४७

ईर्ष्याजं व्यसनं प्राहुस्तेन चैवोर्ध्वरेतसः ।

ईर्ष्याया त्वहमाक्षितो मग्नो दुष्कृतसागरे ॥ ४८

हत्वा साध्वीं च नारीं च व्यसनित्वाच्च शासिताम् ।

भर्तव्यत्वेन भार्या च को नु मां तारयिष्यति ॥ ४९

अन्तरेण मयाज्ञप्तश्चिरकारी ह्युदारधीः ।

यद्यद्य चिरकारी स्यात्मा मां त्रयेत यातकात् ॥ ५०

C. 12. 533
B. 12. 257[6]. 53
K. 12 272. 53

text) अतिथिर (for 'थि-). T1 वृत्तम् (for 'व्रतम्).
—^d) K2 T G1. 6 M5 ब्रह्मणो; M1. 6. 7 Cp (gloss:
ब्राह्मणस्येदं) ब्राह्मण्यं (for 'णं). K7 परम् (for रूपम्).

45 Da4 reads 45^{ab} twice. —^a) Ś1 K1 2 च
तया (for समया). V1 Bo. 3 शास्वितो. Da4 (both
times) वाग्भिः (for वाग्भिः). G2 स तदा सद्वितैर्वाक्यैः.
—^b) T1 G1. 3. 6 समयेन (for स्वागतेन). K1 पूजिताः.
—^c) K7 Da4 Ds1 D4. 6 अर्घ्यं (for अर्घ्यं). K2 om.
च. K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8
य (B1 Dn1 त) धान्यायं; K7 D4. 6. 9 च गां चैव (for
च न्यायेन). —^d) K4 M5 मयाभिः; K6 Bo. 6. 7. 9
Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Cs मया च; K7 D4.
6. 9 न्यायेन; V1 B8 M1. 6 मया सं- (M1. 6 स); T
G1-3. 6 M7 मया हि (for तयाभि- as in Ś1 K1. 2). B8
(marg. as in text) Ds. 7 T G1-3. 6 M1. 6. 7 प्रतिपादितं
(for -प्रतिपादितः).

46 ^a) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds
D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cp. 8 परवानसि (for 'वत्यसि).
K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T
G1-3. 6 M1. 5-7 चेति; D4 वापि; D7 वेति (for चापि).
K7 D4. 6. 9 T2 उक्तं (for उक्तः). —^b) K4. 7 V1 Bo.
6-8 Da3 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 T2 G2 M1. 5. 6 Cs. 7
प्र (V1 B6. 7 Da3 प्री) णयि (G2 'शि) व्यति तेन च (K7
Ds. 9 तेनच; B8 तेन स); K6 प्रीणयिष्यति च तेन च
(hypermetric); B9 Da4 M7 प्र (B9 प्री) णयिष्येति
तेन च; Ds. 7 प्रीणयिष्ये प्रिया (Ds 'व्येतिथी) निति; T1
G1. 3. 6 अनुशिष्टोसि तेन च. ☞ Cv (reading प्रण-
यिष्येति तेन च): तेन अकृतोपचारेण प्रणयिष्यतीति मत्वा
परवानसीति मयोक्तः । ☞ —^c) B7 Da3 तत्र (for अत्र).
Da3. a4 D4-7 T2 M7 वा (for च). K4 कुशले (for
[अ]कु). G2 अग्रजा कुशलो के स्त्री (sic). —^d) K6. 7
V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T2 M1. 5-7
स्त्रिया; G2 यस्य (for स्त्रियो). D7 नाति- (for नास्ति).

47 ^a) Ds transp. न and स्त्री. —^b) K6 नाध्व-
गासु; K7 D4. 9 नामरसु; D5 न*गासु; D7 नास्वांगसु

(for नाध्वगम्). K1 M1. 6. 7 त्रिदशे (M7 'दिवे) श्वराः
(M1. 6 'र; M7 'रः). ☞ Cp: त्रिदशेश्वरः, दशधर्मग-
तत्वात् । ☞ —^c) K1. 7 D4. 6. 9 T1 G1-3. 6 M7 (sup.
lin) अपराध्यति (for 'ध्यति). Ds. 7 धर्मेण (for
धर्मस्य). —^d) K1. 4 प्रमादस् (for प्रमा').

48 ^a) K7 ईर्ष्याजं; D8 ईर्ष्याजं. M1. 6 ईर्ष्यं जन्म
व्यसुं प्राहुस्. —^b) Ś1 खल्वोर्ध्व-; K1. 2 खल्वोर्ध्व-;
K7 D4. 6. 9 खल्वोर्ध्व-; M7 वोढोर्ध्व- (for चैवोर्ध्व-).
K2 -चेतसः (for -रेतसः). —^c) K1 G1 ईर्ष्याया;
K6. 7 ईर्ष्याया. K2 अक्षितो; Cp (gloss: पातितो)
आक्षितो (as in text). —^d) K1 मग्नः; T1 G1. 6 M1
मनो (for मग्नो). B7 दुष्कृति- (for 'त').

49 ^a) K2 हंतुं; Da3. a4 इष्टां (for हत्वा). Ś1
V1 G1 transp. साध्वीं and नारीं. K1. 4 हत्वा नारी च
साध्वी च. —^b) K1. 2 व्यसनित्वाच्च; D8 व्यसनित्वाद्;
M1. 7 वसुं नीत्वा (for व्यसनित्वाच्च). K1. 2 Da3. a4
D7 T2 G2. 3. 6 च (G2 om. च) शासितं (Da3. a4
'ता); K4. 6 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cp
(gloss: दोषैराच्छादितां; Cpp as in text) च वासितां
(K6 'नां); K7 D4. 6. 9 वशे स्थितां (K7 'तं); T1
च शासितुं; M1. 6. 7 च नाशिता (M7 'तां); M5 च
शंसत्वं (sic) (for च शासिताम्). —^c) K7 M1 भर्त-
व्यत्वे च; Da3. a4 'व्यात्वेन; T G2. 3. 6 M5 हंतव्यत्वेन
(for भर्तव्य). K4 च भार्या; D8 नार्या च (for भार्या
च). —^d) K6 भावयिष्यति; M1. 5. 7 चा (M7 sup.
lin. as text) रयिष्यति (for तार'). G2 को न मंता
नयिष्यति.

50 Ds om. 50-52. —^a) K7 D9 सौतरेण; D4. 7
M1. 6. 7 सत्त्वरेण (for अन्त'). D4 त्वया (for मया).
Ś1 K1. 2 T1 G2. 6 [आ]क्षितश्च; G1 M1. 7 प्राप्तश्च (for
[आ]ज्ञप्तश्च). ☞ Cn: अन्तरेण, प्रमादेन ॥ Cp: अ-
ध्विना । ☞ —^b) D9 lacuna; T G1-3. 6 M1. 6. 7
चिरकारी (G1. 2 'री) र (for 'कारी). K6 Bo. 6. 7. 9
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M5 [ह]ति (for हि). — D7
om. 50^{ad}. —^c) Ś1 K1. 2 यद्यपि; K6 यद्यति; K7

C. 12. 2534
B. 12. 267[6].54
K. 12. 272. 51

चिरकारिकं भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ।
यद्यद्य चिरकारी त्वं ततोऽसि चिरकारिकः ॥ ५१
ब्राहि मां मातरं चैव तपो यच्चार्जितं मया ।
आत्मानं पातकेभ्यश्च भवाद्य चिरकारिकः ॥ ५२
सहजं चिरकारित्वं चिरप्राज्ञतया तव ।
सफलं तत्तवाद्यास्तु भवाद्य चिरकारिकः ॥ ५३
चिरमाशंसितो मात्रा चिरं गर्भेण धारितः ।

Ds. 6. 9 यद्यद्य; T G1. 2. 6 अद्य यच् (G1 यं) (for यद्यद्य). Ś1 K1. 2. 6 [अ]चिरकारी (for चिर). — ^d) Bo G2 समं; M7 स मा (for स मां). Ks ज्ञायेत (for ब्रा). Ds lacuna; G1 वा पुनः; M1. 6. 1 पाप कात् (for पात).
51 51^{ab} = 3^{ab}. Ds om. 51 (cf. v. l. 50). — ^a) Da1 चिरकारीक. — ^b) K4 om. भद्रं ते. K1. 7 Da3 a4 Ds T2 G1 चिरकारिकः (Ds T2 G1 'का). — K7 Dr om. (hapl.) 51^c–52^d. — ^c) Ś1 K1. 2 यद्यपि; Ks यद्यति; Ds. 6. 9 T1 Gs. 6 यद्यद्य; Ms यद्यस्ति (for 'द्य). Ś1 K1. 6 [अ]चिरकारी; Ds lacuna (for चिरकारी). G1 स्यात् (for त्वं). T2 G1 M1. 7 यद्यद्य (T2 G1 यद्यद्य) चिरकारित्वं. — ^d) K4 V1 Ds T2 M1. 7 चिरकारिक (M7 'का).

52 K7 Ds. 1 om. 52 (cf. v. l. 50, 51). K4 om. (hapl.) 52–53. V1 reads 52^a–55^b on marg. — ^a) Ś1 K1. 2 पाहि (for ब्राहि). — ^b) Ds1 ततो; Ds lacuna (for तपो). K1 यश्च (for यच्). B7. 9 Da4 महत्; Ds तथा; M1. 6 त्वया (for मया). K2 तपो यश्च मयार्जितं. — ^c) M1. 6 आत्मानं पातकाच्च त्वं. — ^d) K1 तवाद्य; Da3. a4 भवति; T G1–3. 6 Ms ततोद्य (for भवाद्य). Ś1 K1. 2 V1 Ds2 D3 T G1. 2 चिरकारिक (K1 'रक; G2 'रित:); Da3. a4 [अ]चिरकारिकः.

53 K4 Ds om. 53 (for K4, cf. v. l. 52). V1 reads 53 on marg. — ^a) Da3 सहजः; M1 'जश्च (for 'जं). — ^b) Ks अभिप्राज्ञतया; K7 V1 D4–7. 9 चिरप्राज्ञ; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 Gs. 6 अतिप्राज्ञ; T Ms–7 अतिप्राज्ञ; G1 अप्रतिज्ञ; G2 मुनिप्राज्ञ; M1 महिप्राज्ञ (for चिरप्राज्ञ). K7 D4. 6. 9 तथा (for तव). — After 53^{ab}, M7 ins.:

710* आवयोश्चित्तसंतापः न ह्यसफलतस्तथा ।

— ^a) Ds सफलं (for सफलं). Ks Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5. 7. 8 तथा ते; T1 G1. 2. 6 तदद्य; T2

सफलं चिरकारित्वं कुरु त्वं चिरकारिक ॥ ५४
चिरायते च संतापाच्चिरं स्वपिति वारितः ।
आवयोश्चित्तसंतापादवेक्ष्य चिरकारिक ॥ ५५
एवं स दुःखितो राजन्महर्षिर्गौतमस्तदा ।
चिरकारिं ददर्शय पुत्रं स्थितमथान्तिके ॥ ५६
चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः ।
शस्त्रं त्यक्त्वा ततो मूर्ध्ना प्रसादायोपचक्रमे ॥ ५७

M. 5–7 तथाद्य; G1 प्रदद्य (for तवाद्य). — ^d) Da3 Ds–7 M1. 6 चिरकारिक. *

54 V1 reads 54 on marg. — ^a) Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 D1 T1 G2. 3. 6 Cp (gloss: प्रार्थितः) आशासितो; Bo. 7 Da3 Ds. 5 आसंसि (Ds. 5 'शि)तो; Ds आशंसिता (for 'सितो). Ś1 K1. 2. 1. 7 Ds. 6. 9 Ca Cpp धान्या (for मात्रा). — ^b) Da1 चिर- (for चिरं). Ks गर्भे सा; M1. 6 गर्भेण (for गर्भेण). — ^d) M7 भव (for कुरु). Ks. 7 D4 M7 चिरकारिकः.

55 V1 reads 55^{ab} on marg. — ^a) M7 चिरायिते. Ś1 K1. 2. 7 V1 M1. 6. 7 न; T G1–3. 6 Ms तु (for च). K1. 2 संतापा (K2 'प)श्च; Ks संतापाच्च; T G1. 2. 6 सत्यात्मा; G2 संज्ञात्मा; M1. 5–7 सन्नात्मा (Ms. 6 'न्माच्च) (for संतापाच्च). — ^b) K7 V1 Bo. 6 (marg.). 7 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M1. 6 धारितः; T2 तारितः (for वा). Ś1 K1. 2. 4 चिरं स्वपितवान्तिके; G2 चरस्वेपि निवारितः. — ^c) T G1–3. 6 M7 आवयोश्चित्तसंतापम् (T2 'पान्). — ^d) Ds M7 अवेक्ष्य; Ms अवेक्ष्यश्च (for अवेक्ष्य). Ks. 7 D4 T2 G1. 2 चिरकारिकः (T2 'कं; G1 'का).

56 ^a) K7 B7 D4. 9 G1 सु- (for स). G1 राजा (for राजन्). — ^b) Da4 om. from महर्षि up to ततो (in 57^c). Ś1 K1. 2. 4 ततः; Ks Bo Da3 Ds. 7 T G1 M1. 6 तथा (for तदा). — ^c) K7 V1 D4. 5. 7. 9 M1. 6. 7 चिरकारिकं (Ds. 7 'जं) (hypermetric); Bs (marg.) 'कारिद्; G1 'कारी; G2 'कारी (for 'कारिं). — ^d) T G1–3. 6 M1. 5–7 transp. पुत्रं and स्थितम्. K7 D4. 9 उपांतिके; Ds ह्वांतिके; T1 G1–3. 6 तथांतिके; M1. 6 अथांतिके (for अथान्तिके).

57 Da4 om. up to ततो (cf. v. l. 56). — ^a) K2 G2 चिरकारे (for 'कारी). Ś1 K1. 2. 4 परमं (for पितरं). — ^b) Ds. 7 तं शृणु- (for परम-). — ^c) K7

गौतमस्तु सुतं दृष्ट्वा शिरसा पतितं भुवि ।
पत्नीं चैव निराकारां परामभ्यगमन्मुदम् ॥ ५८
न हि सा तेन संभेदं पत्नी नीता महात्मना ।
विजने चाश्रमस्थेन पुत्रश्चापि समाहितः ॥ ५९
हन्यात्वनपवादेन शस्त्रपाणौ सुने स्थिते ।
विनीतं प्रश्रयित्वा च व्यवस्वेदात्मकर्मसु ॥ ६०
उद्दिश्यासीत्सुतं दृष्ट्वा पितुश्चरणयोर्नतम् ।

शस्त्रग्रहणचापल्यं संवृणोति भयादिति ॥ ६१
ततः पित्रा चिरं स्तुत्वा चिरं चाग्राय मूर्धनि ।
चिरं दोभ्यां परिद्वज्य चिरं जीवेत्पुदाहृतः ॥ ६२
एवं स गौतमः पुत्रं प्रीतिर्हर्षसमन्वितः ।
अभिनन्द्य महाप्राज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६३
चिरकारिक भद्रं ते चिरकारी चिरं भव ।
चिरायमाणे त्वयि च चिरमस्मि सुदुःखितः ॥ ६४

C. 12. 9547
B. 12. 26761. 67
K. 12. 272. 67

D. 1. 6. 9 स्थिते; T. 1. 6. 9 तदा; G. 1 तथा (for ततो).
—^a) T. 2 स (for [उ]प-).

58 ^a) K. 5 V. 1 Bo. 3. 9 Da. 1 Dn. 1 n. 1 D. 2. 3. 9
M. 1. 6. 1 (sup. lin. as in text) तं (for तु). K. 5 V. 1
Bo. 3. 9 Da. 3. 9 Dn. 1. 1 D. 2. 3. 9 T. 1. 6. 1 M. 1. 6. 1
ततो (for सुतं). —^b) T. 2 शिरसा (for शि). —^c)
D. 1 D. 4 पत्नी (for पत्नीं). D. 1 निराकारी; G. 2
चिराकारां; G. 3 [अ]निरा; M. 5 निराकारं; Cp निरा-
कारां (as in text). Ś. 1 K. 1. 2 निर्विकारां च पत्नीं
स्वां; D. 1 पत्नीं च निर्विकारां स्वां. ☞ Cu: निरा-
कारां, लज्जया पाषाणभूताम् ॥ Cp: निराकारं [रां], सम-
प्राज्ञां, अव्यग्रां, क्रोधभयाद्यावेशशून्याम् ॥ Cv: निराकारां,
नितरामकारा यस्यास्ताम् । ☞ —^d) Da. 3 G. 3 परम्
(for पराम्). K. 4 B. 1. 9 Da. 3. 9 Dn. 1. 1 D. 2. 3. 9 M. 1. 6. 1
अभ्या (M. 1 'द्या' गमन् (for अभ्य)). M. 1 (sup. lin.)
मुनिं (for मुदम्). K. 2 परां मुदमुपागमत्; G. 2 सुखम-
ध्यगमन्मुदम्.

59 ^a) Da. 4 हिंसा; G. 2 हि सौ (for हि सा). K. 2
संभीदं (for संभेदं). B. 3 न हि ते मानसंभेदं. ☞ Ca. p:
संभेदं, स्वाभिप्रायप्रकटनेन मनोदौस्थ्यम् ॥ Cp: दौर्मनस्यतां ॥
Cs: तेन पुरंदरेण भवतः पत्नी संभेदं संगमं न नीता । ☞
—^b) Ś. 1 K. 1 नीता (for नीता). G. 2 पदयानीतमहात्मना
(hypermetric). —^c) K. 5 Bo. 3 (marg.) Dn. 1 D. 2
दा (for च). B. 3 (marg. as in text). 9 [आ]-
श्रमस्ते (B. 3 'मे ते' न; T. 1. 6. 1 M. 5 'स्थाने' (for
'स्थेन'). —^d) D. 1 तेन (for चापि).

60 ^a) K. 1 D. 4 6. 9 इति न सा वेद (for त्वनपवादेन).
K. 5 B. 3 Dn. 1. 1 D. 2. 3. 9 हन्या इति समा (B. 3
[marg.] मदा) देशः; V. 1 B. 7. 9 Da. 3. 9 D. 1 हन्या
इ (V. 1 'न्यामि' ति न वाग्देवः; T. 1. 6. 1 M. 1. 6. 1 'मिति
न वाचेति' T. 2 वा वेति; G. 1 वा नेति; M. 1. 6 पापेति);
G. 2 हन्यते सेति वाचेति. —^b) Ś. 1 K. 1. 2. 4. 7 D. 4 6. 9
स्थिते (K. 1 'तौ' सुते (by transp.)); T. 1 च सुस्थिते;

G. 1 चिरं स्थिते. —^c) K. 5. 1 B. 3. 9 Da. 1 D. 4. 6 T. 1. 6. 1
M. 1. 6. 1 विनीत V. 1 B. 3 Da. 3 Dn. 1. 1 D. 2. 3. 9
Kumbh. ed. 'हे; M. 1 'तः' (for 'तं'). K. 5 प्रदत्तत्वाच्च;
K. 1 L. 3 प्रश्रयत्वाच्च; B. 3 Dn. 1. 1 D. 2. 3. 9 Kumbh.
ed. प्रसन्नत्यर्थे; B. 3. 9 Pa. 1 T. 1. 6. 1 M. 1. 6. 1 प्रसन्न-
त्वाच्च; D. 1 प्रसन्नत्वाच्च (for प्रश्रयित्वा च). —^d)
K. 2 विवस्वेदात्मः; K. 4 विवस्वेदात्मः; K. 5 B. 3. 9 D. 1 D. 1
विनाशे चा (K. 5 वा) रमः; V. 1 B. 7. 9 Da. 3 Dn. 1. 1 D. 2
D. 2. 3. 9 T. 1. 6. 1 M. 1. 6. 1 विवा (B. 3 Dn. 1 'ता') से चात्मः;
D. 5 विनाभावात्स्वः; T. 2 G. 1. 2 M. 1. 2 विवासे चात्मः (for
व्यवस्वेदात्मः). ☞ Cv: आत्मकर्मसु विवासे विशेषेण वागे
कुर्वति, बहुकालं विचार्य तिष्ठतीत्यर्थः । ☞

61 ^a) B. 3 तु (for च). Ś. 1 K. 2 तु तं; K. 1 तदं (sic)
(for सुतं). —^b) K. 4 नितं (for नतम्). —^c) G. 1
चापल्यं (for चापल्यं). —^d) D. 1 T. 2 G. 1. 6 अया-
दिभिः (for 'दिति'). ☞ Cv: संवृणोति, अङ्गीकरोति । ☞

62 ^a) T. 1 G. 2. 6 तत्र (for ततः). B. 3 (marg.
as in text) सुतं (for चिरं). D. 5 श्रुत्वा; G. 2 स्तित्वा;
M. 5 स्थित्वा (for स्तुत्वा). G. 1 तत्र पित्वा चिरस्थित्वा
(sic). —^b) G. 2 पिता (for चिरं). Ś. 1 K. 1. 2 आ. 1. 2
(for चा). G. 1 चिराग्राय च मूर्धनि. —^c) D. 1 चिर-
(for चिरं). —^d) K. 2 जीवीति; G. 1 देवेति (for
जीवेति). G. 2 ददास्सुतं (for 'दृतः').

63 D. 5 om. 63. K. 1 om. (hapl.) 63^{ab}. —^a) B. 3
transp. एवं and स. K. 1. 6 M. 1 गौतमः. —^b) K. 5
V. 1 B. 3. 9 Da. 3. 9 Dn. 1. 1 D. 2. 3. 9 गुणैर्भुतः; D. 5
गुणान्वितः; D. 1. 6. 1 T. 1. 6. 1 M. 1. 6. 1 मुदा युतः (M. 1
'तं') (for 'समन्वितः'). G. 2 प्रीतिर्हर्षमुपागतं. —^c) D. 2
महाप्राज्ञः; D. 4 (also as in text) भयादिति; D. 5 महा-
प्राज्ञं (for 'प्राज्ञ').

64 Da. 3. 9 om. (hapl.) 64^{ab}. —^b) Ś. 1 K. 1 चिरकारे;
K. 1 'कारि; T. 2 'चारिन् (for 'कारी). V. 1 स्थिरी (for

C. 12. 9548
B. 12. 2571-1.68
K. 12. 272 68

गाथाश्चाप्यब्रवीद्विद्वान्गौतमो मुनिसत्तमः ।

चिरकारिषु धीरेषु गुणोद्देशसमाश्रयात् ॥ ६५

चिरेण मित्रं बध्नीयाच्चिरेण च कृतं त्यजेत् ।

चिरेण हि कृतं मित्रं चिरं धारणमर्हति ॥ ६६

रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ।

अप्रिये चैव कर्तव्ये चिरकारी प्रशस्यते ॥ ६७

बन्धूनां सुहृदां चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च ।

अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ॥ ६८

(दि०). B3 (marg.) D8 (marg. as in text) भद्रं ते
चिरकारिक. —^a) K6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D5
D2. 3. 8 T2 G1 M1. 5. 6 चिराय यदि ते सौम्य; K7 D1.
6 9 M7 चिराशितेन ते सौम्य; V1 'यमानेस्वपि च; D1. 7
'य यत्कृतं सौम्य (D1 कर्म); T1 G2. 3. 8 'ययति ते
सौम्य (G2 'ति तेनाद्य). —^d) K6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1.
n4 D5. 1-7 M6 अस्मि न- (Bo च); K7 D4. 9 अस्म्यसु-;
Ds1 D2. 8 अस्मि न-; Ds2 M1. 7 अस्मिन्; G1 M6
अस्मिन्सु-; G2 अस्मै सु- (for अस्मि सु-).

65 ^a) T2 गाथाः; G2 यदा (for गाथाश्च). D6 [अ-
स्वापि; T G1-2. 6 M6 चात्र; M1. 5. 7 चैव (for चापि).
K2. 4 आत्रवीद्. —^b) K7 D4 मुनिसत्तम (D4 'मा-);
D8 'रुत्तमः. —^c) 65^{ca} is damaged in G2. —^d) S1
K1. 2 चिरकार (K2 'रि)क-; K7 Das Dn4 G1 'कारीषु
(for 'कारिषु). B9 वीरेषु; D2 lacuna; D4 धीयेत;
G1 धीतेषु (for धीरेषु). —^e) K7 V1 Das. a4 Ds1
D4-7. 9 गुणोद्देशः (Das. a4 'क्षे) (for 'द्देश-). K4. 6
Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 T2 G1 M5. 7
समाश्रयाः; K7 D4. 6. 9 समाश्रयेत्; V1 D7 समाश्रितः;
D5 T1 G5. 6 समाश्रयः (for 'श्रयात्).

66 ^a) D6 [अ]मित्रं (for मित्रं). K1. 3 बध्नीयाश्च;
K7 D4. 6. 9 संधीयाच् (K7 'याम्); G2 बुध्नी' (for
बध्नी'). —^b) M1. 6 तु (for च). S1 K1. 2 परि-
(for कृतं). —^c) K7 D4-7. 9 विहि (K7 'दि)तं; T
G1-2. 6 च कृतं (for हि कृतं). D5. 7 चित्रं (for मित्रं).
—^d) D5. 7 वारणम् (for धा'). G1 चिरकारण-
मर्हति.

67 ^a) D6 lacuna; G1 राग- (for रागे). T1
G1-2. 6 गर्वे (for दर्पे). M1. 6 मोहे (for माने).
—^b) G2 पापी; M7 चापे (for पापे). G1 कर्मणि;
G2 lacuna. —^c) G2 damaged. K2 चापि (for
चैव). —^d) S1 K1 चिरकारे; K2 'कारं; K4 'कारं

एवं स गौतमस्तस्य प्रीतः पुत्रस्य भारत ।

कर्मणा तेन कौरव्य चिरकारितया तथा ॥ ६९

एवं सर्वेषु कार्येषु विमृश्य पुरुषस्ततः ।

चिरेण निश्चयं कृत्वा चिरं न परितप्यते ॥ ७०

चिरं धारयते रोषं चिरं कर्म नियच्छति ।

पश्चात्तापकरं कर्म न किञ्चिदुपपद्यते ॥ ७१

चिरं बृद्धानुपासीत चिरमन्वास्य पूजयेत् ।

चिरं धर्मान्निषेवेत कुर्याच्चान्वेषणं चिरम् ॥ ७२

(for 'कारी).

68 S1 K1. 2. 4 D2. 4. 8 om. (hapl.) 68. —^a)
T2 सुहृदे. —^b) T2 मान्यानां (for भृत्यानां). K6
स्य (for स्त्री-). Ds2 दा (for च). —^c) K6 अण-
राद्येषु; B7 'राधेषु. ☞ Cp: अञ्जलेषु, प्रमाणान्तरा-
परिशुद्धेषु । ☞

69 ^a) K4 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D5
D2-9 तत्र (for तस्य). —^b) D5. 7 प्रीतः (for प्रीतः).
—^c) G2 damaged. S1 K1. 2. 4 राजेंद्र; B8 T G1.
3. 8 M1. 5-7 कौतेय (for कौरव्य). —^d) B7 Das M1
चिरकारीतया (for 'कारितया). K2. 4. 7 Das. a4 Dn1.
n4 Ds1 D2. 4. 6. 8. 9 तथा (for तथा).

70 ^a) S1 K1. 2. 4 भूतेषु (for कार्येषु). —^b) S1
K1. 2. 4. 7 V1 Bo. 6-9 Dn4 Ds1 D2. 8 विमृश्य (K1 'ष)
(for 'श्य). K6 तदा; K7 D4-7. 9 स्वयं; B6 (marg.
as in text) तथा (for ततः). —^c) G2 चिरकारेण
(hypermetric) (for चिरेण). M1. 6 गत्वा (for कृत्वा).
—^d) D6 चिरेण (for चिरं न). K7 D4-7. 9 T
G1-8. 6 चिरेण (T2 G1 'रं च) प्रतिपद्यते.

71 ^a) K1 G1 चिर- (for चिरं). Das. a4 धा (Das
का)रयता; T2 G2. 3. 6 M6 धा (G2 का)रयतो; G1
कारयते (for धार'). —^b) G2 चिर- (for चिरं).
Ds T G1. 3. 6 M6 नियच्छतः; G2 निय** (for
'च्छति). —^c) G2 damaged. S1 K1. 2 'कृतं (for
'करं). —^d) M1. 6 उपलभ्यते (for 'पद्यते).

72 ^a) D5. 7 विद्याम् (for बृद्धान्). K6 Bo. 7. 9
बृद्धानुपासीत चिरं. —^b) T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 मान्यांश्च;
T2 आर्यांश्च; G1 अन्यांश्च (for अन्यास्य). —^c) Bo
कर्मान्; B9 Das Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 T G1-2. 6 M1.
5-7 धर्म (for धर्मान्). —^d) K1. 2 कुर्याश्च (for
कुर्याच्). S1 K1. 2 चान्द्रेक्षणं; K7 D4. 6 'वणे (for
'वणं).

चिरमन्वास्य विदुषश्चिरं शिष्टान्निषेव्य च ।
चिरं विनीय चात्मानं चिरं यात्यनवज्ञताम् ॥ ७३
ब्रुवतश्च परस्यापि वाक्यं धर्मोपसंहितम् ।

चिरं पृच्छेच्चिरं ब्रूयाच्चिरं न परिभूयते ॥ ७४
उपास्य बहुलास्तस्मिन्नाश्रमे सुमहातपाः ।
समाः स्वर्गं गतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

२५९

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं राजा प्रजा रक्षेन्न च किञ्चित्प्रतापयेत् ।
पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
धुमत्सेनस्य संवादं राज्ञा सत्यवता सह ॥ २

C. 12. 9560
S. 12. 22a(7). 2
K. 12. 273. 2

73 *) K7 Da4 Da. 9 विदुषः; V1 D6 T G1-2. 6 M1. 5-7 विद्वांसं; B8 विदुषां (for 'वश्'). — ^b) Ś1 K1. 2. 4 इष्टान्; D7 शिष्टं (for शिष्टान्). K7 Da. 9 निषेव (D4 'ध')येत्; D5. 7 'वतु (for 'व्य च). — ^c) G2 damaged. K7 चिर- (for चिरं). K6 विलीय; G1 विनीय (for वि'). — ^d) D7 M5 याति; G1 यामि (for याति). B9 अनवद्यतां; Da4 'ज्ञातां; Ds1 'ज्ञतं (for 'ज्ञताम्).

74 74^{ab} is damaged in G2. — ^a) S1 K1. 2. 4 स्वात्मनश्; D6 कुर्वतश् (for ब्रुव^o). Ds2 परश्चापि (for 'स्यापि). — ^b) B9 वाक्य- (for वाक्यं). B6 (marg. as in text) Ds. 7 धर्माय- (for धर्मोप-). B3 (marg. as in text) -शोभितं; Ds2 -सेवितं; T2 -संमितं (for -संहितम्). — ^c) T2 वाक्यं (for चिरं). K6 Bo. 6. 7. 9 Da2. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 पृ (Da4 इ)ष्टोपि (K6 'सि) च; V1 पृच्छेन्न; Ds. 7 पृष्टश्च वि-; T G1-2. 6 M1. 5. 6 पृष्टो हि यो (G1 च) (for पृच्छेच्चिरं). K7 Da. 9. 9 च ब्रूयाच्च (for चिरं ब्रूयाच्). M7 चिरं पृष्टो हि ब्रूयाच्च. — ^d) K4. 6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Da2. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 -तप्यते (for -भूयते).

75 *) G2 चिरास्य; Cpp (gloss: उषित्वा) उपोष्य; Cp (gloss: क्षिप्त्वा) उपास्य (as in text). G1 यस्मिन् (for त^o). — ^b) Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 B6-9 Da3 Ds D5-7 M1. 6. 7 आश्रमेपु; K2 'मे च; V1 T G1. 2. 6 M5 'मे स (for 'मे सु). Ś1 K1. 2. 4 स (K2 स)हर्षयः (for महातपाः). G2 आश्रमे बहुलं तपः. — ^c) Ś1 K1. 2. 4 ययुः; T2 स हि; G1 M7 समा; G2 समं

(for समाः). D7 स्वर्ग- (for स्वर्गं). Ś1 K1. 2 ततो विप्रः; D7 गतो विप्र (for गतो विप्रः). — ^d) K2 सहसास् (sic) (for सहितस्).

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da2. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 Bo. 6-9 Da2. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 G1. 2. 6 M5. 7 चिरकारि-कोपाख्यानं; M5 चिरकार्युपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B7 M1. 6. 7 91; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 2. 6 M5 93; Dn4 Ds2 92; Ds 87; T2 106; G2 88. — *Śloka no.*: Da4 76; Dn1. n4 77; Ds1 39; Ds 75.

259

The portion from st. 1 up to end of 12. 285 is lost in Gs on missing folios.

1 *) D4 प्रजां; G2 lacuna (for प्रजा). K7 D4. 6. 9 M1. 5-7 रक्षन् (for रक्षेन्). — ^b) K6 वा; Ds. 7 हि (for च). K6 Bo. 6-9 Da2. 24 Dn1 Ds D2. 3. 4 (before corr.). 5. 7 G2 प्रघातयेत्; Dn4 प्रपात^o; Ds प्रघार^o (for प्रताप^o). Ś1 K1. 2 न किं (K1 कं)-चित्परितापयन्; K4 न किञ्चित्परिपालयन्. — ^c) K7 Da2 पृच्छामि. Ś1 K1. 2 G1 M7 त्वा (for त्वां). — ^d) G2 damaged.

2 G2 is partly damaged. Da2 em. 2^{ed}. — ^a) Da4 धुमत्सेनस्य. — ^d) K7 Ds1 D6. 9 M5. 7 राज्ञः; Da4 राज्ञः; D4 राजा (for राज्ञा). G1 राज्ञः सत्यवतः सह.

C. 12. 8561
B. 12. 2-871.3
K. 12. 173. 3

अव्याहृतं व्याजहार सत्यवानिति नः श्रुतम् ।

वधाय नीयमानेषु पितुरेवानुशासनात् ॥ ३

अधर्मतां याति धर्मो यात्यधर्मश्च धर्मताम् ।

वधो नाम भवेद्धर्मो नैतद्भवितुमर्हति ॥ ४

द्युमत्सेन उवाच ।

अथ चेदवधो धर्मो धर्मः को जातुचिद्भवेत् ।

दस्यवश्चेन्न हन्येरन्सत्यवन्संकरो भवेत् ॥ ५

ममेदमिति नास्यैतत्प्रवर्तेत कलौ युगे ।

3 *) Ś1 K1.2 B7 अव्याहृतं; D1 'हृतं'; M1.6.1 'हृत्य' (for 'हृतं'). ☞ C4: अव्याहृतं, पितरं प्रति शिक्षा रूपं वचनं पुत्रेण व्याहर्तुमयोग्यमपि ॥ Cn: अव्याहृतं, दण्डा-नामप्यदण्डवं, प्राक्कनचिदनुक्तम् ॥ C5: केनाप्यनुक्तपूर्वम् । ☞ —^b) K1 D5 विधुतं; T1 G1-3 नः श्रुतिः (T1 'तः'). — After 3^{ab}, T2 reads 9^a-10^b, repeating 9^{ab} in its proper place. —^c) K6 [अ]न्वीयमानेषु; K1 V1 Bo. 8-9 Da3. a1 Dn1. n1 D5 D2-9 M1.6 [उ]ज्जी- (K1 'जि')यमानेषु (D5 'नस्य'); T G1-3 M1.1 नीय-मानस्य (G1 'ने तु'); Ca 'मानेषु' (as in text). —^d) D5.1 [अ]स्य (for [अ]नु). K4 'शासनं'.

4 Before 4, T G1 M1.6.1 ins. सत्यवान्. G2 partly damaged. —^a) Da3. a1 अधर्मितां. —^b) K6 यात्यधर्मेष्वधर्मतां; Da4 धर्मो यात्यपि धर्मः; M1.6 यात्य-धर्मं च धर्मः. —^c) M1 यदि (for नाम). K1 [अ]भवद्. T1 धर्मं (for धर्मो).

5 *) M1 चेदवधे. Ś1 K1.2 अथ तन्मयः (Ś1 K1 lacuna for तन्मयः) धावत्सः; T1 G5 कथंविस्ववधो धर्मो; G2 कथं च तद्विधो धर्मो. —^b) K1 (before corr.) धर्माः; Da1 D5 [5]धर्मः (for धर्मः). Ś1 K1.2.4.1 V1 D4.9 जातु (K1 त-) यो; B5 जातु किं; Da4 जातुविद् (for 'चिद्'). ☞ Ca: को जातुचिद्भवेत्, न कोऽपीत्यर्थः । ☞ — K2 om. (hapl.) 5^{ad}. —^c) K6 हन्येरन्; D5.1 हन्यंते (for हन्येरन्). —^d) G2 damaged. K6.1 D5.5.1 M1.6 सत्यवान्; D5 T1 G5.6 'वान्' (for 'वन्'). V1 सत्यधर्मः कथं भवेत्.

6 G2 partly damaged. —^a) Ś1 K1.2.4 नश्येत; K1 नास्येतत्; T G5 M1.5-7 नाप्येतत्; G1 नाप्ये- (for नास्ये). —^b) B5.8.9 D5.1 प्रावर्तेत; B7 Da3. a1 प्रावर्तेत; T G2.8 M1.5-7 प्रवर्तेति. —^c) D4 (before corr.) लोके (for कोक-). D5 नशु (for न). M1 [अ]साद् (for साद्). —^d) K2 अथ चेदकुशासनः;

लोकयात्रा न चैव स्यादथ चेद्वैत्य शंस नः ॥ ६

सत्यवानुवाच ।

सर्व एव त्रयो वर्णाः कार्या ब्राह्मणबन्धनाः ।

धर्मपाशनिबद्धानामल्पो व्यपचरिष्यति ॥ ७

यो यस्तेषामपचरेत्तमाचक्षीत वै द्विजः ।

अयं मे न शृणोतीति तस्मिन्नाज्ञा प्रधारयेत् ॥ ८

तत्त्वाभेदेन यच्छास्त्रं तत्कार्यं नान्यथा वधः ।

असमीक्ष्यैव कर्माणि नीतिशास्त्रं यथाविधि ॥ ९

K6 अथ चेद्वैत्यसंशयः; G1 अथ चेद्वैत्य शासनं.

7 *) K1 सर्वम्; D5 सत्यः; D1 सत्यम् (for सर्वं). Da3 Dn1. n1 D5.2 D5.3 एते (for एव). K1 चयो वर्णाः; K4 त्रयो वर्णाः; D5 त्रयो वर्णाः; G2 अत्र वर्णाः. —^b) K4 कार्या; M1 कार्याद्. K1 ब्राह्मणबन्धनाः; K6 बंधनिबं; B5 Da3. a1 Dn1 ब्रह्मनिबं; D5.1 ब्राह्मण-बंधना. ☞ Ca. n: ब्राह्मणबन्धनाः ब्राह्मणाधीनाः । ☞ —^c) K6 सर्वः; G1.2 कर्म (for धर्म-). D5 -विबद्धानाम्; G1 -निबद्धानाम् (for -निबद्धानाम्). —^d) K1 corrupt. G2 damaged. Ś1 अल्पो; B5 (marg.) अन्यो; M1.6 कश्चिद्; M5 नाहो (for अहो). K6.1 V1 B5-9 Da3 a1 D4.6.9 [5] व्यपचरिष्यति; D5.1 व्यभिच' (for व्यपच'). Bo Dn1. n1 D2.8.8 अन्योप्येवं चरिष्यति; T1 G5 नाहो व्यतिच'; T1 G1 नाहोप्यतिच (G1 'क-रि'; M1 एको नापचरिष्यति (also 'सि'). ☞ Ca: अहो, शुद्रो व्यपचरिष्यति, अपचारं करिष्यति । ☞

8 *) G2 partly damaged. K6 यत्; M1 यं (for यस). B5 (marg.) T2 अतिचरेत्; G2 *पि च ते; M1.6 अभिचरेत् (for अप'). —^b) K2 D5 M1 आच-क्षेत; G1 'क्षीतु' (for 'क्षीत'). T2 (also as in text) ब्राह्मणः (for वै द्विजः). G2 मा च कांक्षीत वै द्विजः. —^c) T1 G1.8 अधर्मेण; T2 अधर्मो न (for अयं मे न). —^d) Ś1 K1.2 प्रधावयेत्; K6.1 D4-7.9 [उ]प-धारयेत्; Ca (gloss: दण्डं धारयेत्) Cp (gloss: प्रकृष्टं शासनं प्रणमेत्) C5 (gloss: अपचारमवधारयेत्) प्रधारयेत् (as in text).

9 T2 reads 9^a-10^b after 3^{ab}, repeating 9^{ab} here. —^a) K6 तद्वा भेदेन; K1 Da3. a1 Dn1 D4.5.1 तस्व- (K1 'स्वे'; Da3 a1 'स्व')भे'; D5 T1 G2.8 M5 Cnp. C5 सत्त्वमे'; T2 (first time) सत्यमे'; T2 (second time) M1.6.1 त (M1 [exp. lin.] स) सत्त्वावेन (for तत्त्वा-भेदेन). M1 यच्छास्त्रं. ☞ Cn: तत्त्वात्मकत्वात् तत्त्वं शरीरं

दस्यून्दिनस्ति वै राजा भूयसो वाप्यनागसः ।
भार्या माता पिता पुत्रो हन्यते पुरुषे हते ।
परेणापकृते राजा तस्मात्सम्यक्प्रधारयेत् ॥ १०
असाधुश्चैव पुरुषो लभते शीलमेकदा ।
साधोश्चापि ह्यसाधुभ्यो जायतेऽशोभना प्रजा ॥ ११
न मूलघातः कर्तव्यो नैष धर्मः सनातनः ।
अपि खल्ववधेनैव प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ १२

उद्वेजेन वन्धेन विरूपकरणेन च ।
वधदण्डेन ते क्लेश्या न पुरोऽहितसंपदा ॥ १३
यदा पुरोहितं वा ते पर्येयुः शरणैषिणः ।
करिष्यामः पुनर्ब्रह्म पापमिति वादिनः ॥ १४
तदा विसर्गमर्हाः स्युरितीदं नृपशासनम् ।
विभ्रदण्डाजिनं मुण्डो ब्राह्मणोऽर्हति वासनम् ॥ १५
गरीयांसो गरीयांसमपराधे पुनः पुनः ।

C. 12. 9574
B. 12] 268[7]. 16
K. 12. 273. 16

(सत्वेति पाठे जन्तुः), तस्य अभेदेन, अविनाशेन यः प्रवृत्तं शास्त्रम् ॥ Gs (reading सत्त्वभेदेन): उन्मार्गप्रवृत्तबुद्धि-निवृत्त्यर्थम् । ॥ Ca s: शास्त्रं, शासनं दण्डः । ॥ —^b) Ks बुधः; Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5-8 विधं (Bo 'धि'); Gs भवेत् (for वधः). —^c) Gs damaged. Bo 7. 8 (marg.). 9 सुसमीक्ष्य. Ks G1 [इ]व; Ds न (for [ए]व). ॥ Ca: कर्माणि, अपराध-हेतुभूतानि, असमीक्ष्य, अविचार्य । ॥ —^d) K1 नीतिशस्त्रं यथा विधिः; Ks Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Ms 'शास्त्रविधिं तथा.

10 For the sequence in T2, cf. v. l. 3. —^a) Ś1 K1. 2. 4 Bo. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds Ds-4. 6. 9. 9 निहन्ति (for हिनस्ति). —^b) Ds 9 भूयशश्च; Ds. 7 भूयसा; M1. 6. 7 भूयांसश्च; Ca (gloss: बाहुल्येन) भूयसो (as in text). K1 T2 नाप्यनागसः; Ks Ds 9 M1. 6 चाप्य; B7 वा अनागसः; D4 चाप्यनागसाः. —^d) K4. 7 Das Dn4 Ds-9 M1. 5-7 हन्यते; T1 Gs दहते. K4 Dn1. n4 Ds2 Ds. 8 पुरुषेण ते (for 'वे हते'). —^e) Ś1 K1 [अ]पकृतैः; Ks V1 Da4 Dn1. n4 Ds2 Ds. 3. 8 'कृतो; Ds. 7 [अ]पि कृतं (for [अ]पकृते). —^f) Ś1 K1. 2. 4 सर्वं (for सम्यक्). Ś1 K1. 2 प्रधावयेत्; V1 प्रताप; Ds. 7 प्रकाश (for प्रचार).

11 ^a) Gs damaged. Ś1 K1 नसाधुश्च (for असा). —^b) Ks लभेत; T वहते (for लभते). Gs एकधा. —^c) Ds स्वसाधुभ्यः. Ks V1 Bo. 7. 9 T2 Gs. 8 Ms-7 असाधुश्चैव (Gs M7 'भ्यश्च; Ms. 6 'आपि) साधुभ्यः; Bs (marg. as in text) असाधोश्चैव सा; Bs (also marg.) Da4 M1 साधो (M1 'धु)श्चैवाप्यसा; Ds. 7 साधुभ्यश्चाप्यसा; Ds असाधुभ्यश्चापि सा (hypermetric); T1 साधुश्चैव ह्यसा; G1 असाधुभ्योपि पुरुषो. —^d) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds-9 T1 G1-3 M1. 5-7 Cs शोभना (Gs 'नो) जायते (for जायतेऽशोभना). Ks Da4 Ds1 Ds. 9 Gs M1. 6 प्रजाः. T2 शासनाजायते प्रजाः. ॥ Cp: साधुभ्यः सकाशादसाध्वी प्रजा शोभना

जायते । ॥

12 ^a) Ks Ds स- (for न). Gs मूलभूतः (for 'घातः). —^b) Ds. 8 नैव (for नैष). —^c) K4 Da3. a4 Dn1 Ds1 Ds. 8 M1. 5. 6 खल्ववधेन (for खल्व). Ds [ए]व (for [ए]व). Gs न हि खल्ववदधैव (sic).

13 ^b) Da4 विरूपकरणेन च. —^c) Ś1 K1. 2 वध-बन्धेन; G1. 2 पददण्डेन (for वध). Ds. 9 न; Gs वै (for ते). Das Ds क्लेशा; Dn1. n4 Ds. 8 T2 क्लेश्या. —^d) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds-9 Gs. 8 Cpp न (Ks Ds. 9 Gs स-) पुरोहितसंसदि (Ks 'पदि; Bo. 6. 7. 9 Cpp 'पदः). ॥ Cp: पुरोहितसंपदः पुरोहिताधिकारादपि । पाठान्तरे संसदि सभायाम् ॥ Cs: पुरोऽहितसंपदा अहितसंपदा, अपराधादतिशयेन हेतुना पुरः प्रथमं न वधदण्डेन क्लेश्या इत्यर्थः । ॥

14 ^a) G1 दया; G2 यथा (for यदा). —^b) Ś1 पर्येषु; K1 पर्येयुः; Ks पर्येषु; Ks T1 G1-3 पर्येयुः; Dn4 धर्मेयुः. —^c) Ks करिष्यामः; M1. 6. 7 'व्याप्ति. —^d) Da4 वादितः.

15 ^a) Gs partly damaged. T2 तथा (for तदा). Ks विमर्शमर्हाः; T G1. 8 M1. 5-7 विसर्जनमर्हाः. —^b) T2 हृदानीं (for हृतीदं). Ks. 7 Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds Ds-9 T2 M1. 5-7 Cap Cp (Cpp as in text) Cs धातु-शासनं (Bs 'लक्षणं) (for नृपशा). T1 G1. 8 इति दंडानु (Gs 'त्र) शासनं; Gs नीतिदंडोत्र शासनः. ॥ Cp: धातुशासनं ब्रह्मशास्त्रम् । राज्ञामदण्ड्यो नास्तीत्याह—नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मं न तिष्ठति—मनुः (8. 335^d). ॥ —^c) Ś1 K1. 2 दंडा (Ks 'ड) जिने (for 'जिनं). K1 मंडो; T2 Gs मुंडी; G1 मुंडं; M1. 5. 6 दंड्यो (for मुण्डो). —^d) K4. 6 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5. 7. 8 T1 G1-3 Cn शासनं; Ds चासनं; T2 वा धनं (for वासनम्).

16 ^a) Ś1 K1 M1. 6 गरीयांसं; Ks 'यस-; Ks 'यसी; Ds. 9 'यसि; Ds 'यसा; Gs 'यान्यो (for 'यांसो).

B. 12. 9575
C. 12. 266[7]. 16
K. 12. 273. 16

तथा विसर्गमर्हन्ति न यथा प्रथमे तथा ॥ १६

द्युमत्सेन उवाच ।

यत्र यत्रैव शक्येरन्संयन्तुं समये प्रजाः ।

स तावत्प्रोच्यते धर्मो यावन्न प्रतिलङ्घ्यते ॥ १७

अहन्यमानेषु पुनः सर्वमेव पराभवेत् ।

पूर्वे पूर्वतरे चैव सुशास्या अभवज्जनाः ॥ १८

मृदवः सत्यभूयिष्ठा अल्पद्रोहाल्पमन्यवः ।

V1 Ds-1 गरीयासो; G1.2 'यांसो; Cs (gloss: मोघराहितं) 'यांसम् (as in text). ✽ Ca: गरीयांसः पूज्याः, विद्याभिजनतपःसंबन्धेनोत्कृष्टाः ॥ Cs: विद्याशीलादिभिर्गरीयांसो ब्राह्मणाः । ✽ —^b) V1 Ds ह्यपराधे; Ds.1 [S]प्यप'; G1.2 अपराधाः (G2 'धात्). —^c) K4 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 तदा (for तथा). K2 अर्हति. G2 तदा द्वितीयसर्गास्यु (sic). —^d) G2 damaged. Ds.1 तथा (for यथा). Ds.1 यथा; T1 G1.3 नराः (for तथा). ✽ Cs: प्रथमे पुरुषा यथा विसर्गमर्हन्ति, न तथा गरीयांस इत्यर्थः । ✽

17 G2 partly damaged. Dn4 युधिष्ठिर (for द्युमत्सेन). —^a) Ks V1 Bs (marg. as in text). 9 Das Ds तत्रैव. K1 D4.9 शिष्येरन्; V1 सज्जे'; T G1-3 शक्यते (for शक्येरन्). —^b) K1 संयतं; K2 संयतु; Bs (marg.) संपन्नं; Das सयतु; Ds संयतं. Ś1 K1.2 निषमे; Ds समरे; Ds.1 श (D1 स) मयेत् (for समये). Ds ब्रजाः (for प्रजाः). —^c) K4 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D3.8 Ms. 6 Cs तावान् (for तावत्). Ks V1 Bo-9 Das. 24 उच्यते; Ds1 मो'; G2 रो'; M1. 6 प' (for प्रो'). —^d) Ks Bs. 1. 8 (marg. as in text). 9 Das T2 Cp व्यतिलङ्घ्यते (Br 'ति); T1 G1-3 ह्यति' (for प्रति'). ✽ Cs: धिग्दण्डेन समये नियन्तुं न शक्येरन्श्वेदधण्डो धर्मः । तत्रापि न शक्येरन्श्वेदधण्डो धर्मः इत्यर्थः । ✽

18 ^a) G2 अहन्यमानेषु न पुनः. —^b) D4 om. (hapl.) from भवेत् up to पुरा (in 19^a). —^c) Ks.1 Ds पूर्वतरे; G1 पूर्वपदे. Ks ये वै (for चैव). —^d) Ś1 K1.6 चाशा (K1 'श) स्या; K2 चाशास्या; Das. 24 प्र'; Ds स्त्र'; D1 M1. 6 जा'; T1 Gs ह्य'; T2 ह्य'; M1.1 अ' (for सु'). K4. 6.1 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-9 M1.1 ह्यभवन् (Dn4 'व्) (for अभ). K1 Ds1 Ds (marg. 300. m.). 6 प्रजाः (for जनाः). G1 corrupt.

पुरा धिग्दण्ड एवासीद्वाग्दण्डस्तदनन्तरम् ॥ १९

आसीदादानदण्डोऽपि वधदण्डोऽद्य वर्तते ।

वधेनापि न शक्यन्ते नियन्तुमपरे जनाः ॥ २०

नैव दस्युर्मनुष्याणां न देवानामिति श्रुतिः ।

न गन्धर्वपितृणां च कः कस्येह न कश्चन ॥ २१

पद्मं श्मशानादादत्ते पिशाचाच्चापि दैवतम् ।

तेषु यः समयं कुर्यादज्ञेषु हतबुद्धिषु ॥ २२

19 D4 om. up to पुरा (cf. v. l. 18). —^a) G2 partly damaged. K2 मृदेवः; T1 G1.3 जंतवः; T2 कजवः (for मृदवः). K1 Ds. 9 M1. 5-7 सत्त्व (for सत्य). —^b) G1 अल्पद्रोहोल्प- (for 'द्रोहाल्प-). —^c) K4 दिग्; G2 [अ]नु- (for धिग्). K2 om. (hapl.) एवासीद्वाग्दण्ड. G2 एवास्ति (for 'सीद्) and दंडतस् (for वाग्दण्डस्). G1 समनंतरं. ✽ Cs: वाग्दण्डः दुरात्मत्रित्यादिरूपभाषणरूपः । ✽

20 ^a) K2 lacuna for दान. D4 आसीद्वाद*दंडेपि. —^b) K1 वधदण्डो; K2 वधदंडो (sic). K2 [S]भ्यवर्तते; Bs (marg.) [S]पि व'; Ds.1 श्यव'; G2 [S]पि ह्यते. —^c) G2 पथेन (for वधेन). —^d) Ś1 K1.3 ये परे; K1 हतरे (for अपरे). K2 om. जनाः.

21 Ds T G1-3 Ms transp. 21 and 22. —^b) Bo न वेदानाम्; G1 नैवेदानीम् (for न देवानाम्). —^c) K1 D4. 6. 9 तु (for च). K4. 6 न च गंधर्वपितृणां; V1 गंधर्वाणां पितृणां च. —^d) K2 कस्येह. K1 (also as in text) च (for न). T G1-3 Ms कथं च न (for न कश्चन). Ś1 K1.4 न कः कस्येह कश्चन; M1. 6. 1 न यक्षोरगर (M1 'रा) क्षसां. ✽ Cn: दस्युवधे तज्जयार्थानां वधो नास्तीत्यर्थः । ✽

22 M1. 6 om 22^{ab}. Ds T G1-3 Ms transp. 21 and 22. —^a) K1 D4 पद्म; Ds1 Ds यमं; D2. 8 एनं; G1. 8 पात्रं; M1 (sup. lin. as in text) Cv पक्कं; Ca. n (gloss: शवालंकारं) पद्मं (as in text). Ś1 K1.2 पिशाचाद्; Ks श्मशानाद्; Ds स्मशा' (for श्मशा'). Ś1 K1 M1 आदित्ये; V1 Bs (marg.) Csp आदित्यं; Ds आद्यते (for आदत्ते). ✽ Cp: आदत्ते इति काका ॥ Cv: पक्कं श्मशानादादत्ते इत्यत्र, हतश्चोरः पिशाचो भूत्वा दैवतं, देवतासंबन्धि । पक्कं, मरणदिनादारभ्य दशमेऽहनि, दक्षिणपार्श्वे यमाय, उत्तरपार्श्वे रुद्राय, मध्ये प्रेतराजायेति दत्तं पक्कं पिण्डाद्यन्नं श्मशानादादत्ते, अपहरति । इदं चोपलक्षणम् । तत्रागताः प्रजाश्च आविश्य बाधते । ✽ —^b) Ś1 K4. 1

सत्यवानुवाच ।

तान्न शक्नोषि चेत्साधून्परित्रातुमर्हिसया ।

कस्यचिद्भूतभव्यस्य लाभेनान्तं तथा कुरु ॥ २३

धुमत्सेन उवाच ।

राजानो लोकयात्रार्थं तप्यन्ते परमं तपः ।

अपत्रपन्ति तादृग्भ्यस्तथावृत्ता भवन्ति च ॥ २४

वित्रास्यमानाः सुकृतो न कामाद्व्रन्ति दुष्कृतीन् ।

सुकृतेनैव राजानो भूयिष्ठं शासते प्रजाः ॥ २५

श्रेयसः श्रेयसीमेवं वृत्तिं लोकोऽनुवर्तते ।

तदैव हि गुरोर्द्वृत्तमनुवर्तन्ति मानवाः ॥ २६

C. 12. 9585
B. 12. 266[7]. 24
K. 12. 273. 26

D₁-8.9 M₁ पिशाचाश्च; D₂ 'चाश्च; D₁ C_v 'चश्च; I G₁-3 M₅ 'चं (for 'चाच्). K₂ Das अधि-; K₄ 1 D₁-8.9 चाधि-; B₉ चैव (for चापि). G₂ देवनं (for दैव तम्). Ś₁ (sup. lin.) K₁.6 B₈ (marg.) D₄ Cpp पिशाचाश्च (D₄ 'चश्च)धिदैवतं; Cp पिशाचा देवयोनयः. ☞ Cp: जीर्णदेवायतनस्था देवप्रतिमाः पिशाचैराक्रम्यन्त इत्यागमः । ☞ —^a) Ś₁ (sup. lin.) K₁ Dn₁.n₂ D₈ 5.7 कः (for यः). K₁ सपये. K₄.6 Bo. 8-9 Das. a₁ D₈ D₂.8 T G₁-3 M₁ 5.6 कश्चिकुर्वीत (T₂ 'वन्ते) (for कुर्यादज्ञेय). M₁ गत- (for हत-). ☞ Ca: यथा इमंशा- नाजातं पशं न देवाराधनेषु अधिकुरुते कश्चित्तथा तदाश्रय- गर्हिता नोपादीयते यथा आदित्यप्रतिमा । यत्र पिशाचादि अदि- दैवतं जीर्णदेवकुले च प्रतिमा च किल पूज्यमाना च पिशाचाः अधिभुजते इत्याशयः । एवमाश्रयगर्हितेषु भावेषु कः समर्थ- एवमहारं कुर्यात् ॥ Cn: पिशाचात् पिशाचोपहृतात्, आदत्ते चैलादिकमिति शेषः । दैवतं समर्थं देवताशपथादिरूपम् ॥ Cs: तेषु समर्थं शास्त्रमर्थां यः कुर्वीत स कुणपनिर्मल्यं गृह्णाति, पिशाचान्देवत्वेन गृह्णाति । ☞

23 K₅.7 B₈-9 Das. a₁ D₄.6.9 om. the ref. —^a) T₁ G₁-3 तात (for तात्र). Ś₁ K₁.4 न शक्नोमि; K₂ अशक्योमि (sic); D₄ अशक्नोषि (for न श'). T G₁-3 M₁ 5-7 साधु. K₁ D₄.9 सत्यवं (K₁ 'वां)साध शक्नोमि; D₅.7 तादृशक्नोमि न चेत्साधून्. —^b) Ś₁ K₁ परित्रातुम् (for 'त्रातुम्). —^c) Ś₁ भूतभाव्यस्य; K₁.2.6.7 D₁-8.9 'भावस्य; G₂ 'संघस्य; Ca (gloss: चक्षुरादेः) 'भव्यस्य (as in text). —^d) G₂ partly damaged. K₁ लाभे- नान्यं; D₈ (marg. as in text) लाभः स्वात्तत्; T₁ G₁.8 लाभेनाथ; T₂ M₁ 5-7 लोभेनान्तं. D₈ कुतः (for कुरु). K₁ D₄.5.7.9 लाभस्यांतस्तथा भवेत्. ☞ Ca: अन्तं दण्डम् । ☞ ☞ Cp: कस्यचिद्भूतभव्यस्य, पृथिव्याद्यन्यतर- कार्यस्य चक्षुर्गणपादहस्तादेरेकैकस्यान्तं कुरु, दस्योर्लाभेन । यद्वा दस्योर्लाभे सति नान्तं कुरु, किं तु एकाङ्गवधेनान्येषामङ्गानां रक्षणं कुरु ॥ Cs: भूतानां भव्यस्य क्षेमस्य कस्यचिद्भूत- लाभहेतोः ॥ C_v: भूतभव्यस्य जगतः लाभेन तद्रक्षणार्थं मिल्यर्थः । ☞

24 Before 24, Ś₁ K₁.4 Ca. p give the ref. (as

in text). —^a) D₅1 राजानं. ☞ Ca: लोकयात्रा- लोकस्य स्वधर्मे स्थापना ॥ Cp: जनतास्वधर्मोपदर्शनार्थम् ॥ Cs: दण्डमन्तरेण लोकरक्षणार्थम् । ☞ —^b) Ś₁ K₁.8 तपते. K₁ तपाः. —^c) K₄.6 Bo. 8 Das Dn₁ D₅1 D₂.8.8 तेपत्रपन्ति (for अप'). K₂ अतादृग्भ्यस्. —^d) Ś₁ (sup. lin.) K₁.2.4 B₈ (marg.) तथाभूता; B₁ Das तथा वृत्त्या; D₅1 तदावृत्ता. Das. a₁ ह (for च). ☞ Ca: चोराः अपत्रपन्ति, यथावृत्तो राजा तथाप्रवृत्ता- श्ररन्ति ॥ Cn: राजानस्तादृग्भ्यः स्तेनेभ्योऽपत्रपन्ति, तथा- वृत्ताः, प्रजानां निर्दोषत्वं कामयमानाः पितर इव तपस्विनो भवन्ति ॥ Cs: तथावृत्ताः स्वयमदण्डहर्तृत्वा भवन्ति । ☞

25 —^a) Ś₁ K₁.4 D₈ Ca वित्रासमानः (D₈ 'मानात्; Ca [gloss: अस्माकमपि एवं दण्डोऽपराधे सति भवतीति चिन्तयन्] 'माणः); K₂ त्रासमानो हि; V₁ D₈ D₅.7 वित्रास्यमानः (D₅ 'नात्); T G₁-8 M₁. 5-7 वित्रायमाणाः (T₁ G₈ 'नाः). Ś₁ K₁.2.4 V₁ सुकृती (K₁ 'ते); D₄ 'ता; T₁ G₁.8 'तैर्; Ca (gloss: शोभनकर्मप्रवृत्ताः) 'तो (as in text). —^b) G₂ damaged. T G₁.8 M₁ कामान्. K₅.7 B₈.9 Das. a₁ D₄.5.7-9 T₁ G₁.8 Ca (gloss: हन्तिर्गौर्यर्थः छान्दसत्वात्) हन्ति (for व्रन्ति). D₈ D₅.8 दुष्कृतान्; D₄.6.9 T G₁.8 M₁.5.6 'दुक्तः (M₁.6 'ति); D₅.7 'दुक्तां (D₈ 'ती). Ś₁ K₁.2.4 निरामा- र्जन्ति दुष्कृतं. —^c) Cp स्वकृतेन (for सु'). K₅ V₁ B₁.9 Das. a₁ हि; B₈.8 (marg. as in text) [अ]पि; D₄ [ह]व (for [ए]व). Ś₁ K₁.2.4.6 V₁ B₁.8 (marg.).9 D₄ D₈ D₈ राजापि; B₈.8 राजा हि; M₁.6 राजाभिर्. —^d) D₄ भूयिष्ठे. B₃.7.8 (marg.).9 Das. a₁ T G₁-3 M₅-7 शासति; B₈ पालयेद्; D₅.7 शासते (for शासते).

26 —^a) V₁ B₈ (marg.) श्रेयसी; D₅2 Cs श्रेयः स्व- D₄ श्रेयः (submetric); T G₁.8 श्रेयःसु (for श्रेयसः). K₅ Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁.n₂ D₈ D₂.8.6.8 T G₁-3 M₁.5-7 श्रेयसो (M₁ 'से) (for 'सीम्). K₅ V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁.n₂ D₈ T₂ M₁ [स]प्येनं; K₁ D₄.5. 7.9 T₁ G₁.8 M₅-7 शेनं; G₂ शेव (for एवं). ☞ Ca: श्रेयसः अपि श्रेयसी, अत्युत्कृष्टाम् । ☞ —^b) B₃.7.8 (marg.).9 Dn₁.n₂ D₈ D₂.8.6.8 M₁.5-7 वृत्तं (for

C. 12. 9586
B. 12. 27. 27
K. 12. 273. 27

आत्मानमसमाधाय समाधिस्सति यः परान् ।
विषयेष्विन्द्रियवशं मानवाः प्रहसन्ति तम् ॥ २७
यो राज्ञो दम्भमोहेन किञ्चित्कुर्यादसांप्रतम् ।
सर्वोपायैर्नियम्यः स तथा पापान्निवर्तते ॥ २८
आत्मैवादौ नियन्तव्यो दुष्कृतं संनियच्छता ।
दण्डयेच्च महादण्डैरपि बन्धूननन्तरान् ॥ २९
यत्र वै पापकृत्क्लेशो न महदुःखमर्हति ।

वृत्तिः). G₂ प्रतिकूलोऽनुवर्तते. —^a) K₁ स चैव; D₄ T₁ G₁ सदेव (for सदैव). T₁ G₁ [इ]ति (for हि). Ś₁ K₁ गुणैर् (for गुरोर्). T₁ G₁-3 M₅ वृत्तिम्. —^d) T₁ G₁ अन्ववर्तते (for अनुवर्तन्ति).

27 Before 27, T G₁ s ins. धुमस्तेनः. G₂ damaged. —^a) K₂ असमादाय; T₁ G₁ s च (G₂ चा) समाधाय (for अस). —^b) Das. a₄ M₅ समाधिसंति. K₄ T₁ G₁ पुमान्; K₇ D₄-7. 9 G₂ परं (for परान्). —^d) B₈ (marg.) Ca (gloss: अभिभवन्ति) प्रसहंति; T₂ पातयंति.

28 Before 28, Ś₁ K₁ 2. 4 V₁ ins. धुमस्तेनः. T G₁-3 M₇ transp. 28 and 29. —^a) D₅₁ यद् (for यो). D₄ 9 राज्ञा; D₅ 1 राज्ञा; D₆ [s]शक्तो (for राज्ञो). K₆ B₈ s (marg. as in text). 9 D₄₄ दम्भयोगेन; T₁ G₁-3 M₁ 5. 6 दम्भमोहेन (for दम्भ). —^b) G₁ कार्याद् (for कु). Ś₁ K₁ 2 कुर्यात्किञ्चिदसांप्रतं. ✽ C₈: असांप्रतं, प्रजाहिंसनम् । ✽ —^c) K₁ 2 स्म; B₈ (marg.) स्यात् (for स). —^d) K₇ D₈ D₄ 6. 9 यथा (for तथा).

29 T G₁-3 M₇ transp. 28 and 29. —^a) K₁ निवर्तव्यो; K₇ नियंतान्या (for नियन्तव्यो). —^b) Ś₁ K₁ 2 D₄₄ दुष्कृतः; M₁ 'ति; M₇ 'तीन्. K₇ संयनिच्छता (sic); D₄₈ D₅₂ D₂ संनियच्छति (D₂ 'तां). —^c) Ś₁ K₁ 2 दण्डयेच्च; K₇ 'ये (for 'येच्). T₂ G₁ 2 M₅ तथा; M₁ महान् (for महा). G₂ -दण्डो (for -दण्डैर्). —^d) B₇ अनन्तराः; G₂ च नेतरान्. ✽ C₈: अनन्तरान्, पुत्रसोदर्यादीन् । ✽

30 Before 30, M₇ ins. धुमस्तेनः. —^a) K₂ यत्रैव; T G₁-3 यो राज्ञः (for यत्र वै). B₈ (marg. as in text) पापकः (for 'कृत्). K₆ V₁ Bo. 6-9 D₄₁ D₅-1 क्रीडो; D₄₈ D₅₁ 1 D₂ 8. 8 नीचो; T G₁-3 क्लेशः; M₁ 5-7 क्लेशान् (for क्लेशो). —^b) T₂ महा- (for महद्). K₂ 4 B₈ (marg. as in text) D₄₄ D₅ 7

वर्धन्ते तत्र पापानि धर्मो हसति च ध्रुवम् ।
इति कारुण्यशीलस्तु विद्वान्वै ब्राह्मणोऽन्वशात् ॥ ३०
इति चैवानुशिष्टोऽस्मि पूर्वैस्तात पितामहैः ।
आश्वासयद्भिः सुभृशमनुक्रोशात्तथैव च ॥ ३१
एतत्प्रथमकल्पेन राजा कृतयुगेऽभजत् ।
पादोनेनापि धर्मेण गच्छेन्नेतायुगे तथा ।
द्वापरे तु द्विपादेन पादेन त्वपरे युगे ॥ ३२

अर्हति; B₇ अर्चति; D₄₈ T₁ G₁ 2 इच्छति; D₈ D₆ T₂ G₂ M₁ 5-7 ऋच्छति (for अर्हति). —^a) K₂ वर्धते; D₄₄ वर्धते; T G₁-3 वर्तते (T₂ 'तं)ते. T G₁ 2 वा पापं (for पापानि). —^d) D₅₁ D₆ हसति; T₂ G₁ 2 प्रं (for इ). T₁ G₁ 2 तं; T₂ वै; M₁ तद्; M₅-7 तु (for च). — Before 30^d, M₁ 6 ins. धुमस्तेनः. —^c) T G₁-3 M₁ 5-7 वै (for तु). D₅₁ इति कारुणी-शालस्तु. —^e) T₁ G₁-3 यो विद्वान् (for विद्वान्वै). M₁ 5. 7 मा (for वै). K₂ ब्राह्मणो. K₇ ब्राह्मणाश्रवशात् (hypermetric); T G₁-3 'णानुगः (for 'णोऽन्वशात्). K₄ M₅ [s]नुगात् (M₅ 'गः); D₅₁ [s]वशात्; D₅ 1 M₅ [s]न्वगात्.

31 —^a) D₄₄ -शिष्टो (for -शिष्टो). —^b) D₅₄ पितामहः. —^c) V₁ damaged; G₂ आश्वासयद्भिः (for 'यद्भिः). D₈ सुकृत (D₅₁ 'श)म्; T₂ सततम्; G₂ सुहृदम् (for 'भृशम्). —^d) D₅ 7 अनुक्रोशं. G₂ ये (for च).

32 —^a) K₇ D₄-7. 6 पूर्वैण (for प्रथम-). ✽ Cp: एतत्, राज्यम् । ✽ ✽ C₈: प्रथमकल्पेन, मुख्येनाहिंसा-मयेन दण्डेन ॥ C₈: सर्वभूतहिंसावर्जनधर्मेण । ✽ —^b) D₅₁ D₄ राज्ञा (for राजा). D₄ कृत्यं (for कृत-). K₂ D₆ 9 [s]भवत्; K₆ B₈ यजेत्; K₇ Cpp भवेत्; V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 D₄₈ a₄ D₅₁ 1 D₂ 8. 5. 7. 8 G₂ M₁ 5-7 जयेत्; D₄ युगे; T₁ G₁ 2 [s]जयत्; T₂ छमेत् (for अभजत्). —^c) Ś₁ K₁ 2. 4 पा (K₄ प-देनैकेन धर्मेण; G₂ पादेनापि न च. —^d) K₇ D₄ 9 गते (for गच्छेत्). D₅₁ त्रेतायुगं. D₆ [s]नञ्च (for तथा). —^e) B₈ (marg. as in text) द्वापरे तु तदर्थेन; M₁ 5. 7 'रे तदुपाधेन. —^f) K₂ D₇ T₁ G₁ 2 तु परे; K₇ B₈ D₄₈ a₄ D₅ D₄-3. 9 M₇ स्वधरे; V₁ Bo. 8 (marg.). 9 D₅₁ 1 D₂ 8. 8 T₂ स्वधरे (for त्वपरे).

33 —^a) ✽ C₈: प्राप्ते, प्रवृद्धे । ✽ —^b) G₂ damaged. Ś₁ K₁ 4. 7 Bo D₇ T₁ G₁ 2 राज्ञा; K₂ D₄₈ a₄ M₁ 6

तथा कलियुगे प्राप्ते राज्ञां दुश्चरितेन ह ।
भवेत्कालविशेषेण कला धर्मस्य षोडशी ॥ ३३
अथ प्रथमकल्पेन सत्यवन्संकरो भवेत् ।

आयुः शक्तिं च कालं च निर्दिश्य तप आदिशेत् ॥ ३४
सत्याय हि यथा नेह जह्याद्धर्मफलं महत् ।
भूतानामनुकम्पार्थं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

२६०

युधिष्ठिर उवाच ।

अविरोधेन भूतानां त्यागः पाङ्गुण्यकारकः ।
यः स्यादुभयभागधर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
गार्हस्थ्यस्य च धर्मस्य त्यागधर्मस्य चोभयोः ।

अदूरसंप्रस्थितयोः किं सिद्ध्येयः पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।

उभौ धर्मौ महाभागावुभौ परमदुश्चरौ ।
उभौ महाफलौ तात सद्भिराचरितावुभौ ॥ ३

C 12. 259a
B 12. 260a. 3
K. 12. 274. 3

राजा; Dn1. n4 Ds D2. 2. 2. 2 T2 M1 राज्ञो. B2-2
Das. 24 Ds. 7 च (for ह). —^a) B7. 2 Das. 24 तावत्
(for भवेत्). K1 D4. 2. 2 कालविशेषेण (for कालवि).
—^d) Dn1 काला; G1. 2 काल- (for कला). Dn1
धर्मेण. K2 शोडशी; Ds1 G2 शोडशी.

34 *) T1 अतः (for अथ). T1 G1. 2 प्रथमकल्पे तु
(for 'कल्पेन'). —^a) K2. 7 Das D2. 2. 2. 2 G1. 2 M1.
2-1 सत्यवत्; T1 G2 M1 (sup. lin.) 'वान् (for सत्य-
वत्). —^d) G2 partly damaged. Ś1 (sup. lin. as in
text) K2 ततः; K1 तप्त (for तप). K2 T G1-2
M1. 2 आविशेत्; B2 Ds (by corr.) आदिशत्. ❀ G2:
निर्दिश्य, निश्चित्य । ❀

35 *) B2 (marg. as in text) सत्येन. Ds1 M2. 7
तेन (for नेह). Dr T G1-2 सत्यायनं (T1 'य हि' तथा तेन
(Dr नेह). —^b) K2 Das. 24 जह्या; T1 G1. 2 तस्याद् (for
जह्याद्). B2 धर्मफले; G2 'बलं (for 'फलं). ❀ Cn:
धर्मफलं महत्, ज्ञानम् । स्वर्गादेः क्षुद्रत्वाद् । ❀ —^a) K2
'कल्पार्थं (for 'कम्पार्थं). —^d) K1 मनः. D2 यतिः
स्वायंभुवोऽब्रवीत्.

Colophon. G2 missing: K2. 2 B1-2 Das. 24 Dn2.
n2 D1 G4. 2 M1-2 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1.
2. 2. 2. 2 V1 Bo. 2-2 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-2 T G1-2
M1. 2-1 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 2 सत्य-
वतोः संवादः; K2 B2. 7. 2 Das. 24 D2 सत्यवद्भ्युत्पत्तेन-
संवादः; K1 D4. 2. 7. 2 शुभस्तेनसंवादः; V1 B2 Ds M1.
2-1 शुभस्तेनसत्यवत्संवादः; Bo Dn1. n4 Ds D2. 2 शुभ-
स्तेनसत्यवद्भाष्यं. — Adhy. no. (figures, words or

both): K2 B1 M1. 2. 7 92; Dn1 Dr T1 G1. 2 M2
94; Dn2 Ds2 93; Ds1 84; Ds 88; T2 107;
G2 damaged. — Śloka no.: Das Dn1 37; Dn1
35; Ds1 27; Ds 36.

260

☞ This adhy. is missing in Ge (cf. v. l. 12.
259. 1).

1 *) D2 अविशेषेण भूतानां. —^b) K2. 2 Bo. 2-2
Dn1. n4 Ds1 D2. 2. 2 योगः (for त्यागः). K1. 7 Das
G2 पाङ्गुण्य- (K1 'ण-') (for पाङ्गुण्य-). T G1-2 -कारितः
(for -कारकः). ❀ C2: पाङ्गुण्यकारकः, षण्णां ज्ञानै-
श्वर्यबलवीर्यतेजःशक्तीनां गुणानामीश्वरे नियतानां जीवेऽपि
कारक इति निश्चित्य ज्ञातं मया । अथुना तु य उभयभाक्
ज्ञानकर्मसमुच्चयान्वयी स्यात्तं मे ब्रूहि । ❀ —^a) G1 स्याम्
(for स्याद्). Ds उभयथा (for 'भाग्). —^d) Ś1
K1 Dn1 G2 तं (for तन्).

2 K2. 4 Ds. 7 G2 om. (hapl.) 2. —^a) K1 गार्ह-
स्थ्यस्य; K1 Bo. 2 Das Ds1 Ds T1 G2 गार्हस्थ्यस्य (for
'स्थस्य'). D2 lacuna; T1 G1. 2 स्व- (for च).
—^b) K1 D2. 2. 2 न्यासः; Bo. 7. 2 Dn1. n4 Ds D2.
2. 2 योग- (for त्याग-). — V1 reads 2^a-4^b on marg.
—^c) K1 D2. 2 अदूरस्थं. Ds T G1. 2 Cp (Cp as in
text) G2 सु (Ds1 सू) दूरसंप्रस्थितयोः. ❀ C2: अत्यन्त-
भिन्नप्रस्थानयोः । ❀ —^d) K1 Dn2 D4. 2 किंचिद्; Ds
काचित् (for किं चित्).

3 V1 reads 3 on marg. K2 Das om. the ref.

C. 12. 9599
D. 12. 269[8].4
K. 12. 274. 4

अत्र ते वर्तयिष्यामि प्रामाण्यमुभयोस्तयोः ।
शृणुष्वैकमनाः पार्थ छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ४
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
कपिलस्य गोश्व संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ५
आज्ञायमनुपश्यन्हि पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
नहुषः पूर्वमालेभे त्वष्टुर्गामिति नः श्रुतम् ॥ ६

G₂ om. (hapl.) 3^{ab}. — ^a) D₄ T G₁. 8 महाभाग
(for 'भागव'). — ^b) T G₂ M₁. 6. 1 दुर्धरौ (for
'दुश्चरौ'). — ^c) T₁ G₁. 8 महत् (for महा). K₄ Bo
D₂ D₁. n₁ D₅ D₂. 8. 8 T G₁-8 तौ तु (for तात).
B₉ उभौ महाकलोपेतौ.

4 V₁ reads 4^{ab} on marg. — ^a) G₁-8 पुत्र (for
अत्र). K₄ om. ते. S₁ K₁. 2. 4 वर्णयिष्यामि (for वर्त).
— ^b) K₁ प्रामाण्यम्; T₁ G₁. 8 माहात्म्यम्. V₁ अपि;
B₉ तथा (for तयोः). — ^c) T G₁. 8 M₁. 5-7 राजन्;
G₂ laenna (for पार्थ). — ^d) T₂ शृणु (for छिन्न).
B₉ (marg. as in text) D₅ संशयः; T₁ संशयं (for
संशयम्).

5 T₁ om. 5^a-6^b. — ^a) Hypermetris (Cn: अक्ष-
राधिक्यमावर्षम्). S₁ K₁. 2. 8. 7 Bo. 8 om. च. D₄. 9
कपिलगोश्व संवादं; D₅. 1 कपिलवैश्व सं; G₁. 8 कपि-
लस्य च गोश्वश्च; G₂ 'स्य यतेश्चैव. — ^d) G₁-8 संवादं
तं निबोधय.

6 T₁ om. 6^{ab} (of. v. l. 5). — ^a) G₁. 8 आत्मा-
र्थम्; G₂ आत्मानम् (for आत्मायम्). D₂. 8. 1 D₅. 1
'पश्यति; G₂ 'पश्यामि (for 'पश्यन्हि). K₆ om. हि.
☞ Ca: आज्ञायं श्रोत्रियागमने मधुपर्कार्थं पशोर्मारणप्र-
शंसकम् । ☞ — ^b) is damaged in G₂. — ^c) D₅1
प्रामाण्यं; T₂ प्रमाणं (for पुराणं). — ^d) D₄ नहुषः.
D₄. 9 M₆. 1 आरेभे (for आलेभे). — ^e) T G₁. 8 M₁.
5-7 यष्टुं (for त्वष्टुः). D₇ मासु (for गाम्). K₇ D₄
न (for नः). D₂ 3 त्वष्टुर्गामिति श्रुतं; G₂ इष्टां गति-
मिति श्रुतिः. ☞ Cp: त्वष्टुः, त्वष्टारं देवमुद्दिश्येत्यर्थः । ☞

7 ^a) K₁. 4 ता; D₄. 9 तान्; T₁ G₁. 3 गां; G₂
तं (for तां). G₂ नियुक्तम्. ☞ Cn: नियुक्तां, हन्तुं
पुरस्कृताम् ॥ Cs: नियुक्तां युपे बद्धाम् । ☞ — ^b) D₅. 1
सत्यः (for सत्त्वः). K₇ V₁ Bo. 8-9 Das D₁. n₁
D₅ D₂-4. 8. 8 T₂ M₅. 1 संयमे (for समये). G₂ नरः
(for रतः). — ^c) D₂ 4 निहताहारो (for नियता).

तां नियुक्तामदीनात्मा सत्त्वस्थः समये रतः ।
ज्ञानवान्नियताहारो ददर्श कपिलस्तदा ॥ ७
स बुद्धिमुत्तमां प्राप्नो नैष्ठिकीमकुतोभयाम् ।
स्मरामि शिथिलं सत्यं वेदा इत्यब्रवीत्सकृत् ॥ ८
तां गामृषिः स्यूमरश्मिः प्रविश्य यतिमब्रवीत् ।
हंहो वेदा यदि मता धर्माः केनापरे मताः ॥ ९

— ^a) K₅ V₁ Bo. 8-9 Das. a₁ D₁. n₁ D₅ D₂. 8. 8. 8
T₂ तथा (for तदा).

8 ^a) D₄ Cp सं (for स). S₁ K₁. 2. 4 अनुलां
(for उत्तमां). ☞ Cp: संबुद्धिं सन्त्यबोधम् । ☞ — ^b) K₁
D₄ नैष्ठिकीम्; G₁ नैष्ठिकम्. K₁ D₅1 भयं; K₇ D₄. 8
भयः (for भयाम्). ☞ Cp: नैष्ठिकीं प्रामाणिकत्वेन हृद-
मूलत्वात् ॥ Cs: नैष्ठिकीं, मोक्षविषयाम् । ☞ — ^c) K₆
D₄. 9 Cp स नाम (for स्मरामि). K₆ शैत्यं (for सत्यं).
K₇ D₂. 8. 1 D₇ सता(D₂ 3 'ती)मशिथिलं सत्यं; V₁
Bo. 8-9 D₁. n₁ D₅ D₂. 8. 8. 8 T G₁. 8 M₁. 5-7 Cs
सता(B₉ सत्या-; D₁. n₁ D₂. 8. 8. 8 सती-; D₅ T G₁. 8
M₁ 5-7 Cs [gloss: औपनिषदीं] परा)मशिथिलां सत्यां; G₂
परमां शिथिलां सत्यां. ☞ Ca: अशिथिलां, शिथिलवचनं
तु दयापरम् ॥ Cp: (reading स नाम शिथिलं): शिथिलं,
ज्ञानैः । सत्यं वचनम् । वेदा एवमेव प्रतिपादयन्तीत्यभिप्रायेण
सत्यपदप्रयोगः ॥ Cs: अशिथिलां, तर्कैश्चालयितुमशक्याम् ।
सत्यां, निलफलाम् ॥ Cv (reading स्वरेण शिथिलोऽसत्या):
उच्चैर्बहुं भीत्या अल्पस्वरो भूत्वा, गोमेधस्यापि विधानात्,
वेदा असत्या इति सकृदब्रवीत् । ☞ — ^d) S₁ K₁. 2. 1 D₄.
5. 7. 9 T₁ G₁. 8 M₁. 6 वेद (for वेदा). ☞ Cn (read-
ing वेदा ३): वेदा ३ इति गर्हायां भ्रुतिः ॥ ☞

9 ^a) K₇ D₄. 9 G₁. 8 स्यूतरश्मिः; Some MSS.
स्यूमरश्मिः; D₅ संसृजान्तः; G₂ स्यूमरश्मिः (for स्यूम*).
— ^b) T₁ G₂ यतिर् (for यतिम्). — ^c) K₆ T₂ अहो;
B₉ (marg.) हं भो; D₅. 1 भो न; T₁ G₂ हंहो;
Cs (gloss: अयथार्थत्वेन) हंभो; Cv (gloss: पापहेतु-
त्वात्) अहंभो (for हंहो). D₅. 1 अभि- (for यदि).
G₁. 8 हंभो वेदा यते धर्मो. ☞ Ca: तर्हि के नाम संसार-
मोचका ग्रन्थाः । न केऽपीत्याक्षेपार्थः ॥ Cn (reading वेदा ३):
अत्रापि गर्हायांयाः भ्रुतेरनुवादः । ☞ — ^d) K₇ धर्मः. G₁. 8
धर्मः केन परो मतः. Cp: वेदा यदि मताः अवमताः
इत्यर्थः । तदा केन प्रकारेण प्रमाणेन अपरे भवदभिमतता शम-
दमाद्योऽपि धर्मा मताः । तत्रापि वेदानामेव प्रामाण्यस्वीकारा-
दित्यर्थः ॥ Cs: अपरे त्वदीयाः साक्षादयः के धर्मा दम्भत्वे
न मताः । सर्वाणि शास्त्राणि दम्भत्वेन मनानीत्यर्थः । ☞

तपस्विनो धृतिमतः श्रुतिविज्ञानचक्षुषः ।

सर्वमार्षं हि मन्यन्ते व्याहृतं विदितात्मनः ॥ १०

तस्यैवं गतदृष्टस्य विज्वरस्य निराशिषः ।

का विवक्षास्ति वेदेषु निरारम्भस्य सर्वशः ॥ ११

कपिल उवाच ।

नाहं वेदान्विनिन्दामि न विवक्षामि कर्हिचित् ।

पृथगाश्रमिणां कर्माण्येकार्थानीति नः श्रुतम् ॥ १२

गच्छत्येव परित्यागी वानप्रस्थश्च गच्छति ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च उभौ तावपि गच्छतः ॥ १३

देवयाना हि पन्थानश्चत्वारः शाश्वता मताः ।

तेषां ज्यायःकनीयस्त्वं फलेषूक्तं बलाबलम् ॥ १४

एवं विदित्वा सर्वार्थानारभेदिति वैदिकम् ।

नारभेदिति चान्यत्र नैष्ठिकी श्रूयते श्रुतिः ॥ १५

अनारम्भे ह्यदोषः स्यादारम्भेऽदोष उत्तमः ।

एवं स्थितस्य शास्त्रस्य दुर्विज्ञेयं बलाबलम् ॥ १६

यद्यत्र किञ्चित्प्रत्यक्षमर्हिसायाः परं मतम् ।

C. 12. 8612
B. 12. 2598J. 17
K. 12. 274. 17

10 ^a) Ś1 K1.2.4 धृतियुताः; B8 Dn1 D2.8.8 'मतः (for 'मतः). — ^b) K1 D5.8 T1 G1.8 M1.8.1 श्रुत (for श्रुति). K1 D9 विज्ञात- (for 'ज्ञान-). — ^c) Dn1 पूर्वम्; M1.8.1 सत्यम् (for सर्वम्). Ś1 K1.2.4 च; M1 तु (for हि). — ^d) K2.4 व्याहृतं; Dn2 D4 व्याहृते; G1 व्याहृतं; G2 व्याहृतं (for व्याहृतं). Ś1 K1.2.4.7 D4.5.7 विदितात्मनां (K1 'हमवान्); G2 'तं मनः (for 'तात्मनः). ❀ Cn: विदितात्मनः, नित्य-ज्ञानवतः परमेश्वरस्य । ❀

11 ^a) Ś1 K1.2.4 Ds1 D5 M1.8 नृत्तस्य (for 'तृष्ण-स्य). — ^b) K1 विज्वरस्य; K2 विजुः; D2 विदुः (for विज्वर). B8 (marg.) गताशिषः (for निरा). — ^c) K4 G2 का विवक्षा; G1 अविवक्षा. M1.8 देवेषु; M5 C7 देवेषु (for वेदेषु). — ^d) K6 V1 Bo.8-9 Ds1 Dn1. n4 D5 D2.8.8-8 सर्वतः; T2 योगिनः (for सर्वज्ञः). ❀ Ca: निरारम्भस्य मुमुक्षोः वेदेषु कर्मप्राप्त्यर्थदर्शकेषु का विवक्षा अस्तीत्यर्थः ॥ ❀ Cn: तस्य ईश्वरस्य न वैषम्यविवक्षया वेदवचनं संभवति ॥ Cp: तृष्णावन्तो हि कामज्वरमन्तसाः पापिष्ठा विषयलोलुपतया वेदाङ्गिन्दन्ति, स्वाभिप्रायेणार्थं कल्पयन्ति । भवांस्तु न तथेत्यर्थः ॥ C7: निरारम्भस्य, यज्ञादारम्भरहितस्य तव देवेषु का विवक्षास्ति । अत एवेदं विनिन्दसीति भावः । ❀

12 ^a) T1 G1-8 वेदं न (for वेदान्वि-). — ^b) M6 के (for न). K1 V1 B8-9 Ds4 Dn1 D5 D2-5.8 Cn (gloss: विषयान्वक्ष्यामि) विवक्ष्यामि; T1 G1-8 M1.8-7 Cp.8 विवक्षा (G2 'क्ष्या)स्ति (for 'क्ष्यामि). ❀ Cp: विवक्षा वेदस्य तात्पर्यार्थः । ❀ — ^c) K6 Bo.8.8-9 Ds1 D2 आश्रमिणः (for 'णां). Ds4 धर्माणि; G1.8 कर्म (for कर्माणि). — ^d) G1 कर्मार्थानि (sic); G2 नैका. ❀ C7: एकार्थानि, एकस्वर्गाख्यफलानि । ❀

13 ^a) K1 D1.9 एवं (for एव). Ds1 परित्यागां (for 'त्यागी). ❀ Cp: गच्छति, संनाराङ्गिर्गच्छति ॥ C7:

गच्छति, परलोकम् । ❀ ❀ Ca: परित्यागी, मिथुकः । ❀ — ^b) Ds1 वानप्रस्थस्य (for 'स्थश्च). — ^c) Ds2 अविः; T1 M1.8 अभिः (for अवि). M5 तावुभावपि गच्छतः.

14 ^a) K1 देवयानाय; K1 D4.9 'यानादिः; G2 'यानानि (for 'याना हि). — ^b) Ds1 स्वाचारः (for चत्वारः). Ds1 आश्वतो. Ś1 K4 शुभाः; K1 शुभाः; Ds1 मतः (for मताः). — D5 om. 14'-15^d; D1 reads the same on marg. — ^c) K6 V1 Bo.8-9 Ds1. n4 Dn1. n4 D2.8.8-8 M5 एषां; B8 (marg.) एते; D5 D1 T G1-8 M5 तेषां (for तेषां). — ^d) Ś1 K1 बलेषु (for फलेषु). ❀ Cp: फलेषु, अवान्तरप्रयोजनेषु सत्त्वशुद्ध्यादिषु बलाबलत्वं, ज्यायःकनीयस्त्वं नाम । ❀ — After 14, D5 reads 17, for the first time, repeating it in its proper place.

15 D5.8 om. 15 (for D5, cf. v. 1. 14). D1 reads 15 on marg. — ^a) Ds4 सर्वात्मनः; D1 G1 'स्मा (for 'र्थान्). — ^b) K6 Bo.8-9 Ds1. n4 Dn1. n4 D5 D2.8.8 T1 M5 आर (M5 'ल)भेतेति; K1 D4.9 आरभे (K1 'ते दिति; T2 G2.8 आलभे' (for आरभे'). K1 D4 वेदिकं; T2 वै मतं. D1 G1 सर्वार्थानारभेदिति. ❀ Ca: आरभेत, आश्रमविहितं, फलाभिसंधिं विना कर्मैत्यर्थः । ❀ — ^c) K6 Bo.8-9 Ds1. n4 Dn1. n4 D5 D2.8.8 T1 G1.8 M5 नार (G2 M5 'ल)भेतेति; T2 G2 नालभेदि (G2 'भेदे)ति; M1 नालंभेनेति (for नारभेदिति). D5 वान्यत्र; G2 तान्यत्र (for चा'). D1 वैदिकं नारभेतेति. — ^d) B5.7.8 सततं; B8 (marg.) नैष्ठिकात् (for 'की). ❀ Cn: नैष्ठिकीत्यनेनैतस्याः सिद्धान्तत्वं दर्शितम् ॥ C8: नैष्ठिकी, मोक्षविषया । ❀

16 ^a) B8 (marg.) M1.8 अनारंभो; T2 'लंभे (for 'रम्भे). B8 M1.8-7 हि दोषः (for ह्यदोषः). — ^b) Ds1. n4 आरंभो; T2 आलंभे (for आरम्भे). G2 उत्तमं. ❀ Ca: दोषः, अनिमोक्षरूपः । ❀ — ^c) G2

ग्राह्यारण्या ओषधयः प्राणस्यान्नमिति श्रुतिः ॥ १९

यज्ञेषुपाकृतं विश्वं प्रादुरुत्तमसंज्ञितम् ॥ २२

23 *) Ś: एतश्च; K₁ एतैश्च; K₂, 4 B₁, 7: ततश्च
(for एतच्). D: ज्ञातः; D₁ Mr (sup. Mn.): ज्ञानं

एतच्चैवाभ्यनुज्ञातं पूर्वेः पूर्वतरैस्तथा ।

को जातु न विचिन्वीत विद्वान्स्वां शक्तिमात्मनः २३

पशवश्च मनुष्याश्च द्रुमाश्चापधिमिः सह ।

स्वर्गमेवाभिकाङ्क्षन्ते न च स्वर्गस्त्वृते मखम् ॥ २४

ओषध्यः पशवो वृक्षा वीरुदाज्यं पयो दधि ।

हविर्भूमिर्दिशः श्रद्धा कालश्चैतानि द्वादश ॥ २५

ऋचो यजुंषि सामानि यजमानश्च षोडशः ।

अग्निर्ज्ञेयो गृहपतिः स सप्तदश उच्यते ।

अज्ञान्येतानि यज्ञस्य यज्ञो मूलमिति श्रुतिः ॥ २६

आज्येन पयसा दध्ना शकृतामिक्षया त्वचा ।

वालैः शृङ्गेण पादेन संभवत्येव गौर्मखम् ।

एवं प्रत्येकशः सर्वं यद्यदस्य विधीयते ॥ २७

यज्ञं वहन्ति संभूय सहत्विग्भिः सदक्षिणैः ।

संहत्येतानि सर्वाणि यज्ञं निर्वर्तयन्त्युत ॥ २८

यज्ञार्थानि हि दृष्टानि यथा वै श्रूयते श्रुतिः ।

एवं पूर्वे पूर्वतराः प्रवृत्ताश्चैव मानवाः ॥ २९

C. 12. 9625
B. 12. 249(a). 30
K. 12. 274. 30

(for 'ज्ञातं'). —^b) V1 सदा; B1 यथा; Ds. 1 तदा (for तथा). —^c) V1 के (for को). G1 पिचिद्धीत (sic). ☞ Ca: विचिन्वीत, कर्तव्यतया निश्चिन्वीत । ☞ —^d) K1. 2. 4 विद्वान्वा; Ds विद्वान्स्वः; Ds विदित्वा; G1 विद्वान्स्वान् (for 'स्वः'). K1 Ds. 9 आत्मना (for 'न:'). Ds. 1 विद्वान्स्वां (Ds 'स्व-') शक्तिमात्मनः; Gs 'स्वाशिवमात्मनः'. ☞ Ca: शक्ति, द्रव्यादितं पत्तिम् ॥ Cs: स्वां शक्ति, मयेदं कर्तुं शक्यमिति यावत् । ☞

24^b) Ks औषधिमिः; K1 Gs M1. 6 षोष' (for चौष'). —^c) G2 हि (for [अ]भि-). K1 V1 Ds. 1. 9 'कांक्षति; Ds1 'कांक्षते (for 'काङ्क्षन्ते'). —^d) Bs. 1 Dn4 Ds स्वर्गम्; Ds स्वर्गाः (for स्वर्गस्य). Ks. 1 Bs Ds. 9 T1 G1. 8 M1. 1 [S]स्यते; B0 Ds2 Ds स्मृते; Bs. 1. 9 Dn4 Ds. 1. 1 ऋते; Ds2 Ds [S]स्यते; Ds1 corrupt; Dn1 Ds1 Ds ततो; T2 [S]स्य ते; G2 [S]स्यु ते; M1. 6 [S]स्यते (for स्यते). Ks सुखं; Ks B0 6-9 Ds2. 1 Dn1 Ds Ds. 1 1-8 T G1-3 M1. 6 6 मखात् (D: T2 'चात्; M1 [inf. lina.] 'खे'); Dn4 सुख; M1 मखान् (for मखम्). V1 भ च स्वर्गो मखादते.

25^a) Some MSS. औषध्यः. —^b) K4 वीरुदाज्यं; Ds4 वीरुदाज्यं; Ds. 6 वीरुदा (Ds 'चा' 'द्यं; Ds वीरु-दाज्यं; T Gs वीरुदाज्य-; M1. 6 'चाज्यं (for 'दाज्यं'). K1 Ds4 दधिः. —^c) S1 K1. 2. 4 वहिर् (for हविर्). K1 भूमि (for भूमिर्). G1 दिशा. G1 मूर्धा; G2 शाका (for श्रद्धा). —^d) Ds4 द्वादशः.

26^a) Ks यजुंषि; Ds1 यजुंषि. K1 सामानानि (sic); M1 सत्वानि (for सामानि). K4 ऋचं यज्ञाणि सामानि. —^b) Ds om. from यजमान up to मिति (in 26'). Ds1 यजमानाश्च. V1 B0. 6. 8. 9 Ds2 Dn1. 14 Ds Ds-9 षोडश. T G1-3 M1. 1-1 ऋत्विजश्चापि षोडश. —^c) Dn1 Ds अग्निर्ज्ञेयो; Ds. 1 यज्ञस्थानं; T1 G1 अग्नि

वेयो; G2 अग्निश्च यो (for अग्निर्ज्ञेयो). Ds गार्हपतिः; G1 ग्रह' (for गृह'). —^d) B0 सं; T1 G1 lacuna; M1 सु- (for स). —^e) Ks T1 यज्ञे; B1 Ds2 Ds G2 यज्ञः; Ds. 1 Gs सोमो (for यज्ञो).

27 27^{ab} = (var.) 12. 255. 37. Ks om. (hapl.) 27^a-29^b. —^b) Ks V1 Ds शकृता (for शकृता). S1 K1. 2. 4 [अ]मितया; K1 Ds. 9 शकृता; Bs मेदया; Ds2 [आ]मिक्षया; T1 M1 [आ]मीक्षया; M1 [आ]मिक्षया (for 'क्षया). Ds1 *या (for स्वचा). —^c) K1 Bs. 9 Ds2 बालैः; G2 हवैः; M1 पालैः (for बालैः). Ks Ds2 शृङ्गेण; T2 G1. 2 M1 शृङ्गेण (for शृङ्गेण). Bs पादेन (for पादेन). —^d) Bs (marg.) Ds2. 14 Dn4 Ds Ds-4. 6 M1 6-1 संभरति; Dn1 संभरति; Ds lacuna; T2 संभरति; G2 संगरति; Cp (gloss: संभावयति, उत्पादयति) संभवति (as in text). S1 K1 गो-; Ds2 गौ-; T2 गोर (for गौर). B0. 6 (marg.). 1. 9 Ds2 Ds. 1 T G1-3 M1. 1-1 मुखं (for मखम्). —^e) G2 'प्रत्येकशः (for 'कशः'). S1 K1. 2 स्वर्गं; V1 B0 6. 9 Ds2. 14 Dn4 Ds सर्वं (for सर्वं). —^f) S1 K1. 1. 1 Ds. 9 यद्यज्ञस्य; Bs (marg. as in text) Ds1 यद्यज्ञस्य; G2 यद्यदस्य (for यद्यदस्य).

28 Ks om. 28 (cf. v. 1. 27). —^a) K1 Ds. 9 वदति; T G1-3 M1 वहति (for वहति). —^b) K1. 2 corrupt (for सहत्विग्भिः). —^c) K1. 1 V1 B0. 6-9 Ds2. 14 Dn1. 14 Ds Ds. 1 संहत्य (for संहत्य). Ds. 1 संभूय (for सर्वाणि). —^d) Ds Gs निर्वर्तयति; G2 निर्वर्तयति (for निर्वर्तं').

29 Ks om. 29^a (cf. v. 1. 27). —^a) S1 K1. 2. 4 यथार्थानि (for यज्ञा'). V1 Ds. 1 Gs ह; Bs. 1. 8 (marg. as in text). 9 Ds2 T G1 8 M1. 6. 1 [ह]ह (for हि). Gs दृष्टानि (for दृ'). —^b) K1. 2 यथैव;

C. 12. 9628
B. 12. 269(8). 21
K. 12. 274. 24

न हिनस्ति ह्यारभते नामिदुहति किंचन ।

यज्ञो यष्ट्य इत्येव यो यजत्यफलेऽस्य ॥ ३०

यज्ञाङ्गान्यपि चैतानि यथोक्तानि नसंशयः ।

विधिना विधियुक्तानि तारयन्ति परस्परम् ॥ ३१

आज्ञायमार्षं पश्यामि यस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः ।

तं विद्वांसोऽनुपश्यन्ति ब्राह्मणस्यानुदर्शनात् ॥ ३२

ब्राह्मणप्रभवो यज्ञो ब्राह्मणार्पण एव च ।

Kr Ds. 5. 7. 9 यथैषा; V1 Bo Das Dn1. n4 Ds. 2. 6. 8 यथार्था; B8-9 Das T1 G1. 8 यथा हि; Ds Ms. 7 यथार्थी (Ds1 'र्थी'); T2 G2 यथर्वे (T2 'र्वि'); M1. 6 यथर्वे (Ms 'र्वे') (for यथा वै). Ś1 K1. 2. 3 इवि: (for श्रुति:). — °) Ks V1 B8. 7. 9 Das. a4 Ds. 1 T1 G1-8 Ms सर्वे (for पूर्व). Ms पूर्वतरा: (for पूर्व). Kr Bo. 8 (marg.) Dn1 Ds Ds. 2. 6. 8 एवं पूर्वतरा: सर्वे (Ds 'र्वे'). — °) K1 प्रवृत्तश्च. Ks B8-9 Das. a4 [अ]पि हि; T G1-8 M1. 6. 7 चापि (for चैव).

30 °) Ks हि नास्ति. Kr Ds1 Ds. 9 नालभते; V1 Bo 8-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 Ds. 2. 5. 6. 8 M1. 6. 7 (also as in text) नार; D1 T G1. 8 Ms ह्याल (for ह्यार). G2 न हिसेत्यालभेतै. ☞ Ca: न हिनस्तीति । न तु हिंसा तत्र क्रोधफलम् । ☞ — °) T G1. 8 M1. 6 नापि (for नाभि-). Kr 'दुहन्ति; Ds. 1 'दुह्येत (for 'दुहति). Ś1 K1. 2. 4 Ds1 कंचन; Ds T1 G1. 8 कश्चन (for किंचन). G2 नाहविद्वेत् किंचन (sic). — °) Ks V1 B8. 7. 9 Ds. 1 T G1. 8 M1. 5-7 यज्ञैर् (for यज्ञो). Ks V1 B8 Das. a4 T G1. 8 Ms. 7 Cp यष्ट्यम् (for 'स्य). B8 Das. a4 एवं (for एव). B8 (marg.) यज्ञेयष्ट्यमित्येव; G2 यज्ञैरिष्टांगमित्येव. — °) Ks Dn1 T2 G2 योजयति (for यो यजति). Ks. 1 Da4 Ds1 Ds. 8 अफलेऽस्य (for 'स्य).

31 °) T2 G2 चैतानि (sic) (for चैतानि). — °) Ks. 1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das Dn1. n4 Ds. 2. 6 यज्ञोक्तानि; Ds सयो (for यथो). Ks Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 6. 8 अनुप (Bo 'स')र्वशः; Kr Ds. 5. 7. 9 M1. 5-7 अत्र सर्वशः; V1 B8 (marg.) अत्र सं (B8 अनुसं)वशः; B8 (orig.) T G1-8 अपि सर्वशः (for नसंशयः). — °) M1 विनियुक्तानि (for विधि'). Ś1 K1. 2. 4 V1 कर्मणा विधियुक्तेन; G1 विधिना विधिना युक्तः. — °) K4 वरयन्ति; Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5. 8 धार (for तार).

32 °) G2 आज्ञायमर्षं (for 'यम्). Ds. 1 आज्ञायमर्षं

अनु यज्ञं जगत्सर्वं यज्ञश्चानु जगत्सदा ॥ ३३

ओमिति ब्रह्मणो योनिर्नमः स्वाहा स्वधा वषट् ।

यस्यैतानि प्रयुज्यन्ते यथाशक्ति कृतान्यपि ॥ ३४

न तस्य त्रिषु लोकेषु परलोकभयं विदुः ।

इति वेदा वदन्तीह सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ३५

ऋचो यजूंषि सामानि स्तोभाश्च विधिचोदिताः ।

यस्मिन्नेतानि सर्वाणि बहिरेव स वै द्विजः ॥ ३६

पश्यामि; M1 आज्ञायमार्षं प'. — °) Ks B8-9 Das Ds. 1 ते; Ds1 T G1-8 M1. 5-7 तद् (for तं). Ks B8. 7. 8 (marg. as in text) Das. a4 Ds. 1 T G1-8 M1. 5-7 न मुह्यति (for अनुपश्यन्ति). — °) ☞ Ca: ब्राह्मणस्य विधिविधायकवेदभागस्य अनुदर्शनादुपदेशात् । ब्राह्मणजातीयस्य गुरोरिति वा ॥ ☞

33 °) G1 ब्राह्मणः (for 'ण-). Ś1 K1. 2. 4 धर्मो (for यज्ञो). Ds. 1 ब्राह्मणप्रभवा यज्ञा. — °) B1. 9 Das. a4 Ds. 1 ब्राह्मणार्पणमेव च (B1 ह); T2 'णा ब्रह्म एव च; Cp 'णार्पण एव च (as in text). — °) Ds अश्न- (for अनु). Das ज्ञानं (for यज्ञं). T1 स्वर्गं (for सर्वं). ☞ Ca: अनु यज्ञं, यज्ञनिमित्तम् ॥ Cp: यज्ञं लक्ष्यीकृत्य ॥ Cs: यज्ञाधीनम् । ☞ — °) Kr Ds. 9 यज्ञस्य; Ds. 1 यज्ञाश्च (for यज्ञश्च). B8 (marg. as in text) [अ]नुजगत्तया (for 'नु जगत्सदा). Ks यज्ञश्च जगत्सदा (sic). ☞ Ca: अनु जगत्, जगन्निमित्तः ॥ ☞

34 °) K1 B8 G8 ब्राह्मणो (for ब्र'). G2 ओमिति ब्राह्मणा नित्यं. ☞ Cs: योनिः आविर्भावस्थानम् । ☞ — °) K4 नमः; Da4 मनः (for नमः). Ś1 K1 वौषट् (for वषट्). — °) Ks. 1 Ds. 9 प्रयुज्यन्ते; Ds. 1 प्रयुज्यन्ते; Ds. 9 प्रयुज्यन्ते; M1. 6 प्रयुज्यन्ते (for प्रयुज्यन्ते). — °) Ds. 1 यथैतानि (for यथाशक्ति). D1 कृतानपि (for 'न्यपि).

35 °) Kr Ds. 9 T2 G1-8 परलोके (for 'लोक-). M1. 6. 7 ब्राह्मणं विप्रणश्यति. — °) Ks वदन्ति; Kr वदन्ति. Da4 इ (for [ह]इ). — °) K1. 3 T G1. 8 M1. 5-7 वृद्धाश्च; Ds1 सिद्धाश्च; G2 वृद्धाश्च (for सिद्धाश्च).

36 °) Ks G1 स्तोमाश्च; Ds1 स्तोमाश्च; G2 यज्ञाश्च (for स्तोमाश्च). Kr Ds. 9 विधि (Kr 'दि')नोदिताः (for 'चोदिताः). ☞ Ca: स्तोभाः गीत्याधारभूतान्यक्षराणि ॥ Cn: सामपुरकाक्षराणि, हाऽऽधि, हाऽऽनु, इत्यादीनि । ☞ — °) T G1. 8 M1. 5-7 बाह्यानि; G2 हव्यानि (for

अग्न्याधेये यज्जवति यच्च सोमे सुते द्विज ।
यच्चेतरैर्महायज्ञैर्वेद तद्भगवान्स्वतः ॥ ३७
तस्माद्ब्रह्मन्यजेतैव याजयेच्चाविचारयन् ।

यजतः स्वर्गविधिना प्रेत्य स्वर्गफलं महत् ॥ ३८
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञानां परश्चेति विनिश्चयः ।
वेदवादविदश्चैव प्रमाणमुभयं तदा ॥ ३९

C. 12. 263B
B. 12. 263(1). 40
K. 12. 274. 42

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षष्ठ्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

सर्वाणि). —^d) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 भवन्तीह (Das 'ति ह) (for बहिरेव). Ks. 1 द्विज. Ds. 1 भवन्ति स ह वै द्विज.

37 °) Ks अग्न्याधेये (sic); Das Dn1 अग्न्याधे-
(Das 'ध)ये; G2 अज्ञाधेये (for अग्न्या'). D2 भवन्ति.
—^b) Ś1 K1. 2. 4 यज्ञ; K7 Bo. 3 तच्च (for यच्च).
Ś1 K1. 2 सोम- (for सोमे). Ds. 1 सुत; M1. 6 सुधे
(for सुते). K1 V1 Dn4 D6 द्विज; Dn1 Ds1 D2 3
द्विज (for द्विज). T1 G1-3 यच्च (G2 यं च) सोमे स्थितं
जगत्. —^c) Ś1 K1. 2. 4 यज्ञ (for यच्च). K4 D4
चेतरे; Das G2 चैतरैर्; G2 च वेदैर् (for चैतरैर्).
✽ Gs: महायज्ञैः, अश्वमेधादिभिः पञ्चमहायज्ञैः । ✽ —^d)
K7 वेदस्; T G1-3 वेदैस् (for वेद). Ks Bo. 6
(marg.). 8. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 पुनः; K7
D4. 9 ततः; B6. 1 प्रभुः; D6 युत; T1 तदा; T2
G1-3 Ms तथा; M1. 6. 1 अपि (for स्वतः). Ds. 1
वेदवांश्च ततस्ततः.

38 °) B6 Ds. 1 T2 Ca ब्रह्म (for ब्रह्मन्). Ks. 1
Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 M1. 5-7 यजेत्; T2
यजेत (for य'). G2 [ए]वं (for [ए]व). K1. 4
तस्माद्ब्रह्मण्यजे (K4 'ने)तैव. —^b) T2 योजयेच् (for
याज'). Ks Bo. 6. 8 (marg.). 9 Das. 24 विचारयन्;
V1 [अ]पि धारयन्; B7 [अ]विधा'; Dn4 D7 विचा'
(for [अ]वि'). D2 याजये वापि चारयन्. ✽ Ca
(reading ब्रह्म): ब्रह्मैव यजेत, प्रह्वार्षणविधया यजेत ।
यजमानवद्विजोऽपि ब्रह्मार्पणन्यायेन याजनं कुर्युः । ✽ —^c)

Ks Bo. 6. 7. 9 Das. 24 यजते; B5 Ds यजेत (for
यजतः). Ks B6 3 (marg. as in text). 9 Das. 24
प्रेत्य-; V1 Bo Dn4 Ds-5. 7. 9 T G1-3 M1. 5-7 यज्ञ-
(for स्वर्ग-). —^d) B5 (marg. as in text) यथा
(for प्रेत्य).

39 °) = (var.) 6. 26. 31°. G1 यज्ञानां (for [अ]-
य'). —^b) D7 परंश्च; G1 परस्य (for परश्च). K2
परश्चेत्यविनिश्चयः; G2 परं लोकाश्च निश्चयः. —^c) T
G1-3 Ms. 1 वेदा वेद- (for वेदवाद-). Ds1 विधिश्च
(for विद्वश्च). Ds M1. 6 चैवं (for चैव). —^d) T1
G1-3 Ms उभये (for 'यं). Ks. 1 B6. 9 Das. 24 D7
T2 G2 M1. 5-7 तथा (for तदा). ✽ Ca: उभयं,
कर्मकरणं कर्मत्यागश्च । ✽

Colophon. Gs missing: Ks. 5 B1-5 Da1. 22 Dn1.
n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 1.
1. 6. 1 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3
M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2 V1 Bo. 3
Ds Ds. 3 गोकपिली (Ś1 K1. 2 'ले)यं; Ks Bo. 7. 9
Das. 24 D2. 8 गोकपिलीयं; K7 D4. 5. 9 गो (K7 om.
गो) कपिलीयप्रशंसा; D7 गोकपिलीयसंवादे यागप्रशंसा;
G2 कपिलगायत्रीसंवादायोश्चैष्ट्यं (sic); Ms गोकपिलीये
यज्ञप्रशंसा; Ms कपिलगोसंवादे श्रैष्ठ्यकथनं; M7 कपिलगो-
संवादे यागश्रैष्ठ्यकथनं. — Adhy. no. (figures, words or
both): Ks B7 M1. 6. 1 93; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3
Ms 95; Dn4 Ds2 94; Ds 89; T2 108; G2 90.
— Śloka no.: Das Ds 40; Dn4 41; Ds1 28.

२६९

C. 12. 9638
M. 12. 270(69). 1
K. 12. 279. 1

कपिल उवाच ।

एतावदनुपश्यन्तो यतयो यान्ति मार्गगाः ।
नैषां सर्वेषु लोकेषु कश्चिदस्ति व्यतिक्रमः ॥ १
निर्द्वेष्टा निर्नमस्कारा निराशीर्बन्धना बुधाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यश्चरन्ति शुचयोऽमलाः ॥ २
अपवर्गेऽथ संत्यागे बुद्धौ च कृतनिश्चयाः ।
ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मभूताश्च ब्रह्मण्येव कृतालयाः ॥ ३
विशोका नष्टरजसस्तेषां लोकाः सनातनाः ।

261

✎ This adhy. is missing in Gs (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 *) Ds1 Ds. 3 T1 G1 Cn -पश्यन्ति; Cp. 3 -पश्यन्तो (as in text). — ¹) Ds1 यति- (for यान्ति). T1 मार्गगाः; G1 मार्गिताः (for मार्गगाः). ✎ Cn: मार्गगाः, मार्गे सविज्ञेयवस्थायां स्थिताः ॥ Cp: मार्गगाः सत्यधर्माः ॥ ✎ — ²) Ks Ds. 3 तेषां; Gs नेह; Ms नैतां (for नैषां). Ś1 K1. 3. 3. 1 Ds. 3. 1. 3 भूतेषु (for लोकेषु). — ³) ✎ Cn: व्यतिक्रमः, मिथ्यासंस्कारः ॥ Cp: विगानम् । ✎

2 With 2, cf. 12. 234. 9; 237. 24. — *) Bs निर्द्वेष्टो. Ks निनमस्कारा; Ds. 1 निर्मन- (for निर्नम-). ✎ Cn: निर्नमस्काराः न कंचिन्नमस्कुर्वन्ति ॥ Cs: फलेच्छया देवतानमस्कारादिरहिताः । Cr: स्वात्मानं प्रति परैः क्रियमाण- नमस्काराद्यारहिताः । ✎ — ¹) K1 निराशीः; Ks. 1 G1 'क्षी- (for 'शीर्). K1 धर्मेना; K1 -बन्धना; Ds -बन्धुना (for -बन्धना). Gs युधाः; Ms बुधाः (for बुधाः). — ²) Dn4 [s]मताः (for 'लाः).

3 Ks. 4 om. 3^a-4^b. — *) Ś1 K1 अपवर्गेण; Bs 'वर्गेण; Ds Ds. 3. 3 Ms. 3-1 'वर्गे च; Dn1 Gs 'वर्गेण; Ds 'वर्गेण (for 'वर्गेऽथ). Ks V1 Bs. 1. 3 (marg. as in text). Ds. 3. 3 Ds. 1 Cp संत्यागे; Dn1 [अ]सत्यागे; Gs संत्यागे (for 'ने). ✎ Cs: संत्यागे, अपवर्गविरो- धिनां कर्मफलानां त्यागे । ✎ — ¹) Ś1 K1. 3 Bs (marg.). Ds -निश्चयाः (for -निश्चयाः). — ²) Ds ब्रह्मिष्ठा. Ds. 1 च (for च). — ³) Ds कृतालयाः. ✎ Cp: ब्रह्मण्येव कृतालयाः, न तु गार्हस्थ्यचिन्तापराः । ✎

तेषां गतिं परां प्राप्य गार्हस्थ्ये किं प्रयोजनम् ॥ ४

स्युमरश्मिरुवाच ।

यद्येषा परमा निष्ठा यद्येषा परमा गतिः ।
गृहस्थानव्यपाश्रित्य नाश्रमोऽन्यः प्रवर्तते ॥ ५
यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
एवं गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्त इतरेऽऽश्रमाः ॥ ६
गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।
गार्हस्थ्यमस्य धर्मस्य मूलं यत्किंचिदेजते ॥ ७

4 Ks. 4 om. 4^a (cf. v. l. 3). — *) Ds. 3 विशोक- (for 'का). Ds. 4 -रजसास्. — ¹) T1 तेषां लोकः सनातनः. — ²) T1 परं (for परां). Ds. 4 om. प्राप्य. — ³) V1 गार्हस्थ्यं; Bs 'स्थे; Ds. 3 'स्थः (for 'स्थे).

5 G1 om. the ref. Ks Ds स्युमरश्मिरु; K1 Ds. 3 स्यूत-; Ds स्यूत-; D1 स्थूण-; T1 Gs. 3 यतिर- (for स्युमरश्मिरु). — *) T G1-3 एषां (for एषा). Bs om. परमा. K1 Dn1. n4 Ds. 3. 1-3 काष्ठा (for निष्ठा). — ¹) Ds T G1. 3 एषां (for एषा). — Ds. 1 om. 5^a. — ²) Ś1 Ks एव चाश्रित्य; T1 अमपाश्रित्य; G1. 3 अनुपा-; Gs न ह्युपा-; M1. 3-1 च व्यपा- (for अत्युपा-). — Ś1 Ks. 4 M1. 3. 1 om. (hapl.) 5^a-6^a. — ³) K1 नाश्रमे.

6 With 6, cf. Manu. 3. 77; Vāsisṭha Dharma-śāstra 8. 16. Ś1 Ks. 4 M1. 3. 1 om. 6^a (cf. v. l. 5). — ¹) V1 जीवन्ते सर्वजन्तवः. — With 6^a, cf. Manu. 3. 77^a; 6. 90^a. — ²) Ds एषां; Gs तथा (for एवं). Ks V1 B. 3. 1. 3 (marg. as in text). Ds. 3. 3 Dn1. n4 Ds. 3. 3-3 T G1-3 M1. 3. 1 गार्हस्थ्यम् (B. Ds. 3. 3 T1 'स्थम्) (for गृहस्थम्). — ³) Ks वर्तते; K1 Ds1 Ds. 3 वर्तते (for वर्तन्त). Ś1 K1. 3. 3 Bs Dn1 Ds T G1-3 M1. 3-1 इतराश्रमाः.

7 K1 om. 7^a. — *) G1 गृहस्था (for 'स्थ). — ¹) V1 Ds. 1 तपते (for तप्यते). — ²) K1 गृहस्थम्; K1 Ds1 गार्हस्थ्यम्; Ds. 1 corrupt; Ds. 1 गृहस्थस् (for गार्हस्थ्यम्). Ds. 1 तस्य; T1 G1. 3 उक्तं (for अस्य). T G1. 3 M1. 3-1 सर्वस्य (for धर्मस्य). — ³) Ś1 K1. 3. 1 Ds. 3 Cn. p. 3 किंचन (for किंचिद्). K1

प्रजनाद्यभिनिर्वृत्ताः सर्वे प्राणभृतो मुने ।
 प्रजनं चाप्युतान्यत्र न कथंचन विद्यते ॥ ८
 यास्ताः स्युर्बहिरोषध्यो बह्वरण्यास्तथा द्विज ।
 ओषधिभ्यो बहिर्यस्मात्प्राणी कश्चिन्न विद्यते ।
 कस्यैषा वाग्भवेऽसत्या मोक्षो नास्ति गृहादिति ॥ ९

D4. 9 एङाति; V1 B8 Ca (gloss: चलति, व्यवहरति)
 एजति; B8 (marg.) एधति; D5. 7 एधति; T G1-3
 M5 एव हि; M1. 6. 7 ईद्विति; Cn Cap Gs एजते (as in
 text). * Cn: एजते, यत्किञ्चित्सुखार्थी चेष्टते । *

8 *) K4 पूजनादि; K5 V1 B8-9 Das Dn1. n4 Ds
 D2. 2. 7. 8 T G2. 8 प्रजनादि; Da4 प्रजानादि- (for प्रज-
 नादि). K4 Bo अति; M7 अधि- (for अभि-). G2
 -निर्वृत्तं (for 'त्ताः'). K7 D4-6. 9 M5 प्रजनादभिनिर्वृत्ताः;
 G1 प्रजानामभि. — *) K7 B8. 7. 8 (marg. as in text). 9
 Da4 D5. 9 सर्व-; Ds1 सर्व (for सर्वे). S1 K1. 2. 4
 Bo Dn1. n4 Ds D2. 2. 6-8 जनाः; G2 मुने: (for मुने).
 — *) K6 यजनश्; Bo T2 G1. 8 प्रजनश् (for 'न').
 D7 वाप्युत; T1 M1. 7 चाप्यतो; G1. 8 चान्यतो; G2
 चापि वो; M5. 6 चाप्युतो (for चाप्युत). — *) D5. 7
 तत् (for न). T1 कंचन न; G2 कथं चापि (for
 कथंचन).

9 K7 om. 9. — *) K1 यास्तः; V1 Bo. 6-9 Das.
 a1 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6. 8 यास्तु; D7 T G1-3 M5
 यथा (for यास्ताः). K4. 6 Das. a4 Dn1 D2. 6. 8 G1. 8
 M7 Cn बहिर्; Ds1 बहुर् (for बहिर्). Ds औषध्यो.
 * Cn (reading बहिरोषध्यः) : बर्हिषि तृणानि, ओषध्यो
 धान्यानि, बहिरन्या औषध्योऽद्विजाः सोमपूतिकायाः । तासां
 मूलं वृष्ट्यादिर्गर्हस्थमेव । तथा ब्राह्म-अग्नौ प्रास्ताहुतिः
 (Manu. 3. 76) ॥ Cp: बहिरोषध्यः, यज्ञादहिर्भूता अय-
 ज्ञीयाः ॥ Cs: ओषधिशब्देनात्र अन्नं विवक्ष्यते । * — *)
 K5 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 9 बहिर-
 न्यास्; T G1. 2 M1. 5-7 बहिरन्यस् (for बह्वरण्यास्). Bo
 Das G1. 2 M5. 7 द्विजः; B8 (marg.) Dn1 Ds2 D2. 2. 7
 [अ] द्विजाः; Dn4 Ds1 D5. 8 द्विजाः; T1 G8 [अ] द्विजः
 (for द्विज). D5 हिरण्यायास्तथा द्विजः (sic). — *)
 T2 M7 ओषधीभ्यो. T1 G1-3 ओषधीभ्योऽप्यबर्हिष्मान् (G1
 'हिष्मान्; G2 'हिष्यन्). * Cn: ओषधिभ्यः प्राणादिति
 समानाधिकरणे पञ्चमी । * — *) K5 Ds प्राणान्; Dn1
 Ds D2. 2 Cn प्राणात्; D2. 6 प्राणा (for प्राणी). D5
 T1 G1. 8 M5 कश्चन (for कश्चिन्न). K5 Bo. 6-9 Das. a4
 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6-8 दृश्यते (for विद्यते). — *) G1. 2
 तस्य (for कस्य). Das वासवेत्; Ds1 वासवेत् (for

अश्रद्धानैरप्राज्ञैः सूक्ष्मदर्शनवर्जितैः ।
 निराशैरलसैः श्रान्तैस्तप्यमानैः स्वकर्मभिः ।
 श्रमस्योपरमो दृष्टः प्रव्रज्या नाम पण्डितैः ॥ १०
 त्रैलोक्यस्यैव हेतुर्हि मर्यादा शाश्वती ध्रुवा ।
 ब्राह्मणो नाम भगवान्जन्मप्रभृति पूज्यते ॥ ११

C. 12. 9647
 B. 12. 270(69). 12
 K. 12. 275 12

वाग्भ'). K7 सत्यो; G1 सत्यान् (for सत्या). D5 कस्यैषा
 चाप्युतान्यत्र. — *) B8. 8 (marg. as in text). 9 Da4
 [5] स्ति नगृहादिति; Das ते नगृहादिति.

10 *) K7 D4 अश्रद्धानैर्; T1 G8 नश्रद्धानैर्.
 K1. 4. 7 T G1. 8 अप्रज्ञैः; G2 अप्रथमैः (hypermetric)
 (for अप्राज्ञैः). — *) K4 सूक्ष्मादर्शनः; D4. 9 सूक्ष्म
 (for सूक्ष्म). Ds2 -दर्शितैः (for -वर्जितैः). * Cs:
 यज्ञीया हिंसा न हिंसेति ज्ञानं सूक्ष्मदर्शनम्, तद्वर्जितैः । *
 — *) K5 Das. a4 Dn1. n4 D2. 7. 8 Cn (gloss: अप्र-
 तिष्ठैः) निराशैर् (for 'शैर्'). D2 असलैः (for अलसैः).
 S1 K1. 2. 4 चैव (for श्रान्तैस्). K7 D4. 9 T1 G8 अल-
 सैर्निरसैरलसैः (D5 'न्यैः; T1 G8 'ज्ञैस्; D5 अलसैर्निर्धनै-
 रज्ञैस्; T2 M1. 6. 7 अलसैर्निराशैरप्राज्ञैस् (T2 'रल्पज्ञैस्;
 M7 'रप्रज्ञैस्); G1 अलसैर्निरसैर्यज्ञैस्. — *) G2 तप्य-
 माने (for 'मानैः). — *) K1 शरत्स्य; K2. 4 V1 Bo.
 6. 8 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6-8 G2 M1. 6. 7 (sup. lin. as in
 text) शमस्य; B7 समस्य; D4. 9 शमः स (for श्रमस्य).
 G1 [उ] परतो; G2 'रमैर् (for 'रमो). G1 मृष्टः (for
 दृष्टः). * Ca: श्रमस्य, जन्ममरणप्रबन्धजन्यस्य ॥ Cp:
 परगृहे भोजनसिद्धेरुपाजंनानादिश्रमो नास्तीति । * — *) K2
 प्रव्रज्या; G1. 2 प्रवृत्त्या (for प्रव्रज्या). K4 पूर्वज्यान्यास-
 पंडितैः (sic); K5 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6-8
 Cap प्रव्रज्या (K5 'वर्ज्या) यामपंडितैः; D5 G8 'यां (G8
 'ना) च पंडितैः. * Ca: श्रद्धाना वेदवचसि कृताश्वासाः
 पुनर्गृहस्थस्यापि मोक्षं सुखविषयेच्छन्तीत्यर्थः । नामपण्डितैरिति
 सोपहासम् । *

11 The portion from 11* up to 57' is lost in S1
 on missing fol. — *) K1. 4 V1 M1. 5-7 [ए] व; K2
 Da4 [इ] व; K7 D4. 9 [ए] वम् (for [ए] व). K2 हेतु-
 र्भिः; K7 D4. 9 एवं हि; D8 हेतुभिर् (for हेतुर्भिः).
 — *) K4 ध्रुवं; K7 Da4 ध्रुवा; G1 ध्रुवः (for ध्रुवा).
 — *) K1. 2. 4 ब्राह्मणो (K4 'णा); D4 ब्राह्मणौ (for
 'णो). Dn1 Ds T2 M1. 5-7 भगवन्; G1 बलवान्
 (for भग).

12 S1 missing (cf. v. l. 11). — *) G2 स्त्री- (for
 प्राग्). K2 Dn1 Ds T G1-3 M1. 5-7 गर्साधान- (for
 'धानान्). T G1. 8 -मन्नाद्; M1. 6 -मन्त्रैर् (for मन्त्रा).
 — *) D5 वर्तते च (for प्रवर्तन्ते). T1 G1. 8 द्विजातयः

C. 12. 9648
B 12. 270[69].13
K 12. 275. 13

प्राग्गर्भाधानान्मन्त्रा हि प्रवर्तन्ते द्विजातिषु ।

अविश्रम्भेषु वर्तन्ते विश्रम्भेष्वप्यसंशयम् ॥ १२

दाहः पुनः संश्रयणे संस्थिते पात्रभोजनम् ।

दानं गवां पशूनां वा पिण्डानां चाप्सु मज्जनम् ॥ १३

अर्चिष्मन्तो बर्हिषदः क्रव्यादाः पितरः स्मृताः ।

(for 'तिषु). — G₂ om. (hapl.) 12^c-15^d. — ')
K₁ B₇ D_{n1} अविश्रम्भेषु; K₂ B_{5.9} 'स्रग्भेषु; K₅ M₁.
6.7 'संश्लेषु; K₇ D_{4.9} 'श्रस्तेषु; D₈ D_{2.8} T G_{1.8}
M₅ Ca. p (gloss [both]: जीवत्सु) 'श्रस्तेषु; D₅ 'श्रस्तेषु
(for 'श्रम्भेषु). B₉ D₄ om. from वर्त up to विश्रम्भे
(in 12^d). D_{n1} वर्तत. ☞ Ca. s (reading अवि-
श्रस्तेषु): [Ca: अविश्रस्तेषु, जीवत्सु। Cs: कर्मविश्रासहीनेषु
संन्यासिष्वपि, वर्तन्ते प्रवर्तन्ते मन्त्राः] ॥ Cn: अविश्रम्भेषु,
मानान्तरागम्येषु स्वर्गादिषु। ☞ — ^a) K_{1.2} B₅ विस्त्र-
ब्धेषु; K₂ विस्त्रब्धेषु; K₅ विस्त्रब्धे च; K₇ D₉ विश्रस्तेषु;
V₁ B_{9.7} D_{n1} विस्त्रम्भेषु; D_{n1} D_{2.8} T₂ G_{1.8} M₅ Ca. p
(gloss [both]: मृतेषु) विश्रस्तेषु; D_{n1} विश्रस्तेषु; D₅
विश्रम्भेषु; M_{1.6.7} विस्त्रस्तेषु (for विश्रम्भेषु). D₈ D_{2.8}
[अ]संशयः; T G₈ संश्रिताः; G₁ संश्रिताः (for [अ]संश-
यम्). ☞ Cn: विश्रम्भेषु ऐहिकेषु वृष्ट्यादिषु साध्येषु। ☞

13 Ś₁ missing (cf. v. l. 11). G₂ om. 13 (cf. v. l.
12). — ^a) K₁ दाहाः; D_{n1} D₂ D₈ (before corr.).
दाहे; T G_{1.8} दानं; Cn. p (gloss: अन्येष्टिरूपः).
दाहः (as in text). K_{1.4} संश्रयेण; K₇ 'यर्णः; D₈ T
G_{1.8} Cs (gloss: अस्थिसंचयनं) संप्रहणं; D_{4.9} संश्रयणं;
D_{5.7} 'वणे; M_{1.5-7} संचयनं; Cn. p संश्रयेण (as in
text). ☞ Ca: दाहो मन्त्रवान् अन्येष्टिविधया प्रथमः
संस्कारः। ततः संश्रयेण सपिण्डने पितृभावः संस्कारसाध्यः। ☞
— ^b) K_{1.2.4.7} D_{4.9} T₂ संश्रिताः; K₅ V₁ B_{9.8-9}
D_{2.8.2} D_{5.7} संश्रिताः; D_{n1.2} D₈ D_{2.3.6.8} Cn
संश्रिते; T₁ G₈ संश्रिताः; G₁ संश्रिता (for संस्थिते).
K₁ पत्रिः; K₄ पत्रः; M_{1.6} वात्रः; M₅ चात्र (for
पात्रः). D_{n1.2} D_{2.3.6.8} M₅ Cn -भोजने; T₂ -भोजनाः
(for -भोजनम्). ☞ Cn: देहे पुनः संश्रिते सति पात्रं जलं,
भोजनं च, ते उभे तर्पणनित्यब्राह्मादिरूपेण देये ॥ Ca. p:
प्रतिवर्षं मृताहनि पात्रभूतानां (Ca 'भूतस्य) ब्राह्मणानां (Ca
'णस्य) भोजनम्। ☞ — K₇ om. 13^{ad}. — ^c) D_{n1}.
n₄ D₂ D_{2.6.8} दाने (for दानं). B_{5.8} (marg. as
in text).
D_{2.8} D_{4.9} M_{1.5-7} च; T G_{1.8} हि (for
'वा). K_{1.2.4} दानं शु (K₂ 'नं श्च; K₄ 'हं शु)नां गवां
चैव; D_{5.7} Ca दानं गवां शुनां चैव. ☞ Ca: गवामित्यु-
चमसंप्रदानलक्षकं, शुनामिति वीचवर्णलोपलक्षणम् ॥ Cn:

मृतस्याप्यनुमन्यन्ते मन्त्रा मन्त्राश्च कारणम् ॥ १४

एवं क्रोशत्सु वेदेषु कुतो मोक्षोऽस्ति कस्यचित् ।

ऋणवन्तो यदा मर्त्याः पितृदेवद्विजातिषु ॥ १५

श्रिया विहीनैरलसैः पण्डितैरपलापितम् ।

वेदवादापरिज्ञानं सत्याभासमिवानृतम् ॥ १६

गवां वैतरण्यादीनां, पशूनां वा गोवृषादीनामुत्सर्गः ॥ Cp:
दानं गवां, गोभ्यः पिण्डादीनां दानमित्यर्थः। पशूनां छागा-
दिभ्यः। अप्सु वा मज्जनम्। तदुक्तम्—पिण्डास्तु गोजविप्रेभ्यो
दद्यादग्नौ जलेऽपि वा। ☞ — ^a) K₂ D_{n1.2} अप्सु;
K₅ D₂ D_{2.4} वाप्सु; D_{5.7} च सु- (for चाप्सु). K₁
निमज्जनं (hypermetric); D_{n1.2} D₂ D_{2.6} मज्जने;
G₁ भोजनं (for मज्जनम्).

14 Ś₁ missing (cf. v. l. 11). G₂ om. 14 (cf.
v. l. 12). — ^a) K₁ अर्चिश्मं (sup. lin. as in text)-
तो; D_{2.4} 'ष्मातो; D₂ 'ष्मतो; G₁ 'ष्मदो (for
'ष्मन्तो). — ^b) K_{1.2.4} D_{7.9} क्रव्यादः; K₅ काव्यदाः;
D₂ क्रव्यादाः (for कृ). K₅ B_{9.6.7.8} (marg.)
D_{2.8.2} D_{n1.2} D₈ D_{2.3.5-8} तथा (for स्मृताः).
— ^c) T₁ G₁ भूतस्य (for मृतस्य). K_{1.2.4} उपपद्यते;
K_{5.7} D_{4.5.7.9} अनुवर्तते (for 'मन्यन्ते). — ^d) K₁.
2.4 V₁ विधि- (for मन्त्रा). D_{n1} D₈ M₅ -मन्त्रश्च; T₂
मन्त्रस्य (for -मन्त्राश्च). ☞ Cs (reading मन्त्रामन्त्रश्च):
मन्त्रैरामन्त्रः आमन्त्रणं मांसभक्षणार्थं पितृणां ॥ C₇ (reading
मन्त्रामन्त्राश्च): मन्त्राः मन्त्रसहितकर्माणि, अमन्त्राः मन्त्रं विना
तूष्णीं क्रियमाणकर्माणि, उपवीतस्य सन्यापसन्न्यकरणादीनि। ☞
☞ Ca: कारणं, धर्माचरणयोः। ☞

15 Ś₁ missing (cf. v. l. 11). G₂ om. 15 (cf.
v. l. 12). — ^a) D₇ क्रोशत्सु; G₁ क्रोशात् (for
क्रोशत्सु). G₁ om. सु. D_{4.9} G₈ M₅ देवेषु; D_{5.7}
सर्वेषु (for वेदेषु). — ^b) D₂ तु (for जस्ति). — ^c)
B₉ ऋणमन्तो (for 'वन्तो). T₂ यथा (for यदा). K₁.
2.4 विप्राः; D_{2.4} D₆ मर्त्यैः (for मर्त्याः).

16 With 16, cf. 12. 10. 20. Ś₁ missing (cf.
v. l. 11). — ^a) G₁₋₈ क्रिया- (for श्रिया). K_{1.2.4}
चपलैः (for अलसैः). ☞ Cp: श्रिया विहीनैरलसैरिति
विशेषणाभ्यां कर्मासामर्थ्यं सूचितम्। ☞ — ^b) M₅ पिण्ड-
तैर् (for पण्डितैर्). K₄ D_{4.9} अपलापितं (D_{4.9} 'तैः);
K_{5.7} V₁ B_{9.8-9} D_{2.8.2} D_{n1.2} D₈ D_{2.3.5-8} संप्र-
वर्तितं (K₇ 'तैर्'); M₁ अपलापितान् (for अपलापि-
तम्). T₁ G_{1.8} पितरोऽपलापि (G₁ 'वि)ताः; T₂ पिण्ड-
दानपलापितान्; G₂ पितरो न पलापिताः. ☞ Cp: पण्डि-
तैरिति विशेषणाद्यौक्तित्वं सूचितम् ॥ C₇ (reading पण्डि-

न वै पापैर्हियते कृष्यते वा

यो ब्राह्मणो यजते वेदशास्त्रैः ।

ऊर्ध्वं यज्ञः पशुभिः सार्धमेति

संतर्पितस्तर्पयते च कामैः ॥ १७

न वेदानां परिभवान्न शास्त्रेण न मायया ।

महत्प्राप्नोति पुरुषो ब्रह्म ब्रह्मणि विन्दति ॥ १८

कपिल उवाच ।

दर्शं च पौर्णमासं च अग्निहोत्रं च धीमताम् ।

चातुर्मास्यानि चैवासंस्तेषु यज्ञः सनातनः ॥ १९

अनारम्भाः सुधृतयः शुचयो ब्रह्मसंश्रिताः ।

ब्रह्मणैव स्म ते देवांस्तर्पयन्त्यमृतैषिणः ॥ २०

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ।

C. 12. 9657
B. 12. 27c[69]22
K. 12. 275. 22

तैश्चपलायितम्) : चपलायितं चञ्चलीकृतम् । ☞ — °) K1 वेदवादापतिज्ञानं; K2 'परिज्ञानं'; V1 Cp (gloss: अप्रामाणिकत्वं सूचितम्) 'वादपरिज्ञानं'; D2.9 M1.5-7 वेदादेवापविज्ञानं (D2.9 'तं'); T1 G1-3 वेदा (G1 'द-') वेदापवि (G2.8 'रि')ज्ञानं; T2 वेदा देवाश्च विज्ञानं. — °) D2 lacuna; D5.7 G2 सत्यभास (D1 'ष')म् (for सत्या').

17 Ś1 missing (cf. v. 1. 11). — °) G2 पात्रे (for पापैर्). K6 कृष्यते; D2 T2 M1.6 हीयते; D5.7 Cp (gloss: वशीक्रियते) क्रियते; T1 G1-3 श्रूयते (for ह्रियते). K1.2.4 लिप्यते; K6 ह्रियते; K7 D4.9 दूयते; V1 रियते; T G2.8 G2 गृह्यते; G1 ग्रहते; Cp (gloss: धर्ममार्गादाकृष्यते) कृष्यते (as in text). — °) K6 यद्; D21 lacuna (for यो). B2 वा यजते; M1.6.7 नी (M1 नि)यते (for यजते). K2 देव- (for वेद-). ☞ Ca: वेदशास्त्रैः, वेदैरेव शास्त्रैः । अथ वा वेदैः ऋगादिभिः, शास्त्रैः स्मृतिप्रधानेतिहासमीमांसान्यायादिभिः ॥ Cs: वेदशास्त्रैः, वेदचोदनाभिः । ☞ — °) K1 तूर्ध्वं; D2 ऊर्ध्व- (for ऊर्ध्वं). K1 D2.8.24 D5.7 M7 यज्ञात्; K4 यज्ञाः; D21.24 D2.8.5.8 यज्ञैः; T G1-3 M5 यजन्; M1.6 यज्ञं (for यज्ञः). D5 lacuna; D7 सार्धमेभिः (for 'मेति'). — °) K7 D4.9 स तं पुनस्; V1 न तं पुनस् (for संतर्पितस्). K7 D4.5.7.9 तर्पयतीह (for 'ते च'). B6 च कामं; M1.6.7 न कामं (M7 'मान्') (for च कामैः). K1.2.4 न तं पुरस् (K4 'स्ता')क्यते च कामः; T G1-3 M5 ततः पुनस्तत्कि (T2 M5 'स्तर्क')यते न कामं.

18 Ś1 missing (cf. v. 1. 11). — °) V1 B2.8 (marg. as in text).9 D2.8.24 Cp देवानां (for वेदानां). K2 M7 परिभवान् (for 'भवान्'). ☞ Cn: परिभवान्, अनादरात् ॥ Cp: वञ्चनात् ॥ Cs: निन्दनात् । ☞ — °) K1 B9 सा (K1 शा)स्त्रेण; D21 D4.9 शास्त्रेण (for शास्त्रेण). G2 माययन् (for मायया). K2 न शास्त्रेण अ* यथा; D5.7 शास्त्रेण न च मायया. — °) B2 D2.8.24 D21.24 D2.8.24 M5 Cv ब्रह्मणि (D21 'णे') ब्रह्म (by transp.); D5 D2.8.24 M5 Cv ब्रह्मणि ब्रह्म. M1.6 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). K2 ब्रह्मण; K4 'नि' (for 'णि'). K4 वर्धते (for

विन्दति). ☞ Cp.8: ब्रह्मणि वेदे साक्षात्प्रतिपादितम् (Cs: प्रकाशितम्) ब्रह्म, परमात्मानम् (Cs: कैवल्यम्) । ☞

19 Ś1 missing (cf. v. 1. 11). T1 G2 om. the ref. — °) K1.2 दर्शं; K4.7 D2.4.5.7.9 T G1-3 M5 दर्शश्च (for दर्शं). B2 D5.7 T G1-3 M5 पौ (T2 G2 M5 पू)र्णमासश्च; D21 पूर्णमासं; M1.6.7 पौर्णमास्यं (for 'मासं'). — °) K2 त्वग्निहोत्रं; D2 अग्निहोत्रे; M5 [अ]प्यग्निहोत्रं (for अग्नि). B2 D2.8.24 D21.24 D2.8.5.8 धीमतः; T G1-3 'ता' (for 'ताम्'). — °) K2 चातुर्मास्यानि. G2 चैवाहं (for 'संस'). — °) K1.2.4 येषु; K7 D4.9 M7 (sup. lin.) एष (for तेषु). K4 यज्ञः; K6 B2.8-9 D21 D2.8.5-8 धर्मः; D2.8 ब्रह्म; D2.8 D2.8 धर्मः; T1 G1 यज्ञे (for यज्ञः).

20 Ś1 missing (cf. v. 1. 11). — °) K4 अनारम्भे; D2.8 आ*रम्भा. K3 सुधृतयः; K4 सुधृतयः (for सुधृतयः). ☞ Cp: सुधृतयः, शोभना धृतिः बहिर्विक्षेपराहित्यं येषाम् । ☞ — °) K6 V1 B2.7.9 D2.8.24 'संश्रिताः; B2.8 (marg.) D21.24 D2.8.5-8 M1.6 'संश्रिताः; G1 'संश्रिताः (for 'संश्रिताः). B2 शुचयो ब्रह्मणि स्थिताः. — °) K7 ब्राह्मणा. K1.2 स (for स्म). D2.8 तान् (for ते). D21 D2.8 D4 देवास् (for देवांस). T G1-3 M5 आ (T1 G2 अ) ब्रह्मणा एव तान्देवांस. — °) D5.7 तर्पयति. K1.2.4 Cp (Cp as in text) अमृतैरपि; K7 D4.9 T G1-3 M5 Ca 'रिव; D2 मनीषिणः (for [अ]मृतै'). ☞ Cp: अमृतैषिणः, अविनश्वरफलार्थिनः । ☞

21 = (var.) 12. 231. 23; 254. 32; B. 13. 113. 7. Quoted in Śaṅkara's Br. Sū. Bhāṣya under iv. 2. 14. Ś1 missing (cf. v. 1. 11). D5 om. (hapl.) 21. — °) T2 G2 M5 सर्वं; M1.6.7 सम्यग् (for सर्वं). T G1-3 M5 ज्ञानेन (for 'भूतानि'). D4 पश्यति (for 'तः'). — °) K1.2.4 हि (for [अ]पि). ☞ Ca: इवार्थे अपिशब्दः । ☞ — °) K1.2 चापदस्य; T1 G1-3 M5 आपदस्य (for अ*). ☞ Cp: अपदस्य त्यक्तमिथ्यावलम्बस्य, पदैषिणः परमपुरुषार्थस्य [पृषिणः] ॥ Cv: अपदस्य कौकिक-

C. 12. 9657
B. 12. 270(69).22
K. 12. 275. 22

देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ २१

चतुर्द्वारं पुरुषं चतुर्मुखं

चतुर्धा चैनमुपयाति निन्दा ।

बाहुभ्यां वाच उदरादुपस्था-

त्तेषां द्वारं द्वारपालो बुभूषेत् ॥ २२

नाक्षैर्दीव्येन्नाददीतान्यवित्तं

न वायोनीयस्य शृतं प्रगृह्णेत् ।

स्थानासारहितस्य, पदैषिणः मुक्तिपदैषिणः । *

22 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^a) G2 om. चतु. K1. 2. 4 हि पुरं; K6 पुरुषं च; G2 परं* (for पुरुषं). K4 तु चतुर्मुखं (for चतुर्मुखं). * Ca. p: चतुर्द्वारं, चत्वारि बाहुवदनोदरोपस्था (Cp: पस्थरूपाणि द्वाराणि) द्वारमिवानर्थस्य । * —^b) D6. 7 चतुर्थांश (for 'धा'). T G1 M5 चतुर्मुखे (G1 'खो')नैनम्; G2. 8 'मुखेनैवम्; M1. 6. 7 'मूर्ध्वैवैनम् (for 'धा' चैनम्). K1 एतम्; K2. 4 एनम्; K7 D4. 9 एवैनम् (for चैनम्). K1 Da4 D6. 7. 9 M1 उपयाति (for 'याति'). K6 B6. 7-9 बाधा; Bo. 8. 9 (last two marg.) Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 वाचा; D6. 7 G8 नित्यं; D6 चैव; M1. 6 निष्ठा; M7 निष्ठा (for निन्दा). Kumbh. ed. चतुर्मुखो नैनमुपैति निन्दा. * Cn: चतुर्धा विराट्स्त्रान्तर्था-मिश्ररूपेण । * —^c) K1 वच; K6 Ds2 D6 वाचम्; D5 चातु; T1 G1. 3 M1. 5. 6 चैवम्; T2 G8 चैनम् (for वाच). K4. 6 Ds1 उदराद् (for उद'). D6. 7 उपास्यते (for उपस्थात्). M7 वाशब्दा तुभ्यामुपरास्युदस्था (sic). * Cs: उदरादुपस्थादिति तृतीयाथे पञ्चमी । * —^d) K6 तेषां द्वारैर्; T1 वाचैवैतद्; T2 M5 वाचा चैव; G1-3 वाचैव; M1. 6 तेषां च द्वारं (for तेषां द्वारं). K4 द्वारपाले (for 'पालो'). D6. 7 तेषां द्वारं द्वारपालैः सुगुप्तं. * Cp: बुभूषेत् संवृणुयात् । *

23 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^a) K4 माक्षं; K6 नाक्षौ (for नाक्षैर्). K2 देवीन्; K4 दैव्या; K6 देव्येन्; K7 G1 दिव्यैर्; B7 दीव्यैर्; B9 M7 दीव्यैर्; Ds1 दिव्येन् (for दीव्येन्). K1. 2 नाददेत; G2 'धीत (for 'दीत). G2 om. from न्यवित्तं up to भाषो (in 24°). K6 [अ]न्यवित्तं; Ds [अ]न्यवृत्तं; D6. 7 [अ]थ वित्तं; G1 [अ]न्यवित्ता (for 'वित्तं). —^b) K1. 2. 6. 1 V1 B6. 8. 8 Da4 Ds2 D6. 9 च (for वा). K2 [अ]न्यनीयस्य; Das. 24 [अ]योनीयस्य; C7 'नित्यस्य (for 'नीयस्य). K1. 3 B6. 8. 8 सुवं; K6 V1 Da4 Ds1 Cs श्रुवं; K7 Bo. 7 Ds2 D2-4. 8. 9 श्रुतं; C7 सुतां (for शृतं). K1. 2. 4

क्रुद्धो न चैव प्रहरेत धीमां-

स्तथास्य तत्पाणिपादं सुगुप्तम् ॥ २३

नाक्रोशमर्छेन्न मृषा वदेच्च

न पैशुनं जनवादं च कुर्यात् ।

सत्यव्रतो मितभाषोऽप्रमत्त-

स्तथास्य वाग्द्वारमथो सुगुप्तम् ॥ २४

नानाशनः स्थान महाशनः स्या-

V1 प्रगृह्णेत्; Bo 'ह्नीयात्; Dn1 Ds2 D2. 3 Cn प्रगृह्णात्; Dn4 Ds 'ह्नीन्; Ds1 'ह्नीन् (for 'ह्नेत्). D6. 7 न (D6 om.) गृह्णीयाद्दीनयोनेः श्रुतं च; T G1. 3 M5 ना (T1 G8 न-; G1 [अ]न्ययोनिजस्येह ध्रु (T2 M5 सु)वं प्रगृह्णेत्; M1. 6 नायोनिजस्यैव सुवं प्रगृह्णेत्; M7 न योनिहीनस्येह ध्रुवं प्रगृह्णेत्. * Cn: शृतं, हविः प्रगृह्णात्, प्रतिगृह्णीयात् । पञ्चमलकारोऽयम् ॥ Cs (reading श्रुवं): हीनजन्मानं न याजयेदित्यर्थः । * —^c) B9 [s]पि (for न). K1. 3 चेह; K6 B6 D6. 7 T G1. 3 M1. 5. 6 [ए]व; K7 D9 चैवं; B9 नैव (for चैव). K6 प्रहरेद् (for 'रेत). K6 V1 B6-9 Da4 D6. 7 T G1. 3 M1. 6-7 विद्वांस (for धीमांस). —^d) Bo तस्यास्य (for तथास्य). K7 Da4 Ds [अ]स्य स्यात्; B6 चास्य; B9 D6. 7 ह्यस्य; D4 [अ]स्य सत्; T1 G1. 3 तस्य (for [अ]स्य तत्). D4 पाणिपदे; T G1. 3 पाणि (G1 'पय)द्वारं (for 'पादं). K4 सुतप्तं (for सुगुप्तम्). K6 तथा ह्यस्य स्यात्पाणिपादं प्रसुप्तं. * Cp: पाणिपादमित्युक्तेः पादगुप्तिरपि कुत्सितदेश-गमननिवृत्त्या विवक्षिता । *

24 Ś1 missing (cf. v. l. 11). G2 om. up to भाषो (cf. v. l. 23). K7 om. (hapl.) 24. —^a) K6 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. 24 ना (K6 न)क्रोधम्; T2 lacuna (for नाक्रोशम्). K4 Ds. 5. 9 आर्छेन् (D6 'छेन्; B6 (marg.) T1 G1. 3 M1. 5-7 हर्छेन्; B9 अर्हेन्; Dn1. n4 Ds D2 T2 कर्छेन्; D8 कर्छेन् (for अर्छेन्). Bo. 8 (marg.) Dn1 Ds2 Ds. 5-7 वृथा (for मृषा). * Cp (reading न क्रोधमर्छेत्): क्रोधपूर्वं न वदेदित्यर्थः । * —^b) Ds पैशुनं; M6 पैशुन्यं (for पैशुनं). K1. 2. 4 परवादं; Das. 24 नातु (for जन). T1 G1. 3 M1. 5. 7 न (for च). * Cp: जनवादं जनैः सह ग्राम्यकथाम् । * —^c) T1 G1 तस्य (for सत्य). T1 वृत्तम्; G8 व्रतम् (for व्रतो). T G1. 3 [अ]मितभाषी; M1. 6 मितभाषे (for 'भाषो). G2 [s]-प्रमत्तात्. —^d) M1 तथास्यो (for 'स्य). D6. 7 तथास्य वाग्जातमथो बु गुप्तं.

दलोलुपः साधुभिरागतः स्यात् ।

यात्रार्थमाहारमिहाददीत

तथास्य स्याज्जाठरी द्वारगुप्तिः ॥ २५

न वीरपत्नीं विहरेत नारीं

न चापि नारीमनृतावाहयति ।

भार्याव्रतं ह्यात्मनि धारयति

तथास्योपस्थद्वारगुप्तिर्भवेत् ॥ २६

द्वाराणि यस्य सर्वाणि सुगुप्तानि मनीषिणः ।

25 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^a) K4 नामा-
मनः; T2 नानाशनाः (for 'शनः'). —^b) K1.2 नलो-
लुपः (for अलो). K1.2.4.7 D4.9 साधुभिरागतः; V1
'मिः संगतः; T G1.8 M1.5-7 रनागसः; Cp साधु निरा-
गसः (for साधुभिरागतः). G2 अलोलुपः सादरनागसः
स्यात्. — D4 reads 25-26^b twice. —^c) K5 V1
B6.8 Da4 D5.7 अथाददीतः; B9 उपा; D6 इहाददान
(for 'ददीत'). —^d) M1 तदा (for तथा). D5.7
ततस्तस्या (for तथास्य स्यात्). K1.2.4.7 D5 M1.6 सा;
T1 G1-8 तज्जः; M1 स्यां (for स्यात्). Da1 जागरी;
D4 (both times) जावरी; T G1-8 M5-7 जठरः; M1
जठरे (for जाठरी). K1 द्वारातसिः; G2 -द्वारगुप्तिः (for
द्वारगुप्तिः).

26 Ś1 missing (cf. v. l. 11). For the repetition
in D4, cf. v. l. 25. —^a) Da4 -पत्नी (for -पत्नीं).
❧ Cn: हे वीर, युधिष्ठिर(!)। पत्नीं यज्ञसंबन्धवतीं नारीं न
विहरेत, न विमजेत, तदुपरि कथन्तरकरणेन धर्मार्थकामेषु तां
विभागवतीं न कुर्यात् ॥ Cp: वीरपत्नीमन्यपूर्वां न विवहेत्,
'न परिगृह्णीयात्'। ❧ —^b) T G1.8 M5 चैव (M5 चापि)
भार्याम् (for चापि नारीम्). K1 D6 अनृता; K2 'तं';
K6 'ते'; Da1 D5 अमृतावः; D4 (both times). 7
अनृताम् (for अनृतावः). K1.4 च (K4 चा) ह्वयेत्; K6
B6.9 Da3.24 D6 चाह्वयेत्; K1 D4 (both times). 9
T G1.8 M5 आह्वयेत् (K7 'ति'); B1 चाभूयति (for
आह्व). G2 तद्वेद भार्याममृतावाह्वयेत्. —^c) K1.2 D5
-व्रतस्य; T1 -व्रतं हि; G2 -वृत्तं हि (for -व्रतं हि).
K6 V1 B6.9 Da4 चात्मनि; D5 ह्यात्मना (for 'नि').
K1.2.7 B6 (marg. as in text). 7 Da1 D4.9 T G1-8
M5 धारयेत् (B6 'त्'); D5.7 'रयेत्तथा' (D7 om. तथा)
(for 'यीत'). ❧ Cn: भार्याव्रतं, परस्त्रीवर्जनम् । ❧
—^d) Da4 [अ]स्योपस्थाः; T1 G3 तस्योपस्थ- (for [अ]-
स्यो). G2 -द्वाम- (for -द्वार-). K7 D4.9 भवेच्च; Da3
D6 भवेत् (for भवेत्). D5.7 यथास्योपस्थ (D7 यथा

उपस्थमुदरं बाहू वाक्चतुर्थी स वै द्विजः ॥ २७

मोघान्यगुप्तद्वारस्य सर्वाण्येव भवन्त्युत ।

किं तस्य तपसा कार्यं किं यज्ञेन किमात्मना ॥ २८

अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायिनम् ।

बाहूपधानं शाम्यन्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २९

द्वंद्वारामेषु सर्वेषु य एको रमते मुनिः ।

परेषामननुध्यायंस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३०

येन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ।

C. 12. 9667
B. 12. 270(59). 32
K. 12. 275. 32

तस्योपस्थ/द्वारगुप्ति समेति.

27 = (var.) B. 12. 300[299]. 28. Ś1 missing
(cf. v. l. 11). —^a) M5 चत्वारि (for द्वाराणि).
D5.7 चास्य (for यस्य). K1.2.4 गुप्तानि; M5 द्वाराणि
(for सर्वाणि). —^b) K1.2.4 सर्वाणि (K2 'णि')
हि (for सुगुप्तानि). — Da3.24 om. 27^{cd}. —^c)
K1.2 पादं; T2 G1.2 M5 पाणिर्; M1.6.7 पाणी (for
बाहू). —^d) K6 V1 B6.9-9 च स; Dn1.24 D5
D1.6.8 भवेद्; T2 G2 च वै (for स वै). K4.7 B8
Dn1.24 Da3 D2-6.8.9 T2 द्विज (for द्विजः). ❧ Cp:
स वै द्विजः, कर्माण्यकृत्वापि । गुप्त्यभावे कर्मणां कृतानामपि
वैयर्थ्यम् । ❧

28 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^a) K7 यो
याति; D4.9 यो यानि; D9 (marg. sec. m.) यान्यस्य
(for मोघानि). D5.7 मोहादगुप्तद्वारस्य. —^b) K2
सर्वाणि (for 'णि'). —^c) D5 तपसः (for 'सा'). —^d)
K2 अज्ञेन; K6 B6.7.9 दारेण; Da4 द्वारेण (for
यज्ञेन). K1.2.4 आयुषा (for आत्मना).

29 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^b) K1.2.4 G1
अनुपस्तीर्थ- (for 'स्तीर्ण-'). K2 -शायितं; D5 -साधनं
(for -शायिनम्). —^c) K1 D7 बाहूपधानं; K2 बाहू-
पधानं (for 'पधानं'). K7 शाम्यन्तं (for शाम्यन्तं). T1
G1-8 बाहूपशायिनं शान्तं. —^d) K2 ब्राह्मणं (for ब्रा').
— After 29, K6 reads 32.

30 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K2.4 om. (hapl.)
30. —^a) K1 द्वारारामेषु; G2 द्वंद्वं (for द्वंद्व').
❧ Ca: द्वंद्वारामेषु, सुखदुःखादौ बद्धरतिषु संसारिषु मध्ये ॥
Cp: शीतोष्णादौ बद्धरतिषु ॥ Cs: सहायरेषु । ❧ —^b)
D5.7 य एवं; G2 यल्लोको (for य एको). K1 वसते
(for रमते). V1 B6-9 Da3.24 बुधः (for मुनिः).
—^c) K7 D4.9 अनभिः; B6 अनुपः; M1.6 अनव-
(for अननु-). K7 D5 -ध्यायस् (for -ध्यायंस).

C. 12. 9667
B. 12. 270(89). 32
K. 12. 275. 32

गतिज्ञः सर्वभूतानां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३१

अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।

सर्वभूतात्मभूतो यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२

नान्तरेणानुजानन्ति वेदानां यत्क्रियाफलम् ।

अनुज्ञाय च तत्सर्वमन्यद्रोचयतेऽफलम् ॥ ३३

फलवन्ति च कर्माणि व्युष्टिमन्ति ध्रुवाणि च ।

31 Śi missing (cf. v. l. 11). K1 om. (hapl.) 31-32. D1 transp. 31 and 32. —^a) G1 पुन (for येन). K2 G1 बद्धं; B2 सर्वं; D4 युद्धं; D5. 1 विश्वं (for बुद्धं). —^b) K1 प्रकृतिः; D4 प्रवृत्तिः; D1 प्रकृति (for 'तिर'). D5 याः; D5. 1 यः (for या). ✽ Cp: प्रकृतिर्ब्रह्मात्रम्, विकृतिर्मयाहेतुकं द्वैतजातम् । ✽ —^c) K2 गतिज्ञः; K3 मतिज्ञः; M5 गतिश्च (for 'ज्ञः').

32 Śi missing (cf. v. l. 11). K1 om. 32 (cf. v. l. 31). K2. 4 om. (hapl.) 32. K3 reads 32 after 29. D1 transp. 31 and 32. With 32^{ab}, cf. 12. 21. 4^{ab}; 168. 42^{ab}; B. 12. 326. 33^{ab}; 12 App. I (No. 4), line 27; Harivaṃśa 1. 30. 41^{ab}. —^a) B2 D2 D3 अभयः (for 'यं'). B3 (marg.) यस्य (for सर्व-). K1 D4. 5. 7. 9 M1 अभयं यस्य सर्वेभ्यः. —^b) D4. 24 कुतः (for यतः). —^c) K1 यं (for यत्).

33 Śi missing (cf. v. l. 11). Before 33, V1 Bo. 6-9 D4 D6 Cp ins. कपिल उवाच. —^a) D5 नातरे न. T G1. 8 M5. 7 -जानाति (for -जानन्ति). —^b) K2. 4 G2. 8 देवानां (for वेदानां). K3 V1 Bo. 6-9 D4. 24 D1. 14 D5 D2. 3. 5-8 Cp. 8 दानं (V1 वेद-यज्ञ- (for वेदानां यत्). T G1-8 M1. 5-7 यः; B3 (marg.) तु (for यत्). M1 Cp. 8 क्रियाः (for क्रिया-). ✽ Ca: वेदानामिति वेदानित्यर्थे, छान्दसत्वात् । कर्मणो वेदान्विता क्रियाफलमपि न जानन्तीति अवश्यं वेदः सर्वैः प्रमाणतया अभ्युपगम्यः । ✽ — K1 om. (hapl.) 33^{ed}; V1 reads the same on marg. —^c) D1. 14 D5 D2-4. 6. 8. 9 अविज्ञाय (for अनु-). V1 अनुज्ञाय तत्सर्वम्. —^d) D1 दोहयते (for रोचयते). ✽ Ca: सुसुष्ठु पुनः तत्सर्वमभ्यनुज्ञायपि अफलमेवाखिलं कर्म रोचते, ब्रह्मार्पणविधया ॥ Cp: यद्यपि पूर्वकाण्डे फलमन्तरेण दानयज्ञक्रियाः नानुजानन्ति तथापि तत् फलरागिणं प्रत्यनुज्ञाय उत्तरकाण्डे फलमन्तरेण तेषामेव दानादीनां अन्यफलं विविदिषार्यं रोचयते । ✽ — After 33, K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 D4. 24 D1. 14 D5 D2-9 T G1. 8 Ca. p. 7 editions read for the first time 12. 262. 16^a-18^b (K1 D4. 9

विगुणानि च पश्यन्ति तथानैकान्तिकानि च ॥ ३४

गुणाश्चात्र सुदुर्ज्ञेया ज्ञाताश्चापि सुदुष्कराः ।

अनुष्ठिताश्चान्तवन्त इति त्वमनुपश्यसि ॥ ३५

स्यूमरश्मिरुवाच ।

यथा च वेदप्रामाण्यं त्यागश्च सफलो यथा ।

तौ पन्थानावुभौ व्यक्तौ भगवंस्तद्वीहि मे ॥ ३६

16^a-17^a), repeating the same in proper place.

34 Śi missing (cf. v. l. 11). —^b) K1 D4. 5. 7. 9. पुष्टिमं (D1 'वं'ति (for व्युष्टि-). T2 G1 M5-7 C3 [अ]ध्रुवाणि; Cp (gloss: बहुकालव्यवस्थापिफलहेतुत्वात्) ध्रुवाणि (as in text). D4 व्युष्टितं निष्कवाणि च (sic). ✽ Ca: व्युष्टिमन्ति, ब्रह्मलोकादिप्राप्त्या ॥ Cn: व्युष्टिः पारमैश्वर्यं, तद्वन्ति ॥ Cp: व्युष्टिमन्ति वैदिकत्वाद्ब्रह्मजनकानि ॥ C3: व्युष्टिमन्ति, परिणामवन्ति ॥ Cv: व्युष्टिः विभागः, तद्वन्ति । ✽ —^c) K1 निगुणानि; K1 D4. 5. 7. 9 निर्गुं; D1 विगुं; G2 विपुं (for विगुं). ✽ Cp: विगुणानि, हिंसाबहुलतया दोषवन्ति ॥ C3: विगुणानि, अन्यूनानतिरिक्ततया कर्तुमशक्यानि । ✽ —^d) B3 न (for च). K1. 2. 4 D5 D4. 9 T G1 M1. 5. 6 तथाने (D5 D9 T1 G1 'नै')कानि केचन (K2. 4 T1 G1 केन च); G2 तथा सत्राणि केचन; G3 तथा नैकानि केनचित्. — After 34, K1 D4. 9 read 12. 262. 18^{ab}, for the first time, repeating it in its proper place.

35 Śi missing (cf. v. l. 11). —^a) K3 चास्य (for चात्र). T G1-8 M1. 6. 7 तु; M5 हि (for सु-). K1 सुदुर्ज्ञेया (sic); K1 सुदुर्ज्ञेयो. ✽ Ca: गुणाः, यजमानस्य ऋत्विजां च मनःशुद्ध्यादयः । ✽ —^b) K3 Bo. 6-9 D4. 24 ज्ञातारोत्र; V1 'रोपि; D1. 14 D5 D2. 3. 5 'श्चात्र; D6. 1 M1. 6. 7 'रश्च; G2 ज्ञाता*पि (for ज्ञाता-श्चापि). K1 सुदुष्करः; D5. 7 सुदुष्करं; M1 'लंभाः. D5 ज्ञातारश्चात्र दुष्कराः. —^d) B3 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text) D4. 24 T G1-8 M1. 5-7 अपि (for अनु-). K3 D4 -पश्यति (for 'सि).

36 Śi missing (cf. v. l. 11). K1 D4. 9 om. (hapl.) 36-37. G1. 8 om. the ref. K3 B3 स्यूमरश्मिर्; D5 स्यूमः; D1 स्यूमः; M1 स्यूमरमी (for 'रश्मिर्). —^a) K3 तथा (for यथा). D4 -प्रामाण्यं. K1. 2 यथा प्रमाणं (K1 om. णं) वेदाश्च; T1 G1-8 यथा च वेद (T1 वेद) ब्राह्मण्यम्. —^b) D4 त्यागश्च; D5 न्यासश्च; D1 न्यायश्च (for त्यागश्च). K1. 2 T3 M1. 5-7 सफलो; K4 सफले (for 'लो). T1 G1-8

कपिल उवाच ।

प्रत्यक्षमिह पश्यन्ति भवन्तः सत्पथे स्थिताः ।

प्रत्यक्षं तु किमत्रास्ति यद्भवन्त उपासते ॥ ३७

स्यूमरश्मिरुवाच ।

स्यूमरश्मिरहं ब्रह्मजिज्ञासार्थमिहागतः ।

श्रेयस्कामः प्रत्यवोचमार्जवान्न विवक्षया ।

इमं च संशयं घोरं भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३८

प्रत्यक्षमिह पश्यन्तो भवन्तः सत्पथे स्थिताः ।

किमत्र प्रत्यक्षतमं भवन्तो यदुपासते ।

अन्यत्र तर्कशास्त्रेभ्य आगमाच्च यथागमम् ॥ ३९

आगमो वेदवादस्तु तर्कशास्त्राणि चागमः ।

यथागममुपासीत आगमस्तत्र सिध्यति ।

सिद्धिः प्रत्यक्षरूपा च दृश्यत्यागमनिश्चयात् ॥ ४०

नौर्नावीव निबद्धा हि स्रोतसा सनिबन्धना ।

C. 12. 9580
B. 12. 270[69].45
K 12. 275. 45

अत्यागश्च कलौ यथा. —^a) Ks Bs. 9 Da4 Ds (by corr. as in text) व्यक्तं; M1. 6. 1 तावद् (for व्यक्तौ). —^d) K1 भगवांस; G1 उभयं. M1 तां (for तद्). Ds ब्रवीमि; T G1-3 वदस्व (for ब्रवीहि). Ds ते (for मे).

37 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K7 D4. 9 om. 37 (cf. v. l. 36). T G1 om. the ref. —^a) Bs. 1. 8 (marg. as in text). 9 Da4 अपि; Ds1 T G1. 8 M1. 5-1 इव; G2 एव (for इह). K1. 2. 4 पश्यामि; Ds. 1 T G1-3 M1. 5-1 पश्यन्तो (for 'ति). —^b) K1. 2. 4 शाश्वते (Ks 'ती) (for भवन्तः). K2 सत्परः; Bs. 1. 9 Cp (gloss: कर्म-मार्गे) स्वपथे; Da3. 4 सुप्र (Da4 'प)थे; M1. 6 सत्पथि; M1 सत्पति (for सत्पथे). K1. 2 स्थितः. ☞ Cs: सत्पथे स्थिताः, त्यागपथमसत्पथं पश्यन्त इव कर्मपथे स्थिता इत्यर्थः. ☞ — After 37^{ab}, M1. 6. 1 read 39^{ed} for the first time, repeating it in its proper place. G1. 8 Ms om. (hapl.) 37^a-39^b. M1. 6. 1 om. (hapl.) 37^{ed}. —^c) V1 प्रत्यक्षं च; T1 'क्षकं (for 'क्षं तु). Bs. 9 Da3. 4 अत्रास्ते; Ds अत्रापि (for 'स्ति). G2 प्रत्यगेकं यदत्रास्ति. —^d) Ds1 यदा (for यद्). G2 वदन्त (for भवन्त).

38 Ś1 missing (cf. v. l. 11). G1. 8 Ms om. 38 (cf. v. l. 37). T Gs M1 om. the ref. Ks Bs Ds1 Ds स्यूमरश्मिर; K1 Ds स्यूत; Ds स्यूम; D1 स्यूण (for स्यूम). V1 reads 38^a-39^b on marg. —^a) K1. 6 Bs Ds1 स्यू (K1 सु)मरश्मिर; K1 Ds स्यूत; Da3 स्यूमरश्मिन्; Ds स्यूमरश्मिर; D1 स्यूण (for स्यूम). T M1 विद्वन्; G2 विद्वान् (for ब्रह्मन्). —^b) G2 [आ]त्मनः (for [आ]गतः). ☞ Cn. 8: इहा-गतः, गवि प्रविष्टः. ☞ —^c) Da4 श्रेयस्कामे; Ds. 1 'स्कामं; G2 श्रीयस्कामः. G2 Ms प्रत्यवोचन् (for 'वोचम्). —^d) Da4 विवक्षुयात्; Ds1 'क्षतो (for 'क्षया). Bs. 8 M1 मार्जवान् (Bs [marg. as in text]). विवक्षया; G2 मा जही न विवत्सया. ☞ Cn: विवक्षया, स्तपक्षनिर्वोदित्या । वहतेरिदं रूपम् । न प्रातिभत्येनेत्यर्थः ॥

Cs: न विवक्षया, विवादेच्छया । ☞ —^a) G2 मलं (for इमं). K1. 2. 4 तु; Ds स (for च). K7 D4. 9 सञ्चिवं; G2 संशयं (for संशयं). —^c) Da4 प्रब्रवीतु (sic) (for प्रब्रवीतु).

39 Ś1 missing (cf. v. l. 11). G1. 8 Ms om. 39^{ab} (cf. v. l. 37). V1 reads 39^{ab} on marg. —^a) Ds1 T G2 M1. 6 इव (for इह). —^b) K7 D4. 9 M1. 6. 1 सत्पथि (for 'थे). — M1. 6. 1 read 39^{ed} for the first time after 37^{ab}. —^c) K7 प्रत्यक्षकृतं; Ds1 'क्षं*; Ds Ms 'क्षमतं (Ds 'तमे) (for 'क्षतमं). —^d) K7 भवतो यद्; Bs. 8 (marg.) Ds भगवान्यद्; T G1-3 M1 (both times). 5. 6. 1 (last two both times) भगवन्त (G2. 8 'तम्) (for भवन्तो यद्). K1. 2 [s]न्यद्; K4 [s]न्ये; Ds1 D2 यम् (for यद्). Ks Bs-9 Da3. 4 Ds. 1 दृश्यत्यागमनिश्चयात् (Bs 'वृत्तमात्; Da3. 4 'निश्चयः). —^a) K1. 2. 1 D4. 9 तत्त्व; V1 T1 G1. 8 धर्म; Bs (marg. as in text) Ds. 1 Cp (Cp as in text) तत्र; G2 कर्म- (for तर्क). —^c) Bo Dn1. 4 Ds D2. 8. 8 आगमार्थ; Ds. 1 'मश्च; G1 'माश्च (for 'माश्च). Ds. 1 यथागतः; T G2. 8 यथा मम; G1 यथाक्रमं (for 'गमम्).

40 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^a) K2 देव- (for वेद-). K1. 2. 4 -शास्त्रं; Ks Da3 Dn4 Ds2 Da. 8 M1-वादास्; D1-मार्गस् (for -वादस्). —^b) K2 देव-; K4 वेद-; Ks Bs (marg. as in text). 9 Da3. 4 Cp (Cp as in text) तत्र- (for तर्क-). G1. 8 सुत्राणि; G2 सुस्त्राणि (for -शास्त्राणि). M1 चागमाः. —^c) Bo. 6. 1. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. 4 Ds2 Ds. 2. 5-8 यथाश्रमम् (for 'गमम्). M1 उपासीनाः (for 'सीत). —^d) Bs. 1. 9 Da3. 4 Ds. 1 तात (for तत्र). G1 विध्यति (for सि). M1 सिध्यति ब्रह्माणि श्रिताः. ☞ Cp: सिध्यति फलभागभवति । ☞ —^a) K7 सिद्ध-; G1. 8 बुद्धि- (for सिद्धिः). Da4 प्रत्यक्षरूपां. —^c) K1. 2. 4 1 D4. 9 दृश्येत; G1 दृश्यति (for दृश्यति)..

C. 12. 9681
B. 12. 276(59). 45
K. 12. 275. 45

हियमाणा कथं विप्र कुबुद्धींस्तारयिष्यति ।

एतद्भवीतु भगवानुपपन्नोऽस्म्यधीहि भोः ॥ ४१

नैव त्यागी न संतुष्टो नाशोको न निरामयः ।

न निर्विविक्तो नावृत्तो नापवृत्तोऽस्ति कश्चन ॥ ४२

भवन्तोऽपि च हृष्यन्ति शोचन्ति च यथा वयम् ।

इन्द्रियार्थाश्च भवतां समानाः सर्वजन्तुषु ॥ ४३

41 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^a) T2 M7 गौर (for नौर). K7 V1 B8 (marg. as in text) D4.9 M6.7 नाव्येव; D5.7 नावेव; G1 नाविव (for नावीव). K2 निरुद्धा हि; D4.1 निबद्धानि; G2 विवाध्यानि (for निबद्धा हि). Cpp अंधसेवांधलप्रस्थम्. —^b) K6.7 V1 Bo D4.1 D4.9 श्रोतसा (for खो). K7 D4.9 T G2.8 M5 सं; G1 तं; M1 वि (for स). T2 -निबंधता (for 'बन्धना). K1.2.4 D5.7 श्रोतसामनिबंधने (D5.7 'ना); C3 (gloss: अज्ञे पुरुषे संबद्धा) श्रोतसासन्निबंधना. —^c) K1.7 हियमाणा; V1 Bo.7 क्रियमाणा; D4.1 D5.6 T1 G1 हीय; D5.7 ह्रियमाणा (for हियमाणा). V1 विद्वन् (for विप्र). —^d) K6 कुबुद्धीस्; K7 D9 दुर्बुद्धीस्; V1 Bo.8-9 D2.8.1-8 कुबुद्धिस्; D4.1 D5.2 T G1-3 M1.6.7 'हि (for 'द्धीस्). —T G1-3 M5 Kumbh. ed. read 41'' after 44. —^e) D6 बृहद् (for एतद्). V1 B6-9 D4.1 ब्रवीहि (for 'तु). K2 V1 B6-9 M7 भगवन् (for 'वान्). —^f) K6 B6-9 उपसन्नो; K7 D9 उपासको (for उपपन्नो). M1.6 हि (for स्त्रि). K1.2.4.7 D4.9 [अ]धीष्व भोः (K1.4 भो); V1.1 वै विभो; D4.1 D5.1 D5.6 T2 M1.6 अधीहि भो (for 'हि भो); D5.7 उपपन्नय ब्रूहि मे; G2 'पन्नोऽदीह्यभोः (sic).

42 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Before 42, V1 Bo.6.7.9 D4.1 (marg.) a4 Cpp ins. कपिल उवाच. ☞ Cp: अत्र कपिल उवाचेति क्वचिद्बुध्यते पाठः । स च प्रमादलिखितो ज्ञेयः । ☞ —^a) T2 त्यागे (for त्यागी). —^b) K2 Bo.7 D5.2 D5.7 T1 G2.8 नशोको; K6 विशोको; K7 D4.9 नामोहो; D5.7 न मोही (for नाशोको). K6 वा (for न). K6 B7.9 D5.7 निराश्रयः; B6 lacuna (for 'मयः). —^c) K1.3 D8 नानिर्विविक्तो; K4 V1 Bo.7.8 D4.1.4 D5.2.8.8 T1 नानिर्विधि (K4 T1 'व)-त्तो; B6 lacuna; B6 D4.1.4 T2 Cn न निर्विधि (T2 'व)त्तो; C4 नानिर्विधुत्तो (for न निर्विविक्तो). K1.2.4 नावृद्धो; K6 नातिवृत्तो (hypermetric) (for नावृत्तो). K7 D4.9 नावि (K7 om. वि)विस्सो नातिवृत्तो; G2 न निर्विचो नापवृत्तो. ☞ Cn: ना पुरुषः,

एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ।

एकमालम्बमानानां निर्णये किं निरामयम् ॥ ४४

कपिल उवाच ।

यद्यदाचरते शास्त्रमथ सर्वप्रवृत्तिषु ।

यस्य यत्र ह्यनुष्ठानं तत्र तत्र निरामयम् ॥ ४५

सर्वं पावयते ज्ञानं यो ज्ञानं ह्यनुवर्तते ।

निर्विधित्सः चिकीर्षाशून्यः, आवृत्तः सङ्गाविमुखः ॥ C3: विविक्ता लब्धुमिच्छा, तद्गहितः न । नावृत्तो, रागादिभ्योऽभिवृत्तः । ☞ —^a) K1.2.4 नाव्युत्पन्नो; K6 Bo.6-8 D4.1 D5.2 D5.5 C4 (gloss: न योगप्रवृत्तिमान्) नोप (D5 'पा)वृत्तो; V1 निर्विहिंसो; D4.1 G1 नाप्रवृत्तो; D8 lacuna (for नापवृत्तो). D7 T1 G1.3 [5]स्त्रि (for स्त्रि).

43 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^a) K6 B6.8.9 हि; K7 lacuna (for च). M1 मृष्यन्ति (for हृष्यन्ति). D4.1.4 भगवंतोऽपि हृष्यन्ति. —^b) K1 शोदयन्ति (for शोचन्ति च). —^c) K1 नु; K2 हि (for च).

44 Ś1 missing (cf. v. l. 11). V1 reads 44^{ab} on marg. —^b) K1.2.4 T G1.3 च वृत्तिषु; D8 च जंतुषु; G2 च वर्तिषु (for प्रवृत्तिषु). —^c) D4.1 आलङ्क्य- (for आलम्ब-). —After 44, T G1-3 M5 Kumbh. ed. read 41''.

45 Ś1 missing (cf. v. l. 11). B7 om. the ref. —^a) K1 आचरणे; K7 D4.9 समाचरेत्; D5.2 D5.7 आचरिते (for 'रते). K4 D4.1.4 शास्त्रे (for शास्त्रम्). ☞ Cp: आचरते, प्रतिपादयति । ☞ —^b) K1.2 B6.7 D4.9 अर्थ-; K4 D4.1 D5.7 T G2.3 M5 C4 (gloss: अर्थादनपेतं) अर्थ-; D4.1 G1 M1.6 अर्थ (for अर्थ). K1.2 D4.9 -शास्त्र-; D5.7 सर्व (for सर्व-). K7 आश्रमाणां प्रवृत्तिषु. —^c) B6 (marg.) यत्र (for यस्य). K1.2.7 V1 D4.9 तस्य तस्य; B6 D5.2 M1.6 यस्य (D5.2 'त्र) यस्य; D4.1 G2 यस्य ह्यत्र; M7 यस्य यद्यद् (for यस्य यत्र). K1 M7 अनुष्ठानं; K7 यदनु (hypermetric); M1.6 चानु (for ह्यनु). —^d) T1 G1.3 M5 तस्य तनु; T2 G2 तस्य तत्र (for तत्र तत्र). T2 निरामयः.

46 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^a) K7 D4.9 M1.6.7 पावयति; B6 (marg.) Cpp (Cp as in text [gloss: अविद्यामलनिराकरणेन पुतं करोति]) पारयते; D4.1.4 D5.7 C4 प्पावयति; T2 M5 प्रापयति (for पावयते). K6 V1 Bo.6-9 D4.1.4 D5.2.8.8 C4.3 ज्ञानं प्पा (K6 पा-; C6 प्प)वयते सर्व. ☞ C4: प्पावयति । यथा मृदा-

ज्ञानादपेत्य या वृत्तिः सा विनाशयति प्रजाः ॥ ४६
भवन्तो ज्ञानिनो नित्यं सर्वतश्च निरागमाः ।
ऐकात्म्यं नाम कश्चिद्वि कदाचिदभिपद्यते ॥ ४७
शास्त्रं ह्यबुद्धा तत्त्वेन केचिद्वादबला जनाः ।
कामद्वेषाभिभूतत्वादहंकारवशं गताः ॥ ४८
याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः ।
ब्रह्मस्तेना निरारम्भा अपक्रमतयोऽशिवाः ॥ ४९

दिकं जलेन प्लावितं जलाकारं भूत्वा द्रवीभावे कठिनतात्यागेन
विलीयते, यदिदं न ज्ञायते, तद्वत् ॥ Cn : प्लावयते, संसारं
नाशयति ॥ Cp : संसारसागरादुत्तारयति । ॐ —^a) Ds
om. यो ज्ञानं. K1.2 Dn1 Ds अनु-; Ds.7 परि (for
ह्यनु-). Ds.1 वर्तते; Ds.1 वर्तिते. Ks अनुज्ञानं प्रवर्तते.
—^a) Ks V1 Bs (marg.) Ds.9 T G1-3 अपेता (for
"त्य). Das.21 बुद्धिः (for वृत्तिः). —^a) Das स वि-;
T1 सापि (for सा वि-).

47 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Bs om. 47^a-50^b.
—^a) Das.21 T G1-3 भवन्ति (for भवन्तो). Ks V1
Bo.6-8 Das.21 Dn1.21 Ds Ds.2.3.5.8 Cp व्यक्तं (for
नित्यं). —^b) K1 सर्वताश्च. Ks Bs Dn1.21 Ds Ds.
2.5-8 T G1-3 Ms.7 निरागमाः (for "गमाः). ॐ Ca:
निरागमाः, अगृहीतागमतत्त्वार्थाः ॥ Cp : वैदिकज्ञानशून्याः । ॐ
—^a) K1.4.6.7 Ds1 Ds.5.7.8 T1 एकात्म्यं (K1 "त्म्यो;
Ks "त्मं) (for ऐ). Ds कं विद्धि (for कश्चिद्वि).
—^a) Ks V1 Bo.6-8 Das.21 Dn1.21 Ds Ds.2.3.5.8
Cp उप- (for अभि-).

48 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Bs om. 48 (cf.
v. l. 47). —^a) T1 G1-3 शास्त्राणि (for शास्त्रं हि).
Ks द्वि बुद्धा; Dn1 स्वबुद्धा (for ह्य). —^b) Ks
वादमला; Ks Ds.9 परा; V1 Bo.6-8 Ds Ds.5-7 T
G1.8 Ms "बलाज्; Ca (gloss: शुद्धकैकपराः) "बला
(as in text). —^a) K1.2.4 दोषाभि-; T1 द्वेषोप-;
G1 द्वेषश्च (for द्वेषाभि-). G2 कामवेगोद्भूतत्वाद्
(submetric). —^a) Bs दशंगमाः; Ds1 वशं गतः.

49 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Bs om. 49 (cf.
v. l. 47). —^a) K1.2.4 G2 यथातत्त्वम्; Ks.7 Das
T Gs Ms यथातत्त्वम्; Bs-8 Ds2 Ds.5.7 यातातथ्यम्;
Dn1 यथा तथा (for याथातथ्यम्). —^b) Ds1 दस्यवः;
G2 दस्युवत्. ॐ Cs: शास्त्रदस्यवः, शास्त्रार्थापहारकाः । ॐ
—^a) K1 ब्रह्मस्तेना; Ks Bo.6.7.8 (marg. as in text)
Ds.7 T1 ब्रह्मज्ञाने (for ब्रह्मस्तेना). Bs (marg.) निरा-

वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणाननुयुज्जते ।
तेषां तमःशरीराणां तम एव परायणम् ॥ ५०
यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः प्रकृतेः स्याद्वशानुगः ।
तस्य द्वेषश्च कामश्च क्रोधो दम्भोऽनृतं मदः ।
नित्यमेवाभिवर्तन्ते गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ ५१
एतद्बुद्ध्यानुपश्यन्तः संत्यजेयुः शुभाशुभम् ।
परां गतिमभीप्सन्तो यतयः संयमे रताः ॥ ५२

नंदा; G1.2 [अ]तिसंभवा (for निरारम्भा). ॐ Cn: निरा-
रम्भाः, शमाद्वारम्भशून्याः ॥ Cs: श्रवणादिहीनाः । ॐ —^a)
K1.2.4 अपेत- (for अपक्व-). G1 -मतयो; M1.6.7
-गनसो (for -मतयो). Ks V1 Bo.6.7.8 (marg. as
in text) Das.21 Dn1.21 Ds Ds.2.3.5-8 Cpp दंभमोह-
वशानुगाः.

50 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Bs om. 50^a (cf.
v. l. 47). —^a) Ks Bo.6-8 Das.21 Dn1.21 Ds Ds.
2.5-8 Cn.p.8 नैगुण्यम् (for वैगुण्यम्). Ds अनु- (for
एव). Ks Ds पश्यन्त्यो (Ds "तो) (for "ति). —^b)
Bs उप; Ms अनि- (for अनु-). Ks -युज्यते; Bo.
7.8 -युज्जते; Das -भंजते; Dn1 G2 -युज्यते (for -युज्जते).
—^a) Ks Bo.8 T1 G1.2 भंतः- (for तमः-). Ks प्रवि-
ष्टानां (for -शरीराणां). —^a) T1 भंत (for तम).

51 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Gs om. 51^a.
—^a) K1.2.4 यथा च (for यो यथा-). M1.6 लभते
(for -प्रकृतिर). —^b) T1 Gs प्रकृत्याः; T2 G1 M1.
5-7 "त्या (for "तेः). Ks Bo वशानुगाः; T1 वशं
गतः. —^a) Ks प्रद्वेष-; Ds द्वेषस्य; T1 G1-3 क्रोधश्च
(for द्वेषश्च). —^a) Ks Bs G1 क्रोधदं (G1 "दं)भो;
T1 लोभो डंभो; G2 क्रोधारंभो; Gs क्रोधो डंभो (for
क्रोधो दम्भो). K1 [s]वृत्तं; M1.5.6 [s]नृतो (for
"तं). K1 तथा; Ks.4 यथा; Ks V1 Ds.9 तमः;
Bs M1.6 दमः (for मदः). —^a) T2 G1.2 [अ]नु-
(for [अ]भि-). Ks Bs Dn1 Ds.2.3 वर्धते (for -वर्तन्ते).

52 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^a) Bo.6-8 Das.
21 Dn1.21 Ds Ds.2.3.5.8 एवं (for एतद्). Das Dn1.
21 Ds.2.3 च्यात्वा; T2 G1 Ms बुद्धा (for बुद्ध्या). Bo.
6.8.9 तु; G1 न (for [अ]नु-). Ks पश्यन्तः; Ds
-पश्यन्त्यः; T2 -पश्यन्ति. —^a) Bo om. 52^a-54^a. —^a)
Ds.7 सतां (for परां). —^a) Ks.7 Bs-9 Das 21
Dn1 Ds Ds.2.4.6-9 समये; G2 संशमे (for समये).
Ds यतयः समरे यताः. — After 52, Ms ins.:

C. 12. 9693
B. 12. 270(69). 56
K. 12. 279. 56

C. 12. 9684
B. 12. 270 (9). 57
K. 12. 275. 57

स्युमरश्मिरुवाच ।

सर्वमेतन्मया ब्रह्मशास्त्रतः परिकीर्तितम् ।
न ह्यविज्ञाय शास्त्रार्थं प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ५३
यः कश्चिन्न्याय्य आचारः सर्वं शास्त्रमिति श्रुतिः ।
यदन्याय्यमशास्त्रं तदित्येषा श्रूयते श्रुतिः ॥ ५४
न प्रवृत्तिर्न ते शास्त्रात्काचिदस्तीति निश्चयः ।

712* यतः स्वरूपतश्चान्यो जातितः श्रुतितोऽर्थतः ।
कथमस्मिन्स इत्येव संबन्धः स्यादसंहितः ।

53 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Bo om. 53 (cf. v. l. 52). Ks Bs Ds1 Ds. 8 स्युमरश्मिर्; K7 Ds स्युतः; Ds स्थमः; D7 स्थणः; G1 ब्रूम (for स्युमरश्मिर्). —^a) T1 एव (for एतन्). K2 महाः; T G1-8 Ms त्वया; M1. 6 मम (for मया). Ds राजन् (for ब्रह्मन्). —^b) K1. 3 संप्र- (for परि-). D7 कीर्तितः; M7 कल्पितं (for कीर्तितम्). —^c) K2 विज्ञाय (for [अ]वि-). —^d) Da1 G1 प्रवर्तयः (for प्रवृत्तयः).

54 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Bo om. 54 (cf. v. l. 52). —^a) K1. 2. 6 Dn1 Ds2 D4 T2 G1. 3 M1. 6. 1 न्यायः; K7 त्याज्य (for न्याय्य). Ks आधारः (for आचारः). —^b) K1. 3 सर्वैः; Ds1 सर्वैः; Ds2 Ds. 5. 6 G2 सर्वैः; T2 स वै (for सर्व). G2 स्थितिः (for श्रुतिः). —^c) K7 Ds. 9 यद्यन्या (K7 'न्या')य्यम्; Dn1 Ds. 6 G1 M1. 6 यदन्याय्यम्; G2 यथान्याय्यम् (for यदन्याय्यम्). K2 यदन्याय्यमहाशास्त्रम्. —^d) K2 एसा; G1 एषां. K1. 2. 4 शाश्वती; Ks V1 Bs-9 Ds2. 24 Ds. 7 वैदिकी (for श्रूयते).

55 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K1. 2. 4 om. (hapl.) 55. —^a) Ms अप्रवृत्तिर्. —^b) Ks काश्चिद् (for काचिद्). Bs Ds. 7 ह (for [ह]ति). —^c) T2 वेष्ट- (for वेद-). —^d) Bs तद्वच्छास्त्रम्; Bs तत्तच्छास्त्रम्; Ds. 2. 4 तत्र शास्त्रम्; Ds. 7 T G1. 3 M1. 5-7 तदुच्छास्त्रम्; G2 कृतः शास्त्रम् (for तदशास्त्रम्). Bs (marg.) तच्छास्त्रमिति नः श्रुतिः.

56 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Before 56, Ds ins. कपिल उवाच. —^a) K1. 2. 4 V1 D4. 9 अपेत्य; T2 अपेता (for 'त'). G2 अदयति (for पश्यन्ति). — Br om. (hapl.) 56^a. —^b) Bs (marg. as in text) युक्तः; T1 G1. 8 M1. 5-7 [5]त्यर्थः; T2 G2 व्यर्थ- (for व्यक्त-). Ds -गामिनः (for -गामिनः). Ds. 7 बहवोत्यकमादितः.

यदन्यद्वेदवादेभ्यस्तदशास्त्रमिति श्रुतिः ॥ ५५
शास्त्रादपेतं पश्यन्ति बहवो व्यक्तमानिनः ।
शास्त्रदोषान्न पश्यन्ति इह चामुत्र चापरे ।
अविज्ञानहतप्रज्ञा हीनप्रज्ञास्तमोवृताः ॥ ५६
शक्यं त्वेकेन मुक्तेन कृतकृत्येन सर्वशः ।
पिण्डमात्रं व्यपाश्रित्य चरितुं सर्वतोदिशम् ।

✽ Ca: व्यक्तमानिनः, व्यक्त एवायं वेदार्थ इति भ्रान्ताः ॥
Cn: व्यक्तं प्रत्यक्षसिद्धं, तदेव मन्यन्ते । ✽ — T2 om. 56^a-58^b. Das Dn1. n4 transp. 56^{ad} and 56^{af}. —^a) G1 शास्त्रे (for शास्त्र-). Ks Ds1 -दोषा; G1. 2 Ms. 1 -दोषं (for -दोषान्). K1 पश्यन्ति; Ds. 7 पश्यामि (for पश्यन्ति). —^d) K4 D4. 5. 7. 8 वा (for the first च). D4. 5. 7 वा (for the second च). Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 शोचति च यथा वयं. — After 56^{ad}, Bo. 8 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 Cn Kumbh. ed. ins.:

713* इन्द्रियार्थाश्च भवतां समानाः सर्वजन्तुषु ।
एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ।
एवमाकम्बमानानां निर्णये सर्वतोदिशम् ।

[Bo om. line 2; Das om. lines 2-3.]

—Bo. 8 Ds D2. 3. 6 Kumbh. ed. cont. after the above, while G2 ins. after 56^{ad}, 714*. Br D2 om. 56^{af}. —^a) Ds. 7 अविज्ञात- (for 'ज्ञान-'). —^f) D7 हीने (for हीन-). K1. 2. 4. 7 Bs. 9 Das D4. 5. 7. 9 M7 ज्ञानात् (for प्रज्ञात्).

57 Ś1 missing (cf. v. l. 11). T2 om. 57 (cf. v. l. 56). —^a) K7 Ds. 7. 9 M7 शक्यते केन (for शक्यं त्वे). Ks मुक्तेन; V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 युक्तेन (for सु). ✽ Ca: एकेन द्वैतादर्शिना आत्मैकनिष्ठेन योगारूढेन । ✽ —^b) K2. 4 कृतकृत्येन (for 'कृत्येन'). —^c) K7 Ds. 9 समाश्रित्य; T1 G1 उपा; G2 उपासित्वा; G3 अपाश्रित्य (for व्यपा). — K1. 2. 4 Bo om. (hapl.) 57de. —^d) Br वित्तं (sic); Das. 24 चरितं; G2 चरतः (for चरितुं). M7 सर्वतो दिशः. Bs (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 चरितुं विजितात्मना. — Ks. 7 V1 Bs. 7. 9 Ds-5. 7. 9 T1 G2 (also). 8 M1. 5-7 Kumbh. ed. (also) ins. after 57^{ad}; Bo. 8 Ds D2. 3 (also). 6 Kumbh. ed. after 713*: G2 after 56^{ad}:

714* आनन्त्यं वदमानेन शक्तेन विजितात्मना ।

[Ks. 7 तेनाधि; Ds तेनाति; D7 T1 G1. 8 Kumbh.

वेदवादं व्यपाश्रित्य मोक्षोऽस्तीति प्रभाषितुम् ॥ ५७
इदं तु दुष्करं कर्म कुटुम्बमभिसंश्रितम् ।
दानमध्ययनं यज्ञः प्रजासंतानमार्जवम् ॥ ५८
यद्येतदेवं कृत्वापि न विमोक्षोऽस्ति कस्यचित् ।
धिकर्तारं च कार्यं च श्रमश्चायं निरर्थकः ॥ ५९

नास्तिक्यमन्यथा च स्याद्वेदानां पृष्ठतःक्रिया ।
एतस्यानन्त्यमिच्छामि भगवन्श्रोतुमञ्जसा ॥ ६०
तथ्यं वदस्व मे ब्रह्मक्षुपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः ।
यथा ते विदितो मोक्षस्तथेच्छाम्युपशिक्षितुम् ॥ ६१

C 12. 9708
B. 12. 270[69]. 68
K. 12. 275. 68

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

ed. (second time) नात्यंतं; G₂ (second time) M₅ नानंतं (for आनन्त्यं). Bo वदमाने च; Kumbh. ed. (second time) वदमानेन (for वदमानेन). D₈ (second time). 4. 9 तेनाविवदमानेन (for the prior half). K₇ सक्तेन (for शक्तेन). K₆ अशक्तेन यथात्मना; Bo इह चामुत्र चापरे; B₆. 3. 8 Da₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3 (first time). 5-8 G₂ (first time) श (B₆ स) केनावर्जितात्मना; B₇ शक्तेन विदितात्मना; D₄. 9 न सक्तेन जितात्मना; T₁ G₁. 3 M₅ स (T₁ अस) केनाविदितात्मना; G₂ (second time) सत्येनाविदितात्मना (for the post. half).]

—^a) K₆. 7 D₄. 9 वेदवाक्यं (for 'वादं'). T₁ G₁-8 M₁. 5-7 समाश्रित्य (for 'व्यापा'). —^r) K₁. 8 V₁ B₇ D₈ G₁ M₇ प्रभाषितं; K₂ 'शितुं'; Da₈. a₄ 'वितं (for 'वितुम्). — After 57, K₆ V₁ Bo. 6-8 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5-7 Kumbh. ed. ins.:

715* अपेतन्यायशास्त्रेण सर्वलोकविगर्हिणा ।

[Da₄ अपेत्य (for 'त-'). D₆ -शास्त्रेण (for -शास्त्रेण). V₁ Bo D₈ -विगर्हिणा (for 'हिणा').]

58 Ś₁ resumes from 58. T₂ om. 58^a (cf. v. 1. 56). —^a) K₂ दुष्कृतं; Da₄ पुष्करं (for 'दु'). —^b) K₁. 2 कुटुम्बम्; Da₄ कुटुम्बम्; G₈ कुटुम्बम्. K₂ -संश्रितुं; G₁ -संश्रुतं. —^c) T₁ अज्यापनं (for अज्ययनं). G₁ M₇ यज्ञं (for यज्ञः). —^d) K₆. 7 B₆ D₄. 7 प्रजाः (for प्रजा-). T₂ -संतान (for 'नम्).

59 Before 59, D₈ T₁ G₁. 3 ins. स्यू (D₈ स्यू)-मरदिमः. K₁ om. 59. —^a) D₈ यथा (for यदि). K₇ D₄. 8 एव (for एवं). Ś₁ K₂. 4 वै; G₂ [अ]स्ति (for [अ]पि). —^b) M₇ हि (for न). K₇ D₄. 9 कश्चन (K₇ 'नः') (for कस्यचित्). —^c) G₂ कामं (for कार्यं). ☞ Ca: धिकर्तारं, एतत्कर्तारं धिक् । ☞ —^d) T₂ G₁. 3 श्रमं (for श्रमश्च). T₁ G₁-8 चात्र; T₂ छाया

(for चायं). G₂ निरर्थकं.

60 ^a) G₂ नात्यक्यम् (sic) (for नास्ति). Ś₁ K₂. 2. 7 D₄. 7. 9 G₈ चास्व; K₁ वास्व; B₆ Da₈. a₄ चेत्स्याद् (for च स्याद्). —^b) Ś₁ K₂. 4 देवानां (for वेदानां). B₈ (marg.) अन्यथा (for पृष्ठतः). Ś₁ K₁ -कृताः; V₁ Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈ G₁ M₇ -क्रियाः. ☞ Ca: पृष्ठतःक्रिया, वेदानामप्राप्त्यभापयेत् । ☞ —^c) Ś₁ reads 60^a-61^d on marg. —^e) ☞ Ca: आनन्त्य, शाश्वतफलप्रदत्वम् । ☞ —^d) K₇ भगवान्.

61 Ś₁ reads 61 on marg. 61^a partly damaged in Ś₁. —^a) Ś₁ K₁. 2. 4 सत्यं; K₆ Bo. 3 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 6. 8 G₂. 3 तत्त्वं; G₁ तथ्या (for तथ्यं). K₁ वचस्व (for वदस्व). —^b) Ś₁ K₁. 2 Da₈. a₄ D₈ D₂-5. 7. 9 T G₁. 3 M₇ उपपन्नो; K₇ उप*न्नो (for 'सन्नो'). K₇ [स]सि (for ससि). K₁ अधीष्व; K₂ अधीषु; K₆ अधो हि; G₂ अधीश (for 'हि'). K₇ Dn₁ D₈ D₄ T₂ G₈ M₁ भो (for भोः). —^c) K₂ विद्यतो; V₁ विहितो; Da₄ विदिते (for 'तो'). —^d) G₁ अप- (for उप-). D₅. 7 तथेदमुपशिक्षितुं.

Colophon. G₈ missing: K₃. 5 B₁-8 Da₁. a₂ Dn₂. n₈ D₁ G₄. 5 M₂-4 absent. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-9 T G₁. 2 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁ B₆. 7. 9 Da₈. a₄ D₂. 8. 8 M₁ गोकपिलीयं; K₂. 4. 6 V₁ Bo. 8 Dn₁ D₈ D₅. 6 गोकपिली (K₂. 4 'ले')यं; K₇ D₄. 9 गोकपिलीये त्यागप्रशंसा; D₇ त्यागप्रशंसा; M₆ गोकपिलसंवादः; M₇ कपिलसंवादे मोक्षप्रशंसनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ B₇ Dn₄ M₁. 6. 7 94; Dn₁ D₇ T₁ G₁. 3 M₅ 96; D₈ 95; D₈ 90; T₂ 109; G₂ 91. — Śloka no.: Da₄ 66; Dn₁ 68; Dn₄ 67; D₈ 69.

२६२

C. 12. 8707
N. 12. 271(70). 1
K. 12. 276. 1

कपिल उवाच ।

वेदाः प्रमाणं लोकानां न वेदाः पृष्ठतः कृताः ।
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १
शरीरमेतत्कुरुते यद्वेदे कुरुते तनुम् ।
कृतशुद्धशरीरो हि पात्रं भवति ब्राह्मणः ॥ २
आनन्त्यमनुयुक्ते यः कर्मणा तद्वीमि ते ।

262

☞ This adhy. is missing in G^o (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 ^a) D₄.^o प्रमाणा. Dn₄ प्रमाणं हि तु लोकानां (sic). — ^b) K₁ वेदः. B₈ (marg. as in text) Das. a₄ -क्रियाः (for कृताः). — ^{1 ed} = Maitrā. Up. 6. 22; quoted in the Vākyapadīya under 1. 22. — ^c) G₁ चेद् (for द्वे). K₁ (by corr.) ब्रह्मणो; D₄ Dn₄ G₁ ब्रह्मणि (D₄ 'णा). — ^d) K₂. १ तत् (for यत्). — ^e) D₄ शब्दो (for शब्दः). K₂ निष्कांतः (for 'ष्णातः). M₁ शब्दब्रह्मविनिष्णातः. ☞ Ca: शब्द ब्रह्म, वेदः । ☞ — ^f) D₄ om. (hapl.) from ह्याधि-गच्छति up to ब्राह्म (in 2^d).

2 D₄ om. up to ब्राह्म (cf. v. l. 1). — ^b) Dn₄ पदद्वे; T₁ G₂ यद्वै तत्; G₈ यद्वेदात् (for यद्वेदे). T₁ M₁. 6. १ मतिं (for तनुम्). D₁ G₁ यद्वै ते कुरुतेति तं. ☞ Ca: वेदे कुरुते तनुं, वेदार्थं शरीरं उपनयनद्वारा ब्राह्मणशब्दवाच्यं कुरुते ॥ Cn: गर्भाधानविधिना उत्पादयति ॥ Cp: उपनयनेन वेदाध्ययनयोग्यं शरीरं कुरुते ॥ Cs: यदुपनयनसंस्कारं कुरुते तद्वितीयं जन्म । ☞ — ^c) V₁ B₈ (marg. as in text) वेदः; Das. a₄ T₂ M₇ कृतः. S₁ K₁ D₂ शुद्धिः; K₂ शुद्धिः (for शुद्ध). T₁ G₂ [s]पि (for हि). — ^d) K₈ Bo. 6. 8. 9 Das. a₄ D₂ D₅-1 वेदे (for पात्रं).

3 ^a) K₈ Bo. 6-8 Dn₁. n₄ D₂. 8. 8. 8 अत्र बुद्धौ (K₈ B₈ 'द्धे)दं; V₁ अनुयुक्तोयं; B₈ (marg.) Das. a₄ 'युक्तं यत्; T₁ G₁. 8 M₈ 'चित्तैवं (G₁ 'व); T₂ 'चित्तैदं; G₁ 'चित्तं च; M₁. 6 'चित्तैयं; M₇ 'चित्त्याहं (for 'युक्ते च). K₁ D₄. 8 यत् (for यः). ☞ Cs:

निरागममनैतिह्यं प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ॥ ३
धर्म इत्येव ये यज्ञान्वितन्वन्ति निराशिषः ।
उत्पन्नत्यागिनोऽलुब्धाः कृपासूयाविवर्जिताः ।
धनानामेष वै पन्थास्तीर्थेषु प्रतिपादनम् ॥ ४
अनाश्रिताः पापकृत्याः कदाचित्कर्मयोनितः ।
मनःसंकल्पसंसिद्धा विशुद्धज्ञाननिश्चयाः ॥ ५
अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।

आनन्त्यं, मुक्तिफलत्वम् । ☞ — ^b) B₇ Dn₁. n₄ D₈ D₂ 3. 8. 8 T₂ M₅. १ कर्मणां; T₁ G₁-8 'गन्स. K₇ D₄. 9 यद्; D₂ प्र- (for तद्). D₂ D₂ ब्रवीतु मे (for 'मि ते). ☞ Cn: कर्मणां फलमानन्त्यं मोक्षोपयोगि चित्त-शुद्धिरूपम् । ☞ — ^c) Dn₁ D₈ अनागमम् (for निरां). K₄ अनंतिक्षुं; D₅ अनैतिह्यं (for 'तिह्यं). ☞ Cp: इति हेति स्मृतिहेतुत्वादितिह्यमनुमानं, तन्न भवतीत्यनैतिह्यम् ॥ Cv: निरागमं, प्रवृत्तिकर्मप्रतिपादकागमे श्रद्धां विना । ☞

4 ^a) K₇ [s]वज्ञान्; T₁ G₁. 8 यज्ञं (for यज्ञान्). — ^b) D₄ नराशिषः. — ^c) K₂ [s]लुब्धः. ☞ Cp: उत्पन्नत्यागिनः, उपास्थितफलत्यागिनः । ☞ — ^d) T₂ क्रियासूयाः; G₁. 8 कोपाः; M₈ कृताः (for कृपाः). — ^e) K₁ T₂ धन्यानाम्; T₁ G₂ दानाः (for धनाः). T₁ G₂ पात्रं (for पन्थास). — ^f) D₈ प्रतिपादिनं. ☞ Ca: तीर्थेषु, उपरागादिषु ॥ Cn: सत्पात्रेषु । ☞

5 ^a) K₂ अनाश्रिताः; K₇ D₉ न लिप्यन्ते; D₄ अनासृताः; G₁ श्रुताः (for 'श्रिताः). K₈ V₁ Bo. 6-8 Das. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8-8 पाप (K₈ 'क)कर्म; K₇ D₄ 'कृत्यात्; T₁ G₁ M₈ 'कृत्यां; T₂ G₂ 'कृत्यं; M₇ 'कृताः (for 'कृत्याः). — ^b) K₄. १ Bo. 8 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8-8 Cp कर्मयोगिनः; K₈ अपि योनितः; B₈. १ Das. a₄ कर्ममानिनः; D₅ कार्ययोगिनः; D₉ कर्मयोगतः; T₁ G₁-8 ब्रह्मयोनितः; T₂ कर्मयोगितः (for कर्मयोनितः). — ^c) D₄. 9 संशुद्धा; D₇ संशुद्धिः. — ^d) K₂. १ V₁ Dn₄ D₄. 9 T₁ G₁-8 M₇ विशुद्धा (for 'द्ध). T₂ -निश्चये.

6 ^a) D₂ नक्रुध्यन्तो. B₈ [s]नु- (for सन्). — G₂ om. 6^{ed}. K₈ B₈-9 Das. a₄ D₅-१ repeat 6^{ed} after 7. — ^b) T₁ (also as in text) सुशुद्धाश्च; G₁ सुशुद्धाश्च (for त्रि). K₈ (first time) V₁ B₈. १. 8 (marg. as in text). 9 Das. a₄ (all first time) ज्ञाननिष्ठात्मतृप्ताश्च;

ज्ञाननिष्ठास्त्रिगुणाश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ ६
 आसन्नगृहस्था भूयिष्ठमव्युत्क्रान्ताः स्वकर्मसु ।
 राजानश्च तथा युक्ता ब्राह्मणाश्च यथाविधि ॥ ७
 समा ह्यार्जवसंपन्नाः संतुष्टा ज्ञाननिश्चयाः ।
 प्रत्यक्षधर्माः शुचयः श्रद्धाढाः परावरे ॥ ८
 पुरस्ताद्भावितात्मानो यथावचरितव्रताः ।
 चरन्ति धर्मं कृच्छ्रेऽपि दुर्गे चैवाधिसंहताः ॥ ९

Ks Bs-9 Das. a4 Ds-7 (all second time) त्रिगुणा
 ज्ञाननिष्ठास्ते (Bs 'श्च'). ☞ Cn: त्रिगुणा, जन्म कर्म
 विद्या चेति त्रीणि गुणानि येषाम् ॥ Cs: योनिविद्याकर्मभिः
 युक्ताः ॥ Cv (reading त्रियुक्ताः): त्रिभिर्वेदैर्युक्ताः । ☞

7 °) Ds गृहस्थः. G1 भूयिष्ठाः. — °) Ds अत्यु-
 त्क्रान्ताः; T1 G1-8 ह्युत्क्रान्ताः; T2 M1 अत्युत्क्रान्ताः (for
 अत्यु). ☞ Cn. p: अत्युत्क्रान्ताः आदरवन्तः । ☞ — °) S1 K2
 ईजानाश्च; Ks Bs-9 Das. a4 ब्राह्मणाश्च (for
 राजानश्च). Ks V1 Bs-9 Das. a4 तपोयुक्ताः. — °) K2
 ब्राह्मणाश्च; Ks Bs-9 Das. a4 राजानश्च. Ks 8
 Br Das. a4 D4 य (Br त)था विधिः; T1 तथाविधि.
 — After 7, Ks Bs-9 Das. a4 Ds-7 repeat 6°.

8 °) Ks सममार्जवः; T2 शमाद्या (for समा ह्या).
 — °) G2 विमुद्धा (for संतुष्टा). T2 ज्ञाननिश्चये. — K2. 4
 om. 8°-9°. — °) Ks धर्मे (for धर्माः). ☞ Cs:
 प्रत्यक्षधर्माः, प्रत्यक्षीकृतधर्मफलाः । ☞ — °) K1 श्रद्धा-
 णाः. S1 K1 Bs (marg. as in text) M1 परावरे;
 Ds वराः; T1 G1-8 तपोधनः. ☞ Cs (reading परा-
 वरान्): उच्चावचान्धर्मान् । ☞

9 K2. 4 om. 9 (cf. v. l. 8). — °) G2 भविता
 त्मानो. ☞ Cp: पुरस्ताद्, जन्मान्तरे ॥ Cs: भाविता-
 त्मानः, परमात्मध्यानपराः । ☞ — °) Br प्रजाः (for
 व्रताः). — °) Das चरित- (for चरन्ति). Das धर्म-
 स1 K1 कृच्छ्रेण; D4 कृच्छ्रेऽपि; G2 कृच्छ्रेषु. — °) D4
 दुर्गे (for दुर्गे). D4. 9 वे (D4 वे)व; T1 G1. 8 चापि;
 G2 M1. 5-7 वापि (for चैव). Ks. 7 V1 D4. 7. 9 Ca
 (gloss: कृताभिसंधयः) Cp [अ]भिसंहिताः; Bo. 8-9
 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8 [अ]पि संहताः (for [अ]-
 धिसं). ☞ Cs (reading सुसंहिताः): सखी[? सखी]-
 भूय स्थिताः । ☞

10 Gs om. 10-11. — °) S1 K1. 7 D4. 9 संहित्य.
 K4 सांहित्य (sic); Ds महत्. Bo धर्माच् (for धर्म).
 S1 K1. 4 चरतः (for चरतां). K2 सांहित्य धर्मे चरतः

संहत्य धर्मं चरतां पुरासीत्सुखमेव तत् ।
 तेषां नासीद्विधातव्यं प्रायश्चित्तं कदाचन ॥ १०
 सत्यं हि धर्ममास्थाय दुराधर्षतमा मताः ।
 न मात्रामनुरुध्यन्ते न धर्मच्छलमन्ततः ॥ ११
 य एव प्रथमः कल्पस्तमेवाभ्याचरन्सह ।
 अस्यां स्थितौ स्थितानां हि प्रायश्चित्तं न विद्यते ।
 दुर्बलात्मन उत्पन्नं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १२

C. 12. 9720
 B. 12. 271[703].14
 K. 12. 276. 14

(sic); V1 संहत्य चरतां धर्मं. — °) Das सुखम् (for
 सुखम्). — V1 Bo. 8-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8
 Cp Cal. Bom. ed. repeat 10° after 12°; while
 D7 repeats 10° after 12°. — °) Dn1 Ds1 (both
 second time) T1 G1 आसीद्; G2 आसन् (for
 नासीद्). Dn1 (second time) विधातव्ये. — °) K4. 8
 V1 (both times) Bo. 8. 7 Das (all first time). a4
 (both times) Dn1. n4 Ds Ds. 8 (all first time). 8. 8
 (first time). 7 (both times). 8 T2 G2 M1. 8. 7 Cal.
 Bom. ed (both first time) कथंचन (for कदा).

11 Gs om. 11 (cf. v. l. 10). Ds om. 11°-12°. — °) G1 Ms संहत्य (for सत्यं हि). Ds सर्वम् (for
 धर्मम्). K2 आश्रित्य (for आस्थाय). T2 ते हि धर्मं
 समास्थाय. — °) K2 गताः; D7 नराः; M1 मतां
 (for मताः). — °) M1 अनुकुर्वन्ते. ☞ Ca. p: मात्राम्
 इन्द्रियम् ॥ Cn: मीयन्ते विषया अनयेति मात्रा बुद्धिः । तां
 नानुरुध्यन्ते, अपि तु शास्त्रमेव ॥ Cs: मात्राम्, विषयपरं-
 पराम् । Cv: मात्राम्, रूपरसादिकम् ॥ ☞ — °) K1
 Das Ds1 D4. 7. 9 T1 G1. 8 न धर्मच्छल (T1 'मार्जव') लनं
 ततः. ☞ Cs: अन्ततः कारणकालेऽपि । ☞

12 Ds om. 12° (cf. v. l. 11). — °) T2 एव;
 G2 मे च; M1. 8 एवं. K2 प्रथमा; Das प्रथमं.
 — °) S1 K2. 4 [अ]त्राचरेत्; K1 D4. 9 [अ]न्वाचरन् (K1
 रेत्); Das [अ]याचरन्; Das [अ]चरन् (submetric);
 D7 T G1-8 M1. 8-7 [अ]त्राचरन् (for [अ]भ्याचरन्).
 K1 D4. 9 सदा; D7 T G1. 8 Ms महान्; G2 महत्
 (for सह). — After 12°, D7 reads 12° followed
 by repetition of 10°; while, V1 Bo. 8-9 Das. a4
 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8 Cp Cal. Bom. ed. repeat 10°. — °) Ks
 V1 Bo. 8-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8-8
 तस्मिन्विधौ (for अस्यां स्थितौ). G2 अन्यान्स्थिरास्थितानां
 हि (sic). — °) S1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 T G1-8 Ms यदा
 च (T G1-8 Ms तु) दुर्बलात्मानः प्रायश्चित्तं तदा (G1 तथा)
 भवेत्.

C. 12. 9721

B. 12. 271(70) 15

K. 12. 270. 15

यत् एवंविधा विप्राः पुराणा यज्ञवाहनाः ।

त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः ।

यजन्तोऽहरहर्यज्ञैर्निराशीर्विन्धना बुधाः ॥ १३

तेषां यज्ञाश्च वेदाश्च कर्माणि च यथागमम् ।

आगमाश्च यथाकालं संकल्पाश्च यथाव्रतम् ॥ १४

अपेतकामक्रोधानां प्रकृत्या संशितात्मनाम् ।

13 ^a) K₂ अतः; K₇ D₄. 9 एत (for यत्). G₁ M₁ प्राहुः (for विप्राः). K₈ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5-8 एवं बहुविधा विप्राः; T G₂. 8 M₁. 5. 6 एत एवंविधाः (M₁. 6 'धः') प्राहुः. — ^b) Bo. 6 पुराणे; T G₁-3 M₁ ब्राह्मणा; Cp (gloss: पूर्वयुगभाविनः) पुराणा (as in text). * Ca. p: यज्ञवाहनाः, यज्ञनिर्वाहकाः ॥ C₈: तस्मिन्बहुषयसो समासीनाः । * — ^d) Bo वृत्तमन्तो; M₁. 6. 7 व्रतवन्तो. — ^e) K₇ D₈ D₄. 9 T G₁. 8 यजन्ते; D₈ यतन्तो. K₄ यज्ञो. — ^f) K₂ G₁. 8 M₁. 6. 7 निराशी- D₈ बंधनाद्. K₄ वधाः; D₈ व्युताः (for बुधाः).

14 ^a) Das. 24 येषां. K₁. 2 यज्ञश्च; G₁. 8 M₁ यज्ञांश्च (for यज्ञाश्च). G₁. 8 वेदांश्च. — ^b) Bo स्व-कर्माणि; Das. 24 D₄ कर्माणि च; D₈ धर्माणि च. K₇ यथागमं; G₂ 'गमं'; M₁. 6 'गमः'. — ^c) K₇ आग-साश्च; T₂ G₁. 8 M₅ 'मश्च' (for 'माश्च'). Dn₁ T G₁-3 M₁. 5-7 Kumbh. ed. यथाकामं (M₁ 'मः'); Bom. ed. यथाकाले (for 'कालं'). — ^d) K₄ D₈ T G₁. 2 संक-ल्पश्च; V₁ कल्पाश्च हि; B₈ (marg.) सकर्माश्च; G₁ संकल्पय (for 'ल्पाश्च'). K₈ V₁ Bo. 6. 1. 8 (marg.). 9 Das. 24 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5-8 यथाक्रमं; B₈ M₇ 'गमं' (for 'व्रतम्').

15 ^a) Da₄ अपेतं; M₁. 7 व्यपेतं. T₂ कामः. — After 15^a, K₈ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5-8 editions read 16^b for the first time followed by 16^c, second time, repeating the same in the proper place. — ^b) K₇ अकृत्या. Ś₁ K₂ संश्रितात्मनां; K₄. 6 B₈ Das. 24 Dn₁. n₄ D₈ D₂-4. 6. 3. 9 संसि (Das 'शि' ता); D₈ संशिता; G₁ संशितात्मनः. — M₁. 6. 7 om. 15^c-16^b. — ^c) K₂ यज्ञानां; Das. 24 धातूनां; Dn₁ lacuna; D₇ ऋतूनां; G₂ साधूनां (for ऋतूनां). Ś₁ (sup. lin. as in text) K₁. 2. 4 कृतविद्यानां; K₇ V₁ Bo. 9 Das. 24 D₈. 6 Cp (gloss: साम्येनैव व्यवहारतानां) समनि (K₇ 'ती' स्थानां; B₈ (marg.) समवृत्तानां (for शमनित्यानां). — ^d) K₈ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5. 8 तेषु कर्मसु वर्ततां. — ^e) K₄ इव (for एव). Das. 24 सर्वान्तरावासीद् (sic). * Ca: आनन्त्यम्, अनन्ताय

ऋजूनां शमनित्यानां स्थितानां स्वेषु कर्मसु ।

सर्वमानन्त्यमेवासीदिति नः शाश्वती श्रुतिः ॥ १५

तेषामदीनसत्त्वानां दुश्चराचारकर्मणाम् ।

स्वकर्मभिः संवृतानां तपो घोरत्वमागतम् ॥ १६

तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।

अशक्नुवद्विश्रितुं किंचिद्वर्मेषु सूचितम् ॥ १७

हितमानन्त्यम् ॥ Cp: आनन्त्यम् अनन्तफलम् ॥ * — ^f) K₂ इत्यतः (for इति नः).

16 M₁. 6. 7 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^a) Ś₁ K₁. 4 अदीनः; K₇ D₄. 9 अहीनः (for अदीनः). Dn₄ सत्त्वानो. — K₈ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5-8 editions read 16^b for the first time after 15^a. — ^b) D₈ (both second time) दुश्चराचारकर्मणां; T₂ दुश्चराचारकारिणां. — K₁. 2. 4. 7 D₄. 9 T G₁. 8 Ca. p. v read 16^c-18^b (K₇ D₄. 9 read 16^c-17^d) for the first time after 12. 261. 33; while K₈ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5-8 editions read 16^c for the first time after 12. 261. 33, for the second time after 12. 262. 15^a, reading 16^d-18^b for the first time after 12. 261. 33. — ^c) K₄ (second time) सु- (for स्व-). K₁. 2 (both first time) Dn₄ D₇ (both second time) T G₈ (all first time) M₁. 6. 7 संश्रितानां; K₄. 6 (both first time) V₁ (first and third time) Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5-8 G₁ Ca. p. v. (all first time) संश्रितानां; K₈ V₁ B₇-9 Das. 24 (all second time) शाश्वतानां; K₈ (third time) संस्कृतानां; K₇ D₄. 9 (all first time) नाम तेषां (K₇ [also] फलं); Bo. 6 Dn₁ D₈ D₂. 8. 8 (all second time) editions (both times) संश्रितानां; Bo. 6. 8 (marg.) Dn₁. n₄ D₂. 8. 8 (all third time) संभू^e; D₈ (second time) संश्रि^e (for संभू^e). D₈. 8₂ (before corr.) (both third time) स्वकर्मिणां तपो घोरं. — ^d) Cp. as in text. K₁. 4 (both second time) तपो (for तपो). K₂ Da₄ (both second time) घोरं (Da₄ 'रे' त्वम् (for घोरत्वम्). V₁ (first time) B₈ (marg. as in text) (second time) T G₁. 8 (all first time) आगमत् (for आगतम्). D₈. 7 (both first time) तपो घोरं समागतं. * Cp: तत्कर्मस्वर्णं तपः संसारजनकत्वेन घोरस्वमागतम् । *

17 For the repetition in K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ D₈ D₂-9 T G₁. 8 Ca. p. v. editions, cf. v. l. 16. — ^a) D₈. 7 (both second time) सत् (for तं). D₄ (second time) सदाचारम्; M₁ समा-

निरापद्धर्म आचारस्त्वप्रमादोऽपराभवः ।

सर्ववर्णेषु यत्तेषु नासीत्कश्चिद्व्यतिक्रमः ॥ १८

धर्ममेकं चतुष्पादमाश्रितास्ते नरर्षभाः ।

तं सन्तो विधिवत्प्राप्य गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ १९

गृहेभ्य एव निष्क्रम्य वनमन्ये समाश्रिताः ।

गृहमेवामिसंश्रित्य ततोऽन्ये ब्रह्मचारिणः ॥ २०

धर्ममेतं चतुष्पादमाश्रमं ब्राह्मणा विदुः ।

आनन्त्यं ब्रह्मणः स्थानं ब्राह्मणा नाम निश्चयः ॥ २१

अत एवविधा विप्राः पुराणा धर्मचारिणः ।

त एते दिवि दृश्यन्ते ज्योतिर्भूता द्विजातयः ॥ २२

C. 12. 9730
B. 12. 271[70].24
K. 12. 276. 26

चारम्. Ś1 K1. 2 (last two both times). 4 (first time) आचारं; Ks Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 Ca p. v editions (all first time) आश्रित्य; V1 (first time) आचार्य (for आश्रय). —^b) Ks Bo. 8. 9 Das. a4 (all first time) पुराणे (for 'जं'). Ds (second time) शाश्वती. V1 (second time) समं (for ध्रुवम्). ☞ Cp: तं प्रसिद्धं सदाचारं त्रिराचमनस्नानादिरूपम् । पुराणं शाश्वतं ध्रुवं ब्रह्मैव कूटस्थमाश्रयेदिति भावः । ☞ —^c) Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 Ca p. v. editions (all first time) अशक्नुवन्तश्च; Bs (marg. as in text) (second time) अशक्तवन्तिश्च; Das. a4 (both first time) अशक्यवन्तश्च; T2 अशक्नुवन्तश्च (for 'वन्तिश्च'). K1 (first time) रचित्वं; Bs (marg.). 7. 8 T1 G1 (all first time). 2 चरितं (for 'तु'). —^d) G2 किं च; M1 कश्चिद्; M7 कंचिद्; Cv किं स्विद् (for किंचिद्). Ś1 K1. 2. 4 (last three second time) T2 (both times) धर्मेण (for 'बु'). Ś1 K1. 2 (last two first time). 4 (both times). 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 G1. 3 Ca. p. v editions (all first time) सूत्रितं; Ks Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 (all second time) सूक्ष्मतां; Ds. 1 (both second time) तत्त्वतां (for सूचितम्).

18 For the repetition in K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 3 Ca. p. v editions, cf. v. l. 16. K7 D4. 9 read 18^{ab} for the first time after 12. 261. 34. —^a) T G1. 3 (all first time) निरापद्धर्ममाचारम् (G1 'रो'); Cv (gloss: चिच्छिदाख्या-पद्धर्मरहितः) अनापद्धर्म आचारः. ☞ Cp: अयमेव धर्मो निरापत्, अन्यस्तु सकामो धर्म आपत् । ☞ —^b) K2 (both times). 6 (second time) त्वत्प्रसादो; K4 (both times). 7 (second time) V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds (all first time) D2. 3 (both both times). 5-7 (all first time). 8. 9 (both second time) Ca. p. v editions (all first time) ह्यप्रमादो; Ks (first time) ह्यप्रमादो (sic); K7 Ds (both first time) सोप्रमादो; Dn1. n4 Ds D4. 6 (all second time) T (both both times) G1 (second time). 2. 3 (both times) M1. 5-7

अप्रमादो; D4 (first time) सप्रमादा; G1 (first time) प्रमादो (for त्वप्रमादो). ☞ Cs: अपराभवः धर्मान्तरेणापरिभूतः । ☞ —^c) Das. a4 सर्वे (for सर्व-). Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 जा(Ds जा)तेषु; T1 G2 यत्तेषु (for यत्तेषु).

19 ^a) G1. 2 ये (for ते). T G1-3 M1. 5-7 नराः प्रभो (for नरर्षभाः). Ks Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 (also as in text). 6. 7. 8 (also as in text) Cp Cal. Bom. ed. न्यस्त(Ks वृत्त)मेकं च (Ds1 D2 'कश्च')-तुर्धा हि ब्राह्मणा आश्रमं वि(Ds1 'मान्नि'दुः (cf. 21^{ab}). —^c) K2. 4 ते (for तं). K1 अंत (for सन्तो).

20 ^a) T2 एवं. —^b) Ks वलमन्ये; Ds. 1 वन-मध्ये; G2 'मेते (for 'मन्ये). —^c) Ś1 K2. 4. 6 D7 [अ]भिसंसृ(Ś1 sup. lin. 'संह)त्य; G2 [अ]भवस्त्रित्वं. ☞ Cp: स्थिता इति शेषः । ☞ —^d) Ks धर्मचारिणः; M7 ब्रह्मचारिणं (for 'चारिणः).

21 Dn1 Ds D2. 3. 3 Cal. Bom. ed. om. (hapl.) 21^a-22^b. —^a) K1 धर्ममेति; K2 धर्म संतश्च; K4 धर्ममंतं; K7 Bs D4. 5. 7. 9 Cp 'मेवं; V1 Ds 'मेतच्; Bo 'मेकं; Bs 'मेकश्च (for 'मेतं). Bo. 6-9 Das. a4 Ds चतुर्धा तु; Cp 'ष्पादम् (as in text). T G1. 3 M1. 5-7 Kumbh. ed. न्यस्तमे(M1. 6 'स्त ए)कं चतुर्धा तु. —^b) K1 आश्रमां; K2 'मान्; G1 ह्याश्रमं. K2. 4 Da4 Cp (gloss: वेदेन; Cpp as in text) ब्राह्मणा; Bs. 9 ब्राह्मणं. Kumbh. ed. ब्राह्मणा आश्रमं (by transp.). Ds om. (hapl.) from जा विदुः up to धर्मे (in 22^b). G2 ह्याश्रयं ब्रह्मणः पदं. —^c) K2. 7 आनंत्य- (K2 'त-). K2. 7 Das Ds ब्राह्मणः; B7 ब्रह्मणे. T G1-3 M1. 5-7 Kumbh. ed. सर्वे (T1 'र्व-) सर्वत्र तिष्ठतो. —^d) Cp as in text. Ś1 K1. 2. 4 V1 Bs Ds. 1 ब्राह्मणो. Ś1 निश्चयाः. K7 Ds ब्राह्मणानां स निश्चयः; Ds ब्रह्म नाम निराश्रयः; T G1-3 M1. 5-7 Kumbh. ed. गच्छन्ति परमां गतिं.

22 Dn1 Ds D2. 3. 3 Cal. Bom. ed. om. 22^{ab}. Ds om. up to धर्म (in 22^b) (cf. v. l. 21). —^a) Ks. 7 Bo. 7 Da4 Dn4 Ds. 9 G2 M1. 5-7 Kumbh. ed. एत; Ds. 7 येन; T1 G1. 3 यत; T2 एतम् (for अत). Ds. 7 चैव (for एवं). T G1-3 M1. 5-7 Kumbh. ed.

C. 12. 9791
B. 12. 271[70]. 25
K. 12. 276. 25

नक्षत्राणीव धिष्ण्येषु बहवस्तारकागणाः ।

आनन्त्यमुपसंप्राप्ताः संतोषादिति वैदिकम् ॥ २३

यद्यागच्छन्ति संसारं पुनर्योनिषु तादृशाः ।

न लिप्यन्ते पापकृत्यैः कदाचित्कर्मयोनिः ॥ २४

एवं युक्तो ब्राह्मणः स्यादन्यो ब्राह्मणको भवेत् ।

कर्मैव पुरुषस्याह शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ २५

एवं पक्ककषायानामानन्त्येन श्रुतेन च ।

प्राहुः (for विप्राः). Cp येन चैवंविधा विप्राः. — ^b) Da¹ पुराणे; Cp (gloss: पूर्वकालीनाः) पुराणा (as in text). Ks. 7 Bo. 7-9 Da³. 24 D⁴. 5. 9 T G¹-3 M¹. 5-7 Kumbh. ed. ब्रह्मचारिणः; B⁶ ब्रह्मचारिणं (for धर्म-चारिणः). ☞ Cp: ब्रह्मचारिणः, मांसमैथुनत्यागपराः । ☞ — ^c) Ks. 7 D⁴. 9 एते तु (for त एते). D⁵ (before corr.) भुवि (for दिवि). K⁷ इदंतो. ☞ Cs: एते, नारदप्रमुखाः । ☞ — ^d) K⁷ D⁴. 9 द्विजोत्तमाः; D⁵. 7 हि जातयः (for द्विजा').

23 *) B⁸ (marg. as in text) D⁵. 7 नक्षत्राणां. B⁸ हि; D⁵-7 च (for [इ]व). Da³ विधिष्येषु; Da⁴ [इ]व धिष्ण्येषु. ☞ Cp: धिष्ण्येषु, विमानेषु । ☞ — ^b) Dn¹ तारकागणः; G². 8 M⁷ गुणाः. — ^c) D⁷ इति (for उप-). Da³. 24 आनंतं च पदं (Da⁴ 'द') प्राप्ताः. — ^d) K⁷ [अ]वैदिकं. T¹ G¹-3 वसंतो दिवि देववत्.

24 *) K⁷ T¹ G¹ यदा; B⁸ (marg. as in text) ये; D⁵-7 यथा; G². 8 तद्वा (for यदि). G³ तरति (for [आ]गच्छन्ति). Da³ संसारे. — ^b) Da³. 24 तादृशः; D⁵. 7 तादृशं. — ^c) M⁷ नि (for न). K⁷ Dn¹ लिप्यन्ते; G³ लुप्यन्ते (for लि'). K¹ पापकृत्यैः; Ks. 7 B⁶. 9 Da³ M¹. 5-7 'कृत्याः; Da⁴ 'कृता; D⁴. 9 'कृत्यात्; D⁵. 7 'तस्तु; T¹ G¹-3 'कृद्भिः (for 'कृत्यैः). — ^d) B⁸ (marg. as in text) कर्हिचित् (for कदा'). K⁷ D⁴. 9 पापयोगिनः; Da³. 24 कर्मयोगतः; D⁵. 7 'योगिनः (for 'योनिः). — After 24, Ks. 7 V¹ Bo. 6-9 Da³. 24 Dn¹. 24 D⁵ D²-9 editions ins.:

716* एकमेव ब्रह्मचारी शुश्रूषुर्धोरनिश्चयः ।

[B⁶ एतद् (for एव). K⁷ D⁴. 9 गुरु- (for धोर-).]

25 K⁷ om. (hapl.) 25. — ^a) D⁵. 7 एवमुक्तो; G³ एवंविधो (for एवं युक्तो). K¹ ब्रह्मणः. — ^b) T¹ G¹-3 नब्राह्मणो (for ब्राह्मणको). D⁵. 7 परः (for भवेत्). ☞ Cp: ब्राह्मणको ब्राह्मणाधमः । निन्दायां कः श्लेषः । ☞ — ^c) Bo. 6. 7. 9 Dn¹ D⁵ D². 8. 8 कर्मैव;

सर्वमानन्त्यमेवासीदेवं नः शाश्वती श्रुतिः ॥ २६

तेषामपेततृष्णानां निर्णिक्तानां शुभात्मनाम् ।

चतुर्थं औपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ॥ २७

स सिद्धैः साध्यते नित्यं ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ।

संतोषमूलस्त्यागात्मा ज्ञानाधिष्ठानमुच्यते ॥ २८

अपवर्गगतिर्नित्यो यतिधर्मः सनातनः ।

साधारणः केवलो वा यथाबलमुपास्यते ॥ २९

T¹ G¹ कर्मैव. T G¹-3 [आ]हुः; M¹. 6. 7 [इ]ह (for [आ]ह). — ^d) D⁵. 7 शुभं वाशुभमेव वा.

26 *) K¹. 2. 4 सर्व- (for पक्क-). Some MSS. कषायानाम्; K⁷ कषायेण. — ^b) Da³ आनन्तेन; M⁷ संयमेन (for आनन्त्येन). S¹ K¹. 2. 4 व्रतेन; K⁷ D⁴. 9 ध्रुवेण (for श्रुतेन). K⁶ Da³. 24 D⁵ D⁴ वा (for च). — ^c) Dn¹ सर्वे (for सर्वम्). K⁶ V¹ Bo. 6-9 Da³. 24 Dn¹. 24 D⁵ D². 8. 8. 8 आसीद्वै (D⁶ 'द्वा'); D⁴ corrupt (for एवासीद्). — ^d) B⁸ एपा; T G¹-3 M¹. 5. 9 इति; M⁷ इयं (for एवं). M¹. 6 श्रूयते (for शाश्वती).

27 *) D⁵ (before corr.) आपेत-; G¹ अप्येत- — ^b) K¹ निर्निधानां; K². 4 Da⁴ निर्निक्तानां; K⁶ D⁴ T² G¹ निर्नि-; D⁵. 7 निर्मु- (for निर्णि-). K⁷ शुभा-त्मानां. — ^c) K⁶ V¹ Bo. 6-9 D². 8. 8. 8 Cp चतुर्थोप-निषद्धर्मः; G³ 'र्थकोपनिषदो. ☞ Cp: चतुर्थः चतुर्थाश्रम-साध्यः । ☞ — ^d) K⁴ साधारणाः. K¹ (before corr.). 4 स्मृतः; D⁵ मतः; D⁷ श्रुतः (for स्मृतः). V¹ Bo. 6-9 Da⁴ Dn¹. 24 D⁵ D². 8. 8. 8 साधारण इति स्मृतिः (V¹ स्मृतः; B⁶. 8 D⁵ D⁸ श्रुतिः); Da³ साधारण-निषद्धीतः (sic).

28 *) K⁴ स सिद्धौ; K⁶ B⁶ Da³. 24 Cp (gloss: मोक्षः) संसिद्धिः; K⁷ B⁷. 8 D⁵ D⁵. 7. 9 M¹. 5. 6 संसिद्धौ; V¹ यस्मिन्सं; Bo. 9 Dn¹. 24 D². 4. 8. 8 T G¹-3 M⁷ editions संसिद्धैः; D⁵ समिद्धौ (for स सिद्धैः). T G¹-3 M¹. 5-7 Kumbh. ed. सेव्यते (for साध्यते). — ^c) K⁴. 8 संतोषमूलः; D⁵ 'मूलं (for 'लस्). — ^d) K⁶ D⁵ ज्ञानधिष्ठानम्; K⁷ D⁴. 9 T² G² M⁵. 7 Kumbh. ed. ज्ञानाधिष्ठानः; G¹ 'नुष्ठानम्.

29 *) K⁴. 6 V¹ Bo. 6-9 Da³. 24 Dn¹. 24 D⁵ D². 8. 8. 8 G³ M¹. 6. 7 editions -मतिर्; D⁵ T¹ G¹. 2 M⁵ -मतेर्; T² -मतो (for -गतिर्). — ^b) D⁵ यतिधर्माः; D⁴ 'धर्मैः; G³ यदि धर्मः. — ^c) Da³. 24 D⁵ D²

गच्छतो गच्छतः क्षेमं दुर्बलोऽत्रावसीदति ।

ब्रह्मणः पदमन्विच्छन्संसारान्मुच्यते शुचिः ॥ ३०

स्यूमरश्मिरुवाच ।

ये भुञ्जते ये ददते यजन्तेऽधीयते च ये ।

मात्राभिर्धर्मलब्धाभिर्ये वा त्यागं समाश्रिताः ॥ ३१

एतेषां प्रेत्यभावे तु कतमः स्वर्गजित्तमः ।

एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन्यथा तथ्येन पृच्छतः ॥ ३२

कपिल उवाच ।

परिग्रहाः शुभाः सर्वे गुणतोऽभ्युदयाश्च ये ।

न तु त्यागसुखं प्राप्ता एतच्चमपि पश्यसि ॥ ३३

स्यूमरश्मिरुवाच ।

भवन्तो ज्ञाननिष्ठा वै गृहस्थाः कर्मनिश्चयाः ।

आश्रमाणां च सर्वेषां निष्ठायामैक्यमुच्यते ॥ ३४

एकत्वे च पृथक्त्वे च विशेषो नान्य उच्यते ।

तद्यथावद्यथान्यायं भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३५

कपिल उवाच ।

शरीरपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।

पक्के कषाये वमनै रसज्ञाने न तिष्ठति ॥ ३६

C. 12. 9745
B. 12. 271[70]. 38
K. 12. 275. 39

साधारणं. — ^a) B₆ D_{as} D_{n1} उपासते; M₅ 'स्यते (for 'स्यते).

30 ^a) Kumbh. ed. गच्छते. T₁ G₂ M₅. 1 भवति; T₂ G₁ 8 Kumbh. ed. बलिनः; M₁. 6 भवतः (for गच्छतः). K₆ B₉ D_{as}. a₁ गच्छता गच्छता क्षेमं; B₀. 6. 8 (marg.) D_{n1}. n₁ D₂. 8. 6 8 'तां गच्छतां क्षेमं. — ^b) K₄ दुर्बलं न; D_{as}. a₁ 'लो न; D₄ 'लान्न (for 'लोऽन्न). — ^c) K₇ D_{as} G₁. 2 M₁. 1 ब्राह्मणः (for ब्र'). G₁ पादम्. D₆ अन्विच्छत्.

31 K₇ D₉ स्यू (D₉ स्यू)तरश्मिर; D₄ शूम'; D₅ स्यूम'; D₇ स्यूत' (for स्यूम'). — ^a) K₁. 1 भुञ्जा- (K₂ 'जं)ते; D₄ भुजते. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4. 6 D₄ क्षमंते (D₄ 'त); D_{as} यजंतो; D_{n1}. n₁ यजते (for यजन्ते). K₆ प्रीयते; G₂ दीयते (for अधीयते). — ^c) D_{as} सत्ताभिर; D₅ यात्रा'; D₅ पात्रा' (for मात्रा'). Ś₁ K₄. 6 B₇. 8 धर्मलब्धाभिर; D_{n1}. n₁ D_{as} D₂. 8 उपल' (for धर्मल'). — ^d) K₇ च (for वा). D₆. 9 G₁ चात्यागं (G₁ 'गः) (for वा त्यागं). D_{as} समाश्रितः (for 'ता:).

32 ^a) B₈ (marg. as in text) D_{n1} D₅. 1 प्रेत्य-भावेपु. — ^b) D₅. 1 G₈ कतमा; G₁ कतमे. Ś₁ K₁ सर्वजित्तमः; D_{as} स्वर्गं उत्तमः; D₅. 1 स्वर्गवित्तमा; T₁ G₁. 8 'जित्तमा; G₂ सर्गकितमा. ☞ Cp: तत्त्वज्ञानपरि-पाक एवात्र स्वर्गः, स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः इति भगवद्ब्रूचतात्. ☞ — ^c) K₁ आचक्ष्वसे. D₅. 1 सर्व (for ब्रह्मन्). — ^d) K₆ V₁ B₀. 6-9 D_{as}. a₁ D_{n1}. n₁ D₅ D₂. 8. 6. 8 यथा तत्त्वेन; D₄. 5. 7. 9 T₁ G₈ M₁ Kumbh. ed. याथातथ्येन. V₁ B₇-9 D_{as}. a₁ D₅. 1 T₂ M₅. 1 पृच्छते.

33 ^a) K₄ परिग्रहाः; D₅. 1 'प्राज्ञाः. ☞ C₈: परि-

ग्रहाः कर्माणि । ☞ — ^b) G₁-3 M₁. 5-7 ते (for ये). Ś₁ गुणते अभ्युपागताः; K₁. 2. 4 गुणतोऽभ्यु (K₁ 'तेऽभ्यु)-दयाय ये (K₁ ते); K₆ V₁ B₀. 6-9 D_{as}. a₁ D_{n1}. n₁ D₅ D₂. 8. 6. 8 गुणतामभ्युपागताः. ☞ C₈: सत्त्वादिगुणे-भ्योऽभ्युदयः फलं येषां ते गुणतोऽभ्युदयाः । ☞ — ^c) K₇ त्यागः सुखं; G₂ त्यागशुभं. G₁. 2 प्राप्त. — ^d) T₁ G₁. 8 एवं; G₂ एव (for एतत्). K₇ D₄. 9 अनु; G₂ अभि- (for अपि). D_{n1} D₅ पश्यति.

34 K₆ B₉ स्यूमरश्मिर; K₇ D₉ स्यूत'; D₄ श्रूत'; D₇ स्थूण' (for स्यूम'). — ^a) K₄ भवतो. G₂ ज्ञान-निष्ठायै. — ^b) D₅ G₈ ज्ञानः; T₂ G₂ धर्म- (for कर्म). M₇ गृहस्था ज्ञानकर्मणां. — ^c) K₇ D₉ M₁. 6 तु; D₄ नु (for च). — ^d) G₂ या निष्ठा मोक्ष उच्यते.

35 ^a) K₆ B₀. 6-9 D_{as}. a₁ D_{n1}. n₁ D₅ D₂-9 एक-त्वेन (D₄. 9 'त्वे च) पृथक्त्वेन (D_{as} 'क्त्वे च; D₉ 'क्तेन). — ^b) K₄ V₁ B₀. 6-9 D_{as}. a₁ D_{n1}. n₁ D₅ D₂. 8. 6-8 नात्र दृश्यते; K₆ नात्र नश्यते; M₁. 6 ना (M₆ वा)न्य उच्यतां. — ^c) K₆. 1 G₂ यद् (for तद्). V₁ यथै-तद्; M₁ यथा तद् (for यथावद्). Ś₁ K₁. 7 D₄. 9 T₂ यथा न्याय्यं. G₁ यथा यद्यद्यथा नायं. — ^d) M₁. 6 भगवन्. K₂ प्रभवीतु.

36 Quoted in Śaṅkara's Vedāntasūtrabhāṣya under 3. 4. 26. — ^a) K₁ C₈ शरीरपक्तिः; K₂. 4 'पंथिः; K₆. 1 B₉ D_{as}. a₁ D_{n1} D₅ D₄. 6. 7. 9 'पंक्तिः (D₉ 'क्ति); D₅ 'पक्तिः; T₁ G₁. 2 C₈ (gloss: रागद्वेषादिविपाकसाधनं) कषायप (T₂ 'पं)क्तिः (for शरीरपक्तिः). ☞ C₈: शरीर-पक्तिकर्माणीति, शरीराधिष्ठानस्य चित्तस्य वातश्लेष्मादीनां धातु-संज्ञानां नाडीनिरोधकानां पक्तिः पाकः निर्दोषता, तदर्थानि कर्माणि । ☞ — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 पक्केः कषायेर्. K₁. 4 वसनैर्; D₄. 9 कर्मभ्यो; T₁ G₁-3 M₁. 5-7 C₈ (gloss:

G. 12. 9746
S. 12. 271[70].39
K. 12. 27. 40

आनृशंसं क्षमा शान्तिरहिंसा सत्यमार्जवम् ।
अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितीक्षा शमस्तथा ॥ ३७
पन्थानो ब्रह्मणस्त्वेते एतैः प्राप्नोति यत्परम् ।
तद्विद्वाननुबुध्येत मनसा कर्मनिश्चयम् ॥ ३८
यां विप्राः सर्वतः शान्ता विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः ।
गतिं गच्छन्ति संतुष्टास्तामाहुः परमां गतिम् ॥ ३९

विशिष्टज्ञानं) विज्ञानं (for वमनै). Ks V1 Bo. 6-8 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 8. 5-8 कषाये कर्मभिः पक्के (Ds1 'कै'). —^a) Ś1 (sup. lin. as in text) K1. 2. 4 न स (K1 सं) ज्ञानेन; Bo. 6-8 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 8. 6. 8 रसज्ञाने च; T G1-8 M1. 5-7 न स ज्ञानेन (for र स ज्ञाने न). V1 ज्ञाने च परिनिष्ठिते. ❀ C1 रसज्ञाने न तिष्ठति, रागाधीनज्ञाने न तिष्ठति, न्यस्थो भवतीत्यर्थः ॥ Cn: रसः प्रीतिर्ब्रह्मानन्दः। Cs: यथा रसज्ञाने, रसो वै स, इति शुद्धकैवल्ये तिष्ठति । ❀

37 ^a) V1 Das आनृशंसं (Das 'स्यां'); Da1 Ds अनृशंसं. —^b) Ds1 D2 क्षां (D2 क्षं) निर् (for सत्यम्). —^c) Ś1 K2 [s]नभिमानश्च; K7 नाति (for नाभि). —^d) Ds. 7 समस; T G1-8 M1. 5-7 ग (G1 घृ) तिस (for शमस). ❀ Cs: द्वीः, अकार्यान्मनसो निवृत्तिः । ❀

38 ^a) Ds पन्थानां; G2 राजानो (for पन्थानो). K2 G1. 2 ब्राह्मण (G2 'णा) स्वेते; K7 Ds. 4 9 T1 ब्राह्मणस्यैते; Ds 7 ब्राह्मणा ह्येते. —^b) Ds ह्येतैः; G2 युक्तः; M7 एते. Das. a1 G2 (also as in text) यत्परं; Dn4 सत्वरं (for यत्परम्). —^c) G2 विद्वन्. K7 Ds. 9 तद्विद्वान्सोनुमन्यते; Ds. 7 तद्विज्ञानं न बुध्येत. —^d) ❀ Cs: कर्मनिश्चयम्, कर्मणामन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्व-निश्चयम् । ❀

39 ^a) Ds G2 M1. 6 ये; G1. 8 यं (for यां). Ś1 K1. 2. 4 सिद्धाः (for विप्राः). —^b) Ś1 K1 विशुद्धा; T G1-8 विशुद्धा. —^c) K2 इच्छन्ति; G1 तिष्ठति (for गच्छन्ति). Ds. 7 सत्त्वस्यास (for संतुष्टास). —^d) G1 तम् (for ताम्). Das परमा गतिः.

40 ^a) Ks Dn1 Ds1 G2 वेदाश्च. Das. a1 वेदितव्ये; M1. 6 वेदवेद्यं (M1 'द्यां') (for वेदितव्यं). —^b) M1. 6. 7 वेदित्वा (for वि). K4 Bs Dn1 Ds. 8 T1 G1. 8 यथास्थितिः; Ks B7. 8 Das. a1 Dn4 Ds D2 T1 M5 तथास्थिति (Bs 'ति'); K7 V1 Bs Ds. 5. 7. 9 G2 M7 यथास्थितं (V1 'ति'); Bo M1. 6 तथा स्थितं (for यथा-

वेदांश्च वेदितव्यं च विदित्वा च यथास्थिति ।
एवं वेदविदित्याहुरतोऽन्यो वातरेटकः ॥ ४०
सर्वं विदुर्वेदविदो वेदे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
वेदे हि निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ॥ ४१
एषैव निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ।
एतदन्तं च मध्यं च सच्चासच्च विजानतः ॥ ४२

स्थिति). — G2 om. 40^a. —^c) Ś1 K1. 2 Bs. 9 Das. a1 Ds. 7 एवं वेदविद (K1 Das 'दि') स्त्वाहुर; Ks. 7 Ds. 6. 9 एवं (Ds पृच्छा [sic]) वेदविदः (K7 'वि'; Ds. 9 'धि') प्राहुर. —^d) Ś1 (before corr.) K1. 2 B7. 8 (marg) अतोऽन्ये; Ds M6 अतान्यो (M6 'न्या'); Ds अनन्यो; T2 कुतोऽन्ये (for अतोऽन्यो). Ś1 (by corr. as in text) K1. 2. 4 वातरेटकः; K7 Dn1. n1 Ds Ds. 4. 9 'रेचकः; Bs. 8 (marg.) 'रेटकाः; Das. a1 Cnp 'वेद' (Da1 'द') कः; Ds 7 चेतरे गुणाः; Ds चान्मवेदकः; Ds M6 वेदवादकः; T G1. 3 वेदवादकाः; M1 वेदपाठकः; M7 वेदघातकः (for वातरेटकः). ❀ Ca: वातरेटकाः वातवशात्प्रलापिनः ॥ Cn: वातरेचकः, अस्त्रापरनामा चर्मकोशः । वातवेटक इति गौडाः पठन्ति, व्याचक्षते च वातवशात् वेटकः भाषकः । वेद परिभाषणे इति धातुः । Cpp: अतोऽन्ये वातवेटकाः इति बहुवचनान्तमपि क्वचिद्भूयते ॥ Cs: वातरेचकः, वेदपाठकः । ❀

41 ^a) Ks Ds-7 सर्वे; K7 Dn4 सर्वः; T1 G1. 2 एवं (for सर्वं). Das विविदुं वेदविदोस्ते (sic). —^b) V1 सर्वं वेदे (by transp.); Ds1 वेदे सर्वं. —^c) Ds M1. 6 om. (hapl.) 41^a-43^b. —^d) Ds T1 G2 M7 वेदो. Dn1 ह (for हि). G2 सर्वत्र (for 'स्य'). —^e) Ds यमुदस्ति (for यद्य). Ds T G1. 3 न चास्ति (for च नास्ति). ❀ Cs: अस्तीति वर्तमानस्य निर्देशो, नास्तीति भूतभविष्यतोः । ❀

42 Ds M1. 6 om. 42 (cf. v. l. 41). K4 Bs Ds. 7 T G1-8 M1. 7 om. (hapl.) 42^a. V1 reads from 42^a up to end of adhy. on marg. —^a) Ks Das. a1 च; Bs हि (for [ए]व). Ks. 7 Bo. 6-8 Das. a1 Dn1 Ds Ds. 6. 8. 9 सर्वत्र (for 'स्य'). —^b) Ks. 7 Bo. 7. 8 (marg.) Das. a1 Dn1. n1 Ds. 8. 6. 8 यत्तद्; Ds एतद् (for यद्यद्). Bo न चास्ति; Dn4 lacuna (for च नास्ति). —^c) G2 मध्यं (for मध्यं). —^d) Ds. 7 सत्यासत्यं; G2 यद्वा सर्वं; M5 यदसच्च (for सच्चासच्च). Ds1 विजानतः; G1 विजानता.

समस्तत्याग इत्येव शम इत्येव निष्ठितः ।
 संतोष इत्यत्र शुभमपवर्गे प्रतिष्ठितम् ॥ ४३
 ऋतं सत्यं विदितं वेदितव्यं
 सर्वस्यात्मा जङ्गमं स्थावरं च ।
 सर्वं सुखं यच्छिवमुत्तमं च

ब्रह्माव्यक्तं प्रभवश्चाव्ययश्च ॥ ४४
 तेजः क्षमा शान्तिरनामयं शुभं
 तथाविधं व्योम सनातनं ध्रुवम् ।
 एतैः शब्दैर्गम्यते बुद्धिनेत्रै-
 स्तस्मै नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणाय ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

२६३

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्ममर्थं च कामं च वेदाः शंसन्ति भारत ।
 कस्य लाभो विशिष्टोऽत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
 कुण्डधारेण यत्प्रीत्या भक्तायोपकृतं पुरा ॥ २

C. 12. 9756
B. 12. 272[1].2
K. 12. 277. 2

43 D₄ M₁ 6 om. 43^{ab} (cf. v. l. 41). V₁ reads 43 on marg. — ^a) Ś₁ K₁ शमस्तु; K₆ Bo. 6. 7. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 6-8 T₁ G₁. 8 M₅. 7 समाप्तं; K₇ V₁ B₈ D₉ T₂ समाप्त (for समस्त). Da₃ इत्येवं. B₈ (marg.) संप्राप्तं योग इत्येव. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4. 7 B₆ D₅. 7 सत्य; Da₄ शाम (for शम). K₁. 6. 7 B₆. 8 (marg.) Da₃. a₄ G₁ निष्ठितं (K₁ 'ता:'); K₄ निष्ठुतः; D₅. 7 धिष्ठितं; T₁ M₅ निश्चयं; T₂ G₂. 8 M₇ निश्चितं (for निष्ठितः). Bo. 7-9 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 सर्वं (Bo Dn₄ Ds₁ 'र्वं) वेदेषु निष्ठितं; D₉ स महात्सवनिष्ठितं. — ^c) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 6 M₅ अनुगतम्; K₇ D₅. 7. 9 एव शुभम्; T₁ G₁-3 M₇ अंतगत (M₇ 'ति'म् (for अत्र शुभम्). — ^d) K₁ corrupt; K₇ अपवर्गः; G₂ 'वर्ग'. V₁ प्रतिष्ठितः.

44 V₁ reads 44 on marg. — ^a) Da₄ च सत्यं; M₁. 6 सर्वं; M₇ सत्य (for सत्यं). G₁ वेदितव्यं; G₂ lacuna (for विदितं). ☞ C₃: ऋतशब्दः परोक्षवस्तु-वचनः । ☞ — ^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 6. 8 T₁ G₁-3 M₁. 5-7 स्थावरं (Da₃ M₇ 'र' जंगमं (by transp). — ^c) T₂ सर्वं (for सर्वं). D₉ सुखे; G₁. 3 दुःखं (for सुखं). G₂ इदम् (for शिवम्). B₇. 8 (marg.) Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 6. 8 उत्तरं; T₁ G₁. 2 M₅ चोत्तरं; G₈ M₁. 6. 7 चोत्तमं (for उत्तं). — ^d) V₁ ब्रह्मा प्राहुः; B₈ (marg. as in text) ब्रह्माव्ययं; Dn₁ 'व्यक्तः'; T₁ G₁. 3 'व्युक्तं' (for 'व्यक्तं'). Ś₁ K₁. 2. 4 V₁ प्रथमम्; Dn₁ D₈ M₅. 7 प्रभवं (for 'वश्'). K₆ B₈ (marg. as in text) D₄. 9 T₁ G₁ Cp [अ]प्ययश्च (K₆ 'यं'); Dn₁. n₄

D₈ D₈ M₁. 5-7 [अ]व्ययं.

45 V₁ reads 45 on marg. — ^a) Ś₁ K₁ lacuna for रनामयं शुभं. T₁ G₁-3 अनामयश्च (for 'यं'). K₂. 4. 6 D₄. 9 शुद्धा; T₁ G₁-3 M₁. 5-7 च (for शुभं). — ^b) G₂ तथाशमं; M₇ तथादिवं. D₆ शुभं (for ध्रुवम्). — ^c) K₄. 7 V₁ Bo. 8. 6 Dn₁. n₄ D₈ सर्वैर्; G₂ शुभैर् (for शब्दैर्). K₇ Da₃. a₄ D₄. 9 बुद्धिनेत्रै; D₅. 7 'तत्रै'. — ^d) G₂ om. ब्रह्मणे. Ds₁ ब्राह्मणाय च.

Colophon. V₁ on marg.; G₆ missing; K₈. 5 B₁-5 Da₁ a₂ Dn₃ n₃ D₁ G₄. 6 M₂-4 absent. — Sub-
parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-9 T₁ G₁-3 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 4. 6 D₈ गोका (K₁ 'ष्का') पिलीयं; K₂ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ D₂-4. 8 गोकपिलीयं; K₇ D₅. 7. 9 M₅ गोकपिलीये (D₅. 7 'य' ज्ञानप्रशंसा; Dn₁ Ds₂ कापि-
लीयं; Dn₄ गौकापिलीयं संवादं; M₁. 6. 7 कपिलगो-
संवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ Dn₄ M₁. 6. 7 95; Ds₂ 96; D₇ T₁ G₁ M₅ 97; D₈ 91; T₂ 110; G₂ 92. — Śloka no.: Da₃ Dn₁ 48; Dn₄ D₈ 47.

263

☞ This adhy. is missing in G₆ (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 ^b) K₄ वेदः. K₇ V₁ Bo संशंति (for शंसन्ति). — ^c) Da₃. a₄ कस्यां; T₁ G₂. 8 कश्च (for कस्य). Ś₁

C. 12. 9757
B. 12. 272[1].3
K. 12. 277. 3

अधनो ब्राह्मणः कश्चित्कामाद्धर्ममवैक्षत ।
यज्ञार्थं स ततोऽर्थार्थी तपोऽतप्यत दारुणम् ॥ ३
स निश्चयमथो कृत्वा पूजयामास देवताः ।
भक्त्या न चैवाध्यगच्छद्भनं संपूज्य देवताः ॥ ४
ततश्चिन्तां पुनः प्राप्सः कतमदैवतं नु तत् ।
यन्मे द्रुतं प्रसीदेत मानुषैरजडीकृतम् ॥ ५
अथ सौम्येन वपुषा देवानुचरमन्तिके ।

प्रत्यपश्यजलधरं कुण्डधारमवस्थितम् ॥ ६
दृष्ट्वैव तं महात्मानं तस्य भक्तिरजायत ।
अयं मे दास्यति श्रेयो वपुरेतद्वि तादृशम् ॥ ७
संनिकृष्टश्च देवस्य न चान्यैर्मानुषैर्वृतः ।
एष मे दास्यति धनं प्रभूतं शीघ्रमेव च ॥ ८
ततो धूपैश्च गन्धैश्च माल्यैरुच्चावचैरपि ।
बलिभिर्विविधैश्चापि पूजयामास तं द्विजः ॥ ९

K1. 2. 4 क(K1 त)स्य लोभो विनष्टोत्र. — K1 reads 1^d twice.

2 °) Ś1 K1. 2. 4. 6 अत्र ते वर्णयिष्यामि; K1 D4. 9 T2 G1 M5 अत्र ते वर्तयिष्येद्दम्; V1 अत्राप्युदाहरंतीमम्. — °) Ś1 K1. 2. 4 चेतिहासं (for इति). — °) M1 यं (for यत्). — °) Da3. a4 D3 भक्त्यायोप; G1. 2 भक्त्या चोप (for भक्तायोप). K3 B1 Da4 D5. 7 G3 द्रुतं (for कृतं).

3 °) Da3. a4 प्रधानो (for अधनो). Da3 ब्राह्मणः. — °) D3 T G1-3 धनम् (for धर्मम्). K1 D4 M1 अवैक्ष (K1 इय)त; D3 अवैक्ष्यत. Cn: कामाद्धर्ममवैक्षत, फलकामनया धर्मं करिष्यामीति चिन्तितवान् । Cn: — °) D3 यज्ञार्थं (for यज्ञार्थं). M1. 5-7 तदा (for ततो). T G2. 3 न (G3 स) यज्ञार्थमर्थार्थी तु (T2 तोर्थी स; G2 तोप्यर्थो); G1 यज्ञार्थमर्थार्थी तु. — °) B9 तप्य; T1 ततो (for तपो). G2 तथोरव्यक्तदारुणं.

4 °) T G1-3 ज्ञात्वा (for कृत्वा). — °) K1 D3 देवता. — °) K4 [अ]प्यगच्छद्; K6 V1 Bo D5. 7 T2 M1. 5-7 [अ]भ्य; D4 [अ]ध्यगच्छन् (for गच्छद्). Da4 भक्त्या सुमनसा चैव; T1 G1-3 भक्त्या नैवाध्यगच्छत्तद् (G1 च्छं तद्; G2 च्छत्स). — °) Ś1 K1. 2. 4 धर्म; D5. 7 अथ (for धनं). Da4 देवता.

5 °) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 अनु (for पुनः). Ds1 प्राप्ताः; M7 प्राप्य (for प्राप्ताः). — °) K7 V1 B9 Dn4 D4. 5. 7. 9 T G2. 3 M1. 5-7 कतमं (for मद्). D4 G3 देवतं (for दैवतं). K3 तनु; K4 न तत्; K6. 7 V1 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 T G2. 3 तु तत्; Bo. 8 D5. 7 महत्; B7 तु सः (for नु तत्). G1 कतमं दैव तत्कृतं. — °) K6 V1 तन् (for यन्). Da4 द्रुते; G2 द्रुतं (for द्रुतं). — °) K1 मानुष्यैर्; T1 G1-3 मनुष्यैर् (for मानुषैर्). K1 Da4 अजनी; T1 G3 अजलैः; T2 अजलिः; G1 M1. 5-7 अजली; G2 अजसः (for अजडी). T3 कृतः

(for कृतम्). Cn: मानुषैरनवरतप्रार्थनया न जडीकृतं वरदानेन मान्यं न प्राप्तितम् ॥ G3: जडीकृतं, मुहुर्मुहुर्भ्यर्थ्यमानैः कृतवैमनस्यम् । Cn:

6 °) K6 B8 9 Da3. a4 स च; Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सोय (for अथ). Ś1 K1 सौम्येन; G2 सौम्येन. K6. 7 V1 B9 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 T2 मनसा; Dn4 सा देवा; M1. 6 रूपेण (for वपुषा). — °) Ś1 K1 2. 4 दे (K2 दै)वानुपचरंति के; G1 ननुचरंति के; G2 नुपनमंति के. — °) Ś1 K1. 2 कुण्डधारम्. Da1 अवस्थिताः. Ds कुण्डधारवने स्थित (Ds: नं). Cn: जलधरं भेषगरीरम् । कुण्डधारं, कुण्डानि जलाधारपात्राणि काषायवस्त्राणि वा धारयन्तम् । Cn:

7 °) K4 त्वं (for तं). Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 महाबाहुं (for त्मानं). — °) T1 G1-3 बुद्धिर् (for भक्तिर्). — °) D4 अथायं (for अयं मे). Ś1 K1. 2 B8 D7 T G1-3 M5 दास्यति (B8 T2 ते); D2 ध्यस्यति (for धा).

8 °) M7 स (for सं). K4. 6 B7 Da3. a4. Ds. 7. 8 Cp संनिकृष्टस्य; B8 ष्टोस्य; Ds ष्टस्तु; T1 G1. 8 ष्टं द्वि; G2 ष्टं च (for ष्टश्च). K7 D4. 9 (before corr.) देवश्च; T G1-3 M5 देवानां; Cp (gloss: कुबेरस्य) देवस्य (as in text). — °) D4 वाश्चैर् (for चान्यैर्). T1 G8 मृतं; G1 वृतं; G2 स्मृतः (for वृतः). — °) G2 एतं (for एष). B8 D5 दास्यति (for दा). — °) Ś1 K1. 2. 4 क्षिप्रम्; G3 द्रुतम् (for शीघ्रम्). D4. 9 वा (for च). Da1 शीघ्रमेव तथैव च.

9 °) B8 Ds transp. धूपैश्च and गन्धैश्च. K3 धूमैश्च (for धूपैश्च). D4 reads, after जलध (in 10^b), the portion from च माल्यै up to धर (in 10^b) twice. — °) G1 माल्यै (for माल्यैर्). — °) M1. 6. 7 चैव (for चापि). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 बलिभिर्विविधाभिश्च. — °) D2 द्विज; D4 द्विजाः.

ततः स्वल्पेन कालेन तुष्टो जलधरस्तदा ।
 तस्योपकारे नियतामिमां वाचमुवाच ह ॥ १०
 ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भयव्रते तथा ।
 निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ ११
 आशायास्तनयोऽधर्मः क्रोधोऽहयासुतः स्मृतः ।
 पुत्रो लोभो निकृत्यास्तु कृतघ्नो नार्हति प्रजाम् ॥ १२
 ततः स ब्राह्मणः स्वप्ने कुण्डधारस्य तेजसा ।
 अपश्यत्सर्वभूतानि कुशेषु शयितस्तदा ॥ १३
 शमेन तपसा चैव भक्त्या च निरुपस्कृतः ।

शुद्धात्मा ब्राह्मणो रात्रौ निदर्शनमपश्यत् ॥ १४
 मणिभद्रं स तत्रस्थं देवतानां महाद्युतिम् ।
 अपश्यत् महात्मानं व्यादिशन्तं युधिष्ठिर ॥ १५
 तत्र देवाः प्रयच्छन्ति राज्यानि च धनानि च ।
 शुभैः कर्मभिरारब्धाः प्रच्छिदन्त्यशुमेषु च ॥ १६
 पश्यतामथ यक्षाणां कुण्डधारो महाद्युतिः ।
 निष्पत्य पतितो भूमौ देवानां भरतर्षभ ॥ १७
 ततस्तु देववचनान्मणिभद्रो महायशाः ।
 उवाच पतितं भूमौ कुण्डधार किमिष्यते ॥ १८

C. 12. 9772
 B. 12. 272[11]. 19
 K. 12. 277. 18

10 For the repetition in D₄, cf. v. l. 9. — ^a) V₁ अतस् (for ततः). K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂ s 5-8 T₁ G₁. 3 M₁ 5. 7 स्वल्पेन; G₂ स्व-कल्पेन (hypermetric) (for स्वल्पेन). — ^b) Ś₁ K₁ V₁ B₁ T₂ तथा (for तदा). — ^c) K₅. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂-9 T₁ G₂ Ca. n [उ] (Da₃. a₄ [अ])पकार- (for 'कारे). Da₃ -निकारम्; D₂ -वियताम्; T₁ -निरताम्; G₁ नितराम्; M₁ नीयताम् (for 'नि'). — ^d) M₁. 5-7 गाथाम् (for वाचम्).

11 = 12. 166. 24; 12. 449*, lines 32-33; = (var.) 5. 105. 10; Rām. 4. 34. 12; Pañcatantra 3. 157. — ^a) K₁ ब्रह्मघ्ने. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8. 9 G₁ चोरे (for चोरे). K₂ भयव्रतेस् (for 'व्रते). D₅ शठे (for तथा). — ^c) T₁ निकृतिर्.

12 ^a) D₅ तनया; M₅ सेनयो (for तं). K₅ [s]धर्म-. — ^b) G₂ तथा (for स्मृतः). — ^c) K₅ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 2. 6. 8 लोभः पुत्रो (by transp.); K₇ D₄. 9 पुत्रो लोभो. Dn₁ निकृत्याया; D₄ 'त्यासु; G₁ निष्कृताश्च; G₂ निकृत्याश्च (for 'त्यास्तु). — ^d) D₄ नार्हति (for नां). V₁ B₃ T₂ G₁ M₁. 7 प्रजा; Dn₁ प्रजा (for प्रजाम्).

13 ^a) K₂ ब्रह्मणः; G₁ ब्राह्मणः. — ^b) Ś₁ K₂ कुण्डधारस्य; K₅ दंडं. D₅ तेजसी (for 'सा). — ^c) D₄ अपश्यन्. D₅ भूतार्ति (for 'नि). — ^d) Da₄ कुशेषु (for कुशेषु). Dn₄ D₅ शयितस्; G₂ शयितस् (for शयितस्). K₅ Da₃ तथा (for तदा).

14 ^a) Da₃. a₄ स तेन (for शमेन). — ^b) Da₄ भक्ता (for भक्त्या). K₁ Da₃ निरुपस्कृताः; K₄ 'स्थितः. G₂ भक्त्या चार परिष्मत् (sio). ☞ C₅: निरुपस्कृतः अश-

नादिरहितः । ☞ — ^c) K₄ ब्राह्मणः; D₅ D₅ ब्रह्मणो; G₂ ब्राह्मणौ (for 'णो).

15 ^a) K₄ मणि भद्रं; Bo. 6. 9 Da₃ a₄ D₅ D₄. 8. 9 T₁ G₁-3 M₁. 5-7 माणिभद्रं (for मणि). G₂ तत्रस्थं (for 'स्थं). — ^b) D₅. 7 द्युतिः; D₅ द्युतं (for द्युतिम्). — ^c) Ś₁ K₁. 2 अपश्यत्तं; D₅ 'इयंत (for 'इयत). — ^d) K₂ व्याधिशंतं; D₅ व्यादिशयंतं; D₇ गां दिशंतं; G₂ व्यादिशंतं (for 'शयंतं). Da₃. a₄ Dn₁ D₂ युधि-ष्ठिरं; D₅ 'ष्ठिरः. ☞ C₂: व्यादिशन्तं, देवेभ्यः फल-याचकान्निवेदयन्तम् । ☞

16 ^a) G₂ तव (for तत्र). — ^b) K₇ D₄. 9 रत्नानि (for राज्यानि). D₅. 5. 7 विविधानि (for च धनानि). — ^c) K₁ आरब्धः; K₂ Da₃. a₄ आरब्धैः; Dn₄ येराब्धाः (sio); D₅. 7 आरब्धाः; T₁ G₁-3 आराब्धाः (for आ-रब्धाः). — ^d) K₄ V₁ Bo. 6-9 Da₄ Dn₁. n₄ D₅ D₄. 2. 3 T₂ G₁. 3 प्रच्छिदन्ति; K₅. 7 D₄. 9 T₁ M₁. 5-7 प्रयच्छन्ति; D₅ प्रच्छिदति; G₂ प्रच्छिदन्ति (for प्रच्छिदन्ति). D₅. 7 अशुभानि (for 'भेषु).

17 G₂ om. (hapl.) 17^b-18^a. — ^b) Ś₁ K₂ कुण्डधारो. B₂ Da₃. a₄ G₂ महामतिः (for महाद्युतिः). — ^c) K₇ Dn₁. n₄ D₄. 5. 7. 9 निष्पत्य; D₅ निष्पतत् (for निष्पत्य).

18 G₂ om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^a) Bom. ed. तदेव (for तु देव). M₅ -यजनान् (for -वचनान्). V₁ तत्र देवस्य वचनान्; G₂ अतस्ततस्तु देवानां. — ^b) K₇ Bo. 6-9 Da₃. a₄ D₅ D₂. 4. 8. 9 T₁ G₁ M₁. 5-7 माणि-भद्रो (for मणि). K₅ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 2. 6-8 महामनाः; D₅ 'त्मनः (for 'यशाः). — ^c) M₁. 5-7 वचनं (for पतितं). — ^d) Ś₁ K₂ कुण्ड-धार (K₂ 'रं); K₄. 7 V₁ D₄. 9 कुण्डधारं (for कुण्ड-

C. 12. 9773
B. 12 27 A. J. 20
K. 12. 277. 19

कुण्डधार उवाच ।

यदि प्रसन्ना देवा मे भक्तोऽयं ब्राह्मणो मम ।
अस्यानुग्रहमिच्छामि कृतं किञ्चित्सुखोदयम् ॥ १९

भीष्म उवाच ।

ततस्तं मणिभद्रस्तु पुनर्वचनमब्रवीत् ।
देवानामेव वचनात्कुण्डधारं महाद्युतिम् ॥ २०
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते कृतकार्यः सुखी भव ।
यावद्धनं प्रार्थयते ब्राह्मणोऽयं सखा तव ।
देवानां शासनात्तावदसंख्येयं ददाम्यहम् ॥ २१
विचार्य कुण्डधारस्तु मानुष्यं चलमध्रुवम् ।

धार). K₁ किमिष्यते; K₂ करिष्यते; K₇ D₁. 9 किमद्य
ते; B₆ T G₁-3 M₁. 5-7 कि (M₁ क)मिच्छसि; D_{n1}
D₆ किमिष्यसे (D₆ 'ति'); D₈ कमिष्यते (for कि°).

19 K₂ कुंडाधार. — °) K₄ ये (for मे). — °)
K₂ ब्रह्मणो (for ब्रा°). — °) K₁ अन्यानुग्रहम्. D₂. 4
om. (hapl.) मिच्छा. — °) D₁ corrupt.

20 MSS. om. the ref. — °) G₁ स; M₁. 5-7
तु (for तं). K₇ Bo. 6-9 Da₃ D_{n1} D₄. 3. 9 T₁ G₁-3
M₁. 5-7 माणिभद्रस्य (for मणि°). M₁. 5. 6 तं (for तु).
— °) D₄ दिहानाम् (for देवा°). K₇ वचनं (for 'नात्').
— °) K₂ कुंडाधार; K₆ दंड; G₁. 2 कुंडधार (for
'धार'). Da₃. 21 महाद्युति (Da₃ 'ति'); G₁-3 'मते
(for 'द्युतिम्).

21 Before 21, K₆ V₁ D_{n1}. n₄ D₈ D₃. 5-7 ins.
मणिभद्र उवाच; Bo. 6-9 Da₃. 21 D₂ 8 माणि°. — °)
K₁ 'कार्यः; K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₁ D_{n1}. n₄ D₈ D₂. 3.
6. 8 'कृत्यः; Da₃ 'कल्प' (for 'कार्यः). K₁ सुखो (for
सुखी). — K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃ 21 D_{n1}. n₄ D₈ D₂. 3.
6. 8 G₁ editions ins. after 21^{ab}: D₅. 7 M₁. 5-7 after
21^{ad}:

717* धनार्थो यदि विप्रोऽयं धनमस्मै प्रदीयताम् ।

[Da₃ D_{n1} धनार्थो (for 'र्थो). Da₃ विप्राय; M₁. 5. 6
विद्वान्त; M₇ विद्वान्तः (for विप्रोऽयं). D_{n1} तस्मै (for अस्मै).]
— °) D₆ प्रार्थये ते. — °) T₁ यः (for स्यं). D₈ सुखी
भव (for सखा तव). — °) S₁ K₁. 2 वचनात् (for
शास°). T G₁-3 तस्माद् (for तावद्).

22 °) G₂ om. from विचार्य up to ब्राह्मण (in
22^d). K₂ कुंडाधारस्य. M₁. 5-7 तं (for तु). — °)

तपसे मतिमाधत्त ब्राह्मणस्य यशस्विनः ॥ २२

कुण्डधार उवाच ।

नाहं धनानि याचामि ब्राह्मणाय धनप्रदं ।
अन्यमेवाहमिच्छामि भक्तायानुग्रहं कृतम् ॥ २३
पृथिवीं रत्नपूर्णां वा महद्वा धनसंचयम् ।
भक्ताय नाहमिच्छामि भवेदेष तु धार्मिकः ॥ २४
धर्मेऽस्य रमतां बुद्धिर्धर्मं चैवोपजीवतु ।
धर्मप्रधानो भवतु ममैषोऽनुग्रहो मतः ॥ २५
मणिभद्र उवाच ।

यदा धर्मफलं राज्यं सुखानि विविधानि च ।

K₂ मानुषं. B₈ धनम् (for चलम्). D₇ मानुष्यं च
बलं ध्रुवं; T 'व्यफलमध्रुवं; G₁ 'व्यमफलं ध्रुवं. — °)
S₁ K₁. 2 4 T₂ आदत्त; B₈ आधत्ते; G₁ आयत (for
आधत्त). — °) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. 21 D_{n1}. n₄ D₈
D₂. 3. 6. 8 युधिष्ठिर; D₇ तपस्विनः (for यश°).

23 K₁ कुंडधार; K₂ कुंडाधार. — °) K₆ यांचामि;
D₅. 7 दास्यामि (for याचा°). — °) T₁ (42. 8 ब्राह्मणस्य
(for 'णाय). K₇ Da₃ D₄. 9 धनप्रदाः (Da₃ 'दा'); B₈
(marg. as in text) वरप्रद; D₇ धनं सदा; T G₁. 2
M₁. 5. 6 धन (G₁ 'नः) प्रदः; G₈ धनप्रियः (for 'प्रद').
— °) K₁ अहम्; B₆-9 M₁. 5-7 अन्यद् (for अन्यम्).
S₁ K₁. 2 [अ]न्यम् (for [अ]हम्). — D_{n1} G₁ om.
(hapl.) 23^d-24^e. — °) D₅. 7 भक्तानुग्रहणं कृतं.

24 D_{n1} G₁ om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — °) K₂. 7
पृथिवी; Da₃. 21 पृथिव्यां. K₁. 7 D₁. 5. 7. 9 T₁ G₁ M₁.
5-7 -संपूर्णा; Da₃. 21 पूर्णायां (for 'पूर्णा वा). — °)
D₅ अहं (for महद्). K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da₃.
21 D_{n1}. n₄ D₈ D₂. 3. 6. 8 रत्न (for धन). M₁. 5. 6
-संपदं; M₇ -संपदः (for -संचयम्). — °) G₂ भक्ताय
नाभिजानामि. — °) K₁ अंस; T₂ एव (for एष). K₇
D₄. 9 सु (for तु). K₁ धार्मिकाः; B₈ D₄ धार्मिक.

25 °) K₂ G₂ धर्मस्य; D₅. 7 धर्मे च (for धर्मे-
स्य). G₂ om. from तां up to भव (in 25^e). D₄. 6
रमता (for 'तां). K₆ धर्मेस्य बुद्धि रमतां. — °) D₅. 7
[ए]व (for [ए]ष). K₁ तमः; G₂ lacuna; M₁. 5. 6
कृतः (for मतः).

26 K₇ B₆. 7. 9 Da₃. 21 D_{n1} D₄. 3. 9 T₁ G₁-3 M₁.
5-7 माणिभद्र. — °) K₄. 6 Bo. 8 D_{n1}. n₄ D₈ D₂. 3.

फलान्येवायमश्नातु कायक्लेशविवर्जितः ॥ २६

भीष्म उवाच ।

ततस्तदेव बहुशः कुण्डधारो महायशः ।

अभ्यासमकरोद्धर्मे ततस्तुष्टास्य देवताः ॥ २७

मणिभद्र उवाच ।

प्रीतास्ते देवताः सर्वा द्विजस्यास्य तथैव च ।

भविष्यत्येष धर्मात्मा धर्मे चाधास्यते मतिः ॥ २८

भीष्म उवाच ।

ततः प्रीतो जलधरः कृतकार्यो युधिष्ठिर ।

ईप्सितं मनसो लब्ध्वा वरमन्यैः सुदुर्लभम् ॥ २९

6. 8 सदा; K₁ D_{4. 9} T₁ G_{2. 3} यथा (for यदा). — ^b) D_{as} om. विविधानि. — ^c) G₁ फलाज्ञेव (for 'न्येव'). M₁ तु (for [अ]यम्). G₂ आयातु (for अश्नातु). — ^d) K₁ काल- (for काय-).

27 M₅ om. (hapl.) 27-28. — ^a) K₂ D₁₄ तु देव; K₆ ते देव; T (G_{1. 3} तमेव; G₂ तमेवं (for तदेव). D₆ बहुषः. — ^b) K₂ कुण्डधारो. D_{as} महायशः; D_{as} महा यदा. — ^c) D₆ धर्मस्. — ^d) D_{as} D_{5. 7} तुष्टाश्च; D₆ T G_{2. 3} 'स्तु (for 'स्य). S₁ K₁. 2. 4 तुष्टास्तस्याथ (K₄ 'स्य च) देवताः.

28 M₅ om. 28 (cf. v. l. 27). K₁ B_{o. 6. 7. 9} D_{as}. a₄ D₈₁ D_{4. 8. 9} T G₁₋₃ M_{1. 6. 7} मणिभद्र (for मणि). — ^a) D₆ D_{5. 7} T₂ प्रीतास्ता; G₂ प्रियस्तु. — ^c) K₂ भविष्यति; D₈₁ 'ष्येति; T₁ G₁₋₃ 'त्यते (for 'ष्यति). S₁ K₁ T₁ G₁₋₃ च; K₂ T₂ lacuna; K₄ स; D_{as} D₇ M₁ [ए]व; D_{as} [ए]क- (for [ए]ष). — ^d) D_{4. 6} वा (for च). K₁ D₈₁ चाध (D₈₁ 'धी)स्यते; T G₁₋₃ M_{1. 6. 7} चास्य स्थिता (M_{1. 6. 7} 'रा) (for चाधास्यते). S₁ K_{1. 2. 6. 7} V₁ B_{o. 6-8} D_{4-7. 9} मति (for मतिः).

29 Some MSS. om. the ref. — ^b) G₂ युतकार्यो (for कृत). D_{as} a₄ D₆ युधिष्ठिरः. — After 29^{ab}, B₈ ins.:

718* ब्राह्मणः स च संतप्तो राज्यलोभादरिंदम ।

— ^a) K₁ D₆ हृप्सितं; D_{as} ईप्सितं; D_{as} ईप्सितो. G_{1. 3} मनसा (for 'सो). — ^d) G₂ परम् (for वरम्).

30 ^b) K₁ D_{4. 9} शूक्ष्माणि (for सू'). K₄ B₁

ततोऽपश्यत चीराणि सूक्ष्माणि द्विजसत्तमः ।

पार्श्वतोऽभ्यागतो न्यस्तान्यथ निर्वेदमागतः ॥ ३०

ब्राह्मण उवाच ।

अयं न सुकृतं वेत्ति को न्वन्यो वेत्स्यते कृतम् ।

गच्छामि वनमेवाहं वरं धर्मेण जीवितुम् ॥ ३१

भीष्म उवाच ।

निर्वेदादेवतानां च प्रसादात्स द्विजोत्तमः ।

वनं प्रविश्य सुमहत्तप आरब्धवांस्तदा ॥ ३२

देवतातिथिशेषेण फलमूलाशनो द्विजः ।

धर्मे चापि महाराज रतिरस्याभ्यजायत ॥ ३३

सत्तमः; D₈₁ सत्तमाः; D₅ सत्तमं. — G₁ om. (hapl.) 30^a-32^b. — ^c) K₂ [5]भ्यागतः; K₆ B_{o. 8. 9} D₈₁ D₆ 'सतो; K₁ D_{81. 81} D₈₁ D_{2. 3} 8 M₇ 'शतो; B₆ (marg.) 'सता (for 'गतो). B₆ [अ]भ्यस्तानि (for न्यस्तानि). K_{1. 4} B_{6. 7} D_{as} a₄ D_{4. 9} पार्श्वतोभ्यागतान्यस्तानि; D_{5. 7} पार्श्वतोभ्यागतान्पश्यन् (D₇ 'तान्यस्य); T G_{2. 3} न्यस्तानि पार्श्वतो दृष्ट्वा. — ^d) D_{5. 7} सोथ; T₂ ततो (for अथ). T₁ G₂ तत्रैसां मतिमागतः; G₂ तत्रैव** मागतः.

31 S₁ K₁ 2 om. the ref. D_{as} G₁ om. 31 (for G₁, cf. v. l. 30). — ^a) K₁ D_{4. 6} नः; D_{5. 7} च (for न). T₁ G₂ मस्कृतं (for सुकृतं). — ^b) K₆ कोन्योन्यो; V₁ B₈ D_{as}. a₄ D₈₁ D₈ कस्त्वन्यो; D_{5. 7} कोन्योर्थे; T₁ G₈ का (G₃ को) न्यद्य; M_{1. 5-7} कोन्यो वै (for को न्वन्यो). D_{as} वेत्सते; D₈₁ D₆ वेत्सते; T₁ G₈ [आ]वेत्सते (for वे). D_{5. 7} सुखं (for कृतम्). — ^c) T₂ धनम् (for वनम्). — ^d) K₆ B_{o. 9} D_{as}. a₄ चरन्; T₁ G₈ परं (for वरं). D_{as}. a₄ धर्मेन. K_{1. 2} V₁ B_{o. 7. 8} D₈ D_{8. 8} T₂ G₂ M_{1. 5-7} जीवितं; D_{as} जीवति (for जीवितुम्).

32 S₁ K_{1. 2. 4} D₈₁ T G₁₋₃ M₁ om. the ref. G₁ om. 32^{ab} (cf. v. l. 30). — ^a) K₄ D_{as}. a₄ D₈₁ D₈₁ निर्वेदा (for 'दाद्). — ^b) K_{2. 6} प्रमादान् (for प्रमा). K₆ च (for स). D_{as} द्विजोत्तम. K₁ D_{4. 9} T₁ G_{2. 3} प्रसादाद्विजसत्तमः. — ^d) B₆ D_{5. 7} T₂ G₈ तथा (for तदा).

33 ^a) K_{1. 7} D_{4. 9} दे (D₆ द्वै)वतानि विशेषेण; K₂ देवतातिथिशेषेण (sic). — ^b) D_{as} D₄ मूलाशनो (for 'शनो). D₆ द्विज. — K₆ om. (hapl.) 33^a-34^b.

C. 12. 9788
B. 12 272(1). 34
K. 12 277. 34

C. 12. 9789
B. 12. 272[1]. 35
K. 12. 277. 35

त्यक्त्वा मूलफलं सर्वं पर्णाहारोऽभवद्विजः ।

पर्णं त्यक्त्वा जलाहारस्तदासीद्विजसत्तमः ॥ ३४

वायुभक्षस्ततः पश्चाद्ब्रह्मवर्षगणानभूत् ।

न चास्य क्षीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३५

धर्मे च श्रद्धानस्य तपस्युग्रे च वर्ततः ।

कालेन महता तस्य दिव्या दृष्टिरजायत ॥ ३६

तस्य बुद्धिः प्रादुरासीद्यदि दद्यां महद्भनम् ।

तुष्टः कस्मैचिदेवाहं न मिथ्या वाग्भवेन्मम ॥ ३७

ततः प्रहृष्टवदनो भूय आरब्धवांस्तपः ।

भूयश्चाचिन्तयत्सिद्धो यत्परं सोऽभ्यपद्यत ॥ ३८

यदि दद्यामहं राज्यं तुष्टो वै यस्य कस्यचित् ।

स भवेदचिराद्राजा न मिथ्या वाग्भवेन्मम ॥ ३९

तस्य साक्षात्कुण्डधारो दर्शयामास भारत ।

ब्राह्मणस्य तपोयोगात्सौहृदेनाभिचोदितः ॥ ४०

— ^a) V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 5-8 चास्य;
D1 वापि (for चापि). B1 महात्मानो; G1 'राजन्.
— ^d) K2 [अ]भिजायत; T G2. 8 M1. 5-7 [उ]पजायते
(for [अ]भ्यजायत). K1 D4. 9 रतिस्तस्य व्यजायत; V1
Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 5-8 ददा बुद्धिर (D5. 7
'द्विर्भ्य'जायत.

34 K6 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). — ^a) Ds मूलं
(for मूल-). — ^b) T1 G1. 2 द्विजोत्तमः; G3 द्विजो-
भवत् (by transp.). — ^c) K1 पर्णे; K2 पूर्ण; B8
पर्णान् (for पर्ण). D6 जलाहारः; G1 'धारस्; M1.
5. 6 फलाहारस् (for जला'). — ^d) M1. 5. 6 तथा (for
तदा). K1 D4. 9 T G1-3 M1. 5-7 स द्वि (G1 तद्वि-
जोत्तमः (for द्विजसत्तमः). D6 सत्तम. K6 V1 Bo.
6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 6. 8 पुनरासीद्विजस्तदा
(D8 'था').

35 ^a) B8 (marg.) [S]भवत्; T1 G1. 8 तु तत्
(for ततः). — ^b) B8 (marg.) अथ (for अभूत्).
T G1-3 अभूद्ब्रह्मवर्षगणान्ब्रह्मन्. — ^c) D6 वास्य (for चास्य).
S1 K1. 2 [अ]क्षीयत (for क्षीयते). Ds (marg. as in
text) पर्णस् (for प्राणस्). — ^d) K1 Dn4 अद्भुतम्.
T2 भवेत् (for [अ]भवत्).

36 ^a) Ds धर्मे (for धर्मे). T G1-3 M1. 5-7 श्रद्-
धानस्य धर्मे च. — ^b) Ds तपस्यति (for तपस्युग्रे). K6
प्र- (for चं). D4. 9 वर्तिनः; D6 वर्तते (for 'तः). K1
तपस्युग्रे वर्तिनः. — ^d) T1 G2 दिव्य- (for दिव्या).
Das अजायते.

37 ^a) K1 D4. 9 प्रादुरभूद् (for 'रासीद्). — After
37^a, G1 ins.:

719* राज्यं वा मम संतुष्टो नष्टोऽहं स्यां न संशयः ।

— G1 om. 37^b. — ^b) K6 दद्याद् (for दद्यां). K6. 7
V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T1 G2 M1 अहं
(for महद्). G2 यदिद्याजं महावतं (sic); M1. 6 यदि

दद्याम्यहं धनं. — ^c) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1.
n4 Ds D2. s. 6. 8 कस्यचिद्; G2. 8 कस्मै च; M1. 6
कस्मिंश्चिद् (for कस्मैचिद्). K6. 7 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1.
n4 Ds D2-9 एवेह; T1 G1-3 देवाय (for एवाहं).
— ^d) K6 Bo 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 6. 8
मिथ्या वाङ् (by transp.); T G1. 8 M1 न मिथ्या
तद्; G2 समृद्ध्या तद्.

38 K6 B6-8 Das. a4 repeat 38^{ab} after 39. — ^a)
K6 (both times). 7 प्रहृष्ट-; Dn4 प्रहृष्ट- (for प्रहृष्ट-).
K1 -वचनो (for -वदनो). — ^b) K1 D4. 9 पुनर् (for
(for भूय). G2 चारब्धवांस (for अ'). — ^c) T1 G1. 8
चित्तयेत् (for [अ]चिन्तयत्). K1 D4. 5. 7. 9 विप्रो; G2
सिद्ध्या (for सिद्धो). — ^d) K2 यत्परः. K6 V1 Bo.
6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 6. 8 सोमिमन्यते; K1
D4. 9 सोमिमन्यत; D5. 7 सौम्य मन्यत; T G1-3 M1.
5-7 सोमिपद्यते (for सोऽभ्यपद्यत).

39 ^a) K6 दद्याद् (for दद्याम्). G2 यदि दद्या
महाराजन्; M1. 6 दद्याम्यहं राज्यं. — ^b) G2 कष्टा (for
तुष्टो). Ds [S]हं (for है). — ^c) M1. 6 राजन् (for
राजा). T स हि वेद चिराद्राजा; G2. 8 स ह देव चिरा-
द्राजा. — ^d) B6 transp. न and मिथ्या वाग्; B8
(marg.) वचनं (for वाग्भवेन्). — After 39, K6
B6-8 Das. a4 repeat 38^{ab}.

40 ^a) D4. 9 M1. 5-7 तं स्य (for तस्य). G1 कुं-
धरो. — G1 om. (hapl.) 40^b-42^a. — ^c) K1 ब्रह्म-
णस्य. D6 ततो (for तपो). Dn1-घोरात् (for -योगात्).
— ^d) S1 K1 सौहृद्येन; D5. 7 सौहार्देन. B6 T G2. 8
M1. 6. 7 [अ]पि (for [अ]भि-). D6 -नोदितः; D7 -रोदितः
(for -चोदितः).

41 G1 om. 41 (cf. v. l. 40). — ^a) S1 K1. 2 च
(for स). — ^b) Dn4 पूर्तां (for पूर्जां). K1 यथा
विधिः. — ^c) T G2 कुंभधारश्च. — ^d) D5. 7 विस्मृतश्च

समागम्य स तेनाथ पूजां चक्रे यथाविधि ।
 ब्राह्मणः कुण्डधारस्य विस्मितश्चाभवन्नृप ॥ ४१
 ततोऽब्रवीत्कुण्डधारो दिव्यं ते चक्षुरुत्तमम् ।
 पश्य राज्ञां गतिं विप्र लोकांश्चावेक्ष चक्षुषा ॥ ४२
 ततो राज्ञां सहस्राणि मग्नानि निरये तदा ।
 दूरादपश्यद्विप्रः स दिव्ययुक्तेन चक्षुषा ॥ ४३
 कुण्डधार उवाच ।

मां पूजयित्वा भावेन यदि त्वं दुःखमाप्नुयाः ।
 कृतं मया भवेत्किं ते कश्च तेऽनुग्रहो भवेत् ॥ ४४
 पश्य पश्य च भूयस्त्वं कामानिच्छेत्कथं नरः ।
 स्वर्गद्वारं हि संरुद्धं मानुषेषु विशेषतः ॥ ४५

भीष्म उवाच ।

ततोऽपश्यत्स कामं च क्रोधं लोभं भयं मदम् ।
 निद्रां तन्द्रीं तथा लस्यमावृत्य पुरुषान्स्थितान् ॥ ४६

कुण्डधार उवाच ।

एतैर्लोकाः सुसंरुद्धा देवानां मानुषाङ्गयम् ।
 तथैव देववचनाद्विघ्नं कुर्वन्ति सर्वशः ॥ ४७
 न देवैरननुज्ञातः कश्चिद्भवति धार्मिकः ।
 एष शक्तोऽसि तपसा राज्यं दातुं धनानि च ॥ ४८

भीष्म उवाच ।

ततः पपात शिरसा ब्राह्मणस्तोयधारिणे ।
 उवाच चैनं धर्मात्मा महान्मेऽनुग्रहः कृतः ॥ ४९

C. 12. 9804
B. 12. 272[1]. 50
K. 12. 277. 50

(for विस्मिन्). K₁ D_{4.9} त्वभवन्; T₂ चाभवत्. D_{5.7} नृपः; T₂ तदा.

42 G₁ om. 42^a (cf. v. l. 40). D₄ repeats 42^a after 43. —^a) D₄ (second time) lacuna for पश्य राज्ञां न. G₁ राज्यं (for राज्ञां). K₄ om. (hapl.) from गतिं up to राज्ञां (in 43^a). D₁ रतिं (for गतिं). —^a) K₁ B₁ 6 7.9 D₄ at (both times) D₁. n₄ D₅ D₂ 8 8 8 चैव नृ; K₁ V₁ B₃ D_{5.7} T₁ G₁₋₃ M_{1.5-7} चावेक्ष्य (for 'क्ष').

43 Before 43, Ś₁ K₁ ins. भीष्मः. K₄ om. up to राज्ञां (cf. v. l. 42). —^a) M₁ तदा (for ततो). K_{5.7} V₁ B₁ 6 (marg. as in text) 7.9 D₄. n₄ D₁. n₄ D₅ D₂. 8 8 8 राजः; D₄ रा* (for राज्ञां). —^b) G₂ निमग्नानि (hypermetric) (for मग्नानि). K₆ विषये; D₅ निरयं (for निरये). K_{6.7} तथा (for तदा). —^c) T₁ G_{1.8} आरादुः; G₂ आदाव् (for दूरादुः). Ś₁ K_{1.2} विप्रर्षिर् (K₁ 'र्षि'); D₄ T₂ विप्रस्य; M₁ 'स्तु' (for विप्रः स). — After 43, D₄ repeats 42^a.

44 K_{2.4} om. (hapl.) 44-46. Ś₁ reads 44-46 on marg. K₁ B₁ om. the ref. —^a) D₄. n₄ मां (for मां). —^b) B₃ transp. त्वं and दुःखं. K₁ त्वा; D₄ त्वां (for त्वं). K₁ D₄ T₂ G₂ M_{5.7} आप्नुयात्; M₁ 'युः' (for 'याः'). —^c) G₁ कृतत्रयी (for कृतं मया). —^d) K₆ D₄ कश्चित् (for कश्च).

45 K_{2.4} om. 45 (cf. v. l. 44). Ś₁ reads 45 on marg. —^b) D₄. n₄ नराः (for नरः). K₁ D_{4.9}

T₁ G₁₋₃ कामानिच्छन्क (T₁ G_{1.8} 'लेच्छेः क'; G₂ 'नुच्छेत्क') थंचन. —^a) D₄ संरुद्धं (for संरुद्धं). —^a) D₅ मनुष्येषु; T₁ G₁₋₃ मनुष्याणां; M_{1.5-7} मानुषाणां (for 'वपु').

46 K_{2.4} om. 46 (cf. v. l. 44). Ś₁ reads 46 on marg. Ś₁ K₁ T₁ G₁₋₃ M_{1.5-7} om. the ref. —^a) V₁ [s]पश्यतः; D₄ 'इयन्स. G₂ स (for च). —^b) M_{5.7} मुदं (for मदम्). —^c) B₁ D₅ M_{1.5-7} निद्रा (for निद्रां). K₆ तन्द्री; K₇ V₁ B₁ D_{7.9} तन्द्रां; B₁ तन्त्री; D₅ तन्द्रा (for तन्द्रीं). B₈ (marg. as in text) तदा; D₄. n₄ lacuna; M_{1.5.6} अथ (for तथा). K₁ D_{4.9} [आ]लब्धम् (for 'स्यम्'). —^d) Ś₁ K₁ आविश्य; D₁ ह्यावृत्य (for आ). D₅ पुरुषस्य; D₇ 'वं; M₆ 'षाः' (for 'षान्'). K₁ स्थितं; D_{5.7} तथा; G₁ स्थितां (for स्थितान्).

47 K₂ कुंडाधार (for कुण्ड). —^a) M_{1.5.6} लोकांस (for लोकाः). T₁ G₁₋₃ M_{1.5-7} तु (for सु). Ś₁ K_{1.4} D₅ सुसंरुद्धा; K₁ D_{4.5.7.9} 'नद्धा (for 'रुद्धा). —^b) G₁ देवानां (for देवानां). K₁ मनुषादुः; G₂ मानुषं (for 'षादुः). —^c) Ś₁ K_{1.2} ते चैव; K₁ B₁ (orig.) D_{4.5.7.9} M₅ तथैव (for तथैव). G₁ देव- (for देव). —^d) T₁ G_{1.8} विघ्नाः सर्पति सर्वशः.

48 ^a) D_{4.6} -ज्ञाता (for -ज्ञातः). D_{5.7} एतद्देवैरनुज्ञातः; D₈ न च देवैस्तनु. —^b) K₁ धार्मिकाः. —^c) K₆ D₅ शक्तोषि; D₄ G₁ शक्तोति; D₇ T₁ G_{2.8} शक्तोति; T₂ शक्तोसि; M₁ शक्तो हि (for शक्तोऽसि). —^d) K_{5.7} B₁ 6.7.9 D₄. n₄ D₁. n₄

C. 12. 9805
B. 12. 272[1]. 51
K. 12. 277. 51

कामलोभानुबन्धेन पुरा ते यदसूयितम् ।
मया स्नेहमविज्ञाय तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५०
क्षान्तमेव सयेत्युक्त्वा कुण्डधारो द्विजर्षभम् ।
संपरिष्वज्य बाहुभ्यां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५१
ततः सर्वानिमाँल्लोकान्ब्राह्मणोऽनुचचार ह ।
कुण्डधारप्रसादेन तपसा योजितः पुरा ॥ ५२

विहायसा च गमनं तथा संकल्पितार्थता ।
धर्मान्छक्त्या तथा योगाद्या चैव परमा गतिः ॥ ५३
देवता ब्राह्मणाः सन्तो यक्षा मानुषचारणाः ।
धार्मिकान्पूजयन्तीह न धनाढ्यान् कामिनः ॥ ५४
सुप्रसन्ना हि ते देवा यत्ते धर्मे रता मतिः ।
धने सुखकला काचिद्धर्मे तु परमं सुखम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपण्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

Ds D2-9 M1. 5-7 transp. राड्यं and दातुं.

49 Ś1 K1.2 G1.3 M1.5-7 om. the ref. -- a) B1 om. पपात. T1 सहसा (for शिरसा). K7 D4. 5. 7. 9 पपात शिरसा तत्र (D5.7 श्रूमौ). -- b) D8 ब्राह्मणास्. Ś1 K1.2.4 कुण्ड (for तोय). Ś1 K1.2.4.7 D4.9 धारिणः; D5.7 धारिणं (for 'गे). -- c) M1. 5-7 वाचं (for चैनं). -- d) K1 महामुं ते ग्रहः कृतः (sic).

50 a) T G1.3 भोगानु; G2 भोगेनु (for लोभानु). G3 भवेन (for वन्धेन). -- b) K1 D4. 9 असूचितं; G1 असूचं (for असूयितम्). D5.7 G8 पुरा ते य (D5 तद्य-; D7 तु य) दि सूचितं; G2 पूरं ये दससूयिनं (sic). -- c) Dn4 corrupt. D5 महा- (for मया). Das. a4 अति- (for अवि-). -- d) Dn4 तच्च; D5.7 तत्वं (for तत्र). K6 अर्हति.

51 a) Ś1 K1 उक्तं (for उक्त्वा). -- b) K1 कुण्डधारो. -- c) T G1-3 M7 परिष्वज्य च बाहुभ्यां.

52 a) Das. a4 सर्वास्. K6 ततो; K1 V1 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 तदा (for इमाल्ल). K2 ततः सर्वाणि माँ लोकान्. -- b) K1 D4. 9 सं; D5.7 स (for सु-). -- The portion from 52^a up to 12. 282. 26^{ab} is lost in Ś1 on missing fol. -- c) K2 कुण्डधार-. -- d) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 तपसा सिद्धि (D6 सामधि)-मागतः.

53 Ś1 missing (cf. v. l. 52). -- a) K2 विहा-वसाय गमनं. -- b) K1 D5 ततः; K3 तदा; K4 यथा- (for तथा). K1.2.4 D6. 6 M1. 6. 7 संकल्पितार्थिता (K4 'यिता; M1.7 [inf. lin.] 'स्थिता); B6 'तामता; D9 'तार्थता; T1 G1-3 'तार्थतः (for 'तार्थता). -- c)

K1 धर्माः; K1 धर्मः; Ds1 धर्माः; D4 धर्मः (for धर्मात्). K1.2.4.7 D4 9 T2 M1. 5-7 शक्यं; Das. a4 शक्या; T1 G1 3 शक्यस् (for शक्या). K2 तपोयोगाद्; T G1-3 तथा योगो. -- d) Ds1 सा (for या). T1 G1.3 योगाच्चैव परा गतिः; G2 योगादेव परा गतिः.

54 Ś1 missing (cf. v. l. 52). -- a) K1 G1 ब्राह्मणः; G2 मानुषः. Das. a4 संता (for सन्तो) -- b) K1 2 4 V1 B6. 7. 9 Das. a4 Ds2 D6 7 T1 M7 यथा- (for यक्षा). Das. मानुष्य- (for मानुष-). K1.7 D4. 9 चारिणः (K1 'णाः) (for चारणाः). -- c) D2 om. from धार्मिका up to परमं (in 55^d). D5.7 T G1-3 धार्मिकं (for 'कान्). -- d) D7 T G1.3 M1. 5-7 धनाढ्यं (for 'ढ्यान्). K1 तु (for न). D7 M1. 5. 6 कामिनः; T1 कामुकं; T2 G1 कामिकं; G2.3 कामुकं (for कामिनः). D5 न धनायांतकामिनः.

55 Ś1 missing (cf. v. l. 52). D2 om. up to परमं (cf. v. l. 54). -- a) K1 om. ते. G1 देव (for देवा). -- b) D6 या तु; T G1-3 M7 यतो (for यत्ते). K1.2 D5 7 धर्म- (for धर्मे). -- c) D6 धर्मे (for धने). T1 G1-3 कापि (for काचिद्). -- d) Das च (for तु).

Colophon. Ś1 G6 missing: K8. 5 B1-6 Dn1. n3 Dn2. n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. -- Sub-parvān: K1.2.4.6.7 V1 B6-9 Das. a4 Dn1. n3 Ds D2-9 T G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. -- Adhy. name: K1.2.4 Ds2 कुण्डधारोपाख्यानं समाप्तं; K6.7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 D2-9 M5-7 कुण्डधारोपाख्यानं. -- Adhy. no. (figures, words or both): K6 B7 M1. 6. 7 96; Dn1 Dn1 D7 T1 G1.3 M5 98; Dn4 Ds2 97; D8 92; T2 111; G2 93. -- Śloka no.: Dn4 57; Dn1 D8 56; Dn4 55,

२६४

युधिष्ठिर उवाच ।

बहूनां यज्ञतपसामेकार्थानां पितामह ।

धर्मार्थं न सुखार्थार्थं कथं यज्ञः समाहितः ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि नारदेनानुकीर्तितम् ।

उच्छवृत्तेः पुरावृत्तं यज्ञार्थे ब्राह्मणस्य ह ॥ २

264

६. ७ This adhy. is missing in S1 G6 (cf. v. 1. 12. 263. 52; 259. 1).

1 ^b) K1 D9 परंतप (for पितामह). — ^c) B9 अधर्मार्थं; D13.11 Ca (gloss: विष्णोः प्रीत्यर्थं) Cp (Cp as in text) यज्ञार्थं न; M1 धर्मार्थं न (for 'र्थं न'). K1.2.4 सुखार्थार्थ; D5.7 'र्थं च; Cp सुखात्मार्थं (for 'र्थार्थं'). B9 धर्मार्थता भवेदत्र; D14 धर्मार्थार्थं न सुखार्थं. * Cp: यज्ञार्थं, विष्णौ समर्पणार्थम् । यद्वा यज्ञार्थे, विधि-पालनद्वारा सत्त्वशुद्ध्यर्थम् । * — ^d) * C3: कथं समाहितः, किं प्रश्रयया मनोवृत्त्यानुष्ठितः । *

2 G2 om. the ref. --- ^a) K1.2.4 D8 वर्णं (D8 'वर्णं') विष्यामि; V1 कीर्तं; B8 (marg.) D5.7 कथं (for वर्तं). — ^b) B9 प्रभाषितं; T2 [अ]नुकीर्तितं (sic); Cp [अ]नुवर्तितं (for [अ]नुकीर्तितं). K1 नारदे वानुकीर्तितं. — After 2^{ab}, K1 reads (hapl.) 3^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — ^c) K1 D2.4 उच्छ- (for उच्छवृत्त-). — ^d) G2 om. from यज्ञार्थं up to उच्छवृत्तिर् (in 3^e). K1.2 D13 D5.7 यज्ञार्थं; D11 कामार्थं (for यज्ञार्थं). K4.6 V1 B9.6.7.8 (marg.) D13.11 D11.14 D5 D2.3.5-8 M1 च; K1 D9 T1 G1.3 द्वि (for ह).

3 Before 3, MSS. ins. नारद उवाच. G2 om. up to वृत्तिर् (cf. v. 1. 2). — ^b) K1 भवद् (for [अ]भवद्). B9 द्विज. D14 विदर्भेष्टभवद्विजः (sic). — K1 reads 3^{cd} for the first time after 2^{ab}. — ^c) K1 (both times) उच्छ- (for उच्छवृत्त-). K1 (both times).² द्विजः (for ऋषिः). T1 G1-8 तस्मिन् (for कश्चिद्). — ^d) K4.6.7 D11.14 D5 D2-5.8.9 यज्ञं यष्टुं (D11 'ष्टे'); D9 यज्ञं यज्ञे (by transp.); D1 यज्ञं

राष्ट्रे धर्मोत्तरे श्रेष्ठे विदर्भेष्टभवद्विजः ।

उच्छवृत्तिर्ऋषिः कश्चिद्यज्ञे यज्ञं समादधे ॥ ३

श्यामाकमशनं तत्र सूर्यपत्नी सुवर्चला ।

तित्तं च विरसं शाकं तपसा स्वादुतां गतम् ॥ ४

उपगम्य वने पृथ्वीं सर्वभूताविहंसया ।

अपि मूलफलैरिज्यो यज्ञः स्वर्ग्यः परंतप ॥ ५

C. 12. 9815
B. 12. 273[2]. 5
K. 12. 278. 5

प्रष्टुः; T G1-3 स च यज्ञं; M1 यश्च यज्ञं. K1 (first time; also as in text) समाधमे (for 'दधे'). M1.5.6 यो यज्ञे यज्ञमादधे. Cp as in text. * Ca: यज्ञे, विष्णौ ॥ Cp: यज्ञे, विष्णौ । यद्वा यज्ञनिमित्तम् । * * C11: समादधे, समाहितोऽवहितोऽभवत् । *

4 ^a) M1.5.6 यत्र; M1 यस्य (for तत्र). K6 D1.9 T2 G1.2 श्यामाकश (D9 'कशं'; G2 'काश')मनं तत्र. Ca.p as in text (gloss: Ca: श्यामाकं, शाक-प्रायस् । Cp: यद्वा, कदन्नम्). — After 4^a, B8-8 D6 read for the first time 7^d-8^e, repeating the same in the proper place; while D5.7 for the first time read 7^d followed by 8^e, also repeating it in its proper place. — ^b) G2 सूतः; Ca सूर्य (for सूर्य-). K6.7 V1 B9 D11 D11.14 D2-4.8 C11 -पर्णी; Ca पत्नी (for -पत्नी). * Cp.8 सूर्यपत्नी सुवर्चलेति शाक-विशेषौ । Cp: मायूरी सूर्यपत्नी च विरसा मधुरा सथेति मधुमाधवी । * — ^c) K2 रित्तं (for तित्तं). K2 विरसं (for विरसं). D11 शाका; G2 कोशं; M1 शाकस् (for शाकं). — ^d) Cp तपसा स्वादुतागतं.

5 ^a) K1.2 उपविश्य; G2 उपगम्य; M1.5.6 उपास्य स (for उपगम्य). V1 मुनिः (for वने). B9.8 D5.7 T1 G1 पृथ्वी; D11.14 D5 D2.3.6 सिद्धिः; D8 शुद्धिः; G2 वृद्धि (for पृथ्वी). K6.7 D1.9 वावास्य प्रययुस्तुष्टिः. * Cp: पृथ्वीमुपगम्य, भारतवर्षे लब्धजन्मे-त्यर्थः । * — ^b) K2.4 G1 सर्वभूताविहंसया; K7 D1.9 'तान्याहंसया. — ^c) G1 भूत- (for मूल-). D1 कालैर् (for -फलैर्). K4 D11.14 D5 D2.3.6.8 हृष्टो; K7 D1.9 इज्ये; T G1.8 इज्या; M1.5.6 इज्ये; M1 इज्ञे (for इज्यो). — ^d) K1 D13 स्वर्गः; D14 D5-7 M1 स्वर्ग्य (for स्वर्ग्यः). K6.7 B9 D1.9 M1 परंतपः. T G1-8 यज्ञः स्वर्गपरो (G1 'नं परो; G2 'नंफलो)मतः.

C. 12. 9816
B. 12. 27. [2]. 6
K. 12. 278. 6

तस्य भार्या व्रतकृशा शुचिः पुष्करचारिणी ।
यज्ञपत्नीत्वमानीता सत्येनानुविधीयते ।
सा तु शापपरित्रस्ता न स्वभावानुवर्तिनी ॥ ६
मयूरजीर्णपर्णानां वस्त्रं तस्याश्च पर्णिनाम् ।
अकामायाः कृतं तत्र यज्ञे होत्रानुमार्गतः ॥ ७

6 *) Ds1 कृषा (for कृशा). —^b) K2 शुचि-
(for शुचिः). K1. 2. 4 दुष्कर- (for पुष्कर-). K6 कारिणी;
Bo. 8 (marg.) Ds2 Dn1. n4 Ds1 D2. 8. 8 चारिणी; T
G1-8 M1. 5-7 मालिनी (for चारिणी). * Ca: पुष्कर-
चारिणी, पुष्करवस्त्रिलेपत्वेन चरणच्युतिः ॥ Cp: पुष्कर-
चारिणी, संज्ञा । यद्वा पुष्करतीर्थचरणशीला । * —^c) G2
M1. 5. 7 यज्ञ (for यज्ञ-). K4 D8 पत्नी त्वम्; D6
पत्नित्वम् (for पत्नीत्वम्). T2 आधीता (for आनीता).
K7 Dn1. n4 Ds D2-4. 9 यज्ञपत्नी समानीता. —^d)
K6 Bo Ds T2 G2 M1. 1. 6 Ca p. 8 (gloss: यज्ञं)
सत्यं न; K7 D2. 9 नित्यं न; B6-9 Ds3. 8 T1 G1
सत्यान्न; M7 सा ते न (for सत्येन). K6 [अ]न्यं (for
[अ]नु). D6. 7 सत्यात्मानुविधायिनी. * Cn: सत्ये,
सत्यसंज्ञे भर्तारि । नानुविधीयते, अहिंसायज्ञमश्रेयस्त्वेन मन्य-
माना अनुविधानं आनुकूल्यं न करोति ॥ Cp: तद्धर्मे तस्या
रुचिर्नास्तीत्यर्थः । * —^e) K2 D6 मा (sic) (for सा).
Ds2. 8 D4 Ca तु (for तु). B6-अष्टा (for अस्ता).
—^f) K6. 7 V1 Bo 6-8 Ds3. 8 Dn1. n4 Ds D2-9 Ca.
p. 8 तत् (for न). D6 वर्तना (for वर्तिनी). B6
तत्सुतावानु (sic).

7 For the repetition in B6-8 D6-7, cf. v. l. 4.
—^a) Ds T1 G1-8 मायूर-; T2 M1 Ca मा (M1 म)यूर-
(for मयूर-). —^b) T1 G1. 8 तु (for च). K6 Bo. 6-8
Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 T1 G1. 8 वर्णितं; D6 वर्णितां;
T2 M1. 5-7 वर्णितां; Ca (gloss: वृक्षाणां) पर्णिनां (as
in text). G2 वसुतेस्युतेस्युश्च पर्णिता (corrupt). * Cn:
मयूरपिच्छैः संनिवेशाविशेषेण गुम्फितैरुस्या वस्त्रं वर्णितम् ॥ Cp:
मयूरात्परिणामेन गलितपक्षाणां, पर्णिनां वृक्षादीनां च ॥ Ca:
मायूरं, मयूरवृत्तं कृत्रिममित्यर्थः । यथा मयूरस्य पृथक्पत्राणि
परस्परं संभूयाभूय तिष्ठन्ति तद्वत्तस्याः पर्णं वस्त्रमित्यर्थः । *
—^c) Bo. 6. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 T1 Gs
Cp अकारुया (for सायाः). K6 V1 Bo. 6-8 Dn1. n4
Ds D2. 8. 5. 8 कृतस (for कृतं). G2 कृतस्तेयं (for कृतं
तत्र). —^d) K4 Bo 6 (both times). 7 (second
time). 8 (both times). 9 Dn1 n4 Ds D2. 8. 5-7 (last
three both times). 8 T1 G1. 8 M1 5-7 यज्ञो; K7 V1
D4. 9 यज्ञ (for यज्ञे). Bo. 8 (second time). 9 (marg.

शुकस्य पुनराजातिरपध्यानादधर्मवित् ।
तस्मिन्वने समीपस्थो मृगोऽभूत्सहचारिकः ।
वचोभिरब्रवीत्सत्यं त्वया दुष्कृतकं कृतम् ॥ ८
यदि मन्त्राङ्गहीनोऽयं यज्ञो भवति वैकृतः ।
मां भोः प्रक्षिप होत्रे त्वं गच्छ स्वर्गमतान्द्रितः ॥ ९

as in text) Dn1 Ds (before corr. as in text). 6
(second time). 8 होत्रनु-; B6-8 Ds. 7 (all first time)
होत्रं तु (Br. 8 तु); D2. 6 (first time) होत्रस्तु (for
होत्रानु-). K7 D2. 4. 9 Cs शासनं; B7 D6 (both
second time) मागतः; Dn1. n4 Ds Ds. 6 (second
time). 8 शासनात् (for मार्गतः). * Ca. p: होत्रा-
नुमार्गतः, होत्रस्यानुष्ठानानुसारतः (Cp: अकामया कृता तत्र
यज्ञे । होत्रानुमार्गतः इति पाठस्त्वनापः) । *

8 For the repetition in B6-8 D6-7, cf. v. l. 4.
—^a) K7 D2. 4. 9 M1. 5. 6 शुकस्य (for शुकस्य). K1
पुहर् (for पुनर्). K4 7 D2. 4. 8. 9 Cn (Cnp as in
text) आज्ञाभिः; B7 (second time) D6. 7 आयाति
(B7 तिर्); M1 आज्ञातिर्; Ca (gloss: वंशजा) Cnp
आज्ञातिर् (as in text). Ds शुकस्य न पुरा जातिः; Cp
शुकस्य प्रवरा जातिः (for 8^a). K1. 2. 4 Ds. 1 परध्यानाद्;
B6 (second time) T1 G2. 8 M1. 5. 6 अ (M1 न)वः;
Ca. p. 8 अप (as in text). K2 अभर्भवत्. K7 D2. 8
(before corr.). 4. 8. 9 पर्णा (K1 'र्ण' दो नाम धर्मवित्.
Dn1. n4 Ds शुकस्य चा (Ds1 वा) पध्यानानु (Ds1 'नु') पुनरा-
जाति (Dn1 'ज्ञाभि') धर्मवित्; G2 शुकस्य पुनरादिद्वेदध्यानादथ
धर्मवित् (sic). * Cp: कचिदपराधेऽपध्यानादधर्मवित् ॥
Cs: पुनराजातिः, पुनरावृत्त्य जननयुक्तो धर्मोऽभवत् । *
—^c) B6-8 D6-7 (all first time) समीपस्थो; G2 स
कालेन (for समीपस्थो). —^d) K6 सहचारिकः; Bo
Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 Ca वातिकः; Ds T चारिकः; G2
सचराचरः (for सहचारिकः). —^e) K1. 2. 4 मनोभिर-
(for वचो). B6 सत्यं; Ds2 सत्य (for सत्यं).
* Ca: वचोभिरिति बहुवचनं, वारं वारमनेन बहुधोक्तं
निश्चयायेति सूचनाय ॥ Cs: वचोभिः मानुष्यवाभिः । *
—^f) G1 मया (for त्वया). T2 दुष्कृतकं; M6 वै
दुष्कृतं (for दुष्कृतकं). K6 V1 Bo. 6-8 Ds3. 8 Dn1.
n4 Ds D2. 8. 5-8 Ca. p त्वयेदं दुष्कृतं (K6 Ds 'द्वकरं')
कृतं.

9 *) K6 याहि; M1. 5 इति; M7 विधि- (for
यदि). —^b) Ds Ds वै द्विज (for वैकृतः). — V1
reads 9^a-10^a on marg. —^c) Ds2 D6 G2 भो (for

ततस्तु यज्ञे सावित्री साक्षात् संन्यमन्नयत् ।
 निमन्नयन्ती प्रत्युक्ता न हन्यां सहवासिनम् ॥ १०
 एवमुक्ता निवृत्ता सा प्रविष्टा यज्ञपावकम् ।
 किं नु दुश्चरितं यज्ञे दिदृक्षुः सा रसातलम् ॥ ११
 सा तु बद्धाञ्जलिं सत्यमयाचद्धरिणं पुनः ।
 सत्येन संपरिष्वज्य संदिष्टो गम्यतामिति ॥ १२

भोः). Ks. 7 V1 B6-9 Ds D2-5. 7. 9 Cp प्रक्षिप्य. Dn4 यज्ञो; Cn (gloss: हृत्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अग्नौ) Cp Cs (gloss: होमे) होत्रे (as in text). —^d) Ks. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Das Dn1. n4 Ds D2-9 Cp अर्जिदि (K1 'द') तः; Das corrupt; T1 अतद्वित्तं. G2 गच्छ स्वर्गहर्तचितः (sic).

10 V1 reads 10 on marg. —^a) D7 तमस् (sic) (for ततस्). Das. a4 च यज्ञे; Ds यज्ञेय; G2 तु यज्ञ. (for तु यज्ञे). D2 lacuna; Ds सवित्री; Ca (gloss: सवितृदेवता) Cp (gloss: धेदमाता) सावित्री (as in text). —^b) B7 तस्मात् (for साक्षात्). B8 (marg. as in text) सत्यं; T G1-8 तं च (for तं सं). Ks Das. a4 साक्षात् सत्य (Das 'त्यं') मंत्रय (Ks 'धे') त्. ❀ Cp: संन्यमन्नयत्, एवं कुर्वित्यनुमतिं दत्तवती ॥ Cs: यज्ञे तेनैव शृगेण यजने संन्यमन्नयत्. ❀ —^c) T1 प्रत्युक्तां; M1 प्रत्युक्त्वा. —^d) K1. 6 Das. a4 Ds1 G1 सहवासिनां; T1 'वासिनी' (for 'वासिनम्'). G2 न हन्यां हनवाहने (sic).

11 ^a) K7 B8 (marg. as in text) D7 M1. 7 उक्त्वा (for उक्ता). T G1. 8 प्राहुः; M1. 5-7 वाक् (for सा). —^b) K7 प्रतिष्ठा; T G1-8 M1. 5. 6 प्रवृत्ता (for प्रविष्टा). Ds1 T G1. 8 M1. 5. 6 -पावकात्; G2 -पावका (sic); M7 -पावकः (for -पावकम्). —^c) Das Ds1 Ds T2 M1. 5-7 किं नु; Da4 वितुं (sic); T1 G2. 8 किं च; G1 किंचिद्; Cp किं स्विद् (for किं नु). ❀ Cn: 'किं नु' इति समीपवर्तिमूढजनोत्प्रेक्षानिर्देशः। रसातलं दिदृक्षुः सा यज्ञपावकं प्रविष्टेति संबन्धः। ❀ —^d) Ds. 7 T1 G1. 8 स (for सा). K1 रसातलं (sic) (for 'तलम्').

12 ^a) K7 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-8 स; Ca. p सा (as in text). Ds नु (for तु). G2 तनु (for सा तु). B8 (marg. as in text) Dn1 T G1-8 M1 Cv बद्धाञ्जलिः. K1. 4. 7 Da. 9 सम्यग्; K2 corrupt; Ks सद्य (sic); Ds1 (by corr. as in text) प्राहुः; M1. 6. 7 सत्वम् (for सत्यम्). ❀ Cn: सत्यं सत्यसंज्ञम्। ❀ —^b) K2 *याचद्; Ds. 7 मया च; Ds सयाचद् (sic)

ततः स हरिणो गत्वा पदान्यष्टौ न्यवर्तत ।
 साधु हिंसय मां सत्य हतो यास्यामि सद्गतिम् ॥ १३
 पश्य ह्यप्सरसो दिव्या मया दत्तेन चक्षुषा ।
 विमानानि विचित्राणि गन्धर्वाणां महात्मनाम् ॥ १४
 ततः सुरुचिरं दृष्ट्वा स्पृहालयेन चक्षुषा ।
 मृगमालोक्य हिंसायां स्वर्गवासं समर्थयत् ॥ १५

C. 12. 9E26
B. 12. 278[2]. 16
K. 12. 278. 16

(for अयाचद्). Ks. 7 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2-9 हरिणः; T2 हरणीं; Cp हरिणं (as in text). Das कृपां; Da4 कृश (for पुनः). K2 अयाचद्धर्मचारिणं. —^c) Dn1 स तेन (for सत्येन). Ks. 7 D2-4. 6. 9 स; M7 सा (for सं) Ds -परिपृष्टः (for 'पृज्य'). G1 सत्येन परिपृज्य. ❀ Cn: परिपृज्य, स्पृष्ट्वा। एतेन आलम्भादिपर्याश्रितकरणान्तं लक्ष्यते। पर्याश्रितकृतानारण्याबुत्सु-जन्तीति शास्त्रदृष्ट्या। ❀ —^d) T1 G1. 8 संतुष्टो; T2 संविष्टो; G2 स शिष्टा (for संदिष्टो). K1 अस्मिताम् (sic); K2 दास्यताम्; K3 धास्यताम्; K7 त्वास्य'; Ds. 9 [S]न्वास्य'; T1 सोच्यताम्; T2 [S]थोच्यताम्; G1 सोच्यताम्; G2 शोच्यताम्; G3 [S]थोच्य'; M1 5-7 युज्य' (for गम्य').

13 ^b) K1 पदानष्टौ (for 'न्यष्टौ'). Das Ds (by corr. as in text) न्यवर्तते; Dn4 न वर्तत. ❀ Cs: पदान्यष्टाविति। यः शपथं त्वं कुरु इति प्राङ्निवाकैरुक्तः शपथमहं करिष्ये इत्युक्त्वा पदान्यष्टौ गच्छति, स कृतशपथ एव भवतीति भावः। ❀ —^c) Ds1 साधुर (for साधु). T2 हिंसाय (for हिंसय). T G1-8 M1. 5-7 मा (for मां). K1. 2. 4 V1 Das Ds. 5 T2 M7 सत्यं; Ks सद्य (sic); T1 G1. 8 [आ]साद्य; G2 नित्यं (for सत्य). —^d) K1. 4 V1 B6 Das Ds. 5. 7 ततो; K2 lacuna; Ks Bo (marg. as in text). 8 T1 Gs M1. 5-7 हुतो; B6 T2 G1. 2 हुते (for हतो). K1 यास्यासि; K2 यास्याम (for यास्यामि). K3 मद्गतिं; Dn4 मद्गतिः; G2 सद्गतिः.

14 ^a) Bo यथा (for पश्य). K2 हिप्सरसो (sic); Ds1 ह्यप्सरसौ; Ds. 7 Ms चाप्सरसो (for ह्यप्स'). T G1-8 पश्येमा अ (G1 पश्येममा; G2 पश्येमाम) पसरा (G2 'रो') दिव्या. — G1 om. (hapl.) 14^c-15^b; Ds2 reads it on marg. (sec. m.). V1 repeats 14^c after 15^a.

15 G1 om. 15^a (cf. v. l. 14). Ds2 reads 15^a on marg. —^a) Ks Bo. 7. 9 Ds. 7 M7 स रुचिरं; K7 Da. 9 T2 स (Da सु-) रुचिरा; V1 B8 Gs स रुचिरां; Das. a4 Dn1. n4 Ds2 Ds. 2. 6 स सुरुचिरं; Ds1 Ds स रुचिरं; T1 सु*चिरां; G2 M1. 6. 6 स रुचिरान्; Cp

C. 12. 9827
B 12. 275[2]. 17
K. 12. 278. 17

स तु धर्मो मृगो भूत्वा बहुवर्षोपितो वने ।

तस्य निष्कृतिमाधत्त न ह्यसौ यज्ञसंविधिः ॥ १६

तस्य तेन तु भावेन मृगहिंसात्मनस्तदा ।

तपो महत्समुच्छिन्नं तस्माद्विंसा न यज्ञिया ॥ १७

ततस्तं भगवान्धर्मो यज्ञं याजयत स्वयम् ।

समाधानं च भार्याया लेभे स तपसा परम् ॥ १८

अहिंसा सकलो धर्मो हिंसा यज्ञेऽसमाहिता ।

सत्यं तेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्मः सत्यवादिनाम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

सुरुचिरं (as in text). — ^b) K1 D4 9 -लुत्ते (K1 'ने)-
न; G2 लुत्तेन (for लुत्तेन). — After 15^{ab}, V1
repeats 14^{cd}. — ^c) K1.4 उल्लोप्य; K2 उल्लोप्य;
B3 (marg.) उदोप्य; D3.24 Cp (gloss: छित्त्वा,
लुप्त छेदने इति धातोः) उल्लोप्य (for अल्लोप्य). K6
Bo. 6-9 D3.24 Dn1. n4 D3. 5-7 G2 M7 Cp हिंसायाः.
— ^d) K1 स्वर्गवासे. K6 Bo. 6-9 Cp सम (Bo 'मा) पयत्;
K7 D4.9 समर्थयन्; V1 'न्वयत्; D3.24 'र्थयत्;
D5 'प्ययत्; G3 'चयत् (for 'थयत्).

16 ^a) D4 तु (for तु). — ^b) K2.4 T2 -वर्षोपिते
(for 'पितो). G2 बहुवर्षेण तेन च. — ^c) G2 निष्कृ-
तम्; Cp (gloss: समाप्ति) निष्कृतिम् (as in text).
K2.8 D3 आदत्त; K7 B9 Da4 D4.9 आधत्ते; T1
आसक्त; G2 आर्यता (for आधत्त). ❀ Cv: निष्कृतिं,
तस्य अविधिना कृतस्य यज्ञस्य पुण्यहासाख्यपरिहारम् । ❀
— ^d) D3 तु (for हि). M7 -साविधि (sic) (for
'संविधिः). G2 ह्यसौ यज्ञसंविधिः (sic). ❀ Cp:
यज्ञसंविधिः, यज्ञपूर्णताहेतुः ॥ C3: यज्ञसंबन्धिप्रायश्चित्तम् । ❀

17 ^a) K6 हि; K7 B3 Dn1. n4 D2-4. 6. 8. 9 [अ]नु-
(for तु). — ^b) G1 -हिंसात्मनस् (for -हिंसा^o). K1
D4.9 T1 G1-3 तथा (for तदा). — ^c) B7 M7 ततो
(for तपो). D7 G1-3 -व (G2 -च) नं (for महत्).
— ^d) K2 विज्ञिया (sic); K7 यज्ञिया; D2.7 T1 G1.8
याज्ञिया; M1. 5-7 याज्ञिका (for यज्ञिया). G1 तस्मा-
द्विंसा मदाजया (sic). ❀ Cv (reading हिंसानयज्ञिया):
अयज्ञिया न भवतीति अनयज्ञिया । यज्ञियैव हिंसा प्रशस्ते-
त्यर्थः । ❀

18 D7 om. (hapl.) 18^b-19^a. — ^b) K1 यज्ञो;
K2.4 यज्ञे (for यज्ञं). K7 Cp याजयते; D5 'यतः;
T1 'यतं (for 'यत). M1. 5. 6 स्वकं (for स्वयम्). D3
D4.9 यज्ञेनायाजयस्वर्थं. ❀ Cn: याजयत । अदभावः

आर्षः । ❀ -- ^d) B3 Cnp समाधाने. Dn4 स (for
च). K1 2.7 V1 D4.9 G3 भार्यायां. D1 लेभे (for
लेभे). D31 सा (for स). Dn1 T2 G3 तपसा; T1
G1.2 तपतं (for तपसा). T1 G1-3 M7 वरः; T2
वरं; M1 6 परः (for परम्). ❀ Cp: समाधाने चेति
पाठे, यज्ञसमाधाने सति । भार्याया इति तृतीयार्थे पठ्यते ।
भार्याया सह तपसा हिंसात्मकेन स ब्राह्मणः परं परमात्मानं सत्य-
शुद्धितत्त्वज्ञानद्वारा लेभे । ❀

19 D7 om. 19^a (cf. v. l. 18). — ^a) K1.2.4 D7.8
सकलो; K7 D4. 5. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 -परमो (for
सकलो). — ^b) K6 यज्ञा; K7 धर्मः; D4.9 धर्मः; G2
यज्ञः; M1. 5. 6 यज्ञ- (for यज्ञे). K7 D3 D4.9 M1. 5. 6
समाहितः; T1 G1.2 समाहिताः (for असमाहिता). K4
Dn1. n4 D3 D2 3. 8 हिंसाधर्मस्तथाहितः. ❀ Cp (reading
समाहिता): समाहिता अपिता, लोलुपानां कामलाभाय
मोक्षप्रतिबन्धाय च कपटेनारोपितेत्यर्थः । ❀ — ^c) K6 V1
B3 7. 8 (marg.) धर्म (for सत्यं). D1 तदं; D3
(before corr.) ते वः; D3 (by corr.) तेव; G2 स्वहं
(for तेऽहं). — ^d) K4 Da4 D31 D2.8 Cn नो; Dn1
सो (for यो). ❀ Cn: यो धर्म इति पाठे, किं तत्सत्यम्,
यः सत्यवादिनां धर्मः । य इति विधेयापेक्षं पुंस्त्वम् । ❀

Colophon. S1 G6 missing: K2.5 B1-6 Da1.22
Dn2. n3 D1 G2.5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1.
2.4. 6.7 V1 Bo. 6-9 D3.24 Dn1. n4 D3 D2-9 T G1-3
M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1.2.4 D3 वि-
निंदा; K6 V1 Bo. 7-9 D3.24 Dn1 D3 D2.8. 6 M1.
6.7 यज्ञनिंदा; K7 D4.9 हिंसाविगर्हा; B3 यज्ञनिंदनं;
D5 हिंसाविगर्हणः; M5 अधर्मयज्ञनिंदा. — Adhy. no.
(figures, words or both): K6 96; Dn1 D7 T1
G1.8 M5 99; Dn4 M1. 6.7 97; D3 (marg.) 98;
T1 112; G2 94. — Śloka no.: Da4 Dn1. n4 D3 20.

२६५

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं भवति पापात्मा कथं धर्मं करोति वा ।
केन निर्वेदमादत्ते मोक्षं वा केन गच्छति ॥ १

भीष्म उवाच ।

विदिताः सर्वधर्मास्ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ।
शृणु मोक्षं सनिर्वेदं पापं धर्मं च मूलतः ॥ २
विज्ञानार्थं हि पञ्चानामिच्छा पूर्वं प्रवर्तते ।
प्राप्य ताज्जायते कामो द्वेषो वा भरतर्षभ ॥ ३
ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते पुनः ।

265

॥ १ ॥ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. 1. 12. 263. 52; 259. 1).

1 Ds2 reads 1 with the ref. on marg. — ^a) K1.2 G1 (before corr.) धर्मात्मा (for पापात्मा). — ^b) Ds पापं (for धर्मं). K6.7 Ds2 Ds.7 च (for वा). B8 (marg. as in text) कथं भवति धार्मिकः. — ^c) B8 (marg.) कथं (for केन). Bo.8.9 Dn4 Ds D2.8.8.8 आधत्ते; Ds.7 आप्नोति (for आदत्ते).

2 Ds2 reads the ref. on marg. — ^a) D1 विदिताः. K1 सर्वे धर्मास्; V1 सर्वकर्मास्; D1 G2 सत्यधर्मास्. — ^b) G3 स्तुत्यर्थम् (for स्थि). K6 V1 Bo.8.9 Das. n4 Dn1. n4 D2.7.6 त्वं तु (D2 न) पृच्छसि; K7 B8 D1 त्वनुपृच्छसि; B8 (marg.) D9 त्वं (D9 तु) तु पृच्छति; G1 अनुपृच्छति (for अनुपृच्छसि). B7 स्थित्यर्थं त्वं तुमहसि (sic). — ^c) K1 (before corr.) च धर्मं च; K1.2 च धर्मज्ञ (for सनिर्वेदं). — ^d) K1.2 सर्व; K1 D4.9 पाप-; G1 पापान् (for पापं). Ds मूलतः.

3 St. 3-13 = (var.) 3. 201. 2-11. — ^a) K1.2.4 B8 Dn1. n4 D2.4.6.9 G2 Ca.p विज्ञायार्थं; Cs.7 विज्ञानार्थं (as in text). K1.2 B8 च; K7 G2 lacuna; Dn1 तु (for हि). ☞ Cp (reading विज्ञाय अर्थ): विज्ञाय, विशिष्टत्वेन, इष्टसाधनत्वेनानिष्टसाधनत्वेन वा, ज्ञात्वा । ☞ — ^c) Ds Cn [ए]कं (for ताम्). K1.2.4 Ds.7 वर्धते; K7 V1 B8 (marg.) D4.9 T G1-8 M7 वर्तते (for जायते). — ^d) T1 G1.3 M1 दोषो (for द्वेषो).

इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च चिकीर्षति ॥ ४

ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।

ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ५

लोभमोहाभिभूतस्य रागद्वेषान्वितस्य च ।

न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ६

व्याजेन चरतो धर्ममर्थव्याजोऽपि रोचते ।

व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु कुरुनन्दन ॥ ७

तत्रैव कुरुते बुद्धिं ततः पापं चिकीर्षति ।

सुहृद्भिर्वार्यमाणोऽपि पण्डितैश्चापि भारत ॥ ८

C. 12. 9838
B. 12. 274(3). 8
K. 12. 279. 8

4 ^a) K6.7 V1 Bo.8-9 Das. n4 Dn1. n4 Ds D2-9 तदर्थं. B8 (marg. as in text) Ds यजते; D1 त्यजते (for यतते). — ^b) G2 वा लभते (for चारभते). K6.7 Bo.8.7.8 (marg. as in text). 9 Das. n4 Dn1. n4 Ds D2.8.8-8 Cp महत् (for पुनः). — ^c) T G1.3 M7 शब्दानां; M1 इच्छानां (for इष्टानां). — ^d) T1 G1 मानसं (for अभ्यासं). D2.4 विकि (D2 'क' र्षति (for चिकी').

5 K7 repeats 5^{ab} after 8^{ab}. — ^a) Ds.7 प्रभवते. — ^b) B8 (marg.) मोहश्च; G2 दोषश्च (for द्वेषश्च). — K7 B8 Das. n4 D7.9 T1 G2 om. (hapl.) 5^{cd}. Ds2 reads 5^{ed} on marg.

6 ^a) B8 धर्मे न (by transp.); G2 न धर्मो. — ^d) K2 Das. n4 Dn4 व्याजाधर्मं; K1 व्याजकर्म; D4.9 व्याजधर्मं. K2 वै; M1.8 वा (for च).

7 ^a) K7 Das. n4 Dn1. n4 D2.5-7 M1.5.6 चरते; M7 चरितो. — ^b) K7 V1 Das. n4 अर्थव्याजेन (K7 'जेपि'); Dn1. n4 D2.8.5-8 अर्थं व्याजेन; Ds2 M1 अर्थ (Ds2 [by corr.] 'र्थो') व्याजोपि. K1 रोचते; Ds सेवते; T1 रोच्यते. K4 अर्थव्याजिपरीचते (sic). — ^c) K2 सेव्यमानेषु; Das. n4 G1 सिद्धि; Ds1 सिध्यमाने तु; D1 विध्यमानेषु. — ^d) Das lacuna; T G1-8 धर्मेण (for धनेषु). G1 कुलनन्दन; G2 (also as in text) भरतर्षभ.

8 Ds2 reads 8-13 (sec. m.). — ^b) B8 (marg. as in text) करोति च; D1 चिकीर्षति (for चि'). — After 8^{ab}, K1 repeats 5^{ab}. — ^c) K2.7 Dn1

C. 12. 9839
B. 12. 274(3). 9
K. 12. 279. 9

उत्तरं न्यायसंबद्धं ब्रवीति विधियोजितम् ।
अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्धते रागमोहजः ॥ ९
पापं चिन्तयते चैव प्रब्रवीति करोति च ।
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य दोषान्पश्यन्ति साधवः ॥ १०
एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ।
स नेह सुखमाप्नोति कुत एव परत्र वै ॥ ११
एवं भवति पापात्मा धर्मात्मानं तु मे शृणु ।
यथा कुशलधर्मा स कुशलं प्रतिपद्यते ॥ १२
य एतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।

कुशलः सुखदुःखानां साधुश्चाप्युपसेवते ॥ १३
तस्य साधुसमाचारादभ्यासाच्चैव वर्धते ।
प्रज्ञा धर्मे च रमते धर्मं चैवोपजीवति ॥ १४
सोऽथ धर्मादवाप्तेषु धनेषु कुरुते मनः ।
तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ १५
धर्मात्मा भवति ह्येवं मित्रं च लभते शुभम् ।
स मित्रधनलाभात्तु प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १६
शब्दे स्पर्शे तथा रूपे रसे गन्धे च भारत ।
प्रभुत्वं लभते जन्तुर्धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ १७

वीर्यमानो. — ^a) Ds: पंडितश्चापि; B: श्रैव.

9 ^a) Da: उत्तमं; Ds. 5. 7. 9 Mr उत्तर. Ks. 7 Da: Ds. 5. 7. 8 T: G1 M1. 5-7 न्यायसंबद्धं (Ds. 7 'धे'); Ds व्याजसंबद्धं; G2 चापि संबद्धं. ☞ Cp: न्यायसंबद्धं, न्यायाभासम् ॥ Cv: उत्तरन्यायसंबद्धं, कुतर्काख्यान्यायसंबद्धम् । ☞ — ^b) B: -याजितं; Da: a4 -योजितः; Dn1. n4 Ds Ds. 8. 6. 8 M1. 5. 6 Cv -चोदितं (M1. 6 Cv [gloss: विपरीतया चोदितः, इदं न कुर्वित्युक्तः] 'तः'). K1. 2. 4. 7 D4. 9 प्रब्रवीति वि (K1 D4 नि)योजितं; T1 G1-8 प्रब्रवीति प्रचोदितः; M7 ब्रवीति श्रुतिगोचरः. ☞ Cp: विधियोजितं, दुर्दैवेनोपस्थापितम् । ☞ — ^c) ☞ Cn: त्रिविधः, कायिको वाचिको मानसश्च । ☞ — ^d) Da: वर्धते; M7 वर्तते. K4 रोगमोहजः; K6 राजमोहितः; B: Ds. 7 रागमोहतः.

10 ^a) V1 पापान्. Ds1 चैव; T G1-8 Mr कर्म. — ^b) B: ब्रवीति न; Dn1 प्रब्रवीमि; M1. 5-7 ब्रवीति च; Cp (gloss: अन्यस्मै उपदिशति) प्रब्रवीति (as in text). — ^c) G1 धर्म- (for [अ]धर्म-). — ^d) Da: दोषाः; G1 दोषं; M1. 6. 7 गुणा (for दोषान्). K1. 2 Da: M1. 6. 7 नश्यं (Da: 'स्य')ति (for प').

11 ^b) Ds1 भजते. K1. 2. 4 B: Ds G1 2 पापकर्मिणः. — ^a) K1. 2. 4 Da: च (for वै).

12 ^a) K7 धर्मात्मा (for पापात्मा). — ^b) K7 पापात्मानं (for धर्मा). T2 च (for तु). — ^c) K1. 2 यदा (for यथा). K6 V1 B: 7. 9 Da: a4 Ds 7 -धर्मात्मा; T G1-8 M1. 5-7 -धर्मा सन् (for -धर्मा स). B: यथा स कुशलो धर्मात्. — After 12, Bo. 6. 7 Da: a4 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 5-8 editions ins.:

720* कुशलेनैव धर्मेण गतिमिष्टां प्रपद्यते ।

[Da: इष्टं.]

13 ^b) G1 अनुशासति (for 'पश्यति'). Ds प्रज्ञयानु-
न्यवस्यति; M1 सर्वास्त्रियानुपश्यति. — ^c) Ds. 7 G1 कुशलं.
K1 Ds. 5. 7. 9 Ms सुखदुःखेषु; T G1-8 M1. 6. 7 तु सुखा-
र्थाय. — ^d) Dn1. n4 अथ; Ds अप- (for उप-).

14 ^a) Da: सर्वं; Dn: साधू. M1. 6 -समाचाराम्.
— ^b) K1. 2 अभ्यासात्; Da: आभासात्. K2 प्रवर्धते;
G1-8 Mr [ए]व वर्तते. — ^c) T1 G1-8 om. च. T2
समुपजीवति (for चैवोप').

15 ^a) K1 Ds. 9 धर्मात्मा (for सोऽथ धर्मात्).
Da: अवाप्ते; Da: 'सेव. — ^b) Bo. 6. 7 T G1-8
M1. 5-7 कुरुते मनः (for कुरुते मनः). — D1 om. 15^a-16^b.
— ^c) Ds1 तस्यैव. K1. 2. 6. 7 Ds. 9 Mr [आ]भिचक्षते.
G1 om. मूलं. — ^d) Ds1 पश्यति; T1 G2. 8 पश्यति.
K1. 2 4. 7 B: Ds. 9 T G1-8 Mr च (for वै).

16 D1 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^a) Ds [ह]-
लेव; T1 G1. 8 ह्येषः; G2 ह्येषु. — ^b) K6 सुखं
(for शुभम्). — ^c) K7 Dr -लामेषु; Ds. 9 -लामेन
(for -लामानु). G2 स मित्रजनलाभं तु. — ^d) Da: 3
नन्दति (sic).

17 G2 om. 17-20. Ks. 7 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds-4.
8. 8. 9 T G1. 8 repeat 17^{ab} after 19^{ab}. — ^a) K4
(both times) Ds शब्द- (for शब्दे). K1. 2. 4 (both
times). 7 (second time) च रूपे च (for तथा रूपे).
K6 Bo. 6. 7. 9 (last four first time) Da: a4 Dn1. n4
(last two first time) Ds Ds. 8. 6. 8 (last four first
time) transp. तथा and रसे. V1 transp. तथा रूपे
and रसे गन्धे. T1 G1. 8 (all first time) transp. रूपे
and गन्धे. K4 (both times) रम- (for रसे). Bo.
6-9 Dn1. n4 Ds. 8. 6. 8 (all second time) Cn न च
भावयते मनः. ☞ Cn: भावयते, चिन्तावशं करोति । ☞

स धर्मस्य फलं लब्ध्वा न तृप्यति युधिष्ठिर ।
 अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ १८
 प्रज्ञाचक्षुर्यदा कामे दोषमेवानुपश्यति ।
 विरज्यते तदा कामान्न च धर्मं विमुञ्चति ॥ १९
 सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
 ततो मोक्षाय यतते नानुपायादुपायतः ॥ २०

शनैर्निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
 धर्मात्मा चैव भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ २१
 एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिगृच्छसि ।
 पापं धर्मं तथा मोक्षं निर्वेदं चैव भारत ॥ २२
 तस्माद्धर्मे प्रवर्तेथाः सर्वायस्यं युधिष्ठिर ।
 धर्मे स्थितानां कौन्तेय सिद्धिर्भवति शाश्वती ॥ २३

C. 12. 2854
 B. 12. 274[3]. 24
 K 12. 279. 24

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चपष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

— °) ❀ Cn : प्रभुत्वं, संकल्पसिद्धत्वं । ❀ Das. a1 [s] जं तु (for जन्तुर्).

18 G2 om. 18 (cf. v. l. 17). — °) K4 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 तु धर्म- (for धर्मस्य). — °) Dn1. n4 D2. 3 (sup. lin. as in text). 6. 8 दृप्यति (for तृप्यति). — After 18^{ab}, T G1. 8 ins. (cf. 23^{ed}):

721* धर्मे स्थितानां कौन्तेय सर्वभोगक्रियासु च ।

— °) MSS. अतृप्यमानो; Das. a1 अदृश्यमानो. — °) Bo आधत्ते.

19 G2 om. 19 (cf. v. l. 16). — °) K6 Das. a1 D6 कामो for कामे). — °) V1 B9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 रसे रंधे न (D6 च) रज्यते. — After 19^{ab}, K4. 7 Bo. 6-9 Dn1. n4 D2-4. 6. 8 T1 G1. 8 Cn repeat 17^{ab}. — °) K7 V1 B9 D4. 5. 7. 9 M1. 5-7 विरज्यति; Bo. 8. 9 Das. Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 विमुच्यते; B7 विवह्यते. V1 Ds यदा; D7 यथा; T2 M7 तथा (for तदा). T G1 तथा (G1 °दा) कामो; G8 दोषकामो; M1. 6 तदा कामं. — °) D5. 7 धर्मं च (by transp.). D7 विमुच्यति.

20 G2 om. 20 (cf. v. l. 16). — °) K4 सर्वं; Bo Dn1 Ds D2. 8. 6. 8 धर्म-; Dn4 धर्मे (for सर्व-). V1 Ds न (for च). B8 (marg. as in text) यजते. — B9 om. (hapl.) 20^{ab}. — °) K1 तत्र (for ततो). K1. 2 मोक्षे च (for मोक्षाय). B8 T G1. 8 M1. 5-7

ततो मोक्षे प्रयतते; Dn4 ततो मोक्षायपि ययते (sic). — °) K7 तानुपायाद्; B8 (marg. as in text) तानुपायान्. M1 अपायतः (for उपा°). ❀ Cn : न अनुपायात्, उपायाननुष्ठानात्, किं तु उपायत एत । ❀

21 °) K1. 2. 4 Dn1 T1 G1-8 पापकर्म (T1 °र्म).

22 °) K7 D4. 5. 7. 9 राजन् (for तात). — °) Das तन्मां; M1. 5. 7 यन्मा. — °) D5. 7 धर्मात् (for धर्म). K6 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 पापं धर्मस्तथा (Das. a1 °पो) मोक्षो. — °) K4 निर्वेदे; K6 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 निर्वेदश्च.

23 °) V1 धर्माद् (for तस्माद्). D4. 9 धर्मे; D6 धर्मात् (for धर्म). K7 प्रवृत्तेथाः. — °) T G1-8 सर्वावस्थो. D4 युधिष्ठिरं. — °) D2 शाश्वतीः.

Colophon. Ś1 G6 missing; K8. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n8 D1 G4. 5 M2-1 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 1. 6. 7 V1 (marg.) Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-9 T G2-8 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K7 चातुःप्राक्षिकः; Dn1. n4 Ds. 6 चातुःप्राक्षि (D6 °ष्णि) कः; Ds1 D2. 8 चतुःप्राक्षिकः; D4. 6 चातुःप्राक्षिकः; M5. 6 मोक्ष-निर्वेदधर्म (M5 om. धर्म) कथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K6 Dn4 M1. 5. 7 98; B7 97; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 8 M5 100; Ds2 99; T2 113; G2 94. — Śloka no.: Da4 23; Dn1. n4 Ds 24; Ds1 12.

२६६

C. 12. 9855
M. 12. 275(4) 1
K. 12. 280. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

मोक्षः पितामहेनोक्त उपायान्नुपायतः ।

तमुपायं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामि भारत ॥ १

भीष्म उवाच ।

त्वय्येवैतन्महाप्राज्ञ युक्तं निपुणदर्शनम् ।

यदुपायेन सर्वार्थान्नित्यं मृगयसेऽनघ ॥ २

करणे घटस्य या बुद्धिर्घटोत्पत्तौ न सानघ ।

एवं धर्माभ्युपायेषु नान्यद्दर्मेषु कारणम् ॥ ३

पूर्वं समुद्रे यः पन्था न स गच्छति पश्चिमम् ।

एकः पन्था हि मोक्षस्य तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ४

क्षमया क्रोधमुच्छिन्द्यात्कामं संकल्पवर्जनात् ।

सत्त्वसंसेवनाद्भीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥ ५

अप्रमादाद्भयं रक्षेच्छृंसं क्षेत्रज्ञशीलनात् ।

इच्छां द्वेषं च कामं च धैर्येण विनिवर्तयेत् ॥ ६

भ्रमं प्रमोहमावर्तमभ्यासाद्विनिवर्तयेत् ।

निद्रां च प्रतिभां चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववित् ॥ ७

266

☞ This adhy. is missing in S₁ G₆ (of. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 °) D₄ उक्तम्; D₅ उक्ता. — °) K₂ न्याय्यं (for 'न्यायं'). G₂ तमुवाच तथा न्याय्यं. — °) K₆ 1 B₁ D₂ a₄ D₃ s. 7. 9 तत्त्वतः (for भारत).

2 G₁ om. the ref. — °) K₁ 2. 4 T₁ G₁-s तवैव; D₂ D₄ D₂ s. 8 त्वयेव; D₅ 1 त्वया च (for त्वयेव). K₇ महाभाग; B₀ s. 3. 9 D₂ s. 'प्रज्ञ'; D₄ 'प्राज्ञो (for 'प्राज्ञ). — °) K₆ मुक्तं (for युक्तं). K₂ निर्वाण; K₇ B₉ D₅ 1 निपुण- (for 'ण-). D₄ 'दर्शने (for 'नम्). — °) K₆ B₀ s. 9 D₂ s. a₄ D₁ n₄ D₅ D₂ s. s-8 येनोपायेन (for यदुपायेन). B₀ 7 D₁ D₅ D₂ s. s. 7. 8 सर्वार्थं (for 'र्थान्). — °) K₇ [अ]नित्यं (for नित्यं). D₇ मृगयते (for 'से). B₇ कथं (for अनघ).

3 K₂ 4 om. (hapl.) 3^{ab}. — °) Hypermetric. B₇ 9 हरणे (for कं). D₄ om. या. K₇ D₃ s. 7. 9 T₁ G₁ s घटस्य क (D₅ 1 ह-; T₁ G₈ का) रणे बुद्धिर्; G₂ क्षीणे घटस्य वा बुद्धिर्. — °) K₇ D₄ 9 पटोत्पत्तौ; T₁ G₁-s M₁ s-1 व (G₁ वि-; M₇ प) टोत्पत्त्यां (for 'त्पत्तौ). T₁ G₁-s तु (for न). K₇ मानघ; V₁ B₀ D₁ n₄ D₅ D₂ s. 8. 8 सा मता; T₁ G₁ s मानसी; T₂ M₇ सा भवेत्; G₂ तामसः (for सानघ). — °) B₇ एतद् (for एवं). K₆ B₈ D₂ s. a₄ Ca एवं धर्माभ्यु (B₈ 'भ्यु). पायेन (K₆ D₄ Ca 'बु); K₇ D₅ 1 D₄ 9 M₁ s. 6 एवं धर्मोभ्यु (M₁ s. 6 'भ्यु) पायेन (D₅ 1 M₁ s. 6 'बु); M₇ एवं धर्मो भ्युपायेन. — °) K₁ 2 D₂ s. a₄ D₄ D₂ s. 1 T₁ G₂ नान्य-; K₄ नाना-; D₅ 1 नान्यो (for नान्यद्).

T₁ G₁ s 'धर्मादि; T₂ धर्मो हि; G₂ धर्मोस्ति (for धर्मेषु). ☞ Cn: धर्मेषु, मोक्षधर्मेषु । ☞

4 °) G₂ पूर्व (for पूर्वं). D₄ या (for यः). — °) D₂ transp. न and स. — °) D₂ D₇ G₁ एक- (for एकः). K₂ पंक्ता; D₅ पथा (for पन्था). — °) K₁ 2 निगदतः (for विस्तरतः).

5 °) K₁ 2. 4 उच्छिद्य (K₂ 'त्य); D₄ D₆ उच्छि-यात् (for 'न्धात्). — °) K₂ कर्म; G₁ M₁ काम- (for कामं). — After 5^{ab}, K₇ D₉ read 6^{ad}. — °) K₇ सत्त्वं (for सत्त्व). B₀ -संसेवनाद् (for 'वनाद्). D₉ वीरो (for धीरो). G₂ सत्त्वं संसेवनाद्विद्धि. — °) K₄ उच्छेदुम्; D₂ D₁ n₄ D₅ D₂ s. 8. 8 च च्छेत्तुम्; G₂ आच्छेत्तुम् (for उ'). D₄ अर्हसि.

6 °) T₂ रक्ष (for रक्षेत्). K₁ 2. 4 अहिंसया भयं (K₁ 'क्षं) रक्षेत्. ☞ Cn: भयं लोकापवादजां लज्जाम् । ☞ — °) D₅ 1 क्षेत्रं; Ca (gloss: प्राणक्रियां) आसं (as in text). G₂ क्षेत्राज- (for क्षेत्रज्ञ-). K₁ 2. 4 Ca -सेव-नात्; M₁ 'द्वर्षं' (for -शील'). ☞ Ca: क्षेत्रज्ञसेवनात्, आत्मन्येव मनोनिवेशनात् मनःसहचरस्य वायोरपि निवृत्तिः सुकरा । तेन वायुनिरोधादपि मनसा आत्मनि निवेशनम् । ☞ — G₁ om. (hapl.) 6^e-8^b. K₇ D₉ read 6^{ad} after 5^{ab}. — °) K₂ D₂ D₄ T₂ G₂ M₁ इच्छा (for इच्छां). — °) K₁ 2 D₄ 9 धर्मेण; D₂ 5 धैर्येण. K₂ [ए]व; D₄ च (for वि-).

7 G₁ om. 7 (cf. v. l. 6). D₅ 1 D₂ s. 8 G₂ om. (hapl.) 7^{ab}. — °) B₈ आसं; D₄ अमे; T₁ G₈ सर्वै; T₂ अमं (for अमे). K₄ 6 B₀ s. 9 D₂ s. a₄ D₁ n₄ D₅ D₂ s. 7 संमोहम् (for प्र'). ☞ Cn:

उपद्रवांस्तथा रोगान्हितजीर्णमिताशनात् ।
 लोभं मोहं च संतोषाद्विषयांस्तत्त्वदर्शनात् ॥ ८
 अनुक्रोशाद्धर्मं च जयेद्धर्ममुपेक्षया ।
 आयत्या च जयेदाशमर्थं सङ्गविवर्जनात् ॥ ९
 अनित्यत्वेन च स्नेहं क्षुधं योगेन पण्डितः ।
 कारुण्येनात्मनो मानं तृष्णां च परितोषतः ॥ १०
 उत्थानेन जयेत्तन्त्रीं वितर्कं निश्चयाजयेत् ।

आवर्त, आ समन्ताद्वर्त इति व्युत्पत्त्या अनेककोटिस्पर्शिनं संशयम् । ॥ — ^b) V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn4 Ds2 Da. 1 T1 G2 हि (for वि-). Ds -वर्जयेत् (for -वर्त*). — ^c) Da. 9 T2 वा (for च). K1 T1 G2 M1 [अ] प्रतिभा; D1 प्रतिभां (for 'भां). ॥ Ca: प्रतिभा कवित्वहेतुः आत्मज्ञानप्रतीपः ॥ Cn: प्रतिभां, अन्यानुसंधानम् ॥ Cs: प्रतिभा, समाधिबेलायां बाह्यस्मृतिः । ॥

8 G1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). — ^a) K1 युक्ताहा-
 रात्; K2.4 ज्ञानाभ्यासात्; K1 D4.9 उपद्रवं; B1
 'द्रवात्. Ds. 1 घोरान्; G2 लोकान् (for रोगान्).
 — ^b) M1 हितं (for हित-). K1.2 हितं जीर्णादिवाशनात्;
 Ds हितजीर्णमिता. — ^c) G2 lacuna; M6 लोभ-
 (for लोभं). Da3 स (for च). G2 संतोषं. — ^d)
 T1 G1.2 विनयांस् (for विष*).

9 ^a) K1 च धर्मं; B3 (marg.) न धर्मं (for अधर्म).
 — ^b) Da3. a4 जायेद्; D1 जपेद् (for जयेद्). K1. 2. 4
 Bo. 8 (marg.) Ds. 1 T1 अपेक्षया; Da3 Dn1. n4 Ds
 D2. s. 6. 8 Cn (gloss: परिपालनेन) अवे (for उपे*).
 ॥ Ca: उपेक्षया, फलानभिसंधानेन । ॥ — ^c) Ds
 आयत्यां (for 'त्या). D1 वर्षयेद् (for च जयेद्). ॥ Ca:
 आयत्या, उत्तरकालभाविफलान् दोषवत्तया ॥ Cv: आयत्या,
 आसमन्तात्, अयत्या, अप्रयत्नेन । ॥ — ^d) K1 Da3. a4
 M1. 6 अर्थ- (for अर्थ). K1 -विवर्तनात्; M1 -विसर्जं
 (for -विवर्जं). B3 अनर्थ संगवर्जनात्; D1 अर्थ संगं
 च वर्जयेत्; G2 अर्थ संभववर्जनात्.

10 ^a) Da3 अनित्यत्वेन. — ^b) K4 क्षुधा; K5. 1
 V1 Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds D2. s. 5-8 M6 क्षुधां (for क्षुधं).
 T2 पण्डितं. ॥ Cn: योगेन, वायुनिग्रहेण ॥ Cs: योगेन,
 आत्मदर्शनेन । ॥ — ^c) T2 ज्ञानं (for मानं). — ^d) K1
 Da3. a4 तृष्णा. K1 M1. 6. 1 परितोषितः.

11 ^a) Da4 उद्धानेन; D4. 9 उच्छा (for उत्था*).
 K2 यजेत्; Ds1 जयत् (for जयेत्). K1 तन्त्री; Ds. 1

मौनेन बहुभाष्यं च शौर्येण च भयं जयेत् ॥ ११
 यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या तां यच्छेज्ज्ञानचक्षुषा ।
 ज्ञानमात्मा महान्यच्छेत्तं यच्छेच्छान्तिरात्मनः ॥ १२
 तदेतदुपशान्तेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ।
 योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्कवयो विदुः ॥ १३
 कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् ।
 परित्यज्य निषेवेत तथेमान्योगसाधनान् ॥ १४

C. 12. 9868
 B. 12. 275 (4). 14
 K. 12. 280. 14

तन्त्री (for तन्त्री). — ^b) T2 वितर्कान्. K1 D4. 9 निर्ण-
 याज्; Da4 निश्चयो (for निश्चयाज्). M6 त्यजेत् (for
 जयेत्). T1 G1. 8 विवक्षां मूलतो जयेत्; G2 तं विवक्षा
 हिता जयेत्. — Da3 om. (hapl.) 11^{ed}; B3 reads
 it on marg. — ^c) K2 बहुभाष्यं; T1 G1. 8 'भाषां
 (for 'भाष्यं). — ^d) K1 D4. 9 शौर्येण (for शौर्येण).
 K1 (also as in text) भवेत्; K4. 6 V1 Bo. 6. 1. 8
 (marg.) 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. s. 6-8 T2 G2 त्यजेत्
 (for जयेत्).

12 With 12, cf. Katha Up. 1. 2. 13. — ^a) K4
 इच्छेद्; B3 Ds. 1 जयेद्; G1 यजेद्; G2 गच्छेद् (for
 यच्छेद्). K5 -मनसं. — ^b) K4 ता; G2 त्वां (for
 (for तां). Ds. 1 जयेत् (for यच्छेत्). Ds1 यां यच्छे-
 ज्ञानचक्षुषां; M1 मनो ज्ञानेन चक्षुषा. ॥ Cs: ज्ञान-
 चक्षुषा, प्रत्यगात्मरूपेण । ॥ — ^c) G2 आत्मन् (for
 आत्मा). ॥ Ca: महान् अशेषविशेषालोचकः । ॥ — ^d)
 D1 तां जयेत् (for तं यच्छेत्). T1 G1-8 ज्ञानम्; M1.
 5. 6 शांत (for शान्तिर्). M1. 8 आत्मनि (for 'न:').
 T2 यच्छेच्छान्त्या तमारमनः. — For 12^{ed}, Dn1. n4 Ds
 D2. s. 8 Cn. 8 subst.: while D1 ins. after 12^{ed}:

722* ज्ञानमात्मावबोधेन यच्छेदात्मानमात्मना ।

13 ^a) T1 G1-8 एवम्; T2 पुनस् (for एतद्).
 — ^b) G2 शुद्धः; M6 तु वि- (for शुचि-). Ds. 4
 -कर्मणी (D4 'ण:); Ds 'णां. — ^c) Da1 G1 -दोषात्
 (for -दोषान्). K2 समुच्छिद्य; T G1-8 M6-1 समुच्छि-
 (T1 G2 'च्छि)द्यात्; M1 'च्छिद्य (for 'च्छिद्य).
 — ^d) T1 G1 पंचधा; G2 पंचतां (for पञ्च यान्).

14 ^a) B3 (marg.) भयं लोभं (for च लोभं च).
 — ^b) K1 भये; B3 (marg.) तथा (for भयं). M1.
 6-1 मोहं (for स्वप्नं). — ^c) G2 परित्यज्य (for 'त्यज्य).
 — ^d) Bo Dn1. n4 Ds D2. s. 6. 8 यतवाग्; G2 तथेमान्;
 M6 यथे (for तथे*). Da4 Ds. 1 शासनात् (for -साध-
 नात्). K1. 2 तदिदं योगसाधनं.

C. 12. 9881
B. 12. 276(5). 8
K. 12. 281. 8

ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं हीराजवं क्षमा ।

शौचमाहारतः शुद्धिरिन्द्रियाणां च संयमः ॥ १५

एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानमपहन्ति च ।

सिध्यन्ति चास्य संकल्पा विज्ञानं च प्रवर्तते ॥ १६

धृतपापः स तेजस्वी लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।

कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीपेद्रक्षणः पदम् ॥ १७

अमूढत्वमसङ्गित्वं कामक्रोधविवर्जनम् ।

अदैन्यमनुदीर्णत्वमनुद्वेगो व्यवस्थितिः ॥ १८

एष मार्गो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमलः शुचिः ।

तथा वाक्कायमनसां नियमः कामतोऽन्यथा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

भीष्म उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

नारदस्य च संवादं देवलस्यासितस्य च ॥ १

आसीनं देवलं वृद्धं बुद्धा बुद्धिमतां वरः ।

15 ^a) K1 मौनम्; K2.4 मानम्; K7 D4.9 दानम् (for ध्यानम्). K7 D9 ध्यानं; D4 ध्याने (for दानं). — ^b) K1 सत्ये (for सत्यं). — ^c) K2 आहारतः; K6 Bo. 1.9 Da4 आहार (Da4 'च' रतः; D5. 1 च मनसः; T1 G8 आचारसं; T2 G1.2 M1.5-7 आहारसं (for 'रतः'). K3 सिद्धिर्; G2 शुद्धिम् (for शुद्धिर्). — ^d) K7 D4.9 संयमं; Da4 संयमः.

16 ^a) K1.2.4 जंतुः (for तेजः). — ^b) K4. 1 Bo. 1 Dn1. n4 D8 D2-9 उपर्हति (for अप). — ^c) K7 सिद्धिः; D4. 5. 1. 9 तस्य; G2 चान्य- (for चास्य). — ^d) T1 प्रवर्तयेत्.

17 ^a) K1.4 D5. 1 M1.5-7 धू (K1.4 धु) तपाप्मा स; K2.6 धृतपापः स; K7 D4.6 धृतपाप्मा सु. — ^b) K3 om. कृत्वा. — ^c) K1 निनेषेद्; D6 निषीदेद्; D7 निलीयाद्; G2 निवीषेद् (for निनी). K1 G8. 1 वः (for वं). ❧ Cu: निनीषेत्, नेतुमिच्छेत्, आत्मानम् । कुत्र, ब्रह्मणः पदम् । ❧

18 ^a) K6 अमूढत्वम् (for अमू). B7 अनन्दत्वं; B9 अशङ्कित्वं; Da8. a4 Dn4 असंग (Dn4 'गी' त्वं (for 'सङ्गित्वं'). — ^b) K6 B7.8 T1 G1 विवर्जितं; D7 G2 विवर्जितः (for 'जैनम्'). — ^c) G2 अदैन्यम् (for अदैन्यम्). B9 अन- (for अनु). B8 (marg. as in text) अपैशुन्यमदीनत्वम्. — ^d) T1 G1 अनुद्वेगो (for 'द्वेगो'). K1.2 V1 B9 D5. 1 व्यवस्थितः (for 'स्थितिः').

19 ^a) T G1.8 वि- (for हि). — ^b) Dn4 D81 मनसा (D81 'सी' (for 'सां'). T1 G1-8 तथा विधेयो (T1

'धो यो; G2 'धाय) मनसा. — ^c) K6. 1 V1 Bo. 6-9 Da8. a4 D4. 6. 9 नियमाः (for 'गः'). Da8 कामततो; Da4 कामयतो; T1 G1-3 M1.5-7 कापथो (for कामतो). K1.2 यथा (for अन्यथा). ❧ Cu: कामतोऽन्यथा, कामवै- परीत्येन, निष्कामः नियमः, योगः कर्तव्यः । ❧

Colophon. Ś1 G6 missing; K8.5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n8 D1 G4.5 M2-1 absent. — Sub-parvan: K1.2.4.6. 1 V1 Bo. 6 8. 9 Da8. a4 Dn1. n4 D8 D2-9 T G1-3 M1.5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1 M7 चतु- ष्पातिकः; K2.4 V1 Bo. 8 M5.6 चतुष्पातिकः; K6 Bo. 1.9 Da8. a4 चतुष्पातिकः; K7 Dn1. n4 D8 D4.9 योगा- (Dn4 गोपा) चारानुवर्णनं; D2.3.8 योगाचारानुवर्णनं चतु- ष्पासि (D8 'ति) कः; D6 योगाचारवर्णनः. — Adhy. no.: (figures, words or both); K6 B7 Dn1 M1.6. 1 99; Dn1 D81 D7 T1 G1.8 Ms 101; D82 100; T2 114; G2 95. — Śloka no.: Da1 Dn1 D8 19; Dn4 20.

267

❧ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. 1. 12. 263. 52; 259. 1).

1 ^a) K7 [उ]दाहरति. — ^b) Da1 संवादे. — ^c) D5. 1 देवलस्य च भारत.

2 ^a) T G1-3 असितं. K1.2 D4.6 बुद्धं; K6 Bo. 9 Da8. a4 D5. 1 दृष्टा; T G1-3 बुद्ध्या; M1.5-7 बुद्धा (for वृद्धं). — ^b) K1.2. 1 D4.6 बुद्धो; V1 Dn4 laouna; D8 बुद्ध्या; M1.5-7 Cp (gloss: बोधयुक्तं)

नारदः परिपप्रच्छ भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ २

कुतः सृष्टमिदं विश्वं ब्रह्मन्स्थावरजङ्गमम् ।

प्रलये च कमभ्येति तद्भवान्प्रब्रवीत मे ॥ ३

असित उवाच ।

येभ्यः सृजति भूतानि कालो भावप्रचोदितः ।

महाभूतानि पञ्चेति तान्याहुर्भूतचिन्तकाः ॥ ४

तेभ्यः सृजति भूतानि काल आत्मप्रचोदितः ।

बुद्धं (for बुद्धा). D₁. 5. 7. 9 मतिमतां (for बुद्धि°). K₆ Bo. 5. 7. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5-8 T G₁₋₃ ins. नारद उवाच. —^a) Da₅ नारदः; G₁ नारदं. K₇ Dn₄ परिपप्रच्छ; Da₃ प्रतिपप्रच्छ. —^a) K_{1.2} T₂ प्रभवाप्ययौ; B₇ D₈ D₆ Cap Cpp ([last two] gloss: आ, समन्ततो व्ययं लयस्थानम्) प्र(D₆ च)भवाव्ययं.

3 = (var.) 12. 175. 1; 12. 502*. Before 3, K₄. 5 Bo. 5-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5-8 T G₁₋₃ ins. नारद उवाच. —^a) Da₃ कृता (for कुतः). K₂ सृष्टम्; B₈ सृष्टिम्. T₂ सर्वं (for विश्वं). * Cn: कुतः इत्यवान्तरकारणप्रश्नः । * —^b) Da₃. a₄ M₇ ब्रह्म; T G₁₋₃ जगत् (for ब्रह्मन्). —^c) T G₁₋₃ किमप्येति (for कमभ्येति). * Cn: कमभ्येतीति पार्यन्तिकोपादान-कारणप्रश्नः । * —^d) Da₄ यद्भवान्; T G₁₋₃ भग° (for तद्ग°).

4 T G₁₋₃ M₁. 5-7 देवत्वं (for असित). —^a) K₄ एभिः; T₁ G₁ अद्भ्यः (for येभ्यः). K₂ सृजति. — D₈ om. (hapl.) 4^b-5^a; V₁ reads the same on marg. —^b) K₄ Dn₁ D₈ (before corr.) काले. B₇ भावः; G₂ न्याय- (for भाव-). D₄. 9 प्रणोदितः. K₂. 7 V₁ D₂ काल आत्मप्रचोदितः (= 5^b); G₁. 2 का(G₁ क)लोद्भाय प्र°. * Cn: कालश्चतुर्गुणात्मा । अधर्मे रतः, अधर्मं तित्यक्षुः, धर्मास्मभी, धर्मे रत इति चतुर्विधं कलिद्वारपरत्रेताकृतयुगसंज्ञः । * * Cp: भावप्रचोदितः, भावेन परमात्मना प्रचोदितः । * — D₈ om. (hapl.) 4^a-5^b. —^c) Da₃ T₂ पंचैते. —^d) K₇ भूतपंचमाः (for 'चिन्तकाः').

5 D₈ om. 5^a; D₂ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). V₁ reads 5^a on marg. —^a) K_{1.2} Da₄ G₂ येभ्यः; K₄ एभिः; T₁ G₁ एभ्यः. —^b) B₈ (marg. as in text) स्वार्थ-; Dn₄ T₁ G₁₋₃ आत्मा; M₁. 5-7 आत्म-. — M₁. 8 om. 5^{ad}. M₅ reads 5^{ad} after 7^{ab}. —^c)

एतेभ्यो यः परं ब्रूयादसद्ब्रूयादसंशयम् ॥ ५

विद्धि नारद पञ्चैताञ्चाश्वतानचलान्ध्रुवान् ।

महतस्तेजसो राशीन्कालपष्ठान्स्वभावतः ॥ ६

आपश्चैवान्तरिक्षं च पृथिवी वायुपावकौ ।

असिद्धिः परमेतेभ्यो भूतेभ्यो मुक्तसंशयम् ॥ ७

लोपपत्त्या न वा युक्त्या त्वसद्ब्रूयादसंशयम् ।

वेत्थ तानभिनिर्वृत्तान्पडेते यस्य राशयः ॥ ८

K₂ एते येभ्यः; K₇ D₄. 5. 7. 9 भूतेभ्यो यः. G₁₋₃ M₅ Cv यत् (for यः). Dn₄ पादम्; -M₅ ब्रूयस् (sic) (for ब्रूयाद्). K₆ B₈. 7. 9 तेभ्यो यः परमं ब्रूयाद्. * Cn: परं, प्रकृत्यादि ॥ Cn: चेतनमीशं, अचेतनं प्रधानं वा ॥ Cv: परमन्यदज्ञानकारणं ये ब्रूयुः ते असत्यं ब्रूयुः । * —^a) Dn₄ corrupt. D₂ M₇ om. (hapl.) दसद्ब्रूया. D₅ अस्य (for असद्). D₇ संशयी. M₅ तेसद्ब्रूयुरसंशयं.

6^a) G₂ वेत्ति; M₁. 5-7 तद्धि (for विद्धि). D₈ पंचैतान् (for 'तान्'). —^b) G₂ शाश्वतानां च बांधवान्. * Cp: शाश्वतान्, नित्यान्, कर्मप्रवाहरूपेण । * —^c) K₆ रूपान्; K₇ D₄. 9 T₂ G₁₋₃ M₁. 5-7 रश्मीन् (for राशीन्). * Cn: महतः, महत्तत्त्वाख्यस्य बुद्धिसूक्ष्मस्य । तेजसः, सत्त्वपाधान्येन प्रकाशमयस्य । * —^d) G₂ कालपष्ठान्.

7^a) K₆ V₁ Bo. 5-9 [अं]तरीक्षं; K₇ D₈ 'री (D₈ 'रि)क्षश्च. —^b) K₇ (before corr.) वायुरेव च; Da₃. a₄ ह्युपपावकौ; T₂ G₁. 8 पावकानलौ. — After 7^{ab}, M₅ reads 5^{ad}. —^c) B₈-9 असिद्धेः; D₈. 7 असिद्धिः; D₆ नासीच्च; T₁ असिद्धिः; T₂ असिद्धिः; Cnp आ सिद्धेः (for असिद्धिः). V₁ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 G₂ Cn (Cnp as in text) ना(G₂ आ)सीद्धि परमं तेभ्यो. —^d) K₆ नात्र संशयः; T₂ G₂ मुक्तिसंशयं; Cp मुक्तसंशयः.

8 D₈ om. 8. K₁. 2. 4 om. (hapl.) 8^{ab}. V₁ reads 8^{ab} on marg. —^a) D₈ D₇ T G₁₋₃ M₁. 5-7 सोप- (for नोप-). D₇ T₁ G₁. 8 तु (for वा). K₇ D₇ T G₁₋₃ M₅-7 युक्त्यासद् (T₂ G₂ 'न्); V₁ D₈ युक्त्या वा (by transp.); D₄. 9 M₁ युक्त्या स. —^b) D₈ त्वसद्ब्रूयाद्; D₄. 9 M₁. 5-7 असद्ब्रूयाद्; D₇ T G₁₋₃ ब्रूयादसद् (for त्वसद्ब्रूयाद्). — Da₄ om. 8^{ad}. —^c) K₄ वेत्तैतान्; B₈ विद्धयैतान्; K₇ D₄. 9 विद्धयैतम्; G₁ वेत्तुं तान्; G₂ वेदानाम् (for वेत्थ तान्). K₇ D₄. 9 अभिनिर्वृत्तं; Cv 'संभ्रूतान्. D₈. 7 यस्यैतानथ निवृत्ताः. —^d) T₂ पडेते.

C. 12. 98° 9
B. 12. 275[4]. 15
K. 12. 280. 15

C. 12. 267. 9
B. 12. 276[8]. 9
K. 12. 281. 9

पञ्चैव तानि कालश्च भावाभावौ च केवलौ ।
अष्टौ भूतानि भूतानां शाश्वतानि भवाप्ययौ ॥ ९
अभावाद्भावितेष्वेव तेभ्यश्च प्रभवन्त्यपि ।
विनिष्टोऽपि च तान्येव जन्तुर्भवति पञ्चधा ॥ १०
तस्य भूमिमयो देहः श्रोत्रमाकाशसंभवम् ।
सूर्यश्चक्षुरसुर्वायुरद्भ्यस्तु खलु शोणितम् ॥ ११
चक्षुषी नासिकाकर्णौ त्वग्जिह्वेति च पञ्चमी ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थानां ज्ञानानि कवयो विदुः ॥ १२

K1. 2 T G1-8 M1. 7 तस्य (for यस्य). Dn1 आतवः;
Ds. 1 हेतवः; T G1-8 M1. 7 रहमयः (for राशयः).

9 " K1. 2. 4. 7 Ds. 5. 7. 9 T2 चै (K4 चै) तानि; Bs.
3. 9 Das Cp [ए]वैतानि; Das [ए]वं तानि; T1 G1-3
भूतानि; M1. 5-7 [ए]तानि हि (for [ए]वं तानि). K1
(before corr.) कालाश्च; Das. 24 कालं च; Dn1 कालस्य;
G2 'श्चेद् (for 'श्च). —^b) K1. 2. 4 V1 केवलं; Das.
24 कारणौ. ☞ Cn: भावो, भावनं, पूर्वसंस्कारः । अभावोऽ-
ज्ञानम् ॥ Cv: भवत्येभ्यो जगदिति भावः, सुकृतदुष्कृतात्मकं
कर्म । अभावः प्रागभावः । ☞ —^d) K1. 2. 3. 7 Ds. 9
भवाप्ययौ; V1 Bs-8 Ds. 1 'त्ययै; Bs. 9 Dn1 Ds Ds.
2. 3 'त्ययौ; Das. 24 भवत्ययै; Ms. 6 भवाप्ययौ. Ds
शाश्वताश्चाभवाप्ययै.

10 " K1. 4 Das. 24 स्वभावादः; V1 Bs-8 Ds
अभावः (for 'वाद). T1 G1-8 भावितेष्वेषु; Ms 'तं
चैव (for 'तेष्वेव). Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5. 7. 8 अभावं
यां (Ds 'वाचां)ति तेष्वेव (Ds भूतानि); T2 अथायुग्मा-
वितेष्वेषु (sic). ☞ Cv: अभावः नाशः, तेन भाविता
उत्पत्तिः, अभावभाविता । ☞ —^b) Dn1 भूतेभ्यः; Ds
(marg.) त्रयश्च (for तेभ्यश्च). K1. 2. 4 V1 B1. 9 G1. 2
प्रभवति. —^c) Das विनिष्टे; G1 विनिष्टो. Das Bom.
Kumbh. ed. [s]प्यनु (for सपि च). T2 तान्येवं (for
'व). G2 अपि विनिष्टो विचेतान्ये. —^d) ☞ Ca: पञ्च-
धेति वचनं प्रत्यक्षदृष्टवार्थम् । ☞

11 " K2 भूमिमयो. G2 देहं. — V1 reads
11^b-13^d on marg. —^b) K2 Ds1 श्रोत्रम् (for श्रोत्रम्).
—^c) Dn1 corrupt. K1 T2 सूर्याश्च; K4 V1 B2
Dn1 Ds1. 2 (before corr.) Ds. 2. 5-8 T1 G2 सूर्याश्च
(for सूर्याश्च). Bs अभूद् (for असुर). K1. 2. 6 V1
Bs. 6-8 Das Dn1 Ds Ds. 2. 5-8 T G1-8 वायोर (for
वायुर). —^d) Ds अस्यक्तः; T1 G1. 3 अजिस्तु (for
अज्यस्तु). T1 G1-8 खलु (for खलु).

दर्शनं श्रवणं घ्राणं स्पर्शनं रसनं तथा ।
उपपत्त्या गुणान्विद्धि पञ्च पञ्चसु पञ्चधा ॥ १३
रूपं गन्धो रसः स्पर्शः शब्दश्चैवाथ तद्गुणाः ।
इन्द्रियैरुपलभ्यन्ते पञ्चधा पञ्च पञ्चभिः ॥ १४
रूपं गन्धं रसं स्पर्शं शब्दं चैतांस्तु तद्गुणान् ।
इन्द्रियाणि न बुध्यन्ते क्षेत्रज्ञस्तैस्तु बुध्यते ॥ १५
चित्तमिन्द्रियसंघातात्परं तस्मात्परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिः क्षेत्रज्ञो बुद्धितः परः ॥ १६

12 V1 reads 12 on marg. —^a) B1 चक्षुषी;
Dn1 'वा. V1 Ds नासिके; Das G1 नासि (G1 'हि) का-
(for नासिका). K1. 2. 4 श्रोत्रे (for -कर्णौ). —^b) K1
V1 Bs. 7 Das. 24 Ds. 9 पंचमं. Ds. 7 स्वचं जिह्वेति पंचमं.
— D1 om. (? hapl.) 12^c-13^d. —^d) K2 ज्ञानानि;
G2 भूतानि (for ज्ञानानि). ☞ Cv: ज्ञानानि, जायन्ते
येभ्यस्तानीति व्युत्पत्त्या ज्ञानकरणानि । ☞

13 D1 om. 13 (cf. v. l. 12). V1 reads 13 on
marg. —^a) Das दर्शनं. K1 7 G2 घ्राणं (for घ्राणं).
—^b) Ds तदा (for तथा). —^c) Das corrupt. G2
उपपत्त्य (for 'त्त्या). —^d) Bs पंचमं (for पञ्चधा).

14 " T1 G1-8 M1 चैव (for स्पर्शः). —^b) G2
शब्दं; M1 स्पर्शश्च (for शब्दश्च). K1. 4 [ह]ह; Ds. 1
[अ]स्तु (for [अ]थ). Das. 24 Ds T1 सङ्गुणः. —^d)
Ds. 8 पंच वा (for पञ्चधा). Das om. (hapl.) पञ्च.

15 Ds. 1 om. (hapl.) 15^b. —^a) G2 गंधरस-
(for गन्धं रसं). T1 रसः (for रसं). G1. 8 रूपगंध-
(Gs 'धं)रसस्पर्शः. —^b) Das M1 शब्दश्च. Ks V1
Bs. 8-8 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5. 8 M1. 5-7 [ए]वाथ; Das.
24 [ए]तास्तु. K1 Das तद्गुणाः. T1 G1. 8 शब्दांश्चैतांश्च तद्गु-
णान्; G2 corrupt. —^c) ☞ Cv: न बुध्यन्ते, स्वदाकर्या
न बोध्यन्ति । ☞ —^d) Das क्षेत्रज्ञैः; Ds1 क्षेत्रज्ञः.
Bs तांस्तु; G2 तु वि- (for तैस्तु). K1 Ds. 9 बुध्यति.

16 Ds om. 16. —^a) G1. 2 चित्तम्. G2 संभूतात्
(for 'संघा'). —^b) T1 परस्. Das om. (hapl.)
तस्मात्परं. T G1-8 M1 मनः परं (Gs 'रः) (by transp.).
—^d) Ds1 Ds. 2. 5. 8 T2 G1. 2 परं.

17 " Ds1 Ds चित्तयते (for चेत). Das Ds जंतु-
☞ Ca: चेतयते, विषयदर्शनमात्रं चेतना । ☞ —^b)
K1. 3 इन्द्रियान्विषयैः प्रयुक्तः. —^d) Ks असद् (for
अथ). — K1 Ds om. (hapl.) 17^b. —^c) Ds T

पूर्वं चेतयते जन्तुरिन्द्रियैर्विषयान्पृथक् ।
 विचार्य मनसा पश्चादथ बुद्ध्या व्यवस्यति ।
 इन्द्रियैरुपलब्धार्थान्सर्वान्यस्त्वध्यवस्यति ॥ १७
 चित्तमिन्द्रियसंघातं मनो बुद्धिं तथाष्टमीम् ।
 अष्टौ ज्ञानेन्द्रियाण्याहुरेतान्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ १८
 पाणिपादं च पायुश्च मेहनं पञ्चमं मुखम् ।
 इति संशब्दमानानि शृणु कर्मेन्द्रियाण्यपि ॥ १९
 जल्पनाभ्यवहारार्थं मुखमिन्द्रियमुच्यते ।
 गमनेन्द्रियं तथा पादौ कर्मणः करणे करौ ॥ २०

(G1-8 उपसृष्टार्थान्; M1. 5-7 'लभ्यार्थान्. —') K1. 2. 4 दत्त्वा यस्; D4. 5. 7. 8 M1. 5 मत्वा यस्; T G1. 8 M6 मत्वा यं; M7 बुद्ध्या यं (for सर्वान्यस्). V1 मत्वा यस्तु व्यवस्यति; Bo सत्यवांस्तु व्य; Dn1. n4 Ds D2. 8 बुद्धि-मांस्तु व्य; G2 मत्वा यस्त्वव्यवस्थितः.

18 ") D4 वित्तम्. K2 इन्द्रियं. K2 lacuna; D5. 7 संस्थानं (for संघातं). —^b) K7 V1 Bo 9 Dn1. n4 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 8 बुद्धिस्. K1. 4. 7 Bo Dn1. n4 [अ]-ष्टमं; Ds D1-7. 9 T G1. 8 [अ]ष्टमी. —^d) K6 अंतानि (for एतानि). K1 आध्यात्म; K6 आध्यात्म-.

19 ") D4. 9 T G1. 2 M7 पाणि (for पाणि). K6 पायुश्च; K7 Ds T G1-8 M7 पायुं; Dn4 पादुश्च (for पायुश्च). —^b) K1 Ds. 24 Dn4 सुखं (for मुखम्). —^c) K1. 2. 4 एवं (for इति). K1 संशम्यमानानि; K2. 4. 7 Ds संशब्द; K6 संचित्; Ds. 24 D2. 6 संशब्द; T2 संकल्प्य; G2 संशब्द (for संशब्दय). —^d) T G1-8 पंच (for शृणु). Ds1 reads कर्मेन्द्रियाण्यपि twice. (42 च (for [अ]पि).

20 ") K2 जल्पनाभ्यवहारार्थं च; K4 Ds T2 G1. 8 'नाभ्य (T2 'काद्वय-; G8 'नाद्वय)वहारार्थं; Ds. 24 'ना (D4 'ता)भ्यवहारार्थं; G2 ज्वलनाभ्यवहारार्थं. —^b) Ds. 24 सुखम् (for मुखम्). D4 om. from च्यते up to न्द्रिये तु (in 21^b). —^c) Hypermetric. G1 मनोन्द्रियं; G2 गमनेन्द्रिये. T2 यथा; G2 तदा (for तथा). —^d) D4 कर्मणा; T1 G1. 8 कर्मणां.

21 D4 om. up to न्द्रिये तु (in 21^b) (cf. v. l. 20). —^a) V1 Dn4 D2. 2. 6. 8 पायूपस्थ; Bo Dn1 'पस्थं; T2 M1. 5-7 पायूपस्थे. B8 (orig.) विसर्गार्थं; B8 (marg.) M1. 5-7 'गार्थं (for 'गार्थम्). —^b) K4. 6 (before corr.) Dn1. n4 Ds2 D2. 3 G2 M1 तुल्यकर्मणि; Ds1

पायूपस्थौ विसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणी ।
 विसर्गे च पुरीषस्य विसर्गे चामिकामिके ॥ २१
 बलं षष्ठं षडेतानि वाचा सम्यग्यथागमम् ।
 ज्ञानचेष्टेन्द्रियगुणाः सर्वे संशब्दिता मया ॥ २२
 इन्द्रियाणां स्वकर्मभ्यः श्रमादुपरमो यदा ।
 भवतीन्द्रियसंन्यासादथ स्वपिति वै नरः ॥ २३
 इन्द्रियाणां व्युपरमे मनोऽनुपरतं यदि ।
 सेवते विषयानेव तद्विद्यात्स्वप्रदर्शनम् ॥ २४
 सात्त्विकाश्चैव ये भावास्तथा राजसतामसाः ।

C. 12. 9898
 B. 12. 276(B). 25
 K. 12. 261. 25

'कर्मणां. —^a) D4. 9 विसर्गं च; D5. 7 'गो वै (for 'गो च). —^d) K7 विसर्गश्च; B8 विषये. Bo D4 वा (for च). K6 V1 Dn1. n4 D2. 2. 3. 6. 8 [अ]पि (for [अ]भि-). K6 D6 कामुके (for -कामिके).

22 ") K1 बले; D5. 7 मनः (for बलं). K1 षष्ठे. D5 षडेतानि. T G1-8 मनःषष्ठान्यथैता (G2 'तीका)नि; M1. 5-7 बलषष्ठान्यथैतानि. ☞ Cn: बलं पञ्चवृत्तिः प्राणः । एतेन, सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च (सां. का. 29) इति सांख्यानं संमतः प्राणस्येन्द्रियानतिरेकपक्षः परास्तः । ☞ —^b) Dn1 यथा मम; T1 G1 य (G1 अ)थागतं; M7 व्यथागमं (for यथा). —^c) B8 Ds2 Ds2 D2. 5-7 M7 ज्ञानं (for ज्ञान-). K2 G2 ज्ञानं (G2 इति) चाष्टेन्द्रियगुणाः; V1 Bo D6 ज्ञाने चाष्टेन्द्रिय- —^d) K1. 2. 4 Bo D2. 8 (before corr.). 6 T G1. 2 सर्वेषां शब्दितां मया (D4 मायाः).

23 ") K2. 6 Dn4 स्वकर्मभ्यः. —^b) K7 यथा (for यदा). —^c) D6 भवतीन्द्रिय-; G2 भवमिन्द्रिय- (for भवतीन्द्रिय-). V1 Bo Dn4 D6 संयोगाद्; Dn1 Ds D2. 2. 3 संन्यागाद् (for संन्यासाद्). —^d) D4 om. (hapl.) from स्व up to तद्विद्यात् (in 24^d). V1 मनः (for नरः).

24 D4 om. up to तद्विद्यात् (in 24^d) (cf. v. l. 23). —^a) T G1-8 उपरमे (for व्युप-). —^b) K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 2. 3-8 M5. 7 Cn (gloss: व्युपरतमिति छेदः) [s]व्युपरतं (Bo Ds 'मं); M1. 6 [s]व्युपरतं (M5 'मं) (for अनुपरतं). G2 मने रूपरमं यदि (sic). —^c) K1 सर्वे ते (for सेवते). Ds. 24 विषये (D4 'या-) नैव; G2 'यादेव. Bo Ds D2. 2. 6 एवं (for एव). —^d) K4 Bo Dn1 Ds D2. 2. 6. 8 तं वि (D6 विं)द्यात्; Dn4 न दिद्यात् (sic); G2 विदद्यात्

C. 12. 9899
C. 12. 276(5). 25
K. 12. 261. 25

कर्मयुक्तान्प्रशंसन्ति सात्त्विकानितरांस्तथा ॥ २५
आनन्दः कर्मणां सिद्धिः प्रतिपत्तिः परा गतिः ।
सात्त्विकस्य निमित्तानि भावान्संश्रयते स्मृतिः ॥ २६
जन्तुष्वेकतमेष्वेवं भावा ये विधिमास्थिताः ।
भावयोरीप्सितं नित्यं प्रत्यक्षगमनं द्वयोः ॥ २७
इन्द्रियाणि च भावाश्च गुणाः सप्तदश स्मृताः ।
तेषामष्टादशो देही यः शरीरे स शाश्वतः ॥ २८

(for तद्विधात्). Ds स्वल्पदर्शनं.

25 Ds. 9 repeat 25 after 27. — ^a) G2 lacuna for ये भावाश्च. Ds. 9 (both second time) इन्द्रियाणि च भावाश्च. — ^b) K1 तामसः; K2 तापसाः. Dn1. n1 Ds1 D2. 3. 6. 8 तथा तामसराजसः. — ^c) K1 Ds. 9 (last two both times) T G1-3 कर्मयुक्ताः. K1 प्रशंसन्ति. — ^d) G2 सात्त्विकीन्. Ds (marg. sec. m. [first time]) इतरे. Ks B6-9 Das. a1 T G1. 2 M1 5-7 सात्त्विकाने (Bs Da4 M1 5. 6 कात्ते) तरां (G1. 2 M1 7 रा) स्तथा; Ds. 9 (both second time) सात्त्विका निर्मलास्तथा.

26 ^a) K1 कर्मणा. — ^b) Ds1 M1 पराहतिः (for परा गतिः). — ^c) M1. 5-7 सात्त्विकान्यनिमित्तानि. — ^d) Ds-7 M1. 6 भावात्; G2 भावः (for भावान्). K2 संश्रयते (sic); B1. 9 Das संश्रयति. K1 श्रुतिः; Dn1 मतिः; Ds. 7 यदि (for स्मृतिः). V1 भावान्याश्रयते स्मृतिः; Dn4 भावानां संश्रये स्मृतिः.

27 ^a) K1 Ds. 9 एकतमेष्वेवं; V1 Ds 9 'मेप्येव; T G1-3 'मेप्येकं. ☞ Cv: एकतमेपु, अत्यन्तभिन्नेपु जन्तुषु । ☞ — ^b) Das a1 भवा; Ds2 भावाद्. K1 Ds Ds. 6. 9 विधिमास्थिताः; V1 विधिना स्थिताः. T1 M1 भावं यो हि (M1 यदि) समास्थितं; T2 G1-3 भावं यो हि (T2 योमि) समास्थिताः (T2 G2 'तः; G1 [before corr.] 'तान्). — ^c) M1. 5-7 भावयेद् (for 'योर्). Das a1 इप्सितं. ☞ Cn: भावयोरिति द्वित्वं जात्यभिप्रायम्, जाम्नावजातीयस्य स्वात्मभावजातीयस्य च । ☞ — ^d) K1 V1 B6. 7. 9 Das Dn1. n4 Ds Ds. 5. 8. 9 T1 G1-3 प्रत्यक्षं K2 तथा; V1 B6. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds Ds. 3. 6. 9 तयोः (for द्वयोः). ☞ Cv: द्वयोः देहिकपारत्रिकयोः । ☞ — After 27, Ds. 9 repeat 25.

28 ^a) Ds1 इन्द्रियाणां. Dn4 [इ]व; Ds lacuna (for च). Das. a1 lacuna for च भावा. Ds. 7 भा-

अथ वा सशरीरास्ते गुणाः सर्वे शरीरिणाम् ।
संश्रितास्तद्वियोगे हि सशरीरा न सन्ति ते ॥ २९
अथ वा संनिपातोऽयं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ।
एकश्च दश चाष्टौ च गुणाः सह शरीरिणाम् ।
उष्मणा सह विंशो वा संघातः पाञ्चभौतिकः ॥ ३०
महान्संधारयत्येतच्छरीरं वायुना सह ।
तस्यास्य भावयुक्तस्य निमित्तं देहभेदने ॥ ३१

वाञ्छ; Cv (gloss: भावना, ज्ञानम्) भावश्च. — K2. 4 om. (hapl.) 28^b-29^a. — ^b) K1 सप्तदशः. ☞ Cn: इन्द्रियाण्येकादश, भावाः प्रयत्नचेतनाबुद्ध्यः, गुणाः सत्त्वरजस्तमांसीति सप्तदश ॥ Cn: पूर्वोक्तानि चतुर्दशेन्द्रियाणि, त्रयः सात्त्विकादयो भावाः, एते सप्तदश गुणा भोक्तुरष्टादशस्यात्मनो भोग्याः । ☞ — ^c) K1 अष्टादशाः; M5. 6 अष्टदशो. Dn1 देहि. — ^d) K1 स देहेत्य; Dn1 शरीरेपु; Ds 9 'रेण (for 'रे स). G2 यच्छरीरे स च श्रितः.

29 K2. 4 om. 29^a (cf. v. l. 28). — ^a) G2 स्व. (for स). — ^b) G2 सर्वः. B6. 9 शरीरिणं; Ds 9 'रिणः. — K1 repeats 29^{ad} after 30^{ad}. — ^c) G2 संश्रितां. K1 (both times) Ds. 5. 7. 9 तद्वियोगेन; Ds तद्वि योमो हि; T1 तद्वियोगेपि (for 'गे हि). — ^d) V1 स नातिके; G2 न यांति ते (for न सन्ति ते).

30 ^a) Das. a1 स तथा (for अथ वा). Ds च (for वा). T2 om. from संनिपातो up to यथैवोत् (in 32^a). K1. 2. 4. 6. 7 V1 Ds. 9 संनिवासोयं; Ds T1 G1-3 संविभागे (G2 'वे)न; M1. 5-7 स (M1 सं) विभागोयं (for संनिपातोऽयं). — ^b) K1 Dn1 Ds. 9 शरीरे. K1. 2 पंचभौतिकं; K1 Dn1 Ds. 9 पांचभौतिकः (Dn1 'के); G1 'भूतिकं. — ^c) K1. 2. 4 G2 M7 एकस्य; Cv एकं च. Ds2 वा (for च). — ^d) Gs सर्वे (for सह). Dn1 Ds. 9 G1 2 शरीरिणा; Ds. 3. 8 'रिणः. — After 30^{ad}, K1 repeats 29^{ad}. — ^e) Das. a1 Dn1 उष्मणा; Cv (gloss: देहेन) वर्ष्मणा. K1. 2 Ds2 Ds विंशोनाः; Dn1 वंशो वा; Ds. 9 विशो नः; T1 G1-3 विंशेन. — ^f) K1. 2. 4 संघाताः; T1 G1. 3 'तं; G2 संभूतं. K1 (before corr.). 2. 4 पंच (K2 पांच) भौतिकाः; T1 G1-3 पांचभौतिकं.

31 T2 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^a) K1. 2 संघारयति; K1 Ds. 9 तु धार (for संघार). Ks [ए]तं; K1 Ds. 9 [ए]व (for [ए]तत्). T1 G1. 3 महांतं धारयत्येतत् (Gs 'यंते ते). — ^b) Ks Bs Das. a1 Dn1. n4

यथैवोत्पद्यते किञ्चित्पञ्चत्वं गच्छते तथा ।
 पुण्यपापविनाशान्ते पुण्यपापसमीरितम् ।
 देहं विशति कालेन ततोऽयं कर्मसंभवम् ॥ ३२
 हित्वा हित्वा ह्ययं प्रैति देहादेहं कृताश्रयः ।
 कालसंचोदितः क्षेत्री विशीर्णाद्वा गृहाद्गृहम् ॥ ३३
 तत्र नैवानुत्पद्यन्ते प्राज्ञा निश्चितनिश्चयाः ।
 कृपणास्त्वनुत्पद्यन्ते जनाः संबन्धिमानिनः ॥ ३४
 न ह्ययं कस्यचित्कश्चिन्नास्य कश्चन विद्यते ।

भवत्येको ह्ययं नित्यं शरीरे सुखदुःखभाक् ॥ ३५
 नैव संजायते जन्तुर्न च जातु विपद्यते ।
 याति देहमयं भुक्त्वा कदाचित्परमां गतिम् ॥ ३६
 पुण्यपापमयं देहं क्षपयन्कर्मसंचयात् ।
 क्षीणदेहः पुनर्देही ब्रह्मत्वमुपगच्छति ॥ ३७
 पुण्यपापक्षयार्थं च सांख्यं ज्ञानं विधीयते ।
 तत्क्षये ह्यस्य पश्यन्ति ब्रह्मभावे परां गतिम् ॥ ३८

C.12. 9613
B.12. 276[1] 35
K.12. 261 36

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तपञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

D1 s. 6. 8 तस्य प्रभावयुक्तस्य; K1 D1. 5. 7. 9 तस्य प्रभावो
 नाभैतद्; V1 Bo. 6. 7. 9 तस्याप्यभावयुक्तस्य. — ^a) Das.
 a1 D5. 1 देहभेदेन पालने (D5. 1 'न').

32 T2 om. यथैवोत् (cf. v. l. 30). — ^a) K6
 तथैव; T G1-3 यदै (T2 'दे')व (for यथैव). K1 (sup.
 lin. sec. m.) उत्पद्यते; Ds2 उत्पाद्यते. K1. 2. 4 D2
 जंतुः; V1 लोके (for किञ्चित्). K1 D4. 9 सोर्धवान्पा-
 ल्यते कश्चित्. — ^b) Ds1 यदा; T1 G1-3 तदा (for
 तथा). — ^c) V1 om. पुण्यपापवि. K1 D4. 9 पुण्य-
 पापानि नश्यन्ति; Das. a4 'पापविनाशान्ते; G2 'पापादि-
 नाशान्ते. — ^d) K1. 2. 4 'समीहितं; Dn1. n4 D8 'रितः;
 T1 G1. 8 'समन्वितः; G2 M1. 5-7 'समाहितः (for 'समी-
 रितम्). K1 D4. 9 यदा भोगेन देहिनः. — ^e) Ds1
 विनाशति (hypermetric); D5. 6 G8 विशन्ति; G2
 विरति. — ^f) K6 तत्; K1 D4. 9 यत् (for अयं).
 M1. 5-7 कर्मसंभवः.

33 ^a) D4 om. one हित्वा. K2 शृशं प्रेत्य; Das.
 a4 ह्यसंप्रैति; T1 ह्ययं प्रेत्य; G1 ह्ययं प्रैति. D4
 om. from प्रैति up to तप्यन्ते (in 34^a). — ^b)
 G1-3 देह (for देहं). K1 D5. 7. 9 क्रियाश्रयः; Das.
 M1 कृताश्रयः (for 'श्रयः). ☞ Cn: कृताश्रयः अविद्या-
 कामकर्मभिर्निष्पादितदेहान्तरः । ☞ — ^c) K2. 4 काले (for
 कालः). D1 T1 G1 'संचोदितं. K2 G2 क्षेत्रं. — ^d)
 B1 विशीर्ण्याद्. K6 चागृहाद् (for वा गृ). M1 गृणं
 (for गृहम्). G2 विशीर्ण्याद्याकृतं गृहं. ☞ Ca: विशी-
 र्णाद्वा, वाशब्द उपमायाम् । ☞

34 D4 om. 34^a (cf. v. l. 33). — ^a) T1 कृते;
 T2 G1-3 M1. 5-7 तं तु (for तत्र). D5 [ए]ति न (for
 नैव). — K2. 4 om. (hapl.) 34⁶⁰. — ^b) K1 (sup.

lin. sec. m.). 1 D9 M1 प्रज्ञा-; Da4 प्राज्ञां-. T1 G1. 2
 -निश्चयात्. — ^c) K1 G1 कृपणम्. K6 B6. 9 Das. a1
 त्वनुत्पद्यन्ति; K1 'तृप्यन्ते; Ds संप्रतप्यन्ते. — ^d) T1
 G1-3 मनः (for जनाः). K4. 1 (marg. sec. m.) V1
 B6-9 Das. a1 M1 संबंधमानिनः (Das. a4 'तः'); B8
 (marg.) Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 'दर्शिनः.

35 ^a) K1 ह्येवं; D6 चायं (for ह्ययं). M1. 5-7
 किञ्चिन् (for कश्चिन्). — ^b) G1 कश्चिन् (for कश्चन).
 — ^c) Bo नित्यः (for नित्यं). — ^d) K4 D2. 8 शरीर-;
 D6 शरीरं. V1 B6-9 सुखदुःखभुक्; Bo Dn1. n4 D8
 D2. 3. 6. 8 'कृत् (for 'भाक्).

36 ^a) B6 नैवं; M1. 5-7 न वै. — ^b) K1. 2
 नैव; K6 B6. 9 Das. a4 D5. 1 T1 G1-3 न स (for
 न च). — ^c) G1 यानि (for याति). K4 Da4
 भुक्ता; Das (before corr.) Dn4 G1 भुक्त्वा; T
 G2. 8 हित्वा (for भुक्त्वा). — ^d) Das गतिः.

37 ^b) K1. 6 क्षमयन्; K1 D4. 9 क्षिप-; V1 पक्ष-
 (by metathesis); D6 T G1-3 क्षपयेत्. K1. 2. 4
 पाप (for कर्म-). K1 'संचयेत्; K1 Bo. 6-9 Das. a4
 Dn1. n4 D8 D2-4. 6-9 T G1-3 'संक्षयात्; D5. 1 'संचयं.
 — ^c) G1 क्षीणदेहं. — ^d) Das. a4 ब्रह्मण्यम् (for
 'त्वम्). ☞ C7: ब्रह्मत्वं, बृहद्बृहद्वावितिधातोः स्वयो-
 ग्यसुखरूपसुखेन पूर्णत्वम् । ☞

38 ^a) D1 'क्षयार्थे. K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1.
 n4 D8 D2. 3. 6. 8 हि (for च). — ^b) K1 संख्यां; K2
 सांख्यां; K6 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5-7 T1 G8
 Ca सांख्य-; Das. a4 हिंसा-; D4 सांख्यं (for सांख्यं).
 — ^c) D4 न (for तत्-). T G1-3 M1. 5-7 हृदि (for

२६८

C. 12. 9814
B. 12. 277[6] 1
K. 12. 282.1

युधिष्ठिर उवाच ।

आतरः पितरः पुत्रा ज्ञातयः सुहृदस्तथा ।
अर्थहेतोर्हताः क्रूरैरस्माभिः पापबुद्धिभिः ॥ १
येयमर्थोद्धवा तृष्णा कथमेतां पितामह ।
निवर्तयेम पापं हि तृष्ण्या कारिता वयम् ॥ २
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

ह्यस्य). — ^d) K1. 2 Ds Ds. 1 Cv ब्राह्मे (for ब्रह्म-).
K1 Ds. 9 ब्रह्मभावात्मिकां गतिं. ☞ Cv : ब्राह्मे आवे,
ब्रह्मसंबन्धिब्रिजाने सति । ☞

Colophon. Śi Gs missing: Ks. 5 B1-5 Da1. a2
Dn2. n8 D1 G1. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan* :
K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T
G1-8 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : K1. 2. 4. 6. 7
V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8 M5. 6 नारदा-
सितसंवादः; D1 G1 नारददेवलसंवादः; M1 नारदासित-
संवादे लोकसृष्टिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words
or both): Ks B1 Dn4 M1. 6. 7 100; Dn1 D1 T1
G1. 8 M5 102; Ds2 (marg.) 101; Ds 99; T2 105;
G2 96. — *Sloka no.*: Dn1 38; Dn4 Ds1 39; Ds
40.

268

☞ This adhy. is missing in Śi Gs (cf. v. 1. 12.
263, 52; 259. 1).

1 ^a) Ks Bo. 6-8 Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 पौत्रा
(for पुत्रा). M1 ज्ञातयः सुहृदः पुत्रा. — ^b) K1 सुहृ-
दास्. Ks Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8. 8 सुताः
(for तथा). M1 आतरः पितरस्तथा. — ^c) G2 (also
as in text) मूढैर् (for क्रूरैर्). — ^d) Ks V1 Bo. 6. 7. 8
(marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8. 8
M1. 6. 6 कर्मभिः (for बुद्धिभिः).

2 ^a) K1. 2. 4 B8 सेयम्; Ds योयम् (for येयम्).
G2 एवमर्थेभवत्तृष्णा. — ^b) Das एतं; T G1. 8 M1.
5-7 एतां; G2 एषां (for एतां). — ^c) Dn1. n4 Ds
D2. 8 M1 निवर्तयेयं; Ds. 1 निवर्तये च; Ds 'तैतेम (for
'तैयेम). K1 पापे हि; K2 या मोहे; Ks Bo. 6. 7. 9

गीतं विदेहराजेन माण्डव्यायानुपृच्छते ॥ ३
सुसुखं बत जीवामि यस्य मे नास्ति किंचन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दहति किंचन ॥ ४
अर्थाः खलु समृद्धा हि बाढं दुःखं विजानताम् ।
असमृद्धास्त्वपि सदा मोहयन्त्यविचक्षणान् ॥ ५
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ६

Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8-8 पापानि (for पापं हि)
— ^d) K1. 2 तृष्ण्याया.

3 = (var.) 12. 171. 55. — ^a) V1 अत्रेव (for
अत्रापि). Gs om. from प्युदा up to पुरा (in 3^b).
— ^c) K2 -राजेंद्र (for -राजेन). — ^d) K2 मंडव्याय;
K1 माड'; D1 मांडव्येन. Ds [अ]न्व- (for [अ]नु-).
K1 पृच्छति.

4 = (var.) 12. 17. 18; 171. 56. Cf. 12. 212.
50; Jātaka 539, Gāthā 125; Dhammapada 200.
Uttarādhyaṇa Sūtra 9. 14. — ^a) Ks स्वसुखं;
Dn1 T G1. 8 स' (for सु'). K1. 2 वत; D1 तव
(for वत). G2 सुखं भवति जीवामि. — ^b) Dn4 पश्य;
D1 यश्च (for यस्य). K2 किंच नः. — K2. 4 Bo om.
(hapl.) 4^{ad}. V1 reads 4^{ad} on marg. — ^d) K1
G1 दहति; T1 G3 [s]दहति. G1 कंचन. K1 Ds
दहते मे न किंचन; Ds ह्यमेनं वदते किं (sic).

5 ^a) V1 दुःख- (for खलु). Das समृद्धादि; Ds1
'दो हि; D4. 5. 7. 9 विवृद्धा हि. — ^b) K1. 2 T2 G1. 8
गाढं; K4 गाढं; Ds वादे; D1 गाढ; G2 सदा (for
बाढं). — ^c) K1. 2. 4 तेषि (for त्वपि). — ^d) K1
Das. a4 Ds. 1 G1 अविचक्षणान्. G2 मोहयन्त विचक्षणं.

6 = 12. 168. 36; 171. 51; Vāyu P. 11. 31.
100. Quoted in Śaṅkara's Bhāṣya on Br. Up.
4. 3. 33; in Yogasūtrabhāṣya on 2. 42. — ^a)
K4 यस्य (for यच्च). K1. 2. 4. 7 B8 (marg. as in
text) D4. 9 ग्राम्यः; G1 कर्म; G2 कामं (for काम-).
— ^b) B8 महा- (for महत्). — ^c) G2 त्याग- (for
क्षय-). T2 G2 M1. 5-7 [ए]तत् (for [ए]ति). — ^d) K1. 2
नार्हतः (K1 'ताः) (for नार्हतः). K2 षोडशी. V1
T G1-8 M1. 5-7 कलां (T2 'लां) नार्हं (V1 T1 G1. 8 'हं)ति
षोडशीं.

यथैव शृङ्गं गोः काले वर्धमानस्य वर्धते ।
तथैव तृष्णा वित्तेन वर्धमानेन वर्धते ॥ ७
किञ्चिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
तदेव परितापाय नाशे संपद्यते पुनः ॥ ८
न कामाननुरुध्येत दुःखं कामेषु वै रतिः ।
प्राप्त्यर्थमुपयुञ्जीत धर्मे कामं विवर्जयेत् ॥ ९
विद्वान्सर्वेषु भूतेषु व्याघ्रमांसोपमो भवेत् ।
कृतकृत्यो विशुद्धात्मा सर्वं त्यजति वै सह ॥ १०

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ प्रियाप्रिये ।
भयाभये च संत्यज्य संप्रशान्तो निराभयः ॥ ११
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् १२
चारित्रमात्मनः पश्यंश्चन्द्रशुद्धमनामयम् ।
धर्मात्मा लभते कीर्तिं प्रेत्य चेह यथासुखम् ॥ १३
राज्ञस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिमानभवद्विजः ।
पूजयित्वा च तद्वाक्यं माण्डव्यो मोक्षमाश्रितः ॥ १४

C. 12. 992 /
B. 12. 277[6].
K. 12. 282. 14

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

7 With 7, cf. B. 13. 93. 45. — ^a) Ds यच्चैव (for यथैव). Das Dn4 शृङ्ग (for शृङ्गं). M1. 5. 6 यथा शृङ्गं श्रोः काले. — ^b) Ds. 7 (before corr.) T1 वर्धते (for वर्धते). — K2. 4 Bo. 6. 9 om. (hapl.) 7^{ed}. — ^c) Das. 24 वि (Das वृ)त्तस्य; Dn1. n4 चित्तस्य (for वित्तेन). — ^d) K6 वर्धमानस्य वर्धते.

8 = (var.) 12. 168. 41. — ^a) G2 कश्चिद् (for किञ्चिद्). T1 G1. 2 एवं (for एव). K1 Das. 24 समत्वेन (for मं). — ^b) Ds2 T2 G2 यथा (for यदा). K1 कल्पिता. — ^c) K1 M1. 6 तदैव; T2 तथैव (for तदेव).

9 ^a) B8 अकामान् (for न कां). G2 अनुकृत्यैतद् (for 'रुध्येत'). — ^b) K1. 2 B8 दुःखा (for दुःखं). K6 कामेन; Das कालेषु (for कामेषु). D6 वैरतिः (for वै रतिः). — ^c) K7 Ds. 5. 1. 9 [अ]र्थान् (for [अ]र्थस्य). K1. 2 अनु. (for उप-). K2 -युञ्जेत; B8 (marg. as in text). 9 Ds. 1 -युञ्जीत (for -युञ्जीत). — ^d) Das. 24 Ds1 D2 T1 G1. 8 M7 धर्म; T2 धर्म्य (for धर्मे). K4 कामाद्. B8 (marg. as in text) निवर्तयेत्; Das Dn1. n4 Ds1 Ds विवर्जं (Dn4 'गं'); M6 विवर्धं (for विवर्जं). D4 धर्मेषु च विवर्जयेत्.

10 K2 Ds. 7 om. 10^{ab}. — ^b) Dn1. n4 Ds. 2. 8 आत्मना सोपमो भवेत्. ✽ Ca: व्याघ्रमांसोपमः, यथा व्याघ्रस्य मांसे प्राप्ते उपयोगो मांसानुध्यानवर्जनम्, एवं योग्य-पदार्थेषु यत्नप्राप्तेषु उपभोगं कुर्यात्, न तेषु सततं सत्तृष्णाः स्यात् ॥ Cp: व्याघ्रस्त्रीकृतं मांसमन्यः कोऽपि मम भोगसाधनं भविष्यतीति नाभिमन्यते, तद्वद्विद्वद्भ्यु यथा कोऽपि नाभिमन्यते तथा निष्कामो भवेदित्यर्थः ॥ Cs: व्याघ्रमांसोपमः, व्याघ्र-

मांसं शीतलमित्यर्थः । ✽ — ^a) K1 नैःस्पृहः; K6 V Bo. 6. 8 (marg.). 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 8. 8 चैव ह (K6 हि); K7 D4 वै पुनः; B8 (orig.) पापकं; Ds. 7 वै मुनिः; D9 वै नरः; T G1-8 M1. 8-1 वै स्वयं (for वै सह).

11 = (var.) 12. 168. 43. — ^a) D1 त्यक्त्वा (for त्यक्त्वा). — ^b) Ds1 प्रियाप्रियौ. — ^c) K1 भयाभये; Bo Das Dn1. n4 Ds Ds. 2. 8. 8 भयाभयं; D6 तथा भयं; T1 G1-8 भावाभावौ (for भयाभये). D1 वस-त्यस्य (for च संत्यज्य). — ^d) K7 Ds2 Ds. 4. 6. 8 स प्रशां (K7 'सां')तो; Ds. 1 संप्रसन्नो; T G1-8 M1 भव शीतो (G1. 8 'तौ') (for संप्रशान्तो).

12 = Ādi, 840*, lines 5-6: 3. 2. 35: 12. 168. 45: B. 13. 7. 21; Harivaṃśa 1. 30. 42. = (var.) Bhāgavata P. 9. 19. 16; Vāyu P. II. 31. 91. — ^b) K1 जीर्यति. Das जीर्यत (for 'तः'). Ds जीर्यतो या न जीर्यति. — ^c) K1. 2 या (for यो). K1 रोगास; K2 रागास; Ds1 भोगास (for रोगास).

13 K7 Ds1 D2 om. (hapl.) 13. — ^a) Ds T2 चरित्रम् (for चां). — ^b) T अनाद्ययं (for 'मयम्'). G2 चंद्रः शुभमनामययं. — ^c) Ds. 1 कीर्तिः (for कीर्तिं). — ^d) V1 B8 T2 G2. 3 M1. 6 transp. च and हह. V1 Ds. 5. 1. 9 T G1-8 M1 (inf. lin. as in text) तथा सुखं (for यथासुखम्).

14 Before 14, T2 ins. भीष्मः. — ^a) K2 राज्ञस् (for राज्ञस्). — ^b) K1. 2. 6. 1 B8 (marg.) Ds. 2 T G1-8 M1 तु (for च). — ^d) K1 मंडव्यो. Ds. 1 T G1-8 M1. 5-1 आश्रितः (for आश्रितः).

२६९

C. 12. 9967
B. 12. 279[a].1
K. 12. 284. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपरायणः ।

प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

मोक्षधर्मेण निरतो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।

प्राप्नोति परमं स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २

खगृहादभिनिःसृत्य लाभालाभे समो मुनिः ।

Colophon. Ś1 G6 missing; Ks. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan* : K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 M6-7 माण्डव्यजनक संवादः (K1. 4 'दः समाप्तः). — *Adhy. no.* : (figures, words or both) : Ks B7 Dn3 M1. 6. 7 101; Dn1 Ds1 D7 T1 G2. 8 M5 103; Ds2 102; T2 116; G2 97. — *Śloka no.* : Da1 Dn1. n4 D3 14.

✍ B. 12. 278 [77], which is om in the Crit. Ed., is a repetition (with minor changes) of 12. 169. It is om. in this place by K1. 2. 4. 7 Dn1. n4 Ds1 Da. 4. 6. 8. 9 T G1. 8 Cp. 8. 7; Ś1 G6 missing; Ks. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. The 18 MSS. which repeat this adhy. as B. 12. 278 [77] (viz., Ks V1 B6. 6-9 Da3. a4 Ds2 Ds. 5. 7 G2 M1. 5-7) have their variants included under the Crit. App. of 12. 169.

269

✍ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. 1. 12. 263. 52; 259. 1).

1 = (var.) 12. 222. 1. — ^b) D4 किंपरायणं. — ^c) Ks D4. 6 ब्राह्मणः (for ब्र). — ^d) K1. 6 Da3. a4 G1 प्रकृते (for 'तेर्'). D7 परं (for ध्रुवम्).

2 = (var.) 12. 222. 2. K7 T2 G1 om. the ref. K1. 2. 4. 7 om. (hapl.) 2. — ^a) V1 B3 (marg.) D4. 5. 7. 9 कुवालो (for निरतो). — ^b) Ks Dn1 Ds लब्धाहारो (for लब्धा). — ^c) Ks V1 B3 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1-3 M1. 5-7 ब्र (Ks D4 ब्रा)ह्मणः (for परमं). — After 2, T G1-3 ins. :

समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ३

न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेदपि ।

न प्रत्यक्षं परोक्षं वा दूषणं व्याहरेत्कचित् ॥ ४

न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतिश्चरेत् ।

नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ५

अतिवादांस्तितिक्षेत नाभिमन्येत्कथंचन ।

क्रोध्यमानः प्रियं ब्रूयादाकुष्टः कुशलं वदेत् ॥ ६

*723 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

हारीतेन पुरा गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ।

3 = (var.) Manu. 6. 41. — ^a) B6 D7 स (for स्व). Ds अपि (for अभि-). K1. 4 -निःसृत्य; K7 T2 G2 -निःसृत्य (for -निःसृत्य). — ^b) B7 Dn1 Ds. 5. 7 लाभे लाभे; T2 G2. 8 M1. 5. 7 लाभालाभ- (for 'लाभे'). G1 मुनिं. — ^c) K1. 3 कार्येषु; K7 lacuna; B3 (marg. as in text) कालेषु (for कामेषु). D7 T1 G1-3 समो दुः (G2 'मदुः)खेषु कामेषु; T2 संमुखेषु च का'; M7 समूखेषु च का'. ✍ Cn. 8: समुपोदेषु, उपस्थितेषु (Cs: संमुखेषु) । ✍ — ^d) K7 निरपेक्षः.

4 ^b) M7 वाचा वा (for न वाचा). K1. 2. 4 अथ; K7 Da. 7. 9 T G1-3 M1. 5-7 परं (for अपि). — ^c) K7 प्रत्यक्षः. — ^d) K7 व्याहरेत् (for व्या').

5 = (var.) 3. 203. 45: B. 12. 330 [29]. 18. Ds2 reads 5 on marg. With 5^{ab}, cf. 12. 151. 27^{cd}; 182. 12^{ab}. — D7 om. 5^{ab}. — ^b) B6 मित्रायण- (for मैत्रा'). V1 B6. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D6. 8 M1. 5-7 Cn -गत (M7 'ता)श्र; Ds T1 G1. 8 -गतं (for -गतिश्च). G2 मैत्रायण गुणतश्चरेत्. ✍ Cn: मैत्रायण-गतः । मित्रः सूर्यस्तस्येदं मैत्रं, तदयनं गमनं, तच्च मैत्रायणं, तत्र गतः सूर्यवत्प्रत्यहं विभिन्नमार्गः, अनिकेतः, ग्रामैकरात्र-विधिना चरेदित्यर्थः ॥ Cp: मैत्रायणगतः, मैत्रीमायज्ञः ॥ Cs: आनुकूल्यमागतः । ✍ With 5^{ab}, cf. Manu. 6. 47^{cd}; Bhāgavata P. 12. 6. 34^{cd}. — ^c) G2 असत्य-मिदमासाद्य. — ^d) K1 कस्यचित् (for केन').

6 With 6^{ab}, cf. Manu. 6. 47^{ab}; Bhāgavata P. 12. 6. 34^{ab}. With 6^{cd}, cf. Manu. 6. 48^{ab}. — ^a) K1. 2. 4 अपवादांस; Ds अविवादांस (for अति'). Dn3 D7 M1 तितिक्षेत. — ^b) T2 G1-3 M7 नाति- (for

प्रदक्षिणं प्रसव्यं च ग्राममध्ये न चाचरेत् ।
 भैक्षचर्यामनापन्नो न गच्छेत्पूर्वकेतितः ॥ ७
 अवकीर्णः सुगुप्तश्च न वाचा ह्यप्रियं वदेत् ।
 मृदुः स्यादप्रतिकूरो विस्रब्धः स्यादरोषणः ॥ ८
 विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।

नाभिः). Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9
 नाभि (Ks B3 9 Ds. 7 'व-; Ds1 'धि)मन्येत कं (K1
 V1 Das किं)चन. — °) K1. 2. 4 कुध्यमानः; Das
 क्रोधः; G2 M1. 5-7 क्रोधमानं (for 'मानः). — °) Ds
 आकुष्टः; Ds D1 T2 आकुष्टः; Ds आकुध्यः (for
 'ष्टः).

7 °) K1 V1 Bo. 6-9 Ds1 Dn1. n4 Ds D2. 2 5-8
 च सव्यं (Dn1 'रव्यं) (for प्रसव्यं). ❀ Ca: प्रदक्षिणं
 ब्रह्मणो विशेषः, प्रसव्यमनुकूलं चेष्टाविशेषः ॥ Cp: प्रदक्षिणं
 प्रसव्यं च, ग्राममध्ये न, स्त्रीदर्शनभिया । ❀ — °) Ks
 ग्राममदे; Ca ग्राममध्ये (for ग्राममध्ये). K4. 7 D1. 9
 G2 न वा; Ks V1 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.
 8. 6. 8 च न (by transp.); T1 G1. 8 सदा; T2 तथा.
 K1 [आ]चलेत्; K2 [आ]दरेत्; M1 [आ]प (for [आ]-
 च). — K1 om. 7^a-8^b. — °) K2 V1 Da4 Ds. 9
 भैक्षचर्याम्; K7 भैक्षा; D1 G1. 8 भैक्षचर्यम् (for
 'चर्याम्). K2 अवापन्नो (for अना). — °) K2
 कीर्तितः; K4 D1 T G1. 8 केतनं; G2 M1 केतनः (for
 -केतितः). ❀ Cn: पूर्वकेतितः प्राङ्निमन्त्रितः ॥ Cp:
 निमन्त्रणपूर्वकमेकभिक्षाग्रहणमापत्कालं प्रवानुमतमित्यर्थः । ❀

8 K1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — °) K2. 4 न
 विकीर्णः; M1 अवि (for अव). Bs सुगुप्तः; Ds सुगु-
 प्तश्च; M1 सुगुप्तिश्च. ❀ Cn: अवकीर्णः मृदुः पांशुभि-
 र्छन्नः, धिक्कृतः इत्यर्थः ॥ Cs: पांशुपटलादिभिश्छन्नः । सुगुप्तः
 गर्भगृहादिषु निरुद्धः । ❀ — °) K7 (also as in text)
 वा; Bs-8 Das. a4 Ds. 7 T G1-8 M1. 5-7 [अ]पि (for
 हि). K7 D4. 9 T1 G1-8 M1 चरेत् (for वदेत्). — °)
 K1 Ca अप्रतिकूलो; Bs 'तिकरो; Ds 'विकूरे; T
 G1-8 M1. 5-7 'तीकारो (for 'तिकूरो). ❀ Ca. p: द्वेक्षिणं
 प्रति प्रतिक्रियार्थं क्रौर्यमनाश्रितः अप्रतिकूलः (Cp 'क्रूरः) । ❀
 — °) K1 विस्रब्धः; K7 V1 Bo. 8 Dn1. n4 D4. 6. 9
 विस्रब्धः (K7 'द्धः); Ds विस्रंभः; D1 Gs विस्रंभः;
 G1 विस्रब्धः; G2 विस्रब्धः; Cs (gloss: निर्भयः) विस्रब्धः
 (as in text). K7 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2-4.
 6. 8. 9 अकथनः (for अरोषणः).

9 = (var.) 12. 9. 22; 234. 8; B. 13. 141. 113.
 Śaṅkha-saṃhitā 7. 2. Of, Manu. 6. 56. — °) K1. 8

अतीते पात्रसंचारे भिक्षां लिप्सेत वै मुनिः ॥ ९
 अनुयात्रिकमर्थस्य मात्रालाभेष्वनादतः ।
 अलाभे न विहन्येत लाभस्त्वेन न हर्षयेत् ॥ १०
 लाभं साधारणं नेच्छेन्न शुद्धीताभिपूजितः ।
 अभिपूजितलाभं हि जुगुप्सेतैव तादृशः ॥ ११

C. 12. 5977
 B. 12. 279[6]. 11
 K. 12. 284. 12

मुसले; Ks V1 D4. 6. 8. 9 मुसले; K7 मूशले; Bo.
 6-9 Ds1 मुसले (for मुसले). Ds विधूमे न्यस्तवद्दीप-
 — °) Das. a4 [S]वंगारे; G2 [S]व्यंगारे (for व्यङ्गारे).
 Ks भुक्तवज्जने; K7 भुक्तव्यज्जने; D4. 7 T1 G1 M1
 'वज्जने; T2 Gs 'वज्जिते (for 'वज्जने). — °) Ks Bo.
 6-9 Das a4 Ds Ds. 7 T G1-8 M1. 5-7 Ca अतीत- (for
 'ते). ❀ Ca: पात्रसंचारः, उच्छिष्टपात्राणां प्रक्षेपः । ❀
 — °) K7 Ds भिक्षा (for भिक्षां). M1. 5-7 द्विजः
 (for मुनिः). B3 (marg.) भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत्.

10 = (var.) Manu. 6. 57. — °) K1 Ca प्राणया-
 (Ca 'पा)त्रिकम्; Bs. 9 आत्मया; M1. 5-7 Cs (gloss:
 अनुगता शरीरयात्रा यत्र तदनुयात्रिकं यथा तथा स्यात्)
 आनुयात्रि (M1 'त्र)कम् (for अनु). B1. 9 Das. a4
 अन्नस्य; D1 T G1-8 M1. 5-7 अर्थी स्यान् (for अर्थस्य).
 Ks अनुयात्रिकयात्रार्थः; V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8.
 6. 6. 8 प्राण (Ds Ds आनु)या (Ca 'पा)त्रिकमात्रः (V1
 'त्र) स्यान्. ❀ Ca (reading प्राणपात्रिकम्): प्राणपात्रिकः,
 आत्मगतं प्राणधारणमात्रफलं यथा भवति । ❀ — °) Bs
 लाभालाभे* (for मात्रालाभेषु). K1 अनादतः; K2 Bo.
 7. 8 नादतः; Ds1 Ds अनादतः (for 'दतः). Ds मात्रा-
 लाभे धनादतः. ❀ Cn: मात्रा, आहारपूर्तिः तन्नाप्यनादतः ॥
 Cs: मात्रालाभेषु, परिकरालाभेषु । ❀ — °) K2. 4 [ए]व
 (for वि). G1 विहस्येत (for 'न्येत). — °) Ds लाभान्
 (for लाभश्च). Dn1 चैवं; Ds-7 चैव (for चैवं). Bs
 लाभस्त्वेन न हर्षयेत्. — After 10, Ds reads 12^{ad} for
 the first time, repeating it in its proper place.

11 = (var.) Manu. 6. 58. G1 om. (hapl.)
 11-12. Ds om. 11^{ab}. — °) ❀ Cp: साधारणं, सर्वलोक-
 सामान्यं नेच्छेत्किं तु लोकोत्तरं मोक्षलाभमिच्छेत् । ❀ — °)
 K2 Dn1 शुंजितः; Ks शुंजीत. Ks Ds. 7 [अ]ति- (for
 [अ]भिः). Ds पूजिताः. — °) K1 Ms लाभः; K2
 Ds. 7 लाभान्; T G2. 8 लाभे (for लाभं). K7
 D4. 9 तु; Ds. 7 च (for हि). — °) B1 D4 M1
 [इ]व (for [ए]व). K7 B3 Ds. 9 M1 तादृशः; Ds. 7
 तादृशान् (for 'शः).

12 G1 om. 12 (cf. v. l. 11). — °) Ks चात्मः;

C. 12. 9978
B. 12. 279(8).12
K. 12. 264. 13

न चान्नदोषान्निन्देत न गुणानभिपूजयेत् ।

शय्यासने विविक्ते च नित्यमेवाभिपूजयेत् ॥ १२

शून्यागारं वृक्षमूलमरण्यमथ वा गुहाम् ।

अज्ञातचर्यां गत्वान्यां ततोऽन्यत्रैव संविशेत् ॥ १३

अनुरोधविरोधाभ्यां समः स्यादचलो ध्रुवः ।

D₂. 3. 8 चानु; D₆ T₂ G₂ चान्य- (for चान्न-). K₁ G₂ निर्देत; K₆ D₆ विन्देत; K₇ D₄. 9 निगदेत् (for निन्देत). — T₁ G₂ om (hapl.) 12^{ed}; D₈ reads it for the first time after 10. — °) D₅. 1 प्राप्यासने (for शय्या-). B₉ विविक्तेषु; D_{as} विवक्ते च. — °) B₈ (marg.) एवानु- (for 'मि-). K₇ D₄. 9 -संशयेत्; V₁ -पूजिते; B₇ -प्रशयेत् (for पूज-). D₈ (first time) निर्जिताभिपूजितः (submetric).

13 V₁ reads 13 on marg. — °) G₂ अन्यागारं (for शून्या-). — °) K₇ D₄ गृहं; D_{as} गुही; D₄ गुहं; T G₁. 2 M₇ गुहा: (for गुहाम्). — °) B₇ प्राज्ञात- (for अज्ञात-). G₁ चर्य; G₂ -चर्या (for -चर्या). K₁. 4 त्यक्त्वा (for गत्वा). K₁. 2. 4. 7 B₈ D₄. 5. 7. 9 तु; D_{as}. 24 यां; T₁ G₁. 8 [अ]न्यत्; G₂ [अ]-न्या (for [अ]न्यां). — °) D₅. 1 नात्र (for सन्यत्र). G₂ संशयेत् (for संविशेत्).

14 °) T₁ G₁-3 अनिरोध- (for अनु-). M₁. 5. 6 -निरोधाभ्यां (for -वि-). ☞ Cn: अनुरोधो योगस्य, विरोधः सङ्गस्य, ताभ्यां समः ॥ Cp: येन अनुरुध्यते, येन वा विरुध्यते, उभयोरेव, तुल्यः स्यात् । ☞ — °) M₁. 5. 6 समं (for समः). D_{as} T₁ M₇ ध्रुवं (for ध्रुवः). — °) D₄ वोमे; D₇ चैव (for चोमे). — °) K₂. 6 नानुरुध्येत; D₆ नाविरुद्धेन; D₇ नानुरुध्येन. V₁ D_{as} D₄. 7. 9 T₂ M₅. 1 कर्मणी; B₇. 1-2 D_{as} D₂. 3. 5. 8 कर्मणा (for 'णि). — After 14, K₆. 7 V₁ B₇. 6-9 D_{as}. 24 D_{as}. 24 D₈ D₂-9 T G₁-3 M₇ Ca. n. p editions ins.:

724* नित्यतृप्तः सुसंतुष्टः प्रसन्नवदनेन्द्रियः ।

ध्यानजप्यपरो मौनी वैराग्यं समुपाश्रितः ।

अस्वन्नं भौतिकं सर्गं पश्यन्भूतात्मिकां गतिम् ।

निःस्पृहः समदर्शी च पक्वापक्केन वर्तयन् ।

आत्मारामः प्रज्ञान्तात्मा लब्धाहारो निरामयः । [5]

[(L. 1) B₀ नित्यतृप्तः; G₂. 3 नित्य (G₈ 'त्वं) तुष्टः (for 'तृप्तः). D_{as} सुखं तुष्टः; D₅. 7 G₈ सुसंतुष्टः; T₂ ससंतुष्टः; G₁ सुसंतुष्टं. — (L. 2) K₆ V₁ B₇. 6-9 D_{as}. 24 D_{as}. 24 D_{as} D₂. 3. 5. 8 Cn. p (gloss: द्वितीयासत्त्वनिश्चयात्) editions विभीर् (for ध्यान-). D_{as} जपो; D₄ जप्य-; G₂. 3

सुकृतं दुष्कृतं चोमे नानुरुध्येत कर्मणि ॥ १४

वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं

विवित्सावेगमुदरोपस्थवेगम् ।

एतान्वेगान्विनयेद्वै तपस्वी

निन्दा चास्य हृदयं नोपहन्त्यात् ॥ १५

-जल्प- (for -जल्प-). B₇. 9 समुपाश्रितं (B₀ 'य-); M₇ पाश्रितं. — (L. 3) K₇ अदर्शः; V₁ B₀ D_{as}. 24 D_{as}. 24 D_{as} D₂. 3 Cn editions अदर्शनः; B₀ D₆. 6 अदर्शः; D₇ T G₁-3 M₇ अव्यक्तः; Cp अस्वन्नं (as above). K₆ V₁ B₇. 6. 7. 8 (marg.). 9 D_{as}. 24 D_{as}. 24 D_{as} D₂. 3. 5. 8 पश्यन्; B₈ (orig.) सम्यग्; D₅. 7 T₂ G₁. 2 M₇ सर्गं (for सर्ग-). K₆ V₁ B₇. 6. 7. 9 D_{as}. 24 D_{as} D₂. 3. 5. 8 Cn. p भूतानामागतिं गतिं; B₈ पश्यन्भूतागतिं; D_{as} भूतानां गति च वै (submetric); D₅. 7 T G₁-3 M₇ पश्यन्भूता (G₁. 2 M₇ 'भूता; G₂ 'भूत-गतिं गतिं (for the post. half). — (L. 4) T G₁-3 M₇ विहितः (for निःस्पृहः). K₇ D₄. 9 सर्व- (for सम-). K₇ पक्वापक्केन; Cap Cpp पक्वापक्केन. D_{as} D₁. 5. 9 T G₁-3 वर्तयन् (D_{as} D₆ 'य) (for 'दन्). ☞ Ca. p: पक्वापक्केन वर्तयन्निति देवयोवपादाः । व्याचक्षते च, पक्षो गित्रम्, अपक्षोऽभिन्नस्तोत्रोः रागः । ☞ — (L. 5) K₆ V₁ B₇. 6-9 D_{as}. 24 D_{as}. 24 D_{as} D₂. 3. 5. 8 editions आत्मना यः (B₈ च) (for आत्मारामः). V₁ B₈ (marg. as above) D₈ प्रसन्नात्मा (for प्रज्ञान्तात्मा). D_{as} D₈ लब्धाहारो (for लब्धा-). K₆ V₁ B₇. 6-9 D_{as}. 24 D_{as}. 24 D_{as} D₂. 3. 5. 8 जितेन्द्रियः (for निरामयः).]

15 °) K₆ D₈ वचोवेगं; K₇ वाचो वेग-; G₂ वाचोवोग- (for वाचो वेगं). K₇ मनसः; T₂ 'सा; G₈ मानस- (for मनसः). — °) K₆ V₁ B₇. 6. 7. 9 D_{as}. 24 D_{as}. 24 D_{as} D₂. 3. 5. 8 हिंसावेगम्; B₈ (orig.) जिह्वा; B₈ (marg.) विहितसा; G₂ विवित्सा; M₆ विचिकित्सा (for विवित्सा). — °) K₁. 2. 4 विपथे-भ्यस्; K₆ D_{as} D_{as} D₂. 3. 5. 8 विसहेद्वै; V₁ B₇. 6. 8 (marg. as in text). 9 D_{as}. 24 D_{as} D_{as} D₅. 6 विपहेद्वै; B₇ धारयद्वै (for विनयेद्वै). — °) K₆ D_{as} निन्दा चास्य; D_{as} D₅. 7 निन्दावेगं; G₂ निन्दान्यस्य; M₁. 5. 6 निन्दा चास्य (for निन्दा चास्य). V₁ B₀ हृदयान्; D_{as} D₅. 7 हृदये (for 'यं). M₁ योप- (for नोप-).

16 °) B₀ हव; D₆ एवं (for एव). K₁ तिष्ठते. — °) M₇ एतं (for एतत्). — °) D_{as}. 24 M₇ परि-ब्राजकम्; D_{as} पारिव्राजक; D_{as} पारिव्राज्यक. G₁ repeats from अमे up to दान्तः (in 17^a) after आ (in 18^a). D₄ आश्रमं; T G₁-3 M₁. 5-7 आश्रयेत्.

मध्यस्थ एव तिष्ठेत प्रशंसानिन्दयोः समः ।
एतत्पवित्रं परमं परिव्राजक आश्रमे ॥ १६
महात्मा सुव्रतो दान्तः सर्वत्रैवानपाश्रितः ।
अपूर्वचारकः सौम्यो अनिकेतः समाहितः ॥ १७
वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न संसृज्येत कर्हिचित् ।

अज्ञातलिप्सां लिप्सेत न चैनं हर्ष आविशेत् ॥ १८
विजानतां मोक्ष एष श्रमः स्यादविजानताम् ।
मोक्षयानमिदं कृत्स्नं विदुषां हारितोऽब्रवीत् ॥ १९
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यः प्रव्रजेद्गृहात् ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य तथानन्त्याय कल्पते ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

२७०

युधिष्ठिर उवाच ।
धन्या धन्या इति जनाः सर्वेऽस्मान्प्रवदन्त्युत ।

न दुःखिततरः कश्चित्पुमानस्माभिरस्ति ह ॥ १
लोकसंभावितैर्दुःखं यत्प्राप्तं कुरुसत्तम ।

C. 12. 999 D
B. 12. 280(79). 2
K. 12. 285. 2

17 For the repetition in G₁, cf. v. l. 16. — ^a) K₁ महाता (for महात्मा). K₅ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₂ D₅ D₂. 8. 5. 8 सर्वतो (for सुव्रतो). — ^b) K₂ [अ]नुपाश्रितः; B₁. 8 T₁ G₁ M₁ [अ]नुपाश्रितः. — ^c) K₁. 2 T₂ G₁ न (T₂ G₁ अ)पूर्वचारकः; B₅ M₁. 5. 6 अपूर्वचारिकः. K₁ D₁ सौम्यस्; Das. 24 सौम्यस्; G₂ साम्ये (for सौम्यो). ☞ Cn: अपूर्वचारकः, पूर्वाश्रमी-येषु देशासादिषु चरतीति, तदन्यः ॥ ☞ — ^d) K₁. 2. 6 V₁ B₅. 8. 9 Das. 24 त्वनिकेतः; K₁ D₁. 5. 7. 9 T₁ G₁. 3 M₁. 5-7 छ^० (for अ^०). Das. 24 समागमः (for 'हितः').

18 For the repetition in G₁, cf. v. l. 16. — ^b) K₁. 2 संसृज्येत; K₅ B₅ Das. 24 संपू^०; D₄. 6 G₂ संसृजेत (for 'ज्येत). K₅ Das. 24 केनचित् (for कर्हि^०). — ^c) Das. 24 अज्ञात (for अज्ञात^०). K₄ Da₄ lacuna; B₅ चर्या; G₁ -लिप्सो; Bom. ed. -लिप्सं (for -लिप्सां). G₂ अज्ञातविज्ञ लिप्सेत. ☞ Cp: अज्ञातस्या-त्मतत्त्वस्य ज्ञानेन लिप्साम् । ☞ — ^d) K₁. 2 वैरं; K₄ वैरैर्; Dn₄ वैलं (for चैनं). K₁. 2. 6 Da₁ हर्षम् (for हर्ष^०). D₅ D₂ आविशेत्.

19 ^a) D₅ न जानता; G₂ विजानता. K₁. 2 D₁ T एव; D₅ एषां; D₄ -पथः; M₁. 5-7 -यानं (for एष^०). — ^b) D₅ श्रमं स्यादभिजानतां. — ^c) G₂ मोक्षं वानं (sic) (for मोक्षयानम्). K₁. 2 नरः; T₁ G₁-8 नृणां (for इदं). G₁ कृत्स्नां. — ^d) V₁ om. विदुषां. D₅ हरितो.

20 = (var.) 12. 236. 27. With 20, cf. Manu.

6. 39. 20^{ab} = (var.) 12. 185. 4^{ab}. — ^a) Bo. 6. 8 (marg. as in text) -सत्वेभ्यो (for -भूतेभ्यो). — ^b) Dn₁ गृहात्; D₅ G₁ गृहेत् (for गृहात्). — ^c) K₂ तेजोजयास् (for 'मयास्). G₂ स प्र (for तस्य). T₁ G₁. 3 लोक (G₁ 'ह'स्तेजोमयस्तस्य. — ^d) K₂ स च (for तथा). Das [अ]नंताय.

Colophon. Ś₁ G₅ missing; K₅. 5 B₁-5 D₅. 24 Dn₂. n₃ D₁ G₄. 5 M₂-4 absent. — Sub-parvan: K₁. 2. 4. 6 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₄ D₅ D₂. 8. 5. 7. 8 T₁ G₁-3 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₂ D₅ D₂-6. 3. 9 M₂-7 हारी- (K₄ V₁ Bo Dn₄ D₅ 'रि)तगीता (K₁. 2. 4 'ता:). — Adhy. no. (figures, words or both): K₅ 2; B₁ Dn₄ M₁. 6. 7 103; Dn₁ D₅ D₁ T₁ G₁. 3 104; T₂ 117; G₂ 99; M₂ 105. — Śloka no.: D₅ D₂ 23; Dn₁. n₂ 22.

270

☞ This adhy. is missing in Ś₁ G₅ (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 G₂ भीष्म (for युधिष्ठिर). — ^a) D₅ धन्या इति जना लोके. — ^b) D₅. 7 न च दुःखी नरः कश्चित्. — ^c) K₁ M₁ अस्ति हि; K₁ अस्तिवह. D₅ पुमानस्तीह कश्चन.

2 ^a) Cp देवसंभावितैर् (for लोक^०). B₅ संभावितै;

C. 12. 999
B. 12. 280[79]2
K. 12. 282. 2

प्राप्य जातिं मनुष्येषु देवैरपि पितामह ॥ २

कदा वयं करिष्यामः संन्यासं दुःखसंज्ञकम् ।

दुःखमेतच्छरीराणां धारणं कुरुसत्तम ॥ ३

विमुक्ताः सप्तदशभिर्हेतुभूतैश्च पञ्चभिः ।

इन्द्रियार्थैर्गुणैश्चैव अष्टाभिः प्रपितामह ॥ ४

न गच्छन्ति पुनर्भावं मुनयः संशितव्रताः ।

कदा वयं भविष्यामो राज्यं हित्वा परंतप ॥ ५

T1 G1.2 'वित्तं (for 'वितैर). K1 दुःखैर (for दुःखं).
—^b) D4.1 -सत्तमः; Dn.1 -सत्तमं. — K6 om. (hapl.)
2^a-3^d. V1 reads 2^a-3^d on marg. —^c) K1 नाति-;
K2 नापि (for प्राप्य). K1.2 जानु; V1 जन्म (for
जातिं). —^d) K1.2 कदाचन; D6 सुदुर्लभां; G1
पितामहः.

3 K6 om. 3 (cf. v. 1. 2) G1 om. (hapl.) 3-4. V1
reads 3 on marg. —^a) K2 व्ययं (for वयं). G1
कन्या वयं ग्रहीष्यामः (sic). —^b) K2 संन्यासं; D3.
24 संज्ञासं (sic) (for संन्यासं). K1.2 -नाशनं; K7 Ds2
(before corr.) D4.9 -संज्ञिकं; D6 -संगरं; D7 T G1.3
-भेपजं; M7 -संज्ञकः (for 'कम्). ☞ C6: संन्यासं दुःख-
संज्ञकम्, दुःखसंन्यासं, दुःखत्यागमित्यर्थः । यद्वा दुःखसाध्यत्वेन
प्रज्ञानमित्यर्थः ॥ Cp: दुःखसंज्ञकं, अन्तर्भूतणिजर्थोऽयं प्रयोगः ।
पकारलोपो वा, दुःखसंज्ञकम् । संपूर्वस्य ज्ञाधातोः छेदनेऽपि
प्रयोगदृष्टेः, यथा पञ्चं संज्ञपयतीति, दुःखच्छेदकं वा । ☞
—^c) D5.1 एव (for एतत्). —^d) D6 धारणां.

4 G2 om. 4 (cf. v. 1. 3). —^a) K1.1 Ds1 Ds
G1 M1.5.6 विमुक्तः; D3 विमुक्तः (for विमुक्ताः).
—^c) K7 D4.9 एव (for चैव). —^d) K1 दृष्टाभिः;
K2.4 दृष्टाभिः; V1 अष्टभिश्च. K6 B6.8.9 D3.24 तु;
V1 Bo.7 Dn1.24 Ds D2.8.6.8 T G1.8 च (for प्र-).

5^a) K1.2.4 वसन्ति ये (K3 om. ये); B8 गच्छन्ति
न (by transp.); B9 संगच्छन्ति; D4.9 विशन्ति ये.
T G1-2 M1.5-7 व्रजन्ति येपुनर्भावं. —^b) K1.2 B7
संश्रितः; B8 Ds.4.9 संशितः; Ds1 संशित- (for
संश्रित-). —^c) K5.1 V1 Bo 6-9 D3.24 Dn1.24
Ds D2.8.6.8 G2 गमिष्यामो; T1 G1.8 करि (for
भवि). D5.1 कथं तपः करिष्यामो. —^d) K1 D4.9 राष्ट्रं;
Ds G1-3 Cs रारां; T1 रोमं (for राज्यं). D5.1 त्यक्त्वा;
G3 गत्वा (for हित्वा). ☞ C6: संशितव्रताः इति काय-
नियमः, मुनयः इति वाङ्मनियमः, रारां हित्वेति मनो-
नियमः । ☞

भीष्म उवाच ।

नास्त्यनन्तं महाराज सर्वं संख्यानगोचरम् ।

पुनर्भावोऽपि संख्यातो नास्ति किञ्चिदिहाचलम् ॥ ६

न चापि गम्यते राजन्नैव दोषः प्रसङ्गतः ।

उद्योगादेव धर्मज्ञ कालेनैव गमिष्यथ ॥ ७

ईशोऽयं सततं देही नृपते पुण्यपापयोः ।

तत एव समुत्थेन तमसा रुध्यतेऽपि च ॥ ८

6^a) G2 न्यायानन्तं; M6 नास्त्यन्तं; M7 नास्त्यन्तं
(for नास्त्यनन्तं). —^b) K2 B7 Dn1 Ds T2 G2 M1
सर्वं; M7 सर्वा- (for सर्वं). K6 V1 Bo.8 D4 संख्यात-
(for 'न-). D3 Dn1 Ds D2.8.8 -गोचरः (for 'रम्).
D3 सर्वसंख्यामगोचर. —^c) K6 B7 D3 पुनर्भा-
वोस्ति; V1 वेन; B6.8 (marg.).⁹ 'वोति- (for 'वोऽपि).
K6 संख्यानां; V1 विख्यातं; Bo.6.7.8 (marg.).⁹ D3.
24 Dn1.24 Ds D2.8.8 विख्यातो (for सं). —^d)
B7 इहागतं; Dn1 'वयं; G1 'चलः.

7^a) G1.2 चापि; M7 चाधि- (for चापि). K6
V1 Bo.6.7.8 (marg.).⁹ D3.24 Dn1.24 D2.8 मन्यते;
Ds Ds.6 मन्यते (for गम्यते). —^b) K1.2.4.1 D1.9
G2 M7 एव (for नैव). Ds1 D4.9 T2 G1.2 M1.5-7
दोष (for पः). —^c) K4 Bo.7.8 Dn1.24 Ds D2.
8.8 T1 G1.8 M7 धर्मज्ञाः; D5.1 सर्वत्र; T2 धर्माः
(for 'ज्ञ). ☞ Cp: धर्मज्ञेति संबोधनादुद्योगहेतुरपि धर्म-
एवेति सूचितम् । ☞ —^d) K1 [ए]वं; K7 D4.9 [ए]तं;
D5.1 [ए]नं; D6 [ह]व (for [ए]व). D3.24 गमिष्यथ;
T2 'व्यसि (for 'व्यथ).

8^a) K1.2.4 एपोहं; K6 V1 Bo.6-9 D3.24
Dn1.24 D2.8.1 (marg. as in text).⁸ Cp नेशोयं; T
G1.8 ईदशो; G2 तादृशो (for ईशोऽयं). K1 स एतो;
T G1-8 यतते (for सततं). ☞ C6: ईशः स्वतन्त्रः कर्तु-
त्वाभिमानि । ☞ —^b) K7 D4.9 भूपते; T (G1-8
सततं (for नृपते). —^c) K2 T2 एवं; K7 D2.8.7.9
Gs [5]ज्ञान- (for एव). K1 समुत्थेन; K4 समर्थेन
(for समुत्थेन). —^d) K6 V1 Bo.7-9 D3 D5.1
तपसा (for तमसा). K4 विध्यते; K7 D1.9 रुध्यते;
V1 Bo.6.8 (marg.).⁹ D3.24 सिध्यते (for रु). T1
G1-8 तमसा रुद्ध एव च.

9^a) K4 om. ज्ञान. K4 -मये; D6 T2 -वयो;
G1 M1.5-7 -वयं; G2 -जयो; G3 -मयं (for -मयो).

यथाञ्जनमयो वायुः पुनर्मानःशिलं रजः ।

अनुप्रविश्य तद्वर्णो दृश्यते रञ्जयन्दिशः ॥ ९

तथा कर्मफलैर्देही रञ्जितस्तमसावृतः ।

विवर्णो वर्णमाश्रित्य देहेषु परिवर्तते ॥ १०

ज्ञानेन हि यदा जन्तुरज्ञानप्रभवं तमः ।

व्यपोहति तदा ब्रह्म प्रकाशेत सनातनम् ॥ ११

अयत्नसाध्यं मुनयो वदन्ति

ये चापि मुक्तास्त उपासितव्याः ।

त्वया च लोकेन च सामरेण

K० वाहुः (for वायुः). G२ यथा वनजयो वायुः. ☞ Ca: अञ्जनं कञ्जलं, तन्मयः ॥ Cp: स्वतो नीरूपोऽपि वायुस्तमस उपमानम् । ☞ —^b) K१.०.१ Ds१ मानशिलं; D५.१ मानाविलं; D० G२ Ca मनःशिलं; G१ मेनःशिलं (for मानःशिलं). D२ गजः; G२ ब्रजः (for रजः). ☞ Ca: मनःशिलं रजस्तु रजसः । ☞ —^c) K२ तद्वर्णो; Ds१ तद्वर्णो; D५.१ तद्वर्णो; G२ तद्वर्णा (for 'र्णो'). —^d) V१ दिश्यते (for 'दृ'). K२ रंजयुर् (for रञ्जयन्). G२ दृश्येरञ्जनयन्दिशः.

10 ^a) Dn१ यथा; G२ कथं (for तथा). G१ -पथैर्; G२ -फलं (for -फलैर्). K२ lacuna; D० देहा. —^b) M१.५.० तपसा (for तमसा). K४ [आ]वृत्तः. K२ रंजितस्तमसः कृतः. —^c) ☞ Cs: विवर्णः, स्वभावेन चिन्तारहितः । वर्णं, तमोरजोवर्णम् । ☞ —^d) D५.१ -वर्धते (for -वर्तते).

11 ^a) G२ अनेन (for ज्ञानेन). K० Bo.०.० Das Dn१. n४ Ds१ D२.०.० सदा; D५.१ तदा; G२ यथा (for यदा). —^b) D२ -प्रभवस्. K१ तपः (for तमः). —^c) K२ व्यपोहत्य (for 'हति'). G२ तथा (for तदा). G२ Mr ब्रह्मन्. —^d) K४.०.१ V१ Bo.०-० Das. a४ Dn१. n४ Ds D२-० प्रकाशति (for 'शेत'). G२ प्रकाशेन सनातनः.

12 ^a) K१ D४.० सुयत्नः (for अयत्नः). ☞ Cn: अयत्नसाध्यं; कर्मप्राप्तं न, अनित्यत्वापत्तेः ॥ Cs: ब्रह्मप्राप्ते-ज्ञानमेव साधनं, न कर्मसाह—अयत्नसाध्यम् । ☞ —^b) K० V१ Bo.०.१.० (marg. as in text) Das. a४ Ds१ Cs (gloss: रागद्वेषरहिता ज्ञानिनः) युक्तास् (for सु'). Ds१ सु; T१ G१-२ तद् (for त). K२ उपासितव्यः; K४ तपासितव्याः (sic); D५.१ उपासितायाः. —^c) Das स्वचापि; G२ स्वयापि (for स्वया च). Das लोको न (for

तस्मान्न शाम्यन्ति महर्षिसंघाः ॥ १२

अस्मिन्नर्थे पुरा गीतं शृणुष्वैकमना नृप ।

यथा दैत्येन वृत्रेण भ्रष्टैश्वर्येण चेष्टितम् ॥ १३

निर्जितेनासहायेन हृतराज्येन भारत ।

अशोचता शत्रुमध्ये बुद्धिमास्थाय केवलाम् ॥ १४

भ्रष्टैश्वर्यं पुरा वृत्रमुशना वाक्यमब्रवीत् ।

कचित्पराजितस्याद्य न व्यथा तेऽस्ति दानव ॥ १५

वृत्र उवाच ।

सत्येन तपसा चैव विदित्वा संक्षयं ह्यहम् ।

लोकेन). K१ च सापरेण; G२ सहामरेण (for च सामरेण). ☞ Cp: सामरेणेत्युक्त्वा मुक्तानां सर्वोत्कर्षकथनम् । ☞ —^d) K१ न शास्यन्ति; K१ D४.० नमस्यामि (for न शास्यन्ति). K१ D४.०.१.० -संवान् (D१ 'त') (for -संघाः).

13 ^a) G२ गीतः (for गीतं). —^b) M१.५.० शृणु-स्वेकः. D२ -मता (for -मना). K१.२.४ मम; K१ D४.० स्थितः (for नृप). —^c) K२ Bo यदा (for यथा). K२ om. वृत्रेण. T G१-२ यथा वृत्रेण दैत्येन. —^d) G२ भ्रष्टैश्वर्येण.

14 ^a) D० G२ सहायेन; Mr [अ]पहा° (for [अ]सहा°). —^b) Ds१ D१ हतः; D० गतः (for हतः). —^c) B२ (marg.) नशोचता (for अशो°). D० पुत्रः (for शत्रुः). G२ अशोचंत मुनिर्मध्ये. —^d) K१.४ Das. a४ Dn४ Ds२ D०.० T२ केवलं.

15 ^a) K१ भ्रष्टैश्वर्या; D१ भ्रष्टैश्वर्ये; G२ भ्रष्टैश्वर्यं (for भ्रष्टै°). G२ पुत्रम् (for वृत्रम्). —^b) G२ व्यशना (for उ°). —^c) K१.२.४.० V१ B१ T२ G२ कश्चित्; Das. a४ कश्चित्; Dn१. n४ Ds D२.०.०.० कश्चित् (for कश्चित्). K२ ते; T१ G२ [अ]स्य (for [अ]द्य). —^d) Ds१ Ds (by corr.).० [स]ति (for सति). K१.२ मानद (for दानव).

16 ^a) K१.२.४.० V१ B०.०.० Das. a४ Ca (gloss: विशिष्टोत्पादेन देहस्य) सर्गेण; K१ D४.० धर्मेण; D५.१ परेण; M५.० स्वर्गेण (for सत्येन). D२ वा (for च). —^b) K१ संक्षयं; K२ साक्षयं; K० Bo.०.१.० Das. a४ Dn१. n४ Ds D२.०.०.१.० G२ संशयं (for संक्षयं). D० ह्ययं (for ह्यहम्). K४ D४.० विदित्वा संक्षयोदयं. —^c) K४ शोचसि (for शोचामि). K१ शृणुयामि (for हृ').

C. 12. 10005
B. 12. 280[79]. 16
K. 12. 285. 16

C. 12. 10005
B. 12. 280 [79]. 16
K. 12. 285. 16

न शोचामि न हृष्यामि भूतानामागतिं गतिम् ॥ १६
कालसंचोदिता जीवा मज्जन्ति नरकेऽवशाः ।
परिदृष्टानि सर्वाणि दिव्यान्याहुर्मनीषिणः ॥ १७
क्षपयित्वा तु तं कालं गणितं कालचोदिताः ।
सावशेषेण कालेन संभवन्ति पुनः पुनः ॥ १८
तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
निर्गच्छन्त्यवशा जीवाः कालबन्धनबन्धनाः ॥ १९
एवं संसरमाणानि जीवान्यहमदृष्टवान् ।

K₁ V₁ D₁. 5. 7. 9 न हृष्यामि न शोचामि (by transp.).
— ^a) K₂ आगतिः; Dn₁ D₄ अगतिः.

17 ^b) D₅. 7 गच्छन्ति; M₁. 5. 6 मज्जन्ति (for 'ज्जन्ति').
K₁ [s]ज्ञाताः; D_{as} [s]वशाः. — ^c) K₂ T G₁
-भ्रष्टानि; K₄. 6 V₁ B_o. 5. 7. 9 D_{as}. 24 Dn₁. n₄ D_{as} D₂.
8. 5-8 G₃ -तुष्टानि (for -दृष्टानि). T G₂. 8 भूतानि (for
सर्वाणि). — ^d) Dn₄ दिव्याणि.

18 ^a) B₆ (marg. as in text). 3 (marg.) क्षय-
यित्वा; D₄. 9 क्षिप^०; T₁ G₁ क्षेप^० (for क्षप^०). T₂
कृतं (for तु तं). V₁ कालं तं (by transp.). — ^b)
K₁ -चोचिताः; D₅ -नोदितैः; D₇ -चोदितैः. — ^c)
D_{as}. 24 सविशेषेण; D₅. 7 अवि^०; G₂ हत^० (for सान^०).
— ^d) K₁. 2 सत्त्वापत्तिः; D₄ संभवति; T G₁-8 M₁.
5-7 संघावन्ति (for संभ^०).

19 ^b) K₁ D₄. 9 नीत्वा (for गत्वा). Dn₄ नरक
(for 'कम्'). — K₁. 2. 4 om. (hapl.) 19^c-21^b. — ^d)
B₆ (marg.). 7. 3 (marg. as in text) D_{as}. 24 Dn₁. n₄
D_{as} D₂. 8. 6. 8 Cn काम- (for काल-). K₅ B₆. 7 D_{as}.
24 T G₁-8 बन्धनिबन्धनाः (for -बन्धनबन्धनाः).

20 K₁. 2. 4 om. 20 (of. v. l. 19). — ^a) K₅ V₁
B₆ (marg. as in text) D₅. 7 संरभमाना (V₁ B₆ 'णा-
नि; K₇ D_{as} संसरमाणानि; B_o संरहमाणानि; G₁. 8
संसार^० (for संसर^०). — ^b) K₇ D₄. 9 भूतानि (for
जीवानि). K₅ B₆. 8 (both marg.) जीवानीहासि
दृष्टवान्; T G₁-8 M₁. 5-7 अ (M₁. 5. 6 चा) हं भूतानि
ह (G₂ पु) दृष्टवान्. ✽ Cn: जीवानि, जीवन्ति भूतानि।
अदृष्टवान्, न दृष्टमदृष्टं, व्यवहितमतीतमनागतादि च।
तद् वाति गच्छति प्राप्नोतीति जानातीत्यदृष्टवान्, अतीन्द्रि-
यज्ञानी ॥ Cp: जीवानीति षण्ढत्वं छान्दसम्। ✽ — ^c) G₁
यत्न (for यथा). T₁ G₂ धर्मस्; G₁ [अ]धर्मस् (for
कर्म). T₂ यथा (for तथा). T₃ कर्मस्. — ^d)

यथा कर्म तथा लाभ इति शास्त्रनिर्दर्शनम् ॥ २०
तिर्यग्गच्छन्ति नरकं मानुष्यं दैवमेव च ।
सुखदुःखे प्रियद्वेष्ये चरित्वा पूर्वमेव च ॥ २१
कृतान्तविधिसंयुक्तं सर्वलोकः प्रपद्यते ।
गतं गच्छन्ति चाध्वानं सर्वभूतानि सर्वदा ॥ २२
भीष्म उवाच ।

कालसंख्यानसंख्यातं सृष्टिस्थितिपरायणम् ।
तं भाषमाणं भगवानुशना प्रत्यभाषत ।

D₃ शास्त्रेषु (for शास्त्रनिः).

21 K₁. 2. 4 om. 21^{ab} (of. v. l. 19). — ^a) T₁
G₁. 8 तिर्यग्गतिं तु गच्छन्ति. — ^b) T₁ मानुष्यं. D₅
दैवम्; D₇ देहम् (for दैवम्). D₄. 7. 9 वा (for च).
— G₂ om. (hapl.) 21^{cd}. — ^c) D₅. 7 -दुःख- (for
-दुःखे). K₇ V₁ D_{as} D₈-5. 6 G₃ M₁ प्रिये; M₅. 6
प्रियं (for प्रिय-). K₁ -द्वेष्यं; K₄ -स्वेष्ट्ये; K₅ Dn₁.
n₄ D₅ D₂. 6. 8 -द्वेषे; D_{as}. 24 द्वेष्यो (for -द्वेष्ये).
— ^d) K₅ V₁ B_o. 7. 9 D_{as}. 24 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 6. 8
ह; B₆ हि (for च).

22 ^a) K₁. 2 -बुद्धि- (for -विधि-). K₇ V₁ B_o.
6-9 D_{as}. 24 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 5-8 T G₁-8 -संयुक्तः
(for 'क्तं). — ^b) V₁ B₆ Dn₁ D₅ D₂. 8. 6. 8 T₂ G₂
सर्वो (for सर्व-). K₁. 2. 4 लोकाः. T₁ G₂. 8 प्रवर्तते
(for प्रपद्यते). — ^c) D₅ गच्छ (for गतं). D_{as} M₇
गच्छति. K₁. 6 D₅ चाध्वानं; D₁ G₁ वाध्वानं. — ^d)
K₅ D₄. 9 सर्वज्ञः (for 'दा).

23 ^a) D₅ om. ख्यान. T₁ -संख्येन (for -संख्यान-).
K₅ -संख्यानं; D₅ T G₁-8 M₁. 5-7 -संख्येयं (D_{as} 'तं');
D₅ -संज्ञान- (for -संख्यातं). — ^b) B₇. 9 सं-; G₁ तद्
(for तं). D₄. 7 उशनाः (for भगवान्). — ^d) K₁
उदनाः; K₂ उषनाः; K₄ उशनः; D_{as}. 24 D_{as} D₄-9
G₁-8 उशनाः; Dn₄ उषना (for उशना). K₂ -आपतः.
D₅. 7 प्रत्यभाषत भारत. — ^c) K₁. 2. 4 B_o D₅ धीमान्;
K₇ V₁ B₇. 3 (marg. as in text). 9 Dn₁. n₄ D₅ D₂-4.
6. 8 G₃ धीमन्; D₅. 7 एतांसु; T G₁-8 इमान् (for
भीमान्). K₁ पुष्ट-; D₅. 7 त्वाष्ट-; T₁ G₁. 8 चष्ट-;
T₂ दृष्ट- (for दुष्ट-). K₂ T₁ G₁ -प्रलापासु; K₅ -प्राल-
पांसु (for -प्रलापांसु). — ^e) D₄. 9 ततः (for तात).
K₁. 2. 4 न (for प्र-). G₁ -आपते (for 'से).

24 ^a) T₁ G₂. 8 एव (for एतद्). D₅. 7 भवतां;

भीमान्दुष्टप्रलापांस्त्वं तात कस्मात्प्रभाषसे ॥ २३

वृत्र उवाच ।

प्रत्यक्षमेतद्भवतस्तथान्येषां मनीषिणाम् ।

मया यज्ज्वलब्धेन पुरा तप्तं महत्तपः ॥ २४

गन्धानादाय भूतानां रसांश्च विविधानपि ।

अवर्धं त्रीन्समाक्रम्य लोकान्वै स्वेन तेजसा ॥ २५

ज्वालामालापरिक्षिप्तो वैहायसचरस्तथा ।

अजेयः सर्वभूतानामासं नित्यमपेतभीः ॥ २६

Ds भगवंस् (for भवत्स्). —^b) Ds om. from मनीषिणाम् up to अस्मिन् (in 12. 271. 8^e). K1 मनीषिणां. —^c) D1 तु (for यज्). G2 जन- (for जय-). K2 मत्वा यज्ज्वलब्धेन (sic); B1 मया यज्ज्वलब्धेन (sic); Ds महातपोपलब्धेन. —^d) G2 महातपाः (for महत्तपः).

25 Ds om. 25 (cf. v. l. 24). —^a) Ks आधाय (for आदाय). —^b) M1. 5. 6 अहं (for अपि). V1 M1 रसांश्च विविधानि च. —^c) K1 D4. 9 अधोर्ध्वं (K1 'द्धं); Bs (orig.) अवर्धं; Bs (marg.) अरसंस्; Bs अवर्द्धं; Das. 24 Ds1 अवर्धत्; T2 अवर्धस्; G2 अवर्धंस् (for अवर्धं). Ks तान्; Da4 lacuna (for त्रीन्). T1 G1 अवध्य (G1 'व्यक्त')स्त्रीनि वाक्रम्य; G2 अवर्धति समाक्रम्य. ☞ Cn: अवर्धं हिंसितवान् । ☞ —^d) K1 D4. 1. 9 T1 G1 स्वेनैव (for वै स्वेन).

26 Ds om. 26 (cf. v. l. 24). —^a) Bs (marg. as in text) हंसः; Dn4 ज्वाल- (for ज्वाला). —^b) G1 वैहायस- (for 'यस-). K1. 2. 4 गमस्; T G1-8 M1 गतिस् (for चरस्). Ks Das. 24 तदा; M1 चरन् (for तथा). D1 वैहायसमवस्थया. —^c) K2 अजेयः; Ds1 'याः. —^d) G2 असंगित्वम् (for आसं नित्यम्). V1 अपीतभीः; Da4 अपेतधीः.

27 Ds om. 27 (cf. v. l. 24). —^a) K4 ऐश्वर्य- (for 'र्यं). M1. 5. 6 तपसः (for 'सा). G2 प्राप्य (for प्राप्तं). —^b) K1. 4 अष्टतश्च; D1 अष्टं चैव; G2 द्वयं तश्च; G2 अष्टं तं च (for अष्टं तच्च). D1 स्वकर्मणा (for 'मैभिः). —^c) K1 Da4 G1 भगवान्. —^d) T2 तपस्; M1. 5-7 गतस् (for ततस्). G2 न वोमि सततं त्वहं (sic).

28 Ds om. 28 (cf. v. l. 24). —^a) K4. 6 Bo. 6. 1. 8 (marg.). 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 युयु-

ऐश्वर्यं तपसा प्राप्तं अष्टं तच्च स्वकर्मभिः ।

धृतिमास्थाय भगवन्न शोचामि ततस्त्वहम् ॥ २७

युयुत्सता महेन्द्रेण पुरा सार्धं महात्मना ।

ततो मे भगवान्दृष्टो हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ २८

वैकुण्ठः पुरुषो विष्णुः शुक्लोऽनन्तः सनातनः ।

मुञ्जकेशो हरिश्मश्रुः सर्वभूतपितामहः ॥ २९

नूनं तु तस्य तपसः सावशेषं ममास्ति वै ।

यदहं प्रष्टुमिच्छामि भवन्तं कर्मणः फलम् ॥ ३०

त्सुना; Ds1 G2 युयुत्सतो (for 'त्सता). D4 माहेंद्रेण. —^b) Bom. ed. पुंसा (for पुरा). K1 D4. 9 सार्धं (for सार्धं). K1 महात्मनः. —^c) T1 G1 हि (for मे). K2 भगवन्. K1 (sup. lin.) सृष्टो; K2 पृष्टो (for दृष्टो). —^d) B8 (marg. as in text) विभुः (for प्रभुः). ☞ Cp: नारायणः नरसमूहस्य जविवर्गस्य प्रेरयिता । ☞

29 Ds om. 29 (cf. v. l. 24). —^a) Da4 G1 M1 वैकुण्ठ- (for वैकुण्ठः). Ks V1 Bo. 6 (marg. as in text). 1. 8 (marg. as in text). 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 [s]नन्तः; D1 त्राणः (for विष्णुः). ☞ Cs: विकुण्ठोऽवगुण्ठनं, द्यावाभूम्योरेकीकरणं, तं करोतीति वैकुण्ठः । तथा च नामनिर्वचनाध्याये वक्ष्यति-संक्षेपिता मया भूमिरद्विष्यत्सा च वायुना । वायुना चैव तेजश्च वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥ इति । ☞ —^b) K4 Das शुक्ले; Ks Ds T2 G2 Cs शुक्लो; V1 Bo. 6-8 D2. 8. 6. 8 M1. 5. 6 शक्नो; D1 कृष्णो; Cap शुक्ला (for शुक्लो). Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 विष्णुः (for अनन्तः). K1 D4. 9 अनन्तः स (K1 om. स) सनातनः. —^c) Ds कुञ्जकेशो; D1 T2 मुञ्जि; G1 मुञ्च (for मुञ्ज). Ks हरिःश्मश्रुः; D1 हरिस्मश्रुः; Ds हरिश्मश्रुः. ☞ Ca. n: मुञ्जवत्सुदीर्घाः (Cn: पीताः) केशा अस्तेति । ☞ —^d) K1 Das पितामहः.

30 Ds om. 30 (cf. v. l. 24). —^a) Ks तत्; V1 च (for तु). G1 नूनं तु तपसा नैव. —^b) K1. 2 D4. 9 सावशेषो; Ks सत्त्वशेषम्. K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 इह (for मम). T2 विशेषं मम नास्ति वै. —^c) Dn1 तद् (for यद्). K2 प्रेष्टुम्; B8 (marg. as in text) Ds द्रष्टुम् (for प्र). —^d) K1. 2. 4 भवतः; Ks V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 भगवन्; M1. 6 भवन्तः (for भवन्तं).

C. 12. 10021
B. 12. 280(79). 31
K. 12. 285. 31

ऐश्वर्यं वै महद्ब्रह्मन्कस्मिन्वर्णे प्रतिष्ठितम् ।

निवर्तते चापि पुनः कथमैश्वर्यमुत्तमम् ॥ ३१

कस्माद्भूतानि जीवन्ति प्रवर्तन्तेऽथ वा पुनः ।

किं वा फलं परं प्राप्य जीवस्तिष्ठति शाश्वतः ॥ ३२

केन वा कर्मणा शक्यमथ ज्ञानेन केन वा ।

ब्रह्मर्षे तत्फलं प्राप्तुं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३३

इतीदमुक्तः स मुनिस्तदानीं

प्रत्याह यत्तच्छृणु राजसिंह ।

मयोच्यमानं पुरुषर्षभ त्व-

मनन्यचित्तः सह सोदरीयैः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

२७१

उशनोवाच ।

नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रभविष्णवे ।

यस्य पृथ्वीतलं तात साकाशं बाहुगोचरम् ॥ १

मूर्धा यस्य त्वनन्तं च स्थानं दानवसत्तम ।

31 Ds om. 31 (cf. v. l. 24). — ^a) Ks द्वि;
K7 D4. 7. 9 सु-; Ds च (for वै). Dn1. n4 D2. 8 ब्रह्म
(for ब्रह्मन्). — ^b) K2 कस्मिन्बले; Ks ब्रह्मैकस्मिन्;
V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 6. 8 वर्णे कस्मिन्
(by transp.). Ds1 वर्णः (for वर्णे). Ds1 प्रतिष्ठितः.
— ^c) D7 निवर्तते; G2 निवर्तिते. Ks Bs. 9 Das. a4
Dn4 चापि; M7 [s]पि च (for चापि). — V1 reads
31^a-32^b on marg.

32 Ds om. 32 (cf. v. l. 24). V1 reads 32^{ab} on
marg. — ^a) T2 G2 तस्माद् (for कं). Bs (marg.)
जीवानि (for जीवन्ति). M1. 5-7 कस्माद्भवति भूतानि.
— ^b) K4 Da4 Dn1 यथा; Ks. 7 Bo. 6-9 Das Dn4 Ds
D2-4. 6-9 G2 M7 तथा; T1 G1. 8 पुनः (for स्य वा).
— ^c) G1 सा (for वा). Ds2 T G1-8 transp. फलं
and प (G2 पु) रं. M1. 5. 6 प्राप्य लोके (for परं प्राप्य).
Bs (marg.) किं वा फलं प्राप्य जीवास्. — ^d) G2 जीवं.
K2 शाश्वतं. Bs (marg.) जीवास्तिष्ठति शाश्वताः; Bs
(also marg.) तिष्ठन्तीह च शाश्वतं.

33 Ds om. 33 (cf. v. l. 24). — ^a) Das. a4
कर्मणे. — ^b) G2 कथं (for अथ). Ks कर्मणा (for
केन वा). — ^c) M7 परं (for फलं). K1. 4 D7 T
G1-8 M7 प्राप्तं (for प्राप्तुं). Ks V1 Bo. 6. 7. 9 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 तद्वाप्तुं (Bs 'प्राप्तुं; Bs 'वाप्तं)
फलं विप्र. — ^d) Ds तस्मै (for तन्मे).

34 Ds om. 34 (cf. v. l. 24). — ^a) T G1-8
तदाह (for 'नीं). — ^b) G1 तत् (for यत्). Ds4

राजसिंहः; D7 'सिंह. — ^c) K2 मयोच्यमानं (for
मयोच्य). G2 पुरुषस्य तत्त्वम् (for 'पंश त्वम्). — ^d)
D7 अनन्यचित्तैः.

Colophon om. in Ds. S1 Gs missing; Ks. 5
B1-5 Da1. a2 Dn2. n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-*
parvan: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2-4. 6-9 T G1-8 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*:
K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4.
6-9 G2 M7 वृत्रगीता (K1. 2. 4 'ता:); M1. 5. 6 वृत्र-
गीतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ks
5; B7 103; Dn1 Ds2 D7 T1 G1. 3 105; Dn4
M1. 5. 7 104; T2 118; G2 100. — *Sloka no.*:
Da4 Ds 35; Dn1. n4 34.

271

☞ This adhy. is missing in S1 Gs (cf. v. l. 12.
263. 52; 259. 1). Ds om. up to अस्मिन् (in 8^a)
(cf. v. l. 12. 270. 24).

1 K1. 2 T1 Gs M1. 6 उशनाः; Ds1 D4 उशना
उवाच; G1 उशनः. — ^b) Bs (marg. as in text) विष्णवे
(for देवाय). — ^c) Das पृथिवीतलं; Ds पृथ्वीतले
(for 'तलं). Das जात; Ds T2 पादाव्; T1 G1-8
पादम् (for तात). ☞ Cp (reading पृथ्वी तलं):
तलं, पादतलमित्यर्थः । ☞ — ^d) K7 Ds आकाशं;
Ds T G1-8 आशा वै (T1 G1. 8 यद्) (for साकाशं).
G1 M7 बाहु- (for बाहु). B7 Dn1 D7 गोचरः;

तस्याहं ते प्रवक्ष्यामि विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ २
भीष्म उवाच ।

तयोः संवदतोरेवमाजगाम महामुनिः ।
सनत्कुमारो धर्मात्मा संशयच्छेदनाय वै ॥ ३
स पूजितोऽसुरेन्द्रेण मुनिनोशनसा तथा ।
निषादासने राजन्महार्हे मुनिपुंगवः ॥ ४
तमासीनं महाप्राज्ञमुशना वाक्यमब्रवीत् ।
ब्रह्मस्मै दानवेन्द्राय विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ५
सनत्कुमारस्तु ततः श्रुत्वा प्राह वचोऽर्थवत् ।

विष्णोर्माहात्म्यसंयुक्तं दानवेन्द्राय धीमते ॥ ६
शृणु सर्वमिदं दैत्य विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ।
विष्णौ जगत्स्थितं सर्वमिति विद्धि परंतप ॥ ७
सृजत्येष महाबाहो भूतग्रामं चराचरम् ।
एष चाक्षिपते काले काले विसृजते पुनः ।
अस्मिन्गच्छन्ति विलयमस्माच्च प्रभवन्त्युत ॥ ८
नैष दानवता शक्यस्तपसा नैव चेज्यया ।
संप्राप्तुमिन्द्रियाणां तु संयमेनैव शक्यते ॥ ९
बाह्ये चाभ्यन्तरे चैव कर्मणा मनसि स्थितः ।

C. 12. 10034
B. 12. 281[80].10
K. 12. 286. 10

Dn₄ -गोचरे; T G_{1.8} -गोचराः; G₂ -गोचरैः (for 'रम्). D₄ आकाशं बहुविस्तरं. ☞ Cp: साकाशं, आकाशेन शून्यप्रदेशेन सह वर्तमानं मध्यमोत्तरं भवनम् । ☞

2 D₅ om. 2 (cf. v. l. 1). —^a) K_{1.2} मूर्ध्नि; Dn₁ मूर्धा; G₁ आशा (for मूर्धा). K_{4.6} B₇ D_{2.8} त्वनंतश्च; K₇ D_{4.9} 'तं तु; B₈ (marg.) D₈ T G₁₋₈ C₈ 'तस्य (for त्वनन्तं च). ☞ Cn: अनन्तं स्थानं मोक्षः ॥ Cp: अनन्तं स्थानं, ब्रह्मलोकस्वर्गस्थानम् ॥ C₈: अनन्तस्य, आकाशस्य स्थानं, सीमा । ☞ —^b) D₄₄ D₄ G₁ स्थान- (for स्थानं). T₁ G_{1.8} -नंदन (for -सत्तम). —^c) K₁ तस्य द्वे (for तस्याहं). G₂ वै (for ते). Dn₁ प्रवक्ष्यामि. —^d) K₆ माहात्म्यम्; D₄₈ महात्म्यम्.

3 D₅ om. 3 (cf. v. l. 1). MSS. om. the ref. —^a) K₁ संवादतोर् (for संव). —^b) M₇ महीपते (for महामुनिः). —^c) ☞ Cp: सनत्कुमारः, निवृत्ति-धर्मप्रवर्तयिता । शुक्रस्य आधिकारिकत्वेन बहिसुखत्वात् तादृशं संशयच्छेदनसामर्थ्यं नास्तीति सूचितम् । ☞

4 D₅ om. 4 (cf. v. l. 1). —^a) K_{1.2.4.6.7} V₁ Bo D_{48.44} Dn₄ सं-; D₆ सु- (for स). —^b) K₆ [उ]सनसा. B₇ D_{48.44} T₁ तदा (for तथा). —^c) K₂ मुने (for [आ]सने). —^d) K₂ महार्हे (for 'हं). K₄ -पुंगव; D_{48.44} -पुंगवाः; G₂ (also as in text) -पूजितः.

5 D₅ om. 5 (cf. v. l. 1). K₇ om. 5^{ab}. —^a) D_{48.44} उपासीनं (for तमा'). V₁ B₇ D₄₈ Dn₄ D₈₁ D_{2.6.8} -प्राज्ञम् (for -प्राज्ञम्). — Before 5^{ed}, T G₁₋₈ ins. उशनाः (T 'ना). —^c) D₇ असौ (for अस्यै). —^d) D₄₈ महात्म्यम्.

6 D₅ om. 6 (cf. v. l. 1). K_{1.2} om. (hapl.) 6^{a-7^b}. —^a) G₁₋₈ वचः (for ततः). —^b) T G₁₋₈

चाह (for प्राह). K₄ वचा; K₆ G₁ ततो (for वचो). — K₄ om. 6^{a-7^b}.

7 D₅ om. 7 (cf. v. l. 1). K_{1.2.4} om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). Before 7, B₈ G₈ ins. सनत्कुमार उवाच. —^a) G₂ श्रुत्वा (for शृणु). G₂ दैत्यो. —^b) D_{48.44} विष्णुर्. K₆ माहात्म्यम्; D₄₈ महात्म्यम्. —^c) K_{1.2.7} G₂ विष्णोर् (for विष्णौ). G₂ महत् (for जगत्). D₄₄ सर्व; T₁ lacuna. ☞ Cp: स्थितं, सृष्टेः पूर्वम् । ☞ —^d) K₄ बुद्धि (sic) (for विद्धि). — After 7, T G₁₋₈ read 8^{ef}.

8 D₅ om. up to अस्मिन् (cf. v. l. 1). —^a) D₄₈ सृज्यति; D₄₄ सजति. —^b) Dn₄ भूतग्राम- (for 'ग्रामं). —^c) K₁ संक्षिपते; K₇ D_{4.6.9} चाक्षि'; D₇ च क्षीयते. —^d) B₈ वै सृजते; D₄₈ विसृज्यते. — T G₁₋₈ read 8^{ef} after 7. —^e) Bo. 8 (marg.) D₆ T₁ G₁₋₈ तस्मिन् (for अ'). B₈ निल-यम्; D₄₈ विज' (for विल'). —^f) T G₁₋₈ तस्माच्च (for अस्माच्च). T₁ G_{1.8} हि; T₂ [अ]पि; G₂ च (for [उ]त्).

9 ^a) B₇ नैषा; M_{1.5-7} नैव (for नैष). K_{4.6.7} Bo. 6-9 Dn_{1.4} D₈ D_{2.8.6.8} C₈ ज्ञानवता; T₁ G_{1.8} दानकृता; Ca 'वता (as in text). D_{48.44} शक्यं (for शक्यम्). —^b) D₄₄ D₈₁ T₂ चैव (for नैव). D₄₈ चेज्यया; M₇ नेज्यया. —^c) K_{1.4} B₆ D₇ संप्राप्तम्; D₈₁ D_{2.8.6.8} 'प्यम् (for 'सुम्). K₆ V₁ च (for तु). —^d) K₂ तपसा न; G₂ समयेन (for संयमेन). K₆ Bo. 7. 9 D_{48.44} D_{2.8.6} M_{1.5-7} [ए]प (for [ए]व).

10 ^a) K_{1.2.4} बाह्यांतरे; D₆ चाभ्यं (for चाभ्य'). D₈₁ D₈ चैव; D₄ वैव. —^b) K_{1.2} D₆ कर्मणो; K₄ Dn_{1.4} D₈ D_{2.8.8} कर्मणोर् (for कर्मणा). K_{6.7} D₈₁

C. 12. 10035
E. 12. 281[80].10
K. 12. 286. 19

निर्मलीकुरुते बुद्ध्या सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ १०
यथा हिरण्यकर्ता वै रूप्यमशौ विशोधयेत् ।
बहुशोऽतिप्रयत्नेन महतात्मकृतेन ह ॥ ११
तद्वज्रातिशतैर्जाविः शुध्यतेऽल्पेन कर्मणा ।
यत्नेन महता चैवाप्येकजातौ विशुध्यते ॥ १२
लीलयाल्पं यथा गात्रात्प्रमृज्यादात्मनो रजः ।
बहु यत्नेन महता दोषनिर्हरणं तथा ॥ १३
यथा चाल्पेन माल्येन वासितं तिलसर्षपम् ।

D4. 1. 9 स्थितं; D5 T2 स्थिरं; M1. 5-7 स्थिरः (for स्थितः). —^a) D3 (before corr.) G2 निर्मली (for 'ली-). —^d) Das. a4 [अ]स्थितम्; Ca. 8 (gloss: मोक्षम्, अपवर्गम्) आनन्त्यम् (as in text).

11 ^a) ☞ Cn: हिरण्यकर्ता, स्वर्णकारः । ☞ —^b) Dn4 रूपम्; D5. 1 तप्तम् (for रूप्यम्). —^c) G1 बहुशोति; M1. 5. 6 महताशु. D3. 9 [s]भि- (for सति-). —^d) Br. 8 (marg.). 9 Da1 महता सु; M1. 5. 6 बहुशोल्प-; M7 महताल्प- (for 'रम्-). K6 B6-8 Da4 T G1-8 M1. 5-7 च; K1 D4. 9 वै; D5. 1 चा (for ह).

12 ^a) D5 तद्वज्राति; D7 तद्वज्राति; G2 तद्वज्रा* (for तद्वज्राति-). K1 Da4 -शनैर् (for -शतैर्). —^b) K1. 2 V1 शुध्यति (for 'ते). K6. 1 Bo D3. 6 [s]न्येन; Dn1. n4 D2 [s]नेन; D9 [s]नेक; T1 G2 स्वेन (for सत्वेन). Dn4 कर्मसु (for 'णा). —^d) K1 एतजातौ; K7 एका; G2 त्वेक (for एक). K4. 1 Da1 D4. 9 विशुध्यति; D2 (before corr.) G2 विशुद्धये; D5. 1 विशिष्यते (for विशुध्यते). K6 अप्येकजातेन शुध्यता; Ca एकजातेन (gloss: जन्मना) शुध्यते.

13 ^a) K7 लालयाल्पं; Ds1 लीलया स्वं (for 'याल्पं). G1. 8 यदा (for यथा). D5. 1 गात्रं (for गात्रात्). —^b) K1 प्रसृज्याद्; G1 प्रव (for प्रमृ). —^c) D7 मनसा (for महता). T G2. 9 बहु (G2 [also] इह) चा (G8 जा)तिप्रयत्नेन; G1 पिब जातिप्रयत्नेन; M7 बहुशोतिप्रयत्नेन. —^d) K2 -निर्हारणं.

14 ^a) K6 तथा (for यथा). K1 D4. 8 वाल्पेन; B7 चान्येन (for चाल्पेन). K1 मालेन; D5. 1 गंधेन (for माल्येन). —^b) G1 वालितं (for वासितं). K1 वासितं सितमर्षपं. —^c) K6 मुंचते. K1. 2 स्वजं (for स्वकं). —^d) K1 om. (hapl.) 14^d-15^e. —^d) K2. 4. 1

न मुञ्चति स्वकं गन्धं तद्वत्स्वस्मस्य दर्शनम् ॥ १४
तदेव बहुभिर्माल्यैर्वासमानं पुनः पुनः ।
विमुञ्चति स्वकं गन्धं माल्यगन्धेऽवतिष्ठति ॥ १५
एवं जातिशतैर्युक्तो गुणैरेव प्रसङ्गिषु ।
बुद्ध्या निवर्तते दोषो यत्नेनाभ्यासजेन वै ॥ १६
कर्मणा स्वेन रक्तानि विरक्तानि च दानव ।
यथा कर्मविशेषांश्च प्राप्नुवन्ति तथा शृणु ॥ १७
यथा च संप्रवर्तन्ते यस्मिंस्तिष्ठन्ति वा विभो ।

B3 (marg.) D4. 5. 7. 9 T G1-8 तथा (for तद्वत्). K1 (also as in text) सूक्ष्मं च; D4. 9 शुक्ष्मस्य (for सू). Bo लक्षणं (for दर्शनम्).

15 K1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). —^a) B7 तदैव. K2 तदेव बहुभिर्माल्यैर्. —^c) K2. 4 T1 G1-8 M1. 5-7 विमुच्य तं (K4 'च्यत) (for विमुञ्चति). K2. 4 स्वजं (for स्वकं). —^d) K2. 4 माल्ये; K7 Das Dn4 माल्यं (for माल्य-). K2 गंधो (for -गन्धे). K4 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 D2 D2. 8 (before corr. n4 in text). 5. 7. 8 च; D5 न (for स्व-). K7 D4. 9 T G1-8 M1. 5-7 तिष्ठते (for 'ति).

16 ^a) K7 एव. K1 D5. 1 याति शनै (K7 'तै)र् (for जातिशतैर्). K1. 2. 4 गुणैः; G2 युक्ते (for युक्ते). —^b) M1. 5. 6. 7 (sup. lin. as in text) गुणेष्वेव (for गुणैरेव). K2 M7 (sup. lin.) प्रसङ्गिभिः; T1 G1. 3 प्रशंसति (for प्रसङ्गिषु). ☞ Cv: प्रसङ्गिषु, प्रकृष्टभगवत्सङ्गवत्सु । गुणैः स्नेहादिगुणैः । ☞ —^c) D8 om. from दोषो up to वर्तन्ते (in 18^a). D4. 5. 1 दोषा (for दोषो). —^d) G1 यत्नेन (for यत्नेन). K6 Bo. 6-8 Da4 च; V1 lacuna; Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 6 ह (for वै). K2 corrupt.

17 D8 om. 17 (cf. v. l. 16). K2. 1 om. 17^{ab}. —^a) K4 Das Dn1. n4 Ds D2. 8 स्वेन (for स्वेन). —^b) Das. n4 lacuna; D5. 1 वै रक्तानि (for विर). D4. 9 स्वेन वै (for दानव). ☞ Ca: विरक्तानीति सामान्यतो जीवपरो नपुंसकनिर्देशः, भूतानीत्यप्याहारो वा । ☞ —^c) D5. 1 कर्म- (for कर्म-). K1 D5 -विशेषांश्च; K7 D5 'पांस्तु; T G1-8 'पांश्च (for 'पांश्च). M1. 5. 6 यथा कर्मगुणैर्जावाः. —^d) M1. 5. 6 संभवन्ति (for प्राप्नु). M5 यथा (for तथा).

18. D8 om. 18^a (cf. v. l. 16). D5. 6 om. (hapl.)

तत्तेऽनुपूर्व्या व्याख्यास्ये तदिहैकमनाः शृणु ॥ १८
 अनादिनिधनः श्रीमान्हरिर्नारायणः प्रभुः ।
 स वै सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ १९
 एष सर्वेषु भूतेषु क्षरश्चाक्षर एव च ।
 एकादशविकारात्मा जगत्पिबति रश्मिभिः ॥ २०
 पादौ तस्य महीं विद्धि मूर्धानं दिवमेव च ।
 बाहवस्तु दिशो दैत्य श्रोत्रमाकाशमेव च ॥ २१

18. — ^a) Ks. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das Dn1. n4
 Ds D2-4 यथावत्; T1 G1.2 तथा च (for यथा च).
 D7 मे (for सं-). — ^b) D7 G2 तस्मिन् (for यं). Ks
 Bs. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G1. 3 तिष्ठति (for तिष्ठ-
 न्ति). K1.4 चाभिभोः (Ks 'भो'); Ks Ds चाविभो;
 K7 D1. 9 तानि भो; T1 G1-3 वानिर्भः; T2 M1. 5-7
 चानिर्भः (for वा विभो). — Ds reads 18^a-19^a twice.
 — ^c) K1. 2. 4 T2 तथा; D7 यत्ते; T1 G1-3 तदा
 (for तत्ते). K7 Das Ds1. s2 (before corr.)-पूर्वा;
 T G1-3 -पूर्वाद् (for -पूर्वा). K1 व्याख्यासे; G2
 'स्यै. — ^d) K4 [ए]कमनः.

19 For the repetition in Ds, cf. v. l. 18.
 — ^a) Dn4 अनादिः (for 'दि-). K7 -निधनं (for
 'नः). — ^b) M7 (sup. lms.) मुनिर् (for हरिर्).
 — Ds reads 19^a-20^a twice. — ^c) Dn1 Ds देवः
 (for स वै). — ^d) T G1-3 चराणि स्थावराणि च.

20 For the repetition in D4, cf. v. l. 19. — ^a)
 Dn1 स वै; Ds एषु; M1. 5. 6 एवं (for एष). — ^b)
 K1 क्षराक्ष. ☞ Cs: क्षरांशः प्रकृतिः, अक्षरांशः पर-
 मात्मा । ☞ — ^c) Ks एकदेशः (for एकादश). K1.
 2. 4. 7 D4 (both times). 9 -विष्णु (K1 om. शु)द्धात्मा
 (for 'विकारात्मा). — ^d) ☞ Cp: रश्मिभिः, इन्द्रियवृ-
 त्तिभिः । ☞

21 ^a) Ds ददौ; G1 पदौ (for पादौ). M1. 5. 6
 अस्य (for तस्य). — ^b) Ks Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1.
 n4 Ds D2. 3. 6. 8 M7 इत्युत; V1 अप्युत (for एव च).
 — V1 reads 21^a-23^b on marg. — ^c) K1. 2. 4 बाहू
 यस्य; V1 Bs बाहवश्च. B7 दैत्यः.

22 V1 reads 22 on marg. — ^a) G1. 3 तेजोमयः;
 G2 तेजोमयः. Ds. 7 तस्य देवस्य कृच्छश्च. — ^b) T2
 स्थितः. — ^c) K1. 2 G1 बुद्धिः (for बुद्धिर्). V1 ज्ञान-
 गतः; Ds G2 'वता; T1 G1. 3 'वतां (for 'गता).
 V1 श्रीमान् (for नित्यं). — ^d) Ds. 7 रजस्; G2 रसं

तस्य तेजोमयः सूर्यो मनश्चन्द्रमसि स्थितम् ।
 बुद्धिर्ज्ञानगता नित्यं रसस्त्वप्सु प्रवर्तते ॥ २२
 भुवोरनन्तरास्तस्य ग्रहा दानवसत्तम ।
 नक्षत्रचक्रं नेत्राभ्यां पादयोर्भूश्च दानव ॥ २३
 रजस्तमश्च सत्त्वं च विद्धि नारायणात्मकम् ।
 सोऽऽश्रमाणां मुखं तात कर्मणस्तत्फलं विदुः ॥ २४
 अकर्मणः फलं चैव स एव परमव्ययः ।

C. 12. 10049
 B. 12. 281[60]. 25
 K. 12. 285. 25

(for रसस्). K1. 2 चाप्सु; G2 ह्यप्सु (for स्वप्सु).
 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 प्रतिष्ठितः (Ds1
 'तं) (for प्रवर्तते). Ks वसंस्त्वं सुप्रतिष्ठितः (sic).

23 V1 reads 23^{ab} on marg. — ^a) Ds1 D1. 9
 भुवोर् (for भुवोर्). K1 V1 अंतरतस्; K2 अंतर्गतस्;
 Ks Das. a4 अनंतरतस्; Bs (marg.) निरंतरतस्; T
 G1-3 एवांतरं (T1 'रे; G1. 8 'रा); M1. 5. 6 अंतरगास्;
 M7 अंतर्गतास् (for अनन्तरास्). Bs त्वस्य (for तस्य).
 — ^b) Ds4 ग्रह- (for ग्रहा). K1. 2. 4 V1 ग्रहाद्या (Ks
 'भ्या-) वसवस्तथा. — ^c) K1 -चक्रे; K2 -चंद्रं; G2
 -चक्र- (for -चक्रं). T G1-3 M1 नेत्रं च; M5-7 नेत्रा-
 स्यम् (for नेत्राभ्यां). — ^d) Das दानवः. Ks पाण-
 योर्भूश्च दानव (sic); T G1-3 आस्यमग्निश्च (G1 'भि
 च) दानव; M1 आस्यं चाग्निं च दा'; M5-7 अग्निर्दानव-
 सत्तम. — After 23, T G1-3 Kumbh. ed. ins.;

725* तं विश्वभूतं विश्वादि परमं विद्धि चेश्वरम् ।

[G2 विश्वरूपं (for 'भूतं).]

On the other hand, M1. 5-7 ins. after 23 :

726* पादयोर्भूः सपाताळा हृतसूर्यस्यैव मण्डलम् ।

24 ^a) T G1-3 M7 सत्त्वं रजस्तमश्चैव. — ^b) K1. 2
 Bs (marg.) Ds. 5. 7. 9 T G1-3 M7 सर्वं; K4. 7 सर्व- (for
 विद्धि). ☞ Cv: नारायणात्मकं, नारायणेन भ्यासम् । ☞
 — ^c) K1. 2. 4. 6 Ds1 Cs आ (Ks Ds1 Cs सा)श्रमाणां
 (for सोऽऽश्रं). K1 Bs Cs सुखं; Ks. 7 Bo. 7. 8
 (marg.) Das Dn1. n4 Ds2 D2-9 फलं; Bs Das बलं
 (for सुखं). ☞ Cs: सुखम्, उत्पत्तिस्थानम् । ☞ — ^d)
 Das M7 कर्मणा; Ds. 7 'णां (for 'णस्). T G2. 3 तं
 (for तत्).

25 ^a) T1 G2. 3 अकर्मणः. K1. 2. 4 मोक्षः; Bs
 (marg. as in text) तात (for चैव). ☞ Cp: अकर्मणः,
 ज्ञानस्य । ☞ — ^b) T1 एष (for एव). K1. 2. 6 V1
 Bs T2 परमोव्ययः; K1 D4. 9 'माव्ययः; T1 G1-3

C. 12. 10050
B. 12. 281[90].25
K. 12. 286. 25

छन्दांसि तस्य रोमाणि अक्षरं च सरस्वती ॥ २५

ब्रह्माश्रयो बहुमुखो धर्मो हृदि समाश्रितः ।

स ब्रह्मपरमो धर्मस्तपश्च सदसच्च सः ॥ २६

श्रुतिशास्त्रग्रहोपेतः षोडशत्विक्क्रतुश्च सः ।

पितामहश्च विष्णुश्च सोऽश्विनौ स पुरंदरः ॥ २७

मित्रश्च वरुणश्चैव यमोऽथ धनदस्तथा ।

ते पृथग्दर्शनास्तस्य संविदन्ति तथैकताम् ।

एकस्य विद्धि देवस्य सर्वं जगदिदं वशे ॥ २८

पुरुषोन्वयः (G₂ 'यं'); M₇ परमन्वयं. K₄ सर्वं एव परोन्वयः. — °) K₁. 2. 4 यथास्ति (for छन्दांसि). K₁. 2. 4 चास्य; V₁ Bo. 6. 7. 9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 6. 8 G₁-8 यस्य (for तस्य). B₉ पूर्णानि (for रोमाणि). K₆ तथा छन्दांसि रोमाणि. — °) K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 अक्षरं; T₂ अक्षरश्च (for 'रं'). ☞ Ca. n. p: अक्षरं प्रणवो (Ca. p वेदो वा) । ☞

26 °) K₁. 7 D₅ बहुमुखो (for 'मुखो'). — °) Dn₄ धर्मा. K₆ बहु (for हृदि). K₁. 2. 4 Das. a₄ D₅ T₂ M₇ समाश्रितः; K₇ B₈ (marg.) D₄. 7. 9 सदाश्रितः (for समाश्रितः). — °) K₁. 2. 4 V₁ तद्; K₇ D₄. 9 सद् (for स). K₆ धर्म (for धर्मस्). B₈ (marg. as in text) एतद्ब्रह्मपरमो धर्मस्. — °) K₁. 2. 4 तत्तपः; K₇ D₄. 9 सत्तपः; V₁ B₇. 9 Das. a₄ तपः स; D₅. 7 T G₁. 8 M₁. 5-7 स तपः (for तपश्च). K₁. 2. 4. 7 D₉ तद्; B₈ सद्; D₅ यः (for सः). B₈ (marg.) तपः स सदसत्तु सः; G₂ स तपस्वी तपश्च सः.

27 °) B₈ (marg. as in text) स्तुतिशास्त्रः; Dn₁ श्रुतिस्तोत्रः; Ds₁ Cs (gloss: स्तोत्रं साम प्रगीतमन्त्रकं, शस्त्रं, अप्रगीतमन्त्रकम्) शस्त्रस्तोत्रः; T G₁-8 M₁. 5-7 स्तोत्रशस्त्र- (G₈ 'द'; M₇ 'स्त्रं') (for श्रुतिशास्त्र-). K₆ ग्रहोपेतः; Bo 'पेयः; Dn₄ Dn₅ गृहोपेतः (for 'ग्रहो'). — °) Ds₁ चतुश्च; T₂ क्रमश्च (for 'क्रतुश्च'). — °) D₅ (marg. as in text) सोमश्च; D₈ T G₁-8 रुद्रश्च (for विष्णुश्च). — °) K₁ अश्विनौ; K₂ ह्यः; M₇ सोश्विना. K₁. 1 B₇ Das. a₄ G₂ च (for स).

28 °) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 6. 8 [s]थ; K₇ B₈ (marg.) D₄. 5. 7. 9 T G₁. 2 M₅-7 स (for च). — °) K₂ च; D₅. 7 [s]पि (for सथ). G₁ तदा (for तथा). — °) D₅. 7 G₈ ये (G₈ ते) पृथग्दर्शनास्तस्य. — °) K₁ Bo. 8 स विदन्ति; K₂. 4. 6 B₉ Dn₄ T₂ G₁. 2 M₁. 5-7 स (G₂ न) विदन्ति; K₇ D₄. 9

नानाभूतस्य दैत्येन्द्र तस्यैकत्वं वदत्ययम् ।

जन्तुः पश्यति ज्ञानेन ततः सत्त्वं प्रकाशते ॥ २९

संहारविक्षेपसहस्रकोटी-

स्तिष्ठन्ति जीवाः प्रचरन्ति चान्ये ।

प्रजाविसर्गस्य च पारिमाण्यं

वापीसहस्राणि बहूनि दैत्य ॥ ३०

वाप्यः पुनर्योजनविस्तृतास्ताः

क्रोशं च गम्भीरतयावगाढाः ।

संविदन्ति; Cp संवदन्ति (for संविदन्ति). K₁. 2. 4 V₁ G₂ तदे (V₁ 'दै') कतां; B₉ तथैकतः; D₅. 7 M₁ त (D₇ य)थैव तां. — °) M₅ एतस्य (for एकस्य). — °) K₇ सर्व- (for सर्व). K₂ वश्ये; M₁. 6 वशेत् (for वशे). B₈ (marg.) सर्वं स्थावरजंगमं.

29 °) Ds₁ -भूतस्य (for -भूतस्य). B₉ दैत्यस्य (for दैत्येन्द्र). — °) K₁. 7 D₆ त (K₁ य)द्वयं; K₂ D₄ वदत्ययं; Das. a₄ वदस्व यं; D₅. 7 तदाव्ययं; T G₁-8 M₁. 5-7 वदन्ति हि (M₁. 5-7 'त्यपि') (for वदत्ययम्). — °) B₈ (marg.) यं तु; D₇ यन्तु (for जन्तुः). K₆ V₁ Bo. 7. 8 (marg. as in text) Das. a₄ वै ज्ञानात्; Bo. 9 Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 6. 8 विज्ञानात् (for ज्ञानेन). — °) K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (orig.) 9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 6. 8 Cpp ब्रह्म; K₇ D₆ M₁. 5-7 सर्वं (for सत्त्वं).

30 °) K₆ कोटी; Dn₃. a₄ Ds -कोटिस्; G₂ -कोट्यास् (for -कोटीस्). ☞ Cn: संहारविक्षेपसहस्रकोट्यां जगल्लयोदयकालः कल्पसंज्ञक उच्यते ॥ Cs: संहारे मरणम्, विक्षेपो जन्म ॥ Cv: संहारे सति विक्षेपः स्तोदरनिक्षेपः । ☞ — °) K₆ G₂ चैव; G₁ देवाः (for जीवाः). K₆ B₉. 7. 9 Das. a₄ प्रवदन्ति (for प्रचरन्ति). V₁ कान्ये; Dn₈ चान्यं; D₄ चान्ये (for चान्ये). ☞ Cv: प्रचरन्ति, प्रकृष्टकर्माण्याचरन्ति । ☞ — °) T G₁-8 -निसर्गस्य (for -विसर्गस्य). G₂ om. च. K₁. 2 पारिमाणं (K₂ 'णे'); G₂ परिमाण्यस्. ☞ Cn. p: पारिमाण्यं, स्वार्थं तद्वितः (Pāṇini 5. 1. 124) । ☞ — °) Dn₃. a₄ वापि; G₂ तथा (for वापी). M₁. 5-7 शतान्यशीति (M₇ 'ति') (for बहूनि दैत्य). Dn₄ दैत्यः.

31 °) K₄ वाप्या; D₄ वाप्याः. K₆ योजन- (for योजन-). K₁. 2. 4 -संभृतास्; Dn₈ Dn₉ -विस्तृतास् (for -विस्तृतास्). T₁ G₁-8 च (for ताः). K₁ (also) वाप्यः पुनर्योजनतः समृद्धाः. — After 31°, K₁ reads 32°. — °) K₄ क्लेशां; B₉ (marg. as in text). 8

आयामतः पञ्चशताश्च सर्वाः

प्रत्येकशो योजनतः प्रवृद्धाः ॥ ३१

वाप्या जलं क्षिप्यति बालकोऽप्या

त्वह्ना सकृच्चाप्यथ न द्वितीयम् ।

तासां क्षये विद्धि कृतं विसर्गं

संहारमेकं च तथा प्रजानाम् ॥ ३२

षड्जीववर्णाः परमं प्रमाणं

कृष्णो धूम्रो नीलमथास्य मध्यम् ।

रक्तं पुनः सहातरं सुखं तु

हारिद्रवर्णं सुसुखं च शुक्लम् ॥ ३३

परं तु शुक्लं विमलं विशोकं

गतक्लमं सिध्यति दानवेन्द्र ।

गत्वा तु योनिप्रभवानि दैत्य

सहस्रशः सिद्धिमुपैति जीवः ॥ ३४

गतिं च यां दर्शनमाह देवो

गत्वा शुभं दर्शनमेव चाह ।

गतिः पुनर्वर्णकृता प्रजानां

वर्णस्तथा कालकृतोऽसुरेन्द्र ॥ ३५

C. 12. 100/0
B. 12. 281[80].35
K. 12. 20. 35

(marg.) : Das. a1 क्रोशाच् (for क्रोशं). G1 गांभीर-
तया. D1 च गाढाः; G1 [अ]विगाढाः. — °) T G1. 2
पञ्चशतैश्च (for 'शताश्च'). K1 सर्वाः; D8 (marg. as in
text) सर्वे. ॥ Cn : पञ्चशताः इति लिङ्गव्यत्यय आर्षः । ॥
— °) D81 प्रत्येकतो. K1 योजनता; G2 वा जगतः.
K1. 2. 1 D4. 9 समृद्धाः; D5. 7 प्रवृद्धा (for 'द्वाः'). T1
G1. 8 प्रत्येकशो योजनविस्तृताश्च (G8 'स्ताः').

32 K1 reads 32° after 31°. — °) K1 D4. 9
वाप्यं; Dn1 M1. 5-1 वाप्यां; D5. 1 वाप्यो (for वाप्या).
K1. 2 क्षिप्यते; K1 B8 D4. 5. 1. 9 M1. 5-1 क्षीयति; T1
क्षिप्यतु (for 'ति'). K6 T1 G1. 8 वा (G1 बालकोऽप्यास्य;
D4 बालकोऽप्या; G2 बालको हि; Ca (gloss: बालाग्रेण)
बालकोऽप्या (as in text). ॥ Cv : बालकोऽप्या, शिशुमार-
देवस्य बालाग्रेण जलं क्षिप्यते । शिशुमारबालकोऽप्या ज्योतिश्च-
क्रस्य पौनःपुन्येनावर्तने सति स्वविहितायुषोऽवसाने ततोऽन्यत्रापि
गच्छति । यथा वापीजलस्थशिशुमारेण तज्जलं कस्मिंश्चित्काले
उत्थलद्वालकोऽप्या अन्यत्र क्षिप्यते तद्वत् । ॥ — °) K1 द्रव्हा;
K1 D8 [अ]प्यद्वा; D8 त्वद्वा; D8 त्वद्वा; T1 G8 महा;
G1 स हा; G2 स हा (for त्वद्वा). K1. 9 सकृश्च; K6
सकृच् (for सकृच्). K1 om. न. D1-1 वाप्यथ न; T1
चाप्यविनि; G1 चाप्यथिनं; G2 चास्य दिन- (for चाप्यथ
न). D5. 1 G2 द्वितीया (G8 'यां'). — °) repeats 32°
after 33°. — °) K1. 9 ता संक्षये; D8 आसां क्षये; Dn1
तासां क्षयं. K6 बुद्धिः; B8. 9 D8 बुद्धि- (for विद्धि).
K4 कृतविसर्गं; B8. 1. 8 Dn1. n4 D8 D2. 8. 5-8 T1 G1. 2
(both times). 8 परं विसर्गं; T2 तमेव सर्गं; M1. 5-1
विसर्गमेकं (for कृतं विसर्गं). — °) D5. 1 संचारम् (for
संहारम्). K1. 2. 4 T G2. 8 एवं (for एकं).

33 °) D5. 1 तद् (for षड्). K1 -वर्णः (for -वर्णाः).
K1 B8 (marg. as in text) प्रमाणं; D1 प्रमाणं (for

प्रमाणं). G2 षड्जीववर्णविरमप्रमाणं (810). ॥ Cv :
षड्जीववर्णाः ईषत्तामस-अतितामस-ईषद्वाजस-अतिराजस-
ईषत्सार्विक-अतिसार्विकभेदेन । ॥ — °) D81 धूम्रो
(for धूम्रो). B8 अथानु; D5. 1 अप्यस्य; M1. 5-1
अथापि (for 'स्य'). T1 G1-8 कृष्णं नीलं धूम्रमसद्वा (G2
'थाप्य-; G3 'थास्य')वर्णं; T2 कृष्णं नीलं धूम्रमथान्य-
मध्यं. — °) G2 कस्तं (for रक्तं). K1. 2 पुरः (for
पुनः). B8 (marg.) षड्तरं; D8. a4 सव्यं (for
सद्वा). K1 सुखं; T1 G1. 8 परं (for सुखं). K1.
2. 4. 1 D4. 5. 1. 9 च (for तु). — After 33°, G2
repeats 32°. — °) K1 -कर्णैः; D81 -वर्णैः; T2 -वर्णा
(for -वर्ण). K6 B8 स्वसुखं; B1 प्रसुखं; B8 D5. 1
सुसुखं; G1 ससुखं (for सु). B8 T G1. 8 M1. 5-1 तु
(for च).

34 °) K4 परे (for परं). K4 तु मुक्तं; K1 D4. 9
पराणां; B8 च शुक्लाद् (for तु शुक्लं). D8 विफलं;
D2 lacuna (for विमलं). — °) D8 M1 गतक्लमं (for
'क्लमं'). D8 सिध्यति; G2 सिध्यति. K4 दानवेन्द्रः;
D8 'विद्र'. — °) K2 lacuna for गत्वा तु योनि. D4. 9
तु; T2 कु- (for तु). D8 योगि- (for योनि-). V1
B8. 1-9 Dn1. n4 D8 D2. 8 -प्रभवानि दैत्य; D1 T G1-8
'वान्ती' (G2 'दी')त्य (for 'वानि दैत्य'). — °) M1
जीवं (for जीवः).

35 °) D81 G2 गतिश्च (for गतिं). K1. 2. 4 चायं;
G2 च या (for च यां). K1. 2. 4 V1 D8 एव; K1
D4. 9 एव; D8 D1 T G1-8 आप (for आह). K2
वेद; K4 देव; K1 D4. 5. 1. 9 T G1-8 जीवो (for देवो).
— °) K6 पुनर् (for शुभं). K6 वापि; B8. 6. 1. 8
(marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 6. 8
वापि; D1 T G1. 8 चाप; G2 चापं (for आह). ॥ Cv :

C. 12. 10061
B. 12. 281[80].36
K. 12. 286. 36

शतं सहस्राणि चतुर्दशेह
परा गतिर्जीवगुणस्य दैत्य ।
आरोहणं तत्कृतमेव विद्धि
स्थानं तथा निःसरणं च तेषाम् ॥ ३६
कृष्णस्य वर्णस्य गतिर्निकृष्टा
स मज्जते नरके पच्यमानः ।
स्थानं तथा दुर्गतिभिस्तु तस्य
प्रजाविसर्गान्सुबहून्वदन्ति ॥ ३७
शतं सहस्राणि ततश्चरित्वा

शुभं दर्शनम्, वैष्णवसिद्धान्तम् । ॐ —^a) K₄ G₂ M₁ गतिं पुनर्; V₁ पुनर्गतिर् (by transp.). D₅ १ धर्मः; G₁ सर्वै (for वर्ण-). K₄ -कृत्वा; G₁ M₁ ६ -कृताः; G₂ -कृतः (for -कृता). —^d) D₅ १ वर्णास्. K₄ [5] सुरेंद्रा; Da₃ a₄ Ds₁ 'रेंद्रः.

36 D₄ om. (hapl.) 36-37. —^a) K₁ 2 4 चतुर्दशाथ; G₂ 'दंशास्य (for 'दंशेह). —^b) K₆ Da₃ Ds₁ गति- (for गतिर्). K₁ 2. 4. १ V₁ B₈ D₉ T G₁₋₃ -गणस्य (for -गुणस्य). —^c) G₁ अहोरणं (for आरोहणं). K₁ तत्रमसैव (sic); K₂ 4 तस्य ममेव; K₆ B₆₋₈ Da₄ D₅₋₇ तत्कृतमेव; K₇ D₉ तच्च (D₉ 'व) ममेव (for तत्कृतमेव). K₂ बुद्धि; T₁ G₁ सिद्धि (for विद्धि). ॐ G₂ आरोहणं, पूर्वस्माद्वारिद्रवर्णात् शुक्रवर्णप्राप्तिः । ॐ —^d) D₅ स्थितिस् (for स्थानं). D₈ om. (hapl.) from निःसरणं up to स्थानं (in 37^e). K₂ निःसरणं (for निःस'). ॐ Cp: येन क्रमेणारोहणं स्थानं च, तत्क्रममेव तेषां निःसरणम् । ॐ — After 36, D₅ १ T₁ G₁₋₃ Kumbh. ed. read 44^{ab} (D₅ १ Kumbh. ed. repeating it in its proper place). — After the first occurrence of 44^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

727* अतिप्रसक्तो निरयाच्च दैत्य
ततस्ततः संपरिवर्तते च ।

37 D₄ om. 37; D₈ om. up to स्थानं (for both, cf. v. l. 36). —^a) K₁ कर्णस्य (for वर्णस्य). Da₃ [अ]गतिर्; G₂ गतिं (for गतिर्). K₁ न कृष्णा; K₄ न कृष्टा (for निकृष्टा). —^b) K₄ ६ B₇ Dn₁ n₄ D₈ D₂ २. ६ सज्जते; D₅ मज्जते; G₂ माजिते (for सज्जते). K₁ २ पच्यमानः; D₂ पच' (for पच्य'). —^c) K₁ २ Bo D₉ M₁ २-१ यथा (for तथा). M₁ om. from विभि up to वर्ण (in 39^e). K₇ D₉ दुर्ग-

प्राप्नोति वर्णं हरितं तु पश्चात् ।
स चैव तस्मिन्निवसत्यनीशो
युगक्षये तमसा संवृतात्मा ॥ ३८
स वै यदा सत्त्वगुणेन युक्त-
स्तमो व्यपोहन्घटते स्वबुद्ध्या ।
स लोहितं वर्णमुपैति नीलो
मनुष्यलोके परिवर्तते च ॥ ३९
स तत्र संहारविसर्गमेव
स्वकर्मजैर्बन्धनैः क्लिश्यमानः ।

विभि (D₉ 'क)स् (for दुर्गति'). G₂ स्थानं तथा भूयः गतिर्गतिस्तु. —^d) K₇ D₉ T G₁₋₃ M₁ -निसर्गान्; D₅ १ -विसर्गं (for 'गान्). D₈ स- (for सु-). K₁ corrupt. K₂ प्रवदति सुबहून् (for सुबहून्वदन्ति).

38 M₁ om. 38 (cf. v. l. 37). —^a) D₈ reads from शतं up to क्षये (in 38^f) twice. M₅ ६ तथा (for ततश्च). D₅ स्वरित्वा (for च'). —^b) V₁ B₈ च; D₈ (both times) lacuna (for तु). —^c) K₁ 2. 4 सदैव; Da₄ स स्तैव; G₂ न चैव (for स चैव). K₂ 4 अनीचो; Da₃ 'सो (for 'शो). —^d) T G₁₋₃ M₅ १ युगक्षयं (for 'क्षये). K₆ B₈ (marg. as in text). १. ६ Da₃ Dn₁ n₄ D₈ D₂ २. ६. २ तपसा; V₁ lacuna (for तमसा). — After 38, T G₁₋₃ read 41^{ed}.

39 M₁ om. up to वर्णं (cf. v. l. 37). —^a) K₆ B₇ Da₁ सदा; B₈ (marg. as in text) तदा; T₂ यथा; G₂ यावन् (for यदा). T G₁₋₃ भूयः (for सत्त्व-). G₂ -गणेन (for -गुणेन). —^b) G₂ ततो (for तमो). K₄ V₁ Bo D₅ १ व्यपोहं (for 'हन्). T₂ ह; M₅ ६ च (for स्व). K₁ तमो व्यपोहं घटते सुबुद्ध्या; K₇ D₁ ० तमो व्यपोहेत अतद्विचौ वै. — T G₁₋₃ transp. 39^{ed} and 40^{ab}. —^c) K₇ लोहित- (for 'त'). K₇ D₁ ९ उपै (K₇ 'पे)त्य (for उपैति). K₆ Bo. ६-८ (orig.). ९ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ २. ६. २ नीलान्; T G₁₋₃ M₁ २-१ जीवो (for नीलो). —^d) G₂ पथि (for परि). D₁ २ -वर्ततेव (for 'ते च).

40 T G₁₋₃ transp. 39^{ed} and 40^{ab}. —^a) K₁ 2. 4 संहारः (for संहार-). K₇ D₁ ९ -विकल्पम् (for -विसर्गम्). K₆ V₁ Bo. ६-८ एवं; B₈ Dn₁ n₄ Da₃ D₂ २. ६. २ T G₁₋₃ M₁ २-१ एकं (for एव). —^b) K₂ स्वकर्मणैर्; K₄ B₈ Da₃ Dn₁ n₄ D₈ D₂ २. ६. २ स्वधर्म-

ततः स हारिद्रमुपैति वर्णं
 संहारविक्षेपशते व्यतीते ॥ ४०
 हारिद्रवर्णस्तु प्रजाविसर्गा-
 न्सहस्रशस्तिष्ठति संचरन्वै ।
 अविप्रमुक्तो निरये च दैत्य
 ततः सहस्राणि दशापराणि ॥ ४१
 गतीः सहस्राणि च पञ्च तस्य
 चत्वारि संवर्तकृतानि चैव ।
 विमुक्तमेनं निरयाच्च विद्वि

सर्वेषु चान्येषु च संभवेषु ॥ ४२
 स देवलोके विहरत्यभीक्ष्णं
 ततश्च्युतो मानुषतामुपैति ।
 संहारविक्षेपशतानि चाष्टौ
 मर्त्येषु तिष्ठन्नमृतत्वमेति ॥ ४३
 सोऽस्मादथ भ्रश्यति कालयोगा-
 त्कृष्णे तले तिष्ठति सर्वकष्टे ।
 यथा त्वयं सिध्यति जीवलोक-
 त्तत्तेऽभिधास्याम्यसुरप्रवीर ॥ ४४

C. 12. 10069
B. 12. 281[20]. 44
K. 12. 286. 48

जैर्; Ds. 1 स क' (for स्वक'). Dn4 क्लिश्यमानं; D1 'मानाः. — °) Das. 21 स तत्र (for ततः स). B1 Ds संहारम्; G2 हानिद्राम् (sic) (for हारिद्रम्). — °) Ks -निक्षेपः; Ds. 1 प्रक्षेप (for -विक्षेप). K1. 2. 4 -गती (K1 'तीर्'); T1 G1-8 -गतैर् (for -शते). K1 व्यप्रीय; K2. 4 व्यतीत्य (for 'ते'). ☞ Cn: व्यतीते, व्यतिगच्छति, कर्मव्यतिहारे तद् (Pāṇini 1. 3. 14) । गतिकान्तर्यस्य "वी"धातोः अन्तःप्रक्षिप्तस्य "ई"धातोर्न्यतिपूर्वस्येदं रूपम् (cf. Kaumudī on Pāṇini 6. 4. 66) । ☞

41 °) Ds हरिद्रः; G2 हानिद्रः (sic) (for हारिद्रः). B8 (marg. as in text) -वर्णः; T G1-8 M1. 5-1 -वर्णे (for -वर्णस्). Das. 21 Ds. 9 सु- (for तु). B0 तदा; Ds. 1 तथा (for प्रजाः). K1. 2. 4 -विसर्गे; Ks B0 Das. 21 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 6. 8 -विसर्गात्; V1 B8 (marg. as in text) -विसर्गा; Ds. 1 M1. 5-1 -विसर्ग (for 'र्गात्'). — T G1-8 read 41^{ed} after 38. — °) K1. 6. 1 B0. 1. 2 Das. 21 Ds. 9 T G1-8 अविप्रमुक्तो (for 'मुक्तो'). K1. 2. 1 B0 Ds. 5. 1. 9 निरयेन (K1. 7 [orig.] 'येन'); T G1-8 नरकेण; M1. 5-1 निरयाच्च (for 'ये च'). Ds. 6 दैत्यस् (for दैत्य). — °) K1. 2. 4 B8 Ds. 1 T1 M1 दशावराणि; Das दश पराणि.

42 °) K2 गतीः; K1 Ds जातीः; B8 (marg.) गताः; Ds2 गीताः; D1 जातीः; Ds. 1 ततः; T G1-8 M1. 5. 1 गतिः (for गतीः). Ms चरं च (for च पञ्च). — °) Ds2 चैवं (for चैव). ☞ Cn: संवर्तकृतानि, कल्पे कल्पे कृतानि ॥ Cs: संवर्तकृतानि । संवर्तः प्रलयः, कृतं सृष्टिः । जननमरणातीत्यर्थः ॥ Cv: संवर्तकृतानि, महाप्रलयकृतानि । ☞ — °) Ks निर्मुक्तम् (for विमु). Ks B8 (marg. as in text). 8 (marg.) एवं; M1 एतन् (for एनं). G2 निरयश्च (for 'याच्च'). ☞ Cp: निरयाच्च,

पापात् । ☞ — °) Das om. चान्ये. K1 om. च.

43 °) Ds1 G1. 2 दैवलोके (for देव'). K1. 2. 4. 1 B8 (marg. as in text) Ds. 9 T2 G1-3 विचरति; B9 विहरति; T1 M1 विचरति (for विहरति). B8 (orig.) अभीक्ष्णः; B8 (marg.) अतीक्ष्णः; B9 G2 अभीक्ष्णां (for 'क्ष्णं'). — °) K1. 2. 4 ततो (for च्युतो). — K2. 4 om. (hapl.) 43^{ed}. — °) G1 -ततानि (for -शतानि). D4 वाष्टौ (for चाष्टौ). — °) B0. 9 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 6. 8 तिष्ठत्यमृतत्वम् (for तिष्ठन्). K1 अमृतत्वे; T G1-8 अमलत्वम् (for अमृत').

44 Ds. 1 T1 G1-8 Kumbh. ed. read 44^{ab} (Ds. 1 Kumbh. ed. repeating it here) after 36. — °) T1 G1-8 यो (for सो). Ks. 1 अपः; T2 अपि (for अथ). K2 भ्रंशति; Ks D4 -भ्रश्यति (for भ्रश्यति). Ds. 1 (both first time) योऽस्मादथ भ्रश्यति कालयोगात्; G2 corrupt. — G2 om. 44^b. — °) K1. 2 V1 कृष्णतरे; Ks कृष्णे जने; K1 Ds. 9 कृष्णे तले; Ds1 कृष्णे तले; Ds. 1 (both first time) T G1. 3 M1. 5-1 कृष्णे वर्णे (for कृष्णे तले). K1. 2. 4. 1 D2 सर्वकष्टे; B9 Dn1. n4 Ds1 Ds 'कष्टे; Das. 21 'कल्पे; Ds. 1 (both first time) 'कृच्छ्रे; Ds. 1 (both second time) 'कंठे (for 'कष्टे). — °) Ks तथा (for यथा). T2 त्वया (for त्वयं). K1 D4 सिध्यति; B8 (marg. as in text) Ds Ds M1. 5. 6 तिष्ठति; G2 विध्यति (for सि'). K2 (also as in text) काललोके; B0. 1 Das. 21 Ds. 1 M1. 5-1 Cp जीवलोके; Ds 'लोकं; Cpp देवलोक (for जीवलोकस्). — °) Ds T G1. 8 ततो (for तत्ते). K1 [s] तिधास्यामि; K2 [s] मिधास्यामि; K4 'धास्य मे; Dn4 'वास्यामि. Dn4 प्रवीरः. D8 स तेभिधास्याम सुरप्रवीर.

45 °) Ds देवानि; T1 G1-8 Cv दैव्यानि (for

C. 12. 10070
B. 12. 261[60]. 45
K. 12. 286. 45

दैवानि स व्यूहशतानि सप्त
रक्तो हरिद्रोऽथ तथैव शुक्लः ।
संश्रित्य संधावति शुक्लमेत-
मष्टापरानर्च्यतमान्स लोकान् ॥ ४५
अष्टौ च षष्टिं च शतानि यानि
मनोविरुद्धानि महाद्युतीनाम् ।
शुक्लस्य वर्णस्य परा गतिर्या
त्रीण्येव रुद्धानि महानुभाव ॥ ४६
संहारविक्षेपमनिष्टमेकं

दैवानि). K१ संव्यूह- (for स व्यूह-). —^b) D६.१ हरिद्रश्च; G३ 'द्वेति (for 'द्रोऽथ). K१ कृष्णं; B३ (marg.) D६.१.१ कृष्णः (for शुक्लः). — D० reads 45^a twice. —^c) K१.४ संभृत्य; K२ संभृतिः; K१ D० (both times) संहृत्य; B० संभृत्य; B१ D६.१ T G१-३ संसृत्य; D३.२४ संभृत्य; M१.५-१ Cpp (gloss: प्राप्य) संसृत्य; Cp संश्रित्य (as in text). D३ T G१-३ शुक्ल (for शुक्लम्). K१ D३ D६.१ (both times) T G१-३ M१ एव; V१ B० D६.१ एतद् (for एतम्). —^d) K१ D६.१ G३ अष्टौ प (D० व)रान्; K२ अष्टा-पदान्; K३ B० D३.२ D३.३ M१.५-१ Cv (gloss: अष्टभ्यः अवरान्, सप्तर्षिलोकान्) अष्टावरान्; K१ D३.१ D६.१ त (D३.१ य)थापरान्; T१ यष्टावरान्; T२ G३ यष्टा (G३ 'ष्टा)मरान्; G३ यष्टावरान् (for अष्टापरान्). K१ D६ अर्च्यं (K१ 'न्य)तमान् (D६ 'न्स); B० D६-१ T२ M१.५-१ अर्च्यतमा (M१ 'रा)न्स; T१ G१-३ अस्य स (G३ त)मान्स (for अर्च्यतमा). K१ सु- (for स).

46 ^a) K१ om. the first च. K१ शष्टौ; K३ B३ (marg. as in text) D३.२४ G३ M१.५.१ षष्टिश्च; T२ षष्टिश्च (for षष्टिं). K२.४ याति; D३.४ चैव; D३ (also as in text) तानि; D६.१ T२ G३ M१.५.१ याति (for यानि). —^b) K१.२ V१ D६.१ T G१-३ -निरुद्धानि; D३ -विरुद्धानि; Cv (gloss: मरणकाले मनसा ध्यातान्) मनोविरुद्धान् (for -विरुद्धानि). B३ (marg. as in text) -मतीनां; T G३ -द्युतीनि (for 'नाम्). ☞ Cp: मनोविरुद्धानि, मनसः क्षोभकानि । ☞ — After 46^{ab}, T२ reads 47^{ad}. T२ G३ om. 46^{ad}. —^c) G३ कृष्णस्य (for वर्णस्य). D३.१ D३ (before corr.) तथा (for परा). D३ गतिं (for गतिर्). — K१.२.४.१ D० om. (hapl.) 46^d-47^e. —^d) V१ B३ (marg. as in text). १ D३.२४ M१ त्रीण्याव; B३ (marg. as in text) त्रीण्याव;

चत्वारि चान्यानि वसत्यनीशः ।
षष्ठस्य वर्णस्य परा गतिर्या
सिद्धा विशिष्टस्य गतकृमस्य ॥ ४७
सप्तोत्तरं तेषु वसत्यनीशः
संहारविक्षेपशतं सशेषम् ।
तस्मादुपावृत्य मनुष्यलोके
ततो महान्मानुपतामुपैति ॥ ४८
तस्मादुपावृत्य ततः क्रमेण
सोऽग्रे स्म संतिष्ठति भूतसर्गम् ।

D६.१.१.१ त्रीण्या (D१ 'ण्या)वि-; T१ G३.३ M१ तृष्णावि- (G३ 'नि-); M१.५ त्रीण्यापि (for त्रीण्येव). B१.३ D३.२४ D३.१ M१.५.१ महानुभावः; T१ G३.३ 'द्युतीनां (for 'नुभाव). ☞ Cv (reading तृष्णाविरुद्धा): तृष्णा-या अविरुद्धा, आकाङ्क्षितसकलफलदात्री । ☞

47 K१.२.४.१ D० om. 47^{ab} (of. v. l. 46). D३ om. (hapl.) 47^a-48^a. T G१-३ read 47^{ab} after 48. —^a) V१ B३ D३.२४ T G३ -विक्षेपनिविष्टम्; G३ 'मनि-ष्टिम् (for 'मनिष्टम्). D३.४ एके (for एकं). — V१ reads 47^b on marg. —^b) K० om. चान्यानि. D३.१ D३ वसति. ☞ Cn: अनीशः, योगैश्वर्योपस्थापितान्दिव्या-न्भोगास्त्यक्तुमसमर्थः । ☞ — D६.१ om. 47^a-48^d. T२ reads 47^{ad} after 46^{ab}. —^c) K१ सिद्धानि शिष्टस्य; K३ B३.३ (both marg.) D३.२४ सिद्धा (D३.२४ 'द्धौ) च सिद्धस्य; K१ B३ (orig.). १.१ सिद्धावशि (B१ 'सि)ष्टस्य; B०.१ D३.१ D३.२.३.३ सिद्धावसिद्धस्य; T G३.३ सिद्धा विशिष्टस्य; Cv सिद्धा विशुद्धस्य (for सिद्धा विशिष्टस्य). D३.२४ -क्रमस्य (for -कृमस्य). ☞ Cn: सिद्धाव-सिद्धस्य, शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवन्मुक्ततामप्राप्त्यम् । ☞

48 D३ om. 48^a; D६.१ om. 48 (for both, of. v. l. 47). —^a) K१ सप्तोत्तरं; K२ ततोत्तरं; K३ ततोत्तरं (for सप्तोत्तरं). K३ V१ B०.१-१ D३.२४ D३.१ D३.२.३.३ तत्र (for तेषु). K१ वसति; K१ D३ चरति. K३ अनीशः; T१ G३ अनीशः. ☞ Cv: सप्तोत्तरं, सप्तपाताललोकेभ्य उत्तरम् । ☞ —^b) K३ विशेषः; D३ त्वशेषः; T G३.३ M१ सशेषः. —^c) K३ उपावृत्य; D३ 'कृत्य; T१ G३.३ उपावृत्य (for उपा). K१ om. from मनुष्य up to मुपैति (in 48^d). V१ B०.१.१ D३.१ D३.२.३.३ G३ -लोके (for -लोकं). —^d) B० T२ महा- (for महान्). — After 48, T G१-३ read 47^{ab}.

स सप्तकृत्वश्च परैति लोका-

न्संहारविक्षेपकृतप्रवासः ॥ ४९

ससैव संहारमुपप्लवानि

संभाव्य संतिष्ठति सिद्धलोके ।

ततोऽव्ययं स्थानमनन्तमेति

देवस्य विष्णोरथ ब्रह्मणश्च ।

शेषस्य चैवाथ नरस्य चैव

देवस्य विष्णोः परमस्य चैव ॥ ५०

संहारकाले परिदग्धकाया

ब्रह्माणमायान्ति सदा प्रजा हि ।

चेष्टात्मनो देवगणाश्च सर्वे

ये ब्रह्मलोकादमराः स्म तेऽपि ॥ ५१

प्रजाविसर्गं तु सशेषकालं

स्थानानि खान्येव सरन्ति जीवाः ।

निःशेषाणां तत्पदं यान्ति चान्ते

सर्वापदा ये सदृशा मनुष्याः ॥ ५२

ये तु च्युताः सिद्धलोकात्कमेण

तेषां गतिं यान्ति तथानुपूर्व्या ।

C. 12. 1007b
B 12. 281[90].53
K. 12. 285. 54

49 Das. a4 om. 49^{ab}. — ^a) Ds उपाकृत्य; T G1. 8 अपावृत्य (for उपा). — ^b) Ks संग्रेणसं- (sic); K7 D4. 9 सोमैः समं; V1 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 8 सोम्रेण सं; T Gs स्वर्गे स्म सं; G1 स्वर्गे समं; G2 सोम्रेषु सं- (for सोम्रे स्म सं). Bs भूतसंगं; Ds. 7 M7 'सर्गे; T1 G2 'वर्ग; M1. 5. 6 'सर्गः (for 'सर्गम्). — ^c) Ks Das -कुत्वाश् (for -कुत्वश्). Ds. 4 च परैति; T1 G1-8 समुपैति; M7 च उपैति (for च परैति). — ^d) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 प्रभावः; D4 प्रवासाः (for 'सः).

50 ^a) Ks संहार (for 'रम्). T2 उपप्लवांश्च (for 'प्लवानि). K4 ससैव संहारमुपप्लवानि. ☞ Cn: संहारम् हति गमुलन्तम् । सप्त भूरादिसत्यलोकान्ताहल्लोकान्, मनो- बुद्धिसहितानि ज्ञानेन्द्रियाणि वा संहृत्यैव, बोधेन बाधित्वा ॥ Cs: उपप्लवानि, मरणानि । संहारं यावत्कल्पं । ☞ — ^b) Ds. 7 संभाव्य यस्य (for संभाव्य सं). Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-8 M1. 5. 6 जीवः (for सिद्ध-). K7 D4 लोकः (for -लोके). ☞ Cs: संभाव्य, अनुभूय । ☞ — ^c) Dn4 [s]व्यय- (for 'यं). G2 एव (for एति). — ^d) Ks देवश्च; Bs देवस्य (for दे). Ds ब्राह्मणश्च (for ब्र). — ^e) Ds. 7 चैकस्य; T G1-8 M1. 5-7 देवस्य (for चैवाथ). ☞ Ca: शेषस्य, संकर्षणाख्यस्य । ☞ — ^f) Ds2 चैवं (for चैव).

51 ^a) Das. a4 Ms कायो; T1 G1. 8 देहा (for -काया). ☞ Ca: परिदग्धकाया, क्षीणभौतिकलिङ्गक- देहाः । ☞ — ^b) D4 आयाति. T1 G1. 8 तदा; G2 तथा (for सदा). — ^c) Ks चाष्टात्मनो; G1 द्वेष्टात्मनो; M7 चेष्टात्मनो (for 'रमनो). — ^d) Ds2 यं (for ये). T G1-8 M1. 5-7 लोके (for -लोकाद्). K1. 2. 4 B7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अपराः स्म (K1 स); T G1. 8 M1.

5-7 अमराः स्म (M1. 5. 6 'राश्च); G2 [s]खमराः स्म (for अमराः स्म). D1 ते ते (for तेऽपि).

52 ^a) K7 V1 D4. 5. 7. 9 M7 -निसर्गं; Das. a4 Ds Cv -विसर्गं; T G1-8 -निसर्गं (for -विसर्गं). Ks Ds. 7 च; D4. 9 तु (for तु). K1. 2. 4 सदेश-; Ks V1 Ds. 7. 9 सदैव-; K7 lacuna; D4 सदैव- (for सशेष-). K4 काले; Ds T G1-8 M7 Cs. 7 कालाः (for -कालं). ☞ Cp: प्रजाविसर्गं प्राप्य सशेषकालं, सशेषाः, कर्मशेषर- [स]हिताः । विभक्तिलोपः छान्दसः ॥ Cv: सशेषकालाः, संसारानुभावककालशेषसहिताः । ☞ — ^b) Ks तान्येव; K7 Ds चान्येव (Ds 'न्ये च); Bs खान्येव; D4 वान्येव (for स्वा). Ks Ds (marg. as in text) चरन्ति; V1 Bo. 6 Ds T1 G1-8 M1. 5. 6 वसन्ति; D4 सरन्ति; Ds. 7 रमन्ति (for सरन्ति). Das. a4 जीवः. — Ks om. 52^c-61^d. — ^c) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cs निःशेषतस्; T G1. 8 M1. 5-7 निःशेषा वै; G2 निःशेषा वै (for निःशे- पाणां). V1 Bs (marg.) चान्ये; Ds1 (also as in text) चामे; G2 ते वै (for चान्ते). — ^d) K7 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2-9 Cp सर्वे देवा ये; V1 सर्वाश्च चार्यं; Ds T G1-8 M1. 5-7 Cs (gloss: श्वेतद्वीपवा- सिभिः) सर्वावदातैः (for सर्वापदा ये). B7 सदृशा न; Das. a4 D4 सदृशा (for सदृशा). K1 मनुष्यः.

53 Ks om. 53 (cf. v. l. 52). — ^a) K1 ये तु च्युताः; Ds T1 Cs ये न च्युताः; D4. 9 येनुच्युताः; Ds येवच्युताः; T1 G1. 8 ये च च्युताः; G2 यच्छंभुतान् (sic) (for ये तु च्युताः). K1. 2. 4 Bo. 7 Das सिद्ध (Bo 'दि)लोकाः; V1 T1 G1. 8 सिद्ध (G1 'दि)लोकान्; Ds (marg. as in text) स्वर्गलोकात्; M1 क्षिणश्च (for सिद्ध). — ^b) V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3-8 T1 Gs यथा; M7 तदा (for तथा). K4 Ds

C. 12.10079
B. 12 28 [80] 53
K. 12. 286. 54

जीवाः परे तद्वल्लेषरूपा

विधिं स्वकं यान्ति विपर्ययेण ॥ ५३

स यावदेवास्ति सशेषभुक्ते

प्रजाश्च देव्यौ च तथैव शुक्ले ।

तावत्तदा तेषु विशुद्धभावः

संयम्य पञ्चेन्द्रियरूपमेतत् ॥ ५४

शुद्धां गतिं तां परमां परैति

शुद्धेन नित्यं मनसा विचिन्वन् ।

ततोऽव्ययं स्थानमुपैति ब्रह्म

पूर्याः; Da३ पूर्वा; Dr T१ G१ ३ पूर्यात् (for पूर्या)
— °) K१ Da१ T२ जीवापरे; Da३ जीवापरे; Da३
जीवाप्यतरे; Dn१ जीवः परे; G२ जीवापरे (for जीवाः
परे). K१ ३ बल्लवेशः; V१ Bo. ६-९ Da३. ३३ Dn१. ३३
Ds D२. ३ ३ ३ Cp बल्लुत्थः; G२ फल्लवेशः; M१. ५. ६
बल्लमेष (for वेष). — °) K२ T२ विधिं स्वयं; Bo. ९
Dn१. ३३ D२ ३. ६. ३ स्वं स्वं (Bo D२ यं यं) विधिं; D२
स्वकं विधि (by transp.); G२ विधिं स्वका. K२
कांति (for यान्ति). K२ विपर्ययेन.

54 K३ om. 54 (cf. v. 1. 52). — °) G२ एवास्ति;
M१. ६-९ एवास्ति (for 'स्ति). K२ सुशेषः; B६ (marg.)
D२-१. ९ T G१-३ विशेषः (for स). K२ M१. ६-९ भक्ते;
K१ Ds१ D२. ६ भुक्ते; D२. १ भक्ते; T G१-३ भावः; C१
भुक्तिः (for भुक्ते). K१ मयावदेवास्तिमशेषभक्ते (sic);
Da३. ३३ मयावदेव्यस्ति विशेष उक्ते. ❀ Cs: सः, सिद्ध-
लोकप्रच्युतिराहित्याख्यविशेषभावो, वैशिष्ट्यप्राप्त्यावदस्ति। ❀
— °) K२ T१ G२ M५ देव्याश्च; V१ D२ Cs दिव्ये च;
B६ संभाव्य; B६ (also) देवौ च; D२. ६. १ दैव्यौ च;
T२ दिव्याश्च; G१ दैव्याश्च; G२ देव्यै च (for देव्यौ च).
T१ G१-३ च (for [ए]व). Dr सूक्ते (for शुक्ले). — °)
K२ ३ तथा तेषु; K१ B६ D२. ९ तदा (B६ 'था')त्वे सु;
V१ Bo. १-९ Dn१. ३३ D२ D२. ३. ६. ३ तदंगे (B६ 'ते')षु;
T१ G१-३ तु नान्येषु; T२ M१. ५-७ तरत्येष (for तदा
तेषु). G२ भावं (for भावः). — °) K१ ३. ३. १ D२.
६. १. ९ एव (for एतत्).

55 K३ om. 55 (cf. v. 1. 52). — °) D२. १ मतिं
(for गतिं). K१ D२. ९ transp. तां and परमां. K१ ता;
Dr मां (for तां). D२ T२ Mr प्रयाति; D२. १ उपैति;
T१ G१. ३ प्रयाति; G२ प्रयति (for परैति). — °) K२
शुद्धेन (for 'न'). G२ सत्त्वं (for नित्यं). D६ विचिन्व

दुष्प्रापमभ्येति स शाश्वतं वै ।

इत्येतदाख्यातमहीनसत्त्व

नारायणस्येह बलं मया ते ॥ ५५

वृत्र उवाच ।

एवं गते मे न विषादोऽस्ति कश्चि-

त्सम्यक्च पश्यामि वचस्तवैतत् ।

श्रुत्वा च ते वाचमदीनसत्त्व

विकल्मषोऽस्म्यद्य तथा विपाप्मा ॥ ५६

प्रवृत्तमेतद्भगवन्महर्षे

(for 'न्वन्). — °) K१. ३ T२ M१ उपेत्य; M१. ६. ६
उपैत्य (for 'ति). K१. ३ Da३ D२. १ ब्रह्मन् (for ब्रह्म).
❀ Cp: ततः, ज्ञानसमनन्तरमेव। ❀ — °) K२ M१. ६. ६
दुष्प्राप्यम् (for 'पम्). K२ अभ्येत्य; Da३ अभ्येति;
T१ G१. ३ अभ्येन; T२ अभ्येति; G२ अभ्येति (for अभ्येति).
— °) G१. ३ M१. ६-७ आख्यायम् (for 'तम्). B६ (marg.
as in text). १ Da३ D२. १ T G१-३ M१. ६-७ अदीन- (for
अहीन-). K१. १ V१ D२. ६. १. ९ T१ G१-३ -सत्त्वं (for
'सत्त्व). — °) D२. ९ फलं (for बलं).

56 K३ om. 56 (cf. v. 1. 52). G१ om. the ref.
— After the ref., D२. १ ins.:

728* एवं स देवो भगवानुवाच

सनत्कुमारो मथुराभिभाषी ।

— °) B१ om. न. G१ om. स्ति. — °) D२. १ T२ M१
प्र- (for च). Da३. ३३ वरस्य (for वचस्य). Bo. ६. ९
Dn१ D२ D२-३ ६. ३ तथैतत्; B१ D२ (also) तथैव; Dn१
तथैते; D२. १ तदैव तत्; T१ G१. ३ M१ तवेदं; T२ G२
तदेवं (G२ 'व') (for तवैतत्). — °) K२ Bo ९ Dn१.
३३ D२. ३. ६. ३ तु (for च). K१. ३. १ D२. ९ T G१. ३ M१
वाक्यम्; Dn३ वाचम् (for वाचम्). K२ अहीन- (for
अदीन-). K१ सत्त्वा; D२. १ T१ G१. ३ -सत्त्वं (for 'सत्त्व').
— °) K२ विकल्पदोषोऽस्म्यद्य; K२ विकल्मखोः सद्य (sic);
K१ D२. ९ विनष्टदोषोऽयं (K१ 'षोद्य'); D२ विकल्म-
षोऽस्म्यद्य (for 'षोऽस्म्यद्य').

57 K३ om. 57 (cf. v. 1. 52). — °) K१ प्रवर्तम्;
G२ वृत्तं तम् (for प्रवृत्तम्). Ds१ M१ भगवान्; D२. १
गमनं (for भगवन्). T१ G१. ३ महर्षेर् (for 'र्षे'). — °)
D२. १ महामतेषु; G१ महद्गुणेषु (for महाद्युतेषु). K१. ३. ३
शुद्धम्; B६ (marg.) चित्रम्; D२. १ चक्षुर् (for चक्रम्).

महाद्युतेश्चक्रमनन्तवीर्यम् ।

विष्णोरनन्तस्य सनातनं त-

त्स्थानं सर्गा यत्र सर्वे प्रवृत्ताः ।

स वै महात्मा पुरुषोत्तमो वै

तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितम् ॥ ५७

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा स कौन्तेय वृत्रः प्राणानवासृजत् ।

योजयित्वा तथात्मानं परं स्थानमवाप्तवान् ॥ ५८

युधिष्ठिर उवाच ।

अयं स भगवान्देवः पितामह जनार्दनः ।

Bs (marg.) अनुत्थ (for अनन्त-). D1 नीर्ये. — ') K1. 2. 7 Bs D4. 9 अचिन्त्य (K1. 1 'त'स्य (for अनन्तस्य). Bs सनातनस्य (for 'नं तत्). T1 G1-3 यत् (for तत्). — ') K1 सर्वे; K2 सर्गे; Bo Das Dn4 D5-7 निसर्गा (Das 'गाद्); B8 विसर्गा; D4 सर्गाद्; D2 द्वी-सर्गा; M1. 7 सर्ग (for सर्गा). K1 सर्गा; K2 सर्गः (for सर्वे). — ') K7 D4. 9 [s]च्युतो; T1 G1-3 [s]सौ (for वै). — ') D5. 7 तस्यै (for तस्मिन्). K2 Bs. 9 D2 प्रतिष्ठं (for 'ष्ठितम्).

58 Ks om. 58 (cf. v. l. 52). — ') M1 उक्तः (for उक्त्वा). T G1-3 तु (for स). — ') K1 वृत्राः; K7 वृत्रः; T2 G1 वृत्रं (G1 'तं' (for वृत्रः). M1. 5. 6 अपासृजत् (for अवा). — ') Ds (marg. as in text) [आ]त्मना (for तथा). — ') K2 परं (for परं). D5. 7 अवासृजत् (for अवासृजान्). — After 58, Bs ins. an addl. colophon [sub-parvan: मोक्षधर्म].

59 Ks om. 59 (cf. v. l. 52). K7 reads 59 on marg. K1 om. the ref. — ') Ds1 देवं; M1 देव (for देवः). — ') D4. 9 T2 यं तम्; D5 यं तद् (for यत्तद्). T1 G1-3 यदुवाच पुरा तव.

60 Ks om. 60 (cf. v. l. 52). — ') Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 महादेवो (for स भगवान्). K7 D4. 9 च (for स). ☞ Ca: मूलस्थायी, सर्वप्रधानभूतः ईश्वरः ॥ Cp: मूलस्थायी व्यूहरूपः । ☞ — ') K1 Das. 2. 1 स्वेना-मन्तेन (sic); K2 स्वेनानन्तेन; Bo Dn1. n4 Ds D1. 3. 6. 8 भगवान्स्वेन; B8 D7 M1 स्वेनानन्त्येन; D5 'नल्पेन (for 'नन्तेन). — ') K1. 2 तस्याः; Ds (before corr. as

सनत्कुमारो वृत्राय यत्तदाख्यातवान्पुरा ॥ ५९

भीष्म उवाच ।

मूलस्थायी स भगवान्स्वेनानन्तेन तेजसा ।

तस्यः सृजति तान्भावान्नानारूपान्महातपाः ॥ ६०

तुरीयार्धेन तस्येमं विद्धि केशवमच्युतम् ।

तुरीयार्धेन लोकांस्त्रीन्भावयत्येष बुद्धिमान् ॥ ६१

अर्वाक्स्थितस्तु यः स्थायी करुपान्ते परिवर्तते ।

स शेते भगवानप्सु योऽसावतिबलः प्रभुः ।

तान्विधाता प्रसन्नात्मा लोकांश्चरति शाश्वतान् ॥ ६२

सर्वान्यशून्यानि करोत्यनन्तः

C. 12. 10091
B. 12. 281(80). 64
K. 12. 286. 64

in text) ततः; T1 तस्यै; G1. 2 तस्युः (for तस्यः). V1 सर्वान् (for भावान्). — ') K2 नानार्थपान्; D5. 7 नानुरूपान् (for नाना). K7 D4 महातपान्; V1 Bo. 5. 9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 T2 G1. 3 M1. 5-7 'मनाः; B7 'बलाः; D4 'प्रजाः; T1 G2 'स्मनः (for 'तपाः).

61 Ks om. 61 (cf. v. l. 52). — ') Ds Cs. 7 तुरीयांशेन; T1 G1 तुरीयार्धेन तु; T2 मदीयार्धेन; G2 तुष्टे चार्धेन; M1 तुरीयांशेन (for तुरीया). K7 D4. 9 तस्यैव; D5. 7 केशेन; T1 G1-3 तस्यै (G2 'स्यै)मे (for तस्येमं). ☞ Ca. n: तुरीयार्धेन, अष्टमभागेन (Cn: अष्ट-मांशेन) ॥ Cp: अर्धपदमंशपरम् । तुरीयांशेन ॥ Cs: तुरी-यांशेन, विश्वैजसप्राज्ञाख्यमवस्थात्रयमपेक्ष्य तुरीयब्रह्मरूपेण । यद्वा अनिरुद्धांशेनेत्यर्थः । ☞ — After 61^{ab}, T G1-3 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins.:

729* तुरीयार्धेन ब्रह्माणं तस्य विद्धि महात्मनः ।

[G1. 3 M1. 5. 6 तुरीयार्धेन तु; Kumbh. ed. तुरीयांशेन (for 'यार्धेन). T1 G1 M1. 5. 6 महात्मनाः (T1 'ना' (for 'त्मनः).]

— ') K1. 2. 7 D4. 9 स तु (K7 त्)यार्धेन; G1 तुरीयार्धेन च (for तुरीयार्धेन). — ') T G1-3 जयत्येष; M7 जन-यति (for भाव). K1. 2. 4 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [ए]व; T G1-3 हि (for [ए]व).

62 ') K1 V1 Bo. 5. 8 (marg.). 9 Das. 2. 1 Ds1 D2. 3 5-7 T G1-3 Cp अर्वाक्स्थि (Bs [orig.] 'वस्थि)तस्य; K7 D4. 9 अपामंतस्य; M1. 5-7 अपां तेषां (for अर्वाक्स्थि-तस्य). K2. 7 G1 यत् (for यः). Ks शायी; B8 कायी

C. 12. 10091
B. 12. 281(80). 64
K. 12. 288. 64

सनत्कुमारः संचरते च लोकान् ।
स चानिरुद्धः सृजते महात्मा
तत्स्थं जगत्सर्वमिदं विचित्रम् ॥ ६३
युधिष्ठिर उवाच ।

वृत्रेण परमार्थज्ञ दृष्टा मन्येऽऽत्मनो गतिः ।
शुभा तस्मात्स सुखितो न शोचति पितामह ॥ ६४
शुक्रः शुक्राभिजातीयः साध्यो नावर्ततेऽनघ ।
तिर्यग्गतेश्च निर्मुक्तो निरयाच्च पितामह ॥ ६५

(for स्थायी). — ^b) K₁ करंते; D₁ कलाते (for कल्पान्ते). — ^c) K₆ अज्ञेते (for स ज्ञेते). K₁ बलवान् (for भग^a). K₁. 6 B₆. 3 (marg.). 9 D_{as}. 24 वत्स (for अप्सु). K₂ अज्ञेते बालवद्वत्स. — ^d) D₅. 1 अतिबलं; M₁ 'बल- (for 'बलः). — ^e) K₁ D₄. 9 T₁ G₁-3 तद्; D₅. 1 तं (for तान्). D₅. 1 प्रसन्नोन्वो (for 'ज्ञात्मा). K₆ तान्विधाय स सन्नात्मा. — ^f) K₁. 2. 4 D_n. 4 लोकाश्च. K₁. 4 ज्ञाश्रतां.

63 ^a) T G₁-3 M₁. 5-1 शून्यानि (for [अ]शू^a). M₁ करोतु (for 'ति). D₅. 1 अमत्तः (for अनन्तः). ☞ Cp: अशून्यानि, पुत्रपौत्रादिद्वारा पूर्णानि । ☞ — ^b) K₆ V₁ B₆. 6-9 D_{as}. 24 D_n. 1. 24 D₅ D₂. 3. 5-8 सना-
तनः (for सनत्कुमारः). K₂ D_{as}. 24 G₂ स चरते;
T₂ संचरत्ये. K₁. 2. 4 D₅. 1 स; D₄ वा (for च).
— ^c) K₂ B₆ D_{as}. 24 D₅. 1 चानिरुद्धं (for 'रुद्धः).
D_n. 4 सृजति. — ^d) D₅ T₁ G₁. 3 तस्थौ; D₁ तस्थे
(for तत्स्थं). K₁. 2. 1 D_{as} पवित्रं; D₅. 1 च चित्रं
(for विचित्रम्).

64 D₅ वृत्र (for युधिष्ठिर). — ^a) G₈ वृत्रे च
(for वृत्रेण). K₆ B₆ परमात्मज्ञ; K₁ G₂ 'यज्ञः;
D₅. 1 'यज्ञः; G₈ 'यज्ञे; M₁. 5-1 'यं च (for 'यज्ञः).
— ^b) K₄ G₈ इष्टा; G₂ कृत्वा (for दृष्टा). K₁. 2. 4. 1
D₄. 6. 9 T₁ G₁. 3 M₁. 5-1 मनो- (for ऽऽत्मनो). T₁ G₈
'गतिः; G₂ गतं (for गतिः). D₅. 1 इष्टा तत्र मनोगति.
— ^c) V₁ M₅. 6 शुद्धा (V₁ 'ज्ञात्'); B₆. 3 D_n. 4 D_n
D₅. 1 शुभात्; M₁ शुभौ (for शुभा). B₆ (marg.
as in text) समुत्थितो; D_n. 4 D₅-1. 1 स सुखिनो (D₅
'ता). T G₁-3 सुखादस्मादसुखि (G₁ 'हि)तो. — ^d)
M₁. 6 लोके न (hypermetric) (for न).

65 K₁ om. (hapl.) 65. — ^a) D₅. 1 T₁ G₁. 3 M₁
शुक्र (for शुक्रः). K₄ -पाली यः; G₁ -जातीय- (for
'यः). K₂ शुक्रशुक्रतपातपातीयः (corrupt); D₅. 1

हारिद्वर्णे रक्ते वा वर्तमानस्तु पार्थिव ।
तिर्यगेवानुपश्येत कर्मभिस्तामसैर्वृतः ॥ ६६
वयं तु भृशमापन्ना रक्ताः कष्टमुखेऽसुखे ।
कां गतिं प्रतिपत्स्यामो नीलां कृष्णाधमामथ ॥ ६७
भीष्म उवाच ।

शुद्धाभिजनसंपन्नाः पाण्डवाः संशितव्रताः ।
विहृत्य देवलोकेषु पुनर्मानुष्यमेष्यथ ॥ ६८
प्रजाविसर्गं च सुखेन काले

शुद्धाशुद्धौ विज्ञानीयात्. — ^b) K₆ संख्या; K₁ D₄. 9
संख्या; B₆ D_{as}. 24 D_n. 4 D₅ साध्या; D₆ सांख्या;
T₂ सद्यो (for साध्यो). K₁ [s]नव; T₁ G₁. 3 [s]-
नघः. D₅. 1 ताभ्यामावर्तते जगत्. — ^c) D₁ तिर्यग्गतौ
(for 'तेषु). T₂ निर्युक्तो.

66 ^a) K₂ B₆ T₁ G₁ हरिद्व- (for 'द्वा'). K₁. 3
-वर्णो (for -वर्णे). K₁. 2 रक्तो; K₆ वर्णे (for रक्ते).
— ^b) K₁ वर्तमानात्. B₆ यः पुमान्; D₄. 9 पार्थिवः.
— ^c) K₁. 2. 4 अनुपर्येति; D₅. 1 'वर्तते (for 'पश्येत).
— ^d) K₆ तापसैर् (for तामसैर्). B₆ (marg. as in
text) युतः; D₅. 1 वृताः; G₂ स्मृतः.

67 ^a) G₁ भवम् (for भृशम्). D_n. 4 अत्यन्ना (for
आपन्ना). ☞ Cp: आपन्नाः, आपद्गताः । ☞ — ^b)
D_{as}. 24 रक्त- (for रक्ताः). K₁. 4 कष्टमुखे; K₆ V₁
B₆. 6. 7. 9 D_n. 1. 24 D₅ D₂. 3. 6. 8 M₁ Cp दुःखसु (B₆
D₅ Cp 'सु)खे; K₁ D₄. 9 कष्टे सुखा; D₅. 1 कृष्णं
सुखा; T G₁. 3 क (T₂ का)ष्टाः सुखे; G₁ कष्टा सुखे;
M₅-1 काष्टसुखे (for कष्टमुखे). M₅ न वै (for ऽसुखे).
— ^c) D_{as} D₄ om. प्रति. — ^d) D₄. 9 नीलाः; G₂
समां (for नीलां). K₁. 2. 4 कृष्णामथाधमां; K₁ V₁
D₄. 9 कृष्णां तथाधमां; D₁ T G₁-3 कृष्णां समामथ (for
कृष्णाधमामथ). D₅ नीलां कृष्णाधमा यथा. ☞ Cn
(reading कृष्णामथाधमाम्): कृष्ण्या सहितामधमां कृष्णा-
धमाम् । ☞

68 ^a) T₁ G₁-3 शुद्धाभिजन- (for शुद्धा^a). — ^b)
K₁. 2 संशितः; D_{as}. 24 ससिने (sic); D₅ D₂-4. 9
संशित- (for संशितः). — ^c) D₅. 1 किं हृत्य (for विहृत्य).
— ^d) B₆. 6. 1 D_{as} D_n. 1. 24 D₅ D₂. 3 T₂ मानुषम् (for
'व्यम्). K₁. 2. 1 D₄. 5. 1-9 आप्स्यथ (for एष्यथ).

69 ^a) D₅. 1 प्रजाविसर्गे; D₅. 1 'विसर्गाच्च; T₁ G₁
'विसर्गः; T₂ G₁. 3 M₁. 5-1 'निसर्गं (for 'विसर्गं). B₆

प्रत्येत्य देवेषु सुखानि भुक्त्वा ।
सुखेन संयास्यथ सिद्धसंख्यां

मा वो भयं भूद्विमलाः स्थ सर्वे ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

२७२

युधिष्ठिर उवाच ।

अहो धर्मिष्ठता तात वृत्रस्यामिततेजसः ।
यस्य विज्ञानमतुलं विष्णोर्भक्तिश्च तादृशी ॥ १
दुर्विज्ञेयमिदं तात विष्णोरमिततेजसः ।

कथं वा राजशार्दूल पदं तज्ज्ञातवानसौ ॥ २
भवता कथितं ह्येतच्छ्रद्धे चाहमच्युत ।
भूयस्तु मे समुत्पन्ना बुद्धिरव्यक्तदर्शनात् ॥ ३
कथं विनिहतो वृत्रः शक्रेण भरतर्षभ ।

C. 12. 10101
B. 12. 287 [1]. 4
K. 12. 287. 4

तु (for च). K2.4 सुखेन (for सु°). Ds1 T G1-8
M1. 5-7 लोके (for काले). —^b) K2 D6 प्रेत्येत्य देवेषु;
T G1-8 M1. 5-7 प्रेत्या (G2 °त्य) न्यदेहे T2 °ने) पु (for
प्रेत्येत्य देवेषु). G2 सुखेन (for सुखानि). K4 Das. a4
Ds1 भुक्त्वा; K6 D2. 8 भुक्त्वा; G2 गन्वा (for
भुक्त्वा). —^c) K6 Bo Ds Ds. 8 सिद्धसंख्या; K7
Dn4 D1. 9 °संख्या; Das. a4 G2 °संघा; D5. 7 °संघान्;
T1 G1 सिद्ध (T1 °द्धि) संख्यं (for °संख्या). —^d) G8 न
(for मा). K2 यो; K7 D6 वा (for वो). B8
(marg) भूय (for भूद्वि). K1. 2. 4 विमलार्थसर्ग (sic)
(for °लाः स्थ सर्वे). T G1. 8 M1. 5-7 मा वो भयं भवतु
(M1 5-7 °नि) न वोस्ति पापं (G1 वोस्तु पापं; G3 वोस्ति
पापः); G2 मा वो भयं वास्तु न वास्तु पापं.

Colophon. Ś1 G6 missing; K8. 5 B1-5 D4. a2
Dn3. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan:
K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T
G1-8 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 6
Bo. 7. 8 Das. a4 Dn1 n4 Ds D2. 8. 6. 8 वृत्रगीताः समाप्ताः;
K7 D4. 5. 7. 9 वृत्रगीतासु कर्मविपाकः; V1 Bo. 9 G2 वृत्र-
गीता; M6-7 वृत्रगीतायां नारायणबलकथनं. — Adhy.
no. (figures, words or both): K6 5; B7 104; Dn1
Ds2 D7 T1 U1 8 M5 106; Dn4 M1 6. 7 105; D8
G2 100; T2 119. — Śloka no.: D4 72; Dn1
D8 71; Dn4 69.

272

☞ This adhy. is missing in Ś1 G3 (cf. v. l. 12.

263. 52; 259. 1).

1 °) K2 G1 धर्मिष्ठता. B8 (marg.) T G1. 8 तस्य
(for तात). —^c) Dn1 D5 यज्ञ- (for यस्य). M1.
5-7 अखिल (for अतुलं). —^d) K1. 6 Bo 6-9 Dn4 Ds
D2. 8. 6. 7 T2 G2 M1. 5. 8 विष्णौ (for विष्णोर्). K6 V1
B8 Das शाश्वती; D5. 7 यादृशी; G2 तादृशे (for
°शी). D4 1 विष्णौ संभक्तिशाश्वती.

2 °) K6. 7 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8
पदं (for इदं). M1. 6. 7 तस्य (for तात). —^b) K1
अस्य (sup. lin. as in text) त- (for अमित-). — V1
reads 2°-5° on marg. —^c) K1. 2 तद्; D4 1 च;
D8 तु (for वा). —^d) T1 G1. 8 वद (for पदं).
K1. 2 T1 G1. 8 वि-; K4. 6 V1 Dn1 n4 Ds D2. 8. 8
तु; D4 1 lacuna; D5 M1 तं; D7 वा (for तज्).
K1 ज्ञान- (for ज्ञात-). M1 त्वसौ (for असौ).

3 V1 reads 3 on marg. —^a) G1 भवतां. K1. 2
एतत् (for ह्येतत्). —^b) D5. 7 न (for च). K4. 6
Bo. 6 Dn1 Ds D2. 8. 5-8 अच्युतं; D4 °तः; T2 अच्युत
(for अच्युत). —^c) B8 T G1. 8 च (for तु). —^d)
K7 -दर्शनं; D4. 9 T G1-8 M1. 5. 7 -दर्शना; M6 °नाः
(for °नात्).

4 V1 reads 4 on marg. —^a) K7 D4. 9 कथं-
चिन्; G2 M6 कथं हि (for कथं वि-). —^b) K6 V1
Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 8. 5-8 G2 M1. 5-7 पुरुषर्षभ (Das °भः) (for भरत°).

C. 12. 10101
B. 12. 282[1]. 4
K. 12. 287. 4

धर्मिष्ठो विष्णुभक्तश्च तत्त्वज्ञश्च पदान्वये ॥ ४
एतन्मे संशयं ब्रूहि पृच्छतो भरतर्षभ ।
वृत्रस्तु राजशार्दूल यथा शक्रेण निर्जितः ॥ ५
यथा चैवाभवद्युद्धं तच्चाचक्ष्व पितामह ।
विस्तरेण महाबाहो परं कौतूहलं हि मे ॥ ६
भीष्म उवाच ।
रथेनेन्द्रः प्रयातो वै सार्धं सुरगणैः पुरा ।
ददर्शथाग्रतो वृत्रं विष्टितं पर्वतोपमम् ॥ ७
योजनानां शतान्यूर्ध्वं पञ्चोच्छ्रितमरिंदम ।
शतानि विस्तरेणाथ त्रीण्येवाभ्यधिकानि तु ॥ ८

तत्प्रेक्ष्य तादृशं रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् ।
वृत्रस्य देवाः संव्रस्ता न शान्तिमुपलेभिरे ॥ ९
शक्रस्य तु तदा राजचक्रस्तम्भो व्यजायत ।
भयाद्बृत्रस्य सहसा दृष्ट्वा तद्रूपमुत्तमम् ॥ १०
ततो नादः समभवद्वादित्राणां च निस्वनः ।
देवासुराणां सर्वेषां तस्मिन्पुद्ग उपस्थिते ॥ ११
अथ वृत्रस्य कौरव्य दृष्ट्वा शक्रमुपस्थितम् ।
न संभ्रमो न भीः काचिदास्था वा समजायत ॥ १२
ततः समभवद्युद्धं त्रैलोक्यस्य भयंकरम् ।
शक्रस्य च सुरेन्द्रस्य वृत्रस्य च महात्मनः ॥ १३

—^a) D₂. 8 धर्मिष्ठो; T G₁-8 धर्मज्ञो (for धर्मिष्ठो).
B₉ भक्तश्च (for भक्तश्च). T₁ G₁. 8 स (for च).
—^d) K₁ D₆ यदन्वये; K₇ D₄. 9 परा; D₄ यदा;
D₇ T₁ G₁. 8 तद् (for पदा).

5 V₁ reads 5^{ab} on marg. —^a) K₁ G₂ एतं
(for एतन्). —^b) K₁ पृथतो; B₇ 8 Dn₁. n₄ D₈
D₁. 8. 5-8 M₇ पृच्छते; B₉ प्रच्छते (for पृच्छतो). D₂
पुरुषर्षभ (for भरत). —^c) K₁. 2. 4 V₁ T G₁. 8 M₇
स; M₁. 5 च (for तु). —^d) K₁ चक्रेण (for श).

6 ^b) K₁. 2 V₁ D₈ D₈ (marg.) 5. 7 T₂ तदाचक्ष्व;
K₇ B₉ D₄. 9 T₁ G₁ M₇ तथा; G₈ ममा (for तच्चा).
—^c) K₁. 2 महाराज (for बाहो). —^d) D₅. 7 मम
(for हि मे).

7 D₈ om. the ref. —^b) K₄. 6 V₁ B₉. 6. 7 8
(marg.). 9 D₈. 4 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5. 8 देव (for
सुर). D₆ सह (for पुरा). —^c) K₁. 1 च (for [अ]-
थ). D₈. 4 [आ]गतो (for [अ]ग्रतो). —^d) K₄. 7
Dn₁. n₄ D₈ D₂-6. 8. 9 विष्टितं; G₂ विष्टितः (for 'तं').
Dn₄ D₈ D₂. 8 (marg.). 8. 8 पर्वतोत्तमं; M₇ 'पमः.

8 ^a) K₁. 2 शतान्येव; M₆ G₈ (Csp as in text)
'दूर्ध्व' (for 'न्यूर्ध्व'). —^b) T₂ अरिंदमं. —^d) K₁. 2
तानि (for त्रीणि). K₆ B₉. 9 D₈. 4 T G₁. 8 M₁. 5-7
च; G₂ [ए]क- (for [ए]व). K₆ V₁ B₉. 6. 7. 9 D₈.
4 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5. 8 G₂ वै; B₈ च; T₂ तं
(for तु).

9 ^a) K₁. 2. 4 उत्प्रेक्ष्य; D₈ Dn₄ तत्प्रेक्ष्य; M₇ तं
प्रेक्ष्य. —^b) K₂ G₈ त्रै (G₈ त्रि) लोकेन; K₆ 'क्येन.

K₇ [अ]भि- (for [अ]पि). D₂ दुर्जयां. —^c) G₂
संतुष्टा; M₁. 5-7 तं कायं (for संव्रस्ता).

10 ^a) T₁ G₁. 8 शक्रकोत्तमम् (for शक्रस्य तु). K₁.
2. 4 तदा स्वदे (K₁ 'दे'); B₂ (marg. as in text)
महाराज (for तदा राजन्). —^b) D₈ उद्धस्तम्भो; D₄
ऊरुस्कंदं; G₁ मरुस्तम्भो (for ऊरु). K₆ व्यराजत; T₁
G₈ [S]प्यजायत; G₁ प्रजा (for व्यजा). K₁. 2. 4
महान्कपोभ्यजायत. —^c) D₇ T G₁. 8 तु (D₇ स)
तदा (for सहसा). — D₈ repeats 10^d-11^b after
12^a.

11 For the repetition in D₈, cf. v. l. 10. —^a)
D₄ (also as in text) मद. (for नादः). —^b) D₄. 9
तु (for च). K₁. 2. 6. 7 D₈ Dn₁. n₄ D₂. 4. 6. 8 (both
times) T₂ M₁. 5. 8 निःस्वनः (D₈ [second time] M₁
'नं'); T₁ G₈ निःसृतः; G₁ निःसृतः (for निःस्वनः).
—^d) K₆ V₁ B₉ 1. 8 (marg. as in text). 9 D₈. 4
T₁ G₁. 8 M₇ युद्धे तस्मिन् (by transp.); D₆. 7 तस्मा-
द्युद्धम्. D₆ 7 उपस्थितं.

12 For the repetition in D₈, cf. v. l. 10. D₈
om. 12^{ab}. —^a) D₆ अत्र (for एतत्). T₂ वृत्रस्तु (for
'स्य'). K₁. 2. 4 कौतेय (for कौरव्य). — D₈ om. 12^{cd}.
—^b) K₂ चक्रम् (for शक्रम्). K₂ B₉. 6. 7. 9 D₈. 4
Dn₁. n₄ D₈ D₂ 3. 6. 7 T₁ G₁. 8 अवस्थितं (for उप).
—^c) M₁. 5-7 द्वीः (for भीः). —^d) D₆ आख्या (for
आस्था). ❀ G₈ आस्था, ददः प्रत्ययः जेतुमशक्योऽ-
यमिति । ❀

13 ^b) K₆ B₉. 1. 8 (marg. as in text). 9 D₈ भया-
वहं (for भयंकरम्). —^c) G₁ [अ]सुरेन्द्रस्य (for सुरे).
[1490]

असिभिः पट्टिशैः शूलैः शक्तितोमरमुद्गरैः ।
 शिलाभिर्विविधाभिश्च कार्मुकैश्च महाखनैः ॥ १४
 अस्त्रैश्च विविधैर्दिव्यैः पावकोल्काभिरेव च ।
 देवासुरैस्ततः सैन्यैः सर्वमासीत्समाकुलम् ॥ १५
 पितामहपुरोगाश्च सर्वे देवगणास्तथा ।
 ऋषयश्च महाभागास्तद्युद्धं द्रष्टुमागमन् ॥ १६
 विमानाभ्यैर्महाराज सिद्धाश्च भरतर्षभ ।
 गन्धर्वाश्च विमानाभ्यैरप्सरसोभिः समागमन् ॥ १७
 ततोऽन्तरिक्षमावृत्य वृत्रो धर्मभृतां वरः ।
 अश्मवर्षेण देवेन्द्रं पर्वतात्समवाकिरत् ॥ १८

ततो देवगणाः क्रुद्धाः सर्वतः शस्त्रवृष्टिभिः ।
 अश्मवर्षमपोहन्त वृत्रप्रेरितमाहवे ॥ १९
 वृत्रश्च कुरुशार्दूल महामायो महाबलः ।
 मोहयामास देवेन्द्रं मायायुद्धेन सर्वतः ॥ २०
 तस्य वृत्रादितस्याथ मोह आसीच्छतक्रतोः ।
 रथंतरेण तं तत्र वसिष्ठः समबोधयत् ॥ २१
 वसिष्ठ उवाच ।
 देवश्रेष्ठोऽसि देवेन्द्र सुरारिविनिर्बहण ।
 त्रैलोक्यबलसंयुक्तः कस्माच्छक्र विपीदसि ॥ २२
 एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवश्चैव जगत्प्रभुः ।

C. 12. 10120
B. 12. 282[1]. 23
K. 12. 287. 23

14 *) K1.2 पट्टिशैः; T G1-3 M7 पट्टिशैः; M1.5.6 पट्टिशैः (for पट्टिशैः). K1 शून्यैः (for शूलैः). —^b) Dn4 मुद्गरैः (for मुद्गरैः). —^c) G1 शिवाभिर् (for शिला).
 15 D2 om. 15^a-16^b. —^a) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds 5. 6-8 T1 G1. 3 शस्त्रैश्च (for अस्त्रैश्च). —^b) K2 पावकोल्काभिरेव च (sic). —^c) M1. 5-7 तथा (for ततः). T1 G1. 3 सर्वैः (for सैन्यैः). —^d) D2 om. (hapl.) from समा up to गमन् (in 16²).

16 D2 om. 16^a; D4 om. 13 (for both, cf. v. l. 15). —^a) K6 पितामहं पुरस्कृत्य. —^b) K6 Ds2 सर्व- (for सर्वे). K4 G1. 3 तदा (for तथा). —^d) K6 तं; D5. 7 ते (for तद्). Das युद्धम् (for द्रष्टुम्). K1. 2. 4 आगताः (K4 'तः'); Das. a4 'मत्'; G1 'तान्' (for 'मन्'). B8 (marg. as in text) तथा द्रष्टुमथा-गताः.
 17 K7 D9 T1 G1 om. (hapl.) 17. —^a) V1 Bo Da4 T2 G2 M1. 5. 6 विमानाग्रैर्. —^c) V1 Bo. 6-9 Da4 Dn4 Ds2 Ds 2. 3. 5-7 T2 G2. 3 M1. 5. 6 विमानाग्रैर् (for 'ग्रैर्'). —^d) K1. 2. 4. 6 B7. 8 (marg.). 9 Das. a4 सहागमन् (for समा).
 18 *) K7 ततोऽन्तरिक्षे; V1 Bo. 6-9 'रीक्षम्'; Das Ds1 'रिष्यम्' (for 'रीक्षम्'). —^b) V1 Ds. 6 वर (for वरः). —^c) K7 Da. 9 महता; V1 देवेन्द्रः (for देवेन्द्रं). —^d) K6 V1 B8-9 Das. a4 Ds. 7 T G1-3 M1. 5-7 सर्वतः; K7 Da. 9 देवेन्द्रं (for पर्वतात्). Da4 Da. 9 M7 समवाकिरन् (for 'किरत्'). Bo Dn1. n4 Ds Ds 2. 3. 6. 8 समाकिरदतिदुर्तं.

19 *) Ds1 रुद्धाः (for क्रुद्धाः). —^b) K2 शास्त्र-; K4 B7. 8 Dn1. n4 Ds Ds. 8 शस्त्र-; K7 D9 शक्ति- (for शस्त्र-). — D7 om. 19^a-20^d. —^c) K6 अश्मवर्षेण मोहंत; Da4 'वर्षाभयोहंत (sic).
 20 D7 om. 20 (cf. v. l. 19). —^a) K4 D5 वृत्रस्य; K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds 2. 3. 6. 8 T G1-3 M7 'स्तु' (for 'श्च'). —^b) D4 महामाया; M5. 6 'कायो. D8 महाबलः. —^d) Ds. 4. 9 युद्धेन; G1 lacuna (for 'युद्धेन'). K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds 2. 3. 5. 6. 8 T G1. 3 M7 सर्वशः (for 'तः').
 21 K1. 2. 4 om. 21^a. —^a) B8 तत्र (for तस्य). —^b) V1 Ds 7 मोहम् (for मोह). —^c) V1 B9 Ds 7 T2 G1. 3 रथांतरेण; D8 M1. 5. 6 (inf. lin.) अथांतरेण; Ca (gloss: साम्ना) रथंतरेण (as in text). D7 T G1. 3 संव्रस्तं (for तं तत्र). —^d) K7 B8-9 D8 वशिष्ठः.
 22 K1. 2. 4 G1. 3 om. the ref. K6. 7 B8. 9 वशिष्ठ. —^a) K4 श्रेष्ठौ; B8 -सृष्टौ (for -श्रेष्ठौ). V1 देवेश (for देवेन्द्र). —^b) Bo Dn1. n4 Ds Ds 2. 3. 6. 8 दैत्या-सुर-; T1 G1. 3 सुराराति- (for 'रिवि-'). K1. 2. 4 V1 B8 Das. a4 Ds 7. 9 T1 G1. 3 M7 निबर्हणः (for 'हृण'). —^c) K6 संयुक्तः; Das -संयुक्तं; Dn1 -संपन्नः (for -संयुक्तः). —^d) Das तस्मात् (for कं). K4 विची-दसि; Bo विसी; B8 (marg. as in text) [अ]व-सीदसि.
 23 *) T1 G1. 3 एवं (for एष). K4 ब्रह्माश्च (sic). —^b) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds 2. 3. 6. 8 जग-त्पतिः (for 'स्वप्नुः'). —^c) G2 देव (for देवः). —^d) Das lacuna for सर्वे च. — After 23, T G1-3

G. 12. 101:0
B. 12. 282(1):23
K. 12. 287. 23

सोमश्च भगवान्देवः सर्वे च परमर्षयः ॥ २३

मा कार्षीः कश्मलं शक्र कश्चिदेवेतरो यथा ।

आर्या युद्धे मतिं कृत्वा जहि शत्रुं सुरेश्वर ॥ २४

एष लोकगुरुहृद्यक्षः सर्वलोकनमस्कृतः ।

निरीक्षते त्वां भगवांस्त्यज मोहं सुरेश्वर ॥ २५

एते ब्रह्मर्षयश्चैव बृहस्पतिपुरोगमाः ।

स्तवेन शक्र दिव्येन स्तुवन्ति त्वां जयाय वै ॥ २६

भीष्म उवाच ।

एवं संबोध्यमानस्य वसिष्ठेन महात्मना ।

अतीव वासवस्यासीद्वलमुत्तमतेजसः ॥ २७

ततो बुद्धिमुपागम्य भगवान्पाकशासनः ।

योगेन महता युक्तस्तां मायां व्यपकर्षत ॥ २८

ततोऽङ्गिरःसुतः श्रीमांस्ते चैव परमर्षयः ।

दृष्ट्वा वृत्रस्य विक्रान्तमुपगम्य महेश्वरम् ।

ऊचुर्वृत्रविनाशार्थं लोकानां हितकाम्यया ॥ २९

ततो भगवतस्तेजो ज्वरो भूत्वा जगत्पतेः ।

समाविशन्महारौद्रं वृत्रं दैत्यवरं तदा ॥ ३०

विष्णुश्च भगवान्देवः सर्वलोकाभिपूजितः ।

ऐन्द्रं समाविशद्वज्रं लोकसंरक्षणे रतः ॥ ३१

ततो बृहस्पतिर्धर्मानुपागम्य शतक्रतुम् ।

वसिष्ठश्च महातेजाः सर्वे च परमर्षयः ॥ ३२

ते समासाद्य वरदं वासवं लोकपूजितम् ।

Mi. 5-7 Kumbh. ed. ins. :

730* समुद्दिष्टं समीक्ष्य त्वां स्वस्तीत्युच्यते ।

[G₂ समुद्दिष्टं (for 'दिष्टं'). M₁. 5-7 त्वा (for त्वां).]

24 *) D₅. 7 देवः; G₂ शक्रः. — ^b) K₇ एकतरो;
D₅1 एवोतरो; T₂ देवे (for एवे). — ^c) D₅1 बुद्धिः;
M₇ बुद्धो (for युद्धे). B₈ मनः (for मति). — ^d)
G₂ ऋषि- (for जहि). K₂ शक्रः; K₅ V₁ B₅. 6-9
D₅3 a₄ D₅1. n₄ D₅ D₂. 3. 6. 8 G₂ M₁. 5-7 शत्रून् (for
शत्रुं). K₄ सुरेश्वरः; K₅ V₁ B₅. 6. 7. 8 (marg. as in
text) D₅3. a₄ D₅1. n₄ D₅ D₂. 3. 6. 8 G₂ सुराधिप.
T G₁. 8 जहि शक्रासुरेश्वरं.

25 K₁. 2. 4 D₅ om. (hapl.) 25. — ^c) D₅3. a₄
D₅1 D₇ निरीक्ष्यते. D₅3. a₄ T₂ M₅ 6 त्वा; D₄ वा
(for त्वां). M₁. 5. 6 भगवंस्. — ^d) V₁ विशां पते;
D₅3 सुरेश्वरः; D₅1. n₄ D₅ D₂. 3. 6. 8 सुराधिप (for
सुरेश्वर).

26 *) K₂ सर्वे (for चैव). — ^c) K₁ स्तवने; B₅
G₂ स्तव्येन. K₁ दिवेन (sic). — ^d) G₁. 8 जयति (for
स्तुवन्ति). K₁. 2. 4 D₅ G₂ M₇ त्वा (for त्वां).

27 G₂ M₁. 5. 6 om. the ref. — ^a) T G₁. 8 M₇
एवं संबोध्यमानस्तु (M₇ [inf. lin.] as in text). — ^b)
K₅. 7 V₁ B₅ D₅ D₆ वसिष्ठेन.

28 *) T G₁. 8 युद्धम् (for बुद्धिम्). K₁ ततो
बुद्धिपुरागम्य (sic). — ^d) K₅ व्यपकर्षत; K₇ D₄. 9
संयकषत; T₂ जप (for व्यप). K₁. 2. 4 मायाम-

(K₂ 'सु)पचकर्ष तां.

29 K₁ om. 29^{abc}. — ^a) K₅ D₅3. a₄ D₅ T₂ G₁
M₁ 5. 6 ततोऽंगिरः (K₅ D₅ 'रि-'); B₅. 8 (both marg.)
बृहस्पतिः (B₅ 'ति-') (for ततोऽङ्गिरः). — ^b) V₁ च
सर्वे (for ते चैव). K₅ V₁ B₅. 6. 7 8 (marg.). 9 D₅3.
a₄ D₅1. n₄ D₅ D₂. 3. 6. 8 सुमहर्षयः (for परम). — ^c)
D₅. 7 T₁ G₁. 8 वृत्रांतम्; T₂ विश्रांतम् (for विक्रान्तम्).
— ^d) K₄ 6. 7 B₅. 6. 7. 9 D₅3. a₄ D₅1. n₄ D₅ D₂. 4-9 T₂
उपागम्य (for उप). — ^e) K₂. 4 -विनाशार्थं (for 'र्थ').
— ^f) T G₁-8 M₁. 5-7 त्रैलोक्य- (for लोकानां).

30 *) V₁ B₅ (marg.) ततस्तु भगवान्स्थानुर; G₂
ततः स भगवान्देवो; M₁. 6 7 ततस्तु भगवतेजो. — D₅
om. 30de. — ^b) K₂. 4 7 V₁ D₅3. a₄ D₄. 7. 9 G₁-8
जगत्पते; G₂ 'व्यपुः. — ^c) K₇ D₄. 9 तमाविशन्;
D₅3. a₄ समाविश्य (for 'विशन्'). K₅ V₁ B₅. 6. 7. 9
D₅3. a₄ D₅1. n₄ D₅ D₂. 3. 6-8 M₁. 5-7 तदा (M₁. 5-7
'तो) रौद्रो; B₈ महारौद्रो; T G₈ ततो रौद्रं; G₁ तदा
रौद्रं; G₂ तदा रुद्रो (for महारौद्रं). — ^d) K₁. 2 D₅3
वृत्र- (for वृत्रं). D₅ T₂ G₁. 8 दैत्यपतिः; Bom. ed.
लोकपति (for दैत्यवरं).

31 *) G₂ चैव (for देवः).

32 *) G₂ श्रीमान् (for धी). — ^b) V₁ B₅ G₂
उपागम्य (for उपा). — ^c) K₇ V₁ B₅. 9 D₅3 T₂
वशिष्ठश्च; D₂ वशिष्ठस्य.

33 *) T₂ समागम्य (for 'साद्य). — ^c) M₁. 5-7

ऊचुरेकाग्रमनसो जहि वृत्रमिति प्रभो ॥ ३३

महेश्वर उवाच ।

एष वृत्रो महाञ्जक्र बलेन महता वृतः ।

विश्वात्मा सर्वगश्चैव बहुमायश्च विश्रुतः ॥ ३४

तदेनमसुरश्रेष्ठं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् ।

जहि त्वं योगमास्थाय मावमंस्थाः सुरेश्वर ॥ ३५

अनेन हि तपस्तप्तं बलार्थममराधिप ।

षष्टिं वर्षसहस्राणि ब्रह्मा चास्मै वरं ददौ ॥ ३६

महत्त्वं योगिनां चैव महामायत्वमेव च ।

महाबलत्वं च तथा तेजश्चाग्न्यं सुरेश्वर ॥ ३७

एतद्वै मामकं तेजः समाविशति वासव ।

वृत्रमेनं त्वमप्येवं जहि वज्रेण दानवम् ॥ ३८

शक्र उवाच ।

भगवंस्त्वत्प्रसादेन दितिजं सुदुरासदम् ।

वज्रेण निहनिष्यामि पश्यतस्ते सुरर्षभ ॥ ३९

भीष्म उवाच ।

आविश्यमाने दैत्ये तु ज्वरेणाथ महासुरे ।

देवतानामृषीणां च हर्षान्नादो महानभूत् ॥ ४०

ततो दुन्दुभयश्चैव शङ्खाश्च सुमहास्वनाः ।

सुरजा डिण्डिमाश्चैव प्रावाद्यन्त सहस्रशः ॥ ४१

असुराणां तु सर्वेषां स्मृतिलोपोऽभवन्महान् ।

प्रज्ञानाशश्च बलवान्क्षणेन समपद्यत ॥ ४२

C. 12. 10140
B. 12. 282 (1. 4)
K. 12. 287. 42

अन्यग्र- (for एकाग्र-). D₄ -मनसा. —^a) B₉ इदं (for इति).

34 G₂ om. the ref. B₇ शिव (for महेश्वर). —^a) D₄ एवं (for एष). —^b) K₁ वर्णेन (for बलेन). K₇ D₄. 5. 7. 9 T₂ G₂ [अ]न्वितः (for वृतः). —^a) K₁ D₄ a₄ -मायाश्च; T₁ G₈ -मायासु; G₁ -माया स (for -मायश्च). B₈ वीर्यवान्; D₄ विश्रुताः.

35 ^a) T G₁-3 M₁. 5-7 तम् (for तद्). B₈ एवम् (for एनम्). —^b) K₂ त्रैलोक्येन. D₄ अभि- (for अपि). — K₁ om. 35^a-36^b. —^c) V₁ तं (for त्वं). —^d) B₉ D₄ D₄ सुरेश्वरः.

36 K₁ om. 36^{ab} (cf. v. l. 35) D₇ om. (hapl.) 36-37. —^a) D₆ महत् (for तपस्). —^b) B₈ (marg. as in text) वरार्थं च सुराधिप. —^c) K₁. 4 B₉ D₂ षष्टिः; D₄. 5 T G₁-3 षष्टिर् (for षष्टिं). M₇ -सहस्राणां (for 'णि). —^d) B₉ G₂ ब्रह्मा. D₄ om. from चास्मै up to सुरेश्वर (in 37^d). G₂ चास्य (for चास्मै). K₁ वरो.

37 D₄. 7 om. 37 (cf. v. l. 36). —^a) D₂ om. from योगिनां up to प्येवं (in 38^a). T G₂. 2 M₇ योगितां (for 'नां). —^b) D₅. 6 -मायित्वम्; G₁. 8 -मायात्वम् (for -मायत्वम्). —^c) D₅ महाबलं चैव तथा. —^d) D₄ तेजसाग्न्यं; G₁ श्रार्यं.

38 D₂ om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). —^a) K₆ D₄. a₄ त्वं; V₁ B₉. 6-9 D₁. 4 D₅ D₄. 5. 8 त्वां; D₅. 7 त्वा (for वै). —^b) K₁. 2 त्वामाविशति; B₈ समा-

विश्रुतः. K₇ D₄ 9 दानवं (for वासव). —^a) K₄ D₁. n₄ D₄ D₄. 8 9 वृत्रम् (for वृत्रम्). K₆ V₁ B₇ D₄. a₄ M₅-7 एवं; G₂ एव (for एनं). B₈ (marg. as in text) त्वमद्यैव; D₁. n₄ D₅. 8 G₂ 'प्येनं; T₁ G₈ M₁. 5-7 त्वमद्यं तु (T₁ G₈ हि); T₂ त्वमद्यं हि; G₁ अद्यं हि (for त्वमप्येवं). —^d) K₆ V₁ B₉. 6-9 D₄. a₄ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 6. 8 T G₁-3 transp. जहि and वज्रेण. K₁ चानवं; K₄. 7 D₄. 9 वासव; D₅. 7 माचिरं (for दानवम्).

39 T G₁. 3 इन्द्र (for शक्र). —^a) D₄ om. from न up to माने (in 40^a). K₇ भगवंस्त्वत्प्र *दाने. —^b) D₅. 7 च (for सु). —^c) V₁ हि (for नि). —^d) K₁. 2. 4. 7 D₅. 7. 9 सुरेश्वर; M₁ सुरर्षभं (for 'र्षभ).

40 D₄ om. up to माने (cf. v. l. 39). —^a) K₆ आविश्यमान-; G₁ आविश्यमाने (for आविश्यं). V₁ G₂ M₁. 5-7 दैत्ये (G₂ 'द्र). K₁ आविध्यमाने दैन्ये तु. —^b) K₁. 2 वज्रेण; G₈ वरेण (for ज्वरेण).

41 D₅ om. (hapl.) 41^{be}. —^b) K₇ G₁ शंखांश्च; D₄. a₄ शंखश. K₆ B₈. 9 D₄. a₄ T₂ चैव; M₇ च स- (for च सु). B₉ स्वनः. —^c) K₁. 2 सुरजा; B₉ सुरजो; T₁ G₁. 8 सुरवा (for 'जा). K₁ 2 दिंडिमाश्च; B₇ D₄ D₁. n₄ T₂ दिंडिमाश्च; D₄. 9 दिंडिमाश्च. —^d) M₇ प्रावाद्यन्त (for प्रावा'). K₇ D₄. 9 प्रावाद्यन्त सर्वशः; D₅. 7 'द्यन्त च सर्वशः; G₂ प्रापद्यन्त सहस्रशः.

42 ^a) V₁ B₈ D₅. 7 T G₁-3 च (for तु). —^b) T G₁. 8 द्युति- (for स्मृति-). K₆ V₁ B₉. 6. 7. 8 (marg.

C. 12. 10141
B. 12. 282[1]. 43
K. 12. 287. 43

तमाविष्टमथो ज्ञात्वा ऋषयो देवतास्तथा ।
स्तुवन्तः शक्रमीशानं तथा प्राचोदयन्नपि ॥ ४३

रथस्थस्य हि शक्रस्य युद्धकाले महात्मनः ।
ऋषिभिः स्तूयमानस्य रूपमासीत्सुदुर्दृशम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

२७३

भीष्म उवाच ।

वृत्रस्य तु महाराज ज्वराविष्टस्य सर्वशः ।
अभवन्त्यानि लिङ्गानि शरीरे तानि मे शृणु ॥ १
ज्वलितास्योऽभवद्घोरो वैवर्ण्यं चागमत्परम् ।

गात्रकम्पश्च सुमहाञ्श्वासश्चाप्यभवन्महान् ।
रोमहर्षश्च तीव्रोऽभून्निःश्वासश्च महान्नृप ॥ २
शिवा चाशिवसंकाशा तस्य वक्रात्सुदारुणा ।
निष्पपात महाघोरा स्मृतिः सा तस्य भारत ।

as in text) १ Das a1 Dn1 n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1. 3
M1. 5-7 महानभूत् (for समन्महान्). — १) K4 6. 7
V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). २ Das. a1 Dn1. n4
Ds D2-3 मायाः; G2 प्रजा- (for प्रज्ञा-). — ३) G2
समपद्यते.

43 १) K6 Bo Da4 Dn1. n4 Ds D4. 3. 6. 8 तथावि-
(D6 'दि')ष्टम्; Das समा'; T1 ततो दिष्टम्; T2 G1. 3
M1. 5-7 तमोविष्टम् (for तमा'). K2 ततो; K6 अथ (for
अथो). — २) T2 G1 M1 मुनयो (for ऋषयो). M1
देवतां. V1 Ds तदा (for तथा). — ३) K1. 2. 4 अस्तुवं
(K4 'वन्') (for स्तुवन्तः). K6 आत्मानं; B8 आसीनं
(for ईशानं). D. 7 स्तुवंतः सुखमासीनं. — ४) K1
प्राचोदयन्; K2 प्राचोदयान्; D4. 9 प्राचोदयन्; D6
प्रानो'.

44 १) G1 रथस्तस्य. Das रथमास्थस्य शक्रस्य. — १)
Das. a1 corrupt. — ३) T2 G1 3 M1 वपुर् (for
रूपम्). K6 B8 (marg. as in text) M5 सुदुर्लभं;
K1 D4. 9 सुदर्शनं; Da1 Ds. 5. 7 सुदुर्दृशं (for 'ईशम्').

Colophon. Ś1 G6 missing; K2. 5 B1-5 Da1. a2
Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan:
K1. 2. 4. 6 V1 Bo-3 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-3 T G1-3
M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 6 V1 Bo.
6-8 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 वृत्रवधः; K1 D4. 9
वृत्रवधे ज्वरोपपत्तिः; M5. 6 वृत्रसंमोहनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): K6 6; B1 M1. 5-7 106;
Dn1 Das D1 T1 G2. 3 107; T2 120; G2 122.

— Śloka no.: Da1 Ds 45; Dn1. n4 44.

273

☞ This adhy. is missing in G6 (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 Ś1 is missing up to 26^{ab} (cf. v. l. 12. 263. 52). K2. 6 om. the ref. — १) D4 नु; D5. 7 च
(for तु). D7 T G1. 3 तदा राजन् (for महाराज).
— २) K1 Da1 D2 सर्वतः (for 'शः'). K2 ज्ञानावृष्टस्य
सर्वतः. — ३) Da1 अभवद्.

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — १) K1 3 Da3
ज्वलित (Das 'क्त')यो; Da1 ज्वलित्यस्यो; G2 M1. 5-7
जुभितश्च (G2 'तं च') (for ज्वलितास्यो). K4 Da3. a4
घोरे; G2 M1. 5. 6 घोरं (for घोरो). — २) G1 वैवर्ण्यं;
G2 वैगुण्यं; M5 वैवर्ण्यश्च (for 'र्ण्य'). Das. a1 Ds1
वागमत्; G2 M1. 5. 6 चाभवत् (for चागमत्). — ३)
D1 निश्वासश्च; G2 उच्छ्वासश्च (for श्वासश्च). K1. 2. 4. 7
Das D4. 9 M1 चास्य; B8 D5 चैव; Ds1 D6 चाथ
(for चापि). B8 (marg. as in text) T1 G1. 3 अग-
मन् (for अभवन्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 तदा; B8
(marg.) सदा (for महान्). — ४) Some MSS. निश्वा-
सश्च. M1. 5-7 नरोत्तम (for महान्नृप). T1 श्वासश्चाप्य-
गमन्नृप.

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — १) T2 M5 शिवाश्च;
Ca (gloss: शृगाली) शिवा (as in text). D4. 6
वाशिव- (for चाशिव-). Dn4 Ds1 संकाशात्; T2 M5

उल्काश्च ज्वलितास्तस्य दीप्ताः पार्श्वे प्रपेदिरे ॥ ३
 गृध्रकङ्कवडाश्चैव वाचोऽमुश्चन्सुदारुणाः ।
 वृत्रस्योपरि संहृष्टाश्चक्रवत्परिवभ्रयुः ॥ ४
 ततस्तं रथमास्थाय देवाप्यायितमाहवे ।
 वज्रोद्यतकरः शक्रस्तं दैत्यं प्रत्यवैक्षत ॥ ५
 अमानुषमथो नादं स मुमोच महासुरः ।
 व्यजृम्भत च राजेन्द्र तीव्रज्वरसमन्वितः ।

अथास्य जृम्भतः शक्रस्ततो वज्रमवासृजत् ॥ ६
 स वज्रः सुमहातेजाः कालाग्निसदृशोपमः ।
 क्षिप्रमेव महाकायं वृत्रं दैत्यमपातयत् ॥ ७
 ततो नादः समभवत्पुनरेव समन्वितः ।
 वृत्रं विनिहतं दृष्ट्वा देवानां भरतर्षभ ॥ ८
 वृत्रं तु हत्वा भगवान्दानवारिर्महायशः ।
 वज्रेण विष्णुयुक्तेन दिवमेव समाविशत् ॥ ९

C. 12. 10153
B. 12. 28. [2]. 15
K. 12. 288. 11

-संकाशास् (for 'शा). Das. a4 शिवा च शिखमाकाशा.
 —^b) Ds तस्या (for तस्य). Das M5 वक्रा (for
 वक्रात्). K2 सुदारुणा; Dn4 सदारुणा; D4 T2 सुदा-
 रुणाः; D5.7 G2.3 सुदारुणात् (for 'णा). —^c) K1
 D4.9 निपपात (for निष्प). —^d) K1 स्मृतिः (for
 स्मृतिः). D5.7 तस्य च; T G1.3 नष्टास्य (for सा
 तस्य). —^e) K1 दीप्तः. K1.2 Ds. 5.7 पार्श्व; B1
 पार्श्वः (for पार्श्वे).

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ds.7 गृध्राः
 कंका (for गृध्रकङ्क). K2.4 Ds.7 वडाश्च; Ds -षडाश्च;
 T G1-3 M1.5-7 वडाश्च (for वडाश्च). K1 गृध्रवंकटा-
 श्चैव; Ks कंका गृध्रा बलाश्चैव; V1 Bo. 6-9 Das. a4
 Dn1. n4 Ds D2.3.6.8 गृध्रा कंका बलाकाश्च (Bc-9 Das.
 a4 बलाश्चैव). —^b) K2 वाचो (for वाचो). K1 M1.7
 [5]मुचत्. Das सुदारुणः. —^c) Da4 वृत्रश्च (for
 'स्य). K4.6 Bo. 6.7.8 (marg. as in text).9 Dn1. n4
 Ds D2.3.6.8 G1 संवृष्टाश्च; K1 D4.9 संवृष्टाश्च; M1
 संवृष्टाश्च (for संहृष्टाश्च).

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 अतस् (for
 ततस्). B8 (marg.) Ds.7 G1-3 तु (for तं). G2
 रंगम् (for रथम्). T1 त्वरितम् (for तं रथम्). —^b)
 K1.2 देवाप्याय (K2 देवोप्याय)तम्; Bo.6 (marg as
 in text).8 Dn4 D2.3.6.8 M5-7 देवाप्यायि (M6 'यी)त
 (for 'यितम्). —^d) K4.6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as
 in text).9 Das a4 Dn1. n4 Ds D2.3.6.8 समवै (Ds
 'मुदै)क्षत; K1 G1 प्रत्यवैक्ष्य (G1 'क्षि)त; G2 अभि-
 वीक्ष्यत (for प्रत्यवैक्षत).

6 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ds महा;
 D1 च यन् (for अथो). G1 दानं (for नादं). Ds
 अमानुषं च यन्नादं. —^b) K2.6 B8 Das a4 मुमोच स
 (Das. a4 सु-) (by transp.). B8 महास्वनः; Das 'सुर.
 — Ds reads 6^a-7^d twice. —^c) K4.6.7 V1 Bo. 6-9
 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4.5 (both times).6-9 व्यजृं-

भञ्जे (Dn4 'भाञ्जे)व (for 'जृम्भत च). T1 G1 व्य (G1
 वि)जृम्भत महाराज —^d) B1 (marg) समावृतः (for
 समन्वितः). —^e) Ks.7 B1.8 (marg.).9 Das. a4 D4.5
 (both times) 7 तथास्य (for अथा). Da3 चक्रस्;
 T1 G1.3 तस्य (for शक्रम्). —^f) T1 G1.3 शक्रो;
 G1 M5 तथा (for ततो). K1 om. (hapl.) from
 मवासृजत् up to दैत्य (in 7^d).

7 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the repetition
 in Ds, cf. v. l. 6. K1 om. up to दैत्य (cf. v. l. 6).
 Ds transp 7^{ab} and 7^{cd}. —^a) T1 G1.3 स (for
 सु-). K1 Da3 तेजा (for तेजाः). —^b) K1 काला-
 ग्निसदृशोपमः; T G1.3 कालांतकयमोपमः; G2 काला-
 ग्निसमविप्रदः. — Ds repeats 7^c after 7. —^c) Ds
 महाभाः; Ds (third time) महासुरो (for 'कायं).
 —^d) K2 D4.5 (both times).7.9 M1 दैत्यं वृत्रम् (by
 transp.); Ks V1 B8 Dn4 वृत्रदैत्यम्; K1 दिव्यं
 वृत्रम्; G2 दैत्यवृत्रम्. K2 अपादयत्.

8 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 D4.7 9 transp.
 8^{ab} and 8^{cd}. Das. a4 om. 8^e-9^a. Ds om. (hapl.) 8^{cd}.
 —^c) K1 च; T1 G1 हि (for वि-). — After 8,
 K1 reads 12^a for the first time, repeating it in its
 proper place.

9 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Das. a4 om. 9^a (cf.
 v l 8). —^a) Ks 7 B8.7 T1 G2 M1.5.8 हत्वा तु
 (Ks च) (by transp); G1 निहत्वा. K1 भगवन्;
 Bo Dn1 D2.3.8 मघवा; B8-9 Dn4 Ds Ds मघवान्;
 G2 बल (for भग). —^b) K1 मानवारि; Da4 दान
 वारि (for 'वारिर्). —^c) B8 (marg.) युक्तेन (for
 'युक्तेन). —^d) K1 Ds1 Ds विशम्; Da4 Ds1 G1
 M1.6-7 बिसम्; D4.9 विशम् (for दिवम्). — After
 9, B8 ins. an addl. colophon [Adhy. name : वृत्रवध].

10 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^b) K1.4 M1
 अभिनिस्सृता (for 'निस्सृता). Das शरीरादिभिनिःसृता.

C. 12. 10153
B. 12. 283[2]. 11
K. 12. 288. 11

अथ वृत्रस्य कौरव्य शरीरादभिनिःसृता ।
ब्रह्महत्या महाघोरा रौद्रा लोकभयावहा ॥ १०
करालदशना भीमा विकृता कृष्णपिङ्गला ।
प्रकीर्णमूर्धजा चैव घोरनेत्रा च भारत ॥ ११
कपालमालिनी चैव कृशा च भरतर्षभ ।
रुधिरार्द्रा च धर्मज्ञ चीरवस्त्रनिवासिनी ॥ १२
सामिनिष्क्रम्य राजेन्द्र तादृश्रूपा भयावहा ।
वज्रिणं मृगयामास तदा भरतसत्तम ॥ १३

— °) K4. 6 Bo. 6-9 Das a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2
M5-7 ब्रह्महत्या (for 'हत्या'). K1 G2 महाघोर (for
'घोरा'). — °) B6 (marg.) 3 (marg. as in text)
D4 रौद्री. K1 B7 -भयावहा; T1 G8 -भयंकरा (for
-भयावहा). G1 रौद्रा घोरभयंकरा.

11 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Ks om. (hapl.)
11^a-13^b. K7 repeats 11 after 13^{ab}. — °) T G2. 3
M7 कराल- (for 'ल'). K1. 2 B6 (marg.) 3 G2 M1.
5. 6 -दशना; K7 (both times) B6 (orig.) 9 D5. 7 T
G1 3 -दशना (for 'दशना'). Das घोरा (for भीमा).
— °) K1 -पिङ्गला; T G2. 3 -पिङ्गला. — °) M6
विकीर्ण- (for 'प्र'). M1. 5-7 चापि (for चैव).

12 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Ks om. 12 (cf.
v. l. 11). — °) Ds1 -पालिनी; G2 -मालिका (for
-मालिनी). — °) Bo. 3 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3.
6. 8 कृत्येव; B6 (marg.) 7 कृष्णा च (for कृशा च).
— K7 reads 12^a for the first time after 8. — °)
T1 G1. 3 रुधिराका (for 'रुध्री'). — °) V1 Bo. 6-9
Das a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 5-8 चीर (Das a4 चिर; Dn4
Ds1 चीर) वस्त्रलवासिनी (B6 'धारिणी'); T G1. 3 M1.
5-7 चीरवस्त्रा वि (T1 'स्त्रवि') भीषणा.

13 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Ks om. 13^{ab} (cf.
v. l. 11). — °) T G1. 3 तु वि (T2 निः) स्वस्य; G2
M1. 5-7 सा हि निष्क्रम्य (for सामिनिष्क्रम्य). — °)
D1 तादृश्रूपा (for 'ग्रूपा'). — After 13^{ab}, K7 repeats
11. — °) B7 वज्रेण (for वज्रिणं). — °) T2 तथा;
M5 सदा (for तदा). K1 B9 भारत- (for भरत-).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — °) D5 रघु- (for
कुह-). — °) D1 T1 G1. 3 [अ]भिमुखं (for 'मुखः').

15 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — °) K6 B6. 9 D5

कस्वचित्त्वथ कालस्य वृत्रहा कुरुनन्दन ।
स्वर्गायामिमुखः प्रायाल्लोकानां हितकाम्यया ॥ १४
विसान्निःसरमाणं तु दृष्ट्वा शक्रं महौजसम् ।
कण्ठे जग्राह देवेन्द्रं सुलगा चाभवत्तदा ॥ १५
स हि तस्मिन्समुत्पन्ने ब्रह्महत्याकृते भये ।
नलिन्यां विसमध्यस्थो बभूवाब्दगणान्वहून् ॥ १६
अनुसृत्य तु यत्नात्स तथा वै ब्रह्महत्यया ।
तदा गृहीतः कौरव्य निश्चेष्टः समपद्यत ॥ १७

(before corr.) विसान्; K7 V1 B6. 7 D6. 6. 9 विज्ञान्;
B9 Ds D2. 3 (by corr.) वेगान्; Das a4 विशान्;
Dn1. n4 सा वि-; D1 T G1. 3 सा तु (for विसान्).
K6. 7 निःसरमाणं; B9 'माणस्य'; Das न स्सरमाणं (for
निसरं). T G1. 3 तं (for तु). — °) K4 D4 महो-
जसं. — °) G8 हत्या (for कण्ठे). K6 V1 Bo. 6. 7-9
Das a4 जग्राह कंठे (by transp.); Dn1. n4 Ds D2. 3.
6. 8 जग्राह दध्या. — °) K2 स्वलगा; Ds2 सुमगा (for
सुलगा). G2 विसनाश्च भवत्तदा.

16 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — °) K2 स हि (for
स हि). — °) K6 V1 Bo. 6-9 Dn1 n4 Ds D2. 3. 6. 8
M1-7 ब्रह्महत्या- (for 'हत्या'). K1 [स]नवे (for भये).
— °) V1 Das Dn1 n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 3 M1. 5. 6
नलि (M6 'लि') न्या (for 'न्यां'). K6 V1 B9 Das a4
D4. 6. 9 विश-; Ds1 विश (for विस-). — °) K4. 6
V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) 9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8
उवास (for बभूव). Das Dn4 -गुगान् (for -गणान्).

17 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — °) M1. 5. 6 अग्नि-
(for अनु-). K7 B8 D4. 9 स यत्नान्तु; D5 7 सय-
त्नस्तु; T1 G1. 3 [अ]नुयत्नेन; T2 तु यत्नेन (for तु
यत्नात्स). M7 तु (for स). — °) K7 D4. 9 तदा
(for तथा). — °) K7 V1 Das a4 Dn1 Ds (marg.
as in text) 4. 9 M7 तथा; T G1. 3 कंठे (for तदा).
— °) K4 निश्चेष्टा; K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in
text) 9 Das a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 निस्तेजाः (for
निश्चेष्टः). K7 D4. 9 निश्चेष्टोथा (D4 'ष्टाप्या') भवतु सः
(K7 'त्तदा').

18 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — °) D4 व्यपोहनं;
T1 G1 चापनये. — °) K6 B6. 7. 8 (marg.) Das a4
च; G2 तु (for तां). T1 G1. 3 नाशकतां तु (G3 हि)
देवेशो. — °) K6 V1 Bo. 6-9 Das a4 Dn1. n4 Ds
D2. 3. 8 M5-7 'वध्यां' (for 'हत्यां'). B7 व्यपोहितं;

तस्या व्यपोहने शक्रः परं यत्नं चकार ह ।
 न चाशकत्तां देवेन्द्रो ब्रह्महत्यां व्यपोहितुम् ॥ १८
 गृहीत एव तु तथा देवेन्द्रो भरतर्षभ ।
 पितामहमुपागम्य शिरसा प्रत्यपूजयत् ॥ १९
 ज्ञात्वा गृहीतं शक्रं तु द्विजप्रवरहृत्यया ।
 ब्रह्मा संचिन्तयामास तदा भरतसत्तम ॥ २०
 तामुवाच महाबाहो ब्रह्महत्यां पितामहः ।
 स्वरेण मधुरेणाथ सान्त्वयन्निव भारत ॥ २१
 मुच्यतां त्रिदशेन्द्रोऽयं मत्प्रियं कुरु भामिनि ।
 ब्रूहि किं ते करोम्यद्य कामं कं त्वमिहेच्छसि ॥ २२

ब्रह्महृत्योवाच ।

त्रिलोकपूजिते देवे प्रीते त्रैलोक्यकर्तरि ।
 कृतमेवेह मन्येऽहं निवासं तु विधत्स्व मे ॥ २३
 त्वया कृतेयं मर्यादा लोकसंरक्षणार्थिना ।
 स्थापना वै सुमहती त्वया देव प्रवर्तिता ॥ २४
 प्रीते तु त्वयि धर्मज्ञ सर्वलोकेश्वरे प्रभो ।
 शक्रादपगमिष्यामि निवासं तु विधत्स्व मे ॥ २५
 भीष्म उवाच ।
 तथेति तां प्राह तदा ब्रह्महत्यां पितामहः ।
 उपायतः स शक्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहत ॥ २६

C. 12. 10170
B. 12. 283(2). 28
K. 12. 288. 28

Dn4 'हितं.

19 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ds om. from
 तथा up to संचिन्त (in 20^a). K1.4 तदा; K7 lacuna;
 Da4 त्वया; Ds.7 तथा (for तथा). M7 गृहीतस्तु
 तथा तत्र.

20 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Ds om. up to
 संचिन्त (cf. v. l. 19). —^a) Bo Das Dn1. n4 Ds
 Ds 6.8 स (for तु). V1 ज्ञात्वा शक्रं गृहीतं तं. —^b)
 Ks V1 Bo. 6-9 Das a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1-3
 M1. 5-7 वधया (for हृत्यया). —^c) Ks. 7 Ds स
 (for सं). —^d) K4 तदा भरतर्षभ (submetric).

21 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K2 Ds (before
 corr.) तम् (for ताम्). K7 D4. 5. 7 T G1.8 महा-
 तेजा (for 'बाहो'). —^b) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1.
 n4 Ds D2. 8 6 8 G2 Ms. 6 ब्रह्मवध्यां (for 'हृत्यां').
 K4. 7 B7 9 Das Ds पितामहः; G1 'महं (for 'महः').
 —^c) K2 मधुरेण (for मधु). —^d) Bo. 6 शास्त्रयन्.

22 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks त्रिदशेन्द्रो.
 —^b) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8
 भामिनि; D7 G1. 2 भामिनी (for 'नि'). —^c) B7 अहं
 (for अद्य). —^d) K7 D4. 9 कामं त्वं कम्; B7 Da4
 Dn1. n4 D2. 3. 8 कामं किं त्वम्; B8 T2 कामं त्वं किम्;
 M1. 5. 6 कं त्वं कामम्.

23 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Ks V1 Bo. 6-9
 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Gs M1-7 ब्रह्मवध्या (for
 'हृत्या'). —^a) Ds om. (?hapl.) from त्रिलोक up to
 प्रीते (in 23^b). K1.4 V1 B7. 8 (marg. as in text)

Das. a4 Ds त्रैलोक्य- (for त्रिलोक). Das -पूज्यते (for
 -पूजिते). K2 T1 देव (for देवे). —^b) K1 प्रीतं (for
 प्रीते). Ks कर्मणि; Ds. 7 -कर्तरि (for कर्तरि). —^c)
 Dn1 Ds हि (for [ह]ह). K2 मन्योहं; K4. 6 V1 Bo. 6-9
 Das a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 6. 8 मन्यामि (Ds1 'नि');
 T1 Gs मन्या ह (for 'न्येऽहं'). Ds. 7 कृतं मन्येहमे (D7
 'न्ये ममे)वेह. —^d) G1 सु- (for तु). K2.4 निध-
 त्व मे; B9 विधत्स्वया; Ds. 7 वदस्व मे.

24 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K7 D4. 9
 स्थापिता वै सु; B8 (marg. as in text) स्थापनेयं सु;
 D4 'ना वै तु; T2 G1 'नायै सु; G2 'नायेह; M1.
 5. 6 'ना सा सु; M7 'ना साधु (for 'ना वै सु').
 —^d) K1. 2 भुवि; T2 G1 देव (for त्वया). K1. 2
 Da4 Ds. 7 T Gs प्रकीर्तिता (for प्रव').

25 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 corrupt.
 Ds1 त्वयि (for त्वयि). K2 देवेश; B8 Ds. 7 धर्मज्ञे;
 G2 धर्मज्ञः (for 'ज्ञ'). —^b) K1 सर्वे (for सर्व-).
 K2 -देवेश्वरे; Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.
 3. 6. 8 T G2. 8 -लोकेश्वर; G1 'श्वरः (for 'श्वरे). K1
 D4. 7 9 G1 M7 प्रभो (for प्रभो). —^c) K4. 6. 7 B8
 (marg. as in text) Das. a4 Ds1 Ds T2 अपि; Dn4
 अयं (for अप-). B8 (marg.) क्रमिष्यामि (for 'नामि').
 —^d) Ks V1 Bo. 6. 7. 9 Das Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 M1.
 5-7 सं; Da4 lacuna; Dn4 स (for तु). K2. 4
 निधत्स्व; K7 D4. 5. 7. 9 वदस्व (for विधत्स्व).

26 Ś1 missing up to 26^{ab}. (cf. v. l. 1). G1
 M1. 5-7 om. the ref. Das. a4 om. 26^{ab}. —^a) K4
 त्वां (for तां). K1. 2. 4 ब्रह्महृत्यां; B8 तदा प्राह (by

C. 12. 10171
B. 12. 285[2]. 29
K. 12. 288. 29

ततः स्वयंभुवा ध्यातस्तत्र बहिर्महात्मना ।

ब्रह्माणमुपसंगम्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ २७

प्राप्तोऽस्मि भगवन्देव त्वत्सकाशमरिंदम ।

यत्कर्तव्यं मया देव तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २८

ब्रह्मोवाच ।

बहुधा विभजिष्यामि ब्रह्महत्यामिमामहम् ।

शक्रस्याद्य विमोक्षार्थं चतुर्भागं प्रतीच्छ मे ॥ २९

अग्निरुवाच ।

मम मोक्षस्य कोऽन्तो वै ब्रह्मन्ध्यायस्व वै प्रभो ।

एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वतो लोकपूजित ॥ ३०

ब्रह्मोवाच ।

यस्त्वां ज्वलन्तमासाद्य स्वयं वै मानवः कश्चित् ।

बीजौषधिरसैर्वहे न यक्ष्यति तमोवृतः ॥ ३१

तमेषा यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ।

ब्रह्महत्या हव्यवाह व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ३२

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः प्रतिजग्राह तद्वचो हव्यकव्यभुक् ।

पितामहस्य भगवांस्तथा च तदभूत्प्रभो ॥ ३३

transp.); T1 G1.8 प्राह ततो —^b) K1 2.4 तदा प्राह; K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 G2 M5-7 ब्रह्मवध्यां (for 'हत्यां'). B9 om (hapl) from पितामहः up to ब्रह्महत्यां (in 26^d). K1 Ds1 D2. 6 पितामह. —^c) K1 Das D4. 9 तु (for स). M7 उपायात्तस्य शक्रस्य. —^d) K6 V1 Bo. 6 (marg a9 in text) 7. 8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 G1 M5-7 ब्रह्मवध्यां (Das 'ध्या'); K1 'वत्या (for 'हत्यां'). K1 न्ययोद्वु; V1 Ds. 7 T1 G1. 8 M1. 5-7 'हितुं; Bo Dn4 'हतः; B6. 8 (both marg.). 9 'हयत्; T2 'हितु (for 'हत).

27 ^a) K1 2 ह्यातस; K1 [अ]ध्यास्ते (for ध्यातस). —^b) K1 T1 G1. 8 त्वग्निर; G2 चाग्निर (for वह्निर). K1 D2 महात्मनः. Ds तत्र ब्रह्ममिहात्मना. —^c) K2 D2 ब्रह्मणम्; Das ब्राह्मणम् (for ब्रह्मा^o). K1 D4. 9 संगत्य (for 'य). —^d) S1 K1. 2. 4 तदा (for ततो).

28 Before 28, K6 B1. 8 Das. a4 ins. अग्निरुवाच. —^a) K1 Bo Das. a4 Ds भगवान् (for 'वन्). S1 K1. 2 अथ प्राप्तोऽस्मि भगवंस्. —^b) K1 अरिंदमं; K6 7 V1 Bo 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 M7 अनिदित (K6 Das D4. 9 T1 G3 'तः); M1. 5. 6 अनिदितं (for अरिंदम). —^c) K1 G1 तत् (for यत्). Ds महादेव; M7 तथा देव (for मया देव). —^d) Ds. 7 भवांस्तद् (by transp). K4. 7 Das Dn1. n4 Ds D2. 4. 6-9 G1 अहंसि (for 'ति).

29 ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M5-7 ब्रह्मवध्याम् (for 'हत्याम्). —^c) Ds T2 M1 5. 6 [अ]स्य (for [अ]द्य). —^d) K1 प्रीच्छ; Ds1. 82 (before corr.) Ds. 7 प्रतीक्ष; M1 प्रयच्छ (for

प्रतीच्छ).

30 Ds om. the ref. —^a) Ds मोक्षाय (for मोक्षस्य). K1 कौतो वै; K2. 4 कौतैय; T1. 2 (before corr. as in text) G1 कालो वै; G2 तातो वै (sic); G3 कालं वै (for कोऽन्तो वै). —^b) Das. a4 त्रायस्व; Ds ध्यायसि (for ध्यायस्व). B8 T1 G1. 8 तत्; T2 M1 5-7 मे (for वै). Ds विभो (for प्रभो). V1 ब्रह्महत्यास्व-तत्प्रभो (sic); B6 (marg.) ब्रह्मस्तब्धादर प्रभो; G2 ब्रह्मवध्यासु वै प्रभो. —^c) S1 K1. 2. 4 [अ]हं (for वि-). Ds. 7 विज्ञातुमिच्छामि (by transp.). —^d) K1-पूजिता; K4 Bo. 7 Das D4. 9 पूजितः (for 'त). T G1. 8 M7 त्वत्तो लोकपूजित.

31 ^a) S1 K1 2 यस्त्वा; M7 यो वै (for यस्त्वां). G1 यस्त्वांजलि समासाद्य. —^c) M7 बीजौषधै (for 'षधि-). —^d) K1 B8 Dn4 G1 यक्ष्यति; D4 वक्ष्यति (for यक्ष्यति). Das ततो वृतः; Ds. 7 तमोगतः; Ca 'वृतः (as in text).

32 ^a) K4 तमेषां; Das corrupt; Ds तमेषौ (for तमेषा). G3 तमेवास्यति क्षिप्रं (submetric). —^b) T G1. 8 वि-; G2 lacuna (for च). Ds. 7 निवत्स्यते; G1 निवत्सति. —^c) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G2 M5-7 ब्रह्मवध्या (for 'हत्या). V1 महाबाहो (for हव्यवाह). —^d) M1. 5-7 व्येतु. T मनसो (for मा^o). D1 व्यथः (for ज्वरः).

33 K2. 5. 7 Bo. 7-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 M1. 5-7 om. the ref. V1 reads it on marg. —^a) K1 इत्युक्ताः; K7 D4. 9 'क्ते; Das 'क्तं (for 'क्तः). —^b) D4 तद्वचा. Ds कव्यमाक्; G2 'वाद् (for 'भुक्). —^d) M6. 7 तदा (for तथा). K1 प्रभोः; T G1. 8 M7 पुरा (for प्रभो).

ततो वृक्षौषधितृणं समाहूय पितामहः ।
 इममर्थं महाराज वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ३४
 ततो वृक्षौषधितृणं तथैवोक्तं यथातथम् ।
 व्यथितं वह्निवद्राजन्ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ॥ ३५
 अस्माकं ब्रह्महत्यातो कोऽन्तो लोकपितामह ।
 स्वभावनिहतानस्मान्न पुनर्हन्तुमर्हसि ॥ ३६
 वयमग्निं तथा शीतं वर्षं च पवनेरितम् ।
 सहामः सततं देव तथा छेदनभेदनम् ॥ ३७
 ब्रह्महत्यामिमामद्य भवतः शासनाद्वयम् ।

ग्रहीष्यामस्त्रिलोकेश मोक्षं चिन्तयतां भवान् ॥ ३८

ब्रह्मोवाच ।

पर्वकाले तु संप्राप्ते यो वै छेदनभेदनम् ।

करिष्यति नरो मोहात्तमेषानुगमिष्यति ॥ ३९

भीष्म उवाच ।

ततो वृक्षौषधितृणमेवमुक्तं महात्मना ।

ब्रह्माणमभिसंपूज्य जगामाशु यथागतम् ॥ ४०

आहूयाप्सरसो देवस्ततो लोकपितामहः ।

वाचा मधुरया प्राह सान्त्वयन्निव भारत ॥ ४१

C. 12. 10185
B. 12. 283[2]. 43
K. 12. 288. 44

34 Ś1 K1. 2. 4 Ds. 5. 7 om. (hapl.) 34; K1 Ds read it on marg. — ^a) B9 तथा (for ततो). G1 वृक्षौषधि- (for वृक्षौ). Ds तृणां (for तृणं). — ^b) Da4 Ds1 समाहूय; G1 'भूय (for 'हूय). K1 Ds M1 पितामह. — ^c) M1. 5. 6 इदम् (for इमम्). — ^d) T G1. 8 एवोप- (for समुप-). — After 34, T G1. 8 Kumbh. ed. ins. (= 12. 273. 49):

731* इयं वृत्रादनुप्राप्ता ब्रह्महत्या महाभया ।
 पुरुहूतं चतुर्थांशमस्या यूयं प्रतीच्छत ।

[(L. 1) Kumbh. ed. पुत्राद् (for वृ). T2 ब्रह्म-
 वध्या भयावहा (for the post. half). — (L. 2) T1 Gs
 पुरुहूताच् (for 'हूतं). T1 प्रतीच्छ त; T2 प्रयिच्छथ (for
 प्रतीच्छत).]

35 ^a) G1 वृक्षौषधि- (for वृक्षौ). Ds तृणां (for
 तृणं). — ^b) Ś1 K1. 2 यथा तथा; M5. 6 यतश्चर्य (for
 यथातथम्). — ^c) K1 व्यथितं; K1 व्यथितं (for व्य-
 थितं). T G1. 8 ह्यभवद् (for वह्निवद्).

36 ^a) K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8
 T G1-3 M5-7 वध्याया; K1 V1 Ds-5. 7. 9 M1 -हत्यायाः
 (for -हत्यातो). — ^b) Ś1 K1. 2 भागो; B9 Dn4 Ds
 कौते (for कोऽन्तो). — ^c) K1 D4. 9 स्वभावनिहितान्;
 K1 'निहतो; T1 G2. 8 M1. 5-7 स्वभावाभिहतान्; T2
 'वाञ्छि' (for 'वनिहतान्). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4
 Dn1. n4 Ds D2. 9. 5-8 दे (Ds दे) वेनाभिहता (B1 'पि हता;
 Dn4 'भिमहा) नस्मान्. — ^d) Ds. 7 स्वं (for न). Ds
 हेतुम् (for हन्तुम्). Ds अर्हति.

37 ^a) Ś1 K1. 2 M6 अग्निस् (for अग्निं). Ds. 7
 सदा दीप्तं (for तथा शीतं). M1 हितं (for शीतं).
 — ^b) K4 वर्षं च; Ds. 7 वर्चतं (for वर्षं च). — ^c)

Ks. 7 B1 9 Da3. a4 D4. 9 T Gs M1. 5-7 सहाम (for
 'मः). K1 सज्जेते (for 'तं). Ds 1 G2 सहामहे सदा देव.
 — ^d) Ds1 छेदेन (for छेदन-). Ks V1 Bo Dn1 n4
 Ds2 D2 3. 5-8 -भेदने (for 'नन्). T1 G1 तथा भेदं च
 (G1 'देन) छेदनं.

38 K4 om. (hapl.) 38^a-39^b. — ^a) Ks V1 Bo.
 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T G1-3 M5-7 ब्रह्म-
 वध्यान् (for 'ह्यान्). — ^b) G2 भगवत्- (for भवतः).
 Ś1 K1. 2 स्वयं (for वयम्). — ^c) Ks. 7 B5-8 Da4
 Ds. 6 1 T1 Gs गृहीष्यामस् (T1 Gs 'म); Ks V1 Ds
 ग्रहीष्यामस् (Ks 'म) (for ग्रही). — ^d) Ks मोक्षो
 (for मोक्षं). Ds 1 G2 चिन्तय नो (for 'यतां). K1
 D4 9 तथा छेदनभेदनं (= 37^d).

39 K4 om. 39^a (cf. v. l. 38). — ^a) V1 ब्रह्म-
 काले; Da3 पूर्व (for पर्व). D4 तु (for तु). Gs
 संप्राप्तो (for 'प्ते) — ^b) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 वय (for वै).
 Ks. 7 V1 Dn4 D4. 5. 7. 9 -भेदने; Da4 T2 'न (for
 'नम्). — ^c) T1 G1. 8 ततो (for नरो). — ^d) Ś1
 K1. 2. 6 B8 T G1. 8 एव (for एषा).

40 T2 om. the ref. — ^b) Ds एकम् (for एवम्).
 M1. 6. 7 उक्ते (for उक्तं). M1. 6 महात्मनः. — ^d) K1
 Ds 9 च; Da3 [आ]शुर्. Ds. 7 यथासुखं (for 'गतम्).

41 ^b) G2 ब्रह्मा; M1. 5. 6 स्त्रियो (for ततो). Da4
 लोकाः; Ds लोकं (for लोक-). Ds M1 पितामह.
 — ^c) K1 lacuna for मधुरया प्राह. — ^d) Bo Ds शांत्व-
 यन्.

42 ^a) Ds इदम् (for इयम्). T G1. 8 इदम् (for
 इन्द्राद्). — ^b) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds

C. 12. 10185
B. 12. 263[2] 44
K. 12. 268. 45

इयमिन्द्रादनुप्राप्ता ब्रह्महत्या वराङ्गनाः ।

चतुर्थमस्या भागं हि मयोक्ताः संप्रतीच्छत ॥ ४२

अप्सरस ऊचुः ।

ग्रहणे कृतबुद्धीनां देवेश तव शासनात् ।

मोक्षं समयतोऽस्माकं चिन्तयस्व पितामह ॥ ४३

ब्रह्मोवाच ।

रजस्वलासु नारीषु यो वै मैथुनमाचरेत् ।

तमेषा यास्यति क्षिप्रं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ ४४

भीष्म उवाच ।

तथेति हृष्टमनस उक्त्वाथाप्सरसां गणाः ।

स्नानि स्थानानि संप्राप्य रेमिरे भरतर्षभ ॥ ४५

ततस्त्रिलोककृदेवः पुनरेव महातपाः ।

अपः संचिन्तयामास ध्यातास्ताश्चाप्यथागमन् ॥ ४६

तास्तु सर्वाः समागम्य ब्रह्माणममितौजसम् ।

इदमूचुर्वचो राजन्प्रणिपत्य पितामहम् ॥ ४७

इमाः स्म देव संप्राप्तास्त्वत्सकाशमरिंदम ।

शासनाच्च देवेश समाज्ञापय नो विभो ॥ ४८

ब्रह्मोवाच ।

इयं वृत्रादनुप्राप्ता पुरुहूतं महाभया ।

ब्रह्महत्या चतुर्थांशमस्या यूयं प्रतीच्छत ॥ ४९

आप ऊचुः ।

एवं भवतु लोकेश यथा वदसि नः प्रभो ।

D2. 8. 8. 8 T G2 M5-7 ब्रह्मवध्या (for 'हत्या'). K4 वराङ्गनाः; B1 Ds1 Ds. 4. 6 G1 'गना' (for 'गनाः'). —^a) V1 D5. 1 चतुर्थम् (for चतुर्थम्). Ś1 K1. 2. 4 अस्व; D6 अस्यां (for अस्या). K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.) Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 6 M1. 5-7 भागांश्च; D2. 8 भागार्थ; G2 भागं वै (for भागं हि). K7 D4. 9 चतुर्थभागमेव हि; T1 G1 'थैस्यास्य भागं हि. —^a) V1 मयोक्तं; B1 Ds4 D4 G1 'क्ता; Dn4 G2 'क्तः (for 'क्ताः'). V1 B6 (marg.). 8 Dn4 Ds D4. 5. 7. 9 T G2. 8 संप्रतीच्छत; D3 संप्रतीक्षती (for 'च्छत').

43 ^a) M1. 5. 6 संप्रहे (for ग्रहणे). —^b) Ś1 K1 2. 4 भगवं (K1. 4 'वं)स; Ds देवैर्द्र (for देवेश). Bo कृत (for तव). —^c) K1 मोक्षे (for मोक्षं). K4 Ds4 समयते; Bo Ds2 Ds समयतो (for सम'). —^d) Ds4 पितामहः.

44 ^a) Ds4 रजस्वलास्तु. K7 D4. 9 नारीणां (for 'पु'). —^b) K4 ये (for यो). T G1. 8 आचरेत् (for आचरेत्). —^c) Ś1 K1. 6 तमेव (for 'या'). K6 [आ]-यास्यति (for या'). —^d) K6 व्येतु; M1. 5-7 व्येतु (for व्येतु). Das. a4 D5 ते (for वो).

45 ^a) G2 तथेति. K1 Ds1 D6 मनसा (for मनस). —^b) K2. 4 उक्ताश्च; K5. 1 V1 Bo. 6-9 Das a4 Dn1. n4 Ds D1-9 T G1. 8 इत्युक्त्वा (for उक्त्वाथ). G2 M1. 5. 8 ऊचुरप्सरसां गणाः. —^d) K5. 1 V1 B6-9 Das. a4 D4. 5. 7. 9 G2 M1. 5-7 पुरुषर्षभ (for भरत').

46 ^a) G1 तु (for त्रि). Ds1 देव (for देवः).

—^b) Ś1 K1. 2. 4 पितामह (K1. 4 'ह') (for महातपा.). —^c) K4 आपः. Dn4 संचिन्तयामास (sic). —^d) D5. 7 धातास् (for ध्यातास्). Ś1 K1 2. 4 अपि च; K6 B1 Ds4 T1 चाप्युप- (for चाप्यय).

47 ^a) T1 च (for तु) Dn1 तथागम्य (for समागम्य). —^b) M7 अमितौजसः. —^c) Ds चोरं (for राजन्).

48 Before 48, B6 ins. आप ऊचुः. 48^{ab} is partly damaged in B6. —^a) Ś1 K1 2 स्मो; T G1. 8 तु (for स्म). Das. a4 देवं (for देर). —^b) T1 om. (hapl.) 48^b-49^a. V1 reads 48^b-49^a on marg. —^c) K7 D6 चतुर्मुखां (D6 'स'); M1 5-7 अनिदि (for अरिंदम). —^d) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 8. 8 G2 M1 5-7 लोकेश; D6 देवस्य (for देवेश). —^e) K1 (before corr.) समाज्ञापय. V1 Ds1 D2 मे (for नो). Bo Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 T2 M1. 5-7 प्रभो; D6 प्रभोः.

49 T1 om. 49^a (cf. v. l. 48). V1 reads 49^a on marg. G1 om. the ref. —^a) K1 (by corr.) वृषाद्; T2 तावद्; G1. 8 वृषाद् (for वृत्राद्). —^b) K2 G1 पुरुहूत- (for 'हूतं'). Ś1 K1. 2 भयावहा; D6 महाभया; G2 समाज्ञया (for महाभया). —^c) Bo. 7. 8 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 8 G2 M1. 5-7 ब्रह्मवध्या (for 'हत्या'). —^d) G1 अस्व यूयं (for अस्या यूयं). V1 Bo. 6. 8 Ds1 D4. 7. 9 T G2 M1 6. 7 प्रतीच्छत; Ds1 D5 'क्षय; D6 'च्छता; D8 'क्षत (for 'च्छत).

50 ^a) D6 T G1. 8 देवेश (for लोकेश); —^b)

मोक्षं समयतोऽस्माकं संचिन्तयितुमर्हसि ॥ ५०
 त्वं हि देवेश सर्वस्य जगतः परमो गुरुः ।
 कोऽन्यः प्रसादो हि भवेद्यः कृच्छ्रान्नः समुद्धरेत् ॥ ५१
 ब्रह्मोवाच ।
 अल्पा इति मतिं कृत्वा यो नरो बुद्धिमोहितः ।
 श्लेष्मभूत्रपुरीषाणि युष्मासु प्रतिमोक्षयति ॥ ५२
 तमेषा यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ।
 तथा वो भविता मोक्ष इति सत्यं ब्रवीमि वः ॥ ५३
 भीष्म उवाच ।
 ततो विमुच्य देवेन्द्रं ब्रह्महत्या युधिष्ठिर ।

यथानिसृष्टं तं देशमगच्छदेवशासनात् ॥ ५४
 एवं शक्रेण संप्राप्ता ब्रह्महत्या जनाधिप ।
 पितामहमनुज्ञाप्य सोऽश्वमेधमकल्पयत् ॥ ५५
 श्रूयते हि महाराज संप्राप्ता वासवेन वै ।
 ब्रह्महत्या ततः शुद्धिं हयमेधेन लब्धवान् ॥ ५६
 समवाप्य श्रियं देवो हत्वारींश्च सहस्रशः ।
 प्रहर्षमतुलं लेभे वासवः पृथिवीपते ॥ ५७
 वृत्रस्य रुधिराच्चैव खुलुण्डाः पार्थ जज्ञिरे ।
 द्विजातिभिरभक्ष्यास्ते दीक्षितैश्च तपोधनैः ॥ ५८
 सर्वावस्थं त्वमप्येषां द्विजातीनां प्रियं कुरु ।

C. 12. 10203
B. 12. 288. 61
K. 12. 288. 62

Ds1 मोक्षे (for मोक्षं). Bo समयतो; Br काम (for सम). —^a) Ds1 स (for सं). G1 संचितयितुम् (sic).

51 ^a) B8 (marg.) लोकेश (for देवेश). —^b) V1 Bo Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 G2 M1. 5-7 जगतः परमा गतिः; Dn4 'तः कारणं प्रभो. —^c) K6. 1 V1 B8 Das. 24 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 8 M1. 5-7 प्रसादो (for 'दो). —^d) Dn1. n4 यन् (for यः). Dn1. n4 नः कृच्छ्रात् (by transp.); G1 कृच्छ्रं न.

52 ^a) K1. 2. 4 अल्प इति; T2 G1 अल्पायिति. Dn1 मर्तं (for मर्ति). —^d) K4. 6. 7 Da4 Dn4 D4. 6 मोक्षति (for मोक्षयति).

53 ^a) Ś1 K1. 2. 4 तमेव; K6 Br-9 Das. 24 तत्रैषा; K7 तमेषां; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तमियं (Dn4 'मं); G2 तमे* (for तमेषा). — Ds1 reads 53^b twice. —^b) Ś1 तत्र चैव; K6 सा तत्रैव (for तत्रैव च). Br विवत्स्यति; Da4 विनश्यति (for निवत्स्यति). —^c) K2 यथा; Ds D1 T G1. 8 तदा (for तथा). —^d) K1 [अ]सत्यं; D6 सत्त्वं (for सत्यं). K4 G1 च (for वः). Dn4 इति सत्यं ब्रवीद्वचः.

54 Some MSS. om. the ref. —^a) G2 देवेन्द्रो (for 'वेन्द्रं). —^b) K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1. 8 M1. 5-7 ब्रह्मवध्या; G2 'हत्या (for 'हत्या). —^c) V1 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 -विस्ष्टं; B9 -विस्ष्टस् (for -निस्ष्टं). V7 आवासस्; Bo. 1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1. 8 M1. 5-7 तं वासस्; B9 संवासस्; G9 खं वासस् (for सं देशस्). —^d) K6 Bo. 6-9 Das. 24

Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अगमद्; K7 'च्छेद्; G2 'च्छन् (for 'च्छद्).

55 ^a) K2 Ds. 1 क्रमेण (for शक्रेण). —^b) V1 Bo. 8 (marg. as in text) Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1-3 M1. 5-7 ब्रह्मवध्या (for 'हत्या). G2 परंतप (for जनाधिप). —^c) K7 Da4 D4. 6. 9 अनुप्राप्य; G2 M1 त्वनुज्ञाप्य (for अनु). —^d) K1. 2 मोष (K2 'चु) मेधम् (sic) (for सोऽश्व).

56 ^a) V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 M1. 5-7 च (for हि). B8 महाभाग (for 'राज). —^b) K6 संप्राप्तो (for 'सा). Ds. 1 च (for वै). —^c) K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M6-7 ब्रह्मवध्या; G1 'वृध्या (for 'हत्या). T1 G1 वृत्तः; G3 गतः (for ततः). K2 सिद्धि (for शुद्धि). —^d) Ś1 K2. 4 सोश्च-मेधादवाप्तवान्; K1 सोश्चमेधमकल्पयत्.

57 ^a) K1 श्रिये देहो (for श्रियं देवो). —^c) D6 अतुल्यं.

58 ^b) Ś1 (by corr.) K2 खखंडा; Ś1 (sup. lin.) हि खंडा; K1 द्विखंडा (sic); K1. 1 Dn1 n4 D2-4. 8. 9 शिखंडा; Br खुलुंडा; Ds. 1 शिखंडी; T G1. 8 M7 बुहुदा; M1 बुकुंडा (for खुलुण्डा). K7 Da4 यज्ञिरे (for जज्ञिरे). ☞ Ca: खुलुण्डा; बहिस्थछत्राकाः (sic) ॥ Cs: खुलुण्डाः मयूराः—मयूरो मेचक कुन्द. खुलुण्डः पलिकस्तथा—इति मधुमती । ☞ —^c) K7 D4. 9 सुरक्ष्या (K7 'क्षा)स; Bo Dn4 अभक्षास. —^d) D6 वीक्षितैश्च (for ही).

59 ^a) K1 सर्वावस्थो; B8 (marg.) T G1. 8 'वस्थस्;

1. 12. 10203
3. 12. 283[2]. 61
1. 12. 288. 62

इमे हि भूतले देवाः प्रथिताः कुरुनन्दन ॥ ५९
एवं शक्रेण कौरव्य बुद्धिसौक्ष्म्यान्महासुरः ।
उपायपूर्वं निहतो वृत्रोऽस्थामिततेजसा ॥ ६०
एवं त्वमपि कौरव्य पृथिव्यामपराजितः ।
भविष्यसि यथा देवः शतक्रतुरमित्रहा ॥ ६१

ये तु शक्रकथां दिव्यामिमां पर्वसु पर्वसु ।
विप्रमध्ये पठिष्यन्ति न ते प्राप्स्यन्ति किल्बिषम् ॥ ६२
इत्येतद्वृत्रमाश्रित्य शक्रस्यात्यद्भुतं महत् ।
कथितं कर्म ते तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

२७४

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशस्त्रविशारद ।

अस्ति वृत्रवधादेव विवक्षा मम जायते ॥ १
ज्वरेण मोहितो वृत्रः कथितस्ते जनाधिप ।

Dr 'वत्थां'. K4 तुमप्येषां (sic); K7 D4.9 त्वमेवैषां;
Da4 त्वमन्येषां. — ^b) K6 श्रियं; G8 lacuna (for
प्रियं). — ^c) K1 (before corr.) देहाः (for देवाः).
— ^d) K6 प्रस्थिताः; K7 पृथिताः.

60 ^a) K7 एव (for एवं). K1 क्रमेण (for शक्रेण).
— ^b) K2 -सौक्ष्मान्; K7 D4.9 -सौक्ष्म्यान्; Da4 Dn4
-सौक्ष्मान्; D5.1 -सुक्ष्म्यान्; G1 -सौक्ष्मां; M1 -सौभ्यान्
(for -सौक्ष्म्यान्). T1 महासुराः. — ^c) D6 -पूर्वं (for
-पूर्व). D5.1 उपायः पूर्वविहितो; T2 उपायास्त्रिहतो
युद्धे. — ^d) V1 वीर्येण (for वृत्रोऽस्थ). K6 Bo. 6. 7. 8
(marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D1. 8. 6-8 T G2. 8
M1. 5-7 ह्यमितः; V1 G1 अमितः; B3 (orig.) चामितः;
D6 [s]प्यमित (for स्थामित-). D5 -तेजसः.

61 ^a) Ś1 K1 त्वाम् (for त्वस्). Bo Dn1. n4 D5
D2. 8. 6. 8 G1 कैतिय (for कौरव्य). — ^b) G1 प्रथिताम्
(for पृथिव्याम्). K4 M1 अपराजित. — ^c) D4 om.
(hapl.) from सि up to पठिष्य (in 62^a). G1 M1
भविष्यति (for 'सि). — ^d) G1 अमित्रह.

62 D4 om. up to पठिष्य (cf. v. l. 61). — ^a)
V1 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 D5 D2. 8. 6. 8 T G1-3 M1.
5-7 वदिष्यति (for पठि^a). — ^d) Da3. a4 प्राप्नोति;
Dn4 G1 प्राप्स्यति; M7 प्राप्स्यति. D3 किल्बिषः.

63 Before 63, T1 G3 ins. भीष्म उवाच. — ^a)
G1 वृत्रम् (for वृत्रम्). T1 आसाद्य; G1 आश्रुत्य (for
आश्रित्य). — ^d) K7 D9 अन्यत् (for भूयः). G1
इच्छति (for 'सि).

Colophon, G8 missing; K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2.
n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K1.
2. 4. 6 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 8. 6-8 T
G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4
वृत्रवधोपाख्यानं समाप्तं; K7 D1. 5. 7. 9 वृत्रवधे ब्रह्मद्वयवि-
भागः; V1 M1. 5-7 वृत्रवधः; Bo Dn1. n4 D5 D2. 8.
6. 8 G1 वृत्रवधः समाप्तः; D4. 9 (both also) समाप्तं वृत्र-
वधोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
B7 106; Dn1 D52 Dr T1 G8 108; Dn4 M1. 6. 7
107; D3 102; T2 121; G1 100; G2 123; M6
109. — *Sloka no.*: Da1 Dn1. n4 65; D3 68.

274

☞ This adhy. is missing in G8 (cf. v. l. 12.
259. 1).

1 ^a) K4 Bo. 9 Dn1. n4 D5 D2. 8. 6. 8 T G1. 8
अस्मिन्; M7 अत्र (for अस्ति). D6 क्षत्र (for वृत्र-).
K2 G2 वधे देव; T G8 वधे खेव; G1 वधे तात (for
वधादेव). — ^d) K7 विक्षया; Da4 विवक्षया. Da3.
a4 D5. 1 समजायते (D5. 1 'त) (for मम जा^a). Ś1
K1. 2 विवक्षा मम भारत.

2 ^a) K1 त्वरेण (for ज्वरेण). Dn4 वृत्र; D6 विप्रः
(for वृत्रः). — ^b) Dn4 D51 M1. 5. 6 कथितं (for
'तस्). — ^c) Dn4 Dr निहतो (for 'तो). Ś1 K1
वासवेण. G2 M1. 5. 6 [अ]थ; M7 [आ]ह (for [ह]ह).
— ^d) B3 [ए]व (for [ह]ति). K6 Bo. 6-8 Da3. a4
Dn1. n4 D5 D2. 8. 6. 8 सदा; D1. 1 सदा (for मम).

निहतो वासवेनेह वज्रेणेति ममानघ ॥ २

कथमेष महाप्राज्ञ ज्वरः प्रादुरभूत्कुतः ।

ज्वरोत्पत्तिं निपुणतः श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ ३

भीष्म उवाच ।

शृणु राजज्वरस्येह संभवं लोकविश्रुतम् ।

विस्तरं चास्य वक्ष्यामि यादृशं चैव भारत ॥ ४

पुरा मेरोर्महाराज शृङ्गं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभूषितम् ।

अप्रमेयमनाधृष्यं सर्वलोकेषु भारत ॥ ५

तत्र देवो गिरितूटे हेमधातुविभूषिते ।

पर्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो बभूव ह ॥ ६

शैलराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वे स्थिता बभौ ।

तथा देवा महात्मानो वसवश्च महौजसः ॥ ७

तथैव च महात्मानावश्विनौ मिषजां वरौ ।

तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैरभिसंवृतः ॥ ८

यक्षाणामधिपः श्रीमान्कैलासनिलयः प्रभुः ।

अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा देवर्षयोऽपरे ॥ ९

विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा नारदपर्वतौ ।

C. 12. 10218
B. 12. 284[2]. 11
K. 12. 289. 11

3 ^a) G1 अथ (for कथम्). D2 महाप्राज्ञ. — ^b) K6 B6-9 D9.8. a4 D5. 7 T G1-8 M1. 5-7 ज्वरः प्रादुरभूव ह; K7 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2-4. 5. 8. 9 'दुर्बभौ कुतः. — ^c) * Ca: निपुणतः, भावप्रधानो निर्देशः । नैपुण्यादित्यर्थः । * — ^d) K1. 7 B6-9 Das. a4 D4. 9 T1 G1 विभो (for प्रभो).

4 ^a) K4. 6 V1 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 [इ]मं; B7 Das. a4 [ए]व (for [इ]ह). — D7 repeats 4^{ad} after 5^{ab}. — ^c) T G3 विस्तरं (for विस्तरं). S1 K1. 2. 4 चैव; Da4 वास्य (for चास्य). Dn4 वक्ष्यामि. — ^d) K4. 5. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-8. 7 (both times). 8. 9 T2 G1. 2 M1 यादृशश्च (for 'शं'). G2 M1 चैव (for चैव).

5 St. 5-17 = (var.) Vāyu P., I. 30. 81-93. K2 om. (hapl.) 5. — ^a) K4 मेरौ (for मेरोरु). K7 महाराजं; T G1. 8 'भाग (for 'राज). — ^b) Dn4 त्रैलोक्य (for 'क्य). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 6. 8 M1. 5-7 'पूजितं (for -विश्रुतम्). — After 5^{ab}, D7 repeats 4^{ad}. D7 om. (hapl.) 5^{ad}. — ^c) D6 ज्योतिष्मान् (for 'स्कं). * Ca. p. 8: सावित्रं, सवित्राधिष्ठितम् । * — ^d) T2 सर्व (for सर्व). — ^e) K1 अनादृत्यं; Ds 'ध्यव्यं. — ^f) G1 सिद्धं (for सर्व). B8 -लोकेन (for -लोकेषु). — After 5, T1 G8 ins.:

732* ख्यातमासीत्स्वतेजोभिराचार्यार्कप्रभं स्थितम् ।

[T1 अधिकार्क (for आचार्यार्क).]

6 ^a) K1 गिरिजटे (for 'तटे). — ^b) Das. a4 -विभूषितं (for 'ते). — ^c) V1 पर्यंकम्. T1 बभ्राजन्; G2 विभ्राजति; M1 वै भ्राजन् (for विभ्रा). — ^d) G2 om. ह.

7 ^a) S1 K1. 2 [अ]प्यस्य; Das [अ]धास्य; T1 पश्यन्; G3 M1 तस्य (for चास्य). — ^b) D5. 7 M1 पार्श्व (for पार्श्वे). S1 K1. 2 बभूव ह; T G1. 8 व्यवस्थिता (for स्थिता बभौ). — ^c) T1 G8 तत्र; G1 तदा (for तथा). Da4 देवो (for देवा). — ^d) K1 वासवश्च (for व). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 G2 [अ]मितौजसः (for महौजसः).

8 ^a) K7 om. च. D6. 7 महाभागाव् (for 'स्मानाव्).

9 ^a) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 T G1-8 M1. 5-7 ईश्वरः (for अधिपः). — ^b) Bo Das. a4 D4. 6. 8. 9 कैलाश (for 'स). — After 9^{ab}, T G1. 8 M1 ins.:

733* शङ्खपद्मनिधी चोभौ ऋद्ध्या परमया सह ।

[T2 G1 M1 -निधिभ्यां च (for -निधी चोभौ). T2 G1 M1 लक्ष्म्या (for ऋद्ध्या).]

— T G1. 8 M1 cont.; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 G2 M1. 5. 8 ins. after 9^{ab}:

734* उपासन्त महात्मानमुग्रानां च महाकविः ।

सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव च महर्षयः ।

[= (var.) Vāyu P. I. 30. 85. K7 D4. 9 उपासते; T2 G1-8 'सन्त (for 'सन्त). G8 उग्रानाश्च. K6 V1 Bo. 6-8 (6. 8 marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5. 6. 8 T2 महासुनिः; Ds तथा मुनिः (for महाकविः). — (L. 2) M1 तथा चैव (for तथैव च).]

— ^a) K1 D4. 9 अंगिरः; Da4 अंगिराः; T2 M1. 5. 6 अंगिर (for 'रः). Das om. प्रमुखा. — ^d) K7 D4. 9 [s]पि च (for अपरे).

C. 12 10219
S. 12. 284[8]. 11
K. 12. 229. 11

अप्सरोगणसंघाश्च समाजग्नुरनेकशः ॥ १०
ववौ शिवः सुखो वायुर्नागान्धवहः शुचिः ।
सर्वर्तुकुसुमोपेताः पुष्पवन्तो महाद्रुमाः ॥ ११
तथा विद्याधराश्चैव सिद्धाश्चैव तपोधनाः ।
महादेवं पशुपतिं पर्युपासन्त भारत ॥ १२
भूतानि च महाराज नानारूपधराण्यथ ।
राक्षसाश्च महारौद्राः पिशाचाश्च महाबलाः ॥ १३
बहुरूपधरा हृष्टा नानाप्रहरणोद्यताः ।
देवस्यानुचरास्तत्र तस्थिरे चानलोपमाः ॥ १४
नन्दी च भगवांस्तत्र देवस्यानुमते स्थितः ।

प्रगृह्य ज्वलितं शूलं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १५
गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा सर्वतीर्थजलोद्भवा ।
पर्युपासत तं देवं रूपिणी कुरुनन्दन ॥ १६
एवं स भगवांस्तत्र पूज्यमानः सुरर्षिभिः ।
देवैश्च सुमहाभागैर्महादेवो व्यतिष्ठत ॥ १७
कस्यचित्त्वथ कालस्य दक्षो नाम प्रजापतिः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन यक्ष्यमाणोऽन्वपद्यत ॥ १८
ततस्तस्य मखं देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
गमनाय समागम्य बुद्धिमापेदिरे तदा ॥ १९
ते विमानैर्महात्मानो ज्वलितैर्ज्वलनप्रभाः ।

10 ^a) Das (before corr.) गंधर्वास् (for 'र्वस्').

11 ^a) K₁ V₁ B₀ 6-8 Das a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂-8
T₁ G₁. 8 M₁. 5-7 transp. शिवः and सुखः. G₂ ववौ
वायुः सुखस्पर्शौ. — ^b) K₁ -गंधवहाः. — ^c) K₁ सर्वे
तुः D₅ 1 सर्वत्र (for सर्वर्तु). V₁ सुमनोपेताः (for
'कुसुमो'). — ^d) K₅ V₁ B₀. 8 7. 8 (marg.). 9 Das. a₁
Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8. 8 G₂ द्रुमास्तथा (for महाद्रुमाः).

12 ^a) D₅ सिद्धाः (for चैव). — ^b) D₅ साध्याश्च
(for सिद्धाश्च). Dn₄ om. from तपोधनाः up to पिशा-
चाश्च (in 13^d). B₅ तपोधनः; Das तपोधनाः. — ^c)
Das तद्वा देवः पशुपतिः. — ^d) Das T₂ पर्युपासत. K₄
सर्वदा; D₅. 7 पांडव (for भारत).

13 Dn₄ om. up to पिशाचाश्च (cf. v. l. 12). — ^b)
The portion from रूपधरा up to B. 12 321. 76^d is
lost in Ś₁ on missing fol. — ^c) D₅ om. (hapl)
from महा up to चाश्च (in 13^d). B₅ (marg) महा
राज (for 'रौद्राः'). — ^d) K₁. 2. 4 महोरगाः (for महा-
बलाः).

14 Ś₁ missing (cf. v. l. 13). — ^a) G₂ बहुरूपः;
T₂ बहुकूपः (for 'रूप-'). K₂ हृष्टा; B₅ कृष्णा (for
हृष्टा). — ^c) Dn₄ देवस्य (for दे). — ^d) K₁. 2 D₅
G₁ M₁. 5. 6 चानि (K₂ 'तु'लोपमाः; K₄ चानलोपमः;
K₇ D₅. 9 G₂ M₁ चा (D₅. 9 वा)चलोपमाः; V₁ B₅
(marg.) ह्यनलो (for चानलो').

15 Ś₁ missing (cf. v. l. 13). — ^a) D₅ नन्दीश्च
(for नन्दी). T₁ G₂. 8 M₁. 5-7 तस्य (for तत्र).
— ^c) K₁. 2. 4 गृहीत्वा (for प्रगृह्य). B₅ विपुलं (for
ज्वलितं). K₁ शूलं (for शूलं). — ^d) K₁ दीप्य-

मानाः; K₁. 4 B₀ 6. 8 (marg.). 9 Das Dn₁. n₄ D₅
D₂. 8 6. 8 'मानः (for 'मानं).

16 Ś₁ missing (cf. v. l. 13). — ^a) K₂ गंगां;
D₄ lacuna — ^c) K₁ पर्युपासुश्च; K₂ 'पासत च (for
'पासत). K₇ D₄. 5. 7. 9 देवेशं; T G₁. 8 M₁ तं देवी
(for तं देवं). — ^d) K₁. 2. 4 सत्तम (for नन्दन).

17 Ś₁ missing (cf. v. l. 13). — ^a) K₅. 7 V₁ B₅.
8. 9 Das. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 5-8 स एवं (by transp.);
B₇ D₅ 1 D₅ स एव. — ^b) K₂ सुरर्षिभिः. — ^c) K₁.
2. 4. 7 D₅. 5. 7. 9 दे (K₁ D₅. 7 9 दै)वतैश्च (for देवैश्च सु).
K₅ B₀. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a₁ Dn₁. n₄
D₅ D₂. 8. 8. 8 महातेजा (for 'भागैर'). — ^d) D₅. 7
[s]प्यतिष्ठत; G₂ [s]द्य' (for व्यति'). — After
17, B₅ ins. an addl. colophon [Sub-parvan:
मोक्षधर्म. — Adhy. name: ज्वरोत्पत्ति:].

18 Ś₁ missing (cf. v. l. 13). Before 18, B₅
ins. भीष्म उवाच. — ^a) K₄ कर्हिचित् (for कस्य').
— Das om. 18^d-19^e. — ^d) K₁ यक्ष्यमानो; B₀ Dn₄
यक्ष्यमाणो. K₁. 2 [s]न्वबुध्यत; K₅ [s]नुपद्यत; K₇
D₄ [s]न्य' (for सन्व').

19 St. 19-20 = Vāyu P. I. 30. 95-96. Ś₁
missing (cf. v. l. 13). Das om. 19^{ab} (cf. v. l.
18). — ^a) K₁. 2. 4. 7 Dn₄ D₅. 9 मखे; K₅ समं (for
मखं). G₁ श्रुत्वा दक्षस्य तु मखं. — ^b) G₁ देवाः (for
सर्वे). — ^c) G₁ M₁. 5-7 गमने समुपागम्य. — ^d) K₁
D₅. 9 ततः (for तदा). D₁ बुद्धिमेतामपेदिरे (sic).

20 Ś₁ missing (cf. v. l. 13). — ^a) G₁ देवैर्
(hypermetrio) (for ते). — ^b) B₅ (marg. as in

देवस्यानुमतेऽगच्छन्गङ्गाद्वारमिति श्रुतिः ॥ २०
 प्रस्थिता देवता दृष्ट्वा शैलराजसुता तदा ।
 उवाच वचनं साध्वी देवं पशुपतिं पतिम् ॥ २१
 भगवन्क नु यान्त्येते देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयम् ॥ २२

महेश्वर उवाच ।

दक्षो नाम महाभागे प्रजानां पतिरुत्तमः ।
 हयमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवौकसः ॥ २३

उमा उवाच ।

यज्ञमेतं महाभाग किमर्थं नाभिगच्छसि ।

केन वा प्रतिषेधेन गमनं ते न विद्यते ॥ २४

महेश्वर उवाच ।

सुरैरेव महाभागे सर्वमेतदनुष्ठितम् ।
 यज्ञेषु सर्वेषु मम न भाग उपकल्पितः ॥ २५
 पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्णिनि ।
 न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धर्मतः ॥ २६

उमा उवाच ।

भगवन्सर्वभूतेषु प्रभावाभ्यधिको गुणैः ।
 अजेयश्चाप्रष्टव्यश्च तेजसा यशसा श्रिया ॥ २७
 अनेन ते महाभाग प्रतिषेधेन भागतः ।

C. 12. 10237
B. 12. 284(37). 29
K. 12. 289. 29

text) ज्वलद्भिर् (for ज्वलितैर्). K1 ज्वलिन- (for ज्वलन-). G1 प्रमैः (for प्रभाः). Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (orig.) Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 ज्वलनाकै- समप्रमैः. —^a) K2 om. (hapl.) गच्छन्. —^d) Ds. 7 श्रुतं (for श्रुतिः).

21 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) Ks Bs-9 Das. a4 G1 प्रस्थितान्दै (G1 'न्दे') वतान्दृष्ट्वा.

22 Ś1 missing (cf. v. l. 13). Before 22, Bs ins. उमोवाच. —^a) K1 Ds भगवान्. Ds. 1 कुत्र (for क नु). Bs यात्येते; D4 पात्येते. —^a) K1. 2 G2 धर्मज्ञ (for तत्त्वज्ञ). —^d) Ks Bs. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Ds. 1 अभूत् (for अयम्).

23 Ś1 missing (cf. v. l. 13). Ks om. (hapl.) 23-24. G1 om. the ref. T1 देव; T2 रुद्र; G2 देवा; M1 ईश्वर (for महेश्वर). —^a) Ds. 1 T2 M1 महाभागः (for 'भागे').

24 Ś1 missing (cf. v. l. 13). Ks om. 24 (cf. v. l. 23). K4 om. the ref. —^a) Bs T2 एतन्; Dn4 Ds M1 एतं (for एतं). K1 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-8 महादेव (for 'भाग'). K4 उमा यज्ञे महाभाग (sic). —^b) K4 V1 Bo. 6-9 Das. Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 T G1-8 नाभिः (for नाभि-). Bs (marg.) नन्दति; Dn4 Ds G1 नाच्छति (for 'सि'). —^d) Ds D2. 8 वा (for ते). Bs (marg. as in text) रोचते (for विद्यते).

25 Ś1 missing (cf. v. l. 13). Ds. 1 ईश्वर; T1 G1-8 देव; T2 रुद्र (for महेश्वर). —^a) T1 Gs एवं

(for एव). —^b) K4 B1 Dn1. n4 Ds Ds. 5. 7. 8 पूर्वमेतद्; T1 G1. 8 यन्ममै; T2 धर्ममे' (for सर्वमे'). —^c) K1. 2. 4 G2 M1 यज्ञेषु मम सर्वेषु; Ds. 1 यज्ञेषु सर्वभूतेषु. —^d) Dn4 M1. 6 भागम् (for भाग). Ds. 1 मम भागे न कल्पितः.

26 Ś1 missing (cf. v. l. 13). K1 om. 26. —^a) Bs (marg.) पूर्वोक्तोपपन्नेन; Dn1 सर्वोपायोप'; M1 सर्वकालोप'. —^d) K2 T2 धीमतः; Das कर्मतः; T1 Gs धीमतः; G1 धीमता (for धर्मतः).

27 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) Ks -वेदेषु; K1 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.); 9 Das. a4 Ds1 D4. 6. 9 -देवेषु; Ds -देवेभ्यः (for -भूतेषु). —^b) K1. 2. 6 Bo Dn1 G1 प्रभावाभ्य (K1 'द') धिको गुणैः; K4 Ds1 Ds. 1 प्रभावाभ्य'; T G1. 8 M1. 5. 6 प्रसुरस्य (M1. 5. 6 'स्य') धिको गुणैः. —^c) Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 अजययश्; Bs आयययश्; Ds1 अयययश् (for अजेयश्). K1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 6-8 T1 Gs चाप्यष्टययश्; V1 चाप्यदेययश् (for चाप्रष्टययश्). V1 reads from दृश्य up to दुःख (in 28^a) on marg.

28 Ś1 missing (cf. v. l. 13). V1 reads up to दुःख on marg. —^b) G2 प्रतिषिद्धेन (for 'वेधेन'). —^c) Ks Bo. 9 Das आपन्नं; Dn4 उत्पन्ने (for 'ज्ञं'). —^d) K1 कंपथुश् (for वेपथुश्). Bs (marg. as in text) महानयं; Das महानघ (for ममा').

29 Ś1 missing (cf. v. l. 13). T G1. 8 om. the ref. —^a) Das Ds1 उक्ता (for उक्त्वा). Ks च; D4 नु (for नु). —^b) Ds2 तदा (for देवं). —^c) K1. 2. 1 Das Dn4 D4 तूष्णी- (for तूष्णी-). —^d) Ks

C 12. 10:37
B 12. 274(3). 29
K. 12. 169. 29

अतीव दुःखमुत्पन्नं वेपथुश्च ममानव ॥ २८
भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा तु सा देवी देवं पशुपतिं पतिम् ।
तूष्णींभूताभवद्राजन्दह्यमानेन चेतसा ॥ २९
अथ देव्या मतं ज्ञात्वा हृदतं यच्चिकीर्षितम् ।
स समाज्ञापयामास तिष्ठ त्वमिति नन्दिनम् ॥ ३०
ततो योगबलं कृत्वा सर्वयोगेश्वरेश्वरः ।
तं यज्ञं सुमहातेजा भीमैरनुचरैस्तदा ।
सहसा घातयामास देवदेवः पिनाकधृक् ॥ ३१
केचिन्नादानमुञ्चन्त केचिद्भासांश्च चक्रिरे ।

Bs (marg.).⁹ Das. 24 ह्यमानेन; Bs (marg.) जुंभ°
(for दह्य°). Dn4 Ds तेजसा (for चेतसा).

30 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) K1.2 श्रुत्वा
(for ज्ञात्वा). —^b) Ks तच् (for यच्). Ds चिकी-
र्षिते. T1 हृदतं किंचिदूर्जितं. —^c) T1 समाज्ञापयामास
(submetric). —^d) Ds. 7 तिष्ठन्तम् (for तिष्ठ त्वम्).
Ds-7 अपि (for इति). V1 नन्दिनि; G1 नन्दनं (for
नन्दिनम्). K1.2 तिष्ठ त्वं वरवर्णिनि.

31 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) K1 योग-
बलाच्च; K2 यज्ञबलाच्च; K7 योगवरं; Ds. 7 योगं बलं
(for योगबलं). K1.2 Bs (marg.) M1. 5. 6 ज्ञात्वा
(for कृत्वा). —^b) K2 सर्वयोगेश्वरेश्वरः; T G1. 8
M1. 5-7 सर्वलोकमहेश्वरः (G1 'रं'); G2 सर्वयोगेश्वरो हरः.
—^c) Dn1. n4 Ds. 8 T1 G1. 8 स (for सु). —^d)
V1 B7 तथा; Ds (before corr.) T2 सह (for तदा).
—^e) Ds1 सहसा (for 'सा'). K4 पातयामास; Ds. 7
ज्ञापया; Ds घातया (for घातया°). —^f) K1.2. 4
पिनाकधृक् (for 'धृक्').

32 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) K1 अमुं-
चंति; K2. 7 न मुंचंत; D4 अमुंचंत; Ds. 7 विमुंचंत;
T G1. 8 M1. 5-7 अमुंचंत (for अमुञ्चन्त). —^b) K1.
2. 4 वादांश्च; Ds4 कामांश्च; Ds. 9 वासांश्च (for
हासांश्च). Ds. 7 केचिद्भासांसि जह्निरे. —^c) T G1. 8
परे (for [अ]परे). —^d) Ds4 G1 समवाकिन्. K4
भीमैरनुचरैस्तदा (= 31^d).

33 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) Ds4 Ds1
Ds. 8 समुत्पाद्य; Ds. 5. 7 समासाद्य; T G1. 8 समुत्क्षिप्य
(for 'त्पाद्य'). K1. 2. 4 के (K2 किं) विधूपांश्चमुत्पाद्य.

रुधिरणापरे राजंस्तत्राग्निं समवाकिन् ॥ ३२
केचिद्वृषान्समुत्पाद्य बभ्रमुर्विकृताननाः ।
आस्यैरन्ये चाग्रसन्त तथैव परिचारकान् ॥ ३३
ततः स यज्ञो नृपते वध्यमानः समन्ततः ।
आस्थाय मृगरूपं वै खमेवाभ्यपतच्छदा ॥ ३४
तं तु यज्ञं तथारूपं गच्छन्तमुपलभ्य सः ।
धनुरादाय बाणं च तदान्वसरत प्रभुः ॥ ३५
ततस्तस्य सुरेशस्य क्रोधादमिततेजसः ।
ललाटात्प्रसृतो घोरः खेदबिन्दुर्बभूव ह ॥ ३६
तस्मिन्पतितमात्रे तु खेदबिन्दौ तथा भुवि ।

—^b) K4 विभ्रमुर; K6 बभ्रमुर; K7 Ds. 9 G2 व्यभ्र-
मन्; T G1. 8 M1. 5-7 व्याक्षिपन् (for बभ्रमुर). K1
विकृता नराः; Ds. 7 विकृतात्मनः (for 'ननाः'). —^c)
G1 आस्यैश्चान्ये. T1 G1 चाग्रसंश्च; G2 'संस्तत्र (hyper-
metric) (for 'सन्त). Gs आस्यैरन्यैरग्रसंत. —^d)
K1 परिचारकान्; G1 'चारिकान्.

34 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) Dn4 Ds1
Ds G1 नृपतेर् (for 'ते). —^b) K1. 2. 4 ततस्ततः (for
समन्ततः). —^d) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in
text).⁹ Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 5-8 [अ]भ्यगमन्;
G2 M1. 5. 6 'द्रवत् (for 'पतत्).

35 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) K7 न (for
तं). —^b) K1 reads 35^{ed} on marg. sec. m. —^c) K6
V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 6. 8 बाणेन; G2
सशरं (for बाणं च). —^d) K7 Ds ततो (for तदा).
K2 [अ]नुसरत; K6 Bo Ds1 [अ]नुसरत; Bs (marg.
as in text) चान्वसरत; B9 [अ]नुसरत; Ds2 Ds. 7
तन्वसरत (for [अ]न्व°). K1. 2. 4 M1 प्रभो (for प्रभुः).
T1 G1 तमन्वसरत (G1 'तः) प्रभुः.

36 Śi missing (cf. v. l. 13). —^b) K1 क्रोधा-
दसिततेजसाः (sic). —^c) M7 प्रसृतो (for प्रसृतो).
—^d) Bs (marg. as in text) अजायत (for बभूव ह).

37 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) B9 अस्मिन्
(for त°). Ds2 पातित (for प°). K4 V1 Bo. 6-8
Dn1. n4 Ds1 Ds. 8. 6. 8 T G1-3 M7 मात्रे च; K6
Das. 24 Ds2 मात्रेण; K7 D4 मात्रे नु (for मात्रे नु).
—^b) Ds श्वेत (for खेद°). K1. 2. 4 V1 Bo. 8

प्रादुर्भव सुमहानग्निः कालानलोपमः ॥ ३७
तत्र चाजायत तदा पुरुषः पुरुषर्षभ ।
ह्रस्वोऽतिमात्ररक्ताक्षो हरिश्मश्रुर्विभीषणः ॥ ३८
ऊर्ध्वकेशोऽतिलोमाङ्गः श्येनोल्कस्तथैव च ।
करालः कृष्णवर्णश्च रक्तवासास्तथैव च ॥ ३९
तं यज्ञं स महासचोऽदहत्कक्षमिवानलः ।
देवाश्चाप्यद्रवन्सर्वे ततो भीता दिशो दश ॥ ४०
तेन तस्मिन्विचरता पुरुषेण विशां पते ।

(marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. s. 8 G2 Mr तदा
(for तथा). K1. 2. 4 विभी; G1 भुवः (for भुवि).

38 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) Ds. 7 ततस्तु
(for तत्र च). —^b) D4 om. (hapl.) पुरुषः. —^c)
K1. 4 V1 B8 D4 D5. 7 T1 [s] तिमित्रो; K8 Bo. 6. 7. 9
D4 Dn1. n4 Ds D2. s. 6. 8 Mr 'मात्र' (for 'मात्र').
B8 (marg.) 'पिगाक्षो; G2 M1. 5-7 'रक्तांगो (for
'रक्ताक्षो). T1 G1. 3 अतिमात्रोतिरक्ताक्षो. —^d) K1
D4 T1 G1. 3 M5 हरिश्मश्रु; K8 'श्मश्रु. T1 M1. 5. 8
विभूषणः (for विभी').

39 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K8 [s] तिरो-
रांगः (sic); Ds1 'रोमांचः; T1 G1 'रिक्तांगः (G1 'नो);
G2 'रोमा च (for 'लोमाङ्गः). —^b) K1. 2 Bo D4 T
M1. 5-7 श्येनान् (K1. 2 Bo 'ल' कस्; K4 श्येनान्येकस्;
K7 D4. 9 स्वेदाजातस्; B9 D5. 7 भी (D5 नी) षणांगस्;
D4 श्येनात्कस्; G1 श्येनोन्नस्; G2 श्येनान्कस्; G8
श्येनानीकस् (for श्येनोल्कस्); — D4. a1 D4 om.
(hapl.) 39^{ad}; V1 reads the same on marg. —^c)
K4 D2. 8 करालः; T G2. 8 M1. 5-7 करालः; M1 'लं
(for 'लः). G1 'वक्त्रश् (for 'वर्णश्).

40 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K1. 6 V1
Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 D4. a1 Dn1. n4 Ds D2. s. 5. 8
G2 सु (for स). B8 (marg. as in text) M1. 5. 6
महातेजा; G2 'तस्वो (for 'सस्वो). T G1. 3 Mr स तं
यज्ञं महातेजा. —^b) K8 V1 Bo. 6-9 Ds T G1 दहन्
(for सद्दहत्). K1. 2. 4 कक्षम् (for कक्षम्). B8
Ds2 Ds. 5. 7 हह (for हव). — After 40^{ab}, K8 V1
Bo. 6-9 D4. a1 Dn1. n4 Ds D2. s. 6. 8 ins. :

735* व्यचरत्सर्वतो देवान्प्राद्वत्स ऋषींस्तथा ।

[Bo विचरत्; B8 (marg.) D4 Ds2 व्यचरन् (for
'रत्).]

पृथिवी व्यचलद्राजन्तीव भरतर्षभ ॥ ४१
हाहाभूते प्रवृत्ते तु नादे लोकभयंकरे ।
पितामहो महादेवं दर्शयन्प्रत्यभाषत ॥ ४२
भवतोऽपि सुराः सर्वे भागं दास्यन्ति वै प्रभो ।
क्रियतां प्रतिसंहारः सर्वदेवेश्वर त्वया ॥ ४३
इमा हि देवताः सर्वा ऋषयश्च परंतप ।
तव क्रोधान्महादेव न शान्तिमुपलेभिरे ॥ ४४
यश्चैष पुरुषो जातः स्वेदात्ते विबुधोत्तम ।

—^a) D4 देवश्. K8 B6-9 D4. a1 प्राद्वन्; K7
D4. 5. 7. 9 M1. 5. 6 व्यद्र'; Dn1 D2. s. 8 [अ] प्य'; D4
T G1. 3 Mr [अ] म्य' (for [अ] प्य'). —^d) G2 भीतो
(for भीता).

41 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) T1 G1. 3
ततस् (for तेन). Mr तस्मिन्विचरता तेन. —^c) K7
च चलद्; K4. 6 V1 Bo. 6-9 D4. a1 Dn1. n4 Ds Ds.
6. 8 ह्यचल (Dn1 'र' द् (for व्यच'). —^d) G2 अतीव
स्वरितं विभो.

42 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^b) Mr देवल्लोके
(for नादे लोक). — For 42^{ab}, K8. 7 V1 Bo. 6-9
D4. a1 Dn1. n4 Ds D2-9 G2 subst. :

736* हाहाभूतं जगत्सर्वमुपलक्ष्य तदा प्रभुः ।

[K7 D4 Dn1 Ds1 D4. 6. 9 उपलभ्य; Dn4 'लक्ष्य;
G2 'वीक्ष्य (for 'लक्ष्य). D4 सदा (for तदा).]

—^a) K8 D4 देवदेवं; Ds1 महाबाहुं (for 'देवं).

43 Ś1 missing (cf. v. l. 13). Before 43, K8. 7
V1 Bo. 6-9 D4. a1 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 Mr ins.
ब्रह्मोवाच. —^a) K1. 3 भवते; D4 'ता (for 'तो).
T1 G1 वै (for सपि). —^b) D4 भोगं; T1 G1. 3
भागान् (for भागं). V1 D5. 7 च (for वै). K1
प्रभोः. —^d) M1. 5. 6 'लोकेष्वर (for 'देवे'). D8 तथा
(for त्वया). D5. 7 सर्वदेवेश्वरेश्वर.

44 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) Mr एतानि
(for इमा हि). —^b) B9 परंतपः; D5. 7 'तपाः.

45 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) T1 G1 पुवः;
Mr चेह (for चैष). K2. 4 राजन् (for जातः). —^b)
Ds1 स्वेदात् (for स्वे'). K1. 4 B8 पुरुषोत्तमः; B9 विबुः

C. 12. 1025
E. 12. 284 [31. 47
K. 12. 289. 47

C. 12. 10255
B 12. 264(3). 47
K. 12. 269. 47

ज्वरो नामैष धर्मज्ञ लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ४५

एकीभूतस्य न ह्यस्य धारणे तेजसः प्रभो ।

समर्था सकला पृथ्वी बहुधा सृज्यतामयम् ॥ ४६

इत्युक्तो ब्रह्मणा देवो भागे चापि प्रकल्पिते ।

भगवन्तं तथेत्याह ब्रह्माणममितौजसम् ॥ ४७

परां च प्रीतिमगमदुत्सम्यंश्च पिनाकधृक् ।

अवाप च तदा भागं यथोक्तं ब्रह्मणा भवः ॥ ४८

वित्तम (sic); Da₁ Ds₁ विबुधोत्तमः (Ds₁ 'मं'); T₁ G₁ M₁. 5-7 विबुधाधिपः; G₂ 'धोपमः' (for 'धोत्तम'). —^a) Da₄ जरो; D₁ ज्वरा; D₅. 1 हरो (for ज्वरो). —^d) T G₁. 3 M₁. 5-7 वि- (for प्र-). Dn₄ प्रचरिष्यथ.

46 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) Ds₂ (before corr.; marg. as in text) करी-; T₁ एष; G₁ एकस्य (hypermetric); M₁. 5. 6 एक- (for एकी-). Dn₁ Ds₁ Ds त्वस्य; Dn₄ स्वस्य; G₁ कस्य; G₂ तस्या (for ह्यस्य). M₇ नास्य वै एकभूतस्य. —^b) K₁ धारणा; Dn₄ 'जं' (for 'जे'). G₁ चेतसः (for तेजसः). K₇ D₉ प्रभोः. —^c) K₂ समार्थो; K₁ Da₃. 24 G₂ समर्था; D₁. 1 सर्वस्य (for समर्था). —^d) K₁. 1. 4 सृजताम् (for सृज्य-). K₅ G₂ इयं (for अयम्).

47 Śi missing (cf. v. l. 13). Before 47, B₈ ins. भीष्म उवाच. —^a) K₁ D₄. 9 इत्युक्ते (for 'क्तो'). B₉ ब्राह्मणा. —^b) D₄ चापि; G₂ M₁. 5. 6 चैव (for चापि). —^c) T G₁. 3 M₇ भगवांस्तु (T₂ 'वांश्च'; M₇ 'वांस्तत्' (for भगवन्तं). —^d) D₂. 4 G₂ अमितो- (G₂ 'ते'जसं).

48 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) G₃ परं (for परां). —^b) K₁. 2 वत्सयन्; K₅ G₂ विस्मयं; T₁ G₈ विस्मयंश्च; T₂ उत्सयं (for 'यंश्च'). K₁. 1. 4 वै (for च). K₁. 2. 4 पिनाकभृत्; T₂ 'धृत्'. —^c) G₂ स (for च). B₈ M₇ तथा; T G₁. 3 यथा (for तदा). —^d) K₁. 4 बत; K₂ तव; K₇ M₇ भव; D₅. 1 वचः (for भवः).

49 With 49-55, cf. Vāyu Pur. (Bibl. Ind.) I. 30. 296-302. Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) D₅ ज्वरश्च. D₅. 1 T G₁. 3 M₇ तु (for च). K₁. 5 Da₃. 24 'चर्मज्ञ' (for 'ज्ञो'). —^b) D₅. 1 व्यभवत्; T₂ व्यसृज्य; G₈ 'जन्'; M₁. 5. 6 [अ]व्यसृजत् (for व्यसृ-). T₂ M₇ तथा (for तदा). —^c) Da₃. 24 सर्वधर्मज्ञ; M₇ 'सत्त्वानां' (for 'भूतानां'). —^d) Ds₁ तं चापि (for

ज्वरं च सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यसृजत्तदा ।

शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणु तच्चापि पुत्रक ॥ ४९

शीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिलाजतुः ।

अपां तु नीलिकां विद्यान्निर्मोकं भुजगेषु च ॥ ५०

खोरकः सौरमेयाणामृषरं पृथिवीतले ।

पशूनामपि धर्मज्ञ दृष्टिप्रत्यवरोधनम् ॥ ५१

रन्ध्रागतमथाश्वानां शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् ।

तच्चापि). K₄ पुत्रकः.

50 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) K₁. 1. 4 शीर्षाभितापो (K₂ 'पं'); K₇ B₇ D₄. 9 'तितापो'; B₉ 'भिधातो'; Da₃ शीर्षाभिचापो. —^b) K₄. 6 V₁ B₉. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 7. 8 G₂. 8 शिलाजतुः; T₁ G₁ C_v (gloss: शिखायां विद्यमानं जतुर्लक्षा) शिखा-जतुः; T₂ शिलाजितुः; M₇ 'जतुं' (for 'जतुः'). —^c) K₂ हि; G₂ च (for तु). Da₄ नीलीकां; Ca. n (gloss: Ca, जलमलम्; Cn, शैवालम्) नीलिकां (as in text). K₂. 1 D₄ विद्यान्; D₅ विद्यां; T G₁. 3 M₁. 5-7 विद्धि (for विद्यान्). —^d) G₁ भुजगेषु. ❀ Cs: निर्मोकं नाम दृष्टिप्रत्यवरोधनं कियता कालेन भुजग-शरीरात् पृथग्भवति । ❀

51 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) K₁. 1. 4 खो- (K₄ खोरकं; K₅ T₁ G₁ M₇ खौरकः (T₁ G₁ 'कं'); Dn₄ कोरकः; Ds₁ क्षौरकः; D₅ घोरकः; D₇ घोरकः; G₂ क्षौरसः; C_v क्षौरकं (for खोरकः). K₂. 1 M₁. 5. 6 सौरमेयानाम्; Ds₁ सारमेयानां; D₄ सोरनेयाणाम्. ❀ Ca: सौरमेयाणां, गवाम् । खोरकः नीलिकापरपर्यायः ॥ Cn: खोरकः पशूनां पादरोगः ॥ Cs: खोरकः, खुररोगः । ❀ —^b) K₁ उषरं; B₇ सृसरं; B₈ (marg.). 9 M₁. 5. 6 ऊषरः; Dn₁. n₄ Ds₂ D₂. 2. 3 ऊखरं; Ds₁ मुखरं (for ऊषरं). —^c) K₄ पश्यताम् (for पशूनाम्). D₅ धर्मज्ञे (for 'ज्ञ'). —^d) M₁. 5. 6 दृष्टिः (for दृष्टि-). V₁ -प्रत्यवरोधकं; M₁. 5. 6 प्रत्यवरोधनः.

52 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) K₁. 1. 4. 7 D₄. 9 रंध्रो (K₂ 'ध्रे')गतम्; K₅ D₅. 1 Ca (gloss: रन्ध्रा-ख्याग्रजघनभागावसादकृतम्) रंध्रोद् (K₅ 'द्र')तम्; B₇ रंध्रगतम्; B₉ रक्षा (for रन्ध्रा). D₅ अपाश्वानां (for अथा). T G₁. 3 M₁. 5-7 रंध्रोद्म (T₂ 'ग्रह')मनश्वानां; G₂ रंध्रोद्मं तथाश्वानां; C_v रंध्रोद्मश्च मध्यानां. ❀ Cn. p: रन्ध्रागतं, अश्वगलरन्ध्रगतं मांसखण्डम् । ❀ —^b) K₁. 2 शिरोभेदश्च; M₇ शिखोद्भेदं. —^c) K₁. 2 V₁ B₉. 6-9 Da₃. 24 Ds₁ D₃. 4. 6. 9 नेत्ररागः (for रोगः). K₄. 6. 7

नेत्ररोगः कोकिलानां ज्वरः प्रोक्तो महात्मना ॥ ५२
 अञ्जानां पित्तभेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतम् ।
 शुक्रानामपि सर्वेषां हिक्किा प्रोच्यते ज्वरः ॥ ५३
 शार्दूलेष्वथ धर्मज्ञ श्रमो ज्वर इहोच्यते ।
 मानुषेषु तु धर्मज्ञ ज्वरो नामैष विश्रुतः ।
 मरणे जन्मनि तथा मध्ये चाविशते नरम् ॥ ५४
 एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदारुणः ।
 नमस्यथैव मान्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः ॥ ५५
 अनेन हि समाविष्टो वृत्रो धर्मभृतां वरः ।

V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 कोकिलस्य (for 'लानां). —^d) V1 महात्मनः; Ds. 1 'त्मनां.

53 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) Ds reads the portion from नां up to थ (in 54^a) twice. K1. 2.4 अरीणां; Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 5 (both times). 6-8 T G2 अवीनां; D2 अविनां; G1 आवीनां (for अञ्जानां). K1. 2.4 मित्रः; V1 T G1. 3 Mr चित्रः; D2. 8 पीतः; G2 पत्रः; M1 बीजः (for पित्त-). Ks. 1 D4 D4. 9 तु (for च). —^b) K1 न (for नः). V1 श्रुतिः; Ds श्रुते. —^c) T2 शुक्रानाम् (for शुक्रां). M1. 5.6 इति (for अपि). Ds (both times). 1 धर्मज्ञ (for सर्वेषां). K1 D4. 9 शुक्रानामपि च धर्मज्ञ. —^d) K1 ऊर्जिता; K2 तर्किका; Ks हिक्किा; V1 हिक्किा; Bs D4 हिक्किा; Dn4 Ds हिक्किा; Ds Ds हिक्किा; T1 G1. 3 ईहि (T1 'ही)-का; M6 एहि (for हिक्किा). K1 प्रोच्यते; D4 प्रोच्यते (for प्रोच्यते). G2 ईहिकाप्येषोच्यते ज्वरः. ✽ Cv: हिक्किा, क्षणे क्षणे मलम् । ✽

54 Ś1 missing (cf. v. l. 13). For the repetition in Ds, cf. v. l. 53. —^a) Bs च; T1 G1-3 [अ]पि (for [अ]थ). — M1. 5-1 om. (hapl.) 54^b. —^b) D4 इहोच्यते. —^c) Ks [अ]नु; K1 Ds1 D4. 9 च (for तु). K1. 2.4 राज्ञे; K1 D4. 9 सर्वेषु (for धर्मज्ञ). —^d) M1. 5-1 श्रमो (for ज्वरो). Ks V1 Bo. 6. 1. 8 (marg.). 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 G2 M1. 5-1 भारत; T1 विज्वरः (for विश्रुतः). —^e) D4 मध्यं (for मध्ये). D4 T1 G1. 3 वा (for च). K1. 2.4 G2 सदा; T G1. 3 तथा; M1. 5-1 नृणां (for नरम्).

55 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) G1 एतं;

व्यजृम्भत ततः शक्रस्तस्यै वज्रमवासृजत् ॥ ५६
 प्रविश्य वज्रो वृत्रं तु दारयामास भारत ।
 दारितश्च स वज्रेण महायोगी महासुरः ।
 जगाम परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ॥ ५७
 विष्णुभक्त्या हि तेनेदं जगद्रचाप्तमभूत्पुरा ।
 तस्माच्च निहतो युद्धे विष्णोः स्थानमवाप्तवान् ॥ ५८
 इत्येष वृत्रमाश्रित्य ज्वरस्य महतो मया ।
 विस्तरः कथितः पुत्र किमन्यत्प्रब्रवीमि ते ॥ ५९
 इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः

C. 12. 10271
B. 12. 284(31. 63
K. 12. 269. 63

G2 एवं (for एतन्). G3 महेश्वरं (for माहै'). —^b) K1 D4. 5. 1. 9 [ए]ष (for सु-). K1. 2 Bs (marg. as in text) महासुरः; B1 सुदारुणः. —^c) K2 नमसश्च (for 'स्यश्च). K1 सर्वज्ञ; D4. 5. 1. 9 धर्मज्ञ; G2 पूज्यश्च (for मान्यश्च).

56 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) Ks Ds वर. —^b) K2 व्यजृम्भत; Dn4 व्यजृम्भत; D4 व्यजृम्भत (for व्यजृम्भत). K2 Bs (marg. as in text) T2 तदा (for ततः). K2 D4 D4 G1 शक्र. —^d) T G1. 3 Mr ततो (for तस्मै). K2 अथासृजत्; K1 T1 G1 समा; Bs (marg.) Ds. 1 तथास् (for अवास्).

57 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K2 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 वज्रं; D4 वज्रे (for वज्रो). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 च (for तु). T G1. 3 प्रविश्य वृत्रं तु तदा. —^b) G2 दारयामास (for दार). —^c) K1. 2 स हि; M1. 5. 6 चैव (for च स). —^d) K1. 4 महासुरा; (K4 'र); T1 G1. 3 स दानवः. —^e) V1 अनुत् (for अमित-).

58 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K4 विष्णोर् (for विष्णु-). T G1. 3 भक्तो (for भक्त्या). —^b) Ks महत् (for अभूत्). Ks Bo. 6. 1. 8 (marg.). 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 तदा (for पुरा). —^c) K1. 2. 4 स (for च). —^d) Ds अवाप्तवान् (for अवाप्तवान्).

59 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) Ks Bs. 1. 8 (marg. as in text). 9 एतद् (for एष). —^b) Dn1 भयात्; Ds. 1 तथा (for मया). —^c) K1. 2 D4 T1 G1. 3 विस्तरः (for विस्तरः); K1 (before corr.) कथिताः; G1 Mr 'तं (for 'तः). —^d) D4 अन्यत्र; Ds अन्यत्स (for अन्यत्स-). K1 प्रब्रवीति.

C. 12. 10271
B. 12. 284[3]. 63
K. 12. 289. 63

पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः ।
विमुक्तारोगः स सुखी मुदा युतो

लभेत कामान्स यथामनीषितान् ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

२७५

युधिष्ठिर उवाच ।

शोकाद्दुःखाच्च मृत्योश्च त्रस्यन्ति प्राणिनः सदा ।
उभयं मे यथा न स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं समङ्गस्य च भारत ॥ २

60 = Vāyu Pur. (Bibl. Ind.) I. 30. 303. Ś1 missing (cf. v. l. 13). — *) D2.8 इमं (for इमां). D5 अहीन- (for अदीन-). K5 V1 B6.8 (marg. as in text) M1.5-7 चेतनः; D3.24 चेतनः (for मानसः). — ^b) T G1.8 तु (for सु). D4 सुसमाहिता. — *) D3 विमुक्तारोगः. K5 Dn1 D5.7 सु; T2 च (for स). G2 भवेन्; M1.5-7 लभेन् (for सुखी). — ^d) T2 G2 च (for स). K1.2 मनसा (for स यथा-). K1.2 यथेप्सितान्; K7 D4.9 समीप्सितान् (for मनीषितान्). — After 60, M1.5-7 ins.:

737* कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्ममृतां वर ।
किमन्यत्कथयामीह तद्भवान्वकुमर्हति ।

Colophon. Ś1 G6 missing; K3.5 B1-5 D1.2 Dn2.28 D1 G4.5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1.2.4.6.7 V1 B6.8-9 D3.24 Dn1.24 D5 D2-9 T G1-3 M1.5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1.2.4.6.7 V1 B6.8-9 D3.24 Dn1.24 D5 D2-9 M5.5 उवरोत्पत्तिः; G2 उवरोत्पत्तन्माहात्म्यश्रवणवशात्तच्छमनोपायनिरूपणं. — Adhy. no.: (figures, words or both): B7 107; Dn1 D2 D7 T1 G1.3 109; Dn4 M1.6.7 108; D5 103; T2 122; G2 124; M5 110. — Śloka no.: D4 Dn1.24 63; D5 64.

After this adhy., N (Ś1 missing) reads a passage [B 12. 285 [4] = C. 12. 10272-10345 and 10346-10484; = K. 12. 290] omitted in S (G6 missing), which is given as App. I, (No. 28).

— After App. I, (No. 28), N (Ś1 missing) reads a passage [B. 12. 286 [5] = C. 12. 10485-10531 = K. 12. 291] omitted in S (except G2; G5

missing), given in Appendix II (No. 1), which registers the v. l. of the repeating MSS. (along with the v. l. of Brhan-Nār. Pur. 44. 21-82) from the constituted text of 12. 187.

275

This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 *) K4.6 D3.24 D4.9 (by corr. as in text) शोका; D2.8 (marg.) सुख-; D5 शोको; M1.5-7 शोक- (for शोकाद्). K1.2.4 G1 M1 दुःखाश्च; D5 दुःखाश्च (for दुःखाच्च). Dn1.24 D5 D8 सु (Dn1 सुख-); दुःखाच्च सुमृत्योश्च. — ^b) K5 B6.8.7.9 D3.24 Dn1.24 D5 D2.3.6.8 त्रसन्ति; B8 (orig.) प्रसन्ति; B8 (marg.) G2 M1.5-7 त्रसन्ति; D5 प्रसन्ति (for त्रस्यन्ति). — *) K5.7 D4.9 भ (K5 उभ)यं नोत्र; T G1.3 तद्वयं नो (for उभयं मे). K1.2.4 वै (for मे). G2 भयं (for यथा).

2 *) K5.7 V1 B6.8-9 D3.24 Dn1.24 D5 D2-9 G2 अत्रापि (for अत्रैव). — ^d) K1.2.4 संगमस्य; D5.7 सुसंगस्य; T1 G1.3 स्व (G1 स्वा)गमस्य; T2 संगमस्य (for समङ्गस्य). B8 (marg. as in text) युधिष्ठिर (for च भारत).

3 *) K2.4 तरसे (K2 मे)व; D5 उरसीव; D1 G1 मनसैव; T1 G5 मनसीव (for उरसैव). K1 प्राणमसे; K2 प्रणमस्ये; G5 प्रणुदसे (for प्रणमसे). ☞ Cn: अन्ये शिरसा नमन्ति, त्वं तु उरसा प्रणमसे, अत्यन्तं विनीतोऽसीत्यर्थः ॥ Cp: उरसा प्रणमसे ह्येव, सर्वदान्तर्दृष्टिरित्यर्थः ॥ Cs: उरसि हृदये प्रणमसे, प्रकर्षेण नतो भवसि, गम्भीर

नारद उवाच ।

उरसेव प्रणमसे बाहुभ्यां तरसीव च ।

संप्रहृष्टमना नित्यं विशोक इव लक्ष्यसे ॥ ३

उद्वेगं नेह ते किञ्चित्सुखक्षममपि लक्ष्ये ।

नित्यतृप्त इव स्वस्थो बालवच्च विचेष्टसे ॥ ४

समङ्ग उवाच ।

भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं सत्त्वेषु मानद ।

तेषां तत्त्वानि जानामि ततो न विमना ह्यहम् ॥ ५

उपक्रमानहं वेद पुनरेव फलोदयान् ।

लोके फलानि चित्राणि ततो न विमना ह्यहम् ॥ ६

अगाधाश्चाप्रतिष्ठाश्च गतिमन्तश्च नारद ।

अन्धा जडाश्च जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ॥ ७

विहितेनैव जीवन्ति अरोगाङ्गा दिवौकसः ।

बलवन्तोऽबलाश्चैव तद्वदस्मान्सभाजय ॥ ८

सहस्रिणश्च जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।

शाकेन चान्ये जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ॥ ९

यदा न शोचेमहि किं नु न स्या-

द्धर्मेण वा नारद कर्मणा वा ।

C. 12. 10541
B. 12. 257[6]. 10
K. 12. 292. 10

हृत्पथः । ॐ — °) Ds T2 Cs चक्षुभ्यां (for बाहुभ्यां). K1. 2. 4 उरसेव (for तरसीव). T1 G1. 3 चक्षुभ्यां धीरमीक्षसे. ॐ Cn: बाहुभ्यां तरसीव भवनदीम्, अत्यन्त-संकटेऽपि निरपेक्षोऽसीत्यर्थः ॥ Cs (reading चक्षुभ्याम्): यथा जलस्योपरि चरन् तदन्तर्गतं न वेद तथा चक्षुभ्यां विषयान्पश्यन् तेषां स्वरूपं विवेचयसीत्यर्थः । ॐ — °) K1 लभ्यते; K2. 1 Dn4 Ds लक्ष्यसे (for लक्ष्यसे).

4 °) T2 उद्योगम् (for उद्वेगं). Ks V1 Bo. 6-9 Das. as Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G2 M1. 5-7 न हि; D1 T G1. 3 अपि (for नेह). — °) K2. 1 सुखक्षमम्; T2 सत्त्वं (for सुखं). Ds. 1 T1 G1 लक्ष्यते; Ds (by corr. as in text) लक्ष्यये (for लक्ष्ये). — °) K2 Ds इवास्वस्थो. — °) K4 बालकश्च; Ds. 1 बालवत्सं (for वच्च). Ks विचेष्टसि; D4 विवेष्टसे; T2 विशेषेष्टसे (for विचेष्टसे). ॐ Cs: बालविचेष्टनं क्वचिदपि विषयसङ्गराहित्यम् । ॐ

5 V1 reads the ref. on marg. K1 मसंग; K2. 4 संगम; Bs समल; Ds सुमंग; D1 सुमंगल; T1 G1. 3 स्वगम; T2 संगल; G2 समंत (for समङ्ग). — °) V1 भव्यं भूतं (by transp.). K1 D4. 9 भवद् (for भव्यं). Ks V1 Bo. 8 (marg.) Dn1 Ds D2. 5-8 T1 G1. 2 भवित्यं च (for 'व्यच्च'). Dn4 भूतं भवित्यं भव्यं च. — °) K1 सर्वं तत्त्वेषु; Ks Bo. 6-9 Das. as Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 सर्वमेतत्तु; K1 D4. 9 T G1. 3 M1. 5-7 सर्वभूतेषु; V1 Bs. 8 (last two on marg.) सर्वसत्त्वेषु; Ds सर्वमेव तु (for सर्वं सत्त्वेषु). K1. 2. 4 Bs मानतः; Ks. 1 Br. 8 (marg.) Ds D4. 5. 9 T G1. 3 नारद (for मानद). G2 सर्वं वेत्तुमानत (sic). — °) K1 D4. 9 एषां (for तेषां). V1 तेषां जानामि तत्त्वानि. — °) T1 G1. 3 ह्यविमना (for न वि°). G1 [अ]स्म्यहं (for ह्यहम्).

6 K2 om. (hapl.) 6. — °) K1 वेदं. — °) K4

Ds1 D2. 8 फलोदयं; Das D4 'दयात् (for 'दयान्). — °) Dn4 लोके फनिविचित्राणि (sic).

7 °) K2. 4. 7 D4. 5 7. 9 अ (K4 D1 अं)गाश्चैव; Ds T G1-3 M1. 5-7 Cs अना (Ds1 'गा)थाश्च (for अगाथाश्च). K1 अगाधान्न प्रतिष्ठाश्च (sic). ॐ Ca: अगाधाः अनुद्यमाः, अप्रतिष्ठाः विद्याद्यभावादबद्धमूलाः ॥ Cn: अगाधा निर्ग्रन्थाः मूर्खाः, गाध प्रतिष्ठाऽप्यस्योग्रन्थे चेति स्मृतेः । अप्रतिष्ठाः धनदारादिग्रन्थाः । ॐ — °) K1. 2. 4. 7 D4. 9 शक्तिमंतश्च; M1. 5-7 गतिमंदाश्च (for 'मन्तश्च). Ks Bs (marg. as in text). 9 भारत (for नारद). — °) T G1-3 M1. 5-7 जलाश्च.

8 °) D4 विहितेनैव; G2 इह केचन (for विहितेनैव). — Das D2 om. (hapl.) 8°-9°; Ds om. (hapl.) 8°-9°. — °) K1. 2. 4 चारोगांगा; Dn4 Ds आरो; Ds गतरोगा; D1 नरा रोगाद्; T1 निरोगांगाद् (for अरोगाङ्गा). — °) K1 D4 [s]बलश्च (for अबलाश्च). — G2 lacuna for 8°-9°. — °) Ks V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds. 6 तस्माद् (for तद्वद्). Bo Ds अस्मात्.

9 Das D2 om. 9°; Ds om. 9°-9°; G2 lacuna for 9 (for all, cf. v. l. 8). — °) Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das Dn1. n4 Ds Ds. 6 सहस्रिणोपि (for 'णश्च). — °) K1. 2 Dn1 M1. 5-7 शोकेन; K1 D4. 9 स्तोकेन (for शाकेन). K1. 2. 4 [अ]न्ये च (by transp.) D4 वान्ये.

10 °) Das T2 Ms जु; G1. 3 Ms. 7 तु (for the first न). K1. 2 Dn4 ननु; K4 न न; Ks V1 Bs. 7. 9 Dn1 Ds2 D2. 3. 5 T1 G1. 3 M1. 5. 6 तु न; Das Ds1 तु न; Ds. 9 T2 तु न; G2 तु मे (for तु न). Ds. 1 यदा न शोचेन्महता दृतिः सा (D5 स्याद्). ॐ Cn: न शोचेमहि, शोकमूलस्याज्ञानस्याभावात् । ॐ — °) Ks Br. 8

C. 12. 10541
B. 12. 287(6).10
K. 12. 292. 10

कृतान्तवश्यानि यदा सुखानि

दुःखानि वा यन्न विधर्षयन्ति ॥ १०

यस्मै प्रज्ञां कथयन्ते मनुष्याः

प्रज्ञामूलो हीन्द्रियाणां प्रसादः ।

मुह्यन्ति शोचन्ति यदेन्द्रियाणि

प्रज्ञालाभो नास्ति मूढेन्द्रियस्य ॥ ११

मूढस्य दर्पः स पुनर्मोह एव

मूढस्य नार्यं न परोऽस्ति लोकः ।

न ह्येव दुःखानि सदा भवन्ति

सुखस्य वा नित्यशो लाभ एव ॥ १२

Das. 24 Ds. 1 M1. 5-7 च (for the second वा). — K4 om. 10^{ed}. — ^a) T1 G1. 8 यदा (for यदा). — ^d) K1 Dn4 Ds1 G2 वा यं न; B6 Ds. 1 यावन्न; T G1. 8 M1 चायाति (for वा यन्न). K1 D4. 9 विकर्षयन्ति; Ds M6 विद्व (for विध). B1 दुःखानि वा वियासयन्ति (sic).

11 ^a) K1 D4. 9 यस्मिन्; V1 Ds T G2. 8 M1. 5-7 यस्मिन्; B6 (marg.) D1 तस्मै (for यस्मै). K6 Bo. 1-9 Das. 24 Dn1. n4 D2. 8. 5-8 G2. 8 प्राज्ञाः; V1 B6 Ds2 प्रज्ञाः; Ds1 T M6 प्रज्ञानं; M1. 6. 1 प्रज्ञातं (for प्रज्ञां). G1 यत्प्रज्ञानं (for यस्मै प्रज्ञां). B6 कथयन्ति. M1. 5-7 मनुष्यं. — ^b) D2 T G1 प्रज्ञामूलं (for 'मूलो'). V1 T1 G1. 8 प्रसादः (for प्रसादः). — ^c) K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 तथेन्द्रियाणि; K1 D4. 9 G2 च हीं; Das. 24 यथे; Ds. 1 न हीं; T G1. 8 द्वि त्वे; M1. 5. 1 महीन्द्रियाणि (for यदेन्द्रि). — ^d) K1 D4. 5. 7. 9 नैव (for नास्ति). T1 G1. 8 मूढेन्द्रियाणां (for 'न्द्रियस्य').

12 ^a) Ds T G1. 8 मूढ (for मोह). K2 मूढस्य दर्पः पुनरेव मोहो. — ^b) T1 Gs नार्यं (for नार्यं). K1. 2. 4 प (K4 न प) रो नास्ति (for न परोऽस्ति). — ^c) Das. 24 यदा (for सदा). — ^d) K1 नो (for वा). Das. 24 G2 लाभ (for लाभ).

13 ^a) K1. 2. 4 तदात्मनः; K1 Ds1 D4. 9 G1. 8 Cn (Cnp as in text) भवात्मकं; Cp भावा (as in text). K1. 2. 4 संपरिवर्तमानो. — ^b) Das G2 मादृशं (for मादृशः). B6 T G1. 8 संज्वरं (for संज्वरं). G1 जातु (for जातु). — ^c) Dn4 इष्टानुभोगान् (for 'न्मो-

भावात्मकं संपरिवर्तमानं

न मादृशः संज्वरं जातु कुर्यात् ।

इष्टानुभोगान्नुद्ध्येत्सुखं वा

न चिन्तयेदुःखमभ्यागतं वा ॥ १३

समाहितो न स्पृहयेत्परेषां

नानागतं नाभिनन्देत् लाभम् ।

न चापि हृष्येद्विपुलेऽर्थलाभे

तथार्थनाशे च न वै विषीदेत् ॥ १४

न बान्धवा न च वित्तं न कौली

न च श्रुतं न च मन्त्रा न वीर्यम् ।

गान्). K1. 2. 4. 6 B6 Ds. 1 नानुद्ध्ये (K6 'ध्ये); B6 (marg.) Das. 24 नानुद्ध्ये; T1 न निरुद्ध्ये; G2 नानुद्ध्यन् (for 'रुद्ध्येत्'). — ^d) K2 नो (for न). K1. 2. 4. 6 Das. 24 Ds1 D4. 9 G1. 8 M1 चिन्तये (for चिन्तयेद्).

14 ^a) K1. 2. 4 D1 समागतो; M1. 6 'हिते (for 'हितो). K1. 2. 4 Bo. 6. 1. 9 Das. 24 Ds. 1. 9 T G1. 8 स्पृहये. G2 च नैषां (for परेषां). — ^b) T1 न नागतं; M1. 5-7 अना (for नाना). K1 B6 (marg.) नाभिनन्दे च; K2 न स्पृहये च; K4 Ds नाभिनन्दे च; K6 Bo. 1. 9 चाभिनन्दामि; V1 Bo. 8 चाभिनन्देत्; Das. 24 नापि नन्दामि; Dn1. n4 Ds2 D2. 6. 8 चाभिनन्दे च; Ds1 चाभिनन्दे च; D4 G2 चाभिनन्देत्; Ds. 1 नाभिनन्दे न; T2 नाभिनन्देत् (for नाभिनन्देत्). T1 G1. 8 नाभिनन्दे किलाहं. — ^c) D4. 9 T1 G1. 8 चाति (for चापि). K1. 2 B6. 8 (marg.). 9 Das. 24 Ds. 1 T G1. 8 हृष्ये (for हृष्येद्). K1 विपुले; K6 V1 Bo. 6 (marg.). 9 Das विपुलार्थः; K1 D4 विपुलार्थः (for विपुलेऽर्थः). — ^d) K1 तथा नाशे; G2 न चार्थनाशे (for तथार्थं). Bo. 9 Das. 24 Ds. 1 T1 G1. 8 M1. 5-7 न च (by transp.). K1 विषेदे (corrupt); K2. 4 Bo. 6. 1 Das. 24 Ds. 1 T G1. 8 विषीदे; K6 Ds. 5 विषीदेत् (for विषीदेत्).

15 ^a) G1 बांधवान्. M1 वित्तं (for वित्तं). K4. 1 V1 Dn1. n4 Ds (before corr.). 4. 9 न कौ (D4 को) ल्यं; K6 Bo. 6-9 Das. 24 Ds D2. 5-8 T1 G1. 8 कुलीनं; Ds (by corr.) न कुलीन्यं; G2 न कौली (for न कौली). — ^b) K1 मन्त्रार्थः; T G1-8 M1. 5-7 मन्त्रो न (for मन्त्रा न). — ^c) Das. 24 दुःखाच्छातं (for 'आतुं). — ^d) K2 om. न. Das D4 तु; Ds. 1 च (for तु). K1 T याति; B6 (marg. as in text) याति (for यान्ति).

दुःखात्रातुं सर्व एवोत्सहन्ते

परत्र शीले न तु यान्ति शान्तिम् ॥ १५

नास्ति बुद्धिर्युक्तस्य नायोगाद्विद्यते सुखम् ।

धृतिश्च दुःखत्यागश्चाप्युभयं नः सुखोदयम् ॥ १६

प्रियं हि हर्षजननं हर्ष उत्सेकवर्धनः ।

उत्सेको नरकायैव तस्मात्तं संत्यजाम्यहम् ॥ १७

एताञ्चोक्तमयोत्सेकान्मोहनान्सुखदुःखयोः ।

पश्यामि साक्षिवल्लोके देहस्यास्य विचेष्टनात् ॥ १८

अर्थकामौ परित्यज्य विशोको विगतज्वरः ।

तृष्णामोहौ तु संत्यज्य चरामि पृथिवीमिमाम् ॥ १९

न मृत्युतो न चाधर्मान्न लोभान्न कुतश्चन ।

पीतामृतस्येवात्यन्तमिह चामुत्र वाभयम् ॥ २०

एतद्ब्रह्मन्विजानामि महत्कृत्वा तपोऽव्ययम् ।

तेन नारद संप्राप्तो न मां शोकः प्रबाधते ॥ २१

C. 12. 10552
B. 12. 287[6], 21
K. 12. 292. 21

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

V1 संतः (for शान्तिम्).

16 °) K7 D4.9 अयुक्तानां. — °) K1.2 M5.6 न योगाद्; T1 G1.8 नायोगो (G8 'ने') (for नायोगाद्). K6 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 T1 G1.8 विदते; Da4 विदते (for विद्यते). — °) K6 बुद्धिः; T2 G1 सत्त्वः; G2 M1. 5-7 सम- (for दुःख-). K1. 2. 8 B8 (marg. as in text). 9 Das. a4 D5. 7 T G1-8 M1. 5-7 -योगश्च; B8 damaged (for -त्यागश्च). K7 D4.9 धृतिश्च योगदुःखस्था. * Cn: धृतिः, मनःप्राणेन्द्रियक्रियाणां स्तम्भसामर्थ्यम् । * — °) K6 V1 Bo. 7-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 [इ]त्युभयं; B8 damaged; T2 [अ]प्युभया (for [अ]प्युभयं). K1 वः; K6 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 तु; K7 D4.9 हि; V1 B8. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 D5. 7 T2 G2 M1. 5-7 न; T1 G1.8 तत् (for नः). Bo. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 सुखं (D8 समं) नृप; T1 G1.8 सुखावहं (for सुखोदयम्).

17 °) Dn1 Ds D2. 5. 8 T2 G8 M1. 5. 7 वर्धनं. — °) K2 वर्धनाय (for नरकाय). D4 [इ]व (for [ए]व). — °) K6 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 8 (by corr. as in text). 6. 8 Cn तान्; D5. 7 T G1. 8 M5. 6 तत् (for तं). K1. 2. 4 तस्मात्तं परिवर्जयेत्.

18 °) D2 येतां (sic); D5. 7 एतत्; G8 हतात्; M7 (sup. lin.) हितान् (for एतान्). K1. 2 V1 -मयो-द्वेगान्; K7 B8 (marg.) D4. 9 °द्विज्ञान्; B8 (marg.) Da4 -तमोत्सेकान्; D5. 7 -भवो (for -मयो). — °) K4 V1 Dn4 मोहनात्; D5 मोहयन् (for मोहनात्). — °) B7 लोको. — °) K7 D4. 9 विचेष्टितं; B8 (marg. as in text) विचेष्टनात्; D5. 7 विपर्ययात्; M1. 5-7 [अ]-

विचेष्टनात् (for विचे). * Ca: देहस्याख्येति निर्देशो नाहं देह इति निश्चयपूर्वकज्ञानविभावनाय ॥ Cn: देहस्यास्य, आ अख्येति छेदः । अस्य देहस्य आ विचेष्टनादिति संबन्धः । *

19 °) D2 अर्थकामौ; T1 G1. 8 'मोहं' (for 'मोहौ'). K1 च संत्यज्य; K2 B8 (marg.) परि; B8 lacuna; D4 तु सं' (for तु सं'). — G1 om. 19⁴.

20 °) Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 न च मृत्योर् (for न मृत्युतो). K1 तदा; K7 D4. 5. 7 न वा (for न च). Das. a4 D4 G1 [अ]धर्मो (for [अ]धर्मान्). — °) K1 न लोभश्च; K2 नालोभाच्च; K3 न लोभाच्च (for 'भाच्च'). — °) B7 पीतामृतास्य; T2 G1 पिता-मृतस्य (for पीता). Ds [ए]व; D5 च (for [इ]व). K7 D4. 9 पीत्वामृतमिवात्यन्तम्. — °) K1. 2. 4. 7 Da4 D5. 9 चामुत्र (for चा). K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Ds2 D2. 8. 5. 7. 8 T1 G1-8 च भयं; K7 Ds1 D4 (before corr.). 9 चोभयं; M1. 5-7 मेभयं (for वाभयम्).

21 °) K7 Ds1 D4. 1. 9 T G1-8 ब्रह्मा; D5 ब्रह्मा (for ब्रह्मन्). K1. 2. 4 D5 विजानाति. M1. 5-7 एत-द्राह्मं विजानीहि (M1 'इ'). — °) G2 नाकुद- (for नारद). T G1. 8 M1. 5-7 संहर्षो (for 'प्राप्तो'). — °) K1. 2 M1. 5. 6 मा (for मां). Ds1 प्रबाधते (for 'बाधते'). D8 न मां कः प्रतिबाधते.

Colophon. Ś1 G6 missing; Ks. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G1. 5 M1-4 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-8 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4

२७६

C. 12. 10553
B. 12. 281[71.1
K 12. 293

युधिष्ठिर उवाच ।

अतच्चज्ञस्य शास्त्राणां सततं संशयात्मनः ।

अकृतन्यवत्तायस्य श्रेयो ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

गुरुपूजा च सततं वृद्धानां पर्युपासनम् ।

श्रवणं चैव विद्यानां कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ २

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

गालवस्य च संवादं देवर्षेर्नारदस्य च ॥ ३

नारदसमंग (K1 'संग'; K2 'संगम') संवादः; K6.7 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2-9 M5. 6 स (D1 सु) संगनारदसंवादः (Bo adds समाप्तः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 11; Dn1 112; Dn4 Ds2 M5 111; Ds 106; T1 G2 110; T2 123; G2 126; M1. 5. 7 109. — *Sloka no.*: Da4 19; Dn1. n4 21.

276

 This *adhy.* is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 D2 om. 1. — ^a) K6.7 Da4 Dn1 Ds1 D6 G1 संततं. D1 संशयात्मनां. — ^a) ☞ Cn: स्ववसायः, आत्मदर्शनार्थं श्रमदमाद्यनुष्ठानम् । ☞ — ^a) Da1 corrupt. G2 M1. 5-7 तन्मे (for श्रेयो).

2 D2 om. the ref. — ^a) Ds1 D6 गुरुपूजां. ☞ Cn: गुरुपूजा, हृत्प्रे चेतःप्रणिधानम् । ☞ — ^b) ☞ Ca: वृद्धानां, ज्ञानवृद्धानाम् । ☞ — ^c) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 शास्त्राणां (for विद्यानां). — ^d) K1 कटस्थं; K2 कुर्यात्स्थं; K4 कटस्थं (for कूटस्थं). ☞ Ca: कूटस्थं, सनातनं, सर्वाश्रमस्य साधारण्यात् ॥ Gs: कूटस्थं, प्रधानम् । ☞

3 ^a) K1 गालवस्य; Da4 'लस्य. — ^a) K1. 3 B8 (marg.) Dn1 G1 महर्षेर् (for देव). — After 3, G2 ins.:

738* स्वाश्रमं समनुप्राप्तं नारदं देववर्चसम् ।

4 ^a) M1 पीत- (for वीत-). D2 क्रमं (for क्लमं). K1 Da. 5. 7 नित्यं (for विप्रं). — ^b) K4 Da4 Ds1

वीतमोहक्लमं विप्रं ज्ञानतृप्तं जितेन्द्रियम् ।

श्रेयस्क्रामं जितात्मानं नारदं गालवोऽब्रवीत् ॥ ४

यैः कैश्चित्संमतो लोके गुणैस्तु पुरुषो नृषु ।

भवत्यनपगान्सर्वास्तान्गुणान्लक्षयाम्यहम् ॥ ५

भवानेवंविधोऽस्माकं संशयं छेत्तुमर्हति ।

अमूढश्चिरमूढानां लोकतत्त्वमजानताम् ॥ ६

ज्ञाने ह्येवं प्रवृत्तिः स्यात्कार्याकार्ये विजानतः ।

यत्कार्यं न व्यवस्यामस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७

Ds जितेन्द्रियः. — ^a) K7 Da4 Ds1 D4. 9 T G1 श्रेयस्क्रामो. Dn1 जितात्मानं; D6 नारदं च (for जितात्मानं). — ^a) D6 गालवो वाक्यमब्रवीत्.

5 Before 5, B8. 9 T G1. 8 ins. गालव उवाच. — ^a) K4.7 Bo. 6-8 Da3. a1 Dn1 Ds2 D2. 8 G2. 8 कश्चित्. Dn1. n4 समतो; D6 समता; G2 पुरुषो (for संमतो). — ^b) Dn1. n4 D2. 6 च (for तु). K7 D6 परमो (for पुरुषो). K1 नृषु; K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 मुने; B8 (orig.) T G1. 8 M1. 5-7 भवेत् (for नृषु). — ^c) K2 अनपगौ; Da4 Dn1 'यगान्; D4 G2 'प (G2 'व) गाल्; T1 G2 उपगतान् (for अनपगान्). — ^d) V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 लक्षयामहे. T1 G1. 8 गुणान्संलक्षयाम्यहं.

6 ^a) G2 चैवंविधो. — ^b) Ds2 D4. 5. 7 अहंसि. — ^c) G2 अमूढं. K2 सर्वमूढानां; K6 चिरमूढानां. — ^d) B8 (orig.) T1 G1. 8 लोके तत्त्वम्; B8 (marg.) लोकतत्त्वम्. Ds. 7 विजानतां (for अजां). ☞ Cn: लोकतत्त्वम्, आत्मयाथास्त्यम् । ☞

7 ^a) K1. 2. 4 ज्ञानं (for ज्ञाने). Dn4 D4 G1. 2 ह्येव; M1. 5-7 [s] ज्येवं (for ह्येवं). — ^b) K2 T1 विजानतां; K7 D4 [s] विजानतः; D6 च जानतः (for विजां). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 कार्याणामविशेषतः. — ^c) K2. 6 V1 B7 Da3 T1 G1 M1. 5-7 तत् (for यत्). T1 G1. 3 M1. 5-7 व्यवस्यामि; G2 व्यपास्यामो; Cp (gloss: निश्चिनुमः) व्यवस्यामस (as in text). — ^d) G2 भवान्नो (for तद्भवान्). K1 T2 अहंसि.

भगवन्नाश्रमाः सर्वे पृथगाचारदर्शिनः ।
 इदं श्रेय इदं श्रेय इति नानाप्रधाविताः ॥ ८
 तांस्तु विप्रस्थितान्दृष्ट्वा शास्त्रैः शास्त्राभिनन्दिनः ।
 स्वशास्त्रैः परितुष्टांश्च श्रेयो नोपलभामहे ॥ ९
 शास्त्रं यदि भवेदेकं व्यक्तं श्रेयो भवेत्तदा ।
 शास्त्रैश्च बहुभिर्भूयः श्रेयो गुह्यं प्रवेशितम् ॥ १०
 एतस्मात्कारणाच्छ्रेयः कलिलं प्रतिभाति माम् ।

8 ^a) Dn₄ G₂ भगवान्. ❀ Cn: आश्रमाः । नास्ति श्रमोऽनुष्ठानजो यस्मिन्नित्याश्रमं ज्ञानम् । तस्यैमे साधका आश्रमाः, शास्त्राणि । ❀ — ^b) K_{1,2} T G_{1,3} -दर्श- (G₃ 'शि')नाः; K₄ G₂ -दर्शनां. — ^c) K₁ इदंश्रेया इदंश्रेया. — ^d) K₆ V₁ B₆₋₉ सर्वे (for नाना-). K_{1,2,4} -प्रधाविताः (K₄ 'तः'); K₇ -प्रभाविताः; B₆ -प्रवारिताः; D_{5,7} G₂ -प्रधाविनः (G₂ 'तः'); T G_{1,3} M_{1,5-7} -विधा गिरः (for -प्रधाविताः). D_{3,8,14} Dn_{1,4} D₈ D_{2,3,6,8} इति सर्वे प्रभाविताः (D₃ 'तां').

9 ^a) D₈₁ तां (for तांस्तु). K_{1,2,4} स्त विप्रस्थितान्; K₇ अतिप्र'; D_{4,9} G₂ अभिप्र'; T₁ G₃ तु विप्रदु-
 तान्; G₁ तु विप्रमृ' (for तु विप्रस्थि'). ❀ C₅: विप्र-
 स्थितान्, विविधमार्गप्रस्थितान् । ❀ — ^b) K_{1,4} शास्त्रैः.
 K₇ D_{4,5,7,9} M_{1,5-7} शास्त्रैः शास्त्राणि निन्दितः; V₁
 'भिनिदिनः; B₆ (marg. as in text).¹ 'भिनि' (B₆ 'ना')-
 दितान्; B₉ शास्त्रैः शास्त्रमनिन्दितान्. ❀ Cn: शास्त्राभिन-
 न्दिनः, स्वे स्वे शास्त्रे अभिनन्दितुं शीलं येषां तान् । ❀
 — ^c) K₄ V₁ B₆ D_{3,14} D₈ D_{2,3,6,8} G₂ परितुष्टाश्च.
 — ^d) Dn₄ यः श्रेयो नोपलभामहे (sic).

10 ^a) D₆ शस्त्रं. G₁ न वैदेकं (sic) (for भवेदेकं).
 — ^b) K₆ V₁ B_{6,7,9} D_{3,14} Dn_{1,4} D₈ D_{2,3,6,8}
 T₂ G₂ M₅₋₇ श्रेयो व्यक्तं (by transp.); T₁ G_{1,3} श्रेयो-
 वृत्तं. T G_{1,3} M₅₋₇ तदा (T₂ 'था') अवेत् (by transp.).
 M₁ श्रेयोप्येकतरं तदा. — ^c) T₁ G₈ M₅₋₇ तु (for
 च). T G₂ श्रेयो; G₁ गुह्यो (for भूयः). M₁ भवे-
 च्छास्त्रैस्तु बहुभिः. — ^d) K_{1,2,4} श्रेयो गुह्यं; D₄ गुह्यं
 श्रेयः (by transp.); T G_{1,3} भूयो गुह्यं. T₁ प्रवे-
 शितः.

11 ^a) G₁ कारणश्रेयो. — ^b) K₆ केन मां; D_{4,5,9}
 कतमत्; T G_{1,3} M_{1,5-7} गहनं (for कलिलं). K₆
 तत्; K₇ V₁ B₆₋₉ D_{3,14} Dn_{1,4} D₈ D_{2-4,6-9}
 मे; D₆ ते; T G₁₋₃ मा (for माम्). ❀ Cn:
 कलिलं, नानाशङ्काकुलम् । ❀ — ^c) D_{4,9} अ (D₉ अ-
 नु).

ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः ॥ ११

नारद उवाच ।

आश्रमास्तात चत्वारो यथासंकल्पिताः पृथक् ।
 तान्सर्वाननुपश्य त्वं समाश्रित्यैव गालव ॥ १२
 तेषां तेषां तथा हि त्वमाश्रमाणां ततस्ततः ।
 नानारूपगुणोद्देशं पश्य विप्रस्थितं पृथक् ।
 नयन्ति चैव ते सम्यगभिप्रेतमसंशयम् ॥ १३

C. 12. 10566
B. 12. 286[7]. 14
K. 12. 292. 14

वीत; G₃ ब्रवीहि. G₃ M₇ भगवंस्. T₂ तस्यै (for
 तन्मे). — ^d) K_{1,2} V₁ B₈ D_{3,14} T₂ G_{1,3} M₇
 उ (K₂ अ)पपन्नो (for 'सन्नो'). K_{1,2,4} अधीह्य (for
 'हि'). K₄ 6. 7 B₈ Dn_{1,4} D_{4,6,8,9} T₂ G₂ M_{1,7} भो.

12 ^a) D₄ अश्रमं; G₂ आश्रमस्. — ^b) K₁
 -संकल्पितः; G₁ 'ल्पितं; G₂ -संप्रस्थिताः. — K₆ om.
 (hapl.) 12^c-13^d. — ^c) D₈ om. from तान्स up to
 श्रमाणां (in 13^b). — ^d) D_{5,7} समाश्रित्य; G₁ 'श्रित्य.
 K₆ B_{6,8} (marg.).⁹ Dn_{1,4} D_{3,8} D_{2,3,6} [इ]ति;
 B_{6,7} D_{3,14} D₈₁ [इ]ह; D_{5,7} [इ]व (for [ए]व).
 Dn₄ D₆ गालवः.

13 K₆ om. 13^{a,b,c,d}; D₈ om. up to श्रमाणां (in
 13^b) (for both, cf. v. l. 12). — ^a) D₅ om. (hapl.)
 one तेषां. K_{1,2,4} Dn₁ D_{4,7,9} G₂ M_{1,5-7} यथा (for
 तथा). K₁ D_{5,7} G₂ हि त्वाम्; K₇ D₈ त्वम् (for
 हि त्वम्). B₇ तेषां तेषां समाहित्य. — ^b) D₂ om.
 from ततस्ततः up to श्रमाणां (in 14^b); while D₈
 reads the same portion after श्रमाणां (in 14^b).
 G₂ M₇ यतस्ततः (for तत'). — ^c) K_{1,6} V₁ B₆.
 7-9 Dn_{1,4} D_{3,6,8,9} T G₁₋₃ नानारूपं. D₅ गुणो-
 द्देशो; G₂ गुणोद्देशा (sic); M_{1,5-7} -न (M₅ -नु)णै-
 र्देहं; D₇ नानारूपा गुणोद्देशा. — ^d) K₄ विप्रस्थिते;
 G₂ 'स्थितान्. ❀ Cn: विप्रस्थितं, पृथग्विरुद्धेन प्रकारेण
 प्रस्थितम् । ❀ — ^e) K_{6,7} V₁ B_{6,8-9} D_{3,14} Dn_{1,4}
 D₈ D₈ (by corr.).^{4,5,7-9} Cn न यांति; D₈
 नायंति; G₂ नयंती (for नयन्ति). — ^f) K₁ (before
 corr.) अभिप्रेतम्; B₈ (marg.) 'प्रेत्यम्. K₁ om.
 (hapl.) from संशयम् up to चैव (in 14^d). K₇
 D_{4,9} गर्हि प्रेत्य न संशयः.

14 For the sequence in D₈, cf. v. l. 13. K₁
 om. up to चैव; D₂ om. up to श्रमाणां (for both,
 cf. v. l. 13). — ^a) K₄ अस्त्वपश्यंस; K₆ V₁ B₆.
 7,8 (marg.).⁹ D_{3,14} Dn_{1,4} D_{3,8} D₈ अनुप';

G. 12. 1C586
B. 12. 2897.14
K. 12. 223. 14

ऋतु पश्यंस्तथा सम्यगाश्रमाणां परां गतिम् ।
यत्तु निःश्रेयसं सम्यक्तच्चैवासंशयात्मकम् ॥ १४
अनुग्रहं च मित्राणाममित्राणां च निग्रहम् ।
संग्रहं च त्रिवर्गस्य श्रेय आहुर्मनीषिणः ॥ १५
निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता ।
सद्भिश्च समुदाचारः श्रेय एतदसंशयम् ॥ १६
मार्दवं सर्वभूतेषु व्यवहारेषु चार्जवम् ।
वाक्चैव मधुरा प्रोक्ता श्रेय एतदसंशयम् ॥ १७
देवताभ्यः पितृभ्यश्च संविभागोऽतिथिष्वपि ।

असंत्यागश्च भृत्यानां श्रेय एतदसंशयम् ॥ १८
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानं तु दुष्करम् ।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ १९
अहंकारस्य च त्यागः प्रणयस्य च निग्रहः ।
संतोषश्चैकचर्या च कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ २०
धर्मेण वेदाध्ययनं वेदाङ्गानां तथैव च ।
विद्यार्थानां च जिज्ञासा श्रेय एतदसंशयम् ॥ २१
शब्दरूपरसस्पर्शान्सह गन्धेन केवलान् ।
नात्यर्थमुपसेवेत श्रेयसोऽर्थी परंतप ॥ २२

K7 D2. 5. 7. 9 T G2 अपश्यत्सु; B2 अन्वपश्यत्सु;
D21 अजपश्यत्सु (sic); D2 Cn अन्येपश्यत्सु; G1 अन-
पश्यत्; G2 ऋतु पश्यत्सु (for ऋतु पश्यत्सु). M1. 5-7
पश्यति ये (for पश्यंस्तथा). K7 D2 तदा (for तथा).
—^b) D2 परा (D22 'रां') गतिः. —^c) K2 D2 यं तु;
D2. 7 अत्र (for यत्तु). Some MSS. निश्रेयसं. —^d)
K6 Bo 2 (marg.). 9 Dn1. n4 D2. 3 6. 8 तथैव; K7
D2. 9 यच्चैव; V1 तदेव (for तच्चैव).

15 ^a) D22. a4 om. (hapl.) मित्राणाम्. V1 शत्रूणां
चैव (for अभित्राणां च). K7 D2. 9 विनिग्रहं (for
च नि'). —^c) K4 त्रिवर्गश्च; D2 'गतिः'. —^d)
K7 D2. 9 प्राहुर् (for आहुर्).

16 ^a) K1 कर्मणा. —^b) D22 पुण्यशीलया; D2
M7 'शीलतः'. —^c) D21 D2. 7 समुदाचारं.

17 K7 om. (hapl.) 17. D2 om. (hapl.) 17-18.
—^a) G2 lacuna for मार्दवं. K6 सर्वभूतेषु. —^b)
G2 om. व्यवहारेषु. —^c) K4 त्वक् (for वाक्).
D2. 7 सत्या (for प्रोक्ता).

18 D2 om. 18 (cf. v. 1. 17). Bo om. (hapl.)
18-21. D2. 7 om. (hapl.) 18. —^a) K4 देवताश्च; K6
V1 B2. 7. 8 (marg.). 9 D22. a4 Dn1. n4 D21 D2. 3. 8 T2
G1. 2 M1 5-7 Cn द्वै (Dn4 दे) वतेभ्यः; T1 G2 दैवताभ्यः.
K1 च पितृभ्यः (by transp.). —^c) B2 (marg.)
अनुयोगश्च; D22. a4 अनभ्यासश्च; G2 अनत्याशत्यं (sic);
G2 अज्ञत्यागश्च; G2 (gloss: तानतिक्रम्य भोजनाभावः)
अनभ्यासश्च (for असंत्यागश्च). G2 om. भृत्यानां. K7
D2. 9 अवित्रासश्च भूतानां.

19 = (var.) 3. 203. 42; B 12. 329. 13. Bo om.

19 (cf. v. 1. 18). —^a) K7 सत्येभ्यो; Dn4 सत्य-
(for सत्यस्य). T1 चार्जवं (for वचनं). — After 19^a,
D22 erroneously reads सत्यज्ञानं श्रेयः. —^b) G1. 2
सत्यं (for सत्य-). K1 सु; V1 B2 D2. 7 G2 च (for
तु). T1 G1. 3 पुष्कलं (for दुष्करम्). —^c) K4
भूताहितम्. —^d) D22. a4 सर्वं (for सत्यं). G2 M1. 5. 7
ते (for [अ]हम्).

20 Bo om. 20 (cf. v. 1. 18). —^a) T1 G2. 3
त्यागं. —^b) K2 प्रणयस्य; K7 B2 Dn1. n4 D22 D2
(marg. as in text). 4. 9 M2 प्रमादस्य. K6 संग्रहं;
G1 M1. 7 निग्रहं. —^c) K1 D22. a4 Dn4 D21 G1
चैव (for चैक). ❀ Cp: एकचर्या, एकाकिस्वेनाव-
स्थानम् । ❀

21 Bo om. 21 (cf. v. 1. 18). —^b) Dn1. n4
वेदांतानां (for वेदाङ्गानां). —^c) K2. 7 B2 (marg.)
D2. 4. 9 वेदार्थानां; K6 V1 B2. 7. 8 D22. a4 Dn1. n4
D2 D2. 5-8 ज्ञाना (V1 D21 D2 'ता') र्थानां (for विद्या°).
T1 G1. 3 विद्यानामर्थजिज्ञासा. —^d) T2 अनुत्तमं (for
असंशयम्). Dn4 श्रेय एव तदंशय (sic).

22 ^a) K4 शब्दरूपरसस्पर्शान्. —^b) K2. 4 B2
(marg.) केवलं. —^c) K4 अपसेवेत. —^d) D21
श्रेयः सोर्थी; T G1-3 श्रेयसोर्थ. K6 V1 Bo. 5-9 D22.
a4 Dn1. n4 D2 D2. 3. 5. 6. 8 T1 G2 M1. 5-7 कथंचन; T2
G1. 3 परंतपः.

23 ^a) K6 Dn4 D2. 6 G2 नक्तचर्या; D22 Dn1 D21
नक्तचर्या; D2 नक्तचय (sic); D7 T G1. 3 नक्तचर्या
(for नक्तचर्या). —^b) K2 परं; K4 पदं; T G1. 3
महत् (for मदम्). —^c) D2 om. (hapl.) योगम्.
K1. 2. 4 V1 D22. a4 D2. 7 अभियोगम् (for अति°). Dn1

नक्तं चर्या दिवा स्वप्नमालसं पैशुनं मदम् ।
अतियोगमयोगं च श्रेयसोऽर्थी परित्यजेत् ॥ २३
कर्मोत्कर्षं न मार्गेत परेषां परिनिन्दया ।
स्वगुणैरेव मार्गेत विप्रकर्षं पृथग्जनात् ॥ २४
निर्गुणास्त्वेव भूयिष्ठमात्मसंभाविनो नराः ।
दोषैरन्यान्गुणवतः क्षिपन्त्यात्मगुणक्षयात् ॥ २५
अनुच्यमानाश्च पुनस्ते मन्यन्ते महाजनात् ।
गुणवत्तरमात्मानं स्वेन मानेन दर्पिताः ॥ २६
अब्रुवन्कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ।
विपश्चिद्रुणसंपन्नः प्राप्नोत्येव महद्यशः ॥ २७

अब्रुवन्वाति सुरभिर्गन्धः सुमनसां शुचिः ।
तथैवाव्याहरन्भाति विमलो भानुरम्बरे ॥ २८
एवमादीनि चान्यानि परित्यक्तानि मेधया ।
ज्वलन्ति यशसा लोके यानि न व्याहरन्ति च ॥ २९
न लोके दीप्यते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
अपि चापिहितः श्वश्रे कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ३०
असच्छुचैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशम्यति ।
दीप्यते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितम् ॥ ३१
मूढानामवलितानामसारं भाषितं बहु ।
दर्शयत्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ३२

C. 12. 10585
B. 12. 289[7]. 33
K. 12. 293. 33

अयोगश्च. * Ca: अतियोगम् । अतिशयेन योगः प्राणा
यामादिर्वातगुल्ममेहादिव्याधिद्वारा योगः विप्रद्वरूप एव ॥
Cp: अतियोगं, प्राणायामादेरत्यन्तसेवनम्, विषये वात्यन्ता-
सक्तिम् ॥ Cs: अतियोगं, कर्मस्वतिप्रसक्तिः । अयोगं, कर्म-
करणेभ्यो निवृत्तिः । * —^d) T1 G1 8 श्रेयोर्थी परि-
वर्जयेत्.

24 *) K4 कर्मोत्कर्षे; K5 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds
D2. 3. 6. 8 Cs आत्मोत्कर्षः; T G2. 8 धर्मो (for कर्मो).
T1 G2. 8 तु (for न). Das a4 आत्मोत्कर्षणमार्गेत (sic).
—^b) K2. 4 Bo. 9 D5 परनिन्दया; G1 अप्यर्नि. —^d)
K3 विप्रकर्षात्; Da4 D4 'कर्षः; T2 'कष्टः; Ca. p
(gloss: भेदे [Cp: अत्यन्तभेदे]) 'कर्ष' (as in text).
Ds1 Da. 7 पृथग्जनान्.

25 *) K1. 2. 4 निर्गुणेष्वेव; K5 B8 (marg.) 'जैस्ते
च; Da1 'गुणस्त्वेव; G2 'गुणैश्चैव. —^b) K7 Bo Dn1.
n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 T G2-8 आत्मसंभाविता नराः (G2 'तो
नराः); D5. 7 आत्मानं भाविता नृणां. —^d) D5. 7
क्षयान्. K1. 2. 4 क्षिपन्त्याकन्दनेच्छया. * Cn: आत्मनो
गुणाः, क्षयः ऐश्वर्यम्, तदुभयात् । गुणक्षयादिति समाहारः । *

26 *) B5. 8 Das. a1 Dn1 Ds D2. 6. 8 तु (for च).
K1. 2. 4 B8 (marg.), 9 D5. 7 अनुद्य (B8 [marg.]. 9
'मुच्य'मानाश्च (K1 'नश्च; B5 'नास्तु) पुनस्; V1
Bo. 7 Dn1 Ds G1 M5 Cn (gloss: शिक्षमाणाः) Cv
(gloss: अनुकूलतया उच्यमानाः) अनुच्यमानाश्च (Bo 'नस्तु;
Dn1 Ds Cn 'नास्तु) पुनस्; G2 अनाद्यमानास्तु पुनस्.
—^b) G1 तं (for ते). D5. 7 बुद्धं (D7 'ति); Bom.
ed. मन्यन्तु. K1 V1 Dn1 Ds D2. 8. 5. 7 महाजनान्;
B5 'जनाः; T G1. 8 पृथग्जनाः; G2 M5. 6 महाजने;

M1. 7 'मुने (for 'जनात्). —^d) G2 तेन (for स्वेन).
G1 दर्पितः.

27 = (var.) 3. 198. 47. —^a) Da5 Dn4 D7
अब्रु (Da5 'ब्र)वत्. —^b) D5. 7 अवर्तयन् (for अवर्ण).
—^c) G2 गुणसंपन्नं. —^d) K1. 2. 4 कर्षत्ये (K2 'ते)व;
K7 Da. 9 G2 पश्यत्येव; G8 प्राप्नोत्येव.

28 *) Da5 G2 नाति. (for वाति). —^b) D5. 7
गंधं. —^c) Ds1 यथैव. D5 [अ]व्याहरन् (for [अ]-
व्या). G2 तथैवाव्याहरजाति (sic). —^d) K1. 2. 4
विमले. Dn1 एव च (for अम्बरे).

29 *) D4 वा (for च). —^b) K2 [अ]परित्य-
क्तानि (for परि). —^d) D2 याति (for यानि). D5
च; D9 (orig.) मे; D9 (marg.) ते (for न).

30 = (var.) 3. 198. 46. K4 om. 30-34. —^b)
K5. 7 D4 प्रशंसया. —^c) K7 अति (for अपि). B8
D4 G2 वा (for च). G1 [अ]विहितः (for [अ]पि).
K1 शुभे (sic); K2 लोके; Bo D5 स्वश्रे (for श्वश्रे).
* Cs: अपिहितः श्वश्रे; गर्ते तिरस्कृतः । * —^d) D4
कृतविद्या; G2 कृतः सद्यः.

31 K4 om. 31 (cf. v. l. 30). K2 om. 31^{ab}.
—^a) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 असद्; M1 हसन्; Ca
(gloss: अयोग्यः) असन् (as in text). K5 इव (for
अपि). Dn4 प्रोक्ता. —^c) T G1. 8 M1. 5-7 होव (for
त्वेव). —^d) K2 स्वभाषितं.

32 K4 om. 32 (cf. v. l. 30). K2 om. 32^{ab}.
—^a) B8 (marg. as in text) T G1. 8 M1. 5-7 मूर्ख-
नाम् (for मूढा). K7 Da. 5. 9 अविबु (D5 'लि)सानाम्;

C. 12. 10585
B. 12. 286[7].34
K. 12. 293. 34

एतस्मात्कारणात्प्राज्ञां मृगयन्ते पृथग्विधाम् ।
प्राज्ञालाभो हि भूतानामुत्तमः प्रतिभाति माम् ॥ ३३
नापृष्टः कस्यचिद्भूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
ज्ञानवानपि मेधावी जडवल्लोकमाचरेत् ॥ ३४
ततो वासं परीक्षेत धर्मनित्येषु साधुषु ।
मनुष्येषु वदान्येषु स्वधर्मनिरतेषु च ॥ ३५
चतुर्णां यत्र वर्णानां धर्मव्यतिकरो भवेत् ।

Dn⁴ Ds¹ अबलि^०. — ^०) T¹ G¹ आसुरं (for असुरं).
K¹ बहु भाषितं (by transp.). — ^०) K¹ Das Dn⁴
दर्शयति. T² अंतरात्मानो. Da⁴ दर्शयंतं तदात्मानम्;
Ds¹ १ 'अंत्यवरात्मानम्'. — ^१) K¹ २.६ V¹ Bo. ६. १. ६.
(orig.). १ Das. ५. ५ Dn¹. ५. ५ Ds २. ६. ५-६ Cn. p अग्निः;
Bs (marg.) वह्निः; G² अग्निः; G³ दिव्यं (for दिवा).
❧ Cn (reading अग्निरूपम्): यथा सूर्यः सूर्यकान्तयोगा-
त्स्वत्याग्निरूपं दर्शयति, एवं क्षुद्रोऽपि कुशब्दयोगात्क्षुद्रमन्तरा-
त्मानं दर्शयतीत्यर्थः । ❧

33 K⁴ om. 33 (cf. v. l. 30). — ^०) D² ये
तस्मात् (for एत^०). K¹. २ Ms प्राज्ञां; Ds¹ Ds. ३
(before corr.). ३ विद्यां; T G¹-३ प्रा(G² प्र)ज्ञा.
— ^१) K² Ds. ४ पृथग्विधा (K² 'धान्'); Bs. १ Das T
G¹. ३ 'विधाः'. — ^०) Bs (marg. as in text) लाभा-
नाम् (for भूता^०). — ^१) T² उत्तमं. Ks. १ Bo. ६. १. १
Das. ५. ५ Dn¹ Ds Ds-१ मे; Dn⁴ ते; T G¹-३ मा
(for माम्).

34 = (var.) Manu. 2. 110. K⁴ om. 34 (cf.
v. l. 30). — ^०) G³ न पृष्टः. Dn⁴ रूपान् (for
भूयान्). — ^१) Ks Bo. ६. १ Das. ५. ५ Dn¹ Ds¹ Ds. ३. ५-६
G² [अ]पि (for च). Dn⁴ नापक्यायेन; Ds² नाप्यन्यो
येन (for न चान्यायेन). — ^०) K¹. २ Bs (marg. as in
text) T G¹. ३ जानन्नपि हि (T G¹. ३ च) मेधावी. — ^१)
Dn⁴ जडवान्; T G¹-३ Ms. ५-१ जडवल्ल (for जडवल्ल).
Ks Bo. १. ३ (marg.). १ Das. ५. ५ समुपाचरेत्; V¹ Bo
Dn¹. ५. ५ Ds Ds. ३. ६. ३ G² Ms. ५-१ समुपाविशेत्; Bs
मौनमाचरेत् (for लोकमा^०).

35 ^०) D⁴ ज्ञो (for ततो). K⁴ चासं; Cn वासं
(as in text). V¹ परीक्षेत; Dn¹ परिक्षेत. T G¹. ३
सदा वासं परीक्षेत; Cal. ed. ततो वा संपरीक्षेत. — ^१)
Ds¹ धर्मनित्येषु; G¹ 'नित्येव'. G² om. (hapl.) साधुषु.
— ^०) K² धर्मशेषु (for मनुष्येषु). K¹. २. ४ वदान्येषु.
— ^१) K¹. २. ४ सर्वभूतानुकंपिषु; Bs (marg. as in

न तत्र वासं कुर्वति श्रेयोर्थी वै कथंचन ॥ ३६
निरारम्भोऽप्ययमिह यथालब्धोपजीवनः ।
पुण्यं पुण्येषु विमलं पापं पापेषु चाप्नुयात् ॥ ३७
अपामग्नेस्तथेन्द्रोश्च स्पर्शं वेदयते यथा ।
तथा पश्यामहे स्पर्शमुभयोः पापपुण्ययोः ॥ ३८
अपश्यन्तोऽन्नविषयं भुञ्जते विघसाशिनः ।
भुञ्जानं चान्नविषयान्विषयं विद्धि कर्मणाम् ॥ ३९

text) साधवाचारेषु नित्यशः.

36 ^१) Ks धर्मव्यतिकरे; Bo. ६. १. १ Das. ५. ५ Ds Ds.
३. ५. १. ३ T G¹. ३ कर्मव्यतिकरो. — ^०) Ks कुर्वति; Ds¹
कुर्वति. — ^१) K¹. २. ४ श्रेयसोर्थी; Ks. १ श्रेयोर्था वै;
Ds. १ 'र्थं वै'. V¹ च (for वै). Bs कदाचन (for
कथं^०).

37 With 37, cf. 3. 1. 26. — ^०) Ds निरारम्भे;
Ds 'लंभो; T¹ G¹. २ 'लंभो; Cp (gloss: यतिः) 'रम्भो
(as in text). K¹. २. ४ द्वादम्; Ms. ५-१ द्वादम् (for
ऽप्ययम्). K¹. २. ४ Ds. ५. १. १ इति (for इह). — ^१)
Das. ५. ५-लुब्धोप. Bs Ds. ५. १ T G¹. ३ Ms. ५-१-जीविनः.
— ^०) Das. ५. ५ पुण्ये; Dn⁴ पुण्य- (for पुण्यं). Bs
G² विपुलं (for विमलं). — ^१) Da⁴ om. पापं. Da⁴
वा (for च).

38 ^०) Ds. १ T G¹-३ Ms. ५-१ तथैवेन्द्रोः (for तथे-
न्द्रोश्च). — ^१) Das. ५. ५ Ds. १ G¹. ३ तथा (for यथा).
— ^०) K¹. २. १ Ds. १ मन्यामहे (for पश्या^०). Ds. १
स्पर्शान्.

39 ^०) K¹. २. ४. १ Bs (marg.). ३ Ds. १ अपश्यंश्च;
Ds. १ अपथ(Ds 'थं)श्च; T G¹. ३ अपश्यतो; Gs 'इयामो
(for 'इयन्तो). Ks V¹ Bo. १. १ Das. ५. ५ Dn¹. ५. ५ Ds²
Ds. ३. ६. ३ Cn. p. ३ [S]नु-; K¹ Ds (before corr.) [अ]-
न्य-; Bs [अ]नु; Ds¹ Ds. १ [अ]त्र; T G¹. ३ Cv (gloss:
विषयविरोधि दुर्विषयम् ।) न-; Gs [S]त्य; Ca [आ]त्म-
(for सन्न-). ❧ Cn (reading अनुविषयं): विषयं विषय-
मनुवर्तत इत्यनुविषयो रसः । तमपश्यन्तः, इदं मधुरमिदं
तिक्तमित्यनालोचयन्तः ॥ Cp: अनुविषयं प्रतिविषयम् — अस्य
विषयस्यार्थं रसः, अस्य विषयस्यार्थं रसः, इति व्यक्तिभेदमना-
लोचयन्तः । ❧ — ^१) K¹. २. ४. १ Ds. ५. १. १ भुञ्जानो; Ks
Bs भुञ्जाना; T G¹. ३ भुञ्जानान् (for भुञ्जते). K¹ विघ-
साशयः; Ks Ds. १ Cs 'ज्ञास' (D⁴ 'साश-; Ds Cs 'साश-)
न-; K¹ विघसासनः; Bs विघसासिनः (for 'साशिनः).

यत्रागमयमानानामसत्कारेण पृच्छताम् ।
 प्रब्रूयाद्ब्रह्मणो धर्मं त्यजेत्तं देशमात्मवान् ॥ ४०
 शिष्योपाध्यायिका वृत्तिर्यत्र स्यात्सुसमाहिता ।
 यथावच्छास्त्रसंपन्ना कस्तं देशं परित्यजेत् ॥ ४१
 आकाशस्था ध्रुवं यत्र दोषं ब्रूयुर्विपश्चिताम् ।
 आत्मपूजाभिकामा वै को वसेत्तत्र पण्डितः ॥ ४२

— °) K₁ V₁ B₀ G₂ भुंजानश्च; B₀ D₂ s. a₁ 'नाश्च'.
 D₅. 7 चांतः; Ca चार्थः (for चान्नः). K₅ B₆. 7 D₁ n₁ D₅ D₂ s. 5. 8 G₁ s भुंजानाश्चात्म (B₆ 'तु'; D₅ 2 G₁ 'न्य') विषयान्; B₈ 'नाश्चात्रविषयः'; T₁ 'नन्यांश्च विषयान्'; T₂ 'नांश्चान्यवि'. — °) K₄. 6 V₁ B₀. 6. 7. 9 D₂ s D₁. n₁ D₅ D₂ s. 5-8 T₂ विषयान्; D₂ lacuna; T₁ G₁ s विषयान् (for विषयं). B₆ (marg.) D₅ Ca कर्मणा. ☞ Ca: अन्नविषयं रसाद्यपश्यन्ननादरादनालोचयन् यो भुञ्जानः स विद्यसाक्षिः ['श' न इव श्रेष्ठः । अर्थविषयांस्तु निरूप्य भुञ्जानो विषयानिव कर्मणा वागादीनामोतीति विद्धि । ☞

40 °) G₁ s अत्र (for यत्र). K₁ 2. 4 यत्रागमम- (K₄ 'स')मानानाम्; K₅ 'गमयमज्ञानाम्'; D₅. 7 'मगममानानाम्'. ☞ Cn: आगमं प्रमाणजं ज्ञानमात्मन इच्छताम्, आगमयमानानाम् । क्यजन्तस्य रूपम् ॥ Cp: आगमयमानानां, सुबाह्यमेव प्रमाणीकुर्वताम् ॥ Cs: आगमयमानानां, अवगमं कुर्वताम्, ज्ञातुमिच्छताम् ॥ Cv: अगमयमानानाम्, अज्ञानताम् । ☞ — °) G₁ corrupt; G₂ असत्कारेण (for असत्का). K₁ पृच्छतं. — °) D₁ 4 ब्रूया यद्; T G₁ s न ब्रूयाद् (for प्रब्रू). K₅ B₆. 7. 8 (marg.). 9 D₂ s. a₁ D₅. 7 आत्मनो; V₁ B₀. 8 D₁ n₁ D₄. 6. 9 T₁ G₅ M₁. 5. 6 ब्राह्मणो. — °) B₆ D₅. 7 जेतुं तं (for त्यजेत्तं). — After 40, D₅. 7 ins.:

739* दुर्वृत्तोऽपि वरो विप्रो न च शूद्रो जितेन्द्रियः ।
 कः परित्यज्य गां दुष्टां दुष्टेच्छीलवर्ती खरीम् ।
 पण्डितस्यापि शूद्रस्य सर्वशास्त्रतस्य च ।
 वचनं तस्य न ग्राह्यं शुनोच्छिष्टं हविर्यथा ।

41 °) K₂ शिष्योपाध्यायिका; M₁. 5-7 'ध्यायिकी'. — °) G₂ यस्य (for यत्र). K₁ B₀ D₁ n₁ M₁. 5 सु (K₁ स)समाहितः; B₇ M₅ 'हिताः'. — °) K₁ D₁ n₁ D₄. 9 G₂ संपन्नः (G₁ 'ज्ञं'); M₁. 5-7 संपन्नाः.

42 G₁ om. (hapl.) 42-43. — °) B₀ वरं; G₂ ब्रुधुवा (for ध्रुवं). K₅ अकोशस्था बुधा यत्र; D₄. 5. 7. 9 आकाशस्थो बुधो (D₅. 7 ध्रुवो) यत्र; T G₅ M₁. 5-7

यत्र संलोडिता लुब्धैः प्रायशो धर्मसेतवः ।
 प्रदीप्तमिव शैलान्तं कस्तं देशं न संत्यजेत् ॥ ४३
 यत्र धर्ममनाशङ्काश्चरेयुर्वीतमत्सराः ।
 चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ४४
 धर्ममर्थनिमित्तं तु चरेयुर्यत्र मानवाः ।
 न ताननुवसेज्जातु ते हि पापकृतो जनाः ॥ ४५

C-12. 10588
 B-12. 288[7] 46
 K-12. 293. 46

आकाशं (T G₂ 'रं') गूढमाना ये. ☞ Ca: आकाशस्थाः देवताः ॥ Cn: आकाशस्थाः, निरालम्बनाः । ☞ — °) D₅ T G₂ s M₁. 5-7 दोषान्. D₄. 5. 7. 9 ब्रूयाद् (for ब्रूयुर्). B₆ विपश्चितं; D₅. 7 G₂ 'श्चितः'; M₁. 7 'श्चितान्'. — °) K₁. 2. 4 कामेन; K₁ V₁ B₀. 6. 7. 9 D₂ s. a₁ D₁ D₅ s. 5. 7-9 G₂ कामो वै; B₈ (marg. as in text) माना वै (for कामा वै). T₁ G₂ s M₁. 5-7 ये (for वै). — °) K₂. 4 पंडिताः.

43 G₁ om. 43 (cf. v. l. 42). — °) K₂ संलो-
 कता; K₄ 'मिता; T G₂ s M₁. 5-7 संलो (M₁. 5-7 'लु')-
 लिता; Ca (gloss: लङ्घिताः) Cn (gloss: आकुलीकृताः)
 संलोडिता (as in text). — °) K₄ B₀ M₁ धर्मसेतवः;
 D₁ 4 'सेतवः; Ca (gloss: मर्यादाः) 'सेतवः (as in text).
 — °) G₂ प्रदीप्त. K₄ D₁ n₁ D₅ s. 9 चैलांतं; K₁
 V₁ B₀. 6-9 D₂ s. a₁ D₅. 7 T G₂ s M₁ चेलांतं; D₄
 corrupt; M₁. 5. 6 चेलांतं (for शैलान्तं). — °) B₈. 9
 परित्यजेत् (for न संत्यं).

44 °) K₁. 2. 4 धर्मपराशंका (K₁ 'क'श्च; G₂ 'मनिः-
 शंकाश्च. — °) K₂ चारीयुर (sic) (for चरे). K₂. 4
 om. (hapl.) from वीत up to चरेयुर (in 45^b).
 K₁ वीतमत्सराः. — °) K₁ D₄. 9 समं तत्र; V₁ चरेच्चैव;
 D₄ वरेत्तत्र; D₁ n₁ D₅ D₂ s भवेत्तत्र; D₁ 4 त्वरेत्तत्र
 (for चरे). — °) T G₁ s M₁. 5-7 धर्म (for
 पुण्य).

45 K₂. 4 om. up to चरेयुर (cf. v. l. 44). — °) K₁ B₀ D₂ s. a₁ D₁ n₁ D₅ D₂ s. 5. 8 G₂ (before corr.)
 च (for तु). — °) T G₂ यदि; G₁ विधि (sic)
 (for यत्र). — °) K₂ उद्वलेज्च; K₁ D₅ G₂ उप°;
 B₀ अनुवसेज्च (for 'वसेज्च). — °) B₈ ये (for ते).
 G₂ तु (for हि). D₂ s. a₁ पापकृता; G₁ 'कृते. K₁. 2. 4
 B₈ T₁ G₁ s नराः (for जनाः).

46 °) K₅ पापेण. — °) K₁. 2 D₂ s. a₁ M₁. 5. 6 वर्तते.
 — °) B₀ Ca (gloss: अपसरेत्) व्यवधायेत्; D₂ 1 व्यप-
 धावेत्; D₅ व्यवधाने; M₁. 7 विधावेत्. K₂ तूलं;

C. 12. 10588
■ 12. 288[7]. 47
K. 12. 293 47

कर्मणा यत्र पापेन वर्तन्ते जीवितेऽसवः ।
व्यवधावेत्तस्तूर्णं ससर्पाच्छरणादिव ॥ ४६
येन खट्वां समारूढः कर्मणानुशयी भवेत् ।
आदितस्तत्र कर्तव्यमिच्छता भवमात्मनः ॥ ४७
यत्र राजा च राज्ञश्च पुरुषाः प्रत्यनन्तराः ।
कुटुम्बिनामग्रभुजस्त्यजेत्तद्राष्ट्रमात्मवान् ॥ ४८
श्रोत्रियास्त्वग्रभोक्तारो धर्मनित्याः सनातनाः ।
याजनाध्यापने युक्ता यत्र तद्राष्ट्रमावसेत् ॥ ४९
स्वाहास्वधावषट्कारा यत्र सम्यगनुष्ठिताः ।

D₄ तूर्णैः. — ^a) D₈ समर्थात्; G₈ ससर्प- (for सस-
र्पात्). D₈₁ ससर्पाच्छरणादिव; T₁ G₁ सर्पः शः (G₁ स-
रवणादिव).

47 = (var.) 5. 39. 27. — ^a) C₇ खड्गं (for
खट्वां). K₁ समारूढाः; C₇ 'रूढं (for 'रूढः). * C₂:
खट्वां समारूढः, जरसा विकलः ॥ C₂: तीव्रदुःखप्रसूतः ॥ C₇:
प्रमत्तः ॥ C₈: निद्रितः । * — ^b) K₈ कर्मणानुशयीत वै.
* C₂: अनुशयी, पश्चात्तापान्वितः । * — ^c) K₄ आदि-
त्यस्य; K₈ अर्हत्तस्य. K₄ D₂ D₂₁. n₄ D₄ तत्र (for तत्र).
* C₇: येन पुरुषेण आदितः खड्गं, खड्गवत्स्थितं वैरं समारूढं,
मनसि निहितम् । कर्मणा अनुशयी, अनुकूलः । तदीदृशं
गूढकपटं न कर्तव्यम् । * — ^d) D₈₁ (before corr.)
D₈ T₁ G₈ भावम्; M₁. १ भुवम्; C₂ (gloss: कल्याणं)
भवम् (as in text). K₄ आत्मजा (for 'नः).

48 ^a) K₁ partly damaged. D₂ राज्यं च; D₂
राज्यस्य (for राज्ञश्च). K₂. 4 यत्र यत्र नरा राज्ञः (K₂
'ज्ञीः). — ^b) * C₂: प्रत्यनन्तराः, सदृशाः ॥ C₇: प्रति-
गृहं अन्तरं, अन्तर्गृहमिति शङ्का नास्ति येषां ते प्रत्यन-
न्तराः । * — ^c) T₁ G₈ M₁ कुटुम्बिनाम्. T₁ G₁ अग्र-
भुजा. — ^d) T₁ G₁. 8 देशम्; M₁. 5-7 राज्यम् (for
राष्ट्रम्).

49 ^a) K₈ त्वग्रं. T₁ त्वगृहीतारो; G₁. 2 त्व (G₂ तु) प्र
हीतारो (for 'भोक्तारो). — ^b) K₄ धर्मनित्याः; D₈₁
'निष्ठाः. G₂ M₁. 5-7 तपस्विनः (for सनातनाः). — ^c)
K₈ D₂ G₁ याजनाध्या (D₂ 'ध्या) यने; D₈ 'ध्यापना.
— ^d) D₈. 7 राज्यम् (for राष्ट्रम्). B₀ आविशेत्; D₇
आचरेत् (for आवसेत्).

50 ^b) D₄ सत्यम् (for सम्यग्). K₄ B₇ D₂. n₄
अवस्थिताः (for अनुष्ठिताः). — ^c) K₈ वर्तव्यं (for

अजस्रं चैव वर्तन्ते वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५०
अशुचीन्यत्र पश्येत् ब्राह्मणान्वृत्तिकर्षितान् ।
त्यजेत्तद्राष्ट्रमासन्नमुपसृष्टमिवामिषम् ॥ ५१
प्रीयमाणा नरा यत्र प्रयच्छेयुरयाचिताः ।
स्वस्थचित्तो वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥ ५२
दण्डो यत्राविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ।
चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ५३
उपसृष्टेष्वदानेषु दुराचारेष्वसाधुषु ।
अविनीतेषु लुब्धेषु सुमहदण्डधारणम् ॥ ५४

वर्तन्ते). — ^a) D₈ [अ]पि चारयन्; G₁ विचां.

51 G₂ om. (hapl.) 51-55. — ^a) K₁. 2. 4 आतु-
रान्; D₈ अशुचीर्. D₂ एव (for यत्र). — ^b)
Some MSS. वृत्तिकर्षितान्; K₂ 'कर्षितान्; T₂ 'गहि-
तान्. — ^c) T₁ G₁. 8 M₁. 5-7 तस्यजेत् (by transp.).
K₇ B₈ D₂. 5. 7 9 T₁ आपन्नम् (for आसं). — ^d) K₂
उपमिष्टम्; B₈ अपकृं; B₉ D₂ D₂₁ उपसृष्टं (D₂
'स्प'); D₂ D₈ 'सन्नम् (for 'सृष्टम्). K₂ [आ]-
मिशं. * C₂: उपसृष्टम्, चण्डालादिस्पशंदूषितम् ॥ C₂:
सविषम् । *

52 G₂ om. 52 (cf. v. 1. 51). — ^a) Some MSS.
प्रीयमाना; K₄ 'माणो. — ^b) D₂ om. from प्रय up
to कृ (in 53^b). D₇ प्रपद्येयुर् (for प्रयच्छे). D₈
अयाजिताः. — ^c) K₈ B₈ सुस्थचित्तो. B₀ प्रसेत्; B₈
(marg. as in text) भवेत् (for वसेत्). T₁ G₈ अत्र
(for तत्र). — ^d) D₈ कृतकृत्यम्; D₇ 'कृत्या.

53 G₂ om. 53 (cf. v. 1. 51). D₄ om. up to कृ
(cf. v. 1. 52). — ^a) D₈. 7 दंडी. D₂ दंडोपन्ना-
विनीतेषु. — ^b) D₈ D₂ सत्कारसु- (for सत्कारश्च).
— ^c) D₂ चरतात्र (for चरेत्तत्र). — ^d) D₂. n₄ पुण्ये
(for पुण्य).

54 G₂ om. 54 (cf. v. 1. 51). — ^a) D₂ corrupt.
K₂ T₁ G₈ C₂ उपसृष्टेषु; K₇ 'सृष्टेषु (for 'सृष्टेषु).
K₁. 4. 6. 7 B₀. 7. 9 D₂ D₂₁. n₄ D₂. 8. 9 G₁ दातेषु;
D₈ दातेषु (for [अ]दान्तेषु). * C₂: उपसृष्टेषु,
उपहतबुद्धिषु । * — ^b) G₁ दुराचरेषु. K₁. 4. 8 V₁
B₇ D₂₁. n₄ D₈ D₂. 8. 7. 8 M₇ साधुषु. — ^c) K₄
अविनीतेषु (for 'नीतेषु). D₂ लुब्धेषु. — ^d) D₈₁
corrupt.

यत्र राजा धर्मनित्यो राज्यं वै पर्युपासिता ।
अपास्य कामान्कामेशो वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५५
तथाशीला हि राजानः सर्वान्विषयवासिनः ।
श्रेयसा योजयन्त्याशु श्रेयसि प्रत्युपस्थिते ॥ ५६

पृच्छतस्ते मया तात श्रेय एतदुदाहृतम् ।
न हि शक्यं प्रधानेन श्रेयः संख्यातुमात्मनः ॥ ५७
एवं प्रवर्तमानस्य वृत्तिं प्रणिहितात्मनः ।
तपसैवेह बहुलं श्रेयो व्यक्तं भविष्यति ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

२७७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं नु मुक्तः पृथिवीं चरेदस्मद्विधो नृपः ।
नित्यं कैश्च गुणैर्युक्तः सङ्गपाशाद्विमुच्यते ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
अरिष्टनेमिना प्रोक्तं सगरायानुपृच्छते ॥ २

C. 12. 10613
B. 12. 289[6] 2
K. 12. 294. 2

55 G₂ om. 55 (cf. v. l. 51). — ^a) Dn₄ यत्र (for यत्र). D₈ धर्मनिष्ठो (for 'नित्यो). — ^b) K₁ D₉ परिपालयेत्; D₄ T G_{1.8} M_{1.5-7} पर्युपासते (for 'सिता). K₈ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn_{1.4} D₈ D_{2.8} 5-8 राज्यं धर्मेण पालयेत्. — ^c) K_{2.4} कामेशो; V₁ B₈ (orig) 'च्छो; B₈ (marg.) 'बु; T₁ G_{1.8} क्रमशो; Ca (gloss: जितकामः) Cn (gloss: सर्वसंपत्तिमान्) कामेशो (as in text). — ^d) Dn₄ [s]वसत्; D₈₁ धंशेत् (for वसेत्).

56 ^a) D₈ D₈₁ यथाशीला; D_{5.7} तथास्थिता. — ^b) M_{1.5-7} सर्वा. — ^c) G₂ Bom. ed. योजयति.

57 ^a) D₈₁ D₈ गच्छतस् (for पृ). T₁ G_{1.8} तत्र (for तात). — ^b) B₈ शक्यते; D₈ 24 हि सत्यं (for हि शक्यं). D₈ प्रधानेन; Ca (gloss: प्रतिपत्ति-दर्शनेन) प्रधा (as in text). — ^d) M_{1.5-7} आत्मना.

58 B₈ D₈₄ om. (hapl.) 58^{ab}. — ^a) K_{1.2.4} प्रवदमानस्य (for प्रवर्ते). — ^b) K_{1.2.4} D₈₁ D_{2.8} (before corr. as in text). 8 T₂ वृत्ति; V₁ T₁ G_{1.8} वृत्ति; B₈ (marg.) बुद्धि (for वृत्ति). K₁ V₁ Dn₄ D₈ D₆ Cn (Cnp as in text) प्राणिहितात्मनः; B₇ T₁ प्राण; M_{1.5-7} प्राणिहितात्मना (M₁ 'नां). — ^c) D₈₂ तपसैवेह; T G_{1.8} 'सा चैव. K₂ बाहुलं. — ^d) D₈ [s]व्यक्तं.

Colophon. Śi G₆ missing: K_{8.5} B₁₋₅ D_{81.2} Dn_{2.8} D₁ G_{4.5} M₁₋₄ absent. — Sub-parvan:

K_{1.2.4.6.7} V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn_{1.4} D₈ D₂₋₉ T G₁₋₃ M_{1.5-7} मोक्षधर्म. — Adhy. name: K_{1.2.4} नारदगालवसंवादः; K₈ V₁ Bo. 8. 8. 9 Dn_{1.4} D₈ D₂₋₈ M_{5.6} श्रेयोवाचिकः (Bo. 8. 9 D₈ D_{4.5.7} 'चिकं; D₈ 'चकः); K₁ श्रेयोवाचिकं; D₈ 24 D₉ श्रेयोवाचिको नारद-गालवसंवादः; G₁ श्रेयोनुवाचकं. — Adhy. no. (figures, words or both): B₇ T₁ G_{1.8} 111; Dn₄ M₅ 112; D₈ 107; T₂ 124; G₂ 127; M_{1.6.7} 110. — Śloka no.: D₈₄ Dn₄ D₈ 58; Dn₁ 59.

277

☞ This adhy. is missing in Śi G₆ (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 K₈ om. the ref. — ^a) B_{8.9} D₈ 24 D_{5.8} तु; T G_{1.8} वि- (for नु). K₁ मुक्तः; V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 D₈ 24 Dn_{1.4} D_{2.8.5.7.8} युक्तः; D₈ मुक्ता (for मुक्तः). — ^b) B_{7.8} (marg.) D_{4.9} G₂ नृप; B₈ (orig.) T₂ G₈ नरः (for नृपः). K₁ चरेदः स द्विजो नृपः (sic); T₁ G₁ चरेदेवविधो नरः. — ^c) K_{1.2} च कैर (by transp.); Dn₄ G₁ कैश्चिद्. B₈ (marg. as in text) मुक्तः; D_{5.7} युक्तं (for युक्तः). — ^d) K₄ हि (for वि-).

2 G₁ om. (hapl.) from the ref. of 2 up to वेदितुम् (in 3^d). — ^a) K_{1.2.4} वर्णयिष्येहम् (K₂ 'स्यामि); V₁ B₈ (marg.). 9 कीर्तयिष्यामि; Bo. 8 (orig.) Dn_{1.4} D₈ D_{2.8.5.8} T₂ M_{1.5-7} वर्तयिष्येहम्

G. 12. 10614
B. 12. 289[a]. 3
K. 12. 294. 3

सगर उवाच ।

किं श्रेयः परमं ब्रह्मन्कृत्वेह सुखमश्नुते ।

कथं न शोचेन्न क्षुभ्येदेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वशास्त्रविशारदः ।

विबुध्य संपदं चाग्र्यां सद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥ ४

सुखं मोक्षसुखं लोके न च लोकोऽवगच्छति ।

प्रसक्तः पुत्रपशुषु धनधान्यसमाकुलः ॥ ५

(for 'विश्यामि). —^b) B₁ पुरा कृतं (for पुरातनम्). —^c) C_a: तार्क्ष्यनाम्नो मुनेरपत्यं, स एवारिष्टनेमिस्तार्क्ष्यः ॥ C_s: तार्क्ष्य इति कश्यपस्य नामान्तरम् ॥ C_v: अरिष्टनेमि-
गण्डः — अरिष्टनेमि पृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम
(R.v. 10. 178. 1) इति श्रुतेः । ❀

3 G₁ om. 3 (cf. v. 1. 2). G₂ om. the ref. —^b) B₃ (marg.) एषते (for अश्नुते). —^c) T₁ नु (for न). D₁ शोचन् (for शोचेन्). K_{1.2} क्षोभ्येद्; M_{1.5-7} कुच्येद् (for क्षुभ्येद्).

4 D_{1.1} अरिष्टनेमिर् (for भीष्म). —^a) D₆ एतद् (for एवम्). D₂ उक्ते (for उक्तस्). K₁ B_{3.8} D_{3.1} D_{4.7} तार्क्ष्यः; T₁ [आ]कर्ण्य (for तार्क्ष्यः). —^b) D₆ सर्वशास्त्र- (for 'शास्त्र'). K₆ V₁ B_{3.8.8} (marg.). 9 D_{1.1.4} D₂ D_{2.3.8} विदां वरः; D₆ भृतां वर (for विशारदः). —^c) K₁ D_{4.9} विबुद्धि (sic); T₂ 'दः; G₁ 'ध्यः (for 'ध्य). D₄ संपदा. K_{1.7} D₆ चाग्र्यं; D₄ वाग्र्या; G₂ चाग्र्यां (hypermetric) (for चाग्र्या). ❀ C_a: अग्र्यां, मोक्षावस्थालभ्याम् ॥ C_s: मोक्षजन्य-
सुखम् । ❀ —^d) K₁ D₄ मद्वाक्यम्; K₆ D_{3.24} तद्वा; G₂ M_{1.5-7} स वाक्यम् (for सद्वा).

5 Before 5, B₃ (orig.) ins. तार्क्ष्य उवाच; B₃ (marg.). 9 T₁ G_{1.8} M₁ अरिष्टनेमिर्; D₆ तार्क्ष्य. —^a) D₆ सुखे (for सुखं). —^b) K₁ लोके; K₄ D_{1.1.4} D₂ D_{2.3} मूढो; D_{4.6} लोका (for लोको). V₁ B₃ (marg. as in text) [5] धिगच्छति (for ज्ञ). D_{3.1} न च लोका गमिष्यति (sic). — K_{1.2.4} D₂ om. 5^{ad}. —^c) D₄ प्रयुक्तः (for प्रसक्तः). K₁ शत्रु- (for पुत्र). D₆ पशुषु (for 'पु). —^d) D₃ om. धन-. D₄ समाकुला; D_{5.7} 'कुलं.

6 ^a) D_{3.1} corrupt. K₄ शक्तः; G₁ सक्तः (for सक्तः). —^b) B₁₋₃ om. स. K₄ स शक्यैश्च; B₃ D_{5.7} च शक्यैश्च; D_{1.1.4} D₂ D_{2.3.8.8} C_n (C_{np} as

सक्तबुद्धिरशान्तात्मा न स शक्यश्चिकित्सितुम् ।

स्नेहपाशसितो मूढो न स मोक्षाय कल्पते ॥ ६

स्नेहजानिह ते पाशान्वक्ष्यामि शृणु तान्मम ।

सकर्णकेन शिरसा शक्याश्छेतुं विजानता ॥ ७

संभाव्य पुत्रान्कालेन यौवनस्थान्निवेश्य च ।

समर्थाज्जीवने ज्ञात्वा मुक्तश्चर यथासुखम् ॥ ८

भार्या पुत्रवतीं वृद्धां लालितां पुत्रवत्सलाम् ।

ज्ञात्वा प्रजहि काले त्वं परार्थमनुदृश्य च ॥ ९

in text) शक्यं तच् (for स शक्यश्च). B₃ चिकित्सुकं (for 'त्सितुम्). —^c) K_{1.7} पाशमितो; K₆ स्थितो; D₃ पाशासितो; D₆ पाशासितो; D_{5.7} पाशान्वितो; T₁ पाशैर्हृतो (for पाशासितो). —^d) K_{1.2} च (for स).

7 ^a) D_{3.1} G₁ पश्यान् (for पाशान्). —^b) K₄ तन्; D₄ यान् (for तान्). K_{1.2.4} नृप; B₃ (marg.) अपि (for मम). —^c) K_{1.2.4} M_{1.7} (sup. lin.) नाक (M_{1.7} न क) णकेन; T₁ G₃ सकण्डकेन; G₁ सकण्डकेन (for सकर्ण). G₂ रजसा (for शिरसा). ❀ C_a. p: सकर्णकेन, अवधानपूर्वकं शुश्रूषणा शिरसा ॥ C_n: सावधानेन जीवता ॥ C_s: उपदेशश्रवणयुक्तश्रोत्रसहितेन शिरसा । ❀ —^d) K_{2.7} B₁ D₃ D_{4.5.7} T₁ G_{2.8} शक्या; K₆ B₃ D_{3.24} शक्यं; M_{1.5-7} शक्यश्च (for शक्याश्च). D_{1.1.4} D₂ D_{2.3.8.8} श्रोतुं; G₂ जेतुं (for छेतुं). B₃ (marg. as in text) श्रोतुं शक्यं (for शक्याश्छेतुं).

8 ^a) D₆ संप्राप्य; G₂ संभाप्य (for 'व्य). D_{5.7} वा स्नेन; G₂ काले तु (for कालेन). ❀ C_a: संभाप्य, अर्थविद्यादिना योजयित्वा । ❀ —^b) ❀ C_a. p: निवेश्य, विवाह ॥ C_n: दारैः संयोज्य । ❀ —^c) D₄ समर्था; T₁ G₁ M_{1.7} 'र्थ (for 'र्यान्). K₄ जीविने (for जीवने). —^d) B₃ युक्तश्चर; G₂ मुक्ता शक्तिर्.

9 ^b) K_{4.6} ललितं; G₂ M_{1.5-7} लालितं. —^c) K_{1.2} प्रजह्यात्; K₁ B₃ D_{3.24} D_{4.9} G₂ M_{1.5-7} प्रजह; B₃ (marg.) प्रहर (for प्रजहि). B₁ D_{1.1.4} D₂ D_{2.3.8.8} कालेन; M_{1.5-7} काले तां (for काले त्वं). —^d) D_{2.6} परात्मम् (for 'र्थम्). K₆ B_{1.9} D_{3.24} D_{5.7} अनुमृशय च; V₁ 'दृश्यत; B₁ 'सुख च (for 'दृश्य च). T₁ न परार्थमनुदृ च (sic); G₁ परमार्थमदृश्य च. ❀ C_n: परार्थ, अन्तिमं पुरुषार्थ, मोक्षम् । ❀

10 ^b) D_{5.7} सक्तश्च; G₂ मुक्ताश्च. — D₆ om.

सापत्यो निरपत्यो वा मुक्तश्च यथासुखम् ।
 इन्द्रियैरिन्द्रियार्थास्त्वमनुभूय यथाविधि ॥ १०
 कृतकौतूहलस्तेषु मुक्तश्च यथासुखम् ।
 उपपत्त्योपलब्धेषु लाभेषु च समो भव ॥ ११
 एष तावत्समासेन तव संकीर्तितो मया ।
 मोक्षार्थो विस्तरेणापि भूयो वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १२
 मुक्ता वीतभया लोके चरन्ति सुखिनो नराः ।
 सक्तभावा विनश्यन्ति नरास्तत्र न संशयः ॥ १३
 आहारसंचयाश्चैव तथा कीटपिपीलिकाः ।
 असक्ताः सुखिनो लोके सक्ताश्चैव विनाशिनः ॥ १४

(hapl.) 10^c-11^b. — °) K₁ त्वाम्; D_{5.7} वा (for त्वम्). — ^d) T G_{1.8} यथासुखं (for 'विधि').

11 D₆ om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — °) K₄ कृतं; M_{1.5-7} गत- (for कृत). * C₅: कृतकौतूहलः, अमुक्त-भोगः ॥ C₆: छिन्नौत्सुक्यः । कृ हिंसायां भवादिसस्य निघायां कृतमिति रूपम् ॥ C₇: कृतकौतूहलः, अकृतान्वेषणः । यथा भुक्तेषु कुतूहलाभावः कर्तुं शक्यः, नाभुक्तेषु तथा । तस्माद्भुक्तेषु भुक्त्वा कुतूहलं मुञ्च । * — °) K_{1.2.7} D_{4.9} उपपत्त्यु-पलब्धेषु; C_p 'त्युपपत्तेषु'. * C₈: उपपत्त्योपलब्धेषु, यद-च्छया प्राक्षेपु । * — ^d) B₈ (marg.) लाभालाभे; D_{n1} D₈ D_{2.8} लोकेषु च; D₈ (before corr.) लोभेषु च (for ला'). K₆ समा (for समो). D₄₁ G₂ भवेत् (for भव).

12 ^b) K₇ D₅ संकीर्तिता. — °) K₇ मोक्षार्थो; D_{48.44} मोक्षार्थो. K_{4.6} V₁ Bo. 6-9 D_{48.44} D_{n1.44} D₈ D_{8.8} M₁ [अ]य; D₆ [अ]र्थ (for [अ]पि). D₅ मोक्षार्थो विस्तरेणापि. — ^d) D₄₈ वक्ष्यामि. B₆ (marg.). 8 (marg. as in text) तं; T G_{1.8} मे (for तत्).

13 °) K_{1.2.4} युक्ता; K₇ D_{48.44} D_{4.7.9} T G_{1.8} मुक्तः; G₂ रक्ता (for मुक्ता). D₇ T₁ G_{1.8} 'लोभ- (for वीत-). — ^b) B₈ (marg. as in text) T₁ G_{1.8} जनाः (for नराः). — °) K₂ सक्तभार्या; K₄ सक्तुभार्या (for सक्तभावा). — ^d) T₂ जनास् (for नरास्).

14 °) T G₁₋₈ M_{1.5-7} आहारसंचये स (G₁ श) का. — ^b) D_{4.5.7.9} T G_{2.8} M_{1.5-7} यथा (for तथा). D₄₄ पिपीलिका; D_{n4} 'लका'. — D₂ om. 14^c-15^d. — ^d) D₄₈ [अ]विनाशिनः (for वि').

स्वजने न च ते चिन्ता कर्तव्या मोक्षबुद्धिना ।
 इमे मया विनाभूता भविष्यन्ति कथं त्विति ॥ १५
 स्वयमुत्पद्यते जन्तुः स्वयमेव विवर्धते ।
 सुखदुःखे तथा मृत्युं स्वयमेवाधिगच्छति ॥ १६
 भोजनच्छादने चैव मात्रा पित्रा च संग्रहम् ।
 स्वकृतेनाधिगच्छन्ति लोके नास्त्यकृतं पुरा ॥ १७
 धात्रा विहितभक्ष्याणि सर्वभूतानि मेदिनीम् ।
 लोके विपरिधावन्ति रक्षितानि स्वकर्मभिः ॥ १८
 स्वयं मृत्पिण्डभूतस्य परतन्त्रस्य सर्वदा ।
 को हेतुः स्वजनं पोषुं रक्षितुं बाहटात्मनः ॥ १९

C. 12. 10630
B. 12. 285 [C]. 19
K. 12. 294. 19

15 D₂ om. 15 (cf. v. l. 14). — °) K₇ संयमे (for स्वजने). K₇ D_{4.5.7.9} बुद्धिः (for चिन्ता). — ^b) K₇ कर्तव्यो (for 'व्या'). D₆ बुद्धिजा; G₁ बुद्ध्या (for बुद्धिता). — °) D₆ माया (for मया). V₁ D₈₁ इमे विना मया भूता. — ^d) K_{1.2} V₁ Bo. 7.8 (marg.). 9 D₄ T₂ G_{1.2} तु (for तु).

16 ^b) D_{6.7} विपद्यते (for विवर्धते). — °) B₈ सुखं दुःखं (for सुखदुःखे). D₄₄ G₂ [अ]मृत्युः; D_{5.7} वृद्धिः. — ^d) T₁ G_{1.8} [अ]भि- (for [अ]धि-). G₂ om. from धिगच्छति up to पित्रा (in 17^b).

17 G₂ om. up to पित्रा (cf. v. l. 16). — ^b) M_{1.5-7} मात्रास्त्रपि (for मात्रा पित्रा). V₁ संग्रहिः; T₁ G₂ संग्रहः (for 'हम्'). — °) K_{4.6} V₁ Bo. 7.8 D_{48.44} D₈₁ D₈ (before corr. as in text) M₇ सुकृतेन (for स्व'). T₁ G_{1.8} [अ]भि- (for [अ]धि-). — ^d) K_{1.4.7} D_{4.9} कृतं पुरा; K₂ B₈ (marg.) पुरा कृतं (for [अ]-कृतं पुरा). D_{6.7} लोके नान्यत्कृतं पुनः; G₂ लोका नास्व-कृतं पुरा (sic).

18 °) M_{1.7} धात्र्या (for धात्रा). M_{1.7} [अ]भिहित- (for विहित-). K₇ Bo D_{n4} D₂ G₂ भक्ष्याणि; D₅ भक्ष्यानि; D₇ वक्ष्यामि (sic) (for भक्ष्याणि). — °) D₇ M₇ [स]पि (for वि-).

19 °) * C₈: मृत्पिण्डभूतस्य, मृत्पिण्डवत्स्वयम-किंचित्करस्य । * — ^b) B₈ (marg.) सर्वथा (for 'दा'). — ^d) G₁ रक्षितं (for 'तु'). D₄₈ D₆ च (for वा). K₁ [अ]हटात्मना; G₂ [अ]कृतात्मनः. D_{n4} रक्षितं बाहटात्मनः. * C₈: अहटात्मनः, अस्थिरशरीरस्य । *

C 12. 106M
B. 12. 289(a). 20
K. 12. 284 29

स्वजनं हि यदा मृत्युर्हन्त्येव तव पश्यतः ।

कृतेऽपि यत्ने महति तत्र बोद्धव्यमात्मना ॥ २०

जीवन्तमपि चैवैनं भरणे रक्षणे तथा ।

असमाप्ते परित्यज्य पश्चादपि मरिष्यसि ॥ २१

यदा मृतश्च स्वजनं न ज्ञास्यसि कथंचन ।

सुखितं दुःखितं वापि ननु बोद्धव्यमात्मना ॥ २२

मृते वा त्वयि जीवे वा यदि भोक्ष्यति वै जनः ।

स्वकृतं ननु बुद्धैवं कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ २३

20 K₁ om. (hapl.) 20. — ^a) K₂, 4, 7 B₈ (marg.) D₄, 5, 7, 9 T G₁, 8 च (for हि). K₂, 4 D₈ T₂ G₁ यथा; M₁, 5-7 यतो (for यदा). K₄ मृत्युं (for मृत्युर). — ^b) K₂ हंते च; D₈, 24 हन्त्येत; T₁ हंत्येवम्. K₂ च वि-; K₇ B₈ D₈, 24 D₄, 5, 7, 9 G₂ मुवि; V₁ परि-; T₁ अभि-; T₂ इति; G₈ [इ]ति वि- (for तव). G₁ हंत्येवेति विचक्षणः; M₁, 5-7 हृत्ये- वास्य पश्यतः. — ^d) K₂ नातु-; K₇ D₄, 9 तनु; D₈, 7 T G₁-8 M₁, 5-7 ननु (for तत्र). K₂ बद्धयम्; D₈ G₁ बोध-; D₈ बोधयम्; T₂ योद्धयम् (for बो-). B₀ D₈ D₈, 7 T₁ G₈ आत्मनः.

21 K₇ D₈ om. (hapl.) 21-22. — ^a) K₂ जीव- तुम् (for 'न्तम्'). K₄ चैवैनं (for चैवैनं). — ^b) K₂ रक्षिणे; D₁ lacuna (for रक्षणे). D₄ नरणे रक्षणे नय (sic). — ^c) D₈, 7 असमाप्तौ (for 'माप्ते'). — ^d) D₈ D₄-7 G₈ M₁, 5, 6 मरिष्यति (for 'सि').

22 K₇ D₈ om. 22 (cf. v. l. 21). — ^a) M₁, 5-7 यथा (for यदा). B₀ D₈ D₄, 5, 7, 8 G₂ मृतं (for मृतश्च). D₈ D₂, 8 हि; T₁ G₁, 8 तं; T₂ स्व-; M₁, 5-7 सन् (for च). D₈, 24 D₈ मृतस्य (for मृतश्च). K₂ सुजनं; T₂ जनं (for स्वजनं). — ^b) K₂ ज्ञासिति; D₈ D₄, 5, 7 G₈ M₁, 5-7 ज्ञास्यति (for ज्ञास्यसि). B₀ D₈, 24 D₂, 8, 9, 8 कदाचन (for कथं). — ^c) D₄ T₁ च (for वा). K₁, 2, 4 दुःखितं सुखितं चैव (K₄ वापि); D₈-7 M₁, 5-7 सुखिनं दुःखिनं वापि (D₈, 7 चापि). — ^d) K₂ नातु-; B₈ (marg.) तत्र; D₈, 24 तेन; D₄ तनु; G₂ न तु (for ननु). D₈ D₄ D₄ बोधयम्. B₈ T₁ G₁ आत्मनः.

23 ^a) K₈ वापि (for वा). K₁, 2, 4, 7 B₈ (marg. as in text) D₄, 5, 7, 9 यदि; D₈ त्वयि; T₁ त्वय; G₂ स्वयि- (for त्वयि). K₁, 2, 7 D₄, 5, 7, 9 वा जीवे (by transp.); B₈ (marg. as in text) वा जाते; T₁

एवं विजानल्लोकेऽस्मिन्कः कस्येत्यभिनिश्चितः ।

मोक्षे निवेश्य मनो भूयश्चाप्युपधारय ॥ २४

क्षुत्पिपासादयो भावा जिता यस्येह देहिनः ।

क्रोधो लोभस्तथा मोहः सत्त्ववान्मुक्त एव सः ॥ २५

धूते पाने तथा स्त्रीषु मृगयायां च यो नरः ।

न प्रमाद्यति संमोहात्सततं मुक्त एव सः ॥ २६

दिवसे दिवसे नाम रात्रौ रात्रौ सदा सदा ।

भोक्तव्यमिति यः स्विन्नो दोषबुद्धिः स उच्यते ॥ २७

जीवेद्वा. — ^b) K₈ V₁ B₀, 6-9 D₈, 24 D₈, 24 D₈ D₂, 8, 9-8 यदा (for यदि). D₈ भोक्षति; D₂ मो- क्ष्यति (for भो-). D₈ D₂ मनः (for जनः). — ^c) K₈ सु- (for स्व-). G₁ न तु (for ननु). K₁, 2, 4 M₁, 5, 7 बुद्धैव; D₈ [अ]बुद्धैव; T₂ M₅ बुद्धैव; G₁ बोद्धैव (for बुद्धैव). — ^d) K₄ आत्मना; M₅ 'ना'.

24 ^a) K₄ विजाने; D₈ विज्ञात-; G₁ विजानार्ह- (for 'नर्ह-'). — ^b) D₄ कश्च (for कस्य). K₂ विनि- श्रितः; B₇, 8 (marg. as in text) D₈ D₄ [अ]ति-; D₈ [अ]भिनिश्चयः; T G₁-3 M₁, 5-7 'संज्ञि (M₅ 'ज्ञ- तः. — ^c) D₈, 7 संवेश्य (for नि-). G₂ [आ]त्मानं (for मनो). — ^d) G₂ भूताश्च (for भूयश्च).

25 ^a) D₈, 7 तस्य (for यस्य). — ^c) K₁ मोहात्; K₄ मोह- (for मोहः). K₇ B₈ लोभमोहस्तथा क्रोधः. — ^d) K₁ सततं (for सत्त्ववान्). K₈ युक्त (for मुक्त). D₈, 7 च (for स-).

26 K₇ D₈, 9 om. (hapl.) 26. — ^a) G₂ पाते (for पाने). — ^b) D₄ reads from च यो up to सदा (in 27^b) twice. G₂ तु (for च). — ^c) D₄ (first time) प्रमज्जति; D₄ (second time) प्रसज्जति (for प्रमाद्यति). K₁, 2, 4 यो (for सं).

27 For the repetition in D₄, cf. v. l. 26. — ^b) D₄ om. one रात्रौ. K₈ V₁ B₀, 5, 7, 8 (marg.), 9 D₈, 24 D₈, 24 D₈ D₂, 8, 9, 8 पुमान्; K₇ B₈ (orig.) D₄ (both times), 5, 7, 9 T G₁, 8 M₁, 5-7 तथा (for the first सदा). — ^c) K₁, 2 यत् (for यः). — ^d) K₁, 2, 7 D₄, 9 G₁ मुच्यते; G₂ चाप्यते (for उच्यते).

28 ^a) B₈ (marg.) M₇ आत्मभावस्य; D₈, 24 Ca. p (Cap Cpp as in text) 'मावे (for 'भाव'). — ^b) K₁, 2 D₈ M₁, 5, 7 मुक्त; K₈ V₁ B₀, 6-9 D₈, 24 D₈

आत्मभावं तथा स्त्रीषु मुक्तमेव पुनः पुनः ।
यः पश्यति सदा युक्तो यथावन्मुक्त एव सः ॥ २८
संभवं च विनाशं च भूतानां चेष्टितं तथा ।
यस्तच्चतो विजानाति लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ २९
प्रस्थं वाहसहस्रेषु यात्रार्थं चैव कोटिषु ।
प्रासादे मञ्चकस्थानं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३०
मृत्युनाभ्याहतं लोकं व्याधिभिश्चोपपीडितम् ।

अवृत्तिकर्षितं चैव यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३१
यः पश्यति सुखी तुष्टो नपश्यंश्च विहन्यते ।
यश्चाप्यल्पेन संतुष्टो लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ ३२
अग्नीषोमाविदं सर्वमिति यश्चानुपश्यति ।
न च संस्पृश्यते भावैरद्भुतैर्मुक्त एव सः ॥ ३३
पर्यङ्कशय्या भूमिश्च समाने यस्य देहिनः ।
शालयश्च कदन्नं च यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ३४

G. 12. 10645
B. 12. 289[8]. 34
K. 12. 294. 34

T1 G1. 2 Cnp (gloss: सङ्गं, भावे निष्ठा) Cp सक्तम्;
Ds1 Ms सक्त; Ds युक्तम् (for मुक्तम्). Bo 2. 2 Das.
a4 Dn1 Ds. 1 G2 एवं (for एव). —^a) T1 यं (for
यः). Ds तदा (for सदा). Dn4 मुक्तो (for युक्तो).
—^d) Ds. 1 यथावत्सुखमेव च; T1 G1. 3 मुक्त एव न
संशयः.

29 K4 om. (hapl.) 29-34. Ds. 8 om. (hapl.)
29. Ds2 reads 29 on marg. K1 repeats 29^{ad}
after 29^{ad}. —^b) Ks. 1 यथा (for तथा). —^c)
Ds. 1 [s]मि- (for वि-).

30 K4 om. 30 (cf. v. l. 29). —^a) Bs वात्र;
Dn4 वाह- (sic); Gs भार- (for वाह-). G1 प्रस्थानं वा
सहस्रेषु. ☞ Cn: वाहः, धान्यपूर्णशकटः । प्रस्थं, पुरुषाहार
परिमितं धान्यम् ॥ Cv: वाहसहस्रेषु प्रेक्षमाणेषु ससु पतित-
तण्डुलादिना स्वस्य प्रस्थं यः पश्येत् । ☞ —^b) K1 यथार्थं;
Ks Bo (marg. as in text). 1. 2 (marg. as in text). 2
Das. a4 Ds. 6. 1 Cv वस्त्रार्थं (Ds. 5 'वस्त्र'); Dn4 पात्रार्थं
(for या'). V1 वापि (for चैव). ☞ Cs: अश्वदि-
यानकोटिषु स्वस्य यात्रार्थं गमनमात्रप्रयोजनमेकस्थानं च यः
पश्यति ॥ Cv: कोटिषु जीर्णपटखण्डेषु वस्त्रार्थं वस्त्रप्रयोजनं यः
पश्येत् । ☞ —^c) K1. 2 प्रमा (Ks 'सा'दे; Kr Ds. 9
प्रा (Ds प्र)सादान्; T1 G1 'द- (for 'दे). Ks V1
Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 5-8 T1 मंचकं; Ds
'के (for 'क-). Ds G2 स्थाने (for 'स्थानं). ☞ Ca:
शतहस्तचतुरस्रे प्रासादे चतुर्हस्तमात्रमेव ममोपयोगि । ☞
—^d) Bs (marg.) पश्यति (for मुच्यते).

31 K4 om. 31 (cf. v. l. 29). K1. 2 om. (hapl.)
31. —^a) Ds [अ]भ्याहितं; G1 'गतं (for 'हृतं). —^b)
Bs M1. 5-7 चापि (for चोप-). —^c) T1 G1. 3 मृत्ति-
(for अ'). Ks V1 Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds1 Ds. 6. 3
-कर्षितं; Ds -कर्षितश्च (for 'तं). —^d) Kr Ds. 9
पश्यति (for मुच्यते).

32 K4 om. 32 (cf. v. l. 29). —^a) Ks. 1 Bo

(orig.). 1. 2 Das. a4 Ds. 9 Cv सुखं; Bs (marg.) स
वै; Ds2 समं; G2 M1. 5-7 सुखे (for सुखी). Ks
Bs (orig.). 2 (marg.). 2 मुक्तो; V1 Br Das. a4 युक्तो;
D1 तुष्टो; T2 कष्टो (for तुष्टो). Bo. 8 Dn1. n4 Ds1
Ds. 3. 6. 8 यः पश्यति स (Bs स्व-; Ds सु-) संतुष्टो; Ds
'ति स तुष्टो हि. —^c) Kr Ds. 9 वा (Kr चा) पश्यंश्च;
Dr अपश्यंश्च; Cv नापश्यति (for नपश्यंश्च). ☞ Cn:
नपश्यन् इत्येकं पदम् । ☞ —^d) K1. 2 Ds यथा; D1
तथा (for यश्च). Ds (marg. as in text) [अ]ल्पेन (for
[अ]ल्पेन). Ds4 संतुष्टो (for संतुष्टो). Kr Ds. 9 यथा-
ल्पेन सुसंतुष्टो.

33 K4 om. 33 (cf. v. l. 29). G2 om. (hapl.)
33-34. —^a) K1: Ds4 अग्निषोमाविदं; Bo अग्नीसो';
Ds. 1 Gs 'षोमात्मकं. Ds Ds. 2 (marg.) विश्वम् (for
सर्वम्). ☞ Ca: यच्छरीरधारण¹दिकारणं तदग्निषोमावेव,
क्षुधादिबोधे पुष्ट्यादिहेतुत्वात् ॥ Cn: अग्निर्जातो भोक्ता,
सोमोऽन्नं भोज्यम् । ☞ —^b) Ds ऐन्द्रियं वा (for इति
यश्च). Ds (marg. as in text) यश्चानुशासति; Cs
यश्चानुपश्यति (for यश्चानुपश्यति). Ds. 1 इति वा (Dr
चा) नु प्रपश्यति. ☞ Cs: अग्निशब्दो जीववचनः, नानाविधा
योनीर्गच्छतीति कृत्वा । सोमशब्दः प्रकृतिवचनः, सर्वं सुयत
इति कृत्वा । तथा चानुगीतासु-यत्र तद्वन्न निर्द्वन्द्वं यत्र सोमः
सहाम्निना । व्यवयं कुरुते नित्यं धीरो भूत्वा नि[भूतानि]धा-
रयन् ॥ (B. 14. 20. 10) इति । यत्रेति हृदयं परामृश्यते ।
इदं सर्वं प्राणिजातमाग्निषोमाविदि यः पश्यति, प्रकृतिपुरुषमयं
यः पश्यति । ☞ —^c) Ds1 om. च. Ks Ds G1 संस्पृ-
शते. —^d) T1 अमुकैर्; G1. 3 अमुकैर् (for अद्भुतैर्).
☞ Cp: अद्भुतैर्भावैः सुखदुःखादिभिर्हृत्कर्षापकर्षलक्षणैः ॥ Cs:
आश्चर्यरूपपदार्थदर्शने यो न विक्रियते । ☞

34 K4 G2 om. 34 (cf. v. l. 29; 33). Ds. 1 om.
(hapl.) 34-36. —^b) K1. 2. 1 Ds. 9 T G1. 3 समाना
(for 'ने). Dn4 पश्य (for यस्य). —^c) K1 शाल-
यश्च; B1 शालेयश्च; T1 G1. 3 शाल्यश्वं (for शालयश्च).

C. 12. 10648
B. 12. 289[3]. 35
Y. 12. 294. 35

क्षौमं च कुशचीरं च कौशेयं वल्कलानि च ।

आविकं चर्म च समं यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ३५

पञ्चभूतसमुद्भूतं लोकं यश्चानुपश्यति ।

तथा च वर्तते दृष्ट्वा लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ ३६

सुखदुःखे समे यस्य लाभालाभौ जयाजयौ ।

इच्छाद्वेषौ भयोद्वेगौ सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ३७

रक्तमूत्रपुरीषाणां दोषाणां संचयं तथा ।

शरीरं दोषबहुलं दृष्ट्वा चेदं विमुच्यते ॥ ३८

वलीपलितसंयोगं कार्यं वैवर्ण्यमेव च ।

35 Ds. 1 om. 35 (cf. v. l. 34). Ds om. (hapl.)
35. — ^a) Da4 Ds कुशवीरं; T1 शरचीरं (for कुश).
— ^b) K1 2. 4. 7 D1. 9 G2 कौशिकं; Da3 कौशेयं; D2
कौशेयं. — ^c) K7 अविकं. Ds Gv (gloss: कार्पासवस्त्रम्)
-वसनं; G2 च समा (for च समं).

36 Ks Ds. 7 om. 36 (for Ds. 7, cf. v. l. 34).
— ^a) G2 पञ्चभूतं (for 'भूत-'). Ds समायुक्तं; T
G1. 8 समुत्पन्नं (for समुद्भूतं). — ^b) ❀ Cp: सर्वस्य
भौतिकत्वाविशेषाद्गुणविकर्षणं कुतस्त्यागिति यः पश्यति । ❀
— ^d) Ds स्यान् (for सस्मिन्).

37 ^b) K1 Da3. a4 लाभालाभे (for 'लाभौ'). Dat.
a4 जयाजये; M1. 5-7 प्रियाप्रियौ (for जयाजयौ). — ^a)
G1. 8 इच्छाद्वेषे. G2 भयोद्वेगौ. — ^d) K1. 2 सर्वदा;
G1 'था' (for 'था').

38 ^a) T G1. 8 छर्दि-; G2 M1. 5-7 श्लेष्म- (for
रक्त-). K1 मूल-; K7 Da4 Dn4 मूत्र- (for मूत्र-).
— ^b) Da4 om. दोषाणां. Ks Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9
Da3 a4 Dn1. n4 D2. 2. 3 संचयौ (Da3. a4 D2. 3 'था')स;
Ds. 7 संचयं (for संचयं). ❀ Cs: दोषाणां, वातपित्त-
श्लेष्मणाम् । ❀ — ^c) T2 बहुलं; G2 बाहुल्यं (for
-बहुलं). — ^d) Ks V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds
Da. 8. 6. 8 चैव (for चेदं). Ds विमुच्यते.

39 ^a) K1 कली-; K4 Da4 बली-; G1 विली-
(for बली-). K1 पलित-; Da4 पलीत- Ds संसर्ग-;
D1 संयोग-; G1 संयोगं (for संयोगं). — ^b) B3
कार्य-; Ds. 6 कार्य-; G2 काय- (for कार्य-). K1 वैक-
ल्प-; K2 वैकल्प-; Da4 वैकल्प- (sic); G1 वैवर्ण-
— ^c) K1 कुञ्ज-; K2 दुःख-; K7 Da. 9 कुट-; Dn4
कुट-; G2 कुञ्ज- (for कुञ्ज-). M1 सावश- (for भावं).

कुञ्जभावं च जरया यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३९

पुंस्त्वोपघातं कालेन दर्शनोपरमं तथा ।

बाधिर्यं प्राणमन्दत्वं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४०

गतानृषींस्तथा देवानसुरांश्च तथा गतान् ।

लोकादस्मात्परं लोकं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४१

प्रभावैरन्वितास्तैस्तैः पार्थिवेन्द्राः सहस्रशः ।

ये गताः पृथिवीं त्यक्त्वा इति ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ ४२

अर्थाश्च दुर्लभाल्लोके क्लेशाश्च सुलभांस्तथा ।

दुःखं चैव कुटुम्बार्थे यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४३

T1 जायाया (for जरया). Ks Bs Da3. a4 कुञ्जतां चैव
जरया (Da4 रजया). — ^d) T1 G1. 8 वि- (for स).
— After 39, G1 reads 42 for the first time, repeat-
ing it in its proper place.

40 Ds. 7 om. (hapl.) 40-41. G1 om. (hapl.)
40. — ^a) Da4 Ds पुंस्त्वोपघातं; G2 पुंस्त्वोपघातं.
— ^b) Dn4 दर्शनोपरम- — ^c) K1. 2 बाधिर्य- (sic); Da4
बाधिर्य-; Dn4 बाधिर्य- (for 'र्य'). K1. 2. 4 Bs (marg.
as in text) T1 Gs प्राण-; Da3. a4 प्राणि- (for प्राण-).
— ^d) T1 Gs यः पश्यन्ति विमुच्यते.

41 Ds. 7 om. 41 (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om.
(hapl.) 41. — ^a) B1 Da3. a4 Ds एतान् (for गतान्).
— ^d) G1 वि- (for स).

42 T1 om. (hapl.) 42-43. G1 reads 42 for the
first time after 39. — ^a) T1 Gs प्रतापैर् (for प्रभा-
वैर्). Bs (marg.) ते तु; Dn4 तैश्च; Ds lacuna
(for तैस्तैः). — ^b) K1 पार्थिवेन्द्राः (for 'वेन्द्राः'). — ^c)
Ks यो गताः; G2 ये गतः. G1 (both times). 8 मुक्त्वा
(for त्यक्त्वा). — ^d) K1. 2 चेति ज्ञात्वा; Ds1 [इ]ति
तत्त्वज्ञो; M1. 5-7 तां ज्ञात्वापि (for इति ज्ञात्वा). B1. 9
Da1 प्र- (for वि-).

43 T1 om. 43 (cf. v. l. 42). Ds. 5 om. (hapl.)
43. V1 reads 43 on marg. — ^a) D1 विविधांस्
(for दुर्लभांस्). — G2 om. (hapl.) 43^b-44^c. — ^b)
K1 Da4 सुलभास्; D1 विविधांस्. — ^c) Ds1 सुखं;
M1 दुःख- B3 (marg.) कुटुम्बार्थ-; M1. 5. 8 कुटुम्बार्थ-
— ^d) G1 वि- (for स).

44 G2 om. 44^a (cf. v. l. 43). — ^a) Ks तु (for
च). — ^b) K1 Da. 5. 7. 9 T G1. 8 M1. 5-7 जन- (Gs जन्तु-;

अपत्यानां च वैगुण्यं जनं विगुणमेव च ।
पश्यन्भूयिष्ठशो लोके को मोक्षं नाभिपूजयेत् ॥ ४४
शास्त्रालोकाच्च यो बुद्धः सर्वं पश्यति मानवः ।
असारमिव मानुष्यं सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ४५

एतच्छ्रुत्वा मम वचो भवांश्चरतु मुक्तवत् ।
गार्हस्थ्ये यदि ते मोक्षे कृता बुद्धिरविकृता ॥ ४६
तत्तस्य वचनं श्रुत्वा सम्यक्स पृथिवीपतिः ।
मोक्षजैश्च गुणैर्युक्तः पालयामास च प्रजाः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

२७८

युधिष्ठिर उवाच ।

तिष्ठते मे सदा तात कौतूहलमिदं हृदि ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुषितामह ॥ १

कथं देवर्षिरुशना सदा काव्यो महामतिः ।

असुराणां प्रियकरः सुराणामप्रिये रतः ॥ २
वर्धयामास तेजश्च किमर्थमभितौजसाम् ।

C. 12. 1061
B. 12. 290 (89). 3
K. 12. 293. 3

M1. 5-7 धनवैगुण्यमेव च. — ^a) B3 (marg. as in text) नाभिनेदति; G3 चाभिपूजयेत् (for नाभि).

45 ^a) K3 शास्त्रालोकाच्च; D2 शास्त्र- (for शास्त्राल-).
Da1 D6 G2 शास्त्रालोकाच्च. K3 T3 बुद्धा; D3 D3
बुद्धा (for बुद्धः). K2 शास्त्राश्च लोकात्यो बुद्धः (sic);
T1 G1.3 शास्त्रालोकाच्च बुद्धा. — ^b) K1 सर्वे; K2 स वै
(for सर्व). M1. 5-7 मानुषः (for मानवः). — ^c)
Dn1. n4 आसारम्; D3 M1. 5. 6 अपारम् (for असारम्).
T G1.3 इति (for इव). K1. 2. 4 इदं ह्यसारं मानुष्यं.
— ^d) G1 सर्वथा (for 'था).

46 ^a) G2 वचो (for वचो). — ^b) K4 मुक्तये
(for मुक्तवत्). D4. 9 भवांश्चर विमुक्तवत्. — ^c) K1
गार्हस्थ्यं; K2. 7 Da1 'स्थे; Dn4 'स्थ्यो; D4 गार्ह-
स्थ्या; D2. 7 M1. 5-7 गार्हस्थ्यं; D3 'स्थो (for 'स्थ्ये).
G2 न तु (for यदि). K3 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1.
n4 D3 D2. 3. 6. 8 G3 वा (for ते). Dn1 मोक्ष- (for
मोक्षे). — ^d) Dn4 कृत्वा; G1 कृत- (for कृता).

47 Before 47, B3. 3. 9 T3 ins. भीष्म उवाच. — ^a)
K3 ततस्तद्; D3 तं तस्य; M3 तत्तस्या (for तत्तस्य).
G3 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — ^b) K3 Das. a4 सम्यक्स; T1
G1 स सम्यक् (by transp.). — ^c) K1. 2. 4 मोक्षप्रदैर;
K7 D4. 9 मोक्षदैस्तद्- (for 'जैश्च). K1 युक्ताः. — ^d)
Da4 पाचयामास (for पाल). K2. 7 D4. 5. 7. 9 वै
(for च). K7 D3 प्रजा.

Colophon. Ś1 G3 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a3

Dn1. n3 D1 G1. 5 M2-3 absent. — *Sub-parvan* :
K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D3 D2-3 T
G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : K1. 2. 4. 6. 7
V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D3 D2. 3. 6-8 स (K1
सा)गरारिष्ट (Das 'रेरिष्ट'; Da1 'रादिष्ट)नेमिसंवादः;
D2. 9 M1. 6 सगरारिष्टसंवादः; G2 अरिष्टनेमिसगरसंवादः.
— *Adhy. no.* (figures, words or both) : K3 13;
B7 T1 G1. 3 112; Dn1 114; Dn4 M3 113; T3
125; G3 128; M1. 6. 7 111. — *Sloka no.* : K3
46; Da1 Dn1 47; Dn4 48.

278

☞ This adhy. is missing in Ś1 G3 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 ^a) K3 तिष्ठतो (for तिष्ठते). K2 तत्र; T1 G1. 3
नाथ (for तात). — ^b) K4 B3 M7 इमं (for इदं).

2 G1 om. (hapl.) 2-3. — ^a) D2. 7 अथ (for
कथं). K1. 2. 4 B7 Das. a4 Dn1. n4 D3 D2. 3. 6. 8 G3
उशनाः. — ^b) T1 [आ]कार्यो (for काव्यो). K1. 2. 4 D3
महामुनिः; K7 B3 D4. 5. 7. 9 'द्युतिः; T3 महीपते (for
महामतिः). — ^c) G3 हितकरः (for प्रिय). — ^d)
K7 D4. 9 T G3 चाप्रिये (for अप्रिये). T1 G3 स्थितः
(for रतः).

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^a) Das. a4 तेजस्वी
(for तेजश्च). ☞ Cn: वर्धयामास, चिच्छेद । ☞ — ^b)

C. 12. 10661
B. 12. 290[89].3
K. 12. 295. 3

नित्यं वैरनिबद्धाश्च दानवाः सुरसत्तमैः ॥ ३
कथं चाप्युशना प्राप शुक्रत्वममरद्युतिः ।
ऋद्धिं च स कथं प्राप्तः सर्वमेतद्वीहि मे ॥ ४
न याति च स तेजस्वी मध्येन नभसः कथम् ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं निखिलेन पितामह ॥ ५
भीष्म उवाच ।
शृणु राजन्भवहितः सर्वमेतद्यथातथम् ।
यथामति यथा चैतच्छ्रुतपूर्वं मयानघ ॥ ६

G₂ lacuna for किमर्थम्. K₁.² अतितेजसां; K₄ इति तेजसं; K₅ B₅.¹.⁹ D_{as}.^{as} T₁ G₂.³ M₁.⁵⁻¹ अमित-
द्युतिः (B₅ D_{as} 'ति'); D₅ T₂ 'तौजसं' (for 'तौज-
साम्'). —^a) K₁.² G₃ नित्य- (for नित्यं). K₁ वैर-
निरुद्धाश्च; D_{as} वैरनिबद्धाश्च; T₁ G₃ वैरानुबद्धा (T₁
'बन्धा'श्च (for 'वैरनि').

4 ^a) D₄ अथ (for कथं). D_{n4} D₄ वापि; G₂
अपि (for चापि). K₁ उशनः; K₇ उशनः; B₅ D_{n4}
D₅ D₅.⁶.¹ G₁.⁸ उशनाः (for उशना). K₅ T G₁.⁸
प्राप्तः; D_{as}.^{as} पापः; D₄ प्रवि (sic); D₅.¹ प्राप्य
(for प्राप). —^b) T₂ शक्रत्वम्. K₅ B₅ D_{as}.^{as}
M₁.⁵⁻¹ अमि (D_{as} 'सि)त- (for अमर). —^c) G₁
M₁ ऋद्धिं (for ऋद्धिं). K₅ B₅ (marg. as in text)
सकलां (K₅ 'लं') (for स कथं). D₅.¹ T₂ G₁.⁸ प्राप;
T₁ प्राह (for प्राप्तः). —^d) K₁.².⁴.⁷ D₄.⁵.⁷.⁹ वदस्व
(for ब्रवीहि).

5 ^a) K₁.² V₁ D₅.¹ T₁ स च (by transp.). K₅
न यातवस्तेजस्वी (sic); K₇ न याचितसते* (sic). ☞
G₃: न याति चेति । सायं प्राप्तश्च नभसोन्तर्भागयोर्दृश्यते न
कदाचिदपि मध्ये । तच्च कस्यादित्यर्थः । ☞ —^b) V₁ D₅.¹.⁹
(marg.) मध्ये च (for मध्येन). G₂ तुनसं (sic) (for
नभसः). ☞ G₃: नभोऽत्र मूर्धाकाशं ब्रह्मरन्ध्रम् । ☞
—^c) K₂ विज्ञातुं (for विज्ञातुं). —^d) K₁ D₂ G₁
पितामहः.

6 V₁ पितामह (for भीष्म). —^a) M₁.⁵⁻¹ स्वव-
हितः (for अव). —^b) D₅ एव (for एतद्). K₁.².⁴
यथा तथा (for यथातथम्). —^c) D_{as} कथामति- (sic)
(for यथामति). B₅ D₅ तथा (for यथा). K₇ D₅
T₂ चैव; D₄ वेव (for चैतद्). —^d) B₅ T₂ G₁
श्रुतं (for श्रुत). D_{n4} यथा (for मया).

7 ^b) B₅.⁸ (marg. as in text) D_{as} D_{n1}.^{na} D₅

एष भार्गवदायादो मुनिः सत्यो दृढव्रतः ।
असुराणां प्रियकरो निमित्ते करुणात्मके ॥ ७
इन्द्रोऽथ धनदो राजा यक्षरक्षोधिपः स च ।
प्रभविष्णुश्च कोशस्थ जगतश्च तथा प्रभुः ॥ ८
तस्यात्मानमथाविश्य योगसिद्धो महामुनिः ।
रुद्धा धनपतिं देवं योगेन हृतवान्वसु ॥ ९
हृते धने ततः शर्म न लेभे धनदस्तथा ।
आपन्नमन्युः संविशः सोऽभ्यगात्सुरसत्तमम् ॥ १०

D₂.³.⁶.⁸ मान्यो (for सत्यो). —^a) K₄.⁵ B₅.⁶.⁷.⁹
D_{as}.^{as} D_{n1}.^{na} D₅ D₂.³.⁶.⁸ सुराणां वि- (for असु-
राणां). —^d) K₁ नङ्गात्मके (sic); K₅ V₁ B₅.⁶
(orig.).¹.⁸ (marg. as in text).⁹ D_{as}.^{as} D_{n1}.^{na} D₅
D₂.³.⁶.⁸ G₂ Cn. Cpp (gloss: ईश्वरेच्छा कारणं तदात्मके)
G₃ (gloss: प्रयोजनविशेषे) का (D_{as} क) रणात्मके; B₅
(marg.) कुरुणा*; T G₁.⁸ M₁.⁵⁻¹ कारणांतरे; Cp
(gloss: आराधनवशात्) करणात्मके (for करुणात्मके).
☞ Cn: कारणात्मके, कारणा क्रिया तदात्मके । ☞

8 ^a) K₇ D₄.⁹ वरुणो; B₅ (marg. as in text)
वरदो (for धनदो). T G₁.⁸ राजां (for राजा). ☞ G₃:
इन्द्र इति धनदविशेषणम्, पारमैश्वर्ययोगात् । ☞ —^b)
D_{as} om. रक्षो. K₇ रक्षाधिपः (for रक्षो*). K₁.² तथा;
K₄.⁵ B₅.⁶.⁸ D_{as}.^{as} D_{n1}.^{na} D₅ D₂.³.⁶.⁸ T₂ सदा;
V₁ प्रभुः; D₅.¹ श्रुतिः (for स च). —^c) K₁.².⁴
लोक्ष्य; K₅ B₅.⁶.⁸ D_{as}.^{as} D_{n4} D₅ D₂.³.⁵.⁶.⁸
कोशस्थ; G₁ कोशश्च (for कोशस्थ). —^d) K₇ G₂ यथा
प्रभुः; T G₁.⁸ M₁.⁵⁻¹ प्रभुस्तथा (by transp.).

9 ^a) T₂ corrupt. K₁.².⁴ D_{as}.^{as} तथा (for
तस्य). K₇ [आ]विश्यं. —^b) K₁ (by corr. as in
text) योगसिद्धिमहामुनेः. —^c) K₁.¹ D₄.⁹ (by corr.
as in text) रुद्धा; B₅ वद्धा; D_{n1} जुद्धा (sic);
G₂ कुद्धं (for रुद्धा). K₁ D₄ धनपति-. —^d) K₁
हृतवान् (sic); K₅ कृतवान्; K₇ B₅ D₄.⁹ T₂ [आ]-
हृत*. B₅ M₁.⁶ वसुः.

10 ^a) K₇ D₄ हृतः; D_{as} हृते (for हृते). K₁.⁴
तदा; K₂ तथा (for ततः). —^b) K₂ ततः; K₅.¹
V₁ B₅.⁶.⁹ D₅ D₅ (by corr. sec. m. as in text).⁵.⁶.⁹
G₁.² तदा; D₇ सदा (for तथा). —^c) K₇ D₄.⁹
मृत्युः (for मृत्युः). G₂ संविशः. —^d) K₁ D_{as} सोऽ-
भ्यगात्; T₂ G₁.⁸ सोऽभ्य* (for सोऽभ्य*). K₁.² सुरसुत्तमं;

निवेदयामास तदा शिवायामिततेजसे ।

देवश्रेष्ठाय रुद्राय सौम्याय बहुरूपिणे ॥ ११

कुबेर उवाच ।

योगात्मकेनोशनसा रुद्धा मम हृतं वसु ।

योगेनात्मगतिं कृत्वा निःसृतश्च महातपाः ॥ १२

भीष्म उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा ततः क्रुद्धो महायोगी महेश्वरः ।

संरक्तनयनो राजञ्छूलमादाय तस्थिवान् ॥ १३

क्वासौ क्वासाविति ग्राह गृहीत्वा परमायुधम् ।

उशना दूरतस्तस्य बभौ ज्ञात्वा चिकीर्षितम् ॥ १४

स महायोगिनो बुद्धा तं रोषं वै महात्मनः ।

गतिमागमनं वेत्ति स्थानं वेत्ति ततः प्रभुः ॥ १५

संचिन्त्योग्रेण तपसा महात्मानं महेश्वरम् ।

उशना योगसिद्धात्मा शूलग्रे प्रत्यदृश्यत ॥ १६

विज्ञातरूपः स तदा तपःसिद्धेन धन्विना ।

ज्ञात्वा शूलं च देवेशः पाणिना समनामयत् ॥ १७

आनतेनाथ शूलेन पाणिनामिततेजसा ।

पिनाकमिति चोवाच शूलमुग्रायुधः प्रभुः ॥ १८

पाणिमध्यगतं दृष्ट्वा भार्गवं तमुमापतिः ।

आस्यं विवृत्य ककुदी पाणिं संप्राक्षिपच्छनैः ॥ १९

C. 12. 10577
B. 12. 290 (89). 19
K. 12. 295. 19

K₄ Da₈ सुरसत्तम; D₆ पुरसत्तम (for सुर^१). D₄ सोभ्य-
गासत्तुरसत्तं (corrupt).

11 ^a) K₇ B₈ (marg.). ^१ D₄. 5. 7. 9 T G₁-8 M₁. 5-7
ततः; Dn₄ तथा (for तदा). — ^b) Dn₄ तेजसा (for
तेजसे). — ^d) K₁. 2 सोम्याय. Da₈ (by corr. as in
text) बल- (for बहु-).

12 K₁. 2. 4. 5. 7 V₁ B₀. 7. 8 Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈
D₁-7. 9 G₁. 2 M₁. 5-7 om. the ref. — ^a) K₁ योगा-
त्मको न; D₄ यागात्मकेन (for योगा^१). — ^b) K₄. 7
Da₄ रुद्धा (for रुद्ध). K₇ Da₈ कृतं (for हृतं).
— ^c) K₂ योगे नाम (for योगेनात्म-). K₆ B₀. 6. 7. 8
(marg. as in text) Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₈. 5-8 M₁. 6. 7
गतं; G₂ M₅ -कृतं (for -गतिं). ☞ C₈: आत्मगतिं,
निःसरणमार्गं रोमकृपादिकम् । ☞ — ^d) Da₈. a₄ निर्गतश्च
(for निःसृतश्च). B₈ (marg.) सु- (for च).

13 MSS. om. the ref. — ^a) G₂ reads from
ततः क्रुद्धो up to बभौ ज्ञात्वा (in 14^d) twice. B₈ वचः
(for ततः). D₈ क्रुद्धो (for क्रुद्धो). — ^b) K₁. 4 मया
(sic) (for महा-). — ^c) M₁ नयने (for नयनो).
G₂ (both times) M₁. 5-7 रोषात्; G₈ (by corr. as in
text) राजा (for राजञ्).

14 For the repetition in G₂, cf. v. l. 13. — ^a)
G₂ (both times) [अ]याद् (for [अ]साद्). — ^b)
K₆ B₈ (by corr.) Da₈. a₄ वरमायुधं; B₈ (before
corr.) वरमावरं (for परमायुधम्). — ^c) K₁. 2. 7 D₄. 9
T₂ G₂ (both times) दूरगम्. — ^d) K₁. 2 ततो; K₇
D₄. 9 गतो; T G₁. 8 M₁. 5-7 द्वाभूज् (for बभौ). K₁
चिकीर्षितां. ☞ Cn: बभौ, आत्मानं दर्शितवान् । ☞

15 ^a) K₆ -योगिनं (for -योगिनो). K₁ बुद्धा;
D₁ ज्ञात्वा (for बुद्धा). — ^b) D₆. 7 रोषं चैव (for
तं रोषं वै). — ^c) D₈ (marg. as in text) मतिम्
(for गतिम्). K₁. 2 D₈ D₄. 5. 7. 9 चेत्ति (for वेत्ति).
— ^d) K₁. 2. 4 D₄. 5. 7. 9 T G₁-8 चेत्ति; Dn₁. n₄ D₈
चैव (for वेत्ति).

16 M₁. 5-7 om. 16-17. — ^a) K₁. 2 Dn₄ संचिन्त्य;
D₄ संचित्य (for संचिन्त्य). K₆ B₈. 3 (marg.). ^१ Da₈.
a₄ D₈. 7 मनसा (for तपसा). — ^c) K₇ D₄. 9 -युक्तात्मा
(for -सिद्धात्मा).

17 M₁. 5-7 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^a) B₇ D₈
D₄. 5. 7 T₁ G₁. 3 विज्ञान- (for विज्ञात-). — ^b) K₇
B₀. 8 (marg. as in text). ^१ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 6. 3
-सिद्धोय (for -सिद्धेन). K₁. 2. 4 V₁ हेतुना; T G₁. 8
चक्षुषा (for धन्विना). — ^c) K₁ देवेशः; Da₈. a₄
देवेन; G₂ देवेशं (for देवेशः). — ^d) K₇ B₈ (marg.)
समनामयत्; Da₈ समनामयत्.

18 ^a) D₈ आगतेन (for आन^१). — ^b) V₁ B₀. 7. 9
Da₈. a₄ पाणिना (Da₈. a₄ 'न')मितेन च; T G₁. 8 'मापा-
मितौजसः (sic). ☞ C₇: अमिततेजसा पाणिना इति तृतीया
सप्तम्यर्थे । ☞ — ^d) T₁ G₁ उग्रायुधं; M₁. 5 उग्रायुधः;
M₅. 7 उग्रायुध- (for 'युधः'). — After 18, T G₈
ins.:

740* स तु प्रविष्ट उशना पाणिं माहेश्वरं प्रभुः ।

[T₁ ततः (for स तु).]

19 G₁ om. (hapl.) 19^a-20^b. — ^a) D₈. 1 पाणि-
(for पाणि). D₈. 7 पाणिमभ्यागतं दृष्ट्वा. — ^c) Da₈

C. 12. 10678
B. 12. 290[29].20
K. 12. 295. 20

स तु प्रविष्ट उशना कोष्ठं माहेश्वरं प्रभुः ।

व्यचरन्नापि तत्रासौ महात्मा भृगुनन्दनः ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

किमर्थं व्यचरद्राजन्नुशना तस्य धीमतः ।

जठरे देवदेवस्य किं चाकार्षीन्महाद्युतिः ॥ २१

भीष्म उवाच ।

पुरा सोऽन्तर्जलगतः स्थाणुभूतो महाव्रतः ।

वर्षाणामभवद्राजन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ २२

उदतिष्ठत्तपस्तप्त्वा दुश्चरं स महाहृदात् ।

ततो देवातिदेवस्तं ब्रह्मा समुपसर्पत ॥ २३

तपोवृद्धिमपृच्छच्च कुशलं चैनमन्ययम् ।

तपः सुचीर्णमिति च प्रोवाच वृषभध्वजः ॥ २४

तत्संयोगेन वृद्धिं चाप्यपश्यत्स तु शंकरः ।

महामतिरचिन्त्यात्मा सत्यधर्मरतः सदा ॥ २५

स तेनाढ्यो महायोगी तपसा च धनेन च ।

व्यराजत महाराज त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ २६

ततः पिनाकी योगात्मा ध्यानयोगं समाविशत् ।

उशना तु समुद्विश्यो निलिल्ये जठरे ततः ॥ २७

अस्यं; T Gs आस्ये (for आस्यं). V1 ककुदि; T1 Gs Ms भुकुटी; T2 भुकुटि; Ms कुकटी; Csp (gloss: सुकणी) ककरी (for ककुदी). G2 आस्ये विवृत्याशुकटि; M1.7 आस्ये विवृत्याकु (Mr 'कु') कटी. ☞ Ca: ककुदी, ककुदा-
ख्यग्रीवानिकटपृष्ठवंशोन्नतप्रदेशरूपलक्षणवान् ॥ Cn: देवानां
पट्टाधिपतिः । ☞ —^a) Ks स (for सं). K4 V1 Bo.
6.1.8 (marg. as in text).⁹ Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8
पाणिना (V1 'भ्यां') प्रा (D1 प्र) क्षिपच्छनैः.

20 G1 om. 20^{ab} (cf. v. 1. 19). —^a) Ds.7
प्रविश्य (for प्रविष्ट). K1.2 Das. a4 D2.7 Gs उशनाः.
—^b) T1 om. प्रभुः. —^c) K1.2.4 व्यचरन्नापि (for
'न्नापि'). — After 20, B6.8 ins. an addl. colophon
[Sub-parvan: B6.8 मोक्षधर्म. — Adhy. name: B8
भवभार्गवसमागमः].

21 ^a) K2 विचरद्; Ds अच (Ds1 'व') रद् (for
व्यच). —^b) K1.2 Ds1 D2.4.7 उशनात् (for उशना).
—^d) K1 V1 D4.5.7 M1.5.8 वा (for च). B8
(marg.) T1 G1 महामतिः; D2 'कृतिः; D6.7 'त्मनः
(for 'द्युतिः).

22 T1 om. the ref. —^a) T1 G1.8 च (for सो).
G1 -गतजलः (for -जलगतः). —^c) K1.2 अयुतं (for
अभवद्). —^d) K1 अन्वभानि (sic) (for अर्बुदानि).

23 ^b) K1 B1 दुश्चरं; V1 D6.7 दुष्करं; M1 दुश्च-
रश्च (for दुश्चरं). Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2.8.6.8 G2 Ms-7 च; B8 (marg.) तु (for स).
Das G2 महाहृदात्; T2 'तपाः (for 'हृदात्). —^c)
K1 Ds D6.9 देवाधि-; D1 T G1-8 M1.5-7 देवादि-
(for देवाति-). K1.1.7 D4.9 -देवं (for -देवस). G2
तु (for तं). —^d) K6.7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4

D2-9 ब्रह्मा वै समसर्पत (Ds 'सर्प्यत; D1 'तप्यत);
Ds T G1.8 ब्रह्मा चैनं समर्चत (Ds 'चर्चयत्); G2 तद्वी-
त्समुसर्पत; M1 ब्रह्माणमुपसर्पत.

24 ^a) K2 D6 G8 ततो (for तपो). K1.2 G2
वृद्धम् (for 'वृद्धिम्). K1.2.4 अपृच्छ (K1 'च्छं) श्च;
D6.7 'च्छत्तं; G2 'च्छरस (for 'च्छच्च). —^b) D4
शलभं (for कुशलं). K1 चैतम्; K6 चैव; V1 Dn1.
n4 D2.8.5.7.9 (by corr. as in text) चैवम्; D4 चैनम्
(for चैनम्). K6 नन्ययः; K1 Bo. 6.7 (marg. as in
text).⁹ Das. a4 Ds D2-9 अन्ययः (for अन्ययम्). —^c)
Dn1 ततः (for तपः). K1 B6 (marg.). 1-9 Das. a4
संचीर्णम् (for सुची'). M5 एवेति (for इति च). M1.
5.7 स तपः सुचीर्णमिति. —^d) K1.2.4 V1 Bo.7 Das
T2 M1.5-7 वृषभध्वजं; D4.6 'ध्वज.

25 ^a) K6 G2 तं (for तत्). K6 B8 (marg. as
in text) Das. a4 G2 M1.5-7 बुद्धिः; K1 वृद्धं; Gs
(gloss: अणिमादिप्राप्तिं) वृद्धि (as in text). K6.7
D4 वा (for च). —^b) K1.2.4 V1 B8 D4.9 T G1.8
[अ]प्यपश्यत स शंकरः (B8 [marg.] महेश्वरः). —^c)
Das अतिचात्मा (sic) (for अचिन्त्यात्मा). —^d) Ds
T1 Gs -रतिः; M1.5-7 -तपाः (for -रतः). G1 तदा
(for सदा).

26 ^a) K6.7 Das. a4 Dn4 Ds1 D4.6.8.9 तेनाढ्यो
(Dn4 D2 'द्या); T G1.8 'नाभाष्य (for तेनाढ्यो).
—^b) K1.7 V1 D9 च धमेन; K2 चरमेन (for च
धनेन). —^c) K1 (also as in text) महाभाग (for
'राज).

27 ^b) K1 Dn4 D6.7 -योग- (for -योगं). B1 G8
समाविशेत्; D6.7 -समाधिना (for समाविशत्). —^c)

तुष्टाव च महायोगी देवं तत्रस्थ एव च ।
 निःसारं काक्षमाणस्तु तेजसा प्रत्यहन्यत ॥ २८
 उशना तु तदोवाच जठरस्थो महामुनिः ।
 प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनररिंदम ॥ २९
 तमुवाच महादेवो गच्छ शिशेन मोक्षणम् ।
 इति स्रोतांसि सर्वाणि रुद्धा त्रिदशपुंगवः ॥ ३०
 अपश्यमानः स द्वारं सर्वतःपिहितो मुनिः ।
 पर्यक्रामद्दहमान इतश्चेतश्च तेजसा ॥ ३१

स विनिष्क्रम्य शिशेन शुक्रत्वमभिपेदिवान् ।
 कार्येण तेन नभसो नागच्छत च मध्यतः ॥ ३२
 निष्क्रान्तमथ तं दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव तेजसा ।
 भवो रोषसमाविष्टः शूलोद्यतकरः स्थितः ॥ ३३
 न्यवारयत तं देवी क्रुद्धं पशुपतिं पतिम् ।
 पुत्रत्वमगमद्देव्या वारिते शंकरे च सः ॥ ३४
 देव्युवाच ।
 हिंसनीयस्त्वया नैष मम पुत्रत्वमागतः ।

C. 12 10693
B. 12. 290[89].35
K. 12. 295. 26

K1. 2 Da3. a4 उशनास् (for उशना). K6 च; D4 तु (for तु). —^a) K4 Da3 Dn1. n4 Ds1 D6 विलिख्ये; D2 G2 M7 नि (M7 न) लिख्ये (for निलिख्ये). K1. 2 जठरे तथा; K7 D4. 9 'रंतरे; V1 'रे रतः; B6 (marg.) 'रे पुनः (for 'रे ततः).

28 ^a) K7 D4. 9 तदा (for महा-). —^b) T1 G1. 8 रुद्धं (for देवं). T1 G1. 8 कुक्षिस्थ (for तत्र). K7 D4. 5. 1. 9 सः; B6 हि; G2 ह (for च). —^c) K7 D4. 9 निःसारं; Ds1 निसारं; T G1. 8 निःसारं (for निःसारं). K1. 4 काक्षमाण (K1 'न) सः; K7 काक्षमाणस् (for 'माणस्). K6 B6. 8 च; Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 स (for तु). Bo निःसारं काक्षमाणस्य; Da3. a4 'रणं काक्षमाणस्. ☞ Ca. p: निःसारं, ऊर्ध्वमार्गेण निःसरणम् । ☞ —^d) B6-9 Da3. a4 तेनासौ (for तेजसा). Bo Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 M6 तेन स प्रतिहन्यते.

29 ^a) K1. 2. 4 उशनास्. K6 B6. 8 (marg.) Da3. a4 Dn4 तं; K7 Bo T G1. 8 च; D6 [अ]थ (for तु). K2 Da3. a4 T1 G1. 2 M1. 5-7 ततः; Bo Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 तथा (for तदा). G2 M1. 5-7 प्राह (for उवाच). —^d) D4. 9 G2 अरिंदमः.

30 ^a) D7 T1 G1. 8 महातेजा (for 'देवो). —^b) G1 गच्छन् (for गच्छ). D5. 7 छिद्रेण (for शिशेन). —^c) K6. 7 D4. 9 स्रोतांसि (for स्रोतांसि). Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 सर्वाणि स्रो (Bo Dn4 Ds1 D6 स्रो) तांसि (by transp.). —^d) K2 दृष्ट्वा; K6. 7 रुद्धा (for रुद्धा).

31 ^a) D4. 9 अपश्यन्नथ; D5 'श्यमानं (for 'श्यमानः). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 तद् (for स). —^b) K7 D4. 5. 1. 9 'पिहितं; M1. 1. 1 [s]पिहितं; M5. 6 विहितं (for 'पिहितो). —^c)

K1. 2. 4 अपाक्रामद्; Da4 पर्या; D6. 7 पर्यक्रमद्; M1 परिक्रामद् (for पर्य). D7 बाह्यमान (for दह्य). —^d) K1. 2. 4 भारत; Ds2 चेतसा (for तेजसा).

32 ^a) Bo Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 वै; T1 तु (for वि-). —^b) K7 प्रति-; Bo इति; D7 अपि; T1 उप- (for अभि-). K7 D4 'पादिवान् (for 'पेदि'). —^c) G2 न हि सा (sic) (for नभसो). ☞ Gs: कार्येण तेन, धनेश्वरधनापहारेण मद्देश्वरकोपेनाधःस्रोतोनिःसरणेनेत्यर्थः । ☞ —^d) V1 D4. 7 G2 M1. 5-7 न गच्छति (for नागच्छत). K6 V1 Bo. 7-9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5 स (for च). K6 G2 मध्यमः (for मध्यतः). D6 T G1. 8 Cn नाध्यगच्छत मध्यतः. — After 32, T2 ins.:

741* तत एव च देवेषु सप्रतिष्ठो महामुनिः ।

पौरोहित्यं च दैत्यानां चक्रे तेजोविवृद्धये ।

33 ^a) K7 D4. 9 इव (for अथ). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 विनिष्क्रान्तं तु (K6 B3 Da3. a4 च) तं दृष्ट्वा. —^b) K6 ज्वलन्त (for 'तम्). D5. 7 अथ (for इव). —^c) G2 रोषः (for रोष-). —^d) Ds1 स्मृतः (for स्थितः).

34 Ds2 reads 34^{ab} on marg. (sec. m.). —^a) K1 निवारयत; K4 व्यापारयत; Bo. 8 (marg.) Ds D2. 8. 6 अवारयत; Dn4 आवा' (for न्यवा'). K6 न्यवारयत्ततो देवी. —^b) Da4 तथा; Ds lacuna; G2 पतिः (for पतिस्). —^c) D6 आगमद्. —^d) D7 सति; T1 G1. 8 स च; M1. 5-7 तु सः (for च सः).

35 Da3. a4 om. the ref. —^a) K1 D4 हिस (D4 'म) नीयस्; Da4 सिहनीयस्; G1 हिंसनीयास् (for 'नीयस्). Da4 त्वनैषध्य; Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 त्वया नैव (for त्वया नैष). —^b) Ds1 आगतिः; D4 आगताः. —^c) T1 G2 किंचिन् (for कश्चिन्). —^d) The portion from छति up to विद्वांश्चाशीलो (in 12. 279. 24^c)

C. 12. 10' 93
B. 12. 280[29]. 35
K. 12. 295 36

न हि देवोदरात्कश्चिन्निःसृतो नाशमर्हति ॥ ३५

भीष्म उवाच ।

ततः प्रीतोऽभवद्देव्याः प्रहसंश्चेदमब्रवीत् ।

गच्छत्वेष यथाकाममिति राजन्पुनः पुनः ॥ ३६

ततः प्रणम्य वरदं देवं देवीमुमां तथा ।

उशना प्राप तद्धीमान्गतिमिष्टां महामुनिः ॥ ३७

एतच्चे कथितं तात भार्गवस्य महात्मनः ।

चरितं भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

२७९

युधिष्ठिर उवाच ।

अतः परं महाबाहो यच्छ्रेयस्तद्वदस्व मे ।

न तृप्याम्यमृतस्येव वचसस्ते पितामह ॥ १

किं कर्म पुरुषः कृत्वा शुभं पुरुषसत्तम ।

श्रेयः परमवाप्नोति प्रेत्य चेह च तद्वद ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा पूर्वं महायशः ।

पराशरं महात्मानं पप्रच्छ जनको नृपः ॥ ३

is lost in Ds on missing fol. K1 उहति (sic); K2. 4. 1 B3. 9 D4. 5. 1. 9 T G1-3 M1. 5-7 अर्हति; D3 Ds D3 ऋच्छति; D4 अहति (sic); D2 ऋहति (for अर्हति).

36 Ds missing (cf. v. l. 35). MSS. om. the ref. — ^a) K1 भवेद्; K4. 6 V1 Bo. 6-9 D4 Dn1. n4 Ds. 6. 8 T1 भवो; G1 महा (for भवद्). K2 Das D2. 1. 8 T1 M1. 5-7 देव्या; K6 देव्यां (for देव्याः). K7 D4. 9 देव्याः प्रीतस्ततो देवः. — ^c) K1 D4 गच्छत्वेष (for गच्छ).

37 Ds missing (cf. v. l. 35). — ^b) B3 देवं (marg. 'वी') रुद्रम्; T1 G1 देवदेवम् (for देवं देवीम्). D4 उमा (for उमां). V1 Ds T1 G1. 3 तदा (for तथा). — ^c) K1. 2. 4 Ds D7 G1. 8 उशनाः. T1 Gs तां (for तद्). — ^d) D7 महामतिः.

38 Ds missing (cf. v. l. 35). — ^a) K4 तत्र (for तात). — ^d) Das M1. 5-7 मा (for मां). K7 Ds परिपृष्टवान् (for 'पृच्छसि').

Colophon. S1 Ds G6 missing: Ks. 5 B1-3 Da1. a1 Dn1. n4 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 4. 6. 1 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4 शुक्रोत्पत्तिः; K6 V1 B3-9 Das Ds M5. 6 भवभार्गव.

संवादः; K7 D4. 1. 9 काव्योपाख्यानं; Bo Dn1. n4 Ds. 2. 6. 8 भवभार्गवसमागमः (Ds adds समाप्तः); Da4 भार्गव-संवादः; G1 भार्गवचरितं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks 14; B7 T1 G1. 8 113; Dn1 115; Dn4 Ds1 (marg. sec. m.) Ms 114; Ds 109; T1 126; G1 129; M1. 6. 7 112. — Sloka no.: Das Dn1. n4 Ds 38.

279

☞ This adhy. is missing in S1 G6 (cf. 12. 274. 13; 259. 1).

1 Ds is missing up to विद्वांश्चाशीलो (in 12. 279. 24^c) (cf. v. l. 12. 278. 35). — ^a) K6 ततः (for अतः). — ^b) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 G2 ब्रवीहि (for वदस्व). M1. 5-7 नः (for मे). — ^c) K1 तृप्यामि (for तृप्यामि). G1 अत्र तस्यैव (for अमृतस्यैव). M1. 5-7 [ह]इ (for [ह]व).

2 Ds missing (cf. v. l. 1). — ^a) K6 किंकर्मः (for किं कर्म). K7 पुरुषं. — ^b) D6 कर्म च (for पुरुषं). — ^c) G2 शुभं (for श्रेयः). — ^d) D4 M7 वेह (for चेह).

3 Ds missing (cf. v. l. 1). Gs om. the ref. — ^a) K1. 4 Dn4 (marg.) वर्णयिष्यामि. Gs अत्रैव

किं श्रेयः सर्वभूतानामसिल्लोके परत्र च ।
 यद्भवेत्प्रतिपत्तव्यं तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ४
 ततः स तपसा युक्तः सर्वधर्मविधानवित् ।
 नृपायानुग्रहमना मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ५
 धर्म एव कृतः श्रेयानिहलोके परत्र च ।
 तस्माद्भि परमं नास्ति यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ ६
 प्रतिपद्य नरो धर्मं स्वर्गलोके महीयते ।
 धर्मात्मकः कर्मविधिर्देहिनां नृपसत्तम ।
 तस्मिन्नाश्रमिणः सन्तः स्वकर्माणीह कुर्वते ॥ ७

चतुर्विधा हि लोकस्य यात्रा तात विधीयते ।
 मर्त्या यत्रावतिष्ठन्ते सा च कामात्प्रवर्तते ॥ ८
 सुकृतासुकृतं कर्म निषेव्य विविधैः क्रमैः ।
 दशार्धप्रविभक्तानां भूतानां बहुधा गतिः ॥ ९
 सौवर्णं राजतं वापि यथा भाण्डं निषिच्यते ।
 तथा निषिच्यते जन्तुः पूर्वकर्मवशानुगः ॥ १०
 नावीजाज्जायते किञ्चिन्नाकृत्वा सुखमेधते ।
 सुकृती विन्दति सुखं प्राप्य देहक्षयं नरः ॥ ११
 देवं तात न पश्यामि नास्ति दैवस्य साधनम् ।

C. 12. 14708
 B. 12. 291[90]. 13
 K. 12. 286. 13

कथयिष्यामि. — ^b) G₁ महा (for यथा). — ^d) K₁ पप्रच्छे; Dn₄ पृच्छ. K₈ नृप.

4 D₅ missing (cf. v. l. 1). Before 4, K₈ V₁ B₇₋₉ D_{as. 24} T G_{1. 3} ins. जनक उवाच. — ^a) T G₁₋₃ लोकानाम् (for भूता). — V₁ reads 4^b-5^c on marg. — ^b) T G_{1. 3} इह (for अस्मिन्). — K_{2. 4} om. (hapl.) 4^c-6^b. — ^c) K_{1. 6. 7} V₁ Bo. 6 (marg.) 8 D_{4. 9} G₂ प्रतिकर्तव्यं; M₅ वक्तव्यं (for पत्तव्यं). — ^d) K₁ तद्भवान्; G₁ भगवान् (for तद्भवान्).

5 D₅ missing (cf. v. l. 1). K_{1. 2. 4} om. 5 (for K_{2. 4}, cf. v. l. 4). Before 5, B_{8. 9} T G₁ ins. भीष्मः. V₁ reads 5^a on marg. — ^b) Dn₄ धर्मे (for धर्म). G₁ विनाशवित् (for विधान). — ^d) D_{as. 24} वचनम् (for वाक्यमथ).

6 D₅ missing (cf. v. l. 1). K_{2. 4} om. 6^a (cf. v. l. 4). Before 6, MSS. ins. पराशर उवाच. — ^a) K₁ M_{1. 6} परं; D₅ M₅ परः (for कृतः). K₁ M₁ श्रेय (for श्रेयान्). — ^c) K₈ V₁ B_{1. 3} (marg. as in text). D_{as. 24} D₇ T₁ G₁ धर्माद् (for तस्माद्). T₁ G₁ अभ्यधिकं; G₈ धर्मापरं (for हि परमं). — ^d) G₂ तथा (for यथा).

7 D₅ missing (cf. v. l. 1). — ^a) D₂ नरा (for नरो). K₁ धर्मे; K₇ धर्मः (for धर्म). — ^c) K₈ निधिर् (for विधिर्). D₇ T G_{1. 3} धर्मात्मकं कर्म विधि (T₂ मंविधिर्). — ^d) T₁ देहानां (for देहि). — ^e) T G₁₋₃ M_{1. 5-7} स्वधर्मानिह (G₂ णि ह) कुर्वते.

8 D₅ missing (cf. v. l. 1). — ^a) V₁ Bo. 7. 8 Dn_{1. 24} D₅ D_{2. 3. 5. 8} लोकेस्मिन् (for लोकस्य). — ^b) Dn₄ विधीयते (for विधी). — ^c) M₅ एव (for

यत्र). K₁ M_{1. 5-7} तिष्ठति (for तिष्ठन्ते). — ^d) K_{1. 6. 7} G₂ कामान् (for कामात्).

9 D₅ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₁ स्वकृतासुकृतं; K₂ सुकृतास्वकृतं; B₈ स्वकर्मानुकृतं; D₇ G_{1. 3} सुकृता हि कृतं; G₂ सुकृतासुकृतं; M_{1. 6. 7} सुकृतं सुकृतं (for सुकृतासुकृतं). — ^b) K₈ V₁ B₈₋₉ D_{as. 24} D₅ G₈ निषेव्यं. D₄ क्रमे (for क्रमैः). — ^c) D₄ दशार्ध- (for दशार्ध). K₁ विप्रभक्तानां; K₈ B₈ (marg.) प्रतिभक्तानां; G₈ प्रविभक्तानां (for भक्तानां). — ^d) D₈ T₁ G_{1. 3} M_{1. 5-7} विविधा (for बहुधा). K₈ B_{7. 9} D_{as. 24} मतिः (for गतिः).

10 D₅ missing (cf. v. l. 1). — ^a) D_{as. 24} सौवर्णं. K₂ D₇ T₁ G₈ रजतं (for राजतं). K_{8. 7} B₇₋₉ D_{as. 24} Dn_{1. 24} D₅₁ D_{2. 4. 6. 8. 9} चापि; G₂ चैव (for वापि). — ^b) Dn₄ तथा (for यथा). K₁ निषद्यते; V₁ Bo. 7-9 D_{as. 24} निषेव्यते; D₇ निहन्यते (for निषिच्यते). — ^c) K₁ निषिच्यते; V₁ Bo. 7-9 D_{as. 24} निषेव्यते; G₈ निषिच्यते (for च्यते).

11 D₅ missing (cf. v. l. 1). — ^a) D₇ T₁ G_{1. 3} नावीजं (for जाज्). G_{2. 3} जंतुर (for किञ्चिन्). — ^b) K₈ नाकृता (sic); G₈ न कृत्वा (for नाकृत्वा). — ^c) K_{8. 7} V₁ Bo. 6-9 D_{as. 24} Dn_{1. 24} D₅ D_{2. 3. 6. 8} G₂ M_{1. 5-7} सुकृतैर् (for सुकृती). K₁ निदति; K_{8. 7} V₁ Bo. 6-9 D_{as. 24} Dn_{1. 24} D₅ D_{2-4. 8} विन्दते; D₆ विदिते (for विन्दति). K₈ V₁ Bo. 6-9 D_{as. 24} Dn_{1. 24} D₅ D_{2-4. 6. 8} सौख्यं (for सुखं). — ^d) D₇ T₁ क्षयान्; D₈ क्षये (for क्षयं).

12 D₅ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K_{1. 2. 4} देवं; K₇ दैवात्; D₄ देवात् (for दैवं). D₅₁ D_{2. 3} दैवतं तात पश्यामि; T₁ G_{1. 3} दैवतानिह (G₁ नीव; G₈ निह)

C. 12. 10709
B. 12. 291[90].13
K. 12. 296. 18

स्वभावतो हि संसिद्धा देवगन्धर्वदानवाः ॥ १२

प्रेत्य जातिकृतं कर्म न स्मरन्ति सदा जनाः ।

ते वै तस्य फलप्राप्तौ कर्म चापि चतुर्विधम् ॥ १३

लोकयात्राश्रयश्चैव शब्दो वेदाश्रयः कृतः ।

शान्त्यर्थं मनसस्तात नैतद्ब्रह्मानुशासनम् ॥ १४

चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।

कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ १५

निरन्तरं च मिश्रं च फलते कर्म पार्थिव ।

कल्याणं यदि वा पापं न तु नाशोऽस्य विद्यते ॥ १६

कदाचित्सुकृतं तात कूटस्थमिव तिष्ठति ।

पश्यामि. — ^b) K1. 2. 4 Da4 D4 T1 G1-3 देवस्य (for दैवस्य). T1 G1-3 मानुषं (for साधनम्). — ^c) T1 G1-3 [s]पि (for हि). — ^d) Ds -मानवाः (for -दानवाः).

13 Ds missing (cf. v. l. 1). — ^a) K1. 2 ये स्वः; K4 प्रैत्य (for प्रेत्य). Dn1 यात्यकृतं; Ds (marg.) याति कृतं (for जातिकृतं). — ^b) G2 गताः (for जनाः). — ^c) K2 तैर्; Dn1 D4. 9 न (for ते). Ds1 तस्याः; T G1. 3 तस्यां (for तस्य). Bs (marg.) तेनैतस्य (for ते वै तस्य). V1 फलप्राप्ताः; D4. 8 प्राप्ताः; G1 बल-प्राप्तौ; G2 फलं प्राप्ताः; Ms फलं प्राप्तौ. — ^d) Ks D4. 9 T1 G1 वा (for च).

14 Ds missing (cf. v. l. 1). K1 om. (hapl.) 14^a-15^b. — ^a) T G1-3 सुखस्य (for -श्रयश्च). Br Das. a4 T G1. 3 M1. 5-7 [ए]ष; Bs (marg.) [अ]सि; G2 [ए]षा (for [ए]व). — ^b) Bs सर्वैः (for शब्दो). K1 Ms. 6 देवाश्रयः; K2 V1 Bs (marg. as in text) G1 M1. 7 देवाः; D1 यात्राः; G2 वासंशयः (for वेदा-श्रयः). — ^c) K4 शान्त्यर्थं. K1. 6 मनसा (for मनसस्). T2 तावन् (for तात).

15 Ds missing (cf. v. l. 1). K1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14).

16 Ds missing (cf. v. l. 1). K2. 4 om. (hapl.) 16-21. — ^a) Ds निरन्तरे. V1 विश्रब्धं (for मिश्रं च). — ^b) K1 M1. 5-7 फलं ते; Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 2. 6. 8 लभते (for फलते).

17 Quoted in Śaṅkara's Vedāntasūtra-bhāṣya

मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते ॥ १७

ततो दुःखक्षयं कृत्वा सुकृतं कर्म सेवते ।

सुकृतक्षयाद्दुष्कृतं च तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ १८

दमः क्षमा धृतिस्तेजः संतोषः सत्यवादिता ।

हीरहिंसाव्यसनिता दाक्ष्यं चेति सुखावहाः ॥ १९

दुष्कृते सुकृते वापि न जन्तुरयतो भवेत् ।

नित्यं मनःसमाधाने प्रयतेत विचक्षणः ॥ २०

नायं परस्य सुकृतं दुष्कृतं वापि सेवते ।

करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ २१

सुखदुःखे समाधाय पुमानन्येन गच्छति ।

on III. i. 8. Ds missing (cf. v. l. 1). K2. 4 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^b) G1. 3 करस्थम् (for कूट*). K1 V1 D4 इति (for इव). Ks तिष्ठते; Bs (marg. as in text) पश्यति (for तिष्ठति).

18 Ds missing (cf. v. l. 1) K2. 4 om. 18 (cf. v. l. 16). — ^a) Hypermetric. Ds सुकृतः; G1 कृत- (for सुकृत-). Ds -भयाच्च (for -क्षयाद्). Dn1. n4 Ds च दुष्कृतं (by transp.); Ds दुष्कृतश्च. Da4 सुकृतक्षयदुष्कृतं. — ^d) Da4 तं (for तद्).

19 Ds missing (cf. v. l. 1). K2. 4 om. 19 (cf. v. l. 16). — ^a) Gs दमः. — ^b) K1 संतोषाः; Ds संतोषं. — Da4 om. 19^{ad}. — ^c) D4 Gs व्यवसिता; G2 [अ]वनवृता (sic) (for [अ]व्यसनिता). — ^d) K1 G1 दाक्ष्यं; Dn1 दाक्षे (for दाक्ष्यं). G2 चैतत् (for चेति). K1 Bs G2 सुखावहं; D4 वहा (for वहाः).

20 Ds missing (cf. v. l. 1). K2. 4 om. 20 (cf. v. l. 16). — ^a) K1 D4. 9 सुकृते दुष्कृते (by transp.); D1 सुकृतं दुष्कृतं; T G1. 3 M1. 5-7 दुःखितः सुखितो. V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6-8 च (for वा). — ^b) K1 जंतुर्न (by transp.); D1 न जंतोर्. K1. 7 V1 Bo. 6 (marg.). 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 T G1. 3 नि(G1 नी)यतो; D1 अपरो (for अयतो). — ^c) Ds समाधाय; G1 -समाधेन (for -धाने).

21 Ds missing (cf. v. l. 1). K2. 4 om. 21 (cf. v. l. 16). — ^a) D1 परं च (for परस्य). Da4 सततं (for सुकृतं). — ^b) Ks Bs. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 Ds. 6-8 T1 Gs च (for वा). V1 दुष्कृतं कर्ममेव च.

22 Ds missing (cf. v. l. 1). — ^a) T2 G1. 3

अन्येनैव जनः सर्वः संगतो यश्च पार्थिव ॥ २२
 परेषां यदस्येत न तत्कुर्यात्स्वयं नरः ।
 यो ह्यस्युत्तथायुक्तः सोऽवहासं नियच्छति ॥ २३
 भीरु राजन्यो ब्राह्मणः सर्वभक्षो
 वैश्योऽग्नीहावानीनवर्णोऽलसश्च ।
 विद्वांश्चाशीलो वृत्तहीनः कुलीनः

सत्याद्भ्यो ब्राह्मणः स्त्री च दुष्टा ॥ २४
 रागी मुक्तः पचमानोऽऽत्महेतो-
 र्मुखो वक्ता नृपहीनं च राष्ट्रम् ।
 एते सर्वे शौच्यतां यान्ति राज-
 न्यश्चायुक्तः स्नेहहीनः प्रजासु ॥ २५

C. 12. 10722
 B. 12. 291[90].26
 K. 12. 296. 26

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

समादाय; G₂ 'नीय (for 'धाय). — ^b) K₄ अप्येन (sic); T₁ G₁ अर्थेन (for अन्येन). — ^c) K₇ D_{4.9} सत्येन (for अन्येन). K₁ सर्वाः; K₇ सर्व. — ^d) D_{as} D₄ संगता (for 'गतो). K₁ D_{4.9} यः स; D_{as} यस्य (for यश्च). K_{4.6.7} Bo. 6. 8. 9 Dn₁ D_{2-4.6.8.9} G₁ पार्थिवः.

23 D₅ missing (cf. v. l. 1). — ^b) K₆ V₁ Bo. 6. 8 (marg. as in text). ^c) D_{as} D₆ तन्न (by transp.); D_{as} D₈₁ तन्न; D₈ तं न. Bo. 8 D₈ D_{8.6} जनेश्वर; G₂ स्वयं नरं (for स्वयं नरः). — ^c) K₇ D_{as. 24} ह्यस्यस; T₁ G_{1.8} [s]भ्यस्यु (T₁ 'यस् (for ह्यस्). K_{1. 2. 4} तथासक्तः; M_{1. 5-7} 'युक्तं (for 'युक्तः). Dn₁ यो ह्यस्य-तया युक्तः. — G₂ lacuna for 23^d-24^b. — ^d) T G_{1.8} [s]पहासं; M_{5. 7} [s]व (M₇ 'प'हासं (for अवहासं). K₇ D_{4.9} T G_{1.8} M_{1. 5-7} निगच्छति.

24 D₅ missing up to विद्वांश्चाशीलो in 24^a (cf. v. l. 1). G₂ lacuna for 24^{ab} (cf. v. l. 23). Before 24, Dn₄ D₈ D_{2.8} (marg. sec. m.). ^c) ins. भीष्म उवाच. — ^a) V₁ भीतो (for भीरु). K_{1. 2. 4} B₈ Dn₁ D₈ D_{2-1.6} -भक्ष्यो; D₈ -भैक्ष्यो (for -भक्षो). — ^b) T₁ G₁ [s]नीहो (for ऽग्नीहावान्). — ^c) K₆ B₈₋₉ D_{as. 24} दुःशीलो (for चाशीलो). D_{5. 7} T₂ हीन-वृत्तः (for वृत्तहीनः). D_{as} G₁ om. कुलीनः. — ^d) B₈ D_{4.5.7.9} सत्य-; G_{1.8} सत्वाद् (for सत्याद्). K_{4. 7} Bo. 7. 9 Dn₁ D₈₁ D_{2.8.6.8} G₂ M₆ विभ्रष्टो; Dn₄ विभ्रष्टो (for भ्रष्टो). K_{4.6} Dn₄ D_{2.6.8} T₂ G_{1.2} M_{1. 5-7} ब्रा (M₁ ब्र)ह्मणः; K₇ D₉ धार्मिकः (for

ब्राह्मणः).

25 ^a) Bo. 6. 9 D_{as. 24} Dn_{1. n4} D₈₁ (by corr. as in text) युक्तः; D₇ दुष्टः; M_{1. 5.6} मक्तः (for मुक्तः). K_{1. 4} पाचमानः; K₂ D_{as. 24} D_{81. 82} (by corr. as in text) पंचमानः; K₆ पचमानो (for पच^c). K_{1. 2} स्वहेतोर्; K₆ [ss]त्माथहेतोर्; V₁ Bo. 6 (marg. as in text) [s]र्थहेतोर् (for ssत्मा). G_{1. 2} पच (G₂ 'व)-मानात्महेतोर्. — ^b) T₁ G₁ M₇ मूढो (for मुखो). D₈ lacuna; D₇ युक्ता (for वक्ता). K₆ हीनश्च; D₈₁ -मानं (for -हीनं). — ^c) G₂ येते (for एते). K_{2. 7} D_{as} याति (for यान्ति). T₁ (also as in text) येते सर्वे संशौच्यतां यांति राजन्. — ^d) K_{1. 2. 4} G₂ च मुक्तः; D_{4.9} G_{1.8} M_{1. 5-7} चायुक्तः (for चायुक्तः). B₇ प्रजायुः; D₆ प्रजावान् (for प्रजासु).

Colophon om. in D₆; Ś₁ G₆ missing: K_{8.5} D_{as. 24} Dn_{2. n3} D₁ G_{4.5} M₂₋₄ absent. — Sub-parvan: K_{1. 2. 4. 5. 7} V₁ Bo. 6-9 D_{as. 24} Dn_{1. n4} D₈ D_{2-5. 7-9} T G₁₋₈ M_{1. 5-7} मोक्षधर्म. — Adhy. name: K_{1. 2. 4. 5. 7} V₁ Bo. 6-9 D_{as. 24} Dn_{1. n4} D₈ D_{2. 3. 8} G₂ M_{5.6} पराशर (K₇ 'शरी; B₆ 'सर)गीता; D_{4. 5. 7. 9} पराशर (D₄ 'स)रगीतासु (D₇ 'यां) धर्मप्रशंसा; M_{5.6} पराशरगीतासु श्रेयःसाधनकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ 15; B₇ T₁ G_{1.8} 114; B₉ D₈ 110; Dn₁ 116; Dn₄ D₈ M₅ 115; T₂ 127; G₂ 130; M_{1. 6. 7} 113. — Śloka no.: D_{as} Dn_{1. n4} 26; D₈ 22.

२८०

C. 12, 10723
B 12. 292 [1].
K. 12. 297. 1

पराशर उवाच ।

मनोरथरथं प्राप्य इन्द्रियार्थहयं नरः ।
रश्मिभिर्ज्ञानसंभूतैर्यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १
सेवाश्रितेन मनसा वृत्तिहीनस्य शस्यते ।
द्विजातिहस्ताभिर्वृत्ता न तु तुल्यात्परस्परम् ॥ २

280

☞ This adhy. is missing in S₁ G₆ (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1)

1 Ds om. from the ref. up to सेवा in (2^a). Ms om. the ref. — ^a) Ms om. मनोरथ. K₂ laouna; D_{4.9} M_{1.5-7} प्राप्तं (for प्राप्य). — ^b) K_{2.4} चेंद्रियार्थः; D_{as. a4} इन्द्रियार्थः; D₇ 'यार्थः; T G_{1.8} 'यास्यः; M₁ 'यार्थो; M₅ 'यात्म (for 'यार्थ). T G_{2.8} हयान्; G₁ हरं (for हयं). K₁ युतः (for नरः). — ^c) D_{5.1} संयुक्तैर्; T G_{1.8} संपातैर् (for संभूतैर्). — ^d) K₁ गच्छति; K₇ D₅ D_{4.9} G₂ M₇ C₅ (gloss: नियच्छति) यच्छति (for गच्छति). ☞ Cn: रश्मिभिश्चिदाभिर्गच्छति, विषयांश्चिन्मयत्वेनैव पश्यति ॥ Cp: ज्ञानसंभूतैः सारासारविषे चकरूपैः । ☞

2 Ds om. up to सेवा (cf. v. l. 1). — ^a) K₁ सेवाश्रितेन; D_{as} सेवाश्रितेन; D_{5.1} 'मृतेन; G₁ 'श्रितेन (for 'श्रितेन). ☞ Cn: सेवा, भक्तिभयानरूपेश्वरप्रणिधानम् । [अ]श्रितेन, यत्किंचिदालम्बनमनाश्रितेन मनसा । ☞ — ^b) K_{1.2} G₁ वृत्तः; B₉ D_{5.1} M₇ Cp वृत्तिर् (for वृत्ति). K_{1.2.4} V₁ T₂ G₈ हीनेन; T₁ G₁ हीनः स (for हीनस्य). K₁ शंस्यते; K₂ शास्यति; K₄ शास्यते (for शस्यते). ☞ Cp: हीनस्य शूद्रस्य । ☞ — ^c) K₂ corrupt; K₆ द्विजाते; G₂ सजाति (for द्विजाति). K_{1.2.4} D_{as} T G_{1.8} हीनान् (for हस्तान्). K₁ न वृत्ता; K₂ निवृत्ता; K₆ निवृत्तान्; D_{as} निवृत्ता; D_{as} D_{5.1} T₂ G₂ M_{1.5-7} निवृत्तान्; D₅ त्रैवृत्तात् (for निवृत्ता). ☞ Cn: हे द्विज । अतिहस्तः, अतिक्रान्तकर्मा ब्रह्मवित् । तं प्राप्य निवृत्ता निष्पन्ना । ☞ — ^d) D₄ om. from न तु up to पुण्ये in (3^d). K₁ न वै; K₂ न च; D_{as} G_{1.8} न तु; D_{as} न*; D₅ तं तु (for न तु). K₁ तुल्यः; K_{2.4} V₁ तुल्याः; K₆ तुल्यान्; G₂ Cp (Cp as in text) तुल्या (for तुल्यात्). K₆ V₁ Bo. 5. 3. 9 D_{as} D_{as} D_{2.8.5.8} M_{1.1} Cpp परस्परात्;

आयुर्नसुलभं लब्ध्वा नावकर्षेद्विशां पते ।

उत्कर्षार्थं प्रयतते नरः पुण्येन कर्मणा ॥ ३

वर्णेभ्योऽपि परिभ्रष्टः स वै संमानमर्हति ।

न तु यः सत्क्रियां प्राप्य राजसं कर्म सेवते ॥ ४

वर्णोत्कर्षमवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा ।

B₇ D_{as. a4} परंपरात्; G₂ परस्परात् (for 'रम्). ☞ Cn: परोक्षज्ञानिनां न परस्परोपदेशोऽधिकारः, किं त्वपरोक्षज्ञान्येव उपदेष्टा युक्त इत्यर्थः ॥ Cp: ते द्विजातयः परस्परं तुल्या न भवन्ति । अतः ब्राह्मणसेवायां संभवत्यां नान्यौ सेवनीयौ । ☞

3 D₄ om. up to पुण्ये (cf. v. l. 2). — ^a) K₁ -सुलभं (sic) (for -सुलभं). K_{1.2.4} त्यक्त्वा (for लब्ध्वा). — ^b) K₁ यो वः कर्षेद्; K_{2.4} योवकर्षेद्; K₆ नाव*र्षेद्; B₈ T G_{2.8} M_{1.5-7} नापकर्षेद्; D_{as} नावकार्षेद्; D_{as} corrupt; D_{5.1} नोपकर्षेद्; D₉ योप*^c; G₁ नापकर्षे (for नावकर्षेद्). ☞ Cn: न अवकर्षेत्, विषयसेवनैर्न नाशयेत् ॥ Cp: पापाचरणेन क्षीणं न कुर्यात् । ☞ — ^c) B₈ (marg.) D_{as. a4} उत्कर्षार्थं; D_{5.1} 'वर्ष्य (for 'वर्ष्य). D_{as} Bom. Cal. ed. प्रयतते (for 'तते). — ^d) K₁ पुनः (for नरः). D_{as} (also as in text) कर्म च (for कर्मणा). — After 3, D₇ reads 5^{ed}.

4 D₆ om. (hapl.) 4^a-5^b. V₁ reads 4^a-5^b on marg. — ^a) Bo. 6. 7. 8 (marg.) D_{2.8.8} D_{as. a4} D_{as} D₅ हि; T₂ G₂ वि- (for अपि). ☞ C_a: वर्णेभ्योऽपि परिभ्रष्टः, वर्णसंकरजो वेत्यर्थः ॥ Cn: वर्णेभ्यो, वृत्रगीतासुकेभ्यः पङ्कभ्यः, कृष्णधूम्रनीलरक्तहारिद्रशुक्लेभ्यः, सत्वरजस्तमसां हासवृद्धितारतम्यात्कल्पितेभ्यः (cf. 12. 271. 33ff.) । ☞ — ^b) K_{2.4} Bo. 6-9 D_{as} D_{as} D_{2.8.5.1.8} न (for स). D_{5.1} हि (for वै). K₆ सन्मानम्; K₇ समानम् (for संमानम्). D_{as} न वै स मानमर्हति; D_{as} नावसंमानमर्हति. — ^c) D_{as} D₄ G₁ न तु; T₁ नित्यं (for न तु). G₂ यत् (for यः). K₁ सत्क्रिया; D_{as. a4} स क्रियां (for सत्क्रियां). ☞ Cp: सत्क्रियां, ब्राह्मणसंस्कारम् ॥ C₅: उपनयनादिसंस्कारः सत्क्रिया, ताम् । ☞ — ^d) T₁ राजस्वं (for राजसं). Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 D_{as. a4} लोके सत्कर्म सेवते.

5 D₆ om. 5^{ed} (cf. v. l. 4). V₁ reads 5^{ed} on marg. K_{1.2.4.1} D_{4.9} T₁ om. (hapl.) 5^{ed}. D₇

दुर्लभं तमलब्धा हि हन्यात्पापेन कर्मणा ॥ ५
 अज्ञानाद्धि कृतं पापं तपसैवभिनिर्णुदेत् ।
 पापं हि कर्म फलति पापमेव स्वयं कृतम् ।
 तस्मात्पापं न सेवेत कर्म दुःखफलोदयम् ॥ ६
 पापानुबन्धं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
 न तत्सेवेत मेधावी शुचिः कुसलिलं यथा ॥ ७
 किंकष्टमनुपश्यामि फलं पापस्य कर्मणः ।

प्रत्यापन्नस्य हि सतो नात्मा तावद्विरोचते ॥ ८
 प्रत्यापत्तिश्च यस्येह बालिशस्य न जायते ।
 तस्यापि सुमहांस्तापः प्रस्थितस्योपजायते ॥ ९
 विरक्तं शोध्यते वस्त्रं न तु कृष्णोपसंहितम् ।
 प्रयत्नेन मनुष्येन्द्र पापमेवं निबोध मे ॥ १०
 स्वयं कृत्वा तु यः पापं शुभमेवानुतिष्ठति ।
 प्रायश्चित्तं नरः कर्तुमुभयं सोऽश्रुते पृथक् ॥ ११

E. 12. 10734
 B. 12. 282[13. 11
 K. 12. 297. 11

reads 5rd after 3. Da₁ G₂ read 5rd twice. — *) V₁ Bo. 8-9 Dn₁ D₈ G₂ (both times) तमलब्ध्वा (Dn₁ 'ब्ध्वा); T₂ G_{1. 8} M_{1. 5-7} जन्म लब्ध्वा (M₁ 5. 6 'ब्ध्वा) (for तमलब्धा). D_{5. 1} दुर्लभं तु पुनर्लब्ध्वा; D₈ दुर्लभं तमलं लब्ध्वा. — ^a) B₁ पुण्यात् (for हन्यात्). K₆ V₁ Bo. 8 1. 8 (marg.). G₂ (both times) पुण्येन (for पापेन). D_{5. 1} हंत्यपुण्येन कर्मणा; T₂ G_{1. 8} M_{1. 5. 6} न हन्यात्पापकर्मणा. ☞ Ca: हन्यात्, गच्छेत् प्राप्नुयात् । ☞

6 *) D_{5. 1} अज्ञानाधिः; G_{1. 8} अथ बुद्धिः (for अज्ञानाद्धि). — ^b) M_{1. 5-7} अहिंसा (for तपसा). Da_{3. a4} D₄ [इ]व (for [ए]व). K_{6. 1} [अ]पि निर्मुदेत्; B₃ (marg. as in text) D_{5. 1} T₁ G_{1. 8} [अ]भि (T₁ G₁ [अ]पि) निर्मुदेत्; Da_{3. a4} Dn₁ D₈ D₁ D₂ G₂ M₁ [अ]भि (Da_{3. a4} 'ति'; G₂ 'हि') निर्मुदे (D₄ 'इ')त्; D₆ 'निर्मुदेत्' (for 'निर्णुदेत्'). ☞ Ca: तपसा, प्रायश्चित्तरूपेण । ☞ — ^c) T पाप- (for दुःख-). K₁ फलोदयः; B₃ (marg.) -फलप्रदं (for -फलोदयम्).

7 *) K₁ D_{4. 9} पापानुबन्धि; D_{5. 1} G₂ 'बद्धं' (for 'बन्धं'). D₆ सर्वं च (for यत्कर्म). G₂ M_{1. 5-7} पापानुबन्धनं कर्म. — ^b) K₂ फलोदयं (for महाफलम्). — ^c) K₄ Bo. 1-9 Da₃ Dn_{1. n4} D₈ D_{2. 3. 5-8} तद्य (by transp.). — ^d) K₁ D₄ (also as in text). ^e हंसः (for शुचिः). K₄ V₁ Bo. 8-9 Da_{3. a4} Dn_{1. n4} D₈ D_{2. 3} Cn (gloss: कारुणं चण्डालविशेषम्) कुसलिलं (for कुसलिलं). K₁ तथा (for यथा).

8 *) K₁ D_{4. 9} धिक् (for किं). ☞ Cn: कुसितं च तत् कष्टं च किंकष्टम् ॥ Cs (reading: किं कष्टमनुपश्यामि): कष्टमनु किं पश्यामि, कृच्छ्रमनुकृत्य वर्तमानपापस्य कर्मणः फलं किं पश्यामि, न किमपीत्यर्थः । ☞ — ^a) K_{1. 2. 4. 1} Bo. 9 Dn₄ D₈ D_{4. 5. 1. 9} G₂ प्रत्यासन्नस्य; G₂ 'नष्टस्य' (sic) (for 'पन्नस्य'). K₁ सतो; Bo. 8-8 Da_{3. a4} Dn_{1. n4} D₈ D_{2. 3. 5-8} G₂ सतो; G₁ यततो (hypermetric); G₃ M_{1. 5-7} यतो (for सतो). ☞ Ca:

प्रत्यापन्नस्य, तत्त्वज्ञानात्संयोगहेतुतो निवृत्तस्य ॥ Cp: प्रत्यापन्नस्य, सर्वतो विरक्तस्य ॥ Cs: प्रत्यापन्नस्य, अनुतापेन पापान्निवृत्तस्य ॥ Cv: प्रत्यापन्नस्य, प्रत्यापत्तिमतः, ज्ञानिन इत्यर्थः । ☞ — ^a) T₂ नात्मा (for नात्मा). K₁ तावद्विरोचते (sic); K₆ D₈ D₈ T G₁₋₃ तावद्वि रो'; V₁ तावद्विमुच्यते; Da₁ जाचद्विरोचते (sic); D₄ तावद्विरावते.

9 *) K₆ D₈ Cp प्रत्याश (D₈ Cp [gloss: संसाराप्रातिकूल्येन निवृत्तिः, वैराग्यम्] 'स'त्तिश्च (for 'पत्तिश्च'). D₈ प्रत्यापन्नस्य चात्मापि. ☞ Cn: प्रत्यापत्तिः, वैराग्यम् । ☞ — ^b) D₄ बालिशश्च (for 'शस्य'). D_{5. 1} तु (for न). D₆ रोचते (for जायते). — ^d) ☞ Ca: प्रस्थितस्य, मरणदशापन्नस्य ॥ Cn: प्रस्थितस्य, योगे प्रवृत्तस्य, उत्तरभूम्यलभात्तापो जायते । प्रस्थितस्य, मृतस्य वा तापो नरकजः ॥ Cs: प्रस्थितस्य, परलोकं गतस्य । ☞

10 *) K₁ D_{4. 9} विरक्तं (for विरक्तं). Bo सोध्यते (sic); D₁ साध्यते (for शो'). ☞ Cn: विरक्तं, स्वतः शुद्धं सद्भिपरीतेन रागेणाकान्तम् ॥ Cp: विरक्तं किञ्चिन्मलिनम् । कृष्णेन अत्यन्तमालिङ्ग्येनोपसंहितम् ॥ Cv: विरक्तं, विशेषेण रजसा युक्तम् । ☞ — ^b) D₄ न तु (for न तु). K₆ कृष्णोप-; G₂ Cn कृष्णेन (for कृष्णोप-). K_{2. 4} वृंहितं; K₆ G₂ -सेवितं (for -संहितम्). ☞ Cn: कृष्णेन, भलात्केन उपसंहितं रक्तं न शोध्यते । ☞ — ^c) D₈ 1 प्रपञ्चेन (for प्रयत्नेन). K_{1. 2. 1} D_{4. 9} G₂ मनुष्येन (for मनुष्येन्द्र). — ^d) K₆ B₃ Da_{3. a4} T₂ G_{1. 8} M_{1. 5. 6} एव (for एवं). T₁ निबोधत (for 'ध मे).

11 *) G₂ यं (for यः). — ^b) G₂ शुभमेव निबोध मे. — ^c) G₂ कर्तुम् (for कर्तुम्). — ^d) K_{1. 7} V₁ D_{4. 5. 1. 9} M₆ अभयं (for उभयं). K_{1. 2. 4} V₁ B₃ फलं (for पृथक्).

12 *) Da_{3. a4} अज्ञानात्वे; D_{5. 1} 'नात्सु-; G₁ अहिंसा (for अज्ञानानु). K_{2. 6} Da_{3. a4} Dn₄ D₈ 1 कृता (for कृता). — ^b) D₈ 1 अहिंसं. K_{1. 2. 4. 1} D_{4. 8}

C. 12, 10734
B. 12, 297[1], 12
K. 12, 297, 12

अज्ञानात् कृतां हिंसामहिंसा व्यपकर्षति ।
ब्राह्मणाः शास्त्रनिर्देशादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १२
तथा कामकृतं चास्य विहिंसैवापकर्षति ।
इत्याहुर्धर्मशास्त्रज्ञा ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १३
अहं तु तावत्पश्यामि कर्म यद्वर्तते कृतम् ।
गुणयुक्तं प्रकाशं च पापेनानुपसंहितम् ॥ १४
यथा सूक्ष्माणि कर्माणि फलन्तीह यथातथम् ।
बुद्धियुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह ॥ १५

[अ]प्यपकर्षति (for व्यप^०). Ds व्यपकर्षति ब्राह्मणः; G₂ तपः कृत्वापकर्षति. ☞ Cn: अहिंसा, अहिंसया । तृतीया-लोप आर्षः । ☞ — K₇ om. (hapl.) 12^a-13^b. —^a) K₆ ब्रह्मणा; V₁ Bo. 6 Ds₁ Ds. 1 G₂ ब्राह्मणः; B₇-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds₂ D₃ M₁. 5-7 Cn (gloss: वेदसं-न्धिनः) ब्रह्मणः. Ds शास्त्र- (for शास्त्र). Da₄ निर्देशो (for निर्देशाद्).

13 K₇ om. 13^a (cf. v. 1. 12). —^a) K₆ B₇. 8 (marg.) Da₄ Cp यथा; Ds₂ तथा; M₁. 5-7 कथा- (for तथा). Da₁ अपकृतं; D₂ Cn कर्म कृतं; Ds. 1 G₁. 8 कामकृतां; T₁ कर्मकृतां; C₇ कामकृता (for कामकृतं). K₄ Bo Dn₁. n₄ D₂. 8. 6. 8 Cn नास्य; D₄ चास्य; T₁ चापि; G₁. 8 चैव; Cnp चास्य (as in text). —^b) G₁. 8 अहिंसा (for विहिंसा). Da₄ D₄ [इ]व (for [ए]व). Bo. 8 (marg.). 9 Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 6. 8 [अ]प्यपकर्षति; D₅ [उ]प^०; D₇ [उ]पपद्यति (for [अ]प्यपकर्षति). ☞ Cp: अपकर्षति, फलतो भ्रंशयति । ☞ —^a) Bo Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 5. 6. 8 ब्रह्मशास्त्रज्ञा (for धर्म^०).

14 ^a) B₈ ताव (for तावत्). —^b) Da₁ कथं (for कर्म). K₁ यद्विदते; K₂ यद्विदते; K₆. 1 Ds यद्वर्तते; Das D₄. 9 यद्वर्तते (D₄. 9 'त'ते; T₁ द्वय-कृतं (for यद्वर्तते). K₇ Ds. 7. 9 शुभं; Das. a₄ पृथक् (for कृतम्). —^a) G₁ गुणयुक्त; C₈ (gloss: गुणो यथाविध्यनुष्ठानं, तेन युक्तम्) युक्तं (as in text). K₆ V₁ Bo. 6. 1. 9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds (marg. as in text). 6 G₂ वा (for च). ☞ Cn: प्रकाशं, बुद्धिपूर्वकं प्रकाशय, ज्ञात्वा । गुणयुक्तमिदम् । ☞ —^a) T₂ पापेन (for पापेन). Ds पापमेवानुसंहितं.

15 ^a) Ds T G₁. 8 C₈ तथा (for यथा). K₇ Ds सूक्ष्माणि. —^b) G₂ फलन्ति (for फलन्तीह). K₁.

भवत्यल्पफलं कर्म सेवितं नित्यमुत्खणम् ।
अबुद्धिपूर्वं धर्मज्ञं कृतमुप्रेण कर्मणा ॥ १६
कृतानि यानि कर्माणि दैवतैर्मुनिभिस्तथा ।
नाचरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न कुत्सयेत् ॥ १७
संचिन्त्य मनसा राजन्विदित्वा शक्तिमात्मनः ।
करोति यः शुभं कर्म स वै भद्राणि पश्यति ॥ १८
नवे कपाले सलिलं संन्यस्तं हीयते यथा ।
नवेतरे तथाभावं प्राप्नोति सुखभावितम् ॥ १९

2. 1 Da₁ D₄ यथातथा; B₈ (marg.) यथासुखं; Ds₁ C₈ तथातथं; T₁ तथा सुखं (for यथातथम्). —^a) K₇ D₄. 5. 1. 9 बुद्धिपूर्वाणि; T तानि बुद्धानि (T₁ 'ज्ञाति' (for बुद्धियुक्तानि). Ds D₂ T₂ G₁. 8 यानि (for तानि).

16 ^a) K₄ Das न भवत्यल्पं कर्म; B₈ (marg. as in text) भवत्यल्पं; Da₁ Ds₂ न भवत्यल्पफलं कर्म (hypermetrio); Ds भवत्यल्पं; G₂ फलत्यल्पं. —^b) K₁ सेवतो; K₂ सेवते; G₁-8 सेवितुं (for सेवितं). K₁ अज्वलं; T₁ G₁. 8 उद्वणं (for उद्वणम्). ☞ Cn: नित्यम्, अव्यभिचारिकफलम् । उद्वणं, नरकावहम् । ☞

17 ^a) G₂ तानि (for यानि). —^b) K₂ देवतैर् (for दैवतैर्). —^a) Da₁ Dn₁ न चरेत्; Dn₄ नाचरेत् (for नाचरेत्). —^a) K₂ कृत्वा (for श्रुत्वा). D₇ वा (for च). Dn₄ कुत्सहेत्; G₁ कुत्सये (sic) (for कुत्सयेत्).

18 ^a) D₄ संचितं (sic); T₁ पूर्व तु (for संचिन्त्य). Ds तं च संचिन्त्य मनसा. —^b) Dn₁. n₄ शक्त्यम्; G₁. 8 शक्तिम् (for शक्तिम्). —^a) G₁. 8 यत् (for यः). —^a) Da₄ सर्वे; Ds सदा (for स वै). K₁. 8 कर्माणि (for भद्राणि). Da₄ पश्यत.

19 ^a) K₄ न वै; Das. a₄ Ds नरे; D₄ नव- (for नवे). T₂ कपाते (for कपाले). K₁. 2. 4 संन्यस्तं सलिलं (by transp.). K₆ सदा; T₁ G₁. 8 तथा (for यथा). —^a) Dn₄ Ds₁ Ds. 5. 1 G₁-8 C₈ न चेतरे (for नवेतरे). K₆ B₈ (marg. as in text) Ds₂ Ds. 1 C₈ यथाभावं; G₂ M₁. 5-7 तथाभावान् (for 'भावं'). ☞ Cn: तथाभावम्, यथा पूर्वरूपं स्थितं तथारूपत्वमेव ॥ C₈: इतरे पुराणे संन्यस्तं सलिलं यथा अभावं, हीनत्वं नाप्नोति । ☞ —^a) K₁. 2. 4 करोति; V₁ D₄. 9 T G₁. 8 नाप्नोति; B₈. 9 Das. a₄

सतोयेऽन्यत्तु यत्तोयं तस्मिन्नेव प्रसिच्यते ।
 वृद्धे वृद्धिमवाप्नोति सलिले सलिलं यथा ॥ २०
 एवं कर्माणि यानीह बुद्धियुक्तानि भूपते ।
 नसमानीह हीनानि तानि पुण्यतमान्यपि ॥ २१
 राज्ञा जेतव्याः सायुधाश्चोन्नताश्च
 सम्यक्कर्तव्यं पालनं च प्रजानाम् ।

अग्निश्चेयो बहुमिश्रापि यज्ञै-
 रन्ते मध्ये वा वनमाश्रित्य स्थेयम् ॥ २२
 दमान्वितः पुरुषो धर्मशीलो
 भूतानि चात्मानमिवानुपश्येत् ।
 गरीयसः पूजयेदात्मशक्त्या
 सत्येन शीलेन सुखं नरेन्द्र ॥ २३

C. 12. 10746
 B. 12. 232[11. 23
 K. 12. 297, 23

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

G₂ (marg.) M₁. 5-7 आप्नोति (for प्राप्नोति). K₁
 सुखभाविनं; D₅. 7 'भाविते; G₂ 'भागिति; M₁. 5-7
 'भाविनः (for 'भावितम्).

20 K₁. 2. 4 V₁ B₀. 5-9 D₂. 3. 6. 8 D₃. 24 om.
 (? hapl.) 20^a-21^b. K₀ om. 20. — ^a) K₁ D₄. 9
 सतोये (for सतोये). G₁ तोयेन (for यत्तोयं). — ^b)
 K₁ D₄. 9 T G₁. 8 प्रसिच्यति (T₂ 'ते) (for प्रसिच्यते).
 — ^c) D₄. 9 वृद्ध-; D₅ वृद्धि-; D₁ T₂ G₁. 2 M₁. 5-7
 तद्धि-; T₁ G₂ तद्धि- (for वृद्धे). D₅ वृद्धम् (for
 वृद्धिम्). — ^d) K₁ शलिले शलिलं यथा; D₄. 5. 7 सलिलं
 सलिले यथा; T G₁-3 M₁. 5-7 सलिलं पुरुषधर्मः.

21 K₁. 2. 4 V₁ B₀. 5-9 D₂. 3. 6. 8 D₃. 24 om. 21^a
 (of. v. l. 20). — ^a) G₁. 8 जानीहि (for यानीह).
 — ^b) T₂ G₁. 2 M₁. 5. 6 बुद्धि (M₁ 'द्ध) युक्तानि (for
 बुद्धि). K₀. 7 D₄. 1. 4 D₅ D₄. 5. 7. 9 पार्थिव (D₅
 'वः) (for भूपते). — ^c) K₄ न समानो ह हीनाति
 (sic); K₀ न समानि महीपाल; K₁ V₁ B₀. 5. 9. 9
 D₃. 24 D₄. 1. 4 D₅ D₂. 3. 6. 8 स (D₅ सा) मानि (D₄
 'नी) चैव यानीह; B₁ समा हि चैव जानीह; D₄. 5. 7. 9 न
 समानि न हीनानि; T₁ G₁. 8 समानानीह (G₁ 'नि वि')
 हीनानि. — ^d) K₁. 2. 4 नाति-; G₂ बहु- (for तानि).
 K₂ V₁ च (for [अ]पि).

22 ^a) K₂. 7 राजा (for राज्ञा). K₀ B₀. 5-9 D₃.
 24 D₄. 1. 4 D₅ D₂. 3. 6-8 शत्रवश्च (for सायुधाश्च). ✽ C₅:
 सायुधाः, हिंसापराः । उद्धताः, उत्पथगामिनः । ✽ — ^b)
 B₀ हि (for च). G₂ द्विजानां (for प्रजानाम्). — ^c)

K₀ D₄ अग्नि (for अग्निश्च). K₁ चेज्यो; D₃ चेज्यो;
 D₁ T G₁. 8 M₁. 5-7 चेतव्यो (for चेत्यो). D₄ यज्ञे.
 — ^d) D₃ D₄. 1. 4 D₅. 8 अन्ते (for अन्ते). K₁
 D₄ D₄. 9 वाचम् (for वा वनम्). K₁ D₄. 5. 7. 9
 आस्थाय (for आश्रित्य). K₁. 2. 4 आसेवित्तव्यं; D₄
 आश्रितस्थे (for आश्रित्य स्थेयम्). B₁ स्तेयं; D₅. 7
 तिष्ठेत्; T₁ सेव्यं (for स्थेयम्).

23 ^a) D₄ यदन्वितः; D₄ D₅. 7 G₁ दया^a; G₂
 यदा^a (for दमा^a). D₁ दानशीलो (for धर्म^a). — ^b)
 K₁. 2 V₁ D₅. 7 M₁ [अ]नुपश्येत्; D₅ [अ]नुपश्येत्;
 T₂ [अ]भिपश्येत् (for [अ]नु^a). — ^c) K₀ गरीयशः;
 D₃ 'यस्य (sic); D₅ गरीयः (for गरीयसः). K₁. 2
 पूजयन् (for 'येद्). K₁ V₁ B₀. 7 D₃. 24 D₄. 5. 7. 9
 T G₁. 8 M₁. 5-7 चात्मशक्त्या; B₀ (marg.) चापि
 शक्त्या (for आत्मशक्त्या). — ^d) B₀ सुखान्; M₀
 सखे (for सुखं). D₃. 24 D₄. 5. 7. 9 G₁ नरेन्द्रः; D₅
 नरेन्द्रं.

Colophon. Ś₁ G₀ missing; K₃. 5 B₁-5 D₄. 24
 D₄. 24 D₁ G₄. 5 M₂-4 absent. — Sub-parvan :
 K₁. 2. 4 B₀. 5-9 D₃. 24 D₄. 1. 4 D₅ D₂-9 T G₁-9
 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name : K₁. 2. 4. 6. 7 V₁
 B₀. 5-9 D₃. 24 D₄. 1. 4 D₅ D₂-9 पराशरगीता; T₁
 पापक्षयलक्षणं; M₅. 6 पराशरगीतासु शुभकर्मप्रशंसनं.
 — Adhy. no. (figures, words or both) : B₁ T₁ G₁. 8
 115; D₄ 117; D₄ D₅ M₅. 6 116; D₅ 1011
 (sic); T₂ 128; G₂ 131^a; M₁. 7 114. — Śloka
 no. : D₄ 23

२८१

C. 12. 107/47
B. 12 203/21. 1
K. 12 298 1

पराशर उवाच ।

कः कस्य चोपकुरुते कश्च कस्मै प्रयच्छति ।
प्राणी करोत्ययं कर्म सर्वमात्मार्थमात्मना ॥ १
गौरवेण परित्यक्तं निःस्नेहं परिवर्जयेत् ।
सौदर्यं भ्रातरमपि किमुतान्यं पृथग्जनम् ॥ २
विशिष्टस्य विशिष्टाच्च तुल्यौ दानप्रतिग्रहौ ।
तयोः पुण्यतरं दानं तद्विजस्य प्रयच्छतः ॥ ३
न्यायागतं धनं वर्णैर्न्यायेनैव विवर्धितम् ।

281

 This adhy. is missing in S₁ G₆ (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 D₈₁ om. the ref. — ^a) D_{5.1} कस्मै (for कस्य). D_{n1} वा (for च). — ^b) G₁ किल (for कश्च). G₁ तस्मै (for कस्मै). — ^d) K_{1.2.4} B_{6.9} D₈₂ D₁ C₅ (Csp as in text) आत्मानम् (for 'यम्'). D_{5.1} T G_{1.8} आत्मनः (for 'ना').

2 ^a) K₂ गौरवेण. — ^b) K₁ B₆₋₉ D_{8-5.1.9} T₁ G₃ निस्नेहं. — ^c) K₅ D_{8.8} सौदर्यं (for सो'). T G_{1.8} वा सुतम् (for भ्रातरम्).

3 ^a) D₈₁ विशिष्टस्य; Cp विशिष्टस्य. K_{1.2.4} M₁ विशिष्टाश्च; D₈₂ D₁ 'ष्टश्च; D₈₁ विशिष्टाच्च (for विशिष्टाच्च). — ^b) G_{1.8} तुल्य-; G₂ तुल्ये (for तुल्यौ). B₉ परिग्रहौ; D_{82.81} प्रतिग्रहौ; G₂ प्रतिग्रहे. — ^c) D_{5.1} ततः; G₃ तस्य (for तयोः). K₁ पुण्यतरं. D₈₂ गृहौ तयोः पुण्यतरं. — ^d) K_{1.2} त (K₂ य) द्विजस्य; M_{1.8.1} सद्भिजस्य (for तद्भि'). K₅ प्रयच्छतः; B₁ 'च्छति; D₈ T G_{1.8} M_{1.5-1} प्रतीच्छतः (for प्रय').

4 ^a) K_{1.2.4} न्यायागतं; K₅ न्यायायुतं (for 'गतं'). D₈₂ धने (for धनं). K₅ B_{6.1.8} (marg.) D_{82.81} D_{2.8} G₁ वर्णे; D_{n1.81} चैव; D₈₁ lacuna; D₅ वर्णैर् (for वर्णैर्). — ^b) G₂ विवर्धनं (for 'धितम्'). — ^c) K₁ संरक्ष्य; D₈₂ D_{n1} D_{2.4.1} 'क्षन् (for 'क्ष्यं'). K₁ D_{4.5.1.9} धर्मम्; G₁ यज्ञम् (for यत्नम्). — ^d) D₁ निश्चितः; T₁ निश्चयं; G₂ निश्चितं (for निश्चयः).

5 ^a) D₈₂ corrupt. K₁ D₅ G₂ धर्मार्थं; T धर्माय;

संरक्ष्यं यत्नमास्थाय धर्मार्थमिति निश्चयः ॥ ४
न धर्मार्थं नृशंसेन कर्मणा धनमर्जयेत् ।
शक्तितः सर्वकार्याणि कुर्यान्नर्द्धिमनुस्मरेत् ॥ ५
अपो हि प्रयतः शीतास्तापिता ज्वलनेन वा ।
शक्तितोऽतिथये दत्त्वा क्षुधार्तायाश्नुते फलम् ॥ ६
रन्तिदेवेन लोकेष्टा सिद्धिः प्राप्ता महात्मना ।
फलपत्रैरथो मूलैर्मुनीनर्चितवानसौ ॥ ७
तैरेव फलपत्रैश्च स माठरमतोषयत् ।

Cp 'थौ (for 'थीं). K₅ नृशंसेन. — ^b) D₁ धर्मणा (for क'). D₅ अर्जति; T₂ G_{1.2} M₁ आर्जयेत्. — ^d) D_{82.1} कुर्वन् (for कुर्यान्). V₁ D₁ बुद्धिम्; D₅ बुद्धिम्; T₁ G_{1.8} सिद्धिम् (for नर्द्धिम्). K_{1.2.4} अनुस्मरन्.

6 ^a) K₁ अहो; K₁ D₈₂ D_{n1} D₅₁ D₅ आपो (for अपो). K_{1.1} B₈ (marg.) D_{4.9} T G₈ M₁ [5]पि; G_{1.2} M₁ वि- (for हि). K_{1.2.4} पूयतः; V₁ B₅ D₈ D_{5.1} T₂ G_{1.8} प्रयतः; D₅ प्रयितः (for प्रयतः). — ^b) K₄ तापित्वा; D₄ तोषिता (for तापिता). V₁ D_{5.1} च (for वा). — ^c) G₁ शक्तितोतिथियो दद्यात् (sic). — ^d) K₁ श्रुते (for [अ]श्रुते).

7 For the incident, cf. 12. 226. 17; B. 13. 137. 6; B. 14. 90. 97-98. — ^a) K₁ B₅ D_{82.81} D_{4.5.9} लोकेषु (for 'ष्टा). D₁ चरति देवलोकेषु. — ^b) D_{n1} गतिः (for सिद्धिः). — ^c) K_{1.2.1} B₈ D₈₂ फलैः (for फल). G₁ पुत्रैर् (for -पुत्रैर्). — ^d) K₅ B_{6.1.9} D_{82.81} G₂ तु सः; V₁ B₅ D_{n1.81} D₈ D_{2.8} 8.8 M_{1.5-1} च सः (for असौ). D₁ निमर्चितमानसौ (sic).

8 ^b) K_{1.2.4} D_{82.8} G₂ स मातरम्; V₁ B₅ D₁ स मातरम्; B₅ समां परम्; D₈₂ समावरम्; T G₈ सम्यग्देवान् (for स मातरम्). K₁ B₁ अतोषयत्; D₈₁ अतोषयेत्. K₁ D_{4.9} स साधून्स (K₁ 'धु स) क्षीययत्; G₁ मनुष्यत्वमनुस्मरेत्. ❀ Cn (reading समाठरम्); समाठरं, माठरेण पारिपार्थिकेण सहितं समाठरं सूर्यम् । माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्थिकाः इत्यमरः (1. 31) ॥ C₈ माठरो वाम कश्चिद्विषः । ❀ — ^c) K₁ लाभे; D₈₂ लोभे; D₅ लोक- (for लेने). K₂ D₄ पर-; D₈₂ परि- (for

तस्माह्येमे परं स्थानं शैब्योऽपि पृथिवीपतिः ॥ ८
 देवतातिथिभृत्येभ्यः पितृभ्योऽथात्मनस्तथा ।
 ऋणवाञ्छायते मर्त्यस्तस्मादनृणतां व्रजेत् ॥ ९
 स्वाध्यायेन महर्षिभ्यो देवेभ्यो यज्ञकर्मणा ।
 पितृभ्यः श्राद्धदानेन नृणामभ्यर्चनेन च ॥ १०
 वाचः शेषावहार्येण पालनेनात्मनोऽपि च ।
 यथावद्धृत्यवर्गस्य चिकीर्षेद्धर्ममादितः ॥ ११
 प्रयत्नेन च संसिद्धा धनैरपि विवर्जिताः ।

सम्यग्धुत्वा हुतवहं मुनयः सिद्धिमागताः ॥ १२
 विश्वामित्रस्य पुत्रत्वमृचीकतनयोऽगमत् ।
 ऋग्भिः स्तुत्वा महाभागो देवान्वै यज्ञभागिनः ॥ १३
 गतः शुक्रत्वमुशना देवदेवप्रसादनात् ।
 देवीं स्तुत्वा तु गगने मोदते तेजसा वृतः ॥ १४
 असितो देवलश्चैव तथा नारदपर्वतौ ।
 कक्षीवाञ्जामदग्निश्च रामस्ताण्ड्यस्तथांशुमान् ॥ १५
 वसिष्ठो जमदग्निश्च विश्वामित्रोऽत्रिरेव च ।

C 12. 1077a
 B 12. 293(2). 16
 K 12. 298. 16

परं). — ^d) K₁ शैब्या; V₁ सैब्यो; D₄ शैब्या;
 D₁ सेब्यो (for शैब्यो); D₄ G₁ पृथिवीपते.

9 ^a) T G₁ ३ देवर्ष्यतिथि- (for देवता'). K₂ -पित्रे-
 भ्यः; B₆ ९ D₄ -भृत्येभ्यः; T₁ -मर्त्येभ्यः (for -भृत्येभ्यः).
 — ^b) B₆ १. ३ (marg. as in text) D₁ n₄ D₂ ३. ६. ३
 च (for सथ). D₅ पितृभ्यश्च तथात्मनः. — K₁ om.
 9^a-10^b. — ^c) D₄ मर्त्यैस् (for मर्त्यैस्). — ^d) G₁
 corrupt.

10 K₁ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^a) D₅ १ मनु-
 ष्येभ्यो; G₁ ३ मनीषिभ्यो (for महर्षिभ्यो). — ^c) K₂
 श्राद्धदानेन; D₁ ४ श्रद्धदानेन. — ^d) K₁ अभ्यर्च्येनेन;
 K₅ B₆ ९ D₄ ३. ३. ३ 'चित्तेन; G₂ अभ्ययनेन (for अभ्यर्च').

11 ^a) B₆ (marg.). १. ३ D₁ n₄ M₁ ५-१ C₅ वाचा;
 T₁ पाक (for वाच). K₁ corrupt; K₂ ४ वाचः
 श्रेष्ठावहार्येण; K₇ D₄ ९ वाचा शय्यासनाद्येन; D₄ ४ वाचः
 शेषावहार्येण; D₅ १ C₄ (gloss: शेषापहारेण, प्रतिज्ञातार्थ-
 निर्वाहकत्वेन) वाचा (D₇ C₄ 'चो-') शेषापहारेण; D₆ वाचः
 शेषापहारेण; T₂ पाकशेषाप (sup. lin. 'न्वा' हार्येण;
 G₁ पाकशेषावभार्येण; G₂ वाचः शेषापहारेण (sic); G₃
 पाकशेषान्वहार्येण. ☞ C₁: वाचा, वेदशास्त्रमय्या, श्रवण-
 मननादिना । शेषावहार्येण, पञ्चयज्ञशेषेणाद्येन ॥ C₂: वाचा,
 प्रियवचनेन । शेषावहार्येण, देवतादिशेषभोजनेन । ☞ — ^b)
 K₅ पाणिनेन; M₁ ५-१ पाव' (for पाल'). D₅ १ अहमने.
 K₇ D₂ ४ वा (for च). ☞ C₄: पालनेन, शरीरधार-
 णेन ॥ C₂: शरीररक्षया । ☞ — ^c) V₁ तथावद् (for
 यथा'). — ^d) K₄ D₆ धर्म; K₅ B₆ ९ (orig.). १. ३
 (orig.). ९ D₄ ३. ३. ३ D₁ n₄ D₅ D₂ ३. ६. ३ कर्म; D₅
 कर्मम् (for धर्मम्). B₆ कर्मतः; B₆ १. ९ D₄ ३. ३. ३ D₆
 चो (D₆ नो) दितः; D₇ आदितः; T G₁ ३ M₁ ५-१
 आत्मनः; G₂ आश्रितः (for आदितः).

12 ^a) K₇ D₄ ९ हु; D₅ १ सु; M₁ ५-१ [प]व

(for च). D₁ मे सिद्धा; T₁ संसिद्धा. — ^b)
 K₁ ४ G₂ च (for वि-). D₇ विवर्जितः. — ^c) G₁
 ध्यात्वा (for हुत्वा). D₅ सम्यग्धुतवहं हुत्वा.

13 For the incident, cf. B. 13. 3. 6. — ^a)
 G₃ विश्वामित्रस्य. — ^b) V₁ reads from गमत् up to
 भागो (in 13^a) on marg. ☞ C₄: ऋचीकतनयो गालवः ॥
 C₁: ऋचीकतनयोऽगमदित्यत्र अजीगर्तमुतोऽगमदिति पठनी-
 यम् । ☞ — ^c) K₁ २. १ V₁ D₄ ९ T G₁ ३ वारिभः;
 D₁ D₅ अग्नि (for ऋग्भिः). D₆ तत्र (for स्तुत्वा).
 G₁ om. महा. K₅ B₆ ९. १. ३ (marg.). ९ D₄ ३. ३. ३ D₁
 n₄ D₅ D₂ ३. ६. ३ महाबाहो; B₆ (orig.) 'भागान् (for
 'भागो). — ^d) D₄ om. from वान्वै up to मोद (in
 14^d). B₆ देवार्थे (for 'न्वै).

14 For the incident, cf. 12. 278. 37. D₄ om.
 up to मोद (cf. v. l. 13). — ^a) K₅ G₃ ततः (for
 गतः). D₄ चक्रत्वम् (for शुक्रत्वम्). — ^b) B₆
 (marg.) महादेव- (for देव'). B₇ प्रसाधनात्; T G₁ ३
 M₁ ५-१ 'दतः (for 'दगान्). — B₇ reads 14^a-18^d
 on marg. — ^c) K₅ १ V₁ B₆ (marg.) D₅ १. ९ T
 G₂ ३ M₁ ५-१ च (for हु). K₇ गमने (for गगने).
 — ^d) B₆ D₁ n₄ D₅ D₂ ३. ६. ३. ९ यज्ञसा (for तेजसा).
 K₄ स्मृतः (for वृतः). G₁ ३ मोदते स्वेन तेजसा.

15 B₇ reads 15 on marg. — ^a) D₄ ३ असितो
 दैव***. — ^c) K₁ १ V₁ B₆ ९. ९ D₄ ३. ३. ३ D₁ n₄
 D₅ १. ९. ३. ९ काक्षीवान्; G₁ कुक्षी' (for कक्षी').
 — ^d) K₁ ३ तंडिस; K₄ तुंडिस; D₅ १ तांश्च; D₄ ५. १
 तंड्यस्; G₁ ताण्वस् (for ताण्ड्यस्). K₄ ६ B₆ D₁
 n₄ D₅ D₂ ३. ६. ३ [आ]त्मवान् (for [अ]शुमान्).

16 B₇ reads 16 on marg. — ^a) K₅ १ V₁ B₆ ९
 वशिष्ठो. K₂ जामदग्निश्च; K₇ B₆ च (K₇ sup. lin. as in
 text) म'; T G₁ ३ वामदेवश्च. — ^c) D₄ ३. ६ T₂ आर-

C. 12. 10778
B 12. 293[2]. 16
K 12. 293. 16

भरद्वाजो हरिश्मश्रुः कुण्डधाराः श्रुतश्रवाः ॥ १६
एते महर्षयः स्तुत्वा विष्णुमृग्भिः समाहिताः ।
लेभिरे तपसा सिद्धिं प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ १७
अनर्हाश्चार्हतां प्राप्ताः सन्तः स्तुत्वा तमेव ह ।
न तु वृद्धिमिहान्विच्छेत्कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ १८
येऽर्था धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण धिगस्तु तान् ।
धर्मं वै शाश्वतं लोके न जह्याद्भनकाङ्क्षया ॥ १९
आहिताग्निर्हि धर्मात्मा यः स पुण्यकृदुत्तमः ।
वेदा हि सर्वे राजेन्द्र स्थितास्त्रिष्वग्निषु प्रभो ॥ २०

स चाप्यग्न्याहितो विप्रः क्रिया यस्य न हीयते ।
श्रेयो ह्यनाहिताग्नित्वमग्निहोत्रं न निष्क्रियम् ॥ २१
अग्निरात्मा च माता च पिता जनयिता तथा ।
गुरुश्च नरशार्दूल परिचर्या यथातथम् ॥ २२
मानं त्यक्त्वा यो नरो वृद्धसेवी
विद्वान्क्लीबः पश्यति प्रीतियोगात् ।
दाक्ष्येणाहीनो धर्मयुक्तो नदान्तो
लोकेऽस्मिन्वै पूज्यते सद्भिरार्यः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

द्वाजो. K1 हरिश्मश्रुः (sic); K7 'स्मश्रुः. —^d) K2 Da4
Dn4 D4 कुण्डधारा (Da4 Dn4 'र-); D6 दंडधीरः. K2
श्रुतश्रवाः; K2 श्रुतश्रुताः; K7 शुचिश्रवाः; D4.9 शुचि-
श्रवाः; M1.5-7 श्रुतमतः (for 'श्रवाः).

17 B1 reads 17 on marg. —^a) D5 सप्तर्षयः
(for मह). —^b) Da4 Da2 अग्निः; D5.1 अग्निः; T1
वाग्भिः; G1 वृद्धिः (for ऋग्भिः). Da1 समाहितः.
—^c) D4.5.7.9 तपसोः; T2 'सां (for 'सा). K1 D4.
5.7.9 वृद्धि (K1 'द्धिः) (for सिद्धिं). —^d) Da4 G1
प्रसादात् (for प्रसा). G1 तव धीमता.

18 B1 reads 18 on marg. —^a) M1.7 अनाहृष्टः.
—^b) K1.2.4.7 D4.5.7.9 T1 G1-8 हि; B3 (marg.) च
(for ह). —^c) G1 ननु (for न तु). B0 बुद्धिम्;
T1 G1 Ca (gloss: स्ववर्गपोषणम्) वृत्तिम् (for वृद्धिम्).
D5.1 [अ]न्विच्छन्; D6 [आ]गच्छेत् (for [अ]न्वि).
—^d) D2 सुगर्हितं (for जुगुप्सितम्).

19 ^a) Da4 Da2 (by corr.) M1 यथा (for येऽर्था).
G1 ये (for ते). K6.7 D4.9 सेव्या; T1 सार्थो (for
सत्या). —^b) K6 lacuna; D51 वि- (for ये). D5
धिगस्ति (for धिगस्तु). — K2 reads 19^a-20^b twice.
—^c) D6 शाश्वते. —^d) D4.9 वनः; T G1.8 M1.
5-7 वित्त- (for धन-).

20 For the repetition in K2, cf. v. l. 19. —^a)
Da4 अहिताग्निः. K1.2 (both times).4 च; G2 तु
(for हि). —^b) K1 याः स; K2 (both times) वः
स; B1 Dn4 यः सु; D5 सदा; D5.1 यथा; T G2

यश्च; G1 यस्य (for यः स). D5.1 उत्तमं. —^c)
K1 D4.5.7.9 T1 G1.8 देवा (for वेदा).

21 ^a) K5 न (for स). K6 Da3.24 अग्न्याधिको;
K1 B3 (marg. as in text) D6 अग्न्याधिको (for
अग्न्याहितो). —^b) Da3.24 क्रियतेत्य; D5 क्रियाप्यत्सा
(sic) (for क्रिया यस्य). B3 (marg.) तस्य (for यस्य).
—^c) K2 यो यो (for श्रेयो). Da4 om. (hapl)
स्वमग्नि. G2 अनाहिताग्नित्वम् (for ह्यना). T G1.8
अग्निहोत्री (for 'होत्रं). K2 नष्क्रियं; Dn4 निष्क्रियं;
D52 विष्क्रियं; T G2 निष्क्रियः (for 'यम्).

22 D5.1 om. 22. —^a) Da4 om. the first च
—^d) K1.2 परिचर्योः; Da3.24 'चार्या (for 'चर्या).
K1.2.4 D4 G2 यथातथा (for 'थम्).

23 ^a) K6 वृद्धसेवि. —^b) D1 विद्यात् (for
विद्वान्). K1 Dn4 T1 G2 M1 अक्लीबः; K1 D4.9
प्रतीतः; T2 क्लीबं (for क्लीबः). K1 पतितः; Da3.24
G2 पश्यते (for 'ति). D4 om. प्रीति. K6 V1 B3.
7.9 Da3.24 T G1-8 M1.5-7 -योगं (for -योगात्).
❧ Cn: क्लीबः, कामहीनः ॥ Cs: मृदुः । ❧ —^c) K1
दाक्ष्येन; K6 दोषेण; V1 B1.8 Dn4 दाक्षेण (for
दाक्ष्येण). K6 B0.7 Dn1.24 D5 D2.3.5-8 Cn. p हीनो;
B3 (orig.) युक्तो (for [अ]हीनो). K1 धर्मे युक्तः;
K4.6 V1 B0.6-9 Da3.24 D5-7 T G2 M1 धर्मयुक्ते
(for 'युक्तो). D6 तु; G2 [स]थ (for न-). G2
दांति. K1 D4.9 दोषैर्विहीनो धर्मयुक्तश्च दांतो; Cp Cpp
दाक्ष्येण हीनोऽधर्म (Cpp: दाक्षेण हीनो धर्म) युक्तेन दांतः.

२८२

पराशर उवाच ।

वृत्तिः सकाशाद्वर्णेभ्यस्त्रिभ्यो हीनस्य शोभना ।
 प्रीत्योपनीता निर्दिष्टा धर्मिष्ठान्कुरुते सदा ॥ १
 वृत्तिश्चेन्नास्ति शूद्रस्य पितृपैतामही ध्रुवा ।
 न वृत्तिं परतो मार्गेच्छुश्रूषां तु प्रयोजयेत् ॥ २
 सद्भिस्तु सह संसर्गः शोभते धर्मदर्शिभिः ।

ॐ Cn: दाक्ष्येण स्पन्देन हीनः, आयासशून्यः सन् । नदान्त इत्येकं पदम् । दान आर्जवच्छेदनयोरित्यस्मात् कर्तरि क्तः । तदन्यो नदान्तः, हिंसाशून्य इत्यर्थः ॥ Cv: दाक्ष्येण हीन इत्यत्र दाक्ष्यं कलासु कौशल्यम् । ॐ —^a) Ds लोके ह्यस्मिन्; Ds. 7 स वै (Ds om. वै) लोकेस्मिन् (for लोकेऽस्मिन्वै). K7 आर्यते; Ds. a4 G1 आर्याः; T1 आर्यैः (for आर्यैः).

Colophon. Ś1 G6 missing: K2. 5 B1-5 Da1. a4 Dn1. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub parvan: K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-8 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 पराशर (B6 D4 'स'; B9 'सु') रगीता; T1 क्रियाकांक्षेनदोहनं; M5. 6 पराशरगीतासु दानप्रकाशा. — Adhy. no. (figures, words or both): K6 17; B7 G1. 8 116; Dn1 118; Dn4 Ds M5 117; Ds 101; T1 16; T2 129; G2 132; M1. 5. 7 115. — Śloka no.: Da4 Dn1. n4 23; Ds1 14.

282

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 ^a) G2 वृत्ति (for वृत्तिः). K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds1. s2 (also as in text) Ds (marg. sec. m.). 6 G2 वर्णे (G2 'र्णे') वै (for वर्णेभ्यस्). T1 पर-वृत्तिः स्वकाङ्क्षार्णन्. ॐ Ca: अत्र वृत्तिर्वर्तनयोग्यं धनम् ॥ Cn: वृत्तिः जीविका । ॐ —^b) T1 नित्या; G1. 8 M1. 5-7 Cv नित्यं (for त्रिभ्यो). K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds1. s2 (also as in text) Ds (marg. sec. m.). 6 G2 हीने वा शोभनेपि (K1 'तेथ'; K2. 4 'नेथ') वा (G2 च). —^c) K2 प्रीत्योपनीता; Dn1 T1 प्रीतोपनीता (for प्रीत्योप). ॐ Cp: निर्दिष्टा, शास्त्रा-

नित्यं सर्वास्ववस्थासु नासद्भिरिति मे मतिः ॥ ३
 यथोदयगिरौ द्रव्यं संनिकर्षेण दीप्यते ।
 तथा सत्संनिकर्षेण हीनवर्णोऽपि दीप्यते ॥ ४
 यादृशेन हि वर्णेन भाव्यते शुक्लमम्बरम् ।
 तादृशं कुरुते रूपमेतदेवमवैहि मे ॥ ५
 तस्माद्गुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन ।

C. 12. 10775
B. 12. 284 (37). 6
K. 12. 299 6

देशिता । ॐ —^a) K7 Ds. 5 7. 9 G2 धर्मिष्ठं; B3 (marg. as in text) Ds1 D2 8 धर्मिष्ठा; Ds2 धर्मिष्ठात् (for धर्मिष्ठान्). B3 (marg. as in text) श्रयते (for कुरुते). Da3. a4 यथा (for सदा). T G1. 8 M1. 5-7 भूयिष्ठं कर्म कुर्वतः.

2 ^a) K7 Ds नैवास्ति (for चेन्नास्ति). —^b) T M1. 5-7 ध्रुवा (for ध्रुवा). —^c) Ds. 7 G1 न वृत्तिः; G2 अवृत्ति (for न वृत्तिः). K4 Ds. 7. 8 T2 G1 मार्गे; Ds2 (by corr. as in text) मार्गः (for मार्गेत्). ॐ Cn: परतः, त्रैवर्णिकसेवाव्यतिरेकेण । ॐ —^d) K7 D2 शुश्रूषां; Dn1 शुश्रूषा. K7 D4 तु; G2 तत् (for तु). D2 प्रयोजयत्.

3 ^a) G1. 8 सह तु (by transp.). K1 संमार्गः; G1 संसर्ग (for संसर्गः). —^b) Dn4 ब्रह्म (for धर्म-). —^c) T1 नित्यः; G2 वृत्ति (for नित्यं).

4 = (var.) Hitopadeśa, Prastāvanā, st. 31. —^a) K6 यथोदयः; D2 यथोदयो (for यथोदय-). K6 द्रव्यः; G1. 8 द्रव्यं (for द्रव्यं). ॐ Cv: द्रव्यं, स्फटिकादि । ॐ — Ds. 7 om. (hapl.) 4^{ad}. —^b) K2 [आ]रम्; V1 तत् (for सत्). K1. 2. 4 संनिधानेन (for 'कर्षेण'). T2 यथा सद्भिर्निकर्षेण. ॐ Cv: संनिकर्षेण, सूर्यादिसंनिकर्षेण । ॐ —^d) G2 वर्णेन (for वर्णोऽपि). K6 दीप्यते.

5 ^a) B2 (marg. as in text) [ह]ह (for हि). —^b) K7 Ds. 9 एवमेतद् (by transp.); T G1. 8 एतमेवम्; M7 एतदेवम्. B6 D4 6. 9 G2 अवोहि मे; G1 अमैवहि (sic) (for अवैहि मे).

6 V1 reads 6^a-7^b on marg. —^a) T1 रज्येषु; G1. 8 रमथा (G2 'थ'); M7 राज्येथा (for रज्येथा). —^b) K6 बलावलं; Ds. 7 बलावलं; G1 च लोचनं (for चलाचलम्). ॐ Cv: चलाचलम्, शरीरं चलम्.

C. 12. 10775
B. 12. 294[3] 6
K. 12. 299. 6

अनित्यमिह मर्त्यानां जीवितं हि चलाचलम् ॥ ६
सुखे वा यदि वा दुःखे वर्तमानो विचक्षणः ।
यश्चिनोति शुभान्येव स भद्राणीह पश्यति ॥ ७
धर्मादपेतं यत्कर्म यद्यपि स्थान्महाफलम् ।
न तत्सेवेत मेधावी न तद्धितमिहोच्यते ॥ ८
यो हत्वा गोसहस्राणि नृपो दद्यादरक्षिता ।
स शब्दमात्रफलमाग्राजा भवति तत्स्करः ॥ ९
स्वयंभूरसृजच्चग्रे धातारं लोकपूजितम् ।
धातासृजत्पुत्रमेकं प्रजानां धारणे रतम् ॥ १०

चैतन्यमचलम् । ॐ

7 V1 reads 7^{ab} on marg. — °) G1.8 आचिनोति (for यश्चि). — °) Ds. 84 न; G2 सु. (for स). Dn1 Ds1 तंत्राणीह; T2 G2 हि भद्राणि (for भद्राणीह). G1 सहस्राणीह पश्यति. ॐ Cn (reading तत्राणि): तत्राणि, बाह्याणि । ॐ

8 °) Ds य: (for यत्). — °) K2 -बलं (for फलम्). — °) D4 तं (for तत्). — °) T न हि तद्धितमुच्यते; G1.8 न तद्धि तप उच्यते. — After 8, T G1.8 M1.8-1 ins.:

742* धर्मेण सहितं यत्तु भवेदल्पफलोदयम् ।

तत्कार्यमविशङ्केन कर्मात्यन्तसुखावहम् ।

[(L. 2) G1 कर्माण्यन्तं (for 'त्यन्त').]

9 Gs om. 9. — °) K1 हित्वा; Ks कृत्वा; Ds. 1 G2 Gv हत्वा; T G1 नित्यं; M1.8-1 दद्याद् (for हत्वा). ॐ Cv: हत्वा, प्रजापीडनं कृत्वा । ॐ — °) M1 हत्वा; Ms. 8 हित्वा; Mr हत्वा (for दद्याद्). Da4 अरक्षिता:; Ds च दक्षिणा; M1.8-1 ह्यरक्षित: (for अरक्षिता). — °) K2 आस्कर: (for तत्स्कर:).

10 °) T G1.8 स्वयंभूर (for 'भूर'). K1 Bs Das. 84 व्यग्रे; K2.4 अग्रे; K7 Ds. 9 G1.8 त्वग्रे; B6 (marg.). 8 (marg. as in text) Dr T G2 M1.8-1 ह्यग्रे (for चाग्रे). — °) Ks V1 Bo. 6. 7. 9 Das. 84 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 6. 8 G2 -सकृतं (for -पूजितम्). — °) K4 धात्रा (for धाता). Ds3 सृजन्; Ds सृजति (hyper-metric) (for [अ]सृजत्). G2 योसृजत्पुत्रमेकं वै. ॐ Cn: पुत्रं, पर्जन्यदेवताम् ॥ Cv: पुत्रं, पर्जन्यं धर्मं वा । ॐ — °) Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. 84 Dn1. n4 Dn Ds. 8. 6. 8 G2 M1.8-1 लोकानां (for

तमर्चयित्वा वैश्यस्तु कुर्यादत्यर्थमृद्धिमत् ।

रक्षितव्यं तु राजन्यैरुपयोज्यं द्विजातिभिः ॥ ११

अजिह्वैरशठक्रोधैर्हव्यकव्यप्रयोक्तृभिः ।

शूद्रैर्निर्माजनं कार्यमेवं धर्मो न नश्यति ॥ १२

अप्रनष्टे ततो धर्मे भवन्ति सुखिताः प्रजाः ।

सुखेन तासां राजेन्द्र मोदन्ते दिवि देवताः ॥ १३

तस्माद्यो रक्षति नृपः स धर्मेणाभिपूज्यते ।

अधीते चापि यो विप्रो वैश्यो यश्चार्जने रतः ॥ १४

यश्च शुश्रूषते शूद्रः सततं नियतेन्द्रियः ।

प्रजानां). Ds नुतं (for रतम्). Ds3 लोकानां धारणोत्तरं.

11 °) G2 वैश्यास्तु. — °) K1 अभ्यंतम्; K2 अत्यंतम् (for अत्यर्थम्). Ds. 7 ऋद्धिमान् (for 'मत्'). K7 कुर्यादत्यर्थमृद्धिमत्; Ds 'त्यर्थमृद्धिमत्. — °) Ks Bs (marg.) T2 च; Ds3 सु- (for तु). K7 राजन्यो; D4 राजन्ये. — °) K7 Ds. 9 उपयो (D4 'या') ग्यं; Ds1 'योदय; T1 M1.8 'योदय; T2 'योदया (for 'ज्य').

12 K7 om. (1 hapl.) 12^{ab}. — °) Ks अजिह्वैर (for अजिह्वैर). Ks असठैः क्रोधैर; Da4 अशठक्रोधैर; Ds T G1.8 Cs अजितप्रकथै (Ds1 'शै'; T2 Cs 'जै') र; Ds. 1 विगतक्रोधैर (for अशठ). ॐ Cn: अशठक्रोधैः, वित्तशाठ्यक्रोधहीनैः । ॐ — °) G1 शूरैर; M1 शूदे (for शूद्रैर). K7 निर्माजनं; T1 धर्माजनं (for निर्मा). ॐ Ca: निर्माजनं, भाण्डादीनां प्रक्षालनं तदर्थजलाद्याहारणं वा ॥ Cs: निर्माजनमिति शुश्रूषोपलक्षणम् । ॐ — °) T1 दुष्यति (for नश्यति).

13 °) K2 G2 अप्रनष्टे. K1 धर्मो; G2 धर्म (for धर्मे). — °) K4 सुखितः; Ks Bo. 8 (marg. as in text) Ca सुखिनः; Dr सुखतः (for सुखिता:). — °) K2 D1 मोदते. K1 (int. lin.; sec. m.) दिश्य- (for दिवि).

14 °) K1 रक्षिति. K4.8 G1.8 M1 नृप (for नृप:). — °) Ds. 1 तद्; T G1-8 स्व- (for स). Ks [अ]ति; Bs Dn1. n4 Ds Ds. 8. 6. 8 [इ]ति; Bs (marg. as in text) T2 G1.8 ह (for [अ]भि). K1.2.4 V1 Bs. 8 (orig.). 9 Das. 84 युज्यते; Br युज्यते; Bs (marg.) -रज्यते (for -पूज्यते). K7 Ds. 9 प्रजाधर्मेण संयुतः. — °) K2 अधीये (for अधीते).

15 °) K7 Ds. 9 तु (for च). K1.1 शुश्रूषते. Da4 शूर: (for शूद्र:). — °) K7 Bs. 8 (marg. as

अतोऽन्यथा मनुष्येन्द्र स्वभर्मात्परिहीयते ॥ १५
 प्राणसंतापनिर्दिष्टाः काकिण्योऽपि महाफलाः ।
 न्यायेनोपार्जिता दत्ताः किमुतान्याः सहस्रशः ॥ १६
 सत्कृत्य तु द्विजातिभ्यो यो ददाति नराधिप ।
 यादृशं तादृशं नित्यमश्नाति फलमूर्जितम् ॥ १७
 अभिगम्य दत्तं तुष्ट्या यद्वन्यमाहुरभिष्टुतम् ।
 याचितेन तु यदत्तं तदाहुर्मध्यमं बुधाः ॥ १८

अवज्ञया दीयते यत्तथैवाश्रद्धयापि च ।
 तदाहुरधमं दानं मुनयः सत्यवादिनः ॥ १९
 अतिक्रमे मज्जमानो विविधेन नरः सदा ।
 तथा प्रयत्नं कुर्वीत यथा मुच्येत संशयात् ॥ २०
 दमेन शोभते विप्रः क्षत्रियो विजयेन तु ।
 धनेन वैश्यः शूद्रस्तु नित्यं दाक्ष्येण शोभते ॥ २१

C. 12. 10791
 B. 12. 284[3]. 21
 K. 12. 289. 22

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

in text). १ Das. a4 G1. 3 ततो (for अतो). Da1 मनु-
 प्येन्द्रः. —^d) Da1 परिभूयते.

16 ^a) Dn1 प्राणासंताप (for प्राण). Ks Da1 G3
 निर्दिष्टाः; G1 निर्दिष्टः; M1. 5. 6 निष्कृष्टाः; M1 निर्दिष्टाः
 (for निर्दिष्टाः). * Cs: प्राणसंतापनिर्दिष्टाः, श्रुत्संभवे
 प्राणसंतापे देहीति याचिताः । यद्वा, प्राणसंतापं सोढ्वापि निर्दि-
 ष्टाः, दत्ताः ॥ Cv: कस्यचित्प्राणसंतापे सति निर्दिष्टाः, दत्ताः । *
 —^b) K1. 2. 4. 5 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1 Ds Ds. 5-8
 Ca काकिण्योपि; T2 कारुण्योपि; G1 काकण्यपि; G2
 कारुण्योपि; G3 काक (for काकि). K2 T2 महाफलः;
 K4 G1 बलः (for फलाः). M1. 5-7 काकण्यपि महा-
 फलाः. * Ca: काकिनी माषकचतुर्थांशः, पणचतुर्थांशो
 वा ॥ Cn. 8: विंशतिवराटिकाः । * —^c) K1 म्यायेन.
 K4 T2 [उ]पार्जितं (for 'र्जिता'). K4 दत्त्वा; Ds1 दातां
 (for दत्ताः). Ds. 7 अन्यायोपार्जिता दाताः. —^d) K1.
 2. 4 Ds. 5. 7. 9 न परार्थाः (K1 'भूः; Ds. 7 'धर्माः); G1. 2
 किमुतान्ये (for 'तान्याः'). Ds. 9 सहस्रशः.

17 ^a) Ds सत्कृत्वा. Bo. 7 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 3. 3
 हि (for तु). —^b) Bo. 6. 7 Dn1. n4 Ds Ds. 9 T G1. 2
 नराधिपः. —^c) Ks तादृशं यादृशं (by transp.).
 —^d) K2 फलमूर्जितं; Ds. 7 पूजितं; G2 निर्जितं (for
 'मूर्जितम्').

18 ^a) Hypermetric. K1 तुष्ट्या (for तुष्ट्या). T2
 M1. 5-7 च (for यद्). Ks V1 Bs-3 Das. a4 Dn1 Ds
 Ds. 8 (by corr.). 8 अभिगम्य च (B3 तु) तनुष्ट्या; K1
 Dn1 Ds (before corr.). 4. 5. 7. 9 'म्य च तुष्ट्या यद्
 (Dn1 Ds तं; Ds. 5 च); Bo T1 'म्य ददनुष्ट्या;
 Bs. 8 (both marg.). 9 Ds 'म्य च तं तुष्ट्या; G1. 8
 'म्य तु यदत्तं; G2 'म्य दत्ता संतुष्ट्या. —^b) K4 च(ने)-
 नम्; Ks V1 Bo. 3. 9 Das. a4 Dn1 Ds T G1. 8 M1. 7

धर्मम्; K1 Bs. 7 Dn1 Ds-5 7. 8 दत्तम्; G2 यत्तद्;
 Ms. 8 धर्म्यम् (for धन्यम्). D4 om. (hapl.) from
 भिष्टुतम् up to तदाहुर (in 19^c). —^c) K1 Da1 Ds
 याचितेन च; Ds. 7 'तेषु च (for 'तेन तु). —^d) Bs
 Ds1 Ds तम् (for तद्). K1. 2. 4 पदं; T G1-3 M1.
 5-7 फलं (for बुधाः).

19 D4 om. up to तदाहुर (cf. v. l. 18). —^a)
 K2 Das (by corr. as in text) अवज्ञया (for 'ज्ञया).
 —^b) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 6. 8
 वा (for च). —^c) K4 Dn1. n4 Ds Ds. 6. 8 तम्
 (for तद्). G1 आह (for आहुर). K2 मध्यमं;
 Das अधर्म (for अधमं). K1 दत्तं (for दानं).

20 ^a) K1. 2 Bo. 3 (marg. as in text) Dn1. n4
 Ds. 8 (by corr. as in text). 8 अतिक्रमे (K1 Dn1
 'म'न्; K4 अतिक्रामः; K1 B1 Ds Ds Cv 'क्रमेन् (for
 'क्रमे). —^b) K1 विविधैस्तु; V1 Bo. 6. 8 (marg.). 9
 Das. a4 Ds. 5. 7. 9 T 'धे तु; Ds 'धे च (for 'धेन). K1
 रतः (for नरः). G1. 8 ह्य (G3 वि)विधौ मा (G3 'धैर्मा).
 नरः सदा. * Cv: विविधेन नाचोपायेन व्यसनार्णवे मज्ज-
 मानः यथा अतिक्रमेत् । * —^c) V1 तदा. —^d) K1
 संशयः; Bo Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 3 (marg. sec.
 m.). 8. 8 Cn (gloss: गृहपाशात्) संशयात्; T G1. 8
 M1. 5-7 किल्बिषात् (for संशयात्).

21 ^a) K1. 2. 4 दानेन (for दमेन). Ks दमेनाशो-
 भते विप्रः. —^b) K1. 2 Bs Ds G2 M1. 5. 7 च; Da4
 तु (for तु). —^c) Bs (marg. as in text) च (for
 तु). K1 धनेन शोभते वैश्यः. —^d) K1 शूद्रो (for
 निरथः). K1 Ds T2 दाक्षेन; Bs Dn1 दाक्षेण (for
 दाक्ष्येण). * Cs: दाक्ष्येण, वर्णव्यवस्थायां यामनाक्षेण । *

२८३

C. 12. 10791
B. 12. 295[4]. 1
K. 12. 300. 1

पराशर उवाच ।

प्रतिग्रहागता विप्रे क्षत्रिये शुद्धनिर्जिताः ।

वैश्ये न्यायार्जिताश्चैव शूद्रे शुश्रूषयार्जिताः ।

स्वल्पाप्यर्थाः प्रशस्यन्ते धर्मस्यार्थे महाफलाः ॥ १

नित्यं त्रयाणां वर्णानां शूद्रः शुश्रूषुरुच्यते ।

क्षत्रधर्मा वैश्यधर्मा नावृत्तिः पतति द्विजः ।

Colophon. Ś1 Gs missing: Ks 5 B1-5 Da1, 22
Dns, n3 D1 G4, 5 M2-4 absent. — Sub-parvan:
K1, 2, 4, 5, 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1, n4 D1, 3, 5-9 T
G1-5 M1, 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1, 2, 4, 5
V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1 Ds Ds. 6-8 पराशरगीता; K7
D1, 9 पराश(K7 'स)रगीतायां स्वकर्मप्रशंसा; D5 पराशर-
गीताधर्मप्रशंसा; M5, 6 पराशरगीतासु चातुर्वर्ण्यवृत्तिकथनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Ks Ds1 18;
B1 T1 G1, 8 117; Dn1 119; Dn4 Ds2 M5 118;
Ds G2 113; T2 130; M1, 6, 7 116. — Śloka no.:
Da4 Dn1, n4 Ds 21.

283

☞ This adhy. is missing in Ś1 Gs (cf. v. l. 12.
271. 13; 259. 1).

1 D4 om. the ref. — ^a) Bs D1 विप्राः; D2 विप्र
(for विप्रे). K1, 2, 7 V1 B6 (marg. in as text) D4-6, 9
G2 प्रतिग्र(K7 'गा)हार्जिता (D6 'हरता; G2 'हार्जितो)
विप्रे (D6 'प्राः; G2 'प्रः); Da4 Ds2 'ग्रहागता विप्रे;
D2 M5 'ग्रहागतं (M5 'तो) विप्रे; M1 'ग्रहाग्रहा विप्रे.
— ^b) D2 क्षत्रियः; D5, 7 'याः. V1 Bo. 6, 7, 8 (orig.). 9
Das. a4 Dn1, n4 Ds Ds. 6, 8 T1 G3 युधि; T2 G1 M1.
5-7 युद्ध- (for शस्त्र). G2 क्षत्रियो युद्धनिर्जितः. — K1.
2, 4 om. (hapl.) 1st. D1 om. 1st ^{der}. — ^c) K7
Da4 G2 वैश्यो. B8 (marg. as in text) न्यायगताश्च;
D6 न्यायगताश्च; G2 'र्जितश्च. ☞ Gs: न्यायार्जिताः,
क्रयविक्रयादिषु कूटमानादिराहित्येनार्जिताः । ☞ — ^d) M1.
5-7 शुश्रूषणार्जिताः. G2 शूद्रः शुश्रूषयार्जितः. — ^e) K1.
2, 4 मत्पे ह्यर्थाः; B8 अन्वेष्यार्थाः; Das. a4 मत्पे; D2
G2 स्वल्पा अ(G2 'ह्य)र्थाः; D4 T2 स्वल्पेप्यर्थाः; D6
स्वल्पे येर्थाः; G1 स्वल्पे व्यर्थाः (for स्वल्पाप्यर्थाः). Ds1
D1 G1 प्रशंसन्ते; D6 प्रशस्यन्ति; T2 'इयन्ते. — ^f) K7

शूद्रकर्मा यदा तु स्यात्तदा पतति वै द्विजः ॥ २

वाणिज्यं पाशुपाल्यं च तथा शिल्पोपजीवनम् ।

शूद्रस्यापि विधीयन्ते यदा वृत्तिर्न जायते ॥ ३

रङ्गावतरणं चैव तथा रूपोपजीवनम् ।

मद्यमांसोपजीव्यं च विक्रयो लोहचर्मणोः ॥ ४

अपूर्विणा न कर्तव्यं कर्म लोके विगर्हितम् ।

महाफलः. D5 धर्मस्याख्यसीफलाः (sic).

2 ^b) V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1, n4 Ds Ds. 2, 3, 6, 8
Cs शुश्रूषुः शूद्र उच्यते. ☞ Gs: त्रयाणां शुश्रूषुर्द्विजो यो
नित्यं नियतं शूद्र उच्यते, शूद्रो भवतीत्यर्थः । ☞ — ^c)
Ds1 (erroneously) reads वैश्यधर्मा twice. G2 क्षत्र-
धर्मो वैश्यधर्मो. — ^d) K7 D1, 9 ना(K7 नौ-; D9 नो)-
वृत्तात्; T G1, 8 आपत्तौ; G2 M1, 5-7 नाप(G2 'वृ)त्तौ
(for नावृत्तिः). Bo. 7 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 8
G2 M1, 5-7 पतते; T G1, 3 यतते (for पतति). — B9
om. (hapl.) 2nd. — ^e) K4, 6 Bo. 8 (marg.) Da3, a4
Dn1, n4 Ds Ds. 2, 3, 6, 8 शूद्रधर्मा (for 'कर्मा). T G1, 3
च (for तु). — ^f) K1, 2 हि पतति (for पतति वै).

3 ^a) M1 वाणिज्य-. G2 M5-7 पशुपाल्यं. — ^b)
V1 M1, 7 -जीविनं; G1 -जीवितं. ☞ Cn: शिल्पं, चित्र-
लेखनादि । ☞ — G2 M1, 5-7 om. (hapl.) 3rd-4th; V1
reads the same on marg. K7 repeats 3rd after
4th. — ^d) K1, 2, 4 यथा; D7 तदा (for यदा). K1
G1 वृत्तिः; Cn (gloss: सेवारूपा) वृत्तिर (as in text).
D1 सवाप्यते (for न जायते).

4 G2 M1, 5-7 om. 4th (cf. v. l. 3). V1 reads
4th on marg. — ^a) K1, 2 रक्षावतरणं; K7 रंगावता-
रणं; Dn4 'वतरतां; Ds1 'वुतरणं. ☞ Ca: रङ्गावत-
रणं, नृत्यादिरूपोपजीवनम् ॥ Cn: रङ्गे खयादिरूपेणावतरणम् ॥
Cv: नाट्यरङ्गावतरणम् । वस्त्रभित्त्यादिषु रङ्गकरणं वा । ☞
— ^b) D6 -जीविनं. G1 तथा जीवोपजीवितं. ☞ Cn: रूपो-
पजीवनम्, जलमण्डपिकेति दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धं, यत्र सूक्ष्म-
वस्त्रं व्यवधाय चर्ममयैराकारैः राजामात्यादीनां चर्चा प्रदर्श्यते ॥
Cs: रूपवर्ती भार्या परेभ्यो दत्त्वा जीवनं रूपोपजीवनम् ।
यद्वा, रामकृष्णादीनां रूपं गृहीत्वा जीवनं रूपोपजीवनम् । ☞
— After 4th, K7 repeats 3rd. — ^c) K1, 2, 4 मद्य-;
Ds G1, 8 मद्य- (for मद्य). B7 -जीव- (for -जीव्यं).

कृतपूर्विणस्तु त्यजतो महान्धर्म इति श्रुतिः ॥ ५
संसिद्धः पुरुषो लोके यदाचरति पापकम् ।
मदेनाभिमुतमनास्तच्च नग्राह्यमुच्यते ॥ ६
श्रूयन्ते हि पुराणे वै प्रजा धिग्दण्डशासनाः ।
दान्ता धर्मप्रधानाश्च न्यायधर्मानुवर्तकाः ॥ ७
धर्म एव सदा नृणामिह राजन्प्रशस्यते ।
धर्मवृद्धा गुणानेव सेवन्ते हि नरा भुवि ॥ ८

—^a) K₂ G₁ विक्रियो; K₃ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₂ s. 5-8 T₂ विक्रयं; K₇ विक्रयो (sic); Da₄ विक्रमं (for 'यो'). Da₃. a₁ लौहः. K₇ D₄. 9 चर्मणः.

5 B₇ damaged. —^a) K₂ अपूर्विता; K₆ V₁ B₂. 8 (marg.).⁹ Da₃. a₁ Dn₁ D₂ (by corr.) D₃ T₂ Ca (gloss: पूर्वपुरुषासेवितस्वधर्महीनेन) अपूर्वेण; D₅. 7 शूद्रेणापि; T₁ अपूर्विकं; Cp (gloss: पूर्वपुरुषसेवाहीनेन) अपूर्विणा (as in text). ☞ Cs: यस्य वर्णस्य रज्जावतरणादिकं पूर्वं न विद्यते सोऽपूर्वः । ☞ —^b) K₆ सर्वं (for कर्म). K₇ D₂ D₄. 9 T G₁-3 M₁. 5-7 लोकः (for लोके). —^c) Hypermetric. K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₂ s. 5-8 Cp कृत (D₅. 7 'तं') पूर्व; T कृतकर्मणस्; M₁ 'पूर्वणस्'. V₁ च; G₁ lacuna; Cp हि (for तु). T₁ द्विजतो (for त्य). K₁. 4 कृतपूर्वेणस्तु त्यजतां (K₁ 'ज्यता') (sic). ☞ Ca: कृतपूर्विणः, पित्रादिभिरापदि सेवितपरधर्मस्य । ☞ —^d) K₇ D₅. 7. 9 महा (for महान्).

6 ^a) K₇ T₁ G₂ स सिद्धः; Da₄ D₂ Cs (gloss: दुष्कर्मस्त्वेन प्रसिद्धं) संसिद्धः; Dn₁ D₂ समुद्धः; D₂ (marg.) स शुद्धः. ☞ Cn: संसिद्धः, लब्धाश्रवस्वादिः । ☞ —^b) K₁. 2. 4 यदा भवति; G₁. 3 यो वै चरति (for यदाचरति). K₁. 7 D₄. 5. 7. 9 पातकं; K₂. 4 पातकात् (K₄ 'कृत्') (for पापकम्). —^c) B₂ (marg.) च (for [अ]भि-). K₂ G₁ मुतमना (for 'मनास्'). —^d) B₂ (marg.) तनु; Da₃. a₁ तस्य (for तच्च). D₄ उच्यते (for उच्यते).

7 ^a) D₂ D₇ T G₁-3 M₇ श्रूयते. K₇ D₄. 7 (marg. sec. m.) च; B₂ (marg.) वै (for हि). K₄ पुराणो वै; V₁ B₂. 9 Da₂. a₁ G₂ M₁. 5. 6 'जेपि; Bo. 7. 8 Dn₁. n₄ D₂ s. 6. 8 T₂ 'जेपु; B₂ (marg.) 'जे हि (for 'जे वै'). —^b) K₁. 2. 4 शासिताः; D₄. 9 साधनाः; T G₁ शासनात्; G₂ M₇ शासनः. —^c) K₇. 4 M₁ शांता; G₁ दान्तः (for दान्ता). K₇ धर्मप्रधानश्च;

तं धर्ममसुरास्तात नामृष्यन्त जनाधिप ।
विवर्धमानाः क्रमशस्तत्र तेऽन्वाविशन्प्रजाः ॥ ९
तेषां दर्पः समभवत्प्रजानां धर्मनाशनः ।
दर्पात्मनां ततः क्रोधः पुनस्तेषामजायत ॥ १०
ततः क्रोधाभिभूतानां वृत्तं लज्जासमन्वितम् ।
हीनैवाप्यनशद्राजंस्ततो मोहो व्यजायत ॥ ११
ततो मोहपरीतास्ते नापश्यन्त यथा पुरा ।

B₂ 'धानाच्. —^d) D₄ न्यायधर्मे. K₁ धर्मानुवर्तिकाः; K₂ Da₁ Dn₁ D₃ 'नुवृत्तिकाः; K₄ D₇ 'नुवर्तिकाः.

8 ^a) K₁. 7 Da₃ D₄. 9 नृणाम्. —^b) D₂ इति (for इह). D₇ एव (for राजन्). K₇ प्रशस्यते; G₂ प्रशस्यते (for प्रश). —^c) K₇ D₄. 9 धर्मवृत्ता; B₂ (orig.) 'वृत्त्या; B₂ (marg.).⁹ Da₃. a₁ D₅. 7 'वृत्त्या; Dn₁ 'वृद्धान्; T G₁. 3 M₁. 5-7 'वृत्त्या (for 'वृद्धा). K₆ एवम्. —^d) K₆ एवं ते हि नरा युधि.

9 ^a) K₆ V₁ B₂. 7 Da₃. a₁ G₁ तद्धर्मः; K₇ धर्म तम् (by transp.). —^b) K₆ B₂ (marg. as in text).⁹ Da₃. a₁ नाद्रियंत (K₆ 'ते'); D₂. 8 (marg. by corr.) नाद्रियंत; G₂ मृष्यंते न. T G₁-3 M₁. 5-7 मराधिप (for जना). —^c) D₂ विवृद्धमानाः; G₂ विवर्धमानं. —^d) K₂ D₂ T₁ G₁-3 ते त्वाविशन्; K₆ ते हावि; B₂ (marg. as in text) तेनावि; Da₃. a₁ तेऽवि; D₅. 7 तत्रावि; D₂ तेषावि; T₂ ते न्यवि (for तेऽन्वावि).

10 ^a) K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₂ s. 5-8 T₁ G₂ तासां (for तेषां). K₂ धर्पः [मं:]; —^b) B₂ D₂ s. 6 T₁ G₁. 3 M₇ धर्मशासनः (G₁ 'नात्'); G₂ 'नाशनात्. —^c) K₁ धर्मात्मानां; K₆ हसात्मानां; B₂. 8. 9 Da₃. a₁ दर्पान्मानस्; D₇ G₂ 'स्मना; T G₁. 3 दर्पो मानस् (for दर्पात्मनां). T G₁. 3 यथा; G₂ तदा (for ततः). Bo. 7 Da₄ Dn₁. n₄ D₂ s. 6. 8 पश्चात्; Da₃ lacuna (for क्रोधः). —^d) K₁. 4 पुनरेषाम्; K₆ B₂. 8. 9 ततः (B₂ पुन)स्तासाम्; Bo. 7 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₂ s. 6. 8 क्रोधस्तासाम्; G₂ M₁. 5-7 तदा तेषाम् (for पुनस्ते).

11 ^a) G₁ तप्तानां (for भूतानां). —^b) G₂ वृत्तिः. T₁ G₁. 3 च नश्यति; G₂ समन्विता. —^c) K₁ [अ]-भ्यानशद्; K₂ [अ]भि; K₄ [अ]भ्य (for [अ]प्य). D₅. 7 श्रीश्रैतान्भ्य (D₇ 'ज्ज्ञ)नशद्राजंस्; D₆ corrupt; T G₁. 3 M₁. 5-7 ह्री (T G₂ श्री)श्रापि व्यनशद्रा. —^d)

C. 12 10803
B. 12. 295[4]. 13
K. 12. 300. 13

C. 12. 10803
B 12. 293[4].13
K. 12. 302. 13

परस्परावमर्देन वर्तयन्ति यथासुखम् ॥ १२
तान्प्राप्य तु स विग्दण्डो नकारणमतोऽभवत् ।
ततोऽभ्यगच्छन्देवांश्च ब्राह्मणांश्चावमन्य ह ॥ १३
एतस्मिन्नेव काले तु देवा देववरं शिवम् ।
अगच्छञ्जशरणं वीरं बहुरूपं गणाधिपम् ॥ १४
तेन स्म ते गगनगाः सपुराः पातिताः क्षितौ ।
तिस्रोऽप्येकैः बाणेन देवाप्यायिततेजसा ॥ १५

K1. 2. 4 लोभो (for मोहो). K2. 4 विजायत (for व्य).

12 ^a) K1. 4 D2 तमो- (for ततो). K2 परेतास्ताः;
K8 V1 Bo. 6-8 Da3. 24 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 8 परी-
(Dn1 'रि)तास्ताः; Ds1 'तास्ता (for 'तास्ते). — ^b)
Ds2 (by corr.) नापश्यत्; T1 'इयंति. Ds1 'पुरां; T
G1-8 M1. 5-7 'पुरं. — ^c) K2 परंपरावमर्देन; T1 G1. 8
परस्पर (T1 'रं)विमं. — ^d) K1. 2 वर्तयंतो; K4. 1 V1
Ds D4. 5. 7 9 G2 वर्धयंतो; K8 Bo. 6-8 Da2. 24 Dn1.
n4 D2. 3. 8 8 वर्धयंतो. T G1. 8 M1. 5-7 विमोहिताः (for
यथासुखम्).

13 B8 partly damaged. — ^a) K1 तां; K8
lacuna; V1 ते; Bo. 6-8 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2.
3. 8 8 ताः (for तान्). K1 तान्प्राप्य तु संधिग्दो (sic);
Ds. 7 ततः प्राप्य तु विग्दण्डो. — ^b) K1 D9 अथो (for
अतो). K1. 1 B9 Da3. 24 Ds1 D4 भवेत्; K2 अयं
(sic) (for अभवत्). — ^c) K1. 2. 8 V1 Dn1 Ds2 Ds
G2. 3 [s]भ्यगच्छद्; T1 [s]भ्यगच्छद्. T1 G1. 3 वेदा-
(G1 'दा)श्च (for देवांश्च). — ^d) D6. 7 [अ]वमन्यते;
T 'मन्य तान्; G1 व्यतिक्रमात्; G2. 8 M1. 5-7 [अ]व-
मन्य ह (G3 च) (for 'मन्य ह). K2 ब्राह्मणानवमन्य च.

14 ^a) G1 कालेन (for काले तु). — ^b) B8 (marg.
as in text) देवपरं (for 'वरं). K7 D4. 9 G2 देव (G2
'वा)देवं परं शिवं. — ^c) K8 अगमत्; K1 'च्छत्. K4
B7 Da4 D2. 5-8 M1. 5 वीरं; B8 (marg.) T G1. 8
M6. 7 देवं; Dn1 D3 वीरं; Ds1 वीर (for वीरं).
— ^d) K8 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. 24
Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 8 T G3 M1. 7 गुणाधिकं (T1 'पं);
B8 (marg. as in text) गुणात्मकं; G1 (also as in
text) पिनाकिनं (for गणाधिपम्).

15 ^a) K1. 2. 4 V1 तेन स्म ते च (V1 तेन) गगनाद्.
— ^b) K1. 2. 4 असुराः; K8 D6 सपुरा; Dn1 T1 सपुराः.
K1. 4. 7 Ds. 7. 8 T G1-8 पतिताः. — ^c) K1. 2. 4 V1
B8 तदैव; K6. 7 B8. 7. 8 (marg.). 9 Da3. 24 D4. 5. 7. 9

तेषामधिपतिस्त्वासीद्भीमो भीमपराक्रमः ।
देवतानां भयकरः स हतः शूलपाणिना ॥ १६
तस्मिन्हतेऽथ स्वं भावं प्रत्यपद्यन्त मानवाः ।
प्रावर्तन्त च वेदा वै शास्त्राणि च यथा पुरा ॥ १७
ततोऽभ्यपिश्चन्नाज्येन देवानां दिवि वासवम् ।
सप्तर्षयश्चान्वयुञ्जन्नाणां दण्डधारणे ॥ १८
सप्तर्षीणामथोर्ध्वं च विपृथुर्नाम पार्थिवः ।

त्रिधैव (for तिस्रोऽपि). In D6, the portion from
केन बाणेन up to the end of the Mokṣadharmapārvan
is lost on missing folios. T G2. 3 M1. 5-7 त्रिदे (T
G3 'दै)वत्येन बाणेन; G1 त्रिदेशेऽब्देन वा. — ^a)
Ds2 (by corr.) [अ]प्यमितः; G2 [अ]प्ययितः (for [अ]-
प्यायितः). T1 G1 देवस्यामिततेजसः. ❀ Cn: देवैरिन्द्र-
यैराप्यायितेन तेजसा संस्कारक्षेपेण । ❀

16 D6 missing (cf. v. l. 15). V1 reads 16^a-17^b
on marg. — ^a) T2 G1. 8 अपि (for अधि). Da3.
24 तेषामधिपतिस्त्वासीद्भीमो भीमपराक्रमः. — ^b) Ds1 भीतो; Gs (gloss:
भीमनामा) Cv (gloss: महादेवः) भीमो (as in text).
B2 (marg.) G2 M1. 5-7 भीमको भीमविक्रमः. — ^d)
K1 D4 9 (before 90rr.) सहितः (for स हतः).

17 D6 missing (cf. v. l. 15). V1 reads 17^a
on marg. — ^a) D4 हतो. K2 तु तं; K4 स्थितं;
G1 कथं; G2 [s]ध सद्; G3 तु स्वं (for अथ स्वं).
G1 पापं (for भावं). — ^b) K2 मानवः; Ds1 दानवाः;
D3 मामकाः. — ^c) K2 प्रवर्तन्त; K4. 8 प्रावर्त (K8
'तं)ते; Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रापयंत (Ds1
'ते). Ds. 7 [अ]थ (for च). K8 Bo. 7. 8 Da3. 24
Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वेदान्वै; Ds. 7 वेदाश्च; T1 M7 वै
देवाः; T2 G1 M1. 5. 6 वै वेदाः (by transp.). — ^d)
Ds. 7 यथासुखं; G2 M1. 5-7 यथापुरं.

18 D6 missing (cf. v. l. 15). — ^a) K8 V1 Bo.
6-8 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [s]निपिच्य; K7
Ds. 7 T2 G1 M5 [s]भ्यषिचद् (for 'पिचन्). K1. 4. 7
V1 D4. 9 राज्ये च; K2 राज्ये*; D5 राजेद्र; D7 राजा
तु; M1. 5-7 राज्ये तु (for राज्येन). — ^b) K2 देवानां-
धिच (sic); G2 देवा दिवि च (for देवानां दिवि). M1
वासवः. — ^c) K8 B8 Da3. 24 चायुज्यन्त; K7 D4 9
चान्वयुज्यन्; B8 [s]न्वयुज्यन्; B9 [s]नुयुज्यन्ते; M1.
5-7 चान्वयुज्यन् (for चान्व). — ^d) K2 B8 (marg.)
दंडधारणं; G1 'धारणैः.

राजानः क्षत्रियाश्चैव मण्डलेषु पृथक्पृथक् ॥ १९
महाकुलेषु ये जाता वृत्ताः पूर्वतराश्च ये ।
तेषामथासुरो भावो हृदयान्नापसर्पति ॥ २०
तस्मात्तेनैव भावेन सानुपङ्गेन पार्थिवाः ।
आसुराण्येव कर्माणि न्यपेक्षन्मीमविक्रमाः ॥ २१
प्रत्यतिष्ठंश्च तेष्वेव तान्येव स्थापयन्ति च ।
भजन्ते तानि चाद्यापि ये बालिशतमा नराः ॥ २२
तस्मादहं ब्रवीमि त्वां राजन्संचिन्त्य शास्त्रनः ।

संसिद्धाधिगमं कुर्यात्कर्म हिंसात्मकं त्यजेत् ॥ २३
न संकरेण द्रविणं विचिन्वीत विचक्षणः ।
धर्मार्थं न्यायमुत्सृज्य न तत्कल्याणमुच्यते ॥ २४
स त्वमेवंविधो दान्तः क्षत्रियः प्रियबान्धवः ।
प्रजा भृत्यांश्च पुत्रांश्च स्वधर्मेणानुपालय ॥ २५
इष्टानिष्टसमायोगो वैरं सौहार्दमेव च ।
अथ जातिसहस्राणि बहूनि परिवर्तते ॥ २६
तस्माद्गुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन ।

C. 12. 10818
B. 12. 295(4). 28
K. 12. 300. 28

19 Ds missing (cf. v. l. 15). — ^a) Ks. 1 Ds अथोद्धं; G1 अधोद्धं. — ^b) Bo. 9 विप्रथुर; T2 G1 Ms. 7 विप्रथुं; Gs स पृथुर (for विप्रथुर). T G1 पार्थिवं. Ks 1 Ds. 5. 7. 9 पृथुर्नाम च पार्थिवः. ☞ Ca: विप्रथुः, पृथुरेव विशिष्टो गुणैरित्यर्थः ॥ Cn: विप्रथुः, विगतं पृथु प्रथनादवयवोपचयात्पृथु शरीरम्, तद्रहितोऽशरीरः परमात्मा । ☞ — ^c) Ks क्षत्रियश्च; K1 Ds. 1 रक्षिणश्च. G1 राजानमभ्यर्पिचन्वै. ☞ Cn: राजन्त इति राजानः षट्-चक्राधिपाः गणेशाद्याः क्षत्रिया योगविघ्नविनाशिनः । ☞

20 Ds missing (cf. v. l. 15). — ^a) Das संजाता; Gs ये जाता (for ये जाता). — ^b) Ks Bs (marg.) Dn1. n4 Ds Ds. 3. 8 वृत्ताः; Ds. 1 वृत्तं (for वृत्ताः). K1 पूर्वतराश्च; K1 Bo. 7. 9 Ds. 9 तरं; Ds. 1 पूर्व चरंश्च (for पूर्वतराश्च). Das ते (for ये). — ^c) Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 4. 9 अपि (for अथ). — ^d) Bo. 7. 8 (marg. as in text) [अ]वसर्पति; Dn4 Ds1 G1 [उ]प; G2 Ms. 5-7 [अ]वसर्पत.

21 Ds missing (cf. v. l. 15). — ^a) K1 च (for [ए]व). — ^b) K1. 2. 7 Ds. 7 Gs पार्थिव; Das. a4 पार्थिवः. — ^c) Ks न्यपेक्षन्; Ks. 1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1 n4 Ds Ds. 3. 5-8 Ms 'सेवन्; M1. 5. 7 'पेक्षन् (for 'सेवन्).

22 Ds missing (cf. v. l. 15). — ^a) K1 V1 Ds. 5. 7. 9 T Gs प्रत्यतिष्ठंत; Bs (marg. as in text) प्रति-तिष्ठंति; G1 प्रत्यतिष्ठन् (for 'तिष्ठंश्च). M1 तान्येव (for तेष्वेव). Ks प्रत्यतिष्ठन् तेष्वेव (sic). — ^b) Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 8 [अ]-पि (for च). — ^c) K1 Ds. 1 भजंति; T भवति; Gs Ms. 6 भुजंते. K1. 2. 4 तेन; Bs चापि; T [ए]तानि (for तानि). V1 चान्यानि (for चाद्यापि). — ^d) Ks V1 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 8 Gs M1. 5-7

बालिशतरा. Dn4 जनाः (for नराः).

23 Ds missing (cf. v. l. 15). — ^a) V1 हृदं (for अहं). Ks T2 M1. 5-7 त्वा (for त्वां). — ^b) T G1. 8 राज्यं (for राजन्). — ^c) V1 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Ds. 7. 9 T G1-3 M1. 5-7 संसिद्धावा (Ds 'द्धोधि; M1 'विद्धावा)गमं कुर्यात्. ☞ Cn: संसिद्धो नित्यसिद्ध आत्मा, तदधिगमं आत्मज्ञानं, आसुरभावनिवृत्तये संपादनीय-मित्यर्थः । ☞ — ^d) Ds1 Ds सिद्धात्मकं (by metathesis).

24 Ds missing (cf. v. l. 15). — ^a) K1. 2 नास-त्कारेण; Ks V1 न संकरेण; Dn4 निषं; Ds तरसं (for न सं). — ^b) Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 8 प्र (Bs [marg.] also प्रा)-चिन्वी (Das. a4 'न्वि)याद्; Ds. 1 विचिन्वीति; T G1-3 M1. 5-7 'न्वीयाद् (for 'न्वीत). — ^c) V1 Bs Dn4 Ds. 5. 7. 9 धर्मार्थः; G2 धर्मजं. — ^d) Ds कर्मार्थम्; D1 कामार्थम् (for कल्याणम्). D4 उद्यते (for उच्यते).

25 Ds missing (cf. v. l. 15). — ^a) K1 Ds. 9 तत्त्वम्; T2 सत्यम्; G1 सांत्वम्; G2 स तम् (for स त्वम्). — ^b) K1. 6 क्षत्रियः. Ds1 प्रियबान्धव; G1 'बान्धवाः. — ^c) Ks धर्माश्च (for पुत्रांश्च). K1 प्रजा-भ्यर्थांश्च पुत्रांश्च (sic); Dn1 G1 प्रजाः पुत्रांश्च भृत्यांश्च. — ^d) K1 सु- (for स्व-). Ds. 1 [अ]नुपालयन्.

26 Ds missing (cf. v. l. 15). — ^a) Ks -समा-योः; V1 Das Dn1. n4 Ds. 3 T2 G1 'योगे; T2 -तमो-योगे (for -समायोगो). — ^b) T2 वैरसौहार्दमेव च. — ^c) K4 अजाति च (sic); K1 Ds. 1 अपि जाति (for अथ जाति).

27 Ds missing (cf. v. l. 15). Ds2 reads 27^a-28^b on marg. — ^b) Ds Ds दुःखेषु (for दोषेषु). Ks कथं च नः; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 8 कथंचन (for कदाचन). — ^c)

C. 12. 10818
B. 12. 295 [A]. 28
K. 12. 300. 28

निर्गुणो यो हि दुर्बुद्धिरात्मनः सोऽरिरुच्यते ॥ २७
मानुषेषु महाराज धर्माधर्मौ प्रवर्ततः ।
न तथान्येषु भूतेषु मनुष्यरहितेष्विह ॥ २८
धर्मशीलो नरो विद्वानीहकोऽनीहकोऽपि वा ।

आत्मभूतः सदा लोके चरेद्भूतान्यर्हिसयन् ॥ २९
यदा व्यपेतहृल्लेखं मनो भवति तस्य वै ।
नानृतं चैव भवति तदा कल्याणमृच्छति ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

२८४

पराशर उवाच ।

एष धर्मविधिस्तात गृहस्थस्य प्रकीर्तितः ।

तपोविधिं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १
प्रायेण हि गृहस्थस्य ममत्वं नाम जायते ।

G₂ निर्गुणेन (for 'णो यो). K₄ ये; Bo. 1. 9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 [S]पि; B₈ स (for यो). Dn₄ च (for हि). —^d) T₁ G₁. 8 आत्मना (for 'नः). K₁. 2. 4 स निवर्तते; K₆ V₁ Br. 9 Das. 24 Ds. 7 T G₁. 8 सो- (V₁ शो)तिरिच्यते; Bo. 8 Ds D₂. 8 (marg.). 9 सोनि- (Ds₂ 'नु)रुच्यते; B₈ [S]त्यभि (marg. स नि)रुच्यते; B₈ (marg.) स विरुच्यते; Dn₁. n₄ Ds Cn (gloss: अतीव तुष्टो भवति) सोतिर (Dn₄ 'रि)ज्यते (for सोऽरि- रुच्यते).

28 D₆ missing (cf. v. l. 15). Ds₂ reads 28^{ab} on marg. —^a) K₁. 2. 4 Ds मानुष्येषु. —^b) Ds₄ om. धर्मा. K₁. 2 धर्मा (K₁ 'मै)धर्म-. K₁. 2. 4 प्रवर्तकः; K₆. 7 प्रवर्तत; G₁. 8 'र्तितः. —^c) Ds. 7 धर्मेषु (for भूतेषु). —^d) K₁. 2 T G₁ मानुष्य-. K₂ इव (for इह).

29 D₆ missing (cf. v. l. 15). —^b) K₇ इहको; M₁ इहतो (for इहको). D₂ इहकालीहकोपि वा (sic). —^c) C_v: आत्मभूतः, आत्मनि परमात्मनि भूतः जातः । C_v: —^d) D₄ [S]चरद्; G₁ चर (for चरेद्). Ds₄ भूयानि (for भूतानि). K₂. 4. 7 Bo. 8 (marg. as in text) Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8 T₂ G₁. 8 अर्हिसया (for 'यन्).

30 D₆ missing (cf. v. l. 15). K₂ om. 30^a. —^a) Ds₂ यया (for यदा). V₁ [अ]प्यपेतः; B₈ (marg. as in text). 7 Das. 24 चापेत- (for व्यपेत-). D₆ (by corr. sec. m.) हृल्लेखं (for -हृल्लेखं). C_v: इति लिख्यत इवेति हृल्लेखा वासना ॥ C_v: हरतीति हृत्, हृत्, तस्य लेखा कला व्यपेता यस्मात् तत्तथोक्तम् । हृदयं लिखति विदारयतीति हृल्लेखः कामो वा । C_v: —^b) K₂ om.

(hapl.) from तस्य वै up to भवति (in 30^a). G₁. 8 तत्सुखं (for तस्य वै). —^c) K₁. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₄ Ds-5. 7. 9 G₁. 2 नानृत (K₁ 'ता)श्. G₁ चेह (for चैव). C_v: नानृतम्, अनृतमहंकारोऽज्ञानं वा, तद्द्रष्टव्यम् । C_v: —^d) K₇ V₁ Bo. 7-9 Das. 24 Dn₁. n₄ D₂-4. 8. 9 (by corr.) अर्हति; D₇ हृच्छति (for ऋ).

Colophon. S₁ D₆ G₆ missing: K₃. 5 B₁-5 Ds₁. 24 Dn₂. n₈ D₁ G₁. 5 M₁-4 absent. — Sub-parvan: K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂-5. 7-9 T G₁-3 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁. 2. 4. 6 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 M₁ पराशर-गीता; K₇ D₄. 5. 9 पराशरगीतासु धर्मप्रसिद्धिः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ Ds₁ T₁ G₁. 8 118; Dn₁ M₁ 120; Dn₄ Ds₂ 119; Ds 1014 (sic); T₂ 131; G₂ 130; M₁. 6. 7 117. — Śloka no.: Das. 24 Dn₁. n₄ Ds 31.

284

This adhy. is missing in S₁ D₆ G₆ (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15; 259. 1).

1 ^a) Ds. 7 धर्म एवंविधस्तात. —^b) G₂ गृहस्तस्य. —^c) D₇ ततो (for तपो). K₆ विधिस; G₁ विधीश् (for -विधि). K₁ तु; T G₁. 8 च (for तु). Dn₄ वक्ष्यामि. —^d) K₁. 2 तं (for तन्). K₇ Dn₄ निगदितः (for 'दतः).

2 ^a) K₁ Bo Ds₄ Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 च; B₈ (marg. as in text) D₄. 6. 9 M₁. 5-7 [इ]ह (for हि). G₃

सङ्गागतं नरश्रेष्ठ भावैस्तामसराजसैः ॥ २
 गृहाण्याश्रित्य गावश्च क्षेत्राणि च धनानि च ।
 दाराः पुत्राश्च भृत्याश्च भवन्तीह नरस्य वै ॥ ३
 एवं तस्य प्रवृत्तस्य नित्यमेवानुपश्यतः ।
 रागद्वेषौ विवर्धेते ह्यनित्यत्वमपश्यतः ॥ ४
 रागद्वेषाभिभूतं च नरं द्रव्यवशानुगम् ।
 मोहजाता रतिर्नाम समुपैति नराधिप ॥ ५
 कृतार्थो भोगतो भूत्वा स वै रतिपरायणः ।

लाभं ग्राम्यसुखादन्यं रतितो नानुपश्यति ॥ ६
 ततो लोभाभिभूतात्मा सङ्गाद्वर्धयते जनम् ।
 पुष्ट्यर्थं चैव तस्येह जनस्यार्थं चिकीर्षति ॥ ७
 स जानन्नपि चाकार्यमर्थार्थं सेवते नरः ।
 बालस्नेहपरीतात्मा तत्क्षयाच्चानुत्पद्यते ॥ ८
 ततो मानेन संपन्नो रक्षन्नात्मपराजयम् ।
 करोति येन भोगी स्यामिति तस्माद्विनश्यति ॥ ९
 तपो हि बुद्धियुक्तानां शाश्वतं ब्रह्मदर्शनम् ।

C. 12. 10831
 B. 12. 296[5].10
 K. 12. 301.10

गृहस्तस्य. — ^b) D₁. 9 समत्वं (for ममत्वं). K₁ D₁. 9
 G₁ नाभिजायते (for नाम जा). — ^c) K₆ D₅₁. 52 (by
 corr. as in text, sec. m.) D₂₄ D₃ समागतं; D₆
 समागतं (for सङ्गा). D₉ om. (hapl.) from श्रेष्ठ up
 to नर (in 3^d). — ^d) K₁. 2. 4. 8 B₀ D₂₁. n₄ D₅
 D₁. 8. 8 भावै राजसतामसैः.

3 D₉ om. up to नर (cf. v. 1. 2). — ^a) K₁. 2. 4
 B₈ D₃ D₁. 5. 1 T₁ गृहानाश्रित्य. G₁ भावश्च (for
 गावश्च). — ^b) D₃ विविधानि (for च धनानि). — ^c)
 G₁. 8 प्रजाश् (for पुत्राश्). D₅ दारा भृत्याश्च पुत्राश्च;
 T₁ दारान्भृत्याश्च पुत्राश्च. — ^d) B₈ (marg.) हि (for
 [ह]ह). K₂ न तस्य (for नरस्य).

4 ^a) B₈ (marg.) भूत (for तस्य). — ^b) K₆
 पश्यत (for पश्यतः). — K₁. 2. 4 T₂ G₁ om. (hapl.)
 4^{ad}. — ^c) D₅. 1 द्वेषे; G₂ द्वेषेण (hypermetric)
 (for द्वेषौ). D₂₁ विवर्धते; D₄ वर्धते; D₅. 1 T₁
 G₈ M₁. 5-1 प्रवर्धते (for विव). — ^d) K₆ अपश्यत
 (for इयतः). B₈. 8 ह्यनित्यमनुपश्यतः; B₉ ल्त्वमनु-
 पश्यतः (hypermetric).

5 ^a) T₁ भूतश्च; G₁ भूतस्य (for भूतं च). — ^b)
 D₃₄ वशानुगः (for वशानुगम्). T₂ नरेन्द्रे ह्यवशानुगं.
 — ^c) D₂₄ जात (for जाता).

6 ^a) K₄ भोगितो. K₆ B₀. 8-9 कृ (B₀. 8. 8 [marg.]. 9
 र)त्यर्थं भोगितां (B₀. 8 'नं' त्यक्त्वा; K₇ D₅₁ D₂. 8
 (marg.). 8 रत्यर्थं भोगिनस्तस्य (K₇ 'नोस्तस्य' क्त्वा; V₁ D₂₁.
 n₄ D₃ D₅. 5. 1 C₂ कृता (V₁ 'त्य'र्थं भोगिनं मत्वा
 (D₅. 1 त्यक्त्वा); D₃. 54 D₄. 9 G₂ M₁. 5-1 C₃ रत्यर्थं
 (D₃ हत्यर्थं [sic]; D₄. 9 कृत्यार्थं; C₃ हत्यर्थं) भोगिनो-
 त्यक्त्वा; T G₁ कृतार्थं भोगितां (G₁ 'तं' त्यक्त्वा; G₈
 रत्यर्थं च धनं त्यक्त्वा. ❀ C₃: भोगिनोत्यक्त्वा, ईश्वरान्
 अत्यक्त्वा, सेविता । ❀ — ^c) K₁. 2. 4 V₁ B₈ (marg.
 as in text) लोभाद्; T₂ लाभ (for लाभं). K₇

D₁. 9 प्राप्य; G₂ ग्राम (for ग्राम्य-). K₁ V₁ B₈
 (marg. as in text) अन्यद् (for अन्यं). — ^d) D₅. 1
 रं (D₅ र)जितो (for रतितो). D₃. 54 नात्र; D₁ जानु
 (for नानु-).

7 ^b) K₂ संवाद् (for सङ्गाद्). K₇ D₁. 9 संगद्वा-
 रयते च (D₄ ज)नं; D₅. 1 संगद्वा जायते नरः. — ^c)
 K₁. 2 V₁ चापि; B₈ चेह (for चैव). K₁. 2. 6 B₆.
 1. 8 (marg. as in text). 9 D₃ D₅. 1 तस्यैव; D₂₄
 तस्यैव (for तस्येह). K₇ D₁. 9 पुष्ट्यर्थं तु तदस्तस्य; D₅
 'र्थं तस्य चैवेह. — ^d) C₂ (gloss: विक्षिपति, वृद्धार्थं
 कुसीदव्यापारं करोति) विकीर्षति (for चिकीर्षी).

8 ^a) D₅. 1 T₁ G₁. 8 संजानन् (for स जानन्). B₈
 (marg.) चाल्पार्थम्; D₅. 1 वाकार्यम् (for चाका').
 — ^b) K₄ अयार्थं; B₈ D₅. 1 अर्थार्थी; B₈ (marg.)
 अकार्य (for अर्थार्थं). G₂ M₁. 5-1 पुनः (for नरः).
 — ^c) B₈ D₂₁. n₄ D₅ बालः; M₁. 5-1 बाले (for बाल-).
 — ^d) D₁. 9 -तप्यति (for -तप्यते). K₁. 2. 4 तत्क्षयाश्चा-
 नुपश्यति.

9 ^a) K₁. 4 संसक्तो; K₂ युक्तो; K₇ D₄. 9 T
 G₁-8 M₁. 5-1 मतो (for पन्नो). — ^b) D₅. 1 रक्षन्नात्म-
 (for रक्षन्नात्म). B₈ (marg.) पराभवं (for जयम्).
 — ^c) K₆ B₈. 8 (marg.). 9 D₃. 54 D₅. 1 मुख्येयम्;
 K₇ मुख्येय (hypermetric); V₁ T भोगी स्याद्;
 D₁. 9 मुख्येय (sic) (for भोगी स्याम्).

10 T₁ reads 10 after 12^{ab}; T₂ after 12^{ad}.
 — ^a) D₂₁ यथा हि; D₂₄ D₄ तथा हि; D₅. 1 ततो
 हि; T G₁ M₁. 5-1 तपसा; G₂ तेजो हि; C₂ तपो-
 भिर (for तपो हि). K₄ बुद्धिः; T₁ G₁ सिद्धिः;
 C₂ वृद्धि (for बुद्धि-). • B₀. 9 D₅ D₂. 8 (marg.
 sec. m.). 8 तपोवृ (B₀ 'पोवृ'; B₉ 'तो वृ' द्विप्रयुक्तानां;
 B₀. 1 D₃. 54 तपोभिर्वृद्धियु'; G₈ तपःसंसिद्धियु'. — ^b)

C. 12 10831
B. 12. 296[3].10
K. 12 301. 10

अन्विच्छतां शुभं कर्म नराणां त्यजतां सुखम् ॥ १०
स्नेहायतननाशाच्च धननाशाच्च पार्थिव ।
आधिव्याधिप्रतापाच्च निर्वेदमुपगच्छति ॥ ११
निर्वेदादात्मसंबोधः संबोधाच्छास्त्रदर्शनम् ।
शास्त्रार्थदर्शनाद्राजंस्तप एवानुपश्यति ॥ १२
दुर्लभो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यवमर्शवान् ।
यो वै प्रियसुखे क्षीणे तपः कर्तुं व्यवस्यति ॥ १३
तपः सर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते ।
जितेन्द्रियस्य दान्तस्य स्वर्गमार्गप्रदेशकम् ॥ १४

Bs (marg. as in text) धर्म- (for ब्रह्म-). Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 -वादिनां; K1 D4. 8 -दर्शकं; D1 -दर्पणं (for -दर्शनम्). — °) D4 om. from मै up to वेदम् (in 11^d). — ^d) K1 Ds गुणानां (for नराणां). K1 M1. 5-7 नृ (K1 नृ) णामभ्य (K1 sup. lin. 'त्य)सतां (M1 'ता) सुखं; K2 नृणां संत्यज'; V1 G2 नृणां स त्यजतां सुखं (G2 शुभं); Bs (marg. as in text) नराणां व्रजतां शुभं.

11 D4 om. up to वेदम् (cf. v. 1. 10). — °) Ds. 7 -नाशाय (for -नाशाच्च). — ^b) Ds. 7 -नाशाय (for -नाशाच्च). Dn1 पार्थिवः. — K2 lacuna for 11^d.

12 °) Ds1 -संबोधः; G1. 2 -संबोधं; M1. 1 -संबोधाः (for -संबोधः). — ^b) K1 संबोधाः; K2 सततं (for संबोधाच्च). K2 G1. 8 आत्म- (for शास्त्र-). — After 12^{ab}, T1 reads 10. T1 G1. 8 om. 12^{ad}. — ^d) K4 Ds. 7 तत (for तप). K4 [अ]नुपश्यति; M1 [अ]नुपश्यते (for 'पश्यति). — After 12, T2 reads 10.

13 °) K4 मनुष्येन्द्र (for 'व्येन्द्र). — ^b) K1. 2 V1 Bo. 6. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 8. 8 Cp प्रत्यवमर्शवान्; K4 'मर्शनात्; Ks 'दर्शवान्; B1 'सर्गवान्; M1. 1 'मर्श-वात् (for 'मर्शवान्) ❀ Ca: प्रत्यवमर्शः, अनुसंधानादि, तद्वान् ॥ Cn: सारासारविवेकवान् । ❀ — °) Ds. 7 वाधीय; Cp वा प्रिय- (for वै प्रिय-). K1. 2. 4 Bs. 7 प्रिये; G1 M1 प्रियं (for प्रिय-). Bo खिन्नस्य; Da3 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 क्षीणस्य (for क्षीणे). — ^d) D1 ततः (for तपः).

14 °) Da4 ततः (for तपः). D1 T G1. 8 स्वर्ग- (for सर्व-). T1 G1. 8 -फलं (for -गतं). — ^d) D1 फलं स्वर्ग- (for स्वर्गमार्ग-). K4. 1 Bo. 8 (marg. as

प्रजापतिः प्रजाः पूर्वमसृजत्तपसा विभुः ।
क्वचित्क्वचिद्व्रतपरो व्रतान्यास्थाय पार्थिव ॥ १५
आदित्या वसवो रुद्रास्तथैवाग्न्यश्विमारुताः ।
विश्वेदेवास्तथा साध्याः पितरोऽथ मरुद्गणाः ॥ १६
यक्षराक्षसगन्धर्वाः सिद्धाश्चान्ये दिवौकसः ।
संसिद्धास्तपसा तात ये चान्ये स्वर्गवासिनः ॥ १७
ये चादौ ब्रह्मणा सृष्टा ब्राह्मणास्तपसा पुरा ।
ते भावयन्तः पृथिवीं विचरन्ति दिवं तथा ॥ १८
मर्त्यलोके च राजानो ये चान्ये गृहमेधिनः ।

in text) Ds D2. 4. 5. 7-8 T G1. 8 -प्रदर्शकं (T G1 'कः); V1 -प्रवेशकं; Bs -प्रदेशकः; Bs G2 M1. 5-7 -प्रदेशिकं; Dn1. n4 Ds -प्रवर्तकं (for -प्रदेशकम्).

15 ^b) K1 तपसः; Ks B1 तु तथा (for तपसा). K1. 2 Da3. a4 M1 प्रभुः; Ks (marg.) विधिः (for विभुः). — °) K1 व्रतपरे; K2 चाप्यपरे; Da3 Dn1 Ds2 Ds ब्रह्मपरो (for व्रत-). — ^d) G1 व्रतानास्थाय (for व्रतान्या-). Da4 T1 पार्थिवः.

16 °) K1 आदित्यवसो[सवो] रुद्रास्. — ^b) Bs M1. 5-7 [अ]श्चिद्भिः; Dn1 [अ]श्विभिः; Ds1 [अ]श्विभिः; Ds. 7 [अ]न्ये (D1 'न्य)श्विः; Ds [अ]श्विपिः; T G3 [अ]प्यभिः; G1 *भिश्च (for [अ]श्विभिः). Ks Ds. 7 G1 -मारुतः; K1 D1. 9 -वासवाः; T G3 -मारुतौ (for -मारुताः). — °) K2. 4 संख्याः (for साध्याः).

17 °) G2 -रासह- (sio) (for -राक्षस-). — ^b) K2 Ds1 Ds तथा; Ds2 (by corr. as in text) साध्याश्च (for सिद्धाश्च). D4 दिवौकसः; G2 दिवौकजः (for 'कसः). K4 ये चान्ये च दिवौकसः. — °) Ks तापसास्; Da3. a4 तपसां (for तपसा). Ds ये ते (for तात). T G1. 2 M1. 5-7 संसिद्धास्तात तपसा.

18 °) G2 om. ये चादौ. K1. 2. 4 T2 ब्राह्मणा; K1 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 ब्राह्मणाः (for ब्रह्मणा). K1 सृष्टा (for सृष्टा). — ^b) K1 ब्रह्मणास्; K2 Da4 ब्राह्मणा; Ks V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 ब्रह्मणा; K1 ब्राह्मणस् (for 'णास्). K2 परा. — °) Da3. a4 भावयन्तः; Dn4 Ds. 7 Gs भावयन्ति; G1 'यन्तौ (for 'यन्तः). — ^d) K4 विचरन्तः; G1 संचरन्ति (for विच-). V1 तथा दिवं (by transp.); Ds. 7 यदृच्छया; G1 दिवं यथा.

महाकुलेषु दृश्यन्ते तत्सर्वं तपसः फलम् ॥ १९
कौशिकानि च वस्त्राणि शुभान्याभरणानि च ।
वाहनासनयानानि सर्वं तत्तपसः फलम् ॥ २०
मनोनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः सहस्रशः ।
वासः प्रासादपृष्ठे च तत्सर्वं तपसः फलम् ॥ २१
शयनानि च मुख्यानि भोज्यानि विविधानि च ।
अभिप्रेतानि सर्वाणि भवन्ति कृतकर्मणाम् ॥ २२
नाप्राप्यं तपसा किञ्चित्त्रैलोक्येऽस्मिन्परंतप ।

उपभोगपरित्यागः फलान्यकृतकर्मणाम् ॥ २३
सुखितो दुःखितो वापि नरो लोभं परित्यजेत् ।
अवेक्ष्य मनसा शास्त्रं बुद्ध्या च नृपसत्तम ॥ २४
असंतोषोऽसुखायैव लोभादिन्द्रियविभ्रमः ।
ततोऽस्य नश्यति प्रज्ञा विद्येवाभ्यासवर्जिता ॥ २५
नष्टप्रज्ञो यदा भवति तदा न्यायं न पश्यति ।
तस्मात्सुखक्षये प्राप्ते पुमानुग्रं तपश्चरेत् ॥ २६
यदिष्टं तत्सुखं प्राहुर्द्वेष्यं दुःखमिहोच्यते ।

C. 12. 10848
B. 12. 196[8] 27
K. 12. 301. 27

19 ^b) G₁ ग्रहमेधिनः. — ^c) K₇ D_{4.9} -कुले च (for 'कुलेषु').

20 ^a) D₅₁ (before corr. as in text) D₇ T G_{1.8} M_{1.5-7} कौशेयानि (for कौशिकानि). G₂ तु (for च). T G_{1.8} वासांसि (for वस्त्राणि). — ^b) K₂ शुभाणि (for शुभानि). — ^c) K_{1.2} D_{3.2.4} D₅₂ T G_{1.8} वाहनानि च (D₅₂ स-); K₁ विमानानि च; B₃ (marg.) वाहनाशन- (for 'सन'). B₀ D_{2.8} पानानि; D_{3.2.4} सर्वाणि (for 'यानानि'). D₅ 1 वाहनं शयनं यानं (D₅ om. यानं). — ^d) K_{1.2.4} B₀ D_{51.14} D₅ D_{2.8.5.7} T₁ G₈ तत्सर्वं (by transp.). D₄ तपः फलं (submetric). — After 20, B₈ reads 22.

21 . B₀ om. (hapl.) 21. — ^a) G₁ (by corr. as in text) मनोनुकूलाः. — ^b) K₂ lacuna; K₇ D_{8.9} रूपवत्यः (K₇ 'त्याः') (for 'वत्यः'). K₇ D_{4.9} स्वलंकृतः (for सहस्रशः). — ^c) G₁ वासं (for वासः). K_{1.8} M_{1.6} प्रसाद- (for प्रासाद-). K_{1.2.7} B₀ D_{4.9} G₁ -पृष्ठेषु (for -पृष्ठे च). — ^d) K₇ V₁ B₃ D_{4.9} T₂ G_{1.2} M_{1.5-7} सर्वं तत् (by transp.). K₁ तपसा. D₅ om. (hapl.) from फलम् up to तपसा (in 23^a).

22 D₅ om. 22 (cf. v. l. 21); B₈ reads 22 after 20. B₈ reads 22^a twice. — ^a) B₃ (first time) कामिकानि च वस्त्राणि. — ^b) D₄ भाग्यानि (for भोज्यानि). D₅ वा (for च). — ^c) D₅ अभिप्रेतानि. G₂ कर्माणि (for सर्वाणि). — ^d) K₆ V₁ B_{0.6.7.8} (marg. as in text) D₄₁ D_{51.14} D₅ D_{2.8.5.7.8} T₁ G₈ शुभ- (for कृत-). B₀ D_{51.14} D₅ D_{2.8.8} -कर्मिणां (for -कर्मणाम्).

23 D₅ om. up to तपसा (cf. v. l. 21). — ^a) B₁ G₁ न प्राप्यं (for नाप्राप्यं). K₆ V₁ B_{0.6-9} D₄₁ D_{51.14} D₅ D_{2.8.8} तपसः (for 'सा'). — ^b) K₆

त्रैलोक्ये (for त्रैलोक्ये). K₄ B₀ D₄₄ D₅₁ D₅ D_{2.8.8} G_{1.8} [s]वि; T च (for sस्मिन्). K₂ त्रैलोक्ये-प्यभवन्नृपः; D₅₁ त्रैलोक्यं पितरं तप (sic). — ^c) T G_{1.8} (also as in text) -परित्यक्तः (for 'त्यागः'). — ^d) D₅ D₈ -कर्मिणां (for -कर्मणाम्). K₆ D₉ T G_{1.8} फलानां कृतकर्मणां. ☞ Cn: अकृतकर्मणां, कृतकृत्यत्वहीना-नामनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानां तपसः फलानि उपभोगपरित्यागो, वैराग्यम् । ☞

24 ^a) B₁ प्रवेक्ष्य; D₄₁ अवेक्ष्य; D₅₁ अवेक्ष (for अवेक्ष्य). B₉ अवेक्ष्य मनशास्त्रार्थं (sic). — ^d) T₂ G₁ M_{1.6-7} बुद्धा (for बुद्ध्या). T₁ नरसत्तम.

25 25^{ab} is damaged in K₂. — ^a) K_{4.6} 1 V₁ B_{0.6.7.8} (marg.). D₄₁ D_{51.14} D₅ D_{2.1.7-9} [s]-सुखायेति; D₅ 'स्त्री चेति (for sसुखायैव). — ^b) D_{51.14} D₅ D_{2.8.8} -संभ्रमः; Cp (gloss: निरङ्कुशतया सर्वतो धावनम्)-विभ्रमः (as in text). — ^c) K₂ नरस्य; T₁ अतोस्य; G_{1.8} ततो हि (for ततोऽस्य). — ^d) D₅₁ विविधाभ्यासः; D_{5.7} विद्या चाभ्यास- (for विद्येवा'). K₇ -वर्जिताः. D₅₁ विद्याभ्यासविवर्जिता.

26 ^a) Hypermetric. K_{1.2} यदा भाति; K_{4.7} V₁ B₃ D_{4.5.7.9} G₁ यदा च स्यात्; B₀ D_{51.14} D₅ D_{2.8.8} यदा तु स्यात्; D₄₁ lacuna; T₁ G₈ यद्ववति (for यदा भवति). — ^b) K₁ न्याये; K₇ D₄ न्याय्यं (for न्यायं). G₂ अपश्यति (for न प'). — ^d) K₁ D₄₁ उग्र (for उग्रं).

27 27^{ab} is damaged in K₂. — ^a) T₁ दृष्टं; T₂ उग्रं (for दृष्टं). — ^b) K₇ G₁ द्वेष्ट्यो; D₄₁ द्वेष्ट्य-; D₅₁ द्वेष्ट्य- (for द्वेष्ट्यं). B₀ D_{51.14} D₅ D_{2.8.8} [ह]-द्व्यते (for [ड]द्व्यते). — ^d) K_{1.2.4.7} V₁ D_{4.5.7.9} पश्य (D₅ 'इये'त; T G_{1.8} 'पश्य' (T₂ 'इयं')ति (for पश्येत्). M_{1.5-7} यारक्षः.

C. 12. 10848
B. 12. 296[5]. 27
K. 12. 301. 27

कृताकृतस्य तपसः फलं पश्यस्व यादृशम् ॥ २७
नित्यं भद्राणि पश्यन्ति विषयांश्चोपशुञ्जते ।
प्राकाश्यं चैव गच्छन्ति कृत्वा निष्कल्मषं तपः ॥ २८
अप्रियाण्यवमानांश्च दुःखं बहुविधात्मकम् ।
फलार्थी सत्पथत्यक्तः प्राप्नोति विषयात्मकम् ॥ २९
धर्मे तपसि दाने च विचिकित्सास्य जायते ।
स कृत्वा पापकान्येव निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३०
सुखे तु वर्तमानो वै दुःखे वापि नरोत्तम ।
स्ववृत्ताद्यो न चलति शास्त्रचक्षुः स मानवः ॥ ३१

इषुप्रपातमात्रं हि स्पर्शयोगे रतिः स्मृता ।
रसने दर्शने घ्राणे श्रवणे च विशां पते ॥ ३२
ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तत्क्षयात्पुनः ।
बुधा येन प्रशंसन्ति मोक्षं सुखमनुत्तमम् ॥ ३३
ततः फलार्थं चरति भवन्ति ज्यायसो गुणाः ।
धर्मवृत्त्या च सततं कामार्थाभ्यां न हीयते ॥ ३४
अप्रयत्नागताः सेव्या गृहस्थैर्विषयाः सदा ।
प्रयत्नेनोपगम्यश्च स्वधर्म इति मे मतिः ॥ ३५
मानिनां कुलजातानां नित्यं शास्त्रार्थचक्षुषाम् ।

28 ^a) K₄ पश्यन्त. — ^b) Ds₁ -शुञ्जते (for -शुञ्जते).
— G₁ om. 28^e-30ⁱ. — ^c) K₁ प्राकाश्यं; K₂ प्राकाश्यं;
D₁ T₁ प्रकाश्यं; G₂ प्राकाशं; Cn (gloss: विषयाततां)
प्राकाश्यं (as in text).

29 G₁ om. 29 (of. v. 1 28). — ^a) T₁ अप्रियं
हि (for 'याणि). K₂ अवमानांश्च; K₇ D₄. 9 T G₈
अवमानं च; Dn₄ 'मानाश्च (for 'मानांश्च). K₁ अप्रि-
यान्यद्वमानाश्च (sic). — Das. a₄ D₁ om. (hapl.) 29^ed.
— ^c) G₂ फलानि (for फलार्थी). K₈ सत्पथे; B₈ M₇
सत्पथं; D₈ सत्पथा; T₁ सत्फल (for सत्पथ). Dn₁.
n₄ D₈ T₂ फलार्थी तत्फलं (Dn₄ T₂ सत्फलं; D₈ सत्पथं)
त्यक्त्वा. — ^d) K₁. 2. 4. 6. 7 D₂. 4 G₂ विषयात्मक; T₁
'हमभिः (for 'त्मकम्).

30 ^b) K₈ B₈. 7. 8 (marg.). 9 Das a₄ Dn₁. n₄ D₈
D₈. 8 Cn (gloss: अविहितकार्यचिकीर्षा) Cpp विहित्ता
च; V₁ विहित्ता (sic); D₂ विधिधित्ता च (hyper-
metric) (for विचिकित्ता). — ^c) K₄ 6 B₈. 6. 9 Das.
a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂. 3. 8 एवं (for एव).

31 ^a) B₈ (marg.) सुखे वा; D₈ सुखेति; D₈ T₁
G₁. 8 सुखेपि; D₈. 7 सुखेन (for सुखे तु). K₂ D₈. 7
[s]पि; G₂ वा (for वै). — ^b) V₁ B₈ Das. a₄ G₂
चापि; D₈. 7 न च; T G₁. 8 [s]पि च (for वापि).
K₇ D₈ T₁ नरोत्तमः. — ^c) K₄ B₈. 8 Dn₁. n₄ D₈
D₂. 8 G₁. 2 सु-; G₈ स (for स्व). K₈ V₁ B₈. 6-9
Das. a₄ G₈ वृत्त्या (for वृत्ताद्). K₈ V₁ B₈. 6 Das.
a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂. 3. 8 G₂ M₁. 5-7 चलते.

32 ^a) G₁ इषु-; M₁ इषु- (sic) (for इषु-). B₈
(marg.). 9 प्रस्थान-; D₈ प्रताप- (for प्रपात-). K₁. 6
B₈ (marg.) Das. a₄ Ca मात्रे; K₂ D₈. 7 G₁ मात्रा
(for -मात्रं). ☞ Ca: इषुप्रपातमात्रे, अत्यल्पकाले । ☞

— ^b) K₁. 2. 4 B₈ योत- (for -योगे). K₈ G₁ स्मृताः;
D₄ स्मृताः; D₈ D₂. 8 स्मृताः; M₁. 5-7 स्मृतः (for
स्मृता). — ^d) M₁. 7 [s]पि (for च).

33 ^b) B₈ तद्विषयात् (for तत्क्ष-). D₄ om. from
पुनः up to ज्याय (in 34^b). — ^c) B₈ 8 (marg. as
in text) Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8 8 Ca (Cap as in text)
अबुधा न (for बुधा येन). K₇ D₈ तं न; D₈. 7 तेन
(for येन). — ^d) K₇ भोक्तुं (for मोक्षं).

34 D₄ om. up to ज्याय (of. v. 1 33). — ^a)
K₂. 6. 7 D₈ T₂ G₈ M₇ तपः (for ततः). K₇ D₈
फलानु; T₁ फलोत्थाः; T₂ G₁ फलार्थी; G₈ फलार्थः
(for फलार्थं). K₈ B₈ 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5.
7. 9 T₂ G₁-8 सर्वैस्व; T₁ सर्वैभ्यो; Ca चरतः (for चरति).
— ^b) B₈ 9 Das. a₄ G₂ M₁ 5-7 भवति (for भवन्ति).
K₄ ज्यायसा; V₁ M₁. 5-7 Ca. p (both, gloss: अथ-
मस्य) [अ]ज्यायसो; B₈. 7 Dn₁. n₄ D₈ s₁ (before
corr. as in text) D₂. 3. 8 ज्यायसे; D₄ ज्यायशो;
D₈. 7 [अ]तिशया (D₇ 'यो) (for ज्यायसो). K₄. 7
B₈. 9 Das. a₄ D₈ G₂ M₁. 6. 7 गुणः (for गुणाः). — ^c)
T₁ G₁ M₇ वृत्त्या (for वृत्ताद्). K₁. 2. 4. 7 V₁ B₈
(marg.) D₄. 5. 7. 9 G₂ हि (for च).

35 ^a) K₈ सर्वा (for सेव्या). ☞ Cn: अप्रयत्ना-
गताः, प्रारब्धकर्मोपस्थापिताः । ☞ — ^b) K₈ G₁ ग्रहस्थैर्.
V₁ तथा (for सदा). — ^c) K₁. 2. 4. 7 D₈ D₂. 9
-संगम्य (for गम्यश्च). Dn₄ प्रयत्नैर्नोपनीयश्च; T₁ G₈
प्रयत्ने नापि कर्तव्यः; G₁ अप्रयत्नोपभोग्याश्च. — ^d) Dn₄
ह्यधर्मः; D₈ स्वभावः; D₈. 7 धर्मश्च; G₁ स्वधर्मा (for
स्वधर्म). D₈. 7 नो (for जे).

36 ^b) K₇ नित्य- (for नित्यं). K₁. 2. 4 -लेत्रिनां;

धर्मक्रियावियुक्तानामशक्त्या संवृतात्मनाम् ॥ ३६
क्रियमाणं यदा कर्म नाशं गच्छति मानुषम् ।
तेषां नान्यद्वदे लोके तपसः कर्म विद्यते ॥ ३७
सर्वात्मना तु कुर्वीत गृहस्थः कर्मनिश्चयम् ।

दाक्षेण हव्यकव्यार्थं स्वधर्मं विचरेन्नृप ॥ ३८
यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

२८५

जनक उवाच ।

वर्णो विशेषवर्णानां महर्षे केन जायते ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १

यदेतज्जायतेऽपत्यं स एवायमिति श्रुतिः ।

C. 12. 10812
B. 12. 297[6]. 2
K. 12. 302. 2

Da4 मानुषां (for चक्षुषाम्). — °) Ks V1 Bo. 6. 7. 9
Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 क्रियाधर्मविमु (V1 Bo Dn1. n4 Ds
'यु)क्तानाम्; B8 Das. a4 Ds. 7 G2. 8 M7 धर्मक्रियाविमु-
(Ds. 7 M7 'मियु; G2. 8 'नियु)क्तानाम्. — °) K1
अशक्त्या; Dn1 T2 अशक्त्या; Dn4 अशक्ता; G1
शक्त्यानां; G2 अशक्त्यं; G3 शक्त्यानां; M1. 5. 7 नाशक्यं;
M6 नाशक्यं; Cv असयं (for अशक्त्या). ❀ Cn:
संवृतात्मनाम्, मूढमनसाम् ॥ Cv: सम्यग्वृत्तः वशीकृतः
आत्मा चित्तं येषां ते । ❀

37 °) K1. 2. 4. 7 Ds1 क्रियमाणं; Das a4 द्वियमाणं
(for क्रिय). B8 (marg.) यथा (for यदा). — °) Ds.
a4 T2 गच्छति. — °) Da4 नान्यकृते; Ds नान्य-
द्वत्; D7 नान्यवृत्तं (for नान्यद्वत्). — °) G8 दृश्यते
(for विद्यते).

38 °) D8 स्वत्वात्मना (for सर्वा). Dn4 Ds2 D4. 7
Gs [अ]नु-; Ds1 न (for तु). Ks कुर्वति (for कुर्वीत).
— Ds om. (hapl.) 38°-39°. — °) K1 गृहस्थाः (for
'स्थः). M1. 5-7 धर्म- (for कर्म). Ds1 om. from
निश्चयम् up to अमिणः (in 39°). — °) V1 Br. 8
Dn4 दाक्षेण. — °) Ks 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1.
n4 D2-5. 7. 9 T G1. 8 स्वधर्मं. K4 विविचेन्; V1 Bo.
6. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7 G2 M1. 5-7 विच-
रन्; T2 हि चरेन् (for विचरेन्).

39 = Manu. 6. 90; (var.) Vasistha Smṛti 8.
15. Ds1 om. up to अमिणः; Ds om. 39° (for
both, cf. v. l. 38). — °) Ks सर्व (for सर्वे). — °) K1.
4. 6 Da4 T2 M1. 7 संस्थितं. — B8 om. (hapl.)

39°1. — °) T1 G1 8 तथैवाश्रमिणः सर्वे. — °) K1
T2 M1. 7 संस्थितं; B7 संस्थितिः (for संस्थितिम्).

Colophon. Ś1 Ds Gs missing; Ks. 5 B1-5 Da1. a2
Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan:
K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T
G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 6
V1 Bo. 6. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 9 M1. 5
पराश्र (Ks Da4 'स)रगीता; K1 D1. 5. 9 M5. 7 पराश्र-
(D4 'स)रगीता तु तपःप्रशंसा (M5. 7 'शंसनं). — Adhy.
no. (figures, words or both): Br 116; Dn1 121;
Dn4 Ds2 (marg. sec. m.) M5 120; Ds 1015 (sic);
T1 G1. 8 119; T2 132; G2 135; M1. 6. 7 118
(M7 18). — Śloka no.: Da1 39; Dn4 40.

285

 This adhy. is missing in Ś1 Ds Gs (cf. v. l.
12. 274. 13; 283. 15; 259. 1.).

1 °) Da4 G2 M1. 5-7 वर्णे; Ds (by corr.) 7
वर्णा (for वर्णो). Ds2 (by corr.) T G1-3 M1. 5-7
विशेषो (for विशेष-). Ks B8. 7. 8 (marg.) Das. a4
-धर्माणां (Br 'नां) (for -वर्णानां). — °) Ks V1 Bo.
6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Da
8. 8 जातुं (for श्रोतुं). — °) Da4 वरं (for वर).

2 °) K1. 2. 4 यदस्य; G2. 4 एतज् (for यदेतज्).
Ds जायते (for जायते). Ks. 7 V1 B8 (marg. as in
text). 7 D1. 5. 7. 9 सत्यं (for सपत्यं). — °) Dn4

C. 12. 10862
B. 12. 297. 6. 1. 2
K. 12. 327. 2

कथं ब्राह्मणतो जातो विशेषग्रहणं गतः ॥ २

पराशर उवाच ।

एवमेतन्महाराज येन जातः स एव सः ।

तपसस्त्वपकर्षेण जातिग्रहणतां गतः ॥ ३

सुक्षेत्राच्च सुबीजाच्च पुण्यो भवति संभवः ।

अतोऽन्यतरतो हीनादवरो नाम जायते ॥ ४

वक्त्राद्बुजाभ्यामूरुभ्यां पञ्चां चैवाथ जज्ञिरे ।

सृजतः प्रजापतेर्लोकानिति धर्मविदो विदुः ॥ ५

मुखजा ब्राह्मणास्तात बाहुजाः क्षत्रबन्धवः ।

ऊरुजा धनिनो राजन्पादजाः परिचारकाः ॥ ६

चतुर्णामेव वर्णानामागमः पुरुषर्षभ ।

अतोऽन्ये त्वतिरिक्ता ये ते वै संकरजाः स्मृताः ॥ ७

क्षत्रजातिरथाम्बष्टा उग्रा वैदेहकास्तथा ।

श्वपाकाः पुल्कसाः स्तेना निषादाः सूतमागधाः ॥ ८

आयोगाः करणा ब्राह्म्याश्चण्डालाश्च नराधिप ।

एते चतुर्भ्यो वर्णेभ्यो जायन्ते वै परस्परम् ॥ ९

जनक उवाच ।

ब्रह्मणैकेन जातानां नानात्वं गोत्रतः कथम् ।

[अ]हम् (for [अ]यम्). — °) K1.2 कथं हि (E2 व1)
ब्राह्मणो जातो.

3 °) M1.5-7 तपसस्तु प्रकर्षेण.

4 °) K1 स्वक्षेत्रज्ञः; K2 D5.7 सुक्षेत्रज्ञः; K3 स्वक्षेत्राच्च; Ds1 D3 स्वक्षेत्रं (for सुक्षेत्रं). K1.2.4 D5.7 सुबीजज्ञः; Ds1 D3 स्वबीजाच्च (for सुबीं). — °) T2 पुंसो; G3 पुण्ये (for पुण्यो). — °) K6 V1 G2.3 ततो (for अतो). — °) B6-9 Das. a4 G1 अधरो; G2 अपरो (for अदरो). G3 न स्त (for नाम).

5 °) M1 [अ]भिजज्ञिरे (for [अ]थ जं) — °) Hypermetric. T2 सृष्टिः (for सृजतः). K7 D9 ब्राह्मणो (for प्रजापतेर्). B6.8 (marg. as in text).9 Das. a4 लोका; T G1.8 अंगाद् (for लोकान्).

6 °) K1.2 मुखतो (for मुखजा). K2 ब्राह्मणो. K1 जातौ; K2 जाता; D5.7 तत्र; T1 G1.8 तावद् (for तात). — °) K1.2.4 बाहुभ्यां (for बाहुजाः). T G8 M1.5-7 क्षत्रबन्धवाः (for बन्धवः). K6 B7 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 G2 बाहुजाः क्षत्रियाः स्मृताः; B8 क्षत्रिया बाहुजाः स्मृताः. — °) K1 तरुजा; K6.7 Das Dn4 ऊरुजा; Ds1 ऊरुजा (for ऊरुजा). B6 च विशो; T2 G1 M1.5-7 वणिजो (for धनिनो). — °) M1.5.7 पादकाः (M5 'तः) (for पादजाः). K2 Bo.6.8 Ds1 D8 T G8 परिचारिकाः; D4 वारकाः; D5.7 शूद्रयोऽनयः (for परिचारकाः).

7 °) K1.2.4 इति; B8 (marg.) अपि (for एव). — °) G3 आगमः, उत्पत्तिः । G3 — °) D4 corrupt. K1 G1.8 व्यतिरिक्ता; T1 चाति (for त्वति). — °) K2 G2 संकरजाः; T1 G1.8 संकीर्णजाः (for संकरजाः). G1.8 मताः (for स्मृताः).

8 °) Da4 Dn1. n4 D2.3 क्षत्रियातिर; G1 क्षेत्रजातिर (for क्षत्रं). Das. a4 अथोबष्टा (for अथाम्बष्टा). K2.4 क्षत्रजातिरथाः सृष्टा. G3 क्षत्रजातिरिति मूर्धाभिषिक्तः; ब्राह्मणस्य राज्यामुत्पन्नः । तथा च वैजयन्ती (Oppert, pp. 72-76) — सवर्णं ब्राह्मणाद्राज्ञी सूते मूर्धाविक्षिक्तम् । वैश्याम्बष्टं निषादं तु शूद्रा पारशवश्च सः ॥ वैश्याद्वैदेहकं विप्रा क्षत्रकन्या तु मागधम् । सूतं विप्रा नृपाद्वैश्या माहिष्यं जवनश्च स ॥ चण्डालं ब्राह्मणी शूद्राक्षत्रियात्पारधेनुकम् । वैणवं सैव चौर्येण वैश्याच्चायोगवं तथा ॥ विप्रा नापितमम्बष्टादस्मिन्कापि श्वपाकवाक् । श्वपचश्चैव चण्डालाश्चर्मकञ्जुक्जीवनम् । रथकारं तु माहिष्यात्करणी महिषस्यकम् । पुष्कराच्चैव चण्डालाकिरार्तं पलगण्डुकम् ॥ इत्यादि द्रष्टव्यम् । G3 — °) T1 G1.8 इति; G3 (gloss: परशवः) उग्रा (as in text). K7 V1 Ds1 D2.3 G2 वैदेहिकासु. K1.2 स्मृताः (for तथा). — °) K1 श्वपाकाः; K2 श्वपाकाः (for श्वपाकाः). K3 पुल्कसाः; K6 पुल्कसाः; K7 D4.5 पुल्कसाः; V1 पुल्कसाः; Bo.6.7.9 Ds1 पुल्कसाः; B8 पुल्कसाः; D9 पुल्कसाः (for पुल्कसाः). K6 स्तेन (for स्तेना). — °) G1 निषादाः (for निषादाः).

9 °) K4.6 V1 Bo 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.7.8 T2 अयोगाः; D4 अयागाः; D5 अयोप- (for आयोगाः). K1.2 T1 M1.7 कारणाः; D7 G1.8 केरलाः; M5 कर्मणा (for करणा). — °) K6.7 V1 Bo.7.9 Das. a4 Ds D2-5.7.8 चाण्डालाश्च. K1.2.4 नराधमाः; Da4 D2 'धिपः (for 'धिप). — °) K6 V1 Bo.6-8 Das. a4 Dn1 Ds D2.3.8 परस्परात् (D2 'राः).

10 °) Ds1 D5 T2 G3 Cnp ब्राह्मणा (for ब्रं). K1.2.4 M1.5-7 ब्राह्मणैः केन जातानां. — °) K1.2.4 B9 गोत्रता (for गोत्रतः). D5 स्मृतः; D8 स्मृतं; G2 पथः (for कथम्). — °) K7 B8 D4 T G1.8 बहुनीमानि; B8 (marg.) Dn4 'निह हि; Ds2 'नीहेह; D5.7 'नि

बहूनीह हि लोके वै गोत्राणि मुनिसत्तम ॥ १०

यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोनिं मुनयो गताः ।

शूद्रयोनीं समुत्पन्ना वियोनी च तथापरे ॥ ११

पराशर उवाच ।

राजन्नैतद्भवेद्ब्राह्मणमपकृष्टेन जन्मना ।

महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२

उत्पाद्य पुत्रान्मुनयो नृपते यत्र तत्र ह ।

स्वेनैव तपसा तेषामृषित्वं विदधुः पुनः ॥ १३

पितामहश्च मे पूर्वमृश्यशृङ्गश्च काश्यपः ।

वटस्ताण्ड्यः कृपश्चैव कक्षीवान्कमठादयः ॥ १४

यवक्रीतश्च नृपते द्रोणश्च वदतां वरः ।

आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मत्स्य एव च ॥ १५

एते स्वां प्रकृतिं प्राप्ता वैदेह तपसोऽऽश्रयात् ।

प्रतिष्ठिता वेदविदो दमे तपसि चैव हि ॥ १६

मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव ।

अङ्गिराः कश्यपश्चैव वसिष्ठो भृगुरेव च ॥ १७

कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव ।

नामधेयानि तपसा तानि च ग्रहणं सताम् ॥ १८

C. 12. 10878
B. 12. 29761. 18
K. 12. 502. 18

नाम; D⁹ बहुनामानि; G² बहूनि खलु (for 'नीह हि'). K¹. 2. 4 transp. लोके वै and गोत्राणि. B⁸ (marg. as in text) T¹ G¹. 8 [s]स्मिन् (for वै). Da⁴ D⁸ मुनिसत्तमः.

11 ^a) D⁴ lacuna; D⁵. 7 यत्र (for तत्र). ☞ Ca. p: यत्र तत्रेति, अनियतयोनी । ☞ — ^b) K¹. 2. 4 सुगोत्रं; K⁶ स्वैयोनिं (sic); Da⁴ स्वयोनिः; G² सुयोनिं (for स्व). K⁷ यथा; B⁹ गतः (for गताः). — ^c) Bo. 6-9 Da⁸ Dn¹. n⁴ D⁸ D². 8. 8 शूद्रयोनी; Da⁴ शूद्रं योनौ (for शूद्रयोनी). K¹ समुत्पन्नान्; M¹ 'स्पन्नौ. — ^d) K¹ नियोनौ (for वि). Dn⁴ वा (for च). ☞ Cs: वियोनी, योन्यभावे कलसादौ । ☞

12 ^a) K¹. 2. 6 B⁶-8 D⁸. 4 T¹ G¹. 2 M⁷ एतद् (for नै). K⁶. 1 D⁴. 9 गुह्यम् (for ग्राह्यम्). — ^b) K¹. 2. 4 अनिकृष्टेन; K⁷ D⁴. 9 अव (for अप). V¹ कर्मणा (for जन्मना). — ^c) K¹. 6 महात्मानं (for 'त्मनां'). D⁵. 7 समुत्पत्तिः. — ^d) G¹ भावितात्मनः.

13 ^a) K¹. 2. 4 transp. मुनयो and नृपते. D⁸. 1 D⁸ जायते (for नृपते). K¹ हि; T¹ वा; G¹. 8 ते (for ह). — ^c) Dn⁴ त्वेनैव; D⁸. 1 स्वे स्वेनैव (hypermetric); T² तेनैव (for स्वेनैव).

14 ^a) G² corrupt. D⁸ D⁸ च वै; D² चैव (for च मे). ☞ Cs: पितामहः वसिष्ठो वरुणरेतसा कुम्भे जातः । ☞ — ^b) K¹. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-8 Da⁸ Dn¹. n⁴ D⁸. 1 D². 4. 8 ऋष्यशृङ्गश्च; D⁹ ऋष्य (sic); G¹ ऋष्या (sic) (for ऋष्य). K⁶ D⁵. 7 कश्यपः; G¹ कश्यपं. — ^c) K⁴ वरस; K⁶ वदुः; K⁷ B⁷ वटस; Bo. 6. 8 (marg.) 9 D⁸ D⁸ वटस; B⁸ (also marg.) पटस; Da⁸. 4 वट; Dn¹ वेदस; Dn⁴ बहुस; D². 8 वटस; D⁷ वचस; T¹ G¹ वसुस; T² मनुस; G¹ पटस;

G⁸ वस्तुस; M¹. 5-7 वदुः (for वटस). K¹ तड्यः; K² तुड्यः; K⁴ तड्यः; Dn⁴ ताड्यः; D⁸. 1 ताड्यः; D⁴ ताड्यः; D⁵ चाद्यः; D⁷ चाद्याः; G² तड्यः; M¹. 5-7 यास्काः (for ताण्ड्यः). — ^d) K¹ V¹ काक्षीवत्; K² काषावत्; K⁴ Bo. 6-8 Da⁸. 4 Dn¹. n⁴ D². 8. 8 काक्षीवत्; K⁷ काक्षीवान्; B⁹ D⁴. 9 काक्षीवान्; D⁵ कश्यपः; G² M¹. 5-7 कक्षीवत् (for कक्षीवान्). K¹. 2. 4 कवचादयः; Dn⁴ कर्मवा; T¹ G¹-8 M¹. 5-7 कवषा (for कमठा).

15 D⁵. 7 om. 15^{ab}. — ^a) D⁹ क्रीवश्च (for क्रीतश्च). — ^b) K¹. 2. 4 वदतां (for वदतां). T¹ M¹. 5-7 वर (for वरः). — ^c) D² मतेगो (sic); D⁴ मतेगा (for मतेङ्गो). K⁶ मत्तश्च; K⁷ D⁸. 1 D². 4. 8. 9 दक्षश्च; V¹ दांतश्च; D⁵. 7 मंतुश्च (for दत्तश्च). — ^d) K² द्रुपदो; Dn¹. n⁴ D⁸. 8 द्रुमदो; D⁴ द्रुपदा (for द्रुपदो). K⁷ दक्ष; V¹ Bo. 6 Dn¹. n⁴ D⁸ D². 8. 8 मात्स्य (for मत्स्य).

16 ^a) K⁶ B⁷ D⁵ एतेषां (for एते स्वां). — ^b) K² D⁴ वेदेह (sic); B⁷ विदेह (for वैदेह). D⁸. 1 D². 8 (by corr.) तपसा (for तपसो). B⁶ T² [ss]श्रमात्; T¹ [s]ग्रहात्; M¹. 5-7 बलात् (for ssश्रयात्). — ^d) K⁷ V¹ B⁸ D⁴. 5. 7. 9 G¹ M¹. 5-7 ह; G⁸ च (for हि). K⁶ Bo. 6. 7. 8 (marg.) 9 Da⁸. 4 Dn¹. n⁴ D⁸ D². 8. 8 दमेन तपसैव ह (Bo. 6 Dn¹. n⁴ D⁸ D². 8. 8 हि).

17 ^b) T² G¹ आरत (for पार्थिव). — K² D⁴. 7 G². 8 om. (hapl.) 17^c-18^b. — ^c) K⁶ V¹ Bo Dn⁴ D⁸. 5 T¹ G¹ M¹. 5-7 काश्यपश्च. — ^d) K⁶. 1 B⁶. 8 वसिष्ठो (for वसिष्ठो).

18 K² D⁴. 7 G². 8 om. 18^{ab} (cf. v. 1. 17). — ^d) B⁸ (marg.) यानि; G¹. 8 नाम (for तानि). K²

C. 12. 10879
B. 12. 257[-]. 19
K. 17 302. 19

जनक उवाच ।

विशेषधर्मान्वर्णानां प्रब्रूहि भगवन्मम ।

तथा सामान्यधर्माश्च सर्वत्र कुशलो ह्यसि ॥ १९

पराशर उवाच ।

प्रतिग्रहो याजनं च तथैवाध्यापनं नृप ।

विशेषधर्मो विप्राणां रक्षा क्षत्रस्य शोभना ॥ २०

कृषिश्च पाशुपाल्यं च वाणिज्यं च विशामपि ।

द्विजानां परिचर्या च शूद्रकर्म नराधिप ॥ २१

विशेषधर्मा नृपते वर्णानां परिकीर्तिताः ।

निग्रहणं (for च ग्रं). G₂ सत्तम (hypermetric) (for सताम्). ॐ Cv: ग्रहणं सतां, प्राप्तानीत्यर्थः । ॐ

19 G₂ om. the ref. — °) D_{5.7} विशेषधर्मे (for 'धर्मान्'). — °) D₅₁ प्रजा ब्रूहि (hypermetric) (for प्रब्रूहि). B₃ (marg.) वदतां वर (for भगवन्मम). — °) B_{0.8} D_{n1. n1} D₅ D_{2.8.8} ततः; B₃ damaged (for तथा). D₅₁ धर्माश्च; D₅ धर्माश्च (for धर्माश्च). B₃ तु (for च). — °) G₂ प्रब्रूहि (for सर्वत्र). D₅₁ शमलो (for कुशलो).

20 K₁ पराशरा (for पराशर). — °) D₁ पालनं (for याजनं). K₁ om. च. V₁ B_{0.8} (marg.) D₅₁. a₁ G₂ प्रतिग्रहो य (D₅₁ या)जनं. — °) K₅ V₁ D_{5.7} [अ]ध्ययनं (for [अ]ध्यापनं). — °) K₁ 4.8 V₁ B_{0.8} D₅₁. a₁ D_{n1. n1} D₅ D_{2.8.8} विशेषधर्मा; D_{5.7} धर्म (for धर्मो).

21 °) K₁ D_{n1. n1} D₅₁ G₂ M_{1.5-7} पशुपाल्यं; K₁ पाशुपाल्यश्च; D₅ **पाल्यं. D₁ om. च. — °) K₁ वाणिज्यं; D₅ वाणिजा; D_{7.9} M_{1.5.6} वाणिज्या (for वाणिज्यं). K₁ 2.4 विशां प्रभो (K₁ 'भो:') (for विशामपि).

22 °) D₂ om. from धर्मा up to संवि (in 23^b). — °) D₅ वर्णानां परिकीर्तिताः; G₂ 'नां च प्रकीर्तिताः. — °) D₅₁ साधारणं; D₁ 'णास् (for 'णास्). — °) K₅ तत् (for मे).

23 D₂ om. up to संवि (cf. v. l. 22). — °) K₅ G₁ M_{1.5-7} प्रमादः; K₁ D_{5.7} प्रशमः; B₃ (marg.) प्रसादः; D₅ प्रथमः (for [अ]प्रमादः). K₁ T₁ G₁ M_{1.5-7} संविभागता (K₁ 'गिता:'); D_{n1} सविभागता (for संविभागिता). K₁ 2 [अ]प्यप्रमादः स्व-

धर्मानसाधारणांस्तात विस्तरैण शृणुष्व मे ॥ २२

आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता ।

श्राद्धकर्मतिथेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥ २३

स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता ।

आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्माः साधारणा नृप ॥ २४

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

अत्र तेषामधीकारो धर्मेषु द्विपदां वर ॥ २५

विकर्मावस्थिता वर्णाः पतन्ति नृपते त्रयः ।

उन्नमन्ति यथासन्तमाश्रित्येह स्वकर्मसु ॥ २६

कर्मसु; K₁ प्रमादः स्वकर्मसु (submetric). — °) K₁. 2.4 अशंस्य कर्मः K₅ श्राद्धधर्मः; G₁ श्राद्धकर्म (for श्राद्धकर्म). T G₁ 8 M₁ [आ]तिथेयत्वं (M₁ 'श्च') (for 'यं च'). — °) B₃ वा (for च).

24 °) K₁ M₅ शौचः; K_{5.7} D₁ 6 शौर्यं (for शौचं). K₁ D₁ 6 नित्यानसूयता; D_{n1} D₅₁ D_{2.8} 'सूयता. — °) D₅₁ a₁ आत्मा ज्ञानं (for आत्मज्ञानं). — °) M_{1.6} साधारणो (for 'णा'). D₅₁ D₂ स्मृताः (D₂ 'ता') (for नृप). K₁. 2 D₅₁ D_{5.7.8} T₁ G₁-8 धर्मैः साधारणो (G₁ 'णे') नृप (D₅₁ D₅ स्मृतः; D_{5.7} मतः).

25 °) K₁. 2.4 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्. — °) D₁ reads from तयः up to द्विजा (in 23^b) twice. — °) K₅ यत्र (for अत्र). K₅ आधिकारो (for अधी'). ॐ Cn: अधीकारः, उपसर्गो घञ्प्रत्ययानुसारे बहुलम् (Pāṇini 6. 3. 22) इति दीर्घः । ॐ — °) K₁ D₅₁ वरः.

26 For the repetition in D₁, cf. v. l. 25. — °) K₁. 2 D₁ विकर्मा चास्थिता; K₁ B_{0.7} D₅₁ D₅ विकर्म चास्थि'; K₅ विकर्म वास्थि'; K₁ विकर्मा च स्थि'; B₃ (marg. as in text) विकर्मसु स्थि'; D₅₁ D₁ (both times) विकर्म वास्थि'; D₅ विकर्मा वा स्थि'; T G₁. 8 M_{1.5-7} विकर्मणि स्थि'; G₂ विकर्मे च स्थि' (for विकर्मा वस्थिता). — °) K₅ B_{0.8} D₅₁. a₁ D_{n1. n1} D₅ D_{2.8.8} पतन्ते (for पतन्ति). T₁ G₁ निरये (for नृपते). — °) K₁. 2 यथा वृत्तम्; B_{0.8} D_{5.7} यथासत्त्वम्; B_{0.9} T G₁. 8 M_{1.5-7} C₅ यथासन्नम्; B₃ (marg.) यथान्यायम्; D₁ (both times). 8.9 यथा सत्यम्; G₂ यथायत्नम् (for यथासन्नम्). ॐ C₅: यथासन्नं, यथाविहितम् । ॐ — °) D_{5.7} आवृत्य (for आश्रित्य). D₅₁ [ह]व (for [ह]ह). K₁ सुकर्मसु; G₂ M_{1.5-7} स्वकर्म

न चापि शूद्रः पततीति निश्चयो

न चापि संस्कारमिहार्हतीति वा ।

श्रुतिप्रवृत्तं न च धर्ममाप्नुते

न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं कृतम् ॥ २७

वैदेहकं शूद्रमुदाहरन्ति

द्विजा महाराज श्रुतोपपन्नाः ।

अहं हि पश्यामि नरेन्द्र देवं

विश्वस्य विष्णुं जगतः प्रधानम् ॥ २८

सतां वृत्तमनुष्ठाय निहीना उज्जिहीर्षवः ।

मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति कुर्वाणाः पौष्टिकीः क्रियाः ॥ २९

यथा यथा हि सद्वृत्तमालम्बन्तीतरे जनाः ।

तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह च शेरते ॥ ३०

जनक उवाच ।

किं कर्म दूषयत्येनमथ जातिर्महामुने ।

संदेहो मे समुत्पन्नस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३१

पराशर उवाच ।

असंशयं महाराज उभयं दोषकारकम् ।

कर्म चैव हि जातिश्च विशेषं तु निशामय ॥ ३२

C 12. 10892
B. 12. 207(e). 3
K 12. 30 . 32

च (for स्वकर्मसु). K₂ आश्रित्य स्वेषु कर्मसु. ✽ C₂: आश्रित्य, अन्ततरावरवर्णवृत्त्याश्रयेण । ✽

27 For the repetition in D₁, cf. v. 1. 25. — ^a) K₁ वा (for च). G₂ [अ]ति (for [अ]पि). D₁ शूद्राः. G₂ पतितश्च (for पतति). K₁ न; D₂ G₂ ह; G₂ च (for [ह]ति). — ^b) D₁ (both times) वा (for च). K_{1.2} V₁ B₂₋₃ D₂ a₁ D_{2.4} (both times). G₂ च; D₂ D_{2.7} T G_{1.8} M₁ lacuna (for वा). — ^c) D₂ T G₁ M_{1.5-7} श्रुतिप्रयुक्तं; D₁ श्रुतप्रवृत्तं; G₂ श्रुतिश्च प्रयुक्तं (for श्रुतिप्रवृत्तं). D₁ (both times) नवः; D₂ च न (by transp.). D_{2.7} वृत्तम्; T G_{1.3} कर्म (for धर्मम्). D₂ अश्रुते; T G_{1.8} सोऽश्रुते (for आश्रुते). — ^d) D₁ (both times) तत्रास्य धर्मे; G₂ न ह्यधर्मे (for न चास्य धर्मे). K₂ धर्मः; K₁ धर्मः; D₂ धर्मः (for धर्मे). K₁ प्रतिसाधनं (for 'षेधनं'). ✽ C₂: धर्मे, आनुशंखादि (st 23-24) त्रयोदशकरूपे । ✽

28 For the repetition in D₁, cf. v. 1. 25. — ^a) K₁ D_{2.9} T₂ वैदेहिकं; G₂ 'ह तं (for 'हकं). D_{2.7} वेदं हि शूद्राः समुदाहरन्ति. ✽ C₂: वैदेहकं, विदेहेषु विदितम् । ये स्थूलं शरीरं त्यक्त्वा लिङ्गमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नास्ते विदेहाः । [तेषां] मुक्तिर्जन्मद्वयेन व्यवहिता ॥ G₂: वैदेहेति संशुद्धिः । कश्चनः प्रजापतिवचनः । द्विजाः कं, प्रजापतिं, तत्सदृशब्राह्मणमुदाहरन्ति ॥ C₇: वैदेहकं, वैदेहकः ब्राह्मण्यां वैश्याजातः (Amara 2. 10. 3) । ✽ — ^b) K₁ D_{2.9} गुणोपपन्नाः; D_{2.7} गुणम् (for श्रुतोप). — ^c) G_{1.8} देवतं (for देवं). — ^d) T G_{1.3} M_{1.5-7} G₂ प्रतिष्ठां (for प्रधानम्).

29 ^a) B₂ D₂ a₁ G₂ वृत्तिम् (for वृत्तम्). K_{2.7} B_{2.7.8} D_{2.1.4} D₂ D_{2.8.5.8} G₁ अपिष्ठाय; D₂ a₁ अनुष्ठाय; G₂ lacuna (for अनुष्ठाय). — ^b) K₁ D_{2.1}

T₂ विहीना; K_{2.4} D_{2.1} L₂ 5.8 G₁ निहीनान्; K₂ V₁ B_{2.6-8} D₂ a₁ नि (B₂ marg. वि) हीनानि; K₁ D_{2.9} निहीनम्; D₁ हीनानपि; G₁ विहीनाश्च; G₂ *हीनापि; G₂ निहीनश्च; M_{1.5-7} निहीनापि; C₂ (gloss: शूद्राः) निहीना (as in text). B_{2.7.9} D₂ a₁ उज्जिहीर्षयेत्; D_{2.1.4} C₂ (gloss: आत्मानमुद्धर्तुमिच्छवः) उज्जिहीर्षवः (D_{2.4} 'याः'); G_{1.3} च जिगीषवः; C₂ p (gloss: कामादीन्दोषानुच्छेत्तुमिच्छवः); C₂ (gloss: शूद्रः स्वादात्मानमुद्धर्तुमिच्छवः) उज्जिहीर्षवः (as in text). — ^c) K₁ D₁ G₂ मन्त्रवर्जा; B₁ D₂ 'वृद्धा; D₂ 'वृद्धा; M_{1.5-7} 'वर्जं (for 'वर्जं). K₂ दुष्मति; K₁ दूष्यति (for दुष्यन्ति). — ^d) D₂ कुर्वाणां. K_{2.7} B_{2.7.9} पौष्टिकी; B₂ D₁ 'कीं; D₂ 'काः; G₁ 'क' (for 'कीः). B₂ D₁ क्रियां.

30 ^a) B₁ om. the first यथा. K₁ सद्वृत्तम्; V₁ यद्वृत्तम्; G₂ सद्वृत्तिम् (for सद्वृत्तम्). — ^b) D_{2.7} आवर्तन्ति (for आलम्बन्ति). B_{2.9} D₂ a₁ आलम्बन्तीतरे जनः; G₂ आलम्बन्तीतरे जनाः. — ^c) K₁ प्राप (for प्राप्य). — ^d) K₂ V₁ B_{2.6-9} D₂ a₁ D_{2.1.4} D₂ D_{2.8.8} C₂ मोदते; M_{1.5-7} शेरते (for शेरते). T G_{1.3} नन्दन्ति प्रेत्य चेह च.

31 ^a) K₂ G₂ [ए]तम् (for [ए]नम्). — M_{1.5-7} om. (hapl.) 31^b-34^c. — ^b) K₂ V₁ B_{2.6-9} D₂ a₁ D_{2.1.4} D₂ D_{2.8.8} T₁ अथो; T₂ G_{1.3} उक्तः (for अथ). T₂ जाति. — ^d) K₂ B₂ (marg. as in text). G₂ ततो (for तन्मे). K₁ D₂ D_{2.1} अर्हति (for अर्हसि).

32 M_{1.5-7} om. 32 (cf. v. 1. 31). V₁ reads 32-37 on marg. — ^b) K₂ ह्यभयं (for उभयं). K₁ 2.4 V₁ B₂ D₂ D_{2.1} दोषकारणं (for 'कारकम्'). — ^c) K₁ कर्म (for कर्म). D₁ [ह]वः; G₂ [अ]पि (for [ए]व).

C. 12. 10893
B. 12. 287[6]. 33
K. 12. 302. 33

जात्या च कर्मणा चैव दुष्टं कर्म निषेवते ।

जात्या दुष्टश्च यः पापं न करोति स पूरुषः ॥ ३३

जात्या प्रधानं पुरुषं कुर्वाणं कर्म धिकृतम् ।

कर्म तद्वृषयत्येनं तस्मात्कर्म नशोभनम् ॥ ३४

जनक उवाच ।

कानि कर्माणि धर्म्याणि लोकेऽस्मिन्निजसत्तम ।

न हिंसन्तीह भूतानि क्रियमाणानि सर्वदा ॥ ३५

पराशर उवाच ।

शृणु मेऽत्र महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

यानि कर्माण्यहिंसाणि नरं त्रायन्ति सर्वदा ॥ ३६

संन्यस्याग्नीनुपासीनाः पश्यन्ति विगतज्वराः ।

नैःश्रेयसं धर्मपथं समारुह्य यथाक्रमम् ॥ ३७

प्रश्रिता विनयोपेता दमनित्याः सुसंशिताः ।

प्रयान्ति स्थानमजरं सर्वकर्मविवर्जिताः ॥ ३८

सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि सम्य-

कृत्वा राजन्सत्यवाक्यानि चोक्त्वा ।

त्यक्त्वाधर्मं दारुणं जीवलोके

यान्ति स्वर्गं नात्र कार्यो विचारः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

K1 ह; K2 V1 [ह]ह (for हि). K6 B6.9 Das. a4 विजानीहि (for हि जातिश्च). —^a) T2 विशेषश्च. D4.9 तु; D5 T2 च; D7 मे (for तु). Dn4 निशामयः; G2 निशामया (for निशामय).

33 M1.5-7 om. 33 (cf. v. l. 31). V1 reads 33 on marg. —^b) K2.1 D2.1 D5.1 G2 दुष्टः; B6 दुष्टः (for दुष्टं). K6 B7 दुष्टः (B7 'ष्ट') कर्म (B7 'मे') नि सेवते; Dn1. n4 D2. 2. 3 दुष्टं कर्म न सेवते (Dn1 'से'). — G2 om. (hapl.) 33^{ad}. —^c) G1 यत् (for यः). —^d) K2 न करोषं निशामय (sic).

34 M1.5-7 om. 34^{ab} (cf. v. l. 31). V1 reads 34 on marg. —^a) D3 (by corr.) प्रधान (for 'न'). K4 कुर्वाणं (for पुरुषं). —^b) V1 निष्ठतं; D5.7 T1 G2 धिष्ठितं; T2 G1 दुष्कृतं (for धिकृतम्). K4 कर्म धिकृतं परं (submetric). —^c) D5.1 सं; T1 तं; T2 G1.3 कं (for तद्). —^d) K1 कर्मैव; K2 कश्चैव; K7 D2.5.7.9 कर्म च; G2 कर्मैव (for कर्म न).

35 M1.5-7 om. the ref. V1 reads 35 on marg. —^a) G1 यानि (for कानि). K6.1 Das. a4 D5.7 T2 धर्माणि; M1.5-7 [अ]हिंसाणि (for धर्म्याणि). —^b) D7 हिंसति. K7 D4.5.7.9 हि; T2 ह (for [ह]ह). —^d) K1.2.6.7 क्रियमाणानि. D5 सर्वदा (for सर्वदा).

36 V1 reads 36 on marg. —^a) K6 B6.7.9 Das D5.7 G2 तन् (for त्र). B3 (marg. as in text) शृणुष्वेतन्महाराज. —^b) M1.6.7 मा (for मां). M6 [अ]र्षे (for र्वं). D9 परिपृच्छसि; G1 पश्यं पृच्छसि (for पश्य). —^d) T2 नरात्. Das आचार्यति (sic)

(for त्रायन्ति).

37 V1 reads 37 on marg. —^a) Das. a4 Dn4 D9 T2 G2 संन्यस्य (for सं). T2 G2 [अ]ग्निम् (for [अ]ग्नीन्). K1 corrupt; K2 उपासीनान्; K6.7 V1 B6.6-9 Dn1. n4 D5 D2-4.8.9 उदासीनाः (D4 'नो'); Das a4 उदासीनां; D5.7 उपासीत; M1.7 'सीता (for 'सीनाः). G1 अन्येस्माग्निमुपासीनास् (sic). ✽ Cn: संन्य-स्याग्नीन्, पारिव्राज्यं कृत्वेत्यर्थः । ✽ —^b) K1.2.4 मनसि (K1 'सा) विगतज्वरः (K4 'राः); V1 B7-9 न पश्यन्ति गतज्वराः; B6 न पश्यन्ति विगतज्वराः (hypermetric); Das. a4 T G1.3 Ca तपस्यन्ति गत'; D4.5.7.9 G2 M1.5-7 नमस्व (D5 G2 M1.5-7 नमस्या; D7 मनस्या) विगत-ज्वराः (D9 'रः). —^c) K6 V1 B6.6-9 Dn1. n4 D5 D2.5.8 Cn (gloss: योगम्) कर्मपथं (for धर्मं). —^d) ✽ Cn: यथाक्रमम्, वितर्कविचारानन्दास्मिताख्यासु योग-भूमिषु पूर्वपूर्वभूमिकां त्यक्त्वा उत्तरोत्तरभूमिकामारुह्य । ✽

38 ^a) D5.7 प्रश्रिता; Cn (gloss: श्रद्धावन्तः) प्रश्रिता (as in text). K2 विनयोपेता; K4 विनियो'; G2 विनयोपेत. K7 D4.9 प्रकृत्वा क्षमयोपेता. —^b) D5 दमनिष्ठाः (for 'नित्याः). K1.2.4 D5.7 M6 सुसंश्रिताः; K7 D4.9 'वृताः; V1 D2.8 सुसंशिताः; B7 सुसंशितः; Cn (gloss: अतिसूक्ष्मबुद्धयः) 'ताः (as in text). —^c) D2 om. from प्रयान्ति up to दारुणं जो in (39°). K7 प्रयाति. D7 अरजं (by metathesis); G1 (before corr.) अचिरं (for अजरं). —^d) K2 स्वर्गकर्म; D9 सर्वकाम (for 'कर्म). K7 समारुह्य यथाक्रमं (= 37^d). ✽ Cp: सर्वकर्मविवर्जिताः, संन्यासिनः । ✽

२८६

पराशर उवाच ।

पिता सखायो गुरवः स्त्रियश्च

न निर्गुणा नाम भवन्ति लोके ।

अनन्यभक्ताः प्रियवादिनश्च

हिताश्च वश्याश्च तथैव राजन् ॥ १

पिता परं दैवतं मानवानां

मातुर्विशिष्टं पितरं वदन्ति ।

ज्ञानस्य लाभं परमं वदन्ति

जितेन्द्रियार्थाः परमामुवन्ति ॥ २

रणाजिरे यत्र शराग्निसंस्तरे

नृपात्मजो घातमवाप्य दह्यते ।

प्रयाति लोकानमरैः सुदुर्लभा-

न्निषेवते स्वर्गफलं यथासुखम् ॥ ३

श्रान्तं भीतं भ्रष्टश्च रूढन्तं

पराञ्छुखं परिवर्हेत् हीनम् ।

अनुद्यतं रोगिणं याचमानं

C. 12. 10503
B. 12. 286[7]. 4
K. 12. 303. 4

39 D₂ om up to दारुणं जी (cf. v. l. 38). — ^a) D₂ om. (hapl.) from योनि up to नात्र का in (39^d). — ^b) K₂ कृत्या (sic); D₂₁ कृता (for कृत्वा). — ^c) K₆ V₁ Bo 1.8 Cpp कर्म (Cp धर्म) (for [अ]धर्म). — ^d) K₇ D₇ याति (for यान्ति). D₂₄ स्वर्गे.

Colophon. Ś₁ D₆ G₆ missing: K₈ s B₁₋₅ D₂₁ a₂ D₂₂ n₈ D₁ G₄ s M₂₋₄ absent — Sub-parvan: K₁ 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6. 7. 9 D₂₃ a₁ D₂₁ n₄ D₅ D₂₋₄ 7-9 T G₁₋₃ M₁ 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁ 2. 4. 6 V₁ Bo. 6. 8 s D₂₃ a₁ D₂₁ n₄ D₅ D₂₋₅ 8 पराशर-गीता; K₇ D₉ पराशरगीतासु वर्णधर्मः; D₂ परा ** गीता. — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ 21; B₇ T₁ G₁ s 120; D₂₁ 122; D₂₄ D₂₂ M₅ 121; D₈ 1016 (sic); T₂ 133; G₂ 136; M₁ 6. 7 119. — Śloka no.: D₂₄ D₂₁ n₄ D₈ 39.

286

☞ This adhy. is missing in Ś₁ D₆ (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 G₆ resumes. D₄ पराशर (for 'शर'). — ^a) K₁ 2. 4. 7 D₄ 9 पितामहा (K₇ 'हो') ये; V₁ T G₁ s. 6 पिता सहाया (V₁ 'यो') (for पिता सखायो). — ^b) K₁ निर्गुणं नाम; K₆ Bo. 7 D₂₃ a₁ 'णानां तु; D₂₁ D₅ D₈ 'णानां प्र-; T G₁₋₃ s. 6 M₁ 5-7 'णानां हि (for 'णा नाम). ☞ C₂: निर्गुणानाम्, भक्त्यादिहीनानाम् । ☞ — ^c) K₂ अनन्यभक्त्या (for 'भक्ताः'). — ^d) D₅ 7 वश्याश्च (for हिताश्च). K₁ कश्याश्च; K₄ G₆ वश्याश्च; D₅ 7

गम्याश्च (for वश्याश्च). K₁ 2. 4 B₈ (marg) भवन्ति (for तथैव).

2 ^a) D₂₃ a₁ पितामहं (for पिता परं). K₇ दैवत- (for 'तं'). K₁ नामवानां; G₂ lacuna (for मानवानां). — ^b) K₂ विदांतं (for विशिष्टं). D₄ s. 7 T G₁ s. 6 परमं (for पितरं). B₇ वदन्ते. — D₄ 9 T₁ transp. 2° and 2^d. — ^c) T₂ परमामुवन्ति; G₂ 6 परमं स्तुवन्ति (for 'मं वदन्ति). — G₂ reads 2^d twice. — ^d) K₁ जितेन्द्रियार्थाः. K₆ परमा वदन्ति; G₂ (first time) परमं * वन्ति (for 'मामुवन्ति).

3 ^a) G₂ M₁ 7 यस्तु; M₅ यत्तु (for 'यत्र'). K₂ शराय; G₁ नराग्नि- (for श'). B₈ संस्तरे (for 'संस्तरे'). — ^b) D₂₄ दधमनं (sic); D₄ दह्यते; T₂ दह्यते (for द'). — ^c) G₆ M₇ प्रयाति. K₁ असुरैः; T₁ G₁₋₃ अपरैः (for अमरैः). — ^d) D₂₃ तथा सुखं; D₂ यथा-सुखं; T₁ G₁ s सुदुष्करं; T₂ G₆ M₁ 5-7 सुदुष्कलं (for यथासुखम्).

4 ^a) D₂₃ a₁ D₂₁ D₂ 8 शान्तं (for श्रान्तं). K₂ भीरुं; D₂₁ भीष्टं; D₈ भीमं (for भीतं). B₈ (marg. as in text) D₅ 1 नष्ट-; T G₁ s. 6 M₁ 5-7 व्यस्त- (for भ्रष्ट-). D₂₃ रुदन्तं; D₈ तु (for रु'). — ^b) D₂₁ D₅ D₈ C₂ परिवर्हेत् (for परि'). G₂ विहीनः (for च हीनम्). ☞ Ca. p: परिवर्हेत्, वाहनादिभिः परिकरैः ॥ C₂: परिवर्हेत्, रथाश्चकवचादिभिः । ☞ — ^c) D₂₁ D₂₃ D₈ 8 अनुद्यतं; D₂₄ अविद्यतं; G₆ अनुद्युक्तं (for 'द्यतं'). K₂ D₂₄ रोगिनं; K₇ रोगिनां; M₇ रोहिणं (for रोगिणं). K₆ पावमानं (for याच'). — ^d) D₂₃ a₁ नरो (for न वै). K₁ 2 हिंसेद्; D₂₃ D₂ हि स्याद्

C. 12.10903
B. 12. 296[7]. 4
K. 12. 103. 4

न वै हिंस्याद्बालवृद्धौ च राजन् ॥ ४
परिवर्हेः सुसंपन्नमुद्यतं तुल्यतां गतम् ।
अतिक्रमेत नृपतिः संग्रामे क्षत्रियात्मजम् ॥ ५
तुल्यादिह वधः श्रेयान्विशिष्टाच्चेति निश्चयः ।
निहीनात्कातराच्चैव नृपाणां गर्हितो वधः ॥ ६
पापात्पापसमाचारान्निहीनाच्च नराधिप ।
पाप एव वधः प्रोक्तो नरकायेति निश्चयः ॥ ७
न कश्चिन्नाति वै राजन्दिष्टान्तवशमागतम् ।

सावशेषायुषं चापि कश्चिद्देवापकर्षति ॥ ८
स्निग्धैश्च क्रियमाणानि कर्माणीह निवर्तयेत् ।
हिंसात्मकानि कर्माणि नायुरिच्छेत्परायुषा ॥ ९
गृहस्थानां तु सर्वेषां विनाशमभिकाङ्क्षताम् ।
निधनं शोभनं तात पुलिनेषु क्रियावताम् ॥ १०
आयुषि क्षयमापन्ने पञ्चत्वमुपगच्छति ।
नाकारणात्तद्भवति कारणैरुपपादितम् ॥ ११
तथा शरीरं भवति देहाद्येनोपपादितम् ।

(for हिंस्याद्). M1. 5-7 बालवृद्धे (for 'वृद्धौ').

5 °) K2 परिवर्हेः; B8 Dn1. n. Ds2 Ds 6 परि-
वर्हेः (for परि). K2 समुत्पन्नम्; K4 Bo. 7 Dn1. n4
Ds D2. 8. 8 सुसंपन्नम्; G2 M1. 5-7 यत्तम् (for 'प-
न्नम्'). — °) K1 अस्पतं (sic); K2 Ds2 D4. 5. 7 G1
उद्यतं; Da4 उद्यतं (for उद्यतं). G8 उद्यतं तुल्यतां
गतं. — °) T G1. 3. 6 Ms. 7 Cp अभि- (for अति).
K6 7 Da3 D4. 9 क्रमेत; Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8
क्रमेत्तं; Da4 क्रमेत्तं; D5. 7 क्रामेत्तं; Cp (gloss:
तेन सह युद्धमीहेत) क्रमेत (for क्रमेत). — °) B8
Da4 क्षत्रियात्मजं.

6 °) K1. 2 श्रीमा (K2 'या'न् (for श्रेयान्). — °)
K6 B8 Da3. a4 वेति; Ds नेति; D5 चैव (for चेति).
K1 2 न श्रुतं (for निश्चयः). K7 विशिष्टाच्च नराधिप.
— V1 reads 6°-7^d on marg. — °) K1 विहीनां;
K2 Ds1 T G1. 3. 6 M1. 5-7 विहीनात् (for नि). B8
(marg. as in text) G1 कारणाच्च; T2 ब्रह्मिण्याश्च (for
कातराच्च). — °) K6. 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds
D2. 8. 8 कृपणाद् (for नृपाणां). Bo गर्हिणो (for 'तो').

7 V1 reads 7 on marg. — °) K1 : G1. 3. 8 M1.
5-7 विहीनाच्च; Da4 निहिनाच्च (for निही). — °)
D5 वाच (sic); D7 वाम (for पाप). K4 B8 Dn1.
n4 Ds. 8 एष; G2 येव (for एव). K2 बुधः; G1
[अ]धमः; G6 विधि- (for वधः).

8 °) K1. 2 D4. 5. 7. 9 G2 त्रायते; Da4 त्राहि वै;
Dn4 नाति वै (for त्राति वै). — °) K7 दिष्टांतं; Ds1
दिष्टंत; Cn (gloss: मृत्युः) दिष्टान्त- (as in text).
Da4 वधम् (for -वधम्). V1 आगमत् (for 'तम्').
B8 दिष्टांतवशवर्तितं. — °) K6 Bo. 6. 7. 9 Dn1 Ds चापि
(for चापि). D4 सावशेषायुषं चापि; D5. 7 सविशेषा-
युषं चापि; G2 सावशेषायुषं चापि (sic). — °) K1. 2. 4

न कश्चिद्; K6 कश्चिद्देव; Dn1. n4 Ds2 Ds T G1 8. 6
M1. 5-7 कश्चिद्देव; D5. 7 'देव' (for 'देव'). K7 B8
(marg as in text) [अ]व-; B8 (marg.) प्र-; Dn4
[अ]थ (for [अ]प-). K1 -कशति.

9 °) G1 समर्हः (for स्निग्धैश्च). K2. 4 7 क्रिय-
मानानि; K6 ह्रियमाणानि (for क्रिय). — G2 om.
(hapl) 9°. — °) D2 कर्मानि. T G1. 3. 6 वि-; M7
ह (for [इ]ह). D5. 7 निवर्तयेत्; M1. 7 'तये. — °)
V1 हिंसात्मकानि (for हिंसा). K1. 7 Bo 8 (marg. as
in text) Dn1. n4 Ds D2-4. 8. 9 T G1. 3. 6 सर्वाणि;
D5. 7 तान्सर्वा (for कर्माणि). — °) K7 D4. 9 पुरा-
युषः; T2 परायुषः (for 'युषा'). ☞ Cp: परायुषा, परं
प्राप्य मांसमक्षणेन न स्वजीवनमिच्छेत् ॥ Cv: परायुर्नाश-
यित्वा स्वयं न जीवेदित्यर्थः । ☞

10 °) K7 Ds T G1. 3. 8 च (for तु). — °) K2
कांक्षितां. ☞ Cn: विनाशं, बन्धक्षयम् । यद्वा, वि: पक्षः
परमात्मा, तेन (इत्थंभावे तृतीया [Pāṇini 2. 3. 21])
परमात्मभावेन, वां परमानन्दमभिकाङ्क्षतामित्यर्थः ॥ Cp:
विनाशं, स्वजीवनार्थं परनाशमाकाङ्क्षताम् । ☞ — Da3. a4
cm. (hapl.) 10°. — °) T2 G2 M1. 5-7 पुलिनेषु.

11 °) G2 आयुषी क्षयमापन्नः. — °) D5. 7 अपि
(for उप-). — After 11°, T G1. 3. 8 read 13°.
— °) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8
तथा अकारणाद्भवति (hypermetric); K7 D4. 9 तच्चास्या-
(D5 न चास्या)कारणाद्भवति (hypermetric); D5. 7 अकार-
णाद्भवति; T G1. 3. 8 M1. 5-7 यथा ह्यगारं भवति; G2
तथा अकारणं इति. ☞ Ca. p [न]आकारणात् (Cp: अकार-
णात्), प्रयत्नादिविना । ☞ — °) G1 M1. 6 करणैर्; G2
करणैर् (for कारणैर्). K2 उपसादितं; K6 Bo. 6-9
Da3. a4 Ds1 D2. 8 (before corr. as in text). 5. 7 'पादितः
(for 'पादितम्'). ☞ Ca: कारणैः, ईश्वरादृष्टकालादिभिः,

अध्वानं गतकथायं प्राप्तथायं गृहाद्ब्रह्म ॥ १२
 द्वितीयं कारणं तत्र नान्यत्किंचन विद्यते ।
 तदेहं देहिनां युक्तं मोक्षभूतेषु वर्तते ॥ १३
 सिरास्त्रायस्थिसंधातं बीभत्सामेध्यसंकुलम् ।
 भूतानामिन्द्रियाणां च गुणानां च समागमम् ॥ १४
 त्वगन्तं देहमित्याहुर्विद्वांसोऽध्यात्मचिन्तकाः ।
 गुणैरपि परिक्षीणं शरीरं मर्त्यतां गतम् ॥ १५

शरीरिणा परित्यक्तं निश्चेष्टं गतचेतनम् ।
 भूतैः प्रकृतिमापन्नैस्ततो भूमौ निमज्जति ॥ १६
 भावितं कर्मयोगेन जायते तत्र तत्र ह ।
 इदं शरीरं वैदेहं म्रियते यत्र तत्र ह ।
 तत्स्वभावोऽपरो दृष्टो विसर्गः कर्मणस्तथा ॥ १७
 न जायते तु नृपते कंचित्कालमयं पुनः ।
 परिभ्रमति भूतात्मा यामिवाम्बुधरो महान् ॥ १८

C. 12. 10918
 B. 12. 298[7]. 18
 K. 12. 302. 18

उपपादितं, अर्जितम् ॥ Cn : उपपादितं, दृष्टेन जलप्रदेशादिना
 संपादितम् । ❀

12 Ds. 7 G1 om. (hapl.) 12^{ab}. V1 reads 12^{ab}
 on marg. — ^a) B8 (marg.) यथा (for तथा).
 Dn4 शरीरं (for 'रं'). — ^b) K1 देहाद्यो न (sic);
 K4 'भ्येन (sic); K6 'थेन; K7 Ds1 D4. 9 'देव;
 Das. a4 देहातेन (for देहाद्येन). Ds4 उपपादिकं (for
 'पादितम्'). M1. 5-7 करणैरुपपादितं. ❀ Cn : देहात्
 (हृदलोपे पञ्चमी [Vārttika on Pāṇini 2. 3. 28])
 देहं प्राप्य । ❀ — D9 reads 12^a on marg. — ^a) B0
 Das a4 M1. 5-7 अध्वानं; G2 अध्वान- (for अध्वानं).
 K3 पतकश्च; K7 D4 गतवांश्च; Ds. 7 मृतकश्च; T1
 G1. 6 च गतश्च; M1. 5-7 गतिकश्च (for गतकश्च). D4
 वाथ (for चार्थ). D9 अध्वानं च तथाध्वानं. ❀ Cs :
 गतकः, कप्रथयः कुत्सायाम् । ❀

13 T G1. 8. 6 read 13^{ab} after 11^{ab}. — ^a) K7
 D4. 9 चात्र; T1 G6 तात (for तत्र). — ^b) K7 D4. 9
 किंचित्तु (for किंचन). K6 B0. 6-9 Das a4 Ds D2
 G2 नान्यद्विद्यति (Ds2 'येत) किंचन; T G1. 8. 6 M1.
 5-7 किंचिदन्यं न विद्यते. — ^a) K7 D4. 5. 7 तं देहं;
 D9 ददेहं (sic) (for तदेहं). Das. a4 योगिनां (for
 देहिनां). Cp (gloss : योगेन नियमितं) युक्तं (as in
 text). B8 T G2. 8 M1. 5-7 तदेहं देहिना मुक्तं. ❀ Cn :
 तदेहम्, क्लीबत्वमार्थम् । ❀ — ^a) K1. 2. 4 मुख्यं; T
 G1-8. 6 M1 5-7 पंच- (for मोक्ष-). ❀ Cp : मोक्षभूतेषु
 जीवन्मुक्तेषु यथा अपेक्षां विनैव शरीरं तिष्ठति, तद्दन्वत्स्या-
 पीति भावः । ❀

14 ^a) K1. 4. 6. 7 V1 B0. 6. 7 Das. a4 Dn1. n4 Ds
 D7. 3. 5. 7-9 T1 G6 शिराः; B8 (marg. as in text). 9
 शिरः-; G1 सिरः; G2 शिर- (for शिरा-). K1
 स्नायवस्थिः; K7 स्नायवस्थि-; B0 Ds4 स्नायुस्थि- (for
 'स्नायवस्थि-). B0 संघातं (for संघातं). D4 शिरास्त्रा-
 वस्थितं यातं. — ^b) D9 बीभत्सामेध्य-; Ds G2 M1.

5-7 संयुतं (for संकुलम्). — ^a) K7 D4. 9 तु (for
 च). — ^a) K1. 2. 4 भूतानां वशमागतं; D4 गुणा न नु
 समागमं. ❀ Cp : समागमं, समाहारम् । ❀

15 ^a) T1 त्वगन्तं; G2 अटतं (for त्वगन्तं). — ^b)
 Das. a4 ध्यानचित्काः. — ^a) K2 परीक्षीणं. — ^a)
 K7 D4. 9 T G1-8. 6 M1. 5-7 मंदतां (for मर्त्यतां).

16 ^a) Dn4 शरीरिणां; G1 'रिणः (for 'रिणा).
 — ^b) Ds1 निश्चेष्ट- (for 'ष्ट). Ds. 7 निःश्रेयो गतजी-
 वितं. — ^a) K7 प्राकृतिम् (for प्र'). B0 D4 आपन्ने;
 Ds. 7 'न्नं (for 'क्षैस्). ❀ Cs : प्रकृतिमापन्नैः, महाभूतैः
 स्नां योनिं प्राप्तेः । ❀ — ^a) Ds. 7 तथा (for ततो).

17 ^a) D4 corrupt. M1. 7 तापितं (for भावितं).
 — ^b) B0. 8 (marg.) Dn1 M1. 5-7 यत्र (for the first
 तत्र). K1 2. 4 च; T G1 हि (for ह). — K1. 2. 4
 B0 Das. a4 T1 om. (hapl.) 17^{ad}. — ^a) K7 शरीर-
 (for 'रं). M7 वैदेहं. — ^a) Ds1 T2 G1. 8. 6 Ms. 7
 म्रियते (for म्रियते). K6 T2 G1 तत्र (for यत्र). Ks. 7
 V1 B0-8 Dn1 Ds D4. 5. 7. 9 G3 यत्र (for तत्र). K7
 D4. 5. 7. 9 च; G2 चः (for ह). — ^a) K1 तत्र (for
 तत्स्व-). Ks. 7 Ds1 D4. 9 G3 प्रभावो (K6 'व-); V1
 प्रवाधो; T G1. 6 M1. 5-7 प्रयाते (Ms 'तो) (for
 'स्वभावो). K6 Das a4 दृष्टा (for दृष्टो). B0. 7. 9 तत्पुरा-
 (B1 तत्प्रासा; B9 तत्प्रावा)दपरो दृष्टा; Ds. 7 तत्र भावः
 परो दिष्टो. — ^a) Ds1 D2. 3 (marg.). 8 विमर्दः; G2
 निवर्गः (for वि').

18 ^a) Ks. 7 B0. 8. 9 D4. 9 न त्रि (K6 मृ)यते (for
 तु नृपते). — ^b) K2. 6. 7 B3 D4 G2. 8. 6 किंचित् (for
 कं). K2 पुनः (for अयं). — ^a) B8 (marg. as
 in text) नद्याम्; T1 G6 दिवीव (for यामिव). B0-8
 Das a4 D7 यथा (for महान्). K6 यामिवाम्बुधरो यथा
 (sic).

19 ^b) K1. 4. 6 प्राप्येव (for 'ह). G2 तनयं (for

C. 12. 10918
B. 12. 298(71.19)
K. 12. 303. 19

स पुनर्जायते राजन्प्राप्येहायतनं नृप ।

मनसः परमो ह्यात्मा इन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥ १९

द्विविधानां च भूतानां जङ्गमाः परमा नृप ।

जङ्गमानामपि तथा द्विपदाः परमा मताः ।

द्विपदानामपि तथा द्विजा वै परमाः स्मृताः ॥ २०

द्विजानामपि राजेन्द्र प्रज्ञावन्तः परा मताः ।

प्राज्ञानामात्मसंबुद्धाः संबुद्धानामभानिनः ॥ २१

जातमन्वेति मरणं नृणामिति विनिश्चयः ।

अन्तवन्ति हि कर्माणि सेवन्ते गुणतः प्रजाः ॥ २२

आपन्ने तूत्तरां काष्ठां सूर्ये यो निधनं व्रजेत् ।

नक्षत्रे च मुहूर्ते च पुण्ये राजन्स पुण्यकृत् ॥ २३

अयोजयित्वा क्लेशेन जनं प्लाव्य च दुष्कृतम् ।

मृत्युनाप्राकृतेनेह कर्म कृत्वात्मशक्तितः ॥ २४

विषमुद्वन्धनं दाहो दस्युहस्तात्तथा वधः ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च प्राकृतो वध उच्यते ॥ २५

न चैभिः पुण्यकर्माणो युज्यन्ते नाभिसंधिजैः ।

एवंविधैश्च बहुभिरपरैः प्राकृतैरपि ॥ २६

ऊर्ध्वं हित्वा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुण्यकृतां नृप ।

मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्मणाम् ॥ २७

एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रु-

[अ]यतनं). K1.६ नृपः; B3 (marg as in text) यथा; T G1.३ ६ पुनः (for नृप). —^c) ☞ Cp: मनसः परम इति, मनोद्वष्टा इत्यर्थः । ☞

20 ^a) K6 V1 Bo.६-९ Das. २४ Dn1. २४ Ds D2. ३. ५. १. ३ T1 G1. ३ Mr Cp. ३ (gloss: जङ्गमाजङ्गमभेदेन द्विप्रकाराणाम्) विविधानां (for द्विवि'). —^b) K1 D4. ९ मताः (for नृप). — V1 reads 20^{adef} on marg. —^c) D4 सदा (for तथा). —^d) K1 द्विपदाः; K2 T1 G1. ३. ६ Mr द्विपदाः; D4 द्विपदा (for 'दा'). K4 परमं. K1. ३ ४ नृपः; B8 तथा (for मताः). — B9 om. (hapl.) 20^{ef}. D5. १ om. (hapl.) 20^e-21^b. —^e) K1. ३ T1 G3 M1. ६. १ द्विपदानाम् (for द्विप'). V1 द्विपदानेव च तथा. —^f) G2 तु (for वै). K1. ३ मताः; K4. ६. १ D4 ९ G2 मताः (for स्मृताः).

21 K1. २. ४ D5. १ om. (hapl.) 21^{ab} (for D5. १, of. v. l. 20). —^b) Da4 G2 प्रजावन्तः (for प्रज्ञा'). —^c) K1. ६. १ Dn1 T1 G1 M1. ६. १ प्रज्ञानाम् (for प्रा'). Da4 om. (hapl.) संबुद्धाः. D5 संबुद्धः; D1 'द्वेः (for 'द्धा'). —^d) D5. १ अमायिनः (for 'निनः).

22 ^a) K1 अन्येति (for अन्वेति). —^b) T2 प्रत-
प्यति (for अन्तवन्ति). K6 B9 वि (for हि). —^c) D5 सेवते. D5 (marg. as in text) गुणिनः (for गुणतः); K4 प्रजा. ☞ Cp: गुणतः विषयलोभात्, रजरतमोगुणवि-
शेषाद्वा । ☞

23 ^a) K1 भूतरां (for तूत्तरां). K2 आपन्नेर्थतुरा-
काष्ठां (sic); Das. २४ शत्रुतरां काष्ठां. —^b) T G1 ३
गतः (for व्रजेत्). D4 सूर्ये याति धनं व्रजेत्. —^c)
Das. २४ प्राप्य; T1 G3 सूर्यो (for पुण्ये). Das ३

(for स).

24 ^a) K1 D4. १. ९ G3 सं (G3 आ)योजयित्वा (for
अ'). —^b) K1. ३ विप्लाव्य; K6. १ Ds2 (by corr.)
D4. ५. १. ९ T G2. ३ ६ M1. ६ १ प्राप्य च; G1 प्राप्य च
(for प्लाव्य च). —^c) K1 Dn1. २४ Ds Kumbh. ed.
Cs (gloss: शृगुपतनाग्निप्रवेशादिना) [आ]त्मकृतेन; K6
D2. ३ (marg.). ३ G2 [अ]प्र'; Cv (gloss: पूर्वकर्मस्व-
भावादागतेन) प्राकृतेन (for [अ]प्रा'). B8 [इ]ति (for
[इ]ह). —^d) Da4 मृत्युं (for कर्म). B8 T1 G6 तु
(for [आ]र्म). K4 Das Dn1. २४ Ds D3. ३ शक्तिभिः
(for 'तः).

25 ^a) G1 उद्वन्धनं (for उद्वन्धनं). K1 चाहो (for
दाहो). —^b) K1 दस्तासु (sic) (for दस्तात्). K2
वधः (for वधः). —^c) D5 T2 दंष्ट्रेभ्यश्च. K1 पशु-
भ्यांश्च; G2 नखिभ्यश्च. Ds1 om. च. —^d) T1 G6
मृत्युर (for वधः).

26 ^a) Dn4 D4 वा (for च). —^b) K4. ६ V1
Bo. १. ३ Das. २४ Dn1. २४ Ds D2. ३. ३ M1. ६-१ चाभि-
; T G1. ३. ६ स्वभि- (for नाभि-). K4 -संधिजैः; D5. १
-संधितैः (for 'जैः). ☞ Ca: अभिसंधिजैः, बुद्धिपूर्वकृतैः ॥
Cs: अभिसंधिकृतैः । ☞ —^d) Ds2 अपर्यैः (for अपरैः).
Dn4 प्रकृतैर्.

27 ^a) K6. १ V1 Bo. ६. १. ३ (marg.). ९ Das. २४
Dn1. २४ D2. ३. ५. १. ३ T2 G6 Mr भित्त्वा; B8 (orig.)
कृत्वा; G1 गत्वा (for हित्वा). Da3 प्रतिष्ठते; D5. १
प्रपद्यते. —^b) Ds1 पुण्याः (for प्राणाः). K6 V1 Bo.
६. १. ९ Dn1. २४ Ds D2. ३. ३ G1 पुण्यवर्ता; T2 'कृतो (for
'कृतां). —^c) K6 पुण्यवर्ताम् (for -पुण्यावर्ताम्).

रज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन् ।
येनावृतः कुरुते संप्रयुक्तो
घोराणि कर्माणि सुदारुणानि ॥ २८
प्रबोधनार्थं श्रुतिधर्मयुक्तं
वृद्धानुपास्यं च भवेत् यस्य ।
प्रयत्नसाध्यो हि स राजपुत्र
प्रज्ञाशरेणोन्मथितः परैति ॥ २९
अधीत्य वेदांस्तपसा ब्रह्मचारी
यज्ञाञ्शक्त्या संनिस्सृज्येह पञ्च ।
वनं गच्छेत्पुरुषो धर्मकामः

श्रेयश्चित्वा स्थापयित्वा सर्वंशम् ॥ ३०
उपभोगैरपि त्यक्तं नात्मानमवसादयेत् ।
चण्डालत्वेऽपि मानुष्यं सर्वथा तात दुर्लभम् ॥ ३१
इयं हि योनिः प्रथमा यां प्राप्य जगतीपते ।
आत्मा वै शक्यते त्रातुं कर्मभिः शुभलक्षणैः ॥ ३२
कथं न विप्रणश्येम योनितोऽस्या इति प्रभो ।
कुर्वन्ति धर्मं मनुजाः श्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३३
यो दुर्लभतरं प्राप्य मानुष्यमिह वै नरः ।
धर्मावमन्ता कामात्मा भवेत्स खलु वञ्च्यते ॥ ३४
यस्तु प्रीतिपुरोगेण चक्षुषा तात पश्यति ।

C. 12. 10955
B. 12. 296[71]. 35
K. 12 303. 35

28 *) V1 Bo om. न. — ^b) B3 (marg.) अज्ञातः;
D4 अज्ञान- (for अज्ञान-). — ^c) M1.8 1 [अ]र्थवत्
(for [अ]वृतः). T2 G6 घोररूपो (for संप्रयुक्तो).

29 *) D8 प्रबोधनार्थं (for प्रबो'). T G1-2.8 M1
श्रुत- (for श्रुति-). K8 कर्म- (for धर्म-). T G1 2.8
युक्तान् (for युक्तं). — ^b) K7 V1 Bo. 8 Da3 a1 Dn1.
n4 D8 D2-5.1.8 T G1 2.8 M6 उपास्य (for उपास्यं).
K6 V1 Bo. 8 Da3. a1 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 M5 प्र-;
D4 5.1 [ए]व; T G1. 8. 8 [इ]ह (for च). K7 D4. 5.
1.9 भवेच्च; Dn4 भवेत्; T G1. 8. 8 भवेत्; G2 M1.
5-1 भवेत् (for भवेत्). D3 यश्च; T1 G1 बुद्धिः; T2
G8.8 बुद्धि (for यस्य) ☞ Ca p: वृद्धानुपास्यं कियते
यत्कर्म तद्वृद्धानुपास्यमिति तद्विद्वान्तम् । ☞ — ^c) K7 D4. 9
साध्योपि; T G1. 8. 8 साध्येन (for साध्यो हि). D8
om. हि. K6.1 V1 B7 8 (marg.). 9 Da3 a1 D8 D4.
5.1 राजपुत्रः (for पुत्र-). — ^d) K3 प्राज्ञाः; D5.1 प्रज्ञां
(for प्रज्ञा-). K7 प्रज्ञाशरैरोन्मथितः. K7 D4. 9 परैति;
Cp (gloss: अत्यन्ततुल्यं मोक्षं गच्छति) परैति (as in text).
☞ Ca: उन्मथितः, ताडितः । ☞

30 *) Bom. ed. वेदं (for वेदांस्). — ^b) V1
यज्ञाश्च; Bo प्रज्ञान-; G6 यज्ञं च (for यज्ञान्). K6.1
V1 Bo. 1.9 Da3. a1 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 संनिगृह्य;
D5 सृष्टा; D7 सृष्टा (for सृज्य). Da4 च (for
[इ]ह). D5.1 एव (for पञ्च). — ^c) K7 D4. 9 वने
(for वनं). — ^d) G2 lacuna for श्रेयश्. K4. 6.1
Bo. 6 (marg.) Da4 Dn1 D8 D2. 8. 1. 8 स्थित्वा; Dn4
स्थिता; T G1. 8. 8 M1. 5-1 कृत्वा; G2 lacuna (for
चित्वा). D8 स्ववंशो. ☞ Cn (reading श्रेयःस्थित्वा)
श्रेयोऽस्यर्थं तिष्ठति संनद्धो भवतीति श्रेयःस्थित्वा, मोक्षकामः ।

आतो मनिक्कनिब्बनिपश्चेति कनिब्बन्तोऽयं शब्दः (Pāṇini 3.
2. 74) । ☞

31 *) K1 2.4 अभि-; D4. 1.9 परि- (for अपि).
— ^b) K6 V1 Bo. 6. 1. 8 (marg.) 9 Da3. a1 Dn1. n4 D8
D2. 8. 8 T G1-8 8 M1. 5-1 ना(Da1 मा)त्मानं साद(Ds1
'च')येद्वरः. — ^c) K6 V1 चण्डालत्वे; T1 G2 3.6
चण्डालत्वे. — ^d) D5 सर्वतस्. K6 Bo. 6 (orig.). 1
Da3. a1 Dn4 D8 D2. 8. 8 शोभते; V1 B8 (marg.)
Dn1 T2 G1. 2 M1. 5-1 शोभनं (for दुर्लभम्). T1 G8. 8
सर्वथा तच्च (G8 तात) शोभनं.

32 *) G1 योनिं (for योनिः). — ^b) D4 यं (for
यां) K7 पृथिवी- (for जगती-). K1 पतेः; Ds1 तले
(for पते-). — ^c) K7 B3 (marg. as in text) D4. 9
M1. 6. 7 ज्ञातुं (for त्रातुं).

33 *) Da3 T3 जु (for न). K1. 2 V1 D5. 1 T1
G1. 6 विप्रण (K1. 2 'न')श्येत; K6 D9 'स्येम; K7
'स्येम; M7 'इयेन्म (for 'श्येम). ☞ Cp: विप्रणश्येम,
विप्रणाशो वृथाभोगेन निष्फलीकरणम् । ☞ — ^b) B1 योनि-
मस्या; D4 यानिचोस्या (B10); D5. 1 योनेस्तस्या (for
योनितोऽस्या). — ^c) Dn4 मनुष्याः (for जाः). — ^d)
Da3. a1 श्रुतिः; T G1 2.8 वेद- (for श्रुति-). G6
वेदनात् (for दर्शनात्).

34 *) G2 मानुष्ये; G8 मनुष्यं. K6 Bo. 6 8. 9
Da3. a1 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 T G1. 8. 6 द्विषते; K7
D4. 5. 1 सततं; B1 लभते; G2 M1. 5-1 प्रभवं (for
इह वै). — ^c) D5. 1 धर्मात्मा न च कामात्मा. — ^d)
K3 D5. 1 G6 transp. स and खलु. K1. 1. 3 वञ्च्यते;
D7 वञ्चते; T G1-2. 8 M1. 5-1 वञ्चितः (for वञ्च्यते).

C. 12. 10935
B. 12. 296[7].35
K. 12. 303. 35

दीपोपमानि भूतानि यावदर्विर्न नश्यति ॥ ३५

सान्त्वेनानुप्रदानेन प्रियवादेन चाप्युत ।

समदुःखसुखो भूत्वा स परत्र महीयते ॥ ३६

दानं त्यागः शोभना मूर्तिरज्यो

भूयः प्लाव्यं तपसा वै शरीरम् ।

सरस्वतीनैमिषपुष्करेषु

ये चाप्यन्ये पुण्यदेशाः पृथिव्याम् ॥ ३७

गृहेषु येषामसवः पतन्ति

35 ^a) D₄ यत्; G₂ स तु; G₈ यत् (for यस्तु). D₃ प्रीति (for प्रीति). K_{3.4} पुरोगेन; D_{n1} D₈₁ D_{2.8} C_n (C_{np} as in text) -पुराणेन (D₈₁ "जेति") (for पुरोगेन). ✽ C_n: प्रीतिपुराणेन, प्रीत्या चिरंतनेन । पुरोगेनेति पाठः स्वच्छः । ✽ — ^b) K_{1.2.4} चक्षुषा पावयिष्यति; C_p चक्षुषा पारयिष्यति. — ^c) ✽ C₈: दीपोपमानि, दीपवत्स्नेहाधीनजीवनानि । ✽ — ^d) D₁ यत्तद् (for यावद्). K_{1.2} B₈ (marg.) अवाङ्ग; K_{4.6.7} V₁ B_{0.7} D₈₁ D_{n1} D₈ D₂₋₄ 8 9 अर्थोऽन्य; B₈ 9 अथवा न; B₈ (orig.) अवाङ्ग; D₈₁ अर्थो न (for अर्विर्न). K_{4.6.7} V₁ B₈ D_{n1} D₈ D_{2.8} 8 9 M_{1.5-1} पश्यति (M_{1.7} 'सि') (for नश्यति). ✽ C_p (reading यावदर्थोऽनुपश्यति) [C_{pp} न पश्यति]: यावन्मुक्तिस्त्वावपर्यन्तं तदनन्तरत्वेन न पश्यतीति केचिद्द्वयाचक्षते । वस्तुतस्तु, तेन प्रीतिपुरोगेन चक्षुषा सर्वाणि भूतानि योऽनुपश्यति । ✽

36 ^a) K₂ सत्त्वेन; V₁ B_{0.6} शांत्वेन (for सान्त्वेन). K_{1.4} V₁ B_{0.7.8} D_{n1} D₈ 7.8 [अ]ज्ञः; K₆ B_{6.9} D₈₁ D₈ D₂ [अ]ज्ञः; D₈ [अ]ज्ञः (for [अ]नु). K₆ D₈ -प्रसादेन (for -प्रदानेन). — ^b) D₈₁ दानेन; D₈₂ दानैर्न; G₂ वाक्येन (for -वादेन). K₆ V₁ D₈ वा (for च). — ^c) K₇ सुखे (for -सुखो). — ^d) K_{1.2.4} C_{pp} (C_p as in text) न महीयते (for महीयते).

37 ^a) K_{1.2.4} C_{pp} दाने (for दानं). D_{8.7} त्यागं (for त्यागः). C_p (gloss: द्रव्यार्जनस्य त्यागः) त्यागोऽदानस्य (for दानं त्यागः). K_{1.2} G₂ M₇ शोभनो; T G_{1.6} शोभनं; G₈ स्वमन् (sio) (for शोभना). K₁ B₈ (marg. as in text) D₈₁ D₈ G_{1.8} M₅₋₁ मूर्तिमज्यो; K₇ D_{4.9} मूर्तिरज्यो; D_{n1} मूर्तिभाय (sio); T₁ G₆ स्वस्तिमज्यो (for मूर्तिरज्यो). — ^b) B₈ (marg. as in text). 1 D₈₁ D₈ 8 9 C_n रूप (for भूयः). B₈ (marg.) प्राप्य; B₈ (marg. as in text) प्राप्य; D₈₁ प्राप्य; D₈ प्राप्य; D_{8.7} तपसा;

तेषामथो निर्हरणं प्रशस्तम् ।

यानेन वै प्रापणं च श्मशाने

शौचेन नूनं विधिना चैव दाहः ॥ ३८

इष्टिः पुष्टिर्यजनं याजनं च

दानं पुण्यानां कर्मणां च प्रयोगः ।

शक्त्या पित्र्यं यच्च किञ्चित्प्रशस्तं

सर्वाण्यात्मार्थे मानवो यः करोति ॥ ३९

धर्मशास्त्राणि वेदाश्च षडङ्गानि नराधिप ।

G₁ प्राप्यं (for प्लाव्यं). — ^a) D₈₁ नैमिषं; T G_{1-8.8} M_{1.5-7} नैमिषः (for -नैमिषः). — ^b) K₇ चान्ये; D₈ चाप्यन्ये; D_{8.7} चान्ये वा; G_{1.8} वै चान्ये (for चाप्यन्ये). D₈ पुण्यं; D₈ गुणः (for पुण्यः). G₁ पृथिव्याः.

38 ^a) G₁ ये वा; G₂ एषाम् (for येषाम्). G₁ व्यसवः; G₂ अवसं. — D₈ om. 38^b-39^a. — ^b) K₆ B₆ (marg. as in text). 1.8 (marg. as in text). 9 D₈₁ D₈ T G₈ अतो; D₂ यथा; D₄ अर्थे (for अथो). Bom. ed अथानिर्हरणं. D₈ प्रशस्ते; G₁ अप्रशस्तं (for प्र). — ^c) V₁ यातेन; D₈ याने च; D₈ यौनेन (for यातेन). K_{1.2.4} पावनं (K₄ 'ने') च; T G_{1.8.8} वाहनं च (G₁ 'नत्वं') (for प्रापणं च). K₆ श्मशाने. — ^d) K_{1.2} शौचैर्नूनं; K₆ B_{6.7.9} D₈₁ D₈ शौचैर्नूनं; K₇ D₈ प्राज्ञैर्हितैर्नूनं; B₈ D_{8.7} शौचेनूनं (B₈ 'ज्ञै') नूनं; T G_{1.8.8} शुचौ (G₆ 'द्वौ') देशे; G₂ M_{1.6.7} शौचैर्नूनं; M₅ शौचं दानं (for शौचेन नूनं). D_{8.7} विहितार्थः (for विधिना). D₈₁ दाहाः; G₁ दाहः (for दाहः).

39 D₈ om. 39^a (cf. v. l. 38). — ^a) K₂ इष्टिः; D₈₁ इष्टिः (sio); G₆ इष्टिः (for इष्टिः). K₇ पुष्टिः (for पुष्टिः). — ^b) K_{1.2} D_{8.7} पुण्यानां (D_{8.7} 'नि') वै (for दानं पुण्यानां). K₇ om. च. D_{8.7} प्रयोगाः; G₆ 'नं' (for 'गः'). — ^c) G₂ शक्त्या (for शक्त्या). K_{1.2} यश्च (for यच्च). D_{8.7} शक्त्या किञ्चित्प्रशस्तं. — ^d) G_{1.8} सर्वं हि (for सर्वाणि). K_{1.2.4} D_{n1} D₈ आत्मार्थं (for 'र्थे'). K₆ V₁ B_{0.8.7.9} D₈₁ D₈ यत्; K₇ B₈ D_{n1} D₈ D_{2-5.7-9} यं (for यः).

40 ^a) K_{2.7} D₈ G₆ वेदांश्च. — ^b) D₈₁ नराधिपः. — ^c) K₂ [s]र्थी; K₇ D_{8.9} [s]र्थं (for र्थं). — ^d) D₈₁ क्षिप्तः (for [अ]क्षिप्तः).

41 ^a) D_{8.7} च (for चै). — ^b) G₁ अमुना (for

श्रेयसोऽर्थे विधीयन्ते नरस्याङ्घ्रिष्टकर्मणः ॥ ४०

भीष्म उवाच ।

एतद्वै सर्वमाख्यातं मुनिना सुमहात्मना ।

विदेहराजाय पुरा श्रेयसोऽर्थे नराधिप ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

२८७

भीष्म उवाच ।

पुनरेव तु पप्रच्छ जनको मिथिलाधिपः ।

पराशरं महात्मानं धर्मे परमनिश्चयम् ॥ १

किं श्रेयः का गतिर्ब्रह्मार्त्तिकं कृतं न विनश्यति ।

क गतो न निवर्तते तन्मे ब्रूहि महापुने ॥ २

पराशर उवाच ।

असङ्गः श्रेयसो मूलं ज्ञानं ज्ञानगतिः परा ।

चीर्णं तपो न प्रणश्येद्वापः क्षेत्रे न नश्यति ॥ ३

छित्त्वाधर्ममयं पाशं यदा धर्मेऽभिरज्यते ।

दत्त्वाभयकृतं दानं तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४

C. 12. 10945
B. 12. 299[e]. 4
K. 12. 304. 4

मुनिना). K₄ B₆ स (for सु). K₇ B₈ (marg. as in text) D₄ १ मुनिना धर्म (D₄ 'र्य' दक्षिणा. — °) K₂ विधेह (for विदेह). — °) K₁ [स]र्थो; K₇ D₄ १ [स]र्थ (for र्थे). K₈ V₁ B₆ १ D₄ २ जन-धिप (D₄ 'प:') (for नरा°).

Colophon. Ś₁ D₆ missing; K₂ ६ B₁₋₅ D₄ 1. 2 D₂ 3. 4 D₁ G₄ ५ M₂₋₄ absent. — *Sub-parvan*: K₁ 2. 4. 6. १ B₆ १. १ D₄ ३. 4 D₂ 1. 4 D₈ D₂ ५. १-१ T G₁₋₃ ६ M₁ ५-१ मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K₁ 2. 4. ६ V₁ B₆ ६-१ D₄ ३. 4 D₂ 1. 4 D₈ D₂ ३. १. ३ M₅ ६ पराशर-गीता; K₇ D₄ ५. १ पराशरगीतासु वैराग्योपदेशः; G₆ पराशरजनकसंवादे कर्मप्रशंसा. — *Adhy. no.*: (figures, words or both): B₇ D₄ D₈ १ M₅ 122; D₂ 123; D₈ 1 T₁ G₁ ३. ६ 121; D₈ 1017; T₂ 134; G₂ 137; M₁ ६. १ 120. — *Śloka no.*: D₄ D₂ 41; D₂ 42.

287

☞ This adhy. is missing in Ś₁ D₆ (cf. v. 1. 12. 274. 13; 283. 15).

1 °) K₇ D₄ १ च (for तु). — °) K₈ मिथिला-धिप; D₅ १ 'पतिः' (for 'धिप:'). — °) K₁ पराशर.

2 Before 2, MSS. ins. जनक उवाच. — °) ☞ C₈: गतिः परमगतिसाधनम् । ☞ — °) D₂ 4 कृते;

G₂ गतिर (for कृतं). — °) T G₁ ३. ६ गत्वा; M₇ गते (for गतो). K₁ दिवर्तते; K₂ विवर्तते; K₈ T G₁ ३ ६ निवर्तते (for 'तेत'). — °) K₈ B₆ ६. १ ३ (marg.). D₄ D₂ 1 D₈ D₂ ३ महामते; D₄ पिता-महः; D₈ पराशर; T G₁₋₃ ६ M₁ ५. ६ द्विजोत्तम (for महापुने).

3 D₄ पराशर (for 'शर'). — °) D₄ om. (hapl.) ज्ञानं. K₁ 4 ज्ञानाज्ञान; K₇ D₄ १ ज्ञानं नाम; M₆ ज्ञानं (for ज्ञानं ज्ञान). K₈ परः; D₄ पराः; D₅ १ परं; M₁ ५-१ वरा (for परा). K₂ ज्ञाज्ञा वयोगतिः पुरा (sic); T G₁ ३. ६ ज्ञानं चैव परा गतिः; G₂ जानं का न गतिं परा. — °) D₄ चीर्णा; D₂ चीर्णे (for चीर्णं). D₄ om. न. K₁ प्रणश्येद्; K₂ नश्येद्वा (for प्रणश्येद्). — °) K₁ ३ वास; K₂ १ B₆ ३ (marg. as in text) D₂ D₈ 1 D₂ Cnp बीजः; V₁ D₅ १ वासः; M₁ ६ वाचः (for वापः). K₂ D₂ क्षेत्रेण (for क्षेत्रे न). T G₁ ३. ६ संसिद्धो न निवर्तते. ☞ C₈: क्षेत्रे तीर्थादौ. वापो दानम् ॥ Cn. p: वापः दानम्, क्षेत्रे सत्पात्रे (Cn: बीजमिति पाठे बीजमिव न्युत्तम्) । ☞

4 °) T G₁ ३. ६ संग्रहकं (for [अ]धर्ममयं). — °) D₅ १ T G₁ ३. ६ यथा (for यदा). D₈ धर्मेण; D₅ १ G₆ धर्मोभिः; G₁ धर्मे हि (for धर्मेऽभिः). M₁ ५-१ न सज्जते (for ऽभिरज्यते). — °) G₂ दत्ता (for दत्त्वा). G₆ दत्त्वा भूताभयं दानं; C₇ दत्त्वाभयं कृतं ज्ञानं. — °) G₁ ३. ६ तथा (for तदा). K₈ V₁ B₆ ६. १. १ D₄ D₂

C. 12. 10946
B. 12. 295(a). 5
K. 12. 304. 5

यो ददाति सहस्राणि गवामश्वशतानि च ।
अभयं सर्वभूतेभ्यस्तदानमतिवर्तते ॥ ५
वसन्विषयमध्येऽपि न वसत्येव बुद्धिमान् ।
संवसत्येव दुर्बुद्धिरसत्सु विषयेष्वपि ॥ ६
नाधर्मः श्लिष्यते प्राज्ञमापः पुष्करपर्णवत् ।
अप्राज्ञमधिकं पापं श्लिष्यते जतु काष्ठवत् ॥ ७
नाधर्मः कारणापेक्षी कर्तारमभिमुञ्चति ।
कर्ता खलु यथाकालं तत्सर्वमभिपद्यते ।

न भिद्यन्ते कृतात्मान आत्मप्रत्ययदर्शिनः ॥ ८
बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां हि प्रमत्तो यो न बुध्यते ।
शुभाशुमेषु सक्तात्मा प्राप्नोति सुमहद्भयम् ॥ ९
वीतरागो जितक्रोधः सम्यग्भवति यः सदा ।
विषये वर्तमानोऽपि न स पापेन युज्यते ॥ १०
मर्यादायां धर्मसेतुर्निबद्धो नैव सीदति ।
पुष्टस्रोत इवायत्तः स्फीतो भवति संचयः ॥ ११
यथा भानुगतं तेजो मणिः शुद्धः समाधिना ।

Ds D2. 8. 8 G2 M1 5-7 अवाप्तुते (for 'मुयात्'). Da4
Dn4 ततः समभिपद्यते. ✽ Cn: सिद्धिम्, अनिवर्तनं
स्थानम् । ✽

5 ^b) B9 यश्च; Da3 a4 अथ (for अश्च). — V1
reads 5^a-6^d on marg. — ^c) K1 2 7 D1. 9 M7 यश्च;
Da4 स च (for सर्व-). ✽ Cp: अभयदानं संन्यासः । ✽
— ^d) K4 तं दानम्; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds1
D2. 8 T G1 सदा तम्; G2. 8 स दानम् (for तदानम्).
K6 Bo. 6. 7 9 Dn1 D2. 8 G2 अभिः T1 G1 अनु;
M6 हति (for अति-).

6 V1 reads 6 on marg. — ^c) Ds. 7 स (for
सं). — ^d) Ds अवसत् (for असत्सु). T1 च (for
अपि).

7 ^a) K1 न धर्मः; Ds1 नाधर्मा (for 'र्मः'). K1 7
B6 D4 5. 7 9 श्लि (Ds [also] क्लि)ष्यति; K2. 4 क्लिष्यति;
B1 श्लिष्यति; Da3 Ds क्लिष्यते; T1 G1 इष्यते (for
श्लि). Da4 प्राज्ञः; M1. 6. 7 प्राज्ञे; M5 प्राज्ञैर् (for
प्राज्ञम्). — ^b) Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4
Ds D2. 8. 8 पयः; M1. 5-7 ह्यापः (for आपः). K1. 2
पन्नवत्; K4 पन्नवान् (for -पर्णवत्). — ^c) Da3. a4
राजन् (for पापं). — ^d) K4 क्लिष्यते; Da4 श्लिष्यते;
G1 श्लिष्यते (for श्लि). ✽ Ca: जतु लाक्षा, काष्ठे एव
सज्जते । ✽

8 ^a) K6 Ds. 7 नाधर्मः; M7 न धर्मः. K1. 2. 4. 7
D4. 9 कारणापेक्षी; B8 कारणापेक्षी; Ds1 Ds. 7 करणा-
पेक्षी; G3 कारणप्रेक्षी; G6 'णापेक्षः (for 'णापेक्षी).
✽ Cn: कारणा, फलदानात्मिका क्रिया, तन्निवृत्त्यपेक्षी ॥
Ca: फलानुभवार्थं कारणापेक्षित्वम् । ✽ — ^b) K1. 2. 7
D4. 7. 9 अव-; Ds3 अधि-; Ds अनु- (for अभि-).
T1 G1 विचति; G3 गच्छति (for मुञ्चति). — ^c)
Ds. 7 यथाकाले; G3 'कामं (for 'कालं). — ^d) Bo.

6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 ततः समभिपद्य (B6
Ds 'वर्ते)ते; G2 तत्तत्समभिपद्यते. — ^c) Da3 भिद्यते;
Da4 भिद्यति; Ds. 7 विद्यते; G2 हि द्वंद्व (for
भिद्यन्ते). K1 2 कृतात्मानम्; Ds1 'त्मान (for 'त्मान).
✽ Cn: भिद्यन्ते, कर्मफलैर्न क्लिष्यन्ति ॥ Cp: तेषां भेद-
बुद्धिर्न जायते ॥ Cs: भिद्यन्ते, आत्मस्वरूपतः पृथग्भवन्ति । ✽
— ^d) Da4 -दर्शिनः; G1 -दर्शनः (for -दर्शिनः). K2
आत्मप्रत्ययदर्शिनः.

9 ^a) K1. 2 बुद्धिकर्मक्रियाणां हि; B1 Da3. a4 बुद्धि-
रा (B1 'द्विका)र्मेन्द्रियाणां हि; Dn1 'कर्मोन्द्रियाणीद्. — ^b)
K4 G1 ये (for यो). K1 2 [5] नुरुध्यते; K4 न रुध्यते;
K1 D4. 9 न बुध्यति; G2 [5] वबुध्यते (for न बु).
✽ Cn: बुध्यते; दुश्चेष्टितमिति शेषः ॥ ✽ — ^c) K4
शुभाशुमेषु. K1. 2. 7 V1 B8 D4. 9 G2 Ca सक्तानां;
K4 Dn1. n4 [अ]सक्तात्मा; K6 Bo शक्तात्मा; Ds. 7
युक्तानां; G3 सर्वात्मा (for सक्तात्मा). Da3. a4 Ds
शुभाशुमे प्रसक्तात्मा. — ^d) Ds स (for सु).

10 ^a) K6 वीतरागो; D4 'रागे (for 'रागो). B8
(marg.) भयक्रोधः (for जित). — ^c) B9 विषयैर्
(for 'ये). — ^d) K1. 2 V1 लिप्यते (for युज्यते).
B1 न स पापैः स मुच्यते.

11 ^a) K2 B9 मर्यादाया. K1. 2 यथा (for धर्मः).
K6 -सेतुं (for -सेतुर). — ^b) K6 निर्वधो; Da3. a4
निर्वद्धो; Dn4 निर्वद्धो (for निबद्धो). K3. 7 D4. 5. 7. 9
T G1. 8. 6 नाव-; B1 lacuna (for नैव). ✽ Cp: मर्या-
दायां निबद्धो वर्धत एव ॥ Cv: मर्यादायां रक्षितायाम् । ✽
— 11^{cd} is damaged in B1. — ^c) K6 पुष्टास्रोतः; K1
Bo पुष्टस्रोतः; B9 पुष्टः स्रोतः; Da4 पुष्टः स्रोतः; D4. 9
पुष्टं स्रोतः; Ds 7 पुष्टं स्रोतः; G1 ब्रह्मस्रोतः; G6 पिष्टस्रोत
(for पुष्ट). K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 8 T G1-8. 6 इवासक्तः; K7 D4. 8. 9 इवायातः;
Ds. 7 इवाजातः; Cv (gloss: पुष्टः) इवायत्तः (as in

आदत्ते राजशार्दूल तथा योगः प्रवर्तते ॥ १२
 यथा तिलानामिह पुष्पसंश्रया-
 त्पृथक्पृथग्याति गुणोऽतिसौम्यताम् ।
 तथा नराणां भुवि भावितात्मनां
 यथाश्रयं सस्वगुणः प्रवर्तते ॥ १३
 जहाति दारानिहते न संपदः
 सदश्वयानं विविधाश्च याः क्रियाः ।
 त्रिविष्टपे जातमतिर्यदा नर-

स्तदास्य बुद्धिर्विषयेषु भिद्यते ॥ १४
 प्रसक्तबुद्धिर्विषयेषु यो नरो
 यो बुध्यते ह्यात्महितं कदाचन ।
 स सर्वभावानुगतेन चेतसा
 नृपामिषेणैव ज्ञो विकृत्यते ॥ १५
 संघातवान्मर्त्यलोकः परस्परमपाश्रितः ।
 कदलीगर्भनिःसारो नौरिवाप्सु निमज्जति ॥ १६
 न धर्मकालः पुरुषस्य निश्चितो

C. 12, 10959
B. 12, 299 (2). 17
K. 12, 204. 17

text). — ^a) K1. 2. 1 B8. 9 Das D4. 9 M1. 5-7 स्फीती-; Das G2 स्फितिर्; T G1. 8. 6 स्थिरी (for स्फीती).

12 ^a) M7 यदा (for यथा). K1 मानुगते (for 'गतं'). — ^b) K6 मणिः; D2 G1 मुनिः (for मणिः). K7 Das D4. 9 G2. 6 शुद्धः; D5. 7 शुद्धं (for शुद्धः). T1 G1 समाधिगः (for 'धिना'). ☞ Cn: समाधिना, नियमेन दृष्टान्ते । दार्ष्टान्तिके तु समाधिना, ध्यानेन ॥ Cp: समाधिना विरजीकरणेन । ☞ — ^c) K6 शार्दूल (for 'शार्दूल'). — ^d) K6 D5 यथा (for तथा).

13 G2 om. (hapl.) 13. — ^a) T1 G1. 8. 6 [अ]निलानाम् (for तिला). K1. 2 V1 इव (for इह). Bom. ed. पुष्प- (for पुष्प-). Dn4 D5. 7 T1 संश्रयः; M1 संश्रयात् (for 'संश्र'). — ^b) D5. 7 यथा (for पृथग्). M1. 7 भाति (for याति). K6. 7 V1 Bo. 8. 9 Das a4 D5 D4. 9 T G2 M1. 5-7 गुणोपि; D5. 7 गुणैश्च; G1 गुणोप- (for गुणोऽति). K6 D2 सौम्यता; K7 शाम्यतां; Ds1 D4. 9 T2 G2 G5 (gloss: पुष्पगन्धसमत्वम्) C7 (gloss: एकप्रकारताम्) साम्यतां; Das साम्यं (for 'सौम्यताम्'). ☞ Cn: सौम्यतां, रम्यताम् । ☞ — ^c) V1 Bo. 7. 8 Das. a4 Dn1. n4 D5 D2-4. 8 G6 तु वि- (for भुवि). — ^d) B8. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 सर्वः; D5. 7 सस्व- (for सस्व-). ☞ Cn: यथाश्रयं, पुनः पुनर्वा- सनाभ्यासाद्बहुलं, तदभावेऽल्पः । ☞

14 Ds2 reads 14^{ab} on marg. — ^a) Das4 हाराश्च; G2 राजन् (for दारान्). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 D5 D2. 8. 8 च जहाति; K7 D4. 9 विजहाति; V1 B8 (orig.) इह याश्च; D5. 7 इहतेपि; T G1. 8. 6 विविधां (T2 G1 'धा')श्च; G2 M1. 5-7 विहि- तेन (for इहते न). D5. 7 संपदां; G2 M1. 5-7 'दा' (for 'दः'). — ^b) K1 सदोश्च; K2 B8 D4. 9 T2 G1 M7 सस्वश्च; K4 B8 Dn1. n4 D5 पदं च; Bo. 6. 9 Das.

a4 Ds1 D2. 8 सदा च; Ds2 सतश्च (for सदश्च-). Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Ds D2. 8 दानं (for 'यानं'). K1. 2. 4 Bo. 8. 9 Dn1. n4 D5 D2. 8. 8 सत्; Das. a4 lacuna (for याः). K6 सदावदानं विविधाश्च सत्क्रियाः. — ^c) K1 V1 B8-9 त्रिविष्टपे; G1 M6 त्रिविष्टपो (M6 'पौ') (for 'ष्टपे'). K1. 2. 4 G1 यथा (for यदा). Dn4 om. नर. — ^d) K1 T1 G1 तथा (for तदा). T1 G1 सपिद् (for बुद्धिर्). K1 G2 बध्यते; Das विद्यते (for भि). K2. 4 तदास्य बुद्धिर्विषयेभिपद्यते. ☞ Cn: भिद्यते, ह्यददा- दिभ्यो व्यावृत्ता भवति । ☞

15 T1 om. 15-16. V1 reads 15^{ab} on marg. — ^a) K4 प्रमुक्तः; Ds प्रसन्न- (for प्रसक्त-). — ^b) T2 G1-8. 6 M1. 5-7 विंदते (for बुध्यते). G1 ह्यात्मपदं; G2 'पदा' (for 'हितं'). K6 कदा च नः; Das Dn4 कथंचन (for कदाचन). — ^c) K1. 2. 4 पूर्व- (for सर्व-). — ^d) K2 नृपामिषेणैव; D5. 7 यथामिषेणैव; T2 नृपामि- षेणैव (for नृपामिषेणैव). K1. 2. 4 ज्ञोविकृत्यते; G2 सदोपकृ* (for ज्ञो वि*).

16 T1 om. 16 (of. v. 1. 15). — ^a) Bo संघात- वान्; Dn1. n4 Ds T2 G6 Cn संघातवन् (for 'वान्'). G1 संघातवन्मर्त्यलोकं. ☞ Cn: संघातवन्, देहेन्द्रियादिसमु- दायवन् ॥ C6: काष्ठादिसमूहवन् ॥ C7: पुत्रमित्रादिसमूह- वान् । ☞ — ^b) K7 Ds2 D1. 9 M5 उपाश्रितः; Das. a4 अयां; D5. 7 उपाकृ (D7 'वृ')कृ (for अपाश्रितः). K2 परस्परसमाश्रितः. ☞ Cn: अपाश्रितः, उपकारकः । ☞ — ^c) T2 G2 M7 कदली- (for 'ली-'). K1 -गर्भ- (for -गर्भ-). G2 -निःसारे (for 'रो'). — ^d) K1. 2 गौरिव; T2 नारीव (for नौरिव). K2 निमज्जते; V1 समज्जति.

17 ^a) T1 G1. 8 कर्म- (for धर्म-). K2. 4 Ds2 कामः (for 'कालः'). D7 पुरुषश्च (for 'स्य'). D4 निश्चिताः; G2 'ते' (for 'तो'). — ^b) K1. 2. 4 चाप-; Ds2 चापि (for चापि). Bo प्रसीक्ष्यते. — ^c) K6 V1 Bo. 6. 7. 8

C. 12. 10959
B. 12. 29 (8). 17
K. 12. 304. 17

न चापि मृत्युः पुरुषं प्रतीक्षते ।

क्रिया हि धर्मस्य सदैव शोभना

यदा नरो मृत्युमुखेऽभिवर्तते ॥ १७

यथान्धः खगृहे युक्तो ह्यभ्यासादेव गच्छति ।

तथा युक्तेन मनसा प्राज्ञो गच्छति तां गतिम् ॥ १८

मरणं जन्मनि प्रोक्तं जन्म वै मरणाश्रितम् ।

अविद्वान्मोक्षधर्मेण बद्धो भ्रमति चक्रवत् ॥ १९

(marg.). १ D₁₃. 11 D₁₁. 14 D₅ D₂. 3. 8 G₂ सदा; T₁ G₁. 3 यदा (for क्रिया). V₁ [ए]व (for हि). K₅ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). १ D₁₃. 11 D₁₁. 14 D₅ D₂. 3. 8 T₁ G₁. 3 क्रियैव; G₂ क्रिया हि (for सदैव). T₂ G₅ M₁. 5-7 स (T₁ G₅ यदा हि धर्मः क्रियैव शोभना (T₂ G₅ 'न:). — ^d) K₅ D₅ सदा; V₁ यथा; T₁ G₁. 3. 8 तदा (for यदा). K₄ सुखे नि-; K₇ D₄ सुखेव; D₁₄ सुखेधि-; D₅. 7 सुखोभि-; D₅ सुखे वि-; T₁ G₁. 3. 8 सुखाभि-; G₂ सुखेति- (for सुखेभि-).

18 ^a) M₁ यदांधः (for यथान्धः). K₇ D₄. 5. 7. 9 नित्यम् (for युक्तो). — ^b) K₇ D₄. 5. 7. 9 T₂ अभ्यासाद्; G₁ व्यत्या (for ह्यभ्या). — ^c) D₁₃ D₂ यथा (for तथा). G₁ भ्रमता (for मनसा). — ^d) D₅. 7 धर्मतां (for तां गतिम्).

19 ^a) K₂ T₁ G₅. 8 M₇ प्रोक्तं (for प्रोक्तं). G₂ मरणाश्रयंमनिप्रोक्तं (sic). ☞ Cn: जन्मनि, जन्मनिमित्तम् । ☞ — ^b) K₁. 2 जन्म वा मरणाश्रयं; G₂ जन्म वै मरणं श्रितं. — ^c) D₂ सुविद्वान् (for अ'). G₁ बंधेषु; G₅ धर्मे च (for धर्मेण). — ^d) G₁ बंधो; G₂ बंधो (for बद्धो). — After 19, K₅ V₁ Bo. 6-9 D₁₃ 11 D₁₁. 14 D₅ D₂. 3. 8 Cn. p read 34^c-35^d for the first time, repeating the same in the proper place.

20 ^a) K₂. 4. 6 V₁ Bo. 6-9 D₁₃. 11 D₁₁. 14 D₅ D₂. 3. 8 T₁ G₁ Cn यथा मृणाला (K₂ मृणाला; T₂ मृणाला; G₁ मृणाला)नुगतम्; G₂ M₁. 5-7 'लोनुगतम्. ☞ Cn (reading मृणालानुगतम्): मृणालेति लुप्तविभक्ति-कम् । ☞ — ^b) ☞ Cp: मुञ्चति, अतिविक्लवात् । ☞ — ^c) T₁ तदा (for तथा). — ^d) M₇ मनसः (for 'सा). B₅ प्रति (for परि-). — ^e) K₂. 4 पुनः (for मवः). K₁ प्रणयेत्; K₅ B₅ (marg.) D₂ प्राणयते; T₁ G₁ M₁. 5-7 प्रयतते (for प्रणयते). D₁₃. 11 स्थानं; D₅. 7 प्राप्ते (sic) (for सज्मानं). ☞ Cn: प्रणयते,

यथा मृणालोऽनुगतमाशु मुञ्चति कर्दमम् ।

तथात्मा पुरुषस्येह मनसा परिमुच्यते ।

मनः प्रणयतेऽज्मानं स एनमभियुञ्जति ॥ २०

परार्थे वर्तमानस्तु स्वकार्यं योऽभिमन्यते ।

इन्द्रियार्थेषु सक्तः सन्स्वकार्यात्परिहीयते ॥ २१

अधस्तिर्यग्गतिं चैव स्वर्गे चैव परां गतिम् ।

प्राप्नोति स्वकृतैरात्मा प्राज्ञस्येहेतरस्य च ॥ २२

योगोन्मुखं कोति ॥ Cp: भृल्लुद्धिद्वयेकोपतिष्ठते । ☞ — ^a) K₂ V₁ B₅ (marg. as in text) D₁₄ D₅. 7 G₂ स एवम्; D₁₁ T₁ G₁. 3. 8 सदा तम् (for स एनम्). K₂. 5. 7 V₁ B₅ (marg. as in text) D₁. 9 Ca अनु-; D₁₁ अधि- (for अभि-). B₅ मुञ्चति; D₁₄ प्रेक्षति; D₅ गच्छति; D₅. 7 मुञ्जति (sic) (for युञ्जति). K₁ स एवानुमयुञ्जति (sic). ☞ Ca (reading अनुयुञ्जति): पश्चात्प्रेरयति ॥ Cn: अभियुञ्जति, परस्यां काष्ठायां प्रविलापयति । ☞ — After 20, K₅ V₁ Bo. 6-9 D₁₃. 11 D₁₁. 14 D₅ D₂. 3. 8 ins.:

743* युक्तो यदा स भवति तदा तत्पश्यते परम् ।

[D₁₄ सदा (for यदा). Bo. 7 D₁₁. 14 D₅ D₂. 3. 8 तं (for तत्). K₅ पश्यतं (for 'ते).]

21 ^a) K₁. 2. 4 परार्थे (for 'र्थे). D₅ G₂ वर्तमानं (for 'मानम्). — ^b) Bo. 6. 7 D₁₄ D₂. 3. 8 स्वं; G₁ स्वे (for स्व-). D₅. 7 -कार्ये (for -कार्यं). D₁₄ D₅ (marg. as in text) न (for यो). T₁ G₅ [S]ति-मन्यते; T₂ G₂ M₁. 5-7 [S]तिवर्तते; G₁ निवर्तते (for अभिमन्यते). G₂ स्वकार्याद्यो निवर्तते. — K₂. 4 om. (hapl.) 21^d. — ^c) T₂ G₅. 8 परकार्येषु (for इन्द्रियार्थेषु). K₁ B₅. 9 G₂ M₇ सक्तः स; K₅ D₁₃. 11 [अ]-सक्तः स; V₁ B₇ D₁₄ D₅ संयुक्तः; Bo संशक्तः; B₅ D₁₁ D₅ D₂. 3 संसक्तः; D₅. 7 युक्तः स; G₁ सक्ता सन् (for सक्तः सन्). — ^d) Bo D₁₁. 14 D₅ D₂. 3. 8 मुच्यते (for -हीयते).

22 ^a) V₁ T₁ G₅ अथ; D₅ आद्यसु; D₇ आद्याह; G₁. 8 अथसु (sic) (for अधसु). K₂ नतं; D₅ T₁ G₅ गतिश्च; D₅. 7 गतश्च; G₂ गतं (for गति). — ^b) K₁. 4. 6 V₁ Bo. 6. 7 D₁₃. 11 D₁₁. 14 D₅ D₂. 3. 8 T₁ G₅. 8 सु- (for स्व-). K₇ D₄. 5. 7. 9 प्राप्नोति सु (D₄. 9 स्व)कृतेनात्मा; G₁ 'ति सुकृतारामा. — ^d) K₁. 2 परस्य (for प्राज्ञस्य). T₂ G₁. 6 [इ]व (for [इ]ह).

23 ^a) K₄. 6 D₁₁ T₂ मृणये (for मृणये). D₁₄

मृन्मये भाजने एके यथा वै न्यस्यते द्रवः ।
तथा शरीरं तपसा तप्तं विषयमश्नुते ॥ २३
विषयानश्नुते यस्तु न स भोक्ष्यत्यसंशयम् ।
यस्तु भोगांस्त्यजेदात्मा स वै भोक्तुं व्यवस्यति ॥ २४
नीहारेण हि संवीतः शिशोदरपरायणः ।
जात्यन्ध इव पन्थानमावृतात्मा न बुध्यते ॥ २५
वणिग्यथा राघुद्राद्वै यथार्थं लभते धनम् ।
तथा मर्त्यार्णवे जन्तोः कर्मविज्ञानतो गतिः ॥ २६

अहोरात्रमये लोके जरारूपेण संचरन् ।
मृत्युर्ग्रसति भूतानि पवनं पन्नगो यथा ॥ २७
स्वयं कृतानि कर्माणि जातो जन्तुः प्रपद्यते ।
नाकृतं लभते कश्चित्किंचिदत्र प्रियाप्रियम् ॥ २८
शयानं यान्तमासीनं प्रवृत्तं विषयेषु च ।
शुभाशुभानि कर्माणि प्रपद्यन्ते नरं सदा ॥ २९
न ह्यन्यत्तीरमासाद्य पुनस्तुं व्यवस्यति ।
दुर्लभो दृश्यते ह्यस्य विनिपातो महार्णवे ॥ ३०

C 12 1c975
B. 12 299.8) 32
K 12. 304 31

पक्षे; T1 G1 लहौ (for एके). —^b) K6 Es. 1 Das. a4 वि- (for वै). K1 दृश्यते; Bo. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 Cn न इयति; B6 D4. 9 G2 M6. 6 नश्यते; T1 G1. 8 श्रुष्यते; M1. 1 पश्यते (for न्यस्यते). K1 D4. 9 G1 द्रवं (for द्रवः). * Cn: न इयति, न क्षीयते न क्षरति इत्यर्थः । इयतीति शो तनूकरणे इत्यस्य रूपम् । * —^d) K6 B6 Das a4 D5. 1 तत्तद्; Dn4 समं (for तप्तं). * Cv: आसं चेद्विषयमश्नुते, तप्तं चेद्विषयद्रव्यं सुखं तीति दृष्टान्तानुसारी दार्ष्टान्तो द्रष्टव्यः । * * Cn: विषयन्, ब्रह्मलोकम् ॥ C3: स्वर्गाख्यमपवर्गाख्यं वा सुखम् । *

24 *) G6 यत्तु (for यस्तु). * Cn: अश्नुते, आलोक इव व्याप्नोति, प्रकाशयति, साक्षी । * —^b) Das. a4 सं- (for स). K6 भोक्षति; D1 G6 मोक्षयति (for भो^०). G2. 6 असंशयः. * Cv: न मोक्षयति, परत्र भोगान्न मोक्षयति । * —^c) K1. 2. 1 V1 B6 (marg. as in text) Das D4 5. 1. 9 यस्य (for यस्तु). D5. 1 भोगं; T1 G1. 8 भोग्यं (for भोगात्). —^d) Ds1 सर्वे; G2 तस्य (for स वै). V1 भोगं (for भोक्तुं). Cnp विनश्यति (for व्यवस्यति). * Cn: विनश्यतीति पाठे, भोगार्थं जन्मान्तरलाभायैव त्रियते । *

25 *) Das. a4 [अ]द्रि; T G1. 3. 6 M1. 5-7 [इ]व; G2 [अ]भि- (for हि). * C2: नीहारेण, अत्यन्तहारिणा मोहेन । * —^b) Ds1 शिशोदय- (for 'दर-). —^c) G1 जात्यन्त (for जात्यन्ध). K1 पन्थानम्. —^d) K1 D4. 9 अंतरात्मा; D5. 1 संवृतात्मा (for आवृ^०).

26 *) Ds om. (hapl.) from यथा up to कर्षति (in 31^d). B6 D1 समुद्रे (for 'द्राद्). * C3: समुद्रात्, समुद्रं प्राप्य । त्यञ्जलोपे पञ्चमी । * —^b) K2 यथार्थे; Cn (gloss: मूलधनानुसारेण) C3 (gloss: स्वमूलधनमनतिक्रम्य) यथार्थं (as in text). B6 (marg.) फलं (for धनम्). —^c) Das. a4 यथा (for तथा). T G1-8. 6 M1. 5-7 मर्त्यार्णवाज् (for 'र्णवे). K1 lacuna;

T G1. 8. 6 जंतुः (for जन्तोः). —^d) D1 विज्ञानको (for 'नतो). K1 D4. 1. 9 T G1. 8. 6 गतिं (for गतिः). * C2: कर्मविज्ञानतः, कर्मविज्ञानाभ्यां मिलिताभ्याम् । न तु अकर्मणा अशुद्धसत्त्वेन ज्ञानमपीति भावः । *

27 Ds om. 27 (cf. v. l. 26). —^a) K1 V1 Bo. 6. 8 Das. a4 Ds1 D2-4. 1. 9 रात्रमयो; Ds2 रात्रमयं (for 'मये). —^b) K4. 6 V1 Bo. 6. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds. 8 संसरन् (for संच^०). —^c) K2 वसति (for प्रसति). —^d) Ds2 पवनं; T G1. 8. 6 पवनं (for पवनं).

28 Ds om 28 (cf. v. l. 26). —^b) K6 प्रपद्यते नरः सदा. —^c) K4. 1 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. a4 Ds2 D2. 3. 8 G2 M1. 5-7 नाकृत्वा; K6 नाकृति; Ds1 न कृत्वा (for नाकृतं). K1. 6 D4. 1. 9 किंचिद्; G2 केचित् (for कश्चित्). —^d) K1 कश्चिद्; Bo कंचिद्; D4. 1. 9 कं^० (for किं^०). Dn1. n4 Ds अस्ति (for अत्र). K1 प्रियाप्रिये; B6 (marg.) क्रियाफलं.

29 K6 Ds om. 29 (for Ds, cf. v. l. 26). —^a) K2 शयनं (for शयानं). K1 शान्तम्; K4 यातिम्; K1 यातम् (for यान्तम्). D1 संधानं पावमानं च. —^b) G1 प्रवृत्त- (for 'त्तं). —^c) T G1. 8. 6 यथा (T2 'दा) कृतानि कर्माणि. —^d) G1 रसं (for नरं).

30 V1 Ds om. 30 (for Ds, cf. v. l. 26). Bo om. (hapl.) 30-32. —^a) K1 न ह्यन्तत्; D1 न ह्ययं; G2 स ह्यन्यत् (for न ह्य^०). * C3: वेदान्त-सांख्ययोगेभ्योऽन्यत्तीरम् । * —^b) Dn4 व्यवस्य च (for 'स्यति). * C3: न व्यवस्यति, नार्हति । * —^c) K6 D4. 9 T G1. 8. 6 दुर्बलो; C3 दुर्लभो (as in text). G1. 6 ह्यत्र; M6 यस्य (for ह्यस्य). K1 दुर्बलो ह्यस्य दृश्यते.

31 Bo Ds om. 31 (cf. v. l. 30, 26). —^a) T2

C. 12. 10975
B. 12. 289[ca]. 33
K. 12. 304. 33

यथा भारावसक्ता हि नौर्महाम्भसि तन्तुना ।
तथा मनोऽभियोगाद्वै शरीरं प्रतिकर्षति ॥ ३१
यथा समुद्रमभिन्नः संस्यूताः सरितोऽपराः ।
तथाद्या प्रकृतिर्योगादभिसंस्यूयते सदा ॥ ३२
स्नेहपाशैर्बहुविधैरासक्तमनसो नराः ।

यदा (for यथा). Ks Bs Dn1. n4 Ds D2-4. 8. 9 Cs
भारा (Bs Dn1 'वा'वसक्ता; B6. 7. 8 (marg.) भावा-
वसक्ता; D1 वातावसक्ता; G1. 6 M1 भारावसक्ता; Cp
भारावसक्ता (as in text). Gs यथा भारावसक्तानि.
—^b) D1 गच्छति (for तन्तुना). —^c) K1 यथा; D4
ततो (for तथा). K2 मनोति; D4 मनोति; D1
मानाभि (for मनोभि-). K1. 2 वा (for वै). C1v:
मनः अभियोगात्, स्नेहात् । C1 —^d) Dn4 G1 शरीरे (G1
'री') (for 'रं'). Ks Bs (marg. as in text) परिकर्षति;
Bs (marg. as in text) Dn1 Ds D2. 3. 8 Cn प्रवि-
कीर्षति; B1. 9 विप्रकर्षति; Das Dn4 D1 प्र (D1 प्रा-
विकर्षति; T Gs. 6 प्रतिकर्ष्यते; G1 विप्रकर्ष्यते (for प्रति-
कर्षति). C1 Cn (reading प्रविकीर्षति): अन्तर्भावित-
प्यर्थोऽयम् । कारयितुमिच्छतीत्यर्थः । C1

32 Bo om. 32 (cf. v. 1. 30). —^a) K1 यदा;
K2. 6 तथा (for यथा). T1 आभिस्तुद्र (for अभितः).
—^b) K1. 2 सुस्यूताः; K4 सस्यूताः; Ks Dn4 D2. 3
Cn सं (Dn4 स) श्रिताः; K1 Ds: Ds T2 G1. 2 संस्यूताः;
V1 B6-9. Dn1 Ds संस्यूताः; Dn1 संस्यूताः; D4 संस्यूताः;
T1 अस्यूताः; Gs संस्यूताः; Gs संस्यूताः; Cp (gloss:
संतन्यमानाः) संस्यूताः (as in text). Das परितो (for
सं). G2 पराः; M1 [s]वराः (for सपराः). —^c)
K1. 2 V1 Dn1 Ds. 1 T Gs Cs. v तथान्या; Ks Dn4
तथा या; K1 तथा*; B6. 8 (both marg.) तथास्य;
D4. 9 G1. 6 तथात्मा; M1. 6. 1 तथा स्यात्; Ms तथाद्य
(for 'द्या'). K2 G1. 6 प्रकृतेर्; D4. 5. 1. 9 'तीर् (for
'तिर्). —^d) K2 अपि; Dn4 M1 अति- (for अभि-).
K2 G2 M1. 5-7 Ca (gloss: जनयति) संस्यूयते; Ks
'संस्यू'; K1 D4. 9 'संश्र'; Dn1 'संश्री'; Dn4 Ds
'संस्यूयते'; Dn1 Gs 'संबध्यते'; Ds2 'संपद्यते'; D2. 8 Cn
(gloss: मनसेति शेषः) 'संश्रियते'; D1 'संश्र'; T1 Gs
'संसिच्यते'; T2 'संसिच्यते (sic)'; G1 'संसिच्यते'; Gs
'संसेच्यते'; Cp (gloss: संतन्यमाना कार्याकारेण परिणमते)
'संस्यूयते (as in text). D1 परा; T1 तदा (for सदा).

33 ^a) G1 स्नेहपाशैर् (for 'पाशैर्'). —^b) K2
आसक्तः; B1 Ds असक्तः; Dn4 आसक्तैर् (for 'क्त').
—^c) G1 (before corr. as in text) कृतप्रस्था; Cn

प्रकृतिस्था विधीदन्ति जले सैकतवेश्मवत् ॥ ३३
शरीरगृहसंस्थस्य शौचतीर्थस्य देहिनः ।
बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखं त्विह परत्र च ॥ ३४
विस्तराः क्लेशसंयुक्ताः संक्षेपास्तु सुखावहाः ।
परार्थं विस्तराः सर्वे त्यागमात्महितं विदुः ॥ ३५

(gloss: अज्ञानवशाः) प्रकृतिस्था (as in text). K1 D4.
5. 1. 9 T1 G1-2. 8 M1. 5-7 [अ]वसीदन्ति; Dn4 विशी';
Dn1 [अ]वसीदन्ति (for विशी'). —^a) K2. 1 D4. 9 जले:
(for जले). B1 Dn4 सैकत- (for सै'). K1. 2 'सेतु-
वत्; Das. a1 'रहिम' (for 'वेश्म').

34 ^a) Dn1 D4 T Gs. 6 ग्रह (for 'गृह-'). K4. 1
V1 B6 (marg.). 1 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 G1. 2 M1. 5-7
'संज्ञस्य; Gs 'संस्थस्य (for संस्थस्य). —^b) C1n:
शौचमान्तरं भावबुद्धिः, बाह्यं तु प्रविद्धम् । C1 — Ks V1
Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn. p read
34^a-35^d for the first time after 19. —^c) G1
बुद्धिः; Cn (gloss: आत्मज्ञानं देवताद्युपासनं वा) बुद्धि-
(as in text). Ks (first time) Bo. 8 (both second
time). 9 (first time) Das. a1 (both both times) Ds
(first time) 'मार्ग'; K1 'मार्गे' (for 'मार्ग-'). K1. 2
'प्रवृत्तस्य (for 'प्रयातस्य). Ds. 1 बुद्धिमार्गाज्जातस्य.
—Gs om. 34^d-36^a. —^d) Bs (second time) सुखं
चेह; T1 सुखित्वे च (for सुखं त्विह). Ms परत्र ह.
K1. 2 परत्रेह च (K2 ह) वै सुखं.

35 For the repetition in Ks V1 Bo. 6-9 Das.
a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn p, cf. v. 1. 34. Gs om.
35 (cf. v. 1. 34). —^a) K1 Dn1 (both times) Ds
T G2. 6 M1. 5-7 विस्तराः (for विस्तराः). C1n:
विस्तराः, वैतानिकान्यभिदोत्रादीनि । C1 —^b) K2 संक्षेपस्य;
Ds. 1 संक्षेपास् (for संक्षे'). K1. 2 सुखावहाः. C1n:
संक्षेपाः, त्यागादयः ॥ Cp: संक्षेपाः, निर्वाहमात्रप्रयोजक-
परिग्रहाः ॥ Cs संक्षेपाः, कर्मत्यागः । C1 —^c) Bs (marg.
as in text). 9 (both second time) Ds. 1 T2 G1. 6
परार्थाः; Das (first time) Ds 'श्रै'; Dn1 (second
time) 'र्थे'; Cp (first time) सर्वार्थ (for परार्थ). —^d)
Bo. 9 Dn1 (all second time) योगस्य (for त्यागस्य).
K1. 2 आत्मसुखं. G1 ता गतात्महितं विदुः (sic).

36 Gs om. 36^{ab} (cf. v. 1. 34). —^a) Ds. 1
संकल्पतो (D1 'नो'); Ds 'जां (for 'जो). —^b)
K1. 2 कारणात्मकः; Das. a1 'हिमकाः; Ds D2. 3 Cs
(gloss: पितृसंबन्धवर्जिताः) क (D2. 8 श) रणात्मकाः; Ca. p

संकल्पजो मित्रवर्गो ज्ञातयः कारणात्मकाः ।
 भार्या दासाश्च पुत्राश्च स्वमर्थमनुयुञ्जते ॥ ३६
 न माता न पिता किञ्चित्कस्यचित्प्रतिपद्यते ।
 दानपथ्योदनो जन्तुः स्वकर्मफलमश्नुते ॥ ३७
 माता पुत्रः पिता भ्राता भार्या मित्रजनस्तथा ।
 अष्टापदपदस्थाने त्वक्षमुदेव न्यस्यते ॥ ३८
 सर्वाणि कर्माणि पुरा कृतानि

(gloss : जन्मोपाधिजनितबन्धुभावाः) कारणात्मकाः (as in text). — °) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 G2 पुत्रश्च; K1 D4 5. 7. 9 M1. 5-7 दासश्च (for दासाश्च). Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 G2 दासश्च; D4. 5. 7. 9 M1. 5-7 पुत्रश्च (for पुत्राश्च). — °) Ks B9 Das T1 G1. 3 M1 समर्थम्; K1 D4. 9 T2 स्वधर्मम् (for स्वमर्थम्). K4 अनुयुञ्जते; Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 Gs Cn उपभुं- (B1. 8 [marg.]. 9 Da3. 24 'युं)जते; M1. 5-7 अनुपज्यते (for 'युञ्जते). Ds. 7 अकार्यमनुयुज्यते.

37 G1 om. (hapl.) 37-38. — °) Cn. p as in text. K1. 2. 4 दानपथ्याशनो जंतुः; B6. 8 Da3. 24 Dn1 D2. 8 Ca दानपथ्योदनो जंतुः (B6 [marg. as in text] यस्तु); B9 Ds1 D4 G2 M1. 5-7 'यद्यदनो (Ds1 'ने) जंतुः; Ds. 7 'मात्रादनो जंतुः; T G3. 6 'पथ्याशनो जंतुः.

38 G1 om. 38 (cf. v. l. 37). — °) Ks Da3. 24 Dn1 Ds1 पुत्र- (for पुत्रः). — °) K1. 2. 4 बंधु- (for मित्र-). K1 D4. 9 -जनास् (for -जनस्). — °) K1 अष्टापद- (for 'पद-). M1. 5-7 -स्थानेषु. — G1 om. 38^d. — °) B9 Dn1. n4 D2. 2. 8 दक्षः; Ds1 अक्षः; Ds. 7 स्वक्षः; T1 लाक्षा- (for त्वक्ष-). K2 -मुद्रैव; Ks -सूत्रैव; Dn1 Ds. 3 -सूत्रेन (Ds 'ण) (for -सूत्रेव). K4 नक्ष्यते; Ks Da3. 24 लक्ष्यते; K1 D4. 5. 7. 9 T Gs. 6 दृश्यते; V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 लक्ष्यते (for न्यस्यते). Cnp दक्षसूत्रेण लक्ष्यते. ✽ Ca : अष्टापदः सारिकलस्तस्य पदस्थाने षड्वा पञ्चकत्रिके स्वक्षत्रिके स्वक्षसूत्रेव चिह्नभूता रेखा ॥ Cn : अष्टापदपदं सुवर्णकार्पापणस्तस्य स्थाने, द्वे दक्ष (v. l. in Cn for त्वक्ष-), यथा मुद्रा रेखाविशेषास्तद्वत् । स्वर्णवस्त्रादृष्टमेव स्वाभ्युदयहेतुः, रेखावद्वाग्धवादयो नाम- मात्रम् । खर्परे रेखैव निर्देवै मात्रादयो निष्फला इत्यर्थः । दक्ष सूत्रेण लक्ष्यते इति पाठे, सूत्रेण सूचकेन मुद्रयेति यावत् । यथा मुद्रया कार्पापणविशेषो लक्ष्यते, एवं मात्रादिना जाति- विशेषः इत्यर्थः ॥ Cp : अष्टापदं सारिकलं, तस्य पदस्थाने

शुभाशुभान्यात्मनो यान्ति जन्तोः ।

उपस्थितं कर्मफलं विदित्वा

बुद्धिं तथा चोदयतेऽन्तरात्मा ॥ ३९

व्यवसायं समाश्रित्य सहायान्योऽधिगच्छति ।

न तस्य कश्चिदारम्भः कदाचिदवसीदति ॥ ४०

अद्वैधमनसं युक्तं रं धीरं विपश्चितम् ।

न श्रीः संत्यजते नित्यमादित्यमिव रश्मयः ॥ ४१

C. 12. 10986
B. 12. 299[2]. 43
K. 12. 304. 43

चिह्नस्थाने अङ्गमुदेव चिह्नरेखेव मात्रादयो लक्ष्यन्ते । न तु हिताय केऽपि समर्था इति भावः ॥ Cs : अष्टापदः शरभः, तस्य पदस्थाने, पदन्यासे । अक्षमुदेव, द्यूतसाधनविधानकाष्ठ- वत्, भ्रान्त्या गण्यत इत्यर्थः ॥ Cv : अष्टापदपदस्थाने, सुवर्णा- श्रयप्रान्तिस्थाने । ✽

39 °) V1 T1 (also as in text) कार्याणि (for कर्माणि). K1. 2. 4 Ds 7. 9 T G1. 3. 6 पुरस्कृतानि (for पुरा कृतानि). — °) Ds om. शुभा. Ks M1. 2. 6 आत्मना (for 'नो). K1 यानि; K2. 7 T2 Gs याति; Ds [s]पीति (for यान्ति). T1 जंतुः; Gs जंतुः (for जन्तोः). D1 शुभानि सर्वाण्यात्मनोप्रीतिजन्तोः (sic). — °) K2 तपस्थितं; Da4 उपस्थितं; Ds1 'स्थितं (for 'स्थितं). — °) Da8 बुद्धिस् (for बुद्धिं). K1. 2 यथा; K1 D4. 9 T G1-2. 6 तदा (for तथा). Ks Cp (gloss : जनयति) वेदयते; Ds नोदयते; D1 चोदयते (for 'यते). T1 रतात्मा (for सन्तरात्मा). Da4 बुद्धिस्थिता वेदयते नरात्मा.

40 °) T2 Gs व्यवसायान्; Cn (gloss : उद्योगः) 'सायं (as in text). — °) K2 सहायान्; T2 सहायं (for 'यान्). Ds1 योतिः; T1 नोधि- (for योधि-). Ds. 7 सहायानुपपृच्छति; G2 स भावोन्योधिगं. — °) Ds2 T1 Gs कस्य (for तस्य). Ds om. (hapl.) from दारम्भः up to विपश्चि (in 41^b). Ds. 7 G2 आरंभे.

41 Ds om. up to विपश्चि (cf. v. l. 40). — °) K1 D4 Gs M1. 5-7 Cp अद्वैतः; Ds अद्वैधः; T1 अद्वैर- (for अद्वैध-). Gs -मनसा (for 'सं). M1. 7 युक्तः (for युक्तं). — °) Ks सूरः; Da3 शूरे (for शूर-). Bo Ds. 7 वीरं (for धीरं). — °) K2. 6 श्री. K1 Das संत्यज्यते; T2 'जिते (for 'जते). G1 नीतम् (for नि- त्यम्). Ds. 7 न च श्रीः संत्यजेन्नित्यं.

42 °) Ds आस्तिकाः; G2 आस्थिक्य- (for आ- स्तिक्य-). G2 व्यवसायाद्याम् (for 'याभ्याम्). — °) Ds2

C. 12. 10987
B. 12. 289[9]. 44
K. 12. 304. 44

आस्तिक्यव्यवसायाभ्यामुपायाद्विस्मयाद्विया ।

यमारभत्यनिन्धात्मा न सोऽर्थः परिसीदति ॥ ४२
सर्वः स्वानि शुभाशुभानि नियतं कर्माणि जन्तुः स्वयं
गर्भात्संप्रतिपद्यते तदुभयं युत्तेन पूर्वं कृतम् ।
मृत्युश्चापरिहारवान्समगतिः कालेन विच्छेदिता
दारोऽश्रूणमिवाश्मसारविहितं कर्मान्तिकं प्रापयेत् ॥ ४३
स्वरूपतामात्मकृतं च विस्तरं

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

धियः; Ds धितः; D1 द्विजः (for धिया). T G1-8. 6
M1. 5-7 उपायान्वि; G2 'याति' तथा धिया. ॐ Cn :
विस्मयात्, स्वयो गर्वः, तदभावात् । ॐ — °) B6 T
G1. 8. 6 समारमति (for यमा). K1 2. 4 निचात्मा;
Das a4 T G2. 6 अनिदात्मा (for 'द्यात्मा). K1 Dn1.
n4 Ds D2-5. 7-9 समारभे (K1 D4. 9 'इभे'; Ds. 1 'रभ्ये)-
दनिद्यात्मा. — °) Ds. 1 न सोथ; T G6 न सोर्थे (for
न सोऽर्थः). V1 B9 परिधीदति (for 'सीदति).

43 °) K2 सर्वाः स्वानि; B1 Ds1 सर्वस्वानि; Ds. 1
सर्वस्वानि (for सर्वः स्वानि). V1 G1. 6 नियतः; G2
सततं (for नियतं). K6 जंतुस्वजं (sic); Dn3 तंतुः स्वयं.
— °) T G1. 8. 6 गर्मस्थः (T1 'स्थं') (for गर्भात्सं-).
K1. 2. 6 B6. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in
text). 9 Dn4 Ds Ds. 1 G6 Ms (inf. lin.) युत्तेन (for
यत्तेन). — °) M1. 7 चापरिभारवान् (for 'हारवान्').
K1. 2. 4 समगतिकः; Das. a4 समगतिः; Cp सममतिः;
Cn (gloss: समा गतिर्यस्य सः, वायुः) समगतिः (as in
text). K1. 4 कालो न (for कालेन). K6. 1 B6. 6-9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1. 8 6 Cn (gloss:
जीवगनाशकेन) विच्छेदिना (G1 'तो') (for 'दिता). — °)
K1. 4 G8. 6 दारोचूर्णम्; Das 'श्रूणम्'; Ds1 D4 G2 दारा-
श्रूणम् (G2 'णै'); T2 दारोच्छूर्णम्; G1 दारोः पूर्णम्; Ms
(inf. lin.) दारुशूर्णम् (for दारोश्रूणम्). D4 इयाश्म-
सार- (sic); G1 इव स्सार; G2 'समानसार-'; G6 इवा-
त्मसार- (for 'श्मसार-'). Ds 'निहतं'; D1 'नियतं' (for
'विहितं'). K2 कर्मातिथत्; G1 कर्मतिकं; M1 कर्मातिगं;
Cn (gloss: दिष्टान्तं विनाशार्थं) 'न्तिकं' (as in text).
B1. 9 पातयेत् (for प्राप'). ॐ Ca: यथा दारोरश्मसारिण
लोहमयेन क्रकचेन पातने कर्मान्तिकं कर्माध्यक्षं प्रति काष्ठचूर्णं
पाति; एवं कर्मणा विहितो मृत्युः काले प्राप्ते कर्मकारिणं यात्येव ॥

कुलान्वयं द्रव्यसमृद्धिसंचयम् ।

नरो हि सर्वो लभते यथाकृतं

शुभाशुभेनात्मकृतेन कर्मणा ॥ ४४

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तो जनको राजन्यथातथ्यं मनीषिणा ।

श्रुत्वा धर्मविदां श्रेष्ठः परां मुदमवाप ह ॥ ४५

Cn : दारोः काष्ठस्य चूर्णं अश्मसारविहितक्रकचकृतं, समा शीतो-
ष्णसाम्यवती गतिर्यस्य स समगतिर्वायुः दारुचूर्णमिव मृत्युनरं
कालेनान्तं प्रापयेदित्यर्थः ॥ Cp : अश्मसारविहितं क्रकचवि-
दारणजनितं दारोः काष्ठस्य चूर्णं यथाध्यक्षं प्रति वायुर्नयति एवं
मृत्युरपि ॥ Cs : अश्मसारविहितं, लोहयन्त्रकृतं, कर्मान्तिकं
कर्मकारं प्रति तत्संमुखं यथा गच्छति तद्वत् ॥ Cv : अश्म-
सारेण अयसा, विहितं जलकाकारेण द्विमुखतया कृतं, दारौ
फलकद्वये, [उ]च्छूर्णं निबद्धं यन्त्रमिव । ॐ

44 °) K1 B8 D4. 9 T1 M1. 5. 6 स्वरूपताम्; G1
स्वरूपं (for स्वरूपं). G1 आमिकृतं; G2 आत्मा (for
आत्म). K1 विस्तरं; Cn (gloss: पुत्रसंतत्यादिपौष्क-
ल्यम्) विस्तरं (as in text). — °) K1 कुलान्वयौ; K6
Bs. 8. 9 Das 'न्वितं'; G8 'न्वय' (for 'न्वयं'). K1. 2. 4
धर्मः; G1. 6 सर्व- (for द्रव्य-). T1 G1. 8 'समृद्ध' (for
'समृद्धि'). — °) D4 नरा; G2 नरे (for नरो). K2
om. द्वि. K6. 1 B6 (marg. as in text). 7. 9 Das. a4
Ds. 1 सर्वः; G1 सर्वे (for सर्वो). Das यथाकृता (for
'कृतं'). — °) Das शुभाश्वमेन (for 'शुभेन'). D4
आत्मकृतेव (for 'कृतेव').

45 K1. 2. 7 D4. 9 M1. 5-7 om. the ref. — °) V1
इत्युक्तं; D4 'क्ता' (for 'क्तो'). K6. 1 D4. 5. 7 9 राजा
(for राजन्). — °) K4. 7 V1 B6. 8 Das. a4 Dn1
Ds1. s2 (before corr. as in text) D2-5. 7-9 T1 G1. 6
Ms. 1 याथातथ्यं (for यथा). B8 (marg. as in text)
M1. 5-7 महर्षिणा; D4. 5. 9 मनीषिणः (for 'षिणा').
— °) K1. 2 V1 G2 M1. 5-7 धर्मश्रुतां (K1 'ता') (for
'विदा'). K6 G1 श्रेष्ठः. — °) K1 पुरां (for परां).
B8 अवाप्तवान्; T1 G1. 8. 6 M1. 5-7 'प च' (for 'प ह').

Colophon. Ś1 D6 missing; K6. 5 B1-3 Das. a4 Dn2.

२८८

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यं क्षमां दमं प्रज्ञां प्रशंसन्ति पितामह ।

विद्वांसो मनुजा लोके कथमेतन्मतं तव ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।

साध्यानामिह संवादं हंसस्य च युधिष्ठिर ॥ २

हंसो भूत्वाथ सौवर्णस्वजो नित्यः प्रजापतिः ।

स वै पर्येति लोकांस्त्रीनथ साध्यानुपागमत् ॥ ३

साध्या ऊचुः ।

शकुने वयं स देवा वै साध्यास्त्वामनुयुज्महे ।

पृच्छामस्त्वां मोक्षधर्मं भवांश्च किल मोक्षविद् ॥ ४

श्रुतोऽसि नः पण्डितो धीरवादी

साधुशब्दः पतते ते पतत्रिन् ।

किं मन्यसे श्रेष्ठतमं द्विज त्वं

C. 12. 1. 996
B 12. 10. [249] 5
K 12. 205. 3

n3 D1 G1.5 M2-2 absent — *Sub-parvan.* K1. 2. 4.
6. 1 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-5. 1-9 T G1.
2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 V1 Bo.
6-8 Dn1 Ds2 D2. 8 8 T1 G2 M1 पराशरगीता (K1 'ताः;
Bo. 6-8 Ds 'तः) समाप्ता (K1 Bo 6-8 Ds 'ताः; G2
'तः); K6 B9 Das. a1 Dn4 Ds1 पराशरगीता; K1
D4. 5. 9 पराशरगीतासु ज्ञानोपदेशः समाप्तः (K1 om.
समाप्तः); G1. 6 पराशरजनकसंवादे कर्मफळनि (G6 om.
नि) वेदनं; M1. 5. 6. 1 (also) कर्मप्रशंसनं. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): K6 23; B1 T1 G1. 8 6
122; B8 125; Dn1 124; Dn4 Ds2 M5 123;
Ds1 112; Ds 118; T1 135; G2 138; M1. 6. 1
121. — *Śloka no.:* Da1 Dn1 Ds 49; Dn4 48.

288

☞ This adhy. is missing in Ś1 Ds (cf. v. 1.
12. 274. 13; 283. 15).

1 °) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D7. 8 T
G1-8. 6 M1. 5-7 दमं क्षमां (Das. a1 'यां) (by transp.);
K1 क्षमा दमः; Ds दमः क्षमां. — °) K6 Das प्रश-
सन्ति; K1 प्रशंसन्ति. — °) K1 कथमेतं; K1 कथमे-
तन् (for कथ°). K1. 2. 4 मतं मम; T1 G1-8. 6 पर-
तप; T2 G2 (also) M1. 5-7 पितामह (for मतं तव).

2 °) K1. 4 वर्णयिष्येहम्; K2 V1 Ds. 1 G1 वर्त-
(K2 'र्ण)यिष्यामि; Dn4 कथयिष्यामि (for वर्तयिष्येऽ-
हम्). — °) K1 (*sup. lin.*) सख्यानाम्; K2 साध्या-
नाम् (for साध्या°).

3 °) K1. 2 हि (for [अ]य). K1 सौवर्णस्य; B6
सौवर्णस्य (for सौव°). — °) G2 स्वजो (for स्वजो°).

Ds. 1 भूप; T Gs नित्यं (for नित्य.). — °) K1 M1
सर्वैः (for स वै). K6 पर्येति; Ds पर्यंत (for पर्येति).
Ds om. स्त्रीन्. D4. 5. 1 स वै पर्यपतल्लोकान्. — °)
G2 स तु (for अथ). Ds om. from मत् up to
धीरवा (in 5°).

4 D2 om. 4 (cf. v. 1. 3). G1 om. the ref. — °)
Hypermetric. K1 G2 स वयं (by transp.). K6
V1 B8 (marg.). 9 Das. a1 हि; B6 lacuna (for स).
K1 Das. a1 देवा; B6 देवाश्च; B8 (marg.) साध्या वै;
G2 साध्या (for देवा वै). K1. 2. 4 वयं स देवाः शकुने.
— °) B8 (marg.) G2 देवास् (for साध्यास्). K1 स्वा;
Dn4 त्वम् (for त्वाम्). K4 युंजहे; K6 D1 युज्महे;
V1 Bo. 1. 8 Dn1 Ds. 8. 9 M5. 6 युंज्महे; B6 Das. a1
युंज्महे; B6 युंजते; Dn4 युंजहे; Ds T2 G2. 6 Cs
(gloss: शिष्या भवामः) यामहे; M1. 7 युज्महे (for
युज्महे). T1 सत्वामनुनयामहे (sic); G1 साध्याः साम
नयामहे. — °) G1. 8 पृच्छामि (for पृच्छामस्). K1. 2
D4 M1. 7 स्वा (for स्वां). — °) B6 शुभांश्च; T1
स भवान् (for भवांश्च). M1. 5-7 स (for च). K1 2. 4
खलु (for किल). Dn4 मोक्षवत्.

5 D2 om. up to धीरवा (cf. v. 1. 3). — °) Ds. 1
धीरवान् हि (for 'वादी). — °) K1. 2 V1 B8 Ds2
(by corr.) T2 साधुः (for साधु-). G1 शब्दः (for
शब्दः). K6 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds2
D2. 8. 8 चरते; Ds1 पतति; G1 पतते (sic); G2
पतसे; G2 प्रथिते (for पतते). T2 प्रपतते (for पतते
ते). Das. a1 Ds1 G1. 2 lacuna; M1. 5-7 वै (for
ते). K1 साधुः स शब्दः पतते; D4. 9 साधुः सशब्दः
पतसे; Ds. 1 हीसाधु दांतः पत (Ds तप) से. — °) B6.

C. 12. 10996
D. 12. 300[299].5
K. 12. 305. 5

कस्मिन्मनस्ते रमते महात्मन् ॥ ५
तन्नः कार्यं पक्षिवर प्रशाधि
यत्कार्याणां मन्यसे श्रेष्ठमेकम् ।
यत्कृत्वा वै पुरुषः सर्वबन्धै-
विमुच्यते विहगेन्द्रेह शीघ्रम् ॥ ६
हंस उवाच ।
इदं कार्यममृताशाः शृणोमि
तपो दमः सत्यमात्माभिगुप्तिः ।
ग्रन्थीन्विमुच्य हृदयस्य सर्वा-
न्प्रियाप्रिये स्वं वशमानयीत ॥ ७
नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी

1. 8 (marg.), 9 Da3, a4 D6, 7 G8 श्रेष्ठतरं. — ^a) Da4 यदात्मन् (for महा').

6 ^a) K2 तनुः; K4 ततः; Ds1 सन्नः (for तन्नः). Da. 9 कार्यं (for कार्य). D4 पक्षिवरः; G8 पक्षिराज (for 'वर). V1 प्रवरादिते (for 'वर प्रशाधि). — ^b) M1, 7 यं (for यत्). — ^c) Dn4 विमुदा ते; D5, 7 प्रमुच्यते (for विमु'). K2 विहगेन्द्रो ह; Da4 'गेन्द्र (for 'गेन्द्रेह).

7 ^a) Da1 कार्यो (for कार्यम्). K6 Da4 अमृताशाः; D4 अमृताशयः; T1 अमृतातं; G2 अमृतकार्या; G8 मृतातं (for अमृताशाः). D5 सुमुखवत्; T G2, 6 M1, 5-7 शृणुष्वं (for शृणोमि). G1 अमृतं शाश्वतं. D4, 7 इदं कार्यममृताशाः शृणोमि. ☞ Cn: अमृताशाः, अमृत-भुजः । ☞ — ^b) K2 दमः; G2 शमो (for तपो). K1, 4 T G1, 6 दमः; K3 तपः (for दमः). K1, 2, 4 T1 G1, 6 -गुप्तं; V1 B8 -गुप्तिं (for -गुप्तिः). — ^c) K1 गन्तीन्; D7 T1 ग्रन्थीन्; G3 ग्रन्थिं (for ग्रन्थीन्). K6 विमुच्यते; G1 आनुच्य (for विमुच्य). K1, 2, 4 हृदय-स्नेह (for 'यस्य). K7 सर्वा; Dn1 सर्वा; G8 सर्वं (for सर्वान्). ☞ Ca. n. p: ग्रन्थीन्, रागादीन् । ☞ — ^d) Da. 5, 7 प्रियाप्रियं (for 'प्रिये). D5, 7 G3 स्व- (for स्वं). K1 आनयते; K2 'येति; K4 'येत; D7 मानयीत (for आन').

8 With 8, cf. Manu. 2. 161. — ^a) K4 Dn4 नारुंतुदः; Ds2 अहं (for नारहं). G1 नृशंस- (for नृशंस). ☞ Cn: नारुंतुदः, मर्मच्छिद् ॥ Cs: अतिदुर्जन-कथनः । ☞ — ^b) K2, 2, 4 अभ्यादधीत. ☞ Cn: परम्,

न हीनतः परमभ्यादधीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेद्दुशतीं पापलोक्याम् ॥ ८
वाक्सायका वदनाभिष्यतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ९
परश्चेदेनमतिवादबाणै-
र्भृशं विध्येच्छम एवेह कार्यः ।
संरोष्यमाणः प्रतिमृष्यते यः
स आदत्ते सुकृतं वै परस्य ॥ १०

शास्त्रहस्यम् । ☞ — ^a) K1, 4 Da1 यथा (for यया). K4 परमः; D5 परम् (for पर). Ds1 उद्विजेति; D9 'जेष्ट (for 'जेत). — ^b) K1, 2, 4 Ds1 रूपतीं; K6 V1 Bo. 1-9 Dn1, n4 D2, 3, 5, 7, 8 Cn. 8 (gloss: अकल्याणी, लूहकरीम्) उषतीं; B6 Da3 Ds3 (by corr. as in text) T1 G1, 8, 6 उषतीं; Da4 उषतीं; D4 दुमही (sic); G2 उषतीं (for रुषतीं). D4, 9 लौक्यां (for 'लोक्याम्). ☞ Cn: पापलोक्यां, नरकप्रदाम् ॥ Cs: नरकलोकनिमित्त-भूताम् । ☞

9 ^a) K1 वचनान् (for वद'). M1, 5-7 निष्पतन्तो. — ^b) G2 आहरतः (for आहतः). B6 शोचते. — ^c) K1, 2, 4 ते मर्मसु; V1 नो मं; T G3 6 वै मं; G1 वै कं; G2 हा मं (for नामं). K1, 2, 4 वै (for ते). K7 वदन्ति (for पतन्ति). M1, 5-7 परस्मानां मर्मसु ते पतन्ति. — ^d) M1, 5-7 परस्मै (for परेषु).

10 ^a) K2 G2 परच्छेद्; Dn4 परं चेद्; Ds1 पर-स्नेद् (for परश्चेद्). Ds2 D3 (marg. as in text) M1-7 अतिविध्येत बाणैर्. — ^b) K1 विधेत् (for विध्येत्). G1 शमम् (for शम). K7 om. इह. — ^c) K1, 2 D5, 7 G8 संरोषमाणः; Ds1 D4 संरोष्य'; G6 संरोष्यमाणं (for 'माणः). D4, 5, 7, 9 G2 M1, 5-7 परि- (for प्रति). K3 मिश्रिते; K4, 6 B7-9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds1 D2, 3, 8 हृष्यते; Bo. 6 कृष्यते; Ds2 हृष्यते (for 'मृष्यते). Da3, a4 च; G3 ह्यः (for यः). — ^d) K6 आदत्ते स (by transp.); D5, 7 सोप्यादत्ते. K3 स्सुकृतं वै; D4 वै सुकृतं (by transp.). K1, 2, 4 परेभ्यः; V1 B8, 9 D8-5 परेषां (for परस्य).

क्षेपाभिमानादभिषङ्गव्यलीकं

निगृह्णाति ज्वलितं यश्च मन्युम् ।

अदुष्टचेता मुदितोऽनस्रयुः

स आदत्ते सुकृतं वै परेषाम् ॥ ११

आकुश्यमानो न वदामि किञ्चि-

त्क्षमाम्यहं ताड्यमानश्च नित्यम् ।

श्रेष्ठं ह्येतत्क्षममप्याहुरार्याः

सत्यं तथैवार्जवमानृशंस्यम् ॥ १२

वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषदमः ।

दमस्योपनिषन्मोक्ष एतत्सर्वानुशासनम् ॥ १३

11 D₁, s om. (hapl.) 11. V₁ reads 11 on marg. — " K₁ क्षेपाभिमानाद्; K₈ V₁ B₈, 9 G₂ क्षेपावमाण (K₈ G₂ 'न'म्); K₁ D₉ M₅, 7 'वमानाद्'; B₈ 6 (marg.) 'पमान (B₈ 'ण'म्); B₈, 7 D₈, 8 D₁, n₄ D₈ D₂, s, 8 C_n (gloss: अभिक्षेपकारिणम्) 'यमाणम् (D₁, n₄ D₈ 'न'म्); T G₁, 6 'वमानाद् (for 'भिमानाद्). B₁ अभिसंग; D₈ T G₁, s, 6 C₈ (gloss: पराभवम्) 'षंगं (for 'षङ्ग-). K₁, 2, 4 V₁ T₁ 'व्यली- (T₁ 'ला)कान्; K₁ D₉ 'व्यलीके; T₂ G₁-8 M₅-7 'व्यलीकं (for 'व्यलीकं). D₁ क्षेपाभिमानाभिषङ्गी व्यलीकं; M₁ क्षेपावमानाभिषङ्गं व्यलीकं. * C_n: अभिषङ्गव्यलीकम्, अभिनिवेशवशादप्रियम् । * — " K₈, 7 निगृह्णाति. M₁ मन्युः. — " B₁ D₁ D₈ T₁ अदुष्टः; G₁ अदुष्ट- (for अदुष्ट-). B₈ D₈ मुदितोऽनस्रयुः; D₈ D₃ 'नुस्रयुः; G₂ मुदितानुस्रयुः. — " B₈ न (for स). K₈ स्वकृतं वै; K₁ D₈, 8 वै सुकृतं (by transp.). K₈ B₁ D₈, 8 परस्य (for परेषाम्).

12 " K₁ आकुश्यमाना; B₈ आकुश्यमानो; D₈, 8 D₁, 9 आकुश्यमाणो; D₈ D₂, 8 आकुश्य (D₈ 'व्य-). मानो; D₈ (by corr. as in text) आकुश्यमाणो (for आकुश्यमानो). — " T₂ क्षिपामि (for क्षमामि). K₁ ताड्यमानश्च; D₈, 7 ताड्य (for ताड्य). — " T G₁, s, 6 श्रेष्ठं (for श्रेष्ठं). K₈ D₈ D₁ D₂, 8 (by corr.), 8 यत्क्षमाम्; K₁ D₄, 9 क्षमिणम्; B₈ क्षेमम्; D₈ corrupt; D₈ (before corr.) यत्क्षमाम्; D₈, 7 क्षमणम्; T G₂, s, 6 M₁ क्षमम्; G₁ M₁, s, 6 क्षमाम् (for क्षममपि). K₁ D₄, 5, 7, 9 प्राहुर. — " G₁ तथैव (for तथैव).

13 " G₂ त्याग (for मोक्ष). — " K₁, 2, 4 सत्या-

वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं

विवित्सावेगमुदरोपस्यवेगम् ।

एतान्वेगान्यो विषहत्युदीर्णा-

स्तं मन्येऽहं ब्राह्मणं वै मुनिं च ॥ १४

अक्रोधनः कुप्यतां वै विशिष्ट-

स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।

अमानुपान्मानुषो वै विशिष्ट-

स्तथाज्ञानाज्ज्ञानवान्वै प्रधानः ॥ १५

आकुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।

आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ १६

नुशासनं; G₂ M₅, 7 सत्त्वा (for सर्वो).

14 " B₈ वाच्य-; D₈ वचो- (for वाचो). K₁ G₂ मनसा. — " K₄, 6 B₈, 6 (marg.), 1-2 D₈, 8 D₁, n₄ D₈ D₂, s, 8 C_n (gloss: विशिष्टा पिपासा; घेद पाने अस्य रूपम्, तृष्णावेगमित्यर्थः) विधित्सा; G₈ विवित्सा; C₈ (gloss: विदेर्लाभार्थरूपम्, लिप्सा) C₇ (gloss: विचारः) विवित्सा (as in text). — " K₁ om. यो. K₈ V₁ B₈ D₈, 8 D₁ D₂, 8 G₂ विपहेद्; B₈ विहसेद्; B₁ विपयेद्; D₁ D₈ D₈ विसहेद्; D₈ विहसेद्; G₈ विषहति (for 'हति). — " G₈ मुनिश्च (for मुनिं).

15 " K₁ B₁ अक्रोधनः; M₁ 'धनं (for 'धनः). K₁, 1 B₁ कुप्यतां; B₈ क्रोध्यतां; D₈ T G₁, s, 6 कुप्यतो (for कुप्यतां). — " K₈ D₈ om. (hapl.) 15⁶. — " D₁ G₂ अमानुषाणां (for 'नुषान्). K₁ मानुषो वै विशिष्टः; G₂ मानुषाश्च प्रधानास्. — " D₈ D₁ D₈ [अ]ज्ञाना; D₁ lacuna; D₈, 7 G₂ M₁, 5-7 [अ]ज्ञानां (for [अ]ज्ञानाज्). V₁ B₈, 8 (marg.) D₁, n₄ D₈ D₂, s, 8 G₁, 2 M₁, 5-7 ज्ञानविद् (for 'वान्). K₁, 4 V₁ वै प्रधानः; K₂ B₈, 8 D₈, 8 D₁, n₄ D₈ D₂, s, 8 G₁, 2, 6 M₅ (before corr.) वै (G₁ यो) विशिष्टः; D₈, 7 संप्रधानः (for वै प्रधानः).

16 " K₂ आकुश्यमानो; K₄ आकुश्यं; B₈ D₈ आकुश्यमाणो (B₈ 'नो); D₄, 9 आकुश्यमाणो; C₈ आक्रो- द्यमानो (for आकुश्यं). K₂ नाकुप्येन्; K₄ B₈, 8 D₁, n₄ D₈ D₂, s, 5, 7, 8 T₁ G₈, 6 'कुप्येन्; D₈ 'कुप्येन्; G₁, 3 'क्रोशे (for 'क्रोशेन्). — " B₈ D₁, n₄ D₈ D₂, s, 8 एनं; V₁ D₈ (by corr. as in text) एवं (for एव). V₁ B₈ (marg.) तितिक्षति; T₂ तित्ति-

C. 12, 11007
B. 12, 30c[299], 16
K. 12, 305, 16

C. 12. 11808
B. 12. 300[199]. 17
K. 12. 305. 17

यो नात्युक्तः ग्राह रुक्षं प्रियं वा
यो वा हतो न प्रतिहन्ति धैर्यात् ।
पापं च यो नेच्छति तस्य हन्तु-
स्तस्मै देवाः स्पृहयन्ते सदैव ॥ १७
पापीयसः क्षमेतैव श्रेयसः सदृशस्य च ।
विमानितो हतोऽऽकुष्ट एवं सिद्धिं गमिष्यति ॥ १८
सदाहमार्याभिभृतोऽप्युपासे
न मे विवित्सा न च मेऽस्ति रोषः ।

क्षतः (for तिति°). G₂ मृत्युरावन्तिक्षति (sic). —^a) K₁ Da₃ अक्रोष्टारं (for आक्रो°). —^a) K₄ चापः;
Da₃ वास्य (for चास्य).

17 ^a) K₄ यो नित्युक्तः (sic); K₇ Da₄ यो नान्युक्तः;
Da₅ T₁ येनात्युक्तः; G₁ एनात्युक्तः (G₂ 'क्तं') (for यो
ना°). Da₅ तूष्णीं (for रुक्षं). Da₃ अ₄ द्वितं (for
प्रियं). Da₅ रुक्षाप्रियं वा; T₁ G₁ रुक्षास्तु वाचो;
G₂ रुक्षां तु वाचं (for रुक्षं प्रियं वा). —^b) B₈ (marg.
as in text) यश्चाहतो; D₅ **हतो; M₁ १.१ यो हतो
(for यो वा हतो). G₂ वैरात् (for धैर्यात्). —^a)
Da₅ तु (for च). K₇ प्रति (for तस्य). T₃ G₂ हंतुं
(for हन्तुस्). —^a) K₂ स चैव (for सदैव). K₄ ०
V₁ Bo. १.१.१ (marg.).^a Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂ s. १
तस्येह (K₅ Bo. १.१ Da₃ a₄ 'स्यैव; B₈ 'स्यै' देवाः स्पृह-
यन्ति (K₅ B₈ s. १ 'तीह) नित्यं.

18 ^a) G₂ पापीयसं (for 'यसः). G₁ क्षमेतैर्वै;
M₁ १ क्षमदैव (for क्षमे°). K₄ पापसंक्षयमेतैव. —^a)
K₇ Dn₄ D₄ विमानितो (for 'नितो). K₁ २ हतः क्षिप्तः;
K₅ B₈ १ हताकुष्टः; V₁ Bo. १.१ D₃ s. १ हतोऽकुष्टः; B₈ १
(both marg.) [s]थ वा कुष्टः; B₈ हताकुष्टः; Dn₁ हतो-
कुष्ट (sic); D₅ हतोऽकुष्टः; T₃ G₂ १ हतः कुष्टः; G₁
हताः कुष्ट (for हतोऽऽकुष्ट). —^a) V₁ संधिं (for
सिद्धिं). K₇ B₈ D₄ १ गमिष्यति.

19 ^a) G₂ आर्यं (for आर्यान्). Dn₄ निभृतो; M₁
निभृत्य; G₂ (gloss: निश्रलबुद्धिः) निभृतो (as in text).
K₇ B₈ D₄ १ [s]भृत्युपासे; Da₃ a₄ T₁ M₁ १-१ ह्युपासे
(for सप्युपासे). —^b) K₅ Bo. १-१ Da₃ a₄ Dn₄ n₄
D₅ D₂ s. १ Cn (gloss: तृष्णा) विवि (Da₄ 'वी' स्ता (for
विवित्सा). K₅ महते; K₇ D₄ १ महतो; V₁ Bo
सहते; B₈ १ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂ s. १ Cn (gloss:
उल्लसति) [व]स्सहते (for न च मे). D₅ १ न मे विवि-

न चाप्यहं लिप्समानः परैमि
न चैव किंचिद्विपमेण यामि ॥ १९
नाहं शसः प्रतिशपामि किंचि-
दमं द्वारं ह्यमृतस्येह वेदि ।
गुह्यं ब्रह्म तदिदं वो ब्रवीमि
न मानुषाच्छ्रेष्ठतरं हि किंचित् ॥ २०
विमुच्यमानः पापेभ्यो घनेभ्य इव चन्द्रमाः ।
विरजाः कालमाकाङ्क्षन्धीरो धैर्येण सिध्यति ॥ २१

धर्महेतोर्न रोषः; T G₁-१.१ M₁ १-१ न मे वि (M₁ नि-
विता संगतो (T₁ 'गते; G₂ M₁ १-१ 'हतो) नोत् (G₂
नेह) बाधः. ☞ C₄: विवित्सा व्यधेः रूपम्, ताडनेच्छे-
त्यर्थः. ☞ —^a) K₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂ s. १.१ वा (for
च). Da₄ [अ]स्यहं (sic); G₂ [अ]प्यन्यं; M₁ [अ]-
ज्यंगं (for [अ]प्यहं). G₁ परैर्वा (for परैमि). D₄
नावाव्यहं लिप्समानः परैमि (corrupt.). —^a) K₇ B₈
D₄ १ T G₁-१.१ M₁ १-१ चापि (for चैव). K₂ Da₃
D₇ T G₁ s. १ विपमे नयामि; K₇ B₈ Dn₁ n₄ D₃ १ D₂ s
M₁ विषयेण यामि; Da₄ विषये मे नयामि; D₅ १ D₅
विषयेन यामि (for विपमेण यामि).

20 ^a) K₁ शस्तः; D₂ सतः (for शसः). Dn₄
यायामि; D₅ १ शस्तामि (for शपामि). K₁ १.१ Bo. १-१
Da₃ Dn₁ n₄ D₅ १ D₂ s. १.१ कंचिद् (for किंचिद्).
—^b) K₄ D₅ १ धर्मः; K₅ १ D₄ १ शर्मः; B₈ शर्मः;
T₁ इर्मः; G₂ दर्मो; G₂ इर्दं (for दर्मं). K₁ १.१
D₄ १ T₁ G₂ M₁ १ अमृतस्य (for ह्यमृत°). K₁ १.१
[अ]पि; K₅ D₅ [ह]व; D₅ [ए]व; D₄ [अ]हं (for
[ह]ह). Dn₄ D₅ १ वेत्ति; D₄ वसि (sic) (for वेदि).
—^a) D₅ १ ब्रह्मं (for ब्रह्म). K₁ १ B₈ D₂ s. १ lacuna;
K₂ वा; T₁ वै; T₂ यो (for वो). T₂ ब्रवीति (for
ब्रवीमि). —^a) T G₂ १ मानुष्यात्; G₂ मानुषं (for
मानुषात्). K₅ D₄ १ श्रेष्ठतरं (for 'तरं). M₁ कश्चित्.

21 ^a) K₇ V₁ Bo. १.१.१ (marg.).^a Da₃ a₄ Dn₁
n₄ D₅ १ D₂ s. १.१.१ निमुच्यमानः. —^b) K₇ D₄ १
मेघेभ्य (for घनेभ्य). K₄ Da₄ M₁ चंद्रमा. —^a) M₁
विरजः (for विरजाः).

22 Before 22, T₁ ins. हंसः. —^a) D₅ १ ब्रह्म-
चारी (for ब्रह्मचरीय). —^b) K₅ Bo. १ उत्सेधवान्;
K₇ D₄ १ G₁ उत्सेधने; V₁ Bo. १ Dn₁ n₄ D₅ D₂
s. १ 'घनः; B₈ 'दनः; D₅ उत्सेध*; D₇ उत्सेधश्च;

यः सर्वेषां भवति ह्यर्चनीय

उत्सेचने स्तम्भ इवाभिजातः ।

यस्मै वाचं सुप्रशस्तां वदन्ति

स वै देवान्गच्छति संयतात्मा ॥ २२

न तथा वक्तुमिच्छन्ति कल्याणान्पुरुषे गुणान् ।

यथैषां वक्तुमिच्छन्ति नैर्गुण्यमनुयुज्जकाः ॥ २३

यस्य वाङ्मनसी गुप्ते सम्यक्प्रणिहिते सदा ।

वेदास्तपश्च त्यागश्च स इदं सर्वमाप्नुयात् ॥ २४

आक्रोशनावमानाभ्यामबुधाद्वर्धते बुधः ।

तस्मान्न वर्धयेदन्त्यं न चात्मानं विहिंसयेत् ॥ २५

अमृतस्येव संतृप्येदवमानस्य वै द्विजः ।

सुखं ह्यवमतः शेते योऽवमन्ता स मश्यति ॥ २६

यत्क्रोधनो यजते यद्दाति

यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।

वैवस्वतस्तद्धरतेऽस्य सर्वं

मोघः श्रमो भवति क्रोधनस्य ॥ २७

चत्वारि यस्य द्वाराणि सुगुहान्यमरोत्तमाः ।

उपस्थमुदरं हस्तौ वाक्चतुर्थी स धर्मवित् ॥ २८

सत्यं दमं ह्यार्जवमनुशंसं

धृतिं तितिक्षामभिसेवमानः ।

G. 12. 11:020
B. 12. 100[288] 29
K. 12. 368. 29

T₁ Gs. 6 'वने; T₂ 'घनैः; Cn (gloss: उत्तमभन-
करः, ब्रह्माण्डमण्डपस्तम्भभूतः) 'घनः (for उत्सेचने).
K₁ उत्सेचने: त (sup. lin. स) स्व इवाभिजातः (sic).
❧ Ca: उत्सेचने, जलसारणीसमीपे स्तम्भो, वृक्षः। सति
ल्लेके संवर्धते शाखादिमत्त्वात्। ❧ —^a) M₅-1 तस्मै (for
यस्मै). Dn₄ वाचं; D₅ वाचः (for वाचं). K₆ V₁
Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₂ s. 3 G₂ सुप्रशस्तां (for
'शस्तां). —^d) K₂ वेदान् (for देवान्). K₃ G₁ संश-
यात्मा (for संयतात्मा).

23 ^b) K₂. 4. 1 D₄. 5. 1. 9 कल्याणं (for कल्याणान्).
K₁. 2. 4 पुरुषेतरान्; D₄. 9 'वे गुणं; D₅ 'वो जनः; D₇
'वे जनाः (for 'वे गुणान्). —^a) D₄ तथैषां; T G₆
यथैवं; G₁ यथैव (for यथैषां). —^d) V₁ नैर्गुण्यं पाप-
चेतसः. ❧ Cn: अनुयुज्जकाः, स्पर्धावन्तः। ❧

24 With 24, cf. Manu. 2. 160. —^a) K₁ तस्य
(for यस्य). D₅. 1 युक्ते (for गुप्ते). —^b) K₁ B₅
(marg. as in text). 1 Da₃. a₄ सम्यक्प्रणिहिते च सर्वदा.
—^d) D₅. 1 धर्मम् (for सर्वम्). T₁ G₁. 6 इदं सर्वमा-
प्नुयात्.

25 ^a) K₁. 2. 4 आक्रोश (K₄ 'श) नावमानाभ्याम्; B₇. 8
Da₃. a₄ Dn₄ D₂ s. 3 आक्रोशविमा'; Dn₁ आख्या-
क्रोशविमा'; M₁. 5-1 इहाक्रोशावमा'. —^b) K₂. 4
अवधाद्; T₂ अबुद्धाद्; M₅ अबुद्ध्या (for अबुधाद्).
M₁ धर्मेते (sic) (for वर्धते). K₁ युधः (sic); K₄
वधः (for बुधः). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃ ना (Da₃ मा)-
बुधान्वर्धयेद्बुधः; K₇ D₄. 9 अबुद्धो वर्धयेद्बुधान्; Da₄
Dn₁ D₂ s. 3 (before corr.). 8 ना (Da₄ मा) बुधान्वो-
र्धयेद्बुधः; Dn₄ D₅ नाबुधाना (Dn₄ 'ना) वर्धयेद्बुधः; D₅. 1

अबुद्धो वर्धयेत्परान्; T₁ G₁. 3. 6 अ (G₈ [before corr.]
मा) बुद्धो व (G₁ 'द्वाद्; G₈ 'वो व) तैते बुधः (G₁ 'द्वाः).
—^a) Dn₄ D₂ s. 3 (marg. sec. m.) D₅ (marg. sec. m.,
as in text). 5. 7 वर्धयेद् (for वर्धं). M₁. 5-1 अन्यान्
(for अन्यं). G₁ तस्मान्न वर्धते यद्यन्. —^d) K₆ वा
(for च). G₁ न हिंसयेत् (for विहिंसं).

26 ^{ab}) B₅ transp. अमृतस्यैव and अवमानस्य. B₅
अमृतस्यैव (for 'स्यैव). D₄ संपश्येद् (for 'तृप्येद्).
K₁. 2. 4 वै बुधः; K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₂
Da₃. 8. 8 पंडितः (for वै द्विजः). —^a) K₄ अवमतः;
G₁ अवमितः (for 'मतः). —^d) K₁. 2 योवसंता (for
'मन्ता). — After 26, G₈ ins. an addl. colophon
[Adhy. no. : 123].

27 ^a) B₇. 9 Da₃. a₄ D₉ यः (for यत्). K₆
क्रोशनो (for क्रोधनो). K₄ Da₄ Dn₁. n₄ D₂ s. 3 M₅
यजति; D₇ ददते (for यजते). K₁ ददाति; Dn₄
ददामि (for ददाति). M₁ यत्क्रोधनो यजयेद्ददाति. —^b)
D₅. 1 यद्यत्तपसः; G₁ यच्चात् (for यद्वा त'). D₅. 1
तपते (for तप्यति). —^a) K₁. 3 हरेत् (for हर्ते).
K₆ चास्य; D₅. 1 G₁ तस्य (for स्य). —^d) Da₃
Dn₄ Da₁ M₁ मोघश्रमो. K₄ V₁ Bo. 6-9 Da₃ Dn₁. n₄
D₂ s. 3-5. 1-9 G₂ M₁ भवति हि; K₇ हि भवति (for
भवति).

28 = (var.) 12. 261. 27. —^b) K₁. 4 सुगुहानि
महात्मनः; D₅. 1 'न्युत्तरोत्तरं. —^a) M₁. 5-1 उपस्थ (for
उपस्थम्). B₅ (marg. as in text) जिह्वा (for हस्तौ).
—^d) T₁ च (for स).

29 ^a) V₁ T G₁. 6 दमस्य (for दमं). K₂. 1 B₅

G. 12. 11(20)
B. 12. 30C(29). 29
K. 12. 30S. 29

स्वाध्यायनित्योऽस्पृहयन्परेषा-

मेकान्तशील्यूर्ध्वगतिर्भवेत्सः ॥ २९

सर्वानेताननुचरन्वत्सवच्चतुरः स्तनान् ।

न पावनतमं किञ्चित्सत्यादध्यगमं क्वचित् ॥ ३०

आचक्षेऽहं मनुष्येभ्यो देवेभ्यः प्रतिसंचरन् ।

सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ३१

यादृशैः संनिवसति यादृशांश्चोपसेवते ।

यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ ३२

यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं

तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।

वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति

तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ ३३

सदा देवाः साधुभिः संवदन्ते

न मानुषं विषयं यान्ति द्रष्टुम् ।

नेन्दुः समः स्यादसमो हि वायु-

रुचावचं विषयं यः स वेद ॥ ३४

अदुष्टं वर्तमाने तु हृदयान्तरपूरुषे ।

तेनैव देवाः प्रीयन्ते सतां मार्गस्थितेन वै ॥ ३५

(marg. as in text) G₂ M_{5.1} चार्जवम्; K₆ Da_{3.24} T₁ G_{1.6} त्वाज्ञं (for ह्याज्ञं). K₂ आनुशस्यं; K₆ G₁ 'शंस्य (for 'शंस्यं). —^b) K₇ G₁ धृतिस् (for धृतिं). K₆ V₁ Bo. 7. 8 (marg.). 9 Da_{3.24} Dn_{1.24} Ds D_{2.3.5.1.8} अति-; G₂ M_{1.5-7} इति (for अभि-). D_{5.1} -सेव (D₇ 'स्य)मानं (for 'मानः). —^c) G₁ स्वाध्या-
नितिज्ञो (sio) (for 'यनित्यो). Ds om. from स्पृहयन्
up to स्तनान् (in 30^b). D₇ न स्पृहयेत्; G₂ [s]स्वहरः
(for स्पृहयन्). —^d) K_{1.2} -शीलो; T₂ -शय्यो (for
-शीली). K_{1.2} हृदयं (for ऊर्ध्व-). B₃ D₉ -मतिर्
(for -गतिर्). K₆ Bo. 7. 9 Da_{3.24} T₂ M_{1.5-7} भवेत्
(for भवेत्सः).

30 Before 30, T₁ G_{1.6} ins. साध्याः. Ds om.
30^{ab} (cf. v. l. 29). —^a) K₁ त्वेनान्; K₄ V₁ B₃
त्वेनान्; K₆ Da_{3.24} Dn_{1.24} D_{2.3.5} चैनान्; B_{6.7.9}
D₇ चैतान्; T₁ G_{1.6} वेदान्; M_{1.1} लोकान्; M_{5.6}
देशान् (for एतान्). K₇ B₉ परि- (for अनु-). K₆
-वरन्; K₇ D_{4.7.9} -च (D₄ -व) रेदु; T₂ -भवन् (for
-चरन्). B₀ सर्वास्वेतन्ननुचरेन्; G₂ सर्वं स्वेताननुचरन्.
—^a) K_{1.6} corrupt; M_{1.6.1} न पावनतमः किञ्चित्.
—^d) K₁ अध्यगतं; K₂ अन्यगमं (for अध्य).

31 Before 31, T₁ G_{1.6} ins. हंसः. —^a) K₇ G₁
आचक्षे; G₂ 'चक्षे (for 'चक्षे). K₆ मानवेभ्यो; V₁
Bo. 8. 9 Dn₁ Ds₁ मानुषे (B₃ Dn₁ 'स्ये)भ्यो (for मनु-
ष्येभ्यो). —^b) T₂ M_{1.5-7} प्रहितश्चरन्; G₁ परिसंचरन्
(for प्रति). —^c) K₆ B₆ (marg. as in text) Da_{3.24}
संचारं; T₂ सौपानं (for सोपानं).

32 —^a) K_{1.2.4} यादृशः (for यादृशैः). K₁ स विष-
सते; K_{2.4} संनिवहते; K₇ D_{4.9} संविदसते; D_{5.1}
संनिवसते; T₁ G₆ वा संवदते; G_{2.3} M_{1.5-7} संवि-

वदते; G₂ स विवहते (for संनिवसति). T₂ यो यादृशैः
संवदते. —^b) K_{1.2.4} चैव (for चोप-). —^c) K_{1.2}
इच्छेच्च; K₆ D_{5.1} इच्छेत (for इच्छेच्च). —^d) B₉
Da₄ पूरुषः.

33 —^a) K₆ V₁ Bo. 7-9 Da_{3.24} Dn_{1.24} Ds₁ D_{2.3.5.1.8} G₂ M_{1.5-7} सेवति (for 'ते). —^b) T₁ G_{1.6}
वा यदि वा (for यदि वा). T₁ स्लेयम् (for स्तेनम्).
Ds एव च (for एव). —^c) V₁ Bo रंगं; T₁ G_{1-8.9}
M_{1.5-7} राग- (for रङ्ग-). K₁ वसं; T₁ वशः (for
-वशं). —^d) G₁ वयम् (for वशम्).

34 —^a) K_{1.2.4} V₁ यदि; B₆ (marg. as in text)
यदा; D_{5.1} यथा (for सदा). K₂ सेवाः (sio); G_{1.8}
देवः (for देवाः). K₁ संद्वंति; K₂ संवदंति; K₄ संव-
हंति; K₇ V₁ D_{4.9} संवसंति; B₆₋₈ Da₄ 'संते; B₉
संनमतं; Dn₁ संवदंतं; T₁ G₆ 'संतो; G_{1.8} 'दंतो
(for संवदन्ते). —^b) Da₄ मानुषां (for 'वं). Ds
यान्ति (for यान्ति). K_{1.6.1} B₆ (marg. as in text)
D_{4.7.9} दुष्टं; Ds G₈ इष्टं (for द्रष्टुम्). K₂ न मानुषो
विशति **दुष्टं. —^c) K_{1.2.4} इंद्रः; V₁ Bo. 6-9
Da_{3.24} T₁ G_{1-8.9} M_{1.5-7} नैन्द्रः; D_{5.1} नरेन्द्र- (for
नेन्दुः). K₁ समाः. K₇ D_{4.9} असमा हि तस्य; D_{5.1}
'मो हितः स्याद् (for 'मो हि वायुर). ☞ Cn: इन्दुर-
मृतमयोऽपि न समः किं तु उपचयापचयधर्मा । तथा वायु-
रप्यसम एव, मन्दमध्यमतीव्रभेदात् । ☞ —^d) K_{2.6.1}
D₉ यश्च; D_{5.1} G₂ M_{1.5-7} यस्य; Ca यः स (as in
text). K₇ वेदाः; M_{1.5.1} वेदः (for वेद).

35 —^a) K₄ अनुष्टं; B₆ Ds₃ G₆ अदुष्टं (for अनुष्टं).
B₆ वर्तमानं; T₁ G_{1.8.9} M₇ 'ते यस्य (for 'माने). K₇
तु (for तु). K₂ अदुष्टवर्तो माने तु; Ds₁ 'ष्टं वर्तमानेषु.
—^b) K₇ D_{4.9} -पौरुषे; B₆ -पुरुषे; Ds₁ -पुरुषः (for

शिरोदरे येऽभिरताः सदैव
स्तेना नरा वाक्पुरुषाश्च नित्यम् ।
अपेतदोषानिति तान्विदित्वा
दूराद्देवाः संपरिवर्जयन्ति ॥ ३६
न वै देवा हीनसत्त्वेन तोष्याः
सर्वाशिना दुष्कृतकर्मणा वा ।
सत्यव्रता ये तु नराः कृतज्ञा
धर्मे रतास्तैः सह संभजन्ते ॥ ३७
अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः
सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्वितीयम् ।
धर्मं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं

प्रियं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ ३८

साध्या ऊचुः ।

केनायमावृतो लोकः केन वा न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ३९
हंस उवाच ।
अज्ञानेनावृतो लोको मात्सर्यान्न प्रकाशते ।
लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ॥ ४०

साध्या ऊचुः ।

कः स्वित्देको रमते ब्राह्मणानां

कः स्वित्देको बहुभिर्जोषमास्ते ।

कः स्वित्देको बलवान्दुर्बलोऽपि

C. 12. 11032
B. 12. 300 (299). 41
K. 12. 305. 41

‘वे’). — °) G₁ प्रीणते (for प्रीयन्ते). — °) K₁ D₅. 7 मार्गे; D₅ मार्ग (for मार्ग). D₃. 24 सतां मार्गति तेन वै.

36 °) B₀. 8 [s] पि (for ये). K₀. 7 V₁ B₀. 6-9 D₃. 24 D₁. 14 D₅ D₂-5. 7-9 निरताः (for ‘भि’). — °) K₁. 2 B₀ D₄ T₂ -यु (K₁ -यु) रुषाश्च; D₅ पुरुषश्च (for ‘षाश्च’). — °) K₂ देवान्; T G₁-3. 6 M₁. 5-7 धर्मा (for दोषान्). * C₁: अपेतदोषान्, प्रायश्चित्तेनेति शेषः । * — °) D₃. 24 D₄ दूरा (for दूराद्).

37 °) T₂ G₀ सत्त्वेन (for सत्त्वेन). T₁ om. न तो. D₅. 7 न वै देवा हीनसत्त्वे मनुष्याः. — °) G₁ सर्वाशिना दुष्कृतं कर्मणा वा. — °) K₁ सत्यं (for सत्य). K₁ नराः. — °) K₀ G₀ ते (for तैः). K₂ सहस्रं (for सहसं). K₁ D₄. 9 संवसन्ति; D₃ D₅ संभजन्ति (D₄ ‘जं’ (for ‘जन्ते’).

38 °) D₅ om. (hapl.) from व्याहृता up to हृतं (in 38^d). K₀ व्याहृतान्; D₄ दात् (for तात्). G₁ अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेयमाहुः. — °) D₁ वेदे; G₁ वदे (for वदेद्). K₁. 4 om. (hapl.) from तद्वि up to व्याहृतं (in 38^d). G₂ om. from तद्वि up to चतुर्थम् (in 38^d). — K₂ om. 38^{cd}. V₁ reads 38^a on marg. — °) D₅ T₁ G₁. 6 धर्म्यं (for धर्म). B₀ वेदेद् (for वदेद्). D₄ तृतीये. — °) D₃ तं (for तच्च).

39 °) K₁ corrupt. D₄ आहृता (for ‘तो’). — °) K₁ om. केन वा न. — D₅ om. (hapl.) 39^d-40^a.

40 D₅ om. 40^{ab} (cf. v. l. 39). K₁ om. 40^a. V₁ reads 40 on marg. — °) K₂ लोके (for लोको). — °) B₁ मात्सर्यान्निःप्रकाशते. — °) D₁ त्यजति. — °) D₃ केन (for सङ्गात्).

41 The sequence of 41-42 in D₄ is: 41^a, 42^b, 41^c, and 42^d. V₁ reads the ref. on marg. — °) K₁ का सिद्; K₁ D₄ D₄. 5. 7. 9 कश्चिद्; T G₁. 8. 6 किं सिद् (for कः सिद्). V₁ न रमते (for रमते). — D₄ om. (hapl.) 41^b. — °) K₂ T G₁. 8. 6 किं सिद्; K₁ D₄ D₅. 7. 9 कश्चिद् (for कः सिद्). B₁ D₅. 7 जोषम्; G₁ दोषम् (for जोषम्). — G₁ om. (hapl.) 41^c-42^b. — °) K₁ D₄ D₄. 5. 7. 9 कश्चिद्; T G₂. 6 किं सिद् (for कः सिद्). K₀ B₀ D₃. 24 T G₂. 8. 6 M₁. 5-7 एषां (for एको). T G₂. 6 वा (for अपि). — After 41^c, D₁ reads 42^d for the first time, repeating it in its proper place. D₁ om. 41^d. D₄ om. 41^d-42^a. — °) K₁ का सिद्; K₁ D₄ D₅. 7. 9 कश्चिद्; B₀ कः सिद्; D₅ कं सिद्; T G₂. 6 किं सिद् (for कः सिद्). K₁ D₅ एकः (for एषां). K₂ D₄ नाजुवै (D₄ ‘वे’ ति; K₁ D₅. 7. 9 नाभ्युपैति; D₃. 24 D₅ नाभवति (for ‘वै’ ति).

42 For the sequence in D₄, cf. v. l. 41. D₄ om. 42^a; G₁ om. 42^{ab} (for both, cf. v. l. 41). G₂ om. (hapl.) 42. — °) D₄ प्राज्ञम् (for प्राज्ञ). B₁ om. ब्राह्मणानां. — °) K₀. 7 V₁ B₀. 6-9 D₃. 24 D₁. 14 D₅ D₂. 8. 8 चैको (for एको). B₁ D₅. 7 जोषम् (for जोषम्). — °) D₄ प्राज्ञम्. K₁ V₁ B₀. 9 D₃. 24

C. 12. 11092
B. 12. 305. 41
K. 12. 305. 41

कः स्वित्तेषां कलहं नान्ववैति ॥ ४१

हंस उवाच ।

प्राज्ञ एको रमते ब्राह्मणानां

प्राज्ञ एको बहुभिर्जोषमास्ते ।

प्राज्ञ एको बलवान्दुर्बलोऽपि

प्राज्ञ एषां कलहं नान्ववैति ॥ ४२

साध्या ऊचुः ।

किं ब्राह्मणानां देवत्वं किं च साधुत्वमुच्यते ।

असाधुत्वं च किं तेषां किमेषां मानुषं मतम् ॥ ४३

हंस उवाच ।

साध्याय एषां देवत्वं व्रतं साधुत्वमुच्यते ।

असाधुत्वं परीवादो मृत्युर्मानुषमुच्यते ॥ ४४

भीष्म उवाच ।

संवाद इत्ययं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः ।

क्षेत्रं वै कर्मणां योनिः सद्भावः सत्यमुच्यते ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

Ds. 1. 9 G1 M1. 5-7 एषां (for एको). — Ds om. (hapl.) 42'. Dn1 reads 42² for the first time after 41'. — ^a) K1 प्राज्ञा. Dn4 येषां (for एषां). K1 नान्ववैति; Kr Ds. 1. 9 नान्ववैति; Das. 24 Dn4 नान्ववैति (for 'वैति).

43 G1 om. the ref. — ^a) K1 ब्राह्मणानां. Ks वेदत्वं; Dn4 देवत्वं; G1 देवत्वं (for देवत्वं). — ^b) Ks. 1 किंचित्; Ds1 किं तु; Ds2 किं तु (for किं च). G1 [अ]साधुत्वम् (for साधु). B1 किं च साधु प्रमुच्यते. — Ds1 om. (hapl.) 43'-44^d. Ds reads 43'-44^d twice. — ^c) B1 Dn1. n4 असाधुत्वे (for 'त्वं'). Ks transp. च and किं. — ^d) M1. 7 तेषां (for एषां). K1 मानुष्यं; G1 'र्षी (for 'र्षं). T1 Gs व्रतं (for मतम्).

44 For the repetition in Ds, cf. v. l. 43. Ds1 om. 44 (cf. v. l. 43). — ^a) K1 एषा; Dn4 येषां (for एषां). — ^b) B1 Ds एव च (for उच्यते). — ^c) Ds1 D4 परीवादे; Ds 'वाहो (for 'वादो). — ^d) K1. 2. 5 V1 Bo. 6-8 Das. 24 D2. 8. 3 T G1. 8. 3 मानुष्यम्; Ds. 1 मानुष; M1 'व्य (for 'वम्).

45 After the ref., T G1. 8. 6 M1. 5-7 ins.:

१४४* इत्युक्त्वा बरहो देवो भगवान्नित्यं भवत्ययः ।

साध्यैर्देवगणैः सार्धं दिवमेवाहरोह सः ।

एतच्चक्षस्यमायुष्यं पुत्र्यं स्वर्गाच्च तु ध्रुवम् ।

दर्शितं देवदेवेन परमेणाग्नयेन च ।

[(L. 1) Gs इत्युक्त्वा (for 'क्त्वा). T2 G1. 8 परमो (for वरहो). — (L. 3) T2 M1. 5-7 च (for तु).]

— ^a) Ds1 अहं (for अयं). Ks Ds1 श्रेष्ठः; B1 lacuna (for श्रेष्ठः). T G1. 8. 6 संवादोयमयं (T2 G1 'दोयं नर.) श्रेष्ठः (T2 'ष्ट). — ^b) D4 परिकीर्तिताः. — ^c) Ds. 1 कर्मणो (for 'णां). K2 भूमिः; Das योनीः; Ds. 1 G1 योनिं (for योनिः). ✽ Ca: क्षेत्रं, शरीरम् ॥ Cn: स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधम् । ✽ — ^d) K1 संभावः; T2 सद्भावः; G1 सद्भावाः. Ks B1 Das. 24 D7 सत्यम् (for सत्यम्).

Colophon. Ś1 Ds missing: Ks. 5 B1-5 Das. 24 Dn2. n4 D1 G1. 5 M1-4 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1-8. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 G2 M1. 5-7 हंसगीता (B8 adds समासा); T1 साध्यहंस-संवादः; Gs हंससाध्यसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks 24; B1 T1 G1. 6 123; B8 126; Dn1 125; Dn4 Ds2 Gs M5 124; T1 136; G1 139; M1. 6. 7 122. — Śloka no.: Ds1 Dn1. n4 Ds 45.

२८९

युधिष्ठिर उवाच ।

सांख्ये योगे च मे तात विशेषं वक्तुमर्हसि ।

तव सर्वज्ञ सर्वं हि विदितं कुरुसत्तम ॥ १

भीष्म उवाच ।

सांख्याः सांख्यं प्रशंसन्ति योगा योगं द्विजातयः ।

वदन्ति कारणैः श्रैष्ठ्यं स्वपक्षोद्भावनाय वै ॥ २

अनीश्वरः कथं मुच्येदित्येवं शत्रुकर्शन ।

वदन्ति कारणैः श्रैष्ठ्यं योगाः सम्यङ्मनीषिणः ॥ ३

वदन्ति कारणं चेदं सांख्याः सम्यङ्द्विजातयः ।

विज्ञायेह गतीः सर्वा विरक्तो विषयेषु यः ॥ ४

ऊर्ध्वं स देहात्सुव्यक्तं विमुच्येदिति नान्यथा ।

एतदाहुर्महाप्राज्ञाः सांख्यं वै मोक्षदर्शनम् ॥ ५

स्वपक्षे कारणं ग्राह्यं समर्थं वचनं हितम् ।

शिष्टानां हि मतं ग्राह्यं त्वद्विधैः शिष्टसंमतैः ॥ ६

प्रत्यक्षहेतवो योगाः सांख्याः शास्त्रविनिश्चयाः ।

उभे चैते मते तत्त्वे मम तात युधिष्ठिर ॥ ७

C. 12. 11042
B. 12. 301[300] 7
K. 12. 306. 7

289

☞ This adhy. is missing in Ś1 Ds (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 After the ref., Gs reads 12. 290. 1 for the first time, repeating the same in its proper place. Gs om. 1. — ^a) K1.6 Da4 सांख्य- (for सांख्ये). — ^b) Da4 Ds अहति (for 'सि). — ^c) K4.6.1 V1 Bo.6-9 Da8.24 Dn1.14 Ds D2-5.1-9 धर्मज्ञ (for सर्वज्ञ). — ^d) B9 वेदितं; M1.1 विहितं (for विदितं).

2 ^b) D5.7 योयं (D7 योगं) योगिः; T1 G1-3.6 योगं योगा (by transp.). — ^c) K4 B7 Dn1.14 Ds D2.5.7.8 कारणं; Ds 'ण- (for 'णैः). K1.2.4 V1 B8 (orig.) Dn1.14 Ds2 D4.8.9 श्रेष्ठं; Bo.8 (marg.).9 Da8 श्रेष्ठं; B7 lacuna; Da1 श्रेष्ठ्यः; D4 श्रेष्ठः; D5.1 सर्वे (for श्रेष्ठ्यं). — ^d) B7 lacuna for स्वपक्षो. K1 D4.9 स्वपक्षोद्भावनाय; Ds1 स्वयज्ञोद्भावनाय; Ds स्वपक्षोद्भवः; G1 स्वपक्षोद्भाविः. ☞ C7 (reading भावनाद्भावनाय वै) : भावनात्, इहलोकभावनात् ध्यानात् । भावनाय, परलोकभावनाय । ☞

3 ^a) K1 अनीश्वरेः; Da4 Gs 'श्वरं (for 'श्वरः). — ^b) K1 एव; B8 एतत् (for एवं). K1.2 V1 Bo.6.9 Ds1 'कर्षणं (K1 'णः); K4 B7 'कर्षणं; D2 'कर्षनं; D4.9 'कर्शनं; T2 'कर्शनं; G1 'सूदन (for 'कर्शनं). — D4 om. (hapl.) 3^a-5^d. V1 reads 3^{ad} on marg. — ^c) K4 B8 Dn1 Ds D2.2.8 कारणः; Bo.8 (marg. as in text) Dn4 D5.1 कारणं (for 'णैः). K1 B8 श्रेष्ठं; K1.6 Da4 श्रेष्ठ्यं; B8 (marg) श्रेष्ठान्; Dn1

श्रेष्ठं; D5.1 सांख्यं (for श्रेष्ठ्यं). — ^d) K1.2.5 B7 योगात्; B8 (marg.) योगान्; D5.7 T1 Gs.6 योगं; D9 योगे (for योगाः).

4 D4 om. 4 (cf. v. l. 3). M1.5 om. (hapl.) 4^{ab}. — ^a) K6.1 वेदं; Da4 देवं; G1 ते तु (for चेदं). — ^b) K1 सांख्यः; M6.1 सांख्यं (for सांख्याः). M6 मनीषिणः (for द्विजातयः). — ^c) T1 G6 विज्ञा-यैव (for 'वेह). K1 गते; K6 Da4 G1 गतिः (for गतीः). G2 विज्ञायांतवतीः सर्वा. — ^d) Ds1 विरक्ते; D5.1 विमुक्तो; M7 विरक्ता (for 'क्तो). K6 (before corr. as in text) विषये तु (for 'वेपु). K4 च (for यः).

5 D4 om. 5 (cf. v. l. 3). — ^a) K6 B7 9 स्वः; K7 D9 सुः; T2 सं- (for स). K2 सुव्यक्तो; Da4 lacuna (for 'क्तं). G2 M1.5-7 ऊर्ध्वं स्वदे (G2 स दे)-हमुत्सृज्य. — ^b) K1.2 विमुच्येतेति नान्यथा; D5.1 मुच्येदिति मतिर्मम. — Ds om. (hapl.) 5^d-7^a. — ^c) K1 G1 सांख्यो; K2.4 V1 Bo D9 T2 G2.6 M1.5-7 सांख्या (for सांख्यं). G1 योग- (for मोक्ष-). Dn4 नास्ननं; G8 'दक्षिणः (for 'दर्शनम्).

6 Ds om. 6 (cf. v. l. 5). — ^a) K1.2.4.1 D4.1.9 स्वपक्ष- (for 'क्षे). K4 D2 'कारणं (for कां). — D7 om. (hapl.) 6^{be}. — ^b) K1.2.1 D4.9 समर्थः; B8 सपक्षः; Dn1 Ds1 D8 समर्थः; Dn4 समर्थे (for 'र्थं). K1 हितां; K4 हिते (for हितम्). — ^c) D7 G2 तद्विधैः. G1 'संहितैः (for 'संमतैः).

7 Ds om. 7^a (cf. v. l. 5). — ^a) T2 'हेतुतो

C 12. 11043
B. 12 301[300]. 8
K. 12. 305. 8

उमे चैते मते ज्ञाने नृपते शिष्टसंमते ।

अनुष्ठिते यथाशास्त्रं नयेतां परमां गतिम् ॥ ८

तुल्यं शौचं तयोर्युक्तं दया भूतेषु चानघ ।

व्रतानां धारणं तुल्यं दर्शनं न समं तयोः ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

यदि तुल्यं व्रतं शौचं दया चात्र पितामह ।

तुल्यं न दर्शनं कस्मात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १०

भीष्म उवाच ।

रागं मोहं तथा स्नेहं कामं क्रोधं च केवलम् ।

(for हेतवो). — ^a) G₂ सांख्य- (for सांख्याः).
— B₂ D₂ a₂ D₂ om. (hapl.) 7^{ed}; V₁ reads the
same on marg. — ^c) B₂ स्वेते; G₂ युक्ते (for तत्वे).
— D₂ D₂ 7. 8 om. (? hapl.) 7^d-8^a. — ^d) G₂ om.
तात. K₁ G₂ युधिष्ठिरः.

8 D₂ D₂ 1. 8 om. 8^a (cf. v. 1. 7). D₂ om.
(hapl.) 8^{ed}. — ^a) B₂ (marg. as in text) उमे चैव;
M₁ उभावेते. K₄ B₂ B₂ D₂ D₂ 9 ज्ञाते (for ज्ञाने).
— ^b) M₁ 5-7 युक्ते वै (for नृपते). — ^c) K₁ D₂ 7
अनुतिष्ठे; K₂ 4 'शिष्टे' (for 'ष्ठिते'). G₁ यथा शास्त्रे.

9 ^a) D₂ 7 सत्यं (for तुल्यं). K₁ D₂ D₂ D₂ 5.
7. 8 तपो (K₁ 'यो' युक्तं; K₂ 4 तयोर्युक्तं; K₁ D₂ 5
तयोर्युक्तं; B₂ 9 तयोर्युक्तं; B₂ (marg.) स्वयोर्युक्तं;
T G₁ 3. 6 तयोर्युक्तं; G₂ तयोर्युक्तं; M₁ 5-7 द्वयोर्युक्तं
(for तयोर्युक्तं). — ^b) K₁ यदा (for दया). D₂ 4
चा (for च). — ^c) G₁ भूतानां (for व्र'). — ^d)
K₂ नः (for न). D₂ 1 दर्शनं तत्समं तयोः; G₁ 'नं
नाम संतयोः. — After 9, T G₁ 3. 6 ins. :

745* तयोस्तु दर्शनं सम्यक्सूक्ष्मे भावे प्रसज्यते ।

[T₂ G₂ सूक्ष्मभावे; G₁ सूक्ष्मभावो (for सूक्ष्मे भावे).]

— After 9, B₂ ins. an addl. colophon [Sub-parvan :
मोक्षधर्म. — Adhy. name : योगविधि].

10 G₂ om. the ref. — ^a) D₂ G₂ तुल्य- (for
तुल्यं). — ^b) G₂ यथा (for दया). K₄ D₂ D₂ D₂
फलं तथा (for पितामह). — K₂ B₂ om. (hapl.)
10^{ed}. D₂ reads 10^{ed} twice. — ^c) K₄ 6 D₂ D₂ D₂
D₂ 3. 8 T₁ G₁ 3. 6 न तुल्यं (by transp.); T₂ न
तुल्य- — ^d) D₂ तयोर् (for तन्मे). T₂ महामते (for
पितामह).

11 ^b) D₂ a₂ शर्म (for कामं). — ^c) G₁ 3 योगं

योगाच्छिञ्चादितो दोषान्पञ्चैतान्प्राप्नुवन्ति तत् ॥ ११

यथा चानिमिषाः स्थूला जालं छित्त्वा पुनर्जलम् ।

प्राप्नुवन्ति तथा योगास्तत्पदं वीतकल्मषाः ॥ १२

तथैव वागुरां छित्त्वा बलवन्तो यथा मृगाः ।

प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं विमुक्ताः सर्वबन्धनैः ॥ १३

लोभजानि तथा राजन्बन्धनानि बलान्विताः ।

छित्त्वा योगाः परं मार्गं गच्छन्ति विमलाः शिवम् १४

अबलाश्च मृगा राजन्वागुरासु तथापरे ।

विनश्यन्ति न संदेहस्तद्व्योगबलादृते ॥ १५

(for योगाच्). K₁ 2. 4 [अ] दितान्; K₂ 7 V₁ B₂ 9
D₂ D₂ D₂ D₂ 8 (marg. as in text). 4. 5. 7-9
T₁ ततो (for [अ] दितो). — ^d) K₂ यश्च (for पश्च).
K₁ 4 तां; V₁ T G₁ 3. 6 M₁ 5-7 ते; B₂ 7. 9 D₂
तान् (for तत्).

12 ^a) D₁ तथा (for यथा). K₁ 2. 6 D₂ 5. 7 वा;
K₄ 7 B₂ D₂ D₂ D₂ 8 [ए] व (for च). K₁ 2
V₁ B₂ 8 D₂ a₂ D₂ 5. 7. 9 M₁ 5. 6 स्थूलं; T₂ स्थूलो
(for स्थूला). ❀ Ca. n. s. : अनिमिषाः, मत्स्याः । ❀ — ^b)
B₂ स्थित्वा (for छित्त्वा). — ^c) B₂ 8 T₁ G₂ 6 तथा
योगात्; G₁ तपोयोगात् (for तथा योगात्). ❀ Ca. n. s. :
योगशब्दोऽत्र प्रायेण मत्त्वर्थोऽयमप्रत्ययान्तः (Pāṇini 5. 2.
127) योगिपरः प्रकरणाज्ज्ञेयः । ❀ — ^d) D₂ 7 श्वसंतं;
G₁ पदवीं (for तत्पदं). K₄ D₂ 4 कल्मषः; K₁ D₂ 5
7. 9 -कल्मषं (for -कल्मषाः). G₂ पदवीं यात्यकल्मषाः.

13 ^a) D₂ 7 यथैव (for त'). K₁ वागुरौ; B₂
M₁ 8 'राशः; D₂ 1 'रं; M₁ 7 'रा (for 'रं). ❀ Ca. n. s. :
वागुरां, पाशवर्ती स्नायुर्ज्जुम् । ❀ — ^b) G₂ पलायंते
(for बलवन्तो). D₂ 7 महा- (for यथा). — ^c) G₂
प्राप्नुवन् (for 'युर्). K₁ D₂ 9 G₂ निर्मलं; T₂ G₁
विमला (for 'लं). — ^d) K₁ गच्छन्ति; K₁ D₂ 9
निर्मुक्ताः; M₁ विमुक्तः (for 'क्ताः).

14 ^a) T₂ G₁ लोभजानि; M₁ 5-7 योगं (for
लोभ'). — ^b) K₁ 2 V₁ T₁ G₂ 6 योगात् (for योगाः).
— ^c) K₂ 7 B₂ 7. 8 (marg.) 9 D₂ a₂ D₂ D₂ D₂
D₂ 3. 8 T₁ G₁ 3. 6 M₁ 5-7 विमलं; G₂ परमं (for
विमलाः). V₁ शृणुं (for शिवम्).

15 ^a) G₁ यथा (for मृगा). — ^b) K₁ B₂ D₂
D₂ 9 T G₁ 3. 6 तथापरे (for तथा'). D₂ 7 वागुरासु-
तथापरे. — ^c) K₂ 7 G₂ विनश्यन् (K₂ 'खं' ति; D₂ 7

बलहीनाश्च कौन्तेय यथा जालगता झषाः ।
 अन्तं गच्छन्ति राजेन्द्र तथा योगाः सुदुर्बलाः ॥ १६
 यथा च शकुनाः सूक्ष्मं प्राप्य जालमरिंदम ।
 तत्र सक्ता विपद्यन्ते मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ १७
 कर्मजैर्बन्धनैर्बद्धास्तद्वद्योगाः परंतप ।
 अबला वै विनश्यन्ति मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ १८
 अल्पकश्च यथा राजन्वह्निः शाम्यति दुर्बलः ।
 आक्रान्त इन्धनैः स्थूलैस्तद्वद्योगोऽबलः प्रभो ॥ १९

स एव च यदा राजन्वह्निर्जातबलः पुनः ।
 समीरणयुतः कृत्स्नां दहेत्क्षिप्रं महीमपि ॥ २०
 तद्वजातबलो योगी दीप्ततेजा महाबलः ।
 अन्तकाल इवादित्यः कृत्स्नं संशोषयेज्जगत् ॥ २१
 दुर्बलश्च यथा राजन्स्रोतसा ह्रियते नरः ।
 बलहीनस्तथा योगो विषयैर्ह्रियतेऽवशः ॥ २२
 तदेव च यथा स्रोतो विष्टम्भयति वारणः ।
 तद्वद्योगबलं लब्ध्वा व्यूहते विषयान्बहून् ॥ २३

C. 12. 110⁹
 B. 12. 301[300]. 23
 K. 12. 305. 23

निबध्यन्ति. — ^d) M1. 1-7 यथा (for तद्वद्).

16 Das. a1 om. 16^{ab}. — ^b) K4. 7 Dn1. n4 D2. 4 8 M5 जाळं; M1. 7 बाल- (for जाल-). — ^c) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1 Ds D2. 8. 8 वधं; K7 बन्तर्; Dn4 पृष्ठं (for अन्तं) D3. 4 गच्छति; D5 गच्छते. D5 om from राजेन्द्र up to विपद्यन्ते (in 17^c). — ^d) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 G2 M1. 1-7 योगास्तद्वत् (for तथा योगाः). Ds सुदुर्बलाः; T1 'बैलान्' (for 'बैलाः'). V1 योगहीनास्तथा जनाः; D1 तथा योगस्य दुर्बलाः.

17 D5 om. 17^{ad} (of. v. l. 16). K1 om. (hapl.) 17. — ^a) K2. 4 D4 T G1. 8. 6 सूक्ष्माः; K7 Das सूक्ष्मं; D9 सूक्ष्माः (for सूक्ष्मं). — ^b) B8 transp. प्राप्य and जालम्. Das. a4 अरिंदमं. — ^c) K6 Ds1 शक्ता (for सक्ता). K3 विमध्यन्ते; K4 विपद्यति; K7 'द्यते; Ds2 विषीदते (for विपद्यन्ते). — ^d) K2. 4 T3 G1 विमुच्यन्ते; D5. 7 विपद्यते (for मुच्यन्ते च).

18 K2. 4 om. (hapl.) 18. — ^a) K7 T1 G1. 8. 6 बद्धा (for बद्धास्). — ^b) K1 B8 (marg.) तद्वद्योगः; K7 B8 (orig.) D5. 7 'गात्' (for 'गाः'). K1 Das G2 परंतपः. — ^c) K6 B6 Das अबला हि; Dn4 'लायै (for 'ला वै). — ^d) K7 मुच्यते च; B8 T G1-3. 6 M1. 5-7 विमुच्यन्ते.

19 ^a) Das त्वह्निः (for वह्निः). K1. 3 चाप्यति- (for शाम्यति). Ds2 दुर्बलाः; G1 दुर्बला. — ^b) T G6 आक्रान्तम् (for आक्रान्त). T3 G1 बंधनैः; G3 चैधनैः (for हन्धनैः). — ^c) K1 योगो लला (sic); K2. 6 V1 B6-9 D5. 7 G2. 8 M1. 6. 7 योगबलः; K7 G2 योगोबल (sic); T G6 योगबलं (for योगोऽबलः). K1. 3. 4. 6 B6. 7. 9 Das. a4 प्रभुः; K7 प्रभोः (for प्रभो).

20 ^a) B8 एवं (for एव). K1. 3 हि; K7 तु;

D4 जु (for च). K2 V1 T G1. 8. 6 M1. 5-7 यथा (for यदा). — ^b) K7 ज्ञान-; D4 ज्ञात-; G1 ज्या-तिर् (for जात). T3 बलं (for -बलः). K6 प्रभुः (for पुन). — ^c) D4 समीरणे (for 'रण-). V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D1. 8. 8 गतः (for -युत-). K6 T3 M1. 5-7 कृत्स्नं; Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 क्षिप्रं; B8 9 Das G2 कृत्स्नान्; Da4 G1 कृत्स्ना (for कृत्स्नां). K4 समीरण यथा क्षिप्रं (sic). — ^d) Bo. 3 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 कृत्स्नाः; D5. 7 दीप्तो (for क्षिप्रं). K1 2. 4 V1 Bo. 8 9 Das. a4 महीमिमां; K6 महीपतिः; D7 'पते (for 'मपि).

21 ^a) Bo जाति- (for जात-). D2 तद्वजातो बल-योग (corrupt). — ^b) M1. 7 दीप्ततेजो (for 'तेजा). K2 महाबलाः. — ^c) K1 इवादित्याः. — ^d) K1 कृत्स्नां. K2 संशोचयेज्; B8 शोषयते; G1 संशोचयेज् (for 'षयेज्).

22 ^b) K6. 1 Bo Das. a4 D4. 9 स्रोतसा (for स्रो). K2 नेयते; K6 V1 Bo. 7 क्रियते; T G1 ह्रीयते (for हि). — ^c) K1 योगी; B8 योगाद्; G2 योगे (for योगो). — ^d) D7 T G8 ह्रीयते; G1 स्तूयते; G2 स्तूयते (for ह्रियते). Dn1 D1 M5 यशः (for स्वशः). K7 ह्रियते विषयैर्वशः.

23 ^a) T1 G1 6 तथैव; G3 तदैव (for तदेव). K1. 3. 4 B8 (marg.) तु; K7 D4. 9 हि (for च). Dn1. n4 Ds2 Ds. 5. 7. 8 T1 G8. 6 महा- (for यथा). K6. 1 Das. a4 Ds1 D2. 4. 9 स्रोतो (for स्रोतो). — ^b) K2 विष्टम्भयति; V1 Bo. 6. 8 9 विष्टम्भयति (for विष्टम्भ). G1 शिष्टं अवति वारणः. — ^c) K2 B8 D5. 7 योगी; Das D1 T1 G1 योगो (for योग). G2 बद्धा (for लब्ध्वा). — ^d) K6 D2. 4. 9 गृहते; K7 Ds1 गृहते; B8 व्यूहते; G1 ह्रूयते (for व्यूहते). ☞ Cn. व्यूहते,

C. 12. 11060
B. 12. 30 [300]. 24
K. 12. 305. 24

विशन्ति चावशाः पार्थ योगा योगबलान्विताः ।
प्रजापतीनृपीन्देवान्महाभूतानि चेश्वराः ॥ २४
न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्मीमविक्रमः ।
ईशते नृपते सर्वे योगस्यामिततेजसः ॥ २५
आत्मनां च सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।
योगः कुर्याद्विलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ २६
प्राप्नुयाद्विषयाश्चैव पुनश्चोग्रं तपश्चरेत् ।
संक्षिपेच्च पुनः पार्थ सूर्यस्तेजोगुणानिव ॥ २७

विक्षिपति तुच्छीकरोति ॥ C७: व्यूहते, विरोधितया तर्क-
यति । ॐ

24 °) K1. 2. 4 Da4 T G1. 3. 6 Ca चावशान्; D4
चावशाः (for चा°). ॐ Cn: अवशाः, स्वतन्त्राः ॥ C७:
अवशाः विष्णुवशाः, सृष्टोरवशा वा । ॐ — °) B1 8
Dn1. n4 Ds2 Ds 5. 7 योगाद्; Da3 a4 G1 योगो; G2
योगः; G6 योगान् (for योगा). Ds बलान्वितः. — °)
Ds. 7 प्रजापतिर्ऋषिर्देवा. — °) K1 चेश्वरः (for 'रा:).

25 °) Da3. a4 धर्मो (for यमो). T G1 3. 6 क्रूरो;
G2 कालो (for क्रुद्धो). — °) K2 Da3. a4 Ds1 Ds. 9
मृत्युः; Dn4 मृत्युं (for मृत्युर्). K4 विक्रमः. — °)
K2. 4 एष ते; K1 Ds1 ईशते (for ईशते). K1 नृपतेः.
K1 Ds सर्वो; K2. 4 सर्गो; V1 सर्वः; T1 सत्त्वे (for
सर्वे).

26 26-27 quoted in Śaṅkara's Br. Sū Bhāṣya
on 1. 3. 27. — °) K1. 2. 7 Ds2 Ds 7 आत्मनां (for
आत्मनां). Br. Sū Bhāṣya आत्मनो वै शरीराणि. — °)
K1 B9 Dn1 Ds Ds 9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 योगी; Ds
योगे; D1 योगं (for योगः). K1. 2. 4 महीं (for बलं).
— °) K6 D4 सर्वे (for सर्वैर्). T2 M1 5-7 transp.
महीं and चरेत्.

27 27^{ab} is damaged in B9. — °) B9 विषयं.
K4 V1 B1-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 8 M5 कश्चित्;
K6 lacuna; B9 किञ्चित्; G2 तैश्च; Śaṅkarabhāṣya
कैश्चित् (for चैव). — °) T G1. 3. 6 तपश्चोग्रं पुनश्चरेत्;
Cn Śaṅkarabhāṣya कै (Cn क)श्चिदुग्रं तपश्चरेत्. — °)
K4 संक्षिपेच्च; K5 Da3 संहियेच्च; Dn4 संक्षिपे च; G1
विक्षिपेच्च (for संक्षि°). Bo. 7. 8 (marg. as in text)
Dn1. n4 Ds2 Ds. 3. 5. 7. 8 ताव; Ds1 तानि; M1. 7 प्राप्तः
(for पार्थ). — °) K4 Bo Dn4 Ds. 3. 9 गुणानि च
(for 'गुणानिव). Śaṅkarabhāṣya सूर्यो रश्मिगुणानिव.

बलस्य हि योगस्य बन्धनेशस्य पार्थिव ।
विमोक्षप्रभविष्णुत्वमुपपन्नमसंशयम् ॥ २८
बलानि योगे प्रोक्तानि मयैतानि विशां पते ।
निदर्शनार्थं सूक्ष्माणि वक्ष्यामि च पुनस्तव ॥ २९
आत्मनश्च समाधाने धारणां प्रति चाभिभो ।
निदर्शनानि सूक्ष्माणि शृणु मे भरतर्षभ ॥ ३०
अप्रमत्तो यथा धन्वी लक्ष्यं हन्ति समाहितः ।
युक्तः सम्यक्तया योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ३१

28 °) K2 lacuna; K1 Ds. 7 तु; D4 तु; G1
च (for हि). — °) Ds lacuna; Ds बंधनेशस्य; T1
G6 बंधने तस्य (for 'नेशस्य). Ds पार्थिवः. ॐ Cs:
बन्धनेशस्य, कामादनियमनमर्थस्य ॥ C७: बन्धने करणानां
विग्रहे, ईशस्य समर्थस्य । ॐ — °) K1 Bo. 7 Dn1. n4
Ds Ds 3. 8 T1 G2 6 विमोक्षे; G1 विमोक्षं (for 'क्ष-).
— °) K1 2 D4. 9 न संशयः; K1 असंशयः.

29 °) G1 बलस्य (for बलानि). K6 V1 Bo. 6. 7. 9
Da3. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5. 7. 8 G8 योग (for योगे).
B1 Dn1 Ds Ds. 3. 8 प्राप्तानि (for प्रोक्तानि). — °)
K6 मयोक्तानि (for मयैतानि). — °) Ds निदर्शनार्थे;
T G1. 6 निदर्शितानि; G8 'ज्ञानानि (for 'ज्ञानार्थ). Ds. 9
सूक्ष्माणि. — Ds. 7 om (hapl.) 29^d-30^e; V1 reads
the same on marg. — °) K6 वक्ष्यामि. K1 Ds. 9
[इ]ह (for च). K1. 2. 4 Ds तथा (for तव).

30 Ds. 7 om. 30^{ab} (cf. v. 1. 29). V1 reads
30^{ab} on marg. — °) K1 V1 B1 8 (marg.) Da4 Cn
धारणा; K2 धारणाः; K6 धारणां; K1 Ds1. 82
(before corr.) G2 6 M1. 5-7 धारणं; B9 धारणा (for
धारणां). K1. 7 Ds. 9 चाभिभोः; K2 आभिभो; K4
या विमो; K6 नादितं; V1 Bo. 7. 9 Da3 a4 भाविता
(Da3 'ना); Bo. 3 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 8 वा विमो (for
चाभिभो). ॐ Cn: धारणा, नाभ्याद्यन्यतमदेशे चित्तस्य
स्थिरीकरणम् । ॐ — °) K1. 2. 4 निदर्शनार्थं (for 'नानि).
K2 सूक्ष्मानि; Ds. 9 सूक्ष्माणि. — °) T2 शृणु. Bo
भरतर्षभा; B9. 7. 9 Da3. a4 मनुजर्षभ (Da4 'भ:).

31 °) K1 om. (hapl.) from धन्वी up to यथा
(in 32^a). — °) K1 V1 Bo. 6. 8. 9 Ds1 Ds. 4. 7. 9 T1
G1. 2. 6 M1. 5-7 लक्ष्यं; Da3 वक्ष्यं (for लक्ष्यं). — T1
om. (hapl.) 31^a-37^b. — °) Ds1 युक्ता (for युक्तः).
K6 Da3 तथा (for तथा). — °) K6 आप्नोति (for
प्रा°). K2 संशयः; K1 B1 असंशयः.

स्नेहपूर्णे यथा पात्रे मन आधाय निश्चलम् ।
 पुरुषो यत्त आरोहेत्सोपानं युक्तमानसः ॥ ३२
 युक्त्वा तथायमात्मानं योगः पार्थिव निश्चलम् ।
 करोत्यमलमात्मानं भास्करोपमदर्शनम् ॥ ३३
 यथा च नावं कौन्तेय कर्णधारः समाहितः ।
 महार्णवगतां शीघ्रं नयेत्पार्थिव पत्तनम् ॥ ३४
 तद्वदात्मसमाधानं युक्त्वा योगेन तत्त्ववित् ।

दुर्गमं स्थानमाप्नोति हित्वा देहमिमं नृप ॥ ३५
 सारथिश्च यथा युक्त्वा सदश्चान्सुसमाहितः ।
 देशमिष्टं नयत्याशु धन्विनं पुरुषर्षभ ॥ ३६
 तथैव नृपते योगी धारणासु समाहितः ।
 प्राप्नोत्याशु परं स्थानं लक्षं मुक्त इवाशुगः ॥ ३७
 आवेश्यात्मनि चात्मानं योगी तिष्ठति योऽचलः ।
 पापं हन्तेव मीनानां पदमाप्नोति सोऽजरम् ॥ ३८

C. 12. 11074
 B. 12. 30 [300]. 38
 K. 12. 305. 38

32 With 32, cf. 12. 304. 22-23. K₁ om. up to यथा; T₁ om. 32 (for both, cf. v. l. 31). —^a) Da₁ पूर्व (for -पूर्णे). ☞ Cn: पात्रे, शिरसि धृते । ☞ —^b) B₉ निश्चलां; G₆ लः (for 'लम्). —^c) K₄ V₁ Bo. 6-9 Da₃ a₁ Dn₁ Ds D₂. 3. 5. 7. 8 T₂ युक्त; K₆ मुक्त; Dn₄ त्यक्त; D₉ यत्न (for यत्त). —^d) M₁ सोपाना (for 'नं). K₂ मुक्त (for युक्त).

33 T₁ om. 33 (cf. v. l. 31). —^a) K₁. 7 युक्ता; V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text).⁹ Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 7. 8 युक्तस् (for युक्त्वा). D₂ om. from यमात्मानं up to शीघ्रं (in 34^e). B₈ परात्मानं (for [अ]यमात्मानं). K₆ मुक्तस्थयायमात्मानं. —^b) K₆ Da₃. a₁ योगं; K₇ D₃. 9 T₂ G₁. 3. 6 योगी; B₈ (marg. as in text) योगात् (for योगः). K₁ निश्चला; K₂ निश्चलः; B₈ (marg. as in text) निश्चलं (for 'लम्). —^c) K₁ अमूलम् (for अमलम्). —^d) Da₄ दर्शन.

34 T₁ om. 34 (cf. v. l. 31). D₂ om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). —^a) K₂ om. च. K₇ D₁ कौन्तेय. —^b) K₂ समन्वितः (for समाहितः). —^c) K₁. 2. 4 महार्णवगतं शीघ्रं. —^d) K₂ निश्चलः; Dn₁. n₄ Ds D₂-4. 8 सत्तम; D₅. 7 यत्नतः (for पत्तनम्).

35 T₁ om. 35 (cf. v. l. 31). —^a) K₁ समाधारं; M₁. 5-1 समाधानाद् (for 'धानं). —^b) K₄ Da₄ युक्ता; K₆ मुक्ता; Da₃ मुक्त्वा; Ds₁ M₁. 5-1 युक्तो; Ds₁ युक्त्वा (for युक्त्वा). Da₄ योगो न (for योगेन). K₁. 2. 3. 7 V₁ B₇. 7. 8 (marg. as in text).⁹ Da₃ D₄. 3. 7. 9 G₂ योगवित् (for तत्त्व). —^c) Dn₄ दुर्गमः (for 'मं). Da₄ आप्तयेति (for आप्नोति). K₁ दुर्गसंख्यानमाप्नोति; B₈ (marg.) दुर्गस्थानमवाप्नोति. —^d) K₂ मुक्त्वा; M₁. 7 भित्त्वा (for हित्वा). Ds₁ नृपः.

36 T₁ om. 36 (cf. v. l. 31). —^a) G₁ यदा (for यथा). K₄ त्यक्ता; K₆ युक्ता; K₇ Ds₂ युक्त्वा; D₂ मुक्त्वा; G₁ युक्ताद्; G₈ युक्तः (for युक्त्वा).

— After 36^{ab}, K₇ D₄. 9 read 37^{ad}. K₂ om. (hapl.) 36^c-37^b. G₈ om. 36^c-39^d. —^d) V₁ धनिनं; B₆. 8 (marg.) रथिनं; D₅. 7 वेगेन (for धन्विनं). K₁. 4 भरतर्षभ (K₁ 'भः); B₇ Dn₃ Ds₁ D₂. 8 पुरुषर्षभं; D₅. 7 'र्षभः (for 'र्षभ).

37 K₂ T₁ om. 37^{ab} (cf. v. l. 36, 31). G₈ om. 37 (cf. v. l. 36). —^a) D₂ तथैवं. —^b) K₁ दारुणासु; M₆ धारणं सु- (for 'णासु). — K₇ D₄. 9 read 37^{ad} after 36^{ab}. —^c) T G₁. 6 परमं (for [आ]शु परं). —^d) K₁. 2. 4 चापः; K₆ जालान्; V₁ Bo. 6. 9 Da₄ Dn₁ Ds D₅. 7. 8 लक्ष्यं; D₄ T₁ G₁. 6 लक्षः; T₂ G₂ लक्ष्य- (for लक्षं). K₆ B₈ (marg. as in text) युक्तः; Da₄ मुक्तम्; D₅. 7 शर (for मुक्त).

38 G₈ om. 38 (cf. v. l. 36). —^a) V₁ B₆. 7 Da₃ a₁ आविश्य; B₈ G₁ अवेद्य; Dn₁. n₄ Ds. 5. 7 अवेक्ष्य; Ds D₂. 8 Cn प्रवेद्य (for क्षा'). Da₄ om. त्मनि चा. ☞ Cn: आत्मनि आत्मानं प्रवेद्य, वृत्तिसारूप्यं लक्ष्यवेत्यर्थः । ☞ —^b) K₆ B₈ (marg. as in text) Da₃. a₁ M₅. 6 योगस्; M₇ योगं (for योगी). M₆ तिष्ठति. K₆ B₈ (marg. as in text) योवल्; T₁ योवल्; (for योऽचलः). —^d) B₈ (marg. as in text) D₅. 7 पार्श्वं; T₁ जालं; T₂ G₁. 6 जलं; Ca पापो (for पार्ष). K₁ हंतीव; K₄ Bo Ds D₂. 8 हंति च; K₆ V₁ B₇ Da₃. a₁ D₄. 9 हंत्येव; T₁ भित्त्वेव; G₁ केनैव (for हन्तेव). Ds भीतानां; T₂ G₂ M₇ मानानां (for मीनानां). K₇ Dn₁. n₄ Ds Cn (gloss: पुनीतानां, पवित्राणां सांख्याना-मित्यर्थः) पापं हंति पुनीतानां. Ds सौतरं; T₂ सोजिरं. ☞ Ca: पापो हन्तेव मीनानामिति । यथा पापः पापाचारो हिसारुचिर्मनानां पदं स्थानं प्राप्नोत्येकचित् । ☞

39 G₈ om. 39 (cf. v. l. 36). —^a) Da₃. a₁ पञ्चां (for नाम्नां). K₆ V₄ B₇. 1 Da₃. a₁ transp. कण्ठे and शीर्षे. T₁ कर्णे (for कण्ठे). —^b) K₁ M₁ वक्षसि; B₉ Da₃. a₁ चक्षुषि (for वक्षसि). D₅. 7

C. 12. 11075
B 12. 301[300]:19
K. 12. 305. 39

नाभ्यां कण्ठे च शीर्षे च हृदि वक्षसि पार्श्वयोः ।

दर्शने स्पर्शने चापि घ्राणे चामितविक्रम ॥ ३९

स्थानेष्वेतेषु यो योगी महाव्रतसमाहितः ।

आत्मना सूक्ष्ममात्मानं युक्ते सम्यग्विशं पते ॥ ४०

स शीघ्रमलप्रज्ञः कर्म दग्ध्वा शुभाशुभम् ।

उत्तमं योगमास्थाय यदीच्छति विमुच्यते ॥ ४१

युधिष्ठिर उवाच ।

आहारान्कीदृशान्कृत्वा कानि जित्वा च भारत ।

योगी बलमवाप्नोति तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

कणानां भक्षणे युक्तः पिण्याकस्य च भक्षणे ।

स्नेहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४३

भुञ्जानो यावकं रूक्षं दीर्घकालमरिंदम ।

एकारामो विशुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४४

पक्षान्मासानृतूंश्चित्रान्संचरंश्च गुहास्तथा ।

अपः पीत्वा पयोमिश्रा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४५

अखण्डमपि वा मांसं सततं मनुजेश्वर ।

उपोष्य सम्यक्शुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४६

पार्श्वतः (for 'योः'). — °) K6, 7 V1 Bo 5-9 Das, a1 Dn1, n4 Ds2 D2, 3, 8, 9 श्रवणे; Cap स्पर्शने (as in text). D2 चापि; T G1, 2 6 M1, 5-7 चैव; Cap स्नाने (for चापि). K1 दर्शने चक्षुषि घ्राणे; D1 दर्शने-श्रवणे चापि. — °) Ds (marg. as in text) घ्राणे (for घ्राणे). K1 Da4 -विक्रमं; K1 V1 Dn1 Ds1 Ds T1 M1, 5-7 -विक्रमः (for 'म').

40 °) Das om. (hapl.) one यो. Ds योगी च (for यो योगी). — °) B9 (marg. as in text) परायणः (for -समाहितः). ☞ Cs: महाव्रतं, ब्रह्मचर्यम् । यद्वा, महाव्रतानि सप्तसुजातोक्तानि (5. 43. 12), ज्ञानं च सत्यं च तपः श्रुतं चेत्तादीनि । ☞ — °) Ds 7 आत्मनं (for 'न'). K6 Das a1 G1 सूक्ष्म; D1, 9 शूक्ष्मम्. — °) K1 Da4 G3 युक्तं; D9 युक्तं; T1 G2 6 युक्त्वा; G1 युते; M1, 5-7 युक्तैः (for युक्ते).

41 °) K1, 2, 4 शीलम् (for शीघ्रम्). K6 V1 Bo, 5-9 Das, a1 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5, 7, 8 अचलप्रस्थं (Ds1 'स्थं'); T G1, 8, 6 M1 5-7 अनल (G1 'लः') प्रस्थः (M1, 7 'स्थं'); G2 अमलप्रस्थं (for 'प्रज्ञ'). — °) K4 6 D9 दग्धा; K1 दिग्धो; G1 कृत्वा (for दग्धा) — °) K1 B1 T G6 यदीच्छति; Dn4 यदीच्छति; Ds1 'च्छति' (for 'च्छति'). ☞ Cn: यदीच्छतीति योगिनः स्वेच्छया ब्रह्मलोकादौ गमनं, विदेहकैवल्यम्, देहधारणं चेति दर्शितम् ॥ Cp: यदीच्छति तदा विमुच्यते, नोचेत्तान्येव भुङ्क्ते, इति भावः ॥ Cs: कल्पावसानं तस्य जीवितुं शक्तिरस्तीति सूचितम् । ☞ — After 41, K4 B6 ins. an addl. colophon [Sub parvan: K4 B6 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K4 B6 योगविधिः. — Adhy. no.: K4 120].

42 °) T G6 यादृशान् (for की°). K1 आकारां कीदृशां कृत्वा (corrupt). — °) G1 कर्म (for कानि).

K2 4 जिह्वा (for जित्वा). Ds कक्षित्वा चैव भारत (sic); D1 कक्षित्वा चैव भारत. — °) T1 योगो (for योगी). G2 चाप्नोति (for [अ]वा°). G6 यो योगबलमाप्नोति. — °) K1 (sup. lin as in text). 7 D1, 9 अर्हसि (for 'ति').

43 Ds om. the ref. — °) K1 2, 4 कर्मणां (for कणानां). K2, 4 रक्षणे (for भक्षणे). G1 युक्तं (for युक्तः). — °) K6 V1 Bo 5, 7, 9 Das, a1 Dn1 n4 Ds D2, 3, 8 G2 M1, 5-7 भारत (for भक्षणे). — °) B8 भक्षणे; Da4 वर्जने (for वर्जने).

44 K2 4 om. (hapl.) 44-46. G1 reads 44-45 on marg. — °) D1 भुञ्जाना (for 'नो'). K6 पावकं (for या°). K1 तूक्ष्णं (for रूक्षं). ☞ Cs: यावकं, यवाञ्च, रूक्षं तैलघृतादिरहितम् । ☞ — °) Da4 अरिंदमं. — °) K6 Bo, 5-9 Das, a1 Dn1, n4 D2, 3, 8 एकारामो; V1 Ds 'वासो (for 'रामो).

45 K2, 4 om. 45 (cf. v. l. 44). K1 om. (hapl.) 45. G1 reads 45 on marg. — °) V1 B6 (marg.). 9 Ds T G1, 8, 6 चैव; Bo Das, a1 Dn1, n4 D2, 3, 8 चैतान् (for चित्रान्). K1 D1, 5, 7, 9 पक्षं (D1, 9 'क्ष') मासमृतं चैव. — °) Das, a1 वत्सरांश्च (for संचरंश्च). K6 गुहां; K1 D1 5, 7, 9 T G6, 6 गुहांस; B6, 7 अहस; B6 Das, a1 गुहांस; G1 ग्रहं; G2 शुभास् (for गुहास्). Dn1, n4 Ds D2 3, 8 संवत्सरानहस्तथा. — °) Da3 पयोमिश्रो (for 'मिश्रा). — °) Da4 om. योगी.

46 K2, 4 om. 46 (cf. v. l. 44). — °) G6 यो (for वा). V1 Bo, 5, 7, 9 Dn1, n4 Ds2 Ds, 5, 7 T1 G1, 8 M1, 7 मांसं (for मांसं). — °) B9 तत्र तं; G2 संततं (for सततं). K1 मनुजेश्वरः; Ds1 'श्वरे. — 46^{ad} is

कामं जित्वा तथा क्रोधं शीतोष्णे वर्षमेव च ।
भयं निद्रां तथा श्वासं पौरुषं विषयांस्तथा ॥ ४७
अरतिं दुर्जयां चैव घोरां तृष्णां च पार्थिव ।
स्पर्शान्सर्वास्तथा तन्त्रीं दुर्जयां नृपसत्तम ॥ ४८
दीपयन्ति महात्मानः सूक्ष्ममात्मानमात्मना ।
वीतरागा महाप्राज्ञा ध्यानाध्ययनसंपदा ॥ ४९
दुर्गस्त्वेष मतः पन्था ब्राह्मणानां विपश्चिताम् ।

न कश्चिद्व्रजति ह्यस्मिन्क्षेमेण भरतर्षभ ॥ ५०
यथा कश्चिद्वनं घोरं बहुसर्पसरीसृपम् ।
श्वभ्रवत्तोयहीनं च दुर्गमं बहुकण्टकम् ॥ ५१
अभक्तमटवीप्रायं दावदग्धमहीरुहम् ।
पन्थानं तस्कराकीर्णं क्षेमेणाभिपतेद्युवा ॥ ५२
योगमार्गं तथासाद्य यः कश्चिद्व्रजते द्विजः ।
क्षेमेणोपरमेन्मार्गाद्बहुदोषो हि स स्मृतः ॥ ५३

C. 12. 11089
B. 12. 301 (200), 53
K. 12. 303. 53

partly damaged in Bs. — ^a) Cn: उपोष्य,
त्यक्त्वा । C — ^d) K₁ फलम् (for बलम्).

47 ^a) K₄ जिह्वा (for जित्वा). G₃ यथा (for
तथा). — ^b) D₈₁ D₅ 7 T G₁. 3. 6 शीतोष्ण (for 'ष्णे').
Dn₁ वर्ष. M₁. 5-7 वा (for च). — ^c) G₁ इयं (for
भयं). K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 D₈₁ 24 Dn₁. n₄
D₈ D₂. 3. 8 शोकं (for निद्रां). D₄₁ M₁ श्वास- (for
श्वासं). — ^d) Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 D₈₁ 24 Dn₁. n₄
D₈ D₂. 3. 8 G₂ M₅-7 Cn. 8 पौरुषान् (for 'वं'). K₁.
3. 4 विजयं; B₃ (marg. as in text) T G₁ 3. 6 विषयं;
D₆ विनयांस; D₇ निचयांस (for विषं).

48 ^a) D₈₁ अरतिरु; D₅. 7 निजित्य; C₇ (gloss:
स्वस्मिन् स्वीयेषु वा रतिं स्वरतिं (for अरतिं). K₁ दुर्जयं;
D₄₁ 'यांश्च. C₇: अरतिम्, आलम्बम् । C — ^b)
B₇ कृष्णां; D₄ तृष्णा. T G₁-3. 6 M₁. 5-7 भारत (for
पार्थिव). — ^c) K₆ V₁ Bo. 6-9 D₈₁. 24 Dn₁. n₄ D₈
D₂. 3. 5. 7. 8 G₃ 6 स्पर्शं निद्रां; G₂ M₁. 5. 7 स्पर्शाः सर्वे
(for स्पर्शान्सर्वांस). K₄. 6 तन्त्री; K₇ D₈₁ M₁ 7 तन्त्री;
D₅. 7 G₃. 6 तन्त्रां (for तन्त्रीं). — ^d) D₄ G₃. 6 M₁
दुर्जया (for 'यां').

49 ^a) D₅. 7 महात्मानं (for 'त्मानः'). — ^b) K₆
D₉ सूक्ष्मम्. — ^c) K₁ 4 वीतराग- (for 'रागा'). K₂.
6. 7 Bo. 7-9 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 4. 8. 9 G₁ महाप्राज्ञा; B₆
'प्राज्ञां; D₇ 'त्मानो (for 'प्राज्ञा). D₄₁ वीतरागान्महा-
न्प्राज्ञा. — ^d) K₁. 2. 4 दाना (K₁ 'न'ध्ययन-; K₆
ध्यायां; D₈₁ धातां; D₉ ध्यानाध्ययन- (for 'ध्ययन-').
K₇ D₄. 9 -संगताः; B₃ -संपदः; D₈ C₈ -संस्कृतः (D₈₁
C₈ 'ताः); T G₁. 3. 6 -संमताः (for -संपदा).

50 ^a) D₈ दुर्गास्. D₈ त्वेषं (for त्वेष). K₁
स यः; K₂. 4 मयः; Dn₁. n₄ D₈₁ D₈ महा; D₈₁
D₄ (also as in text) यतः (for मतः). — D₈₁. 24
om. 50^d. — ^c) K₄. 6 V₁ Bo. 7. 8 (marg. as in
text) Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 7. 8 यः कश्चिद् (for न कश्चिद्).

K₆ B₃. 8 (marg. as in text). 9 क्षिप्रं (for ह्यस्मिन्).
— ^d) Dn₁ क्षेत्रेण (for क्षेमेण). B₆ lacuna for भरत-
र्षभ. G₃ शुभे क्षेमेण भारत.

51 K₂ om. 51^a. — ^b) B₃ (marg.) -हिंस्र-; D₈
सर्प- (for -सर्प). D₉ -सतीसृप- (for -सरी-). — ^c)
K₂ श्वभ्रवत्; K₆ स्वभ्र-; B₉ श्वभ्र-; G₁ अभ्र- (for
श्वभ्र-). D₈ तोयहीनश्च. K₄ श्वभ्रवक्षोपहीनं च. — ^d)
K₁ दुस्तरं; K₂ दुर्लभं; K₃ दुर्बलं (for दुर्गमं). K₂. 4
बल- (for बहु). T₂ कर्णकं (for -कण्टकम्).

52 ^a) K₇ अभयम्; B₆ अभयकम्; Dn₁. n₄ D₈
D₂ 4 8 9 M₁ 5-7 अभयम्; D₃ अभीक्षणम् (for अभ-
क्तम्). G₂ अटवि- (for 'वी-). — ^b) D₈₁. 24 दाव
दग्ध (for दाव) D₈ om. मही. — ^c) K₂ corrupt.
T₁ G₆ पन्थानं तं दुराकीर्ण. — ^d) B₇ अभिपते (sic);
G₂ M₁ 8 7 अभिपतेद् (for अभि-). K₁. 2. 4 नरः (for
युवा). K₆ क्षेमेणाभिपते च (submetric); D₈₁. 24
'णाभिप (D₈₁ 'ग'तेषु वा; D₅. 7 'णाभिपते यथा; G₁
क्षेमेण हि पतेद्युवा; G₆ क्षेमेणाभिपतेत वा.

53 Before 53, T₂ ins. भीष्मः. — ^a) K₂. 4 तथा-
साध्य; V₁ B₃ (marg.) समासाद्य; D₈₁ D₂ 8 तथा
सोद्य; T₂ तथासाध्या (for तथासाद्य). — ^b) M₁. 5-7
न (for यः). K₆ Bo. 6-9 D₈₁. 24 Dn₁. n₄ D₈ D₂.
3. 8 व्रजते; V₁ व्रजति; G₂ व्रजति (for भजते). K₄
M₁ द्विज (for द्विजः). K₇ D₄. 5. 7. 9 कश्चिदेव व्रजे-
द्विजः. — ^c) K₇ क्षणेन (for क्षेमेण). K₂ [ओ]परमेन्;
D₄ [ड]परमान्; D₉ 'रामा; T₁ 'रमे (for 'रमेन्).
K₁. 2 B₃ G₂. 3 M₁ मार्ग; D₄₁ T G₁. 6 मार्गो (for
मार्गाद्). — ^d) K₇ स स्मृतां; D₈₁. 24 संभृतां; Dn₁
T₁ संस्मृतः (for स स्मृतः). G₁ बहुदोषाभिसंस्कृतं.

54 54^a is damaged in Bs. — ^a) K₁ स्वस्थेयं;
K₆. 7 B₇-9 D₈₁. 24 D₄. 9 आ. (for सु). K₇ क्षर-;
G₁ सुर- (for क्षुर-). — ^b) D₈₁. 24 निश्चितासु; D₈
निशितं सु; D₇ 'तं स (for 'तासु). — ^c) T₁ धार-

C. 12. 11090
B. 12. 301[300]B4
K. 12. 306. 6

सुस्थेयं क्षुरधारासु निशितासु महीपते ।

धारणासु तु योगस्य दुःस्थेयमकृतात्मभिः ॥ ५४

विपन्ना धारणास्तात नयन्ति नशुभां गतिम् ।

नेतृहीना यथा नावः पुरुषानर्णवे नृप ॥ ५५

यस्तु तिष्ठति कौन्तेय धारणासु यथाविधि ।

मरणं जन्म दुःखं च सुखं च स विमुञ्चति ॥ ५६

नानाशास्त्रेषु निष्पन्नं योगेष्विदमुदाहृतम् ।

परं योगं तु यत्कृत्स्नं निश्चितं तद्विजातिषु ॥ ५७

परं हि तद्ब्रह्म महन्महात्म-

न्ब्रह्माणमीशं वरदं च विष्णुम् ।

भवं च धर्मं च षडाननं च

षड्ब्रह्मपुत्रांश्च महानुभावान् ॥ ५८

तमश्च कष्टं सुमहद्भयं

सत्त्वं च शुद्धं प्रकृतिं परां च ।

सिद्धिं च देवीं वरुणस्य पत्नीं

तेजश्च कृत्स्नं सुमहच्च धैर्यम् ॥ ५९

नराधिपं वै विमलं सतारं

विश्वांश्च देवानुरगान्पितृंश्च ।

शैलांश्च कृत्स्नानुदधींश्च घोरा-

नदीश्च सर्वाः सवनान्वनान्श्च ॥ ६०

णस्य (for 'णासु'). K1 D1. 2. 1. 9 च (for तु). Dn1
यागस्य (for 'यो'). —^a) Same MSS. दुःस्थेयम्;
T2 सुस्थेयम् (for दुःस्थेयम्).

55 *) G1 M1. 6. 1 विपन्नः; G2 विभिन्न- (for विपन्ना).
G1 -धारणा (for धारणासु). —^b) G2 न याति (for
नयन्ति). D2. 1 G2 च (for न-). K2 नयनभरतर्षभ
(sic). —^c) K1. 1 D2. 1 D2. 1 D2. 1. 9 G1. 2. 6 नेत्र-
हीना; D2. 1 नेत्र-; M1. 6. 1 नेत्रहीनान् (for नेत्रहीना).
G1 om. (hapl.) यथा ना. K1. 2 V1 नावं. —^d) K1
पुरुषा (for 'षान्'). D2. 1 पुरुषांतर्भवेनृप.

56 *) G1 तिष्ठति तिष्ठेति कौन्तेय. —^b) D2 G1 यथा
विधिः. —^c) K2 -दुःखं (for दुःखं). D2 द1 (for
च). G2 M1. 5-7 मरणजन्म दुःखाच्च सुखं हि (M1 च)
स विमुच्यते.

57 *) D2. 1 शास्त्रेषु (for -शा^a). K2 निष्पन्नः;
Dn1 निष्पन्नं (for निष्पन्नं). —^b) G2 लोकेषु (for
योगेषु). K1. 2 T2 G2 एवम् (for इदम्). —^c) K1.
2. 4 योगं च; K2 V1 Bo. 5. 1 D2. 2. 4 Dn1. 2. 4 D2.
2. 2 योगस्य; B2 योगेषु (for योगं तु). K2 V1
Bo. 5-9 D2. 2. 4 Dn1. 2. 4 D2. 2. 2 कृत्स्नं; K1 D2. 2
कृत्स्नं (for कृत्स्नं). —^d) B1 स (for तद्).

58 *) K1 G1 यद्; D2 ते; M1. 1 तं (for तद्).
Bo. 8 Dn1. 2. 4 D2. 2. 2 G1 ब्रह्ममयं; D2 M1. 6. 1
ब्रह्म महान्; G2 ब्रह्म** (for ब्रह्म महन्). K2 महात्म;
D2. 1 M1-7 महात्मा; D2 lacuna (for 'त्मन्'). C1
(reading परं महद्ब्रह्म महद्महात्मन्): हे महात्मन् युधि-
ष्ठिर, परम् उत्तमम्, तत् योगकौशलस्य ब्रह्म वेदः। योगस्य
वेदसत्त्वाद्देवत्वम् । C1 —^b) D2. 1 ब्रह्मण्यम् (for ब्रह्मा-

णम्). —^c) K2 भवे; G1 वरं; G2 भवं (for भवं).
G2 cm. (hapl.) धर्मं च. K1 V1 D2. 5. 7. 9 सनातनं
(for षडाननं). K2 भवेदधर्मं च सुताडनं च. —^d) V1
Br Das Dn1. 2. 4 D2. 2. 5. 7. 8 यद्; G1 तद् (for षद्-).
V1 महानुभावाः; D2. 1 D2. 1 T2 'भावान्; D2. 1 'भावं
(for 'भावान्). K1 षडाननं यच्च महानुभावान्. C2
षड्ब्रह्मपुत्राः, मरीच्यज्यङ्गिरसपुलस्तपुलहकतुरिति संभवपूर्व-
पुत्राः (1. 59. 10) । C1 C2 : महानुभावान्, ऋषभक-
पिलादीन् । C1

59 *) D2 तमस्वः; D1 तमस्व- (for 'श्च'). D2. 1
रजस्व (for रजश्च). —^b) K1 शुद्धिश्च; K2 च शुद्धिः;
D2. 1 Dn1. 2. 4 D2. 2 C2 विशुद्धं; D2 G2. 6 M1. 6. 1
च शुद्धिः; D1 *शुद्धिः; G1 विशुद्धि (for च शुद्धं). K1
T2 परांश्च (for परां). —^c) D2 देवी (for देवी). K1
पत्नी. C1 Cp : वरुणस्य पत्नीम्, वरुणायत्तां सिद्धिम् । C1
—^d) K1. 2. 4 D2. 1 G1 सु (K1 स्व) महश्च (for 'च').
K1. 2. 4 D2. 1 शौर्यं; D2 धैर्यं; T G2. 6 सूर्यं; G1
वीर्यं (for धैर्यम्).

60 *) K2 V1 Bo. 5-9 D2. 2. 4 Dn1. 2. 4 D2. 2. 2
खे (for वै). K2 B2 (marg.) सुतारं; G2 वै सतारं (for
सतारं). —^b) K1 विश्वोश्च; D2 G1 विश्वाश्च; M1. 7
विश्वे च (for विश्वांश्च). G2 असुरान् (for उरगान्).
B1 च पितृन् (by transp.). —^c) K1. 2 सर्वान्; D2. 1
रत्नान् (for कृत्स्नान्). K1. 2 उदधीश्च. K2 घोरां.
—^d) K2 G1. 2 नदींश्च (for नदीश्च). K1. 2. 4 सवरान्;
D2 सनदान्; D2. 2 सनदा; T G1-8 सवना (for
'नान्'). V1 लयाश्च; D2 घनाश्च; D2 घनांश्च (for
'घनांश्च'). K2 नदी सपत्नीं सवनांश्च; K1 नदींश्च
घोरांसदा घनांश्च; D2. 1 नदींश्च सर्वोपवनान्वनान्श्च.

नागान्नगान्यक्षगणान्दिशश्च
गन्धर्वसंघान्पुरुषान्स्त्रियश्च ।
परस्परं प्राप्य महान्महात्मा
विशेत योगी नचिराद्विमुक्तः ॥ ६१

कथा च येयं नृपते प्रसक्ता
देवे महावीर्यमतौ शुभेयम् ।
योगान्स सर्वानभिभूय मर्त्या-
न्नारायणात्मा कुरुते महात्मा ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोननवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

२९०

युधिष्ठिर उवाच ।
सम्यक्त्वयायं नृपते वर्णितः शिष्टसंमतः ।

योगमार्गो यथान्यायं शिष्यावेह हितैषिणा ॥ १
सांख्ये त्विदानीं कात्स्नर्येन विधिं प्रवृद्धिं पृच्छते ।

C. 12. 11099
B. 12. 30 [1. 2
K. 12. 107. 2

61 ^a) K1. 8 नागान्नगान्; Da3. a1 'नुगान् (for 'न्नगान्). K2 G2 यक्षगणा; K7 D1. 9 पक्षिगणान्; Da1 पक्ष (for यक्ष). — ^b) K7 -यक्षान्; G1 -सर्वान् (for -संघान्). K2 पुरुषाद्वियश्च (sic); K7 पुरुषं स्त्रियं च. — ^c) K1. 4 V1 B2 परं परं; K7 D1. 9 पारं परं; T1 G1. 8. 8 परावरं; T2 G2 C7 परास्परं (for परस्परं). K7 V1 Da3 D1. 9 M1. 5-7 महन् (for महान्). T1 G2. 8 महात्मन् (for 'त्मा). K2 परां परां प्राप्य महात्मनात्मा. — ^d) T2 विजेत; G2 विशेत्तु (for 'त). K2 योगे; Ds1 योगान् (for योगी).

62 ^a) K1 D5. 1 यथा (for कथा). K1. 2 मयेयं; K7 D4. 9 चेयं; D5. 1 च येयां; T G1 8. 8 M1 5. 1 च सेयं; M6 स चेयं (for च येयं). Da4 नृपते. K6 B2. 9 Da4 प्रयुक्ता; K7 सुप्रसक्ता; D5. 1 प्रसक्तो (for 'क्ता). ❀ Cn: कथा, जगत्कर्तृकादिनिरूपणात्मिका । ❀ — ^b) Ds1 देवैर् (for देवे). T G1. 8. 8 वीर्यतमे; G2 वीर्यमता; M1. 5-7 'मते (for 'मतौ). T G1. 8 त्विमां यः (for शुभेयम्). K1. 2. 4 देवी नृपे वीर्यमतौ शुभेयं; K7 D4. 9 देवैर्मता वीर्यमतः (D5 'तौ) शु'. — T G1. 8. 8 transp. 62^a and 62^d. — ^c) K1. 2 योगाश्च; K1. 6 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds2 D2. 8. 8 योगी; G1 M1. 5-7 लोकान्; G8 योगात् (for योगान्). K1. 2. 1 D1. 5. 1. 9 च; K6 G2 lacuna (for स). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 अभिभूयेह; T1 G1. 8. 8 अतिमाति; G2 अहि-व्येह (for अभिभूय). K1. 2 D5. 1 T G1. 8. 8 M5 मर्त्यो; K4 मर्त्यो (for मर्त्यान्). — ^d) K7 D4. 9 स भवेन् (for कुरुते). ❀ C7: नारायणात्मा, नारायणः आत्मा

चित्तं यस्य सः, योगं कुरुते इति योजना । ❀

Colophon. Ś1 D5 missing; K2. 5 B1-5 Da1 a1 Dn1. n1 D1 G1. 5 M1-4 absent. — Sub-paracan: K1 2. 4. 6 7 V1 Bo. 6-9 Da1 Dn1. n1 Ds D2-5. 1-9 T G1-2. 8 M1. 2-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4 6. 1 V1 Bo. 6-9 Da3 a1 Dn1. n1 Ds D2-5 1-9 M5. 6 योगविधि; G8 योगकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks 25; Br T1 G1. 6 124; B2 127; Dn1 126; Dn4 Ds3 G2 M5 125; Ds1 114; Ds 121; T2 137; G2 140; M1. 6 123. — Śloka no.: Da1 Dn1 62; Dn1 Ds 61.

290

❀ This adhy. is missing in Ś1 D5 (cf. v. l. 12. 274 13; 233. 15).

1 Ds1 reads 1-3 twice. — ^a) K6 [अ]यं नृपतिर्; G1 यज्ञपतेर्. — ^b) K2 संपदः; Bo -संमितः; Da1 संमताः (for -संमतः). — ^c) K1 योगमार्गः; Da4 'मार्गं (for 'मार्गो). — ^d) G1 शिष्यावेह; G8 शिष्या-वेह. G2 हितैषिणः.

2 For the repetition in Ds1, cf. v. l. 1. — ^a) B6 (marg. as in text). 8 T2 G1 सांख्यं (for सांख्ये). — ^b) G1 वृद्धं (for विधिं). Br तद् (for प्र). K6 प्रच्छते. — ^c) K1 om. य. G2 विज्ञानं (for यज्ञानं).

C. 12. 11099
B. 12. 2011. 2
K. 12. 207. 2

त्रिषु लोकेषु यज्ज्ञानं सर्वं तद्विदितं हि ते ॥ २
भीष्म उवाच ।

शृणु मे त्वमिदं शुद्धं सांख्यानां विदितात्मनाम् ।
विहितं यतिभिर्बुद्धैः कपिलादिभिरीश्वरैः ॥ ३
यस्मिन्न विभ्रमाः केचिद्दृश्यन्ते मनुजर्षभ ।
गुणाश्च यस्मिन्बहवो दोषहानिश्च केवला ॥ ४
ज्ञानेन परिसंख्याय सदोषान्विषयान्नृप ।
मानुषान्दुर्जयान्कृत्स्नान्पैशाचान्विषयांस्तथा ॥ ५
राक्षसान्विषयाञ्ज्ञात्वा यक्षाणां विषयांस्तथा ।

विषयानौरगाञ्ज्ञात्वा गान्धर्वविषयांस्तथा ॥ ६
पितृणां विषयाञ्ज्ञात्वा तिर्यक्षु चरतां नृप ।
सुपर्णविषयाञ्ज्ञात्वा मरुतां विषयांस्तथा ॥ ७
राजर्षिं विषयाञ्ज्ञात्वा ब्रह्मर्षिविषयांस्तथा ।
आसुरान्विषयाञ्ज्ञात्वा वैश्वदेवांस्तथैव च ॥ ८
देवर्षिं विषयाञ्ज्ञात्वा योगानामपि चेश्वरान् ।
विषयांश्च प्रजेशानां ब्रह्मणो विषयांस्तथा ॥ ९
आयुषश्च परं कालं लोके विज्ञाय तत्त्वतः ।
सुखस्य च परं तत्त्वं विज्ञाय वदतां वर ॥ १०

— ^a) Ds. 7 तु (for तद्).

3 For the repetition in Ds1, cf. v. 1 l. Gs om. the ref. — ^a) M1 त्वद् (for त्वम्). K1. 7 D4. 9 T Gs इमं (for इदं). Dn1. n4 Ds1 (both times). s2 Ds. 3. 8 सुद्धं; T G1-3. 8 M1. 5-7 कृत्स्नं (for शुद्धं). — ^a) Ks Ds: Ds. 7 T G1. 3. 8 विदितं (for विहितं) Ds यातिभिः; Ds. 7 विहितैः; Gs यदिदं (for यतिभिः). Ks त्वद्: (sic); Ks बद्धैः; Ks Bs Das. a4 बृद्धैः; Bo पूर्व; Dn1 Ds सर्वैः; Dn4 Ds1 (both times). s1 Ds. 3 सर्वैः; T G1. 3. 8 मुक्तैः (for बुद्धैः).

4 K7 reads 4 on marg. — ^a) K2. 4 सविभ्रमाः (for न विभ्रमाः). — ^b) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 मनुजार्षिप; T1 Gs भरतर्षभ (for मनुज). — ^c) D4 om. from गुणाश्च up to विष (in 5^b). T1 तस्मिन् (for य). Ds. 7 गुणाश्च बहवो यस्मिन्. — ^d) Ds2 केवलं; G1 'लाः. ☞ Cs: केवला, कृत्स्ना । ☞

5 D4 om. up to विष (cf. v. 1. 4). — ^a) K2 सांख्यान्; G1 संख्याये (for 'य'). — ^b) K2 स्वदोषान्. T G1. 3. 8 दोषान्विषयान्नृप. — Ds. 7 om. (hapl.) 5^a-7^b. — ^c) G1. 3 मानुष्यान् (for 'षान्'). G1. 3 M1. 5-7 विषयान् (for दुर्जयान्).

6 Ds. 7 om. 6 (cf. v. 1. 5). T1 om. (hapl.) 6^a-8^b. — ^a) Dn4 राजसान् (for राक्ष). — G1 om. 6^b. — ^b) Ks यज्ञानां (for यक्षाणां). — K1. 2. 4 om. (hapl.) 6^a-7^b. K7 Bs Das. a4 Ds. 4. 9 om. (hapl.) 6^a. Gs om. (hapl.) 6^a-7^d. Gs om. (hapl.) 6^a-8^b. — ^c) Ts शौरगाय (for शौर). — Ds reads 6^d-8^a on marg. — ^d) Ks Ts Gs M1. 5-7 गां (Gs गं) धर्मान्; Bo रीचर्षैः; G1 ब्रह्मर्षिः (for गान्धर्व). —

7 K1. 2. 4 Ds. 7 om 7^{ab} (cf. v. 1. 6, 5). T1 G2. 6 om. 7 (cf. v. 1. 6). Ds reads 7 on marg. — ^a) Ks D4 9 पितृणां; Das. a4 देवर्षि- (for पितृणां). — ^b) K7 D4. 9 T2 M1. 5-7 तिर्यक्च; G1 'क्व- (for 'क्षु). Ks चरता; Ds1 चरतो. Das नृपः. — Bs transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — ^c) Das D7 सुपर्ण- (for सुपर्ण). — K2. 4 om. (hapl.) 7^d-8^e. — ^d) K7 D4. 9 मरुतान् (for मरुतां). Ds om. विषयां.

8 K2. 4 om. 8^{ab} (cf. v. 1. 7). T1 Gs om 8^{ab} (cf. v. 1. 6). Ds. 7 om. (hapl.) 8-9. Bs transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — ^a) T2 Gs आसुरान् (for राजर्षि-). — ^c) T2 Gs देवर्षि- (for आसुरान्). — Ks om. (hapl.) 8^d-9^a. — ^d) G1 तिर्यक्चरतां नृप (cf. 7^{ab}).

9 Ks om. 9^a; Ds. 7 om. 9 (for both, cf. v. 1. 8). — ^a) T2 Gs राजर्षि-; G1 सुपर्ण- (for देवर्षि-). — ^b) D4 यागानाम्; T1 G1. 3. 8 योगि- (for योगा-). — ^c) K1. 2 V1 Bs. 7 9 Gs M1. 5-7 प्रणानां तान्; Ks T2 प्रशांतानां; Das. a4 प्रशांतात्मा; G1 प्रसक्तानां; Gs. 6 प्रशस्तानां (for प्रजेशानां). Bo. 8 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 8 प्रजापतीनां विषयान्. — ^d) Gs ब्राह्मणो (for ब्र').

10 ^a) D7 आयुषं. M7 कार्य (for कालं). ☞ Cs: परं कालं, अवसानकालम् । ☞ — ^b) T1 Gs योगी (for लोके). Ks विज्ञात- (for विज्ञाय). — ^c) G1 सुखं तस्य (for सुखस्य च). ☞ Cs: सुखस्य परं तत्त्वं, मोक्षस्य परमानन्दरूपत्वम् । ☞ — ^d) V1 वरः (for वर). — After 10, K7 reads 12^a-13^b.

11 Das om. (hapl.) 11^{ab}. — ^b) Bo. 7-9 Dn1. n4 Ds Ds. 4. 8 सततं; Ds. 7 Gs यततां (for य'). ☞ Cs: पततां, विषयान्वेषणाय तत्र तत्र आवताम् । ☞ — ^c) Ks

प्राप्ते काले च यदुःखं पततां विषयैषिणाम् ।
तिर्यक्च पततां दुःखं पततां नरके च यत् ॥ ११
स्वर्गस्य च गुणान्कृत्स्नान्दोषान्सर्वाश्च भारत ।
वेदवादे च ये दोषा गुणा ये चापि वैदिकाः ॥ १२

ज्ञानयोगे च ये दोषा गुणा योगे च ये नृप ।
सांख्यज्ञाने च ये दोषास्तथैव च गुणा नृप ॥ १३
सत्त्वं दशगुणं ज्ञात्वा रजो नवगुणं तथा ।
तमश्चाष्टगुणं ज्ञात्वा बुद्धिं सप्तगुणां तथा ॥ १४

C. 12. 1. 11
B. 12. 20. 1. 14
K. 12. 207. 14

V1 B0. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 तिर्यक्षु; G2 तिर्यक्कु (for तिर्यक्च). —^a) B9 Ds1 Ds. 7 नरकेषु (for 'के च). Da4 यः; Ds. 7 च (for यत्).

12 For the sequence in K7, cf. v. l. 10. Ds1 om. 12^{ab}. —^a) K1 सुगंस्व (for स्व). K1. 2. 4. 7 D9 T G1. 3. 6 तु; D1 नु (for च). —^b) M1. 5-7 पार्थिव (for भारत). K1. 2. 4 दोषांश्च भरतर्षभ. — After 12^{ab}, Kumbh. ed. ins (with var.) the second line of 746*. K7 reads 12^{ab} twice. —^c) K2 4 वेदवादे (for 'वादे). B0 Das Dn1. n4 D2. 3. 3 येषि (for च ये). B9 Ds Cs वेदवादेषु ये दोषा. ☞ Cs: दोषाः, बहुव्यया-याससाध्यकर्मविधानादयोः । ☞ —^d) K2. 4 वैदिकाः. ☞ Cs: गुणा, अधीतमात्रेण सकलप्रदत्तादयोः । ☞

13 For the sequence in K7, cf. v. l. 10. K1. 2. 4 D1. 9 transp. 13^{ab} and 13^{cd}. —^a) K4 ज्ञाने (for ज्ञान) Ds2 -वेदे च; M1. 5-7 योगेन (for -योगे च). ☞ Cs: ज्ञानोपायभूतवेदान्ते द्वैताद्वैतसाधारणत्वादयो दोषाः । ☞ — K7 repeats 13^b after 13^c. —^b) K7 (both times) D9 ज्ञान-; V1 ज्ञाने (for गुणा). M1. 5-7 योगेन (for योगे च). D1 यो (for ये). K7 (both times) V1 B8 (marg.) D4. 9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 गुणाः (for नृप). K1. 2. 4 तथैव च गुणा नृप. ☞ Cn: गुणाः अद्वैतत्वादयोः ॥ Cs: आत्मस्वरूपपदेशादयो गुणाः । ☞ — Das. a1 om. (hapl.) 13^{cd}. —^c) G1. 2 सांख्यो; M1. 7 सांख्या (for सांख्य-). M1. 5. 6 -ज्ञानेन (for -ज्ञाने च). ☞ Cn: सांख्यज्ञाने दोषाः विद्वत्वाभिमानादयोः ॥ Cs कर्मत्यागविधानादयो दोषाः । ☞ — K7 reads 13^d on marg. — After 13, T G1. 3. 6 Cs Kumbh. ed. ins.:

746* इतरेषु च ये दोषा गुणाल्लेषु च भारत ।

परिसंख्याय संख्यानं मत्वा सांख्यं गुणाधिकम् ।

[(L. 1) T1 Gs. 6 गुणांस्. — Kumbh. ed. ins. line 2 after 12^{ab}. — (L. 2) Kumbh. ed. परिसंख्यान- (for 'य). Kumbh. ed. सत्त्वं सांख्यगुणात्मकम् (for the post. half).]

14 ^a) K1 सत्त्वे (for सत्त्वं). Ds2 दशगुणैर् (for 'गुणं). ☞ Ca. p: सत्त्वस्य दश गुणाः—प्रसादलाघवप्रकाशानभिव्यङ्ग्यप्रीतिकर्णादृतिशौचसत्त्वसंतोषाः । यद्वा, मार्द-

वार्जवसद्वृत्तयमानयमधुनिसंख्यज्ञानसुखवैराग्यानि दश । यद्वा, सेश्वरसांख्यप्रक्रियायां, सिद्धयोऽष्टौ प्रकाशश्च चैतन्यं च गुणा दश । यद्वा, ज्ञानवैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्वच्छ-स्वनात्मसंबोधो (Cp: 'सद्बोधो) हृषिष्ठानृचमेव च । पदान्त-स्वाश्रितानाहुगुणान्दश मनीषिणः ॥ Cn. p (also): आनन्दः प्रीतिरुद्वेगः (Cp: 'रुद्वेकः) प्राकाशं पुण्य (Cp: गुण)-शीलता । संतोषः श्रद्धातत्त्वमार्जवं त्यागशीलता । ऐश्वर्यं चेति सत्त्वस्य गुणा दश निसर्गजाः ॥ Cs: प्रहस्यः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता । ज्ञानवैराग्यसत्त्वानि क्षमा च धृतिरेव च । इति दश ॥ C7: सत्त्वगुणस्य दत्त्वज्ञानमेकः साधारणगुणः, तदुपयुक्ताः शमदमविवयोपरनद्वद्वसहिष्णुताः चित्तसमाधानं गुरूपसत्तिः श्रवणं मननं ध्यानं चेति नव । ☞ —^b) K2 नवगुणस्य; B7 नवं गुणं. ☞ Ca. p: रजसो नव—सोद-नधारणध्वंसनबीभत्सादैर्न्यगौरव (Cp: 'चाञ्चल्य) शान्तिक्रोध-भयानि । यद्वा, रागक्रोधलोभमानपरपरीवादनित्यासंतोष-निकृतिपरिण्या (Cp: 'पारुष्य) प्रवृत्तयो नव ॥ Cn (also in Ca. p): अस्तिस्त्व (Ca: अनाशत्व-; Cp: अनाशिव)-मकार्षणं सुखदुःखोपसेवनम् । भेदः परुषता चैव कामक्रोधौ मदस्तथा । दर्पद्वेषातिवादाश्च नवैते राजसा गुणाः ॥ Cs: अनुष्टिः परितपश्च शोको लोभो क्षमा दमः । कामः क्रोधश्च मात्सर्यं रजो नवगुणं स्मृतम् ॥ C7: रजसः संशयोऽसाधारणगुणः, तदुपयुक्ताः विशेषाज्ञानं कदाचित्सत्त्वसंगमः कदाचिदुत्संगमः, कदाचित्सत्त्वलाभश्रवणं कदाचिदुःशास्त्रश्रवणं, विषयभिलाषः धनलौल्यं हरावत्यातिलौल्यं चेत्यष्टौ गुणाः । ☞ — K2 om. (hapl.) 14^{cd}. D1 cm. (hapl.) 14^c-15^b. —^c) ☞ Ca. p: भयविवाद (Cp: 'विषाद) नास्तिक्यस्त्रीव्यसननिन्दा- (Cp: 'निद्रा) लस्यनैर्घृण्यशौचवर्जनान्यष्टौ तामसा गुणाः ॥ Cn (also in Ca. p): तमो मोहो महामोहस्तामित्रश्चान्ध-पञ्चमः । निद्रा प्रमाद आलस्यमित्यष्टौ तमसो गुणाः ॥ Cs: अविवेकस्तथा मोहः प्रमादः स्वमतनिद्रता । अभिमानो विषाद-श्चाप्यरतिश्च तमोगुणाः ॥ C7: तमसो मिथ्याज्ञानमसाधारण-गुणः । तदुपयुक्ताः विष्णुद्वेषः असत्त्वेवा दुःशास्त्रश्रवणं क्रोधः प्रमादः निद्रा आलस्यं चेति सप्त ॥ ☞ —^d) M1. 5. 7 नमः (for बुद्धि). G2 सत्त्वं (for सत्त्व-). K7 B9 गुणांस्; Da4 Ds1 G2 M1. 5-7 गुणां (for -गुणां). K1 ततः (for तथा). ☞ Ca. p: इष्टानिष्टसंक्रपोऽध्यवसायसमाहितत्व-संशयप्रतिपत्तिरभिमान इति सप्त गुणाः बुद्धेः । Ca (also): सुखदुःखेर्वा[हा]द्वेषप्रयत्नाद्[ह]दृष्टमस्कारा इति बुद्धिगुणाः ॥ Cn: बुद्धिं सप्तगुणां, महदहंकारपञ्चतन्मात्ररूपां ॥ Cs: सप्त-

C. 12.11112
E. 12.302[1].15
K. 12.307.15

पद्गुणं च नभो ज्ञात्वा मनः पञ्चगुणं तथा ।

बुद्धिं चतुर्गुणां ज्ञात्वा तमश्च त्रिगुणं महत् ॥ १५

द्विगुणं च रजो ज्ञात्वा सत्त्वमेकगुणं पुनः ।

मार्गं विज्ञाय तत्त्वेन प्रलये प्रेक्षणं तथा ॥ १६

गुणां, स्वरूपेण मनोरूपेण पञ्चेन्द्रियरूपैश्च । ज्ञानं चैतन्यं
संकल्पाध्यवसायस्वरजस्तमोभिरिति केचित् ॥ C७ : बुद्धेश्च
निश्चयोऽसाधारणगुणः षडिन्द्रियजन्यं षड्विधं ज्ञानं साधारण
गुणाः । ❀

15 Dr om. 15^b (cf. v. l. 14). — ^a) B₁ यद्गुणं (for षड्गुणं). Dn₁. n₂ Ds Ds T G₁. s. 6 Cr मनो (for नमो). M₁. 5-7 बुद्धिं च (Ms [inf. lin] मनश्च) षड्गुणं ज्ञात्वा. ❧ Ca. p: व्यापिष्वसु पिरप्रकृतितत्त्वब्रह्माश्रयत्त्वानास्त्वन्त्वाप्रतिवाताः षडङ्काशगुणः [(also) नमोऽत्राहङ्कारः । तस्य पञ्चेन्द्रियाणि मनश्चेति षड्गुणाः] ॥ Cn: मनः श्रोत्रादिपञ्चकेन पद्वरूपं । नमः वियदादिपञ्चकरूपम् ॥ Cs (reading मनः in both pādas): आचार्यमन्तान्तरेण गुणसंख्यानमाह—दूरगं बहुधागमि प्रार्थनासंशयात्पदम् । क्षणिकं च मनो ... । ❧ — ^b) Ds Dn₁. n₂ Ds नमः (for मनः). K₂ पंचगुणस्य. ❧ Ca. p: शब्दादिप्रकाशनं बहिरन्तःसुखादिवेदनमध्यवसायः संकल्पो वेदान्तःसंचरणमिति मनसः [Ca (also): अहङ्कारत्वाद्विन्द्रियाणां मनः पञ्चगुणम् । पञ्चेन्द्रियाण्येव गुणाः । तेषां मनःसंख्येनैव विषयोपनायकत्वात्] ॥ Cn: मनः श्रोत्रादिपञ्चकेन सह षड्वरूपम् ॥ Cs: मनः षाड्गुणस्य स्वरूपेण पञ्चेन्द्रियरूपैश्च । दूरगमनबहुधागमनप्रार्थनासंशयक्षणिवत्तद्वद्गृहेत्वाद्विभिरित्येके । Cr: मनसः स्मरणनसाधारणगुणः पञ्चेन्द्रियजन्यं पञ्चविधं ज्ञानं साधारणगुणः । ❧ — K₂. 4 cm. 15^a-16^b. — ^c) K₁ Ds (before corr.) T₂ G₁ चतुर्गुणं (for 'तुर्गुणां'). K₁ कृत्वा (for ज्ञात्वा). ❧ Ca: बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति चित्ररूपः स्वरूपविषयोपगतत्वाध्यवसायरूपभेदाच्चतुर्धा [also: विषयबोधाहङ्कारधर्माधर्मा इति] ॥ Cn: संशयनिश्चयगर्वस्मरणरूपा ॥ Cp: बुद्धिचतुर्गुणां, संकल्पाध्यवसायाभिमानस्मृतिगुणाम् ॥ Cs: सत्त्वरजस्तमोध्यवसायैश्च । धर्मज्ञानवैराग्यैश्चैरिति केचित् । ❧ — K₂ om. (hapl.) 15^a-16^a. — ^d) Ds. 7 रजश्च (for तमश्च). B₂. 8 Dn₁. n₂ Ds D₁. s. 8 T G₁. s. 6 M₁. 5-1 तथा; Ds. 1 पुनः (for महत्). ❧ Ca: दुःखावरणगौरवैस्त्रिभिः कार्थैर्युक्तं तमः [also कायसंकल्पाहङ्कारास्त्रयः] ॥ Cn: त्रिगुणं, अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिविपरीतप्रतिपत्तिरूपम् ॥ Cp: तमस्त्रिगुणं, निद्रालस्यप्रमादगुणम् ॥ Cs: अविद्यामोहाज्ञानैस्त्रिगुणं तमः । ❧

16 K₂: om. 16^{ab}; K₈ om. 16^a (for both, cf. v. l. 15). —^a) G₂ M₁ त्रिगुणं (for द्वि). D₅, v.

ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः कारणैर्भाविताः शुभैः ।

प्राप्नुवन्ति शुभं मोक्षं सूक्ष्मा इव नभः परम् ॥ १७

रूपेण दृष्टिं संयुक्तां घ्राणं गन्धगुणेन च ।

शब्दे सक्तं तथा श्रोत्रं जिह्वां रसगुणेषु च ॥ १८

तमो (for रजो). ❀ Ca: द्विगुणम् । रागद्वेषौ ॥ Cn: प्रवृत्तिदुःखरूपम् ॥ Cp: दुःखासङ्गौ रजसो गुणौ ॥ Cs: रागप्रवृत्तिभ्यां द्विगुणं रजः । ❀ —^b) K₁ स्मृतं (for पुनः). ❀ Ca: प्रकृतिविवेकात्मप्रकाश एवैकः सत्त्वगुणः ॥ Cn: सत्त्वं प्रकाशरूपम् ॥ Cp: एकगुणं, ज्ञानगुणम् ॥ Cs: एकगुणं च सत्त्वं ज्ञानेन । पुनःशब्देन मतान्तरमेतदिति सूचितम् । ❀ —^c) K₁. 2.4 B₂ Ca सर्वं; K₁ D₄ सर्गः; D₅. 1. 9 T G₁. 2.6 M₁. 5-7 सर्गं; G₁ सर्गा; Cn. p (gloss: निःसरणपथम्, येन मार्गेण यत्तत्त्वं कारणाद्विष्काम-तीत्यर्थः) मार्गं (as in text). K₄ तत्त्वं न (for तत्त्वेन). —^d) K₁ 2 D₄. 9 प्रलयः; K₈ B₀. 5.7 प्रलयः; G₂ प्रलयः; M₁. 5-7 प्रलयं (for प्रलये). K₁. 2.4 G₂ M₁. 5-7 -प्रेक्षणा (K₄ 'मा'त्मना; K₇ D₄. 9 -प्रेक्षणात्मनः; Cp (gloss: तदैक्षतेति श्रुत्युक्तं प्रेक्षणं) प्रेक्षणं तथा (as in text). B₃. 9 D₂. 2.1 प्रलयप्रेषः B₈ [marg.] 9) णं तथा; Dn₁. n₄ D₅ D₂. 2.8 प्रलये प्रेक्षणे तथा; T G₁. 2.6 प्रलये प्रे (T₂ 'लयं प्रे-; G₁ 'लयान्प्रे) इय चात्मनः (T₁ 'नां).

17 ^a) K₁ G₁ संपन्नः; K₇ 'न्ना (for 'न्ना:). ☞ Ca: ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः, ग्रन्थतोऽनुभवतश्च । Cp: ज्ञाच्छोक्तं परोक्षरूपं ज्ञानम्, विज्ञानमनुभवः । ☞ — ^b) K₂ करणैर्; Ms कर्मभिर्; Cn (gloss: मोक्षोपयोगिभिः सात्त्विकभावैः) कारणैर् (as in text). K₂ भवितैः; K₆ G₂ भावितैः; K₇ Da₁ 'तां; Cp (gloss: शोधिताः) 'ताः (as in text). K₆ शुभैः; Bo Dn₁ Ds D₂.s.s शुभाः (for शुभैः). Dn₁ कारणैर्भावितात्मनः. ☞ Cs: ज्ञानकारणभूतैरमात्रत्वादिभिरात्मगुणैर्भाविताः । — ^c) B₈ (marg. as in text) परं (for शुभं). — ^d) Da₂.a₁ ततः (for नभः). Ds. 7 सूक्ष्मांते नभसः परं. ☞ Cn: सूक्ष्माः, रविरश्मयो वायवो वा ॥ Cp: सूक्ष्माः, लघवः ॥ Cs.v: सूक्ष्माः त्रसरेणवः (Cv: वायवो वा) । ☞

18 ^a) K₁ इष्टं; K₄ वृष्टिः; Ds₁ G₁ इष्टि- (for इष्टि). K_{1.2.4} संपन्नाः; D_{5.7} संसक्तां (for संयुक्तां). K₇ रूपे च इष्टिसंशक्ता; D_{4.9} रूपे च इष्टिः संसक्ता; Cp रूपेणोत्पादिता इष्टि. ❀ Cs: रूपेण संयुक्तां, रूपतन्मात्राश्रयां इष्टिमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि न्यायः । ❀ — ^b) K₇ D_{4.5.7.9} -गुणेषु (for -गुणेन). — ^c) K₁ शब्दः; V₁ Bo शब्द- (for शब्दे). V₁ Bo -शक्तं; T₁ G₈ व्यक्तं (for सक्तं). Bo यथा (for तथा). — ^d) K_{2.4.7} Bo Ds₈

तनुं स्पर्शे तथा सक्तां वायुं नभसि चाश्रितम् ।
मोहं तमसि संसक्तं लोभमर्थेषु संश्रितम् ॥ १९
विष्णुं क्रान्ते बले शक्रं कोष्ठे सक्तं तथानलम् ।
अप्सु देवीं तथा सक्तामपस्तेजसि चाश्रिताः ॥ २०
तेजो वायौ तु संसक्तं वायुं नभसि चाश्रितम् ।

नभो महति संयुक्तं महद्बुद्धौ च संश्रितम् ॥ २१
बुद्धिं तमसि संसक्तां तमो रजसि चाश्रितम् ।
रजः सत्त्वे तथा सक्तं सत्त्वं सक्तं तथात्मनि ॥ २२
सक्तमात्मानमीशे च देवे नारायणे तथा ।
देवं मोक्षे च संसक्तं मोक्षं सक्तं तु न कचिन् ॥ २३

C. 12. 17. 23
B. 12. 202. 1-13
P. 12. 507. 23

Dn1. n4 Ds D2-4 8 जिह्वा (for जिह्वां). B9 Dn1 T
G1. 3. 6 गुणेन (for गुणेषु).

19 ^a) K4 Ds1 D7 तनुः; K7 D4. 9 T G1. 3. 6 M1.
5-7 Cp स्वचं (for तनुं). G1 सर्वे (for स्पर्शे). B8
(marg. as in text) [s]थ स (for तथा). K1 Ds1
सक्तं (for सक्तां). — ^b) G1 M1. 6 वायुर (for वायुं).
K1. 2. 4 संश्रितं; B0 चाश्रितः; B7 चान्वितं; D4
वाश्रितं; D5. 7 संसृतं; G1 चाश्रुतं (for चाश्रितम्).
K7 V1 D4. 9 कामं (K7 'म' रजसि संसृ (V1 'श्रि)तं.
॥ Cs: वायुं प्राणापानादिकम्, नभसि उदराकाशे । ॥
— After 19^{ab}, B7 reads 22^{ad} for the first time,
repeating it in its proper place. Ds: Ds G2 om.
(hapl.) 19^{ad}. — ^c) G8 मोक्षं (for मोहं). K1 तपसि;
K8 नभसि; Cs (gloss: अज्ञाने) तमसि (as in text).
K8 V1 B0. 6. 7. 9 Das. 84 Dn1. n4 D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6
संयुक्तं (for संसक्तं). — K2. 4 om. (hapl.) 19²-21^a.
— ^d) K1 भयम् (for लोभम्). K7 Das. 84 D7 सर्वेषु;
Cs (gloss: विषयेषु) अर्थेषु (as in text). K7 D4. 7. 9
संसृतं; B7 चाश्रितं; G1 संश्रुतं (for संश्रितम्).

20 K2. 4 om. 20 (cf. v. l. 19). — ^a) Das D2. 3
(by corr.) विष्णुः (for विष्णुं). K8 चले (for बले).
K7 Ds D4. 9 T G1-3 6 M1. 5-7 Cs विष्णौ (K7 T1 G1.
4. 6 °णोः) क्रांतं बलं शक्रे (Ds1 शक्रं; G1 चक्रे); D5. 7
विष्णुं (D7 °ण्युः) क्रांतबले स (D7 श)क्तं. ॥ Cn. p:
क्रान्ते, पादविक्षेपे । बले, हस्तेन्द्रिये (Cp: सामर्थ्ये वा) । ॥
— ^b) K1 काष्ठे (for कोष्ठे). D4. 7 शक्तं; G2 सर्वं
(for सक्तं). K1 तथानिलं; Das तथामलं; D4 तथा
हं*; D8 तथा नभं (for तथानलम्). — ^c) K1. 7
T1 देवी; K8 B8 (marg. as in text). 7. 9 देवान्; Dn4
देवा; Cn. p (gloss: पृथ्वीम्) देवीं (as in text). K1. 6
V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text) Das Dn1. n4 Ds D2. 3
(before corr.). 5. 7. 8 T2 G1-3. 6 समासकाम् (K8 B8
[orig.] 7 °कान्); B9 समायुक्तान्; T1 समासका;
Ca तथा सक्तम् (as in text). — ^d) K1. 7 V1 B0. 6
D4 Dn4 Ds1 D5. 7 T2 G8 M7 Ca आपसु; T1
आपसु; G1 तपसु (for अपसु). K8 V1 B0. 6-9 Das.
84 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 संश्रिताः; D8 वाश्रिताः (for

चां). G8 आपस्तेजःसमाश्रिताः.

21 K2. 4 om. 21^a (cf. v. l. 19). — ^a) Dn1 तेजो;
G1 ते च (for तेजो). K1 T G1. 2 M1-7 सूक्ष्मे च;
K7 सूक्ष्मेषु; B8 वायौ च; D4. 7. 8 G8. 6 M1 सूक्ष्मं च
(for वायौ तु). T G1-3. 6 M1. 5-7 संयुक्तं (for
संसक्तं). — ^b) B0 Dn1 Ds D3 T1 G1. 6 M7 वायुर
(for वायुं). K1. 4 संश्रितं; K7 D4. 9 चाश्रुतं; B0
Dn1. n4 Ds D3. 8 T1 G8 चाश्रितः; D4 वाश्रितं (for
चां). — K1 om. (hapl.) 21^a-22^a. K2 G1 om.
(hapl.) 21^{ad}. V1 reads 21^{ad} on marg. — ^c) D7
नभसि; T G8. 6 मनसि; Cn. p (gloss: महति, मह-
त्त्वकार्ये अहंकारे) महति (as in text). K8 V1 B8
M8 संसक्तं (for संयुक्तं). — ^d) T G8. 6 मनो (for
मद्). M: बुद्ध्या; Cn. p (gloss: बुद्धौ महत्त्वरे) Cp
adds अहंकारे] बुद्धौ (as in text). K8 संश्रितां;
K7 D4. 9 संसृतं; T G8. 6 संस्थितं (for संश्रितम्).

22 K1 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). G2 om. (hapl.)
22^{ab}. — ^a) K8 Das 84 C3 p रजसि (for तमसि).
K4. 6 V1 B8. 7. 9 Das. 84 T1 G1. 3. 6 संयुक्तां; D5. 7
संलीनां (for संसक्तां). ॥ Cp: बुद्धिं रजसि, तत्कृतत्वा-
परिणामस्य । ॥ — ^b) D2 om. from चाश्रितम् up to
मो (in 23ⁱ). Cp रजस्तमसि (for तमो रजसि). K4. 6
V1 B0. 6-9 Das. 84 Dn1. n4 Ds D5. 7. 8 संश्रितं; K7
D4. 9 संसृतं (for चाश्रितम्). ॥ Cp: रजस्तमसि, तत्कृ-
तत्वाद्ब्रह्मस्य । अन्यथा रजःस्थैर्यमेव न स्यात् । ॥ — B7
reads 22^{ad} for the first time after 19^{ab}. — ^c)
K2 तथा सक्तां; K8 B8. 9 Das. 84 D5. 7 समासक्तं; T
G8 तथा सत्त्वं (for तथा सक्तं). ॥ Cp (reading तमः
सत्त्वे): तत्कृतत्वात्प्रकाशस्य । बुद्धिं तमसि संयुक्तां, तमो
रजसि संश्रितम् । रजः सत्त्वे सक्तमिति पाठे, तामसत्त्वं बुद्धेर्यद-
विचेचनत्वं तमसः परिणामः । ॥ — ^d) D5. 7 सत्त्वं सत्त्वे;
G8 M1. 5-7 सक्तं सर्वं (by transp.). T G8. 6 अथ
(for तथा). ॥ Cn: आत्मनि, जीवे स्वपदार्थे । ॥

23 D2 om. up to मो (cf. v. l. 22). — ^a) K4
शक्तम् (for सक्तम्). K2 ईशं (for ईशे). — ^b) D4
नारायणम् (for 'यणे). K8 यथा (for तथा). — ^c)

C. 12. 11141
B. 12. 502[1], 24
K 12. 207. 24

ज्ञात्वा सत्त्वयुतं देहं वृत्तं षोडशभिर्गुणैः ।

स्वभावं चेतनां चैव ज्ञात्वा वै देहमाश्रिते ॥ २४

मध्यस्थमेकमात्मानं पापं यस्मिन्न विद्यते ।

द्वितीयं कर्म विज्ञाय नृपते विषयैषिणाम् ॥ २५

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च सर्वानात्मनि संश्रितान् ।

प्राणापानौ समानं च व्यानोदानौ च तत्त्वतः ॥ २६

अवाक्चैवानिलं ज्ञात्वा प्रवहं चानिलं पुनः ।

सप्त वातांस्तथा शेषान्सप्तधा विधिवत्पुनः ॥ २७

प्रजापतीनृषींश्चैव मार्गांश्च सुबहून्वरान् ।

सप्तर्षींश्च बहूञ्ज्ञात्वा राजर्षींश्च परंतप ॥ २८

सुरर्षीन्महतश्चान्यान्यमहर्षीन्सूर्यसंनिभान् ।

ऐश्वर्याच्याविताञ्ज्ञात्वा कालेन महता नृप ॥ २९

K1 देवे; Ds2 Ds 1 देवं (for देवं). V1 Bo Ds मोक्षं; Dn1 क्षेत्रं (for मोक्षे). T1 G1-3 संयुक्तं (for संनक्तं). ☞ Cn: मोक्षे, तत्त्वार्थे कैवल्ये निर्विकल्पे वस्तुनि ॥ Cp: मोक्षे, निरुपाधिस्वरूपे । ☞ —^d) K1 मोक्षं संतं; Ds मोक्षसक्तं; M1 5-7 सक्तं मोक्षं (by transp.). K2 कुत्र; Ks Bs. 3 Das. a1 Da. 5. 7 9 न च; V1 Bo 7. 9 च न; T G1. 8. 9 न तु (by transp.).

24 ^a) K1 तत्त्वं; Ds1 सक्त; Ds सप्त- (for सप्त). K1 द्युते; Ks Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Das. a1 Dn1. n1 Ds Ds. 2. 8. 5. 7. 9 G2 M1 Cn (gloss: देहबुद्धिसत्त्वमयं स्वाप्तं शरीरम्) गुणं (for -युतं). —^a) K1 Ds1 वृत्ते; T1 वृत्तं (for वृत्तं). ☞ Cp: षोडशभिर्गुणैः, पञ्चभूताकाशेन्द्रियरूपैः । ☞ —^a) K1 Ds G1. 2 स्वभाव- (for 'वं). Ds स्वभावं चैव च ज्ञात्वा. ☞ Cp: स्वभावं, प्राक्तमं । ☞ —^d) Ds om. (hapl.) ज्ञात्वा. Ds. 7 देहं समाश्रिते (for वै देहमाश्रिते). Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds Ds. 8 ज्ञात्वा देहमाश्रिते; K7 Bs (marg.) Ds. 6 विज्ञात्वा देहमाश्रितः (Bs 'ते); T G1. 8. 9 ज्ञात्वा देहं समाश्रितैः. ☞ Cp: देहसमाश्रिते, लिङ्गदेहसमाश्रिते । ☞

25 ^a) K1 मध्यस्थे (for 'स्थान्). Ds. 7 एवम् (for एकम्). Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) 9 Das. a1 मध्यस्थमेव चात्मानं. ☞ Ca: मध्यस्थं, रागद्वेषारुद्विष्ट ॥ Cp. 9 उदासीनम् । ☞ —^b) G2 यस्मै (for यस्मिन्). K7 Ds. 9 पुरं यस्मात्त विद्यते. —^a) K1 द्वितीयां (for 'यं). ☞ Cs: द्वितीयमात्मानं विषयैषिणां कर्म विज्ञाय, कर्मिणं ज्ञात्वा । ☞ —^d) K1. 4 Dn1 नृपते विजयैषिणां; K7 Ds. 9 'ते विषयैषिणा.

26 ^a) K1 इन्द्रियानि. Ks. 7 Ds 9 G1 [इं]न्द्रियार्थाश्च. —^b) Ds. 7 एतान्; G1 सर्वम् (for सर्वान्). K1 संश्रितं; Ds 'तात्. ☞ Cp: संश्रितान्, अविद्याध्यारोपितान् । ☞ — After 26^{ab}, Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds Ds. 2. 8. 5. 7. 9 editions ins.:

747* दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् ।

[Ds1 सप्तधा; Ds. 7 ज्ञात्वा च (for विज्ञाय). Das

विज्ञात्वा विधिवत्पुनः (for the post. half).]

—^a) Das. समानां (for 'नं) —^d) K4 Ds Gs व्यानोदानं; Ds. 7 'दाने (for 'दानौ). D7 सत्त्वतः (for तं).

27 ^a) K1 Bo 7 Dn1 n1 Ds. 8. 8 Cn. 8 अधश्चैव; K7 V1 Bs Ds Ds. 9 Cs आ. Bs अ'वहं च (for अवाक्चैव). T G1. 8. 9 नृदा (for ज्ञादा) ☞ Cn: अधश्चैव, यः प्राणादीन्पञ्च दूर्वाकृत्याधो नयति सोऽग्नेनिष्ठः पटुः ॥ Cs: सप्तानां वायुनागागमधश्चरति स आवहः । ☞ —^b) Ds1 Gs प्रवाहं; Ds प्रवरं; D7 प्रचरं; Cn (gloss: ऊर्ध्वनेत्रा सप्तमः) प्रवहं (as in text). K1. 2. 4 7 Ds. 9 तथा (for पुनः). Das. a1 सप्तधा विधिवत्पुनः. ☞ Cs: उपरितनमार्गाचारी प्रवहः । ☞ —^a) Das. a1 वाहांसु; Ds1 वातासु. K1 श्रेष्ठान्; Ks Bo. 6 7. 9 Das. a1 Dn1. n1 Ds Ds. 8. 5. 7. 8 ज्ञात्वा (for शेषान्). ☞ Cs: उद्ग्रह-आवह-निवह-परिवह-परावह-नामानोऽन्ये पञ्च वायवः । ☞ —^d) M1 सप्तधा (for 'धा). K1. 7 Ds. 9 विविधं; Bs. 8 Dn1. n1 Ds Ds. 8 विद्विद्वान् (for विधिवत्). Bo सप्तधा विद्विवात्मनः; Ds ज्ञात्वा सप्तविशान्पुनः; D7 सप्तधा वित्थास्तुनः.

28 ^a) Ds प्रजापतीन् (for प्रजा). B1 Das Dn1. n1 Ds. 8 M1. 5 6 चैव (for चैव). ☞ Cs: प्रजापतीन्, दक्षादीन्मन्त्रद्रष्टृन् । ☞ —^b) K7 मार्गांश्च; Dn1 lacuna (for मार्गांश्च). K4 V1 Bs. 9 Das Dn1 Ds Ds. 8. 8 चैव; Dn1 lacuna (for च सु). K1 बहून्; Ds. 7 वसन् (for वरान्). ☞ Cs: मार्गान्, लोकसेतुप्रवर्तकान् श्वेतकेतुप्रभृतीन् । ☞ —^a) Ds. 7 सु- (for च). —^d) Ds. 7 om. (hapl.) 28^a-29^a. —^d) Ks राजर्षींश्च. Das परंतपः.

29 Ds. 7 om. 29^{ab} (cf. v. 1. 28). —^a) K1 सप्तर्षीन् (for सुरं). —^b) Ks. 6 V1 Bo 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds Ds. 8. 8 Cs ब्रह्मर्षीन् (for मूहं). —^a) K1 व्यावित्ताञ्च; K2 चावितां; G2 चापितान् (for व्यावित्ताञ्च). Ks V1 Bo 6-9 Das. a1 Dn1 n1 Ds Ds. 8. 8 इष्टा; T1 G1-8. 8 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). T2 ऐश्वर्याच्याविताञ्श्रुत्वा. —^d) Ks Ds. 7 पुनः (for नृप).

महतां भूतसंघानां श्रुत्वा नाशं च पार्थिव ।
 गतिं चाप्यशुभां ज्ञात्वा नृपते पापकर्मणाम् ॥ ३०
 वैतरण्यां च यदुःखं पतितानां यमक्षये ।
 योनीषु च विचित्रासु संसारानशुभांस्तथा ॥ ३१
 जठरे चाशुभे वासं शोणितोदकभाजने ।
 श्लेष्ममूत्रपुरीषे च तीव्रगन्धसमन्विते ॥ ३२
 शुक्रशोणितसंघाते मज्जास्नायुपरिग्रहे ।
 सिराशतसमाक्रीर्णे नवद्वारे पुरेऽशुचौ ॥ ३३

विज्ञायाहितमात्मानं योगांश्च विविधानृप ।
 तामसानां च जन्तूनां रमणीयावृतात्मनाम् ॥ ३४
 सात्त्विकानां च जन्तूनां कुम्भिनं भरतर्षभ ।
 गर्हिनं महतामर्थे सांख्यानं विदितात्मनाम् ॥ ३५
 उपपुशस्तथा घोरान्जलिस्नेत्रसस्तथा ।
 ताराणां पतनं दृष्ट्वा नक्षत्राणां च पर्ययम् ॥ ३६
 द्वंद्वानां विप्रयोगं च विज्ञाय कृपणं नृप ।
 अन्योन्यभक्षणं दृष्ट्वा भूतानामपि चाशुभम् ॥ ३७

उ 12. 111:5
 B 12. 322: 1. 37
 K 1. 1. 327. 37

30 ^a) K₂ -संपन्नां; D₅ १ सवातं (for -संवातं).
 — ^b) K_{2.4} नाशे (for नाशं). — ^c) K₁ 2.4 अपि;
 K₈ चैव; D₅ १ चाप (for चापि). K₂ शुभं; D₅ १
 शुभां (for [अ]शुभां). — ^d) B₀ १ Dn₁ D₂ D_{2.3.5.7.8}
 -कर्मिणां (for कर्मणाम्).

31 ^a) K₂ वैतरण्यां; D₅ 1 D₄ वैतरण्यां. — ^b)
 K₈ धनक्षये (for यमं). — ^c) K₂ corrupt. K₈
 Da₁ D₅ 1 योनिषु (Da₁ 'सु') (for योनीषु). — ^d) D₅ 1
 संभारान् (for संसां). G₁ आशुभांस्. D₅ तदा (for
 तथा).

32 ^a) D₄ T G_{1.3.6} वा (for च). V₁ T G_{1-3.6}
 M_{1.5-7} [अ]शुभं (for 'मे'). — ^b) K_{1.4} G₁ भोजने; K₉
 शोभने (for -भाजने). — ^d) D₅ १ तीव्रगन्धि- (for
 'गन्ध-').

33 ^a) D₄ १ श्लेष्म-; T G_{1-3.6} M₁ शुक्र- (for
 शुक्र-). B₀ -संघाते (for -संघाते). — ^b) K_{1.6} मज्जा-
 (for मज्जा-). K₂ -परिग्रहे. — ^c) K_{1.2.4.6.7} V₁ B₀.
 6-9 Da_{2.3.4} Dn_{1.2.4} D₂ D_{2.3.5.8} सिराशत-; D₄ १
 शरा-; M₅ सिराशित- (for 'शत-'). — ^d) Dn₁ D₅ 1 T₂
 G₁ नवद्वार- (for 'द्वारे'). Da₁ om. (hapl.) पुरे. K₁
 परं शुचौ; D₄ १ पुरेषु वै; M₁ [5] शुचौ पुरे (by transp.).
 G₈ नवद्वारे नवद्वारे शुचौ (sic).

34 ^a) K_{1.2.4.6} V₁ B₀ १-9 Da_{2.3.4} Dn_{1.2.4} D₂
 D_{2.3.8} हितम् (for [अ]हितम्). — ^b) K₁ D₄ १
 भोगांश्च; D₅ योनिश्च; D₇ योनिश्च; T G_{1.3.6} रोगांश्च
 (for भोगांश्च). D₅ M₁ १ विहितान् (for विविधान्).
 — ^c) K₂ M₅ तमसानां; T₂ ताम- (for ताम-).
 B₀ १ Da₄ हि; M₁ १ तु (for च). — K_{1.2.4} V₁
 D₅ १ G₂ transp. 34^d and 35^b. — ^d) D₅ १ रमणीया-
 (D₅ 'मृ')तात्मनां; G₂ 'यं' वृतात्मनां. ☞ Cs: रमणी-
 यावृतात्मनाम्, रमणीयो विषयो, विषयभोगः । ☞

35 ^a) M_{1.5-7} भूतानः (for जन्तूनां). — K_{1.2.4}
 V₁ D₅ १ G₂ transp. 34^d and 35^b. ☞ Cp: सात्त्विका-
 नःमपि कुम्भिनं फलं, दुःखमिति यावत् ॥ G₂: सात्त्विकानां
 देवादीनां कुम्भिनं जननमरणादिवरं विज्ञाय । ☞ — K₂
 repeats, and B_{2.3.9} Da₁ read, 35^d after 4S. — ^c)
 D₄ गर्हितं. D₅ (marg; before corr. as in text)
 मिहितम् (for महताम्). D₅ १ सांख्यानं च महात्मनां.
 ☞ Cs: अर्थे, विषये गर्हितं, गर्हणम् । ☞

36 ^a) K₁ D₄ १ शश्वत् (for घोरान्). K₈ उपस्वर्वा-
 क्तया घोरान् (sic); D₅ १ उपपुशस्तया घोरान्. ☞ Cs:
 स्वरूपाभ्यथाहेतून् राहुप्रभृतीन्वा ॥ Cn: उपरागान् । ☞
 — ^b) K₁ D₄ १ १ तेजसां (for 'मत्'). K₁ शिवा
 (for तथा). — Dn₁ lacuna for 36^c-37^c. — ^c) K₄
 ताराणां; G₁ नराणां (for तां). T₁ G₁ पतितं (for
 पतनं). — After 36^a, K₈ B₈ Da₁ read 37^d for
 the first time, repeating it in its proper place.
 K₁ om. (hapl.) 36^d-37^d. K₈ B₈ Da₁ om. 36^d.
 — ^d) Dn₁ स्व-; D₅ १ G₁ वि- (for च). D₅ पर्ययान्
 (for 'यम्'). ☞ Cs: पर्ययं, युगान्तेषु नाशः । ☞

37 K₁ om. 37^a; Dn₁ lacuna for 37^b (for
 both, cf. v. 1 36). — ^a) K₂ तस्मानां; T G_{1.3.6}
 बंधूनां; Cn (gloss: दम्पतीनाम्) द्वंद्वानां (as in text).
 K₈ विप्रयोगं. — ^b) K₂ कृपणं; V₁ कण्ठं; Dn₁
 कृपणान्; Cs (gloss: कार्पण्यं) 'णं' (as in text). B₂ १
 तथा (for नृप). — ^c) D₅ १ अन्यार्थं (for अन्योन्य-).
 D₅ -लक्षणं (for -अ-). — K₈ B₈ Da₁ read 37^d,
 for the first time, after 36^c. — ^d) Da₁ (first
 time) वा (for च).

38 Dn₁ reads 38^b on marg. — ^a) K₁ बाल्य-;
 Da₄ बालो; D₅ १ बाल्यं; G₂ बाले (for बाल्ये). T₁
 अविज्ञाय (for च वि-). — ^b) K₂ क्षये; K₁ क्षेत्रं;

C. 12. 11121
B. 12. 50211. 24
K 12. 307. 24

ज्ञात्वा सत्त्वयुतं देहं वृत्तं षोडशभिर्गुणैः ।

स्वभावं चेतनां चैव ज्ञात्वा वै देहमाश्रिते ॥ २४

मध्यस्थमेकमात्मानं पापं यस्मिन् विद्यते ।

द्वितीयं कर्म विज्ञाय नृपते विषयैषिणाम् ॥ २५

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च सर्वानात्मनि संश्रितान् ।

प्राणापानौ समानं च व्यानोदानौ च तत्त्वतः ॥ २६

अवाक्चैवानिलं ज्ञात्वा प्रवहं चानिलं पुनः ।

सप्त वातांस्तथा शेषान्सप्तधा विधिवत्पुनः ॥ २७

प्रजापतीनृषींश्चैव मार्गाश्च सुबहून्वरान् ।

सप्तर्षींश्च बहूञ्ज्ञात्वा राजर्षींश्च परंतप ॥ २८

सुरर्षीन्महतश्चान्यान्यमहर्षीन्सूर्यसंनिभान् ।

ऐश्वर्याच्याविताञ्ज्ञात्वा कालेन महता नृप ॥ २९

K1 देवे; Ds2 D3 7 देवं (for देवं). V1 Bo Ds मोक्षं; Dn4 क्षेत्रं (for मोक्षे). T2 G1-3 संयुक्तं (for संयुक्तं). * Cn: मोक्षे, तत्पदार्थे कैवल्ये निर्विकल्पे वस्तुनि ॥ Cp: मोक्षे, निरुपाधिस्वरूपे । * —^d) K1 मोक्षं संतं; Ds मोक्षसक्तं; M1 5-7 सक्तं मोक्षं (by transp.). K2 कुत्र; Ks Bs. 8 Das. a1 D4. 5. 7 9 न च; V1 Bo 7. 9 च न; T G1. 3. 6 न तु (by transp.).

24 *) K1 २२वं; D4 २२ सक्त; Ds सप्त- (for सप्त). K1 -युते; Ks Bo. 6 (marg. as in text) 7. 9 (marg.) 9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 5. 7 8 G2 M1 Cn (gloss: देहबुद्धिसत्त्वमयं स्वात्मं शरीरम्) गुणं (for -युतं). —^b) K1 D4 वृते; T1 वृत्तं (for वृत्तं). * Cp: षोडशभिर्गुणैः, पञ्चभूताकाशेन्द्रियरूपैः । * —^c) K1 D4 G1. 2 स्वभाव- (for 'वं'). Ds स्वभावं चैव च ज्ञात्वा. * Cp: स्वभावं, प्राक्कर्म । * —^d) Ds om. (hapl.) ज्ञात्वा. Ds. 7 देहं समाश्रिते (for वै देहमाश्रिते). Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3 ज्ञात्वा देहमाश्रिते; K7 Bs (marg.) D4. 9 विज्ञात्वा देहमाश्रितः (Bs 'ते'); T G1 3. 6 ज्ञात्वा देहं समाश्रितौ. * Cp: देहसमाश्रिते, लिङ्गदेहसमाश्रये । *

25 *) K2 मध्यस्थे (for 'स्थम्'). Ds. 7 एवम् (for एकम्). Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) 9 Das. a1 मध्यस्थमेव चारमानं. * Ca: मध्यस्थं, रागद्वेषारभृष्टम् ॥ Cp. 8 उदासीनम् । * —^b) G2 यस्मै (for यस्मिन्). K7 D4. 9 पुरं यस्मान्न विद्यते. —^c) K1 द्वितीयां (for 'वं'). * Cs: द्वितीयमात्मानं विषयैषिणां कर्म विज्ञाय, कर्मिणं ज्ञात्वा । * —^d) K1. 4 Dn1 नृपते विजयैषिणां; K7 D4. 9 'ते विषयैषिणा.

26 *) K7 इन्द्रियानि. Ks. 7 D4 9 G1 [इंद्रिया- र्थाश्च. —^b) Ds. 7 एतान्; G1 सर्वम् (for सर्वान्). K1 संश्रितं; Ds 'तात्. * Cp: संश्रितान्, अविद्याध्या- रोपितान् । * — After 26^{ab}, Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 5. 7. 9 editions ins.:

747* दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् ।

[D4 २२ सप्त; Ds. 7 ज्ञात्वा च (for विज्ञाय). D4.

विज्ञात्वा विधिवत्पुनः (for the post. half).]

—^c) D4 २२ समानां (for 'नं'). —^d) K4 Ds Gs व्यानोदानं; Ds. 7 'दाने (for 'दानौ'). D7 सत्त्वतः (for तं).

27 *) K1 Bo 7 Dn1 n1 D2. 3. 8 Cn. 8 अधश्चैव; K7 V1 B2 Ds D4. 9 Cs जा. Bs अ)वहं च (for अवाक्चैव). T G1. 3. 6 सत्त्वा (for ज्ञात्वा). * Cn: अधश्चैव, यः प्राणादीन्पञ्च एकीकृत्याधो नयति सोऽनेनिलः पट्टः ॥ Cs: सप्तानां वायुमार्गाणामधश्चरति स आरुहः । * —^b) Ds1 Gs प्रवाहं; Ds प्रवरं; D7 प्रचरं; Cn (gl. 89. ऊर्ध्वनेता सप्तमः) प्रवहं (as in text). K1. 2. 4 7 D4. 9 तथा (for पुनः). Das. a1 सप्तधा विधिवत्पुनः. * Cs: उपरितनमार्ग- चारी प्रवहः । * —^c) Das. a1 वाहांसु; Ds1 वातासु. K1 श्रेष्ठान्; Ks Bo. 6 7. 9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 ज्ञात्वा (for शेषान्). * Cs: उद्धह-आवह-निवह- परिवह-परावह-नामानोऽन्ये पञ्च वायवः । * —^d) M7 सप्तधा (for 'धा'). K1. 7 D4. 9 विविधं; B7. 8 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 विहितान् (for विधिवत्). Bo सप्तधा विहितान्मनः; Ds ज्ञात्वा सप्तविधान्पुनः; D7 सप्तधा वित- थात्पुनः.

28 *) Ds प्रजापतीन् (for प्रजा). B7 Das Dn1. n1 Ds. 3 M1. 5 6 चैप (for चैव). * Cs: प्रजापतीन्, दक्षादीन्मन्त्रद्रष्टृन् । * —^b) K7 मार्गाश्च; Dn1 lacuna (for मार्गाश्च). K4 V1 Bs. 9 Das Dn1 Ds D2. 3. 8 चैव; Dn1 lacuna (for च सु). K2 बहून्; Ds. 7 वसन् (for वरान्). * Cs: मार्गान्, लोकमेतुप्रवर्तकान् श्वेतकेतुप्रभृतीन् । * —^c) Ds. 7 सु- (for च). — Ds. 7 om. (hapl.) 28^f-29^e. —^d) Ks राजर्षीञ्. D4 २२ परंतपः.

29 Ds. 7 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). —^a) K2 सप्त- र्षीन् (for सुरं). —^b) K4. 6 V1 Bo 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 Cs बह्वर्षीन् (for महं). —^c) K1 व्यावित्ताञ्; K2 चावितां; G2 चापिताञ् (for व्यावि- ताञ्). Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 इष्टा; T1 G1-3. 6 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). T2 ऐश्वर्याच्या- यिताञ्श्रुत्वा. —^d) Ks Ds. 7 पुनः (for नृप).

महतां भूतसंघानां श्रुत्वा नाशं च पार्थिव ।
 गतिं चाप्यशुभां ज्ञात्वा नृपते पापकर्मणाम् ॥ ३०
 वैतरण्यां च यदुःखं पतितानां यमक्षये ।
 योनीषु च विचित्रासु संसारानशुभांस्तथा ॥ ३१
 जठरे चाशुभे वासं शोणितोदकभाजने ।
 श्लेष्ममूत्रपुरीषे च तीव्रगन्धसमन्विते ॥ ३२
 शुक्रशोणितसंघाते मज्जास्नायुपरिग्रहे ।
 सिराशतसमाक्रीर्णे नवद्वारे पुरेऽशुचौ ॥ ३३

विज्ञायाहितमात्मानं योगांश्च विविधानृप ।
 तामसानां च जन्तूनां रमणीयावृतात्मनाम् ॥ ३४
 सात्त्विकानां च जन्तूनां कुत्सितं भरतर्षभ ।
 गर्हितं महतामर्थे सांख्यानां विदितात्मनाम् ॥ ३५
 उपपुत्रांस्तथा घोराञ्जशिनस्तेजसस्तथा ।
 ताराणां पतनं दृष्ट्वा नक्षत्राणां च पर्ययम् ॥ ३६
 द्वंद्वानां विप्रयोगं च विज्ञाय कृपणं नृप ।
 अन्योन्यभक्षणं दृष्ट्वा भूतानामपि चाशुभम् ॥ ३७

८ 12 11135
 B 12. 302[1]. 37
 K 11. 307. 37

30 ^a) K₂ संपन्नां; D_{5.7} संघातं (for संघानां).
 — ^b) K_{2.4} नाशे (for नाशं). — ^c) K_{1.2.4} अपि;
 K₆ चैव; D_{5.7} चाप (for चापि). K₂ शुभं; D_{5.7}
 शुभां (for [अ]शुभां). — ^d) B_{0.7} D_{n1} D₅ D_{2.8.5.7.8}
 कर्मिणां (for कर्मणाम्).

31 ^a) K₂ वैतरण्यां; D₅₁ D₄ वैतरिण्यां. — ^b)
 K₆ यमक्षये (for यम). — ^c) K₂ corrupt. K₆
 D_{at} D₅₁ योनिषु (D_{at} 'सु') (for योनीषु). — ^d) D₅₁
 संभारान् (for संसां). G₁ आशुभांस्. D₅ तदा (for
 तथा).

32 ^a) D₄ T G_{1.8.9} वा (for च). V₁ T G_{1-3.6}
 M_{1.5-7} [अ]शुभं (for 'भे'). — ^b) K_{1.4} G₁ भोजने; K₂
 शोभने (for 'आजने'). — ^d) D_{5.7} तीव्रगन्धि- (for
 'गन्ध-').

33 ^a) D_{4.9} श्लेष्म-; T G_{1-3.6} M₇ शुक्र (for
 शुक्र-). B₀-संघाते (for संघाते). — ^b) K_{1.6} मज्जा-
 (for मज्जा-). K₂ परिग्रहे. — ^c) K_{1.2.4.6.7} V₁ B₀.
 6-8 D_{as.44} D_{n1.44} D₅ D_{2.8.5.8} शिराशत-; D_{4.9}
 शरा-; M₆ सिराशित- (for 'शत-'). — ^d) D_{n1} D₅₁ T₂
 G₁ नवद्वार- (for 'द्वारे'). D_{at} om. (hapl.) पुरे. K₁
 परं शुचौ; D_{4.7} पुरेषु वै; M₁ [5] शुचौ पुरे (by transp.).
 G₈ नवद्वारे नवद्वारे शुचौ (sic).

34 ^a) K_{1.2.4.6} V₁ B_{0.7-9} D_{as.44} D_{n1.44} D₅
 D_{2.8.8} हितम् (for [अ]हितम्). — ^b) K₇ D_{4.9}
 भोगांश्च; D₅ योनिश्च; D₇ योनीश्च; T G_{1.8.9} रोगांश्च
 (for योगांश्च). D₅ M_{1.6.7} विहितान् (for विविधान्).
 — ^c) K₂ M₆ तमसानां; T₂ तप- (for ताम-).
 B_{0.9} D_{at} हि; M_{1.7} तु (for च). — K_{1.2.4} V₁
 D_{5.8} G₂ transp. 34^d and 35^b. — ^d) D_{5.8} रमणीयादै-
 (D₅ 'सु')तात्मनां; G₂ 'यं' वृतात्मनां. ☞ Cs: रमणी-
 यावृतात्मनाम्, रमणीयो विषयो, विषयभोगः । ☞

35 ^a) M_{1.5-7} भूतानां (for जन्तूनां). — K_{1.2.4}
 V₁ D₅ 8 G₂ transp 34^d and 35^b. ☞ Cp: सात्त्विका-
 नामपि कुत्सितं फलं, दुःखमिति यावत् ॥ Cs: सात्त्विकानां
 देवादीनां कुत्सितं जननमरणादिवरं विज्ञाय । ☞ — K₆
 repeats, and B_{0.8.9} D_{at} read, 35^d after 48. — ^c)
 D₄ गर्हितं. D₃ (marg; before corr. as in text)
 मिहिताम् (for महताम्). D_{5.7} सांख्यानां च महात्मनां.
 ☞ Cs: अर्थे, विषये गर्हितं, गर्हणम् । ☞

36 ^a) K₇ D_{4.9} शश्वत् (for घोराञ्च). K₆ उपस्थर्वा-
 कस्तथा घोराञ्च (sic); D_{5.7} उपपुत्रास्तथा घोराञ्च. ☞ Cs:
 स्वरूपान्यथाहेतून् राहुप्रभृतीन्वा ॥ Cn: उपरागान् । ☞
 — ^b) K₇ D_{4.5.7.9} तेजसां (for 'सस्'). K₇ शिवा
 (for तथा). — D_{n1} lacuna for 36^c-37^b. — ^c) K₄
 ताराणां; G₁ नराणां (for तां). T₁ G₁ पतितं (for
 पतनं). — After 36^{ab}, K₆ B₀ D_{at} read 37^d for
 the first time, repeating it in its proper place.
 K₁ om. (hapl.) 36^d-37^d. K₆ B₀ D_{at} om. 36^d.
 — ^d) D_{n1} स्व-; D_{5.7} G₁ वि- (for च). D₅ पर्ययान्
 (for 'यम्'). ☞ Cs: पर्ययं, युगान्तेषु नाशः । ☞

37 K₁ om. 37^{ab}; D_{n1} lacuna for 37^{ab} (for
 both, cf. v. 1. 36). — ^a) K₂ तत्त्वानां; T G_{1.8.9}
 बंधूनां; Cn (gloss: दम्पतीनाम्) द्वंद्वानां (as in text).
 K₆ विप्रयोगं. — ^b) K₂ कृपणं; V₁ कर्षणं; D_{n1}
 कृपणान्; Cs (gloss: कार्पण्यं) 'णं' (as in text). B_{0.8}
 तथा (for नृप). — ^c) D₅₁ अन्यार्यं (for अन्योन्य-).
 D₅ लक्षणं (for 'अ-'). — K₆ B₀ D_{at} read 37^d,
 for the first time, after 36^c. — ^d) D_{at} (first
 time) वा (for च).

38 D_{at} reads 38^{ab} on marg. — ^a) K₁ बाल्य-;
 D_{at} बालो; D_{5.7} बाल्यं; G₂ बाले (for बाल्ये). T₁
 अविज्ञाय (for च वि-). — ^b) K₂ क्षये; K₇ क्षेत्रं;

C. 12. 11135
B. 12. 307[1]38
K. 12. 307. 38

बाल्ये मोहं च विज्ञाय क्षयं देहस्य चाशुभम् ।
रागे मोहे च संप्राप्ते कचित्सत्त्वं समाश्रितम् ॥ ३८
सहस्रेषु नरः कश्चिन्मोक्षबुद्धिं समाश्रितः ।
दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् ॥ ३९
बहुमानमलब्धेषु लब्धे मध्यस्थतां पुनः ।
विषयाणां च दौरात्म्यं विज्ञाय नृपते पुनः ॥ ४०
गतात्मनां च कौन्तेय देहान्दृष्ट्वा तथाशुभान् ।
वासं कुलेषु जन्तूनां दुःखं विज्ञाय भारत ॥ ४१
ब्रह्मज्ञानां गतिं ज्ञात्वा पतितानां सुदारुणाम् ।
सुरापाने च सक्तानां ब्राह्मणानां दुरात्मनाम् ।

गुरुदारप्रसक्तानां गतिं विज्ञाय चाशुभाम् ॥ ४२
जननीषु च वर्तन्ते ये न सम्यग्बुधिष्ठिर ।
सदेवकेषु लोकेषु ये न वर्तन्ति मानवाः ॥ ४३
तेन ज्ञानेन विज्ञाय गतिं चाशुभकर्मणाम् ।
तिर्यग्योनिगतानां च विज्ञाय गतयः पृथक् ॥ ४४
वेदवादांस्तथा चित्रानृतूनां पर्यायांस्तथा ।
क्षयं संवत्सराणां च मासानां प्रक्षयं तथा ॥ ४५
पक्षक्षयं तथा दृष्ट्वा दिवसानां च संक्षयम् ।
क्षयं वृद्धिं च चन्द्रस्य दृष्ट्वा प्रत्यक्षतस्तथा ॥ ४६
वृद्धिं दृष्ट्वा समुद्राणां क्षयं तेषां तथा पुनः ।

G1 lacuna (for क्षयं). D4 G1 (also as in text) वा (for च). D5.7 क्षयं देह (D1 'हे' शुभाशुभं; G8 देहस्य च शुभाशुभं. —^a) B8 G3 राग (for रागे). K2 रागे मोहं च संप्राप्ते. —^a) K1.2 उपाश्रितं; K6 प्रतिष्ठितं; B6.9 D44 समाहितं (for 'श्रितम्').

39 ^a) T2 G1 3 नरं कं (G1 किं) चिन्; G2 तरा: केचिन् (for नरः कश्चिन्). —^b) B9 मोक्षे; G1 मोक्षं (for मोक्ष). K7 D4 G1 -बुद्धि- (for -बुद्धि). K6 समाहितः; T2 G1.3 'श्रितं; G2 'श्रितां (for 'श्रितः). —^a) M7 विज्ञान- (for 'य). K1 D4 om. (hapl.) from श्रुति up to विज्ञाय (in 40^a).

40 K1 D4 om up to विज्ञाय (cf. v.l. 39). B9 om. (hapl.) 40^{ab}. —^a) K2 अलब्धे च; K7 D9 अलब्धेषु; D44 lacuna (for अल). —^b) D44 lacuna; D41 M7 लब्ध-; D9 लब्धे (for लब्धे). G1 मध्यस्थितां. —^a) K6 दौरात्म्यं; Cp (gloss: बन्धकत्वम्) Cs (gloss: दुर्लभत्वं मोहनत्वादिकम्) दौरात्म्यं (as in text).

41 ^a) K6 कुले च (for कुलेषु). K1.2.4 विज्ञाय (for जन्तूनां). —^a) B6 (marg.) तत्त्वतः (for भारत). K1.2.4 जन्तूनां भरतर्षभ.

42 ^a) K1.2 D44 ब्रह्मज्ञानां (for 'ज्ञानां). K2 गत्वा; K7 D4.5.7.9 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). —^b) K1.2.1 D4.9 च (for सु-). K2 B8 D44 G1 -दाहणं (for 'णाम्). —^a) G2 -पानेषु (for -पाने च). B8 (marg.) प्र- (for च). —^a) K1.2 ब्रह्मणानां (for ब्रा-). —^a) K6 G1 चाशुभं.

43 ^a) K1 lacuna; K7 D4.9 [उ]प-; D1.1

प्र- (for च). —^b) K1 om. ये. B9 T1 च (for न). D41 G2 बुधिष्ठिरः. —^a) G2 तदेवकेषु (for सदे-). K2 लोके ये (for लोकेषु). K1.4.7 B8 (marg. as in text) D4.5.7.9 T G1.3.6 सदे (G6 'दै') वके देवलोके. —^a) K7 D4.5.7.9 वर्तन्ते ते न मानवाः.

44 ^a) K1.2.4 V1 T G1.3.6 तेषां; K7 D4.9 ते वै (for तेन). G2 om. ज्ञानेन. —^a) K1.2.4 तु गतीः; T2 G8 च गतिं (for गतयः). T1 G6 प्रभो (for पृथक्). K7 D4.5.7.9 विज्ञाय विपरीततां; D44 विज्ञया स पृथक्पृथक्.

45 ^a) K2 -वादस्य; D44 -वेदांस (for -वादांस). D4.1 विप्रान् (for चित्रान्). —^b) K1 (sup. lin. as in text) ऋतूणां; D5.7 जन्तूनां; D9 ऋतूनां. K1 पवयांस (sic); D44 पर्यायांस. —^a) K6 B6.6-9 D44 as D41. n4 D8 D2.2.8 T G1.3.6 M6 च (for प्र-). K1 -क्षयान् (for -क्षयं). ☞ Cn: संवत्सरक्षयो बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगयोरन्तराले सूर्यस्य द्विरेकराशिसंक्रमे भवति । मासक्षयो दर्शयोरन्तराले सूर्यसंक्रान्तिद्वयम् । ☞

46 K7 D4.9 om. (hapl.) 46^{ab}. —^a) K4 G1 पक्षद्वयं (for 'क्षयं). T2 तदा (for तथा). K1.2.4 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). ☞ Cn: पक्षक्षयः सार्धचतुर्दशदिन-मध्ये पर्वद्वयं, यदा त्रयोदशभिर्दिनैः पक्षो भवति । ☞ —^b) ☞ Cn: दिवसक्षयः सूर्योदययोरन्तराले तिथित्रयस्पर्शः । ☞ —^a) K7 क्षय- (for क्षयं). K2 तंत्रस्य (for चन्द्रस्य).

47 ^a) K4 वृद्धिः; G1 वृद्धिं (for वृद्धि). —^b) K7 पुनः (for तथा). B8 [प]व च (for पुनः). —^a) K1.4 T G1.3.6 वनानां; K2 वसूनां (for वनानां).

क्षयं धनानां च तथा पुनर्वृद्धिं तथैव च ॥ ४७
 संयोगानां क्षयं दृष्ट्वा युगानां च विशेषतः ।
 क्षयं च दृष्ट्वा शैलानां क्षयं च सरितां तथा ॥ ४८
 वर्णानां च क्षयं दृष्ट्वा क्षयान्तं च पुनः पुनः ।
 जरामृत्युं तथा जन्म दृष्ट्वा दुःखानि चैव ह ॥ ४९
 देहदोषांस्तथा ज्ञात्वा तेषां दुःखं च तत्त्वतः ।
 देहविकृवतां चैव सम्यग्विज्ञाय भारत ॥ ५०
 आत्मदोषांश्च विज्ञाय सर्वानात्मनि संश्रितान् ।
 स्वदेहादुत्थितान्गन्धांस्तथा विज्ञाय चाशुभान् ॥ ५१

Ks V1 Bo. 6-9 Das a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 दृष्ट्वा च (for च तथा). K1 D4. 5. 7. 9 क्षयं धनानि गच्छति. — ^a) B8 (marg.) च भारत (for तथैव च). K1 D4. 5. 7. 9 वृद्धिं चा(D4 वा)पि पुनः पुनः.

48 K1 om. 48. V1 reads 48^b-49^a on marg. — ^b) K1 D4. 9 विद्योगानां (for युगानां च). T G1. 8. 6 क्षयं पुनः (for विशेषतः). — ^c) K2. 7 V1 D4. 5. 7. 9 T G1. 8. 6 transp. च and दृष्ट्वा. — ^d) D5. 7 सरितां च क्षयं तथा. — After 48, Ks repeats and B8. 8. 9 Das read 35^a.

49 V1 reads 49^a on marg. — ^a) K2 वर्षानां (for वर्णानां). K4 अक्षयं (for च क्षयं). M1. 5-7 बलानां च (for क्षयं दृष्ट्वा). — ^b) K1 D4. 9 क्षयांताश्च; B8 (marg.) संक्षयं (for क्षयान्तं). — ^c) K1. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Das D5. 7. 9 जरां मृत्युं; B8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 जरासृत्युस; Da4 जरां मृत्युस; T G2. 8. 6 M1. 5-7 जरासृत्यु (for जरासृत्युं). — ^d) B8 Ds T1 G2 हि (for ह).

50 Ds1 reads 50^a twice. — ^a) K2 देहदोषं; Ds1 (first time) D5. 7 आयुस्तेषां. — ^b) K1 D4. 9 दोषं; Ds1 (first time) दुःखश्च (for दुःखं). — ^c) V1 B8 Das. a4 G2 M1. 5-7 वैकुण्ठ्य (M8 'य' तां; T2 G1 -विकृवतां (for 'वतां'). — ^d) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 तत्त्वतः (for भारत).

51 D4 reads 51 twice. — ^a) K1 आत्मदोषश्च (for 'दोषांश्च'). — ^b) M1. 5-7 सत्त्वान् (for सर्वान्). K1 संश्रितं; K1 D4 (both times). 7. 9 सं (K1 स) सृतान् (for संश्रि). — ^c) Ks स्वदेहान् (for स्वदेहाद्). Das.

युधिष्ठिर उवाच ।

कान्खगात्रोद्भवान्दोषान्पश्यस्यमितविक्रम ।

एतन्मे संशयं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ५२

भीष्म उवाच ।

पञ्च दोषान्प्रभो देहे प्रवदन्ति मनीषिणः ।

मार्गज्ञाः कापिलाः सांख्याः शृणु तानरिषदन् ॥ ५३

कामक्रोधौ भयं निद्रा पञ्चमः श्वास उच्यते ।

एते दोषाः शरीरेषु दृश्यन्ते सर्वदेहिनाम् ॥ ५४

छिन्दन्ति क्षमया क्रोधं कामं संकल्पवर्जनात् ।

C. 12. 11153
B. 12. 302[1]. 58
K. 12. 307. 56

a4 दुःस्थितान् (for उत्थितान्). Das. a4 दोषांस् (for गन्धांस्). — ^a) K1 चाशुभं; Ks D4 (second time) वाशुभान्; D4 (first time) G2 भारत (for चाशुभान्). — After 51, T G1. 8. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins.:

748* मूत्रश्लेष्मपुरीषादीन्स्वेदजांश्च सुकुत्सितान् ।

[T G8 श्लेष्ममूत्र (for मूत्रश्लेष्म).]

while B8. 8 ins. an addl. colophon after 51 [Sub-
parvan: B8 8 मोक्षधर्म].

52 ^a) D4. 7 च (for स्व). K2 Ds2 (before corr.) गोत्रोद्भवान् (for -गात्रो). — ^b) Das. a4 पश्यामि; D5. 7 नो(D7 गां)नेय (for पश्यसि). K2 मितः; K1 अमिति- (for अमित). K1 Ds1 -विक्रमः. — ^c) K1 एतां; K2 G2 एतं; K1 एतान् (for एतन्). K1 स- (for मे). Ks संख्यं. T G2. 8. 6 सर्व (for कृत्स्नं). — ^d) B8 अर्हति (for 'सि).

53 ^a) D5. 7 यथा सैते (for प्रभो देहे). T2 पञ्च देहोद्भवान्दोषान्. — ^b) K1 स्वर्गज्ञः; Ds D2. 8 (marg.). 8 योगज्ञाः (for मार्गज्ञाः). K2. 6. 7 Das Ds2 (before corr.) Ds T2 M1 कपिलाः (for का').

54 ^a) T2 कामः (for काम-). T2 G8 क्रोधो; G1 -क्रोध- (for -क्रोधौ). Da4 Dn1 Ds T निद्रां (for निद्रा). — ^b) M1. 7 पंचमं (for 'मः'). — ^c) K1. 2 वर्तते (for दृश्यन्ते).

55 ^a) K4 Da4 छिन्देति; K1 Ds1 D4 छिन्दन्ति (for छिन्दन्ति). K1. 2. 4 कोपं (for क्रोधं). — ^b) G2 -सर्वान् (for -वर्जनात्). — ^c) Ds1 सत्त्वं (for सत्त्व-). K1. 2. 4 Bo. 7-9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 T G1. 8. 6 -संसेवनान् (for -संशीक'). D4 निद्रा (for निद्राम्).

C. 12. 11153
B. 12. 30211. 57
K. 12. 307. 57

सत्त्वसंशीलनाभिद्रामप्रमादाद्भयं तथा ।

छिन्दन्ति पञ्चमं श्वासं लघ्वाहारतया नृप ॥ ५५

गुणान्गुणशतैर्ज्ञात्वा दोषान्दोषशतैरपि ।

हेतून्हेतुशतैश्चित्रैश्चित्रान्विज्ञाय तच्चतः ॥ ५६

अपां फेनोपमं लोकं विष्णोर्मायाशतैर्वृतम् ।

चित्तमिच्छिप्रतीकाशं नलसारमनर्थकम् ॥ ५७

तमः श्वभ्रनिभं दृष्ट्वा वर्षबुद्बुदसंनिभम् ।

नाशप्रायं सुखाद्धीनं नाशोत्तरमभावगम् ।

—^d) K₂ B₈ अप्रसादाद् (for 'मादाद्'). K₁ भये (for भयं). —^e) K_{1.2} D₄ छिन्दन्ति. K₂ परमाश्वासं; K₆ परमं श्वासं; K₇ पञ्चमाश्वासं (for 'मं श्वासं'). —^f) K₆ V₁ B₀ ६. १. ३ (marg. as in text).^g D₃ ३. ३. ३ D₁ ३. ३. ३ G₂ अल्पाहारतया; D₇ लघ्वा' (for लघ्वा'). K_{1.2} लघ्वाहारस्तथा नृप.

56 ^a) D₃ ३. ३. ३ -गताब्ज (for शतैर्). T₂ G₁ ३. ३ गुणैर्गुणशतान्ज्ञा (T₂ G₆ 'तं ज्ञा'त्वा. —^b) D₃ दोषात्. K₇ गुणः; D₃ ३. ३ क्रोधः (for दोष). K₆ -गुणैर्; (for -शतैर्). K_{1.2.4} B₈ (marg.) T₂ G₁ ३. ३ तथा (for अपि). —^c) K_{1.2} तच्च (for हेतु). K₂ छिन्नैश्च; K₆ lacuna (for चित्रैश्च). —^d) D₅ १ विद्वान्; G₁ चिरान् (for चित्रान्).

57 ^a) K₁ D₃ १ फेनोपमं; D₃ १ फेनोपमं (for 'पमं'). K_{2.4} लोके (for लोकं). —^b) K₇ धृतं; B₈ (marg.) D₃ १ G₂ C₇ कृतं; T₂ G₁ ३. ३ M₁ ६-१ चितं (for वृतम्). ☞ C₇: माया, माह्मामे इति धातोः, रचनाकौशल्यम्, अन्यथा चित्रदृष्टान्तायोगात् । ☞ —^c) K₁ छित्तिचित्र- (sio); K₂ B₀ ३. ३ भित्तिचित्र-; K₆ D₃ ३ चित्रभिद्य- (for चित्तमिच्छि). —^d) K_{1.2} न तु; K₆ तमः; K₇ D₄ १ तमः; B₀ नवः; D₃ १ मलः; D₅ १ तूलः; T₂ G₁-३. ३ M₁ ६-१ नल- (for नल-). K₆ अनर्थकम् (for 'कम्'). ☞ C₂: नलसारं, नलतृणवदन्तः सारहीनम् । ☞

58 ^a) K₁ श्वभ्रनिभं; K₂ श्वभ्रं; K₆ श्वभ्रमिति; B₀ 'विष्टं; D₅ १ स्वभ्रनिभं; T₂ च भूनिभं; G₁ च भूमिपं; G₂ श्वभ्रनिभं; G₆ च भूतिर्हं (for श्वभ्रनिभं). B₈ ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). —^b) T₂ G₂ ३. ३ M₁ ६-१ केश-प्रायं; G₁ कोश (for नाश). K₁ G₁ सु (G₁ 'सु')-साद्धीनं; K₆ १ D₄ १ सुखाधानं; D₃ ३ 'धीनं; D₅ १ 'सीनं (for 'द्धीनं'). —^d) D₃ ३ नाशोत्तरम्; G₂ नाशोत्तरम् (for नाशोत्तरम्). K₄ अभावगं; B₈

रजस्तमसि संमग्नं पङ्के द्विपमिवावशम् ॥ ५८

सांख्या राजन्महाप्राज्ञास्त्यक्त्वा देहं प्रजाकृतम् ।

ज्ञानज्ञेयेन सांख्येन व्यापिना महता नृप ॥ ५९

राजसान्शुभान्गन्धान्तामसांश्च तथाविधान् ।

पुण्यांश्च सात्त्विकान्गन्धान्स्पर्शजान्देहसंश्रितान् ।

छित्त्वाशु ज्ञानशस्त्रेण तपोदण्डेन भारत ॥ ६०

ततो दुःखोदकं घोरं चिन्ताशोकमहाह्वदम् ।

व्याधिमृत्युमहाप्राहं महाभयमहोरगम् ॥ ६१

(marg. as in text) D₁ ३. ३. ३ D₅ ३. ३. ३ G₁ इहावशं; D₅ १ अभावगं (for 'वगम्'). —^c) K_{1.2} B₈ (marg. as in text) संलग्नं; K₆ १ D₄ ३. ३. ३ संस (D₇ 'सि')क्तं; D₃ ३ सं**; T₂ संपन्नं; G₁ संविग्नं (for संमग्नं). —^f) B₈ (marg. as in text) आवृतं (for अवशम्). G₁ पके द्वीप इवावर्द्धं.

59 ^a) T₁ G₆ सांख्यं (for सांख्या). D₃ om. from महा up to शुभान् (in 60^a). K₆ B₈ D₁ ३. ३ महा-प्राज्ञा; T₁ 'प्राज्ञस (for 'प्राज्ञास). —^b) K₆ D₃ ३ त्यक्त्वा (for त्यक्त्वा). K₆ V₁ B₀ ६-१ D₃ ३. ३ D₁ ३. ३. ३ D₅ ३. ३. ३ स्नेहं (for देहं). —^c) G₂ ज्ञानं (for ज्ञान-). K_{1.2.4.6} V₁ B₀ ६. १. ३ (marg. as in text).^g D₃ ३. ३. ३ D₁ ३. ३. ३ -योगेन; T₂ -ज्ञायेन (for -ज्ञेयेन). D₂ संख्येन; G₂ सांख्यानां (for सांख्येन). D₅ १ ज्ञानाद्विज्ञाय सांख्येन. —^d) K₇ D₀ T₂ G₁ व्यापिता (D₀ 'तो'); B₀ व्यापिना; B₀ ज्ञानिना; D₁ T₁ व्यापिनां; G₂ 'नं (for 'ना). D₃ (marg. as in text) रुद्धसा; D₅ १ G₂ M₇ महतां (for 'ता'). D₃ ३ नृपः; D₅ १ अपि.

60 ^a) D₃ ३. ३. ३ रुत्वांस; T₂ बद्धांस; G₁ ३. ३. ३ बंधांस (for गन्धांस). — M₁ ६-१ om. (hapl.) 60^b. —^b) G₂ तथैव च (for तथाविधान्). —^c) T₂ G₂ ३. ३ बंधान् (for गन्धान्). —^d) K₁ -संश्रितं; V₁ D₆ -सांख्य-तान्; G₁ -संश्रितान् (for -संश्रि). G₆ स्पर्शजान्देहमा-श्रितान्. —^e) K₇ D₄ १ छित्त्वात्मः; D₃ ३ छित्त्वा सु- (for छित्त्वाशु). K_{1.2} -शास्त्रेण (for -ज्ञास्त्रेण). —^f) K_{1.2} तपोदण्डेन (for तपो').

61 ^a) D₅ T₂ G₁ ३. ३ दुःखोदधि (for 'दकं'). —^b) D₅ चिन्ताशोकं (for 'शोक'). K₆ -महाह्वदं (for 'ह्वदम्'). —^d) D₅ महाभूत- (for 'भय-). K₇ D₄ १ -महार्णवं (for -महोरगम्). D₅ १ मोहसर्वसमाकुलं; G₂ M₁ ६-१ महाभयमनार्थगं (G₂ M₇ 'कं').

तमःकूर्मं रजोमीनं प्रज्ञया संतरन्त्युत ।
 स्नेहपङ्कं जरादुर्गं स्पर्शद्वीपमरिंदम ॥ ६२
 कर्मागाधं सत्यतीरं स्थितव्रतमिदं नृप ।
 हिंसाशीघ्रमहावेगं नानारसमहाकरम् ॥ ६३
 नानाप्रीतिमहारत्नं दुःखज्वरसमीरणम् ।
 शोकतृष्णामहावर्तं तीक्ष्णव्याधिमहागजम् ॥ ६४
 अस्थिसंघातसंघाटं श्लेष्मफेनमरिंदम ।

दानमुक्ताकरं भीमं शोणितहृदविद्रुमम् ॥ ६५
 हसितोत्कुष्टनिर्घोषं नानाज्ञानसुदुस्तरम् ।
 रोदनाश्रुमलक्षारं सङ्गत्यागपरायणम् ॥ ६६
 पुनराजन्मलोकौघं पुत्रबान्धवपत्तनम् ।
 अहिंसासत्यमर्यादं प्राणत्यागमहोर्षिणम् ॥ ६७
 वेदान्तगमनद्वीपं सर्वभूतदयोदधिम् ।
 मोक्षदुष्प्रापविषयं वडवामुखसागरम् ॥ ६८

C. 12. 11168
 S. 12. 30211. 71
 K. 12. 307. 71

62 *) K1 ततः (for तमः). ❀ Cs: तमःकूर्मं, कृष्णवर्णत्वसाम्यात् । रजोमीनं, चञ्चलत्वसाम्यात् । ❀ — ^b) K1. 2. 1 Ds2 Ds. 9 T G1. 2 संतरति; Ds संभवन्ति. — ^c) Ds1 G1. 2 M1 पङ्क- (for -पङ्क). K2 जरादुःखं (for 'दुर्ग'). — ^d) Ks स्पर्श; K1 B1 Dn1. n4 Ds2 Ds. 5. 1-9 ज्ञान- (for स्पर्श). Ds. 1 दीपम्; T1 G1 M1. 5-7 द्विपम् (for 'द्वीपम्'). ❀ Cs: स्पर्श-द्वीपम्, विभ्रमस्थानत्वात् । ❀

63 V1 reads 63^{ab} on marg. — ^a) B9 Da4 G2 कर्मगाधं; G1 कर्मग्रसं; M1 कर्मागारं (for 'गाध'). Ds. 1 सत्यतीरं (for 'तीरं'). — 63^b is damaged in B9. — ^b) K1. 2. 4. 1 B8 Ds1 Ds. 9 T1 G1. 3. 6 स्थिर-; B9 स्थितं (for स्थित-). K2 T1 Gs. 6 व्रतम् (for 'व्रतम्'). Ks Bo. 1. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds. 2. 8 T1 Gs. 6 अरिंदम; K1 Ds. 9 इमं नृप; Ds इदं तथा (for इदं नृप). — ^c) K2 हिंसाशीघ्र-; Ds2 हिंसा; Ds. 3 G2 M1. 5. 6 हिंसाशीघ्र-; T2 हिंसा शीघ्रा (for हिंसाशीघ्र-). K1 महावेग-; K2 वेगो (for 'वेगं'). — ^d) K4 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 8 G1 Cs समाकरं; Ds. 1 महारवं; Gs महोरगं; M1 महारसं (for 'करम्').

64 *) M1. 6. 7 नानाप्रीत- (for 'प्रीति-'). B8 (marg. as in text) समारत्नं; T2 G1 महारत्नं (for 'रत्नं'). — ^b) T G1. 3. 6 M1. 5-7 दुःखद्वार- (for 'ज्वर-'). — K1 om. 64^c-65^a. — ^c) Da3 om. शोक. V1 समावर्तं; G1 महावर्कं (for 'वर्तं'). — ^d) Ds1 Ds तीव्र-; G1 तृष्णा- (for तीक्ष्ण-). K2. 4 महावर्णं; K1 Ds. 5. 7. 9 T G1-2. 6 M1. 5. 1 महावर्णं (D1 'ज-'); V1 महावर्तं; B8 (marg. as in text) महोरगं; Ds1 Cs महाहिंसं; Ms सकारुणं (for महागजम्).

65 K1 om. 65^a (cf. v. l. 64). Gs om. 65-66. — ^a) Bo संघार-; D9 संघाटं; G1 संघाट- (for 'त-'). K2 संघातं; K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5. 7. 8 Cs संघट्टं; D9 च तथा; G1 lacuna

(for -संघाटं). — K1 reads 65^b, followed by the repetition of 65^c-66^a, after 66^a. — ^b) Ks इमश्रु- (for श्लेष्म-). B8 (marg. as in text) फेनमन्वितं (for 'मरिंदम'). — ^c) K1 (both times). 2 मेदो- (for दान-). B8 मुक्ताफलं (for 'करं'). Ks V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Ds Ds. 2. 8 घोरं (for भीसं). — ^d) Ds G1 शोणितं (for 'त-'). K2 रद-; G1 हृत्- (for 'हृद-'). B1 विक्रमं (for 'विद्रुमम्').

66 For the repetition in K1, cf. v. l. 65. Gs om. 66 (cf. v. l. 65). — ^a) T1 Gs हसितोद्घोष-; T2 ह्रष्ट-; G1 सहितोत्कुष्ट- (for हसितो-). — ^b) B1 विद्रुस्तरं (for 'सुद्रु-'). — 66^{cd} is damaged in B8. — ^c) K1. 2 T G1. 6 M1. 5. 7 रोदनाश्र- (K1. 2 'श्रु-'). Ds. 9 मदक्षारं; T1 G1. 6 जलं (for 'मल-'). B9 Da3. a4 Dn1 रोदनाश्रुमलंकरं; Ds. 1 'अ- (D1 'स)मलं घोरं.

67 *) Ks तोयौघं; V1 Bo Ds. 1 Gs नौकौघं; G1 लोकोयं; G2 लोकाघं (for 'लोकौघं'). K1 Ds. 9 पुनर्जन्ममलाघौघं; Da3. a4 पुनर्दारजलौकौघं. — ^b) Da3. a4 Ds. 8 मित्र- (for पुत्र-). K2 बंधव-; K1 मित्रं च (for 'बान्धव-'). K1. 2. 4 बंधनं; K1 Ds. 8. 9 पत्तनं (for 'पत्तनम्'). — ^d) M1. 1 प्राणत्यागं (for 'त्याग-').

68 *) K1. 2. 4. 1 Ds. 5. 7. 9 वेदांत (K2. 1 Ds. 9 'ता-') गमनक्षीरं (K2 'न क्षीरं'); T G1-2. 6 M1. 5-7 नोत्तरं. — ^b) B8 G1. 2 Ms. 1 सर्वभूतो (for 'भूत-'). K1 Da3 Ds. 9 पयोनि (Da3 'द')धि; Ds दयानिधि; T G1. 3. 6 दयोदकं (for 'दधिम्'). — ^c) Da1 मोह-; D1 मोक्षं (for मोक्ष-). Ks Da3. a4 दुर्लभ-; V1 Ds. 1 दुष्प्राप्य-; Bo Ds दुर्लभ-; B8-9 Dn1. n4 Ds. 2. 8 T G1. 3. 6 दुर्लभ-; G2 दुर्लभ्य-; M1. 5-7 दुर्लभ्य- (for 'दुष्प्राप-'). K1 Ds. 9 समयं (D4 'य-'); Gs M1. 6 विषय- (for 'विषयं'). — ^d) Some MSS. वडवामुख- ❀ Cs: सर्व-भूतभक्षकत्वात्संसारो वडवामुखमुच्यते । ❀

C. 12. 11768
B. 12. 30211. 72
K. 12. 307. 72

तरन्ति मुनयः सिद्धा ज्ञानयोगेन भारत ।
तीर्त्वा च दुस्तरं जन्म विशन्ति विमलं नभः ॥ ६९
ततस्तान्मुकुतीन्सांख्यान्सूर्यो वहति रश्मिभिः ।
पञ्चतन्तुवदाविश्य प्रवहन्विषयान्नृप ॥ ७०
तत्र तान्प्रवहो वायुः प्रतिगृह्णाति भारत ।
वीतरागान्यतीन्सिद्धान्वीर्ययुक्तांस्तपोधनान् ॥ ७१
सूक्ष्मः शीतः सुगन्धी च सुखस्पर्शश्च भारत ।
सप्तानां मरुतां श्रेष्ठो लोकान्गच्छति यः शुभान् ।

69 *) K1 चरन्ति (for तरन्ति). K6 V1 Bo. 8. 7. 9
Das Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 1. 8 यतयः; K7 D4. 9 च तपः;
Da4 Ds1 एतयः (for मुनयः). — *) K6 V1 Bo. 8. 7. 8
(marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 -यानेन;
K7 D4. 5. 7. 9 -पोतेन (for -योगेन). — K2 om (hapl.)
69*-71*. — *) G2 M1 तीर्त्वा (for तीर्त्वा). K1 B8
T G1-3. 8 M1. 5-7 सु-; Das Dn4 D2 [अ]ति-; D5. 7
तु (for च). G2 M1. 5-7 राजन् (for जन्म).

70 K2 om. 70 (cf. v. l. 69). — *) B7. 8 Dn1
Ds तत्र (for ततस्). K7 Ds2 D4. 9 सुकृतान्; Da4
'ति (for 'तीन्). K1 सांख्याः; K6 B5. 8 (marg. as
in text). 9 D5. 7 ज्ञात्वा; B7 Das. a4 कृत्वा (for
सांख्यान्). ✽ Ca: सुकृतीन्, बोधना कृतियेषां तानमल-
प्रज्ञान् । ✽ — *) K6 सूर्ये वहति रश्मिभिः. — *) G2
पदं (for पञ्च-). K6 आश्रित्य; V1 B8. 7. 8 (marg.
as in text). 9 Da4 D5. 7 आश्रित्य (for आविश्य-).
✽ Cs: पञ्चतन्तुवदिति, सूक्ष्मनिर्मलैः सुपुष्पादिरश्मिभिरा-
विश्य । ✽ — *) T G1. 3. 8 M1. 5-7 प्रसह्य; G2 प्रवाहं
(for प्रवहन्). K7 D4. 9 प्रवातविषयं नृप.

71 K2 om 71^{ab} (cf. v. l. 69). — *) B8. 7 Das.
a4 तद्वयान्; D5. 7 तत्र स्नान्; T G1. 3. 8 Ca ततस्तान्
(for तत्र तान्). K1 G2 Ms प्रावहो; K6 प्रभवो; G1
प्रसहो (for प्रवहो). ✽ Ca: तत्र, तस्मिन्हादौ व्योम्नि । ✽
— V1 reads 71*-72* on marg. — *) K1 corrupt.
Das om. यतीन्. B6 वीतरागमतीन्सिद्धान्. — *) K1
तपोधनं; G2 'निवतान्.

72 V1 reads 72^{ab} on marg. — *) K6 B8. 7. 9
Das. a4 D5. 7 G2 सुगन्धश्च; T1 G6 'विश (for 'गन्धी).
— *) K1 om. सुख. — *) G1 Ms गच्छति. — K4
om. 72*-92*. — *) K1 सप्तान्; K7 D4. 9 स तां
(for स तान्). G1 अतीत्य (for वहती). — *) K6. 7

स तान्वहति कौन्तेय नभसः परमां गतिम् ॥ ७२
नभो वहति लोकेश रजसः परमां गतिम् ।
रजो वहति राजेन्द्र सत्त्वस्य परमां गतिम् ॥ ७३
सत्त्वं वहति शुद्धात्मन्परं नारायणं प्रभुम् ।
प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना ॥ ७४
परमात्मानमासाद्य तद्धूतायतनामलाः ।
अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्तन्ति चाभिभो ।
परमा सा गतिः पार्थ निर्द्वन्द्वानां महात्मनाम् ॥ ७५

D4. 1. 9 तमसः; T G1. 3. 8 मनसः; G2 रजसः (for
नभसः). K2 परमा.

73 K4 om. 73 (cf. v. l. 72). K1 G2 om.
(hapl.) 73. Ms om. (hapl.) 73^{ab}. — *) K6. 7
D4. 3. 9 ततो; Ds T G1. 3. 8 Cs मनो (for नभो).
Ms वहति. K7 D4. 9 लोकेश (for 'श). — *) K7
T G3. 8 तमसः; G1 तपसः (for रजसः). K2 परमा.
— After 73^{ab}, T G1. 3. 8 Kumbh. ed. ins.:

749* तमो वहति राजेन्द्र रजसः परमां गतिम् ।

[G1 महति (for व'). G8 कौन्तेय; Kumbh. ed.
लोकेश (for राजेन्द्र).]

— K2 Dn4 D5. 7 om. (hapl.) 73^{cd}. — *) D4 om.
(hapl.) from राजेन्द्र up to वहति (in 74*).

74 K4 om. 74 (cf. v. l. 72). D4 om. up to the
second वहति (cf. v. l. 73). — *) K1 T2 G1-3
M1. 5. 7 शुद्धात्मा; D5. 7 तान्शुद्धान् (for शुद्धात्मन्).
— *) K2 परो; B8 (marg. as in text) T1 G1. 8
हरिं (for परं). Da1 G1 प्रभुः (for प्रभुम्).

75 K4 om. 75 (cf. v. l. 72). — *) B8 (marg.)
यद् (for तद्-). K2 अमला. K7 D4. 9 T G1-3. 8
M1. 5-7 Cv (gloss: तस्मिन्, परमात्माभिधे नारायणे) तद्धूता
यतयो (G1. 3 'तो)मलाः. — *) K7 कल्पते; M1 कल्पन्ते
(for कल्पन्ते). K2 अस्य तत्त्वाय कल्पन्ते. — *) K1.
2 7 D4. 9 निवर्तते न; Dn1 न निवर्तति; T G1. 3. 8 न
चावर्तति (for न निवर्तन्ति). K1. 7 D6 चाभिभोः; K6
वा प्रभो; Bo. 8-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 1. 8 वा
विभो; G2 चाहिभो (for चाभिभो). — *) T G1. 8
परमात्मा (for 'मा सा). G8 om. सा. D9 मतिः; M7
गति (for गतिः). — After 75, K6 V1 Bo. 6-9 Das.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 1. 8 editions ins.:

युधिष्ठिर उवाच ।

स्थानमुत्तममासाद्य भगवन्तं स्थिरव्रताः ।

आजन्ममरणं वा ते स्मरन्त्युत न वानघ ॥ ७६

यदत्र तथ्यं तन्मे त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ।

त्वद्वृत्ते मानवं नान्यं प्रष्टुमर्हामि कौरव ॥ ७७

मोक्षदोषो महानेप प्राप्य सिद्धिं गतानृणीन् ।

यदि तत्रैव विज्ञाने वर्तन्ते यतयः परे ॥ ७८

प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं पश्यामि परमं नृप ।

ममस्य हि परे ज्ञाने किं नु दुःखतरं भवेत् ॥ ७९

भीष्म उवाच ।

यथान्यायं त्वया तात प्रश्नः पृष्टः सुसंकटः ।

बुद्धानामपि संमोहः प्रश्नेऽस्मिन्भरतर्षभ ।

अत्रापि तत्त्वं परमं शृणु सम्यङ्ग्ये रितम् ॥ ८०

बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम् ।

इन्द्रियाण्यपि बुध्यन्ते स्वदेहं देहिनो नृप ।

कारणान्यात्मनस्तानि सूक्ष्मः पश्यति तैस्तु सः ॥ ८१

C. 12. 11183
B. 12. 302[11. 86
K. 12. 107. 86

750* सत्यार्जवरतानां वै सर्वभूतदयावताम् ।

[Bo समार्जव- (for सत्या°). Ks Das च (for वै). V1 सत्य- (for सर्व-).]

— After the above, Bs ins. an addl. colophon [*Sub-parvan* : मोक्षधर्म].

76 Ks om. 76 (cf. v. l. 72). — ^a) Das. as ज्ञानम् (for स्थानम्). — ^b) K1. 2. 1 V1 Bs. 3 Das Ds Ds. 9 भगवन्तः (for 'वन्तं'). Ks स्थिरव्रतां (for 'व्रताः'). ☞ Cn: भगवन्तं, षड्गुणैश्वर्यसंपन्नं परमात्मानमेव परं मोक्षाख्यं स्थानम् । ☞ — ^c) K7 Ds. 9 किं ते; V1 वा न; Bs (marg. as in text) चापि (for वा ते). ☞ Ca: आजन्ममरणम्, अनेकजन्ममरणान्ते । ☞ — ^d) Gs स्मरति. K7 B9 तव; B0 मम; T1 नरा (for न वा). V1 स्मरन्त्युत न वानघ; Ds. 1 संस्मरन्त्यथ वानघ.

77 Ks om. 77 (cf. v. l. 72). — ^a) K1. 2 Ds. 5. 1. 9 T G1. 3. 6 तत्त्वं; K7 वृत्तं; Bs (marg. as in text) पथ्यं (for तथ्यं). K7 तत्त्वं त्वं; T G1. 3. 6 तत्त्वं (for तन्मे त्वं). — ^b) B0 अर्हति. K7 तन्मे वक्तुमर्हसि. — ^c) K1. 2. 6 V1 Bs. 9 Das. as T G1. 3. 6 त्वाम् (for त्वद्). B7 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 8 पुरुषं (for मानवं). — Ks om. (hapl.) 77^d-80^a. — ^d) G2 कौरवा.

78 Ks. 4 om. 78 (cf. v. l. 77, 72). K7 om. 78^a. — ^a) Ks B7-9 Das Dn1 T Gs. 6 मोक्षे; Ds. 7 मोक्षो; G1 मोक्षं (for मोक्ष-). K1 -योगो; Ds -दोषा; G2 -दोषे (for -दोषो). — ^b) M1. 1-1 प्रति- (for प्राप्य). B0 Das Dn1. n4 Ds Ds. 3 G1 M1. 1-1 सिद्धि- (for सिद्धिं). B0 गताम् (for गतान्). V1 गता नृपाः. — ^c) Ks विज्ञातुं (for 'ज्ञे'). Ds1 पुरे (for परे). ☞ Cs: विज्ञाने वर्तन्ते, दुःखात्मकजन्ममरणस्मरणे वर्तन्ते । ☞

79 Ks. 4 om. 79 (cf. v. l. 77, 72). — ^a) K1

मात्रस्य; Ds मग्नस्य; Ca (gloss: तत्रैव व्यसनवत्प्रसक्तस्य) मग्नस्य (as in text). K1 वि-; G2 च (for हि). Dn1. n4 Ds Ds. 3. 8 परं ज्ञानं (for परे ज्ञाने). — ^a) Ks तद्; K7 B7-9 Ds. 3. 1 न; B0 Das Dn1 Ds T Gs तु (for नु). Ds. 7 दुःखं परं (for दुःखतरं). K7 Ds. 9 महत् (for भवेत्). ☞ Ca: किं नु दुःखतरं ततोऽन्यत्, अपि नु तदेव दुःखतरं रागादिशयेन सेव्यमानकर्मवादित्याशयः । ☞ — After 79, K1 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan* : मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : सांख्ययोगविधिः].

80 Ks om. 80^a (cf. v. l. 77). Ks om. 80 (cf. v. l. 72). — ^a) K1 यथा न्याय्यं. T G1. 3. 6 transp. तात प्रश्नः and पृष्टः. Ds तावत् (for तात). K1. 3 सुसंकटं. — ^b) B0. 6-8 Das. as Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5. 1. 8 T G1. 3. 6 बुद्धानाम् (for बुद्धा°). Ds om. from संमोहः up to कापि (in 81^b). Gs M1. 1-1 संदेहः (for संमोहः). — ^c) Ks. 1 Ds. 9 तत्र; T G1. 3. 6 M1. 1-1 तथा (for अत्र). K7 सर्वं परमं; Das D1 T G1. 3. 6 परमं तत्त्वं (by transp.).

81 Ks om. 81 (cf. v. l. 72). Ds om. up to कापि (cf. v. l. 80). — ^a) Ks परमा; K7 'मा' (for 'मा'). D1 तत्र (for यत्र). — ^b) Das. as कपिलानां. — ^c) Ks Ds Ds एव; V1 B0. 6-9 Das. as Dn1. n4 Ds Ds अव-; Ds अत्र; T G1-3. 6 न (for अपि). K7 बुध्यते (for बुध्यन्ते). — ^d) Ks V1 B7 Das Ds स्वं देहं; K7 B0. 3. 9 Das Dn1. n4 Ds Ds-4. 3. 9 Gs M1. 1-1 स्वदेहं (for 'हं'). Ks. 1 B0. 6. 1. 8 (marg.). 9 Das. as Dn1. n4 Ds Ds-5. 1-9 देहिनो (for 'नो'). — Ks om. 81^a. — ^e) K7 Bs (marg.) Ds. 9 M1. 1. 9 Cs करणानि (for कर्). T M1. 1 आत्मन (M1 'सं' स्थानि (for 'स्थानि). K1 तात (for तानि). — ^f) K1. 3 सूक्ष्मं; K7 Ds. 9 सूक्ष्मं (for सूक्ष्मः). Das पश्यति

C. 12. 11184
B. 12. 30217, 87
K. 12. 307. 87

आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्यसमानि तु ।

विनश्यन्ति न संदेहः फेना इव महार्णवे ॥ ८२

इन्द्रियैः सह सुप्तस्य देहिनः शत्रुतापन ।

सूक्ष्मश्चरति सर्वत्र नभसीव समीरणः ॥ ८३

स पश्यति यथान्यायं स्पर्शान्स्पृशति चाभिभो ।

बुध्यमानो यथापूर्वमखिलेनेह भारत ॥ ८४

इन्द्रियाणीह सर्वाणि स्वे स्वे स्थाने यथाविधि ।

अनीशत्वात्प्रलीयन्ते सर्पा हतविषा इव ॥ ८५

82 K4 om. 82 (cf. v. l. 72). — ^a) K1. 2. 6. 7 Ds D4. 5. 7. 9 G2 विप्रहीणानि. — ^b) K7 D4. 9 ह (for तु). — ^c) K6 (before corr. 7) (sup. lra. as in text) Ds1 G1 फेना; Br. 9 वेला (for फेना). ☞ Cn: यथा फेना जलेन विना स्वयं निरात्मैव, सात्मत्वेन दृष्टोऽपि तेन विना न तिष्ठतीति । ☞

83 K4 om. 83 (cf. v. l. 72). — ^b) K6. 7 V1 Br Ds Dn4 Ds2 D2 G2 M7 तापनः (for न). — ^c) G2 सूर्यश्च (for सूक्ष्मश्च). K7 D4. 9 सूक्ष्मश्चरति भूतात्मा. — D5. 7 om. 83^d-84^e. — ^d) G2 नभसी च समीरणः.

84 K4 om. 84 (cf. v. l. 72). D5. 7 om. 84^a (cf. v. l. 83). — ^a) M1. 5-7 सं- (for स). K1. 2 यथा न्याय्यं. — ^b) K2 स्पर्शान्; D9 स्पृशन्; G2. 8 स्पर्शः; C6 (gloss: विषयान्) स्पर्शान् (as in text). K1. 2 पश्यति (for स्पृशति). K1 D9 चाभिभोः; K6 V1 Bo. 6-9 Ds2. 44 Dn1. 4 Ds D2. 3. 8 वा विभो; T G1. 3. 6 च प्रभो (for चाभिभो). — 84^c is partly damaged in B6. — ^c) K2 बुद्धिमानो (for बुध्य). K7 D4. 9 यथा सूक्ष्मम्; M5 यथान्यायम्; Cn (gloss: जाग्रद्वत्) पूर्वम् (as in text). — ^d) D5. 7 निखिलेन (for अ). K2 अखिलेन महारत.

85 K4 om. 85 (cf. v. l. 72). — ^a) V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 D41 Ds1 D3 G2 हि; G1 च (for [इ]-ह). — ^b) K7 यथा विधिः. — ^c) K2 corrupt; G2 अनिशत्वात्. D5. 7 प्रणा (Dr णी) यन्ते; T1 G3 प्रली. — ^d) M7 हतविषा (for हत).

86 K4 om. 86 (cf. v. l. 72). — ^a) K7 D4. 9 हि; Dr च (for तु). — ^b) K2 स्वस्थानेऽपि; K6 B6. 7. 9 D5. 7 तेऽपि (for 'नेऽपि'). V1 reads from सर्वशः up to सर्वाङ् (in 87^e) on marg. — ^c) K1 अक्रम्य; K6 अक्रम्ये (for आक्रम्य). K1. 2 V1 तु

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां स्वस्थानेष्वेव सर्वशः ।

आक्रम्य गतयः सूक्ष्माश्चरत्यात्मा न संशयः ॥ ८६

सत्त्वस्य च गुणान्कृत्स्नात्रजसश्च गुणान्पुनः ।

गुणांश्च तमसः सर्वाङ्गुणान्बुद्धेश्च भारत ॥ ८७

गुणांश्च मनसस्तद्वन्नभसश्च गुणांस्तथा ।

गुणान्वायोश्च धर्मात्मंस्तेजसश्च गुणान्पुनः ॥ ८८

अपां गुणांस्तथा पार्थ पार्थिवांश्च गुणानपि ।

सर्वात्मना गुणैर्व्याप्य क्षेत्रज्ञः स युधिष्ठिर ॥ ८९

गतीः; K7 D4. 5. 7. 9 [इ]ह गतीः; Ds1 यतयः (for ग). K6 Ds2 T G1. 6 सूक्ष्मश्च; K7 D4. 9 सूक्ष्माश्च; Ds2. 44 सर्वाङ्; G3 सूक्ष्मं (for सूक्ष्माश्च). — ^a) K7 चरति. B9 आत्मनि (for आत्मा न). D5. 7 विचरन्मान-सेदयः.

87 K4 om. 87 (cf. v. l. 72). V1 reads up to सर्वाङ् on marg. — ^a) T2 सत्त्वस्य (for सत्त्वस्य). K7 कृच्छ्रान्; Ds सूक्ष्मान् (for कृच्छ्रान्). — 87^b is damaged in B6. — ^b) K7 तेजसश्च (for र). — Ds2 reads 87^c-88^d on marg. — ^c) Ds2 चैव (for सर्वाङ्). — ^d) K2 वंघ्रेश्च (sic); Ds2 बुद्धिश्च; D41 बुद्धश्च; D4. 9 बुद्धाश्च; D5. 7 बुध्येत (for बुद्धेश्च). G1 नरर्षभ (for च भारत).

88 K4 om. 88 (cf. v. l. 72). Ds2 reads 88 on marg. — ^a) K6 Dr गुणाश्च; D41 गुणाद्. B3 D5. 7 G1 नभसश्च (for मनसश्च). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Ds2. 44 Dn1. 4 Ds1 D2. 3. 8 चापि; Ds2 चैव; G1 सर्वं (for तद्वत्). — ^b) D5. 7 मनसश्च (for नभसश्च). K7 D4. 9 G3 पुनः; Bo Dn1. 4 Ds D2. 3. 8 च सः (for तथा). K1. 2 गुणांश्च नभसस्तथा. — G3 om. (hapl.) 88^d. — ^c) K2 वाहोश्च (for वायोश्च). B3 धर्मज्ञः; D41 Ds2 धर्मात्मा; D5 lacuna (for धर्मात्मस्य). — ^d) K6 V1 Bo. 6-9 Ds2. 44 Dn1. 4 Ds D2. 3. 8 ज्ञेह-ज्ञश्च; T G1. 2. 6 M1. 5-7 ते (M1. 5-7 तै) जसां च (for तेजसश्च). K1. 2 V1 तथा (for पुनः). K7 D4. 9 गुणां-क्षेत्रोभवांस्तथा.

89 K4 om. 89 (cf. v. l. 72). — ^a) G2 अपान् (for अपां). K7 गुणस्य; D41 गुणाश्च. — ^b) K6 B6. 7 D41 D5. 7 सर्वानेव; K7 D9 सर्वात्मनो; Bo धर्मानेव; Br. 3 Ds2 Dn1. 4 Ds D2. 3. 8 सर्वाण्येव (for 'त्मना'). K2 चापि; T G1. 2. 6 व्यासः; G2 व्यापः; M1. 5-7 वाह्यः (for व्याप्य). — ^d) K6 Bo. 6-9 Ds2. 44 Dn1. 4 Ds

आत्मा च याति क्षेत्रज्ञं कर्मणी च शुभाशुभे ।
शिष्या इव महात्मानमिन्द्रियाणि च तं विभो ॥ ९०
प्रकृतिं चाप्यतिक्रम्य गच्छत्यात्मानमव्ययम् ।
परं नारायणात्मानं निर्द्वंद्वं प्रकृतेः परम् ॥ ९१
विमुक्तः पुण्यपापेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयम् ।
परमात्मानमगुणं न निवर्तति भारत ॥ ९२
शिष्टं त्वत्र मनस्तात इन्द्रियाणि च भारत ।
आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः संदेशकारिणः ॥ ९३

D2. 3. 8 क्षेत्रज्ञेषु (for 'ज्ञः स). T2 च (for स). D5 युधिष्ठिरः.

90 K4 om. 90 (cf. v. l. 72). T G1. 3. 6 read 90 after 92. — ^a) T G1. 3. 6 मनोनु (G1 मनो न); M1. 5-7 आत्मानु- (for आत्मा च). Dn1 n4 D8 Bom. Cal. ed. Cn (gloss: व्याप्नोति) व्याति; Ca याति (as in text). — ^b) V1 Bo Ds2 कर्मणीव; D5 'णा च; T2 G1 कर्माणि च. D4 om. (hapl.) शुभा. — D41 om. 90^a. — ^a) K1. 2 विभुं; K6 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 प्रभो (for विभो).

91 K4 om. 91 (cf. v. l. 72). — ^a) D4 वा; Cn (gloss: चात् इन्द्रियाणि, कार्योपाधिं प्रकृतिं कारणोपाधिं च (as in text). G1 अनुक्रम्य (for अति). D5. 7 प्रवृ (D1 'कृ) ति च व्यतिक्रम्य. — ^b) K7 D4. 9 गच्छन्ति. — K7 om. (hapl.) 91^a-92^b. — ^c) D5. 7 यस्तं (for परं). K6 परं नारायणात्मानं; T G1. 3. 6 परं नारायणं देवं. — ^d) D44 प्रकृतैः.

92 K4. 7 om. 92^{ab} (cf. v. l. 72, 91). — ^a) B6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 सर्व (for पुण्य). — ^b) M1. 5-7 प्रवेष्टा (for प्रविष्ट). K2 प्रविष्टस्य समन्मयं (corrupt); K6 'ष्टस्तमनामयं. — ^d) K1. 2 निवर्तत; D5. 7 T2 'र्तति; G2 'र्तत; M1. 7 'र्तति (for 'र्तति). G1 अनिवर्तति भारत. — After 92, T G1. 3. 6 read 90.

93 Ds1 om. (hapl.) 93^{ab}. — ^a) Ds2 शिष्टस्य; D5. 7 सृष्टास्य; G2 शिष्टास्य (for शिष्ट). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds2 D2-5. 7-9 M1 editions तत्र; T Gs. 6 चात्र (for तत्र). Ms (inf. lin.) मनःकर्म (for मनस्तात). ☞ Cv: शिष्टं स्वस्वरूपचिन्मात्रदेहेनावशिष्टम् । अतः शिष्टं, विशिष्टमुत्तमम् । तत्र, मुक्तौ । ☞ — ^c) K2 Das D8 आगच्छन्ति; Ms (inf. lin.) Cv अनुयाति. K2 यथाकाले; G1. 8 'कार्यं; Ms (inf. lin.) 'कारं (for

शक्यं चाल्पेन कालेन शान्तिं प्राप्तुं गुणार्थिना ।
एवं युक्तेन कौन्तेय युक्तज्ञानेन मोक्षिणा ॥ ९४
सांख्या राजन्महाप्राज्ञा गच्छन्ति परमां गतिम् ।
ज्ञानेनानेन कौन्तेय तुल्यं ज्ञानं न विद्यते ॥ ९५
अत्र ते संशयो मा भूज्ज्ञानं सांख्यं परं मतम् ।
अक्षरं ध्रुवमव्यक्तं पूर्वं ब्रह्म सनातनम् ॥ ९६
अनादिमध्यनिधनं निर्द्वंद्वं कर्तुं शाश्वतम् ।
कूटस्थं चैव नित्यं च यद्वदन्ति शमात्मकाः ॥ ९७

C. 12. 11199
B. 12. 302[1]. 102
K. 12. 307. 102

'कालं). ☞ Cv: अनुयान्ति, अनुकूलतयैव यान्ति, न तु अदापि दुःखं प्रापयन्ति । ☞ — ^d) K2 गुरु- (for गुरोः). Das संदेश- (for संदेश-). ☞ Cn: गुरोः संदेशकारिणः । प्रारब्धकर्मानुसारिणी ईश्वरप्रेरणा, तां कर्तुं शीलं येषां ते । ☞

94 ^a) K1 शक्रं; K6 शक्याश्च; Bo. 6-9 शक्या; D6. 7 शक्या (for शक्यं). G1 om चाल्पेन. — ^b) K1 ज्ञाति; B6. 9 Das. a4 D8 G2 Ms ज्ञाति; G1 ज्ञाति (for ज्ञान्ति). K7 D4. 9 आप्तुं; G2 प्राप्य; M1. 7 प्राप्तिं (for प्राप्तुं). G2 M1. 5. 7 गुणाधिकाः (G2 'का) (for 'र्थिना). ☞ Cp: गुणार्थिना, आत्मविवेचनमेव गुणस्तदर्थिना । ☞ — ^c) K4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 (h1) युक्तेन (for युक्तेन). — D4. 5 om. (hapl.) 94^d-95^e. — ^d) K6 युक्तो; Das. a4 युक्त (for युक्त). K3 मोक्षिणा.

95 D4. 5 om. 95^{ae} (cf. v. l. 94). — ^a) D7 सांख्या; G3 सांख्ये (for सांख्या). K1 T2 G1 महाप्राज्ञ; K6 'प्राज्ञा (for 'प्राज्ञा). — V1 reads 95^a-96^b on marg. — ^c) G2 तेन (for [अ]नेन). T1 G1. 3. 6 सांख्यज्ञानेन कौन्तेय. — ^d) K4 G3 तुल्य (for तुल्यं). D5. 7 ज्ञाने (for ज्ञानं).

96 D4 om. 96. V1 reads 96^{ab} on marg. — ^a) K1 तु (for भूज्). — ^b) B6 (marg. as in text) एतत् (for सांख्यं). — Das om. (hapl.) 96^{ed}. — ^c) G3 परम् (for ध्रुवम्). K6 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 7. 8 एवोक्तं (for अव्यक्तं). K4 अक्षरांकवमव्यक्तं (sic). — ^d) K7 D8 शूद्रम; B6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 Gs. 6 पूर्ण; M1. 7 पूर्व (for पूर्व).

97 ^a) Ds1 रहितं (for -निधनं). — ^b) T2 ब्रह्म (for कर्तुं). K4 शाश्वतं. *K1 निर्द्वंद्वो कर्तुं शाश्वतं (sic); D7 'द्वं कीर्तिताश्च तं. — ^d) Das repeats from शमा up to चिक्रियाः (in 98^b) after तथा (in 99^b).

C. 12. 11200
B. 12. 302 f. 1. 103
K. 12. 307. 103

यतः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।

यच्च शंसन्ति शास्त्रेषु वदन्ति परमर्षयः ॥ ९८

सर्वे विप्राश्च देवाश्च तथागमविदो जनाः ।

ब्रह्मण्यं परमं देवमनन्तं परतोऽच्युतम् ॥ ९९

प्रार्थयन्तश्च तं विप्रा वदन्ति गुणबुद्धयः ।

सम्यग्युक्तास्तथा योगाः सांख्याश्चामितदर्शनाः १००

अमूर्तेस्तस्य कौन्तेय सांख्यं मूर्तिरिति श्रुतिः ।

अभिज्ञानानि तस्याहुर्मतं हि भरतर्षभ ॥ १०१

K2 शमात्मकः; V1 Bo. ६. १. ९ Gs समात्मकाः; Dn1. n4
Ds D2. ३. ३ मनीषिणः; D5. १ शमात्मनः (for 'स्मकाः').

98 For the repetition in Das, cf. v. l. 97. V1 reads 98^b on marg. — ^b) Ds सर्गा. (for सर्ग). D1 T G1-३. ६ प्रलय. (for प्रलय). K1 विक्रियाः. — ^a) K1 ये च; K2. ६ V1 Bo. ३. ९ Da4 यं च; K4 D5. १ पंच (for यच्च). K1 ६ संसृति; K2 D1 शंसति; K7 संशति; Bo Ds T2 संशति (for शंसन्ति). G2 M1. ५. १ शास्त्राणि; M6 मार्गाणि (for शास्त्रेषु). — ^d) K6 वर्तत; B5. ३ (marg.) वर्तते (for वदन्ति).

99 For the repetition in Das, cf. v. l. 97. — ^a) K1. ३. ५. १ B8 Da. ९ देवाश्च विप्राश्च (by transp.); K6 B6 D5. १ G2 M5-१ विप्राश्च वेदाश्च. T G1 ३. ६ सर्वे वेदाश्च देवा (T1 वेदा)श्च. — ^b) Das om from गम up to मन (in 99^d). K4. ६. १ B5-३ Da4 Dn1. n4 Ds D2-4. ३. ९ तथा गमः; Bo. ९ तथा गमः; T G1-३. ६ M1. ५-१ तथा शास्त्र- (for तथागम-). — ^c) K2 ब्राह्मणः; K4 ब्राह्मण्यं; M1 ब्रह्मण्यः; Cn (gloss: ब्रह्मजाति-हितम्); Cp (gloss: ब्रह्मणि वेदे प्रतिपादितम्) ब्रह्मण्यं (as in text). — ^d) K1 D5. १ अनन्त- (for अनन्तं). K1 परमोच्युतं; K6 Bo. ६-३ Das. a4 Dn1. n4 D2. ३. ५. १. ३ M5 'मच्युतं; V1 B8 Ds 'मच्युतं (for 'तोऽच्युतम्).

100 ^a) G1 ये (for तं). D5. १ प्रार्थयन्तीधरं विप्रा. — ^b) T G1. ३. ६ M1. ५-१ बुद्ध- (for गुण-). — ^c) K7 B8 Da. ५. १. ९ T2 उक्तास् (for युक्तास्). K2 यथा; T2 सदा (for तथा). — ^d) K2 सांख्यश्च; G1 सांख्याश्च. K1 चासित- (for चामित-). K2. ५ दर्शनः; V1 D5. १ विक्रमाः.

101 ^a) B7. ९ Das अमूर्तं (for अमूर्तेस्). — ^b) K2 Bo Ds D5. १ Gs M1. १ सांख्य-; B5. १. ९ Das. a4 T1 Cpp सांख्या; Cp ज्ञानं (for सांख्यं). K2. ५ श्रुतेः;

द्विविधानीह भूतानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।

जङ्गमागमसंज्ञाणि जङ्गमं तु विशिष्यते ॥ १०२

ज्ञानं महद्यद्वि महत्सु राज-

न्वेदेषु सांख्येषु तथैव योगे ।

यच्चापि दृष्टं विविधं पुराणं

सांख्यागतं तन्निखिलं नरेन्द्र ॥ १०३

यच्चेतिहासेषु महत्सु दृष्टं

यच्चार्यशास्त्रे नृप शिष्टजुष्टे ।

K7 lacuna; G1 श्रुति. — ^a) K2 अवि-; D5. १ अपि; T G1-३. ६ M6 १ अति- (for अभि-). Ds जा-नामि; D2. ५. १. ९ ज्ञानेन (for ज्ञानानि). — ^d) K1. २ ६ D5. १ G2 मतिर्हि; K7 D4. ९ मतिमिद्; Ds1 मतिं हि; T2 मतं वा (for मतं हि). Das. a4 पुरुषर्षभ (for भरत^a). ☞ Ca (reading मतीर्): दूरश्रवणदर्शनाद्या-हितमतयो, ब्रह्मणि ज्ञाते, ज्ञापकानि ॥ Cn: मतं, ज्ञानम् । मनज्ञाने अस्यान्नावे निष्ठा (Pāṇini 3. 2. 188 and 3. 3. 114) । निर्विषयघटादिज्ञानमेव परं ब्रह्मेत्यर्थः । ☞

102 ^a) G1. ३ विविधानि (for द्विवि^a). K2 हि (for [ह]ह). — ^b) D4 om. पृथिव्यां. — ^c) B8 (marg. as in text) जंगमाजंगमानीह; T G1. ३ ६ 'सा-ख्यानि; G2 'जंगसंज्ञानि (sio). — ^d) B8 (marg. as in text) जंगमस्. K1. २. ५ विशां पते; D1 (marg. as in text) विधीयते (for विशिष्यते).

103 ^a) T2 G2 विद्धि (for यद्धि). B8 (marg. as in text) जातं (for राजन्). — ^b) Gs देवेषु (for वेदेषु). K7 D4. ९ सांख्ये च; Da4 lacuna (for सां-ख्येषु). — ^c) K1 T2 यच्चापि. Bo विविधः; Dn1 विबुधं (for विविधं). K4. ६ Bo. ६-९ Das. a4 Dn4 Ds D2. ३. ३ T G1-३. ६ पुराणे (for 'जं'). — ^d) D1 om. (hapl.) from तन्निखिलं up to सांख्यागतं (in 104^d). Gs तं च खिलं (for तन्निखिलं).

104 D1 om. up to सांख्यागतं (cf. v. l. 103). — ^a) G2 यच्चैषु भावेषु (for यच्चेतिहासेषु). B8 महच्च (for 'स्तु). D5 यच्चेतिहासोपनिषत्सु दृष्टं. — ^b) K1 यच्चार्य-; K2 यच्चार्य-; D5 यत्त्वर्थ- (for यच्चार्य-). K7 शास्त्रं (for शास्त्रे). Da4 जुष्ट- (for शिष्ट-). — ^c) K1 D4. ९ विज्ञानतो वै (for ज्ञानं च लोके). M1. ५-१ योगे (for लोके). K1. २ तद् (for यद्). K1 अस्ति (for अस्ति). D5 ज्ञानं च लोकेषु यदस्ति किञ्चित्. — ^d) K1. ३ G1 तच्च; D5. १ तच्च-; Gs तं च (for तच्च).

ज्ञानं च लोके यदिहास्ति किञ्चि-

त्सांख्यागतं तच्च महन्महात्मन् ॥ १०४

शमश्च दृष्टः परमं बलं च

ज्ञानं च सूक्ष्मं च यथावदुक्तम् ।

तपांसि सूक्ष्माणि सुखानि चैव

सांख्ये यथावद्विहितानि राजन् ॥ १०५

विपर्यये तस्य हि पार्थ देवा-

न्गच्छन्ति सांख्याः सततं सुखेन ।

तांश्चानुसंचार्य ततः कृतार्थाः

पतन्ति विप्रेषु यतेषु भूयः ॥ १०६

हित्वा च देहं प्रविशन्ति मोक्षं

दिवौकसो द्यामिव पार्थ सांख्याः ।

ततोऽधिकं तेऽभिरता महार्हे

सांख्ये द्विजाः पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥ १०७

तेषां न तिर्यग्गमनं हि दृष्टं

नावाग्गतिः पापकृतां निवासः ।

न चाबुधानामपि ते द्विजातयो

ये ज्ञानमेतन्नृपतेऽनुरक्ताः ॥ १०८

सांख्यं विशालं परमं पुराणं

महार्णवं विमलमुदारकान्तम् ।

C. 12. 11211
B. 12. 30211. 114
K. 12. 307 114

K1 D4. 9 मतं; D5 महान् (for महन्). K2. 4 महा-
त्मना (K4 'नां'); B8 (marg. as in text) महार्थं (for
'त्मन्').

105 *) Bo. 9 शमश्च; T1 G1. 6 शमं (for शमश्च).
D5 lacuna; D7 स (for च). B8 (marg. as in
text) जुष्टः (for दृष्टः). —^b) M1. 5-7 ज्ञानस्य (for
ज्ञानं च). K1 T G1. 6 सांख्यं; K2 सांख्यश्च; K6 V1
B8. 9 सौख्यं; K7 D4. 9 सूक्ष्मं; Bo. 6. 1 G1 M1. 5-7
सौक्ष्म्यं; Da3. a4 सौक्ष्मं; Ds1 सूक्ष्मे; G3 संख्यं (for
सूक्ष्मं). —^c) G1 तमांसि (for तपांसि). K6 सूक्ष्मानि;
K7 D4. 9 सूक्ष्माणि; M7 सौक्ष्म्याणि (for सूक्ष्माणि).
D5 चैवं (for चैव).

106 *) T1 G6 यस्य (for तस्य). Da4 हितार्थ-
(for हि पार्थ). K1 देवा (for देवान्). ❀ Cn: विप-
र्यये, किञ्चित्साधनवैकल्यात् ज्ञानानुत्पत्तौ ॥ Cp: विपर्यये,
विद्वेनाभिभव ॥ Cv: विपर्यये, मोक्षविपरीते प्रवृत्तिकर्मणि
सति । ❀ —^b) G1 तस्याः (for सांख्याः). Ds reads
from सततं up to सांख्याः (in 107^b) on marg.
— 106^{ad} is damaged in B8. —^c) K6 -संचार्य;
Da1 -संचार्य; Ds1 -संचार्य; G2 -संचर्य (for -संचार्य).
—^d) K2 Da3. a4 गतेषु; K7 D4. 9 च तेषु; Ds1
यतेत (for यतेषु). K6 जितेषु विप्रेषु पतन्ति भूयः.

107 Ds reads 107^{ab} on marg. — *) K1 om.
च. K1 प्रविश्यन्ति; K2 D4 'शति. Dn1. n4 Ds D2.
8. 8 देवं; D5. 7 दैवी (for मोक्षं). —^b) K1 दिवौ-
कस्यो; D4 'कसौ (for 'कसो). K4 संख्या; Da4
संख्याः; D7 सारैः (for सांख्याः). —^c) K6 V1 Bo.
6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T G3. 6

अतो (for ततो). K1 D4. 5. 7. 9 M1. 5-7 ये (for ते).
K6 रमता (sic); Da1 निरता; G2 हि रता (for
ऽभिरता). K1. 2 महर्षे; K6 Bo. 7. 9 Da3. a4 महात्मन्;
K7 D4. 5. 7 9 'र्षी; T G2. 8. 6 M1. 5-7 'र्थे (for 'र्हे).
—^d) Da3. a4 सांख्या; M7 सांख्य- (for सांख्ये). K1
द्विजः; Da4 द्विजा; M1. 5-7 स्थिताः (for द्विजाः). K6
शिष्टजुष्टे (for 'जुष्टे).

108 *) K1 च; Ds M1. 5. 6 हि (for न). K7
मननं; D7 दमनं; T1 जननं; G6 जजनं (for गमनं).
K6 lacuna; D5 7 न (for हि). —^b) K1 नावं; K2
Ds Ds G3 न वाग्-; K4 B8. 9 Da3 Dn1. n4 D2. 8. 5.
7. 8 T2 नावाग्-; G2 नापां (for नावाग्-). K2 कृतं
निवासः; K4 G1 -कृता नि-; Bo Da3. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 8. 8 -कृताधिवासः; D5. 7 -कृतां निवासं (for -कृतां
निवासः). —^c) K4 6 B9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8.
5. 7. 8 चाप्रधाना; V1 Bo 6-8 T1 चाप्रधाना (T1 'नाम्);
D4 G8 चाबुधानाम्; G2 वायुधाराम्; G2 चाबुधानो
(for चाबुधानाम्). K1 अहितो; K2 T G3 6 अहिते
(G3 'ता); G1 अहिते (for अपि ते). K2 द्विजातये;
G2 न सिद्धा. — 108^d-109^a is damaged in B8. —
—^d) K1. 2 D4 यज् (for ये). Ds: एकं; D5. 7 एवं;
T2 एव (for एतन्). K1 [s]नुरक्तः; B7 न रक्ताः;
T1 G6 नु जाताः; T2 [s]नुजाताः (for 'रक्ताः).

109 109^{ab} is damaged in B8. —^a) V1 Bo.
7. 9 G1 सांख्या (for सांख्यं). —^b) K1. 2. 4 B7 9 Da. 9
T G1. 8. 6 M7 विपुलम्; D5. 7 विष्णुम् (for विमलम्).
T G1. 8. 6 M1. 5-7 उदाहरन्ति (for उदारकान्तम्). —^c)
K6 नृपतेर् (for 'ते). K2 महात्मना; D5. 7 'त्मन्
(for 'स्मा). —^d) K1 नारायणं. Dn1 T G3. 6 M1. 5-7

C. 12. 1121
B. 12. 302[1]. 114
C. 12. 307. 114

कृत्स्नं च सांख्यं नृपते महात्मा
नारायणो धारयतेऽप्रमेयम् ॥ १०९
एतन्मयोक्तं नरदेव तत्त्वं

नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ।
स सर्गकाले च करोति सर्गं
संहारकाले च तदत्ति भूयः ॥ ११०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

२९१

युधिष्ठिर उवाच ।
किं तदक्षरमित्युक्तं यस्मान्नावर्तते पुनः ।
किं च तत्क्षरमित्युक्तं यस्मादावर्तते पुनः ॥ १
अक्षरक्षरयोर्व्यक्तिमिच्छाम्यरिनिषूदन ।
उपलब्धुं महाबाहो तत्त्वेन कुरुनन्दन ॥ २

त्वं हि ज्ञाननिधिर्विप्रैरुच्यसे वेदपारगैः ।
ऋषिभिश्च महाभागैर्यतिभिश्च महात्मभिः ॥ ३
शेषमल्पं दिनानां ते दक्षिणायनभास्करे ।
आवृत्ते भगवत्यर्के गन्तासि परमां गतिम् ॥ ४
त्वयि प्रतिगते श्रेयः कुतः श्रोण्यामहे वयम् ।

[s]प्रमेयः (for 'मेयम्).

110 K1. 2. 4 om. 110^{ab}. — ^b) K6 B6 8. 9 नारा-
यणाद्; Dn1 Ds1 G6 'यणे (for 'यणो). M1. 1-7 इमं
(for इदं). — ^a) K7 D4. 9 G1 सं; Ds1 laouna
(for स). G2 सज्जकाले (for सर्गं). — ^d) K2
संसार- (for संहार-). K1. 2. 4 तमेति; K7 D4. 9 तमेव;
Bo तदेव; G1 वदति (for तदत्ति). — After 110,
Dn1. n1 Ds D2. 3. 5 7. 8 editions ins.:

751* संख्य सर्वं निजदेहसंस्थं
कृत्वाप्सु शेते जगदन्तरात्मा ।

Colophon. Ś1 D6 missing: Ks. 5 B1-5 Da1. a2
Dn1. n3 D1 G1. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan:
K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da2. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9
T G1-8. 9 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 4. 6
सांख्यप्रज्ञा (K1. 4 add समाप्ता); K2 सांख्यप्रज्ञा; K7
D4. 5. 9 सांख्याध्यायः; V1 D1 सांख्ययोगः; Bo. 6. 9
Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 सांख्यं; B8 सांख्यवर्णनं; T1
G6 सांख्यज्ञानं; G2 सांख्यरीतिकथनं; M5. 6 सांख्यज्ञान-
विधिः. — Adhy. no. (figures, words or both): K6
26; B7 T1 G1. 6 125; B8 128; Dn1 127; Dn4
Da2 G2 M5 126; Ds 122; T1 138; G2 141;
M1. 6. 7 124. — Śloka no.: Da4 Dn4 113; Dn1
D4 116.

291

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. 1. 12.
274. 13; 283. 15).

1 Ds2 reads 1-2 on marg. — ^a) G1 किञ्चिद्
(for किं तद्). — ^b) G1 तस्मान् (for यं). — K1. 2. 4
Da3 Dn1 Ds1 D4 G1. 2 M6 om. (hapl.) 1st. — ^c)
K6 किञ्चित् (for किं च).

2 Ds2 reads 2 on marg. — ^a) K4 व्यक्ति; Bo. 6
व्यक्तं (for व्यक्तिम्). — ^b) K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 पृच्छामि (for इ°). B8 रिपु-
(for अरि-). K1. 2. 4. 7 Bo. 8. 9 D2 M5-7 निषूदन
(for निषू°). — ^c) K6 Da4 D5. 7 उपलब्धं; G1
°लुब्धं (for °लब्धुं). B7 repeats from बाहो up to
नन्दन (in 2^d) after भागैः (in 3^d). — ^d) K1. 2. 4
तत्त्वेन भरतर्षभ.

3 For the repetition in B7, cf. v. 1. 2. — ^a)
G2 स (for त्वं). — ^b) K7 D4. 9 प्रोच्यसे; G2 उच्यते
(for °से). M1. 7 देव- (for वेद-). B7 पारगैः (for
°गैः).

4 ^a) V1 Ds2 अल्प- (for अल्पं). Bo T G6 दिनान्ते
तु (Bo च) (for दिनानां ते). — ^b) K6 दक्षिणायन-
(for दक्षिणा). Da4 भास्करैः (for °रैः). — G1 om.

कुरुवंशप्रदीपस्त्वं ज्ञानद्रव्येण दीप्यसे ॥ ५

तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुकुलोद्भव ।

न तृप्यामीह राजेन्द्र शृण्वन्नमृतमीदृशम् ॥ ६

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।

वसिष्ठस्य च संवादं करालजनकस्य च ॥ ७

वसिष्ठं श्रेष्ठमासीनमृषीणां भास्करद्युतिम् ।

पप्रच्छ जनको राजा ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ॥ ८

परमध्यात्मकुशलमध्यात्मगतिनिश्चयम् ।

मैत्रावरुणिमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ९

स्वक्षरं प्रश्रितं वाक्यं मधुरं चाप्यनुल्बणम् ।

पप्रच्छर्षिवरं राजा करालजनकः पुरा ॥ १०

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि परं ब्रह्म सनातनम् ।

यस्मान्न पुनरावृत्तिमाप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ ११

यच्च तत्क्षरमित्युक्तं यत्रेदं क्षरते जगत् ।

यच्चाक्षरमिति प्रोक्तं शिवं क्षेम्यमनामयम् ॥ १२

C. 12. 11225
B. 12. 303[2]. 12
K. 12. 303. 12

4^a-6^b. — ^a) K₂. 4. 6 D₂₃ D₂₁ n₄ D₂₁ D₂. 3 M₅
आवृते; K₇ आगते; B₉ आवर्ते (for आवृत्ते). K₄
अर्थे (for अर्के).

5 G₁ om. 5 (cf. v. l. 4). — ^b) D₇ om.
(? hapl.) from श्रोत्र्यामहे up to त्वत्तः (in 6^b). K₂
श्रेष्ठामहे (for श्रोत्र्या). — ^c) K₂ D₄ T₂ -प्रदीप त्व
(for 'पस्त्वं'). — ^d) K₆ V₁ B₉. 6-9 D₂₃ a₄ D₂₁. n₄
D₂ D₂ 3. 5. 8 -दीपेन; D₂₁ -शीषेन (sic) (for -द्रव्येण).
K₄ T₂ दीप्यते; D₂₁ दिप्यसे.

6 G₁ om. 6^{ab} (cf. v. l. 4). D₇ om. up to त्वत्तः
(cf. v. l. 5). — ^a) D₅ अतस्त्वत् (for तदेतत्). M₁.
5-7 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्). — ^b) K₁. 2. 4 -पितामहः;
B₉ कुलोद्भव (for 'द्भव'). — ^c) K₂ न तृप्यसि हि
राजेन्द्र; K₇ B₈ (marg.) D₄. 5. 7. 9 न हि तृप्यामि रां;
B₈ (orig.) न तृप्यामि महाराज. — ^d) G₆ पिबन् (for
शृण्वन्). G₈ ईश्वरं (for ईदृशम्). K₆ शृण्वतोमृत-
मीदृशं. — After 6, K₂. 4 ins. an addl. colophon
[sub-parvan: K₂ मोक्षधर्म].

7 ^a) T G₁. 2. 6 एतत् (for अत्र). K₁ वर्णयिष्ये-
हम्; K₂. 6 V₁ B₉. 6. 7. 9 D₂₃. a₄ D₂₁. n₄ D₂ D₂. 3
G₂ वर्त (K₂ 'र्ण')यिष्यामि (for 'यिष्येऽहम्'). — ^b)
K₆. 7 B₉ वशिष्ठस्य. — ^c) K₂ करालः; D₇ T G₁-3. 6
M₁. 5-7 करालः (for करालः). D₉ ह (for च).
✽ Ca n. p: करालनामा जनकः, करालजनकः । ✽

8 ^a) K₆. 7 B₉. 8. 9 वशिष्ठ. — G₂ om. (hapl.)
8^b-9^c. — ^b) K₁. 2. 4. 7 B₈ (marg.) D₂. 9 मुनीनां
(for ऋषीणां). D₂₃. a₄ द्युतिः (for 'द्युतिम्'). — ^c)
K₇ पप्रच्छ. K₇ D₄. 9 राज्ञः (for राजा). — G₁ om.
(hapl.) 8^d-10^e. — ^d) K₄ ज्ञाने; D₄ lacuna (for
ज्ञानं). K₂. 7 D₄ D₂₁ D₂. 9 T₂ M₇ नैःश्रेयसं. K₇
पदं (for परम्).

9 G₁ om. 9; G₂ om. 9^{ab} (for both, cf. v. l. 8).
— ^a) K₁ आद्यात्मः; K₂ आद्यात्म- (for अ'). — ^b)
K₁. 2. 4 -निश्चितं; D₅. 7 -चितकं; G₈ (before corr.)
-निश्चलं (for -निश्चयम्). — ^c) K₁. 7 D₄ D₄. 9 T₂
मैत्रावरुण (D₄ 'णी')म् (for 'वरुणिम्'). ✽ Cn: मैत्रा-
वरुणि, मित्रावरुणयोर्दक्षितयोरुर्वशीमप्यपरमं दृष्ट्वा वापतीवरे
कुम्भे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति बहुचानामनु-
क्रमणिकायां तस्य मैत्रावरुणित्वमुक्तम् । ✽ — ^d) D₅. 7
कृताञ्जलिः.

10 G₁ om. 10^{ab} (cf. v. l. 8). — ^a) K₇ V₁
B₉. 7. 8 D₄. 5. 7. 9 प्रसृतं; D₄ प्रतिमं; D₅ प्रथितं (for
प्रश्रितं). K₆ B₉ D₄ G₂ चैव (for वाक्यं). M₁. 5-7
स्वक्षरं प्रश्रितवचो (M₇ 'यो'). — ^b) D₄ D₄ वा (for
च). K₁ D₄. 9 अनु (K₁ 'न'ल्वणं; B₇ अनुदगं; T₁
G₂. 6 अनुद्वणं (for 'ल्वणम्'). ✽ Ca: अनुद्वणं, कुतर्क-
हीनम् । ✽ — ^c) K₂. 7 प्रपृच्छ (for पप्रच्छ). G₂
पप्रच्छ ऋषिपं राजा. — ^d) T₂ G₁. 2 M₁. 5-7 कराल-
(for करालः).

11 Before 11, B₉ ins. भीष्म उवाच; B₈. 7 T
G₂. 6 जनक उवाच; B₈ करालजनक उवाच. — ^a) M₁.
5. 6 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्). — ^d) K₇ D₄. 5. 7. 9 प्राप्नु-
वन्ति (for आप्नु). — After 11, K₁ ins. an addl.
colophon [Sub-parvan: मोक्षधर्म].

12 V₁ reads 12^a on marg. — ^a) K₁. 2. 4 यश्च
(for यच्च). — ^b) K₁. 2. 4 तत्रेदं; B₉ यच्चेदं; T₁
G₆ यथैतत्; T₂ G₈ यथे (G₈ 'थै')दं; G₁ यथैतं (for
यत्रेदं). K₂. 4 जरते (for क्ष'). D₄ om. (hapl.)
from ते जगत् up to क्षर (in 13^b). — ^c) K₁. 2. 4
यश्च; D₄ यत्र (for यच्च). — ^d) D₄ T G₁. 2. 6
क्षेमम् (for क्षेम्यम्).

13 D₄ om. up to क्षर (cf. v. l. 12). K₆. 7 V₁

C. 12-1'235
E 12 C372.13
V 12 208.13

वसिष्ठ उवाच ।

श्रूयतां पृथिवीपाल क्षरतीदं यथा जगत् ।
यन्न क्षरति पूर्वेण यावत्कालेन चाप्यथ ॥ १३
युगं द्वादशसाहस्रं कल्पं विद्धि चतुर्गुणम् ।
दशकल्पशतावृत्तं तदहर्ब्राह्ममुच्यते ।
रात्रिश्चैतावती राजन्यस्यान्ते प्रतिबुध्यते ॥ १४
सृजत्यनन्तकर्माणं महान्तं भूतमग्रजम् ।
मूर्तिमन्तममूर्तात्मा विश्वं शंभुः स्वयंभुवः ।

Bs 7 9 वसिष्ठ (for वसिष्ठ). — ^b) K1 क्षरते यं; K7 Das. 44 क्षर ही (K7 क्षरती) दं (for क्षरतीदं). — ^a) K1. 2 V1 Bs. 7 Da. 1 G2 यत्तत्; Ds. 1 एतत् (for यत्न).
❧ Cs: पूर्वेण, अतीतेन कालेन । ❧ — ^d) K1 2. 4 भारत;
Ks Bo Das Dn1 n4 Ds1 D2-3. 8 G2 चाप्यथ; Da4 चाप्यथ; G1 च व्यथ: (for चाप्यथ). ❧ Cn: यावत्कालेन, कृत्स्नेनापि कालेन ॥ Cs: यावत्कालेन, अविव्यत्कालेन च । ❧

14 ^a) G1-3. 6 युग- (for युगं). Da4 साहस्रे (for 'सं'). — ^b) K1 V1 Bo 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 Ms (inf lin.) Cv चतुर्गुणं (for 'गुणम्'). — ^c) M1. 7 दशकल्प- (for दश). K1 शतावृत्तं; K2. 4. 1 V1 Ds. 9 'वत्तं' (for 'वृत्तं'). — ^d) K1. 4. 1 Bs (orig.) तदहर्; Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) 9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2 3 8 अहर्ब्राह्म (by transp.); G2 तदहो. K7 ब्राह्मम् (for ब्राह्मम्). — Gs om. (hapl.) 14er. — ^e) Bo रात्रीश्. K7 D4 5. 7 9 T G1. 6 M1. 5-7 तावता (for एतावती). — ^f) Ds Cs तस्यान्ते (for यस्यान्ते).

15 ^a) K1. 2 1 D4. 9 G2 सृजन्नन्त- (for सृजत्यं). Bs (marg. as in text) कर्माणि (for 'णं'). ❧ Cs: अनन्तकर्माणम्, असंख्येयानां सृज्यानां कर्तारम् । ❧ — ^b) K1 अग्रजं; K2 4 6 अव्ययं (for अग्रजम्). — K2. 4 om. (hapl.) 15er. — ^c) B9 तस्य मूर्तिम्; Da4 D4 मूर्तिमन्तम्. K1 Ds1 T2 G1. 3 M1 5-7 अमूर्त्यात्मा; Bs (marg.) 'र्तीयो (for 'र्त्विमा). — ^d) K1 विश्वः; Ks V1 Bs D4. 9 G2 विश्वः; Ds. 1 विष्णुः; Cs. v विश्वं (as in text). B9 Ds T G2. 6 Cs शंभुः; Cv शंभुः (as in text). Ks Ds D4. 9 T G3. 6 Cs. v स्वयंभुवं (for 'भुवः). G1 विश्वेशं विश्वशंभवं. ❧ Cs: स्वयंभुवं, अव्यक्तास्वयमेवाव्यवर्धनेन जातम् ॥ Cv (reading विश्वं शंभु स्वयंभुवं): शंभुः नारायणः ॥ ❧ — Bs reads 15er twice. — ^e) K1. 1 Bs (second time) अणिमा;

अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानं ज्योतिरव्ययम् ॥ १५
सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १६
हिरण्यगर्भो भगवानेष बुद्धिरिति स्मृतः ।
महानिति च योगेषु विरिञ्च इति चाप्युत ॥ १७
सांख्ये च पठ्यते शास्त्रे नामभिर्बहुधात्मकः ।
विचित्ररूपो विश्वात्मा एकाक्षर इति स्मृतः ॥ १८
वृत्तं नैकात्मकं येन कृत्स्नं त्रैलोक्यमात्मना ।

D4 9 अणिमां (for 'मा'). Ds लघिमां; T2 महिमा (for लघिमा). K7 D4 9 G2 प्राप्तिम् (for प्राप्तिर्).
❧ Cn: अणिमाद्या यत्र स्वयंभुवः, नित्यं स्वतःमिद्धाः, न तु हिरण्यगर्भादिष्विव तपसा आविर्भूताः । ❧ — ^f) K1 ईषाणं; K7 D4. 9 Gs Cp (Cp as in text) ईशानो; D7 'नः; M1 'ना; M7 'नां (for 'नं'). M7 ज्योतिम्. K7 D4 9 अव्ययः.

16 = (var.) 6. 35. 13: 12. 231. 29; B 12 285 [4]. 75^a-76^a; 12. 300. 14: B. 13. 14. 418^a-419^b: B. 14. 19. 49; 40. 4; Śvetāśvatara Up 3. 16. — ^a) Ks पादांते; Ks D7 पादं तं; K7 D4. 9 पादांतः; Bs Dn1. n4 T G1-3 6 M1. 5-7 पादं तत् (for -पादान्तं). — ^b) K7 D4. 9 मुखः (for मुखम्). — ^c) K7 D4. 9 श्रुतिमालं (for 'मल्ल). K1 लोके; Ks M1. 6 लोकं (for लोके). — ^d) K1 विष्टितं; Da4 वृष्टि (for तिष्ठति). K2 सर्वमावृत्य धिष्टितं; M7 सर्वामावृत्य तिष्ठति.

17 ^b) G1 एक (for एष) Ks श्रुतिः; B9 स्मृतिः (for स्मृतः). — G1 om. 17er. — ^c) G2 महाज्ञि*चायोगेषु. — ^d) K4. 7 B9. 6 (marg.) 7-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विरिचिर्; V1 विरंचिर्; Ds. 1 विरंचम् (for विरिञ्च). K7 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3 8 चाप्यजः; V1 चाप्ययः; D1. 5. 7. 9 T G3. 6 M1. 5-7 चाप्यथ (for चाप्युत).

18 ^a) G1 सांख्यैश्च (for सांख्ये). Ds1 पठ्यते (for पठ्यते). T2 शास्त्रं (for शास्त्रे). — ^b) M1. 5-7 बहुलात्मकः (for 'धात्मकः). — ^c) K2 रूपे (for 'रूपो). — ^d) Ds एकोक्षरः; D7 एकाक्षरम्. ❧ Cs: एकाक्षरः, अभिज्ञाक्षरः आत्मज्ञमान इत्यर्थः । ❧

19 K1 Da4 Ds om. (hapl.) 19. — ^a) Ks. 1 B9-3 Das D4. 9 Cp धृतम्; Ds1 वृत्तं; G2 M1. 5. 7 कृतं (for धृतं). K7 D4. 9 एकात्मकं; G3 एवा' (for

तथैव बहुरूपत्वाद्विश्वरूप इति स्मृतः ॥ १९
एष वै विक्रियापन्नः सृजत्यात्मानमात्मना ।
अहंकारं महातेजाः प्रजापतिमहंकृतम् ॥ २०
अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नं विद्यासर्गं वदन्ति तम् ।
महान्तं चाप्यहंकारमविद्यासर्गमेव च ॥ २१
अविधिश्च विधिश्चैव समुत्पन्नौ तथैकतः ।
विद्याविद्येति विख्याते श्रुतिशास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ २२
भूतसर्गमहंकारात्तृतीयं विद्धि पार्थिव ।

अहंकारेषु भूतेषु चतुर्थं विद्धि वैकृतम् ॥ २३
वायुर्ज्योतिरथाकाशमापोऽथ पृथिवी तथा ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ॥ २४
एवं युगपदुत्पन्नं दशवर्गमसंशयम् ।
पञ्चमं विद्धि राजेन्द्र भौतिकं सर्गमर्थवत् ॥ २५
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणमेव च पञ्चमम् ।
वाक्च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढं तथैव च ॥ २६
बुद्धीन्द्रियाणि चैतानि तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।

C. 12. 1/241
B. 12. : 03[2]. 28
K 12. 508. 28

नैका'). — 19^{ab} is partly damaged in B. — ^b) K₂ 4 B₈ Dn₁ n₄ D₈ D₂ 3 T G₃ 6 कृतं; G₁ कृतस्; G₂ M₅ 6 वृत्तं; M₁ 7 हृतं (for कृतस्). G₁ 3 आत्मनः. — V₁ reads 19^a-20^b on marg. — ^d) D₇ विश्वरूपम्. K₂ 4 V₁ च स (for इति). B₀ 9 Dn₄ D₈ D₂ 3 M₅-7 श्रुतः; T₂ स्मृतं; G₂ (also as in text) M₁ श्रुतिः (for स्मृतः).

20 V₁ reads 20^{ab} on marg. — ^a) D₅ 7 विक्रियापन्नं (for 'पन्नः'). — ^b) K₁ 2 सृजता (K₂ 'स्वा'). त्मानम्. — ^c) K₇ D₄ 9 प्रजापतिर् (for अहंकारं). K₈ 7 D₈ 1 महातेजा. — ^d) T₁ G₁ 8 6 प्रजापतिर् (for 'पतिम्'). K₁ अहंगतं (for 'कृतम्'). K₄ प्रजापतिमहाक्रनो. ❀ C₈: अहंकृतम्, यः प्राणिनां हृदये स्थित्वा अहमित्यभिमित्य संसारे पुरुषं प्रवर्तयति तमहंकारम् । ❀

21 K₂ 4 om. (hapl.) 21^{ab}. — ^a) K₇ D₄ 9 अव्यक्तं (for 'क्ताद्'). K₈ B₀ 6-9 D₂ 3 a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ 3 8 आपन्नं (for उत्पन्नं). — ^b) K₇ D₄ 9 विद्यासर्गं; B₇ Dn₄ D₈ 5 7 'सर्गं' (for 'सर्ग'). D₈ lacuna; G₁ मे (for तम्). — ^c) T G₁ M₁ 5 7 महत्तश्; G₂ महत्तं; Cn (gloss: समष्टि, चात् व्यष्ट्याहंकारं) महान्तं (as in text). K₁ 2 4 अपि; D₈ वापि (for चापि). — ^d) K₈ स्वर्गम्; B₇ Dn₄ D₈ -सर्गम्; D₅ 7 G₁ -सर्गं; G₂ -सर्वं (for -सर्गम्). G₂ lacuna for मेव च.

22 ^a) K₁ 2 4 B₀ D₂ 3 a₄ C₂ अचिरि (D₂ 4 'र')श्च चिरि (D₂ 4 'र')श्चैव; Dn₁ अविधिं च विधिं चैव; T G₁ 3 6 C₇ अप (T₂ 'क्ष')रश्च प (T₂ 'क्ष')रश्चैव; G₂ M₁ 5-7 अविद्धि (G₂ 'रि')श्च विद्धि (G₂ 'रि')श्चैव. ❀ C₂: अचिरिरचिरस्थायीति छान्दसम् । चिरिश्चिरस्थायीति ॥ Cn (reading as in text): तत्तदुपास्तिविधानमविद्या, सिद्धवत्कथनं विद्या ॥ C₇: परः महत्तत्त्वाभिमानो ब्रह्मा, अपरः अहंकारतत्त्वाभिमानो रुद्रः, एकस्माद्भारायणात् ॥ ❀ — ^b) K₂ समुत्पन्नश्च; K₇ D₈ 'स्पन्ना' (for 'स्पन्नौ'). D₄ T G₁-3 6 M₁ 5-7 अथ

(for तथा). ❀ C₂: एकतः, ज्ञानस्वरूपत्वात् । ❀ — ^a) K₈ चःखयातौ; B₀ 9 D₂ 4 चाख्याते; Dn₁ विख्यातं (for 'ते'). — ^d) K₁ 2 D₄ 9 T₂ G₁ M₁ 5-7 श्रुतिश्च; K₄ श्रुतश्च; T₁ G₃ 6 श्रुती; G₂ श्रुत्या (for श्रुति). K₁ 2 4 D₄ 9 T G₁ 3 6 M₁ 5-7 चाख्यात्म; G₂ चैवात्म (for शास्त्रार्थः).

23 ^a) K₁ 2 6 7 V₁ D₄ 9 G₈ अहंकारं; Cpp अहंकारात् (as in text). — ^c) T G₁ 3 6 अहंकारं च; M₅ (inf. lin. as in text) 'काराच्च' (for 'कारेषु'). K₄ 7 B₀ 7 8 Dn₁ n₄ D₈ D₂ 3 8 M₅ (inf. lin.) Cn (gloss: सात्त्विकराजसतामसेषु) C₂ C₇ (gloss: वैहारिक-तैजसतामसाहंकारेषु) सर्वेषु (for भूतेषु). M₁ 6 7 अहंकारात्मभूतेषु. — ^d) ❀ C₇: वैचारिकतैजसतामसां यत्कृतं तच्चतुर्थं विद्धि । ❀

24 ^a) K₇ B₀ वायु- (for वायुर्). K₂ V₁ तथा (for अथ). — ^b) K₁ आपश्च; B₀ 7 9 पयोथ; D₂ 4 यथोथ; G₁ अपोत (for आपोऽथ). — ^c) K₁ 6 7 B₇ D₂ 4 D₈ 1 T₂ G₁ M₅ शब्द (for शब्दः). K₁ स्पशाश्च; K₇ B₇ D₅ 7 T₁ G₁ स्पर्श (for स्पर्शश्च). D₂ 4 M₁ 7 रूपश्च (for रूपं).

25 ^a) T₂ G₁ 3 6 M₁ 5-7 एतद् (for एवं). G₂ उत्पन्न (for 'न्नं'). T₁ एतद्युगममुत्पन्नं. — ^b) M₁ 7 दर्श (for दश). — ^c) T₁ पंचविंशति राजेन्द्र. — ^d) B₇ संगम्; G₁ सर्वम् (for सर्गम्). K₂ अर्थवित् (for 'वत्').

26 K₇ om. 26^{ab}. — ^a) D₄ G₁ श्रोत्र- (for श्रोत्रं). D₇ च (for त्वक्). — ^b) D₅ घ्राणम् (fo घ्राणम्). K₁ 2 4 G₂ M₁ 5-7 घ्राण एव च पंचमः. — ^c) D₈ बाहू (for वाक्च). — ^d) K₄ पायाद्; D₂ 4 G₁ पायु- (for पायुर्). K₇ D₄ मेद्ग; D₈ मेद्गास् (for मेद्गं).

27 ^a) K₇ D₄ 9 सर्वाणि (for चैतानि). — ^c) D₈ 1

C. 12. 11241
B. 12. 303[2]. 28
K. 12. 308. 28

संभूतानीह युगपन्मनसा सह पार्थिव ॥ २७

एषा तत्त्वचतुर्विंशा सर्वाकृतिषु वर्तते ।

यां ज्ञात्वा नाभिश्चोचन्ति ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ २८

एतदेहं समाख्यातं त्रैलोक्ये सर्वदेहिषु ।

वेदितव्यं नरश्रेष्ठ सदेवनरदानवे ॥ २९

सयक्षभूतगन्धर्वे सकिंनरमहोरगे ।

सचारणपिशाचे वै सदेवर्षिनिशाचरे ॥ ३०

सदंशकीटमशके सपूतिकृमिमुषके ।

ह (for [होह]).

28 *) M1. 6. 7 स्वेव (for तत्त्व-). P6 (marg.)
Das. a4 T2 G1. 3. 6 चतुर्विंशत्; B8 Cnp 'विंशी; Cn. p
'विंशा (as in text). K1. 2. 4 एष तत्त्व (K1 तत्त्व)श्चतु-
र्विंशत्; K7 D4. 5. 7. 9 चतुर्विंशतिरेवैषा (D6 'ति चैतेषां;
D7 'ति चैतेषां). — ^b) K1. 2 विद्यते; K4 बुध्यते (for
वर्तते). — ^c) K1. 2. 4 Das यं; M5 तां (for यां).
D4 गत्वा (for ज्ञात्वा). G2 M1. 5-7 नातु (for नाभि-).
— ^d) G1 ब्राह्मणाः सत्त्वदर्शनाः.

29 *) K7 D4. 9 G2 M1. 5-7 देहे; B8 (marg. as
in text) देवं; Cn (gloss: क्लीबस्वमाप) देहं (as in
text). Das D8 समाख्यानं (for 'ख्यातं). — ^b)
K1 2 त्रैलोक्य-; Ds1 'के (for 'क्ये). K1. 2 'देदिनां;
Ds lacuna (for 'देहिषु). — ^d) K1 सुदेव; K6
सदेवे; Ds1 T2 G8 सदैव (for सदेव-). K4. 7 V1
Dn1 D5. 7 T1 G1-3. 6 M1. 6. 7 दानवैः (for 'वे).

30 *) K7 Das. a4 -गंधर्वैः; D5. 7 T1 G1 2. 6 M7
-गंधर्वैः (for 'र्वै). — ^b) D5. 7 T1 G1. 2 6 -महोरगैः
(for 'रगे). — ^c) K7 सकिंनर- (for सचारण-). Das
T2 पिशाचे च; D5. 7 'चैर्वा; T1 G1. 3. 6 'चैश्च; M1.
5-7 -पिशाचौवे (for 'चे वै). — ^d) D5. 7 T1 G1 6
-निशाचरैः (for 'चरे).

31 *) K2. 4 -मुषके; Das -मशके (sic); D5. 7 T1
G1. 6 -मशकैः (for -मशके). — ^b) K1 सपूति; D5. 7
सभूमि-; T1 G1. 8 सलूति-; G6 सलूता-; M5 सलूति-;
M7 सपूति- (for सपूति-). K1. 2. 4 B7 -क्रिमि-; Das
G1 -क्रम- (for -कृमि-). V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4
D2-4. 8 -मूषिके; D5. 7 T1 G6 मूषिकैः; G1 -मूलिकैः
(for -मूषके). — ^c) K1. 2 शनि; K7 शुने; T2 G1. 3
सह (for शुनि). K1. 2. 4 वैनेये; K6 Bo. 6-9 Das
Dn1. n4 D2. 8 7. 8 चैणेये; K7 D4. 9 वैदेहे; Ds1 गेवैये;
T2 G1 8 सशुनि; G2 वैणे च; M1. 5-7 वैणे च (for

शुनि श्रपाके वैणेये सचण्डाले सपुल्लसे ॥ ३१

हस्त्यश्चखरशार्दूले सवृक्षे गवि चैव ह ।

यच्च मूर्तिमयं किञ्चित्सर्वत्रैतन्निदर्शनम् ॥ ३२

जले भुवि तथाकाशे नान्यत्रेति विनिश्चयः ।

स्थानं देहवतामस्ति इत्येवमनुशुश्रुम् ॥ ३३

कृत्स्नमेतावतस्तात क्षरते व्यक्तसंज्ञकम् ।

अहन्यहनि भूतात्मा ततः क्षरति स्मृतः ॥ ३४

एतदक्षरमित्युक्तं क्षरतीदं यथा जगत् ।

वैणेये). T1 G6 सह श्रपाकैः सशुनैः. — ^d) K1 om. स.
K6 Bo 6-9 Das a4 Dn1 Ds D1-5. 7. 9 G1 सचण्डाले
(Ds 'ह). K1 सहकसे; K2. 4 सपुल्लसे; K6. 7 Ds1
सपुल्लसे; V1 Bo. 6. 7. 9 स(V1 च)पुल्लसे; Das. a4
पुल्लसे; D4. 5. 7-9 सपुल्लसे (for 'ल्लसे). T1 G6 सच-
ण्डालैः सपुल्लसैः.

32 ^b) Kumbh. ed. सवृक्षे (for सवृक्षे). K1 G2
हि (for ह). — For 32^{ab}, T G1. 3. 6 subst.:

752* सहस्त्यश्च सशार्दूले सक्षरगवि चैव हि ।

[T1 G8 सहस्त्यश्चैः सशार्दूलैः (for the prior half). G1
समक्षा (for सक्ष-). T1 G8 गव्यैश्च हि (for -गवि चैव
हि).]

— ^c) K1. 2 यच्च (for यच्च). T2 मूर्तिमयं (for मूर्ति-).
— ^d) K7 सर्वत्रैव; D9 सर्वं वैतन्; T G6 सर्वमेतन्
(for 'त्रैतन्).

33 *) K1 जलौ (for जले). — ^b) T G1-3. 6 M1.
5-7 नान्यथेति (for 'त्रेति). K1. 2. 4 V1 B9 नान्यतः (K4
'त्रे)द्वियनिश्चयः (K4 'य). — ^c) G1 दानं (for स्थानं).
K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8
T1 G6 आसीद् (for अस्ति). — ^d) Ds1 अनुशुश्रुमः.
K1. 2. 7 D4. 5. 7. 9 T2 G1-3 M1. 5-7 [ह]त्येवं समनुशुश्रुमः
(K1. 2 M5 'म).

34 *) K2 एतावता; B7 'वतं (for 'वतस्). D5. 7
कृत्स्नमेतदयं सुते. — ^b) K6 क्षरति; K7 Bo-9 Das. a4
D5. 7. 9 क्षरति; G1 रक्षसे (for क्षरते). K7 D4. 5. 7. 9
[अ]व्यक्त- (for व्यक्त-). K1 T2 G4 -संज्ञिकं; Bo. 3
(marg.) Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -संज्ञितं (for -संज्ञ-
कम्). — ^c) Das महाश्रैवाप्रजो नित्यं. — ^d) Das
स्मृताः; D4. 9 स्मृतिः. ❀ Ca: देहस्य क्षरणादात्मन्यौ-
पाधिकोऽयं क्षरशब्दः, अत एव भूतात्मेत्युक्तम् । भूतोपहित
आत्मा भूतात्मा । ❀

जगन्मोहात्मकं प्राहुरव्यक्तं व्यक्तसंज्ञकम् ॥ ३५
महांश्चैवाग्रजो नित्यमेतत्क्षरनिदर्शनम् ।
कथितं ते महाराज यस्मान्नावर्तते पुनः ॥ ३६
पञ्चविंशतिमो विष्णुर्निस्तत्त्वस्तत्त्वसंज्ञकः ।
तत्त्वसंश्रयणादेतत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ३७

यदमूर्त्यसृजद्व्यक्तं तत्तन्मूर्त्यधितिष्ठति ।
चतुर्विंशतिमो व्यक्तो ह्यमूर्तः पञ्चविंशकः ॥ ३८
स एव हृदि सर्वासु मूर्तिष्वातिष्ठतेऽऽत्मवान् ।
चेतयंश्चेतनो नित्यः सर्वमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ ३९
सर्गप्रलयधर्मिण्या असर्गप्रलयात्मकः ।

C. 12. 125A
B. 12. 303. 41
K. 12. 308. 41

35 °) K₁ D₄. 9 T₁ G₁ 3. 6 क्षरम्; D₅ १ च क्षरम्;
T₁ क्षणम् (for अक्षरम्). — °) B₆ 9 D_{as}. a₄ क्षरं चेदं;
D₅ क्षरतीति; G₁ °तीतं (for °तीदं). K₆ B₉ D_{as}
तथा (for यथा). — °) K₂ मोहात्मके (for °त्मकं).
— °) K₂. 4 अव्यक्त; B_o. 6. 8 (marg.) D_{n1}. n₄ D_s
D₂. 3. 8 M₁. 5-7 °क्ताद् (for °क्तं). K₁ 4 B_s (marg.)
D_s -संज्ञितं; T₂ G₂ -संज्ञिकं (for -संज्ञकम्). V₁ अ
व्यक्तं व्यक्तमेव च.

36 °) D₅. १ महीं; M₁. १ मोहांश्च (for महांश्च).
K₂ चैवाग्रजे; B₉ चैकाग्रजे; D_{as} D₅. १ T₁ G₁. 3 चैवा-
ग्रजो (for °ग्रजो). — °) K₁ D₄. 9 T₂ G₂ 3. 6 क्षेत्र-
G₁ क्षेमः (for क्षर-). — °) D₁ च (for ते). — °) D₁
M₆ सर्वान् (for यस्मान्). K₁ यः सा न वर्तते पुनः; K₁
B_o. 8 D_{n1} n₄ D_s D₂-5. १-9 यन्मां त्वं परि (B₈ त्वमनु)-
पृच्छसि (D₉ °ति).

37 °) K₄ T₁ G₁-3. 6 -विंशतमो; K₆ B₆ D_{as}. a₄
M₁ (inf. lin.) -विंशतिको (for °तिमो). B₆ विष्णो;
D_{as} विष्णुं; D₅. १ जीवो (for विष्णुर). ☞ C_n: पञ्च-
विंशतिमः, तकारलोप आर्षः । ☞ — °) K₂. 4 निस्तत्त्वात्;
K₁ D₄. 9 निर्द्वन्द्वः; B₆ निस्तत्त्वं; D₅. १ निस्तत्त्वः; T₁
G₁. 3. 6 विततस्; C_a (gloss: गुणातीतत्वात्) निस्तत्त्वस्
(as in text). D₅. १ सत्त्व- (for तत्त्व-). K₁ 2 4 B_o. 8
D_{n1}. n₄ D_s D₂. 3. 8 -संज्ञितः; T₂ -संज्ञिकः (for -संज्ञकः).
☞ C_s: ननु पञ्चविंशो जीवः षड्विंशः परमात्मेति सर्वशास्त्रप्र-
सिद्धिः । अत उक्तं निस्तत्त्वः, तत्त्वेभ्यो निष्क्रान्तः, तत्त्वसंज्ञितः
अंशेन चतुर्विंशतितत्त्वानुप्रसिद्धः । ☞ — °) K₁. 2. 6. १ V₁
B_o. 6. १. 8 (also as in text). 9 D₅. १ M₁ सत्त्व- (for
तत्त्व-). K₂ -संश्रवणाद् (for °यणाद्). K₁ (also as
in text). 4. १ D₄. 5. १. 9 एष; T₁ G₁. 3. 6 M₁. 5-7 एनं
(for एतत्).

38 °) K₁. 2. 4 D_{as}. a₄ यदमूर्त्या; K₆ यन्मूर्त्य च;
K₁ B_o यन्मूर्त्यम्; B_s (marg. as in text) यन्मूर्तिर;
D_{n1}. n₄ D_s D₂. 3. 8 यन्मूर्त्यम्; T₁ G₁. 3. 6 इदं मूर्ति;
G₂ यद्यमूर्तम् (for यदमूर्ति). — °) K₆ [अ]धितिष्ठितं;
B₁ अवतिष्ठति (for अधि). K₁. 2 तत्त्वं सू (K₁ °तन्मू-
र्याधितिष्ठति; K₁ D₄. 5. १. 9 तन्मूर्ति (K₁ D₄ तन्मूर्त-;
D₁ स मूर्ति)मधि; D_{as} तत्त्वमूर्त्याव; G₂ corrupt;

M₁ तर्कमूर्त्यधि. — °) K₁. 2 4 तयोर्विंशतिमो; D_{as}.
a₁ पंचविंशति; T₁ G₁. 3 6 M₁. 5-7 पंचविंशतिको (T₂ °गो);
G₂ °तमो (for °तिमो). — °) D₅. १ T₂ ह्यमूर्तिः; T₁
G₁ 6 ह्यव्यक्तः (for ह्यमूर्तः). D₁ पंचविंशतिः (for
°विंशकः).

39 °) K₁ D₄. 9 T₁ G₂. 6 M₁. 5-7 एष (for एव).
B_o सर्व- (for हृदि). — °) C_s as in text. D_{n4}
वृत्ति वा (for मूर्तिषु). K₁. 2 V₁ महान्; K₆ [स]र्थ-
वान्; D_{as}. a₄ पुमान् (for ऽऽत्मवान्). D₄. 5. १ 9 T
G₁. 3. 6 मूर्तिष्वात्मावतिष्ठते. — K₂ om. (hapl.) 39°d.
— °) B_o चेतनश्च; D_{as}. a₄ चेतया (D_{as} °यां)श्च;
D_{n1} n₄ D_{s1} D₁ 5 १ 8 केवलश्च; D_{s1} D_s चेतना (for
चेतयंश्च). G₂ M₁ चेतना; M₅ °नं (for °नो). K₆
B_o. 6. 8 (marg.) 9 D_{as}. a₄ नित्यं (for नित्यः). K₁.
4. १ V₁ B_s (orig) D₄. 9 चेतयंश्चे (K₁ °नं चे; B₈ °नश्चे)-
तनायुक्तः; T₁ G₁. 3. 6 चेतनोचेतनो नित्यं (T₂ G₈ °त्यः).
— °) K₆. १ D₄. 9 सर्वमूर्तिष्वमूर्तिमान्; D₃ °मूर्तिषु मूर्ति-
मान्; T₁ G₁. 6 सर्वज्ञत्वादमूर्ति (T₂ °बुद्धि)मान्; G₈
सर्वमूर्तावमूर्तिमान्.

40 °) K₄ G₁ -प्रत्ययः; D₅. १ -प्रणय- (for -प्रलय-).
D₄. 9 C_p धर्मिण्याम् (D₄ °ण्यम्) (for °ण्या). K₁ T
G₂. 3. 6 M₁. 5-7 सर्गप्रत्ययधर्मिण्याम्; K₂ सर्गप्रत्ययध-
र्मिणम् (sic). — °) K₄. 6. १ V₁ B₆-9 D_{as}. a₄ D_{n1}. n₄
D_s D₂. 8 G₂ स सर्व-; B_o D₄. 5. १ संसर्ग-; M₁ असर्गः
(for °नं-). K₁. 2. 4 B₁. 9 D₅. १ T₁ G₁. 3. 6 M₁. 5-7
-प्रत्ययात्मकः (K₁. 2 °कं); K₁ D₄. 9 -प्रलयात्मकं (for
°त्मकः). — °) D_{as} गोचरो (for °रे). D_{s1} नित्य-;
D_s नित्ये (for नित्यं). ☞ C_p: सर्गप्रत्ययात्मकः, सर्गस्य
सूत्र्यमानपदार्थस्य, प्रत्ययो भासक एव सर्गप्रलयधर्मिण्यां मूर्तौ
प्रविश्य गोचरे विषयवर्गे वर्तते, विषयाभिमुखो भवति । गोचरे,
अहमित्यादिप्रत्यक्षादिगोचरे वा । ☞ — °) B_o. 8 D_{as} D_{n1}
D_{s1} D_s. 3 निर्गुणं; D_{n1} D_{s1} D₂ G₁ M₁ निर्गुणे (for
°णो). M₁ गणि- (for गुण-). K₂. 4 -संज्ञिकः; K₆
B_o. १. 9 D_{as}. a₄ -संज्ञितः; D_{n1}. n₄ D_s D₂. 3. 8 -संज्ञि-
(D_{n4} °ज्ञ)तं; T₁ G₁. 6 -संज्ञके; T₂ G₁ -संज्ञिके (for
-संज्ञकः).

C. 12 11254
B. 12 309(1) 41
K 12 308 41

गोचरे वर्तते नित्यं निर्गुणो गुणसंज्ञकः ॥ ४०
एवमेष महानात्मा सर्गप्रलयकोविदः ।
विकुर्वाणः प्रकृतिमानभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ ४१
तमःसच्चरजोयुक्तस्तासु तास्विह योनिषु ।
लीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ॥ ४२
सहवासो निवासात्मा नान्योऽहमिति मन्यते ।
योऽहं सोहमिति ह्युक्त्वा गुणाननु निवर्तते ॥ ४३
तमसा तामसान्भावान्विविधान्प्रतिपद्यते ।
रजसा राजसांश्चैव सात्त्विकान्सत्त्वसंश्रयात् ॥ ४४

शुक्ललोहितकृष्णानि रूपाण्येतानि त्रीणि तु ।
सर्वाण्येतानि रूपाणि जानीहि प्राकृतानि वै ॥ ४५
तामसा निरयं यान्ति राजसा मानुषांस्तथा ।
सात्त्विका देवलोकाय गच्छन्ति सुखभागिनः ॥ ४६
निष्कैवल्येन पापेन तिर्यग्योनिमवाप्नुयात् ।
पुण्यपापेन मानुष्यं पुण्येनैकेन देवताः ॥ ४७
एवमव्यक्तविषयं क्षरमाहुर्मनीषिणः ।
पञ्चविंशतिमो योऽयं ज्ञानादेव प्रवर्तते ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

41 °) K7 B8 (marg. as in text) D4. 5. 7. 9 एष
एव; Da8 a1 Ds1 G2 8 M1. 5-7 एवमेव (for 'ष').
— °) K1 2 4 V1 T G1-3 6 M1. 5-7 -प्रत्यय- (for
-प्रलय-). K4 -कौविदः; B6. 9 D5 7 G2 M1. 5-7 Cp
-कोटिशः (for -कोविदः). — °) T1 G1 6 अक्षरक्षरमा-
त्मानम्. — °) G1 -मज्जति (for -मन्यति). K1. 2 बुद्धि-
मान् (for [अ]बु). K7 V1 Da4 Dn4 D5. 7 अभि-
मन्यत (V1 Dn4 'न्य च; D5. 7 'न्य स) बुद्धिमान्; Ds1
'मत्य**मान्.

42 °) K2. 4 T G1 6 ततः; G3 अथ (for तम-).
K1 -रजोयुक्त- — °) G3 तासां (for तासु). — °)
K6 Ca नीयते; G1 स्थी (for ली). Ds1 G1 -बुद्धि-
त्वाद् (for 'बुद्ध'). — °) K6 G2 अबुद्धि- (for 'द्ध').
Da4 अबुद्धिद्विजसेवनात् (sic).

43 °) T G1-3. 6 Cv सहवासान् (for 'वासो'). K6
सहवासविवासायां; K7 D4. 9 'वासे वसन्नात्मा; V1 B6
(marg.) Da4 Ds 'वासनिवास (Ds 'सि) स्वान्; B6. 6
(orig.) 7-9 Da8 Dn1. n4 Ds. 8. 8 'वास (Dn1 'सं) विना-
श्रि (Bo. 6. 7 'श) स्वान्. — °) K2 नान्ये (for नान्यो).
K6 मन्यसे (for 'ते). — °) K2 यं हं; K6 सोहं;
T2 M1. 5. 7 योयं (for योऽहं). D4 योहम्; M1 योगम्
(for सोऽहम्). K2. 4 D5. 7 त्यक्त्वा; K7 D4. 9 T G1.
3. 6 M1. 5-7 [ह] त्यक्त्वा; Da4 ह्युक्त्वा (for ह्युक्त्वा).
— °) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) 9 Da8. a4 Dn1. n4
Ds D2. 3. 5. 7. 8 Cv एवानु- (D7 'ति-); K7 एव तु (for
अनु नि-). B6 G2 विवर्तते (for नि-).

44 °) K1. 2 4 तमसस् (for 'सा). — °) K1. 2
Ds2 D4 रजसो (for 'सा). Da4 राजसाश्च. — °)
K1. 6. 7 M1. 5. 6 -संश्रयान् (for 'यात्).

45 °) K6 -कल्पानि; Dn4 -कृष्णाभि- (for 'नि).
C3 शुक्ललोहितकृष्णानि. — °) K6 रूपाणि (for 'णि).
K7 D4. 9 च; D5 7 [उ]त्त; M1 षट् (for तु). — °)
K6 B6 9 Da8 T G1-3. 6 M1. 6. 7 अन्यानि (for एतानि).
— °) K1. 2. 4 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3 यानीहि; T
G1-3. 6 जातानि (for जानीहि). K1 प्रवृत्तानि; K2. 4
G2 M6 प्रकृ (for प्राकृ). K1. 2 4 तु (for वै).

46 °) Da3 तमसा; Da4 तपसा (for तामसा).
V1 Bo. 6 D4 याति. — °) Da8 D5. 7 T1 रजसा (for
रं). K4. 6. 7 B8 T G1-3. 6 M7 मानुषास् (for 'षांस्).
V1 Bo. 6. 7 8 (marg.) 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 8
अथ (for तथा). — °) K1 गच्छति. Ds1 -भागिनः
(for 'नः).

47 G3 om. (? hapl.) 47^a-48^b. — °) K2 निष्कै-
वल्ये तु; B7 'वलेन; G2 निष्कैवल्येन. ❧ Cv : निष्कै-
वल्येन, नितरां केवलभावो यस्य । केवलपापेनेत्यर्थः ॥ ❧
— °) K1 M7 पुण्येनैकेन; K4 पुण्येनैकं न. K1. 2. 4. 7
T2 देवतां; K6 देवता; T1 G1. 2. 6 दैवतं (for
देवताः).

48 G3 om. 48^a (cf. v. l. 47). — °) K4 T2
-विंशतितमो; M1. 7 'तिको; Cv 'तिगो (for 'तिमो)
K1. 2. 4 योसौ; G1 यूयं (for योऽयं).

२९२

वसिष्ठ उवाच ।

एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धमनुवर्तते ।

देहादेहसहस्राणि तथा समभिपद्यते ॥ १

तिर्यग्योनिःसहस्रेषु कदाचिदेवतास्वपि ।

उपपद्यति संयोगाद्गुणैः सह गुणक्षयात् ॥ २

मानुषत्वादिं याति दिवो मानुष्यमेव च ।

मानुष्यान्निरयस्थानमानन्त्यं प्रतिपद्यते ॥ ३

कोशकारो यथात्मानं कीटः समनुरुन्धति ।

सूत्रतन्तुगुणैर्नित्यं तथायमगुणो गुणैः ॥ ४

द्वंद्वमेति च निर्द्वंद्वस्तासु तास्विह योनिषु ।

शीर्षरोगेऽक्षिरोगे च दन्तशूले गलग्रहे ॥ ५

जलोदरेऽर्शसां रोगे ज्वरगण्डविषूचिके ।

E 12 11268
B 12. 304[3]. 6
K 12. 309. 6

Colophon. Ś1 Ds missing: Ks. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. ns D1 G4 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 4. 6. 7 V1 B5. 7. 9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2 2. 5. 7 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 4 करालजनकवसिष्ठसंवादः; K2 D2. 3. 8 करालजनकसंवादः; K5 B5. 8. 9 Da3. a4 Dn1 वसिष्ठ (B5 Da3. a4 Dn1 'सि)ष्टकरालजनकसंवादः; K7 D4. 9 करालवसिष्ठ (K7 'शि)ष्टसंवादे सं (D5 स्व)भावानुवर्गः; V1 Bo. 7 वसिष्ठ (V1 'शि)ष्टजनकसंवादः; Dn4 G2 वसिष्ठकराल (G2 'ल)संवादः; D5 करालजनकवाक्यं; D5. 7 करालजनकसंवादे अक्षरप्रभाववर्णनं; G1. 6 करालजनकवसिष्ठसंवादे क्षराक्षरविभागयोगः (G1 om. योगः); M5 वसिष्ठकरालजनकसंवादे क्षरमार्गकथनं; M6 वसिष्ठजगसंवादे (sio) क्षरमार्गकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 27; B7 M1. 6. 7 125; B8 T1 G1. 6 126; Dn1 128; Dn4 Ds2 G8 M5 127; Ds1 116; D5 123; T2 139; G1 142. — *Sloka no.*: Da4 Ds 48; Dn1 49; Dn4 47.

292

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 K5 युधिष्ठिर; K7 V1 B7. 9 वसिष्ठ (for वसिष्ठ). — ^a) K5 एव समप्रतिबुद्धत्वाद्. — ^b) G1 अबुद्धिम्. K1 corrupt; B5 Da3. a4 T2 G1. 2 M1. 5-7 अनुवर्तनात्. T1 G3. 6 अबुद्धजनवर्तनात्. — ^c) T G1. 8. 6 देही (for देहाद्). — ^d) T G1 3. 6 सदा; M1. 5-7 देही (for तथा). K1 Ds corrupt; B7 (marg. as in text) समभिपद्यते; D5. 7 'वर्तते (for 'पद्यते).

2 ^a) D5. 7 -सहस्राणि (for -सहस्रेषु). T G1. 9. 6 M1. 5-7 तिर्यग्योनि (T G1. 8. 6 'नौ)मनुष्यत्वे. — ^b) D5. 7 देवतामपि; G2 दैवत्वेऽपि. — ^c) K7 D4. 9 उपपद्यते हि; V1 उपपद्यते (for 'यति). K5 V1 Bo

[अ]संयोगाद्; K1 संयोगो; G2 [अ]संवाधाद् (for संयोगाद्). D5 7 उपपत्त्या (D5 'त्य)भिसंयोगा. — ^d) K1 गुणक्षयं (for 'यात्). ☞ Ca. p: गुणक्षयात्, गुणगृहान्, प्रकृतेरित्यर्थः (Cp: पञ्चमये पञ्चमीयम्) ॥ Cn: गुणक्षयात्, गुणसामर्थ्यात् । क्षिप्रयैश्वर्ययोस्तिथैश्वर्याथैव क्षिप्रयोः रूपम् ॥ Cs: गुणक्षयात्, ज्ञानवैराग्यादिस्वाभाविकगुणतिरस्कारात् । ☞

3 ^a) Ds2 मानुष्यत्वाद्; G8 मनुष्य (for मानुष'). K2 6 7 V1 Bo 6. 8 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 8 G2 याति (for याति). — ^b) K5. 7 V1 Da3. a4 D4. 9 M1. 5-7 देवो; D5 दिवा (for दिवो). D7 दिवो तु. K1. 2 B5 मानुषम् (for 'व्यम्). K1. 7 V1 B5 D4. 5. 7 9 M1. 6. 7 एति (for एव). — ^c) D4. 9 निरयं स्थानम्; G1 M7 निरयस्थान (M7 'नाम्). — ^d) Da4 आनंतं; D5. 7 अन्यत्तत्; G1 मानवं; M1. 5-7 अनंतं (for आनन्त्यं). B8 (marg. as in text) आनंत्याद्योपपद्यते.

4 ^a) V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn4 D2. 8 Ca कोषकारो. T2 यदा (for यथा). ☞ Ca: कोषकारः कृमिविशेषः, स्वनिर्मिततन्तुभिरान्मवेष्टकः । ☞ — ^b) K5 कीटः. K5 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1 n4 D2 3. 8 G8 समव (K5 B5 'भि)-रुंधति (Da4 'ते); D5. 7 'नुबुध्यते; T1 G1. 2. 6 'व (G1. 6 'नु)रुध्यति (for 'नुरुन्धति). — ^c) K1. 2. 4. 7 D4. 9 तत्र; K5 सूत्रं; D5. 7 यत्र; T1 G6 स्यूतः; T2 G1. 8 सूक्ष्म (for सूत्र). K4 G1 -तंतुर्; K7 D4. 5. 7 9 तत्र (for तन्तु). Da3. a4 नित्यस्; D8 युक्तं (for नित्यं). — ^d) K5 यथा (for तथा). B5 अगुणा; Da4 अगुरो; Ds2 अगुणौ (for अगुणो). K1. 2. 4 तथासमगुणो गुणैः.

5 ^a) K2 द्वंद्वं त्वम् (for द्वंद्वम्). V1 आयाति (for एति च). G2 निर्द्वंद्वः. ☞ Cn: निर्द्वंद्वः, सुखदुःखादिहीनः ॥ ☞ — ^c) K1 corrupt; B5 शीर्षरोगा. — ^d) K5 दंतशूलः; D4. 7 दंतशूले (sio) (for दन्त'). V1

C. 12. 1128
B. 12. 1043. 6
K. 12. 309. 6

श्वित्रे कुष्ठेऽग्निदाहे च सिध्मापस्मारयोरपि ॥ ६
यानि चान्यानि द्वंद्वानि प्राकृतानि शरीरिषु ।
उत्पद्यन्ते विचित्राणि तान्येषोऽप्यभिमन्यते ।
अभिमन्यत्यभीमानात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ ७
एकवासाश्च दुर्वासाः शयी नित्यमधस्तथा ।
मण्डूकशायी च तथा वीरासनगतस्तथा ॥ ८

Ds2 Ds गलेग्रहे (for गलग्रहे).

6 °) K1 मलोदरे; K2 जलोदरस्; Das. a4 जलोदर-
G2 M1 गलोदरे (for जलो). K1. 2. 4 6 V1 Bo. 6-9
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 तृपा (Ds2 °ण) रोगे; Das.
a4 -तृपावर्ते; T G2 8. 6 रीडरोगे; G1 पीतरोगे (for
शर्शा रोगे). — °) K2 उवरगंडविषेचके; K4 Ds1
D2. 4. 8 °शूचिके; K6 B6 9 Das a4 D9 °सूचिके; V1
°चर्षिके; B5 °पूचिते; B7 Dn1. n4 Ds2 D3. 5. 7 उवर-
(D5. 1 °रे) गंडे विपूचि (B1 °सूचि; Dn1 °पूच; Dn4
°शूचि) के; G1 उवरगंडविभूषिके; G2 °गंधविपूचिके.
— °) K4 V1 चित्रे; K6 श्रिते; Bo. 8 Das Dn4 श्वित्र-
B7 श्वित्रि-; Da4 D4 श्वित्रे (sic); Ds1 श्वेत्रे; D5. 1
चित्र (for श्वित्रे). K2 कोष्ठे; Ds2 कूटे (for कुष्ठे).
K6. 1 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1 n4 Ds D2-5. 1-9 T
G1-8. 6 [5] सिद्गधे (for सिद्गिदाहे). — °) M1 हिध्मा-
(for सिध्मा). G1 सिध्मापस्मारोपि च (sic). ☞ Cn:
सिध्मा, कासधासः । ☞

7 °) G1 चान्यानि (for चान्यानि). Ds1 om.
(hapl.) द्वंद्वानि. K1 D4. 9 द्वंद्वानि यानि चान्यानि. — °) K2. 1 D4. 9 G2 प्रकृतानि; T G1 (by corr.) 3 6 स्त्री-
(T2 सु-; G8 स्व) कृतानि (for प्राकृ). — °) K1. 2. 4
अप्येषो; K6 एव यो; D5. 1 T2 एषाम्; M1. 5-7
एवेषो (for एषोऽपि). K1. 2. 4. 1 D4. 9 T2 अभिपद्यते;
B9 अतिमन्यते (for अभि). ☞ Cn: अभिमन्यते, अह-
मेव दुःखी रोगी चेति । ☞ — After 7^{ed}, K6 V1 Bo.
6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 ins. :

753* तिर्थग्योनि सहेषु कदाचिद्वतास्त्वपि ।

[K6 च (for [अ]पि).]

— K2. 4 D1 om. 7^{ed}. — °) K1 D4. 9 अभिपद्यति (for
°मन्यति). K1 [अ]भीमानं (for °नात्). — °) Ds
स्वकृतानि (for सुकृ).

8 °) K1. 2. 4. 6 V1 Bo Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8
G2 शुक्रवासाश्च (for एकवासाश्च). K6. 1 Dn1 Ds2 च
दुर्वासाः; Bo. 1-9 Da4 Ds1 D4. 5. 1 चतुर्वासाः (Ds1 Ds

चीरधारणमाकाशे शयनं स्थानमेव च ।

इष्टकाप्रस्तरे चैव कण्टकप्रस्तरे तथा ॥ ९

भस्मप्रस्तरशायी च भूमिशय्यानुलेपनः ।

वीरस्थानाम्बुपङ्के च शयनं फलकेषु च ॥ १०

विविधासु च शय्यासु फलगृह्यान्वितोऽफलः ।

मुञ्जमेखलनम्रत्वं क्षौमकृष्णाजिनानि च ॥ ११

°सा); T G1. 3. 6 च दिग्वासाः; M1. 5-7 चीरवासाः (for
च दुर्वासाः). — °) G1 अथस् (sic) (for अधस्). M1.
5-7 अधःस्थंडिलशायिकः. — V1 reads 8^{ed} on marg.
— °) T G1 8. 6 M1. 5-7 तथा मण्डूकशायी च. ☞ Cn:
मण्डूकवत्पाणिपादं संकोच्य न्युञ्जः शेते इति मण्डूकशायी ॥
Cp: मण्डूकवदुद्गायः ॥ Cs: मण्डूकवत्सदा जलशायी । ☞
— °) K1. 2 वीरासनन (K2 °त) रस्तथा; K1 D4. 9 G2
°रतस्तथा; B9 °गतास्तथा ☞ Ca. p: वीरासनं, चिरमुप-
विष्टेन स्थानम् । ☞

9 K1. 2. 4 om. (hapl) 9. — °) K1 B7 वीरधा-
रणम्; Ds1 T2 G1 चिर°; D7 वीरा° (for चीर°).
M1. 5-7 जलस्थितिरथाकाशे. ☞ Cn: आकाशे, निरावरण
स्थाने ॥ Cs: अनावृतदेशे । ☞ — Ds1 om. 9^{ed}. — °)
K1 Ds2 D4. 9 इष्टिका (for इष्टका). B8 -स्तरे (for
-प्रस्तरे). — °) B7 कंटकाप्रस्तरे; B8 कंटकस्तरे; Da4
कटकप्र°; G1 कंटक° (for कण्टक°). B9 मंडूरप्रस्तरेषु च.

10 °) B7 -प्रस्तार-; B8 -स्तार-. — °) K6 Bo.
6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 भूमिशय्यातलेषु च
(K6 B6. 1 °ले पुनः); G1 चंद्र ** नुलेपनः. — °) B7
-पंके तु; D5. 1 -पंकेषु (for -पङ्के च). K6 वीरस्थानां
तु पंके च; T G3 6 M1. 7 °नं (M1. 7 °नो) पुपंके च.
☞ Ca p: वीरस्थानं, चिरमूर्ध्वतोऽवस्थानम् । ☞ — °)
K1. 2. 4 शयानः; M1. 5. 1 शयानं. D5. 1 फलके तु (for
°केषु).

11 Ds reads 11 on marg. — °) K2 फलगृह्या-
न्वितेफलः; K4 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8
°गृह्यान्वितस्तथा (K4 °तोफलैः); K6 °गृह्यान्वितस्व च;
D4. 9 T1 G1. 3. 6 M1 5-7 °गृह्या (T1 G1. 6 °गृह्य-; G8
°गृह्या; M1. 5-7 °ग्रंथ्या) न्वितोफलः (T1 [before corr.]
°पि सः; G1 °बलः). ☞ Ca: फलगृह्या, फलभोगेन ॥
Cn: फलाशा मुञ्जमेखलेति कौपीनवत्त्वं लक्ष्यते । ☞ — °)
T2 मुञ्जि-; G2 मुञ्च-; M1 मुञ्छ (for मुञ्ज). K1
-नम्रश्च; D4 -मम्रत्वं; D5. 1 -मम्रस्वक् (for -नम्रत्वं).
— °) K1 D7 क्षौम° (for क्षौम°). K6 -कृष्णाजिनस्व
(for °नानि).

शाणीवालपरीधानो व्याघ्रचर्मपरिच्छदः ।

सिंहचर्मपरीधानः पट्टवासास्तथैव च ॥ १२

कीटकावसनश्चैव चीरवासास्तथैव च ।

वस्त्राणि चान्यानि बहून्यभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ १३

भोजनानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।

एकवस्त्रान्तराशित्वमेककालिकभोजनम् ॥ १४

चतुर्थाष्टमकालश्च षष्ठकालिक एव च ।

षड्रात्रभोजनश्चैव तथैवाष्टाहभोजनः ॥ १५

सप्तरात्रदशाहारो द्वादशाहार एव च ।

मासोपवासी मूलाशी फलाहारस्तथैव च ॥ १६

वायुभक्षोऽम्बुपिण्याकगोमयादन एव च ।

गोमूत्रभोजनश्चैव शाकपुष्पाद एव च ॥ १७

शैवालभोजनश्चैव तथाचामेन वर्तयन् ।

वर्तयञ्शीर्णपर्णैश्च प्रकीर्णफलभोजनः ॥ १८

C. 12. 11282
B. 12. 304(8). 20
K. 12. 309. 20

12 °) K⁶ B⁹ Da³. a⁴ शाणिवाल-; K⁷ D⁴. 9 साणी-; D⁵. 7 G¹ शण-; T¹ G⁶ शा (G⁶ श) णफाल- (for शाणीवाल-). Da⁴ परिधानो; D⁴ परा-; M⁶ पराधीनो (for परीधानो). ☞ Cn: वालेत्याविकम्बलो लक्ष्यते ॥ Cv: शाणी 'सण्डु' इत्यपभ्रंशभाषा। बालः, बाला- ख्यतृणगुल्मम् । ☞ — °) K¹ व्याघ्रचर्मपरिच्छदाः; T G¹ 2. 6 M¹ 5-7 'मोत्तरच्छदः'. — After 12, K⁶ V¹ B⁹. 6-9 Da³ a⁴ Dn¹. n⁴ D⁵ D². 8. 8 Ca. n editions ins. :

751* फलकं परिधानश्च तथा कण्टकवस्त्रधृक् ।

[K⁶ V¹ B⁹. 7 Da³. a⁴ Dn¹ D⁵ D². 8 फलक- (B⁷ 'क); B⁹ कटकं (for फलकं). K⁶ B³ (marg.) परिधानं. ☞ Cn: फलकं, भूर्जवगादि निपिटकाष्ठं वा । ☞ B⁹ फलक-; Da⁴ Cnp कटक- (for कण्टक-). ☞ Cn: कण्टकयस्त्रं शास्त्र- ल्यादितूलजम् । कटकेति पाठे, तृणमयः कटः । ☞]

13 K⁴ om. (hapl.) 13^{ab}; Dn¹ reads it on marg. — °) K⁶ कीटकीवसनश्च; K¹ B⁸ D⁴. 9 G² कीटिका-; D⁷ कटका- (for कीटिका-). Dn¹ तथा पाठ- जवासाश्च; T G¹. 8. 6 कीटकार्पावसनश्च. ☞ Ca: कीट- कावसनः, कौशेयवस्त्रः ॥ Cn: पट्टसूत्रजवस्त्रः । ☞ — °) Dn¹ कीटकावसनस्तथा (= 13^a); M¹. 5-7 दर्भचरीव- (M⁶ 'रावृ') तस्तथा. — °) K¹ D⁵ D⁴. 5. 7 9 [अ]भिम- न्येत (for 'न्यति'). K¹. 2. 7 D⁵ D⁴. 5. 7. 9 (marg. as in text) बुद्धिमान् (for [अ]बुद्धि-). — After 13, M¹. 5-7 read 25^{ab} for the first time, repeating the same in its proper place.

14 M¹. 5-7 om. 14^{ab}. — °) G¹. 2 व्रतानि (for रत्नानि). — °) K⁶. 7 V¹ B⁹. 6. 3. 9 Da³. a⁴ Dn¹. n⁴ D⁵ D². 4. 8. 9 एकरात्रान्तराशित्वम्; B⁷ D⁵. 7 एकरात्रान्- राशी च (B⁷ 'वाशित्वम्'). ☞ Cs: एकवस्त्रं अन्तरं मध्यं यथा भवति तथा योऽश्नाति, एकाहान्तरिताशित्वमित्यर्थः । ☞ — °) K¹. 2. 4. 7 D⁴. 9 एकमेकांत (K⁷ D⁴. 9 'क्ष') भोजनं (K¹. 2. 4 'नः'); D⁵. 7 तथैकांतरभो-; D⁹ (by corr.)

एकमेकसभो-; T G¹-3. 6 M¹. 5-7 एकमेकाहभो-.

15 °) Da⁴ काले; D⁵. 7 कालं; G⁶ कालाश्च (for कालश्च). K⁶ B⁹ चतुर्थाष्टककालश्च. — °) D⁵. 7 काल- कम्; G¹ कालक (for कालिक). — °) D⁵. 7 भोजनं. — °) K⁷ D⁴. 9 तथा सप्ताहभोजनः (K⁷ 'नाः'); D⁵. 7 तथा चाष्टाह (D¹ 'ष्टम') भोजनः.

16 °) D⁵. 7 G¹ सप्तरात्रं. ☞ Cn: दशाहारो, दशा- हाहारः । एको द्वाकारो लुप्तः । दशाहेन आहारो यस्येत्यर्थः । ☞ — °) K⁶ V¹ B⁹. 6-9 Da³. a⁴ Dn¹. n⁴ D⁵ D². 8. 8 द्वादशाहिकभोजनः; D⁵. 7 'द्विक एव च. — After 16^{ab}, K¹ reads 17^c. K². 4 G² om. (hapl.) 16^{ad}. D⁵. 7 om (hapl.) 16^c-17^b. T¹ G⁶ om. 16^c-24^z. — °) D⁵ फलहारश्च; T² G¹ M¹. 5-7 जला- (for फला-).

17 D⁵. 7 om 17^{ab}, T¹ G⁶ om. 17 (for both, cf. v. l. 16). — °) G¹ वात- (for वायु-). K⁷ D⁴. 9 भक्षश्च; B⁹ Da³ a⁴ पिण्याकी (for पिण्याक-). — °) K² गोमयादश (sic); K⁷ योदनम्; T¹ याज्ञाद; G¹ यादय; G² यादान; G⁶ याहार (for यादन). K⁶ B⁹. 6-9 Da³. a⁴ Dn¹. n⁴ D⁵ D². 8. 8 दधिगोमय (K⁶ 'पम') भोजनः; V¹ दधिगोमयाद एव च (hypermetric); M¹. 5-7 गोमयं दारुपेषणं. — D² om. (hapl.) 17^{ad}. K¹ reads 17^c after 16^{ab}. — °) M¹ भोजनं (for 'नश्च'). — °) K¹. 2. 4 शाकपुष्पाश्च (K² 'क'); K⁶ शाकं पुष्पाद; B⁹. 9 Da³ a⁴ D⁵. 7 G¹ काशपुष्पाद (for शाक-).

18 T¹ G⁶ om. 18 (cf. v. l. 16). G¹ cm. (hapl.) 18-20. V¹ reads 18 on marg. — °) K¹. 2. 4 B⁹ D⁴. 9 शैवाल- K² भोजनाश्च; M¹ भोजनं. — °) K⁷ Da⁴ D⁵ वर्तयेत् (for 'यन्'). ☞ Cn. p: आचामेन, भक्तमण्डेन (Amara: 2. 9. 49) । ☞ — °) K². 4. 6 Da⁴ शीलपर्णैश्च; T² G². 3 M¹ जीर्ण- (for शीर्ण-). — °) K⁶ प्रकीर्ण-; M¹. 5-7 प्रशीर्ण- (for प्रकीर्ण-). D⁵. 7 भोजनैः.

C. 12 11282
B. 12 20432 20
K. 12. 209. 20

विविधानि च कृच्छ्राणि सेवते सुखकाङ्क्षया ।
चान्द्रायणानि विधिवल्लिङ्गानि विविधानि च ॥ १९
चातुराश्रम्यपन्थानमाश्रयत्याश्रमानपि ।
उपासीनश्च पाषण्डान्गुहाः शैलास्तथैव च ॥ २०
विविक्ताश्च शिलाछायास्तथा प्रस्रवणानि च ।
विविधानि च जप्यानि विविधानि व्रतानि च ॥ २१
नियमान्सुविचित्रांश्च विविधानि तपांसि च ।

यज्ञांश्च विविधाकारान्विधींश्च विविधांस्तथा ॥ २२
वणिक्पथं द्विजक्षत्रं वैश्यशूद्रं तथैव च ।
दानं च विविधाकारं दीनान्धकृपणेष्वपि ॥ २३
अभिमन्यत्यसंबोधात्तथैव त्रिविधान्गुणान् ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव धर्मार्थौ काम एव च ।
प्रकृत्यात्मानमेवात्मा एवं प्रविभजत्युत ॥ २४
स्वधाकारवषट्कारौ स्वाहाकारनमस्क्रियाः ।

19 T1 Gs om. 19 (cf. v. l. 16). G1 om. 19 (cf. v. l. 18). —^a) D2 corrupt. D5. 7 विचित्राणि (for च कृच्छ्राणि). —^b) Ds1 Ds नेवते. Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 T1 सिद्धिः T2 फल)कांक्षया (for सुखं). —^c) K1 चन्द्रायणानि. —^d) Gs: लिङ्गानि, आश्रमलिङ्गानि कषायधारणादीनि । Gs:

20 T1 Gs om. 20 (cf. v. l. 16). G1 om. 20 (cf. v. l. 18). —^a) K2. 4 Gs चतुराश्रम (K2 'म्य')पन्थानम्. —^b) Ds. 7 आश्रयेत (for 'यति'). K1. 6. 7 D2. 9 G2 आश्रयानपि (K1 'णि च; K2 'ण्यपि'); K2. 4 'मांस्तथा; Das. a1 'मादपि; Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 अपन्थानमपि; T2 Gs आश्रमाणि च (for 'नपि'). —^c) Ds. 7 उपासतश्च (for 'सीनश्च'). K1. 2 पाषाणान्; T2 G2. 8 पाषाणान् (for पाषण्डान्). Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 उपाश्रमानप्यपरान्; Ds1 युपपातकपरान् (sic). Gs Cn (reading उपाश्रमान्): पाशुपतपाञ्चरात्राद्युक्तदीक्षायोगान् । Gs —^d) K1 D2. 9 गुहाशैलांस; Ds. 7 Gs M1 गुहाशैलास् (for गुहाः शैलांस). K2 शैलास्; K3 शैलास् (for शैलांस). Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 पाषण्डान्विविधान (Ks 'न्य')पि.

21 T1 Gs om. 21 (cf. v. l. 16). —^a) K1 Ds शिलाछायास्; G1 'स्थायास् (for 'छायास्). —^b) K1. 6. 7 V1 Bs D2. 4. 5. 8 प्रस्रवणानि (for प्रस्रव). — After 21^{ab}, Ks Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 ins.:

755* पुलिनानि विविक्तानि विविक्तानि वनानि च ।
देवस्थानानि दुप्यानि विविक्तानि सरांसि च ।
विविक्ताश्चापि शैलानां गुहा गृहनिभोपमाः ।

[Ds1 om. lines 1-2. — (L. 1) Ds. 7 विचित्राणि (for the first विविक्तानि). Bs om. (hapl.) the second विविक्तानि. — (L. 3) B2 (marg.) विविधाश्चैव (for 'क्ताश्चापि). Ks Ds4 गुहा (for गुहा). Gs Cn: गृहेषु ये निभाः, नितरां भान्ति ते, दिव्यगृहोपमा इत्यर्थः । Gs]

— V1 reads 21^{cd} on marg. —^a) Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 M1. 5. 6 विविक्तानि (for 'धानि). —^d) Ks Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 G2 व्रतानि विविधानि (by transp.).

22 T1 Gs om. 22 (cf. v. l. 16). —^a) Ks V1 Bs. 7. 9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 विविधांश्चापि; K1 Ds. 5. 7. 9 च विविधांश्च; Bo विषयांश्चापि; Bs (marg.) विविधांश्चैव (for सुविचित्रांश्च). —^b) V1 तपांसि विविधान्यपि. —^c) T2 यज्ञांश्च विविधान्कृत्स्नांश्च; G1 यज्ञांश्च विविधाकारांश्च. —^d) K1 Ds1 विधींश्च; T2 G1 3 चिकीर्षन् (for विधींश्च). Ds1 Ds M1 विविधास्. Bs (marg. as in text) अपि (for तथा). V1 Bs विविधाश्च विधींस्तथा.

23 T1 Gs om. 23 (cf. v. l. 16). —^a) Ks. 7 Bo. 7-9 M1. 5. 6 द्विजक्षत्रं; Das Dn1. n1 Ds. 7 द्विजक्षत्रं; T2 G2 द्विजक्षत्र- (for 'क्षत्रं). —^b) K1 Ds. 9 वैश्यशूद्रौ; Dn1. n1 G1 'शूद्रांस; Ds D2. 3. 8 'शूद्रास्; Ds. 7 T2 G1. 8 M1 वैश्यं शूद्रं. —^c) K2 Das G1 विविधाकारं (G1 'रान्). —^d) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 8 कृपणादिषु; T2 G2 'णेषु च (for 'णेष्वपि).

24 T1 Gs om. 24^{abc} (cf. v. l. 16). —^a) K1. 7 अभिमन्यभ्य (K1 'त)संबोधात्; Das 'त संरोधात्. —^b) Bo तत्र (for तथा). Ds त्रिगुणान् (for त्रिविधान्). —^c) K1 Ds. 9 M1 काममेव (for काम एव). — T G1. 8. 8 read 24^{ef} after 26. —^d) K1. 2. 4 प्रकृत्यात्मैव चात्मानं; G2 'त्मान एवात्मा. —^e) Ds. 7 G2 प्रविभजत्युत.

25^a) K1. 2 V1 स्वाहाकार- (for स्वधा'). K1. 2 वषट्कार-; Ds 'कार-; T G1. 8. 8 'कारान् (for 'कारौ). —^b) K1. 2 स्वधाकार-; T G1. 8. 8 स्वाहाकारान् (for 'कार-). Ks. 7 V1 Bo Dn1. n1 Ds D2. 3. 5. 8 Gs नमस्क्रियाः; Bs. 7. 9 Das. a1 'स्क्रिये; D1 'स्कृतान्; T1 G1. 8 'स्क्रियां

याजनाध्यापनं दानं तथैवाहुः प्रतिग्रहम् ।
 यजनाध्ययने चैव यच्चान्यदपि किञ्चन ॥ २५
 जन्ममृत्युविवादे च तथा विशसनेऽपि च ।
 शुभाशुभमयं सर्वमेतदाहुः क्रियापथम् ॥ २६
 प्रकृतिः कुरुते देवी महाप्रलयमेव च ।
 दिवसान्ते गुणानेतानभ्येत्यैकोवतिष्ठति ॥ २७

रश्मिजालभिवादित्यस्तत्कालेन नियच्छति ।
 एवमेषोऽसकृत्सर्वं क्रीडार्थमभिमन्यते ॥ २८
 आत्मरूपगुणानेतान्विविधान् हृदयप्रियान् ।
 एवमेव विकुर्वाणः सर्गप्रलयकर्मणी ॥ २९
 क्रियाक्रियापथे रक्तस्त्रिगुणस्त्रिगुणातिगः ।
 क्रियाक्रियापथोपेतस्तथा तदिति मन्यते ॥ ३०

C. 12. 11298
 B. 12. 304[3]. 34
 K. 12. 309. 34

(for 'स्क्रियाः'). — °) D₄ om from याजना up to मृत्यु (in 26^a). K₁. 2. 4 G₂ M₁ या (K₂ य)जनाध्यापने; K₆ B₆. 7 D₂. 3. 3 य (K₆ या)जनाध्ययने; V₁ T G₂ ६ यजनाध्ययनं; D₅ 7 G₁ यजनाध्यापनं. — °) T₂ G₆ [अ]र्हं; G₁ हि (for [अ]र्हुः). D₂. 1 प्रदक्षिणं (for प्रतिग्रहम्). — M₁. 5-7 read 25^a for the first time after 13. — °) K₁ ६ D₂. 3. 3 D₅. 7 याजनाध्ययने; V₁ B₆. 7 D₂. 1 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 (last four first time) या (D₂. 1 G₁ य)जनाध्यापने. — 25^a-26^b is damaged in Br. — °) K₁ 2 तथा (for यच्च). K₆ किञ्च नः. G₁ यच्चादपि कथञ्चन (sic); M₁. 5-7 (all first time) यच्चा-न्यदुपजीवति.

26 D₄ om. up to मृत्यु (cf v 1 25). 26^a is damaged in Br. T G₁. 3. 6 transp. 26^a and 26^b. — °) B₆. 8 (marg.) D₂. 3. 3 -विवादौ; D₅. 7 G₂ M₁. 5-7 -विवादे (for -विवादे). — °) C₂: विशसने, संग्रामे । C₂ — °) G₁ शुभाशुभमिदं; M₁. 5-7 'मतं (for 'मयं). K₁ सर्वे (for सर्वम्). — °) K₁. 2 एतम् (for एतद्). T G₁. 3. 6 क्रियाफलं (for 'पथम्). — After 26, T G₁. 3. 6 read 24^a.

27 °) T G₁-3. 6 प्रकृतौ (G₂ 'ति'). K₄ corrupt; D₅. 7. 9 देवी; T₁ G₆ देहे; T₂ G₆ देहो; G₁ देवो (for देवी). — °) K₆. 7 V₁ B₆. 6-9 D₂. 3. 3 D₂. 1. 4 D₂. 2. 3. 3 भवं; D₂. 2. 6. 7 भयं; T G₁. 3. 6 महात् (for महा-). D₄ ९ -प्रलय (for -प्रलयम्). — °) K₁ corrupt; K₂ अद्येत्यैकेव तिष्ठति; K₆ B₆ D₅. 7 अभ्येत्यैकोवतिष्ठते; K₁ 'त्यैकेवतिष्ठते; D₂. 2 'त्यैको न तिष्ठते; D₅. 9 अभ्येत्यैके (D₆ 'भ्येत्यैके)वतिष्ठति; T G₁. 3. 6 M₁ आवृत्यैको (G₆ ६ 'त्यैको-; M₁ 'त्यैका)वतिष्ठते (M₁ 'ति); G₂ अभ्येत्यैकावतिष्ठते; M₁. 5. 6 'त्यैकावतिष्ठति.

28 Br om. (? hapl.) 28^a. — °) K₆ तत्काले; V₁ B₆. 6. 8. 9 D₂. 3. 3 D₂. 1. 4 D₂. 2. 3. 3 G₂ M₁. 5-7 तत्काले (for तत्कालेन). — D₂ om. 28^a. — °) K₆ G₂ एषा; T₁ G₁. 3. 6 M₁. 5-7 एव (for एषो). K₄ B₆ D₂. 1. 4 D₂. 2. 3. 3 पूर्व; K₁ D₄. 5. 7. 9 कृतं;

G₁ सर्वान् (for सर्व). — °) T₂ G₂ M₁. 5-7 क्रियार्थम् (for क्रीडार्थम्). K₁ D₄. 9 अभिगम्यते; D₂. 1 इति मन्यते (for अभिम°).

29 °) K₆ T₂ M₁ आत्मा रूपः; D₂. 3 दिवसांते (for आत्मरूपः). — °) G₂ एष (for एवम्). K₁. 2 एते; K₄. 6 V₁ B₆-9 D₂. 3. 3 D₂. 1. 4 D₂. 2. 3. 3 एतं; K₁ B₆ D₄. 9 T G₁. 6 एषो; D₅. 7 एतद् (for एव). K₁. 2. 4 D₂. 1 विकुर्वाणाः; V₁ B₆. 8 'र्वाणाः; B₆ (marg.) 'र्वाणान्. — °) B₆ सर्गः (for सर्ग). K₄ -कर्मणे; K₆ V₁ B₆. 6-9 D₂. 1 D₂ (before corr.) -धर्मिणीं; D₂. 4 D₂. 2. 3 (by corr.). 3 -धर्मिणीं (D₂. 4 'णी; D₂ 'णः); D₂. 3. 3 D₅. 7 -कर्मणा; T G₁. 3. 6 M₅-7 'णि (for 'णी).

30 G₂ reads 30^a twice. — °) K₆ B₆. 6-9 D₂. 3. 3 D₂. 1. 4 D₂. 2. 3. 3 क्रियां क्रिया- (for क्रियाक्रिया-). G₂ (first time) फले; G₂ (second time) पथो (for पथे). K₂. 4 सक्तस्; K₆ B₆. 7 D₂. 3. 3 रक्तं; B₆ (marg.) रक्त; D₂. 4 कर्म; G₂ (second time) [उ]-पेतस्; M₅ युक्तस् (for रक्तस्). — °) K₂ D₂. 4 G₂ (first time) त्रिगुणास्; K₆ V₁ B₆. 8 D₂. 3. 3 D₂. 1 'णास्; D₂. 1 'णां (for 'णस्). K₆ V₁ B₆. 6-9 D₂. 3. 3 D₂. 1. 4 D₂. 2. 3. 3. 3 त्रिगुणाधिपः (B₆ 'प); D₂. 1 'धिका; T₁ G₁. 3. 6 'धिकः; T₂ 'गतिः (for 'तिगः). — °) K₄. 6 V₁ B₆. 6-9 D₂. 3. 3 D₂. 1. 4 D₂. 2. 3. 3 क्रियां (for the first क्रिया-). K₁. 2. 4 -पथोपेतं; K₆ -पथोपेतस् (for -पथोपेतस्). — °) K₂ [अ]मन्यते. T G₂ ६ तदा तमभिमन्यते; G₁. 2 M₁ तदा (M₁ 'था) तद्भि'. — After 30, K₁. 2. 4. 5. 7 V₁ B₆. 6-9 D₂. 3. 3 D₂. 1. 4 D₂. 2. 3. 3 editions ins :

756* प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्वीकृतं विभो ।
 रजसा तमसा चैव व्याप्तं सर्वमनेकधा ।

[(L. 1) K₁. 2. 4 [ए]तज् (for [इ]दं). K₁ अन्वीकृतं; D₂ ६ वी' (for अन्वी°). K₆ D₅. 7 प्रभो; B₆ विभो (for विभो). — (L. 2) K₆ प्राप्तं (for व्याप्तं). K₂ अनेकदा (for 'कथा).]

C. 12. 11297
B. 12 304[3]. 16
K. 12 309 36

एवं द्वंद्वान्यथैतानि वर्तन्ते मम नित्यशः ।

ममैवैतानि जायन्ते बाधन्ते तानि मामिति ॥ ३१

निस्तर्तव्यान्यथैतानि सर्वाणीति नराधिप ।

मन्यतेऽयं ह्यबुद्धित्वात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ ३२

भोक्तव्यानि मयैतानि देवलोकगतेन वै ।

इहैव चैनं भोक्ष्यामि शुभाशुभफलोदयम् ॥ ३३

सुखमेव च कर्तव्यं सकृत्कृत्वा सुखं मम ।

यावदन्तं च मे सौख्यं जात्यां जात्यां भविष्यति ॥ ३४

भविष्यति च मे दुःखं कृतेनेहाप्यनन्तकम् ।

महदुःखं हि मानुष्यं निरये चापि मज्जनम् ॥ ३५

निरयाच्चापि मानुष्यं कालेनैष्याम्यहं पुनः ।

मनुष्यत्वाच्च देवत्वं देवत्वात्पौरुषं पुनः ।

मनुष्यत्वाच्च निरयं पर्यायेणोपगच्छति ॥ ३६

य एवं वेत्ति वै नित्यं निरात्मात्मगुणैर्वृतः ।

31 °) T1 G1-3. 6 M1. 5-7 मम; T2 मह (for एवं)
K6 B6. 7. 8 (marg.) 9 Da3 D5. 7 अतीतानि (for अथै°).
— G1 om (hapl.) 31^b-32^a. — °) T1 G2. 8 वर्तते.
T G2. 6 M1. 5. 6 मयि (for मम). K6 B6 D5 7 G2
समं (G1 मम) वर्तते नित्यशः; V1 B0. 1-9 Da3 a4 Dn1.
n4 D5 D2 3. 8 समा (V1 B9 °म) वर्तते नि°. — T G2. 6
om. 31^{o2}. — °) K1 समैवैतानि; K2 8 B3 ममैव तानि;
K7 समैवैतानि; D4 मम वै तानि; D5. 7 ममैवैतानि च;
D6 मम चैतानि (for ममैवैतानि). V1 om from यन्ते
up to सेवनाद् (in 12. 293. 11^d). K6 जायते; K7
D4 जायते (for जायन्ते). — °) K1 7 B9 Dn1. n4
D5 D2. 3. 8. 9 धावते; B7 वायते (sic); Da3 lacuna;
G2 बाधान्ये (sic) (for बाधन्ते). K1. 2. 4. 7 अपि (for
इति). K6 D4 9 धावन्तेतानि मामपि (K6 °मिति).

32 V1 om 32; G1 om. 32^a (for both, cf. v. l. 31).
— °) K1 निस्तर्तव्यानि; Da3. a4 निव°; G2
निवर्तव्यानि (for निस्तर्तव्यानि). T2 [अ]धीतानि (for
[अ]थै°). K2 4 विलीर्णवान्यथैतानि. — °) G2 सर्वाणि
च (for °णीति). — °) K6 D51 मन्यते; B6 (marg.)
Dr T G1-3. 6 M1. 5-7 मन्यति. Instead of ह्यबुद्धित्वा-
त्तथैव सु, Dn4 reads 34^a, repeating the same in its
proper place. K7 B6. 7 Da3. a4 Dn1 Ds2 D2-5. 8. 9
M1. 5-7 ह्य (K7 D4. 5. 8 अ) बुद्धित्वात्.

33 V1 om. 33 (cf. v. l. 31). — °) Dn4
*°यानि; Dr गोष्ठ्यानि (for भोक्त°). K6 तथैतानि
(for मयै°). — °) Dr G2 चैव; G2 चैतद्; M5
चैवं (for चैनं). — °) D5 फलोदये.

34 V1 om. 34 (cf. v. l. 31). For the first
occurrence of 34^a in Dn4, cf. v. l. 32. — °) Dr T G1.
1. 6 M1. 5-7 पुण्यम् (for सुखम्). Ds1 D3 एवं (for एव).
K6 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n1 (both times) Ds D2.
1. 8 G2 सु (for च). — °) B6 (orig.) महकृत्वा; B6
(marg.) सुकृ°; Dr यत्कृत्वा च; T G1. 3. 6 तत्कृत्वा सु;

M1. 5-7 तत्कृत्वा च (for सकृत्कृत्वा). D6 समं (for
मम). G2 नाकृत्वा सुखमेधते. — After 34^a, K7
D4. 9 ins :

757* सुखार्थी च त्यजेद्दुःखं सुखदुःखविपर्ययम् ।

[K7 त्यज्यते (for च त्यजेद्).]

— °) D6 यजेद् (for यावद्). K4 अन्ते च; K7 D4. 9
अन्तस्य; Ds1 -दत्तं च; T1 G1. 8. 6 दानस्य; T2 आर्तस्य
(for -अन्तं च). K1. 2. 4 वै (for मे). — °) K2 जात्या
जात्यं; Da3 जात्यां **; T1 G1. 6 जात्यां (G1 °त्या) मम
(for जात्यां जात्यां).

35 V1 om. 35 (cf. v. l. 31). — °) K7 B0. 6. 8
(marg.) Da3. a4 D5 न (for च). D5 दुःखे (for
दुःखं). — °) K1. 2. 4 G1 [अ]नन्तरं (for [अ]नन्तकम्).
D5 कृते मे वाप्यनन्तकं. — °) K6 B0. 6. 7 Da3. a4 Ds2
D5 सुखदुःखे (Ds2 °खं); B3 (marg.) सुखे दुःखे; G2
M1. 5-7 मम दुःखं (for महदुःखं). B3 (marg. as in text)
G2. 8 च (for हि). G2 मनुष्यं; M1. 5-7 मानुष्ये.
— K1 om 35¹-36°. Ds2 om. (hapl.) 35²-36^a.

36 V1 om. 36 (cf. v. l. 31). K1 om. 36^a°;
Ds2 om. 36^a (for both, cf. v. l. 35). — °) K2. 4
निरयश्च (for °याच्). — °) K2. 4 कालेनेहामि (sic);
B7 D5. 7 T G2. 8 काले नेष्यामि; G1 कालयेष्यामि (sic);
G3 काले नेच्छामि (for कालेनेष्यामि). — °) K2 Dr
T G1. 3 मानुष्य (G1 °ष) त्वाच्. — K7 D4. 9 om. 36°.
— °) K1 M7 देवतात् (for °त्वात्). D5 मानुषं (for
पौरुषं). — °) K1. 2. 4 G3 मानुष्यत्वाच् (K1 °श्च);
D5. 7 T G1. 6 मानुषत्वाच्. — °) K2 परयेन (sic);
K6 पर्यायेन; Da3 पर्यायेण (for पर्या°). K7 D4. 9 [ए]व
गच्छति; D5 [अ]भिग° (for [उ]पग°). — After 36,
K7 D4. 9 ins.:

758* एवं पर्यायशो दुःखं पुनरेष्याम्यहं सुखम् ।

37 V1 om. 37 (cf. v. l. 31). — °) K1. 4 T1

तेन देवमनुष्येषु निरये चोपपद्यते ॥ ३७
 ममत्वेनावृतो नित्यं तत्रैव परिवर्तते ।
 सर्गकोटिसहस्राणि मरणान्तासु मूर्तिषु ॥ ३८
 य एवं कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।
 स एव फलमश्नाति त्रिषु लोकेषु मूर्तिमान् ॥ ३९
 प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।
 प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा ॥ ४०
 तिर्यग्योनौ मनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ।

त्रीणि स्थानानि चैतानि जानीयात्प्राकृतानि ह ॥ ४१
 अलिङ्गां प्रकृतिं त्वाहुर्लिङ्गैरनुमिमीमहे ।
 तथैव पौरुषं लिङ्गमनुमानाद्वि पश्यति ॥ ४२
 स लिङ्गान्तरमासाद्य प्राकृतं लिङ्गमव्रणम् ।
 व्रणद्वाराण्यधिष्ठाय कर्माण्यात्मनि मन्यते ॥ ४३
 श्रोत्रादीनि तु सर्वाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
 वागादीनि प्रवर्तन्ते गुणेष्वेव गुणैः सह ।
 अहमेतानि वै कुर्वन्ममैतानीन्द्रियाणि च ॥ ४४

C. 12. 11312
 S. 12. 304[3] 50
 K. 12. 309. 50

G₁ ६ यदेवं; K₂ ये देवं; K₇ य एनं; D₇ यदैव;
 T₂ G₂ यदेव (for य एनं). K₈ Bo. ६-७ D₂ ३. ३ D₁ १.
 n₂ D₂ ३. ३ G₂ नित्यं वै (by transp.). — ^७ G₁
 नरात्मा (for निरात्मा). G₂ न गुणैर्; G₂ (gloss:
 रजःप्रभृत्यात्मोपधायकैः) C₂ (gloss: चेतनत्वमयत्वसुखत्वैः)
 [आत्मगुणैर् (as in text)]. D₇ T₁ G₂ M₇ वृतं (for
 वृत्तः). ॥ C₂: निरात्मा, निस्वरूपश्चिदाभासविशिष्टो देहे-
 न्द्रियादिसंघातः ॥ C₂: निर्गतः आत्मा नियामको यस्य स
 निरात्मा । ॥ — ^८ D₂ न च (for तेन). — ^९ K₇
 D₂ ३. ३ निरयं (for निरये). K₇ D₂ ३ न; D₂ ३ वा
 (for च).

38 V₁ om. 38 (cf. v. l. 31). — ^८ K₁ D₂ ३
 ममत्वं न (for 'स्वेन'). — ^७ D₂ तत्रैव प्रतिपद्यते. — ^९
 K₁ २. ३. १ D₂ ३ सर्गकोटी. K₈ om. टिपट्साणि. — ^९
 K₁ मरणार्तासु; K₈ मरणान्तासु (for मरणान्तासु). T
 G₁ ३ ६ M₁ ६-१ योनियु (for मूर्तिषु).

39 V₁ om. 39 (cf. v. l. 31). — ^८ K₁ ३ एव
 (for एवं). — ^७ D₂ फलात्मिकं. — D₇ om. (hapl.)
 39^a-40^b. — ^९ B₇ D₂ १. ३ D₂ ३. ३ T₁ M₁ ६ १
 एवं (for एव). K₇ आश्रित्य; D₂ ३. ३ D₁ १. ३ D₂
 D₂ ३. ३. ३ आप्नोति (for अश्नाति). — ^९ G₂ om.
 (hapl.) लोकेषु. D₂ om. (hapl.) from मूर्ति up to
 लोकेषु in (40^a).

40 V₁ om. 40 (cf. v. l. 31). D₂ om. up to मूर्ति;
 D₇ om. 40^a (for both, cf. v. l. 39). K₁ T₂ om.
 (hapl.) 40^b. — ^८ K₂ ३ प्रकृतेः (for प्रकृतिः); D₂
 पुरुषः; D₂ क्रियते (for कुरुते). G₁ चर्म (for कर्म).
 — ^७ K₂ ३ फलोदयं (for फलात्मकम्). — ^९ K₇ स
 प्रकृतिश्च (hypermetric). G₁ तदश्नाति; M₁ ६-१ तथा
 (for तद्). — ^९ K₁ मूर्तिमान्; D₂ ३ ३ कामगं
 (D₇ 'गः'); G₁ कामगा (for कामगा).

41 41^a = 12. 293. 2^a. V₁ om. 41 (cf. v. l.

31). — ^८ K₈ Bo. ६. १ D₂ ३. ३ D₁ १. ३ D₂ ३.
 ३. ३ G₂ M₁ ६-१ -योनिः; K₇ D₁ -योनिर; D₂ -योनि
 (for -योनौ). K₄ D₂ ३ D₂ ३. ३ G₂ -मनुष्यत्वं; D₂
 -मनुष्येषु (for मनुष्यत्वे). — ^९ G₂ वा (for च).
 — ^९ K₁ प्रकृतानि; K₂ प्रकृत्यानि (for प्राकृतानि).
 K₁ ३ B₂ द्वि; B₂ D₇ T₂ G₂ ३ च; D₂ तु (for ह).

42 V₁ om. 42 (cf. v. l. 31). G₁ om. 42^a-43^b.
 — ^८ G₂ अलिङ्गां (for अलिङ्गां). K₁ २. ३ B₂ (marg.
 as in text) D₂ ३ प्रादुर्; D₂ T₂ G₂ ३. ३ M₁ ६-१
 चाहुर् (for त्वाहुर्). D₂ १ अलिङ्गात्प्राकृतिस्त्वान्. ॥ C₂:
 अलिङ्गां, नित्यानुमेयां, न तु बह्वित्कदाचित्प्रत्यक्षाम् ॥ C₂:
 अलिङ्गां, व्यक्तधर्मरहिताम् ॥ C₂: प्रत्यक्षेण नोपलभामहे अत
 आह अलिङ्गामिति ॥ C₂: अलिङ्गां, अतीन्द्रियत्वात् दृश्य-
 चिह्नरहिताम् । ॥ — ^७ B₂ अनुमिमीयते (for 'महे').
 K₇ D₂ ३. ३ लिङ्गैवानुमेयते. — D₂ om. from 42^a
 up to the end of this adhy. — ^९ K₈ पुरुषं (for
 पौरुषं). ॥ C₂: पौरुषं, जीवसंबन्धि, अन्धातद्वयार्थं
 लिङ्गम् । ॥ — ^९ K₈ Bo. ६. १. ३ D₂ ३. ३ D₁ १. ३ D₂
 D₂ ३. ३ G₂ M₁ ६-१ मन्यते; D₂ लक्ष्यते; D₇ T₂ G₂ ३
 गम्यते (for पश्यति).

43 V₁ om. 43 (cf. v. l. 31). D₂ om. 43;
 G₁ om. 43^a (for both, cf. v. l. 42). — ^८ ॥ C₂:
 लिङ्गान्तरं, पुर्यष्टकम् । ॥ — ^७ K₂ G₂ प्रकृतं; G₂
 प्रकृतिं (for प्राकृतं). K₇ D₂ ३ M₁ ६-१ अव्रणः. — ^९
 K₂ D₂ T₁ G₂ ३ प्राणद्वाराणि (for व्रणं). K₁ G₁
 व्रणद्वाराण्यधिष्ठाय. — ^९ K₁ २. ३. ३ Bo. ६-७ D₂ ३.
 n₂ D₂ D₂ ३. ३ G₂ कर्माण्यात्मनि (for कर्माण्यां). D₇ T
 G₁ ३. ३ M₁ ६-१ पश्यति (for मन्यते).

44 V₁ D₂ om. 44 (cf. v. l. 31, 42). — ^८)
 K₁ २. ३ D₂ ३ ३ च (for तु). — ^७ K₈ Bo. ६-७ D₂ ३.
 n₂ D₂ D₂ ३. ३ G₂ [अ]थ (for च). — D₂ om. (hapl.)
 44^ader. — ^९ D₂ ३ गुणेषु (for गुणेषु). K₁ ३ M₁ ६-१

C. 12. 11313
B. 12. 304[3].10
K. 12. 309. 50

निरिन्द्रियोऽभिमन्येत व्रणवानस्मि निर्व्रणः ।

अलिङ्गो लिङ्गमात्मानमकालः कालमात्मनः ॥ ४५

असत्त्वं सत्त्वमात्मानमतत्त्वं तत्त्वमात्मनः ।

अमृत्युर्मुृत्युमात्मानमचरश्चरमात्मनः ॥ ४६

अक्षेत्रः क्षेत्रमात्मानमसर्गः सर्गमात्मनः ।

अतपास्तप आत्मानमगतिर्गतिमात्मनः ॥ ४७

अभवो भवमात्मानमभयो भयमात्मनः ।

अक्षरः क्षरमात्मानमबुद्धिस्त्वभिमन्यते ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

[अ]थ; Ks Bo 6-9 Da4 Dn4 D2 8 8 [इ]ह; Dn1 [इ]व (for [ए]व). — ^a) K2.4 अप्रमेतानि (sic) (for अह^a). K1 D4.8 कुर्वे; Dn1.n4 Ds D2.8.8 सर्व; M1.7 कर्म; M5.6 कुर्वि (for कुर्वन्). — ^r) K4 समेतानि; Dn1.n4 Ds2 D2.8 8 मये^r; Ds1 मयैतान् (for ममैतानि). Ks.7 Bs 8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2-4.8.9 T2 ह; B1 [अ]पि; M1.5-7 तु (for च).

45 V1 Da3 om. 45 (cf. v. l. 31, 42). — ^a) K1 निरिन्द्रियो. Ks [s]सि मन्येत; K1 Bo.6-9 Da4 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9 हि मन्येत (for अभिम^a). — ^b) Ds1 ब्रह्मणवान् (hypermetric); G2 प्राणवान् (for व्रण^a). K1 निर्व्रणः; Ds2 नव्रणः; G2 निर्वृणः (for निर्व्रणः). — ^c) ☞ Cn: अलिङ्गः, लिङ्गादन्यः । ☞ — G2 om. (hapl.) 45^d-48^e. — ^d) T1 अकालं (for अकालः). K1 Bs (marg. as in text) D4.9 अगतिर्गतिमात्मनः; Ds अनुद्विशोभिमन्यते.

46 V1 Da3 G2 om. 46 (cf. v. l. 31, 42, 45). K1 G1 om. (hapl.) 46^a-48^b. — ^a) B1-9 Da4 T1 (by corr.): Gs 8 M1 असत्त्वं; T1 (before corr.) अतत्त्वम् (for असत्त्वं). T1 (before corr.) तत्त्वम् (for सत्त्वम्). K2 असत्त्वासत्त्वमात्मानम्; Ds अतत्त्वासत्त्वम्; D1 अभवो भव आत्मानम्. — Ds1 reads 46^b-47^e twice. — ^b) Ks Bo.9 Da4 T Gs.6 अतत्त्वम्; M1.5-7 'तद्यम् (for अतत्त्वं). M1 तद्यम् (for तत्त्वम्). K2 असर्गः सर्गमात्मनः; K1 Bs D4.7.9 अभयोभय^a; Ds अमृत्यु** मात्मनः. — K2.4 Ds om. (hapl.) 46^a-47^b. Bs om. (hapl.) 46^d. — ^c) Ks मृत्युर् (for मृत्युम्). — ^d) Da4 आत्मानश्चरमात्मनः; D1 T Gs.6 M1.5-7 Cs (gloss: तमः, ग्लानिम्) अतम (Cs 'मा' तम आत्मनः).

47 For the repetition in Ds1, cf. v. l. 46. V1 Da3 G2 om. 47 (cf. v. l. 31, 42, 45). K1 G1 om. 47. (cf. v. l. 46). Ks.4 Ds om. 47^{ab} (cf. v. l. 46). — ^a) D4 अक्षेत्रः; Ds अक्षेत्रं (for अक्षेत्रः). — ^b) Ds असर्ग (for असर्गः). — ^c) K1 D4.7.9 असत्त्वं (for 'पात्). K1 Bo सत्त्वं (for तत्). Ds

अतत्त्वासत्त्वमात्मानम्. — ^d) K2 अत्रयोत्रयमात्मनः; K1 D4.9 अकालः काल^a; Ds अतपास्तपमात्मनः; T2 अभिमन्यते.

48 V1 Da3 om. 48 (cf. v. l. 31, 42). K1 G1 om. 48^{ab} (cf. v. l. 46). G2 om. 48^{ab} (cf. v. l. 45). K2.4.7 D1.9 om. (hapl.) 48^{ab}. — ^a) Ks अभावो; D1 T1 Gs अभावो (for अभवो). T1 Gs भावम् (for भवम्). Da4 आत्मानः (for 'नम्). Ds अकालः कालमात्मानम्. — ^b) Bs (marg. as in text) D4 अतत्त्वस्त्वमात्मनः. — After 48^{ab}, D1 T G1.8.6 M1.5.7 Kumbh. ed. (G1, after 45^{ed}) ins.:

759* अकर्ता कर्तुं चात्मानमबीजो बीजमात्मनः ।

[D1 कर्तुं चात्मानम्; M1.5.7 चैव कर्तुं त्वम् (for कर्तुं चात्मानम्). D1 बीज आत्मनः (for बीजमा^a). T1 बीजो बीजनिवात्मनः (for the post. half).]

— ^c) B1 अक्षरः (for अक्षरः). Da4 आत्मानः. Ds अतत्त्वस्त्वमात्मानम्; G1 अक्षरः रक्ष^a. — ^d) K1.2.4 अभिमन्यते (for त्वभि^a). Ds अक्षरं क्षरमात्मनः; D1 अबुद्धिं स्वभिमन्यते; M1.5-7 अबुद्धिस्त्विति म^a.

Colophon om. in V1 Da3.; S1 Ds missing: Ks.5 B1-6 Da1.a1 Dn2.n3 D1 G4.5 M1-4 absent. — Subparvan: K1.2.4.6.7 Bo.6-9 Da1 Dn1.n4 Ds D2.4.5.7 8 T G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1 Ds करालजनकसंवादः; K2.4.6 Bo-9 Da4 Dn1.n4 Ds2 वसिष्ठकरालजनकसंवादः; K1 D4.9 करालजनकवसिष्ठ- (D4 om. वसिष्ठ)संवादे अनित्यतोपदेशः; Bo D2.8 G2 वसिष्ठकरालसंवादः; Ds1 वसिष्ठकरालाणां (sic); Ds.7 वसिष्ठकरालजनकसंवादे अनित्यतोपदेशः; T1 बुद्धिलक्षणं; G1.6 करालजनकवसिष्ठसंवादे बुद्धिलक्षणं; M5.6 वसिष्ठजनकसंवादे देहाभिगमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 M1.6.7 126; B3 130; Dn1 129; Dn4 Ds2 Gs M5 128; Ds1 117; Ds 124; T1 G1.6 127; T2 140; G2 143. — Śloka no.: Da1 Dn1 Ds 54; Dn4 56.

२९३

वसिष्ठ उवाच ।

एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ।

सर्गकोटिसहस्राणि पतनान्तानि गच्छति ॥ १

धाम्ना धामसहस्राणि मरणान्तानि गच्छति ।

तिर्यग्योनौ मनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ॥ २

चन्द्रमा इव कोशानां पुनस्तत्र सहस्रशः ।

लीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादेवमेष ह्यबुद्धिमान् ॥ ३

कलाः पञ्चदशा योनिस्तद्वाम इति पच्यते ।

नित्यमेतद्विजानीहि सोमः षोडशमी कला ॥ ४

कलायां जायतेऽजस्रं पुनः पुनरबुद्धिमान् ।

धाम तस्योपयुञ्जन्ति भूय एव तु जायते ॥ ५

षोडशी तु कला सूक्ष्मा स सोम उपधार्यताम् ।

C 12. 11322
B. 12. 305[4]. 6
K. 12. 310. 6

293

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 V1 om. up to सेवनात् (in 11^d) (cf. v. l. 12. 292. 31). Ds1 om. the ref. K6.7 B7.9 D4 वसिष्ठ (for वसिष्ठ). — ^a) D4 -बहुत्वाद्; G1 -बुद्धित्वाद् (for -बुद्धत्वाद्). — ^b) D7 अबुद्धिर्; G1 अबुद्धि (for अबुद्ध). — D4 reads 1st twice. — ^c) K1.2 4.7 B8.9 D4.5.9 सर्गकोटी- (for 'कोटि-). — ^d) T G1.3.6 मरणांतानि गच्छति.

2 V1 om. 2 (cf. v. l. 1). K7 D9 om. (hapl.) 2^{ab}. — ^a) K2 corrupt; K6 Bo 6.8.9 Da3.24 Dn4 Ca. p (gloss: धामभ्य इत्यर्थे) धामनां; Ds D7 T G1-3.6 M1.5-7 Cs धामनो; Cn (gloss: षोडशी कलेति श्रुति-प्रसिद्धया प्रकाशरूपया चित्कलया) धाम्ना (as in text). K6 धामः; T2 धामनः (for धाम-). ☞ Cs: धामशब्देन गुह्यस्थानीयं शरीरमुच्यते ॥ Cv: धाम्ना, एकैकदेहेन । धाम, धामत्वेन मन्यमानं कलापञ्चदशकम् । ☞ — ^b) ☞ Ca: मरणान्तानि, न मोक्षफलानि । ☞ — 2^{cd} = 12. 292. 41^{ab}. — ^c) K6.7 Da3.24 Dn1.24 Ds D2.8 G2 M1.5-7 तिर्यग्योनि (for 'योनी).

3 V1 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^a) K2 शोकानां; K6 Bo.6.8 कोषाणां; K7 D4.5.9 G3 कोषेषु; Dn1.24 Ds D2.8.8 M5 Cv (also) भूतानां; Cv (gloss: दिने दिने जातानाम्) हुतानां (for कोशानां). — ^b) G1 पुरस् (for पुनस्). — ^c) K7 Bo Da3 Dn4 Ds नीयते (for लीयते). Da3 om. from सप्रतिबुद्धत्वाद् up to ह्यबुद्धिमान् (in 3^d). ☞ Cv: अप्रतिबुद्धत्वात्, नश्वरपञ्चदशकला मदीया नेति बोधरहितत्वात् । ☞ — ^d) D4.9 एवमेव; D7 G3 एष एव (for एवमेष). D5 देवादेवाश्च बुद्धिमान्; G2 एवं मानुष्यबुद्धिमान् (sic).

4 V1 om. 4 (cf. v. l. 1). D4 om. (hapl.) 4^a-5^b. — ^a) K1.2.4 G1 कालाः; Cs (gloss: कला-शब्दो महाभूतज्ञानकर्मेन्द्रियवचनपरः) कलाः (as in text). K1 यामा; K2 4 या वै (for योनिस्). K6.7 D5.9 कलाः पंचदशायामस्; Bo.8 Dn1.24 Ds D2.8.8 कला पंचदशी (Ds1 'शां) योनिस्; B6 7.9 Da3.24 योनिः पंचदश कलास्. ☞ Cp: पञ्चदश कला आयामे विस्तारे यस्य । ☞ — ^b) K1 बुद्धाम (for तद्वाम). K1 इति पश्य (sup lin. as in text) ते; K7 Ds D9 प्रतिपद्यते; Bo Da3 Dn1.24 D2.8.8 प्रतिबुध्यते; B7 इति पच्यते; B9 परिपच्यते; Da4 परिपच्यते (sic); D5 परिपच्यते; D7 T G1.3.6 M1.5-7 इति मन्यते (for इति पच्यते). — ^c) T G1 6 एतं; G3 एवं (for एतद्). G2 विजातीभिः (for विजानीहि). — ^d) M1.6.7 सोमं (for सोमः). K1.2.4 कलां; G2 कलाः (for कला). K6 Bo.6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2.8.5.8 सोमं वै षोडशी कलां; D7 T G1.3.6 सोमं षोडशमी (D7 'मं) कलां. ☞ Cp: षोडशी कला, मूलप्रकृतिरूपा । ☞

5 V1 om. 5 (cf. v. l. 1). D4 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^a) B6 Ds1 D8.9 T G1-3.6 M1.5-7 कलया; B9 Ds2 कलाया (for कलायां). K1.2.4 तस्यां; T G2.8.6 जन्यः (for सज्जं). — ^b) M1.5.6 अबुद्धिमान् (for अबुद्धि). — ^c) B6 यस्य (for तस्य). K1.2.4.6 युञ्जानो; K7 D4.9 -युञ्जीत; G1.6 Cp -युञ्जति (for -युञ्जन्ति). T1 तामसस्योपयुञ्जति. ☞ Cp: धाम, कोषं स्थूलदेहं च, उपयुञ्जन्ति, जनयन्ति । ☞ — ^d) K1.2.4.6 एव न; Bo.7.8 Dn1.24 Ds D2.8.8 Cn एवोप- (for एव तु). G2 दिवौकसः (for तु जायते). M1.7 पितृदेवगणाः पुनः. ☞ Cn: उपजायते, एकवचनमार्थम् । ☞

6 V1 om. 6 (cf. v. l. 1). — ^a) Da4 षोडशीं (for 'शी). B3 D9 T1 [इति (for तु). K7 D4.9 सूक्ष्मा; D7 सूक्ष्माः (for सूक्ष्मा). — ^b) Da4 सोमम्; D9 सौम्य (for सोम). Dn4 -धार्यते; Ds1 -धार्यती

C. 12. 11922
B. 12. 305[4]. 6
K. 12. 310. 6

न तूपयुज्यते देवैर्देवानुपयुनक्ति सा ॥ ६
एवं तां क्षपयित्वा हि जायते नृपसत्तम ।
सा ह्यस्य प्रकृतिर्दृष्टा तत्क्षयान्मोक्ष उच्यते ॥ ७
तदेवं षोडशकलं देहमव्यक्तसंज्ञकम् ।
ममायमिति मन्वानस्तत्रैव परिवर्तते ॥ ८
पञ्चविंशस्तथैवात्मा तस्यैवा प्रतिबोधनात् ।
विमलस्य विशुद्धस्य शुद्धानिलनिषेवणात् ॥ ९

(for धार्यताम्). — °) K1 न भूप; K7 D4 ननूप-
(for न तूप). D4 देवे; Cn s (gloss: हान्द्रियैः) देवैर्
(as in text). * Cp: प्रकृतिगक्षे, देवैरिन्द्रियैः । *
— °) K1.2 सः; D4.1 या (for सा). * Cv: भक्षित-
कलारूपेण स्थितांस्तान्देवान् शुक्लपक्षे उपयुनक्ति । *

7 V1 om. 7 (cf. v. 1. 1). — °) K1.4 एवं सं-
B3 (marg. as in text) एवं तत्; D7 T1 G1.8.6 नैव
तां (D7 तान्); T2 दैवतां (for एवं तां). K6 D4.1 तु
(for हि). K2 एवं संक्षेपयित्वा हि; K7 Dn1. n4 D2-4.
8.9 एतां (K7 D4.9 'व') मक्षपयित्वा हि (K7 'त्वापि');
Cnp (described as गौडपाठ) (as in text). — °) Dn4
जायते (for जायते). B9 Ds2 नृपसत्तमः (for
'सत्तम'). M1.5-7 भूय एव न जायते. — °) D4.1 त्वस्य;
D7 G1.6 तस्य (for ह्यस्य). K1 इष्ठा; K6 B3.9 D4.3
Dn4 G6 दुष्टा; D9 दिष्टा (for दृष्टा). T1 समा हि
यस्य प्रकृतिस.

8 V1 om. 8 (cf. v. 1. 1). — °) K6 Bo 6-9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.8.8 M1.6 तदेव; T2 तदेतं
(for तदेवं). K2 Br -कलां; T1 -कले (for -कलं).
D5 तदेव वै षोडशकं; G6 तं देवं षोडशकले. — °) D5
देवम् (for देहम्). — °) D4 तत्रैव; D6 तथैव (for
तत्रैव).

9 V1 om. 9 (cf. v. 1. 1). — °) Bo.6.7.8
(marg.).9 Das a4 Dn1. n4 Ds D2.8.8 महानात्मा (for
तथैवात्मा). — °) K2.4 B3 तथैव; D5 तत्रैव (for
तस्यैव). B6 Ds D3.7 T1 G1-8.6 M1.5-7 प्रतिबो (D7
T G1-8.6 'सा') धनात् (for आ प्रति). — °) D7 G1
इमं वक्ष्यसि (G1 'ति') शुद्धस्य. — °) K4 Bo.6-9 Das.
a4 Dn1. n4 D2.8.5.8 शुद्धाशुद्ध-; Ds D7 T G1-8.6
M1.5-7 शुद्धामल-. Some MSS. -निषेवणात्; D7 M1.
5-7 'वर्ण'. * Cp: शुद्धानिलनिषेवणात्, प्राणायामपरी-
पाकात् । *

10 V1 om. 10 (cf. v. 1. 1). — °) M1.5-7 विशुद्ध

अशुद्ध एव शुद्धात्मा तादृग्भवति पार्थिव ।
अशुद्धसेवनाच्चापि बुद्धोऽप्यबुधतां व्रजेत् ॥ १०
तथैवाप्रतिबुद्धोऽपि ज्ञेयो नृपतिसत्तम ।
प्रकृतेस्त्रिगुणायास्तु सेवनात्प्राकृतो भवेत् ॥ ११
करालजनक उवाच ।
अक्षरक्षरयोरेष द्वयोः संबन्ध इष्यते ।
स्त्रीपुंसोर्वापि भगवन्संबन्धस्तद्वदुच्यते ॥ १२

(for अशुद्ध). T1 इव (for एव). — °) K7 D4.5.9
पुरुषः; T1 G6 सत्तम (for पार्थिव). D7 G1 तादृक्पा-
र्थिवसत्तम. — °) D7 T G1.8.6 M1.5-7 चैव (for
चापि). — °) K2 बुद्धेपि; K7 B8 D4.9 G2 M1.5-7
बुधेपि; Ds1 शुद्धोपि (for बुद्धोऽपि). K2 अबुध्यतां;
K4 Bo Dn1. n4 Ds1 D2.8 T G1 अबुद्धतां (for अबुधतां).

11 V1 om up to सेवनात् (cf. v. 1. 1). — °) D7
G1 अथैव (for तथैव). T1 G8.6 प्रतिबुद्धो (for
[अ]प्रति). * Cn: अप्रतिबुद्धः, प्रतीपो बोधः प्रति-
बोधः, तद्वद्विद्वतो विपर्ययहीनः । * — °) D6 भरत-
(for नृपति-). G2 -सत्तमः (for -सत्तम). K6 Bo.6-9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.8.8 T2 G2 M1.5-7 विज्ञेयो
नृपसत्तम. — °) K6 प्रकृतिस; D4 प्रकृत- (for प्रकृतेस्).
— °) K2 प्रकृतो; K4 प्रकृतिर्; K6 Bo 6.7.8 (marg.).9
D4.1 Dn1. n4 Ds D2.8.5.8 G2 M1.5-7 त्रिगुणो (for
प्राकृतो). — After 11, K6 V1 Bo.6-9 Das. a4
Dn1. n4 D2.8.8 Ca n. p ins. an addl. colophon
[Sub-parvan : K6 V1 Bo.6.7.9 Das. a4 Dn1. n4 D2.8
मोक्षधर्म. — Adhy name : V1 B6 Ds करालजनकसंवादः;
Bo 7-9 Das a4 Dn1 n4 D2.8 वसिष्ठकरालजनकसंवादः.
— Adhy no. (figures, words or both): Br 127;
B3 131; Dn1 130; Dn4 129; Ds 125. — Sloka
no : Das 12; Dn1. n4 Ds 11.]

12 B3 om. the ref. K6.7 V1 Bo.6.7.9 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2-5.7-9 T G1.8.6 M1.5-7 जनक (for
करालजनक). — °) D7 T1 G1.6 एव (for एष).
— °) T G1.8.6 M1.5-7 उच्यते (for इष्यते). — After
12^{ab}, Ds reads 14^{ab} for the first time, repeating
it in its proper place. — °) K7 D4.9 चापि; G2
वाथ (for वापि). K1 D4.1 G1.8 भगवान् (for भग-
वन्). K2.4 B3 T1 G2.6 स्त्रीपुंसयोर्वा भगवन्. * Cp:
वाशब्द उपमायाम् । * — °) Das संपन्नस् (for संब-
न्धस्). D4.1 संपन्नस्त उच्यते; G2 तयोः संबंध उच्यते.

ऋते न पुरुषेणेह स्त्री गर्भं धारयत्युत ।
 ऋते स्त्रियं न पुरुषो रूपं निर्वर्तयेत्तथा ॥ १३
 अन्योन्यस्याभिसंबन्धादन्योन्यगुणसंश्रयात् ।
 रूपं निर्वर्तयत्येतदेवं सर्वासु योनिषु ॥ १४
 रत्यर्थमभिसंरोधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ।
 ऋतौ निर्वर्तते रूपं तद्वक्ष्यामि निदर्शनम् ॥ १५
 ये गुणाः पुरुषस्येह ये च मातृगुणास्तथा ।
 अस्थि स्नायु च मज्जा च जानीमः पितृतो द्विज १६

त्वद्भासं शोणितं चैव मातृजान्यपि शुश्रुम ।
 एवमेतद्विजश्रेष्ठ वेदशास्त्रेषु पठ्यते ॥ १७
 प्रमाणं यच्च वेदोक्तं शास्त्रोक्तं यच्च पठ्यते ।
 वेदशास्त्रप्रमाणं च प्रमाणं तत्सनातनम् ॥ १८
 एवमेवाभिसंबद्धौ नित्यं प्रकृतिपूरुषौ ।
 पश्यामि भगवंस्तस्मान्मोक्षधर्मो न विद्यते ॥ १९
 अथ वानन्तरकृतं किञ्चिदेव निदर्शनम् ।
 तन्ममाचक्ष्व तच्चेन प्रत्यक्षो ह्यसि सर्वथा ॥ २०

C 12. 11337
 B 12. 306[5]. 9
 K. 12. 3 0. 20

13 *) M1. 5-1 याते (for ऋते). B3 तु; D5 हि (for न). K5 V1 Bo 6. 1. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2 3. 8 ऋते तु पुरुषं नेह. —^a) K1 धारयत्युत; G2 धारय्यते (sic). —^b) K2 पुरुषे; B3 (marg) पुरुषाद् (for पुरुषो). —^c) K2 निर्वर्तयेत्; K5 G1 निर्वर्तते (for निर्वर्तयेत्). K5 तदा; B3 D4 यदा (for तथा).

14 K5 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 repeat 14^{ab} after 18. V1 om. 14^a. D1 repeats 14^a. —^a) K1 Das D5. 1 (both times) T G1. 3. 6 [अ]पि; G2 M1. 5-1 [ए]व (for [अ]भि-). K5 Bo. 6-9 Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 (all second time) अन्योन्यगुणसंरो (K5 'बो')-धाद्. —V1 repeats 14^b after 18. —^b) B3 (second time [marg. as in text]) -सेवनात् (for -संश्रयात्). K1. 2. 4 अन्योन्यस्य गुणाश्रयात्. —K1. 2. 4 Ds1 M5 om. (hapl.) 14^a-15¹. —^c) K5 B9 निर्वर्तयति; K7 D5 M1. 7 निर्वर्तयेद्; T2 निर्वर्तयति (for निर्वर्त). T2 एव (for एतद्). ☞ Cp: रूपं, आत्मनो रूपान्तरं पुत्रारुणम् । ☞ .

15 K1. 2. 4 Ds1 M5 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). —^a) T1 G5. 6 स्त्रीपुंसोर; T2 स्त्रीपुंसाद् (for रत्यर्थम्). K5 V1 B6. 9 गत्यर्थगुणसंबोधाद्; B6 गत्यर्थमभिसंबोधाद्; Das. a4 गत्यर्थं गुणसंरोधाद्; D1 स्त्रीपुंसोरभिसंबोधाद्. —^b) D5 G2 ऋते (for ऋतौ). Das G2 निर्वर्तयेत्; T M1. 7 निर्वर्तते (for निर्वर्त). K1. 2. 4 D2 9 G1 ऋतेन वर्तते रूपं. —^c) K1. 2 प्रेक्ष्या (K1 'क्षा')मि (for वक्ष्यामि). D2 निदर्शने; D1 T1 G1. 6 निदर्शनात्; M5 निर्वर्तं (for निदर्शनम्).

16 *) D5 पुरुषस्यैव. —^b) D5 मातुर् (for मातृ-). —^c) V1 Bo. 6. 1. 9 Das Dn1. n4 Ds D2. 5. 1. 8 स्नायुश्च (for स्नायु च). K1 D4 9 G8 मज्जानं; T1 मज्जादीय; T2 G1 मज्जानां (for मज्जा च). —^d) K1. 2. 6 जानीमः; D5. 7 जानीयात्; G1 जानीत (for जानीमः). T1 G5. 6

पैतृकान्; T2 G1 पैतृका (for पितृतो). K1. 2. 4 नृप; B1 Da1 द्विजाः; D2. 5 गुणाः; G2 द्विजः (for द्विज).

17 *) K5 V1 Bo. 6. 1. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5-1 G2 चेति (for चैव). —^b) T1 मातृजान् (for 'जानि'). K1. 2. 1 D2. 5. 9 G2 अनु (for अपि). Da1 Ds1 D4. 9 G1. 2 M1. 6 शुश्रुमः (for 'म'). —^c) K1. 2 Ds1 G1 वेदशास्त्रे च; Da1 Ds वेदे शास्त्रेषु. K4 Dn1 Ds1 D5. 1 T G5. 6 वेदे शास्त्रे च पठ्यते.

18 B1 Ds1 read 18^{ab} after the second occurrence of 14^{ab}. —^a) K1 यश्च; K4 Dn1. n4 Ds यस्त्व-; Das. a4 यत्र (for यच्च). —^b) K1. 2 यश्च; D1 G1 ये च (for यच्च). —^c) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -द्वयं चैव; B3 -प्रमाणं यत्; D1 T G1. 3. 6 -प्रमाणानां (for -प्रमाणं च). Cp वेदशास्त्रं प्रमाणं च. —^d) B3 यत् (for तत्). —After 18, K5 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 repeat 14^{ab}, while V1 repeats 14^b.

19 *) V1 is damaged from संबद्धौ up to पूरुषौ. K2 Das. a4 -संबंधो; K5 T2 -संबंधौ; D5 -संबद्धा. —^b) K5 -पुरुषैः; Da1 -पौरुषौ; D5 -पौरुषं (for -पूरुषौ). —^c) K7 T2 भगवांस (for भगवंस्). —^d) K1 V1 बुध्यते; K2 वध्यते (for विद्यते). ☞ Cp: मोक्षधर्मः, मोक्षाय उपायालुप्तानम् । ☞

20 *) D5. 1 -कृति (for -कृतं). K5 B6. 7. 9 अथ वानन्तरं कृत्यं. ☞ Cn: अनन्तरकृतं, साक्षात्कृतम् । ☞ —^b) K1 D4. 9 किञ्चिदेतन् (for 'देव'). ☞ C5: निदर्शनम्, निश्चयज्ञानम् । ☞ —^c) B1 मया (for मम). —^d) K2 प्रत्यक्षे (for प्रत्यक्षौ). K1 Bo. 8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 1. 8 T G2 (sup. lin.). 3. 6 सर्वदा (for सर्वथा). ☞ Cp: प्रत्यक्षः, साक्षात्कारवान् । ☞

C. 12. 11337
B. 12. 306[5]. 10
K. 12. 310. 21

मोक्षकामा वयं चापि काङ्क्षामो यदनामयम् ।

अदेहमजरं दिव्यमतीन्द्रियमनीश्वरम् ॥ २१

वसिष्ठ उवाच ।

यदेतदुक्तं भवता वेदशास्त्रनिदर्शनम् ।

एवमेतद्यथा चैतन्न गृह्णाति तथा भवान् ॥ २२

धार्यते हि त्वया ग्रन्थ उभयोर्वेदशास्त्रयोः ।

न तु ग्रन्थस्य तत्त्वज्ञो यथावच्च नरेश्वर ॥ २३

यो हि वेदे च शास्त्रे च ग्रन्थधारणतत्परः ।

न च ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा ॥ २४

भारं स वहते तस्य ग्रन्थस्यार्थं न वेत्ति यः ।

यस्तु ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञो नास्य ग्रन्थागमो वृथा ॥ २५

ग्रन्थस्यार्थं च पृष्टः संस्तादृशो वक्तुमर्हति ।

यथा तत्त्वाभिगमनादर्थं तस्य स विन्दति ॥ २६

यस्तु संसत्सु कथयेद्ग्रन्थार्थं स्थूलबुद्धिमान् ।

स कथं मन्दविज्ञानो ग्रन्थं वक्ष्यति निर्णयात् ॥ २७

निर्णयं चापि छिद्रात्मा न तं वक्ष्यति तत्त्रतः ।

21 ^a) Da⁴ वापि (for चापि). — ^b) G¹ M¹. 5-7 काङ्क्षाम (for काङ्क्षामो). K¹. 4 यमसाधनं; K¹ यमसाधनं; K⁶ यमसाधनं. — K². 4 om. 21^{ed}. — ^c) D⁵ अमरं (for अजरं). V¹ damaged from दिव्य up to end of 21^d. K⁶ Bo. 6-9 Dn¹. n⁴ D⁵ D². 8. 8 G¹ नित्यम्; D⁵ चैवम् (for दिव्यम्). — ^d) K¹ अतीन्द्रियम्; G¹ अवतीर्यम् (for अतीन्द्रियम्). ❀ C⁷: अनीश्वरम्, ईश्वराद्भिन्नं मुक्तजीवम् । ❀

22 K¹. r V¹ B⁹ D⁴ वशिष्ठ; D⁵ वासिष्ठ (for वशिष्ठ). — ^a) K² भवतां (for भवता). D¹ G¹ एतदुक्तं भगवता. — ^b) K¹ यथा (for यथा). K⁶ V¹ D⁵ चैव; D⁴ चैतन् (for चैतन्). — ^d) K¹. 2. 4 Bo. 6. 8 Dn¹. n⁴ D⁵ D². 8. 7. 8 T¹ G¹ निगृह्णाति; K⁶ B¹ D⁵ गृह्णाति न (by transp.); K¹ D⁵ निगृह्णामि. K⁶ B¹ D⁵ यथा (for तथा). D⁵ भवान् (for भवान्). D⁵ तथा चैव न तत्सङ्गः.

23 ^a) K² ह (for हि). M¹. 5-7 यथा (for त्वया). — ^b) B⁹ (marg.) शास्त्रवेदयोः. — ^c) K¹. 5. 7 V¹ Bo. 6-9 D⁵. 8. 8 Dn¹. n⁴ D⁵ D². 8. 8 न च; D⁴ मनु; D⁵ नव (for न तु). — ^d) K² D⁵ G¹ यथातत्त्वं; V¹ यथा च त्वं; Dn⁴ यथा त्वं च; G¹ यथा वक्तुं (for यथावत्त्वं). K¹ नरेश्वर; D⁴ नरेश्वरं (for नरेश्वर). K⁶ यथावत्प्रतिपद्यते.

24 K⁶ om. 24. — ^a) K¹ D⁴ वेद (for वेदे). Dn¹ शास्त्रे ते (for शास्त्रे च). — ^b) M¹ तत्परं (for तत्परः). — B⁹ om. 24^{ed}. 24^d is damaged in V¹. — ^c) D⁵ D⁴ नव (for न च). M¹. 5-7 ग्रन्थस्य (for ग्रन्थार्थः). — V¹ reads 24^d-27^d on marg.

25 V¹ reads 25 on marg. — ^a) K⁶ भावं (for भारं). K¹. 2. 4 आवहते (for स वहते). G¹ यस्तु (for तस्य). — ^b) K⁶ च (for न). — G² om. (hapl.)

25^c-26^d. — ^c) B⁹ (marg. as in text) यस्तु (for यस्तु). — ^d) M¹ न चास्य (hypermetric) (for नास्य). K¹. 2. 4 V¹ B⁹ (marg. as in text) D¹ T G¹. 8. 6 ग्रन्थगुणो; M¹. 5-7 तद्धारणं (for ग्रन्थागमो).

26 G¹ om. 26 (cf. v. l. 25). V¹ reads 26 on marg. — ^a) D⁵ Dn¹. n⁴ D⁵ D². 8. 8 G¹ [अ]र्थस्य (for [अ]र्थं च). K¹ B⁹ (marg. as in text). 1. 9 D⁵. 8. 8 Dn⁴ D⁵. 9 पृष्टः स; G¹ पृच्छंतस् (for पृष्टः संस). D¹ ग्रन्थस्यास्य पृच्छंतस् (sic). — ^b) B⁹ तादृशो; D⁵ तादृशं (for तादृशो). — ^c) K¹ तत्त्वाभि- (for तत्त्वाभि-). D⁴ -गमनाम् (for -गमनाद्). — ^d) T¹ M¹. 5-7 न (for स).

27 V¹ reads 27 on marg. — ^a) K¹. 6. 7 Bo. 6-9 D⁵. 8. 8 Dn¹. n⁴ D⁵ D². 8. 8 न यः (for यस्तु). D⁴ संयस्तु; Cn (gloss: विद्वत्सभासु) संसत्सु (as in text). — ^b) K¹ Bo. 8 D². 8 T¹ ग्रन्थार्थ- (for ग्रन्थार्थ). D⁴. 9 बुद्धिपु (for बुद्धिमान्). — ^c) K⁶ कथं स (by transp.). T¹ मद्- (for मन्द-). K¹ -विज्ञातो (for -विज्ञानो). — ^d) D¹ G¹ वक्ष्यामि (for वक्ष्यति). D⁴ om. (hapl.) from निर्णयात् up to वक्ष्यति (in 28^b).

28 D⁴ om. up to वक्ष्यति (cf. v. l. 27). D⁵ om. 28^{ab}. — ^a) K¹ नित्यं; D¹ T G¹. 8. 6 M¹. 5-7 निर्णयाच् (for निर्णयं). G¹ वा (for च). D¹ G¹ गच्छन्ति; T¹ G². 8 छिद्रात्मा (for छिद्रात्मा). K¹ D⁵ छिद्रात्मा निर्णयं चा (D⁵ वा) पि. ❀ G²: छिद्रात्मा, विकल्पबुद्धिः । ❀ — ^b) K¹ D⁵ कथं; M¹. 5-7 न चेद् (for न तं). K¹. 2. 4 M⁵. 7 (inf. lin. as in text) वक्ष्यामि; D⁵ पश्यति (for वक्ष्यति). — ^c) K¹ सोवाहसात्मतामेति; K² सोहं वासा; K⁶. 1 D⁴. 9 सोवहासा; D⁵. 8. 8 सोपहासार्थतामेति; D¹ T G⁶ M¹. 5-7 सोपहासात्मतामेति; G¹ सोपभासा; G² सोवभासा; G³

सोपहासात्मतामेति यस्माच्चैवात्मवानपि ॥ २८
तस्माच्चं शृणु राजेन्द्र यथैतदनुद्श्यते ।
याथातथ्येन सांख्येषु योगेषु च महात्मसु ॥ २९
यदेव योगाः पश्यन्ति सांख्यैस्तदनुगम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स बुद्धिमान् ॥ ३०
त्वद्भासं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जास्थि स्नायु च ।
एतदैन्द्रियकं तात यद्भवानिदमाह वै ॥ ३१

द्रव्याद्रव्यस्य निष्पत्तिरिन्द्रियादिन्द्रियं तथा ।
देहादेहमवाप्नोति बीजाद्वीजं तथैव च ॥ ३२
निरिन्द्रियस्याबीजस्य निर्द्रव्यस्यास्य देहिनः ।
कथं गुणा भविष्यन्ति निर्गुणत्वान्महात्मनः ॥ ३३
गुणा गुणेषु जायन्ते तत्रैव निविशन्ति च ।
एवं गुणाः प्रकृतितो जायन्ते च न सन्ति च ॥ ३४
त्वद्भासं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जास्थि स्नायु च ।

C. 12. 11352
B. 12. 306[5]. 24
K. 12. 310. 35

सोपि हास्या°. — ^a) K1 यः साश्वावाप्तवानिति (sic); K2 तस्माच्चावाप्तवानिति; K7 V1 Ds2 यस्माच्चैवाप्तवानपि (K7 'सि'); D4.9 T G2.8.8 M1.5-7 यस्माच्चावाप्तवानपि (T1 G2.8 'यं; M1.5-7 'सि'); D7 G1 यस्माच्चापास्त- (G1 'त्त')वानपि.

29 ^b) Ds T1 [अ]नुपश्यते (Ds1 'ति') (for 'इश्यते'). — ^c) K1 यथातथ्येषु; V1 Bo T1 G1.8 यथा- तथ्येन; Ds4 D7 T2 M1.6 7 यथातथ्येषु; D4.5.9 Ms याथातथ्येषु. — ^d) Ds योगेषु (for योगेषु). K1 महा- त्मना; Ds T2 महत्सु च (for महात्मसु).

30 K2.4 om. 30^{ab}. — ^a) T2 योगां (for योगाः). — ^b) T Gs ख- (for अनु-). K1 सांख्ये तदानुद्श्यते; Ks Bs (marg. as in text). 7.9 Ds8 सांख्यस्तदनुपश्यति; D4 सांख्ये तदनुगम्यते; D7 G1 सांख्ये तद्व (G1 'प')- गम्यते; G2 सांख्यास्तदनुचक्षते. — 30^{cd} = (var.) 6. 27. 5^{cd}. — ^e) K1.2 Bs D4.7 G1 एवं (for एकं). K7 Ds एकं योगं च सांख्यं च. — ^d) T G1-3.8 M1.5-7 पश्यति (for बुद्धिमान्).

31 31^{ab} = 35^{ab}. — ^a) V1 Bo Dn4 Ds2 Ds T Gs त्वद्भास- (for त्वद्भासं). K1.4 मेधाः; Ks Gs मेदः; Ds8 मेदः; D7 G2 मेदः (for मेदः). — ^b) K1 corrupt. Bo.7 Ds8 Dn1.4 Ds2 D2.8.8 Gs मज्जा च (for मज्जास्थि). Ks स्नायवः (for स्नायु च). K2 पित्ते मज्जास्थि नायु च (sic); D7 T1 G1 मज्जास्थिस्नायुमे (T1 'रे')व च. — ^c) K2 [ऐ]न्द्रियके; D4.9 'यिकं (for 'यकं). T2 G1 प्राह; G2.8 प्राहुर (for तात). ☞ Cn: ऐन्द्रियकम्, इन्द्रियसमुदायः ॥ Gs: इन्द्रियग्रहणयोग्यं, प्रत्यक्षम् ॥ Cv: ऐन्द्रियकं इन्द्रियसंबन्धि प्रमेयम् । ☞ — ^d) K1.4 B7.8 D2.5.8 तद् (for यद्). V1 B7.8 Ds8 Dn1.4 Ds2 D2.8.8 G1 आह मां; Bo.8 आस्थ मां; Ds4 आह हि; Ds आस्थ मे (for आह वै). K2 तज्ज- वादिदमावहै (sic); G2 M1.5-7 यच्च त्वमिदमास्थ वै.

32 ^a) K4 V1 Bo.6.7.9 Ds8.24 Dn1.4 Ds D2.8.8

G1 निर्बृत्तिर्; Ds विष्पत्तिर्; T G1.8 8 निष्पत्तिम् (for 'त्तिर्'). — ^e) Ds1 Ds4 देहादेहम् (for देहादेहम्). — After 32, M1.5-7 ins.:

760* सूक्ष्मदेहगता मात्रा बीजाप्यायितवृद्धिकाः ।

33 ^a) K1.2.6 B6-9 Ds3.24 Ds1 D2 T2 G1 Cv बीजस्य; K4 V1 जीवस्य (for [अ]बीजस्य). ☞ Cv: निरिन्द्रियस्य, प्राकृतेन्द्रियरहितस्य । बीजस्य, सर्वजगन्निमित्त- कारणस्य । ☞ — ^b) K1.6 Bo.6.7 Ds8.24 Dn4 Ds D2.8.8 [अ]प्यदेहिनः; K2.4 Bs (marg.) Dn1 अपि देहिनः; V1 [आ]त्मदे (for [अ]स्य दे). ☞ Cv: निर्द्रव्यस्य, प्रकृ- त्याख्यद्रव्यसंबन्धरहितस्य । देहिनः, ज्ञानानन्दमयदेहिनः । ☞ — ^d) G1 महात्मना (for 'त्मनः'). ☞ Cv: महात्मनः, अक्षरपदवाच्यस्य परमात्मनः । ☞

34 ^a) Bs Ds वर्तते (for जायन्ते). — ^b) K1.2.6 V1 तथैव (for तत्रैव). K2 विनिशंति; K7 Ds D4.9 विरुध्यति; Bs.7.9 G2 M1.5-7 विनिशंति; Bs (marg. as in text) च विशंति; Ds8.24 विरुसंति (for निवि- शन्ति). — B7 Ds4 om. (hapl.) 34^{cd}. — ^c) G1 प्रतिकृतो (for प्रकृतितो). — ^d) Ks.7 Bo.8.9 Ds8 G2 जायंति (for जायन्ते). M1 न च (by transp.); Ms (inf. lin.) अस्मिन्. K4 Dn1.4 D2.8.8.7.8 T G1.8.8 निविशंति; K7 D4 निवसंति; Ds8 G2 च वि (G2 न)- शंति (for च न सन्ति).

35 35^{ab} = 31^{ab}. — ^a) V1 damaged. K7 Ds1 D7 T2 G1.8 त्वद्भास- (for त्वद्भासं). K1.2 मेधाः; D4 मेदः; G1 मेदः (for मेदः). — ^b) K2 पित्ते; Ds G1 M7 पित्त- (for पित्तं). Ks D4 स्नाय (D4 'यु')वः; Ds मज्जा च; Ds सुषु च (for स्नायु च). — ^{cd}) D7 T G1-3.8 M7 अष्टैतानि (for अष्टौ तानि). Ds8.24 जानीहि शुक्लेण (by transp.). G2 शुक्लेन; M1 कृच्छ्रेण (for शुक्लेण). K1.2 जायंते; Gs जानीयात् (for जानीहि). Ds.5.7 G1-8 M1 प्रकृतानि (for प्राकृतानि).

C. 12. 11352
B. 12. 306 [S]. 24
K. 12. 310. 35

अष्टौ तान्यथ शुकेण जानीहि प्राकृतानि वै ॥ ३५

पुमांश्चैवापुमांश्चैव त्रैलिङ्ग्यं प्राकृतं स्मृतम् ।

नैव पुमान्पुमांश्चैव स लिङ्गीत्यभिधीयते ॥ ३६

अलिङ्गा प्रकृतिर्लिङ्गैरुपलभ्यति सात्मजैः ।

यथा पुष्पफलैर्नित्यमृतवो मूर्तयस्तथा ॥ ३७

एवमप्यनुमानेन ह्यलिङ्गमुपलभ्यते ।

पञ्चविंशतिमस्तात लिङ्गेष्वनियतात्मकः ॥ ३८

36 *) Ks om. (hapl.) from वापु up to श्वैव (in 36°). M1.1 पुमांश्च (for [अ]पु). ☞ Cv: पुमान् जीवः, अपुमान् देहादिः । ☞ — K2.4 Ms om. (hapl.) 36°; V1 reads the same on marg. — °) K1 Ds T2 G2.3.8 M1.6.7 त्रैलिङ्गं; K7 D4.5 7.9 T1 G1 स्त्रीलिङ्गं; V1 त्रिविधं; B0 त्रैलोक्यं; B7 त्रिलिङ्ग्यं; Da4 सलिङ्ग्यं (for त्रै). ☞ Cn: त्रैलिङ्ग्यम्, त्रीणि लिङ्गानि, स्वार्थे व्यञ् ॥ Cv: त्रैलिङ्ग्यं, त्रिगुणसंबन्धि । ☞ — °) B0.8 Da4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 Cv न वापुमान् (for नैव पुमान्). ☞ Cv: अपुमान्, जीवव्यतिरेको नारायणः । ☞ — °) Ks स लिङ्गं; K7 D4.9 स्त्रीलिङ्गी; Ds स्त्रीलिङ्गी (for स लिङ्गी). K1.2.5.7 D4 9 हि (for [इ]ति).

37 *) K4.1 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 5. 7. 8 Cn (gloss: ह्यन्लोपे पञ्चमी, अलिङ्गं पुरुषं प्राप्य; Cnp as in text) अलिङ्गान्; B6 (marg.) अलिङ्गी; G1 'गाः; Gs M1.6.7 'ग- (for 'गा). K2 प्रकृतिः; M1.7 प्रकृति (for प्रकृतिर्). — °) K1.2 उपलभ्येत; K4 B0 Da3 Dn1 Ds D2.3.8 M1 उपलभ्य (Da3 'भ्ये)ति; B8 Da4 Ds उपलभ्येति (for 'लभ्यति). K1 मांजैः (sic); K2 Da4 G2 सात्मजैः; K7 D4.9 शात्मजैः; M1.5-7 ना (Ms चा)त्मजैः (for सा). Cs उपलभ्यातिरसा यथा (hyper-metric). ☞ Cs: अतिरसा, आत्यन्तिको रसो रागो यस्यां फलितायाम् । ☞ — °) K2.4.6 मृतयस् (for मूर्तय). Cs ऋतावामूर्तयस्तथा. ☞ Cs: आमूर्तयः, समन्तादुपचित-मूर्तयः ॥ Cv: मूर्तयः, अन्योन्यविलक्षणास्तमूर्तयः । ☞

38 38° is damaged in V1. — °) Da3. a4 नालिङ्गम्; D7 G1 अलिङ्ग; T Gs.6 ह्यलिङ्ग (for 'गम्). Ds1 ह्यलिङ्गोप्युपलभ्यते. ☞ Cn: अलिङ्गम्, शुद्धचिन्मात्रम् । ☞ — °) Da4 M1.5-7 विंशतिकस् (for 'तिमस्). Ds पञ्चविंशतिमात्रस्तु. — °) K1.2.4 V1 B0 Da1 Dn1. n4 Ds. 3.8 नियतात्मकः; Ks B0.7 Ds [अ]पि यथा (Ks Ds 'था)त्मकः; D7 [अ]नियतात्मनः (for 'त्मकः). ☞ Cs: अनियतात्मकः, अनियतस्वभावः । ☞

अनादिनिधनोऽनन्तः सर्वदर्शी निरामयः ।

केवलं त्वमिमामित्वाद्गुणेष्वगुण उच्यते ॥ ३९

गुणा गुणवतः सन्ति निर्गुणस्य कुतो गुणाः ।

तस्मादेवं विजानन्ति ये जना गुणदर्शिनः ॥ ४०

यदा त्वेष गुणान्सर्वान्प्राकृतानभिमन्यते ।

तदा स गुणवानेव परमेणानुपश्यति ॥ ४१

यत्तद्बुद्धेः परं प्राहुः सांख्या योगाश्च सर्वशः ।

39 °) Ks सर्वदर्शः; Da1 'दर्शः; M1.5-7 'दर्शो (for 'दर्शी). ☞ Cs: निरामयः, अपक्षयादिरहितः । ☞ — °) K1.2 G2 M1.7 सा (G2 M1.7 त्व)मिमामित्वाद्; G1 त्वमिमामित्वं (for 'मानित्वाद्). Ds1 स्वगुणा त्वमिमामित्वाद् (sic). ☞ Cv: केवलं, मायाद्युपाधिं विना । ☞ — °) K2.4.6.7 V1 B0.6 7 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5.7 8 M7 गुण; G2 गुणम् (for [अ]गुण). Ks तन्मते; D1 उच्यते (for उच्यते). G1 निर्गुणेष्वगुणोच्यते.

40 G1 om. (?hapl.) 40-41. — °) D7 प्राहुर् (for सन्ति). — °) K7 D4.9 तु के (for कुतो). ☞ Cv: निर्गुणस्य, सर्वथा गुणरहितस्य, ज्ञानानन्दगुणा अपि कुतः । ☞ — °) Ks M7 देवं; B3 (marg.) देहं; G2 तेन (for एवं). — °) K1.2.4 नरा; T1 गुणा (for जना).

41 G1 om. 41 (cf. v. l. 40). 41° is partly damaged in V1. — °) K1.2.4.6 Da3. a4 Cnp (gloss: श्रवणमननाभ्यामालोच्य) [अ]न्विष्य; Gs त्वेष; M1.6.7 तेषां; Ms त्वेषां (for त्वेष). Ks B0.6.7.8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2.3.8 G2 M1.5-7 एतान्; T Gs.6 एव (for सर्वान्). — °) T Gs M1.5-7 प्रकृताव्; G2 निर्गुणस् (for प्राकृतान्). K1.2.4 D4 T Gs.6 अनु-; G2 त्वभि- (for अभि-). — K1 om. 41°. — °) K2 गुणहात्वेनं; K4 'हात्वेनं; Ks B0.8 Ds 'हान्यैर्न; V1 'हान्यैर्न; Bs.3 (marg.). 9 'हान्यैर्न; B7 Dn1 Ds Ms 'हान्यैर्न; Dn4 Ds 'हान्यैर्न; Ds.7 'हीनं तु (for 'वानेव). — °) Ks B0.7 Dn1. n4 Ds.3.5.7 8 Ms परमेव; K7 D4.9 गुणहाने; V1 B0.8 परमेन (for 'मेण). T1 Gs.6 पश्यते; T2 पश्यते (for 'ति). Ds परमं नाबुद्धिदति; Cv परमेन च पश्यति. ☞ Cv: एनं परमात्मानं, गुणहान्या, प्राकृतगुणहान्या, परं भिन्नं उत्तमं च पश्यति । बन्धत्वाबन्धत्वाभ्यां जीवेश्वरयोर्भेदं पश्यति । ☞

42 Ds reads 42 twice. — °) Bs Da4 यत्तु बुद्ध्या

बुध्यमानं महाप्राज्ञमबुद्धपरिवर्जनात् ॥ ४२
 अप्रबुद्धमथाव्यक्तं सगुणं प्राहुरीश्वरम् ।
 निर्गुणं चेश्वरं नित्यमधिष्ठातारमेव च ॥ ४३
 प्रकृतेश्च गुणानां च पञ्चविंशतिकं बुधाः ।
 सांख्ययोगे च कुशला बुध्यन्ते परमैषिणः ॥ ४४
 यदा प्रबुद्धास्त्वव्यक्तमवस्थाजन्मभीरवः ।
 बुध्यमानं प्रबुध्यन्ति गमयन्ति समं तदा ॥ ४५

एतन्निर्दर्शनं सम्यगसम्यगनुदर्शनम् ।
 बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यां पृथक्पृथगरिंदम ॥ ४६
 परस्परेणैतदुक्तं क्षराक्षरनिर्दर्शनम् ।
 एकत्वमक्षरं प्राहुर्नानात्वं क्षरमुच्यते ॥ ४७
 पञ्चविंशतिनिष्ठोऽयं यदासम्यक्प्रवर्तते ।
 एकत्वं दर्शनं चास्य नानात्वं चाप्यदर्शनम् ॥ ४८
 तत्त्वनिस्तत्त्वयोरेतत्पृथगेव निर्दर्शनम् ।

C. 12. 11366
 B. 12. 306[8]. 38
 K. 12. 310. 49

(Da१ 'दे'); D१ (first time) तस्माद्बुद्धः; D१ (second time) अप्रबुद्धाः; D१ यस्माद्बुद्धेः; T१ G१ यस्तं बुद्धेः; T१ G१ यं तं बुद्धेः; G१ युक्तं बुद्धिः; M१ यत्तं बुद्धेः (for यत्तद्बुद्धेः). M१ परः (for परं). —^b) K१ सांख्यं; K१.१ V१ Bo १ (marg. as in text) १.१ (marg. as in text). १ Da१. a१ Dn१. n१ Ds D१.१.१.१ T१ G१ सांख्यः; G१ संख्या (for सांख्या). K१.१.१ M१ योगं च; B१.१ (both marg.) योगेन (for योगाश्च). K१.१ सर्वतः; Cn (gloss: सर्वेऽपि तार्किकाः) सर्वशः (as in text). —^c) G१.१ बुध्यमान- (for 'मानं'). K१ बुद्धमानं महाप्राज्ञः; D१ (first time). १ बुद्धिमानस महाप्राज्ञो. —^d) K१ सवुद्धः; V१ lacuna; Ds१ Ds.१ T१ G१ अबुद्धेः; M१.१ अबुद्धः (for 'द'). ☞ Cs: अबुद्धपरिवर्जनात्, प्राकृतविषयत्यागात् । ☞

43 *) G१ अप्रबुध्यम् (for 'बुद्धम्'). K१ B१ [अ]व्यक्त- (for [अ]व्यक्तं). ☞ Ca: अप्रबुद्धम्, अनुत्पन्नविवेकख्यातिम् ॥ Cn: अज्ञातम् ॥ ☞ —^b) V१ Bo.१ १ Da१. a१ Dn१. n१ Ds D१.१.१ M१ अगुणं (for सगुणं). V१ अव्ययं (for ईश्वरम्). D१ T१ G१.१ M१.१.१ Csp (gloss: अनीश्वरं, ईश्वरादन्यम्) गुणं प्राहुरनी (M१.१.१ 'नीरी'श्वरं; T१ G१ गुणं प्राहुर्मुनीश्वराः).

44 *) Ds१ प्रकृतैश्च (for 'तैश्च'). Ds गुणांश्चैव (for गुणानां च). —^b) K१.१ बुधः (for बुधाः). K१ Da१. १.१ पञ्चविंशतिकं बुधाः. —^c) Ds om. 44^c-45^d. —^d) V१ G१ M१.१.१ सांख्ये (for सांख्य). K१ सांख्ययोगाश्च कुशला; K१ Da१. १ T G१.१ सांख्या योगा (G१ 'ग')श्च कुशला; D१ G१ सांख्या (G१ 'ख्य-') योगैश्च कुशला. —^d) K१.१.१ D१ परमैषिणः.

45 Ds om. 45 (cf. v. l. 44). —^a) G१.१ M१.१ यथा (for यदा). G१ प्रबुध्यम् (for 'द्वास्'). K१ V१ Bo.१-१ Da१ a१ Dn१. n१ Ds Ds ह्यव्यक्तम्; D१ T१ G१.१ तद्व्यक्तम् (for त्वव्यक्तम्). —^b) G१ अवस्थां (for अवस्था). —^c) K१ बुद्धिमानं (for बुध्य'). K१.१.१

V१ Da१. १ प्रबुध्यते; Bo. १.१.१ Da१. a१ न बुध्यन्ति; Ds न बुध्यते; T१ G१ १ M१ १-१ प्रबुद्धेन; G१ प्रबुध्येन (for प्रबुध्यन्ति). —^d) B१ (marg. as in text) शमयन्ति (for गमयन्ति). K१ V१ B१ १.१ Da१ Da१. १ Cnp (gloss: शमप्राप्यं ब्रह्म) शमं; Dn१ समे; C१ (gloss: अद्वितीयं ब्रह्म) समं (as in text). Dn१ सदा; Ds१ ततः (for तदा).

46 *) M१.१-१ अंतर्निर्दर्शनं. ☞ Cs: निर्दर्शनं, अति-निश्चितदर्शनम् । ☞ —^b) K१.१ अथ; V१ अर्थः; B१.१ Dn१. n१ D१.१.१ अनि- (for अनु). K१ D१ corrupt. D१.१ आगमस्य प्रदर्शनं; D१ सम्यक्तत्त्व-निर्दर्शनं; T१ G१ बुद्धा तत्त्वार्थदर्शनं (T१ 'शितं'); T१ असम्यक्त्वार्थदर्शनं; G१.१ असम्यक्त्वार्थदर्शनात्; M१.१-१ असम्यक्त्वार्थदर्शनात्. —^c) K१.१ V१ G१ बुध्यमानप्रबुद्धाभ्यां; K१ B१ Da१ Dn१ D१.१-१ बुध्यमानाप्रबुद्धानां; Dn१ बुध्यमानप्रबुद्धानां; D१ बुद्धमानः प्रबुद्ध्यासात्; T G१.१.१ M१.१-१ बुध्यमानः (G१ 'मानं') प्रबुद्धः स्यात्. —^d) Da१ [अ]रिंदमं (for 'दम').

47 *) G१ एवम् (for एतद्). ☞ Cs: परस्परेणोक्तं, एकत्वे कल्पितं नानात्वं भाति, नानात्वनिषेधेनैकत्वं भाति । ☞ —^b) G१ क्षराक्षर- . —^c) K१.१ M१.१ om. (hapl.) 47^c-49^b. —^d) K१.१ V१ B१ Da१. a१ Ds-१.१ क्षर (for क्षरम्).

48 K१.१ M१.१ om. 48 (cf. v. l. 47). Ds om. (hapl.) 48^c-49^b. —^a) G१ -निष्ठा; G१ -निष्ठे (for -निष्ठो). T१ [s]पि (for स्यं). —^b) K१.१.१ V१ B१.१ Da१ Da१. १.१.१ T G१-१.१ तदा (for यदा). K१ प्रवक्ष्यते; K१ B१.१.१ (marg.) Da१. a१ D१ T G१-१.१ M१.१ प्रवक्ष (B१ 'क्ष्य')ते; V१ प्रदर्शनं (for प्रवर्तते). —^c) K१ Da१. १ G१ एकत्व- (for 'त्वं'). K१ दर्शिनं. T१ G१ चाहुर् (for चास्य). —^d) K१.१.१ Bo १.१.१ Da१ a१ Ds. १.१ G१.१ चास्य दर्शनं; D१ चास्य द' (for चाप्यद').

C. 12. 11366
B. 12. 30 [5]. 38
K. 12. 210. 49

पञ्चविंशतिसर्गं तु तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ४९
निस्तत्त्वं पञ्चविंशस्य परमाहुर्निर्दर्शनम् ।

वर्गस्य वर्गमाचारं तत्त्वं तत्त्वात्सनातनम् ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

२९४

करालजनक उवाच ।

नानात्वैकत्वमित्युक्तं त्वयैतदपिसत्तम ।

पश्यामि चाभिसंदिग्धमेतयोर्वै निर्दर्शनम् ॥ १

तथाप्रबुद्धबुद्धाभ्यां बुध्यमानस्य चानघ ।

स्थूलबुद्ध्या न पश्यामि तत्त्वमेतन्न संशयः ॥ २

अक्षरक्षरयोरुक्तं त्वया यदपि कारणम् ।

49 Ks. 4 Ds M1. 1 om. 49^{ab} (cf. v. l. 47, 48).
— *) Gs ततो (for तत्त्व-). Ks Ds एव (for एतत्).
T G1 s. 6 न तत्त्वमेतयोरेतत्. — *) Ks एतन् (for एव).
— After 49^{ab}, Bo (om. [hapl.] 49^c-50^b) reads
12. 294. 2^{ab} followed by 5^c-7^d for the first time,
repeating the same in the proper place. — *)
Ks Ds. 9 -मार्गः; Ds T1 G1. 2 M1. 5-7 -तत्त्वं (for
-सर्गं). K1. 2 च (for तु). T2 Gs. 6 पञ्चविंशतिकत्वं तु.

50 Bo om. 50^{ab} (cf. v. l. 49). — *) V1 Gs
-विंशत्या; Bs (marg. as in text) -विंशं तु (for
-विंशस्य). — *) Ds निर्दर्शिनः. — *) K1. 2. 4. 6 Bo
Dn1. n4 Ds. 2 : G1 सर्गस्य; Ca (gloss: महदादिसमुदा-
यस्य) Cnp (also दग्यस्य) वर्गस्य (as in text). K1
[अ]सर्गम्; Ks Ds : Gs M1. 5-7 Cp (gloss: वर्गनियम्यं)
[अ]वर्गम्; Cnp (gloss: वर्गमर्हतीति) Cpp (gloss:
वर्गस्य द्वित्वं) दग्यम्; Cpp (also) वर्गम् (as in text).
Ks आत्मानं; Ks (also). 7 Ds. 5. 9 T आधा (Ks 'वा'रं
(for आचारं). — *) M1. 5. 7 तस्मात् (for तत्त्वात्).
K1. 2. 4 तत्त्वं तत्त्वात्सनात (Ks 'त्स'नं; Ks Ds. 9 तत्त्वं
तत्त्वदर्शनं; Ds तत्त्वं तत्त्वनिर्दर्शिनः; Ds तत्त्वं तत्त्वस्य
दर्शनं; Gs तस्मात्तत्त्वं सनातनं; Ms तस्मात्तत्त्वं निर्दर्शनं.

Colophon: Ś1 Ds missing: Ks. 5 B1-3 Da1. a2
Dn2. n3 D1 G1. 5 M1-4 absent. — Sub-parvan:
K1. 2. 6 V1 Bo. 5. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 5. 7. 8
T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1 V1
Bo. 5. 7. 9 Das. a4 Dn1 वसिष्ठकरालजनकसंवाद्; Ks. 4
Bs Ds Ds. 3. 5. 7. 8 करालजनकसंवाद्; Ks Gs वसिष्ठ-
करालसंवाद्; Ks करालजनकवसिष्ठसंवादे सखासाधनः;
Ds. 4 वसिष्ठकरालजनकसंवादे पुरुषसखा (Ds 'त्व'साधनः;

T1 क्षराक्षरविभागः; Gs वसिष्ठकरालजनकसंवादे क्षराक्षर-
विभागः; Ms. 6 वसिष्ठकरालजनकसंवादे मातृपितृगुणकथनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): B1 T1
G1. 6 128; B2 132; Da1 136; Dn1 131; Dn4
130; Ds2 Gs Ms 129; Ds 126; T2 141; Gs
144; M1. 5. 7 127. — Śloka no.: Dn1 40; Dn4
39; Ds 37.

294

☞ This adhy. is missing in Ś1 Ds (cf. v. l. 12.
274. 13; 283. 15).

1 Most MSS. जनक (for करालजनक). K1. 2. 4 om.
1^{ab}. — *) Ds. 1 अपि (for इति). G1 नानात्वे कथ-
मित्युक्तं. ☞ Cs: नानात्वं चैकत्वं च नानात्वैकत्वमिति समा-
हारे एकवद्भावम्. ☞ — *) K1. 2. 4 न; Ks Bs Ds. 9
Gs [इ]व; Ds. 1 T2 G1. 3 M1. 5-7 वा (for च). Ks
Bs Ds. 5. 7. 9 M1. 5-7 [अ]ति- (for [अ]भि-). Ks V1
Bo. 5-9 Dn1. n4 Ds. 2. 3. 8 Cp पश्याम्येतद्धि (Dn4
'द्वि-') संदिग्धम्; Das. a4 पश्य मे तद्धि सं. — *) V1
वि; Ds वा (for वै). ☞ Cp: निर्दर्शनम्, निश्चयेन
दर्शनं यथा स्यात्तथा ब्रूहीति शेषः । ☞

2 Bo reads 2^{ab} followed by 5^c-7^d for the first
time after 12. 293. 49^{ab}. — *) M1 -बुद्धाभ्यां (for
-बुद्धाभ्यां). Ks Bs. 7. 9 Das. a4 यथाबुद्धा (Ks 'द्वि-')
प्रबुद्धाभ्यां; Ks तथा प्रबुद्धाबुद्धाभ्यां; V1 Bs Dn1. n4
Ds Ds. 3. 5. 7-9 T G1-2. 6 तथाबुद्ध (Ds. 5. 7. 9 T G1. 3. 6
तथा बुद्धा) प्र. — *) Ds G1 बुध्यमानस्य. Ds मे; Ds
वा (for च). ☞ Cp: बुध्यमानस्य, बोधविषयीभूतस्य । ☞
— *) Gs तु (for न). — *) Da4 संशयः.

तदप्यस्थिरबुद्धित्वात्प्रनष्टमिव मेऽनघ ॥ ३
 तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि नानात्वैकत्वदर्शनम् ।
 बुद्धमप्रतिबुद्धं च बुध्यमानं च तत्त्वतः ॥ ४
 विद्याविद्ये च भगवन्नक्षरं क्षरमेव च ।
 सांख्यं योगं च कात्स्न्येन पृथक्चैवापृथक्च ह ॥ ५
 वसिष्ठ उवाच ।
 हन्त ते संप्रवक्ष्यामि यदेतदनुपृच्छसि ।
 योगकृत्यं महाराज पृथगेव शृणुष्व मे ॥ ६

योगकृत्यं तु योगानां ध्यानमेव परं बलम् ।
 तच्चापि द्विविधं ध्यानमाहुर्वेदविदो जनाः ॥ ७
 एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ।
 प्राणायामस्तु सगुणो निर्गुणो मनसस्तथा ॥ ८
 मूत्रोत्सर्गे पुरीषे च भोजने च नराधिप ।
 त्रिकालं नाभियुञ्जीत शेषं युञ्जीत तत्परः ॥ ९
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निवर्त्य मनसा मुनिः ।
 दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशत्परं ततः ॥ १०

C. 12. 11377
B. 12. 30762. 10
K. 12. 311.

3 ^a) G1 अक्षरक्षरयोगेन. — ^b) Ks Bs (marg. as in text) Das. a1 [ए]तद् (for यद्). Ds. 1 यद्यपि (for यदपि). T2 धारणं (for का^०). — ^c) K2 स्थिर- (for [अ]स्थिर-). — ^d) Ks Das. a1 Ds1 G2 प्रणष्टम् (for प्रन^०). Ks च (for मे). Dn1 [स]जय (for सनघ).

4 ^a) M1. 5-7 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्). — ^b) K1 D4 T G1. 8 नानात्वैकत्व- (G1 'थ' (for 'त्वैकत्व-'). K2 नानात्वैकनिर्दर्शनं. — ^c) B9 बुद्धि (for बुद्धम्). K2 अप्रत-; Bo. 6. 8 (marg. as in text). Dn1. n1 Ds1 D2. 8. 8 चाप्रति-; Ds2 वाप्रति- (for अप्रति-). T G1. 8. 6 प्रबुद्धमप्रबुद्धं च. ☞ Cn: बुद्धं, ज्ञम् । अप्रतिबुद्धं प्रधानादि । ☞ — ^d) D4 बुद्धमानं. ☞ Cn: बुध्यमानं, चिद्विदात्मानं जीवम् । ☞

5 For the repetition in Bo, cf. v. 1. 2. — ^a) Bo. 8 (marg. as in text) विद्याविद्येति; Ds: D4. 5 'विद्येव (for 'विद्ये च). — ^b) K2 Das D4 G1 अक्षर- (for 'रं). — ^c) K1. 2. 6 Das Dn1 सांख्य- (for सांख्यं). K1. 2 -योगी (for योगं). K2 कार्त्तेन (sic); Ks कृष्णेन (for कात्स्न्येन). — ^d) Ks Das. a1 पृथक्त्वेन (for 'क्वैव). G1 भव (for च ह).

6 For the repetition in Bo, cf. v. 1. 2. Ks. 1 V1 Bo. 9 D4 वशिष्ठ; Ds वाशिष्ठ. — ^a) G2 [स]हं (for सं). — ^b) Ds एवं यद्यद् (for यदेतद्). Dr G1 -पृच्छसे (for 'सि). — ^c) K2 योगाकृत्यं; K1 M1. 5-7 योगे कृत्यं. — ^d) Ks शृणुष्व. Ds1 तद् (for मे).

7 For the repetition in Bo, cf. v. 1. 2. — ^a) K1. 4 योगकृत्ये; K2 'कृते (for 'कृत्यं). — ^c) K1. 2 तश्च (for तच्). K1. 2. 4 Bo (both times) Dn1 Ds D2. 8. 5. 1 G1 Cnp विविधं; Das. a1 त्रि; Cn (gloss: ध्यानं भावनाप्रणिधानभेदेन द्विप्रकारम्) Cp (gloss: सगुणं निर्गुणं चेति) द्विविधं (as in text). M1 ज्ञानम् (for

ध्यानम्). — ^d) Ks Bo (both times). 5 1. 9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 8. 8 G2 विद्याविद्ये (for वेद^०).

8 ^a) K1. 2. 4 एकाग्रतश्च (for 'ग्रता). K2 मनसाः. — Ds reads 8^b twice. — ^c) K1. 2. 4 Dr G1 मनसो (for सगुणो). K1 Bs Ds 4. 5 (both times) Cnp मानसश्च (for म^०). ☞ Ca: सगुणः, नाभ्यादौ सूर्या-लम्बनः, निर्गुणः, स एष शून्यवायुधारणात् । तथा मनसोऽपि आध्यामः सगुणो ज्योतिराद्यालम्बनः, निर्गुणः केवलात्मनिष्ठः ॥ Cp: सगुणो जपध्यानसहितः, निर्गुणो जपध्यानरहितः ॥ Cr: सगुणः प्राणायामः, वायोः रेचकपूरककुम्भकाख्यापारगुण-सहितः । ☞

9 ^a) K4 Bo. 1. 8 Das Dn1 Ds D2. 8. 8 T1 G1 मूत्रोत्सर्गः; D4 'सर्गं (for 'सर्गे). K2 पुरीषे; D2 पुरुषे (for पुरीषे). K1. 2 वा (for च). — K2. 4 om. 9^b. — ^b) Das om भोजने. K1 नराधिपः. — ^c) K1 त्रिकालं; Bo. 6-8 T2 Gs द्विकालं; D4 त्रिकालं; Dr G1 विकारं; T1 Gs विकारात्; G2 M1. 5-7 द्विकालं (for त्रिकालं). Ks V1 Bo. 1. 9 Das नोप-; G2 न हि (for नाभि-). — ^d) K2 युञ्जेत; Bs युञ्जीत. Ds मत्परः; M1. 1 तत्परं.

10 ^b) K1 D2. 8. 9 निर्वर्त्य; G1 निवृत्य; G2 निवर्त (for 'र्त्य). Das Dn1. n1 Ds मुनिः (for मुनिः). — ^c) G1 दशम्या दशमीर्वापि. ☞ Cn: दशद्वादशभिः, दशयुक्ताभिर्द्वादशितिसंख्याभिः संवोदनाभिः ॥ Cs: बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि दश द्वादशभिः शमदमतिविक्षानसूयासंतोषाकार्पण्य-मङ्गलानित्यदुःखोदकैस्त्वमुखात्पर्वैर्द्वादशेन्द्रियाणि निर्वर्त्य । ☞ — ^d) Ds. 1 G1 चतुर्विंशत्. K2. 4 ततः परं (by transp.); K1 D4. 9 परस्ततः; Bs (marg. as in text) Das G1 परंतपः (G1 'फ). K1 दत्तं विंश तु तः परः (sic).

11 ^a) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 8.

C. 12. 11378
B. 12. 307(a). 11
K. 12. 311. 11

तं चोदनाभिर्मतिमानात्मानं चोदयेदथ ।

तिष्ठन्तमजरं तं तु यत्तदुक्तं मनीषिभिः ॥ ११

तैश्चात्मा सततं ज्ञेय इत्येवमनुशुश्रुम् ।

द्रव्यं ह्यहीनमनसो नान्यथेति विनिश्चयः ॥ १२

विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।

पूर्वरात्रे परे चैव धारयेत मनोऽऽत्मनि ॥ १३

स्थिरीकृत्येन्द्रियग्रामं मनसा मिथिलेश्वर ।

मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पाषाण इव निश्चलः ॥ १४

स्थाणुवच्चाप्यकम्पः स्याद्विरिवच्चापि निश्चलः ।

बुधा विधिविधानज्ञास्तदा युक्तं प्रचक्षते ॥ १५

न शृणोति न चाग्राति न रस्यति न पश्यति ।

न च स्पर्शं विजानाति न संकल्पयते मनः ॥ १६

न चाभिमन्यते किञ्चिन्न च बुध्यति काष्ठवत् ।

तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १७

१ १ ३ Cn सं- (for तं). ॥ Cn (reading संचोदनाभिः): चित्ताश्रय प्रतोदस्थानीयाभिः प्रेरणाभिः ॥ ॥ —^b) Ds2 G1 तथा; Ds यथा; T1 Gs ततः (for अथ). —^c) M1 अचरं (for अजरं). Bs तत्तु; Ds तच्च (for तं तु). ॥ Cp: तिष्ठन्तं, सत्तामात्रेण वर्तमानम् । ॥ —^d) K1 संतरुक्तं (sic); K2 मे तदुक्तं; K3 स तदुक्तं; K7 D4. १ १ १ यदुक्तं तु; D4. १ जगदुक्तं; G2 युक्तदुक्तं (sic) (for यत्तदुक्तं). ॥ Cn: यत्तदुक्तम्, यत् यस्मात्, तच्छब्देनोक्तं-तदिति वा महतो भूतस्य नाम भवति-इति श्रुतेः ब्रह्मत्वेन निर्दिष्टम्, अतस्तद्वावापत्तये आत्मानं चोदयेत् इति पूर्वोक्तं संबन्धः । ॥

12 *) K1 D1. 9 विश्वात्मा; T2 तैरात्मा (for तैश्चात्मा). D4. १ ज्ञेयम्; D1 T G1. १. १ Cs योज्य (for ज्ञेय). ॥ Cn: तैः, द्वाविंशत्या प्रेरणैः ॥ Cv: तैः, नियतेन्द्रियैः । ॥ —^b) M1. १-१ एतद् (for एवम्). Ks सुश्रुम्; K7 Ds1 D1. १ T2 G1-१ M1. १. १ -शुश्रुमः (for 'म'). —^c) K1. १ ग्राह्यं; K4. १ Bo. १. १ (marg.) D4. १ Dn1. १ D2. १. १. १ Cn व्रतं; Ds1 ततो; T1 दूतं; T2 दूतं; G1 स तं; G2 श्रुतं; G3 दूतं (for द्रव्यं). Bs वाहीनः; D4. १ ह्यहीनः; T1 Gs विहीनः; G1 व्यहीनः; G2 गहीनः (sic) (for ह्यहीनः). K1. १ D4. १ D1. १ मनसा (for 'सो'). —^d) K1 नान्यथेति (for 'थेति').

13 G2 om. (?hapl.) 13^a-15^b. —^a) D4. १ सर्गं (for सर्वं). K1 संवेभ्यो; Ds1 (also as in text) -योनेभ्यो; D1 T G1. १. १ -पापेभ्यो (for -सङ्गेभ्यो). —^b) Bs Dn1 Ds लब्धाहारो; D4 लब्धाहारा (for 'हारो'). D4. १ यतेन्द्रियः. —^c) G1 पूर्णः (for पूर्वः). Ks Bo. १-१ D4. १ Dn1 Ds1 D2. १. १. १ Gs पररात्रे; V1 Ds1 T1 G1 [s]पररात्रे च; Bs (marg.) [s]परार्द्धे च; Bs (marg.) D1 T2 Gs M1. १-१ [s]पररात्रे च; Dn1 परे रात्रे (for परे चैव). K1 D4. १ पूर्वरारात्रे (K1 'त्राव')रात्रे च. —^d) Ks Bo. १ (marg.) १ D4. १ Dn1 Ds1 D2. १ आरसीत (for 'यत'). T1 Gs मुनिः (for ऽऽत्मनि). K1. १. १. १ V1 Ds1 D2. १. १-१ आरयेन्मन आत्मनि.

14 G2 om. 14 (cf. v. l. 13). —^a) K1 स्थिरकृत्य; K2 स्थिरे कृत्य; D4. १ स्थिरिकृत्य; G1 शरीरं तु. —^b) Ds मनसो (for 'सो'). K4 मिथिलेश्वर. —^c) K1 स्थिरं कृत्वा; Ds स्थिरीकृत्य (for स्थिरं कृत्वा). —^d) K2 पाषाण. T1 इति (for इव).

15 G2 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). K2. 4 om. (hapl.) 15^{ab}. —^a) Ks अकम्पः; B1 Dn1 D3 G1 M1. १-१ अकम्पः (for अकम्पः). —^b) K1 उदधेरु; K7 D4. १ दीपवच्; V1 Bs १. १ (marg.) D4. १ D1 T G1. १. १ दारुः; Ds उदध्वान्; M1. १-१ उदावृत् (for गिरिवृत्). K1 D4 चापि; Ds इव; T1 चाप- (for चापि). Gs अनिश्चलः. —^c) K1 १. १ यथा; K7 Bs D4. १ Dn1 Ds. १ बुद्ध्या; D4. १ बुद्ध्या (for बुधा). K1 १ -विधानज्ञसः; D4. १ 'नाज्ञासः; G1 'विज्ञानसः (for -विधानज्ञासः). —^d) V1 Bs-१ D4. १ ततो; T2 तथा (for तदा). Bs प्रचक्षते. Ks ततो बुद्धिं विचक्षते.

16 *) K2 च प्राति (for चाग्राति). —^b) K1 चम्यति; Dn1 रस्यति; Ds. १ नश्यति (for रस्यति). ॥ Ca: रस्यति रसयतीत्यर्थे छान्दसम् । ॥ —^c) K1 D4. १ स्पर्शान् (for स्पर्श). D4 विजानाते. —^d) D4 न संकल्पयेत मनः; Ds. १ न च संकल्पते मनः.

17 *) Ds1 चारिः; Ds चापि (for चाभिः). —^b) Ks corrupt. K7 D4. १. १. १ T G1. १. १ बुध्यति च (G1 न) (by transp.). —^c) Ds यदा (for तदा). G1 आपन्नो (for 'न्न'). —^d) Ks युक्तम् (for युक्तम्).

18 *) K4 V1 Bo. १ (marg.) १-१ Dn1. १ Ds D2. १. १ निर्वाते (for निवाते). K4. १ V1 Bo. १-१ D4. १ Dn1. १ Ds D2. १. १. १ T G1-१. १ हि (for च). K1 दीप्यो; K4 दीपान्; K7 Ds2 D4. १. १ दीप्तो; D4. १ M1 दीप्य; Ds1 दीप्यद्; D1 T G1. १. १ दीप्येद्; G2 दीपो (for दीप्यन्). —^b) G2 दीप्यमानः (for दीप्यतः). Ks V1 Bo. १ D4. १ Dn1. १ Ds D2. १. १

निवाते च यथा दीप्यन्दीपस्तद्वत्स दृश्यते ।
 निरिङ्गश्चाचलश्चोर्ध्वं न तिर्यग्गतिमाप्नुयात् ॥ १८
 तदा तमनुपश्येत् यस्मिन्दृष्टे तु कथ्यते ।
 हृदयस्थोऽन्तरात्मेति ज्ञेयो ज्ञस्तात मद्विधैः ॥ १९
 विधूम इव सप्ताचिरादित्य इव रश्मिमान् ।
 वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यतेऽऽत्मा तथात्मनि ॥ २०
 यं पश्यन्ति महात्मानो धृतिमन्तो मनीषिणः ।

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ह्ययोनिममृतात्मकम् ॥ २१
 तदेवाहुरण्म्योऽणु तन्महद्भ्यो महत्तरम् ।
 तदन्तः सर्वभूतेषु ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ॥ २२
 बुद्धिद्रव्येण दृश्येत मनोदीपेन लोककृत् ।
 महत्तमसस्तात पारे तिष्ठन्नतामसः ॥ २३
 स तमोनुद इत्युक्तस्तत्त्वज्ञैर्वेदपारगैः ।
 विमलो वितमस्कश्च निर्लिङ्गोऽलिङ्गसंज्ञितः ॥ २४

C. 12. 11391
B. 12. 3076]. 24
K. 12. 311. 24

प्रकाश(Da१ 'चक्ष्य'ते; K१ Bo. 7. 9 Da३ D२ 9 G२ प्र-
 दृश्यते (K१ 'ति') (for स दृ'). —^a) K१. 7 निर्लिङ्गाः;
 K२. 4 V१ Bo. 8 (marg. as in text) Dn१. n१ Ds D२-5.
 1-9 T G१. 8 6 Cn (gloss: बुद्ध्यादिहीनः) निर्लिङ्गः; B०
 (orig) Da३. a१ निरिं(Da१ 'रं')गाश्च; B० (marg.)
 विलिङ्गाश्च; G३ निरंशश्च (for निरिङ्गश्च). K१ अविचलं;
 V१ Dn१. n१ D२. 3. 3 [s]विचलश्च; B० चाचलाश्च; B०
 (marg.) Da३. a१ चाचलाश्च; D२ ह्यचलश्च; G१ स्वाच-
 लश्च; M१. 5-7 चापलश्च (for चाचलश्च). —^d) V१
 om न. K१ Bo तिर्यक्च; B०. 9 तिर्यङ् (by transp.);
 G२ तिर्यग्वा. B०-8 M० 7 आप्नुवन्; Da१ M१. 5 'वत्
 (for 'यात्'). K१ 2. 6 D० तिर्यग्गतिमवाप्नुयात्; D२. 9
 अतिर्यग्ग (D० 'यङ्ग')तिरात्मवान्; D१ G१ न गच्छति तदा-
 मुयात्.

19 ^a) D० कदा; G२ M१. 5-7 तथा (for तदा).
 K० तद् (for तम्). M१. 5-7 पश्येयम् (for पश्येत).
 —^b) T१ G० यस्माद्; T२ यन्न; G१ या स्म; G३ यं
 स्म; M१. 5-7 अस्मिन् (for यं). D२. 9 द्रष्टैः; G१. 8
 दृष्टा (for दृष्टे). K१. 2. 4 D२. 7. 9 T G१. 8. 6 [s]ति-
 र्; K१ Dn१ n१ D२ Cnp (gloss: सर्ववृत्तिनिरोधात्) न;
 B० (marg.) D१ वि-; D२ नु (for तु). B० (marg.)
 बुध्यते (for कथ्यते). C१: कथ्यते, ज्ञानीति कथ्यते । C
 —^c) D१ T G१. 8. 6 हि (for [इ]ति). —^d) K१
 ज्ञेयो ज्ञैस्; K१. 6. 7 D२. 5. 9 विज्ञेयस्; Da१ ज्ञेयो ज्ञास्;
 G२ ज्ञेये ज्ञैस् (for ज्ञेयो ज्ञास्). D० स च (for तात).
 D१ ज्ञेयो ज्ञातामतो द्विजैः; G१ M१ (orig) 'मतद्विजैः;
 M१ (inf. lin.) 'मतद्विधैः.

20 ^a) K१. 2 निर्धूमः; K१ विधूम (for विधूम).
 C१: विधूमः, उपाधिविगमेऽमलः ॥ C३: सप्ताचिः, सर्व-
 कर्मदाहक इत्यत्र दृष्टान्तः । C —^b) K२ 4. 1 V१ Bo. 7
 D२. 4. 9 M१ रश्मिमान् (for 'मान्'). C३: आदित्यः;
 कृत्स्नजगत्प्रकाशकत्वे दृष्टान्तः । C —^c) K० Da१ वैद्युताग्निः;
 K१ Bo विद्युतो; T१ वैद्युतो (for वै). C३: वैद्युतः;

सङ्कुद्बौ स्फुरितोऽपि न स्थिरीभवति । C —^d) D० नमा-
 त्मनि (sic) (for तथात्मनि). K१. 2. 4 दृश्येतात्मा यमा-
 (K१ तथा)त्मनि; B० (marg. as in text) D१ T G१. 8. 6
 दृश्यते ह्यंत (B० सौतः; G१ ह्यप)रात्मनि. C३: आत्मानि,
 अन्तःकरणे । C

21 ^a) K१ यां; K२ 4 Da३ Dn१. n१ D२ ये; D१
 G१. 8 हं (for यं). D२. 8 T२ पश्यति. —^b) C१:
 ब्रह्मयोनिस्थाः, ब्रह्मावगमहेतुशास्त्रनिष्ठाः ॥ C३: ब्रह्मदेवस्य
 योनिरुपादानकारणं परमात्मा, तन्निष्ठाः । C —^c) K१. 2
 अयोनिम्; K० स्व; Da३ lacuna; G१ ह्ययोनिर् (for
 'निम्'). C३: अयोनिम्, उपादानान्तरहीनम् । अमृतात्म-
 कम्, उपादानान्तरहीनं, अनुत्पन्नस्वरूपम् । C

22 ^a) M१. 6. 7 [अ]णुर् (for [आ]हुर). B०. 8 (marg.)
 D० T G२. 8. 6 [अ]णुभ्योऽणुः; D१ G१ [अ]णुतरं; G१ 'भ्यो-
 णुस् (for 'भ्योऽणु). —^b) G३ महद्भ्यो नु (for तन्महद्भ्यो).
 —^c) K१. 2 G२ तत्तत्र; K१ Dn१. n१ D२ D२. 8. 8 तत्तत्रं;
 K० B०. 1 Da३. a१ D० G३ सर्वत्र; V१ सततं; B०. 9
 D१ T G१. 8 स तत्र; M१. 5-7 तदत्र (for तदन्तः). K२
 पंच (for सर्व). —^d) B० G३ ध्रुवस् (for ध्रुवं).
 K१ तिष्ठत (for तिष्ठन्न).

23 ^a) Da१ दृश्येत (for दृ'). C१: बुद्धिद्रव्येण,
 बुद्धिरेव द्रव्यमुपकरणम् ॥ Cn: बुद्धिद्रव्येण, धीधनेन
 पुंसा । C —^b) K२ लोकदृक्; K१ D२. 9 'धृक्; G३
 'वत् (for 'कृत्). —^c) K१ तमसा; G३ तपसस् (for
 तम). —^d) K० परे (for पारे). V१ नराधिप;
 G१ न तामसं.

24 ^a) D२. 1 T G१. 8. 6 M१. 5-7 Ca (gloss: प्रमाण-
 पथातीतः । मानं पालयति, स्वर्गोचरीकुरुते इति वा ।) Cap
 (gloss: मनोगम्यः) च (D० वै) मानस (for तमोनुद).
 D० उक्तं. K१. 2. 4 न चेद्रावि (K१ 'व)द इत्युक्त (K१
 'क्ता)स्; K०. 1 D२. 9 स आत्मैवेति च प्रोक्तस्; G२ स
 आत्मेति च वै प्रोक्तः. —^b) K१ तत्त्वज्ञं; K० V१ Bo.
 6. 7. 9 Da३. a१ Dn१. n१ D२ D२. 8. 8 G२ सर्वज्ञै (Da१ 'नै)र्

C. 12. 11392
B. 12. 10715.15
K. 12. 911. 25

योगमेतद्धि योगानां मन्ये योगस्य लक्षणम् ।

एवं पश्यं प्रपश्यन्ति आत्मानमजरं परम् ॥ २५

योगदर्शनमेतावदुक्तं ते तत्त्वतो मया ।

सांख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसंख्यानिदर्शनम् ॥ २६

अव्यक्तमाहुः प्रकृतिं परां प्रकृतिवादिनः ।

तस्मान्महत्समुत्पन्नं द्वितीयं राजसत्तम ॥ २७

अहंकारस्तु महत्तत्त्वतीयमिति नः श्रुतम् ।

पञ्च भूतान्यहंकारादाहुः सांख्यानुदर्शिनः ॥ २८

एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराश्चापि षोडश ।

पञ्च चैव विशेषा वै तथा पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ २९

एतावदेव तत्त्वानां सांख्यमाहुर्मनीषिणः ।

सांख्ये विधिविधानज्ञा नित्यं सांख्यपथे रताः ॥ ३०

यस्माद्यदभिजायेत तत्तत्रैव प्रलीयते ।

लीयन्ते प्रतिलोमानि सृज्यन्ते चान्तरात्मना ॥ ३१

(for तत्त्वज्ञैर्). — ^a) G₁ विमलापि तमस्कश्च. — ^d) K₂ निर्मलो; K₁ D₄. 9 विलिंगो (D₄ 'गा'); D₅ नलिंगो (for निलिङ्गो). K₅ B₈ (marg.) T₁ -संज्ञिकः; K₇ B₈ (orig.) D₄. 5. 7. 9 T₁ G₁-8. 6 M₁. 5-7 -संज्ञकः; Cpp (gloss: मनननिश्चयः) -संज्ञितः (as in text). ☞ Ca: निलिङ्गः, लिङ्गशरीरान्मुक्तः (in C₅ also)। लिङ्ग-संज्ञकः, लिङ्गादनुमानात्संज्ञा, सम्यग्ज्ञानमस्य ॥ Cn: निलिङ्गः, सूत्रात्मनोऽप्यन्यः। अलिङ्गेति छेदः। नास्ति लिङ्गं गमकमस्य, वाङ्मनसातीतत्वात् (in C₅ also)। ☞

25 ^a) K₅ V₁ B₀. 6-9 D₄. 8. 4 Dn₁. n₄ D₅ D₁. 3. 8 Ca. n. p योग एव (V₁ B₀ Ca. n. p 'च'); K₇ D₄. 5. 9 योग्यमेतद्; D₇ G₁. 8 योगमेतं (for 'मेतद्'). D₇ T₁ G₁. 8. 6 तु (for हि). — ^b) K₄ मनो; M₁ 5-7 एवं (for मन्ये). K₅ V₁ B₀. 6-9 D₄. 8. 4 Dn₁. n₄ D₅ D₁. 3. 8 किमन्यद्योगलक्षणं. — ^c) K₁ तप्ये; K₂. 4 तथ्यं; K₅. 7 B₀. 8 D₄. 9 G₂. 8. 6 M₁. 5. 7 पश्यन्; B₀ दृश्यं; T₂ सत्यं (for पश्यं). ☞ Ca: पश्यतीति पश्यः, द्रष्टा। दृश्यमिति सार्वत्रिकपाठो ज्यायान् प्रकृतानुगतश्च। दर्शनयोग्यार्थस्य प्रकृतत्वात्। ☞ — ^d) K₇ D₄. 9 तत्र-स्थम्; D₇ T₁ G₁-8. 6 M₁. 5-7 आ (T₂ ह्या) मस्थम् (for आत्मानम्). D₄ पर. K₁. 2. 4 सूपस्थानमजं (K₁ 'जम') परं.

26 ^b) D₄ मे (for ते). — ^c) V₁ B₀. 8 D₄. 8. 4 सांख्यं (for सांख्य). D₄ प्रपश्यामि; G₁ प्रवक्ष्यामि (sio) (for प्रवक्ष्यामि). — ^d) K₅. 7 B₀. 7. 9 D₄. 8. 4 Dn₁ D₅ D₁. 3. 5. 8. 9 M₅ Ca परिसंख्यान (K₅. 7 D₅ 'त'; M₅ 'नु'; Ca 'दि') दर्शनं (M₅ 'शिनः'); C_p as in text. ☞ Ca: आदिदर्शनं, जगत्कारणस्य ज्ञानं परिसंख्ये-त्यर्थः ॥ Cn: परिसंख्यानं परिवर्जनं रज्जूरगवदुत्तरोत्तरकार्यस्य पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्प्रविलीपनम्, तेन दर्शनं, साक्षात्कारो यसिंस्त-त्तथा ॥ C_p: परिसंख्यानिदर्शनं, तत्त्वसंख्यानिदर्शकम्। ☞ — After 26, B₀. 8 (marg.) ins. an addl. colophon [Sub-parvan: मोक्षधर्म].

27 Before 27, B₀ ins. वशिष्ठ उवाच. — ^c) B₀

अव्यक्तम्; D₅ (marg.) सर्वत्र (for अव्यक्तम्). ☞ C_p: विकारस्य प्रागवस्थारूपत्वात् अव्यक्तम्। ☞ — ^b) K₄ G₂. 8 M₁. 5-7 परं; D₄ परा; G₁ वरा (for परां). K₅ D₄. 8. 4 D₇ -चोदिनः (for -वादिनः). — ^c) K₁. 2. 4 देहा- (K₁ 'ह्या') त् (for महत्). — ^d) D₄ सत्तमं; D₄ 'मः'.

28 ^a) K₂ मनसस् (for महत्स). — ^b) K₁ 2 D₇ T₁ G₁. 8. 6 तृतीय (for 'यम्'). G₁. 2 M₇ न (for नः). — ^c) ☞ Ca: भूतपदं तन्मात्राख्यसूक्ष्मपरम् ॥ Cn: पञ्च भूतानि, सूक्ष्माणि पञ्चतन्मात्राख्यानि। ☞ — 28^d is partly damaged in Br. — ^d) K₄ Dn₁. n₄ D₅ D₁. 3. 8 सांख्यात्मः; K₅ V₁ सांख्यार्थ- (for 'नु'). T₁ -दर्शनः; G₂ -दर्शनाः (for -दर्शिनः). K₁ 2 G₁ आहुः सां (K₁ सं) ख्यानि दर्शनाः (K₁ 'ना'); K₇ D₄. 5. 7. 9 'ख्यनि-दर्शनं (D₅. 1 'ना').

29 ^a) K₁ त्वष्टा; K₂ त्वष्टौ; K₄ V₁ Dn₁. n₄ D₅ D₁. 3. 8 चाष्टौ; D₄ D₄ त्वष्टो (for त्वष्टौ). — ^b) D₄ चैव (for चापि). K₁ शोडश; M₁ षोडशः. — ^c) D₄ ते च (for चैव). D₅ [म] विशेषा; G₁ विशेषो (for 'पा'). ☞ Cn: विशेषाः वियदादयः। ☞ — ^d) G₂ तु (for च). D₇ T₁ G₁. 8. 6 दशैकं चेंद्रियाणि च; M₁. 5-7 मनः पंचेंद्रियद्वयं. ☞ C_p: चकारात्कर्मेन्द्रियाणि मन-श्रेति। ☞

30 ^a) G₂ M₁. 5-7 एतत् (for एव). — ^b) D₄ M₇ सांख्याम् (for सांख्यम्). — ^c) K₅ B₀ सांख्य-; D₄. 8. 4 सांख्यं (for सांख्ये). V₁ B₀ (marg. as in text) सांख्येन (B₀ 'ण') विधिना तज्ज्ञा. — ^d) K₁. 2. 4 सांख्यपदे (for 'पथे'). D₅ M₁. 5-7 स्थिताः (for रताः).

31 ^a) K₁ corrupt. D₇ G₂ तस्माद्; G₁ कस्माद् (for य'). K₂. 4 यद्यपि; D₇ G₁ यमभि- (for यदभि-). M₁ -जायेत (for -जायेत). — ^b) K₁. 2. 4 विलीयते (for प्रली'). D₇ G₁. 8 तत्रैव प्रविलीयते. — ^c) B₇ D₄ Dn₁ D₅ G₈ लीयते; D₄ लीलया (for लीयन्ते).

अनुलोमेन जायन्ते लीयन्ते प्रतिलोमतः ।

गुणा गुणेषु सततं सागरस्योर्मयो यथा ॥ ३२

सर्गप्रलय एतावान्प्रकृतेर्नृपसत्तम ।

एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च यदासृजत् ।

एवमेव च राजेन्द्र विज्ञेयं ज्ञेयचिन्तकैः ॥ ३३

अधिष्ठातारमन्यक्तमस्याप्येतन्निर्दर्शनम् ।

एकत्वं च बहुत्वं च प्रकृतेरनु तत्त्ववान् ।

एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च प्रवर्तनात् ॥ ३४

बहुधात्मा प्रकुर्वीत प्रकृतिं प्रसवात्मिकाम् ।

तच्च क्षेत्रं महानात्मा पञ्चविंशोऽधितिष्ठति ॥ ३५

अधिष्ठातेति राजेन्द्र प्रोच्यते यतिसत्तमैः ।

अधिष्ठानादधिष्ठाता क्षेत्राणामिति नः श्रुतम् ॥ ३६

क्षेत्रं जानाति चाव्यक्तं क्षेत्रज्ञ इति चोच्यते ।

अव्यक्तिके पुरे शेते पुरुषश्चेति कथ्यते ॥ ३७

C. 12.11405
B. 12.307[6] 38
K. 12.311.28

Bo. 8 (both marg.) -लोमेन; Dr T G1. 8. 6 -लोम्येन (for 'लोमानि). ☞ Cp: प्रतिलोमानि, कारणोन्मुखानि । ☞ — ^d) K1. 2. 4 Da4 सृजते; D5. 1 G8 सृज्यते; G1 सृजते (for सृज्यन्ते). Kr D4. 5. 9 चोत्तरोत्तरं; Dr T G1. 8. 6 चेत (Dr G1 चतु) रात्मना; M1. 5-7 चांतरांतरा (for 'रात्मना). ☞ Cn: अन्तरात्मना सृज्यन्ते, न तु निरीश्वरसांख्याभिमतया प्रकृत्या । ☞

32 ^a) K2 अनुलोमो न; Kr V1 B8 (marg. as in text) D4. 5. 1. 9 T G1. 8. 6 आ (T2 G1 अ) अनुलोम्येन; Ds2 अनुलोमेषु (for 'लोमेन). — ^b) K6 D8 नीयते; G2 lacuna (for 'ली'). — ^c) K1. 2. 4 जायते (for सततं). — ^d) K2. 4 सागरेषु; D5 'रे च (for 'रस्य).

33 ^a) D8 सर्गः (for सर्ग-). T G2. 8. 6 M1-प्रलय (G2 'ये) (for 'प्रलय). K1 सर्गजो लय एतावत्. — ^b) K1. 2 D8 प्रकृते (for 'तेर्'). ☞ Cn: प्रकृतेरिति कर्मणि षष्ठी । ☞ — D8 om. (hapl.) 33^a-34^b. — ^c) T G2. 8. 6 प्रलये. D4 वास्य; Dr T2 चास्या. ☞ Cn: प्रतिलोमक्रमेण प्रकृतेरपि पुरुषे प्रलये सति, मोक्षे असंप्रज्ञाते च, एकत्वमस्य पुरुषस्य भवति । ☞ — ^d) K1. 2 Da4 G2 यथा; B8 (marg.) T2 तथा; Dr T1 G1-8. 6 तदा (for यदा). K8 सृजेत् (for [अ]सृजत्). D5 बहुत्वं चास्य वर्तनात्. — K1 om. (hapl.) 33^a-34^b. D5 om. (hapl.) 33^a-34^b. — ^e) M1. 5-7 एकम् (for एवम्). V1 तु (for च). — ^f) K1. 4 ज्ञान- (for ज्ञेय-). K6 V1 Bo. 6-8 Da3. 24 Dn1. 24 D8 D2. 8 विज्ञेयं (Da3. 24 'ज्ञानं' ज्ञानकोविदः).

34 K1 D8 om. 34^{ab}; D5 om. 34 (for all, cf. v. 1. 33). — ^a) K2 Dr T G1. 8. 6 अधिष्ठाता य (K2 यम्) (for 'तारम्'). K2 V1 Dr T G1. 8. 6 Cs इत्युक्त (K2 'क्ता)स्य; Kr D4. 9 G2 M1. 5-7 इत्युक्तम् (for अव्यक्तम्). ☞ Cp: अधिष्ठातारं, यं वदन्तीति शेषः । ☞ — ^b) K2 तथा; V1 Dr T G1. 8. 6 तस्य (for अस्य). M1. 5-7 एव (for एतन्). — Dr T G1. 8. 6 M1. 5-7 Cv Kumbh.

ed. repeat 34^{ad} after 12. 295. 2. — ^d) D2 om. from प्रकृते up to पञ्च (in 35^d). Dr G1 (both first time) प्रकृतेर् (for 'तेर्'). K6 Dn1. 24 D8 D3. 8 Cn. 8 अर्थ-; Bo. 8 अथ (for अनु). Kr D4. 9 om. from तस्य up to च प्र (in 34^f). K8 Cp तद्भात्; D8 'तत्त्ववित्'; T G8 (all second time) -रूपवान्; M1. 5-7 (all first time) -दर्शनात्; M1. 5-7 (all second time) -तत्त्ववत् (for तत्त्ववान्). ☞ Cn: अर्थतत्त्ववान्, अर्थतत्त्वं सस्यगधिगत-वान्यः स जानीयादित्यर्थः ॥ Cp: प्रकृतेरनु, प्रकृतिं लक्ष्यी-कृत्य, तद्भात् प्रकृत्यविवेकप्रदात् । ☞ — ^e) K1. 2 एकत्व- (for 'त्वं'). T G1-8. 6 M1 प्रलये. — ^f) K1. 2 बहु-त्वस्य (for 'त्वं च').

35 D2 om. up to पञ्च (cf. v. 1. 34). M1. 5-7 read 35^{ab} twice. — ^a) Dr T G1. 8. 6 M1. 5-7 (last four first time) बहुधात्मानमकरोत्. — ^b) Ds1 प्रस-वात्मिकं. Dr T G2. 6 M1. 5-7 (last four first time) प्रकृतिः (M1. 1 'ति-') प्रसवात्मि (Dr 'तम')का; G1 प्रकृति-प्रलयात्मकां. — ^c) D8 तद्भात्; T1 G2. 6 यच्च (for तच्च). G2 क्षेत्र- (for क्षेत्रं). K2 महाराजः; M1. 6. 1 'त्मायं (for 'नात्मा). — ^d) K1. 2. 4 lacuna for धिति-ष्ठति.

36 ^a) K1 राजेन्द्रः. — ^b) K1 Da3. 24 D8 D5 G8 M6. 1 यदि; K2. 4 मति-; G8 यत्र; M1 यत्- (for यति-). — ^c) Kr अधिष्ठायाद् (sic) (for 'ष्ठानाद्'). K8 अधिष्ठाता; D4. 9 व्यधि- (for अधि-). K1 अधि-ष्ठानान्विधिष्ठाता; K2 अधिष्ठाता व्यधि-; G2 M1. 5-7 'ष्ठानान्विधिष्ठाता. — ^d) Kr अपि (for इति). K1 G1. 2 न (for नः). K1. 2. 4 Dr T2 G1. 8 M1. 5-7 श्रुतिः (for श्रुतम्).

37 K8 om. (hapl.) 37. — ^a) D2 क्षेत्रं (for क्षेत्रं). G2 जानाति (for जानाति). M1. 5-7 चाव्यक्तं (for चाव्यक्तं). — ^b) B1 क्षेत्रज्ञः B8 D2 क्षेत्रज्ञ. — Dr G1 om. (hapl.) 37^a-38^b. — ^c) K1. 2. 4 T1 G8 अव्य-क्तके; D4. 9 M1. 5-7 आव्यक्तिके; T2 अव्यक्ते च (for

C. 12. 11406
B. 12. 307[6]. 39
K. 12. 311. 39

अन्यदेव च क्षेत्रं सादन्यः क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
क्षेत्रमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञाता वै पञ्चविंशकः ॥ ३८
अन्यदेव च ज्ञानं सादन्यज्ज्ञेयं तदुच्यते ।
ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकः ॥ ३९
अव्यक्तं क्षेत्रमित्युक्तं तथा सत्त्वं तथेश्वरम् ।
अनीश्वरमतत्त्वं च तत्त्वं तत्पञ्चविंशकम् ॥ ४०

*क्तिः). K₂ परे शेते; K₁ B₂ D₂ प्रवेशे (B₂ 'श'ते);
Dn₁. n₄ D₂ प्रविशते; D₂ प्रवेशे (for पुरे शेते).
—^d) D₂. 5. 9 चापि (for चेति).

38 D₁ G₁ om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). —^a) K₂. 1
D₂. 9 क्षेत्रमव्यक्तमित्युक्तं. —^b) K₁. 2 अन्य (for
अन्यः). —^c) K₂. 1 D₂ अव्यक्त (for 'क्तम्'). ☞ Cp:
क्षेत्रमाणात्कार्मबीजनिर्वाणभूमित्वाद्वा क्षेत्रम् । ☞ —^d)
K₂ ज्ञाता वै. K₂. 6 V₁ B₂. 6-9 D₂ as Dn₁. n₄ D₂
D₂. 8. 8 G₂ ज्ञातारं पञ्चविंशकं.

39 D₂ om. (hapl.) 39-40. V₁ reads 39 on
marg. —^a) D₂ एवं (for एव). K₁ D₂. 9 तथा
ज्ञानम्; D₁ G₁ वचो ज्ञानं (for च ज्ञानं स्याद्). —^b)
K₂ M₁. 5. 8 अन्यः; G₂ अन्यं (for अन्यज्). M₂ तम्
(for तद्). D₁ G₁ सादन्यज्ज्ञेय उच्यते.

40 D₂ om. 40 (cf. v. l. 39). —^b) K₁ D₂. 9
यथा (for तथा). D₁ T G₁. 8. 6 M₁. 5-7 तत्त्वं; Cpp
सत्त्वं (for सत्त्वं). M₁. 5-7 अथ (for तथा). K₁ B₂
D₂ as Dn₁ D₂. 9 Cap (Ca as in text; gloss: छान्दसो
विभक्तित्यस्यः) तथेश्वरः; G₂ महेश्वरं (for तथे). —^c)
K₂ अनीश्वरसमतत्त्वं च. ☞ Cn: अनीश्वरम्, ईश्वरादिपदो-
पात्ताद्दृश्यादन्यत् । तच्छब्दः परोक्षवाची । नास्ति तत्त्वं परो-
क्षत्वं यस्य तदतत्त्वं, नित्यापरोक्षं द्रष्टुः स्वरूपम् । तदेव पञ्च-
विंशतेः पूर्णं तत्त्वमनारोपितरूपम् । अन्यत्सर्वमीश्वरादिकं
इत्यमारोपितमित्यर्थः ॥ ☞ —^d) K₁ D₂. 9 यदेतत्;
G₂ M₁. 5-7 तत्त्वे (G₂ न त्वे) तत् (for तत्त्वं तत्). Dn₁
-विंशकीं.

41 K₁. 2. 4 om. (hapl.) 41^{ab}. —^a) D₂ साक्ष-;
M₂ सांख्यं (for सांख्यः). —^b) D₂ दर्शनात्; D₂
-गोचरं (for दर्शनम्). K₁ V₁ B₂ Dn₁. n₄ D₂. 4. 8. 9
T G₂. 6 M₁. 5-7 Cs परिसंख्यानि (K₁ D₂. 9 'त'; B₂
Dn₁. n₄ D₂. 8 'मु'दर्शनं (Cs 'नात्'). —^c) K₂ om.
41^a-42^d. —^e) K₂ सांख्या; B₂. 6 (marg.). 9 Cp
सांख्या; B₂ D₂ as Dn₁. n₄ D₂ D₂. 8. 8 G₂ Cs सांख्या;
B₂ संख्या; Ca (gloss: सांख्यदर्शने कथितं प्रधानम्)

सांख्यदर्शनमेतावत्परिसंख्यानदर्शनम् ।

सांख्यं प्रकुरुते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ॥ ४१

तत्त्वानि च चतुर्विंशत्परिसंख्याय तत्त्वतः ।

सांख्याः सह प्रकृत्या तु निस्तत्त्वः पञ्चविंशकः ॥ ४२

पञ्चविंशोऽप्रबुद्धात्मा बुध्यमान इति स्मृतः ।

यदा तु बुध्यतेऽऽत्मानं तदा भवति केवलः ॥ ४३

सांख्यं (as in text). K₂. 1 V₁ B₂ (marg.). 1. 9 Dn₁.
n₄ D₂ D₂-4. 8. 9 Cs प्रकुरुते (for 'रुते'). M₁. 5-7 चेति
(for चैव). ☞ Ca: प्रकुरुते, परिणम्य विश्वं सृजन्ति ॥
Cs: सांख्याः प्रकृतिं तत्त्वमध्ये प्रकुरुते, प्रचक्षते । ☞ —^d)
K₁ G₁ प्रकृतं च; D₂ 'तिस्त्वं' (for 'ति च'). K₁ D₂
प्रचक्षते; B₂. 8 प्रतीक्षते (for प्रच').

42 K₂ om. 42 (cf. v. l. 41). —^a) G₂ तत्त्वानां
च चतुर्विंशं. —^b) D₂. 8. 1 प्रतिसंख्याय; D₂ परि-
संख्यान- (for 'संख्याय'). ☞ Cn: परिसंख्या, स्थूलसूक्ष्म-
क्रमेण चिदात्मनि प्रपञ्चप्रविलापनम्, तामनु, दर्शनं साक्षा-
त्कारं संपादयन्तीत्यर्थः । ☞ —^c) V₁ reads 42^a-43^b on
marg. —^e) K₁ D₂ सांख्यं; D₂. 9 सांख्यः (for
सांख्याः). G₂ सांख्याः सहस्रकृत्वा तु. ☞ —^d) D₂
निस्तत्त्वः; G₂ नित्यकः (for निस्तत्त्वः). D₁ T G₁. 8. 6
निस्तत्त्वं पञ्चविंशकं. Cv: निस्तत्त्वः, चतुर्विंशतितत्त्वेष्व-
भिमानरहितः

43 V₁ reads 43^{ab} on marg. —^a) K₂ पञ्च-
'विंशे (for 'विंशो). K₁ [s]प्रबुद्धात्मा; K₁ [s]नु';
Dn₁. n₄ D₂ D₂ 8. 8 G₂ Cn [s]प्रकृत्या (G₂ 'बुद्धा'त्मा;
M₁. 5-7 [s]प्रबुद्धत्वाद् (for 'द्धात्मा). ☞ Ca: बुद्धात्मा
बुध्यमान इति रूपद्वयं पञ्चविंशस्य । चतुर्विंशतितत्त्वे भेदाग्रहे
सति, पञ्चविंशतिसंख्यापूरकावस्थायां बुध्यमानत्वं, बुद्धत्वं तु
विवेकख्यातेरनन्तरं ईश्वरस्तु नित्यं बुद्धैकरूप इत्याशयः ॥ Cn:
अपकृत्यात्मा, प्रकृतितो निष्कृष्टः बुध्यमानः (दिवादिः, कर्तारि
ज्ञानच् [Pāṇini 3. 2. 126]) जीव एव प्रकृतित्यागात्केवलो
भवति । ☞ —^b) T₂ स्मृतिः (for स्मृतः). —^c) K₁
reads 43^{ad} twice. —^e) M₁. 7 तु (for तु). K₁. 2
बुध्यत; D₂ अबुध्यते. —^d) K₁. 2 चरति (for भवति).
G₂ M₁. 6. 1 केवलं (for 'लः'). ☞ Cv: केवलः, कैवल्य-
वान् । ☞

44 K₁. 2. 4 om. 44^{ab}. —^a) G₁ सम्यग्दर्शनं.
—^e) D₂ G₁ विज्ञानं; M₁ 'नंतं. —^d) B₂ D₂
ज्ञान्यतां; M₁. 5-7 सात्मतां (for साम्यतां). D₁ G₁. 8
प्रतियाति (for 'यान्ति). K₁. 2. 4 V₁ च; K₂ इतः,

सम्यग्दर्शनमेनावद्भाषितं तव तत्त्वतः ।
 एवमेतद्विज्ञानन्तः साम्यतां प्रतियान्त्युत ॥ ४४
 सम्यङ्निर्दर्शनं नाम प्रत्यक्षं प्रकृतेस्तथा ।
 गुणतत्त्वान्यथैतानि निर्गुणोऽन्यस्तथा भवेत् ॥ ४५
 न त्वेवं वर्तमानानामावृत्तिर्विद्यते पुनः ।
 विद्यतेऽक्षरभावत्वादपरस्परमव्ययम् ॥ ४६

पश्येरन्नेकमतयो न सम्यक्तेषु दर्शनम् ।
 तेऽव्यक्तं प्रतिपद्यन्ते पुनः पुनरिदम् ॥ ४७
 सर्वमेतद्विज्ञानन्तो न सर्वस्य प्रबोधनात् ।
 व्यक्तीभूता भविष्यन्ति व्यक्तस्य वशवर्तिनः ॥ ४८
 सर्वमव्यक्तमित्युक्तमसर्वः पञ्चविंशकः ।
 य एनमभिज्ञानन्ति न भयं तेषु विद्यते ॥ ४९

C. 12. 11417
 B. 12. 307[6] 50
 K. 12. 311 80

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

ॐ C७: साम्यतां प्रतियान्ति । समं यथावस्तु ज्ञानं, तत्सं-
 न्धिनः साम्याः, तेषां भावः साम्यता, ताम् । ॐ

45 ") V1 B8 (marg as in text) तात (for नाम).
 — ") G2 प्रकृतिस् (for 'तेस्'). K1 तदा (for तथा).
 K6.१ D4.९ प्रत्यक्ष (K6 'क्षे') प्रत्ययस्तथा; D5 प्रत्ययः प्रकृ-
 तिस्तथा. ॐ Cn: प्रत्यक्षं प्रकृतेः, प्रकृतेर्ब्रह्मणो, ब्रह्मदर्शन-
 मेव सम्यग्दर्शनम् । ॐ — ") D44 गुरुः; D7 T G1.३.६
 गुणास् (for गुणः). K1.२.४ V1 B7 D48 Dn1.५ D5
 D2.३.६.६ गुणत (K1.२ V1 'व') स्वाद्यथैतानि. ॐ C७:
 गुणतत्त्वानि, त्रिगुणात्मकतत्त्वानि । ॐ — ") K6 Bo.६-७
 D48.५ Dn1.५ D2.३ G2 निर्गुणेश्यस् (for 'णोऽन्यस्').
 T1 G1.३ ततो (for तथा). D44 तथाभवत्.

46 ") K१ तत्त्वेवं; D7 G1 न त्वेव. B० वर्तमाना
 च (for 'नानाम्'). — ") K4 आवृत्त्यः; B० यावृत्तिर्
 (for आ'). K१ भिद्यते; D5 वर्तते (for विद्यते).
 — ") K6.१ D4.९ Ca भिद्यते; D5 भिद्यते (for विद्यते).
 G1 [s] रक्ष- (for सक्षर-). K1 -भावित्वाद; B० D48.
 ५ D7 T G1-३.६ M1.५-१ -भावत्वं; C७ -भावत्वे (for
 'त्वाद्'). K4 विद्यते क्षरवद्भावाद्; D5 Cs विद्यतेक्षरभाव-
 त्वम्. ॐ Cs: क्षरः संसारः, तद्भावात्वं, संसारित्वमविदुषां
 वर्तते ॥ C७: [s] क्षरभावत्वे, अक्षरे भावः, भावना, यस्य सः
 अक्षरभावः, तस्य भावः अक्षरभावत्वम्, तस्मिन्सति । ॐ — ")
 K१ V1 B०.१ Dn1.५ D2-३.६.९ G2 अप (K१ D4.९
 'क्ष') रं परमव्ययं; D7 T G1.३.६ M1.५-१ यो नैवं वेत्ति
 पार्थिव; C७ स परास्परमव्ययं.

47 ") K१ पश्येरन् (for पश्ये'). K6.१ Dn1.५
 D4.९ T G2.३.६ नैक- (for एक-). D41 -पतयो (for
 -म'). K1 पश्येरन्नेकमतयोर्; D51 Cs वश्यैकरक्तम'; D5

पुरा ये नेकमतयं (sic). ॐ Cs (reading वश्यैकरक्तम-
 तयः) : वशः पुरुषः संसारनिष्पादने यस्य व्यक्तप्रपञ्चस्य स
 वश्यः, तस्मिन्नेव एका असाधारणा मतिर्येषां ते ॥ C७: पश्येरन्ने-
 कमतयः, क्षराक्षरयोर्जीवपरयोरेकमतयः, ऐक्यमतयः, सन्तो ये
 पश्येरन् तेषु सम्यग्दर्शनं नास्ति । ॐ — ") D52 ते तु (for
 तेषु). D5 तेषां व्यक्तं च दर्शनं. — ") D52 [s] व्यक्तः;
 Cap (gloss: देहादि) व्यक्तं; Ca (gloss: महावादि)
 अव्यक्तं (as in text). K1 प्रतिपद्यन्ते (for 'पद्यन्ते').
 T1 G6 अव्यक्तं ते प्रपद्यन्ते. — ") K1.२.४ व्यक्तं व्यक्तम्
 (for पुनः पुनर्).

48 ") K1.२ विज्ञानन्ते; K१ D4.९ 'नन्ति (for
 'नन्तो). ॐ C७: विज्ञानन्तः विपरीततया जानन्तः । ॐ
 — ") K१ D4.९ तत्सर्वस्य; D7 T G1.३.६ M1.५-१ Ca
 नासर्वस्य (for न स'). K1.२.४.१ D2.९ प्रबोधनं (for
 'धनात्'). K6 असर्वस्याप्रबोधनात्. ॐ Ca: असर्वस्य,
 प्रधानप्राधानिकवर्गाद्ब्रह्मस्यात्मनः प्रतिबोधनात् ॥ Cs: सर्वस्य
 प्रबोधनात्, अव्यक्तकार्यस्य ज्ञानात् । ॐ — ") Dn4 D5
 व्यक्तीभूताद्; D5 व्यक्ते भूता; G1 व्यक्तीभूता; G2
 C७ व्यक्तं (for व्यक्ती'). ॐ Cn: व्यक्तीभूताः, सर्वा-
 परोक्षव्यक्त्या ॥ Cs: व्यक्तीभूता न भविष्यन्ति, स्वयं प्रबुद्ध-
 ब्रह्मभूता न भविष्यन्ति ॥ C७: व्यक्तभूताः, व्यक्ते प्राकृत-
 देहे, भूताः जाताः । ॐ — ") D5 व्यक्तं (for वश').
 ॐ Cn: व्यक्तस्य, देहस्य ॥ Cs: व्यक्तस्य वशवर्तिनः, व्यक्तं,
 स्वयंप्रकाशं ब्रह्म, तस्य शक्तिभूतमायायां वर्तमानाः । ॐ

49 ") K1.२ सर्वदा (K१ 'शो') व्यक्तमित्युक्तम्. — ")
 D5 स सर्वः (for असर्वः). K1.२ असर्वं (K१ 'वे') पंच-
 विंशकं. — ") K१ V1 D4.१.९ T G1-३.६ M1.१ एवम्;
 D5 एतम् (for एनम्). — ") K1 भये (for भयं).
 Bo.३.९ Dn4 D5 D2.३.६ वर्तते (for विद्यते).

२९५

C. 12. 11418
B. 12. 308(7). 1
K. 12. 312. 1

वसिष्ठ उवाच ।

सांख्यदर्शनमेतावदुक्तं ते नृपसत्तम ।
विद्याविद्ये त्विदानीं मे त्वं निबोधानुपूर्वशः ॥ १
अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मि वै ।
सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम् ॥ २
परस्परमविद्यां वै तन्निबोधानुपूर्वशः ।

Colophon. Ś1 D6 missing: Ks. 5 B1-5 Da1. a2
Dn1 n8 D1 G1. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*:
K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 1-9
T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्मः; K2 दानधर्मः. — *Adhy.*
names: K1 V1 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1 Ds. 6 G6 वसि-
(V1 Bo. 'शि')ष्टकराल (G6 'ळ' जनकसंवादः; K2 G2
वसिष्ठकरालसंवादः; K4 B6 Ds D2. 4. 8. 9 करालजनक-
संवादः; K1 करालजनकवशिष्टसंवादः; T1 G6 (also)
योगसांख्यनिर्णये क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागः. — *Adhy. no.* (figures,
words or both): Ks 30; Bo. 8 133; B1 T1 G1. 6
129; Dn1 132; Dn4 131; Ds2 Gs Ms 130; Ds
127; T2 142; G2 145; M1. 6. 7 128. — *Śloka*
no: Da1 50; Dn1. n4 49; Ds1 35; Ds 48.

295

 This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l.
12. 274. 13; 283. 15).

1 K1 V1 B6 D1 वसिष्ठ (for वसिष्ठ). — ^b) K2. 4
पंचसत्तम (K4 'मः') (for नृप). — K2. 4 om. 1st.
— ^c) B6 ते (for मे). — ^d) Da3 Dn4 G2 M1. 5-7
तन् (for त्वं). K1 तन्निबोध***मः; Da4 तन्निबोध
नु पूर्वशः.

2 ^a) K1. 2. 4 V1 B6. 8. 9 Da4 G2 अभेद्यम्; G2
अविद्यम् (for 'द्याम्). Dr अविद्यां प्राहुरव्यक्तां. — ^b)
D4 G1 सर्व (for सर्ग). T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रलय- (for
प्रलय). Ks B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1 Dr T1 G1. 8. 6
धर्मिणं (Da4 'णा'); Dn1 धर्मिणीं (for धर्मि वै).
— ^c) T. G1-3. 6 M1. 5-7 प्रलय- (for प्रलय). Ks. 7 Dn1.
n4 D2. 8. 8 G2 निर्मुक्तां; Dr T G1. 2. 6 M1. 5-7 निर्मुक्तो
(for 'क्तं). Bo. 6. 7. 8. 9 (marg.). 9 Da4 सर्गप्रलयमि-
त्युक्तं. — ^d) K1 विद्याद्; D4 5. 7 T G1. 8. 6 M1. 5. 6
विद्या (for विद्यां). Dn1. n4 D2. 8. 5. 7. 8 T G1. 2. 6

यथोक्तमृषिभिस्तात सांख्यस्यास्य निदर्शनम् ॥ ३
कर्मन्द्रियाणां सर्वेषां विद्या बुद्धीन्द्रियं स्मृतम् ।
बुद्धीन्द्रियाणां च तथा विशेषा इति नः श्रुतम् ॥ ४
विशेषाणां मनस्तेषां विद्यामाहुर्मनीषिणः ।
मनसः पञ्चभूतानि विद्या इत्यभिचक्षते ॥ ५
अहंकारस्तु भूतानां पञ्चानां नात्र संशयः ।

M1. 5-7 -विंशकः (for -विंशकम्). K1. 2. 4 V1 विद्या-
विद्ये तथैव च; K6 विद्यां चैव विपश्चितः; Bo. 6-9 Da3.
a4 विद्याविद्ये च (Da4 'द्येक-') विंशकः. — After 2, Dr
T G1. 8. 6 M1. 5-7 Cv Kumbh. ed. repeat 12. 294.
34th.

3 ^a) G2 M1. 5-7 अविद्या; Cs (gloss: परमार्थभेद-
रहितां) अभेद्यां (for अविद्यां). K6 V1 Bo. 6-9 Da3.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 परस्परस्य विद्यां वै; K1 Da.
5. 9 'रेण विद्या (D6 'द्यां') वै; Dr T G1. 8. 6 परं परं
च विद्यां वै. — ^b) K1 तान्; K6 तां; V1 Bo.
6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 5. 8 Gs त्वं (for तन्).
— ^c) K1. 2. 4 यदुक्तम् (for यथोक्तम्). — ^d) K6 Bo. 7
Dn4 Ds D2 8. 8 [अ]भि-; K1 lacuna; B6 [अ]पि;
Da3. a4 [इ]ति (for [अ]स्य). B6 [अ]निदर्शनं (for नि').
K1. 2. 4 यदुक्तं सांख्यदर्शनं; Dn1 सांख्यस्याभिनिदर्शनं.
❧ Cs: निदर्शनं, निश्चितं ज्ञानम् । ❧

4 ^a) K1. 2. 4 कर्मन्द्रियाणि; Ds ज्ञानेन्द्रियाणां (for
कर्मन्द्रि). — Ds om. (hapl.) 4th-5th. — ^b) Cs (gloss:
ज्ञानेन) बुद्ध्या (for विद्या). K2 बुद्धीन्द्रिये (for 'यं').
❧ Ca: कर्मन्द्रियापेक्षया बुद्धीन्द्रियाणां प्रकाशकत्वात्तदपेक्षया
तेषां विद्यात्वम् ॥ Cv: विद्यासाधनत्वात् विद्या । ❧ — ^c)
T2 सर्वेषां (for च तथा). — ^d) K1. 2 Ds2 Ds T
Cs (gloss: श्रोत्रं शब्दज्ञानाय, चक्षू रूपज्ञानाय, इति
विवेकः) विशेषः; Cv (gloss: स्थूलभूतानि देहारम्भकाणि)
विशेषा (as in text).

5 Ds om. 5th (cf. v. l. 4). — ^a) G2 विशेषणं (for
'षाणां). K4 मनस् (for मनस्). — ^c) G1 तमसः
(for मनसः). — ^d) K1 Da. 9 अभिधीयते (for 'चक्षते').
❧ Cv: विद्या, विद्याविषयत्वाद्विद्या । ❧

6 ^a) K1. 2. 4 transp. भूतानां and पञ्चानां. B6
(marg. as in text) तत्त्वानां (for भूतानां). D4 मात्र

अहंकारस्य च तथा बुद्धिर्विद्या नरेश्वर ॥ ६
 बुद्धेः प्रकृतिरव्यक्तं तत्त्वानां परमेश्वरम् ।
 विद्या ज्ञेया नरश्रेष्ठ विविश्व परमः स्मृतः ॥ ७
 अव्यक्तस्य परं प्राहुर्विद्यां वै पञ्चविंशकम् ।
 सर्वस्य सर्वमित्युक्तं ज्ञेयं ज्ञानस्य पार्थिव ॥ ८
 ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयं वै पञ्चविंशकम् ।
 तथैव ज्ञानमव्यक्तं विज्ञाता पञ्चविंशकः ॥ ९

विद्याविद्यार्थतत्त्वेन मयोक्तं ते विशेषतः ।
 अक्षरं च क्षरं चैव यदुक्तं तन्निबोध मे ॥ १०
 उभावेतौ क्षरावुक्तावुभावेतौ च नक्षरौ ।
 कारणं तु प्रवक्ष्यामि यथा ख्यातौ तु तत्त्वतः ॥ ११
 अनादिनिधनावेतावुभावेवेश्वरौ मतौ ।
 तत्त्वसंज्ञावुभावेतौ प्रोच्येते ज्ञानचिन्तकैः ॥ १२
 सर्गप्रलयधर्मित्वादव्यक्तं प्राहुरक्षरम् ।

C. 12. 11490
 B. 12. 308 [7] 13
 K. 12. 312. 13

(for नात्र). Da4 संशयं. —^a) K1. 2 V1 तु (for च). K7 D4. 5. 9 अहंकारस्तथा विद्या. ☞ Cs: अहंकारः, तामसाविद्या । ☞ —^d) Da4 तथेश्वर; D5 जने (for वरे). ☞ Cn: बुद्धिः, महत्तत्त्वम् । ☞

7^a) K1. 2. 4. 6 B1-9 Da4 D5 बुद्ध्या; V1 Bo 6 Das बुद्ध्याः; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विद्या (for बुद्धेः). K6 प्रकृतिम् (for 'तिर'). —^b) G1 पक्वानां (for तत्त्वानां). K6 V1 B6-9 Da3 Dn4 Ds2 D6. 8 परमेश्वरी; Da4 Dn1 Ds1 D2. 3 'शरी' (for 'श्वरम्'). —^c) K1 ज्ञेयो; K2 ज्ञेयं (for ज्ञेया).

8^a) Da1 अव्यक्तस्य (for अक्षय). K7 D1. 9 परां (for परं). —^b) K7 विंशकां (for 'कम्'). — Ds om. (hapl.) 8^a-9^b. —^c) D4 ज्ञानस्य (for सर्वस्य). D7 T G1. 6 सर्वे (for सर्वम्). K7 इत्युक्तो. K6 सर्वस्य सर्वज्ञेयं स्याद्. ☞ Cs: सर्वमिति, इदं सर्वं यदयमात्मेति (Br. Up. 4. 5. 7) श्रुत्या । ☞ — Da1 reads 8^a-9^a twice. —^d) D5 ज्ञेयस्य (for ज्ञानस्य). ☞ Cs: ज्ञानस्य सर्वप्रमाणजन्यस्य, ज्ञेयं ज्ञातव्यम् । ☞

9 For the repetition in Da1, cf. v. 1. 8. Ds om. 9^{ab} (of. v. 1. 8). Ds reads 9 twice. —^b) K2 ज्ञेये वै; K6 ज्ञेयो*; K7 विज्ञाता; V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7 T G1. 8. 6 ज्ञेयो वै (for ज्ञेयं वै). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 7 T G1. 8. 6 विंशकः (for विंशकम्). — K7 B9 Da4 D7 T1 G1. 6 om. (hapl.) 9^a. —^c) T2 [अ]ज्ञानम् (for ज्ञानम्). K7 D4 (both times). 9 G2 इत्युक्तं (for अव्यक्तं). —^d) Bo ज्ञेयो वै; D5 विज्ञानः; T2 ज्ञानं वै; G2 विज्ञानं (for 'ता'). G2 पञ्चविंशकं.

10^a) K4 तथाविद्यार्थः; K6 Bo. 6. 9 Da1 विद्या-विद्याय; V1 B3 (marg. as in text) 'विद्ये तु; D7 G1 'विद्योर्थिः; T G6 'विद्योर्थे' (for 'विद्यार्थः'). ☞ Cn: विद्याविद्या, विद्यासहिता अविद्या । अर्थतत्त्वेन, याथावर्थेन ॥ Cs: विद्याविद्यार्थतत्त्वेन, सारासारयोः स्वरूपयाथावर्थेन । ☞

—^b) K6 Bo 6 7. 9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 मयोक्ता; V1 B3 T2 G1-3 'क्ते (for 'क्तं). V1 तु (for ते). —^c) G1 अक्षरं (for अक्षरं). Da1 lacuna; G1 त्वरं (for क्षरं).

11^a) K4 एताक्षरावु; Bo 8 Dn1 Ds D2. 3. 8 एता-क्षरावु (for एतौ क्षरावु). K6 Bo. 7 Das. a4 प्रोक्तावु (for उक्तावु). —^b) K7 D4. 9 तथाक्षरौ; V1 Bo. 8 Dn1 Ds D2. 3. 8 अनक्षरौ; B6 7. 9 Das. a4 Dn4 D7 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 न च क्षरौ; D5 T2 न चाक्षरौ (for च नक्षरौ). ☞ Cp: लोकदृष्ट्या उभयोरपि अक्षरत्वं, आका-दृष्ट्या तूभयोरपि क्षरत्वम् । ☞ —^c) K6 च; D7 T G1. 8. 6 M1 5-7 तत् (for तु). K2 प्रवक्ष्यामि. —^d) K1 येन ख्यातौ; K2. 4 येनाख्यातौ; K6 V1 Bo. 6-8 Das a4 यथा ख्यातं (B3 [marg.] ज्ञानं); B9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 या (Dn1 D2 3 य)यातव्यं; D7 G1 यथा ज्ञातो; T2 यदा ख्यातौ; G2 यथा ज्ञानं; G3 तथा ख्यातौ (for यथा ख्यातौ). K1. 2. 4 च (for तु). K6 V1 Bo 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2 3. 8 तु ज्ञानतः; D7 T G1. 8. 6 न जानतः (T1 'ता'); M1 5-7 तु जानतां (for तु तत्त्वतः). D5 यथा ज्ञेयौ क्षराक्षरौ.

12^b) K1. 2. 4 नरेश्वर; M1. 5-7 Cs (gloss: ब्रह्मा-दीनामपि नियन्तारौ) [ई]श्वरेश्वरौ (for 'रौ मलौ). ☞ Cs: परमात्मा निरवधिक्षरः, जीवस्तु तद्वत्सामर्थ्यादीषदीश्वरः । ईशो वरो यस्मादिति वा ईश्वरः । ☞ —^c) K6 तत्त्व- (for तत्त्व). K6 V1 B3 एव (for एतौ). K1. 2. 4 B9 Da4 Cp तत्त्वम् (K2 B9 Cp 'स्वतः'; D14 'स्वं स्व')-ज्ञातु (K2. 4 'न'भावेन; Bo Das तत्त्वसंज्ञावुभावेन; B6 'संख्यानुभावेन; G8 'संज्ञाविमावेतौ. ☞ Cp: एकस्य पुरुषस्य स्वरूपसत्तयैव तत्त्वसंज्ञत्वम्, अन्यस्य प्रधानस्य तत्त्वा-ध्यस्ततया तत्त्वम् । ☞ —^d) K1. 2. 6. 7 V1 Bo. 6 Das. a4 Dn1 T2 M1. 7 प्रोच्यते (for प्रोच्येते). K1. 4 तत्त्व-चित्तकैः; K6 ज्ञाति' (for ज्ञान').

13^a) T G1-2. 6 M1 प्रलय- (for प्रलय). K6 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 'धर्मत्वाद् (for 'धर्मि').

C. 12. 11430
B. 12. 308[7]. 13
K. 12. 312. 13

तदेतद्गुणसर्गाय विकुर्वाणं पुनः पुनः ॥ १३
गुणानां महदादीनामुत्पद्यति परस्परम् ।
अधिष्ठानात्क्षेत्रमाहुरेतत्तत्पञ्चविंशकम् ॥ १४
यदा तु गुणजालं तदव्यक्तात्मनि संक्षिपेत् ।
तदा सह गुणैस्तेस्तु पञ्चविंशो विलीयते ॥ १५
गुणा गुणेषु लीयन्ते तदैका प्रकृतिर्भवेत् ।
क्षेत्रज्ञोऽपि यदा तात तत्क्षेत्रे संप्रलीयते ॥ १६

तदाक्षरत्वं प्रकृतिर्गच्छते गुणसंज्ञिता ।
निर्गुणत्वं च वैदेह गुणेषु प्रतिवर्तनात् ॥ १७
एवमेव च क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञानपरिक्षये ।
प्रकृत्या निर्गुणस्त्वेष इत्येवमनुशुश्रुम् ॥ १८
क्षरो भवत्येष यदा तदा गुणवतीमथ ।
प्रकृतिं त्वभिजानाति निर्गुणत्वं तथात्मनः ॥ १९
तदा विशुद्धो भवति प्रकृतेः परिवर्जनात् ।

— ^a) K1. 2. 4 ईश्वरः; G1 अक्षयं (for 'रम्'). ॥ Cp : परिणामिनित्यत्वादक्षरत्वमव्यक्तत्वेत्यर्थः । ॥ — ^a) B० तदेव; B० यदेतद् (for तदे). K1. 2 -सर्गाय (for -सर्गाय).

14 ^b) K1. 2. 4 उपद्येत; K० 'त्तिपु; K१ D१. 5. 9 'त्तिस्तु; V1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 'त्तिश्च; G2 'द्यति; M1. 5-7 'द्यते (for 'द्यति). K० V1 B०. 1-3 G2 M1. 5-7 परस्परे; B० D१ T G०. 6 परंपरा (B० 'रं) (for पर-स्परे). K० अधिष्ठानात्; V1 D१ T G1. 6 M1. 5-7 'ष्ठानं; G० 'ष्ठानां (for 'ष्ठानात्). B० क्षत्रम्; D१ क्षेत्रम् (for क्षेत्रम्). ॥ Cp : परस्परमधिष्ठानात्, विच्छायात्मनवाप्य न केवला प्रकृतिर्वा, प्रकृतिरुपमुपाधित्मनवाप्य केवलः पुरुषो वा महदादीन्सृष्टुमुत्सृजते, किं तु परस्परा-नुग्रहेणैवेत्यर्थः । ॥ — ^d) D१ T G1. 3. 6 M1. 5-7 एवं (for एतत्). G1 तौ (for तत्). D१ G1 'विंशतिः (G1 'ति) (for 'कम्).

15 ^a) K१ D१ ९ सदा (for यदा). G१ om. तु गुण. D० G1 C० -जातं (for -जालं). D० तम् (for तद्). — ^b) K१ M1. 6. 7 अव्यक्ते (K१ 'के)ऽत्मनि; G१ अव्यक्ता (for अव्यक्ता). G१ ता (for सं). ॥ Cp : संक्षिपेत्, प्राकृतमिदं न ममेति निश्चिनुयात् ॥ C० संहरेत् । ॥ — ^c) D० च स; G१ ह स (for सह). K१ G१ ते तु (for तैस्तु). D० तदा सहस्रगुणैस्तेः. — ^d) K१ पंचविंशो (for 'विंशो). K१ G1 [S]प; K१ V1 D०. 1 T१ G० M1 C१ [S]पि (for वि). ॥ Cp : लीयते, समूलरूपे संवध्यते । लीङ्छेने इति धातुः । ॥

16 V1 reads 16 on marg. — ^a) V1 गुणा गुणे प्रलीयते. ॥ Cp : उपाधिलये पुरुषोऽपि लीन इव भवतीति कृत्वा पुरुषस्य क्षरत्वम् । प्रकृतेश्च स्वाभिन्नकार्याकारक्षरणात् । ॥ — ^b) K1. 2. 4 D० D१. 1 T G1. 3. 6 तदैका (for तदैका). M1 प्राकृतिर् (for प्र). — D१ G1 om. 16'-17'. — ^c) D० क्षेत्रज्ञौ (for 'ज्ञो). V1 G१ M1. 5-7 तदा (for यदा). — ^d) K१ Dn1 D१. 6 G१ क्षेत्रं (for क्षेत्रे). D० D१ प्रवि; M1. 5-7 स प्र (for

संप्र-). ॥ C० : क्षेत्रे, क्षेत्रोपलक्षितचैतन्यमात्रे ॥ C१ : क्षेत्रे संप्रलीयते, उपचायकरूपेण प्रकृतेर्बहिरायाति । ॥

17 D१ G1 om. 17 (cf. v. 1. 16). — ^a) M1 क्षर्यः; C१ (gloss: स्वव्यापारहानि) Cn (gloss: विनाशित्वं) C१ (gloss: कार्योपचायकशक्तिहासात्) क्षरत्वं (for [अ]क्षरत्वं). — ^b) K१ गच्छते; K१ D१. 5. 9 प्रयाति (for गच्छते). B०. 6. 1. 8 (marg. as in text) ९ Dॠ Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 -संज्ञिता; D१ G० संज्ञितां; M1. 6 -संज्ञता; M१ -संज्ञका (for संज्ञिता). — ^c) K१. 1 M1. 5-7 वै देहे (for वैदेह). — ^d) V1 B०. 6-8 Dॠ. 3. 4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G१. 3 M1. 5-7 Cn [अ]प्रति; T१ G० परि- (for प्रति). K० वर्तनं; T१ G० -वर्जनात् (for -वर्तं). ॥ Cp : देहगुणेषु देहाश्रितेषु श्रोत्रादिषु प्रतिविषयं वर्तनं तदभावात् ॥ C१ : प्रतिवर्तनात् गुणेषु महदादिषु प्रातिकूल्येन वर्तनात् ॥ C० : अप्रतिवर्तनात्, असंस्पृशात् । ॥

18 ^b) B० -परिक्षयेत्; Dॠ. 1 'क्षणे; Dॠ. 2 -परीक्षणे; D१ T G1. 3. 6 -परि (G१ 'री)क्षयात् (for 'क्षये). K१ Dॠ. 9 क्षेत्रज्ञानं प्रचक्ष (K१ 'क्ष्य)ते. — G१ om. 18'-20'. — ^c) K१ स्वेषा. K१ प्रकृत्या गुणवर्तेष; D१ 'त्या निर्गुणद्वेषी. ॥ Cp : प्रकृत्या निर्गुणः, न तु स्वतो गुणरहितः । ॥ — ^d) K१ Dॠ Dॠ. 9 T१ G१ M1. 6 १ -शुश्रुमः (for 'म).

19 G१ om. 19 (cf. v. 1. 18). Dॠ. 1 om. 19^{ab}. — ^a) K१ भवतु (for 'ति). D१ T Gॠ. 6 transp. यदा and तदा. D१ गुणवताम् (for 'वतीम्). D१ Gॠ तदा गुणवतीमिथः. — ^c) K० B०. 7. 3 (marg. as in text) ९ Dॠ. 1 स्वथ; D१ स्वं तु; T१ Gॠ च न; T१ Gॠ. 3 M1. 5-7 त्वनु- (for त्वमि-). Gॠ -जानामि (for 'ति). Dॠ प्रकृतिव्यामभिजानाति (hypermetric). — ^d) Dॠ. 2 Dॠ. 3 निर्गुणत्वात् (for 'त्वं). K1. 2. 4 अथ; T१ तदा (for तथा).

20 G१ om. 20^{ab} (cf. v. 1. 18). — ^a) B१

अन्योऽहमन्येयमिति यदा बुध्यति बुद्धिमान् ॥ २०
तदैषोऽन्यत्वतामेति न च मिश्रत्वमाव्रजेत् ।
प्रकृत्या चैव राजेन्द्र नमिश्रोऽन्यश्च दृश्यते ॥ २१
यदा तु गुणजालं तत्प्राकृतं विजुगुप्सते ।

पश्यते चापरं पश्यं तदा पश्यन्न संज्वरेत् ॥ २२
किं मया कृतमेतावद्योऽहं कालमिमं जनम् ।
मत्स्यो जालं ह्यविज्ञानादनुवर्तितवांस्तथा ॥ २३
अहमेव हि संमोहादन्यमन्यं जनाजनम् ।

C. 12. 11441
B. 12. 308/71. 24
K. 12. 312. 24

(marg.) T1 Gs. ६ तथा (for तदा). K1. २. ४ विजुद्धा;
Das [अ]पि जुद्धो (for विजुद्धो). B० om. भवति.
—^b) K1. २ प्रकृतिः; K4 'त्यः (for 'ते). Das प्रति-
(for परि-). K1. २ -म (K2 'मा) ज्ञान् (for 'वर्ज').
Cp: प्रकृतेः परिवर्जनात्, प्रकृतेः सकाशात्क्षरणात्, क्षरो
भवतीत्यर्थः ॥ C —^c) K2 अहो (for अन्यो). K2. ४
अन्योहम्; K०. १ B० Das Ds1 D4. ५. १ T1 G2. ८ अन्यो-
यम्; D० अन्येषाम्; D1 ह्येवम्; G1 इ * * * (for
अन्येयम्). —^d) K1. २ Dn1 तदा; D० यथा (for
यदा). Dn1 बध्यति (for बु). C: बुद्धिमान्,
आस्त्राहितविवेकज्ञानः । C

21 ^a) Das. a4 Dr T2 G1 तदैषो (for तदैषो). K०
V1 Bo. ६ [S]प्यन्यताम्; B० अन्यताम्; D० [S]न्यात्मताम्;
D1 G1 [S]न्यतराम् (for 'त्वताम्). K1. २. ४ तदैषोन्यत्व-
मायाति; K7 'षोत्स्वमेवेति; Dn1. n4 D2-4. ८. ९ तदै-
(Dn1 यदै; D०. ४ तदै) ष तत्त्वतामेति; D० तदैषोत्पन्नता-
मेति; T1 Gs. ६ तदा ह्येषोन्यतामेति; G2 तदैषोन्यत्वमेति;
Cap (Ca as in text) तदैषोन्यत्वमत्येति; Cs (gloss:
अन्यात्मतां, संसारिताम्) तदैषोन्यात्मतामेति. Cn: तत्त्वतां,
आरोपशून्यताम् । C —^b) K2. ४ मिश्रत्वम् (for मिश्र).
K० T2 G1. २ M1. ५-१ Ca न च मिश्रत्व (G2 'क) तां
व्रजेत्; K7 Bo. ६. १ Das. a4 Dn1. n4 D० D2-५. ८. ९
न चापि (K7 D4. ९ न च तां; B०. १ Das न च सं;
D० न चासं-) मिश्रतां व्रजेत्; B० न च मिश्रत्वतां व्रजेत्;
Cap as in text. C: मिश्रतां, मिश्रात्मकतां, ब्रह्म-
रूपताम् । C —^c) B०. ९ M1. ५-१ चैव (for चैव).
—^d) K2. ४ न मे श्रेयश्च; K० B० Das D० मिश्रो
नान्यश्च; Bo. १. ८ Dn1. n4 D० D2. ८. ९ मिश्रो ह्यन्यश्च;
Cap नमिश्रोऽन्यश्च (as in text). B० न मिश्रोऽन्येन
दृश्यते; Das मिश्रो नान्यस्य इ; D1 G1 तमिश्रोऽन्यं च
इ; M1. ५-१ Cs न मिश्रो (M० Cs 'श्रो) न्यश्च इ.

22 22^a is partly damaged in V1. —^a) K1.
२. ४ तदा (for यदा). K7 D4. ९ च; D० [अ]व- (for
तु). D० गुणजातं; Cp 'ज्ञानं (for 'जालं). D० च;
M1. ५. १ तं (for तत्). —^b) B० D1 G1 प्र (B० प्रा)-
कृति (for प्राकृतं). V1 Bo. ८ Das. a4 Dn1. n4 D० D2.
८. ९ वै (for वि-). B० (marg. as in text) जुगुप्सितं
(for 'जुगुप्सते). K1 प्रकृत्या तं विजिगीषते (hyper-

metric); K2. ४ D० प्राकृतं विजिगीष (D० 'गुप्स) ते.
C: प्राकृतं मनुष्योऽहमिच्छामिमानिं जुगुप्सते, विजुगुप्सते
निन्दति । C —^c) K1. २ दृश्यते (for पश्यते). D० वा
(for च). K4 V1 Bo. ६-९ Das Dn1. n4 D० D2. ८. ८
परं; Das lacuna; Ca (gloss: अपरं, न परम्, केवल-
मात्मानं) [अ]परं (as in text). K1. २ दृश्यं; K7 D4. ९
G1 Cap पश्यंश्च; Cn (gloss: दृष्टारं) पश्यं (as in text).
D1 G1 पश्यते चापरा वश्यं. C: पश्यते चापरं
पश्यम्, अपरं जीवान्निब्रं, पश्यतीति पश्यः, सर्वज्ञो नारा-
यणः, तं पश्यति । C —^d) K1. २ यदा (for तदा).
M1. ५-१ पश्ये (for पश्यन्). D० स (for न). Bo. ८.
१. ९ D० D2. ८. ९ T2 Cs (gloss: संसर्गं गच्छेत्) Cv (gloss:
न विजुजेत्) संजुजेत्; Dn1 D० संजुजेत्; Dn4 संचरेत्;
D1 T1 G1. ६ M1. ५-१ सं (G1 स) स्वजेत्; G० संसजेत्
(for संज्वरेत्).

23 ^a) K1. २ इदं; G० M1. ५-१ अहं (for मया).
D1 T G1. ८. ६ किमहं कृतवानेवं. —^b) M1. ५. ६ (inj.
lin.). १ [S]हंकारम् (for S० कालम्). T1 G1. ८. ६ इदं
(for इमं). Cn: इमं प्राकृतं जनं, देहम् ॥ Cp:
जनं, जायमानं शरीरम् । C — Kumbh. ed. reads
23rd twice. —^c) D० Cs जलं; D० ज्ञानं (for
जालं). K7 D4. ५. ९ यथा (for ह्यवि-). V1 reads
from ह्यवि up to मन्यते (in 25^b) on marg. K1. २. ४
V1 Dr T G1-३. ६ M1. ५-१ Kumbh. ed. (first time)
Cv यथा (G1 Kumbh. ed. 'दा) मत्स्योदकज्ञानाद् (V1
D1 T1 Gs. ६ 'कं जानन्; T2 Kumbh. ed. 'कं ज्ञानं;
G1 'कज्ञानं; M० 'कजालाद्; Cv 'के जालम्); K०
Bo. ६-९ Das. a4 Dn4 यथा मत्स्यो ह्यविज्ञानाद्. Cn:
जालं हि, जालमिव । C — D० om. (hapl.) 23rd-25th.
—^d) K० B०-९ Das. a4 जलं; B० Dn1. n4 D० D2.
८. ८ Kumbh. ed. (second time) इह; Kumbh. ed.
(first time) तदा (for तथा). K4 अनुवातैरेवांस्तथा
(sic); D1 T1 G1. ६ अनुपश्यतवांस्तथा. Cn: अनु-
वर्तितवान्, हृदाद् हृदं मत्स्य इव देहादेहम् । C

24 D० om. 24 (cf. v. l. 23). V1 reads 24 on
marg. —^a) K1. २. ४. १ V1 D4. ९ [अ]भि-; B० च; D1
T G1. ८. ६ [ह]ति; Cs हि (as in text). D1 T G1. ८. ६
संमोहम् (for संमोहाद्). —^b) K० Bo. १ अन्यश्च; K7

C. 12. 11441
B. 12. 303[7] 24
K. 12. 312. 24

मत्स्यो यथोदकज्ञानादनुवर्तितवानिह ॥ २४
मत्स्योऽन्यत्वं यथाज्ञानादुदकान्नाभिमन्यते ।
आत्मानं तद्वदज्ञानादन्यत्वं चैव वेद्यहम् ॥ २५
ममास्तु धिगबुद्धस्य योऽहं मग्नमिमं पुनः ।
अनुवर्तितवान्मोहादन्यमन्यं जनाजनम् ॥ २६
अयमत्र भवेद्बन्धुरनेन सह मोक्षणम् ।

D2. 4. 9 अन्य-; D7 T G1. 8. 6 अन्यो (for अन्यं). Das
D2. 4. 9 (before corr.) जनाजनं (for जनाजनम्).
❧ Ca: जनात्, जन्यमानाद्वाद्, जनम् ॥ Cs: जनाजनं,
जीवाजीवम् ॥ Cv (reading अन्यं मन्ये जनाजनं): जनं
बन्धुजनं, अजनं धनकनकादिकम् । जनाश्चेतनाः, अजनाः
जडाश्च यस्मात् परमात्मानं वा । ❧ — K2 D7 G1 om.
(hapl.) 24^a-26^a. — ^a) M7 यथोदकं (for 'दक').
B7 मत्स्यो यथोदको यथोद्वानाद् (hypermetric); D4 9
मत्स्यो जालं यथाज्ञानाद्; T G2. 6 मत्स्यो यदो (T2 G2
'थो')दकं जानन्. ❧ Ca: उदकज्ञानात्, अपुथक्त्वेन
ज्ञानात् ॥ Cn: इदं मम जीवनमिति ज्ञानात् । ❧ — K4
om. (hapl.) 24^a-25^a. — ^a) K1 V1 Das Dn1. n2
Ds. D2. 8. 8 T G2. 6 अहं (for इह).

25 K2 D7 G1 om. 25; K4 om. 25^a (for both,
cf. v. l. 24). D5 om. 25^{ab} (cf. v. l. 23). V1
reads 25^{ab} on marg. — ^a) B9 G2 नित्यं (for अन्य-
त्वं). K1 V1 T2 G2 अथाज्ञा (V1 अथ ज्ञा)नाद्; T1
M1. 5-7 अथोद्वानाद् (for यथा'). — G2 om. (hapl.)
25^{ab}. — ^b) D5 नाति- (for नाभि). K1 V1 T G2. 6
M1. 5-7 उदकादभिमन्यते; K7 D4. 9 'ज्ञावबुध्यते. — ^c)
K1 आत्मतां; T G2. 6 आत्मनस् (for आत्मानं). B8
तत्तद्- (for तद्वद्). K6 आत्मानं तदनुज्ञानाद्. — ^d)
K6. 7 D4 9 Cp नैव (for चैव). K1. 4 M7 वेत्यथ;
B7 विशदं; T1 G2. 6 वेत्यथ; T2 M1. 5. 6 वेद्यथ; G2
lacuna (for वेद्यहम्). ❧ Cn: न वेदोति नद्यादनु-
कर्षेण योज्यम् । ❧

26 K2 D7 G1 om. 26 (cf. v. l. 24). — ^a) G2
om. स्तु. K7 D4. 5. 9 अबुद्धित्वं (for 'द्वय'). D5 Cs
(gloss: ममत्वेनात्यन्तं बद्धस्य) ममत्वाधिकबंधस्य. — ^b)
K4 वेहम्; M6 योगम्; G3 (gloss: अष्टाङ्गयोगमग्नम्)
योग- (for योऽहं). K1. 4 G2 अज्ञम्; K7 अन्यम्;
V1 B8 Das. 24 मग्न; D4. 9 अन्य; D5 T G6 M1. 5-7
अज्ञ; G6 अत्र (for मग्नम्). Das इदं; T G2. 6 पुनः
(for इमं). — ^d) K6 Bo. 6 (marg. as in text)
Das Dn1. n2 D2. 8 अन्यत्वं; K7 Das Dn1 अन्य-; T

साम्यमेकत्वमायातो यादृशस्तादृशस्त्वहम् ॥ २७
तुल्यतामिह पश्यामि सदृशोऽहमनेन वै ।
अयं हि विमलो व्यक्तमहमीदृशस्तथा ॥ २८
योऽहमज्ञानसंमोहादज्ञया संप्रवृत्तवान् ।
ससंज्ञयाहं निःसङ्गः स्थितः कालमिमं त्वहम् ॥ २९
अनयाहं वशीभूतः कालमेतं न बुद्धवान् ।

G2. 6 अन्यो (for अन्यं). Das D9 T2 जनाजनं.

27 ^a) Das. 24 [अ]भवद् (for भवेद्). D6 बंधो
(for बन्धुर). ❧ Cp: अयं, जगदीश्वरः । ❧ — ^b) D5
न तेन (for अनेन). D7 G1 स हि (for सह). K6
मे क्षयः; K7 Bo Dn4 Ds2 D2. 4. 7. 9 T G1-2. 6 M1.
5-7 Cs (gloss: गोत्रतो विद्यादिना च संबन्धकरणसाम्यं क्षमं,
योग्यम्) मे (G1 ते)क्षमं; B8 मे क्षणं; Dn1 मे क्षयं;
Ds1 मोक्षयं; D5 मोक्षये (for 'णम्). — ^c) Das
आपन्नो (for आयातो). K6 V1 Bo. 8 Das D7 T
G1-2. 6 M1. 5-7 साम्य- (D7 G1 'ह्य')मेकत्वतां यातो (D7 T
G1. 3. 6 M1. 5-7 'स्ये); B9 'कृतां यातो; D6 साम्यमेव-
धतां यातो (sic). — ^d) Das om. (hapl.) तादृशस्त्व-
हम् D4. 9 हि (for तु).

28 ^a) K1. 6 Das G2 अहं (for अयं). K7 D4. 9
विपुलो (for विमलो). B8 (marg.) Ds1 T1 G2. 6 व्यक्तो
(for व्यक्तम्). — ^a) B9 (marg.) T1 G2. 6 इहम्
(for अहम्).

29 ^a) D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 सो (for यो). G2
संमोहाद् (for 'हाद्). — ^b) K2 आज्ञया; K6
अन्या यथा (hypermetric); K7 D4. 9 अन्यया (D5
'था); Ca. n. p (gloss: जडया प्रकृत्या) अज्ञया (as in
text). K1. 2. 4. 6 संप्रवर्तवान्; D7 G1 सह वृत्तवत्;
T1 G2. 6 सह वर्तनात्; T2 M1. 5-7 सह वृत्तवान्; G2
संप्रवृत्तवान् (for संप्रवृत्त'). — ^c) Das. 24 ससंज्ञया;
D7. 9 ससंगत्या; T2 ससंज्ञया (for ससंज्ञया). K7
D4. 9 हि निः; Ds2 हि नः; D7 [अ]थ निः; T1
G2. 6 हीनः; T2 [अ]भिनिः; G1 च निः (for [अ]र्हं
निः). Ds1 निःसंगं. Dn4 D8 ससंगयानं निःसंगः. — ^d)
Ds1 इव; D7 G1 इदं (for इमं). B7 Dn4 त्विह
(for त्वहम्).

30 ^a) K6 Bo. 8. 9 Das. 24 सोहमेवं (Das. 24 'व')
(for अनयाहं). K1 वशीभूता; K6 D7 वशी (D7
'शी')भूतः; Das वशीभूतं (for 'भूतः'). K7 D4. 5. 9

उच्चमध्यमनीचानां तामहं कथमावसे ॥ ३०
 समानयानया चेह सहवासमहं कथम् ।
 गच्छाम्यबुद्धभावत्वादेवेदानीं स्थिरो भवे ॥ ३१
 सहवासं न यास्यामि कालमेतद्धि वञ्चनात् ।
 वञ्चितोऽस्म्यनया यद्धि निर्विकारो विकारया ॥ ३२
 न चायमपराधोऽस्या अपराधो ह्ययं मम ।
 योऽहमत्राभवं सक्तः पराञ्जुखमुपस्थितः ॥ ३३

ततोऽस्मि बहुरूपासु स्थितो मूर्तिष्वमूर्तिमान् ।
 अमूर्तश्चापि मूर्तात्मा ममत्वेन प्रधर्षितः ॥ ३४
 प्रकृतेरनयत्वेन तासु तास्मिह योनिषु ।
 निर्ममस्य ममत्वेन किं कृतं तासु तासु च ।
 योनीषु वर्तमानेन नष्टसंज्ञेन चेतसा ॥ ३५
 न ममात्रानया कार्यमहंकारकृतात्मया ।
 आत्मानं बहुधा कृत्वा येयं भूयो युनक्ति माम् ।

C. 12. 11454
 B. 12. 308/71. 37
 K. 12. 312. 37

वशीकृतोहमनया. — ^b) G1 एतौ; M1. 5-7 एवं (for एतं). D5 कालमेतद्बुद्धवान्. — K2. 4 om. 30'-31'. — ^c) T1 G6 नीचां ताम् (for नीचानां). — ^d) D4 स्वामहं; D1 G1 अहं वै (G1 om. वै); T1 G6 अत्ताहं; T2 तानहं (for तामहं). K6 आविते; B6. 9 आवशे (for आवसे).

31 K2. 4 B6 om. 31^{ab} (for K2. 9, cf. v. l. 30). D2 om. (? hapl) 31. — ^a) T2 G3 सहानया; C3 (gloss: यया बुद्ध्या युक्तोऽहं याचितवान्, कृपणभावं गतवान्) समानया (as in text). K1 D1 T G6 यया; G1 यथा; G3 lacuna (for [अ]नया). K1 च ह; B3 चाहं; D5 चेहात्; G3 चोमे (for चेह). K7 D4. 9 ममासमानया चै (D4 वै)व; B6 (marg. as in text). 9 D4^a समानपापया चेह; M1. 5-7 समानमेवेह (M5 'येवेह') तया. ☞ Cp: समानया, मानेन अहंकारेण सह वर्तमानया । ☞ — ^b) K1. 6. 7 V1 B3 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 इमं (for अहं). — ^c) D4^a corrupt; D5 गच्छसि (for गच्छामि). K6 B6. 6 D6. 7 T1 G2. 6 M1. 5-7 अबुध; V1 B3 बुद्धि; G2 बुद्ध्या (for [अ]बुद्ध-). — ^d) K1 एश; K2. 4 एत; K6 एक; K7 D4. 9 इह; B6. 6 (marg.). 8 अथ; D5 आर्य (for एष). K2 स्थिरे; B6. 6-9 D2 D5 T2 G2 स्थिरी; D2 D4 G6 स्थिरा (for स्थिरो). K1. 2. 4 V1 D5 भव; K6. 7 D4. 9 [S]भवं; B1 D5 T2 G2. 8. 6 C3 भवेत्; M6 भवे: (for भवे).

32 ^a) K1. 2. 4 सहवासान्; D1 T G1. 2. 6 C3 (gloss: सतां निवासमाश्रयम्) संनि (T2 तं नि)वासं (for सह^a). B6 (marg. as in text) च; C3 तु (for न). V1 lacuna; D4^a यानया (for यास्यामि). — ^b) K2. 7 D4. 7. 9 T G1. 2. 6 एतं; D5 M1. 5-7 एवं (for एतद्). M1. 5-7 वि- (for हि). — ^c) K1 D4^a [S]सि; K6 तु; K7 D1 [S]सि (for सस्मि). K6 एतया (for अनया). K7 lacuna; V1 यद्द; B6 M6. 7 बुद्धि; G1 विद्धि; G2 बुद्धि; M1 बुद्धि; M5 बुद्धो (for बुद्धि). — ^d) K7 D4. 9 विकारवान् (for 'रया'). ☞ Cp:

विकारया, विकारस्वरूपा । ☞

33 ^a) D4. 9 वा (for च). K1 अपराधी (for 'राधो'). D1 G1-3. 6 स्याद् (for स्या). — ^b) K4. 5. 7 V1 B6. 6-9 D2. 8. 4 D2. 1. 4 D5 D2-5. 3. 9 ह्यपराधो (for अप^a). — ^c) K7 D4 अत्राभयं (for 'भव'). — ^d) K6 पराञ्जुखम् (for 'ञ्जुखम्'). K1. 2. 4 V1 D2 अवस्थितः (for उप^a). D5. 7 T1 G1. 2. 6 M1. 5-7 पराञ्जुखमुखे (T1 G6 'ख-') स्थितः. ☞ Ca: पराञ्जुखं, विपर्ययज्ञानम् ॥ Cn: बहिर्मुखं विषयम् । ☞

34 ^a) D2. 8. 4 रूपोस्मि (for 'रूपासु'). D2 ततोऽस्म्यरूपो रूपासु. ☞ C3: बहुरूपासु, सुरनरतिर्यगादिदेहेषु । ☞ — ^b) G1 स्थिता (for स्थितो). D2 om. (hapl.) मूर्तिष्व. K6 V1 B6. 8 (marg. as in text). 9 D3 C3 (gloss: परिच्छिन्नदेहाभिमानवान्) मूर्तिमान् (for [अ]मूर्ति^a). K7 स्थितो मूर्तिः स्वमूर्तिमान्. — ^c) K2. 4 B6 D4^a D2 D5 T G1-2. 6 C3 (gloss: स्वभावतो निरवयवः) अमूर्तिश्च; K7 D4. 9 मूर्तिस्थश्च; D7 अमूर्ता (for 'तैश्च'). K1. 2. 4 D5 G2 [अ]मूर्तिवान्; K6. 7 V1 B6-9 D2. 8. 4 D4. 9 T1 [अ]मूर्तात्मा; T2 M1. 5-7 मूर्त्यात्मा (for मूर्तात्मा). — ^d) B6 न यत्नेन (for ममत्वेन). K1. 2. 4 प्रदर्शितः; C3 (gloss: धार्ष्ट्यं गमितः) प्रधर्षितः (as in text).

35 ^a) K1 अयनत्वेन; G1 अधन^a; G2 अनयात्वेना (for 'यत्नेन'). K6 B6. 7-9 D2. 1. 4 D5 D2. 8. 3 C3 प्रा (B1 प्र)कृतेन मम (D2 'ह')त्वेन. ☞ Cp: नयो ज्ञानम्, तच्छून्यत्वेन । ☞ — ^b) G2 सुकृतास्मिह (for तासु तास्मिह). V1 B3 (marg.) च (for [ह]ह). — ^c) K1 D4^a कृतां (for कृतं). B3 (marg.) [ह]ह (for च). — ^d) K1. 2. 4 T1 योनिष्ववर्तमानेन. — ^e) K4 चेतना (for 'सा').

36 ^a) D5 lacuna; D1 G1 तन् (for न). K2. 4 मम संज्ञनखे कार्ये (sio); K7 मनसात्रानया कार्यम्; D2 C3 (gloss: मिथ्याधीनिषयया मात्रा: संसारबुद्ध्या) न ये

C. 12. 1145A
B. 12. 308/71. 37
K. 12 312. 37

इदानीमेष बुद्धोऽसि निर्ममो निरहंकृतः ॥ ३६

ममत्वमनया नित्यमहंकारकृतात्मकम् ।

अपेत्याहमिमां हित्वा संश्रयिष्ये निरामयम् ॥ ३७

अनेन साम्यं यास्यामि नानयाहमचेतसा ।

क्षमं मम सहानेन नैकत्वमनया सह ।

एवं परमसंबोधात्पञ्चविंशोऽनुबुद्धवान् ॥ ३८

अक्षरत्वं नियच्छेत त्यक्त्वा क्षरमनामयम् ।

अव्यक्तं व्यक्तधर्माणं सगुणं निर्गुणं तथा ।

निर्गुणं प्रथमं दृष्ट्वा तादृग्भवति मैथिल ॥ ३९

अक्षरक्षरयोरेतदुक्तं तव निदर्शनम् ।

मयेह ज्ञानसंपन्नं यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४०

निःसंदिग्धं च सूक्ष्मं च विबुद्धं विमलं तथा ।

प्रवक्ष्यामि तु ते भूयस्तन्निबोध यथाश्रुतम् ॥ ४१

सांख्ययोगौ मया प्रोक्तौ शास्त्रद्वयनिदर्शनात् ।

मात्रानया कार्यम्. — ^b) K1.2 अहंकार्य- (for 'कार-'). Bo -कृतार्थया; B1 -कृता त्वया; D1 G2 -कृतात्मना; T1 G2 -कृतं मया; G2 -कृता मया; Ca -कृतान्वया (for 'कृतात्मया'). — ^c) K1.2.4 पंचधा (for बहुधा). ☞ Cp: बहुधा, महदादिरूपेण ॥ G2: बहुधा कृत्वा, बहुविषयान् व्यात्वा । ☞ — ^c) K1.2.4 V1 B2-2 Das. 21 T G2.2 सेयं; K1 D4.2 नेयं; D2: योयं; D5 केयं; D1 G1.2 सोयं (for येयं). M1.5-7 युनक्ति मा (M5 मां) (for युनक्ति माम्). ☞ Cp: युनक्ति, संसारोपमोगाय प्रेरयति । ☞ — ^c) K2 Bo D22 अव-; B2 मम; G2 एव (for एष). D22 om. from व up to निर्म (in 36^r). K2 बुद्धे; D5 बुध्ये (for बुद्धो). M1.5-7 इदानीमसि संबुद्धो.

37 ^a) D5 समत्वम् (for ममत्वम्). K1.2.4 मनसो (for अनया). K1 D4.2 ममत्वं मम चा (D4 वा) त्वत्तम्. — ^b) D1 T G1.2.6 -कृतात्मना (for 'त्मकम्'). — ^c) V1 अवेत्य; D4.2 अवेत्य (for अपेत्य). K1.2 D22 इमं (for इमां). K1 हत्वा; K2 कृत्वा; M2 भित्वा (for हित्वा). — ^d) K2 संश्रयिष्ये; G2 सा श्रयिष्ये. D1 निरंतरं (for निरामयम्). ☞ Cn: निरामयं, निर्द्वंद्वं परमात्मानम् ॥ Cp: परमानन्दस्वरूपम् । ☞

38 ^a) K1 अन्येन (for अनेन). — ^b) D21 D21 D2.2.2 अचेतया; D22 'तनः (for 'तसा). K1.2 नानया हतचेतसा; D5 'या सह चेतसा; C2 'या हतचेतनः. — ^c) K1.2 V1 B2.7-2 D21 D22 D2.2.2 क्षेमं; K2.4 क्षरं; D22 क्षयं; D1 G1 क्षणं (for क्षमं). T2 महा- (for मम). K2 Bo D5 G1 सहायेन (for 'नेन). K1 D4.2 क्षेमं सहानेन मम. — ^d) M1.5-7 नैकत्वान् (for नैकत्वम्). — ^e) D1 T1 G1.2.6 पुरा न (for परम-). K1.2 -संबोधं; K1 -संबोधं; D2 -संबोधात्; D4.2 -संबोधं; G2 -संबोधात् (for 'संबोधात्). — ^f) K1.2.4 पंचविंशं (for 'विंशो). K1.2 [S]व-; K1 D2.2 T1 G1.2 C2 न; B2 (marg.).2 (marg. as in text) [S]व (for सु-). K2 -बुद्धवान्; G1 -बुद्धिमान्

(for -बुद्धवान्). ☞ Cv: सुपां सुलुग् (Pāṇini 7.1.39) इति वचनात् पञ्चविंशः, पञ्चविंशत्य । परमसंबोधादिति संबन्धः । ☞

39 ^a) K1.2 नियच्छेति; V1 D1 T2 G1.2 M1.5-7 निगच्छेत; D4.2 निगच्छेत्; D5 T1 G2 न गच्छेत; C2 न गच्छेयं (for नियच्छेत). M1.5.6 अनामयः. Cv त्यक्त्वाक्षरमनामयं. ☞ Cv: अनामयं जननमरणायामपरहितं परमाक्षरं नारायणं त्यक्त्वा तत्प्राप्तादात् अक्षरत्वममृतत्वं नियच्छेत । ☞ — ^c) K1 अव्यक्त- (for 'क्तं). K2 G2 -धर्माणां; K1 D4.2 T G2.2 C2 (gloss: स्फुटस्यापारं) -कर्मणः; Cpp -धर्माणं (as in text). D1 G1 व्यक्तमव्यक्तकर्मणः. — G2 om. (hapl.) 39^c-41^b. — ^d) D5.7 T G1.2 M1.5-7 Cv परमं (for प्रथमं). ☞ Ca: प्रथमम्, प्रथमपदं प्राधान्यपरम् ॥ Cn: प्रथमम्, अव्यक्तस्य आदिमम् ॥ C2: इष्ट्वा, आत्मतत्त्वेनानुभूय ॥ Cv: जीवस्य तु कदाचिन्निर्गुणत्वमिति सूचयितुं परमं निर्गुणमित्युक्तम् । ☞ — ^e) K1.2.4 बुद्धिमान्; K2 मैथिलः; D22 मैथिलं. ☞ Cv: तादृग्भवति, न तु तदेव भवति । ☞

40 G2 om. 40 (cf. v. l. 39). — ^a) T1 अक्षराक्षरयोः. — ^b) D1 G1 युक्तं (for उक्तं). K1.2 भवति (for तव नि-). — ^c) K1 महेह; D1 G1 तवेह; T2 G2 मयेहं (for मयेह). V1 -संयुक्तं (for -संपन्नं). — ^d) K1.2.4 तथा श्रुति- (for यथाश्रुति-). K1 D2 D4.2.2 -निदर्शनं (for 'र्शनात्).

41 G2 om. 41^a (cf. v. l. 39). K2.4 om. (hapl.) 41^a-42^b. — ^a) B2 सूक्ष्मां (for सूक्ष्मं). K1 D1 T G1.2 संदिग्धं (T2 'सिद्धं) च सुसूक्ष्मं च; M1.5-7 संदिग्धश्च स (M5.6 सु) सूक्ष्मत्वाद्. — ^b) K2.7 D4.2 विबुद्धं (D4 'द्ध-); G1 विबुद्धिं (for 'द्धं). D1 G2 विपुलं (for विमलं). Bo.5.7.2 D21.24 D21 D2.2.2 यथा (for तथा). — ^c) K1 D4.2 च (for तु). D5 भूप (for भूयस्).

42 K2.4 om. 42^a (cf. v. l. 41). — ^a) G2

यदेव शास्त्रं सांख्योक्तं योगदर्शनमेव तत् ॥ ४२
 प्रबोधनकरं ज्ञानं सांख्यानामवनीपते ।
 विस्पष्टं प्रोच्यते तत्र शिष्याणां हितकाम्यया ॥ ४३
 बृहच्चैव हि तच्छास्त्रमित्याहुः कुशला जनाः ।
 अस्मिंश्च शास्त्रे योगानां पुनर्दधि पुनः शरः ॥ ४४

पञ्चविंशत्परं तत्त्वं न पश्यति नराधिप ।
 सांख्यानां तु परं तत्र यथावदनुवर्णितम् ॥ ४५
 बुद्धमप्रतिबुद्धं च बुध्यमानं च तत्त्वतः ।
 बुध्यमानं च बुद्धं च प्राहुर्योगनिदर्शनम् ॥ ४६

C. 12. 11465
 B. 12. 306[7]. 48
 K. 12. 312. 40

इति श्रीमद्भाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

सांख्ययोगं (for 'योगौ'). V1 प्रोक्तः. —^b) K6 B6
 (marg. as in text) शास्त्रतत्त्व- (for 'द्वय-'). —^c)
 M1. 5-7 शास्त्रे (for शास्त्रं). K6. 1 B6. 8. 9 Ds2 G2
 यदेव सांख्यशा (Ds2 'ख्ये शा' स्त्रोक्तं; D1 T G1. 8. 6
 यदेव सांख्याः पश्यन्ति. —^d) D6 सांख्य- (for योग-).

43 ^a) K6 ज्ञेयं (for ज्ञानं). K2 Da4 प्रबोधनकर-
 (Da4 'कं' ज्ञानं. —^b) K6 अवनीपतिः. —^c) K1. 2. 4
 विस्पष्टं; K1 Da. 9 विस्पष्टं; Da4 T2 विस्पष्टं (for विस्पष्टं).
 K6 Ca (gloss: षष्ठितन्त्रे) तन्त्रे; G2 तन्त्रं (for तत्र).
 —^d) M1. 5-7 शिष्याणां हितकाम्यया.

44 ^a) D1 T G1. 8. 6 पृथक् (for बृहच्च). K1. 2. 4
 अप्येव तत्; K6 V1 Bo 6-9 Da3. 24 Dn1. 24 Ds
 D2. 3. 8 चैवमिदं; D6 G1 त्वे (G1 त्वै) व हि तत् (for
 चैव हि तत्). G2 वि*षेदपि तच्छास्त्रम्. —^b) Da3.
 24 ऊचुर (for आहुः). K6 V1 Bo. 6. 1. 8 (marg.). 9
 Da3. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 विदुषो (for कुशला).
 K1. 2. 4 नराः (for जनाः). —^c) B6 यस्मिंश्च (for अं).
 K1 lacuna; T2 G1 शास्त्र- (for शास्त्रे). —^d) K1
 परः शरः; Bo. 9 पुरःसरः; B6 पुनः सरः (for पुनः शरः).
 K6. 1 B6. 1 Da3. 24 Dn1. 24 Ds D2-4. 8. 9 Cn पुन-
 र्वेदे (K1 Da. 9 'देवैः') पुरःसरः (Ds 'राः'). ☞ Ca (read-
 ing स[श]रादधि पुनः स[श]रः): यथा शरात् दधि, मण्डो-
 दञ्जनादिना दधि, ततः शरः, इति अधो धारयन्ती अनवस्था
 जनादितया परिक्रियते ॥ Cn (reading पुनर्वेदे पुरःसरः):
 सांख्यशास्त्रे वेदे च अत्यन्तमादरोऽस्ति ॥ Cp (reading यथा
 वेदे पुरःसरः): पुरःसरः प्रवेशः । स वा दधि पुनः सरः इति
 पाठे, दधि सरःक्षेपाद्यथा दुग्धानन्तरं दधि भवति, दधिभावा-
 नन्तरं च पुनः सरो भवति, तथा योगानामस्मिन् शास्त्रे संक्षेप-
 विसराभ्यामपेक्षितप्राप्तिरित्यर्थः ॥ Cs (reading अस्मिन्शा-
 स्त्रे योगानां न दधीचिपुरःसराः): दधीचिप्रभृतयः पञ्च
 विंशत्परं संसारव्यतिरिक्तं परमात्मानं पश्यन्तीत्यर्थः । ☞

45 ^a) B6. 1 Da2. 24 G2 M1. 5-7 तत्र (for तत्त्वं).

— Ds1 om. (hapl.) 45¹⁰; D4 reads the same twice.
 —^b) K6 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. 24 D2. 3. 8 पश्य (B6. 1
 D6 'ख्ये'; D6 'च्य' ते न; Da4 यः पठेत; Ds2 पश्यन्ति
 च; T2 न पश्यन्ति; G2 M1. 5-7 न पश्यति (for न
 पश्यति). K1 नराधिपः. —^c) K1 V1 D4 (both
 times). 8. 9 च (for तु). K1 [अ]परं (for परं). K1
 V1 Bo. 6 (marg.). 1. 8 Da3. 24 Dn1. 24 Ds2 D2. 3. 4
 (both times). 8. 9 Cp तत्त्वं; T2 G2 तन्त्रं (for तत्र).

46 ^a) Bo. 1 Da3 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 बुद्धत्वाद्
 (for -बुद्धं च). D1 T G1. 8. 6 प्रबुद्धमप्रबुद्धं च. — V1
 reads 46¹⁰ on marg. —^b) K2 om. च. —^c) K4
 बुध्यमानं; Da4 बुद्धं; D6 बुध्यमाने (for 'मानं'). B6
 (marg.) बुद्धत्वं; Da4 बुध्यं च. D1 T G1. 8. 6 प्रबुद्धं
 (T2 'ध्यं') बुध्यमानं च. —^d) Da1 प्राप्नुयुर (hyper-
 metric); D1 G1 प्राह (for प्राहुर). K1 Da. 8. 9 -निद-
 र्शनात् (for 'शनम्'). ☞ Ca: बुद्धादित्रये द्वयमात्मज्ञान-
 प्रकाशकम् ।

Colophon. Ś1 D6 missing; Ks. 5 B1-5 Da1. 24
 Dn2. 28 D1 Ga. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1.
 1. 6. 1 V1 Bo. 6. 1. 9 Da3. 24 Dn1. 24 Ds D2-5. 1-9 T
 G1-8. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म; K2 दानधर्म. — Adhy.
 name: K1. 2. 4 V1 B6 Ds करालजनकसंवादः; K6 Bo.
 1-9 Da3. 24 Dn1. 24 D2. 3. 7. 8 वसि (B6 'त्रि') ष्टकराल-
 (D1 'ळ') जनकसंवादः; K1 Da. 9 करालजनकसंवादे विद्या-
 विद्या; D6 वसिष्टकरालजनकसंवादे विद्याध्यायः; T2 कराल-
 जनकसंवादे क्षराक्षरविभागं; G6 वसिष्टकरालजनकसंवादे क्षरा-
 क्षरविभागः; M5. 6 वसिष्टकरालजनकसंवादे विद्याविद्याकथनं.
 — Adhy. no. (figures, words or both): K6 Ś1; B6
 Da1 T1 G1. 6 130; B6 134; Dn1 133; Dn4 132;
 Da2 G2 M5 131; D6 128; T2 143; G2 146; M1.
 6. 1 129. — Śloka no.: Da4 Dn1 48; Dn4 D6
 47; Da1 42,

२९६

वसिष्ठ उवाच ।

अप्रबुद्धमथाव्यक्तमिमं गुणविधिं शृणु ।

गुणान्धारयते ह्येषा सृजत्याक्षिपते तथा ॥ १

अजस्रं त्विह क्रीडार्थं विकुर्वन्ती नराधिप ।

आत्मानं बहुधा कृत्वा तान्येव च विचक्षते ॥ २

एतदेवं विकुर्वाणां बुध्यमानो न बुध्यते ।

अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्यपि ॥ ३

न त्वेव बुध्यतेऽव्यक्तं सगुणं वाथ निर्गुणम् ।

कदाचित्त्वेव खल्वेतदाहुरप्रतिबुद्धकम् ॥ ४

बुध्यते यदि वाव्यक्तमेतद्वै पञ्चविंशकम् ।

296

✠ This adhy. is missing in S₁ D₅ (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 K₁ B₅ D₄ वसिष्ठ. — ^a) D₄ अथ बुद्धम्; D₅ अवबुद्धम्; C₅ (gloss: निसर्गतोऽचेतनम्) C₅ (gloss: चैतन्यहीनं) अप्र (as in text). G₂ इह (for अथ). D₁ n₄ D₅ D₂ s s अथ बुद्धमथाबुद्धम्. ✠ C_n: बुद्धं, बोधः परमात्मा, अबुद्धं, तदन्यो जीवः। ✠ — ^b) B₅ इदं (for इमं). K₁ गुणविधिं; K₅ 7 B₅ 7. 9 D₄ s. 4 D₁ s. 7. 9 T G₁ s. 6 C_p s 'निधि' (for 'विधि'). ✠ C_n: गुणविधिं, गुणानां सत्त्वादीनामेव विधिं विधानं प्रभावम् ॥ C_p (reading 'निधि'): गुणानां साम्यरूपम् । यद्वा गुणानां सर्वज्ञतानुसिप्रभृतीनां विधानम् । C₅: गुणनिधिं, गुणानामाधारम् । ✠ — K₁ 2. 4 read and K₅ D₄ G₂ repeat 1st after 3rd. V₁ B₅ D₁ n₄ D₅ D₂ s C_n s read 1st-2nd after 3rd. — ^c) K₅ (second time) कारयते; K₁ D₄ 9 धारयति (for 'यते'). K₁ 2. 4 ह्येषां; K₅ (first time) V₁ B₅ s-9 D₄ s. 4 (both times) D₁ n₄ D₂ s G₅ ह्येषा (for ह्येषा). — ^d) K₁ आक्षपते; G₁ आक्षपिते (for आक्षिपते). B₅ D₁ n₄ D₅ D₂ s. 3 तदा; T₂ G₅ यथा (for तथा). ✠ C_p: सृजति, सृष्टि-काले । आक्षिपते, संहारकाले । ✠

2 For the sequence in V₁ B₅ D₁ n₄ D₅ D₂ s C_n s, cf. v. l. 1. — ^a) K₁ 2. 4 D₁ T G₁ s. 6 इह (for त्विह). K₁ D₄ s. 9 अजस्रं (K₁ 'स्र' क्रीडनार्थं हि. — ^b) K₁ 6 V₁ B₅ s D₄ s. 7 T G₁ s. 6 विकुर्वन्ति (D₅ 'तं'); K₂ corrupt; K₁ D₄ D₁ n₄ D₅ D₂-4. 3. 9 विकरोति; B₅-8 G₁ C_p (gloss: आत्मानं विविधरूपं करोति) विकुर्वन्ति (for 'वन्ती'). K₅ 7 V₁ B₅ s-9 D₄ s. 4 D₁ n₄ D₅ D₂-5. 3. 9 G₂ जनाधिप (for जना). — ^c) ✠ C_n: बहुधा, विश्वतैजसप्राज्ञविरादसृष्ट्या-भर्तृभिन्नरूपेण । ✠ — ^d) K₁ तथैव; K₁ D₄ s. 9 तान्येव; D₁ सन्नेव (for तान्येव). K₅ 7 D₄ s. 9 असते पुनः;

V₁ B₅ s (marg) 7. 8 D₁ n₄ D₅ D₂ s. 8 C_n (gloss: तात्त्विकत्वेन पश्यति) प्रविच (V₁ D₄ प्रतिच; D₅ प्रविव) क्षते; B₅ 9 D₄ s. 4 D₅ प्रति (D₄ 'वि' वक्षयति (D₅ 'ते'); M₁ s-7 C₅ (gloss: बोद्धुमिच्छति) च विवक्षति; C_p (gloss: आत्मसात्प्रतिकर्तुमिच्छति) प्रवि-वक्षयति; C₅ (gloss: प्रवेष्टुमिच्छति) प्रविविचक्षति (for च विचक्षते).

3 For the sequence in V₁ B₅ D₁ n₄ D₅ D₂ s C_n s, cf. v. l. 1. — ^a) K₁ D₄ s. 9 एताम् (for एतद्). G₂ एव (for एवं). K₁ 2. 4. 6 V₁ B₅ s-9 D₄ s. 4 D₁ n₄ D₂ s विकुर्वाणो; D₁ T₁ G₁-8. 6 'वर्णं; D₅ 'वर्णा (for 'वर्णां). D₅ एतामेव हि कुर्वाणां; T₂ एत-देव हि कुर्वाणं. — ^b) B₅ D₄ बुध्यमानं; G₂ 'माने; C_n (gloss: जीवः) 'मानो (as in text). T₂ नु (for न). — After 3rd, K₁ 2. 4 read and K₅ D₄ G₂ repeat 1st. 3rd=6th. — ^c) K₁ -बोधनश्च (for -बोध-नाच्). D₅ चापि; T₁ G₅ चैवं; T₂ G₅ C_p (gloss: षड्विंशं) चैनं (for चैव). D₅ अव्यक्तबोधनाच्चैव; D₁ G₂ अव्यक्तं बोधनं चैव (G₁ 'नं'). ✠ C_v: अव्यक्तबो-धनाच्चैव, व्यक्तं स्पष्टं प्रत्यक्षं न भवतीति अव्यक्तं अनुमि-तिरूपं ज्ञानम् । ✠ — ^d) K₅ 7 B₅ D₁ D₄ s. 7. 9 T G₁ s. 6 उत (for अपि). ✠ C_p: बुध्यमानं, पञ्च-विंशम् । ✠

4 D₅ 7 G₁ om. (hapl.) 4-6. — ^a) K₅ नन्वेव; K₁ D₄ तत्त्वेव; D₄ न ह्येव; T G₅ 6 न त्वेनं (for न त्वेव). K₅ V₁ B₅ s-9 D₄ s. 4 D₁ n₄ D₅ D₂ s. 8 G₂ तात; M₁ s-7 न तु (for वाथ). B₇ D₄ T₁ G₅ निर्गुणः (for 'णम्'). ✠ C_n: अव्यक्तं कर्तुं, सगुणं रूपा-दिमत् निर्गुणं प्रधानपुरुषौ वा, न बुध्यते, अचेतनत्वाद्-व्यक्तस्य । अत एव तदप्रतिबुद्धकं, जडमित्याहुः । ✠ — ^c) K₁ 2. 6 B₅ एव; K₁ D₄ 9 त्वथ (for त्वेव). K₁ 2 कल्पेत् (for खल्वेतद्). ✠ C₅: कदाचित्, कल्पे । ✠ — ^d) K₁ 2 साहुर (for आहुर). T₁ G₅ -बंधकं; T₂ -बुध्यकं; G₅ बद्धकं (for बुद्धकम्). D₄ 3 तदाहुः प्रति-बुद्धकं.

बुध्यमानो भवत्येव सङ्गात्मक इति श्रुतिः ॥ ५
 अनेनाप्रतिबुद्धेति वदन्त्यव्यक्तमच्युतम् ।
 अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्युत ॥ ६
 पञ्चविंशं महात्मानं न चासावपि बुध्यते ।
 षड्विंशं विमलं बुद्धमप्रमेयं सनातनम् ॥ ७
 सततं पञ्चविंशं च चतुर्विंशं च बुध्यते ।

दृश्यादृश्ये ह्यनुगतमुभावेव महाद्युती ॥ ८
 अव्यक्तं न तु तद्ब्रह्म बुध्यते तात केवलम् ।
 केवलं पञ्चविंशं च चतुर्विंशं न पश्यति ॥ ९
 बुध्यमानो यदात्मानमन्योऽहमिति मन्यते ।
 तदा प्रकृतिमानेष भवत्यव्यक्तलोचनः ॥ १०
 बुध्यते च परां बुद्धिं विशुद्धाममलाम् यदा ।

C. 12. 11476
 B. 12. 309 (cl. 10)
 K. 12. 313. 10

5 Ds. 7 G1 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^a) K2 बुध्यते (for बुध्यते). B1 D3 4 च (for वा). — ^b) B9 एतच्च; G2 एनं वै (for एतद्धै). K1 D4. 9 T1 G8. 6 पञ्चविंशकः (for 'विंशकम्'). * Cn: अव्यक्तं कर्तुं, यदि जानाति तर्हि पञ्चविंशकं चिदाभासमेव उपाधिविशिष्टमयमहमस्मीति जानीयात्तु पञ्चविंशकसङ्गम् । * — ^c) K4 बुध्यमानो; K1 बुद्ध; D4. 81 बुध्यमानं; Dn4 माने; D4 माना; Cn (gloss: पञ्चविंशः ससङ्गात्मकश्चिद्रूपोऽङ्कारः) मानो (as in text). K1. 2 भवतु (for 'ति'). B8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 एव (for एष). — ^d) M1. 5-7 साङ्गात्मक (for सङ्गा). * Cs: सङ्गात्मकः, शब्दादिविषयकः, संसारी । *

6 Ds. 7 G1 om. 6 (cf. v. l. 4). — ^a) K2 Dn1 Ds2 प्रतिबुद्धे (K2 'ध्ये')ति; K6. 7 B1 D4. 8 Dn1 D2. 8 [अ]प्रतिबुद्धे (D8 'ध्ये')ति (for 'बुद्धेति'). * Cn: अनेन, सङ्गात्मकेन हेतुना । अविकारिणमपि सन्तमेतं पुरुषं अप्रतिबुद्धः मूढ इति वदन्ति । संक्षिप्यः । * — ^b) B9. 6. 7. 9 D4. 8 अच्युत; T G8 अच्युत (for अच्युतम्). — ^c) K1 'बोधनश्च'; K2. 4 T2 'बोधनाश्च' (for 'नाश्च'). Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 चापि; D4 वैव (for चैव). — ^d) T G8. 6 अपि (for उत). * Cn: बुध्यमानं जीवं पञ्चविंशं चिदाभासं वदन्ति । चिदाभासोऽपि दृश्यस्वान्नान्यं द्रष्टुमीष्टे । *

7 ^a) K1 Ds2 पञ्चविंश (for 'विंश'). D4. 8 महात्मानं; G1 अथा (for महा). M1. 5-7 पञ्चविंशकमात्मानं. — K2. 4 om. (hapl.) 7^a-8^b. — ^c) D4. 8 Ds2 M1 षड्विंश; G2 षड्विंशो (for 'श'). Ds reads from बुद्ध up to केवलम् (in 9^b) twice. D7 ब्रह्म (for बुद्धम्). * Cn: षड्विंशं, निरुपाधिवैतन्यम् । सर्वप्रकाशकमित्यर्थः । * — ^d) T2 अप्रमेय (for 'मेय').

8 For the repetition in Ds, cf. v. l. 7. K2. 4 om. 8^a (cf. v. l. 7). — ^a) K1 B8 D4. 7. 9 T G1. 8. 6 Cp स तु तं; B9 संततः; Cpp (gloss: व्याप्तं) स ततं (for सततं). D1 G1 M1 पञ्चविंश (for 'विंश'). — ^b) K1 D9 चतुर्विंश; D4. 8 lacuna; D1 G1 M1

पञ्चविंशच्. G2 तु (for च). — ^c) D4 दृश्या **;
 D1 T1 G1-8. 6 Cs (gloss: चेतनाचेतनौ) दृश्यादृश्यौ;
 Cp (gloss: अव्यक्तपुरुषस्वभावे) 'दृश्ये' (as in text).
 K6 B8. 8 Dn4 Cp ह्यनुगते; K1 D4. 5 (both times).
 7. 9 T G1. 8. 6 Cs 'गताव' (for 'गतम्'). — ^d) K2. 4
 अभागेव; K6 V1 B9. 6-8 Dn1. n4 Ds D2. 8 स्वभावेन;
 (for उभावेव). K4 महाद्युति; K1 'द्युति'; V1 B9. 6
 (marg.). 8 Dn1. n4 Ds D2. 8 'द्युते; D8 'महोद्यत'; T1
 G1. 6 महाद्युति: (for 'द्युती'). * Cn: षड्विंशस्य सत्त्वे
 मानमाह-दृश्येति । कार्ये कारणे च स्वभावेन स्वसत्तयानुगतं
 सन्मात्रं केवलं वस्तु षड्विंशशब्दितमित्यर्थः । *

9 For the repetition in Ds, cf. v. l. 7. — ^a)
 K1 अव्यक्तं (for अव्यक्तं). K6 D1 T1 G1. 8. 6 अनु;
 V1 B9. 9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 अत्र; Ds (both times)
 चात्र (for न तु). T2 अव्यक्तस्थस्तु तद्ब्रह्म. — ^c) D1
 G1 M1. 5-7 पञ्चविंश (for 'विंश'). K1. 2. 4 V1 G2
 तु (for च). B8. 7 D4. 8 Ds पञ्चविंशं चतुर्विंशं. — ^d)
 K2. 7 D4. 9 चतुर्विंशो; B9 G2 'विंशो; D1 M1. 5-7 'विंशच्'
 (for 'विंशं'). K1 तु; D1 T G1. 8. 6 M1. 5-7 च (for
 न). B9. 7 D4. 8 Ds आत्मानं च स (B9 D4. 1 न स;
 Ds स च) पश्यति.

10 ^b) K1. 4 D4. 8 Ds2 (before corr.) अन्ये (for
 अन्यो). M1 अन्योऽहं मन्यते तदा. — ^c) K6 Dn1 यदा;
 M1 lacuna (for तदा). Ds2 M1. 6. 7 एषु (for एष).
 * Cn: प्रकृतिमान्, प्रकृतिजयो । * — ^d) K4 G1
 लोचन; T1 G8. 6 लोचनः (for लोचनः). T2 भवेद-
 व्यक्तलोचनः.

11 ^a) K2. 7 Ds2 D4. 5. 9 च परं; K6 चापरां; D1
 T G1. 8. 6 M1. 5-7 Cs (gloss: निरतिशयानन्दस्वरूपं) परमं
 (for च परं). K6 बुद्धि; K1 D4. 9 बोध्यं; Ds T2
 M1. 5-7 Cs (gloss: स्वप्रकाशं) बुद्धि; T1 G8. 6 बुध्यं
 (for बुद्धि). — ^b) K1 D4. 8 Ds. 7. 9 T G1. 8. 6 M1.
 5-7 Cs (gloss: सर्वदोषहीनं) विशुद्धम्; B8 D2. 8
 विमलम्; G2 विशुद्धम् (for विशुद्धम्). K1. 2. 4 अचलं
 (K1 'लो') यथा; K1 D4. 5. 9 अचलं सदा; Ds D1 T

G. 12. 11476
B. 12. 309(a). 11
K. 12. 313. 11

षड्विंशो राजशार्दूल तदा बुद्धत्वमाव्रजेत् ॥ ११
ततस्त्वजति सोऽव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम् ।
निर्गुणः प्रकृतिं वेद गुणयुक्तामचेतनाम् ॥ १२
ततः केवलधर्मासौ भवत्यव्यक्तदर्शनात् ।
केवलेन समागम्य विमुक्तोऽऽत्मानमाप्नुयात् ॥ १३
एतत्तत्त्वमित्याहुर्निस्तत्त्वमजरामरम् ।
तत्त्वसंश्रयणादेतत्त्ववन्न च मानद ।

पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १४
न चैष तत्त्ववांस्तात निस्तत्त्वस्त्वेष बुद्धिमान् ।
एष मुञ्चति तत्त्वं हि क्षिप्रं बुद्धस्य लक्षणम् ॥ १५
षड्विंशोऽहमिति प्राज्ञो गृह्यमाणोऽजरामरः ।
केवलेन बलेनैव समतां यात्यसंशयम् ॥ १६
षड्विंशेन प्रबुद्धेन बुध्यमानोऽप्यबुद्धिमान् ।
एतन्नानात्वमित्युक्तं सांख्यश्रुतिनिदर्शनात् ॥ १७

G1. s. 6 Cs (gloss: कूटस्थं) अचलोपमं; M1. 5-7 अमला-
मलं (for 'लां यदा). — °) K1 शड्विंशो; K2
षड्विंशो; Ds1 D1 T1 G1. s. 6 M1. 5-7 'शं; Ds2 'शा
(for 'शो). K3 राजशार्दूल. — °) V1 Bo. 7. 8
Dn1. n4 Ds D2. s. 8 तथा (for तदा). K1 D4. 9 तदासौ
बुद्धतां व्रजेत्; B6. 9 Das. a4 D1 T G1-3. 6 M1. 5-7
तदा (Das. a4 'था) बुद्धत्वतां व्रजेत्; D5 तदा तत्त्वबुद्धतां
व्रजेत्. ☞ Ca: बुद्धत्वं, विमुक्तात्मानम् । ☞

12 °) Ds2 सर्वं; D4 सर्गे (for सर्गं). K1
-प्रलय-; T G1-3. 6 M1 -प्रलय- (for -प्रलय-). K4
Dn1 Ds D2. s. 8 -धर्मि वै; Ds4 -धर्मिणां; G1 'णि;
G2 'णी (for 'णम्). — °) B1. 9 Das. a4 Cp (gloss:
परमानन्दापरकत्वेन दुःखप्रदत्वेन च गुणहीनां) निर्गुणं; M1.
1. 1 Cs (gloss: ब्रह्मात्मन्) निर्गुणं (for 'णः). — °) K1
अचेतनं.

13 °) ☞ Ca: केवलधर्मा, केवलस्य ब्रह्मणो धर्मोऽसंसा-
रित्वादिरूपो यस्य सः । ☞ — °) M1. 5-7 -मोचनात्; Cs
-लोचनात् (for -दर्शनात्). — °) ☞ Cp केवलेन, षड्विं-
शेन । ☞ — °) K1. 2. 4. 6 Das. a4 Ds1 T1 G1 Cs
विमुक्तात्मानम्; D5 विमुक्तात्मानम्; G2 विमुक्तो ज्ञानम्
(for विमुक्तोऽऽत्मानम्). ☞ Cp: [आ]त्मानं, स्वरूपम् । ☞

14 °) D1 T G1. s. 6 एतं (for एतत्). K4. 6 V1
Bo. 6-8 Das Dn1. n4 Ds D2. s. 8 Cs तु; K1 ते; D1
T G1. s. 6 M1. 5-7 C1 वै (for तत्). D5 एतत्तत्त्वमिति
प्राहुर्. — °) V1 निस्तत्त्वम्; G1 निस्तत्त्वम्; Cp (gloss:
निष्प्रकारकम्) Cs (gloss: महदादिसंबन्धशून्यम्) निस्तत्त्वम्
(as in text). D1 G1 अजरामरं (for 'मरम्). ☞ Cn:
निस्तत्त्वः, कार्यकारणवर्जितः । ☞ — °) K3 तदा; M1.
5-7 ततः (for तत्त्व-). K2. 4 -संश्रयणा (K1 'सा)द् (for
'यणाद्). K1. 2. 4. 7 V1 B8 (marg. as in text) D4. 9
एव; K1 (also) D1 T G1. s. 6 एव (for एतत्). ☞ Cs:
संश्रयणात्, अविद्याकार्यशरीरे जीवमावेन प्रवेशात् । ☞
— °) K1. 2 D1 T G1. s. 6 तत्त्ववान्; B8 (marg. as in

text) तत्त्ववं; Cs तत्त्ववान् (as in text). Cs तु (for
च). K1 (sup. lin. as in text) मादन्; Ds2 Cs
मानतः; G2 M1. 5-7 मैथिल (for मानद). — °) K1
V1 Bo 6. 8. 9 Das. a4 -तत्त्वेति; K2 G1 -तत्त्वेन; D1
-तत्त्वे च (for -तत्त्वानि). ☞ Cp: अत एव तत्त्वपदं पञ्च-
विंशदेव कपिलादयः प्रयुज्यते । ☞

15 G2 reads 15 twice. — °) D4 वैष; M1. 5-7
चैव (for वैष). D1 G1 तातस् (for तात). — °) K1
निस्तत्त्वात्. Das. a4 एष; D5 ह्येव; T2 त्वेषु (for त्वेष).
D1 G1 ते स्वस्तेम बुद्धिमान् (sic). — K1 om. (hapl.)
15°-17°. — °) K3 एव; K1 D4. 9 एवं (for एष).
☞ Cn: तत्त्वं, अहं ब्रह्मास्मीति वृत्तिमपि एष मुञ्चति ॥ Cs:
तत्त्वं, अविद्या तत्कार्यं च । ☞ — °) Ds2 क्षिप्रः; Cs
(gloss: विद्योत्पत्तिसमकालं) क्षिप्रं (as in text). Ds4
D2. 8 बुद्धस्वः; Ds2 G2 (both times) बुद्धस्वः; D5
बुध्यश्च; D1 G1 बुद्धासु; T1 G6 बुद्धा सु; T2 बुद्धा
स्वः; M1. 6 बुध्यस्य (for बुद्धस्य).

16 K1 om. 16 (cf. v. 1. 15). — °) K2 षड्विंशो;
B1 यद्विंशो. Bo अति (for इति). — °) K1 D4. 9
बुध्यमानो; Ds2 गृह्यमाणो (for 'माणो). D5 बुद्धिमान-
जरामरः. — °) D5 [अ]बलेन (for बलेन). — °) K1
G1 समता; Cs (gloss: एकत्वं) समतां (as in text).
K1 G1 असंशयः. ☞ Cn: बलेन, स्वसामर्थ्येन । यथा
कतकरजो रजोन्तरं शमयस्वयमपि शास्यति, तथा चरमा
ब्रह्माकारा वृत्तिः वृत्त्यन्तरं स्वात्मानं च ज्ञमयतीत्यर्थः ॥ Cp:
बलेन, ज्ञानबलेन । ☞

17 K1 om. 17° (cf. v. 1. 15). — °) K2 G1
प्रबुध्येन; Ds G2 प्रबुद्धेन (for प्रबुद्धेन). — °) K4
बुध्यमानो; Ds4 बुद्धः; D5 G1 बुद्धि (for बुध्य-).
K2. 4. 7 D4. 1. 9 T G1. s. 6 हि (for सवि). K2 बुध्य-
मान्; D5 अबुध्यमान्; G2 M1. 5-7 बुद्धिमान् (for
अबुद्धि-). — °) Ds4 एतान्; D1 T G1. s. 6 M1. 1 Cs
एवं (for एतन्). ☞ Cp: एतत्, षड्विंशदेवेनात्मनो

चेतनेन समेतस्य पञ्चविंशतिकस्य च ।

एकत्वं वै भवत्यस्य यदा बुद्ध्या न बुध्यते ॥ १८

बुध्यमानोऽप्रबुद्धेन समतां याति मैथिल ।

सङ्गधर्मा भवत्येष निःसङ्गात्मा नराधिप ॥ १९

निःसङ्गात्मानमासाद्य पञ्चिंशकमजं विदुः ।

विभुस्त्यजति चाव्यक्तं यदा त्वेतद्विबुध्यते ।

चतुर्विंशमगम्यं च पञ्चिंशस्य प्रबोधनात् ॥ २०

एष ह्यप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ।

प्रोक्तो बुद्धश्च तत्त्वेन यथाश्रुतिनिदर्शनात् ।

नानात्वैकत्वमेतावद्द्रष्टव्यं शास्त्रदृष्टिभिः ॥ २१

मशकोदुम्बरे यद्वदन्यत्वं तद्वदेतयोः ।

मत्स्योऽम्भसि यथा तद्वदन्यत्वमुपलभ्यते ॥ २२

एवमेवावगन्तव्यं नानात्वैकत्वमेतयोः ।

एतद्विमोक्ष इत्युक्तमव्यक्तज्ञानसंहितम् ॥ २३

C. 12. 11490
B. 12. 309(a). 24
K. 12. 313. 24

ज्ञानम् । ॐ — ^a) K₁ D_{4.9} सांख्यैः; D_{5.7} G₁ सांख्यैः; T₁ सतां; T₂ सांख्यं (for सांख्य-). D_{as} -तत्त्व- (for -श्रुति-). K_{1.2.4} B₈ (marg as in text) M_{1.7} -निदर्शनं (for 'ज्ञानात्').

18 ^a) D₇ T G_{1.8.6} [अ]समेतस्य (for समे). ॐ C₈: समेतस्य, चैतन्याभासयुक्तान्तःकरणसंस्पृष्टस्य । ॐ — ^b) V₁ B_{0.6.8.9} D_{n1 n4} D₈ D_{2.8.8} ह (for च). K₇ D_{4.9} पञ्चविंशतिकेन च. — ^c) K_{1.7} V₁ D_{4.9} तदा तस्य; D₇ T G_{1.8.6} भवेत्तस्य (for भवत्यस्य). K₈ एकत्वं चैकदा तस्य; G₂ 'त्वं' चैव तत्त्वस्य. — ^d) K_{1.8} यदि; T₂ यथा (for यदा). M_{1.5-7} C₈ [अ]नु- (for न). ॐ C_n: बुद्ध्या न बुध्यते, धीनिरोधे सति गाढसुषुप्तिवत् षड्विंशानुभव इत्यर्थः । ॐ

19 ^a) D₄ corrupt. K₈ D_{as} [S]प्रबुद्धेन; D₇ G₁ 'ध्येत; C_n (gloss: वाङ्मनसातीततया अगोचरीकृतेन) 'द्धेन (as in text). — ^b) K₁ समतां; K₇ समेतां (for समतां). K_{1.2.4} [अ]पञ्चयं (for मैथिल). — ^c) D_{n4} G₂ संगधर्मो (for सङ्गधर्मा). G₈ पूर्वा (for एष). K_{1.2.4.6} संगधर्मैव (K_{2.4} 'वि' दिलेष; D₇ G₁ सरसंगस्याभवलेप (sic). — ^d) K₈ निःसङ्गात्मा; D₇ G₁ निःसङ्गाज्ञो (for निःसङ्गात्मा). G₁ रसाधिप (for नरा').

20 ^a) K₁ D_{as} निःसङ्गा (K₁ 'धा'स्मानम्. D₇ G₁ निःसङ्गाज्ञो नराधस्य. — ^b) D₇ G₁ षड्विंशजम् (for 'कम्'). K₇ D_{n1.n4} D₈ D_{2.8.5.7.8} T G_{8.6} विभुं; D_{4.9} G₁ विभुः (for विदुः). — ^c) D₅ विभुं (for विभुस्). K_{1.2.4} V₁ सोऽव्यक्तं; K₈ च व्यक्तं; K₇ D_{4.9} वाच्यक्तं (for चा'). ॐ C₇: विभुः समर्थः सन्, अव्यक्तं अव्यक्तमूलं ब्रह्माहमित्यर्हकारं, त्यजति । ॐ — ^d) B₈ तु (for तु). D₇ G₁ त्वेनद् (for त्वेतद्). K₁ विमुच्यते; K₇ D_{4.5.9} प्रबुध्यते; G₂ हि बु (for विबु). G₈ यदा त्वेतस्य बुध्यते. — ^e) K_{1.2.4} महागार्ध; K₈ B_{0.6-9} D_{as.44} D_{n1.n4} D₈ D_{2.8.8} असारं च; D₇ T₁ G_{1.8.6} महाभाग; G₂ अभावं च (for अगार्धं च). — ^f) K₁

प्रबोधनात् (sic).

21 D₈₁ om. 21^{msd}. — ^a) ॐ C_n: अप्रतिबुद्धः क्षरः, बुध्यमानः अक्षरः । ॐ — ^b) D₇ G₁ तेन च (for तेऽनघ). — ^c) D₅ G₂ बुधश्च; D₇ T₁ G_{1.6} बुद्धिश्च; C_n (gloss: ईशः) बुद्धश्च (as in text). ॐ C₇: अप्रतिबुद्धः मन्दमतिभिः, सुबुद्धिभिश्च प्रतिबुद्धो नारायणः । तत्त्वतः ते बुध्यमान इष यथा भवति तथा प्रोक्तः इति योजना । ॐ — ^d) K_{1.2.4} -नि (K₁ -वि) दर्शनं (for 'ज्ञानात्'). — ^e) ॐ C₈: नानात्वं च एकत्वं च नानात्वैकत्वम् ॥ C₇: नानात्वं च एकत्वं चेति द्वंद्वसमासे कृते तस्यापि पुनरेकीभावे नानात्वैकत्वमिति शब्दनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् । ॐ — ^f) K₈ V₁ B_{0.6-9} D_{as.44} D_{n1.n4} D₈ D_{2.8.8} -दर्शनात् (for -दृष्टिभिः).

22 ^a) K_{1.2.4} मशकोडं (K₃ 'कोडुं'बरे; B₀ मसकोडुंबरे; D_{as} D₈₁ M_{1.5-7} मशकोडुंबरो (D_{as} D₈₁ M₇ 'रो') (for 'डुंबरे). — ^b) K₈ तत्त्वम् (for तद्वद्). — ^c) K_{8.7} V₁ B_{0.6-9} D_{n1.n4} D₈ D_{2-5.8.9} मत्स्योदके; D_{as.44} D₇ T₁ G_{1.6} मत्स्याम्भसि (for मत्स्योऽम्भसि). D₅ तथा; G₂ तदा (for यथा). G₂ यद्वद् (for तद्वद्). — ^d) K₁ पद्यते; D_{as} -लभ्यते (for -लभ्यते).

23 ^a) K₇ V₁ B₀₋₉ D_{as.44} च; D₅ हि (for [अ]व-). V₁ B₈ -मंतव्यं (for -गन्तव्यं). — ^b) K₇ D₄ G₁ नानात्वैकत्वम्. — ^c) D₅ एवं (for एतद्). K_{8.7} D_{as.44} D_{n1.n4} D₈₁ D_{2.8} G₂ C₈ हि (for वि-). D_{4.7} T G_{1.8.6} विमोक्षम्; M₁ विमोक्त (for 'क्ष'). K₈ D₅ इत्युक्तो (for 'कम्'). — ^d) B₈ G₂ अव्यक्तं; D₅ ह्यव्यक्त-; D₇ T₁ G_{1.8.6} अज्ञानं; T₂ अज्ञान- (for अव्यक्त-). K_{1.2.4} B₈ D₇ T G_{8.6} -संज्ञितं; D₅ -संहितः; G₁ -संज्ञिकं; G₂ -संपदं; C_n (gloss: -विषयम्) -संहितम् (as in text). C₈ ज्ञानमज्ञानसंहितं. ॐ C₈: ज्ञानं, स्वप्रकाशब्रह्मस्वरूपम् । नानात्वमज्ञानम् । तेन संहितं संस्पृष्टं, संसारावस्थायाम् । ॐ

C. 12. 11490
B. 12. 109(8). 25
K. 12. 313. 25

पञ्चविंशतिकस्यास्य योऽयं देहेषु वर्तते ।
एष मोक्षयितव्येति प्राहुरव्यक्तगोचरात् ॥ २४
सोऽयमेवं विमुच्येत नान्यथेति विनिश्चयः ।
परेण परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै ॥ २५
विशुद्धधर्मा शुद्धेन बुद्धेन च स बुद्धिमान् ।
विमुक्तधर्मा मुक्तेन समेत्य पुरुषर्षभ ॥ २६
नियोगधर्मिणा चैव नियोगात्मा भवत्यपि ।

24 ^b) B₈ सो (for यो). K₂ चित्तेषु; B₉ D₁ G₁ देहेषु (for देहेषु). ☞ Cp: देहेष्विति बहुवचनादेक एव सर्वदेहवर्ती । ☞ — ^c) K_{1.2} एष मोक्षवि (K₂ 'य')-तव्येति; Cp एष मोक्षयितव्येति. — ^d) K_{1.2} -गोचराः; B₈ (marg. as in text) -दर्शनात्; G₂ -गोचरान्. ☞ C₃: अव्यक्तगोचरात्, अज्ञानकार्यसंसारान् । ☞

25 ^a) D₅ G₁ सोऽयम्; M_{1.5-7} योऽयम् (for सोऽयम्). G₂ एव (for एवं). D₃ विमुंचेत. — ^b) D₅ नास्त्यो-स्पत्ति (for नान्यथेति). ☞ Cp: नान्यथा, कर्मोद्भिः । ☞ — ^c) K_{1.2.4} परे च; V₁ Bo. 6-9 D_{3.2.4} D_{1.1.4} D_{2.2.5.8} G₂ M_{1.5-7} परश्च (for परेण). K₁ पर-धर्माश्च; K₇ D₉ 'धर्मैर्वा'; D_{1.7} T₁ G_{1.3.6} 'धर्मै च (D₁ वा); C₃ (gloss: संसारिभिर्भिन्नतास्यधर्मवान्) 'धर्मा च (as in text). ☞ Cv परेण संसारिभ्यो भिन्नेन नारायणेन । ☞ — ^d) D₅ एव (for एष).

26 K₇ om. 26^{ab}. — ^a) K_{1.2.4} D_{1.9} विमुक्त-धर्मा; D₅ निर्मुक्तं; Cv (gloss: संसारमलराहित्याख्य-धर्मवान्) विशुद्ध (as in text). D_{1.9} बुद्धेन बुद्धेन (by transp.); G₁ शुद्धेन बुद्धेन. B₈ (marg. as in text) तस्वेन (for शुद्धेन). B₈ M₁₋₇ स च (by transp.); D_{1.9} सह. — ^c) K₇ Bo D_{1.1} D₂ D₅ M_{1.7} युक्तेन; B₈ तस्वेन; G₂ सत्येन (for मुक्तेन). K_{1.2.4} D_{1.9} विशुद्ध (K₄ 'बुद्ध'; D_{1.9} 'मुक्त') धर्मयुक्तेन. — ^d) D₇ T₁ G_{1.3} समे (G₁ मवे) य भरतर्षभ; G₆ 'त्य मिथिलाधिप

27 K_{1.4} D_{1.5.9} G₂ read 27^{ab} twice. — ^a) K_{1.4} D_{1.9} (all four second time) विमुक्त; K_{6.7} V₁ Bo. 6-9 D_{3.2.4} D_{1.1.4} D₂ D_{1.2.4} (first time). 5 (second time). 1. 8. 9 (first time) T G_{1.2} (second time). 8. 6 M_{1.5-7} C₃ वियोग-; D₅ (first time) विमुक्त; G₂ (first time) वियुक्त (for नियोग-). K₁ (both times). 7 D₁ (both times). 1. 9 (both times) T G_{1.2} -धर्मणा; D₅ (first time) -धर्मणा;

विमोक्षिणा विमोक्षश्च समेत्येह तथा भवेत् ॥ २७
शुचिकर्मा शुचिश्चैव भवत्यमितदीप्तिमान् ।
विमलात्मा च भवति समेत्य विमलात्मना ॥ २८
केवलात्मा तथा चैव केवलेन समेत्य वै ।
स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वमवाप्नुते ॥ २९
एतावदेतत्कथितं मया ते
तथ्यं महाराज यथार्थतत्त्वम् ।

D₅ (second time) -धर्मणश्च (for -धर्मिणा). D₁ (first time) वैव (for चैव). ☞ C₃: वियोगधर्मिणा, अग्निहो-त्रादौ कर्मणि । ☞ — ^b) K_{1.4} (both second time). 6. 7 Bo. 7-9 D_{3.2.4} D_{1.1.4} D₂ D_{1.2.4} (second time). 5 (both times). 8. 9 (second time) विमुक्तात्मा; V₁ D₇ T G_{1.2} (second time). 8. 6 M_{1.5-7} वियो-गात्मा; B₈ G₂ (first time) वियुक्तात्मा (for नियो-गात्मा). K_{6.7} Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D_{3.2.4} D_{1.1.4} D₂ D_{1.2.4} (second time). 5 (first time). 8. 9 (second time) G₂ (first time) अथ (for अपि). — ^c) K_{1.2.4} विमोक्ष (K₄ 'क्षि')णाद्; K₇ D_{1.9} 'क्षेण; D_{1.1} 'क्षिप्य- (for 'क्षिणा). D₇ T G_{1.3.6} विमोक्षी (for 'क्षश्च). — ^d) K_{1.2.4.7} वै; D₇ G₁ [आ]ह (for [इ]ह). V₁ भवत्यपि; D_{1.9} तदा भवेत्.

28 ^a) D_{1.1} शुचिकर्मा; D₇ T₁ G₁ शुचिकर्मणा; G₂ M_{1.5} शुचिधर्मि (M₆ 'र्म')णा; M_{1.7} शुचिधर्मि (for शुचिकर्मा). K₇ शुचिश्च शुचिकर्मण; D_{1.9} शुचिकर्मणा शुचिश्च. — ^b) D_{1.1} दीप्तिकान् (for 'मान्). — ^c) M_{1.5-7} भवत्येष (for च भवति).

29 ^a) D₇ T G_{1.3.6} तथा चैव; M_{1.5-7} भवत्येष. — ^b) ☞ C₃: केवलेन, जीवन्मुक्तेनाचार्येण । ☞ — ^c) K_{1.2.4} स्वतन्त्रं वा (for 'त्रश्च). Bo स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रश्च; D₇ G₁ स्वधर्मेण स्वतन्त्रश्च. — ^d) K_{1.2.4.7} V₁ B_{8.9} D₅ अवाप्नुयात्; T₁ G₆ तथाप्नुते; T₂ G₂ उपाप्नुते (for अवाप्नुते). D₇ G₁ स्वतन्त्रं तं (D₇ om. तं) तवाप्नुते; G₂ 'त्रं समुपाप्नुते.

30 ^a) K₇ om. मया ते. — ^b) K₇ पथ्यं; D₇ T₁ G_{1.3.6} तस्वं (for तथ्यं). G₁ यदार्थ- (for यथार्थ-). — ^c) K₇ D_{1.5.9} अमत्सरीत्वं (for 'रत्वं). K_{6.7} V₁ Bo. 6-9 D_{3.2.4} D_{1.1.4} D₂ D_{1.2.4} G₂ परिगृह्य (for प्रति). D₁ वार्थ (for चार्थ). ☞ C₃: अमत्सरीत्वं प्रति-गृह्य, शमदमादिसाधनं स्वीकृत्य । ☞ — ^d) D₉ ब्रह्मणि (for ब्रह्म वि-). K₁ विशुद्धमात्मं; K₆ 'मावं; M_{1.7}

अमत्सरत्वं प्रतिगृह्य चार्थं

सनातनं ब्रह्म विशुद्धमाद्यम् ॥ ३०

न वेदनिष्ठस्य जनस्य राज-

नप्रदेयमेतत्परमं त्वया भवेत् ।

विवित्समानाय विबोधकारकं

प्रबोधहेतोः प्रणतस्य शासनम् ॥ ३१

न देयमेतच्च तथानृतात्मने

शठाय क्लीबाय न जिह्वबुद्धये ।

न पण्डितज्ञानपरोपतापिने

देयं त्वयेदं विनिबोध यादृशे ॥ ३२

श्रद्धान्वितायाथ गुणान्विताय

परापवादाद्विरताय नित्यम् ।

विशुद्धयोगाय बुधाय चैव

क्रियावतेऽथ क्षमिणे हिताय ॥ ३३

विविक्तशीलाय विधिप्रियाय

विवादहीनाय बहुश्रुताय ।

विज्ञानते चैव न चाहितक्षमे

दमे च शक्ताय शमे च देहिनाम् ॥ ३४

एतैर्गुणैर्हीनतमे न देय-

मेतत्परं ब्रह्म विशुद्धमाहुः ।

C. 12. 11502
B. 12. 309[s]. 36
K. 12. 313. 36

*मान्यं (for 'माद्यम्'). K₁ सनातनं ब्रह्मणिमाद्यशुद्धं (sic).

31 ") K₁ 2. 4 न चाप्यनि (K₂ 'न' इत्यर्थः; Bo. 6. 9 Das D₁ T Gs. 6 M₁ 5-7 Cnp Cp Kumbh. ed. नावेदनि (M₁ 'ति' इत्यर्थः; G₁ न देव"; G₂ न चेदनिष्ठस्य (for न वेदनिष्ठस्य). K₁ 2. 4 नरस्य (for जनस्य). ☞ Cn: वेदनिष्ठस्य निदाघवत्कर्मश्रद्धाजडस्य नावेदनिष्ठस्येति पाठः स्वच्छः ॥ G₃: वेदनिष्ठस्य, कर्मभोगार्थपरस्य स्वर्गादिकामिनः । ☞ —^b) D₁ परेयम्; G₁ वरेयम् (for प्रदेयम्). —^c) K₂ Das M₁ विवित्समानाय; K₃ V₁ Br. 3 (marg.). 9 Das Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 विवित्स"; D₁ G₁ विशुद्धमानस्य; T Gs. 6 विवित्समानस्य; G₂ विबुध्यमानाय; Cn (gloss: विशेषेण तृष्णावते । धेद्रूपाने इत्यस्य रूपम्) विवित्स" (as in text). K₃ V₁ B₃ Das Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 वि (K₃ V₁ B₃ Ds₂ नि)बोधकारणं; Bo निबोधकारकं; Das विरोध"; D₁ G₁ विबुद्धि" (G₁ 'द्ध') (for विबोध"). —^d) Bo (marg. as in text) साधनं; Das शाश्वतं; G₁ नाशं (for शासनम्).

32 ") K₃. 7 यथा; Das. a₁ त्वया (for तथा). K₁ 2. 4 D₄. 5. 9 [अ]कृतारमने; Das. a₁ [अ]धृता" (for [अ]नृता"). —^b) K₁ शठाय; M₃ तथा च (for शठाय). K₁ D₄. 9 क्लीबाय. D₁ द्विः; G₂ नि- (for न). —^c) K₂ पण्डिताज्ञान- (for पण्डित"). D₁ G₁ परावतापिने (for -परोप"). —^d) D₁ lacuna; G₂ ज्ञेयं (for देयं). K₂ D₁ त्वदेयं; K₄ V₁ Bo. 6. 7. 9 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3 तु देयं; K₃ च देयं (for त्वयेदं). K₄. 9 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 च; T₂ च वि- (for वि-). D₃ यादृशि (for 'शे'). D₃ विनिबोधमीदृशे. D₁ देयं त्वदेयं विनिबोधस्य इशे.

33 ") Ds₁ श्रद्धान्वितायार्थ-; Ds₂ 'तार्थीय'; Ds

श्रद्धान्वितायाथ; G₁ श्रद्धान्वितायाथ (for श्रद्धान्वि"). —^b) Das Ds₁ हि (for वि-). D₃ परापवादापरताय नित्यं. —^c) K₁ 2. 7 V₁ D₃ विशुद्धचित्ता (K₂ 'चित्ता')-य; D₄ 'विज्ञाय'; G₂ M₃. 5 'योगाय'; G₃ (gloss: यमनियमादिगुणवते) 'योगाय' (as in text). K₂ बुधाय; D₄ lacuna (for बुधाय). K₄ Bo Das Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 नित्यं; D₄ चैव (for चैव). —^d) Ds om. क्रियाव. K₄ Bo Das. a₁ Ds D₂. 3. 8 च (for sth). K₁ क्षमिनो; B₁ क्षमणे (for क्षमिणे). G₁ क्रियावते तक्षमिणे यथाथ (sic). ☞ G₃: क्रियावते, ईश्वरार्पणबुद्ध्या स्वकर्मनिरताय । ☞

34 ") G₃ विमुक्त- (for विविक्त-). —^b) Das विवाद- (for विवाद-). K₁ 2. 4 -व्रताय (for -श्रुताय). —^c) G₂ M₁. 5-7 द्विजातये (for विज्ञानते). K₃ वा (for च). K₁ 2 न चाहिताय; K₁ D₄. 5. 9 G₃ M₃ तथा हितक्षमे; D₁ (also as in text) न तत्क्षमा दमा; T G₁. 3 त (T₁ य)था हितक्षमा; G₂ दमक्षमान्विते (for न चाहितक्षमे). —^d) K₁ D₄. 9 सत्येवसमे; Bo. 7 श- (B₁ स)क्ते त्वसमे; Bo. 9 Das. a₁ M₁. 5-7 सक्तेवसमे; B₃ शक्तेय समे; D₃ शक्ते तु शमे; D₃ सत्ये च शमे (for शक्ताय शमे). K₄ V₁ समाय; K₃ समेव (for शमे च). K₃ Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 देयं (for देहिनाम्). K₁ शमे च प्रसक्ताय समाय देहिनां; K₂ समे च सक्ताय समाय देहिनां; D₁ T G₁. 3. 6 दमाय वित्यात्मसमाय देहिनां; G₂ शक्ताय चैकात्मसमता न देहिनां.

35 ") Bo एतद्; G₂ एकैर (for एतैर). D₁ G₁ नेहृतमे (for हीन"). —^c) B₃ श्रेयसे (for 'सा'). K₁ Das योक्षति. B₃ D₃ तादृशं कृतं; D₁ T₁ G₁. 3. 6 तादृशेन (for तादृशे कृतं). K₁. 2 न श्रेयसे (K₁ 'स्ये')

C. 12. 11502
B. 12. 309[6]. 36
K. 12. 313. 36

न श्रेयसा योक्ष्यति तादृशे कृतं
धर्मप्रवक्तारमपात्रदानात् ॥ ३५
पृथ्वीमिमां यद्यपि रत्नपूर्णं
दद्यान्नदेयं त्विदमव्रताय ।
जितेन्द्रियायैतदसंशयं ते
भवेत्प्रदेयं परमं नरेन्द्र ॥ ३६
कराल मा ते भयमस्तु किञ्चि-
देतच्छ्रुतं ब्रह्म परं त्वयाद्य ।
यथावदुक्तं परमं पवित्रं
निःशोकमत्यन्तमनादिमध्यम् ॥ ३७
अगाधजन्मामरणं च राज-

निरामयं वीतभयं शिवं च ।
समीक्ष्य मोहं त्यज चाद्य सर्वं
ज्ञानस्य तत्त्वार्थमिदं विदित्वा ॥ ३८
अवाप्तमेतद्धि पुरा सनातना-
द्विरण्यगर्भाद्भुवतो नराधिप ।
प्रसाद्य यत्नेन तमुग्रतेजसं
सनातनं ब्रह्म यथाद्य वै त्वया ॥ ३९
पृष्टस्त्वया चासि यथा नरेन्द्र
तथा मयेदं त्वयि चोक्तमद्य ।
तथावाप्तं ब्रह्मणो मे नरेन्द्र
महज्ज्ञानं मोक्षविदां पुराणम् ॥ ४०

मोक्ष(K1 योक्ष)ति तादृशे कृतं. — ^d) Das धर्म; Ds धर्मे (for धर्म-). G1 -प्रवक्तारम् (for 'क्तारम्). K1 धर्मप्रवक्तारमपात्रदानात्.

36 V1 reads 36 cn marg. — ^a) G1 पृथिवीम्. D1 G1 अपि (for यद्यपि). K1 रत्नपूर्णं; Da4 'पूर्णं (for 'पूर्णं). — ^b) K2 दद्यान्; G2 यद्यान् (for दद्यान्). Da4 om. न. Ks B1 अदेयं (for नदेयं). K1.2 इदम्; Da4 प्रियम् (for त्विदम्). — Da4 om. 36^a-37^b. — ^c) Ds यत्तेन्द्रियाय (for जितेन्द्रि). Ks [अ]संशयं; Bs 'शयं च. — ^d) Ds न चेत् (for भवेत्). D1 G1 भगवन् (for परमं). Ds1 नरेन्द्र.

37 Da4 om. 37^{ab} (cf. v.l. 36). — ^a) D4 कराल; T G2.2.6 कराल. Dn1 D1 मास्ते (for मा ते). K2 भयसंस्तु; D1 T G2 M1.5-7 'मस्ति (for 'मस्तु). Bo om. from मस्तु up to तेजसं (in 39^a). — ^b) K1.2.4 D1 T G1.2.6 transp. श्रुतं and परं. K1 Ds त्वयानव (for त्वयाद्य). — ^c) D1 T1 G1 त (T1 य)था यदुक्तं; G2 एतावदुक्तं (for यथा). — ^d) Ks Bo.6-8 Da2.24 Dn1.24 Ds D2.2.7 T G1-2.6 M1.5-7 विशो-कम् (for निःशो). K2 अनाद्यमर्थ्यं; K1 Da2.24 Ds.9 'दिमध्यं (for 'दिमध्यम्).

38 Bo om. 38 (cf. v.l. 37). — ^a) T2 G1 अगाध-; G2 अगाध- (for अगाध-). ☞ Cn: अगाधजन्म, अगाधं अप्रतिष्ठितं जन्म येन, जन्मनिवर्तकम् ॥ Cp: नेदं गाधमति-गम्भीरं, अजन्म, मरणनिवर्तकम् । ☞ — ^b) K4 निरा-म्ये (for 'मयं). — ^c) Da4 समीक्ष. Ds सर्वं (for सर्वं); K1.2.4 सर्वथाद्य (for 'चाद्य सर्वं). Ks.7 B1

Das Dn1.24 D2.2.7.8 T1 G1.2.6 चाद्य (for 'चाद्य). Ks Dn4 Ds1 D2.2.8 M1.5.6 सर्व- (for सर्व). — ^d) M1 मत्त्वार्थम् (for तत्त्वा). K1.2.4.7 Bo.7 D4.2.9 T2 G2 इमं (for इदं).

39 Bo om. up to तेजसं (cf. v.l. 37). — ^a) K2.6 V1 Bo.7.8 Das.24 Dn1.24 Ds D2.2.8 मया (for पुरा). — ^b) K1.2.4 द्विरण्यगर्भाग्रजतो; D1 T G1.2.6 M1.5-7 'मद्यजतो; G2 'मद्भुवतो (for 'मद्भु-दतो). Dn4 जनाधिप (for नरा). — ^c) Ks आ-साद्य (for प्र). Bs (marg. as in text) धर्मेण; T1 G1.2.6 यत्नेन (for यत्नेन). D1 तमद्य; G1 समुद्य- (for तमुग्र-). Bo Das Dn1.24 Ds D2.2.8 -चेतसं (for -तेजसं). — ^d) Bs (marg) यथा हि; D1 G1 स नाद्य (for यथाद्य). Das.24 पुरा (for त्वया).

40 Da4 repeats 40^a after 40^b. — ^a) K1.2.4 इष्टस् (for पृष्टस्). K1.2.4 V1 ह्यसि; Ks चाद्य; K1 D4.9 [अ]द्यासि (for चासि). D1 T G1-2.6 M1.5-7 पृष्टो (D1 G1 इष्टो) यथा ह्यसि (G2 'आस्म्यद्य) त्वया नरेन्द्र. — ^b) Ks V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1.24 Ds D2.2.8 G2 यथा (for तथा). K1.2.4 मयोक्तं (for मयेदं). T G1.2.6 M1.5-7 तव (for त्वयि). K1.2.4 चेदमद्य; D1 चोक्तमाद्य (for चोक्तं). K1 अद्य वै (for अद्य). — Da4 om. 40^c. — ^c) Ks तथावामं; K1 D4.7.9 T G1.2.6 यथावासं; Bo तथा चासं; Bs तथा ह्यावासं; Dn4 Ds तथा वासं; Ds1 तथावासे; M1.5-7 यथा त्ववासं (for तथावासं). Ks Gs ब्राह्मणो (for ब्र). — ^d) K1.2.4.6 Bo Das.24 Dn1.24 Ds D2-2.8.9 T2-G2

भीष्म उवाच ।

एतदुक्तं परं ब्रह्म यस्मान्नावर्तते पुनः ।
 पञ्चविंशो महाराज परमर्षिनिदर्शनात् ॥ ४१
 पुनरावृत्तिमाप्नोति परं ज्ञानमवाप्य च ।
 नावबुध्यति तत्त्वेन बुध्यमानोऽजरामरः ॥ ४२
 एतन्निःश्रेयसकरं ज्ञानानां ते परं मया ।
 कथितं तत्त्वतस्ताव श्रुत्वा देवर्षितो नृप ॥ ४३
 हिरण्यगर्भाद्विषाणा वसिष्ठेन महात्मना ।
 वसिष्ठाद्विषाणादूलाभारदोऽवाप्तवानिदम् ॥ ४४

नारदाद्विदितं मह्यमेतद्ब्रह्म सनातनम् ।
 मा शुचः कौरवेन्द्र त्वं श्रुत्वैतत्परमं पदम् ॥ ४५
 येन क्षराक्षरे विद्ये न भयं तस्य विद्यते ।
 विद्यते तु भयं तस्य यो नैतद्वेत्ति पार्थिव ॥ ४६
 अविज्ञानाच्च मूढात्मा पुनः पुनरुपद्रवन् ।
 प्रेत्य जातिसहस्राणि मरणान्तान्युपाश्रुते ॥ ४७
 देवलोकं तथा तिर्यङ्मानुष्यमपि चाश्रुते ।
 यदि शुध्यति कालेन तस्मादज्ञानसागरात् ॥ ४८
 अज्ञानसागरो घोरो ह्यव्यक्तोऽगाध उच्यते ।

G. 12. 11516
 B. 12. 308/81. 50
 K. 12. 313. 50

महा-; D₁ G₁ महं (for महज्). D₅ गीतं (for ज्ञानं).
 K₂ मोक्षविदं; K₁ D_{1.9} तत्त्वविदां; B₉ ब्रह्म; D₅
 मोक्षमिदं; G₂ मोक्षचित्तां (for 'विदां'). K_{5.1} V₁ B₉.
 6-9 D_{2.2} D_{1.1} D_{1.1} D_{1.1} D_{1.1} D_{1.1} परायणम्; G₂ तथैव
 (for पुरायणम्).

41 " K₂ यदुक्तं परमं ब्रह्म. — " K_{1.2} V₁ D₂
 पञ्चविंशं; D₄ विंशः; G₁ विंशो (for 'विंशो'). — " D₁
 B₉ परमात्म-; D_{4.9} परमर्षेर् (for 'मर्षि-'). G₂ निवेश-
 नात् (for 'निदर्शनात्').

42 " K_{5.1} B₉ D_{2.2} D_{4.5.8.9} नावृत्तिम् (for
 जा). — " K₅ V₁ B₉ D_{2.2} D_{4.5.8.9} तु
 (for च). — " D₂ (before corr.) T₁ न वा; T₂
 न यो; M_{1.5-7} न चेद् (for नाव-). — " K₅ V₁
 B₉ D_{2.2} D_{1.1} D_{1.1} D_{1.1} D_{1.1} T₁ G_{1.2.6}
 [s]जरामरं (for 'मरः').

43 " Some MSS. निःश्रेयसकरं. — " K₅ V₁
 B₉ D_{2.2} D_{1.1} D_{1.1} D_{1.1} D_{1.1} T₁ G_{1.2.6} ज्ञानं
 ते परमं मया (G₁ पदं). — K₂ om. 43^{ad}. G₁ om.
 (hapl.) 43^{ad}-45^{ad}. — " D₅ तत्ते (for तात्). — " K₅
 श्रुता (for श्रुत्वा).

44 G₁ om. 44 (cf v. l. 43). — " K_{5.1} V₁
 B₉ D₄ T₂ वसिष्ठेन. K₅ महर्षिणा (for महात्मना).
 — " K_{5.1} V₁ B₉ D₄ T₂ वसिष्ठाद्. K_{5.1} B₉ D_{2.2}
 D_{4.5.9} शार्दूलो (for 'शार्दूलान्'). — " K₂ नारदो
 (for 'दो'). K₁ व्याप्तवान् (for स्वाप्त).

45 G₁ om. 45 (cf v. l. 43). — " K₂ विदितं
 (for विदितं). M_{1.5-7} होतन् (M₁ तं) (for मह्यम्).
 — " M_{1.5-7} मया (for एतद्). D_{2.2} निदर्शनं
 (for सनातनम्). — " K₂ शुचा (for शुचः). — " K₂

K₁ D_{4.5.9} श्रुत्वा तत्; B₉ (marg as in text). 1 D_{2.2}.
 24 तदेतत्; D₁ G_{3.6} श्रुत्वेदं; T₁ श्रुत्वैतं (for 'तत्').

46 " D_{2.2} 24 तेन (for येन). K_{2.6} D_{2.1} D₂
 [अ]क्षराक्षरे (D_{2.1} 'रा'); D_{2.2} क्षराक्षरे (for 'क्षरे').
 K_{1.2.4.7} V₁ D_{4.9} भिद्ये; B₉ विद्ये; D_{2.2} विदे;
 D_{2.1} वेत्ति; D₅ भिद्यो; T₁ विदेर; G₁ वृत्ते; G₂ ज्ञाते;
 G₅ विदेन्; Cn (gloss: विज्ञाते) विद्ये (as in text).
 — " B₉ D_{1.1} D_{1.1} D_{1.1} D_{1.1} D_{1.1} भयं तस्य न विद्यते. — " K_{1.2.4}
 न वि (K₄ मि)द्यते; D_{2.2} विद्यते तु. — " K₁ D_{4.5.1.9} G₂
 तद् (for [ए]तद्). K_{1.2.4} यो नो (K₂ ये नो; K₄ ये न) विद्यते पार्थिव.

47 " T₁ G_{1.6} अनु (G₁ न) ज्ञानाद् (for अविज्ञा-
 नाच्च). D_{5.1} स; T₁ G_{1.8.6} वि- (for च). K₄
 विमूढात्मा (hypermetric); K₁ मोहाच्च; D_{4.9} मो-
 हात्मा (for मूढात्मा). — " K_{2.4} उपद्रवं; K₅ V₁
 B₉ D_{2.2} D_{1.1} D_{1.1} D_{1.1} D_{1.1} T₂ G₁₋₃ Cn (gloss:
 क्लेशवानभूत्) उपाद्रव (D_{2.2} 'वा'त्; B₉ T₁ G₅ M₁.
 5-7 उपद्रवान्; D₅ उपाद्रवेत् (for उपद्रवन्). — " B₁
 lacuna; D₅ प्रेत- (for प्रेत्य). — " K₁ मरण-
 तानि; G_{1.6} 'णाद्यानि; G₂ 'त्यानि (for 'न्तानि).

48 D_{2.2} D_{2.1} om. (hapl.) 48^{ab}. — " D_{5.1}
 देवलोकं (for 'लोकं'). K₁ तीर्थङ्ग; D_{5.1} राजंस. — " K_{2.4}
 B₉ D_{1.1} D_{1.1} D_{1.1} D_{1.1} D_{1.1} M₅ मनुष्यम् (for मा').
 G₂ सोश्रुते (for चा'). D_{5.1} तिर्यङ्मानुष्यमश्रुते. — " T₁
 G_{1.8.6} बुध्यते यदि कालेन. — After 48, T G_{5.6}
 Kumbh. ed. ins.:

761* उत्तीर्णोऽस्मादगाधार्थं परमाप्नोति शोभनम् ।

49 " D₄ घोरा (for घोरो). — " D₄ उच्यते
 (for उच्यते).

C. 12. 11517
B. 12. 309(a). 50
K. 12. 313. 50

अहन्यहनि मज्जन्ति यत्र भूतानि भारत ॥ ४९
यस्मादगाधादव्यक्तादुत्तीर्णस्त्वं सनातनात् ।

तस्माच्च विरजाश्चैव वितमस्कश्च पार्थिव ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

२९७

भीष्म उवाच ।

मृगयां विचरन्कश्चिद्विजने जनकात्मजः ।
वने ददर्श विप्रेन्द्रमृषिं वंशधरं भृगोः ॥ १
तमासीनमुपासीनः प्रणम्य शिरसा मुनिम् ।
पश्चादनुमतस्तेन पप्रच्छ वसुमानिदम् ॥ २

भगवन्किमिदं श्रेयः प्रेत्य वापीह वा भवेत् ।
पुरुषस्याध्रुवे देहे कामस्य वशवर्तिनः ॥ ३
सत्कृत्य परिपृष्टः सन्सुमहात्मा महातपाः ।
निजगाद ततस्तस्मै श्रेयस्करमिदं वचः ॥ ४
मनसोऽप्रतिकूलानि प्रेत्य चेह च वाञ्छसि ।

50 ^a) K1. 2 Bo D4. 9 G2 M7 तस्माद् (for 'व').
— ^a) D7 G1 उत्तीर्णात् (for 'र्णत्'). K1. 7 D4. 9 सना-
तनं (for 'तनात्'). — ^a) K1. 2. 4 विरजस्कश्च; K1
'जश्चैव (for 'विरजा'). — ^a) B6. 7 Das. 24 G6 भारत;
D9 पार्थिवः. V1 G1 वीतमन्यु (G1 वीतमस्क)श्च पार्थिव;
D5 वितमा भव पार्थिव.

Colophon. Ś1 D6 missing: K2. 5 B1-5 D41. 22
Dn1. n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*:
K1. 4. 5. 7 V1 Bo. 5-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T
G1-8. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4
V1 B6-9 Das. 24 Dn1 D5. 8 M1. 5-7 वसि (V1 B6
'सि)ष्टकराल (M1. 5-7 'ल)जनकसंवादः (K2 'वाः) समाप्तः;
K6 Ds D2. 8 वसिष्टकरालजनकसंवादः; K7 D4. 9 अच्य-
कनिर्णयः वसि (D9 'सि)ष्टकरालजनकसंवादः समाप्तः; Bo
करालजनकसंवादः; D7 T1 G6 वसिष्टकराल (D7 'ल)ज-
नकसंवादे मोक्षस्वरूपं; G1 करालजनकवसिष्टसंवादे मोक्षस्व-
रूपं; G2 वसिष्टकरालसंवादं समाप्तः; M. 6 (also) वसिष्ट-
करालजनकसंवादे गुणविधिकथनं. — *Adhy. no.* (figures,
words or both): K6 33; Bo. 8 135; B7 T1 G1. 6
131; Dn1 134; Dn4 133; Ds2 G8 M5 132;
Ds 129; T2 144; G2 147; M1. 6. 7 130. — *Sloka*
no.: D44 Dn4 51; Dn1 50; Ds 52.

297

This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. 1.
12. 274. 13; 283. 15).

1 M5 om. the ref. G1 वसिष्ट (for भीष्म). — ^a)

D4 corrupt. K1. 4. 7 Das G2 मृगया. K1 B8 विहरन्
(for विच). D7 राजन् (for कश्चिद्). — ^a) K1 Dn4
G1 ऋषि-. B6 वंशव (marg. 'क)रं (for 'धरं). Cs
(gloss: शमविज्ञानादिभिः) गुणैः (for भृगोः). K2
ऋषिवंशधरं भृगोः.

2 ^a) K1. 2. 4 Bo Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 उपासीनम्
(for तमा). Ds T2 उपासीनं (for 'सीनः). — ^b)
K1. 4 Bo मुनिः. — ^a) D7 G1 'अनुगते (for 'मतस्).
— ^a) K7 पप्रच्छ; D3 पप्रश्च; G1 ह्यपृच्छद् (for
पप्रच्छ). V1 G6 सुमहान् (for वसुमान्).

3 D7 G1 om. 3-4. Before 3, B6. 9 ins. वसुमान्-
वाच. — ^a) K1. 2. 7 D4. 8. 9 G2 इह; Ds D5 T1
G4. 6 M1. 5-7 Cs इह; T2 अहं (for इहं). Ds2 श्रेष्ठः;
G2 श्रेयं (for श्रेयः). — ^b) K6. 7 Bo. 7 Dn1 D41 Ds.
5. 8. 9 T M1. 5-7 च (for वा). K4 भजेत्; Dn1 भवे
(for भवेत्).

4 D7 G1 om. 4 (cf. v. 1. 3). Before 4, B6. 9
ins. भीष्म उवाच. — ^a) Bo सत्कृत्यः; T1 तत्कृत्य
(for सत्कृत्य). K1 स; K2. 4 स; K6 V1 B6-8
Das. 24 G2 तु; K7 D4. 5. 9 च; B6 lacuna (for
सन्). — ^b) V1 B6-8 Das Ds T1 G4. 6 स महात्मा
(for सुम). K1. 7 महातपः; Ds 'तपने (for 'तपाः).
— ^a) K7 D4. 9 निजगाद (for निज). — After 4,
K1. 2. 4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: K1
मोक्षधर्म].

5 Before 5, MSS. ins. ऋषिर्वाच. — ^b) G1
चैव; G2 नेह (for चेह). D4 corrupt; D9 चेहोह

भूतानां प्रतिकूलेभ्यो निवर्तस्व यतेन्द्रियः ॥ ५
धर्मः सतां हितः पुंसां धर्मश्चैवाश्रयः सताम् ।
धर्माद्धोकास्त्रयस्तात प्रवृत्ताः सचराचराः ॥ ६
स्वादुकासुक कामानां वैतृष्ण्यं किं न गच्छसि ।
मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ७
यथा ज्ञाने परिचयः कर्तव्यस्तत्फलार्थिना ।
तथा धर्मे परिचयः कर्तव्यस्तत्फलार्थिना ॥ ८
असता धर्मकामेन विशुद्धं कर्म दुष्करम् ।
सता तु धर्मकामेन सुकरं कर्म दुष्करम् ॥ ९

(for चेह च). T G1. 3. 6 M1. 5-7 न (for the second च). Ds1 वाञ्छति; T1 G1. 3. 6 Cs गच्छसि (for वाञ्छसि). ॐ Cs: भूतानां प्रतिकूलानि वाञ्छस्त्रयमपि मनसः प्रतिकूलानि गच्छसि । ॐ — °) Ds प्रतिभूतेभ्यो (for 'कूलेभ्यो'). — °) Ks. 1 D4. 5. 9 जितेन्द्रियः (for यतेन्द्रियः).

6 °) D1 T G1. 3. 6 M1. 5-7 सदा (for सतां). Ds द्वितं (for हितः). — °) Ds धर्म (for धर्मात्). Bs लोकः; T1 लोकात् (for लोकात्). K4 त्रयात् (for त्रयस्). — °) T2 प्रशस्ताः (for प्रवृत्ताः). K1 Ds सचराचरः; B1 सचराचराः.

7 °) G1 corrupt. Gs स्वादुं कारक (for स्वादु-
कासुक). — °) D4 वैतृष्णां. K1 D1 तु (for न).
Das. 24 यच्छसि; T1 M1. 7 गच्छति; G1 पृच्छसि (for
गच्छसि). — V1 reads 7^{ed} on marg. — °) Ks
मधु; Ks तनु; M1. 7 मधुः (for मधु). — °) K1
Bs (marg. as in text) D4. 5. 1. 9 नैव पश्यसि; T2
वानुप (for नानुप).

8 °) G1 परिचयं. Ds. 1 यथा संभोगसंस्थाने. — °)
Bs (marg. as in text) ते फलार्थिना; T2 तत्फला क्रिया
(for 'र्थिना). — Ds1 Ds G4 om. (hapl.) 8^{ed}. — °)
G1 सदा (for तथा). G1 om. from धर्मे up to फल-
र्थिना. Ds धर्मे (for धर्मे). — °) K1. 2. 4 कर्तव्यो
भूतिमिच्छता; V1 'स्यभूतिमिच्छति (sic).

9 °) Das. 24 Ds. 1 असतां; T1 G1. 3. 6 न सदा;
T2 नासता (for असता). K1 D4. 9 [अ]नर्थकामेन (for
धर्मे). — °) B1 दुष्करं; Ds. 1 G1 सुकरं (for विशुद्धं).
Ds. 1 धर्मे (for कर्म). G1 शुद्धं कर्म सुदुष्करं. — K1
V1 B1. 8 Dn4 D4. 5. 1. 9 T G1-3. 6 om. (hapl.) 9^{ed}.

वने ग्राम्यसुखाचारो यथा ग्राम्यस्तथैव सः ।
ग्रामे वनसुखाचारो यथा वनचरस्तथा ॥ १०
मनोवाकर्मके धर्मे कुरु श्रद्धां समाहितः ।
निवृत्तौ वा प्रवृत्तौ वा संप्रधार्य गुणान्गुणान् ॥ ११
नित्यं च बहु दातव्यं साधुभ्यश्चानसूयता ।
प्रार्थितं व्रतशौचाभ्यां सत्कृतं देशकालयोः ॥ १२
शुमेन विधिना लब्धमर्हाय प्रतिपादयेत् ।
क्रोधमुत्सृज्य दत्त्वा च नानुत्प्येन्न कीर्तयेत् ॥ १३
अनुशंसः शुचिर्दान्तः सत्यवागार्जवे स्थितः ।

C. 12. 11531
B. 12. 310(09). 14
K. 12. 314. 14

— °) K1. 2. 4 न सता; Das. 24 सतां तु (for सता
तु). — °) K1. 2. 4 Ds1 विशुद्धं (for सुकरं).

10 °) G1 विना (for वने). K1 Das. 24 D4. 9 G1
Cs ग्राम्यसमाचारो; D1 'भुवारोधो (for 'सुखाचारो).
— G1 om. (hapl.) 10^{ed}. — °) D4 च (for सः).
— °) K1 D4. 9 T2 वन(T2 'न्य)समाचारो; T1 Gs. 6
वन्यसुखा; G2 सुखवना (for वनसुखा).

11 °) K1. 2. 4 मनोवाकर्मकं; Ks. 1 V1 B1. 8
(marg.). 8 Das Dn1. 24 Ds D2. 8. 5. 7. 8 'कायिके; Ds
'कायिके; T1 G1. 3. 6 'कर्मके; T2 'जे (for 'के). K1. 2
धर्म (for धर्मे). — °) Dn4 कुरु (for कुरु). K1. 2. 4
श्रेष्ठं; Dn4 Ms श्रद्धा; M1. 7 श्रद्धं; Ms शुद्धं (for
श्रद्धा). — °) M1. 5-7 निवृत्तौ (for 'त्तौ). D4 ह
वृत्तौ; D4 M1. 5-7 प्रवृत्तौ (for 'त्तौ). Dn4 प्रवृत्तौ वा
निवृत्तौ वा (by transp.). — °) Ds2 गुणान्गुणान्; T
G1. 3. 6 गुणान्गुणं.

12 °) K2. 4 बहु च (by transp.). — °) K1. 2. 4
साधूनां (for साधुभ्यश्च). K1 [अ]नसूयता; K1 B1 D4. 9
'यया; Ds1 Ds. 1 G1 [अ]नसूयता. — °) K4 D1 पार्थिवं;
D1 प्रार्थिनं; G1 प्रार्थ्य तं (for प्रार्थितं). Ds. 1 यम-
शौचाभ्यां; T G1. 3. 6 M1. 5-7 ब्राह्मणेभ्यश्च (for व्रत-
शौचाभ्यां). — °) K1 मत्कृते (for सत्कृतं).

13 °) K1 G1 सुखेन (for शुमेन). K1. 2. 4 कर्मणा
(for विधिना). — °) B1 (marg. as in text). 8
अर्हाय (for अर्हाय). D1 प्रतिसादयेत् (for 'पादयेत्).
G1 अर्हायास्तत्तिबाधते (sic). — K2. 4 om. (hapl.) 13^{ed}.
— °) V1 B1 Das D4. 9 G2 उत्सृज्य; Ds. 1 संछिद्य
(for उत्सृज्य). Ks V1 B1. 8-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds
D1. 3. 3 दत्त्वा (for दत्त्वा). G1 [अ]थ; G2 [अ]थ

C. 12. 11531
B. 12. 310(09). 14
K. 12. 314. 14

योनिकर्मविशुद्धश्च पात्रं स्याद्वेदविद्विजः ॥ १४

सत्कृता चैकपत्नी च जात्या योनिरिहेष्यते ।

ऋग्यजुःसामगो विद्वान्पटुर्मा पात्रमुच्यते ॥ १५

स एव धर्मः सोऽधर्मस्तं तं प्रतिनरं भवेत् ।

पात्रकर्मविशेषेण देशकालाववेक्ष्य च ॥ १६

लीलयाल्पं यथा गात्रात्प्रमृज्याद्रजसः पुमान् ।

बहुयत्नेन महता पापनिर्हरणं तथा ॥ १७

विरिक्तस्य यथा सम्यग्घृतं भवति भेषजम् ।

तथा निर्हृतदोषस्य प्रेत्यधर्मः सुखावहः ॥ १८

मानसं सर्वभूतेषु वर्तते वै शुभाशुभे ।

अशुभेभ्यः समाक्षिप्य शुभेष्वेवावतारयेत् ॥ १९

सर्वं सर्वेण सर्वत्र क्रियमाणं च पूज्य ।

(for च). —^a) K₁ न तु तप्येन्; D_{as} नानुतप्यन्;
D_{as}. 9 ननु तप्येन् (for नानुत). D₅. 1 नानुतप्योक्तुकी-
र्तयेत्.

14 *) K₅ अनृसंशः; D₈ 'शंसः' (for 'शंसः').
K₁. 2. 4 शुभो (for शुचिर्). —^b) K₁ आर्जव- (for
आर्जवे). T G₁. 2. 6 M₁. 5-1 रतः (for स्थितः). —^c)
K₁. 2 जाति- (for योनि-). K₂ विशुद्धाश्च; T₁ G₅
-विशुद्धं (for -विशुद्धश्च).

15 *) K₁. 2. 4 सत्कृतश्च; B₁ D₅. 1 सत्कृता; T
G₁-2. 6 संस्कृता (for सत्कृता). D₅. 1 वा (for च).
K₁. 2. 4 V₁ Ca चैक (K₂ 'व') पत्नीकः; K₅ Bo. 6. 8
(marg.) एव (B₅ तात) पत्नी च. Cp (C_{pp} as in text)
सत्यस्य चैकपत्नीको. —^b) K₁. 2. 4 सत्यः; V₁ सत्या;
D₅. 1 न्याय्या; M₁. 5-1 जात्यां (for जात्या). K₁ D₄.
5. 1. 9 उच्यते (for इष्यते). —^d) D₅. 1 तद्धर्माश्च; C₅
(gloss: अच्ययनादियुक्तः) षट्कर्मा (as in text).

16 Bo om. 16^a-17^b. B₅ reads 16^b twice.
—^a) K₂ धर्माः; B₅ (second time). 9 D₅. 1 ब्रह्मा
(for धर्मः). B₅ (second time). 9 [अ]सौ धर्मस्;
D₅. 1 [अ]धर्मस् (for सोऽधर्मस्). —^b) D₅. 1 corrupt.
K₁ तं च (hypermetric); G₂ न (for the second
तं). K₁. 2. 4 प्रतिदिनं; V₁ 'नरो' (for 'नरं'). K₂
भजेत्; K₅ ब्रजेत् (for भवेत्). B₅ (first time) तत्त्वं
प्रतिपदं च वै; B₅ (second time) तं मातश्च नरं भजेत्;
B₁. 9 D_{as} तन्मतिश्च नरं त्व (B₅ भ-; D_{as} ब्र) जेत्. —^c)
K₁. 2. 4 बाह्य- (for पात्र-). —^d) K₁ D₄. 9 देशं कालम्;
D₅. 1 देशकालम् (for 'कालाद्'). T₁ G₅. 8 अपेक्ष्य (for
अवेक्ष्य).

17 Bo om. 17^a (cf. v. l. 16). —^a) D₁ लील-
याम्यां (for 'याल्पं'). D_{as} गोत्रात्; M₁. 5-1 गात्रं (for
गात्रात्). —^b) T₁ G₅. 8 संमृज्याद्; G₁ सारां (sio);
G₂ प्रमृज्य (for प्रमृज्याद्). B₅ वै रजः; D_{as} D₁. n₄ D₅
D₂. 2. 8 तु रजः; G₁ रजसं; M₁. 5. 1 राजसः (for रजसः).
K₁ D₄. 1. 1. 8 प्रमृज्यादात्मनो रजः. —^c) D_{as} D₁. n₄

D₈ च महत् (for महता). —^a) K₁ D₄. 9 पापनिर्ह-
रणं; G₁ पतिनिर्हरणं (for पापनि). D₅. 1 यथा (for
तथा).

18 *) K₂ विलस्य; K₅ B₅. 1. 9 D_{as}. a₁ Cal. ed.
विविक्तस्य; K₁ D₁. 2. 4. 1. 9 T G₁. 2. 6 M₁. 5-1 C_v
(gloss: अन्ने रागरहितस्य) विरं; G₂ विमुं (for विरि').
K₂ तथा; B₅ घृतं (for यथा). ☞ C₁: विरेचनानन्तर-
मेव घृतपानं भेषजम् । ☞ —^b) K₂. 1 B₅. 8 D₄. 9 T₁
G₁-2. 6 M₁. 5-1 हितं; B₅ यथा; D₁. 2 D₅. 2. 8 घृतिर्;
D₈ घृतिर्; T₂ चित्तं (for घृतं). —^c) K₁ D₅. 1 G₁. 8
निहतः; B₂ निहत- (for निर्हृत-). K₁. 2 -पापस्य (for
-दोषस्य). —^d) D_{as} D₁ प्रेत्यधर्मः; D₁ 'धर्माः'. D₅. 1
सुखावहाः; G₂ 'वहं' (for 'वहः').

19 *) B₅ D₅. 1 मानसः; B₅-9 D_{as}. a₁ G₂ मनसः
(for मानसं). K₁. 2 सर्वभूतानां (for 'तेषु'). —^b)
B₁-9 D_{as} वर्तते वै; G₁ वर्ततेषु (for 'ते वै'). K₁
D₄. 5. 1. 9 च (for वै). K₅ D_{as} D₁. n₄ D₅. 1 T₂ G₁
शुभाशुभं. — D₁ om. 19^a-20^b. —^c) K₄. 5 V₁
B₅. 5. 1. 9 D_{as}. a₁ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 सदाक्षिप्य (for
समा). —^d) K₁. 2 M₁. 5 (before corr. as in text).
5. 7 [अ]वतारय; K₁ D₄. 9 'धारयेत्'; T G₁-2. 6 'धा-
रय (for 'तारयेत्'). — After 19, K₁ D₄. 9 ins.:

762* मानसं बृद्धसेवाभिर्दुःखं शरीरमौषधैः ।

वाचिकं मन्त्रजाप्येन विद्वान्यस्नाद्विनाशयेत् ।

20 K₁ D₁ om. 20^a (for D₁, cf. v. l. 19).
—^a) G₁ om. (hapl.) सर्वं. T G₅. 6 सर्वेण सर्वं (by
transp.). M₁. 5-1 सर्वत्र सर्वेण (by transp.). D_{as} धर्मेण
(for सर्वत्र). —^b) K₅ हियमाणं च; D_{as}. a₁ क्रियमाणश्च
(D_{as} 'स्य'); D₄. 5. 9 'णं तु (D₅ तु) (for 'णं च').
T G₁. 2. 6 प्रपूजय (G₁ 'यं') (for च पूजय). K₅ V₁
B₅. 5-9 D_{as}. a₁ D₁. n₄ D₅ D₂-5. 8. 9 पूजयेत् (for
पूजय). —^c) D_{as} अधर्मे (for स्वधर्मे). B₅-9 D_{as}
यच्च; D₅. 1 यश्च (for यत्र). —^d) D_{as} D₁ कामः;
D₅. 1 कार्यं (for कामं). K₂. 6 V₁ B₅. 5-9 D₁. n₄ D₅

स्वधर्मे यत्र रागस्ते कामं धर्मो विधीयताम् ॥ २०
अधृतात्मन्धृतौ तिष्ठ दुर्बुद्धे बुद्धिमान्भव ।
अप्रशान्त प्रशम्य त्वमप्राज्ञ प्राज्ञवचर ॥ २१
तेजसा शक्यते प्राप्तुमुपायसहचारिणा ।
इह च प्रेत्य च श्रेयस्तस्य मूलं धृतिः परा ॥ २२
राजर्षिरधृतिः स्वर्गात्पतितो हि महाभिषः ।

ययातिः क्षीणपुण्यश्च धृत्या लोकानवाप्तवान् ॥ २३
तपस्विनां धर्मवतां विदुषां चोपसेवनात् ।
प्राप्यसे विपुलां बुद्धिं तथा श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ २४
स तु स्वभावसंपन्नस्तच्छ्रुत्वा मुनिभाषितम् ।
विनिवर्त्य मनः कामाद्धर्मे बुद्धिं चकार ह ॥ २५

C. 12. 11542
B. 12. 31009. 25
K. 12. 314. 25

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

Ds. 8. 5 7. 8 Gs धर्मे; Das a4 D4 धर्म (for धर्मो).
Ks V1 Bo (marg. as in text). 7. 8 Ds स धीयतां;
Das अधी°; Da4 अधी°; Ds1 D4 विधीय तं (sic);
G2 M1. 5-7 स धीमतां (for विधीयताम्).

21 °) K1 अदृतात्मा; K2 आदृतात्मा; K4 आधृ-
तात्मा; K7 Ds अकृतात्मन्; D4 आकृतात्मन्; Ds. 7
अधर्मात्मन्; G2 अधृतात्मा (for 'मन्'). K2 इतौ;
K7 D4 कृतस्; Ds कृतौ (for धृतौ). Dn1 तिष्ठन्;
Gs तिष्ठेद् (for तिष्ठ). — °) K4. 6. 7 V1 Bo. 6 Das
Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 T G1-3. 6 अप्रशान्तः. Bs M1.
5-7 प्रशम्यस्व; B7 'म्यंत; B8 'म्ये त्वम्; D7 प्रशान्त-
त्वम् (for प्रशम्य त्वम्). — °) K4 V1 Bo. 7. 9 Das.
a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1-3. 6 M1. 6 7 अप्राज्ञः
(for 'ज्ञ'). Ds प्राज्ञवाच् (for 'वच्'). Ks वरः;
K7 D4. 9 भव (for चर).

22 °) T G1. 6 M1. 5-7 ओजसा (for तेजसा). Ds. 7
वायम् (for प्राप्तुम्). — °) K1. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Das.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T1 G2. 3. 6 उपायः (for
उपाय-). V1 Ds1 Ds सहचारिणः (V1 'णां); Ds. 7
सहचारिणा (for -सहचारिणा). — °) M1. 5-7 वै (for the
second च). — °) K2 G2. 8 पुरा (for परा).

23 For Mahābhāṣa, cf. l. 91; for Yayāti, l.
87. V1 reads 23^{ab} on marg. — °) K2 Da4 D4. 9
T2 G1 अधृति- (D4 'तः; Ds 'तेः) (for अधृतिः).
— °) K2. 4 पतिते; M1. 5-7 पतितो (for पतितो).
G2 [s]पि (for हि). T G1-3 M1. 5-7 महाभिषक् (for
'भिषः). — °) M6. 7 क्षीणपुण्यं. K4. 6 V1 Bo. 6-9
Das a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 G2 [s]पि (for च). G1
यथाधृतिः क्षीणपुण्यो. — °) Ds. 7 Gs लोकम् (for
लोकान्). Ds अवाप्तुयात् (for 'प्तवान्).

24 Bo om. 24^a-25^b. V1 reads 24^{ab} on marg.

— °) B2 T G1. 3. 6 M1. 5-7 धर्मधृतां; G2 'विधां (for
'वतां). — °) Ds1 विदुषी; G1 परेषां (for विदुषां).
— °) Ks Gs प्राप्यसे; T1 प्राप्यते. K1. 2. 7 D4. 5.
7. 9 सिद्धिं (for बुद्धिं). — °) M1. 5-7 तथा (for तथा).
K4 [s]भिपद्यते; B7 (before corr.) [s]भिपद्यते; D4
[s]तिपत्स्यसे; Ds G1 [s]भिवत्स्यसे; Ds [s]पि पत्स्यसे
(for 'भिप'). — After 24, K1 Ds1 D4. 9 ins.:

763* स तु विप्रस्थथा पृष्टो राज्ञा जानकिना वने ।
प्रोक्तवानखिलं धर्मं मोक्षाश्रममनुत्तमम् ।

[(L. 2) Ds2 धर्मं (for धर्मो).]

25 Bo om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). Before 25,
Bs-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 G1 ins. भीष्म उवाच.
— °) K2. 4 चतुः; Ks B7 सत्तः; Das. a4 स स्व-
(for स तु). Ks स्वभावसंपन्नं. — °) Ks V1 Bs-8
Das. a4 विनियम्य; T1 'वृत्त्य (for 'वर्त्य). T1 मुनिः;
M1. 5-7 ततः (for मनः). K2 reads मनः कामाद्
twice. B7 कामान्; T1 कामं (for कामाद्). — °) Ks
बुद्धिश्च. Ds1 सः (for ह).

Colophon. Ś1 Ds missing; Ks. 5 B1-5 Da1. a2
Dn2. n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan:
K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bs-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T
G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4
जानु (K4 'न)क्यानुशासनं; Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 M5. 6 जनकानुशासनं; Gs जनक-
कुमारर्षिसंवादो मनःप्रतिकूलवर्जनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Ks 34; Bo. 8 136; B7 T1 G1.
3. 6 132; Dn1 135; Dn4 134; Ds3 M5 133;
Ds 130; T2 145; G2 148; M1. 6. 7 131.
— Śloka no.: Da4 Dn1. n4 Ds 25.

२९८

८. 12. 11543
9. 12. 311(10). 1
१. 12. 315. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्माधर्मविमुक्तं यद्विमुक्तं सर्वसंश्रयात् ।
जन्ममृत्युविमुक्तं च विमुक्तं पुण्यपापयोः ॥ १
यच्छिवं नित्यमभयं नित्यं चाक्षरमव्ययम् ।
शुचि नित्यमनायासं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
याज्ञवल्क्यस्य संवादं जनकस्य च भारत ॥ ३
याज्ञवल्क्यमृषिश्रेष्ठं दैवरातिर्महायशाः ।

पप्रच्छ जनको राजा प्रश्नं प्रश्नविदां वरः ॥ ४
कतीन्द्रियाणि विप्रर्षे कति प्रकृतयः स्मृताः ।
किमव्यक्तं परं ब्रह्म तस्माच्च परतस्तु किम् ॥ ५
प्रभवं चाप्ययं चैव कालसंख्यां तथैव च ।
वक्तुमर्हसि विप्रेन्द्र त्वदनुग्रहकाङ्क्षिणः ॥ ६
अज्ञानात्परिपृच्छामि त्वं हि ज्ञानमयो निधिः ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वमेतदसंशयम् ॥ ७

याज्ञवल्क्य उवाच ।

श्रूयतामवनीपाल यदेतदनुपृच्छसि ।

298

 This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. 1. 12. 274. 13; 283. 15).

1 Ds2 reads the ref. on marg. — ^a) K1. 2 B6. 9 G2. 6 M6 विमुक्तं (for विमुक्तं). — ^b) B6. 9 विमुक्तं (for विमुक्तं). T1 G1-3. 6 तत्त्वं (for सर्वं). K1 4. 6 7 B6. 8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-5 7-9 Cn. 8 (gloss: अज्ञानात्) संशयात् (for संश्रयं). — ^c) K2 Bo. 6. 8 (marg.). 9 M1 5-7 विमुक्तं (for विमुक्तं). K1. 2. 4 यद् (for च). — ^d) Bo. 6. 8 (marg.). 9 विमुक्तं (for विमुक्तं). K1 D4. 9 विमुक्तं सुखदुःखयोः.

2 ^a) K2 अभयं; M1. 6. 7 अभवं (for 'यं'). — ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 अक्षरम्; Das अक्षयम्; D4 वाक्षरम् (for चा). — ^c) Ca: अनायासं, निर्द्वन्द्वम् ॥ Cn: उपाधिसंपर्केऽप्यप्रच्युतकौटस्थ-भावम् । ❀ — ^d) K7 भावान् (for भं). K1 Das Dn4 अर्हसि (for 'ति').

3 ^a) K1. 4 वर्णयिष्ये (for वर्तं). K2. 6 Bo Das Dn1. n4 Ds Ds. 4. 8 T1 G1. 3. 6 अत्र ते वर्तं (K2 'र्ण')-यिष्यामि. — ^c) K1 M1. 5-7 याज्ञवल्क्य (K1 'लक्य')स्य. G1 याज्ञवल्क्यस्य च संवादं (hypermetric).

4 ^a) M1. 5-7 याज्ञवल्क्यम्. K1. 2. 4 मुनि- (for कृषि-). — ^b) K7 V1 Bo 9 Ds. 4. 8. 9 T2 G1-8 देवरातिर् (for दैव'). ❀ Ca: दैवरातिः, देवरातजनकपुत्रः । ❀ — ^c) K7 पपृच्छ; Das प्रपृच्छ. — ^d) D4 प्राश्नविदां; Ds

**वर्तां; D1 प्रश्नवर्तां (for 'विदां'). K1 2. 4 B6 8 Dn4 Ds2 Ds वरः; Dn1 Ds1 D2 T1 Gs. 6 वरं (for वरः). B7 प्रश्नं प्रश्नविशारदः.

5 Before 5, B6. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T Gs. 6 ins. जनक उवाच. — ^a) K2 कतीन्द्रियाणि; T G1. 3. 6 अतीन्द्रियाणि (for कतीन्द्रि'). K1. 2 विप्रं; B6 राजर्षे (for विप्रर्षे). — ^b) K1. 2. 4. 6 तथा (for स्मृताः). — ^c) Das [अ]व्यक्त- (for 'क्तं'). K2 परे (for परं). K7 D4. 9 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). — ^d) B6 तस्मान् (for 'च्च'). K1. 2. 4 V1 परमस्ति; M5 मस्तु (for 'तस्तु').

6 ^a) D7 अभवं (for प्रं). K6 D4 वाप्ययं; Bo. 6 Das G1 चाप्ययं; Das वाप्ययं (for चाप्ययं). — ^b) Das कालं (for काल). K1 -संख्यं; K6. 1 B6 Ds -संख्या (for -संख्यां). — ^c) K1. 2 विप्रर्षे (for विप्रेन्द्र). — ^d) Das. 24 मदनुग्रहः; D4 त्वदनुग्रहं (for 'ग्रह-'). B6 (marg. as in text) T G1. 3. 6 -काङ्क्षिणे (for 'णः').

7 ^a) G1 पर्यपृच्छामि; M6 परिपृच्छामि (for 'पृच्छामि'). — ^b) V1 च (for हि). T1 G6 ब्रह्ममयो (for ज्ञान'). K2 निधिः; B7 निधेः (for निधिः). — ^d) K4 असंशयः.

8 K4 om. the ref. M1 5-7 याज्ञवल्क्य (for 'वल्क्य'). — ^a) K1. 2. 4 गुणानाम् (for श्रूयताम्). K2 अवनैपाल. — ^b) K1. 4 परि-; K2 lacuna (for अनु-). — ^c) K1. 2. 4 च परं; T2 परम-; M1. 7 परमा (for 'मं'). — ^d) K2 सांख्यानं (for 'नां'). B7 ततः परं (for विशेषतः).

योगानां परमं ज्ञानं सांख्यानां च विशेषतः ॥ ८
न तवाविदितं किञ्चिन्मां तु जिज्ञासते भवान् ।
पृथेन चापि वक्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥ ९
अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराश्चापि षोडश ।
अथ सप्त तु व्यक्तानि प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ १०
अव्यक्तं च महांश्चैव तथाहंकार एव च ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ११
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारानपि मे शृणु ।
श्रोत्रं त्वक्चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पञ्चमम् ॥ १२
शब्दस्पर्शौ च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।

वाक्च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥ १३
एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ।
बुद्धीन्द्रियाण्यथैतानि सविशेषाणि मैथिल ॥ १४
मनः षोडशकं प्राहुरध्यात्मगतिचिन्तकाः ।
त्वं चैवान्ये च विद्वांसस्तच्चबुद्धिविशारदाः ॥ १५
अव्यक्ताच्च महानात्मा समुत्पद्यति पार्थिव ।
प्रथमं सर्गमित्येतदाहुः प्राधानिकं बुधाः ॥ १६
महत्तत्त्वाप्यहंकार उत्पद्यति नराधिप ।
द्वितीयं सर्गमित्याहुरेतद्बुद्ध्यात्मकं स्मृतम् ॥ १७
अहंकाराच्च संभूतं मनो भूतगुणात्मकम् ।

G. 12. 115:0
B. 12. 311[10]. 18
K. 12. 315. 18

9 ^a) G₁ [अ]विदितः (for 'दितं'). — ^b) K₁ 2. 4 मात्र; D_{as} मां च; D_n मा तु (for मां तु). G₂ जिज्ञासते (for 'सते'). — ^c) T₂ दृष्टेन (for 'पृ'). K₆ वा (for च). D₆ 7 वक्तव्य (for 'व्यम्').

10 ^a) K₁ अष्टः (for अष्टौ). G₁ सर्वा (for प्रोक्ता). — ^b) K₁ विकारीशः; K₂ 'रश् (for 'काराश्). K₁ षोडश; K₆ 7 षोडशः. — ^c) M₁ 5-7 आसां (for अथ). K₇ D_n D_s D₂ 8. 7-9 तत्र तु प्रकृती (D₂ 'ति)-रष्टौ; T G₈ 6 तासां तु सप्त व्यक्ता वै. — ^d) B₆ अव्यक्तः (for अध्यात्म-). K₂ 4 -चित्तकः (for 'काः).

11 ^a) G₁ अव्यक्तश्च (for 'क्तं). K₆ V₁ B₆ 6-9 D_{as} 24 D_n 1. 24 D_s D₈ 8 महांतं च; D₂ महत्त्वं च (for महांश्चैव). — ^b) K₆ V₁ B₆ 8 D_{as} 24 D_n 1 अहंकारम् (for 'कार). D_{as} om. च. — ^d) D_{as} 4 पंचम (sic); D_s 7 पंचमः. ☞ C_n: पृथिव्यादिपदैस्तन्मात्राण्युच्यन्ते, प्रकृतिशब्दितत्वात् । ☞

12 K₇ D₄ om. (hapl.) 12; D₉ reads the same on. marg. — ^a) K₂ 4 त्वाष्टौ; K₆ G₁ चाष्टौ (for त्वाष्टौ). — ^c) G₁ श्रोत्र- (for श्रोत्रं). — ^d) D_{as} 24 D_n 1 G₁ घ्राणश्च (for घ्राणं).

13 ^a) K₁ शब्दौ स्पर्शौ; K₆ B₆ 8 D_s 5 G₁ 8. 6 M₁ 5-7 शब्दस्पर्शश्च; V₁ B₆ 9 D_{as} 24 D_n 1. 24 D_s D₂ 8 शब्दः स्पर्शश्च; D₇ T G₂ शब्दस्पर्शः; D₉ शब्दः स्पर्श (for शब्दस्पर्शौ). — K₂ 4 om. (hapl.) 13^a-20^b. D₇ om. (hapl.) 13^d. — ^d) K₁ वायुर; D_{as} मायुर; D_{as} G₁ पायु- (for पायुर). K₁ मेढ्रः; D_{as} मेढ्रः; D_n 1 मेढ्रं; D_s मेढ्र- (for मेढ्रं).

14 K₂ 4 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) K₁ एतां

(for एते). — ^c) K₇ D₄ 9 विद्धीं (D₂ 'ज्ज्ञे' द्वियाणि; D_{as} बुद्धिं. D_s 7 चैवानि (for [अ]थैतानि). — ^d) K₁ 6 मैथिलः. B₆ विशेषानि च मैथिल; D_{as} 24 सविशेषानि मे शृणु.

15 K₂ 4 om. 15 (cf. v. l. 13). — ^a) T₁ G₁ 8. 6 M₁ 6. 7 षोडशमं (for 'शकं). K₁ मनः षोडश संप्रादः; T₂ मनस्तु षोडशं प्राहुर. — ^b) G₂ (sup. lin.) -ज्ञान- (for -गति-). — ^d) D_{as} 24 शुद्धः; D_s 7 सत्त्व- (for तत्त्व-). D_n 4 -बुद्धिर (for -बुद्धि-).

16 K₂ 4 om. 16 (cf. v. l. 13). — ^a) K₁ T₂ अव्यक्ताश्च; T₁ G₁ 8 'क्तश्च (for 'क्ताच्). D_{as} महात्मा स; D_{as} महात्माश्च (sic) (for 'नात्मा). — ^b) K₁ समुत्पद्यति पार्थिव; K₇ D_s 5. 7. 9 जायते नृपसत्तम. — ^c) D_{as} 24 शब्दम् (for सर्गम्). K₂ 7 D_s 5. 7. 9 एतम्; D_{as} 24 एते; D_s G₂ एवं (for एतद्). — ^d) D_{as} 24 G₂ M₁ 5-7 प्राहुः (for आहुः). G₁ प्राधान्यकं; G₈ 'निकां; C_a (gloss: प्रकृतेरादौ जातम्) C_p (gloss: प्रधानकार्यं) 'निकं (as in text).

17 K₂ 4 D₇ om. 17 (for K₂ 4, cf. v. l. 13). — ^a) G₂ अहंकारम्; M₁ 6. 7 'काराद् (for 'कार). K₆ V₁ B₆ 9 D_{as} 24 उत्पद्यति; K₇ D_s 5. 9 जायते वै; D_n 1. 24 D_s D₂ उत्पन्नो हि; G₂ 'त्यति (for 'द्यति). — ^c) B₆ द्वितीय- (for 'यं). D_n 4 स्वर्गम् (for सर्गम्). — ^d) K₇ D_s G₂ एतं (for एतद्). K₁ 6 V₁ D_s 5. 9 बुधाः; G₂ नृप (for स्मृतम्).

18 K₂ 4 om. 18 (cf. v. l. 13). — ^a) K₁ अहंकारः; T G₈ 6 'कारश्च (for 'काराच्). — ^b) K₁ 7

C 12. 11560
S. 12. 3110. 18
K. 12. 315. 18

तृतीयः सर्ग इत्येष आहंकारिक उच्यते ॥ १८

मनसस्तु समुद्धृता महाभूता नराधिप ।

चतुर्थं सर्गमित्येतन्मानसं परिचक्षते ॥ १९

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।

पञ्चमं सर्गमित्याहुर्भौतिकं भूतचिन्तकाः ॥ २०

श्रोत्रं त्वक्चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पञ्चमम् ।

सर्गं तु षष्ठमित्याहुर्बहुचिन्तात्मकं स्मृतम् ॥ २१

अधः श्रोत्रेन्द्रियग्राम उत्पद्यति नराधिप ।

सप्तमं सर्गमित्याहुरेतद्वैन्द्रियकं स्मृतम् ॥ २२

ऊर्ध्वस्रोतस्तथा तिर्यगुत्पद्यति नराधिप ।

अष्टमं सर्गमित्याहुरेतदार्जवकं बुधाः ॥ २३

तिर्यक्स्रोतस्त्वधःस्रोत उत्पद्यति नराधिप ।

Ds महा. (for मनो). K1 -गणात्मकं (for -गुणा'). —^a) K7 Da1 तृतीयः; G1 'यं' (for 'यः'). K6 एव (for एष). —^d) Da4 Da1 Ds G1 अहंकारिक (for आहं). D2 उच्यते (for उच्यते).

19 K2, 4 om. 19 (cf. v. l. 13). —^a) G1 समुद्धृतं (for 'द्धृता'). —^b) C7: महाभूता, पुंस्त्व-माषम् । C — For 19^{ab}, K7 D4, 5, 7, 9 subst.:

764* समुद्धृतानि मनसो महाभूतानि पार्थिव ।

[Ds पार्थिवः.]

—^a) M1 चतुर्थः; M1 'थैः' (for 'थं'). K6 सर्गं (for सर्गम्). K7 इत्याहुर्; T2 इत्येव; G2 इत्युक्तं (for इत्येतन्). —^b) K7 -चक्षते (for -चक्षते). K6 V1 Bo. 6-9 Da3, a4 मानसं विद्धि नाम (Da4 मान)तः; Dn1, n4 Ds D2, 8, 8 'सं विद्धि मे मतं; T G1, 3, 6 'सं चित्तात्मकं.

20 K2, 4 om. 20^{ab} (cf. v. l. 13). —^a) K6 Ds1 G2 शब्दस्पर्शः; K7 D4, 9 G1 शब्दः स्पर्शः; Bo. 6-9 Da4 Ds, 5, 7 T G2, 6 शब्दस्पर्शश्च (for शब्दः स्पर्शश्च). K7 om. the second च. —^b) M6 गंधं (for गन्धस्). —^c) G2 पंच* (for पञ्चमं). G1 सर्गं (for सर्गम्). —^d) Da1 D4 भौतिकं. K6 भूतिः; K7 D4, 5, 7, 9 तत्त्व- (for भूत-).

21 K2, 4 om. 21. —^a) B1 G1 श्रोत्र- (for श्रोत्रं). G2 चापि (for चैव). —^b) Da4 घ्राणश्च; M5, 6 घ्राणश्च (for घ्राणं). G2 M5, 6 पंचमः. —^c) K1 T2 च (for तु). Ds षष्ठं च सर्गमित्येतद्; D1 G1 षष्ठं च (G1 तु) सर्गमित्याहुर्. — Ds om. (hapl.) 21^d-24^e. —^d) K6 -चित्तात्मकं (sic); K7 D4, 9 -चित्तात्मकैः; B1 -चित्तात्मकं (for -चिन्ता'). G2 नृप (for स्मृतम्).

22 Ds om. 22 (cf. v. l. 21). Dr om. (hapl.) 22-23. G1, 2 om. (hapl.) 22. —^a) V1 D2 श्रोतं-द्रिय- (for श्रोत्रेन्द्रिय-). K1 corrupt; K2, 4 अधःश्रुतं द्वियग्रामा (K2 'म'); K7 D4, 9 तिर्यक्स्रोतस्त्वधः-

श्रोतो; T G2, 6 C7 अधःस्रोतं (T2 श्रोत्रं) द्वियग्रामम् (G2 'माद्'); M1, 5-7 अर्धस्रोतं (M1 'वश्रोत्रं) द्वियग्रामाद् (M5 'मम्; M6 'म') C7: अधःस्रोतः, स्रवण येषां तानि इन्द्रियाणि उपस्थपायुपदाख्यानि । मूत्रस्य पुरीषस्य पादयंचरणस्य च अध एव व्यापारदर्शनात् । C —^b) K1 2, 4 उत्पद्यते K7 D4, 9 जायते वै (for उत्पद्यति). — K1 2, 4 (m. (hapl.) 22^a-23^b; Da3 a4 read the same twice. —^d) T2 ईन्द्रियकं. K7 D4, 9 M5 बुधाः; M1 6, 7 नृप (for स्मृतम्).

23 For the repetition in Da3, a4, cf. v. l. 22. K1, 2, 4 om 23^{ab} (cf. v. l. 22). Ds, 1 om 23 (cf. v. l. 21, 22). —^a) K6 Bo. 6-9 Da3, a4 (both both times) Dn4 Ds D2, 8, 8 G2 ऊर्ध्वं (for ऊर्ध्व-). Bo Da3 a4 (last two both times) Dn4 D4, 9 -श्रोतस् (for -स्रोतस्). K7 D4, 9 [ए]नेभ्यो (for तिर्यग्). C7: ऊर्ध्वस्रोतः सर्गो देवमर्गः, तिर्यक्स्रोतो मनुष्यादि-सर्गः ॥ C7: ऊर्ध्वं चाधस्तिर्यगित्यनेन पाणीन्द्रियमुच्यते । हस्ताभ्यां शिरःकण्ठयनस्य पादकण्ठयनस्य पार्श्वकण्ठयनस्य च दर्शनात् । C —^b) K7 D4, 9 जायते वै (for उत्पद्यति). —^d) B6 नवमं (for अष्टमं). K2, 4 T1 G1, 3, 6 एतदाहुर् (by transp.); K7 D4, 9 एतमाहुर्. T2 आजीवकं (for आजीव). K6 Bo. 6-9 Dn1, n4 Ds D2, 8, 8 G2 स्मृतं (for बुधाः). Da3, a4 एतदार्जवसंज्ञकं. Cn: आर्जवकं, ऋजुवृत्तिः, विशेषानाक्रान्तमामान्यवृत्तिरिति यावत् ॥ Cs: आर्जवकं, ऋजुभावेन जातम् । C

24 Ds om. 24^{ab} (cf. v. l. 21). K1, 2, 4 B9 T2 G1 om. (hapl.) 24. —^a) V1 Bo D4, 9 श्रोतस्; Dn4 स्रोतस्; D1 G1, 3, 6 M1, 5-7 स्रोतम् (for स्रोतस्). Bo तथा श्रोतः; B6 त्वधःश्रोत्रम्; Dn1 D4, 9 त्वधःश्रोतो; D1 T1 G2, 8, 6 M5 अधःस्रोतम्; M1 6, 7 अधःस्रोताद् (for त्वधःस्रोत). —^b) K7 D4, 9 जायते वै (for उत्पद्यति). G2 महीपते (for नराधिप) C7: तिर्यक्स्रोतमधःस्रोतमित्यनेन वदनेन्द्रियमुच्यते । वदनस्य उभयपार्श्वे अग्रोष्ठद्वारा च वदनलालाजलस्य स्रवणदर्शनात् । शिशौ वागिन्द्रियव्यापारस्य शब्दोच्चारणस्य पाठव्यादचनुरिन्द्रियव्यापारादप्यनन्तरमाविदवात्, द्युत्क्रमेण कर्मेन्द्रियसृष्टि-

नवमं सर्गमित्याहुरेतदार्जवकं बुधाः ॥ २४
एतानि नव सर्गाणि तत्त्वानि च नराधिप ।
चतुर्विंशतिरुक्तानि यथाश्रुति निदर्शनात् ॥ २५

अत ऊर्ध्वं महाराज गुणस्यैतस्य तत्त्वतः ।
महात्मभिरनुप्रीतां कालसंख्यां निबोध मे ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

२९९

याज्ञवल्क्य उवाच ।

अव्यक्तस्य नरश्रेष्ठ कालसंख्यां निबोध मे ।
पञ्च कल्पसहस्राणि द्विगुणान्यहरुच्यते ॥ १
रात्रिरेतावती चास्य प्रतिबुद्धो नराधिप ।

सृजत्योषधिमेवाग्रे जीवनं सर्वदेहिनाम् ॥ २
ततो ब्रह्माणमसृजद्वैरण्याण्डसमुद्भवम् ।
सा मूर्तिः सर्वभूतानामित्येवमनुशुश्रुम् ॥ ३
संवत्सरमुषित्वाण्डे निष्क्रम्य च महामुनिः ।

C. 12. 11572
B. 12. 3171. 4
K. 12. 313. 4

कथनात् । ❀ — Das. a1 om (hapl.) 24^a-25^b. — ^a) K1 D4.9 एवम्; G2 एतद् (for आहुर). — ^d) K1 D4. 5.9 G2 आहुर (for एतद्). K1 D8 D4.9 आजीवकं; M5 (inf lin.) ऐन्द्रियकं (for आर्जं).

25 Das. a1 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — ^a) M1. 6.7 भूतानि (for एतानि). K5 D51 सर्गाणि (for °णि). K1 D4.9 एते वै नवसर्गा (K1 °र्गा)स्ते; T G3.6 एते वै नवसर्गा हि (T1 °र्गाणि); G1 एतेन नवसर्गं हि. ❀ G2: सर्गाणि, क्लीबत्वमार्थम् । ❀ — ^b) G2 चत्वारि (for तत्त्वानि). G2 M1. 5.6 जनेश्वर; M7 नरेश्वर (for नराधिप). — ^c) D8 चतुर्विंशतिरुक्तानि; T G1. 3.6 M1. 5-7 °विंशच्च (T2 °श्च) प्रोक्तानि (G1 °क्ता हि). — ^d) T G1. 3.6 निदर्शनं (for निदर्शनात्).

26 ^b) T G1-3.6 एकस्य (for एतस्य). D5 तत्र ह (for तत्त्वतः). — ^c) D5 यथा सद्भिर् (for महात्मभिर्). K1 D9 अनुप्रीतां; K1 D41 Dn1 D5 °प्रोक्ता; M6 °प्रोक्ताः (for °प्रोक्तां). — ^d) K1.1 B1 D6 कालसंख्या (for °संख्यां).

Colophon om. in K1.1 D9; Ś1 D6 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2 n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Subparvan*: K1. 4. 6 V1 B6-9 Das. a4 Dn1. n4 D8 D2-5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 4. 6 V1 B6. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D8 D2-5. 7. 8 G2. 6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; D51 G1 याज्ञवल्क्यसंवादः; T1 सृष्टिक्रमः; M5. 6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे सर्गतत्त्वकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 35; B1

T1 G1 3. 6 133; B3 137; Dn1 136; D82 M5 134; D8 131; T2 146; G2 149; M1 7 132. — *Sloka no.*: Da4 Dn1. n4 D8 26.

299

❀ This adhy is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283 15).

1 M1. 5-7 यज्ञवल्क्य (for याज्ञवल्क्य). K1 D9 om. 1^{ab}. — ^a) ❀ G3: अव्यक्तशब्देन अविद्योपहितं जगत्कारणं ब्रह्मोच्यते । ❀ — ^b) Da4 कालं (for कालः). V1 B8 (marg.) शृणुष्व (for निबोध). — ^d) K1. 1. 4. 7 D9 अह उच्यते.

2 ^a) Da4 रात्रीर्. K1 वास्य; M1. 5-7 तस्य (for चास्य). — ^b) K1. 2 प्रतिबुध्येन्; T G1. 3. 6 M1. 5-7 °बुध्य (for °बुद्धो). K1 D4. 9 प्रतिबुध्येततो नृप (K1 °पः); G2 प्राहुरध्यात्मचित्ताः. — ^c) Dn4 सृजति. K6. 7 V1 B6 Da1. s3 (before corr.) D9 T1 G3. 6 M1. 7 औषधिम्; B5. 7 Das. a4 D4 T2 G1. 2 औषधम्; Cp (gloss: प्राणं, सूत्रात्मानं) औषधम् (for औषधिम्). K2 एवाग्ने; Da4 एवान्न (for एवाग्ने).

3 ^a) Da4 अतो (for ततो). K2 ब्रह्माणम्; Da4 ब्रह्माणम्; D82 D8 ब्रह्माणम्; D5. 7 ब्रह्माख्यम् (for ब्रह्माणम्). — ^b) B6 Da8. a4 Dn1. n4 D8 D1. 3. 8 हिरण्याण्ड- (for हैरं). K4 M6 हैरण्यात (M5 °द) समुद्भव. — ^c) K1. 2 अमूर्तिः; K1 D4. 9 स मूर्तः; Da4 सा

G. 12. 11572
B. 12. 313 [1. 4
K. 12. 316. 4

संदधेऽर्धं महीं कृत्स्नां दिवमर्धं प्रजापतिः ॥ ४
द्यावापृथिव्योरित्येष राजन्वेदेषु पठ्यते ।
तयोः शकलयोर्मध्यमाकाशमकरोत्प्रभुः ॥ ५
एतस्यापि च संख्यानां वेदवेदाङ्गपारगैः ।
दश कल्पसहस्राणि पादोनान्यहरुच्यते ।
रात्रिमेतावतीं चास्य प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ ६
सृजत्यहंकारमृषिर्भूतं दिव्यात्मकं तथा ।
चतुरथापरान्पुत्रान्देहात्पूर्वं महानृषिः ।

ते वै पितृभ्यः पितरः श्रूयन्ते राजसत्तम ॥ ७
देवाः पितृणां च सुता देवैर्लोकाः समावृताः ।
चराचरा नरश्रेष्ठ इत्येवमनुशुश्रुम् ॥ ८
परमेष्ठी त्वहंकारोऽसृजद्भूतानि पञ्चधा ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ९
एतस्यापि निशामाहुस्तृतीयमिह कुर्वतः ।
पञ्च कल्पसहस्राणि तावदेवाहरुच्यते ॥ १०
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

मूर्ति- (for 'तिः'). — ^d K4. 7 Ds1 D4. 7. 9 T2 G1-8
M1. 6. 7 शुश्रुमः (for 'म').

४ ^a) K1. 2 [अं]डं; K4 तं; K6 [अं]ते (for [अ]ण्डे). — ^b) ☞ Cn: महामुनिः, महान् । ☞ — ^c) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das Dn1. n4 D2. 8. 8 T1 G1. 8. 8 स; K7 Ds M1. 7 [स]र्ध-; Da4 च; G1 [स]र्ध; G2 तु (for सर्ध). B8 (orig.) D5. 7 महतीं (for सर्धं महीं). Das (sup lin. as in text) कृत्वा; D8 कृत्स्नां (for कृत्स्नां). K2 संदधेर्धमही कृत्स्ना. — ^d) K6 Bo. 6-9 Das a4 Dn1 Ds D2. 8. 8 Ca ऊर्ध्वं; G2 मध्यं (for अर्धं). ☞ Ca: दिवमूर्ध्वमिति वचनादण्डं भित्त्वा ऊर्ध्वार्धेन पृथिवीं ससर्जति मन्वादिमतं (Manu. 1. 9-13) सूचितम् । ☞

5 ^a) D5. 7 एषा (for एष). G2 द्यावापृथिव्याविले-
तद्. — ^b) K6. 7 V2 B6 Ds1 सकलयोर् (for शक').
K1. 2. 4 B6. 8 (both marg. as in text) Dn1 मध्ये (for
मध्यम्). — ^d) K1. 2. 4 निवास (K2 'स')म्; Dn4
आकाशम्; G1 lacuna (for आ').

6 ^a) G2 अ*स्य (for एतस्य). K1 M7 संख्यानां;
K7 सांख्यानां; Ds D2. 8 T G1. 8. 8 संख्यातं; M1. 6
'नाद् (for 'नं). — ^d) K1. 2. 4 अह उच्यते; D4 G1
अहरुच्य (G1 'ध्य)ते (for 'रुच्यते). Ds1 सपादान्यहरु-
च्यते. — ^e) Da4 रात्रीम्. Ds1 D4 एतावती (for
'वतीं). M1. 5-7 रात्रि च तावतीमस्य.

7 ^a) T1 G1. 8. 8 अमुं (for ऋषिर्). G2 सृजत्यहंकार
ऋषिर्. ☞ Ca: सृजत्यहंकारमिति, स ब्रह्माख्यो महान् अहं-
कारं परमेष्ठ्याख्यं सृजति । ☞ — ^b) K7 G2 भूत- (for
भूतं). K1. 2 V1 पंचात्मकं; Ds1 दिव्यात्मकम् (for
'त्मकं). D5. 7 दिव्यं भूतात्मकं तथा. — ^c) K1 चतु-
राश्व; K7 D4. 9 सप्त वै (D4 वै) च. G2 पूजाद् (sic)
(for पुत्राद्). ☞ Cs: चतुरः, चतुःसंख्याकान्, सर्वैक-
यासु दक्षान् । ☞ — ^d) Ds देहान्; T1 G1. 6 देवान्;

G2 देवात् (for देहान्). K1. 2. 4 B6 सर्वं; M1. 5-7
सर्वान् (for पूर्व). ☞ Cn: देहाद्भौतिकदेहोत्पत्तेः पूर्वं चतुरो
भौतिकान्, व्यष्टिमनोबुद्ध्यहंकारचिन्ताख्यान् पुत्रान्महानृषिरसृ-
जत् । ☞ — After 7st, K7 ins.:

765* महर्षयः सप्त पूर्वं चत्वारो मनवस्तथा ।

[= 6. 32. 6^{ab}.]

— ^c) K2 तथैव (for ते वै). Bo. 6 (both marg.). 8
Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 पितृणां (for पितृभ्यः). K4 तथैव
तृभिः पितरः (sic). — ^d) K7 Dn1 G1-8. 8 श्रूयन्ते. B7
-सत्तमः (for 'म').

8 ^a) K6. 7 पितृणां. D5. 7 पितृणां च सुता देवैर्.
☞ Cn: देवाः इन्द्रियाणि, अन्तःकरणचतुष्टयसहिताः, पितृणां,
महाभूतानां सुताः । ☞ — ^b) M1 देवाल् (for देवैर्).
T G1. 8. 8 समाहिताः (for 'वृताः). D5. 7 लोका वैश्च समा-
वृताः. ☞ Cn: देवैर्भूतैः, लोकाश्चतुर्दशभुवनानि । ☞
— ^c) Da1 G2 M1. 7 चराचर- (for 'चरा). K1 नरश्रेष्ठा;
D5. 7 ततः श्रेष्ठा. — ^d) Ds1 D4. 9 T2 G1-8 M1. 6. 7
शुश्रुमः (for 'म').

9 V1 reads 9^a-10^b on marg. — ^b) K6 Bo. 6-9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 G2 सृजन् (for सृजद्).
— ^c) K1. 2 पृथिवीं. K1 वायुम्. — ^d) K6 Da4
पंचमः.

10 G8 om. (hapl.) 10^a-11^b. V1 reads 10^{ab} on
marg. — ^a) D5. 7 प्राहुस् (for आहुस्). — ^b) K1.
2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T G1. 6 अथ (for इह). — ^d) K1. 2. 4
अह उच्यते.

11 G8 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^a) K6 B6-8
Da4 Ds T2 G1. 2. 8 M1. 5-7 शब्दस्पर्शश्च; K7 Ds1 Ds
शब्दः स्पर्श (for 'र्शश्च). — ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Das.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 G2 तथैव च (for च पञ्चमः).

एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ।
 यैराविष्टानि भूतानि अहन्यहनि पार्थिव ॥ ११
 अन्योन्यं स्पृहयन्त्येते अन्योन्यस्य हिते रताः ।
 अन्योन्यमभिमन्यन्ते अन्योन्यस्पर्धिनस्तथा ॥ १२
 ते वक्ष्यमाना अन्योन्यं गुणैर्हारिभिरव्ययाः ।
 इहैव परिवर्तन्ते तिर्यग्योनिप्रवेशिनः ॥ १३
 त्रीणि कल्पसहस्राणि एतेषामहरुच्यते ।
 रात्रिरेतावती चैव मनसश्च नराधिप ॥ १४
 मनश्चरति राजेन्द्र चरितं सर्वमिन्द्रियैः ।

न चेन्द्रियाणि पश्यन्ति मन एवात्र पश्यति ॥ १५
 चक्षुः पश्यति रूपाणि मनसा तु न चक्षुषा ।
 मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ।
 तथेन्द्रियाणि सर्वाणि पश्यन्तीत्यभिचक्षते ॥ १६
 मनस्युपरते राजन्निन्द्रियोपरमो भवेत् ।
 न चेन्द्रियव्युपरमे मनस्युपरमो भवेत् ।
 एवं मनःप्रधानानि इन्द्रियाणि विभावयेत् ॥ १७
 इन्द्रियाणां हि सर्वेषामीश्वरं मन उच्यते ।
 एतद्विशन्ति भूतानि सर्वाणीह महायशाः ॥ १८

C. 12. 11529
 B. 12. 312(1).21
 K. 12. 316. 21

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥

— Das. a4 om. 11^{af}. — ^a) K1 आवृष्टाणि (for आवि-
 ष्टानि). — ^f) Ds1 ग्रहानि (for the first अहनि).

12 ^b) K1.4 अन्योन्यस्य (for अन्यो^a). K1 हितं
 रताः; T2 G1 [अ]हिते रताः. — ^c) Dn1. n4 D2. 3. 8
 अति- (for अभि-). K1. 2. 4 जानंते; Ks Bs Das. a4
 वर्धते; Bo. 7. 8 (orig.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वर्तते;
 Bs (marg.) G2 पद्यते (for मन्यन्ते). — ^d) K1. 2
 अन्योन्य-; Ds lacuna; M1. 5-7 तेन्योन्य- (for अन्योन्य-).
 K4 -स्पर्धिनस् (for 'नस्'). K7 D1. 5. 7. 9 T G1. 3. 6
 Ms सदा; Ms. 7 lacuna (for तथा).

13 ^a) K7 D4. 9 वर्धमाना; T G2. 6 M1. 5-7 वक्ष्य^a;
 Gs वृष्य^a (for वक्ष्य^a). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4
 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अन्योन्यं (for अ^a). — ^b) K4. 6
 Dn1. n4 D2. 3. 8 अस्ययैः; Ds इन्द्रियैः (for अव्ययाः).
 ☞ Cn: हारिभिः, हरणशीलैः रूपादिभिः । ☞ — ^c) K7
 Ds तप्यते; Ds वर्धते; Ds -यात्येते (for -वर्तन्ते).
 — ^d) D7 T G1. 3. 6 प्रदर्शिनः (for -प्रवेशिनः).

14 ^b) K7 D4. 9 गुणानाम् (for एतेषाम्). K1. 2. 4
 G1 अह उच्यते. ☞ Cn: एतेषां, विशेषोपासकानाम् । ☞
 — ^c) Ks रात्रीर्. D4 वा (for च). — ^d) Bs मान-
 सश्च; G1 मनश्च स.

15 ^a) G2 M7 चेतति (for चरति). — ^b) K1
 चरितां; K4 Ds2 D2 चरितं; Dn1. n4 Ds1 D2. 3
 चरितं; D4 चरितं; M6 चरितुं (for चरितं). — Ks. 7
 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 9 G2 editions
 repeat 15^{cd} after 16. — ^c) K7 (first time) D4
 (second time) वा (for च). Ks पश्यति. — ^d)

V1 Bo. 6-8 Dn1. n4 (last six first time) Ds1 (both
 times). s2 D2. 3 (all first time). 5 (both times). 7. 8
 अनु- (for अत्र).

16 M1. 5-7 om. 16; V1 reads the same on
 marg. — ^a) V1 कार्याणि (for रूपाणि). — K7
 reads 16^{bcd} on marg. — ^b) K1. 2. 4 transp तु and
 न. K7 D4. 5. 9 मनसा युज्यते च (K7 त-; Ds स) दा.
 — ^c) Ds1 मनसे (for 'सि). Das व्याकुलैश्च. — ^d)
 K1. 2 पश्येदेव; D7 पश्यन्नापि. — ^e) D7 T G1. 3. 6
 अथ (for तथा). — ^f) K7 B7 चक्षते; Da4 वक्षते
 (for चक्षते). — After 16, Ks. 7 Bo. 6-9 Das. a4
 Dn1. n4 Ds D2-5. 9 G2 editions repeat 15^{cd}.

17 Das om. 17. Ks om. (hapl.) 17^{cd}. K7
 D4 om. (hapl.) 17^{cd}; Ds reads the same on
 marg. — ^a) Ms. 7 तु (for च). K1. 4. 6 Bo. 6-9
 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तर्दिन्द्रियेषु (Bs. 8 Ds1 'येषु;
 Da4 'येभ्यु-; Ds 'यस्यो) परमं (K1 Ds 'मे; K4 D2. 3
 'मो); V1 तथेन्द्रियेषु परमं; D7 न चेन्द्रियस्योपरमे; G2
 M1. 5 नत्वि (G2 'भी) द्वियेषुपरमे. — Ds om. 17de.
 — ^d) Ks Bo. 6. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 Ms
 [उ]परमं; M1. 5. 7 'रतं (for 'रमो). Ds मनो व्युप-
 रमं भवेत्. — ^e) Ds प्रभावाणि (for प्रधानानि). — ^f)
 K1. 2. 4 चेन्द्रियाणि (for इन्द्रि^a). Ks Bo. 6. 7. 9 Da4
 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 प्रभा (Dn4 'भा) वयेत्; Ms
 विहा^a (for विभा^a).

18 ^a) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 च; Dn1. n4 Ds
 D2. 3. 8 तु (for हि). — ^b) Das ईश्वरे. — ^c) Ks
 Dn1 विशति; D7 वहे हि; T G1. 3. 6 वसे हि (for

३००

याज्ञवल्क्य उवाच ।

तत्त्वानां सर्गसंख्या च कालसंख्या तथैव च ।
मया प्रोक्तानुपूर्व्येण संहारमपि मे शृणु ॥ १
यथा संहारते जन्तून्ससर्ज च पुनः पुनः ।
अनादिनिधनो ब्रह्मा नित्यश्चाक्षर एव च ॥ २
अहःक्षयमथो बुद्ध्या निशि स्वप्नमनास्तथा ।

चोदयामास भगवानव्यक्तोऽहंकृतं नरम् ॥ ३
ततः शतसहस्रांशुरव्यक्तेनाभिचोदितः ।
कृत्वा द्वादशधात्मानमादित्यो ज्वलदग्निवत् ॥ ४
चतुर्विधं प्रजाजालं निर्दहत्याशु तेजसा ।
जरायवण्डस्वेदजातमुद्भिज्जं च नराधिप ॥ ५
एतदुन्मेषमात्रेण विनष्टं स्थाणुजङ्गमम् ।

विशन्ति). — ^a) Da¹ ह; D² [ह]ति; D³ [ह]दं (for [ह]ह). K⁵ B⁵ (orig). १ ९ D⁵ ९ M¹, ५-७ editions महायशः; B⁵ (marg) महाशय (for 'यशः').

Colophon. Ś1 D⁵ missing: K⁵, ५ B¹-५ Da¹, a² Dn², n³ D¹ G¹, ५ M¹-५ absent. — *Sub-parvan*: K¹, ५, ६ V¹ B¹, ६, ७, ९ Da³, a⁴ Dn¹, n⁴ D⁵ D²-५, ७, ९ T G¹-५, ६ M¹, ५-७ मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K¹, ५, ६ B⁵, ५, ९ Dn¹ D⁵ D⁵, ५, ७, ९ याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; K⁷ D¹, ९ याज्ञवल्क्यजनकसंवादे कालसंख्या; V¹ Dn⁴ याज्ञवल्क्यसंवादः; B¹, ७ Da³, a⁴ D² जनकयाज्ञवल्क्यसंवादः; T¹ महाभूततत्त्वकालनिवेदनं; G⁵ याज्ञवल्क्यजनकसंवादे महाभूततत्त्वकालनिवेदनं; M¹, ६ याज्ञवल्क्यजनकसंवादे कालसंख्याकथनं. — *Śloka no.*: Da¹ Dn⁴ 21; Dn¹ 20.

300

☞ This adhy. is missing in Ś1 D⁵ (cf. v. 1. 12. 274. 13; 283. 15).

1 M¹, ५-७ याज्ञवल्क्य (for याज्ञवल्क्य). — ^a) Da¹ सत्त्वानां (for तत्त्वानां). D⁵ सर्व- (for सर्ग-). K¹, ५, ६ D¹, ९ -संज्ञा च; K⁵ Da¹ -संख्यानं (for -संख्या च). — ^b) D¹, ९ कालसंज्ञा (for 'संख्या'). — ^c) Da¹ मम (for मया). K¹, ५, ६ D¹ T G¹, ५, ६ -रूपेण; K⁵ Da¹ Dn⁴ D⁵ D⁵ M⁵ -पूर्व्येण (for -पूर्व्येण).

2 ^a) K¹ राजन्; Da¹ यंतुन् (for जन्तुन्). — ^b) B⁵ (marg.) तु (for च). — ^c) Da¹ ब्रह्म; Dn⁴ ब्रह्मा (for ब्रह्मा). — ^d) M¹ नित्यं (for नित्यश्च). B⁵ [अ]क्षय (for [अ]क्षर). G¹ नित्य ईश्वर एव च.

3 ^a) K¹, ५ अहः; K⁵, १ Da¹ T² अहः; G¹ अहं (for अहः-). D⁵ अतो (for अथो). K¹, ५, ६ बुद्ध्या

(for बुद्ध्या). — ^b) K¹ सुप्नमनास्; K⁷ D¹, ९ T¹ G¹, ५, ६ M¹, ५-७ स्वप्नु (for स्वप्न). K⁵ -मनस् (for -मनास्). V¹ तदा; M¹, ५-७ यदा (for तथा). — ^d) Da³ अव्यक्ता; M¹, ५, ६ अव्यक्ते; Ca (gloss: महत्तत्त्वरूपः) अव्यक्तो (as in text). K¹ ५, ६ -कृतं परं; K⁷ D² G¹ -कृतं नरः (D² 'र'); V¹ B⁵ (marg. as in text) -कृतं मनः; T¹ G⁵ ६ -कृतो नरः (for -कृतं परम्). K¹ अव्यक्तेहंकृतं (K² 'के ह कृतं') परं; Da¹ अव्यक्ताहंकृतं परं; D⁵ व्यक्तो जनमहंकृतं. ☞ Ca: अहंकृतं नरं, अहंस्वरूपं परमेश्वरमादित्यस्य व्यञ्जयति ॥ Cn: अहंकृतं नरं, अहंकाराभिमानिनं मडारुद्रम् ॥ Cp: अहंकृतं अहंकारात्मकं नरं पुमानं रुद्रमित्यर्थः ॥ Cs: अव्यक्तोऽहंकृतं नरमिति अविद्योपाधिरेश्वरोऽन्तर्यामिणमहंकारप्रधानं नरम् । ☞

4 ^a) V¹ (sup. lin. as in text) स च (for शत-). — ^b) G¹ अव्यक्तान् (for अव्यक्तेन). D¹ अग्नि- (for अभि-). K⁷ D¹ -चोदिता; D⁵ -चोदिता (for -चोदितः). — ^c) G¹ द्वादशमात्मानम्. — ^d) K² आदित्योज्ज्वलम्. K⁵ अग्निमत्; M¹ अग्निवाद् (for अग्निवत्). D¹ T G¹, ५, ६ आदित्यो ज्वल (G¹ 'लि') तेऽग्निवत्.

5 ^a) Dn⁴ D⁵ चतुर्विध- (for 'धं'). K¹, ५, ६ V¹ B¹, ६, ७, ९ Da³, a⁴ Dn¹, n⁴ D⁵ D², ५, ६ महीपाल (B¹ 'लो'); K⁷ महीजालं; T G¹, ५, ६ प्रजाजालं (for 'जालं'). — ^b) D¹ निर्दहति (for निर्दहं). K¹, ५ आत्म-; B⁵ एव; Da³, a⁴ अग्नि- (for आशु). B⁵ चेतसा (for तेजसा). — ^c) K¹, ५ जरायुण्ड (sic); K⁴ जरायुज- (for जरायवण्ड-). V¹ B¹, ६-९ Dn¹, n⁴ D⁵ D², ५, ६, ७, ९ जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जं (B⁵, ९ D⁵ 'दं') च (D⁵ वा) नराधिप; Da³ a⁴ जरायुजाण्डजस्वेदजातमुद्भिदं च नराधिप; M¹, ५-७ जरायुजाण्डजस्वेदजातमुद्भिदमेव च.

6 ^a) K¹, ५, ६ एवम् (for एतद्). ☞ Cs: उन्मेषमात्रेण, युगपदुदयमात्रेण । ☞ — ^b) D¹ T¹ G¹, ५, ६ नष्टं

कूर्मपृष्ठसमा भूमिर्भवत्यथ समन्ततः ॥ ६
जगद्गन्धामितबलः केवलं जगतीं ततः ।
अम्भसा बलिना क्षिप्रमापूर्यत समन्ततः ॥ ७
ततः कालाग्निमासाद्य तदम्भो याति संक्षयम् ।
विनष्टेऽम्भसि राजेन्द्र जाज्वलीत्यनलो महान् ॥ ८
तमप्रमेयोऽतिबलं ज्वलमानं विभावसुम् ।
ऊष्माणं सर्वभूतानां सप्तार्चिषमथाञ्जसा ॥ ९

भक्षयामास बलवान्वायुरष्टात्मको बली ।
विचरन्नमितप्राणस्तिर्यग्धूर्ध्वमधस्तथा ॥ १०
तमप्रतिबलं भीममाकाशं ग्रसतेऽऽत्मना ।
आकाशमप्यतिनदन्मनो ग्रसति चारिकम् ॥ ११
मनो ग्रसति सर्वात्मा सोऽहंकारः प्रजापतिः ।
अहंकारं महानात्मा भूतभव्यमविष्यवित् ॥ १२
तमप्यनुपमात्मानं विश्वं शंभुः प्रजापतिः ।

C. 12. 11602
B. 12. 31321. 13
K. 12. 317. 13

स्थावरजंगमं. — °) G₂ भूमिं (for भूमिर्). — °) V₁ एव; Da₃ M₆ अर्थ (for अथ). G₂ (also as in text) न संशयः (for समन्ततः). K₁. 2. 4 भवत्यविषमा-
स्ततः.

7 K₁. 2. 4 om. (hapl.) 7. V₁ reads 7^{ab} on marg.
— °) K₆ D₄. 9 दग्धा (for दग्धा). G₂ -बलं (for
-बलः). — °) K₆ V₁ Bo. 5-9 Da₃. 24 Dn₁. n₄ D₅
D₂. 3. 3 T₁ G₆ केवलां; D₅ केवलो (for केवलं). K₇
D₄ जगती (for जगतीं). — D₅ om. (hapl.) 7^{ad}.
— °) M₁ अंभसां; M₆ हंस्त्वा (sic) (for अम्भसा).
M₁. 6. 1 बहुना (for बलिना). G₁ (also as in text)
[आ]क्षिप्य (for क्षिप्रम्). — °) D₇ T G₆. 6 आपूर्य च;
M₆-1 आपूर्यतीं (for आपूर्यत). K₆ Bo. 6. 3 (marg. as
in text). 9 Dn₁. n₄ D₅ D₂-5. 3. 3 आपूर्य (Dn₄ 'ये')ति
सर्वशः (K₆ B₆ D₄. 5. 9 °तः).

8 °) D₅ कालाग्निमासाद्य ततः (by transp.). — °)
K₆ B₆ Da₃ तदग्नौ; Da₄ प्रदग्नौ; D₄ तदंभा (for
(for तदम्भो). — °) Dn₄ विनष्टांभसि. — °) K₁. 2
जाज्वलेद्; K₄. 6 Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 3
T G₁. 3 M₆ जाज्वलति; D₅ प्रज्वलति (for जाज्वलीति).
K₂ अमलो; G₁ आनते (for अनलो). D₅ महानलः;
D₇ महाबलः (for [अ]नलो महान्).

9 °) K₁. 2. 4 [स]तिबलो (for °बलं). D₅. 1 T
G₁. 3. 6 M₁. 5-7 तमप्रमेयातिबलं. — °) M₆ चलमानं
(for ज्वलमानं). D₇ (marg. as in text) महाबलं (for
विभावसुम्). — °) D₇ औष्माणं (for ऊष्माणं). — °)
Dn₄ समासविम् (corrupt); D₅ सप्तार्चिषम् (sic)
(for सप्तार्चिषम्). K₇ D₄. 9 [अं]भसा; G₁ [अं]जसः
(for [अ]ञ्जसा).

10 °) K₁. 2. 6 Dn₁. n₄ D₂. 3. 3 भगवान् (for बल-
वान्). — °) Da₄ वायुर (for वायुर्). K₆ D₄. 9 रु-
(K₆ रु)ष्टात्मको; T₂ चेष्टा (for अष्टा). ❀ Ca:

वायोरष्टात्मकत्वं, तिर्यक्पात-पवित्रत्व-मेहन-नोदन-बल-वीर्यो-
च्छ्रायता-शैप्रगुणतया प्राग्दर्शितम् ॥ Cp: अष्टात्मकः, अष्टसु
दिक्षु आत्मा शरीरं यस्य । यद्वा, तिर्यक्पातः पवित्रत्वं नोदनं
बलमेव च । वीर्यमुच्छ्रायता स्वैर्यं वेगश्चाष्टगुणो मरुत् ॥ ❀
— °) K₁. 2. 4 अमृतः; K₇ अमितः; D₇ T G₁. 3. 6
अतुल- (for अमित-). K₆ B₆. 3 (marg.). 9 Da₃. 24
प्रज्ञ (K₆ 'ज्ञस्') (for प्राणस्). M₁. 5-7 विचरन्नमित-
प्राणस्. — °) T₁ G₁. 3. 6 तदा (for तथा).

11 °) T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 तमप्यति- (for 'प्रति-').
— °) G₂ आकाशो (for आकाशं). K₁. 2. 4 V₁ स्वयं;
K₇ D₄. 9 [स]निलं; B₆ (marg. as in text) [ss]स्म-
चान्; D₅ तथा; D₇ T G₁. 3. 6 पुनः; M₁. 5-7 [ss]स्मनि
(for ssत्मना). G₂ आकाशं समतेजसा. — °) K₁ अनु-
नदं; K₄ Bo. 1. 3 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 3 अभिनदन्; V₁
B₆. 9 Da₃. 24 D₅ अनिं; D₇ G₁. 3 अतिमहन्; T₁ G₆
अतिबलं (for अतिनदन्). K₂ आकाशमप्यनुनादन्; G₂
आकाशं प्रतिनर्दतं. — °) K₂ चाणिकं; K₄. 5. 1 B₆-3
Dn₁ D₅ D₂. 3. 3. 9 चाधिकं; V₁ चारिकः; Dn₄ D₄
वाधिकं; D₅. 1 वातिकं; Cp (gloss: चरणशीलं) चारि-
कम् (as in text).

12 °) K₆. 1 Bo. 3 (marg. as in text). 9 Dn₁. n₄
D₅ D₂. 3. 3 भूतात्मा (for सर्वात्मा). — °) D₇ सोहं-
कारं (for 'कारः'). D₅. 1 प्रजापतिं (for 'पतिः'). — Da₃.
24 om. 12^{ad}; G₁. 3 om. (hapl.) 12^e-13^b. — °)
K₁. 2. 4. 6 V₁ Bo. 6-9 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 3. 7. 8 अहंकारो
(for 'कारं'). — °) K₁ B₆ -अविष्यवत्; V₁ -भवस्तथा
(for -अविष्यवित्).

13 G₁. 3 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — °) K₁ तम-
प्यनु परात्मानं; B₆. 3 तमप्यभ्यमात्मानं; T₁ G₆ तमप्यनु
महात्मानं. — °) K₁. 2. 7 Da₄ D₄. 9 T₁ G₆ विश्वः; B₆-9
D₅. 1 G₂ M₁. 5-7 विश्वः (for विश्वं). Da₁ प्रजापते
(for 'पतिः'). ❀ Cv: "सहस्रशीर्षं देवं विश्वार्थं

C. 12. 11601
B. 12. 315 [13]
K. 12. 317. 13

अणिमा लविमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ १३
सर्वतःपाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतःश्रुतिमाल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४
हृदयं सर्वभूतानां पर्वणोऽङ्गुष्ठमात्रकः ।
अनुग्रसत्यनन्तं हि महात्मा विश्वमीश्वरः ॥ १५

ततः समभवत्सर्वमक्षयाव्ययमव्रणम् ।
भूतभव्यमनुष्याणां स्रष्टारमनघं तथा ॥ १६
एषोऽप्ययस्ते राजेन्द्र यथावत्परिभाषितः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं च श्रूयताम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

३०१

याज्ञवल्क्य उवाच ।
पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।

गन्तव्यमधिभूतं च विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ १
पायुरध्यात्ममित्याहुर्नृथातत्त्वार्थदर्शिनः ।

विश्वशंभुवम्" इति श्रुतेः विश्वशंभुर्नारायणः । ॐ — *)
K1.2 महिमा (for लविमा). — ^d) T1 G6 [ई]शानं
(for [ई]शानो).

14 = (var.) 6. 35. 13 : (var.) 12. 231. 29 ; 291.
16 ; B. 12. 285[4]. 75^{ad}-76^{ab} : B. 13. 14.
418^{ad}-419^{ab}. — *) Dr T G1-3.6 -पादं तत् (for
'पादान्तः'). — K2 om. (hapl.) 14^b. — ^b) Dr T G1-3.6
'मुखं' (for 'मुखः'). — ^c) B6 Das. a4 Dr T G1-3.6
'श्रुतिमल्ल' (for 'श्रुतिमाल्ल'). M1. 6. 7 सर्वतःश्रुतिमल्लोकः;
M2 'तःश्रुतिमल्लोकः'.

15 *) K7 D4 M1. 5-7 हृदयः; D7. 6 T G1. 3. 6
हृदये (for हृदयं). — ^b) B3 (marg.) पर्वतोऽङ्गुष्ठः; D7
T1 G1. 3. 6 भावितोः; T2 भावनों; M1 वषट्मणोः; M2. 6
वषट्मणोः; M3 पर्वणोः (for पर्वणोऽङ्गुष्ठः). K7 B6 Dn4
D5 -मात्रकं; G2 -मात्रिकः (for -मात्रकः). — *) K4
V1 Bo. 7-9 Dn1. n4 D5 D2. 3. 3 अथ; K6 Das. a4 Dr
T G2. 6 अणुर; B5 (orig.) D4. 9 G1. 2 M1. 5-7 अणु;
B6 (marg.) अणु (for अनु). K4 6 V1 Bo. 6-9 Das.
a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 3 अनन्तो; M5 अनन्ता (for
अनन्तं). K1 अनुग्रामभ्यनन्तं हि; D5 अनुग्रामसत्यनन्तं हि
(sic). — ^d) G2 महात्मा (hypermetric) (for
महात्मा). Dn1 विशुर (for विश्वम्). D5 G2. 6 [ई]श्वरं
(for [ई]श्वरः).

16 *) T G1. 3. 6 यतः (for ततः). M1. 5-7 सर्वम्
(for सर्वम्). — ^b) K1.4 अक्षयोऽव्ययम्; K2 अक्षयो
(for अक्षया). V1 transp. अव्ययम् and अव्रणम्.
K1 अव्रजं; K7 D5 अव्ययं (for अव्रणम्). M1. 5. 7
अक्षयव्रयमव्यं (sic). — *) M7 -भवे (for -भव्यः).
— ^d) K6.7 स्रष्टारम् (for स्रष्टारम्). B6 D5 अनघम्

(for अनघं). K1.2 नृप; K7 सदा (for तथा).

17 *) G2 एषो (for एषो). K7 V1 Bo. 6 (marg.
as in text). 3. 9 Das Dn4 D5. 7 T G1. 2. 6 M7 [5]व्य-
यस् (for स्ययस्). — ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4
Dn1. n4 D5 D2. 3. 3 समुदाहृतः; K7 D4. 5. 9 परिकी-
र्तितः (for 'भाषितः'). — ^d) T2 transp अधिभूतं
and अधिदैवं. G2 बुध्यात्ममतिभूतं च. K1.2 [अ]-
प्यधिदैवं; V1 T1 G6 अधिदैवं (for 'दैवं'). K1. 2. 4. 7
D2. 9 मे शृणु; B7 तिष्ठतां (for श्रूयताम्). D5
अधिभूतं च मे शृणु; Dr G1. 3 श्रूयतामधिदैवतं.

Colophon. Ś1 D6 missing; K3. 5 B1-5 Dn1. a4 Dn2.
n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. D5 reads the colophon
in marg. — Sub-parvan: K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 7. 9
Dn1. n4 D5 D2-3. 7-9 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म.
— Adhy. name: K1. 2. 4 V1 Bo. 7-9 Das. a4 Dn1 D5
D2. 3. 3 G2 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे; K7 D4. 9 संहार-
वर्णनं; D5 याज्ञवल्क्यसंवादे संहारवर्णनं; T1 तत्त्वसंहार-
कथनं; G6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे तत्त्वसंहारकथनं; M5. 6
संहारकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both):
K6 37; B6 Das 136; Dn4 137; T1 G1. 6 135;
T2 148; G2 150; M1. 6. 7 134. — Śloka no.:
Dn1. n4 D5 17.

301

— This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. 1.
12. 274. 13; 283. 15).

1 K7 D5 याज्ञवल्क्य; G2 याज्ञवल्क्य; M1. 5-7 यज्ञ-
वल्क्य (for याज्ञवल्क्य). — *) K1.2 अध्यात्म (for

विसर्गमधिभूतं च मित्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २
 उपस्थोऽध्यात्ममित्याहुर्न्यायोगनिदर्शनम् ।
 अधिभूतं तथानन्दो दैवतं च प्रजापतिः ॥ ३
 हस्तावध्यात्ममित्याहुर्न्यासां रूपनिदर्शनम् ।
 कर्तव्यमधिभूतं तु इन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ४
 वाग्ध्यात्ममिति प्राहुर्न्याश्रुतिनिदर्शनम् ।

वक्तव्यमधिभूतं तु बह्विस्तत्राधिदैवतम् ॥ ५
 चक्षुरध्यात्ममित्याहुर्न्याश्रुतिनिदर्शनम् ।
 रूपमत्राधिभूतं तु सूर्यस्तत्राधिदैवतम् ॥ ६
 श्रोत्रमध्यात्ममित्याहुर्न्याश्रुतिनिदर्शनम् ।
 शब्दस्तत्राधिभूतं तु दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥ ७
 जिह्वामध्यात्ममित्याहुर्न्यासां निदर्शनम् ।

C. 12. 11614
 B. 12. 314[3]. 8
 K. 12. 318. 8

*मम्). — ^b) K1 ब्रह्मणास्; G1 ब्राह्मणस्. G1 -दर्शनां;
 M1. 5-1 -दर्शनाः (for दर्शिनः). — K1. 4 om. (hapl.)
 1^a-3^b. — ^c) T2 G1 अभिभूतं (for अभि^०). D1 T
 G1-3. 6 M1. 5-1 तु (for च). — D5 om. (hapl.)
 1^a-2^e.

2 K1. 4 om. 2; D5 om. 2^a (for both, cf. v. l. 1). — ^a) K1 अयमध्यात्म इत्याहुर्. — ^b) D1 T1
 G1. 3. 6 -तत्त्वात्म- (for -तत्त्वार्थ-). D4 -दर्शिनः; M1.
 5-1 -दर्शनाः (for -दर्शिनः). — K1 om. (hapl.) 2^a-3^b.
 — ^c) Bo. 6. 9 Das. a1 D1 T G1-3. 6 M1. 5-1 तु (for
 च). — ^d) G2 मृत्युस् (for मित्रस्). D2 तत्त्वाधि-;
 D4. 9 तत्रापि; T1 G1. 3. 6 चात्राधि- (for तत्राधि-).

3 K1. 2. 4 om. 3^a (cf. v. l. 2, 1). D1 om.
 (hapl.) 3^a-4^b. — ^b) T2 G1 यथातत्त्व- (for 'योग-').
 K6 Bo. 6. 1. 9 Das. a1 T1 G1-3. 6 -निदर्शि- (Bo T1 G2. 6
 'श'नः; B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 -प्र- (B8 [marg.]
 -निदर्शिनः (D2 'तः') (for -निदर्शनम्). V1 ब्राह्मण-
 स्तत्त्वदर्शिनः. — ^c) K1. 2. 4. 1 D1. 9 T G1. 3. 6 अथ;
 B8 यथा (for तथा). — ^d) K1. 2. 4 D1. 9 तु (for
 च).

4 D1 om. 4^a (cf. v. l. 3). — ^a) K1 हस्ता
 बुध्यात्मम् (sic). — ^b) D2 G2 यथाश्रुति-; D5 G1. 3. 6
 'संख्या- (for 'सांख्य-'. K6 Bo. 6. 1. 8 (marg.). 9 Das
 Dn4 Ds1 T1 G2. 6 -निदर्शिनः (B1 'नं'); D4 G2 -निद-
 र्शनः (G2 'ना:'); Dn1. Ds1 D2. 3. 3 यथा संख्यानदर्शिनः.
 — D1 reads 4^a after 8^a. — ^c) G2 आदानम् (for
 कर्तव्यम्). B8 T2 च; D1. 9 तु (for तु). K1 कर्म-
 संत्राधिभूतं च. — ^d) K1. 2. 4 चेंद्रस्; K1 इन्द्रस् (sic);
 D2 बह्विस्; G2 विष्णुस् (for इन्द्रस्). T1 G6 चात्रा-
 धि- (for त^०). D4 इन्द्रहस्ताधिदैवतं.

5 K4 Ds3 om. (hapl.) 5. K1 G1 om. (hapl.)
 5-6. — ^a) K1. 2 वाग्ध्यात्ममित्याहुर्. — K1 om.
 (hapl.) 5^b-6^a. — ^b) Bo. 8 (marg.). 9 Das. a1 यथा-
 योग-; D4. 9 'शास्त्र- (for 'श्रुति-'. K6 Bo. 6. 1. 9 Das.
 a1 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 3. -निदर्शि- (D4 'श'नः; D1

T G2 -निदर्शि- (T2 'श'नात् (for -निदर्शनम्). G2 योग-
 तत्त्वार्थवेदिनः. — ^c) B6 (marg. as in text) अव्यक्तम्
 (for वक्तव्यम्). K2. 6 Bo. 6-8 Das. a1 Ds च (for
 तु). G2 वचनं त्वधिभूतं तु. — ^d) V1 B8 (marg. as
 in text) T G2. 3. 6 M1. 5-1 अग्निस्; Bo आपस्; B6. 9
 Das. a1 बुद्धिस्; Dn1 इन्द्रस् (for बह्विस्). D1 T1
 G2. 6 चात्र (for तत्र). — After 5, G2 reads 10.

6 K1 G1 om. 6; K1 om. 6^a (cf. v. l. 5). D1
 om. (hapl.) 6-7. — ^a) Dn1 चतुर (for चक्षुर).
 — K2 om. (hapl.) 6^b-8^a. Ds om. (hapl.) 6^b-13^a.
 — ^b) B6 यदा श्रुति-; T G2. 3. 6 यथायोग-; M1. 5-1
 'शास्त्र- (for 'श्रुति-'. K6 Bo. 9 Das Dn1. n4 Ds
 D2. 3. 3 T1 G2. 6 -निदर्शिनः; Bo. 1 D4 -निदर्शनः; G2
 'शिनः (for 'शनम्). — ^c) G2 अध्यात्म- (for अत्राधि-).
 T1 G6 च (for तु). — ^d) V1 Bo. 8 (marg. as in
 text). 3. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 T G2. 6 चापि (for
 तत्र).

7 K2 D5. 1 om. 7 (cf. v. l. 6). M1 om. (hapl.)
 7-9. — ^a) K4 जिह्वा चाध्यात्मम्; D2 जिह्वामध्यात्मम्
 (for श्रोत्रम्). — K4 om. (hapl.) 7^b-8^a. — ^b)
 D4. 9 T1 G1. 3. 6 M5-1 यथाशास्त्र- (for 'श्रुति-'. K6
 Bo. 6. 1. 9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 -निदर्शि- (Das.
 a1 'श'नः (for 'शनम्). G2 योगिनिस्तत्त्वदर्शिनः. — For
 7^a, K1 subst.:

766* कर्णावध्यात्मकं ज्ञेयं प्राहुः सांख्यनिदर्शनाः ।

— V1 reads 7^a-8^b on marg. — ^a) K1 शब्द एव;
 K6 Bo. 6. 1. 9 Das Ds T G1-3. 6 M1 शब्दमत्र (for
 शब्दस्तत्र). — ^d) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds
 D2. 3. 3 T G1. 3. 6 चात्र (for तत्र).

8 Ds M1 om. 8 (cf. v. l. 6, 7). K2. 4 om. 8^a
 (cf. v. l. 6, 7). V1 reads 8^a on marg. — ^a) K1
 जिह्वा चाध्यात्मम्; K1 D4. 9 जिह्वेत्य- (for जिह्वाम^०).
 — ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3
 यथाश्रुति-; K1 'शास्त्र- (for 'तत्त्व-'. K6 Bo. 6. 1. 9
 Das Dn1. n4 Ds D2. 3 G2 -निदर्शिनः; D4 -निदर्शनः;

C. 12. 116/4
B. 12. 314(3), 6
K. 12. 310. 8

रस एवाधिभूतं तु आपस्तत्राधिदैवतम् ॥ ८
घ्राणमध्यात्ममित्याहुर्नृथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
गन्ध एवाधिभूतं तु पृथिवी चाधिदैवतम् ॥ ९
त्वगध्यात्ममिति प्राहुस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः ।
स्पर्श एवाधिभूतं तु पवनश्चाधिदैवतम् ॥ १०
मनोऽध्यात्ममिति प्राहुर्नृथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
मन्तव्यमधिभूतं तु चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् ॥ ११

Ds 'ज्ञानात्' (for 'ज्ञानम्'). — After 8^{ab}, D₁ reads 4^{cd}. K₁ om. (hapl.) 8^c-9^b. G₁ om. (hapl.) 8^c-11^b. — ^d) K_{1.2.4} चापस् (for आपस्). K₁ तत्रादिः; K₂ तत्रापि (for तत्राधिः). ☞ Cv: आपः, अबभिमानी वरुणः । ☞

9 Ds G₁ M₁ om. 9 (cf. v. l. 6, 7, 8). K₁ om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). K₂ om. (hapl.) 9-10. — ^a) M₁ घ्राणम् (for घ्राणम्). — ^b) D_{4.9} यथाशास्त्र- (for 'श्रुति-'). Ks Bs. 7. 8 Das Dn_{1. n4} -निदर्शिनः; D_{as} -निदर्शनः; Ds Ds. 8 -निदर्शनात्; D₂ -निदर्शनात् (for 'ज्ञानम्'). — ^c) B₁ अभिभूतं (for अधि-). V₁ च (for तु). G₂ प्रातव्यमधिभूतं तु. — ^d) K₆ वा (for च). G₂ अधिनावधिदैवतं.

10 K₂ Ds G₁ om. 10 (cf. v. l. 9, 6, 8). G₂ reads 10 after 5. — ^a) D₂ अध्यात्म (for 'त्मम्'). K_{1.4} त्वगध्यात्ममित्याहुस्; T₁ G₆ त्वचमध्यात्ममित्याहुस्. — ^b) K₁ प्राहुस्तत्त्वः; Ds तथा शास्त्र- (for तत्त्वबुद्धि-). Bs यथाश्रुतिनिदर्शनः; G₂ ऋषयस्तत्त्वदर्शिनः. — ^c) K_{4.7} V₁ Bo. 6. 7. 8 Das a4 Dn_{1. n4} Ds D_{2. 3. 8} M₁ स्पर्शम्; M_{1. 5. 6} स्पृश्यम् (for स्पर्श). K₁ च (for तु). — ^d) K₁ D_{4. 9} G₂ वायुस्तत्र (for पवनश्च).

11 Ds om. 11 (cf. v. l. 6). G₁ om. 11^{ab} (cf. v. l. 8). — ^a) K₆ T₁ G₆ मन अध्यात्ममित्याहुस्; G₂ मनस्त्वध्यात्ममित्याहुस्. — ^b) G₂ यथावेद- (for 'श्रुति-'). Ks V₁ Bo. 6-9 Das. a4 Dn_{1. n4} Ds D_{2. 3. 8} यथा(Ks योग)शास्त्रविशारदाः; K₇ D_{4. 9} यथाशास्त्रनिदर्शनात्; G₂ योगिनस्तत्त्वचित्काः. — ^c) K_{1. 2. 6} Bs च (for तु). — ^d) K₆ चंद्रमा (for 'मास्').

12 Ds om. 12 (cf. v. l. 6). G₂ transp. 12 and 13. — ^a) K₁ अहंकारात्तुम्; K_{2.4} 'कारितुम्'; V₁ B₁-9 Das. a4 Ds अहंकारिकम्; D₁ T G_{1. 3. 6} M_{1. 5-7} अहंकारकम् (for 'कारिकम्'). K₁ D_{4. 9} अहंकारमथा- (for 'कारिकम्'). — ^b) D₄ तत्र; M_{1. 5-7} तत्र (for तत्त्व).

अहंकारिकमध्यात्ममाहुस्तत्त्वनिदर्शनम् ।
अभिमानोऽधिभूतं तु भवस्तत्राधिदैवतम् ॥ १२
बुद्धिरध्यात्ममित्याहुर्नृथावेदनिदर्शनम् ।
बोद्धव्यमधिभूतं तु क्षेत्रज्ञोऽत्राधिदैवतम् ॥ १३
एषा ते व्यक्ततो राजन्विभूतिरनुवर्णिता ।
आदौ मध्ये तथा चान्ते यथातत्त्वेन तत्त्ववित् ॥ १४
प्रकृतिर्गुणान्विकुरुते स्वच्छन्देनात्मकाम्यया ।

Ks Bo. 6-9 Dn_{1. n4} Ds₂ D₂ s. 7. 8 T₁ G_{2. 6} -निदर्शिनः; V₁ G₁ 'ज्ञानः'; Ds₁ 'ज्ञानं' (for 'ज्ञानम्'). — K₄ om. (hapl.) 12^c-13^b. K_{1. 2} transp. 12^{cd} and 13^{cd}. — ^c) Das. a4 अतिमानो (for अभि-). K_{1. 2} [s] धिदैवतः; G₁ [s] मिभूतं (for सधि-). K_{1. 2} V₁ च (for तु). — Ds₁ om. 12^d. — ^d) K_{1. 2} V₁ विधिस्तत्र; Ks Bo. 6-9 Das Dn_{1. n4} Ds₂ D₂ s. 8 बुद्धिश्चा(Dn₄ 'र')त्रः; D₁ G₁ रुद्रस्तस्य; T Gs. 6 रुद्रस्तत्र; G₂ M_{1. 5-7} विरिचोत्र (for भवस्तत्र). D_{as} बुद्धिरत्नाधिदैवतं.

13 K₄ om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). Ds om. 13^a (cf. v. l. 6). Ks om. (hapl.) 13. G₂ transp. 12 and 13. — ^a) K₂ D_{as} बुद्धिम् (for बुद्धिर्). — ^b) D₁ यथादेव- (for 'वेद-'). K₁ -निदर्शनात् (for 'ज्ञानम्'). Ks V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn_{1. n4} Ds D_{2. 3. 8} यथावदभिदर्शिनः (Ds 'ज्ञानं'; Bs (orig.) यथाश्रुतिनिदर्शनः; D_{as} a4 यथातत्त्वनिदर्शि(D_{as} 'ज्ञानः'; G₂ यथावेदार्थवेदिनः. — K_{1. 2} transp. 12^{cd} and 13^{cd}. — ^c) K₁ अतिभूतं (for अधि-). K_{1. 2.4} Bs च (for तु). K₁ D₁ 9 अभिभूतं तु बोद्धव्यं. — ^d) K₂ क्षेत्रज्ञे (for 'ज्ञे'). K_{2.4} न; Ks. 7 Bs Dn₁ D_{2. 4. 5. 8. 9} G₁ च; V₁ [s] थ (for सत्र). — After 13, G₂ ins.:

767* चित्तमध्यात्ममित्याहुर्योगिनः सूक्ष्मदृष्टयः ।

अधिभूतं चैत्यमाहु रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ।

14 ^a) K₄ D₄ एष (for एषा). K₁ V₁ Bo. 8 Dn_{1. n4} Ds D₂-4. 3. 9 Cn. 8 व्यक्तितो; G₂ व्यक्तजा (for व्यक्ततो). — ^b) Ks V₁ Bo. 6-9 Das. a4 Dn_{1. n4} Ds D_{2. 3. 8} दर्शिताः; Ds T₂ वर्णिताः (for 'ता'). — ^c) K₁ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn_{1. n4} Ds D₂-5. 3. 9 T G_{2. 3. 6} M_{1. 5-7} तथात्वे च (for तथा चान्ते). — ^d) K_{1. 6} तथा (for यथा-). G₂ M_{1. 5-7} यथावत्तत्त्वहेतुभिः.

15 ^a) Hypermetric. D_{as} प्रकृति- (for 'तिर्'). K_{1. 2} गुणं (for गुणान्). Ks Bo. 9 प्र- (for वि-).

क्रीडार्थं तु महाराज शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५
 यथा दीपसहस्राणि दीपान्मर्त्याः प्रकुर्वते ।
 प्रकृतिस्तथा विकुरुते पुरुषस्य गुणान्वहन् ॥ १६
 सत्त्वमानन्द उद्रेकः प्रीतिः प्राकाश्यमेव च ।
 सुखं शुद्धित्वमारोग्यं संतोषः श्रद्धानता ॥ १७
 अकार्पण्यमसंरम्भः क्षमा धृतिरहिंसता ।
 समता सत्यमानुष्यं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ १८
 शौचमार्जवमाचारमलौल्यं हृद्यसंभ्रमः ।

इष्टानिष्टवियोगानां कृतानामविकथनम् ॥ १९
 दानेन चानुग्रहणमस्पृहार्थं परार्थता ।
 सर्वभूतदया चैव सत्त्वस्यैते गुणाः स्मृताः ॥ २०
 रजोगुणानां संघातो रूपमैश्वर्यविग्रहे ।
 अत्याशित्वमकारुण्यं सुखदुःखोपसेवनम् ॥ २१
 परापवादिषु रतिर्विवादानां च सेवनम् ।
 अहंकारस्त्वसत्कारश्चिन्ता वैरोपसेवनम् ॥ २२
 परितापोऽपहरणं ह्रीनाशोऽनार्जवं तथा ।

C. 12. 11629
B. 12. 314(3). 23
K. 12. 318. 23

—^१) K० अनु; D१ आत्मा (for आत्म-). D५ स्वच्छंदे
 चात्मकाम्यया. —^२) K१. २. ४ क्रीडाकृते; Dn१ D१. ३
 क्रीडार्थं तु; D१ T G१-३. ६ M१. ५-७ क्रीडनार्थं (for क्री-
 डार्थं तु). —^३) K० शतसो (for 'शो').

16 ^a) Ds१ D३ यदा (for यथा). —^१) K१ मर्त्यः
 (for मर्त्याः). —^२) Hypermetric. D१ T१ G१. ३. ६
 प्रकृतेस् (for 'तिस्'). G३ M१. ५. ७ प्रकृतिस्था (G३ 'तिः
 सा) विकुरुते. —^३) D१ G१. ३ पुरुषः स्व-; T१ G०
 'षस्मान् (for 'षस्). — After 15, G३ ins. अथ सत्त्व-
 गुणा वर्ण्यन्ते ।

17 ^a) K० तत्त्वम् (for सत्त्वम्). D१. ९ M१. ६. ७
 आनन्दम्. K१ उद्रेक-; T३ उद्रेगः (for उद्रेकः). G३
 सत्त्वं दानमनुदेगः. —^१) K१. २. ४ G१ प्रा (K१ प्र) काम्यम्;
 Dn१ काश्यम् (for प्राकाश्यम्). —^२) K१ बद्धत्वम्;
 V१ बुद्ध-; D१ T G१. ३. ६ M१. ५-७ शुद्ध- (for शुद्धि-).
 K० B१-९ Dn१. २. ४ सुखसंगित्वमारोग्यं; K१ D१. ५. ९ सुखं
 शुद्धिस्तथारोग्यं. —^३) Dn१ G१ संतोष-; T३ 'षं (for
 'षः).

18 ^a) K०. १ असंरम्भ- (for 'रम्भः). —^१) K१. ६
 B० G० अहिंसता (for 'सता). —^२) Dn१ Ds१ आनुष्य-
 (for 'ण्यं). Ds१ समता सत्यतानुष्यं. —^३) K१ B१-९
 Dn१ D१. ५. ७. ९ T G१. ३. ६ आर्जवं; M१. ६ lacuna (for
 मार्दवं).

19 K१. ४. ७ om. 19^{ab}. —^a) D१. ७. ९ T१ G१. ३. ६
 मार्दवम् (for आर्जवम्). K१ D१ T G१. ३. ६ आचारस्
 (for 'रम्). —^१) K० B० अलौल्यं. V१ हृद्य- (for
 हृद्य-). D१. ५. ९ चापलं (for 'संभ्रमः). K१ त्वलौल्यं
 कृत्यचापलं; D१ T G१. ३. ६ त्वपारुष्यमपेक्षुनं. —^२) D१
 T G१-३. ६ M१. ५-७ हृष्टापूर्तवि (D१ G१ 'तं वि-; T१ G३. ६
 'तम) शेषाणां. — G३ reads 19^d twice. —^३) M१
 कृतानाम् (for कृतानाम्). K० अविकल्पना; V१ B०. ३

Dn१. n१ D३ 'कथना (B० 'नाः); D५ D१. ३ 'कथनात्
 (for 'कथनम्). D५ कृतानामधिकानं; D१ T G१. ३
 (both times). ६ 'मध्यकीर्तनं.

20 ^a) B० (marg. as in text) चापि; Dn१. n१
 Ds१ D१. ३. ६ चात्म-; Ds२ वात्म-; D१ वानु- (for चानु-).
 —^१) K० V१ B०. ६-९ Dn१. n१ Ds१ D१. ३. ६. ९
 अस्पृहत्वं (B० [marg.] 'हार्थ-); K१ D१ T G१. ३. ६ M१.
 ५-७ 'हा च; D१. ९ 'हार्थ- (for 'हार्थ-). K१ D१. ५. ७ T
 G१. ३. ६ परार्थतः; B० 'मता; Dn१ 'थिता; Dn१ यथा-
 र्थता (for परा-). G३ अस्पृहा परमार्थता. —^२) K१
 सर्वभूते (for 'भूत-). D१ वैव (for चैव). —^३) D१
 सत्त्वस्यैते (for सत्त्वस्यैते).

21 ^a) K१ D१. ९ T१ G३ -गुणस्य; T३ G० M१. ५-७
 -गुणा (G० 'ण) स्तु (for -गुणानां). V१ संघातं; G३
 संघातो; G३ संघाते (for 'तो). K१. २. ४ रजोगुणस्त्व-
 संघा (K१ 'ना) त-; —^१) K१. ३ रूपान् (for रूपम्).
 K१. २. ४ V१ -विग्रहाः; K१ D१. ५. ९ G१ -विग्रहः; Dn१
 Ds१ -विग्रहैः; D१ T G३. ६ -विग्रहौ (for 'है). —^२)
 K१. २. ४. ६ B० Dn१. n१ Ds१ D१. ३. ६ अत्यागि-
 त्वम्; B० अद्याशित्वम्; B० असंशित्वम्; D१ अत्यासी-
 त्वम् (for 'शित्वम्). K१ अकारिण्यं; G१ 'पैण्यं (for
 'रुण्यं).

22 ^a) Dn१ [अ]रतिर् (for रतिर्). Dn१ परापवादे-
 द्यारतिर्; D१ 'पदेशेषु रतिर्. —^१) B०. ९ विषादानां
 (for विवा-). —^२) T१ सत्कारश्च (for [अ]स-).
 K०. १ B०. ६. ७. ९ Dn१. n१ Ds१ D१-५. ९ G३ M१.
 ५-७ अहंकारमसत्कारश्च (K१ D१. ९ M१ 'त्कारं; D१ 'कर्म-).
 —^३) D१ चिन्ता (for चिन्ता). G३ -सेवने (for 'नम्).
 K१. ४ D१. ९ चिन्तावैराग्यसेवनं; G१ 'वैरसेवनं (sic).

23 ^a) K१ V१ परदारा (V१ 'ते) पहरणं; K१. ४ पर-
 वादापहरणं; K० परतापोपि-ह-; B०. ५. ७ Dn१. n१ Dn१.

C. 12. 11659
B. 12. 314(3). 23
K. 12. 216. 23

मेदः पुरुषता चैव कामक्रोधौ मदस्तथा ।
दर्पो द्वेषोऽतिवादश्च एते प्रोक्ता रजोगुणाः ॥ २३
तामसानां तु संघातं प्रवक्ष्याम्युपधार्यताम् ।
मोहोऽप्रकाशस्तामिस्रमन्धतामिस्रसंज्ञितम् ॥ २४
मरणं चान्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ।
तमसो लक्षणानीह भक्षणाभमिरोचनम् ॥ २५

भोजनानामपर्याप्तिस्तथा पेयेष्वनृत्तता ।
गन्धवासो विहारेषु शयनेष्वासनेषु च ॥ २६
दिवास्वप्ने विवादे च प्रमादेषु च वै रतिः ।
नृत्यवादित्रगीतानामज्ञानाच्छ्रद्धानता ।
द्वेषो धर्मविशेषाणामेते वै तामसा गुणाः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

n4 Ds D2. 3. 3 परि (Ds D2 'री' तापोमिह'; D7 T G1. 3. 3 'भावोपह'; G2 'हासोप'; M1. 5-7 'भाषाप'. —^b) K1. 4 श्रीनाशो (for 'ही'). B9 मार्जवं (for 'स्ना'). —^c) K1 मेदाः. K4 B7-9 Ds Ds पुरुषता (for 'प'). D5 चैवं. M1. 5-7 दया पारुष्यता चैव. —^d) K6 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 1. 8 G1 कामक्रोधो (B8 'जा'); K7 Ds1 D4. 5. 9 'क्रोध'; Ds T G2. 6 कामः क्रोधो (for कामक्रोधौ). Das दमस्; D4. 5. 9 मदस्; M1. 6. 7 तमस् (for मदस्). —^e) V1 वि- (for 'ति'). K1 वादाश्च; T G1. 3. 6 M1. 5-7 मानश्च (for 'वादश्च'). —^f) K1. 2 खेते; K7 D4. 9 [इ] खेते (for एते). M7 चोक्ता (for प्रोक्ता).

24 ^a) K7 तमसानां (for ता'). K7 D4. 5. 9 च (for तु). K2 संगतं; Das संघातः; T G1. 3. 6 'तान् (for 'तं). —^b) K6 प्रवक्ष्यामि. K1. 2. 1 D4. 5. 9 अद- (Ds 'प') धार्यतां (for उप'). —^c) K4 मोहौ; B7 मोहाद् (for मोहो). K4 तामसम्; K6. 7 Ds1 D4. 9 तामिश्रम् (for 'मिस्रम्). —^d) K1. 4. 6. 7 D4. 9 तामिश्र- (for 'च'). M7 संज्ञकं (for 'संज्ञितम्).

25 ^a) Ds1 बाधः; D5 चात्र; D7 T G1-3. 6 M1 त्वं- (for चान्ध-). K4. 6. 7 Dn4 Ds1 D4. 9 तामिश्रं; Das lacuna; T2 तामिच- (for 'तं). —^b) K6. 7 Dn4 D4. 9 तामिश्रं; Das. a4 M1. 5-7 तामिचः; Ds1 'मे (for 'चं). —^c) K1. 4 तमसे (for 'सो'). Das नमसो लक्षणा हीना (sic). —^d) K1. 2 [अ] मक्ष्या (K2 'क्षी'णाममिरोचनं; K7 B6-9 D4. 9 G1. 2. 6 मक्ष्या (K7 B7 Ds T G1. 2 'क्षी'णाममि (B8 'मिति'; G1 'मपि') रोचनं; Dn1. n4 D2. 3. 7. 8 मक्षणाद्यभि (Dn1. n4 Ds 'स्यति'; D2 'सति') रोचनं; Ds तत्क्षणाद्यभिरो'; Ds तक्षणाद्यतिरो'.

26 Das. a4 om. 26^{ab}. —^b) Bo. 6. 8 Dn4 Ds1 श्येषु (for पेयेषु). K1 अनृतता. K6. 7 B7. 9 तथा

पापेषु नृत्तता. —^d) K5 वा (for च). Das. a4 शय- नेषु समेषु च.

27 ^a) K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D7. 3. 5 G2 [s] ति- (for वि-). D7 विवाहे (for विवादे). G1 दिवास्वापे विवादे च; M1. 5-7 दिवास्वप्नातिवा'. —^b) K1. 2 (sup. lin. as in text) प्रमादेषु (for प्रमा'). —^c) K1. 2 T G1-3. 6 नृत्तः; K4 नृत- (for नृत्य-). D4 -वारित्रः; G1 -वादित्र- (for -वादित्र-). —^d) G8 ज्ञानान्यश्च्रद्धानता. —^e) K1. 2. 4 द्वेषश्च धर्मविदुः (K2 'द्व') धाम्. —^f) Dn4 तामसा (for 'सा'). — After 27, Ds. 1 ins.:

768* इत्येवं सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ।
सर्वैरिहेन्द्रियायैश्च व्यक्ताव्यक्तैश्च संहताः ।
पञ्चविंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गणः ।
एतैः सर्वैः समायुक्ताः पुमानित्यभिधीयते ।

[(L. 1) D7 एव. — (L. 2) D7 व्यक्ताव्यक्ताश्च संहताः (for the post. half). — (L. 3) Ds om. व्यक्त.]

Colophon. Ś1 Ds missing; K2. 5 B1-5 Das. a4 Dn2. n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1. 6. 7 V1 Bo. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 5. 7-9 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 3. 3 याज्ञवल्क्यजनक- संवादः; K7 D4. 9 आध्यात्माधिभू (K7 'मौ') तिकं; Ds याज्ञवल्क्यसंवादः; Ds याज्ञवल्क्यजनकसंवादे विमौक्तिकः; T1 अध्यात्मादिगुणत्रयगुणकथनं; G8 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे अध्यात्मादिगुणत्रयगुणकथनं; M1. 5-7 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे भूतवर्णनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K6 38; B7 T1 G1. 7 136; B8 140; Dn1 139; Dn4 138; Ds2 G8 Ms 137; T2 149; G2 152; M1. 6. 7 135. — Śloka no.: Das Dn1. n4 Ds 28.

३०२

याज्ञवल्क्य उवाच ।

एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः पुरुषसत्तम ।

कृत्स्नस्य चैव जगतस्तिष्ठन्त्यनपगाः सदा ॥ १

शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ।

कोटिशश्च करोत्येष प्रत्यगात्मानमात्मना ॥ २

सात्त्विकस्योत्तमं स्थानं राजसस्येह मध्यमम् ।

तामसस्याधमं स्थानं प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ ३

केवलेनेह पुण्येन गतिमूर्ध्वाभवाप्नुयात् ।

पुण्यपापेन मानुष्यमधर्मेणाप्यधोगतिम् ॥ ४

द्वंद्वमेषां त्रयाणां तु संनिपातं च तत्त्वतः ।

सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च शृणुष्व मे ॥ ५

सत्त्वस्य तु रजो दृष्टं रजसश्च तमस्तथा ।

तमसश्च तथा सत्त्वं सत्त्वस्याव्यक्तमेव च ॥ ६

अव्यक्तसत्त्वसंयुक्तो देवलोकमवाप्नुयात् ।

रजःसत्त्वसमायुक्तो मनुष्येषूपपद्यते ॥ ७

रजस्तमोभ्यां संयुक्तस्तिर्यग्योनिषु जायते ।

रजस्तामससत्त्वैश्च युक्तो मानुष्यमाप्नुयात् ॥ ८

पुण्यपापविद्युक्तानां स्थानमाहुर्मनीषिणाम् ।

C. 12. 11643
B. 12. 3194. 9
K. 12. 319. 9

302

 This adhy. is missing in S₁ D₅ (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 M₁ याज्ञवल्क (for 'वल्क्य'). —^d) D₁ अनुपगाः. K₁ तदा; G₁ तथा (for सदा). — After 1, K₆ V₁ Bo. 6. 1. 8 (marg.), 9 D₃ a₁ D₁ n₁ n₄ D₅ D₂ s. 5. 1. 8 Cv editions ins.:

769* अव्यक्तरूपो भगवान्शतधा च सहस्रशः ।

2 K₆ V₁ Bo. 3 D₃ a₁ D₅ 2 D₅ 1 om. (hapl.) 2^{ab}. —^a) Hypermetric. Cv दशधा (for शतधा). K₁ शतधा च सहस्रधा च. ☞ Cv: दशधा सहस्रधा, दशसहस्रधा चेत्यावृत्त्या योजना । ☞ —^a) K₂ करोत्येष; B₅ (before corr.) D₅ 1 'त्येव; T G₁ s M₁ 5-1 'त्येषा. —^d) D₄ प्रत्यगात्मानम्; T₁ G₁ s M₁ 5-1 प्रकृत्या (G₁ 'ता)स्मानम्.

3 K₂ om. 3-4. G₂ om. (hapl.) 3^{bc}. —^b) B₅ स राजस्य; D₁ नरास्य (for राज'). D₅ 1 [ह]व; M₁ 5-1 तु (for [ह]ह). —^c) B₅ तामसश्चाधमं. —^d) D₄ आहुर (for प्राहुर).

4 K₂ om. 4 (cf. v. l. 3). —^a) D₅ erroneously repeats लेनेह पुण्येन गति after रज (in 5^c). —^b) K₆ 1 D₄ D₅ 1 गतिमूर्धा (K₆ 'द्वं)म्; G₁ 'मूर्ध्वां. K₁ गतिमूर्धासवाप्नुयात् (sic). —^c) T₁ G₂ पुण्यापुण्येन मानुष्यम्. —^d) M₁ अधोगतिः. K₆ B₅ (marg. as in text), 1. 9 D₄ अधर्मेणाध (B₄ 'व; D₄ 'य)मां गतिः; D₃ 'धर्मेगतिः.

5 For the repetition in D₅, cf. v. l. 4. —^a) K₁ 2. 4 उत्तरेषां; G₁ द्वंद्वमेषां (for 'मेषां). K₁ च (for तु). —^b) D₅ (before corr.) संनिपाते; M₁ 1 'पातश्च. B₅ 8 तु (for च). K₄ V₁ D₁ n₁ n₄ D₅ D₂ 1. 8 तद्वतः (for तत्त्वतः). —^c) K₂ रजसा. — K₄ repeats 5^d-6^b after 8^c.

6 For the repetition in K₄, cf. v. l. 5. —^a) K₆ V₁ D₅ 1 T G₁-3. 6 M₁ 5-1 च (for तु). K₁ रजसो (for तु रजो). K₁ 2. 4 (both times) दोषो; K₆ D₄ 9 G₂ द्वंद्वं; K₁ G₁ द्रष्टं; B₅ दृष्टि (for दृष्टं). —^b) K₁ D₄ 9 तु (for च). —^c) K₁ D₄ 9 नित्यं (for सत्त्वं). —^d) K₁ 2. 1 D₄ 5. 1. 9 सत्त्वाद् (for सत्त्वस्य). — After 6, K₁ ins.:

770* सत्त्वं प्रपद्यते सत्त्वादव्यक्ताव्यक्तमेव च ।

7 D₄ reads 7^{ab} twice. —^a) K₂ अव्यक्ताद्; K₄ 6 V₁ Bo. 6-9 D₁ n₁ n₄ D₂ s. 5. 1. 8 T G₁ 2. 6 Ca अव्यक्तः; D₄ (second time) रजसः (for अव्यक्तः). ☞ Ca: सत्त्वसंयुक्तः, सत्त्वोद्वेकादुत्पन्नात्मज्ञानः । ☞ — K₂ 4 om. (hapl.) 7^{bc}. D₅ 1 D₅ om. (hapl.) 7^c-8^d. K₁ reads 7^{cd} twice. —^c) G₁ रजस्तत्त्व- (for रजःसत्त्व-). K₁ (both times) अव्यक्तात्मत्वसंयुक्तो; D₃ a₁ रजसः सत्त्वसंयुक्तो. —^d) K₁ (both times), 2 B₅ D₁ n₁ n₄ D₂ मानुषेषु; B₅ D₅ T₁ G₆ M₁ 5. 6 मानुष्येषु. K₂ (both times), 2. 4 B₅ G₂ उपजायते; K₆ B₅ s (marg.) D₁ n₁ n₄ D₂ s प्रपद्यते (for [उ]पपद्यते).

8 D₅ 1 D₅ om. 8 (cf. v. l. 7). —^a) K₁ रसस्स मोभ्यां. K₆ संयुक्तः; K₁ संयुक्तं; T₁ G₆ संलक्ष्य. —^c) K₄ om. च. K₆ Bo. 6-9 D₃ a₁ D₁ n₁ n₄ D₂ s.

G. 12. 11644
B. 12. 315(A).10
K. 12. 319. 19

शाश्वतं चाव्ययं चैव अक्षरं चाभयं च यत् ॥ ९
ज्ञानिनां संभवं श्रेष्ठं स्थानमव्रणमच्युतम् ।
अतीन्द्रियमबीजं च जन्ममृत्युतमोनुदम् ॥ १०
अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृष्ठस्तेऽहं नराधिप ।
स एष प्रकृतिस्थो हि तत्स्थुरित्यभिधीयते ॥ ११
अचेतनश्चैव मतः प्रकृतिस्थश्च पार्थिव ।
एतेनाधिष्ठितश्चैव सृजते संहरत्यपि ॥ १२

5.7 राजसैक्तामसैः सत्वेद् (Dn. 5 सत्वं; Ds. 7 युक्तो); K1 Ds. 5. 9 M1. 5-7 रजःसत्त्वतमोभिश्च. — After 8^a, K4 repeats 5^a-6^b. — ^a) Ds. 7 जीवो; M1. 7 लुप्तो (for युक्तो). Ds. 7 मानुषम्.

9 ^a) Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das Ds. 7 G1 -विमुक्तानां; Bs -प्रमु; Ds -विमुक्तां (submetric) (for -वियुक्तानां). — ^b) K1 प्राहुर् (for आ). Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 महात्मनां; K1 Ds. 5. 7. 9 मनीषिणः. — ^c) K1. 2. 4 चाक्षरं; K1 Ds चाप्ययं; G1 चावयं (sic) (for चाव्ययं). Ks Bo. 7 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 चैवम्. — ^d) K1. 2. 4 चाक्षरं; Ks Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 अक्षयं (for अक्षरं). Ks वामृतं; V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 T G2. 6 चाचलं; G1 M1. 6. 7 चाव्ययं; G2 च चलं (for चाभयं). K1. 2 तथा; K4 *तत्; Bo Das Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 च तत्; T G1-3. 6 M1. 6. 7 च ह (for च यत्). K1 Ds. 5. 7. 9 ध्रुवं क्षेम्य (Ds. 7 'म')मनामयं; Ms अक्षरं च नराधिप.

10 ^a) G1 ज्ञातीनां. G2 संभवा (for 'वं'). M1 श्रेष्ठ. K1 Ds. 9 ज्ञानिना शंभवं स्थानं. — ^b) K1 अव्यक्तम् (for अव्रणम्). M1. 6. 7 अव्युत. Ks स्थानमव्यक्तमच्युतं; K1 Ds. 9 श्रेष्ठमव्रणमव्ययं; Ds स्थानमच्युतमव्ययं. — ^c) V1 B8 (marg.) Ds. 9 अनिन्द्रियम् (for अतीन्द्रि). K1. 2. 4 संसिद्धिमयबीजं च. — ^d) K1 Ds. 9 जन्ममृत्युजरापहं.

11 ^a) K1 अव्यक्तं च; Ds. 6 (gloss: प्रकृतिस्थः) अव्यक्तस्थः. Cv (gloss: अप्राकृतः परमात्मा) परः (for परं). K1 यत्तु; K1 Ds. 9 तच्च; Ds. 6 यच्च; T2 ये तत् (for यत्तत्). ☞ Cn: अव्यक्तस्थं, अव्यक्तेऽमूर्ते ब्रह्मणि तिष्ठतीति तथा । अव्यक्तद्वारा प्राप्यमित्यर्थः । ☞ — ^b) Ds. 6 नराधिपं. — ^c) Ks एव; Ds एकः (for एव). Ds. 6 Ms [s]पि (for हि). — ^d) Ks. 7 Bo. 6-9 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: प्रकृ-

जनक उवाच ।

अनादिनिधनावेताबुभावेव महामुने ।
अमूर्तिमन्तावचलावप्रकम्प्यौ च निर्वर्णौ ॥ १३
अग्राह्यावृषिशार्दूल कथमेको ह्यचेतनः ।
चेतनावांस्तथा चैकः क्षेत्रज्ञ इति भाषितः ॥ १४
त्वं हि विप्रेन्द्र कात्स्न्येन मोक्षधर्ममुपाससे ।
साकल्यं मोक्षधर्मस्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५

तिस्थः) तत्स्थ (for तत्स्थुर).

12 ^a) Ds. 7 अचेतना; T G1. 8. 6 M1. 5-7 सचेतनश्च; Ca (gloss: स्वपरविवेकशून्यः । एतेनात्मन औदासीन्यं दर्शितम्) अचेतनः (as in text). K1 Ds. 9 त्वेष (for चैव). K1. 2 lacuna; K4 तत्; T2 G1 तमः; G2 M1. 5-7 मनः (for मतः). Ks Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 अचेतना चैव (Bo. 8 [marg.] सती; Bs चापि) मता; Ms (inf. lin.) अतेजसश्चैवमाणः. — ^b) Ks तत्प्रकृत्यश्च (sic); K4 प्रकृतिस्थश्च; Ks Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 'आपि; Ds 'स्थाश्च. B1 lacuna; G2 भारत (for पार्थिव). — ^c) Ks V1 Bo. 6-9 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 T1 Gs [अ]धिष्ठिताश्च; Das. 24 M1. 6. 7 'ष्ठितं. T1 Gs चैषा; T2 Gs चैष; Ms चायं (for चैव).

13 ^a) Dn. 6 एता; G2 एव (for एताव्). — ^b) Ks एता; G2 एतौ; M1 अपि (for एव). Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 महामते (for 'मुने'). — Gs om. 13^a-15^b. — ^c) Ks. 7 Bo Das. 2 अमूर्तिर्वताव्. Ks अचला; Ds. 2 अचलाम्. — ^d) K1 अप्रकंपौ (for 'कम्प्यौ'). Ds. 9 गुणागुणौ; D1 T G2. 6 M1. 5-7 व्रणाव्रणौ; G1 वृषावृषौ; Ca (gloss: अप्ययदीनौ) च निर्वर्णौ (as in text). Ks प्रकंपौ गुणगुणाबुभौ (hypermetric); K1 अप्रकंप्यौ गुणगुणौ; V1 Bo. 6-9 अप्रकंप्य (V1 B1 'कल्प्य) गुणाबुभौ; Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 अ (Das न) प्रकंप्यगुणागुणौ; Ds अप्रकल्पगुणाबुभौ.

14 Gs om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) G2 अग्राह्य; M1. 5-7 अग्राह्यम्. Ks ऋषिसार्दूल. — ^b) Ks एकौ. G2 [s]पि (for हि). M1 अचेतना. — ^c) K1 क्षेत्र; K2 त्वेकः (for चैकः). — ^d) Das. 24 विश्रुतः; G2 Ms भाषितं.

15 Gs om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). — ^a) Ds मोक्षधर्मात्. K1. 2. 4 उ (K2 अ)पाशितः; V1 उपासितः;

अस्तित्वं केवलत्वं च विनाभावं तथैव च ।
तथैवोत्क्रमणस्थानं देहिनोऽपि वियुज्यतः ॥ १६
कालेन यद्धि प्राप्नोति स्थानं तद्ब्रूहि मे द्विज ।

सांख्यज्ञानं च तत्त्वेन पृथग्योगं तथैव च ॥ १७
अरिष्टानि च तत्त्वेन वक्तुमर्हसि सत्तम ।
विदितं सर्वमेतत्ते पाणावामलकं यथा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

३०३

याज्ञवल्क्य उवाच ।
न शक्यो निर्गुणस्तात गुणीकर्तुं विशां पते ।

गुणवांश्चाप्यगुणवान्यथातत्त्वं निबोध मे ॥ १
गुणैर्हि गुणवानेव निर्गुणश्चागुणस्तथा ।

C. 12. 11656
B. 12. 316[5]. 2
K. 12. 320. 2

Dn1 M1 'सते. — °) K1. 2 G2 M1. 5-7 साफल्यं; D2 साफल्यं.

16 °) K1. 2. 4. 7 D4. 9 नास्तिक्यं; D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 निस्तत्त्वं (for अस्तित्वं). K2. 4 केवलांगं; C7 (gloss: मोक्षः) 'लत्वं (as in text). — °) T2 G1 विनाभावस्य; C7 (gloss: देहोत्क्रमणरूपविनाशं) 'वं (as in text). D4 वा (for च). — After 16^{ab}, K6 Bo. 6-9 D2. 2. 3. 8 ins. :

771* दैवतानि च मे ब्रूहि देहं यान्याश्रितानि वै ।

[D2 देवतानि.]

— D2 om. (hapl.) 16^c-17^d. — °) K1. 2 V1 B1-9 D2. 2. 4 [उ]त्क्रमिणः; K4. 6 Bo Dn1. 2. 4 D2. 2. 8 'मिणः; B2 D2. 1 'मिणः; M1 [आ]क्रमण. (for [उ]त्क्रम). — °) K4 देहिने; V1 B2 'नां. K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. 2. 4 D2. 2. 8 वै; K7 D4. 9 हि (for अपि). K1. 2. 4 च (K2 om. च) युजतः; K6 विमुह्यते; V1 B2-9 नियुज्यते; Bo Dn1. 2. 4 D2. 2. 8 विपद्यतः; D4. 9 वियुज्यते (for 'तः). D2. 2. 4 देहिनो विनियुज्यते.

17 D2 om. 17 (cf. v. l. 16). — °) K2 यदि; K7 D4. 7 यद्य; T2 विद्धि (for यद्धि). K6 G1 प्राप्नोति (sic); K7 Bo D4. 9 प्राप्नोति. — °) G1 यद् (for तद्). K4. 6 V1 Bo. 6-9 D2. 2. 4 Dn1. 2. 4 D2. 2. 8 स्थानं तत्प्र-ब्रवीहि मे; G2 तत्स्थानं ब्रूहि मेनघ. — °) D4 corrupt. K7 V1 B2 सांख्यं (for सांख्य). K1. 2. 4 योगेन (for तत्त्वेन). — °) K1 (before corr.) योग्यं.

18 °) K1. 2 V1 B2 (marg. as in text) अनिष्टानि; Cn (gloss: सृष्ट्युत्सृक्तानि) अरि' (as in text). D2 Dn1. 2. 4 D2. 2. 8 तत्त्वानि (for तत्त्वेन). — °) K4 D2. 7 G1. 2 तत्त्वतः (for सत्तम). — °) D2 हि (for

ते). — °) K2 G1 तथा (for यथा).

Colophon om. in D2 G2; S1 D2 missing: K2. 5 B1-5 D2. 2. 4 Dn2. 2. 8 D1 G2. 5 M2-3 absent. — Sub-
parvan: K1. 2. 4. 6. 7 V1 B2-9 D2. 2. 4 Dn1. 2. 4 D2. 2. 8. 7-9 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 6 V1 Bo 6-9 D2. 2. 4 Dn1 D2. 2. 8 याज्ञवल्क्य-जनकसंवादः; K4 जनकसंवादः; K7 D4. 9 गुणतत्त्वा-ख्यानं; D2. 7 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे गुणतत्त्वाख्यानं; T1 गुणत्रयगतियोगः; G6 M2. 6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे गुणत्रै-विध्यकथनं (G6 'त्रयगतियोगः). — Adhy. no (figures, words or both): K6 39; B1 T1 G1 137; B2 141; B3 110; Dn1 140; Dn2 139; D2. 2. 8 138; D2 135; T2 150; M1. 5-7 136. — Sloka no.: Dn1 19; Dn2 D2 18.

303

 This adhy. is missing in S1 D2 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 D2 om. from the ref. up to यथा (in 1^d). K7 याज्ञवल्क्य; M1. 5-7 याज्ञवल्क्य. — °) K1. 2 G2 M1. 5-7 शक्यं (for शक्यो). M1. 5-7 निर्गुणं (for 'गुण). — °) K1 गुणे; D2. 1 गुणां (for गुणी-). ❀ C2: गुणीकर्तुम्, गुणवद्वापादयितुम् ॥ C7: गुणबन्धजीवैक्यं प्रापयितुम् । ❀ — °) ❀ C7: अगुणवान्, नारायणः । ❀

2 °) D2 गुणस्य; D1 T1 G1. 2. 6 गुणी ह; T2 G2 M1. 5-7 गुणी हि (for गुणैर्हि). K7 V1 B2 D4. 9 एव; D1 एव (for एव). — °) K1. 2 B1 निर्गुणैश्च; T1 G2 त्रिगुणश्च (for निर्गु'). K7 B2. 7 D2. 2. 4 D4. 9 चागु-णैश्च; G2 अगुणस्य (for चा'). K7 सह (for सथा). V1 B2 (marg.) अगुणैर्निर्गुणैस्तथा; D2 निर्गुणाश्चागुणां-

C. 12. 11656
B. 12. 316[5]. 2
K. 12. 320. 2

प्राहुरेवं महात्मानो मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ २
गुणस्वभावस्तत्त्वव्यक्तो गुणानेवाभिवर्तते ।
उपयुक्ते च तानेव स चैवाज्ञः स्वभावतः ॥ ३
अव्यक्तस्तु न जानीते पुरुषो ज्ञः स्वभावतः ।
न मत्तः परमस्तीति नित्यमेवाभिमन्यते ॥ ४

अनेन कारणेनैतदव्यक्तं स्यादचेतनम् ।
नित्यत्वादक्षरत्वाच्च क्षराणां तत्त्वतोऽन्यथा ॥ ५
यदाज्ञानेन कुर्वीत गुणसर्गं पुनः पुनः ।
यदात्मानं न जानीते तदाव्यक्तमिहोच्यते ॥ ६
कर्तृत्वाच्चापि तत्त्वानां तत्त्वधर्मी तथोच्यते ।

स्थान. — °) K1 D4.9 आहुर (for प्राहुर). Ds2 G1
एव (for एवं). — °) G2 गुणिनस् (for मुनयस्).

3 K1 om. 3. — °) K2 व्यक्तो (for [अ] व्यक्तो).
— °) B2 Das. a4 गुणैर् (for गुणान्). K6 V1 Bo.
6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2 8. 8 G2 नैव (for एव).
K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5.
8. 9 अति (for अभि). ✽ Gs: अभिवर्तते, गुणानुसार्यैव
भवति । ✽ — °) K1 Dn4 Ds1 Ds. 7 G1. 8 M1. 7
उपयुक्ते (for 'युक्ते'). Dn4 न (for च). K2 तान्येव
(for तानेव). — °) K1. 2 चैवास्; Da4 Ds1 Ds
T2 G1. 2 चैवाज्ञः; Ds2 'न्य-'; T1 Gs. 6 एवाज्ञः; M1.
5-7 चैवान्यः (for 'ज्ञः'). D4 मन्वे बाह्यस्वभावतः;
Ds. 1 सर्ववैराग्यभावतः; D9 सा त्वबाह्यस्वभावतः.

4 K2. 4 Ds1 D7. 8 G1. 2 om. (hapl.) 4^{ab}. — °)
K1 अथ व्यक्तस्तु; K1 D4. 9 अव्यक्तस्थं; Bo 'क्तस्;
T2 M1. 5-7 'क्तं तु; Gs अत्र वस्तु (for अव्यक्तस्तु). K6
जानामि; Das. a4 जानाति (for जानीते). — °) K6
पुरुषः स स्वभावतः; B2 (marg.) पुरुषश्च स्वः; T1
Gs. 6 पुरुषोऽस्वः. — °) K2 corrupt; Ds नमत्तः (for
न मत्तः). K1. 2 6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5.
7. 8 T G1. 2. 8 परमोस्ति (for 'मस्ति'). — °) K6 B2-8
Das. a4 Ds Cp (gloss: जानाति) [अ]भिपद्यते; D1 G1
'धीयते (for 'मन्यते).

5 B2 om. 5^{ab}. — °) K1 D4. 9 एतेन (for अनेन).
G2 इदम् (for एतद्). — °) M1. 7 अव्यक्ता (for 'क्तं').
V1 अचेतनः. — °) K4 Bo. 7. 9 Das Dn1. n4 Ds D2.
8. 8 G1 चाक्षरत्वाच्च; T G6 अक्षय' (for अक्षर'). — °)
K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 8. 5 8 क्षरत्वाच्च
(K6 B2 Das. a4 Ds 'त्वं न' तदन्यथा; D7 G1 अक्षर-
त्वाद (G1 'दि'तो'; T1 G6 अक्षरत्वं ततोऽन्य).

6 °) K1. 2. 4 Das. a4 G2 यदि ज्ञानेन; K6 B2. 7. 8
(marg.) 9 Ds यथाज्ञानेन; K7 D4. 9 यथाज्ञा'; Ds
(before corr.) 7 T G1. 2. 8 Cnp यदाज्ञा' (for यदाज्ञा').
D7 T G1-2. 8 कुर्वते (for कुर्वीत). Gs यदा ज्ञानं न कुर्वीत.
✽ Cn: जातो यदाज्ञानो यसादर्थे । यदिपि पादः स्वच्छः । ✽

— °) K1 गुणसर्गे; K2. 6. 7 Das. a4 D4. 9 Cs 'मार्गः;
B2 'संज्ञा' (for 'सर्ग'). D1 G1 निर्गुणः सगुणं पुनः. — °)
V1 B2 (marg as in text) तदात्मानं; G1 यदाज्ञानं;
Gs तदज्ञानं (for यदात्मानं). Ds 7 जानाति; G1 जानीषे
(for 'ते'). — °) G2 अव्ययम् (for 'क्तम्'). K1. 2.
4. 6 V1 B2-9 Das. a4 Ds तदाव्यक्तो (K6 'दव्यक्तो'; B7
'दाव्यक्ते'; B2 [marg.] 'दाच्यायो' न मुच्यते; Bo Ds
तदाव्यापी न मुच्यते; Dn1. n4 D2. 8. 8 त (Ds य) दात्मापि
न मुच्यते; D7 T G1. 2. 8 तदित्यव्यक्तमुच्यते.

7 K4 Ds1 om. (hapl.) 7^{ab}. K6 V1 B2. 8. 9 Da4
Ds T2 G2. 8 read 7^{ab} twice. Ds2 repeats, while G2
(third time) reads 7^{ab} after 8. — °) K1. 2 V1
(second time) D7 T1. 2 (both times) G1. 2. 8 (last
two first time). 5 M1. 5-7 चैव (for चापि). K1. 6
B2. 8. 9 (last four second time) Das Dn1. n4 Ds2
(first time) D2. 8 (second time) T1. 2 (second
time) G6 सर्गाणां; V1 (second time) सत्त्वानां; G1
धर्माणां; Cp (gloss: महादीनां) तत्त्वानां (as in
text). Da4 (second time) कर्तृत्वासर्गधर्माणां; G2
(second and third time) ते कर्तृत्वादिसर्गाणां. — °)
K6 (first time) 7 Bo. 6 (first time) 7. 8. 9 Da4 (last
three first time) Ds2 (second time) Ds (first time).
5. 7. 8 तत्त्वधर्मा; K6 B2. 8. 9 (all second time) Das.
a4 Ds2 (last two first time) D2. 8 (second time) सर्ग-
धर्मा (for तत्त्वधर्मा). K1 सर्गधर्माति चोच्यते; K2 V1
(both times) त (V1 second time स) तत्त्वधर्माति चोच्यते;
T1. 2 (second time) G1. 2 (second and third
time). 6 सर्गधर्मात्य (G2 [second time] 'मित्य'; G2
[third time] 'मीं त' थोच्यते; T2 Gs (both first
time) M1. 7 तत्त्वधर्मात्यथोच्यते; G2 (first time) तत्त्व-
धर्मा त्विहोच्यते; M1. 6 तत्त्वधर्मा त्वथो'. — Ds om.
(hapl.) 7^{ad}. K4 T1 read 7^{ad} after 8. Da4 repeats
7^{ad} after 9^{ab}. — °) K6 Bo. 6-9 Das a4 (both
times) Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 चापि (for चैव). K1
योगीनां; K2. 6 B7-9 Das. a4 (first time) Dn1. n4 Ds2
D2. 8. 8 M1. 5-7 Cpp (gloss: संबद्धानां) योगानां; K4
Bo. 6 सर्गाणां; K7 (orig.) धर्माणां; Da4 (second time)

कर्तृत्वाच्चैव योनीनां योनिधर्मा तथोच्यते ॥ ७
 कर्तृत्वात्प्रकृतीनां तु तथा प्रकृतिधर्मिता ।
 कर्तृत्वाच्चापि बीजानां बीजधर्मा तथोच्यते ॥ ८
 गुणानां प्रसवत्वाच्च तथा प्रसवधर्मवान् ।
 कर्तृत्वात्प्रलयानां च तथा प्रलयधर्मिता ॥ ९
 बीजत्वात्प्रकृतित्वाच्च प्रलयत्वात्तथैव च ।

उपेक्षकत्वादन्यत्वादभिमानाच्च केवलम् ॥ १०
 मन्यन्ते यतयः शुद्धा अध्यात्मविगतज्वराः ।
 अनित्यं नित्यमव्यक्तमेवमेतद्धि शुश्रुम् ॥ ११
 अव्यक्तैकत्वमित्याहुर्नानात्वं पुरुषस्तथा ।
 सर्वभूतदयावन्तः केवलं ज्ञानमास्थिताः ॥ १२
 अन्यः स पुरुषोऽव्यक्तस्त्वध्रुवो ध्रुवसंज्ञकः ।

C. 12. 11666
 B. 12. 316[51].12
 K. 12. 320. 14

योनिनां; Ds1 तत्त्वानां; C^a (gloss: योनिः देवमानुष-
 तिर्यगादिः) Cpp Cs योनीनां (as in text). — ^a) Ks
 Bo. 6. 1 सर्गधर्मा; B8. 9 Das a1 (first time) Dn1. n4 Ds
 D2. 3. 8 योग'; D1 तत्त्वं (for योनि'). T G1. 3. 6 धर्मे-
 (G2. 3 'र्मा')त्यथ (for -धर्मा तथा). K1 V1 योनिध-
 र्मोति चोच्यते; K2 योगधर्मोति चो'; K4 सर्ग धर्मोति
 कथ्यते; G1 योनिधर्मोत्यक्षते.

8 K4 G2 om. (hapl.) 8^{ab}. — ^a) Ks V1 B8-9
 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 8 M1. 5-7 च (for तु).
 Bo कर्तृत्वाच्च प्रकृतीनां. — ^b) M1 7 यथा (for तथा).
 K1. 2 -धर्मवान्; V1 Da4 -धर्मता; D4. 9 -धर्मवित्;
 D5. 1 -धर्मिवान्; T G1. 3. 6 M1. 5-7 -धर्मि वै (for
 -धर्मिता). K7 तथा प्रकृतिरुच्यते. — ^c) K1. 2 Dr
 T G1-3. 6 चैव; D4 चापि (for चापि). B8. 7. 9
 Da4 जीवानां; Das योनीनां (for बीजानां). Ks
 बीजत्वात्प्रकृतित्वाच्च; Dn4 कर्तृत्वात्प्रमिबीजानां. — ^d)
 Ks B8. 7. 9 Da1 जीवधर्मा; K7 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds
 Ds. 5. 8 बीजधर्मा; Das योनिधर्मा; D2 योगधर्मा (for
 बीजधर्मा). Dr T G1-3. 6 M1. 5-7 -धर्मोत्यथ (for -धर्मो
 तथा). K1. 2. 4 बीजधर्मोति (K2 'र्मोति') चोच्यते.
 — After 8, K4 T1 read 7^{cd}; while Ds2 repeats
 and G2 (third time) reads 7^{ab}.

9 G2 om. 9. Das om. 9^{ab}. — ^a) K7 D4. 7. 9
 G1 प्रभवत्वाच्च (for प्रसव'). — ^b) K7 D4. 9 प्रभव-;
 M1. 7 प्रसव- (for प्रसव'). Ks V1 Bo. 6-9 Da1 Ds
 -धर्मिता; K7 D4. 9 -धर्मिणां (D4 'णं'); Dr T G1.
 3. 6 -धर्मि च; M1. 5-7 -धर्मकः (for -धर्मवान्). Dn1.
 n4 Ds D2. 3. 8 प्रलयत्वात्तथैव च. — After 9^{ab},
 Da4 repeats 7^{cd}. K2 om. 9^c-11^b. K7 om. 9^{cd}.
 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cal. Bom. ed. om. (hapl.)
 9^c-10^b. — ^c) T G1. 3. 6 M1. 5-7 प्रलयानां (for प्रल').
 Das. a4 T G1. 3. 6 M1. 5-7 तु (for च). — ^d) T
 G1. 3. 6 M1. 5-7 प्रलय- (for प्रलय'). K1. 4 -धर्मवान्;
 Bo -धर्मिणी; D4. 9 -धर्मिणां; Dr T G1. 3. 6 -धर्मि च;
 M1. 5-7 -धर्मकः (for -धर्मिता). — After 9, K4 V1
 Bo. 7-9 Ds. 7 T G1. 3. 6 Kumbh. ed. ins.:

772* कर्तृत्वात्प्रसवानां च तथा प्रभवधर्मिता ।

[K4 V1 Dr T1 G1. 3. 6 प्रभवानां; T2 भावनानां (for
 प्रसवानां). T2 तु (for च). Bo. 7-9 प्रसव- (for प्रभव-).
 K4 V1 -धर्मवान्; Bo -धर्मिणी; Dr T G1. 3. 6 -धर्मि च
 (for -धर्मिता). Ds प्रलयत्वात्तथैव च (for the post.
 half).]

10 Ks om. 10; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 om. 10^{ab}
 (for both, cf. v. 1. 9). — ^a) K7 D4. 5. 9 जीवत्वाच्च;
 G2 कर्तृत्वाच्च (for बीज'). Bo. 7. 8 Ds. 1 T1 Gs. 6 M1.
 5-7 प्रकृतित्वाच्च (for 'तित्वाच्च'). — ^b) T G1-3. 6 M1.
 5-7 प्रलयत्वाच्च (for प्रलय'). — ^c) T G1-3. 6 उपेक्षित-
 त्वाच्च; Ca (gloss: उपेक्षकत्वं, उदासीनता) 'क्षकत्वाच्च
 (as in text). B8 अनन्यत्वाच्च. Ks Bo. 8. 9 Dn1. n4
 Ds D2. 3. 8 उपेक्ष(Ds 'क्षि')त्वादनन्यत्वाच्च. — ^d) T
 G1. 3. 6 अतिमानाच्च; Ca (gloss: अहमास्पदत्वेन) 'अभि'
 (as in text). V1 B8 (marg. as in text) केवलाच्च;
 Bo 'ला (for 'लम्).

11 ^a) D4 मन्यन्ते. K2. 4. 7 V1 B8. 9 Dn1. n4 Ds
 D2-4. 3. 9 सिद्धा (for शुद्धा). — ^b) K1 G1 -उवरः
 (for -उवराः). Ks Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9
 Ds D2. 3. 8 G2 M5 6 Ca अ(Ds1 D2. 3 आ)ध्यात्मज्ञा
 गतज्वराः; Ds 'त्मज्ञानविज्वराः; M1. 7 'ज्ञानतत्पराः;
 Ca अध्यात्मगतविज्वराः. — ^c) K2. 4 अनित्या; K7
 'त्य- (for 'त्यं). — ^d) V1 Bo. 6 (also as in text). 8. 9
 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 व्यक्तम् (for एवम्). G1
 एव (for एतद्). Dr T G1. 3. 6 च (for हि). K7
 Ds1 D4. 7. 9 T2 G1-3 M1. 5-7 शुश्रुमः (for 'म).

12 ^a) Ks अव्यक्तैकत्वम्. — ^b) Ks Dn1 Dr. 9 T
 G1. 3. 6 C7 पुरुषे; V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1 Ds2 D2.
 3. 8 Cn (gloss: षष्ठ्यर्थे प्रथमा । पुरुषाणां नानात्वमाहुः
 निरीश्वरत्वाख्याः) 'वास; Ds 'वं (for 'वस). ☞ C7:
 पुरुषे, तत्त्वबन्धे जीवे नानात्वमाहुः । ☞ — ^c) Da4
 -दयामेत (for -दयावन्तः). — ^d) G2 M1. 5-7 केवल-
 (for 'लं). Ks. 7 G2 आस्थितः; B8 (marg.) आश्रिताः
 (for आस्थिताः).

C. 12. 1166
B. 12. 316[5]. 12
K. 12. 320. 14

यथा मुञ्ज इषीकायास्तथैवैतद्धि जायते ॥ १३

अन्यं च मशकं विद्यादन्यच्चोदुम्बरं तथा ।

न चोदुम्बरसंयोगैर्मशकस्तत्र लिप्यते ॥ १४

अन्य एव तथा मत्स्यस्तथान्यदुदकं स्मृतम् ।

न चोदकस्य स्पर्शेन मत्स्यो लिप्यति सर्वशः ॥ १५

अन्यो ह्यग्निरुखाप्यन्या नित्यमेवमवैहि भोः ।

न चोपलिप्यते सोऽग्निरुखासंस्पर्शनेन वै ॥ १६

पुष्करं त्वन्यदेवात्र तथान्यदुदकं स्मृतम् ।

न चोदकस्य स्पर्शेन लिप्यते तत्र पुष्करम् ॥ १७

एतेषां सह संवासं विवासं चैव नित्यशः ।

यथा तथैवं पश्यन्ति न नित्यं प्राकृता जनाः ॥ १८

ये त्वन्यथैव पश्यन्ति न सम्यक्तेषु दर्शनम् ।

ते व्यक्तं निरयं धोरं प्रविशन्ति पुनः पुनः ॥ १९

सांख्यदर्शनमेतत्ते परिसंख्यातमुत्तमम् ।

13 *) Bo Ds अनन्यः; Gs अन्यस्य (for अन्यः स). Kr D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 [5] व्यक्ताद्; Da4 'क्तं (for 'क्तस्). — *) Kr D4. 7. 9 T G1. 3. 6 अश्रु-वाद्; Gs अश्रुवं; M1. 5-7 अश्रुवो (for अश्रुवो). Ds 'संज्ञितः; T1 'संज्ञिका; T2 G2 'संज्ञिक. (for 'संज्ञकः). Ks त्वर्थवोथैवसंज्ञकः. — *) Ks युज; D4 गुज; T2 मुंजि; Cp पुंज; Ca (gloss: द्वाविकारः) मुञ्ज (as in text). Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds. 7 M1. 5-7 इषी (Ks इषि-; Da4 ईषी)कायां; Kr D4. 9 इवै-षीका; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 इषीकाणां (Dn4 Ds 'नां); G1 विषीकाय (for इषीकायास्). — *) Ks. 7 V1 Bo Ds1 T G1. 6 विजायते; Ks Br Da4 विजातये (Br 'यः); Ds विजानतः (for हि जायते). — After 13, T2 (marg.) Kumbh. ed. ins.:

773* न चैव मुञ्जसंयोगादिषीका कर्तुं बुध्यते ।

14 *) Kr V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 8 Cp अन्यच् (for अन्यं). Ds T G1-3. 6 तु (for च). K1. 2 मषकं; Ks Bo मसकं. Ds1 विद्याद्. — *) K1. 2 V1 M1. 5-7 अन्यं; Ds अन्याद् (for अन्यच्). K4 B9 चोडं (B9 'हुं)वरं; Ks Ds औडुं; Da3. a4 Ds1 Ds G1-3 चौडुंवरं (Da4 'रस्); T2 चौडुंवरस् (for चौडुंवरं). M1. 5-7 यथा (for तथा). — *) K1. 4 B9 चोडं (B9 'हुं)वरं; Ds G1 चौडुं (for चौडुंवरं). K1 D4. 7 T G1. 3. 6 -संयोगे; Ds -संयोगो (for 'गैर'). — *) K1. 2. 4 मषकस्; Bo मसकस्. Ds लिप्यते. M7 मशकसूत्र लिप्यते (sic).

15 *) K1. 2. 7 D4. 9 यथा (for तथा). Kr मत्स्या (for मत्स्यस्). — *) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 तदन्यद्; M1. 7 तथान्यस् (for तथान्यद्). Kr यस्तथाऽयुदकं स्मृतं (sic). — *) K1 चोद-केस्य; Ks चोदकेन; Da4 शोद*स्य; D4 वोदकस्य (for चो*). Ks स्पर्शे च (for स्पर्शेन). — *) K1. 2. 4 लिप्येत; D2 लिप्यते (for 'ति). G2 M1. 6 कर्हिचित् (for सर्वत्र). Kr D4. 5. 8 मत्स्यः समनुलिप्यते; Bs

(marg. as in text) लिप्यते तच्च पुष्करं; M1. 7 लिप्यती कुत्र कर्हिचित्.

16 *) K1. 2 V1 Dn1 T G1. 3. 6 [5] पि (for हि). Ks Ds उषा; Kr Ds 9 शिखा; Bo तथा; Ds2 उचा; Ca (gloss: स्थाली) Cn (gloss: स्तूपान्नविशेषः) उखा (as in text). Bs (marg. as in text) चान्या; Ds1 हान्या; Ds [अ]प्यन्यन् (for [अ]प्यन्या). Dn4 अन्यो ह्यग्नि-हस्ताप्यन्य (sic). ☞ Cv: उखा नाम अग्नेरपरि स्थात्यादि-स्थापनाकृतमृण्मयवेदिकाविशेषः । ☞ — *) T1 G1. 3. 6 पुनम् (for एवम्). Bs-2 Da3. a4 Ds2 D2-4. 8 अवैहि (for अवैहि). Ks. 7 Br. 9 Ds D4 T2 G2 भोः; Ds ते (for भोः). — *) Ds चाव- (for चोप-). — *) D4 corrupt. Ks Ds उषा; Kr Ds स्थाली; Ds रुचा- (for उखा-). K1. 2. 4 ह (for वै).

17 Bs om. 17. — *) Dn4 तथान्ये; Ds 'न्य; G2 तदन्यद् (for तथा*). — *) K1 चोदकेस्य; D4 वोदकस्य (for चोद*). — *) V1 तच्च; Ds T G1. 3. 6 न तु (for तत्र).

18 *) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 एतेषां सहवासं च. — *) Ds om. from वासं up to सम्यक्तेषु (in 19*). K4 Da4 Dn1. n4 D2. 7. 8 निवासं; G1 विवादं (for विवासं). G2 चापि (for चैव). — *) K4 V1 यथातथ्येन; Ks Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 याथातथ्येन (for यथा तथैवं). — *) K1. 2. 4 V1 Bo. 8 (marg. as in text) नित्याः (for नित्यं). K1 प्रकृता; Kr D4. 9 च बुधा; Ds प्राकृताञ् (for 'ता). V1 गणाः (for जनाः). T1 Gs. 9 नित्यमप्राकृता जनाः.

19 Ds om. up to सम्यक्तेषु (cf. v. l. 18). K1. 2. 4 transp. 19 and 20. — *) K1. 2. 6 Ds T G1. 3. 6 [ए]नं; V1 Bo. 6. 3. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [ए]वं (for [ए]व). — *) Bo निदर्शनं; M1. 7 कर्शनं (for द*). — *) Kr D4. 9 नरकं (for निरयं).

एवं हि परिसंख्याय सांख्याः केवलतां गताः ॥ २०
ये त्वन्ये तत्त्वकुशलास्तेषामेतन्निदर्शनम् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि योगानामपि दर्शनम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

३०४

याज्ञवल्क्य उवाच ।

सांख्यज्ञानं मया प्रोक्तं योगज्ञानं निबोध मे ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्त्वेन नृपसत्तम ॥ १
नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम् ।

तावुभावेकचर्यौ तु उभावनिधनौ स्मृतौ ॥ २
पृथक्पृथक् पश्यन्ति येऽल्पबुद्धिरता नराः ।
वर्यं तु राजन्पश्याम एकमेव तु निश्चयात् ॥ ३
यदेव योगाः पश्यन्ति तत्सांख्यैरपि दृश्यते ।

C. 12. 11678
B. 12. 317 [c.] 4
K. 12. 321. 4

20 K1. 2. 4 transp. 19 and 20. — ^b) K1 -सांख्या-
तम्; K4 Dn1. n4 Ds1 D2. 4. 5. 7. 8 T G6 -संख्यानम्;
K6 Da2. a4 -संख्यातुम् (for 'तम्'). — ^d) K7 सांख्यः;
M1 सांख्यं. K7 गतः. G1 सांख्याः केवलसंगताः.

21 ^a) K4 त्वन्यम् (for त्वन्ये). Ds1 तत्त्वं (for
तत्त्व-). D5. 7 ये तत्त्वा (D7 'त्वे) तत्त्वकुशलाः. — ^c)
K6 G1 ततः (for अतः). Dn4 प्रविक्ष्यामि (for प्रव-
क्ष्यामि). Da4 corrupt; D7 अतः प्रवक्ष्यामि परं.
— ^d) Da2. a4 योगिनाम् (for योगा'). Dn1 अनु-;
G2 इति (for अपि).

Colophon. Ś1 D6 missing: K2. 5 B1-5 Da1. a2
Dn2. n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*: K1.
4. 6. 7 V1 B6. 7. 9 Da2 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1. 2. 5
M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4. 6 V1 B6.
6-9 Da2. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 याज्ञवल्क्यजनक-
संवादः; K7 D4. 9 T1 सांख्यदर्शनं; D5. 7 G6 याज्ञवल्क्य-
जनकसंवादे सांख्यदर्शनं; M5. 6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे सांख्य-
परिसंख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
K6 40; B7 T1 G6 138; B8 142; Dn1 141; Dn4
140; Ds2 G6 M5 139; D8 G1 136; T2 151;
G2 153; M1. 6. 7 137. — *Śloka no.*: Da4 22;
Dn1. n4 D8 20.

304

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12.
274. 13; 283. 15).

1 K1. 7 D5 याज्ञवल्क्यः; M1. 5-7 याज्ञवल्क्य. — ^a)

B8 सांख्यं (for सांख्य-). K6 परं; T1 G6 यथा (for
मया). — ^c) G1 यथाशास्त्रं (for 'श्रुतं'). T1 G6 यथा-
पृष्टं (for 'दृष्टं'). — ^d) Da4 om. नृप. T G1. 2. 5 M1.
5-7 तत्त्वेन मनुजर्षभ.

2 ^a) K1. 4 सांख्यमयः; K2 'मवि- (for 'समं).
— ^b) K1 सं*मयं; K2. 4 सांख्यमयं; B6 सांख्यसमं
(for योगसमं). Dn4 om. समं. — ^c) K1. 6 Da2. a4
Cp (gloss: एकेन पुंसाचरणीयौ, एकमोक्षफलौ वा) एक-
कार्यौ; K2. 4 एव कार्यौ; K7 एकचर्यौ; D8 G6 (gloss:
एकः पक्षः सिद्धान्तः परमात्मजीवात्मनोरेकरूपो यथोक्तौ)
'पक्षौ; G6 'चर्यात् (for 'चर्यौ). K2 D2. 8 तावू;
V1 B8 (marg. as in text) च (for तु). D7 G1
तावुभावेकतत्त्वेन; G4 उभावप्येककार्यौ तावू. — ^d) K1.
2. 4 चोभावू; T1 G6 शुभावू (for उभावू). B8 (marg.)
उभावनिधनं गतं; G1 उभाविति धनौ स्मृतौ. Cn:
अनिधनौ, मृत्युनाशकौ ॥ Cp: निधनस्य, मृत्युरूपसंसारस्य,
निवर्तकौ । ☞

3 ^a) K4. 7 V1 B9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 9 प्रपश्यन्ति;
K6 पश्यन्ति; D4 प्रपश्यति; D5. 7 प्रविश्यन्ति (for
तु प'). — ^b) T2 स्वल्प- (for येऽल्प-). K1. 2. 4 D7
'बुद्धिप (K1 'पु) रा; K6 V1 B6 D4. 5. 9 G2 -बुद्धिरता
(for 'रता). T G1. 2. 5 -परायणाः (for -रता नराः).
B6. 7-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 येऽल्पबुद्धिरता (B6. 7-9 'तरा)
नराः. — ^c) B6 पश्यामि (for 'म). — ^d) B6 G1
एवम्; B9 एक (for एकम्). K2 एतत् (for एव).
K1 ते; G2 M1. 5-7 [इ]ति (for तु). K1 निश्चयेत्;
V1 निश्चयं; M7 'यावू (for 'यावू).

4 With 4, cf. 6. 27. 5. — ^a) G1 यो वेद (for

C. 12. 11678
B. 12. 317 [6]. 4
K. 12. 321 4

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स तत्त्ववित् ॥ ४
रुद्रप्रधानानपरान्विद्धि योगान्परंतप ।
तेनैव चाथ देहेन विचरन्ति दिशो दश ॥ ५
यावद्धि प्रलयस्तात सूक्ष्मेणाष्टगुणेन वै ।
योगेन लोकान्विचरन्सुखं संन्यस्य चानघ ॥ ६
वेदेषु चाष्टगुणितं योगमाहुर्मनीषिणः ।

यदेव). K₁ योग्यः; G₁ योगं (for योगाः). — ^b)
Das. a₄ मृगयते (for दृश्यते). K₆ तत्संख्यैरवमृगयते.
— ^c) K₁ एकं (for एकं). K₆ Bo. 6-9 Das. a₄ एकं
योगं च सांख्यं च. — ^d) K_{1.2} योगवित्; K_{4.7} (marg.
as in text) D_{5.7} पश्यति (for तत्त्ववित्).

5 ^a) Dn₄ प्रधानान्; Ds₂ प्रधानम्; D₅ प्रधानाद् (for 'नान्'). Ds₃ G₁ अमरान्; G₁ अपरं; C₅ (gloss: अनुत्तमान्, मध्यमान्) अपरान् (as in text).
Cn: उत्क्रमणकाले देहिर्न रोदयन्तीति रुद्राः प्राणा इन्द्रियाणि च । तान्येव प्रधानभूतान्यालम्बनानि येषु तान् ॥ C₅: रुद्रा एकादशेन्द्रियाणि तत्प्रधानान्, प्रत्याहारपरान् ॥ C₇: रुद्रा प्रधानः प्रथमोपदेष्टा येषाम् । — ^b) K₁ D_{4.5.7} योगात्; Dn₁ योगम्; G₁ भोगान् (for यो). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn_{1.4} Ds D_{2.3.3} अरिदम; T G_{1-8.6} M_{1.5-7} नराधिप (for परंतप). — ^c) D_{4.9} वाथ; T₁ G₆ चायं; G₁ lacuna (for चाथ). K₇ Ds₂ तेनैव चाप्यदेहेन. — ^d) K₂ दिशो (for दिशो).

6 ^a) K₁ B₉ या बुद्धि (for यावद्धि). K_{1.2.7} D₉ M_{1.6.7} प्रलयं; K₄ वे; T₂ G_{1.2} प्रलयस् (for प्रल). T G_{1-8.6} M_{1.5-7} तावत् (for तात). — ^b) K_{2.4} Ds₃ सूक्ष्मेन; K₇ D_{4.9} सूक्ष्मेण. K₆ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn_{1.4} Ds D_{2.3.3} ह; V₁ च (for वै).
Cn: अष्टगुणेन, पुर्यष्टकमयेन सूक्ष्मशरीरेण ॥ C₅: अष्टगुणेन, भूमिसलिलदहनपवनगगनमनोबुध्यहंकारैः सूक्ष्माष्टकनियुक्तेनेत्यर्थः । — ^c) T₁ G_{1.6} योगान् (for लोकान्). — Dr reads 6^a on marg. — ^d) D_{5.7} (before corr.) दुःखं; G₂ सुखं (for सुखं). Dr T G_{1.3.6} वसति; G₂ * * स्व; M_{1.5-7} मन्यस्व (for संन्यस्य).

7 ^a) K₁ D_{4.9} देवेष्वेव; T G_{1.3.6} तावदेव; M_{1.5-7} देवेषु च (for वेदेषु च). G₂ वा (for च). Br Das. a₄ Dn_{1.4} Ds₁ D_{2.3.3} T₂ G_{1.3} गुणितं; C₅ (gloss: अर्थं च कर्मज्ञानप्रवणत्वाद्योगभेद एव, लोके तु न तथा प्रसिद्धिः) गुणिकं; Cp (gloss: यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपम्) तं (as in text). — ^b) Dr वेदम् (for योगम्). — ^c) K₁ D_{4.9} सूक्ष्मम्

सूक्ष्मेमष्टगुणं प्राहुर्नेतरं नृपसत्तम ॥ ७
द्विगुणं योगकृत्यं तु योगानां प्राहुरुत्तमम् ।
सगुणं निर्गुणं चैव यथाशास्त्रनिदर्शनम् ॥ ८
धारणा चैव मनसः प्राणायामश्च पार्थिव ।
प्राणायामो हि सगुणो निर्गुणं धारणं मनः ॥ ९
यत्र दृश्येत मुञ्चन्वै प्राणान्मैथिलसत्तम ।

(for सू). K₁ om. गुणं. Das सूक्ष्मपृष्ठगुणं प्राहुर.
C₅: अष्टगुणं अणिमाष्टगुणैश्चर्ययुक्तम् । — ^d) K₁ नेतारं; K₂ नेपरां (sic); K₄ न पारं; D₅ नेतरे; M_{1.5-7} नेतरा (for 'रं').

8 ^a) K₁ T₁ G₆ द्विगुणं (for द्वि). V₁ हि (for तु). — ^b) M_{1.5-7} योगिनां (for योगानां). G₁ आहुर (for प्राहुर). D_{5.7} अन्यथं (for उत्तमम्). — ^c) D₄ वा (for च). — ^d) G₂ om. from यथा up to प्राणायाम (in 9^b). M₇ योगशास्त्रं (for यथा). D_{5.7} T G_{1.3.6} M_{5.6} निदर्शनात्; M_{1.7} 'ज्ञानं' (for 'ज्ञानम्'). — After 8, B_{8.9} ins.:

774* अतः परं प्रवक्ष्यामि प्राणायामं च पार्थिव ।

9 G₂ om. up to प्राणायाम (cf. v. l. 8). — ^a) V₁ B_{8.7.9} Das धारणाच्च; B_{8.8} Das Dn_{1.4} Ds D_{2.3.5.7.8} T₁ G_{1.3.6} M_{1.5.6} 'णं; T₂ 'णं; M₇ 'णश्च (for 'णा). D₄ वा (for च). K_{1.2.4} परमा; D₅ मरुतः (for मनसः). — After 9^a, K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn_{1.4} Ds D_{2.3.5.8} G₂ C₅ ins.:

775* एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ।

[= (var) 9^a. G₂ om. एकाग्रता च. B₈ एकाग्रत्वेन मनसः (for the prior half).]

— ^c) Dr T G_{1.3.6} तु (for हि). Das सगुणो (for सगुणो). C₅: प्रकटतरवायुनिरोधत्वात्सगुणः । — ^d) Dn₁ Ds Dr G₁ निर्गुणो (for 'णं'). Dr T G_{1-3.6} मतं; M_{1.5-7} स्मृतं (for मनः). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn_{1.4} Ds D_{2.3.5.8} धारयेत् (B₉ Das 'यत्' (for धारणं). K₇ D_{4.5.9} निर्गुणा (K₇ 'णो) धारणा मता.

10 ^a) G₂ दृश्यन्वि; M_{1.5-7} दृश्यति; C₅ दृश्येत (as in text). K_{2.4} पंचत्वं (for मुञ्चन्वै). K₁ यच्च दृश्येत मुंचकै; K₇ D_{4.9} यत्र पश्यति मुंचति; B_{8.6-9} Das. a₄ Dn_{1.4} Ds D_{2.3.5.8} यद्यदृश्य (B₈ 'त्यश्यः; D₅ 'दिच्छ'ति मुंचन्वै; Dr T G_{1.3.6} दृश्यते यत्र मुं. Cn (reading यद्यदृश्यति): अदृश्यति, अदृश्यमाने मो-

वाताधिक्यं भवत्येव तस्माद्धि न समाचरेत् ॥ १०
निशायाः प्रथमे यामे चोदना द्वादश स्मृताः ।
मध्ये सुप्त्वा परे यामे द्वादशैव तु चोदनाः ॥ ११
तदेवमुपशान्तेन दान्तेनैकान्तशीलिना ।
आत्मारामेण बुद्धेन योक्तव्योऽऽत्मा न संशयः १२
पञ्चानामिन्द्रियाणां तु दोषानाक्षिप्य पञ्चधा ।
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं रसं गन्धं तथैव च ॥ १३
प्रतिभामपवर्गं च प्रतिसंहत्य मैथिल ।

इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य ह ॥ १४
मनस्तथैवाहंकारे प्रतिष्ठाप्य नराधिप ।
अहंकारं तथा बुद्धौ बुद्धिं च प्रकृतावपि ॥ १५
एवं हि परिसंख्याय ततो ध्यायेत केवलम् ।
विरजस्कमलं नित्यमनन्तं शुद्धमव्रणम् ॥ १६
तस्थुषं पुरुषं सत्त्वमभेद्यमजरामरम् ।
शाश्वतं चाव्ययं चैव ईशानं ब्रह्म चाव्ययम् ॥ १७
युक्तस्य तु महाराज लक्षणान्युपधारयेत् ।

C. 12. 11692
B. 12. 3176. 18
K. 12. 321. 18

चनस्थाने यदि वायुं मुञ्चन्भवति । ॐ —^b) K1. 2. 4 V1
Bo D1 T G1-2. 6 मिथिल- (for मै). K1 Da4 सत्त्वमः.
—^a) K1. 4 V1 B8 (marg. as in text) तत्राधिक्यं;
K2 यत्राधिक्यं; G1 पात्राधिक्यं (for वाता). K1. 2. 4
भवत्येकस (for भवत्येव). D4 एवं. —^d) G2 वाताद्
(for तस्याद्). K1 B1. 3 Dn1 Ds D2-5. 7-9 तं (for
हि). M1. 5. 7 om. न. G1 तमसाद्धि समाचरेत् (sic).

11 ^a) K2. 4 Da4 निशाया; K8 'यां' (for 'या').
—^b) M1 चोदनाद् (for चोदना). K8 G2 स्मृतः;
Ds1 Ds स्मृता. ॐ Ca: चोदनाः वायोर्मनसो वा
अनियते देशे प्रेरणाः ॥ C7: चोदनाः योगाभ्यासाः, द्वादश-
द्वादशघटिकापर्यन्ताः । ॐ —^c) K2 D1 G1 सुप्ता;
K4 स्वप्ना; K8 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 स्वप्नातः;
V1 Bo. 9 Das a4 Ds तु हि (for सुप्त्वा). V1 Ds
[अ]परे; B8. 9 Das. a4 [अ]वरे (for परे). B1 मध्ये तु
सुप्त्वा ह्यवरे. —^d) D1 T G1. 2. 6 M1. 5-7 च (for
तु). K8 Da4 Ds Ds चोदना; B1 'नात्.

12 ^a) Ds2 G1 तदैवम् (for तदेवम्). —^b) B8
(marg.) G8 शालिना (for शीलिना). —^c) K1. 2
आत्मारामेन. K2 कुद्धेन; M1. 6. 7 युद्धेन (for बुद्धे).
—^d) K1. 2. 4. 7 D4. 9 यो (K4 या) ज्य आत्मा; D6. 7
यो ज्य आत्मा (for योक्तव्योऽऽत्मा). M1. 6. 7 योक्तव्यो
नारमसंशयः.

13 ^a) G1 पंचाणाम्. K1. 2. 4 B8 Ds च; K1
D4. 9 हि (for तु). —^b) T1 G8 दोषं (for दोषान्).
Ds1 आच्छिद्य; D1 (before corr.) T G1. 2. 6 निक्षिप्य;
Cs (gloss: निर्जित्य) आ' (as in text). G2 M1. 5-7
पंच ह (for पञ्चधा). —^c) K1. 2 T2 G2 M1. 6. 7
शब्दः; Ds1 शब्दो (for शब्दं). K8 V1 Bo. 8-9 Das.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 transp. स्पर्शं and रूपं. —^d)
Da4 इतो गन्धस्यैव च.

14 ^a) G1 प्रतिगाम् (for 'भाम्'). K1 D1 5. 7. 9 T
G1. 2. 6 M1. 5-7 उपसर्गं (for अपवर्गं). ॐ Cn: प्रतिभां,
विक्षेपम् । अपवर्गं, लयम् । ॐ —^b) K1 2. 4. 7 Ds
D4. 9 T1 G8 -संगुह्य; K8 -संकृत्य; D6 -संसृज्य (for
-संहृत्य). K8 मैथिलः; G3 'ली'. —^c) K8 अविलं
(for अखिलं). —^d) K1. 2 T G2. 6 M1. 5-7 च (for
ह). G1 मनस्यगिरिये च (sic).

15 ^a) Das. a4 [अ]हंकारं. K1 अहंकारे चैव मनः.
—^c) T1 तदा (for तथा).

16 ^a) Ds1 एव (for एवं). K1. 2 च; K1 Ds तु
(for हि). ॐ Cn: परिसंख्याय, प्रविलाप्य ॥ Cs: चिन्त-
यित्वा । ॐ —^b) K8 Bo. 8-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
Ds. 2. 5. 8 G2 ध्यायंति; M1. 5-7 ध्यायति (for ध्यायेत्).
—^c) K1 Ds विरजः सक (D5 'म') लं नित्यम्; Ds1 D1. 9
विर (Ds2 'रा') जस्का (Ds2 'स्क') मलं नि'; D1 T1 G8
विरजस्व (D1 'जः स') मलं नि'. ॐ Ca: अलम्, सम-
र्थम् । ॐ —^d) K1 बुद्धम् (for शुद्धम्). D1 अप्रजं;
G1 अप्रजं (for अव्रणम्).

17 ^a) K2. 4 तस्थुषां; K1 D1. 9 कूटस्थं; Ds
कूटस्थं; M1 तस्थुषं (for तस्थुषं). K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9
परमं; Da1 lacuna (for पुरुषं). K8 Bo. 8-9 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 नित्यम्; G2 सत्यम् (for सत्त्वम्).
ॐ Ca: तस्थुषमिति छान्दसम्, स्थितिमात्रधर्मम् ॥ Cn:
तस्थुषं, स्थाणुं कूटस्थमित्यर्थः । ॐ ॐ Cs: पुरुषं, पूर्णम् ।
सत्त्वं, ज्ञानानन्दरूपम् । ॐ —^b) D1 अजरामर्यं; M8 'जरं'.
—^c) K8 G1 चाव्ययं; B8 (marg.) च प्रभुं; Dn1
D4 चाव्ययं (for चा'). D4 वैव; D1 T G1-2. 6 M1.
5-7 देवम् (for वैव). —^d) Ds1 ईशानं. K1. 2 चाक्षयं;
B8 (marg. as in text) चाक्षरं; Ds चाक्षयं; D4
वाक्षयं (for चा'). Bo ब्रह्ममक्षयं; B8 (marg.) ध्रुव-
मक्षयं.

18 ^a) K1 Ds D4. 7. 9 च (for तु). V1 पुरुषस्य

C. 12. 116 93
B. 12. 317[6]. 18
K. 12. 321. 18

लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ॥ १८
निवाते तु यथा दीपो ज्वलेत्स्नेहसमन्वितः ।
निश्चलोर्ध्वशिखस्तद्वद्युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १९
पाषाण इव मेघोत्थैर्यथा बिन्दुभिराहतः ।
नालं चालयितुं शक्यस्तथा युक्तस्य लक्षणम् ॥ २०
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्विविधैर्गीतवादिनैः ।
क्रियमाणैर्न कम्पेत युक्तस्यैतन्निर्दर्शनम् ॥ २१
तैलपात्रं यथा पूर्णं कराभ्यां गृह्य पुरुषः ।

सोपानमारुहेद्धीतस्तर्ज्यमानोऽसिपाणिभिः ॥ २२
संयतात्मा भयात्तेषां न पात्राद्भिन्दुमुत्सृजेत् ।
तथैवोत्तरमाणस्य एकाग्रमनसस्तथा ॥ २३
स्थिरत्वादिन्द्रियाणां तु निश्चलत्वात्तथैव च ।
एवं युक्तस्य तु मुनेर्लक्षणान्युपधारयेत् ॥ २४
स युक्तः पश्यति ब्रह्म यत्तत्परममन्ययम् ।
महतस्तमसो मध्ये स्थितं ज्वलनसंनिभम् ॥ २५
एतेन केवलं याति त्यक्त्वा देहमसाक्षिकम् ।

महाराज. — ^b) Ks V1 Bo. 6. 1. 8 (orig.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 उपधारय; K1 D4. 5. 9 'लक्षयेत्'; Bs (marg.) उपधारयत (for 'धारयेत्'). — ^c) K1. 3 प्रसादश्च (for 'दस्य'). — ^d) Bs (marg. as in text) दृष्टः (for तृप्तः). K4 सुखी; M1. 6. 1 स्वयं (for सुखं). K4 भवेत् (for स्वपेत्).

19 ^a) K4 Bo. 1. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 निवाते (for निवाते). G2 च; M1. 5-7 वा (for तु). — ^b) Das a4 G2 M5. 7 ज्वलन्; D5. 9 M5 ज्वलत् (for ज्वलेत्). — ^c) K6. 7 निश्चलोर्ध्वशिखः (K1 'खा'स्य; D5 निश्चलोर्ध्व). K6 तत्त्वम् (for तद्वद्). — ^d) K6 उक्तम् (for युक्तम्).

20 ^a) G2 पाषाणम् (for 'ण'). K1 मेघोर्ध्वैर्; K4 'वैरैः; K6 'रथं'; Ds1 'वैरैः; D4. 9 'वैरै' (for 'तैरै'). — ^b) G2 यथा दुन्दुभिराहतः. — ^c) Bs नान्यं (for नालं). T G6 शक्यं (for शक्यम्). — ^d) K6 D1 युक्तस्य (for यु').

21 ^a) Das. a4 शक्यं (for शङ्ख-). — ^b) V1 विविधैर् (for विविधैर्). Da4 -वादिनैः; T2 -वादिनैः (for 'तैः'). — ^c) K6 G1 द्वि (G1 द्वी)यमाणैर्; K1 क्रियमाणैर्; B9 'माणं न; G2 'माणो न (for 'माणैर्'). K1. 3 कंपेश्च; K4 कंपेश्च; K6 कल्पेश्च; V1 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 T G6 कंपेश्च; G1. 3 कंपेयुर् (for कम्पेत). — ^d) K6 B1 Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 8 सुक्तस्य; Ds1 यत्तस्य (for युक्तस्य). D4 निदर्शितां (for 'शनम्').

22 With 22, cf. 12. 289. 32. — ^a) D4 तैलं (for तैल-). K1. 3. 4 तैलपूर्णं यथा पात्रं. — ^b) K1 B1 Da4 पुरुषः; M1 पुरुषं. K1. 3. 4 कराभ्यां धारय- (K2 'ये'वरः. — ^c) D4 T G6 आरुहद्; D1 G1. 8 'हन्' (for 'हेद्'). K2 सेवस् (sic); K1 भीतास्; Ds1

मातस्; D1 G1. 8 धीरस् (for भीतस्). — ^d) K6 ताड्यमानो; K1 T2 तर्जं; Da4 सूयमाणो; Ds1 तर्ज्यमाणो; G1 त्यजमानो (for तर्ज्यं). K2 [s]भिमानिभिः; K1 [s]पि पाणिभिः; G2 [s]भिपाणिभिः (for 'सि').

23 ^a) K6 संयतात्मा; D1. 8 स यतात्मा (for संय'). K2 भवेत्; Da4 भूयास्; M5 हयात्; M7 भयास् (for भयात्). D1 G2 केषां (for तेषां). — ^b) K6 [अ]पात्राद् (for पात्राद्). B9 G1 अत्सृजेत् (for उत्सृ'). — ^c) K1. 4. 7 D5 उत्तरमानस्य; K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 'माणस्य (for 'माणस्य). — ^d) M1. 5-7 शिव (for तथा).

24 ^a) K1. 2. 1 D4. 5. 7. 9 च (for तु). — ^b) K4 निश्चलत्वं (for 'त्वात्). D1 तु (for च). — ^c) K6 युक्तस्य; G1 उक्तस्य (for युक्तस्य). — ^d) K6 V1 Bo. 1. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1 Ds D2. 8 लक्षयेत् (for 'धारयेत्). Bo D2 लक्षणानुपलक्षयेत्.

25 With 25, cf. 12. 47. 25. — ^a) K6 स युक्तः; K1 B6 D2. 4. 5. 8. 9 सुयुक्तः; Bo Dn1. n4 Ds स्वयुक्तः; D1 T G1. 8. 6 संयुक्तः; M1. 8 स युक्तः; M7 संयुक्त (for स युक्तः). K6 Bo. 6-8 Das Dn1. n4 D2. 8. 8 पश्यते; G2 पश्यते (for पश्यति). G1 ब्रह्मा. — ^c) Bo तपसो (for तमसो). Da1 Dn4 पारे (for मध्ये). K2 महत्तामसयोर्मध्ये.

26 ^a) G2 येतेन (for एतेन). Da1 Ds2 D4. 9 याति (for याति). — ^b) Bs (marg.) मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). B3 असाक्षिकं (for 'क्षिकम्). ☞ Cs: असाक्षिकं, साक्षिक-न्तराभावाद्। ☞ — ^d) K1 सनातने; K4 'तनं; B8 पुरातनी.

27 ^a) T2 येतद् (for एतद्). K1 Da1 विद्योर्ग (Da4 'गा); M1. 5-7 हि यत्नं (for हि योगं). — ^c)

कालेन महता राजञ्श्रुतिरेषा सनातनी ॥ २६
एतद्वि योगं योगानां किमन्यद्योगलक्षणम् ।

विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

३०५

याज्ञवल्क्य उवाच ।

तथैवोत्क्रममाणं तु शृणुष्यावहितो नृप ।
पञ्चामुत्क्रममाणस्य वैष्णवं स्थानमुच्यते ॥ १
ब्रह्मेभ्यां तु वसुन्देवानामुयादिति नः श्रुतम् ।
जातुभ्यां च महाभागान्देवान्साध्यानवाप्नुयात् ॥ २

पायुनोत्क्रममाणस्तु मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् ।
पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्यां तु प्रजापतिम् ॥ ३
पार्श्वभ्यां मरुतो देवान्नासाभ्यामिन्दुमेव च ।
बाहुभ्यामिन्द्रमित्याहुररसा रुद्रमेव च ॥ ४
ग्रीवायास्तमृषिश्रेष्ठं नरमामोत्यनुत्तमम् ।

C. 12. 11707
B. 12. 3157/1.8
K. 12. 312. 5

K1 विज्ञातं; K2 'नां' (for 'य'). D1 T G1. 8. 8 [ए]-
तद् (for तद्). D4 मन्यते.

Colophon. Ś1 Ds missing; K2. 8 B1-8 Ds1. 22
Dn2. n8 D1 G1. 8 M1-4 absent. — Sub-parvan :
K1. 2. 4. 8. 7 V1 B2. 7. 8 Ds2. 22 Dn1. n4 Ds D2-8. 7-8
T G1-8. 8 M1. 8-1 मौख्यमैयर्ष. — Adhy. name : K1 V1
B2. 8-8 Ds2. 22 Dn1 Ds D2. 8. 8 G2 याज्ञवल्क्यजनक-
संवादः; K2. 4 याज्ञवल्क्यसंवादः; K1 D2. 8 योगविधिः;
Ds. 7 T1 G1. 8 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे योगकथनं (Ds. 7
योगविधिः); Ms. 8 यज्ञवल्क्यजनकसंवादे योगज्ञानप्रतिपादनं.
— Adhy. no. (figures, words or both) : K2 41; B1
Ds1 G1. 8 139; B2 143; Dn1 142; Dn2 T1 141;
Ds2 G2 Ms 140; Ds 137; T2 152; G2 154;
M1. 7 138; Ms 136. — Śloka no. : Ds1 Dn2 27;
Dn1 Ds 28.

305

☞ This adhy. is missing in Ś1 Ds (cf. v. 1.
12. 274. 13; 283. 15).

1 Ds om. the ref. K1 याज्ञवल्क्य; M1. 8-1 यज्ञ-
वल्क्य. — " Ds Cv अथैव; M1. 8-1 यथैव. K1
D2. 8 [उ]त्क्रममाण (K1 'न')स्य; B2 Ds2. 22 'माणस्तु';
D1 T1 G1. 8. 8 'तां स्थानं; T2 M1. 8-1 'णस्थानं; G2
'माणं तच्च (for 'माणं तु). — " T2 G1. 8 शृणुष्व.
— " K1 उत्क्रममाणस्य; K2. 7 उत्क्रममाण (K1 'न')स्य;
G1 उत्क्रमं (for उत्क्रमं). ☞ Cv : पञ्चामुत्क्रममाणस्य,

पादतलाभ्यां जीवकलामूर्ध्वं नयतः । जीवस्य देहादूर्ध्वं गमनं
तु ब्रह्मनाडीमुखेनैवेति ज्ञातव्यम् । ☞ — " K1 उत्तमं
(for उच्यते). ☞ Cs : वैष्णवं, पादयोरभिमानि विष्णुरा-
दित्यविशेषस्य लोकमित्यर्थः । ☞

2 V1 reads 2 on marg. — " V1 च (for तु).
D2 वसन् (for वसुन्). K1 D2. 8 वसुन्देवास्तु (K1
'अ') जंघाभ्याम्. — " K2 नासुयाद्; Ds1 प्राप्नुं (for
आप्नुं). K1 T2 G1. 8 M1 न (for नः). M1. 8-1 श्रुतिः.
B1 आप्नुया वसु न श्रुतं (sic). — " K2 जंघाभ्यां; M1
ऊरुभ्यां (for जातुभ्यां). V1 M1. 7 तु (for च). K1
महान्योगान्; Ds T1 'भाग (for 'भागान्). — " K2
om. देवान्. K4 B2 Ds2 Dn1. n2 Ds D2. 8. 8
साध्यान्देवान् (by transp.).

3 K1. 2. 4. 7 V1 T1 om. (hapl.) 3rd. — " B2
Dn1. n4 Ds D2. 8 [उ]त्क्रममाणस्य; B2 G2 'माणं तु
(for 'माणस्तु). — " K2 मैत्रं (for मैत्रं). B1
स्थलम् (for स्थानम्). ☞ Cs : मैत्रं स्थानं, प्राणवृक्षे-
हश्चाभिमानि देवतात्मा मित्रसदीयं स्थानमित्यर्थः । ☞ — " K1. 7
M1 पृथिवी (for पृथिवीं). K1. 8 जघनेनाथ (for
'नाथ). — " K2. 7 ऊरुभ्यां. K1. 8 V1 B2. 8-8 Ds2
Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 G2 च; D2 तु (for तु). M1.
8-1 उदरेण (for ऊरुभ्यां तु). Ds1 प्रजापतीं; G1 'पतिः
(for 'पतिम्). ☞ Cs : प्रजापतयश्च दत्तप्रभृतयः । ☞

4 Ds2. 22 om. 4-5. — " Ds - महतो (for
मरुतो). Ds1 देवो. — " K1 D2. 8 इत्याभ्याम् (for
नासाभ्याम्). G2 इन्द्रम् (for इन्द्रम्). T G1. 8. 8

C. 12. 11707
B. 12. 312[7]. 5
K. 12. 322. 5

विश्वेदेवान्मुखेनाथ दिशः श्रोत्रेण चाभ्युयात् ॥ ५
घ्राणेन गन्धवहनं नेत्राभ्यां सूर्यमेव च ।
भ्रूभ्यां चैवाश्विनौ देवौ ललाटेन पितृनथ ॥ ६
ब्रह्माणमामोति विश्वं मूर्धा देवाग्रजं तथा ।
एतान्युत्क्रमणस्थानान्युक्तानि मिथिलेश्वर ॥ ७
अरिष्टानि तु वक्ष्यामि विहितानि मनीषिभिः ।
संवत्सरवियोगस्य संभवेयुः शरीरिणः ॥ ८
योऽरुन्धतीं न पश्येत दृष्टपूर्वां कदाचन ।

आभ्युयात् (for एव च). Ks Bt Dn1. n4 Ds D2. 2. 2 नाभ्यामिद्वत्त्वमेव च (Ks वा); Ds. 1 नाभ्यामिदुं समेति च; M1. 5-7 हृदयेनेदुमुच्यते. — Ds1 Ds om. (hapl.) 4⁶. — °) K4. 6 V1 Bo. 5-9 Dn1. n4 Ds2 D2. 2. 2 एव (for इति).

5 Das. a1 om. 5 (cf. v. l. 4). — °) K7 Bo. 6. 1. 9 Dn1. n4 Ds D2. 1 M1. 5-7 ग्रीवायां; V1 B2 D2. 4. 2. 9 T G1. 2. 6 ग्रीवया (for ग्रीवायास्). Ks. 1 V1 Bo. 5-9 Dn1. n4 Ds D2. 4. 2. 9 तु; Ds. 1 T1 G2. 2. 6 च (for तम्). K1. 2. 4 T1 G2 ऋषिः; Ks V1 Bo. 5-9 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 G2 मुनिः (for ऋषिः). K1. 2 देवः; K4 चैव; Ks Ds1 Ds श्रेष्ठ (for श्रेष्ठ). — °) Ds om. from श्रोत्यनुत्तमं up to नेत्राभ्यां (in 6⁵); Ds. 2. 9 प्राप्नोति (for आमोति). Ds उत्तमं (for अनुत्तमम्). — °) K1. 2. 1 Ds. 1. 9 T G1-2. 6 विश्वान्देवान्. K1. 2 सु (K1 सु)स्तेनैव (for "नाथ").

6 Ds om. up to नेत्राभ्यां (cf. v. l. 5). — °) B2 (marg. as in text). 9 वाहं तु (B2 च); Das. a4 बहुलं; G1 वाहेन (for वहनं). — °) Bo. 6 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 अग्निम् (for सूर्यम्). — °) Das corrupt; Ds2 भूभ्यां; Ds भ्रूभ्यां; G1 भ्रूगू (for भ्रूभ्यां). G2 अथ (for चैव). — °) G2 तथा (for अथ). Das ललाटेन पितृनथ (sic).

7 °) Das Ds ब्राह्मा (Das "ब्र")णम् (for ब्रह्मा). K2 विश्वं; Das विश्वं; Ds T1 G1. 2. 6 विश्विः; T2 तथा (for विश्वं). Ds ब्राह्मणामर्त्यमामोति. — °) T1 मूर्ध्नि (for मूर्धा). — °) Ks V1 B2-9 Das. a4 Ds एतान्युत्क्रमणस्थानानि. — °) Ks V1 B2-9 Das. a1 Ds स्थानानि; B2 (marg.) स्थितानि (for उक्तानि). Das नियुक्ता मिथिलेश्वरे (sic).

8 °) K1 Bo. 6 Dn1. n4 Ds. 2. 8 प्र- (for तु).

तथैव ध्रुवमित्याहुः पूर्णेन्दुं दीपमेव च ।
खण्डाभासं दक्षिणतस्तेऽपि संवत्सरायुषः ॥ ९
परचक्षुषि चात्मानं ये न पश्यन्ति पार्थिव ।
आत्मच्छायाकृतीभूतं तेऽपि संवत्सरायुषः ॥ १०
अतिद्युतिरतिप्रज्ञा अप्रज्ञा चाद्युतिस्तथा ।
प्रकृतेर्विक्रियापत्तिः षण्मासान्मृत्युलक्षणम् ॥ ११
देवतान्यवजानाति ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ।
कृष्णश्यावच्छविच्छायः षण्मासान्मृत्युलक्षणम् ॥ १२

— °) B2 मनीषिणः. — °) K1. 2 G2 संवत्सरं (for 'त्सर'). D1 T G1. 2. 6 M1 5-7 संवत्सराह्नि (D1 'हि'; G1 'न्वि')मोक्ष (M1. 5-7 'योग')स्तु. — °) K4 संभवीयुः; Bo. 2. 9 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 'वन्ति'; T G1-2. 6 M1. 5-7 'वेत्त' (G2 'थ') (for 'वेयुः'). K2 शरीरिभिः; K1 मनीषिणः (for शरीरिणः).

9 °) K1. 2. 4 7 Ds. 2 अरुन्धतीं; G1 अरुन्धतिं. Das. a1 प्रपश्येत (Das 'इयेह') (for न प). — °) K1. 2. 4 पूर्वदृष्टो; Das दृष्टो पूर्वा (for दृष्टपूर्वा). K1. 2. 4. 1 Ds. 2 G2 कथंचन (for कथा). — °) G1 द्रवम् (for ध्रुवम्). — °) M1. 5-7 दिवम् (for दीपम्). Ds G1 वा (for च). — °) K1. 2. 4 G1. 2 खंडभागं; K7 Ds खंडाभासं; Das खंडभावं; Ds खंडाभासं; D1 T G2. 8 M1. 1 खंडभासं (for खण्डा). ☞ Cv: दक्षिणतः दक्षिणाक्षिकोणे । ☞ — °) G2 संवत्सरायुषाः.

10 K7 G2 om. (hapl.) 10. — °) Dn1 परिचक्षुषि (for पर). — °) Ks पार्थिवाः. M1. 5-7 यो न पश्यति पार्थिव. — °) K1. 2 Cpp (gloss: चिरं कृत्वा नमोविलोकने शुक्लवर्णपुरुषाकृतिभूतदर्शनं भवतीत्यागमप्रसिद्धिः ।) आत्मच्छायाकृतिं भूतं; Ds. 2 'कृतीभूतं'; G2 (gloss: प्रति-बिम्बभूतं) 'कृतीभूतं' (as in text).

11 °) B2 अभिद्युतिर (for अति). K1 Ds. 2. 9 अतिप्रज्ञश्च; Das T1 'प्राज्ञा'; G2 M1. 5-7 'प्रज्ञ' (for 'प्राज्ञा'). — °) K1 Ds. 2. 9 त्वप्रज्ञश्च; T1 अप्राज्ञा; M1. 5-7 अप्रज्ञश्च (for अप्राज्ञा). Das T1 G2 वा (for च). — °) K1 प्राकृतिः; K2 प्रकृतिर; K4 प्रकृतिः; Ks M1 प्रकृते; Ds2 Ds. 2 G1 प्राकृतेर (for प्रकृतेर). B2 (marg.) विक्रियोत्पत्तिः; G2 विक्रियापत्तिः (for 'पत्तिः'). — °) G2 षण्मासान् (for षण्मा).

12 K1. 2. 4 Ds om. (hapl.) 12; V1 reads it on marg. — °) Ds देवतानि. V2 [अ]भिजानाति; Das

शीर्णनाभि यथा चक्रं छिद्रं सोमं प्रपश्यति ।
तथैव च सहस्रांशुं सप्तत्रयेण मृत्युभाक् ॥ १३
श्वगन्धमुपाघ्राति सुरभिं प्राप्य यो नरः ।
देवतायतनस्थस्तु षट्त्रयेण स मृत्युभाक् ॥ १४
कर्णनासावनमनं दन्तदृष्टिविरागिता ।
संज्ञालोपो निरूप्यत्वं सद्योमृत्युनिदर्शनम् ॥ १५
अकस्माच्च सवेद्यस्य वाममक्षि नराधिप ।

मूर्धतश्चोत्पतेद्भूमः सद्योमृत्युनिदर्शनम् ॥ १६
एतावन्ति त्वरिष्टानि विदित्वा मानवोऽऽत्मवान् ।
निशि चाहनि चात्मानं योजयेत्परमात्मनि ॥ १७
प्रतीक्षमाणस्तत्कालं यत्कालं प्रति तद्भवेत् ।
अथास्य नेष्टं मरणं स्यातुमिच्छेदिमां क्रियाम् ॥ १८
सर्वगन्धान् रसांश्चैव धारयेत् समाहितः ।
तथा हि मृत्युं जयति तत्परेणान्तरात्मना ॥ १९

C. 12. om.
B. 12. 318. 7. om.
K. 12. 322. 20

[अ]वि (for [अ]व). — °) Ks Gs कृष्णः (for कृष्णः). Ks Bs (marg. as in text). ° T Gs इयाम् (for इयाव). Ks च्छविः; M1. 6. 1 च्छवी (for च्छवि). Ds1 च्छायाः; Ds च्छायं; T G1. 2. 6 च्छाया (for च्छायाः). K1 Ds 9 कृष्णइयामनृविच्छाया (D4 'याः); Ds कृष्णास्यो वक्त्रविच्छायाः. — °) Dn1 लक्षणः (for लक्षणम्).

13 °) Ks. 1 V1 Bo. 6. 1 9 Ds Dn1 Ds2 Ds. 2. 5. 3 ऊ (K1 उ) ण्नामेरुः; Bs ऊर्णनाभिः; Ds1 शीर्णनामेरुः; Dn4 Ds1 कर्णनाभिः; Gs शीर्षं नाभि (for शीर्णनाभि). Bs छिद्रं; Ds वक्त्रं (for चक्रं). — °) K1. 2 सोमेः; D1 श्योमे (for सोमं). ° Cn: छिद्रं, छिद्रवन्तम् । ° — °) K1 Ds4 M1 सहस्रांशुः. — °) K1. 2. 4 सप्तत्रयेण (for 'शत्रेण).

14 Ds4 D1 om. (hapl.) 14. — °) K1 छवीः; Ks युवीः; K4 हवीः; V1 पुतिः; Bo छिपीः; Bs. 9 छिडीः; B1 Ds4 छिजीः; Bs छिचीः; Ds. 9 शवः; Cpp चिता (for शव). Ks उपप्राति. — °) K4 D4 सुरभिः; Ks सुरभिः; Ts सुरभिः. — °) Ks Bo. 2. 1. 3 (marg.). 9 Ds Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5. 3 सप्तत्रयेण; T1 M1. 5-7 स षट्त्रयेण (by transp.).

15 °) Ts कंड- (for कर्ण-). K1. 2. 4 कर्णनासाव-
मननं; Ds. 9 'नासावनमनं; M1. 5-7 Cs 'नासावनत-
(Cs 'म)ता. — °) M1. 5-7 मंद- (for दन्त-). K1
-दृष्टिः; D1 Gs -दृष्ट- (for -दृष्टि-). Ks -विराजिता;
Ds4 D1 T G1-2. 6 -विरागता (Gs 'ताः) (for 'गिता).
— °) D1 -लोपो (for -लोपो). Ds2 Ts Gs निरूप्य-
(Ds1 'प्य)त्वं; Ms. 6 [s]तिरूपत्वं; Cs (gloss: क्षीरे
स्नेहराहित्यं) [s]तिरूपत्वं (for निरूप्यत्वं). M1. 7 संज्ञा
कोके पाति रूपत्वं च (M1 प)यो मृत्युदर्शनं (sic). — After
15, D1 reads 17^{ab}.

16 °) Ks. 1 Bo अवेद्; T G1-2. 6 इवेद् (for
अवेद्). — °) Ds4 अक्षि. Ks नराधिपः; Ds1 नरो-

धिप. — °) Dn1 T G1. 6 मूर्धतश्च (for मूर्ध-). Bo
Dn4 Ds1 Ds वा (for च). T1 Gs [उ]ज्जवेद्; Gs
पतेद्; M1 [उ]त्पते; M1 [उ]त्पतेः (for [उ]त्पतेद्).
M1. 7 om. धूमः. K1 Ds 9 मूर्धश्चाथो भवेद्भूमः; Ds2
मूर्धश्चोत्पते धूमः.

17 D1 reads 17^{ab} after 15. — °) Ks एतावन्-
तुतिष्ठानि (sic). — °) T G1-2. 6 [ss]त्मनः (for
ss त्मवान्). K1. 2. 4. 1 Ds. 2. 1. 9 विदित्वा नर आत्मवान्
(K1. 2. 4 'त्मनः). ° Cs: आत्मवान्, मनस्वी । ° — °)
Gs M1. 5-7 निशि चाहनि चात्मानं. — °) Ds4 योजयेत्
(for योज-). Gs M1. 5. 7 परमात्मना.

18 °) Ks प्रतीक्षमाणसः; K1 Bo Ds1 Ds. 6 प्रती-
क्षमाण (K1 'न)सः. — °) D1 T1 Gs. 6 कालं यः; T1
तं कालं (for यत्कालं). K1. 2 प्रततं; K4 प्रततो; Ks
प्रेक्षता; V1 प्रयतान्; Bo. 6. 1. 3 (marg.). 9 Ds4. 2. 4
Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5. 3 प्रेतता; Bs (orig.) प्रयतो; Gs
प्रततं; M1. 5-7 प्रकृतं; Cs मरणं (for प्रति तद् as in
K1 Ds. 9). Ds प्राक्कालं प्रापणं भवेत्; D1 T G1. 2. 6
यः कालः प्र (Gs प्रा) कृतो भवेत्. — Ds reads 18^a-19^a
twice. — °) K1. 2. 4 Ds (second time) तथास्य;
Gs M1. 5-7 यदास्य; Cv यद्यस्य (for यदास्य). — °)
Ks G1 इच्छेद् (for इच्छेद्). K1. 2 अविचित्र्यं; Gs
**क्रियाः (for इमां क्रियाम्).

19 For the repetition in Ds, cf. v. 1. 19. — °) D1 Gs समाश्रितः (for 'हितः). K1 V1 Bs Ds. 6
(both times). 9 चारयेत्सुस (Bs [marg.] 'वीर स';
Ds 'वेत्स स)माहितः; Bo Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5. 3 चारवीर-
नराधिप. — Dn1. n4 Ds. 2 Cal. Bom. ed. om. 19^{ab}.
° Cp: गन्धतन्मात्ररसतन्मात्रधारणायौ क्षीरं न नीरस्ताम्रा-
पचते ॥ Cs: चारयेत्, इन्द्रियद्वारा मनस्युपसंभवेत् । °
— °) Gs M1. 5-7 यथा (for तथा). M1. 5-7 ह (for
हि). K1. 2. 4 D1 T G1. 2. 6 तथा मृत्युमुपादायः; K1
Ds. 9 तथा हि मृत्युयो (Ds 'त्यु यो) गेन.

C. 12 11722
 . 12 316[7]. 20
 K. 12. 322. 20

ससांख्यधारणं चैव विदित्वा मनुजर्षभ ।

जयेच्च मृत्युं योगेन तत्परेणान्तरात्मना ॥ २० ॥

गच्छेत्प्राप्याश्वयं कृत्स्नमजन्म शिवमव्ययम् ।

शाश्वतं स्थानमचलं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

३०६

याज्ञवल्क्य उवाच ।

अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृष्टस्तेऽहं नराधिप ।

परं गुह्यमिमं प्रश्नं शृणुष्वावहितो नृप ॥ १ ॥

यथार्थेणेह विधिना चरतावमतेन ह ।

मयादित्यादवाप्तानि यजूंषि मिथिलाधिप ॥ २ ॥

महता तपसा देवस्तपिष्ठः सेवितो मया ।

प्रीतेन चाहं विभुना सूर्येणोक्तस्तदानघ ॥ ३ ॥

वरं वृणीष्व विप्रर्षे यदिष्टं ते सुदुर्लभम् ।

20 K1. 2. 4 D1. 7 G2 om. (hapl.) 20. — *) K1 ससांख्ये; D4 ससांख्या; D4. 9 ससांख्या (for ससांख्य-). K1 D4 D1. 9 T1 G1 -धारणा; B1 -धारणे; M1. 5-7 -धारणाश्च (for -धारणं). ☞ Ca: ससांख्यधारणं, जीव-मरणोपरेकत्वज्ञानं सांख्यं, तेन सहितं धारणं परमात्मचिन्त-नम् । ☞ — *) K1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 D1 D1. 2. 2 विदित्वात्मा नरर्षभ (K1 'राधिप'). — *) K1 D4. 9 T G1. 2. 2 जयेत्; M1. 5-7 जयेत्स (for जयेच्च). K1 D4 M1 मृत्यु- (for मृत्युं).

21 *) D1 आत्मना; D1 T G1. 2 M1. 5-7 क्षयं (for [अ]क्षयं). V1 स्थानम् (for कृत्स्नम्). — *) D1 आजन्म (for अजन्म). T1 मृत्युतं (for अव्ययम्). — *) T1 शाश्वत (for शाश्वतं).

Colophon. S1 D1 missing; K1. 2 B1-5 D1. 24 Dn1. 24 D1 G1. 2 M1-4 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 5. 7 V1 B1. 7. 9 Das Dn1. 24 D1 D1. 2. 5. 7 T G1. 2. 5 M1. 5-7 मोक्षवर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1 D1 M1. 5 या (M1. 5 य). याज्ञवल्क्य (M1. 5 'ल्क') जनकसंवादः; K1 D1. 5 याज्ञवल्क्य-जनकसंवादेरिष्टाध्यायः; B1 'संवादेरिष्टनिवेदनं'; D1 'देरिष्ट'. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 42; B1 Dn1 T1 G1 140; B1 144; Dn1 143; Dn1 142; D1 G1 M1 141; D1 138; T1 153; G1 M1. 5. 7 139; G1 155. — Sloka no.: Dn1. 24 21.

1 G2 M1. 5-7 य (G2 या 'यज्ञवल्क' (M1 'ल्क्य'). — *) K1 अव्यक्तस्थं (for 'क्तस्थं'). K1 B1 यत्तु; Das. 24 प्राहुः (for यत्तत्). K1 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 2 अव्यक्तं परमं यत्तत् (K1 [orig.] ब्रह्म; [marg] यत्तत्). — *) K1 D4. 5. 9 पृष्टोऽहं वै त्वया नृप. — *) T1 G1 6 गुह्यतमं (for 'मिमं'). D1 कृत्स्नं (for प्रश्नं).

2 *) K1 G1 [ए]व; D1 lacuna (for [इ]ह). K1 D4. 9 यथार्थेणेह विधिना. — *) T1 चरिता; M1. 5-7 चरतो (for 'ता'). K1 Bo. 6. 7 Dn1. 24 D1 D1. 2. 5. 9 G1. 2 [अ]वनतेन; K1 च मतेन; K1 D4. 9 च क्रमेण; D1 परमेण; T1 G1 [अ]नियतेन (for [अ]व-मतेन). B1 च (for ह). B1 (marg.) चरता वसुधा-मिमं. ☞ Ca: अवमतेन, अवमर्षवशात् गुरुतोऽधीतानि यजूंषि च त्यक्त्वा ॥ Cp: अवमतेन, गुर्ववज्ञातेन । ☞ — *) M1. 5-7 मया (for मया). B1 [मा]दित्यान्.

3 *) K1 D1. 5. 9 चैव; Dn1 देव (for देवस्). — *) K1 तपिष्ठः; K1 D1. 5. 9 संविता; V1 Bo. 6. 7. 9 (marg.) -9 Das. 24 Dn1 D1. 2. 8 तपिष्ठः; B1 (marg.) तपनः; Dn1 तपिष्ठः; D1 D1 T G1-9. 9 M1. 5-7 Ca. (gloss: अतिशयेन महान्, पूज्यतम इति यावत्) स्वविष्टः (for तपिष्ठः). — *) K1 T1 G1 विधिना (for विभुना). — *) D1 D1 G1 तदा (for तदा).

4 *) K1 वरे (for वरं). — D1 M1. 5-7 om. (hapl.) 4^{ad}. — *) K1 D1. 5. 9 [स]ति (for हि); G1. 2 दुर्लभं.

5 *) Dn1 तपोक्तः; G1 मयोक्तं. Dn1 M1. 7 तपसा (for 'ता'). K1 G1 M1. 5. 7 वर (for वरः). — *) K1 D1 क्रो (D1 वो)पयुक्तानि; D1 स्वतो युक्तानि (for

This adhy. is missing in S1 D1 (cf. v. 1. 12. 274. 15; 283. 15).

तत्ते दास्यामि प्रीतात्मा मत्प्रसादो हि दुर्लभः ॥ ४
ततः प्रणम्य शिरसा मयोक्तस्तपतां वरः ।
यजुंषि नोपयुक्तानि क्षिप्रमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५
ततो मां भगवानाह वितरिष्यामि ते द्विज ।
सरस्वतीह वाग्भूता शरीरं ते प्रवेक्ष्यति ॥ ६
ततो मामाह भगवानास्यं स्वं विवृतं कुरु ।
विवृतं च ततो मेऽऽस्यं प्रविष्टा च सरस्वती ॥ ७
ततो विद्वद्भ्यामनोऽहं प्रविष्टोऽम्भस्तदानघ ।

अविज्ञानादमर्षाच्च भास्करस्य महात्मनः ॥ ८

ततो विदह्यमानं मामुवाच भगवान्त्रिविः ।

मुहूर्तं सद्यतां दाहस्ततः शीतीभविष्यसि ॥ ९

शीतीभूतं च मां दृष्ट्वा भगवानाह भास्करः ।

प्रतिष्ठास्यति ते वेदः सोत्तरः सखिलो द्विज ॥ १०

कृत्स्नं शतपथं वै प्रणेयसि द्विजर्षभ ।

तस्यान्ते चापुनभावे बुद्धिस्तत्र भविष्यति ॥ ११

प्राप्स्यसे च यदिष्टं तत्प्राख्ययोगेप्सितं पदम् ।

C 12.11735
E. 12.319[4].12
K. 12.323.12

नोपयु'). ❀ C4: नोपयुक्तानि, मत्पूर्वोपाध्यायस्यागोचरभू-
तानि ॥ C7: जयातयामानीत्यर्थः । ❀ —^d) K1 corrupt.

6 Da3 Dr om. (hapl.) 6. — ^a) K1.4 स; K2 स्व; G2 lacuna (for मां). T G1.3.6 आह भगवान् (by transp.). — ^b) K1.2 विवरिष्यामि (for वित्). K1 सं द्विजः; V1 B8 तेनच (for ते द्विज). — ^c) K1.2.7 V1 B8 D4.5.6 T G1.6 हि (for [ह]ह). K1 वाग्भूता; Da4 हरभूता; Dn4 चाभ्यूता; Da1 वाग्भूताम्; M1.5-7 वाग्भूतं (for 'ता). — ^d) Da4 Dn4 प्रवेक्षति; D6 G2 'क्ष्यते.

· 7' *) K₁ D_{4.9} पुनर् (for ततो). G₂ M_{1.5-1} भगवानाह (by transp.). — *) K₂ D_{n1} आखं स्वं; K₁ आखंस्त्वं (sio); D_{n4} अख स्वं च; G₂ स्वमास्यं (by transp.); M_{1.5-1} स्वमास्यं. K₁ निवृतं (for वि*). — °) K_{1.2.4} मयाथ; D₂ मया च (for ततो मे). K₂ [अ]थास्ये; D₁ वस्त्रं (for मेस्त्रं). K₁ D_{4.9} ततो मयास्यं विवृतं; M_{1.5-1} विवृतं ततो ममेवाखं (hypermetrie). — °) D_{n2} प्रतिष्ठा (for प्रविष्ठा). M_{1.5-1} सा (for च).

8 K₂ om. (hapl.) 8. — ¹) K₇ D₉ नृप (for [न]नव). — ²) T G₁. s. 6 अवज्ञानाद् (for अवि*). K₇ D₄. s च धर्माच्च; G₂ अमर्षा च (for *वच्च). ✽ Ca: अमर्षाच्च, न मृत्युयत इत्यमर्षः, तेज एव त्वेः । ✽ — ³) T G₁-s. 6 M₁. s-7 मानुष्य (for आस्करस्य). — After 8, Ms ins.:

776* वैशंपायननामासौ मानुसो मे महामुनिः ।
 मुख्यतां यदधीतं ते मत्त इत्येव सोऽश्वीव ।
 तेनाभर्षेण तप्तोऽहं मानुसस्य महामनः ।

9 ") Ds तम् (for माम्). — ^b) Daa बिभुः; Daa
Dv Tz Gz-s.s. Mz कविः (for हविः). — ^c) Kz
केवित्तः; Kz Ds Mz-s-1 वक्षतां (for वक्षः). Ds दाहः.

—^d) K₂.३ B_३ D₂ शीतो; D_३ ३४ G₁ शीति-; Dn₄ शीता (for शीती-). K₄ B_३ D_३ Dn₄ D_३ D_३.३ T G₁-३.३ M₁.३-४ -भविष्यति (for 'व्यसि).

10 *) K₁ शीतभूतं; Da₄ क्षीति; Ds₁ शीता; M₁ रीति (for क्षीती). T G₁ १.६ दु (for च). T₃ मा (for मां). — *) K₁ प्रविष्टास्यति; D₁ T G₁ १.६ M₁ ५-१ प्रतिभास्यति (for 'द्यास्यति). T₃ [हृति (for ते). K₂ १ वेदाः. — *) K₁ २.६ सांतरः (for सोत्तरः). K₂ सखिलो; D₅ निखिलो; D₁ T₁ G₂ ६ सकलो (for सखिलो). K₁ ६ Da₄ D₄ ६ M₁ १ द्विजः (for द्विज). Bo Dn₁ n₄ D₅ D₂ १.३ C₅ सखिलः सोत्त (Ds₁ सौव) रो द्विज. ☞ Ca : सखिलः । खिलम्, अकृतपदक्रमो वेदभागः ॥ Cn : परद्याखीयं खशाखायामपेक्षावशात्पठ्यते ताखिलम् । C₅ : सोन्तरः सोत्तरं, सोपनिषत्कम् ॥ ☞

11 ") Bo Ds च सत्पथं; Ds (before corr.) च
 शतपथं (for शतपथं). Ds वैव (for चैव). ❀ Ca
 शतपथः, शतमार्गप्रदर्शी बहुयुक्तिको ग्रन्थः । ❀ — ")
 K1. 2. 4 प्राणेष्वपि (Ks " स्वपि; Ks " व्यसि); Dn1
 प्रणेष्वसि; T1 " व्यसि (for " व्यसि). Da4 द्विजर्षभः;
 G2 M1. 5-7 न संज्ञयः (for द्विजर्षभ). K1 Ds. 9 त्वं
 प्रणेष्व (Ds. 9 " स्य) सि वै द्विज; Ds. 7 त्वं प्रणेष्वसि सत्तम.
 ❀ Cs: प्रणेष्वसि, अध्येष्यसे । ❀ — ") Ms वा
 (for [अ]न्ते). K1. 2 G2 Ca (gloss: संसारे) Cs (gloss:
 तस्य वेदान्तस्यान्ते यो भावः परमात्मा प्रतिपाद्यतया स्थितस्तत्र)
 च पुनर्भावे; Ds वा पुनर्भावे; Cn (gloss: मोक्षे) Cp
 (gloss: मोक्षे, निमित्तसप्तमीयम् । विषयसप्तमीपक्षे, अपुन-
 र्भवहेतौ) चापुनर्भावे (as in text). M1. 7 तस्यावाचे पुन-
 र्भावे (sic). — ") Ds1 बुद्धिस्तत्र; G1 M1. 5-7 तवं
 बुद्धि (by transp.).

12 *) K₁: प्राप्ते (K₂ 'प्ते') (submetric); D₄:
G₃ प्राप्ते (for 'प्ते'). K₁ D₄: १. व्यपदिष्टं (for च
वदिष्टं). D₅ om. from छं तद् up to द्वे (in 13^a).

C. 12. 11799
B. 12. 306. 12
P. 12. 306. 12

एतावदुक्त्वा भगवानस्तमेवाभ्यवर्तत ॥ १२
ततोऽनुव्याहृतं श्रुत्वा गते देवे विभावसौ ।
गृहमागत्य संहृष्टोऽचिन्तयं वै सरस्वतीम् ॥ १३
ततः प्रवृत्तातिशुभा खरव्यञ्जनभूषिता ।
ॐकारमादितः कृत्वा मम देवी सरस्वती ॥ १४
ततोऽहमर्घ्यं विधिवत्सरस्वत्यै न्यवेदयम् ।
तपतां च वरिष्ठाय निषण्णस्तत्परायणः ॥ १५
ततः शतपथं कृत्स्नं सरहस्यं मसंग्रहम् ।
चक्रे सपरिशेषं च हर्षेण परमेण ह ॥ १६

K1.३ ते; K१ तं (for तत्). —^b) K१ मांख्यो (for सांख्य). — Before 12^{ad}, B१ ins. याज्ञवल्क्य उवाच. —^c) D१ D१ उक्ता (for उक्त्वा). G१ भगवन्. —^d) G१ अंतम् (for अस्तम्). K१ न्यवर्तत; K३ [अ] भिव; D१ D१ D१ [अ]भ्यवर्तते; D१ G१ पद्यत (for 'वर्तत').

13 D१ om. up to देवे (cf. v. l. 12). —^a) D१ (marg. as in text) अतो (for ततो). K१ D१ T१ G१ [स]हं (for सु-). —^b) K१.३ V१ [स]हं च; D१ देवः; D१ दिवि; M१ देवा (for देवे). —^c) K१ D१ T१ G१-३ M१.३-१ आगम्य (for 'त्य'). K१ संहृष्टो. —^d) V१ Bo D१ [स]चित्तयद्; D१ T१ G१.३.६ M१.३.१ चित्तयन् (for सचिन्तयं). D१ G१ च (for वै). D१ सरस्वती; G१ 'स्वति'.

14 ^a) D१ T१ G१.३.३ सु- (for [अ]ति-). —^b) K१ सुर- (for स्वर-). —^c) G१ M१.३-१ अग्रतः. —^d) K१ D१ सरस्वती.

15 ^a) K१ B१.३ D१ G१ C१ अर्घं (for अर्थ). —^b) K१ D१ T१ G१.३.६ निवेद्य च (K१ ह); K३ निवेदि ह; D१ न्यवेदयत् (for 'दयम्'). —^c) D१ D१ M१ तपसां (for 'तां'). M१.३-१ वरिष्ठं च (for 'ष्टाय'). K१ D१ T१ G१.३.६ प [K१ व]रं यत्तमनाश्चैव; K३ वरं यत्त-पनाश्चैव; V१ B१ तत्संस्तुतवांश्चैव. — 15^d is damaged in B१.

16 ^a) D१ शतपथे (for 'पथं'). —^b) K३ असंग्रहं (for ससं). D१ सरहस्यससंग्रहः. ☞ C१: सरहस्यं, सोपनिषत्कम्। ☞ —^c) K१ च (for स-). ☞ C१: चक्रे, कर्मकर्तृप्रयोगः, स्वयमेवातिरभूदित्यर्थः ॥ C१: सरस्वती-अस्मादादधीतवानित्यर्थः ॥ ☞ —^d) K१ हर्षे च (for हर्षेण). K३ परमेव; K१ 'मे च; D१ 'मे स (for 'मेण'). M१ 'मे च; T१ 'मे हि (for ह). .

कृत्वा चाध्ययनं तेषां शिष्याणां शतमुत्तमम् ।
विप्रियार्थं सशिष्यस्य मातुलस्य महात्मनः ॥ १७
ततः सशिष्येण मया सूर्येणैव गमस्तिभिः ।
व्याप्तो यज्ञो महाराज पितुस्तव महात्मनः ॥ १८
मिषतो देवलस्यापि ततोऽर्धं हृतवानहम् ।
स्वेददक्षिणायाथ विमर्दे मातुलेन ह ॥ १९
सुमन्तुनाथ पैलेन तथा जैमिनिना च वै ।
पित्रा ते मुनिभिश्चैव ततोऽहमनुमानितः ॥ २०
दश पञ्च च प्राप्तानि यजुष्यर्कान्मयानघ ।

17 Bo om. (hapl.) 17-19. —^a) K१ D१.३.३ कृत्वा चाध्यापयामास; G१ M१.३-१ ततोऽध्यापितवानस्मि. —^d) V१ transp. सशिष्यस्य and मातुलस्य. D१ वि- (for स-). ☞ C१: विप्रियार्थं, विशेषेण प्रियार्थम्। ☞ ☞ C१: मातुलस्य, शाक्यस्य ॥ C१. p. ३: वैशंपायनस्य। ☞

18 K१.३.४ Bo om. (hapl.) 18 (for Bo, cf. v. l. 17). —^a) B१ om. स. —^b) D१ [ए]व (for [ह]व). —^c) K१ V१ B१-३ D१.३.४ D१.३.३.३ Ca (gloss: विस्तरः) व्यस्तो; M१.३ व्याप्ते (for व्याप्तो).

19 Bo om. 19 (cf. v. l. 17). —^a) B१ [आ]-सीत्; T१ G१.३.६ [अ]थ (for [अ]पि). ☞ C१: मातु-लेन विमर्दे कलहे देवलस्य मातुलपक्षमाहिणः मिषतः, स्पर्ध-मानस्य, शाक्यद्वारा जित्वा तौ इत्यर्थः। ☞ —^b) K३ ततोवः; K१.३ D१.३ तद्वर्धः; V१ D१ T१ G१.३.६ ततोर्वर्धं (for ततोऽर्धं). V१ B१-३ D१.३.४ D१.३.३.३ G३ कृतवान्; D१ 'वृत्' (for हृत). G३ M१.३-१ अहम् (for अहम्). —^c) K३ निर्वेदं; K३ सर्वेदं (sic); K३ वेदस्य; V१ B१.३.३ D१.३.३ स्वेदं; D१ स्वं वेदं; G३ सुवेद- (for स्वं). K१.३ D१.३ दक्षिणार्थं वै (K१ हि); V१ B१-३ D१.३.४ D१.३.३.३ G३ C१ दक्षिणापार्थं; D१ D१ 'यार्थं; D१ T१ G१.३.६ C१ (gloss: अर्थनिमित्तं) 'र्थं वै; M१.३-१ 'र्थयि (for 'यार्थ'). B१ (marg.) सध्येन दक्षिणी पार्थं; B१ (marg.) सध्ये दक्षिणपार्थं तु. —^d) K३ विसर्दे; K३.३ निर्ममे; K१ T३ विमर्दो (for 'र्द'). K३ वै (for ह).

20 ^a) K१.३ V१ च; B१ तु (for [अ]थ). K१ पैलेन. —^b) G३ [अ]थ (for च). —^c) M१.३-१ चापि (for चैव). —^d) D१ T१ G१.३.६ ततोर्धं मानितो-नघ. ☞ C१: अनुमानितः। सत्यसमापत्तिमत्त्वा महा-शिव

तथैव लोमहर्षाच्च पुराणमवधारितम् ॥ २१
 बीजमेतत्पुरस्कृत्य देवीं चैव सरस्वतीम् ।
 सूर्यस्य चानुभावेन प्रवृत्तोऽहं नराधिप ॥ २२
 कर्तुं शतपथं वेदमपूर्वं कारितं च मे ।
 यथाभिलषितं मार्गं तथा तच्चोपपादितम् ॥ २३
 शिष्याणामखिलं कृत्स्नमनुज्ञातं ससंग्रहम् ।
 सर्वे च शिष्याः शुचयो गताः परमहर्षिताः ॥ २४

मित्यर्थः । ❀

21 *) K₁ D₄. 5. 7. 9 च लब्धानि; T G₁. 8. 8 तथा-
 स्तानि (for च प्राप्तानि). ❀ C₁: दशपञ्चयत्पि, पञ्चदश-
 शास्त्राभिज्ञानि यजुषि ॥ Cp: काण्वमष्ट्यदिनादीनि । ❀
 — *) K₁. 2. 4 V₁ B₀. 6-9 D₁. 1. 4 D₂. 8. 5.
 7. 8 T G₁. 8. 8 तथैव रो (K₁. 2 D₂ लो)महर्षेण. — *)
 D₁. 1. 4 om. पुराण. K₁ D₄ 9 अवतारितं (for अव-
 धा). — For 21^a, G₂ M₁. 5-7 subst.:

777* उपधारितं तथा वापि पुराणं रोमहर्षणात् ।

[G₂ M₁ च (for वा).]

22 *) ❀ Cp: बीजं, प्रणवं पुरस्कृत्य, अग्रे उच्चार्य । ❀
 — *) D₁. 1. 4 वा (for च). — *) K₁. 2. 4 जनाधिप
 (for नरा).

23 *) K₁. 2. 4 देवस्य; K₁ D₁. 1. 4 D₁. 1. 4 D₂.
 8. 8 चेदम् (for वेदम्). ❀ C₁: कर्तुं, प्रकटीकर्तुम् ॥
 Cp: अध्येतुम् ॥ C₂: शतपथप्रकाशात्मकतया अङ्गशास्त्रं धर्म-
 शास्त्रं च कर्तुमुद्यतोऽहम् । ❀ — *) T₂ G₁ कांक्षितं (for
 कारितं). K₂ V₁ B₀. 6-9 D₁. 1. 4 D₂. 8. 8
 अपूर्वं च कृतं मया; D₁ T₁ G₂. 6 पूर्वमाकांक्षितं च मे.
 — *) K₂ यथाभिलषितं; K₄ D₁ यथाभिलाषितं; K₆. 1
 यथाभिलषितं; D₁. 1. 4 यथाभिलषितं; D₄ 'लखितं (for
 'लषितं). D₁ मानात् (for मार्गं). — *) K₁. 2. 4 D₁
 T G₂. 6 transp. तथा and तच्. D₄. 9 चैव (for तच्च).

24 *) K₁ शिष्यानाम्. T₂ G₁. 2 M₁. 5-7 सखिलं
 (for शं). K₁. 2. 4 सर्वम्; V₁ B₀ (marg. as in
 text) वेदम् (for कृत्स्नम्). — D₂ reads 24^b-25^a
 twice. — *) K₁ D₄. 9 (second time) अनुज्ञानं (D₄. 9
 'नं) (for 'ज्ञातं). K₂ समग्रदं (for ससं). ❀ C₁:
 ससंग्रहम्, अनुक्रमणिकावत् । ❀ — *) D₂ [s]वि (for
 'व). — *) B₀ गताः परमहर्षिभिः; D₂ [s]स्वगताः
 परमहर्षिताः (sic).

शाखाः पञ्चदशेमास्तु विद्या भास्करदर्शिताः ।
 प्रतिष्ठाप्य यथाकामं वेद्यं तदनुचिन्तयम् ॥ २५
 किमत्र ब्रह्मण्यमृतं किं च वेद्यमनुत्तमम् ।
 चिन्तये तत्र चागत्य गन्धर्वो मामपृच्छत ॥ २६
 विश्वावसुस्ततो राजन्वेदान्तज्ञानकोविदः ।
 चतुर्विंशतिकान्प्रश्नान्पृष्ट्वा वेदस्य पार्थिव ।
 पञ्चविंशतिमं प्रश्नं पप्रच्छान्वीक्षिकीं तथा ॥ २७

C. 12. 11761
 B. 12. 31 K. 28
 K. 12. 323. 28

25 For the repetition in D₂, of. v 1. 24. — *)
 K₁ शाखाः; D₁. 1. 4 शाखाः. K₁ D₄. 5. 7. 9 (both
 times) एतास् (for इमास्). — *) B₀ (marg. as in
 text) दिव्या (for विद्या). K₂ B₀. 6. 7 D₁. 1. 4 D₂.
 1. 4 D₂. 8. 5. 8 -वेदिताः; B₂ -चोदिताः (for -दर्शि-
 ताः). — *) K₂ यथाकामं (for 'कामं). ❀ C₁: प्रति-
 ष्ठाप्य, शिष्येषु । ❀ — *) K₁ अन्वचितयं; K₄ V₁
 B₀. 6. 8 D₁. 1. 4 D₂ अनुचितयन्; D₁ D₂ 'चितयत्
 (for 'चिन्तयम्). D₁ T G₁. 8. 8 वेद्यं यदनुचितये; G₂
 वेद्यं तमनुचितयन्; M₁. 5-7 वेद्यं तन्नाम्नचितयं. ❀ Cp:
 वेद्यं, ब्रह्मतत्त्वम् । ❀

26 *) M₁. 7 तत्र (for अत्र). K₁. 2. 4 किमत्र ब्रह्म
 त्वमृतं; K₁ D₄. 5. 9 'त्र ब्रह्म सुकृतं; G₂ किमत्र ब्रह्मण्य-
 मितं. ❀ C₁: ब्रह्मण्यम्, ब्रह्मण्यजातेर्हितम् ॥ Cp. 8:
 ब्रह्मणि, वेदे । (C₂: अमृतं, परमपुरुषार्थम्). ❀ — *)
 G₂ किंचिद् (for किं च). C₂ (gloss: हेद्यं, गन्धकारणं)
 [अ]वेद्यं. — *) K₄ D₁. 1. 4 D₂. 8. 8 चितयं (K₄
 D₂. 8 'यंस); K₆. 1 V₁ B₀. 8. 9 D₁. 1. 4 D₂. 8. 9
 'येत् (for 'ये). K₁ D₄. 5. 7. 9 T G₁. 8. 8 M₁. 5-7 चा-
 (D₄ वा)गम्य (for 'त्य). — *) D₁. 1. 4 गंधर्वा.

27 *) G₂ M₁. 5-7 तदा (for ततो). — *) K₂
 -कोविदाः. — *) K₂ B₀. 6-9 D₁. 1. 4 D₂. 8. 8
 8. 8 चतुर्विंशति (B₀ 'शस्त्र; B₂ D₁. 1. 4 D₂. 8. 8
 'शस्त्र; D₁. 1. 4 'शास्त्र; D₁. 1. 4 'शं त)तोपृच्छत्; K₁
 D₄. 9 स चतुर्विंशति (D₂ 'ति)प्रश्नान्; V₁ D₂ चतुर्विंश-
 तिप्रश्नं च; D₁ T G₁. 8. 8 M₁. 5-7 चतुर्विंशततः (D₁
 T G₂. 8 'शास्त्रतः) प्रश्नान्. ❀ C₁: चतुर्विंशतिकान्,
 प्रकृत्या देहादिभूतान्तान् तत्त्वचतुर्विंशतिसंख्यन्तान् । ❀ — *)
 K₁. 2. 4 पृष्ट्वा; K₂ B₀. 6-9 D₁. 1. 4 D₂. 8. 8
 प्रश्नान् (for पृष्ट्वा). K₁. 2. 9 देवस्य (for वेदस्य). K₂
 पार्थिवः. D₁. 1. 4 पश्चत्वेवस्य पार्थिव (sic). — *) K₁. 2. 4
 V₁ T₁ G₂. 8 -विंशतिकं; K₂ 'ति सं; T₂ -विंशदिमं;
 M₁ 'सं (for 'तिमं). ❀ Cp: पञ्चविंशतिमं, पञ्चविंश-

C. 12. 11751
S. 12. 319[1]. 28
K. 12. 323. 23

विद्याविश्वं तथाश्वाश्वं मित्रं वरुणमेव च ।

ज्ञानं ज्ञेयं तथाज्ञोऽज्ञः कस्तपा अतपास्तथा ।

सूर्यादः सूर्य इति च विद्याविद्ये तथैव च ॥ २८

वेद्यावेद्यं तथा राजन्नचलं चलमेव च ।

अपूर्वमक्षयं क्षयमेतत्प्रश्नमनुत्तमम् ॥ २९

तिमविषयम् । ☞ —') K1 पृच्छाश्च; K2 पृच्छेश्च;
D4 ० पृच्छां च; D5 पृच्छतु; G2 प्रच्छां च; M1. 5. 1
पृच्छश्च; M6 पृच्छस्व (for पप्रच्छ). K7 Da4 Da1 D8
[आ]न्विक्षिकी; Dn4 [आ]न्विक्षिका. K6 B6. 1. ० Da3.
a4 Dn4 D8 D2. 8. 1. 8 G2 M1. 5-7 तदा; K7 क्रियां
(for तथा). ☞ Cn: श्रवणमनु ईक्षा, युक्त्यालोचनम्
अन्वीक्षा, मननम् तत्प्रधानामान्वीक्षिकीम् । चतुर्विंशत्प्रश्नाः
श्रुत्यवष्टम्भेन, षड्विंशो युक्त्यवष्टम्भेनेत्यर्थः । ☞

28 *) K2. 4 Da1 D5 विश्वावसुं (for 'विश्वं'). K1. 2
ततो; D7 तदा (for तथा). K1. 2. 4 D7 T G1. 8. 6
राजन्; K6. 1 V1 B6. 9 D4. 9 G2 M1. 5-7 स्वाति;
B6. 8 D8 श्वाति; Da3. a4 [अ]श्वात्यं; D8 D2. 5 श्वाति;
D8 [अ]श्चं च; Cn [अ]श्वात्यं (as in text). ☞ Cp:
विद्याविश्वं, विश्वाविश्वकः । तथा अस्वकः स्वशब्दार्थवा-
चकः । ☞ — After 28^a, D7 T G1. 8. 6 Kumbh. ed.
ins.:

778*

पुरुषं प्रकृतिं तथा ।

तथैव पुरुषस्याग्र.

—') D5 मित्रावरुणमेव च. ☞ Cn: वरुणशब्देनापः,
मित्रशब्देन सूर्यः । ताभ्यां सगुणनिर्गुणे उच्येते ॥ Cp: मित्र-
शब्दार्थं वरुणशब्दार्थं पप्रच्छेत्यर्थः । ☞ —') G1 ज्ञान-
(for ज्ञानं). K6 B6 (marg.). ० D6 T G1-3 M1.
5-7 तथाज्ञानं; V1 तथा ज्ञेयं; B6 तथाज्ञो ज्ञाः; D7
तथात्मानं; G6 तथाज्ञं ज्ञः (for तथाज्ञोऽज्ञः). K1. 2. 4. 1
D4. 9 तथा ज्ञानं (K1. 4 'ने' तथा ज्ञेयं. ☞ Cn: अज्ञत्व-
ज्ञत्वे तयोः स्वाभाविके एव, न त्वौपाधिके, प्रमाणाभावात् । ☞
—') K6 तथा; Cn (gloss: आलोचनकर्ता) तपा (as
in text). K1 Dn4 आतपासु; K2 D5 चात' (for
अत'). G2 कस्तपात्तपास्तथा. ☞ Cp: केस्तपाः, कश्च
शब्दार्थस्तथाशब्दार्थः । ☞ —') K1. 2. 4 सूर्या असूर्या
इति च; K6 V1 B6. 6. 1. 8 D8 D5 सूर्यादसूर्य इति च;
D7 T G1-8. 6 M1. 5-7 सूर्यादिसूर्यमि (G2 M1. 5-7 'य'
इति च. ☞ Cn: सूत्रे विश्वमिति सूर्यो मायावी, तमर्त्तमिति
सूर्यादः ॥ Cp: सूर्या प्रकृतिरिच्छुकं सम्भनीयत्वात् । असूर्यः
प्रकाशनीयः, न तु सम्भनीयः । ☞ —') K1. 2. 4 विद्याविद्या
(K1 'द्याम्'); K6 विद्येत्; Cn विद्याविद्ये (as in text).
☞ —') K1. 2. 4 उपपास्यैव विद्यां, तदभावेऽविद्या । ☞

अथोक्तश्च मया राजन्नाजा गन्धर्वसत्तमः ।

पृष्टवाननुपूर्वेण प्रश्नमुत्तममर्थवत् ॥ ३०

मुहूर्तं मृष्यतां तावद्यावदेनं विचिन्तये ।

बाढमित्येव कृत्वा स तूष्णीं गन्धर्व आस्थितः ॥ ३१

ततोऽन्वचिन्तयमहं भूयो देवीं सरस्वतीम् ।

29 *) K1 G2 M1. 5-7 वेद्यावेद्ये; K6 V1 D7 विद्या-
विद्यं; Cn (gloss: वेद्यं च ब्रह्मा, अवेद्यमब्रह्म) वेद्यावेद्यं
(as in text). ☞ Cp: वेद्यमव्यक्तं जडत्वात् । अवेद्यः
स्वप्रकाशत्वात् । ☞ —') K7 चलं चाचलमेव च; D4. 9
बलं चाचलमेव च. ☞ Cn: द्विविधं हि ब्रह्मणि धर्मजातं
श्रूयते, अचलं चलं च । तत्र अपहृतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पान्त-
मचलम्, अणुत्वस्थूलत्वादिकमनित्यम् । ☞ —') K6 अक्षयं;
B7 'इ'. K1 क्षेयम्; K2. 1 V1 Da1 D4. 5. 1. 9 G2
M1. 5-7 क्षेयम्; Cn (gloss: क्षययोग्यम्) क्षयम् (as
in text). T G6. 6 अक्षयं चाक्षयं क्षेयम् (G2 'म'म्;
G1 अक्षययाजाक्षयं क्षेयम्. ☞ Cn: अपूर्वम्, उपास्तेः
पूर्वमविज्ञातम् । ☞

30 *) B7 G2 अथोक्तं. Da3. a4 स (for च). B6.
6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 5. 8 महाराज (for मया
राजन्). K1. 2. 4 अथोक्तः समयो (K1 स मया) राजन्; K6
अथोक्तः सहसा रा'. —') K6 B6. 6. 9 Da3. a4 मया
(for राजा). K2. 4. 6. 1 Da1 D4. 5 सत्तम. G2 राजा
गंधर्वहस्तमः (sic). —') K1. 2 D7 T1 G6 अनुपूर्व्येण;
Dn1 T2 G1 M1. 5. 7 आनुपूर्व्येण; G2 * * पूर्व्येण; M6
आनुपूर्व्येण (for अनु). —') K7 अर्थवित् (for 'वत्').
K6 B6. 6-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 8 प्रश्नमर्थवदुत्तमं;
Da4 यथा प्रश्नवदुत्तमं; D8 प्रश्नमेतदनुत्तमं; T1 G6 प्रश्न-
मुक्तमर्थवत्; G1 प्रश्नमुक्तमर्थवत् (sic).

31 *) K2 सृष्टतां; K4 पृष्टतां; B7 इष्टतां; B6
(marg. as in text) Dn1. n4 Da3 D2. 8 T2 G1-8. 6
उच्यतां; D5 पृष्टतां (for सृष्टतां). V1 B6 (marg. as
in text) तात (for तावद्). —') K7 Da4 Da. 9 एवं;
V1 B6. 1. 8 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 8 एवं (for पुनं).
K1. 2. 4 प्रश्नितये (K1 'येत्'); K6 Da4 Dn4 विचिन्तयेत्;
B6 (marg. as in text) 'यत्' (for 'तये'). —') K1
एवमुक्तः; K2 एवमुक्त्वा (for एव कृत्वा). K4 B7
Dn1. n4 D8 D2. 8 च; Da4 lacuna (for स). —')
D5 गंधर्वम्. K2. 4 सत्तमः; Dn4 आश्रितः.

32 *) V2 B6. 8 Dn1. n4 D8 D2. 8. 5. 8 [स]नुचितं
यम्; B7 [स]य 'धि'; D7 विधि' (for सव'). —')
Da4 सूर्यो देवी सरस्वती. —') K1. 2. 4. 1 D4. 5. 8 च

मनसा स च मे प्रश्नो दम्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥ ३२
तत्रोपनिषदं चैव परिशेषं च पार्थिव ।
मश्रामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम् ॥ ३३
चतुर्थी राजशार्दूल विद्यैषा सांपरायिकी ।
उदीरिता मया तुभ्यं पञ्चविंशेऽधि धिष्ठिता ॥ ३४
अथोक्तस्तु मया राजत्राजा विश्वावसुस्तदा ।

श्रूयतां यद्भवानस्मान्प्रश्नं संपृष्टवानिह ॥ ३५
विश्वाविश्वेति यदिदं गन्धर्वेन्द्रानुपृच्छसि ।
विश्वान्व्यक्तं परं विद्याद्भूतभव्यभयंकरम् ॥ ३६
त्रिगुणं गुणकर्तृत्वादविश्वो निष्कलस्तथा ।
अश्वस्तथैव मिथुनमेवमेवानुद्दश्यते ॥ ३७
अव्यक्तं प्रकृतिं प्राहुः पुरुषेति च निर्गुणम् ।

C. 12. 11762
B. 12. 31961.39
K. 12. 323. 39

स (by transp.); B: Das. a4 स तु. K: मनसा सत्तमे प्रश्नो. —^d) K: दम्नो (for दम्नो). K1 उद्धृतं; K: D1.9 उद्धृतः; V1 B: Das. a1 G1 M1.5-7 उद्धृतः; B: (marg. as in text) G: उत्थितः; D: उत्थितं; Dn: उद्धृतं (for उद्धृतम्).

33 *) K: D4.9 T1 G: तथा; Das. a4 D: G: ततः; D: T2 G1.8 अथ (for तत्र). T: [उ]पनिषदश्च. K1.2.4 आदौ परिषदं चैव. —^b) Cn: परिशेषं, श्रुतेर्विक्यशेषभूतं तर्कम् । Cn: —^c) K1 मश्रामि; B: G: 'ति; M1.7 नमामि; M5.6 मनमि (for मश्रामि). K: मश्रासिमनसा तात; K: D4.9 श्रद्धात्वेन मनसा. —^d) K: D4.9 पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K: D: चान्वीक्षिकी; Das. चान्वीक्षिकं; D: 'क्षिकी; D: T1 G: 'क्षिकी (for 'क्षिकी). D: D: परं; D: पराः; D: T2 G1 तथा; G: M1.5-7 पुनः (for पराम्). Cn: परामान्वीक्षिकीम्, श्रुतिदर्शितां युक्तिम् । Cn:

34 *) Das. D: चतुर्थी. Cn: चतुर्थी, त्रयीवार्ता-दण्डनीतीनां व्यवस्थापिका ॥ Cn: त्रयीं वार्तां दण्डनीतिं चापेक्ष्य ॥ G: श्रवणमननध्यानाश्रयाणामनन्तरभावित्वाच्चतुर्थी । Cn: —^b) Das. सांपरायिकं. Cn: सांपरायिकी, मोक्षाय हिता । Cn: —^c) K: तदीरिता (for उदीर). —^d) K: पंचविंशेऽधि; V1 T2 G1 'श्राधि; D: 'श्रेति (for 'शेऽधि). G: धिष्ठिता (for 'ता). K: 2.4 पंचविंश-वितिष्ठता; K: B: 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D: D: 2. 3. 8 Bom. Cal. ed. पंचविंशद (K: 'शेद-; B: Dn4 D: D: 2. 3 'शद') धिष्ठिता; K: D4.9 पंचतत्त्वं वितिष्ठता; D: T1 G: 6 पंचविंश (G: 'शे) धिष्ठिता; Kumbh. ed. पंच-विंशधितिष्ठता. Cn: पञ्चविंशे आत्मनि ॥ Cn: पञ्च-विंशः शारीरः, तमधिकृत्य स्थिता । Cn:

35 *) D: M1.5-7 तथोक्तस् (for अथो). B: च (for तु). T: महा- (for मया). —^b) K1.6 B: 9 D: 1. 2. 7. 8 T G1. 8. 6 तथा (for तदा). —^c) K: तद्भवान्; B: अतः; D: T G1. 8. 6 यं भवान् (for यद्भ). —^d) K: B: पृष्टं (for प्रश्नं). V1 असि; D: 1. 1 अहं (for इह). K1. 2. 4 प्रश्नमस्पृष्टवानिह.

36 *) K1. 2. 4 विश्वावसिविति यदिदं. —^b) D: T G1. 8. 6 गंधर्वात्रानुपृच्छ (G1 'पश्य) सि. —^c) D: 7 विश्वं व्यक्तं; Cn (gloss: अव्यक्तमिति छेदः) विश्वान्व्यक्तं (as in text). K: परि- (for परं). B: (marg. as in text) तस्माद् (for विद्याद्). T G1. 8. 6 विश्वमव्यक्त-मित्युक्तम्. — T G1. 8. 6 om. 36^d-37^a. —^d) K1. 4 भूतभाव्यः; K: 'भव्यं. K: B: D4.9 -भवं करं; G: M1.5-7 -भवत्तया (for -भयंकरम्). Cn: भूतभव्य-रूपं यज्ञयं, संसारस्तत्करोतीति भूतभव्यभयंकरम् । Cn:

37 T G1. 8. 6 om. 37^a (cf. v. 1. 36). —^a) K: त्रिगुणो (for 'गं). —^b) K1. 2. 4 V1 मित्रेभ्यो; K: D4.9 अविश्व; B: Dn1. n4 विश्वेभ्यो; B: 9 Das. विश्व-भ्यो; B: 8 Das. D: D: 2. 3 T1 G: 6 विश्वान्व्यो; D: 1 D: विश्वेभ्यो; G: मित्रेभ्यो (for अविश्वो). K1. 2. 4. 7 V1 D4.9 निष्कलं; K: Dn4 निष्कलस्; T1 G1 M1. 5-7 निष्कलस् (for 'लस्). D: अविद्योऽन्यस्तु निष्कलः; D: अविश्वं निष्कलं मतं. Cn: विश्वेभ्यो निष्कलः as an अपपाठः; Cn: G: गौडपाठः प्रामाणिकः. Cn: दुःखदा विश्वा । तद्व्योऽविश्वो निष्कल आत्मेति सिद्धम् । Cn: —^c) G: विश्वस्; M1.5-7 विश्वं (for अश्वस्). K1. 2. 4 V1 अव्यक्तमे (V1 'क्तं चैव) मिथुनम्; K: D: अश्व-त (D: 'ति) श्वेव मि'; B: 7. 9 Das. a4 अधस्तनेति (B: 'ने च; B: 'नेव) मि'; B: विश्वस्तवैव मि'; D4.9 अस्वा (D: 'श्वा) ति श्वेव मि'; D: अश्वस्तनं च मि'; D: T G: 6 Kumbh. ed. C: विश्वाविश्वेति मि'; G1 विश्वा-विश्वदि मि'; Bom. ed. अश्वश्वाश्वा च मि'. —^d) K: [अ]त्र (for [अ]नु). B: (marg.) -श्रूयतां; D: -पश्यते (for -दृश्यते).

38 *) K: D4. 8. 9 अव्यक्तां; Das. 'क्त (for 'क्तं). K: आहुः (for प्राहुः). —^b) G: चतुर्गुणं (for च निर्गु-णम्). K: D4. 1. 9 पुरुषं चापि (D: 'ति) निर्गुणं; D: 'वश्चातिनि'; G: 'वश्चाति नि'; —^c) K: B: 9 Dn1 D: 2. 8 G: वारुणं (for व'). D: प्रकृतिं वरुणं तथा. Cn: मित्रं मिदेः स्नेहार्थत्वेन आनन्दरूपस्य च तस्य स्नेह-विषयत्वात्मित्रत्वम् । वरुणमावरकत्वात्प्रकृतिं प्राहुरित्यर्थः । Cn:

C. 12. 11762
B. 12. 319 [E]. 39
K. 12. 523. 39

तथैव मित्रं पुरुषं वरुणं प्रकृतिं तथा ॥ ३८

ज्ञानं तु प्रकृतिं प्राहुर्ज्ञेयं निष्कलमेव च ।

अज्ञश्च ज्ञश्च पुरुषस्तस्मान्निष्कल उच्यते ॥ ३९

कस्तपा अतपाः प्रोक्तः कोऽसौ पुरुष उच्यते ।

तपाः प्रकृतिरित्याहुरतपा निष्कलः स्मृतः ॥ ४०

तथैवावेद्यमव्यक्तं वेद्यः पुरुष उच्यते ।

चलाचलमिति प्रोक्तं त्वया तदपि मे शृणु ॥ ४१

चलां तु प्रकृतिं प्राहुः कारणं क्षेपसर्गयोः ।

अक्षेपसर्गयोःकर्ता निश्चलः पुरुषः स्मृतः ॥ ४२

अजाबुभावप्रजौ च अक्षयौ चाप्युभावपि ।

39 *) K1. 2. 4 च (for तु). K1. 2 स्वाहुर (for प्राहुर). ☞ Cn: जगज्जन्माद्युपयोगि ज्ञानं तन्मायावृत्तिरूपत्वात्प्रकृतिरेव । यत्तु तेन ज्ञानेन प्रमाणवृत्तिरूपेण जन्यते तत्प्रमाणफलभूतं प्रमाणं ज्ञानं वेदान्तेषु ज्ञेयमित्युच्यते ॥ Cp: ज्ञानं बुद्धिरूपेण वृत्तिज्ञानहेतुत्वात् । ज्ञेयमविद्यातिरोधानदूरीकरणेन । ☞ —^b) Ks Dn4 निष्कलम्; D1 T1 G1 M1. 5-7 पुरुषम्; G2 निष्कलम् (for 'लम्'). —^c) Ds2 Cs [अ]ज्ञश्च (for 'ज्ञश्च'). D1 T1 G1. 3. 6 अज्ञमव्यक्तमित्युक्तं; G2 M1. 5-7 अज्ञत्वात्पु (G2 'श्च पु) रूपस्तस्माद्. —^d) D1 T1 G1. 3. 6 ज्ञस्तु; G2 M1. 5-7 ज्ञश्च (for तस्मान्). Ks Bo. 7. 9 Dn4 निष्कलः; D1 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 निष्कल (for 'ल'). ☞ Cn: ब्रह्मण्यौपाधिकौ जीवेशभावाौ श्रूयते, तेन उपाध्यपगमे तावुभावपि निष्कलमेव ब्रह्मेति भावः ॥ Cs: यस्मात्पुरुषः अज्ञानस्याश्रयो जन्माविरहितश्च तस्मान्निष्कलो निरवयव इत्यर्थः । ☞

40 G2 om. (hapl.) 40^{ab}. —^a) K1 कस्तथा; Ks कस्तथा (for कस्तपा). K1 अतपाः; Ks अतपा; Da4 Ds1 अतपा. K1 Da4 प्रोक्ताः. ☞ Cn: कः आनन्दः, तपाः अव्यक्तं, तौ च क्रमेण पुंप्रकृती इत्यर्थः । ☞ —^b) Dn4 कासौ (for कोऽसौ). —^c) K2. 7 Ds1 T1 om. 40^{cd}. —^d) Bo ततः; Ca (glass: संतापधर्मत्वात्) तपाः (as in text). K4 अत्याहुर (for इ). Dn1. n4 Ds तपास्तु प्रकृतिं प्राहुर; G2 ततः प्रकृतिरित्याहुर (sic). ☞ Ca: प्रकृतिः स्वभनीयत्वात् । ☞ —^d) Ks Bo 7 Dn4 निष्कलः; Ds. 7 निष्कलः; T2 G1 M1. 5-7 निष्कलः (for 'लः'). Ds स्मृतः; D1 T1 G1. 3. 6 तथा (for स्मृतः). — After 40, M1 reads 43 for the first time, repeating it in its proper place. K1 ins. after 41: K4 V1 D4. 7. 9 T2 G1. 3. 6 Ca after 40: Ds1 after the repetition of 41^{ab}:

779* सूर्यमव्यक्तमित्युक्तमितिसूर्यस्तु निष्कलम् ।

अविद्या प्रकृतिर्ज्ञेया विद्या पुरुष उच्यते ।

[K1 Ds3 om. line 1. — (L. 1) D1 निष्कलः (for 'लम्'). K4 प्रकृतिं सूर्य इत्याहुः सूर्यादः पुरुषः स्मृतः; V1 प्रकृतिः सूर्य इत्युक्तः सूर्यादेः पुरुषः स्मृतः; D4. 9 प्रकृतिं सूर्यमित्याहुः सूर्यादः स परः स्मृताः (D9 'तः'). — K4 ins. line 2 after 41; T2 G1 ins. it after 42. — (L.

2) D1 T2 G1 3. 6 अविद्या प्रोक्तमव्यक्तं (for the prior half).]

On the other hand, Br ins. after 40:

780* सूर्या च प्रकृतिं विद्यादसूर्या निष्कलः स्मृतः ।

विद्येति पुरुषं विद्यादविद्या प्रकृतिः परा ।

41 K1. 2 transp. 41^{ab} and 41^{cd}. Ks Br-9 Das Dn1. n4 Ds1 Ds. 3. 5. 8 repeat 41^{ab} after 42. Ds1 reads 41^{ab} after 42; Ds. 7 read 41^{ab} twice. —^a) Ks (second time) तवैव (for तथैव). K1. 2. 4. 7 Br (second time). 8 (both times). 9 Das Dn1. n4 (all second time) Ds1. s2 Ds. 3 (last three second time). 5 (second and third time). 7 (both times). 8 (second time) वेद्यम् (for अवेद्यम्). —^b) D1 (both times) T1 G1. 3. 6 अवेद्यं (for वेद्यः). K1. 2. 4. 6 (second time). 7 V1 Bs (both times). 9 Das Dn1. n4 (all second time) Ds1. s2 Ds. 3 (last three second time). 4. 5. 8 (last two second time). 9 अवेद्यः (K1 'द्याः; V1 Bs [first time] 'द्यं) पुरुषस्तथा (K1 'षः स्मृताः; K1. 4 Ds. 5 'षः स्मृतः; K7 D4. 9 'पः परः); Br (second time) damaged; Ds (first time) स वेद्यः पुरुषः स्मृतः; Ds (third time) वेद्यः स पुरुषस्तथा. — K2 om. 41^{cd}. —^d) M1. 5-7 तावपि (for तदपि). — After 41, K1 ins. 779*; while K4 ins. line 2 of 779*.

42 Da4 om. 42-43. —^a) K1. 2. 4 चलं (for चलां). Bs च (for तु). — Bo om. (hapl.) 42^b-44^a. —^b) K1. 4 D4 क्षेपः; Ks V1 Bs. 9 क्षेपः; K1 Br. 8 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5. 8 क्षेपः (for क्षेप-). ☞ Ca: क्षेपः नाशः ॥ Cs संहारः । ☞ — V1 om. 42^{cd}. —^c) D1 T1 G1-3. 6 M1 आक्षेप- (for अ). ☞ Ca अक्षेपसर्गयोःकर्ता इत्यलुक्प्रमासः । तेन क्षेपसर्गयोःकर्तृत्वार्थः । ☞ —^d) Ks Bo निष्कलः; Das निश्चलः; Dn1 हाचलः; G2 निष्कलः (for निश्चलः). K1 स्मृता. K2 निश्चलः पुरुषाः स्मृताः. ☞ Cn: प्रकृतिर्विक्रियमाणा जगल्लयोदयकर्त्री, पुरुषस्त्वविक्रियमाण एव तत्कर्तृत्वमिति श्लोकार्थः । ☞ — Ks Br-9 Das Dn1. n4 Ds1 Ds. 3. 5. 8 repeat 41^{ab} after 42,

अजौ नित्याबुभौ प्राहुरध्यात्मगतिनिश्चयाः ॥ ४३
अक्षयत्वात्प्रजनने अजमत्राहुरव्ययम् ।
अक्षयं पुरुषं प्राहुः क्षयो ह्यस्य न विद्यते ॥ ४४
गुणक्षयत्वात्प्रकृतिः कर्तृत्वादक्षयं बुधाः ।
एषा तेऽऽन्वीक्षिकी विद्या चतुर्थी सांपरायिकी ॥ ४५
विद्योपेतं धनं कृत्वा कर्मणा नित्यकर्मणि ।

एकान्तदर्शना वेदाः सर्वे विश्वावसो स्मृताः ॥ ४६
जायन्ते च अियन्ते च यस्मिन्नेते यतश्च्युताः ।
वेदार्थं ये न जानन्ति वेद्यं गन्धर्वसत्तम ॥ ४७
साङ्गोपाङ्गानपि यदि पञ्च वेदानधीयते ।
वेदवेद्यं न जानीते वेदभारवहो हि सः ॥ ४८
यो घृतार्थी खरीक्षीरं मथेद्गन्धर्वसत्तम ।

C. 12. 11773
B. 12. 319[8]. 51
K. 12. 223. 51

Ds1 reads 41^{ab} after 42. T2 G1 ins. line 2 of 779* after 42.

43 Bo Da1 om. 43 (cf. v. l. 42). T G1.3.6 read 43 after 45^{ab}. Ms reads 43 for the first time after 40. — ^a) B1 damaged; Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 अज्ञाव् (for अजाव्). K1.2.4 तथा देव; K6 V1 B6-9 Das Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 भुवौ चैव; D1 T G1.3.6 अव्ययौ च; G2 M1.5-7 अनादि च (for अग्रजौ च). ☞ Ca: अजौ, अजननेहेतुः । पुरुषसंनिधानस्य, अनया भूतसर्गं करोमीतीच्छायाश्च अभावात् । प्रकृतेरपि सर्गा-सामर्थ्यात् ॥ Cn (reading अजौ): यथा प्रकृतिर्जडत्वा-त्स्वात्मानं न जानास्येवं निष्कलात्मापि स्वात्मानं वृत्तिविरोधा-त्स्वात्मानं न जानातीत्यत उभावप्यज्ञौ । ☞ — ^b) M1.7 अव्ययौ (for अक्षयौ). Ds ज्ञेयावप्यक्षयौ तथा. — ^c) Dn1: अक्षयौ नित्याव् (hypermetric); D1 T G1.3.6 अतीन्द्रियाव् (for अजौ नित्याव्). G2 अमूर्तावप्युभौ प्राहुर; M1.5 (both times). 6.7 अमूर्तौ चाप्युभौ प्राहुर. ☞ Cn: अजौ नित्यौ । द्वित्वमविवक्षितम् । तेन यदकर्मफलं तदजं तदेव च नित्यमित्यर्थः । ☞ — ^d) K1.2.4 V1 चित्तका; K6 B6.7.9 Das Dn1. n4 Ds D2.3.7.8 T G1.3.6 -निश्चयात् (for 'या:).

44 Bo om. 44^{ab} (cf. v. l. 42). — ^a) D1 T G1.6 अव्ययत्वात् (for अक्ष^०). B8 (marg.) प्रजानां च (for प्रजनने). ☞ Ca: अक्षयत्वात्, प्रकृतेरपचयोपचया-भ्यामत्यन्तनाशाभावात् । ☞ — ^b) K1 D1.9 T G1.3.6 अजम् (for अजम्). K4 अज्ञाहुर; Ds इत्याहुर (for अत्रा^०). K2 G2 अजमात्राहुरव्ययं. ☞ Cn: यदजमाका-शादि तदेवाभ्ययमित्याहुरक्षपादादय आचार्याः । ☞ — ^c) K4 अक्षरं; Das अभयं (for अक्षयं). Dn1 पुरुषे (for 'वं).

45 ^a) K1 T1 G1.6 गुणाक्षयत्वात्. D1 T G1.3.6 प्रकृते: (for 'ति:). — ^b) Ds अक्षयो (for 'यं). D1 T G1.3.6 क्षेम्यं च पुरुषं बुधाः. ☞ Cn: कर्तृत्वात् । काकाक्षिवदयं हेतुभयत्रापि संबध्यते । ☞ — After 45^{ab}, T G1.3.6 read 43. — ^c) K1 B6 Ds Ds [ss]न्वि-क्षिकी; G1 [ss]न्वीक्षिकी. K6 एषा आन्विक्षिकी विद्या.

46 V1 reads 46^{ab} on marg. — ^a) K1.6 विद्या-मेतां; K2 T2 G1 विद्यापेतं; M1.7 विद्येपे (M1 'वे'तं; Cp विद्यामेनां (for विद्योपेतं). K1. D4.5.9 परं; D1 T G1.3.6 मनः; Cn (gloss: ऋचः सामानि यजुषि-सा हि श्रीरमृता सताम्-इति श्रुतेः श्रीशब्दिता वेदविद्या धनम्) धनं (as in text). — ^b) Da4 -कर्मणा; Ds -तर्किणा; M1 -कर्मणी (for 'णि). ☞ Cn: कर्मणा गुरुप-सदनादिना । ☞ — ^c) K1 -दर्शना (for -दर्शना). ☞ Ca: एकान्तदर्शनाः, एकस्य एकसंसारान्तस्यात्मनो दर्शका ज्ञातारो, वेदाः ॥ Cp: एकः अद्वितीयः अन्तः संसारसागर-पारे वर्तमानो यः परमात्मा तमेव दर्शयन्तीत्यर्थः ॥ Cs: एक-स्मिन्नद्वितीयात्मनि अन्तर्निर्णयं द्रक्ष्यन्तीत्येकान्तदर्शनाः सर्वे वेदाः, आत्मैकत्वप्रतिपादकाः । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः (6. 37. 16^a) इति स्मृतेः । ☞

47 ^a) K1 जायन्ति. K2 सृजन्ते. — ^b) K1.2 V1 D2.7.9 T G1-3.6 एव; M1.5-7 एति (for एते). K6 B6 Das.24 स्मृताः; Dn1 श्रुताः (for इयुताः). ☞ Cn: एते विद्यदाद्याः यस्मिन्विद्यमाने जायन्ते लीयन्ते च तं वेदार्थं, वेदप्रतिपाद्यं वेद्यमात्मानं, ये न जानन्ति ते यतश्च्युता भवन्ति तन्नित्यमिति पूर्वानुषङ्गः । ☞ — ^c) K2 जायन्ति (for जानन्ति). G2 वेदा ये न न जानन्ति. — ^d) K6 वेद्यं; Da4 वेद्य- (for वेद्यं).

48 K4 G1 om. (hapl.) 48^a-49^b. — ^a) K1.2 B6 यदा; K1 V1 B8 (marg. as in text) D4.9 सदा; Ds हि वा (for यदि). B1 सांगोपांगो यदि न पि (s10); G2 सांगोपांगान्पंच वेदान्. ☞ Cs: अङ्गं, व्याक-रणादि । उपाङ्गं, प्रातिशाख्यादि । ☞ — ^b) K1.2 नैव; K1 D4.9 सर्वैः; V1 B6 (marg.).8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2.3.8 यश्च (for पञ्च). K1 D4.5.9 अधीत्य यः (for 'यते). G2 योषीते द्विजसत्तमः. ☞ Cs: पञ्चमो वेदः, इतिहासः । ☞ — ^c) Ds1 वेद वेदं; Cp (gloss: ब्रह्मतत्त्वं) वेदवेद्यं (as in text). K1.2 जानन्ति; Ds जानाति (for जानीते). — ^d) Ds.1 -भारधरो (for 'वहो). K1.2 वेदभारहरा हि ते.

49 K4 G1 om. 49^{ab} (cf. v. l. 48). — ^a) Ds

C. 12. 1177A
B. 12. 319[8], 51
K. 12. 323. 51

विष्ठां तत्रानुपश्येत् न मण्डं नापि वा घृतम् ॥ ४९
तथा वेद्यमवेद्यं च वेदविद्यो न विन्दति ।
स केवलं मूढमतिर्ज्ञानभारवहः स्मृतः ॥ ५०
द्रष्टव्यौ नित्यमेवैतौ तत्परेणान्तरात्मना ।
यथास्य जन्मनिधने न भवेतां पुनः पुनः ॥ ५१
अजस्रं जन्मनिधनं चिन्तयित्वा त्रयीमिमां ।

परित्यज्य क्षयमिह अक्षयं धर्ममास्थितः ॥ ५२
यदा तु पश्यतेऽत्यन्तमहन्यहनि काश्यप ।
तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ॥ ५३
अन्यश्च शश्वदव्यक्तस्तथान्यः पञ्चविंशकः ।
तस्य द्वावनुपश्येत् तमेकमिति साधवः ॥ ५४
तेनैतन्नाभिजानन्ति पञ्चविंशकमच्युतम् ।

[S]मृताधी (for घृ). Ks चरोः क्षीरं; T1 Gs खर-
क्षीरं; Kumbh. ed. खरा. — ^b) K1 D4. 7. 9 T Gs
मंधेद (for मं). — ^c) Ks विद्यां; K1 D4. 9 निष्ठां;
D1 विद्यास; T G1. 8. 8 विद्वांस (for विष्ठां). G2 तेन
(for तत्र). K1. 2. 4 न (for [अ]नु). — ^d) D1
T Gs. 8 मंथं (for मण्डं). Ks V1 Bo. 6-9 D4s. 24
Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 न च वै (V1 वा); T2 G1 अपि
वा (for नापि वा). ☞ Ca: खरीक्षीरमन्यने विष्टावद्वन्धो
भवति । ☞

50 ^a) Ks यथा (for तथा). D4 om. from यम
up to वैतौ (in 51^a). ☞ Cn: अवेद्यं प्रकृतिः, वेद्यं
ब्रह्म । ☞ — ^b) Ks वेदविद्यो; Ds यो न विद्यो; D1
वेदविद्या; M6 'विद्यौ (for 'विद्यो). Ds1 विदंति;
T2 विदते. — ^c) K2 मोहमतिर्; V1 B3 मूढसंज्ञो (for
'मतिर्). — ^d) K1 D5. 7. 9 T G1. 8. 8 M1. 5-7 वेद-;
D4s. 24 ज्ञाने (for ज्ञान-). K1. 2. 4 -आरहरः; K1
D9 'धरः; G2 'भरः (for 'वहः).

51 D4 om. 51^a (cf. v. l. 50). — ^a) K1. 2. 4. 6
पृष्टव्यौ; K1 दृ; G2 M1. 5-7 प्रं (for द्रं). ☞ Ca:
एतौ, प्रकृतिपुरुषौ । ☞ — ^b) K1. 2 अथास्य; T1 Gs. 8
यथा हि (for यथास्य). K2 -निदने; K1 D4. 5. 9 G2
M1. 5-7 -निधनं; T1 Gs. 8 -निधनौ (for 'ने). — ^d)
K1 D4. 9 भवेच्च; Ds लभेत; G2 M1. 5-7 भवेत्
(for 'तां).

52 ^a) G2 अजस्रजन्मनिधनां. — ^b) D4s महीम्
(for त्रयीम्). ☞ Cs: इमां, कर्मनिष्ठाम् । ☞ — ^d)
K1 माचक्षं; K2 चाक्षयं. Dn1 आस्थिताः.

53 ^a) K4 D4s. 24 Dn1. n4 Ds D1-5. 8 T1 G1. 8 नु
(for तु). D4s om. from तेऽत्यन्त up to तस्य (in
54^a). K1 [S]खन्यम्; K1 D4. 9 [S]व्यक्तम् (for
ऽत्यन्तम्). ☞ Cn: पश्यते, दृश्यते, कर्मणि तद् । आत्मेति
शेषः । ☞ — ^b) K2 कश्यप; D1 T G1. 8. 8 केवलं
(for काश्यप). K1 D4. 9 अयमन्योहमच्युतः; Ds अय-
मात्माहमिच्युत. ☞ Ca: काश्यपेति काश्यपापत्यत्राद्विभा-

वसोः संबोधनम् । ☞ — ^a) Dn1. n4 Ds1 तथा (for
तदा). D1 केवलं (for 'ली-). K2. 6. 7 -भूत (for
-भूतः). ☞ Ca: षड्विंशं, क्षेत्रज्ञम् ॥ Cn: तत्पदार्थम् ॥
Cp: षड्विंशं, परमात्मानम् । ☞

54 D4s om up to तस्य (cf. v. l. 53). — ^a) G2
M1 अन्यच्च (for अन्यश्च). D4 अन्यक्तं (for 'क्तम्).
Ks V1 Bo. 6-9 D4s Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 Ca (gloss:
नित्ययु[सु]क्तः, शाश्वतः) Cn (gloss: शाश्वतः ईश्वरः) C1
अन्यश्च शाश्वतोऽन्यक्तः; K1 D4. 9 T G1. 8. 8 'च शाश्वद-
व्यक्तं; D1 'च शाश्वतं व्यक्तं. — ^b) Ks अन्यत्; D4s
Ca (gloss: प्रकृतेः पृथग्भूतम्) अन्यं (for अन्यः). M1. 7
-विंशकं. ☞ Cp. 8: पञ्चविंशकोऽपि सोपाधिकः संसारी घटा-
काशस्थानीयः प्रतिबिम्बकल्पः (Cs: पञ्चविंशको जीवात्मा
केवलभूतः शुद्धाद्वितीयस्वभावः) । ☞ — ^c) Dn4 यस्य;
Csp यश्च (for तस्य). Ks B3 D4s. 24 इति (for अनु-).
K4 V1 Bo. 6-9 D4s. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 -पश्येतां
(for -पश्येत्). Ds तस्माद्वावनुपश्यंति; D1 T G1-3. 8
तस्यं समनुपश्यंति. ☞ Cn (reading अनुपश्येताम्):
अनुदृश्येताम् । अत्रापि कर्मणि तद्, संभावनायां लोट् । पृथ-
गिव संभाष्येते इत्यर्थः । ☞ — ^d) Ks V1 Bo. 8 D4s. 24
किम् (for तम्). D1 T G1. 8. 8 एकः; Cs त्वेकम् (for
एकम्). K1 D4. 9 साधकः (for 'वः).

55 =(var.) 76^{abed}. — ^a) B3 ते च (for तेन).
K1. 2. 4 D4. 9 G2 [ए]व; Ds M1 Cs [ए]नं (for
[ए]तम्). Ks. 7 Bo. 6. 7. 9 D4s. 24 Dn1. n4 Ds D2-5.
8. 9 -नंदंति (for -जानन्ति). D1 तेनैतस्त्वाभिजानंति; Gs
ते नैनं न हि जानंति. — ^b) T2 -विंशतिम् (for -विंश-
कम्). Ks B7 D4s. 24 T1 Gs अच्युतः; T2 अच्युत
(for अच्युतम्). ☞ Cs: ते साधवः एनं पञ्चविंशमच्युतं
नाभिजानन्तीति न, किं तु जीवं परमात्मानमेव जानन्ती-
त्यर्थः । ☞ — ^c) K1. 2 -भयोद्विगाः; V1 Bo. 8 Dn1 Ds
Ds M1. 5-7 Cnp (gloss: भयादुद्वेगो येषां ते) -भयोद्वेगाः;
B3 G2 -भयो (B3 'या'द्वेगात्; D1 T2 -भयोद्योगाः (for
-भयाद्योगाः). — ^d) K2. 6 D4s सांख्यश्च. Ds परम-
विंशः; D1 T G1. 8. 8 M1. 5-7 'मर्षयः (for 'मैषिणः).

जन्ममृत्युमयाद्योगाः सांख्याश्च परमैषिणः ॥ ५५

विश्वाचसुरुवाच ।

पञ्चविंशं यदेतत्ते प्रोक्तं ब्राह्मणसत्तम ।

तथा तन्न तथा वेति तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५६

जैगीषव्यस्यासितस्य देवलस्य च मे श्रुतम् ।

पराशरस्य विप्रर्षेर्वार्षगण्यस्य धीमतः ॥ ५७

मिक्षोः पञ्चशिखस्याथ कपिलस्य शुकस्य च ।

गौतमस्याष्टिषेणस्य गर्गस्य च महात्मनः ॥ ५८

नारदस्यासुरेश्वैव पुलस्त्यस्य च धीमतः ।

सनत्कुमारस्य ततः शुकस्य च महात्मनः ॥ ५९

कश्यपस्य पितृश्वैव पूर्वमेव मया श्रुतम् ।

तदनन्तरं च रुद्रस्य विश्वरूपस्य धीमतः ॥ ६०

दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च दैत्येभ्यश्च ततस्ततः ।

प्राप्तमेतन्मया कृत्स्नं वेद्यं नित्यं वदन्त्युत ॥ ६१

तस्माच्चद्वै भवद्बुद्ध्या श्रोतुमिच्छामि ब्राह्मण ।

भवान्प्रवर्हः शास्त्राणां प्रगल्भश्चातिबुद्धिमान् ॥ ६२

C. 12. 11787
B. 12. 319(c). 64
K. 12. 323. 64

56 K₁ om. the ref. — ^a) D₁ G₂ पंचविंशो. K₂ तदेतत्ते; D₃. a₄ यदा तत्ते; D₇ यथैतत्ते (for यदे^o). — ^a) K₁ D₃ तथा तन्न; B₈ (marg. as in text) तदा तन्न; D₇ T G₁. s. 6 तदहं न (for तथा तन्न). D₃ यथा (for तथा). K₄. s. 7 B₆. 7 D₃. a₄ D₂ s. 8. 9 चेति; T₂ G₁ M₁. s-1 वेद्यि (for वेति). — ^a) K₁ (sup. lin. as in text). 7 G₂ (sup. lin.) अर्हसि (for 'ति).

57 ^a) K₂. 4 जैगीषव्यस्य; K₆ जैगीषव्यस्य. K₂ अस्य तस्य; B₆ अशितस्य (for असि^o). D₅ जैगीषव्यासितस्यार्थे. — ^b) K₆ B₆. 8 (marg.) D₁. n₄ D₃ D₂. s. 3 मया (for च मे). D₄ om. from श्रुतम् up to कपिलस्य (in 58^b). D₃. a₄ देवलस्यासितस्य च. — G₂ reads 57^a-59^a twice. — ^a) D₄ पराशरस्य. K₆ D₄ विप्रर्षे. — ^a) K₂. 6 वर्ष (K₂ वार्ष) गण्यस्य. K₁ देवर्षेर्गणधीमतः; D₇ G₈ विर्मा (G₈ 'मं) डस्य च धीमतः. — After 57, K₁ reads 61^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

58 For the repetition in G₂, cf. v. l. 57. D₄ om. up to कपिलस्य (cf. v. l. 57). — ^a) K₆ V₁ B₆. c-9 D₃. a₄ D₁. n₄ D₃ D₂. s. 5. 8 G₂ (both times) C₁. 8 भृगोः (for मिक्षोः). D₄ पंचशिखस्य. K₇ B₆ D₁. n₄ D₃ D₂. s. 8 अस्य; D₅ अर्थ; D₇ G₈ अपि (for अथ). — ^b) K₆ G₂ (first time) सुखस्य (for शुकस्य). — ^a) K₇ B₆ D₃ [आ]र्षिषेणस्य; D₄ D₄ [आ]र्षिषणस्य; D₂ 'सेणस्य (for 'षेणस्य). — ^a) K₆ [ह]ह; K₇ D₄. 9 तु (for च).

59 For the repetition in G₂, cf. v. l. 57. — ^a) K₂ B₆ D₅ सुरेश्वैव; D₃. a₄ [आ]सुरस्यैव; D₁ G₂ (second time) 'रेश्वैव; D₇ T G₁. s. 6 M₁. s-1 सुरर्षेश्व (for [आ]सुरेश्वैव). — V₁ reads 60^{ab} on marg. — ^b) G₂ (first time) मे श्रुतं (for धीमतः). — D₄

om. (hapl.) 59^a-60^a. — ^a) K₁. 2 D₃ G₂ M₁. s-1 सतः; D₇ G₁ अतः; T G₃ 6 मतं (for ततः). — ^a) B₈ शुकस्य.

60 V₁ D₄ om. 60 (for D₄, cf. v. l. 59). — ^a) B₆ कश्यपस्य; D₇ T G₁. s. 6 M₁. s-1 काश्य^o. — ^b) B₆ यथाश्रुतं (for मया श्रुतम्). — ^c) Hypermetric. K₆ तदंतरश्च रुद्रस्य; K₇ D₇. 9 T G₁. 3 6 अनंतरं च रु^o; D₃. a₄ D₁ G₂ तदंतरं च रु (D₁ हं) रुद्रस्य; D₃ D₃ तदंतररुद्रस्य; D₅ तदन्तस्य रुद्रस्य.

61 K₁ reads 61^{ab} for the first time after 57. 61^{ab} is damaged in B₆. — ^a) V₁ om. दैवतेभ्यः. D₇ T₁ G₃. 6 दैवतेभ्यश्च (for दैवतेभ्यः). — ^b) K₄ दैत्येभ्यश्च; K₆ B₆. 7-9 D₃. a₄ D₁. n₄ D₃ D₂. s. 5. 8 दैत्येभ्यश्च; V₁ दैवतेभ्यश्च; D₇ T G₁. s. 6 दैत्येभ्यस्तु (for 'भ्यश्च). D₅ यतस्ततः (for ततस्ततः). — ^c) B₆ एवं (for एतन्). — ^a) K₂ देवः; K₄ वेदः; G₁ वेद्य (for वेद्यं). D₇ कृत्स्नं (for नित्यं). K₂ वदति; D₁ वहति; D₇ T G₁. s. 6 M₁. s-1 अवति (for वदन्ति). G₂ ते (for [उ]त).

62 ^a) K₁. 6 B₆ D₃. a₄ तु वै; B₆ ह वै; B₈ (marg. as in text) च वै; T₁ G₆ चैतद्; G₂ तद्वि (for तद्वै). K₁ मयं; K₂ भवं; K₆ D₁ भवेद् (for भवद्). — ^b) K₁ हृच्छाम. K₁. 2 वै द्विज; K₆ ब्राह्मणः; D₅ तत्त्वतः; G₂. 3 ब्राह्मणा (G₈ 'णं). — D₄ reads 62^a-63^b twice. — ^c) B₆ प्रवक्तुः; D₃ प्रगल्भः; D₅. 7 प्रवक्ता; T₂ प्रकर्षः; G₁ प्रवर्षः; G₂ M₁. 7 प्रवर्हः; M₁. 6 प्रवहः; C₁ (gloss: श्रेष्ठो वक्ता) C₃ (gloss: असंदिग्धः) प्रवहः (as in text). — ^a) M₁ प्रगल्भाद्य. B₇ D₃. a₄ M₁. s. 7 चापि; G₂ चासि (for चाति). K₆. 7 D₄ (both times). 5. 9 सर्वेषां चापि (D₄ वाति; D₅ वापि) बुद्धिमान्; V₁ सर्वेषां चातिदर्शनः.

G. 12. 11768
B. 12. 319[6]. 65
K. 12. 327. 65

न तवाविदितं किञ्चिद्भवाञ्श्रुतिनिधिः स्मृतः ।
कथ्यते देवलोके च पितृलोके च ब्राह्मण ॥ ६३
ब्रह्मलोकगताश्चैव कथयन्ति महर्षयः ।
पतिश्च तपतां शश्वदादित्यस्तव भाषते ॥ ६४
सांख्यज्ञानं त्वया ब्रह्मब्रह्मां कृत्स्नमेव च ।
तथैव योगज्ञानं च याज्ञवल्क्य विशेषतः ॥ ६५
निःसंदिग्धं प्रबुद्धस्त्वं बुध्यमानश्चराचरम् ।

श्रोतुमिच्छामि तज्ज्ञानं घृतं मण्डमयं यथा ॥ ६६
याज्ञवल्क्य उवाच ।
कृत्स्नधारिणमेव त्वां मन्ये गन्धर्वसत्तम ।
जिज्ञाससि च मां राजंस्तन्निबोध यथाश्रुतम् ॥ ६७
अबुध्यमानां प्रकृतिं बुध्यते पञ्चविंशकः ।
न तु बुध्यति गन्धर्व प्रकृतिः पञ्चविंशकम् ॥ ६८
अनेनाप्रतिबोधेन प्रधानं प्रवदन्ति तम् ।

63 For the repetition in D4, cf. v. 1. 62. — *) K2 तथा (for तव). — *) K4 Das. a4 D4 (both times) G1 श्रुतिनिधिः (for 'तिनिधिः). G2 परः (for स्मृतः). — *) K1.4 कथ्यते (sic); K2 V1 B6. 7.3 (orig.).9 Das. a4 D6 T G1-3.6 कथ्यते; M1 तथ्यते (for कथ्यते). — *) D6 पित्र- (for पितृ-). K2 ब्रह्मणः; K6.7 D4.5.9 वै द्विज (D5 'जः); G6 ब्राह्मणः.

64 *) Ds1 मनीषिणः (for महर्षयः). — *) V1 B6 Da4 T2 पततां; D4 महतां; D6 महसां; G6 तपसां (for 'तां). T2 पश्यन् (for शश्वद्). G2 स्थविष्ठ-श्चापि भगवान्. — *) K4 Dn4 भाषिते; K7 भषिते; B6 भाषते; Das. a4 भारत; Dn1 Ds D2.3.5.8.9 भाषिता (for भाषते).

65 *) K6 सांख्यं (for सांख्य-). D6 मया (for त्वया). — *) M1.6 अवाप्तुं (for 'तं). K7 D4.5.7.9 T1 G1.3.6 M1.5-7 ह; B6 हि; T2 वा (for च). — *) K6 V1 B6.6-9 Das a4 Dn1 n4 Ds D2.4.8 योग-शास्त्रं; D5 योगं ज्ञानं (for योगज्ञानं). D7 तथैव योग-ज्ञानानां; G6 'व योगविज्ञानं. — *) K7 M1.5-7 य- (K7 या)श्चरक.

66 *) K1.2 D7 निःसंदिग्धः (for 'दिग्धं). K6 प्रबुद्धं; Das. a4 प्रबुद्धस्; Dn4 प्रबुद्धे (for 'द्धस्). *) Cs: प्रबुद्धः, अपरोक्षत्वेन ज्ञातवान् । *) D6 बुध्यमानं (for 'मानम्). K6 B6.7.9 Das. a4 चराचरान्; G2 M1.5-7 [S]जरामरं. — *) K6 M1.5.7 तं (for तज्). D7 सर्वं (for ज्ञानं). — *) Da4 Ds1 घृत- (for घृतं). T1 Gs.6 मंथमयं; G1 मलमयं (for मण्ड-). K2 Da4 T2 तथा (for यथा). K7 D4.5.7.9 घृतं (D4.9 'त-') मंडं यथा मतं. *) Cs: घृतं मण्ड-मयं यथा, दुग्धितं नवनीलं स्फुटं दुग्धस्य शरे निःसार्यमाणे शरास्केवलाक्षवतीतं सारं लभ्यते तद्वत् । *

67 K2 याज्ञवल्क्य; K7 M1.5-7 य(K7 या)श्चरक.

— *) V1 Ds2 कृत्स्नं; D2 कृष्ण- (for कृत्स्न-). K7 D3.9 -वेदिन (K7 'त)म्; B6 (marg. as in text) Dn4 -चारिणम्; T G1.2.6 -हारिणम्; M1.5-7 Ca (gloss: कृतसर्वकृत्यं) -कारिणम्; C6 (gloss: सकलपुमर्थसाधन-करं) -चारिणम् (as in text). B7 Da4 D6 G2 एवं (for एव). K7 M1.5-7 त्वा (for त्वां). K1.2 कृत्स्नं कारणमेव त्वा (K2 'मेतत्त्वा). — *) K2 मध्ये (for मन्ये). — *) K7 V1 B6.6.8.9 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1.2.6 जिज्ञासते (for 'ससि). Ds2 स (for च). K1.2.4 भे; T Gs.6 मा (for मां).

68 *) K1.2.4 T G1.6 बुध्य (K2 'द्धि)मानो हि (K2 om. हि); K6 V1 B6.6-9 Da4 D6.7 स (V1 B3 स)-बुध्यमानः; K7 'मानं (for 'मानां). — *) K1.4 मन्यते; K2 मन्यते (for बुध्यते). — B6.7.9 Das. a4 Gs om. (hapl.) 68^{ad}. — *) M1.7 तद् (for तु). K6 गंधर्वः. K7 D4.5.9 बुध्यते न तु गंधर्व (D6 'र्वः). — *) K1.2 G2 प्रकृतिः; K6 D7 M1 'ति (for 'तिः). B6 D6 T2 G7.3 -विंशकः; C7 (gloss: जीवम्) 'कम् (as in text).

69 *) K1.2.4.7 V1 B6.6-9 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 G2 Ca. n प्रतिबोधेन; D7 T1 G1.3.6 [अ]प्रतिबुद्धे (T1 'ध्ये)ति (for 'बोधेन). Das. a4 आत्मनः प्रतिबोधेन; T2 अनेकाप्रतिबुद्धेति. *) Cs: अनेन, प्रकृतिविवेकदर्शनाभाव-वता प्रतिबोधेन ॥ Cn: अनेन पञ्चविंशेन बोधप्रतिबिम्बा-त्मना प्रतिबोधेन । *) B6 प्राधान्यं (for प्रधानं). K7 B6.6.7.9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 7-9 T G1.3.6 तत् (for तम्). *) Cn: प्रधीयतेऽस्मिञ्चित्छायेति योगात्प्रधानम् । एतेन चित्तिच्छायापन्ना बुद्धिरेवाहं प्रत्ययविषय इत्युक्तम् । *) K1.7 D4.9 सांख्यं; K6 सांख्या (for सांख्य-). K1.2.7 D4.9 योगं च; D7 T G1.3.6 M1.5-7 -योगार्थ- (for -योगाश्च). G2 सांख्याश्च योगास्त-त्वज्ञा. — *) K1.2.4 -निदर्शनं; K6 'ज्ञानं (for 'ज्ञानात्). *) Cs: यथाश्रुतिनिदर्शनात्, वेदान्तश्रुतिमनतिः

सांख्ययोगाश्च तत्त्वज्ञा यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ६९
 पश्यंस्तथैवापश्यंश्च पश्यत्यन्यस्तथानघ ।
 षड्विंशः पञ्चविंशं च चतुर्विंशं च पश्यति ।
 न तु पश्यति पश्यंस्तु यश्चैनमनुपश्यति ॥ ७०
 पञ्चविंशोऽभिमन्येत नान्योऽस्ति परमो मम ।
 न चतुर्विंशकोऽग्राह्यो मनुजैर्ज्ञानदर्शिभिः ॥ ७१

मत्स्येवोदकमन्वेति प्रवर्तते प्रवर्तनात् ।
 यथैव बुध्यते मत्स्यस्तथैवोऽप्यनुबुध्यते ।
 सस्नेहः सहवासाच्च साभिमानश्च नित्यशः ॥ ७२
 स निमज्जति कालस्य यदैकत्वं न बुध्यते ।
 उन्मज्जति हि कालस्य ममत्वेनाभिसंवृतः ॥ ७३
 यदा तु मन्यतेऽन्योऽहमन्य एष इति द्विजः ।

C. 12. 11800
 B. 12. 219(a). 77
 K. 12. 323. 77

क्रम्य तज्जन्यनिश्चयादित्यर्थः । ❀

70 °) Ks १ Ds. १ Ts Gs (gloss : पश्यतीति पश्यः, पञ्चविंशको जीवः) पश्यं (for पश्यंस्). K1 [अ] पश्येश्च; Ks Cs (gloss : न पश्यतीत्यपश्यं, अव्यक्तं) चापश्यं; V1 Bo. ६-९ Das. २१ Dn1. १४ Ds. २. ३. ४ M1. ६. १ चापश्यन् (for [अ]पश्यंश्च). Ds पश्यतश्चैव वा पश्यन्. — Ds om. (hapl.) 70^b-70^c. — °) Ks Ds पश्यतु; Ks. १ Ds पश्यंति (for पश्यति). Ds. १ [अ]न्ये; Cs (gloss : विवेकेन प्रकृतितोऽवभासमानः) [अ]न्यस् (as in text). Ks. १ V1 Bo. ६-९ Das. २१ Dn1. १४ Ds Ds. २. ३. ४. ९ Gs सदा; Ts तदा (for तथा). ❀ Cv : अन्यः जीवाख्यः पञ्चविंशकः, पश्यन् देहगोहादिकं, परमात्मानम् पश्यंश्च पश्यति । ❀ — °) Ks. ६ V1 Bo. ६-९ Das. २१ Dn1. १४ Ds1 Ds. २. ३. ४ Gs Cs षड्विंशं (for 'शः'). Ds1 पंचविंशश्च. Ds1 om. च. ❀ Cs : षड्विंशं, षड्विंशमयमात्मानं, ईश्वरं वा, पञ्चविंशं संसारिचेतनवत्, चतुर्विंशं प्रकृतिप्राकृतविकाररूपं ज्ञात्वा तत्त्वतो निश्चिनोति ॥ Cv : षड्विंशस्तु पञ्चविंशं जीवं, चतुर्विंशं जडं च पश्यति । ❀ — Ks om. (hapl.) 70^c. — °) K1. २. ४. १ Ds. १ Gs च (for तु). — °) Bs-३ यश्चैवम्; Ds1 यथैवम् (for यश्चैनम्). ❀ Cn : चिदाभासादन्यः साक्षी पश्यन्, जाग्रदादौ पुं प्रकृत्योर्विवेकख्यातिकाले वा पश्यन्, सविकारं चतुर्विंशं पञ्चविंशं च पश्यति । अपश्यन्, सुषुप्त्यादौ निर्विकल्पकसमाधौ च, षड्विंशं पश्यति । एतेन यः साक्षी स एव साक्ष्येण संबद्धश्चेत्पञ्चविंशो भवति, साक्ष्येण वित्युक्तः षड्विंश इत्युक्तम् ॥ Cs : पश्यद्रष्टृत्वे कूटस्थविरोध इत्याशङ्क्याह — न तु पश्यतीति । न षड्विंशोऽस्मदादिवत् कार्यभूतेन ज्ञानेन पश्यत्येव, किं तु पश्यंस्तु सवितृवत् स्वरूपभूतज्ञानप्रकाशेन, असौ न कौटस्थविरोधः । अनुपश्यति आचार्योपदेशानन्तरं जानाति ॥ Cv : यः परमात्मा एनं जीवं पश्यति तं पश्यन्तं अयं पश्यति । ❀

71 °) K1. २ न; Ks Ds. १. १ T1 Gs. ६ हि; Ds ह; M1. १ [s]ति- (for सति). K1. २ पश्येत (for -मन्येत). ❀ Cs : पञ्चविंशः अभिमन्यन्तयात्मानं मनुते । ❀ — °) V1 च (for सति). Ks Bo. ६. १. ९ (marg.). ९ Das. २१ Dn1. १४ Ds Ds. २. ३. ४ Gs परतो (for 'मो'). Ks मतः;

Cs (gloss : मत्त', पञ्चम्यर्थे षष्ठी) मम (as in text). — °) K1 २. ४ चतुर्विंशतिको ग्राह्यो; Ks न चतुर्विंशतिको ग्राह्यो (sic). — °) Ds Ms मनुजे; Gs 'जो (for 'जैर्'). K1. २ तत्त्व- (for ज्ञान-). Ks -दर्शिनः (for 'भिः'). ❀ Cs (reading चतुर्विंशको ग्राह्यः) : अव्यक्तस्वभावश्चतुर्विंशको मनुजैर्विंशतिप्राधिकारिभिः न आत्मत्वेन ग्राह्यः, तस्य वाचेतनस्य चेतनस्वभावविरोधात् । ❀

72 °) K1 T Gs-३. ६ M1. ६-१ मत्स्यो वोदकमन्वेति (Ms 'मेयेति'); Ks Ds. ६. १. ९ मत्स्यो जलमिवाभ्येत्य (Ds. १ 'ति'); V1 Bo. ६-९ Das. २१ Dn1. १४ Ds Ds. २. ३ मत्स्य (Ds. १ 'स्या')वोदकमन्वेति; Gs मत्स्यस्तदेकम्. — °) Ks V1 Bo. १ ९ Dn1 Ds Ds. २. ३ M1. ६-१ प्रवर्तते; Dn1 प्रवर्तते (for 'र्तते'). Gs नि- (for प्र-). K1. २ प्रवर्तयति वर्तनात्; Ks. १ Ds. ६. १. ९ प्रवृत्तौ (Ds. १ 'त्तो') हि प्रवर्तते. — °) Ks यथैकः; Br. ९ Das. २१ Gs यथैष; Dn1 तथैव (for य'). Gs मत्स्यं (for मत्स्यस्). — °) K1. २ Dn1 तथैव (Dn1 'वो') (for 'वो'). Ds तथैव शेष्य बुध्यते (sic). — °) Ks Ds1 Ds. १ सस्नेहः (Ds 'हं'); Br Dn1. १४ Ds Ds. १. ९ T1 Gs. २. ६ M1. ६-१ सस्नेहात्; Ts Gs यस्नेहात् (for सस्नेहः). K1. २. ४ सहवासश्च (for 'वासाच्'). — °) Ks V1 Bo. ६. १. ९ Das. २१ Dn1. १४ Ds Ds. २. १. ९ T Gs-३. ६ M1. ६-१ साभि (Ks Das. २१ स्वाभि-; Ts साधि)मानाच् (for 'मानश्च'). Ds हि (for च). Dr T Gs. २. ६ सर्वशः (for नित्यशः). Bs स्वा (marg. सा)मिलासा[षा]च्च नित्यशः.

73 Ds om. 73. — °) Ks Bs. १. ९ (marg. as in text). ९ Das M1. ६. १ सं- (for स). Dr T Gs-३. ६ M1. ६-१ कालास्ये (for कालस्य). ❀ Cs : कालस्य, कालेनेत्यर्थे शैषिकी षष्ठी । ❀ — T1 om. (hapl.) 73^b. — °) Ks Ds यावदैक्यं; Ds यदैकत्वं; Ts यथै; Gs यदै (for यदै'). Ds तु (for न). — °) Gs M1. ६-१ नोन्मज्जति (for उन्म). Dn1 ह; Ts Gs. २. ६ च (for हि). Ts Gs-३. ६ M1. ६-१ कालास्ये (for कालस्य). ❀ Cn : मज्जनोन्मज्जने संसारमोक्षौ । ❀ — °) K1 मम-भ्येन; Ks Bs. १ Das Dn1. १४ Ds Ds. २. ३. ४ समत्वेन

C. 12. 11800
B. 12. 319[s]. 77
K. 12. 323. 77

तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ॥ ७४

अन्यश्च राजन्नवरस्तथान्यः पञ्चविंशकः ।

तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति एक एवेति साधवः ॥ ७५

तेनैतन्नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमच्युतम् ।

जन्ममृत्युभयाद्गीता योगाः सांख्याश्च काश्यप ।

षड्विंशमनुपश्यन्ति शुचयस्तत्परायणाः ॥ ७६

यदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ।

तदा स सर्वविद्विद्वान्न पुनर्जन्म विन्दति ॥ ७७

एवमप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ।

बुद्धश्चोक्तो यथातत्त्वं मया श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ७८

पश्यापश्यं योऽनुपश्येत्क्षेमं तत्त्वं च काश्यप ।

केवलाकेवलं चाद्यं पञ्चविंशात्परं च यत् ॥ ७९

(for मम). G₂ संवृतं (for 'तः').

74 ^a) D₁ तु (for तु). K_{1.2} V₁ Bo. 6-9 Da₄ [s]न्योन्यम्; D₅ मोहम् (for 5न्योऽहम्). — ^b) K₁ D_{4.9} एषा; D₅ G₃ एव (for एष). K_{1.2.7} V₁ Bo. 6.9 Da₄ D₅₁ D_{5.4.8.9} T₂ G_{2.8.9} द्विज (for द्विजः).
* Ca: एषः, प्राकृतो वर्गः ॥ Cn: अर्थादिः । * — ^c) K₅ केवली (for के). K₅ Da₄ D₄ भूत; M_{1.7} भूतं (for भूतः). * C₃: केवलीभूतः, प्रकृतितत्कार्य-संसर्गरहितः । *

75 ^a) K_{1.2.4} V₁ Bo. 6-9 Da_{3.4} D_{51.4} D₅₁ D_{2.8.8} Ca अन्य (K₂ 'न्या')श्च राजन्य (B_{3.8.9} 'जन्म')वरस् (Ca [gloss: क्षत्रियधेष्ट] 'वर'); D₅₁ 'श्च राजन्यपरमस्'; D₁ 'श्च राजन्यपुरुषस्'; T G_{1-3.6} M_{1.5-7} अन्यश्च राजन्य (T₁ G_{2.8.9} 'ज्ञ') परस्. * Cn (reading राजन्य वर): वरः षड्विंशः । * — ^b) K₁ विंशतिः. — T₁ G₃ om. 75^{ad}. — ^c) K₂ तत्स्थत्वास् (for 'त्वाद्'). K₂ पश्यति. K₅ Bo Da₃ D_{51.4} D₅₁ D_{2.8.8} Cn (gloss: तत्स्थानादिति भावप्रधानो निर्देशः । वरस्यावराधिष्ठानत्वादि-त्यर्थः) तत्स्थानाच्चानुपश्यति; V₁ Bo-9 Da₄ D₅₁ तत्स्थत्वाच्चानु; D_{5.7} तत्र स्थित्वानु. * C₃: तत्स्थत्वात्, तस्यां प्रकृतावविद्यायां स्थितत्वात् । * — K₄ om. (hapl) 75^d-76^a. — ^d) T₂ G₁ एक (for एक). K₁ D_{4.9} एतदेवेह साधवः; D_{5.7} एकोयमिति सा. * Ca: एक एव, प्रकृत्या अभिन्न इव । *

76 76^{abed} = (var.) 55. K₄ om. 76^a (cf. v. 1. 75). — ^a) K₁ D₉ T₂ एतं; K₂ D₅ D₄ एनं; B₃ (marg.) M_{1.5-7} एवं; G₂ एकं (for एतन्). K₂ नश्चेति; D_{5.7} जानाति; T G_{1.8.9} M_{1.5-7} जानंति (for नन्दन्ति). — ^b) D₅₁ D_{5.7} विंशतिम् (for विंशकम्). B₃ Da_{3.4} D₅₁ अच्युत; D₂ 'ते; G₂ अच्युतं (for अच्युतम्). K₁ पंचविंशमच्युतं. * C₃ (reading ते नैनं नाभि) : सांख्ययोगाश्च तन्न मन्यन्ते, एनं पञ्चविंशकम्, एवमच्युतं, ईश्वरं नाभिजानन्ति इति न, किं तु एकत्वमेव तेऽपि जानन्ति । * — ^c) K_{1.2} D_{5.7} जराभीता (for भयाद्गीता). — ^d) K₄ योगः सांख्याश्च; K₅ योगाः

सांख्याश्च; Da₄ योगाः सांख्याश्च; T₁ G₃ सांख्ययोगाश्च; T₂ G_{1.8} सांख्या योगा (by transp.). — ^e) K₁ पश्यति; K_{4.6.7} V₁ Bo. 6-9 D₅₁ D₅ D_{2-5.8.9} G₂ पश्यतः; Da_{3.4} पश्यत्यः (for पश्यन्ति). — ^f) Bo परायणः. — After 76, M_{1.5.7} read 79 for the first time, repeating it in its proper place.

77 ^a) D₁ सदा (for यदा). K_{1.2.4} च (for स). K₄ केवला (for 'ली'). D₅₁ D₄ भूत; M_{1.5.7} भूतं (for भूतः). — G₂ M_{1.5-7} om. 77^{ad}. — ^c) K_{1.2} च; D₅₁ lacuna (for स). D₁ T₂ G_{1.8.9} सिद्धत्वात् (for विद्विद्वान्). K₁ D_{4.9} तदा स सर्वविद्वान्श्च; Da_{3.4} तदा स सर्व विदित्वा; D₅ तदा सर्व विचिन्वत्वात्; — ^d) K₁ विंदति. K₅ D₅ पुनर्जन्म न विंदति; D₅₁ पुनर्जन्मनि विंदति.

78 ^a) * Cn: अप्रतिबुद्धः, प्रधानम् ॥ C₃: अन्यक-स्वभावः । * — ^b) K₅ B₃ Da₄ बोध्यमानश्च; Cn (gloss: जीवः) C₃ (gloss: पञ्चविंशकः) बुध्यं (as in text). — ^c) D₅₁ चोक्ते (for चोक्तो). K₁ यथातथ्यं (for 'तत्त्वं'). * Cn: बुद्धो, ब्रह्म ॥ C₃: बुद्धः, षड्विंशः परमात्मैतर्थाः । * — ^d) K₂ T G_{1.8.9} यथा (for मया).

79 M_{1.5.7} read 79 for the first time after 76. — ^a) K₂ पश्य पश्यं; K₁ पश्यंश्चापश्यं; Ca (gloss: द्रष्टव्यमद्रष्टव्यं, छान्दसत्वात् कर्मण्यपि भूताविति दृशेः पश्या-देशः) Cn (gloss: पश्यं द्रष्टारम्, अपश्यं दृश्यम्) पश्या-पश्यं (as in text). K₅ V₁ Bo. 6-9 Da₃ D_{51.4} D₅ D_{2-5.7.8} T G_{1.8.9} यो न; Da₄ योग (sic) (for योऽनु). — ^b) V₁ Bo. 7.9 Da_{3.4} D_{51.4} D₅ D_{2.8.8} क्षेम्यं; B₃ (marg.) क्षेम्यः; D₁ क्षेमस्; T₂ क्षेम- (for क्षेमं). D₅₁ तत्त्वे; D₅ बंधं; M_{1.5-7} (all both times) बद्धं (for तत्त्वं). Bo. 8 क्षम्यतां चैव काश्यप. * Cn: क्षेम्यं, क्षेमाय साधु । तत्त्वं, दृग्दृश्ययो-रन्यत्वं च । * — ^c) K₁ D_{4.9} वाच्ये; G₂ चान्ये; Ca (gloss: वेदवाच्यं) वाद्यं (for चाद्यं). B₃ केवला-केवलां चाद्यं; D₁ T G_{1.8.9} ततश्च केवलं चान्यत्.

विश्वावसुरुवाच ।

तथ्यं शुभं चैतदुक्तं त्वया भोः

सम्यक्क्षेम्यं देवताद्यं यथावत् ।

स्वस्त्यक्षयं भवतश्चास्तु नित्यं

बुद्ध्या सदा बुद्धियुक्तं नमस्ते ॥ ८०

याज्ञवल्क्य उवाच ।

एवमुक्त्वा संप्रयातो दिवं स

विभ्राजनै श्रीमता दर्शनेन ।

तुष्टश्च तुष्ट्या परयाभिनन्द्य

प्रदक्षिणं मम कृत्वा महात्मा ॥ ८१

ब्रह्मादीनां खेचराणां क्षितौ च

ये चाधस्तात्संवसन्ते नरेन्द्र ।

तत्रैव तद्दर्शनं दर्शयन्वै

सम्यक्क्षेम्यं ये पथं संश्रिता वै ॥ ८२

सांख्याः सर्वे सांख्यधर्मे रताश्च

तद्वद्योगा योगधर्मे रताश्च ।

ये चाप्यन्ये मोक्षकामा मनुष्या-

स्तेषामेतद्दर्शनं ज्ञानदृष्टम् ॥ ८३

ज्ञानान्मोक्षो जायते पूरुषाणां

नास्त्यज्ञानादेवमाहुर्नरेन्द्र ।

E. 12. 11811
S. 12. 315[2]. 87
K. 12. 323. 87

❖ Cn: केवलं साक्ष्येणापि निर्मुक्तं, अकेवलं साक्षिरूपम्, आद्यं जगत्कारणम् । ❖ — ^a) Ks. 1 V1 Bo. 6-9 Das. 84 Dn1. n4 Ds D2-5. 3. 9 पंचविंशं (for 'विंशत्'). ❖ Cn: परं, महदादिकार्यम् । ❖

80 K1. 2. 4 om. the ref. Ds om. 80. — ^a) B1 Da4 कथ्यं (for तथ्यं). G1 उक्तम् (for उक्तं). K4. 6 V1 B1 Da4 T1 G1. 3. 6 भोः; Bo Dn1. n4 Ds D2. 8. 5 विभोः; Ds2 Cs (gloss: अहो इति वक्तृश्रोत्रोदौर्लभ्यं गमयति) अहो; Ds नः; T2 हि (for भोः). — Gs reads 80^b-82^c twice. — ^b) Dn4 क्षम्यक्; G2 समं (for सम्यक्). Da4 क्षम्यं; Cn (gloss: मोक्षाय हितम्) क्षेम्यं (as in text). K1. 2. 4 वेद्यमाद्यं; Ks वेद-वाक्यं; V1 वेदवेद्यं; Bo. 1-9 Dn1 Ds D2. 8. 8 Cn (gloss: ब्रह्म) देवताद्यं; Da8. 84 वेदवाद्यं; G1 देवताद्या; G2 'तानां'; M1. 1 'ताभ्यां' (for 'तार्थ'). — ^c) K2 स्वस्त्यक्षं; Dn4 स्वस्त्यक्षयं; T1 G2. 6 M1. 5-7 Cs (gloss: क्षयानर्हं) स्वस्त्यक्षयं (for 'क्षयं'). Ms-1 चोतु (sic) (for चास्तु). — ^d) K4 बुद्ध्या; K7 बुद्धे; D4. 9 बुद्धे (for बुद्ध्या). G2 सदा (for सदा). K1. 1 बुद्धि-युक्तो; B9 बुद्धियुक्तं; M1. 5-7 युक्तमहं (for बुद्धियुक्तं). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 G2 मनस्ते; D1 T G1. 3 (both times). 6 M1. 5-7 नमस्ते (for 'स्ते').

81 For the repetition in Gs, cf. v. l. 80. Ds om. the ref. K7 M1. 5-7 य (K7 या) जवल्क्य; G2 यज्ञवल्क्य (for याज्ञ). — ^a) Ds1 स एवम् (for एवम्). Ks उक्ता; Da8. 84 मुक्त्वा (for उक्त्वा). — ^b) K7 D4. 9 विभ्राजमानः (for 'जन्वै'). — ^c) K1 तुष्टाश्च; K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da8. 84 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 दृष्टश्च (for तुष्टश्च). K1. 1

[अ]नुमन्त्र्य; Bo Das. 84 [अ]भिवन्ध; Dn4 'नष्टं; D1 T1 Gs (both times). 6 हि गुप्त्या; T2 G1 [अ]भि-गुप्त्या; G2 चाभिवन्ध (for [अ]भि). — ^a) B8 Da4 प्रदक्षिण्यं; Das D1 T G1. 2. 8 (both times). 6 M1 प्रादक्षिण्यं (for प्रदक्षिणं). Ks मम स; B8 (marg.) मया (for मम). K1. 2. 4 महांश्च (for महात्मा).

82 For the repetition in Gs, cf. v. l. 80. — ^a) D4 ब्राह्म्यादीनां. Cs क्षितौनां (for क्षितौ च). — ^b) Da4 Ds वा (for च). K1 सर्वसंते; K2 सैवसंते; Ds संचरंते; D1 T1 G2. 8 (both times). 6 संवदंते (D1 'तो') (for 'सन्ते'). K7 D4. 9 क्षितौद्र; Ds क्षितौश (for नरेन्द्र). — ^c) Bo. 8 (marg. as in text) तथा (for तत्र). G2 [ए]तद् (for [ए]व तद्). K1 तद्दर्श; Ds संदर्शनं (for तद्). Ds om. (hapl.) from दर्शयन्वै up to शनं (in 83^d). K7 D4. 9 तत्रैतद्वै दर्शनं दर्शयन्ति. — ^d) G2 सम्यं (for सम्यक्). K1 Ds क्षेम्ये (for क्षेम्यं). B8 Das. 84 ये यथा; Ds पथि ते (for ये पथं). M1. 5-7 आश्रिता (for सं). K7 D4. 9 सम्य-क्क्षेम्ये पथि ते संसृता वै. ❖ Cn: पथं, पन्थानम् ॥ Cs: क्षेम्यं पथं, मोक्षसाधनं ज्ञानमार्गम् । ❖

83 Ds om. up to दर्शनं (cf. v. l. 82). — ^a) K1. 2. 4 वै (for च). — ^b) K4 तद्वा (for तद्वाद्). Ks Ds योगाद्; Dn4 G1 योगे; D1 laouna (for योगा). — ^c) K1. 2. 4 चैव (for चापि). — ^d) K1. 2. 4 ज्ञानदृष्टं; G2 'युक्तं; Cn (gloss: प्रत्यक्षफलम्) 'दृष्टम् (as in text).

84 ^a) Dn4 नान्यन् (for ज्ञानान्). B9 मोक्षं. K4 T1 Gs पूरुषाणां; Ks V1 Bo. 6-9 Das. 84 Dn1. n4 Ds D2.

C. 12. 11811.
B. 12. 319[8]. 87
K. 12. 323. 87

तस्माज्ज्ञानं तत्त्वतोऽन्वेषितव्यं
येनात्मानं मोक्षयेज्जन्ममृत्योः ॥ ८४
प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात्क्षत्रियाद्वा
वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्षणम् ।
श्रद्धातव्यं श्रद्धाधनेन नित्यं
न श्रद्धिनं जन्ममृत्युं विशेषताम् ॥ ८५
सर्वे वर्णा ब्राह्मणा ब्रह्मजाश्च
सर्वे नित्यं व्याहरन्ते च ब्रह्म ।
तत्त्वं शास्त्रं ब्रह्मबुद्ध्या ब्रवीमि
सर्वं विश्वं ब्रह्म चैतत्समस्तम् ॥ ८६
ब्रह्मास्यतो ब्राह्मणाः संप्रसूता

बाहुभ्यां वै क्षत्रियाः संप्रसूताः ।
नाभ्यां वैश्याः पादतश्चापि शूद्राः
सर्वे वर्णा नान्यथा वेदितव्याः ॥ ८७
अज्ञानतः कर्मयोनिं भजन्ते
तां तां राजंस्ते यथा यान्त्यभावम् ।
तथा वर्णा ज्ञानहीनाः पतन्ते
घोरादज्ञानात्प्राकृतं योनिजालम् ॥ ८८
तस्माज्ज्ञानं सर्वतो मार्गितव्यं
सर्वत्रस्थं चैतदुक्तं मया ते ।
तस्यौ ब्रह्मा तस्थिवांश्चापरो य-
स्तस्मै नित्यं मोक्षमाहुर्द्विजेन्द्राः ॥ ८९

२.३ राजसिंह; Ms मानुषाणां (for पूरु). — 84^b is partly damaged in Bs. — ^b) K1. 2. 4 नान्यज्ज्ञानाद्; Cs (gloss: अन्यस्य, ब्रह्मातिरिक्तस्य) नान्यज्ञानाद् (for नास्त्यज्ञानाद्). K1. 2. 4. 1 D4. 9 द्विजेन्द्राः; D5. 1 नरेन्द्राः (for नरेन्द्र). — ^c) G2 M1. 5-7 तस्य (for तस्माद्). K1 D4. 9 पृषितव्ये; D5 वेदितव्यं (for अन्वेषितव्यं). — T2 G1 Kumbh. ed. repeat 84^d after 86^{ab}. — ^d) K1 D4. 9 येनात्मानं; D5. 1 ज्ञानां (for येनां).

85 ^a) D44 G2. 6 प्राप्यं; G2 प्राप्त- (for प्राप्य). G2 ज्ञान (for ज्ञानं). K1. 2 ब्राह्मणात्क्षत्रियाद्; K1 D4. 5. 9 T1 क्षत्रियाद्ब्राह्मणाद् (by transp.); D44 Dn4 ब्राह्मणात्क्षत्रियाद्. — ^c) D5 श्रोष्यं तत्त्वं (for श्रद्धातव्यं). K2 श्रद्धाधनेन; D1 धानेति (for धानेन). — ^d) K1 D4. 5. 8. 9 न (K1 नः) श्रद्धालुं; G1 न श्रद्धीनं; M1. 5-7 अश्रद्धीनं (for न श्रद्धिनं). D5. 1 मृत्युर् (for मृत्यु). B1 G1 विशेषां; D5 M1. 5-7 विशेषे (for ताम्). G2 न श्रद्धिनं विशतो जन्ममृत्युः. ✽ Cn: श्रद्धिनं, आदन्तादपि मत्वर्यय इति: । ✽

86 ^a) K2 D44 ब्रह्मणा; G2 ब्राह्मण (for 'णा). K5 ब्रह्मजाश्च; D5 ब्रह्मणश्च. — ^b) K2. 4 ब्राह्मी (for ब्रह्म). K1 D4. 5. 9 सर्वे नित्यं ब्रह्म च व्याहरन्ति. — After 86^{ab}, T2 G1 Kumbh. ed. repeat 84^d; while Kumbh. ed. thereafter repeats 86^c. — ^c) M1. 7 वाक्त्रं (for वाक्त्रं). G2 ब्रह्मध्यानं (for 'बुद्ध्या). — ^d) K1 om. विश्वं. K5 Bo. 6. 8 (marg.). 9 प्राप्य (for ब्रह्म). K5 B5 वा (for च).

87 ^a) D52 (before corr.) ब्रह्मास्याद् (for ब्रह्मा-

स्यतो). K2 ब्रह्मणाः. D51 संप्रवृत्ता (for 'सूता). — K1 om. (hapl.) 87^b. — ^b) K2. 1 om. वै. K4 क्षत्रियाः. K1 lacuna; D1 T G2. 6 च (for सं). B5. 9 D5 संप्रभूताः; G1 'सूता. — ^c) K1. 2. 4 नाभ्याः; K1 उरुभ्यां (for नाभ्यां). K2 पश्यतश्च; K4 पाशतश्च (for पाद'). B1 चाभिभूताः (for चापि शूद्राः). — ^d) K1 om. from सर्वे up to वर्णा (in 88^c). D4. 5 om. (hapl.) from नान्यथा up to वर्णा (in 88^c). K1 D5 नान्यतो (for 'था).

88 K1 D4. 5 om. up to वर्णा (cf. v. l. 87). — ^a) T2 भजन्ति. — ^b) K2 तान्*; K1 D5 ततो; D1 तांस्तान् (for तां तां). D52 ये (for ते). K2. 1 D1 T G1. 8. 6 तथा (for यथा). K2 भावं; D51 [अ]पापं (for [अ]भावम्). K5 तां राजंस्ते ये यथा याति भावं. — ^c) K5 यथा (for तथा). K2 शूद्रा; B5 वर्णा (for वर्णा). K1. 2. 1 V1 B5 D4. 5. 9 पतन्ति (for पतन्ते). — ^d) D1 T1 G5 घोरादज्ञात्; G2 घोराज्ञानात् (for घोरादज्ञानात्). K1. 2. 4 D4. 9 योनिजातं; M5 बुद्धिजालं (for योनि').

89 ^a) K1 D4 तस्माज्ज्ञातं; Dn4 तस्याज्ञानं. D51 om. ज्ञानं. K1 मार्गितव्यं; T1 G2. 6 मानितव्यं (for मार्गितं). — ^b) D5 सर्वं तथ्यं; G2 सर्वस्थं; Cn (gloss: सर्ववर्णगतम्) सर्वत्रस्थं (as in text). K5 तत्तदुक्तं; D44 यत्तदुक्तं (for चैतदुक्तं). — ^c) Bo. 7. 8 Dn1 D5 D2. 8. 8 T1 G2. 6 M1. 5-7 Cn (gloss: ज्ञाननिष्ठः) तस्थो; T2 G1 तस्थुर्; Ca. p (gloss: स्थितौ) तस्थौ (as in text). T G1. 8. 6 स्थितवांश्च (for तस्थि'). K2 च परो यस्य; K1 D4. 9 चेश्वरो यस्य; T G1. 8. 6 चेतनो यस्य; M1. 5-7

यत्ते पृष्टं तन्मया चोपदिष्टं

याथातथ्यं तद्विशोको भवस्व ।

राजन्गच्छस्वैतदर्थस्य पारं

सम्यक्प्रोक्तं स्वस्ति तेऽस्त्वत्र नित्यम् ९०

भीष्म उवाच ।

स एवमनुशास्तस्तु याज्ञवल्क्येन धीमता ।

श्रीतिमानभवद्राजा मिथिलाधिपतिस्तदा ॥ ९१

गते मुनिवरे तस्मिन्कृते चापि प्रदक्षिणे ।

दैवरातिर्नरपतिरासीनस्तत्र मोक्षवित् ॥ ९२

चैव योयं (for चापरो यस्य). Ds. १ तस्थौ ब्रह्मावस्थिति-
श्चापि यो वै. ☞ Cn: अपरः, क्षत्रियादिः । ☞ —^a)
K1. २ B8 (marg.) तस्मिन्; K1 D4. 9 M1. 5-7 तस्मान्
(for तस्मै). Ds मोक्षयम् (for मोक्षम्). B8 Das Ds1
D2. 3. 8 T1 Gs. 6 नरेंद्राः; Dn1 Ds2 नरेंद्रः; Dn4 नरेंद्रः
(for द्विजेन्द्राः). G2 तस्मै नित्यं मोक्षमाविर्दिजेन्द्र.

90 ^a) K1 D4. 5. 9 यद्वै; V1 ये ते (for यत्ते). T2
कृष्टं (for पृष्टं). K1. 2 [अ]त्र; G2 तु (for च). —^b)
K1 V1 B8 T Gs. 6 M1 य (K1 त) याथातथ्यं; K1 B8
(marg. as in text) याथातथ्यात्; Ds. १ येनावाप्यं (for
याथातथ्यं). K1. 2 V1 D4. 9 T2 G1 भजस्व; Ds. १ भव
स्व (for भवस्व). —^c) D4 आगच्छस्व (for गच्छस्व).
G2 om. दर्थस्य. Bo परं (for पारं). —^d) Ks om.
स्वस्ति. Ks Bo. 6. 7. 9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्वस्तु;
G2 यत्र (for सस्त्वत्र). M1. १ नित्यः (for नित्यम्).
— After 90, K1. 2. 4 ins. an addl. colophon [*sub-
parvan* : K1. 2. 4 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : K1. 2. 4
याज्ञवल्क्यजनकसंवादः].

91 ^a) B8 अव- (for अनु). K1 -तिष्ठस्तु; K2. 4. १
D4. १. 9 T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 -शिष्टस्तु; Das -शांतस्तु;
T2 G1 -शिष्टेन (for -शास्तस्तु). —^b) K2. १ याज्ञवल्केन;
M1. 5-7 याज्ञवल्केन. —^c) K1. 2. 4. १ B8 Dn4 D4. 9
T2 तथा (for तदा).

92 ^b) G2 कृत्वा (for कृते). D4 वा (for च).
K4. 6 Bo. १. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3 G2 M1. 5-7 प्रदक्षिणं
(for 'क्षिणे). Ds प्रत्केचानिप्रदक्षिणे (sic). —^c)
Das Dn4 D4. 5. 7. 9 G2 देवरातिर; M1 देवराति. K1. 2. 4
नैवार (K4 'वरा) तिर्नापरातिर.

93 Ds om. 93. —^a) K1 Ds गोकोटीः; V1 D4
'टीः (for 'टि'). ☞ Ca: स्पर्शायामास दत्तवान् । यद्वा,

गोकोटिं स्पर्शायामास हिरण्यस्य तथैव च ।

रत्नाञ्जलिमथैकं च ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥ ९३

विदेहराज्यं च तथा प्रतिष्ठाप्य सुतस्य वै ।

यतिधर्ममुपासंश्चाप्यवसन्मिथिलाधिपः ॥ ९४

सांख्यज्ञानमधीयानो योगशास्त्रं च कृत्स्नशः ।

धर्माधर्मौ च राजेन्द्र प्राकृतं परिगर्हयन् ॥ ९५

अनन्तमिति कृत्वा स नित्यं केवलमेव च ।

धर्माधर्मौ पुण्यपापे सत्यासत्ये तथैव च ॥ ९६

जन्ममृत्यू च राजेन्द्र प्राकृतं तदचिन्तयत् ।

एकमेव विभज्य सर्वेभ्यो ददौ । ☞ —^b) Ks. १ V1 Bo.
6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हिरण्यं तु (V1 B8 Ds
च) (for 'ण्यस्य). —^c) K1. 2. 4 तथा (for अथ).
K1 [ए]वैकं; V1 D4. १. 9 T G1-9. 6 M1. 3. 6 [ए]कैकं
(for [ए]कं च). M1 रत्नाञ्जलिरथैर (inf. lin. 'मै)कं.

94 ^a) K1 विदेहि (for विदेह). Ks -राजं (for
-राज्यं). K1 om. च. Ks. १ V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1.
n4 Ds D2. 3. 7. 8 T1 G2. 2. 6 तदा (for तथा). —^b)
B8 (marg.). 9 प्रतिष्ठाप्य (for 'ष्ठाप्य). M1. 5-7 सुते
परे (for सुतस्य वै). —^c) K2 यातिधर्मम्; B8 Das
Ds यतिधर्मान् (for 'धर्मम्). K1. 2 उपासीनो (for
उपासंश्च). —^d) K1 [अ]प्यासन्; D4. 9 [अ]प्यावसन्;
T2 G1 व्यवस्य (for [अ]प्यावसन्). Ks मिथिलाधिप.

95 ^a) K1 सांख्यं (for सांख्य). —^b) Dr T G1.
8. 6 M1. 5-7 नित्यशः (for कृत्स्नशः). —^c) Ks V1
Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 M1. 5-7 धर्माधर्मं
(for 'धर्मौ). ☞ Cs: अधर्मवद्धर्मस्यापि बन्धनहेतुत्वात् । ☞
—^d) K1. 2. 4 प्राकृतौ पर्यगाहत; D1 प्राकृतीरिह गर्ह-
यन्. ☞ Cn: प्राकृतम्, आविद्यकम् । ☞

96 G2 om. 96^a-97^b. —^a) Bo M1. 5-7 अनित्यम्;
Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cn (gloss: त्रिविधपरिच्छेद-
शून्यः) अनन्त; D1 अस्तं तम् (for अनन्तम्). K1 D4. 9
तं कृत्वा (for कृत्वा स). —^b) Dn1 आस्थितः (for
एव च). Dn4 नित्यं च बलमास्थितः. —^c) Bo. 8. 9
Das. 24 D2 धर्माधर्मैः; Dn4 'धर्मात् (for 'धर्मौ). Ks
धर्माधर्मौ पापपुण्ये. —^d) T2 G1 सत्यासत्यौ (for 'सत्ये).

97 G2 om. 97^a (cf. v. 1. 96). —^a) K4 जन्म-
मृत्योश्च; K1 D4. 9 M1. 5-7 जन्म मृत्युं (for जन्ममृत्यू).
—^b) T2 प्रकृतं (for प्रा'). Bo Das Dn1 Ds. 9

C. 12. 11824
B. 12. 319[6]. 100
K. 12. 323. 100

C. 12. 11824
B. 12. 319. 21. 100
K. 12. 323. 100

ब्रह्माव्यक्तस्य कर्मेदमिति नित्यं नराधिप ॥ ९७

पश्यन्ति योगाः सांख्याश्च स्वशास्त्रकृतलक्षणाः ।

इष्टानिष्टवियुक्तं हि तस्यौ ब्रह्म परात्परम् ।

नित्यं तमाहुर्विद्वांसः शुचिस्तस्माच्छुचिर्भव ॥ ९८

दीयते यच्च लभते दत्तं यच्चानुमन्यते ।

ददाति च नरश्रेष्ठ प्रतिगृह्णाति यच्च ह ।

ददात्यव्यक्तमेवैतत्प्रतिगृह्णाति तच्च वै ॥ ९९

आत्मा ह्येवात्मनो ह्येकः कोऽन्यस्तत्तोऽधिको भवेत् ।

एवं मन्यस्व सततमन्यथा मा विचिन्तय ॥ १००

यस्याव्यक्तं न विदितं सगुणं निर्गुणं पुनः ।

तेन तीर्थानि यज्ञाश्च सेवितव्याविपश्चिता ॥ १०१

न स्वाध्यायैस्तपोभिर्वा यज्ञैर्वा कुरुनन्दन ।

लभतेऽव्यक्तसंस्थानं ज्ञात्वाव्यक्तं महीपते ॥ १०२

तथैव महतः स्थानमाहंकारिकमेव च ।

अहंकारात्परं चापि स्थानानि समवाप्नुयात् ॥ १०३

ये त्वव्यक्तात्परं नित्यं जानते शास्त्रतत्पराः ।

तदचितयन्; D₁ T G₁. 8. 8 परिचितयन् (D₁ G₁ 'य'); M₁. 5-7 परिगृह्यन् (for तदचिन्तयत्). — °) D₁ om. ब्रह्मा. K₁. 2. 4 D₁ ब्रह्म व्यक्तस्य; K₁ V₁ B₁. 6-8 D₁ D₁. 1. 4 D₁ D₁. 2. 8 Ca (gloss: समभिव्याहारात् ब्रह्मणः अव्यक्तस्य च) व्यक्ताव्य' (for ब्रह्मा'). D₁. 8 धर्मेदम् (for क').

98 °) T₁ योग-; G₂ योगः (for योगाः). D₁ 4 सांख्यश. — °) K₂ सु- (for स्व). D₁ 4 G₁ लक्षणः. — °) K₆ B₁. 6-8 D₁ 4 D₁. 1. 4 D₁ D₁. 2. 5. 8 वियुक्तं; G₂ वियुक्तां (for वियुक्तं). K₁. 2 इष्टानिष्टा-दियुक्तं हि. ✽ Cs: इष्टानिष्टवियुक्तं, विषयसंपर्ककृतसुख-दुःखविहीनम् । ✽ — °) K₁ परात्मकं; D₁ 'परः; M₁. 6. 7 परापरं (for 'परम्). ✽ Cn: तस्यौ, स्थानुवदचल-मस्तीत्यर्थः । ✽ — °) D₁. 1. 4 D₁ T G₁. 8. 8 तदाहुरः; G₂ समाहुरः (for तमा'). K₁. 2. 4 नित्यत्वमाहुर्विद्वांसः. — °) K₁. 6. 7 B₁ D₁. 1. 4 D₁ D₁. 2. 8 G₁. 2 शुचि; V₁ B₁. 6. 8 D₁ 4 D₁. 5 M₁. 5-7 शुचिं (for शुचिस्).

99 °) K₁. 2 यश्च (for यच्च). — °) K₁. 2 यश्च (for यच्च). K₁ D₁. 8 यद्वत्तं चानुवर्तते. — After 99^{ab}, D₁ T G₁. 8. 8 Kumbh. ed. ins.:

781* अव्यक्तेनेति तच्चिन्त्यमन्यथा मा विचिन्तय ।

[T₁ अन्यथा च विचितयन् (for the post. half).]

— °) K₁ परश्रेष्ठ; D₁ नरः श्रेष्ठः; D₁ नरश्रेष्ठः (for 'श्रेष्ठ). — °) K₆. 7 प्रतिगृह्णाति; D₁. 9 परिगृह्णाति (for प्रति). D₁ 4 om. (hapl.) from यच्च up to गृह्णाति (in 99^r). K₁. 2. 4 यश्च वै (for यच्च ह). — B₁ D₁ G₂ om. (hapl.) 99^r. — °) D₁ व्यक्तम् (for [अ]-व्यक्तम्). K₆ B₁. 6. 7. 8 D₁. 1. 4 D₁ D₁. 8 ददात्यव्यक्त इत्येतत्; D₁ 8 'त्यव्यक्त इत्येते. — °) K₆. 7 D₁ गृह्णाति. V₁ B₁. 6. 7 D₁. 1. 4 D₁ D₁. 5. 7. 8 यच्च (for तच्च). V₁ ह (for वै).

100 °) K₁. 2. 4 आत्मैव हि; B₁ आत्मा चैव; D₁. 7 आत्मन्येव (for आत्मा ह्येव). G₂ [आ]त्मको (for 'नो'). G₁ ह्येकं (for ह्येकः). — °) K₆ V₁ B₁. 6-8 D₁ 4 D₁. 1. 4 D₁ D₁. 2. 8 तस्मात्परो (D₁ 4 'रा'); K₁ तत्रा-धिको; D₁ स्वत्ताधिको; D₁ ततोधिको; G₂ M₁. 5-7 तत्त्वाधिको (for स्वत्तोऽधिको). D₁ T G₁. 8. 8 तव (for भवेत्). — °) K₆. 7 एव (for एवं). — °) D₁ अन्यथात्मा (for अन्यथा मा). D₁ om. from विचिन्तय up to the end of this adhy. K₆ om. (hapl.) from चिन्तय up to तस्यावि (in 101^d). K₁. 2 [अ]विचितय (for विचिन्तय).

101 D₁ om. 101; K₆ om. up to तस्यावि (for both, cf. v. l. 100). — °) K₁. 4 यस्याव्यक्तं; D₁ 4 यस्याव्यक्तं; D₁ 1 यदव्यक्तं (for यस्या'). B₁ मा (for न). — °) T₁ सगुणाः (for 'णं'). — °) K₁ सेवितव्यो-विपश्चिता.

102 D₁ om. 102 (cf. v. l. 100). — °) M₁. 5-7 लभ्यते (for लभते). K₆ V₁ B₁. 7-9 D₁ 4 D₁ D₁. 2. 8 T₁ G₁. 2 M₁. 5-7 Ca (gloss: अव्यक्तिकं, अव्यक्त-रूपं, मोक्षसंस्थानम्) [S]व्यक्तिकं (D₁ 4 'क'); K₁ B₁ D₁ D₁. 4. 7. 8 T₁ G₂. 8 'क्तकं; D₁ 4 'क्तिसं- (for 'क्तसं'). K₂ 'संज्ञानं (for 'संस्थानं'). — °) K₆ ज्ञात्वाव्यक्तिं; G₂ व्यक्तं सम (for ज्ञात्वाव्यक्तं). K₄. 6 B₁. 8 (marg. as in text) D₁ 4 D₁ D₁. 8 महीयते (for 'पते'). ✽ Ca: ज्ञात्वा अव्यक्तं, शरीरादि आत्मतया ज्ञात्वा । ✽

103 D₁ om. 103 (cf. v. l. 100). — °) K₁. 2 D₁ 4 D₁ T₁ G₂ अहंकारिकम् (for आहं'). D₁ 4 D₁ 4 उच्यते; D₁ 4 एव तु. — °) K₆ B₁. 7. 9 परं वापि; K₁ D₁ पराणीह. — °) T₂ G₁ स्थानानि स तमाप्नुयात् (sic). ✽ Cs: स्थानानि, इन्द्रादिपदानि । ✽

104 D₁ om. 104 (cf. v. l. 100). — °) D₁ 4 D₁

जन्ममृत्युवियुक्तं च वियुक्तं सदसच्च यत् ॥ १०४

एतन्मयाप्तं जनकात्पुरस्ता-

त्तेनापि चाप्तं नृप याज्ञवल्क्यात् ।

ज्ञानं विशिष्टं न तथा हि यज्ञा

ज्ञानेन दुर्गं तरते न यज्ञैः ॥ १०५

दुर्गं जन्म निधनं चापि राज-

न्न भूतिकं ज्ञानविदो वदन्ति ।

यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्व्रतैश्च

दिवं समासाद्य पतन्ति भूमौ ॥ १०६

तस्मादुपासस्व परं महच्छुचि

शिवं विमोक्षं विमलं पवित्रम् ।

क्षेत्रज्ञवित्पार्थिव ज्ञानयज्ञ-

मुपास्य वै तत्त्वमृषिर्भविष्यसि ॥ १०७

उपनिषदमुपाकरोत्तदा वै

जनकनृपस्य पुरा हि याज्ञवल्क्यः ।

यदुपगणितशाश्वताव्ययं त-

च्छुभममृतत्वमशोकमृच्छतीति ॥ १०८

C. 12. 11836
B. 12. 31838, 112
K. 12. 323. 112

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

T G1. 3. 8 यस्य (for ये). K1 ब्रह्म; V1 स्थानं (for
नित्यं). —^b) K6 Da4 जानते. K1 B2 तत्परः. D1 T
G1-3. 8 M1. 5-7 जानीते (G2 जानते; M1. 5-7 जानते)
शास्त्रतः परं (T2 'रः'). —^c) K4. 6 V1 Bo. 6-8 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -विमुक्तं च; K7 D4. 9 -वियुक्तास्ते; T2
'क्तश्च (for 'क्तं च). —^d) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8
(marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विमुक्तं (for
वियुक्तं). K1. 2 मनःपथः; G2 सदसत्तत्त्वं (for सदसच्).
K7 D4. 9 गच्छं (D4 'च्छ)ति परमां गतिं.

105 Ds om. 105 (cf. v. l. 100). Das. a4 om.
105^{ab}. —^a) T2 M1. 7 मयोक्तं (for मयाप्तं). K2 जनकं
(for 'कात्). G2 पुनस्तान् (for पुर'). —^b) D4 वा
(for च). —T1 repeats नृप याज्ञवल्क्यात् after न (in
105^c). T2 याज्ञवल्क्यः; M1. 5-7 या (M5 य)ज्ञवल्कात्.
—^c) Ca ज्ञात्वा (for ज्ञानं). Ds1 विशिष्टं हि (for 'ष्टं).
D1 च (for न). Da4 M1. 5-7 यज्ञाज् (for यज्ञा).
❀ Ca: ज्ञानमेव विशिष्टं, न कर्म । ❀ —^d) K2 सर्गं
(for दुर्गं).

106 Ds om. 106 (cf. v. l. 100). —^a) B6 दिनं;
T2 निधनौ (for 'नं). —^b) K6 V1 Bo. 6-8 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2. 3. 7-9 T2 G1 भौतिकं; K7 D4 भौतिक-
(for भूतिकं). Ds om. from विदो up to विमोक्षं
(in 107^b). —^d) D1 T1 G1. 3. 8 M1. 5-7 भूयः (for
भूमौ).

107 Ds om. 107 (cf. v. l. 100). Ds om. up to
विमोक्षं (cf. v. l. 106). —^a) G1 महः (for महत्).

K6 V1 B1. 3. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds. 7 T1 G1. 3 Ms. 8
शुचिः (for शुचि). T2 तस्मादुपासस्व महच्छुचिः शिवं.
—^b) K2 हि मोक्षं; K7 D4. 9 विशोकं; Dn4 विमोक्ष-
(for 'क्षं). K1 Ds परमे (for विमलं). T2 विमोक्ष-
मेकं विमलं पवित्रं. —^c) K6 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4
Ds2 D2. 3. 8 क्षेत्रं ज्ञात्वा (for क्षेत्रज्ञवित्). K6 D1 पार्थिवं
(for 'व). Ds om. from ज्ञानयज्ञ up to याज्ञ (in
108^b). Ds ज्ञानयज्ञ. —^d) T2 उपास्य (for 'स्य).

108 Ds om. 108 (cf. v. l. 100). Ds om. up to
याज्ञ (cf. v. l. 107). —^a) Das. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8
Cp (gloss: यस्मिन्ब्रह्मणि उपनिषद् रहस्यज्ञानमस्य) यदुपनि-
षदम् (for उपनिषदम्). V1 Bo. 6. 3. 9 अथाकरोत् (for
उपा). V1 Bo तदासौ; B1. 8 Das. a4 T2 तथा वै;
B2 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तथासौ (for तदा वै). K1.
2. 4 उपनिषदमुपाकरोत् दातां (K1 दाता). —^b) K1. 2
जनकमुत्तस्य. K1. 4. 7 पुरो ह; K2 परा ह; Dn4 G1 पुरो
हि; D1 T1 Gs. 6 पुरापि (for पुरा हि). K1 याज्ञवल्क्यः;
G2 M1. 5-7 यज्ञवल्कः. Ds जनयज्ञमुपास्य वै नृपस्य पुरा
ह याज्ञवल्क्यः (corrupt). —^c) B1 तद् (for यद्).
Ds गणितं (for गणित). K2 शाश्वताव्ययं; Dn4 'व्ययः;
D1 T G1. 3. 8 'व्ययस्; M1 'व्यक्तं (for 'व्ययं). M1.
तु (for तत्). —^d) V1 M1. 6 अमृतम् (for अमृतत्वम्).
K1. 2. 4 अं (K4 अं)चतीति; K6 B6 (marg.) T2 G1. 2
ऋच्छ (K6 'च्छ)ति; V1 Bo. 7. 8 (orig.). 9 Das. a4
Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 अच्छतेति; B6 (orig.). 3 (marg.)
अहति; D1 ऋच्छतेति; M1. 5-7 आच्छतीति (for
ऋच्छतीति).

३०७

C. 12. 11837
B. 12. 520119.1
K. 12. 324.1

युधिष्ठिर उवाच ।

ऐश्वर्यं वा महत्प्राप्य धनं वा भरतर्षभ ।
दीर्घमायुरवाप्याथ कथं मृत्युमतिक्रमेत् ॥ १
तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
रसायनप्रयोगैर्वा कैर्नोपैति जरान्तकौ ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भिक्षोः पञ्चशिखस्येह संवादं जनकस्य च ॥ ३

वैदेहो जनको राजा महर्षिं वेदवित्तमम् ।

पर्यपृच्छत्पञ्चशिखं छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ४

केन वृत्तेन भगवन्नतिक्रामेज्जरान्तकौ ।

तपसा वाथ बुद्ध्या वा कर्मणा वा श्रुतेन वा ॥ ५

एवमुक्तः स वैदेहं प्रत्युवाच परोक्षवित् ।

निवृत्तिर्नैतयोरस्ति नानिवृत्तिः कथंचन ॥ ६

न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः क्षपाः ।

सोऽयं प्रपद्यतेऽध्वानं चिराय ध्रुवमध्रुवः ॥ ७

Colophon om. in Ds; Ś1 Ds missing; Ks. 5 B1-3 Da1. 22 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Subparvan*: K1. 2. 4. 5. 7 V1 B2-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 4. 1-9 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4 V1 B2. 7 Da4 Dn1 D2. 3. 8 T1 G2. 6 M1. 5-7 याज्ञवल्क्य (M1. 5-7 याज्ञवल्क्य) जनकसंवादः समाप्तः; Ks B2. 3. 9 Da3 Ds T1 (also) G2. 6 (also) याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; K1 D4. 9 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे ज्ञानोपदेशः समाप्तः; M1. 5-7 (all also) ज्ञानप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ks 47; B2 145; Dn1 144; Dn4 Ds2 M5 142; Ds 139; T1 G2 141; G1. 3 M1. 6. 7 140. — *Śloka no.*: Da4 108; Dn1. n4 112; Ds 110.

307

 This adhy. is missing in Ś1 Ds (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 °) K2. 4 D1 T G1. 3. 6 M1. 5-7 सु- (for वा). — °) K1. 3 पुरुषर्षभ (for भरत). — °) G2 वायुर् (for आयुर्). D4 om. (hapl.) from वाप्याथ up to प्रयोगै in (2°). — °) Dn1 मृत्युर्; Ds मृत्योर्. K1 D1 कथं मृत्योरप (D1 रूप-)क्रमेत्.

2 D4 om. up to प्रयोगै (cf. v. l. 1). — °) V1 B2 M1. 5. 7 वै (for वा). — °) Ds om. from कर्मणा up to अत्रा in (3°). — °) K1. 3 रसायनोपयोगैर्वा. — °) K4. 6 V1 B2. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कैर्नोपैति; K1 Ds को नोपैति; D4 को नोपैति; D1 T G1. 3. 6 केनापै (T1 'पै' ति (for कैर्नोपैति). K1 जरा-नुक्ते (sic); K2 'तिकौ; K3 जनार्तिकौ (for जरान्तकौ).

3 Ds om. up to अत्रा (cf. v. l. 2). — °) D1 T G1. 3. 6 [अ]पि (for [ह]ह). — °) K1. 3 M5 ह; D1 T1 G2. 6 वै (for च).

4 °) K1. 2. 4. 7 V1 B2 विदेहो (for वैदेहो). — °) K4 Da4 Ds1 D2. 3 महर्षिर्; Da3 Dn4 D4 महर्षि- (for महर्षि). Da3. 24 वेदपारगं; D2 'वित्तम (for 'वित्तमम्). — °) G2 भिन्न- (for छिन्न). K1 'संशयः.

5 °) G1 को*युक्तेन (for केन वृत्तेन). K1 Da4 भगवान्. — °) Dn4 अतिक्रान्तिः; Ds निष्क्रामेत् (for अतिक्रामेत्). — °) B2. 7. 9 Da3 Dn1 Ds D2. 3. 8 T1 G2. 6 वा बुद्ध्या (by transp.).

6 °) K4 Dn1. n4 D2. 4. 1-9 G1 M5. 6 [अ]परोक्ष-वित्; Ds स मोक्षवित्; Cs परोक्ष* (as in text). ☞ Cs: परोक्षवित्, कालजः । ☞ — °) K1 निवृत्तिः; Ds निवृत्तिः; M6 विवृत्तिर् (for निवृत्ति). K4 B2. 8 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 न तयोर् (for नैतयोर्). — °) T1 G2 का न (G2 नि) वृत्तिः; G1 नानिवृत्तिः; M1. 5 नातिवृत्तिः; Ca (gloss: स्वभावानुभावानुपरमो) नानि* (as in text). K1 अथात्मनि; K2. 4 कदाचन (for कथं°).

7 °) D1 T1 G2 स (D1 न) सामानि (for न ह्यहानि). — °) T1 G2 न सामा (by metathesis); G2 मनसा (for न मासा). K1 (sup. lin. as in text) पुनः; D4. 9 क्षपाः; M1. 5-7 समाः (for क्षपाः). — °) B2 स्वयं; Dn4 मोघं; D1 सो यः; G2 योयं (for सोऽयं). ☞ Cp: अध्वानं, संसारपथम् ॥ Cs: जन्ममरणादिप्रबन्धम् । ☞ — °) Da3. 24 नचिराद् (for चिराय). K6. 7 V1 D5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 7 अध्रुवं; B2. 9 Da3. 24

सर्वभूतसमुच्छेदः स्रोतसेवोद्यते सदा ।
 उद्धमानं निमज्जन्तमप्युवे कालसागरे ।
 जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिदभिपद्यते ॥ ८
 नैवास्य भविता कश्चिन्नासौ भवति कस्यचित् ।
 पथि संगतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः ।
 नायमत्यन्तसंवासो लब्धपूर्वो हि केनचित् ॥ ९
 क्षिप्यन्ते तेन तेनैव निष्टनन्तः पुनः पुनः ।

कालेन जाता जाता हि वायुनेवाभ्रसंचयाः ॥ १०
 जरामृत्यु हि भूतानां खादितारौ वृकाविव ।
 बलिनां दुर्बलानां च ह्रस्वानां महतामपि ॥ ११
 एवंभूतेषु भूतेषु नित्यभूताश्रुवेषु च ।
 कथं हृष्येत जातेषु मृतेषु च कथं ज्वरेत् ॥ १२
 कुतोऽहमागतः कोऽसि क्व गमिष्यामि कस्य वा ।
 कस्मिन्स्थितः क्व भविता कस्मात्किमनुशोचसि ॥ १३

C. 12. 11850
B. 12. 220(19); 4
K. 12. 324. 14

अव्ययं (for अध्रुवः).

8 *) K4. 1 Da1 Da2 D4 T2 G1. 2 M1 -समुच्छेद-
 (Da2 'द'); D1 -समुच्छेदः (for -समुच्छेदः). — *)
 K1. 2 ओ (K2 ओ) तस्येव; K4 स्रोतस्येव; K6. 1 Bo
 D2. 9 स्रोतसे (K1 D2 'सै') व; B9 स्रोतसश्च; Da4
 'सो वा; D1 T G1-3. 6 M1. 5. 1 'सैव (for 'सेव).
 K6 [उ]द्यते; G2 [उ]च्यते (for [उ]द्यते). K3 सदै
 (sic); K4 पदै; Dn1 तदा; D1 T1 G2. 6 जवात्;
 G2 तथा (for सदा). D5 स्रोतसापोद्यते सदा; D4
 स्रोतसेवाद्यते सदा. — *) B6. 3. 9 Da3 Dn4 Da2 D2. 8.
 5. 1 T G1. 3. 6 M1. 6 उ (G6 दौ) द्यमानं (T1 G1. 3. 6
 'नद्य'); B1 Cp (gloss: तापत्रयेणामिभूयमानं) तुद्यमानं
 (for उद्यमानं). K1. 2. 4 B7. 9 G1. 2 M1. 6. 1 च मज्जन्तम्
 (G1 'स्तौ'); T1 G2. 6 तु मज्जन्त्याद् (sic) (for निमज्ज-
 न्तम्). — *) K1 जरामृत्युर्; T2 G1 जरामृत्यु. T
 G1. 8. 6 -महाग्राहौ (for 'ग्राहे). — *) K1. 2. 4 कथंचिद्
 (for न कश्चिद्). D5 अपि मुच्यते; D1 T2 G1 C5
 (gloss: अतिवर्तयति, तारयतीत्यर्थः) अतिवर्तते; T1 G2. 6
 अतिपद्यते; M1. 5-7 अवबुध्यते (for अभिपद्यते).

9 9^{ab} = (var.) 12. 28. 39. 50. — *) G2 किंचिन्
 (for कश्चिन्). K6 V1 Bo. 6-8 Da3. 24 Dn4 D5 D2.
 2. 8 M1. 5-7 कश्चिद्भवति. — *) D5 कर्हिचित् (for
 कस्य). — 9^{cd} = 12. 37*. — *) Da3. 24 सर्गतम्;
 D1 T1 G2. 6 संगमम् (for 'तम्). — *) M6 बुद्धिभिः
 (for बन्धुभिः). — 9^{ef} = 12. 28. 51^{ab}. — *) M1
 संवादो (for 'वासो). ☞ Cs: अत्यन्तसंवासः, अविनाशी
 सहवासः । ☞ — *) K6 Br कस्यचित्; D5 कर्हि (for
 केन).

10 *) D4 क्षिप्यन्ते; D5 क्षिप्रं ते; D1. 3 T2 G1
 क्षिप्यते (for क्षिप्यन्ते). D5 न च (for the first तेन).
 D4 [ह]व (for [ए]व). — *) K2 निष्ठवन्तः; K4. 1 D2
 निष्ठावन्तः; D5 T1 G2. 6 तिष्ठवन्तः; D5 निःसृतं नः; D1
 तिष्ठन्तः; D5 तिष्ठतन्नाः (sic); T1 G1 तिष्ठवन्तः; C2

(gloss: कूर्दन्तः) Cp (gloss: अव्यक्तध्वनिं कुर्वन्तः)
 निष्टनन्तः (as in text). — *) Bo. 1 याता (for the
 first जाता). K4. 6 Bo. 1 Dn1. n4 D5 D2-3. 3 याता
 हि; D5 हि नरा (for जाता हि). B9 Dn1. n4 [ए]व
 (for [ह]व). — *) K1. 1 G2 अभ्रसंचयाः; K1. 4
 अभ्र संचयाः (for अभ्रसं).

11 *) V1 जरामृत्युर्; Dn4 'मृत्यु. — *) Dn4
 बलीनां.

12 *) K6 नित्येषु; Bo. 1. 8 (marg.) Dn1. n4 D5
 D2. 8. 8 Cs (gloss: कार्यकारणसंघाताध्यक्षः) भूतात्मा; B9
 D5 lacuna (by hapl.) (for भूतेषु). — *) K1. 2. 4. 6
 Bo. 6. 1. 8 (marg.) Dn1. n4 D5 D2. 8. 5. 3 M1. 7 नित्य-
 (K1. 2. 4 'त्यं) भूतोद्यु (K1. 2. 4 'ताद्यु; K6 'तेद्यु) वेपु
 च. — *) B1 Dn1. n4 D5 D2. 8. 3 हि हृष्येज्; C5
 (gloss: द्रोहं नाचरेत्) न दुह्येद् (for हृष्येत). K1
 (marg. as in text) यातेषु (for जातेषु). — *) Da3
 lacuna (by hapl.); G2 M1. 5-7 वृत्तेषु (for मृतेषु).
 K6 Bo. 6-8 Da3. 24 Dn1. n4 D5 D2. 8. 1. 8 T G1-3. 6
 M1. 5. 6 न संज्वरेत्; D5 M1 न संचरेत् (for कथं
 ज्वरेत्).

13 With 13, cf. 12. 28. 40^{ab}. — *) T G1. 3. 6
 कुतस्त्वम् (for कुतोऽहम्). B6 कोसि; T1 G2. 6
 कासीः; T2 G1 कासु (for कोऽसि). — *) K1. 2 न
 (for क्व). K1. 2 D1 [आ]गमिष्यामि; T G1. 3. 6 गमि-
 ष्यसि (for 'स्यामि). D5. 1 कर्हिचित् (for कस्य वा).
 — D5 om. 13^{cd}. — *) D1 T1 G2. 6 पतितः (for
 भविता). — *) K1. 2. 4. 1 D4. 9 कस्मिन्; T G1-3. 6
 कः सन् (for कस्मात्). K1 अनुशोचति; Bo M1. 5-7
 'शोचिमि; B9 अपि शोचसि (for अनुशो). — After
 13, D5. 1 ins. :

782* सत्यश्च ते यथात्मा च त्यक्तः स्वात्मिनेन च ।

14 *) K1 G2. 3 दृष्ट्वा; D4 प्रष्ट्वा; D1 नष्ट्वा; D5

C. 12. 11851
B. 12. 320(19) 15
K. 12. 323. 15

द्रष्टा स्वर्गस्य न ह्यस्ति तथैव नरकस्य च ।

आगमांस्त्वनतिक्रम्य दद्याच्चैव यजेत च ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

३०८

युधिष्ठिर उवाच ।

अपरित्यज्य गार्हस्थ्यं कुरुराजर्विसत्तम ।

कः प्राप्नो विनयं बुद्ध्या मोक्षतत्त्वं वदस्व मे ॥ १

संन्यस्यते यथात्मार्यं संन्यस्तात्मा यथा च यः ।

परं मोक्षस्य यच्चापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

जनकस्य च संवादं सुलभायाश्च भारत ॥ ३

इष्टा; T₁ यष्टा (for द्रष्टा). K₆ B₈ D_{as}. 24 कोस्तीह;
K₇ B_o. 7-9 D_{n1}. n4 D_s D₂-4. 8 कोन्योस्ति; V₁ M₁. 5-7
को ह्यस्ति (for न ह्यस्ति). — ^b) D₇ T G₁. 3. 6 नरकस्य
तथैव च. — ^d) T₁ G₂. 6 वा (for the second च).

Colophon. Ś₁ D_s missing: K₂. 5 B₁-5 D_{as}. 22
D_{n2}. n8 D₁ G₂. 5 M₁-4 absent. — Sub-parvan: K₁.
2. 5. 7 V₁ B_s. 7. 9 D_{as}. 24 D_{n1}. n4 D_s D₂-5. 7-9 T₁
G₁-2. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁. 2. 4. 6. 7
V₁ B_o. 6-9 D_{as}. 24 D_{n1}. n4 D_s D₂-5. 8. 9 G₂ M₁. 5-7
पंचशिखजनकसंवादः. — Adhy. no.: (figures, words
or both): K₆ 48; B₇ T₁ G₆ 142; B₈ 146; D_{n1}
145; D_{n2} D_{s2} G₈ M₅ 143; D_s 140; T₂ 155;
G₁ M₁. 6. 7 141; G₂ 157. — Śloka no.: D_{as} D_{n1}.
n4 D_s 15.

308

☞ This adhy. is missing in D_s (cf. v. l. 12.
283. 15). Ś₁ is missing up to नरेन्द्रे (in 76) (cf.
v. l. 12. 274. 13).

1 ^a) K₁. 2 D_{as} गार्हस्थ्यं. D₇ परित्यज्य च गार्हस्थ्यं.
— ^b) K₆ सत्तमं; D_{as} सत्तमः. — ^c) K₆ विलयं;
B₈ (orig.) [s]तिलयं; B₈ (marg.) निलयं; D_s [s]ति
स्वर्यं (for विनयं). D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 कः प्राप्नो
नृपतिः सिद्धिः; G₂ कः प्राप्नोति पतिः सिद्धिः. ☞ C_n:
विनीयते, विलीयतेऽसिद्धिति विनयो लयस्थानं, मोक्षतत्त्वम् ॥
☞ P: विनयं, विशिष्टज्ञानम् । बुद्ध्या, समवायागकौशलेन । ☞

— ^d) K₁. 2. 4 T₂ G₁ मोक्षे (for मोक्ष-). K₁. 2 तथ्यं
(for तत्त्वं).

2 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₁. 2 D_{as}. 24
C_a संन्यसति; V₁ B_o. 6-8 D_{n1}. n4 D_{s2} D_s. 5. 7 T
G₂. 6 M₇ स न्यस्यते; G₂ यद्यस्य ते; C_s व्यक्तस्य (for
संन्यस्यते). K₁. 2. 4. 6 B₈ (marg.) D_{n4} यथात्मानं; K₇
D₁. 5. 7. 9 यथात्मा च; B_o यथात्मार्यं; C_p. 8 यथात्मार्यं
(as in text). — ^b) K₆ B₆-9 D_{n1} D_s D₂. 3. 8
G₂ C_n (gloss: व्यक्तस्य, स्थूलदेहस्य आत्मा, लिङ्गदेहः)
C_s व्यक्तस्यात्मा; K₇ V₁ B_o D_{as} D_{n4} D₄. 5. 7. 9
त्यक्तस्यात्मा; T₁ G₁. 3. 6 व्यक्तस्यात्मा; T₂ त्यक्तस्यात्मा
(for संन्यस्यात्मा). D_s. 7 तथा; M₁. 5-7 भवेच्च (for
यथा). K₂ B_o. 8 D_{n1}. n4 D_s D₂. 3. 8 च यत्; K₆
द्वयं; K₇ D_{as} D₄. 9 भवेत्; V₁ च यं; B₈. 7. 9
त्वयं; B₈ (marg.) D_s. 7 च तत्; T G₁. 3. 6 C_s च तं
(for च यः). D_{as} C_a व्यक्तस्यात्मा (C_a व्यक्तः स्याद्वा)
यथा द्वयं. ☞ C_n (reading व्यक्तस्यात्मा): व्यक्तस्य स्थूल-
देहस्य आत्मा स्वरूपं यथा संन्यस्यते, त्यज्यते । ☞ — ^c)
K₂ D_{n4} परं; T₁ G₁. 3. 6 पारं (for परं). K₂ यश्च
(for यच्च).

3 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). D_{s1} om. the ref.
— ^a) ☞ C_s: अत्र, संन्यासपथि । ☞ — ^d) D₂. 5. 9
transp. जनकस्य च and सुलभायाश्च. D_{as} संवादे (for
'दं). K₂ सुलभायाश्च (for सु').

4 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₁ स न्यास्य; K₆
संन्यास- (sic); V₁ B_o. 6-9 D_{as} D_{n1}. n4 D_s D_s. 5. 7 T₂
G₂ M₁. 5-7 स न्यास-; T₁ G₂. 6 स न्यासी (for संन्यास).

संन्यासफलिकः कश्चिद्भव नृपतिः पुरा ।
 मैथिलो जनको नाम धर्मध्वज इति श्रुतः ॥ ४
 स वेदे मोक्षशास्त्रे च स्वे च शास्त्रे कृतागमः ।
 इन्द्रियाणि समाधाय शशास वसुधामिमाम् ॥ ५
 तस्य वेदविदः प्राज्ञाः श्रुत्वा तां साधुवृत्तताम् ।
 लोकेषु स्पृहयन्त्यन्ये पुरुषाः पुरुषेश्वर ॥ ६
 अथ धर्मयुगे तस्मिन्योगधर्ममनुष्ठिता ।
 महीमनुचचारैका सुलभा नाम भिक्षुकी ॥ ७

तथा जगदिदं सर्वमटन्त्या मिथिलेश्वरः ।
 तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः ॥ ८
 सा सुसूक्ष्मां कथां श्रुत्वा तथ्यं नेति ससंशया ।
 दर्शने जातसंकल्पा जनकस्य बभूव ह ॥ ९
 ततः सा विप्रहायाथ पूर्वरूपं हि योगतः ।
 अविभ्रदनवद्याङ्गी रूपमन्यदनुत्तमम् ॥ १०
 चक्षुर्निमेषमात्रेण लघ्वस्त्रगतिगामिनी ।
 विदेहानां पुरीं सुभूर्जगाम कमलेश्वरा ॥ ११

C. 12. 11852
B. 12. 311[20] II
K. 12. 325. 11

Das Ds Ts G1 -फलिकः; T1 Gs फलितः; Gs M1.5-7
 -पथिकः (M1 'तः') (for -फलिकः); Ks.4 संन्यस्य हि
 किलः कश्चिद्. ❧ Ca: संन्यासफलिकः, संन्यासं विना
 संन्यासफलवान् ॥ Cn: संन्यासफलं सम्यग्दर्शनं, तदस्या-
 स्तीति। ❧ —^a) Gs मैथिले (for 'लो'). Dr T G1-8.6
 M1.5-7 राजा (for नाम). —^a) Das श्रुतेः; Das
 Ts श्रुतिः; Da.5.6 स्पृहयः (for श्रुतः).

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ds.7 T G1-8.6
 M1.5-7 वेद- (for वेदे). V1 B8 (marg. as in text)
 -धर्मे; Gs M1.5-7 -शास्त्रं (for -शास्त्रे). B8 (marg.
 as in text) वै (for च). Kr Da.9 स वेद (Da 'दे-
 शास्त्रे मोक्षे च. —^b) Ks स्वशास्त्रे; Bc.6 Das Ds2
 (by corr.) स्वशास्त्रे च; B8 (marg.) स्वे शास्त्रे च;
 Ds तत्त्वशास्त्रे; Dr T1 Gs.6 वेदशास्त्रे (for स्वे च शास्त्रे).
 Kr Bo.6.7.9 Das.44 Dn1. n4 Ds Da.2.5.7-9 T1 Gs.6
 कृतधर्मः; Gs कृतागमे (for 'गमः'). V1 B8 स्व (B8
 स्वे) शास्त्रे कृतनिश्चयः. ❧ Cn: स्वे शास्त्रे, दण्डनीतौ ॥
 Cs: अर्थशास्त्रे। चशब्दात् धर्मशास्त्रे च। ❧ —^a) Kr
 शशास; Da शशास; Dr T1 Gs.6 यशसा (for श-
 शास). Kr पृथिवीम् (for वसुधाम्).

6 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^b) V1 -वृत्तितां
 (for -वृत्तताम्). —^a) Kr Dn4 स्पृहयति. B8 Ds.7
 एते (for अन्ये). T1 Gs.6 लोकेषु चारुहंसस्यै; Ts G1
 'स्वस्पृहयंस्यस्यै; Gs 'पु प्रापयति स्य; Ca सर्वलोके प्रगा-
 यति. —^a) K1.2.4 पुरुषवर्म; Kr B1 Ds Gs M1.
 5-7 पुरुषेश्वरं (B1 'रः').

7 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Da4 कर्मयुगे;
 Dr T1 Gs.6 त्रेता; Cs (gloss: कृतयुगे) धर्म (as in
 text). Br अथ तस्मिन्युगे धर्मो. —^b) K1.6 Da4
 अनुष्ठिताः (for 'ता'). ❧ Cn: अनुष्ठिता, कर्तार कः
 (Pāṇini 3. 4. 72)। ❧ —^a) K1.2 अवचचार; Ts
 अनुपचार (for 'चचार'). Gs M1.5-7 चचार वसुधामेका.

—^a) K1 स्वलभा (for सु'). K1.6 भिक्षुकी; Da4
 भिक्षुका.

8 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 तथा;
 Dn4 तथा (for तथा). Ks V1 Bc-9 Das.44 Dn1. n4
 Ds Da.2.8 कृत्स्नम् (for सर्वम्). —^b) Kr अट्या.
 Ks Da4 Dn4 मिथिलेश्वर; Kr मैथिलेश्वरः. —^a) Ts
 श्रुते (for श्रुतो). Ks Da.9 मोक्षी (for मोक्षे).
 K1.2 तत्र श्रुतो (Ks 'तौ) मोक्षपरः. —^a) ❧ Ca:
 त्रिदण्डिभिः, यतिव्रतिभिः। ❧

9 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks Bo Dn1.
 n4 Ds Da.2.8 सातिसूक्ष्मां; Bc.7 Das.44 सा सूक्ष्मां
 च; B8 साव (marg. सापि) सूक्ष्मां; Ds Ts सा च (Ts
 तु) सूक्ष्मां; Gs साधुक्रमां; M1.5-7 सा सुसूक्ष्माः (for
 'क्ष्मां'). M1.5-7 कथाः (for कथां). Kr Da.9 सा सु-
 श्रु (Da 'सू' क्षमकथं श्रुत्वा. —^b) K1 Das तथा नेति;
 Ks तथ्यं नीतिः; Da4 तथ्यतेति; Dr कथ्यतेति; T1
 Gs कथां ते तु; Gs तथ्यं नैति; M1.5.7 कथ्यं नेति
 (for तथ्यं नेति). K1.2 सुसंशया; Kr Das सशं;
 Br शशंस या; Ds1 न संशया; Ds सशंकया (for
 ससंशया). Dn4 तथ्यं ते चेति संशया. —^a) Gs दर्शिते
 (for दर्शने). —^a) V1 B8 (marg. as in text)
 सा (for ह).

10 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1.2.4.6
 V1 Bo.7-9 Das.44 Dn1. n4 Ds Da.2.7.8 T1 Gs.6
 तत्र (for ततः). Dr T1 G1.8.6 विप्रभायाथ; Gs [अ]-
 पि प्रहायाथ (for विप्रहा). K1.2.4 [अ]त्र; Ks Da
 [अ]र्थ- (for [अ]थ). —^b) Da corrupt; Gs पूर्वरूपवि-
 योगतः. ❧ Cp: पूर्वरूपं, भिक्षुकवानुरूपम्। ❧ —^a)
 Das आविभ्रद्. T1 Gs अभिभूयानवद्याङ्गी. —^a) G1
 अन्यम् (for अन्यद्).

11 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks चक्षुः;
 Da4 चक्षुर (for चक्षुर्). —^b) K1.2 लघ्वस्त्रः; Ks

C. 12. 1163
B. 12. 321 (50). 12
K. 12. 335. 12

सा प्राप्य मिथिलां रम्यां समृद्धजनसंकुलाम् ।

भैक्षचर्यापदेशेन ददर्श मिथिलेश्वरम् ॥ १२

राजा तस्याः परं दृष्ट्वा सौकुमार्यं वपुस्तथा ।

केयं कस्य कुतो वेति बभूवागतविस्मयः ॥ १३

ततोऽस्याः स्वागतं कृत्वा व्यादिश्य च वरासनम् ।

पूजितां पादशौचेन वराब्जेनाप्यतर्पयत् ॥ १४

गजेंद्रः; G₂ लवस्तु (for लवस्त्र-). —^a) K₁. 3. 4 वे-
(K₁ वै) दाहानां (for विदे). K₁ D₁ पुरं; K₂. 4 परं;
K₆ Dn₁ M₁. 5. 1 पुरी; K₇ पुरा; D₅ गतिं; D₇ पदं;
T₁ G₂. 6 पतिं (for पुरी). K₄. 1 V₁ Bo. 6-9 D₂. 2
Dn₁ D₂. 5. 8 सुभूर; K₆ सुभु (for सुभूर). —^d)
K₁. 3. 4 जलजेक्षणा (K₁ 'णाः') (for कमले).

12 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) D₅ स; T₁
G₂. 6 स (for सा). —^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 D₂. 2
Dn₁. 4 D₂ D₂. 2. 8 प्रभूत; D₅ अत्यर्थ- (for समृद्ध-).
K₁ D₂. 1 संकुलं. —^c) K₄. 1 V₁ Br. 8 D₂. 4. 9
G₁ M₁. 5. 6 भैक्ष-; Dn₁ मोक्ष- (for भैक्ष-). B₈ -चर्यो-
पदेशेन (for -चर्या-). —^d) T G₁. 3. 6 ददर्श मिथिला-
विषं.

13 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). —^b) K₂ सौकु-
मार्या; K₇ D₂. 9 शृङ्गं चारु. K₇ गुरुस् (for वपुस्).
K₆ V₁ Bo. 6-9 D₂. 2. 8 Dn₁. 4 D₂ D₂. 2. 8 तदा (for
तथा). —^c) G₂ सुता (for कुतो). —^d) D₇ गत-
(for [अ]गत-).

14 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₁ दृष्ट्वा;
K₂. 4 पृष्ट्वा (for कृत्वा). —^b) D₂. 2. 8 व्यादिश्य (for
'इय'). D₅ व्यादिश्य वरमासनं. —^c) D₅ पूजितो (for
'तां'). T₁ G₂. 6 पूजितां पादयोश्चैनाम्. —^d) D₂. 1 D₅
पराब्जेन; T₁ G₂. 6 अथा (for वरा). K₁. 3. 4 [अ]नु-
(K₁ 'न्व') तर्पयत्; K₇ [अ]भितं; D₁. 5. 9 M₁. 5. 6
[अ]भ्यं; G₂ च तं (for [अ]प्यतं). M₁ वराब्जेनाभ्य-
तर्पयन्.

15 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). D₇ transp. 15^a
and 15^b. —^a) K₇ युक्तवती; Dn₁ सुक्तं; D₅ सुक्तं
(for युक्तं). K₁ D₂. 2. 8 Ca (gloss: पीतवती)
पीता; D₅ प्रीत्या; T₂ प्रीतां (for प्रीता). T₁ G₁.
3. 6 अथ मुक्तवती प्रीता; Cp अपीतापीतरती (sub-
metric). —^b) T G₁. 3. 6 राजा तां मन्त्रिभिर्वृतः. —^c)
K₁. 3. 4 T₁ G₂. 6 समाभाष्यविदां मध्ये. ☞ Cn: सर्वभाष्य-
विदां, सूत्रार्थज्ञानाम् ॥ C₂: सांख्ययोगतर्कशास्त्रादिविदां ॥

अथ भुक्तवती प्रीता राजानं मन्त्रिभिर्वृतम् ।

सर्वभाष्यविदां मध्ये चोदयामास मिश्रुकी ॥ १५

सुलभा त्वस्य धर्मेषु मुक्तो नेति ससंशया ।

सत्त्वं सत्त्वेन योगज्ञा प्रविवेश महीपते ॥ १६

नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्य रश्मीन्संयोज्य रश्मिभिः ।

सा स संचोदयिष्यन्तं योगबन्धैर्बन्ध ह ॥ १७

—^d) T G₁. 3. 6 मिश्रुकीं (for 'की'). ☞ C₂: चोदया-
मास, सांख्येयमिव पप्रच्छ ॥ Cp: परीक्षयामास । ☞

16 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). Before 16, D₇
G₂. 6 ins. सुलभावाच. —^a) K₁ स्वलभा. K₄. 6 तस्य;
K₇ D₁. 9 स्वस्य; C₂ अस्य (for त्वस्य). D₇ T₁ G₂
सुलभा त्वहमार्येषु. ☞ C₂: अस्य धर्मेषु, नित्यनैमित्ति-
केषु, क्रियमाणतया दृश्यमानेषु सत्सु, मुक्तोऽयमफलाकाङ्क्षी
विहितस्वाकर्म कुरुते, यद्वा कामुक इति ॥ C₂: धर्मेषु छन्न-
चामरादिषु राजचिह्नेषु । ☞ —^b) K₆ युक्ते; Bo. 8
(marg. as in text) युक्तो; D₂. 1 मुक्ते; Dn₁ भुक्तो;
D₅. 1 मुक्ता (for मुक्तो). K₆ ससंशया; B₇ शशंस या;
Dn₁ सुसंशया; T₂ न संशयं. —^c) D₅ सद्यं; D₅
(also) सत्यं; D₇ स स्वां; T₁ G₂. 6 सा स्वां; Cn
(gloss: बुद्धि) Cp (gloss: चित्तं) C₂ (gloss: मानसं
भावं) सत्त्वं (as in text). D₅ सद्येन; D₇ सद्येन;
C₂ (gloss: मनोजन्मना, भावविशेषेण) सत्त्वेन (as in
text). K₇ M₁. 5. 1 योगज्ञा; D₂ (marg. as in text)
सत्यज्ञा (for योगज्ञा). —^d) D₂ om. 16^d-17^c. —^e)
K₁ प्रविवेश; D₇ T₁ G₂. 2. 6 प्रविष्टाहं; T₂ G₁ 'ष्टाभूत्
(for 'वेश). V₁ Bo. 6-9 D₂. 2. 8 Dn₁. 4 D₂ T₂
M₁. 5-1 महीपते: (for 'पते).

17 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). D₂ om. 17^{ab} (cf.
v. l. 16). —^a) K₂ lacuna; D₂. 1 यस्य (for अस्य).
—^b) K₂ रश्मीं; G₁ M₁ रश्मि (for रश्मीन्). K₄. 1
V₁ Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.) 9 D₂.
2. 8 Dn₁. 4 D₂ D₂. 2. 8 G₁ संयम्य; K₆ संपद्य
(for संयोज्य). ☞ Cp: स्वाधीनैः सर्वैः स्वेन्द्रियैः, जन-
कस्य सर्वोणीन्द्रियाणि स्ववशे कृत्वा । ☞ —^c) K₂. 4 om.
17^{ad}. —^d) K₁ सा स; G₂ साधु (for सा स). K₆
सहस्रं योज्यं (sic); K₇ Dn₁. 4 D₂ D₂. 2. 8. 5. 7. 8
सा स तं चोदयिष्यन्ती (Dn₁ 'स्यन्ति; D₇ 'स्यन्तु); V₁
D₂. 1 सा स सं (D₂. 1 यस्मात्सं) चोदयिष्यन्ती; D₅ सा स
संयोजयिष्यन्तं; T₁ G₂. 6 साधु (G₂ सा स) तं चोदयिष्यन्तं.
☞ Cn (reading) चोदयिष्यन्ती: प्रष्टुमिच्छन्ती ॥ Cp
(reading) संनोदयिष्यन्तं; प्रष्टुकामं । ☞ —^e) D₇ T G₂

जनकोऽप्युत्सयत्राजा भावमस्या विशेषयन् ।
प्रतिजग्राह भावेन भावमस्या नृपोत्तमः ॥ १८
तदेकस्मिन्नधिष्ठाने संवादः श्रूयतामयम् ।
छत्रादिषु विमुक्तस्य मुक्तायाश्च त्रिदण्डके ॥ १९
भगवत्याः क चर्येयं कृता क च गमिष्यसि ।

कस्य च त्वं कुतो वेति पप्रच्छैनां महीपतिः ॥ २०
श्रुते वयसि जातौ च सद्भावो नाधिगम्यते ।
एष्वर्थेषूत्तरं तस्मात्प्रवेद्यं सत्समागमे ॥ २१
छत्रादिषु विशेषेषु मुक्तं मां विद्धि सर्वशः ।
स त्वां संमन्तुमिच्छामि मानार्हासि मता हि मे ॥ २२

C. 12. 11873
B. 12. 321[26].20
K. 12. 325. 22

च बंधितं (D₁ तः) (for बन्ध ह). K₈ D₁. 9 तं (for ह). K₁ योगबंधेनबंधनं. ☞ Ca: योगबन्धैः, योगबलेन बाह्यान्ःस्तम्भनफलैः । ☞

18 Before 18, T₁ G₈. 6 ins. जनकः. — ^a) K₁. 4 ह्युत्सयन्; K₂ ह्युत्सयन्; K₈ [s]प्युत्सहन्; B₈ 'त्सयन्; B₅ [s]प्यत्सयद्; D₈. 24 [s]प्यत्सयन्; D₁₄ [s]प्यत्सयन्; D₈ [s]प्याययौ; D₅ [s]प्यत्सयन्; D₁ विस्सयन्; T₂ [s]प्यत्सयन् (for अप्युत्सयन्). ☞ C₁: उत्सयन्, स्वस्याज्यत्वाभिमाने गर्वं कुर्वन् ॥ C_p: स्वकीयमस्वातन्त्र्यं बुद्ध्या, तत्कृतस्वज्ञानेन उत्सयन् ईषद्ध-सन् । ☞ — ^b) T₂ अत्य (for अस्या). K₁ विशेषतः; D₈ 'षयत्. ☞ C₁: विशेषयन्, अभिभवन् ॥ C_p: तत्कौशलादपि स्वयोगकौशलस्य विशेषं क्यापयितुम् ॥ C₈: संभावयन् । ☞ — ^c) T₁ G₈ परि (for प्रति-). G₂ भवने (for भावेन). — ^d) T₁ G₈ न्यस्य (for अस्या). K₁. 2. 4. 6 B₈. 5. 7. 9 D₈. 24 D₁. 14 D₈ D₂. 8. 5. 8 नृपोत्तम (for 'त्तमः). ☞ C_p: अस्या भावमभिप्रायं, भावेन स्वचित्तेन प्रतिजग्राह, मनसानुमेने । ☞

19 S₁ missing (cf. v. 1. 1). — ^a) ☞ Ca: अधि-
ष्ठाने, शरीरे । ☞ — ^b) D₈. 1 संवादे (for 'दः). — D₁
T₁ G₈. 6 om. 19^d. — ^c) K₁. 2. 1 D₄. 5. 6 T₂ G₁. 2 च
(for वि-). B₈ (marg. as in text) G₂ C_p (gloss:
विशेषेण युक्तस्य, राजोपकरणशालिनः) युक्तस्य; D₈ तं
मुक्त्वा (for युक्तस्य). ☞ Ca: विमुक्तस्य, निर्ममस्य ॥
C_p: अनासक्तस्य । ☞ — ^d) V₁ विमुक्तायास्; B₈
(marg. as in text) D₈ युक्तायाश्च (for मुक्ता). D₈
त्रिदण्डिकैः; T₂ G₁. 2 'दिकैः. ☞ Ca: द्वयोरपि विहितत्व-
मात्रेण स्वचिह्नं धारयतीत्यर्थः ॥ C₁: उभावपि स्थूल-
देहोपस्कारं त्यक्तवन्तावित्यर्थः । ☞

20 S₁ missing (cf. v. 1. 1). Before 20, K₁. 2.
4. 6. 7 V₁ B₈. 6-9 D₈. 24 D₁. 14 D₈ D₂. 5. 8. 9 G₂
M₈ ins. जनक उवाच. — ^a) K₁. 2. 6. 7 B₈. 9 D₈. 24
D₄. 9 T₁ G₁. 8 भगवत्या; D₁ 'वत्यास्; M₁. 5-7 भव-
त्याश्च (for भगवत्याः). K₁ क चर्येयं; K₂ क धर्मोयं;
B₈. 9 D₈. 24 T₂ G₈. 6 क वा स्ये (B₈ स्ते) यं; D₁ भव-
त्येयं; G₁ क वार्येयं; Ca. p क वर्येयं (for क चर्येयं).

G₂ भवत्याः क च वर्येयः. ☞ Ca (reading क वर्येयं):
वर्षा, वर्षाकालः । क चर्येयमिति पाठोऽर्वाचीनः ॥ C_p: क
वर्येयं, इयं वर्षा, चातुर्मास्यलक्षणा, क कृता; कुत्र देशे क्षपिता
(C_p [gloss: अवस्थानं क कृतम्] क वास्येयम्) । ☞
— ^b) K₂. 4 कृतः; D₈. 4 वृता; D₁₄ क ता; D₅ इतः;
D₁ T₂ G₁-2. 6 M₁. 5-7 कृतः (for कृता). — ^c) K₈
D₁ कस्य त्वं च; T₂ G₁. 8 कसि कस्य (for कस्य च
त्वं). — ^d) K₁ पप्रच्छ. K₁. 2 [एतां (for [ए] नां).
K₁ D₄. 9 महामतिः (for महीपतिः).

21 S₁ missing (cf. v. 1. 1). — ^a) K₇ जितैव;
T₁ G₈. 6 जाते च (for जातौ च). — ^b) K₁. 2. 4 संभवो;
V₁ T₂ G₈. 6 सद्भावे; Ca (gloss: तत्त्वदर्शनम्) 'वो (as
in text). G₂ [अ] भिः; G₈ [अ] थ (for [अ] धि-).
D₄ -मन्यते (for -गम्यते). — ^c) K₂ एष्वन्तेषु; D₈.
24 ऐश्वर्येषु; D₈ एष्वर्थे तु (for 'र्थेषु). K₁. 2. 4 अंतरं
(for उत्तरं). — ^d) G₁ योत्स्यहं (for प्रवेद्यं). K₁. 2
गद्यमागमे; K₈ D₈. 24 D₁. 14 D₈ D₂. 8. 8 G₂ Ca स-
(G₂ त) ससमागमे (for सत्स). ☞ Ca: तस्मादागमे
आप्तोपदेशे सत्येवान्तरं वेद्यम् । ☞

22 S₁ missing (cf. v. 1. 1). Before 22, T₂ G₈. 6
ins. सुलभा. — ^a) D₁ छत्रादिषु; T₁ G₁. 2 छत्रा
(for छत्रा). K₁. 2. 4 विशेषेण (for 'षेषु). — ^b) K₁. 6
B₈. 9 युक्तं; D₈. 1 मुक्तं; T₁ G₈. 6 मुक्तां (for मुक्तं). K₈
V₁ B₈. 6-9 D₈. 24 D₁. 14 D₈ D₂. 8. 8 तत्त्वतः; T₂
G₁. 8 सर्वतः (for 'तः). — ^c) K₁. 2. 4 D₈. 24
त्वा (for त्वां). K₁. 2. 4 शंसितुम्; D₈. 24 संमातुम्;
D₈ शंसंतुम्; D₈ G₈ संवेत्तुम्; Ca संमातुं; C₁
(gloss: सम्यग्ज्ञातुम्) C_p (gloss: संमानयितुं) संमन्तुम्
(as in text). K₇ D₄. 9 स त्वां (D₄ त्वा) संमन्त्रयि-
ष्यामि; D₈. 7 सर्वं संश्रोतुमिच्छामि; T₁ G₈. 6 सा त्वां
संवेत्तुमिं; T₂ G₁ स सर्वं वेत्तुमिं; G₂ सत्त्वं वेत्तुमिं.
— ^d) D₁ मानार्हाम्; D₁₄ 'हम् (for 'र्हा). K₈ V₁
B₈. 6-9 D₁. 14 D₂-4. 1. 3 हि (for [अ] ति). B₈
मतो (for मता). K₈ V₁ B₈-9 D₈. 24 D₁. 14 D₈
D₂-4. 8 [अ] ति (for हि). * D₈ G₂ ते (for मे).
D₈. 7 मम (for हि मे). — After 22, T₂ G₁ read
25.

C. 12. 11874
E. 12. 321[20].23
K. 12. 325. 23

यस्माच्चैतन्मया प्राप्तं ज्ञानं वैशेषिकं पुरा ।

यस्य नान्यः प्रवक्तास्ति मोक्षे तमपि मे शृणु ॥ २३

पाराशर्यसंगोत्रस्य बृद्धस्य सुमहात्मनः ।

मिक्षोः पञ्चशिखस्याहं शिष्यः परमसंमतः ॥ २४

सांख्यज्ञाने तथा योगे महीपालविधौ तथा ।

त्रिविधे मोक्षधर्मेऽस्मिन्गताध्वा छिन्नसंशयः ॥ २५

स यथाशास्त्रदृष्टेन मार्गेणेह परिव्रजन् ।

वार्षिकांश्चतुरो मासान्पुरा मयि सुखोषितः ॥ २६

तेनाहं सांख्यमुख्येन सुदृष्टार्थेन तत्त्वतः ।

श्रावितस्त्रिविधं मोक्षं न च राज्याद्विचालितः ॥ २७

सोऽहं तामखिलां वृत्तिं त्रिविधां मोक्षसंहिताम् ।

मुक्तरागश्वराभ्येकः पदे परमके स्थितः ॥ २८

वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधिः ।

ज्ञानादेव च वैराग्यं जायते येन मुच्यते ॥ २९

23 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Before 23, T₂ ins. राजा. — ^a) G₆ तस्माच्च (for य'). — ^b) B₈ वैशेषिकं; D₄ वैशेषितं (for 'षिकं). ✽ C₄: वैशेषिकं, पदार्थस्वरूपनिरूपणद्वारा द्वयोपादेयफलं, द्वयोपादानाभ्यामात्मतत्त्वविवेकफलं काणादप्रणीतं शास्त्रम् । यद्वा विशेषाय प्रवृत्तं सांख्यपदेन प्रसिद्धमेव शास्त्रं वैशेषिकम् ॥ Cp: आत्मनो यो विशेषस्तत्प्रकाशकम् ॥ C₈ सर्वस्माद्विलक्षणं, मोक्षयोग्यम् । ✽ — ^c) D₇ यस्यां; M_{1.1} यस्या (for यस्य). K₆ B_{8.8} (marg. as in text) D_{8.8} नास्ति (for नान्यः). G₂ प्रवर्ता (for 'क्ता). K₆ B₈₋₈ D_{8.8} [अ]पि (for [अ]स्ति). — ^d) K₆ V₁ Bo. 6-9 D_{8.8} D_{1.1} D₈ D₃ 8.5.7.8 मोक्षं (for मोक्षे). D_{4.9} तदपि (for तमपि).

24 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D₇ T₁ G_{8.6} transp. 24 and 25. — ^a) K_{2.6} V₁ Bo. 6-9 D_{8.8} D_{1.1} D₈ D_{2.8.5.8} 9 पराशर- (K₂ D₈ 'यं-') (for पराशर्य-). K_{4.7} पराशर्यस्य संगोत्रस्य; D_{1.1} पराशरसमोक्तस्य (sic). — ^b) D_{1.1} M_{1.1} तु (for सु-). — ^c) K₁ मिक्षोः; D_{1.1} मिक्षौ (for मिक्षोः). D_{4.4} पञ्चशिखस्य. B₈ [अ]पि (for [अ]हं). — ^d) B₈ धार्मिकः; D₇ T₁ G_{8.6} -सत्तमः (for -संमतः).

25 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D₇ T₁ G_{8.6} transp. 24 and 25. T₂ G₁ read 25 after 22. Before 25, D₇ T₁ G_{8.6} ins. राजा. D₇ om. 25^{ab}. — ^a) K₁ सांख्या ज्ञाने. G₂ om. (hapl.) from ज्ञाने up to सांख्य (in 27^a). K₄ तथा योगी; K_{6.7} Bo. 6-9 D_{8.8} D_{1.1} D₈ D_{2.8.8} च (D_{4.4} न) योगे च; D₅ T₁ G_{8.6} तथा ज्ञाने (for तथा योगे). V₁ सांख्ययोगे तथा ज्ञाने. — ^b) ✽ C₄: महीपालविधौ, नीतिशास्त्रे । ✽ — K₁ om. 25^{cd}. — ^c) D_{4.1} विविध- (for त्रिविधे). D_{4.9} मोक्षमार्गे (for 'धर्मे'). ✽ C₄: त्रिविधे, कर्ममात्रसाध्ये, ज्ञानमात्रसाध्ये, समुच्चयसाध्ये च वक्ष्यमाणे ॥ C₁₁: सांख्ययोगविधि-शब्दैः क्रमेण ज्ञानोपास्तिकर्मकाण्डार्था ज्ञेयाः । अयमेव त्रिविधो मोक्षमार्गः ॥ C₈: त्रिविधे मोक्षधर्मे, केवलज्ञाने केवलसमु-

चितज्ञाने ब्रह्मार्पणतयानुष्ठीयमाने केवलकर्मणि चेत्यर्थः । ✽ — ^d) K_{1.2} D_{4.9} गताध्वः; K₆ गताद्या (sic); D_{4.1} शतधा (for गताध्वा).

26 Ś1 missing (cf. v. l. 1). G₂ om. 26 (cf. v. l. 25). — ^a) ✽ C₈: यथाशास्त्रदृष्टेन, ग्रामैकरात्रं नगरे पञ्चरात्रमिति शास्त्रोक्तमार्गेण । ✽ — ^b) D₂ मार्गेन. K₆ D₄ ह (for [ह]ह). K₆ V₁ Bo. 6-9 D_{8.8} D_{1.1} D₈ D₃ 8.8 M₁ 6-7 भ्रमन्; D₈ -भ्रमः (for ब्रजन्). — ^c) D_{8.1} वार्षिकीश्रुः; D₇ 'काश्रु. D₄ च पुरो- (for चतुरो). — K_{1.2.4} om. 26^d-27^e. — ^d) D_{4.1} सुयो- स्थितः (for सुखोषितः).

27 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K_{1.2.4} om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). G₂ om. up to सांख्य (cf. v. l. 25). — ^a) K₇ D_{4.9} ततो (for तेन). K₆ -योगेन; D₇ -मुक्तेन (for -मुख्येन). — ^b) K₁ तत्त्ववित् (for 'तः'). D₇ T₁ G_{8.6} सुस्प (T₁ G₈ 'हृ') दार्थेन तत्त्वतः; G₂ M₁ 6-7 दृष्टार्थेन च तत्त्वतः. — ^c) M₁ 6-7 ज्ञापितस् (for श्रावितस्). D₄ मोक्षे (for मोक्षं). ✽ C₈: मोक्षं, मुच्यतेऽनेनेति मोक्षसाधनमित्यर्थः । ✽ — ^d) K₆ D_{8.8} D₄ हि चालितः; D_{1.1} विचालि च; T₂ विचारितः (for 'लितः'). — After 27, D₇ T₁ G_{1.8.8} read 38-40.

28 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) D_{8.8} वृत्तिः; D₇ T₁ G_{1.8.8} विद्यां (for वृत्तिं). — ^b) K₂ त्रिविधां; D₄ त्रिविधा; M₁ 6-7 विविधां (for त्रिं). G₂ -संहितं (for 'ताम्'). D_{1.1} त्रिविधा मोक्ष तं हि सां (sic). ✽ C₈: अत्र पदविवरणरूपाध्यात्मग्रन्थो वृत्तिः । तां त्रिविधां सांख्ययोगरूपां मोक्षसंहितां, मोक्षसंबन्धिनीं चरामि, अर्थतोऽवगच्छामि । ✽ — ^c) K₆ युक्त- (for मुक्त-). — ^d) G₂ पादे (for पदे). D₈ च परमे; D₇ T₁ G_{8.8} परमिके (for 'मके'). ✽ C₄: परमके मोक्षपदे, वैराग्ये । ✽

29 29^{ab} quoted in Śaṅkara's Bhāṣya on Br. Up. iv. 5. 15. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₇

ज्ञानेन कुरुते यत्नं यत्नेन प्राप्यते महत् ।
महद्वंद्वप्रमोक्षाय सा सिद्धिर्या वयोतिगा ॥ ३०
सेयं परमिका बुद्धिः प्राप्ता निर्द्वन्द्वता मया ।
इहैव गतमोहेन चरता मुक्तसङ्गिना ॥ ३१
यथा क्षेत्रं मृद्भूतमद्भिराग्राहितं तथा ।
जनयत्यङ्कुरं कर्म नृणां तद्वत्पुनर्भवम् ॥ ३२

यथा चोत्तापितं बीजं कपाले यत्र तत्र वा ।
प्राप्याप्यङ्कुरहेतुत्वमबीजत्वान्न जायते ॥ ३३
तद्वद्भगवता तेन शिखाप्रोक्तेन मिश्रुणा ।
ज्ञानं कृतमबीजं मे विषयेषु न जायते ॥ ३४
नाभिषज्जति कस्मिंश्चिन्नानर्थे न परिग्रहे ।
नाभिरज्यति चैतेषु व्यर्थत्वाद्भागदोषयोः ॥ ३५

C. 12. 11886
B. 12. 321[20]. 33
K. 12. 325. 25

Ds. 9 विराज्यं (for वैराग्यं). T2 G1 M1. 5-7 परम् (for पुनर्). Ds. 1 एकस्य (for एतस्य). Dn1 वैराग्यं परमं तस्य. —^b) Br. Up. Bh. [s]वधिः; Cn (gloss: उपायः) विधिः (as in text). ☞ Cs: परमो विधिः, उत्कृष्टं स्थानम् । ☞ —^c) G2 वैरागं (for 'र्यं'). ☞ Cs: ज्ञानात्, नित्यानित्यवस्तुविवेकात् । ☞ —^d) D1 जायते.

30 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) ☞ Ca: कुरुते यत्नं, श्रवणादीन्यनुतिष्ठति । ☞ —^b) K1 यत्नं न; B1 (marg.) यत्फलं; B2 (marg.) यं फलं; T2 यत्नेन (for यत्नेन). K1. 2 लभते (for प्राप्यते). Ks B1 (marg. as in text). 1. 8 Das. a4 महान् (for महत्). ☞ Cn: महत्, आत्मज्ञानम् ॥ Cs: अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानम् ॥ Cv: ब्रह्म । ☞ — Das. a4 repeat 30^{ad} after 33. —^c) K1 महाद्वन्द्व-; Das. a4 (both first time) महत्त्वं तु; Das. a4 (both second time) Ds. 1 G2 महद्वन्द्व- (for महद्वन्द्व-). B1 -विमोक्षाय (for 'प्रमो'). Dn1 corrupt. ☞ Cs: द्वंद्वप्रमोक्षाय, सुखदुःखादिरूपसंसारहननाय । ☞ —^d) K1 सा मिष्टर् (sic) (for सा मिद्धिर्). K1. 2. 4 यथोचिता; Ks. 1 च योगि (Kr 'ति)गाः; Ds1 (first time) Ds1 च योतिगा; Ds. 1 च योगिनां; T G1-2. 6 द्वयातिगा (for वयोतिगा). Das. a1 (both second time) सिद्धिर्या का च योगिनां. ☞ Ca: वयोतिगा, चिरकालोपासनया प्राप्ता, सुस्थितेत्यर्थः ॥ Cn: मृत्युजयाय भवति ॥ Cs: कालापरिच्छेद्या, अनन्ता । ☞

31 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ds. 1 श्रेयः (for सेयं). Ds. 3 बुद्धेः; Ds. 1 T2 G1 M1. 5-7 सिद्धिः (for बुद्धिः). —^b) Kr Ds. 5. 7. 9 निर्द्वन्द्विकी; Das. a4 निर्बन्धता; M1. 5-7 निर्द्वन्द्विका (for 'द्वता'). G2 प्राप्या निर्बन्धकाम्यया. —^c) K1. 2 [आ]गत- (for गत-). —^d) D4 वरजा (for चरता). Ks Ds मुक्ति- (for मुक्त-). Ks G2 -संज्ञिना.

32 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1. 2. 6 Das. a4 बीजं क्षेत्रे (Das. a4 'त्र-'); V1 यथा बीजं (for यथा क्षेत्रं). T2 मृदुलक्षणम्; G1 मृदुतमम्; G2 Ms 1 मृदुल- (for 'भूतम्'). ☞ Cs: मृदुभूतम्, परिकर्मितम् । ☞

—^b) K2 आग्राहितं; Dn1 आग्राहितं (for आग्राह-). K1. 2 V1 Bo. 1. 9 Das. Dn1. n4 Ds Ds यथा; T2 पुनः (for तथा). —^c) ☞ Cs: कर्म, फलभिर्बन्धिना कृतम् । ☞ —^d) K1 Ds 9 नृणां; Dn1 नृणा. V1 Bo. 1 Das. a4 Ds. 1 T1 Gs. 6 पुनर्भवः (for 'वम्').

33 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 चोत्तापितं; K2 चोत्था-; Ds. 1 चोत्पादितं (for चोत्तापितं). —^b) M1 कलापो (for कपाले). —^c) T1 Gs. 6 अप्राप्य; G2 प्राप्य च (for प्राप्यापि). T2 M1 [अं]ङ्कुर- (for अङ्कुर-). Ds -कर्तृत्वम्; T2 -हेतृत्वम् (for 'हेतु'). — After 35^c, Kr (marg.) ins.:

783* क्षीणवासनया बुद्ध्या कर्म यत्क्रियतेऽनघ ।

तद्वन्धबीजवद्भूयो नाङ्कुरं प्रविमुञ्चति ।

—^d) Das लीयते (for जा-). G1 बीजत्वाच्च तु जायते. — After 33, Das. a4 repeat 30^{ad}.

34 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Kr om. (hapl.) 34. —^a) Ks V1 Br. 8 Das. a4 एतद् (for तद्वद्). Dn1 भगवतो; Ds2 भागवता (for भग-). Ks Bo Dn1. n4 Ds2 Ds. 3. 3 T1 Gs. 6 [अ]नेन (for तेन). —^b) T1 Gs 6 शिख- (for शिखा-). Dr -मुक्तेन (for -प्रोक्तेन). ☞ Ca: शिखाप्रोक्तेन, शिखापदोपदर्शितनाम्ना, पञ्चशिखेन ॥ Cn: शिखापदयुक्तं प्रोक्तं, नाम, यस्य तेन । ☞ —^c) Ds. 1 वै (for मे). —^d) G1 राजते (for जायते).

35 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks Bo (orig.). 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds. 3. 5. 8 नाभिरज्यति; Kr Ds. 9 न च सज्जति; V1 Bo (marg.). 8 नाभिसज्जति; Dr T G1. 3. 6 नापि सज्जति; G2 M1. 5. 1 Cs नाभिषज्यति (for नाभिषज्जति). Ks om. (hapl.) from कस्मि up to रज्यति (in 35^c). Kr Dr T1 Gs च (for -चिन्). —^b) K1 नानर्थो; G2 न त्वर्थे; Gs Ms नानर्थे (for नानर्थे). T2 G1 [अ]परिग्रहे (for न प-). —^c) K1. 4. 1 V1 B8 Ds. 9 T2 Ms नाभिषज्ज (V1 'सज्ज'; B8 'सज्ज-') ति; G1 2 M1. 5. 1 'षज्यति (for 'रज्यति'). Kr Ds. 9 चै (D4 वै) तस्मिन्; B8 Ds2 M1. 1-1 वै तेषु;

C. 12. 11687
B. 12. 321[36].36
K. 12. 325. 36

यश्च मे दक्षिणं बाहुं चन्दनेन समुक्षयेत् ।

सर्वं वास्या च यस्तक्षेतसमावेतावुभौ मम ॥ ३६

सुखी सोऽहमवाप्तार्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

मुक्तसङ्गः स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्यैस्त्रिदण्डिभिः ३७

मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दृष्टा पूर्वैर्महर्षिभिः ।

ज्ञानं लोकोत्तरं यच्च सर्वस्यागश्च कर्मणाम् ॥ ३८

ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके मोक्षशास्त्रविदो जनाः ।

कर्मनिष्ठां तथैवान्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ३९

प्रहायोभयमप्येतज्ज्ञानं कर्म च केवलम् ।

तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा तेन महात्मना ॥ ४०

यमे च नियमे चैव द्वेषे कामे परिग्रहे ।

माने दम्भे तथा स्नेहे सदृशास्ते कुटुम्बिभिः ॥ ४१

त्रिदण्डादिषु यद्यस्ति मोक्षो ज्ञानेन केनचित् ।

छत्रादिषु कथं न स्यात्तुल्यहेतौ परिग्रहे ॥ ४२

Das. a4 C4 दोषेषु; T2 G1 कस्मिंश्चिद् (for चैतेषु).
D5 न सज्जति न चैतेषु; T1 G3 ६ न हि सज्जति कस्मि-
न्चिद्. ✽ C5: एतेषु, वैदेहदेशेषु । ✽ —^a) K1. 2. 4 न
द्वार्थाद्; K5 B5 व्यक्तत्वाद् (for व्यर्थ). Bo. 1 Dn1.
n4 D2. 8. 8 8 Cn राग (D5 'ज') रोषयोः; D5: 'द्वेषयोः;
Dr T G1. 8. 8 द्वेषरागयोः; D5 प्रियदोषयोः (for राग').

36 = (var.) 1. 110. 14; 12. 9. 25; Śaṅkha
Smṛti 7. 8; Ahirbudhnyā Saṃhitā 15. 65^c-66^b.
Śi missing (cf. v. l. 1). —^a) K2 दक्षिणे (for 'ण').
—^b) K5 समुक्षयेत्; T2 'क्षियेत्; G1 समुक्षयेत् (for
'क्षयेत्). — Das reads 36^a-37^b twice. —^c) Dr
सामं; T2 G1 वामं (for सर्वं). Das D51 चास्या;
G2 बाहुं (for वास्या). K4. 7 B7-9 Dn1. n4 D5 D2. 8. 8
[अ]पि (for च). K1 सर्वं वास्या वयंस्तक्षेत्; D4 समं
वास्याश्रमं साक्षे; D5 सर्वं वा छेदयंस्तिष्ठेत्; D5 सर्वं
वास्यायसा तक्षेत्; T1 G3. 6 वामं वास्याद् यस्तक्षेत्.
✽ Cn: अल्पं वास्यं वासी ॥ C7: वासी नाम कारुणां काष्ठ-
समीकरणयज्ञविशेषः । बाचीत्यपभ्रंशभाषा । ✽ —^a) G1
समावेताद् (for समा').

37 For the repetition in Das, cf. v. l. 36. Śi
missing (cf. v. l. 1). —^a) D5. 1 T G1. 8. 8 सुखं
(for सुखी). G2 सोयम्. —^c) D5 (sup. lin. as
in text) युक्त- (for मुक्त). —^d) ✽ C7: विशेषेण
शिक्षितः विशिष्टः । ✽ ✽ C8: अन्यैरिति पञ्चम्यर्थे
तृतीया । ✽

38 Śi missing (cf. v. l. 1). Dr T G1. 8. 8 read
38-40 after 27. —^a) D51 मोक्षो (for मोक्षे). K1
निष्ठा (for निष्ठा). K1. 2. 4 मोक्षे (K1 'क्षो') हि त्रिविधां
निष्ठां; G2 मोक्षे हि त्रिविधो दृष्टो. —^b) K1. 2. 4 Dr
दृष्टा; G2 दृष्ट- (for दृष्टा). Dr T G1. 8. 8 महात्मभिः
(for महर्षिभिः). K5 V1 Bo. 8-9 Das. a4 Dn1. n4 D5
D2. 8. 8 दृष्टान्यैर्मोक्षवित्तमैः; K1 D4. 8. 8 पूर्वैः (K1 'वै-
दृष्टा' महात्मभिः. —^c) D4 लोकोत्तरं (for लोकोत्तर').

D5 ज्ञातं लोकेत्तरं यच्च. —^a) K1. 2. 4 संग-; D5 सर्ग-
(for सर्व-).

39 For the sequence in Dr T G1. 8. 8, cf. v. l. 38.
Śi missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 4 ज्ञाने
(for ज्ञान-). —^c) B5 Dr T1 G1. 2. 8 धर्म- (for
कर्म-). K1 निष्ठा; D51 G1 निष्ठास; D52 निष्ठस
(for निष्ठां). D4. 9 वदन्ति (for तथैव). —^d) Dr
T1 G3. 6 मुनयः (for यतयः). K2. 4 Das a4 सम-;
K1 D4. 9 सूक्ष्म- (for सूक्ष्म-). D5 -दर्शिभिः (for 'न').
D5 G2 C5 यतयः (G2 नियताः) संशि (D52 संति) तत्रताः.
✽ C8: सूक्ष्मदर्शिनः, कर्मणस्त्यागे ज्ञानस्य च अंशशङ्कायां
बहुतरापायदर्शिनः ॥ C5: सम्यक् शितं तीक्ष्णोक्तं व्रतं यैस्ते
संशितव्रताः । ते बुद्धिशुद्ध्यर्थं कर्मनिष्ठां वदन्ति । ✽

40 For the sequence in Dr T G1. 8. 8, cf. v. l. 38.
Śi missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 एतावज्;
K5 अप्येतं; Dn1 n4 D5 D2. 8. 8 'व (for 'तज्').
K2. 4 प्रायो ह्युभयमेतावज्; Dr T1 G1. 8. 8 प्रभावो (G1
'यो') भयमेतावज्; G2 प्रहलायोभयंयेतज् (sic). —^c)
Dn1 D5 M1. 5-1 ममाख्याता (for समा').

41 Śi missing (cf. v. l. 1). —^a) B1 lacuna;
D4 मये च; Dr धर्मे च (for यमे च). ✽ C5: ब्रह्म-
चर्यसत्यास्तोयापरिग्रहरूपो यमः । स्वाध्यायदेवतार्चनादिर्नि-
यमः । ✽ —^b) K4 V1 Bo. 8. 9 Dn1. n4 D5 D2.
8. 8 कामे (D52 D5 'म-') द्वेषे (by transp.); K5 B5
(marg.). 1 Das. a4 ज्ञाने द्वेषे; K1 D4. 9 G2 द्वेषकामे;
B5 (orig.) ज्ञाने द्वेषे; D5. 1 T G1. 8. 8 M1 द्वेषे काम-.
— V1 reads 41^c-42^d on marg. —^c) D4 मान-
(for माने). Dr G5 दंष्ट्रे; T G1. 8 दंष्ट्रे; M1. 5. 1
स्तंभे (for दम्भे). K1 D4. 9 मोहे (for स्नेहे). D5
मानं दंभं तथा स्नेहं. —^d) D5 G3. 6 कुटुम्बिभिः; M1.
5-1 त्रिदंदिभिः.

42 Śi missing (cf. v. l. 1). V1 reads 42 on
marg. —^a) D5 त्रिदंद्यादिषु. —^b) Dn1. n4 Dn

येन येन हि यस्यार्थः कारणेनेह कस्यचित् ।
तत्तदालम्बते द्रव्यं सर्वः स्वे स्वे परिग्रहे ॥ ४३
दोषदर्शी तु गार्हस्थ्ये यो ब्रजत्याश्रमान्तरम् ।
उत्सृजन्परिगृह्यं सोऽपि सङ्गान्न मुच्यते ॥ ४४
आधिपत्ये तथा तुल्ये निग्रहानुग्रहात्मनि ।

राजर्षिभिश्चुकाचार्या मुच्यन्ते केन हेतुना ॥ ४५
अथ सत्याधिपत्येऽपि ज्ञानेनैवेह केवलम् ।
मुच्यन्ते किं न मुच्यन्ते पदे परमके स्थिताः ॥ ४६
काषायधारणं मौण्ड्यं त्रिविष्टम्भः कमण्डलुः ।
लिङ्गान्यत्यर्थमेतानि न मोक्षायेति मे मतिः ॥ ४७

C. 12. 1189 B
S. 12. 321 [20]. 47
K. 12. 325. 47

Ds. s. 8 कस्यचित् (for केन). — ^a) Dn4 यत्रादिपु;
Dr शुदा; Gs छात्रा (for छात्र). — ^d) Kt Ds. 9
तुल्यावतौ; V1 Bo तुल्यहेतोः; M1. 5-7 तुल्ये हेतौ (for
तुल्यहेतौ). ☞ Cn: त्रिदण्डपरिग्रहवच्छत्रपरिग्रहोऽपि न
बाधकः । ☞

43 S1 missing (of v. l. 1). K1 2. 4 om. (hapl.)
43. Gs reads 43^a-51^b twice. — ^a) Ds तस्यार्थः;
Dr T1 Gs (both times). 6 संगः स्यात् (for यस्यार्थः).
— ^b) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5. 8
[इ]ह कर्मणि (Bo °णा); T1 Gs (both times). 6 विक
र्मणि (for [इ]ह कस्यचित्). Dr कारणादिकर्मणा; T2
Gs. 2 करणेनेह कर्मणः (T2 °णा). — ^c) Das. 24 Dr
आलम्ब्य (Das °भ)ते; Ds आलम्ब्यते (for आलम्बते). Bo
Dn1. n4 Ds Ds. 2. 8 Cal. ed सर्व; Bs सर्वो; Bom.
Kumbh ed. सर्व (for द्रव्य). — ^d) Bo. 9 द्रव्ये स्वे
स्वे; Bs Ds T1 Gs (both times). 6 सर्व स्वे स्वे;
Dn1. n4 Cal. ed. द्रव्यं स्वार्थः; Ds द्रव्यं स्वर्थः; Ds.
2. 8 द्रव्यं स्वर्थः; T2 सर्वस्वेन; G1 सर्वस्वेपि; G2 M1.
5-7 सर्वस्वे स्वे; Bom. Kumbh ed. द्रव्ये स्वार्थः (for
सर्वः स्वे स्वे).

44 For the repetition in Gs, of. v. l. 43. S1
missing (of. v. l. 1). — ^a) K1. 2 -दर्शी च; Dn4
-दर्शी तु; Ds -दर्शन- (for -दर्शी तु). K2. 6 V1 Dn4
गार्हस्थे; Kt Ds. 5. 1 °स्थं (for °स्थे). — ^b) Kt
Br Das Dn1. n4 Dr 8 G1 आश्रमांतरे (for °मान्तरम्).
— ^c) B9 तत्सृजन्. Ks. 7 Dn4 परिगृह्यं; Br °गृह्यं.
T1 Gs (both times). 6 सृजन्परिगृह्यं चात्र; T2 G1 उत्सृ-
जन्परिग्रहश्चात्र. ☞ Cv: आर्थागेहादिकमुत्सृजन् कमण्डलु-
काषायादिकं परिगृह्यन् । ☞ — ^d) K2. 4 संगेन (for
सङ्गान्न). Ds. 8 Gs (both times) सोपि संगत्प्र (Gs
°दि)मुच्यते.

45 For the repetition in Gs, of. v. l. 43. S1
missing (of. v. l. 1). B9 om. (hapl.) 45-50. Gs
(both times) om. 45^a-46^b. — ^a) K1 आधिपत्ये (for
आधि). Ds. 1 T1 Gs तथा (for तथा). Das. 24 Gs
M1. 5-7 तुल्या; Dn4 तुले (for तुल्ये). — ^b) Ks Bo.

6-8 Das 24 Gs M1. 5-7 निग्रहानुग्रहात्मना (Gs °ता);
Kt Dn1. n4 Ds Ds. 5 7-9 °ग्रहात्म (Dn4 °रिप्र)के.
☞ Cs: यथा राज्ञः स्वविषयवासिनं प्रति निग्रहानुग्रहाथौ
तथा भिक्षायामपि स्वान्तेवासिनं प्रति निग्रहानुग्रहौ । ☞
— ^c) Ks Bo. 1 Das. 24 Ds T2 G1. 2 राजभिर्; T1 Gs
राजा च; Ca राजर्षि- (as in text). Ks. 7 Dn1. n4 Ds
Ds. 2. 8. 9 राजर्षिभिश्चुकास्तुल्या; Dr राजर्षिभिश्चुका-
चार्या; M1. 5-7 राजर्षिभिश्चुचार्या च. ☞ Ca: राजर्षिभिश्चुका-
चार्याः, राजा भूपतिः ऋषिर्वनस्थः, भिक्षुर्यतिः, आचार्यस्याय-
मिति व्युत्पत्त्या आचार्यो ब्रह्मचारीति चत्वारोऽप्याश्रमाः । ☞
— ^d) Dn4 Gs M5 मुच्यते; M1 मुच्यंते (for मुच्यन्ते).

46 For the repetition in Gs, of. v. l. 43. S1
missing (of. v. l. 1). B9 om. 46, Gs (both times)
om 46^a (for both, of. v. l. 45). — ^a) K2 अथ सत्या-
धिपत्ये. ☞ Ca: आधिपत्ये, क्वचन समित्कुशफलमूल-
त्रिदण्डिकाषायादौ प्रभुत्वे यथेष्टविनियोगफले । ☞ — ^b) Kt
Ds1 Ds. 1. 9 T G1. 6 हि (for [इ]ह). — ^c) Ds मुच्येते;
G2 मुच्यते. Ds. 9 के (for किं). M1. 5. 6 तु (for न).
T2 मुच्येत. (for मुच्यन्ते). Ks. 7 V1 Bo. 6-8 Das. 24
Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5. 8 मुच्यं (Ks. 7 °च्य)ते सर्वपापेभ्यो.
— ^d) K1. 2. 4. 5. 7 V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds.
2. 5. 8 Gs Cs (gloss: रात्र्यैश्वर्यविशिष्टे) देहे (for पदे).
Dn1 स्थितः.

47 For the repetition in Gs, of. v. l. 43. S1
missing (of. v. l. 1). B9 om. 47 (of. v. l. 45).
— ^a) Br Ds कषाय- (for काषाय-). Bo -धारिणं.
K1. 2 पौंडं; Ks मैत्र्यं; Br Das Ds. 5. 7 T1 Gs. 2 (both
times). 6 मौल्यं; Das Dn4 मौल्यं; Das मैत्र्यं (for
मौण्ड्यं). — ^b) K2 त्रिविष्टम्भः (sic); K4 V1 B8 Das.
24 M1. 5-7 त्रिविष्टम्भं; Dr T1 Gs (both times). 6
त्रिदंष्ट्र (for त्रिविष्टम्भः). Ks. 7 Bo. 6. 7 Dn1. n4 Ds
Ds. 2. 8. 9 T2 G1 त्रिविष्टम्भं (Kt °श्र; Dn4 °च)कर्म-
डलुं; Ds त्रिदंष्ट्रं कर्मडलुं; Gs त्रिविष्टं कर्मडलुं.
— ^c) G2 अंगानि (for लिङ्गानि). K1 अर्थार्थम्; Ds. 9
T1 Gs (both times). 6 अर्थार्थम्; Dr T2 G1. 2 M1. 5-7
Cs (gloss: आश्रमचिह्नार्थम्) अर्थार्थम् (for अर्थ). Kt
Bo Dn1. n4 Ds Ds. 2. 8 लिङ्गान्युत्पत्त्यभूतानि; Ds °भ्ये-

C. 12 11899
B. 12 321/23. 48
K. 12. 325 48

यदि सत्यपि लिङ्गेऽस्मिञ्ज्ञानमेवात्र कारणम् ।
निर्मोक्षायैह दुःखस्य लिङ्गमात्रं निरर्थकम् ॥ ४८
अथ वा दुःखशैथिल्यं वीक्ष्य लिङ्गे कृता मतिः ।
किं तदेवार्थसामान्यं छत्रादिषु न लक्ष्यते ॥ ४९
आर्किचन्ये न मोक्षोऽस्ति कैचन्ये नास्ति बन्धनम् ।
कैचन्ये चेतरे चैव जन्तुज्ञानेन मुच्यते ॥ ५०
तस्माद्भ्रमार्थकामेषु तथा राज्यपरिग्रहे ।

बन्धनायतनेष्वेव विद्वद्यबन्धे पदे स्थितम् ॥ ५१
राज्यैश्वर्यमयः पाशः स्नेहायतनबन्धनः ।
मोक्षादमनिशितेनेह छिन्नस्त्यागासिना मया ॥ ५२
सोऽहमेवंगतो मुक्तो जातास्यस्त्वयि भिक्षुकि ।
अयथार्थो हि ते वर्णो वक्ष्यामि शृणु तन्मम ॥ ५३
सौकुमार्यं तथा रूपं वपुरग्र्यं तथा वयः ।
तवैतानि समस्तानि नियमथेति संशयः ॥ ५४

तानि मोक्षाय. — ^a) Ks शृणु (for मतिः).

48 For the repetition in Gs, cf. v. l. 43. S₁ missing (cf. v. l. 1). B₉ om. 48 (cf. v. l. 45). — ^a) K₁ [अ]सति (for सति). K_{1.2} D₄ [ऽ]स्मि (for ऽस्मिन्). — ^b) G₁ तु (for [अ]त्र). — ^c) D₅ [ए]व (for [इ]ह). K₅ तस्वस्य (for दुःखस्य). — ^d) G₁ (also as in text) निदर्शनं (for निरर्थकम्).

49 For the repetition in Gs, cf. v. l. 43. S₁ missing (cf. v. l. 1). B₉ om. 49 (cf. v. l. 45). — ^a) ☞ Ca: दुःखशैथिल्यात्, पुत्रादिवत्कमण्डलुप्रभृति-
भ्रंशेऽपि न दुःखम् । ☞ — ^b) Dn₄ वीक्ष्य; D₁ G₂
(both times) बलात् (for वीक्ष्य). K₂ लिङ्ग- (for
लिङ्गे). K₁ D_{4.9} वीक्ष्य लिङ्गं कृ (D₉ कृ) तं स्विति.
— ^c) K₁ तम् (for तद्). D₁ T₁ G_{2.3} (both times).
[अ]त्र (for [अ]र्थ-). K_{1.2} सामान्या; K₅ सामर्थ्याच्;
Das. a₄ सामर्थ्यं; G₂ सामत्या; G₃ (both times)
सामान्यश्च; M_{1.5-7} सामान्याच् (for "न्य"). — ^d)
K₁ B₉ Dn₄ लक्ष्यते; B₈ (marg. as in text) T₂ G₁
लक्ष्यते; D₄ जक्ष्यते (for ल').

50 For the repetition in Gs, cf. v. l. 43. S₁ missing (cf. v. l. 1). B₉ om. 50 (cf. v. l. 45). — ^a) K₅ D₁ अर्किचन्ये; G₁ आर्किचन्ये. Das₄ आर्कि-
चन्येव मोक्षोस्ति. — ^b) K₁ कैश्चन्ये; K₁ V₁ B_{9.6-8}
Das. a₄ Dn₁ D₅ D₂₋₅. s. 9 Ca (gloss: धनवत्त्वे) किंचन्ये;
Dn₄ किं च ये; T₂ कैश्चन्यात्; G₂ किंचिन्ये (for कैचन्ये).
K₅ B₈ नापि (for नास्ति). K₅ वंचनं (for बन्धनम्).
— K₁ om. 50'-51^b. — ^c) V₁ B_{9.6-8} Das. a₄ Dn₁.
n₄ D₅ D_{2.3.3} किंचन्ये; G₂ किंचिन्ये (for कैचन्ये).
K₂ G₃ (both times) चेतरे (for "रे"). Das. a₄ चैवं
(for चैव). K₁ कैचंचन्ये चेतरे चैव (sic); D_{4.5.9}
आर्किचन्ये चेतरे च. — ^d) K_{1.6} Dn₄ G₁ जंतु (for
जन्तु).

51 For the repetition in Gs, cf. v. l. 43. S₁ missing (cf. v. l. 1). K₁ om. 51^a (cf. v. l. 50). — ^a) K₅ B_{9.1.9} Das. a₄ G₂ तन्मां; T₂ G₁ तदा
(for तस्माद्). K₅ धर्मेषु (for धर्मार्थ-). D₁ T₁ G₂
(both times).^c M_{1.5-7} धर्माधर्मार्थकामेषु. — ^b)
Das. a₄ राज्ये (for राज्य'). — ^c) K_{1.2.4} एव (for
एषु). Das. a₄ बंधनाय पदेऽवेव; D₁ बंधनायतने तेषु.
— ^d) K_{1.2} विद्धि बंधे; K₁ विध्यं वध्ये; Dn₄ विध्य-
बंधे; Ds₁ विद्धि बंधं; D₅ विद्धि मध्यं; D₁ T₂ G_{2.6}
M_{1.5.6} विध्यबंधं; G₁ M₁ 'बद्धं; G₂ विध्यबंधे (for
विध्यबन्धे). ☞ Ca: अबन्धे, बन्धशून्ये मोक्षे । ☞

52 S₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) Ds₁ G₁ राज्यै-
(G₁ 'ज्ये)श्वर्यमयं (Ds₁ 'यमः) पाशः. — ^b) K₁ 'बंध-
नात्; G₁ 'बंधनं (for 'बन्धनः). — ^c) Ds_{1.1} (marg.
as in text) T₂ G_{1.8.8} मोक्षात्मः; G₂ मोक्षाख्य- (for
'इम-). — ^d) Dn₄ छिन्नस्यामपि नामयं (corrupt).

53 S₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) G₂ एवंगते.
K₅ B_{8.3} (marg. as in text).^c D₄ युक्तो; D₅ शुक्तो
(for युक्तो). — ^b) K_{1.2} ज्ञानार्थस्य; K₅ जातास्यस्य;
B₈ या ***; B₉ यातास्यस्य; Das₄ जातार्थस्य;
Das₄ जातार्थस्य; Ds_{1.1} ज्ञानस्थस्य; T₂ जातोसि (for जाता-
स्थस्य). K_{1.2} तव; D₅ त्वयि (for त्वयि). K₅ T₂
M₁ भिक्षुकी; G₂ 'किः. T₁ G_{2.6} जाता त्वं त्वथ भिक्षुकी.
☞ Ca: जातास्थाः, स्वत्सङ्गात्पुनः संसारं प्रवेक्षितवानस्मि । ☞
— ^c) G₂ अयथार्थो (for 'थार्थो). Ds₂ D₅ यो (for
ते). K_{5.1} B_{9.6.1.9} Das. a₄ Dn_{1.4} Ds₁ D_{2.3.3}
अयथार्थं हि ते वर्णं (K₅ रंतुं; K₁ वर्णे). — ^d) Dn₁
सांप्रतं (for तन्मम).

54 S₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₁ D₈ सोक-
(K₁ 'क)मार्यं. T₂ तथो (for तथा). — ^b) G₂ अन्यत्
(for अग्र्यं). D₅ नवं (for तथा). G₁ वयं. Das₄
वपुरग्र्यं तथा च यः (corrupt). — ^c) B₁ तथैतानि;
D₁ T₂ G_{1-2.6} M_{1.5-7} त्वयेतानि; C₇ न चैतानि (for
तवैतानि). — ^d) K₅ Das. a₄ नियमाश्च. K₂ तेति (for

यच्चाप्यननुरूपं ते लिङ्गस्यास्य विवेष्टितम् ।
मुक्तोऽयं स्यान्न वेत्यस्माद्धर्षितो मत्परिग्रहः ॥ ५५
न च कामसमायुक्ते मुक्तेऽप्यस्ति त्रिदण्डकम् ।
न रक्ष्यते त्वया चेदं न मुक्तस्यास्ति गोपना ॥ ५६
मत्पक्षसंश्रयाच्चायं शृणु यस्ते व्यतिक्रमः ।
आश्रयन्त्याः स्वभावेन मम पूर्वपरिग्रहम् ॥ ५७

प्रवेशस्ते कृतः केन मम राष्ट्रे पुरे तथा ।
कस्य वा संनिसर्गात्वं प्रविष्टा हृदयं मम ॥ ५८
वर्णप्रवरमुख्यासि ब्राह्मणी क्षत्रियो ह्यहम् ।
नावयोरेकयोगोऽस्ति मा कृथा वर्णसंकरम् ॥ ५९
वर्तसे मोक्षधर्मेषु गार्हस्थ्ये त्वहमाश्रमे ।
अयं चापि मुकष्टस्ते द्वितीयोऽऽश्रमसंकरः ॥ ६०

C. 12. 11911
B. 12. 321[20].60
K. 12. 325. 60

चेति). K₂ संचयः; K₄ संजयः; K₇ D₁. ९ निश्चयः;
G₁ संशयं (for 'यः').

55 Śi missing (cf. v. l. 1). —^a) K₁. 2 यश्चापि;
E₆ यश्चैव (for यश्चापि). K₁. 2. 7 V₁ B₆-9 D₈. 24
D₄. 9 M₁. 5-7 अत्रानु-; K₆ अय्यनु- (for अननु-). —^b)
B₀ [अ]धि- (for वि-). D₈. 1 निपेक्षितं (for विवेष्टि-
तम्). —^c) K₂ G₈ मुक्ते; K₆ B₆. 8 (marg. as in
text). ९ युक्तो (for मुक्तो). K₇ D₈. 1 D₄. 6 १ वा
(for स्यान्). K₁. 2 B₆ वेत्यस्माद्; K₄. 6 D₈. 24 D₁.
n₄ D₈. 1 D₂. 8. 8 वेति स्याद् (for वेत्यस्माद्). —^d)
D₈. 2 परिग्रहे. ☞ Ca: मत्परिग्रहः, मया स्वीकृतो मोक्षैक-
रसतालक्षणोऽर्थः । धर्षितः, अपसारयितुमिष्टः । ☞

56 Śi missing (cf. v. l. 1). —^a) B₆ (marg.
as in text) समायुक्ते; B₀ D₈. 1 'युक्तो; G₂ 'युक्तं
(for 'युक्ते'). D₈. 2 D₄. 1 बाधते न च कर्माणि. —^b)
B₀ 8 (marg. as in text). ९ D₈. 24 D₁. n₄ D₈. 1
8. 8. 9 Cal. ed. युक्ते; G₁ रक्ते (for मुक्ते). V₁ हि
(for श्री). T₁ G₁. 8 [ह]ति (for त्रि-). Cn (gloss:
योगिनि) Bom Kumbh. ed. त्रिदण्डके. M₁. 5-7 [स]प्यस्ति
किं त्रिदण्डिकं. ☞ Ca: नास्ति त्रिदण्डकम्, मनोदण्डविर-
हात् ॥ C₉: भावे कामसमायुक्ते सति ते त्रिदण्डकं व्यर्थं
नास्ति । ☞ —^c) K₂. 4. 6 Ca न ल (K₆ व) क्ष्यते; K₇
D₄. 9 निरीक्ष्यते; V₁ न रक्ष्यति; B₀ 'ज्यते; D₈. 1
'क्षति; T₁ G₁. 8 न रक्षे (T₂ G₁ 'क्ष्ये)त् (for 'क्ष्यते').
B₀ lacuna; D₈. 2 देवं; D₄ वेयं; M₁. 5-7 नेदं (for
चेदं). D₈. 1 न रक्ष (D₇ रंक्ष)ति न यातीदं. ☞ C₉:
लिङ्गस्यानुरूपमनेकं राजमन्दिरागमनत्यागादिकं त्वया न रक्ष्यते ।
☞ —^d) G₂ तन्- (for न). B₀. 8. 8 (marg. as in
text) D₈. 2 न युक्तस्य; Cal. ed. Cnp विमुक्तस्य (for न
मुक्तस्य). T₁ G₂. 6 [अ]पि (for [अ]स्ति). D₈. 2 D₄. 7
Ca (gloss: चलितेन्द्रियनिरोधरूपम्) गोपनं; D₄ योजना
(for गोपना). K₁. 2. 4. 6 T₂ G₁ वि (K₄ T₁ G₁ न)-
मुक्तस्यापि जीवनं; V₁ न युक्तस्य जीवनः (submetrio).
☞ Cn: गोपना, व्यभिचाराद्यकृत्यादात्मरक्षा । ☞

57 Śi missing (cf. v. l. 1). —^a) K₁. 2 -संश्र-

(K₂ 'श')यश्च; M₁. 7 -संशयाच् (for -संश्र'). K₆
चापं; G₂ वायं (for चायं). B₇ मत्पक्षसंश्रयाच्चाहं;
D₈. 2 D₄. 7 मतिक्षयाश्रयश्चायं (D₈. 1 'यं'). ☞ Ca:
मदीयदेशपुराद्याश्रितायास्ते । ☞ —^b) K₆ व्यतिक्रमं.
—^c) K₂. 7 V₁ B₀. 7-9 D₈. 24 D₈. 2 D₈. T₁ G₁-8. 6
M₁. 5. 6 आश्रयन्त्या (for 'यन्त्या'). D₈. 1 च (for स्व-).
☞ Cn: स्वभावेन, स्वेन चित्तेन ॥ C₉: सहजरागेण ॥ C₇:
स्वस्य दुर्भावेन । ☞ —^d) K₇ D₈. 2 D₄. 9 पूर्व (for पूर्व).
☞ Cn: परिग्रहं, शरीरम् ॥ C₇: पूर्वपरिग्रहं देहम्, इदानीं
विरक्तत्वात् । ☞

58 Śi missing (cf. v. l. 1). K₄ G₁ om. (hapl.)
58^a-59^b. —^a) B₆ तु (for ते). D₈. 24 D₈. G₂ M₁.
8. 7 तेन (for केन). —^b) V₁ D₈ राष्ट्रे (for राष्ट्रे).
K₆ कृते; B₆ पुरौ (for पुरे). K₆ V₁ B₀. 8-9 D₈. 24
D₁. n₄ D₈. 1 D₂. 8. 8 [स]पि वा (for तथा). —^c) K₇
D₄. 9 [अ]स्ति निसर्गात्; V₁ संनिदर्शान्; B₀ D₁. n₄
D₈. 1 D₂. 8. 8 Cn (gloss: संकेतान्) संनिदर्शान्. T₁ G₂. 6
स्वतिसर्गात् (for संनि'). D₈. 2 D₄. 7 कस्य चैव निसर्गात्वं.
☞ C₉: निसर्गात्, मातृपितृनियोगात् । ☞ —^d) G₂
प्रविष्टः; M₁ 'ष्टा (for 'ष्टा). D₈. 2 G₂ हृदये.

59 Śi missing (cf. v. l. 1). K₄ G₁ om. 59^a
(cf. v. l. 58). —^a) D₄ -प्रवरं (for -प्रवर-). K₇
-मोक्षालि; G₂ -मुख्यासि (for -मुख्यासि). —^b) D₈. 1
ब्राह्मणा; T₂ ब्राह्मणे (for ब्राह्मणी). D₈. 1 क्षत्रियास
(for 'यो). K₆ V₁ B₀. 8-9 D₈. 24 D₁. n₄ D₈. 2. 8. 8
G₂ M₁. 5-7 तु (for हि). —^c) D₇ मा (for न).
M₁. 5-7 ना (M₆. 7 भा)वयोरेतयोर्योगान्. —^d) K₄. 8
वर्णसंकरः; V₁ 'संकरः.

60 Śi missing (cf. v. l. 1). V₁ reads 60-62
on marg. —^a) D₈. 1 वर्तते (for 'से). M₁. 5-7 यदि
(for मोक्ष-). K₆ B₀. 8-9 D₈. 24 D₁. n₄ D₈. 2. 8. 8
-धर्मेण; D₇ T₁ G₂. 8. 6 M₁. 5-7 -धर्मे त्वं; T₂ G₁ -धर्मे
तु (for -धर्मेषु). —^b) K₄ गार्हस्थ्यः; K₇ D₄ 'स्थस्य;
D₈ 'स्थे; G₂ 'स्ते (for 'स्थे). T₂ स्वयम् (for स्वहम्).
K₄ आश्रये (for 'मे). K₆ B₀. 8-9 D₈. 24 D₁. n₄

C. 12. 11912
B. 12. 32. [20]. 61
K. 12. 325. 61

सगोत्रां वासगोत्रां वा न वेद त्वां न वेत्थ माम् ।
सगोत्रमाविशन्त्यास्ते तृतीयो गोत्रसंकरः ॥ ६१
अथ जीवति ते भर्ता प्रोषितोऽप्यथ वा क्वचित् ।
अगम्या परभार्येति चतुर्थो धर्मसंकरः ॥ ६२
सा त्वमेतान्यकार्याणि कार्यापेक्षा व्यवस्यसि ।
अविज्ञानेन वा युक्ता मिथ्याज्ञानेन वा पुनः ॥ ६३
अथ वापि स्वतन्त्रासि स्वदोषेणेह केनचित् ।

Ds D2. 3. 5. 8 त्वं गार्हस्थ्ये (Ks Da4 Ds1 'स्वे') हमाश्रमे.
—^a) Dn4 येन (for अयं). K7 D4 वा (for च).
Ks B7 स्वकष्टसु; Ds1 G1 सुकष्टसु (for सुक'). —^d)
K1. 2. 4 Da4 Ds1 Ds T Gs. 6 द्वितीयाश्रमः; Dr 'यो
वर्णः' (for 'योऽश्रमः'). Ks Da4 -शंकरः; G1 -संकशः
(for 'र'). ☞ Cn: आश्रमसंकरः, संन्यासाद्गार्हस्थ्यं प्रति
पुनरागमनम् । ☞

61 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1. 2. 4 Gs om.
(hapl.) 61. G2 om. (hapl.) 61-62; V1 reads 61 on
marg. —^a) B0 सगोत्रा; B8 अगोत्रा (for स'). K7
D4. 9 असगोत्रा; Dn4 D1 वासगोत्रं (for 'गोत्रां'). Ds2
Ds सगोत्रं वासगोत्रं वा; Dr T G1. 6 सगोत्रा वासगोत्रा
वा. —^b) Da4 T2 G1 त्वा (for त्वां). T2 G1 M1.
6. 1 मा (for माम्). Ds2 न वेत्स्यामैव वेत्थ मां; Ds
भवत्या त्वनवेक्ष्य मां. —^c) Da4 Dn1 सगोत्राम् (for
'त्राम्'). M1. 7 अविशन्त्यासु; M6 आविशन्त्यासु (for
'शन्त्यासु'). —^d) K7 D4. 9 वर्णः (for गोत्रः). Ks Da4
-शंकरः (for -संकरः).

62 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Gs om. 62 (cf.
v. l. 61). V1 reads 62 on marg. —^a) Ds मे
(for ते). —^b) B8 Ds2 Ds वाप्यथ (hypermetric)
(for अप्यथ). K1. 2. 4. 1 V1 D4. 9 प्रे (K1 V1 प्रो-
षिता तेन (V1 'तापि न' गच्छसि. —^d) V1 तृतीयो;
M7 चतुर्थे (for 'र्थो'). K1. 2. 4. 1 V1 B8 T2 G1. 8 वर्ण-
(for धर्मः). Da4 Ds1 -शंकरः (for -संकरः).

63 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks Ds1 D2. 4
स (for सा). Ks. 6 कार्याणि (for [अ]का'). —^b) K1. 2
कार्यावीक्षा (Ks 'क्षा'); K7 कार्यापेक्षा; G2 कार्यार्थः;
M1. 5-1 कार्यावेक्षा (M5. 6 'क्षा') (for 'पेक्षा'). Ks
Bs Da4 Dr Gs व्यवस्यसि (for 'स्यसि'). —^c) Da4
जीवः; Ds T2 G1 M7 अपि (for अवि-). Da4 युक्ता
(for युक्ता).

64. Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Da4 हि (for

यदि किञ्चिच्छ्रुतं तेऽस्ति सर्वं कृतमनर्थकम् ॥ ६४
इदमन्यत्तृतीयं ते भावस्पर्शविधातकम् ।
दुष्टाया लक्ष्यते लिङ्गं प्रवक्तव्यं प्रकाशितम् ॥ ६५
न मन्येवामिसंधिस्ते जयैषिण्या जये कृतः ।
येयं मत्परिषत्कृत्स्ना जेतुमिच्छसि तामपि ॥ ६६
तथा ह्येवं पुनश्च त्वं दृष्टिं स्वां प्रतिमुञ्चसि ।
मत्पक्षप्रतिधाताय स्वपक्षोद्भावनाय च ॥ ६७

[इ]ड). K4. 6 B0. 6. 7. 9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3
G2 M1. 5-1 कश्चित् (for केन'). ☞ Ca: स्वदोषेण,
कामादन्येन जिगीषादिना । ☞ —^a) Dr T2 G1. 8. 6 अथ
(for यदि). Ds1 [s]स्ति (for सति). K1. 2 अथ
तेलि श्रुतं किञ्चित्. —^d) Da4 सर्वे (for सर्व). B8
भूतम् (for कृतम्). K2 अनार्थकं.

65 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1. 2. 4 चात्र;
Dn4 Ds1 D4 अन्य- (for अन्यत्). K7 Ds. 9 द्वितीयं;
M1. 5-1 चतुर्थं (for तृतीयं). Dr T G1. 8. 6 इदमद्य
तुरीयस्ते (T2 G1 'यं ते'); G2 इदमन्यदतीवात्र. —^b)
B8 (marg. as in text) -विभावकं; B8 Da3. 24 Ca
-विधातकं (for 'तकम्'). K1. 2. 4 भाव (K1 'वं') संपरि-
धातकं; Dr T1 Gs. 6 भावः सर्वविधातकः; Ds भावस्पर्श-
विधातकं. ☞ Cn: भावयोश्चित्तयोः स्पर्शः ऐक्यं, प्रीतिरिति
यावत् । ☞ —^c) K2 दुष्टाया; Dn4 दुष्टाय; T2 G1
दुष्टाया; G2 अदुष्टं (for दुष्टाया). B7 Dn4 लक्ष्यते (for
लक्ष्यते). —^d) Ks V1 B8-9 Da3. 24 D2 विवृण्वत्या
(Ks 'त्या:'); B0 Dn1 n4 Ds Ds. 5 विवृण्वत्या (Dn1
Ds: 'त्या:'); Dr T G1. 8. 6 तद्वक्तव्यं; G2 M1. 5-1
संवर्तव्यं (for प्रवक्तव्यं). Ks प्रकाशिकं; D2 [अ]त्र
काशितं.

66 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 reads 66 twice.
—^a) K2 न मन्येव; Ks न मन्येव; Da3. 24 'न्येष;
D4 'द्येव; Dr T1 Gs. 6 मन्येव; T2 न मन्येव; M1. 7
'न्येष (for 'न्येव'). K1 (first time) -संधिस्थे; Dn4
-संधिस्तं (for -संधिस्ते). —^b) Ks G2 स्थिता; K7
स्थितः; Da4 कृते; M7 स्थितं (for कृतः). D4. 9 जयै-
षिण्यजये स्थिता: (D9 'तः'). —^c) B8 येन (for येयं).
K1 (first time) सत् (for मत्). Da4 येयं मत्पौरुषं
कृत्स्नं; M7 'रिषं' कृत्स्ना. —^d) K7 Ds तापसि (for
तामपि).

67 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) V1 Ds यथा
(for तथा). K1. 2. 4. 1 ह्येव; B8 Ds [अ]र्हदः (for

सा स्वेनामर्षजेन त्वमृद्धिमोहेन मोहिता ।
भूयः सृजसि योगास्त्रं विषामृतमिवैकधा ॥ ६८
इच्छतोर्हि द्वयोर्लाभः स्त्रीपुंसोरमृतोपमः ।
अलाभश्चाप्यरक्तस्य सोऽत्र दोषो विषोपमः ॥ ६९
मा स्प्राक्षीः साधु जानीष्व स्वशास्त्रमनुपालय ।
कृतेयं हि विजिज्ञासा मुक्तो नेति त्वया मम ।

एतत्सर्वं प्रतिच्छन्नं मयि नार्हसि गूढितुम् ॥ ७०
सा यदि त्वं स्वकार्येण यद्यन्यस्य महीपतेः ।
तत्त्वं सत्रप्रतिच्छन्ना मयि नार्हसि गूढितुम् ॥ ७१
न राजानं मृषा गच्छेन्न द्विजातिं कथंचन ।
न स्त्रियं स्त्रीगुणोपेतां हन्युर्हेते मृषागताः ॥ ७२
राज्ञां हि बलमैश्वर्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।

C. 12. 11924
B. 12. 321[20]73
K. 12. 325. 73

होवं). K₇ D₄. 9 ततश्च (for पुनश्च). K₆ Bo. 6. 7. 9 Da₈.
a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8 तथाहृतस्ततश्च त्वं; D₇ T G₁. 8. 6
M₁. 5-7 तथा हृ (T₁ G₁. 8 'थाही'; T₂ 'थामि-; M₁. 5
'थार्हि-; M₆. 7 'था ही' तस्ततश्च त्वं; G₂ अथो होव पुन-
श्चेत्. — ^b) K₁. 2 D₇ T G₈. 6 दृष्टिं सं; K₇ D₄. 9
दृष्टिं मां; D₈ दृष्टिं स्वां; D₈ दृष्टिं स्वां; G₂ त्वं दृष्टिं;
M₁. 7 दृष्टिस्त्वां (for दृष्टिं स्वां). K₇ परि- (for प्रति-).
Br Dn₄ M₁. 7 -मुंचति (for -मुञ्चति). — ^c) K₁
सत्पक्ष- (for मत्पक्ष-). Dn₄ परि-; M₇ -प्रती- (for
-प्रति-). — ^d) K₇ D₁. 5. 7 वै (for च). G₂ स्व-
पक्षोद्धासनाय च.

68 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) B₆ सार्धेन
(for सा स्वेन). K₇ [अ]मर्षणेन (for 'जेन). — ^b)
K₂ दृष्टि-; K₇ D₄. 9 G₂ बुद्धि-; Da₄ वृष्टि-; D₈
यदि (for ऋद्धि-). G₁ मोहितः. ☞ Ca: ऋद्धिमोहेन,
विद्यामहेन । ☞ — ^c) M₁. 7 भयः; M₆ भयं (for
भूयः). K₆ M₇ सृजति; G₂ भिजसि (for सृ-). K₁
योगास्त्रं; K₄. 6 V₁ Bo. 6. 7. 9 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 7. 8
T₁ G₃. 6 'स्त्वं (for 'स्त्रं). — ^d) K₄ विषामितम्;
Da₄ विषमृतम्. K₁ [ए]कधा; K₆ Bo Dn₁. n₄ D₈
D₂. 8. 8 'कतां; V₁ B₈ 'तः; T₁ G₈ 0 'दा (for
'धा). ☞ Ca: विषामृतं, विषसंपृक्तममृतम् । ☞

69 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₆ इष्टतोर-;
D₈ इच्छतो (for 'तोर). K₁. 2 तु हि यो (K₂ ये);
K₄. 7 B₆-8 Da₆. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-9. 8. 9 G₂ अत्र यो;
K₆ V₁ Bo [स]त्र हि यो; B₉ ननु यो; D₈ अरजो
(for हि द्वयोर). D₇ T₁ योगः; G₁ M₁. 5-7 लाभः
(for लाभः). G₂ इच्छतोरत्र लाभं*. — ^b) G₂ पुंसयो-
रमृतोपमं. — G₈ om. (hapl.) 69^{ad}. — ^c) K₆ Bo. 8
(marg.) Da₈. a₄ स्वति-; D₆. 7 चाति- (for चापि).
K₁. 2. 4 Bo. 7-9 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5. 7. 8 रक्तस्य; K₆
Da₈. a₄ -रक्तस्य (for [अ]रक्तस्य). V₁ अलाभश्चा-
विरक्तस्य; T G₁. 6 लाभश्चापि विरक्तस्य; G₂ लाभं चैवा-
भिरक्तस्य. — ^d) K₄ Bo. 6. 7. 8 (marg.) Dn₁. n₄ D₈
D₂. 8. 8 सोपि; D₄ सात्र; T कोत्र (for सोऽत्र). K₁. 2
विशो (K₂ 'शे)पमः. K₆ सोत्र दोषोपमः स्मृतः.

70 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₂. 4. 5 V₁
Br D₈ मा (V₁ Br D₂ मां) प्राक्षी-; K₇ D₂ मा त्याक्षी-;
Dn₁ मा स्पाक्षी-; Dn₄ मा साली- (sic); D₈ मा
स्त्रीक्षी- (sic); D₆. 7 मां प्रेक्ष्य; T₂ मा वृषा-; T₂
(inf. lin.) मा वृक्षी-; G₁ मा प्रधाक्षी- (for मा स्प्राक्षी-).
Bo. 7 जानीपु; D₆. 7 जानीहि (for 'स्व). T₁ G₈. 6 मा
प्रधाक्षी- (G₆ 'क्षि) सुवृत्तानि. — ^b) G₈ स्पष्टास्त्वम्
(for स्वशास्त्रम्). V₁ अनुपालयत्. — ^c) K₇ D₄. 8. 9
कृता चेयं (for कृतेयं हि). K₁ विजिज्ञामां; Dn₄ विजी-
ज्ञासा. — ^d) K₁ युक्ता; K₂. 6 B₈ (marg. as in text)
युक्तो; D₈ युक्ते; G₂ रक्तो (for मुक्तो). B₈ (marg.)
मेति (for नेति). — ^e) Dn₄ स तत् (for एतत्). K₆
छन्नं; T₂ सर्व- (for सर्वं). K₁ प्रतिच्छन्नां. — ^f)
K₆ नार्हति. K₁. 4 V₁ Br. 9 Da₄ Dn₁ D₈ D₂. 8 G₁
गूढितं (for 'तुम्).

71 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). K₆ om. (hapl.) 71.
— ^b) Da₈ यद्यन्यस्य; D₆. 7 यद्यन्यस्य; T₂ यद्यन्यस्य
(for यद्य). D₄. 8 G₁. 2 M₁. 7 महीपते. — K₂ om.
71^c-72^d. — ^c) V₁ B₈ (marg.) G₂ सत्त्वं (for तत्त्वं).
K₇ B₉ D₄. 9 सत्त्वं; D₆. 7 T G₁. 8. 6 अत्र (for सत्र).
D₇ प्रतिच्छन्नं. K₁. 4 तत्त्वं सा तु परिच्छन्नां (K₄ 'त्रा).
☞ Ca: सत्रप्रतिच्छन्ना, छद्मना गूढा ॥ Cn: वेषान्तरेण
गुप्ता । ☞ — ^d) B₉ Da₄ Dn₁ D₈ गूढितं (for 'तुम्).

72 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 72 (cf. v. l.
71). — ^a) Dn₄ मया (for मृषा). D₄ न गता न
मृषा गच्छेत्. — ^b) K₆ [अ]धि जाति-; D₈ द्विजातेः;
G₂ [अ]विज्ञातुं (for द्विजातिं). K₇ द्विजातिं न कथंचन.
— ^c) Da₄ न (for स्त्री-). — ^d) K₁ पृते; T₁ G₈. 6
होता; G₂ वा ते (for होते). K₁ मृषागतं; K₆. 7
D₄. 9 'गतान्; G₂ 'कृषां; M₁. 5-7 'कृताः (for 'गताः).

73 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) G₂ तु (for
हि). K₂ पदम् (for बलम्). K₁ ऐश्वर्यं (for 'र्यं).
— ^b) T₂ G₁ ब्रह्मविदो (for 'विदां). Dn₄ वरं (for
बलम्). — ^c) K₇ D₄. 9 -माधुर्यं (for -सौभाग्यं).
— ^d) B₉ अनुत्तमां. D₈ स्त्रीणां च बलमुत्तमं; D₇ G₈

C. 12. 11925
B. 12. 221(20). 73
K. 12. 225. 73

रूपयौवनसौभाग्यं स्त्रीणां बलमुत्तमम् ॥ ७३
अत एतैर्बलैरेते बलिनः स्वार्थमिच्छता ।
आर्जवेनाभिगन्तव्या विनाशाय ह्यनार्जवम् ॥ ७४
सा त्वं जातिं श्रुतं वृत्तं भावं प्रकृतिमात्मनः ।
कृत्यमागमने चैव वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ७५
इत्येतैरसुखैर्वाक्यैरयुक्तैरसमञ्जसैः ।
प्रत्यादिष्टा नरेन्द्रेण सुलभा न व्यकम्पत ॥ ७६
उक्तवाक्ये तु नृपतौ सुलभा चारुदर्शना ।

स्त्रीगुणं बलमुत्तमं (Gs 'वृत्तरं').

74 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) T1 एत (for अत). K4 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 T ७३. ३ ३ सांख्यक्रमौ (Ds 'मं' (for संख्या)). D4 बोभौ (for चोभौ). —^b) D1 T1 Gs ३ बलिना (for 'नः'). K1 D4. ३ स्वार्थचितकाः; G2 स्वार्थमुच्यते. —^c) Ds आर्जवं च (for 'वेन'). G2 अतिः; M1. 5-7 हि (for अभि-). B9-मंतव्यं; D1 T G1. 3. 6-मंतव्यं (for 'व्या'). —^d) K6 विनाशाय मना-जवं; Ds 'शं जह्यनार्जवं'.

75 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K2 T2 G1 जातं; D4 जाति (for जाति). K3 स्वतः; D4. 7 T2 श्रुति (for श्रुतं). K7 वृत्ति (for वृत्तं). —^b) G2 वेनः; M1. 5-7 कार्यं (for भावं). —^c) Ds सत्यम् (for कृत्यम्). Ds आगमनं. D4 वैव (for चैव).

76 Ś1 missing up to नरेन्द्रे (cf. v. l. 1). Before 76, MSS. ins. भीष्म उवाच. —^a) K1 2.4 B9. 9 D4 D5. 7 उक्तैर् (for एतैर्). B9 (marg.) असुमैर्; D4 असुखैर् (for असुखैर्). K1 वाक्यम् (for वाक्यैर्). — B9 om. 76^d-77^a. —^d) K2 स्वलभा. K1 व्यकं-पता; K4 'पतः; K6 व्यकम्पत (for 'मृत्).

77 B9 om. 77^a (cf. v. l. 76). Before 77, B9 ins. भीष्म उवाच. Ś1 K1. 2.4 om. 77^{ab}. —^b) Ds1-द-र्शिनः; Ds-दर्शिनी. — After 77, Ś1 K1. 2.4 ins. an addl. colophon [Sub-parvan: Ś1 K1. 3 मोक्षधर्म].

78 Before 78, MSS. ins. सुलभोवाच. —^a) M1 om. (hapl.) नवभि. —^b) G2 वाक्यबुद्धि- (for वाग्बुद्धि-). D4-भूषणैः (for-दूषणैः). ☞ Ca: नवभिर्नवभिरिति नवद्वयेन मिलित्वा अष्टादश वाग्बुध्योर्दोषाः । ☞

79 ^a) K6 Dn4 सौख्यं; D4 सुखं; Ds सुख्य-; D1 सुख्यौ; Ds शौक्ष्यं; T2 Gs सौक्ष्य- (for

ततश्चारुतरं वाक्यं प्रचक्रामाथ भाषितुम् ॥ ७७
नवभिर्नवभिश्चैव दोषैर्वाग्बुद्धिदूषणैः ।
अपेतमुपपन्नार्थमष्टादशगुणान्वितम् ॥ ७८
सौक्ष्म्यं संख्याक्रमौ चोभौ निर्णयः सप्रयोजनः ।
पञ्चैतान्यर्थजातानि वाक्यमित्युच्यते नृप ॥ ७९
एषामेकैकशोऽर्थानां सौक्ष्म्यादीनां सुलक्षणम् ।
शृणु संसार्यमाणानां पदार्थैः पदवाक्यतः ॥ ८०
ज्ञानं ज्ञेयेषु भिन्नेषु यथामेदेन वर्तते ।

सौक्ष्म्यं). Ś1 K1. 2 संख्या (Ś1 K2 'ख्य)क्रमः; K6 सांख्य-क्रमश्च; Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 T ७३. ३ ३ सांख्यक्रमौ (Ds 'मं' (for संख्या)). D4 बोभौ (for चोभौ). —^b) Dn1 सु-; T2 G1 सं- (for स-). Das. a1-प्रयोजनं. G2 M1. 5-7 निर्णयं सं (G2 स) प्रयोजनं. —^d) Ds om. from रयुच्यते up to इम्यमि (in 81^d). V1 नृणां (for नृप).

80 Ds om. 80 (cf. v. l. 79). —^a) D1 T1 Gs. 6 लेषाम् (for एषाम्). K2. 4 एकैकतो (for एकैकशो). — K1 om. (hapl.) 80^b. —^b) K6 सौक्षादीनां; Dn4 सौक्ष्यां; D4. 9 शौक्ष्या (for सौक्ष्म्या). K1 B9. 7 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 4. 7-9 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 स्व (D1 T1 Gs. 6 M1 स) लक्षणं (B1 'णः); B9 (marg. as in text) स्वलं कृतं; G2 च लक्षणं (for सु-लक्षणम्). —^c) K7 D4. 9 संसार्यमाण (K7 'ना)नां; D1 T G1 3. 6 संचार्य (for संसार्य). —^d) K4. 6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a1 Dn1. n4 Ds पदार्थ-; B9 Ds Ds. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cs प (M1 पा) दार्थै (for 'र्थैः). ☞ Cs: पदवाक्याभ्यां पदार्थं संसार्य-माणानां, पदार्थप्रतिपादनार्थं प्रथमानानाम् । ☞

81 Ds om. up to इम्यमि (cf. v. l. 79). —^a) Ds D1. 9 ज्ञान- (for ज्ञानं). K6 ज्ञेयं स्व- (for ज्ञेयेषु). —^b) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1. 3 यदा (for यथा). K2 भेदेषु; Cn भेदेन (for [अ]भेदेन). D1 T Gs. 6 M1. 5. 7 यदभेदेन वर्तते; Cs (gloss: विशिष्टैकप्रतिपादकता भवति) यथा भेदो न वर्तते. —^c) D1 T1 Gs. 6 यत्र. K2-शयने; K4 V1-शा-यिनी; D1-शयनि (for-शायिनी). M1. 7 om. बुद्धि-; K6. 7 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cs य (B9. 7 स-; B9 अ) आधिवासिनी (B9 'तिवासिनी; B9 'विशायि-नी; Cs [gloss: तत्प्रतिपादनसमर्था] 'भिशायिनी) बुद्धि-स- ☞ Cn (reading अधिवासिनी): निर्णयमप्राप्तुवती, अनेक-

तत्रातिशयिनी बुद्धिस्तसौक्ष्म्यमिति वर्तते ॥ ८१
 दोषाणां च गुणानां च प्रमाणं प्रविभागशः ।
 कंचिदर्थमभिप्रेत्य सा संख्येत्युपधार्यताम् ॥ ८२
 इदं पूर्वमिदं पश्चाद्वक्तव्यं यद्विवक्षितम् ।
 क्रमयोगं तमप्याहुर्वाक्यं वाक्यविदो जनाः ॥ ८३
 धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रतिज्ञाय विशेषतः ।
 इदं तदिति वाक्यान्ते प्रोच्यते स विनिर्णयः ॥ ८४

इच्छाद्वेषमवैर्दुःखैः प्रकर्षो यत्र जायते ।
 तत्र या नृपते वृत्तिस्तत्प्रयोजनमिष्यते ॥ ८५
 तान्येतानि यथोक्तानि सौक्ष्म्यादीनि जनाधिप ।
 एकार्थसमवेतानि वाक्यं मम निशामय ॥ ८६
 उपेतार्थमभिन्नार्थं नापवृत्तं न चाधिकम् ।
 नाश्लक्ष्णं न च संदिग्धं वक्ष्यामि परमं तव ॥ ८७
 न गुर्वक्षरसंबद्धं पराङ्मुखमुखं न च ।

C. 12 11940
B. 12. 321[20]. 88
K. 12. 325. 88

कोटिस्पर्शिनी बुद्धिः । ॐ — ^a) K₆ सौक्ष्म्यम्; D₁ सौक्ष्म्यम्; D₄ शौक्ष्म्यम् (for सौ). S₁ K₁. 3 V₁ B₉ D₁₀ D₅ अति- (for इति). K₆ कथ्यते; K₇ D₁. 9 निर्दिशेत् (for वर्तते).

82 ^a) D₄ दोषाणां. — ^b) M₁. 5-7 प्रमाणः; C₅ (gloss: परिमाणम्) 'णं (as in text). S₁ K₁. 3 D₁ प्रति- (for प्रवि-). K₆ V₁ B₉. 6. 8 D₁₀ D₁. 14 D₅ D₂. 8 T₂ G₃ M₁. 5-7 C₅ -भागतः (for 'ज्ञः'). — ^c) K₂ B₉ G₁ किंचिद्; G₂ कश्चिद् (for कंचिद्). K₁. 2. 1 B₈ D₄. 3. 9 अभिप्रेक्ष्य (for 'प्रेत्य'). — ^d) K₂. 5 B₉ D₁ D₄ D₅ सा सांख्येति; V₁ B₉ G₁ स सांख्येति; B₇. 3 सा सांख्ये हि; D₁ सा सांख्येषु (for 'ति'). G₂ सा सांख्येवयोग्यता (sic).

83 ^b) K₂ विवेक्षितं. — ^a) K₆ तदपि; D₇ T G₁. 3. 6 तमिति; D₉ तथापि (for तमपि). — ^d) K₇ D₇. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 वाक्ये; D₁ G₂ वाक्य- (for वाक्यं). D₁₀ वाक्यविदा. K₁ जनः.

84 ^a) K₆ B₉. 6-9 D₁₀. 34 D₁. 14 D₅ D₂. 3. 8 T₁ G₂. 3. 6 M₁. 5-7 धर्मकामार्थमोक्षेषु. — ^b) G₂ प्रविज्ञाय (for प्रति). — ^c) K₁ तदति- (for तदिति). K₆ B₉. 6. 9 D₁₀ वाक्यं ते; B₈ D₁ वाक्यं तु (for वाक्यान्ते). — ^d) K₆ B₉. 6 D₁₀. 34 विनिर्णयः.

85 ^a) K₆ V₁ B₉. 9 D₁₀. 34 इच्छाद्वेषोऽवैर्दुःखैः; D₄ corrupt; M₁ इच्छाद्वेषु भवैर्दुःखैः. — ^b) D₄ प्रकर्षो (for प्रकर्षो). D₁ जायते (for जा). ॐ C₅: प्रकर्षः, इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थमुत्पादः । ॐ — ^c) K₁. 3 तव (for तत्र). D₇ G₃ नृपतेर्. — ^d) K₆ मत्- (for तत्). S₁ K₁. 2. 4 इच्छति (for इष्यते).

86 M₁. 5. 7 om. 86^b. — ^b) K₆. 7 सौक्ष्मादीनि; D₄. 9 शौक्ष्म्या (for सौक्ष्म्या). K₇ B₉ D₁. 9 G₁ M₅ नराधिप (for जना). — ^c) ॐ C₅: एकार्थसमवेतानि, विशेष्यविशेषणभावापन्नानि ॥ C₁: एकस्मिन्नर्थे पर्यवसि-
 तानि । ॐ — ^d) K₇ वाक्य-; V₁ B₉ T G₁. 3. 6 M₁.

5-7 वाक्ये (for वाक्यं). D₁₀ lacuna for मम. D₇ T₁ G₁. 6 निवेक्षय (for निशामय).

87 ^a) K₂ D₇ T G₁. 3. 6 नाभेदा (T₂ G₁ 'पेदा') यं न भिन्नार्थः. ॐ C₅: उपेतार्थं, उपेताः प्रार्थिताः प्राधान्येन अर्थाः पदानां यत्र तदुपेतार्थं, सान्वयं, न गौरवः पुरुषो हस्तीतिवदसंबद्धार्थम् । अभिन्नार्थं, एकार्थाभिधायकत्वेन प्रधानम् । अनेकप्रधानकत्वेन वाक्यभेदः ॥ C₇: उपेतार्थं, संबद्धार्थम् । अभिन्नार्थम्, वाक्यैकवाक्यतया विशिष्टैकार्थप्रतिपादकम् । ॐ — ^b) K₁ नानवृत्तं; B₉. 6 (marg. as in text). 7. 9 D₁. 14 D₅ D₂. 3. 8 C₁ (gloss: श्लाघ्यैर्विशेषणैर्योगः) न्यायवृत्तं (B₈ 'त्ति'); C₅ (gloss: छन्दोभङ्गहीनम्) C₅ (gloss: अपरिनिष्ठितार्थहीनम्) नाप' (as in text). K₆ तव; D₁ च न (by transp.); D₄ न वा; D₇ च च. S₁ K₂. 3 नामवृत्तानुवाचिकं. ॐ C₅: न चाधिकम्, अधिकपदरहितमित्यर्थः ॥ C₇: यावन्मात्रैः पदैः प्रतिपाद्यं बोध्यते ततोऽधिकपदहीनम् । ॐ — ^c) K₂ D₇ G₃ न श्लक्ष्णं; B₈ (marg. as in text) नासूक्ष्मं; G₂ नाश्लक्ष्णं; C₅ (gloss: न श्रुतिकटु, असम्भ्यस्मारकपदरहितं वा) C₁ (gloss: श्लेषाच्छगुणयुक्तं) C₅ (gloss: श्रोतॄणां हर्षजननं) नाश्लक्ष्णं (as in text). — M₁. 5-7 om. 87^a-88^a. — ^d) K₆ D₁ वक्ष्यामि. K₆ V₁ B₉. 6-9 D₁₀. 34 D₁ D₂. 3. 5. 8 ततः; D₁ मत्- (for तव). D₇ T G₁. 3. 6 प्रवक्ष्यामि परंतप; G₂ प्रवक्ष्यामि पदं ततः.

88 M₁. 5-7 om. 88^a (cf. v. l. 87). — ^a) K₆ V₁ B₉. 6 (marg. as in text). 3 D₁₀. 34 D₁. 14 D₅ D₂. 3. 1. 3 T₁ G₃. 6 C₅ (gloss: निरन्तरगुर्वक्षरहितम्) -संयुक्तं; D₅ -संबंधं; G₂ -संदिग्धं (for -संबद्धं). C₁ न वक्ष्यामि संयुक्तं. — ^b) K₁ B₉ D₁₀ D₂. 3. 8 C₁ -मुखं; K₇ -मुखं; T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 -पदं; G₂ -मुखा (for -मुखं). G₂ नृप (for न च). ॐ C₅: पराङ्मुखमुखं, प्रकृतसंबद्धम् ॥ C₁: पराङ्मुखमुखं, ग्राम्यम् ॥ C₇: वक्ष्यामि पराङ्मुखं न भवति । रसजनकम् । ॐ — K₆ om. (hapl.) 88^a-89^b. — ^c) G₂ न नावृत्तं (for नानृतं

C. 12. 11940
B. 12. 321[20]. 88
K. 12. 325. 88

नानृतं न त्रिवर्गेण विरुद्धं नाप्यसंस्कृतम् ॥ ८८
न न्यूनं कष्टशब्दं वा व्युत्क्रमाभिहितं न च ।
न शेषं नानुकल्पेन निष्कारणमहेतुकम् ॥ ८९
कामाक्रोधाद्भयाद्धोमादैन्यादानार्यकात्तथा ।
हीतोऽनुक्रोशतो मानान्न वक्ष्यामि कथंचन ॥ ९०
वक्ता श्रोता च वाक्यं च यदा त्वविकलं नृप ।

न). ❀ Cn : अनृतं, पुराणाद्यमूलकं, मेघसंदेशादिवत् । ❀ —^d) Ks निबद्धं (for विरुद्धं). Bs वा (for न). Ks नापि संस्कृतं; Bs (marg.) नाप्यसंस्कृतं; Gs M1. 5-1 नाप्यसंस्कृतं; Ca (gloss : लक्षणहीनपदकदम्बकयुक्तम्) Cn (gloss : देश्यं) Cp (gloss : व्याकरणविरुद्धम्) नाप्यं (as in text).

89 Ks om 89^{ab} (cf. v. l. 88). —^a) Gs न्यून-; Cn (gloss : असमर्थं) Cs (gloss : क्रियापदहीनम्) न्यूनं (as in text). Das. a4 Gs च (for वा). ❀ Ca. p : कष्टशब्दं, दुर्बोधपदम् । ❀ —^b) Ks. 1 Ds -दितं (for -हितं). Ds वा (for च). Bs Das. a4 Dn1. n4 Ds2 Ds. a. 8 Cn Cp (gloss : क्रमरहितं) विक्र (Bs व्युत्क्रा-) माभिहितं; Ds [अ]प्युत्क्रमाभिहितं न च; Ds [अ]प्युत्क्रमाभिहितं न च; T1 Gs. 6 विक्रमाभिहितं न च; G1 व्युत्क्रमाभिहितं न च; G2 व्युत्क्रमा हि हितं न च. ❀ Cn : विक्रमाभिहितं, नृत्तज्जिरिव पदवैक्यरचनम् ॥ Cs : व्युत्क्रमाभिहितं, प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तवचनानां विपरीतक्रमोपेतम् । ❀ — Gs repeats 89^{ad} after 90. —^c) Ks सर्वेषाम्; Ks V1 Bs Ds सशेषम्; Br विशेषम्; Ds T1 Gs. 6 साश्लेषम्; T2 G1 संश्लेषम्; Ms नाशेषम्; Ca. p (gloss : अध्याहारेण पूणीयम्) Cs (gloss : असमस्तार्थं न भवति) न शेषं (as in text). Ks. 4. 8. 1 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds2-5. 1-9 T G1. 2 (both times). 8. 8 अनुकल्पेन (Ks 'त'); Das. a4 अनुकल्पेन; Ca (gloss : गौणवृत्त्या) Cs (gloss : अस्मिन्मात्रेण इत्यादिवदुपचरितार्थं न भवति) नानुकल्पेन (as in text). —^d) Ds T1 Gs. 6 न निष्कानमहेतुकं; T2 G1 Cap Cpp (gloss : नासाधकहेतुकं) न निष्कारणहेतुकं. ❀ Cs : निष्कारणं, प्रयोजनशून्यम् । ❀ ❀ Ca. p : अहेतुकं, युक्तिहीनम् ॥ Cs : न्यायरहितम् । ❀

90 ^a) Ks Ds. 8 कामाक्रोधाद् (for कामाक्रोधाद्). Ks कामाक्रोधाद्भयाद्धोमाद्; Gs कामाक्रोधमवाद्धोमाद्. —^b) Ks अनार्यकात्; Ks Bo. 1. 9 Ds. 1 Cp (gloss : पाण्डित्यगर्वात्) आचार्यं; Ks Ds. 9 वानार्यं; V1 Bo. 8 Das Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8 M1. 5-1 चानार्यं (Das 'यं'); T1 Gs. 8 अनार्यं (for चानार्यं). ❀ Cn : अनार्यकात्,

सममेति विवक्षायां तदा सोऽर्थः प्रकाशते ॥ ९१
वक्तव्ये तु यदा वक्ता श्रोतारमवमन्यते ।
स्वार्थमाह परार्थं वा तदा वाक्यं न रोहति ॥ ९२
अथ यः स्वार्थमुत्सृज्य परार्थं प्राह मानवः ।
विशङ्का जायते तस्मिन्वाक्यं तदपि दोषवत् ॥ ९३
यस्तु वक्ता द्वयोरर्थमविरुद्धं प्रभाषते ।

दर्पात् । ❀ — Ds om. 90^a-91^b. —^c) Ks V1 Bo. 6. 1 क्रोतो; Ks भीतो; G2 भीता (for हीतो). S1 K1. 2 नाक्रोशतो; Ks Bs. 9 Das. a4 Ds2 Ds. 8. 8 G1. 8. 8 न क्रो (for अनुक्रो). —^d) Dn4 वक्ष्यामि. — After 90, Gs repeats 89^{ad}.

91 Ds om. 91^{ab} (cf. v. l. 90). —^a) Ms. 1 वक्त्रा (for वक्ता). Bs श्रोता; Ms श्रोत्रा (for श्रोता). Dn4 Ds1 Ds वाक्यस्य; Ds T1 Gs. 6 वाक्यं च (for वाक्यं च). —^b) T2 यथा (for यदा). S1 K1. 2. 4 अविकल (Ks 'म')लान् (for 'लं'). ❀ Cn : अविकलम्, अव्यग्रम् । ❀ —^c) Ks Ds T1 Gs. 6 समवेति (Ds 'ते') Bs. 9 साम्यमेति; T2 G1 समवेति (for सममेति). Gs विवक्षास्ति. ❀ Cp : सममेति, येन रूपेण वक्ता अर्थं विवक्षति, तेनैव रूपेण यदि वाक्यं प्रतिपादयति, श्रोता च तेनैव रूपेणाकलयति ॥ Cv (gloss : स सममेति) : सः परेण उच्यमानोऽर्थः सममेतिविवक्षायाम् । ❀ —^d) V1 प्रवर्तते (for प्रकाशते).

92 ^a) V1 हि (for तु). —^b) Ks. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5. 8 M1. 6-7 अवमन्य (Ds M1. 1-7 'त्य') वै (for 'मन्यते'). —^c) Ds परार्थं (for 'र्थ'). Ks. 6 Bo. 6. 1 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 8 Gs M1. 5-1 तत्; Ds. 1 यत् (for वा). —^d) Cp तद्वाक्यं (for तदा वाक्यं). Br नरोहति; Bs न रोहते; Ds. 9 निरोहति; Cp (gloss : नावबोधं जनयति) नावरोहति (for न रोहति). ❀ Ca : न रोहति, न प्रमाणतां याति ॥ Cn : न ह्यारुढं भवति । ❀

93 ^a) Ds. 8 अन्वयः (for अथ यः). Ks V1 Ds T1 G1. 8 यत्; Gs वा (for यः). —^b) S1 K1. 2 विशङ्कं (for 'शङ्का'). ❀ Ca : विशङ्का, अमविप्रलम्भकत्वादिरूपा ॥ Cp : उत्सर्गसिद्धस्य स्वार्थस्य त्यागः केनाभिप्रायेण कृतः... इत्यादिका । ❀ —^d) Bo Das. a4 तथापि (for तदपि). Ks शोषवत् (for दोषं). ❀ Cs : स्वार्थमुत्सृज्य परार्थं वचनं नाम विरक्तस्य वागिज्योपदेशः । ❀

94 ^a) Ds यस्तु वक्ता च अनर्थम्. —^b) Bo प्रका-

श्रोतुश्चैवात्मनश्चैव स वक्ता नेतरो नृप ॥ ९४
तदर्थवदिदं वाक्यमुपेतं वाक्यसंपदा ।
अविक्षिप्तमना राजनेकाग्रः श्रोतुमर्हसि ॥ ९५
कासि कस्य कुतो वेति त्वयाहमभिचोदिता ।
तत्रोत्तरमिदं वाक्यं राजनेकमनाः शृणु ॥ ९६
यथा जतु च काष्ठं च पांसवश्चोदबिन्दुभिः ।
सुश्लिष्टानि तथा राजन्प्राणिनामिह संभवः ॥ ९७

शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धः पञ्चेन्द्रियाणि च ।
पृथगात्मा दशात्मानः संश्लिष्टा जतुकाष्ठवत् ॥ ९८
न चैषां चोदना काचिदस्तीत्येष विनिश्चयः ।
एकैकस्येह विज्ञानं नास्त्यात्मनि तथा परे ॥ ९९
न वेद चक्षुश्चक्षुष्टुं श्रोत्रं नात्मनि वर्तते ।
तथैव व्यभिचारेण न वर्तन्ते परस्परम् ।
संश्लिष्टा नाभिजायन्ते यथाप इह पांसवः ॥ १००

C. 12. 11951
B. 12. 321[20].99
K. 12. 325. 100

शते (for प्रभाषते).

95 ^a) Ś1 K1.2 G2 तदर्थं तदिदं वाक्यम्. — After 95^a, Das. a4 G2 read 96^a for the first time, repeating it in its proper place. Das. a4 om. 95^b. Dn1 Cal. Bom. ed. om. (hapl.) 95^b-96^a. — ^b) K1 om. वाक्य. — ^c) D1 अनिश्चित- (for अवि^०). Ds2 आक्षिप्तमना राजन्. — ^d) K2 एकाग्रः; Ds2 Ds एकाग्रः; Ds. 1 एकाग्रं (for 'ग्रः'). Ś1 Das. a4 अर्हति (for 'सि).

96 Dn1 Cal. Bom. ed. om. 96^a (cf. v. l. 95). — ^a) K1 कास्य; G2 कासि (for कस्य). Ds. 5. 1. 9 T G1-3. 6 चेति (for वेति). — ^b) V1 B8 (margin as in text) Dr T G1. 3. 6 अपि; Das. a4 अति- (for अभि-). Dn4 Ds1 स्वया समभिचो (Dn4 'नो') दिता. — Das. a4 G2 read 96^a for the first time after 95^a.

97 ^a) K1.2 Ds1 जंतु; K4 जंतुश्च; K1 D1. 9 Mr नृपं (for जतु). ✽ Cn: जतु च काष्ठं च, जतुकाष्ठं बालक्रीडनकम् । ✽ — ^b) K4 पांसवश्च; K1 V1 Bo. 6. 8. 9 Ds1 पांशवः (K1 'वा')श्च (for पांस^०). Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 1. 8 T G1-3. 6 M1. 5-1 Cv बिन्दवः (for बिन्दुभिः). — ^c) K1 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 3 Ms संश्लिष्टानि; Dr T G1. 3. 6 आक्षिप्तः; G2 संश्लिष्टानि (for सुश्लिष्टानि). K6 संश्लिष्टा वितथा राजन्. ✽ Cv: जतुकाष्ठयोः पांसुजलबिन्दूनां च यथा यावच्छिक्तः संबन्धः तथा प्राणिनां संबन्धोऽपि यावच्छिक्तः । ✽

98 ^a) Ds1 Ds. 5. 1 T G1-3. 6 Mr शब्द- (for शब्दः). G2 रसा (for रसो). K2 रंषां (for रूपं). — ^b) K6 B1 Das. a4 Ds. 1 T G1-3. 6 M1. 5-1 तु (for च). — ^c) Bo. 6-9 Das. a4 Ds. 1 आत्मानं (for 'नः'). Ks. 1 Ds. 9 पृथगर्थं दशात्मानः (K6 'नं'); Bo. 6-9 Das. a4 Ds. 1 Cp (gloss: अतस्त्वंस्वभावं संश्लिष्टाः) Cv पृथगात्मानमात्मानः (Cv 'नं'); Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 'गात्मान आत्मानं; G2 प्रथुरात्मा दशात्मानं. — ^d) K1 Ds संश्लिष्टा; Ca सु (also प्र) श्लिष्टा (for संश्लिष्टा).

K1. 4 Ds1 जंतु- (for जतु-).

99 ^a) Ds वैषां; G2 M1. 5-1 चैषा (for चैषां). K1 चोदनां; Cp देशना (for चोदना). K1. 4 G2 कश्चिद् (for काचिद्). ✽ Ca: चोदना, कोऽपीति वदेत्येवंरूपा प्रेरणा ॥ Cs: चोदना, चोषं न कार्यं, किं स्वस्त्यैवास्मेति निश्चयः कार्यः । ✽ — ^b) Das D1 एव (for एष). D1 T2 om. वि. Ś1 K1. 2. 4 वर्ते (K4 'र्त') तेत्येष निश्चयः. — ^c) Ds. 1 T G1. 3. 6 M1. 5-1 हि (for [इ]ह). Dn4 वितानं; Dr T1 Gs. 6 विज्ञाता (for 'नं'). ✽ Cp: एकैकस्य, चक्षुरादेः, अचेतनत्वात् । ✽ — ^d) T G1. 3. 6 M1. 5. 1 आत्मेति (for आत्मनि). Ms नास्यास्यास्मेति परे.

100 ^a) K1 चक्षुष्टुं; K4 Das G1 चक्षुष्टुं; K6 चक्षुष्टुं; K1 V1 Bo. 1 Ds D2. 3. 6 M1. 5. 1 चक्षुस्त्वं; Dn4 चक्षुष्टुं (for चक्षुष्टुं). Ds *वेदं* चक्षुस्त्वं; Dr T1 Gs. 6 नृदेवचक्षुस्त्वकश्रोत्रं; G2 न वेद चक्षुश्चक्षुः. — ^b) T1 Gs. 6 प्राणं; M1. 5-1 श्रोत्रं (for श्रोत्रं). Dr न चात्मनि च वर्तते. — ^c) T G1. 3. 6 Ms व्यभिचारेण (for व्यभि^०). ✽ Cv: व्यभिचारेण, श्रोत्रे सति चक्षुर्नास्ति, चक्षुषि सति श्रोत्रं नास्तीत्यर्थः । ✽ — ^d) G1 नि- (for न). Br. 9 Das परस्परे. ✽ Cs: श्रोत्रादयो नात्मान इत्यर्थः । ✽ — ^e) K6 Das. a4 Ca (also) प्रश्लिष्टा न च (K6 च न) जायन्ते; K1 Ds. 9 Ca (also as in text) सुश्लिष्टा न च जायन्ते; V1 संश्लिष्टं च न जायन्ते; Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 1. 8 Cn प्र (Dr प्रा) श्लिष्टं च न (Ds. 1 Cn न च) जानन्ति; T1 G1. 3. 6 प्रश्लिष्टानपि जायन्ते (G1 'नन्ति'); T2 M1. 5-1 प्रश्लिष्टा (T2 'ष्टे') न विजानन्ति; G2 प्रकृता मवजानन्ति. — ^f) Ś1 K1. 2. 4. 1 Ds. 9 यथावद्; T1 Gs. 6 M1. 5. 1 यथाक्षिर्; T2 G1 यथाक्षिद् (for यथाप). K6 Bo. 1-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 1. 8 T Gs. 6 M1. 5-1 इव (for इह). Ks. 1 V1 Bo. 6-9 Ds1 Ds. 3 पांशवः; Dr पांसुभिः (for पांसवः). G2 यथावप उपांसवः. ✽ Ca (reading सुश्लिष्टा न च जायन्ते): न च विषयेभ्यो निरपेक्षा एते चक्षुरादयः सुश्लिष्टा विषयप्रकाशनस्वभावा एव

C. 12.11952
B. 12.371[20].100
K. 12. 325. 101

बाह्यानन्यानपेक्षन्ते गुणांस्तानपि मे शृणु ।

रूपं चक्षुः प्रकाशश्च दर्शने हेतवस्त्रयः ।

यथैवात्र तथान्येषु ज्ञानज्ञेयेषु हेतवः ॥ १०१

ज्ञानज्ञेयान्तरे तस्मिन्मनो नामापरो गुणः ।

विचारयति येनायं निश्चये साध्वसाधुनी ॥ १०२

द्वादशस्त्वपरस्तत्र बुद्धिर्नाम गुणः स्मृतः ।

येन संशयपूर्वेषु बोद्धव्येषु व्यवस्यति ॥ १०३

जायन्ते, पांसव इव राशीभूताः, किं तु बाह्यमर्थान्तरमपेक्षन्ते ॥ Cn (reading प्रक्षिप्तं च न जानन्ति): प्रक्षिप्तं यथा स्यात्तथा, संश्लेषं प्राप्यापीत्यर्थः ॥ Cp (reading संश्लेषं नापि जानन्ति): आपः पांसवश्चान्योन्यं संश्लिष्य न जानन्ति, तथैवान्यपि परस्परं प्रक्षिष्यापि न जानन्ति ॥ Cs (reading प्रक्षिप्तमवजानन्ति): प्रक्षिप्तं दुर्दर्शमात्मानमवजानन्ति, उपेक्षन्ते, न विषयीकुर्वन्ते । ❀

101 *) Dn4 वाहान्; Ds1 Cs बहुन् (for बाह्यान्). Ś1 K1.2 अवेक्षन्ते; Ks अपेक्षन्ते; D4 'क्ष्यन्ते (for 'क्षन्ते). —^b) Ks Da1 Ds.7 T2 G1.2 गुणास् (for गुणांस्). —^c) G2 M1.6.1 प्रकाशं (for 'शश्च). —^d) K2 corrupt; Ks दर्शने नैव तेस्त्रयः (sic). —^e) Ds तथैव (for यं). Ds तेषु (for [अ]न्येषु). ❀ Cs: श्रोत्रादिजन्यज्ञाने विषयसंनिकर्षः इति हेतवो द्रष्टव्याः । ❀ —^f) Da2 ज्ञाने (for ज्ञान-). G2 ज्ञानं ज्ञानेषु हेतवः. ❀ Cn: चक्षुः सहकार्यैव, न तु प्रकाशकम्, इति भावः । ❀

102 *) Ś1 K1.2 Ds1 ज्ञानं (for ज्ञान-). K7 G1 ज्ञेयंतरे (for ज्ञेयान्तरे). D7 कस्मिन्; Cs तस्मान् (for तस्मिन्). G2 ज्ञानं विज्ञानयोरन्ते. —^b) Da4 मते (for मनो). Da8 मनो नामायत्ते गुणः; G2 तस्मादन्यो परो गुणः. —^c) K4 विवादयति; D4 विचारयति (for विचां). Ks Bs 8 (marg.).9 Ds D2 तेन (for येन). —^d) D2 साध्वसाधुना; T2 G1 2 M7 'साधुनि (M7 'नी:).

103 *) K1 Da3.24 Dn4 तु परस्वः D6 च परस्व (for स्वपरस्व). Ks स्वत्र; Ds तस्माद् (for तत्र). —^b) Bs.7 Da3.24 बुद्धिर्नामा; Dn4 बुद्धिज्ञान- (for बुद्धिर्नाम). —103^{ed} is damaged in Bs. —^c) K2 ये च (for येन). Ks -पूर्वेण (for -पूर्वेषु). —^d) Ks [अ]न्यवस्यति; K7 D4.9 [अ]न्य; Dn4 च न्यवस्यति (hypermetric); G2 न्यवस्यति.

104 *) T1 तथा (for अथ). M1.6.1 वा दशके (for दश). —^b) Ds.1 T1 G2.6 परो (for [अ]परो).

अथ द्वादशके तस्मिन्सत्त्वं नामापरो गुणः ।

महासत्त्वोऽल्पसत्त्वो वा जन्तुर्येनानुमीयते ॥ १०४

क्षेत्रज्ञ इति चाप्यन्यो गुणस्तत्र चतुर्दशः ।

ममायमिति येनायं मन्यते न च मन्यते ॥ १०५

अथ पञ्चदशो राजन्गुणस्तत्रापरः स्मृतः ।

पृथक्कालासमूहस्य सामर्थ्यं तदिहोच्यते ॥ १०६.

गुणस्त्वेवापरस्तत्र संघात इति षोडशः ।

❀ Cs: सत्त्वं, ओजः । ❀ —^a) M1.7 महासत्त्वो; Cs (gloss: बृहद्बलः) महासत्त्वो (as in text). Dn4 om. (hapl.) लपसत्त्वो.

105 *) K1 अन्ये (for अन्यो). Ks V1 Bo.6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2.3.5.7.8 T1 Gs.6 अहंकर्तेपि चा(Dn1 वा)प्यन्यो (Ds 'ज्ञो). ❀ Cs: क्षेत्रज्ञ, अज्ञानोपाधिः चैतन्याभासो जीवः । ❀ — Bs om. (hapl.) 105^b-106^a. —^b) Ks Ds1 Ds.7 T2 G1.2.6 M1.6.7 चतुर्दश. —^c) K2.4 येनाहं; D7 ये न्यायं; Cs (gloss: स्वरूपभूतचैतन्येन) येनायं (as in text). —^d) Ks Bo.6-8 Da3.24 Dn4 Ds D2.3.5.8 ममेति च (Ds यः); K7 D2.9 च मुच्यते; Dn1 मयेति च (for च मन्यते). ❀ Cs: न च मन्यते, स्वरूपं ब्रह्म न मन्यते इत्यर्थः । ❀

106 Bs om. 106^a (cf. v. 1. 105). —^a) G2 corrupt. V1 नाम; T2 राजा (for राजन्). —^b) Ds गुणास्. K1.2 पराः; Ds परे (for [अ]परः). —^c) K2 Dn4 Ds1 T1 Gs.6 Ms (inf. lin.) Cv पृथक्कालः; D7 'क्कालः (for 'क्काल-). G2 बृहद्बलः समो ह्यस्य. —^d) Ks Da3.24 समग्रं; V1 सामग्रं; Bs 9 समग्रं; Bs (orig.) समूहं; Bs (marg) सामर्थ्यं (for 'ग्र्यं). Ks Bs.8.9 Da3.24 D7 T G1-3.6 M1.5-7 यद्; Dn4 यम् (for तद्). ❀ Cn: तासां समूहस्य सामर्थ्यं वासनात्मकम् ॥ Cv (reading: 'काल') प्रहादीनामनुकूल-प्रतिकूलकालस्य सामग्र्यम् । ❀

107 *) Ds1 गुणास्; Ds पुनस् (for गुणस्). Dn4 G2 तेव; D7 T G1.3.6 त्वेको (for त्वेव). Da3 त्वत्र (for तत्र). V1 गुणत्वे चापरस्तत्र. —^b) K2 संख्यात; Bo.6.8 संघात; Ds2 संघाता; T2 संभूत (for संघात). Br-9 Dn1.24 Ds D2.3.7.8 T1 Gs.6 Cn (gloss: संघातेऽपि लौकिकानुभवापेक्षासंहतत्वविवक्षया इवशब्दः) इव (for इति). Bo.6 Ds1 D4.5.7 T1 G1-3.6 षोडश. —^c) Ks Bo.6.7.8 (marg.).9 Dn1.24 Ds2 Ds.3.5.8 Cn प्रकृतिर्; T2 G1 Ms.6 आकृति (for 'तिर्). K2

आकृतिर्व्यक्तिरित्येतौ गुणौ यस्मिन्समाश्रितौ ॥ १०७
सुखदुःखे जरामृत्यु लाभालाभौ प्रियाप्रिये ।
इति चैकोनविंशोऽयं द्वंद्वयोग इति स्मृतः ॥ १०८
ऊर्ध्वमेकोनविंशत्याः कालो नामापरो गुणः ।
इतीमं विद्धि विंशत्या भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ १०९
विंशश्चैव संघातो महाभूतानि पञ्च च ।
सदसद्भावयोगौ च गुणावन्यौ प्रकाशकौ ॥ ११०

इत्येवं विंशतिश्चैव गुणाः सप्त च ये स्मृताः ।
विधिः शुक्रं बलं चेति त्रय एते गुणाः परे ॥ १११
एकविंशश्च दश च कलाः संख्यानतः स्मृताः ।
समग्रा यत्र वर्तन्ते तच्छरीरमिति स्मृतम् ॥ ११२
अव्यक्तं प्रकृतिं त्वासां कलानां कश्चिदिच्छति ।
व्यक्तं चासां तथैवान्यः स्थूलदर्शी प्रपश्यति ॥ ११३
अव्यक्तं यदि वा व्यक्तं द्वयीमथ चतुष्टयीम् ।

C. 12.11985
B. 12.321[20], 113
K 12.325.114

वृक्तिर (for व्यक्तिर) Da१ आकृतिर्व्यक्तिरित्येतौ (sic).
ॐ Cn: प्रकृतिः माया, व्यक्तिस्तत्प्रकाश इत्येतौ द्वौ गुणौ ।
... एतयोश्च प्रकृतिव्यक्त्योर्गुणत्वं दृश्यत्वादेव ॥ Cs:
आकृतिः सामान्यम्, सामान्यवदनुगत ईश्वरः । व्यक्तिः, वस्तु-
व्यक्तिरिव परिच्छिन्नो जीवः । ॐ — K१ om. (hapl.)
107^d. — ^d) Ś1 K1.4 V1 यत्र (for यस्मिन्). Ś1 K1
समावृतौ (for 'श्रितौ).

108 ^a) K१.१ V1 Bo.६-९ Da१.२१ Dn1.११ Ds
D2-5.१-९ T G1.१-९ सुखासुखे (for सुखदुःखे). V1 B१
Dr T G1-१.९ M1.६-१ जन्म- (for जरा-). — ^b) Dr
T G1.९ प्रियाप्रियौ (for 'प्रिये). — ^c) K१ चैकांज;
T G१.९ चैकांज- (for चैकोन). Dr यो (for स्यं).

109 ^a) Da१.२१ चैकोन-; T G१.९ एकांज (for
एकोन-). K१ Da१.१.९ T1 G१ M1.१ विंशत्या (for 'रथा:).
K१.१ Bo.६.१.९ Dn1.११ Ds D2.१.९ Cn ऊर्ध्वं चैकोनविं-
शत्या. — ^b) K१ परो (for [अ]परो). Dn१ D१ G१ गुणाः
(for गुणः). Da१ कालो नामापरो गुणः (sic). — ^c) K१
सं-; B१ (marg. as in text) [ह]दं; Dr T1 G१.९ मां
(for [ह]मं). — ^d) K१ गुणानां (for भूतानां). Bo.९
Da१.२१ T१ M१ प्रभवाप्ययं.

110 ^a) K१ किंशकश्च; G१ विंशतिश्च (for 'कश्च).
K१.१.१ D१.९ चैक-; K१ B१ Da१ Dn१ Ds१ G१ चैव
(for चैव). Bo.९ संघातो (for संघातो). — ^b) K१
V1 Bo.६-९ Da१.२१ Dn1.११ Ds D2.१.९ तु (for च).
M1.६-१ अन्य- (for अन्यौ). K१ Da१.९ प्रकाशितौ
(for 'शकौ). Ś1 K1.१.१ गुणवद्भिः प्रकाशकैः. ॐ Cn:
सद्भावयोगः, इह घटोऽस्तीति व्यपदेशः, असद्भावयोगः, इह
घटो नास्तीत्यादिव्यपदेशः । यद्वा, प्रमात्रमविषयौ सदसद्भाव-
योगौ ज्ञेयौ ॥ Cs: सद्भावयोगोऽहंकारः, असद्भावयोगो
महान् । गुणौ, कार्यस्वापरतन्त्रौ । ॐ

111 ^a) Bo.१.९ (marg. as in text) Dn1.११ Ds
Ds.१.९ T1 G1.१.९ विंशकश्च (for 'तिश्च). — ^b) Da१
om. (hapl.) from गुणाः up to एते (in 111^d). — Ds

om. (hapl.) 111^d-112^b. — ^c) Dr विद्धि (for विधिः).
Dr T1 G१.९ M1 शुक्रं (for शुक्रं). Dn१ च नं (for
बलं). K१ D१ चैव; B१ D१ चैव (for चेति). ॐ Ca:
विधिविहितं कर्म धर्मलक्षणं, शुक्रं प्रधानधातुः, बलं तु ऊर्जो
नाम शुक्रविशेष एव पारदमुख्यो भिषजां प्रसिद्धतरः आगमेषु
व्यक्तः ॥ Cn: विधिर्वासनाबीजभूतौ धर्माधर्मौ, शुक्रं वामनो-
द्बोधकः संस्कारः, बलं वासनाविषयप्राप्त्यनुकूलो यत्नः । संघात
धर्मेण एतेषां पृथग्ग्रहणम् ॥ Cs: विधिरनिष्टम् । शुक्रं भावना
ज्ञानम् । बलं शरीरम् । ॐ — ^d) Dn१ पदे; Da१ परैः
(for परे).

112 D१ om. 112^b (cf. v. l. 111). — ^a) K१ V1
Bo.६-९ Da१.२१ Dn१ T1 G1-१.९ M1.६-१ एकविंशश्च
(Dn१ 'विंशो न); Kumbh. ed. एवं विंशश्च. K१
Dn1 Ds D2-१.९ विंशतिर्दश चैवं हि; Dr एकविंश
दशश्चापि. — ^b) Dn1 Ds D2-१.९ गुणाः; Dn१ कृत्वा;
G१ कालः (for कलाः). K१ संख्यानतः; Dn१ संत-
नतः; G१ संख्याततः (for 'नतः). ॐ Ca: कलाः शरीरा-
रभस्थितिहेतवोऽवयवस्थानीया अण्व्यो मात्राः । ॐ — ^c)
G१ समग्रं (for 'ग्रा). — ^d) V1 श्रुतिः (for स्मृतम्).

113 ^a) K१ अव्यक्तः; Bo.६.९ (marg. as in text).
Da१ Ds D१ 'क्तः; Dn१ अथोक्तं (for अव्यक्तं). Ś1
K1.१.१ प्रकृतिस (for 'ति). K१ त्वां मां; Ds.१ T1
G१.९ M1.६-१ तासां; T१ G१ चासां (for त्वासां).
— ^b) Ds१ Ds कालानां (for कं). Dr किंचिद् (for
कश्चिद्). T1 G१.९ कालानां किंचिदिच्छति. ॐ Cn:
कश्चिद्, निरीश्वरसांख्यः । ॐ — ^c) K१.१ B१ Da१ M1:
६-१ तासां; T1 G१.९ च तां (for चासां). K१ V1 Bo.
६-९ Da१.२१ Dn1.११ Ds D2.१.९ च (for [ए]व). K१
[अ]न्या; Da१.२१ [अ]न्यत्; G१ [अ]न्यं (for [अ]न्यः).
ॐ Cn: व्यक्तं, परमाणवः । चकारात् अव्यक्तं, कालादृष्ट-
शरादि ॥ Cs: व्यक्तं, भूतपञ्चकं, प्रकृतिसम् । ॐ — ^d) K१.१
प्रपश्य (K१ 'ह्य)ति; K१ B१ Da१.२१ च पश्यति (for
प्रप). ॐ Cn: स्थूलदर्शी, कणादादिः ॥ Cs: प्राकृतो
जनः । ॐ

C. 12. 11966
B. 12. 321[20]. 113
K. 12. 325. 114

प्रकृतिं सर्वभूतानां पश्यन्त्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ ११४
सेयं प्रकृतिरव्यक्ता कलाभिव्यक्ततां गता ।
अहं च त्वं च राजेन्द्र ये चाप्यन्ये शरीरिणः ॥ ११५
बिन्दुन्यासादयोऽवस्थाः शुक्रशोणितसंभवाः ।
यासामेव निपातेन कललं नाम जायते ॥ ११६
कललाद्वुदोत्पत्तिः पेशी चाप्यवुदोद्भवा ।

114 *) Dr T G1-2.6 M1. 5-1 अस्यक्तां यदि वाच्य-
(G2 M1. 5.6 च स्य)क्ताः । ❀ Cn : व्यक्तं, चतुर्विधाः पर-
माणव एवेति चार्वाकाः । ❀ —^b) V1 B8 क्रियाम् (for
द्वयीम्). B8 Dr चतुष्टयं; Da3 a4 Dn1 D2 8 M1 चतु-
ष्टयी. Ś1 K1. 2.4.7 D4.9 क्रियापथचतुष्टयं; K6 द्वयी
व्यक्तं चतुष्टयी; Cv (gloss : जरायुजादि) द्वयं वाय चतुष्टयं.
❀ Cs : प्रधानाद्वा कलानामुत्पत्तिरस्तु, भूतपञ्चकाद्वा । तद्वयं,
व्यक्ताव्यक्तद्वयं स्वभावेऽन्यद्वयं वा । चतुष्टयी, स्वरजस्तमः-
पुरुषलक्षणां प्रकृतिं पश्यन्तीत्यर्थः । ❀ —^d) K2 आध्यात्म-
Da3. a4 पश्यन्त्यात्मचित्तकाः.

115 *) Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8.8 G2
येयं (for सेयं). —^b) V1 B8 Dr गताः. K1. 2 G2
M1. 5 कलाभिव्यक्ततां गता. ❀ Cn : कलाभिः,
उक्ताभिरिव त्रिशालेख्याभिः । ❀ —^c) Dr T G1. 2.6
ततोहं (for अहं च). Da4 बलं; Dn4 च तं (for च
त्वं). —^d) Ds2 D4 वा (for च). ❀ Cn : या च
निष्कला बाह्यान्पेक्षप्रकाशतया त्रिशकादन्या सूर्यवत् स्वयं-
ज्योतिः सैव त्वं चाहं चान्ये सः । ❀

116 *) K6 Da1 [s]वस्था. K2 बिन्दुन्यासावयो-
वस्थाः (sic); V1 B8 (marg. as in text). 7.9 विदं-
त्यासां वयोवस्थाः; G2 बिन्दुन्यासवयोवस्थाः. ❀ Cn :
बिन्दुन्यासः, रेतःसेकः । ❀ —^b) Dr T G1-2.6 M1. 5-1
शुक्रः (for शुक्र). Ś1 K1 संभवः; K6 संभवा. —^c)
B8 एवं (for एव). Dn4 निवाते च; M1 निवातेन; Cn
(gloss : मिश्रणेन) Cs (gloss : निश्चित्य गर्भाशयं प्राप्य)
निपा* (as in text). —^d) Dr T1 G2. 6 कलिलं;
M6 केवलं; Cs (gloss : पिच्छिलता) कललं (as in
text).

117 *) Dr G2. 6 कलिलाद्; T2 कलनाद् (for 'लाद्').
K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4
Ds D2-5. 7-9 T G1-2.6 M1. 5 Cn बुदुदोत्पत्तिः (for
अवुदो*). K6. 7 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2-5. 8.9 T G1-2.6
Cn पेशी च (K6. 7 D4. 9 वै; T1 G2. 6 सा; T2 G1
वा) बुदुदास्मृता (K6 'तः; K7 'ताः); V1 Bo. 8
(marg.). 9 Da3. a4 M6 पेशी चाप्यवुदोत्पत्तिः (Da1 M6

पेश्यास्त्वङ्गाभिनिर्वृत्तिर्नखरोमाणि चाङ्गतः ॥ ११७
संपूर्णे नवमे मासे जन्तोर्जातस्य मैथिल ।
जायते नामरूपत्वं स्त्री पुमान्वेति लिङ्गतः ॥ ११८
जातमात्रं तु तद्रूपं दृष्ट्वा ताम्रनखाङ्गुलि ।
कौमाररूपमापन्नं रूपतो नोपलभ्यते ॥ ११९
कौमाराद्यौवनं चापि स्थाविर्यं चापि यौवनात् ।

'ताः); B8 (omig) पेशी बुदुदतः स्मृता; Dr पेश्याद्बुदुदाः
स्मृताः; M1. 7 पेशी चाप्यबुदुदास्मृताः (sic); M6 पेशी
चाप्यथ बुदुदात्. ❀ Ca : कललावस्था, चित्ररूपता । अवुदं,
बुदुदावस्थानम् । पेशी, मांसलण्डः । ❀ —^c) K2 स्वयाभिः;
K6. 7 त्वंगानि; B8 (marg. as in text) त्वंगातिः; Ds
त्वंगास्थि- (for त्वङ्गाभि). —^d) K2 नाखः; K6 मुख-
(for नख). K7 D4. 9 लोमानि (for रोमाणि). Dn4
D4 वांगतः; M: वांगतः (for चाङ्गन.).

118 *) K4 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8.8 M6
मासि (for मासे). — For 118^{ab}, K7 D4. 9 subst.:

784* एवं हि जन्तुः संपूर्णे नवमे मासि मैथिल ।

—^c) M1. 7 जायते. K7 D4. 9 जायतेथास्य नामापि (K7
'नि); G2 जायते रूपनामत्वं. —^d) K7 वेति; Da4
त्वेति; B8 (marg.) G2 M1. 5-1 इति (for वेति).

119 K2 जातमात्रे. K6 च (for तु). —^b) K6
V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 G2 M1. 5-1 -तलाङ्गुलि (V1 'लिः;
Bo Da3 G2 M1. 5-1 'लि; D4 'लं); K7 B1. 8
Ds Ds -नखाङ्गुलि; D4 -नखाङ्गुलि; Dr T G2. 6 -नखा-
ङ्गुली (T2 'लि) (for -नखाङ्गुलि). —^c) Ś1 K1. 2
M1. 5-1 कौमारं (for 'र). Dn4 कौमारं रूपतं रूप
(sic). —^d) K7 रूपतो नोपलभ्यते; Dr T G1-2.6
M1. 5-1 रूपवानुपलभ्यते.

120 *) T1 चाति- (for चापि). —^b) K4 स्थाविर्यं;
B7 स्थाविर्यं; Da4 T2 G1 स्थाविर्यं; T1 G2. 6 स्थाविरं;
G2 स्थाविर्या (for 'र्य). K7 D4. 9 अपि (for चापि).
M1 दर्शनात् (for यौवनात्). Dr रूपतो नोपलभ्यते.
— After 120^{ab}, Dr T G2. 6 read 122^{ab} for the
first time, repeating it in its proper place. Ds
om. 120^a-123^b. G1 om. 120^a-121^d. —^c) T1 अनेक-
(for अनेन). —^d) Da3 पूर्वः; G2 ततः (for the
first पूर्व). K6 पूर्व. K6 Dr T G2. 8.6 M1. 5-1 न
(Dr स) लक्ष्यते; K7 D4. 8.9 प्रलु (K7 'ल)प्यते; B7
न लक्षते (for न लभ्यते).

अनेन क्रमयोगेन पूर्वं पूर्वं न लभ्यते ॥ १२०
कलानां पृथगर्थानां प्रतिभेदः क्षणे क्षणे ।
वर्तते सर्वभूतेषु सौक्ष्म्यात् न विभाव्यते ॥ १२१
न चैषामप्ययो राजल्लक्ष्यते प्रभवो न च ।
अवस्थायामवस्थायां दीपस्येवार्चिपो गतिः ॥ १२२
तस्याप्येवंप्रभावस्य सदस्यस्येव धावतः ।
अजस्रं सर्वलोकस्य कः कुतो वा न वा कुतः ॥ १२३

कस्येदं कस्य वा नेदं कुतो वेदं न वा कुतः ।
संबन्धः कोऽस्ति भूतानां स्वरूप्यवयवैरिह ॥ १२४
यथादित्यान्मणेश्चैव वीरुज्जश्चैव पावकः ।
भवत्येवं समुदयात्कलानामपि जन्तवः ॥ १२५
आत्मन्येवात्मनात्मानं यथा त्वमनुपश्यसि ।
एवमेवात्मनात्मानमन्यस्मिन्किं न पश्यसि ।
यद्यात्मनि परस्मिन् समतामध्यवस्यसि ॥ १२६

C. 12.1.1979
B. 12.3.21[20].126
K. 12.325.127

121 D₂ G₁ om. 121 (cf. v. l. 120). B₀ om. 121^a-124^b. —^a) D₁ कामानां; T₁ G₃. 6 कालानां (for क^०). D₃ om. पृथगर्थानां. K₁ प्रतिभेदः; C₂ (gloss: भेदासङ्गः) C_n (gloss: रूपभेदः) प्रतिभेदः (as in text). D₃. a₁ om. the first क्षणे. —^c) K₂ सर्वभूतेषु वर्तते. —^d) K₆ सौख्यात्; K₇ शौक्ष्म्यं; D₄. 9 शौक्ष्म्यात् (for सौ^०). D₅ G₂ तन् (for तु). K₂ सौक्ष्म्या तु न विभावितु (sic). ❀ C₈: पृथगर्थानां, नानाप्रयोजनानाम् । पृथिव्या उपष्टम्भः प्रयोजनं, अपां स्नेहः, तेजसः पक्तिः, वायोश्चेष्टा, आकाशस्य सुपिरदानमित्यादिप्रकारेण क्षणे क्षणे प्रतिभेदः, प्रातिस्विकभेदो न विभाव्यते । ❀

122 B₀ D₂ om. 122 (cf. v. l. 121, 120). D₁ T G₃. 6 read 123^{ab} for the first time after 120^{ab}. —^a) D₁ T G₃. 6 (all second time) चानाम् (for चैषाम्). K₁ B₁ 3 (both marg.) D₃. a₁ D₁. n₄ D₅ D₂. 8 अव्ययो; V₁ B₆-9 पर्ययो; D₁ (first time) अव्ययो; T₂ (first time) M₁ अव्ययो (for अव्ययो). —^b) D₁ G₂ लक्षते; T₁ G₃. 6 (all first time) लभ्यते. T₁ G₃. 6 (all first time) प्रतिभा (for प्रभवो). —^c) K₁ अवस्थायं; D₁ 'स्थाया (for the second अवस्थायां). —^d) B₁ दीपन्येव; D₁. n₄ D₃ D₅ दीप(D₁ 'व'स्यैव; D₅ 'स्येव (for 'स्येव). K₁ अर्चिशो; D₅ अर्चिषा. ❀ C₂: यथा दीपार्चिः प्रतिक्षणं निःसरन्ती न लक्ष्यते तथा । ❀

123 B₀ om. 123 (cf. v. l. 121). D₁ om. 123^{ab} (cf. v. l. 120). —^a) K₁. 2. 4 G₂ [अ]स्यैव; K₁ [अ]स्यैव; V₁ B₆ D₃. a₁ D₅ T₁ G₁. 8. 6 M₁. 8 [अ]स्यैवं; M₁. 7 [अ]स्यैवं (for [अ]स्यैवं). K₁ D₄. 9 G₂ प्रधानस्य; T G₁. 8. 6 M₁. 5-7 प्रकारस्य (for प्रभावस्य). B₀ तस्याप्येवंप्रभावस्य. —^b) T₂ सदस्यस्यैव. D₅ धावतः (for धावतः). —^d) D₅ [आ]त्मनः (for कुतः).

124 B₀ om. 124^{ab} (cf. v. l. 121). —^a) D₃ कस्येवं; D₅ वाच्येदं. K₁ कस्या (for कस्य). K₁ मेदं

(for नेदं). —^b) K₁ D₄. 9 कुतो वेति; D₁ कुतोदं च; D₅ कुतो वेदे. —^c) K₁ संबन्धः; D₃ 'वं; D₁ 'धि (for संबन्धः). —^d) K₁ corrupt. B₀ (marg.). 9 G₂ सह (for इह).

125 ^a) T₂ G₁ सूर्यान् (for [आ]दित्यान्). D₃. a₁ मणिश्च (for मणेश्च). V₁ B₆. 5-9 D₃. a₁ D₁. n₄ D₅ D₂ 8 चापि (for चैव). K₆ यथादित्यात्मनेश्चापि; D₁ यथा सूर्यान्मरणे चैव (sic); T₁ G₃. 6 यथा सूर्यान् किरणः. ❀ C₁: मणेः सूर्यकान्तात्, सूर्यकान्तप्रतिफलितादित्यकिरणात् । ❀ —^b) K₆ वीरुज्जः; V₁ मरुज्जश्च; D₃ वीरुज्जश्च; D₁ T G₁. 8. 6 काष्ठेभ्यश्च; G₂ वीरुज्जश्च (for 'ज्जश्च). V₁ B₆ चापि (for चैव). T₂ पादकः (for पावकः). ❀ C_n: वीरुज्जः, मन्थनादिना । ❀ —^c) K₆ V₁ B₆. 5-9 D₁. n₄ D₃ D₂. 2. 5. 8 जायन्ति; K₁ D₅ जायेति; B₆ (marg.) D₃. a₁ D₅ D₁. 7 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 जायति (for भवति). D₁ D₂ एव (for एवं). K₁. 2. 4. 7 D₄. 9 G₂ समुदयात् (for 'दयात्). —^d) D₁ T₁ G₃ 6 कालानाम्; M₁ 7-8 केवला (for कलानाम्). S₁ K₁. 2. 4 G₂ इव; D₃ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 C_n (gloss: इवशब्दोऽनर्थकः पादपूरणार्थः) इव; D₁ T G₁. 8. 6 इह (for अपि).

126 ^b) K₁ अपि (for अनु-). — D₅ (marg.) editions read 126^{ad} twice. —^c) ❀ C_n: केचिदिह मध्यममर्धं न पठन्ति । ❀ —^d) K₆ तपस्यसि (for न पश्यसि). D₅ editions (all first time) यथा त्वमनुपश्यसि. — K₁ om. (hapl.) 126^{af}. —^e) K₂ D₄. 9 यथात्मनि; G₂ न ह्यात्मनि (for यथा^०). —^f) V₁ B₁ D₁ M₁ अध्यवस्यति; D₃ 'मस्यसि; D₁ 'वस्य हि (for 'वस्यसि). K₆ समतावध्यवस्यति. ❀ C₈: सर्वभूतेष्व्वात्मन एकत्वादयं प्रश्नः अनुपपन्न इत्यर्थः । ❀

127 ^a) S₁ K₁. 2 G₂ अथ वा; K₁ D₄. 9 अथ त्वं; D₅ प्रथमां; M₁. 5-7 अथ मा (for अथ मां). D₁ T G₁. 8. 6 transp. कासि and कस्य, D₃ कस्येति; D₅

C. 12.11979
B. 12.321[20].126
K. 12.325.127

अथ मां कासि कस्येति किमर्थमनुपृच्छसि ।

इदं मे स्यादिदं नेति द्वंद्वैमुक्तस्य मैथिल ।

कासि कस्य कुतो वेति वचने किं प्रयोजनम् ॥ १२७

रिपौ मित्रेऽथ मध्यस्थे विजये संधिविग्रहे ।

कृतवान्यो महीपाल किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १२८

त्रिवर्गे सप्तधा व्यक्तं यो न वेदेह कर्मसु ।

कस्यासि; M1.7 तस्येति (for क). — *) D_{as} सादिनं (for स्यादिदं). K₁ वेति; K₂ नीति; D_{as} मेति; D₇ चेति (for नेति). — ^d) M1. 5-7 द्वंद्वे (for द्वंद्वैर). B₈ (marg. as in text) युक्तस्य (for सु). K₆ मैथिल; D₇ T G₂. 8 8 देहिनः (for मैथिल). — K₇ om. 127^a-129^d. — *) D₄ कापि (for कासि). D₅ कासि (for कस्य). — ^r) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 D_{as} a₄ D_{n1}. n₄ D₅ D₂. 8. 8 वचनैः (for ने).

128 K₇ om. 128 (cf. v. l. 127). — *) K₆ V₁ D₉ T₃ M₅ मित्रे च; D_{as}. a₄ D₄ मित्रेव (for मित्रेऽथ). — ^b) D_{as1} -विग्रहं. — *) Bo. 8 D₄ 7 8 T G₁. 8. 6 M1. 5-7 कृतवान् (for कृत). Ś₁ K₁. 4 यन् (for यो). V₁ Bo. 6. 7. 9 D_{as} D_{n1}. n₄ D_{as1} D₂. 8. 5. 7-9 T G₇. 8. 6 M1. 5-7 महीपालः; D_{as} महिपाल (for मही). ✽ C₈: इत्यादिपदार्थेषु यस्य विज्ञेयं कृतवान् । ✽ — ^d) G₂ किं तु स्यां; M1. 5. 8 किं त्वस्मिन् (for किं त'). Ś₁ K₁. 2. 4 किं तन्मुक्तस्य लक्षणं.

129 K₇ om. 129 (cf. v. l. 127). D₉ om. (hapl.) 129. G₁ om. (hapl.) 129-130. — *) K₆ D_{n4} त्रिवर्गः; B₆. 9 D_{n1} D₅ D₂-5. 7. 8 T G₂. 8. 6 M1. 5-7 C₈ नै (for नै). Ś₁ K₁. 2. 4 सप्त वा (for सप्तधा). K₆ B₆ (marg. as in text). 7. 9 D_{as}. a₄ G₂ C₇ न्यस्तं; D₅. 7 T G₈ 8 M₇ व्यस्तं (for व्यक्तं). ✽ C_n: धर्मः अर्थः काम इत्यसंकीर्णस्वयः, धर्मार्थयोः धर्मकामयोः कामार्थयोश्च संकीर्णं द्विकास्वयः, धर्मार्थकामानां त्रिसंकीर्णस्विक एक इति सप्तधा ॥ C₈: त्रिवर्गं वातपित्तश्लेष्मवर्गं, सप्तधा स्वर्गा-समेदोस्थिमज्जाशुक्ररूपेण, व्यक्तं न्यस्तम् । यद्वा सप्तधा कर्मसु, सप्तप्रकारेषु कर्मसु, दानाध्ययनयागानि त्रीणि कर्माणि त्रैवर्गिक साधारणानि, चत्वारि चतुर्णां वर्णानामसाधारण्येन विहितानि ॥ C₇: त्रिवर्गे सप्तधा न्यस्तम् । सप्तधा कर्मसु, अग्निष्टोमादिसप्तकतुरूपकर्मसु । ✽ — ^b) K₂ यो नो; D_{as} D₅. 7 ये न (for यो न). K₁ देवेह; B₆ वेदेषु; D_{as} D₅. 7 वेदेह (for वे). — *)-D₇ संभवोन्यस्; T₁ G₈. 6 संभवान्यस्; T₃ संगमान्यस् (for वान्यस्). V₁ B₆ D_{n1}. n₄ D₂. 8 त्रिवर्गः; G₂ नैषु (for नै च). ✽ C₈:

सङ्गवान्यस्त्रिवर्गे च किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १२९

प्रिये चैवाप्रिये चैव दुर्बले बलवत्यपि ।

यस्य नास्ति समं चक्षुः किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १३०

तदमुक्तस्य ते मोक्षे योऽभिमानो भवेन्नृप ।

सुहृद्भिः सु निवार्यस्ते विचित्तस्येव भेषजैः ॥ १३१

तानि तान्यनुसंदश्य सङ्गस्थानान्यरिंदम ।

त्रिवर्गे, धर्मार्थकामे । ✽ — ^d) Ś₁ K₁ 2. 4 किं तस्मिन्मुक्तस्य लक्षणं.

130 G₁ om. 130 (cf. v. l. 129). Ś₁ K₁. 2. 4 D₆. 7 om. (hapl.) 130. — *) T₁ G₈. 6 वापि (for चैव). D₄ वै च (for चैव). V₁ Bo. 7 D_{n1} n₄ D₅ D₂. 8. 8 प्रिये वाप्यप्रिये वा (D_{n1} चा) पि.

131 D₉ om. (hapl.) 131-132. D₇ T G₁. 8. 6 transp. 131 and 132. — *) K₆ V₁ Bo. 6. 8 (marg.) D_{as}. a₄ D_{n1}. n₄ D_{as1} D₂. 8. 8 अयुक्तस्य (for अमु). D_{as}. a₄ D₄ मोक्षो (for मोक्षे). G₂ ददन्मुक्तस्य ते मोक्षे. — *) K₆. 7 V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D_{as} D_{n1}. n₄ D₂. 5. 8 G₁. 2 M1. 5-7 सं; D₇ T₁ G₈. 6 सु (for स). B₆ G₂ निवार्य (for र्यस्). — ^d) K₁ विवित्तस्य; K₄ विचित्तस्य; K₆ Bo. 7. 8 (marg.) D_{as}. a₄ विवित्तस्य; V₁ B₆. 9 D_{n1}. n₄ D₅ D₂. 8. 5. 8 T₁ G₈. 6 C_n (gloss: अपथ्यशीलस्य) [s]विरक्तस्य; B₈ (orig.) [s]विवित्तस्य; D₇ T₂ G₁ [s]विमुक्तस्य; G₂ [s]विरक्तस्य; M1. 5-7 [s]रागस्यास्य; C_{ap} विरक्तस्य (for विचित्तस्य). D_{as} [ह]ह; G₂ M1. 5-7 [प]व (for [ह]व). K₄. 6 V₁ Bo. 6. 7. 8 D_{as}. a₄ D_{n1}. n₄ D₅ D₂. 8. 5. 7. 8 T G₁-8. 5 भेषजं (for जैः). K₇ D₄ विचित्तस्य भेषजं; ✽ C₈: कामादिसङ्गमनसः यथा भेषजं सुहृद्भिर्निवार्यते, विपरीतफलत्वात् ॥ C₈: विरक्तस्य, देहस्थितिमनिच्छतो यथा भेषजम् । ✽

132 D₉ om. 132 (cf. v. l. 131). D₇ T G₁. 8. 6 transp. 131 and 132. — *) D₂ om. तानि. K₆ V₁ Bo. 6-9 D_{as}. a₄ D_{n1}. n₄ D₅ D₂. 8 तु संचित्य; D₂ lacuna; D₅ [उ]पसंसृज्य (for [अ]नुसंसृज्य). — ^b) K₇ D₄. 5 मैथिल (for [अ]रिंदम). — *) K₆ B₆. 7. 8 (marg. as in text) D_{as} G₁ संपश्यन्; K₇ D₄. 7 T₁ G₂. 8. 6 M1. 5-7 C₈ (gloss: विचारय) संपश्य; B₆ संस्पृश्यन्; T₃ संपर्कात् (for संपश्येत्). — ^d) K₆ Bo. 8 D_{n1}. n₄ D₅ D₂. 8. 8 C₈ न अन्यन्; B₆. 1 D_{as}. a₄ D₇ अस्मिन्; T₂ G₁ स्वस्मिन्; M1. 5-7 त्वस्मिन् (for त'). K₁. 2 सुकुलक्षणं (sic) (for मुक्त). ✽ C₈ (reading किम-

आत्मनात्मनि संपश्येत्किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १३२
इमान्यन्यानि सूक्ष्माणि मोक्षमाश्रित्य कानिचित् ।
चतुरङ्गप्रवृत्तानि सङ्गस्थानानि मे शृणु ॥ १३३
य इमां पृथिवीं कृत्स्नामेकच्छात्रां प्रशस्ति ह ।
एकमेव स वै राजा पुरमध्यावसत्युत ॥ १३४
तत्पुरे चैकमेवास्व गृहं यदधितिष्ठति ।
गृहे शयनमप्येकं निशायां यत्र लीयते ॥ १३५
शय्यार्थं तस्य चाप्यत्र स्त्रीपूर्वमधितिष्ठति ।

तदनेन प्रसङ्गेन फलेनैवेह गुज्यते ॥ १३६
एवमेवोपभोगेषु भोजनाच्छादनेषु च ।
गुणेषु परिमेयेषु निग्रहानुग्रहौ प्रति ॥ १३७
परतत्रः सदा राजा स्वल्पे सोऽपि प्रसज्जते ।
संधिविग्रहयोगे च कुतो राज्ञः स्वतन्त्रता ॥ १३८
स्त्रीषु क्रीडाविहारेषु नित्यमस्यास्वतन्त्रता ।
मन्त्रे चामात्यसमितौ कुत एव स्वतन्त्रता ॥ १३९
यदा त्वाज्ञापयत्यन्यास्तदास्योक्ता स्वतन्त्रता ।

C. 12.11992
B. 12.321[30].140
K. 12.325.141

न्यन्) : आत्मन्येव संपश्येत्तु बहिः । आत्मक्रीडा आत्मरतिश्च
यः स एव मुक्त इत्यर्थः ॥ ❀

133 *) K₂. 6 इमान्येता (K₆ 'नन्या') नि. K₇ D₄. 9
सूक्ष्माणि; D₈₁ सूक्ष्मानि. — ^b) D₈₁ G₁ केनचित्;
D₇ G₈ कानि च (for कानिचित्). — ^d) G₁ सांग-
(for सङ्ग-). ❀ Ca : हस्यादिचतुरङ्गं बलमुद्दिश्य ममता-
तिरेकाभिमानफलानि शृणु ॥ Cn : चतुर्वङ्गेषु शयनोपभोग-
भोजनाच्छादनेषु प्रवृत्तानि सङ्गस्थानानि पृथिव्यादीनि ॥ ❀

134 *) G₂ M₁. 5-7 इमां यः (M₇ यां) (by transp).
— ^b) K₄ एकच्छात्रा; K₆ 'चक्रां; M₇ 'च्छात्रां. K₇. 7
B₆. 7. 9 D₈. 24 D₇. 7. 9 T G₁. 3. 6 द्वि (for द्वि). — ^c)
K₄. 6. 7 B₆. 6-9 D₈. 24 D₈₁. 24 D₈ D₂-5. 8 9 एक
(for एकम्). G₂ राजन् (for राजा). — ^d) K₁
अध्यावसति; K₂ B₆ अस्या' (for अद्या'). D₈₄ पुर-
मध्यात्मसंत्युत; D₇ पुरमध्यावसत्कृती; G₈ पुरिमध्यवस-
त्युत.

135 *) K₁ तत्पुरे (for तत्पुरे). B₆ चैक (for
चैकम्). G₂ एकाम्रे (for एवास्व). D₈₄ तत्पुरे चैकवा-
सस्य. — ^b) G₂ ग्राहयेद् (for गृहं यद्). D₆ अपि
(for अधि-). — K₁ repeats 135^{ad} after 136^{ad}.
D₈ reads 135^c-136^b on marg. — ^c) D₈₂ एके
(for एकं). Ś₁ K₁ (both times). 2. 4 गृहे शय्या तद-
प्येका. — ^d) D₈₄ निशाया. K₂ B₆ (marg.) तत्र
(for यत्र). K₆ निशायां नीयते सदा.

136 D₈ reads 136^{ab} on marg. — ^a) B₆ (marg.)
सज्जार्थं; D₇ शय्यार्थं (for 'शय'). G₂ M₁. 5-7 चैव (for
चापि). B₆ [अ]स्थ (for [अ]त्र). K₆ D₈ 24 शय्यार्थं
तत्र चाप्यस्य. — ^b) M₁. 5-7 स्वधर्मम् (for स्त्रीपूर्वम्).
D₈₄ तिष्ठती. — After 136^{ab}, K₁ repeats 135^{ad}.
— ^c) D₈₄ तदानेन; G₂ M₁. 5-7 स तेनैव. — ^d) Ś₁
K₁. 2. 4 V₁ B₆ बलेनैव; K₆ B₆. 9 D₈. 24 फलेनैव

(for 'नैव'). D₇ T₁ G₈. 6 बलेन (for फ'). D₇ T
G₁-3. 6 M₁ 5-7 [अ]ल्पेन (for [ए]वेह).

137 K₆ om. 137. K₇ reads 137^{ab} twice. — ^a)
D₄ एकम् (for एवम्). — ^b) D₈ भोजनाच्छादनादिषु.
— ^c) B₆ गुणैः स्व-; D₈₄ गुणेषु (for गु'). K₂ परमो
ये च; K₇ V₁ B₆ D₈. 24 D₄. 5. 7. 9 T G₁-3. 6 M₁.
5-7 [अ]परिमेयेषु (for परि'). — ^d) K₄. 7 V₁ B₆. 6-9
D₈. 24 D₈₁. 24 D₈ D₂-5. 8 9 G₂ M₁. 5-7 निग्रहानुग्रहं
प्र (B₆. 7. 9 D₈. 24 G₂ M₁. 5-7 'हान्प्र' ति.

138 *) K₁ परतन्त्राः (for 'त्राः'). — ^b) K₇ D₄. 9
स्वल्पेऽपि; V₁ B₆ D₈₄ 'द्वपि; G₂ सान्वेनापि (for
स्वल्पे सोऽपि). K₇ B₆ D₄. 9 T₂ G₁. 2 प्रयुज्यते; V₁
प्रसज्जति; M₁. 5-7 प्रसज्यते (for 'जते'). — ^c) D₈
'याने (for 'योगे'). — ^d) K₁ स्वतन्त्रताः; K₂ 'तां.

139 K₁ D₈ om. (hapl.) 139. D₈. 24 om. (hapl.)
139^{ab}. Ś₁ K₂. 4 transp. 139^{ab} and 139^{cd}. V₁ reads
139^{ab} on marg. — ^b) D₇ अस्या; G₂ M₁. 5-7
अपि (for अस्य). D₈ स्वतन्त्रता (for [अ]स्व').
— K₇ om. (hapl.) 139^c-140^b. D₈₄ om. (hapl.)
139^{cd}. — ^c) D₈₁ चा (for च). D₇ T G₁-3. 6 M₁.
5-7 सहिते (for 'समितौ'). K₂ मन्त्रे चामात्यसमितौ (by
metathesis). — ^d) B₆. 8 D₈ D₈₁ D₈ D₂. 8. 8 तस्य
(for एव).

140 K₇ om. 140^{ab} (cf. v. l. 139). — ^a) M₅. 6
यदि (for यदा). K₆ सा; V₁ च; B₆. 6-9 D₈. 24
D₈₁. 24 D₈ D₂. 8. 5. 8 द्वि; D₄. 7. 9 T G₁. 3. 6 M₅. 6
[अ]पि (for तु). G₂ स यदाज्ञापयत्यन्यांस; M₁. 7
यद्यप्याज्ञाप (M₇ 'व') यत्यन्यांस. — ^b) K₆ V₁ B₆. 6-9
D₈. 24 D₈₁. 24 D₈ D₂-4. 8 T G₁. 3. 6 तत्र (for
तदा). K₆ [अ]स्ति (for [अ]स्य). G₈ नियन्त्रिता
(for स्वतन्त्रता). D₆. 9 तथाप्यस्यास्वतन्त्रता; G₂ तत्त-

C. 12.1.1992
B. 17.3.1 [20] 140
K. 12.325. 141

अवशः कार्यते तत्र तस्मिन्सिन्गुणे स्थितः ॥ १४०
स्वप्तुकामो न लभते स्वप्तुं कार्यार्थिर्भिर्जनैः ।
शयने चाप्यनुज्ञातः सुप्त उत्थाप्यतेऽवशः ॥ १४१
स्नाह्यालभ पिब प्राश जुहुष्यग्रीन्यजेति च ।
वदस्व शृणु चापीति विवशः कार्यते परैः ॥ १४२
अभिगम्याभिगम्यैनं याचन्ते सततं नराः ।
न चाप्युत्सहते दातुं विचरक्षी महाजनात् ॥ १४३

स्योक्ता स्व'. — °) Dr (marg. as in text) अलसः ;
G1 अवशं (for 'शः'). D4 कारयेत् (for कार्यते). Da4
त्रस्तस् (for तत्र). — °) G2 om. the second तस्मिन्.
K6 Bo. 6. 1. 9 Das a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5 8 क्षणे (for
गुणे).

141 °) K1 स्वप्तुकामो ; K6 V1 Bo. 6. 1. 8 (marg.
as in text) Dn1. n4 Ds D7. 2. 1. 1. 8 T1 G2. 6 स्वप्न-
कामो (for स्वप्नु'). — °) K6 सुप्तुं ; V1 B6. 8 (marg.)
स्वप्नं ; M1. 5 (sup. lin. as in text). 6. 1 नित्यं (for
स्वप्नु'). — °) K1 Ds T G1. 8 6 चाभिः ; K2 Ds
(also) चाति ; K6 Ds वापि (for चापि). K1
अनुज्ञातः ; K6 उपज्ञातः (for अनु'). — °) K1 स्वप्ता ;
K2 स्वप्न ; K6 स्वप्न ; Ds1 स्वप्नम् (for सुप्त). D1
T G1. 8. 6 सदा (for अवशः).

142 °) K6 व्रीहिः ; K1 स्त्री हि ; B1 स्नाभिः ; B6
स्नाहिः ; Da4 स्नाजि ; Dn4 प्राहि ; G2 स्नायि (for
स्नाहि). Ś1 K1. 2 पच (for पिब). T1 G1 [अ]शान
(for प्राश). Dr T1 G2. 6 स्नाह्यालभ (G6 'ल' प तथा-
शान. — °) K6 जुहाव ; T2 जुह्वाधि (for जुहुषि).
G1 अग्निः . K2. 4 यजेत (for 'ति'). K6 1 V1 Bo 6-9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 [अ]पि ; M1. 5-7 [अ]थ
(for च). Dr T1 G2. 6 जुहुष्याग्निं यजेरिति. — °)
K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 ब्रवीहि
(for वदस्व). K7 वा (for च). — °) D1 T1 G2. 6
विविधं ; M1 विशवः (for विवशः).

143 °) Ś1 K1. 2 अभिगमनं ; Bo. 8 Dn1. n4 Ds
D2. 2. 5. 8 'गम्यैवं' (for 'गम्यैनं'). D1 T1 G2. 6 अगम्य-
मभिगम्यैनं. — °) K6 V1 Bo. 6-9 Das a4 याचन्ति ; K1
याचते (for याचन्ते). Da4 नरः. — °) D4 वा (for
च). — °) K2. 4 विचरक्षी ; V1 B6 (marg. as in
text) विचं रक्षन् (for विचरक्षी). Ś1 (sup. lin. as in
text) K1. 4 म (K2 स) हाजवान् ; B6 Das. a4 Dn1. n4
D2 D2-5. 1. 8 G2. 2 'जनात् ; T1 G2. 6 M1 5-7 'जने

दाने कोशक्षयो ह्यस्य वैरं चाप्यप्रयच्छतः ।
क्षणेनास्योपवर्तन्ते दोषा वैराग्यकारकाः ॥ १४४
प्राज्ञाञ्शूरांस्तथैवाढ्यानेकस्थानेऽपि शङ्कते ।
भयमप्यभये राज्ञो यैश्च नित्यमुपास्यते ॥ १४५
यदा चैते प्रदुष्यन्ति राजन्ये कीर्तिता मया ।
तदैवास्य भयं तेभ्यो जायते पश्य यादृशम् ॥ १४६
सर्वः स्वे स्वे गृहे राजा सर्वः स्वे स्वे गृहे गृही ।

(for 'जनात्).

144 °) K4 कोशक्षयो ; K6 कोषे क्षयो ; V1 Bo.
6-9 Das D2 2. 1. 8 कोषक्षयो ; Da4 दोषक्षयो ; T2 क्लेश-
क्षये (for कोशक्षयो). K6 B6 (marg.) यस्य ; V1 Bo.
6. 1. 8 (orig.) 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 [स]प्यस्य
(for ह्यस्य). — °) K6 1 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4
Ds D2-5. 1-9 T G1. 8. 6 चास्य (for चापि). Dn4 [अ]-
प्रयच्छतः ; D3 T2 G1 प्रयच्छतः (for [अ]प्र'). — °)
Ds. 5 प्र' (for [उ]प'). B6 (marg. as in text) वर्धते
(for -वर्तन्ते). D1 क्षणेनान्योपवर्तते. — °) B6 (marg.
as in text) कोपं (for दोषा). K1 Ds कारकः (for
'का'). K7 D4. 9 दोषा वैरादिकारिताः .

145 °) Dr T G1-8. 6 अन्यान् (for आढ्यान्). — °)
K1 B6-8 Das. a4 D2. 4. 9 T G1 -स्थानपि ; G2 -स्थानान्वि- ;
M1. 5-7 स्थाने वि- (for 'स्थानेऽपि'). K6 संकते (for
शङ्कते). D1 G2. 6 एकस्थानविशङ्कते. — °) K2 Da4
अभयो (for 'ये'). K6 V1 B6 (marg. as in text) राज्ञां
(for राज्ञो). D1 T G1-8 6 M1. 5-7 अभयेपि (D1 T1
G2. 6 'ये च' भयं राज्ञो. — °) Ś1 K1. 2. 4 नायम्
(for नित्यम्). K6 उपासते.

146 °) Bo Ds1 Ds यथा ; Das. a4 Dn1. n4 Ds2
D2. 8 तथा (for यदा). Ś1 K1. 2. 4 यदा (K1 यश्च)
चैतेषु बुध्यन्ति (K4 'ते'). — °) K7 D4. 9 transp. राजन्
and ये. Da4 कीर्तितं ; Dn4 'तो (for 'ता'). — °)
K6 B6 (marg.) 8 Dn1. n4 Ds D2. 8 T2 तथैव ; B1
Ds. 1 T1 G2. 6 तदेव (for तदैव). K2 [अ]पि (for [अ]-
स्य). K1 भये (for भयं). — °) K6 Bo. 6. 9 Das. a4
यस्य (for पश्य). K7 Ds सादृशं ; Dn1 यादृशे ; T1
G6 तादृशं (for या').

147 °) K7 Da4 T2 G1. 2 M1 सर्वस्वे (for सर्वः
स्वे). K4 स्वप्ने ; K7 स्त्रैः स्त्रैः ; G1 (sup. lin. as in
text) स्वे च (for स्वे स्वे). G2 गुणो राजन् ; M1 गृहे
राज्ञा. — °) K1 सर्वाः (for 'र्वः'). G1 सर्वस्वे (for

निग्रहानुग्रहौ कुर्वन्तुल्यो जनक राजभिः ॥ १४७
 पुत्रा दारास्तथैवात्मा कोशो मित्राणि संचयः ।
 परैः साधारणा ह्येते तैस्तैरेवास्य हेतुभिः ॥ १४८
 हतो देशः पुरं दग्धं प्रधानः कुञ्जरो मृतः ।
 लोकसाधारणेष्वेपु मिथ्याज्ञानेन तप्यते ॥ १४९
 अमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छाद्वेषप्रियोद्भवैः ।
 शिरोरोगादिभी रोगैस्तथैव विनिपातिभिः ॥ १५०
 द्वंद्वैस्तैस्तरुपहतः सर्वतः परिशङ्कितः ।

बहुप्रत्यर्थिकं राज्यमुपास्ते गणयन्निशाः ॥ १५१
 तदल्पसुखमत्यर्थं बहुदुःखमसारवत् ।
 को राज्यमभिपद्येत प्राप्य चोपशमं लभेत् ॥ १५२
 ममेदमिति यच्चेदं पुरं राष्ट्रं च मन्यसे ।
 बलं कोशममात्यांश्च कस्यैतानि न वा नृप ॥ १५३
 मित्रामात्यं पुरं राष्ट्रं दण्डः कोशो महीपतिः ।
 सप्ताङ्गश्चक्रसंघातो राज्यमित्युच्यते नृप ॥ १५४
 सप्ताङ्गस्यास्य राज्यस्य त्रिदण्डस्येव तिष्ठतः ।

C. 12. 3207
 B. 12. 321 [20] 155
 K. 12. 325. 155

सर्वः स्वे). Gs. 6 गृही (for गृहे). K7 दंडान्कुर्वन्गृहे
 गृही. — °) K4 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds
 D2. 8. 8 M1. 6-7 निग्रहानुग्रहान् (V1 Ds 'ग्रहं; M1.
 6-7 'ग्रहे) (for 'नुग्रहौ). B6 (marg. as in text)
 पूर्वस् (for कुर्वस्). — °) Ś1 K1. 2 G2 तुल्यौ (for
 तुल्यो).

148 Da1 om. (hapl.) 118. — °) K6. 7 V1 Bo
 Dn1. n4 D3 T2 G6 M1. 6-7 पुत्रः (for पुत्रा). — °)
 K6 V1 Bo. 6-9 Das Dn1 D2. 8. 8 कोपो; M1 कोशे
 (for कोशो). — °) Ś1 K1. 2 एते (for ह्येते).

149 B6 om. 149^{ab}. — °) Ś1 K2 4 हतो (for
 हतो). K1 परं; D6 बलं (for पुरं). K6 दिग्धं (for
 दग्धं). — °) K7 कुञ्जरा. K7 मृताः; D7 T G1-2. 6
 M1. 5-7 हतः (for मृतः). — °) Das. 24 Dn4 लोक-
 साधारणेष्वेपु.

150 °) K7 अमुक्तौ; V1 सुमुक्तौ; B7. 9 Dn4
 अमुक्तौ; D6 अमुक्तैर् (for 'क्तौ). — °) K6. 7 V1
 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1 Ds D2-1. 8 9 'अयोद्भवैः; Dn4 Ds
 'भवो'; M1. 6 7 'द्वियो' (for 'प्रियो'). — °) G2 लिंग-
 (for शिरो). Bo. 6. 7 Das 24 'रोगार्तिभी' (for 'दिभी').
 — °) Da1 तथैव (for तथैव). K4. 7 D4. 5. 9 [अ]भि-
 (D6 'ति) निपातिभिः; K6 V1 Das. 24 [अ]भिनियंतृभिः
 (V1 'तः); Bo Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 [अ]भिनियंतृभिः
 (Dn1 'तः); B6-9 [अ]भिनिहंतृभिः (for विनिपातिभिः).

151 °) Da4 Ds1 om. (hapl.) the second स्तै. Ds
 अभिहतः; D7 नृप हतः; M1. 7 उपभृतः (for 'हतः).
 — °) K6 पूर्वतः (for स). — °) Da4 M6 'प्रत्या-
 (M6 'त्यर्थकं (for 'प्रत्यर्थिकं). D7 T G1-2. 6 बहुभिः
 प्रार्थितं राज्यम्. — °) K4 गजयन् (for गण). K6
 D6 उपास्ते गणयन्ति सा (D6 च).

152 G1 om 152^{ab}. — °) Dn4 अक्षसुखम्; Ds

अल्पं सुखम् (for अल्पसु). Ś1 (orig.) K1. 2. 4 अन्यार्थं
 (for अत्यर्थ). — °) G2. 6 असारकं (for 'रवत्). D7
 T G6 बहुदुःखं म(T2 'खम)यंकरं. — After 152^{ab},
 K6. 7 Dn1. n4 Ds D2-8. 8 9 ins.:

785* तृणाग्निज्वलनप्रख्यं केनबुद्धसंनिभम् ।

— °) K6 को वा राज्यमभिपद्येत; D6 को राज्यमाधि-
 पत्येन. — °) Ś1 K1. 2. 4 G1 चोपशमं; K7 D4. 9 नोप;
 Da4 नोशमलं; T1 चोपभयं (for चोपशमं). B6
 (marg.) नयेत्; G2 भवेत् (for लभेत्).

153 °) K7 D1. 5. 9 अपि (for इति). — °) D7
 T2 G1. 8 पर- (for पुरं). V1 Ds राज्यं (for राष्ट्रं).
 — °) K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn4 Ds1 D2. 8. 5. 8
 कोषम् (for कोशम्). Ś1 K1. 2. 4 च राज्यं (K1 'ज्ये);
 Dn1. n4 अमात्याश्च (for 'त्यांश्च). D7 बलकोशममात्याश्च.
 — °) Da4 नराधिप (for न वा नृप).

154 K1 om (hapl.) 154. — °) K1. 2 मित्रामाभ्यां
 (sic); K4 'पत्यं; Dn1. n4 Ds2 D3 T1 G2 'मात्य-;
 D7 G6. 6 'मित्रं (for 'मात्यं). — °) Ś1 K1. 2 Da4
 Ds Ds. 7 T G1-2. 6 दंड-; M1. 5. 6 दंडं (for दण्डः).
 K1 D7 T G1. 8. 6 'कोशौ; V1 Bo. 6-9 Das. 24 Ds1
 D2. 8 कोषो (for कोशो). K6 महीपतिः; T2 'ते.
 — Bo. 6 Das. 24 Dn1. n4 Ds. 8. 8 Cn Cal. Bom.
 ed. om. (hapl.) 154^{ed}; V1 reads the same on
 marg. — °) V1 B7. 8 D7 T G1. 2. 6 Kumbh. ed.
 चैष; M1. 5-7 चात्र (for चक्र-). V1 T1 G6. 6 संघातो;
 G2 'संवादे (for 'संघातो). K6 सप्तांगस्यास्य संघातो.
 — °) K2 D4 उद्यते (for उच्यते). V1 बुधैः (for
 नृप). B6-8 राज्यमित्यभिधीयते.

155 G2 reads 155-156^{ab} twice. K6 om. (hapl.)
 155^{ab}. — °) Ś1 K1. 2. 4 [ए]व (for [अ]स्य). K7 Dn4
 राज्य. B7 सप्तांगश्चैव राज्यस्य. — °) K1 [ऽ]धिकाः;

C.12.12007
B.12.321[2C].155
K.12.325.156

अन्योन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकः ॥ १५५
तेषु तेषु हि कालेषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।
येन यत्सिध्यते कार्यं तत्प्राधान्याय कल्पते ॥ १५६
सप्ताङ्गश्चापि संघातस्त्रयश्चान्ये नृपोत्तम ।
संभूय दशवर्गोऽयं भुङ्क्ते राज्यं हि राजवत् ॥ १५७
यश्च राजा महोत्साहः क्षत्रधर्मरतो भवेत् ।
स तुष्येदशभागेन ततस्त्वन्यो दशावरैः ॥ १५८
नास्त्यसाधारणो राजा नास्ति राज्यमराजकम् ।
राज्येऽसति कुतो धर्मो धर्मेऽसति कुतः परम् ॥ १५९

K१ नृपः; D० नृपः.

156 For the repetition in G₂, cf. v. l. 155. — ^a) G₂ (both-times) तेन (for the first तेषु). K₈ त्रिः; Das. a₄ [ह]ह (for हि). — ^b) M₈ यत् (for तत्). Dn₄ तदंगे. D₅ विशां पते; G₁ विशेयते; M_{1.5-7} विधीयते. — ^c) Ds₁ साध्यते (for सिध्यते). — ^d) K₇ D_{4.9} प्राधान्येन; D_{6.7} T G_{1.8.9} प्राधान्याय (for प्राधान्याय). G₂ (both times) तथाधान्याय कल्पते (sic); M_{1.5-7} प्राधान्याय प्रक'.

157 ^a) K₈ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn_{1.4} Ds D_{2.8.8} T₁ चैव; M_{1.5-7} चात्र (for चापि). K_{1.3} संगतस् (for संघातः). G₂ सप्तानां चात्र संघातात्. — ^b) G₁ स्त्रियश्च (for त्रयश्च). K₇ चान्य- (for चान्ये). Da₄ नृपोत्तमः; T₂ G₁ 'त्तमाः. ☞ Ca: त्रयः, दूतयुवराजपुरोहिताः ॥ Cn: उदयवृद्धिश्चस्थानाख्या नीतिशास्त्रोक्ताः ॥ C₇: त्रिवर्गाः । ☞ — ^c) S₁ K_{1.2.4} यस्त्रयोदशवर्गोऽयं. — ^d) K₇ भुङ्क्ते; G₂ कुह (for भुङ्क्ते). Da₄ राजवान्; D₄ G₂ राज्यवत्.

158 ^a) B₈ स; T₂ G₁ तु (for च). G₂ महोत्साहः. — ^b) K₂ क्षत्रधर्मो. K₈ V₁ Bo. 8.9 Dn_{1.4} Ds D_{2.8.8} G_{2.9} M₇ 'धर्मे (for 'धर्मः). K₄ -रता (for -रतो). — ^c) K₁ सातुष्येद्; Ds₁ संतुष्येद्; Ds₂ स तुष्येद्; G₂ lacuna (for स तुष्ये). — ^d) S₁ K_{1.2.4.7} D_{4.9} अन्यैर्; Bo M_{1.5-7} त्वन्ये (for त्वन्यो). K₂ व्यशावरैः (sic); V₁ दशावरैः; D₇ 'वरः; T G_{1.8.9} 'परः; G₂ 'मरैः (for 'वरैः).

159 ^a) K_{1.8} Da₄ असाधारणे. T₁ G₁ राजन् (for राजा). M₁ नास्ति साधारणो राजा. ☞ Ca: असाधारणः, सर्वप्रजासु विषमवृत्तिः । ☞ — ^b) K₇ D_{4.9} राजम् (for राज्यम्). Da₄ अकारकं (for अराजकम्).

योऽप्यत्र परमो धर्मः पवित्रं राजराज्ययोः ।
पृथिवी दक्षिणा यस्य सोऽश्वमेधो न विद्यते ॥ १६०
साहमेतानि कर्माणि राज्यदुःखानि मैथिल ।
समर्था शतशो वक्तुमथ वापि सहस्रशः ॥ १६१
स्वदेहे नाभिषङ्गो मे कुतः परपरिग्रहे ।
न मामेवंविधां मुक्तामीदृशं वक्तुमर्हसि ॥ १६२
ननु नाम त्वया मोक्षः कृत्स्नः पञ्चशिखाच्छ्रुतः ।
सोपायः सोपनिषदः सोपासङ्गः सनिश्चयः ॥ १६३
तस्य ते मुक्तसङ्गस्य पाशानाक्रम्य तिष्ठतः ।

160 ^a) Da₄ योगात्र; D₇ यो ह्यत्र; T₂ (sup. lin.) G₁ योमुत्र (for योऽप्यत्र). — ^b) S₁ K_{1.3} पवित्रो (for 'त्रं). K₄ D₈ राज्यराज्ययोः; K_{8.7} Bo Dn_{1.4} Ds D_{2.4.7-9} T₁ G_{8.9} राज्यराज्ययोः (for राजराज्ययोः). — ^c) V₁ B₈ Dn_{1.4} G₂ [S]श्वमेधे (for 'मेधो). K₈ V₁ Bo 8-9 Das. a₄ Dn_{1.4} Ds D_{2.8.8} युज्यते; D₇ मोदते; G₂ विदति (for विद्यते). ☞ Ca: न विद्यते, स्वादशेष्वेकदेशाधिपतिषु । ☞

161 ^a) D₇ सोहम्; G₂ अहम् (for साहम्). — ^b) K_{4.8.7} V₁ B₇ Dn_{1.4} Ds D_{2-5.8.9} T G_{1-8.8} राजः; Bo. 6.8.9 Das. a₄ राजन्; M_{1.5-7} राज्ये (for राज्य). — ^c) K₈ समर्थाः; Dn₄ 'र्थः. K₇ समर्था शतशस्यम् (sic). — ^d) K₇ D₉ सहस्रशः (for 'स्रशः).

162 ^a) K₁ स्वे देहे; Bo सदेहे. V₁ Bo Dn_{1.4} Ds D₈ G₂ नाभिःसंगो (for 'षङ्गो). D₅ स्वधर्मेणाभिर्बगो मे. — ^b) Das. a₄ कुतः परमविग्रहे. — ^c) Da₄ D₇ G₂ एवंविधा (for 'विधां). K₇ B₈ Das. a₄ Dn_{1.4} Ds D_{2.8.8} युक्तम् (for मुक्तम्). — ^d) M₁ ईदृशो.

163 ^a) B₈ अनु; D₈ न तु; G₂ न हि (for ननु). — ^b) Da₄ कृष्ण- (for कृत्स्नः). K_{1.2.4} G₂ पञ्चशिखः (for 'शिखात्). G₂ श्रृणु (for श्रुतः). — ^c) K₂ सापयः (sic); Das lacuna; Da₄ D₄ G₂ सापायः (for सो). ☞ Cn: उपायो निदिध्यासनम् । ☞ — ^d) K_{1.7} D_{4.9} सांगोपांगः; K₂ Da₄ G₈ M_{1.6.7} सोपसंगः; G₂ सोपः सांगः (for सोपासङ्गः). ☞ Ca: सोपासङ्गः योगोपाङ्गानि ॥ Cn: उपासङ्गो ध्यानाङ्गानि यमादीनि । निश्चयः, ब्रह्मार्मैकवानुभवः । ☞

164 ^a) Da₄ तु (for ते). — ^b) M₈ आक्राम्य. — ^c) D₇ छात्रादिषु (for छात्रां). S₁ K_{1.2.4} विशेषेण

छत्रादिषु विशेषेषु कथं सङ्गः पुनर्नृप ॥ १६४
 श्रुतं ते न श्रुतं मन्ये मिथ्या वापि श्रुतं श्रुतम् ।
 अथ वा श्रुतसंकाशं श्रुतमन्यच्छ्रुतं त्वया ॥ १६५
 अथापीमासु संज्ञासु लौकिकीषु प्रतिष्ठसि ।
 अभिषङ्गावरोधाभ्यां बद्धस्त्वं प्राकृतो यथा ॥ १६६
 सत्त्वेनानुप्रवेशो हि योऽयं त्वयि कृतो मया ।
 किं तवापकृतं तत्र यदि मुक्तोऽसि सर्वतः ॥ १६७
 नियमो ह्येष धर्मेषु यतीनां शून्यवासिता ।

शून्यमावासयन्त्या च मया किं कस्य दूषितम् ॥ १६८
 न पाणिभ्यां न बाहुभ्यां पादोरुभ्यां न चानव ।
 न गात्रावयवैरन्यैः स्पृशामि त्वा नराधिप ॥ १६९
 कुले महति जातेन ह्रीमता दीर्घदर्शिना ।
 नैतत्सदसि वक्तव्यं सद्वासद्वा मिथः कृतम् ॥ १७०
 ब्राह्मणा गुरवश्चेमे तथामात्या गुरुत्तमाः ।
 त्वं चाथ गुरुरप्येषामेवमन्योन्यगौरवम् ॥ १७१
 तदेवमनुसंदश्य वाच्यावाच्यं परीक्षता ।

C. 12. 12024
B. 12. 321[20]. 172
K. 12. 325. 173

(for 'बेषु). —^d) Ks Bo Dn1 n4 Ds Ds. s. 8
transp. कथं and पुनः.

165 ^a) Dn4 च (for न). —^b) K4. 6 Bo. 8 (orig.;
marg. as in text) Dn1. n4 Ds Ds. s. 8 मृषा (for
मिथ्या). K1 V1 B1-9 Da3. n4 Ds1 D4. 9 T1 चापि;
G2 [ए]वापि (for वापि). —^c) Ks -संकाशं. Dr
श्रुतं चाश्रुतसंकाशं. Cn: श्रुतसंकाशं, शास्त्राभासरू-
पम् । Cn: —^d) K2 अन्यः (for अन्यत्). Da4 मया
(for त्वया).

166 ^a) Ś1 K1. 2 तथा (for अथ). K1 D1. 9 अर्वा-
चीनासु संज्ञासु; G2 अथापीमान्यः सं. —^b) Da3. n4
लौकिकीषु (for 'कीषु). K4 Dn1. n4 Ds Ds. 5. 7. 8 T
G1 s. 8 प्रतिष्ठसे; Ks 'ष्ठिषु; Da4 'ष्ठति (for 'ष्ठसि).
G2 लौकिकीषु प्रतिष्ठसि. —^c) K1 Bo. 8 Dn4 Ds Ds.
8 G2 अभिसंगा (K1 'संगा-; Ds2 'संघा-; Ds 'सिगा)-
व (D8 'घ)रोधाभ्यां; K2 Dr 'वंगाथ (Dr 'प-) रो.
—^d) K4 बद्धस्; K1 विद्धस्; D1 T1 Gs. 8 शुद्धस्
(for बद्धस्). K1 M1 प्रकृतो; Dn4 प्राकृतो.

167 ^a) K1 [अं]तः; Dn4 हि (for [अ]नु-).
—^b) M1. 5-7 मम (for मया). —^c) K4 Dr T1
Gs. 8 अपि (for अय-). Dn4 किं तवायत्कृतं तत्र; G1
'वाप्रकृतिं तत्र. —^d) M1. 7 हि (for स्वि). Ks V1
Bo. 6-8 Da3. n4 Dn1. n4 Ds Ds. 8 सर्वशः (for 'तः).

168 ^a) K1 Br. 8 (marg. as in text). Dn1. n4
Ds Ms ह्येषु; Da3 ह्यस्य; Da4 ह्यसि (for ह्येव). Br
सर्वेषु; Bs Dn1. n4 Ds2 Ds. 5 T1 Gs वर्णेषु (for धर्मेषु).
—^b) Ds1 पतीनां (for य). K1 सस्य-; Dn1 Ds. s. 8
वन्य-; Ds वन- (for शून्य-). K1 -वासितां; G2
-वासितां; M1. 5. 6 -सेविता (for -वासिता). M1 यती-
न्यन्यांशून्यसेविता (sic). —^c) Ks शून्यमविशयस्या
अ; Bo. 8 (marg.). Dn1. n4 Ds Ds. s. 8 Gs शून्य-

मावेश (Bs Ds G2 'वन)यंत्या च. Cn: शून्यं, बोध-
शून्यं तव बुद्धिसरवम् । Cn: —^d) Ks तस्य; G2 कर-
(for कस्य). Dn1 दूषणं (for दूषितम्).

169 ^a) T2 पदोरुभ्यां (for पादो). Ś1 K1. 2. 4
चोभयोः; K1 Ds. 9 वानव; T G1. 8 8 चाप्यहं (for
चानव). G2 न चोरुभ्यां कदाचन. —^c) Ś1 K1. 2. 4
चात्रावयवैर (for गात्रा). —^d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-8
Da3. n4 Dn1. n4 Ds Ds. 5. 7-8 T G1. 8. 8 त्वां (for
त्वा).

170 ^a) M1. 6. 7 काले (for कुले). T2 जातीनां
(for जातेन). —^b) Bs (marg. as in text) क्रीडता;
Ds G2 श्रीमता; Dr T1 Ga. 6 त्वया मां; T2 धीमता
(for ह्री). K1 दर्शिनः (for 'ना). —^d) Ś1 K1. 2
Gs सदसद्वा (for सद्वासद्वा). Ks सत्त्वासत्त्वमिथः कृतं.

171 ^a) K1 D1. 5. 9 चैव; V1 चेते (sic) (for
चेमे). —^b) Ks यथा (for तथा). Ś1 K1. 2. 4 Da3.
n4 Dn1. n4 Ds. s. 8 मान्या (for [अ]मात्या). Ś1 K1.
2. 4 भृगूत्तमाः (K2 'म); Ks Ds गुरुत्तम; Br गुरु-
स्तथा; D1 T1 G1. 8. 8 गुरुपमाः; M1. 6. 7 'त्तमे (for
'त्तमाः). —^c) Ś1 K1 चासि; K2 चास्य; Ks वानु-;
K1 V1 Ds चापि; Bo वानु-; Br Ms-1 चार्थ-; Ds2
वाथ; G2 चाद्य-; M1 चाथ (for चाथ). —^d) V1
Bo. 6-8 Da3. n4 Ds -हेतुकं (for -गौरवम्).

172 ^a) Bs तदैवम्; Ds lacuna. Ś1 K1. 2 -संस्पृश्य
(for -संदश्य). —^b) K4 Dn4 वाचावाच्यं; Ds वाच्य-
वाच्यं; Ds G2 वाक्यावाक्यं; D1 T G1. 8 8 वाचयावाच्ये
(for 'वाच्यं). K4 परोक्षिता; Ks Bs Da4 T2 G1
परी (Da 'रि)क्षिता; K1 Dn1 Ds. 9 'क्षतां; Br प्रवी-
क्षता (for परी). Da3 वाच्यं परीक्ष वाच्यं कृता (sic).
—^c) K1 Da4 Ds. 9 समवायो (for 'वायो). Dn4 क्री-
पुंलोः समवायत्वं. —^d) Ds चान्योन्य- (for वाच्यो न).

C. 12 12024
B. 12 321[20].171
K. 12. 325. 174

स्त्रीपुंसोः समवायोऽयं त्वया वाच्यो न संसदि ॥ १७२
यथा पुष्करपर्णस्थं जलं तत्पर्णसंस्थितम् ।
तिष्ठत्यस्पृशती तद्वत्त्वयि वत्स्यामि मैथिल ॥ १७३
यदि वाप्यस्पृशन्त्या मे स्पर्शं जानासि कंचन ।
ज्ञानं कृतमवीजं ते कथं तेनेह भिक्षुणा ॥ १७४
स गार्हस्थ्याच्युतश्च त्वं मोक्षं नावाप्य दुर्विदम् ।
उभयोरन्तराले च वर्तसे मोक्षवातिकः ॥ १७५

173 ^a) Bo तथा; B₉ यदा (for यथा). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 -मध्यस्थं; K₆ V1 B₈ (orig.) -पर्णं वै (for -पर्णस्थं). — ^b) B₆ संश्रितं (for -संस्थितम्). K₇ Dn1. n4 D₈ D₂-5. 8 9 जलं तत्पर्णमस्पृशत् (D₈1 'शन्'). — ^c) Da4 अस्पृशति; T1 G₂. 6 असंस्पृशं. D₇ स्त्रीषु त्वसंस्पृशं तद्वत्. — ^d) K₇ मैथिलः; G₂ मैथिला.

174 ^a) Ś1 K1. 2. 4 च (for वा). D₅ [अ]सि [अ]पि). K₆ [अ]स्पृशत्या. V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D₈ D₂. 8. 8 G₂ यदि वाद्य (B₇ Da4 Dn1. n4 D₂. 8 चाद्य; G₂ वापि) स्पृशं (D₈1 'श') त्या मे. ☞ Ca: अस्पृशन्त्याः, जिज्ञासायै प्रवृत्तायाः, न कामप्रवृत्तायाः । ☞ — ^b) K₂. 4 जानामि; K₆ नानामि (sio) (for जानासि). Da4 D₅. 7 T G₁-8. 6 M1. 5-7 किंचन (Da4 'नः') (for कंचन). — ^d) G₂ वैकेन (for तेनेह).

175 ^a) D₇ T1 G₁. 8. 6 त्वं (G₁ सा) गार्हस्थ्याच्च वि- (G₁ च) रतो. — ^b) K₁ नावापि; K₆ वानार्यः; V1 G₂ प्राणाप्य; Bo. 6. 7 Da3 D₈ D₂. 8. 8 चानाप्य; B₈. 8 (both marg.). 9 Dn4 D₈1 चानार्यः; B₈ वा प्राप्य; Da4 वानाप्य; Dn1 चानाप्य; D₇ वासाद्य (for नावाप्य). D₇ T G₁. 8. 6 दुर्विदं (for दुर्विदम्). M1. 5-7 मोक्षं चापि दुर्विदं. — ^c) K₂. 4 न तयोर् (for उभयोर्). D₇ T G₁-8. 6 M₇ अंतराले. K₆ Bo. 6-9 Da3. a4 Dn4 D₈ D₂. 8. 8 M1. 5-7 वै; Dn1 वा (for च). — ^d) K₅. 7 Da3 Dn1. n4 D₈ D₂-4. 8. 9 Cn (gloss: वार्तामात्राभिज्ञो, न तु मुक्तः) -वातिकः; B₉ -वातिकाः; D₅ G₂ M1. 5-7 -वादिकः; D₇ T1 G₁. 8. 6 -वादिकः; Ca (gloss: मोक्षमा-हिणः) -रातिकः; Cap (gloss: अज्ञानान्मोक्षमतिक्रान्तः) -वातिकः (as in text).

176 ^a) D₇ सभा; M1. 5-7 नेह (for न हि). K₇ D₄. 9 [अ]मुक्तस्य (for मुक्तस्य). K₆ Da3. a4 न हि मुक्तस्य मुक्तेन. — ^b) Ś1 K1. 3 Bo T₂ ज्ञात्यैकत्वः; K₇ D₄. 9 ज्ञानैकत्वं; Dn1 ज्ञात्यैकत्वः; Dn1 यज्ञात्यैकः; D₅ ज्ञात्यैकत्वं; D₇ यज्ञात्यैकत्वः; G₂ यज्ञात्यैकत्वः (for ज्ञात्यै-

न हि मुक्तस्य मुक्तेन ज्ञात्यैकत्वपृथक्त्वयोः ।
भावाभावसमायोगे जायते वर्णसंकरः ॥ १७६
वर्णाश्रमपृथक्त्वे च दृष्टार्थस्यापृथक्त्विनः ।
नान्यदन्यदिति ज्ञात्वा नान्यदन्यत्प्रवर्तते ॥ १७७
पाणौ कुण्डं तथा कुण्डे पयः पयसि मक्षिकाः ।
आश्रिताश्रययोगेन पृथक्त्वेनाश्रया वयम् ॥ १७८
न तु कुण्डे पयोभावः पयश्चापि न मक्षिकाः ।

कत्व). M₇ ज्ञात्यैकत्वपृथक्त्वयोः. — ^a) B₉ M1. 5-7 भावाभावः; T₂ G₁ भावान्भा (T₂ 'वाभा') वान् (for भावा-भावः). — ^d) D₇ T₁ G₂. 6 राजंस्ते (for जायते). -K₆ -संकरः (for -संकरः). ☞ Ca: भावाभावसमायोगे, भावस्य कामस्य, अकामस्य निष्कामनायाः समायोगे, समागमे वर्णसंकर-दोषो न, किं तु सकामस्य सकामेन योगो दोषः । ☞

177 ^a) D₇ T₁ G₂. 6 वर्णाश्रमाः (for 'श्रम-'). K₄. 6 D₅ -पृथक्त्वेन (for 'क्त्वे च'). V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D₈ D₂. 8. 8 वर्णाश्रमाः पृथक्त्वेन. — ^b) Ś1 K1. 2. 6 V1 D₅ पृथक्त्विनः; K₇ पृथक्त्विनः; D₇ [अ]पृथ-कृतः; T G₂. 6 [अ]पृथकृतः; G₂ पृथक्कृतः (for [अ]पृ-थक्त्विनः). G₁ दृष्टार्थस्यापृथक्कृतः. ☞ Cn: अपृथक्त्विनः, पृथक्त्वं पुं प्रकृत्योर्विवेकः, तदस्यास्तीति पृथक्त्वी, तदन्यस्य । ☞ — ^c) M1. 7 नान्याद् (for नान्यद्). K₆ अन्याद् (for अन्यद्). M1. 5-7 इह (for इति). Ś1 K1. 2 नान्यद-न्यत्तिक्ष्णत्वात्. — ^d) K₄ Da3 Dn1. n4 D₈ D₂. 8. 8. 8 G₂ अन्यत्र; Bo. 7-9 Da4 अत्र प्र- (for अन्यत्र-). B₈ नान्यदत्र प्रतीयते.

178 ^a) T₁ भांडौ (for पाणौ). B₈ (marg.) मुंडे; Da4 D₅. 7 G₂ कुंडे; T₁ G₆ कुंडस् (for कुण्डं). — ^b) K₄ Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D₈ D₂-5. 8. 9 G₂ मक्षिका (for 'काः'). — K₁ B₆ D₈1 om. (hapl.) 178^a-179^b; V1 reads the same on marg. B₇ reads 178^a-179^b after 179. — ^c) Ś1 K₂ B₉ D₇ T G₁-8. 6 M1. 5. 7 आश्रिताश्रित- (for आश्रिताश्रय-). D₇ T G₁-8. 6 M1. 5-7 -योगेषु (for -योगेन). — ^d) Ś1 K₂ V1 D₅ पृथ-क्त्वं न; K₇ D₄. 9 'क्त्वं च (for 'क्त्वेन). B₃-8 Da3. a4 Da2 D₂. 8. 8 श्रिताः; Dn1. n4 पुनः (for वयम्). D₇ T G₁. 8. 6 पृथक्त्वान्नाश्रिताश्रयः (T₁ G₂. 6 'याः'); G₂ प्रथयानाश्रिता वयं; M1. 5-7 पृथक्त्वान्ना (M₆ 'कर्वं ना') श्रिताश्रयं.

179 For the sequence in B₉, cf. v. l. 178. K₂ Bo D₈1 om. 179^a (cf. v. l. 178), V1 reads 179^a

स्वमेवाश्रयन्त्येते भावा न तु पराश्रयम् ॥ १७९
 पृथक्त्वादाश्रमाणां च वर्णान्यत्वे तथैव च ।
 परस्परपृथक्त्वाच्च कथं ते वर्णसंकरः ॥ १८०
 नास्मि वर्णोत्तमा जात्या न वैश्या नावरा तथा ।
 तव राजन्सवर्णास्मि शुद्धयोनिरविप्लुता ॥ १८१
 प्रधानो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
 कुले तस्य समुत्पन्नां सुलभां नाम विद्धि माम् ॥ १८२

द्रोणश्च शतशृङ्गश्च वक्रद्वारश्च पर्वतः ।
 मम सत्रेषु पूर्वेषां चिता मघवता सह ॥ १८३
 साहं तस्मिन्कुले जाता भर्तर्यसति मद्विधे ।
 विनीता मोक्षधर्मेषु चराम्येका मुनिव्रतम् ॥ १८४
 नास्मि सत्रप्रतिच्छन्ना न परस्वाभिमानीनी ।
 न धर्मसंकरकरी स्वधर्मेऽस्मि धृतव्रता ॥ १८५
 नास्थिरा स्वप्रतिज्ञायां नासमीक्ष्यप्रवादिनी ।

C. 12. 12036
 B. 12. 321[20]. 185
 K. 12. 325. 187

on marg. — ^a) K₁ कुंडे तु (by transp.); B₈ M₁. 5-1 तु कुंडं; B₈ कुंडस्य; D₇ T G₁ 8.6 हि कुंडे. K₈ पयसेभारः (for 'भावः'). — ^b) Ś₁ K₂. 4.1 D₉. 9 G₂ पयस्यपि (for 'श्वापि'). K₈. 1 V₁ B₆-8 D₈. 8 D₁. 14 D₂. 2-5. 3. 9 T₂ G₁. 2 मक्षिका. — ^c) K₈ V₁ B₆. 8-9 D₈. 8 D₁. 14 D₂. 2. 3. 5. 8 G₂ M₁. 5-1 आमु-
 वंति (for आश्रयन्ति). — ^d) Ś₁ K₁. 3 भावे (for भावा). K₇ D₄ D₁ D₈ D₈ (sup. lin. as in text) D₄. 5 न तु (for न तु). Ś₁ K₁. 2. 4 G₂ परा (G₂ 'रि')-
 श्रयात्; K₇ D₄. 5. 9 पराश्रिताः; V₁ 'श्रयाः; D₈. 8 'यणं (for 'श्रयम्'). B₈ (marg.) भावानपि पराश्रयं.

180 ^a) D₇ पृथक्त्वम् (for 'क्त्वाद्'). — ^b) D₁ वर्णान्यत्वं; T G₁. 8.6 न्यस्तात् (for 'न्यस्त्वे'). — ^c) D₈ परस्परं (for 'स्पर-'). Ś₁ K₁. 2 'पृथक्त्वे च; K₇ D₄. 9 G₂ M₁. 5-1 'क्त्वं च; D₈ 'पृथक्त्वेन (for 'पृथ-
 क्त्वाच्च'). — ^d) K₄ 'शंकरः. K₇ कथं तद्वर्णसंकरः.

181 V₁ reads 181^a-182^b on marg. — ^a) K₁ नास्मि; D₄ M₁. 6.1 नास्मि (for नास्मि). — ^b) K₁ वैशा; D₄ T₁ G₈ वैश्या (for वैश्या). K₄ D₇ T₁ G₈ नापरा; G₈ न परा (for नावरा). G₂ न वैश्यानां परा पथा; M₁. 5-1 न वैश्या नापि चाव (M₅ 'प')रा. — ^c) Ś₁ K₂. 4 त्वं च राजा; D₈ न च राजन्. G₂ नरराजन्सर्व-
 वर्णास्तु (sic). — ^d) K₈ शुद्धि- (for शुद्ध-). K₂ अविप्लुतः; K₇ D₄. 9 अपि प्लुता; D₈ अविप्लुता (for 'प्लुता').

182 V₁ reads 182^a on marg. — ^a) K₇ D₄ प्रधानो; D₇ प्रधानो (for प्रधानो). G₂ मम (for नाम). — ^b) K₁ श्रोतुम्; K₂ श्रुतम् (for श्रोतुम्). — ^c) K₂. 4 समुत्पन्ना (for 'स्पन्ना'). — Ś₁ reads 182^d on marg. — ^d) T₂ कुलभां; G₂ सुलभा. K₂. 4 सुलभो नाम बुद्धिमान्.

183 ^a) K₁ श्रोणश्च (for द्रोणश्च). D₁ शान्तं-
 गश्च (for शतं). — ^b) K₂. 6.1 V₁ B₆. 6-9 D₈. 8

D₁. 14 D₈ D₂-4. 3. 9 चक्र- (for वक्र-). B₈ (marg. as in text) 'धारश्च; D₄ 'द्वारस्य; M₁ 'द्वारं च (for 'द्वारश्च'). K₇ D₄. 9 पर्वताः. D₈ चक्राधारश्च पर्वतः. — ^c) B₈ शत्रेषु; G₂ सर्वेषु (for सत्रेषु). D₈ पूर्वेषु (for 'षां'). — ^d) K₈ चितो; D₈ वृता; D₇ स्थित्या; T₁ G₈. 6 स्थिता; T₂ G₁ चित्या; G₂ चिता (for चिता). K₇ D₄. 9 स्वयं (for सह). ❀ Cn. p: चिताः, चयने इष्टकास्थाने (Cp: अग्निचयस्थाने) निवेशिता इत्यर्थः ॥ C₇: मघवता, मघवन्नामकपर्वतेन सह चिताः, यज्ञयूपसम्भेन संचिताः । ❀

184 ^a) T₂ तस्य (for तस्मिन्). G₂ तस्मिन्सह कुले जाता. — ^b) K₈ सद्विधे (for म'). G₂ हर्तुर्न्यस्यति मद्विधे. — ^c) K₁. 2 विनीतः; D₄ विनीता; D₇ विदिता (for विनीता). — ^d) D₂ मनुव्रतं; D₈ मुनिव्रता; D₇ G₈ [आ]त्मनिव्रतं (G₈ 'ति'); D₈ मुनिव्रते; T₁ G₈ [आ]त्मनि व्रतं (for मुनिव्रतम्).

185 ^a) K₇ नास्मि; D₁ नास्मिन् (for नास्मि). Ś₁ सत्रे; K₁ मंत्रे; K₇ D₈ T₂ सत्त्व-; D₄ सत्र; D₈ सान्न; D₈ भस्म-; D₇ T₁ G₈. 6 सत्य-; G₁ यन्त्रा; Cp छद्म; C₈ छद्म- (for सत्र-). Ś₁ K₁. 2. 4 परिच्छन्ना; G₂ परिच्छन्ना (for 'प्रति'). ❀ Cn: सत्रप्रतिच्छन्ना, कप-
 टसंन्यासिनी । ❀ — ^b) T₂ G₁ परं सामि-; G₂ पर-
 स्वासि- (for परस्वाभि-). K₈ V₁ B₆. 8-9 D₈. 8 D₁. 14 D₂. 2. 3. 5. 8 न परस्वापहारिणी. — ^c) K₂ 'शंकर-
 (for 'संकर-). D₂ करि; M₁. 6.1 वती (for करी). — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 स्वपक्षेस्मि; K₇ D₄. 9 स्वधर्मैक-; V₁ B₆. 8 'मैषु (for 'मैस्मि). D₂ [s]ति- (for स्मि). D₁ धृतव्रता; D₇ T G₁-8.6 इदव्रता (for धृत').

186 ^a) K₁ नास्मिन्; D₇ सुस्थिरा; T₁ G₈ आस्थिता (for नास्मिन्). K₄. 6 G₂ सु- (for स्व-). K₁ स्व-
 प्रतिज्ञायं; B₆ 'ज्ञायां. — ^b) V₁ नापरीक्ष्य; D₁ नाममोक्ष- (for नासमीक्ष्य). D₄ [अ]प्रवादिनी (for 'प्रवा'). G₂ समीक्ष्य प्रियवादिनी. — ^c) D₄ मा

C. 12. 12038
B. 12. 321 (207. 185)
K. 12. 335. 187

नासमीक्ष्यागता चाहं त्वत्सकाशं जनाधिप ॥ १८६
मोक्षे ते भावितां बुद्धिं श्रुत्वाहं कुशलैषिणी ।
तव मोक्षस्य चाप्यस्य जिज्ञासार्थमिहागता ॥ १८७
न वर्गस्था ब्रवीम्येतत्स्वपक्षपरपक्षयोः ।
मुक्तो न मुच्यते यश्च शान्तो यश्च न शाम्यति ॥ १८८
यथा शून्ये पुरागारे भिक्षुरेकां निशां वसेत् ।

तथा हि त्वच्छरीरेऽस्मिन्निमां वत्स्यामि शर्वरीम् ॥ १८९
साहमासनदानेन वागातिथ्येन चार्चिता ।
सुप्ता सुशरणा प्रीता श्रो गमिष्यामि मैथिल ॥ १९०
इत्येतानि स वाक्यानि हेतुमन्त्यर्थवन्ति च ।
श्रुत्वा नाधिजगौ राजा किञ्चिदन्यदतः परम् ॥ १९१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

समीक्ष्य; G₂ न समीक्ष्य; M_{1.6} १ सास^० (for नास^०).
D₅ गता (for [अ]गता). K₆ B₀ 6-8 D₂ 2. 2. 4 D₂ 2. 2. 4
D₅ D₂ 2. 2. 4 M₁ 5-7 चेह (for चाहं). —^d) K₇ D₅
D₄ 9 -सकाशे; G₂ -समीपं (for -सकाशं).

187 ^a) D₅ तां (for ते). D₇ T G₁-2. 6 एतां
(for बुद्धिं). B₀ D₂ 2. 2. 4 मोक्षे त्वां भावितं मत्वा; B₈
(marg.) 9 मोक्षे त्वां भावितात्मानं. —^b) Ś₁ K₁ 2. 2. 4
ते; K₇ V₁ B₈ (marg. as in text) D₄ 5. 1. 9 T
G₁ 2. 2. 6 [ए]व; G₂ M₁ 5-7 वै (for [अ]हं). K₁
कुशलैषिणी; D₂ 4 कृषलैषिणा; D₂ 4 D₅ G₂ कुशलै-
षिणी; M₁ 5-7 कौशलैषिणी. —^c) G₂ M₁ 5-7 न च
(for तव). D₅ वा (for च). —^d) B₉ उपागता
(for इहा^०).

188 D₅ om. 188. T₂ repeats 188^{ab} after 188.
—^{ab}) K₇ D₄ 9 न गर्वस्था; D₇ T₁ G₈ 6 नावमस्था
(for न वर्गस्था). D₂ 4 परपक्षपरयोधरा: (sic). ☞ Cn:
स्वपक्षपरपक्षयोर्मध्ये वर्गस्था, स्वपक्षे पक्षपातेन स्थिता । ☞
—^c) K₆ युक्तो न; D₇ T G₁ 2. 2. 6 न मुक्तो (by
transp.); G₂ M₁ मुक्तो वि-; M₁ 6 मुक्तोपि. B₀
6-8 D₂ 1. 2. 4 D₅ D₂ 2. 2. 8 Cn मु(D₅ यु)क्तो व्यायच्छते
यश्च. Ś₁ K₁ 2. 2. 4 यश्च शान्तो (K₄ 'ते') (by transp.);
B₀ 3 D₂ 1. 2. 4 D₅ D₂ 2. 2. 8 G₁ यश्च शान्तो. D₂ 4 पश्यति
(for शाम्यति). ☞ Cn (reading व्यायच्छते [for न
मुच्यते]): यो न व्यायच्छते (नकारो भिन्नक्रमः), मल्लवत्
स्वज्यार्थं व्यापामं, वादश्रमं न करोति, यश्च शान्तो ब्रह्मणि
शाम्यति स मुक्तः । ☞

189 ^a) V₁ D₂ 1 तथा (for यथा). Ś₁ K₁ वसागारे;
K₂ मघा; K₄ मठा; D₇ परोगारे; T₁ G₁-2. 6 परा-
गारे; M₁ 7 बुसोगारे; M₂ 6 बुसागारे (for पुरा^०).
K₁ D₄ 1. 6 यथा (D₅ 'दा') शून्येवगारेषु. —^c) B₇

निशां (for निशां). D₅ 1 वसेत्; G₂ नयेत् (for वसेत्).
—^c) K₆ B₀ 6-8 D₂ 2. 2. 4 D₂ 2. 2. 4 D₅ D₂ 2. 2. 8 M₁ 5-7
[अ]हं (for हि). —^d) K₆ सर्वरीं.

190 ^a) K₇ D₄ 9 -पाद्येन (for -दानेन). K₄ 6
B₀ 6 १. 3 (marg.) 9 D₂ 2. 2. 4 D₂ 1. 2. 4 D₅ D₂ 2. 2. 8 साहं
मानप्रदानेन. —^b) K₁ D₂ चर्चिता; D₇ चार्चिता.
—^c) Ś₁ *ज्ञा; K₂ 4 M₁ 5-7 स्वज्ञा (for सुप्ता).
K₂ 6 D₅ 1 स्वशरणा (K₆ D₅ 1 'ज-'); V₁ B₀ 3 D₂ 2. 2. 4 D₅
D₂ 2. 2. 8 D₂ 2. 2. 8 G₈ सुशरणां (G₈ 'ज-'); T₂ G₁
'जात् (for 'जा). K₁ नासुत्वा शरणाप्रीता (sic); K₇
D₄ 9 स्वमाशु शरणं प्रीता; D₅ संप्राप्तशरणा प्रीता; G₂
सुवर्णा सुशरप्रीता.

191 Before 191, MSS. ins भीष्म उवाच. —^a)
D₅ तु; D₇ T₁ G₈ 6 स्व; M₁ 5-7 सु- (for स).
—^b) D₂ 4 D₅ 1 T₂ M₁ 6. 7 हेतुमति. T₂ अर्थमेव; G₂
'वन्ति (for 'वन्ति). —^c) K₁ 2. 2. 6 V₁ B₀ 6-8 D₂ 2. 2. 4
D₄ 9 नाधिजगे; D₂ 4 M₁ 7 'गते; D₇ नातिजगौ; T₂
नाभि (for नाधि). ☞ Cn: नाधिजगौ, नाधिगतवान्,
उत्तरं वक्तुं न समर्थो बभूवेत्यर्थः । ☞ —^d) V₁ B₀ 3 ततः
(for अतः). D₂ 4 किञ्चिदन्यदतः परं.

Colophon. D₅ missing: K₃ 5 B₁-3 D₂ 1. 2. 4 D₂ 2. 2. 4
D₁ G₁ 5 M₂-4 absent. — Sub-parvan: Ś₁ K₁ 2. 2. 6. 7
V₁ B₀ 6-8 D₂ 2. 2. 4 D₂ 1. 2. 4 D₅ D₂ 2. 2. 8 T
G₁-2. 6 M₁ 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁ 2. 2. 6
V₁ B₀ 6. 7. 9 D₂ 2. 2. 4 D₂ 1. 2. 4 D₅ D₂ 2. 2. 8 T
T₁ G₂ 6 M₁ 6 सुलभाजनकसंवादः; K₇ B₈ D₄ 9 M₅
(also) सुलभाजनकसंवादः समाप्तः. — Adhy. no.
(figures, words or both): K₆ 45; B₇ T₁ G₆ 143;
B₈ 147; D₂ 1 146; D₂ 4 D₂ 2 G₈ 144; D₅ 141;
T₁ 156; G₁ M₁ 6. 7 142; G₂ 158; M₅ 145.

३०९

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं निर्वेदमापन्नः शुको वैयासकिः पुरा ।

एतदिच्छामि कौरव्य श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

प्राकृतेन सुवृत्तेन चरन्तमकुतोभयम् ।

अध्याप्य कृत्स्नं स्वाध्यायमन्वशाद्वै पिता सुतम् ॥ २

धर्मं पुत्र निषेवस्व सुतीक्ष्णौ हि हिमातपौ ।

क्षुत्पिपासे च वायुं च जय नित्यं जितेन्द्रियः ॥ ३

सत्यमार्जवमक्रोधमनसूयां दमं तपः ।

अहिंसां चानृशंस्यं च विधिवत्परिपालय ॥ ४

सत्ये तिष्ठ रतो धर्मे हित्वा सर्वमनार्जवम् ।

देवतातिथिशेषेण यात्रां प्राणस्य संश्रय ॥ ५

C. 12. 12049
B. 12. 222[1]. 5
K. 12. 329. 5

— *Sloka no.*: Da4 183; Dn1 190; Dn4 191; Ds 94.
— After 12. 308, Ms Kumbh ed ins a passage
(also present in the Madras ed of P. P Sastri),
given in App. I, (No. 29).

309

☞ This adhy. is missing in Ds (cf. v. l. 12.
283. 15).

1 ^a) D4.9 आयातः (for आपन्नः). — ^b) K1 वैया-
सकिः; K7 वैयासिकः; D1 T1 G1-8.6 'सिकिः; T2
वय्यासिकिः; M1 वयासिकः; Ms वैय्यासकिः; Ms.1
वै (M1 व 'य्यासिकः (for वैयासकिः). — ^c) Ks Das
Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 [अ]हं श्रोतुं (for कौरव्य). — Bo
om. 1^a. — ^d) Ks Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 परं (for
श्रोतुं). — After 1, Ks V1 Bo. 8-9 Das. 24 Dn1. n4
Ds D2. 8. 8 Cn. p ins. :

786* अव्यक्तव्यक्ततत्त्वानां निश्चयं बुद्धिनिश्चयम् ।

वक्तुमर्हसि कौरव्य देवस्याजस्य या कृतिः ।

[Bo om. line 1 and the prior half of line 2.
— (L. 1) B7 तत्त्व- (for बुद्धि-). ☞ Cn: अव्यक्तं कारणं,
व्यक्तं कार्यं, तत्त्वं तयोरनारोपितरूपं ब्रह्म, तेषां निश्चयम् ॥ Cp:
अव्यक्तस्य प्रधानस्य, व्यक्तस्य जगतः, तत्त्वस्य पुरुषस्य च निश्च-
यम् । ☞ — Da4 om. line 2. — (L. 2) Ds धृतिः
(for कृतिः).]

2 Bs Da4 om. the ref. Da4 om. 2^{ab}. — ^a) K7
Bo. 8 Da. 1. 9 T2 G1-8. 6 Cp स्ववृत्तेन; Ds स्वभावेन;
M1. 8-1 स्म वृत्तेन (for सुवृत्तेन). ☞ Cp: प्राकृतेन सर्व-
लोकसाधारणेन । ☞ — ^b) K4 अकुतोभयात्. — ^c) K1
अध्याप्य; K1.4 अवाप्य; K7 अध्याप्य; Bo अध्यात्म
(for अध्याप्य). Da4 कृष्णं (for कृत्स्नं). — ^d) Ś1

शुकं (for सुतम्). K1 Dn4 corrupt; K1.4 अन्वशा-
सत्पिता शुकं; D7 T G1-8. 6 M1 8-7 'शिक्षयत स्वयं.
☞ Ca: स्वाध्यायं पितृपितामहपरंपरया परिगृहीतं वेदभाषा-
मध्याप्य, शब्दतोऽर्थतश्च ग्राहयित्वा, तत्रानभिगतान् शास्त्रा-
न्तरीयान् अर्थान् अन्वशात्, अनुशासितवान् । ☞

3 Before 3, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo 8-9 Das. 24
Dn1. n4 Ds D2-8. 7-9 T G1. 8. 6 ins. स्यास उवाच.
— ^a) K7 B7 Dn4 M1 धर्म- (for धर्मे). — ^b) K1
वित्तीक्ष्णौ; K7 सुतीक्ष्णौ (for 'क्ष्णौ). Ks Bo. 7-9
Das Dn1 n4 Ds D2. 8. 8. 7. 8 M1. 8-7 च (for हि).
K2 हिमातपौ; B7 हिमापतौ (for 'तपौ). Da4 सुती-
क्ष्णैव हिमौ तपौ. — ^c) K1 B7 Dn1 क्षुत्पिपासं; Ds. 1
'सां (for 'से). T1 ह वायुं; G2 व्यवार्यं (for च
वायुं). — ^d) K7 D4 M1. 6. 7 जयं (for जय). K7
जितेन्द्रियं; Ds 'द्रिय.

4 ^b) K7 अनसूया; Ds1 अनुसूया. Das. 24 दम-
स्तथा (for दमं तपः). — ^c) Da4 अहिंसा. Ś1 K1.
2. 7 Bs (orig.) D4. 9 चानृशंस्यं; M1. 8 चानृशंस्यं (for
'शंस्यं).

5 ^a) K7 D4. 9 निष्ठा (for तिष्ठ). Ms यतो (for
रतो). Ks सत्येति भरतो धर्मे. — ^b) G2 जित्वा (for
हित्वा). D7 T G1. 8 (also as in text). 8. 6 धर्मेम् (for
सर्वम्). Dn4 अनादिवं (for 'जैवम्). — ^d) B7. 9
यात्रा; Ca (gloss: जीविकां) यात्रां (as in text). Ś1
K1. 2. 4 Bo. 9 Das. 24 G2 प्राणांश्च (for प्राणस्य). K7
संश्रयः; Bo. 8-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 M1. 6. 7
Cn. p (gloss: स्पृश, स्वाद्वत्स्वादुविवेकं मा कार्षेयित्यर्थः ।)
संलिह; Ds याप*; D7 दापय; T1 चापय; T2 G1.
8. 6 Ms यापय (G1 'य:); G2 पालय (for संश्रय).
☞ Ca: प्राणयात्रार्थं किंचिदज्ञानेत्यर्थः । ☞

6 ^a) K1 हेनः; Ks Ds1 केनः; Das. 24 Dn4 D4

C. 12. 12C10
B. 12. 322 [1]. 7
K. 12. 329. 6

केनपात्रोपमे देहे जीवे शकुनिवस्थिते ।

अनित्ये प्रियसंवासे कथं स्वपिषि पुत्रक ॥ ६

अप्रमत्तेषु जाग्रत्सु नित्ययुक्तेषु शत्रुषु ।

अन्तरं लिप्समानेषु बालस्त्वं नावबुध्यसे ॥ ७

गण्यमानेषु वर्षेषु क्षीयमाणे तथायुषि ।

जीविते शिष्यमाणे च किमुत्थाय न धावसि ॥ ८

ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ।

पारलौकिककार्येषु प्रसुप्ता भृशनास्तिकाः ॥ ९

केन (for केन-). Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-5. 1-9 T G1 8 8 -मात्रोपमे (for -पात्रो). —^b) Ks जीवशकुनिवस्थिते (sic); D1 देहे शत्रुविवर्धिते; Gs देशेदृशत्राविव स्थिते (hypermetric). —^c) M1 अनित्य (for 'ले'). Ks -संसारं; M1 -संवासे (for -संवासे).

7^b) Ds1 युक्तेषु (for -युक्तेषु). —^c) D1 T1 Gs प्रेप्समानेषु; Gs प्रेक्ष (for लिप्स). Ds अन्तराभिद्यमानेषु. —^d) Da4 [अ]थ; T1 वि (for [अ]व). Da4 बुध्यते; Dn1 बुद्धसे; Gs बुध्यसे.

8^a) T2 वर्षेषु (for वर्षेषु). Ks V1 Bo. 6. 3. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 8 अहःसु (Das 24 'हः प्र-') गण्य (Das 'ण' मानेषु (Ks 'सु'); B1 अहस्त्यागम्यमानेषु; Ds1 अहं संक्षीयमाणेषु. —^b) K1. 7 क्षीयमाने; Da4 'माणं; T2 क्षीयमाणे (for क्षीय). —^c) K2 शिष्यमाने; Ks. 7 V1 B8 Dn1. n4 Ds D2-4. 8. 8 T2 G1 8 M1 5-7 लिख्यमाने; Bo Ds लिप्समाने; Bs. 7 Das. 24 लिप्समाने; T1 Gs खिद्यमाने; G2 लुप्यमाने (for शिष्यमाणे). B9 D1 जीविते लिप्स (D1 'ख्य' मानेषु. —^d) B6. 7 Das. 24 किमर्थं नानुधावसि; Ds. 7 किमर्थं च प्रधावसि; T1 Gs किमर्थाय नुधावसि; G2 किमनर्थाय धावसि.

9^a) K4. 7 ऐहलौकिकम्; B1 Ds. 7 Gs इह; D2 ये. ह लौ (for ऐहलौ). K1 D4. 9 T2 G1 8 ईहंतो (for 'हे'). Das. 24 ऐहलोके समीहन्ते. —^c) K2 सार (for पार). Ś1 K1. 2. 4 कृत्येषु (for -कार्येषु). —^d) M1 5-7 प्रसुप्ता (for प्रसुप्ता).

10^a) K1 V1 D4. 5. 7. 9 T2 [s]भ्यस्यन्ति (for 'स्यन्ति'). —^b) Bo नित्य (for बुद्धि). Ś1 K1. 2. 4 -मोहाश्रिता (for -मोहान्विता). D1 T G1 8. 8 बुद्धिमोहपरायणाः. —^c) Bo अथवा; M1 अथ वा (for अपथा). —^d) K4 om. (hapl.) 10^d-12^a. —^e) Ks अनुयातासि;

धर्माय येऽभ्यस्यन्ति बुद्धिमोहान्विता नराः ।

अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ १०

ये तु तुष्टाः सुनियताः सत्यागमपरायणाः ।

धर्म्यं पन्थानमारूढास्तानुपास्व च पृच्छ च ॥ ११

उपधार्य मतं तेषां वृद्धानां धर्मदर्शिनाम् ।

नियच्छ परया बुद्ध्या चित्तमुत्पथगामि वै ॥ १२

अद्यकालिकया बुद्ध्या दूरे श्व इति निर्भयाः ।

सर्वभक्षा न पश्यन्ति कर्मभूमिं विचेतसः ॥ १३

K1 D1 T1 Gs. 6 'यातोपि; V1 'पातापि; B1 Ds1 D2 'जातापि (for 'यातापि). Ds अनुयाता प्रपीड्यते.

11 K4 om 11 (cf. v. 1 10). —^a) K1 निष्ठा; Das. 24 दृष्टाः; D4 9 दृष्टाः (for तुष्टाः). K1 T2 G2 सुनियता; Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 श्रुतिपराः; Gs सनियताः (for सु). —^b) K1 V1 D1. 7. 9 T G1. 2. 6 सत्याजव- (for सत्यागम-). Ks Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 महात्मानो महाबलाः. —^c) K1. 6 धर्म; K1 B9 Das. 24 Ds धर्म-; M1. 7 धर्म्य- (for धर्म्य). —^d) Ks उपास्य च; B1 Das 'स्व; T2 'श्व च (for उपास्व च). V1 केवलं; Bo 7 T2 पृच्छत (for पृच्छ च).

12 K4 om. 12^a (cf. v. 1 10). —^a) Ś1 K1 अवधार्य; K2 अवाप्यार्थ- (for उपधार्य). —^b) K4. 6 V1 Bo. 7. 8 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 बुद्धानां; B9 Da4 बुद्धानां (for वृद्धानां). D1 T G1. 8. 8 दीर्घ- (for धर्म-). —^d) B1 damaged. G2 वित्तम् (for चित्तम्). Ks Bo. 3 (marg. as in text) -गामिनां; V1 B8 (marg. as in text). 9 Das 24 Dn4 Ds -गामिनं (for -गामि वै).

13^a) Ks D4 अथ; Dn1. n4 Cn आद्य- (for अद्य). Ks -कालिकया (for -कालिकया). K1 Ds अप्य-कालिकया बुद्ध्या. ☞ Cn: आद्यकालिकया, वर्तमानमात्रदर्शिन्या । ☞ —^b) Ks हरेश्च; Dn4 D4 दूरेश्च; D1 दूरे स्व; G2 च दूरे (for दूरे श्व). Bo हव (for इति). Ś1 K1 Ds. 9 निर्भयः; B8 (marg.) निश्चयः; D1 T1 Gs. 6 निर्भयात्; T2 G1. 2 M1 निश्चयात् (for निर्भयाः). K1 दूरेश्चरति निर्भयाः. ☞ Ca: श्व इति पदेन परलोकं लक्षयति, तेन परलोको भवति वा न वेति संदिग्धः । ☞ —After 13^a, D4. 5. 9 read 15^a for the first time, repeating it in its proper place. K1 reads 13^a after 15. —^c) K4. 1 B9. 7. 9 Das. 24 Dn1 Ds D2. 8. 5. 8 सर्व-

धर्मनिःश्रेणिमास्थाय किंचित्किंचित्समारुह ।
 कोशकारवदात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे ॥ १४
 नास्तिकं भिन्नमर्यादं कूलपातमिवास्थिरम् ।
 वामतः कुरु विस्रब्धो नरं वेणुमिवोद्धतम् ॥ १५
 कामं क्रोधं च मृत्युं च पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
 नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ १६

मृत्युनाभ्याहते लोके जरया परिपीडिते ।
 अमोघासु पतन्तीषु धर्मयानेन संतर ॥ १७
 तिष्ठन्तं च शयानं च मृत्युरन्वेषते यदा ।
 निर्वृतिं लभसे कस्मादकस्मान्मृत्युनाशितः ॥ १८
 संचिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् ।
 वृकीघोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ १९

C. 12. 12063
 B. 12. 3221. 13. 20
 K. 12. 329. 19

भक्ष्या; Gs सर्वभक्षा; Gs सर्वपक्षा (for 'भक्षा').
 ✽ Gs: सर्वभक्षा: पुराजितपुण्यफलस्य निरवलोपेन भक्षा: । ✽
 — K₇ om. 13^a-15^b. — ^d) Ks Bo. 6-8 Das at Dn₁.
 n₄ Ds D₂. 8. 5. 8 अचेतसः; V₁ Dr T G₁-3. 6 M₁ 5-7
 अचेतना: (for विचेतसः). ✽ Cp: कर्मभूमि, नरकम् । ✽

14 K₇ om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) Ks Das
 Dn₁. n₄ D₂. 8 धर्म; Dr धर्मे (for धर्म-). Bs -निः-
 श्रेणिम्; Das -निःश्रेयम्; Ds. 7 -निःश्रेय (for -निःश्रे-
 निम्). — ^b) G₂ om. (hapl.) किंचि. G₂ कंचित् (for
 the second किंचित्). — ^c) Ks Bo. 6-8 Dn₄ Ds
 D₂. 8. 8 Cs कोषकारवद्; V₁ Bs M₇ कोष (M₇ 'र')-
 कार इव (for कोशकार'). ✽ Cs: कोषकारवद्, यथा
 पेक्षकारी जन्तुरात्मानं मध्ये निधाय परितो मृदालिष्य ततो
 निर्गन्तुमशक्तस्तत्रैव म्रियते इत्यर्थः । ✽ — ^d) Ks Das. at
 Dr M₁. 7 वेष्टयन्; G₁ वेष्टि (for वेष्ट'). Bs Das
 Dn₁. n₄ Das D₂. 8 नानु (for नाव-). M₁. 7 बुध्यते
 (for 'से').

15 K₇ om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). — ^a) M₁. 7
 नास्ति किं (for नास्तिकं). — ^b) K₁ Br-9 Das Dr कुल-
 पातम्; Ds G₂ कु (G₂ कूलपातम् (for कूलपातम्).
 Das Ds अव- (for इव). K₄ स्थिरं; Ks Bo. 6. 7. 9
 Das. at Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8 G₂ स्थितं; Ds M₇ [अ]-
 स्थितं (for 'रम्'). ✽ Cn: कूलपातम्, महानदीपारम् ॥
 Cp: अनर्थावहम् । ✽ — Ds. 5. 9 read 15^{ad} for the first
 time after 13^{ab}. — ^c) K₇ Ds (first time) दूरतः (for
 वामतः). Ks V₁ Bo. 6 Das. at Dn₁ Ds₁ विश्रब्धो; K₇
 D₄. 9 (last two both times) विश्रब्धं; Bs विश्रब्धा; Ds
 (both times). 7 Ts G₁-8 M₁. 5-7 विश्रब्धं (for 'ब्धो').
 ✽ Ca: वामतः कुरु, त्यज हसि लोकोक्तिः ॥ Cs वामतः
 प्रतिकूलपक्षे । ✽ — ^d) Ks. 7 D₄. 9 (last two both
 times) नरं रेणुम्; Ds₁ G₂ रथरेणुम्; Ds (both
 times) नररेणुम्; Dr G₂ खुररेणुम्; T₁ करेणुम्; T₂
 G₁. 6 खुररेणुम् (for नरं वेणुम्). Dn₁ Ds₁ इवोद्धतं;
 Dr Ts 'स्थितं (for इवोद्धतम्). — After 15, K₇
 reads 13^a.

16 K₇ om. 16-34. — ^a) Dr T G₁. 3. 6 M₁. 5-7
 कामकोधघ्रा (T₂ 'ग्र') हवर्त्ता. — ^b) Dn₄ D₂. 4 नदी.
 — ^c) ✽ Cn: धृतिः, प्राणादिवेगधारणम्, योग इत्यर्थः । ✽
 — ^d) G₂ M₁. 5-7 सर्व- (for जन्म-).

17 With 17, cf. 12. 169. 9. K₇ om. 17 (cf. v. l.
 16). — ^a) Dr अभ्यागने (for 'हते'). S₁ K₁. 3. 4
 काले (for लोके). — ^b) S₁ K₁. 3. 4 -पीडितं; Ds T
 G₁-3. 6 M₁. 5-7 -वारिते; Dr -चालिते (for -पीडिते).
 — S₁ K₁. 3. 4 om 17^a-18^a. — ^c) Das. at Dn₄ पतं-
 तीसु; Dn₁ यतंतीषु (for पतन्तीषु). T₂ M₁. 6. 7 अमो-
 घासु (T₂ 'घासु') पतंतीषु. ✽ Cn: अमोघासु, आयुर्हरण-
 सफलासु रात्रिषु ॥ Cs: पतन्तीषु, मृत्युसेनास्वित्यर्थः । ✽
 — ^d) V₁ Dn₁. n₄ Ds Ds Cn (gloss: नौकया) -पोतेन
 (for -यानेन). D₄. 5. 7. 9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 संचर (for
 संतर).

18 S₁ K₁. 3. 4. 7 om. 18 (cf. v. l. 17, 16). — ^a)
 Das नियतं (for तिष्ठन्तं). Ks lacuna; G₁ तं (for
 च). — ^b) Br अन्वेषसे; D₄. 9 M₁. 5-7 अन्वेति वै; Ds
 अन्वेति ते; Dr T G₁-3. 6 अन्वेति ते (for 'षते'). V₁
 Bs (marg. as in text) Ds₁ Dr T G₁. 3. 6 सदा; Dn₁
 M₁. 7 तदा (for यदा). — ^c) Ks V₁ Bo. 6-9 Ds G₂
 निर्वृतिं (for निर्वृतिं). Ks V₁ Bo. 6-9 Das. at Dn₁. n₄
 Ds D₂. 8. 5. 8 G₁ लभते (for 'से'). Ds G₂ तस्माद्;
 Dr T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 यस्मात् (for कस्माद्). — ^d)
 Das. at एकस्मान्; Ds तदा त्वं (for अकस्मान्). Ks
 Br. 3 (marg.) Das. at Ds Ca (gloss: बद्धः) सितः (for
 [अ]शितः). Dr T G₁-3. 6 M₁. 5-7 त (G₂ य) स्यात्तं
 मृत्युना सितः (M₁ 'नासि कः').

19 K₇ om. 19 (cf. v. l. 16). — ^a) S₁ K₁.
 3. 4 संचिन्वानकम् (for 'ज्ञानकम्'). Ks [ए]कं (for
 [ए]नं). ✽ Cn: संचिन्वानकम्, धनादिसंचयपरम् । ✽
 — 19^{ad} = 12. 169. 12^{ad}. — ^c) V₁ reads from एण
 up to अन्धकारे (in 20^a) on marg. Ks वृकीघोरणम्;
 Dn₄ 'वारणम् (for 'घोरणम्).

20 K₇ om. 20 (cf. v. l. 16). V₁ reads up to

C. 12. 1 2064
B. 12. 3+2(1). 21
K. 12. 329. 20

क्रमशः संचितशिखो धर्मबुद्धिमयो महान् ।
अन्धकारे प्रवेष्टव्ये दीपो यत्नेन धार्यताम् ॥ २०
संपतन्देहजालानि कदाचिदिह मानुषे ।
ब्राह्मण्यं लभते जन्तुस्तत्पुत्र परिपालय ॥ २१
ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं न कामार्थाय जायते ।
इह क्लेशाय तपसे प्रेत्य त्वनुपमं सुखम् ॥ २२
ब्राह्मण्यं बहुभिरवाप्यते तपोभि-
स्तल्लब्ध्वा न परिपणेन हेडितव्यम् ।
स्वाध्याये तपसि दमे च नित्ययुक्तः

अन्धकारे on marg. — ^a) K₁ M₁. 5-7 क्रमतः (for 'शः'). — ^b) K₁ om. धर्मे. B₂ (marg. as in text), 1 भव; D₂. 24 भवः (for महान्). — ^c) K₆ B₂. 6-8 D₂. 24 D₁. 1 Cp अंधकारं (for 'करे'). K₁ प्रविष्टव्ये; K₁. 6 V₁ B₂. 6-8 D₂. 24 D₁. 1 D₂. 2. 5. 8 प्रवेष्टव्यं (for 'ष्टव्ये'). ☞ Cn: अन्धकारे, संसारे ॥ Cp: अन्धकारं, नरकलक्षणम् । ☞

21 K₁ om. 21 (cf. v. l. 16). — ^a) D₁. 2 संयतं; D₁ संवत् (for संपत्तन्). K₆ B₂. 6. 8. 9 D₂. 24 मोह- (for देह-). D₂ संयते मोहजालैश्च. — ^c) D₂. 24 ब्रह्मण्यं (for ब्रा'). — ^d) D₁. 1 तदत्र (for तत्पुत्र). V₁ तत्पुत्रमनुपालय.

22 K₁ om. 22 (cf. v. l. 16). — ^a) K₂ ह; K₆ V₁ B₂. 6-8 D₂. 24 D₁. 1 D₂. 2. 8. 8 तु (for हि). — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 महते (for तपसे). — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 चानुत्तमं (for त्वनुपमं). D₂. 5. 9 G₂ प्रेत्यान्त-सुखाय च; D₁ T₁ G₂ 6 प्रेत्येत्यनुपमं सुखं.

23 K₁ om. 23 (cf. v. l. 16). — ^a) B₂ अवाप्येते; D₂ 'प्य तत् (for 'प्यते). — ^b) K₁ देहितव्यं; C₂ (gloss: क्रीडितव्यं) हेडितव्यं (for 'हेडि'). K₆ V₁ B₂. 6-8 D₂. 24 D₁. 1 D₂. 2. 4. 8. 9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 तल्लब्ध्वा (G₂ M₁. 1 'ब्ध्वा) न र (G₂ प) तिपरेण हेडि (T G₁-3. 6 'लि) तव्यं; D₂. 7 तल्लब्ध्वा न रतिपरेण तेन भाव्यं. — ^c) K₁ स्वाध्यायस् (for 'ये). D₁ G₂ दमेन तेन (G₂ संप्र-) युक्तः (for दमे च नित्ययुक्तः). — ^d) K₂ क्षेमार्थे; G₂ मोक्षार्थी (for क्षेमार्थी). D₂ यतस्तु; G₂ यजस्व (for यतस्व).

24 K₁ om. 24 (cf. v. l. 16). — ^a) M₁. 6. 7 जन्तुः (for 'क'). G₂ इयं (for जयं). — ^b) D₂. 2

क्षेमार्थी कुशलपरः सदा यतस्व ॥ २३
अव्यक्तप्रकृतिरयं कलाशरीरः
सूक्ष्मात्मा क्षणत्रुटिशो निमेषरोमा ।
ऋत्वास्यः समबलशुक्लकृष्णनेत्रो
मांसाङ्गो द्रवति वयोहयो नराणाम् ॥ २४
तं दृष्ट्वा प्रसृतमजसमुप्रवेगं
गच्छन्तं सततमिहाव्यपेक्षमाणम् ।
चक्षुस्ते यदि न परप्रणेतृनेयं
धर्मे ते भवतु मनः परं निश्चयम् ॥ २५

सूक्ष्मात्मा (for सू'). Ś₁ K₁. 2 -त्रुटिशो; K₂ -त्रुतिगो (sic); D₂. 9 तुदिशो (sic); T₁ G₂. 6 -त्रुटिका; T₂ G₂ -त्रुटिका; G₁. 1 M₁. 5-7 -त्रुटिना (for 'त्रुटिशो'). K₄ D₂. 9 lacuna; D₂. 1 नामा (for -रोमा). ☞ Cp: त्रुटिशः, इति शःप्रत्ययः स्वार्थे ॥ ☞ — ^a) Ś₁ (orig.) ऋत्वास्यः; Ś₁ (sup. lin.) K₁ ऋत्वास्यः; K₄ ऋत्वास्यः; K₆ B₁ D₂. 24 संख्यांशः; V₁ D₁. 1 D₂. 8 Cn (gloss: छेतुं योग्यः) संवात्यः; B₂. 9 D₁. 1 D₂. 1 संख्यास्यः; B₂ Cnp (gloss: संख्याद्वयं, अंशस्थानीयं यस्य) संख्यांशः; B₂ D₂. 1 D₂ संधात्यः; D₂ कृष्णोत्सः; D₂. 1 सत्वात्यः; D₂ कृष्णात्यः; T₁ रक्तात्यः (for ऋत्वात्यः). Ś₁ K₁ -जनः; K₄ -रतः; B₂ M₁. 1 lacuna; D₂ -बुद्धि- (for 'बल-). D₂ om. कृष्ण. D₁ -नेत्रे (for -नेत्रो). K₂ ऋज्वस्य समरंता शुक्लकृष्णनेत्रो (sic). — ^d) D₂. 9 प्रवति; D₂ भवति (for द्रवति). B₂ om. (hapl.) वयो. K₁ D₂ lacuna; V₁ T₁ G₂ -हरो; D₁. 1 -हयं (for -हयो).

25 K₁ om. 25 (cf. v. l. 16). — ^a) K₂ प्रसृ-
तिम् (for 'तम्). D₁ T₁ G₂. 6 उपवेगं (for 'वेगं).
— ^b) K₆ V₁ B₂ D₁. 1 D₂. 2. 8 [अ]नवेक्ष (D₁
D₂ D₂ 'क्ष्य)माणं; D₂ [अ]व्यवेक्ष; D₁ T₁ G₂. 6
[अ]व्यवेक्ष; T₂ M₁. 5-7 [अ]व्यवेक्ष (M₁ 'ष)माणं
(M₁ 'णः); G₂ [अ]व्यवेक्षमाणं (for [अ]व्यवेक्षमा-
णम्). — ^c) D₂. 24 न यदि (by transp.); G₂
यदि तु. B₁ om. न. G₂ परं (for पर-). Ś₁ K₁. 2. 4
-प्रणीतमेतद्; K₆ -प्रमेयमेवं; D₂. 4 -प्रणेत्रणेयं; D₁
D₂. 9 -प्रणेतृमेयं (for 'नेयं). ☞ C₂. n: चक्षुः, ज्ञानम् ।
परप्रणेतृनेयं, (C₂: इन्द्रियाद्यनधीनम्) (C₂: अन्धवद्यदि न
भवसीत्यर्थः) । ☞ — ^d) D₂. 24 भवति (for 'तु). B₂
(marg. as in text) पुनः; D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 मतिः
(for मनः). V₁ B₂. 9 D₁. 1 D₂. 2. 3. 7. 8 T G₂.

येऽमी तु प्रचलितधर्मकामवृत्ताः

क्रोशन्तः सततमनिष्टसंप्रयोगाः ।

क्लिश्यन्ते परिगतवेदनाशरीरा

बह्वीभिः सुभृशमधर्मवासनाभिः ॥ २६

राजा धर्मपरः सदा शुभगोप्ता

समीक्ष्य सुकृतिनां दधाति लोकान् ।

बहुविधमपि चरतः प्रदिशति

सुखमनुपगतं निरवद्यम् ॥ २७

श्वानो भीषणायोमुखानि वयांसि

वडगृध्रकुलपक्षिणां च संघाः ।

नरां कदने रुधिरपा गुरुवचन-

नुदधुपरतं विशंसन्ति ॥ २८

C. 12. 12072
S. 12. 322[1]. 29
K. 12. 329. 28

३.६ M1. ५-१ निशाम्य; D५ प्रशाम्य (for निशाम्य).
❧ Cn: परं, परलोकम् आरमानं वा । ❧

26 K1 om. 26 (of v. 1. 16). —^a) K६ V1 Bo. ३ Dn1. n4 D५ D2. ३. ५. ८ ये चात्र; B३. १. ९ Da३. a4 येनात्र (for येऽमी तु). G३ प्रचलित- (for प्रच). K1 -वृत्तान्; Dn4 वृत्त्याः (for -वृत्ताः). —^b) K३ G३ क्रोशतः (for 'न्तः'). S1 K1. २. ४ D५ इद्वेष्ट- (for अनिष्ट-). D1 T G1-३. ६ M1. ५-१ संप्रयोगात् (for 'योगाः'). —^c) K३ Bo. ६-९ Da३ a4 Dn1. n4 D५ D2. ३. ८ G2 क्लिश्यन्तः; D५ 'इयन्तां (for 'इयन्ते). K३ वेदनाः (for 'ना-). ❧ Cn: परिगतं, प्राप्तं, यमलोके । ❧ —^d) K३ सुहृदयशम् (sic) (for सुभृशम्). K६ V2 Bo. ६-९ Da३. a4 Dn1. n4 D५ D2. ३. ५. ८ Cn (gloss: अधर्मक्रियाभिः)-कारणाभिः; D4. ९ कामिनीभिः; D1 T G1-३. ६ M1. ५-१ वासुराभिः (for -वासनाभिः).

27 K1 om. 27 (of v. 1. 16). —^a) V1 सदा धर्मपरः (by transp.); D५ धर्मचरः सदा. K1 पदा (for सदा). K६ Br. ८ (orig.) Da३ Dn1. n4 D५ D2. ३. ८ राजा सदा धर्मपरः शुभाशुभस्य गोप्ता; Bo राजशया धर्मपरः शुभाशुभगोप्ता; B६ राजा धर्मपरः सदा शुभाशुभ-गोप्ता; B३ (marg.) राजा धर्मपरः सदा शुभाशुभस्य; Bo Da३ राजा धर्मपरः सदा शुभाशुभस्य गोप्ता; D4 राजा धर्मचरः सदा शुभगो गोप्ता; D५. १ राजा धर्मपरः शुभस्य गोप्ता; T३ G1 राजा धर्मपरः सदा शुभाशुभानि गोप्ता. —^b) S1 K1. २ Bo. १. ८ (marg.) Da३ G1 दधाति (for दधाति). Da३ लोको (for लोकान्). D५. १ प्रमदीक्ष्य कृतिनां दधाति लोकान्; T1 G३. ६ समीक्ष्य च सुकृतिने दधातोलोकान्; T३ दधाति सुकृतिनां समीक्ष्य लोकान्; G३ समीक्ष्य शुभसुकृतिनां दधाति लोकान्; M1. ५-१ 'क्ष्य सु-कृतिनां दधाति ***. —^c) S1 K३ अमितरतः (sic); K1 अपि तरतः (for अपि चरतः). V1 चरति (for 'तः). K३. ६ Bo. ६-९ Da३. a4 Dn1. n4 D५ D2. ३. ८ चरति प्रवि-शति (for 'तः प्रदिशति). T1 G३. ६ बहुविधमपि विच-रतः प्रविदिशति; T३ G1 'मपि चरि (G1 'र)तः प्रविदि-शति; G३ बहुधर्ममपि चरतः प्रविदिशति; M1. ५-१ बहु-

लोकमपि चरतः प्रविदिशति —^d) K६ अनवगतं; B६. ३ (marg.). ९ Da३ अनुपगतं; D4. ९ अनुपगतं; D५. १ अनु-गतं; T1 G३. ६ उपगतं; T2 G1 अनुगतं; M1. ५. १ अनवगतं; M३ अनुवगच्छन् (for अनुपगतं). Br निर-पगतं (for निरवद्यम्). ❧ Cn: अनुपगतं, नानायोगिनः हस्तेष्वप्राप्तम् । ❧

28 K1 om. 28 (of v. 1. 16). —^a) K६ V1 Bo. ६-९ Da३. a4 Dn1. n4 D५ D2. ३. ५. ८ T1 भीषणकायाः; D4. ९ भीषणकायाः; T३ भीषणको यो; G1. ३. ६ भीषण-कायो; M1. ५-१ भीषणकायो; C३ भीषिकाया (for भीष-णायो-). Dn4 अधो- (for अयो-). Br -मुखा (for -मुखानि). S1 K1. २. ४ च वयांसि (for वयांसि). —^b) V1 Bo. ६-९ Da३ a4 Dn1 D५ D३. ५ वड- (for वड-). B६. ३. ९ गृध्रकुलं (for 'कुल-). S1 K1 गृध्रकुलप-क्षिणां संघातः; K३. ४ ग्रध्रकुलपक्षिणां च संघातः (K३ 'ख्याताः); K६ गृध्रकुलं पक्षिणां च संघातः; Bo वड-गृध्रानि कुलपक्षिणां च संघाः; Dn4 D2. ३ वडगृध्रपक्षिणां च संघाः; D4. ९ वडगृध्रकुपक्षिणां च संघाः; D1 गृध्रकुलं पक्षिणां च संघाः; T G1-३. ६ वडगृध्रकुरपक्षिणां च संघाताः; M1. ५-१ वडगृध्रकुरवकमघाः. —^c) G1 om. 28^a-30^b. —^d) V1 Bo. ६-९ Da३. a4 D५. १ नरकदने; Dn1. n4 D५ D2. ३. ८ नरकदने; D4. ९ नरके (for नरां कदने). S1 K1 कदा न; K३ कदा* (for कदने). Bo. ६-९ Da३. a4 Dn1 रुधिरवाग्; D1 रुधिरपान-; Cn: (gloss: कीटाः) रुधिरपा (as in text). Da३. a4 भव-; Dn1 अनु- (for गुरु-). B६ (marg.) वचन-; D५ -वचनं; D1 -वचन- (for -वचन-). K३ नरां क* रुधिरपा गुरुव-चनुद्यमं; K६ नरकदनरुधिरवागुधरं कदा न; T G1. ३. ६ नरके नरं (G1 'रा) तदंगरुधिरपा गुरुवचन-; M1. ५-१ नर-कदने (M1 'न- रुधिरपरिमाणां (M३ 'नामाद्; M६ 'माणाद्); C३ नरकदनरुधिरवागुरुवचनं. —^d) Dn1 D५ -मुदम्; Dn2 -मुदा. S1 K1 अपरं; K३ परं; D५. १ उपगतं; T३ उपरतं (for उपरतं). V1 विशंसि; Bo. ६-९ Da३. a4 D५. १ विशंसि (B६ 'त) संतः; Dn1. n4 D५ D2. ३. ९ विशंस्यसंतः (for विशंसन्ति). K६ गुरुवचनं तदनुपरतं विशंसि; T1 G३. ६ नुदधुपरिगता विशंसंति

7. 12. 12073
B. 12. 372(1) 30
C. 12. 3. 9. 29

मर्यादा नियताः स्वयंभुवा य इहेमाः
प्रभिनन्ति दशगुणा मनोनुगत्वात् ।
निवसति भृशमसुखं पितृविषय-
विपिनमवगाह्य स पापः ॥ २९
यो लुब्धः सुभृशं प्रियानृतश्च मनुष्यः
सततनिकृतिवञ्चनारतिः स्यात् ।
उपनिधिभिरसुखकृत्स परमनिरयगो

भृशमसुखमनुभवति दुष्कृतकर्मा ॥ ३०
उष्णां वैतरणीं महानदी-
मवगाढोऽसिपत्रवनभिन्नगात्रः ।
परशुवनशयो निपतितो
वसति च महानिरये भृशार्तः ॥ ३१
महापदानि कथ्यसे न चाप्यवेक्षसे परम् ।
चिरस्य मृत्युकारिकामनागतां न बुध्यसे ॥ ३२

(Gs विशन्ति); M1. 5-7 गुरुवचननुदो विगतमर्यादाः.

29 K7 G2 om. 29 (cf. v. l. 16, 28). M1. 5-7 om. 29^a. — ^a) K2. 4 B6. 8. 9 Da1 Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 5. 1 T G1 3. 6 नियताः; K6 विद्वताः; D4 9 विद्विताः; D8 निवृत्ताः (for नियताः). D5 om. from यंभुवा up to सुखं (in 29^a). T1 G2. 6 स्वयंभुवः; T2 स्वयंभुवा. D7 या (for य). V1 T2 G1 इमाः; D4 9 इमाम्; T1 G2. 6 इमं (for इहेमाः). — ^b) Ś1 K1 2. 4 Dn1 Ds1 प्रभिनन्ति; V1 B6. 8. 8. 9 Da3. a4 M1. 5-7 प्रभु B6 'भ'नन्ति; Dn4 प्रभुनन्ति; D4. 9 अत्र भिनन्ति; D7 प्रयुनन्ति; G1 6 भिनन्ति (for प्रभिनन्ति). B6. 8-8 Da4 D7 दशगुणो; B6 Ds1 T2 G1. 6 'गुणः; M1. 5-7 दशदशगुणं (for दशगुणा). M1. 5-7 om. from मनो up to सुखं (in 29^a). K6 [आ]त्मनोगुणतत्त्वात् (sic); B6 Gs मनोनुगत्वात्; D4. 9 [आ]त्मनोगत्वात् (for मनो). T1 Gs भिनन्ति दशगुणमनोनुगत्वात्. ☞ Ca: दश गुणाः, अहिंसादयः एव ॥ Cn: दशगुणा, दशविधाः । शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि पञ्च दिधिरूपाः । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाख्या निषेधरूपाश्च पञ्च । ☞ — Ds1 om. 29^a-30^b. — ^c) B6 (marg. as in text) निर्विशतिः; T G1. 8. 6 निर्विशति (for निवसति). Ś1 K1. 2 तन्नामसुखं (for भृशमसुखं). K6 B6. 8. 8. 9 Da4 D5 T1 पितृविषयः; D4. 9 पितृपतिविषय- (for पितृविषय-). — ^d) K1. 2 अवग्राह्य (for 'गाह्य'). Ś1 K1. 2. 4 स पापबुद्धिः; D4. 9 सदा पापः (for स पापः).

30 K7 om 30 (cf. v. l. 16); Ds1 G2 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29, 28). — ^a) B7 D8 सुभृशः; D5. 1 च भृशः; D9 सततं (for सुभृशं). K6 प्रियानृतं च; T1 G6 अप्रियानृत- (for प्रियानृतश्च). D5. 1 om. मनुष्यः. M1. 5-7 अतिवेलमपि च लुब्धाप्रियानृतो. — ^b) K6 D4. 8. 1. 9 सततं (for 'त-'). K6 निवृत्तिः; D7 निकृति- (for 'निकृति-'). K6 V1 B6. 8-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 5. 1. 3 वचनाभिरतिः (D5. 1 'तः') (for वञ्चनारतिः). M1. 5-7 धर्मत्र (M7 om. त) निकृतिरतिः स्यात्. — ^c)

M1. 5-7 om. उपनिधिभिरसुखकृ. Da1 lacuna; G2. 8 उपाधिभिर; Cn (gloss: छलेन) उपनिधिभिर (as in text). Das a4 G2 असुखकृत्स्नः; T2 'कृत- (for 'कृत-'). Ś1 K1 lacuna; K2 तात (for परम-). T1 Gs. 6 परं निरयगो (Gs om. गो); G2 परमनिरयो (for 'निरयगो'). D5. 1 उपनिधिसुखकृत्स्नमुपरमनिरयं स; Cs (gloss: उप-निधिभिः, उपाधिभिः । असुखहृतं दुःखेनोपाजितं यत् स्वं द्रव्यं तत्र परमः, तात्पर्यवान्) उपनिधिभिरसुखहृतस्वरमो. — ^d) K6 दुष्टतः; D5. 1 दुःख- (for दुष्कृत-). K2 -कर्म; D4. 9 -कर्मो (for -कर्मा).

31 K7 om. 31 (cf. v. l. 16). — ^a) Ś1 K1. 2. 4 चोष्णां; Ds2 उष्णः; T1 G2. 6 कृच्छ्रां (for उष्णां). Das वैतरणः; Da4 'रणी; D4. 9 'रिणी. V1 उष्णां महानदीं वैतरणीम्. — ^b) Ś1 K1. 2. 4 D4. 9 अव (K2. 4 'वा) गाह्य (for 'गाढो). D5. 1 ह्यायसीपत्र- (for 'सि-पत्र-). G2 अवगाढोमि तत्र पत्रवनविपन्नगात्रः. — ^c) Ś1 K1. 2. 4 परशुव (K2. 4 'शुव) नमयः; D5 परशुवनशयो; D7 T1 Gs 6 परशु (D7 'सु'च्छिन्नतया (for 'वनशयो). K2 Das a4 निपातितो; T2 G1 [s]तिपतितो (for निप-). — ^d) K6 रसति; G1 वसति (for वसति). T2 G1 om. च. K1. 2. 4 भृशार्तः (for भृशार्तः). D4. 9 T1 G2 2. 6 M1. 5-7 वसति (D4. 9 निवसति च; M1. 5-7 वसति) महानिरयेषु भृशार्तः.

32 K7 om. 32 (cf. v. l. 16). — ^a) M7 -पादानि (for -पदानि). K4 कायसे (for कथ्यसे). D5 महा-पदा विकथ्यसे; T1 Gs. 6 'पदो (T1 'थो) न कथ्यसे; T2 G1 'पदोनुकथ्यसे. ☞ Ca: महापदानि, महान्ति स्वर्गादीनि पदानि, स्थानानि ॥ Cn: ब्रह्मादीनां स्थानानि । ☞ — ^b) D9 वा (for च). K2 पदं (for परम्). — ^c) Ś1 K2 शिरसि; K1 Ds1 शिरस्य; Cs शिरस्थ- (for चिरस्य). D5 om. (hapl.) कारि. T1 Gs 6 -कारिताम्; M1. 5-7 -वेदनाम् (for -कारिकाम्). ☞ Ca: कारिकां, क्रियां, यात-नाम् ॥ Cn: मृत्युकारिकां, जराम् । ☞ — ^d) K1. 2 अनागतं; B7 'गसां; G2 अधाततं (for अनागतं).

प्रयास्यतां किमास्यते समुत्थितं महद्भयम् ।
 अतिप्रमाथि दारुणं सुखस्य संविधीयताम् ॥ ३३
 पुरा मृतः प्रणीयसे यमस्य मृत्युशासनात् ।
 तदन्तिकाय दारुणैः प्रयत्नमार्जये कुरु ॥ ३४
 पुरा समूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यदुःखवित् ।
 तवेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारकः ॥ ३५
 पुरा विवाति मारुतो यमस्य यः पुरःसरः ।

पुरैक एव नीयसे कुरुष्व सांपरायिकम् ॥ ३६
 पुरा सहिक एव ते प्रवाति मारुतोऽन्तकः ।
 पुरा च विभ्रमन्ति ते दिशो महाभयागमे ॥ ३७
 स्मृतिश्च संनिरुध्यते पुरा तवेह पुत्रक ।
 समाकुलस्य गच्छतः समाधिमुत्तमं कुरु ॥ ३८
 कृताकृते शुभाशुभे प्रमादकर्मविधुते ।
 स्मरन्पुरा न तप्यसे निधत्स्व केवलं निधिम् ॥ ३९

C. 12. 12C83
B. 12. 322[11]. 40
K. 12. 3:9. 39

❧ Ca: अनागताम्, प्रत्यक्षमुपरिस्थिताम् । ❧

33 K1 om. 33 (cf. v. l. 16). D4.9 om. 33^a. —^a) K2 प्रियास्यतां; K6 V1 Bo. 6. 1. 8 (marg.). 9 Da. 2. 2 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: प्रचल्यताम्) प्रयास्यतां; D1 'स्यता; G1 प्रधास्यतां (for प्रया^०). M5 आस्यते. —^b) Bo समुत्थितं (for 'स्थितं). S1 K2. 6 महा; K1 lacuna (for महद्-). —^c) B8 अमि- (for अति-). K1 प्रमापि; Da4 प्रमाथ- (for प्रमाथि). —^d) G1 यं (for सं-). ❧ Ca: सुखस्य संविधीयताम्, मोक्षार्थं प्रयत्यताम् । ❧

34 K1 om 34 (cf. v. l. 16). —^a) Dn1 परा (for पुरा). K2 (also as in text) युतः; M1. 1 मृतं (for मृतः). Dn1. n4 Ds प्रणीयते; D4. 9 प्रमीयसे (for प्रणी^०). —^b) K6 B5. 1. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1. 2 M1. 5-7 राज-; D4. 9 पुत्र- (for मृत्यु-). B1 सासनात् (for शास^०). Da4 यस्य राज्य शासनात्. —^c) K4 B1 Da3 Dn1. n4 Ds D2-5. 1-9 Cn (gloss: अयत्ति सुखाय) स्वमंतकाय; K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da4 G2 तवाति (K6 Bo 'त) काय; T G1. 3. 6 स्वमंतिकं हि; G2 (also) दत्त्वा वातिकाय (for तदन्तिकाय). D5. 1 दीयते (for दारुणैः). —^d) Da1 प्रपन्नम् (for प्रयत्नम्). Dn1 आर्जयै; Cs (gloss: तपसि) 'वे (as in text). K2 प्रियप्रमार्जये कुरु (sic).

35 ^a) G2 M1. 6. 1 बंधनं (for बान्धवं). Dn4 पुरा समूलकं ध्रुवं. —^b) K1 [अ]दुःखवित्; K2 दुःख-वित्; K6 B1. 9 Da3. 24 D5. 7 [अ]दुःखितं; T G2. 3. 6 M1. 5-7 'खवत् (for 'खवित्). —^c) K4 तमेव; Dn1 न चैव; Ds तदेव; D5 तथा हि (for तवेह). T1 G2. 6 तवेह जीवसंशयो; T2 तदेव जीवितस्य दो; G1 कियत्तवेह जीवितं; G2 तवेह जीवितः समो. —^d) V1 transp. चास्ति and तस्य. K6 वारकः; K1 D4. 9 वारकः; Bo चापरः; Da4 वीरकः; D5. 1 चारकं; G2 वाचकः (for वारकः). G1 यमे न चास्ति वारकः.

36 Das. 24 om. (hapl.) 36^{ab}. —^a) Dn1. n4 [अ]-भिवाति; Ds1 D2. 5. 7. 8 [अ]धि^०; G2 [अ]पिवाति (for विवाति). S1 K1. 2 मारुते (for 'तो). —^b) Da4 D4 पुरैक; D1 पुरैव. D5 एक; D1 एष (for एव). —^d) K1 कुरुषु (for 'स्व). D3 सांपराधिकं.

37 ^a) D2 पुरात् (for पुरा). S1 K1. 2. 4 6. 1 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2-4. 7-9 T2 G8 स हि क; Da4 सहिष्व; D5 सहिष्क; T1 G6 सहैक; G1 स एक; G2 स एव; M1. 5. 7 सहित; M6 स हि क (for सहिक as in Ds2 only). K1 एवं; G2 एक (for एव). —^b) K1 G2 प्रयाति; M1. 7 प्रयाति (for प्रवाति). —^c) D5. 7 पुरा ह विभ्रमं नु ते. —^d) K6 Das. 24 दिशो दश; B8 महादिशो; D5. 7 दिशो दशाद् (for दिशो महा-). K1 (sup. lin. as in text) यमागवे; Dn4 भयागमे (for भयागमे). B6 भयागमे दिशो दश.

38 ^a) K1 Da4 स्मृतिः; K7 D4. 9 स्मृतश्च; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3 श्रुतिश्च (for स्मृतिश्च). K7 संनिरुध्यसे; T2 'मध्यते. —^b) D5. 7 च ते ह; T2 तदेह; G2 तदैव (for तवेह). —^c) T1 G2. 6 अथाकुलस्य गच्छतः. —^d) G8 M1. 5-7 उत्तमां.

39 ^a) D1 कृते कृते (for कृताकृते). Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 शुभाशुभे पुरा (Bo कृता^०) कृते. —^b) S1 K1. 2. 4 प्रसाद् (for प्रमाद^०). D1 विधुते (for विधुते). —^c) S1 K1. 2 transp. स्मरन् and पुरा. K6 पुनर् (for पुरा). K1 B5 (marg. as in text-) D4. 9 T G1-3. 6 नु (for न). K2 तस्य मे; D4 तप्यसे; G2 मन्यसे (for तप्यसे). —^d) B8 (marg.). 9 Da3. 24 D5. 1 T G1-3. 6 M1. 5-7 स्मरस्व (for निधत्स्व). D5. 7 विधिं (for निधिम्).

40 K1 Dn1 om. (hapl.) 40. —^a) Da4 कलेबरे; T G1-3 M1 कलेब (T1 G8 'व) रं. —^b) S1 K2. 4 विव-जैनी; Da3 विजर्जरं; Da4 वितर्जरं; D1 T G8. 6

C. 12. 1284
B. 12. 322 (1). 41
K. 12. 329. 40

पुरा जरा कलेवरं विजर्जरीकरोति ते ।
बलाङ्गरूपहारिणी निधत्स्व केवलं निधिम् ॥ ४०
पुरा शरीरमन्तको भिनत्ति रोगसायकैः ।
प्रसह्य जीवितक्षये तपो महत्समाचर ॥ ४१
पुरा वृका भयंकरा मनुष्यदेहगोचराः ।
अभिद्रवन्ति सर्वतो यतस्व पुण्यशीलने ॥ ४२
पुरान्धकारमेककोऽनुपश्यसि त्वरस्व वै ।
पुरा हिरण्मयान्नगान्निरीक्षसेऽद्रिमूर्धनि ॥ ४३

विजर्जरी (for विजर्जरी). Dn: करोतु (for 'ति). K: lacuna; G: भो (for ते). — *) K: B: Dn: वरांग- (for बलाङ्ग-). Dn: -हारिणी; M: -धारिणी (for -हारिणी). — *) D: 1 G: विधत्स्व; T: G: 6 नियस्व (for निधत्स्व). M: 5 6 सौकृतं (for केवलं). M: निधत्स्व धौकृतं विधिं (sic).

41 *) D: om. from मन्तको up to न्धकार (in 43*). — *) G: लोक- (for रोग-). K: B: 6-9 Das a: Dn: n: Ds Ds: 5 1. 8 G: M: 5-7 -सारथि: (for सायकैः). — *) K: D: 9 प्रसह्य हन्ति जीवितं (K: 'वकं). — *) K: B: 9 Das a: T: G: 2 M: 5-7 समारभ; B: G: 6 'हर (for 'चर). K: तपो महोत्सवमाचर.

42 D: om. 42 (cf. v. l. 41). — *) ☞ Cn वृका, कामादयः । ☞ *) h: 1 मानुष्य- (for मनुष्य-). — B: om (hapl.) 42^d-45*. — *) Das. a: Dn: Ds यतश्च; Ds: यतस्तु (for यतस्व). S: K: 4 धर्म- (for पुण्य-). T: -शीलने (for -शीलने).

43 B: om. 43 (cf. v. l. 42). D: om. up to न्धकार (cf. v. l. 41). — *) S: K: 2 [अ]न्धकार. T: G: 1-3 M: 5-7 एकतो (for 'को). — *) S: K: 2. 4. 7 T: G: 2. 6 न (for अनु). T: G: 6 पश्यति (for -पश्यसि). — *) S: K: 2 हिरण्यकान् (for हिरण्मयान्). K: Das. a: पुरा हिरण्मयानुगान्. ☞ Ca: हिरण्मयवृक्ष- दर्शनमुपस्थितमरणस्वारिष्टं तत्त्वम् । ☞ — *) K: B: D: T: G: 6 निरीक्षसे; G: न पश्यसे. B: त्रि- (for अत्रि-). G: -मूर्धना (for 'नि).

44 B: om. 44 (cf. v. l. 42). — *) K: पुरक्त-; K: B: पुरांग-; T: G: 2. 6 पुरात्र (for पुरा कु-). — *) D: 9 विचारयन्ति; G: विचारयन्ति (for 'लयन्ति). — *) K: दधत्स्व; M: 5-7 लभस्व (for वटस्व). G:

पुरा कुसंगतानि ते सुहृन्मुखाश्च शत्रवः ।
विचालयन्ति दर्शनाद्दृष्टस्व पुत्र यत्परम् ॥ ४४
धनस्य यस्य राजतो भयं न चास्ति चौरतः ।
मृतं च यन्न मुञ्चति समर्जयस्व तद्धनम् ॥ ४५
न तत्र संविभज्यते स्वकर्मभिः परस्परम् ।
यदेव यस्य यौतकं तदेव तत्र सोऽश्रुते ॥ ४६
परत्र येन जीव्यते तदेव पुत्र दीयताम् ।
धनं यदक्षयं ध्रुवं समर्जयस्व तत्स्वयम् ॥ ४७

वदस्व पुत्रवत्पुत्रं.

45 B: om. 45* (cf. v. l. 42). — *) M: (hapl.) om. यस्य. K: राजते. G: धनस्य राजतो भयं. — *) B: D: T: G: 1. 8. 6 M: 5-7 चौरतः (for चौ*). G: न चास्ति चौरतो भयं. — *) G: corrupt. Ds: T: G: 1. 2 मृतश्च; T: G: 6 मृतस्य (for मृतं च). K: V: B: (marg. as in text). 9 D: 7. 9 T: G: 1. 6 M: 5-7 मुंचते; D: मुच्यते; G: मुंचसे (for मुञ्चति). S: K: 2 मृतं न यदिमुंचति. — V: reads 45^d-46* on marg. — *) S: K: 2 स्वम् (for सम्). K: 1 V: B: 9 Das D: 5. 7. 9 T: G: 1-3. 6 M: समर्जयस्व (for सम*). D: तत्स्वयं; M: कं धनं (for तद्धनम्).

46 G: om. (hapl.) 46-47. V: reads 46* on marg. — *) Dn: Ds: Ds: 5. 1 T: G: 6 संविभज्यते; Dn: संविभज्यते (for संवि*). — *) D: स्वकर्मभिः (for स्व*). — *) Ds: यदेव (for यदेव). B: 9 Ds: 1 यौतकं; Dn: पौत्रकं; Ds: पौतिकं; T: यौतकं; M: 5-1 यावकं (for यौतकं). ☞ Ca: n: यौतकम्, विवाहासं धनं, दायादासाधारणम् (Cn: दायादाग्राह्यम्) । ☞ — *) Ds: तस्य (for तत्र). B: (marg. as in text) तदेव तत्समश्रुते.

47 G: om. 47 (cf. v. l. 46). K: om. 47*-48*. — *) G: यन्न (for येन). Das जीव्यते. D: T: G: 6 परत्र यन्न जीव्यते. — *) Das. a: तत्र (for पुत्र). D: 9 T: G: 2. 6 M: 5-1 दीयतां (for दीयताम्). T: तदेव दीयतां धनं. — *) B: 8 Dn: n: Ds Ds: 2. 8 अक्षरं; G: 'य- (for 'यं). D: धनं ध्रुवं यदक्षयं. — *) S: K: 2 स्वमर्जयस्व; K: Das D: 5. 1 T: G: 6 M: स- (Ds: 1 स्व)मा (for सम*).

48 K: om. 48* (cf. v. l. 47). — *) T: एत (for एव). S: K: 2 पश्यते; Das पश्यते (for

न यावदेव पच्यते महाजनस्य यावकम् ।
 अपक्व एव यावके पुरा प्रणीयसे त्वर ॥ ४८
 न मातृपितृबान्धवा न संस्तुतः प्रियो जनः ।
 अनुव्रजन्ति संकटे व्रजन्तमेकपातिनम् ॥ ४९
 यदेव कर्म केवलं स्वयं कृतं शुभाशुभम् ।
 तदेव तस्य यौतकं भवत्यमुत्र गच्छतः ॥ ५०
 हिरण्यरत्नसंचयाः शुभाशुभेन संचिताः ।
 न तस्य देहसंक्षये भवन्ति कार्यसाधकाः ॥ ५१

परत्रगामिकस्य ते कृताकृतस्य कर्मणः ।
 न साक्षिरात्मना समो नृणामिहास्ति कश्चन ॥ ५२
 मनुष्यदेहशून्यकं भवत्यमुत्र गच्छतः ।
 प्रपश्य बुद्धिचक्षुषा प्रदृश्यते हि सर्वतः ॥ ५३
 इहाभिर्दृश्यवायवः शरीरमाश्रितास्त्रयः ।
 त एव तस्य साक्षिणो भवन्ति धर्मदर्शिनः ॥ ५४
 यथानिशेषु सर्वतःस्पृशत्सु सर्वदारिषु ।
 प्रकाशगूढवृत्तिषु स्वधर्ममेव पालय ॥ ५५

C. 12. 12C99
B. 12. 322[1] 56
K. 12. 329. 55

पच्यते). Dn⁴ उपाचदेव पच्यते. — ^b) K² Das T G². 2. 6 M¹. 5-7 यावकः; K⁶ D⁸ याचकः (D⁸ 'कं'); V¹ B⁶-9 Da⁴ Dn⁴ पावकः; B⁰ पाचकः; C⁸ (gloss: यवविकारः) यावकम् (as in text). ✽ Ca: यावकं गोधूमचूर्णं खण्डमिश्रं घृताकम् । ✽ — ^c) V¹ अपक्वम्; G² अपक्व. S¹ K¹. 2 यावकं; V¹ B⁶-9 Da⁴ G⁸ पावके; B⁰ पाचके; T² याचके (for यावके). ✽ Cn: यावके घृतखण्डमिश्रे यवपिष्टविकारे । ✽ — ^d) K⁴. 6 V¹ B⁰. 6-9 Da⁸ Dn¹. n⁴ D⁸ D². 2. 8 प्रलीयसे; T² G¹ प्रमी (for प्रणी). S¹ K¹. 2. 4 तु न; K⁷ Das D⁴. 2. 9 त्वरन्; Da⁴ त्वरः; G⁸ पुरा; M¹ पुरः; M⁷ पुनः (for त्वर). D⁶. 7 पुरा प्रणीयतेतः; G² मनो नियच्छ पुत्रक.

49 ^a) K⁷ V¹ B⁰. 6-9 Da⁴ Dn¹ D⁸ D⁸-5. 7. 9 T G². 2. 6 मातृपुत्रः; M¹. 5-7 पुत्रमातृ- (for मातृपितृ). — ^b) D⁶. 7 संस्तुतिः; T G¹-9. 6 संस्कृतः (for संस्तुतः). — ^d) K² B⁰ व्रजन्तिम् (for व्रजन्तम्). B⁷ पातनं; T² पातितं. ✽ Ca: एकपातिनं, असहायगामिनम् ॥ Cp: एकाकिनं गच्छन्तम् । ✽

50 ^b) K⁶ V¹ B⁶ (marg. as in text). 7. 9 Das. a⁴ कृतं पुरा; B⁰. 8 Dn¹. n⁴ D⁸ D². 2. 8 पुरा कृतं (for स्वयं कृतं). — ^c) K⁶ V¹ B⁰. 6-9 Das. a⁴ Dn¹. n⁴ D⁸ D². 2. 8 पुत्र (for तस्य). K⁶. 7 Das. a⁴ Dn¹. n⁴ D⁸ D²-5. 8. 9 Cn (gloss: देहेन्द्रियादिसार्थवाहकम्) सार्थकं; V¹ B⁶-9 सार्थिकं; D⁷ सार्थिकं; T¹ G². 6 साहकं; G¹ M¹. 5-7 सार्थकं; G² साक्षिकं; Cp (gloss: सहायः) सार्थकः (for यौतकं). — ^d) K¹ (sup. lin. as in text) साधकाः (for गच्छतः).

51 ^a) D⁷ हिरण्यमत्र (for 'रत्न'). K⁷ -संचयः. — ^b) T² शुभाशुभैर्न; G² स्पृहावशेन. — 51^{ed} is damaged in B⁶. — ^d) K⁷ भवति. B⁸ कर्म- (for कार्य-). D⁸ 1-साधकः.

52 ^a) B⁶ परस्य; M¹. 7 चरत्र- (for परत्र-). — ^b) M¹ 5-7 शुभाशुभस्य कर्मणः. ✽ C⁸: कृताकृतस्य, भोगार्थं कृतस्य, करिष्यमाणस्य च । ✽ — ^c) S¹ K¹. 4 न साक्षिणात्मना; K² B⁸ (marg) D⁸ Cnp (gloss: साक्षितात्मनेति पाठः प्रामादिकः) Csp (gloss: सर्वबुद्धिसाक्षिणा परमात्मना) 'तात्मना; K⁶ Dn¹ D⁸ Cn न साक्षि जा'; B⁷. 8 (orig) न साक्षि वात्मना; D⁴. 9 न साक्षरा'; T G¹. 2. 6 न सारमात्मना; C⁸ (gloss: पर्याप्तिर्नास्ति) न ज्ञातिरात्मना (for न साक्षिरा'). ✽ Cn: साक्षि आत्मनेति, इकोऽतवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च हति प्रकृतिभावे ह्रस्वः ॥ Cp: साक्षिरिति छान्दसं रूपम् ॥ C⁸: सर्वबुद्धिसाक्षिणा परमात्मना समो निर्धिर्नास्ति । तस्मात्सोऽन्वेष्टव्यः । ✽ — ^d) G² [अ]सि (for [अ]स्ति). K² कंचन.

53 ^a) S¹ K¹. 2 -संज्ञकं; K⁶ शून्यकं (for 'शून्यकं'). — ^b) K¹ अपुत्र (for अमुत्र). T¹ G¹. 2. 6 चारिषु (for गच्छतः). ✽ Cn: अमुत्र साक्षिणि गच्छतो लीयमानस्य कर्तुर्मनुष्यदेहस्य शून्यमिव शून्यकमभावो भवति । परदृष्ट्या सन्नपि योगिदृष्ट्या मनुष्यदेहो नष्टो भवतीत्यर्थः ॥ C⁸: मनुष्यदेहशून्यकं, गमनं भवतीति शेषः । ✽ — ^c) K⁶ V¹ B⁰. 6-9 Das. a⁴ Dn¹. n⁴ D⁸ D². 2. 5. 8 Cn (gloss: हार्दाकाशमिति शेषः) Cp प्रविश्य (for प्रपश्य). K⁷ Da⁴ 'चक्षुषां. — ^d) K⁷ प्रदृश्यते; B⁷. 9 Da⁴ प्रविश्य (Da⁴ 'इयं'ते (for प्रदृश्यते). G¹ [स]भि- (for हि). K⁴. 6 B⁰. 6-9 Das. a⁴ Dn¹. n⁴ D⁸ D². 2. 8 सर्वज्ञः (for 'तः).

54 ^a) D⁷ T¹ G². 6 यथा (for इह). — ^b) G² सदा (for त्रयः). D⁸ नृणां शरीरमास्थिताः. — ^c) K⁶ त एव सर्वसाक्षिणो. — ^d) V¹ सर्व- (for धर्म-). D⁸ om. from दर्शिनः up to पन्थि (in 56^a). G² दर्शनाः (for 'दर्शिनः).

55 D⁸ om. 55 (cf. v. l. 54). — ^a) K⁶ V¹ B⁰. 6-9 Das. a⁴ Dn¹. n⁴ D². 2. 5. 8 Ca अहर्मिषेषु; D⁸ C⁸ तथानिशासु; D⁷ T¹ G². 2. 6 त (G² य)थावशेषु;

C. 12. 12100
B. 12. 322(1). 57
K. 12. 329. 58

अनेकपारिपन्थिके विरूपरौद्ररक्षिते ।

स्वमेव कर्म रक्ष्यतां स्वकर्म तत्र गच्छति ॥ ५६

न तत्र संविभज्यते स्वकर्मणा परस्परम् ।

यथाकृतं स्वकर्मजं तदेव भुज्यते फलम् ॥ ५७

यथाप्सरोगणाः फलं सुखं महर्षिभिः सह ।

तथाभुवन्ति कर्मतो विमानकामगामिनः ॥ ५८

T₁ G₁ M₁. 5-7 तथानिज्ञेषु (for 'यथा'). K₁ D₄ अह-
निज्ञः (D₄ 'ज्ञे') प्रपश्यतः. ☞ C₈: तथानिज्ञास्त्विति ।
निज्ञा न विद्यते येषां तान्यनिज्ञानि, इन्द्रियाणि । ☞
—^b) B₈ lacuna; D₁ T₁ G₈. 6 स्पृशेषु; T₂ G₁. 2
M₁. 5-7 स्पृशेषु (for 'स्पृशस्तु'). K₈ B₈ सर्ववारिषु;
K₁ D₄. 5 'चारिषु; B₈ lacuna; B₇ 8 D₁ n₄ D₈
D₂. 8. 7. 8 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 Cp (gloss: चरणशालेषु)
C₈ (gloss: सर्वविषयग्राहिषु) 'चारिषु (for 'दारिषु').
D₃. 24 स्पृशेत्स्वकर्मचारिषु. —^c) V₁ B₈ D₃ 'मूढ-;
M₁ 6. 7 'गूढ- (for 'गूढ'). D₁ T₂ G₈ गूढवर्तिषु; T₁
G₈ 'गूढवर्तिषु; M₈ 'बुद्धिषु (for 'वृत्तिषु). —^d) D₁
स्वधर्मकं परस्परं; G₁ 'मेकमाचार.

56 D₈ om. up to पन्थि (cf. v. l. 54). —^a)
K₂ अनेन (for अनेक-). K₈ पारिपन्थिके; G₁ 'पांथिके;
M₁. 6 पारिपन्थिके (for 'पारि-'). D₁ अमोकमारिपन्थिके;
G₂ अनेकवारपन्थिते; M₁ 'पारपन्थिते. ☞ C₁: अनेके
परिपन्थिनः शत्रवो लोहतुण्डाः पक्षिभिरुद्धादयो यस्मिन् ॥ C₈:
अनेकप[ारिपन्थिके, आध्यात्मिकाद्यनेकोपद्रवयुक्ते । ☞ —^b)
G₂ M₁. 5-7 Cv विरुद्ध- (for विरूप-). K₂ रक्षते; K₈
V₁ B₈. 6-9 D₃. 24 D₁ n₄ D₈ D₂. 8. 5. 8 M₈ C₁
(gloss: विरूपा रौद्राश्च मा[¹म]क्षिका दंशा यस्मिन्)
'माक्षिके; D₁ G₁. 8 6 'मक्षिते; G₂ रक्षके; M₁. 6. 7
'रक्षिके (for 'ते'). ☞ C₈: विरुडरौद्ररक्षिते, विरुद्धाः ये
इदमभयः ये रौद्राः कामक्रोधादयः, तैः पालिते अस्मिन्देहे
इत्यर्थः । ☞ —^c) D₄ om. (hapl.) from मेव up to
स्व (in 57^a). K₆. 7 B₈ D₄ रक्षतां; D₈ रक्ष्यतां;
D₁ G₈ रक्षता; T₁ G₈ रक्षतात्; T₂ रक्षितान् (for
रक्ष्यतां). —^d) Ś₁ K₁. 2. 4 स्वयं हि (for स्वकर्म).
D₈. 7 रक्षति (for गच्छति).

57 D₄ om. up to स्व (in 57^a) (cf. v. l. 56).
—^b) M₁. 6. 1 स्व- (for स्व-). —^c) D₈ om. (? hapl.)
57^a-58^b. —^d) K₄ B₇. 8 D₃ D₁ n₄ D₈ D₂. 8. 8
तथाकृतं; B₈ यदा; D₁ T₁ G₈. 6 अथो' (for यथा').
V₁ स्वकर्मजं यथाकृतं (by transp.).

58 D₈ om. 58^a (cf. v. l. 57). —^a) K₈ B₈

यथेह यत्कृतं शुभं विपाप्मभिः कृतात्मभिः ।

तदाभुवन्ति मानवास्तथा विशुद्धयोनयः ॥ ५९

प्रजापतेः सलोकतां बृहस्पतेः शतक्रतोः ।

व्रजन्ति ते परां गतिं गृहस्थधर्मसेतुभिः ॥ ६०

सहस्रशोऽप्यनेकशः प्रवक्तुमुत्सहामहे ।

अबुद्धिमोहनं पुनः प्रभुर्विना न यावकम् ॥ ६१

D₁ अप्सरोगणः; T₂ G₁ 'गणैः (for 'गणाः). B₈ परं
(for फलं). T₁ G₈. 6 यथा सुरा गणैः फलं. —^b) K₈
सहर्षिभिः; T₂ G₁ महर्षयः. —^c) D₈ om. (hapl.) 58^a-59^b;
B₈ reads the same twice. —^d) B₈ तदा (for तथा).
Ś₁ K₁. 2 समामुवन्ति; B₈ (first time) तथाभुवन्ति;
D₁ तथा सुवन्ति; T₂ तथा प्लवन्ति; M₁. 5-7 अवामुवन्ति
(for तथाभुवन्ति). K₈ B₈. 7 8 (both times) D₃ D₁
D₈ D₂. 8. 8 कर्मजं; V₁ B₈. 9 D₄ D₁ D₈ कर्म ते
(for कर्मतो). —^d) D₈ om. काम. V₁ 'गामिकः.
D₁ T G₁-8. 6 विबुद्धिमोहनं पुनः.

59 For the repetition in B₈, cf. v. l. 58. D₃
om. 59^a (cf. v. l. 58). —^b) D₁ T G₁-8. 6 तथैव
तैर्विपाप्मभिः. —^c) V₁ B₈ D₈ T₁ G₂. 6 तथा (for
तदा). —^d) T₂ G₁. 8 तदा; M₁. 5-7 सदा (for तथा).
K₁. 4 विशुद्धयो नरा (K₄ 'रः).

60 ^b) M₁. 5-7 शतक्रतो (for 'क्रतोः). —^c) G₂
चापरां (for ते परां). K₁ मतिं (for गतिं). —^d) D₄
reads 60^a twice. —^d) D₁ T G₁-8. 6 'कर्म- (for
'धर्म-). G₂ 'हेतुभिः (for 'सेतुभिः). D₄ (second
time) सहस्रधर्मसेतुभिः.

61 ^a) M₁. 5. 6 हि (for स्मि). —^b) B₇ D₁ n₄
D₈ उत्सहाम ते (for 'महे). —^c) Ś₁ (by corr.)
K₁. 6 D₁ T G₁. 8 6 Cv 'मोहनात्; M₁. 5-7 'मोहतां
(for 'मोहनं). D₈ तमः (for पुनः). K₂. 4 अबुद्धि-
मोहनात्मा (K₄ 'मात्मनः. B₈. 7. 9 प्रभुं. K₂. 4 विनाश-;
K₁ D₄. 9 वितान-; B₈. 3 (marg.) D₃ D₁ n₄ D₈
D₂. 8. 8 निनाय (for विना न). K₆. 7 B₈-9 D₃ D₄. 5. 9
Cnp (gloss: सत्कर्म) पावकं; V₁ B₈ (marg.) D₁ n₄
D₈ D₂. 8. 8 Cn (gloss: पावकः पुनाति पवित्रीकरोतीति
इत्युपस्था धर्मः) पावकः; B₈ पाचकः; B₈ (marg.)
नायकं; D₁ T₁ G₈. 6 साधकः; T₂ G₁ याजकः; M₁. 5-7
यावकः; Ca (gloss: स्वादु अक्षयम्) Cnp (gloss: यावक-
मिव पाथेयरूपो धर्म एव) 'कम् (as in text). G₂ भृगु-
र्विना न यावकः. ☞ Ca (reading 'मोहनात्): बुद्धिमोह-

गता द्विरष्टवर्षता ध्रुवोऽसि पञ्चविंशकः ।
 कुरुष्व धर्मसंचयं वयो हि तेऽतिवर्तते ॥ ६२
 पुरा करोति सोऽन्तकः प्रमादगोमुखं दमम् ।
 यथागृहीतमुत्थितं त्वरस्व धर्मपालने ॥ ६३
 यदा त्वमेव पृष्ठतस्त्वमग्रतो गमिष्यसि ।

तथा गतिं गमिष्यतः किमात्मना परेण वा ॥ ६४
 यदेकपातिनां सतां भवत्यमुत्र गच्छताम् ।
 भयेषु सांपरायिकं निघत्स्व तं महानिधिम् ॥ ६५
 सकूलमूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यसङ्गवान् ।
 न सन्ति यस्य वारकाः कुरुष्व धर्मसंनिधिम् ॥ ६६

C 12. 12110
 B. 12. 372[1]. 67
 K. 12. 329. 66

विगमादिना न यावकं, स्वादुभक्ष्यं, इव स्वर्गं प्रति प्रभुः, न स्वेष्टलाभे प्रभुरित्यर्थः ॥ Cp: अबुद्धिमोहनं, बुद्धिमोहनं गसनं विना यावकं सुरसभक्ष्यमिव प्रेषितं प्रति प्रभुर्नास्ति। असमूह-बुद्धिरेवेष्टलाभे प्रभुरित्यर्थः ॥ Cv: प्रभुस्तु ते न पावक इत्यत्र अबुद्धिमोहनात् कारणात् पावकः नारकाभिः ते प्रभुर्न हति योजना । ❀

62 °) B₂ Dn₁. n₄ D₈ D₂. s. 8 त्रिरष्ट-; G₂ द्विष्ट- (for द्विरष्ट-). Da₄ -वर्षतो (for -वर्षता). ❀ Ca: द्विरष्टवर्षता, तारुण्यम् । ❀ — °) ❀ Ca: ध्रुवः, परि- निष्ठितरूपः । ❀ — K₀ B₂ 7. 9 Da₃. a₄ transp. 62° and 63°. — °) K₁ कुरुषु (for कुरुष्व). — °) T₂ विवर्तते (for सति). Da₄ (also as in text) वयो हि तेऽप्यनेकशः.

63 °) K₂ परा; T₁ पुरो (for पुरा). B₂ (marg. as in text). 1 Da₈ सौतिके; Da₄ सौतिके (for सोऽन्तकः). M₁. 5-7 पुराभ्युपैति तैत्तकं. — °) B₂ (marg.) प्रमाद- (for प्रमाद-). Da₄ Da₁ चमूं (for दमम्). Ś₁ (sup. lin.; before corr. as in text) K₁. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃ Dn₁. n₄ D₈ D₂. s. 5. 7. 8 T G₁. s. 6 Ca p प्रमा (D₁ T₂ G₁. 8 'मो') दगोमुखां (K₁ B₂ 'खा'; B₂. 8 [both marg.] D₈ 'खीं') चमूं; K₁ D₁ 9 'दतो सुखा-वहं; G₂ M₁. 5-7 'दगोमुखा च (G₂ 'खाश्च') मूं. ❀ Cn (reading प्रमादगोऽमुखां चमूं): प्रमादगः, प्रमादगृहवासी अन्तकः । चमूं, चमति भक्षयतीति चमूरिन्द्रियसेना, तां अमुखां, अन्तकत्वादिदोषेण स्वस्वविषयभोगहीनां यावत्करोति ततः पुरैव ॥ Cp (reading प्रमादगोमुखां चमूं): प्रमाद-गोमुखां, प्रमादगोचरां प्रमादस्थानेषु सोद्यमां, चमूं रोगादि-रूपाम् । ❀ — °) Cp यथागृहीत (for यथागृहीतम्). K₁ उत्कितं; K₄ Bo. 7-9 Dn₁ D₈ D₂. s. 7. 8 T G₁. s. 6 Cp (gloss: उद्युक्तः) उत्थितस् (for 'तं'). ❀ Cp गृहीतः, केशेष्वाकृष्टः, स्वधर्मपालने उत्थितः, उद्युक्तः । ❀ — °) K₂ त्वरस्व; G₂ स्वरश्च; Cp यतस्व (for त्वरस्व).

64 °) K₄. 6. 7 B₂-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-s. 8. 6 G₂ यथा (for यदा). G₂ [अ]र्थम् (for त्वम्). K₂ (sup. lin. as in text) पृच्छतस् (for पृष्ठ-). — °) K₁ त्वाम्; Da₁ तम्; D₁ स्वम् (for त्वम्). Da

गमिष्यति. — °) Ś₁ K₁. 2 यथागतं; K₁ D₁. 9 तथा गतं (for तथा गतिं). Da₄ गमिष्यतः; G₂ 'व्यता (for 'व्यतः). ❀ Cn: गतिं, आत्मज्ञानरूपाम् । ❀ — °) D₈ वै; G₂ या (for वा). ❀ Cn: आत्मना, देहेन । परेण, तत्संबन्धिपुत्रादिना ॥ Cp: आत्मना, आत्मीयेन । परेण, उदासीनेन । ❀

65 °) K₄ Dn₁ D₂. 8 Cn (gloss: एकाकिना) -पातिना; Dn₄ -पातिनं (for 'नां'). K₆. 7 D₁ 9 जुमं (for सतां). Da₄ corrupt; G₂ यदेकमास्यतासनं; M₁. 5-7 यदेव पाकिनां सतां. — °) M₁ अमुत्र (for 'त्र'). Da₄ गच्छतः (for 'ताम्'). — °) Ś₁ K₁. 6 B₂ (marg. as in text) D₈. 7 T₁ G₂. 6 भयेषु; K₂ भावेषु; G₂ परेषु (for भयेषु). Dn₄ M₇ सांपरायिकां; Cn (gloss: परलोके हितम्) 'कं (as in text). — °) V₁ B₂ M₁ 5-7 विघत्स्व; D₁ T G₁. s. 6 दधत्स्व; G₂ निघत्स्व (for 'स्व'). K₂ मर्महा; K₄ Bo. 8 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. s. 8 केवलं (for तं महा). D₁ T₁ G₂. 6 -मुनिं (for -निधिम्).

66 °) V₁ M₁. 5-7 समूलः; B₂ (marg. as in text) सकालः; T₁ G₂. 6 स तत्र; T₂ समालः; Ca (gloss: तूलं, तुच्छं) सतूलः; Cn (gloss: कूलं, अग्रं) सकूल- (as in text). M₁. 6. 7 -तूलः; M₅ कूलः; Ca (gloss: मद्गद्वा सारवत्) -मूल- (as in text). G₂ बंधनं (for -बान्धवं). ❀ Cn: सकूलमूलबान्धवम्, बालबृद्धवयस्यैः सहितं यथा स्यात्तथा ॥ Cp: सतूलमूलबान्धवम् । तूलमूलम्, अल्पे-तरम् । ❀ — °) D₁ भवति (for हरति). K₂ संगवान्; K₆ D₉ [अ]संगतान्; Da₄ T G₁ [अ]संभवान्; G₂ M₁. 5-7 [अ]संशयं (for [अ]सङ्गवान्). — °) D₈ वसति; M₁ नयति (for न सन्ति). G₂ M₁. 5-7 यत्र (for यस्य). K₁ D₄. 9 वारकाः; B₂ बांधवाः; Da₄ वारकः; D₈ वारकाः; D₁ T₂ G₁ भा; T₁ G₂. s. 6 हा (for वा). — °) Ś₁ K₁. s. 4 तन्महा; D₈ कर्मसं- (for धर्मसं-). D₁. 9 कुरुष्व धर्मसंचयं; G₂ 'व धर्मसंविधिं.

67 °) B₂ (marg.) निदशितं (for 'शनं'). — °) T₂ तदेह (for तवेह). Dn₄ सूत्र- (for पुत्र). K₆. 7 Bo. 6. 7. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. s. 8 सांप्रतं; V₁

C. 12. 12111
B. 12. 322(1). 68
K. 12. 329. 67

इदं निदर्शनं मया तवेह पुत्र संमतम् ।
स्वदर्शनानुमानतः प्रवर्णितं कुरुष्व तत् ॥ ६७
दधाति यः स्वकर्मणा धनानि यस्य कस्यचित् ।
अबुद्धिमोहजैर्गुणैः शतैक एव युज्यते ॥ ६८
श्रुतं समर्थमस्तु ते प्रकुर्वतः शुभाः क्रियाः ।
तदेव तत्र दर्शनं कृतज्ञमर्थसंहितम् ॥ ६९
निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।

Ds. 1 संमतः; T1 Gs सत्तमं; Gs सत्तम (for संमतम्).
— °) Ks Bo सु- (for स्व-). — °) Ks प्रवर्णितं;
Gs 'र्णितः; Ms 'र्णितं (for 'र्णितं). D1 T1 Gs. 6
कुरुष्व तत्र (T1 Gs 'स्व-) वर्णितं; T1 G1 कुरुष्व तत्प्र-
वर्णितं (by transp.).

68 °) Bo. s (marg. as in text) D1 T G1. s. 6
दधाति; Cn (gloss: आत्मानं, देहं पुष्पाति) दधाति (as
in text). Ś1 K1. 2 V1 यश्च; Ks Bo. s Ds Ds यस्य;
Bs वा स्व-; Das. a4 वा सु- (for यः स्व-). Dn4
धर्मणा (for -कर्मणा). — °) Ks Bo. s-9 Das. a4 Dn1.
n4 Ds Ds. s. 8 Cn दधाति (for धनानि). K2 4 धनानि
यश्च दर्शनात्. — °) Das. a4 अबुद्धिः; G1 प्रबुद्ध-
(for अबुद्धि-). — °) K4 6 Bs. 1. 9 Das. a4 Dn1. n4
Ds Ds. s. 8 Cn. p स एकः; K1 Bs D4. 9 स चैक;
Bo शतैव; T1 श्रुतैः स; G1 शतैः क; Gs कृतैः क;
M1. 5. 6 गतैक; M1 गतौ क (for शतैक). Bo एक
(for एव). Ks V1 Bs 1. 8 (marg. as in text). 9 Das.
a4 Cnp मुच्यते (for युज्यते).

69 °) K1 समस्तम् (for समर्थम्). Ds. 1 Cn अश्रुते
(for अस्तु ते). Ks V1 Bo. s-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
Ds. s. 8 श्रुतं समस्तमश्रुते (D1 'श्रुते; Dn4 'श्रुतं); T1
Gs श्रुतं समश्रुते सदा; T2 Gs श्रुतं स्वधर्ममश्रुते; G1
श्रुतं स्वमर्थमश्रुते. ☞ Cn: श्रुतं तत्त्वमस्यादिवाक्यजं ज्ञानं
कर्तुं, समस्तं ब्रह्माण्डमश्रुते, व्याप्नोति । ☞ — °) V1
शुभाः; Bs (marg.) स्वकाः; Da4 शुभा (for शुभाः).
K2 प्रियाः; V1 क्रिया (for क्रियाः). — °) K2 partly
damaged. V1 तस्य (for तत्र). Ś1 K1 तदेव दर्शनं
तव; K4 6 Bo. s-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. s. 8 Cs
तदेतदर्थदर्शनं; M1. 1 'तदत्र दर्शनं; Ms. 6 'वदत्र द'
(sid). — °) Das. a4 अज्ञ- (for अर्थ-). Ds -संज्ञकं
(for -संहितम्). T2 कृतज्ञधर्मसंहितं. ☞ Cn: कृतज्ञं,
कृतज्ञे उपदिष्टं, अर्थसंहितं पुरुषार्थसंगतं भवति । ☞

70 = 12. 169. 24; 316. 37; quoted in

छित्तैर्नानां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ ७०
किं ते धनेन किं बन्धुभिस्ते
किं ते पुत्रैः पुत्रक यो मरिष्यसि ।
आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं
पितामहास्ते क गताश्च सर्वे ॥ ७१
श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
को हि तदेव कस्याद्य मृत्युसेना निवेक्ष्यते ॥ ७२

Śaṅkara's Br Up. Bhāṣya on iv. 5. 15. — °) Ś1
K1. 2. 4 V1 निबन्धनी; B1 निबन्धनी; Dn4 निबन्धनी;
G2 न बन्धनी. — °) K4. 6 V1 Bo. s-9 Das. a4 Dn1.
n4 Ds1 Ds. s. 8 छित्तैर्नां; K1 'नं; D1 जित्तैर्नां;
G2 हित्तैर्नां (for छित्तैर्नां). — °) Ś1 K1 T2 दुष्कृताः.

71 G1 om. 71^a-72^b. — °) Ś1 K1. 2 किं वा; Ks
Bs Da4 T2 Gs M1. 5-7 किमु (T2 'मुत) (for the
second किं). Bs पुत्रकम् (for बन्धुभिस्). Ds. 1
किं बन्धुभिः पुत्र धनेश्च किं ते; T1 Gs 6 किं ते धनेन किमुत
बलिभिस्ते. — °) Ś1 K1. 2. 4 किं वा पुत्रैर्ब्राह्मण (K1
'गो) मरिष्यसि; Ds. 1 दारैश्च किं पुत्रक यन्मरिष्यसि.
— °) K2 Ds प्रविष्टां (for 'ष्टं). — °) Ds om. from
पितामहा up to गम्य इम (in 73^a). Ds तात (for
सर्वे). D1 T Gs. 6 M1. 5. 7 पितामहा (T1 Gs. 6 'ह) स्ते
क गतः पिता च. — After 71, Ds ins. 787*.

72 D2 om. 72; G1 om. 72^a (for both, cf. v. 1.
71). 72^a = 12. 169. 14^a. — °) Ks स्वकार्यम्; Da4
श्वकार्यम्; Ds1 स्वकार्यम्. Ds1 अत्र (for अद्य). Bs
वर्तव्यं (for कुर्वीत). — °) Bs मध्याह्णे (for पूर्वाह्णे).
Some MSS. पूर्वाह्णे चापराह्णिकं. — K1 Bs-9 Das. a4
ins. after 72^a: Ks after 72: V1 Bo Dn1. n4
Ds Ds. 8 Cn subst. for 72^a: Ds ins. after 71:

787* न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतम् ।
[= 12. 169. 14^a. K1 वापि; Bs अद्य (for वास्य).]
— 72^a = 12. 169. 14^a. — °) Bs. 1. 9 Das. a4 तं; Bs
Ds. 1 सं- (for तद्). K1 कस्याद्य; T1 Gs. 6 यत्राद्य;
T2 G1 M1. 5-7 यत्राद्य (for कस्याद्य). G2 को हि
कस्याद्य मर्त्यस्य. — °) Ks प्रवेक्ष्यति; K1 Bs D4. 5. 1. 9
पतिष्यति (D1 'सि); B1 Das. a4 विवक्षते; Bs विवे-
क्ष्यते; T G1-3. 6 M1. 5-7 [अ] निवीक्ष (T1 G2. 8. 6
'क्ष्यते) (for निवेक्ष्यते).

73 Ds om. up to गम्य इम (of. v. 1. 71). — °)

अनुगम्य इमशानान्तं निवर्तन्तीह बान्धवाः ।
 अशौ प्रक्षिप्य पुरुषं ज्ञातयः सुहृदस्तथा ॥ ७३
 नास्तिकान्निरनुक्रोशान्नरान्पापमतौ स्थितान् ।
 वामतः कुरु विश्रब्धं परं प्रेप्सुरतन्द्रितः ॥ ७४
 एवमभ्याहते लोके कालेनोपनिपीडिते ।
 सुमहद्वैर्यमालम्ब्य धर्मं सर्वात्मना कुरु ॥ ७५
 अथेमं दर्शनोपायं सम्यग्यो वेत्ति मानवः ।
 सम्यक्स धर्मं कृत्वेह परत्र सुखमेधते ॥ ७६
 न देहभेदे मरणं विजानतां

न च प्रणाशः स्वनुपालिते पथि ।
 धर्मं हि यो वर्धयते स पण्डितो
 य एव धर्माध्यवते स मुह्यति ॥ ७७
 प्रयुक्तयोः कर्मपथि स्वकर्मणोः
 फलं प्रयोक्ता लभते यथाविधि ।
 निहीनकर्मा निरयं प्रपद्यते
 त्रिविष्टपं गच्छति धर्मपारगः ॥ ७८
 सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
 तथात्मानं समादध्याद्भ्येत न पुनर्यथा ॥ ७९

C. 12. 12123
 B. 12. 322[1]. 8
 K. 12. 329. 79

Ks. 1 V1 Bo. 8-9 Da3. 24 Dn1. 24 Ds D2-5. 8. 9 G2
 M1. 5-7 Cn वि(D2 om. वि)नाशांते (K1 Da. 9 'तं');
 Dr T G1. 8. 8 इमशानांते (for 'नान्तं'). —^b) Ś1 K1
 निवर्ततेच; K2. 4. 1 D4. 5. 1. 9 T G1. 8. 8 'तंते हि; Br. 8
 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 'तंते ह (for 'तन्तीह). K4
 बांधवः. —^c) G2 पुरुषा (for 'ष').

74^b) T2 नगान् (for नरान्). K4 पापमितौ; Ks
 V1 Bo. 8-9 Da3. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 Cn 'मते
 (for 'मतौ). K4 स्थिता; T1 Gs. 8 रतान् (for स्थितान्).
 —^c) K1 वि*; V1 B2-9 Dn1. 24 Ds D2. 3. 5. 8
 T2 G1 M1. 5-7 विस्त्रब्धं; G2 विस्त्रं (for विश्रब्धं).
 Ś1 K1. 2. 4 वामे कुरुष्व विस्त्रब्धं; T1 Gs. 8 समानकुल-
 विस्त्रब्धं. —^d) K1 G2 M1. 5-7 पर-; K2 पुर- (for
 परं). K1 अतन्द्रितः; T1 Gs. 8 अतामितः; G2 अतं-
 द्रितं.

75 75^{ab} = 12. 169. 7^{ab}; cf. Uttarādhyāyanaśūtra
 14. 22^{ab}. —^a) K1 अद्याहते; V1 G2 अभ्यागते (for
 'हते). —^b) Ś1 K1. 2. 4 निपीड्यते (for 'डिते). G2
 कालेनोपनीवीडयते. —^c) K4 स्वमहद् (for सु). K1
 आलस्य (for आलम्ब्य). —^d) M1. 5-7 चर (for कुरु).

76^a) Ś1 K1. 2. 4 प्रथमं; Bo Ds1 अथैनं; D2
 अशेषं; Ds 1 अशेष-; G1 अथैमं (for अथैमं). —^c)
 K4 Bo. 3. 9 Dn1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1-3. 6 M1 Cn
 स्व-; Ks lacuna; B2. 1 Da3. 24 Dn4 च (for स).
 Ds1 कृतेह; Dr कृत्वा वै; Cn कृतेह (as in text).
 —^d) K4. 5. 1 V1 Bo. 8-9 Da3. 24 Dn1. 24 Ds D2-6.
 8. 9 G2 M1. 5-7 अश्रुते (for एधते).

77 Ds1 reads 77^a twice. —^a) G1 नृ- (for न).
 K1 Da 9 G2 देहभेदो; Ds1 (first time) 'भेद- (for
 'भेदे). B2 Dr Gs विजानता (for 'नता). T1 Gs न

तेन भूदमरभूर्विजानता. —^b) T G1. 8. 8 न नृ; G2 नय-;
 M1. 6. 1 तनु (for न च). Ś1 K1. 4 प्रणाशं (for 'शः).
 Ds. 1 T2 G1. 2 स्वनु- (for स्वनु-). Gs -पाव्यते (for
 -पालिते). K2 न चेष्टनाशं सुनुपालिते पथि (sic). ✽
 Cn: अनुपालिते, शिष्टैराहते ॥ Gs: पूर्वैराचरिते। ✽ —^c)
 B2 (marg. as in text). 1 धर्मं हि यो; Da4 धर्मो हि
 यो; Ds धर्मद्विष्यं. T G1. 2 M1. 5-7 वर्धयते (for वर्ध-).
 T2 न (for स). Da4 पिंडितो (for पण्डितो). —^d)
 K1 मोह्यति; Dr T1 Gs मुच्यते; T2 G1. 8 मुह्यते;
 G2 M1 हीयते (for मुह्यति).

78^a) Da4 प्रयुक्तयोः; T1 G1. 8. 8 प्रवृत्तयोः; T2
 प्रवर्तयोः (for प्रयुक्तयोः). V1 Bo. 7. 9 Da4 Ds G2
 कर्मपथे (for 'पथि). Ś1 K1. 2. 4 स्वकर्मणा (for 'णोः).
 Ks B2 प्रयु(Ks 'सु)क्तयोः कर्मपथेषु (B2 'स्व-) कर्मणोः.
 —^b) K1 फलं; Ds1 फले (for फलं). M1. 6. 1 प्रयोक्तो
 (for 'क्ता). G1 om. यथा. K1 V1 Bo. 8 (marg.)
 Dn1. 24 Ds D2-5. 8. 9 G2 M1. 5-7 कृतं; B2 lacuna
 (for 'विधि). —^c) Ś1 K1. 6 Br-9 Da4 D4 T2 G1. 2
 विहीन-; K2. 4 विहाय (for निहीन-). Ds1 निवयं;
 Dr T G1-3. 6 नरकं (for निरयं). —^d) K1 त्रिविष्टं;
 V1 Bo त्रिविष्टपं. Das repeats from धर्म up to
 दध्याद् (in 79^a) after 80^a. K4 धर्मपारकः.

79 For the repetition in Das, cf. v. 1. 78.
 —^a) G2 अथ (for तथा). K2 समारुह्याद् (for
 'दध्याद्). —^d) K4. 5. 1 Br. 8 (marg. as in text)
 Dn1. 24 Ds D2. 5. 8 G2 M1. 5. 6 अश्रयते; Bo. 8 अश्रयते;
 Ds. 8 अश्रयते; Dr T G1. 8. 8 श्रियते; M1 आश्रयते
 (for अश्रयते).

80 For the repetition in Das, cf. v. 1. 78. 'Ds
 om. 80. —^a) ✽ Cn: नोत्क्रामति, धर्ममिति शेषः। ✽

C. 12. 12/24
B. 12. 328(1). 81
K. 12. 329. 60

यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वर्गमार्गानुमारिणी ।
तमाहुः पुण्यकर्माणमशोच्यं मित्रबान्धवैः ॥ ८०
यस्य नोपहता बुद्धिर्निश्चयेष्ववलम्बते ।
स्वर्गे कृतावकाशस्य तस्य नास्ति महद्भयम् ॥ ८१
तपोवनेषु ये जातास्तत्रैव निधनं गताः ।
तेषामल्पतरो धर्मः कामभोगमजानताम् ॥ ८२
यस्तु भोगान्परित्यज्य शरीरेण तपश्चरेत् ।
न तेन किञ्चिन्प्राप्तं तन्मे बहुमतं फलम् ॥ ८३
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

अनागतान्यतीतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ८४
न तेषां भवता कार्यं न कार्यं तव तैरपि ।
स्वकृतैस्तानि यातानि भवांश्चैव गमिष्यति ॥ ८५
इह लोके हि धनिनः परोऽपि स्वजनायते ।
स्वजनस्तु दरिद्राणां जीवतामेव नश्यति ॥ ८६
संचिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।
ततः क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च ॥ ८७
पश्य त्वं छिद्रभूतं हि जीवलोकं स्वकर्मणा ।
तत्कुरुष्व तथा पुत्र कृत्स्नं यत्समुदाहृतम् ॥ ८८

— Das om 80^h. — ^b) Ś1 K1. 2. 4. 1 B8 (marg.)
D4. 5. 9 धर्म- (for स्वर्ग-). G8 स्वर्गमार्गानुमारिणी.
— ^d) K6 नशोच्यं; Das. a4 अशोचं (for "च्यं"). Bo.
6. 8 (last two marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8
पुत्र- (for मित्र-).

81 ^a) B1 Das. a4 नोपरता; T1 G8. 6 नो भविता
(for नोपहता). — ^b) K4 Bo. 8 (marg. as in text). 9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 निश्चये हि; T2 G1 'ये तु
(for 'येषु). K6 अवलम्ब्यते; B1 'लम्बिते (for 'लम्बते).
— ^c) Ś1 K1 2. 4 स्वर्गे कृतावकाशस्य; Das a4 'शेषस्य;
D4 स्वर्गे क्षतावकाशस्य. — ^d) K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 transp.
तस्य and नास्ति.

82 ^a) D1 T G1-3. 6 तपोवने च (for 'वनेषु). D5
याताम् (for जाताम्). — ^b) Dn1 तथा (for तत्र).
— ^c) K1 धर्माः. — ^d) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 काम-
भोगान् (for 'भोगम्).

83 D4 reads 83 twice. — ^b) G8 चरेत् (for
चरेत्). — ^c) D5 T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 किञ्चिदप्राप्यं;
D1 T2 'श्च प्राप्यं. — ^d) K6 V1 Bo. 7. 8 (marg.), 9
Das. a4 D5. 7 G2 M1. 5-7 तन्मे बहुफलं मतं; T G1. 3. 6
तदे (T2 G1 'मे) व बहुलं मतं.

84 = (var.) 11. 2. 12: 12. 28. 38: B. 18.
5. 63. — ^a) K1 महा- (for माता-). — After 84,
Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-5.
1-9 T G1. 3. 6 Gn editions ins. :

788* अहमेको न मे कश्चिदहं वापि न कस्यचित् ।

तं न पश्यामि यस्याहं तं न पश्यामि यो मम ।

[(L 1) K6 V1 Das Ds च (for वा). Bo. 8 Dn1.
n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6 editions नाहगन्यस्य कस्यचित्
(for the post. half). — (L 2) K1 तेन; K4. 6. 7
Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 न तं (by transp.).
Das यस्याहं; Dn4 पश्याहं (for यस्याहं). Ś1 K1. 2. 4
V1 Ds Ds. 7 न तं (by transp.); T1 G8. 6 स न; T2
न स. T G1. 3. 6 पश्यति (for पश्यामि).]

85 ^a) T1 तत् (for न). — ^c) K6 Das. a4 सुक-
तैस् (for स्व'). K6. 7 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1 Ds1 D4. 8
Bom. Kumbh. ed. जातानि (for या'). Ś1 K1. 2. 4
स्वकृतैरथ यातास्ते; V1 स्वकृतैरवजातास्ते. — ^d) K6 om.
भवांश्चैव. Bo. 7. 9 च स्वैर्; B8 च स्वर्; Das. a4 स्वर्ग
(for चैव). K6 D1 T2 G8 गमिष्यति (for 'त्यति).

86 ^a) D1 T1 G8. 6 अवि (for इह). Ś1 K1. 2. 4
[5] पि; T G1. 3. 6 M1. 5-7 तु (for हि). K6. 7 V1
Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 3. 9 M5 धनिनां
(for 'नः). G2 इह लोकेषु धनिनः. — ^b) K6 7 Bo.
6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 3. 9 T2 G2 M1. 5-7 Cal.
Bom. ed. स्वजनः (for परोऽपि). G8 परोपि सन्न जायते.
— ^c) B8 स्वजनं. — ^d) Bo जीविताम्. K6 V1 Bo.
6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7
editions अपि (for एव). T2 नश्यति; G8 पश्यति
(for न').

87 ^a) K1 संश्रितोनिशुभं कर्म (sic). — ^b) K1
नराः. Bo कलत्रापेक्षमानवः; T G2. 3. 6 M1 कलत्रापे-
(M1 'वे) क्षया नरः. — G2 om. 87^a-90^b. — ^c) Ś1
K1. 2 T1 G1. 3. 6 तत्र; D1 तत्तत्- (for ततः). — ^d)
D1 च मानवः (for तथैव च). G8 परत्र सुखमेवते.

88 G2 om. 88 (cf. v. 1. 87). — ^a) Ś1 K1. 2. 4

तदेतत्संप्रदृश्यैव कर्मभूमिं प्रविश्य ताम् ।
शुभान्याचरितव्यानि परलोकममीप्सता ॥ ८९
मासर्तुसंज्ञापरिवर्तकेन
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।
स्वकर्मनिष्ठाफलसाक्षिकेण
भूतानि कालः पचति प्रसह्य ॥ ९०

धनेन किं यन्न ददाति नाश्रुते
बलेन किं येन रिपून् बाधते ।
श्रुतेन किं येन न धर्ममाचरे-
त्किमात्मना यो न जितेन्द्रियो वशी ९१
इदं द्वैपायनवचो हितमुक्तं निशम्य तु ।
शुको गतः परित्यज्य पितरं मोक्षदेशिकम् ॥ ९२

C. 12. 12137
B. 12. 322[1]. 94
K. 12. 529. 93

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥

तस्य यच्च; Ks V1 Bo. 6 (marg.). 7 9 Dn1. n4 Ds D2. 8
editions पश्यति; B6 (orig.) Das. a4 Ds तश्च;
Ds पश्य दा; M1. 5-7 पश्यैतच्च (for पश्य त्वं). Dn1
D2. 8 editions छिन्नः; Ds T2 चित्रः; Ds स्थिरः;
Gs शत्रु (for छिद्र). Ś1 K1. 2. 4 रूपं (for भूतं).
M1. 5-7 तु (for हि). D7 अपश्यस्थिरभूतं हि; T1
अपश्यतो हतांस्त्र. —^b) T1 जीवलोकान् (for लोकं).
—^c) M1 तं (for तत्). B6 D7 T G1. 8. 6 यथा (for
तथा).

89 G2 om. 89 (cf. v. l. 87). —^a) Ś1 K1. 2. 1
तदेव; K4 D4. 5. 7. 9 तदेव; M1. 7 तदैतत् (for तदे-
तत्). Ś1 (marg. as in text) K2. 4 संप्रविश्य (K4
'इये); Das 'देइय; D4. 5 'दइय (for 'दइय). K4
च; D7 M1. 5-7 [ए]वं (for [ए]व). T1 G6 तवैत-
त्प्राप्य पश्येत; T2 G1. 8 तथैव तत्प्राप्येत. —^b) D5. 7
-भूतं (for -भूमिं). Ks V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4
Ds D2. 8 T1 G1. 8. 6 प्रपश्यता; K7 D4. 9 प्रपद्यतां;
B6 D5. 7 T2 M1. 5-7 प्रप (D7 'द) इयतां; Bom. ed.
प्रपश्यतः (for प्रविश्य ताम्). —^d) Ś1 K2 अभीष्टुना;
K1 'स्तता; M5-7 'स्ततां.

90 With 90, cf. 3. App. I, (32), lines 69-72.
G2 om. 90^{ab} (cf. v. l. 87). —^a) K1. 2. 4 मासं तु
(for मासर्तुं). Ś1 K2 Bom. ed. परिवर्तकेन (for 'केन).
—^b) Dn4 रात्रि- (for रात्रि-). K1. 2. 4 M1. 5-7 दिने-
धनेन (for 'दिवे'). —^c) Bo D7 G2. 8. 6 स्वधर्म- (for
स्वकर्म-). M1. 5 (inf. lin.). 6. 7 -पर- (for -फल-).
K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T1 G2. 8. 6
साक्षिकेन; B7 रात्रिकेन (for साक्षिकेन). —^d) M1. 7
कालं (for कालः).

91 = (var.) Hitopadeśa 2. 9. —^a) Dn4 धनेन

(for धनेन). G2 किंचिन् (for किं यन्). K7 D4 यन्न
ददाति; T1 G1 न ददाति (for यन्न ददाति). —^b) D7
यं न; G8 यन्तु (for येन). K6 V1 Bo-9 Das. a4
Ds1 D2. 8. 8 editions रिपुं; Bo Dn1. n4 Ds2 G2
रिपुर् (for रिपूत्). Dn1 Ds1 G2 बाध्यते. K7 D4. 9
यन्न रिपून् बाधते. —^c) Ds यन्न च (for येन न). —^d)
K6 G2 यो नि; B6 (marg. as in text) यन्न; Das.
a4 यन्नि; Dn1 Ds1 येन (for यो न). K6. 7 D4. 9
यत्तेन्द्रियो (for जितेन्द्रियो). Ds भवेत् (for वशी).

92 Before 92, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das.
a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 ins. भीष्म उवाच. —^a) M1.
5-7 इति (for इदं). —^b) B6 (marg.) G2 हितमुक्तं;
Da1 दिनमुक्तं; Ds ज्ञेय (for हित). K2 निपश्य;
Da4 निशम्य (for निशम्य). K7 D4. 9 च; D5. 7 T2
G1 तत् (for तु). —^c) B6 परित्यज्य (for 'त्यज्य).
G2 शुको गतः परित्यज्य. —^d) Ś1 K1. 4 Bo. 6. 7 Das.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 Cn (gloss: मोक्षोपदेष्टारम्)
दैशिकं; K2 दैविकं; K6 G8 देशिकः; D5. 7 दर्शकं;
T1 G6 देशतः; G2 दर्शिकः (for देशिकम्).

Colophon. D6 missing; Ks. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2.
n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1.
2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T
G1-8. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K2
Bo Ca यावकाध्यायः; K1 यावकाख्यायः; K4. 6 V1
Das. a4 Ds पावकाध्यायः; K7 ध्यातयाध्यायः; Bo.
6. 7 पावकाध्यायः; B8 पावकाध्यायोत्क्रमः; Dn1 पाव-
काध्यापनं; Dn4 D2. 8 Cn (gloss: पावकस्य धर्मस्य अध्य-
यनम् । यद्वा, चित्तशोधकाध्ययनम्) पावकाध्ययनं; Ds
शुकानुध्यापनं; D1. 9 ध्यातयाध्यायः; D7 T1 G1. 6

३१०

Ā. 12. 12156
B. 12. 324 (31.1)
K. 12. 331. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं व्यासस्य धर्मात्मा शुको जज्ञे महातपाः ।
सिद्धिं च परमां प्राप्तस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
कस्यां चोत्पादयामास शुकं व्यासस्तपोधनः ।
न ह्यस्य जननीं विद्वन् जन्म चाग्र्यं महात्मनः ॥ २
कथं च बालस्य सतः सूक्ष्मज्ञाने गता मतिः ।
यथा नान्यस्य लोकेऽस्मिन्निद्वितीयस्येह कस्यचित् ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ।
न हि मे तृप्तिरस्तीह शृण्वतोऽमृतमुत्तमम् ॥ ४
माहात्म्यमात्मयोगं च विज्ञानं च शुकस्य ह ।

यथावदानुपूर्व्येण तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५

भीष्म उवाच ।

न हायनैर्न पलितैर्न विचेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ ६
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ।
तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ ७
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ॥ ८
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
योगस्य कलया तात न तुल्यं विद्यते फलम् ॥ ९

M1. 6-7 शुक्रानुशासनं; G2 वेदव्यासशुकप्रसंगः; Cnp यावकाध्ययनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2 148; Dn1 147; Dn4 Ds2 G2 145; Ds1 G1 M1. 6. 7 143; Ds 142; T1 G2 144; T2 157; G2 159; M2 180. — *Sloka no.*: Ds4 95; Dn1. n4 92; Ds 94.

After this adhy, all N MSS. (D2 [second time] missing: K2. 5 B1-5 Ds1. n4 Dn2. n5 D1 absent) and of S MSS. G2 alone (G2. 5 M2-4 absent) repeat 12. 174, in the Crit. App. of which are included the v. l. from the repeating MSS.

310

This adhy. is missing in D2 (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 ^b) K1 D2 सुतो (for शुको). K4 Bo. 7 यज्ञे; K1 Ds2 D4. 5. 7. 9 जातो; Ds1 जातौ (for जज्ञे). D5. 7 महात्मनः (for 'तपाः').

2 ^b) G2 तपोनिधिः (for 'धनः'). — ^c) Ś1 K1. 2 च (for हि). V1 B2 D2 (marg.) T G1-2. 5 M1. 5-7 विप्रो; B1 (also as in text) Ds4 Dn4 Ds. 7 विप्र; D4 विप्र (sio) (for विप्र). — ^d) D4 चाग्र्यं; G2 M1. 6-7 चास्य (for चाग्र्यं).

3 ^a) D1 तु (for च); K2 M1. 7 ततः (for सतः). — ^b) K2. 4 B2 D4 सूक्ष्मज्ञानं. K2 कृता; T G2. 5. 6 M1. 5-7 रता; G2 रता (for गता).

4 ^a) Ś1 K1. 2. 4 संश्रोतुं (for [अ]हं श्रोतुं). — ^b) K4 महात्मने; V1 Bo. 8 Ds4 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 8 'मते (for 'द्युते). — ^c) Ś1 K1. 2 च (for हि). D1 मृतम् (for तृप्तिर).

5 ^a) K1. 2 Ds4 माहात्म्यम्; K2 माहात्म्यम्. K1 आत्मयोगश्च (for 'योगं'). — ^b) G2 तथा जन्म (for विज्ञानं च). K2 B1. 9 Ds2. n4 Ds G1. 2 च; K1 Ds. 9 यत् (for ह). — ^c) Ś1 K1. 2 यथार्थम्; Ds1 यदावद् (sio) (for यथा). K1 T1 आनुपूर्व्येण; K2. 4. 5. 7 V1 Bo. 5. 7. 8 (orig.) Ds4 Dn4 Ds Ds-5. 7-9 G2 आनुपूर्व्येण; Dn1 G1 आनुपूर्व्येण (for आनुपूर्व्येण).

6 = 3. 133. 12; Manu. 2. 154. — ^b) K2. 6 V1 Bo. 6-9 Ds2. n4 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 8 T G1-2. 8 न वित्तैर्न च बन्धुभिः. — ^c) T2 च क्रियते (hypermetric) (for चक्रिरे). — ^d) K1 Ds. 9 नै (for नो). ☞ Ca: अनूचानः, गुरुमुखादधीतसाङ्गवेदः ॥ Cs: षडङ्गवेदाध्यायी परेषामध्यापकश्च । ☞

7 ^a) K2 पूर्व (for सर्व). — ^b) M1. 5-7 मा (for मां). Ds. 7 यन्मां त्वं परिपृच्छसि.

8 ^b) K1 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds Ds-4. 5. 9 अर्च्छति; Ds2. n4 अर्हति; Ds. 7 आर्च्छति; M1 ऋच्छतु (for 'ति). T1 [अ]संशयः. K2 G2 दोषपृच्छति (G2 'स्य-) संशयं (sio). — ^c) M2 तानेव (for तान्येव). — ^d) K1. 4 Dn1. n4 Ds. 8 आप्नोति (for प्रा').

अत्र ते वर्तयिष्यामि जन्मयोगफलं यथा ।
 शुक्खाग्र्यां गतिं चैव दुर्विदामकृतात्मभिः ॥ १०
 मेरुशृङ्गे किल पुरा कर्णिकारवनायुते ।
 विजहार महादेवो भीमैर्भूतगणैर्वृतः ॥ ११
 शैलराजसुता चैव देवी तत्राभवत्पुरा ।
 तत्र दिव्यं तपस्तेपे कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥ १२
 योगेनात्मानमाविश्य योगधर्मपरायणः ।
 धारयन्स तपस्तेपे पुत्रार्थं कुरुसत्तम ॥ १३
 अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरिक्षस्य चाभिभो ।

वीर्येण संमितः पुत्रो मम भूयादिति स्म ह ॥ १४
 संकल्पेनाथ सोऽनेन दुष्प्रापेणाकृतात्मभिः ।
 वरयामास देवेशमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १५
 अतिष्ठन्मारुताहारः शतं किल समाः प्रभुः ।
 आराधयन्महादेवं बहुरूपमुमापतिम् ॥ १६
 तत्र ब्रह्मर्षयश्चैव सर्वे देवर्षयस्तथा ।
 लोकपालाश्च लोकेशं साध्याश्च वसुभिः सह ॥ १७
 आदित्याश्चैव रुद्राश्च दिवाकरनिशाकरौ ।
 मरुतो मारुतश्चैव सागराः सरितस्तथा ॥ १८

G. 12. 12175
B. 12. 324[3]. 18
K. 12. 331. 18

9 ^b) M₁ वाजिपेयः. Das. a₁ शतानि (for शतस्य).
T₁ G₁ वा (for च). — ^d) D₅. 7 परं (for फलम्).

10 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4. 6 वर्णयिष्यामि (for वर्त). — ^b)
Ś₁ K₁. 2. 4 जंतोर्; M₁. 5-7 यन्मा (sic) (for जन्म).
T₁ जन्मयोगं. K₇ B₆ (marg. as in text). 7-8 Das. a₁
D₄. 5. 9 T G₁. 8. 6 बलं (for फलं). K₄. 7 V₁ B₈
(marg.). 9 Dn₁. n₄ D₄. 5. 7-9 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 तथा
(for यथा). — ^d) D₄ देवी तत्र भवरपुरा (cf. 12^b).

Adhy. 12. 310. 10—12. 320 are repeated
(adhy. 310—13 verbally and 314—20 in substance)
in the Brhan-Nāradya P., I 58. 2^a—62^d. The
v. l. to the text accepted in the Crit. Ed. for the
entire episode will be found in Appendix II No. 7.

11 ^b) B₈ (marg. as in text) कर्णिकारवनं प्रति;
D₄ वनायुते; G₁ वनेषु वै. — ^d) K₂. 4 भीमैर्;
G₂ भूमौ; M₁. 5-7 भीमो (for भीमैर्). B₆ (marg.
as in text) भूतशतैर् (for शणैर्). G₂ नृप; M₁
वृत्तं (for वृतः).

12 ^b) B₈ (marg.) देशे (for देवी). M₁. 5-7 तदा
(for पुरा). — ^d) K₆ B₆. 3 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8
तदा; B₆. 7. 9 Das पुरा (for प्रभुः). D₄ पुत्रार्थं कुरु-
सत्तम (= 13^d).

13 ^a) D₄ आदिश्य (for आविश्य). ☞ C_n : योगे-
नात्मानमाविश्य, अन्तर्द्वये इन्द्रियाणि निरुध्येत्यर्थः । ☞
— ^b) K₇ योगधर्मः; G₁ (sup. lin.) योगधर्म (for
योगधर्म). — ^d) K₇ D₄. 5. 7. 9 राजसत्तम; V₁ B₆
(marg.). 8 मुनिसत्तमः (B₆ म).

14 ^a) Ś₁ K₁. 3 तथा (for अपां). — ^b) K₇ V₁

B₆. 3 7. 9 अंतरीक्षस्य Ś₁ K₁. 3 चाभिभोः; K₂ 4 चा-
मितः; K₇ D₄. 9 चाप्ययं; V₁ B₆. 6-9 Das. a₁ Dn₁ D₅
D₂. 8. 8 वा विभो (D₄ भोः); Dn₄ चाभिभो; D₅
चांभसां; D₇ चाभयं; G₁ चाहिभो (for चाभिभो).
— ^c) K₄. 6 B₆. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8
धैर्येण (for वीर्येण). Ś₁ K₁ G₁ M₆ संमतः (K₁ ताः);
K₂ संपतः (for संमितः). — ^d) K₂ V₁ D₄ इति
सह; Dn₄ D₅ इति स्म हे; T₂ इति स्म हा (for इति
स्म ह).

15 ^a) K₂ सोमेण; K₆ D₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8
सोमेन; K₇ V₁ B₆. 3 T G₁-8. 6 सौनेन; M₁. 6. 7 सौतेन
(for सोऽनेन). B₇ संकल्पे मानसोनेन. — ^b) K₇ D₄. 9
दुष्प्रापेन. M₁. 6 कृतात्मभिः. K₆ V₁ B₆. 6-9 Das. a₁
Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 5. 7. 8 दुष्प्रापमकृतात्मभिः. — ^c) K₇
D₄. 5. 7. 9 पूजयामास; G₈ वारं; G₂ (gloss : वरं प्रार्थ-
यामास) वर (as in text). — ^d) Dn₄ तपम् (for
तप).

16 ^a) D₄ आतिष्ठन्. K₂ मारुतः द्वार (sic); D₄
G₁ मारुताहारा (G₁ र). — ^b) K₄. 6. 7 D₄ समः (for
समाः). — ^c) T₁ G₂. 6 समाराध्य (for आराधयन्).
— ^d) D₅. 7 उमाधवं (for पतिम्).

17 ^a) K₂ अत्र (for तत्र). — ^b) K₆ V₁ B₆. 6-9
Das. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8 राजर्षयश्च (for देव).
G₁ च ये (for तथा). — D₇ om. (hapl.) 17^a—18^d.
— ^c) K₁. 4 लोकपालश्च. Ś₁ K₁. 3 लोकाश्च; G₂
लोकेश (for शं). — K₂ om. 17^d—20^a. — ^d) B₆
वसुभिः (for वसुभिः).

18 K₂ D₇ om. 18 (cf. v. l. 17). K₄ om. 18^a—19^b.
— ^c) K₆ V₁ B₆. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8

C. 12. 12176
B. 12. 324(5). 19
K. 12. 331. 19

अश्विनौ देवगन्धर्वास्तथा नारदपर्वतौ ।
विश्वावसुश्च गन्धर्वः सिद्धाश्चाप्सरसां गणाः ॥ १९
तत्र रुद्रो महादेवः कर्णिकारमयीं शुभाम् ।
धारयाणः स्रजं भाति ज्योत्स्नामिव निशाकरः ॥ २०
तस्मिन्दिव्ये वने रम्ये देवदेवर्षिसंकुले ।
आस्थितः परमं योगमृषिः पुत्रार्थमुद्यतः ॥ २१
न चास्य ह्रीयते वर्णो न ग्लानिरुपजायते ।
त्रयाणामपि लोकानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २२
जटाश्च तेजसा तस्य वैश्वानरशिखोपमाः ।
प्रज्वलन्त्यः स्म दृश्यन्ते युक्तस्यामिततेजसः ॥ २३

मार्कण्डेयो हि भगवानेतदाख्यातवान्मम ।
स देवचरितानीह कथयामास मे सदा ॥ २४
ता एताद्यापि कृष्णस्य तपसा तेन दीपिताः ।
अग्निवर्णा जटास्तात प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ २५
एवंविधेन तपसा तस्य भक्त्या च भारत ।
महेश्वरः प्रसन्नात्मा चकार मनसा मतिम् ॥ २६
उवाच चैनं भगवांस्त्र्यम्बकः प्रहसन्निव ।
एवंविधस्ते तनयो द्वैपायन भविष्यति ॥ २७
यथा ह्यग्निर्यथा वायुर्यथा भूमिर्यथा जलम् ।
यथा च खं तथा शुद्धो भविष्यति सुतो महान् ॥ २८

वसवो; Ds महर्तो (for महर्तो). Ks V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 महर्तश्च; K7 D4. 9 मारुताश्च; Das भरतश्च; Ds वसवश्च (for मारुतश्च). T G1-3. 6 M1. 5. 1 मारुतो महर्तश्च (by transp.). —^d) M1. 5-1 सरितः सागराश्च (by transp.). K1 सागरः. G2 सुरभिस् (for सरितस्).

19 K2 om. 19 (cf. v. 1. 17). K4 om. 19^{ab} (cf. v. 1. 18). K7 Ds transp. 19^b and 19^d. —^c) Da4 Ds M1. 1 गंधर्वाः. —^d) Bo. 1. 8 (marg.) Das. a4 Dn1. n1 Ds D2. 8. 8 अप्सरस्. Bo Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 तथा (for गणाः).

20 K2 om. 20^a (cf. v. 1. 17). —^a) B9 ततो; D4 तव (for तत्र). Ds देवो (for रुद्रो). —^b) Gs स्रजः (for शुभाम्). —^c) Ś1 K1. 2. 4. 1 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 8. 9 T G1-3. 6 धारयाणः (K4 याना; T1 Gs यं च; G2 यज्ञः) (for याणः). K7 स्रजं (for स्रजं). —^d) Ś1 K1. 2. 4 शरदि; K7 ज्योतिस्नाम् (sic) (for ज्योत्स्नाम्).

21 ^a) Ds दिव्यः (for दिव्ये). Da4 Dn4 वरे रम्ये; G2 मनोरम्ये (for वने रम्ये). —^b) K1 देवे; K4 Das lacuna (for देव). —^d) K2 उदितः; Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn4 Ds D2. 8. 5. 8 M1. 5-1 अच्युतः; Dn1 T1 G2. 8. 6 अच्युतः; D4 उदितः (sic); Ds उद्यतः; T1 G1 अच्युत (for उद्यतः).

22 ^a) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 प्राणो; D1 वर्णो; G2 वस्त्रं (for वर्णो). —^b) T1 G2. 6 न विरूपं हि जायते. —^c) G1 सद्गुह्यम् (for ऋषिगुह्यम्).

23 ^a) Ds. 1 Gs प्रजाश्च; M7 जटां (for जटाश्च). —^b) Ds. 1 शिखोपमं. —^c) Bo T1 G1. 8. 6 प्रज्वलन्तः. —^d) Ds. 1 मुक्तस्य (for युं). Bo 8 (marg.) Dn1. n4 Ds Ds तेजसा (for तेजसः).

24 ^a) K1 मार्कण्डेये (sic); K2 मार्कण्डेयो. Ds. 1 [s]पि (for हि). —^c) B7 तदेव (for स देव). —^d) Ds सर्वदा; T1 Gs 6 मे तथा; T2 G1. 2 M1. 5-1 मे तदा (for मे सदा).

25 ^a) Ś1 K1. 2. 4 तावताद्यापि; Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 T2 G1 एता अद्या (Bs स्था)पि; Ds. 1 त एताद्यापि; T1 Gs. 6 अतोद्यापि च (for ता एताद्यापि). Ds. 1 कृष्णस्य (for कृष्णस्य). —^b) T2 G1. 2 M1. 5-1 तेजसा (for तपसा). V1 B8 (marg.) तत्र (for तेन). K7 दीपिता; G2 पीडिताः (for दीपिताः). —^c) K1. 1 अग्निवर्णः. Ds. 1 द्विपास् (for जटास्). —^d) Bo प्रकाशन्ति.

26 ^a) Das एवंविधेन (for एवंविधेन). —^c) Da4 महेश्वरः. —^d) D1 T G1. 8. 6 मतिमान् (for मनसा). Da4 मतिः; Ds1 (by corr.) Ds गति (for मतिम्). — After 26, G2 M1. 5-1 Kumbh. ed. ins.:

789* ततस्तस्य महादेवो दर्शयामास साम्बिकः ।

27 Before 27, B2. 9 ins. महेश्वर उवाच. —^a) K4 Da4 Dn4 Ds1 D2. 8. 8 चैवं; Ds [ए]नं च (by transp.). —^c) C7: एवंविधः, यथा अहमेवंविधः । C8

28 ^a) B7 यदा; Das. a4 यः स (for यथा). Da4 द; G2 [अ]पि (for हि). —^b) Ks वायुर (for भूमिर्). Ks Das. a4 जलं यथा (by transp.). —^c)

तद्भावभावी तद्बुद्धिस्तदात्मा तदपाश्रयः ।

तेजसावृत्य लोकांस्त्रीन्यशः प्राप्स्यति केवलम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

३११

भीष्म उवाच ।

स लब्ध्वा परमं देवादरं सत्यवतीसुतः ।

अरणीं त्वथ संगृह्य ममन्थाग्रिचिकीर्षया ॥ १

अथ रूपं परं राजन्विभ्रतीं स्वेन तेजसा ।

घृताचीं नामापसरसमपश्यद्भगवानृषिः ॥ २

ऋषिरप्सरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः ।

अभवद्भगवान्व्यासो वने तस्मिन्पुषिष्ठिर ॥ ३

सा च कृत्वा तदा व्यासं कामसंविशमानसम् ।

शुकी भूत्वा महाराज घृताचीं समुपागमत् ॥ ४

स तामप्सरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन संवृताम् ।

शरीरजेनानुगतः सर्वगात्रातिगेन ह ॥ ५

स तु धैर्येण महता निगृह्णन्हृच्छयं मुनिः ।

C. 12. 12192
B. 12. 325(41). 6
K. 12. 332. 6

K7 D4. 5. 9 खं च (by transp.); D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 [आ]काशस् (G1 'शं'). D5 यथा (for तथा). T1 G8 6 ऊर्ध्वं (for शुद्धो). —^d) K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D5 D2. 8. 8 भविता ते (for भविष्यति). K7 D4. 5. 9 तव (for महान्).

29 ^a) Ds1 D5. 1 G2 -भाविता (for भावी तद्-). K7 तच्छुद्धिस् (for तद्-). ☞ Cn: तद्भावभावी, तद्भावं, ब्रह्म अहमिति भावं, आशयं भावयतीति तद्भावभावी । ☞ —^b) Ś1 K1. 2. 4 तथात्मा (for तदा). K6 V1 B8 (marg.) 2 Das. 24 D9 तदु (V1 'ह्य')पाश्रयः (for तदपा). —^c) Ś1 K1. 2. 4 तस्य (for [आ]वृत्य). K6 om. स्त्रीन्. —^d) Ś1 K1. 2. 4 D5. 1 T1 G8. 6 प्राप्स्यति. K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D5 D2. 8. 8 ते सुतः (for केवलम्).

Colophon. D6 missing: K7. 5 B1-5 Das. 24 Dn1. n4 D1 G4. 5 M1-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D5 D2-5. 1-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षवर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Das. 24 Dn1 D5 D2. 8. 7. 8 T1 G6 M1. 5-7 शुकोत्पत्तिः; K7 B8 D4. 5. 9 शुकोत्पत्तौ व्यास-वरप्राप्तिः (B8 'लक्ष्मः'). — Adhy. no. (figures, words or both): K6 48; B6 140; Br G8 146; B8 250; Dn1 149; Dn2 Ds3 147; Ds1 D5 G1 M1. 6. 1 144; T1 G6 145; T2 158; G2 161; M5 181.

311

☞ This adhy. is missing in D6 (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 ^a) Das स लब्ध्वा; D7 T1 G2. 6 लब्धवान्. M5 वरदाद् (for परमं). —^b) Ds1 स्वरं (for वरं). —^c) V1 B8 (orig.) स ततो: B8 (orig.) 1 8 (marg.) Das. 24 D8 रहिते; B9 D7 T G1. 8. 6 तु ततो (for त्वथ तं-). K4. 1 Bo Dn1. n4 D5 D2-3 8. 9 G2 M1. 5-7 अरणी सहिते (K7 सहिता; D4. 5 G2 M1. 5-7 सहितं) गृह्य; K6 'जीव हि ते गृह्य. ☞ Cn: अरणी द्वे अचरोत्तरे सहिते मिथुनरूपे । ☞

2 ^a) K7 रूपं (for रूपं). —^b) K7 D4. 5. 1. 9 T1 G2. 6 M1. 6. 1 विभ्रती; Dn4 विभ्रति (for विभ्रतीं). —^c) K7 Das D4. 5. 9 G8 घृताची (Das 'चि-). —^d) Ś1 K1. 2. 4 ददशै; G1 अपश्यन् (for 'श्यद्). V1 अपश्यन्स महानृषिः; D7 पश्यन्स भगवानृषिः.

3 Das reads 3rd twice. —^a) K1 अपसरसां. Das (both times) ऋषिमप्सरसं दृष्ट्वा (sic).

4 ^a) K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D5 D2. 8. 5. 8 G2 दृष्ट्वा (for कृत्वा). —^b) Das lacuna; D2 कामं (for काम-). Ś1 K1-संविन्न (for 'संविन्न). D7 -तेजसं (for -मानसम्). —^c) B8 (marg.) स्तुकी (sic); Das पुकाद् (sic) (for शुकी). D5 G1 8 -भूता (for भूत्वा). —^d) D7 T1 G2. 6 घृताची सत्वरामत्; T2 G1 'उयस-सुपागमत्; M8 'ची समवागमत्.

5 ^a) M1 तम् (for ताम्). K2 अपसरसां. —^b) K2 Das. 24 हृदेन (for 'णः). G2 [आ]येन (for [अ]-स्वेन). —^c) Bo शरीरवेन (for 'जेन). V1 D7 [अ]-जुगतां; M1. 6. 1 'गतं (for 'गतः). K2 शरीरजीवा-जुरतः (sic). —^d) G2 M1. 7 -गात्रादि- (for -गात्राति-).

C. 12. 12/92
B. 12. 325(A) 6
K. 12. 332. 6

न शशाक नियन्तुं तद्वासः प्रविशतं मनः ।
भावित्वाच्चैव भावस्य घृताच्या वपुषा हृतः ॥ ६
यत्नान्नियच्छतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया ।
अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् ॥ ७
सोऽविशङ्केन मनसा तथैव द्विजसत्तमः ।
अरणीं ममन्थ ब्रह्मर्षिस्तस्यां जज्ञे शुको नृप ॥ ८
शुके निर्मथ्यमाने तु शुको जज्ञे महातपाः ।
परमर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसंभवः ॥ ९

D4. 5. 7. 9 च (for ह) .

6 °) Bo. 8. 1 वीर्येण; Da4 धुर्येण (for वीर्येण).
— °) K6. 1 निगृह्णा (K1 'ह्नु); Da8. 24 न्यगृह्णाद्;
G2 अगृह्णाद् (for निगृह्नु). Bo हृदयं (for हृच्छयं).
Da1 निगृह्य मनसा मुनिः. — °) Ś1 K1. 2. 4 D5 T
G1. 8. 6 तं; D7 तं (for तद्). — °) K4 प्रविशतं;
K6 B6 परिसृतं; G2 संप्रसृतं (for प्रवि). B8 (marg.
as in text) स्यातः प्रसृतमानसः. — °) K1 भविस्वाच्;
T G1-3 भाविताच् (for 'त्वाच्). Ś1 K1 B8 (marg.
as in text) D4. 5. 9 भावस्य (for भावस्य). — °) D2
वपुषा. V1 Bo कृतः; Da1 D2 हृतः; D7 श्रुतः; D9
G1 M5 हृतं; M1. 7 वृत्तं (for हृतः). T1 G6 घृताच्या
पुरुषो श्रुतः.

7 °) Ś1 K1. 2 यत्नान्नियच्छता तनु. — °) K6 Da4
G2 पुनरग्निः; Da2 मुनिरग्निः; D5. 1 मुनिस्तस्य; M1.
5-1 मञ्जतोभिः (for मुनेरग्निः). — °) K1 अरण्याम्;
Da4 आरण्याम् (for अर). — K1 repeats 7^d after
8°. — °) D7 T1 G1 तत्र (for तस्य). D7 T G2.
8. 6 शुक्रम् (for शुक्रम्).

8 °) M1. 7 महता (for मनसा). — After 8°,
K1 repeats 7^d. — °) T2 तथैव (for तथैव). Dn4
सत्तमः; D8 सत्तमं. — °) Da8. 24 Dn4 D7. 3 T2 M1
अरणी (for 'र्णी). K6 V1 B6. 1 Da8. 24 विप्रर्षिः;
G8 महर्षिः (for ब्रह्म). K1 D4. 5. 7. 9 ममन्थारणिमेवाथ.
— °) K1 तस्या; G2 तस्याज्; M1 तस्य (for तस्यां).
D7 G8 गुरोर् (for शुको). Bo नृपः.

9 °) D7 T G1. 2. 6 M1. 5-7 शुके (for शुके).
K2 निमथ्यमाने. K1 B6. 3 Da4 Dn4 D2 D3. 4. 5. 9
T G1. 1. 1 M5 स; Da8 न; D7 हि; M1. 5. 1 च
(for तु). G2 निर्मथ्यमानेन च स. — D8 om.
9^b-10°. — °) Da4 शुको (for शुको). K4 यज्ञे (for

यथाध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यमुपात्तवान् ।
तथारूपः शुको जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ १०
विभ्रतिपितुश्च कौरव्य रूपवर्णमनुत्तमम् ।
बभौ तदा भावितात्मा विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ११
तं गङ्गा सरितां श्रेष्ठा मेरुपृष्ठे जनेश्वर ।
स्वरूपिणी तदाभ्येत्य स्नापयामास वारिणा ॥ १२
अन्तरिक्षाच्च कौरव्य दण्डः कृष्णाजिनं च ह ।
पपात भुवि राजेन्द्र शुकस्यार्थं महात्मनः ॥ १३

जज्ञे). G1 महातपः.

10 D8 om. 10^{ab} (cf. v. 1. 9). — °) Ś1 K1. 2. 4
यथैव हि; M1. 7 यथाध्वरेत्. K6 B7 समिद्धो; Da8
समीद्धो; D5 समिद्धे. — °) D7 हुता; G8 हुतं (for
भाति). K6 V1 B7 D8 D2 उदा (V1 B7 'पा)हरन्;
K1 D4. 9 उपाददत्; Bo. 8. 8 (marg.). 9 Da8. 24 Dn1.
n4 D8 उदा (B8 [orig.] 'पा)वहन्; D5 उपेयिवान्;
T2 अवाप्तवान् (for उपात्त). G2 भाति हव्यमुपात्तदा.
— °) K1 D7 यथारूपः (for तथा). Bo यज्ञे; B8
(marg.) भाति (for जज्ञे). — °) K1 प्रज्वलन्.

11 °) Ś1 K1. 2. 4 चित्रं (for पितुश्च). — °) K2
रूपवर्णम्; V1 D7 T1 G2. 6 रूपं वर्णम्. — °) D4
om. (hapl.) from भाविता up to तदा (in 12°). — °) D4
G2 M1. 5-7 [उ]त्थितः (for ज्वलन्). K6 V1 Bo. 8-9
Da8. 24 Dn1. n4 D8 D2. 2. 3 विधूम इव पावकः.

12 D4 om. up to तदा (cf. v. 1. 11). — °) K1
गंगा. D7 सरितः (for 'तां). — °) D5 मेरुपृष्ठे (for
'पृष्ठे). Bo Da4 जनेश्वरः; Dn4 नरेश्वरः; G1 मुने
(for जने). — °) K6 स्वरूपिणी. D7 श्रेष्ठ; T1
G8. 6 श्रेष्ठं (for [अ]भ्येत्य). — °) K2. 4 B6. 1 Da8. 24
Da1 D2. 5. 8 स्नापयामास; B9 Dn1 Da2 D3 तपै; Dn4
स्नपसा (for स्नापया). Da4 वारिणी.

13 °) K1 अन्तरिक्षं; K1 V1 Bo. 7-9 'रीक्षाच्.
D5 गगनाच्च महाराज. — °) K1. 2 Da4 दंडः; M1
दंडं (for दण्डः). Ś1 K1. 2 महत्; K1 B8 (marg.
as in text) तदा; Da4 स ह; D4. 5. 9 तथा; T2 च
सा (for च ह). — °) K6. 1 Bo. 8. 7. 8 (marg.). 9
Da8. 24 Dn1. n4 D8 D2. 2. 3 भूमि; B8 (orig.) भूमौ
(for भुवि).

14 °) K2 जेगीपंती; K1 M1. 7 जेगीपंते; Da4
येगी; D7 G8 नेगी; G1 जे गी; G2 जगी (for

जेगीयन्ते स्म गन्धर्वा ननुत्थाप्सरोगणाः ।
 देवदुन्दुभयश्चैव प्रावाद्यन्त महास्वनाः ॥ १४
 विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा तुम्बुरुनारदौ ।
 हाहाहूहू च गन्धर्वौ तुष्टुवुः शुक्रसंभवम् ॥ १५
 तत्र शक्रपुरोगाश्च लोकपालाः समागताः ।
 देवा देवर्षयश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपि च ॥ १६
 दिव्यानि सर्वपुष्पाणि प्रववर्षात्र मारुतः ।
 जङ्गमं स्थावरं चैव ग्रहृष्टमभवज्जगत् ॥ १७
 तं महात्मा स्वयं प्रीत्या देव्या सह महाद्युतिः ।
 जातमात्रं मुनेः पुत्रं विधिनोपानयत्तदा ॥ १८

तस्य देवेश्वरः शक्रो दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
 ददौ कमण्डलुं प्रीत्या देववासांसि चाभिभो ॥ १९
 हंसाश्च शतपत्राश्च सारसाश्च सहस्रशः ।
 प्रदक्षिणमवर्तन्त शुक्राश्चाषाश्च भारत ॥ २०
 आरण्येयस्तथा दिव्यं प्राप्य जन्म महाद्युतिः ।
 तत्रैवोवास मेधावी व्रतचारी समाहितः ॥ २१
 उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः ससंग्रहाः ।
 उपतस्थुर्महाराज यथास्य पितरं तथा ॥ २२
 बृहस्पतिं तु वव्रे स वेदवेदाङ्गभाष्यवित् ।
 उपाध्यायं महाराज धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ २३

C. 12. 12210
 B. 12. 325(A). 24
 K. 12. 332. 23

जेगी'). K₁ स; K₆ V₁ B₉ D₃. 34 D₈ च (for स्म).
 — °) Ś₁ K₁. 2 देवैर् (for देव-). K₂ दुन्दुभयश्च (for
 -दुन्दु). — °) K₁. 2 V₁ T₂ G₁ प्रव.द्यन्त; K₁ D₃
 प्रावाद्यन्ते. K₁ महास्वना; D₃ 4 'स्वनां; D₁ T G₁-3. 6
 M₁ 5-7 सहस्रशः (for महास्वनाः).

15 °) D₃ 4 गंधर्वास्. — °) K₁ D₃ 1 तुम्बुरु; K₆
 D₃ 1 D₈ तुम्बुरु; D₃ 4 तुम्बुरु- (for तुम्बुरु). D₁
 T₂ G₁. 8 तथा नारदपर्वतौ. — °) K₆ V₁ B₉ 6-9 D₃.
 34 D₃ 1. 14 D₈ D₂. 8. 5. 7 8 T G₁-3. 6 हाहाहू (D₃ 4 D₃
 'हू'हूश्च; K₁ D₃. 9 'हूहू' (for 'हूहू'). D₁ गंधर्वस्;
 T₁ G₃. 6 'र्वस् (for 'र्वौ). — °) B₉ तुम्बुरुः (for
 तुष्टुवुः).

16 °) D₁ T₁ G₁-3. 6 ततः (for तत्र). K₁ D₃
 T₂ G₃ M₁ शुक्र- (for शक्र-). — °) K₆ D₃ [S]पि
 वा; D₈ (marg.) विदुः (for सपि च).

17 °) K₁ D₉ दिव्यानि पुष्पवर्षाणि. — °) K₆ V₁
 B₉ 6-9 D₃. 34 D₃ 1 D₈ D₂. 8. 8 च (for [अ]त्र). D₃ 4
 प्रवर्षय च मारुतः; T₁ G₂. 6 ववर्षात्र च मा'. — °) T₁
 जंगमः. K₆ V₁ B₉ 6-9 D₃. 34 D₃ 1. 14 D₈ D₂. 8. 8
 जंगमाजंगमं चैव; D₁ जंगमः स्थावरश्चैव; G₁. 8 'मस्थावरं
 चैव.

18 °) ☞ Cn: महात्मा, महादेवः । ☞ — °) D₃ 4
 lacuna; D₃ 4 जातमात्र- (for 'मात्रं). K₆ om. पुत्रं.
 — °) G₁ M₁ विधिनोपनयत्तथा. ☞ Cn: उपानयत्,
 स्वशिष्यं कृतवान् । ☞

19 °) K₁ कमण्डलं; K₂ 'डुलं; D₃ 4 'डलौ; D₃ 4
 'डलु (for कमण्डलुं). — °) Ś₁ K₁. 2 T₁ G₁. 6 देवा;

D₅ दिव्यं (for देव-). Ś₁ K₁. 2 4 चाभिभः; B₉ 5-9
 D₃ D₃ 1. 14 D₈ D₂. 8. 5 चा विभो; D₃ 4 चा विभो;
 D₁ चाबुभौ; D₈ चा विभौ; D₉ चाभिभोः (for 'भो).

20 °) D₅ शित- (for शत-). — D₃ om. 20°-21°.
 — °) D₁ T G₁. 6 अकुर्वन्त; G₁ प्रकुर्वन्त (for अव-
 र्तन्त). — °) B₉ 8 चासाश्च; D₃ 4 चाशश्च; M₁. 7
 चाषश्च (for चाषाश्च). G₁ भाषते (for भारत). G₃
 शक्राश्चक्राश्च भारत.

21 D₃ om. 21° (cf. v. l. 20). — °) K₁ D₈
 D₃. 5 9 आरण्यः; D₃ 4 'ण्येयस् (for 'ण्यस्'. Ś₁
 K₁. 2 D₅. 7 तदा; K₄. 6 V₁ B₉ 6-9 D₃. 34 D₃ 1 D₈
 D₂. 8 ततो (for तथा). G₁ दिव्या (for दिव्यं). D₃ 4
 आरलोपस्ततो दिव्यं. — °) Ś₁ K₁. 2. 7 D₃. 5. 9 महामुनिः
 (for 'द्युतिः). — °) D₃ 4 अत्र (for तत्र). — °) K₆
 B₉ D₈ D₁ T₁ G₂. 6 ब्रह्मचारी; G₂ विवृतश्च; M₁.
 5-7 व्रतचारी (for 'चारी).

22 °) D₃ 4 -मात्रे (for -मात्रं). K₁ G₁ तं वेदा;
 B₉ D₃ 1 वेदास्तं (by transp.); D₃ 4 च वेदाः; D₃ 4
 देवास्तं. — °) D₃ 4 महाराजः; G₁ 'राजा. — °) D₁
 यथा स्वे; T₁ G₁. 8 यथा स्व- (for यथास्व). B₉ G₃
 पितरस्.

23 °) T₁ G₁. 8 बृहस्पतिस् (for 'स्पतिं). Ś₁ K₁. 2
 स; K₄. 6 V₁ B₉ 6-9 D₃. 34 D₃ 1. 14 D₈ D₂. 8. 8
 च (for तु). ☞ Cn: स्वयं भातवेदोऽपि शिष्टाचारपाल-
 नार्थं बृहस्पतिं गुरुं चकार । ☞ . — °) K₁ D₃. 9 -भाष्य-
 कृत्; V₁ -भाष्यवान् (for 'वित्). — °) D₃ 4 34 अन्व-
 (for अनु-). Ś₁ K₁. 2 धर्ममेवानुचिन्तयत्; D₃ 4 धर्म-
 वानुचिन्तयन्.

C 12. 12210
B. 12. 325(A). 24
K. 12. 332 24

सोऽधीत्य वेदानखिलान्सरहस्यान्ससंग्रहान् ।
इतिहासं च कात्स्न्येन राजशास्त्राणि चाभिभो ॥ २४
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावृत्तो महामुनिः ।
उग्रं तपः समारेभे ब्रह्मचारी समाहितः ॥ २५

देवतानामृषीणां च बाल्येऽपि स महातपाः ।
संमन्त्रणीयो मान्यश्च ज्ञानेन तपसा तथा ॥ २६
न त्वस्य रमते बुद्धिराश्रमेषु नराधिप ।
त्रिषु गार्हस्थ्यमूलेषु मोक्षधर्मानुदर्शिनः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

३१२

भीष्म उवाच ।

स मोक्षमनुचिन्त्यैव शुकः पितरमभ्यगात् ।
प्राहाभिवाद्य च गुरुं श्रेयोर्थी विनयान्वितः ॥ १

मोक्षधर्मेषु कुशलो भगवान्प्रब्रवीतु मे ।
यथा मे मनसः शान्तिः परमा संभवेत्प्रभो ॥ २
श्रुत्वा पुत्रस्य वचनं परमर्षिरुवाच तम् ।

24 *) Ks. 1 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1 Ds D2-5.
1-9 T G1-3.6 सोधीत्य निखि (Kr D4. 9 सखि; Ds 1 T
G1. 3.6 चाखि; G2 सक) लान्वेदान्. — ^b) Ds समं-
कान् (for ससंग्रहान्). — ^c) Das Dn1 Ds1 D4
कात्स्न्येन (for कात्स्न्येन). G2 इतिहासांश्च शास्त्राणि.
— ^d) Ś1 K1. 2. 4 V1 Ds वेद; Kr D4. 5. 7 9 T G1.
3. 6 धर्म- (for राज). Ds -शास्त्रं च (for -शास्त्राणि).
Ś1 K1. 2. 4 चाभितः; V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds
D2. 3. 5. 7. 8 वा विभो; Ds चाभिभोः (for चाभिभो).

25 ^b) K1 समावृत्तौ. Bs (marg.) महामतिः; G2
'बुद्धिः (for 'मुनिः). — ^c) Dn4 दुर्ग (for उग्र). Das.
24 स आरेभे (for समारेभे).

26 *) G2 देवानां च (for देवतानाम्). — ^b) D1
T G1. 3. 6 च; G2 स (for सपि). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9
G2 सु- (for स). — ^c) K1. 2. 6 Ds. 1 T1 Gs स सं-
मन्त्रणीयो; Kr D4. 9 संपूजनीयो; Dn1. n4 Ds1 सम्मं-
त्रणीयो; Ca (gloss: गौरवेण संभावनीयः) संमन्त्र (as in
text). Ks. 4 जन्यश्च; T G1. 3. 6 मृत्यश्च (for मा-
न्यश्च). G2 सोद्वितीयो हि मान्यश्च. — ^d) G2 तदा
(for तथा).

27 ^b) Das नराधिपः. — ^c) Bs (marg. as in
text) [अ]गार्हस्थ्यः; Ds1 गार्हस्थ्य- (for गार्हस्थ्य).
— ^d) Kr -धर्मेषु; Bs Dn2 -धर्मार्थ- (for -धर्मानु-).

Colophon. Ds missing: Ks. 5 B1-5 Ds1 24 Dn2.
p# D1 G4. 5 M1-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1.

2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 4. 5. 7-9 T
G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2.
4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1 Ds D2. 3. 8 M1. 5-7 शुको-
त्पत्तिः; Kr D4. 9 शुकजनम; Ds शुकजनकसंवादः; T1
Gs शुकजनक(Gs 'न) कथनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Ks 49; B1 Gs 147; Bs 151;
Dn1 150; Dn4 Das 148; Ds1 G1 145; Ds T1
Gs 146; T2 159; G2 162; M1. 6. 7 140; M2
182. — Śloka no.: Das 25; Dn1 27; Dn4 28;
Ds1 24; Ds 26.

312

☞ This adhy. is missing in Ds (cf. v. l. 12.
283. 15).

1 T1 om. the ref. — *) K1 D4 अनुचितैव.
— ^b) Ds अन्वगात् (for अभ्य). — ^c) M1. 5-7 आह
(for प्राह). Bs Ds1 [अ]भिवंद्य (for 'वाद्य). Ś1
K1. 2 च शुकः; Bs पितरं (for च गुरुं). — ^d) K1
V1 Bs (marg.) Ds. 9 विनयानतः (for 'नितः).

2 Before 2, B1 9 ins. शुक उवाच. — *) K1
Bo. 7. 9 Das. 24 येन; G2 यथा (for यथा). K1 मनसा.
— ^d) Ś1 K1. 2. 4 मुने; Das प्रभोः.

3 *) Ks. 1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-5. 3. 9
M1. 5-7 तु (Ks च) वचः (for वचनं). — ^b) V1 B1. 8
(marg.), 9 Das. 24 Ds ह (for तम्). — Before

अधीष्व पुत्र मोक्षं वै धर्माश्च विविधानपि ॥ ३
 पितुर्नियोगाजग्राह शुको ब्रह्मविदां वरः ।
 योगशास्त्रं च निखिलं कापिलं चैव भारत ॥ ४
 स तं ब्राह्मया श्रिया युक्तं ब्रह्मतुल्यपराक्रमम् ।
 मेने पुत्रं यदा व्यासो मोक्षविद्याविशारदम् ॥ ५
 उवाच गच्छेति तदा जनकं मिथिलेश्वरम् ।
 स तं वक्ष्यति मोक्षार्थं निखिलेन विशेषतः ॥ ६
 पितुर्नियोगादगमन्मैथिलं जनकं नृपम् ।
 प्रष्टुं धर्मस्य निष्ठां वै मोक्षस्य च परायणम् ॥ ७

उक्तश्च मानुषेण त्वं पथा गच्छेल्यविस्मितः ।
 न प्रभावेण गन्तव्यमन्तरिक्षचरेण वै ॥ ८
 आर्जवेणैव गन्तव्यं न सुखान्वेषिणा पथा ।
 नान्वेष्टव्या विशेषास्तु विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ९
 अहंकारो न कर्तव्यो याज्ये तस्मिन्नराधिपे ।
 स्थातव्यं च वशे तस्य स ते छेत्स्यति संशयम् ॥ १०
 स धर्मकुशलो राजा मोक्षशास्त्रविशारदः ।
 याज्यो मम स यद्ब्रूयात्तत्कार्यमविशङ्कया ॥ ११
 एवमुक्तः स धर्मात्मा जगाम मिथिलां मुनिः ।

C. 12. 12226
B. 12. 326[5]. 12
K. 12. 333. 12

3rd, B8 ins. व्यास उवाच. — °) D1 T1 G1. 2. 6 M1. 5-7 अधीषि; T2 अथ हे (for अधीष्व). Ds2 पुत्रं; Ds पुत्रो (for पुत्र). — °) K2 धर्माश्च; D4 धर्मो.

4 Before 4, B8. 8. 9 ins. भीष्म उवाच. — °) S1 K1 2 निदेशाज् (for नियोगाज्). — °) K6 B8 (marg.). 9 D4 M1. 5-7 धर्मविदां; V1 Bo. 6. 7. 8 (orig.) D4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 धर्मभृतां; D1 T G1-3 6 वेदविदां (for ब्रह्म). — °) D1 G2. 6 शास्त्रेण; T1 शास्त्रे च (for शास्त्रं च). D4 निखिले (for 'लं'). — °) Ds कपिलं.

5 °) K1 सुतं (for स तं). K6 B8. 8 (marg.). 9 D4. 8. 8 ब्रह्म-; V1 ब्रह्मया (for ब्राह्मया). B1 स तं ब्रह्मा-श्रिया युक्तं. — °) Ds पुत्रो (for पुत्रं). K2 यथा (for यदा). — °) S1 K1. 2 -शास्त्र-; K4 1 Bo. 6. 8 (marg. as in text) D4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 -धर्म- (for -विद्या-). M1. 6. 1 -विशारदः (for 'रदम्').

6 °) K1 मैथिलेश्वरं; D4 मिथिलेश्वरः. — S1 K1. 2 om. (? hapl.) 6th-7th. — °) K1 वक्षति. K6 मोक्षार्थं (for 'र्थ'). — °) K1 D4. 5. 9 अखिलेन (for निखिलं). Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 निखिलं मिथिलेश्वरः.

7 S1 K1. 2 om. 7th (cf. v. l. 6). Before 7, B8. 9 ins. भीष्म उवाच. — °) K6 B1. 9 D4. 8. 8 पितुर्नियोगं ज (B1 Ds 'गाज') ग्राह; Bo. 6 (marg. as in text). 8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 पितुर्नियोगमादाय (Bo 'स्थाय'; D4 'साय'). — °) D1 Gs जगतां; G2 जगदां (for जनकं). K4. 1 V1 D4. 9 जनकं मि (K4 V1 मै) थिलं नृपं (K4 D4 'प'); K6 B8. 9 Ds शुको धर्म-विदां वरः (K6 'र'); Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 जगाम मिथिलां नृप (Ds Ds 'प'); B1 D4. 8. 8 शुको धर्मभृतां वरः. — °) Ds. 1 प्रष्टुं धर्मवरिष्ठं वै.

8 °) Ds. 1 T1 उक्तं च; Ds स उक्तो (for उक्तश्च). — °) S1 K1. 2 तथा; V1 Bo D4 Dn1 Ds Ds. 5. 7 यथा (for पथा). V1 B1. 8 गच्छति (for गच्छेति). T1 Gs. 6 अविस्मयन्; T2 G1 'स्मयः (for 'स्मितः). G2 पथा गच्छेन्न विस्मयं. — °) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 D4. 8. 8 Dn1 Ds D2. 4. 5. 8. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रभावे (D4 'ने') न; D1 'वो न (for 'वेण). D1 om. (hapl.) from गन्तव्य up to जैव (in 9th). — °) V1 Bo. 6-9 अन्तरीक्ष- (for 'रिक्ष-). K6 अन्तरीक्ष्यवरेण वै.

9 D1 om. up to जैव (cf. v. l. 8). — °) K2. 4. 6. 7 Bo 6. 1 D4. 8. 8 Dn1 Ds D2. 4. 5. 8 T G1-3. 6 M1 5-7 आर्जवेन (for 'वेण). K6 D4. 5 इव (for एव). — °) K7 T2 G1 सुखान्वे (K7 'न्वि') षिणः; D1 'क्षिणः (for 'षिण). K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 D4. 8. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 तथा; D4. 5. 9 यथा (for पथा). — °) S1 K1. 2. 4 न द्रष्टव्या; K7 G2 नन्वेष्टव्या; D4 मान्वे (for नान्वे). S1 K1. 2. 4 हि; T G1-3. 6 ते (for तु). — °) T2 विशेषो (for 'षा). D1 G2 [अ]भिः; M1. 5-7 वि- (for हि). ❀ Gs प्रसङ्गिनः, विप्रसङ्गकरा इत्यर्थः । ❀

10 °) K6 प्राज्ये; D1 Gs याज्ये; G2 याद्ये (sic) (for याज्ये). K4 B1 Ds. 1 Gs नराधिप (B1 'पै:'). — °) S1 (sup. lin. as in text) K1. 2 वसथे; D4 च वशे (for च वशे). — °) Ds. 1 T G1-3. 6 M1. 5-7 संशयान् (for 'यम्).

11 °) T1 Gs. 2. 6 स्त्र- (for स). — °) Ds D2 T G1. 2 M1. 5-7 मोक्षधर्म-; D1 'धर्मैः; Gs. 6 'धर्मो (for -शास्त्र-). K1. 4 -विशारदाः. — °) S1 K1. 2. 4 यथा यथा च ते ब्रूयात् (K1 ditto-graphy for यथा च ते).

12 Before 12, B8 ins. भीष्म उवाच. — °) K1

C. 12. 12226
B. 12. 326[9]. 12
K. 12. 333. 12

पञ्चां शक्तोऽन्तरिक्षेण क्रान्तुं भूमिं ससागराम् ॥ १२
स गिरींश्चाप्यतिक्रम्य नदीस्तीर्त्वा सरांसि च ।
बहुव्यालमृगाकीर्णा विविधाश्चाटवीस्तथा ॥ १३
मेरोर्हरेश्च द्वे वर्षे वर्षे हैमवतं तथा ।
क्रमेणैव व्यतिक्रम्य भारतं वर्षमासदत् ॥ १४
स देशान्विविधान्पश्यन्श्चीनहूणनिषेवितान् ।
आर्यावर्तमिमं देशमाजगाम महामुनिः ॥ १५
पितुर्वचनमाज्ञाय तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
अध्वानं सोऽतिचक्राम खेऽचरः खे चरन्निव ॥ १६

पत्तनानि च रम्याणि स्फीतानि नगराणि च ।
रत्नानि च विचित्राणि शुक्रः पश्यन्न पश्यति ॥ १७
उद्यानानि च रम्याणि तथैवायतनानि च ।
पुण्यानि चैव तीर्थानि सोऽतिक्रम्य तथाध्वनः ॥ १८
सोऽचिरेणैव कालेन विदेहानाससाद ह ।
रक्षितान्धर्मराजेन जनकेन महात्मना ॥ १९
तत्र ग्रामान्बहून्पश्यन्बह्वन्नरसभोजनान् ।
पल्लीघोषान्समृद्धांश्च बहुगोकुलसंकुलान् ॥ २०
स्फीतांश्च शालियवसैर्हससारससेवितान् ।

D₂. 9 प्रति (for मुनिः). — ^a) K₅ V₁ B₀ 6-9 D_{as}
D_{s1} शक्तौतरिक्षेण. — ^d) K₂. 9 B₇ D₅ क्रान्तं (for
क्रान्तुं). K₅ V₁ B₀ 6-9 D_{as}. 24 D_{n1}. n₄ D_s D₂. 8. 8
पृथ्वीं (for भूमिं). D₈ ससागरं.

13 ^a) D_{as} स गिरिश्च; D_{n4} सगरं (for स गिरीश्च).
K₇ D₄. 5. 7. 9 व्यतिक्रम्य (for [अ]प्य). — ^b) K₅ V₁
B₀. 7. 8 (marg.). 9 D_{as}. 24 D_{n1}. n₄ D_{s2} D₂. 8. 8 नदी-
ती (K₅ B₈ [marg.] 'दीं ती'र्थ-; B₀ नदीस्तीर्थान्; D_{s1}
नदीस्तीर्थ-; D₅ G₁ M₁ नदीं तीर्त्वा (for नदीस्तीर्त्वा).
— ^c) T₁ G₂. 8. 6 M₇ बहुव्याल-; T₂ 'व्याघ्र- (for
'व्याल-). Ś₁ K₁. 2. 4 बहुव्यालवृकाकीर्णा. — ^d) D₇ T₁
G₅ चौषधीस्; T₂ G₁-3 चौषधी (T₂ G₁ 'धि'स्; M₁. 7
चाणवीस् (for चाटवीस्). K₅ B₀. 6-9 D_{as}. 24 D_{n1}. n₄
D_s D₂. 8. 8 ह्यटवीश्च (K₅ पदवीश्च; B₀ ह्यटवी च; D_{s1}
D₂ ह्यटवीं च) वनानि च.

14 ^a) D₅. 7 G₈ अचश्च; T₂ G₁. 2 M₅. 6 गिरेश्च
(for हरेश्च). D_{n1} देवर्षेर् (for द्वे वर्षे). D_{as} रोमे
हरिश्च द्वे वर्षे; M₁. 7 मेरेभिरेश्चले वर्षे (sic). — ^b) K₁
D₄ हैमवतं; D₇ G₈ हैमवतस्. V₁ B₀. 6. 8 (orig) D_{as}
D_{n1}. n₄ D_s D₂. 8. 5. 7. 8 T₁ G₁. 8. 6 ततः (for तथा).
G₂ वर्षं हैमवतस्य तं. ☞ C_v: हैमवतं, हिमवत उत्तरभागे
स्थितं किंपुरुषम् । ☞ — ^c) K₇ B₀ D_{as}. 24 D_{n1} D_{s1}
D₂. 8 G₁. 8 [ए]वं (for [ए]व). G₈ अतिक्रम्य (for
व्यति). G₂ क्रौंचस्यैवमतिक्रम्य. — ^d) K₄ आसदं;
D_{s1} 'दीत् (for 'दत्).

15 ^b) K₇ D_{as} चीण-; B₈ (marg.) च न; T₂
चिण- (for चीन-). Ś₁ K₁. 2. 4 -हूण- (for -हूण-). K₁
निषेविनात्; K₅ -विशेषिणान्; G₈ निषेवणात् (for
'वितान्). B₀ श्रीमज्जननिषेवितान्; D₅. 7 तपस्वीभिर्निषे-
वितान् (D₇ 'वणात्); G₂ चित्रवर्णैर्नि-. — ^c) K₂ आर्या-

वंतश्च. D₇ T₁ इदं (for इमं). — ^d) G₂ जगाम स
(for आजगाम).

16 ^b) D_{as} विचिन्तयेत्. — ^d) K₅ V₁ B₀. 6-9 D_{as}.
24 D_{n1}. n₄ D_{s1} D₂-5. 7-9 T₁ G₁. 8. 6 M₁. 5-7 C_v
(gloss: सूर्यः) खचरः; G₂ स चरन् (for खेऽचरः). K₇
खचरन् (for खे चरन्).

17 ^a) T₁ G₈. 6 पट्टणा (T₂ 'ना) नि (for पत्तनानि).
G₂ om. च. D_{s1} रम्यानि. — Ś₁ K₁. 2. 4 transp.
17^b and 18^b. — ^b) D₄. 9 तथैव; G₂ स्थिराणि (for
स्फीतानि). D₂ om. from नगराणि up to तीर्थानि (in
18^c). — K₇ D₄. 9 om. (hapl) 17^a-18^b. B₈ reads
17^a twice. — ^c) Ś₁ (sup. lin.) पुरानि (for रत्नानि).
B₈ (second time) विचित्राणि शुक्रः पश्यन्. — ^d) K₄
B₀ D_{n1}. n₄ D_s D₂. 8 पश्यन्नपि (for शुक्रः पश्यन्).
D₅ तु (for न).

18 K₇ D₄. 9 om. 18^{ab}; D₂ om. 18^{ac} (for both,
of v. l. 17). Ś₁ K₁. 2. 4 transp. 17^b and 18^b. — ^c)
K₄ B₀ D_{n1}. n₄ D_s D₂. 8 रत्नानि (for तीर्थानि).
— ^d) K₄. 5. 7 V₁ B₀. 6-9 D_{as}. 24 D_{n1}. n₄ D_s D₂-5.
7-9 M₁. 5-7 सोत्य (K₅ सोद्य; B₀ सोति-; D_{as} सोद्य-)
क्रामद् (K₅ B₀ M₁. 5-7 'द्य) थाध्वगः; T₁ G₁-3. 6 ततो-
त्यक्रामदध्वगः.

19 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 अचिरेण (for सोऽचि-). G₂ हि
(for [ए]व). — ^b) K₅ च (for ह). — V₁ reads
19^a-24^d on marg. — ^c) V₁ विक्षितान्; G₈ रक्षिता
(for रक्षितान्). — ^d) D_{s1} विदेहेन (for जनकेन).

20 V₁ reads 20 on marg. — ^a) T₁ ग्राम्यान्
(for ग्रामान्). — ^b) K₁. 4 D_{s1} बहुश्च (sic); K₂
बहुश्च (for बहुश्च). K₂ -भोजनं; D_{as} -भाजनान् (for

पद्मिनीमिश्र शतशः श्रीमतीभिरलंकृतान् ॥ २१
 स विदेहानतिक्रम्य समृद्धजनसेवितान् ।
 मिथिलोपवनं रम्यमाससाद महर्द्धिमत् ॥ २२
 हस्त्यश्वरथसंकीर्णं नरनारीसमाकुलम् ।
 पश्यन्नपश्यन्निव तत्समतिक्रामदच्युतः ॥ २३
 मनसा तं वहन्भारं तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
 आत्मारामः प्रसन्नात्मा मिथिलामाससाद ह ॥ २४
 तस्या द्वारं समासाद्य द्वारपालैर्निवारितः ।

स्थितो ध्यानपरो मुक्तो विदितः प्रविवेश ह ॥ २५
 स राजमार्गमासाद्य समृद्धजनसंकुलम् ।
 पार्थिवक्षयमासाद्य निःशङ्कः प्रविवेश ह ॥ २६
 तत्रापि द्वारपालास्तमुग्रवाचो न्यषेधयन् ।
 तथैव च शुकस्तत्र निर्मन्युः समतिष्ठत ॥ २७
 न चातपाध्वसंतसः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
 प्रताम्यति ग्लायति वा नापैति च तथातपात् ॥ २८
 तेषां तु द्वारपालानामेकः शोकसमन्वितः ।

C. 12. 12241
 B. 12. 326[5]. 27
 K. 12. 333. 29

‘भोज’). M1. 8. 7 बहन्नरगोकुलान्. — ^a) Ś1 K1 बोली; K2. 4 वली; B8. 9 Das D1 पल्लीर; M1. 5-7 वणिग् (for पल्ली). ☞ Ca: पल्ली. म्लेच्छालयान्, घोषान् आभीरपल्लीः ॥ Cs: पल्लीघोषान्, आभीरनिवासान् गोनिवासांश्च । ☞ — ^d) K1 संमतान् (for संकुलान्).

21 V1 reads 21 on marg. — ^a) D1 T G1-8. 6 वृतांश्च (for स्फीतांश्च). Ś1 K1. 2 च **वसैर; V1 शालिभिश्चैव; B8. 1. 9 Das. 24 D1 T G1-8. 6 M1. 5-7 शालि (G1 ली; M1. 1 ल)यवकैर; Dn1 शीतियवसैर (for शालि). — ^b) M1. 6. 7 सेवितैः (for सेवितान्). — D5 om. (hapl.) 21^{ad}. K1 repeats 21^{ad} after 22^{ab}. — ^d) K1 (both times) अलंकृतं.

22 V1 reads 22 on marg. — ^a) D1 T G1-8. 6 सर्वान्देशान्; M5 सर्वदेशान् (for स विदेहान्). — ^b) G2 जल- (for जन-). — After 22^{ab}, K1 repeats 21^{ad}. — ^d) K4 V1 Bo. 8. 8 Dn1. n4 D5 D2. 3. 1. 8 T1 G8 समृद्धिमत् (for महर्द्धि).

23 V1 reads 23 on marg. — ^a) B8 D8 (before corr.) संपूर्ण (for संकीर्ण). — ^b) T2 समन्वितं (for समाकुलम्). — G2 om. (hapl.) 23^a-26^b. — ^c) D5 हति (for हव). Ś1 K1. 2 स (for तत्). — ^d) Ś1 K1. 2 समत्यक्रामद् (for समति). K4 अच्युत.

24 G2 om. 24 (cf. v. l. 23). V1 reads 24 on marg. D1 T G1. 8. 6 om. 24^{ab}. — ^a) Ś1 K1. 2. 4 तु (for तं). B8 D5 महद् (for वहन्). B8 भावं (for भारं). — ^b) D5 भवितार्थं (for तमेवार्थं). — ^c) K2 आत्मना स (for आत्मारामः). K1 D5. 9 प्रशान्तात्मा (for प्रसन्नात्मा).

25 G2 om. 25 (cf. v. l. 23). — ^a) K2 V1 Das T1 G2. 6 M1. 5-7 तस्य; B8 तस्यां (for तस्या).

— K1 om. (hapl.) 25^b-26^a. Dn1. n4 Cal. Bom. ed om (hapl.) 25^b-26^a. — ^b) D4 द्वारपाल- (for पालैर). K6 B8-8 Das निवेदितः; V1 निषेधितः (for निवारितः). — ^c) Ś1 K1. 2. 4 Das D2. 8. 9 स्थितो (for स्थितो). K6 ध्यानपरो (for ध्यान). K6 V1 Bo. 8-9 Das D2. 8. 9 T1 G8. 6 मुक्तो (for मुक्तो). — ^d) T2 विदितं (for तः). V1 विदितः परिविवेश ह (hyper-metric).

26 G2 cm 26^{ab} (cf. v. l. 23). K1 cm. 26^a; Dn1. n4 Cal. Bom. ed. cm. 26^{ab} (for both, cf. v. l. 25). — ^a) Ds1 स्व- (for स). Ś1 K1. 2. 4 Das D2. 8. 9 राजसानम् (sic); Das राजम् (for मार्गम्). — ^c) ☞ Cs: पार्थिवक्षयं, राजमन्दिरम् । ☞ — ^d) D5 निःशङ्कं. K6 B8. 1 Das. 24 निराशं (Das. 24 तं)को विवेश ह.

27 ^a) K1 Ds1 द्वारपालस् (for पालास्). — ^b) Ś1 K1. 2 कूर-. Bo Das वासा; B8. 8 Das Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 G2 वाचा; M5 वाग्भिर् (for वाचो). D5 तं तु वाचा. K1 न्यषेधयं; D5 यत्. — ^c) T1 G8. 6 तत्रैव (for तथैव). M1. 5-7 तु (for च). Ds1 D2 तस्य (for तत्र).

28 ^a) Ś1 K1. 2. 4 तापाध्व- (for [आ]तपाध्व-). B8 (marg. as in text) न चातप्यत संतसः; D5 न वा तथाध्वा संतसः. — ^b) D1 क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः. — K1 D4. 9 om. (hapl.) 28^a-29^b; V1 reads the same on marg. — ^c) K1. 4 प्रताम्यत; V1 Dn1 Ds2 प्रताम्यति; M1. 5-7 प्रतप्यति (for प्रताम्यति). V1 D5. 1 ग्लाय (D5 य)यति; G1 ग्लानियति वा (for ग्लायति वा). — ^d) K1. 2 न पैति च; V1 न चापैति; T1 G1. 8. 6 नैवेति च; T2 G1 नोपैति च; M1. 5-7 नापयति (for नापैति च). K1 M1 तथातपात्; B8 (marg.) तथाभयात्; T G1-2. 5 तथारुषं (for तथातपात्).

C. 12 12242
S. 12 326(5).28
K. 12 333. 29

मध्यंगतमिवादित्यं दृष्ट्वा शुक्रमवस्थितम् ॥ २९
पूजयित्वा यथान्यायमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
प्रावेशयत्ततः कक्ष्यां द्वितीयां राजवेश्मनः ॥ ३०
तत्रासीनः शुक्रस्तात मोक्षमेवानुचिन्तयन् ।
छायायामातपे चैव समदर्शी महाद्युतिः ॥ ३१
तं मुहूर्तादिवागम्य राज्ञो मन्त्री कृताञ्जलिः ।
प्रावेशयत्ततः कक्ष्यां तृतीयां राजवेश्मनः ॥ ३२
तत्रान्तःपुरसंबद्धं महचैत्ररथोपमम् ।

सुविभक्तजलाक्रीडं रम्यं पुष्पितपादपम् ॥ ३३
तदर्शयित्वा स शुक्रं मन्त्री काननमुत्तमम् ।
अर्हमासनमादिश्य निश्चक्राम ततः पुनः ॥ ३४
तं चारुवेषाः सुश्रोण्यस्तरुण्यः प्रियदर्शनाः ।
सूक्ष्मरक्ताम्बरधरास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ॥ ३५
संलापोल्लापकुशला नृत्तगीतविशारदाः ।
स्मितपूर्वाभिभाषिण्यो रूपेणाप्सरसां समाः ॥ ३६
कामोपचारकुशला भावज्ञाः सर्वकोविदाः ।

29 K₁ D₁. 9 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). V₁ reads 29^{ab} on marg. — ^a) T₁ G₂. 3. 8 तद् (for तु). K₂ द्वारपालेन (for 'पालानाम्'). D₅. 7 तत्रापि (D₁ तेषां तु) द्वारपालस्तम्. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 एकस्तत्र व्यवस्थितः; G₂ दुःखशोकसमन्वितः. — ^d) M₁. 6. 7 उपस्थितं (for अव^०). D₂ दृष्ट्वा शुक्रमवस्थितः; G₂ 'क्रं समास्थितं.

30 ^a) Ś₁ K₁. 2 यथान्यायम्; D₂ यदान्यायम्. — ^b) K₂ D₁ कृताञ्जलिः; D₂ 'जलि. — ^c) K₂ D₂ G₂ प्रावेशयत्. K₁ वृक्ष्यां (S₁₀); K₆. 7 V₁ Bo. 7. 9 D₂ D₁ D₂ D₂. 4. 5. 8. 9 कक्षां; D₁ T₂ कक्ष्यं (for कक्ष्यां). D₂ प्रावेशय कृतधुक्षां (S₁₀). — ^d) K₆. 7 Bo D₂. 24 D₁. 7 9 T G₁-3. 6 M₁. 6 प्रथमां (K₁ T₂ 'मं') (for द्वितीयां).

31 Ś₁ K₁. 2. 4 M₁. 7 om (hapl.) 31-32. — ^a) D₂ तमासीनः; T₂ तत्रासीनः. G₂ मृशं (for शुक्रम्). D₂ स्थाने; D₂ तत्र (for तात). — ^b) K₆. 7 Bo. 8 D₁ D₂ D₂. 4. 5. 8. 9 अन्व (K₆ 'तु') चितयत्; B₁ D₂. 24 D₂ D₂ अन्वचितयन् (for अनु^०). — ^d) D₁ G₂ समं दिशि (for समदर्शी). K₆ B₂ (marg. as in text). 7 D₂. 24 D₁. 24 D₂ D₂. 2. 8 सम- (for महा-). V₁ तपाः; B₂ (marg. as in text) मतिः (for द्युतिः).

32 Ś₁ K₁. 2. 4 M₁. 7 om. 32 (cf. v. l. 31). — ^a) Bo D₁ G₂ मुहूर्तम् (for 'तद्'). — ^b) T₂ राज्ञो (for राज्ञो). G₂ मन्त्रिः. — ^c) K₆. 7 V₁ Bo. 6. 9 D₂. 24 D₁. 24 D₂ D₂. 4. 5. 8. 9 कक्षां (for कक्ष्यां). — ^d) K₆. 7 Bo. 6-9 D₂. 24 D₁. 24 D₂. 4. 7-9 T G₁-3. 6 M₁. 6 द्वितीयां (K₁ 'यं') (for तृ^०).

33 G₂. 8 om. (hapl.) 33-34. — ^a) K₁ T₁ संबद्धं; K₁ T₁ -संबद्धं (for संबद्धं). — ^b) K₁. 2 D₂ महत्; D₂ T₂ महा- (for महत्). T₁ महचैत्ररथं क्या. — ^c) D₂ M₁. 2-7 सुवि (M₁ 'मि') भक्तं (for

'भक्त-). K₁ D₁ -जलक्रीडं; K₆ -जनाक्रीडं; K₇ -जला-क्रीडां (for 'क्रीडं'). — ^d) Ś₁ K₁. 2 रम्य- (for रम्यं). B₂ (marg) -काननं (for -पादपम्).

34 G₂. 8 om 34 (cf. v. l. 33). V₁ reads 34^{ab} on marg. — ^a) K₁ V₁ D₁. 9 T G₁. 6 तं (for तद्). K₁ lacuna; D₁. 9 तु (for स). — ^b) K₁ D₁. 9 कांच-नम् (for कानं^०). — For 34^{ab}, K₆ Bo. 6-9 D₂. 24 D₁. 24 D₂ D₂. 2. 5. 7. 8 Cal. Bom. ed. subst.:

790* शुक्रं प्रावेशयमन्त्री प्रमदावनमुत्तमम् ।

[D₂ शुक्रं. D₅. 7 दर्शयित्वा शुक्रं मन्त्री (for the prior half).]

— ^c) K₆ Bo. 6-9 D₂. 24 D₁. 24 D₂ D₂. 2. 8 Cal. Bom ed. स तस्यासन (K₆ 'स्य वन') म्; D₅. 7 अर्होपास-नम् (for अर्हमा^०). Ś₁ आवेद्य; K₁ आवेद्य; D₂ उद्दिश्य (for आदिश्य). K₂ अर्मानसमावेद्य; K₄ अर्हामानसावेद्य. — ^d) B₂ (marg as in text) पुनः; T₁ मतः (for ततः). D₂ पुरं (for पुनः).

35 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4. 6 V₁ Bo. 6-9 D₂. 24 D₂ D₂ चारु-वेशाः (for 'वेषाः'). K₁ सुश्रोण्यस्; D₂ G₁ 'ण्यास् (for 'ण्यस्). — ^b) K₁ तरुण्याः; K₆ B₆. 7 D₂. 24 कुलीनाः; G₂. 8 तरुणं (for 'ण्यः'). K₄ -दर्शिनः; G₂. 8 -दर्शनं. — ^c) K₁ D₁. 9 सूक्ष्म- (for सूक्ष्म-). — ^d) K₂ -भूषिणाः (for -भूषणाः). — After 35, K₁ reads 36^{ab}.

36 ^a) Ś₁ K₁. 2 D₂ T₂ G₁. 2 संलापालापकुशला; D₁ T₁ G₂. 8 सल्लापालाप. — Ś₁ K₁. 4 om. (hapl.) 36^b-37^a. K₁ om. 36^b. — ^b) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 D₂. 24 D₁. 24 D₂ D₂. 2. 5. 7. 8 T₁ G₂. 6 नृत्य- (for नृत्त-). D₂ om. (hapl.) 36^c-37^b. — K₁ reads 36^{ad} after 35. — ^c) K₆ -भाषिण्यो (for -भाषिण्यो). — ^d) M₁. 2-7 रूपेणाप्सरसोपमाः.

परं पञ्चाशतो नार्यो वारमुख्याः समाद्रवन् ॥ ३७
पाद्यादीनि प्रतिग्राह्य पूजया परयाच्य च ।
देशकालोपपन्नेन साध्वन्नेनाप्यतर्पयन् ॥ ३८
तस्य भुक्तवतस्तात तदन्तःपुरकाननम् ।
सुरम्यं दर्शयामासुरैकैकशयेन भारत ॥ ३९
क्रीडन्त्यश्च हसन्त्यश्च गायन्त्यश्चैव ताः शुक्रम् ।
उदारसत्त्वं सत्त्वज्ञाः सर्वाः पर्यचरन्तदा ॥ ४०

आरण्येयस्तु शुद्धात्मा त्रिसंदेहस्त्रिकर्मकृत् ।
वश्येन्द्रियो जितक्रोधो न हृष्यति न कुप्यति ॥ ४१
तस्मै शय्यासनं दिव्यं वराहं रत्नभूषितम् ।
स्पृध्यास्तरणसंस्तीर्णं ददुस्ताः परमस्त्रियः ॥ ४२
पादशौचं तु कृत्वैव शुक्रः संध्यामुपास्य च ।
निषसादासने पुण्ये तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ ४३
पूर्वरात्रे तु तत्रासौ भूत्वा ध्यानपरायणः ।

C. 12. 1225 B.
B. 12. 32: (5) 42
K. 12. 339. 44

37 Ś1 K2.4 om 37^a; Ds om. 37^{ab} (for both, cf. v. 1. 36). K1 om. 37^a. — ^a) V1 Bo. 6 (marg.). 8 (marg. as in text) Da3. a1 Dr T G1-3 8 कालोपचारः; M1. 5-7 कला (M6 'लो') पचारः (for कामोप^a). — ^b) K1 भावज्ञः; T2 कालज्ञाः; Cs (gloss: भावो विलासो भेदस्तज्ञाः) भावज्ञाः (as in text). Ds T G1 M1. 5-7 Cs (gloss: सत्त्वं, परचित्तं, तद्रजनममर्थाः) सत्त्वकोविदाः; D6 स्मित^a; Dr G2.3 सत्य^a; G6 तत्त्वं (for सर्व^a). — ^c) K2 परं पंचशतो; K6.7 V1 Bo 1-9 Da3 Dn1 n4 Ds D2. 3.8 G1 M1. 5-7 परं पंचाशतं; B6 D4.9 परं पंचशता; B8 (marg) Ds. 7 T G3.6 परं पंचशतं; Da4 परं पंचाशता; D8 परं पंचाशतो; G2 परं परःशतं; Ca (gloss: पञ्चाशदधिकाः) परं पञ्चाशतो (as in text). — ^d) Ś1 समद्रवन्; K1 समुद्रवन्; K2 समाक्रमन् (for 'द्रवन्').

38 ^a) K1.4 पाद्यादीनि (for पाद्यादीनि). Dn1 G2 प्रतिगृह्य (for 'ग्राह्य'). Dr पाद्यादि प्रतिगृह्याथ. — ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3.8 परया- (K6 Bo 'मा') चयन्; T G1-3.6 परयास्य च (for परयाच्य च). Ds. 7 पूजया चैनमर्चयत् (D6 'न्'). — ^c) K6.7 Bo. 6 (marg. as in text). 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3.8 M1. 5-7 कालोपपन्नेन तदा (B6 'था'). — ^d) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. n4 Dn1. n4 Ds D2. 3.8 T1 G1. 3.6 स्वाध्वनेन; Ds lacuna; G2 स्वाध्वनैर् (for साध्वन्नेन). K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 8. 9 अभ्य- (V1 'भि') तर्पयन्; Dr अप्यतर्पयत्.

39 ^a) Da4 तस्य भुक्तस्य वचसा. — ^d) Ś1 K1. 2. 4 एकैकशये (K2 'शे') न; B6 Dn4 D2. 4 T2 'कशेन; Ds2 'कस्यानु; Ds. 7 'कशेन; T1 G6 'कस्य च; G7. 8 'कस्याश्च (for 'कश्येन').

40 ^a) K1.4 क्रीडन्तिश्च. — ^b) G2 नृत्यन्त्यश्च (for गायन्त्यश्च). K6 V1 Bo. 3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3.8 चापि; Da1 चाथ (for चैव). K1 तां; T1 G2. 3.6 तं (for

ताः). Bo. 3 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2 3.8 शुभं (for शुक्रन्). B6 7. 8 (marg.) जेगीयंश्च तं शुक्रं; B9 गायंश्च तं शुक्रं; Da3 a4 जिगीषंश्च तं शुक्रं. — ^c) Ds तत्त्वज्ञाः; G2 सर्वज्ञाः (for सत्त्वज्ञाः). — ^d) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 स्त्रियः (for सर्वाः). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2. 3.8 T1 G3. 6 तथा (for तदा).

41 ^a) K1 आरण्येयस्; K6 Dn4 'ण्येयस् (for 'ण्येयस्). Ds M1. 5-7 Ca वि- (for तु). V1 Ds चर्मत्मा (for शुद्धात्मा). — ^b) K4. 7 B1-9 Da3 Dn1. n4 D2-4. 8. 9 नि (D1. 9 तु) संदेहस् (K4. 7 'हं'); T1 G6 विसं (for त्रिसं). K1 Dn1. n4 D2. 3. 8 स्वकर्मकृत् (for त्रिं). ☞ Ca: संदेहव्युदासार्थमेव त्रीणि कर्माणि श्रवणमनननिदि- ध्यासनानि कृतवान् । यद्वा । त्रिकर्मकृत्, यज्ञाध्ययनदानपरः । यद्वा देहिकमाहारविहारदिकर्म प्राणायामादिकमिति ॥ Cs: त्रिसंदेहः, त्रिषु गार्हस्थ्याद्याश्रमेषु संदेहो यस्य । किमुस्पृ- ज्ञानेन शरीरोत्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मचर्यावस्थायां विदिते परमा- र्मतत्त्वे किं गार्हस्थ्यादिषु स्यात्तद्व्यमुत नेति संदेहो यस्य । त्रिकर्मकृत्, भिक्षाध्ययनगुरुशुश्रूषाकृत् ॥ Cv: त्रिषु, मोक्षेतर- पुरुषार्थेषु संदेहः अनिषिद्धश्चेदस्तु, निषिद्धं च मास्तिर्वाति । ☞ — ^c) K1 कश्येन्द्रियो; D2 वशे^a. — ^d) Da4 हृष्यति; Ds1 दुष्यति; D6 तप्यति (for कु^a).

42 ^b) K2 Mr पराहं; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 देवाहं (for वराहं). — ^a) K1 सध्यास्तरण; K2 सध्या^a; K1 Ds1 D6 स्पर्श^a; Da4 सध्या^a; Dr स्वाध्या^a; T1 G1. 6 स्वाध्या^a; G2. 8 साध्या^a (for स्पृध्या^a). K1 B3. 9 Dn1. n4 Ds D4. 8 G2 -संस्तीर्ण; Mr -संस्तीर्णा (for 'र्ण'). — ^d) Ds1 परमाः (for परम-).

43 ^a) K6 Ds च (for 'तु'). K1 om. (hapl.). from कृत्वैव up to रात्रे तु (in 44^a). Ś1 K2 कृत्वा वै; K6 D4 कृत्वैव. — ^d) Da1 तमेकार्थ; T2 तदेवार्थ (for तमे^a).

C. 12. 12257
B. 12. 324(5). 43
K. 12. 333. 44

मध्यरात्रे यथान्यायं निद्रामाहारयत्प्रभुः ॥ ४४

ततो मुहूर्तादुत्थाय कृत्वा शौचमनन्तरम् ।

स्त्रीभिः परिवृतो धीमान्ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ ४५

अनेन विधिना कार्णिस्तदहःशेषमच्युतः ।

तां च रात्रिं नृपकुले वर्तयामास भारत ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वादशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

३१३

भीष्म उवाच ।

ततः स राजा जनको मन्त्रिभिः सह भारत ।

पुरः पुरोहितं कृत्वा सर्वाण्यन्तःपुराणि च ॥ १

आसनं च पुरस्कृत्य रत्नानि विविधानि च ।

शिरसा चार्घ्यमादाय गुरुपुत्रं समभ्यगात् ॥ २

स तदासनमादाय बहुरत्नविभूषितम् ।

स्पर्ध्यास्तरणसंस्तीर्णं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ ३

पुरोधसा संगृहीतं हस्तेनालभ्य पार्थिवः ।

प्रददौ गुरुपुत्राय शुकाय परमार्चितम् ॥ ४

तत्रोपविष्टं तं कार्णिं शास्त्रतः प्रत्यपूजयत् ।

पाद्यं निवेद्य प्रथममर्घ्यं गां च न्यवेदयत् ।

स च तां मन्त्रवत्पूजां प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ५

44 K1 om. up to रात्रे तु (cf. v. l. 43). — *) Ds तस्य; M1 कृत्वा (for तत्र). — °) V1 मध्ये (for मध्य-). Ś1 K1 T1 यथान्यायं. — °) Ś1 K1, 2 आहारयत्; M1. 1 आहारयन् (for 'यत्').

45 *) Ds1 मनो (for ततो). D1 T1 G2. 3. 6 मुहूर्तम् (for 'तादृ'). — °) K1 कृत- (for कृत्वा). Ds4 अनन्तरकः (for अनन्तरम्). — °) B1 (marg.) शुको (for परि-).

46 *) G2 [अ]भीष्टं (for कार्णिम्). — °) G2 तदंशं (for तदहः). B1 (marg.) अच्युतः; B1 T1 G2. 3. 6 अच्युतः. — °) M1 तं (for तां). D1 T1 G2. 3 नृपः काले (for नृपकुले). — °) B1 Ds4 भारतः.

Colophon. Ds missing: Ks 5 B1-5 Da1. 22 Dn2. n3 D1 G1. 5 Ma-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 1. 4. 6. 1 V1 B1. 6-9 Da3. 22 Dn1. n4 Ds D2. 4. 5. 8 T G1-2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्मः. — Adhy. name: Ś1 K1. 1. 4. 6 V1 B1. 6-9 Da3. 22 Dn1. n4 Ds D2 शुकोत्पत्तिः; K1 D4. 5. 9 शुकोत्पत्तौ मिथिलाप्राप्तिः (K1 'लाप्रवेशः'); D2. 8 शुकोत्पत्तनं; M1 शुकोत्पत्तौ मिथिलाभिगमनं; M1 मिथिलाभिगमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks 50; B1 145; B2 251; Dn1 151; Dn4 Ds3 149; D2 G1 M1. 6. 1 146; T1 G1 147; T2 160; G2 163; G3 148; M1 183. — Śloka no. 1 Ds4 47; Dn1. n4 45; Ds 46.

313

This adhy. is missing in Ds (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 V1 reads 1 on marg. — *) Ś1 K1. 1. 4 सहितो (for जनको). — °) Ds4 भारतः. Ś1 K1. 2. 4 मन्त्रिभिः कुरुसत्तमः. — °) K1 पुरा; Ds4 पुनः (for पुरः). D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 पुरोहितं पुरस्कृत्य.

2 K2. 4 Gs om. (hapl.) 2^{ab}; Ś1 reads it on marg. — °) Ks Dn1. n4 Ds. 1 G2 चार्घ्यम् (for चार्घ्यम्). — °) G2 उग्रपुत्रं (for गुरुं). Ks. 1 B1. 1. 9 Da3. 22 D4. 5. 1. 9 T G1-3. 6 समभ्यगात् (for 'भ्यगात्').

3 *) B1 आसाद्य (for आदाय). Ś1 K1. 1. 4 महद्दासनमादाय. — °) Ś1 K1. 2 सर्व- (for बहु-). — °) Ks Ds1 Ds स्पर्ध्यास्तरणः; D1 T G1-3. 6 स्वाध्या- (D1 स्वाध्या-; T G1. 6 स्वाध्या-स्तरण- (for स्पर्ध्या-). B1 (marg.) Ds G2 -संकीर्णं (for -संस्तीर्णं). — °) Ds4 ऋद्धिमान् (for 'मत्').

4 *) G1. 8 पुरोहितं (for 'धला'). B1 संगृहीतं; Ds. 1 सङ्गृहीतं (for संगृ-). Ks पुरोधसा गृहीतं तं; T1 Gs पुरोहितगृहीतं वै. — °) K1 G2 पार्थिवः. — °) Ś1 K1. 2 परमार्चितं; T1 Gs 'मालनं (for 'मार्चितम्').

5 *) K1 ततोपविष्टं (for तत्रो-). — °) B1 शास्त्रे

प्रतिगृह्य च तां पूजां जनकाद्विजसत्तमः ।
 गां चैव समनुज्ञाय राजानमनुमान्य च ॥ ६
 पर्यपृच्छन्महातेजा राज्ञः कुशलमव्ययम् ।
 अनामयं च राजेन्द्र शुक्रः सानुचरस्य ह ॥ ७
 अनुज्ञातः स तेनाथ निषसाद सहानुगः ।
 उदारसत्त्वाभिजनो भूमौ राजा कृताञ्जलिः ॥ ८
 कुशलं चाव्ययं चैव पृष्ट्वा वैयासकिं नृपः ।
 किमागमनमित्येव पर्यपृच्छत पार्थिवः ॥ ९
 शुक्र उवाच ।
 पित्राहमुक्तो भद्रं ते मोक्षधर्मार्थकोविदः ।
 विदेहराजो याज्यो मे जनको नाम विश्रुतः ॥ १०

तत्र गच्छस्व वै तूर्णं यदि ते हृदि संशयः ।
 प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा स ते छेत्स्यति संशयम् ॥ ११
 सोऽहं पितुर्नियोगाच्चापुपप्रष्टुमिहागतः ।
 तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १२
 किं कार्यं ब्राह्मणेनेह मोक्षार्थं किमात्मकः ।
 कथं च मोक्षः कर्तव्यो ज्ञानेन तपसापि वा ॥ १३
 जनक उवाच ।
 यत्कार्यं ब्राह्मणेनेह जन्मप्रभृति तच्छृणु ।
 कृतोपनयनस्तात भवेद्देदपरायणः ॥ १४
 तपसा गुरुवृत्त्या च ब्रह्मचर्येण चाभिभो ।
 देवतानां पितॄणां चाप्यनृणश्चानसूयकः ॥ १५

C. 12. 12273
 B. 12. 327[6]. 18
 K. 12. 334. 15

च (for शास्त्राः). Ś1 K1. 2. 4 शास्त्रद्वयेन कर्मणा; K1 D1. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 शास्त्रतः प्रतिपृच्छ च. —^a) K1 अर्थे; D1 अर्थे. Ś1 K1. 2 B3 D1. 3 अन्ववेदयत् (for च न्य). —^a) T1 स च तं; G2 स नाम; M1 सततां (for स च तां). Ś1 K1. 2. 4 संव्रतः; G1 संव्र-वित् (for 'वत्'). — D1. 4 om. (hapl.) 5'-6'. —^a) K1. 1 प्रत्यगृह्णाद्.

6 D1. 4 om. 6^a (cf. v. l. 5). —^a) K1. 1 V1 B1. 6-9 D1. 1. 1 D1. 2-5. 7-9 T G1-3 6 तु (for च). —^b) M1. 5-7 मुनि (for द्विज). —^a) D1 गाश्. Ś1 K1. 7 D1 समनुज्ञाय (for 'ज्ञाय'). —^a) D1 om. (hapl.) from य राजा up to अनुज्ञा (in 8^a). K1 D1. 1 D1. 5 अनुमान्य (for 'मान्य').

7 D1 om. 7 (cf. v. l. 6). D1 repeats 7^a after सानु च (in 7^a). —^a) Ś1 K1. 2. 4 महै (K1. 4 'है'). द्रस्य; K1 D1. 4 महाराज; T1 G1 च राजेन्द्र (for 'जेन्द्र'). —^a) K1 B1 D1 च (for ह). B1 D1. 7 T G1. 6 शुक्रस्यानुचरस्य ह (T1 च).

8 D1 om. अनुज्ञा (cf. v. l. 6). —^a) K1 [अ]सौ (for [अ]थ). K1. 6 B1. 6-9 D1. 3. 4 D1. 1. 1 D1. 2. 3 अनुशिष्टस्तु तेनासौ. —^b) K1 निषसाद; D1 निषसाद. D1 स सानुगः; G1 सदानुगः (for सहा). —^a) D1 भूयो राजा; D1 राजा भूमौ (by transp.).

9 ^b) K1 T G1. 3. 6 वैयासकिं; K1 D1 G1 M1. 6. 7 वैयासि (K1 'स') कं (for 'सकिं'). Ś1 K1. 2. 4. 7 D1. 4. 9 नृप (for नृपः). —^a) B1 (marg.) अपि (for इति). V1 B1. 8 D1. 4 D1. 5-7. 8 T G1-3. 6 M1.

5-7 एवं (for एव). —^a) D1 G1 पार्थिव.

10 ^b) K1 -कोविदाः. —^a) Ś1 K1. 2 विदेहराजा (for 'राजो'). D1. 4 (marg.) राजा नो (for याज्यो मे).

11 ^a) K1 [अ]गच्छस्व; K1 D1. 9 गच्छास्व; D1 T G1. 2. 6 M1. 5-7 त्वं गच्छ (for गच्छस्व). Ś1 K1. 2. 4 transp. वै and तूर्णं. —^b) D1. 1 G1 संशयं (for 'यः'). Ś1 K1. 2. 4 स ते हृदयसंशयं. — D1. 4 om. (hapl.) 11^a. —^a) D1 om. (hapl.) निवृत्तौ वा. Ś1 K1. 2. 4 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च; K1 प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा. —^a) Ś1 K1. 2 सर्वं (for स ते). Ś1 K1. 2. 4 T1 G1 [अ]संशयं (T1 'यः') (for संशयम्).

12 ^a) G1 सोयं. D1 T1 G1. 6 पितृ (for पितृद्). —^b) K1 उपपृष्टुम्; D1. 3. 4 'स्पृष्टुम्; D1 प्रष्टुं द्रष्टुम्; D1 द्रष्टुं प्रष्टुम् (for उपपृष्टुम्). K1 B1 (marg.) D1 D1. 9 उपागतः; B1 हवागतः (for ह्वा).

13 ^b) D1. 1 मोक्षार्थं (for 'र्थः'). D1. 1. T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 आत्मनः (for 'कः'). —^a) K1 D1. 1 D1. 1 मोक्ष- (for मोक्षः). K1 V1 B1. 6-9 D1. 3. 4 D1. 1. 1 D1. 2. 3. 6 प्राप्तव्यो (for कर्तव्यो). —^a) K1 B1. 6-9 D1. 3. 4 D1. 1. 1 D1. 2. 3 [अ]थ वा; D1 स वा; G1 विना (for [अ]पि वा). — After 13, Ś1 K1. 2. 4 ins. an addl. colophon [Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4 शुक्रोत्पत्तिः].

14 ^a) D1 om. (hapl.) from जेनेह up to ब्रह्म (in 15^b). M1. 6. 7 [अ]थ (for [ह]ह). —^a) G1 पित्रा (for तात). —^a) D1 तपोवेदः; G1 जपवेदः (for

C. 12. 12276
B. 12. 327[6]. 16
K. 12. 334. 16

वेदानधीत्य नियतो दक्षिणामपवर्ज्य च ।
अभ्यनुज्ञामथ प्राप्य समावर्तेत वै द्विजः ॥ १६
समावृत्तस्तु गार्हस्थ्ये सदारो नियतो वसेत् ।
अनस्युर्यथान्यायमाहिताग्निस्तथैव च ॥ १७
उत्पाद्य पुत्रपौत्रं तु वन्याश्रमपदे वसेत् ।
तान्येवाग्नीन्यथाशास्त्रमर्चयन्नतिथिप्रियः ॥ १८
स वनेऽग्नीन्यथान्यायमात्मन्यारोप्य धर्मवित् ।
निर्द्वन्द्वो वीतरागात्मा ब्रह्माश्रमपदे वसेत् ॥ १९

भवेद्देवः).

15 Ds om. up to ब्रह्म (cf. v. l. 14). — ^b) Ś1 K1.2 चाभितः (K1 'दः'); K4.6 V1 Bo 8-9 Das a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 वा विभो (for चाभिमो). — ^c) D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 ऋषीणां (for पितृणां). B6. 9 D4 वा (for च). K1 पितृणां देवतानां च. — ^d) Ś1 K1. 2. 4 Ds हि (for [अ]पि). K6 Da4 D1 T1 G2. 3. 6 [s]प्यनस्यकः; K1 V1 Bo. 6. 8 Das Dn1 Ds1 D2-5. 3. 9 T2 G1 ह्यनस्य; B1. 9 वा (B1 ना)प्य; Dn4 Ds2 ह्यु (for चान').

16 ^a) K6 नियमो (for 'तो). — ^b) K2 अपि-वर्ज्य; K6. 1 अपवर्ज्य; G6 उपवर्ज्य; Ca (gloss: दत्वा) अप' (as in text). — ^c) Ś1 K2 Ds2 G2 अनु- (for अथ). M1 ज्ञाप्य (for प्राप्य). — ^d) K2. 4 T2 द्विज.

17 ^a) K6 समावृत्तः; Ds 'वर्ते'; D1 'वर्त'; T1 'वर्तस्य'; G1 'वृत्तस्य'; G2 'वृत्ते (for 'वृत्तस्य). K6 स; V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च (for तु). Dn4 Ds2 गार्हस्थ्ये; Ds 'स्थः (for 'स्थ्ये). G2 समादार-त्तस्तु गार्हस्थ्ये (sic). — ^b) G2 सदार- (for 'रो). K6. 1 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5-7 स्व (Da4 त्व) दारनिरतो वसेत् (Ds वसेत्; Ds [marg.] भवेत्). — K1 Ds. 9 om. (hapl.) 17^a-18^b. — ^c) Dn4 अनुस्युर्य; M1. 1 अनस्य. Ś1 K1. 2 यथान्याय्यस्य. — Ś1 reads 17^a-18^a on marg. — ^d) K1. 2. 4 D1 T1 G2. 6 अनादतः; Ds T2 G1. 3 M1. 5-7 अनावृतः (for तथैव च).

18 K1 Ds. 9 om. 18^{ab} (of. v. l. 17). Ś1 reads 18 on marg. — ^a) Ś1 K1. 2 पुत्रपौत्रांस्य; B6 Ds. 1 पुत्रं पौत्रं. V1 च (for तु). — ^b) G2. 3 यथाश्रम- (for वन्या'). K6 वसेत्; Da4 न्यसेत् (for च'). — G2 om. (hapl.) 18^a-19^a. — ^c) Ś1 K1. 2 M5

शुक उवाच ।

उत्पन्ने ज्ञानविज्ञाने प्रत्यक्षे हृदि शाश्वते ।
किमवश्यं निवस्तव्यमाश्रमेषु वनेषु च ॥ २०
एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
यथावेदार्थतत्त्वेन ब्रूहि मे त्वं जनाधिप ॥ २१

जनक उवाच ।

न विना ज्ञानविज्ञानं मोक्षस्याधिगमो भवेत् ।
न विना गुरुसंबन्धं ज्ञानस्याधिगमः स्मृतः ॥ २२

(inf. lin.) यथान्याय्यस्य (K1 M5 'यम्') (for 'शास्त्रम्'). — M5 om. (hapl.) 18^a-19^a.

19 G2 om. 19; M5 om. 19^a (for both, of. v. l. 18). — ^a) K1. 4 Da3. a4 सर्वानग्नीन्; K6 स च तेग्नीन् (for स वनेऽग्नीन्). Da4 यथाशास्त्रम्; T2 'न्या-य्यम्. — ^b) K2 आत्मना; K1 आत्मानि. M1. 6. 7 आधाय (for आरोप्य). — ^c) M1. 1 निर्द्वन्द्वे. — ^d) Ds ब्रह्माश्रमपदे. ☞ Cn: ब्रह्माश्रमः, संन्यासाश्रमः ॥ Cs: ब्रह्माश्रमपदे, पारिवर्ज्यस्थाने । ☞ — After 19, B6 ins. an addl. colophon [Sub-parvan: मोक्षधर्म. — Adhy. name: शुकजनकसंवादः].

20 ^a) B6 D1 G2 3 Ca उत्पन्नः; Da4 'ज्ञो (for 'ज्ञे). ☞ Ca: ज्ञाने, तत्त्वज्ञाने । विज्ञाने, अविष्टादिज्ञाने । ☞ — ^b) K1 प्रत्यक्षे; K6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 निर्द्वन्द्वे (for प्रत्यक्षे). K4 शाश्वते. — After 20^a, Ś1 K1. 2. 4 read 22^{ad} for the first time, repeating it in its proper place. — ^c) G2 निवसतः; M1. 5-7 हि वस्तव्यम् (for निव'). — ^d) Ś1 K1. 2. 4 न वा नृप; K6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 भवेन्नृपु (for वनेषु च). Ds M1. 5-7 वा (for च).

21 ^b) K1 (sup. lin. as in text). 1 Das. a4 Dn1 Ds (by corr.) T2 अर्हसि (for 'ति). — ^c) Ś1 K1. 2 वेदः; Ds यदा (for यथा). — ^d) Ś1 K1. 2 त्वं मे (by transp.); D1 T G1-3. 6 तत्त्वं. Da4 जनाधिपः; Ds. 7 T1 G2. 3. 6 नराधिप.

22 ^a) Ds. 1 निर्विद्य (for न विना). K6. 1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 3 T G1. 6 M1. 5-7 -विज्ञानान्; Cs -विज्ञाने (for 'नं). G2. 3 नापि ज्ञानाज्ञ विज्ञानान्. ☞ Cn: ज्ञानं, शास्त्रज्ञा धीः । विज्ञानमनुभवः । ☞ — Ś1 K1. 2. 4 read 22^{ad} for the first time after 20^{ab}. — ^c) Ś1 K1. 2. 4 (all both times) -संबन्धाद्; Da4 'थे

आचार्यः श्लाघिता तस्य ज्ञानं पुत्र इहोच्यते ।
विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदुभयं त्यजेत् ॥ २३
अनुच्छेदाय लोकानामनुच्छेदाय कर्मणाम् ।
पूर्वैराचरितो धर्मश्चातुराश्रम्यसंकथः ॥ २४
अनेन क्रमयोगेन बहुजातिषु कर्मणा ।
कृत्वा शुभाशुभं कर्म मोक्षो नामेह लभ्यते ॥ २५
भाविताः कारणैश्चायं बहुसंसारयोनिषु ।
आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे ॥ २६

तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः ।
त्रिष्वशाश्रमेषु को न्वर्थो भवेत्परमभीप्सतः ॥ २७
राजसांस्तामसांश्चैव नित्यं दोषान्विवर्जयेत् ।
सात्त्विकं मार्गमास्थाय पश्येदात्मानमात्मना ॥ २८
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
संपश्यन्नोपलिप्येत जले वारिचरो यथा ॥ २९
पक्षीव पुत्रनादूर्ध्वममुत्रानन्त्यमश्नुते ।
विहाय देहं निर्मुक्तो निर्द्वन्द्वः प्रशमं गतः ॥ ३०

C. 12. 12290
B. 12. 227[6]. 31
K. 12. 334. 30

(for -संबन्धं). — ^a) M1. 6. 7 अधिगतः (for 'गमः').
Ś1. K1. 2 (all second time) T2 भवेत्; Ds कृतः (for
स्मृतः). * Ca: अत्र मध्ये 'न विना गुरुसंबन्धम्' इति
श्लोकार्धं (22^a) केचित्पठन्ति तदसंगतम् । *

23 ^a) K2 6. 1 B5. 7 Ds आचार्यः; K4 Ds 'यः'
(for 'यः'). T G2 G5 (gloss: पारे तारयिता) प्रापिता;
G1 प्रपिता (for श्लाघिता). Ds. 24 तस्या; D5. 7 यस्य.
V1 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 Cn
(gloss: श्लाघयिता, कर्णधारः) गुरुः श्लाघयिता तस्य. — ^b)
K7 ज्ञान- (for ज्ञानं). Bo पूर्व; G2 पशु (for पुत्र).
— ^c) D7 T1 G2. 2. 6 विज्ञाने; T2 G1 विज्ञान- (for
'य'). Ds om. (hapl.) कृत. G3 कृतकृत्यः; M1. 7
[अ]कृतकृत्यस्. — ^d) K2 तीर्थस्; D4 तीर्ण. Ś1 K1. 2
तत्र भयं (for तदुभयं).

24 ^a) Ds अनुगच्छेदार्थलोकान्. — ^b) Ds T2 G1. 2
M1. 6. 7 अविच्छेदाय (for अनु). Ds कर्मणा. D7 T1
G5. 6 विच्छेदाय न (T1 G5 च) कर्मणां. — K2. 4 read
24^a-25^b after 34^a. Ś1 reads 24^a on marg. — ^d)
Ś1 K1 Ds D7 चातुराश्रमः; K2. 4 चतुराश्रमः; G2
चतुराश्रम्य- (for चातु). K2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Ds
Dn1. n4 D2. 8. 5. 8 -संकटः; K7 D2. 9 -संकुलः; Ds
-कंटकः; Ds -संग्रहः (for -संकथः).

25 For the sequence in K2. 4, cf. v. l. 24.
— ^a) Ds कर्म- (for क्रम-). — ^b) K7 D4. 9 बहु
जातिषु; M1. 5-7 बह्वाजातिषु; Ca (gloss: नानाजन्मसु)
बहु (as in text). K2. 4 V1 Bo. 6-9 Ds Dn1. n4
Ds D2. 8. 1. 3 T G1-3. 6 कर्मणां (for 'जा'). K5 Ds
D5 बहुजातिषु (K5 'स्थ-') कर्मणा (Ds 'जा'). — ^c)
K5. 1 V1 Bo. 6-9 Ds. 24 Dn1. n4 D2-5. 1-9 M5. 6
हिता; Ds ज्ञाया; M1. 7 छित्वा (for कृत्वा). — ^d)
K1 मोक्षः; M1. 6. 7 मोक्षं (for मोक्षो). Ds मोहेन
(for नामेह).

26 ^a) K4 Ds भवितैः (for भा'). K5. 1 Dn1. n4
D5. 9 T G1. 6 M1. 5-7 Ca. n करणैश्; G5 करणश् (for
कारणैश्). D7 G2 भाविते करणाश्चायं. * Ca: भावितैः;
जन्मान्तराभ्यासवासितैः ॥ Cn: बोधितैः । * — ^c) V1
धर्मात्मा (for शुद्धात्मा). — ^d) Ś1 K2 मोक्षं हि; K1
मोक्षति (for मोक्षं वै). Bo. 6. 1. 9 Dn1. n4 Ds प्रथमेऽश्रमे.

27 ^a) Ds समासाद्य; Ds. 4 तमासाद्य (for तमा-
साद्य). Ds प्र- (for तु). D4 मोक्षः स्याद् (for मुक्तस्य).
— ^b) K1. 7 दृष्टार्थस्य (for दृष्टार्थस्य). B5 विपश्चितं.
* G5: दृष्टार्थस्य, विद्वदनुभवसिद्धब्रह्मभावफलस्य । * — ^c)
K1 स्वर्थो (for न्वर्थो). K2 त्रिद्वार्थमेषु कोन्वर्थो (sic).
— ^d) M7 पुरम् (for परम्). B5 T1 G1 अभीप्सतः.

28 ^a) Bo D4 om. तामसां. K1 om. चैव. V1
B5 राजसं तामसं चैव. — ^b) V1 B5 दोषं (for दोषान्).
— ^d) G2 आत्मनः (for 'ना').

29 29^a = (var.) 6. 28. 27^a; Manu. 12. 91^a.
— ^a) The portion from स्मानं up to मुनिः in 12.
314. 30^d is lost in V1 on missing fol. D4 वा (for
च). — ^c) M1. 5-7 संपश्येन् (for 'इयन्'). K5 D7
G2. 3 संपश्यतोपलिप्येत. — ^d) B5 (marg. as in text)
जलचरो (for वारि'). * Cn: वारिचरो, हंसादिः । *

30 V1 missing (cf. v. l. 29). — ^a) K5 Bo. 6-9
Ds. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 3 पक्षिवत्; K7 पक्षीवत्;
G5 पक्षीय (for 'व'). K5 प्रणमाद्; K7 B7-9 Dn1 Ds
D2-4. 8. 9 Cn (gloss: निम्नात्) G5: (gloss: मरणादुत्तर-
कालम्) प्रवणाद्; Bo प्रणवाद्; B5 प्रेवणाद्; Ds. 24
प्रेरणाद्; Dn4 श्रवणाद्; T G1-3. 6 M5. 6 प्रायणाद्;
M1. 7 प्राणयाद् (for पुत्रनाद्). K1. 6. 7 D4. 9 ऊर्ध्वम्
(for ऊर्ध्वम्). — ^b) K5 [अ]न्यं तम् (for [आ]नन्त्यम्).
— G2 repeats from 12. 313. 30^c to 12. 314. 2^d after
12. 316. 22. — ^c) K2 देवं; K5. 1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) 9

C. 12. 12281
B. 12. 32763. 31
K. 12. 334. 31

अत्र गाथाः पुरा गीताः शृणु राज्ञा ययातिना ।
धार्यन्ते या द्विजैस्तात मोक्षशास्त्रविशारदैः ॥ ३१
ज्योतिरात्मनि नान्यत्र रतं तत्रैव चैव तत् ।
स्वयं च शक्यं तद्वृष्टं सुसमाहितचेतसा ॥ ३२
न विभेति परो यस्मान्न विभेति पराच्च यः ।
यश्च नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३३
यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ।

कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३४
संयोज्य तपसात्मानमीर्ष्याभुत्सृज्य मोहिनीम् ।
त्यक्त्वा कामं च लोभं च ततो ब्रह्मत्वमश्नुते ॥ ३५
यदा श्रव्ये च दृश्ये च सर्वभूतेषु चाप्ययम् ।
समो भवति निर्द्वन्द्वो ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३६
यदा स्तुतिं च निन्दां च समत्वेनैव पश्यति ।
काञ्चनं चायसं चैव सुखदुःखे तथैव च ॥ ३७

Das. a1 Dn1. n4 Ds Ds-4. s. 9 देहान्; Ds देही (for देहं). Bs (marg. as in text) निर्द्वन्द्वः (for निर्मुक्तो). —^a) K1 निर्मुक्तः (for निर्द्वन्द्वः). Das. a1 प्रथमं (for प्रथमं). Ds गताः; Ds ततः. S1 K1 2 निर्द्वन्द्वः शुभ-संगतः; Bs (marg. as in text) प्रथमं सर्वतो गतः; D1 T G1. 2 (both times). s. 6 M1. 5-7 निर्द्वन्द्वः शमसंयुतः.

31 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). —^a) Ks. 7 Bs Da4 Dn1 Ds1 D1 T1 Gs गाथा; G2 (first time) गाथा; G2 (second time) गाथा (for गाथाः). K1 D1 T1 G1. 2 (second time). s. 6 गीता; Ds [अ]गीतः; G2 (first time) गीता (for गीताः). K1 अत्रागाथाः पुरी गीतः (corrupt). —^b) Ds1 शृणु राजन्यजातिना. —^c) G2 (second time) धार्यन्ते. D1 T1 G2 (both times) s. 6 यद्; M1. 6. 7 यैर् (for चा). —^d) Das. a4 विशारदः (for रदैः).

32 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). —^a) Ks. 4 चात्मनि (for आत्मनि). K1 Ds. 9 सर्वत्र; Bs D1 चान्यत्र (for ना). G2 (both times) ज्योतिरात्मा निरन्यत्र. ✽ Ca: ज्योतिः, चिद्रूपं प्रकाशनम् । ✽ —^b) T1 G2 (both times). 6 यत्तदत्र; T1 G1 रमतेत्र (for रतं तत्र). K1 Ds. 9 संस्थितं (for चैव तत्). Ks Bs-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 5. 7. 8 सर्वजंतुषु तत्समं; Bo यदा चान्यत्र तत्समं. —^c) Ms स्वेनैव (for स्वयं च). Ks. 7 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds-5. 8. 8 शक्यते (Das 'से'); D1 T G1. 2 (both times). s. 6 शक्यं यद् (for शक्यं तद्). —^d) Ds स्वयमाहितः; G2 (first time). 6 ससमाहितः (for सुस). D1 सेजसा (for चेतसा).

33 With 33, cf. 12. App. I, (No. 4), lines 27-28; 12. 168. 42; Harivamśa I 30. 41. 33^a = (var.) 12. 21. 4^{ab}. For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). —^b) K1

परश्च; Ks. 4 पराश्च (for पराच्). —^a) G2 (second time) यश्च (for यश्च). —^b) Ds om. 33^d-35^a. —^c) K1 Ds. 9 हि सः; D1 T G1. 2 (both times) s. 6 M1. 5-7 तु सः (for तदा).

34 = (var.) 12. 168. 44; 12. App. I, (No. 4), lines 29-30; Harivamśa I. 30. 40. For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). Ds om. 34 (cf. v. l. 33). —^b) D1 T1 Ms. 7 पावकं; Cs (gloss: हिंसात्मकम्) पावकम् (as in text). —After 34^{ab}, Ks. 4 read 24^a-25^b.

35 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). Ds om. 35^a (cf. v. l. 33). G2 (both times) om. (hapl.) 35-38. M1. 6. 7 om. (hapl.) 35-36. —^a) Ks Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8 मनसा (for तपसा). —^b) Ks ईर्ष्याम्. K1 Bo. 8 Das Dn1 Ds1 Ds. 9 Ms मोहनी; Da4 मोहनी; Ds मोहिनी. —^c) Bo. 8 (marg. as in text) Das Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8 मोहं (for लोभं). —^d) Ks Bo. 6. 7. 8 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8 Ms तदा (for ततो). Bs (marg. as in text) तदा ब्रह्म समश्नुते. ✽ Cv: ब्रह्मत्वमश्नुते । ब्रह्मत्वं, सुखदुःखितत्वं । बृह-बृह बृह्माविति धातुः । ✽

36 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). G2 M1. 6. 7 om. 36 (cf. v. l. 35). —^a) Bo Dn1 Ds1 Ds T2 G1 Ms श्राव्ये; Dn1 श्रोतव्ये (hypermetric); D1 T1 Gs. 6 श्रान्ये (for श्रव्ये). Ks यदा श्रव्येत दृश्येत. —^b) Ks B1. 8 (marg. as in text) Ds. 7 T1 Gs. 6 चान्ययं; K1 Ds. 9 चाद्रिषन्; Dn1. n4 चाप्यहं (for यम्).

37 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). G2 om. 37 (cf. v. l. 35). S1 reads 37-38 on marg. —^b) Ks. 4 स (for [ए]व). —^c) K1 Ds. 4 चायसं. D1 पर्णं (for चैव). —^d)

शीतमुष्णं तथैवार्थमनर्थं प्रियमप्रियम् ।
जीवितं मरणं चैव ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३८
प्रसार्येह यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः ।
तथेन्द्रियाणि मनसा संयन्तव्यानि भिक्षुणा ॥ ३९
तमःपरिगतं वेदम यथा दीपेन दृश्यते ।
तथा बुद्धिप्रदीपेन शक्य आत्मा निरीक्षितुम् ॥ ४०
एतत्सर्वं प्रपश्यामि त्वयि बुद्धिमतां वर ।
यच्चान्यदपि वेत्तव्यं तत्त्वतो वेद तद्ब्रुवान् ॥ ४१

ब्रह्मर्षे विदितश्चासि विषयान्तमुपागतः ।
गुरोस्तव प्रसादेन तव चैवोपशिक्षया ॥ ४२
तस्यैव च प्रसादेन प्रादुर्भूतं महामुने ।
ज्ञानं दिव्यं ममापीदं तेनासि विदितो मम ॥ ४३
अधिकं तव विज्ञानमधिका च गतिस्तव ।
अधिकं च तवैश्वर्यं तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ ४४
बाल्याद्वा संशयाद्वापि भयाद्वाप्यविमोक्षजात् ।
उत्पन्ने चापि विज्ञाने नाधिगच्छति तां गतिम् ॥ ४५

C. 12. 12305
B. 12. 327(6). 45
K. 12. 334. 45

Ks Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 T2 G3 M1 सुखं दुःखं; B1 T1 G1. 6 M1. 5. 6 सुखदुःखं (for 'दुःखे').

38 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). G2 om. 38 (cf. v. l. 35). Ś1 reads 38 on marg. —^a) Ks Bo. 7. 8 (marg.). 9 Da4 शीतोष्णं च (for शीतमुष्णं). —^b) K1 Da4 अनर्थः (for 'र्थ').

39 39^{ab} = 12. 187. 6^{ab}; 239. 4^{ab}. With 39^{ab}, cf. 6. 24. 58^{ab}. For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). —^a) B8 तथा (for यथा). Ds. 7 [अ]स्मानि (for [अ]ङ्गानि). —^b) K1 संहरते; G2 (first time) संवितते; G2 (second time) संविशते (for संहरते). —^c) G3 अथ (for तथा). Ks G2 (second time) सर्वाणि (for मनसा). —^d) K7 Dn4 संयतव्यानि; Ds. 7 संजेत; G2 (second time) नियतं (for संयन्तं).

40 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). —^a) K1 तपः (for तमः). Da4 -पतिगतं (for -परि). —^b) B1 दृश्यते; Ds दीप्यते; G2 (first time). 8 पश्यते; G2 (second time) पश्यति (for दृश्यते). —^c) K2 तदा; Das. a4 अथ (for तथा). —^d) Ś1 K1. 2. 6 Dn1 Ds. 7 शक्यम् (for शक्य). K1 निरीक्षितं; Ds. 7 परीक्षितुं (for निरी).

41 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). —^a) K4. 6. 7 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 1-9 च; D4 lacuna; T G1. 2 (both times). 8. 6 M1. 5-7 हि (for प्र-). Dn4 पश्यति (for -पश्यामि). —^b) Ks B8 (marg. as in text) Da4 तव; G2 (both times) तथा (for त्वयि). K2 बुद्धिसर्ता; K7 D4. 9 धर्ममृता; Ds बुद्धिमृता (for 'मता'). Bo वरं; Da4 G2 (second time) वरः. —^c)

Da4 यथा (for यच्च). Ds. 7 चेतव्यं; T G1. 2 (both times). 8. 6 नोक्तं ते; M1. 5-7 बोद्धव्यं; Ca (gloss: वेदितव्यम्) वेत्तव्यं (as in text). —^a) K7 D4. 9 वेत्ति (for वेद). D7 तत्त्वतो वै तद्ब्रुवान्.

42 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). —^a) K7 Das. a4 ब्रह्मर्षि- (for 'र्षे'). K2 विनितश्च (for विदि). K2 चास्मि; K7 B8 (marg. as in text) चापि (for चासि). —^b) ♂ C1: विषयान्तम्, विषयवैमुख्यम् । ♂ —^c) Ś1 K1. 2 चैव (for तव). —^d) K1 देवोप- (for चैवोप-). K2 -चिक्षिया (sic) (for -शिक्षया). B7 तव चैवोपलक्षया. ♂ Ca: तव चैवोपशिक्षया इति शुक्लगौरवप्रकाशनाथम् । यद्वा, तवोपशिक्षार्थमिति विभक्त्यल्यल्येन चतुर्थ्यर्थे तृतीया । ♂

43 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). —^a) Ś1 K1. 2. 4 B8 (marg. as in text) transp. [ए]व and च. T2 प्रसादेन (for प्रसादेन). —^b) K2. 4 महामुनेः. —^c) D7 ज्ञानदीपं (for ज्ञानं दिव्यं). Ś1 K1. 2. 4 समादीप्तं; G2 (second time) त्वयि तदा (for ममापीदं). —^d) T2 मुने (for मम).

44 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). The portion from 44^a up to 12. 316. 1^b is lost in Ś1 on missing. fol. —^a) Ks तद्वि; B8 च तव; D7 T G1. 2 (both times). 8. 6 भवति (for तव वि-). —^c) G1 अधिका. K1 च तथा; Ks. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 4. 8. 9 तव च (by transp.). —^d) K7 B8 D4. 7. 9 T2 G1 M1. 5-7 त्वं च (M5 तु) तन्; T1 G2 (first time). 8. 6 तत्त्वं तन्; G2 (second time) किं तत्त्वं (for तच्च त्वं).

45 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. Ś1 V1 missing (cf. v. l. 44, 29). —^a) Ks. 7 Ds1 बालाद्

C. 12. 12306
B. 12. 327[a] 46
K. 12. 334. 46

व्यवसायेन शुद्धेन मद्विधैश्छिन्नसंशयः ।

विमुच्य हृदयग्रन्थीनासादयति तां गतिम् ॥ ४६

भवांश्चोत्पन्नविज्ञानः स्थिरबुद्धिरलोलुपः ।

व्यवसायादृते ब्रह्मन्नासादयति तत्परम् ॥ ४७

नास्ति ते सुखदुःखेषु विशेषो नास्ति लोलुपा ।

नौत्सुक्यं नृत्तगीतेषु न राग उपजायते ॥ ४८

न बन्धुषु निबन्धस्ते न भयेष्वस्ति ते भयम् ।

पश्यामि त्वां महाभाग तुल्यलोष्टाश्मकाश्चनम् ॥ ४९

अहं च त्वानुपश्यामि ये चाप्यन्ये मनीषिणः ।

आस्थितं परमं मार्गमक्षयं तमनामयम् ॥ ५०

यत्फलं ब्राह्मणस्येह मोक्षार्थश्च यदात्मकः ।

तस्मिन्वै वर्तसे विप्र किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

(for वास्याद्). G₂ (first time) corrupt; G₂ (second time) बालाङ्गद्वययाद्वापि. — D₄ G₂ (both times) om. 45^b. — ^b) K₁. 2. 7 D₅ भयाद्वापि विमोक्षजात्; B₈ (marg as in text) 'प्यविमोक्षनात्; D₅. 1 'प्यविमोक्षजात्; T₁ G₂ 6 मुह्यसे त्वं विमोक्षजात्; T₂ विमोहाद्वाविमोक्षजात्; G₁ विधाञ्चाप्यविमोक्षयन्. — ^c) K₆. 7 वा (for च). — ^d) K₂ गच्छन्ति; B₆. 7. 9 Da₁ D₅ D₂. 3. 5 M₅ गच्छसि; G₂ (second time) गच्छत (for 'ति). D₅ मतिं (for गतिम्). M₁. 5. 7 विज्ञानेनाधिगच्छसि.

46 For the repetition in G₂, cf. v. l. 30. S₁ V₁ missing (cf. v. l. 44, 29). — ^a) D₁. 9 बुद्धेन (for शुद्धेन). G₂ (second time) व्यवसायविशुद्धेन. — ^b) D₁ 9 बुद्धिमान्; D₁ G₂ (second time) स्वयि यश्च; T G₁. 3. 6 त्वद्विधश्च (for मद्विधैश्च). K₂ संशयाः; Br संशयं. G₂ (first time) स्वयि यद्यस्मत्संशयं. — ^c) K₂ ग्रन्थीर्; Da₁ D₅. 1 T G₁. 2 (first time). 3 ग्रन्थिम् (for ग्रन्थीन्). — ^d) K₇ D₄ 9 उत्पादयति; M₁. 5-7 आसादयति (for 'यति). K₁. 1. 4 गतिमासादयति तां.

47 For the repetition in G₂, cf. v. l. 30. S₁ V₁ missing (cf. v. l. 44, 29). — ^a) T₁ भावांश्च; G₂ (first time) भावाश्च (for भवांश्च). Da₁ G₁. 2 (second time) M₇ विज्ञान (for 'नः). — ^c) D₁ G₂ (both times) पृच्छन् (for ब्रह्मन्). G₂ व्यवसायेन तत्पृच्छन्. — ^d) B₆. 9 Da₁. 4 D₅ यत् (for तत्). Da₁ पदं (for परम्).

48 For the repetition in G₂, cf. v. l. 30. S₁ V₁ missing (cf. v. l. 44, 29). D₄. 9 read 48^a twice followed by 48². — ^b) Br. 9 Da₁. 4 D₁. 4 D₅ D₂-5. 7-9 M₁. 5-7 नास्ति (for नास्ति). K₁. 2. 4 बन्धुषु; K₇ G₂ (second time) लोलुपः; B₆. 7. 9 Da₁.

a₁ D₅ D₂. 5 7-9 T₁ G₂ (first time). 3. 6 M₁. 5-7 लोलुपः (for 'पा). — ^c) K₁ D₅. 4. 7 T₁ नौत्सुक्यं; M₇ नौत्सुक्य (for 'क्यं). K₄. 6. 7 Bo. 6-9 D₁. 4 D₅ D₂-5. 7-9 T₁ G₂. 6 नृत्त-; Da₁ वृत्त- (sic) (for नृत्त-). — ^d) D₅ न रागस्योपसेवने.

49 For the repetition in G₂, cf. v. l. 30. S₁ V₁ missing (cf. v. l. 44, 29). G₂ (both times) om. (hapl.) 49-50. — ^a) K₄ नि- (for न). M₁. 5 (inf. lin.) 6. 7 बंधेषु (for बन्धुषु). K₆ Bo. 6-9 Da₁. a₁ D₁. 4 D₅ D₂. 3. 8 [अ]नुबंधस्; M₁. 6. 7 नियद्धस् (for निबन्धस्). D₅ न बंधुश्च नबंधुस्ते. — ^b) K₇ D₄. 9 भयेपि (for भयेषु). — ^c) M₁. 6. 7 पश्यामि (for 'मि). K₁. 2 M₁. 5-7 त्वा; Bo मां (for त्वां). Da₁ महाभागस्. — ^d) G₁ कांचना. K₁. 2. 4 तुल्यनिंदारमसंतुति = (var.) 6. 36. 24^d.

50 For the repetition in G₂, cf. v. l. 30. S₁ V₁ missing (cf. v. l. 44, 29). G₂ om. 50 (cf. v. l. 49). D₅ om. 50^a-51^b. — ^a) Bo D₁. 4 D₅ D₂. 3. 8 त्वामनु-; B₆. 7. 9 Da₁ a₁ च त्वां न; D₇ G₂ च त्वनु; G₁ त्वमनु- (for च त्वानु-). M₁. 5-7 यास्यामि (for पश्यामि). — ^b) K₁. 2 चान्येपि; D₅ [स]प्यन्येन (for चाप्यन्ये). — ^c) K₁ आस्थितं; D₅ आश्रितं; D₁ T₁ G₂. 6 आस्थितः (for 'तं). D₄ भागम् (for मार्गम्). — ^d) M₅ अक्षयां. K₁. 2 अक्षयं चाप्यथाव्ययं.

51 For the repetition in G₂, cf. v. l. 30. S₁ V₁ missing (cf. v. l. 44, 29). D₅ om. 51^a (cf. v. l. 50). — ^a) K₂ ब्रह्मणस् (for ब्रा'). G₂ (first time) [ह]व (for [ह]ह). — ^b) Da₁ मोक्षार्थस्य; D₁ मोक्षार्थं च; G₂ (first time) मोक्षश्चापि; G₂ (second time) मोक्षो यश्च (for मोक्षार्थश्च). D₁ M₁. 7

३१४

भीष्म उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं कृतात्मा कृतनिश्चयः ।

आत्मनात्मानमास्थाय दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ॥ १

कृतकार्यः सुखी शान्तस्तूष्णीं प्रायादुदञ्चुखः ।

शैशिरं गिरिमुद्दिश्य सधर्मा मातरिश्चनः ॥ २

एतस्मिन्नेव काले तु देवर्षिर्नारदस्तदा ।

हिमवन्तमियाद्रुष्टुं सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३

तमप्सरोगणाकीर्णं गीतस्वननिनादितम् ।

किंनराणां समूहैश्च भृङ्गराजैस्तथैव च ॥ ४

मद्गुभिः खञ्जरीटैश्च विचित्रैर्जीवजीवकैः ।

चित्रवर्णैर्मयूरैश्च केकाशतविराजितैः ।

राजहंससमूहैश्च हृष्टैः परभृतैस्तथा ॥ ५

C. 12. 12317
B. 12. 314. 5
K. 12. 335. 6

यदात्मनः (for 'त्मकः'). — °) T₁ अस्मिन् (for तं).
G₂ (second time) वप्यसे (for वर्तसे). K₈ Bo. 6-9
Das. a₁ Dn₁. n₁ Ds D₂. s. 8 M₁. 5-7 ब्रह्मन् (for विप्र).
— °) M₁. 5-7 अनु- (for परि-).

Colophon. Śi V₁ D₆ missing: K₈. 5 B₁-5 Da₁. a₂
Dn₂. n₂ D₁ G₁ 5 M₁-4 absent. — *Sub-parvan*: K₁.
2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₁ Ds D₂-5. 7-9 T
G₁. 2 (both times). s. 8 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy.*
name: K₁. 2. 4. 6 Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₁ Ds D₂. s. 8
शुकोत्पत्तिः; K₇ D₅ जनकशुकसंवादः; D₄. 9 G₈ शुक-
जनकसंवादवाक्यं (G₈ om. वाक्यं); M₅. 6 जनकवचनं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): K₈ 51;
B₇ G₈ 149; B₈ 153; Dn₁ 153; Dn₄ Ds₂ 150;
Ds₁ Ds T₁ G₁ M₁. s. 7 147; T₂ 161; G₂ (first
time) 164; G₂ (second time) 168; G₈ 148;
M₅ 184. — *Śloka no.*: Da₁ Dn₁ 151; Dn₁ 52;
Da₁ 16; Ds 53.

314

☞ This adhy. is missing in Śi D₆ (cf. v. l. 12. 313. 44; 283. 15).

1 For the repetition in G₂, cf. v. l. 12. 313. 30. V₁ missing up to मुनिः (in 30^d) (cf. v. l. 12. 313. 29). Bo om. the ref. — °) ☞ Cs: कृतात्मा, जितेन्द्रियः । ☞ — °) K₈. 7 D₄. 9 आत्मन्यात्मानमाधा (K₈ 'स्था')य. ☞ Cs: आत्मानं परमेश्वरं, आत्मना स्वरूपेण, आस्थाय ध्यात्वा । ☞

2 For the repetition in G₂, cf. v. l. 1. V₁ missing (cf. v. l. 1). — °) B₈ सुखं (for सुखी). M₁. 5-7 हांसस् (for शान्तस्). — °) T₂ उदङ्मुखं. K₇ D₄. 9 आत्मन्याथ नृपं ततः. — After 2^{ab}, K₇ D₄. 9 ins.:

791* प्रययौ योगमास्थाय तुष्टो दिक्षमथोत्तराम् ।

— °) K₇ D₄. 9 शैशिरं (for शै'). ☞ Cn: शैशिरं गिरिं, हिमालयम् । ☞ — °) D₇ सधर्मान् (for 'र्मा'). K₇ मातरिश्चनः. G₂ (second time) सधर्मश्च संगिराः. ☞ Ca: मातरिश्चनो वायोः सधर्मा, नित्यमेकत्र नवसन् ॥ Cs: वायोस्तुल्यगतिः । ☞

3 V₁ missing (cf. v. l. 1); D₇ T₂ G₁ repeat, while T₁ G₂. s. 8 read, 3 after 12 315. 10. — °) K₁. 2 देवर्षिं (for 'र्षिर्'). K₁ 7 Bo. 6-9 s. 8 (marg. as in text) Dn₁. n₁ Ds D₂. 4. 7 (second time). s. 9 T₂ (both times) G₁ (first time) M₇ तथा; Ds ततः (for तदा). — °) K₁. 2 Da₁ Ds₁ (before corr. as in text) G₂. 8 अयाद्; K₇ D₄. 5 1 (first time) 9 T₂ G₁ (last two second time) अयाद्; D₇ (second time) T₁ G₈ अथो; T₂ G₁ (both first time) इव (for इयाद्).

4 V₁ missing (cf. v. l. 1). K₄ om. (hapl.) 4^{ab}. — °) K₁ तपःसरोगणाकीर्णं; Das. a₁ अप्सरोगणसंकीर्णं; M₅ गंधर्वैस्तु समाकीर्णं. — °) Dn₁ शान्तः; G₁ शीतः; Bom. ed. शान्त- (for गीत-). D₇ T G₁ s. 8 -स्वर; M₁ -स्थान-; M₆. 7 -स्थान- (sic) (for -स्वन-). B₈ (marg.) M₁. 5-7 विनादितं (for -निना-). — °) K₈ Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₁ Ds D₂. s. 8 सहस्रैश्च; G₈ निनादैश्च (for समूहैश्च). — D₄ om. (hapl.) 4^d-5^e. — °) D₇ राजहंसैश्च (for भृङ्गराजैश्च).

5 V₁ missing (cf. v. l. 1). D₄ om. 5^{ab} 5^{cd} (cf. v. l. 4). — °) K₈ सहस्रिः; K₇ Ds₁ D₈ (before corr. as in text). s. 9 मङ्गुभिः; D₄. 7 M₁. 6 7 बहुभिः (for मद्गुभिः). — °) Dn₁. 6 जीवनेः (for -जीवकैः). ☞ Cs: खञ्जरीटः खञ्जनु इति वैजयन्ती । ☞ — D₇ T G₁-s. 8 om. 5^d. — °) K₁ C₄ (gloss: चित्रवर्णैः) चित्रवर्णैश्च (for 'वर्णैश्च'). K₇ D₈ शुकैश्चैव (for मयूरैश्च).

C. 12. 12317
B. 12. 328(7). 7
K. 12. 335. 7

पक्षिराजो गरुत्मांश्च यं नित्यमधिगच्छति ।
चत्वारो लोकपालाश्च देवाः सर्षिगणास्तथा ।
यत्र नित्यं समायान्ति लोकस्य हितकाम्यया ॥ ६
विष्णुना यत्र पुत्रार्थे तपस्तप्तं महात्मना ।
यत्रैव च कुमारेण बाल्ये क्षिता दिवौकसः ॥ ७
शक्तिर्यस्ता क्षितितले त्रैलोक्यमवमन्य वै ।
यत्रोवाच जगत्स्कन्दः क्षिपन्वाक्यमिदं तदा ॥ ८
योऽन्योऽस्ति मत्तोऽभ्यधिको विप्रा यस्याधिकं प्रियाः ।

यो ब्रह्मण्यो द्वितीयोऽस्ति त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ९
सोऽभ्युद्धरत्विमां शक्तिमथ वा कम्पयत्विति ।
तच्छ्रुत्वा व्यथिता लोकाः क इमामुद्धरेदिति ॥ १०
अथ देवगणं सर्वं संभ्रान्तेन्द्रियमानसम् ।
अपश्यद्भगवान्विष्णुः क्षिप्तं सासुरराक्षसम् ।
किं न्वत्र सुकृतं कार्यं भवेदिति विचिन्तयन् ॥ ११
स नामृष्यत तं क्षेपमवैक्षत च पावकिम् ।
स प्रहस्य विशुद्धात्मा शक्तिं प्रज्वलितां तदा ।

— ^d) B₈ (marg. as in text) निनादितैः; M₁. 5-7
-विराविभिः (for 'जितैः'). K₇ D₉ कुरैश्च शिखंडिभिः.
— D₈₁ reads 5er twice. — ^e) D₈₁ (second time)
शुकैश्च राजराज्ञैश्च. — ^f) B₀ D₈ D₈₁. n₄ D₂. 8. 8
कृष्णैः; D₈: (first time) C₈ (gloss: वर्णतरासंस्पृष्टैः ।
इतरपक्षिभ्यो वैलक्षण्यं सूचितमिति बौद्धस्यम्) खेतैः (for
दृष्टैः). D₈. 7 परसिकैस् (for 'मृतैस्'). T₁ G₂. 8. 8
अपि (for तथा). D₈₁ (second time). s₂ अन्यैः पक्षि-
गणैरपि.

6 V₁ missing (cf. v. l. 1). G₂ om. 6^a-7^b.
— ^b) K₁. 2. 4. 7 D₄. 5. 9 अनु-; D₇ T G₁. 3. 6 अधि-
(for अधि-). B₀. 3 (marg.) D₈₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8 यं
नित्यमधिगच्छति. — ^d) B₈ (marg. as in text) स
देवर्षि- (for देवाः सर्षि-). — D₈₂ reads 6er twice.
— ^e) K₄. 6 B₀. 7. 8 (marg. as in text) D₈₂. s₄ D₈₁.
n₄ D₈₁. s₂ (second time) D₂. 8. 8 तत्र (for यत्र).
K₇ D₈₂ (first time) D₂. 9 महादेवो; D₈₂ (second
time) समायाति. — ^f) K₇ D₈₂ (first time) D₄ 9
गौर्या (D₄ 'या') रुद्रगणैस्तथा.

7 V₁ missing (cf. v. l. 1). G₂ om. 7^a (cf. v. l.
6). — ^a) K₈ B₈ पुत्रार्थं; D₈₄ पुत्रास्ते (for 'र्थ').
✽ C₈: पुत्रार्थे, साम्बार्थम् । ✽ — ^c) K₁. 6 B₀. 6. 7. 9
D₈₂. s₄ D₈₁. n₄ D₃ D₂. 8. 8 तत्र (for यत्र). K₁ 2. 7
D₄. 5. 9 transp. एव and च. — ^d) K₁. 2. 6 B₉ D₈₄
M₇ क्षिप्त्वा; D₈ दीप्ता (for क्षिता). K₇ D₄. 9 महौ-
जसा; D₈₄ दिवक्षसः (for दिवौकसः).

8 V₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₁ 2 D₇ G₂
शक्तिं; K₈ क्षितिर् (for शक्तिर्). K₇ D₄ 9 गिरितटे
(for क्षितितले). — ^b) T G₁. 2 M₁. 5-7 अवमन्य (for
'मन्य'). — ^c) B₀ D₈ D₈₁. n₄ D₈₂ D₂. 8. 8 G₁ तत्र;
G₂ यत्ने (for यत्र). K₁. 2. 4 सुरान्; B₀ गजत् (for
जगत्); G₂ स्कंध (for स्कन्दः). — ^d) K₇ D₄ 9

क्षिप्तं (for क्षिपन्). B₀. 6. 7 तथा (for तदा).

9 V₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₈. 7 D₄. 9
कोन्यो; G₂ यो नो; M₁. 6. 7 येन्यो (for योऽन्यो). G₂
तेन (for मत्तो). K₇ D₄. 9 ह्यधिको (for सभ्य^o). — ^b)
M₁. 7 विप्र (for विप्रा). K₁. 2 अधिक-; D₈₂ अधिकाः
(for 'कं'). D₈₁ प्रियः. — ^c) D₈₁ सो (for यो).
K₁. 2. 4 ब्रह्मण्ये; K₇ 'णो; D₈₄ ब्राह्मण्यो; M₁. 5-7
ब्रह्मण्या (for 'ण्यो).

10 V₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) D₈₄ [S]भ्युद्ध-
रत्विमां; D₇ [S]भ्युद्धरत्विमां (for 'रत्विमां'). — ^b) B₉
कल्पयति (for कम्पयतु). — Before 10^a, B₈. 9 ins.
भीष्म उवाच. — ^d) T₁ G₈. 6 कंपयेद् (for उद्धरेद्).
K₁. 2. 4 क इमामुद्धरिष्यति; G₂ कुमारपरिनिक्षिप्तौ.

11 V₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) D₄. 9 कथं है-
(D₈ अथ दे)वगणान्सर्वान्. — ^b) K₇ D₄. 9 मानसान्;
D₇ T₁ मानसः (for 'सम्'). — ^c) D₇ अपश्यन्. D₈₄
विष्णुं. — ^d) D₈. 7 सामर- (for सासुर-). K₂ क्षिप्त-
सासुरराक्षसं; K₇ D₄. 9 क्षिप्तान्सासुरराक्षसान्. — ^e) K₈
B₀. 6-8 D₈₂. s₄ D₈₁. n₄ D₈₂ D₂. 8. 5. 7. 8 त्वत्र; K₇
D₈₁ D₄. 9 तत्र (for न्वत्र). — ^f) K₁. 7 विचिन्तयन् (for
'तयन्').

12 V₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₁ मनामृष्यत
तं क्षेपम्; K₄ B₀. 6-9 D₈₂. s₄ D₈₁ D₂. 8. 5. 8 G₂
अ (K₄ G₂ स)नामृष्यत ततः क्षेप (D₈₁ सेय)म्; K₈ नामृ-
ष्यत ततः क्षेपम्; D₈₁ अनामृष्यत्ततः क्षेपम्; D₇ अना-
मृष्यत ततः क्षेपम्; T₂ अनामृष्यत तं क्षेपम्; G₂ समामृष्य
ततः क्षेपम्. — ^b) K₁. 2 अवैक्षित (for 'क्षत'). K₁. 4
D₈₄ D₈ (before corr.) पावकं (for 'किम्'). D₈. 7
मामवैक्षत पावकिं; G₂ अवैक्षत हरिस्तु किं. — ^c) K₁
सहस्रस्य; K₄. 6 B₀. 6-9 D₈₂ D₈₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5. 7. 8
T₂ संप्रगृह्य; D₈₄ संप्रविश्य; T₁ G₁. 8 संप्र (G₁ स प्र)-

कम्पयामास सव्येन पाणिना पुरुषोत्तमः ॥ १२
 शक्त्यां तु कम्पमानायां विष्णुना बलिना तदा ।
 मेदिनी कम्पिता सर्वा सशैलवनकानना ॥ १३
 शक्तेनापि समुद्धर्तुं कम्पिता सा न तूद्धता ।
 रक्षता स्कन्दराजस्य धर्षणां प्रभविविष्णुना ॥ १४
 तां कम्पयित्वा भगवान्प्रह्लादमिदमब्रवीत् ।
 पश्य वीर्यं कुमारस्य नैतदन्यः करिष्यति ॥ १५
 सोऽमृष्यमाणस्तद्वाक्यं समुद्धरणनिश्चितः ।
 जग्राह तां तस्य शक्तिं न चैनामप्यकम्पयत् ॥ १६

नादं महान्तं युक्त्वा स मूर्छितो गिरिमूर्धनि ।
 विह्वलः प्रापतद्धूमौ हिरण्यकशिपोः सुतः ॥ १७
 यत्रोत्तरां दिशं गत्वा शैलराजस्य पार्श्वतः ।
 तपोऽतप्यत दुर्धर्षस्तात नित्यं वृषध्वजः ॥ १८
 पावकेन परिक्षिप्तो दीप्यता तस्य चाश्रमः ।
 आदित्यबन्धनं नाम दुर्धर्षमकृतात्मभिः ॥ १९
 न तत्र शक्यते गन्तुं यक्षराक्षसदानवैः ।
 दशयोजनविस्तारमग्निज्वालासमावृतम् ॥ २०
 भगवान्पावकस्तत्र स्वयं तिष्ठति वीर्यवान् ।

C. 12. 1234
 B. 12. 326/71.23
 K. 12. 335. 23

सङ्घः; G₂ अप्रसङ्गः; G₈ संप्रसङ्गः (for स प्रसङ्गः). —^d)
 Da₁ D₄ शक्ति- (for शक्ति). K₁ प्रज्वालितः; K₆
 B₈ (marg.)⁹ Da₃.a₁ तां ज्वलितः; B₈ (orig) तां
 महर्षी (for प्रज्वालितः). K₁. 2. 4. 1 M₁. 5-7 तथा (for
 तदा). —^e) B₉ कम्पयामास (for कम्प).

13 V₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₂ शक्त्या;
 Da₄ शक्त्यां (for शक्त्यां). K₁. 4 B₉. 6-9 Da₃ Dn₁. n₄
 D₈ G₂. 8 M₁-7 कम्पमानायां. —^b) Dr तथा (for
 तदा). M₁ विष्णुना प्रभविविष्णुना.

14 V₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₈ D₈ D₈. 7
 शक्तेन; K₇ शक्तो न; Da₃.a₁ शक्तिना (for शक्तेन).
 —^b) K₁. 2. 4 न भूद्धता (sic); K₈. 1 B₉. 6-9 Da₃.a₁
 Dn₁. n₄ D₈ D₈. 8. 8 [अ]भुवत्तदा; D₈ नभूद्धता; D₉ न
 भूद्धता; T₁ G₂. 8. 6 अनुद्धता (for न तूद्धता). —^c)
 K₇ B₉ Dn₁. n₄ D₈. 4. 9 M₁. 5. 6 Cv (gloss: प्रतिज्ञा र-
 क्षिता) रक्षिता; D₈. 7 रक्षितां (for रक्षता). D₈ -राजस्य;
 D₈. 7 -देवस्य (for -राजस्य). —^d) K₁. 2. 4 विष्णुना;
 Da₃.a₁ D₈ T G₁-3. 6 Ga (gloss: तेजोवधरूपं) धर्षणं;
 Dn₁ D₈. 8. 9 धर्षणा; Dn₄ धर्मेणां; D₈. 7 हर्षेण (for
 धर्षणां). K₁. 2 प्रभविविष्णुनां. * Cv: कम्पनाद्धर्षिता,
 अनुद्धरणार्क्षिता चेति भावः । *

15 V₁ missing (cf. v. l. 1). —^b) K₁. 2. 4 D₈
 Dr T₁ G₁. 8. 6 प्रह्लादम्. M₁. 5-7 विष्णुः प्रह्लादमब्रवीत्.
 —^d) K₁. 2. 4 तरिष्यति (for करि').

16 V₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) D₈. 7 T₁
 G₂. 8. 6 तं चार्थं (for तद्वाक्यं). —^b) K₂ -निश्चिताः;
 B₈ (marg. a₂ in text) D₈: G₈ -निश्चयः (for -निश्चितः).
 G₂. 8 समूहं रणनिश्चितं (G₈ 'कः'). —^d) K₁. 2. 4
 चैताम् (for चैनाम्). K₇ D₁. 5. 7. 9 T G₁-3. 6 अश्व-

कम्पयत् (for अश्व'). Da₃ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8 न चैनां
 स व्यकम्पयत्.

17 V₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) B₈ (marg.)⁹
 T₂ कृत्वा स (B₈ तु); Da₄ मुक्तयः D₈ D₉ मुक्ता
 स; Dr T G₁-3. 6 मुक्त्वा तु (for मुक्त्वा स). —^b)
 B₉ om. गिरि. —^c) D₈ विह्वलः. K₇ G₈ प्रपतद्.

18 V₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₁. 4 B₉
 Da₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8 तत्र (for यत्र). G₈ दिशां
 (for दिशं). —^b) G₁. 8 पार्श्वतः (for 'तः'). —^c)
 K₁. 6 B₉ 6-9 Da₃.a₁ Dn₁. n₄ D₈. 2. 8 8. 8 G₂. 8
 दुर्धर्षं (for 'र्षस्'). —^d) K₁ तपो; K₂ ततो; Dn₁
 तं तु; T₁ G₂. 8 स्नातो (for तात). G₂ अस्नातो नित्य-
 वृद्धजं (sic).

19 V₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) B₉. 7. 8
 (orig.) Da₃ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8 T G₁-3. 6 परिक्षिप्तं;
 B₈ (marg.) समाक्षिप्तो (for परि'). —^b) K₁. 2. 4
 D₈ 7 दीप्यते; M₁. 6. 7 दीप्यमान् (for दीप्यता). B₈
 (orig.) वा समं; Dr चाश्रमं. K₇ B₉ Dn₁. n₄ D₈
 D₂-3. 8. 9 T G₁-3. 6 दीप्यता (T₁ G₈ दीप्यता; G₂. 8
 दिव्यका) यस्य चाश्रमं (K₇ D₄. 9 'मे; D₈. 2 'यं); B₈
 (marg.) दीप्यते यस्य चाश्रमे. —^c) K₁. 2. 4. 6 B₉. 6. 8
 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8 -पर्वतं; K₇ D₄. 5. 7. 9 -वर्धनं (for
 -बन्धनं). —^d) K₁. 2. 4 दुर्धं (K₂ 'र्वं) र्षमपराजितः (K₁
 'तं); Da₄ 'मकृतात्मनि.

20 V₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) G₁ -विस्तीर्णम्
 (for -विस्तारम्). —^d) G₂ -समावृतः (for 'वृतम्).

21 V₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₁. 7 D₄. 9
 पावकिम् (for 'कम्). —^c) G₈ om. (hapl.) 21¹-22^a.
 —^b) K₁. 2. 4 नित्यदा (for वीर्यवान्). —^c) K₄. 8

C. 12. 12334
B. 12. 328(7). 24
K. 12. 335. 24

सर्वविघ्नान्प्रशमयन्महादेवस्य धीमतः । २१

दिव्यं वर्षसहस्रं हि पादेनैकेन तिष्ठतः ।

देवान्संतापयन्स्तत्र महादेवो धृतव्रतः ॥ २२

ऐन्द्रीं तु दिशमास्थाय शैलराजस्य धीमतः ।

विविक्ते पर्वततटे पाराशर्यो महातपाः ।

वेदानध्यापयामास व्यासः शिष्यान्महातपाः ॥ २३

सुमन्तुं च महाभागं वैशंपायनमेव च ।

जैमिनिं च महाप्राज्ञं पैलं चापि तपस्विनम् ॥ २४

एभिः शिष्यैः परिवृतो व्यास आस्ते महातपाः ।

तत्राश्रमपदं पुण्यं ददर्श पितुरुत्तमम् ।

आरण्यो विशुद्धात्मा नभसीव दिवाकरः ॥ २५

अथ व्यासः परिक्षिप्तं ज्वलन्तमिव पावकम् ।

ददर्श सुतमायान्तं दिवाकरसमप्रभम् ॥ २६

असज्जमानं वृक्षेषु शैलेषु विषमेषु च ।

योगयुक्तं महात्मानं यथा बाणं गुणच्युतम् ॥ २७

सोऽभिगम्य पितुः पादावगृह्णादरणीसुतः ।

यथोपजोषं तैश्चापि समागच्छन्महामुनिः ॥ २८

ततो निवेदयामास पित्रे सर्वमशेषतः ।

शुको जनकराजेन संवादं प्रीतमानसः ॥ २९

एवमध्यापयन्शिष्यान्व्यासः पुत्रं च वीर्यवान् ।

Bo. 6-9 Da. 24 Dn. 1. 4 Ds Ds. 2. 5. 7. 8 T1 Gs सर्वान्
(for सर्व-). T1 Gs प्रमथयन् (for प्रशम-).

22 V1 missing (cf. v. l. 1). Gs om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). —^a) K1 Da. 9 T1 Gs दिव्य- (for दिव्यं). K1. 2 सहस्रं तु; K1 Da. 5. 9 सहस्राणि; B8 (marg.) सहस्रं स; Da. 4 'सं वै (for 'सं हि). —^b) T1 M1. 5-7 विष्टि (T1 'ष्टि): (for तिष्ठतः). Ds पादेन प्रति-
तिष्ठतः. — K1 transp. 22^{ad} and 23^{ef}. K2. 4 transp. 22^{ad} and 23^{ab}. —^c) Ks संतर्पयन्; B8 संतापयेत् (for 'यन्). K1 B1 Da. 9 देवान्संतापयामास. —^d) K1 Da. 9 T1 Gs दृढव्रतः; Bo Dn. 1. 4 Ds Ds. 2. 8 महा-; Gs धृतव्रतः (for धृतव्रतः).

23 V1 missing (cf. v. l. 1). K2. 4 transp. 22^{ad} and 23^{ab}. —^a) G1 ऐन्द्रिं तु; G2 ऐन्द्रिणां; Gs ऐन्द्रियं (for ऐन्द्रीं तु). —^b) K1 तत्र तु; Ds पार्श्वतः; M1. 5-7 मूर्धनि (for धीमतः). —^c) K1 विविके; Dn. 4 विविक्ते (for 'क्ते). Ds मटे (for 'तटे). B8 (marg.) विविके पर्वते तत्र. —^d) Ds महायशाः (for 'तपाः). K1 पराशर्यो महातपः; Ds1 पराशर्यमहानयाः. — K1 transp. 22^{ad} and 23^{ef}. K2 om. (hapl.) 23^{ef}. —^e) Da. 4 om. व्यासः. K1 Ds महातपः; K4 यशाः; K1 Ds Da. 9 'मनाः; D1 T G1-2. 6 'मुनिः; M1. 5-7 'मतिः (for 'तपाः).

24 V1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 सुमन्तुं; K2. 4 सुमन्तुश्च; K1 Ds Da. 1. 9 सुमन्तं (for सुमन्तुं). K1 महाभागः; K2. 4 'भागो (for 'भागं). —^b) K2 वैशंपायन. —^c) D1 T1 G2. 6 महात्मानं (for 'प्राज्ञं). K2. 4 जैमिनिश्च (K1 'मिति च) महाप्रज्ञः. —^d) T2

G1 M1. 5-7 चाति (for चापि). K2. 4 पैलश्चापि महा-
तपाः; D1 T1 G2. 2. 6 पैलं चामिततेजसं.

25 V1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K2. 6 Bo. 6-9 Da. 24 Dn. 1. 4 Ds Ds. 2. 8 यत्र; Gs यो हि (for एभिः). —^b) K1. 2. 4 आसीन् (for आस्ते). —^c) K1. 7 Ds. 9 तदाश्रमः; Bo. 6. 8. 9 Dn. 1. 4 Ds1 तमा-; Ds2 तस्या- (for तत्रा-). Bo. 8 (marg. as in text) Dn. 1. 4 Ds. 8 रम्यं; Ds रम्ये (for पुण्यं). —^d) Da. 8 आरण्ययो. —^e) M1. 7 दिवाकरं.

26 V1 missing (cf. v. l. 1). —^a) D1 अथ (for अथ). K1 Da. 9 [अ]तरि; K1 'री'क्षस्यं; M1. 6. 7 परि-
क्षितो (for 'क्षितं). —^b) K2. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) 9 Da. 24 Dn. 1. 4 Ds Ds. 2. 8 ददर्शो (for ददर्श). —^c) Da. 4 प्रभां (for प्रभम्).

27 V1 missing (cf. v. l. 1). —^a) T1 G1. 6. 6 M1. 6. 7 असज्जमानं; G2 असज्ज-; K1 2. 4 transp. वृक्षेषु and शैलेषु. Ds. 7 असज्जमानं सर्वत्र. K2. 7 Dn. 1. 4 Ds Da. 1. 9 G1-8 विषमेषु; B1 विशमेषु; Da. 24 विविधेषु. —^b) G2. 8 योगयुक्तं (for 'युक्तं). —^c) Da. 4 बाण- (for बाणं). K1 गुणं च्युतं; K2 T2 G1 M1 गुणाच्युतं; K1 D1 T1 Gs. 6 M1-7 गुणाच्युतं.

28 V1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ds गुरोः (for पितुः). —^b) K2. 7 Ds1 अवगृह्णाद्. K1. 2. 4 जग्राहाद्यारणीसुतः. —^c) K1 Da. 9 यथोपयोगं; B8 'युज्यं; Ca (gloss: यथासुखं) 'जोषं (as in text). K1. 2. 4 च ततः; D1 T G1-2. 6 तं चापि (for तैश्चापि). —^d) K1. 2. 4. 7 Da. 5 9 महामतिः (for 'मुनिः).

29 V1 missing (cf. v. l. 1). Gs Ms om. (hapl.) 29-30. —^b) K1. 2. 4 पितुः; Ds पित्रे. —^c) Da

उवाच हिमवत्पृष्ठे पाराशर्यो महामुनिः ॥ ३०
ततः कदाचिच्छिष्यास्तं परिवार्यावतस्थिरे ।
वेदाध्ययनसंपन्नाः शान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ३१
वेदेषु निष्ठां संप्राप्य साङ्गेष्वतितपस्विनः ।
अथोचुस्ते तदा व्यासं शिष्याः प्राञ्जलयो गुरुम् ॥ ३२
महता श्रेयसा युक्ता यशसा च स वर्धिताः ।
एकं सिदानीमिच्छामो गुरुणानुग्रहं कृतम् ॥ ३३
इति तेषां वचः श्रुत्वा ब्रह्मर्षिस्तानुवाच ह ।
उच्यतामिति तद्वत्सा यद्वः कार्यं प्रियं मया ॥ ३४
एतद्वाक्यं गुरोः श्रुत्वा शिष्यास्ते हृष्टमानसाः ।

पुनः प्राञ्जलयो भूत्वा प्रणम्य शिरसा गुरुम् ॥ ३५
ऊचुस्ते सहिता राजन्निदं वचनमुत्तमम् ।
यदि प्रीत उपाध्यायो धन्याः सो मुनिसत्तम ॥ ३६
काङ्क्षामस्तु वयं सर्वे वरं दत्तं महर्षिणा ।
षष्ठः शिष्यो न ते ख्यातिं गच्छेदत्र प्रसीद नः ॥ ३७
चत्वारस्ते वयं शिष्या गुरुपुत्रश्च पञ्चमः ।
इह वेदाः प्रतिष्ठेरन्नेष नः काङ्क्षितो वरः ॥ ३८
शिष्याणां वचनं श्रुत्वा व्यासो वेदार्थतत्त्ववित् ।
पराशरात्मजो धीमान्परलोकार्थचिन्तकः ।
उवाच शिष्यान्धर्मात्मा धर्म्यं नैःश्रेयसं वचः ॥ ३९

C. 12. 1254
B. 12. 3:371. 43
K. 12. 335. 43

-राजसं; G₂ -राजेंद्र (for -राजेन).

30 V₁ missing (cf. v. l. 1). G₈ M₈ om. 30 (cf. v. l. 29). —^a) K₂. 4 एवमद्यापि शिष्यास्तं. — K₁. 2. 4 om. (hapl.) 30^b-31^a. —^d) D₄ महातपाः (for 'मुनिः').

31 K₁. 2. 4 om. 31^a (cf. v. l. 30). —^b) K₁. 2. 4 पर्यवार्यं (for परि'). D₄. 1. 9 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 [उ]प- (for [अ]व-).

32 ^a) D₈ निश्चयं (for निष्ठां सं-). —^b) K₁ Bo. 6-8 Dn₁. n₂ D₈ D₂-5. 1-9 T G₁-8. 6 अपि (for क्षति-). T₁ G₁ तपस्विनां. —^c) K₂ D₄ अथोच्युस्. D₈ तं (for ते). K₂ D₁ तथा (for तद्वा). —^d) Bo गुरुः (for गुरुम्).

33 Before 33, K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 D₈. a₁ Dn₁. n₂ D₈ D₂-5. 1-9 ins. शिष्या ऊचुः. —^a) K₁. 2. 4 V₁ भवता (for महता). K₆ V₁ Bo-9 D₈. a₁ Dn₁. n₂ D₈ D₂-4. 8 तेजसा; B₈ (marg.) तपसा; M₁ श्रेयसो (for 'सा'). —^b) K₆ च स्त्र-; K₁ D₄. 9 चाशु; B₈ स्त्र च (by transp.); Dn₁ चापि; D₈ तव. D₁ T G₁-8. 6 यशसा च समन्विताः. — 33^d is partly damaged in V₁. —^c) D₄. 9 एवं (for एकं). K₂. 4 पृच्छामो (for इ').

34 Before 34, D₈ ins. श्रीम उवाच. —^a) K₁. 2. 4 transp. तेषां and श्रुत्वा. —^b) M₁. 5-7 महर्षिस् (for ब्रह्मर्षिस्). —^c) K₆ Bo यद् (for तद्). G₂ व्यासो (for वरसा). K₂ उद्भूतामिति तद्वत्सा (sic). —^d) M₁. 7 यच्च (for यद्). D₁ T G₁-8. 6 कृतं (for

प्रियं). B₈ मम (for मया).

35 ^a) K₁. 2. 4 इति (for एतद्). —^b) D₄ मानसः. —^c) B₈ (marg.) सर्वे (for भूत्वा).

36 ^a) K₁ D₄ 9 सहसा (for सहिता). — Before 36^d, B₈. 9 ins. शिष्या ऊचुः. V₁ partly damaged in 36^d. D₈. a₁ om. (hapl.) 36^d. —^c) G₁ इति (for यदि). K₂ प्रीता (for प्रीत). G₂ उपाध्यायो (for 'ध्यायो'). K₁ यदि प्रीतितपाध्यायो. —^d) K₆ B₈. 1 D₈ M₁. 7 स्त्र; D₁ ते (for सो). K₁ D₈ सत्तमा; D₄ सत्तमः. — After 36, D₈ reads 38^d for the first time, repeating it in its proper place.

37 ^a) V₁ कांक्षामहे वरं दत्तं; M₁. 6. 7 कांक्षायम- (M₈ 'मय'स्तु सर्वेषां. —^b) K₁ वर- (for वरं). D₈ Dn₁. n₂ D₂. 8. 8 दातुं (for दत्तं). D₄ महर्षिणः. V₁ वयं सर्वे महर्षिणा. —^c) D₁ गतः; G₈ न मे (for न ते). —^d) V₁ B₈ (marg. as in text) इति (for अत्र). K₁ D₄. 9 प्रसीदत (D₂ 'तः') (for 'द नः').

38 ^b) K₁. 2 B₈. 9 D₈ D₂ तु (for च). G₂ पंचमं. — D₈ reads 38^d for the first time after 36. —^c) D₈ प्रतिष्ठेत्. —^d) K₁. 2 इति (for एष). K₆ वः (for नः).

39 K₁ D₈ om. 39^ab^cd. —^b) K₆ सर्व-; B₈ D₈. a₁ स वै (for व्यासो). K₂. 4. 7 D₄. 9 व्यासो वचन-मब्रवीत्; D₁ T G₁-8. 6 M₁. 5-7 महर्षिप्र (G₁ 'र्षिः प्र-') वरस्तदा. — 39^d is partly damaged in V₁. —^c) D₄. 9 शुको ममात्मनो धीमान्; M₁ पराशरात्मनो धी- —^d) K₂ परलोकाक्ष- (for 'कार्य-'), D₄ चितकाः.

C. 12. 1254
B. 12. 228(7). 43
K. 12. 355. 42

ब्राह्मणाय सदा देयं ब्रह्म शुश्रूषवे भवेत् ।
ब्रह्मलोके निवासं यो ध्रुवं समभिकाङ्क्षति ॥ ४०
भवन्तो बहुलाः सन्तु वेदो विस्तार्यतामयम् ।
नाशिष्ये संग्रदातव्यो नाग्रते नाकृतात्मनि ॥ ४१
एते शिष्यगुणाः सर्वे विज्ञातव्या यथार्थतः ।
नापरीक्षितचारित्र्ये विद्या देया कथंचन ॥ ४२
यथा हि कनकं शुद्धं तापच्छेदनिघर्षणैः ।
परीक्षेत तथा शिष्यानीक्षेत्कुलगुणादिभिः ॥ ४३

न नियोज्याश्च वः शिष्या अनियोगे महाभये ।
यथामति यथापाठं तथा विद्या फलिष्यति ॥ ४४
सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥ ४५
वेदस्याध्ययनं हीदं तच्च कार्यं महत्स्मृतम् ।
स्तुत्यर्थमिह देवानां वेदाः सृष्टाः स्वयंभुवा ॥ ४६
यो निर्वदेत् संमोहाद्ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
सोऽपध्यानाद्ब्राह्मणस्य पराभूयादसंशयम् ॥ ४७

—^a) Ds शिष्याऽनुवाच धर्मान्मा. —^c) Ks Dr धर्मैः;
K1 Da4 धर्मैः; G2 धर्म्यान् (for धर्म्यैः) K1 Da. 1
T1 G1-2. 6 निघर्षणैः; B8 Ds निघर्षैः; B1 Da1 Ds
Ds. 5 M1 नैष्ये (for नैःष्ये).

40 ^a) K1 ब्राह्मणाय; Ks Be. 9 ब्राह्मणार्थे. —^b)
G2 ब्राह्म (for ब्रह्म). Ks सुश्रूषवे; Da4 शुश्रूषवे;
G1 शुश्रूषणे. Ks V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 तथा;
K1 Da. 9 च तद्; Da8. 24 सदा (for भवेत्). —^c)
K2. 4 परलोकः; V1 B8 ब्रह्मलोक- (for 'लोके'). G1
निवासाय (for 'सं यो'). T Gs ब्रह्मलोकनिवासाय; G2. 8
'लौकिकवासोर्थ'. —^d) B1 समति- (for 'भि-'). V1 Bo
Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8 T G1. 6 M1. 5-1 काक्षते (for
'काङ्क्षति'). Ks ध्रुवं मम हि कांक्षितः.

41 ^a) G2 भवते (for भवन्तो). T2 बहुलाः; G1
'धाः (for 'लाः). —^b) K2 विदो (for वेदो). K1
Da. 9 T G2. 8. 6 M1. 5-1 विस्तार्यताम्य (for विस्तार्य). G1
वेदो वीर्यवतामयं. —^c) K1 Da. 5. 7. 6 नाशिष्याय; T1
'ष्यः सं; M1. 6. 7 नि (Me न) शिष्ये (M1 'ष्यो) सं-
(for नाशिष्ये सं). Ks B8. 9 Da4 Da. 7 M1. 5-1
'दातव्यं; G1 'दातव्ये (for 'व्यो). —^d) K2 Da1
नावृते (for नाग्रते).

42 ^a) V1 damaged. T1 G2. 6 शिष्यगुणाः (for
'गुणाः). —^b) K1 शिष्यातस्या; K2 विद्यातस्या;
Da4 विज्ञातस्या. Bo कृतार्थतः; B8 (marg. as in text)
प्रयत्नतः (for यथार्थतः). —^c) K2 G1 नापरे (G1 'रि-
क्षित-; Da2 नापरीक्षित- (for 'क्षित-). —^d) T2 देयं
(for देया). Da4 कथं च नः.

43 With 43, cf. Garuḍa P. 112. 3; Cāṇakya-
Rājanīti, 5. 2. —^a) Ks om. हि. Da1 कथनं; Ds
कनकं; Dr कमलं (for कनकं). Ds यथा न हिनिर्क
कृतं (sio); G1 यथा हि कनका शुद्धा. —^b) K1. 2. 4

तापच्छेदन-; Ds. 1 'च्छेदादि-; T2 'भेदनि-; M1 ताव-
च्छेदनि- (for ताप'). Ks Bo. 6-9 Da8. 24 Dn1. n4
D2. 8 M1. 7. 6 -कर्षणे (for -वर्षणैः). —^c) K1. 2 परे-
क्ष्यते; K4 T G1 परीक्ष्यते; V1 G2. 8. 6 परीक्षते; Ds
परीक्षते (for परिक्षेत). —^d) K1 Da. 9 कुलशीलसम-
न्वितान्; Ds. 1 निरीक्षेत गुणादिभिः.

44 ^a) Dr वै (for वः). G1 शिष्यस् (for शिष्या).
—^b) K1 अतियोगे; T2 G1 M1. 5-1 न (T2 अ-; G1
स्व) नियोज्ये (for अनियोगे). —^c) K1 यथापठ्यं; K2
B8 'पाठ्यं; K1 Da. 9 'वाच्यं; V1 Ds 'वाचं; Dr T
G1-2. 6 'तत्त्वं; M1. 5-1 'तत्त्वं (for 'पाठं). —^d) K2
हलिष्यति; G1 चलि (for फलि).

45 M1. 5-1 om. 45. K2 reads 45^a twice. —^a)
Ds. 1 T2 G1. 8 तरति (for 'तु). Da1 दुर्गाणि. K2
(second time) महर्षिबुद्धिना कार्या; G2 सर्वज्ञस्तर
दुर्गाणि. —^b) K2 सर्वे; V1 laouna; T1 G2. 8. 6
ततो (for सर्वो). G1 पश्यति. Dr ततो विद्या फलि-
ष्यति. —^c) K2 B8 (marg.) वेदान् (for वर्णान्).
—^d) Dr T G1-2. 6 कृत्वा ब्रह्म यथाहं (G2 'ग) तः.

46 ^a) K2 Da4 Ds हीनं; V1 Bo चैव; G2
भिदन् (for हीदं). B8 (marg. as in text) वेदस्या-
ध्यापनं चैव. —^b) K1. 2. 4 तात; Bo तत्र; Dr T
G1-2. 6 M1. 5-1 देव- (for तच्च). Ks B8 कृतं; Da1
स्थितं (for स्मृतम्). K1 Da. 9 तत्त्वार्थसहितं स्मृतं.
—^c) G1 स्मृत्यर्थम् (for स्तु). K1. 2. 4 Dr T G1-2. 6
M1. 5-1 इति (for इह). K1. 2. 4 G2 वेदानां (for
देवानां). —^d) Da1 सृष्टाः; Gs सृष्टाः; M1. 5-1
इष्टाः (for सृष्टाः).

47 K1 om. 47^a. —^a) K1. 2. 4 निर्वेदेत्; Ks
Da. 9 वै निदति (Ks 'देत्); -Dn2 निर्वेदे तु; Ds. 1
Gs निर्वेदति; T1 Gs निदते तु; G2 निर्वेदं न; M1.

यश्चाधर्मेण विभूयाद्यश्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ ४८

एतद्वः सर्वमाख्यातं स्वाध्यायस्य विधिं प्रति ।
उपकुर्याच्च शिष्याणामेतच्च हृदि वो भवेत् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

३१५

भीष्म उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यं व्यासशिष्या महौजसः ।
अन्योन्यं हृष्टमनसः परिषस्वजिरे तदा ॥ १
उक्ताः स्मो यद्भगवता तदात्वायतिसंहितम् ।

तन्नो मनसि संरुढं करिष्यामस्तथा च तत् ॥ २
अन्योन्यं च सभाज्यैवं सुप्रीतमनसः पुनः ।
विज्ञापयन्ति स्म गुरुं पुनर्वाक्यविशारदाः ॥ ३
शैलदस्मान्महीं गन्तुं काङ्क्षितं नो महाघुने ।

C. 12. 12368
B. 12. 329[a]. 4
K. 12. 336. 4

५-१ विनिर्देत (for निर्वदेत). — ^a) K1. 2. 4 सोपाध्या-
नाद्; V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 5. 7. 8
सोभिः; T G1-2. 6 सोवध्या (G2 'ज्ञा')नाद् (for सोऽप).
K2 ब्रह्मणस्य. — ^d) K1. 2 V1 B3 (marg. as in text)
परिभूयाद् (for परा').

48 ^a) K6 G2 धर्मेण (for [अ]ध°). — ^b) K6
धर्मेण; B3 [अ]न्यायेन (for [अ]धर्मेण). — ^c) T2
अन्यतरं. K1 ज्येति; K2. 4 [s]ज्येति; V1 B3 (marg.
as in text). 7 Ds [s]ज्येति; D7 G2 प्रीतिः; C7
(gloss: मृतो भवति) प्रैति (as in text). — ^d) K4
विद्वेषां; D2. 2. 5. 7. 8 च (for वा). K6 V1 Bo. 7. 8 (marg.
as in text). 9 Das. 24 T1 G2. 6 M1. 5-7 वा निः; T2
G1 वाजुः; G8 वा न (for वाधि). V1 Bo 1-2 Das.
24 -यच्छति (for गच्छति).

49 ^a) D9 उपकुर्यां; G8 कार्याच् (for 'कुर्याच्').
— ^d) G2 वै (for वो). D7 बोधयेत् (for वो भवेत्).
D6 एतस्त्वं हितं भवेत्.

Colophon. Ś1 Ds missing; K2. 5 B1-3 D21. 22
Dn2. 23 D1 G1. 5 M1-4 absent. — Sub-parvan: K1. 2.
4. 5. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Das. 24 Dn1 Ds D2-5. 7-9 T G1-2. 6
M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 5 V1
Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 3 शुक्रोत्पत्तिः; K1
D4. 9 व्यासाश्रमप्राप्तिः; D6 शुक्रोत्पत्तौ व्यासाश्रमप्राप्तिः;
M1. 5-7 स्वाध्यायक्रमः. — Adhy. no. (figures, words
or both): K6 52; B7 140; B3 254; Dn1 153;
Dn4 Ds 151; D7 G8 150; D8 G1 M1. 6. 7 148;

T1 G8 149; T2 162; G2 165; M5 184. — Śloka
no.: D2 Dn4 52; Dn1 53.

315

☞ This adhy. is missing in Ś1 Ds (cf. v. l. 12.
313. 44; 283. 15).

1 ^b) K1 महौजसः. — Ds om. (hapl.) 1^a-2^d.
D7 reads 1st twice. — ^c) Dn4 अन्योन्य (for 'न्य').
— G2 om. 1^a-3^d. — ^d) D2. 9 M7 परिषस्व (M7 'स्व')-
जिरे तदा.

2 Ds G2 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) T2 G1 उक्ता
(for उक्ताः). K1. 6 स्मो; K1 Das D4. 9 स्म (for
स्मो). Das [अ]द्य (for यद्). — ^b) K1 -संहतं;
D2. 2 -संहतिः; D7 -संहति (for -संहितम्). K2 T1
तदाद्वास (T1 'त्वाया')तिसंहितं. ☞ Cn: तदात्वे तत्काले,
आयतौ उत्तरकाले च, संहितं, सम्यग्वितम् । ☞ — ^c) Das.
24 तन्मे (for तन्नो). K4 संगृहं; D2. 2 Ds संगृहं (for
संरुढं). — ^d) M6 तयो (for तया). T2 हि तत्;
M1. 5-7 वयं (for च तत्).

3 G2 om. 3rd (cf. v. l. 1). — ^a) T1 अन्योन्यश्च.
K1. 2 सभाज्यैवं; B3 सभाज्यैवं (sic); D6 T G1. 6
M1. 6. 7 समाभाष्य (M6 'व्यश्च') (for सभाज्यैवं). V1
Bo. 7. 8 Dn1. 24 Ds D2. 2. 3 अन्योन्यं संविभाष्यैवं; D7
'न्यं' चैवमाभाष्य; G8 'न्यं' स्वयमाभाष्य. — ^b) K1. 2. 4
ततः (for पुनः). D7 T G1. 2. 6 M1. 6. 7 एवं सुप्रीत-
मानसाः (D7 'सः'). — ^c) D7 T G1. 2. 6 M1. 6. 7 पुनः

12. 12960
3 12. 329[e] 4
12. 326. 4

वेदाननेकधा कर्तुं यदि ते रुचितं विभो ॥ ४

शिष्याणां वचनं श्रुत्वा पराशरसुनः प्रभुः ।

प्रत्युवाच ततो वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ॥ ५

क्षितिं वा देवलोकं वा गम्यतां यदि रोचते ।

अप्रमादश्च वः कार्यो ब्रह्म हि प्रचुरच्छलम् ॥ ६

तेऽनुज्ञातास्ततः सर्वे गुरुणा सत्यवादिना ।

जग्मुः प्रदक्षिणं कृत्वा व्यासं मूर्ध्नाभिवाद्य च ॥ ७

अवतीर्य महीं तेऽथ चातुर्होत्रमकल्पयन् ।

संयाजयन्तो विप्रांश्च राजन्यांश्च विशस्तथा ॥ ८

पूज्यमाना द्विजैर्नित्यं मोदमाना गृहे रताः ।

याजनाध्यापनरताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः ॥ ९

अवतीर्णेषु शिष्येषु व्यासः पुत्रसहायवान् ।

तूष्णीं ध्यानपरो धीमानेकान्ते सद्गुपाविशत् ॥ १०

तं ददर्शाश्रमपदे नारदः सुमहातपाः ।

अथैतमब्रवीत्काले मधुराक्षरया गिरा ॥ ११

भो भो महर्षे वासिष्ठ ब्रह्मघोषो न वर्तते ।

एको ध्यानपरस्तूष्णीं किमास्से चिन्तयन्निव ॥ १२

ब्रह्मघोषैर्विरहितः पर्वतोऽयं न शोभते ।

रजसा तमसा चैव सोमः सोपप्लवो यथा ॥ १३

न आजते यथापूर्वं निषादानामिवालयः ।

विज्ञापयन्ति स्म. — ^a) D₁ T G₁-s. 6 M₁. 6. 7 गुरुं (for पुनरु). Bo -विशारदः.

4 ^b) K₆ महाद्युते (for 'मुने). — ^c) K₂ अनेकदा; B₈ अनेकधा; G₁ अनेकथा (for 'कथा). T₁ G₆ चोदते नो कथं कर्तुं; G₂ चोदनेन कथं कर्तुं. — ^d) K₁. 2. 4. 7 D₁. 5. 9 रोचते (for रुचितं). K₆ V₁ Bo. 6. 7 8 (marg.). 9 Das. 22 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8 प्रभो; B₈ (orig.) हि भो (for विभो).

5 ^a) D₈ शिष्यानां. — ^b) K₆ D₄ पराशरः; D₁ पराशर- (for परा). — ^c) B₈ D₄₄ -सहितं (for -सहितं). K₁ D₄ विभुः; D₄₈ om. (hapl.); D₈ प्रभुः; D₉ विदुः (for हितम्).

6 ^a) T₁ G₁-8 6 M₁. 5-7 क्षितिर्वा देवलोको (M₁. 6. 7 'के) वा. — ^b) K₁. 2 गच्छध्वं (for गम्यतां). K₁. 2. 7 D₄. 5. 7. 9 यत्र (for यदि). — ^c) K₆ B₈ D₄₈. 22 तु वः; D₈ च वै; D₉ हि यः; T₂ हि वः (for च वः). — ^d) V₁ damaged. T₂ ब्रह्मा हि; M₁. 6. 7 ब्रह्मभिः (for ब्रह्म हि). D₈ G₈ (gloss: अनवस्थितचित्तेषु चलमस्थिरं, फलपर्यन्तं न स्यादित्यर्थः) प्रचलच्छलं; T₁ G₂. 8 प्रचुरं जलं (for 'रच्छलम्).

7 ^a) K₆ तेनुज्ञात्वा; T₂ तेन ज्ञात्वा. — ^b) G₂ गुणिनं (for गुरुणा). K₁. 2 ब्रह्म- (for सत्य-). D₄₄ -वादिनाः; G₂ -वादिनं. — ^c) D₄₄ प्रदक्षिणां.

8 ^a) K₁. 2. 4. 7 D₄ तु; D₄₁ च (for स्य). — ^b) K₁ D₈ अकल्पयत्. ☞ Cn: चातुर्होत्रमकल्पयन्, चातुर्होत्र-संज्ञका मन्त्राः, चित्तिः श्रुक् चित्तमाज्यमित्यादयो, अध्यात्मा-धियश्चोर्भेददर्शनार्थाः, तत्पूर्वकं प्रवृत्तं कर्म, चातुर्होत्रमभि-होत्रादिकं सोमान्तं अकल्पयन्, प्रवर्तितवन्तः ॥ G₈: एकं

सन्तं वेदं चतुर्धा त्रिमज्ज्य चतुर्वेदसाध्यं कृतवन्तः । ☞ — ^a) K₁. 2 D₈ संयोजयन्तो; K₁ D₄. 9 संयाजयन्ति (K₁ 'यति) (for 'यन्तो). K₆ विप्राश्. — ^d) K₆ om. (hapl.); D₄ राजन्याश्च. K₆ विशां; K₁ D₈ विज्ञास् (for विशस्).

9 ^b) D₄. 9 मोदमाना (for मोद). — ^d) V₁ damaged. B₈ (marg. as in text) M₁. 5-7 पूजिताः (for -विश्रुताः).

10 ^a) K₁. 2 विप्रेषु (for शिष्येषु). — ^b) D₄₄ व्यास- (for व्यासः). — ^c) K₁ भीमो (for धीमान्). — ^d) K₁ ऐकांते. — After 10, D₁ T₂ G₁ Kumbh. ed. repeat and T₁ G₂. 8 6 read 12. 314. 3.

11 ^b) K₁. 2. 4 -यज्ञाः (for -तपाः). — ^c) T₂ अथैकम् (for 'नम्).

12 Before 12, B₈ D₁ T₁ ins. नारद उवाच. — ^a) Bo. 7 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8 ब्रह्मर्षि- (for महर्षे). K₆. 7 B₈. 8. 9 D₄₄ D₈₁ D₄ वासिष्ठः; G₁ वसिष्ठ. — ^b) K₁ ब्रह्मघोषे. T₂ G₁-3. 6 नि- (for न). T₁ ब्रह्मघोष-निवर्तिते. — ^d) T₁ G₁-8 M₁. 6. 7 किमासे (sic); T₂ किमास्ते (for किमास्ते). G₂. 8 च यतन् (for चिन्तयन्).

13 ^a) D₁ G₂. 8 जरया (for रजसा). D₄₄ राजसा तमसा चैव. — ^d) K₁ B₈ (marg.). 8 D₁ सोमप्लवो; Ca. n (gloss [both]: राहुग्रस्तः) सोप' (as in text). K₁ सोमः सोपस्तुवद्यथा.

14 ^a) K₁. 2. 4 न शोभते; K₁ D₄. 5. 9 न आजति; D₁ G₈ न आजते; M₁. 6. 7 lacuna. K₁ om. from थापूर्वं up to अ हि (in 15^a). D₈₁ निशापूर्वं (for यथा-

देवर्षिगणजुष्टोऽपि वेदध्वनिनिराकृतः ॥ १४
 ऋषयश्च हि देवाश्च गन्धर्वाश्च महौजसः ।
 विमुक्ता ब्रह्मघोषेण न आजन्ते यथा पुरा ॥ १५
 नारदस्य वचः श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
 महर्षे यच्चया प्रोक्तं वेदवादविचक्षण ॥ १६
 एतन्मनोनुकूलं मे भवानर्हति भाषितुम् ।
 सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वत्र च कुतूहली ॥ १७
 त्रिषु लोकेषु यद्वृत्तं सर्वं तव मते स्थितम् ।
 तदाज्ञापय विप्रं ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १८
 मन्मया समनुष्ठेयं ब्रह्मर्षे तदुदाहर ।

विद्युक्तस्येह शिष्यैर्मे नातिहृष्टमिदं मनः ॥ १९
 नारद उवाच ।
 अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
 मलं पृथिव्या वाहीकाः स्त्रीणां कौतूहलं मलम् ॥ २०
 अधीयतां भवान्वेदान्सार्धं पुत्रेण धीमता ।
 विधुन्वन्नब्रह्मघोषेण रक्षोभयकृतं तमः ॥ २१
 भीष्म उवाच ।
 नारदस्य वचः श्रुत्वा व्यासः परमधर्मवित् ।
 तथेत्पुत्राच संहृष्टो वेदाभ्यासे दृढव्रतः ॥ २२
 शुकेन सह पुत्रेण वेदाभ्यासमथाकरोत् ।

C. 12. 17397
 B. 12. 329(8). 23
 K. 12. 326. 46

पूर्व). — ^b) Das. a4 Dr T G1-3. 6 Mr आलयं. — ^c) V1 Ds -युक्तो; Dr -जुष्टा (for -जुष्टो). K2 हि; Ds [s]y (for सपि). — ^d) Ks V1 B3 (marg.). 9 Das. a4 D4. 1 T G1. 6 M1. 5-7 -विनाकृतः; K1 Ds -विवर्जितः (for -निराकृतः).

15 K1 om. up to च हि (cf. v. 1. 14). — ^a) K2. 4 D4. 9 चैव (for च हि). Ds ते देवा (for देवाश्च). — ^c) K4. 1 Das Dn1. n4 Ds D2-4. 3. 9 Ms विमुक्ता; B9 विमुक्तो; G1 विमुक्तो (for 'क्ता). — ^d) Dr T G1-3. 6 M1. 1 -पुरं (for पुरा).

16 ^a) T1 देवदेव- (for वेदवाद-). K1. 2. 4 -विशारदः; Ks V1 D44 Ds -विचक्षणः.

17 ^a) Ds. 1 Gs मनो व्याकुलं (for मनोनुकूलं). Ds lacuna; M1. 5-7 नो (for ने). — ^b) Ds. 1 इति च (for अर्हति). K1 भाषितं. — ^d) D4 om. (hapl.) सर्वत्र च. K1. 2 कृतश्रमः (for कुतूहली). Ks B9 (marg. as in text). 1. 9 Das. a4 M1. 5-7 सर्वत्र (M1 स तत्र) सकुतूहलः.

18 ^b) Dr T G1-3. 6 मतौ (for मते). M1. 5-7 तत्सर्वं त्वन्मयि (Ms 'तौ') स्थितं. — ^c) Ks यद् (for तद्). K1. 2. 4 Dr देवर्षे (for विप्रर्षे).

19 ^b) K1 उदारहः; K2 उराहरः; D44 उपारह (for उदाहर). — ^c) Ks. 1 V1 Bo. 1. 8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 9. 5. 1. 8 G2. 8. 6 विमुक्तस्य (for विमुक्). K1. 2. 4 B9 हि; D44 G2. 8 [ए]व; G1 lacuna (for [ह]इ). K2 शिष्यं (for शिष्यैर्). — ^d) D44 -हृद् (for -हृद्). Ds. 1 वचः (for मनः).

20 20^{ab} = 5. 39. 64^{ab}. — ^a) Ks देवा (for वेदा). Dr अनाम्नायामला वेदा. ☞ Cn: अनाम्नाय. अनावृत्तिः; स एव मलो दूषणं येषु । ☞ — ^b) K2 ब्रह्मणस्य. Pat [अ]वृत्तं; G2 तमो (for [अ]व्रतं). — 20^{cd} = (var.) 5. 239^c; (var.) 8. 30. 68^{cd}. — ^c) G2 om. मलं. K1. 2. 1 V1 Bo. 6-9 D44 Ds D3 5 1. 9 T1 Gs. 6 पृथिव्या (for 'व्या'). D44 वाहिका; Ds. 1 T Gs. 6 Mr वाह्यिका; G1 M1. 5. 6 वाह्यिका; G2 बार्हिका; Cs (gloss: बली-वर्दान्ये वाहयन्ति ते) वाहीका: (as in text).

21 ^a) K1. 2. 4 अध्येता तु; D44 Dn1 Ds2 Ds 5. 1 T1 G3. 6 अधीयतान् (for 'तां'). Ks B9 Das. a4 वेदं; Ds उच्चैः (for वेदान्). — ^b) T2 सौर्व (for सार्धं). — ^c) K2 विधुन्वन्; D44 T G1 M1. 5-7 विधुन्वन्; G2 विस्तरन् (for विधुन्वन्). — ^d) K1 2 महत्; B1 (marg. as in text) मतः; D44 ततः; Dn4 मम (for तमः). T1 रक्षोकृतभयं तमः.

22 K1. 2. 4. 1 Ds2 D4. 1. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 om. the ref. — ^b) B9 -धार्मिकः (for -धर्मवित्). — ^c) K1. 2 B9 M1. 5-7 उक्त्वा च; T G2. 8. 6 उक्त्वाय (for उवाच). D44 तं हृष्टो (for संहृष्टो). — ^d) K2 वेदोभ्यासे; Ks B9. 5. 1. 9 D44. a4 Dn1 Ds Ds. 8. 5. 8 T G1-3. 6 वेदाभ्यासः; Dn4 वेदभ्यास- (for वेदाभ्यासे). M1. 5-7 दृढव्रतः (for दृढ). — After 22, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in App. I, (No. 30).

23 ^b) Ds अतः परं (for अथाकरोत्). — ^c) K2 चैकेण; K1 शैक्षेता; B9. 1 D44. a4 Dn1 Ca (gloss: शिक्षाध्यायनिकपिशाक्षरछुद्धिमता) Cs (gloss: शिक्षाध्याय-सिद्धेन) शैक्षेण; Ds. 1 मौक्षेण (for शैक्षेण).

C. 12. 12387
B. 12. 329(8). 23
K. 12. 336. 45

खरेणोच्चैः स शैक्षेण लोकानांपूरयन्निव ॥ २३
तयोरभ्यसतोरेवं नानाधर्मप्रवादिनोः ।
वातोऽतिमात्रं प्रववौ समुद्रानिलवेजितः ॥ २४
ततोऽनध्याय इति तं व्यासः पुत्रमवारयत् ।
शुको वारितमात्रस्तु कौतूहलममन्वितः ॥ २५
अपृच्छत्पितरं ब्रह्मन्कुतो वायुरभूदयम् ।
आख्यातुमर्हति भवान्वायोः सर्वं विचेष्टितम् ॥ २६
शुकस्यैतद्वचः श्रुत्वा व्यासः परमविस्मितः ।
अनध्यायनिमित्तेऽस्मिन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २७

24 ^a) Ms ततो (for तयोर्). K₂ G₁ M₁. १ अभ्या-
सतोर्; V₁ B₀ D₄ T₁ G₂. ६ अभ्यस्यतोर् (for 'सतोर्').
K₄ B₀ D₁. १४ D₅ D₂. ३ १. ४ T₁ G₂. ३. ६ Ms एव (for
एवं). — ^b) K₄ -प्रवादिनः (for 'दिनोः'). — ^c) T₂
वाचो (for वातो). — ^d) K₁. ४ -वीजितः; K₆ D₄. ९
T₂ G₁. ३ -वेगितः; G₂ -वेगिनः; M₁. ५-१ -वेगतः (for
-वेजितः). B₆ (marg. as in text) समुद्रांशुतरैवणः; D₆. १
समुद्रानलवेजितः; T₁ G₆ 'नलवेगितः'.

25 ^a) K₆ [s]नाध्याय. M₁. ५-१ स (for सं). T
G₁-३. ६ ततो ह्यनध्याय इति. — ^b) D₆. १ T₁ अवारयन्.

26 ^a) D₅ अपृच्छत्. K₁. २ ४ तत्र; K₁ D₄. ९ T
G₁-३. ६ प्रहः; M₁. ५-१ पुत्रः (for ब्रह्मन्). — 26^b is
partly damaged in V₁. — ^b) K₁ अभूदयत्; K₇
अनूदयत्. — ^c) K₆. १ D₅ D₆ अर्हति (for 'ति'). D₅
अगवन् (for भवान्). — ^d) K₁. २ ४ सर्वं वायोर् (by
transp.); K₇ वायोः सर्वः; B₁ D₃. ४४ वायोः पूर्व
(B₁ 'र्व'). K₁ विचेष्टिता. — After 26, D₁ T
G₁-३. ६ ins. an addl. colophon [Sub-parvan: D₁
T G₁-३. ६ मोक्षधर्म. — Adhy. no.: T₁ G₂. ६ 150;
T₂ 163; G₁ 149; G₂ 166].

27 Before 27, D₁ T G₁ ins. भीष्म उवाच;
G₂. ६ व्यासः. — ^b) K₁ D₄. ५. १. ९ T G₁-३. ६ -धर्मवित्;
M₁. ५-१ बुद्धिमान् (for -विस्मितः). — ^c) D₅ अना-
ध्याय.

28 ^b) K₂. ४ V₁ B₀ D₁. १४ D₅ D₂. ३. ३ स्वयं; B₆
D₅ स्वयं (for स्वयं). K₁. २. १ D₄. ५. १. ९ T G₁-३. ६
निर्मलः; K₆ B₀. १. ९ निश्चितः; B₆ (marg.) निर्मलं (for
'लं'). — ^c) B₆ मनसा (for तमसा). K₆. १ D₅
D₄. ९ वापि; V₁ वैव; T G₁-३. ६ वापि (for वापि).

दिव्यं ते चक्षुरुत्पन्नं स्वयं ते निर्मलं मनः ।
तमसा रजसा चापि त्यक्तः सत्त्वे व्यवस्थितः ॥ २८
आदर्शे स्वामिव छायां पश्यस्यात्मानमात्मना ।
न्यस्यात्मनि स्वयं वेदान्बुद्ध्या समनुचिन्तय ॥ २९
देवयानचरो विष्णोः पितृयानश्च तामसः ।
द्वावेतौ प्रेत्य पन्थानौ दिवं चाधश्च गच्छतः ॥ ३०
पृथिव्यामन्तरिक्षे च यत्र संवान्ति वायवः ।
सप्तैते वायुमार्गा वै तान्निबोधानुपूर्वशः ॥ ३१
तत्र देवगणाः साध्याः समभूवन्महाबलाः ।

D₁ तमसा चापि रजसा. — ^a) B₆ D₁ T G₁-३. ६ M₁.
५-१ मुक्तः (for त्यक्तः). D₄ M₁. ५-१ सर्वः; D₅ सत्त्वे
(for सर्वे).

29 ^b) B₆. ३. ६ D₄ D₁ पश्यस्व; G₂ M₁. १ 'ति
(for 'ति). K₁ D₄. ५. १. ९ T G₁-३. ६ Cn (gloss:
बुद्धौ) आत्मनि; D₄ 'नः (for 'ना). K₂ पश्यन्नात्मा-
नमात्मना. — ^c) K₄. ६. १ B₀. ६-३ D₃. ४४ D₁. १४ D₅
D₂. ३. ३ Cn (gloss: ऊहापोहाभ्यां परिभाष्य) व्यस्य; B₆
व्यवस्य; D₅ पश्य (for न्यस्य). D₁ T G₁. ३. ६ M₁.
५-१ चेतो (for वेदान्). G₂ न्यस्यामित्रस्तु यं चेतो. — ^d)
K₁. २. ४ -चितयन्; D₄ -चितयः.

30 ^a) K₆ B₀. १. ९ देवयानो (for 'यान'). K₆
रजो; K₁ स्थितो; V₁ M₁. ६-१ -परो; B₀. ६. १. ९ -वरो;
B₆ (marg.) D₃. ४४ D₅ D₆ -पथो; Cn (gloss: मार्गः)
-चरो (as in text). K₁ D₁ T G₁-३. ६ M₁ विष्णुः (for
विष्णोः). — ^b) K₇ D₄. ९ तथापरः (K₁ 'रे) (for च
तामसः). T₁ G₁. ६ पितृयान (G₁ 'ण) पथो रविः; T₂
G₂ M₁. ५-१ 'याण (G₂ M₆ 'न) परो रविः; G₂ 'यान-
परो विधिः. — ^c) M₁. ५-१ इमौ (for एतौ). K₇
पश्य; T₁ G₂ ६ वृत्त्य; G₂ प्रति (for प्रेत्य). — ^d)
D₆ T₂ दिव्यं (for दिवं). K₁ B₆ D₄. ९ G₂ वाधश्च;
G₁ चापश्च (for चाधश्च).

31 D₁ T₁ G₂. ३. ६ read 31 after 35. — ^a) V₁
B₀. ६-९ अंतरीक्षे. — ^b) K₁. २ यतः; K₁ D₄. ९ उग्राः
(for यत्र). K₂ G₂ संयाति; V₁ B₀ T G₁. ३. ६ सं-
याति; D₅ संवाति (for संवान्ति). K₂ वायसाः; D₇
साधवः (for वायवः). — ^c) K₁. २. १ D₄. ५. ९ T G₁-३. ६
ते; M₁. ५-१ [ह]मे (for [ए]ते). K₇ -मार्गेण; D₆
-मार्गा हि (for -मार्गा वै). — After 31, D₁ T₁ G₂.
३. ६ read 31^a.

तेषामप्यभवत्पुत्रः समानो नाम दुर्जयः ॥ ३२
 उदानस्तस्य पुत्रोऽभूद्भूतानस्तस्याभवत्सुतः ।
 अपानश्च ततो ज्ञेयः प्राणश्चापि ततः परम् ॥ ३३
 अनपत्योऽभवत्प्राणो दुर्धर्षः शत्रुतापनः ।
 पृथक्कर्माणि तेषां तु प्रवक्ष्यामि यथातथम् ॥ ३४
 प्राणिनां सर्वतो वायुश्चेष्टा वर्तयते पृथक् ।
 प्राणनाचैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ॥ ३५

प्रेरयत्यभ्रसंघातान्धूमजांश्चोष्मजांश्च यः ।
 प्रथमः प्रथमे मार्गे प्रवहो नाम सोऽनिलः ॥ ३६
 अम्बरे स्नेहमभ्रेभ्यस्तडिच्चश्चोत्तमद्युतिः ।
 आवहो नाम संवाति द्वितीयः श्वसनो नदन् ॥ ३७
 उदयं ज्योतिषां शश्वत्सोमादीनां करोति यः ।
 अन्तर्देहेषु चोदानं यं वदन्ति महर्षयः ॥ ३८
 यश्चतुर्भ्यः समुद्रेभ्यो वायुर्धारयते जलम् ।

C 12. 12403
B. 12. 329[8]. 39
K 12. 236. 62

32 ^a) Dr सिद्धाः (for साध्याः). — ^b) K₄ सम-
 भूताः; K₅ Bo 5. 7. 8 (marg.) Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds
 D₂. 8. 8 महाभूताः; K₇ B₅ D₄. 7. 7. 9 T G₁-8. 6 M₁. 5-7
 संवभूतुर (for समभूतन्). — ^c) K₁. 2 अपि भवत्;
 Ds₂ अभ्यभवत् (for अद्य). K₁. 7 पुत्र. — ^d) K₁. 4
 दुर्जनः; K₇ D₄. 9 वीर्यवान् (for दुर्जयः).

33 ^a) K₄ उदारस् (for 'नस्'). — ^b) M₁. 5-7 तत्र
 (for तस्य). K₅ Bo Das [अ]प्यभूत् (for [अ]भवत्).
 — ^c) Dr T₁ G₂. 6 अपानस्य; M₁. 5-7 'नस्तु (for
 'नश्च). G₂ सुतो (for ततो). K₁. 2. 7 D₄. 7. 9 G₈
 जज्ञे; K₄ यज्ञे; D₄ ज्ञेयाः (for ज्ञेयः). — ^d) Da₃.
 a₁ तथा (for ततः). K₅ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁.
 n₄ Ds D₂. 8. 8 G₂ M₅. 6 [s]परः (for परम्).

34 ^a) ☞ Co: अनपत्यः इति प्राणस्य कार्यान्तरं नास्ति,
 सर्वापेक्षया स्थूलत्वं च दर्शितम् । ☞ — ^b) K₁. 4 7 D₅
 -मर्दनः; K₂ -मंदनः; D₄ -सुदनः (for -तापनः). — Dr
 T₁ G₂. 8. 6 read 34^{ad} after 31; T₂ G₁ read the
 same after 35. — ^c) T G₁. 6 च (for तु). Da₄
 अपकर्माणि तेषां तु; Dr G₂. 8 प्रवीरकर्माणि तेषां (Dr
 तथा). — ^d) K₁. 2. 9. 6 B₅. 7. 9 Da₃. a₁ D₅ यथा तथा
 (for यथातथम्).

35 ^a) K₅. 7 Da₃. a₁ D₄. 9 M₁. 5-7 सर्वज्ञो (for
 'तो). — ^b) K₁. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds
 D₂. 8. 5. 7. 8 T₁ G₈ चेष्टां (for चेष्टा). G₂ चेष्टया वर्तते
 सदा. — ^c) K₁. 2. 4 T₂ प्राणनाश्च; Bo Ds₁. 32 (before
 corr. as in text) प्राणनाश्च; B₅. 7. 9 Da₃. a₁ प्राणतश्च
 (for प्राणनाश्च). K₁. 2. 4. 7 सर्वेषां (for भूतानां).
 — ^d) Dr प्राणा. — After 35, Dr T₁ G₂. 8. 6 read
 31; T₂ G₁ read 34^{ad}.

36 ^a) K₂ partly damaged. K₁. 2 प्रेत्ययति; K₄.
 6. 7 D₄. 5. 7. 9 प्रेषयति (for प्रेर). K₅ अत्र; K₇ D₄. 9
 पृष; G₈ अत्र (for अत्र). K₁ -संवातान्; D₄. 7
 -संकाशान् (for -संवातान्). — ^b) K₅ तत्; K₇ D₄. 7. 9

T G₁. 8. 5 यान्; B₅. 7 Da₃. a₁ यत् (for यः). G₂
 धामजांश्चोष्मजान्मयान्; M₁. 5-7 धूमजान्मयान्श्च यः (M₅
 'जांश्च यः; M₆ 'जाह्वयः). — ^c) Dr G₁ प्रथमं (for
 'मः). B₅. 9 Da₃. a₁ प्रथमः प्रथमो मार्गः. — ^d) Bo
 प्रवाहो; T₁ G₈ [s]प्यावहो; G₁ व्यावहो; G₂. 8 व्यवहो
 (for प्रवहो). V₁ reads from सोऽनिलः up to नाम
 (in 37^a) on marg. K₅ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁.
 n₄ Ds D₂. 8. 8 योनिलः (for सोऽनिलः).

37 V₁ reads up to नाम (in 37^a) on marg. — ^a)
 B₅ T₁ अंशः; M₁. 5-7 आहरं (for अम्बरे). K₅. 7 V₁
 Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ Ds D₂. 5. 7-9 अम्बरे (for अम्ब्रे-
 भ्यस्). K₁. 4 अम्बरे स्नेहमात्रेभ्यस् (sic); T₁ G₈ 'रे तोय-
 देभ्यश्च; G₂. 8 'रे ते महेभ्यश्च (sic). — ^b) B₅ उद्दिच्यश्
 (sic); Dr M₁. 5-7 Kumbh ed तटिच्यश्; Bom. ed.
 विद्युच्चश् (for तडिच्यश्). Dn₁ च महा (for चोत्तम-).
 K₁ -द्युति (for -द्युतिः). K₅ B₄. 7. 9 Da₃. a₁ Cp तडिच्य-
 श्चोत्तमां गतिं; T G₁-8. 6 तटिच्यश्चोर्ध्वद्युति (T₂ G₁ 'यं द्यु)-
 ति. ☞ Co: तडिच्यः, विद्युत्वं प्राप्य, त्यक्त्वोपे पञ्चमी । ☞
 — ^c) K₁ अवहो; T₁ G₁-8. 6 प्रवहो (G₁ 'हा) (for
 आ). K₁. 2. 4 सोम्येति; D₂ lacuna; G₁ संयाति;
 G₂. 8 संवादि (G₈ 'दी) (for संवाति). M₁. 6. 7 आवहो
 मानसं वाति. — ^d) Ds₂ श्वसतो (for 'नो). K₇ D₄. 9
 महान्; Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da₃. a₁ Cpp (gloss:
 प्रेरयन्) नुदन्; D₅ [s]भवत् (for नदन्). Dr T G₁-8. 6
 M₁. 5-7 द्वितीयश्च स तोयदः.

38 D₂ om. 38-39. — ^a) B₅ Da₄ तदयं; B₅ उभयं
 (for उदयं). Dr ज्योतिषा. Dr T G₁-8. 6 यश्च (for
 शश्वत्). — ^b) Dr T₁ G₂. 8. 6 च (for यः). — Da₄
 om. 38^{ad}. — ^c) K₂ आनन्देहेषु (sic); Ds₂ अन्तर्देहेषु;
 G₂ अन्यदेहेषु (for अन्तर्दे). ~ Br. Das Dn₁. n₄ Ds D₅
 T₂ M₅ चादानं; D₄ नो (for चो). — ^d) Bo Das
 D₄. 7 सं; Dn₁ ये (for यं). K₅ वदन्ति (for वदन्ति).
 K₁. 2. 4 Bo Dn₁. n₄ Ds D₄. 8 मनीषिणः (for महर्षयः).

C. 12. 12403
B. 12. 329 [e]. 39
K. 12 325. 62

उद्धृत्याददते चापो जीमूतेभ्योऽम्बरेऽनिलः ॥ ३९
योऽद्भिः संयोज्य जीमूतान्पर्जन्याय प्रयच्छति ।
उद्ग्रहो नाम वर्षिष्ठस्तृतीयः स सदागतिः ॥ ४०
समुद्यमाना बहुधा येन नीलाः पृथग्धनाः ।
वर्षमोक्षकृतारम्भास्ते भवन्ति घनाधनाः ॥ ४१
संहता येन चाविद्धा भवन्ति नदतां नदाः ।
रक्षणार्थाय संभूता मेघत्वमुपयान्ति च ॥ ४२

योऽसौ वहति देवानां विमानानि विहायसा ।
चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिमर्दनः ॥ ४३
येन वेगवता रुग्णा रूक्षेणारुजता रसान् ।
वायुना विहता मेघा न भवन्ति बलाहकाः ॥ ४४
दारुणोत्पातसंचारो नभसः स्तनयितुमान् ।
पञ्चमः स महावेगो विवहो नाम मारुतः ॥ ४५
यस्मिन्पारिप्लवे दिव्या वहन्त्यापो विहायसा ।

39 Ds om. 39 (cf. v. l. 38). — ^a) Ks transp
यः and चतुर्थः. — ^b) Bs. 7. 9 T Gs. 6 धारयेते (for
'यते). — ^c) M1. 5-7 उद्ग्रह (for उद्धृत्य). T2 G1
M1. 5-7 ददते (for [आ]ददते). Ds. 7 वायोर (for
चापो). — ^d) K2 जीमूतेभ्यो (for जीम्). K4 वने
(for ऽम्बरे). Das a4 जीमूतेभ्यो वहोनिलः.

40 ^a) T G1. 2. 6 योज्यः (for योऽद्भिः). K2 स
योज्य; D4 संयोज्य; G2 'य्य (for 'ज्य). — ^b) K1.
2. 4. 6 बहिष्ठस्; V1 Bo. 8 Dn4 Ds Ds बहिष्ठस्; B6
वर्षिष्ठस्; B9 वर्षिष्ठस्; Ds. 8 बहिष्ठस्; Ds. 1 विप्र-
विस्; G2 laouna (for वर्षिष्ठस्). — ^d) G2 सुतीय
सततं गतिः (sic).

41 ^a) K1. 2 स नीयमानो; V1 T G1-3. 5 समुद्य-
माना (for समुद्य). Das. a4 M1. 5-7 बहुला (for
'धा). — ^b) K1 लीलाः; K6 V1 Bo. 6-8 Das
Dn4 Ds Ds. 2. 7. 8 T1 नीलाः; Da4 Dn1 नीलाः; D5
[आ]नीलाः; G2. 8 रुद्धाः (for नीलाः). V1 D1 पृथ-
ग्विधाः; Da4 'रघनाः; G2. 8 'क्पराः (for 'रघनाः).
— ^c) K1 वक्ष- (for वर्ष-). G2. 8 -क्रतुमिमं (for -कृता-
रम्भास्). — ^d) G1. 2 भावेन च (for ते भवन्ति). T1
Gs. 8 ते च वै निर्वना घनाः. ✽ Cn : रिच्यमानो मेघः पूर्णा-
पूर्णात्वाद्धनाधन उच्यते इत्यर्थः । ✽

42 ^a) B6 संघता; B8 संहतो; Cn (gloss : संघी-
भूताः) 'ता (as in text). K1 चोविष्टा; K2. 4
चाविष्टा; K1 Da4 Ds चाविद्धा (for चा). — ^b) K2
न घनान्; K6 तदनां; K7 नदती (for 'तां). K4
Da4 नदा; Ds. 9 तदा (for नदाः). D1 अवन्ति न तदा
तदा; T1 Gs 'ति गगनांतरं; T2 'ति न वनांतराः; G1
M1. 5-7 'ति नदनांतराः; G2 'ति रदतांतरं; Gs 'ति
नदतांतरं. — ^c) K2 रक्षनार्थाय; K6 B9 Das. a4 क्षर-
णार्थाय (for रक्षण). Ds. 1 T G1-3. 5 M1. 5-7 भूतानां
(for संभूता). — ^d) G2 अमलम् (for मेघत्वम्).
K1. 2 अद्भु- (for उप-). M1. 5-7 वै (for च).

43 ^a) Da4 अवति (for वहति). K6 Bo. 6 (marg.
as in text). 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1 n4 Ds Ds. 8 8
भूतानां (for देवानां). — ^b) K2 विमानानि (for विमां).
M6 विहायसा. — ^c) G2 वायुः (for नाम). — ^d) K2
-मर्दनः; Bs. 7. 9 Das. a4 Cnp (gloss : वर्षेन इति पाठे
स एवार्थः; वृष्टु हिंसायाम् इति धातो रूपम्) -वर्षेनः (for
मर्दनः). G2 ततः समभिमर्दनः.

44 ^a) K2 वेगवता; K1 'वताद्; Da4 वेदवता
(for वेग). K1 (sup. lin. as in text) Ds. 8 9 रुग्णाः;
K2 रुग्णान्; K7 भक्ता; D1 Gs भक्ता; T G1. 6 तूर्ण
(for रुग्णा). — ^b) K4 रूक्षेण (for रू'). K1. 2 4
रुजता; Ds1 [अ]रुजता; Cs (gloss : सलिलानि विक्षि-
पता) [आ]रुजता (as in text). K7 गणान्; Bo. 6.
7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Ds2 Gs न (B9 [अ]नु)गान्; G2
वसन् (for रसान्). K6 Dn1. n4 Ds. 8. 8 रूक्षेण रुजता
नगान्; Ds. 1 'णारुजतो नगात्. — K2. 4 om. (hapl.)
44^a-45^a. — ^c) K1 V1 T विहित्ता; K6 Bo Das. a4
संहता; B9-9 Dn1. n4 Ds Ds. 8 8 संहिता; Ds. 1 G6
[अ]पिहित्ता (for विहता). K7 Da. 9 वेगान् (for मेघा).
— ^d) V1 Br. 8 (orig.) Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8 ते (for न).
K6 भवति. K1 भलाहकाः; Ds1 G2 M1. 5-7 बला'.
✽ Cn : बलेन परोपमर्दनं, अंशान्ति गच्छन्ति, ते बलाहकाः ।
पृषोदरत्वाच्चकारलोपः । अहि गतौ इति धातुः । ✽

45 K2. 4 om. 45^{ab} (cf. v. l. 44). — ^a) K6 B9
Das. a4 D1 G2 दारुणो (G2 'णा)त्पादसंचारो. — ^b)
K6. 1 Bo Dn1 स्तनयितुवान्; D1 'यितुना (for 'यितु-
मान्). — ^c) Ds om. पञ्चमः. G2 सहसा (for स
महा-). M1. 1 -वेदो (for -वेगो). — ^d) K1 Da4 Da1
विवहो; G1 वियहो (for विवहो).

46 ^a) B6 तस्मिन्; D1 यस्मै (for यस्मिन्). K6
V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 8. 1. 8 T G1. 8. 8
M6 Cn (gloss : परितः उपर्येष यस्मै वेगात्पवन्ति, न त्वयः
पवन्तीति परिरुद्धाः । स्वार्थे रुद्धितः) पारिरुद्धाः; G2 M1.

पुण्यं चाकाशगङ्गायास्तोयं विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ४६
 दूरात्प्रतिहतो यस्मिन्नेकरश्मिर्दिवाकरः ।
 योनिरंशुसहस्रस्य येन भाति वसुंधरा ॥ ४७
 यस्मादाप्यायते सोमो निधिर्दिव्योऽमृतस्य च ।
 षष्ठः परिवहो नाम स वायुर्जवतां वरः ॥ ४८
 सर्वप्राणभृतां प्राणान्योऽन्तकाले निरस्यति ।
 यस्य वर्तमानुवर्तते मृत्युवैवस्वतावुभौ ॥ ४९

सम्यगन्वीक्षतां बुद्ध्या शान्त्याध्यात्मनित्यया ।
 ध्यानाभ्यासामिरामाणां योऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ५०
 यं समासाद्य वेगेन दिशामन्तं प्रपेदिरे ।
 दक्षस्य दश पुत्राणां सहस्राणि प्रजापतेः ॥ ५१
 येन सृष्टः पराभूतो यात्येव न निवर्तते ।
 परावहो नाम परो वायुः स दुरतिक्रमः ॥ ५२
 एवमेतेऽदितेः पुत्रा मारुताः परमाद्भुताः ।

C. 12. 12417
 B. 12. 329[81. 53
 K. 12. 338. 75

४.७ परिवहो (for पारिवहे). Ds. 7 देवा (for दिव्या).
 — ^b) T G1-7. 6 Mr भवन्ति (for वहन्ति). M1. 5-7
 विहायगाः (for 'यसा'). — ^c) T2 G1. 3 पुण्याद्य (for
 पुण्यं). Da4 -गंगायां. — ^d) K2 तोयं विष्टतित्यष्टति
 (sic). — After 46, K1. 2. 4. 6 V1 Bo 6-9 Das a4
 ins. an addl. colophon [Sub-parvan: K1. 2. 4. 6 V1
 Bo. 6-9 Da2. a4 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 6
 V1 Bo 6-9 Da3. a4 शुकोत्पत्तिः. — Adhy. no.: Br
 151; B3 155].

47 Before 47, K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 ins.
 व्यास उवाच. Gs om. 47^a-48^b. — ^a) T1 G2. 6 प्रति-
 वहो (for 'हतो'). G2 येन (for यस्मिन्). — ^b) G2
 नैकरामा; Cp (gloss: अंशुसहस्रयोनिः) नैकरश्मिर् (for
 एकरश्मिर्). ☞ Cn: प्रतिहतः सूर्यः सहस्ररश्मिरप्येकरश्मि-
 रिव भाति ॥ Cs: एकः मुख्यः शुभ्रसंज्ञो रश्मीनां पूरको
 रश्मिर्यस्य । ☞ — ^c) G2 योनिरस्तु (for 'रंशु'). — ^d)
 M1. 7 यो न (for येन). K1. 2 V1 T G1. 2. 6 येन या-
 (V1 भा)ति वसुंधरां.

48 Gs om. 48^a (cf. v. l. 47). — ^b) K1. 7 Ds
 निधिः; T G1. 6 M1. 5-7 योनिर् (for निधिर्). T G1. 6
 M1. 5-7 यः (for च). Ks Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4
 Ds D2. 2. 5. 7. 8 क्षीणः (Da4 तीक्ष्ण-) संपूर्णसंज्ञकः (Ds. 7
 'ला:); G2 योनिर्द्वयमृतस्य यः. — ^c) T1 G1. 3. 6
 प्रतिवहो (for परि). — ^d) Ds वाहो (for वायुर्).
 K2 जवता; K4. 6. 7 V1 Bo. 3. 9 Das Dn1. n4 Ds D2.
 2. 5. 8 जयतां; Bo D4. 9 जपतां; Br जगतां; Dr T1
 G1. 2. 6 जविनां; T2 बलिनां (for जवतां). Ks Dn1
 Ds2 Ds. 4. 9 वर (for वर:). M1. 5-7 वायुर्जवतां वरः.

49 ^b) Dn1. n4 Ds. 3. 8 Cn (gloss: कल्पान्ते) योनु-;
 Ds योतः (for योऽन्तः). Bs Dr T G1-3. 6 नियच्छति
 (for निरस्यति). — ^c) Dn1 तस्य (for यस्य). K1. 4
 धर्मोनु; K2 धर्मो न (for वर्तमानु). K1. 2 Da4 Ds1
 Dr. 8 T2 -वर्तते; D4 lacuna (for -वर्तते). — ^d)

Da1 G2 मृत्युर् (for मृत्यु-). Ks मृत्युश्चैकश्च तावुभौ;
 Dr मृत्युर्द्वैवस्वकावुभौ.

50 Bo om. 50-52. Ks om. 50^a. — ^a) Dr
 सत्यम् (for सम्यग्). K4 M1. 7 अन्वीक्षितां; K7 Ds. 9
 'क्ष्य तं; Da4 Dr G2. 8 'क्षतां (for 'क्षतां). — ^b)
 K1 G2 शान्त्याध्यात्म-; M1. 5-7 सूक्ष्मया (for शान्त्या).
 Br. 7 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 Cn (gloss: अध्यात्म-
 चिन्तका इति पूजायां बहुत्वेन पुत्रसंबोधनम्) -चितका: (Br
 Das. a4 D2 'क'; Ds2 'क'); Ds -चितया (for -वि-
 त्यया). M1. 5-7 सूक्ष्मया ध्याननित्यया. — ^c) Das. a4 G2
 ध्यानाभ्यासति (G2 'वि)रामाणां; M1. 5-7 'भ्यासाभिरा-
 मानां. — V1 reads 50^d-51^e on marg. — ^d) K2 Ds
 [S]नंतत्वाय (for 'ऽमृत').

51 Ks Bo om. 51 (for Bo, cf. v. l. 50). V1
 reads 51^a on marg. — ^a) K1 सं समासुय वेगेन (sic);
 Dr G2 स्व (Dr सं) यमासाद्य वे. — ^b) Dr G2 अंतः (for
 अन्तः). Bs. 7 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 Cn (gloss:
 ब्रह्माणं निर्भिद्य गताः) दिशोतं प्रतिपेदिरे. — ^c) K1 च
 स- (for दक्ष). — ^d) Ks प्रलीयते (for प्रजापते:).

52 Bo om. 52 (cf. v. l. 50). — ^a) K1. 6. 7
 सृष्टः; K4 बुद्ध्या; Bs (marg. as in text) सृष्टिः;
 Das a4 सृष्टाः; Ds. 9 सृष्टः; Ds. 7 पृष्टाः; G2 पृष्टः (for
 सृष्टः). Bs (marg. as in text) पराभूता; Ds 'भूमौ;
 T1 Gs प्रजाभूतो; G2. 3 पुरा भूतो (for पराभूतो).
 M1. 5-7 येन सृष्टः पराभू (Mr पुरा भू)त्वा. — ^b) Ks D4. 9
 यावत्येव; Das तान्येव च; G1 यात्येव न; G2 यान्येव
 न. M1. 5-7 यात्येव न निवर्तिताः. — ^c) Dr परंवहो
 (for परावहो). G2. 8 खे (Gs om. खे) परावहोनुमतो.
 — ^d) M1 दुरित- (for दुरति-). Ks. 7 D4. 9 वायुः संव-
 रते ध्रुवः.

53 ^a) Gs om. दितेः. Das. a4 एवमेव दितेः पुत्रा.
 ☞ Cn: अदितेः खण्डनशून्याया अदीनायाः परमचितेः पुत्रा
 इव पुत्ररूपाः पुत्राः । ☞ — ^b) K1. 2 Dr T G1-3. 6

G. 12. 12417
B. 12. 329(9) 13
K. 12. 336. 76

अनारमन्तः संवान्ति सर्वगाः सर्वधारिणः ॥ ५३
एतत्तु महदाश्चर्यं यदयं पर्वतोत्तमः ।
कम्पितः सहसा तेन वायुनाभिप्रवायता ॥ ५४
विष्णोर्निःश्वासवातोऽयं यदा वेगसमीरितः ।
सहस्रोदीर्यते तात जगत्प्रव्यथते तदा ॥ ५५

तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्म नाधीयन्तेऽतिवायति ।
वायोर्वायुभयं ह्युक्तं ब्रह्म तत्पीडितं भवेत् ॥ ५६
एतावदुक्त्वा वचनं पराशरसुतः प्रभुः ।
उक्त्वा पुत्रमधीष्वेति व्योमगङ्गामयात्तदा ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चदशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥

मरुतः; K4 मरुताः; K6 मारुता. K1. 2. 7 D4. 9 पर-
मरुताः (K1 'ते'); K6 'मरुताः'; D6 'माहताः' (for
'माह्रुताः'). — °) K6 अनारमन्तः; K7 'रमन्तः'; B6. 6.
7. 8 (marg.). 9 Das. 24 'रुवन्तः' (B6 'तः'; Da1 'नि');
Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 'रतं ते' (Dn4 च); D6. 7. 'कमन्तः'
(for 'रमन्तः'). Dn1 संवाति; T1 G6 संयाति. G1
अनन्ताः सर्वधावन्ति (sic); G2 अतारतमया यांति; G3
अनारतमसंयाति. — °) B2 (marg. as in text) सह- (for
सर्व-). K1. 2 B2 T G1. 3. 6 'चारिणः'; G2 'वारिणः'
(for 'धारिणः').

54 °) Ds. 7 एवं (for एतत्). V1 मे; B2 (marg.)
T D1-3 6 सु- (for तु) — °) K1 कम्पिताः; K6
कम्पितः. K7 D. 9 [अ]नेन (for तेन). — °) V1 B6.
6-9 Das. 24 Dn1. 44 Ds D2. 3. 8 [अ]ति-; T2 G6 द्वि
(for [अ]भि-). K1. 2 वायुना दिवि वाय (K2 'यु')ता;
K4 Ds. 7 पवमानेन वायुना; K7 D4. 9 वायुना संप्रधा-
वता.

55 K1 om. 55. — °) Ds2 विष्णु- (for विष्णोर्).
K7 B6 Da4 Ds2 D4. 9 G1 निश्वास-; G2 निवार्य (for
निश्वास-). — °) D4 T G1-3. 6 सदा (for यदा). T2
M1. 7 वेद- (for वेग-). — °) T G1-3. 6 M1. 5-7 स
यदा (for सहसा). ☞ Cn: उदीर्यते, उच्चैः पश्यते । ☞
— °) Das. 24 G2 प्रव्यथते; Dn1 व्यथयते; Ds. 7 प्रव्य-
थिते (for 'यते'). B6 T2 तथा (for तदा).

56 °) B6. 8 (marg.), Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 8
वेदान् (for ब्रह्म). — °) K6 नाधीयते. Ds2 T1 Gs. 6
नि (Gs. 6 नि)वायति (for 'सति'). K1. 2. 4 न पठन्त्यति-

वायुतः; K7 D4. 5. 7. 9 नातिवाते ह्यधीयते. — Ds om.
56-57. — °) K6. 7 D4. 5. 7. 9 T G1. 6 वायौ वायु-
भयं युक्तं (K7 'यं' युक्तं; D6 'वं' प्रोक्तं; D7 'यं' प्रोक्तं;
T1 G6 'यं' व्यक्तौ; T2 'यं' व्यस्तं); G2 वायौ यति
वायौ वायुभयं व्यसतं (sic); M1. 5-7 अधीयते यदि तदा.
☞ Cv (reading वायुभवे [for 'भयं']): वायुभवे,
वायवन्तरस्योत्पत्तौ, पौनःपुन्येन वायोर्महावोपे सतीभि यावत् ।
प्रबलतरवायूद्धोपे सति गुरुणोच्चार्यमाणवेदस्य शिष्यैः श्रोतुम-
शक्यत्वात्तदा अनध्यायः कर्तव्य इति भावः । ☞ — °)
K6 transp. ब्रह्म and तत्.

57 Ds om. 57 (cf. v. 1. 56). — °) B6 एवं च
(for एतावद्). T1 G2. 3. 6 एतदुक्त्वा तु वचनं. — °)
K6 D4 पराशर-; Das. 24 पराशर्य-; B6 सुतं (for
प्रभुः). — °) Da4 अधिष्व; Ds1 अधीस्व. — °)
Da4 T G1-3. 6 M1. 5. 7 व्योम्नि; M6 व्योनी- (for
व्योम-). Da4 अभूत् (for अयात्).

Colophon. S1 Ds missing; K2. 5 B1-5 Da1. 22
Dn2. n8 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan:
K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-5.
7-9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1.
2. 4. 6. 7 B6. 7-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds-5. 3. 9 शुको-
त्पत्तिः समाप्ता; B6 शुकोत्पत्तिः; D2 शुकोत्पत्तनं समाप्तं;
M5. 6 अनध्यायनिमित्तकथनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): K6 55; B7 155; B8 256; Dn1
154; Dn4 Ds2 Gs 152; Ds M1. 6. 7 149; T1 G6
151; T2 164; G1 150; G2 167; M5 185.
— Sloka no.: Dn1 57.

३१६

भीष्म उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे शून्ये नारदः समुपागमत् ।
 शुक्रं स्वाध्यायनिरतं वेदार्थान्वक्तुमीप्सितान् ॥ १
 देवर्षिं तु शुक्रो दृष्ट्वा नारदं समुपस्थितम् ।
 अर्ध्यपूर्वेण विधिना वेदोक्तेनाभ्यपूजयत् ॥ २
 नारदोऽथाब्रवीत्प्रीतो ब्रूहि ब्रह्मविदां वर ।
 केन त्वां श्रेयसा तात योजयामीति हृष्टवत् ॥ ३
 नारदस्य वचः श्रुत्वा शुक्रः प्रोवाच भारत ।
 अस्मिल्लोके हितं यत्स्यात्तेन मां योक्तुमर्हसि ॥ ४

नारद उवाच ।

तत्त्वं जिज्ञासतां पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ।
 सनत्कुमारो भगवानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
 नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति विद्यासमं तपः ।
 नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ६
 निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता ।
 सद्वृत्तिः समुदाचारः श्रेय एतदनुत्तमम् ॥ ७
 मानुष्यमसुखं प्राप्य यः सज्जति स मुह्यति ।
 नालं स दुःखमोक्षाय सङ्गो वै दुःखलक्षणम् ॥ ८

C. 12. 12429
 E. 12. 330(29)8
 X. 12. 337. 8

316

 This adhy. is missing in Ds (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 Ś1 missing up to 1^b (cf. v. l. 12. 213. 44).
 —^a) T G1-3.6 भूते; M1.5-7 तत्र (for शून्ये). —^b)
 K1.2 समुपागतं; V1 Da3.24 'गतः (for 'गमत्).
 —^c) Ś1 K1.4 'संपन्नं (for 'निरतं). K2 शुक्रस्वाध्या-
 यसंमंत्रं. —^d) Ś1 K1.2.4 द्रष्टुम् (for वक्तुम्). K7
 D4.9 हृष्टितं (for 'तान्). K8 Bo.6-9 Da3.24 Dn1.
 n4 Ds D2.8.8 वेदार्थान्वक्तुमीप्सिताः; V1 D5.7 'र्थं वक्तु-
 (V1 प्रष्टु)मीप्सितं. — For 1^a, M1.5-7 subst.:

792* मोक्षोपायान्वहुविधान्शुक्रस्यादेष्टुमीप्सितान् ।

2 ^a) K7 D4.9 स देवर्षिं (for देवर्षिं तु). Ś1 K1.2
 तं (for तु). —^b) D5 समुपास्थितं. —^c) Ś1 damaged;
 K7 D4.9 अर्थः; Bo.8 Da4 Dn1.n4 Ds1 D2.8.5.8 जर्घ-
 (for अर्थः). —^d) K7 विविक्तेन (for वेदो). K2
 अभ्यपूजयेत्; K7 Da4 D5 अभ्य (Da4 'प्य)पूजयन्; Da8
 अप्यपूजयत्.

3 ^a) D5.7 नारदोपि; M1.5-7 तन्नारदो (for नार-
 दोऽपि). K2 [अ]भवेत् (for [अ]ब्रवीत्). G2.8 पूर्वो
 (for प्रीतो). —^b) K8 Bo.6-9 Da3.24 Dn1.n4 Ds
 D2.8.8 धर्मभृ (Bo 'व)तां (for ब्रह्मविदां). B8 Da4
 D5 G2 वरः. —^c) K1.2 T G1-3.6 M1.5-7 त्वा (for
 त्वां). G2 श्रेयसे (for 'सा). K8 V1 Bo.6-9 Da3.24
 Dn1.n4 Ds D2.8.5.7.8 T G1-3.6 M1.5-7 वत्स (for
 तात). —^d) G8 पृष्टवान् (for हृष्टवत्).

4 ^b) Da4 भारतः. —^a) K8 यस्यात्; G2 यच्च
 (for यस्यात्). —^d) D7 वा; G2 M1.5-7 मा (for
 मां). Da3.24 अर्हति.

5 ^b) D4 भावितारमना (for 'नाम्).

6 = (var.) 12. 169. 33. —^a) G8 विद्यामयं
 (for 'मयं). —^b) K7 V1 Bo.1-9 Dn1.n4 Ds D2-4.
 1-9 T G1-3.6 सत्य- (for विद्या). M1.5-7 बलं (for
 तपः). —^c) K8 राजः; Dn1 रोगः; Ds2 रागात्
 (for राग-).

7 ^a) Ds1 D2 कर्मणां (for 'णः). Da4 निकृत्तिकर्मणा
 पापाः (sic). —^b) Da4 शीतला (for शीलता). —^c)
 K7 सद्वृत्तिः; Ds T1 G1.8.6 सद्वृत्तः; D4 M1.6.7 'त्ति;
 T2 'त्त (for 'त्ति). K7 G1 समुदाचार- (for 'चारः).
 —^d) G2 श्रेय एवेदमुत्तमं.

8 K1 om. (hapl.) 8. —^a) K8 दुर्लभं; D5.7 तु
 सुखं (for असुखं). —^b) D5.7 मज्जति; G1 सज्जति;
 M1.5.6 सज्जति (for सज्जति). K8.7 B8.7.9 Da3.24
 Ds D4.9 T G1.6 M1.5-7 Cs (gloss: न मुच्यते, सङ्गा-
 दित्यर्थः) न (K8 Da4 Ds1 D4.9 स) मुच्यते (B7 'त्ति);
 G2 न मुच्यते; G8 स सङ्गते (for स मुह्यति). B8 न
 (for स). —^c) Da4 T1 G8 सु (for स). Da.5.
 7.9 दुःखवि- (for स दुःख). —^d) Bo.6-9 Da3.24
 Dn1.n4 Ds D2.8.8 संयोगो (for सङ्गो वै). V1 B8.
 7.9 Da3.24 D5.7 G8 लक्षणम् (for 'लक्षणम्).

9 ^a) Bo.7 शक्यः; Da4 सकश्च; G8 संगस्य (for
 सकस्य). Ś1 K1.2 भवति (for चलति). G2 संनहति

C. 12. 12430
B. 12. 330[29].10
K. 12. 337. 9

सक्तस्य बुद्धिश्चलति मोहजालविवर्धिनी ।

मोहजालावृतो दुःखमिह चामुत्र चाश्रुते ॥ ९

सर्वोपायेन कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।

कार्यः श्रेयोर्थिना तौ हि श्रेयोघातार्थमुद्यतौ ॥ १०

नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।

विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ११

आनृशंसं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।

आत्मज्ञानं परं ज्ञानं न सत्याद्विद्यते परम् ॥ १२

समुद्धिश्च. — ^b) K1 निवि*नी; K1 Bo. 6. 7 Das. 24 Dn1. 24 Ds1 D2-5. 1-9 T1 G1. 2 M1. 6. 7 विवर्धिनी (for 'धिनी'). G3 मोहजा मारवर्धिनी. — ^c) Ds om. from वृतो up to क्रोधा (in 11^a). Dn4 -जालावृता; D4. 9 T1 G2. 6 M1. 6-7 -जालवृतो (D4 'ता'). — ^d) K1 चापुत्र; K1 D4. 9 त्वापुत्र (for चापुत्र). Bo Dn1. 24 Ds D2. 8 सोश्रुते (for चा').

10 With 10^{ab}, cf. 3. 103. 39^{ab}: 12. 182. 9^{ab}. Ds om. 10 (cf. v. 1. 9). — ^a) K4 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 8 सर्वोपायात्तु; K6. 7 D1. 5. 1. 9 'यं तु; T G1-3. 6 'यैस्तु (for 'येन'). T1 G2. 2. 6 रागस्य (for कामस्य). — ^c) D1 T1 कार्यं (for कार्यः). D5. 7 श्रेयोर्थिनां. — ^d) D6 उच्यते (for उद्यतौ). T1 G2. 6 यो (G2 यौ) विविक्तार्थमुद्यतौ (sic).

11 = (var.) 3. 203. 40: 12. 182. 10. Ds om. up to क्रोधा (cf. v. 1. 9). — ^a) Dn4 नयो (for तपो). — ^b) D1 क्रोधं (for श्रियं). K6. 7 Dn1. 24 Ds D2-5. 1-9 रक्षेच्च (for 'त'). G2 तत्परात् (for मत्सरात्). S1 K1. 2. 4 श्रेयं रक्षेदमत्सरात्. — ^c) Ds D5. 7 विद्यां मानाप (D5. 7 'भि')मानाभ्याम्. — ^d) K6 प्रमादतः (for प्रमा'). Ds आत्मानमप्रमादतः.

12 = (var.) 3. 203. 41. — ^a) G3 अनृशंसं. — ^b) M1. 6-7 मोक्षश्च (for क्षमा). K4 परमो (for 'मं'). D5. 7 पदं (for बलम्). G3 कर्म चापि परं बलं. — ^c) S1 K1 -ज्ञानात् (for -ज्ञानं). Dn4 पर (for परं). — ^d) K3. 4 बलं (for परम्). Ds सत्याच्च विहितं कृतं.

13 = (var.) 3. 203. 42. With 13^{ab}, cf. 8. 49. 27^{ab}. — ^a) G3 ज्ञेयं (for 'श्रेयः'). — ^b) D7 T G1-3. 6 सत्यं चापि (for सत्यादपि). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D1-4. 3. 9 बदेत् (for भवेत्). — ^c) Dn4

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं भवेत् ।

यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं मतं मम ॥ १३

सर्वारम्भफलत्यागी निराशीर्निष्परिग्रहः ।

येन सर्वं परित्यक्तं स विद्वान्स च पण्डितः ॥ १४

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेभ्यश्चरत्यात्मवशैरिह ।

असज्जमानः शान्तात्मा निर्विकारः समाहितः ॥ १५

आत्मभूतैरतद्भूतः सह चैव विनैव च ।

स विमुक्तः परं श्रेयो नचिरेणाधिगच्छति ॥ १६

यद्भूतमिह मन्यं तम् (sic). — ^a) T1 G1. 3. 8 हितं (for मतं). S1 K1. 2 पुरुषस्य (K1 'भ्यं') परं मतं.

14 With 14, cf. 3. 203. 43: 6. 26. 19: 12. 182. 11. — ^a) K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 8. 8 T1 G1-3 M1 5-1 G3 -परि- (for -फल-). — ^c) Ds इदं (for परि-). — ^d) T1 G2. 6 पुमान् (for विद्वान्). K1 पण्डितः.

15 With 15, cf. 6. 24. 64. — ^a) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 D2-4. 3. 9 इन्द्रियार्थान्यश्च; Ds1 'धो' यश्च; D1. 7 'थ'श्च (for 'थेभ्यश्च'). — ^b) Ds reads from वशै up to चैव (in 16^b) twice. G3 चरत (for 'ति'). K6 अर्थ- (for आत्म-). — ^c) B3 असज्जमानः; Ds (both times). 7 असज्य (for असज्ज'). — ^d) G2 निर्विकारः सुपमाहितं.

16 For the repetition in Ds, cf. v. 1. 15. — ^a) B3 Ds. 9 अतद्भूतैः; Ds (both times). 7 अनुद्भूतः (for अत'). G2 आत्मभूतेन तद्भूतः. ☞ Cn: अतद्भूतः, देहादितादात्म्यं बाधित्वा केवलीभूतः ॥ Cs: आत्मभूतैः स्वव्यतिरेकेणाविद्यमानैरिन्द्रियैः, मध्यतिरेकेण न सन्तीन्द्रियाणीति चिन्तयद्भिः, स्वयमतद्भूतः इन्द्रियेभ्यो व्यतिरिक्तः ॥ Cv: आत्मभूतैः, आत्मनः भूतैः ज्ञातैः, पुत्रमित्रकलत्रादिभिः, आत्माधीनैरिति यावत् । अतद्भूतः, तेषां भूतो न भवतीत्य-तद्भूतः, तद[न]धीन इत्यर्थः । ☞ — ^b) Ds सहैव च; Ds (both times). 7 सहसैव (for सह चैव). ☞ Cs: सहैव जाग्रदवस्थायामिन्द्रियैः सहैव चरति । स्वापावस्थायां विनैवेन्द्रियैश्चरति स विमुक्तः । ☞ — ^c) B3 अविमुक्तः; T2 G1 स ह मुक्तः (for स विमुक्तः). — ^d) T1 G6 अति- (for अधि-). K4 Dn1. 24 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T1 -तिष्ठति (for -गच्छति).

17 ^a) D5. 7 T1 असंस्पर्शं (for 'स्पर्शस'). G1 अ-दर्शनसमं स्पर्शं. — ^b) Bo तदासंभाषणं. Ds तथा ;

अदर्शनमसंस्पर्शस्तथासंभाषणं सदा ।
 यस्य भूतैः सह मुने स श्रेयो विन्दते परम् ॥ १७
 न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
 नेदं जन्म समासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ १८
 आर्किचन्यं सुसंतोषो निराशीष्टमचापलम् ।
 एतदाहुः परं श्रेय आत्मज्ञस्य जितात्मनः ॥ १९
 परिग्रहं परित्यज्य भव तात जितेन्द्रियः ।
 अशोकं स्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाभयम् ॥ २०
 निरामिषा न शोचन्ति त्यजेहामिषमात्मनः ।
 परित्यज्यामिषं सौम्य दुःखतापाद्धिमोक्ष्यसे ॥ २१

तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
 अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ २२
 गुणसङ्गेष्वनासक्त एकचरितः सदा ।
 ब्राह्मणे नचिरादेव सुखमायात्यनुत्तमम् ॥ २३
 द्वंद्वारामेषु भूतेषु य एको रमते मुनिः ।
 विद्धि प्रज्ञानवृत्तं तं ज्ञानवृत्तो न शोचति ॥ २४
 शुभैर्लभति देवत्वं व्यामिश्रैर्जन्म मानुषम् ।
 अशुभैश्चाप्यधोजन्म कर्मभिर्लभतेऽवशः ॥ २५
 तत्र मृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
 संसारे पच्यते जन्तुस्तत्कथं नावबुध्यसे ॥ २६

C. 12 12447
B. 12 330291.2
K. 12. 237. 26

G₂ तदा (for सदा). Ś₁ K₁. 2. 4. 1 तथैवाभाषणं सदा.
 —^a) Ś₁ K₁. 2. 4. महत् (for परम्).

18 = (var.) 3. 203. 45. With 18^{ab}, cf. 12. 154. 27^{ad}; 182. 12^{ab}. —^a) D₂ नि- (for न). K₄ D₂ हिंसा (for हिंस्यात्). —^b) Ś₁ K₁. 2. 5. 1 V₁ B₈ D₄. 5. 9 T₁ G₂. 6 गतिश्च; D₁ G₂ गति (for गतश्च). K₁ चरत्; K₁ B₀. 6 (marg. as in text). 9 D₄. 9 चरन् (for चरेत्).

19 With 19, cf. 3. 203. 46. —^a) K₂ D₂ D₂ T₂ G₁ अर्किचन्यं (K₂ न्यः). B₀. 9 D₂. 21 स्त्रः; M₁. 1 च (for सु). —^b) K₁ D₄. 9 निरीप्तिस्त्वम्; B₀ निराशिस्त्वम्; T₁ G₂ मिषम्; G₂ श्लेषम् (for शीघ्रम्). —^c) G₂ एव (for आहुः). D₂ श्रेयम् (for श्रेय). —^d) V₁ महत्तमनः; D₂ D₂. 1 [अ] जिता; M₁ हिता (for जिता).

20 = (var.) 3. 203. 47; 12. 182. 13. D₂ reads 20-21 on marg. —^a) K₁ परं (for परि). —^c) B₈ G₂. 8 अशोक- (for कं). —^d) D₄ वा (for the first च). D₂. 1 इह चामुत्र चाभयं.

21 D₂ reads 21 on marg. —^a) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 1 G₂ निराशि (K₁ शो; D₂ G₂ शिषा (for मिषा). —^b) Ś₁ K₁ त्यजेहामिष (K₁ ष)म्; K₁. 4 त्यजेहामिषम्; K₁ D₂ D₂. 1 D₂ D₂. 5. 1-9 त्यजेहामि (D₂. 1 शि)षम् (for हामिषम्). ☞ G₂ आमिषं, विषयकम् । ☞ —^c) D₂ परित्यज. K₁. 2. 4 D₂. 1 [अ]मिषं (for [अ]मिषं). K₁. 3 G₂ सोढ्य. —^d) K₁ दुःखं (for दुःख). K₂. 1 V₁ D₂ विमोक्षसे.

22 = 3. 203. 48; 12. 182. 14. —^a) K₁ चरितम्;

D₂. 1 दानेन (for दान्तेन). —^b) K₁ संयुतात्मना; K₁ D₂. 9 संजिता; D₂ D₂ संयतात्मना: (D₂ नः). —^c) D₂ om. (hapl.) 22^{ad}. —^d) D₂ अजितां (sic) (for तं). —^e) K₁ भाव्यं; D₂. 1 भाव्यं (for भाव्यं). K₁ D₂ संगिना (for [अ]सङ्गिना). G₂ भाव्यं सोल-
तमश्नुते. — After 22, G₂ repeats from 12. 313. 30^a to 12. 314. 2^d.

23 ^a) D₁ -संगिषु (for -सङ्गेषु). —^b) Ś₁ K₁. 2 एकचर्यः; B₈ (marg.) कार्य- (for चर्य-). D₂ D₂ व्रतः (for -रतः). —^c) G₁ [5]नुचराद् (for नवि). —^d) B₈ (marg. as in text) सुखमत्यंतमश्नुते.

24 ^a) G₂ चराचरेषु भूतेषु. —^b) G₂ यावको (for य एको). V₁ नमते (for रं). D₂ य एको रमतेषु च (sic). —^c) B₈-9 D₂ G₂. 3 बुद्धि- (for विद्धि). K₂. 1 D₂ विज्ञान- (for प्रज्ञान-). D₂. 1 वृत्तं त्वं; G₂ वृत्तात्मा (for वृत्तं तं). Ś₁ K₁. 2 V₁ किंचिदप्रज्ञान-
वृत्तौ (V₁ सं तं).

25 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 V₁ लभते; D₂ भलति; D₂. 5. 1. 9 भवति (for लभति). —^b) K₁ मानुष (sic) (for मानुषम्). —^c) K₁ -धर्म (for -जन्म).

26 ^a) D₂ अत्र (for तत्र). M₁. 5-7 जन्म- (for मृत्यु-). T G₁. 2. 6 -वशो दुःखैः (for -जरादुःखैः). —^b) M₁. 1 समभिद्रुतं. —^c) K₁. 2. 4 पच्यते (for पच्यते).

27 D₂ om. (hapl.) 27. D₂ reads 27^{ab} twice. —^a) M₁. 1 अभिते (for अहिते). V₁ हितबुद्धिस् (for संहृद्). — G₂ reads 27^{ab} twice. —^b) K₄ लघु-
पैद्; D₂ ष (for वै). T G₁. 1. 9 संज्ञितः; G₂ (both times) संज्ञिकः (for संज्ञकः). — G₂ reads

C. 12. 12448
B. 12. 30[29].27
K. 12 337. 27

अहिते हितसंज्ञस्त्वमध्रुवे ध्रुवसंज्ञकः ।

अनर्थे चार्थसंज्ञस्त्वं किमर्थं नावबुध्यसे ॥ २७

संवेष्ट्यमानं बहुभिर्मोहतन्तुभिरात्मजैः ।

कोशकारवदात्मानं वेष्ट्यन्नावबुध्यसे ॥ २८

अलं परिग्रहेणेह दोषवान्हि परिग्रहः ।

कृमिर्हि कोशकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात् ॥ २९

पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।

सरःपङ्कान्वे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ॥ ३०

27^{ad} twice. — °) K₆. 7 D₉ चा (for च). K₇ D₉ संज्ञस्त्वं; G₂ (second time) बुद्धिस्त्वं (for संज्ञस्त्वं). G₃ (second time) अनर्थे सदसंज्ञस्त्वं. — ^d) G₂ (second time) तत्कथं (for किमर्थं). G₂ किमर्थोत्र न बुध्यसे; G₃ (first time) अध्रुवे ध्रुवसंज्ञितः (± 27^b).

28 °) K₆ D₄ D₅ संवेष्ट्यमानं; K₇ संवेष्ट्य; D₇ संवेष्ट्य; T₁ संवेष्ट्यमाणं (for मानं). G₃ बहुलं (for भिर). G₂ स्वपेक्षमाणं बहुलं — ^b) B₈ देह; B₃ स्नेह; D₄ D₁ D₂. 8. 8 मोहात् (for मोह). B₇ om. भिरात्म. D₅. 7 आत्मभिः (for जैः). G₂ मोहं तं बहिरात्मजैः. * C₅ : मोहतन्तुभिरात्मजैः, अन्तःकरणविकारैरात्मधर्मत्वेनारोपितैः । * — °) K₄ शोक (for कोश). K₆ V₁ B₀. 6-9 D₄. 4 D₁. 4 D₅ D₂. 8. 8 T₁ G₁ कोष (K₆ D₄ D₁ D₂ T₁ G₁ शकार इवात्मानं; T₁ G₂. 6 कोशकार इवाकारं (G₂ शं); G₃ शोकरूप इवाकारं (sic). — ^d) D₅. 7 चेष्टयन् (for वे).

29 °) M₁. 5-7 [ह]ति (for [ह]ह). — ^b) K₇ D₄. 9 दोषता (for वान्). M₆ परग्रहः (for परि). — °) Ś₁ K₁. 2. 4. 6 D₄. 4 G₂ किमिहि; D₄. 3 किमिहि; T₁ G₂. 6 कृमिभिः (for हि). K₂. 4 शोकारस्; V₁ B₀. 6. 8. 9 D₄. 4 D₁. 4 D₂. 8. 8 G₃ कोषकारस्; D₄. 3 कोषकारं (for कारस्). K₆ स; B₆. 7. 9 D₄. 4 स (for तु). — ^d) G₁. 6 बुध्यते; M₇ व (for ब). D₂. 8 स (for स्व).

30 = (var.) 12. 461*, lines 14-15. Ś₁ partly damaged. — °) K₂ कुटुम्बेषु; K₆ वेति; D₅ T₁ G₂. 8 M₁. 5-7 कुटुम्बेषु; T₁ कुटुम्बीषु (for कुटुम्बेषु). — ^b) K₂ सीदन्ति (for सीदन्ति). — °) K₁ संकर्णवे; K₄ पङ्कामणे (for पङ्कान्वे). D₇ मग्ने (for मग्ना). — ^d) K₄ जीर्णा (for जीर्णा). K₄ वनगा इव हस्तिनः.

31. K₁ om. (hapl.) 31^{ab}. — °) Ś₁ K₂. 4 D₄. 9

महाजालसमाकृष्टान्स्थले मत्स्यानिबोद्धतान् ।

स्नेहजालममाकृष्टान्पश्य जन्तून्सुदुःखितान् ॥ ३१

कुटुम्बं पुत्रदारं च शरीरं द्रव्यसंचयाः ।

पारक्यमध्रुवं सर्वं किं स्वं सुकृतदुष्कृतम् ॥ ३२

यदा सर्वं परित्यज्य गन्तव्यमवशेन ते ।

अनर्थे किं प्रसक्तस्त्वं स्वमर्थं नानुतिष्ठसि ॥ ३३

अविश्रान्तमनालम्बमपाथेयमदैशिकम् ।

तमःकान्तारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ॥ ३४

मोहः; G₂ मम; G₃ यथा (for महा). K₇ D₄. 9 परिभ्रष्टान्; B₇ समाकीर्णान्; D₅. 7 कृष्यन्; T₁ हर्षाकृष्टान् (for समा). — Ś₁ K₂. 4 B₈ om. (hapl.) 31^{ab}. — ^b) K₆ D₁ जले (for स्थले). D₇ स्थले मत्स्यानि बोद्धतान्. — After 31^{ab}, T G₁-8. 6 read 46^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. — °) M₁. 5-7 स्नेहपाश (for जाल). K₇ D₄. 9 समाकीर्णान्; D₅. 7 विष्टान् (for कृष्टान्). — ^d) D₄. 4 D₅. 7 T₁ G₆ पश्यन् (for पश्य). K₂ जंतुः (for जन्तून्). K₄ स (for सु).

32 °) Ś₁ damaged. K₂ कुटुम्बं; B₀ D₅. 7 T₁ G₁. 2 कुटुम्बं; D₄. 4 कुटुम्बं; T₁ G₂. 6 M₁. 5-7 कुटुम्बं. B₈ D₄. 3 पुत्रदारांश्च; G₂ दाराश्च (for दारं). D₄. 3 स्वं (for च). — ^b) K₇ संचयं (for याः). K₆ V₁ B₀. 6-9 D₄. 4 D₁. 4 D₅ D₂. 8. 8 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 शरीरं संचयाश्च ये (D₄ याः); D₅. 7 रं च सुसंश्रयाः. — °) D₅. 7 सावयम्; C₅ (gloss: परकीयं) C₇ (gloss: परीक्षेयं) पारक्यम् (as in text). K₁ सर्वं. D₄. 3 पारक्यामध्रुवे सर्वं. — ^d) D₅ M₁. 5-7 किं स्विद; D₇ किं वा (for किं स्वं). Ś₁ K₁. 4 दुष्कृते; K₂ दुःखिते (for दुष्कृतम्). T₁ G₆ किं स्विदं तत्र दुष्कृतं; G₂ किं स्वकं तत्र दुः; G₃ किं स्विदं तत्र सुदुः.

33 °) K₆ V₁ B₀. 6-9 D₄. 4 D₁. 4 D₅ D₂. 8. 8 सर्वान् (for सर्वं). — ^b) D₄ गंतव्यम् (for गन्त). D₄ गंतव्यमिव शेरते; G₁ मविशेरते. — °) K₁ ससक्तस्त्वं; K₇ प्रसक्तस्त्वं; D₄. 3 कं स्वम्. — ^d) K₄. 6 B₇ D₄. 4 D₁ D₂ समर्थं; K₇ D₄. 9 T₁ स्वधर्मं; D₅. 7 सधर्मं; G₂ अनर्थं; G₃ त्वमर्थं (for स्व). K₁ D₅ तिष्ठति (for सि). D₅ अर्थं नैवानुतिष्ठसि.

34 °) K₇ D₄. 9 M₁. 5-7 अविश्रामम्; C₅ (gloss: मार्गश्रान्तस्य श्रमनिवृत्तिस्थानं प्रपादि च विद्यते यत्र) श्रान्तम्

न हि त्वा प्रस्थितं कश्चित्पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ।
 सुकृतं दुष्कृतं च त्वा यास्यन्तमनुयास्यति ॥ ३५
 विद्या कर्म च शौर्यं च ज्ञानं च बहुविस्तरम् ।
 अर्थार्थमनुसार्थन्ते सिद्धार्थस्तु विमुच्यते ॥ ३६
 निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
 छिन्नैनां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ ३७

रूपकूलां मनःस्रोतां स्पर्शद्वीपां रसावहाम् ।
 गन्धपङ्कां शब्दजलां स्वर्गमार्गदुरावहाम् ॥ ३८
 क्षमारित्रां सत्यमयीं धर्मस्थैर्यवटाकराम् ।
 त्यागवाताध्वगां शीघ्रां बुद्धिनावा नदीं तरेत् ॥ ३९
 त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
 उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ ४०

C. 12.12461
 B. 12.331[29].40
 K. 12.337. 40

(as in text). — ^b) Ds अपथेयम्; Dr अपक्रंयम्;
 G1 अवाधेयम् (for अपाथे). Ks. 1 V1 Ds1 Ds. 9 T
 G1-8. 6 M1. 5-1 Cs (gloss: मार्गोपदेष्टृपुरुषहीनम्) अदे-
 शिकं; Dn4 अदक्षितं (for अदक्षिकम्). — ^c) Dr
 जन- (for तमः). S1 क***; K2. 4 Ds. 7 -कर्तारम्
 (for -कान्तारम्). — ^d) K2. 6 गमिष्यति (for 'व्यसि).

35 Ks om. (hapl.) 35^{ab}; V1 reads the same
 on marg. K1 reads 35^{ab} twice. — ^a) K4. 1 V1 Bo.
 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 1-9 Mr त्वां (for त्वा).
 Bo प्रस्थितः (for 'तं'). T G1-8. 6 किंचित् (for कश्चित्).
 — ^b) K4 न (for 'नु'). K7 -गमिष्यसि (for 'व्यसि').
 Ds. 1 पृष्ठतो ह्यधिगच्छति. — K7 Ds om. (hapl.) 35^d.
 — ^c) K1 स्वकृतं (for 'सु'). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4
 Dn1. n4 Ds1 D2-4. 8 G2. 8 त्वां (for त्वा). — ^d) S1
 K1. 2. 4 गच्छतम् (for यास्यन्तम्). K1. 2. 4 V1 B8 T
 G1-8. 6 M1. 5-1 -यास्यतः (for -यास्यति).

36 ^a) Ks. 1 Bo. 1. 8 Dn1. n4 D2-4. 8. 9 T2 शौचं
 (for शौर्यं). — ^c) Ds. 1 आत्मार्थम्; Cs (gloss:
 अर्थो ब्रह्मज्ञानं बुद्धिशुद्धिर्वा, तदर्थम्) अर्था (as in text).
 B8 -चार्यते; Ds. 7 -सार्थतः; T1 G1. 2. 6 -सर्थते; T2
 -संयते (for -सार्थन्ते). Ks. 1 D4. 9 सर्वार्थान्संपरित्यज्य.
 — ^d) G2. 3 विध्यर्थे (for सिद्धार्थम्). V1 Bo. 6-9 Das
 Dn1. n4 Ds. 8. 8 च (for तु). D4. 9 विमुच्यसे (for
 'व्यते). Ks सिद्धार्थश्च निमुच्यते; Ds सिद्ध्यर्थं तु विर-
 च्यते; Dr सिद्ध्यर्थमनुच्यते.

37 = 12. 169. 24; 309. 70. — ^a) S1 K2 निर्व-
 धिनी; K1 निबन्दिनी; K4 V1 Dn1 Ds2 T1 G3. 6
 'धिनी; Ds1 'धना. — ^b) Ks वसतो; Ds2 वसते
 (for 'तो). G2 ग्रामे एषा सतो रतिः. — ^c) K1 पुनः;
 K2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8
 एतां (for एनां). G2 छिन्द्येनां हि सुकृतो. — ^d) G2
 नैतां (for नैनां). K7 नैनं छिन्दति दुष्कृतं; G2 यांति
 तैराच्छिन्दति. — After 37, S1 K1. 2. 4. 1 D4. 9 ins.:

793* तुल्यजातिवयोरुपान्हुतान्पश्यसि मृत्पुना ।

न च नामास्ति निर्वेदो लौहं हि हृदयं तव ।

[(L. 1) K1. 1 D4. 9 हतान् (for हुतान्). — (L. 2)
 K7 मानास्ति (for नामास्ति). K4. 7 लौहं (for लौहं).]

38 ^a) Ks. 1 V1 Bo Ds1 D4. 9 -स्रोतां (for -स्रोतां).
 K2 रूपस्थूलां मनस्रोतां; Ds2 रूपकूलमनस्रोतां. — ^b)
 S1 (inf. lin.) रजोद्वीपां; K1. 7 स्पर्शद्वीपं (K7 'पा').
 K1 रसवहां; D2. 8 रसावहं; Mr 'पगां (for 'वहाम्).
 — ^c) Ds1 गंधपंका; Dn4 'धूपः; Ds. 7 'पक्वां (for
 'पङ्कां). D4 स्पर्शजलं. — ^d) Ds om. मार्गं. S1
 K1. 2 -दुरारुहां; Ds 'वहं.

39 Ds. 1 om. 39. — ^a) Ks. 1 V1 Bo. 6-8 Das.
 a4 Dn4 Ds D2. 4. 9 M1. 5. 6 Cs (gloss: तरित्रं,
 सलिलनोदनसाधनम्) क्षमात (Ks 'च'रित्रां (B7 'द्रां)
 (hypermetric); G2 क्षामारितत्र (sic) (for क्षमारित्रां).
 ❧ G2: क्षमा एव क्षमारित्राणि, नौचालनदण्डाः यस्याम् । ❧
 — ^b) D2 धनीस्थैर्यः; G1 धर्मस्थैव (for 'स्थैर्यः). K2
 -कटकरां; K4 Bo. 8 (marg. as in text). 7. 8 (marg.) 9
 Das Dn1 D2. 8. 8 Ca. n. p (gloss: चटारका नौकर्षण-
 रज्जुः) -चटारकां; Ks -चटारकां; Ds4 -चटारकां; Dn4
 -वपारकां; Ds T1 G2. 8 Cs -पदांकुरां; T2 G1. 6 -वटांकुरां
 (for -वटाकराम्). — ^c) Ds योग- (for त्याग-). K2
 -वाताध्वमां; K7 'धितां (sic); B8 (marg.) G2 -वातो-
 द्धतां; D4. 9 -वातान्वितां (for 'ध्वगां). S1 K1 T2 M1
 शीघ्रां; G2 lacuna (for शीघ्रां). — ^d) V1 damaged.
 K2 बुद्धिनावां; K4. 6. 1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
 D2-4. 8. 9 T G1-8. 6 नौतार्या तां; M1. 5. 6 नावं कृत्वा;
 Mr असंतार्या (for बुद्धिनावा). K1 Ds1 नदी. B8
 (marg. as in text) तर (for तरेत्).

40 = 12. 318. 44. 40^{ab} is partly damaged
 in V1. — ^b) K4. 6. 1 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2-4.
 8. 9. T1 M1. 5. 6 तथा; G2 महे (for उभे). V1 त्यजेत्;
 T1 G2. 6 द्विजः; G2 द्विजः (for त्यज). — Das.
 a4 Ds1 om. (hapl.) 40^d. — ^c) S1 K1. 2. 4 बुद्धिं
 (for उभे). — ^d) Ks. 1 V1 Bo. 8. 7. 8 (orig.)
 Ds. 4. 7. 9 T G1. 8. 6 तस्यजः; G2 तस्यतः (for तं त्यज).
 ❧ C2: समुपायमपि सिद्धप्रयोजनत्वात्त्यज ॥ C7: येन संसा-

C 12. 12462
B. 12. 330[29].41
K. 12. 337. 41

त्यज धर्ममसंकल्पादधर्मं चाप्यर्हिसया ।

उभे सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिश्चयात् ॥ ४१

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।

चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ४२

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।

रजस्वलमनित्यं च भूतावासं समुत्सृज ॥ ४३

रेण त्यजसि परलोकं, तं संसारं त्यज । ॐ

41 °) M1. 5-7 [अ]धर्मम्; Ca (gloss: धर्मफलं) धर्मम् (as in text). G2 च संकल्पाद्; M1. 7 असंकल्पात्. ॐ Ca: असंकल्पात्, अकामनया । ॐ — °) V1 Ds2 वा (for च). Ks Bo. 6. 7. 9 Das. 24 Dn1. n4 D2. 8. 3 [अ]लिप्सया (for [अ]र्हिसया). M1. 5-7 धर्मं चा (M6 'मैश्चा')प्यर्हिसया. — °) ॐ Cs: परमनिश्चयात्, परमात्मैवाहमिति निश्चयात् । ॐ

42 °) K1. 6 अस्थिस्थूलं; Da4 Dn1 अस्थिस्थूणं; Ds. 7 अस्थिस्थूलं (for 'स्थूणं'). K1 स्नायुयुतं (sic); K2 स्नायुयुतं; Ds. 7 स्नायुयुतं; T G1-8. 6 'बंधं' (for 'युतं'). — °) Ds. 7 'क्षतज' (for 'शोणित'). K2 'लेपनं' (for 'लेपनम्'). — °) K1 चर्मावनद्धं; K4 चर्मा; Da4 चर्मा; Ds चर्मावनद्धं; Ds. 7 कर्मानुबंधं; M1 चर्मावनद्धं (for 'वनद्धं'). V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds3 दुर्गन्धि; Ds. 7 दुर्गन्धि (for दुर्गन्धि). — °) Ds पूर्णं (for पूर्णं).

43 °) G2 जराशोकः; G3 'क्रोशः'; M1. 5-7 'रोग' (for 'शोक'). K1 'समाविष्ट'; Da4 'विष्टा' (for 'विष्ट'). — °) Ś1 K1. 2 अस्थिरं; G2 आरुतं (for आतुरम्). Bs Ds M1. 5-7 पंचानिलसमान्वितं. — °) D4 अनित्यज्य (for 'त्यं च'). Ds रजस्व (Ds2 'श्व'लमिमं नित्यं. — °) Bo पुत्रावासम् (for भूतावासं). Ks V1 Bo. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 3 इमं त्यज; K1 Da. 5. 7. 9 परित्यजेत्; Bo-8 इमं त्यजेत्; T G1-8. 6 समुत्सृजेत् (for 'सृज'). M1. 5-7 भूतात्मा वा समुत्सृजेत्.

44 °) M1. 6. 7 इदम् (for सर्वम्). — °) T1 G2. 8. 6 जगत्त्रयापि च यद् (G2 क्षुभ)वेत्. — °) Ś1 K1 अस्माद्यत्; K2 अस्माभ्य (sic); Ks अहयन्; Ds Cs अल्पान्यत्; T1 Gs. 6 महद्वत् (for महद्यत्). Ś1 K1. 2. 4 परमाणुमत्; K1 Da. 9 T G1. 6 'णुवत्; Br 'त्रयत् (sic); Das. 24 'णु तत्; Ds Cs (gloss: परिच्छिन्नं) परिमाणवत्; D2. 8. 8 परमाश्रयात्; Ds. 7 'यवत्; Gs 'श्रमः' (for परमाणु यत्). G2 महद्विद्यात्पराश्रमः. — After 44, T

इदं विश्वं जगत्सर्वमजगच्चापि यद्भवेत् ।

महाभूतात्मकं सर्वं महद्यत्परमाणु यत् ॥ ४४

इन्द्रियाणि च पञ्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ।

इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ ४५

सर्वैरिहेन्द्रियार्थैश्च व्यक्ताव्यक्तैर्हि संहितः ।

पञ्चविंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ॥ ४६.

G1-8. 6 Kumbh. ed. ins.:

794* महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा मही ।

षष्ठस्तु चेतना या तु आत्मा सप्तम उच्यते ।

अष्टमं तु मनो ज्ञेयं बुद्धिस्तु नवमी स्मृता ।

[(L. 1) G1 खं (for खं). — (L. 2) G2. 8 Kumbh. ed. पष्ठं (for पष्ठ). T2 वातुर् (for या तु).]

45 Ds. 7 om. 45. — °) Bo T1 (before corr.) तु (for च). Ks द्वयं चैव; K1 Da. 9 दशैकं च (for च पञ्चैव). — °) Da4 एव (for एव). ॐ Cu: पञ्चभूतानि (1-5), महद्बुद्धिः (6), इन्द्रियाणि पञ्च (7-11), चकारात् पञ्च प्राणाः (12-16), तमआदित्रयमेकम् (17), इति सप्तदशकः । ॐ — °) Das om. राशि. Bs Da T1 -संज्ञिकः; T1 G1-8. 6 -संज्ञितः (for -संज्ञकः).

46 Ds. 7 read and M1. 5-7 repeat 46°-47° after 48. — °) Da4 om. व्यक्ता. K1 V1 Da. 5. 7. 9 Gs M1. 5-7 (last four both times) च (for हि). Ks Bs-9 Da4 संहतः; Ds संज्ञितः; Ds. 7 संज्ञितः; Gs संगतः (for संहितः). T G1. 2. 6 व्यक्तोव्यक्तश्च संगतः. — °) K1. 7 Bo (sup. lin. as in text). 7. 8 Das Dn1. n4 D2-5. 7-9 Cn (gloss: इन्द्रियार्थैरष्टभिः, शब्दादिभिः पञ्चभिः मन्तव्यं बोद्धव्यं अहंकर्तव्यं च तैः सहाष्टभिः पूर्वं चतुर्विंशकः) चतुर्विंशकः; T1 Gs सर्वे विंशकः; T2 G1-8 सप्तविंशकः; Cs (gloss: पञ्चविंशेन चैतन्येन विशिष्टः, पञ्चविंशसमायुक्तः) पञ्च (as in text). — °) K1 Ds T1 Gs. 6 व्यक्ताव्यक्तमयो (T1 'नो') (for 'मयो'). K1. 7 V1 Bo. 6 Dn1 Ds2 Ds. 7. 9 M1. 5. 8 (last three first time) गणः; Ds गणाः; T1 गुणाः (for गुणः).

47 For the sequence in Ds. 7 and the repetition in M1. 5-7, cf. v. l. 46. — °) Das श्रुतिः; Gs मात्रैः (for एतैः). Ś1 K1. 2. 4 समायुक्तम्; Ks समुद्युक्तः; Ds1 समायुक्ताः (for 'युक्तः'). — °) Ks अव- (for अभि-). Ś1 K1. 2. 4 अनित्यमभिधीयते. — °) Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 त्रिवर्गः; M1. 6. 7 'नै' (for 'गौ'). Ks Das. 24 Bs. 7 च; V1 Bo. 3. 9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8

एतैः सर्वैः समायुक्तः पुमानित्यभिधीयते ।
 त्रिवर्गोऽत्र सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ॥ ४७
 य इदं वेद तच्चेन स वेद प्रभवान्प्ययौ ।
 पाराशर्येह बोद्धव्यं ज्ञानानां यच्च किंचन ॥ ४८
 इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः ।
 अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ४९
 इन्द्रियैर्नियतैर्देही धाराभिरिव तर्प्यते ।
 लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ॥ ५०

परावरदृशः शक्तिर्ज्ञानवेलां न पश्यति ।
 पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ५१
 ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुमेनोपपद्यते ।
 ज्ञानेन विविधान्क्लेशानतिवृत्तस्य मोहजान् ।
 लोके बुद्धिप्रकाशेन लोकमार्गो न रिष्यते ॥ ५२
 अनादिनिधनं जन्तुमात्मनि स्थितमव्ययम् ।
 अकर्तारममूर्तं च भगवानाह तीर्थवित् ॥ ५३
 यो जन्तुः स्वकृतैस्तैस्तैः कर्मभिरित्यदुःखितः ।

C. 12 12475
B. 12 230[29].54
K. 12 237. 55

M1. 5. 7 तु (for सत्र). Ms त्रिवर्गेण सुखं दुःखं.

48 For the sequence in Ds. 7 and the repetition in M1. 5-7, cf. v. l. 46. — ^a) V1 इदं ये; Ds1 Ds2 M1. 5-7 य इमं (for य इदं). — ^b) K1 प्रभवान्प्ययौ; Bo. 7. 9 Das. a4 Dn4 Ds2 Ds3 प्रभव (Dn4 'ह') वाच्ययौ (for 'प्ययौ'). — ^c) K1. 2. 4 D4 पाराशर्येह; K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds2. 3. 5. 7. 8 Gs पारंपर्येण; M1. 5-7 पाराशर्येण (for 'शर्येह'). Ds4 बोधस्य; Ds1 बोधस्य; G2 बोधस्य. — ^d) B9 जनानां; T G2. 3. 6 जानता; G1 ज्ञानता (for ज्ञानानां). K1. 2 यश्च.

49 ^a) T1 G6 ग्राह्यते (for गृह्यते). B8 यत्तत्; Ds4 यद्वत् (for यद्यत्). — ^b) Ds. 7 व्यक्त (for व्यक्तम्). K4 स्थितः (for स्थितिः). Ś1 K1. 2 B8 तद्व्यक्तमिति संस्थितिः (B8 'तं'); V1 तत्तद्व्यक्तमिदं स्थितं. — ^c) Ds बोद्धव्यं (for विज्ञेयं). — ^d) K1 B7 लिङ्गं ग्राह्यम्; T1 लिङ्गाग्राह्यम्. Ds4 अतीन्द्रियौ. ✽ Cs: लिङ्गग्राह्यं, अनुमेयम् । ✽

50 ^a) M1. 7 निहतैर्; Cs (gloss: विपश्येभ्यः प्रत्याहृत्य आत्मनि स्थापितैः) नियतैर् (as in text). K6 इन्द्रियैर्नियते देहो. — ^b) D7 इह; T1 अवः; G2 अभि- (for इव). K2 Ds2 Ds. 7 T G1. 2. 6 M1 तर्प्यते (for तर्प्यते). — T2 G2. 8 repeat 50^a after 52. — ^c) Ś1 K1. 2 विदितम् (for विततम्). — ^d) K4 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds2. 3. 3 लोकांश्च (for लोकं). K6 आत्मनि (for चा').

51 T1 G1. 6 om. 51-52. Ds4 om. (hapl.) 51^{ab}. — ^a) K6 परावरदृशः; G2 पुरावरप्रजः; G3 परावरवृत्ते; M1. 5-7 'विदः' (for 'दृशः'). ✽ Cs: परावरदृशः, परः हिरण्यगर्भः, अवरः विकृष्टः, यस्मिन्नसौ परावरः, परमात्मा । ✽ — ^b) K6 B9 Ds मूला (for वेलां). K4. 7 V1 Bo. 6-8 Das Dn1. n4 Ds-5. 7-9 T2 G2. 8 M1. 5-7 ज्ञानम् (T2

ज्ञानम्; G2 ज्ञाने मूला न पश्यति. — ^c) Ds4 पश्यते (for 'तः'). — ^d) G2. 8 सर्वावस्थानि सर्वदा.

52 T1 G1. 6 om. 52 (cf. v. l. 51). — ^a) Dn1. n4 Ds Ds2. 3. 3 सर्व- (for ब्रह्म-). K2 भूतश्च (for 'स्य'). — ^b) Ds. a4 लभ्यते (for 'पद्यते'). — ^c) Ds. 7 अनेन (for ज्ञानेन). Ś1 K1 विविधाः; Ds1 Ds. 7 विविधा (for विविधान्). — ^d) V1 Bo Ds. 7 अनिवृत्तस्य; B8. 7. 9 Das. a4 अनु; Ds (marg.) अनिवृत्तस्य च (for अतिवृत्तस्य). K4 देहजान्; G2 मोक्ष- (for मोह-). Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 अनिवृत्तस्य देहजान्. — ^e) Ś1 K1. 2 लोक- (for लोके). B8 प्रसादेन (for प्रकाशेन). — ^f) B9 Das. a4 Ds T2 Gs M1. 5-7 Cs (gloss: ज्ञातव्यब्रह्ममार्गः) ज्ञेयमार्गो; G2 ज्ञेयमात्रो (for लोकमार्गो). Ś1 K1 रिष्यति; K2 B7. 9 रिष्यति; K4 रिष्यति; Ds4 रिष्यते; Ds विष्यते (for रिष्यते). K6 ज्ञेयमार्गो तरिष्यति; K1 Ds. 9 लोकमार्गास्तरिष्यते (K1 'ति'); B8 (marg.) मार्गमतिरिष्यते (hypermetric); Ds. 7 मार्गान्वरिष्यसि; Ds 'मार्गो तरिष्यते (sic). — After 52, T2 G2. 8 repeat 50^a.

53 ^a) K1 reads from अनादि up to हन्ति (in 54^d) twice. Ds1 G1-8 जंतुर्. — ^b) D1 स्थितिम् (for स्थितम्). — ^c) Ś1 K1 (both times) अमूर्तं तं; K2. 4 अमूर्तं च; K1 Ds. a4 D4. 9 अमूर्तिं च; Dn1 असूतं च; G2 सुहृत्तं च (for अमूर्तं च). ✽ Cv: अकर्तारं, स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वकारिहितम् । ✽ — ^d) G2 अपि (for आह). B1 Ds4 तीर्थवित्; Cn (gloss: मोक्षोपायवित्) Cs (gloss: सकलशास्त्रार्थवित्) Cv (gloss: शास्त्रवित्) 'वित् (as in text).

54 For the repetition in K1, cf. v. l. 53. — ^a) K1 (both times). 6 V1 Bo Ds1 G2 सुकृतैस्; G2 दुःकृतैस् (for स्वकृतैस्). G3 एवं; G8 तैस्तु (for तैस्तैः). — ^b) G2 दुःखितैः (for 'तः'). — Ds1 om.

C. 12. 12476
B. 12. 330 [29]. 55
K. 12. 337. 56

स दुःखप्रतिघातार्थं हन्ति जन्तून्नेकधा ॥ ५४

ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ।

तप्यतेऽथ पुनस्तेन भुक्त्वापथ्यमिवातुरः ॥ ५५

अजस्रमेव मोहार्तो दुःखेषु सुखसंज्ञितः ।

बध्यते मध्यते चैव कर्मभिर्मन्थवत्सदा ॥ ५६

ततो निवृत्तो बन्धात्स्वात्कर्मणामुदयादिह ।

परिभ्रमति संसारं चक्रवद्बहुवेदनः ॥ ५७

स त्वं निवृत्तबन्धस्तु निवृत्तश्चापि कर्मतः ।

सर्ववित्सर्वजित्सिद्धो भव भावविवर्जितः ॥ ५८

संयमेन नवं बन्धं निवर्त्य तपसो बलात् ।

संप्राप्ता बहवः सिद्धिमप्यवाधां सुखोदयाम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षोडशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१६ ॥

(hapl.) 54°-55^d. — ^a) Ś1 K1.7 V1 D1.5.7.9 T G1.6 M1.6 स्व; K1 (both times) M1.7 सु- (for स). K1 प्रतिघातार्थं (sic); D1.5.7.9 G1.2.6 कारार्थं; G1 हारार्थं (for धातार्थं). — ^d) D7 G1 अनेकधा.

55 D1.4 om. 55 (cf. v. l. 54). — ^a) K1 B1.7.9 D1.3 सर्व (for कर्म). D1.7 T1 समादत्ते. — ^c) K1 D1.7 तस्य ते (for तप्यते). D1.7 M1.7 न (for सथ). — ^d) B1 त्यक्त्वा (for भुक्त्वा). K1 आतुरा.

56 ^a) K1 D1.9 G1 M1.7 एवं (for एव). Ś1 K1.2.4 B1 मोहार्तो; K1 V1 B1.7.8 D1.3.4 D1.1.4 D1.2.8 मोहार्तो; G1 एवार्तो; M1.5-7 दुःखार्तो (for मोहार्तो). D1.7 अतः (D7 'ज') स्वमेवं मोहार्तो. — ^b) K1 दुःखे च; D1.9 दुःखेषु (for 'षु'). G1 सह (for सुख-). K7 D1.9 संज्ञिते (for 'तः'). — ^c) K1 बुध्यते; K1.6.7 V1 B1.6-9 D1.3 D1.1.4 D1.2.5.7-9 M1.5.6 वध्यते; D1.4 lacuna (for ब', as in Ś1 K1 M1). D1.4 बध्यते; D1.9 नध्यते (for मध्यते). T G1-3.6 मध्य- (G1 'ध्य') ते मथनेनैव. — ^d) K1 मंथवित्; G1 धर्मवत्; G1 (gloss: अनिवृत्तबन्धनात्) मन्थ' (as in text). D1.7 कर्मभिर्वत्सवत्सदा.

57 ^a) V1 स्वद्वन्द्वे (for बन्धात्स्वात्). K1.6 B1.6-9 D1.3.4 D1.1.4 D1.2.8 ततो निबद्धः (K1 D1.4 'बंधः' स्वां योनिं; D1.7 ततो निवृत्तं बंधं (D1 'धः') सन्; T G1-3.6 M1.5-7 त (T1 G1.6 कु) तो निवृत्तबन्धत्वात्. — ^b) G1.6 कर्मणामुदयानिह. — ^c) K1 परिभ्रमति (for परिभ्रमति). The portion from संसारं up to सुदराद् (in 12. 318. 26^a) is lost in Ś1 on missing fol. K1.2.4.7 B1 D1 (before corr.). 4.9 संसारोश्च; T G1.6 M1.5 राच्; M1.7 राच् (for 'इ'). — ^d) K1.4 बाहु-; G1 परि- (for बहु-). K1.2.4 om. from वेदनः up to भाववि (in 58^d). K7 D1.9 वेदना; D1.9

वेदना; D1.7 वेदनं; T G1-3.6 वेदनात् (for 'नः').

58 Ś1 missing (cf. v. l. 57). K1.2.4 om. up to भाववि (cf. v. l. 57). — ^a) K7 D1.9 T G1-3.6 M1.5-7 स चेन्; D1.7 सर्वे (for स त्वं). K1 निवर्त-; K7 निवृत्ति- (for 'त्त-'). B1 बंधुस् (for बन्धस्). — ^b) D1 कर्मणः; D1 'ताः'. V1 निवृत्तापि हि कर्मतः. — ^c) D1 सर्वजित् (for 'वित्'). K7 D1.9 सर्वदृक्; D1 'वित्' (for 'जित्'). B1 D1.3 D1.1.4 D1.2.8 सिद्धौ (for सिद्धो). — ^d) K7 D1.9 भवेद्वाध-; D1.7 G1 भवेद्भव-; T G1.2.6 M1.5-7 भवेद्भाव- (for भव भाव-). M1.6.7 विसंज्ञितः (M1 'तं') (for -विध-जितः). D1 भवेद्द्वै द्विजसंज्ञितः.

59 Ś1 missing (cf. v. l. 57). — ^a) K1 संयमेन (for संयं). K1.2 संयमेन च (K1 'मे नव' संबन्धान्; G1.2 संयमे (G1 सत्त्वमे) नवमं साध्यं. ☞ Cu: संयमेन, धारणाध्यानसमाध्यात्मकेन । नवं, दृष्टिमात्रेण उत्पन्नम् । ☞ — ^b) K1 निर्वृत्य; K1 B1.7 D1.3.4 निवृत्त्या; B1 निवृत्ता; D1.9 निर्वर्त्य; D1.7 निवृत्य (for निवर्त्य). G1.2 तमसो (for तपसो). B1.7.9 बलं (for बलात्). — ^c) G1 M1 संप्राप्तो (for 'प्ता'). M1.5-7 बहुलां (M1.7 'ला') (for बहवः). — ^d) K1.2.7 D1.9 G1 अज्या-बाधां; M1.5.6 अवि; M1 अपि बाधां (for अप्यबाधां). K1 D1 G1 सुखोदयं.

Colophon. Ś1 D1 missing: K1.5 B1-5 D1.2.4 D1.2.8 D1 G1.5 M1-4 absent. — Sub-parvan: K1.2.4.6.7 V1 B1.6-9 D1.3.4 D1.1.4 D1.2.5.7-9 T G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1.2.4 शुक्रानुपतनं; K7 D1.5.7.9 नारदप्रश्नः; B7.9 D1 शुक्रामिपतनं; D1.3.4 शुक्रातिपतनं; M1.6 शुक्रानुशासनं. — Adhy. no. (figures, words or both): B7 D1 D1.153: B1 257; D1 G1 155; D1.1 D1 M1

३१७

नारद उवाच ।

अशोकं शोकनाशार्थं शास्त्रं शान्तिकरं शिवम् ।
निशम्य लभते बुद्धिं तां लब्ध्वा सुखमेधते ॥ १
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २
तस्मादनिष्टनाशार्थमितिहासं निबोध मे ।
तिष्ठते चेद्वशे बुद्धिर्लभते शोकनाशनम् ॥ ३
अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।

6. 7 150; T₁ G₆ 152; T₁ 165; G₁ 151; G₂ 169;
M₅ 186. — *Sloka no.*: D₄ 70; D_{n1}. n₄ 60; D₅
58.

317

☞ This adhy. is missing in Ś₁ D₅ (cf. v. l. 12.
316. 57; 283. 15).

1 *) ☞ C₅: अशोकं, शोकनिवर्तकज्ञानजनकम् । ☞
— ^b) B₅ (marg. as in text) शांतं (for शास्त्रं). D_{n4}
शांतिपरं; G₂ शोककरं (for शान्तिकरं). V₁ B₅ (marg.
as in text) परं (for शिवम्). — ^c) D₅. 1 संसृज्य; G₂
निष्पद्य (sic); G₅ अन्विष्य (for निशम्य). — ^d) K₁.
2. 4 V₁ लब्ध्वा तां (by transp.). B₅ (marg.) अश्नुते;
D₄ पृथसे (for पृथते).

2 = 3. 2. 15: 11. 2. 13: (var.) 12. 26. 20;
168. 31: B. 18. 5. 61; Hitopadeśa 1. 2. — ^b)
B₅ (marg.) G₂ हर्षस्थान- (for भय). — ^d) D₄
पण्डिता: (for 'तम्').

3 *) K₁ अनिष्टं. — ^b) K₁ निबोधसे (for 'ध मे').
— G₂ om. 3rd. — ^c) K₁ D₄. 5. 1. 9 येन ते वर्धं (K₁
ते वर्धं; D₅. 1 वै वर्धं) ते बुद्धिर्. — ^d) K₁ D₄. 9 लभसे
(for 'ते').

4 = (var.) 3. 206. 16. — ^a) G₂ अनिष्टस्य प्रयो-
गाच्च. — ^b) G₂ बुधस्य (for प्रियस्य). — ^c) K₁. 2
मातुषा (for मनुष्या). K₁ B₅ D₅ T₁ G₆ मातुषैर (for
मातसैर). — ^d) B₅ G₂ युजते; B₅ युजंते (for युज्यन्ते).
To avoid hiatus, K₁. 2. 4. 6 B₅-8 D₄ T G₁ M₁. 5-7
येष्वबुद्धयः; K₁ V₁ B₅ D₄ D_{n1}. n₄ D₅ D₂-3. 2. 9 G₅

मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते *अल्पबुद्धयः ॥ ४
द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान् चिन्तयेत् ।
ताननाद्रियमाणस्य स्नेहबन्धः प्रमुच्यते ॥ ५
दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्तते ।
अनिष्टवृद्धितं पश्येत्तथा क्षिप्रं विरज्यते ॥ ६
नार्थो न धर्मो न यशो योऽतीतमनुशोचति ।
अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ॥ ७
गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ।

C. 12. 12/89
B. 12. 33. [30]
K. 12. 33a. 8

स्वल्पबुद्धयः; B₅ तेष्व; D₁ नात्र संशयः; G₂. 8 ह्यल्प-
बुद्धयः (for *अल्पबुद्धयः).

5 *) K₅. 7 D₄. 9 प्राप्तेषु; M₁ दिव्येषु (for द्रव्येषु).
D₄ lacuna; G₂ धर्मेनीतेषु (for समती). — ^b) K₁
न चिन्तयन्; D₅. 1 T₁ G₆ M₁ विचिन्तयेत् (D₅. 1 'यन्')
(for न चिन्तयेत्). — ^c) K₁. 2. 4. 7 ताननाद्रियमाणश्च
(K₁ 'नस्य'); K₅ V₁ B₅. 6-9 D₄ D_{n1}. n₄ D₅ D₂. 8. 8
G₁ न ताननाद्रियमाण (D_{n1} D₅ 'न')स्य; D₄ ततो ताद्रिय-
माणस्य (sic); D₅. 7 जनानां प्रियमाणस्य. — ^d) K₁
D₄. 5. 1. 9 प्रणश्यति (for प्रमुच्यते). K₁ 2. 4 स्नेहबन्धा-
द्रिमुच्यते.

6 D₄ om. (hapl.) 6^{ab}. — ^a) B₁ तस्य (for
तत्र). — ^b) G₂ नागः (for रागः). — ^c) K₁. 4
अनिष्टबुद्धिं तां; K₂ 'बुद्धितां; V₁ B₅. 7. 9 D₄ D_{n1}.
n₄ D₅ D₂. 8. 8 T₁ G₆ M₁. 5-7 'वर्धितं; B₅ (orig.)
'बुद्धिं तं; B₅ (marg.) 'वृद्धितं; D₅ 'बुद्धिं तं; D₁
'बुद्धितः; T₂ 'वर्धितः; G₁ 'विद्धि तत्; G₂ 'वर्धितत्;
G₃ 'मर्धितं; C₅ 'मन्धितं (for 'वर्धितं'). — ^d) D₄
तदा (for तथा). K₁. 2. 4 विराज्य (K₂ 'ज')ते (for
विरज्यते).

7 G₂ om. (hapl.) 7-8. K₂ om. (hapl.) 7^c-9^b.
— ^a) K₁ अस्याभावेन; K₅ अप्या; D_{n4} अर्थ; T₁
नाम्य; G₆ नाप्य (for अप्य). — ^d) D₅. 1 तस्वस्य;
T₁ सच्चास्य; G₅ सद्वास्य (for तच्चास्य).

8 = 3. 206. 17. K₂ G₂ om. 8 (cf. v. l. 7).
— ^a) D₄ om. (hapl.) ति युज्यन्ते. — ^b) K₁ नियु-
ज्यंते; D₄ संयु; D₅. 1 ते यु (for वियु). — ^c)
M₅ सर्वेषां (for सर्वाणि).

C. 12. 12489
B. 12. 331(30)8
K. 12. 338. 8

सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ ८
मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति ।
दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ९
नाश्रु कुर्वन्ति ये बुद्ध्या दृष्ट्वा लोकेषु संततिम् ।
सम्यक्प्रपश्यतः सर्वे नाश्रुकर्मोपपद्यते ॥ १०
दुःखोपघाते शरीरे मानसे वाप्युपस्थिते ।
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नस्तन्नानुचिन्तयेत् ॥ ११
भैषज्यमेतदुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥ १२

9 = 11. 26. 4 : cf. 12. 16. 10. K₂ om. 9^{ab} (cf. v. 1. 7). D₁ om. (hapl.) 9-10. — ^a) D₄ मृते (for मृतं). — ^d) T₂ प्रसज्यते (for प्रपद्यते). ☞ Cn : द्वावनर्थौ, इष्टस्यादिदेहविनाशः स्वशरीरतापश्च । ☞

10 D₁ om. 10 (cf. v. 1. 9). D₂ D₃ om. (hapl.) 10. — ^a) K₁ 2. 4 नाश्रुः; D₂ D₃ नाश्रु (for नाश्रु). K₁ 2. 4 संवु (K₁ 'व') द्वा; K₆ T₂ G₂ ये बुद्ध्या; B₆ (marg. as in text). 9 ये बुद्ध्या (for ये बुद्ध्या). — ^b) K₁ दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K₁ संतति (sic); K₆ D₂ संगति; K₇ D₄ 9 संगतं; G₂ 8 सत्तमं (G₂ 'म'); G₆ (gloss: सुखदुःखप्रवाहम्) संततिम् (as in text). — ^c) K₁ प्रपद्य तत्; K₂ प्रपद्यत; K₄ D₄ 9 G₂ 8 प्रपद्य तत्; D₅ च पश्यतः (for प्रपश्यतः). V₁ शान्ति; B₆ सर्वान् (for सर्व). — ^d) K₁ 2 नाश्रुकर्म; D₂ 1. 4 D₂ 4. 5 नाश्रु; M₅ नाश्रु (for नाश्रु). D₂ 4 [उ]पचक्षते (for 'पद्यते').

11 11-18 = (var.) 12. 540*, lines 1-16. — ^a) K₆ संघाते (for शरीरे). — ^b) B₁ मानुषे (for मानसे). K₄ V₁ B₆ 6-9 D₂ 3. 21 D₂ 1. 4 D₂ 4. 3. 9 T G₁-8. 6 च (for वा). D₂ 4 [अ]भ्युपस्थिते; G₂ [अ]पि वा स्थिते (for [अ]प्युपस्थिते). — ^c) T₂ G₁-8 कर्तुं (for कर्तुं). — ^d) K₁ D₄ 9 T₁ यत्नस्; T₂ यत्नस्; G₁ 2 corrupt; G₂ तज्जस्; G₆ तत्तस्; M₅ यत्नात् (for यत्नस्). D₅ अनुविद्येत् (for 'चिन्तयेत्').

12 = 11. 2. 17^{adef}. K₂ 7 D₄ 7. 9 G₂ 8 om. (hapl.) 12^{ab}. — ^a) D₅ 1 च; G₂ तु; G₆ न (for हि). K₁ D₄ 9 नाश्वेति; B₆ नश्येत् (sic); D₅ नापैति; D₁ नोपैति; G₅ नाश्वेति; M₁ 5-7 न न्यैति (for न व्येति). — ^d) K₂ 4 [अ]भि- (for [अ]पि). K₆ G₂ 6 विवर्धते; D₅ 1 T₂ G₁ प्रवर्धते; G₂ प्रपद्यते

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ १३
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्चेत्तत्र न पण्डितः ॥ १४
न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ।
अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् ॥ १५
सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नात्र संशयः ।
स्निग्धत्वं चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ॥ १६
परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः ।

(for प्रवर्धते).

13 = (var.) 3. 206. 15 : 11. 2. 21. — ^a) K₆ प्रज्ञया; D₂ D₃ (before corr.) प्रज्ञाय (for प्रज्ञया). — ^b) D₄ G₁ औषधैः. — ^c) K₂ T₂ G₁ विज्ञाय (for विज्ञान-). T₂ G₁ सामर्थ्यात्; M₁ सामान्यं (for सामर्थ्यं). M₁ एतद्वि ज्ञानसामान्यं. — ^d) K₂ बालैः; V₁ बाल (for बालैः). D₅ ह्यन् (for ह्यात्).

14 = (var.) 3. 2. 45 : 11. 2. 15. — ^{ab}) K₁ 2. 4 7 V₁ D₄ 9 T₂ transp. यौवनं and जीवितं. K₁ 2. 4. 6 D₁ T₂ G₁ 8 M₁ 5-7 द्रव्यसंचया; D₂ T₁ 'संचय'. — ^c) T G₁ 2. 6 'संसर्गो; M₁ 'संवादो (for 'संवासो). — ^d) K₂ M₁ 5-7 तेषु; D₅ T G₁ 6 एषु (for तत्र). K₁ om. from पण्डितः up to संशयः (in 16^b). D₁ (4) न मध्येषु न पंडितः (G₂ 'ता'); G₃ न गृध्चेदेषु पंडितः. — After 14, K₁ reads 12. 318. 3-20.

15 15^{ab} = 11. 2. 16^{ab}. K₁ om. 15 (cf. v. 1. 14). — ^a) G₂ M₁ 5-7 शोकम् (for दुःखम्). T₁ नाज्ञान दीपकं दुःखम्. ☞ C₈ : जानपदिकं, सर्वसाधारणं संसार दुःखम् । ☞ — 15^d = (var.) 11. 2. 17^{ab}.

16 K₁ om. 16^{ab} (cf. v. 1. 14). — ^a) D₂ दुःखाद् (for सुखाद्). K₂ 4 प्रियतरं; D₅ 7 जनं (for बहु). — ^b) D₄ 5. 7 जीव (D₄ 'वि') तो (for जीविते). V₁ damaged; D₂ D₃ T₁ G₂ संचयः (for संशयः). — After 16^{ab}, K₂ 4 read 12. 318. 2^c-20^d. — ^c) K₂ 4 स्निग्धत्वाद्; D₅ T G₁-3. 6 'त्वाच्च (for 'त्वं च). D₂ 4 स्निग्धत्वं चन्द्रिकार्येषु (sic); D₅ स्निग्धेष्वर्थेषु; D₁ स्निग्धेष्वर्थेन्द्रियार्थेषु; M₁ 6. 7 स्निग्धः पंचेन्द्रि. — ^d) T G₁-3. 6 M₁ 5-7 संमोहान्मरणं प्रियं (G₂ चरं). ☞ C₈ : मोहान्मरणमप्रियम्, पुनर्जातिशक्तेन तत्साधनार्थं यत्नं कुर्वन्तीति भावः । ☞

अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न तं शोचन्ति पण्डिताः ॥ १७
दुःखमर्था हि त्यज्यन्ते पालने न च ते सुखाः ।
दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेषां न चिन्तयेत् ॥ १८
अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।
अतृप्ता यान्ति विध्वंसं संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ १९
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ २०
अन्तो नास्ति पिपासायास्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।

तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ २१
निमेषमात्रमपि हि वयो गच्छन्न तिष्ठति ।
स्वशरीरेष्वनित्येषु नित्यं किमनुचिन्तयेत् ॥ २२
भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये बुद्धा तमसः परम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २३
संचिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्रः पशुमिवासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ २४
अथाप्युपायं संपश्येद्दुःखस्य परिमोक्षणे ।

C. 12. 12506
B. 12. 331[30]. 25
K. 12. 338 25

17 17^{ab} = (var.) 3. 206. 19^{ab}. — ^b) K₆ शुभं
(for सुखं). K_{1.2} Bo अपि; K_{5.7} B_{5.7} D_{4.1} D_{2.4.9}
चापि (for वापि). D₅ [अ]भयं (for [उ]भयं). D₅
नर. — ^c) K₁ भवत्येति (hypermetric); K₂ D₄
M_{1.5-7} अत्येति; D₅ अत्येत्य (for अभ्येति). — ^d)
K₁ नरं; T G_{1.2} न तत्; G_{3.6} एतत् (for न तं).
D_{1.1} T₁ G_{1.6} शोचति; G₃ चोचति (for शोचन्ति).
D_{1.1} T₁ G_{2.6} पंडितः; G₃ [अ]पंडितः (for पण्डिताः).
D_{4.1} D_{2.4} तं शोचन्ति न पंडिताः.

18 = (var.) 3. 2. 43. — ^a) K₁ D_{4.9} M_{1.5}
युज्यन्ते; T₁ त्यजन्ते; G₃ त्यजते (for त्यज्यन्ते). K₆
V₁ B_{5.6-9} D_{4.1} D_{2.4} D_{2.3.8} त्यजं (D_{4.1} D₂
त्यज्यं; D_{4.1} भजंते दुःखमर्था (B₅ 'मात्मा' हि; D_{5.7}
अज्यन्ते सुखमर्था हि; T₂ दुःखमर्थाभित्यजन्ते; G₁ 'र्याभि-
पज्यन्ते; G₃ दुःखेनार्थाभित्यज्यन्ते. — ^b) K_{1.2} च न
(by transp.). G₃ तत् (for ते). T G_{1-3.6} सुखं
(for सुखाः). — ^c) D_{4.1} [अ]भिगम्यन्ते (for [अ]धि*).
K₁ श्रुतैव नाधिगच्छन्ते; K₂ श्रुतैव नाधि*मन्ते. — ^d)
G₃ आश्राम् (for नाशम्). K₆ एवानु-; D_{5.7} तेषां न
(for एषां न). D_{4.1} निश्चितयेत् (for न चिन्त*).

19 = (var.) 11. 2. 20. — ^a) G₂ अन्यमन्यावना-
वस्थां. — ^b) V₁ D_{5.2} वैशेषिकीं; G₃ (gloss: विशेषतो
धनवत्तारूपाम्) 'षिकीं (as in text). K₆ T₁ नरः (for
नराः). — ^c) G₂ संसिद्धिं (for विध्वंसं). K_{5.7} D₄
5.7.9 अतृप्तिं (D_{5.7} 'ता' यात्यविद्वांसः).

20 = 11. 2. 3: 12. 27. 29: B. 14. 44. 19; Rām.
2. 105. 16: 7. 52. 11; Gobhila Smṛti 3. 43;
Kathāsaritsāgara 51. 26^{cd}-27^{ab}; Divyāvadāna
(Cowell) p. 27. — ^a) D_{4.1} सर्वे क्षती यान्ति निचयाः
(sic); T G_{1-3.6} क्षयांता निचयाः सर्वे (T₁ सर्वा).
— ^b) D_{4.9} समुच्छ्रयाः. — ^c) K₂ विप्रयोगार्ता (for
'गान्ता'). — ^d) D₄ मरणं तं (for 'गान्तं'). V₁ T₁

G_{1.2.6} M_{1.5.6} च (for हि).

21 = (var.) 3. 2. 44. — ^a) G_{1.2} अतो (sic)
(for अन्तो). M_{1.5-7} विविक्तायाः (for पिपासायाः).
— ^b) K₆ B₁ D_{4.1} D_{2.4} तुष्टिश्च; V₁ तृप्तिश्च; M_{1.5-7}
संतोषः (for तुष्टिस्तु). — ^c) D_{4.1} नामात् (for तस्मात्).
— ^d) T₂ G₁₋₃ सुखं (for धनं). K_{1.2.4} शंसति; T₁
G_{3.6} पश्यति (for पश्यन्ति). T₁ G_{1.2.6} M₁ पंडितः.

22 ^a) K₁ निमेषमात्रम्; D_{4.1} 'माषम् (for 'मात्रम्).
G₃ चापिह (for अपि हि). — ^b) K_{1.2.4} योधि-; D₅
योगं; D₁ G₃ योगं (for वयो). D_{5.7} तिष्ठेन्न; G₃
पृच्छति न (hypermetric) (for गच्छन्न). G₂ प्रयोगं
न तु तिष्ठति. — ^c) K_{1.2} D_{4.1} स (D_{4.1} अ)शरीरेषु;
K₆ स्वशरीरेषु (for 'रेषु). V₁ नित्येषु (for [अ]नित्येषु).
K₁ शरीरेष्वपि नित्येषु. — ^d) G₂ नित्यत्वम् (for
नित्यं किम्).

23 = (var.) 3. 206. 25. — ^a) V₁ B_{5.6-9} D_{1.1}
n₄ D₂ D_{2.3.5.7} भावं (for [अ]भावं). — ^b) K_{1.2.4}
Bo D₄ बुद्ध्या; K₆ B_{5.7.9} D_{4.1} D₂ बुद्ध्या; D_{5.7}
बुद्ध्या; M_{1.5.6} बुद्ध्या (for बुद्ध्या). K₆ V₁ B_{5.6-9}
D_{4.1} D_{2.4} D_{2.3.8} मनसः; G₂ तपसः (for
तमसः). G₃ पुरं (for परम्). — ^c) G₃ om. 23^{cd}. — ^d)
D_{4.1} D₅ गताध्वानः; T₁ G₃ महाध्वानः (for गताध्वानः).
— ^e) K_{1.2} D_{4.1} D_{5.7} T G_{1.2.6} पश्यन्ति; D₄ lacuna
(for पश्यन्तः). G₂ च परां (for परमां). D_{4.1} गतिः
(for गतिम्).

24 = (var.) 12. 169. 18; 309. 19. — ^a) K_{1.2}
संचिन्वक्षेकम्; D_{4.1} 'त्वानगम्; D₄ संचित्पानकम्; D_{5.7}
संचितं; G₂ संचित्यानेकम् (for 'नवानकम्). D_{4.1} D_{2.4}
[इ]वं (for [ए]वं). — ^c) T G_{1.2.6} [अ]रप्ये; G₂ [अ]-
रप्ये (for [आ]साद्य).

25 ^a) K₁ D_{1.1} n₄ D₂ D_{2.3.8} तथा; V₁ D_{5.7}

C. 12. 12506
B. 12. 13 [20] 25
K. 12. 138. 25

अशोचन्नारमेतैव युक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २५
शब्दे स्पर्शे च रूपे च गन्धेषु च रसेषु च ।
नोपभोगात्परं किञ्चिद्वनिनो वाधनस्य वा ॥ २६
प्राक्संप्रयोगाद्भूतानां नास्ति दुःखमनामयम् ।
विप्रयोगात्तु सर्वस्य न शोचेत्प्रकृतिस्थितः ॥ २७
धृत्या शिशोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।

चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च विद्यया ॥ २८
प्रणयं प्रतिसंहृत्य संस्तुतेष्वितरेषु च ।
विचरेदसमुन्नद्धः स सुखी स च पण्डितः ॥ २९
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन यश्चरेत्स सुखी भवेत् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१७ ॥

अत्र; G₂. ३ यथा (for अथ). D₅ G₂ हि (for [अ]पि).
G₃ [उ]पायः (for [उ]पायं). D₅. ४ संपश्ये. — ^b)
D₅. १ [S]द्य दुःखः (for दुःखस्य). K₅ B₅. ६-७ Das.
a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. ३. ३ परिमोक्षणं. K₁. ३ दुःखस्यास्य
विमोक्षणे. — ^a) K₄. ६ V₁ B₅. ६-७ Das. a₁ Dn₁. n₄
D₂. ३. ५. ७. ८ G₃ आरभेच्च; G₃ आहवे न (for आरभेत).
— ^d) K₄. ४ V₁ B₅. ७. ७ Das. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. ३. ५.
७. ८ T₁ G₅ युक्तश्च (for युक्तः). K₃ व्यसनी; K₄
[अ]व्यसनी; D₄ सनं (for सनी). G₂ युक्ताश्चाव्य-
सनी भवेत् (sic).

26 ^a) D₄. a₁ M₁. १ शब्दः (for शब्दे). K₁. ३. ४
रसे रूपे (K₁ 'पं') (for च रूपे च). — ^b) K₁. ३. ४
गंधे च परमे तथा; D₅. १ रसे गंधे तथैव च. — ^d) K₁
D₄ Dn₁ D₅ D₄. २ T₁ G₅ च; D₅. १ वै (for वा).

27 ^a) K₁. ३. ६ V₁ B₅. ६-७ D₅. १ M₁. ५-१ वाक्संप्रयो-
गाद्; D₄ वाक्यं प्र^a; D₅ Cs (gloss: शब्दादिविषये-
न्द्रियसंबन्धात्) तत्संप्र^a (for प्राक्संप्र^a). — ^b) K₅ B₅.
६-७ Das. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. ३. ३ परायणं; K₁ D₄. ७
जनोद्युगं; D₅. १ सतां (D₅ 'तो') मतं (for जनानामयस्).
— ^c) V₁ M₁. ५-१ विप्रयोगे; D₅ 'गं' (for 'गात्').
K₁. ३. ४. ६ च (for तु). — K₁. ३. ४ om. 27^d-28^c.
— ^d) B₅ प्रकृते स्थितः; D₅ प्रकृतिस्थितिः; Cs (gloss:
स्वरूपे ब्रह्मणि स्थितः) प्रकृतिस्थितः (as in text).

28 K₁. ३. ४ om. 28^{ab} (cf. v. l. 27). — ^a) G₁
धृत्यो (sic). D₄ रक्ष्ये. — ^b) G₁ पादपाणिं (for पाणि-
पादं). D₄ तु; D₅. १. ७ तु (for च). — ^c) D₅ G₁
चक्षुःश्रोत्रे (G₁ 'त्रं'); T G₂. ३. ६ चक्षुः श्रोत्रं. K₁ D₄. ७ तु

(for च). — ^d) Dn₁ विपद्यया; D₃ च कर्मणा (for
च विद्यया). K₁. ३. ४ न वाचा न च विद्यया.

29 ^a) D₅ प्रणयं (by metathesis); D₁ प्रयाणं
(for प्रणयं). K₁. ३. ४ परिसंहृत्य; B₅ प्रतिसंहृत्य; D₅ T
G₁-३. ६ 'गृह्य'; D₅. १ 'हृष्टः' (for 'हृत्य'). — ^b) K₁
D₄. ७ संश्रितेषु; D₅. १ संतुष्टेषु; G₂ प्रस्तुतेषु (for संस्तु).
— ^c) K₅. १ B₅ D₅. ५. ७. ७ विचरेद्यो (B₅ 'त') समुन्नद्धः;
G₂ 'त' समं धन्यः. — ^d) G₅ कृती (for सुखी). K₃
पण्डिताः.

30 ^a) K₁. ३. ४ B₁ M₁. ५-१ अध्यात्मगतिरासी (K₁. ३. ४
'माली'; B₁ 'रीली')नो. ❀ Cs: आसीनः, ब्रह्मसमी-
पस्थः, ब्रह्मभूत इत्यर्थः। ❀ — ^b) K₁ D₅ निरापेक्षो (for
निर^a). B₅. १ Dn₁ D₅ (marg. as in text). ५. १ G₅
निराशिषः; G₁ 'मिषं' (for 'मिषः').

Colophon. Ś₁ D₅ missing: K₃. ५ B₁-५ Dn₁. a₁
Dn₁. n₄ D₁ G₄. ५ M₁-४ absent. — Sub-parvan:
K₁. ३. ४. ६. १ B₅. ६-७ Das. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. ३. ५. ७-८ T
G₁-३ M₁. ५-१ मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁. ३. ४ V₁
B₅. ६-७ Das. a₁ Dn₁ D₅ D₂. ३. ३ शुकाभि (K₁ 'तु').
पतनं; K₁ D₄. ५. ७ शुकाभिपतनं; Dn₁ शुकाभिगमनं;
D₅ शुकाभिपतनं; M₅ शुकाभिपतने अनिष्टनाशप्रति-
पादनं; M₅ अनिष्टनाशप्रतिपादनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): K₅ ५६; V₁ ३३१; B₅ १४८; B₁
Dn₁ D₅ G₅ १५४; B₅ १५८; Dn₁ १५६; D₅ १५८
M₁. १ १५१; T₁ G₅ १५३; T₁ १६६; G₁ १५२; Cs
१७०; M₅ १८७; M₅ १५०. — Śloka no.: D₄
Dn₁ ३०; Dn₄ ३१; D₅ २९.

